



श्रीहर्षरचितं

नैषधीयचरितम् ।



GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

Acc No 8404

CALL No. Sa8K / Sri - S.P

D.G. A. 79.



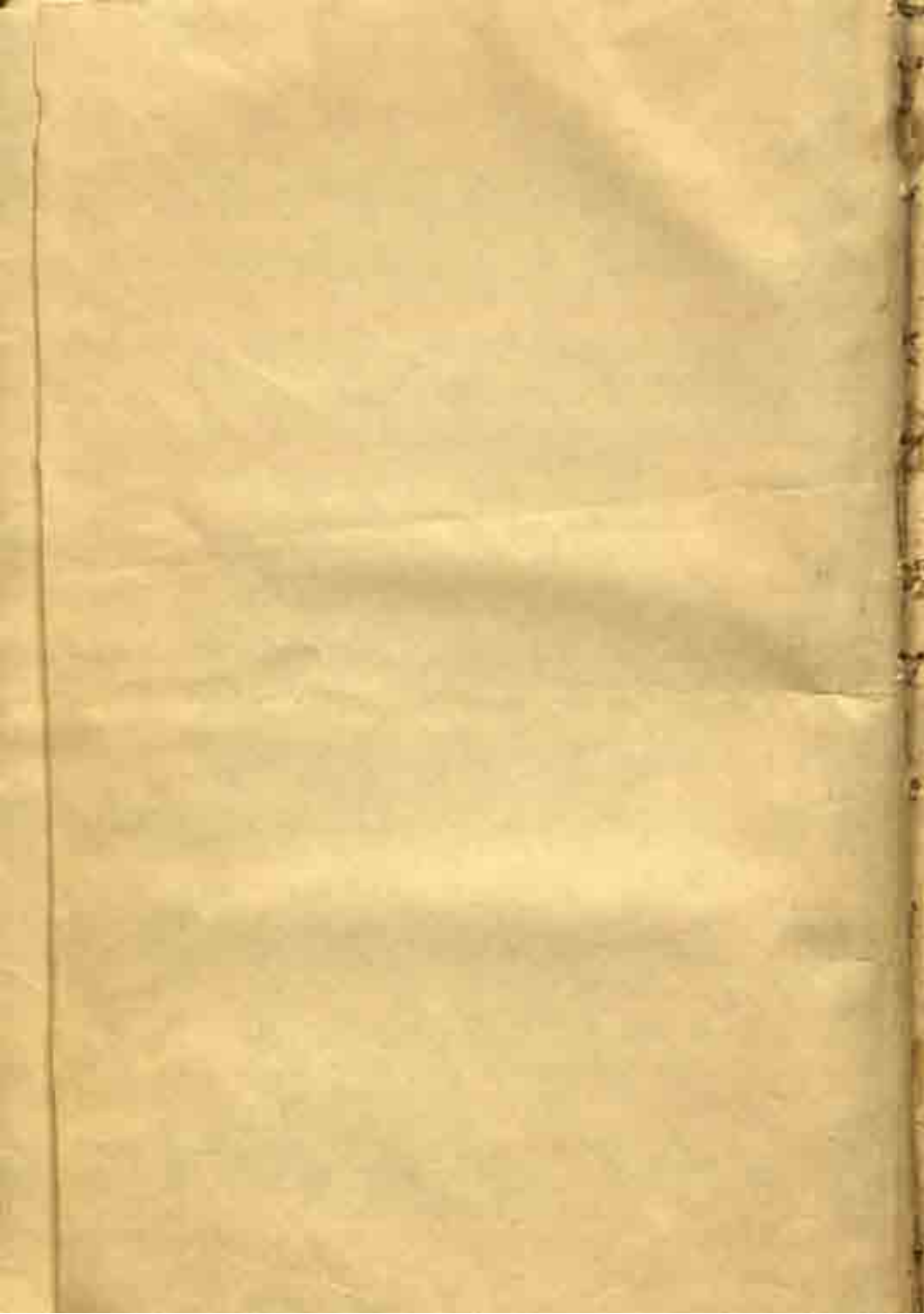
GOV
DEPARTM
CENTRA

Acc No

CALL NO. Sc

D.G.A. 79.

"सत्यमेव जयते" एतन्मन्त्रं
हरिदासः कदा,
विनीतः।



MA'S
NAISHADHĪYACHARITA

with the Commentary (Naishadhīyaprakāśa)

OF

NĀRĀYAṆA.



EDITED WITH CRITICAL AND EXEGETICAL NOTES

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆDIT ŚIVADATTA,

AD PAṆDIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT DEPARTMENT,
ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.



WĀSUDEV LAXMAṆ ŚĀSTRĪ PAṆŚIKAR.

Sa 8K
5/15. P

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1933.

Price 6 Rupees.



**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 8404

Date..... 28-2-59

Call No. 5a 8k

Shc/S.P.

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:- Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:- Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.



॥ श्रीः ॥

A. 100
12320

श्रीहर्षरचितं

नैषधीयचरितम् ।

श्रीमन्नारायणविरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेष्ठव्यवस्थाप्रधानाध्यापक-

सहामहोपाध्याय—

दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
टीकान्तरीयटिप्पण्योपस्कृत्य संशोधितम् ।

(सप्तमं संस्करणम्)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाकः १८५५, सन १९३३

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

पुस्तकालय

13-6/- 14/2
Amarit Books

श्रीः नैषधीयचरितप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमाधवाधीशमुदष्टिहृष्टे ।
लक्ष्मीसमुद्भासितकान्तिचन्द्रामाल्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥
दुण्डुहारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्धीतिना संस्कृतशास्त्रार्थे ।
दाधीनविद्वच्छिष्यदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्यम् ॥

धर्मायैकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शब्दार्थज्ञानाधीनेति निर्विवादम् । शब्दार्थ-
ज्ञानं हि शक्तिप्रहाधीनम् । शक्तिग्रहश्च—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशात्मकयाण्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विहतेवैदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इत्यभिमुखोक्तया व्यवहारत एव निर्दोषप्रयोगहेतुर्भवति । व्यवहारज्ञानं च—

‘काव्यं यशसेऽयंकृते व्यवहारविधे शिवेतरस्तये ।

सद्यः परनिर्णेतये कान्तासंमिततथोपदेशयुजे ॥’

इत्यभिमुखोक्तया कालिदासारीनामिव यशोजनकात्, श्रीहर्षादितो बाणारीनामिवायं-
प्रापकात्, मयूरादीनां सूर्यस्तुत्यादिनार्यवारकात्, सद्यः परमानन्दजनकात्, कान्ता-
संमिततया ज्ञेहप्रधानोपदेशजनकात् काव्यादेव भवति ।

काव्येषु च महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मप्रकाशितकाव्यमालामुद्रणतः प्रा-
काले प्रायः काव्यपत्रकमेव काव्यजिज्ञासुभिरधीयते स्म, संप्रति चाधीयते । तत्र नैष्यकल्प-
नादिगुणवत्तया श्रीहर्षविरचितं नैषधीयचरितमेव परं कोटिमारोहतीति सर्वसंमतम् ।

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाईमाधवसिंहजी (G. O. S. I.) वर्यनां सौम्यवृष्टया
हृषिते । एतेनैतदीयराज्ये सर्वोत्तमां प्रजानां राजनयमन्तरेणैव स्वस्वधर्मेनिष्ठत्वध्वननेन राज्ञः कोपस्मा-
नावश्यकत्वं ध्वनितम् ॥ २ बाबूसाहिबश्रीतुलराजवहादुरकान्तिचन्द्रमुकरजी (C. I. E.) शर्मनां
प्रसन्नतयैव, मत्प्रतिकारिणां मार्त्तनेन ॥ ३ उत्कोचाधिजन्यान्यायरूपान्वकारस्थाने ॥ ४ कैवलको-
नस्थैव शक्तिप्राप्तकाले पुंलिङ्गदेवतशब्दप्रयोगस्य कैवल्यकारणस्यैव शक्तिप्राप्तकाले बहुवचनपरस्या-
न्तिपरस्यापि वा वचनभोः प्रयोगस्यापत्तिः ॥ ५ तथाहि सुभाषितावलीभूमिकायां १३८ पृष्ठे
जावटरपिटरसन—महामहोपाध्यायदुर्गाप्रसादशर्मन्यामुद्राशितः सारसमुच्चयाख्यकान्यप्रकाश-
व्याख्याधिकारः—

“हेद्यो मारुशतानि वा मरुमुचां वृन्दानि वा दन्तिनां

श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणास्य कुवाप तद ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिमिकैरकृष्टिताः कीर्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाग्न मन्वे परिम्भानताम् ॥” इति ॥

६ एतेन प्रमुत्तमितस्य वेदादेः, सुश्रुतसंमितस्य पुराणेतिहासादेर्भाष्येति ॥ ७ रघुवंश-किराता-
जंगीय-कुमारसंभव-शिशुपालवध-नैषधीयचरितनामकम् ॥ ८ तथाचोक्तमनेनैवाष्टमसंगसमाप्तौ

स श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितान्मामल्लदेव्या समजनीति प्रतिसर्गसमाप्तिश्लोकतः
कान्यकुब्जेधरजयन्तचन्द्राश्रित आसीदिति "तान्मूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेध-
रात्" इत्येतद्वचनसमाप्ति प्रशस्तिश्लोकतः, "पूर्वस्यां वाराणस्यां पुरि गोविन्दचन्द्रो नाम
राजा ५७० अन्तःपुरीययौवनरसपरिमलप्राप्ती । तत्पुत्रो [विजयचन्द्रः । तत्पुत्रो] जय-
न्तचन्द्रः । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता योगं प्रपथ परलोकमसाधयत् । जयन्तचन्द्रः सत-
योजनशतमानां पृथिवीं जिगाय । मेघचन्द्रः कुमारस्तस्य । यः सिंहनादेन सिंहानपि भङ्गु-
मलम् । किं पुनर्मदान्धमगन्धेभषटाः । तस्य राजश्वलतः सैन्यं गङ्गायमुने विना नाम्भसा
तृप्यतीति नवीद्वययष्टिप्रहणात् 'पङ्कलो राजा' इति लोके श्रूयते । यस्य गोमती दासी
वहिसहस्रेषु बाहेषु प्रक्षरं (पर्याणं) निवेद्याभिषेकयन्ती परचक्रं प्राचयति । राज्ञः श्रम एष
कः । तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः । तत्रैको हीरनामा विप्रः । तस्य नन्दनः प्राज्ञचक्रवर्ती
श्रीहर्षः । सोऽद्यापि बालावस्थः । समायां राजकीयेनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राज-
समक्षं जित्वा मुद्रितवदनः कृतः लम्बा(जा)पङ्के भग्नो वैरं वभार ।

धारात्वं (१) मूल्युक्ताये श्रीहर्षं स वभाषे—'वत्सामुकेन पण्डितेनाऽहमाहृत्य राजद्वयै
जितः । तन्मे दुःखम् । यदि सत्पुत्रोऽस्ति, तदा तं जयैः क्षमासदसि' । श्रीहर्षेणोक्तम् ओ-
मेति । हीरो यां गतः । श्रीहर्षस्तु कुटुम्बभारमाप्तदायादेव्यारोप्य विदेशं गत्वा विविधा-
चार्यपात्रेऽचिरात्तर्कालंकारगीतगणितज्योतिषचूडामणिमन्त्रव्याकरणाद्याः सर्वा विद्याः सुस्फुराः
प्रजग्राह । गङ्गातीरे सुगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वषट्प्रमाणं साधयामास । प्रलक्षा त्रिपुराऽ-
भूत् । अमोघादेशत्वादिवराणिः तदादि राजगोष्ठीषु श्रमति । अलौकिकोद्देशशेखरितं जल्पं
करोति यं कोऽपि न बुध्यते । ततोऽतिविशयापि लोकागोचरभूतया खिन्नः पुनर्भारतीं प्रल-
क्षीकृत्याऽभणत्—'मातः, अतिप्रज्ञापि दोषाय ते(मे) जाता । बुध्यमानवचनं मां कुर्व' ।
देव्योक्तं—'तर्हि मध्यमरात्रेऽन्धःक्षिप्ते शिरसि दधि पिब । पश्चात्स्वपिहि । कफांशावताराज-
द्वतालेशमामुहि' । तथैव कृतम् । बोध्यवागासीत् । खेडनादिप्रन्यान्परश्शताब्जग्रन्थः ।
कृतकलीमूय काशीमयासीत् । नगरतटे स्थितो जयन्तचन्द्रमजिज्ञासत् 'अहमधीत्य समाग-
तोऽस्मि' । राजापि गुणक्षेहलो हीरजेतृपण्डितेन सह सन्नातुर्वर्ण्यः पुरीपरिखरमधरत् ।
श्रीहर्षो नमस्कृतः । तेनापि बघार्हमुचितं लोकाय कृतम् । राजानं त्वेषं तुष्टाय—

'कविकुलावृष्टाध्वपान्ने महाकान्ये' इति, एकादशसमाप्ति—'शृङ्गारारसूतशीतमी' इति, त्रयोदशसमाप्ति—
'स्नातृत्वादसृति' इति, एकोनविंशसमाप्ति—'पद्ममलयजतो नभाषेपटनान्' इति ॥

१ कान्यकुब्जेधरत्वेऽपि काश्यादितोषांपिपतित्वमसि तदीयदानपत्रतः प्रवीकृत इति न विरोधः ॥
२ दशविंशमाणमाधीनदानपत्रानुसारेण वर्धितम् ॥ ३ तथाचोक्तं दशमसर्गसमाप्ति—'तर्कजसम-
श्रमस' इति ॥ ४ तथाचोक्तं स्वयमपि प्रथमसर्गसमाप्तिश्लोके—'तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनकले शृङ्गार-
मञ्ज्जा महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्वोऽयमादिगंतः' इति ॥ ५ तथाचोक्तमनेनैव नैषधीय-
चरितस्य चतुर्पसर्गसमाप्ति—'स्वयंविचारणप्रकरणज्ञातरि' इति, पञ्चमसर्गसमाप्ति—'श्रीविजयप्रशस्ति-
रचनतावतस' इति, षष्ठसर्गसमाप्ति—'पद्मः खण्डनस्तृण्डतोऽपि सङ्गनाद' इति, सप्तमसर्गसमाप्ति—'गौडो-
र्वीशकुलप्रशस्तिमणितिज्ञातरि' इति, नवमसर्गसमाप्ति—'संतृप्याणं ववर्णनस' इति, सप्तदशसमाप्ति—
'स्वसुः सुसदृशि चिन्दमप्रशस्तो' इति, अष्टादशसमाप्ति—'शिवदा(भ)किसिद्धिभगिनीसीञ्जानमन्ये'
इति, द्वाविंशसमाप्ति—'जग(नृप)साहसाङ्कचरिते चम्पूकृतौ इति ॥

‘शोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च मास्मिन्नुपे कुरुत कामधियं तद्वपुः ।

अश्रीकरोति जगतां मित्रये स्मरः श्रीरक्षी जनः पुनरनेन विधीयते श्री ॥’

म्यान्स्वयी च तारस्वरं सरसवित्तरम् । तुष्टा सभा राजा च । पितृवैरिणं तु वादिनं दृष्ट्वा
सकटाक्षमाचक्षते—

‘साहिले सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायप्रहृष्टनिष्ठे

तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।

शय्या वास्तु सुदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता

भूमिर्वा इदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्वोपिताम् ॥’

एतच्छ्रुत्वा स वादी प्राह—‘देव ! वादीन्द्र ! भारतीसिद्ध, तव समः कोऽपि न किं
पुनरधिकः

‘हिंसाः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीयवोयोयता-

त्सौकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिंहस्य विधोत्तरम् ।

केलिः कोलकुलैर्मयो मदकुलैः कोलाहलं नाहलैः

संदर्पो महर्षिष्व यस्य मुमुचे साहकृते हुंकृते ॥’

इदं श्रुत्वा श्रीहर्षो निष्कोप इवासीत् । भूपेनोक्तं—अत्र श्रीहर्षे इदमेव वक्तुमर्हं प्रतिपा-
दिनाम् । कोऽर्थः । सम्यगवसरमज्ञासीः श्रीहीरवैरिभिर्यः ॥ अन्योन्यं गाढालिङ्गनमचीक-
रत् । इयोपि (!) वसुधासुधांशुर्विसारेण (!) चौधमानीय माङ्गलिकानि कारयित्वा एहं प्रति
प्रहितः । लक्षसंख्यानि हेमानि दक्षिरे । निश्चिन्तीकुलैकदा भूपेनोक्तः कवीशः—‘वादीन्द्र !
किञ्चित्प्रबन्धरत्नं कुरु’ । ततो नैषधं महाकाव्यं वदं दिव्यरसं महागूढव्यङ्ग्यभारसारं राष्ट्रे
दर्शितम् । राष्ट्रोचे—‘सुप्रतममिदं । केवलं काश्मीरान् व्रज, तत्रत्यपण्डितेभ्यो दर्शय, भार-
तीहस्ते च मुख, भारती च तत्र पीठे खनं साक्षाद्सति, असत्यं प्रबन्धं हस्ते न्यस्तमवकर-
निकरमिव दूरे क्षिपति, सत्यं तु मूर्धधूननपूर्वं सुश्रित्वूरीकरोति । उपरितः पुष्पाणि पतन्ति’ ।
श्रीहर्षो राजदत्तार्थनिष्पन्नपुस्तकामग्रीकः काश्मीराजगमत्, तत्रत्यपण्डितेभ्योऽदर्शयत् ।
स्वकीयं पुस्तकं सरस्वतीहस्ते म्यास्थत् । सरस्वत्या दूरे क्षिप्तं तत् । श्रीहर्षेनोक्तं—‘किं जर-
तीति विकलासि यन्मदुक्तमपि प्रबन्धमितरप्रबन्धमिवावमन्यसे’ । भारत्याह—‘भोः परमम-
भाषक, न स्मरसि—यदत्रोक्तं त्वयैकादशे सर्गे चतुःषष्टितमे काव्ये—

‘देवी पवित्रितचतुर्मुञ्जयामभागा वागालपत्युनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

एतस्य निष्कण्ठपाणसनाधपाणेः पाणिप्रहादनुपहाण गणं गुणानाम् ॥’

एवं मां विष्णुपत्नीत्वेन प्रकाश्य लोके हृदं कन्यात्वं लुप्तवानसि । ततो मया पुस्तकं क्षितम् ।

‘मा (पा)वको वयको व्याधिः पञ्चत्वं ममैनाषकः ।

शोभिनामप्यमी पञ्च प्रायेणोद्देगकारकाः ॥’ इति ।

वाग्देवीपानं श्रुत्वा श्रीहर्षो वदति—‘किमर्थमेकस्मिन्वतरे नारायणे पतिं चक्रुषी त्वं,

१ व्यतिरेकहेतुः—‘स्मरः कामः श्रीनारीरक्षीकरोति । अनेन राज्ञा शस्त्रधारी संमुलामतोऽस्त्रीति
मापीक्रियते ॥ २ नारायणोपलम्बपुस्तकेषु “कलोलनाल”-(४१) “त्वद्वपसंपद”-(४२) लोकाव-
धिकी वर्तते । अतः प्रतपुस्तके “परुषष्टिर्मे” इति शेषम् ॥

पुराणेष्वपि विष्णुपूजोति पठ्यते, ततः सत्ये किमिति कुप्यति । कुपितैः किं द्रुव्यते कल-
हात् इति । स्वयं गृहीत्वा पुस्तकं हस्ते धारितम् । ग्रन्थश्च श्लाघितः समासमक्षम् । श्रीहर्षेण
पण्डिता उक्तास्तत्रत्याः—‘ग्रन्थमत्रस्याव राशे माधवदेवनाग्रे दर्शयत, श्रीजयन्तचन्द्राय च
‘शुद्धोऽयं ग्रन्थः’ इति लेखं प्रदत्त’ इति । भारव्यभिमतं ज्ञातेऽपि ते न लेखं ददते, न
भूयं दर्शयन्ति । स्थितः श्रीहर्षो बहून्मासान् । जग्वं पावेयम् । विज्जीतं वृषभादि । मित्ती-
भूतः परिच्छदः । एकदा नयासन्नदेशे कूपतटासन्नदेशे देवकुले सद्रजपं रहः करोति ।
तत्रागते कपोथिद्विहिणोरुण्डे (?) चेत्थी जलप्रथमपवाहहणघटभरणविषये वादे लभे
तयोश्चिरमुक्तिप्रत्युक्तिरभूत् । शीर्षाणि स्फुटितानि पातप्रतिपातैः । गते राजकुलम् । राजा
साक्षिणं गवेषयति ।

उक्ते ते—अत्र कलहे कोऽपि साक्षी विद्यते न वा ? । ताभ्यां जगदे—‘विप्रस्तत्रैक आस्ते
जपतत्परः’ । गता राजकीयाः । आनीतः श्रीहर्षः । पृष्ठस्तयोर्नयानयो । श्रीहर्षेण गीर्वाणवा-
ण्योक्तं—‘देव, वैदेशिकोऽहं न वेदि, किमप्येते प्राकृतवादिन्यौ ब्रूतः । केवलं ताण्ड्यद्वान्
वेदि’ । राज्ञोक्तम्—(तर्हि तानेव वद) । तत्कमस्वमेव तद्वापितप्रतिभापितस्तमभिहितमनेन ।
राजा चमत्कृतः । अहो प्रज्ञा । अहो अवधारणा । दास्योर्वादं निर्णीय यथासंभवं निप्रहानु-
ग्रहौ कृत्वा प्रहिल्य श्रीहर्षमपृच्छद्राजा—‘कस्तमेधि शिरोमणिः’ । श्रीहर्षेणोक्तं सर्वं कथान-
कम् । राजज्यपण्डितकृतद्वैर्जन्यासव पुरे दुःखी तिष्ठामि । सम्यक् पारम्पर्याज्ञा (?) । राजा
पण्डितानाहूय अवाचीत्—‘भिक् मूढाः, ईदृशे रजे न जिह्याथ ।

वरं प्रज्वलिते ब्रह्मावहायानेहितं (?) वपुः ।

न पुनर्गुणसंपन्ने कृतः स्वर्णोऽपि मत्सरः ॥

वरं सा निर्गुणावस्था यस्यां कोऽपि न मत्सरी ।

गुणयोगे तु वैमुख्यं प्रायः सुमनसामपि ॥

तस्मात् खला यूयं गच्छत । एवं (नं) महात्मानं प्रत्येकं स्वगृहेषु सत्कुरुत । तदा
श्रीहर्षोऽपि प्राग्वत्—

‘यथा युतस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं केव कुरुते ।

मनुकिचेतश्चेन्मदगति मुचीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषाराधनरसैः ॥’

इति । ललण्यि(क्षि)रे पण्डिताः सर्वे गृहं नीत्वा सत्कृत्यानुनीय राजा च सत्कार्यैः तैः
प्रेहितः श्रीहर्षः काशीम् । मिलितो जयन्तचन्द्राय । उक्तं सर्वम् । तुष्टः सः । प्रसूतं
नैषधं लोके ॥

अत्रान्तरे जयन्तचन्द्रस्य पद्माकरनामा प्रधानवरः श्रीअणहिल्लपुरं गतः । तत्र
सरस्वते रजकस्या(क्षा)लितायां शाटिकायां नगुंकायां (?) केतक्यामिव मधुकरकुलं निज्जीय-
मानं दृष्ट्वा विस्मितोऽप्राप्तीदृक्कम्—यस्या युवतेरियं शाटी तां मे दर्शय । तस्य हि नखि-
णस्तत्पदिनीत्वे निर्णयस्थं मनः । रजकेन सायं तस्मै तद्गृहं नीत्वा तामर्पयित्वा तत्स्वामिनी

२ तथाचोक्तं सादृशसर्गसमाप्तौ—‘काशगिरिर्मेक्षिते चतुर्दशतयी विद्यां विद्विज्जिनेहाकाश्वे’ इति ॥

सूहवदेविनाशो शालपतिपत्नी विधवा यौवनस्था सुरुषा दर्शिता । तां श्रीकुमारपाल-
पार्श्वदुपरोष्य तद्गृहाग्रीत्वा सोमनाथयात्रां कृत्वा काशीं गतस्तां पथिनीं जयन्तचन्द्र-
भोमिनीमकरोत् । सूहवदेवीरिति ख्यातिमगात् । सा च सगर्वा विदुषीति कृत्वा कलाभा-
रतीति पाठयति लोके । श्रीहर्षोऽपि नरभारतीति पण्यते । तस्य तच्च सहते सा मत्स-
रिणी । एकदा ससत्कारमाकारितः श्रीहर्षो भणितश्च 'त्वं कः' । श्रीहर्षः—'कलासर्वशोऽहम्' ।
राश्याभाणि—'तर्हि उपानहौ परिधापय' को भाषः—यद्ययं 'न वेधि' इति भणति द्विज-
त्वात्, तर्हि अन्नः । श्रीहर्षेणाग्रीकृतम् । गतो निलयम् । तरुवलकैर्वंधातया परिकर्मितैः सायं
लोलाक्षः सन् दूरस्थः स्वामिनीमाजह्वयत्, चर्मकारविधिनोपानहौ पर्यबीचपत् 'अभ्युत्थं
विनिक्षिपध्वं, चर्मकारोऽहम्' इति वदन् । राजानमपि तां कुचेष्टां शपयित्वा खिन्नो गङ्गातीरे
संन्यासमग्रहीत् ।

सा च सूहवदेविः साम्राज्येशा पुत्रमजनयत् । सोऽपि यौवनमाससाद् । शीरः परं
दुर्नयमयः ।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो मन्त्री स च चिन्तामणिविनायकप्रसादात्सर्वधातुहैमत्वकरण-
प्रख्यातमाहात्म्यस्पर्शपाषाणलभात् ८८०० विप्राणां भोजनदातेति लघुयुधिष्ठिरतया ख्यातः
कुशामीयप्रज्ञः । राजा तं जगाद्—'राज्यं कस्मै कुमाराय ददामि' । मरुयाह—'मेघचन्द्राय
सुवंशाय देहि । न पुनर्हतापुत्राय' । राजा तु तया कामेणितस्तपुत्रायैव दित्तते । एवं विरोध
उत्पन्नो मन्त्रिराज्ञोः । कथं कथंचिन्मन्त्रिणां राज्ञीवाचमप्रमाणीकार्यं भूयो मेघचन्द्रराज्यदानम-
ग्रीकारितः । राज्ञी कुब्जा धनाढ्यतया स्वच्छन्दतया निजप्रधाननरान् प्रेष्य तदशिलाधि-
पतिः सुरत्राणः काशीभजनाय प्रयागे प्रयागे सपादलक्षहेमदानोक्त(श्च) न वलित
आयाति । (तच्च) विद्याधरेण चरदृष्टा विदितं राज्ञे कथितम् । राजा तत्कामेणहडमूढः
प्राह—'ममेवं वल्लभेश्वरी नैवं पतिद्रोहं समाचरति' । मन्त्री तु वदति 'राजन् ! अमुकप्रयागे
तिष्ठति साखीन्त्रः' । राजा हकितो गतो गृहम् । चिन्तितं च तेन—'दृष्टस्यामन्मूढः, राज्ञी
बलवती लब्धप्रसराऽविचिन्नी, नम मरणं यदि स्वामिमरणादवगमयेत् तदा धन्यता ।
प्रातश्कलितो मन्त्री स्वरदनात्पथि गच्छन्तं पिण्याकं दृष्ट्वा तमज्जिप्रतिपत्, पुनः पुरोगतः
स्फुटितचणकपिटकमालोक्य तदनेन मनोऽदधात् । तेन कुचेष्टादयेनात्मनो विधिवैपरीत्यं
निर्णयोपराजं व्यजिज्ञपत्—'देव, अहं गङ्गाजले मष्ट्वा म्रिये यथादिशति' । राजास्मृत—
'यदि म्रियसे, तदा सुखं जीवामः । कर्णज्वरो निवर्तते' । मन्त्री हन्—'हुं हितवचनानाकर्ण-
नम्, अनये वृत्तिः, प्रियेष्वपि दोषः, निजयुरुजनेष्ववज्ञा, मृत्योः क्लिप्त पूर्वस्थाणि । आगतं
राज्ञो मरणम् । राजानमापृच्छय गृहं गत्वा सर्वस्वं द्विजालोकाय प्रदाय मयविरजो जाह-
वीजलमध्यं प्रविश्य कुलग्रो(पुरो)हितमाह—दानं गृहाण । विप्रेणापि करः प्रसारितः । दत्तः
स्पर्शपाषाणः । तेन तु 'चिके दानं यद्वापाणं दत्ते' इति कुदेनान्तस्पर्शं विज्ञेय सोऽस्मानं
गङ्गादेव्या जले । मन्त्री जले मष्ट्वा मृतः । राजाऽनाथो जातः । सुरत्राण आयातः ।
नगरे भाण्डं भाण्डेन स्फुटितम् । राजा युद्धायाभिमुखमगात् । ८४००(१) निस्तानं खानं
राजा न शृणोति । अपृच्छच्च तदस्मान् । तैर्वमणे—'म्लेच्छचतुर्वर्त्तनेषु ममानि ध्यानान्तः

राणि । राजा हृदयेऽधारयत् । ततो न ज्ञावते किं हतो मृतो वा । यवनेर्लाता पूः इति
राजशेखरसुरिणा १३४८ त्रिस्ताब्दे विरचिते प्रबन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधरजय-
न्तचन्द्रप्रबन्धात्, 'गौडेदेशीयः' इति 'श्रीहर्षवंशे हरिहरो गौडदेश्यः' इत्येतदुत्तरहरि-
हरप्रबन्धतोऽवगम्यते ॥

जयचन्द्रराज्यसमयस्तु—

अकुण्ठोत्कण्ठवैकुण्ठकण्ठपीठलुट्टकरः ।

शेरम्भः सुरतारम्भे स धियः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदधीतद्युतिवंशजातक्षमापालमालासु दिवं गतासु ।

साक्षाद्विवस्त्रानिव भूरिधात्रा नात्रा यशोविग्रह इत्युदारः ॥ २ ॥

तत्सुतोऽभूममहीचन्द्रश्चन्द्रधामनिर्भं निजम् ।

येनापारमहृत्पारपारे व्यापारितं यशः ॥ ३ ॥

तस्याभूतनयो नयैकरतिकः क्रान्तद्विषन्मण्डलो

निष्वस्तोद्धतवीरयोपतिमिरः श्रीचन्द्रदेवो नृपः ।

येनोदारतरप्रनावयमिताक्षेपप्रजोपद्रवं

श्रीमग्राधिपुराधिराज्यमसमं दोषिकमेणार्जितम् ॥ ४ ॥

तीर्थानि कैशिकुशिकोत्तरकोशलेन्द्रस्थानीयकानि परिपालयताऽभिगम्य ।

हेमात्मतुल्यमनिशं ददता द्विजैभ्यो येनाङ्किता वसुमती शतशस्तुजाभिः ॥ ५ ॥

तस्यात्मजो मदनपाल इति क्षितीन्द्रचूडामणिर्विजयते निजगोत्रचन्द्रः ।

वस्त्राभिषेककलशोलसितैः पयोभिः प्रक्षालितं कलिरजःपटलं धरिभ्याः ॥ ६ ॥

गव्यासीद्विजयप्रमाणसमये तुजाचलोपैधल-

न्मायत्कुम्भिपदकमासमभरप्रत्यन्महीमण्डले ।

चूडारजविभिन्नतालुगलितस्थानासुगुद्रासितः

शेषः शैषवशा (२) दिव क्षणमसौ कोडे निलीनाननः ॥ ७ ॥

तस्मादजायत निजयतबाहुवलिबन्धावहृद्वनवराज्यगजो नरेन्द्रः ।

सान्द्रासुतद्रवमुनां प्रभवो गवां यो गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र इवाम्बुरासेः ॥ ८ ॥

न कथमन्यलभन्त रणक्षमास्तिस्रसु दिक्षु गजानन्य वज्रिणः ।

ककुभि वज्रमुरध्रमुवल्लभप्रतिमया इव यस्य षट्पगजाः ॥ ९ ॥

अजनि विजयचन्द्रो नाम तस्मात्तरेन्द्रः सुरपतिरिव भूयत्पक्षविच्छेददक्षः ।

भुवनदलनहेलाहर्ष्यह्मनीरनारीनयनजलदधाराधौतभूलोकतापः ॥ १० ॥

लोकत्रयाक्रमणकेलिविशङ्ककानि प्रख्यातकीर्तिकविवर्णितवैभवानि ।

यस्य त्रिक्रमपदक्रमभाभि भान्ति प्रोक्ष्योतयन्ति बलिराजमयं यशसि ॥ ११ ॥

१ अतएव साभिजनस्याभिषेकं कृतवान् । तथा चोक्तवान् स्वयमेव सप्तमर्गसमाप्तिकोके 'गौडो-
वंशकुलप्रशस्तिभणितिज्ञातः' इति प्रकृतनैषधीयचरितमहाकाव्यविशेषणम् ॥ २ 'अथो कल्पकन्या-
कान्तेभ्यः कुम्भमिलपि । महोदयं गाधिपुरम्' इति कैशवः ॥ ३ 'काशी वाराणसी काशिर्वरणासी
वाराणसी ॥' इति कैशवः ॥ ४ इयं च हम्पीरः, कुपल इति न लिख्यः ॥

यस्मिन्मल्लयुद्धनिमित्तमहीजयार्थं माधवकरीन्द्रगुहमारनिपीडितेन ।
याति प्रजापतिमदं वारणाधिनी भूस्त्वञ्जुत्तरजनिबहोरधरजदल्लेन ॥ १२ ॥

तस्मादद्भुतविक्रमादथ जयचन्द्राभिधानः पति-

भूपानामवतीर्ण एष भुवनोदाराय नारायणः ।

द्वैधीभावमपास्य विग्रहस्य धिक्कृत्य शान्ताशया

सेवन्ते यमुदप्रबन्धनभयभ्रंशार्थिनः पार्थिवाः ॥ १३ ॥

गच्छेन्मूर्च्छामतुच्छां न यदि कवलयेत्कूर्मैर्गुह्यभिघात-

प्रत्यावृत्तः प्रमाती नमदखिलफणश्चासवांलासहस्रम् ।

उद्योगे यस्य चावदरणिधरमुनीनिर्जररफारधार-

अश्वहानद्विपालोबहलभरगलदैर्यमुद्रः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सोयं समस्तराजचक्रसंसेवितचरणः परममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरनिज-
भुजोपाजितकान्यकुब्जाधिपत्यश्रीचन्द्रदेवपदानुध्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्व-
रपरममाहेश्वरश्रीमदनपालदेवपदानुध्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्व-
राध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याधिचारवाचस्पतिश्रीगोविन्दचन्द्रदेव-
पदानुध्यातपरममहारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रया-
धिपतिविविधविद्याधिचारवाचस्पतिश्रीविजयचन्द्रदेवपदानुध्यातपरममहाराजाधिराजपर-
मेश्वरपरममाहेश्वराध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याधिचारवाचस्पतिश्रीमज्ज-
यचन्द्रो विजयी असुरेसपत्तलायां केमौलीग्रामनिवासिनो निखिलजनपदानुपगतानपि च
राजराणीयुवराजमन्त्रिपुरोहितप्रतिहारसेनापतिभाण्डागारिकाक्षपटलिकभिषङ्गैर्मितिकान्तःपुरि-
कवृत्करितुरगपत्तनाफरस्थानगोकुलाधिकारिपुरुषानास्रपयति बोधमस्त्रादिशति च-विदितमस्तु
भवतां-यद्योपरिलिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः । समस्त्याकरः सगर्तोषरः सगिरिग-
हननिधानः समधुकाभवनवाटिकाविटपट्टणयूतिगोचरपर्यन्तः सौर्वाचखतुरापाटविशुद्धः स्वसी-
नापर्यन्तश्चित्रवारिशदधिकद्विदशशतसंवत्सरे आपाटे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने ।
अह्नतोपि संवत् १२४३ आपाटशुद्धि रवौ ७ । अथेह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां बाला विधिवन्म-
न्त्रदेवमुनिमनुजभूतपितृगणोत्तर्पयित्वा तिमिरपटलपाटनपट्टमहत्समुष्णरोषिष्मुपस्त्रायोपधि-
पतिशकलशेखरे समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वामुदेवस्य पूजां विधानं प्रचुरपायसेन
हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययज्ञोभिष्टदवेऽस्त्राभिर्गोकर्णकुशलतापूतकृत-
लोदकपूर्वेकं भारद्वाजगोत्राय भारद्वाजात्रिरसबाह्वस्येतित्रिप्रवराय राउतभीमाडलेपौत्राय
राउतभीडुंडापुत्राय डोढराउतभीजर्णगाय चन्द्रार्क बावच्छासनीकृत्य प्रदत्तो मत्वा ययावी-
यमानभोगभोगकरप्रवणिकरप्रभृतिनित्यानित्यसमस्तदायादाशानिधेयीभूय दास्यथ इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

भूमि यः प्रतिष्ठाति यथ भूमि प्रयच्छति ।

उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥

इदं भद्रासनं छत्रं पराश्रया वरवारणम् ।

भूमिदानस्य विद्वानि फलमेतत् पुरंदर ॥

पष्टि वर्षसहस्रानि स्वयं वसति भूमिदः ।
 आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
 बहुमिवैष्टया भुक्त्वा राजभिः सगरादिभिः ।
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 स विद्यायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥
 तदागानां सहस्रेण बाजपेयशतेन च ।
 गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुच्यति ॥
 वारिहीनेष्वरण्येषु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते देवप्रह्लादहारिणः ॥
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्रं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्रं पुत्रपौत्रकम् ॥

वाताव्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्यमापातमात्रमधुरा विषयोपभोगाः ।
 प्राणास्तृणाप्रजलबिन्दुसमा नराणां धर्मः सखा परमहो परलोक्याने ॥
 यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कुरानि ।
 निर्माल्यवान्प्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनरादधीत ॥

(इण्डियन् आण्टिकेरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे संवत् १२४३ (A. D. 1187) स्फुट एष
 लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रवीरराज्यदानपत्रे संवत् १२२५ (A. D. 1169)
 लिखितः ॥

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशशतित्तशतके स्थितिनिधयाशैपथीयचरितकर्तुः श्रीहर्षस्यापि
 तदैव स्थितिनिधिता । अत एव जयन्तचन्द्रपितृविजयचन्द्रवर्णनात्मकमेव 'विजय-
 प्रशस्तिरचनातातस्य' इति पञ्चमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनितविजयप्रशस्ति-
 नामकं काव्यं भवेत् ॥

अस्मिन् विषये बहूनां विसेवादं प्रदर्श्य तत्खण्डनपूर्विका डाक्टर बूलरसमातिरपि ।
 तथाहि तदीयं Royal Asiatic Society, Bombay Branch इतिनामभूषि-
 तविद्वत्सभया १८७५ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते प्रबोधपत्रे (pp. 271-387) मुद्रितं
 व्याख्यानम्—

इतः प्राग् वर्षद्वयं व्यत्यगत्पदाहम् एशियाटिकसभासदां पुरस्कारशैपथीयनिर्मातृश्रीहर्षस-
 मयविवेचनसंदर्भपत्रमपाठियम् । तत्र च राजशेखरकृतं प्रकृतप्रबन्धकोषात् "श्रीहर्षः ख्रिस्त-
 द्वादशशताब्दान्तिमभागे बभूव" इति सावयितुं प्रायतिषि । निरमासिषं च तद्विषयकमेकं
 संदर्भम् ।

ततः प्रसूति बहवो जना विशेषवेष्टियन आण्टिकेरी (Indian Antiquary) नाम-
क पुस्तके तत्र मदीयनैषधीयसमयविविक्तिपुस्तके खमत्या बहुत दोषानुदगीयन् । परंतु
संप्रत्यहमस्मिन् संदर्भे तदुद्धाटितदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्तुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च इद-
चित्तुमाश्रये ।

अथ सुक्तयः—

स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे नैषधीयसमयनिश्चायकानि वक्ष्यमाणप्रमाणान्यदीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभावाः सम्बोऽभूदिति राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव । यः किल राठौरवंशीयानां कान्यकुब्जाधिपाना-
मन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूवः स खिलस्य पञ्चनवस्तुत्तरकादशशताब्द्यां १११५ वचना
राज्यात् प्रसह्य प्रभंशयांचकुः ॥

(३) श्रीहर्षोऽप्यकथयत् 'कान्यकुब्जाधिपतिनाहं सैहृतोऽभूवम्' इति ॥

(४) राजशेखरोऽपि स्वग्रन्थैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयत्—'नैषधीयस्य प्रथमं पुस्तकं
हरिहरो गुजरातेतिरुयातदेशं वीरधवलनामनि राजनि वसुमतीं शासलानयत् ।
तत्पुस्तकाच्च वीरधवलप्रधानामालो चास्तुपालो नामाऽन्यदेकं पुस्तकमवतारया-
माच' इति ॥

किंच स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे 'राजशेखरस्य सर्वं तु प्रमाणजातं विश्वासानर्हम्' इत्यन्वहं
स्वीकृतवान् ॥

डॉक्टर फिट्जएडवर्ड हाल (Fitz Edward Hall) पण्डितेन "धाराधिरति-
भोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे भूता बहवो नैषधीयश्लोका इत्यन्ते" इत्यभाषि ।

अहं च 'भोजराजः खिलैकादशशताब्द्याः पूर्वोऽभूत्' इत्यपि स्वसंदर्भेऽलेखिषम् ।

किंच वनमहाशयडॉक्टरहालपण्डितेनोक्तम्, तदपि लक्षतायां प्रमाणमपेक्षते । यतः
'सरस्वतीकण्ठाभरणे नैषधीयश्लोकाः कदाचित्केनचिदन्येन ग्रन्थकर्तुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते स्म,—
इति संदेह एव' इत्यपि तत्रादर्शयम् ॥

मदीयसंदर्भसंमतमुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनैः प्रादर्शितवन्तः । ते च यथा—

श्रीमान् काशीनाथख्यम्बकसुखेलङ्गः कुसुमाञ्जलिकर्तुरुदयनाचार्यस्य तैमर्यं
निरूपयन् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि समयविवेकमन्ववप्राप्तः । तत्रादर्शयत्—“श्रीहर्षः खिलस्य
नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां बभूव, न तु द्वादश्याम्” इति ॥ अत्र विषये चेमानि प्रमाणा-
न्यदीदृशत् ।

(१) नैषधीयकाव्यस्य श्लोकाः सरस्वतीकण्ठाभरणे उदाहृता इत्यन्त इति ।

(२) खिलैकादशशताब्दीसंभूतयाचरूपतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्ड-
खाण्डस्य खण्डनं कृतम् ।

(३) सायणमाधवः स्वप्रणीतशंकरविजयनामग्रन्थे श्रीहर्षं संकराचार्यसमकालीनम-
कथयत् ॥ इति ।

२ तथाचोक्तम्—'ताम्रपुस्तकमासर्वं च लभते यः कान्यकुब्जेवराट्' इति ॥ २ इण्डियन् आण्टिकेरी
(Ind. Ant.) प्रथमपुस्तके २१७ पृष्ठे, २५२ पृष्ठे, द्वितीयपुस्तके ७२ पृष्ठे च मिलोकनीयम् ।

महाकाव्यकाशीनाथतेलङ्गशान्त इत्यप्यकथयत्—‘राजशेखरस्य कथनं विद्यासाधनम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषप्रसक्तत्वात्’ इति ॥

किंच महाकाव्यतेलङ्गप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाशयो ग्रौस (F. S. Gorwse) पण्डितोऽपि चन्दकविप्रणीत ‘पृथिवीराजरासौ’ नामकग्रन्थे केनचिद्व्येन प्रादर्शयत् “चन्दोनाम कविः क्लृप्ताद्वाचशतान्वन्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य वचनं तथ्यं स्यात्तर्हि चन्दः श्रीहर्षस्य समयकालीनतया बाढं परिचितः स्यात् । प्रयुक्त चन्दः स्वपूर्वजानां वर्णने नलचरितप्रणेतारं श्रीहर्षं कालिदासात् पूर्वं व्यवस्थापयत्” इति ॥

इण्डियन् आण्टिकेरी (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबुरामदाससेनेन पूर्णयेन च राजशेखरानुकूलं मम मतमनुमोद्य इतीकृतम् । महाकाव्यग्रौसस्य च मन्मतप्रतिकूलदोषा युक्तिमिरुपशमिताः । अतोऽहं ताभ्यामनुगृहीतोऽस्मि । परंतु हन्त तयोरपि युक्तयो न मे संमतं यथावद्दृष्टयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकृताः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं गडुकं “नैषधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे श्लोका दृश्यन्ते” इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डॉक्टर हालसाहिबेनादौ प्रदर्शितः । परंतु मया सम्यगन्विष्टा व्यवेषि “सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैषधीयचरितश्लोको दृश्यते” इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका तत्प्रथमपरिच्छेदत्रय-टीका च बाराणसीतः समानायिते । अस्मिन्नेवान्तरे श्रीमता इल्लकीकरेण वामनाचार्य-शास्त्रिणा सरस्वतीकण्ठाभरणे पृतानां श्लोकानामाकारादिकमेणानुक्रमणिका समग्रा निर-मायि । अथ पुनस्तान् नैषधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपादं संगमय्य “नैषधीयकाव्यश्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति” इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निख्येन कदाचिद्भ्रान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महापरिश्रमेणैतत्करणत् ॥

किंच डॉक्टर औफ्रेक्ट (Dr. Aufrecht) पण्डितेन खनिर्मितायां आक्सफोर्डे (Oxford MSS.) इत्यलिखितपुस्तकानां सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे पृतानां श्लोकानां तत्कर्तृणां चानुक्रमणिका लिखिता, परंतु तत्र नैषधीयनामापि न दृश्यते । अतो डॉक्टर-हालपण्डितस्य कथनं भ्रान्तिप्रसक्तं प्रतीयते । अथवा डॉक्टर हालपण्डितेनावलोकितं सर-स्वतीकण्ठाभरणपुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यच्चोक्तम्—‘क्लृप्तौकादशशतान्वन्तिमभागाभिर्भूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणी-तखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् । अतः श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वोऽभू-दिति सुसङ्गम्’ इति । तदेतत्तु सत्यं यद् वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः

१ (Ind. Ant.) पुस्तके द्वितीयखण्डे २१३ पृष्ठे विलोकनीयम् ॥ २ बाबुरामदाससेनव्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे ३१ पृष्ठे विलोक्यम् ॥ ३ पूर्वम् (P. M. Purnaiya B.A.) स व्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे २९ पृष्ठे विलोक्यम् ॥

कृतः । परंतु तत्र नाथं निश्चयः स्यात् यत् कतमोऽयं वाचस्पतिमिश्रः । नतो वाचस्प-
तिमिश्रा बंधवोऽभूवन् । यैः खलु धर्मशास्त्राणि दर्शनग्रन्थाश्च निरमायित ।

किंचेन्द्रप्रस्थ(देहली)नगरनिवासिपण्डितविश्वेश्वरनवलगोस्वामिपार्श्वे खण्डनो-
द्धारस्थकं पुस्तकं वर्तते । अथ यदाहमिन्द्रप्रस्थनगरमगमं तदा स प्राथितः कृपया तत्
पुस्तकं मामदर्शयत् । तत्र च न किमपि तत् प्रमाणमपश्यं यत् 'खलु वाचस्पतिमिश्रः
खिस्रैकादशशताब्द्यामभूत्' इति साधयेत् । खण्डनोद्धारग्रन्थः प्राचीनवेदान्तिकृतवेदा-
न्तपुस्तकानां सूचीपत्रे नैव दृश्यते । वाराणसीमहाविद्यालयपण्डिता अपि मया खण्ड-
नोद्धारसमयं निवेतुं पृष्टाः "अयं खण्डनोद्धारग्रन्थः केनचित्प्राचीनवाचस्पतिमिश्रेण व्यरणि,
नतु "प्राचीनेन" इति मां प्रत्यवोचत् ।

अथ तृतीयाक्षेपसमाधानम्—

(१) यद्यप्युक्तं "पृथिवीराजरासौ नामके ग्रन्थे चन्द्रकविः श्रीहर्ष कालिदासात्
पूर्वजातममन्यत" इति, तत्रोच्यते चन्द्रकविः स्वग्रन्थे मञ्जलाचरणप्रथमे श्लोके श्रीहर्ष-
मुद्दिदेश । यच्च श्रीमान् ग्रीसो यथातदन्ववासीत् ।

किंच चन्द्रकविः मञ्जलाचरणश्लोकेषु 'सर्पराजं शेषं, विष्णुं, व्यासं, शुक्रदेवं नल-
राजयशःप्रख्यापकं श्रीहर्षं भोजराजवृत्तान्तप्रणेतां कालिदासं, दण्डमालिनं,
गीतगोविन्दकर्तारं जयदेवं च एतान् प्राचीनप्रसिद्धकवीन् प्रणमामि' इत्यकथयत् । तत्र
यत् श्रीमान् ग्रीसः परामृशति—"चन्द्रकविर्नैते महाकवयो हि तत्तज्जन्मसमयमनुसृत्य मञ्ज-
लाचरणश्लोकेषु पूर्वोत्तरतः सनामोद्देशं स्थापयित्वाऽभिवादितः" इति । तन्तु "श्रीहर्षः
स्वप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थे कालिदासप्रणीतग्रन्थसंदर्भान् उदाजहार" इति श्रीहर्षसमय-
विवेकानुसंधानशीलश्रीमत्कौशीनाथतेलङ्गचक्रपादसंभवमिव प्रतिभाति ।

किंच ख्रिस्तद्वादशशताब्दीसंभूतचन्द्रकविः श्रीहर्ष प्राचीनकविमिवावर्णयित्वाऽर्हं राजशे-
खरस्य संमतमसंभवमभिविष्यत् । अथास्मदनुकूलं राजशेखरस्य संमतं वक्ष्यमाणमुचितवने-
कतरेण निवेतुं शक्यम् । तथाहि—

(१) यत् श्रीमता ग्रीसपण्डितेनोक्तं "चन्द्रप्रणीतपृथिवीराजरासौ"—पुस्तके मञ्जला-
चरणश्लोकेषु चः श्रीहर्षस्य प्रथममुद्देशः स 'श्रीहर्षः कालिदासात् पूर्वोऽभूत्' इति कवेराशयं
व्यक्तयति इत्यसत्यं स्यात् ।

(२) अथवा चन्द्रग्रन्थे मञ्जलाचरणश्लोकाः श्लेषकाः स्युस्ति ॥ तत्रार्हं तु "चन्द्रकविना
कवित्वशक्त्यनुसारेणैव कवीनां नामानि पूर्वोत्तरत उद्दिष्टानि, नतु तज्जन्मसमयानुसारेण"

१ तथापि अत्वाररत्तु नूरोपमुद्रितग्रन्थग्रन्थकारुनामसंग्रह (Catalogus Catalogorum) पुस्तक
परिपोषकम् । मिश्रीपदरहितास्त्वथी ॥ २ तत्त्वचिन्दु (वेदान्त)—तत्त्वशारदी (योग) तत्त्वसमी-
क्षा-ब्रह्मसिद्धिटीका—न्यायकणिका (विधिप्रविवेकीकृत गीर्मासा)—न्यायतत्त्वावलीका—न्यायस-
टीका—न्यायवातिकतात्पर्यटीका—ब्रह्मतत्त्वसंहितादीपिनी—भारती (शारीरकनाथव्याख्या) पुस्त-
कीपिका (सांख्य)—योगवृत्तनाथव्याख्या—वेदान्ततत्त्वकौमुदी—वेदान्ततत्त्वचरण—तत्त्वतत्त्वकौमुदी-
निर्माता । ३ (Ind. Ant.) तृतीयपुस्तके ८१ पृष्ठे विकीर्णम् ॥

इति मन्ये । अतो नात्राख्यं यच्चन्दकविना श्रीहर्षस्य कालिदासात् प्रथममुद्देशः कृतः । यतः संप्रत्यपि बहवः पण्डिता नैषधकाव्यं सर्वेभ्यः काव्येभ्यः प्रायः श्रेष्ठं मन्यन्ते ।

कालिदासकाव्येभ्यश्चापि श्रेष्ठं मत्वा सचहुमानं पठन्ति प्रशंसन्ति च । किञ्च—अन्यकाव्यपेशवाऽस्य नैषधस्य बहुपरीक्षाः सन्ति । किञ्च यच्चन्दकविना 'श्रीहर्षः प्रसिद्धः कविरभूत्' इति महाकाव्येण उक्तम्, तत् श्रीहर्षस्य कालिदासात् पूर्वोक्तं साधयितुं न शक्नोति । यतश्चन्दसमयात् किञ्चित् प्राक् नवीनस्यापि श्रीहर्षस्य प्रसिद्धितत्वेन चन्दकविना तथा प्रतिपादितत्वात् ॥

किञ्च प्रबन्धकोषादवगम्यते—यश्चैषधकाव्यं लिखत्य चतुःसप्तत्युत्तरैकादशशताब्द्याः ११७४ किञ्चित् प्राक् श्रीहर्षेण प्राणायि । यतो जयचन्द्रप्रधानस्य सोमनाथतीर्थयात्रावृत्तान्तं श्रीहर्षस्य काश्मीरयात्रावृत्तस्य पश्चाद् राजशेखरः प्रबन्धकोषेऽवर्णयत् । श्रीहर्षस्तु नैषधकाव्यं रचयित्वैव काश्मीरं जगाम ॥

अपि च चन्दकविना पृथिवीराजरासौनामग्रन्थः प्रबन्धकोषाद्बहुकालानन्तरं व्यरचि । यतस्तत्र पृथुराजस्त्युः, तत्पुत्ररत्नासिंहस्य गौरिनामयवननाधिपतिना सह सांघातिकं युत्तं च वर्ण्यते स्म ।

किञ्च इदमप्युक्तमस्ति वाच्यमेव भवितुमशक्यं मया । यत् "जोधपुराधीशप्रधानकविराजमुरारिदिननामोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथं चिच्छब्दे" — 'तच्चाहमत्र ब्रूये । यत् 'पृथिवीराजरासौ'—पुस्तकं चन्दकविनैव प्रणीतम् इति । किञ्चित् पुस्तकं लिख्यचतुर्दशशताब्द्यां प्राणायीति मे प्रतिभाति ।' अत्र स इदं प्रमाणद्वयं चादर्शयत्—

(१) बहवः कवय उदाहरन्ति 'यच्चन्दो निजस्वामिना सह, स्वामिन्मुखोः पश्चाद्वाचिरेणैव शत्रुभिरपानि' इति ।

(२) किञ्च तत्र पुस्तके यवनभाषाया बहवः शब्दाः सन्ति । यवनाश्चात्र भारते लिखत्य चतुर्दशशताब्द्यां ११९४ समागत्य न्यवाप्तुः । तत् कथं तेष्वामतेष्वेव तेषां भाषायाः प्रचारः स्यात् । मम मते तु चतुर्दशशताब्द्यां वर्षशतत्रयानन्तरं यवनभाषाया लब्ध-प्रचारतया चन्दपुस्तके प्रवेशः संभाव्यत एव" इति ।

तत्राहं तु कविराजमुरारिदिननामोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथं चिच्छब्दे ॥

अथ चतुर्थोपसमाधानम्—

(४) यदप्युच्यते "माधवप्रणीतसंक्षेपशंकरविजये वर्णितम् । यत् 'खण्डनकारः श्रीशंकराचार्याच्छास्त्रविचारे पराजेष' इति" । तत्रोच्यते माधवप्रणीतश्रीसंक्षेपशंकरविजये सत्येतिहाया न दृश्यन्ते । किन्तु तत्र शंकराचार्यस्य प्रशंसार्थं स्वकल्पितेतिहृतमुपन्यस्तं माधवेन । तत्र दिव्मात्रमुदाह्रियते—माधवेनोक्तं "शंकरः वार्ण, मयूर, खण्डनकर्तारं श्रीहर्ष, तत्प्राचीनमुदयनाचार्यं च शास्त्रार्थं विजिग्ये" इति ॥ परंतु वाणमयूरी च लिख्यसप्तमशताब्द्यां प्रादुरासाम् । इत्थं चेतिहासविषयेषु संक्षेपशंकरविजयं किञ्चिदपि निधेतुं सर्वथाऽनर्हम् ।

एवं च नाथापि किञ्चिदपि तत् प्रमाणमुपलभ्यते यद्वाजशेखरस्य समंतं खण्डयेत् ।

अपिच सरस्वतीकण्ठाभरणे श्रीहर्षलोका नैव प्रुताः सन्तीति यन्मया साधितं तन्मे मर्तं प्रव्यतितराम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणं च बृहत्कायं पुस्तकमस्ति । तत्र च ये महाकवय आशिष्कादस-
ज्ञातान्युत्तरार्धे बभूवुस्तेषां तत्प्रणीतकाव्यानां च नामानि दृश्यन्ते । सरस्वतीकण्ठाभरणं च
धाराधिपतिभोजराजप्रणीतमिति निर्विवादं—समाप्तौ तन्नामोपलब्धेः । अथवा तत्र
समासद्भिः पण्डितैः प्रणीतं स्यादित्युभयस्मिन् संमत एकतरसंभवे तु संशय एव नास्ति ॥
किंच यत्—एतादृशमहाप्रसिद्धनैपथ्यीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नामापि न दृश्यते ।
तत् 'श्रीहर्षो भोजराजादर्वाचीनः' इति साधयति ॥

अपिच यदि श्रीहर्षप्रणीता 'अन्ये ग्रन्था उपलभ्येरन्' तदा तैरपि श्रीहर्षाविर्भावसमयः
सम्यक् निश्चेतुं शक्येत ॥

अपिच—इतो नवतिर्वत्सरा अत्यगुर्यदा गच्छ जेसल्मीरभाण्डारे श्रीहर्षविरचितं साह-
साङ्गचरितं नामकं पुस्तकमासीत् ।

परंतु संप्रति तत्र नोपलभ्यते । आश्वास्यते च तत् पुस्तकं कुत्रचिन्महानगरभाण्डार
उपलभ्येत । अथवा तदेव नष्टं जेसल्मीरभाण्डारपुस्तकं लभ्येत ।

इत्थं च संप्रति यावत् किमपि विश्वासार्हं पुस्तकान्तरं नोपलभ्यते तावत् राजशेखरस्य कथ-
नम् "श्रीहर्षः कान्यकुब्जाधिपतिजयचन्द्रस्य सभासन्महाकविरासीत्" इति सम्यक् प्रलेभि ॥

किंच यत् श्रीहर्षोऽप्याह स—"मम वृषतिः कान्यकुब्जाधिपतिरासीत्" इति । तद्व-
चनं राजशेखरस्यैव संमतं यत्नं साधयति ॥

इत्थं चाभियुक्तयुक्तिरियमेव सिद्धान्तपक्षः प्रतिभाति यत्—"श्रीहर्षः श्लिष्टद्वादशसत्ता-
न्युत्तरार्धे बभूव" इति ॥

अपिच यदाहमिमं संदर्भम् एषिवाटिकसमायाः पुरस्तादवाचयं ततः कतिपयदिनानन्तर-
मेवसा अज्ञातपूर्वाया नैपथ्यदीपिकाया नाम टीकायाः खण्डान्युपालम्बि । तत्र चापश्यं
'यक्षेपवीर्यं काव्यं कालिदासादिकाव्येभ्यो बहुर्वाचीनम्' इति ।

सा टीका तु अहमदाबादसमीपे डोलकाग्रामे चाण्डुबन्धितेन १३५३ संवत्सरे
(A. D. १२६९) व्यवृत्ति । तत्र सोऽवोचत् "काव्यं नैवम्" इति ॥

१ तथाच तस्यैवसमाप्ती श्लोकः—

'श्रीमिकमाकंसमनाच्छरदामय विपजासता समधिके.....चितेषु ।
तेषु ययोदशसु भाद्रपदे च शुक्लपक्षे ययोदशतिथौ रविवासरे च ॥' इति ।

२ तथा च सर्वसमाप्तिश्लोकः—

'श्रीमानाश्लिगपण्डितः स्वसमयाविभूतसर्वांग-
आन्धुबन्धितसंक्षिप्तं प्रष्टुष्वे श्रीगीतिदेवी च यन् ।
तुष्ठा श्रीमनिर्दिनसंसर्गविकृताकाव्यं नवं नैपथ्यं
दायिने च सवर्षेने वितरणं सौ च चक्रे कमात् ॥' इति ॥

इदमपि च अकथयत् “तत्समये विद्याधरविरचिता नैषधीयस्यैकैव टीकासीत्” इति ॥

अहं विद्याधरेण साहित्यविद्याधरोपनाम्ना निर्मितायास्तस्याष्टीकायाः खण्डानि जैसल्मीरनगरे अहमदाबादनगरे च प्राप्नुवम् ॥

अयं चाण्डुपण्डितटीकारम्भे च “श्रीहर्षः शास्त्रार्थं स्वपितुर्होरस्य विजेतारं पण्डितं पुनः स्वयं शास्त्रविचारे स्वपुत्रिविभवेन जित्वा स्वपितुर्वैरं निरवातयत्” इति—राजशेखरस्य वचनमद्रवयत् ॥

स्वयं च चाण्डुपण्डितः पुनः स्फुटमवोचत्—“श्रीहर्षः स्वपितुर्विजेतुरुदयनस्य कृपीः खण्डनखण्डसाधनामकग्रन्थेनाऽखण्डयत्” इति ।

अतश्चाण्डुपण्डितस्येदं कथनं राजशेखरस्यैव मतं साधयति” इति ॥

तस्य चास्य महाकाव्यस्य यैर्महात्मभिर्टीका कृता तेषां नामानि तत्कृतान्यग्रन्थनामसहितानि संस्कृतग्रन्थग्रन्थकर्तृनामसंग्रहपुस्तकानुसारेण प्रकाशयन्ते—

१ आनन्दराजानकः (काव्यप्रकाशनिर्देशनकर्ता)

२ ईशानदेवः

३ उदयनाचार्यः (गीतगोविन्दव्याख्याता)

४ गोपीनाथः (काव्यप्रकाश-दशकुमार-रघुवंश-व्याख्याकर्ता)

५ चाण्डुपण्डितः

६ चारित्रवर्धनः (कुमारसंभव-रघुवंश-राघवपाण्डवीय-शिशुपालवध-व्याख्याकर्ता)

७ जिनराजः

८ नरहरिर्नरसिंहो वा

९ नारायणः

१० भगीरथः (काव्यादर्श-किरातार्जुनीय-देवीमाहात्म्य-महिमलौच-मेघदूत-रघुवंश-शिशुपालवध-व्याख्याता)

१ तथाचोक्तम्—

‘टीकां वचपि सोपपत्तिरचनां विद्याधरो निर्मेमे
श्रीहर्षस्य तथापि न खलति सा गम्भीरतां भारती ।

दिकूलकवतां गतैर्वैलपरैरुदयामाणं सुतुः

पारावारमपारमन्तु किमिह स्वाजानुदमे कचिद् ॥’ इति ॥

२ ‘प्रथमं तावत्कविजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभाषुकुमुदयनमस्यमप्यतया कटाक्षवत्सङ्गग्रन्थीनु-
द्ग्रन्थवितुं खण्डनं प्रारिप्सुष्यतुविषयुषपाधैरभिमानमनवधीषमानमवधीषं मानसमेकतानतां निनाय’
इति तत्रत्या पङ्क्तिः ।

३ इदं च (Catalogus Catalogorum) इति नामकं ओफ्रेख्ट (Aufrecht) पण्डितेन
१८९१ सिद्धान्दे प्रकाशितम् । तदेतस्य महाशयस्य महोद्योगं वर्णयितुं महेश्वर एवेश्वरः ॥

४-अयं च वैशेषिकाचार्यमत्तरहस्य-भात्मतत्त्वविश्लेषकनादयज्ञभाष्यहिरण्यकली-जातिनिग्रहस्थान-
व्याख्या न्यायकुसुमाञ्जलि-न्यायपरिशिष्ट-न्यायवातिकत्रातप्यपरिशुद्धि-बोधसिद्धि-लक्षणावली-निर्माजुद-
यनाचार्यतो निज एव ॥

११ भरतमल्लिको भरतसेनो वा (अमरकोषटीका-उपसर्गप्रति-एकवर्णव्यंजसंग्रह-कारकोल्लास-किरातातुनीयटीका-कुमारसंभवटीका-षट्कर्पूरटीका-हृतबोधव्याकरण-द्विरुपध्वनिसंग्रह-मल्लोदयटीका-भट्टिकाव्यटीका-मेघदूतटीका-वैद्यकुलतत्त्व-शिशुपालवधटीका-मुखलेखन-निर्माता)

१२ भवदत्तः (शिशुपालवधटीकाकर्ता)

१३ मथुरानाथशुक्रः (अष्टपद्यविवेचन-अष्टपद्यपरि-आचारार्क-आचारोल्लास-आत्मपुराणदीपिका-आद्यौचनिर्णयटीका-आश्वलायनसूत्रवृत्ति-कालतत्त्वटीपण-कालमाधवचन्द्रिका-कुमारीतन्त्रविवरण-कुवलयामन्दवृत्ति-कृष्णसार-किशोर्कौमुदी-गणकभूषणटीका-गणेशस्तोत्र-गुरुसूर्यगोचरविचार-गोरक्षसतकटीका-चन्द्रिकाटीका (व्याक) छन्दःकल्पलता-जटापटलटीपण-जातकल्पलता-तिथिनिर्णय-दिलीपचरित-दिव्यतरङ्गलुटीका-दुर्गाचरितामृत-तरङ्गस्य-पञ्चमीसुधोदय-पाणिप्रहादिकृष्णनिर्णय-पिङ्गलवृत्ति-प्रबोधचन्द्रोदयवृत्ति-प्रथमनोरमाटीका-बृहत्संहिताटीपण-यश्वराजटीका-यश्वराजरीति-याज्ञवल्क्यनारायणटीका-युज्यजोत्सवटीपण-योगकल्पलता-शिवपूजाप्रकाश-दयामकल्पलता-पदचक्रादिसंग्रह-सहस्रचन्द्रिका-साहित्यदर्पणटीपण-सिद्धान्तचन्द्रिकाटीका (?) सुभाषितमुक्तावली-सौभाग्योपनिषदटीपण-हठयोगसंग्रह-हनुमन्मन्त्रोद्धार-हारावलीटीपण-निर्माता)

१४ मल्लिनाथः (अमरकोषटीका-उदारकाव्य-एकावल्यालंकारटीका-किरातातुनीयटीका-कुमारसंभवटीका-तार्किकरत्नाटीका-भट्टिकाव्यटीका-मेघदूतटीका-रघुवंशटीका-रघुवीरचरित-शिशुपालवधटीका-निर्माता)

१५ महादेवविद्यावागीशः (आनन्दलहरीव्याख्याननिर्माता)

१६ रामचन्द्रशेखरः

१७ वंशीवदनशर्मा

१८ विद्याधरः

१९ विद्यारण्ययोगी

२० विश्वेश्वरारायः

२१ श्रीदत्तः

२२ श्रीनाथः

२३ सदानन्दः

एषां त्रयोविंशतिष्वप्याख्यातृणां मन्दाय

नारायणेन	विरचिता	नैषधीयप्रकाशाख्या
जिनराजेन	"	मुखावधौषाख्या
मल्लिनाथेन	"	जीवात्माख्या
चारित्रवर्धनेन	"	तिलकाख्या
नरहरिणा	"	दीपिकाख्या
विद्याधरेण	"	साहित्यविद्यावर्षाख्या व्याख्या

मया समधिगताः । तान् च नारायणविरचितप्रकाशाख्यव्याख्याया एव बहुवैप्रदर्श-
कत्वेन मुख्यत्वमङ्गीकृतम् । अन्येषामु च यत्र विशेषो लब्धस्तासां टिप्पणं दत्तम् ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितवन्तस्तेषां प्रत्युपकारं कर्तुम-
क्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं नामावली प्रकाश्यते—

नैषधीयचरितमूलपुस्तकत्रयम्

नैषधीयप्रकाशपुस्तकम्

साहित्यविद्याधरीपुस्तकम्

मुखावबोधपुस्तकम्

जीवातुप्रथमसर्गस्य लिखितं पुस्तकम्

}

जयपुरराजगुरुदधीनारायणमहर्षिवंशीकराः

तिलकाख्यव्याख्यापुस्तकम् जयपुरराजगुरुदधीनचन्द्रेश्वरशर्माणः नरहरिकृतकीपिकापुस्तकम्
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माणः जीवातुव्याख्यापुस्तकम् (मुद्रितम्) जयपुरराजकी-
यपुस्तकालयाभ्यक्षाः नैषधीयप्रकाशस्य पुस्तकान्तरम् स्वाध्यायनगरतो महेश्वरनाथशर्माणः ।

एवं महता परिश्रमेण सटीकमिदं महाकाव्यं संशोध्य निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतये
'जावजी दादाजी' इत्यभिरुचया प्रतिद्वयं धेष्टिनेऽदाम् । तदत्र प्रमादस्य मनुष्यासाधा-
रणधर्मत्वान्महोपादक्षरयोजकदोषाद्वा द्वितीयावृत्तावपि कचनशुद्धिः स्थिता जाता वा तां
सहृदयहृदयाः संशोध्य पाठयन्तु च्छात्रान् । अहमपि पुनरावृत्तौ शोधविध्यामि । यतः—

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जेनास्त्राञ्च समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयति

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापकपण्डित—

शिवदत्तशर्मा ।



॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसेस्कृतपाठशालायामाधुर्वेदाध्यापकैर् आयालंकारशतक—
कच्छलेवंश—छन्दश्छन्दामण्डन—जयपुरविलासमुद्रकमुद्रकावली—यलाण्डशतक—होलामहो-
त्सवाद्यनेककाव्यनिर्मातृश्रीकृष्णरामकविनिर्विरचितसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितसारतः
कृतार्थेति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्फुरदनवदहयवाग्ध्वनम् ।

इह खलु खलप्रथमं श्रीहर्षं नौमि हर्षसंघर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे कथासारः—

भूपः कोऽपि नलोऽनलमुतिरभूत्तत्रानुरागं दधौ

वैदर्भा दमयन्तिका गुणैरुचिः सोऽप्यास तस्यां सृष्टौ ।

जातु स्थान्तविनोदनाय विरहो लीलाटवीं पर्यट-

न्हैनं हंसमसौ निगृह्य तरसा दूनं दयलुर्वहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंस्तां दमयन्तिकां हसि तथा कर्तासि रक्षां यथा

शकादीनपि हास्यतीति नृपतिं हंसः कृतश्लोऽभ्यधात् ।

एवं चेतस्य साधवेष्मिन्मिति प्रोक्तः स राजा मुदा

द्रागुश्रौय ददर्श कुण्डिनगतो भैमीमदक्षिणकुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

मामुद्दिश्य किमेपि भैमिचतुर्विजालोस्मि विस्ते रुचि-

वेन्मध्यस्थि नलं वृणीष्य वत तामुक्त्वा व्यरंसीद्वयः ।

तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिर्मासुद्वहेदित्युपा-

दिशे भीमजया खगो व्रतगतिः सिद्धिं नलायाकषत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

क्षामाज्ञां विरहाधिना विदधती निन्दां सुधांशोज्वर-

ज्वालाभिर्हतमुर्मुरीकृतसुमाकल्पाय सामुहत् ।

भीमस्तत्परिचारिकाकलकलावृतस्तथा बीक्यतां

ज्ञातो व्याभिरयि स्वयंवरमहं कर्तास्म्यवाशीमिति ॥ ४ ॥

१ अलिङ्ग महाकान्ते जयपुरमहाराजपूर्वजानां प्रभावो वर्णितः ॥ २ इदं नलदमयन्तोक्तमधोरेण
विशेषणम् ॥ ३ गृहारामे ॥ ४ नलसंवन्धी ॥ ५ यक्षी ॥ ६ यक्षी ॥ हंस इति यानत् ॥

५ सुगें—

ज्ञात्वा नारदतः स्वयंवरमिधि भैम्बाः स्पृहाहर्षारिः
 सार्धं दिक्पतिभिः पक्षाण पृथिवीं शच्या शुचा वीक्षितः ।
 अस्माहौल्यमुपेत्य बाहि नृप भो भैमीमदृष्टो भट्टै-
 स्वामस्मास्वमुकूलमाश्रिति नलं सोऽपुङ्ग दौत्ये छलौ ॥ ५ ॥

६ सुगें—

भूजानिमुंवनैकदृश्यतनुरभ्युच्चैरदृश्यत्पदा
 कक्षाः सप्त वगाद्या भीमदुहितुः प्रासादमासादयन् ।
 तां तत्र प्रसमीक्ष्य खण्डनपरां गीर्वाणवृत्तीनिरां
 दूरादुच्छ्रितिति स्म चेत्तसि भूधं दूनोऽपि दौत्येन सः ॥ ६ ॥

७ सुगें—

अभ्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकूपारपूरान्तरे
 प्रस्सारभ्य मुखाच्छलावैधि नलस्तां प्रादुरास स्तुवन् ।
 सा तु व्यचाममुं समीक्ष्य चकिता तद्दृष्टुं सखी-
 त्वाचरन्तिमितासु कोऽसि किमिह प्राप्तोऽस्यपृच्छस्त्वयम् ॥ ७ ॥

८ सुगें—

दूतं विदि वराणि मां दिविषदां घग्नासि यत्त्वामहो
 सोऽप्याशापतिभिः सह स्वयमिदं ब्रूते वृषा मद्रिरा ।
 अस्मास्वन्यतमं वृणीष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
 मा कुत्रापि नरे स्खलेति बहुधा भैमी नलोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सुगें—

नित्तं मेऽस्ति नले न लेखपटिषु त्वं कोऽनैलश्रीलये-
 स्तुक्तः प्रोज्झ्य सुराञ्जलं श्रयसि किं सुरभास्यबोचत्स ताम् ।
 पथादलुमुखीक्ष्य सहसा सोऽहं नलस्तप्रिये
 मा रोषीरिति तत्र वादिनि सै विदेवादिबोऽयातरत् ॥ ९ ॥

१० सुगें—

आजग्मुर्महति स्वयंवरमहे नन्दक्षले नायका-
 बत्वारो हरितां हरिप्रभृतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
 वारदेव्या नृपद्वन्द्ववर्णनविधौ बद्धोद्यमायां पुरो
 मभ्येराजकमालुहाव तनयां भीमो महीवासवः ॥ १० ॥

११ सुगें—

एते सन्ति सुरा इतः पुनरिमे वीव्यन्ति विद्याधराः
 किंच स्फाररुचः पृथक्पृथगितो द्वीपाधिपा आसते ।

सर्वे योग्यतमा वृणीष्व कमपि स्याद्यत्र वा लघुत्व-
वर्धना भूरि विलोभितापि विनैहौ सा चित्तवद्वज्रा ॥ ११ ॥

१२ संगे—

मार्धे पश्य परे त्वदर्थमपरे द्रागा समुद्रादिमे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमकमयुजः पद्माक्षि धृष्टीभुजः ।
एषु स्वीकृत कंचिदेकमिति बाग्देव्योपदिष्टा पुरो
वान्ती वीक्ष्य विसिस्त्रिवे स्मितवतः सा पय मये नलम् ॥ १२ ॥

१३ संगे—

पद्मस्त्रयै नलेषु तन्निव कमपि श्रीवीरसेनोदयं
देवं मनु परीक्ष्य किं त्रमयसि व्यर्थं त्वमस्मानिति ।
वाचा श्लेषवचःप्रपञ्चफलितामल्लसामल्लसया
श्रोक्ता पञ्चनली विभाव्या समभूत्संदेहभूर्गोमभूः ॥ १३ ॥

१४ संगे—

स्तोत्रप्रोतदिगीशदर्शितनला मन्दाक्षमन्दा सती
मत्वा तानियमुत्तसर्ज करतः कण्ठे नलस्य स्रजम् ।
दिवपालेषु गतेषु खं सह गिरा दत्त्वा वराभम्बरा-
त्सामोदा निपपात मूर्धनि तयोः कल्पप्रसूनावलिः ॥ १४ ॥

१५ संगे—

रकालकृतिभिर्बभूवकृतिमती ज्ञानप्रसृष्टाकृति-
भैमी मातृभिस्तत्प्रकृतिभिः संस्कृत्य सजीकृता ।
भूषोद्गातिबलो नलोऽथ विभनैविश्रोऽपि पीतो दक्षा
श्रीभिस्तत्र जगाम कुण्डिनत्प्राकृतो विवाहोत्सुकः ॥ १५ ॥

१६ संगे—

भीमः श्रीनिपधेश्वरेण बुद्धितुः संपाद्य पाणिग्रहं
जन्मान्मकमभोज्यबहुभुक्षितं सौजन्यसिन्धुर्मुदा ।
इत्थं तां परिणीय भीमबधने राज्ञीरुपित्वा कति
प्रीतात्मा विलसंस्तया स निषेधोद्देष्टान्प्रतस्थे नलः ॥ १६ ॥

१७ संगे—

लिप्सुभौममुतां बलेन कलितः कुर्वन्करालः कलि-
मार्गास्तत्र इतस्तथा नल इति श्रोकोऽपि देवैः पथि ।
भैमी तां विवोजयामि नलतः पापी प्रतिज्ञाय हा
आम्यक्षप कथंचिदस्य निलवारामे विनीतं विनीः ॥ १७ ॥

१८ सर्गे—

इत्थं तामस्य मेदिनीतलाचीमासाद्य सौधे महा-
 रत्नसूजितकायनक्षितिभृति इमाचकशको नलः ।
 मर्कं यत्नवशीकृतां कमगललजां कलाकोविदः
 कंदर्पवधिवारलम्भनतरीमुत्थैर्मुदारीरमम् ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्बोधविधित्सवो रससुधावर्षाः सहर्षा जगु-
 र्गांधा बोधकराः कराहतकलौतोया गृहोद्यानगाः ।
 सुद्धा प्राद्विषयेधरः सुरसरितलातो रघस्यः समा-
 गच्छन्तैरवलोकितो ननु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राज्ञि पुरोगता वितरति स्वर्णाम्बुजन्मान्पुरी-
 कुर्वाणा नियमं समापयति सा मानं मनागाधिता ।
 अष्टे कुर्वन्ति लज्जिता सहचरीस्तस्यै नीविस्मृति
 द्रागुत्थाय चंचाल चालसगतिर्लोलजितम्बा बहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधाभिःसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृह्यते
 ज्ञात्वा त्र्यम्बकमर्चते मुररिपोः स्तोत्राण्यहो प्रभ्रते ।
 भुक्त्वा पर्यटते शनैः क्षतपदं मण्डे प्रियामवते
 सार्यं वर्णयते नमस्ति कलये तस्यै नलदमावृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

सायं सांध्यविधिं विधान विगलहोषः प्रदोषत्तवं
 प्रत्यारभ्य विभूदयावधि वभूत्तद्वादनज्ञो क्षुब्धम् ।
 तस्या रौलीनिषया गिरोऽमृतकिरः श्रुत्वा स काव्यास्थिर-
 प्रज्ञः प्राप परं स्वरन्सरनवानन्दो जलो विस्मयम् ॥ २२ ॥



॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही यस्य वामे जयति जयजनिर्दक्षिणे लवमणोऽपि
श्रीमानमे इन्मानुलधलचयो हस्तविन्यस्ततस्वः ।
कोदण्डं काण्डमेकं दधदहितकुलध्वंसकारी समन्ता-
दव्यादव्याजमव्याकृतिसलिलनिधिजानकीजानिरस्मान् ॥
दशकंपरकरसिंहः सीताचेतःसरोजरोलम्बः ।
रघुकुलकैरवचन्द्रः पायादायासतो रामः ॥
भद्राय भूयाद्भवतां श्रीरामो भक्तिभावितः ।
स्मृतेरनुम्भते यस्य पदवी सुरदुर्लभा ॥
नत्वा धीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
मातुष्यापि महालसेल्यभिषया विरुगातकीर्तैः क्षिती ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुमनसोर्गुर्वोरगैर्वै यथा-
बुद्धि धीनिषेन्द्रकान्तविहृति निर्माति नारायणः ॥
प्रणम्य शंकरे सोममनन्तं धीपति समम् ।
कुर्वे नात्रा नैषधीयप्रकाशं सुहृदां सुदे ॥

विकीर्णितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरिप्राप्तम् 'आशीर्नमस्त्रिकया वस्तुनिर्देशो
वापि तन्मुखम्' इति महालाचरणं कर्तव्यमिति ग्रन्थकृच्छ्रीहर्षनामा कविर्गूढं सैषीजरघुनामाभी-
ष्टदेवतानमस्काररूपं महालमाचरति । अन्त्ये तु 'विशिष्टवस्तुनिर्देशलक्षणं मग्नसम्' इत्याहुः—

निपीय यस्य क्षितिरेक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।

नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

निपीयेति ॥ अत्र पुण्यश्लोकनलरूपविशिष्टवस्तुनिर्देशेन निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिरित्यभि-
प्रायेणाह—स नल आसीत् इति । पृष्ठाधीनां स्मरणमपि सकलामीष्टहेतुः, किं पुनः कीर्तन-

१ 'अशुभांश्च' इति पाठान्तरे विहृतिविशेषणम् । २ 'सुहृदो' इति पाठः । ३ 'सैषीजम्' इति पाठः ।

४ कविः 'निपीयेति' इत्युत्तरभाष्य पाठः । ५ 'इत्यन्वयः' इति पाठः ।

मिति । किमिशिष्टो नलः । महसां राशिः प्रतापानामाश्रयः । यद्वा—महसां तेजसां राशिः सूर्य इव स्थितः । लुप्तोपमा, लुप्तोपेक्षा वा । एतेन स एव तेजस्वी सूर्यवत्, नान्य इति व्यञ्जयम् । स कः । बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोष्ठीनिर्णीय सादरं श्रुत्वा सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते तथा पूर्वममृते वागादिसाध्ये सादरा आसंस्तुया नलकथा-श्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्यधिका नलकथेति भावः । 'कथाम्' इति पाठः साधीयान् । शर्क-रादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेक्षः । यदीयाः कथा अमृतादपि सरसा इत्यर्थः । एतेन इन्द्रादीनां त्यागेन नले दमयन्त्यनुरागस्वीचिती युक्ता । यद्वा—बुधा देवाः सुधामन्ध-सोऽपि तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अमृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—वृष्णादिना क्षिति-रक्षिणो बुधा देवा यत्कथामाकर्ण्य सुधु धाम मनोहरां कान्तिं पाति रक्षति सुधामपावन्द्रत्य-स्मिन्नलकथावत्पूर्ववद्वा माद्रियन्ते । यद्वा—बुधा ज्ञातारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो यज्ञादि-नामृतमपि नाद्रियन्त इति । यद्वा—कथामण्डलधारणादिना क्षिति रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः शेषतस्तदादयो नागाः 'बुधा भुजंगभोजनम्' इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण रक्षणा-र्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधात्तारतम्यविज्ञातारः क्षितिरक्षित्वं तत्तत्कादिषु शेषसाहचर्यादुपचर्यते । एतेन व्याख्यानत्रयेण नलकीर्तिलोकप्रयव्यापित्वं बोध्यते । यद्वा—'क्षितिः, अक्षिणः' इति पदद्वयम् । अक्षो विनीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी कलिः । यस्य कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलेः क्षितिर्नाशो भवति । 'क्षि क्षये' इति धातुः । तथा चोक्तम्—'ककोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । क्रतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥' इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि नाद्रियन्त इति । तथा-शब्दः समुचयार्थो व्याख्येयः । यद्वा—अक्षाः पाशास्ते क्रोडार्थं यस्य विद्यन्ते सोऽक्षी तस्य द्यूतव्यसनिनोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यमित्यर्थः । एवंविधस्यापि भूपतित्वमित्या-ख्यम् । तथाशब्दोऽप्रापि समुचयार्थः । यत् एवंविधोऽत एव कीर्तमण्डलं यशोमण्डलम्, सितं च तच्छत्रं च सितच्छत्रं श्रेतातपत्रमिवाचरितं कृतं बालोक्तयव्याप्तिसमर्थं कीर्तमण्डलं यस्य येन वा । पुनः किमिशिष्टः—महोज्ज्वलो महैरुत्सवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोत्साह-युक्तत्वं तस्य महान्परमकाष्ठापन्न उज्ज्वलः शृङ्गारो वस्येति वा । यद्वा—महानुज्ज्वलः शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पञ्चनलीमध्ये तस्थैव इतत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा प्रतापेन ज्वलतीति महोज्ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्वायते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदत्वेन क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि चन्द्रे विषने तथा नाद्रियन्ते । तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्रेतातपत्रोक्तं कीर्तियुक्तं स्तुतियुक्तं विस्तार-युक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्रेतच्छत्राकारं मण्डलं स्वीति । महसा तेजसा ज्वल-तीति महोज्ज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'महस्तुत्सव-तेजसोः', 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति शीरस्वामी ।

१ 'महसा तेजसा ज्वलति इति व्याख्यानं तु जकारस्य दित्वानुपपत्त्यपेक्षम्' इति जिनराजव-
रिविरचितसुधावबोधालया व्याख्या 'अनञि च' इति सूत्रासारण्यमुक्तम् ।

कल्पिते 'निपीय स्थितस्य' इत्यप्याहारेणैककर्तृकत्वात्प्राप्तः । निपीयेति 'पीड् पाने' ।
क्षितिरेक्षिण इत्यत्र ताच्छीघ्र्ये णिनिः । कथेति 'चिन्तिपूजि-' इति कर्मण्यङ् । आद्रिवन्त
इति 'इह आदरे' इति तौदारिकान्तिरुत्पातलि प्रथमपुरुषे हे परतः शे विकरणे धातोः
'रिङ्शमक्-' इति रिजदेशेयजदेशयोः 'अतो गुणे' इति पररूपे च रूपं सिद्धम् । बुध्यन्त
इति बुधाः 'इगुपध-' इति कः । सितच्छत्रितेल्यत्राचारकिबन्तात्, 'तत्करोति-' इति
ज्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति णेलोपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति
णस्य पाक्षिकत्वात्पचायच् । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् ।
नायकश्चात्र धीरललितः 'निषितो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः' इति । रसश्चात्र
शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्यापरे रसा अज्ञभूताः ।
एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इष्टममुम्' इति यावद्वसत्त्वं वृत्तम् ॥

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरभूहणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलप्रतापावलि कीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं साधधारणं भवति' इति न्यायारस नल एव भूजानिरमहीपति-
रभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूर्जाया यस्येति 'जायाया निड्' । स कः । यस्य कथा नवभिः
शृङ्गारादिभि रसैः षड्रसां सुधामवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंशीला सुधावधीरणी । सुधायाः
षड्रसत्वं व्याख्यातृप्रतिज्ञा व्याख्यातम् । मधुररसयुक्तं वा । यस्य कथा रसैः कृत्वा सुधाया
अवधिम् । उत्कृष्टां सुधामिति यावत् । तानीरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सुधावधीरणी' इत्यपि
पाठः । तत्रापि स एवार्थः । यद्वा—यस्य कथा रसेर्हवभिः सुधाया अवधिः । एतत्परममृतं
नास्तीत्यर्थः । 'ब्रूये-' इति वीर्षः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नटे भैरवपुरागसौचिलम् । यद्वा—
शोभनं धावतीति सुधाया पुण्यसंचारिणी धीर्यस्येति मन्त्रशक्तिमत्त्वं तस्य द्योयते । रणी नित्यं
रणोऽस्यास्तीति । अनेनोत्साहशक्तिमत्त्वम् । भूजानिरित्यनेन प्रमुखाक्षियुक्तत्वम् । गुणैः शौर्या-
दिभिः संधिविग्रहादिभिर्वाद्भुत आश्चर्यरूपः । अतएव कवेरेतस्य वर्णनं सुकम् । यद्वा—'रसा,
ए' इति षड्वयम् । यस्य कथा एः कामस्य रसा भूः स्थानम् । सर्वाभिलाषजनिकेत्यर्थः । की-
दृशो नलः । सुवर्णेत्यादि । सुवर्णस्य दण्डः सुवर्णदण्डः । एकं च तत्सितं च तदातपत्रं चैकस्ति-
तातपत्रम् । सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रं च सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे कृते
तद्वदान्वरिते वा सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते । प्रतापसावलिः प्रतापावलिः । ज्वलन्ती चासौ
चज्वलप्रतापावलि कीर्तिमण्डले । कीर्तमण्डलं कीर्तिमण्डलम् । ज्वलप्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डलं
चज्वलप्रतापावलि कीर्तिमण्डले । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलप्रतापावलि कीर्तिमण्डले येन
यस्य वा । यथाकर्म योजना । पूर्वश्लोके सुधासितच्छत्रे अविशेषेणोक्ते । अत्र तु विशेषेणेल-

१ अत्र 'वीर्यैर्ममकमुर' सर्वतोऽनद्रप्रमुखाक्षियुक्तत्वार्थोपलक्षणनाहत्यापुष्टिकोऽनुप्रासमिषयश्चा-
लंकारः प्रायः प्रसुप्तुने' इति चारित्र्यवर्धनधिरनितिलक्षणाख्या । अत्र श्लोकेऽनुप्रासः सञ्चाल-
कारः । सुधकवधोरोपम्ये प्रतीते सति सुधानादित्येन कथापिनप्रतिपादनायतिरेकोऽर्थालंकारोऽपि ।
अनमच नलसर्ववर्णनयोः प्राकरणिकामाकरणिकयोः सिद्धपद्योपनिबन्धे कोषालंकारोऽपि । सूर्येण सत्तामेद-
प्रतिपादनादप्युक्तम् । तस्मात्तिलच्छत्रद्वयवर्णनाय संकरः' इति विद्याधरविरचितसाहित्यविद्याधरी ।

पौनरुक्त्यम् । एवमन्येष्वपि पदेषु विशिष्टार्थप्रतिपादनादपौनरुक्त्यं दृश्यम् । अथवा शोभ-
मानो न्यायो वा द्विजातिवर्णानां दण्डः सासनं यथासंभवं करदानं वा यत्र । तथैकं सितात-
पत्रं यस्मितारण्यं कृतम् । तथा ज्वलन्ती प्रतापावलिकीर्ती यस्मिन् । यद्वा—प्रतापावलियुक्ता
कीर्तिर्यस्मिन् । एवंभूतं मण्डलं राष्ट्रे यस्य सः । एतेन पूर्वश्लोकेन सहपौनरुक्त्यम् । प्रताप-
स्य दण्डत्वनिरूपणात्संकोचः प्रतीयते, सानौचित्यं प्रतापस्य व्यापकत्वं विना कीर्तेर्व्यापकत्वम-
नुपपद्यमानं तद्रूपयतीति वर्णसाम्यमात्रेण च दण्डत्वनिरूपणात्परिहरणीया । ज्वलदित्युभय-
विशेषणम् । अन्यथा कीर्तिर्मण्डलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य
हेतुत्वादभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

कविरिदानीं स्वमौढत्वं परिहरत्तस्यैव गुणानुवर्णने कारणमाह—

पवित्रमत्रातनुते जगद्गुणे स्मृता रसश्चालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्भिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संबन्धाया इति योज्यम् । या यत्कथा यत्संबन्धिनी कथात्र-
युगेऽस्मिन्कलियुगे स्मृता सार्यमाणा सती जगद्गुणमा सामस्येन पवित्रं तनुते करोति । सा
यत्कथा आविलां सदोषां मद्भिरमपि रसैः शृङ्गारादिभिः क्षालनयेवोच्चलीकरणेनेव कथं न
पवित्रयिष्यति । अपि तु पवित्रोक्तिरित्येष । जगदपेक्षया महत्त्वोऽन्तरात्वात् । तदेवाह—
स्वसेविनीमेव । स्वकथैकतत्परामेवेत्यर्थः । 'विन्यं पृथुम्—' इत्यादिना स्मरणमाहात्म्यात् ।
'कोटिकस्य—' इत्यादिना कीर्तनस्यापि माहात्म्यात् । सा स्मृता पवित्रयति सा स्मरणपूर्वकं
कीर्तिता मद्भिरे कथं न पवित्रयिष्यति । यथेन सेव्यते तत्सदोषमपि तेन पवित्रीक्रियते ।
अन्यदपि मलिनं वलादि रसेनोदकेन वा क्षालना तथा निर्मलीक्रियते । अपिर्यथापाठमेव
वा योज्यः । यद्वा—पवित्रीकरणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन
स्वसेवित्वम् । अपिरन्यचेत्यर्थः । 'तत्कथा' इत्यपि पाठः साधुः । पवित्रमिति 'पुनः संज्ञायाम्'
इति कर्तरीयः । इह तु 'पवित्रमिव पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति कालेश्वरादेः 'प्रास-
श्रम्भो—' इति युक् । योरनः । क्षालनयेवेति 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च' इति 'ही ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तं, तदेवाह—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयद्युपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं न वेधि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नलः स्वयमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु । अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः ।
अधीतिरप्ययनम्, बोधोऽर्थज्ञानम्, आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणमध्यापनम्, एतैश्चतुर्भि-
रुपाधिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन्कुर्वन्चतुर्दशत्वं कुतः केन हेतुना कृतवान्

१ 'अथ व्यतिरेकोऽलंकारः । अन्यच्च यथासंभवालंकारः । अत्र सुवर्णदण्डस्तिष्ठच्छत्रे वक्त्रे पश्चात्तेनैव
क्रमेण प्रतापावलिकीर्तिर्मण्डले निदिष्टे इत्यनयोः संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तत्कथा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'नहि तत्कथां विद्यायान्वन्मग्नीः प्रतिपादयति' इति राजविवयो रत्नाश्वो
भावोऽनिहितः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः । 'रसेति शिष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

[इत्यहं] न जाने । अत्र हेतुमांसीत्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे सिद्धेऽपि तत्करणं पिष्टपेषणतुल्यादयोऽन्यम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मः सिद्ध एव । किंचाधीत्यादिचतुर्भिः प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरवस्थात्वेन षट्पञ्चाशता भाव्यमिति चतुर्दशत्वाक्षेपोऽपि । तस्माच्चतुर्दशत्वमेव स्वयं ज्ञाता सन्कुतः कृतवानित्यहं न वेदीति कवेरुक्तिरित्याशङ्क्य पुनः स्वयं वदति—चतुर्भिरधिका दशेक्षयमर्थो न चतुर्दशत्वस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीलादयो वासां ताश्चतुर्दशास्तासां भावस्त्वम् । तदहं न जाने इति न । अपितु जाने एवेति काकुः । एतेन षट्पञ्चाशत्त्वं निरस्तम् । चतुर्भिरधिका दशेक्षपि निरस्तम् । यद्यपि अत्रियस्याध्यापने नाधिकारः, तथापि धनादि दत्त्वा ब्राह्मणद्वाराध्यापनं युक्तमिति न दोषः । एतेन चतुर्दशापि विद्यास्त्वस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राभिमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इति याज्ञवल्क्यः । 'अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश ॥' इति मनुः । 'उपाधिर्धर्मनिन्तायां केतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः । बोधशब्दस्योत्तरेण समासे कृत्वाधीतिसन्धेन समासः । अन्यथा बोधस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अधीतेरभ्यार्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'लट्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्प्र-
हणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शता । तथोने च 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधाद्वा इति द्वितीया । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । चतुर्दशत्वमित्यत्र 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवत् । गुणग्रह-
णेन जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते, न शुद्धादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'प्रकृति हि सफलात्वं ब्रह्मालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंबन्धं वर्णयितुमाह—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयधियाम् ॥ ५ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्देदलक्षणेन नवद्वयद्वीपपृथग्जयधियां जिगी-
षवेव । जुष्टोत्प्रेक्षा । अष्टादशतामष्टादशप्रकारत्वमगाहता प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं
स्वत एवास्ति, तथापि साष्टादशविधाप्यनेनाभ्यस्तेत्यभिसंधिः । नवानां द्वयमष्टादश । नवद्वयं
च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्भिन्ना या जयधियो जयसुखिकाः धियः । यद्वा—जयन्तीति जयाः
सर्वोत्कर्षेण वर्तमाना वाः धियस्तैसां जेतुमिच्छया । एकया विद्यायैका द्वीपधीजेतव्या, इत्य-
ष्टादशभिर्विद्याभिरष्टादश द्वीपधियः सुखेन जेतुं शक्या इत्यर्थः । यद्वा—अमुष्य या विद्-
जुद्धिः साष्टादशतामगाहतेति पूर्ववदन्वयः । अष्टादशद्वीपभिन्नजयधियां जिगीषयाष्टादश बुद्धि-
विशेषा जाता इत्यर्थः । अनया बुद्ध्यां द्वीपो जेतव्य इति । जत एवामुष्यैव रसनाग्रे जिह्वाग्रे
नर्तकीव नर्तकी स्फुरद्भूया, नान्यस्येत्यर्थः । अष्टादश विद्या असीव स्फुरन्ति स्मेत्यर्थः । नर्तक्य-

१ 'धनुर्वेदादीनामध्यापनेऽस्त्येवाध्यापनयोग्यता । यथोक्तं कात्यायनेन—'स्वयं स मेध्या परिषाव
रीरवीमश्नित्वात् पितुरेव मधविद्' इत्यादि—इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जयोत्प्रेक्षाककार'
इत्यपि सैन । ३ जेतुमित्यस्यध्यापनेन 'न लोकाज्यय—'इति षष्ठीनिषेधप्राप्तावपि प्रचानभूत 'रज्ज' इति
कृदन्तगोत्रे 'तण्डुलानां भोक्षुं पाकः' इतिवक्तव्ये षष्ठी ।

प्येका शिरोहस्तादिभिः षडभिरङ्गैः प्रीवावाहादिभिः षडभिः प्रत्यङ्गैः भूनेत्रादिभिः षडभिर-
पाङ्गैः, विस्तरं नीताष्टादशधा भवति । तथा विद्या अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनु-
र्वेदो गान्धर्वश्चाप्यशास्त्रकम्' इति चतस्रः । एवमष्टादश । द्वीपानामष्टादशत्वमवान्तरलङ्काविद-
लकादिभेदेन भागवतोक्तरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिष्ठातथूपः' इति कालिदासोक्त्या च शात-
व्यम् । यद्वा—नवद्वयद्वीपानां भिन्ना या जयजनिता नलस्य श्रियस्तासां जेतुमिच्छया वेति
लुप्तोत्प्रेक्षा । मलेनाष्टादश द्वीपा जितास्तेन तस्य तावत्स्यः श्रियो जातास्तासां जेतुमिच्छया
विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता । श्रीसरत्त्वयोः सहजविरोधात्सपत्न्योरिव । केव । अङ्गगुणेन षट्संख्या-
गुणेन विस्तरं नीता विस्तरं प्राप्ता त्रयी त्रित्वसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति । ज्योतिःशास्त्रे त्रित्वं
षट्संख्या गुणितमष्टादशतां लभते । तत्राङ्गशब्देन षट्संख्या गृह्यते । तथा गुणनमा-
वृत्तिः । यद्वा—त्रयगुहारोऽथर्ववेदः । स एकः, षडङ्गानि व्याकरणादीनि, गुणा अत्रधानानि
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्रलक्षणान्यष्टौ । तैर्विस्तरं नीता वेद-
त्रयी यथा । अङ्गानि च गुणाश्चेतेषां समाहारोऽङ्गगुणं तेन । अथ च—स्वादुरसोत्पादनप्रकार-
रूपधनद्वारा धृता सती लोकस्य रसनाग्रं जिह्वामं नर्तयतीति रसनाग्रनर्तकी । नलः सूपका-
रविद्याज्ञानामधवभूतानां मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाख्यानां दण्डां रसानां न्यूनाधिकत-
मत्वरूपेण गुणेनाष्टादशतां प्राप । यथा मधुरद्रव्ये मधुरद्रव्यान्तरस्य न्यूनः प्रक्षेपः, तिक्तेऽ-
धिकः, अम्ले समः, इत्यनेन प्रकारेण सर्वरसानां त्रैविध्येऽष्टादशत्वम् । यद्वा—अङ्गानां दु-
ग्धदध्यादीनाम् । तथा च सूपशालम् 'दुग्धं दधि नवनीतं घोलवने तकमस्तुयुगम् । मध्वाट-
विकटविष्यं विदलाकं चेति विज्ञेयम् ॥ कन्दो मूलं शाखा पुष्पं पत्रं फलं चेति । अष्टादशकं
मांसं भक्ष्याण्युक्तानि गिरिसुतया ॥' इति । दध्युदकं मस्तिस्सुच्यते, कणिसमं व्रीह्यादि,
शिम्ब्यादिभवं मुद्गादि, षण्टकभवं चणकादि । इदं त्रिविधं धान्यम् । भूचरखेचरजलचरमे-
दात्रिविधं मांसम् । षड्भाः । कन्दमूलफलनालपत्रपुष्पमयं षड्विधं शाकम् । इत्येवं धान्या-
द्यङ्गगुणेन विस्तरं नीता इति केचित् । द्यूतावेशेन बहुभाषिणो नलस्य जिह्वाग्रनर्तकी विद्यास-
विद्याऽङ्गानां द्विषादीनां गुणेन तद्वशेन विस्तरं नीताष्टादशतां प्राप । चतुरङ्गचूते हि द्विक-
त्रिकचतुष्कपयकैर्मिलितैश्चतुर्दश भवन्ति । तथा चोद्गीयकचतुष्टयनेलनाष्टादश भेदा इति
केचित् । सूपशालविदष्टादशद्वीपजिवायमिल्यपैः । नर्तकीत्यत्र 'शिलिपिनि ध्वन्' । विरवा-
न्नीय । जिगीषयेत्यत्र 'अप्रत्ययात्' इत्यप्रत्ययः । विस्तरमित्यत्र '—अशब्दे' इति [घनः,]
निषेधात् 'प्रदोरप्' । त्रयीत्यत्र त्रित्वसंख्या इति पक्षे विस्तर इव विस्तरः । तमित्युपचारः ॥

१ 'जयजयमोनाग्रन्योत्प्रेक्षा' इति महिनायविरचितजीवातुव्याख्या । २ 'अङ्गविद्यागुणेन
त्रय्या अष्टादशत्वम्' इत्युपाध्यायविशेषशरनद्वारकव्याख्याने तु 'अङ्गानि वेदाश्चाङ्गारः' इत्याभर्वणस्य
पूर्वभेदेन त्रयीत्वहानिः, त्रय्य(न)न्तर्भावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिरिति चिन्त्यम्—इति जीवातुः ।
कविरहसं तु षड्गुणेनाष्टादशत्वतापनमेव । तच्च त्रय्या एव गुणेन भवति, चतुष्टय्या गुणेन
चतुर्विंशतितापत्तिरिति विश्वेश्वरव्याख्याने न दोषः । ३ 'अत्रोपमाङ्गकारः । जिगीषयेत्युपाध्यायवृत्तात्स्य
सिद्ध्यादितिशयोक्तिरङ्गकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रकारान्तरेण तस्य शास्त्रमार्गगमित्वं वदति—

दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां च कामप्रसरावरोधिनीम् ।

बभार शास्त्राणि दृशं द्रव्याधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥

दिगीशेति ॥ स नलः शास्त्राण्येव द्रव्याधिकां दृशं बभार । शास्त्रलक्षणां द्रव्याधिक्यं चक्षुरविषयभूतस्याप्यर्थस्य ग्रहणादप्यत्राप्यवहितत्वात्तृतीयां दृशं बभार । तृतीयनेत्रे सति हि त्रिनेत्रत्वं भवतीति शास्त्रारूपं तृतीयं नेत्रं बभारेत्यर्थः । किंभूतां दृशम् । कामस्य स्वेच्छा-
चारस्य यः प्रसरः प्राबल्यं तस्यावरोधिनीं निवारिकाम् । शास्त्रदृष्टः पापकर्मण्यप्रवृत्तेः । अत एव निजस्यात्मनश्चिनेत्रावतरत्वस्य त्रिनेत्रस्यैवावतर इत्यर्थस्य बोधिकां ज्ञापिकाम् । त्रिने-
त्रोऽपि यथा कामप्रसरं दृणदि स्म, तथायमपि शास्त्राभ्यासाद्वेकानां स्वस्य च स्वेच्छाचारित्वं दृणदीत्यर्थः । अवतरो नामोत्पत्तिः । यद्वा—निजः स्वसंबन्धी निलः सहजो वा त्रिनेत्राव-
तरो यस्येति बहुमीहिः । तस्य भावस्वरूपं तस्य ज्ञापिकाम् । किंभूतो नलः । दिगीशवृन्दांश-
विभूतिः । दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दानि तेष्वंशेन लेशेन विभूतिर्यस्य । नलस्य विभू-
तिलेशो दिगीशवृन्देषु वर्तत इत्यर्थः । एतच्छ्रुतः । यतोऽयं दिशामीषिता सर्वासां दिशां
शासिता । ते त्वेकैकस्या दिशः । तस्माच्छास्त्रविरुद्धं किमपि न करोतीत्यर्थः । त्रिनेत्रोऽपि
दिगीशवृन्दमंशविभूतिर्यस्य । 'यद्यद्विभूतिमत्स्वरूपम्' इति वचनाद्विष्णोरीश्वरस्य चाभिप्राया-
त्सर्वासां दिशां शासिता त्रिलोक्यस्वामित्वात् । यद्वा—दिगीशवृन्देऽंशेन विभूतिरेकदिग्बिभा-
गैश्चर्यं यस्य । यद्वा—दिगीशवृन्दमर्थेऽंशो यज्ञादिभागो यस्य । विशिष्टा भूतिरणिमायेध्वर्यं च
यस्य । ततः कर्मचारयः । यद्वा—दिगीशा इन्द्रादयोऽष्टौ तेषां वृन्दं तस्यांशमंत्राभिर्विशिष्टा
भूतिर्जन्म यस्य । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो रूपः' इति मनुः । यद्वा—दिगीश-
वृन्दांशव्याप्तौ विशिष्टैध्वर्यं । अत एव दिशामीषिता इति । एषु कतिपयेध्वर्येषु नलस्य लोक-
पालांशत्वप्रतीतेरिनेत्रावतरत्वस्य गौणत्वप्रतीतेरसामञ्जसम् । मुख्यं तु त्रिनेत्रावतरत्वमत्र
संपाद्यम् । 'स भूवदृष्टावपि लोकपालाः' इति लोकपालांशत्वं वक्ष्यति । त्रिनेत्रावदेनात्रे-
ज्ञानव्यतिरिक्तः सर्वेश्वर उच्यत इति तात्पर्यम् । शास्त्राणि दृशमिति पदद्वये लिङ्गवचनभेदेऽपि
'वेदाः प्रमाणम्' इतिवद्विभक्तिरेकैव । बहुक्तम्—'लिङ्गसंख्याविनेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता ।
विभक्तिः पुनरेकैव चोपमानोपमेययोः ॥' इति । नलपक्षे—'दिगीशः' इत्यादौ व्याधिकर-
णोऽपि बहुमीहिः 'सप्तमीविशेषणे बहुमीहौ' इति ज्ञापकबलादश्रीकर्तव्यः । ईषिता इति तृचु ।
प्रसर इति 'पुंलि संज्ञायां यः प्रायेण' इति वचनाद्वा । 'प्रसरं न लभन्ते' इति प्रयोगदर्श-
नात् । अवरोधिनी इति मुख्यग्रहणादुपसर्गनिवृत्तेस्त्वाच्छीत्यणिनेरयोगादावश्यके गिनिः ।
भाष्यकारमते तु सुम्मात्रत्वात्ताच्छीत्येऽपि भवति । एवमेवंवातीयेऽन्यत्रापि हेयम् । त्रिनेत्र
इति सुत्रादित्वाभ्यामन्वयः । अवतरणमवतर इति भावे 'ऋदोरप्' इत्यप् । 'कल्पस्तुटो
बहुलम्' इति सूत्रादुपरि 'भावे' इत्यधिकारस्य स्थितत्वात् । 'अवे तृकोः' इति घञि अवतार

३ 'न' इति पाठान्तरम् । लिङ्गककर्त्रा तु 'ईषिता' इत्यत्र तुल्यमभिप्रेत्य 'दिशाम्' इति-
रीकवचनमेवोपरोक्तम् ।

इति स्यात् । तस्य संज्ञायां करणाधिकरणयोश्च विधानात्प्रकृते तदभावादयेव । यद्वा—अवतर-
रतीत्यवतरः । त्रिनेत्रायासावतरत्वेति पञ्चाद्यन्ति हेयम् । अवतरत्वस्य बोधिकेति शेषपञ्चा-
समासः, न तु कर्मपञ्चाः । 'चृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधात् । नचैवं सति निषेधवैयर्थ्यम् ।
कारकपञ्चाः समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिसरप्रसङ्गः । शेषपञ्चास्तु समासे समासान्तोदात्तत्व-
मिति स्वरविशेषस्य सत्त्वात् । एतेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशो
व्याख्यातः । अनित्यः षष्ठीसमासनिषेध इत्यन्ये । यद्वा—बोधयतीति बोधा इति पञ्चाद्यन्ति
पूर्वेण षष्ठीसमासे समासात्स्वाधिके कनि 'प्रलयस्यात्कात्पूर्वस्यात् इव' इतोत्वम् । अवतरत्वं
बोधयतीति 'कर्मण्यण' इत्यणि ङीपि कनि 'केणः' इति ह्रस्वत्वमिति वा समर्थनीयेम् ॥

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

भुवं यदेकाङ्गिकनिष्ठया स्पृशन्द्वावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

पदैरिति ॥ अमुना नलेन चतुर्भिः पदैश्चरैः सत्यास्तेयशमदमरूपैस्तपोदानयज्ञज्ञान-
रूपैर्वा सुकृते धर्मं स्थिरीकृते मिथलीकृते सति कृते सत्ययुगे के जनास्तपो धर्मं न प्रपेदिरे
न प्रापुः । अपि तु सर्वे धर्मपरा बभूवुः । कृते युगे धर्मस्य चतुष्पात्त्वे सिद्धेऽप्यधर्मस्या-
प्येकस्य पादस्य सत्त्वात्सहायमानेनाधर्मस्यातितरां कृशीकरणद्वारा स्थिरकरणाच्चिप्रत्ययो-
पपत्तिः । कुतोऽवगतमेतदित्याह—यस्यादमविरुद्धोऽधर्मोऽपि तपस्वितां धर्मवत्तां दधौ
दधार । अन्ये तपश्चकुरिति किमाश्रयम् । किं कुर्वन् । एकाङ्गिकनिष्ठया भुवं स्पृशन् ।
एकोऽङ्गिर्यस्यां सा एकाङ्गिका, सा चासौ निष्ठा स्थितिश्च तया, एकतरणकनिष्ठिकया वा
भुवं स्पृशन् । अत एव कृषो दुर्बलः क्षीणः । धर्मो धर्मी चतुष्पादौ । धर्मस्य ज्ञानादयश्चत्वारः
पादाः, अधर्मस्य तद्विपरीताः । तत्र कृतयुगे धर्मचतुष्पात्, अधर्मे एकपात् । अत आ-
धर्मन्यूनत्वभेदाधर्मस्य कृशत्वम् । अथ च क्षीनत्वम् । अन्योऽपि महास्तपस्वी पूर्वाविश्वो
भवति । 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कविः । तत्र सर्वपुराणेषु कृतयुग एव नलसंभव-
स्योक्तत्वात् 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । प्रतिकुर्युर्न किं नूनं नलरामयु-
धिष्ठिराः ॥' इति युगकमनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । तन्मते शोभनाकृतिः सुकृतिसत्त्वाः
सुकृतेर्धर्मस्य चतुर्भिश्चरैर्नलेन त्रेतायामपि कृते कृतयुगे स्थिरीकृते सति धर्मस्य बाहुल्या-
त्रेतायुगमपि कृतयुगमेवेति सैविसर्गं पाठमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । यद्वा—अनेन त्रेतायां
चतुर्भिः पादैर्धर्मं स्थिरीकृते सति तेन च कृते कृतयुगे जाते सति के न तपः प्रपेदिरे ।
यत्र चतुष्पादमस्तदेव कृतयुगम् । 'तपस्वी चानुकम्पाहं' इति विश्वः । तपस्वीति 'तपः-
सहस्रान्वयम्' इति विनिः^१ ॥

१ 'अशोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'तृतीयां वृशम्' इति रूपकम् 'नलस्य विभूतिमे-
देऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । अशोकस्यो रूपकातिशयोक्तयोः संकरः' इति जीवातुः । २ एतच्च 'सर्परे शति
वा विसर्गलोपः' इति वातिकविसृतिमूलकम् । सविसर्गपाठे सप्तम्यन्तेपोऽनुपपन्नः स्यात् । ३ 'अश-
नुप्राप्तः शब्दालंकारः । अनुमानमशालंकारः । 'अनुमानं तदुक्तं यस्याप्यसाधनयोर्वैचः । अधर्मोऽपि
तपस्वितां वधाविति विरोधानासः' इति साहित्यविद्याधरी । अशालोपस्तिरलंकारः 'एकत्र वस्तुनो
भावाद्यत्र वस्तुन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा सादृशापस्तिरलंक्रिया ॥' इति सरणादिति जीवातुः ।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममज्जिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु दिग्विजयेषु बह्वेकं सैन्येनोद्धतं रजस्तदेव तद्वज्र एव विधौ चन्द्रेऽङ्कतां कलङ्कत्वमधुनापि दधाति । किंभूतं रजः—स्फुरन्प्रकाशमानो यः प्रतापः स एवासक्तत्वादनलोऽमितस्तस्य यो धूमस्तस्य मज्जिमेव सौन्दर्यमिव मज्जिमास्य । तथा—इतो गत्वा सुधाम्बुधौ सुधासमुद्रे पतितं सदत एव पङ्कीभवत्कर्दमीभवत् । सुधा-
म्बुधेयन्त्र उत्पन्नस्तत्संबन्धः पङ्कचन्द्रेऽपि लभः, स एव कलङ्क इत्यर्थः । आसमुद्रं यात्रा-
सेनाबाहुल्यं चानेन शोष्यते । सुधाम्बुधिः क्षीरसमुद्रः । सुधाम्बुधावसृतसमुद्रे इति विधु-
विशेषणं वा । रजसः पङ्कीभवनयोस्तत्त्वार्थमुक्तम् । अथ न गत्पतितं पातित्यहेतुस्तदन्वयस्य
निर्मलस्यापि स्वसंसर्गांन्मालिन्यं करोति, तदेव दधातीति काकुलतोत्प्रेक्षा वा । 'वर्ण-
दहादिभ्यः—' इति दहादेराकृतिगणत्वान्मज्जिमेत्यत्रेति । 'द्वितीया भ्रितातीतपतित—' इति
पतितशब्दः सौधुः ॥

स्फुरद्भनुर्निखनतद्धनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य संगरे ।

निजस्य तेजःशिखिनः परदशता वितेनुरिङ्गालमिवापशः परे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति ॥ परदशताः शतात्परेऽनन्ताः परे शत्रवः । (दिग्देशकालवाचिनामेव
पूर्वादिशब्दानां सर्वनामत्वात्कथं शत्रुवाचिनोः परापरशब्दयोः सर्वनामसंज्ञेति । अत्र कैयदा-
दयः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छ्रौय प्रतिवादिनि प्रयोग-
माहुः । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं त्वार्थिकोऽर्थः ।)
संगरे सङ्ग्रामे निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापाग्नेरिङ्गालमिव दग्धकाष्ठमिवापशो
वितेनुर्वित्सारयामासुः । इङ्गालो मापाशब्दः । कविर्मर्यसो धवलम्, अयशः इयामं वर्णयते ।
कथंभूतस्य तेजःशिखिनः—स्फुरदिति । स्फुरन्प्रकाशमानो धनुर्निखनः कोदण्डशब्दो यस्य
एवंविधधासौ स नलस्य स्फुरद्भनुर्निखनसः तस्य नलस्य घना निविडा ये आशुगा बाणास्तेषां
प्रगल्भा प्रौढासन्ता या वृष्टिस्तया व्ययितस्य निर्वापितस्य । स्फुरन्धनुर्निखनो यस्यामिति
वृष्टिविशेषणं वा । तस्य नलस्य । अन्गतपूर्ववत् । यद्वा—धनुर्निखनं तनोति वित्सारयति,
तयते प्राप्नोति वा धनुर्निखनतत् । स्फुरन्प्रकाशमानधासौ धनुर्निखनतत् । प्रकृतत्वादयमे-
वेति । तस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—स्फुरन्तौ धनुर्निखनौ धनुःसिंहनादौ यस्य स चासौ
(स अस्तिदृश्य) स एव घनो मेघस्तस्याशुगा शीघ्रगामिनी प्रौढा च । अन्यत्पूर्ववत् ।
शिखिपक्षे तु (यद्वा) स्फुरन्तौ इन्द्रधनुर्गर्भिते येषु ते च घना मेघास्तेषामाशुगा शीघ्रगा-

१ 'पङ्कीभवदङ्कतो विभावङ्कत्वं किं वस्तुगलोच्यते आश्लेषितदुपेक्ष्यते । नायः । कविपुराणादिषु
प्रसिद्धेरभावात् । नापि द्वितीयः । उल्लेखापोतकलोवादिपदाभावादिति चेत् । अत्रान्विधीयते—तदेवैव-
वैवकारः प्रतिक्रियान्तरव्युत्पत्त्यर्थं विधीयते । तद्वज्र एव पङ्कत्वेनाकृतमभवत् । न तु प्रतिक्रियामुगादि-
रिति भाव इति त्रिलोकपाक्या । अत्राविद्यनोक्तिरलंकारः इति साहित्यविद्याधरी । रुक्मसंज्ञाया
गम्योत्प्रेक्षेति जीवातुः । २ 'रजसः' इति तु सुखावबोधार्थमत्र पाठः । ३ अयं पाठः कुत्रचित्पाठः ।

मिनी प्रौढा, आशुमेन वायुना वा प्रौढा वा वृद्धितया व्यसितस्य विनाशं प्रापितस्य । निखनं तन्वन्तीति निखनततः, स्फुरद्भुवुक्ता निखनततश्च ये घना मेघा इति वा । तेजःप्रधानस्या-
मेरिजालः इयाम एव भवति । सर्वे राजानस्तेन जिता इत्यर्थः । 'आशुगौ वायुविशिलौ'
इत्यमरः । निखनं तनोतीति निखनतदित्यत्र पक्षे कौ 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति
वक्तव्यम्' इति वचनादनुनासिकलोपे तुक् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च 'नहिष्ठति-' इति वीर्षाभावः ।
तयतेवां किपि 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे तुक् । शतात्परे इति विष्टा 'पञ्चमी' इति
योगविभागाद्वाहुलकाद्वा समासे 'राजदन्तादि-' इति परनिपाते पारस्करादित्यात्सुटि श्रुते च
'परदशताः' इति सिद्धम् ॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोच्चलैर्निजप्रतापैर्वलयञ्चलद्वयः ।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजधः ॥ १० ॥

अनल्पेति ॥ स राजधो राशो हन्ति न क्षुदान्, राज्ञां हन्ता नलो नीराजनया आरा-
र्त्तिकेन रराज शुभमे । किंभूतो नलः—जयाय विजयाय भुवो वलयं मण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य
स्थितः । किंभूतया नीराजनया—सृष्टया कृतया । पुरलोकेरिति शेषः । किंभूतं वलयम्—
निजप्रतापैः स्वकीयैस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम् । किंभूतैर्निजप्रतापैः—अनल्पानि बहुनि दग्धा-
न्यरिपुराणि वैरिनगराणि यैस्तेऽनल्पदग्धारिपुराः, ते च तेऽनला वह्नयस्तैदज्ज्वला दीप्यमा-
नास्तैः । भूतिरैरित्यर्थः । तेजसस्तेजोन्तरसंयोगे भूयस्त्वं भवति । अनलवदुच्चलैरिति वा ।
यद्वा—किंभूतया नीराजनया—उष्णविशेषणैर्निजप्रतापैरेव सृष्टया नलेनैव कृतया । किंभूतं
वलयम्—ज्वलज्जलेनैव देदीप्यमानम् । शोभमानमित्यर्थः । अत एव राज्ञामभावो नीराजं
नीराजकरुणं नीराजना इत्यत्र 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यभावेऽव्ययीभावः । 'अनर्थ' इति दज-
न्तात् 'तत्करोति-' इति व्यन्ताप्पुन् । प्रचुरज्जालितवैरिनगराभिवद्भीः स्वीयक्षात्रतेजोभिर्दांसि
भूमण्डलं जयाय जेतुं परिक्रम्य स्वैरेव प्रतापैः सृष्टया नीराजनया राजाभावकरणेन स रेजे
इति भावः । जयाय भूमण्डलं परिक्रम्य यद्राजाभावकरणं तेन रेजे इति वा । यद्वा—
ज्वलत्प्रकाशमानं जयाय जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयक्षात्रतेजोभिः कृतया नीराजनया आरार्त्ति-
कविधानेन स रेजे । प्रतापैर्नीराजनयेति व्याख्येयं वा । अत्र ज्वलद्भूमण्डलं जेतुं प्रदक्षि-
णीकृत्य सृष्टया, अर्थाजलेनैवेति व्याख्येयम् । यद्वा—स्वीयतेजोभिः पुरलोकेर्वा जयस्याय
आगमने कृतया, जये सख्येन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा । (यमनागमनयोर्नीराजनं
क्रियत इति लोकाचारः । नलस्य जयं प्राप्तुं कृतया इति वा । जयाये जयागमने सृष्टया ।
अस्मिन्पक्षे पुरा लोकैः कृतया इत्यन्वयः । विजयाय लोकैः सृष्टया नीरस्य शान्त्युदकस्य राजना
क्षेपणा तया वा) । यद्वा—नलस्योज्ज्वलैः शृङ्गारभूतैर्निजप्रतापैः, अनल्पानि दग्धान्यरिपुराणि
यामु ता अनल्पदग्धारिपुराः । अत एव ज्वलन्तीर्देदीप्यमाना भुवो वैरिदेशान्वलयन्स्वाधीनी-
कुर्वन् । यद्वा—किंभूतं वलयम्—अनल्पा दग्धारयो बस्तिस्वदनल्पदग्धारि । अस्मिन्पक्षे

१ 'भयोपमा रूपकं चालंकाराविति साहित्यविद्याधरी । रूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः ।
२ ऊषचित्र इत्येतज्जं विशेषचिह्नितः पाठः ।

पुरा सृष्टया कृतया इत्यन्वयः । यद्वा—किंभूतो नलः—अनल्पा दग्धा आ समन्तात् रिपुरागो रिपुद्रव्याणि येन स तथा । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । नलयज्वलदित्यत्र पक्षे परस-
वर्णः । यथान्तरे तु भुत्वम् । 'राज्य इत्युपसंख्यानम्' इति निपातितः । जयायेति 'तुम-
र्धाच्च' इति चतुर्थी । यद्वा—स राजा इन्ता नलः अजया लक्ष्म्या आय विष्णवे सृष्टया
भीराजनया रेजे । राज्ञो निष्पुरुषत्वात् लक्ष्म्या भीराजना क्रियते । यतः कारणात्प्रदक्षिणा
प्रकृष्टा दक्षिणा दातृत्वं येषां ते प्रदक्षिणा वदान्यास्ते सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी । अतिवदान्या
अप्येतस्यानुचराः इत्ययं वदान्यतम इत्यर्थः । यद्वा प्रकृष्टदक्षिणा उमोतिष्ठोमादयो यस्य
सन्तीति प्रदक्षिणी । अत एव कृती कर्मकुशलैः ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽस्तिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्पुनर्नमनन्यविश्रमाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति ॥ अतिवृष्टय इत्ययः प्रतीपभूपालमृगीदृशां प्रतीपा वैरिणो ये भूपाल-
राजानस्तेषां मृगीदृशो नायिकास्तासां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण न तत्पुनर्न मुमुक्षुः । पुनमु-
त्प्रेक्षायां वा । इत्यस्यस्य राष्ट्रे न सन्तीत्यर्थः । किंभूता अतिवृष्टयः—तेन नलेनास्तिले
महीतले निवारिताः प्रतिपिदाः । निष्कासिता इत्यर्थः । किंभूते महीतले—निरीतिभावं
निर्गता इत्ययो यस्मात्तथिरीति तस्य भावस्तम् । गमिते प्रापिते । अतः जनन्यविश्रमा न
विद्यतेऽन्योऽन्यत्र वा विश्रमो विश्रामस्थानं वासां ताः । अनेन सर्वेऽपि शत्रवो निहता
इत्युक्तम् । यच्च येन निष्कास्यते तत्तद्वैरिणमाश्रयति । स्त्रीणां च स्त्रिय एव शरणमित्युक्तिः ।
'अतिवृष्टिरनापृष्टिर्मृषकाः शलमाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पश्येता इत्ययः स्मृताः ॥'
विश्रम इत्यत्र 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः ॥

सितांशुवर्णवैयति स्म तद्गुणैर्महासिवेभ्यः सहकृत्वरी बहूम् ।

दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्गटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

सितेति ॥ तद्गटचातुरीतुरी तद्गुणै रणाङ्गणे यशःपटं वयति स्म । तस्य नलस्य भटाः ।
यद्वा—स चासी भटश्च तेषां तस्य वा चातुरी युद्धनैपुण्यं सैव तुरी निष्पन्नवक्त्रवेष्टनदण्डस्तस्य
नलस्य गुणैः । तैः प्रसिद्धैर्वा शौर्यादिगुणैः । अथ च गुणैस्तनुभिः सङ्क्रामाङ्गणे यशोलक्षणपटं
विस्तारितवती । निरमासीदित्यर्थः । किंभूतैर्गुणैः—सितांशुवर्णस्वद्वर्णैः सारूप्यं येषां तैः ।
अथलैरित्यर्थः । कीदृशी—महान्योऽसिः खड्गः स एव वेमा वयनकाष्ठं तस्य सहकृत्वरी सह-
कारिणी । किंभूतं यशःपटम्—बहुं महापरिमाणम् । अत एव दिश एवाङ्गनास्वासामङ्गनामा

१ 'मधुरावृष्टिरनुप्राप्तोऽलंकारः, तुष्टोपमालंकारश्चे'तिसाहित्यविद्याधरी । निबध्नापनीराजनया
भूदेवता नीराजन्यश्रिय रराजेतुप्रेक्षा । सा च स्वयंकेवाद्ययोगाद्रम्या । निच प्रतापनीराजनया इति
प्रतापानकल नीराजनतन्त्रम्, अर्थादरिपुराणां वृत्तिरूपगमकमित्येकदेशिविवाचिततुष्टमाविता नैयमुत्प्रेक्ष-
लनयोरव्याप्तिभावेन संकरः' इति जीवावतुः । २ 'नूनमनन्यविश्रमाः सखी इधीनं तल्लुरित्वं गन्ध
शङ्खुत्प्रेक्षालंकारः । तत्करीरोदनप्रतिपादनेन तेन सर्वेपि दुष्टभूपाः क्षवं नीता इति पयोधोक्तमलंकारः ।'
तथा चालंकारसर्वस्वे—'गन्धस्वापि भक्षन्तरेणाख्यानं पयोधोक्तम्' अतिवृष्टय इत्यतीशमोक्तिरिति
साहित्यविद्याधरी ।

वरणमाच्छादकम् । सर्वदिग्भ्यामप्यस्य यज्ञ आसीदित्यर्थः । 'परपरिमवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमप्रेसरोऽपि' इति न्यायेन भट्टरेव नलशायं विनैव वैरिणो हताः । दिग्भ्यापि यशो नलस्याकारीति नावः । तन्तुवायतुर्वाः सक्ताशारियं तुर्यन्यादृशी । सा प्रत्ये-
कमावरकमनेकं पटं वयति । इयं तु तद्विपरीता इति व्यतिरेकः । वेमा पुंस्ति । वयति स्म
इति 'लृद्ध स्मे' इति भूते लृद्ध । सहृत्त्वरीति 'राजनि युधि कुनः' इति वर्तमाने 'सहे च'
इति कनिपि 'वनो र च' इति जीमौ । चातुर्यमेव चातुरी । व्ययः पितृवाग्धीषू ॥

प्रतीपभूपैरिच किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्कारदृग्गवर्तत ॥ १३ ॥

प्रतीपेति ॥ विरुद्धधर्मैरपि मित्रोविरोधित्वमावैरपि धर्मः स्वभावः ततो मलाद्विद्या
भवेन भेत्तुता विरुद्धत्वमुज्जिता किम् । कैरिव—प्रतीपभूपैरिच प्रतिकूलराजभिर्यथा भेत्तुतो-
पजापकारित्वं स्वका । उपजापोऽन्तर्भेदः । कुत एतज्ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्स नल ओजसा
अमित्रजिदमित्रान्वैरिणो जयतीत्यमित्रजित् । तथा ओजसा (तेजसा) मित्रजित् (सूर्यमपि
जयतीति) अवर्ततासीत् । स चारदृग्गपि विचारदृग्गवर्तत । चारा एव दृग्गस्य स चारदृक् ।
विगता चारा एव दृग्गस्य स विचारदृक् । सोऽमित्रजित्वा मित्रजित्कथम्, यथारदृक् स विचा-
रदृक्कथमिति विरुद्धधर्मास्तैर्भेत्तुतोऽजिता । कथम्—तेजसा मित्रजितेजसा मित्रं सूर्यं जयतीति
मित्रजित्, तथा विचारः शास्त्रमेव, विवेको वा दृग्गस्य स विचारदृक् चारा एव दृग्गस्य स
चारदृक् । अपिचार्थे विरुद्धपक्ष उभयत्रापि योज्यः । अथ च विरुद्धत्वम्—अमित्रजिदः स
मित्रजित्कथम्, असुहृदं यो जयति स सुहृदं कथं जयति । अथ च यः असूर्यं जयति स
सूर्यं कथं जयतीति विरोधः । तत्परिहारः पूर्वव्याख्यानात् । विचारं पश्यतीति विचारदृक्त्वा ।
'चारेः पश्यन्ति राजानः' इति । एतेन शत्रुजित्वं तेजस्वित्वं शास्त्रमार्गगामित्वं चोररक्षणत्वं
च व्यक्तीकृतम् । एतेन विजिगीषुत्वं नलस्य द्योतितम् 'अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्णिप्राहस्ततः पश्चादास्कन्दस्तदनन्तरम् । आसा-
रावनयोर्वैव विजिगीषोश्च पृष्ठतः ॥ अरेव विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संह-
तानां व्यवस्थानां च वधे प्रभुः ॥' इति द्वादशराजमण्डली तत इति 'नीत्रा-' इत्युपादानत्वम् ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजस इति ॥ विधिर्गृह्या यदा यदा इति पूर्वांशं चित्ते मनसि कुरुते । विचारयती-
त्यर्थः । तदा तदा भानोः सूर्यस्य विधोरपि चन्द्रस्य च परिवेषकैतवात्परिवेषणवाजात्कुण्डलनां
वैगर्ध्यसूचकं रेखामण्डलं करोति । इतीति किम्—तदोजसो नलप्रतापस्य, तद्यशसो नलयश-
सश्च स्थितौ सत्याभिर्मौ सूर्याचन्द्रमसौ वृथा निष्प्रयोजनाविति, तदोजसस्तद्यशसश्च हेतोरिमौ
वृथा स्थिताविति वा । सूर्याचन्द्राभ्यां यत्करणीयं तद्वलतेजोयशोभ्यामेव क्रियते । सूर्यतुल्यं

१ 'अथ रूपकमलंकारः गुणैरिति शिष्टशब्दः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधालंकारः'
'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकरित्वेति' इति लक्षणात् । यत्तुपजीवनेन विरुद्धधर्माध्यासस्य चाभय-
भेदकलादुत्प्रेक्षा । सा च प्रतीपभूपैरिषेतुपमानुप्राणितेति त्रयाणां संकरः' इति जीवातुः ।

चन्द्रनुत्वं चास्मिन्मन्त्रम् । परिवेषस्य कादाचित्कत्वाद् 'यदा यदा' इत्युक्तम् । केतवादिति भावे युवादित्वाद्वा । दृषाद्विहितमन्त्रस्य कुण्डलनया लोपः क्रियते तथैत्यर्थः ॥

तस्य वदान्वयत्वं वर्णयति—

अयं दरिद्रो भवितेति वैधर्षी लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।
मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ॥ १५ ॥

अयमिति ॥ च नृपो नलोऽर्थिजनस्य याचकजनस्य ललाटे जाग्रतीं वैधर्षीं ब्राह्मीमिति लिपिं मृषा मिथ्या न चक्रे, किंतु पञ्चां ब्रह्मणा लिखितत्वात्सत्यामेव चकार । इतीति किम्— अयं याचकलोको दरिद्रो निर्धनो भविता भावीति वैधर्षी लिपिः । तर्हि तस्मान्नौदार्यत्वप्रतीतेः कथं वदान्वयत्वमिच्छाशङ्कोक्तिमश्रवा समाधत्ते—किं कृत्वा—दारिद्र्यदरिद्रतां प्रणीय दारिद्र्य-स्यैव दरिद्रताम् । राहिलमिल्लयः । तां प्रणीय निर्माय । वैधर्षी लिपि मृषा न चकारेत्यर्थः । यतोऽल्पितकल्पपादपः अल्पितोऽल्पीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन । कणम्—कल्पवृक्षो याचितमेव ददाति, नलस्त्वयाचितमपि । अतो वदान्वयतम इत्यर्थः । नलराज्ये कोऽपि दरिद्रो नाभूदित्यर्थः । यद्वा—अकल्पितं धनं दत्त्वा ब्राह्मी लिपिं मृषां न चक्रे, अपि तु कृतवानेवेति काङ्क्षः । अल्पित इति 'तत्करोति' इति ण्यन्तादिष्टा ॥

प्रकारान्तरेण पुनरपि नितरां वदान्वयत्वमाह—

विमज्ज्य मेरुर्न यदर्थिस्तात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययमेरुः ।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वाञ्छिकुराः शिरःस्थितम् ॥ १६ ॥

विमज्ज्येति ॥ तेन नलेन तत्तस्मात्कारणाद्वाभ्यां फलाभ्यां भागाभ्यां वद्धाः संयमिता-ञ्छिकुराः केशा एव निजं स्वीयमयशसोऽकीर्त्युगममान्वमन्यत । शिरसि सीमन्तस्रोतयभागे स्थिताः केशा न भवन्ति, किंतु कीर्तयमेव । तद्विम्—ययसान्वया नलेन मेरुर्हमादि-विमज्ज्य खण्डसो विषाभाधिंसायाचकायतोऽव्ययीनी देयो वा न कृतः । तथा सिन्धुः समुद्र उत्सर्गजलव्ययैर्दाने क्रियमाणे ये जलव्यया जलदानानि तैर्मरुर्निजलदेशो न कृतः । दानं हि जलपूर्वकं भवति । यद्वा—मरुदुत्सर्गजलव्ययैः सिन्धुर्न कृतः । तदकरणलक्षणापयशःस्थाने द्विफालवद्वाः केशा एव जाता इत्यर्थः । सर्वसदानेऽपि यावदेतद्वयं न कृतं तावच्छलो न द्रुतोपेति भावः । एतेनासायशोलेशोऽपि नास्तीति सूचितम् । लौकिकोक्तिरपि—'अपकीर्तिः शिरसि स्थिता' इति । अधिसादित्वत्र 'तदधीनवचने', 'देये वा च' इति सातिः । फालशब्दः पात्रादिः ॥

१ 'अयं यतोऽर्थिजनस्योः कुण्डलनोपेक्षणसाम्यवोत्प्रेक्षा । साच व्यञ्जकप्रयोगाद्ब्रह्मा' इति जी-
वानुः । अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तमलंकारसर्वत्र—'उपमानस्यार्थे उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम्' ।
स परिवेषो न भवति, किंतु परिवेषाज्जेन मिरयेकव्यतिपादिका कुण्डलमालाभिरपहृतिरलंकारः ।
'महूर्तं यन्निविष्टान्वारसाभ्यते सा त्वपहृतिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्विफालवद्वाञ्छिकेशाप्र-
विमर्तं किंतु शिरःस्थितमयशोयुगेतदित्यपहृतिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'केलेषु काण्य-
सान्नेनायशोरूपपादपकमर्षकारः' इति जीवानुः ।

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च ।

दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं दिनेश्वरधीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति ॥ अयं देवो राजा नलो दिने दिने प्रतिदिनमुदयमधिकामभिवृद्धिं दधौ । किं कुर्वन्—कविना काव्यकर्त्रा बुधेन विदुषा वैयाकरणेन च समं सह मुदैव हर्षेणैव समयं कालं मय्यगमयन् । किंभूतेन कविना बुधेन च—अजस्रं सर्वदाभ्यासं काव्यकव्यशास्त्रमनन-व्यसनमुपेयुषा प्रातवता । 'अभ्यासम्' इति पाठे नलसंनिध्यम् । कीदृक्सः—पटीयान्कवि-त्वाभ्यासवान्, आक्षेपादिसमर्थश्च । पुनः किंभूतः—दिनेश्वरधीरुदयः सूर्यस्तद्वच्चरीः शोभा यस्य । अत एव दिनेश्वरोऽपि कविना शुक्रेण बुधेन चन्द्रपुत्रेण सह प्रातरादिसमयं कुर्वन्पटीयांस्तोजस्वी तमोनाशसमर्थः प्रतिदिनमुदयं धत्ते । 'बुधशुक्रौ सदा पूर्वोत्तरराशिस्थौ' इति ज्योतिर्विदः । यद्वा—ताभ्यां समं समयं सम्यजम् अयं शुभावहविधिं यन्प्राप्नुवन्नयं प्रतिदिनमुदयं न दधौ, अपितु दधावेव । 'अभ्यासो व्यवसनेऽन्तिके' इति विश्वः । अजस्र-मिति नष्टपूर्वावसेः 'नमिकम्भि' इति रः । उपेयुषेति 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति साधुः । उपेयुषेत्यादौ सममिति सहाययोगे तृतीया ॥

तस्य सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह—

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम् ।

पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

अधोविधानादिति ॥ किमिति संभावनायाम् । वेधसा वज्रणास्य नलस्य पदं चरण इति हेतोरुर्ध्वरेखया लक्षणभूतयाङ्कितं चिह्नितं किम् । इतीति किम्—इदं नलपदं कमलप्र-वालयोः पद्मपल्लवयोः कमलविह्वलयोर्वा अधोविधानादरुणत्वनिगममृदुत्वैरधःकरणादिकारात्, तथा—अखिलक्षमाभुजां समस्तभूयतां शिरःसु दानात्स्यापनात्कमेणोर्ध्वमुत्कृष्टमुपरि च पुरा भवति भविष्यति । 'यावत्पुरा—' इत्यादिना लट् । राज्ञां शिरःसु दानं नामाकम्बवर्तनम् ॥

तस्य वयःसंधिमाह—

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवाञ्छौशवशेषवानयम् ।

सखा रतीशस्य कतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

जगदिति ॥ अयं नलः शौचवशेषवाञ्छौशवस्य शेषो विद्यते यस्यैवंभूतः षोडशब्ददेशीयो जगतः समग्रस्य भूमण्डलस्य जयं विजयं प्रणीतवान्कृतवान् । तेन च विजयेन कोशं भाण्डा-रगृहमक्षयं परिपूर्णं कृतवान् । तेन चेति पदेनानुपपन्नत्वं लक्षणया बोध्यते । दानशरस्य तस्य पूर्वमेवोक्तत्वाद्भाण्डारगृहस्यास्यैवमानुपपन्निकं, न तु मुख्यमिति भावः । नत्वव्ययभावात्तेन राजनीतिश्च । एतेन राजुराहित्यं सूचितम् । दमयन्तीव्यामस्त्ववशिष्यते । अथ जगज्जयानन्तरं

१ 'अश्लेषमाश्लेषसङ्कोचयोऽङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दिनेश्वरधीरिव श्रीवत्स स इति निदर्शनालंकारः । अथ निदर्शनाश्लेषयोः संकरः' इति जीवानुः । २ 'अश्लेषेष्टालंकारः' । 'संभाव-नमश्लेषा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कोशस्याक्षयत्वमपरिमितत्वेनैव, न तु रूपनभावेनेति' सुखावबोधः ।

यौवनं तारुण्यमस्य वपुः शरीरं तथा लिङ्गत् । अयं यौवनं प्रापेत्त्वयैः । शरीरं कर्तुं यौवनं कर्माभूतं प्रापेति वा । अनेन नलवपुषैव यौवनमलंकृतं न तु तत्तेन । यथा रतीशस्य कामस्य सखा मित्रस्तु वयन्तो वनमालिङ्ग्यति, यथा स्वत एव रमणीयं वनं वसन्त उद्दीपयति, तथा यौवनं कर्तुं शरीरं कर्म उद्दीपयति स्म । शरीरमपि सौन्दर्यात्कामस्य मित्रम् । रतीशस्य ऋतुरित्यत्र 'हृल्लकः' इति प्रकृतिभावः ॥

शरीरवर्णनमेव प्रक्रमते—

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥२०॥

अधारीति ॥ तदङ्घ्रिणा तच्चरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा दया वाधार्यकारि । पदो नलचरणात्, नलचरणस्य वा मा वेधाम्, सामुद्रिकलक्षणत्वेन पदि मान्तीति वा । मच्छोभालाभेन यानि सलक्ष्मीकानि मामाश्रित्वैव यानि वर्तन्ते तैः सह स्वर्षा मया कवं कार्या । क्रमेण स्वतो निःशोभत्वान्जुगुप्सा, आभितत्वाच्च कष्टम् । पद्मात्तच्चरणशोभाधिकेत्वयैः । पल्लवे प्रबाले तच्छयच्छायलवोऽपि तस्य नलस्य शयो हस्तस्य च्छाया कान्तिस्तच्छयच्छायं तस्य लवो लेशोऽपि क । कुतः—यतः पदो लवः पल्लवः शरीरनिरुद्धावयवचरणशोभालेशो यत्र वर्तते तत्र शरीरोत्कृष्टावयवपाणिशोभालेशोऽपि कथम् । हीनेन सह साम्यायोगादित्ययैः । एतेन पल्लवात्तत्करशोभाधिकेत्वयैः । किंच शारदः शरदि भवो निर्मलः पार्विकः पर्वणि पूर्णिमायां भवः संपूर्णकलः शर्वरीश्वरो निशानाथश्चन्द्रस्तस्य नलस्यास्यं मुखं तस्य दास्येऽपि सेवकत्वेऽप्यधिकारितां प्राप्तत्वं न गतो न प्राप्तः किमुत तत्साम्यम् । चन्द्रस्य शरत्पूर्णिमासं-योगाद्रमणीयत्वम्, आस्यस्य तु स्वत एव । शारदत्वादवृष्टत्वादग्रे स्यात्तुमशक्यत्वात्साम्यं न लेभे इति वा, रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाज्यम् । न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वम् । अतो दास्यत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वात्संपूर्णत्वात्कलद्रव्यास्पर्शत्वात्, औप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःपादिकलत्वात् । 'शारदः पीतमुद्रे स्याच्छल्लत्वेनेऽप्रतिमे नवे' । तच्छयच्छाया इति 'विभाषा सेना—' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । शारद इति भवार्थे 'संधिवेल—' इत्यण् । पार्विक इति भवार्थे 'कालाट्टव्' । 'पार्वणः' इति पाठे संबन्धेऽपि 'अन' इति प्रकृतिभावः ॥

प्रकारान्तरेण सामुद्रिकलक्षणत्वमाह—

किमस्य लोसां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेसाभिरजीगणहुणान् ।

न रोमकूपौघमिपाज्जगतकृता कृताश्च किं दूषणशून्यविन्दवः ॥ २१ ॥

किमिति ॥ विधिर्ब्रह्मा रोमणां कपटेन मिथेन सार्धत्रिकोटिमी रेखाभिरस्य नलस्य

१ 'अत्रोपमालंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्रासपरिकाराभेकारसंसृष्टिः' । 'विशेषणैर्वत्सलकृतैकैः परिकरस्तु स' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथाङ्गनादिना पद्मादिषु घृणाप-संबन्धेऽपि संबन्धोकेरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

मुष्णाञ्जशौर्वादायाधीनिक नाजीगणत्, अपि तु गणयामासेति काकुः । गुणगणनया गणकेन
ब्रह्मणा लेखा एव लिखिता न तु रोमाणि । अनेन सर्वगुणवत्त्वं तस्य ध्योतितम् । दोषराहि-
त्वमाह—जगत्कृता ब्रह्मणा रोमकूपौघमिषाश्रोमकूपसमूहज्याजेन दूषणशून्यविन्दवो दूषणानां
शून्यान्यभावास्तज्ज्ञापका विन्दवश्च न कृताः किम्, अपि तु कृता एव । यत्र किमपि न तत्र
ज्योतिर्विद्भिः शून्यसूचको विन्दुः कियते, तथा रोमकूपा अपि वर्तुला विन्दुत्वेनोत्प्रेक्षन्ते ।
अयं रोमकूपो न, किंतु दोषराहिलसूचका विन्दव एव लिखिताः । 'तिष्ठः कोऽगोऽयंकोटी
य गानि रोमाणि मानुषे' इति तावन्तः कूपा इति 'रोमैकैकं कूपके पार्थिवानाम्' इति सामु-
द्रिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणत् । अन्तावकि द्वित्वे 'ई च गर्गैः' ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतागलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्गतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणि निरिप्राकारास्तेषां
लुण्ठने बलाद्भूयो कियमाणे सति, अगलदीर्घपीनतागलस्येव दीर्घं च तत्पीनं च, तस्य
भावस्तत्ता । कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । सा गृहीता ध्रुवं गृहीता ननु । ध्रुवं प्रायेण वा । तत्र
च तत्रैवारिदुर्गलुण्ठन एवामुष्योरःश्रिया वक्षस्वलम्बोभया गोपुरे स्फुरदीप्यमानं यत्कपाटं
तस्य दुर्धर्गता कठिनता तिरःप्रसारिता विशालता च गृहीता किम् । अनेन तस्याजानुबाहुत्वं
व्यूढोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च ध्वनितम् । लुण्ठने समर्थ एवाग्रणीर्भवति पुरोवर्ति सारं वस्तु
गृह्णाति । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इति च । उभयत्र
कर्मधारयात्तर्हि ॥

स्वकेलिलेशसितनिन्दितेन्दुनो निजांशदृक्जितपद्मसंपदः ।

अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा स्वरूपमुपमानं चराचरे स्थावरजंगमात्मके जगति
नास्ति । चन्द्रपद्मे उपमानं चेत्तत्राह—कथंभूतस्य तन्मुखस्य—सेति । सा स्वकीया केलिः
कीडा तस्या लेशो लवभूतं यत्सितं तेन निन्दितो निजित इन्दुर्येन तत् । तथा निजः स्वकी-
योऽगो मागस्तद्रूपे ये दृशौ नेत्रे ताभ्यां तज्जिता निर्मलसिताधःकृता पद्मानां संपत्समूहः
सौमार्ग्यं वा येन । चन्द्रपद्मातिरिक्कमन्यदुपमानं भविष्यतीति चेत्तत्राह—अतद्वयीति चरा-
चरविशेषणम् । तयोश्चन्द्रपद्मयोर्दृशी तद्वयी तस्या जित्वरं जयनशीलम् । न विद्यते तद्व-
यीजित्वरं सुन्दरान्तरमन्यत्सुन्दरं वस्तु यस्मिन् । जगति मुखस्योपमानं द्वयम् । चन्द्रः पद्मं
च । तदतिरिक्तं वस्त्वन्तरं नास्ति । तद्वयमेतन्मुखेनांशभूतेन क्षितेन चक्षुर्द्वयेन च निर्जित-
मिति । समग्रस्य तन्मुखस्योपमानं नास्तीत्यर्थः । 'चराचरं स्थावजगति' इति विश्वः । जित्व-

१ 'अत्र रोम्यां रोमकूपाणां च कूपद्विषयशब्दान्यां तादृश्यापह्नवेन गुणगणनारेखावदूषणशून्यवि-
न्दुव्यवसौक्यप्रेक्षयासापह्नवोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अत्रामुष्येक्षयोः संसृष्टिः' इति
जीवातुः । 'ज्येष्ठा शोभमा चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रमिति 'इणञ्जि-' इति करप् । अन्यसुन्दरं सुन्दरान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । चराचरे इति पक्षे 'सर्वो हन्द्रो-' इत्येकवक्त्रावः ॥

पूर्वोक्तमर्थं पुनरुप्याह—

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

सरोरुहमिति ॥ तस्य नलस्य मुखाययमभूतया दृशैव सरोरुहं पदं निर्जितम् । स्मिते-
नैव विधोरपि चन्द्रस्यापि श्रियो जिताः । परं पञ्चमन्त्रातिरिक्तमन्त्रद्वयं सुन्दरं वस्तु कुतः
कुत्रत्यम् । अत एव तदाननस्य वसाननस्योपमितावुपमाने महीयसी महती कवीनां दमि-
द्रता । अहो महदाश्चर्यम् । अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'महीयसी' इति पाठे महीयसां कवीनां
दरिद्रता । भव्यम् 'भव्यनेय-' इति निपातनात्साधुः । यो हि यस्मान्निष्ठो भवति स तेन
दृशैव भत्स्यंते, स्मितेन स्वलोपहासेनैवापः क्रियंते च ॥

स्ववालभारस्य तदुत्तमाङ्गैः समं चमयैव तुलामिलापिणः ।

अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ २५ ॥

स्वचालेति ॥ एवमन्वदोऽप्यर्थः । चमरी पशुरपि पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात्-
च्छस्य विलोलनं चालनं तदेव छलं व्याजो म्रियं तस्मात् स्ववालभारस्य स्ववालाः केशलोभां
भारः समूहस्तस्यानागसेऽपराधाभावाय बालचापलं बालव्यपलो भवतीति तस्य चापलमपराधो
मेति माता यथा शंसति, तद्वचमरी लाजूलचालनव्याजेन स्ववालभारस्यापराधो नास्तीति
कथयति । कथमपराधित्वं तस्येव त आह—किमूतस्य स्ववालभारस्य—तदुत्तमाङ्गैः समं
तस्योत्तमाङ्गे विरसि जाताः केशास्तेः सह तुलामिलापिणस्तुलां साम्यमनिलयतीत्येवंशीलस्य
स्वयं बालः सन्महता साम्यमिच्छति तदा तन्माता बाळेनाज्ञानादेवेदं कृतं क्षम्यतामिति
वदति तद्वचमरी । बालभारस्येति बबयोरभेदात् । उत्तमाङ्गैरिति 'क्षम्यमां जनेर्देः', 'अमू-
धेमस्तकात्-' इति प्राप्नोऽप्यलृप् बाहुलकात् भवति । अनागसे इति 'क्रियाधोप-' इत्या-
दिना, 'क्रियया यमभिप्रेति-' इत्यादिना संप्रदानत्वे वा चतुर्थी । अपलस्य च गुणवाचि-
त्वाच्चापत्यमिति ध्वजा भाव्यम्, तथापि युवादित्वादिनि चापलमिति साधु ॥

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।

विधा नृपे तत्र जगज्जयीभुवां नतभुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

महीति ॥ तत्र नृपे नले जगज्जयीभुवां त्रिलोकीसमुत्पन्नानां नतभुवां सुन्दरीणां (पूर्वा-

१ 'अत्र बह्यमाने च वाक्ये प्रतीपमलंकारः । 'माधेय उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तत्रैव यदि वा
कल्प्या विरस्कारनिपन्वनम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'चन्द्रारविन्दविजयस्य विशेषणत्वा न-
लमुखाप्रतिमानावहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्तलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । २ 'यः किञ्च परस्य निवे-
दित्वा आनयति तस्य किं दारिद्र्यं भवतीति विभावनाप्यलंकारः । क्रियायाः प्रतिपेदेऽपि कृते व्यक्ति-
विभावना' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथापि चन्द्रारविन्दविजयस्य वाच्यार्थस्य सुलोपमानदारिद्र्य-
हेतुत्वाद्वाच्यार्थहेतुकं कान्तलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र चापलमिव शंसतीति प्रतीपमा-
नोत्प्रेक्षा । पुच्छविलोलनच्छलादिलक्षणी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पुच्छबालनच्छलशब्दे-
नापहृता बालवाक्योरभेदाप्यवसानेन बालचापलत्वात्पराधपक्षभेदः' इति जीवातुः ।

धोकेन प्रकारेण) द्विधा मन्मथविभ्रमः कामजनितो विभ्रमोऽभवज्जातः । विशिष्टो भ्रमो विभ्रमः, विलासश्च । कामस्य विशिष्टो भ्रमः, कामजनितो विलासश्च । तदुभयं कथमित्यपेक्षायां यथाकृतेणाह—तस्य महीभृतो राज्ञो नलस्य मन्मथश्रिया कामश्रीसदृशशोभत्वेन स्वीयान्तःकरणे भदनोऽयमिति भ्रान्तिः । तथा । निजस्य स्वस्य च चित्तस्यान्तःकरणस्य तं प्रति नलं प्रतीच्छया अत्यभिलाषेण कामजनितो विलासः कटाक्षादिरिति कामजन्यविभ्रमद्वैविध्यम् । महीभृत इति संबन्धपक्ष्या मन्मथपदेनान्वयात्, हृपे इति विषयसत्तम्या मन्मथविभ्रमपदेनान्वयाच्चात्र पौनरुक्त्यम् । चो परस्परसमुच्चये । जगज्जयीमुवामिति सामान्येनोक्तं पतिव्रतादिरहितानामिति हेयम् । एवं 'न का निशि-' इत्यादावपि हेयम् । यद्वा—मन्मथश्रियैव इति चकारमेवकारार्थं व्याख्याय द्वितीयं समुच्चयार्थं व्याख्याय पतिव्रतानां मन्मथोऽयमिति निरभिलाषो विशिष्टो भ्रमो जातः । अन्यासां तु तं प्रतीच्छयापीति द्वैविध्यमित्यनौचित्यं परिहरणीया । 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः । मननं भवत् शास्त्राद्यभ्यासजन्यं ज्ञानं मग्रातीति मन्मथः । मूलविभुजादित्वात्कः ॥

इदानीं क्रमेण देवनागमर्त्याज्ञानानां कामविभ्रमं श्लोकत्रयेणाह—

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यत्त्रिदशीभिरर्जितः ।

अमृस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥

निमीलनेत्यादिना ॥ त्रिदशीभिर्देवाज्ञानाभिः शोऽभ्यासभरोऽभ्यासातिशयो निमीलनभ्रंशजुषा निमीलनस्य नेत्रसंकोचस्य भ्रंशोऽभावत्वं जुपतीति निमीलनभ्रंशजुद तथा दृशा तं नलं निपीय सादरं दृष्ट्वाजितः कृतः । अमृत्त्रिदशस्तमभ्यासभरं निमेषनिःस्वैः निमेषपरिदौर्लभ्यैरधुनाप्यद्यापि विवृण्वते प्रकटयन्ति । देवाज्ञानानां स्वत एव निर्निमेषत्वं नलावलोकने उत्प्रेक्षणीयमित्युत्प्रेक्षित्वम् । यदत्यन्तमभ्यस्तं तत्कदापि न विस्मर्यते । त्रिदशीति पुंशोऽलक्षणो वा जीप ॥

अदस्तदाकर्णं फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तद्वीक्षि चाफलम् ।

इति स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥ २८ ॥

अद इति ॥ चक्षुःश्रवसां नागानां प्रियाः स्त्रियो नले नलनिमित्तमात्मनस्तदुशोर्द्वयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण हृदा मनसा स्तुवन्ति स निन्दन्ति स च । इतीति किम्—अद इदं नोऽस्माकं दृशोर्द्वयं तदाकर्णं तं नलमाकर्णयतीत्येवंशोलं सत् फलाढ्यजीवितं फलेनाश्रयं जीवितं यस्य । सफलजीवितमित्यर्थः । तद्वीक्षितं नलं न वीक्षते एवंभूतं सत् अफलं निष्फलमिति । पाताले स्थितत्वाजलाकर्णनं भवति, न तु वीक्ष्यम् ॥

१ 'अथ नलजीविभ्रमनिर्देशयोः लिट्पदोपात्तविभ्रमोभयेन यथासंख्यसंबन्धाच्छेषसंकीर्णो यथासंख्यालंकारः' इति जीवातुः । 'तस्य मन्मथश्रिया इत्युपमा । मन्मथविभ्रम इति रूपः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अप्रेषादिशब्दानामभावात्तमभ्यासमिव विवृण्वते इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकारः । अभ्यवसायस्य सिद्धयौदितिशयो वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र गुणकियाविरोधालंकारः । कयाश्चनुनिर्जालानैर्विरुद्धा सादृश्यलिभिः । किया द्याभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दृश ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकेति ॥ मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य दर्शनेऽवलोकने निमेषनिर्मितो नेत्रनिमीलनरचितो विघ्नलेशोऽपि मालम्भि न प्रापि । किंभूताभिर्मानुषीभिः—अजस्रभावनाबलादजस्रं निरन्तरं या भावना वासना, चिन्तनं वा तद्वशादमुं नलं नेत्रनिमीलनेष्वपि नेत्रसंकोचेष्वपि सस्य विलो-
कयन्तीभिः पश्यन्तीभिः । यो हि यं स्मरति स नेत्रगोचराभावेऽपि तमेव पश्यति । मर्त्याभि-
रिति योपपत्तवान् क्षीप् । अलम्भि इत्यत्र 'लभेच्च' इत्यनुवृत्तौ 'विभाषा विष्णुमुलोः' इति श्रुम् ॥

इदानीं पतिप्रतापव्यतिरेकानां सर्वासामपि मुग्धादिकमेण नलेऽनुरागमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं रात्रौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न ददर्श, अपि तु सर्वापि । का च
गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामान्तरतौ तं नलं न जगाद, अपि तु सर्वापि । च परं रते संभोगे
तदात्मताध्यातधवा तस्य नलस्यात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तत्ता नलस्वरूपवत्त्वं तथा नलस्व-
रूपेण ध्यातो धवः प्रियो यया सैवंभूता सती का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूतिं न
चकार, अपि तु सर्वापि । स्वप्रिये नलनावं कृत्वा रेमे इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां नले
चित्तासक्तौ दर्शितः । बह्वधो युवतयो नलमेव स्वप्नगतं ददृशुरित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं
गोत्रसु धरणीधरः' इति नादवप्रकाशः ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तद्योग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं भैमीप्रसङ्गं करोति—

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।

विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

श्रियेति ॥ कया सुरूपया श्रिया भैमी विहाय त्यक्त्वा दर्पणं आदर्शः श्वासमलीमसः
आसेन मुखवायुना मलिनो न कृतः, अपितु भैमीव्यतिरेकेण सर्वाभिरपि कृतः । अयोग्य-
त्वात् । किंभूतो दर्पणः—तं नलं चित्रादावालोक्य इति विचार्य स्वमात्मानमपीक्षितुमवलोक-
यितुं करे हस्ते धृतः । इतीति किम्—श्रिया शोभयास्य नलस्याहं योग्या सदृशी सामिति
काकुः । किंभूतया कया—अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतगर्वया इति वान्वयः । भैमी
त्यक्त्वा सर्वा अपि गतगर्वा जाता इति भावः । 'प्राप्तस्वरूपानिहया सुधमनोऽहोः' इत्यनुरः ।
विहायेति त्यक्तवन्तस्वरूपो निपातो विनाशे द्रष्टव्यः । (तद्योगे च 'ततोऽन्वत्रापि दृश्यते' इति
वचनाद्भैमीमिति द्वितीया) शिट्प्रयोगात् । 'ज्योत्स्नातमिसा-' इति मलीमसो निपातितः ॥

१ 'अथ विशेषोक्तिरलंकारः' । तथा चालंकारसर्वस्ये—'कारणसामध्ये कार्यस्यानुवर्तिविशेषोक्तिः'
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ लेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि दर्श-
नाकसंयन्नेऽपि संयन्भोक्तव्योक्तिः' इति जीवानुः । ३ अयं पाठः कुत्रचित् । ४ 'अत्रापि सर्वा-
सामेधविषयवापारासंयन्नेऽपि संयन्भोक्तव्योक्तिः' इति जीवानुः । 'अथ सर्वस्य व्यभिचारी-
भावस्य शान्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नले भैमीमनोभिलाषमाह—

यथोद्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

यथेति ॥ वयसा पक्षिणा गरुडेनैवोद्यमानः प्राप्यमाणो मदनः प्रद्युम्नः प्रसह्य बलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य बाणस्य शोणितपुरं नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव तारुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसह्य शैशवसमगं कान्त्वा मदनः प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारे, प्रसिद्धौ वा । किंभूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्पसरीरं भुङ्क्ते एवंशीलत्वेन । तारुण्यपक्षे—भोगं सुखं भुङ्क्ते भोजयति वा तच्छीलत्वेन । किंभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावरुद्धं समन्ततो व्याप्तम् । भैमीमनःपक्षे—मलेन संबद्धमाकान्तं त्रिधादौ दृष्टं श्रुतं च नलं मनसि निधाय कामपीडिता जातेत्यर्थः । कामः कीदृक्—तारुण्य-चिह्नैरुद्यमानस्तत्कार्यमाणः । प्रसह्येति दृष्टार्थेऽप्ययम् । पक्षे सहेत्यपि । बाणासुरकन्याविवाहेऽ-निरुद्धे श्रीकृष्णनगरि बाणेनावरुद्धे नारदवचनाद्वलप्रद्युम्नसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्ध-मोचनार्थं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । 'भोगिभोजिना' इति पाठे भोगिनः स्वर्णम्, भोगयुक्तान्वितान्वेषितेति । 'खगवाल्वादिनोर्वयः' इत्यमरः ॥

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते ।

विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ स भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नृपे नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकारादतिशयेन, अन्यनृपेभ्य आकृष्य वा दिदेश निदधौ । किंभूते नृपे—निजरूपसंपदां स्वकीयसौन्दर्याधिक्यानामनुरूपे योग्ये । तथा बहुशोऽनेकवारं श्रुतिं श्रवणगोचरं गते प्राप्ते । किंभूतं मनः—मनोभवस्य कामस्य आज्ञायां एकं मुख्यं वशंवदं प्रवणम् । कामाज्ञाकारक-मित्यर्थः । मदनायत्तत्वाज्जल एव संलग्नमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा । बहुश इति 'संख्यै-कवचनात्' इति झम् । नन्दना इति नन्दादित्वात्पुः । वशंवदमिति 'प्रियवशे वदः खत्' । 'अशर्दिपदजन्तस्य-' इति स्रुम् ॥

उपासनामेत्य पितुः स रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिताम् ।

पठत्सु तेषु प्रतिभूयतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी सावसरं लक्ष्म्या दिने दिने प्रतिदिनं पितृरुपासनां सेवा-

१ 'अथ लयोपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ यथोद्यमानः मनोनल इति शब्दलेशः । अन्यत्रार्थलेशः । छिद्रविशेषणा चैवमुपमा । सा च वयसा इति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-णितेति संकरः' इति जीवाप्तुः । २ 'नन्दिनी' इति पाठान्तरम् । ३ 'अवणाधनुरागः । तथाच रुद्रः—'वर्करीया तु देवा कन्योडा चेति जायते [निलम्] । गुरुमदनार्ते नायकमालोक्त्याकण्यं वा सम्यक् ॥' इत्यादिस्तिकेऽनुक्तम्—'अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योडा चेति ते द्विरे । दशनाच्छ्रवणाद्याधि कामार्ते नवतो वया ॥' 'अवानुभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मेत्यागल्य बन्दिनामवसरेषु समयेषु रज्यते स्म अजुरका बभूव । तेषामवसरे नलाकर्णनसं-
भवादित्यर्थः । तदेवाह—तेषु बन्दिषु प्रतिभूपतीनन्यान्राजः पठसु स्तुतिपूर्वकं वदसु सत्सु
सा भैमी नलं गृण्वती सती अलमत्यर्थं विनिद्रोमाजन्यत्पुलका जाता । श्रवणामुरागः
सात्त्विको भावश्च दर्शितः । उपासनामिति 'न्यासधन्व-' इति युक् । रज्यते इति स्वरितेतो
दैवादिकस्य रजे रूपम् । भूपतीनप्रतीति लक्षणे कर्णप्रवचनीयत्वम् । विनिद्रोमा इति नान्तं
डाघन्तं वा । अजनीति 'दीपजन-' इति कर्तरि चिणि 'जनिवध्योश्' इति निषेधाद्वाभावः ॥

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।

हुतं विधूयान्यद्भूयतानया मुदा तदाकर्णनसञ्जकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति ॥ मिथः परस्परं कथाप्रसङ्गेषु सखीमुखात्तृणेऽपि विषये नलनामि तन्व्या दग्-
यन्त्या श्रुते सति अनया भैम्या मुदा हर्षेण तस्य नलनाम आकर्णने श्रवणे सज्जी तत्परो कर्णौ
यस्या एवंविधया भूयत जातम् । किं पुनर्वाच्यं नलरूपवर्णने सञ्जकर्णत्वम् । किं कृत्वा—
अन्यत्कथान्तरं कार्यान्तरं वा हुतं श्रुति विभूय परित्यज्य । एता ममि जेह्वाक्षलराजकथा
एव कथयन्तीति ज्ञातव्यार्थः । तन्व्या इति विरहव्यथया कृशत्वम् । अभूयत । भावे
यगात्मनेपदे ॥

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्विभेमि तद्विघ्नमुदाहरेति सा ।

जनेन यूतः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैपधमभ्यपेचयत् ॥ ३६ ॥

स्मरादिति ॥ सा भैमी इति पूर्वोक्तेन विन्यासेन यूतस्मरान् स्तुवता जनेन सख्यादिना
प्रयोज्येन नैपधं नलं तदास्पदे मदनस्थाने निदर्शनं दृष्टान्तमभ्यपेचयत्स्थापयामास । इतीति
किम्—हे जन, परासोः परागता असवः प्राणा यस्य तस्मान्मृतात्, अत एवानिमेषलोचना-
द्विभेषरहितनेत्रात्स्मरात्कामादहं विभेमि, तत्तस्माद्विघ्नमन्यं दृष्टान्तमुदाहर वद इति तेन
जनेन घृष्टे सति नलं दृष्टान्तेन स्थापयामास । असौ राजा कामोपम इति जनो यं कंचन
स्वीति तदा भैम्याहया काममुपमानं स्वत्वा नलमुपमानं करोतीत्यर्थः । अन्यस्योपमानस्या-
भावाज्जलमेव दृष्टान्तं जनो ददातीत्यर्थः । तस्मात्स्मराद्विघ्नमित्येकं पदं वा । देवत्वादनिमेषत्वं
मृतत्वेनोत्प्रेक्षितम् । मृतस्य राजादेः स्थानेऽन्योऽभिषिच्यते । स्मरादिति 'मीत्रा-' इत्यपा-
दानम् । आस्पदे इति 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति साधुः । नैपधमिति निषधानामयमिति
संबन्धमात्रेऽण् । प्रकरणादिना स्वस्वामिभावादिमिति । निषधानां राजा इत्यर्थे तु जनपद-
लक्षणावो बाधके नादित्वात् 'कुरुनादिभ्य-' इति ष्ये नैपधमिति स्यात् । अभ्यपेचयदित्यत्र
'प्राक्किमतात्-' इति ष्यैम् ॥

१ इति अथवाप्यस्य कालः प्रतिपादितः । तथाच रुद्रः—'देवे काले नक्षत्रां साधु तदाकर्णने च स्मर'।
मानोदयार्थकारः । औरस्यवरवोदय उक्तः भावश्चकलाङ्ककारः । भावस्य शान्तिरुदयः संधिः श्रवणता
तथा इति साहित्यविद्याधरी । २ 'गुणहेतु' इति पाठान्तरम् । 'अथ इषीत्युक्तयोः भावश्चकला-
ङ्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथान्तरोक्तोऽपि नलशब्दो गुणस्मरकृता तथाकर्णकोऽ-
भूदिति रागातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । ३ 'अथ गुणसंकीर्तनलक्षणा स्मरशब्दोक्तः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अथ रागातिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

नलस्य पृष्ठा निषधागता गुणान्मिषेण दूतद्विजबन्दिचारणाः ।

निपीय तत्कीर्तिकथामथानया चिराय तस्ये विमनायमानया ॥ ३७ ॥

नलस्येति ॥ अनया भैम्या निषधागता निषधवेशादागता दूतद्विजबन्दिचारणाः चार-
विप्रस्तुतिपाठका देशान्तरभ्रमणजीविनो नलस्य गुणान्तौन्दर्यादीन् । भवतां देशे को राजा
कीदृग्गुणः कथं प्रजाः पालयतीति मिषेण व्याजेन पृष्ठाः । अथ प्रधानन्तरे तत्कीर्तिकथां नि-
पीय नलवशोवर्णनमाकर्ण्य अनया भैम्या चिराय विमनायमानयाऽदृष्टचित्तया दुर्मनायमानया
तस्ये स्थितम् । ईदृग्गुणो राजा मया कथं लप्स्यते इति विमनस्कता । अकारप्रश्लेषेणाऽविम-
नायमानया जातम्, चिरकालमाकर्ण्यमन्त्र्यवस्थिरचित्तथावहितचित्तया जातमिति व्याख्येयम् ।
'तत्कीर्तिसुधाम्' इति पाठः । चिराय निपीय इति वा संबन्धः । 'अकथितं च' इति द्विकर्म-
कत्वात्प्रच्छेदप्रधाने कर्मणि निष्ठा, तयाभिहितत्वाच्च द्वितीया—चारणाः इति । 'गुणान्-'
इति 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । तस्ये इति भावे तद् । पक्षे निपीय तस्ये इत्यत्र
मुक्तं व्यादाय स्वपितीतिवत्तुल्यकाल एव ल्यप् । विमना इवाचरति इति कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्च, 'अकृतसार्वभानुकबोर्दीर्घः' क्तिच्चाच्छानच् ॥

पूर्वं श्लोकपद्यकेन भैम्या नले अवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं लिपिस्वप्नादौ दर्शनानुरागं
प्रतिपादयति—

प्रियं प्रिया च त्रिजगज्जयिधिर्यां लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।

इति स सा कारुवरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

प्रियमिति ॥ सा भैमी इति स्वाज्ञया कारुवरेण कुशलेन लिपिकत्रां प्रयोज्येन लेखितं
नलस्य स्वस्मात्मनश्च सख्यं रूपसाम्यमीक्षते स पश्यति स । इतीति किम्—हे कारुवर,
त्वमधिलीलागृहभित्ति लीलागृहं क्रीडागृहं तस्य भित्ति (विमलस्यैवऽव्ययीभावः) प्रियं नायकं
प्रियां नायिकां चोभौ कावप्यनिर्दिष्टनामानौ लिख । किंभूतौ—त्रिजगज्जयिधिर्यां त्रयाणां
जगतां समाहारत्रिजगत्, तज्जयतीत्येवंशीला श्रीः शोभा ययोः । जगत्त्रय्यामावाभेव मुन्दरी
इति । जगज्जयतीत्यत्र 'जिह्वि-' इतीनौ पुंनद्भावः ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क सा न स्वपती स पश्यति ।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुतिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेनेति ॥ स्वपती निद्राणा सा भैमी मनोरथेन बाष्पक्षया स्वपतीकृतम् अस्वपतिः
स्वपतिः कृतः स्वप्राणेश्वरीकृतं नलं क निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स, अपितु सर्वस्यामपि ।
दिवा दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनात्कदाप्यदृष्टस्य कथं दर्शनमित्यर्थे हेतुमाह—अदृष्टमिति । सुतिः स्वप्नः
कदाचिददृष्टमप्यर्थं वस्तु अदृष्टवैभवाद्धर्माधर्मसामर्थ्याजनदर्शनातिथिं जनदर्शनगोचरं करोति ।
'यदृष्टं दृश्यते स्वप्नेऽनुभूतं कदापि न' इति न्यायेन जन्मान्तरस्थानान्तरानुभूतं समुत्पन्नसं-
स्कारमस्मिजन्मन्यदृष्टमप्यर्थं धर्माधर्मावेव दर्शयत इति भावः । चित्रादौ नलदर्शने सत्यपि

साक्षात्दर्शनाभावाददृष्टत्वोक्तिर्युक्ता । 'साक्षात्त्रिने तथा स्वप्ने तस्य स्याद्दर्शनं त्रिधा' इति ।
अत्र तूत्तरं प्रकारद्वयम् ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महम्महीपतिः ॥४०॥

निमीलितादिति ॥ निद्रयैव सुषुप्त्यैव स महीपतिर्नलोऽस्या भैम्या महद्रहस्यमदर्शि

दर्शितः । किभूतः—कदापि आप्रसक्तप्रावस्थयोरपि एवंरूपत्वेनावीक्षितोऽदृष्टः । किं कृत्वा-
निमीलितान्मुद्रितादक्षियुगाजेत्रद्वयात्संगोप्य संभ्रम्य गोपयित्वा । तथा बाह्येन्द्रियमौनमुद्रिता-
द्बाह्येन्द्रियस्य चक्षुरिन्द्रियस्यैव मौनेन स्वविषयग्रहणाभावेन मुद्रिताद्रूपलक्षणस्वविषयग्रहणेऽ-
वकाशदोऽपि मनसोऽपि संगोप्य । अक्षियुगमनसोरपि ज्ञातुमदत्त्वापीति यावत् । चक्षुःश्र-
वणप्राप्त्यावन्त्योन्वयसमुच्चये । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दरूपत्वेन निद्रया भैम्यै साक्षात्प्रदर्शित
इत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ मनसोऽप्यप्युपापारक्षेत्तर्हि ज्ञानं कथम् । उच्यते—सप्राधानां बाह्येन्द्रिय-
प्राप्त्याभावाद्वाह्यत्वाभावे सुखादिष्वन्तर्भावदभावाभ्यन्तरत्वाभावेऽप्यदृष्टसदृशकृतकेवलविद्या-
वृत्तिरूपसुषुप्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात्, आत्मन एव तत्र दृष्टत्वाच्च । आत्मरूपेण नित्यस्फुर-
णोपपत्तेः । यद्वा—नल एव भैम्या अनुरक्तत्वात्तत्प्राप्तिं विना विषयमात्रस्यापि विरागसंभवात्सु-
खासंभवात्, बोधानन्तरं च 'मुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषम्' इत्यनुसंधानस्य सद्भावाच्च
लक्षिणत्वमन्तरेणैवमनुसंधानस्यायुक्तत्वात्, सुषुप्त्यवस्थावशात्स नल एव मम निरतिशया
नन्दात्मरूपत्वेन स्फुरित इति बोधानन्तरं तया ज्ञातमिति भावः । इति यथाकथञ्चित्सुषुप्त्य
वस्था व्याख्याया । एवं यथाकथं श्लोकत्रयेणावस्थानत्रयेऽपि नलसाक्षात्कारो वर्णितः । बालत्वा
दतिगूढत्वान्नलविषयोऽनुरागः केनापि न ज्ञात इति तस्य महारहस्यत्वम् ॥

व्याख्यानान्तरं च—पूर्वस्मिन्श्लोके स्वप्रावस्थोका । 'मनोरथेन—इति श्लोकेन मनो-
रथेन नलः पतिः कृतः तत्रैव स्वप्रावस्थायाम् दृष्टं नलं प्रति त्वमेवाह—निमीलितादिति ।
हे नल, स प्रसिद्धत्वं पतिः स्या भव (इति प्रार्थनायां लिङ्) । (अर्थात्मन) । प्रसिद्धस्तु
पुराणादौ भैमीपतिर्नल एव, नत्विन्द्रादय इतीन्द्रादिपरित्यागेन तस्यैव प्रार्थनानां संबोधनैर्ह-
नुमाह—यतः हे अक्षियुगात्, अक्षो विभीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी, अक्षि च तद्युगं च-
कलियुगं तस्मादपि बाह्य मित्र । नोऽप्यर्थः । किभूतादक्षियुगात्—निद्रया निद्राजन्मेनाज्ञानेन
निमीलितासिरोहितात् । व्याप्त इत्यर्थः । तथा अहदः अज्ञानिनो जडात् । मूर्खोदित्यर्थः ।
तस्मादपि बाह्य मित्र । किभूतादहदः—इन्द्रियस्य बाधूपस्य मौनं व्यापाराभावः तदेव मुद्रा
त्वभावो यस्य । परस्तुतौ मूर्खदित्यर्थः । तल्लक्षणं भावे—'सहजान्प्रहसः स्वदुर्गमे परदोषेक्ष-
णदिव्यचक्षुषः । सगुणोऽमिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेऽवसाधकः ॥' इति । तथा हे रहस्यम,
रहस्या अव्यन्तगोप्या मा लक्ष्मीर्यस्य । तथा हे महन्, मानार्हः । एतेषु संबोधनेषु पदत्रयं
हेतुर्यथायथं योज्यम् । किभूतस्त्वम्—अदर्शिसङ्गः अं विष्णुं पश्यन्तीत्येवंशीला अदर्शिनो

१ 'लेकानुप्रासहेतवत्कारः' इति साहित्यविद्याधरो । 'सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽप्रतिरन्वयः'
इति जीवातुः ।

विष्णुभक्तान्तः सह सन्नो मैत्री यस्या । पुनः किभूतः—अकदाप्यवीक्षितः न कम्र अकं दुःखं दापयन्तीलेवंशीला अकदापिनः स्वयं दुःखं ददति दापयन्ति चेलेवंशीला दुष्टास्तेरकदापिभिः । अवीक्षितो न दृष्टः । तत्सप्रादिरहित इत्यर्थः । अत एव मही सर्वदोस्तपचात् । स्याः इति भावमपुरुषसामर्थ्यात्ता मैत्री (प्रार्थयित्री) इति ज्ञातव्यम् । यद्वा कथन कस्यचिदाशेषं ददप्रार्थनायां लिङ् । यद्वा राजानं प्रार्थयते महीपतिस्त्वं प्रतिद्वः स्याः । अन्यत्पूर्ववत् । दमयन्तीपदानि नलसंबोधनपदानि समानार्थानि ज्ञातव्यानीत्यलम् ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां स्मरादिताम् ।
तपतुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविरे ॥ ४१ ॥

अहो इति ॥ अहोभिर्दिव्यैः कर्तृभिः हिमागमे हेमन्तर्तावपि स्मरादितां मदनपीडितां तां मैत्रीं प्रति लक्ष्मीकृत्य महिमा दीप्य प्रपेदे प्राप्तम् । विभावरीमी रात्रिभिः तपतुपूर्तावपि निदापतुभरेऽपि मेदसां भरा मज्जबाहुल्यं लक्षणया स्थूलत्वं विभरांबभूविरे धृतम् । हेमन्तर्ता दिनानि ह्रस्वानि, रात्रयो महत्यः । शीघ्रेऽपि दिनानि महान्ति, रात्रयोऽलयाः । विरहित्वा-दतिवाहयितुमशक्यत्वात्तां प्रति विपरीता जाता इत्यर्थः । अहो विचित्रमित्यर्थः । अहो इत्योदन्तत्वात्प्रश्रुतम् । विभरामित्यत्र 'भीही-' इत्याम् शुबर्च ॥

इदानीं नलस्यापि तस्यामनुरागमाह—

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकचजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।

कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं नलोऽपि लोकादशृणोहृणोत्करम् ॥ ४२ ॥

स्वकान्तीति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चित्समये नलोऽपि लोकालोकमुखादस्या मैत्र्या गुणोत्करं सौन्दर्यादिगुणसमूहमशृणोत् । किभूतं गुणोत्करम्—युवधैर्यलोपिनं तरुणधैर्यलोपनशीलम् । तथा—स्वस्या मैत्र्याः कान्तिकीर्तिव्रजः सौन्दर्यविषयो यो यत्तुःसमूहः स एव शुभ्रत्वात्मौ-क्तिकमाला तस्या अन्तर्घटना नलस्य मनसि या घटना संघन्यस्त्वस्य गुणश्रियं दोरकशोभां धयन्तं कुर्याणम् । गुणोत्करेण नलचेतसि तत्कान्तिकीर्तिगुम्फितेत्यर्थः । मालाया अन्तर्घ-टनार्थं दोरको भवति । यद्वा—स्वस्य नलस्य । तद्योगे नलरानणीयकानुरूपो मैत्रीगुणसमूह इति भावः । मौक्तिकमिति विनयादित्वात्स्वार्थे ङङ् । लोकादिति हेतौ पैषमी ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।

अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तेया तया विनिर्जंतुमियेष नैपधम् ॥ ४३ ॥

तमेवेति ॥ ततो मैत्रीगुणधवणानन्तरं स्मरः कामलमेवावसरं प्रत्याप्तं लब्ध्वा तया मैत्र्या कृत्वा नैपधं नलं विनिर्जंतुं पराभवितुमियेष ऐच्छत् । उपेक्षते—मूर्तेया शरीरिण्या निजया स्वकीययाऽमोघशक्त्या । यतः स्वशरीरस्य या शोभा तस्मा वयस्तेन जातो मत्सरः

१ 'अथ रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हिमागमे करणे सत्यपि दिनानां लघुत्वं कार्यं नोक्तम् । तथा भीष्मे कारणे सत्यपि रात्रीणां लघुता इति विशेपोक्तिरलंकारः । दिनरात्रिमहात्ते स्मरादिवत् स्मरणमस्ति तेन विभावना । लोकानुभासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ कीर्ति-व्रजगुणोत्करयोर्मुखादशृणोत्कनयत्वरूपणादुपकालंकारः' इति जीवानुः ।

शोभो यस्येति पराजयेच्छायाः कारणम् । जातकोपी वैरी कमप्यवसरं प्राप्य सकलानुषः
सन्वैरिणं पराजितुं प्रकमते । शोभेति निदादिगणे निपातनात्साधुः ॥

अकारि तेन श्रवणातिथिगुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।

तनुच्चैर्यव्ययसंहितेपुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा राज्ञा नलेन भीमनृपात्मजालयः भीमनृपकन्या आलयः
स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौन्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रवणगोचरोऽकारि कृतः ।
आकर्णित इत्यर्थः । आदरातिशयापूर्वत्वसूचनायातिथिपदम् । स्मरेणापि गुणः प्रलम्बा स्वात्म-
शरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं घनुत्तदाश्रय आचारः स्थानं यस्यैवंभूतोऽकारि । किंभू-
तेन—तस्य नलस्योच्चमुत्कृष्टं चैर्य तस्य व्ययो नाशलास्मे संहितो घनुष्यारोपित इत्युच्यते ।
यदैव भैमीगुणश्रवणं जातं तदैव तस्य मदनपीडा जातेति भावः । चस्तुल्यकालपोतनामो
वा । शोभनं दृष्टं यदात्मशरासनमिति वै ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा सलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।

निमज्जयामास यशांसि संशये सरस्विलोकीविजयार्जितान्यपि ॥ ४५ ॥

अमुष्येति ॥ स्मरः त्रयाणां लोकानां समाहारलिलोकी तस्या विजयेनार्जितानि संपादि-
तान्यपि यशांसि कीर्तीः संशये संदेहे निमज्जयामास । सलु संभावनायाम् । त्रैलोक्ये जितेऽपि
यथेन जेतुं शक्यामि तर्कोकस्याजये सर्वापि कीर्तिर्गमिष्यतीति शक्यामि न वेति संदेहः ।
किंभूतः स्मरः—तदा धीरस्यामुष्य नलस्य जयाय विशिखैर्बाणैः ज्यां सनाथयन्सर्वायां कुर्वन् ।
योजयन्नित्यर्थः । यतः साहसी हिताहितानपेक्षं यत्कर्म तत्साहसे तद्वान् । अविमृश्यकारीत्यर्थः ।
विशिखैरिति धीरस्वैकेन जेतुमशक्यत्वादुत्तमम् । त्रैलोक्यापेक्षयास्वातिवीरत्वमुच्यते । 'विज-
यार्जितानि' इति पाठः साधीयन् । जयायेति 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी । निमज्जयामासेति
मस्तेः सकारस्य 'क्षलां जश् जशि' इति यो वकारस्तस्य '—भृजतीनाम्—' इति निर्देशास्तुल्यम् ॥

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत् ।

अमेदि तत्तादृगनङ्गमार्गैर्यदस्य पौष्पैरपि चैर्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृगनुभेद्यमपि चैर्यमेव कञ्चुकं पौष्पैः पुष्परूपैरप्य-
नङ्गमार्गैः कामबाणैर्यद्यस्मादमेदि विदारितम्, तत्तस्मात् तथा वक्ष्यमाणभैम्यामिलापीन्द्रादि-
परिलाजनप्रकारेण अनेन नलेन भैमीं घटयिष्यतः संगमयिष्यतो विधेरङ्गणोऽवन्ध्येच्छतया
क्षयन्त्या सफला इच्छा मनोरथो यस्य तस्य भावस्तथा सफलेच्छतया तया व्यलासि विलासि-
तमिति वितर्कः । तत्तादृगनङ्गमार्गैरित्येकं वा पदम् । तैः पञ्चसंशयतया प्रसिद्धैरल्पसाह-
सिभवातिमृगुच्यैः कामबाणैरिति । अङ्गरहितस्यापि पुष्परूपैर्बाणैश्चैर्यकञ्चुकस्यामृतस्यापि
वस्तुनो यद्विदारणं तदङ्गसफलेच्छताया एव विलास इति यत्तरोः क्रियाविशेषणत्वं वा । असं-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र स्वात्मशरासनाश्रय इति पुनश्चास्मा-
कोऽलंकारः । तुल्यपौष्पिलालंकारोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षाकंकारेण पूर्वाकाव्यहेतु-
त्वभावनाभेदेतुल्यकञ्चुकं कामयतिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र सरस्विलोकांशवासंज्ञकेऽपि तत्सं-
न्यकमनादतिशयोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः ।

भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः । अलासीति भावे विष् । अनेहीति कर्मणि कर्मकर्तारि वा विष् । पौण्यैः । मेदविषयायां संबन्धेऽण् । स्वार्थे वा ॥

धैर्यमज्ञानेवाह—

किमन्यद्वापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥४७॥

किमन्यदिति ॥ यस्य कामस्याज्ञैर्वर्णैस्तापितः पितामहो ब्रह्माऽद्यापि वारिजं कमलमाश्रयति । अहो आश्चर्यं । वृद्धोऽपि ब्रह्मा कामसंततः । यः स्वपितामहमप्यतिवृद्धमतियुज्यं शङ्कः पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावसिद्धं कमलासनत्वं कामसंततत्वेनोपेक्षितम् । लुप्तोपेक्षा । संतताः शीतलमाश्रयन्ते । अत एव वारिजपदम् । अन्यत्कामस्य किं वर्णनीयं तत्राह—शङ्के इति । नल आत्मनः स्वस्य तनुच्छायतया शरीरसाम्येनेव । यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तथा तथा विरहव्यथाजनितम्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न शशाक । यद्वा—आत्मनः सकाशात्कामस्य तनुच्छायतयाल्पशोभत्वेन जेतुं नाशकत्, अपि तु शशाकैव । तस्याल्पकान्तित्वमात्मनोऽधिककान्तित्वमेव जय इत्यर्थः । पूर्वं तस्यातिशयितं धैर्यं वर्णयित्वा तन्नाशकत्वं विप्रलम्भभोषार्थम् । लङ्घितुमिति शक्तियोगे तुमुर् ॥

उरोमुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।

त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति ॥ सा तन्वी हृशाङ्गी स्त्रीया त्रपैव सरिजयौ तस्या दुर्गं प्राकारमपि, त्रपासरिवेव दुर्गं वा । प्रतीर्य तीर्त्वा नलस्य हृदयं यद्विवेश प्रविष्टा । यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिद् दुर्गम् । तदुरोमुवा वक्षस्वलगेन कुम्भयुगेन कुचकलशयुगेन जृम्भितं विलसितम् । किमुपेक्षायाम् । किंभूतेन—नवोपहारेण नवो नूतन उप समीपगतो हारो मुक्ताहारो यस्य, उपहार उपायनं तद्रूपेण वा । वयसा यौवनेन कृतं वयस्कृतं तेन । तेन लज्जां त्यक्त्वा संपन्नयौवना भैमी ध्याता इत्यर्थः । अन्यापि कुम्भकारकृतमुपडौकितं कुम्भहृदयं बलसि निधाय जलदुर्गं तीर्त्वा प्रियसंकेतं गच्छति । यच्छब्दोऽप्यर्थः । सा तन्वाप्युरोमुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश किमिति वितर्क इति भाव्यः । किंभूतं दुर्गम्—जृम्भितम् । अनुबलित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । 'उपायनमुपप्राप्त्युपहारस्वावोपदा' इत्यमरः । उरोमुवा इति भाषितपुंस्कारत्वेन नुमभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तरि तृतीयौ ॥

१ 'कणुकं मित्रमिति विरोधः' तस्य विधिविज्ञासेनाभासीकरणद्विरोधानासोऽङ्कारः । स च धैर्यकृतकमिति रूपकोत्थापित इति तपोरह्राजिभावेन संकरः' इति जीवातुः । 'अत्रानुमानविरोधावलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सारलक्ष्णे पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्तिस्तत्त्वकोऽङ्कारः । तनोश्छायेन छाया इत्युपमा छायायोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । नलस्यैव तनुच्छायतया हेतुत्वोत्प्रेक्षादेतुप्रेक्षा । सा च शङ्के इति न्यञ्जकप्रयोगादान्वा' इति जीवातुः । 'अत्रातिशयोक्तिरुपेक्षा रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षा रूपकं रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विषयनिर्गत्याभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः जृम्भणं किमि-त्युपेक्षा । सा चोच्छासिशयोक्तिमूला इति संकरः' इति जीवातुः ।

अपह्वानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्कोमला ४९

अपेति ॥ मनोभुवा कामेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम् । तत् निशा रात्रिः शय्या वात्सर्यं चाबोधि जानाति स्म । किंभूतस्यास्य—जनाय लोकाय निजा स्वकीयामधीरतामर्थमपह्वानस्य गोपायतः । किंभूता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं साक्षादीक्षते सा । विदुषीत्यर्थः । तज्जागर इत्येकं पदं वा । तथा शशाङ्कोमला चन्द्रेण मनोहरा । शशस्य मृगविशेषस्याह उत्सन्नस्तद्वन्मृदी । चन्द्रवन्मनोहरा वा । चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा वा । चान्द्री रात्रिरतिदुःसहत्वाज्जागरदुःखसाक्षिणी । शय्या चात्मनि विलुण्ठनेन । रात्रिशय्याभ्यतिरेकेण केनचित्तिद्विरहदुःखं न ज्ञातमिति भावः । जनायेति 'आषड्' इति संप्रदानत्वम् । अबोधीति 'दीपजन-' इति कर्तरि णिष् । निशा इति ह्रस्वन्ताद्वा टाप् । शय्या इति 'संज्ञायां समजन-' इति क्यपि 'अयद् यि-' इत्ययद् ॥

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत ।

त्यजन्त्यसूक्ष्मं च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥५०॥

स्मरेति ॥ भृशं स्मरोपतप्तोऽप्यतिशयेन कामपीडितोऽपि स नलो विदर्भराजं विदर्भदेशाधिपं भीमं तनयां कन्यां नायाचत । यतः प्रभुः समर्थः । अभिमानीति यावत् । कामपीडितः स कथं न याचितवानित्यत आह—मानिनोऽभिमानिनः पुरुषाः सुखं धर्मं तथा अस्व प्राणानपि त्यजन्ति । एतद्वयं तेषां वरमल्पमिष्टम् । एकमद्वितीयं प्रधानमयाचितव्रतम् । अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यजन्तीत्यर्थः । एतद्वरं न विषते वरं श्रेष्ठं यस्मात् । अतिश्रेष्ठमित्यर्थः । पाठकमादर्शकमस्य बलीयस्त्वाच्छर्मपदस्य पूर्वमन्वयः । यद्वा—चकारस्तुल्यकालयो-तनार्थः । धर्मं यथा भवति तथासूनपि त्यजन्ति । सुखेन त्यजन्तीत्यर्थः । वरं श्रेष्ठमिति व्रत-विशेषणं वा । विदर्भराजेति 'राजाहः-' इति टच् । याचिर्द्विकर्मकः । 'देवाद्वे वरः श्रेष्ठं त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः ॥

सृपाविषादाभिनयादयं कच्चिज्जुगोप निःश्वासतति वियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

मृपेति ॥ अयं नलः क्वचित्कालिद्विद्वस्तुनि विषये सृपाविषादाभिनयात्तद्वस्तु गतमिति मिथ्यालेदप्रकटनाद्वियोगजां विरहजनितं निःश्वासतति निःश्वासपरम्परं जुगोप तिरोधते स्म । तथा—विलेपनस्य चन्दनस्याधिकचन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिन्लस्य भावस्तत्ता, तस्या विभावनाञ्चापनारप्रकटीकरणाद्वियोगजां पाण्डुतां चापललाप । अथ चन्दनमध्ये कर्पूरो-ऽधिको जातस्तेनात्रपाण्डुत्वं न त्वन्वत्कारणम् । विषयसीति विषादः शिवः तस्याभिनयाद्, निःश्वासानुपदं शिवशिवेति नामोच्चारणाद्वा जुगोप । 'मनसारश्चन्द्रधंनः कर्पूरः' इत्यमरः ॥

१ 'येन नायकस्य लज्जागुणोऽभिहितः । केशलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अर्वाङ्तरस्या' सोऽलंकारः । तथाच काव्यप्रकाशः—'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्वेन समर्थते । सप्रधानान्तरम्यासं साधर्म्येणैवरेण वा ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र व्याजोक्तिरलंकारः' । यथाह काव्यप्रकाशः—'व्याजोक्तिरुच्यते भिन्नवस्तुसंनिगूहणम्' इति साहित्यविद्याधरी । अत्राज्ञातान्तां सृपाविषाद-चन्द्रभागपाण्डुत्वम् तद्विरहश्चासृपाण्डुत्वोन्निगूहणानीलनालंकारः—'मीलनं वस्तुना यत्र वस्तु-न्तरनिगूहणम्' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।

शशाक निहोतुमयेन तत्प्रियामयं वभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।

समाज एवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छं यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥ ५२ ॥

शशाकेति ॥ अयं नलोऽलीकवीक्षिता मोहेन मिथैव वीक्षितां प्रियां भैमीं प्रति यत्कि-
चिद्भाषे, तद्वयेन दैवेन निहोतुं गोपायितुं शशाक । वैणिकैर्वीणावादनकुशलैः पञ्चमरागस्य
मूर्च्छनास्वालपितासु पुनःपुनर्गीतासु सतीषु समाज एव सभायामेव यन्मुमूर्च्छं तदपि अयेन
रागमूर्च्छनाजनितमुखाभिव्यपारव्यव्याजेन निहोतुं शशाक । मूर्च्छां प्यपलपितेत्यर्थः ।
सप्तानां स्वराणामारोहावरोहौ मूर्च्छनाः । तास्त्वैकविंशतिः । अथ च प्रियां प्रति अये भैमीति
समाजे यत् वभाषे तत् निहोतुं न शशाक इति काकुः । शशाकैव । शब्दान्तरान्तर्भूतत्वाच्च-
नमपलपितम् । यद्वा—वैणिकैः पञ्चमरागमूर्च्छनासु गातुं प्रारब्धासु समाज एव समैव सु-
मूर्च्छं । येन नलकृतभैमीसंयोधनमाकर्णनीयं स समाज एव मूर्च्छां प्राप । यद्वा—यत्किचि-
द्भाषे, तद् अये कामाज निहोतुं न शशाक, समाजाय त्वपलपितुं समर्थोऽभूत् । यतः
समाज एव मुमूर्च्छं । इः कामः तस्मै कामाय । 'अये कोषे विपादे च संज्ञने स्मरणेऽपि 'च'
'इः कामे पुरुषोक्तौ च' इति विधुः । 'अयः शुभावहो विधिः', 'वीणावादस्तु वैणिकः' इत्य-
मरः । रागप्रकटीकरणमालपितम् । पशुव्यतिरिक्तगृहवाचित्वात्समाज इत्यत्र धन् । वैणि-
कैरिति 'विल्पम्' इति ठक् । मूर्च्छांन्मादाहुक्तौ ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।

असंवरे शंबरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अवापेति ॥ स भूपतिः सापत्रपतामवाप । अन्यतो लज्जापत्रपा तथा सह वर्तमानः
सापत्रपः तस्य भावलात्ता तां प्राप । किंभूतः—यतो जितेन्द्रियाणां मध्ये पुर्यग्रे प्रथमतः
कीर्तिता स्तुता स्थितिर्मर्यादा यस्य । विरहव्यथा लोकेनापि शापेति सलज्जोऽभूदित्यर्थः ।
कस्मिन्सति—तत्र समाजे समामन्येऽसंवरे निरोद्धमशक्येऽगोच्ये शंबरवैरी कामतलस्य
विक्रमे क्रमेण परिपाठ्या स्फुटतां प्राकट्यामुपेयुषि प्राप्नोति । असंवरे इत्यत्र 'महद्वहनि-
धिः' इत्यर्थः ॥

अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन्गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।

स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति ॥ अमी विवेकप्रमुखा विवेकादयो गुणा नलमिदं पूर्वोक्तं चापलं रोद्धुमाक-
रितुमलं समर्था नाभवन् । नलस्य चापलं रोद्धुं न समर्था इत्यर्थः । किल निश्चयेन । यद्यतः
स प्रसिद्धः स्मरो रत्यामनुरागे सति पुरुषमनिरुद्धमेव चपलमेव सृजति करोति । अथमेता-
द्वसर्गनिसर्गः सृष्टिनिर्णयः स्वभावो वा । अयमेव निश्चय इत्यर्थः । अनुगमे सति सर्वोऽपि
चपलो भवतीत्यर्थः । विवेकस्यापि किमपि न चलतीत्यर्थः । यद्वा—स्मरो रत्यां संभोगे-
ऽनिरुद्धं निवारयितुमशक्यं चापलमित्यर्थः । अयमीदृशः कामेन सृज्यमानस्य प्रस्तुतत्वाभाप-
कस्य स्वभावः । अथ च—मदनः प्रयुक्ताख्यो रत्यां स्वप्रियायामनिरुद्धनामानमेव पुत्रं जन-

१ 'यत्वेन डीलागोन्मादमूर्च्छावत्याः सृष्टिता' इति जीवातुः । २ 'लेशानुप्रासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

यतीति सत्, अयमीदृशोऽनादिः सर्गस्वभावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः । नलमिति पञ्चमं सप्तम्यर्थं वा द्वितीया । स्फोटिकमैकत्वात् । 'स्वभावश्च विशयश्च' इत्यमरः । रोडुमि-
ल्लययोगे 'पर्याप्तवचनेषु-' इति तुमुन् ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।

क्षणं तदारामनिहारकैतवाग्निपेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति ॥ स नलो यदा यस्मिन्समये विरहचिह्नापलापविषये यत्नवानपि सन् संसदि सभायामनङ्गचिह्नं पाण्डुत्वकृशत्वगोत्रस्खलनादि कामचिह्नं विना क्षणमप्यासितुं स्थानं नो शशाक न समर्थोऽभूत् तदा तस्मिन्समये आराम उपवने विहारः क्रीडा तस्याः कैतवाग्नाजेन निर्जनं देशमुद्यानदेशं निपेवितुं सेवितुमियेष ऐच्छत् । क्षणमुत्सवकृत्यं, निर्जनत्वाद्देशविशेषं वा यत्नवान्ति शरणागता वा । 'कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । चिह्नमिति 'पृथग्विना-' इति द्वितीया । अत्रमिति पक्षे 'कालावधौ-' इति द्वितीया ॥

अथ भिया मरितितमत्स्यलाञ्छनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरं स नलो यानाय यानमानेतुं निदेशकारिणो भूत्यान्दिदेशाज्ञाप-
यामास । किंभूतः—विरहव्यथाव्ययितोऽपि भिया कान्त्या सुरुपत्वाद्गतिस्तिरस्कृतो मत्स्य-
लाञ्छनः कामो येन । विरहव्यथागोपनार्थं सङ्गीकृतशोभत्वाद्वा जितकामः । तथा स्वरहस्यवेदिभिः
स्वाम्यभिप्रायशैर्दित्रैर्वयस्यैः सखिभिः समं सह पुरोपकण्ठोपवनं नगरनिवृत्तस्थमुद्यानम् । किले-
क्षणीकम् । ईक्षिता ईक्षमाणः । कामचिह्नापहवे तात्पर्यं, न तु वनविलोहन इति किलेत्युक्तम् ।
उपकण्ठम् । समीप्येऽव्ययीभावः । 'पूरण्युण-' इत्यव्ययेन सह समासनिपेधात्पुरमुपकण्ठं
वस्येति बहुमीहिः । केचिदस्मिन्सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृतव्यस्यैवायं निपेधो, न त्वव्ययमा-
त्रस्येत्याहुः । तन्मते पुरस्फोपकण्ठमिति पद्योत्पुरुषोऽपि । वनम्, तृना योगे पञ्चभावः ।
यानापेति 'किमाद्योपपदस्य-' इति चतुर्थी ॥

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपादरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमी इति ॥ ततस्तद्वान्तरममी मृत्वास्वस्य नलस्याश्वमुपादरन्नाग्निन्युः । अश्वविशे-
षमात्रं—सितं श्वेतम् । विभूषितं विशेषेणालंकृतम् । जवेऽपि वेगेऽपि पौरुषेण वलेनाधिकम् ।
मानेऽपि परिमाणेऽपि पौरुषं पुरुषप्रमाणं तस्मादधिकम् । अजस्रं चञ्चलं । खुराञ्चलैः खुरभिः
अयोध्यैः क्षोदितं चूर्णीकारितं मन्दुराया वाजिशालाया उदरं मध्यं वेन । 'खुरैः सनन्यः पृथि-

१ 'अत्र साररागस्य दुर्भारत्वा सर्वचूडितशारण्येन नलकापलदुर्भारत्वसमर्पेनात्समान्येन विशेषस-
मर्पेनरूपोऽभान्तरन्यासः' इति जीवातुः । 'अयोध्यादेवर्त्तकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'नैपथः' इति पाठस्तिलकमुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः । तत्र 'भाराम-इत्यादिनिपेध-
सामर्थ्यादियमन्' इति सुखायबोधा । ३ 'अथाच्छूडितंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'पौन-
चापलास्यसंचारिणि अमणलक्षणेऽनुभाव उक्ता' इति जीवातुः । ४ 'पुरोपकण्ठं स वनम्' इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अयोध्या सहोक्तिवर्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
६ 'क्षोभितम्' इति पाठः ।

वीमन्धो लोकोत्तरः स्मृतः' इति शालिहोत्रे । विभूषितम् वीनां पक्षिणां भुवि स्थान उचितम् । वेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगनगामिनमिति वा । सितमिलनेन कफप्रकृतित्वम् । तेनातिचलव-
त्त्वसद्विष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनुमाने पौरुषं त्रिषु', 'वाजिशाला तु
मन्दुरा' इत्यमरः । पुरुषशब्दात्पक्षे भावे युवादित्वाद्गन् । परिमाणे 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च'
इत्यण् । शोधितमिति हेतुमण्यन्ताच्छिष्टा । कर्तरे च तृतीया, करणे वा ॥ (इतः सप्तभिः
कुलकम्—)

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।

निगालगादेचमणेरिचोत्थितैर्विराजितं केसरकेशरदिमभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलः हयमाहरोहेति सप्तमश्लोकेनान्वयः । अध्वविशेषणानि ।

किंभूतं हयम्—स्कन्धप्ररूढाः केशाः केसरकेशालोषां रदिमभिः तल्लक्षणेभ्यः विराजितं विराजि-
तम् । किंभूतैः—निगालगाद् गलप्रदेशे वर्तमानाहक्षणभूतादेवमणैः देवमण्येभ्यः निगालगाद्
दवटुगामिना आन्तरेण कण्ठमध्यवर्तिनाध्वना मागेंशोत्थितैः निःसृतैरिव मण्येभ्यः निगालगाद्
निशीथिनी रात्रिल्लस्या नाधध्वन्त्रस्य महोत्ति किरणालोषां सहोदरैः केशरकेशरदिमभिः
सरूपा भवन्तीति सारूप्यं लक्ष्यते । अथ च देवमभिः कौस्तुभः, चन्द्रश्च । समुद्रादुत्पन्नत्वाद्-
मयोः सहोदरत्वम् । केसरकेशरदिमभिरुपलक्षितम् । विराजितं वीनां पक्षिणां राजा विराजो
गण्डः तद्वदाचरितम् । 'निगालस्तु गलोदेशे', 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । देव-
मभिः शिवेऽद्यस्य कण्ठावर्ते च कौस्तुभे' इति विश्वः । सहोदरैरिति 'वोपसर्जनस्य' इति
वैकल्पिकत्वात्सादेशाभावेः ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाहितैः ॥ ५९ ॥

अजस्रेति ॥ रेणुभिश्चरणेषुपास्यमानं सेव्यमानम् । किंभूतै रेणुभिः—अजस्रं निरन्तरं
भूमीतटकुट्टनं घरातलचूर्णेन तेनोत्थितैः । कैरिव—अणिमा अणुपरिमाणत्वं तेनाहितैर्युक्तैर्जनस्य
लोकस्य चेतोभिरिवान्तःकरणैरिव । 'अणुपरिमाणं मनः' इति । किंभूतैश्चेतोभिः—रयप्रकर्ष-
वेगातिशयसाध्ययनार्थं पठनार्थमागतैः । तद्वेगं प्रेक्षतां लोकानां चेतोभिर्वेगाणिमोक्षार्थमा-
गम्यमागतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । इति मनसोऽपि सकाशादध्वस्य वेगातिशयो पोष्यते । अजस्रं चित्तो
गुरुचरणयोरुपास्ते । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाध्वजातिः । भूमीति 'कृदिकारोपणम्' इति
वीप् । अणिमा मज्जिमवत् ॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।

अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमार्थितम् ॥ ६० ॥

चलाचलेति ॥ चलाचलोऽतिचलः प्रोथ ओष्ठार्धं नासापुटं यस्य तस्य भावस्त्वता,
तया महीभृते मलाय खड्गीयवेगविषये दर्पान्गर्वान्वक्तुमुत्सुकमिवोत्कण्ठितमिव । तर्हि किमिति
नोक्तवानित्याशङ्क्याह—किल प्रसिद्धौ । अयं नलो हयसाशयमभिप्रायं स्ववमात्मनैव वेद

१ 'अथ पक्षे—'शोधितम्' इति 'शोधवत्कृतम्' इत्यर्थे 'तत्करोती'ति ण्यन्तात् क्तः, मत्तोलोपश्च' इति
सुखावबोधः । २ 'अथानुपासोत्प्रेक्षाकृतकाणां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा
जातिशार्ङ्गकरी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र सापक्षोत्प्रेक्षासंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जानाति किल, अतो गिरा वाचा अलं पुर्यतामिति हेतोरिव मौनमास्थितम् । 'चलाचलप्रोषत्व-
मद्यजातिः' । ज्ञातुरप्रे स्वयं स्वगुणं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । चलाचल इति 'चरिचलिपतिवदीनां
द्विवचनमाप्तत्वाभ्यासस्य' इति द्वित्वमागागमश्च । 'अभ्यासकार्यमनधि' इति तत्तत्त्वाद्, आग-
मदीर्घतामन्याद्वा, 'हलादिः शेषः' न । महीयुते 'किमया यमभिप्रेति सः-' इति संप्रदानत्वम् ।
गिरेति वारणार्थयोगे तृतीया । वेद इति 'विदो लटो वा' इति णल् ॥

महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्ग्रहनाद्यशः सितम् ।

रदावदातांशुमिपादनीदृशां हसन्तमन्तर्बलमर्चतां रवेः ॥ ६१ ॥

महारथस्येति ॥ महारथस्यादुतसोधिः चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य बलस्याध्वनि मागे
लाभ्यमानमिति न विद्यतेऽपेक्षा यस्यां क्रियायामिति परेषामन्येषामध्वानामनपेक्षवानाध्वेण
चक्रवर्तिनः । अत एव रदानां दन्तानामवदाता निर्मला
मिपादानीदृशां परानपेक्षोद्ग्रहनासमर्थानां रवेः सूर्याद्याः परापेक्षोद्ग्रहनाः नाहं तथा इत्युद्ग्रहणत्वम् । यद्वा परानपे-
क्षोद्ग्रहणत्वान्नानां बलं दन्तोच्चलकिरणभ्याजदन्तैर्हसन्तमित्यन्वयः । स्वाभाविकं चेतत्वं
यशोहेतुत्वेनोपेक्षितम् । सूर्याध्वानां नीलवर्णत्वात् ॥

सितत्वपञ्चकलतामुपेयुषो मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।

स्फुटं चलचामरयुग्मचिह्नैरनिहुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

सितेति ॥ सितं श्वेता त्विदं धीतिर्यस्य तस्य चञ्चलतां चापत्यमुपेयुषः प्राप्तस्य पुच्छस्य
च केसरस्य स्कन्धकेषसमूहस्य च मिषेण व्याजेन चलचञ्चलं चामरयुग्मं तस्य चिह्नैः कृत्वा
निजवाजिराजतां वाजिनां राजा वाजिराजः, तस्य भावत्वात्ता निजस्यात्मनो वाजिराजता ताम-
निहुवानं प्रकटयन्तमिति स्फुटमुपेक्षे । राजा हि श्वेतचामरद्वयेन वीज्यते । चलनक्रियापेक्षया
चिह्नैरिति बहुवचनम् । चिह्नैरिति 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वावे 'त्युद च' इति ल्युट् ॥

अपि द्विजिह्वाम्यवहारपौरुषे मुक्तानुपकायतवल्गुवल्गया ।

वेगविषांसं प्रतिमल्लतां रयस्य जितस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥

अपीति ॥ रयस्यै वेगगर्वे प्रसभं बलात्कारेण जितस्य गरुत्मतो गरुडस्य द्विजिह्वाः
वाजिजिह्वाभ्यामवहारो भक्षणं तस्मात्पौरुषं तस्मिन्नपि मुखेऽनुपकाय लता आयता रीचा वल्गुः
स्फुटः । वागा प्रमदस्य कृत्वा प्रतिमल्लतां प्रतिमदत्वमुपेयिवांसं प्राप्तवन्तम् । वल्गाप्रान्ता
हि सर्वपुच्छसदृशा दृश्यन्ते । पूर्वं वेगदर्पमिषये जितः अधुना सर्पभक्षणपौरुषेऽपि । वल्गा
वान्यकुञ्जभाषायां 'वाग' इति प्रसिद्धा ॥

ससिन्धुर्जं शीतमहःसहोदरं हरन्तमुच्चैःश्रवसः धियं हयम् ।

जिताखिलद्विमाभृदन्तर्बलोचनस्तमागरोह क्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥

१ 'अत्रापि द्रव्यव्यतिरेकपेक्षात्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मिषशब्देनांशुनामसत्त्व-
मापाद्य हासत्वोत्प्रेक्षणात्सापद्वनोत्प्रेक्षा । सा च अलक्ष्यमायोगाद् गम्या' इति जीवातुः । २ 'अत्र साप-
द्वनोत्प्रेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सापद्वनोत्प्रेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रोपमापरिकल्पेत्वात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'तं हयमागरोह उच्चैःश्रवसः धियं हरन्तम्'
इत्युपमा । सा च क्लृप्तविशेषणात्संकीर्ण । 'तं द्विजिपाकशासनः इत्युत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

स इति ॥ सिन्धुवं सिन्धुदेशोद्भवम् । शीतमहाबन्द्रस्तस्य सहोदरे तुल्यम् । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वस्य श्रियं शोभां हरन्तं तत्सदृशम् । किभूतो नलः—जिता अखिलाः समस्ताः श्मानुतो राजानो येन । तथा अनल्पे महती लोचने यस्य सः । बद्धा—अनल्पं लोचनं ज्ञानं यस्य । तथा क्षितौ पृथिव्यां पाकसासन इन्द्र इव । क्षितौ पाकं पचिक्विषां शास्त्रयुपदिशति सूपशास्त्रप्रणेनु-स्वात् । उच्चैःश्रवा अपि समुद्रवः स चन्द्रधृता तं यथा जितसमस्तशैलः सहस्रलोचनश्च इन्द्र आरोहति, तथा तं हयमादरोहेति । सिन्धुजमिलनेनाश्वशास्त्रोक्तचतुःपदाशुद्धतमकुलमध्यजन्मं बलित्वं महाकायत्वं च सूचितम् । कुलकम् ॥

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधिति स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।

तमश्ववारा जवनाश्वयायितं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयः ॥ ६५ ॥

निजा इति ॥ अध्वारा अश्वसादिनस्तं मनुजेशं राजानं नलमन्वयसुखमाप्नुतः । अश्ववाराः—निजाः स्वकीयाः । किभूतं नलम्—स्फुटं प्रकटं लक्षणभूतानि । अश्ववाराः—तमश्ववाराः । तैरहितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं यस्य तं । तथा—जवनो वेगवान् । अश्ववाराः—तमश्ववाराः । तीक्ष्णम् । के कम्बि—निजाः सहजा मयूखाः किरणास्तीक्ष्णदीधिति सूर्यमिव । सूर्यमिवैवा-मपि । स्फुटेति । 'कमलपाणिः सूर्यः' इत्यागमात् । सूर्योऽपि जवनैरश्वैर्याति । मयूखा यथा सदा सूर्यसहचारिणः, तथाश्ववारा अपि । तेन तेषां स्वरहस्यवेदित्वमुक्तम् । 'जवनस्तु जवा-धिकः' इत्यमरः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रकाशातपयोः स्फुटे' इति विश्वः । नीनाति हिनन्ति तम इति मयूखः 'मीनातेक्याः' इत्योणादिक ऊखप्रत्ययः । अध्वानृक्त्वे इत्यध्वाराः 'कर्म-ण्यन्' । 'जुचङ्कन्म-' इति युचि जवनः ॥

चलजलं हृत्य महारयं हयं सबाहवाहोचितवेपपेशलः ।

प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपद्मभिर्व्यलोकितं लोके नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलचिति ॥ नगरालयैः नगरम् आलयः स्थानं येषां तैर्नगरवासिनिर्लोकैर्नलो व्यलोकितं स्वेच्छया दृष्टः । किभूतः—महारयमतिशयितवेगं हयमश्वं स्वाधिष्ठानेनालं हृत्य चलन्मध्वेमारगं गच्छन् । पुनः किभूतः—सस्य बाहोऽश्वस्तद्वक्षणो बाहो बाहनं तस्योचितो वेपपेशलः सविद्येन पेशलो रमणीयः । बद्धा—बाह्वाहस्याश्ववारस्य । बद्धा—बाहस्याश्वस्य बाहे संधारयन् । अश्वो वेपो नेपथ्यम् । किभूतैर्लोकैः—प्रमोदेनातिशयितानन्देन निःस्पन्दतराण्यधिवृत्तानि सस्य-क्षमाणि येषां तैः । निर्निमेषं सादरावलोकनं कुर्वद्भिरित्यर्थः । महारयमिलनेनाश्वमयमन्वयः । शतमात्रमूलजनसामर्थ्यं सूचितम् । 'बाहस्तु मीनमेदे वृषे हये' इति विश्वः । 'पेशलो सुन्दरो दक्षः' इति च । 'निस्पन्दं' इति पाठः । नगाः सन्त्यस्मिन्निति नगरम् । 'ऊपसुपि-' इत्यत्र 'नगपांसुपाण्डु-' इति वचनात् रैः ॥

क्षणाद्यैष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।

सहैव तामिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्वहिः पुरोऽभ्यूहपुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

क्षणादिति ॥ अयानन्तरमेव नलः वाजिनाथेन तामिर्जनदृष्टिवृष्टिभिः सहैव क्षणादि-

१ 'अश्वोपमाकेयरूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्व' लेखानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इत्यनुप्रासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

मेघमात्रेण पुरो नगराद्बहिरभूत् । किंभूतो नलः—क्षणदा रात्रिलस्याः पतिश्चन्द्रः तद्वत्प्रभा यस्य । तथा पुरुहूत इन्द्रलवत्पौरुषं सामर्थ्यं यस्य । कीदृशेन वाजिना—प्रभञ्जनेन वायुना-
प्येयोऽप्येतस्यो जवो वेगो यस्मात् । क्षणादिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अपपरिबहिः—'
इति पञ्चमीसमासविधानादेव शापकाद्बहिर्वेगे पेङ्गमी ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशस्त्रपल्लवे ।

मृषा मृधं सादिवले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ ततः पुरनिर्गमानन्तरं नासीरं सेनामुखं गते प्राप्ते नलस्य सादिवलेऽधारो-
हस्ये कुतूहलात्कीतुकादत एव मृषा अलीकं मृधं युद्धं वितेनतुश्चक्रुः । किंभूते बले—हे
ततः प्रतीच्छ मधीयं शक्यं स्वाज्ञे पृथ्वाण, प्रहर मयि प्रहारे कुर्वति भाषिणी वदन्ती ।
मृषा—परस्परस्योपशुल्लसिता उदूर्णाः नतु क्षिप्ताः शल्यानां शस्त्राणां पल्लवाः प्रान्ता
वाचकम् । अत एव मृषा पल्लवः प्रान्तवाची वक्ष्यपल्लववत् । नलस्य कुतूहलादिति वा । शल्यं
स्त्राणां शक्यम् । 'सेनामुखं तु नासीरम्' इत्यमरः । परस्परेल्लव कस्कादित्वात्सैः ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदस्मोधिरोधश्चममुद्धतं रजः ॥ ६९ ॥

इतीव चाहैनजिवेगदर्पितैः पयोधिरोधश्चममुद्धतं रजः ॥ ६९ ॥

प्रयातुमिति ॥ निजेन स्वीकीयेन वेगेन जवेन प्रयोजकेन दर्पितैर्गैः प्रापितैर्बाहैरधैरि-
त्येव मनसि धृत्वा इति हेतोर्वा रज उद्धतमुत्थापितम् । इतीति किम्—इयं धरा पृथिव्य-
स्याः धावतामधानां कियत्पदं स्यात्, अपितु द्वित्राणि पदानि भविष्यन्तीति । यस्मादत एव
जगतां अर्धेण गतां गन्तुमस्मोधिरोधश्चममुद्धतं स्थलायतां स्थलमिवाचरतु भवतु । किंभूतं
रजः—पयोधेः समुद्रस्य रोधः पूरणं तत्र क्षमं क्षमयम् । प्रयातुमिच्छस्य स्थलायतामिच्छनेन
रजः । दर्पितैरिति प्यन्तादिष्टा । अन्यथा दम्बिक्करणस्य इत इति स्यात् । शक्तिक्करणस्य
पुंल्लित इति ॥

हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः कमणेऽपि तस्य नः ।

त्रया हरीणामिति नञ्जिताननैर्न्यवर्ति तैरर्धनभःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

हरेरिति ॥ इति विचार्य हेतोर्वा नञ्जिताननैः नञ्जितं नञ्जीकृतमाननं सुखं येः अर्धेन
पुनर्न नभस्यन्तरिक्षे कृतः क्रमः पादविक्षेपो वैलैरर्धैर्न्यवर्ति निवृत्तम् । अर्धे नभसीति वा ।
इतीति किम्—यत् खं नभो हरेर्यधोरेककेनासहायेन पदा चरणेनाकाम्याकान्तं तस्य लक्ष्यं
नभसश्चतुर्भिरेव पदैश्चरणैः कमण आक्रमणे नोऽस्माकं हरीणामश्वानाम् । अथवा विष्णूनाम् ।
अश्वानामस्माकं त्रया लज्जा भविष्यतीति । यस्मादस्मज्जातीयेनैकेन हरीणा एकेनैव पादेन यदा-
क्राम्यं नभसस्य चतुर्भिरेव पदैश्चरणैः कमण आक्रमणे नोऽस्माकं महती लज्जा कथं न स्यादिति
इति शब्दच्छलेन लोभोपेक्षा । सलज्जश्च नम्रमुखो भवति । अर्धनभःकृतक्रमैरेल्लनेन मतेकत-
मत्वं सूचितम् । तेन सादिनामानेन्द्रोऽरीणां भीतिश्च । 'नोदातोपदेशस्य मान्तस्त्वानाचमैः'

१ 'अथ जेवानप्राप्तोपमासहोकीनां संकरः' इति सादित्यविद्याधरी । 'वेगालिशयोक्तिः' इति
जीवातुः । २ 'अनुप्राप्तोपमासहकारः' इति सादित्यविद्याधरी । ३ 'अज्ञानुप्राप्तोऽलंकारः' इति
सादित्यविद्याधरी ।

इति वृद्धिनिषेधात् अकामि इति चिन्त्यम् । 'सकृद्द्वन्द्वमवदं भवति, द्विवदं सुवदं भवति' इति तदो दावचनज्ञापितया परिभाषया वृद्धिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रित्य कथंचित्परिहरणीयम् । यदा तु 'तदो दा च' इत्यत्र स्वरार्थं दा इति प्रत्यय इति पक्षस्तदैतस्याः परिभाषाया निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा—'प्राग्निदशो—'इति यमो विभक्तित्वात् 'न विभक्तौ—' इत्यनेनैव मकारस्येत्यंशानिषेधे सिद्धे 'इदमस्त्वमुः' इत्युक्तारोच्चारणं व्यर्थं तदैतस्याः परिभाषाया मूलमिति ज्ञेयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम् । पदेति 'पद्वचो—' इति पदादेशः । एककेनेति 'इकाराकिनिच—' इति चकाराकैन् ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु धादतयैव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनोऽश्ववारास्तं पूर्वांशं विहारदेशं बाह्यलीलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरंगमानपि बहुनद्यानपि मण्डलीं मण्डलाकारेण शेषमकारयन् । अपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणवशात्स्वयमपि कृतवन्त इत्यर्थः । के इव—किमु बौद्धवचनेषु धादतयास्तिकतया सैन्धवा इव सिन्धुदेशोद्भवा जिना इव । विहारदेशासुगतास्तं प्राप्य यथा जिना मण्डलाकारेणावतिष्ठन्ते तथेत्यर्थः । तेषामयं संप्रदायः । तन्मण्डलसप्तधान्यमर्वां मण्डलीं कारयन्तीति तत्संप्रदायविदः । चमूचरा इति 'चरेडः' । धाद इति मत्वर्थे 'प्रज्ञा—' इति णः । मण्डलीमिति गौरादित्वान्बीप् । तुरंगमानिति 'हृक्तोः—' इति कमेत्यनेन ॥

द्विपद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाग्धिरकारि गोप्पदम् ।

इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाधियामण्डि तुरंगमैः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विपद्भिरिति ॥ तुरंगमैरधैरतीव हेतोः, विचार्य वा धारामास्कन्दितादिपद्मप्रकारा गतिमवधीर्य त्यक्त्वावज्ञाय मण्डलीक्रियाधिया मण्डलीकरणजनितशोभया स्थली अत्युत्तमा भूमिः, अचण्ड्यभूमिः । अध्वारा धारामिः प्रथममध्वानमयन्ति, पश्चाद्भूमिगत्या इति तेषां जातिः । इतीति किम्—अस्य द्विपद्भिरेव दिशो भयेन विलङ्घिता आक्रान्ताः, अस्य यशोभिरेव कीर्तिभिरेवाग्धिः समुद्रो गोप्पदं गोखुरप्रमाणेऽस्त्रायासेन लब्ध एवविधोऽकारि ह्वा । अत्युत्तमास्माभिर्दिगन्ताः समुद्रश्च लब्धनीयः । तयोलेह्यनमन्यैरेव कृतमिति तत्रैव किञ्चकुरित्यर्थः । 'आस्कन्दितां धौरितकं रेचितं वलितं हृतम् । गतवोऽमूः पञ्च धाराः' इत्यमरः । गोप्पदमिति 'गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इति सुदपत्वे । धारामिति धारयन्ते मतिः

१ अत एव मनोरमायां दीक्षितैः—'कथं तर्हि हरेर्यदकामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षः । प्रजापत्यायम् । यदि सप्तार्चवर्गेव इत्याद्यहस्ताई निवृत्तप्रपणाद्याहुतेऽर्थे णिनि ततश्चिण्ण बोध्यः' इत्युक्तम् । तथा च णिनिमित्तिकाच्च वृद्धिः । न च तत्राप्यमन्तत्वेन मिरवेन हस्तापत्तिः । 'मितां हस्तः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वा इत्यस्यानुवृत्तौ व्ययसितविभाषाश्रयणेन हस्ताप्रवृत्तेः इति तेषामाशयः । सुखाद्यशोधायां तु 'आकामि' इति पाठमर्वाङ्गुल्य कमर्णे कमः, कम एव कामः, प्रजापण्यन्तस्याऽवा समारो 'अत इनिः' इतीनिप्रत्ययान्तं आकामि इति खम् इत्येतद्विशेषणं सुवन्तमिति व्याख्येयम्' इत्युक्तम् । २ 'अव प्रतीपमानोपेक्षा शेषशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोत्पेक्षांशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्थाप्यन्तेऽनयेति धारा । निदादित्वाद् । जातावेकवचनम् । स्थलीति । अकृशितमवे 'जान-
पद-' इति ङीप् । अवधीर्येति 'अवधीर् अलवशायाम् (!)' इति धातो रूपं न, तस्य
इयवादेशासंभवात् । कित्वधिपूर्वस्य 'ईर प्रेरणे' इत्यस्य । अवधीत्यत्र शकन्वादित्वापर-
कम् । ततश्चावधीर्ये इति सिद्धम् ॥

अचीकरञ्चारु हयेन या भ्रमीर्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।

मरुत्किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वाल्यामयचक्रचङ्कमान् ॥७३॥

वीकरदिति ॥ नलो निजातपत्रस्य खकीवछत्रस्य तलस्थलेऽबोभागे हयेनाभेन चारु
(मनोहा) या भ्रमीर्भ्रमणान्यचीकरत्कारनामास, तासु विषये मरुद्वायुरपि वाल्या-
तसमूहरूपाभकाराश्चङ्कमा भ्रमणानि तान्विततल किं न शिक्षते । भ्रमिविषये ज्ञाने
भवितुं नेच्छति किम्, अपितु शक्तो भवितुमिच्छत्येव परमयापि शक्तो नाभूदित्यर्थः ।
कुर्वन्वायुरपि भ्रमिज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्युपप्रेक्षा । एतेनाश्रय चलनक्रि-
यासु सत्त्ववचनं चोक्तम् 'सत्त्वरहितो न संप्राद्य' इति 'तत्कृष्णगुणैः' आश्रयः किं सत्त्वेन
नलः । पक्षेन्द्रियसमेतोऽपि यथा कायो विनामना ॥' इति सारसिन्धौ । हयेनेति

इति विकल्पितत्वात्कर्मत्वाभावः । भ्रमीरिति कृष्यादित्वादिक् । शिक्षत इति सङ्-
'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इति वक्तव्यात्तद् । चङ्कमान् [इति] यदन्तादभ्रिमतोलोपे
नलः' इति यलोपः । वितत्य शिक्षते इति समानकाले क्त्वा । पाशादित्वाद्वाला ।
मयद् । ताः सुशिक्षत इति पाठे ता भ्रमीः सुशोभनं किं न शिक्षते जिज्ञासते ॥

विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।

प्रवालरागच्छुरितं सुपुंसया हरिर्धनच्छायमिर्वार्णसां निधिम् ॥७४॥

विशेति ॥ ततोऽनन्तरं स क्षोणिपतिः पृथ्वीपतिर्नलः प्रवालरागेण नवपद्मवलयोहि-
तुरितं विचित्रं घनच्छायं निविडच्छायं विलासकाननं कीढावनं गत्वा प्राप्य क्षणाच्छीघ्रं
विलासच्छया प्रीत्यभिलाषेणात्र मम संतापो निवर्तिष्यते इत्यभिलाषेण, अन्यत्र व्यासज्जादयै
भवेदिति वासनया वा विवेश । कः कया कमिव—हरिर्विष्णुः सुपुंसया समुमिच्छया
प्रवालरागेण विष्टमलौहित्येन छुरितं श्यामत्वाद्नयस्य मेघस्य छायेव छाया यस्य तम् । एवंभू-
तमर्णसां निधिं समुद्रमिव । अथ च पद्मवतामं जलस्थानभूतं निविडच्छायं वनं सुपुंसया
हरिः सिंहो यथा विशति तथेत्यर्थः । क्षोणिपतिरिति 'ङ्वापोः-' इति वृत्तः । वृत्तान्त एव
॥ शीघ्रान्तस्तु 'हृदिकारादकिनः' इति ङीप्नन्तत्वात् ॥

वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।

न्युत्तिं दृष्टिप्रकरैः पुरोकसामनुवजदन्बुसमाजयन्बुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति ॥ पुरोकसां नगरवासिनां दृष्टिप्रकरैर्नैत्रसमूहैर्नैलावलोकनार्थं सस्पृहं सामिच्छां

१ 'अत्रोपेक्षादतिशयोक्तिबाह्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ चारु इत्यस्य मनोहायकत्वेन
अभिविधेयत्वात् द्वितीयापत्तिः स्यात्, अतः चारु इत्यस्य किंवाविशेषकत्वमेवोक्तिम् । ३ 'अत्रोपेक्षा-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अन्मसाम्' इति तिलकसंमतः पाठः । ५ 'अत्रोपेक्षापेपोक्तिर-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वनान्तस्य वनस्वरूपस्य पर्यन्तं मर्यादामुपेत्य गत्वा न्यवर्ति निवृत्तम् । कस्मिन्सति—तस्मिन्
 जले कमेणावतीर्णहृत्पथे दृष्ट्वा (गां) त्रामोचरे सति । किंभूतैर्दृष्टिप्रकरैः—अनुवचननु-
 गच्छन्त्यो बन्धुसमाज इष्टसमूहस्तस्य बन्धुभिः सहैव । वनान्तः पर्यन्तोऽवधिर्गया भवति
 गतिस्त्वेन तथेति क्रियाविशेषणं वा । बन्धुभिरपि वनान्तमुद्गम्यमानं क्रीडावनसमीपं वा
 साभिलाषं गत्वा तत्रैव पथि स्थित्वा पथिकेऽदृष्टे सति निवर्त्यते । 'जीवनं भुवनं समम्'
 इत्यमरः । (पुरीकरामिति 'पू पाकने' इत्यस्मान्मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात्कप्रत्यये 'मोहो-
 पूर्वस्य' इत्युच्चे रपरत्वे पुर इत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओको येषामिति 'सप्तमीविशेषो मनु-
 मोहो' इत्यत्र सप्तमीग्रहणात्तन्नापकात् लक्षणया वा बहुमोहो सुखदुःखद्विरेति' इति
 सिद्धमिष्टं रूपम्) इत्यप्ये इति 'शृङ्गपूर' इति समासान्तः ॥

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स संमुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः

निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः काननस्य क्रीडावनस्य कमेणावती-
 रणमणीयकं व्यलोकयत्यव्यति स्म । किंभूतम्—वनपालस्योद्यानरक्षकस्य पाणिना हस्तेन निवे-
 द्यमानं ज्ञाप्यमानम् । किंभूतेन—मञ्जुले रमणीये प्रसूने पुष्पे फले च (जातयेकस्य वृक्षस्य)
 संमुखस्थाभिमुक्ताङ्गुलिर्यस्य । कामनीयकमिति भावे 'योपधात्' इति जुन् । गुणपदान्तर-
 'पूरणगुण' इति समासनिवेधेऽपि 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकव्यञ्जनेमासः ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे दधोतिपातोद्गतवातवेपिते ।

स्थितैः समादाय महर्षिर्बार्धकाद्वने तदातिथ्यमशिक्षि शास्त्रिभिः

फलानीति ॥ वने स्थितानैः शास्त्रिभिर्दक्षैर्महर्षिर्बार्धकाद्वनमहर्षिसमूहात्तदातिथ्यं
 नलस्य पूजाशिक्षि शिक्षितेव । किंभूतैः शास्त्रिभिः—दधोतिपातेन पक्षिपतनोद्गत वात-
 यो वातस्तेन वेपिते कम्पिते पल्लवे शाखाप्रलक्षणे एव करे हस्ते पुष्पाणि फलानि च संमुख-
 गृहीत्वा स्थितैः । वृद्धमहर्षिसहोऽपि वृद्धत्वादेव चले हस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राजः
 पूजार्थं यथा तिष्ठति तथा वृक्षा अपि उद्याने महर्षेयस्तिष्ठन्तीति सूचितम् । विज्ञेने विद्या-
 भ्यासव । फलपुष्पवृक्षा इत्यस्तिष्ठन्तीति भावः । वृद्धानां समूहो बार्धकम् 'मोत्रोक्षो' इति
 सूत्रे 'वृक्षाच्च' इति वक्तव्याहुः । महर्षीणां बार्धकमिति पक्षीयमासः । सामर्थ्यादुत्पन्नसं-
 स्थापि वृद्धजन्तस्य यथाकथंविन्महर्षिचन्देनान्वयः । महर्षिपक्षे—वयस्यलारुण्यस्य । 'आरुणा-
 तोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । आतिथ्यम् तादर्थ्यं 'अतिथेर्यः' इति ध्वः । शास्त्रिनः मीमा-
 दिर्वादिनिः ॥

राजानं दृष्ट्वा सारत्विकभावोत्पलेः कण्टकितत्वात्प्रथमं केतकं वर्णयति—

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्गुचूडामणिवर्जनाजितम् ।

दधानमाशासु चरिण्यु दुर्यशः स कैतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥७८॥

१ अयं पाठः कुञ्जविभ्राति । २ 'अत्रानुप्रासः सप्तोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
 ३ 'अत्र चालानुप्रासावलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'सप्तोक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र
 प्रतीकमनोभेदात् सप्तोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपलक्ष्यम्', सा च व्यञ्जकपदोपादान्या-
 पूर्वोक्तरूपकशेषान्नामुत्पादिता चेति संकरः' इति जीवातुः ।

विनिद्रेति ॥ स नलस्तत्र बने कौतुकी अपूर्वपुष्पादिदर्शनोत्सुकः, विरही वा सम्केतकं केतकीपुष्पं ददर्श । किभूतं केतकम्—विनिद्रा विकसिता पञ्चालिः पञ्चपङ्क्तिस्तत्र गताः, तां वा गता ये अलभ्यो अमरास्तेषां केतवान्भिषात् मृगाङ्गुलम् मृगामणौ यस्य स शिवः, तेन वर्जने पुराणप्रसिद्धः परित्यागस्तोनाजितमुपार्जितमाशासु दिशासु चरिण्यु प्रसरणशीलं दुर्यशोऽपकीर्तिः, तां इषानम् । अमरा न सन्ति किंतु महादेवकृतपरित्यागजन्यममरा इति । महता परित्यक्तो-
ऽयशोभारभवति । चरिण्यु 'अलङ्कृत्—' इत्यादिना इष्णुच् । कौतुकी 'अत इनिः' । केतकमाः पुष्पं केतकम् । विकारावयवप्रलयस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति वचनादुक्तं 'लङ् तदित्—' इति स्त्रीप्रत्ययलङ् ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् ।

ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहंदाहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति ॥ 'तेन नलेन इति कुधा क्रोधेन केतकमाकुश्यतानिन्धत' इति तृतीयश्लोके-
नान्वयः । इतीति किम्—स्मरेण कामेन वियोगभाजां वियोगिनां स्त्रीपुंसानां हृदि वक्षति
कण्टकैः कटुः क्रूरः कर्णिशरः कर्णयुक्तो बाणः त्वं यद्यस्माद्विगीयसे निक्षिप्यसे तत्तत्समाका-
रणात्कर्णिशरत्वाद्वा इदमाद्वा दुराकर्षतयोद्धर्तुमशक्यतया तदन्तकृद्वियोगिनां प्राणहारी त्वं
मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण महादेवेन विगीयसे निन्धसे । येन वियोगिनी हता अस्मादायः
स दग्ध एव तद्रेण्यस्त्वं केतकमिति निन्धसे । लुप्तोद्वेष्टा ॥

तदग्रसूच्या सचिवेन कामिनोर्मनोभयः सीव्यति दुर्यशःपटौ ।

स्फुटं स पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

त्वदग्रेति ॥ मनोभयः कामस्तापमग्रेव सूक्ष्मत्वात्तीक्ष्णत्वाच्च सूची तद्रूपेण सचिवेनोपका-
रकेन सहायेन कृत्वा कामिनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परधैर्यभङ्गौ दुर्यशोलक्षणी पटौ सीव्यति योज-
यति तत्प्रथमकलिकयातिमुरमितयोद्दीपनभावहेतुभूतया कामिनानुचितानुचितसंबन्धमप्यधि-
चार्य मिथो रिरैस् प्रवर्तते इति भावः । स्फुटमुद्वेष्टते—स कामो वियोगिनां हृदेव दारुकाष्ठं
तस्मिन्करपत्रवत्कचवन्मूर्तिः स्वरूपं येषां तैस्तत्र पत्रैः कृत्वा दारुणायते भीषणवदाचरति ।
केतकाप्रदर्शनाद्वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धैर्यभङ्गः, पत्रदर्शनाच्च हृदयं विदीर्णं भवतीति भावः ।
'दारुणायते' इति पाठे त्वमिति ज्ञातव्यम् । सूची इति गौरादिपाठान्जीप् । कामिनोः वियोगी-
त्यत्र च 'पुमान्निजया' इत्येकशेषः ॥

धनुर्मधुस्त्रिजकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तत्र धूलिहस्तयन् ।

प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति कुधाकुश्यत तेन केतकम् ॥ ८१ ॥

धनुरिति ॥ प्रसूनधन्वा कामस्तत्र परागैर्धूलिनिः धूलिहस्तयन्धूलियुक्तं हस्तं कुर्वन्तन्
भीमजापरं भैरव्यनुरक्तं मां शरसाद्वाणावीनं बाणलक्ष्यं करोति । किभूतः कामः—धनुः पुष्पं

१ 'कामाद्विकेतादित्येनादित्यापहनेन दुर्यशस्तवारोपापपहुल्यलंकारः 'मिषेभ्य विषये साम्नादन्वा-
रोपे आपहतिः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । २ 'अनेनरक्तस्य केतकीविगर्भस्य तद्वतवियोगिनि-
हृत्वाहेतुलोपेक्षणाहेतुप्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्व्यासा, सा चोत्तररूपकोत्पत्तिरिति संकरः' इति
जीवातुः । ३ 'दारुणायते' इत्युपमा, सा च दारुणीति रूपकानुप्राणितेति संकरः' इति जीवातुः ।

तस्य मधुना रसेन स्निग्ध आर्द्रः करो यस्य इति केतकमनिन्यत । तत्र धूलिर्यदि न स्नातया कामः स्निग्धकरत्वाकृतत्वायकः स्यात् । अतोऽयमपराधस्तत्रैव । स्निग्धकरो धनुर्धरो धूलियुक्तं हस्तं करोतीति ज्ञातिः । धूलिहस्तयन्निति धूलियुक्तं हस्तं करोतीति व्यन्ताच्छत् । प्रसूनधन्वा इति 'धनुषश्च' इत्यनङ् । शरसादिति 'तदवीन-' इति सातिः ॥

विदर्भसुभूस्तननुज्ञतास्ये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य ध्यानधोमुखान्स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥ ८२ ॥

विदर्भेति ॥ स नलो दाडिमे द्रुमे दाडिमसंज्ञके फलानि अपश्यत् । किंभूते द्रुमे-दोह-दधूपिनि अतिशयितफलादिसमृद्धिर्येन भवति तदोहदम् । दाडिमीवृक्षस्य दोहदं यो धूपो दोह-दधूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन् । कानिव-घटानिव । किंभूतान्घटान्-विदर्भसुभूमेनी, तस्याः स्तनयोस्तुज्ञता उच्येत्स्वं तस्य आप्तयेऽलमतिशयेन तपस्यतस्तपः कुर्वतः । अत एव धूमस्य ध्यानधायकान् । अत एवाधोमुखान् । अन्योऽप्युच्यपदप्राप्तयेऽधोमुखो धूमतामादिना तपश्चरति । एतानि दाडिमीफलानि न किंतु घटा एवैते । तानिवैत्युपेक्षा । तपस्यतः 'कर्मणो रोमन्ध-' इत्यादिना कथम् । 'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्ष्य्याच्छत् । धयान् 'पात्रा-' इति सूत्रेण घेटः शः । 'तत्रोपसर्गादुत्तिर्नावश्यकी' इति घृताबुक्त्वा । दोहदधूपिनि इति कर्मधारयादिनिः समर्पनीयेः ॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ अस्मै नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत् । किंभूताम्-वियोगिनीं विभिः पक्षिभिः शुकादिभिः योगोऽस्या अस्तीति । अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकासिधेति लुतोपेक्षा । प्रियस्मृतेर्दोहदादिस्मरणात् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकां प्रियस्मरणाश्रोमाभितात्रीम् । नायिकापि नायकस्मरणाश्रोमाभितात्री भवति । तथा-फलानि स्तना एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्ण स्फुटितं रागिपक्ष्वालोहितयुक्तं हृत् अन्तरप्रदेशस्तस्मिन्निशान्तिं यानि शुकास्यानि शुक्मुखानि तान्येव स्मरस्य किंशुकानि पलाशपुष्पाणोव आशुगा वाणा वस्याम् । नायिकापक्षे-दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहित्वास्फुटितमनुरागयुक्तं यदुदयं तस्मिन्निशान्तः शुकास्तुल्या मदनकिंशुका आशुगा वाणा वस्याः । दाडिमीफलं लव-मेव विदीर्यते । अथवा फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथकम् । बोधकमिति यावत्, एवंभूतं यत्स्थानं तुरीयावस्थालक्षणं तस्माद्विदीर्णं च्युतं तुरीयावस्थामप्राप्तमेवंभूतं पूर्वं विषयेषु रागि सानुरागं यदुदयं तद्विशान्तः शुकाः (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन हृदयसंलग्नप्रालैः अस्याः क्षेप्याः स्मरकिंशुकाशुगा यस्यास्ताम् । विषयेभ्यः परावृत्तचित्ताम् । अनन्तरं प्रियस्य परप्रेमासदस्य सच्चिदानन्दधनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतेः संनिहितानन्तरप्राप्तस्यानुध्याना-च्छीघ्रतरप्राप्तिसंभावनासंज्ञातहर्षणोदूतरोमाभ्याम् । विविधा योगा वियोग्यास्तद्वीमर्शजयोग-युक्तां, विविष्टां योगिनीं वा तद्वद्वक्षत । सामर्थ्यादिवशच्छ्रद्धालभः । वियोगिनीमिति 'संपृचा-' इत्यादिना विपूर्वाद्युजेः कर्मकर्तरि चिनुणि ङीप् । दाडिमीति ज्ञातिवाचित्वान्ङीप् । उत्पूर्वादीकः

दैवादिकात् कर्तारं निश्चयामुच्यते इति । स्तनेति पक्षे पचायच् । आस्येति अस्यतेर्ह्यन्तात्क-
मेणि ष्यत् ॥

सरार्धचन्द्रेषुनिभे कशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजुषां पलाशनात् ।

स घृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ८४

सरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे घृन्तं प्रसववन्धनमालोकताप्राशीत् । किंभूते
पलाशे—सरस्यार्धचन्द्राकारो न इषुर्बाणस्तन्निभे तत्तुल्ये, तथाजे वा । तथा—वियोगिहृत्ख-
ण्डिनि विरहिहृदयविदारके । अत एव कशीयसां कृशतराणामध्वजुषां पथिकानां पलाशनात्
पलं मांसं तस्याशनाद्भ्रूणात्स्फुटं प्रकटमेव पलाशे पलं मांसमश्नातीत्यन्वयसंज्ञके । पलाशश-
ब्दस्यादृष्ट्या योजनीयम् । किमिव—कालखण्डजं कालखण्डाज्जातमन्वितं वियोगिहृदि संबद्धं
खण्डमंशमिवेति लुप्तोद्देशः । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णं मांसं कालखण्डम् । कशीयसां कृशरी-
यसुनि 'रक्तः—' इति रं ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।

दृशा नृपेण सितशोभिकुब्जाला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दृशा नेत्रेण कृष्णा पपे सादरे दृष्टे ।
पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामसहामिति दरो भयम् । रमणीयदर्शनाभादरः । तिर्यगादिसंभोग-
कृतान्तावलोकनं विरहिणां कौतूहलमावहतीति दृष्टादरः । किंभूता लता—नवा मृत्तनपल्लवा ।
तथा गन्धवहेन कामितुल्येन वायुना चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दशीकरैः पुष्परसकणैः
करम्बितमङ्गं यस्याः सा । तथा सितेन विकसनेन शोभीनि कुब्जालानि मुकुलानि यस्याः ।
तथा वायुसंगमात् दरमीपत्कम्पते एवंशीला । न विद्यते बालता बालत्वं यस्याः । तदृणी-
त्यर्थः । सा यथा लतासदृशी तन्वी कस्तूरीदिगन्धयुक्तेन नायकेन चुम्बिता रोमाञ्जयुक्ताङ्गी
ईषदास्येन शोभितकुब्जालाकारदन्ता देवत्सात्त्विककम्पयुक्ता परस्त्रीत्वाद्भयम्, सौन्दर्यादादर-
स्ताभ्यां युक्तेन केनचित्कौतुकिना दृश्यते । यद्वा—बहतीति बहः, बालतागन्धस्य शैशवले-
शस्य बहः, नैवंभूतः—नबालतागन्धबहस्यहणत्वेन चुम्बिता काचित् नवा नवोद्भा लतासदृशी
तन्वी नवोदत्तात्सकम्पा । मकारस्य निषेधार्थस्य समासत्वाच्चलोपाभावः । संयोगोपधवैऽपि
अङ्गात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते इति ङीप् ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।

व्यलोक्य चम्पककोरकावलीः स शम्बरारैर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पककोरकावली चम्पककुब्जालपद्मोर्मालोक्यहृदयं । का
इव—शम्बरारैः कामस्य बलिदीपिका बल्यर्पदीपिका इव । किंभूताचम्पककोरकावलीः—
पान्था एव पतङ्गाः शलभास्तेषां हिंसनैर्मारणैः अलिकज्जलच्छलात् अलयो भ्रमरा एव कज्जलं
तस्य छलाद्वाजादपुण्यकर्माणि पापकर्माणि विचिन्वतीरर्जवन्तीः । कामोदीपकानि चम्पकानि

१ 'अवातुपासरूपकोरमेकाङ्ककारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोत्प्रेक्षा रूपकं चालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र प्रस्तुतज्जाविशेषणसांगाप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्ति-
रलंकारः । विशेषणस्य तीक्ष्णेन यत्र प्रस्तुतवर्णनम् । अप्रस्तुतस्य गन्धत्वे सा समासोक्तिरिष्यते'
इति जीवातुः ।

दृष्ट्वा विरहिणो भ्रियन्ते । 'पन्थो ण निवसम्' इति मे पान्थः । चम्पकोपरि भ्रमरो न तिष्ठ-
सीति केचित् । तत्र तिष्ठति परंतु भ्रियते इति प्रामाणिकाः ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।

स्मरेण मुकेषु पुरा पुरारये तदङ्गमसेव शरेषु संगतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति ॥ असौ नलः कुसुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगतं परागं पुरा पूर्वं स्मरेण पुरारये
शिवाय मुकेषु पुष्परूपेषु शरेषु संगतं लग्नं तस्य शिवस्याङ्गलम् भस्म इवामन्यतातर्कयत् ।
किंभूतम्—वियोगिनामन्धंकरणं नेत्रोपघातकम् । भस्मनान्धत्वं भवति । अन्धंकरणमिति
'आलस्यमुभयस्थूल-' इति स्युन् । 'अरुर्हिपद्-' इति सैम् ॥

पिकादने शृण्वति भृङ्गहं कुतैर्दशामुदञ्चत्करणे वियोगिनाम् ।

अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

पिकादिति ॥ दूनः संतप्तो नलः स्थलपद्मिनीं ददर्श । कस्मिन्सति—वने पिकाको-
किलाद्वियोगिनां दशमवस्थां भृङ्गाणां भ्रमराणां हुंकारैर्हुंकारैः कृत्वा शृण्वति सति । किंभूते
वने—उदयन्तो विकारां प्रामुख्यतः करुणसंज्ञका वृक्षा यस्मिन् । किंभूताम्—अनास्थया
नलगताऽध्वीरतवाऽश्विनयवशात् सूनानि पुष्पाणि कमलानि तल्लक्षणकरान्दृष्ट्वा नप्रसारयती-
त्येवंशीला ताम्, अनास्थयानादरेणापश्यदिति वा । अन्यस्मिन्दृग्भावति कस्यचित् कदां दशां
शृण्वति सति अनिच्छया किमनेनेति करं प्रसार्य कथनं वारयति । मद्वा—अनास्थया
संधारानिलयतयाभिनयवशात्करं प्रसारयतीति । वने पिकाः कूजन्ति भृङ्गा हुंकारं कुर्वन्ति
करुणपुष्पाणि विकसन्ति कमलानि चोन्मीलन्ति । एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति
भावः । किमिदं वनं शृणोति दुःखवार्तामितीव पुष्पविकासव्याजेन करं प्रसारयतीति वार्यः ।
आस्था इत्यत्र 'आतथोपसर्गं' इत्यद् । दून इति वीर्यादूहः स्वादि—(त्वेनोदि-) त्वाग्निघ्नानः ।
करुणो वृक्षः, पक्षे करुणा देवा ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्विरेफारवरोपहुंकुतिः ।

समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सञ्चिव तर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन रसाल आसलक्षणः सालो वृक्षः समदृश्यत इष्टः । किंभूतः—
स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरास्तेषामाराव एव रोपहुंकुतिः कोषहुंकारो यस्य । किं कुर्व-
न्निव—समीरेण वायुना लोलैर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय तर्जनाया भर्त्सनाया
भीर्भयं तां दित्सञ्चिव दातुमिच्छन्निव । अन्योऽपि हुंकृत्य बलेनाहुल्यादिना तर्जयति । 'रसा-
लशब्दस्तपुष्पे वर्तते । दित्सञ्चिवि ददातेः सनि द्विवचनम् 'सनि नीमा' इतीत् । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'सः स्यार्थवातुके' इति तः । 'भयनीत-' इत्यादिना वक्त-
व्यास्तर्जनाभियमिति सैमासः ॥

१ 'अत्र रूपकापहतिरुपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपासोत्प्रेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्वादिरव्यञ्ज' इति निष्ठानत्वमिति मतिनापस्य तु प्रमादं एव दूषो
स्वादित्वाभावात् । ४ 'अत्र समासोक्तिरूपकाप्रतीपमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रानुपासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्विरेफेत्यादिरूपकोत्प्रेषिण्ये तर्जनाभयवचन-
नोत्प्रेषेति संकरः' इति जीवातुः ।

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छं च तापमूर्च्छं च ।

इतीव पान्थाश्रपतः पिकान्द्रिजान्सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ९०

दिनेदिन इति ॥ स नलः पिकान् द्विजान्सक्षिणः ब्राह्मणांश्च सखेदं सोद्विगमैक्षिष्ट ददर्श । किंभूतानिव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण पान्थाश्रनाश्रपत इव पान्थेभ्यः शापं ददत इव । यतो लोहितेक्षणान्मत्तत्वाद्रकनेत्रान् । इतीति किम्—रे पान्थ, त्वं दिनेदिने अधिकं मूर्च्छं तनुः कृश एधि भव, पुनस्त्वं मूर्च्छं मूर्च्छां प्राप्नुहि । तथा त्वं तापं सर्वाज्ञतापमूर्च्छं लभस्व च । पिकः स्वभावाद्रकलोचनः । पिकशब्दं श्रुत्वा पान्थानां मूर्च्छां तापश्च भवति । कुदा ब्राह्मणा अपि रकनेत्राः सन्तः शापं ददते । रे इत्यमादरेऽवयवम् । एधि । अस्ते-लौटि हेः 'हुशल्भ्यो हेः—' इति थौ 'ध्वसोरेद्धौ—' इत्येत्त्वे 'शतोः—' इत्यल्लोपश्च । कच्छ इत्यतर्हो 'पाप्मा—' इत्यादिना कच्छादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । कच्छेर्वा । पान्थात् नित्यं पन्थानं गच्छन्तीत्यर्थे 'पन्थो ण निष्पद्यते' इति णः, पन्थादेशश्च । शीघ्रमानत्वानावात्पान्थानिति द्वितीया । उपालम्भाभावाच्च 'श्रपतः' इति तदुच्चारणम् ॥

अलिखजा कुडालमुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया धिया ।

स धूमकेतुं विपदे वियोगिनामुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति ॥ स नलः चाम्पेयं कुडालमधीरया धिया बुद्ध्या निपीय सादरमालोक्य आतङ्कितवान् चकितः सन् वियोगिनां विपदे विनाशायोदीतमुदयं प्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पातविशेषमशङ्कत तर्कितवान् । धूमकेतुर्विनाशसूचकः । किंभूतं कुडालम्—अलिखजा अमरपञ्चपोचशेखरमुच्चाग्रम् । 'चाम्पेयश्चाम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः । ततो विकारप्रत्ययस्य 'पुष्प—' इति लुक् । कुडालमिति 'कलस्तृपथ' इत्यत्र कलप्रत्ययमनुवर्त्य 'कुटिकमि' कौटिल्यः प्रत्ययस्य 'मुट्' इति कले तस्य मुडागमे 'कुट कौटिल्ये' इत्यस्य धातोः 'कुट्मलः' डमण्योऽयम् । 'कुट् बाल्ये' इत्यस्य 'कुडालः' डमण्योऽपि । तथाच मेदिनीकोषः—'कुडालो मुकुले पुंलि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति ॥

गलत्परागं भ्रमिभक्तिभिः पतत्प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम् ।

स मारनाराचनिधर्षणस्खलज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

गलदिति ॥ स नलो नागकेसरं नागकेसरकुसुमं शाणमिव निकपमिव कणपापाणमिव व्यलोकयत् । कीदृशम्—गलत्परागं भ्रश्यत्परागम् । तथा भ्रमिभक्तिभिर्भ्रमणरचनाविशेषैः पतन्ती वृक्षादागच्छन्ती प्रसक्ता लम्बा भृङ्गावलिर्भ्रमरपङ्क्तिरिति । किंभूतं शाणम्—मारस्य कामस्य नाराचा शाणशब्दानि तेषां निधर्षणास्खलन्तो भ्रश्यन्तो ज्वलन्तो देरीष्यमानाः कणाः स्फुलिक्ता यस्मात् । परागो ज्वलत्पतकणस्थाने । भृङ्गावलिनाराचस्थाने । शाणस्यापि भ्रमणं भवति । लोहसंपर्शज्वलन्तः कणाश्च तस्मादुच्छलन्ति । 'शाणस्तु निकपः कपः' इत्यमरः ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुखालीः कुसुमाहुणस्पृशः ।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात्सरः स्वनन्तीरव्यलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा आतिश्याकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदिति ॥ स्मरः कामः शिलीमुखालीर्भ्रमरपङ्कजरवज्जोक्म स्ववापास्वधनुषः दुर्निर्गता
दुःखेन निर्गता मार्गेणा बाणास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्तेः लज्जितो लज्जां प्राप्त इव (लुप्तोत्प्रेक्षा) ।
किंभूताः शिलीमुखाः—कुसुमादपि सुगन्धि तदङ्गं नलाद्रमुद्दिश्य पातुकाः पतनशीला
आगच्छन्तीः । यद्वा—कुसुमास्तकाशात्पातुकाः । यद्वा—कुसुमगुणवद्वात्कुसुमलक्षणादनुषः
पातुकाः । यतो गुणस्पृशो गुणाभिलाषिणीः, मौर्खास्पृशश्च । स्वनन्तीः शब्दायमानाः ।
शिलीमुखपदं भ्रान्तेः कारणम् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । दुर्निर्गता हि बाणो
ध्वनति लक्ष्यं च न स्पृशति तेन धानुष्को लज्जते । सुगन्धीति सुपूर्वेण 'गन्धस्पृश' इती-
त्यम् । पातुकाः तच्छीले 'लघपत-' इत्युक्ते ॥

मरुच्छलपल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्छलचन्दनसारसौरभम् ।

स वारनारीकुचसंचितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

मरुदिति ॥ स नलः पचेलिमं पकं मालूरफलं विष्वक्फलं ददर्श । किंभूतम्—मरुता
ललन्तो विलसन्तो ये पल्लवाः शाखाप्राणि तेषां कण्टकैः क्षतम् । मरुत् देवः, तद्वल्ललन्विलासं
कुर्वन्त्यः पल्लवो विटस्तस्य कण्टकाः कण्टकवत्सीदन्ता नलास्तेः क्षतम् । अथ च—तस्य पल्लव
इव पल्लवः पाणिः, तस्य कण्टकैर्नखैरिति छायार्थः । तथा समुच्छलदुद्रच्छलचन्दनसारं श्रेष्ठं
सौगन्ध्यं यस्मात् । चन्दनस्य सारं सौगन्ध्यं यस्मादिति च । सारचन्द्रेण घनसारः कर्पूरो
लक्षणया, श्रीखण्डयुक्तः सार इति वा । अत एव वारनारी गणिका तस्याः कुचौ ताभ्यां
संचिता तुल्या, अविता वा उपमा सादृश्यं यस्य । गणिकास्तनतुल्यशोभं वा । कुलस्त्रीकुचे
मखक्षतादिप्राकट्योक्तेरनौचित्यमिति 'वार' इति पदम् । 'बिम्बे शृण्ण्डित्यशैल्यौ मालूरश्री-
फलौ' इत्यमरः । ललतिरुनयपरी । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति भावेऽण् । कर्मकर्तरि केलिभर
उपसंख्यानान्त्वचेलिमम् ॥

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।

स्मरेपुष्पीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥

युवेति ॥ स नलो भयान्धया भवभ्रान्तया धिया बुज्या पाटलायाः स्तवकं गुच्छं स्मरे-
पुष्पीकृत्य कामतूणीरीकृत्य प्रकम्पितश्चकितः । किंभूतं गुच्छम्—युवद्वयी श्रोत्रसद्वयी तस्या-
चित्ते वेधेऽन्तःकरणे तयोर्मध्ये निमज्जनं ब्रुडनं तस्मिन्नुचितानि योग्यानि प्रसूनानि पुष्पाणि
तैः शून्येतरं पूर्णं गर्भगह्वरं मन्थविलं यस्य । एतत्पाटलागुच्छं न भवति, किंतु कामस्य
सञ्जमिति बुज्या कम्पित इत्यर्थः ॥

मुनिद्वयः कोरकितः शितिद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तस्मिन्पक्षशुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

१ 'अत्र स्वनखिलीमुखेषु दुर्निर्गतामार्गेणभ्रमात् आन्तरलंकारः स च शिलीमुखेति उपानुप्राणित
चेत्तं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षा इत्यनयोः संकरः' इति जीवानुः । २ 'कर्मकर्तरि चार्थं कश्चिदित्यवे,
साध्यकारेण तु कर्मणि प्रदक्षितः' इति कैयटः । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अपानुप्राप्ते रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पाटलस्तवके मदनतूणीरभ्रमाद्भ्रान्ति
यदलंकारः । 'कर्मसंमतसादृश्यादिष्वे विहिततमनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स आन्तिगाम्यतः ॥'
इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

मुनीति ॥ अमुना नलेन वने कोरकितः चितिः कृष्णा द्युतिर्यस्य स मुनिद्वयोऽगस्त्यवृक्षः
सिंहिकासुतो राहुरिवामन्यत ज्ञात इति ह्यतोऽपेक्षा । किल इवार्थे वा । किंभूतो राहुः—तमि-
क्षपक्षेऽन्धकारपक्षे वा द्युतिश्चन्द्रस्य कलाविच्छेदः सैव कूर्दं व्याजस्तेन भक्षितं मिलितं वैषवं
विबुधश्चन्द्रः तत्संबन्धिनं कलाकलापं कलामसमूहं वमधुद्विरन् । मुनिपदं शान्तिसंभावनाद्वधनि-
वृत्तिसंभावनार्थम् । इयामवर्णत्वाद्वाहुत्वम् । इयामवृक्षस्य कलिकानां शुभ्रत्वादाकारसाम्याच्च
चन्द्रकलात्वम् । चन्द्राद्भयमनेन व्यज्यते । कोरकाः संजाता अस्य । तारकादित्वादितन् ।
अथ च सिंहिकापुत्रः सिंहः चितियुतिर्धवलवर्णः भक्षितं श्वापदाद्युद्विरन् वनेऽमन्यत अयं
सिंह इति । तद्दर्शनाद्यथा भयं भवति तथा विरहिणोऽस्यागस्त्यदर्शनाच्चातमिति भावः । 'शित्ती
धवलमेवकी' इत्यमरः ॥

पुरा दृष्टाक्षितनुपारपाण्डुरच्छदा वृतेर्वोरुधि यद्विभ्रमाः ।

मिलन्निमीलं ससृजुर्विलोकिता नभस्ततस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

पुरेति ॥ कुसुमेषु पुष्पेषु नभस्ततो बायोः केलयः क्रीडा विलोकिताः सख्यः तं नलं मिल-
न्निमीलं कृतनेत्रसंकोचं ससृजुश्चक्रुः । किंभूताः—पुरा आदौ दृष्टेन बलाकारेण आक्षिप्ताश्वा-
लितास्तुषारेण हिमेन पाण्डुरादृष्टाः पत्राणि यामिस्ताः । तथा—वृतेः आवरणस्य संबन्धिन्यां
जीरुधि लतायां यद्विभ्रमाः कृतविशिष्टभ्रमाः कृतपक्षिभ्रमणा वा । छदलक्षणमावरणमाक्षितं
मेनेति वायुविशेषणं वा । तिर्यगादिसंभोगावलोकनमुत्थातिशयात्कृतनेत्रसंकोचमिल्यर्थः । विर-
हित्वादसङ्गत्वाद्वा परसंभोगदर्शनस्यानुचितत्वाद्वा मिलन्ती निमीला नेत्रव्यापारो यस्य । वीरुधि
स्त्रीलिङ्गत्वाद्योषिति नभस्ततः पुंलिङ्गत्वाच्चायकस्य कुसुमेषु केलयः कामक्रीडाः 'नैकेतार्कं न
नमां ह्रीं न च संस्रजमैशुनाम्' इति याज्ञवल्क्यनिषेधात् ॥

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।

कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः स वन्दमानानभिनन्दति स तान् ॥ ९८ ॥

गता इति ॥ स नलः फलगौरवेण फलबाहुल्येन पुष्पजन्यफलाधिक्येन च अतिमात्रम-
तिशयेन नामितैर्नमितैः शिरोभिरप्रमानैर्मैत्रकैश्च तां धात्रीं पृथ्वीम्, उपमातरं च वन्दमाना-
नृशतो, नमस्कारं कुर्वन्तश्च तान्द्रुमान्, सुतांश्च कथं नाभिनन्दति स प्रीत्या कथं नास्तीपीत् ।
कांस्तान्—ये द्रुमा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतल उपरिप्रदेशे अथवाहृषले विशालतां वृद्धि गताः
प्राप्ताः । ते हि सुखकारिणः स्तोतुमुचिता आसन् । फलभरनम्रा हि वृक्षाः स्तोतव्या एव ।
विरहित्वादनभिनन्दनम् । कथमभिनन्दति स किन्तु न इति काकुर्वा । वियोगतताय तस्मै
स्मरोपकरणहेतवः पुष्पवृक्षा इव फलवृक्षा अपि न हरचिरे इति भावः । यतः—'दुःखिते
मनसि सर्वमसह्यम्' इति भारविः । 'धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरेष्यामलक्यपि' इत्यमरः ।
वधति याम्, धमन्ति यामिति धात्री 'धः कर्मणि वृत्' इति वृत्ति जीप् । नामितैरिति 'ज्वल-
ह्वल' इति पाक्षिकं मिष्यम् ॥

१ 'अत्रोपेक्षा कवकापहुतिशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'पुरे' इति वा पाठः ।
'लज्जतः' इति व्याख्यातं साहित्यविद्याधर्याम् । ३ 'भव प्रस्तुतनभस्त्यश्लेषणसामर्थ्यादिप्रस्तुत-
कामुकविरहप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः । ४ 'अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात्पुनर्वतीतेः
समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहमंहः ।

विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्तं न कौमुदीमुदः ॥ १९ ॥

नृपेति ॥ अहमंहः अहो दिवसस्य महस्तेजः तस्मै वियोगिने नृपाय कौमुदीमुदचन्द्रिका-
जनितांसंतोषाच्चादत्त । किंभूतमहमंहः—वनानिलैरुद्यानवायुभिर्हिमितं हिमीकृतम् । पुष्परसै-
मंहरन्दैः सुधीकृतममृतीकृतम् । केतकरेणुभिः केतकीकुसुमपरागैः सितं श्वेतं विनिर्मितं
कृतम् । चन्द्रिकातुल्यमपि दिवसे तेजो विरहिस्वात्तस्य चन्द्रिका दुःखदायिनी इति दुःखदं
जातमित्यर्थः । अहमंहः कौमुदीति व्यस्तरूपकम्, तस्मै मुदो नादत्त इति वा । शैल्यादिगुण-
योगादहमंह इति कारणात्तस्मै मुदोऽदत्त, न कौमुदीति वा । शैल्यादिगुणयोगेन दिवसतेजः
सुखान्तरं तस्मै ददौ, कौमुदीमुदो न ददाविति वा । दिवसतेजः कौमुदीजन्यहर्षाच्चादत्त किम् ।
अपि तु ददावेवेति वा । अहमंह इति 'रोऽसुपि' इति रैफः ॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः कुहुरुताह्वयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अयोगेति ॥ अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तत्प्रसिद्धमाननं सुखं साक्षा-
दवाधितत्वेन अमृतांशु चन्द्रमेव पश्यता पिकेन कोकिकेन चन्द्रवैरिण्यमावस्या मुहुराह्वयताका-
रिता । किंभूतेन पिकेन—अनेन सुखेन विरहित्वान्म्लानेन भवितव्यं, तदधुनापि न म्हाय-
तीति रोषेण क्रोधेन अरुणे रक्ते चक्षुषी यस्य । तथा—कुहूः कुहूः इति रुद्रशब्दो यस्य । कुहूः
इति रीतीति वा कुहूः इति रुद्रशब्दलयामावास्या आकारिता । उत इति निश्चये, कित्त्वर्थे
वा । चन्द्रवैरिणी कुहूरिति वा योजना । विरहेऽपि चन्द्राधिक्यं सुखस्य । तदेव पाण्डुता-
दिगुणोपेतमेवेति वा । 'कुहूः स्यात्कोकिलापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पिकस्य नेत्रे
स्वभावेनैव रक्ते, शब्दश्च कुहूरिति । तत्रैतत्सर्वमुपेक्षितम् ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया गताञ्छरण्यं गृहशोचिनोऽध्यगान् ।

अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलद्वलजालकम् ॥ १०१ ॥

अशोकेति ॥ एष नलोऽशोकं वृक्षमेवंभूतमिवामन्यत । 'अर्थेन वत्सेवया शोको न
भवति' इत्येवंरूपेणान्वितमन्यर्थं नाम यस्य तस्य भावोऽर्थान्वितनामता तस्यामाशयामिलापे-
णागतान्प्राप्तान्गृहशोचिनः श्रीशोचिनोऽध्यगान्पान्थानवन्तमिवामन्यत' इत्यन्वयः । पुनः किं-
भूतम्—पल्लवैः शाखाभिः कृत्वा प्रतीष्टमङ्गीकृतं कामस्य ज्वलन् आरक्तमलजालकमलसमूहो
येन, अल्लरूपाणि जालकानि कलिका येनेति वा । यतः—शरण्यं शरणे रक्षणे साधुम् । अन्यो-
ऽपि शरण्योऽरिशस्त्राणि स्वाग्ने गृहञ्छरणागतावस्यति । पल्लवैरवन्तमिति वा कामस्य ज्वलद-
लजालकमाग्नेयाल्लकाण्डं येनेति वा अर्थान्वितनामताशया शरणागतान्पान्थानवन्तं मारयन्त-
मिति वामन्यत । अवन्तं मारणार्थमेवेति तात्पर्यम् । यतः शरण्ये मारणे साधुं समर्थम् । पथि-
कानां कामाग्नेभ्यो भयम्, तानि तु पुष्पान्तराद्धारुणान्मत्रैव विशन्ते । ततश्च 'कामशस्त्राणि

१ 'अथोपमालंकारः । वनानिलादियु सुखकारणेण सत्सु सुखकावांतुत्पत्तेरुक्तनिमित्तविशेषोक्तिर-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वियोगः' इति पाठो जीवातुल्यमतः । ३ 'अत्रोत्प्रेषारूपका-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेषा स्फुटरूपकसापेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

स्वहस्ते गृहीत्वायमेव मारयति' इति प्रकृतौपयिकत्वादयमेवार्थः साधीवान् । रक्षान्वशोक-
पुष्पाणि दृष्ट्वा पान्था व्यथन्ते इत्यर्थः । 'शरणं बधिरक्षिप्रोः शरणं रक्षणे गृहे' 'गृहाः पश्यां गृहे
स्मृताः' इति विश्वः । 'क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । शरणे
साधुरिति 'तत्र साधुः' इति यत् । अश्वगान् 'अन्तालान्ताश्व-' इति वैः ॥

विलासवापीतटवीचिवादनातिपकालिगीतेः शिखिलास्यलाघवात् ।

वनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं क भोगमाप्नोति न भाग्यभागजनः ॥ १०२ ॥

विलासेति ॥ तौर्यत्रिकं नृत्तगीतवाद्यरूपं कर्तुं वनेऽपि तं नलमारराध सेवते स ।
कस्मात्—विलासार्थं कीडार्थं वापी वीथिका तस्यास्ते तीरे वीचीवादनात्तरज्जवादात् । तथा—
पिकाः कोकिला बलितो भ्रमरास्तेषां गीतेर्यानात् । पिकानामालिः पङ्क्तिर्वा । तथा शिखिनां
मयूराणां लासां नृत्तां तस्य लाघवाच्चातुर्थात् । अत्रार्थान्तरं न्यसज्जाह—केति, भाग्यभागदैव-
युक्तो जनः पुरुषः क्व कस्मिन्स्थाने भोगं सुखं सुखसाधनं वा नाप्नोति, अपितु सर्वत्रापि
प्राप्नोति । विरहिणस्तौर्यत्रिकं सुखाय न, तथापि मयूरादीनां सेवाव्यापारो दर्शितः । नलस्य
तु न तस्मात्कारः । भुज्यत इति भोग इति तेषां वास्तवी निरुक्तिरस्त्येव । नलस्य सा तदा
नास्तीति चेत् माम्भूत्, तथापि भोग एव । यथा नीरागजनसमीपस्था युवतियुवतिरेव । आ-
खेदे । तौर्यत्रिकं तं पुरवद्वनेऽपि रराध हंसितवत् । भाग्यभाक् शुभाशुभकर्मभाक् सुखदुःखा-
न्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगं कुत्र नाप्नोति, अपि तु सर्वत्रापि । सो हि सुखी स स्थानान्तरे-
ऽपि सुखं प्राप्नोति, यस्तु दुःखी स स्थानान्तरे गतोऽपि दुःख्येवेति वा सुखिनस्तस्य वनेऽपि
सुखप्रतिपादनं प्रसङ्गकृतम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः । अजी-
तौघन्तः । इकारान्तत्वे ध्वन्तत्वात्पूर्वेनिपातः स्यात् ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।

स्वरागृतेनोपजगुश्च सारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति ॥ जनेन लोकेन तदर्थं नलस्तुल्यार्थमेवाध्याप्य पाठयित्वा तद्वने नलोपाने
विमुक्ताः पटवः स्फुटवाचः शुकास्तं नलमस्तुवन् । तथैव तेनैव प्रकारेण तद्वने विमुक्ताः
स्फुटवाचः सारिका अपि स्वरागृतेन तं नलमुपजगुस्तुल्युः । किंभूताः—तस्य पौरुषं पराक्रमः
तस्य गायनां गायन्यथ कृता गायनीकृताः । जनेनेति शेषः । उभयोर्विशेषणम् । सारिका-
णामेव वा । अनेन स्तुतिविशदावलिपाठकाः सूचिताः । अध्याप्येति 'कौञ्जीनां पी' इत्या-
चम् । गायनीलत्र 'वैदुद च' इति श्रुद । तत्तत्त्वैः ॥

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुकस्तुतोऽपि च ।

अविन्दतामोदभरं वहिश्चरं विदर्भसुसुविरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति ॥ अतो मलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण वनमटन्नपरिभ्रमन्तं वहिश्चरं वाक्यमामोदभरं
सौरभातिशयमविन्दत प्राप । विदर्भसुसुवैरी तस्मा विरहेणान्तरमामोदभरं हर्षातिशयं न केमे

१ 'अत्र सप्तद्वयोमेवालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'सामान्येन विशेषसमवैकल्येनोप-
न्यन्त्यासः' इति जीवातुः । ३ 'स्फुटव' इति स्फुट इति पाठान्तरमसंगतमेव । ४ 'अत्र जाति-
रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

‘बहिः परम्’ इति क्वचित्पाठः । तत्र परं केवलम् । किंभूतं वनम्—इष्टगन्धाभिमिश्रिता-
भीष्टेन गन्धेन सौरभेणाढ्यं समृद्धम् । किंभूतोऽसौ—पिकोपनीतोऽपि । तथा—शुकस्तुतो-
ऽपि । ‘आमोदो हर्षगन्धयोः’ इति विश्वः ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधद्दुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।

व्यतर्कि सर्वतुघने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव सरः ॥ १०५ ॥

करेणेति ॥ स नलः सर इव व्यतर्कि । लोकेरिति शेषः । किंभूतः सरः—सर्वे च ते कृत-
वध सर्वतुघनैर्वने संपूर्णैऽत्रास्मिन्वने मित्रं सह्यं मधुं वचन्तमनुसरन्मुगधमाणः । निजके-
तनं चक्रनर्तिविहं ध्वजरूपं मीनं लक्षणभूतरेखारूपमस्त्वं दुमाणामालवालेष्वम्बुतस्मिन्निवेश-
शङ्कया करेण दधत् धारयन् । दधदिति ‘नाभ्यस्तात्’ इति मुन्निषेधः । आलूयते खनयत
इत्यालवालम् । औणादिक आलच्छप्रत्ययैः ॥

लतावलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपद्मतोहरः ।

असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति ॥ वनानिलोऽमुं नलमसेवत । किंभूतः—लतारूपा अबलास्तासां लास्यकला मुख-
विद्या तस्मा गुरुरध्यापकः । तथा—तरुणां प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गन्धोत्करस्य गन्धसंगृह्य
पद्मतोहरधौरः । तथा—मधु पुष्परसस्तल्लक्षणे गन्धवारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीला-
प्लवनं जलक्रीडा येन । मधुगन्धार्यं नलसर इति केचित् । क्रमेण विशेषणत्रयेण मन्दत्वसु-
गन्धत्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते । एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचकः । अन्योऽप्येवंविधः
पीठमर्दादिभिः परिचारको नायकं सेवते । पद्मतोहर इति ‘पद्मी चानादरे’ इति षष्ठा
‘वामिद्वपपद्मयो युक्तिदण्डहरेषु’ इत्यल्लङ्क् ॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।

निलीय तस्मिन्निव सन्नपांनिधिर्वने तडाको दृढशोऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडाकोऽपांनिधिरिव समुद्र इव दृढो
लुप्तोत्प्रेक्षा । किंभूतः—चिराद्बहुकालेनोच्चितं बुद्धिं प्रापितम्, तथा—चिरज्ञैश्चिरंतनै रज्ञैररा-
वत्तादिभिरधिकम् । पूर्वं तान्यसहान्येवासम्, इदानीं तु तान्येव बहुनि जातानि तेभ्योऽ-
धिकं वा । स्वं धनं मन्थनाद्भयेनादाय गृहीत्वा तस्मिन्वने निलीय तडाकरूपेणैव तिरोहितीभूय
निवसन् । समुद्रोपमयोदकबाहुल्यं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्यमान इति पक्षे साक्षादुत्प्रेक्षा ।
अन्योऽपि धनी राजादिपीडनाद्भयेन सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्रवे देशान्तरे गतो वसति । ‘रत्नं
स्वजातिश्रेष्ठेऽपि’ इत्यमरः । तडाक इति ‘तड आधाते’ इत्यस्मात् ‘पिनाकादयश्च’ इत्युणादि-
सूत्रेणाकप्रत्यये सिद्धम् । मन्थनादिति ‘मीत्रा-’ इत्यपादानत्वम् । चिरज्ञ इति ‘चिरपरुषरा-
रिभ्यस्त्वो वचव्यः’ इति ज्ञेः ॥

१ ‘अन्योक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘असौ मीनः पानीने
अप्रेक्ष्यतीति शङ्कया’ इति सुखावबोधो । ३ ‘अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षाऽलंकारः’ इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ ‘अत्रानुप्रासरूपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ५ ‘अत्रानुप्रासतिशयोक्तिः
समासोक्तिबालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

समुद्रधर्मानाह—अग्रे 'पयोधिलक्ष्मीमुपि' इति तडाकविशेषणात्तदेव पयोधिलक्ष्मीमुद-
त्तनाहाष्टमिः—

पयोमिलीनाभ्रमुकामुकाबलीरदाननन्तोरगपुच्छमुच्छवीन् ।

जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो मृणालजालस्य मिषाद्भार यः ॥१०८॥

पय इति ॥ स कः—यस्तडाको मृणालजालस्य विसम्बूहस्य मिषाद्याजात्पयसि मिलीना
ममा अभ्रमुकामुका ऐरावतास्तेषामावली समूहस्तस्या रदानन्तान्भार । किंभूतान्—
अनन्तोरगः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषस्तस्य पुच्छं तद्वत्पुच्छवींशोभनवींसीन् । 'सुच्छवीन्'
इति पाठे सदृशवींशोभेतान् । किंभूतस्य मृणालजालस्य—जलेनार्धरुद्धस्यार्धवृत्तस्वरूपस्य ।
तथा—तटान्ते तटसमीपे या भूत्वा भिनत्तीति तटान्तभूमितस्य । आकण्ठममत्वादैरावता न
दृश्यन्ते किं तु दन्ता दृश्यन्ते । पूर्वं त्वेक एवैरावत आसीत्, अधुना तु बहव इत्यर्थः ।
आवलीशब्देन रत्नाधिकत्वं सूचितम् । एवमुत्तरत्रापि रत्नाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तटान्तभूमेतत्वं
दन्तानामपि विशेषणम् । कमेः 'न लोकाः—' इति निषेधामावात् 'अभ्रमुकामुक' इति
पद्यीसमासः । सच्छवीनित्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सैः ॥

तटान्तविश्रान्ततुरंगमच्छटास्फुटानुविम्बोदयचुम्बनेन यः ।

बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयम् ॥१०९॥

उटेति ॥ यस्तडाकः तटान्ते कूलप्रान्ते विश्रान्ताः स्थिता नलतुरंगमच्छटा अश्रुसमुदा-
स्तेषां स्फुटं प्रकटमुदितोऽनुविम्बः प्रतिविम्बस्तस्य चुम्बनेन संबन्धेन तत्प्रतिविम्बमिवे-
त्यर्थः । उच्चैःश्रवसां सहस्रमाश्रयमिव प्राप्नुवन्तिव बभौ । किंभूतं सहस्रम्—वीचय एव कशा
अश्रुताडन्यस्यासामन्ताः प्रान्तास्तैर्यानि शातनानि ताडनानि तैश्चलच्चालम् । प्रतिविम्बितं
वस्तु तरङ्गपञ्चालमिव प्रतिभाति । तत्र ताडितत्वेन चलत्पुच्छेक्षणमर्थम् । नलपानामुच्चैः-
श्रवःसाम्यं शोचते । 'अश्रुदेस्ताडनी कशा' इत्यमरैः ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छलाद्भावलिङ्गमलितोदरभियाम् ।

तमःसमच्छायकलङ्कसंकुलं कुलं सुधांशोर्वहलं वहन्वह ॥ ११० ॥

सितेति ॥ यस्तडाकः सिताम्बुजानां श्वेतोत्पलानां निवहस्य समूहस्य छलान्मिपात्सुधांशो-
धन्द्रस्य वहलं सान्द्रं विसृतं वा कुलं वृन्दं वहन्सन् बहु अतिशयेन बभौ छुप्नोते । किंभूता-
नाम्—अलिभिर्भ्रमरैः द्यामलितो द्यामलोकता उदरभ्रमैश्चशोभा वेपाम् । किंभूतं कुलम्—
तमःसमच्छायोऽन्वकारसदृशशोभो वः कलङ्कलेन संकुलं व्याप्तम् । भ्रवामिति भाषितपुं-
स्त्वत्वात् ॥

१ 'अथापहृतिरलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'मिषाद्भावात्' इत्यपह्वालङ्कारः । 'तत्रैक
एवैरावतः', 'अनन्तसंज्ञक' इति व्यतिरेकः' इति जीवातुः । २ 'अथापहृतिरुपकोपशालङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'वृत्तविक्रममाधिलुप्येष्टा' । व्यतिरेकश्च पूर्ववत् । 'एतेन नलपानामुच्चैःश्रव-
साम्यं गम्यते इत्यलङ्कारेण' इति जीवातुः । ३ 'अथ छलशब्देन पुण्डरीकेषु मिषा-
पह्वनेन चन्द्रत्वानेदादिवर्णने' इति जीवातुः । 'अथापहृतिरुपकोपशालङ्कारः'
इति साहित्यविद्या धी ।

रथाङ्गभाजा कमलानुपङ्गिणा शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मृणालशेषाहिमुवावयायि यः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यस्तडाकः सरोजिनी कमलिनी तस्याः स्तम्बकदम्बो गुल्मसमूहस्तस्य कैतवा-
न्मिपातकमलिनीगुल्मसमूहेनैव शार्ङ्गिणा श्रीकृष्णेनान्वयाभिः अनुसृतः । कृष्णो हि समुद्रे शेते ।
कदम्बपदप्रयोगसामर्थ्यात् शार्ङ्गिणेति जातावेकवचनम् । किमूतेन—रथाङ्गं चक्रे, चक्रवाकश्च
तद्भाजा । तथा—कमला लक्ष्मीः, कमलमुत्पलं तथा, तेन च सद्धानुपङ्गः संबन्धोऽस्यास्तीति
तेन । तथा—शिलीमुखस्तोमो भ्रमरसमूहस्तस्येन तत्सदृशेन तद्दृष्ट्यामेव तत्सहितेन च
बाणसमूहसहितेन वा । तथा—मृणालमिव शेषाहिः स एव भूः शयनस्थानं यस्य मृणालान्नेष
शेषाहिः भूरुपतिस्थानं गस्य । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कमलानुपङ्गिणेत्यत्र द्वैतिः ॥

तरङ्गिणीरङ्गुणः खवल्लभास्तरङ्गरेखा विभरांभभूव यः ।

दरोद्गतैः कोकनदौघकोरकैर्धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्च यः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तडाकः तरङ्गरेखास्तरङ्गमाला एव तरङ्गिणीर्नदीविभरांभभूव ।
व्यस्तकपकम् । किमूताः—आङ्गुणो मध्यसेविनीरुताज्ञसेविनीश्च । तथा—खवल्लभाः स्वप्रियाः,
प्राणेश्वरीश्च । यतश्च तडागः दरोद्गतैरीषदुद्गतैः कोकनदौघा रकोत्पलसमूहास्तौघां कोरकै-
र्मुकुलैः कृत्वा धृतः प्रवालाङ्कुरसंचयो विट्प्रमाङ्कुरसमूहो येन (तादृग् अस्ति) । समुद्रे गव्यः
प्रविशन्ति विट्प्रमाङ्कुराश्च बहवः सन्ति, तथात्रापीति समुद्रसाम्यम् ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यश्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।

नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

महीयस इति ॥ यस्तडाको नलेन महीयसो महत्तरस्य गौरस्य श्वेतस्य तथा मेचकस्य
नीलस्य पङ्कजमण्डलस्य कमलसमूहस्य छलेन व्याजेन सलिले निलीनयोर्निमग्नयोर्विधुका-
लकूटयोश्चन्द्रविषयोस्त्विषं वीति विमुञ्चन्नुद्विग्नविष मेने शङ्कितः । समुद्रे यथा चन्द्रो, विषं
च तिष्ठति तथात्रापीति । विधुरमृतमिति केचित् ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरवालशैवाललतापरम्पराः ।

ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडवस्थितिप्ररोहत्तमभूमभूमताम् ॥ ११४ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र गस्तिस्तडाके तरङ्गरिङ्गणैस्तरङ्गरेखालेन चलीकृताधाकृता अवाला
महल्यः शैवाललतास्त्रासां परम्पराः समूहाः वाडवहव्यवाड वाडवानलस्तस्यावस्थितिरवस्थानं
तेन प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्भूतो भूमा बाहुल्यं यस्य एवंविधो यो भूमस्तस्य भावस्तथा तां
दधुरिति ध्रुवं शङ्के । समुद्रे वाडवानलभूमस्तिष्ठति तद्दशापि । प्ररोहत्तमभूमभूमतमिति
कचित् । यत्र प्ररोहत्तमो भूमभूमा यासामिति । 'वहेव' इत्यस्य छान्दसत्वस्य प्रायिकत्वात्
'हव्यवाड' इत्यत्र णिवः । बहोर्भावो भू इति 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सिद्धम् ॥

१ 'अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपङ्कज शार्ङ्गित्वारोपादपद्वचने' इति जीवातुः । 'अत्र केचो-
पमाधुतयोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपासना' इति जीवातुः । 'अत्र केचो-
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि कोकनदकोरकाणां विट्प्रमत्वेन रूपप्रदर्शना' इति जीवातुः ।
३ 'अत्र छलेन विमुञ्चन्विष' इति सापद्वचोत्प्रेक्षा इति जीवातुः । ४ 'लोत्प्रेक्षा' इति
साहित्यविद्याधरी ।

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटध्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रमवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामेति ॥ यत्प्रमवा यस्मात्प्रमव उत्पत्तिर्यस्याः सा सरोजिनी कमलिनी दिवा विने अप्सरायिता अप्सरस इवाचरिता अप्सरस्तुल्या । किंभूता—आदित्यं सूर्यमवाप्य प्रकाममति-
शयेन कण्टकैः करम्बिता व्याता । आमोदभरं सौगन्ध्यबाहुल्यं विवृण्वती प्रकटयन्ती । तथा—
धृतः स्फुटानि विकसितानि ध्रीगृहाणि कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं यया । अथ च एवं-
विधाः प्रकामं प्रकृष्टमदनमादित्यं देवं प्राप्य रोमाञ्चिता हर्षं प्रकटयन्त्यो दिवा स्वर्गेण धृतः
स्फुटायाः प्रकाशमानायाः श्रियः बोभाया शृङ्गं स्थानं विग्रहः शरीरं यासां ता अप्सरसोऽपि ।
आदित्यमिति 'दित्यदित्या—' इति ष्वः । अप्सरायितेति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि
'बोजसोऽप्सरसः—' इत्यादिना सलोपः ॥

यदम्बुपूरप्रतिविम्बितायतिर्मरुत्तरङ्गस्तारलस्तटद्रुमः ।

निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सतस्ततान पशान्धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

यदिति । यस्य तटाकस्याम्बुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता आवर्ति-
र्देष्टव्यं यस्य एवंभूतस्तटद्रुमस्तोरपृथो निमज्जयान्तमिनीय सतो विद्यमानस्य मैनाकमहीभृतो
मैनाकनाम्नः पर्वतस्य सपक्षतां समानतां पक्षसाहित्यं च ततान विस्तारयामास । मैनाक इव
स्थित इत्यर्थः । किंभूतः—मरुत्तरङ्गावापुचालितोर्मिभित्तरलबध्नलः । किंभूतस्य—पशान्धु-
वतः कम्पयतः । अत्र वृक्षप्रतिविम्बः समुद्रे मैनाकस्तिष्ठति ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपन्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।

स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैपथ्ये ॥ ११७ ॥

प्रियासु बालासु रतक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितं च विभ्रतम् ।

सरार्जितं रागमहीरुहाङ्गुरं मियेण चञ्चोच्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नलस्तत्र तस्मिन्केलिपन्वले क्रीडात्पसरसि चित्रमन्तिके विच-
रन्तं हंसीसमीपे गच्छन्तं हिरण्मयं सुवर्णमयं हंसमबोध्यज्ञासीत् । किंभूते—पयोधिः समुद्र-
तस्य लक्ष्मीं शोभां पूर्वोक्ताच्चलक्षणप्रकारेण मुष्णातीति । किंभूतं हंसम्—रिरंसु रन्तुमिच्छुः
हंसी तस्याः कलनावोऽप्यकामधुरध्वनिस्तत्र सादरं साभिजापम् । चित्रं सुवर्णसमत्वादाद्यव-
कारकं वा अन्तिके पल्लवसमीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवर्णितस्य पल्लवत्वमनुचितम् । तद्गु-
णस्य क्रीडासर इति बुद्ध्या पल्लवशब्दप्रयोग इति वा । अथच विस्तारत्वात्समुद्रतुल्ये विना-
शित्वात्पल्लवतुल्ये शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कविवर्यो गी पश्यति । रिरंसुहंसी शक्तिः
तस्याः कलनादि सादरम् । हिरण्मयत्वं 'हिरण्मयः पुरुषः एको हंसः' इति श्रुतेः । विहरन्त-
मिति कथितं । हिरण्मस्य विकार इत्यर्थं मयटि 'दाण्डिनायन—' इत्यादिना हिरण्मयः साधुः ।

१ 'अत्रोपमात्कालकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमात्कालः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अत्र उक्तामुनास उपमा कालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'चञ्चो' इत्येकवचना-
न्तोऽपि पाठः कश्चित् ।

अबोधीति कर्तरे चिन् ॥ प्रियास्त्विति ॥ किंभूतम्—बालासु प्रियासु रतक्षमासु च सुरत-
समर्थासु प्रियासु चञ्चोर्मिषेण चरणद्वयस्य च मिषेण द्विपञ्चितं द्विपञ्चयुक्तं पल्लवितं पल्लवयुक्तं
च स्मरार्जितं कामोत्सवं रागोऽनुरागस्तल्लक्षणो महीकटो इक्षुस्तस्याङ्कुरं मिश्रतं यथाक्रमं धारय-
न्तम् । बालासु खलोऽनुरागः प्रौढासु भूयानिलयः । पञ्चद्वयसाम्यं चञ्चुपुटस्य । अनेकाङ्गुली-
संयोगाचरणद्वयस्य पल्लवसाम्यम् । रावहंसस्य च चञ्चुचरणं लोहितम् । द्विपञ्चपल्लवाभ्यां तार-
कादित्वादितच् । विभ्रतमिति 'नाम्यत्वाद्-' इति सुमभावः । चञ्चुपुटस्य द्विपञ्चितत्वाद्बालासु
प्रियासु चुम्बनादिभ्यामारः । प्रौढासु चरणद्वयस्य पल्लवितत्वात्सर्वाङ्गीण इति सूचितम् ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥ ११९ ॥

महीति ॥ स महीमहेन्द्रः पृथ्वीन्द्रः प्रियावियोगाद्भूमीविरहान्निर्भरमत्यन्तं विधुरोऽपि
विह्वलोऽपि तं शकुन्तं हंसं क्षणं मुहूर्तमवेक्ष्यावलोक्य मनागीपत्कुतूहलेन कौतुकेनाक्रान्तं
मनोऽन्तःकरणं यस्यैवंभूतोऽभूत् । किंभूतम्—एकान्तेन नियमेन सर्वदासीक्ष्यं वा मनो
विनोदयति राजसत्त्वैर्बशीलम् ॥

विरहित्वेऽपि तस्य कुतूहलाक्रान्तत्वं कुत इत्यपेक्षायां कविरधान्तरन्यासेनोत्तरमाह—
ससैन्यनलदर्शनेनातिभीतः कथं तत्र निद्रानिस्त्युत्तरश्लोकाङ्गावामुत्तरश्लोकसमर्थनार्थं
वाधान्तरन्यासमाह—

अवश्यमव्येचनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।

तृणेन घाल्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशाघशात्मना ॥ १२० ॥

अवश्येति ॥ अवश्यं नियमेन मव्येषु भवितव्येषु शुनादिषु विषयेऽनवग्रहोऽवाप्त-
मानो निरर्गलो ग्रहोऽभिनिवेशः प्रसरो यस्याः सा वेधसो व्रह्मणः स्पृहा वाञ्छा यया दिशा
येन मार्गेण धावति गच्छति तया दिशा तेनैव मार्गेण जनस्य लोकस्य चित्तेन सा वेधसः
स्पृहानुगम्यते । यथा विधिः प्रेरयति तथा लोकः करोतीत्यर्थः । किंभूतेन चित्तेन—भृश-
मत्यर्थमवशोऽनधीन आत्मा स्वरूपं यस्य तेन । विधिस्पृहाधीनेनेत्यर्थः । यथा—अप्रति-
बन्धा बाह्या यया दिशा धावति तया दिशा निःसारत्वाद्वातपरतन्त्रेण तृणेन सा बालानुग-
म्यते तथेत्यर्थः । अवश्यंभाषिभैमीपरिणयवानुकूले विधिप्रेरिते हंसं कौतुकं युक्तमिति भावः ।
विधिप्रेरितत्वादेव नलस्योक्तस्वीयग्रहणपूर्वमोचनद्वारा नलस्योपकारार्थं सैन्यसंनिधावपि

१ अत्र 'रागं विभ्रतम्' इति हंसविशेषादागस्य हंसभिकरणकयोक्तिः । प्रियास्त्वधिकरणभूतासु
इत्युपाध्यायविधेश्वरन्यासवानं प्रत्याख्येयम् । अन्यनिष्ठरागसाम्याभिकरणत्वायोगात् । नचायमेक
एवोभयनिष्ठ इति समित्यम् । अन्येच्छापरपयोस्य तथात्वायोगात् । अन्यत्वां बुद्ध्यादीनामपि तथा-
त्वापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरुद्धात् । विषयानुरागभावप्रसङ्गाच्च । जनयोरपि रागित्वात्त्वादुभयनिष्ठत्वभ्रमः
केवाचित् । तस्मात्तन्मिनोरन्वोन्यविषयत्वमेव नाभिकरणत्वमिति सिद्धम् । प्रियास्त्विति विषयसाम्प्री न-
त्यापारसत्तमीति सर्वं रमणीयम् । 'अत्र 'रागमहीनङ्गाङ्कुरम्' इति रूपकं च चञ्चुचरणमिषेण इत्यपल्लवानुप-
गमितम्' इति संकरः । तेन च बाष्पास्वन्तररागयोर्भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्त्युत्पादिता चञ्चुचरणम्याजेना-
न्तरश्लेक बहिरङ्कुरितलोपेक्षा व्यक्त्येव इत्यन्तकारणार्थकारध्वनिः' इति जीवावतुः । अत्र अनुप्रासस्यधा-
संनयककथापद्धतिरसंस्मृतिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'मनामुमासो विनोदधामकारौ' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

बुद्धिपूर्वं निद्राविति भावः । बद्धा अनेनाकारेण तेन न शातस्यथापि विधिवशादेव भावि-
न्यपि मुखेऽन्तःकरणं सोत्साहं जातमिति भावः । अवश्यमन्येष्विति मयूरव्यंसकादित्वात्स-
मासः । 'लुम्पेदवश्यमः—' इति मैत्रेयः ॥

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निद्राबुपपत्तुलं खगः ।

स तिर्यगावर्जितकंधरः शिरः पिपाय पक्षेण रतिकुमालसः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स खगो हंसस्तदा तस्मिन्समये रतिकुमेन मुतलेदेनालसः सन्
उपपत्तुलं सरःसमीपे क्षणं निद्रां निद्रां चक्रे । किं कृत्वा—पक्षेण शिरः पिपायाच्छाद्य ।
किंभूतः—तिर्यगावर्जिता नमीकृता कंधरा प्रीया येन सः । पुनः किं कृत्वा—एकपादौ
पादौ एकपादः सोऽस्यां स्थितावसीति तां स्थितिमवलम्ब्याज्ञौक्य । पक्षिजातिरियम् ।
एकपादिकामिति बहुप्रोक्तं कुम्भपयादिष्वेकपक्षीशब्दस्य पाठात्पादशब्दान्वलोपे 'पादोऽन्यत-
रस्याम्' इति बीपि भत्वात्पाददेशे एकपक्षीमिति प्राप्ति 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति 'एक-
क्षरात्कुलो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति चानित्यत्वादनान्त्रित्योक्तकर्मधारयादस्त्वर्थे
ठनि इकादेशे समर्थनीयम् । उपपत्तुलमिति सामीप्येऽव्ययीभावः ॥

सनालमात्मानननिर्जितप्रभं हिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।

अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ स नलः तं हंसमित्यबुद्धं तर्कितवान् । इतीति किम्—एकचरणव-
स्थानात्सनालं नालसहितमात्मनः स्वस्याननेन मुखेन निर्जिता प्रभा यस्य । अत एव हिया
लज्जया नतं नम्रं काञ्चनं सौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किम् । तथा—चरणस्य रक्त्वाद्दिहम-
दण्डेन मण्डितमलंकृतं पीतं पीतवर्णमम्भःप्रभोर्वैरुणस्य चामरं किमिति तर्कितवान् । कमलं
सनालम्, चामरं च सदृष्टं भवति । काञ्चनमिति विकारे 'अनुदात्तादेशः' इत्यम् । रज-
तादित्वाद्वा अबुद्धेति बुध्यतेर्लङि तिजलोपे 'क्षपत्ताद्योर्धोऽधः' इति भादेशे रूपम् ॥

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्मणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादश्वात्कृतावरोहस्य कृतोत्तरणस्यास्य नलस्य पदे चरणौ रेजतुः
शुश्रुभाते । किंभूते पदे—उपानहौ विभ्रती धारयमाणे । तत्रोत्प्रेक्षते—तयोः प्रकृतयो-
र्वनयोः काननोदकयोर्यथाक्रमं प्रवालैः पद्मैः तथाम्बुजैः सह नियोद्धुकामे संग्रामयितुकामे
सती बद्धवर्मणी बद्धं वर्म कवचं भाभ्यां ते । किमु संभावनायाम् । तथा समुच्चये । अत्र
नियुद्धं युद्धमाश्रम्, ननु बाहुयुद्धम् । तस्य पदे पादपरकोट्यल्लुत्ये इति सूचितम् । नोद्धु-
कामो बद्धकवचो भवति । 'वने सकलकानने' इत्यमरः । उपानहामिति 'नहिष्ठि—' इति
रीधः । रेजतुरिति 'फणां च घसानाम्' इत्येताभ्यामलोपो ॥

१ 'अथोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जाललंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'स्वभावोक्तिरलंकारः', 'स्वभावोक्तिरलंकारो यथावदस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।
३ 'अथानिश्चयः संदेशोऽलंकारः' । तथाच रुद्रः—'वस्तुनि वनेकस्मिन्नेकविधवस्तु भवति संदेशः ।
प्रतिपक्षः सादृश्यादनिश्चयः संशयः स इति ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र यथासंस्कृतोत्प्रेक्षा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधाय मूर्ति कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।

उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

विधायेति ॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं हंसं स्वयमेव समधत्त धृतवान् । किं कृत्वा—कपटेन बलिध्वंसी नारायणस्तस्य विडम्बिनीमनुसरणशीलं वामनीं हस्तां मूर्ति स्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः—मौनिना निःशब्देन चरणेन पादेन गमनेन बोधेतः प्रातः पार्श्वो हंससामीप्यं येन । त्रिविक्रमोऽपि बलिं छलयितुं वामनावतारमूर्तिं कृत्वा आकाशगामित्वा निःशब्देन चरणेनाहिणा गमनेन प्राप्तसूर्यपार्श्वोऽभवत् स्वयं हस्तेनास्त्राक्षीदित्यागमः । पक्षिधारणजातिरुक्ता । वामनीमिति संबन्धेऽपि गोप्, गौरादित्वान्गोप् वा ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनःपुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः ।

गतो विरत्योद्भूयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम् ॥ १२५ ॥

तदात्तमिति ॥ स हंस आत्मानं तेन नलेनात्तं धृतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमाद्भयात्पुनःपुनः उत्प्लवायोद्गमनाय प्रायसपन्नं चक्रे । अनन्तरमुद्भूयने निराशतां निष्प्रयत्नत्वम्, आशाराहित्यं वा गतः प्राप्तः सन्विरत्या रीनं शब्दं कृत्वा केवलं निरोद्धुर्धृतीतुर्नलस्य करौ दशति स्म ददंश । पक्षिजातिः । प्रायसदिति 'यमु प्रयत्ने' इत्यस्मात् 'यसोऽनुपसर्गे' इति इयनो निषेधे लङि शप् । यद्वा लुङि पुषादित्वादङ् । तदेति भिन्नं वा ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्पताम् ।

तमूर्मिलोलैः पतगप्रहाश्रुपं न्यवारयद्धारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

ससंभ्रमेति ॥ सरः कर्तुं सजातीयधारणात्संभ्रमं भयसहितमुत्पाति अवश्यमुत्पन्नशीलं पतत्कुलं पक्षिकुलं तेन आकुलं भ्याप्तं सत् । अत एव पक्षिपक्षवातेन योक्तता उत् उत्प्लवत्कमुदकं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, हंसोत्कण्ठतया वा अनुकम्पतां सकम्पतां, दयालुतां वा प्रपद्य प्राप्य ऊर्मिलोलैस्तारज्जचलैर्वारिरुहैः कमलैरेव करैर्हस्तैर्लोलं नृपं पतगप्रहासं प्रहृष्टाभ्यवारयदिव न्यषेधयदिव वा । करैरिवेति । अन्योऽपि कश्चिजिघांसुमुत्कण्ठितत्वेन दयालुतां प्राप्य चलैः कमलतुल्यैः करैर्वारयति । इत्थमपि पक्षिजातिः । कम्प्रेत्यत्र 'नमिकम्पि-' इति रः । यद्यपि सरसः पतगप्रहो नेष्टः तथापि नृपस्येष्ट इति । 'वारणार्थानाम्-' इत्युपादानत्वम् ॥

पतत्रिणा तद्वचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्लवम् ।

चलत्पदाम्मोरुहन्पुनरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंससंहतिः कूले तीरे चुकूज शब्दं चकार । किंभूता—तत् पल्लवमल्पसरः प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयान्त्या गच्छन्त्याः श्रियः शोभायाः शब्दच्छलेन लक्ष्म्याः चलन्ती ये पदाम्मोरुहे चरणकमले तयोर्वर्तमानौ नूपुरौ तदुपमा

१ 'अनूपमावातिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वारिरुहैः करैः' इति व्यसकरूपकम् । न्यवारयदिव इत्युत्प्रेक्षा । वासवनिवारणसंभवानुत्प्रेक्षानिवारणस्य करसाभत्वात्तत्र रूपकाश्रयणम् । अथ एवेवशब्दस्य उपमावापेनापानुसाराद्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षाम्बलत्वमिति कालोत्प्रेक्षयोरुत्प्रेक्षायावेन संकरः इति जीवातुः । 'अवानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकस्तनावोक्तानां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तत्तुल्या । श्रीलाम्ने कारणमाह—किंभूतं पल्लवम्—कचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा पक्षिणा हंसेन वनितं रहितम् । तस्या नूपुरसान्वात् कृजितस्य मञ्जोरशब्दसाम्यम्, कृजनेनैव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा । यथा मुक्तप्रदेन प्रियेण स्वयं स्थानं त्यक्त्वा गच्छन्त्याः प्रियायाश्चरणे नूपुरौ कृजत इति शेषः । प्रयान्त्या इति वर्तमानप्रत्ययेन त्रियः शीघ्रं प्रत्यागमनं सूचितम् । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति विश्वेः ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग यस्याः पतिरञ्जितस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुकुशुरारवैः खलु ॥ १२८ ॥

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय त्यक्त्वा नभोऽन्तरिक्षमाश्रिताः प्राप्ताः खगाः पक्षिण आरवैः शब्देस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाचुकुशुर्निनिन्दुः । खलु उत्प्रेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे अङ्ग दीनकर्तृकसामर्थ्यामन्त्रणे, यस्या वसुधाया उज्जितस्थितिस्त्वत्कमयाद ईदृशो निरपराधप्राणिधारणलक्षणमधर्मं कुर्वाणो निरपन्नो वा त्वं पतिः पालयिता सेयं वसुधा पृथ्वी वासयोग्या न भवतीति वरम् । शून्यं नभ एव आश्रयिष्यामः, न तु बहुधनरजसंपूर्णा वसुधराम् । दुष्टस्वामित्वादित्यर्थः । अन्योऽपि सोपद्रवं देशं त्यजति । आरवैरित्यत्र 'कूदोरप' इत्यपो नित्यम् 'उपसर्गे' इव' इति बाधके पञ्चि प्राप्ते 'विभाषाञ्चि छुवोः' इति घञो विकल्पविधानात्पक्षेऽर् ॥

न जातरूपच्छद्जातरूपताद्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अयानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुहुर्वारंवारं स्तुवन्स जनाधिनाथो नलः तेन मानसौकसा हंसेनावदि वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किंभूतेन—करपञ्जरं हस्तलक्षणं पञ्जरं पक्षिबन्धनवस्त्रं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो जातरूपस्य सुवर्णस्य छदौ पक्षौ ताभ्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता, सा कापि न दृष्टेति । अथवा ब्राह्मणमात्रस्य सौवर्णप्रच्छदसंजातसौन्दर्यमाश्चर्यकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य वैभित्तिरपी-
डाभावः सूच्यते ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।

तवार्णवस्येव तुषारसीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभवत्वान्मम पक्षान्समीक्ष्य दृष्ट्वा तृष्णया स्पृष्ट्वा तरलं चञ्चलं भवन्मनस्त्वदन्तःकरणं धिक् सर्गमस्तु । सुवर्णाभिलाषेणैव त्वयाहं पुतः, स्तुतव्येत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्त्वा राज्ञः सतः कियान्कियत्परिमाणः कमला लङ्गीसस्या उदय आभिव्यक्तं भवेत् । अपितु नाल्लोऽपीत्यर्थः । कैः कस्यैव—तुषारसीकरैर्हिमकणैर्णवस्य समुद्रस्येव । यथा हिमकणैः समुद्रस्य कमलं जलं तस्योदयः कियान् । यथोदकरज्यर्थं समुद्रेण हिमकणा नाद्रियन्ते, तथा समुद्रेण त्वया मम पक्षसुवर्णं नाभिलषणीयमिति भावः । पर-

१ 'अवानुप्राप्तोपनासभावोकीनां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अनोद्वेगालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवानुप्राप्तरूपकालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्यामिच्छायेण क्रियाङ्गमीसमुदयो भवेत्, अपि तु विपदेवेति वा । 'कमला श्रीहरीप्रिया', 'सखिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । धिग्भोगे 'मनः' इति द्वितीयौ ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विध्वंसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥ १३१ ॥

न केवलमिति ॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्साधोस्तव ईक्षणाद्विलोकनाद्विध्वंसितो विश्वासं प्राप्नोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य मम वधः केवलं प्राणिवधो नन्तु हिंसामात्रं न भवति, किताहि धर्म एव धनं येषां तैर्मन्वादिभिर्द्विधां वैरिणामपि विश्वासजुषां विध्वंसितानां निबर्हणं मारणं विशिष्योक्तुष्य विगर्हितं विशेषेण निन्दितम् । धर्मधनैर्निबर्हणं हिंसामात्रं निन्दितम् । सामान्येनेत्यर्थः । विश्वासजुषां तु द्विषामपि निबर्हणं विशिष्य विशेषतो गर्हितमिति वा योजना । विश्वासघातकस्य गुह्यप्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । यस्तु मारणीयस्तस्यापि विध्वंसितस्य मारणं निन्दितम्, किंपुनर्निरपराधस्य मादृशस्येति भावः ॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा नतेषु हिंसारस एव पूर्यते ।

धिर्गादृशं ते नृपते कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥ १३२ ॥

पद इति ॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सङ्ग्रामहुर्मदा भटाः शूराः सन्ति विद्यन्ते । एष हिंसारसो मारणानुरागस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णो न भवतीति काकुः । अपितु भवितुं युक्तः । एष हिंसारसस्त्वया भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः । स्थानेस्थाने भटाः सन्ति परनेष हिंसारसो नतेषु नष्टेषु मादृशेषु त्वया पूर्णः कियते इति शिरश्चात्मेनायुक्तत्वमेव ध्वन्यते । तेषां शूरतरत्वात्तन्मति किंचिदपि कर्तुं न शक्नोतीति भाव इति वा । स्थानेस्थाने शूरा न सन्ति । काकुः । एष हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो भवितुं युक्तो न त्वस्मास्त्विति वा । तेषु हिंसारसो न परिपूर्णः कियते त्वया, ततश्चास्मासु परिपूर्णः कियत इति वा । ईदृशं विश्वास-हमनलक्षणं ते कुविक्रमं कुत्सितं पौरुषं धिक् । निन्द्यस्ते पराक्रम इत्यर्थः । यः पराक्रमः कृपणे बीने कृपाश्रये कृपास्पर्धे मयि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते । पुनर्धिकपदमतिशयनिन्दासूचकम् । कौ पृथिव्यां प्रसिद्धं विक्रममिति वा । 'पूरी पूर्ती (आप्यायने)' इत्यस्य कर्तरि श्यनि पूर्यते इति रूपम् । कर्मणि क्येपि (यकि) वा ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते ॥ १३३ ॥

फलेनेति ॥ हे राजन्, वार्येव भूतपत्तिस्थानं वारिभूरुहां रोहन्त उत्पद्यन्ते तेषां कम-लानां फलेन पद्माक्षलक्षणैः, मूलेन कन्दादिना मृगालेन च यस्य मम हंसस्येत्यमभिनयेन पुरोर्वातितत्वा दर्शयति । मुनेरिव वृत्तयो जीवनानि । इत्थं सर्वलोकसमक्षमिति वा । तस्मिन्न-प्यनपराधे निस्पृहे कथितुल्येऽपि मयि अद्य दण्डधारिणा शाक्तिकारिणा त्वया पत्या त्वामिना धरणी पृथ्वी कथं न हृणीयते । अन्यायवर्तिनि प्रिये त्वियो यथा लज्जन्ते । वारिभूरुहां भूरुहां

१ 'अभोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विदग्धानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'वयपि' इति पाठस्तत्रसंगत एव 'सायंभानुके वक्तु' इत्यत्र वक्तु एव विधा-नात् । ४ 'अथ विदग्धानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'हृणीयते' इति पाठः ।

चेति वा । कण्ठादेः 'हृणीन्' शेषे लङ्मात्रं च' इत्यस्मादातोः कण्ठादिर्वास्वार्थे यकि निस्त्वात् 'स्वरितञितः—' इति सूत्रेण कर्तुगामिनि क्वाफले तद् । 'हृणीह' इति पाठान्तरिवात्तद् । हृणीह सौत्रो धातुलङ्कारे इति केचित् ॥

इतीदृशस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृतं नृपं खगः ।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ स खगो हंस इत्यनेन प्रकारेण द्रैह्यैरेतादृशैरन्यैरपि वाक्यवैचनैस्तं नृपं राजानं सचित्रवैलक्ष्यकृतं चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च तत्सहितं विरचय्य विधाय दयासमुद्रे कृपासिन्धौ तस्य नलस्याशये हृदये कारुण्यलक्षणो रक्तस्त्रयापगा नदीः गिरो वाचोऽतिथीचकार । कृणा वाचस्तमाकर्णयामातेत्यर्थः । पक्षिणो मनुष्यवाक्त्वाद्, हेमपक्षत्वाद्वा चित्रमाश्रयम् । खनिन्द्राध्रवणास्तलज्ज्वलम् । तदैन्यश्रवणात्कृपा । समुद्रे च रसनद्योऽतिथीभवन्ति । 'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते । अप्रप्राप्तिमहती स विवक्ष इति स्मृतः ॥' विरचय्येति 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति घेरवादेशः । वाक्यैरेति 'मित्यै वृद्धशरा—' इति निवृत्तमहापादेकाचो मयद् । 'बहु'बनियमः' इति कृताशब्दस्य न पूर्वनिपातः । कारुण्येति स्वाधे व्यर्थः ॥

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।

यतिस्तयोरेप जनस्तमर्दयच्छहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि न ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ कारुण्यगिरोऽन्यापदेशेन राजानं श्रावयति—जननी मम माता जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी । तद्विषयपीडिता स्वतो जीवितुमसमर्था । तां पुत्रान्तरेण जीविका स्यात्, तदपि नेत्याह—यतो मदेकपुत्रा अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा । तां तव श्री स्यात्, नेत्याह । वरटा मम स्त्री नवप्रसूतिर्नवप्रसवा । सापि स्वतो जीवितुमसमर्था । पत्यन्तरेणापि जीविकाऽसंभावितेत्याह—यतः तपस्विनी पतिव्रता, अथ च दीना । एष माहृणो जनलघोर्मोतृपत्योर्गतिर्ह्युपायः । वृद्धा—मत्त एकः पुत्रो यस्याः सा अजननी मन्मरणानन्तरमप्रसवित्री । यतो जरातुरा न वृद्धा न । प्रसवसंभावनायामपि पातिव्रत्यादजननी । वप्रे स्तुतिश्चेत्ता यस्याः । यद्वा—वप्रे एव सानुरेव सुतरामूती रक्षणं यस्याः सा । महिषो गतपर्वतभ्रमणं करिष्यतीत्यर्थः । वरटाविशेषणानि । तयोः पुत्रवरटयोः । तं मामर्दयन्पीडयन्मारयन् हे विधे मदान्, दैव वा । करुणा दया त्वां न रुणद्धि नावृणोति । न वारयतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । एवंविषपीडने हि स्वयाः सदयेन भवितव्यम् । तव देवस्य सतो दया नोत्पद्यते, किं पुनर्मनुष्यस्येति करुणोक्तिः । 'हंसस्य योषिद्वरटा' इत्यमरः । अर्दयन्निति चौरादिकादर्दयतेः 'संबोधने च' इति शता । वात्सल्येपथेवेति केचित् । तदा 'गणकृत्यमनिलम्' इत्यर्दयनमर्दस्तदन्तं कुर्वन्निति मनुज्ज्वला वा समीपिः ॥

मुहुर्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्रवद्ध्रवो मम ।

निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

१ 'अथ यथासंभवोपमात्वेकारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुपासकत्वावलेकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'करुणम्' इति द्वितीयान्तः पाठः । शेषेऽस्मैकत्वात्, त्वां करुणां च इति कर्मत्वम् । कर्तृशुभकोऽयं शोकः । इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ परिकरात्वेकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मुहूर्तेति ॥ मम सखायो मित्राणि पक्षिणः मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रगीदस्यैव संसारस्थिति-
रिति भवस्य निन्दया निवृत्तिं दुःखविस्मरणमेष्यन्ति यास्यन्ति । किंभूताः—स्रवन्ति गलन्त्य-
भूणि येषाम् । तथा—दयासखा दयालवः । हे मातः, परं केवलं सुतशोकः पुत्रशोक एव
सागरः समुद्रस्त्वयैव दुहन्तरो दुःखेनापि तरितुमशक्यः । भक्तिष्यतीति शेषः । “मम मित्राणां
क्षणमात्रं दुःखं तव तु यावज्जीवमिति भावः । मुहूर्तमात्रमिति ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया ।
दयासखा इति ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ । दुहन्तर इति खल् । ‘न लोका—’ इति निषेधात्स्वयेति
तृतीय्या ॥

मदर्थसंदेशमुणालमन्थरः प्रियः कियदूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदम्भविता तव क्षणः ॥१३७॥

मदर्थेति ॥ हे प्रिये, स तव क्षणः समयः कीदकीदृशो भविता भविष्यति । नितराम-
निर्वाच्यो भविष्यतीति भावः । किंभूतायास्तव—त्वया इति पूर्वोक्तप्रकारेण वचसि मत्सहच-
रान्प्रत्युदिते उक्ते सति । पृष्टे सतीत्यर्थः । अथानन्तरमेव पक्षिणो मत्सहचरान्कृतो रोदनं
कुर्वन्तो विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः । इतीति किम्—हे सहचराः, मयाभिमे मदर्थे ये संदेशमु-
णाले संदेशव मुणालं च तयोर्विषये मन्थरोऽलसः । तत्र गत्वा त्वमिदं मन्त्रिण्यं ब्रूहि इति
संदेश आज्ञा, मुणालं च मद्ब्रह्मम् । एवंभूतो मन्त्रिण्यः कियदूरे पथि वर्तत इति । कियदूरं
यस्येति प्रियविशेषणं वा । पूर्वत्रान्यपदार्थः पन्थाः । मदर्थं मुणालान्मानेयानीति संदेशमुणा-
लानि तैर्मन्थरो, भारवाहुल्यान्मन्थर इति वा । मदर्थं इति ‘अर्थेन निवृत्तमासः—’ इति
सैमासः ॥

कथं विधातमयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिलंलाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः ब्रह्मन्, मयि विषये तव पाणिपङ्कजात्करकमलादित्येवंभूता
लिपिः कथं निर्गता । किंभूतात्—प्रियायाः शैत्यं शीतत्वं, मृदुत्वं च तयोः शिल्पिनो निर्मातुः ।
इतीति किम्—त्वं वल्लभया प्रियया सह वियोक्ष्यसे वियोगं प्राप्स्यसीति । किंभूता—ललाटं
तापमन्ति ललाटंतपानि निष्ठुराणि कटिमान्यक्षराणि यस्याः । लिप्यामेतदनुकमिलत्यर्थः ।
‘कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते’ इति न्यायात् । करपङ्कजं शीतलं मृदु च तस्य दाहकादिन्य-
योक्तृपादकत्वं विरुद्धमिति भावः । ललाटंतपेत्वत्र ‘असूर्यललाटयोः—’ इति खश्, ‘अशुद्धिप-
दजन्तस्य’ इति मुम् ॥

अयि स्वयूथैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।

मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥१३९॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, लोलाक्षि स्वभावतः शोकवशाच्चलनेत्रे, त्वमद्य दिशां दशापि
मुखान्यसंशयं निश्चितमेव शून्यानि रिक्तानि विलोकयिष्यसि द्रष्टव्यसि । वत खेदे । मां

१ ‘अवानुपासरूपकालंकारो’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अथ भावोदयालंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अथ विषमं रूपकं चालंकारः । तथा च रुद्रटः—‘कार्यस्य कारणस्य च यत्र
विरोधः परस्परं गुणयोः । तद्वैकिक्यभेदभावा संजायेतेति तद्विषयम् ॥’ अथ निष्ठुरावतापत्त्वमृदुत्वशैल्य-
गुणविरोधः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

विना सर्वं शून्यमिव द्रक्ष्यसीति भावः । किंभूता—स्वयूथैः स्ववर्ग्यैर्हंसैरक्षानिधतोपमं वज्रप्रहा-
रसदृशमिमं मरणरूपं मम वृत्तान्तं वार्तामुदितोका । जून्वोऽयं प्रहणाद्वदिर्दिक्कर्मा । वृत्तान्तम् ।
मुख्यकर्मणि द्वितीया ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।

तदासि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि सुन्दरगात्रि, ममैव शोकेन दुःखेन विदीर्णवक्षसा स्फुटित-
हृदयया त्वया यदि विपद्यते म्रियते, तथा तर्हि हा खेदे अहं दैवेन हतोऽपि पुनर्हतोऽस्मि ।
यतः—स्फुटं निश्चितं ते इत्यभिनयेनाल्पीयांसः शिशवो बालकाः परासवो भृता भवेयुः ।
मां विना त्वतोऽपि तेषां जीवनं संभाव्यते, तव मरणे सति तेऽपि मरिष्यन्तीति पिष्ट-
पेषणमेव दैवेन कृतमिति भावः । 'एकशोकेन' इति पाठः ॥

तथापि हाहा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुब्धे तेषु ते ।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

तवेति ॥ हाहा इति खेदे । हे प्रिये, मम ते बालका बहुभिर्मनोरथैश्चिरेण बहुकालेन
लब्धाः सन्तः क्षणेन गताः । मृतप्राया इत्यर्थः । किंभूताः—क्षुधाकुलाः । तथा—अतिबा-
ल्यादस्फुटितेक्षणा अप्रकाशितनेत्राः । किंकृत्वा—तथापि । अपिशब्दान्ममापि विरहात्तेषु
प्रसिद्धेषु कुलायकूलेषु स्वकृतनीडतटेषु विलुब्धे लुठित्वा । पूर्वश्लोकाद्यनुवादः ॥

इति प्रियां प्रत्युक्त्वा सुतान्प्रत्याह—

सुताः कमाहूय चिराय चुंकुतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स सुतस्य सेकाद्बुधेषु नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

सुता इति ॥ हे सुताः पुत्राः, जननीं मां विना चुंकुतैः शिशुपक्षिभिरुपशब्दविशेषैर्विराय
कमाहूयाकार्यं भक्ष्यं नाचक्षिप्यथ । कं प्रति कम्प्राणि चलाणि मुखानि विधाय गोष्ठौः कथयि-
ष्यथ, अपि तु न कमपि प्रति । उभयोर्मृतत्वात् । शिशुपक्षिणामिदं जातिः । एवं सति परं
श्रूयं कथासु शिष्यध्वं कथाशेषीभविष्यथेत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य सुतस्य कारु-
ण्याद्भूलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रबाष्पस्य सेकात्सेचनाद्बुधेषु । भक्षययाचनं गोष्ठौकरणं च कवे-
रुक्तिः, न तु हंसस्य । तस्य वचः आहूय विधायेत्येतदन्तम् । शोकवशात्स्रग्भोक्तिः करुणरस-
पोषिका । गोष्ठौषु विषये चतुरा भविष्यथेति पितरं मातरं च विना बुद्धान्वक्तुमपि कः शिष्य-
येदिति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वमिति कर्मकर्तरि प्राप्तकाले लोटन्तश्च । एवमहमपि कथासु
शिष्ये इत्युत्तरं नापि हेयम् ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

१ 'अथानुप्रासोपमांशकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ कान्धलित्त्वमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ जाति-
रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्थमिति ॥ अवनिपालो राजा वीनेषु दयालुस्तस्य भावस्तता तथा इत्यभिधायोक्त्वा इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्वन्तमसुं हंसममुषदखजत् । इतीति किम्—हे हंस, यदर्थं भूतोऽसि तद्रूपमवशिष्टं दृष्टम् । अथातः परं त्वं यद्येच्छंस्वेच्छया गच्छ । यदर्थं भूतोऽसीत्यादिना 'भिरस्तु तृष्णा-' (१ स०, १३०) इत्यादि परिहृतम् । 'स्पृहिस्पृहि-' इत्यालपि दयालुः । दोषकं वृत्तम् ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।

चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् १४४

आनन्देति ॥ स हंसः चक्रनिभं चक्राकारं चङ्क्रमणं भ्रमणं तस्य छलेन व्याजेन नीराजनामारार्तिकां जनयतां कुर्वतां निजबान्धवानां प्रस्त्रीयमित्राणां प्राक्स्त्रग्रहणसमये शोकेन निर्गताभेत्रपयःप्रवाहान्बाष्पप्रवाहान्स्वमुक्तिसमये आनन्दजाश्रुभिरानन्दजनितवाष्पैरनुस्त्रियमाणमार्गाननुगम्यमानमार्गावधके । पृते हंसे रुद्रः, मुक्ते जहसुरित्यर्थः । बद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्टयित्वा पक्षिणो भ्रमन्ति त्वन्ति चेति पक्षिजातिः । अन्यस्यापि कारागृहादिबद्धविमुक्तस्यानन्दाश्रुसहितैर्बान्धवैर्नीराजना क्रियते । चङ्क्रमणमिति क्रमेर्गतिकौटिल्ये यजन्ताद्वावे त्सुद्र । बलयाकारापि गतिः कुटिलैव । 'यकोऽपि च' इति चकारादन्वयापि यको लृक् । सर्वसर्गसमाप्तिश्लोकेष्वानन्दपदप्रयोगादानन्दद्वामिदं काव्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गा महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहीरनामा पिता मामल्लदेवी माता च ये श्रीहर्षनामानं पुत्रं सुपुत्रे ।

किंभूतः हीरः—कविराजानां राजिः पङ्क्तिस्तस्या मुकुटानामलंकाररूपो हीरो हीराख्यं रजम् ।

किंभूतम्—जितेन्द्रियचयं जित इन्द्रियचय इन्द्रियसमूहो येन । तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनमनुष्यान् जपादिकं तस्य फले शृङ्गारभङ्गा शृङ्गाररचनाविशेषेण चारुणि रमणीये शृङ्गाररसप्रधाने नैपथीयं नलसंबन्धि चरितं चरित्रं यस्मिन्नेवंविधे महाकाव्येऽयमादिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः । चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवंविधं काव्यं वृत्तमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । नैपथसंबन्धि नैपथीयम् 'वृद्धाच्छः' । छन्दांस्सलंकाराश्चाङ्गभोक्ताः लक्षणधन्यगौरवभवात् । ते तु सुधिया ग्रन्थान्तराज्ञातव्याः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकभ्रोमश्रसिंहपाण्डतात्मजनारायणकृतौ नैपथीयप्रकाशे

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'भवानुप्राप्तोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भवानुप्राप्तानुप्राप्त्यालंकारसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नैपथस्य चरिते' इति पाठः साहित्यविद्याधरी । ४ 'जनानुप्राप्त' रूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्वितीयः सर्गः ।

हंसमुखेन भैमीवर्णनार्यं द्वितीयं सर्गमारभते—

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।

वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमधिन्दत द्विजः ॥ १ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजो हंसः तमानन्दं लोकोत्तरं हर्षमधिन्दत लेभे । तं कम्—य आनन्दो वचसामपि गोचरो विषयो न । वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । किं कृत्वा—ततस्तस्माज्जगत्वाः पृथग्या अधीश्वरात्स्वामिनः पुरुषोत्तमात्पुरुषवेष्टाज्ञानमुक्तिं मोचनमधिगत्य प्राप्य । यथा द्विजो ब्राह्मणो जगति लोके अधीश्वरात्सर्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमाच्छ्रीविष्णोः सकाशात्तत्प्रसादान्मुक्तिं मुक्तिप्राप्तं संसारमोचनं च ज्ञानं प्राप्य वागगोचरम्, अपिशब्दान्मनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'आनन्दं प्राप्नोति रूपम्' इति च श्रुतेः । ज्ञानान्मोक्ष इति । 'जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि', 'दन्तविशेषज्वा द्विजा' इत्यमरः । 'न निर्धारणे' इति निषेधात्पट्टीसमासो न । पुरुषोत्तम इति निर्धारणसप्तमीसमास एव । स्वरविशेषदर्शनात् । लाभार्थो विधिः स्वरितेतु मुचायिः । सर्गेऽस्मिन् 'अथान्तः' इति यावद्वैतालीयं छन्दः ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।

करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चक्षुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो हंसस्तनुं शरीरं नैकधा नैकप्रकारमधुनीताकम्पयत् । किंभूतां तनुम्—उत्फुल्लानि विकसितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्यां सा, अनुत्फुल्लतनूरुहा उत्फुल्लतनूरुहा कृता ताम् । त्विः । तथा—चक्षुपुटेन पक्षती पक्षमूले व्यलिखत्समीचकार । किंभूते पक्षती—करयन्त्रणेन नलहस्तनियमनेन धारणेन दन्तुरं निश्चोजतमन्तरं मध्यं वयोले । (उत्फुल्लेति) 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरपसंस्वानम्' इति साधुः । दन्तुरेति 'दन्त उन्नत उरध्' । अत्र तत्प्रत्ययमात्रम् । पक्षती इत्यत्र 'पक्षातिः' इति 'तिः' ॥

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योऽध्वेगजहृमद्विणा ।

स्खलनक्षण एव शिथ्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनसमय एवालनं नोदं शिथ्रियेऽभजत् । किंभूतः—पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमध्यं मध्ये ऊर्ध्वगोर्ध्वगामिनी जहृा यस्मिन्कर्मणि तथापि तथा एकतमेनैकेनाविणा चरणेन एतं शीघ्रं कण्डूयितो मौलिर्मूलकं येन । हंसवातिः । एकतमेनेति 'स्वार्थेऽपि तमवादायः' इति वचनात्तमेप् ॥

१ 'अवानुप्रासकेषालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवामिधायाः प्रकृतार्थमाश्रित्यवर्णनं' भयलेषानुपपत्तेर्भेदान्तरानवकाशाद्व्याख्यायाश्च सुल्लवार्थवापमन्तरेणसंभवाद्भित्तिरेवापत् । माहायस्य विष्णोर्मोक्षानन्दमाहितलक्षणार्थान्तरप्रतीतेर्न लेषः प्रकृताप्रकृतोभयगतः' इति जीवातुः । २ 'अथ स्वनापोकिरलंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरी । ३ 'अवापि स्वनापोकिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स गरुडनदुर्गदुर्ग्रहान्कटु कीटान्दशतः सतः कञ्चित् ।

नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चुपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

स इति ॥ स हंसः पटु कीटाद्यपनयने समर्थ चञ्चुपुटं तस्य कोटिरग्रभागत्वेन कुट्टनानि पट्टनानि तैः कीटान् तनुकण्डु तन्वी खल्वा कण्डूर्यस्यां किनायां यथा तथा नुनुदे स्फोटयामास । किभूतः—पण्डितः कण्डूर्यने कुशलः । किभूतान्—गरुडनं पक्षगुन्दं तद्वक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान्कर्तुमशक्यान् । अत एव—कटु तीक्ष्णं पीडाकारि यथा तथा दशतः खादतः । तथा—कविभिर्हारयितुमशक्ये शरीरे देशे सतो विद्यमानान् । अन्योऽपि पर्वतदुर्गदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारणेन मुदति । नुनुदे इति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

अयमेत्य तडाकनीडजैर्लघु पर्यत्रियताथ शङ्कितैः ।

उदडीयत वैकुतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसस्ताडाकस्य नीडजाः पक्षिणस्तेरेत्यागल्य लघु शीघ्रं पर्यत्रियत वेष्टितः । अथानन्तरमस्य करग्रहजाजलस्य हस्तग्रहणजाताद्वैकुताद्विकाराच्छङ्कितैस्त्वसैः अत एव विकस्वरस्वरैरुपस्वरैः पक्षिभिर्दडीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः । वैकुतं दन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थादौ करग्रहणार्थं कैश्चित्कथनं परितो वेष्टयते । अथ बलिग्रहणजातलहादेः शङ्कितैरुपैः स्वरैर्गम्यते । 'लघु शिग्रम्' इत्यमरः । वैकुतात् । स्वाथेऽण 'श्वेष्टमास-' इति वरवि विकस्वरैः ॥

वहतो बहुशैबलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुप्रतं खगः ।

स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदध्रमादिव ॥ ६ ॥

वहत इति ॥ स खगो हंसः सरसः सकाशाजलस्य करं पुनर्ययौ । कस्मादिव—कोकनदध्रमादिव रजोत्पलभ्रान्तेरिव । सरसः पल्लवस्य कोकनदध्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तत्वात्कोकनदध्रमिति । रजोत्पलं च हंसानां प्रियमित्युत्प्रेक्षा । किभूतस्य नलस्य सरसश्च—बहूनि शिवसंबन्धीनि लक्ष्मणि त्रिपुण्ड्रीनि यस्य तस्य भावस्तथा तां वहतो धारयतः । शिवे भक्तियैषां ते शैवाः, तत्संबन्धीनि वा । सरःपक्षे—बहूनि शैबलानि यस्यां सा बहुशैबलाश्मा पृथ्वी गच्छित्वास्य भावस्तथा तां वहतः । शिवं कल्याणं तत्संबन्धीनि शुभसूचकानि लक्ष्मणि सामुद्रिकोक्ताणि मत्स्यादीनि यसेति वा । किभूतं करम्—एतं रुद्राशानां मधुतुल्यं समीचीनं (वा) अतं नियमो नैन, शैबत्वादुद्राक्षा एव मधुप्रता भ्रमरा येनेति वा । रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति, अन्यचिह्नधारणे नियमो नेति न पौनरुक्त्यम् । कोकनदमपि रुद्राक्षसदृशभ्रमरस्युक्तम् । न क्षमन्त इत्यक्षमाः, रुद्रस्य अक्षमाः । कर्मपण्या समासः । तान्धुनोति कम्पयति रुद्राक्षमधु तथा तद्रतं च । धृतं तथेनेति वा । शिवद्रोहिपरामभवकारिणमित्यर्थः । कनेत्र पौनरुक्त्यशङ्कापि निरस्ता । रवणं हत् धृता रूपैस्तै धृतदतः सशब्दाः, रः अग्निस्तद्दक्षीणि पिङ्गलानि नेत्राणि येषां ते राक्षाः एवंभूता भ्रमरा यजेति वा । अर्थात्कोकनदविशेषणम् । रशब्दोऽभिवाजी आगमशास्त्रे । तथा 'रः पापके च तीक्ष्णे च' इति विश्वः । शैबेत्यत्र

१ 'अथ खनानोक्तिः लेख्यालंकारः । शब्दालंकारस्तु लेखानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ जातिरक्षितेष्टानुपासवालंकारः । करग्रहजादिति छिदम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

‘तस्येदम्’ इति ‘भक्तिः’ इति वाच । कदिति संपदादित्वात्किम् । राक्षेति ‘बहुमीही सक्थ-
क्षणेः—’ इति पञ्च । रक्षाशान्धूनीतीति दीर्घान्तात् ‘किप् च’ इति किप् । मतविशेषणत्वाच्च-
पुंसकत्वाद्वस्त्वम् ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य महीभुजो राक्षो भुजं भजन्नाश्रयन्स पतगो हंसः अतुलमनुपमं
कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं कौतूहले हेतुः । नु वितर्कं । चिरकालं लालनात्साम्बन्धा-
दतिविश्रम्भमतिविश्वासमवापितः प्रापित इव । अतु पश्चादेतस्य भुजं भजन्निति वा । सन्निति
पाठे अवापितः सन् । अतु पश्चात् । अन्योऽपि बहुकालं द्वेषितो विश्वासं प्राप्तः सामिनै
स्वश्रुणेन कुतूहलिनं करोति ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।

अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इदं मानसं सरो यस्य स हंसः अश्वोचदुवाच । किं कुर्वन्—कुतुकामृतोर्मिषु
कौतूहललक्षणाभूततरङ्गेषु निमज्जद्बहुपमानसं नलान्तःकरणमवलम्बिते कर्णशङ्कुत्वायेव
कलसी येन एवंविधं रचयन् । सावधानं कुर्वन्नित्यर्थः । राक्षो मनः स्ववचनश्रवणोत्सुकं कुर्व-
न्नुवाचेति भावः । अन्योऽप्यूर्मिषु मज्जत इष्टस्य कलसमवलम्बनं दत्ते । कर्णाकारो वाद्य-
विशेषः शङ्कुली । मन एव मानसम् । प्रज्ञादित्वाद् । ‘मानसं सरसि स्नान्ते’, ‘अमृतं
यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले’ इति विश्वः । कलसीकम् ‘नष्टतन्त्र’ इति कप् । ‘न कपि’ इति
हस्तनिषेधः ॥

किमवोचदित्वाह—

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।

स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयोदयोऽज्ज्वलः ॥ ९ ॥

मृगयेति ॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्म रहस्यं तस्य पारं गच्छन्तीत्येवंभूतैरपि नृपै
राजभिर्मैन्वादिभिः मृगया पापद्विः न विगीयते निन्द्यते, अपितु क्रियत एव । एवं सत्यपि
हे स्मरसुन्दर, त्वं मां यदत्यजः स तव दयोदयोऽज्ज्वलो धर्मः दयाया उदयेनोत्पत्त्या
उज्ज्वलः शोभमानः । सदयः सन् अयः शुभाशुबहविधिर्यस्य । उपकरिष्यमाणत्वात् । तथा—
दयोऽज्ज्वल इति वा । दयोदयेन सह वर्तमानः । अत एव उज्ज्वल इति वा । मनोचने इवा
विनान्वारणं नास्तीत्यर्थः । स्मरेति भिन्नम् । हे सुन्दर, त्वं स्मर विचारय । वाक्यार्थः
कर्म । नृपैः कियमाणा मृगया धर्मागममर्मपारगैरपि न निन्द्यत इति वा । पारगैः ‘अन्ताल-
न्ताश्च—’ इति डः ॥

१ ‘अथ ‘बहुशैवाल’ इत्यादौ शब्दशेषः तदनुप्राणितः ‘रक्षाशमभुजत्वम्’ इत्युद्गमगतोपदेशा चेदं
कोकनदजगादिव इत्युपेक्षेति संकरः’ इति जीवातुः । २ ‘अश्वोपेक्षाश्चयनुप्रासयोः शब्दाभावेका-
रयोस्तिक्तवणुलबत्संस्थितिः । ‘एकद्रिष्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि । संस्वागिषमसुल्लाप इत्यनुप्रास
इतिः ॥’ इति जीवातुः । ३ ‘अथानुमासकरूपकापलंकारौ । असुलमिति किष्टम्’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ ‘अथ काव्यसिद्धमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अबलस्वकुलाशिनो द्रुपान्निजनीडद्रुमपीडिनः स्वगान् ।

अनवद्यतृणार्दिनो मृगान्मृगयायाय न भूभुजां द्रताम् ॥ १० ॥

अबलेति ॥ मृगया भूभुजां राज्ञामयाय पापाय न भवति । कथमित्यत आह—किंभूतानां भूभुजाम्—अबलं निर्बलं स्वकुलं न तदभ्रन्येवंशीलान्मृगान्मीनान् द्रतां मारयताम् । तथा—निजाः स्त्रिया ये नीडद्रुमा निवासस्थानवृक्षास्तान्पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्मृगान्निजानां द्रताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं तृणं तद् अर्दन्ति पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्मृगान्द्रताम् । 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते मुखदुःखसमन्विताः' इति स्मृतेस्वरुणतृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वधस्तु दोषाय । परं द्रुमनिग्रहो राज्ञां धर्म एवेति भावः । अबलान्बलिनो भक्षयन्तीति मत्स्यानां जातिस्वभावः । अवद्येति 'अवश्यपण्य-' इति साधुः । पञ्चाद्रुमोद्दिष्टत्वरूपो वा । पूर्वलोके मृगयादोषाभावे स्मृतिं प्रमाणमुक्त्वात्र युक्तिमप्यवदत् ॥

यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरसि तत् ।

कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दायवादिषमुक्तवानसि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं नुनुत्सुरिकर्तुमिच्छुरसि । तत्र दृष्टान्तमाह—अंशुमान्मृतमंशुरोहस्य आतपेन कृतं संज्वरं पीडाममृतं जलमभिवृष्यामितो वर्षित्वा यथा नुदतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन प्रतिपादितं प्रियं करिष्यामीति सूच्यते ॥

उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।

करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

उपेति ॥ अवाचितमप्रापितमुपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं शक्नुं तवापि सावैभौमस्यापि न सांप्रतं न दुष्कम् । हि यतः करकल्पम् ईषदसमाप्तः करः जनान्तरं अन्यो जनो माह्वणः, करकल्पं जनान्तरं यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलाच्छोभनाद्विधेर्देवात्स प्रतिग्रहस्त्वया प्रापि प्राप्तः । सर्वं हि शुभाशुभं देवात्प्राप्यते । यदैववशाद्भवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि वीर्यते । यज्ञा विधेर्देवस्य हस्तभूताजनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो राज्ञो दोषाय न । 'अवाचितादृतं प्राणमपि दुष्कृतकर्मणः' इति याज्ञवल्क्यैः ॥

स्वगर्वं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

इति चेन्न न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनाधिपतेस्तव नलस्योपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते किं समर्थेन भूवतेऽपि तु नेति यद्यपि चेन्नि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं

१ 'अवाप्तुयासकाम्यलिङ्गक्रियादीपकाराः' । काव्यश्लिङ्गे 'अबलस्वकुलाशिनः' इत्यादिना विशेष-
वाचारेण परानेगला हेतुरक्तः, अब द्रतामिति क्रियापदत्वात्क्रियादीपकम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अव विन्मप्रतिविम्बनात्वेन दृष्टान्तोपमापरिवृत्तयोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अव काव्यलिङ्गमर्थकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रत्युपकारार्थं अर्तयः कथमस्मोपकरोमीत्युत्कण्ठादराः पीडा वा मां ननु नैव खजन्ति ।
असमर्थमपि प्रेरयन्तीत्यर्थः ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो भ्रातु, किं तूपकर्तुः प्रत्युपकर्तव्यमेवेति विचि-
न्तसीत्याह—

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।

पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥

अचिरादिति ॥ अथवा पश्चान्तरे । यः पुरुषः कथनोपकर्तुरूपकारकस्यात्मौपयिकीमा-
त्मोपायभूतामात्मोपायादायताम् । आत्मोपायसाध्यामिल्यर्थः । एवंभूतामुपक्रियामुपकारमचिरा-
ज्जाटिति आचरेत्कुप्यतु । जीवनस्य सत्त्वरत्यादचिरादित्युक्तम् । इत्थं विधौ सति सा उपक्रिया
पृथुर्मेहती, अथ अथवा अणुः अल्पा वास्तु तिष्ठतु । इह इति विशेषे महत्त्वात्पत्न्यवस्थे
विदुषां शातूनां ग्रहो निर्बन्धो नास्ति । उपकारस्य महत्त्वात् स्वीद्व्यपरिहार एव तात्पर्यम् ।
उपाय एवौपयिकीति विनयादिषु 'उपायाद्व्यस्तत्वं च' इति पाठात्स्वात्वं उक्तिं तदन्तात् 'तत्
आगतः' इत्यणन्तत्वाद्वा जीप् हस्तत्वं च । 'युक्तमौपयिकं लभ्यम्' इत्यनैरः ॥

वचनप्रसङ्गार्थमाह—

भविता न विचारचार चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।

खगवाग्नियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव ॥ १५ ॥

भवितेति ॥ यद्यपि इदं मदीरितं महत्तत्त्वं विचारचार विचारविषये मीमांसासहं चेन्न
भविता भविष्यति । अहं लोकोत्तरमुपकारं करिष्यामीति सत्यमेव, तथापि त्वं मिथ्या चेन्न-
न्यसे, तथापि मदीयं वचः श्रव्यं ध्वनार्हं भवत्येव । विचारचार चेन्न कथं श्रव्यमिलासाद्वा-
यामाह—इयं खगवाक्पक्षिणो वाक् पक्षी मनुष्यवाचा वदतीत्यतोऽपि हेतोर्मेहत्तत्त्वं किं मुदं
सेतोयं न धास्यति करिष्यति, अपितु करिष्यत्येव । इष्टसाधकत्वात् । अपिरेवार्थः । केव-
लुक्वागिव । श्रव्यम् अर्हार्थं 'अचो यत्' इति यत्, 'सार्धभातुकारैर्भातुकयोः' इति गुणः,
'धातोस्त्वनिमित्तस्यैव' इति वान्तादेशः ॥

तदेवाह—

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।

यमवाप्य विदुर्भभूः प्रभुं हसति यामपि शकभर्तुकाम् ॥ १६ ॥

स इति ॥ किल प्रसिद्धौ । स भीमसेनको भूपती राजा जयति सगोत्रकेण वर्तते ।
किंभूतः—अरिसार्थं वैरिसामूहे सार्धकीकृतमन्वर्षकीकृतं नाम स्वसेना येन । विन्ध्यलसा-
हैरिणः (नलन्धे) इति भीमः । 'भीमादयोऽपादाने' इति साधुत्वम् । स कः—विदुर्भभू-
राजभूः यं पतिमवाप्य शकभर्तुकामपीन्द्रपतिकामपि यो दिवं हसति । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः ।
छद्मते तत्पत्निभ्योऽपीति शकलभर्तुका यौ, अहं तु भीमभर्तुकेति हासहेतुः । शक्यते

१ 'अपानुभासो हेतुवाचंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'पुषोदरादित्वं कृत्स्नीयमानं'
स्वपक्षे । ३ 'अत्र केकानुभासोऽवस्तुतप्रसंता वाचंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'कना-
नुभासोपमाचंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

जेतुमिति वा । तस्मात्कोऽपि न विमेतीति । अर्थेन सह वर्तमानं सार्थकम् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सः 'क्षेपादिभाषा' इति कप् । ततश्चिवः । शकमर्तृकाम् 'नपृत्तश्च' इति कैप् ॥

भैम्या लोकोत्तरे गुणोत्कर्षं मिथ्यात्वनिरासार्थं पुराणप्रसिद्धमितिहासं सूचयन्नाह—

दमनादमनाकप्रसेदुपस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।

वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

दमनादिति ॥ हे राजन्, स भीमः दमनादेतज्ज्ञातृत्तपोधनादपेक्षैरदानसमर्थाद् अमनागत्यर्थं प्रसेदुपः प्रसन्नात्तथ्यगिरोऽप्रतारकादेवंभूतात् तनयां वरं कन्यालक्षणमभीप्सितमाप प्राप्तवान् । किंभूताम्—दिष्टः कालः विष्टपं भुवनमनयोश्चितये कालत्रये, भुवनत्रये चानन्यसदृगन्यसदृशो न भवत्येवंभूतः सौन्दर्यौदार्यादिगुणोदयो यस्यास्ताम् । भूतभविष्यद्वर्तमानकाले लोकत्रयेऽपीदृक्सौन्दर्यादिगुणवती कापि नास्तीति भावः । दिष्टस्तेनैव मुनिना दत्तो विष्टपत्रितयेऽनन्यसदृशो गुणोदयो यस्यै तामिति वा । 'कालो दिष्टः' इत्यमरः । दमनात् । 'सहितपिदमः संज्ञानाम्' इति ल्युः । प्रसेदुपः प्र—सदो लिटः 'भाषायां सदवसञ्चुवः' इति कसुः । अनन्यसदृक् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंनञ्कार्वाहः ॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।

उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ १८ ॥

भुवनेति ॥ यतो यस्मात्कारणादसौ भीमतनया भुवनत्रये सुभ्रुवः सुन्दर्यस्तासां कमनीयता यो मदः सौन्दर्येण यो गर्वस्तं तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण दमयन्ती ग्लपयन्ती वामयन्तीवोदियायोत्पन्ना । ततस्तस्मात्कारणात् 'दमयन्ती' इत्यभिधां सार्थकं नाम दधौ वभार । 'भ्रुसुधुभ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि' इति क्युनि साधितस्य भुवनशब्दस्य बाहुलकाद्वाधायां प्रयोगः । 'अणावकर्मकात्—' इति कर्त्रभिप्राये कियाफले यत्परस्मैपदं विहितं तस्यैव 'न पादमि—' इत्यादिना निषेधादणावकर्मकत्वे च तत्रैव चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात्तेन परस्मैपदाप्राप्तेर्निषेधाशङ्काया अभावात्कार्त्त्रभिप्राये वधाप्राप्तं परस्मैपदं भवत्येवेति दमयन्तीत्यत्र दाता युज्यते ॥

श्रियमेव परं धराधिपाहुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ १९ ॥

श्रियमिति ॥ हे राजन्, त्वं तां भैमी श्रियमेव लक्ष्मीमेवावेहि जानीहि । परमं विशेषः—गुणसिन्धोर्गुणसमुदाहराधिपात्पृथ्वीपतेरुदितामुत्पन्नाम् । लक्ष्मी समुद्रादुत्पन्ना, इयं तु गुणसमुद्राद्वा इति विशेषः । अप्रतिदत्ता ज्ञापनं कियते न तु प्रसिद्धस्येत्याह—वा प्रसिद्धी । व्यवधिर्व्यवधानं तस्यां सत्यामपि मृदो महादेवस्तस्य चूडा मौलिः सा निलयः स्थानं यस्याः सा तां विधोश्चन्द्रस्य कलां को न वेद जानाति, अपि तु सर्वोऽपि । ईश्वरस्याप्रत्यक्ष-

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ विदग्धभुवो(पि)श्रुतासातंबन्धोऽपि संवन्धोकेरितिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुप्रासम्बन्धविरालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ व्यवधिश्चन्द्रस्य क्लीत्वे मानानात्तेन तस्यामिति न्यास्यानमसंगतम् ।

खेऽपि तन्मौलिस्थिता चन्द्रकला सर्वोऽपि वेत्ति, तथा व्यवधानेऽपि त्वमपि तां वेत्सीति भावः । इषो लोटि-हेरपित्वाङ्गुणभावे एजादित्वाभावाद् 'एत्येधति-' इति वृष्णभावेन 'आङ्गुणः' । आहृप्रत्ययेऽपि 'ओमाओध' इति पररूपप्रतिरेवेहीत्येव रूपम् ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा विभर्ति यान् ।

पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

चिकुरेति ॥ हे राजन्, ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ते के— सा विदुषी पण्डिता भैमी यांचिकुरप्रकरान् (मूर्धनि) आविभर्ति धारयति आभरणं करोति वा । चामरेण साम्ये सति सर्वोत्कृष्टत्वं कथमित्यत आह—पशुना चमरसंज्ञकेनाप्यपुरस्कृतेन चामरेण तत्तुलनां तेषां केशानां तुलनां साम्यं क इच्छतु । न कोऽपि । चमराणां हीनस्थानधारणात्तत्तुलना नास्ति । अथ च ज्ञात्रा ये मस्तके प्रियन्ते पूज्यन्ते तेषां मूर्खेणाप्यपूजितैनासता सह साम्यं कोऽभिलष्येत् । अतस्तत्केशानां सर्वोत्कर्षता । विदुषीति 'विदेः शतुर्वंसुः' 'उगितश्च' इति ङीप् 'यसोः संप्रसारणम्' । तुलनाम् 'व्यास-' इति युच् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणभावैः ॥

स्वदशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।

जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥

स्वदशोरिति ॥ हे राजन्, मृगाः खुरेण कण्डूयनं कण्डूपनयनं तदेव व्याजस्तस्मात्स्वदशोः स्वनेत्रयोः सान्त्वनामाश्वासनं जनयन्ति कुर्वन्ति । यत्तत्तस्या भैम्या अखर्वेक्षणशोभया विशालनेत्रशोभया जितयोः पराभूतयोः । अत एव भयादिवोदयत्प्रमीलयोर्जीयमानतन्त्रीकयोः । लुप्तोत्प्रेक्षा । यथा केनचिज्जितं भीतमन्यमपि कश्चित्करपरामर्शादिना सान्त्वयति तथा मृगा अपि स्वनेत्रे सान्त्वयन्ति । 'तन्त्री प्रमीला' इत्यमरः । 'खर्वो हस्त्व चामनः' इत्यमरः । उदयदिति 'इ गैतौ' ॥

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।

श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्येतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

अपीति ॥ हे धरापते पृथ्वीपते, दमस्वसुर्भैम्या लोकयुगमपि मातृकुलपितृकुललक्षणं श्रुतिगामितया लोकाकर्णेनविपरधेन जगत्प्रसिद्धत्वेन सुतरां व्यतिभाते । परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा भाष्यत इत्यर्थः । इयं भैमीमातृकुलमिति जगद्विख्यातत्वम् तेन भैमीमातृकुलस्य शोभनं तद्वैमीपितृकुलेनाङ्गीकृतम् । एवं भैमीपितृकुलमिदमिति जगद्विख्यातत्वम् । तेन

१ 'अथ रूपकमाक्षेपशालंकारी । आक्षेपलक्षणं रुद्रदेवोक्तम्-वस्तु प्रसिद्धमिति वदिरुद्रमिति वाच्यं वाचनमाक्षिप्य । अन्वयतथात्वमिदमेव यज मयातस आक्षेपः' इति साहित्यविद्याधरी । 'यथा हरकिरो गतापि कला चन्द्रकलैव तथा भीममभवोदितान्तेषां भीरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अथ भीकलवोर्नृप-मृदौ वाक्पदयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन सामान्यधर्मैवतथा निर्दिष्टौ इति दृष्टान्तालंकारः । 'यथ वाक्पदयोर्विम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मैः शास्त्रैः स दृष्टान्तो निगद्यते' इति लक्षणाद्' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्त्यतिरेकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सामान्योक्तिरपदुतिशालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ कैतवशब्देन कण्डूयनमपदुल्य सान्त्वनारोपादपदवमेदः' इति जीवानुः ।

भैमीपितृकुलस्य शोभनं तद्वैभीमात्कुलेनाज्ञीकृतमिति विनिमयः । भैमीसंबन्धेन पितृकुलव-
न्मात्कुलं मात्कुलवत्पितृकुलं शोभते । सादृश्यं तु तात्पर्यार्थः । तच्च सादृश्यं श्रुतिगामितया
विशेष्यते । तच्च श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यं मात्कुलस्य पितृकुलापेक्षया पितृकुलस्य च मातृ-
कुलापेक्षया ननु दृगाद्यपेक्षया । एवं दृगादीनामपि सजातीयापेक्षयाैव श्रुतिगामित्वलक्षणं साद-
ृश्यमज्ञीकरणीयं ननु लोकयुगाद्यपेक्षया । तथा—दमस्वमुदंशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया
आकर्णदेशविशालत्वेनातितरां विनिमयेन भाते शोभेते इति द्विवचनम् । दक्षिणनयनस्य
श्रुतिगामित्वेन वा शोभा तां वामनयनमज्ञीकरोति । वामनयनस्य च श्रुतिगामित्वेन वा
शोभा तां दक्षिणनयनमज्ञीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः । श्रुतिगामित्वेन दक्षिणं वाममिव वामं
दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यं ज्ञेयम्—दमस्वमुः संबन्धी श्रुतदृष्टाः श्रुताः पुराणादौ,
दृष्टाः कामुचित्सुन्दरीषु । यद्वा—कामुचित्स्त्रीष्वेव श्रुताः कामुचिदृष्टा रमणीगुणाः स्त्रीगुणाः
श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविपर्यत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्त इति बहुवचनम् । पुरा-
णादावन्यस्त्रीषु वा ये श्रुतास्ते कामुचिदृष्टास्ते भैम्यामेव भूयन्त इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगु-
णानां दमस्वमुः संबन्धनां सर्वेषां श्रुतिगामित्वं विद्यते । ततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्वमुः
संबन्धनां यच्छ्रुतिगामितया शोभनं तद्वैभैमीकृतम् । एवं दृष्टानां शोभनं तच्छ्रुतैरज्ञीकृतमि-
त्यत्रापि यथाकथंचिद्विनिमयः । यथा श्रुता भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्ते तथा
दृष्टा अपि भैमीसंबन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्त इत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यम् । श्रुतदृष्टा
अपि सर्वे गुणा भैम्यां विद्यन्त इति भावः । सामुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पथिन्त्यादौ दृष्टानामिति
वा यथाकथंचिज्ज्ञेयम् विस्तरभयाच्च लिख्यते । 'श्रुतिः स्तोत्रे तथात्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि'
इति विद्यः । गानी गम्यादि । आचदयके ताच्छील्ये वा निनिः । 'त्वतलोः-' इति पुंवत् ।
व्यतिपूर्वस्य भातेः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । द्विवचने सवर्णशेषत्वे कृते,
बहुवचने च 'आत्मनेपदेवचनतः' इति आस्यादादेशे शैच्छङ्कू टेरेत्वं सर्वत्र । वचनशेषः ॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।

अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥

नलिनमिति ॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रे पृषतीमञ्जनशलाकामस्पृशती अप्राप्ते अञ्जनानञ्चिते
सती नलिनं कमलं मलिनं खकान्त्या दूषितं विदधाते कुर्वते । किंभूते तदीक्षणे—विवृण्वती
आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती । ऋजुरीत्या विलोकमाने । अञ्जनाञ्चिते अञ्जनपूजिते
राञ्जने सती तदीक्षणे खञ्जनमपि खञ्जरीटमपि रुचिगर्वेण कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्रं विदधाते ।
अवतंसीकृतं कमलं कटाशावलोकनप्रसूतया खकान्त्या मलिनं श्यामं विवृण्वती कुर्वती,
तथा—पृषती हरिणीमस्पृशती नेत्रविषयेऽगणयन्ती एवंविधे भैमीनेत्रे कजलाञ्चिते खञ्जन-
मिति पूर्ववत् । अञ्जनपूजनात्पूर्वं खकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु भैमीनेत्रयोभा-
संभावनापि नास्ति । अञ्जनपूजनान्तरं खञ्जनस्य मञ्चेत्रसदृशे नान्यस्येति गर्वलाद्वहितं कुर्वते

१ शपि विषयान्ते अत्रादेशस्याप्राप्तावा पूर्वं शपो लुक्, ततो कस्यादेशो बोध्यः । २ 'अत्र वचनशेष-
धकियाकारकरीपकसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्के-
यमप्यत्रविषयतुल्ययोगिताभेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यधर्मैः । औपम्यं गम्यते यत्र सा-
मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणाद' इति जीवातुः ।

इत्यर्थे इति वा, रुचि कान्तविषये दर्पेण रहितमिति वा । रुचीति भिन्नं पदम् । खजनों हि शुक्रकृष्णोऽतिसरलोऽतिचम्बलश्च । अतस्तेन साम्यसंभावनायां कञ्जलदानानन्तरं तदधिककान्तित्वात्सोऽपि जित इति भावः । मलिनं खगतं श्यामं गुणं विलोकनवशाद्विदुष्वती प्रकाशयन्ती नलिनं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा, मलिनं श्यामं नलिनं नीलोत्पलं रुचिगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा । सविलासवीक्षणदशायाः पूर्वमेव नीलोत्पलं जितमित्यर्थः । तथा—असंकुचती सती पृथ्वी हरिणीं रुचिगर्वदुर्विधां विदधाते, निर्भिषत्त्ववेलायामपि ताभ्यां हरिणीं जिता किं पुनः कटाक्षविक्षेपवेलायामिति वा । असिन्धुश्चे दुर्विधा च दुर्विधश्चेति 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इति नपुंसके (कशेपे) कवद्भावौ । अज्यतेऽनेनेलजनं तेन पूजिते इत्यनेन लुङन्तस्य 'अज् व्यक्ति (गतिकान्ति) प्रक्षणेपु' इति धातोरर्थानुसारेण इत्योः शिग्धनीलरक्तसितवर्णकान्तिनायत्ययोगः सूचितः । तथाच नलिनादिषु मध्ये क्वचित्कस्यचिद्वृणस्य सत्त्वाद्दुशोस्तु पूर्वोक्तगुणसद्भावात्ताभ्यां नलिनादीनि जितामीति भावः । 'मलिनं वृषिते कृष्णे' इति विश्वः । अश्विते 'अश्वेः पूजायाम्' इतीति 'नाश्वेः पूजायाम्' इति नलोपनिषेधः । अजनानश्विते इति पाठे 'अजि भाति' इति चौरादिकस्याजयतेर्निष्ठा । अजनेन भासिते इत्यर्थः ॥

अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।

लभतेऽधरबिम्बमित्यदः पदमस्या रदनच्छदं वदत् ॥ २४ ॥

अधरमिति ॥ हे राजन्, अस्मा दमयन्त्या रदनच्छदमधरमोष्ठं वददमिदञ्च अधरबिम्ब इत्यदःपदमेतत्पदं । सुवन्तोऽयं शब्द इत्यतो हेतोर्मम्यं समीचीनमन्वयं संबन्धं लभते प्राप्नोति । इतीति किम्—किल यस्माद्विम्बनामकं फलमस्मादोष्ठादधरं हीनम् । बिम्बापेक्षयास्माधिकरफत्वादगृतयुक्तत्वाच्च अधरं बिम्बं बिम्बसंज्ञकं फलं यस्मादधरबिम्ब इति बहुमीहिः, न त्वधर एव बिम्बमिति । अन्यासां तु अधरो बिम्ब इवेति तत्पुरुषः कर्मधारयः । एतस्यास्तु बहुमीहौ अव्यतः सन्देहश्च भण्यत्वम् । भैम्यधरो जितबिम्ब इति भावः ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरस्वनीस्वनीलिम ॥ २५ ॥

हृतेति ॥ इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा प्रापणा दमयन्तीवदनाय भैमीमुखं निर्मातुं हृतसारमिव गृहीतश्रेष्ठभागमिव कृतं मध्ये विलं छिद्रं यस्यैवंभूतं विलोक्यते इदयते । तत्पर्यत

१ 'अत्र छेकानुमासोऽतिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इक्षणयोर्नेतिनमतिनीकरणावसंयन्नेऽपि संयन्नेऽतिशयोक्तिः तथा चासमा न्यव्यतेर्लङ्कारेणालङ्कारश्च' इति जीवातुः । २-३ 'आम्बाम् रदनच्छदे' इति द्विवचनान्तपाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । 'पतो भ्याख्यातम्—रदनच्छदे ओष्ठी वदत् मतिपादयत् । रदनच्छदशब्दस्य नपुंसकत्वम् । वदुक्तं प्रस्तापमार्तपञ्चमिधानकोपे—'गस्तपञ्चछदोऽस्त्रियाम्' इति 'आम्बाम् रदनच्छदे' इति पाठस्तु सर्वथाऽशुद्धः । 'ओष्ठोऽधरो रदच्छदः' इति पुलिङ्गनिर्देशात् इति सुखावधोधा । 'आम्बाम्' इति पाठे रदनच्छदो वददिति तुल्यः पाठः । छदशब्दस्य पुलिङ्गत्वाद् 'वले पयो छदः पुमान्' इति तिलक-न्यायस्यायामभिहितम् । रदनच्छदे वदन् 'यद रवेपे' स्थिरीभवजिति सप्तम्यन्तपाठाङ्गीकारश्च । ४ 'अलोष्ठोष्ठाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीरन्तच्छदस्य बिम्बाधरीकरणसंयन्नेऽपि संयन्नेऽतिशयोक्तिः । पूर्ववदनिः ।' इति जीवातुः ।

इत्यर्थः । कलङ्गेन हतसारत्वमुत्प्रेक्षितम् । किंभूतम्—पुतो गभीरखन्धा निम्नगतं परभाग-
स्थितस्य खस्याकाशस्य नीलिमा येन । कलङ्गो न भवति, किं त्वयमाकाशनीलिमा । भैमी-
मुखं निष्कलङ्कचन्द्रसारत्वमिति भावः । वदनाय 'किंवायोपपदस्य च-' इति चतुर्था ।
खनीति 'शुद्धिकारादक्षिनः' इति वीर्षे ॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्जनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।

अमयत्युचितं विदर्भजानननीराजनवर्धमानकम् ॥ २६ ॥

धृतेति ॥ वामाशया चन्द्रो भ्राम्यति । तत्रोत्प्रेक्षते । विधिर्वद्वा विधुं चन्द्रमुचितं
योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य नीराजनार्थमारार्तिकार्थं वर्धमानकमित्थं वर्धमानकं
शरायं भ्रमयति । किंभूतं विधुम्—पुतं लाञ्छनमेव कलङ्क एव गोमयाञ्जनं गोमयपूजनं
येन । तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अद्वेषण' इति लोके प्रसिद्धं) तेनैव पाण्डुरम् ।
चन्द्रस्तन्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः । गोमयलिप्तेन चूर्णादिचिह्नेन शरावेण दृष्टिदोषनिरा-
सार्थं नीराजना कियत इति लोकाचारः । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः ॥

सुपमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात् ।

अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्जति स्फुटम् ॥ २७ ॥

सुपमेति ॥ कमलस्य शोभाधिका, भैमीवदनस्य वेति सुपमाविषये परमशोभाविषये
परीक्षणे दिव्येन शोभने निखिलं समस्तं पद्मं पद्मजातं तन्मुखाद्भैमीमुखादभाजि पराजयं
प्राप्तम् । यतः—भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनमूर्ध्वं भवनमशापि
नोपजति स्फुटं व्यक्तमेव न त्यजति । स्फुटमुत्प्रेक्षे वा । जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्ग-
लक्षणत्वेनोत्प्रेक्षितम् । स्फुटं विकसितमिति पद्मविशेषणं वा । जलदिव्ये धनुर्धरमुक्तं बाण-
मादाय यावदन्यो धावशागच्छति तावद्यः सलिले निमग्न एव तिष्ठति स विजयते, यस्तु
ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत इति भावः । 'सुपमा परमा शोभा' इत्यमरः । 'सुवि-
निर्दुर्भ्यः-' इति षत्वम् । अभावीति कर्मकर्तारि चिप् 'भञ्जेष चिप्' इति नलोपः ॥

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तन्नुवौ ।

नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥

धनुषी इति ॥ तन्नुवौ भैमीध्रुवौ विश्वजयाय शैलोक्थजयाय रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी

१ 'अभ्योपेक्षात्कारः, अनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कलङ्कापहवत्वेन खनीलिमा-
रोपादपहवभेदः । स च कृतमध्यधिकमित्येतत्पदाधेहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः । उपपेक्षा चेयं इतसा-
रमित्युपप्रेक्षेति संकरः । तथा चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववद्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकं समं
प्यालंकारः । तथा चोक्तम् 'उपमेव विरोन्मज्जमेदा रूपकमिष्यते । समं योग्यतया योगो यदि संभावितः
कश्चिद् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विद्वत्लाञ्छनादेर्नीराजनशरावगोमयत्वादित्येन रूपणा-
त्सावयवरूपकम्' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानमतिशयोक्तिरलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।
'उन्मज्जनक्रियाविमिश्रं भञ्जोपेक्षा' इति जीवातुः ।

नोदिते प्रादुर्भूते न इति काका । 'तु' इति पाठे वितर्के । तथा—तस्या भैम्या उच्चवासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके त्वमि विषये नालीकौ नलिकाप्रेर्यमाणलघुशरी तयोर्विमुक्तिकामयो-
नलिके शराधारनलौ न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या भ्रूनासिकं हृद्वा सर्वोऽपि कामाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः शरशल्ययोः' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुमर्थात्—' इति चतुर्था । कामयोरिति 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णैः' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिह्वा ।

अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृह्यालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, सा भैमी परं केवलं तव सदृशी योग्या । किंभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठन्ति जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयत इति जिह्वा भुजौ यस्याः सा । मृणाला-
दपि कोमलौ गौरौ च तद्भुजौ इत्यर्थः । तथा—करलीलया इत्यविलासेन मित्रं सूर्यं, सुहृदं च जुपन्ते सेवन्ते मित्रजुषि तेषाम् । विकसितवात्सर्ध्रीकाणामपि सरोरुहां कमलानां श्रियो गृह्यालुर्गृहीतुकामा । त्वमपि जलदुर्गस्थवैरिजिह्वाः सत्सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया बलिक्मिया । गृह्यालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् । अपिरन्यच्च इत्यर्थे वा । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्थः', 'बलिहस्ताक्षवः कराः', 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । गृहेष्वौरा-
दिष्यन्तात् 'स्पृष्टिगृहि—' इत्यादिनालुपि 'अयामन्ता—' इत्यादेशे गृह्यालुः । तथोगे 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधाच्छ्रिय इति द्वितीया ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।

विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्यां सुदृशि मुनयनायां स्वाभिविधिं निजामिष्यामि विधि-
त्सुनि कर्तुकामे अहमेव सर्वोत्तमा इमामभिष्याप्य तिष्ठामीति वाक्यं मन्यते । एवं तारुण्य-
मपि । एवंभूते शिशुता च तदुत्तरे शिशुताया वाक्यतः परं तारुण्यं च वयसी न रज्यतः,
अपितु रज्यत एव संतुष्यत एव । बाल्यतारुण्ये तस्यां तिष्ठत इत्यर्थः । वयःसंधौ वर्तमाना
इति यावत् । किंभूते वयसी—विधिना ब्रह्मणा उदरे वर्तमानया रोमरेखया प्रविभज्य
समं विभागं कृत्वा कृतसीम्नी कृतमर्यादे अपि । एवंविधे विभज्य न रज्यतः, किं तर्हि
संबलिते एवानुरागं भजत इति वा । बाल्यं वर्तते, रोमरेखोद्भवेन च तारुण्यं प्राप्तमित्युभे
संबलिते एव तिष्ठतः । रम्यत्वादाल्यं त्यक्तुं न शक्नोति, तारुण्यं, चागन्तुमिच्छतीति भावः ।
विधिना शास्त्रोक्तमार्गेण रेखया कृतसीम्नपि सस्याधिकायां भुवि मरीयेयं मरीयेयमिति
कौचिद्वैदेते ॥

१ 'अत्र सुबोः कार्यकल्पेन रूपणाय तथा नासिकायां नलिकात्वेन संभावनात् कुर्यात्प्रेक्षाकारं'
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समक्षपालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अशोक'
मिमिचा विशेषोक्तिरलंकारः । तथा च काव्यप्रकाशः—'विशेषोक्तिरलंकारेषु कारणेषु फलवचनः' ।
अत्र च रोमरेखया विधिनापि कृतसीमालंकरणे सत्यपि प्रविभागसिद्धिः कार्यं मोक्षम् । अत्र वयसमि-
विधिविधानेच्छा निमित्तमुक्तम् इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतवचोविशेषसाम्यात्प्रस्तुतवि-
वादप्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

अपि तद्वपुषि प्रसर्पंतोर्गमिते कान्तिशरैरगाधताम् ।

सरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचाबुभौ ॥ ३१ ॥

अपीति ॥ उभौ कुचौ स्तनौ तद्वपुषि प्रसर्पतोः प्लवमानयोः कीडतोर्द्वयोः सरयौवनयोः कामतारण्ययोः प्लवकुम्भौ प्लवनायै कुम्भौ तरणकुम्भौ भवतः । खलु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूते तद्वपुषि—कान्तिशरैः कान्तिप्रवाहैरगाधतामतलस्पर्शत्वं गमिते प्रापितेऽपि । अगाधे ह्युदके कीडानुविता, तत्रापि कीडतोरिति शोतनार्थमपिशब्दः । पूर्वापेक्षया अपिः, अन्यथा इत्यर्थे वा । अगाधे ह्युदके कीडतोर्द्वयोर्षट्द्वयेन भाष्यम् । यद्यपि द्विवचनेनैव द्वयोः, उभौ इति च सम्भवते तथापि सदृशहवासित्वपरस्परमिलितत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन्प्रभाशरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥

कलस इति ॥ न्यायशास्त्रे समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति यत्समवेतमेव कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं, यथा सूरिपण्डो घटस्य । तत्र पूर्वश्लोके कुम्भत्वारोपणेन तदुभयसाम्यमसहमासः कविः प्रमाणगुणधिकत्वप्रतिपादनेन तयोस्तृकृततामारोपयितुं हंसमुखेनापूर्वामुक्तिमिति प्रणीतवान् । असंभाव्यवस्तुदर्शने परसंमतिप्रश्ने किमुशब्दः । हे राजन्, चक्रभ्रमं करोत्येवंशीलव्यक्रभ्रमकारी तस्य भावव्यक्रभ्रमकारिता तद्वपुषो गुणः स्वभावः (यः) कलसे घटे दृश्यते स निजस्य स्वस्य घटस्य हेतुर्निमित्तकारणं दण्डस्तास्माज्जातः किमु । समवायिकारणगुणः कार्ये गुणमारभते न निमित्तगुणः । अत्र तु निमित्तगुणः कार्ये गुणमारभत इति असंभाव्यमेतत्त्वया कुत्रचिदुच्यमिति प्रश्नार्थः किमु । मया तु दृष्टः । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—यद्यस्मात्स कलसस्तस्या भैम्या उच्चकुचौ भवन्नुच्चस्तनौ अप्रपद्यमानः प्रभाशरेण वीतिसमूहेन चक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रममर्थादुद्वेष्टे करोति । सुन्दरवस्तुदर्शनेन दृष्टेर्भ्रमणं भवति । सूर्याद्यालोकालोकनवत् । अथ च स तदुच्चकुचौ भवन्वीतिसमूहेन चकस्य राष्ट्रस्य, लोकसमूहस्य वा भ्रमं मदजनितं मोहमातनोति । सर्वोऽपि स्तनकान्तिदर्शनेन कामान्धो भवतीति भावः । अथ च कान्तिप्रवाहे चक्रवाकप्रान्तिमातनोति । (कान्ति) प्रवाहे चक्रवाका भवन्ति (भ्रमन्ति) अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रभ्रमकारितागुणो घटे विद्यते । तुल्यत्वेन कान्तिमत्त्वेन च तत्कुचौ घटचक्रवाकतुल्याविति भावः । निजः सहजश्चासौ हेतुश्च । समवायिकारणमिति यावत् । तादृशो न भवतीति अनिजहेतुर्निमित्तकारणं तादृशादण्डाज्जातः किमु इत्युत्प्रेक्षा, आक्षेपो वा । दण्डगुणः कलसे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्या शब्दच्छलेन हेतुमाह—स इति । यद् यस्मादिति वा । इति यथा-

१ 'अत्र कुचयोः कुम्भत्वसंभावनेनोत्प्रेक्षाशङ्करो, न रूपकम् । तथा च काश्यपप्रकाशः—'संभाव्यमभ्युत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत् । खलुशब्द उत्प्रेक्षान्यजकः, अतिसंयोजितिरिति वा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कुचयोः सरयौवनप्लवनकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरीकृत्यं कुचयोश्चातिवृद्धिर्नान्यत इत्यलंकारेण वस्तुचर्चः' इति जीवातुः ।

मतिं व्याख्येयम् । 'यस्यो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाग्रयोः । प्रामाजले कुलालस्य भाण्डे राट्राक्षयोरपि' इति विद्मः ॥

भजते खलु पण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितवह्मर्गहणः ।

अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

भजत इति ॥ खलुत्प्रेक्षे । दमस्वसुः चिकुरैः केशैर्निर्मिता कृता वह्मर्गहणा पिच्छ-
भारतिरस्कारो यस्य स शिखी मयूरः पण्मुखं कार्तिकेयं भजते सेवते । प्रसजत एतदु-
क्तम् । तथा दमस्वसुः कुचशोभया स्तनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराट् करिणां राजा
ऐरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । मैत्र्याः केशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवाराधनेन प्राप्तु-
कामौ वैरनिर्घातनार्थं वा तौ भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्यमधिकं भजते ।
चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुलं सूचित्वा पण्मुखपदप्रयोगेण पण्मुखत्वात्स्कन्दस्य केशसंभा-
वनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाभरणं युक्तम् । 'जृमि जमि माप्रविनामे' जम्भते
माप्रविनामं करोतीति जम्भस्तद्रिपुर्जम्भादधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या माप्रविनामका-
रिणी कुचशोभा जम्भतुल्येति हेतोस्तदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुटदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ हे राजन्, दमस्वसुर्मैत्र्या उदरं मुष्टिना कृतम् । विधिनेत्यर्थात् । किंभू-
तेन मुष्टिना—नतो नमो मन्त्रो यस्यैवंविधं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तथा तथा स्फुटाग्रक-
टीमवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठस्थानं यस्य तेन । किंभूतमुदरम्—चतसृणामङ्गुलीनां मध्याभिर्गतास्त्रिभ्यो
बलवस्तामिभ्राजते तच्छीलम् । पृष्ठमध्ये निम्नत्वमङ्गुलिनिवेशात् । उदरे त्रिवलियुक्तत्वं चतु-
रङ्गुलिधारणात् । चतसृणां त्रीण्येवान्तराणि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'तापुष्पस्य'—इत्यत्र ॥

प्रकारान्तरेणोदरमेव वर्णयति—

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ ३५ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुकी दमस्वसुर्दरं मुष्टिना इत्यस्या परिमाति व्यवच्छिन्नमिति ।
किमु उत्प्रेक्षे । यद्यस्मात्तदुदरं सहेमकाञ्चिभिः सुवर्णमेखलासहितभिर्वलिभिः कृत्वा पृता-

१ 'अनुमानालंकारः, स तदुचकुचौ भवन्ति रूपकम् । कुचकलसदृशं चक्रवाकमन्तितमना-
ङ्गान्तिमानम्बलंकारो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ समवायिकारचतुर्णां रूपादयः कार्ये
संक्रामन्ति, न निमित्तगुणा इति तार्किकसमये स्थिते गुण इति चक्रवर्ग इति चोभयवापि वाच्यपटीय-
मानयोरेवोदाहणमसाम्यं एव । स तदुचकुचौ भवन् इति कुचकलसमयोरमेव शरीरयोस्तदुचानि तदुच-
कलप्रमाणाकृत्यामिमिच्छा कुचात्मनि कलस्य कार्ये चक्रवर्गकारितालक्षणनिमित्तकारणगुणसंक्रामक-
त्वेनेति संक्षेपः । तार्किकसमये विरोधादिरोधानासौऽलंकारः इति कैविलुक्, तदलन्ताद्वतपरमार्थका-
रपारङ्गानः शृण्वन्तु' इति जीवातुः । २ 'अथोपेक्षा दीपकं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ स्थित्वैरावतयोः पण्मुखजम्भारिभवमस्य विदवर्हजितकुम्भपदाभैरेतुकावाचक्युक्ते काम्यलिङ्गे
तदसंनन्देऽपि संनन्दभाविधानादतिशयोक्तिश्च' इति जीवातुः । ३ 'अथ काम्यलिङ्गरूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षा' इति जीवातुः ।

स्तस्य मुष्टेभ्यस्तस्य अङ्गुलयो येन एवंविधमिव भाति । तिस्रो वलयश्चतुर्धा हेमकाशी । चत-
स्रोऽङ्गुलस्तस्य मुष्टेरिलयैः । को व्रज्या । अपिरेवार्थः । व्रज्यैवेत्यर्थः ॥

पृथुवर्तुलतन्त्रितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।

विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥

पृथिवति ॥ विधिर्व्रज्या मान्मथं कामसंभन्विनं रथं निर्मित्सति निमातुमिच्छति ।
किमु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूतो विधिः—मिहिरः सूर्यस्तस्य स्यन्दनो रथस्तस्य शिल्पं निर्माणं
तस्य शिक्षयाभ्यासेन पृथुं महान्तं वर्तुलं तस्या भैम्या नितम्बं करोतीति कृत् । किंभूतं
रथम्—एककेनासहायेन चक्रेण चरति एवंशीलम् । सूर्यरथैकचक्रनिर्माणभ्यासेन व्रज्या
भैमीनितम्बः कृतः स कामरथत्वेनोत्प्रेक्षितः । नितम्बदर्शनान्मदनप्रादुर्भावो भवतीति
भाषः । निर्मित्सति । माङ्गः 'सनि नीमा—' इत्यादिना अत्र इस् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ॥

तरुमूरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।

तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥

तरुमिति ॥ हे राजन्, सुन्दरी भैमी परिणाहिना विशालेनोरुयुगेनोरुद्वयेन तर्ह
वृक्षरूपा रम्भा कदली परं केवलं जिष्णुर्जयनशीलेति किमु किं वक्तव्यम् । अपि त्वेवं न
वाच्यम् । किंतु तरुणीमपि तां रम्भामप्सरोविशेषमपि जिष्णुरेव । किंभूताम्—धनदाप-
त्यस्य कुबेरपुत्रस्य नलकूबरस्य तपसः फलं स्तनी यस्याः । यदर्थं नलकूबरेण तपः कृतं तां
रम्भाम् । कदलीमप्युरुयुगेन जितवतीत्यर्थः । इमेन द्वयं जितम् । 'परिणाहो विशालता'
इत्यमरः । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः । 'न लोका—' इति निषेधात्तरुमिति द्वितीया ।
सुन्दरी । गौरादित्वाङ्गोपै ॥

जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।

ध्रुवमेत्य रुतः सहस्रकीकुरुतस्ते विधिपत्रदंपती ॥ ३८ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे कमले रवेः सूर्यस्य सेवयेवैतस्या भैम्याः पदतां चरणत्वं
पदमुत्तमस्थानं, व्याजं चावापतुः प्रापतुस्त्वि । ध्रुवमुत्प्रेक्षते । विधिपत्रदंपती व्रज्याहनपक्षि-
जायापती हंसस्त्रीपुंसौ कर्तारौ ते जलजे कमणी एत्यागल्य रुतः शब्दाद् ध्रुवं निश्चयेन
सहस्रकीकुरुतः हंससहिते कुरुतः । हंसरवतुल्याच्छिजितादेते सहसे इत्यनुमीयत इत्यर्थः ।
हंसकः पादकटकस्तसहिते नूपुरयुक्ते कुरुतः । विधिहंसमिधुनमेतन्नूपुरत्वेन परिणतमि-
त्यर्थः । रविसेवया पद्मयोर्भैमीपदत्वप्राप्तिः । विधिसेवया हंसानामेतच्चरणस्थानप्राप्तिरित्यर्थः ।
विधिपत्रदंपती ये पद्ये एव्य रुतः शब्दं कुरुतः । 'ह शब्दे' । तथा सहसे कुरुत इति वा ।
कमलस्य हंससंयोगो युक्तः । भैमीपदयोः पद्मादप्युत्कृष्टत्वाद्धंसरवसमानशिञ्जितयोगाच्चैव-
मुत्प्रेक्षा । सुन्दरतरे सुकुमारं च सज्जता व्रज्या स्त्रीयहंसमिधुनमेव तद्वपुषात्वेन कल्पितम्,

१ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमा चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षयोर्हेतुहेतुमज्जतयोरप्राप्ति-
भावनेन सजातीयः संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षाचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्रोत्प्रेक्षाचालंकारः । रम्भाशब्दः फलितः फलशब्दोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

तादृशस्थान्यस्य भूषणस्याभावादिति च ध्वनिः । 'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । पक्षे 'शेषा-
दिनाया' इति कप्, तत्तद्धितः । कृत इति पक्षे संज्ञादिः ॥

श्रितपुण्यसरः सरित्कथं न समाधिदक्षपिताखिलक्षपम् ।

जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनास्रि जन्मनि ॥ ३९ ॥

श्रितेति ॥ जलजं कमलं दमयन्ती (न्याः) पद्मेव चरण एव नाम यस्यैवंभूते
जन्मनि जन्मान्तरे मञ्जुलां रम्यां गतिं गमनं पुण्यलोकप्राप्तिरूपां दशां च कथं न एतु
आप्नोतु । किमृतम्—श्रितानि पुण्यानि श्रेयस्कारीणि सरांसि, श्रेयस्कारिण्यो नष्टाश्च येन
तत् । तथा—समाधिना मुकुलीभावेन सम्यगाधिना क्षपिता अतिबाहिता अखिलाः क्षपा
रात्रयो येन । अन्योऽपि सेवितपुण्यतीर्थः समाधिना योगज्ञेनातिबाहितसमस्ताराजिजन्मा-
न्तर उत्तमां दशां प्राप्नोति तद्वद्देवीपदप्राप्तिर्जलमस्य ॥

एतादृशी सा कथं त्वया ज्ञातेत्यत आह—

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मकृतनैकनीवृता ।

अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदस्तत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

सरसीरिति ॥ सरसीः सरांसि परिशीलितुमवगाहितुं गमेर्घातोः कर्मकृता गतिविष-
यीकृता नैका अनेका नीवृता देशा येन एवंविधेन मया सा भैमी दृशोरतिथित्वं दृग्गोचर-
त्वमनायि आनीता । दृष्टेत्यर्थः । किमृता—सदसत्तोरस्ति नास्तीति संशयस्तस्य गोचरो
विषय उदरं यस्याः सा । अत्यन्तं कुशोदरीति भावः । एतेन कापि देशे तादृशी न दृष्टेति
भावः । 'नीवृत्तनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । सरसीः । गौरादित्वान्जीप् । शीलेर्भावादिका-
त्तुमुन् । नीवृत् 'नहिवृत्ति-' इति षीर्थः । गोचरोदरी 'नासिकोदर-' इति ङीप् ॥

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामहम् ।

कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥

अवेति ॥ हे राजन्, अहमित्यचिन्तयं विचारितवानसि । किं कृत्वा—दिवोऽपि
स्वर्लोकाद्यापि यौवतैः स्त्रीसमूहैः सह नाधीतवतीं नाध्ययनकर्त्राभिमां भैमीमवधृत्य नि-
श्चित्य । सहशैः सह पठ्यते किल । इतीति किम्—विधातुर्ब्रह्मण आशये मनस्यस्या भैम्याः
कतमस्तु को वा पतिर्विद्यते इति । विधात्रा सुरमुन्दरीभ्योऽपि सुन्दर्या भैम्या योग्यः को
भर्ता विनिर्भूत इति चिन्तितवानित्यर्थः । यौवतैरेति युवतिशब्दात्सामूहिके भिक्षादित्वादपि
'भस्याडे-' इति प्रातः पुंवद्भावे भिक्षादौ युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात् भवति । नसहाधीत-

१ 'अथ हंसशब्दवाच्यातया सिञ्जितसंनवाचैर्बभूवोमेका' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ
समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवीजो गुणः । मनुजम् 'अपेक्ष प्रीतिरिति ।
सहृदयेन वक्रोक्तिर्वीचितकारेण चैव पर्यायकताप्रकारः कथ्यते' इति साहित्यविद्याधरी । ४ इदं
च कुरवमुसारणेोक्तम् । भाष्यमते तु 'भिक्षादित्यु युवतिग्रहणानपेक्षं पुंवद्भावेन सिद्धवाच्यत्व-
विधी' इति कार्तिकमाध्वरीत्या युवतिग्रहणस्य भिक्षादिगणे प्रत्ययस्यानाङ्गीकारे यौवनेति स्वस्मापठेः ।
तस्माच्छब्दप्रयोगेन युवतीशब्दाद् 'भनुदाशदिरेज्' इत्यपि 'भस्याडे' वञ्चिते' इति पुंवद्भावेन यौवनेति
साधनीयम् ।

कवीमिति 'मुष्णुपा' इत्यनेन समासः । कृतम् इति 'कतरकृतमो जातिपरिप्रभे' इति वचनसामर्थ्यात्स्वायेंऽपि उतमैच् ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।

युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

अन्विति ॥ इममस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पतिं निरूपयन् अयं वा योग्यः, अयं योग्य इति विचारयन्नपि अथ पश्चात्सर्वेष्वपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षतामयोग्यरूपत्वं व्यपनेतुं निराकर्तुमक्षमोऽसमर्थः सद्यं त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीरूपानुरूपत्वबुद्धिः निःसर्जनं निश्चयं न्यवेशयं निवेशितवान् । अथ पश्चात्त्वयीति वा । त्वत्तोऽन्यस्त्वयोग्यः कोऽपि तरुणो न विद्यत इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम् ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविवोधनस्य मे ।

चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारुढवती शुचिसिता ॥ ४३ ॥

अनयेति ॥ चिरं चिरकालमवलोकितापि शुचिसिता रम्यहास्या सा भैमी अद्य मे स्मृतिं स्मृतिपथमारुढवती प्राप्ता । किंभूतस्य मे—तवानया दृश्यमानया रूपसीमया लावण्यमयादया कृतं जनितं संस्कारविवोधनं पूर्वाहितभावनाख्यसंस्कारसमुद्बोधो यस्य । तद्रूपयोग्यत्वात्त्वद्रूपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः । सद्यश्चदर्शने हि स्मृतिर्भवति 'सद्यश्चादृष्टचिन्तायाः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति । रूपसीमयेति 'डाबुभाम्भ्याम्—' इति डापि तृतीया ॥

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।

तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ किलेति संभावनायाम् । हे वीर हे शूर, किल दमयन्त्याः किलकिञ्चितं शृङ्गारचोष्टाविशेषः त्वयि परं केवलं विराजते विशेषेण शोभते । वीरस्यैव शृङ्गारित्वं युज्यते, वीरानुरागिण्यथ स्त्रिय इति सूचनार्थं वीरेति पदम् । अर्थान्तरन्यासं दृष्टान्तत्वेनाह—मणिहारावलेमुष्णहारसमूहस्य रामणीयकं सौन्दर्यं तरुणीस्तने तरुण्या एव कुचे शोभते, न तु वृद्धयोपितः । 'कोषाशुहृषंभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम्' इत्यालंकारिकाः । रामणीयकं कामनीयकवैत् ॥

पुनरुक्तकण्ठार्थमाह—

तव रूपमिदं तथा विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।

इयमृद्धधना वृथावनी खवनी संप्रवदतिपकापि का ॥ ४५ ॥

तवेति ॥ हे राजन्, तव इदं दृश्यमानमनुपमं रूपं तथा भैम्या विना विफलं निरर्थकम् । कस्य किमिव—अवकेशिनी वन्यवृक्षस्य विफलं फलरहितं पुष्पमिव, तथा न शोभते । अथवा—अवकेशिनी मुण्डितमुण्डस्य शिरसि धार्यमाणं पुष्पं तथा विफलम् । तथा विना न

१ 'अथ प्रतीकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सममलंकारः' । तथा च काव्यप्रकाशः—'समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कथितः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ स्मरणमलंकारः' । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे—'यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्तद्वशे स्थितिः । स्मरणम्' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ प्रतिवस्तूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ द्वारकिकिञ्चित्वयोरुपमानोपमेययोर्बोध्यने विभक्तिविभक्त्या स्तननूपयोः समानधर्मत्वोक्तदृष्टान्तार्थकारः' इति जीवातुः ।

केवलं रूपं विफलं, किं च (तु) — कृद्धना पूर्णघना इयमवनी पृथ्व्यपि वृथा व्यर्थैव । तथा — संप्रवदन्तः कूजन्तः पिक्काः कोकिल्य यस्यां सा स्ववन्यपि स्ववमारोपिता विलासवाटिकापि का । न कापि । भैमीप्राप्त्यभावे सर्वमेतत्तिरर्थकमिलयर्थः । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । वनी इति गौरादित्वान्गीप् । अव्यक्ताक्त्वात्संप्रवददित्यत्र वदेः शता ॥

अहमेवैतद्रूपयोग्यस्तर्ह्यसुलभा कथमित्यत आह —

अनया सुरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।

घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अनयेति ॥ यतः सुरैर्देवैरपि काम्यमानयाभिलष्यमाणवानया भैम्या सह योगः संबन्धस्तु त्वया न सुलभः सुप्रापः । तत्र युक्तिमाह — कः केनेव । अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसंवृतया मेघच्छन्नया निशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषा वीक्ष्या सह संबन्धः कुमुदेनेव न सुप्रापो न प्राप्स्यते, परंतु दुःखेन मनुष्यायेन सा प्राप्या । तत्र गत्वा त्वय्येव तस्या अनुरागमुत्पाद्य त्वामेव यथा भजेत्तथा करिष्यामीति भावः । यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबन्धकतया कुमुदेन चन्द्रज्योत्स्ना दुष्प्रापापि वायुना दैवान्मेघनिराकरणे प्राप्यते तथेत्यर्थः । सुलभः । खलर्थत्वेन षष्ठीनिषेधात्त्वयेति तृतीया ॥

व्यञ्जितमर्थं व्यक्तीकुर्वन्निगमयति —

तदहं विदधे तथातथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।

हृदये निहितस्तथा भवानपि मेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् योग्यस्य सान्तरायत्वात्कारणादहं दमयन्त्याः सविधे समीपे तव स्तवं स्तुतिं तथातथा तेन तेन प्रकारेण विदधे करिष्यामि तथा भैम्या हृदये मनसि निहितोऽवहृतो भवान्वया येन प्रकारेणेन्द्रेणापि नापनीयते दूरीक्रियते, किंपुनर्मनुष्येण । इन्द्रादेरप्यधिकतया त्वं वर्णनीयः । विदधे, अपनीयते इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः । विदधे, आशंसायां भूतवद्वा ॥

जनौचित्यं परिहरति —

तव संमतिमेव केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।

ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

तवेति ॥ इदं दमयन्तीयोजनं तवानुमतं नवेति केवलां संमतिमनुमतिमधिगन्तुमेव शान्तुमेव, प्राप्तुमित्यर्थः । इदं निवेदितं विज्ञप्तिं धिक् । हि यतः साधवो महान्तो निजोपयोगितां निजोपकारितां फलेन फलनिष्पत्त्या ब्रुवते, न तु कण्ठेन कण्ठस्थेन वचनेन । तव केवलां संमतिमेवाधिगन्तुं शान्तुमेवेदं निवेदितं मम वचनं तथापि निन्द्यम् । ममोपकारो न कर्तव्यः

१ 'अत्र लेकानुप्राप्तोऽलंकारः । अर्धालंकारास्तु विनोक्तिदीपकोपमालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हि विम्बप्रतिविम्बभावैर्नोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र तत्संबन्ध-दोर्लभ्यस्यामरकामनापदार्थहेतुवत्वात्साध्यलिङ्गभेदः । तत्साधेया चैवमुपमेति संकरः' इति जीवानुः । ४ 'अभातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति केनापि नोच्यत इति वा । भवत्संमतिं ज्ञातुमेवेदं वचनं यदि संमतिं भवत्कर्तृकमात्मसं-
मानं प्राप्तं चेद्वचनं तर्हि धिक् निन्दमेव । यतः—साधवो न ह्येतादृशा भवन्तीति वा ॥

तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।

अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपात्यक्षिश्रेष्ठात्, चन्द्राबाभ्युदितं निर्गतमिदं पूर्वाकं विशदं
प्रथमकं धवलं च वचोऽलक्षणममृतं परिपीय सादरमाकर्ण्य पीत्वा चातितृप्ततयातिहृष्टत्वेन सितं
चेतं स्मितं तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव विनिर्ममे चकार । येतस्य चेत एवोद्गारो भवतीति
सितपदम् । अभ्योऽभ्यतितृप्तोऽजीर्णभयादुद्गारं करोति, सोऽप्यपक्त्वास्मितो भवति । साधवः
स्मितनाथिनः । भैमीप्राप्तिसंभावनाजातहर्षाद्वा स्मितम् । उद्गार इति 'उन्मोर्मेः' इति पञ्च ॥

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैपथः ।

मृदु तस्य मुदेऽकिरद्विरः प्रियवादासुतकूपकण्ठजाः ॥ ५० ॥

परीति ॥ नैपथो नलस्य हंसस्य मुदे हर्षाय गिरो वाचो मृदु कोमलं यथा तथाऽकिर-
दुवाच । किं कृत्वा—भुजाग्रे बाहुग्रान्ते जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन कोकनदेन रकोत्पलेन । करे-
णेल्यर्थः । पतगं परिमृज्य संस्पृश्य । किंभूता गिरः—प्रियवादासुतं स्तुतिवचोऽलक्षणममृतं
तस्य कूपः, आकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठस्तस्माच्चाताः । मण्डलं सरसं च वच उवाचेति
भावः । मृदु परिमृज्येति वा ॥

न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।

त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति ॥ हे हंस, तव आकृतिः स्वरूपं तुल्यत इति तुला उपमेयं तलक्षणे विषये न ।
उपमानाभावात्, किं तूपमानमेव । तुल्यतेऽनयेति तुला उपमानं तस्य विषये लक्ष्ये उपमेय-
मध्ये न तिष्ठति, किं तूपमानमेवेति वा । तथा—ते सुशीलता सुखभावत्वं सुवृत्तत्वं वा
वचोवर्त्मनि न वागोचरो न, वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—आकृतौ गुणा इति 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति सामुद्रकशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रया नियमना, संग्रह इति
यावत् । सा त्वदुदाहरणा त्वमेवोदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः । अन्यथा सा निर्विषया स्यादिति
भावः । 'तवाकृतिं गुणाश्च दृष्ट्वा सामुद्रिकशास्त्रकारैः 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तम् ।
उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्त्वमित्यर्थः' इति वा । तुलेति कर्मणि करणे च 'धनयै कविधानम्'
इति कः । श्वन्तत्वासुलनेति यद्यपि भवितव्यम् । तथापि 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निर्देशात्क-

१ 'अत्राभ्यान्तरण्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षाऽलंकारः । तत्र
वचोमृतमिति रूपकम् । तदुत्प्रेक्षाया निमित्तम् । अत्राभ्यान्तरणीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समा-
सोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्थानियरणेन विष-
यस्थः कोकनदस्यैवोपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । 'विषयस्थानुपादानाद्विषयसुपनिबन्धते । यत्र सातिश-
योक्तिः स्वात्मविशेषोक्तिरिति मता ।' इति लक्षणात् । सा च प्राणिकोकनदयोरभेदोक्तिरभेदरूपा, तस्याः
प्रियवादासुतकूपकण्ठेति रूपकसंस्पृष्टिः' इति जीवातुः ।

प्रत्ययः । सामुद्रकेति समुद्रेण प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि स्वार्थे कन् ।
'सामुद्रिक' इति पाठेऽप्यन्तादस्त्यर्थे 'अत इतिठनौ' इति ठेन् ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।

न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥

नेति ॥ ननु संबोधने । तावकी तथैवं तनुः परं केवलं सुवर्णमयी हेमविकारो न, किंतु
तावकी वागपि वाग्यपि तथा किं सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्यां सा । किं प्रश्ने । वाक्पटुत्वं,
शरीरसौन्दर्यं च त्वय्येवेति सूचितम् । नु संबोधने । न इति पृथक् । वागपि तथा न किम्,
अपितु तथैवेति वा । अन्यथा तत्र पक्षपातिता पक्षाभ्यां पतति गच्छत्येवंश्रीलः पक्षपाती
तस्य भावस्तत्तानवलम्बे निरालम्बे पथि अन्तरिक्षमार्गे परं केवलं, न किंतु सा पक्षपातिता
स्ववर्णान्तःपातित्वमनुकूलवर्तित्वमनवलम्बे निर्गतिके मादृशे मत्सदृशे किमु किमेति वा ।
निरालम्बनस्य गम त्वमेवालम्बनमिति भावः ॥

भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।

धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

भृशेति ॥ हे हंस, मया भवान्मरुदासुरासादि प्राप्तः । किंभूतेन—भृशतापमतिशयित-
कामज्वरं विभतीति । किंभूतो मरुत्—तुषारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठो भागो विद्यतेऽस्मिन् ।
उपरतस्य शीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भवत्संगत्या ममेत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेनाह—
धनिनां धनवतामितर एतद्विलक्षणो नीचो द्रव्यरूपो वा संनिधिः सम्बन्धिः । सतां विदुषां
पुनर्गुणवतां संनिधिः समागम एव संनिधिः सम्बन्ध संनिधिर्न त्वम्यः । निधिप्राप्त्या
धनिकानां यथा हर्षस्तथा गुणिजमसंनिधिवारिनां हर्षः । सन्निति पृथग्वा । इतरस्त्वम्य-
नीचयोः' इत्यमरः ॥

शततः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौपधिर्मम ।

अमुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतामवैमि ताम् ॥ ५४ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगतो मोहे मूर्च्छांप्रापणे बन्धीकरणे च महौपधिरुतमौपधिः संमोहिनी
विशेष्यार्थः । सा भैमी शतशः शतादृहुभ्योऽनेकवारं वा गम श्रुतिमागतैव । अनेकवारं
मयाकर्णितैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यकथनेन तु पुनरहं तां भैमीं
स्वदृशैव स्वनेत्रैवाधिगतां दृष्टामवैमि जाने । यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टे-
वेत्यतिमिज्जतया लौकिकयुक्तिः । गम बहुवारमाकर्ण्यते तत्कदाचिदुच्यतेऽपि । शतश इति
बह्वर्थकारकत्वाच्छेन् ॥

१. प्यन्तादिति पाठ आसीत् । २. 'अशोचरवाक्पापंश्च पूर्ववाक्यापैर्हेतुकत्वात् कान्यलिङ्गमलंकारः'
इति जीवानुः । 'अवातिशयोक्तिरलंकारः कान्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र
श्लेषोत्प्रेक्षा लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति शब्दशेषः ।
एतौ पथि मादृशेऽपि पक्षपातिरे इति समासोपसंसृष्टिः । तथा चोपमा व्यञ्जते' इति जीवानुः ।
४. 'अत्र रूपपापान्तरन्यासालंकारी । अर्थान्तरप्रतीतिरनु रूपकं नैव । तेन समासोक्तिपुद्गिन-कापो' इति
साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । ५. 'अत्र रूपकमाविकालंकारी । तथा चोक्तं
काव्यप्रकाशे—'प्रत्यक्षा इव यद्भावाः कियन्ते भूतमाविनः । तद्भाषिकम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेत्रादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।

सविधेऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

अखिलमिति ॥ नौ तुल्ययोगार्थौ । सुहृदा मित्रेण च स्वहृदा स्वमनसा चाखिलं समस्तं चस्त्वनाविलमसंहिम्बम्, अविपर्यस्तं च आगमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंहिम्बं यथा भवति तथा वा जानतां विदुषां स्नातृणामक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं सुखालंकरणमेव न त्वन्यत्तयोः प्रयोजनम् । यतः किंभूते अक्षिणी—सविधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तु-
ग्राहके । यत्रेन्द्रियं स्वगतं कञ्जलारक्तवादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तदूरस्थं कथं पृथीयात् । अस्मीप्सादिति भावः । अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः । मित्रस्य प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी विदुषामलंकरणमात्रं न, किंत्वलंकृतिरेव वद कथय इति वा । सुहृदा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम् । सुहृदेति 'सुहृदुर्हृदौ—' इति साधुः । नसूक्ष्मेति नष्टमासः । सूक्ष्मसाक्षिणी नेति केचित् । 'मात्रं कालार्थेऽवधारणे' । अत्रावधारणे मात्रशब्दः ॥

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधने भवेत्स्वग धारया धिनर्घैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अमितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्राघुणकीकृतातिथीकृता श्राविता तस्या भैम्याः कथा मम मदनानलस्य कामाग्रेबोधने दीपने धारया अमिसंशुक्षणे समर्था ऋग्भवे-
ज्जवति । तथा यथामिदीप्यते तथा तत्कथा मम मदनमिदीप्यते । किंभूता तत्कथा—
अमितमनुपमं, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृततुल्येत्यर्थः । अतो धैर्यधारिणो नत्सदृशान-
नधीरान्पुनश्चान्धिक । एतादृशा अधीरा निन्धाः मम (इत्यस्य) विशेषणम्, अधैर्यधारिण इति वा । तदा मां धिगित्यर्थः । 'क्वत्तामिधेनी धारया च या स्वादमिसमिन्धनी' इत्यमरः ॥

विपमो मलयाहिमण्डलीविषफूत्कारमयो मयोहितः ।

खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥

विपम इति ॥ हे खग, तद्विरहानलो भैमोविशेषवह्नित्वस्यैवसा इन्धनेन मया कालकलत्रदिग् दक्षिणा तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणातः विपमो दुःसह ऊहितस्तर्कितः । किंभूतः—मलयाचले वर्तमाना अहिमण्डली भुजंगसमूहस्य विषं तस्य फूत्कारमयोऽमिसंशु-
क्षणधमनवायुरूपः । विषं माति आत्मना समीकरोतीति वा । विषं मयत्वे ददाति वा । काल-
यति सर्वभूतानीति कालस्तत्पुत्रस्त्वेवंविध एव संभाव्यते । फूत्कारसंशुक्षितेन वह्निना यथा काष्ठं दहते तथा मलयपवनसंशुक्षितेन विरहानलेनाहमपि दह्ये इति भावः । मलयाचले

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्या-
सालंकाराणां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तत्कथाया धारयात्मना प्रकृतमदनानीधनोप-
योगात् परिणामालंकारः । 'नारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः' इति
जीवातुः । ३ 'वत कालः' इति पाठे वत खेदे इति तिलकजीवातुः ।

चन्दनयाहुल्यात्सर्पचाहुल्यम् । विषम इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' । फूत्कारमय इति ताद्रूप्ये प्राप्नुयें वा मयद् । कालेति मोदनापार्त्ताकालयतेध्वीरादिकात्पचायैव ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति यद्दिनाधिपम् ।

किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

प्रतिमेति ॥ हे खग, असौ निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं मासे मासे यद्दिनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशति स चन्द्रस्ततः सूर्यसङ्घात्ताम्रतरैरतितीक्ष्णैर्धैर्यतस्करैर्धैर्यचोरैः करैः किरणैः मम दाहाय किमु । जात इति शेषः । उपलक्षित इति वा । विषोर्विरहिणा संतापकारित्वं स्वत एव रवेस्तैश्च्यमादायोप्रेक्षितम् । अग्नोऽपि स्वतोऽपकारेऽसमर्थोऽन्यसहायोऽपकारं करोति । प्रतिमासम् । वीप्सायामव्ययीभावः । संगच्छतीति सकर्मकत्वात्तदभावेः ॥

कुसुमानि यदि स्मरेष्वो न तु वज्रं विषवह्निजानि तत् ।

हृदयं यदममुहन्नमूर्मम यच्चातितरामतीतपन् ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि स्मरेष्वः कामवाणाः कुसुमानि पुष्पाणि न तु वज्रं । वज्ररूपा यदि न भवन्तीत्यर्थः । तत्तर्हि तानि वा कुसुमानि विषवह्निजानि विषवह्नीभवानि । यद्वा—मम ते स्मरेष्वो वज्रमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिविद्वद् यदि चेत्तर्हि तानि विषवह्नीजातानि भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्तु विषवह्नीजत्वं नास्तु । विपक्षे बाधकमाह—यद्यस्माद् अमूः स्मरेष्वो मम हृदयमतितरामतिशयेनामुमुहन्नमोदयामासुः, अतीतपंश्च तापयामासुः । अत्यन्तमोहतापौ विषवह्नीजत्वेन विना न संगच्छेते । तस्माद्विषवह्नीजान्येवेत्यर्थः । 'इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । अमुमुहन् अतीतपञ्चिति मुहेत्यपेक्षं ण्यन्ताद्बुद् । तयोरकर्मकत्वाद् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वाद् हृदयमिति द्वितीया । अतितराम् 'किमेतिद्-' इत्यामुः ॥

तदिहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्पशराधिनीरधौ ।

भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकसिकसृष्टसंतिधिः ॥ ६० ॥

तदिति ॥ हे हंस, तत्तस्मात्त्वं ममावलम्बनमाधारो भव । क इव—पोत इव समुद्रतरणयानपात्रमिव । किंभूतस्य मम—इहासिजवधौ निर्मर्यादे कंदर्पशरैर्जनितो य आधिर्मानसी ब्यधा तद्रूपे नीरधौ समुद्रे निमज्जतो वृद्धतः । किंभूतः—विधिना, व्रदाणा दैवेन वा आकसिकोऽकस्मात्सृष्टो जातः कृतः सञ्जिधिः सांनिध्यं यस्य । अपारे समुद्रे निमज्जतः कस्यचिद्वैतवशात्समीपगतः पोतो यथा आलम्बनं भवति, तथा त्वमपि भवेति भावः । हेतुशून्यः कालोऽकस्मादित्यनेनाव्ययेन लक्ष्यते । तत्र भव आकसिकः । अस्मात्मादित्वाद्बुद् 'अव्ययानां भमात्रे दिलोपैः' ॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।

स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

१ 'अत्र काव्यश्लिष्टरूपकालंकारः । अत्र पदार्थे वाक्यार्थप्रतिपादनादौजो गुणः ।' इति साहित्यविद्याधरी । 'विरहानलैषतेति रूपकोत्थापितेयं दक्षिणपवनस्य मलयहिमं गङ्गातीकूत्काररथोत्थेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संगमनस्य दाहापेक्षोत्प्रेक्षणात्कलोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुपमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'मोहतापलक्षणविषकार्यदर्शनाद्विषवह्नीवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वापरितोषे । इयम् 'भव पोत इवावलम्बनम्' इत्यादिना नोऽस्मात्कर्तृका भवतस्त्वरकर्मिका प्रवर्तना प्रेरणा पिष्टं पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेय-
न्यायं कथं नानुसरति व्यर्थमित्यर्थः । मनु स्वतःप्रवृत्तौ पिष्टपेयं न तथास्त्रीलाशङ्कायां
स्वतःप्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्सतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव ।
परप्रेरणं नापेक्षते इत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेयतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा प्रदुष्टानां ज्ञानानां
यथार्थता प्रामाण्यं स्वत एव । ज्ञानं स्वतःप्रमाणमिति नीमासकाः । यद्वा गृह्यते ज्ञायतेऽर्थो
यैस्तानि शब्दास्तेषां यथार्थतानुगतार्थता स्वत एव । इत्यन्वदोच्चारणमात्रे मूलशाखापत्रादि
प्रत्यक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नाममात्रे गृहीते तेषां परोपकारित्वं स्फुरत्येव । 'एके
सत्पुरुषाः परार्थपटकाः स्वार्थपरित्यज्य ये—' इत्यादि भर्तृहरिः । अन्यद्वित्तरभयाच्च लिख्यते ।
प्रवर्तनेति 'ण्यास—' इति युज् । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेप्सितं सरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥

तवेति ॥ वर्त्मनि मार्गे तव शिवं कल्याणं वर्ततां भवतु । कृतकार्यस्य तव त्वरितं श्रीं
समागमो मया सह मेलनं पुनरस्तु भवतु । अयि हंस, ईप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिल-
षितं साधय साधय निष्पादय । स्वार्तिद्योतनार्थं वीक्षा । साधय गच्छ, अभिमतं साधय
कुर्विति वा । हे वयः पक्षिन्, वयं समये सखीराहित्यसमये एकान्ते स्मरन्त्याः । तस्या-
मस्मद्भिलाष उत्पादयितव्य इति केचित् । अथ च किञ्चित्प्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं
विन्यादयः कार्यसिद्ध्यर्थं सरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यमरः । वयम् 'अस्मदो द्वयोश्च'
इत्येकत्वे बहुवचनम् । पक्षे 'लक्ष्मीनां मिथः—' इत्यमरः शेषैः ॥

इति तं स विसृज्य धैर्यवाद्युपतिः सूनृतवाग्वृहस्पतिः ।

अविशद्वनवेदम विस्मितः स्मृतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ स नृपतिर्बल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य वनवेदम उद्यान-
गृहमविशत् । किभूतः—धैर्यवान्धैर्ययुक्तः । यावदंसागमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् ।
तथा—सूनृतवाचि प्रिये सखे च वचसि वृहस्पतिरिव, न तूपाचारवादी । तथा—रमणीय-
त्वात्स्मृतिगोचरं सरणविषयं लक्ष्मीर्गतेः कलहंसशंसितैर्हंसभाषितैः कलर्गन्मीरैः हंसभाषितैर्वा
विस्मितः साधयः ॥

अथ भीमसुताचलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।

क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं सोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या अवलोकनैर्दर्शनैस्तदेवा-

१ 'नत्र निदर्शनावाक्यदृष्टान्तालंकारः' यदुक्तम्—'संभवतासंभवता वा वस्तुसंबन्धेन सम्भवासं-
भविमिच्छकरणे निदर्शना' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपनासंयुतोऽप्यन्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
२ 'अश्वशीर्मांशालंकारः यथोक्तं दण्डालंकारे—'आशीर्मांशालंकारेऽभिलषिते वस्तुत्वाशंसनम्' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'इति सोऽपि विसृज्य तं खगम्' इति पाठमिलकसुखावबोधयोः
संभवः । ४ 'क्षुतिलग्नैः' इति पाठो जीवातुसंमतः । ५ 'अत्र शौपकमतिशयोक्त्यालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

हृदिनं सफलं सार्थकं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ जगाम । किंभूतम्—रमणीयत्वाद्भैरव-
पिठितत्वाच्च क्षितिमण्डलस्य मण्डनाभितमलंकारीभूतं मण्डनमिवाचरितम् । तदेवेत्यनेन
क्षणमपि मिलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥

तद्गमने श्लोकत्रयेण शकुनाभ्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।

कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांयभूव सः ॥ ६५ ॥

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि मार्गे लोचनातिथिं श्लोचनगोचरं जलसंभृतं
जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयांयभूव ज्ञातवान् । स्वानुकूलं शकुनमग्रहीदित्यर्थः । अति-
यिशब्देनाकस्मिकोपस्थितिः सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथाकस्मिकम् । किंभूतं
कलसम्—पथिकैः प्रार्थिता या सिद्धिस्तां शंसतीति शंसिनं श्रोतकम् । पथिकः 'पथः कर्तुं' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्चर्यरत्नालसं गतम् ।

स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रत्नालसंगतम् ॥ ६६ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसोऽवनीभृतो नलस्य विलासवने कीडावने रत्नाले भाग्ये संगतं
लभं फलमैक्षिष्ट ददर्श । फलमात्रदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम्, सुतरामात्रफलदर्शनमिति भावः ।
किं कृत्वा—क्षणं मुहूर्तं दिदृक्षया मार्गावलोकनेच्छयाम्बरे आकाशे रमणीयोर्यानदर्शनाश्व-
रसेनालसं मन्दं गतं गमनमवलम्ब्याश्रित्य इति पक्षिर्जातिः ॥

नभसः कलमैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपं नगम् ।

स ददर्श पतङ्गपुंगवो विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम् ॥ ६७ ॥

नभस इति ॥ स पतङ्गपुंगवः पक्षिश्रेष्ठो नगं पर्वतं ददर्श । किंभूतम्—नभस आका-
शस्य कलमैः करिशावकरूपैर्जलदैर्मैरुपासितम् । तथा—भूरितराः क्षुपा, हुक्षशाखाशिफ-
पृक्षा यस्मिन् । तथा—विटपैः शास्ताभिश्छास्तिरोहितास्तरक्षवो मृगादनाः श्वपदविशेषाः
पन्नगाः सर्पाश्च यत्र । कलमदर्शनस्य शकुनस्वरूपत्वाज्जलदानो कलमत्वमुक्तम् । तरक्षु-
पन्नगदर्शनमशकुनमतस्तेषां छन्नत्वमुक्तम् । 'कलमः करिशावकः', 'हुक्षशाखाशिफः क्षुपः',
'तरक्षुस्तु मृगादनः' इत्यमरः । 'स्युहृत्तरपदे व्याग्रपुंगव-' इत्यादिवचनात्पुंगवशब्दः प्रश-
सावचनः । प्रशस्तः पतङ्गः । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः । छवेति 'वा दान्तस्तान्त-' इति
साधुः । पन्नगेति 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्' इति डेः ॥

स ययौ ध्रुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायनदुर्विभाजनः ।

विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककवृत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स हंस एवभूतः सन्वयौ । किंभूतः—क्षणं विशत्कालक्षणं ध्रुता कम्पिता

१ 'अथानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'चकार' इति पाठः साहित्य-
विद्याधरीसंनतः । ३ 'अथानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अमासं दष्टपमकं
नामालंकारः । यथाह रुद्रटः—'तुल्यप्रतिक्रमाणामन्यार्थानां मिश्रस्तु यथोक्तम् । पुनरावृत्तिपमकं
प्राथम्यश्रद्धांति विषयोऽल ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथातिशयोक्त्यसं दष्टपमकमलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

पक्षतिः पक्षमूलं येन । तथा—क्षणमूर्ध्वमयनं गमनं तेन दुर्विभावनो दुर्लभ्यः । तथा—क्षणं विततीकृतौ विस्तारितौ अत एव निश्चलौ निष्कर्मौ छदी पक्षौ यस्य । सर्वापि पक्षिजातिः । अत एव आलोककानां पश्यतां जनानां दत्तं कौतुकं येन । एकत्र दुर्लभ्यत्वादेव कौतुहलम् । आलोकयतेर्बुल ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्रतया लोकविलोकनामसौ ।

छद्देम कपन्निवालसत्कपपाषाणनिभे नभस्तले ॥ ६९ ॥

तन्विति ॥ असौ हंसः अलसद्राज । किं कुर्वन्निव—लोकविलोकनां जननयनगोचरं गतया प्राप्तया तनुदीधितिधारया शरीरदीप्तिधारया, गमनवेगात्तन्वी कृशा वा दीधितिधारा दीप्तिधारा तथा वा कृत्वा कपपाषाणनिभे निकषोपलतुल्ये गगने नभस्तले छद्देम पक्षसुवर्णं शुद्धमशुद्धं वेति परीक्षार्थं कपन्निव धर्पन्निव । निकषे सुवर्णलेखापि जनैर्विलोक्यते ॥

विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्ज्ञेदिति द्येननिपातशङ्किभिः ।

स निरैक्षि दृशौक्योपरि स्यदज्ञांकारितपत्रपद्धतिः ॥ ७० ॥

विनमद्भिरिति ॥ स हंसः स्वापेक्षयाऽधःस्थितैः खगैः पक्षिभिरेकया दृशा दृष्ट्या उपर्यूर्ध्वं निरैक्षि दृष्टः । किंभूतैः—द्येनस्य निपातशङ्किभिर्निपतनशङ्कनशीलैः । अत एव ज्ञेदिति विनमद्भिर्नम्रीभूतैः । किंभूतैः—(द्येननिपातशङ्कायां हेतुः) स्यदेन वेगेन ज्ञांकारिता ज्ञाम् इत्याकारकशब्दं कुर्वती पत्रपद्धतिः पक्षधरिण्यस्य द्येनव्रत्तपक्षिजातिरियम् । ज्ञांकारितेति तारकादित्वादितच् । 'स्यदो जवे' इति निपातः ॥

दृदशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।

दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तद्वक्पथः ॥ ७१ ॥

दृदश इति ॥ जनेन यन्गच्छन्नसौ हंसो न दृदशे न दृष्टः । किंभूतेन—भुवि भूम्यां तस्य हंसस्य छाया तच्छायमवेक्ष्य दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे दिवि गगने दिक्षु दिशामु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन । किंभूतः—(यतः) पृथुनातिशयेन वेगेन द्रुतं ज्ञेदिति मुक्तस्वप्नो द्वक्पथो दृष्टिभागो येन । भुवि तच्छायां दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं यावदन्तरिक्षे दिक्षु च दृष्टिदीप्तये तावदेवातिवेगेन दूरगमित्वाज्जालोकीति भावः । यद् इतीषः शतरि रूपम् । तच्छायम् 'विभाषा सेना' इति नपुंसकत्वम् । द्वक्पथः 'कृक्-' इत्यादिना समासान्तैः ॥

न वनं पथि शिथ्रियेऽमुना कचिदप्युच्चैतरद्रुचारुतम् ।

न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥

१ 'अत्र दीपकनाशकंकारसंकरः' । वदुक्तं रुद्रदेव—'संस्थानावस्थानक्रियादि यथस्य यादृशं भवति । लोके निरपसिद्धं तत्कथनमनन्वया जातिः ।' अत्र तिर्यग्जातिरुक्तम् । अन्यमते तु स्वभावोक्तिरियम् इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमे अलंकारः । व्यवहारसमारोपस्त्वाभ्यामलंकाराभ्यामेव, उपमा त्वत्रोत्प्रेक्षाया अङ्गभूता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापि जातिरलंकारः, काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गपुनरुक्तवदामासावलंकारः । वदुक्तं काव्यप्रकाशे—'पुनरुक्तवदामासी विच्छिन्नाकारशब्दगा । एकामेतेव' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रतरङ्गचालनम्' इति पाठे—अमुना वनं पानीयं न मेजे । कीदृशम्—उद्यानानामुद्यतानां तरङ्गानां कठोलानां चारुता यथेति व्याख्येयम् इति साहित्यविद्याधरी ।

न वनमिति ॥ असुना हंसेन पथि मार्गे क्वचिदपि प्रदेशे वनं न विधिये नाश्रितम् । किंभूतम्—उच्चतराणां वृक्षां वृक्षाणां वास्ता यत्र । तथा—वायवा सगोत्रजं स्वशातिहंसजातं स्तं नान्ववादि नानूदितम् । स्वगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः । किंभूतेन—गतिवेगेन गमनवेगेन प्रधरन्ती कमुचिर्यस्य । वनस्थितिः स्वयूध्यसंभाषणं च पक्षिजातिः । विलम्ब-मयादुभयमपि तेन न कृतमिति गमने सादरत्वं सूचितम् । सगोत्रेति 'ज्योतिर्जनपद-' इति सः । रुगिति संपदादित्वाद्भावे किं ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।

पतगस्य जगाम इक्ष्मणं हरशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ धराजिता राज्ञा भीमेन पालितासौ मञ्जुः सुन्दरी कुण्डनाख्या नगरी पतगस्य हंसस्य इक्ष्मणं दृष्टिगोचरं जगाम । किंभूतेन—भीमौ शत्रूणां भयजनकौ भुजौ यस्य । किंभूता—हरशैलः कैलासस्तदुपमैस्तत्सदृशैः सौधैः सुधाषवलितै राजगृहैः राजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमभुजेन हरभुजेन पालितः । सौधराजिता, असौ धराजिता इति विरोधाभासः ॥

दयितं प्रति यत्र संतता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।

स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भिन्ननिरङ्गमित्तयः ॥ ७४ ॥

दयितमिति ॥ असौ का—यत्र नगरां गृहा भुवो नायिकातुल्याया रतिहासाः केलि-हासा इव रेजिरे शुशुभिरे । किंभूता रतिहासाः—दयितं पृथ्वीपति भीमं प्रति संतता निरन्तराः, प्रवृत्ता वा । किंभूता गृहाः—स्फटिकोपलाः स्फटिकरत्नानि विग्रहः स्वरूपं येषाम् । स्फटिकरत्ननिर्मिता इत्यर्थः । तथा—शशभृन्मन्त्रस्तस्य भित्तं शकलं तद्वभिरङ्गा निष्कलङ्का भित्तयो येषाम् । गृहाणां शुभ्रत्वादासतुल्यत्वम् । रतिसमये कान्तं प्रति स्त्रीणां हासा भवन्ति । अन्यदा न । 'गृहाः पुंसि च भूयैव', 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । संतताः 'समो वा—' इति पक्षे मलोपाभावः, भित्तं शकलम्' इति सौधुः ॥

नृपनीलमणीगृहत्विगामुपधेयं भयेन भास्वतः ।

शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदावृत्सुदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥

नृपेति ॥ यत्र तमोऽन्धकारं नृपस्य राज्ञो नीलमणिनिर्मिता गृहास्तेषां त्विषस्तासामुप-धेय्वाजात् भास्वतः सूर्याद्भयेनेव हेतुना वासरे दिवसेऽपि शरणं गृहं रक्षितारं वा अवश्यते तादृशं सत् उवास वसति स्म । इन्द्रनीलनिर्मितगृहसौम्यो न भवन्ति, किं त्वन्धकारोऽय-मिति भावः । शत्रोर्भीतोऽन्योऽपि रक्षितारमाश्रयते, तदाश्रयेणोदयं प्राप्नोति च । किमृतं तमः—अवती अविद्यमाना आवृत्तिर्वायुह्नं यस्य तत् । अत एवातिशयेनोदयप्रसरत् उदयत्तमम् । ततः कर्मधारयो वा । अन्यत्र राज्ञौ तमस्तिष्ठति दिवा व्यावर्तते, अत्र तु

१ 'अत्र यमकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भीमभुजेन' इति पाठान्तरम् । 'भीम-भुजेन' इत्यस्य 'भीमवाहुना' इत्यपेक्षस्य 'धराजिता इत्येतद् विशेषणं' मिति तिलकजीवातुसुखाचको-धासाहित्यविद्याधरीसमतम् । ३ 'अत्र समासोपमायमकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र यमकानुपमास्य हरशैलोपमेत्युपमायाश्च संसृष्टिः' इति जीवातुः । ४ 'अथानुपमासोपेक्षा-सोपमाकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रात्रिदिषम् । असती अविशमाना आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अत एवोदयतम-
मिति वा । सूर्यादेरिन्द्रनीलवीतिप्रतिबन्धकत्वाभावादितिनिषिद्धमिति वा । 'उपधिव्याज-
कयोः' इति विश्वः । मणी इति 'कुटिकारात्-' इति जीप् । भास्वत इति 'मीत्रा-' इत्य-
पादानन्वम् । धरणार्थमिति 'वतुर्था तदर्था-' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्येण्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे ह्रस्वदङ्करोदसि ।

निखिलाक्षिशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारे यस्या नगर्या अगारे गृहेषु । जातावेकवचनम् । निशि रात्रा-
वेकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिर्निखिलान्प्रतिपदाधीन्सकलान्निधीनतिथिर्याचको भूत्वा सग-
उपतस्थे प्राप । आगन्तुकस्थेण संगत इत्यर्थः । किंभूते—सिताः स्फाटिका धीरा दीप्ति-
मन्तो ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—ह्रस्वन्ती प्रकाशनाने अङ्करोदसी
समीपवावापृथिव्यौ यस्य । यद्वा ह्रस्वदङ्को मण्यो यगोरेवंविधे रोदसी यावाभूमी येन ।
सर्वास्वपि रात्रिषु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन यावाभूत्योरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वादन्य-
काराभावात्पूर्णमैव जातेति भ्रान्तिर्भवतीति भावः । 'तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । वीप्रेति
'नमिकम्पि-' इति रः । उपतस्थे 'उपधिवपूजा-' इत्यादिना संगतकरणे तद् । एकैव
एकिका । 'एकादकिनिष-' इति स्वार्थे कैः ॥

मुदतीजनमञ्जनार्तिर्धुसृणैर्यत्र कषायिताशया ।

न निशाखिलयापि चापिका प्रससाद् ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

मुदतीति ॥ यत्र चापिका जलक्रीडाधीर्षिकाखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न
प्रससाद् न खच्छाभूत् । किंभूता—मुदतीजनानां मुन्दरीसमूहानां मञ्जनेन जलक्रीडया
कर्तिर्वितीर्णैर्धुसृणैः कुङ्कुमाज्जरागैः कषायितः कलुषित आशयो मण्यं यस्याः । केव—ग्र-
हिला आप्रवृत्ती मानिनीव मुन्दरीव । अनेन कुङ्कुमाज्जरागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्वपि
सपत्नीजने प्रतिफलितं प्रियकुङ्कुमाज्जरागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि
निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि धुसृणैः कलुषिता । तथा—अशया शयनं शयः स्वप्नः स
न विशते यस्या इति वा, मुदतीजने मञ्जनमासफिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा ।
'अग्रान्तशुद्ध-' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाभित्यं श्रीसंज्ञत्वात्, 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति
वा दन्त्रादेशः । निशा 'पहृन्-' इति निशाया निश्च । 'ग्रहोऽनुग्रहनिबन्धो' इति विश्वः ।
ग्रहशब्दो निबन्धवाचकः । प्रकृते तु माननिबन्धः । तुन्दवेराकृतिगणत्वाप्रवणदिलच् ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।

मणिवेद्ममयं स निर्मलं किमपि ज्योतिरवाहामिर्ज्यते ॥ ७८ ॥

१ 'अत्राण्डुतिविभाषनोदात्तालंकारः । तत्राण्डुतिविभाषनयोः कारणभूता, वासरे हि तमसो नाशे
हेतुरिति कारणे सत्यपि कषाण्डुत्तत्तिविभाषना । इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र सन्तीत्युदात्तम् । यदुक्तं
काव्यप्रकाशे—'उदात्तवस्तुनः संपत्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः । सर्वस्य
तिथिषु पूर्णिमासंबन्धप्रतिपादनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरपि । तयोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य
स्वयधारसमारोपात्ममासोक्तिरपि । अतिविरूपत्वात्पूर्णिमाया रूपकमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'ज्योतिरवाहामिर्ज्यते' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'ईदृश्यते' इति सामराजदीधितमूलपुस्त-
कपाठः । जीवातापि ईदृश्यते सेव्यत इत्येव पाठो दृश्यते ।

क्षणेति ॥ यया नगर्या निशि मध्यरात्रे क्षणगीरवया क्षणमात्रं निःशब्दया मणिवेद-
मयं रत्नगृहरूपं निर्मलमुज्ज्वलमवाद्यं प्राकारमभ्यस्थितं किमपि वक्तुमशक्यं ज्योतिस्तत्र
इज्यते स्म प्राप्यते स्म । किंभूतया—श्रित आश्रितो वप्रावलिरेव प्राकारपङ्क्तिरेव योगपटो
यया । एतेन मणिगृहबाहुल्यं सूचितम् । अन्ययापि योगिन्या क्षणमौनिन्या आश्रितयो-
गपट्या च निर्मलमविद्यादिदोषरहितं किमपि वाङ्मनसयोरविषयम् अवाह्यमाभ्यन्तरमात्म-
लक्षणं ज्योती राशौ पूज्यते । विषयीक्रियत इत्यर्थः । येजेः प्राप्तिरप्यर्थः । क्षणेन । परमा-
त्मसाक्षात्काररूपेण यक्षीरं सात्त्विकमावजनितामभुजले तद्वाप्ति प्राप्नोति तादृश्या वा । आद-
न्तत्वात्कः । तदुक्तं गीतायाम्—‘या निशा सर्वभूतानाम्’ इत्यादि ॥

विललास जलाशयोदरे कचन द्यौरनुबिम्बितेव या ।

परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥

विललासेति ॥ या नगरी कचन कस्मिंश्चिजलाशयोदरे जलाधारमध्येऽनुबिम्बिता
प्रतिबिम्बिता द्यौरिव स्वर्ग इव विललास इत्युक्ते । मध्य एव प्रतिबिम्बितेत्यत्र हेतुमाह—
परिखेति । प्राकारपरितो जलसहितो गर्तः परिखा तस्याः कपटं व्याजलेन स्फुटं प्रत्यक्षं
स्फुरता प्रतिबिम्बेनानवलम्बितमसंबद्धमम्बु यस्य यत्र या । महति जलाशये नगरीरूपा-
ल्पपरिमाणा द्यौः प्रतिबिम्बिता । प्रतिबिम्बस्थाने चोदकं न दृश्यतेऽपरितस्तु दृश्यते ।
मध्य एव च प्रतिबिम्बितत्वात्परितो यदुक्तं सैव परिखेति भावः । नगर्याः स्वर्गसाम्यम् ॥

व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलञ्चलदण्डताडनाः ।

व्यतरन्नरुणाय विभ्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥

व्रजत इति ॥ यद्गृहावली यस्याः प्रासादपङ्क्तिः तस्याश्चलचेलञ्चलचलपताकावल-
प्रान्तास्त एव दण्डाः प्रतोदास्तेस्ताडना इत्यनेनानि (कर्त्यः) दिवि गगने व्रजते गच्छते ।
हेलिः सूर्यस्तस्य हया अश्वास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय
सूर्यसारथये विभ्रमं विश्रान्ति व्यतरन्ददुः । पताकावलचलान्यदर्शनेनारुणप्रतोदताडनबुद्ध्या
सूर्याश्वेषेणित्स्वरिता गच्छति । अत एवारुणस्य विश्रान्तिः । गृहाणामुच्चत्वं पताकायुक्तत्वं
च । ‘हेलिरालिङ्गने रवौ’ इति यौदवः ॥

क्षितिगर्भधराम्बरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।

जगतां किल याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

क्षितिर्ति ॥ या नगरी जगतां सारैः श्रेष्ठैरक्षरिवाजनि निरमाणि । किल इवार्थः ।
किंभूतैः सारैः—क्षितिगर्भः पातालम्, धरा पृथ्वी, अम्बरमाकाशम्, एतन्नयमाख्य आधरयो
येषां तैः । किंभूतानाम्—तलमधःप्रदेशम्, मध्यं धरारूपम्, उपरि आकाशरूपं पूरयन्ति

१ ‘अत्र व्याप्तिरिति पाठे नानं तु ‘अञ्जोतिव्याप्तिकमां यस्मिन्पदस्यैव जते’ इति पाठमहानाम्बुम् ।
२ ‘अत्रोदाचलमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र प्रस्तुतनगरीविशेषणसाम्यादप्रस्तुतयोमिनी-
प्रवृत्तिः समासोक्तिः’ इति जीवातुः । ३ ‘अत्रोदशैलंकारः । परिखा न भवति, किंतु धानीयमि-
त्यपङ्क्तिरपि’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र पताकादण्डानामकण्ठकार्यसंबन्धप्रतिपादनादर्श-
नस्य संबन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः । अनुप्रासालंकारोऽपि’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अतिशयोक्त्या
गृहाणामसंमण्डलपर्वतमौजल्यं व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः’ इति जीवातुः ।

व्यामुषन्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतैः—(हेतुगर्भं विशेषणम्) पृथक्
निजं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्वारिभिः । पातालस्य निध्यादि चिह्नं, तप्तलग्नेषु । धान्यादि
भूमेर्चिह्नं, तन्मध्यगृहेषु । स्रजन्दनादि स्वर्गचिह्नं, तदूर्ध्वगृहेषु विद्यत इत्यर्थः । त्रिभूमिक-
गृहस्युक्तेत्यर्थः । जगत्त्रयसारोर्निर्मितत्वादेवाखिला सकलाप्यद्भुताध्वरूपा अखिलापि त्रैलो-
क्याद्भुता । एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाध्वरूपाकारिणीति भावः । एकस्मिन्नपि लोके वर्तमान-
त्वेऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनाद्विस्मय इति वा । 'अधःस्वरूपगोरक्षी तलम्' इत्यमरः । धरा
च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुघोर्ज्वलं वपुः ।

कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्यां क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहमिन्दुमौलितां चन्द्रयुक्ताग्रतां चन्द्र-
शेखरत्वं, चन्द्रयुक्तमस्तकत्वं च कथं नाम न ऋच्छतु संप्रश्ने लोद्व । प्राप्नोत्वेव । किंभू-
तम्—अम्बुदैर्मणैर्नीलः इयामः कण्ठः कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावस्तप्ता तां
दधत् । तथा—अत्यच्छयातिनिर्मलया सुधया लेपेनोक्त्वलं वपुः स्वरूपं वहद्विभ्रत् । इन्दु-
मौली यस्य तप्ता महादेवत्वं राजगृहस्य सूच्यते । सोऽपि जलदवलीलकण्ठतामतिनिर्मलसु-
धावद्गौरं शरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेघा अग्रमानो चन्द्रखल्युक्तत्वं राजगृहस्य
सूच्यते । 'सुधालेपेऽगृते कुही' इत्यमरः ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्कुरङ्गवः ।

यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

बह्विति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा यासामेवंविधाः शालभञ्जिका दन्तादिरचिताः
स्तम्भादिषु निर्मिताः पुत्रिकास्तासां मुक्तान्येव चन्द्रास्तेषु कलङ्कुरङ्गवः संभाविता व्यञ्छन-
मृगा यस्या नगर्या अनेकैकानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां कंधरासु गतैः कुक्षिमैह-
रिभिः सिंहैः कुक्षिगतीकृता इव भञ्जिता इव लक्ष्यन्ते । कुक्षौ गतास्तादृशाः कृताः चन्द्रेषु
छाञ्छनमृगैर्भाष्यम्, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भञ्जिता इवेति लक्ष्यन्ते ।
निष्कलङ्कानि तासां मुक्तानीत्यर्थः । बहुरूपकेति 'शेषादिभाषा' इति कर् । पुंषद्भावाद्यामिष्टौ
'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्यनिर्णीतः ॥

बलिसन्नदिवं स तथ्यवागुपरि साह दिवोऽपि नारदः ।

अधराथ कृता ययेव सा विपरीताजनि भूविभूषया ॥ ८४ ॥

१ 'अथ यथासंख्यालंकारः । त्रैलोक्यवस्तूनां तत्र संभवादुदात्तमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ क्षितिगमोदीनां जगत्सु सप्ता तच्चिह्नानां च यथासंख्यं संख्यात् यथासंख्यालंकारः । एतेन
त्रैलोक्यवैमर्शं गम्यते' इति जीवानुः । २ 'अथ केषोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ
विशेषणविशेषणार्थां छिन्नानामभिधावाः प्रकृतार्थमात्रनिवृत्त्यात्मकलेखप्रतीतेर्भन्तिरेव' इति जीवानुः ।
३ 'अथ बहुवचनम्' इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्पणस्थाने सति संगृहीतं भवति । किम् । अनेकमिति ।
विस्मयं संगृहीतम् एकवचनम् इति भाष्यविरचयम् । ४ 'अवोत्प्रेक्षारूपकालंकारो' इति साहित्य-
विद्याधरी । ५ 'भूमिभूषया' इति पाठस्तिलकजीवानुसंगतः ।

बलीति ॥ तथ्यवाक्सत्यवाक्स नारदो बलिस्रग्ग पातालं तल्लक्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादप्युपरि अतिरमणीयामाह स्म वदति स्म । 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति विष्णुपुराणे नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति प्रसिद्धेरभावात्कर्षं तस्य तथ्यवाक्त्वमिलाशङ्का शब्दच्छलेन समर्थयते—अथ पश्चाद्भविष्यपया पृथिव्या अलं-कारभूतया यया नगर्या अथवा हीना कृतेव । जितेवेत्यर्थः । अथ च अधोदेशे कृतेव सा बलिस्रग्गयौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अधोभागे वभूवेत्यर्थः । पूर्वं भूर्लोकस्वर्गलो-काचोर्ध्वमभूदिदानीं ताभ्यामधोभागे जातेति वैपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यधस्त्वम् न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयत्रापि नारदस्य सत्यवाक्त्वात् । स्वर्गो-त्पातालं रमणीयं तदप्यनया जितमिति स्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेति श्लोक्तात्पर्यम् ॥

प्रतिहृष्टपथे धरदृजात्पथिकाह्वानदसकुसौरभैः ।

कलहाञ्च घनान्यदुत्थितादधुनाप्युज्जति धर्धरस्वरः ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ प्रतिहृष्टपथे सर्वेष्वपि विपणिमार्गेषु पथिकाः पान्थास्तेषामाह्वानमाकारणं तद्वदति आह्वानयानि सफूनां सौरभानि सौगन्धानि तैः कृत्वा तैरुपलक्षिताद्वा धरदृजाद्रोभूमा-दिपेष्णपाथिणो धरदृष्टस्माज्जाताद्युत्थिताद्यस्यानगर्या उदितकलहाज्जातो यो धर्धरस्वरः पद-पञ्चद्वोऽधुनाप्येषापि घनान्मेघाभोज्जति न ह्यजति । यत्तच्छब्दाद्योऽर्थाद्भ्रम्यः । सफूनामा-मोदमाप्रायः पान्था भोजनार्थं तत्रत्यान्सकूँस्त्यक्तुं न शक्नुवन्ति, मेघाश्च तान्गृहं प्रत्युत्सुकय-न्तीति सफुनिमित्तो मेघधरदृयोः कलहः । मेघाः पीडयन्ति सफुपरिमलैर्धरदृजं जीवयन्ति । तेन मेघानां धरदृजां च नित्यं कलहः । तेन धर्धरस्वरोऽद्यापि मेघाञ्च सुषतीति वा । धरदृजा पान्थाह्वानं ददति मेघाश्च यन्ति खण्डयन्तीति भावः । योऽतिरोषात्कलहं करोति धर्धरस्वरत्वं न ह्यजति । सर्वोपकारित्वं नगर्यां योत्यते । हृष्टपथे च कलहो भवति । 'कृष्ट-' इत्यादिना समासान्तः 'तृतीयास्तप्तयोः-' इत्यमभावः । धर्धरः पृथक्पदम् ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्गादमराद्रिरागताम् ।

घनरत्नकपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयध्रुवास याम् ॥ ८६ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकार एवामराद्रिः सुमेरुः मानिनीं कोपनां अत एवाह्वानोत्तमं त्यक्त्वा आगतां भुवं प्राप्तां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्यालिङ्ग्य अनुन-यन्प्रसादयध्रुवास । मेरुः कर्षं तत्रागत इत्यत आह—घनरत्ने निविधरत्ने निविधे वा रत्नक-पाटे से एव पक्षती पक्षौ यस्य । सपक्षत्वात्तस्य तत्रागमनम् । उवासेत्यनेन तदिच्छया तत्रैव स्थितो, न तु तां पृष्टीत्वा स्वगृहं नेतुमशक्तः । अतिमानिनीत्याद्यापि मानुनेतुं शक्यते । स्वर्णप्राकारो मेरुदुत्या, नगरी स्वर्गतुल्या, रत्नकपाटे हेमाद्रिपञ्चतुल्ये । अन्योऽपि मानिनी-

१ 'स्वर्गादप्यतिरम्यानि पातालानीति नारदः । इति विष्णुपुराणम्' इति सुखावबोधः ।
२ 'अत्रोत्प्रेक्षाकपाटंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नत्राभ्यवसायस्य सिद्ध्यावतिशयोक्ति-रलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ घनानां धरदृजकलहासंभवेऽपि संकल्पोत्तरतिशयोक्तिः । तथाच धर्धरस्वनस्य तदेतुकपोत्प्रेक्षा, पञ्चकण्ठमनोगात्रम्योत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवानुः । ४ परि-त्यजेति सुखावबोधोपाध्यायाने शुद्धिः । यथाशुते स्वयन्तत्वाभावात्पञ्चम्यनुपपत्तिः ।

मन्यत्र गतामालिङ्ग्यानुनयंस्तदुनरोधात्तत्रैव वसति । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः ।
'अनुनयशिवस' इति वा पाठः ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदकौपलवप्रजन्मभिः ।

उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्वाणपुरीपरार्थ्यताम् ॥ ८७ ॥

अनलैरिति ॥ या नगरी ज्वलद्भिर्देवीप्यमानैरकौपलैः सूर्यकान्तैर्निर्मितेभ्यो वप्रेभ्यो
जन्म येषां तैरनलैरभिभिः परिवेषं वेष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यस्योदयं लयमस्तं चान्तरा उद-
यमारभ्यास्तपर्वन्तं वाणपुरीव परार्थ्यतामग्रगण्यतां श्रेष्ठतामवहद्धार । पुर्याः परार्थ्यतां वा ।
वाणपुर्यपि रूढप्रसादादनलावहद्वेति प्रसिद्धिः । सूर्यकिरणसंबन्धात्सूर्यकान्तेभ्योऽभिरूपयते ।
अनेकप्राकारेति भावः । उदयम्, लयम्, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया ॥

यद्गुक्म्बुमणिर्वराटिरागणनाटत्करककटोत्करः ।

हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥

वह्निति ॥ यस्या आपणो हृद् एवार्णवः पटु सातिशयं दध्वान गर्जितवान् । किंभूतः—
बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो मौक्तिकादयश्च यत्र, समुद्रोऽप्येवम् । तथा—वराटिकागणनायां
कपर्दकगणनार्थमटन्तो भ्रमन्तः करा हृष्टा एव कर्कटोत्कराः कुलीरसमूहा यत्र समुद्रे
भ्रमन्कुलीरास्तिष्ठन्ति । तथा—हिमवालुकया कर्पूरेणाच्छवालुको निर्मलसिकताः । समुद्रे
सिकतास्तिष्ठन्ति तत्स्थानेऽत्र कर्पूरः । सिकतासाम्येनात्र कर्पूरबाहुल्यम् । तत्र देशे बाहुल्येन
कपर्दरेव व्यवहारः । पटुशब्देन जनसंमर्दः सूच्यते ॥

यदगारघटादृकुट्टिमन्नवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।

मुमुचे न पतिव्रतौचित्यं प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥ ८९ ॥

यदिति ॥ अभ्रगङ्गाया आकाशगङ्गाया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये चन्द्रोदये पतिव्रतौचित्यं
पातिव्रतौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम् । किंभूतया—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामग्र
उपरिगृह्यतेषु कुट्टिमा बद्धभूमयस्तासु खवन्तो द्रवन्तो य इन्दूपलाध्वन्द्रकान्तास्तैस्तुन्दिला
बहुतरा आपो जलानि यस्यस्तया । चन्द्रोदये समुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पत्नी चन्द्रका-
न्तगलदुदकसेपकाद्वर्धते इति पातिव्रतौचित्यम् । 'आर्ताते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा'
इत्यादि पतिव्रतालक्षणम् । अनेनाकाशगङ्गाया अपि कुट्टिमानामूर्ध्वमावर्त्तं सूच्यते । तुन्दिल
मत्वर्थे 'तुन्दादिभ्यः-' इतीलच् । लक्षणया पुष्ट्वम् । तुन्दिलापयेति 'कृक्-' इत्यादिना
समासान्तः । प्रतिव्रीप्तायार्थः ॥

१ 'अत्र रूपकालंकारः । नायकनायिकाभ्यवहारप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकालंकारः रङ्गट एव । तेन चेन्न नगरी कुतश्चित्कारणादागता यौरेव
वरणः स्वर्णाद्विरेकेषुल्लेखा भव्यते' इति जीवातुः । २ 'अत्रान्यधर्मस्थानेन संबन्धसंभवात्तादृशी
परार्थ्यतामिति साहचर्याशेषाद्वैतालंकारः' इति जीवातुः । 'उदात्तलंकारोऽपि' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिकाम्यलिङ्गो-
दात्तसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभ्रगङ्गाया यदगारेत्यादिना विशेषणार्थसंबन्धेऽपि
संबन्धोक्तिरिति शेषोक्तिः । तथा च यदगाराणामतीन्दुमण्डलमौघं गम्यते । तदुत्पापिता ज्वयमस्ताः
पातिव्रतपदार्थमित्यागोच्येति संकरः । सा च स्वजकाप्रयोगाद्वन्वा' इति जीवातुः ।

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः किल ।

अनुसायमभुर्विलेपना पणकदमीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यामनुसारं प्रतिस्पर्धाकालं विलेपनापणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहृदे कदमीरजं तादृशणं पण्यं विक्रयं तस्य वीथयो मार्गा अस्तमितस्यास्तंगतस्य भास्वतो रवेः स्खलिताश्च्युता निरालया निराश्रया रुचय इवामुर्मान्ति स्म । किल इवार्थे । भातेल्लह् । अनु-
र्वाप्तायाम् । सार्यंकाळे तासां रक्तत्वादित्यर्थः । पण्यम् 'अवयपण्य-' इति साधु । 'पट्टिर्वापी
वेदव्यपि' ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।

मुनिनेव मृकण्डसुनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां जनेन लोकेन वणिजा लाभजीविना आपणे हृदे पणितुं
विक्रेतुं विततं विलारितमखिलं जगतीवस्तु वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकैकस्यापि वणिजो हृदे
सर्वं वस्तु वितत इति भावः । केन कस्मिन्किमिव—मृकण्डसुनुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा
पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे जठरे जगतीषु त्रैलोक्येषु जातं वस्तुवत् । वीक्ष्यते स्मेल्यर्थः । पणितुम् ।
वैार्धपातुके विकल्पादायाभावः । वीक्ष्यते भूते पुरायोगे 'पुरि लुह् चास्मे' इति लट् । उकारा-
न्तादेवापत्यार्थे शुभ्रादित्वाद्भुक्तिरित्वाद्भुक्तौ न 'दे लोपोऽकृद्वाः' इत्युकारलोपे च मार्कण्डेयः ॥

सममेणमदैर्यदापणे तुलयन्सौरभलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

सममिति ॥ यस्या नगर्यां आपणे पणिता विक्रेता मलीमसं स्वामं गुञ्जन्तमपि शब्दाय-
मानमप्यलिं भ्रमरं जनारवैलोककोलाहलैर्न अवैभ्राशासीत् । किं कुर्वन्—एणमदैः कस्तुरि-
काभिः समं सह तुलयन् । किंभूतमलिम्—सौरभलोभेन सौरभ्याभिलाषेण निश्चलं कस्तुरि-
काया उपरि स्थितम् । निश्चलत्वासमानवर्णत्वाच्च कस्तुरिकायाः सक्ताशाद्विभ्रत्वेन नयपि
ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जनाच्छेदः । जनशब्देषु गुञ्जन्तस्यान्तर्हितत्वादिति भावः । अवैदि-
तीशो लङि रूपम् । तुलयन् 'तुल उन्मिती' इति ध्यन्ताच्छता । संज्ञापूर्वकविधित्वात्पृथ-
गुणाभावः । मलीमसम् 'ज्योत्स्नातमिहा-' इति साधुः ॥

१ 'सङ्घ' इति पाठस्तु जीवानुत्तिलकमुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । २ 'अत्रोत्पेधा-
लंकारः । विशेषालंकारोऽपि । यदुक्तं कट्टयेन—'किञ्चिदवस्थापेयं वसिष्ठमिधीयते निराधारम् । तादृ-
शुपलभ्यमानं विशेषोऽसौ विशेषोऽतः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पमिस्ताहवर्त्तपणेरति
स्तुतायेवावप्रत्ययः' इति तु जयादित्यादिसंमतम् । अट्टिस्तु न्ववहारेऽप्ययं यनुद्धे—'न चोपलेमे
वणिजां पणायाम्' इति मनोरमा । न्ववहारेऽप्यवप्रत्ययवाहीकारे यत्र 'अशिपण्ययोः-' इति शाक-
दायनघञ् आद्यनुन्वचनसाधेयम् । ४ 'अवोपमोवाचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अव-
निश्चलस्यालेख्यं कविना म्रौढिवादेनोक्तमित्यनुसंधेयम् । अत्रालेर्नित्वादेणमदोक्तः सामान्यालंकारः ।
'सामान्यं गुणसामान्ये यत्र वस्तुनैरकता' इति लङ्घनात् । तेन ज्ञानिमदलंकारो व्यक्यते' इति
जीवानुः । 'सकलवृत्तलगाहितोष्मणेति' समस्तं पदमिति तिलकजीवानुसंमतिः । 'सकलाहर्षक-'
इति साहित्यविद्याधरी ।

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा ।

शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र हुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्तबलेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरतौ निशि रात्रावपि गच्छतां सौपुंसानां चरणौ पुरा नो हुनोति नाहुनोत् । किंभूतेन सेतुना—सकलं च तदहश्च सकलाहं ज्वलनोऽभिलेनाहित आरोपित ऊष्मा औष्ण्यं यस्य । सकलाहम् 'राजाहः—' इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । हुनोति । पुरायोगे लैट् ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।

शशिकान्तमयं तपागमे कलितीवस्तपति स्त नातपः ॥ ९४ ॥

विधििति ॥ आतपो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे शोभागमेऽपि न तपति स्त जोष्णीचकार । किंभूतम्—शशिकान्तमयं चन्द्रकान्तमयम् । अत एव विधुदीधितिजेन चन्द्रकिरणसंबन्धजेन पयसा जलेन नैषधशीलवज्रलसभाववच्छीतलम् । किंभूतः—कलितीवः कलियुगवदतिदारुणः । दिने तमोऽपि चन्द्रोदये सवद्विश्वचन्द्रकान्तैरतिशीतलो जात इत्यर्थः । यत्पथम् ऋगादित्वादः ॥

परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभाषितभाष्यफकिकाविषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥

परीति ॥ या नगरी परिखावलयच्छलेन परिखामण्डलव्याजेन कुण्डलनां रेखावलयमवापिता सती परेषां शत्रूणां ग्रहणस्य स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न । शत्रुनिर्महोद्यमशक्ये-
त्यर्थः । किंभूता—फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यस्य फकिका ग्रन्थस्तद्विषया कुर्महा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या । यथा भाष्यफकिका वररुचिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिः शेष एव तदर्थं जानीति ॥

मुखपाणिपदादिण पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।

स्वयमादित यत्र भीमजा सरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा सरस्य कामस्य पूजायाः कुसुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमा-
ख्याः श्रियं शोभां स्वयमात्मनैवादित स्वाचकार । कामपूजापुष्पमालास्थाने सैव जातेत्यर्थः । यतः किंभूता—मुखपाणिपदादिण आस्यकरचरणनयने पङ्कजैर्गररुचिनीलोत्पलै रचिता निर्मिता । प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावः । तथा—परेष्वन्येष्वङ्गेषु चम्पकैश्चम्पापुष्पै रचिता । माला-
प्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते । वदनकरचरणनेत्रं कमलमुत्थम्, अन्यदङ्गं चम्पकमुत्थमिति भावः । मालया यथा कामः प्रसन्नीक्रियते, तथा तथैत्यर्थः । (-पदादिण) 'असिद्धि-

१ 'सकलाहज्वलन—' इति 'रोऽभु' इति रं—इति केचित्, तदुपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधः ।

२—'अथ सेतोरुग्मासंबन्धेऽपि संबन्धेतिरतिशयोक्तिः । तत्रोचरत्वाः पूर्वसापेक्षत्वात्संकरः' इति जीवानुः । 'अत्र विशेषोक्त्युदात्तालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राच्युक्तनिमित्ता विशेषो-
क्त्युदात्तोपमालंकारसंस्कृतिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगरपथस्थेन्द्रवलयः संबन्धोक्तिरतिश-
योक्तिः तत्सापेक्षत्वादुपमयोः संकरः' इति जीवानुः । ४ 'विषया' इति निश्चयेनैव पदे जीवानुसृतम् ।

५ 'अथापङ्कजपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगर्याः कुण्डलितग्रन्थत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च परिखावलयच्छलेन इत्यपङ्कजोत्प्रेक्षातत्वात्सापङ्कजा व्यञ्जकाप्रयोगाद्ग्रन्था' इति जीवानुः ।

इत्यादौ 'आज्ञाधिकारे' तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तविध्यनुशानादनन्वादेशे 'अज्ञोपोनः' इत्यज्ञोपः । आदित 'आज्ञो दोऽनास्यविहरणे' इति तद् । 'स्याधोरिच' इतीकारः । 'इत्या-
दज्ञात्' इति सिन्धो लोपः ॥

जघनस्तनभारगौरवाद्द्विदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।

ध्रुवमप्सरसोऽधतीर्थं यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

जघनेति ॥ शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभारगौरवाद्भित्तम्बकुचयोः (स्य) भारेण
स्वूलत्वेन गौरवाद्गुरुत्वाद्विदालम्ब्य यतो विहर्तुं क्रीडितुमक्षमा असमर्था ध्रुवं निधि-
तम् । अतो (अधतीर्थं) ध्रुवमागम्य तत्सखीजनो भेगीसखीजनो भूत्वा यां नगरीमध्यास-
ताम्बतिष्ठत् । यासख्योऽप्सरस्तुत्या इति भाषः । अभ्यार्हितत्वाजघनस्य पूर्वनिपातः । याम्
'अधिशीङ्-' इति कर्मत्वम् ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी विभर्तु या ।

स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

स्थितितीति ॥ वा नगरी स्थित्या स्त्रीयस्त्रीयाचारानतिक्रमणेन शालिनः शोभमानाः
समस्ता वर्णा यस्यां तस्या भावस्तप्ता तां कथं केन प्रकारेण न विभर्तु, अपि तु विभर्त्वेव ।
अत एव चित्रमयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संकरादत्र च तदभावाद्वाश्चर्यरूप-
त्वम् । ब्राह्मणादयोऽत्रासंकीर्णास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अथ च वा चित्रमयी लेख्यप्रचुरा सा
स्थित्या परस्परानतिक्रमेण शालिनः सर्वे नीलपीतादिवर्णा यस्यां तद्भावं कथं न विभर्तु,
अपितु विभर्त्वेव । वा समुच्चये । यस्मात् वा कलितान्नीकृता अनल्पानां बहूनां नरादीनां
मुखारवा मुखशब्दा यया एवंभूता, तस्मात्स्वरभेदमनेकशब्दत्वं नरकरितुरगादिशब्दानां भेदं
कोलाहलबधाद्वरधरशब्दं वा कथं नोपैतु । अथ च कलितोऽनीकृतो वाचाटत्वादनल्पमुखा
ब्राह्मणास्तेषामारयो वैदरूपो यथा जातो वा यस्यां सा, स्वरभेदमुदात्तादिभेदमकारादिभेदं वा
कथं नोपैतु । यद्वा—स्थितयो वर्णानामष्टौ स्थानानि ताभिः शालिनः समस्ता वर्णा अक्षराणि
यस्याम् । ब्राह्मणाः सलक्षणं वेदं यत्र पठन्तीत्यर्थः । 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः
शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताब्ध नासिकोष्ठौ च तालु च ॥' इति शिक्षाग्राम् । अथच—
स्यः स्वर्गादिभेदं साम्यं कथं न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनल्पमुखस्य चतुर्मुखस्य ब्राह्मण आरवः शब्दो
विद्यते तस्मात्स्वर्गेण सहैकत्वं युज्यते । या बहुमुखारवा सा स्वरभेदं कथमुपैतु, अपि तु न ।
लोकबाहुल्यात्स्त्रीपुंसादिस्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । 'वर्णो दिजादौ शुक्रादौ स्तुतौ वर्णं तु
काक्षरे', 'आलेख्याश्चर्ययोविभ्रम' इत्यमरः ॥

स्वरुचारुण्या पताकया दिनमर्केण समीयुपोत्तृषः ।

लिङ्गिहर्षहृधा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

१ 'अथ निदर्शनाकृषकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ अन्यभिवोऽन्यसासंनवाय
धिवमिव भिवमिति साष्टपयालोपाभिरदर्शनाभेदः । तथा तद्वानां पञ्चनाभभेदोक्तेरिति शबोक्तिः । तदु-
त्थापिता चेयं निदर्शनेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अथ सापहचोत्प्रेक्षांकारः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा-
म्यजकः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ स्नेहांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ केवल-
प्रकृत्येपांकारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात् । निवेककलाते कलद्वयस्य एकमिमेव शब्देऽप्येव-
प्रतीतेरर्थभेदः प्रथमार्थे । द्वितीये तु चतुर्काष्ठवदेकवद्वाच्यत्वाच्छब्दद्वयार्थप्रतीतेः शब्दभेदः' इति जीवातुः ।

स्वरुचेति ॥ माणिक्यसंज्ञकै रत्नविशेषैर्निर्मिता बदालया यस्या गृहाः स्वर्चा गृहकान्त्या
अरुणया रक्तया पताकया कृत्वा निशि रात्रौ सुधाकरममृतनिधि चन्द्रं बहुधानेकप्रकारं लिङ्गि-
हुरस्पृशन् । पताकाया जिह्वात्वं सूच्यते । साप्यारचा भवति । किंभूताः—दिनं समस्तदिवसे
समीयुषा संगतेनाकेण सूर्येण कृत्वा उत्पृष उत्कृष्टा बहुतरा, वज्रता वा तृद पिपासा येषाम् ।
अन्योऽपि सूर्यतेजसा तातो रात्रौ जिह्वया शीतलं मधुरं च वस्तु लेदि । अत्युचा इति भावः ।
दिनम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'उपेयिवान्—' इत्यत्र 'उपेयस्यातन्त्रत्वादनुपसर्गस्या-
न्योपसर्गस्य च भवति' इत्युक्तत्वात्समीयुषेति साधुः । बहुधेति 'बहुगण—' इति संख्यात्वात्
'संख्याया विधायं वा' इति धाप्रत्ययः । लिङ्गेः स्वरितेत्त्वादकर्त्रेभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥

लिलिङ्गे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम् ।

श्रितमर्ककरैः पिपासु यन्मृपसन्नामलपकारागजम् ॥ १०० ॥

लिलिङ्गे इति ॥ पूर्वोक्त एवार्थो जिह्वापदप्रक्षेपेण वर्णितः । लिङ्गेः स्वरितेत्त्वादकर्त्रेभि-
प्राये क्रियाफले तद् । 'श्रितम्' इति पाठः । अर्ककरैः श्रितं सामीप्यादभिप्राप्तम् । स्थितमि-
त्यपि कश्चित् । अर्ककरैः पिपासु स्थितम् । अर्ककरैस्तप्तमित्यर्थः ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।

बलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अमृतेति ॥ पीतया गौर्या यस्या नगर्या बलभीपताकया बलभीसंज्ञकगृहविशेषवैज-
यन्त्या मिलितं संबद्धममृतद्युतेध्वन्त्रस्य लक्ष्म लाम्छनं कर्तुं बलयायितो मण्डलीभूतः क्षेपस्त-
सिञ्जशेते एवंशीलस्य पीतवाससो विष्णोः सखितां साम्यमादित प्राप । तत्सदृशं बभूवेत्यर्थः ।
कलङ्गमभितो वर्तमानस्य चन्द्रस्य शेषसाम्यम्, कलङ्गस्य श्रीकृष्णसाम्यम्, पीतपताकायाः
पीतवस्त्रसाम्यम् । अत्युच्यत्वं व्यज्यते ॥

अध्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-

जिह्वस्रस्त्रमुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी

यत्प्रासाददुकूलवह्निरनिलान्दोलैरखेलदिवि ॥ १०२ ॥

अध्रान्तेति ॥ यस्याः प्रसादानां देवराजगृहाणां दुकूलवह्निर्वज्रवन्तीरुपा श्वेतदुकूलवह्निः
अनिलान्दोलैर्वायुकर्तृकचालनैर्दिवि आकाशे मन्दाकिनी नु स्वर्गज्वालेलखिकीडः सुरिवार्धे
वितर्कं वा । किंभूता मन्दाकिनी—गाधिसुतेन विघ्नमित्रेण पूर्वं सामिघटितार्धेनिर्मिता पश्चा-
द्भस्मस्तुत्या मुक्ता लज्जा । किंभूतेन—अध्रान्तश्रुतिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताभ्यः पवि-
त्राभ्यो रसनाभ्यो जिह्वाभ्य आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूरिषु बहुषु स्वेषु स्तुतिषु आजिह्वा-
नलसा वज्रमुखौघाधत्वायपि वज्रमुखानि तैर्विघ्निता विप्रवती कृता नया नूतना स्वर्गकिरा-

१ 'अत्र समासोत्पत्तिश्रयोक्तितद्गुणोदात्तालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र, गृहाणां
संतापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मकशीतोष्णवार उत्प्रेक्ष्यते । सा चोक्ततद्गुणोत्पत्ति संकरः व्यञ्जकाप्रयोगा-
श्रन्वा' इति जीवातुः । २ 'अत्रापि समासोत्पत्तिश्रयोक्तितद्गुणोदात्तालंकारसंकरः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अलंकारस्य पूर्ववत् । जिह्वानिभया इत्युपमासंकरस्य विशेषः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

केलिः स्वर्गनिर्मितक्रीडा यस्य तेन । पूर्वमर्थकृतां सृष्टिं ब्रह्मादिभिरार्थितो विष्णुमित्रोऽमुच-
दिति पुराणादौ । कृता वायुना चञ्चलीक्रियते । 'सामि त्वघं जुगुप्सने' इत्यमरः । सामिष-
दित्वेऽत्र 'सामि' इति समासः ॥

यदतिविमलनीलवेदमरश्मिभ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवह्निः ।

अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं दिवसकराकृतले चला लुठन्ति ॥१०३॥

यदिति ॥ यस्या नगर्या अतिविमलानि नीलरश्मिनिर्मितवैरमानि पृष्ठाणि तेषां रश्मिभिः
किरणैर्भ्रमरिता भ्रमरीकृता, तैः कृत्वा भ्रमरबदाचरिता वा भा वीर्यैर्यस्याः सा एवंविधा
शुचिसौधवस्त्रवह्निर्धवलपृष्ठान्तरपताकापट्टिदिवसकरस्य सूर्यस्याकृतले समीपाधोभागे, वत्सह-
तले च चला चला लुठन्ती क्रीडन्ती सती शमनस्वसुर्यमभिनन्या यमुनायाः शिशुत्वमल-
भत प्राप । बालिका यमुनेव शोभते स्मेत्यर्थः । सापि दयामा पितुः सूर्यस्य समीपे शिशु-
त्वाचला लुठनं करोति । शिशुत्वं यमुनापत्यत्वमिति केचित् । उच्यते ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटककालिध्वप्रहायोत्सुकं

पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवामभव-

द्यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥

स्वप्राणेति ॥ यत्कामिनी यस्या नगर्याः स्त्री अभ्रतरसा नेषवेगेनाध्वनि मार्गे रसाम्नेष-
वेगजनितप्राप्तेः प्रियानुरागाद्वा यान्ती गच्छन्ती सती यद्यस्माद्विमेपं निमेषोपलक्षितमपि
विलम्बं, अथ च नेत्रसंकोचं न प्राप । तेन कारणेन सा स्त्री विमानेन कलितं गमिकर्माकृतं
व्योम गगनं याभिरेवंविधाः साक्षात्प्रत्यक्षदृश्यमाना अप्सरस एवामवत् । किं कृत्वा—निजं
यत्केलिसौधं श्रीकाशहं तस्य शिखराच्छृङ्गात्पाथोदं मेघमाख्या । किभूतं पाथोदम्—स्वप्रा-
णेश्वरः स्वप्रियस्तस्य नर्महर्म्यं क्रीडाशहं तस्य कटकं मध्यप्रदेशे आतिथ्यप्रहाय प्राचुलिक-
पूजाप्रहाय । कटकप्राप्तय इति यावत् । तस्मा उत्सुकमुत्कण्ठितम् । सहजसौन्दर्येण विमान-
तुल्यमेघाधिरोहेणाकाशगमनेन निमेषाप्राप्तेश्च देवाङ्गनामुल्या जातेति भावः । कटकशिखर-
पदाभ्यामपि हर्म्माणामुच्चतरत्वं सूचितम् । इः कामस्तस्मिन् रसादिति वा । 'प्रसितोत्सुका-
भ्याम्—' इति तृतीयासप्तम्योः प्रसज्जादातिथ्यग्रह एव अयः शुभविधित्तत्रोत्सुकमिति वा
व्याख्येयम् । कामिन्यपेक्षया शुभकर्मत्वम् ।—व्योमान इति 'वनो बहुमीहेः' इति न जीप् ।
'स्त्रियां बहुध्वप्सरसः' इत्यमरः ॥

वैदर्भीकेलिरौले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भ-

ब्रह्माण्डाघातभस्मयदजमदतया हीधृतावास्तुस्त्वैः ।

१ 'अथोत्प्रेक्षाकालः । अथ गौडीया रीतिः । बहुलं रुद्रदेन—'शब्दाः समासयन्तो चरन्ति यथा-
शक्ति गौडीया' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुप्रासातिशयोक्तिवद्वृणोदात्तनिदर्शनार्थकार-
सङ्कारः । पुष्पितावाचुलम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथान्यथैश्वरेनान्यसंयन्त्रासंयन्त्रेण तस्मै
दशमिति सादृश्यापेक्षाजिदर्शना तदुत्तररूपकाभ्यां संकीर्णा' इति जीवातुः । ३ 'अथोत्प्रेक्षाकालः' ।
'शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ नगमराङ्गनयोर्भेदेऽपि अनिमेषमेघारोहण-
व्योमयानैः सैनेलभेदोक्तैरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरमेरास्यदेशं गताग्रै-

र्यद्रोप्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स ॥ १०५ ॥

वैदर्भीति ॥ यस्या नगर्या गोप्राप्तस्य प्रदानलक्षणव्रतं तस्य सुकृतं पुण्यं नीलत्वादंशुभिरेव दमैरविश्रान्तं अनवरतमुज्जृम्भते स वर्धते स । किभूतैः—वैदर्भीकेलिशैले भैमीक्रीडापर्वते मरकताखरजविशेषनिर्मितशिखरादुत्थितैरुर्ध्वगामिभिः । तथा—ब्रह्माण्डाघातेन ब्रह्माण्ड-संघट्टनेन भग्नः स्वर्गो वेगजो मदो गवो येषां तद्भावस्तथा तया हिया लज्जयेव धृतं कृतमवा-ञ्छुत्वात् व्याघुष्टं यैः अत एव दिवि स्वर्गं उत्तानगाया उत्तानगामिन्नाः कस्याः सुरसुरमेदैव-मग्ना आस्यदेशं मुखप्रदेशं गताग्रैः प्राप्ताग्रैः सर्वस्या अपि सुखं प्राप्ताग्रैः । अनेकमरकतरज-निर्मितो भैमीक्रीडादौलख्य उद्यिताः किरणा यावद्ब्रह्माण्डं गतास्तत उपरिगमनाभावाभिप्रेता-देवगवीनामुत्तानगामित्वात्तन्मुखपतितास्तन्मुखपतितदर्भतुल्या जाता इति भावः । 'उत्ताना वै देवगवा बहन्ति' इति ध्रुतेः । अन्यो भग्नगवो लज्जयाधोमुखो भवेति ॥

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णः शशिद्वयदुपहृतैरालवालैस्तारुणाम् ।

विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि स हतचित्तस्तत्र भैमीवनेन १०६

विध्विति ॥ तत्र नगर्या भैमीवनेन स हंसो रमणीयत्वादुत्तचित्त आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किभूतेन—तारुणामालवालैर्जलाधारैः कर्तुर्भिर्विकलितं व्यर्चोर्कृतं जलसेकप्रक्रि-यागौरवं जलसेचनप्रकारभारो यस्य । किभूतैः—शशिद्वयद्विध्वन्द्वकान्तैरुपहृतानि निर्मितानि तैः । पुनः किभूतैः—विधुकरपरिरम्भाच्चन्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वस्य निष्यन्देन निर्लेपोद-केन पूर्णः । पृक्षाणामालवालपूरणप्रयासश्चन्द्रकान्तनिर्मितत्वात्तैरेव कियत इति भावः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः' इति प्लवम् ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।

उडुपरिपदि मध्यस्थायिश्रीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्ष्मीचकार १०७

अथेति ॥ अधानन्तरं कनकपतत्रः सुवर्णपक्षो हंसस्तत्र वने तां राजपुत्रीं भैमीमक्षिलक्ष्मी-चकार नेत्रगोचरीचकार । किभूताम्—सदृशभासां समानकान्तीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उडुपरिपदि नक्षत्रसभायां मध्यस्थायिनी श्रीतांशु-लेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुकारे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् । सदृशरीति-त्वेऽपि नक्षत्रापेक्षया चन्द्रलेखा यथाधिक्यं तथा सदृशपेक्षया सेति । भैमीसखीनां तत्सादृश्य-कथनमन्यमुन्दरीन्यो विच्छिष्टसौन्दर्यप्रतिपादनार्थम् । 'स्तोमराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद्वौ' इति राजशब्दात्परस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रद्वयदेशे द्वित्वान्वापि राजपुत्रीति । केचिन्तु शास्त्रैरुपदिष्टा पुत्राश्चन्दं पठन्ति । तेन पुरुषतुपुत्रीति सिद्धम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्फुल्लोः' इति वा प्लवम् ।—लक्ष्मीम् समासान्तविधेरनिलत्वात्कवभावाः ॥

१ 'अत्र रूपशालिशयोक्तालंकारो । सन्धरा नाम वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अलुत्तमालं-कारोऽप्यमिति केचित् । अंशुदर्भोणां ब्रह्माण्डाघाताद्यसंभवेऽपि संवन्धोक्तरीतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्रालिशयोक्तुदात्तालंकारो । इतश्चतुष्टये मालिनी वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राश्वत्थानां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासंभवेऽपि संवन्धोक्तरीतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । ३ 'जने-पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन कचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने १०८
भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेष इव मण्डल-
स्तेने । भ्रमणमण्डलेत्यर्थः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन—
भ्रमणरयेण परिभ्रमणवेगेन विकीर्णा प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—कचन
अधः कस्मिन्नध्वजःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्यालोचयता ।
किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयममुष्या भैम्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिबु-
म्बितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । खरादित्वात् 'इडाच्छः' । 'भस्यादे तद्धिते'
इति पुंवद्भावाः । 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इत्यमरैः ॥

अनुभवति शचीत्यं सा घृताचीमुखाभिर्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्यक्षिणः प्रेक्ष्य भैमी विपिनभुविसखीभिः सार्धमावदकेलिम्
अन्विति ॥ विपिनभुव्युपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आवदकेलिं कृतक्रीडां भैमी
प्रेक्ष्य इदृश पक्षिणो हंसस्य इति मतिर्बुद्धिरुदयासीदुपपन्ना बभूव । इतीति किम्—सा प्रतिज्ञा
शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोग्भिः सखीभिः सह सार्धमुच्चैर-
तिशयेन इत्यमनेन प्रकारेण । भैमीवदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति ।
एतत् क्रीडासुखं सच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति, अपि
तु सैवेयं किं नन्दनानन्दमनुभवतीति वा । भैमीतत्सखीवनानां शचीघृताचीनन्दनैः साम्यम् ।
सहचरी पचादौ चरडिति पाठादित्त्वान्नीप् । प्रेक्ष्येति भिन्नकर्तृकत्वात्त्वानुपपत्तौ स्थितत्वेत्य-
भ्याहार्यम् । केलिमिति हस्तः पाठः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयकीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धे पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वैतीयकः ।
'तीयादीकवस्वार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयकस्य भावस्तत्ता तया मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः
स्वभावसुन्दरः । शेषं स्पष्टम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैषधीयप्रकाशे
द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अत्र रूपकोपनामालंकारसंज्ञाः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उद्देशास्तनायोः संकरः'
इति जीवानु । २ 'लेखम्' इति तिलकजीवानुसंगतः पाठः । ३ 'अत्र प्रेक्ष्य मतिः—इति मनन-
क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्पूर्ववत्तिलकत्वाच्च प्रेक्ष्येति क्त्यानिर्देशोपपत्तिः । तावन्मात्रमेव तत्पलं
सोपपत्तौ प्रयोजकत्वात् । 'आधानं त्वप्रयोजकम्' इति जीवानुः । ४ 'अत्र आन्तिमात्मलंकारः । बहुपद-
मलंकारसर्वस्वः—'साहस्यद्वयस्तन्वत्प्रतिपातान्तिमात्रम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अयोपमाना-
दुपमेयसाधिकायोक्त्येवैतिरेकालंकारः । 'भेदप्रधानसाधनवैतुपमानोपमेययोः । साधिकादत्युपमाना-
तिरेकः स उच्यते ॥' इति उक्त्याध' इति जीवानुः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ भैम्याः पुरस्ताद्वलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्षयितुं तृतीयसर्गमारभते—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसावतीर्य ।

निवेशदेशात्ततधूतपक्षः पपात भूमाबुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अत्रोपवनप्राप्त्यनन्तरं मण्डलकरणात्तरं वा हंस आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागादाकाशप्रदेशात्तरसा वेगेनावतीर्योत्तीर्य उपभैमि भैमीसमीपे पपातोपविशति स्म । किंभूतः—निवेशदेश उपवेशस्थाने आततो विस्तारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः । ऐक्षिजातिः ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।

द्रागन्यविन्यस्तदशः स तस्याः संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

आकस्मिक इति ॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशादाकस्मिकोऽचिन्तितोपगतोऽज्ञातहेतुको यः स्वनः शब्दस्तदा पतनसमये उच्चचारोद्भूतः । अकर्मकत्वान्न तद् । स शब्दस्तस्या भैम्या अन्तःकरणं द्राक् क्षटिति संभ्रान्तं सत्संभ्रमं चकार । आकस्मिक-शब्दध्वनासंभया साधार्यं च जातेति भावः । कीदृशस्तस्याः—अन्यविन्यस्तदशः अन्यत्र स्वदेशात्प्रदेशान्तरेषु विन्यस्ते चालिते इशौ यया सा । कुतोऽयं शब्द उत्पन्न इतीत्यतो विस्फोटितवतीति भावः ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।

प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥

नेत्राणीति ॥ वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरुपाख्यं स्तोतुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तमेकं केवलं हंसं प्रापुः । सादरे पपुरित्वर्थः । किंभूतानि—विमुक्तस्त्यक्तस्तेषां तेषां विषयाणां स्रक्चन्दननृत्तगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि । केषां कानि किमिव—यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्मेव परमात्मस्वरूपमिव तान्यपि विमुक्तास्तत्तद्विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयस्तेषु ग्रहोऽङ्गीकारो यैस्तानि । निरुपाख्यरूपमीदृक्या प्रतिपादयितुमशक्यरूपम् । योगिमनोविषयत्वाद्वक्षणः । एकमद्वितीयं च । वैदर्भः—विदर्भाणां रागीति पूर्ववत् । तत्तदिति वीप्सायां द्विवचनादेकशेषाभावः ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव त्रिकायाम् ।

ग्रहीतुकामादरिणा शयेन यन्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

हंसमिति ॥ असौ भैमी दरिणा समयेन अदरिणा निर्भयेन वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यज्जास्त्रिकायां स्त्रीयायां तनौ शरीरे निश्चलतां जगाहे प्राप । वित्ते तु चषलैवाभूत् । किंभूतम्—सन्निहितं निकटम्, सता नलेन निहितं प्रेषितं वा ।

१ 'अनुपासनात्यलंकारः । अत्र सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यां क्लृप्तस्य निश्चितत्वादुपजातिदृष्टन्दो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि वात्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोप-मालंकारो भिन्नस्तिष्ठेऽपि निबध्यमानो न दोषमावहति । यदुक्तं दण्डव्यालंकारे—'न लिङ्गवचने भिन्ने न द्वीनापिकतापि वा । उपमादूषणायालं वज्रोद्देशो न भीमताम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी ।

चरन्तं मच्छन्तम् । प्रयत्नपूर्वं निश्चलत्वम् । बालत्वाद्भयम् । धारणानिवेशाद्भवाभावः । कस्य केव—मुनेर्मनोवृत्तिरिव । यथा मुनेर्योगिनो (मनोवृत्तिः) मानसो व्यापारः स्विकायां तनौ चरन्तं सद्भिर्मन्यादिभिर्नितरां हितं ध्यातं, सज्यो वा तेभ्य एव नितरां हितमिदं हंसं परमात्मानमादरतुजेनाशयेनाभिप्रायेण प्रहीतुकामा ज्ञातुकामा सती निश्चलां प्राप्नोति । पक्षिधारणजातिः । 'हंसः पक्षिणि विष्णी च' । स्विकेति 'भैरवा' इति चेतवम् । प्रहीतुकामा 'ग्रहोऽलिटि' इतीदो दीर्घः, 'तुं काम' इति मलोपः । अदरिणेति अत इष्टन्तस्य नञ्समासः ॥

तामिह्नितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात ।

तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने मुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

तामिति ॥ अयं हंसस्तां न्युज्जगमनादिरूपा भैम्या मायां स्वधारणकपटवृत्तिमिहितैवे-
ष्टामिरनुमाय ज्ञात्वापि वियदाकाशं नोत्पपात उड्डयनविषयं न चकार । किंतु—आत्मोपरिपा-
तुकं स्वस्योपरि पतनशीलं तत्पाणि भैमीहस्तमदूरमुत्पवनलघुतया मोघं निष्फलं वितेने कृत-
वान् । प्रतार्य इयं विजनप्रदेशे नेतव्येति बुद्ध्या नोत्पपात । उत्पतने हि धारणार्थं प्रयत्नमकृ-
त्वैवागमिष्यतीति दौष्ट्यासिद्धिः स्यादिति भावः । अनुमाय 'न त्यपि' इति निषेधाचेतवम् ।
पातुकमिति 'लघपत' इति शील उक्त्वा । उपरिपातुकमिति 'सह सुपा' इति समासं कृत्वा
पञ्चापूर्वेण षष्ठीसमासः । अन्यथा 'पूरणगुण' इति षष्ठीसमासनिषेधप्रसङ्गात् । पातुकशब्द-
स्योक्तप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपरिपातुकशब्दस्य तदन्तत्वाभावात् 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधाभावे ॥

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।

परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरद्वयतालम् ॥ ६ ॥

व्यर्थीति ॥ आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्काले परस्परामन्योन्यमर्पितो दत्तो हस्तेषु
तालतालिका वसां क्रियायां यथा भवति तथा अलमल्यर्थमद्वयत इवितम् । किं कृत्वा—
अस्या भैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोपयमं तथा मुतिलाघवप्रकारेण तेन पत्ररथेन पक्षिणा
हंसेन व्यर्थीकृतं निष्फलीकृतमवसायं ज्ञात्वा । परस्पराम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनामो द्वे
भवतः' इति द्वित्वम् । बहुलवचनान्तसमासवद्भावाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनान्तत्वम् ।
कस्कादित्वात्सः । 'स्त्रीनपुंसकयोर्दत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः' इत्युत्तरपदस्याम्भावः । तत्का-
लम् 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया ॥

१ 'स्विकायां स्वीयायाम् । 'प्रत्ययस्वात्कापूर्वस्वातः' इतीकारः इति जीवातुः । 'स्वशब्दस्य
अहर्णं संज्ञोपसर्जनार्थम् । स्वशब्दस्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकवहः । अर्धान्तरे तु न की । संज्ञो-
पसर्जनमभूत्तत्र कप्रत्ययान्तत्वाद्भक्त्यनुशाहरणम् । तेन सर्वनामः स्वशब्दस्वायं निधिने भवेत् । अत
एव एतेन 'मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम्' इति श्रीहर्षलोके 'मस्त्रेया' इति वैकल्पिकमित्यं व्यापक्षणा
उपेक्षा इति श्रीमनोरमायाम् इति सुखाचरोपा । 'स्वाशब्दादत्यन्तस्वाधिके कनि स्वातः (५)
स्वानिकतवाक्षतेर्वैकल्पिकत्वमपि सुसाधये । नक्षकम् अत्यन्तस्वाधिकापवाद इति तु शब्दरत्नम् ।
एतेन वरतुलो 'हंसं तनौ' इति लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्व-
नामात्वात्स्वाङ्गानामभूतेति नन्वाः इति तत्त्वबोधिनी परस्ता । अत्यन्तस्वाधिकाकनाम्यवहितत्वा-
दिति तु नव्यतराः । २ 'अभोपमार्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ जातिरलेकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवन्तीभिरेषः ।

यान्वेति मां द्रुहति मद्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिबर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया भैम्या आलिबर्गः सखीजन इत्यनेन प्रकारेणोपालम्भि उपालब्धः । इतीति किम्—इदानीं मध्येतं पारयन्त्यां सखां भवतीभिरेष हंसः करतालिकानां हस्ता-
लानां दानाद्दानादुच्चाटनीय उड्डयनीयः । प्रश्नकाकुः । एतस्य ग्रहणे मया यत्नः कियते,
भवतीभिश्चाटनं कियते, एतच्च युक्तमित्यर्थः । अत्र आसु भवतीषु मध्ये या मामन्वेति
अनुगमिष्यति सा मद्यमेव द्रुहत्येव । एवमन्वेत्युक्तिः । मम श्रोत्रमेव करिष्यतीति ।
अन्वेति द्रुहतीति 'वर्तमानसामीप्ये—' इति भविष्यति लट् । अन्वादेशेऽपि 'न चवाहा—' इति
एवमन्वेन साक्षाद्योगे निषेधान्मलमिल्यत्र न मयादेशः । मद्यम् 'कुपद्रुह—' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।

इयामाथ हंसस्य करानवातेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ इयामा यौवनसम्यस्या हंसस्य पश्चाद्वहति स्म चचाल । किंभूता—सखीनां
हसिते हास्यविषये कष्टपराधमावाधूतः कुतोऽयः कोपो यथा । तथा—हंसस्य करेण हस्ते-
नानवातेरप्राप्तेर्हंतोर्मन्दाक्षेण लक्ष्या दृश्या । सलज्जेल्यर्थः । कस्य केव-भास्वन्तं सूर्यमभिप्र-
यातुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा तस्यैव पश्चाद्वहति । छायापि हि हंसस्य
सूर्यस्य किरणाप्राप्तेः इयामा भवति । हंसस्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन योगे 'पश्यतसर्पप्रस-
येन' इति षष्ठी । 'पश्चात्' इति निपातः । 'मन्दाक्षं द्वीक्षपा' इत्यमरः ॥

शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना ।

साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन शब्दच्छलेन हस्यमाना सोपहा-
समुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्यमाणं सखीः प्रति आह स्म वदति स्म । इतीति किम्—हे
भैमि, हंसाभिमुखी राजहंसमेमुखी, अथ च सूर्यसंमुखी यात्रा ते पुनः राजपुत्र्या न शस्ता न
प्रशस्ता । अशकुनत्वाच्छास्त्रनिषिद्धत्वादिति सखीवचनम् । हे सख्यः, एष हंसो मे मम नैव
अशकुनीभवेदपशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । यतोऽयं भावि भविष्यत्प्रियं
तस्यावेदकः सूचकः । राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुनरूपैव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वसन्त-
राजेन सर्वेतिद्विकरत्वोक्तैरिति भावः । अत एव भावी भविष्यन्नुरागवान्वा प्रियो नलस्त-
स्यावेदक इति । लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरनलश्रुमप्राप्तिरनुनीयते वा । नैवाशकुनिः
पक्ष्येवेति वा । 'प्रत्यादित्यं प्रतिबुधम्' इति यात्रानिषेधात् । न चायं सूर्यादिः, किं तु पक्ष्येव ।
अशकुनशब्दादश्रुमसूचकात्पक्षिनिषेधकाच्च 'अस्य च्चौ' इतीकारः । पक्षिनिषेधकादश-
कुनिशब्दाच्चौ 'च्चौ च' इति वीथौ वा भावी गम्यादिः ॥

१ 'अशोपमानावशवलतालवारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहतिर्वैकोक्तिव्याकृत्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चारु चलन्वभासे ।
बैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निबोधैः ॥ १० ॥

हंस इति ॥ न केवलं तामिरेव हसिता, किं तु असौ हंसोऽपि बैलक्ष्यहेतोर्भौगोलिक-
त्पादनमेव हेतुस्तस्य एतदीयां भौमसंबन्धिनी गतिमस्या एवामे अनुकृत्यानुसृत्य उच्चरतिशये-
नोपहसन्निबोधसं कुर्वन्निव बभासे श्रुश्रुमे । किं कुर्वन्—हंसवद्वर्तिर्गमनं यस्यास्तस्याः
सुदत्या भैम्याः पुरःपुरोऽग्रेऽग्रे चारु रमणीयं चलन्गच्छन् । परिहासकोऽपि वेपाद्यनुकरणेना-
न्यान्हेपयति । सुदत्याः, बैलक्ष्यहेतोर्गतिरिति च 'पष्ठपतसर्थे' इति 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पैठयी ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचरूपे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भाविनी भावो हंसग्रहणानुसंधानं तद्वती सा भौमी भाविनि भविष्यति पदे पदे
चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन बध्नावैति जानाति उत्तरस्मिन्पदेऽव-
श्यमेतं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सखीदं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य
बध्नायित्वा सा कृशाङ्गी लतासु बद्धैसमीपे आचरूपे आकृष्टा । भाविनीयमिति पाठे भाविनि-
पदविशेषणम् । भाविनीति पाठे हस्तप्राप्तेः कोपनेत्यर्थः । कृशाङ्गीति विरहपीडा सूच्यते ।
प्राप्यं 'कृष्याद्य' इत्यावश्यकं कृत्यं ॥

रथा निपिद्मालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयांचकार ।
तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गी स कीरवन्मानुपवागवादीत् ॥ १२ ॥

रूपेति ॥ कीरवच्छुक्वन्मानुषी वागस्य यथा शुको मनुष्यवाचा वदति तथा सहो रथा
कोपेन निपिद्मालिजनः सखीसमूहो यथा अत एव छायेव द्वितीया सहचरी यस्यास्त्वामे-
काकिनीम्, तथा श्रमाम्भःकणैः श्रमजनितघर्मोदकबिन्दुभिः भूषितसङ्गं यस्यास्तां यदा कल-
यांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रत्यवादीदुवाच । छायाद्वितीयामिलनेन दृष्ट्यापसरः सूचितः ।
श्रमाम्भ इत्यनेन श्रान्तेत्यमतः परं नागमिष्यतीति वृत्त्यं कर्तुमशक्यं, तस्मादत्रैव स्वातन्त्र्यं मयेति
सूचितम् । भूषितपदेन श्रमबिन्दूनां मुष्णसाम्यं सूचितम् । छायायां कान्स्या अद्वितीयाम-
विद्यमानप्रतिमदां रथा निपिद्मालिजनां, श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गी च यदा ज्ञातवानिति वा ।
मानुषस्य वागिव वाग्यस्येति वा ॥

अये कियद्यावदुपैपि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमित्थम् ।

उदेति ते भीरपि किं नु बाले विलोकयन्त्या न घना घनालीः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैमि, कियद्दूरं यावदुपैष्यामिष्यसि । वा समुद्यमे । तमित्थमनेन
प्रकारेण शीघ्रगमनादिना व्यर्थं निष्फलं किं वा परिश्राम्यसि कथय । किमाशेषे । अये इति
व्यर्थं पश्यत्यर्थं वा । श्रमो न कार्य इत्यर्थः । किमर्थमिति पाठेऽर्थशब्दः प्रयोजनवाची । ततश्च

१ 'श्रमोपेक्षा'कारः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—'संभावनमवशेऽपि प्रकृतिश्च परेण वद' । 'हंस-
गतेः' इति श्रुतिप्रयोगः । इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लेकानुमासो जालिभ्यांकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'श्रमोपमा रूपकं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किं प्रयोजनमित्यर्थः । यातीति वाः, तद्वशावच्छीघ्रगामिपुरुषवक्तित्वहूरमुपैष्यसि व्यर्थमेव पश्यर्थमित्यर्थं किं परिश्राम्यसि । काका प्रश्ने । व्यर्थं कियहूरमुपैषीति वा । नु बाले भैमि, परिश्रमं तद्वैयर्थ्यं चेन्न गणयसि तर्हि घना निषिद्धा वनालीवेनपङ्कीर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यास्ते तत्र भीरुपि भयमपि किं नोदेति नोत्पद्यते । बालाया हि घनवनपङ्क्तिदर्शनेन भयेनोदेतव्यं तदपि तत्र नोदेतीत्याश्चर्यम् । 'नबाले' इति पाठे वयोरभेदाश्रया नवीना आलयः सख्यो यस्यास्तत्संबुद्धिः । नूतनत्वात्तास्त्वां बालां वनसमीपे परित्यज्य गतास्तया परिणता नेति भावः । यावदुपैषीति 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति लट् । द्वितीयपक्षे वेति 'किं च' इति क्तिप्, तदन्तादिति । उपैषीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । एतेरेवादित्वात्पूर्वेण सह 'एत्येधत्यूट्—' इति वैडिः ॥

वृथापर्यगन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिक्म्पैः ।

आलीव पश्य प्रतिपेधतीयं कपोतहुंकारगिरा वनाली ॥ १४ ॥

वृथेति ॥ इयं वनाली वनपङ्क्तिरालीव सखीव मरुता वायुना ललन्तो विलसन्तः पल्लवा-
स्त्रक्षणाः पाणयस्तेषां कम्पनैः कृत्वा, तथा—कपोतानां पारावतानां हुंकारगीः 'हुं हुं' इति
शब्दस्तया च अपथे महारणरूपेऽस्थानेऽमार्गे च वृथा निष्फलं पदं व्यवसावं चरणन्यासं
चार्पयन्तीं कुर्वती त्वां प्रतिपेधति पश्य । वाक्यार्थः (इदोः) कर्म । सख्यपि करकम्पनैर्हुं-
कारेण च सखी निषेधति । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मात्रिवस्तुषु' इत्यमरः । अपथे 'पथो
विभाषा' इति अप्रत्ययः । 'अपथं नपुंसकम्' इति साधुः । हुंकारगिरा इति पाठे किरतीति
किरा 'इगुपध्नाग्रीकिरः कः' इत्यनेन के कान्तेन पूर्वस्य कर्मपञ्चीसमास इति सिद्धान्तः ॥

अस्थानत्वमेवाह—

धार्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।

अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

धार्य इति ॥ हे भैमि, वसुधायामेवैकासाधारणा गतिः संचरणं यस्याः, वसुधैवैका गतिः
मैस्या इति वा, भवत्या त्वया वियत्यन्तरिक्षे विहारो गमनं यस्य एवंभूतोऽहं कथंकारं कथमिव
धार्यो घर्तुं शक्यः, अपि(तु) न कथंचित् । अहो इत्याद्यर्थे संबोधने वा । स्मरस्य सख्या
मित्रेणानेन प्रत्यक्षदृश्येन वयसापि तारुण्येन तव शिशुत्वं बालत्वमज्ञत्वं च न खण्डितं नाशि-
तम् । मम गगनगामित्वं स्वस्य च केवलमुर्वांगामित्वमविचार्यैव मद्ब्रह्मणोयोगं करोषीति भावः
प्रश्नकाकुर्वा । वयःसंधिदक्तः । अथ च—स्मरस्य स्मरतुल्यस्य नलस्य मित्रेणानेन मल्लक्षणेन
वयसा पक्षिणा ते इदं शिशुत्वं बालत्वं न खण्डितम्, अपि तु खण्डितप्रायमेव शीघ्रमेव
नलप्राप्तेः करिष्यमाणत्वाद्बालत्वं इदं गमिष्यतीति भविष्यत्यपि भूतवदुपचारैः ॥

१ 'अवानुप्रासोऽहंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमारूपकालंकारी' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत एव पल्लवपाणी इत्यादी रूपकाश्रयणम् । तत्संकीर्णा च वनाल्पालीव इत्युपमा' इति
जीवातुः । ३ 'अत्र विरोधविशेषोक्त्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राधार्यत्वस्य वसु-
धावतिवियद्विहारपदार्थहेतुकत्वादेकः काव्यलिङ्गभेदः । तथा शैशवास्यजनस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वा-
दपरः इति सजातीयसंकरः' इति जीवातुः ।

मनि पृतेऽपि तव न किञ्चित्फलमित्याह—

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पतत्रिणः सः ।

अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

सहस्रेति ॥ हे भैमि, वयं सहस्रपत्रं कमलमासनं यस्य प्रकाशस्तस्य पत्राणि बाह्वनानि हंसलोकां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पक्षभूताः सदायभूताः पतत्रिणः पक्षिणः स्यो भवामः । ततः किमत आह—अस्मेति । अस्मादृशां मादृशां चाटुरानि प्रियवचनानि तेषु यो रसः शृङ्गारादि-
स्वाक्षुष्यानि अमृतानि स्वर्लोके ये लोका जनास्तेभ्य इतरे ये पृथिवीपाताललोकवातिनस्तैर्दुर्ल-
भानि दुष्प्राप्याणि । अमृतानि भुवि जनानां दुष्प्रापाणि । मानुषीं त्वं मदर्धं किमर्थं क्रिद्व-
सीति भावः । 'पत्रं स्याद्वाहने पत्रे पक्षे च शरपक्षिणाम्' इति विश्वः । 'अस्मदो द्वयोश्च'
इति स्वाभिप्रायं स इति बहुवचनम् । नल्लतवागस्थहंसामिप्रायं वा । अस्मादृशाम् 'आ-
सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । दुर्लभानि 'न सुदुर्भ्याम्' इति दुर्भगावः ॥

मनु भवतां हंसत्वात्सुवर्णशरीरत्वं कथमित्यत आह—

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।

अन्नानुरूपां तनुरूपक्राद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ हे भैमि, वयं अन्नानुरूपां भक्षणीययोग्यां तनुरूपक्राद्धिं कायकान्तिसमृद्धिं
भजामः प्राप्तुमः । किंभूताः—स्वर्गापगा स्वर्गनदी तस्या हेममृणालिनीनां स्वर्णकमलिनीनां या
नाला मृणालानि च तेषामग्राणि क्रमेण कमलानि कोमलविषादयवाश्च नालासंबन्धीनि
मृणालानि वा भुजत इति, भुजेः कृष् । हि प्रसिद्धं कार्यं घटादि निदानादधिकारणात्
मृत्पिण्डादेः समवायिकारणानुगुणान्काष्ण्यादीनधीते लभते । 'कारणगुणाः कार्ये गुणानार-
भन्ते' इति नैयायिकाः । प्रकृते सुवर्णमृणालभक्षणात्सुवर्णमयत्वमस्माकमिति भावः । नाल-
शब्दः क्रीलितः । नलस्येमे नाला वयमिति वा मित्रं पदम् । रूपक्राद्धिम् 'क्रात्यकः' इति
प्रकृतिभावः । निदानात् 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् ॥

मनु यदि भवान्नक्षणाणो बाह्वनं तर्हि भुवं प्रत्यागमने च को हेतुरत आह—

धातुर्नियोगादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।

हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

धातुरिति ॥ हे भैमि, कीडास्थलं पृष्ठस्य धातुर्नक्षणाणो नियोगादाश्रया इह भूलोके नैष-
धीयं नलसंबन्धि लीलासरः कीडासरः सेवितुमालोचयितुमागतेषु प्राप्तेषु हैमेषु सौवर्णेषु
(हंसेषु) मध्ये एकोऽहमेव भूलोकविलोकने उत्क उत्कण्ठितः सन् भ्रमामि निवहामि ।
भूलोकं पश्यन् प्रसङ्गादत्रागतोऽहमित्यर्थः । मत्सदृशा बहवो नलसरसि कीदन्तीत्यर्थः ।
हैमेषु विकारे अनुदात्तादित्वाद्यनन्तत्वाच्च प्रकृतिभावः । हंसेषु निर्धारणे सप्तमी । 'उत्क
उन्मनाः' इति निपातात्साधुः ॥

१ 'अत्र मनुष्यपदवाक्येऽर्थे स्वर्लोकलोकेतर इति वाक्यं प्रवृत्तमिति ओजो नाम सुगन् । तदुक्तं
वामनेन—'अपेसा प्रीतिरोजः' इति । ऐशानुमासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विलिङ्गा' इति
घाटयन् 'नाला न ना पक्षपक्षे' इति मेदिनीविरोधाप्रमादश्च इव नास्ति । ३ 'जवाधान्तरन्वाधानुधाः
सालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषसमयनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

‘धार्यः कथंचनम्—’ इति बहुकं तत्र भूयर्धनेन श्रान्तस्य तत्र धारणे कः प्रयास इत्या-
शङ्क्यामाह—

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।

स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥

विधेरिति ॥ हे भैमि, अहं विधेर्वैष्णवः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये भ्रमणीविलासे बाह्यली-
लायां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यो निजपूर्वजेभ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्ति-
मदाम् । तेषु श्रान्तेषु तद्भारमहमग्रहीषम् । किंभूतोऽहम्—अविश्रमं क्वचिद्विश्रान्तिमकृत्यैव
विश्वगोऽपि सर्वलोकगाम्यपि । तदादि तत्प्रभृति न श्राम्यामि न श्रान्तो भवामि । निजपूर्वज-
प्रसादाच्छ्रमरहितो विश्वं भ्रमातीति भावः । भ्रमणी इति ‘कुल्लुवुटः—’ इति ल्युट् । श्राम्यामि
‘शमामशानाम्—’ इति दीर्घः । ‘उप्रकरणेऽन्यत्रापि गमेर्दो इत्यते’ इति विश्वग इत्यत्र डः ॥

मनु पक्षिणः सर्वत्र बन्धनसंभवात्त्वं कथं न बद्ध इत्याशङ्क्य नलप्रसङ्गेनोत्तरं प्रयच्छति—

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

एकं विना माहशि तन्नरस्य स्वभोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

बन्धायेति ॥ कश्चित्पाशादिर्वागुरादिर्दिव्ये दिवि भवे माहशि मत्सदृशे तिरश्चि पक्षिणि
विषये बन्धाय बन्धनाय माहशं बहुमासादितपौरुषः प्राप्तसामर्थ्यो न स्याद्भवेत् । दिव्यत्वादे-
वाहं केनचिद्बुद्धं न शक्य इत्यर्थः । परमयं विशेषः—विरलोदयस्य विरलजन्मनः क्वचित्कस्य-
चिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धमेकमसाधारणं स्वभोगभाग्यं स्वलोके सकृन्न्दनादिभोगयोग्यं
भाग्यं शुभं कर्म विना । यो भूमिस्थोऽपि स्वर्गभोगं भुङ्क्ते तस्यैव माहशा वदया इति भावः ।
एवंविधः कश्चन, न सर्व इत्यर्थः । अथ च—विगतो रेफो (यस्य) विरलस्य, (स्य स्थाने)
लस्योदयो यस्मिंस्तस्य नलस्य । बद्धा—नरशब्दस्य विशेषेण रस्थाने लोदयो यस्य । उभयथापि
नलस्येत्यर्थः । ततश्च नलस्य तदैवं स्वभोगभाग्यं विना माहशं धर्तुं कोऽपि न शक्नोति ।
नलस्य स्वभोगभागधेयस्यैव माहशा वदया इति भावः । स चासौ नरश्च तन्नर इति वा ।
बन्धाय ‘तुमर्थात्—’ इति चतुर्थी । दिव्ये दिगादित्वाच्च । एकम् ‘पृथग्विना—’ इति
द्वितीया । विरेति ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य—’ इति समासः ॥

नरस्य स्वभोगभाग्यमेव कुत इत्यत आह—

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वदयाः स्वभोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।

महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना, पूर्तेन कृपादिना, अपेक्षिताजिकदक्षिणादिना वा वदया
अमर्त्या देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनुष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वभोगं सृजन्ति । यागबाहुल्यं
तवागबाहुल्यं च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वदया भूत्वा स्वभोगं सृजन्ति । देहान्त-
रदेशान्तरभावि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्याशङ्क्याह—अचेतना अपि महीरुहा वृक्षा दोहदसेकश-
क्तेरूपदिदोहदसामर्थ्याद्भोगानौषधिनिक्षेपसामर्थ्याद्वा उदकसेकसामर्थ्याच्चाकालिकमन्यकाल-
भवनयोग्यं कोरकं फलिकामुद्गिरन्ति कालान्तरे प्रकटयन्ति । तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन
पूर्तेन खातेनालवालेन नलाधीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थ्यादाकालिकं कोरकमुद्गिरन्तीत्यपि

शेवम् । अन्योऽपीष्टो वश्यः सन्सर्वफलतुल्यं वस्तु ददाति । 'अथ कतुकर्मणं पूर्वं खातादिकर्मणि' इत्यमरः । वश्यः 'वशं गतः' इति यत् । महीशहाः 'इगुपध-' इति कः । अकाले भवः अध्यात्मादित्वाद्भृक् । पूर्वेन 'न ध्यास्या-' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वर्गो गमेव व्यक्ति—

सुवर्णशैलादवतीर्थं तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।

तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥

सुवर्णेति ॥ वयं स्मरकेलिकाले सुरतकीडासमये पक्षैस्तं नृपं नलं वीजयामः । तस्य सुरतखेदापनयनं कुर्मः । किं कृत्वा—सुवर्णशैलान्मेरोस्तूर्णं जटिति अवतीर्थं आगत्य । किंभूतैः पक्षैः—स्वर्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या वारिकणा जलकणास्तैरवकीर्णव्याप्तैः । तथा—गौरत्वा-चामरैः सह बद्धं कृतं सख्यं सादृश्यं यैः । चामरतुल्यैरिखयैः । अथ च—अमरैर्देवैः सह बद्धं कृतं सख्यं यैः । देवैरपि नलस्य स्वर्गो गः सज्जते, अस्मत्पक्षैरपीति तैः सह सख्यम् । अस्मिन्पक्षे देवा वयं च वीजयामः । तूर्णमिलनेन सेवाधर्मः सूचितः । 'ज्वरत्वर-' इत्यर्थः ॥ तस्या नलेऽमुरागं दृष्ट्वा तद्वर्णनं प्रकमतै—

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।

या खौजसां साधयितुं विलासैस्तावत्क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

क्रियेतेति ॥ के के साधय इति साधूनां विभक्त्या विभागेन चिन्ता विचारणा चेद्यदि क्रियेत तदा तर्हि सा नललक्षणा व्यक्तिः । प्रथमा आद्याभिधेया वाच्यः । साधूनां मध्ये नल एव प्रथमो गण्य इति भावः । सा का—या खौजसां स्वकीयतेजसां विलासैर्विभाषैर्बहु असंख्या-कमनापदं नमनं नामः स न निघते येषां तेऽनामाः शत्रवस्तेषां राज्ञां शत्रूणां स्थानं तावत्ता-कल्येन साधयितुं स्वाधीनं कर्तुं क्षमा समर्था भवेत् । तावदतिमदलक्षमानाम पृथ्वीसंज्ञकं पदं साधयितुमेकैव बहुरनेकधा स्यादिति सविसर्गः पाठ इति वा । एतेन पृथ्वीमण्डले स एव राजा नान्य इति सूचितमिति व्याख्यातम् । अथ च—चेद्यदि साधु सम्प्रतिभक्तीनां सुतिषां चिन्ता विचारणा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेलभिधेयं संज्ञा वस्याः वा । सा का—या खौजसामेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानां प्रख्यायानां विलासैर्वासंभवं विसर्ज-नीयलोपामादेशशीभावादिरूपैः प्रकारविशेषैर्बहु नाम प्रातिपदिकं पदं सुबन्तं साधयितुं कर्तुं निष्पादयितुं तावदतितरां क्षमा समर्था स्याद्वदति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्यञ्जतेऽनया प्रातिपदिकार्थं इति व्यक्तिर्विभक्तिः प्रथमेलभिधेया । अथ च—साधुविभक्तीनां चिन्ता विचारो यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनादिसंज्ञकानां खौजसां मध्ये वा प्रथमा व्यक्तिर्विभक्तिः सुल-क्षणा सेवाभिधेयेति यावत् । प्रयोगयोग्यत्वाय 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति न्यायेन सुविभक्तिरेव विधेया भवतीति भावः ॥

१ 'अथ इष्टान्तोऽलंकारः । यदुद्भूतः—'अर्थविशेषः पूर्वं बाहुल्यतो विवक्षिततरयोः । तादृशमन्य न्यत्येष्व पुनः सोऽत्र इष्टान्तः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञोपमालंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अनाभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनिवक्षितत्वाच्छ्रुत्यायाश्चानुपपत्त्यभावेनाभावादप्रकृतार्थ-प्रतीतिर्ध्वनिरेव' इति जीवाणुः । 'सामान्येन प्रथमायाः सर्वत्र विहितत्वात्समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम् ।

भुङ्क्ते धितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्यम् ॥ २४ ॥

राजेति ॥ धितश्रोत्रियसादाधितच्छन्दोध्याप्यमीनदेयीकृता श्रीलक्ष्मीर्येन स यज्वा विधिनेष्टवान्स राजा नलोऽध्वरे यज्ञे यदाज्यं घृतं देवसमूहाधीनदेयीकृतं तस्य घृतस्योपमयैव दृष्टान्तेनैवोपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां व्रजः समूहस्तदायसं देयं कृत्वा संपाद्य श्लोकोक्तकामपेक्षया पूर्वमध्वराज्यं यज्ञशेषाज्यं हुतावशिष्टम्, अन्त्यं राज्यमशेषं सकलमपि भुङ्क्ते इत्यहो आश्चर्यम् । यत् पूर्वं भुज्यते तदशेषं शेषं न भवति यत्पश्चात्तच्छेषमिति लोकप्रसिद्धिः । अत्र तु विपरीतमिति । अहो आश्चर्यम् । देवसमूहाधीनदेयीकृतस्य यज्ञघृतस्योपभोगं यथा करोति तथा विद्वज्जनायसीकृतस्य राज्यस्यापीति भावः । यज्ञदक्षिणास्तु श्रोत्रियेभ्य एव दत्ताः राज्यभोगस्तु विद्वज्जनैः सहेति विबुधव्रजत्रा इत्यनेन श्रोत्रियसाहित्यस्य न पौनरुक्त्याशङ्का । 'जन्मना द्वाद्वाणो ज्ञेयः संस्काराद्भिज्ज उच्यते । विद्यया चाति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥' इति मुख्यत्वाच्च पृथगुपादानं श्रोत्रियस्य । अथ च—सर्वजनोपभोग्यत्वाद्ध्वनि मार्गे एव यज्ञाज्यं तत्सामान्येनैवोपभुङ्क्ते इति समस्तराज्योपभोग एवाश्चर्यहेतुरिति । अनेकयज्ञकारी समुद्रावधिराज्यस्य चोपभोकेति भावः । यज्वेति 'सुयजोर्द्विनिप्' । राज्योपमयेति षष्ठीसमासः । भुङ्क्ते उपभोगस्य विवक्षितत्वात्किञ्च भुङ्क्ते इतिवत् 'भुजोऽनवने' इति तच् । धिताः स्वयमाधिताः पालिता इति कर्मण्येव कप्रत्ययः समर्पणीयः 'श्रोत्रियश्छन्दोधीते' इति श्रोत्रियशब्दः साधुः । कृतश्रीरितीयस्थानत्वाच्चरीत्वाभावात्कर्मभावेः ॥

दारिद्र्यदारिद्र्यविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थैः ।

संतुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम् ॥ २५ ॥

दारिद्र्येति ॥ के नाम लोकालं लोकनाथं राजानं नलमिष्टानि हितानि धनाधीनं न नाथन्ति न याचन्ते, अपितु सर्वेपि । याज्ञाकरणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि । किंभूतम्—बहुत्वेन दारिद्र्यदारिभिर्दरिद्रवनाशकैर्देविणौघवर्षैर्धनसमूहवर्षैः कृत्वा अर्थिसार्थं याचकसमूहेऽमोघं सफलं मेघव्रतं यस्य । जलदा यथा जलवर्षालोकं सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयम् । तथा—संतुष्टमवदानेः संतोषयुक्तं सहजोत्साहयुक्तं वा । तथा—इष्टदेवं इष्टा यजिकर्माकृता देवा येन । इष्टाः प्रिया देवा यस्येति वा । इष्टो हितस्वासी देवो राजा च इष्टदेवताकृतं वा नामेति शिरःशालने । दारिद्र्यानाशसमर्थधनदानशीलत्वात्सर्वोऽपि तं याचत इति भावः । अथ च प्रसन्नं देवं वृत्ताणम्, इन्द्रं वा धनाधीनि सर्वेऽपि याचन्ते । नाथिर्याचार्यो द्विकर्मकः । आशिष्येव तजो नियमादत्र परस्मैपदम् ॥

अस्मत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामनुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धाक्षलकूवरं सा ॥ २६ ॥

अस्मदिति ॥ सा रमणीयरूपा रम्भा देवाहना नलस्य अनुलां लोकत्रयेऽप्यनुपमां भक्तान्तिमस्मत्सकाशाचिरं श्रोत्रसुधां कर्णानृतं विधाय कृत्वा बहुकालं सादरमाकर्ष्य तत्र नले अनुरक्ता सती तं नलमनाप्य किल अप्राप्यैव तस्य नलस्य नाम्नो गन्धाक्षेसात्, न त्वनुरांतात् ।

१ 'अत्र ज्ञेयानुप्रासः, उपभोगेऽप्येवतिरेकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वितोषामा-सोऽलंकारः' इति जीवानुः । २ 'अत्रानुप्रासोपमे' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलकूबरं कुबेरपुत्रं मेजे प्राप । नलकूबरनामापेक्षया तस्य लेशात्मम् । गन्धार्त्तसंबन्धादिति वा व्याख्येयम् । अन्योऽप्यमीष्टवस्तुप्राप्त्यभावात्केनचिद्वृत्तेन तत्तद्वशमन्यद्वस्तु भवते । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशो संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनापेक्ष्यत्रादप्रक्षेपादनञ्पूर्वत्वात्तद्वपे ॥

स्वलोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणाजिपीय ।

हा हेति गायन्यदशोचि तेन नास्त्रैव हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

स्वलोकमिति ॥ केलीषु नलमुत्तासिकावेलासु कौडासु वा तस्य नलस्य गानस्य गुणान्माधुर्यादिगुणाजिपीय सादरमाकर्ण्य इतो भूलोकास्वलोकं प्रयातैर्गैरस्माभिः कर्तुमिर्गान्यन् (हाहा-संज्ञको) हरिगायन इन्द्रगायको हाहेति यदशोचि हा हा कष्टं कष्टमिति यस्मान्निन्दितस्तेनैव कारणेन स हरिगायनो नास्त्रा हाहा वा एवाभूत् । ततः परं हाहा इत्येव नामाभूत् । तेनैव नात्रेति वा । 'हाहा हृहृर्ध्वमाथा गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । गायनः 'श्रुद च' इति श्रुदै ॥

शृण्वन्सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लौम पुलोमजायाः ।

पुण्येन नालोक्त लोकेपालः प्रमोदवाप्यावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

शृण्वन्निति ॥ लोकपाल इन्द्रः पुलोमजाया इन्द्राण्या लोम तस्या एव पुण्येन नालोक्त न पश्यति सः । किं कुर्वन्—सदार इन्द्राणीसहितः तस्य नलस्योदारभावं वदान्यत्वं शृण्वन्नाकर्णयन्मुहुर्वारवारं हृष्यन्सरोमासो भवन् । अत एव तद्रोम नापश्यदिति वा, मुहुर्वारवारं हृष्यदिति रोमविशेषणं वा तदनवलोकने हेतुगर्भं विशेषणम् । तथा—प्रमोद-वाप्यैरानन्दाधुमिरावृता व्यासा नेत्रमाला नेत्रपद्मिण्यस्य सः । इन्द्राण्या नलशुणाकर्णोद्भूतं रोमाशं चेदिन्द्रोऽद्रव्यत्, अद्भुतौदार्यश्रवणरसावेशाद्रोमाशोदयसादर्शने शकस्य शृङ्गाररसा-धिक्यशङ्का स्यात्सर्हि असतीत्याश्यागमकरिष्यत् । तस्यौदार्यातिशयः सूचितः । अदर्शने हेतुद्वयम्—वाप्यैर्नेत्रनिमीलनत्वम्, तस्याः पुण्यं च ॥

सापीश्वरे शृण्वति तद्वृणौघान्प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।

अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

सापीति ॥ सापि पातिप्रत्ययेन प्रसिद्धाप्यपर्णा पावैलपि कण्डूयनकैतवेन कण्डूयनव्याजे-नाङ्गुलिरुद्धकर्णाङ्गुलिरुद्धध्वजा कदा नाभूत्, अपि तु सर्वदैव जाता । कस्मिन्सति—ईश्वरे शंभौ प्रसह्य बलात्कारेण चेतोऽन्तःकरणं हरतो वशीकुर्वतस्तद्वृणौपाक्षलगुणसमुहाङ्गशृण्वति सादरमाकर्णयति सति । किंभूता अपर्णा—अर्धं शरीरार्धं शंभुर्यस्याः । शंभोः शरीरार्धं वा एकदेशिसमासो वा । शंभोरर्धशरीरत्वादप्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्तद्वृणध्वजेन सात्विक-भावरौमाभापुराप्तेः पातिप्रत्ययस्य भीत्या च शंभुर्यस्यतीति मीला च तद्वृणध्वजप्रत्यये कण्डूयनव्याजेन कर्णां रुणदि स्मेल्यैः । अपर्णैर्यमेन शुष्कपर्णैलागतपत्न्या च शंभुप्राप्त्यर्थं यतमानसा तथा पातिप्रत्ययस्य भीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः ॥

१ 'अत्र लेशानुप्राप्तोपेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्य-विद्याधरी । 'अत्र शोकनिमित्तासंबन्धेऽपि संबन्धादतिशयोक्तिः । तथा च 'गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इति वस्तु व्यङ्ग्यते' इति जीवातुः । ३ 'नालपालः' इति पाठः तिलकजीवातुसुखाचषोधासंगतः । ४ 'अत्र लेशानुप्राप्तभावोदयावलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयमिच्छासंनि-
हनाद् व्याजोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।

तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संव्याकर्मकरणे सजन्सकः सन् विधाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेणालमल्यर्थं वाणीमावृणोति । बहिर्निर्गता पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु धर्मायमिति भावः । यदुणद्धि तदलं वृधेति वा । वैयर्थ्यमेवाह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं नलकण्ठमालिङ्ग्याच्छिष्य रसस्य शृङ्गारादिनवरसैस्तृप्तां संपूर्णां वक्रां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न जानाति । यतो वेदजडः सदैव वेदपाठव्याकुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गम्य नलकण्ठमालिङ्ग्येति नाशासीदिति भावः । अथ च वेदजडत्वात् विद्यायानुरागाच्चलकण्ठमालिङ्ग्य शृङ्गारादिपूर्णाभिलष्यैः । शृङ्गारादियुक्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽपि छान्दसो विरक्तमनुरक्ता वा स्वस्त्रियं न जानाति । 'पूरणगुणः' इति वृद्धितार्थयोगे वृद्धी-समासनिषेधादेव रसस्येति तृप्यर्थकरणे वृद्धी ॥

ध्रियस्तदालिङ्ग्यभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।

समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥

ध्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः ध्रिया (शोभायाः छलेन राज्यलक्ष्मीछलेन च) तदालिङ्ग्यं मत्तालिङ्ग्यं तस्माद् भवतीति भूः कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूता न जाता । तस्या लक्ष्म्या भर्तुर्विष्णोर्नलालिङ्ग्येन लक्ष्मीविषये ईर्ष्याऽसहिष्णुत्वलक्षणा तया कलुषं कालुष्यं तस्याणुलेशस्तेनापि न भूतं न जातम् । पातिव्रत्यक्षलभावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकलुष्याभावे च हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया समस्तानां भूतानामात्मा स्वरूपं विष्णुस्त्व भावस्तथा तया । विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्ग्येन पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णो-रीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा क्रान्तिसंपत्तिवृत्त इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र भर्मात्रपरः । असूयानिमित्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पत्यर्थं भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्पट्टीसमासः ॥

धिकं तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।

मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखध्रीः कृत्वार्धमौज्ज्वलहरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥

विगिति ॥ हे भैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखधौर्ध्वेन एवंभूतोऽपि यो विधेर्ब्रह्मणः पाणिर्हस्तः पर्वणि पूर्णिमायां पूर्णं परिपूर्णकलं सकलं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवा-जातलज्जं निर्लज्जं विधेः पाणिं धिक् । तज्जैत्रे नलानने सत्यपि यः करस्त्वमादतिहीनं पूर्ण-चन्द्रं निर्माति स निर्लज्जत्वाच्चिन्त्य एव । स विधेः पाणिर्विज्ञः कुशलः । स कः—यः स्मृत-नलमनसोभः सन् कृतार्थं कृतैकदेशमपि तं चन्द्रं हरमूर्ध्नि शिवमस्तके औज्ज्वलताजेलाहं मन्ये । आरब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य स्मरणायस्त्वजति स विपश्चिदेवेति भावः । पूर्णकल-

१ 'अत्र लेकानुमासोऽप्युद्धतिः समासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतवाग्वेदीकष-नादप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तरप्रतीतिः प्रागुक्तरीत्या च्चनिरेषेत्वनुसंधेयम्' इति जीवातुः । २ 'अथ' काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र शब्चादिनिश्चिन्नाशब्दोक्तैर्नलसौन्दर्यं तात्पर्याच्चा-नौचित्यदोषः' इति जीवातुः । ३ 'भवमूर्ध्नि' इति तिलकजीवातुसंमतपाठः । 'मूढमूर्ध्नि' इति मुक्तावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतपाठः ।

मेककलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः पाणिर्निर्माति तथापि कार्यमेवान्मूर्तत्वं विज्ञातं
कालमेदादुपचर्यते । चन्द्रादप्यतिरमणीयं तदाननमिति भावः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखाग्रः ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयत इति ॥ हे भैमि, विधुधन्द्रो नोऽस्माकं मुखात्तस्य मुखं स्वजैत्रं स्वस्य जेतुं
श्रुत्वा ह्रीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि कदाप्यमावास्यायां सूरे सूर्यं कदाप्यलक्षमये समुद्रस्य
पूरे प्रवाहे कदाचित्प्रादुर्भावे अत्र आकाशे भ्रमन्ति अत्राणि मेघालेषां गर्भे मध्ये निलीय-
तेऽन्तर्हितो भवति । अन्मोऽपि स्वजैतारं श्रुत्वा लज्जाविकलोऽलक्षितेषु स्थानेषु निक्षीयते ।
'सूरसूर्यायमा-' 'यौदिवौ द्वे विग्रामभ्रम्' 'अत्रं मेघः' इत्यमरः । जैत्रेव जैत्रम् । प्रज्ञावेण ॥

संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान्दैत्यारिरत्यङ्गनलास्यनुत्यै ।

तत्संकुचन्नाभिसरोजपीताङ्गातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिर्विष्णुः स्वध्वजस्य गण्डस्य स्रजवर्गाजोऽस्मानलज्जं जितकमलं
नलास्यं नलमुखं तस्य नृत्यं स्तुतये संज्ञाप्य संज्ञया आज्ञाप्य धातुर्विज्ञाणः सकाशाद्विलज्जं
स्रज्जारहितं यथा तथा रमायां लक्ष्म्यां रमते कीदृति । किंभूताङ्गातुः—तयास्मरुत्तया नल-
ननमुल्या संकुचन्मुकुलीभवन्नाभिसरोजं नाभिकमलं, तेन पीतादन्तर्हितादपश्यत इत्यर्थः ।
अञ्जमतिकान्तम् । अयमेव मुकुलीभवने हेतुः । 'स्वः स्तोत्रं नृतिः स्तुतिः' इत्यमरः ।
पश्यतो वृद्धस्य समक्षं श्रीकौण्डा लज्जावहो ॥

रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।

चतुर्दशाष्टदश चात्र विद्या द्वेधापि सन्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

रेखाभिरिति ॥ वेधा अस्य नलस्यान्तरास्ये मुखमध्वे द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याभिर्द-
न्तमयीभिर्दन्तरूपामि रेखाभिर्गणनात्संख्यानं कृत्वा विधाय इति शशंसेव कथयति स्वेव ।
इतीति किम्—अत्र नलमुखमध्वे द्वेधा स्वतन्त्राभ्यां द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां चतुर्दशाष्टदश च
विद्याः सन्तीति । दन्तानां रेखास्वरूपेण सूक्ष्मत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वयोतनार्थम् । दन्ता
द्वात्रिंशद्विद्यन्त इति भावः । विद्यानां चतुर्दशत्वमष्टादशत्वं च प्रथमसर्गे उक्तम् । 'विंश-
त्याद्याः सदैकत्वे' इति द्वात्रिंशच्छब्दो बहुवचनान्तविशेषणम् । गणनात् स्वकलोपे कर्मणि
पश्यती । द्वेधा 'संख्याया विधायै वा' इति प्राप्रत्ययस्य 'एपाच' इत्येषाञ्च ॥

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य सरामरेन्द्रावपि न सरामः ।

वासेन तस्मिन्क्षमयोश्च सम्यग्बुद्धौ न दध्मः सल्लु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

१ 'अत्र प्रवीपप्रवीपलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समासोक्तिवर्णयो' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विधोः स्वानाविकस्योदिप्रवेशे पराजयप्रयुक्तज्ञानिनीसत्त्वोपेक्षा कवचको-
मयोगाङ्गत्वा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र प्रवीपलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विष्णो-
कल्याणापारासंख्येऽपि संबन्धोक्तिरुच्योक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र सापद्वयोपेक्षांकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

धियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य धियौ शोभासमृद्धौ निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्मरामः अन्तःकरणगोचरी न कुर्मः । मयने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धिरेव, नले तु द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नेले क्षमयोः भूतान्त्योः सम्बन्धं वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धावनन्तमुगतावपि बुद्धौ चित्ते न दम्भः । मनसापि न स्मराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्षमाचारत्वमस्य च द्वयोरप्याचारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ताभ्यामन्यमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणास्मरामरेन्द्रावित्यत्र 'अधीगर्व' इति षष्ठ्यभावः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्तता तदर्थैः ॥ ३७ ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अर्थः कतमा दिक् न लङ्घिता निर्जिता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षरहितैः विनतातनूजैर्गरुडैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नृगोचरैः समीरणैर्वायुभिः । तथा—अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनोभिरन्तःकरणैः । गच्छः सपक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽणुपरिमाणमिति प्रतिदिः । तद्विपरीता अपि तद्वद्वा वेगेन गच्छादिकृषा जाता इति भावः । इवयोजना वा कर्तव्या । 'न निर्जिता' इति क्वचित्पाठः । अतिजवास्तद्वद्वा इति भावः । कतमा, 'कतरकतमौ जातिपरिप्रेक्षे' इति स्वार्थे ङतमच् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामद्यैर्नदीमातृकतां गतासु ।

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां व्रजाः समूहास्तेषामिमे राजव्रजीयास्तैरसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य बाणधारा बाणपरम्परान्तलक्षणाः पवनाशनाः सर्पास्तेषां सुमिश्रं मिश्रसमुद्भिर्भवति । नलबाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामक्षै रुधिरैर्नदीमातृकतां गतासु नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैरिरुधिरनदीपरिपूर्णास्त्वित्यर्थः । दैव्येणाशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन बाणानां पवनाशनत्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तैरेव तेषां सुमिश्रमिति भावः । नदीमातृकासु भूमिष्ववग्रहादिसद्भावेऽपि सुमिश्रं भवति । 'देसो नद्यम्बुवृक्षाम्बुसंपन्नप्रोहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकमम् ॥' इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नद्युतश्च' इति कर् । राजमनीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुमिश्रम् । मिश्राणां समृद्धिः 'अन्यथं विभक्तिः' इत्यव्ययीभावैः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकपत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्तवता भुजेन संयुगेषु यदस्य नलस्य वशोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं यशःसंबन्धि दिश एवापगा नयन्तासु वा नय-

१ 'अथ यथासंस्वमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ द्वयोरपि धियोर्द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतलेखः । एतेन सौन्दर्यादिगुणैः स्मरान्दिभ्योऽप्यधिक इति व्यञ्जते । क्षेपयथासंस्वयोः संस्कारः' इति जीवातुः । २ 'अथ विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथायानां विशिष्टवैभवंतयादित्वेन निरूपणादपकालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'रूपकमलंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरी ।

स्तासामाली पङ्क्तिस्तस्याः कूलं तीरं तत्कथत्वं कथणस्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणा-
देव जातमिति शेषः । न तु स्वभावतः । यशःकारणे भुजे विद्यमानात्कण्डूलक्षणात्कारणगुणा-
देव यशसि कूलं कथयत्वरूपं व्यसनमागतमिति भावः । तस्य यशः सर्वदिग्ब्यापीत्यर्थः । कण्डूल
इति 'सिन्धादिभ्यश्च' इत्यस्त्यर्थे लृट् । कण्डू लात्वादत्ते इति वा, 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः ।
कूलं कथ इति 'सर्वकूल-' इति खशि अजन्तत्वान्मुम् ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं शोतयन्नतिशयोक्तिमाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुपः स्यात् ।

पारेपरार्थं गणितं यदि स्याद्रणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता स्यात्तस्यास्त्रिलोक्यास्तद्गुण-
गणनार्थमायुपः समाप्तिर्यदि न स्यादिति गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्थं परार्थापरं स्यात्तदा
स नलः गणेषां गणयितुं शक्या निःशेषाः समाग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि भवेत् । ननु
एवम् । ततः सोऽप्यसंख्येयगुण इति भावः । त्रिलोकीं समाहारे द्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् ।
पारेपरार्थम् । 'पारेमध्ये पञ्चा-' इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गणेष इति
'गणरेयः' इत्यौणादिको गणरेयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्भि ॥

तस्यान्तःपुरे खगतिं शोतयन्नाह—

अचारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राक्षः ।

गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अचारीति ॥ हे भैमि, वयं परमाणुवन्मध्यो यासां ता अतिकृशोदरीः कर्मभूताः स्वत-
एव रम्येषु गतेषु विषयेऽधिकं लोकोत्तरे गमनविशेषमध्यापयामः पाठयामः । किं कृत्वा—
तिरश्चां पक्षादीनामचारितद्वारतयाऽनिषिद्धद्वारत्वेन तस्य राक्षोऽन्तःपुरे निविश्य प्रविश्य ।
इयः शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यप्यन्तकर्तृष्वन्तत्वे कर्मत्वम् ॥

नर्मसाविध्यमपि कुर्म इत्याह—

पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मञ्जयामः ।

रम्भादिसौभाग्यरहः कथाभिः काव्येन काव्यं सृजतादताभिः ॥ ४२ ॥

पीयूषेति ॥ वयं रम्भादीनामधरसां सौभाग्यं पुरुषवशीकरणादिशक्तिस्तस्य रहो रहस्यं
तस्य कथाभिः संभोगगोष्ठीनिर्भरेस्त्वन्तरंगोप्यकथामिध्व तासां नलक्ष्मीणामन्तर्द्वयं रसोदन्वति
श्चात्तरसमुद्रे निमज्जयामो निमग्नौकुर्मः । किंभूताभिः—पीयूषधारं अमृतप्रवाहस्तासां सखा-
शादनधराभिरन्वूनाभिः । तथा—काव्यं प्रबन्धविशेषं सृजता कुर्वता काव्येन शुक्रेण आद-
ताभिः काव्ये प्रतिपादिताभिः । उदन्वति 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । तत्र निमज्जनं
युक्तम् । 'रहः सुरतगोप्ययोः' इति परंजिः ॥

१ 'अथ रूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'यशसो दिक्कलकणानुमितायाः कण्डूलक्षणास्तस्या-
रणकण्डूलमुजगुणपूर्वकारवमुपेक्षते' इति जीवातुः । २ 'अथ गुणानां गणयत्वसंख्येयसंख्यतो-
केरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः । ३ 'अथ सुतोषमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ
लेकानुभासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सस्य विश्वासात्वं वदन्नादेशाहत्वमाह—

कामिर्न तत्राभिनवसराज्ञा विश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।

जिह्वेति यच्चैव कुतोऽपि तिर्यकश्चित्तिरश्चरूपते न तेन ॥ ४३ ॥

कामिरिति ॥ तत्र गत्यन्तःपुरे कामिः मुन्दरीमिरहं पक्षी अभिनवातिगोप्या सराज्ञा तस्या विश्वासेन निक्षेपवणिक्स्थापनिको वणिक् क्रिये अपितु सर्वाभिरपि कृतः । कया स्वका-
मरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यक्पक्ष्यादि कुतोऽपि
कस्मादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते । तेन कारणेन कबित्कोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि
सकाशाच्च त्रपते लज्जते । अतस्मा निर्लज्जाः सखो मदग्रेऽतिगोप्या अपि कामगोष्ठीः कुर्व-
न्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

विरञ्चिना नाननवाधौ तसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यमलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकया अन्यं नैति । अन्यस्मै न
कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रेऽरिमेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयज्ञादित्यर्थः । यां वार्ता
निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंवन्धादोपरहिते हृदीति वा सदोषमेवान्तःकरणमन्यसा
अन्यवार्ता कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः ।
वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपिशब्दै । दुष्ट-
प्रयुक्ता वार्ता जनहितायै कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते । इदं
त्वरन्ध्रम् । अथ च—असती कुलटापि कर्मणादियोगाक्षीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरणं नैती-
त्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरञ्चिर्ब्रह्मणो नानानानानि चावारि मुखानि तत्कृतो वादो वचनं
तेन धौतं पवित्रीकृतं समाधिशास्त्रं योगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णं कर्णी यस्य । योग-
शास्त्राणि श्रुतयथेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि ।
त्वमपि वयःसंधि विश्वासाहं मयि विश्वस्य कामगोष्ठीं कुर्विति भावः । रुधेः स्वरितेत्वात्तद् ॥

अतिशयितममिलापमुत्पादयितुं नलप्राप्तदुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिविधोपभोगं तवानवाप्यं लभते वतान्या ।

कुमुदतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्मत्कर्तृकपक्षवीजनादिसेवादिरूपं
त्रिविधोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृतवान्या नाविकानर्हापि लभते । वत खेदे हा । कष्टं ।
प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लब्धं । प्राप्नोति वा, बहुबल्लभत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या
कमलिन्वा दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासदिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण
चन्द्राङ्गीकारेण कुमुदतीव यथा प्राप्नोति । अन्यस्या अनर्हत्वादेव मे खेदः । स्वर्भोगतिर्यै

नलपरिग्रहस्त्वया संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वयमन्यं भजाम इत्यर्थः । तव कृपयोगे 'कृत्यानाम्-' इति कर्तरि षष्ठी । अम्बुजिन्या स्वलभयोगे षष्ठीनिषेधात्कर्तरि तृतीयौ ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तत्रैषधानूढतया दुरापं शर्मं त्वयास्तत्कृतचातुजन्म ।

रसालवन्त्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्त्वया नैषधेन नलेनानूढतयापरिणीतत्वेनास्मानिः कृतं यथाह प्रिय-
वचनं तस्माज्जन्म यस्य शर्मं सुखं दुरापं दुष्प्रापम् । नलाश्रयेणैव त्वयाप्यस्मत्प्रियवचनजनितं
सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कया किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्त्या सहकारवादि-
कया मधुपैर्भ्रमरैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं मकरन्दास्वादशांकारगुणनादिलक्षणमिव यथा दुष्प्रा-
पम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीदृष्टान्तेन सर्वथा दुष्प्रापत्वं सूचितम्, इदानीमाश्रवणीदृष्टान्तेन
कालान्तरे प्राप्त्यत इति सूच्यते । स्वलभयोगे 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायामर्थैर्न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।

अज्ञातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्स्यसि अपित्वेवमपि संभाव्यते ।
सर्वथा नलं न प्राप्नोषीति निश्चेतुं न शक्यते इति पूर्वप्रापरितोषद्योतको वाशब्दः । निश्चया-
भावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्वद्वानो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं ज्ञातं भूम्या-
नलो न प्राप्स्यत इति । अपि तु न केनापि । एवंसति कदाचित्तप्राप्तिसंभावनापीत्याह—
तावदादौ त्वं न ज्ञातं प्राणिग्रहणं विवाहो यस्याः सा एवंभूतासि वर्तसे । प्रथममेव नैराश्र्यं
न कर्तव्यमित्यर्थः । नन योम्यताभावश्चेत्तप्राप्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रूपस्य लवण्यस्य
स्वरूपेणैवालंकारमन्तरेणैव स्वाभाविकोऽतिशयस्तस्याश्रयः स्थानमप्यसि । सहजसौन्दर्येण
नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः ॥

सरूपत्वात्तस्या नलप्राप्तिं द्रवयति—

निशा शशाङ्कं शिवया निरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।

विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

निशेति ॥ निशा राज्या शशाङ्कं चन्द्रं, शिवना गौर्या निरीशं, श्रिया स्वम्या हरि
विष्णुं योजयतः संयोगं प्रापवतो विधेरपि ब्रह्मणोऽपि स्वारसिकः स्वेच्छाकारी प्रयासः
प्रयत्नः परस्परं मिथो योग्ययोः समागमाय मेलनाय प्रतीतः रूपातः । पूर्वोक्तदृष्टान्तेन ब्रह्मा
स्वरसत एव परस्परं योग्ययोरिव समागमं करोति नत्वयोग्ययोरिति, अतो नलमपि त्वयैव
योजयिष्यतीति भावः । स्वरसेन चरतीति स्वारसिकः । 'चरति' इति ङ्क् । स्वशब्दस्य
ह्रासविधु पठितत्वात्तत्र तदादिविधेरभ्यनुज्ञानात्सौवरसिक इति यद्यपि भवितव्यं तथापि

१ 'अत्र वातातिरोधस्य विरिञ्चोत्यादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्रो-
पमा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वागतादिषु दर्शनात्स्वाधिकस्वाभाविकादिभाष्यकारप्रयोगदर्शनात् इद्विरेवेति बोध्यम् । एवं
मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अन्यनिराकरणे न नलस्यैव त्वं योग्येत्याह—

वेलातिगच्छेणगुणाब्धिवेणिर्न योगयोग्यासि नलेतरेण ।

संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी मृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

वेलेति ॥ वेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छति एवंभूतो यः छैनः स्त्रीसंबन्धी गुणाब्धिः
सौन्दर्यादिगुणसमुद्रस्तस्य वेणिः प्रवाहरूपा समस्तसौन्दर्यादिगुणभाजनं त्वं नलदितरेण
वरेण सह योगयोग्या संबन्धयोग्या नासि न भवसि । यतः—मृद्वी मल्लीमाला पुष्पमाला
मृशकर्कशेनातिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न संदर्भ्यते प्रथ्यते । मल्लीमालायाः
कुशदोरकेण गुम्फनमनुचितं तथा तव नलव्यतिरिक्तेन योग इति भावः । 'वेणिर्नदीप्रवाहे
कचोच्चये' इति क्षीरस्वामी । स्त्रीसंबन्धिनः स्त्रियाः 'स्त्रीपुंसाभ्यां-' इति नञ् । वेणीति संवृ-
ज्यन्तं वा तत्र नयन्तत्वाज्जसः । मृद्वी 'वोतो गुण-' इति ङीप् ॥

तस्या नलप्राप्तौ प्रकारान्तरेण हेतुमाह—

विधिं बधूस्सृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।

त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संकीडति चक्रिचके ॥ ५० ॥

विधिमिति ॥ अहं तस्य विधेर्यानं धिमानं तस्य ध्रुवं भारवाहकः सन् नलकेलेर्नल-
कीडाया योग्यामुचितां बधूस्सृष्टिं नलकीडायोग्या का त्वया निर्मितेति स्त्रीसृष्टिं विधिं ब्रह्मण-
मपृच्छमेव पृष्टवानेव । तेन किमुत्तरितमित्यत आह—नलकेलियोग्या भेमी रचितेति तव
नामो वर्णा इव कर्णाभ्यां पीता उत्तरत्वेन मया श्रुताः । सम्यगेव किमिति न श्रुता इत्यत
आह—कस्मिन्नासि—अस्य ब्रह्मणश्चक्रिणो रथस्य चके संकीडति कूजति सति । रथाङ्ग-
कूजनेन सम्प्रज्ञाकर्णीति भावः । यदि निश्चयेनावश्यत्वात् स्वत एव कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्मि-
न्नादरा नाभविष्यदितौवशब्दप्रयोगः । चक्रचके हंससमूहे क्वचित् । युग्यः 'तद्वदिति'-
इति यत् । संकीडति 'समोऽकूजने' इति प्रतिषेधाच्छर्त्ता ॥

ब्रह्मणः स्ववचनान्ययाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।

जनापवादार्षवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नलवतिरिक्तेन पत्या भर्ता
योजितायां सत्यां विज्ञत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्ववशसैव गतमतिक्रान्तं जन्म यस्य येन वा एवंविधस्य
विधातुर्जनापवाद एवार्णवस्तं सर्वज्ञेन ब्रह्मणेदमनुचितं कथमकारीति लोकापवादसमुद्भूत-
रीतुं कतमा विधा प्रकारस्त्रीर्नाका स्यात् । अपितु न वापीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना यत्स-
र्वज्ञत्वं ब्रह्मणार्जितं तदेकस्यास्तवान्यथाकरणे तदैव गमिष्यतीति भिया नलेनैव योजनीयेति

१ 'अत्र सममर्ककारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमदृष्टान्तालंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'व्यतिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । ३ 'रथाङ्गसमूहे' इति तिलकजीवा-
नुसाहित्यविद्याधरीसंमतम् । ४ 'अत्र लोकानुभाषोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

भावः । समुद्रं तरीतुं काचिन्नौ भवेति, जनापवादाणं तरीतुं न कापीति भावः । 'क्षिप्रं मौत्तरणिस्तरीः' इत्यमरः । उत्तरीतुम् 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरीः 'अवितृस्तृ-
न्निभ्य ईः' ॥

अभिप्रायं ज्ञातुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः किमीप्सितं ते विदधेऽभिपेहि ॥ ५२ ॥

आस्तामिति ॥ हे भैमि, तत्कल्पनं तव तद्योग्यत्वप्रतिपादनं चास्ती तिष्ठतु । न कर्त-
व्यमित्यर्थः । यतः—अप्रस्तुतस्य चिन्तया कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वात् । हे तन्वि, मया
त्वमतिवेलं भूशं श्रमितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽपनेतुकामः सन् तव किमी-
प्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिपेहि ब्रूहि । अप्रस्तुतचिन्तयेति वारणार्थयोगे तृतीयः ॥

इतीरयित्वा विरराम पञ्ची स राजपुत्रीहृदयं बुभुक्षुः ।

हृदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या भैम्या हृदयं नलेऽनुरागो विद्यते न वेति मनो बुभुक्षुर्जिज्ञासुः स
पञ्ची हंस इति पूर्वोक्तमीरयित्वोक्त्वा विरराम तूष्णीमभूत् । ननु नलनुरागस्त्वयि विद्यते,
त्वमपि नलेऽनुरक्ता भवेति प्रकटं किमिति नोक्तवानित्यत आह—हि यस्माद्गभीरे गम्भी-
र्यनुक्ते हृदे जलशये, गूढाभिप्राये हृदि चावगाढ आलोकिते, ज्ञाते च सति सन्तः पण्डिताः
कार्यावतरं करणीयं तरणपथं, कार्यस्य प्रस्तावं च शंसन्ति कथयन्ति । गम्भीरं हृदमनालोच्य
अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा आशयमविज्ञाय बुधस्तदमे
कार्यविशेषप्रस्तावं न करोति । अतस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्यां नलनुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति
सल्लनुरागमप्रकाश्यैव तूष्णीमभूत्यर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गूढाशयत्वम् । विररामेति
'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । हृदयम् 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी मुहूर्तं क्षणमात्रं मनसान्तःकरणेन वाच्यं
वक्तव्यं वचनं विचिन्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं जगाद । किंभूता—वचनविचारणे क्रियमाणे
किंचिदपि तिरश्चीनो वक्त्रः विलोलवक्त्रलो मौलिर्मस्तकं यस्याः सा । तथा—सहजसौन्दर्येण-
मित्यपसिञ्चाशयातिप्रसन्नत्वेन च वक्त्रेण मुखेन तृणीकृतो न्यक्त इन्दुश्चन्द्रो यया । तिरश्ची-
नम् 'विभाषावेरदिक्त्रियाम्' इति स्त्रियैः स्त्रः । पुत्रीति शार्ङ्गरसविपाद्यन्ती ॥

आत्मनोऽनुचितकारित्वमाह—

धिकवापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।

समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

१ 'अधामुपासकपके' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अधामुपासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अधोन्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अधोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

धिमिति ॥ हे हंस, चापले चञ्चलत्वविषये यद् वत्सिमवत्सलत्वं वत्सस्य बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्वात्सल्यत्वं सङ्गोद्भूतं बालत्वेन चापल्यविषये यत्प्रीतिमत्त्वम् । चापल्यज्ञीकरणमिति यावत् । तद् चिह्नित्वमनुचितम् । यतः—यस्य चापलस्य प्रेरणाश्रियोगाद्बद्धीनतयोत्तरलीभवन्त्या अतिशयेन चञ्चलीभवन्त्या मया पश्चाद्भगित्वा तटस्थ उदासीनस्त्वमुपहृतः पीडितोऽसि । कथेव—समीरसज्ञाहायुसंबन्धाच्चञ्चलीभवन्त्या नीरमण्येव । तरारूपवोदकरचनया तटस्थः कूलस्थो वधोपद्रुयते । निरपराधस्त्वं । पश्चाद्भगित्वा मया पीडितः, अतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः । वत्सशब्दात्पृथ्वादिवादिमनिच् । तस्मादेव 'वत्सांसाभ्याम्-' इत्यभिलपवति लच् । तथाच वत्सल इति ज्ञेहवानुच्येते ॥

आत्मनिन्दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कुर्वेति सागसं मां यस्यात्मनीयत्वं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

आदर्शेति ॥ हे हंस, दर्शनीयोऽतिरमणीयस्त्वं खलु निश्चयेन, उद्वेगेषु वा । स्वच्छतया निष्कपटतया कृत्वा सतां साधूनां तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि प्राप्नोषि । किंवदयं निष्कपट इति प्रश्ने । त्वमेव प्रथमं दृष्टान्तयोग्योऽसीत्यर्थः । अथ च निर्मलतया दर्पणतुल्योऽसि । दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रीकर्मैः प्रातरवलोक्यते च । निष्कपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाद्भगनात्सागसं सापराधं मां पुरस्कुर्वेति 'मयासि तन्वि भ्रमिता-' इत्यादिवचनान्मां प्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इदमागः तटस्थपीडनलक्ष्णो ममापराधः प्रतिबिम्बितः 'सोऽहं तदागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोऽयम् । अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति । खलु किमर्थं । आदर्शतां प्रयासि किम् । ततोऽप्यधिकः । आदर्शं पुरो यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरःस्थितेऽप्यपराधलक्ष्णो धर्मः प्रतिबिम्बितो, न तु सापराधो धर्मात्सादर्शादधिकत्वादाश्चर्यरूपोऽसीति^१ ॥

सापराधं निश्चितं तत्त्वमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।

हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमार्या बाल्या ममानार्यमनुचितमप्याचरित-माचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सहताम् । ईप्सितप्रभोत्तरं तु पश्चाद्ब्रूयम् । अज्ञस्य अपराधः क्षान्तव्य इति कुमारीपदम् । राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह—हंसोऽपि त्वं देवांशतया वन्द्योऽसि पूज्योऽसि । देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथानुपपत्त्या । ततः प्रार्थ्यस इति भावः । क इव—श्रीवत्सो लक्ष्म चिह्नं यस्य स मत्स्यमूर्तिर्मत्स्यस्वरूप इव । श्रीवत्स-चिह्नादेवांशो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम् । 'सौम्यं तु सुन्दरं' इत्यमरः । देवताधिकारे सोमाद्यणो विधानात् सौम्य इति चिन्त्यम् । सोमस्य चन्द्रस्येयं सौमी सुधा तामर्हति दण्डादित्याद्यप्रत्यये सौम्य देवतुल्य इत्यर्थे इति समर्थनीयम् ॥

१ 'सधोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अपार्थान्तरं लेपश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अथ काव्यलिङ्गमुपमा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनस्तुतिद्वारेण 'तत्रैषितं किं विदध' इत्यस्योत्तरमाह—

मन्त्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा मुदं मदक्षोरपि यातिशेताम् ।

निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मदिति ॥ या मुदं हर्षः मदक्षोर्मन्त्रेणोः त्वदीक्षामुदं त्वदवलोकनजातमपि हर्षमतिशे-
तानतिशयमनु तस्मादपि हर्षादधिका भवतु । त्वं तां कां मन्त्रीति मम मुदमाधित्ससि आधातुं
कर्तुमिच्छसि । सा कापि नास्ति । एषैव ततोऽल्लधिकेति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन प्रवर्तते—
वा इवार्थः । यथा इन्दुर्निजामृतैः स्वीयपीयूषैः प्रजानां लोचनसेचनाद्विज्ञेयैकतृधगन्धदधिकं
किमिव सृजति, अपि तु नेत्रसंतोषादन्यच्च किमपि, तथा त्वदीक्षनादधिकं किमपि मदीप्सितं
नेति भावः । अयमभिप्रायः—चन्द्रस्य लोकानां नेत्राद्वादकत्वमेव, न त्वजराभरत्वादिकरण-
सामर्थ्यम्, तथा त्वादधानामपि दर्शनेन नेत्राद्वादकत्वमेव, न त्वधिकामिच्छाकरणसामर्थ्य-
मिति तस्याभिसानोत्पादनेन नलप्राप्तियर्थवत्ताया मम संतोष इति सूचितम् । तस्माद्यथा मम
नलप्राप्तिस्तथा यतस्तेत्यर्थः । सेचनात् 'पृथग्विना' इति पैञ्चमी ॥

ननु तव को मनोरथस्तं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्जति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।

का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहामिलापं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठमार्गं वचनगोचरं कथं केन प्रकारेण
जातु, अपितु न केनापि । स कः—तु पुनर्यममिलार्थं मनोऽन्तःकरणं जातु कदाचिदपि
नोज्जति न लज्जति । अन्तःकरणस्याधोदेशात्कण्ठस्य बोधैर्देशादित्यर्थः । अथ रथोऽपि गर्त-
पातादिना ध्वस्तं पन्थानं नावतरति । सर्वत्रापि मनसो गतिसाधनत्वादमिलार्थोऽपि मनसो
रथः । अथ च यो वक्तुमपि न शक्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधनम् । तदेवाह—
नाम संभाषनावाम् । अलज्जा निर्लेज्जा साध्यमसाध्यमिलज्जानानां सती का बाला द्विजरा-
जस्य चन्द्रस्य पाणिना प्रहामिलार्थं कथयेत्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रहीतुं मम बाण्छेति
कापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्राप्तिर्यथाऽशक्या तथा मन्मनोरथप्राप्तिरिति भावः । द्विज
इति संबुद्धिः । राजश्चन्द्रस्येति वा । अथ च—स्वामिलापं कथयति—द्विजानां राजा सम्राट्
नलस्तद्विवाहेच्छां का कथयेत्, अपि तु न कापि । नलविवाहेच्छा ममेति कथं कथयेयमिति
भावः । अथ च सलज्जत्वाद्गुणं न शक्यत इत्याह—हे द्विजराज, का स्त्री पाणग्रहे विवा-
हेऽमिलपमिच्छां निर्लेज्जा सती प्रकटयेत् । अपि त्वेवं प्रौढैव कथयति न बालैर्लैर्धः ॥

वाचं तदीयां परिपीय मृद्रीं मृद्रीकया तुल्यरसां स हंसः ।

तस्याज तोपं परपुष्टपुष्टे घृणां च वीणाकणिते वितेने ॥ ६० ॥

वाचमिति ॥ स हंसो मृद्रीकया द्राक्षया तुल्यो रसो मधुररसो यस्यास्तां मृद्रीं कोमलां
तदीयां मैत्रीसंबन्धिनीं वाचं परिपीयाकर्ण्य परपुष्टानां कोकिलानां पुष्टे कूजिते तोपं हर्षं
तस्याव । तथा—वीणाकणिते वीणाभिनादेऽपि घृणां जुगुप्सां वितेने चकार । पिककूजित-

१ 'मवाक्षेपः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अयानुपासः
श्रेयश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वीणाकणिताभ्यामपि तद्वाकोमला सरला चेति भावः । 'सूद्रीका गौसानी द्राक्षा' इत्यमरः । सूद्रीका 'वोतो मुणवचनात्' इति जीपन्तात्संज्ञायां कनि 'केऽणः' इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वा-
द्भ्रस्वत्वाभावः । शुष्ट इत्यप्रज्ञानार्थत्वाद् 'धुषिरविशब्दने' इति निष्ठा इप्तिपेधः । चो(धु)-
विमनिर्दं केचित्पठन्ति ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।

तच्छंसिते किञ्चन संशयालुगिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

मन्दाक्षमिति (क्षेति) ॥ अयं हंसः तच्छंसिते तस्या वचने अप्रकटस्वल्पोक्तत्वादेव
किञ्चन संशयालुः संविद्वानः सन्मुखाम्भोजे प्रखलं मुखं गिरा वाचा युयोज । वदति
स्नेहार्थः । कस्यां सत्त्वाम्—तस्यां भैम्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा स्वल्पाक्षरमुद्रा वर्णवि-
न्यासो यस्यां कियार्या तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्वया तूर्णोभूतायां सत्त्वाम् । मुखाम्-
भोजम् 'प्रशंसार्थवचनैश्च' इति समासैः ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधुतुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।

पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्णं श्रान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं विधुतुं महीतुं वाञ्छेव स्पृहेव नतु तारिक्की
स्पृहा । इत्थमनेनैव गोप्याकरेण आदरिणी आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा
त्वं तमर्थं प्रयोजनमात्रं रूपे अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं सादरं श्रोतुमपि किं नाधि-
कुर्वे नाधिकारीभवामि । कर्तुं यद्यपि न तमर्थस्तथापि श्रोतुं शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च
तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि, किंपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थो वा । अन्तःकरणे ज्ञात एव(मेव)
श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अपितु अधिकुर्वे एवेति वा । कः किमिव—अन्तिमो वर्णः शूद्रः
श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षरश्रवणे शूद्रस्याधिकारो नास्ति तथा मम नेति भावः ।
आत्थेति भूतेषु 'वर्तमानसामीप्ये—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः 'अन्त्याच्च' इति
पठन्त्यादिमैव ॥

अवार्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।

यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्वेतैरैर्ग्रह्य तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तेन चन्द्रधारणवदुष्प्राप्तत्वं यदुक्तं तत्र किञ्चिदित्याह—योऽर्थः
चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे क्रमगम्येऽतिसूक्ष्मे मार्गेऽपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते ।
वा निश्चये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तस्यार्थस्य दुष्प्राप्तमित्युक्तम् । इयद्वैरवं किमर्थम् । तत्र
कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगोचरो विषयः सुज्ञेन ज्ञायते, इयद्रोपनं तस्य किमर्थम् । स

१ 'वचनग्रहणं कृद्शब्दपरिग्रहार्थम् । ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये विशेषवचनाः
सुविशुद्धादयः, ये च गोपया दृष्ट्या प्रशंसो गमयन्ति 'सिद्धो माणवकः' इत्यादयः, ते सर्वे व्युदस्यन्ते'
इति मनोरमापासुक्तत्वेन चित्तलोऽत्रानेन समासः । तस्मात् 'उपमितं व्याप्रादिभिः—' इति समासो
बोध्यः । २ 'अशनुपाससमासोपमाशंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवानुपासोपमे' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवार्यते' इति पाठमात्रित्वे हे भैमि, भवत्या किं वा इत्येतावदभा तत्र
आवाप्यते किमर्थमयमर्थं दिवराजपाणिग्रहवदतिदुर्लभत्वेनास्वायत्त इत्यर्थः । अर्थशब्दात् 'तदाचष्टे'
इत्यर्थे निच् 'अथैवेदस्तानामापासुक्तत्वं' इत्यापुगागमः' इति जीवातावनिहितं तिलकसंमतं च ।

मया ज्ञात इत्यर्थः । एकमार्गे स्थितं वस्तु सर्वैरपि ज्ञायते । एतदुद्यन्तेन द्रव्यति—किलेति श्रुतौ । यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽप्यन्वकारः 'यतो वाचो निघतन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । यन्मनोगोचरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिह्वेतैरनलसैरवापनं प्राप्यं प्राप्यत इत्यर्थः । किं पुनर्मनोगोचरः । ततश्च सूक्ष्मदर्शना मया त्वामिप्राप्यो ज्ञात एव । त्वया किमिति गोप्यत इति भावः । 'वर्तन्येकपरीति च', 'जिह्वस्तु कुटिलेऽल्लसे' इत्यमरः । एकपरी 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् पदादेशः । अवाप्यम् 'शक्ति लिङ्' इति कृत्यः ॥

मनुष्यमजानन्नेवामिमानेन ज्ञातमिति वदसीत्याशङ्क्यामाह—

ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।

तिर्यञ्चमप्यञ्च मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

ईशेति ॥ ईशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमध्येऽणिमलक्षणं चदैश्वर्यं तस्य विवर्तस्तात्त्विकोऽन्यथा-भावस्तत्त्वतोऽणिमैश्वर्यमेव जातो मध्यो यस्यास्तत्संबुद्धिः हे कशोदरि, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य लोकेशया लोकवर्तिनो लोका जनास्तेषां मध्येऽहं मूर्खं तिर्यञ्चमपि मामेवंभूतं अब्रुवामीति, पूजय वा । किंभूतं माम्—मृषा असत्यं तस्यानभिज्ञा अज्ञातारः सत्यवादिनो रसज्ञाः सद्ब्रह्म-स्वोपामुनयोषां भावस्तत्ता सत्यवादिता, सद्ब्रह्मता च तद्विशेषे उपज्ञा आद्यं ज्ञानं यस्य एवंविष-ध्यासौ समज्ञश्च । समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात्सर्वज्ञस्त्वमेवंविधस्वरूपं मां अज्ञमलोकभाषिणं अब्रुवयं मूर्खं च यथा तवेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः । सत्यवादिनां सद्ब्रह्मज्ञानं सर्वज्ञानं च मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं मिथ्याभाष्यब्रह्मद्वयो मूर्खश्च कथं स्यामिति भावः । मृपानभिज्ञा सत्य-वादिनी रसज्ञा जिह्वा येषां तेषां भावः सत्यवादिता, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यं ज्ञानं मृपान-भिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं, तेन समज्ञा कीर्तयिष्य । एवं सत्यवादिता प्रथमं कस्मादुत्पन्नैति जिज्ञासायां तस्याः प्रथमोत्पत्तिकारणत्वेनाहमेव क्ल्यात इत्येवंरूपमहं मां जानी-हीति वा । लोकेशय इति 'अधिकरणे शेते' इत्यनि 'शयवासवासिष्ण्व-' इति सप्तम्या अलुक् । रसज्ञतोपज्ञ इत्यत्र (पक्षे) 'आतश्चोपसर्गे' इत्यकि 'उपज्ञोपकर्म-' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । समैः सर्वैर्ज्ञायते इति समज्ञा कीर्तिः 'धनये कविधानम्' इति कैः ॥

सत्यवादित्वमेव प्रकटयति—

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।

ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्वा पथाञ्च सैत्सङ्गगुणेन नद्वा ॥ ६५ ॥

मध्ये इति ॥ हे भूमि, नोऽस्माकं मुखे वर्तमाना सरस्वती वाणी प्रतिवेशिनीनां निकट-गृहवर्तिनीनां श्रुतीनां वेदानां मध्ये वासवती स्थितिमती यस्मात्समात्ताभ्यः श्रुतिभ्यो ह्रियेव अद्वा निधयेन अपथादपथं कुमार्गं प्राप्य । त्यज्जलोपे पञ्चमी । न चलति न व्यभिचरति । सतः—सत्ता सह सङ्गः स एव गुणत्वेन नद्वा संबद्धा । सत्सङ्गेन कान्दिधया न व्यभिचरति । वेदसाहचर्यान्मद्वाप्यपि सत्यैवेत्यर्थः । 'सत्ये त्वद्वाञ्जसा द्वयम्' । अपथान्कुमार्गान्प्रति न चलति न गच्छति, किंतु समीचीनमार्गान्प्रत्येव गच्छतीति वा । 'छिन्नमणिष्यं लोकाध्वत्वा-

१ 'अथ विरोधानासोऽल्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथोपसिद्धिकारः' । 'सुखेनापार्श्वतरा-पदानमर्थापत्तिरिति वचनात्' इति श्रीवातुः । २ 'अथोपो गुणः । कस्मात्समासोऽल्लकारः' इति साहि-त्यविद्याधरी । ३ 'संसर्गगुणेन' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ४ 'नद्वा' इत्यपि पाठः ।

त्रिजस्य' इति 'अपथं नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रीयते । अथवा पथिशब्दपर्यायः पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अद्यापथात्' इत्येकमेव पदम् । अद्यापथात्सत्यमार्गाञ्च चलतीत्यर्थः । अथ च—सञ्चोभनः सज्ञः संधिर्विषयं तेन गुणेन दृढया रश्मनया च द्वा कविद्यथा न चलति तथेयमपि । मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेष्टिन्वो भवन्ति । अत एव तत्सदृशमेव व्यवहरति नान्यथा ॥

अथ त्वमभिप्रायं कथयेति प्ररोचनार्थं स्वसामर्थ्यं शोतयति—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गां लङ्गां पुरीमप्यभिलापि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

पर्यङ्केति ॥ हे मैमि, ते चित्तं मनो लङ्गां पुरीमप्यभिलापि द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषुकं

सत् कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिद्वायाः सकाशादतितरां दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति त्वं तदपि तदुभयमपि स्वशये स्वहस्त एव शयालु विद्यमाननवेहि जानीहि । कुत्रापि वस्तुनि अभिलापि तव चित्तं लङ्गायां विद्यमानवस्तुप्राप्त्यर्थं लङ्गामपि प्रयाति तदपीति वा योजना । दुष्प्रापवस्तुनः साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः । किंभूतां लङ्गाम्—सरस्वतः समुद्रस्याङ्गो मध्यः । परितः सर्वदिक्षु अङ्गतां चिह्नां परिवेष्टनं वा आपन्नः प्राप्तः सरस्वदङ्गो गस्याः सा ताम् । पर्यङ्गतां मज्जताम् । समुद्राङ्गे सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः । पर्यङ्गतां योगपट्टवं प्राप्तः समुद्रोऽङ्गुष्ठिदं गस्या इति वा । पर्यङ्गतां वृसीत्वं वा समुद्रमध्ये तिष्ठतीत्यर्थः इति वा । सर्वथा लङ्गायां दुष्प्रापत्वं सूचितम् । या एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतमवेहि, किंपुनरन्याम् । कुत्रापि कोः पृथिव्याः प्राणं त्राः तामाप्नोतीति कुत्रापि । 'किप् च' इति किप्, तस्मिन्नाजलक्षणे वस्तुनि वा । पर्यङ्ग इति विकल्पत्वाल्लङ्गानावः । अपेः पदार्थे संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रवचनीयत्वाल्लङ्गामिति द्वितीया । अभिलाषस्य (पिशब्दस्य) गम्यादिपाठद्वय । तदिति सा च लङ्गा च तत्र वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः पाक्षिकमेकत्वं चै ॥

इतीरिता पत्ररथेन तेन हीणा च दृष्टा च वभाण मैमी ।

चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ ६७ ॥

इतीति ॥ तेन पत्ररथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणेतोच्च हीणा निजमभिलाषकथनप्रस्तावेन लज्जिता साभिलाषस्य प्राप्तकोऽहमिति तेनोक्तत्वादुद्धा आह्लादयुक्ता । विसितेति यावत् । मैमी इति वभाणावोचत् । इति किम्—मदीयं चेतो लङ्गां न अयते प्राप्नोति । अभिलाष्यतीत्यर्थः । अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि राजनि वा न च नैव साभिलाषम् । अथ च—नलं नलनामानं राजानं कामयते । तदतिरिक्तोऽन्यवस्तुनि नैव साभिलाषमिति श्लिष्टमवोचत् । 'तर(पत)पत्ररथाज्जजा' इत्यमरः । हीणा 'मुदविद' इति निष्ठान्तवम् । अप्राप्तवस्तुप्रापकोऽहमिति हंसोक्तिं श्रुत्वा दृष्टा सरोमाया । ततश्च हृषेल्लोमहर्षविषयत्वाद् 'हृषेल्लोमसु' इत्येवेद्विकल्पः । एवं सर्वत्र हेयम् । 'किति च' इत्यनेनेग्लक्षणवोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिषेधात्कामयत इत्यत्र त्वनिग्लक्षणत्वादप्रतिहतप्रसरा वृद्धिरिति हेयम् ॥

१ 'कृतसमासान्तपथरूपमदृष्टात्पथाच्चान्तपथशब्देन समासे पुंस्त्वमेव' । तथा च त्रिकाण्डशेषः—'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति मुकुटः । २ 'अत्र समासोक्त्युपमे' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र हेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदन्तनागम् ।

आचष्टे विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति ॥ चक्राङ्गसंज्ञकानां पतङ्गानां पक्षिणां शक्रो राजा हंसो विस्पष्टं प्रकटमभाषमाणामेनां भैमी जगदोक्तवान् । किं कृत्वा—बालाजनस्य शैलं स्वभाव एव दुर्लभत्वादति-
महत्वाच्च शैलः पर्वतस्तं लज्जारूपायां नद्यां मज्जन्तीदन् अनङ्गः कामस्तदङ्गणो नागो हस्ती
यत्र एवंविधं विचिन्त्य विचार्य । कामपीडीतोऽपि बालाजने लज्जया काममाच्छाद्य सामिलायं
न कथयतीति विचार्य विस्पष्टवादनार्थमेतामाह स्मेत्यर्थः । अथ च—पर्वतनद्यां हस्ती मज्जती-
त्युक्तिः । 'चक्राङ्गा मानसौकसः' इत्यमरः ॥

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।

आश्लेषि न श्लेषकचेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥ ६९ ॥

नृपेणेति ॥ हे भैमि, श्लेषकचेः पूर्वं राजकर्तृके पाणिग्रहणे मम वाञ्छेति, अनन्तरं मम
मनो नलमभिलष्यतीति च छिटकवित्कारिण्या भवत्यस्तत्र कनेष 'का नाम बाला' (३।५९)
'चेतो नलं कामयते' (३।६७) इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया विदुषापि केनचिन्ना-
श्लेषि नाज्ञामि, मन्दब्रह्मेण मया नाशयतीति किं वाच्यम् । अथ च विदुषा श्लेषादिविवरणे
पटुना मया नाज्ञायि किम्, अपितु ज्ञात एव । किमर्थं गोपायसीति भावः । 'सुधिया' इति
पाठे स्वीयबुद्धौ न त्वन्यबुद्ध्या ॥

यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जां लाजयित्वा पुनः पुनः किमिति कादयसीत्याशङ्गाह-

त्वचेतसः स्वैर्यविपर्ययं तु संभाव्य भाव्यसि तमज्ञ एव ।

लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले परापराद्धेपुरपि सरः स्यात् ॥ ७० ॥

त्वचेतस इति ॥ तुः पुनरर्थः । अहं बालभावात्त्वचेतसः तव मनसः स्वैर्यविपर्ययं चाधत्वं
संभाव्य संचिन्त्य पुनस्तमज्ञ एव तवामिप्रायमजानान एव भाव्यसि । 'तदज्ञः' इति पाठे
श्लोकद्वयस्यार्थसंग्रह इति वा । एवकार इवार्थो वा । ज्ञातोऽप्यर्थः किमज्ञात इत्युच्यते इत्याश-
ङ्गाह—हि यस्माद्बालत्वादेव लोलशीले चञ्चलस्वभावे बालाहृदि बालाहृदचञ्चलक्षणे लक्ष्ये विपर्य-
योऽपि परं ईषदपराद्धेषु व्युत्सायकः स्याद्भवेदिति संभाव्यते । कामस्यापि मनोभक्तत्वात्-
नापि यज्ज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य का कथा । बालानां चित्तचाञ्चल्याच्चलामिलायनिश्चया-
भावादज्ञ एव ज्ञातोऽस्मीति भावः । अतो निश्चयार्थं पुनर्वादयामीत्यर्थः । अथ च—बाल-
नामल्पकामत्वात्कामबाणस्तथा न पीडयति यथा तरुणीनामिति तस्य व्युत्सायकत्वं युक्तम् ।
अन्योऽपि धानुष्कश्चञ्चले लक्ष्ये व्युत्सायको भवति । भाव्यसि भवामीति 'धातुसंयन्त्रे
प्रलयाः' इति प्रलयः । अपिः संभावनावयवम् ॥

अथ निश्चयानामेव माहशेन राजा बोधयितुं शक्यो नेत्याह—

महीमहेन्द्रः खलु नैपथ्येन्दुस्तद्वोधनीयः कथमित्थमेव ।

प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदकपृथग्जननेव स मन्त्रिणेन ॥ ७१ ॥

१ 'जगाद' इत्येव वा पाठो व्याख्यानुसारात् । २ 'इसाधकात्तवकाहमानसौकसित्वात्' इत्या-
दित्युक्ते 'वकाह' इत्यपि पाठः सापीमान् इति सुखाचबोधो वा । ३ 'अथ लेखानुपासरूपकात्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जगामानन्तरन्वासीऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'संयु-
क्तप्रणीदृक्' इति पाठो जीवातुसंभवः ।

महीति ॥ स नैपथेन्दुर्निपथदेशोद्भवजनानामिन्दुराह्लादकः खलु यस्मान्मह्यां महेन्द्र इव । तत्तस्मान्महिषेन विद्यासेन पृथग्जनेनेव नीचजनेनेव स नल इत्यमेव बालाहृदयचञ्चलत्वसम्बन्धनप्रकारेण सांशयिकं संदेहचञ्चलमीदृक् नलामिलापलक्षणं प्रयोजनं कार्यं । इत्यमेवापिचार्येव वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञापनीयः । यथाविद्यासेन मूलेण भयं त्यक्त्वा राजोऽप्रेऽ-विचार्यै यत्किञ्चिदुच्यते तथा मया निश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इत्यमेव बालया त्वयार्हं यथा बोधितत्वाया मया स कथं बोध्य इति वा । 'पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूले च' इति विश्वः । मह्यां महेन्द्र इव 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । पृष्टीसमासो वा । 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृलः ॥

पूर्वांशमेव द्रव्यति—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।

त्वदर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृङ्मायि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा स्नेच्छया त्वं यद्यन्नं नलभ्यतिरिक्तं युवानं तरुणं वृणीषे तर्हि त्वदर्थं तुभ्यं त्वया मैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याचनाकारिणि मयि निषधेश्वरस्य नलस्य कीदृङ्मायि प्रतीतिर्विश्वासः स्यात् । प्रतारकोऽयमिति तस्य बुद्धिः स्यात् । निषयं विना तस्यापि वक्तुं न युक्तमित्यर्थः । यथार्थं यदि वा इति । कीदृङ्मा इति वा वाच्यो योजनीयः । अर्थित्वकृति । कृणुः किपि तुक् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विषये निधातुम् ।

इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्वयेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये संभावितवरान्तरवरणलक्षणविकारेऽस्मिन्निवाहलक्षणे विषये निधातुं योजयितुं किंवा किमित्यहमधिक्रिये अधिकारीक्रिये । अस्मिन्नधिकारे नाहं नियोज्य इत्यर्थः । हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यात्पृथगन्यधरप्रार्थयसे याचसे, अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम् । प्रार्थयसे इति कुर्वे इति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्विरस्ता विधूय वैमत्स्यधुतेन मूर्ध्ना ।

ऊचे द्वियोऽपि श्रधितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरुचे । किं कृत्वा—श्रवः कर्णं प्रविष्टाः कर्णांतगतास्ताः पूर्वांशास्त्रिरो हंसवाणीः वैमत्स्येनासंमला धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूयेव निरस्येव । किंभूता—द्वियोऽपि लज्जाया अपि श्रधीकृतः (अनुरोधः) अनुबन्धोऽनुसंधानं वया । श्रवःप्रविष्टा इवेति केचित् । तदा प्रतिकूलवादनशीकारेण वस्तुगत्या श्रवणप्रविष्टा न भवन्तीत्यतः प्रविष्टा इवेत्युक्तम् । अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिरश्चालनं क्रियते । या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि लक्षैस्तपिशब्दार्थः । वैमत्स्यम् । दृढादिपा-टाद्वाचे ध्यष् । कर्मधारयाद्वा स्वार्थे ज्ञापकात् । मूजो निस्त्वाहचेस्तै ॥

१ 'अबोधमात्राग्नयिहमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञानप्राप्तो नियतादशावर्गवर्गयमकं वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलव्यस्वकर्तृकपरिणयं निराकरोति श्लोकद्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेया ।

निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

मदन्यदानमिति ॥ मम अन्यस्य नलव्यतिरिक्त्य वराय पितृकर्तृकं दानं प्रति उद्दिश्य 'पितृनिबोधेन—' इत्यादिर्या कल्पना शङ्का तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वरीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाणभूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाबन्धादितरोऽन्यः कान्तः प्रियस्तस्य शङ्का अस्य वेदस्याग्रेसरं पुरोवर्तिनमोकारं कुर्या अङ्गीकुरु । वेदस्याग्रेसर आदौ ओंकारो भवति । रात्रेऽबन्धादन्यः कान्तो न, तथा नल्यतिरिक्तो ममेत्यर्थः । स्वकर्तृकं दानं वा । अग्रेसरम् 'पुरोवर्तमानं सत्तैः' इति टः । 'अजायदन्तम्' इति पूर्वनिपातमकृत्वाऽप्रशब्दस्य परनिपातकरणं सप्तम्येकवचनेन विशुद्ध एवन्तत्वायम् । 'यूथं तदग्रसर—' इत्यादयः प्रयोगा अग्रतः सरति, अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनकसंपर्कमतर्कयित्वा ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस, सरोजिन्याः कमलिन्या मानसरागोऽन्तःकरणानुरागः तस्य वृत्तेः सद्भावस्य स्थितेः । अनर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्कं संबन्धमतर्कयित्वाऽविचार्य तत्रैवं समान्येन नलव्यतिरिक्तेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छङ्कितः तत्तव महीयोऽतीव महत्साहसिक्यं साहसिकत्वम् । अहो आश्चर्यं । सूर्यातिरिक्तः कान्तः कमलिन्याचेत्तर्हि नल्यतिरिक्तो ममेति भावः । सहसाऽविचार्यैव वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ङ्क् । ततो ब्राह्मणादित्वात्पमै ॥

पुनरपि द्वितीयं पक्षं निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव स्वेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु ग्रहर्तुं सृष्टागिरं त्वां सृष्टौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सम्यक्तर्कितमहितम् । किल उपहासे । यत्स्वेनात्मनैव स्वेच्छया अनलं नल्यदन्यं संश्रयिष्ये । किल चेदित्यर्थे यद्यर्थे वा । नल्यदन्यं चेत्संश्रयिष्ये तर्हि तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्त्यभावे स्वात्मनि स्वविषये स्वप्रहारं कर्तुमनलमग्निमेव संश्रयिष्ये । न तु त्वां सृष्टौ नले सृष्टागिरं मिथ्यावाणीकं कर्तुं नल्यदन्यं संश्रयिष्ये । त्वं चेन्नाङ्गीकरोषि तर्ह्यभावात्मपातं करिष्यामीति तस्य पुरस्तात्कथमेति भावः । स्वात्मनीति कर्माविषयत्वा सैशमी ॥

एतद्वचनं प्रतारणमात्रं नतु सत्यमित्यत आह—

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।

अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

१ 'अथ रूपकमतिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ समासोक्तिरतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ लेखः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मदिति ॥ हे हंस, बलकैस्त्वां पुनर्मद्विप्रलभ्यं मया प्रतारणीयमाह स तर्कः तस्य प्रतारकस्य फलं प्रयोजनं तद्विषयिण्यां वाचि किं मूकः प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति, न वदति चेन्नास्त्येव तत् । ततश्च अशक्यया शङ्का येषामेवंविधा व्यभिचारहेतवोऽज्ञानादयो यस्याः [यस्या व्यभिचारकारणं शङ्कितुं न शक्यते] एवंविधा अव्यभिचारिणी वाक् यदि वेदा न वेदवत्प्रमाणभूता न भवेत्, तर्हि के तु पुनर्वेदाः सन्तु । अव्यभिचारितयाक्तमेव वेदत्वम् । एवंविधाया अपि वाचोऽप्रामाण्ये वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वश्लोकोक्तं मद्रचोऽन्यथाशङ्कां विहाय सत्यमेव ज्ञातव्यम् । विप्रलभ्यम् 'पोरदुपधात्' इति यत् । शक्य इति 'शकिसद्वोध' इति यत् ॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुर्नियोगेन' (३।७२) इत्यादि पक्षद्वयं युक्त्या निराकरोति—

अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कृशानौ न शरीरशेषाम् ।

इष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७१ ॥

अनैषधयेति ॥ तातः पिता चेच्छरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां मामनैषधाय नलव्यति-
रिक्त्या जुहोति ददाति तर्हि कृशानायेवामावेव किं न जुहोति वहावेव किमिति मां न क्षिपति
वद इति किमः प्रश्नार्थत्वेन नमो निषेधार्थत्वेन च व्याख्येयम् । अश्लीकल्याप्याह—यथाप्य-
न्यस्ये दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथस्तु नल एव । तुरेवार्यः । यतो नूनं निश्चितं स पिता
तनूजन्म अपत्यं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव इष्टे स्वामी तदधीनस्य शरीरस्य यत्किञ्चित्करोतु,
प्राणास्तु नलधीना एव, पितृकर्तृकान्यदाने नलोद्देशेनामौ जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं प्राणांस्त्य-
क्ष्यामि । 'यं यं वापि स्मरन्भावं' इति भगवद्वचनात् । तनूजन्मतनोरिति 'अधीगर्थ' इति पैठी ॥

'इतः पृथक्प्रार्थयसे' (३।७३) इत्युक्तं दृश्यति—

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधिस्तुता ते ।

अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तादृशणं पदं वस्तु तस्मात्सकाशादुदग्रे उत्कृष्टे
मदीप्सिते मगाभिलाषे यत्ते विधिस्तुता कर्तुंवाप्तत्वं तत्साधु उचितम्, काका न साधिवि-
वा । नलदासीत्वादन्यत्र प्रार्थन इति भावः । नलस्य दासीत्वं सम्यक्, अन्यस्य महिधीत्वं
नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुधाया अमृतस्याकरेण आलयेनाप्यहेलिना हेलिः सूर्यस्तस्मादन्तेन
सूर्यव्यतिरिक्तेन सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते कुरुते, अपि तु न किमपि । सूर्येऽनुगवाहु-
त्याचन्द्रे तदभावादमृतपूर्णोऽपि तस्यै न रोचते तथा ममेत्यर्थः । सुधाकरपदं प्रथमं यौगिकं
द्वितीयमयौगिकमिति न पुनरुक्तिः तदेकदासीत्वपदाद्वस्तुनः सकाशादधिकं मदीप्सिते विधि-
स्तुतास्ति इति यत्तत्साध्वप्यनुचितम् । तादृशस्य मदीप्सितस्याभावादित्यर्थं इति वा ॥

एतदेव द्रवयति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम् ।

चिन्ते ममैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

१ 'अत्र कान्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अत्र दृष्टान्तमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुण्यं त्वया संचीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः, तेन च मत्प्राणरक्षणा-
द्धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतादाने चाधर्मः, मत्प्राणहानिष्वेति स्त्रीहत्यालक्षणवाधर्मः ।
एतद्वयं यथा न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः । निश्चयमाभावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्य
श्रेष्ठ, इषा निष्कारणिका 'पितुर्निवोगेन—' इत्यादिविशङ्का विरुद्धा संभावना निवार्यतां दूरत-
स्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽप्यसंदिग्धेऽपि पदार्थे विषये सूक्ष्ममतिशयेन केयं मुद्रा मूकीभावः
किमिति नात्रोक्तियत इत्यर्थः । भद्रे शुभरूपे श्रेष्ठे स्याथी त्वमि इयं का मुद्रा स्थितिरिति वा ॥

अलं विलङ्घय प्रियविज्ञ यात्रां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।

यशःपथादाश्रयतापदोत्थात्खलु स्खलित्वास्तखलोकिखेलात् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविज्ञ प्रियभासौ विज्ञश्च, विष्णु पक्षिषु मध्ये ज्ञ पक्षिश्रेष्ठ इति वा
हंस, यात्रां मत्कृतां प्रार्थनां विलङ्घनातिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विशस्य
नलस्य यात्रां विलङ्घपालमिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं वाम्यं वक्तव्यमपि
कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्यकालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः ।
तथा—आश्रयतापदं दानुस्त्वलक्ष्यं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नः तस्माद्यशःपथात्कीर्ति-
मार्गात्स्खलित्वा पतित्वापि खलु पूर्वतां पतनमपि न कार्यम् । अपिशब्दोऽप्रापि योज्यः ।
किंभूताद्—अस्तः क्षिप्तः खलोकीनां खलदुर्वचनानां खेले विलासो यस्मिन् । हंसतुल्य उप-
कारी अन्यो नास्तीति दुर्जेना अपि यथा तव कीर्तिं वर्णयन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । आश्रयता
वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा । पन्था हि पदोत्थो भवति । विज्ञ इति 'इगुपच—'इति
कः । विलङ्घय कृत्वा, खलित्वा इति 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः—' इति क्त्वाप्रत्ययः । आश-
योतीत्याश्रयः पचाविषु 'यजयाच—' इति नञि यौत्रा ॥

सोपहासं ब्रूते—

स्वजीवमप्यातमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदशबद्धमुष्टेः ।

महां मदीयान्यदस्मनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्यसि कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयानस्तुल्यलक्षणां प्राणान्मात्रमेवादित्सोर्धातुमनिच्छोः ईदृशोऽभि-
नवभासौ बद्धमुष्टिब कृपणशिरोमणित्वस्य तव आर्तानां रीतानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्रा-
णमपि ददद्भ्यो जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्ययस्मात्त्रपा लज्जा न भवति तस्मात्तव करात्की-
र्तिधौतो यशोधवल्लो धर्मो भ्रश्यति अधुनैव विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोऽपीत्यर्थः ।
अन्नदीयं पृष्टीत्वा तस्मै यो न ददाति तस्य स्वजीवदातुभ्यः सकाशाद्भज्या कथं स्यात्, यदि
स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि ददुः, त्वं तु तदीयमेव धनं
न ददासि, किंपुनः स्वजीवमिति । तस्मात्तेन धर्मो यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः ।
बद्धमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासः । नेति काकुर्वा । 'कर्णस्त्वचं विविर्मांसं जीवं जीमूत-

१ 'अथ लेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'इदं न पादादौ खत्वादयः' इति निषेधस्त्वोदेवकत्वमिप्रायत्वात् नन्वेत्यं खत्तुशब्दस्यानुदेवकत्वाद्
नन्वेदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्पत इत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः ।

वाहनः । ददौ दधीचिरस्थोनि किमदेयं महात्मनाम् ॥' इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । 'न लोकाः' इति निषेधादमुनिति द्वितीया । धौतः धावेर्निष्ठायामूठि ईद्विः ॥

स्वभां मत्कार्ये कृते प्रत्युपकर्तुमशक्यत्वेनाहमवमर्णा यथा स्यां तथा कुर्वित्याह—

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुच्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

विधेहि तन्मां त्वंहणान्यशोऽहममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्राम् ॥ ८६ ॥

दत्त्वेति ॥ हे हंस, जीवदे प्राणदे त्वयि आत्मनो जीवं दत्त्वापि शुच्याम्यनृणीभवामि, जीवाधिकं नलं ददाति तस्मिंस्त्वयि केन तु पुनः प्रकारेण शुच्यामि । केवलजीवदत्त्वे तु जीव दानेनानृणीभवनं युक्तम्, जीवाधिकदत्त्वे तु जीवे दत्तेऽप्यनृणीभूयितुं न शक्नोते । जीवाधिकमन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः । यतः—तस्मात्त्वहणान्यशोऽहमनपाकर्तुं माममुद्रो निर्मयदो दारिद्र्यसमुद्रः तत्र भ्राममस्तिदरिद्रं विधेहि । तवावमर्णा यथा स्यां तथा कुर्विति भावः । जीवाधिकदो भवेति भावः । कृणश्चदत्त्वत्रोपकारपरः । अशोधनं प्रत्युपकाराकर-णम् । अत्र भैमीजीव एव जीवशब्देन गृह्यते । प्राणेभ्योऽप्यधिकं नलं ददातीति जीवाधि-कदः एवंविधेऽत एव जीवदे नलदान एव मम प्राणनं यतः । एवंविधे त्वस्यात्मनः प्राणान्द-त्त्वापि आत्मजीवव्ययसाध्यमुपकारं कृत्वापि केन पुनः प्रकारेणावृणीभवामि, अपितु प्राण-व्ययसाध्य उपकारे कृतेऽपि ममानृणत्वं यतो न भवेदिति वा योजनं ॥

अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन त्वयैतत्करणीयमित्याह—

क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यच्चचेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।

जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे हंस, मज्जीवितं जीवमेव पण्यं विक्रयं वस्तु क्रीणीष्व । त्रियदानम् त्वेनेति शेषः । मज्जमेव तात्कयेण प्रयच्छ । ननु तुभ्यं क्रयेण जीवदानेन मम को लाभ इत्याशङ्क्याह—अन्यदनादिकं चेद्यपि नास्ति तत्तथापि पुण्यमस्तु भवतु । जीवित-दाने च जीवाधिकदाने च जीवाधिकदानेन विनाम्यत् नृण्यं यद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्थाने श्रेय एव भवत्वित्यर्थः । ननु पुण्यं पारलौकिकं, अहमैहिकमपि किमपि वाञ्छामीत्या-शङ्क्याह—हे जीवेशदातः प्राणनाथदातः, जीवाधिकतुल्यमूल्याभावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न प्रभवामि समर्थास्मि तथापि तव यशस्तावत्साकल्येन प्रथमतो वा गातुं समर्थास्मि । प्रमवा-म्येवेति तावच्छब्दोऽवधारणाद्यो वा । ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते, तदूपेण मूल्यान मग्नं जीवदानं कुर्विति भावः । यथा—तावत्तर्हीये । यदि ते दातुं न प्रभवामि तर्हि यशोऽपि यथाः पुनर्गातुं न प्रभवामि, अपि तु प्रभवाम्येव । पण्यम् 'पणपादः' इत्यादिनाहर्हीये वैद्य ॥

पूर्वांशफलद्वयमावेऽपि साधन उपकुर्वन्तीत्याह—

वराटिकोपक्रिययापि लभ्यान्नेभ्याः कृतज्ञानथवाद्विर्यन्ते ।

प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'त्वद्वेनेव' इति पाठसिलकजी-वातुसाहित्यविद्याधरीमुखावबोधोदाहृतः । ३ 'असोऽहम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अत्र विरोधानासौर्जकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अवयवपण्यवयो' इति पाठ उचितः । ६ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चराटिकेति ॥ अथवेति पूर्वोक्तपरितोषे । इभ्या धनिकाः । धनलुब्धा इवेत्यर्थः । चराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणापि लभ्यान्सुखमानकृतज्ञानसाधूनाद्विद्यन्ते न संमानयन्ति । आदरं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तुः पुनरर्थः । इन्त आश्चर्यं । सन्तस्तु साधवः पुनः प्राणैरेव पणैर्मूल्यैस्तानेव कृतज्ञानकीर्णन्ति कयेण गृह्णन्ति । कृतज्ञोपकारार्थं प्राणानपि त्यक्त्वा तानजयन्तीत्यर्थः । किंभूताः सन्तः—स्वमात्मानं निपुणं कुशलं भणन्तो ब्रुवन्तो मानयन्तः । प्राणाधिकं मूल्यमर्हन्त एतेऽस्मानिरूपेण मूल्येन लब्धा इति वयं कुशला इति संतुष्यन्ति । अतः फलभावेऽपि साधुना त्वया कृतं साहं केतव्या । मया जीवदानं क्वचित्ति भावः । 'दाने तपसि शौचे वा यस्य न प्रथितं वशः । विद्यायामर्थलभे वा मातुदचार एव सः ॥' इति । 'इभ्य आल्लो धनी' इत्यमरः । इभमर्हति, दण्डादित्यर्थः ॥

बल्यत्कारेणापि त्वत्तो नलो याचनीय इत्युक्तिविशेषेणाह—

स भृशदृष्टावपि लोकपालास्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।

न हीतरस्माद्वटते यदेत्य स्वयं तदातिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ यतः स भृशत् राजा नलोऽष्टावपि लोकपालः । लोकपालंशत्वात् एवासावित्यर्थः । अतः तस्मिन्मूल एव एकाम्रा निधिता धीर्यस्यालस्या मे मम तैल्लोकपालैः प्रसेदे प्रसज्जीभूतम् । नलस्य तदंशत्वात् मे मम भक्षायाः प्रसज्जा जाताः । प्रसज्जत्वेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—हि यस्मात्त्वमेत्यागल्य स्वयमप्रेरित एव मम यत्तदातिप्रतिभूः नलप्राप्तिलभकोऽभूः जातोऽसि 'तदप्यवेहि स्वशये शयालु' इत्यादिना, तत् लोकपालप्रसादव्यतिरेकेण न घटते । लोकपालैर्मेम विद्यासार्थं त्वं लग्नकः कृतः, अतस्त्वामेव नलं याचे । लोके प्रतिभूरेव पीज्यते, धनिकाधमर्णयोरन्तरे स्थितत्वात् । प्रतिभूरित्यत्र 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति किप् ॥

नलदातृत्वं विना तवानौचित्यमेव स्यादित्याह—

अकाण्डमेवात्मभुवाजितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।

भवाच्च मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

अकाण्डमिति ॥ अकाण्डमेवाप्रस्ताव एव कौमार एव आत्मभुवा कामेनाजितस्य मयि जनितास्य रणस्य शब्दस्य रहस्यकथनस्य मूलं कारणं भूत्वापि विः पक्षी भवाच्चलदत्वं नलस्य दानृत्वमेव प्राप्य मे हृदः चन्दनलेपस्य कुलमङ्गरागकार्यं किं न कर्ता, मम हृदयं नलदानेन शीतलं विरहसंतापपरहितं किमिति न कुरुषे, एवं तावत्कर्तुं युक्तम्, अन्यथा त्वया रहस्यकथनं किमिति कारितम्, ततो नलदो भवेति भावः । कामपीडा कौमारे न युज्यते । किंतु तारुण्ये । मया बालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य, तत्र कारणं त्वमेव जातोऽसीत्यर्थः । अकाण्डं शररहितं यथा भवति तथा कामजनितास्य संग्रामस्य निदानं भूत्वा नलप्रस्तावादिति वा । अथच—अकाण्डं परैरहितं ब्रह्मणा मयि निमित्ते सृष्टस्य वीरणतृणस्य मूलं भूत्वा नलदत्वमुशीररूपतां प्राप्य संतप्तस्य हृदयस्य चन्दनलेपेन बलकृत्यं शीतलरूपं कार्यं किं न कर्तासि । काकुः, आक्षेपो वा । तवापि नलदत्वाद्बृहद्वचन्दनलेपकृत्यं युक्तमेव । नलप्राप्तये-

१ 'अप्रोपमाप्रलंसारूपकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमनुमानं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अकाण्डम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

बाहं हृदयान्दनलेपं करिष्यामि नाम्यधेति भावः । 'स्याद्दीर्घं वीरनृपे मूलेऽस्योदीरमन्त्रि-
याम् । अमयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः । कृत्यम्, 'विभाषा कृष्टयोः' इति कृषः क्यपि तुर्कः ॥
शीघ्रमेवैतत्कर्तव्यमित्याह—

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।

शुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥ ९१ ॥

अलमिति ॥ हि यस्मादियं त्वरितुं त्वरां कर्तुं वेला एतत्कार्यं कर्तुं शीघ्रं गन्तुमयं
समयः, अतो विलम्ब्यालं विलम्बो न कार्यः । दार्ढ्यं विचार्य करिष्यामीत्यत आह—किं
यस्मात्स्थैर्यसहे विलम्बसहे कार्ये विषये विचारः । क्रियत इति शेषः । इदं तु विलम्बसाहं न
भवतीति विचारो न युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अर्तिः तीक्ष्णा पीडा प्रकृते विरह-
पीडा जातु कदाचिदपि कालं न प्रतीक्षते । तत्र दृष्टान्तः—का कमिव । तीक्ष्णा कुशाग्र-
तुल्या शिष्यस्य प्रतिभा प्रज्ञा शुरूपदेशमिव शुरूपदेशात्पूर्वमेव शास्त्रार्थं गृह्णाति । लोकेऽपि
यावद्विद्याहादिसमयः समायाति सावत्पूर्वमेव त्वरा भवति । शीघ्रमेतत्कार्यं साधयेति भावः ।
त्वरितुम्, 'कालसमयवेलासु' इति तुमुन् ॥

श्लोकचतुष्टयेन विज्ञापनावसरमुपदिशति—

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।

प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अभ्यर्थनीय इत्यादिना ॥ इतो गतेन त्वया शुद्धान्तगतोऽवरोधमभ्यस्थितः स राजा
भैमी त्वयानुग्राहेति मदर्थं नाभ्यर्थनीयः । मद्विषयं किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः । गतेन
त्वयाभ्यर्थनीयः परंतु शुद्धान्तगतो नेति वा । एवमग्रिमश्लोकत्रयेऽपि विशेषणस्य नवा
संबन्धः कार्यः । किमिति नेत्याशङ्क्याह—हि यस्मात्तदा तस्मिन्समये प्रियाणांमासानां तेषु
वा दाक्षिण्यस्यावरोधस्य बलादाक्षिण्यात्कृतोऽन्यवधूनिषेधोऽन्यस्त्रोनिषेध उदयेत्प्रादुर्भवेत् ।
अथप्यन्यस्त्रीवासनास्य स्यात्तथापि तत्समयं प्रार्थिते तन्मुखावलोकनेन जनितया लज्जया,
प्रीत्या वा एताभ्यः सकाशादन्या कापि सुन्दरी नास्तीति निषेध उदयेदिति हेतोर्न प्रार्थनी-
यस्तदेत्यर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । 'अर्थ उपसौचने' ॥

शुद्धान्तसंभोगनितान्तनुष्टे न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।

अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥ ९३ ॥

शुद्धान्तेति ॥ त्वया शुद्धान्तसंभोगेनान्तःपुरस्त्रीसुरतेन नितान्तनुष्टेऽतिशयेन संतुष्टे ।
वान्तकामे इति यावत् । नले इदं पूर्वोक्तं कार्यं न निगाद्यं न वक्तव्यम् । सतिसमो वा । हि
यस्मादपामन्निस्तृप्ताय पुरुषाय स्वादुः सुरसा सुगन्धिः कर्पूरादिना तुषारा क्षीतला च वारि-

१ 'वीरणस्य' इति शब्दलेशः, अन्यत्रार्थलेशः । तत्रात्र 'नलदत्वमेव च' इति प्रकृताप्रकृतवीरमेधा-
ध्यवसायेन हंसे आरोप्यमाणसोदीरस्य प्रकृता तादात्म्येन चन्दनकुललक्षणप्रकृतकार्योपयोगापरि-
णामालंकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लङ्गनाय । स 'चौकलेशप्रतिविम्बो-
त्पापित इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गोपमे' इति साहित्यविद्याधरी । 'उप-
मार्थान्तरन्यासयोः संसृष्टिः' इति जीवानुः । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

धारीदकधारा न रोचते । पिपासाया अभावात्पीतादुदकादुत्कृष्टमप्युदकं यथा तस्मै न रोचते तथा संभोगेन शान्तमदनत्वात्तद्वधूभ्योऽभ्यषिकाहं तस्मै न रोचयेयम् । तस्मात्तदापि न वक्ष्यमिति भावः । निगाधम्, सोपसर्गाद्भदतेष्यत् । मुहितार्थयोगे 'पूरणगुण-' इति पष्ठोसमासनिषेधादेव अपामिति पठ्यी । 'तुभ्यर्थानां करणे पठ्यी च' इति वा । तुताय, 'रुन्य-
र्थानाम्-' इति चतुर्थी । मुगन्धिरिति 'गन्धस्तेत्-' । तुषारेखानिधेयलिङ्गता ॥

त्वया विधेयाः स गिरो मदर्याः कुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य ।

पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥

त्वयेति ॥ हे हंसकुलावतंस हंसवंशभूषण, नैषधस्य हृदि कुधा कोधेन कदुष्णे ईपत्तते सति मदर्या मत्प्रबोजना गिरो वाचस्त्वया न विधेयाः कर्तव्याः । यतः—पित्तेन पित्त-
दोषेण रसने रसनेन्द्रिये दूने इषिते सति सितापि शर्करापि तिक्तायते तिक्तेवाचरति निम्ब-
तुल्यरसा भवति । अहं शर्करातुल्यापि तिक्ता स्यामित्यर्थः । 'शर्करा सिता' इत्यमरः । 'कवं
बोष्णे' इति चकारात्कदुष्णम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । तिक्तेवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्-' इति
क्यङ् । तिक्ता भवतीति वार्ये लोहितादित्वात्क्यप् । 'वा क्यङ्-' इत्यात्मनेपदैम् ॥

धरातुरापाहि मदर्थयात्रा कार्या न कार्यान्तरचुम्बिचित्ते ।

तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

धरेति ॥ हे हंस, त्वया धरायां तुरापाद् इन्द्रस्तास्मिन्पृथ्वीन्द्रे नले पूर्वोक्तमस्तिरिक्त-
कार्यान्तरचुम्बि कार्यमात्रासक्तं चित्तं यस्य एवम्भूते सति मदर्थयात्रा न कार्या न विधेया ।
यतः—तदा कार्यान्तरासक्तिसमयेऽर्थितस्य याचितस्य अनवबोधोऽनाकर्णनं तद्वक्षणा निद्रा
अवज्ञाया अवहेलनाया आचरणं करणं तस्य मुद्रां सादृश्यं विभर्ति धारयति । असमये
कार्यान्तरासक्तत्वात्तत्र विज्ञापनां यदि न शृणुयात्तदा इदं कार्यमस्मै न रोचत इति विचार्य
तवापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिर्नोचीयादिति भावः । तुरासाहि इति प्रयोगो भाषायां 'छन्दसि
सहः' इति श्वित्रस्त्रयस्य छन्दसि विहितत्वाच्चिन्त्यैः । गिरिशदिवन्महाकविप्रयोगादस्यापि
छान्दस्तत्त्वस्य प्राप्तिक्त्वाद्वा परिहर्तव्यम् । प्रकारान्तरं तु—धरातुरा धरावत्पृथ्वीवत् अतुरानु-
त्तात्वा, अवेगा वा सा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा । यात्राविशेषणम् । हि निश्चितम् । अन्यत्पूर्ववत् ।
धरवत्पर्यवत् अतुरा वा । सास्थेन समयं दृष्ट्वा कर्तव्या न सोत्ताप्तेनेत्यर्थः । सदा—हे
अहिमदर्थं अहीन्मप्राप्ति अहिमद्गुरुः तमर्थयते मित्रत्वं प्राप्तुं प्रार्थयते तात्संबोधनम् ।
गरुडतुल्यपराक्रम इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥

निगमयति—

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयास्मिन्समयं समीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्ध्योः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ अत्राप्यर्थो-
न्तरन्यासः । 'तिक्तायते हस्तुपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।
३ 'लोके तु सादृश्यतेः क्लिप्त' इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः । ४ 'अत्र काव्यालिङ्गम्' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विज्ञेनेति ॥ हे हंस, तस्मात्कारणादस्मिन्नेन विज्ञेन विशेषहेन त्वया समयमवसरं समीक्ष्य इष्टा इदं कार्यं विज्ञाप्यं विज्ञापनीयम् । समयप्रतीक्षणे कार्यविलम्बः सादित्याशङ्गात्—अस्य कार्यस्य आत्यन्तिकी सर्वथा असिद्धिः, तथा विलम्बिनी सिद्धिः, तयोर्मध्ये आर्यस्य पूर्वस्य बुद्धिमत्तत्त्व का सिद्धिः शुभा समीचीना विनाति प्रतिभाति । कथयेति शेषः । असमये विज्ञापितस्य कृत्यस्य सर्वथा असिद्धिरेव । समयं विचार्य कृतस्य विलम्बेन सिद्धिः सैव ज्यायसी, तस्मात्समयं समीक्ष्य विज्ञप्ति कुर्वति भावः । आत्यन्तिकी चासावसिद्धिरेवेति कोपभावेऽपि 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवत् । 'लक्षणहेत्वोः-' इति ज्ञापकात् 'अल्पा-ध्वरम्' इत्यस्यानित्यत्वात् आत्यन्तिकसिद्धिविलम्बिसिद्धोरित्यत्र परनिपातः समर्पणीये ॥

बालयास्तर्णीवाङ्मात्यागो न युक्त इत्याशङ्का परिहरति—

इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा सानौचिती चेत्तसि नश्चकास्तु ।

स्मरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदवीचदत्ताम् ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ 'विनाऽमुना स्वात्मनि-' इत्युक्तवत्या भैम्मा यल्लज्जा अलोपि त्वया सानौचिती अनौचित्यं नोऽस्माकं कवीनां चेत्तसि नश्चकास्तु प्रकाशताम् । बालया लज्जा भाव्यमेवेति तस्यागेऽस्मात्सिद्धान्तातिक्रमादस्माकं चित्ते त्वनौचित्यं स्फुरतु नामेल्यर्थः । तुः पुनरर्थः । तस्या अदोषतायां निर्दोषत्वे पुनः स्मरः साक्षी साक्षाद्गृह्य । कथं साक्षित्वमिल्यत आह—यः काम उन्माद्य उन्मादावस्थां कृत्वा तां भैमीं तत्तत् 'विनाऽमुना-' इत्यादि बालया युक्तमयुक्तमवीच-दद्वादयति स्म । तेनैव बल्लद्वादिता सा इति तस्या न दोषः । कवीनां वर्णनेऽनौचित्यं प्राति-भासिकं नतु तात्त्विकं अनुवादत्वादिति भावः । शब्दकर्मत्वाद्देरप्यन्तकर्तृणां कर्मत्वम् ॥

मदनेन सा किमिच्छुन्मादितेज्यत आह—

उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।

पूर्वः परस्पर्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिद्वनम् ॥ ९८ ॥

उन्मत्तमिति ॥ द्वौ उन्मत्तमुन्मत्तवस्तु आसाद्य प्राप्य असीमां निर्मर्षां मुदं हर्षमुद्वहेते धारयतः । द्वौ कौ—हरो महादेवः, स्मरश्च । तयोर्मध्ये पूर्वो हरः प्रसूनं धत्तूरपुष्प-लक्षणमुन्मत्तं प्राप्य हर्षं धत्ते, द्वितीयः कामो विरहाधिना विरहपीडया दूनं दुःखितमुन्मत्त-मुन्मादवन्तं जनं प्राप्य हर्षं धत्ते । नूनमुन्मत्ते । उभयत्र हेतुः—परस्पर्धितया । अन्योन्य-स्पर्धया । हरशत्रुः स्मरः हरस्योन्मत्तं धत्तूरकुमुदं हर्षजनकं इष्टा मयाप्युन्मत्तं जनं प्राप्य हर्षितव्याम्, तथा हरेणापि काम उन्मत्तं प्राप्य हृष्यति चेन्मयापि कामायुधमुन्मत्तं पुष्पं प्राप्य हर्षितव्यमिल्यन्योन्यस्पर्धा । शत्रोरस्मादि लब्ध्वा सर्वोऽपि हृष्यति । कामोऽप्युन्मत्तं पिशाचं हरसेवकमासाद्य हर्षं धत्ते । शत्रुवस्तुलाभादित्यर्थः । 'उन्मत्त उन्मादवति धत्तूरमु-कुन्दयोः' इति विश्वः । बहेः स्मरितेत्वादात्मनेपदैम् ॥

१ 'अत्र लेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाव्यतिरेकात्कारः' । यदुक्तम्—'अत्रोपाते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दोषोः ।
तत्र बह्वेदकवर्णं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'उभयोरनेदाप्यवसायासमानध-
र्मेत्वविशेषणमात्रक्षेपात्प्रकृताप्रकृतगोचरत्वाद्योभयक्षेपः । तेन हरवत्स्मरोऽप्युन्मत्तधिय इत्युपमा गम्यते'
इति जीवानुः । 'पञ्चश्लोकद्वयं कवेरेव बान्धोयुक्तिः' इति तिलकश्याक्या ।

तथामिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधवद्धरागाम् ।

अमोचि चञ्चुपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

तथेति ॥ अथ अनन्तरं तेन विहायसा पक्षिणा स्वाभीप्सितसिद्धेर्विहस्य चञ्चुपुटस्य मौनमुद्रा मौनभङ्गिभूयः पुनरप्यमोचि त्यक्त्वा । बभूवुः प्रारब्धम् । किं कृत्वा—तथामिधात्रीं 'श्रुतश्च दृष्टश्च' इत्यादि भाषमाणो तां राजपुत्रीं भेमी नैषधे नले बद्धो रागः प्रीतिर्यथा एवंभूतां निर्णीय निश्चिह्न । 'विहायाश्च शकुन्ते स्यात्' इति विश्वः ॥

इदं यदि क्षमापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।

त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेपुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हे क्षमापतिपुत्रि राजपुत्रि, यदि इदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्त्वं सत्यं, तत्तर्कस्मिन्कार्यं स्वस्यात्मनो विधेयं करणीयं न पश्यामि । मया करणीयं किमपि नापेक्षिष्यते । तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं भविष्यतीत्यत आह—त्वां नृपं नलं चोच्चकैरतिशयेन तापयता उभयोरपि परस्परं रागाद्विरहपीडां जनयता पञ्चेपुणैश्च कामेनैवेयं योजना घटना अजनि जनिता । अत एव मद्यापारोऽत्र नावशिष्यत इत्यर्थः । ततयोः संघिरिति लोहादौ दृश्यते ॥

भैम्यवस्थाः श्रुत्वा नलस्यापि काश्चिदवस्थाः सूचयन्नाह—

त्वद्वद्वयुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।

त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, तपोभिः पुण्यैश्च त्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृततृप्तिभाजां पीयूषपानजनिततृप्तितुल्यतृप्तिभाजां तस्य नलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां स्वदेवभूयं 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरितार्थं—कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवत्वमभूत्, इदानीं त्वल्लभेनामृततृप्तितुल्यत्वाद्देवत्वं सार्थकं भविष्यतीत्यर्थः । किंभूतस्य तस्य—त्वय्येव बद्धा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन । अनशननिबन्धवत्तत्त्वं । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनसस्त्वयि लीनत्वात्तेषु मनोव्यापाराभावादुपवासमत्तं विद्यते येषाम् । अन्यस्यापकृष्टेन्द्रियस्यानशननियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्मलब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः । बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेण प्रवृत्तिस्त्वयः । विषयभोगाभावोपवासः । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा त्वल्लभे तदिन्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम्, भुवो भावे क्वप् । उपवासव्याप्तौ अतं चेति कर्मधारयादिभिः समर्थनीयः । उपवासेन प्रतिन इति वा समाधिः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

तुल्यावयोर्मूर्तिरभून्मदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।

इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरह्वाद्बद्धे ॥ १०२ ॥

१ 'अत्र उक्तमिति पदार्थे 'अमोचि चञ्चुपुटमौनमुद्रा' इति वाक्यापेक्षनम् । तस्मादोक्तो गुणः । अलंकारश्च छेकानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कामतापो योजनायाः कारणमवनीत्यनेन बोधनातीतत्वं प्रतिपाद्यते । 'तापयता' इत्यनेन च तापस्य वचनान्तरम् । तस्मादेव कार्यकारणयोर्वा पदलक्षणातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अर्वान्तरप्रतीतिर्बन्धिरिवेतनुतपेयम्' इति जीवातुः ।

तुल्येति ॥ हे भैमि, अतः कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देहतापं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्निव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यां कुर्वन्निव—इति किम् । आवयोः काम-
नलयोर्मूर्तिः शरीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तरं मदीया सा मूर्तिर्दग्धा, अस्य नलस्य सा
मूर्तिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य दाहोऽपि न क्रियते एवं परं संतापोऽपि
केनचित् क्रियत इति । अनङ्गस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नान्यस्मादित्यर्थः । मम च तस्य
च आवयोः । 'त्वदादीनां मिथः' इत्येकशेषः ॥

दशा वर्णयति—

लिपिं दशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषः ।

चक्षुर्हरेरपितमात्मचक्षुः रागं स धत्ते रक्षितं त्वया नु ॥ १०३ ॥

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दशा दृष्ट्या भित्तिविभूषणमलङ्कारभूतां लिपिं विजनिर्मितां
त्वामादरेण तात्पर्येण निर्निमेषो नेत्रसंकोचरहितः सन् पिबन्नादरमवलोकयन्चक्षुर्हरेर्निर्निमेष-
त्वादनुरागवशाच्च जातैर्नेत्रबाष्पप्रवाहैरपितं जनितमात्मचक्षुरागं स्वीयनयनबोलोहितमार्तं
धत्ते । उत्प्रेक्षते—त्वया रक्षितमिव जनितमिव । अयं बाष्पजनितलोहितमा न भवति, किन्तु
त्वद्विषयको नयनानुरागः । प्रथमावस्था ॥

तामेव पुनराह—

पातुर्दशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ते ।

ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

पातुरिति ॥ आलेख्यमयीं चित्रलिखितां त्वामादरात् अस्तनिमीलया निर्निमेषया दशा
पातुः सादरमवलोकयितुं पस्याश्रुणि विषये नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य
च्छिदया विच्छेदेन सह ममेदमिति इदमश्रु मज्जन्यम्, इदं मज्जन्यमिति अहमहमिकया
विवादः कलह आस्ते भवति । अनुरागवशाज्जिमेषामावो भवति नयनानुरागजन्यं, निमेषच्छि-
दाज्जन्ममेतदश्रु इति लोकः संदिग्ध इति भावः । निमेषच्छिदयेत्यत्राप्रधाने तृतीयया मुक्ता
नयनप्रीतिरिति द्योतितम् । निदादिपाठवृत्तिरा साधुः ॥

द्वितीयामाह—

त्वं हृद्रता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्यगत्या ।

न चित्रमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे भैमि, बहिर्गतापि बहिःप्रदेशे वर्तमानापि अनुरागवशादन्तःकरणे विप्र-
माना त्वं कया गत्या केन प्रकारेणास्य नलस्य प्राणायिता जीवायिता नासि, अपि तु सर्वप्र-
कारेण जीववत्प्रियासि । अथ च—बहिर्गता त्वं नासिकया आस्यगत्या मुखगत्यापि हृद्रता मनो-
रमा अत एव प्राणायिता प्राणवत्प्रिया । तत्र नासिकामुल्लसौन्दर्यं चित्रादौ दृष्ट्वा तेन हृदये
धारितेत्यर्थः । बहिर्गतापि हृद्रतेति विरोधाभासः, तत्परत्वात्परिहारः । प्राणा अपि नासिके-

१ 'अबोधेक्षालंकारः' । अथ चिन्तालक्षणा स्मरदशोक्ता इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
नयनप्रीतिविषयनिवृत्तिश्च स्मरदशा प्रतिपादिता । अबोधेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अबोधवकारणस्तम्बादुभयमिति' रागे जाते श्रेयमज्ञैकव्यभिचानालंकारविशेषस्तदेव' इति
जीवातुः । ३ 'अत्र नयनप्रीतिः स्मरदशा प्रतिपादिता' इति साहित्यविद्याधरी ।

मुखमार्गेण द्वादशाहलपर्यन्तं बहिर्गत्वा पुनरन्तः प्रविशन्ति प्राणारूपा च लभन्ते तथा त्वसपि । भवती त्वमेका केवला वृत्तिर्जोवनोपायो यस्य एवंभूतम् एतन्मनो नलान्तःकरणं चित्रमालेख्यं यन्नाकामति तच्चित्रमिव भवति, तत्र विषये आधर्यम् । विरहव्यथया चखलेन भवितव्यं, तच्च यदा चित्रमिव निर्व्यापारं जातं तत्राश्चर्यमिलयः । त्वदायत्तत्वात्त्वदन्यत्किमपि तस्य चित्ते न लगतीति त्वं प्राणवत्प्रियेल्यर्थः । चित्रं कर्तुं, एतन्मनः कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र चित्रम्, अपि तु नेति काङ्क्षः । यतस्त्वदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति एतन्मनो यच्चित्रं नाकामति अर्चाज्ञावलोकयति तत्र चित्रम् । चित्रं हि सर्वैरवलोक्यते, अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाकामत्यवलोकयति तत्र चित्रं न, यद्यपि विरहिणाश्चित्रं दुःखदं तथाप्याश्चर्यं न । यतश्चित्रं भवदेकवृत्ति भवत्या एव एका वृत्तिरवस्थानं यत्रैवंविधम् । यत्र त्वमेव लिखितासि तदेव चित्रमवलोकयतीत्यत्र किमाश्चर्यमिति वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभवने लोकस्य चित्तमाश्चर्यं न गच्छति । यस्माद् एतन्मनस्त्वदेकवृत्ति त्वदासक्तम् । यस्य यत्रासक्तितस्य प्राणवद्भवति । अत्र किमाश्चर्यम् । इति द्वितीयावस्था ॥ आकामतीति 'वा आश' इति श्यन्विकल्पः । भवत्या एका वृत्तिर्वैत्र 'सर्वेनाशो वृत्तिमात्रे' इति भवतीशब्दस्य पुनरे ।

तृतीयामाह—

अजस्रमारोहति दूरदीर्घां संकल्पसोपानतति तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्पत्यधिकं पुनर्यज्यानात्तव त्वन्मयतां तदाप्य ॥ १०६ ॥

अजस्रमिति ॥ त्वं दूरदीर्घामतिमहतीं तदीयां नलसंभन्धिनीं संकल्परूपां सोपानतति सोपानपरम्परं 'भेनीप्राप्तिः कथं भवेत्, प्राप्तिं सत्यामहमेवं करिष्यामि, सा एवं करिष्यति' इत्येवैकरूपा मानयविचारलक्षणाजकलं निरन्तरमारोहति । त्वत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयतीत्यर्थः । यत्पुनः स नलः अधिकमत्यर्थं श्वासाभिः श्वासान्वर्पति मुञ्चति तत्तव ध्यानाचिन्तनास्वन्मयतां त्वत्सायुज्यमाप्य प्राप्य त्वत्प्रधानो भूत्वा । त्वय्यनुरागबाहुल्यास्त्वचिन्तनास्त्वत्प्राप्तौ त्वत्प्राप्तौ स्ववशादत्यर्थं निःश्वासान्मुञ्चतीत्यर्थः । योऽतिदीर्घां सोपानपङ्क्तिमारोहति स निःश्वासान्मुञ्चति, अत्र तु विपरीतमिच्छार्थम् । तच्च त्वज्यानास्वन्मयत्वप्राप्तिं सत्यां व्यधिकरणत्वभावात्संगच्छते । त्वद्दर्शनात् नले युज्यन्ते । तस्मात्त्वत्सायुज्यं तस्य जातमित्यनुमीयत इति भावः । अथ च यो यं ध्यायति स तन्मयो भवति । 'योगप्रभावात्प्राप्तो जातो विष्णुमयोऽसुरः' इति विष्णुपुराणम् । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । आप्येल्यत्राका समासः । तृतीयावस्था सेनानुभूयत इति ॥

संकल्पमेवाह—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुण्यायुधमित्रचन्द्र सत्यौचित्ती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

१ 'अत्र विषयनिवृत्तिः संकल्पश्च कामदशे प्रतिपादिते । अत्र विरोधाभासशेषोपमालंकारसंयुक्तिः इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तामवाप्य' इति मुखवाचोधासंमतः पाठः । ३ 'अत्रासंगलंकारमासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैधिकरणोत्प्रेषकत्वलंकारः । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् । तन्मूढा चेयं नलस्य दमयन्ती तादात्म्योत्प्रेषेति संकरः' इति जीवानुः ।

इदिति ॥ तस्य नलस्य हृदन्तःकरणं रह एकान्ते यत्त्वं मन्त्रयते त्वामुद्दिश्य गुप्तं यद्वा-
यते नैमी प्राप्य तां प्रत्येवं वदिष्यामि आलिङ्गनादिकं वेद्मीति गुप्तं विचारं करोति, मुखं नल-
मुखं कर्तुं तत् गुप्तभाषणं कर्म व्यक्तं यद् आमन्त्रयते भाषते । मुखस्य पाण्डुताम्बानतादिगुणं
इदं त्वामेव ज्ञायतीति व्यक्तं ज्ञायत इत्यर्थः । सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्वैरी नलवैरी
पुष्पायुधः कामस्तस्य मित्रं चन्द्रलेखेन सह यत्सख्यं मैत्री तस्यैविति । खलु निश्चये, उत्प्रेक्षायां
वा । चन्द्रतुल्यत्वाच्चलमुखं चन्द्रमित्रम् । नलः कामस्य शत्रुः पीड्यमानत्वात् । चन्द्रोऽपि
मदनमित्रं तदुदिकरत्वात् । मित्रं च मित्रस्य कार्यं करोति । नलो मन्त्रलक्षणां शक्तिं प्रयुहे नल
एवंविधं मन्त्रं करोतीति नलशक्तैर्मदनस्यापि मदनमित्रेण कथनीयम् । नीतिज्ञा हि मित्रमित्रे-
णापि रिपुमन्त्रभेदं कुर्वन्ति तच्चन्द्रमित्रेण नलमुखेन कृतमिति भावः । मुखे पाण्डुत्वादिगुण-
दर्शनादतिशयेन त्वद्विषयां विन्तां करोतीति स्पष्टं ज्ञायत इत्यर्थः । 'सप्तम्यर्थे रहोव्ययम्'
इत्यमरः । 'मग्नि गुप्तभाषणे' ॥

कममुल्लाप्य लाघवाद्यमेकप्रयत्नेनैव चतुर्थी पट्टी वाच्यस्थामाह—

स्थितस्य राजावधिष्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।

आलिङ्गा या चुम्बति लोचने सा निद्रायुना न त्वद्वतेऽङ्गना वा १०८

स्थितस्येति ॥ राज्ञी शय्यामधिष्य स्थितस्य तस्य मनोमोहे वैचित्र्ये, वेद्विरोधे च
मोहनं मोहो मदनयुद्धं तत्र वा निमज्जयन्ती तद्वशं कुर्वती सती या आलिङ्गयाज्जानि शय्य-
वित्वा लोचने चुम्बति तत्र संभ्रदा भवति । अथ च लतावेष्टितायालिङ्गनाक्षीनि कृत्वा या
नेत्रचुम्बनं करोति सा एवंविधा निद्राङ्गना वा त्वद्वते त्वां विनायुना इदानीं न विद्यते । त्वद्वि-
रहास्तस्य न निद्रा, त्वद्यतिरेकेणैवंविधाङ्गना वा न । अङ्गनापि न रोचत इति भावः ।
शेषप्रयत्नेन निद्राच्छेदविषयनिवृत्तिलक्षणे अवस्थे प्रोक्ते । कम्पोल्लाप्यं दोषाय नेति हेयम् ।
शय्याम्, 'अधिषीद्-' इति कर्मत्वम् । त्वत्, 'अन्यारात्-' इति पञ्चमी ॥

पञ्चमीमाह—

सरेण निस्तक्ष्य वृथैव वाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।

अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्धां न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥

सरेणेति ॥ स नलः सरेण वाणैर्निस्तक्ष्य निर्भिद्य लावण्यं सौन्दर्यमेव शेषं यस्यास्तां
कृशतां वृथैवानायि नीतः प्रापितः । लावण्यं स्थितं, शरीरं क्षीणम् । यतः—अनङ्गतामतिकृ-
शाङ्गतामङ्गरहिततां मदनत्वं नीयमानोऽप्ययं तेन मदनेन सह स्पर्धां साम्यं न जहाति न
स्रजति । रूपसाम्यात्कुदेन कामेनातिकृशत्वं नीतः । ततश्च ईषदङ्गोऽनङ्गः नक्समासः । नञ्
ईषदर्थे । अनुदरा बन्नेतिषत् । कृतेऽपि कृशत्वे सुतरां साम्यमेवाभूदिति भावः । अत एव

१ 'अमोलेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विकल्पालंकारः' । मनुकमलंकारस-
र्वेभ्यः—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति साहित्यविद्याधरी । अथ निद्राङ्गवयोः प्रस्तुतयोरेवालिङ्गना-
धिचुम्बनादिष्वैसाभ्यादीपस्वप्रवीयेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितालंकारः । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च
केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गन्धते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति कल्याण इति जीवातुः ।

लावण्यशेषामित्युक्तम् । 'तथैव' इति पाठे लावण्यशेषामेव कृशतां तथा अनामि यथानज्ञता-
भाष्यमानोऽपि तेन सह स्पर्धा न लज्जतीति व्याख्या ॥

सप्तमीमाह—

त्वत्प्रापकात्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येष दास्येऽपि न लज्जते यत् ।

स्मरेण चाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि क्रियान्कमस्य ॥११०॥

त्वदिति ॥ एष नलस्त्वं प्रापयति दापयति तत्त्वत्प्रापकम्, तस्माद् एनसोऽपि पापा-
दपि 'राक्षसो युद्धहरणात्' इत्यादिच्छलादिरूपाज प्रस्यति न विभेति । यच्च त्वयि विषये
दास्येऽपि न लज्जते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्चाणैरतितक्ष्य अतिक्षयेनास्य शरीरं तनूकृत्य
क्रियान्स्वल्पः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतुकोत्प्रेषा । धर्महीनत्वादयं सर्वदा पात-
काद्विमेति दासत्वे च राजत्वाल्लज्जते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वत्प्राप्तिलोभेन न दृश्यते । शरी-
रस्यातिकाश्यात्स्वभावस्यापि काश्यं जातमित्यनुमीयत इत्यर्थः । अप्रपानाशब्दस्थोक्तः । त्वत्प्राप-
कादित्यादिना त्वदन्यविषयनिवृत्तिरेव तात्पर्यवृत्त्या वर्ण्यत इति श्लोकात्पर्यम् । अतितक्ष्येति
स्वभावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं, न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थम् । शरीरस्यातितक्षणे स्वभावस्य
लूनत्वं संभाव्यत इति द्योतनार्थमतिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगः । एनसः 'मीत्रार्थानां' इति पञ्चमी ॥

पुनस्त्रपानाशमेवाद—यद्वा प्रथमतस्त्रपानाशं वर्णयितुमाह—

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिण्णोः सिद्धान्दङ्कारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला साङ्गामिकी तस्य रुज्वे लज्जा ॥ १११ ॥

स्मारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा सिद्धे चिकित्सासमर्थेऽगदंकारचये
वैद्यसमूहे निदानमौनादादिकारणविषये मौनादादिकारणस्याज्ञानादविशत्प्रविष्टा । किंभूतस्य—
अपत्रपिण्णालंकाशीलस्य । किंभूते—स्मारं मदनजनितं घोरं दारुणं ज्वरं चिकित्सौ प्रतिकु-
र्वाणे । केच—सङ्क्रमेण जनिता साङ्गामिकी संसर्गजनिता रुज्वे रोग इव अयादिवर्षाभिः
क्षयिणं परित्यज्य यथान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जायां भवितव्यम् ।
सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते काश्यं निदानाज्ञानात् । 'अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार
एव च । सहभुक्त्यादिसंबन्धात्संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥' इति । वैद्यैः घृष्टेन तेन लज्जां विहाय
ज्वरनिदानं यदैव कथितं तदैवास्मान्निर्णयितुमशक्यत्वा लज्जितम् । 'लज्जाशीलेऽपत्रपिण्णः'
इत्यमरः । ज्वरम्, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । अपत्रपिण्णोः, 'अलंकृतम्—' इती-
ष्णुच् । अगदं रोगरहितं करोतीति 'अगदंकारः' । कर्मण्यणन्ते कारशब्दे उत्तरपदे 'कारे
सत्यागदस्य' इति मुम् । साङ्गामिकी, अग्यामादित्वाट्टकि अनुशतिकादित्वादुभयपदवैदिकः ॥

अष्टमीमाह—

विमेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलापेति हसत्यकाण्डे ।

यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः' तत्सामर्थ्यामनु-
त्पत्तिविशेषोक्तिरलंकारः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेषालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र प्रपानाशलक्षणा सारदशोक्ता । अत्र वैद्येण विषये लज्जान्तरस्यारोपादपक्षेति-
पक्षमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विमेतीति ॥ स नलः हे भैमि, त्वं सृष्टासि कुपितासि किलेति संभाव्य अकस्मात्पत्को-
पेन विनेव विमेति भयं प्राप्नोति । तथा—किल मिथ्याभूतां त्वामाप प्राप्तवानिति कृतवा
अकाण्डेऽसमय एव त्वत्प्राप्तिं विनेव सुखातिशयादसति । तथा—यान्तीमिव गच्छन्तीमिव
त्वामनु लक्ष्मीकृत्य अहेतोर्निष्कारणं याति । तथा—त्वयोक्त इव संभाषित इव आगच्छामि,
त्वदादिष्टं मया पूर्वमेव कृतमित्यादि मोघं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति । उन्मादावस्थौ ॥
नवमीमाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारा यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।

मूर्च्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अच्छिदुरा संतता या आर्तिः पीडा तस्या
धारा प्रणालीपरम्परा सैव यमस्वसा यमुना तस्या मूर्च्छामयं मूर्च्छारूपं यद्वीपं जलमध्याककाश-
कृत्सिन्महान्ध्यलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्कः कर्दमस्तस्मिन् निःशरण्यो रक्षितरहितोऽयं नलः
महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्ती निमज्जति झुडति । हा हा खेदातिशये । अन्योऽपि
कुञ्जरो हस्तिपकं विना नद्या द्वीपपङ्के झुडति । पङ्कमसो गजो नोदरुं शक्यत इति मूर्च्छा-
वस्था । एवं नवावस्थासूचकाः श्लोकाः 'लिपिम्-' इत्यादयो यथायथमुक्ताः । भवत्या वियोग
इति 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे-' इति पुंवत् । अच्छिदुरेति 'विदिभिदि-' इति कुरच् ॥

उक्तिविशेषेण दशमीभवस्थामाह—

सव्यापसव्यत्यजनाद्विरक्तैः पञ्चेषुवाणैः पृथगर्जितासु ।

दशासु शेषा खलु तद्दशा या तया नभः पुण्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां खजनं मोचनं तस्माद्विगुणैर्दशभिः पञ्चेषु-
वाणैः कामवाणैः पृथक्प्रत्येकमर्जितासु रचितासु दशाखजितप्रायासु मध्ये शेषावशिष्टा या
तद्दशा स्मृतिलक्षणा तया कोरकेण कलिकया नभो गगनं खलु निश्चितं पुण्यतु पुनिर्गतं भवतु ।
सा दशमी दशा खपुण्यतुल्या सर्वथा भवतित्यर्थः । एकैकेन मदनवाणेशान्येषां दशावस्था
भवन्ति, अस्य तु नव, दशमी नेति तस्या अवसरः । अस्याः कोरकत्वमनुदूतत्वात् । नले
तर्हि सापि दशा भविष्यति सा मा भूत् त्वत्प्राप्तिरेव भवत्विति भावः । दशाया अष्टमत्वा-
न्नामप्रद्वाननर्हत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । द्विरुक्तशब्दो लक्षणया द्विगुणपर्यायः । शेषशब्दत्रिलिङ्गः,
अभिधेयल्लिङ्गत्वात् । 'पुण्य विकसने' आशिषि लोट् । 'चक्षुरागः प्रथमं चित्तासङ्गततोऽथ
संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिप्रदानाद्यः । उन्मादो मूर्च्छास्मृतिरित्येताः स्मरदशा
वशैव स्युः ॥' इति ॥

प्रकृतमाह—

त्वयि सराधैः सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिभृतासि तेन ।

आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्या ॥ ११५ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकर्तारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमलंकारः । आतिशयाश्रयोवि-
कारत्वेन रूपसाम्याद्यमुनारूपगम्' इति जीवातुः । ३ 'व्यवसाय' इति जीवातुसंमतः पाठः ।
४ 'अत्रानन्तरं यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयीति ॥ सराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हासरहितेन भूमिभृता राज्ञा त्वमि विषयेऽहं प्रस्थापितोऽस्मि भैमी मदर्धं त्वया विशापनीयेति । अहमिहागल्य गुणेषु लोभवत्वा अनुरागिण्या भवत्वास्तव भावप्रतीत्या प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृतकार्यो भूतो जातः । नलसदृशो गुणी, त्वं च गुणानुरागिणी, स्वत एव तस्मिन्ननुरोतेति ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽस्मीति भावः ॥

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदन्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥११६॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि भैमि, सा त्वं धन्या दैवाधिकासि । यया त्वया उदारैरतिरमणीयैर्गुणैः सौन्दर्याधिभिः कृत्वा नैषधो धीरोदात्तो नलोऽपि समाकृष्यत स्ववशीकृतः । या ईदृशं धीरं वशीकरोति ततः परा का धन्येत्यर्थः । इष्टान्तेन धन्यत्वं समर्थयते—खलु यस्याचन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः । यत् या गम्भीरमप्यन्धिं समुद्रमुत्तरलीकरोति अतिशयेन चवलीकरोति तद्वत्तद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता च । अथच—वैदर्भी काव्यरीतिः । गुणैः श्लेषादिभिरलंकारैः । अन्यदपि विशालदोरकैराकृष्यते ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायाभिश्चया शशीव ।

पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता योग्यामुपास्ते नु युवां युयुधुः ॥११७॥

नलेनेति ॥ हे भैमि, त्वं नलेन कृत्वा भायाः शोभस । केन केव—परिपूर्णं शशिना निशेव । स नलस्त्वया कृत्वा भायाच्छोभताम् । कया क इव—निशया शशीव । उभयोः समागमे उभापि व्यतिभातामिलयः । नु उत्प्रेक्षे । पुनःपुनः प्रतिभासं तपुगं चन्द्रनिशालक्षणं युग्मं युनक्तीति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्मा युवामुभावपि युयुधुयोक्तुमिच्छुः सन् योग्यामभ्यासमुपास्ते करोति । शिल्पी रमणीयं वस्तु संपद्यितुमभ्यासं करोति अन्यथा चन्द्रनिशयोः पुनः पुनर्वाजनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणम् । 'स्वभ्यासमास्ते' इति पाठे अभ्याससमुद्धार्यम् । समुद्धारव्ययीभावे चतुर्णां अभ्यासः । 'योग्याभ्यासार्कयोपितोः' इति विश्वः ॥

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।

अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पञ्चावलीनां बलना समाप्तिम् ॥११८॥

स्तनद्वय इति ॥ हे तन्वि कुशाग्रि, नैषधस्य नलस्नानल्पं बहुतरं वैदग्ध्यं कौशलं तस्य विवर्धिनीनां शापिकानां पञ्चावलीनां पञ्चवलीपङ्क्तिनां बलना रचना समाप्तिं यदि प्राप्स्यति

१ 'अत्र नियतदेशावयवं यमकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीपमलंकारः । बहुक्तम्—'आश्लेष उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'इष्टान्तालंकारः । एतेन नलस्य समुद्रगाम्भीर्यं दमयन्त्याचन्द्रिकाया इव सौन्दर्यं व्यज्यते' इति जीवातुः । ४ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षालंकारः । आशीर्वादप्रतिपादनायाश्चौरलंकारोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र दमयन्तीनलयोरन्योन्यशोभाजननोत्तरन्योन्यलंकारः । 'परस्परक्रियाजननमन्योन्यवन्' इति लक्षणात् उपमाद्वयानुप्राणित इति संकरः । तन्मूला चेवं विधातुः पुनः पुनर्निशयाशिशिषोऽनायां दमयन्तीनलयोजनाभ्यासत्वोपेक्षा' इति जीवातुः ।

तर्हि परं केवलं पुनो विशाखे तवैव स्तनद्वये अतिपीनत्वात्, नान्यस्य अल्पकुचत्वात् । वृद्ध-
शब्दो भाषितपुंस्के ॥

एकः सुधांशुर्न कथंचन स्यात्तृतिक्षमस्त्वक्षयनद्वयस्य ।

त्वहोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

एक इति ॥ एकोऽसहायः सुधांशुश्चन्द्रोऽतिविशालस्य त्वक्षयनद्वयस्य कथंचन केनापि
प्रकारेण तृतिक्षमः संतर्पणसमर्थो यतो न स्वाक्ष भवेत् । तत्ततः कारणात् स चन्द्रो नलास्य-
लक्षणो यः शीतद्युतिश्चन्द्रस्तेन सद्वितीयः ससहायः सन् त्वलोचनयोस्तव नेत्रयोरसेचनको
निर्मर्यादतृतिक्षमस्तु भवतु । चकोरतुल्यस्य त्वक्षेत्रद्वयस्यैकेन चन्द्रेण सृष्ट्यभावाच्चन्द्रत्वेन
भवितव्यम् । तत्र चन्द्रसहकारी नलास्यचन्द्रो भवत्वित्यभिप्रायः । तत्प्राप्त्यर्थं यज्ञः कार्य
इति भावः । 'तदासेचनकं तृतेनास्त्यन्तो यस्य दर्शने' इत्यमरः ॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाम्रस्फुरदङ्कुरध्रीः ।

त्वङ्मयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥

यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।

अङ्गप्रदिम्ना तव पुष्पितो यः स्तनश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१ ॥

अहो इति ॥ यस्त इति ॥ (युग्मम्) नलीयो नलसंबन्धी तपोरूपः कल्पतरुः कल्प-
वृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्वमेव विशेषणैः प्रकटयति— कीदृशः कल्पतरुः । त्वत्पा-
णिजाम्राणि तव नलाम्राण्येव स्फुरन्तीं प्रकाशमाना अङ्कुरध्रीङ्कुरशोभा यस्य । खलु निश्चये ।
अङ्कुरागन्तरे त्वङ्मयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्विपत्री पञ्चद्वयम् । तवाधर ओष्ठ एव यस्य 'कलम्बो
मध्यमाङ्कुरः ।' नालमित्यर्थः । रज्यत्वारको भवति । प्रथमाङ्कुरापेक्षया मध्यमाङ्कुरस्यातिरक्त-
त्वात् । भस्ते कराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पल्लवयुक्तो विद्यते मध्यमाङ्कुरापेक्षयातिरक्तत्वात्तव
हस्तावेव यस्य पल्लवौ जातौ । यः तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते । पल्लवानन्तरं
कोरका भवन्ति, स्मितस्य स्मितत्वात्कोरकत्वम् । कोरकापेक्षया विकस्तराणां पुष्पाणां सुदुल्भा-
यस्त्वङ्गप्रदिम्ना शरीरमार्दवेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति । अतिमृदूनि तवाङ्गानि यस्य
पुष्पस्थाने जातानि । यः तवैव स्तनश्रिया फलितः फलयुक्तः । तव स्तनावेव यस्य फलस्थाने
जातौ । अतीवाश्चर्यजनकोऽयं नलीयस्तपःकल्पवृक्षः । एवंविधां त्वां प्राप्तुं तेनैव तपस्तप्तं
नान्येनेति भावः । अन्यस्य तरोरेते पदार्थाः क्रमेण भवन्ति, एतस्य त्वेककालमेवेति अहो-
शब्द आश्चर्यं द्योतयति । 'कद(ल)म्बः सायके नीपे नाले शाके कलम्ब्वपि' इति विश्वः ।
नलीयः, 'वा नामधेयस्य' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' । रज्यति 'जुविरभोः—' इति कर्मकर्तरि
इगन्प्रसङ्गपदे । पल्लवितः तारकैदिः ॥

१ 'अत्र सममलंकारः' । बहुकम्—'समं योग्यतया योगो वदति संभाविता कचिद' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ओक्कद्वयेन तपसि
दमनमतीतस्वादिषु च कल्पतरुस्त्वत्पाण्ययत्नरूपणात्सावयवरूपकम् । तथा अत्रवचिकन्यतरोरेवयवानां
नलाम्राङ्कुरादीनां च मिश्रः कार्यकारणभूतानां भिन्नदेशत्वादसंगत्या भिन्नितमिति संस्कारः । 'कार्यकारण-
योभिन्नदेशत्वे स्वादसंगतिः' इति कणादः' इति जीवानुः ।

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः संसत्करश्मिप्रकरा स्मरेण ।

तुला च नाराचलता निजैव मिथोनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

कांसीति ॥ खलुप्रेक्षे । हे भैमि, बां तव नलस्य च मिथः परस्परं योऽनुरागस्य समीकृतौ समीकरणे नलस्य त्वयि चावाननुरागः तावानेव तव नलेऽनुराग इत्युमयोरनुरागस्य तुलनायै स्मरेणेन्दोश्चन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिमेयस्तुधारणार्थं कांस्यपात्रमिव कृतासीत् । किंभूता—संसक्ताः संबद्धा रश्मिप्रकराः किरणसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्याः सा । निजैव स्वीयैव नाराचलता बाणवल्ली तुला च तुल्यदण्डस्य कृता । कंसाय पात्रविशेषाय हितं कंसीयम् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्कीताच्छः' तस्य विकारः 'कंसीवपरशब्दयोः' इति यम् । तस्य लङ् कांसम्, अकांस्यं कांस्यं संपन्नं कांसीकृतम् । च्चौ 'क्वच्योश्च' इति हल उत्तरस्य 'आदेः परस्य' इति यकारमात्रस्य लोपः । अणस्य 'अस्य च्चौ' इतीत्वम् । 'कंसीकृता' इति पाठे 'कंसो दैव्यान्तरेऽपि च । कांस्ये च कांस्यपात्रे च' इति विश्वः । 'किरणप्रग्रहौ रदनी' इत्यमरः ॥

सत्त्वश्रुतस्वेदमधूतस्थान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।

लघोत्थितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥

सत्त्वेति ॥ हे भैमि, मदनोत्सवेषु तत्पाणिपद्मे नलहस्तकमले पूर्वं लज्जाः पश्चादुत्थिताः स्त्वत्कुचयोः पत्रलेखाः पत्रावल्याः तन्निर्गता नलपाणिपद्मेनैव लिखिता भूयस्तमेव पाणिपद्मे प्रविशन्तु । किंभूते पाणिपद्मे—सत्त्वेन सत्त्वभावेन सुतो जनितः स्नेहो घर्मादकं तल्लक्षणं मधूतं सिक्थकं तेन सान्द्रे निमिजे । रतोत्सववशात्पद्मावल्या मार्जनं भवत्वित्यर्थः । कारणे कार्यस्य लय उचित इति भावः । मधूते यथालिखितमेतीति मधूतपदम् । पद्मशब्दः पुंलिङ्गेऽपि, ततः 'तम्' इति युज्यते ॥

यन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।

प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

यन्धाढ्येति ॥ हे भैमि, युवानौ तरुणौ युवां केलिवने क्रीडावने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तां पुनःपुनर्मुक्तां स्वकीं प्रसूनवृष्टिं प्रतीच्छतं दृष्टीतम् । किंभूतैर्मरुद्भिः—यन्धैः पञ्चजासनादि-सुरतबन्धैराज्यं धिस्तुतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकर्षेण परिमलं प्रापितैः । संभोगेन पुष्पेषु व्युतेषु पुनःपुनर्मोचनं संगच्छते । अथ च मल्लयुद्धदृष्टेर्देवैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं मल्लौ दृष्टीतः । 'मरुतां पवनामरी' इत्यमरः । युवतिश्च युवा च 'पुमान्निजा' इत्येकशेषैः ॥

अन्योन्यसंगमवशाद्भुना विभातां तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।

स्त्रुष्टं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव शणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

अन्योन्येति ॥ अधुनोभयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशाद्विकस-न्विलासो विभ्रमो यद्योक्ते तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी परमाणुयुग्ममिव विभातां

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवेन्दुमण्डलादौ कंसादिरूपणादेव सारस्य कायंकारणरूपसिद्धेरैकदेशविवर्तिरूपकम्' इति जीवातुः । २ 'अवाशीरलंकारः रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकप्रतीयमानोल्लेखाल्लेखालंकारसंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभेताम् । किंभूतं परमाणुयुग्मम्—मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुनः कर्तुं प्रवृत्तम् । अत एवादौ षण्णुकं करोतीति षण्णुककृत् । 'सकियाभ्यां द्वाभ्यां परमाणुभ्यामेकं षण्णुकमारभ्यते, एवं क्रमेण सहस्रकार्यमारभ्यते' इति सिद्धान्तः । दशस्य कामस्य मनोजन्यत्वान्मनसि-जत्वम् । ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनोद्वयेन षण्णुकमारब्धव्यम् । तनुं येन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते, एतादृशपरस्परानुरागस्य कुत्रचिदप्यभावात् । ततश्च युवयोरेव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यते नान्येनेति भावः । युवयोः परस्पररारागबाहुल्यात्कामः शरीरी स्यादिति भावः ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनुः-

वैल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।

ग्रीवालंक्रुतिपट्सूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया

आजिण्णुं कपरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

काम इति ॥ अथो कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमशक्यममुं नृपं नलं जेतुमव्रणे निर्दोषे वंशे जाताम्, अथ च घुणादिजन्यव्रणरहितवेषु जातामधिगुणामतिशयितसौन्दर्यादि-गुणयुक्तां, आरोपितमौर्वीकां च त्वां त्वन्मयीं धनुर्वैल्लीं धनुर्लतामासाद्य प्राप्य माद्यति अधुना नलं लेप्थामीति वृथ्यति । किंभूतां धनुर्वैल्लीम्—निवसता विद्यमानेन सिन्दूरेण सौन्दर्यं लोहितमायस्यां तया पृष्ठे धनुःपृष्ठभागे, अथ च पश्चाद्भागे कियल्लम्बया कियदीर्घया ग्रीवा मध्यं कण्ठश्च तस्या अलंक्रितिरलंकारभूता पट्सूत्रलता तया । दीर्घेण पट्सूत्रेणेत्यर्थः । आजिण्णुं शोभमानाम् । कयेव—कपरेखयेव परीक्षारेखयेव । कषणधारया धनुर्गौरववेषु परीक्षानां निष्पृष्यमाणं सिन्दूरं चलति चेत्तदा परिपाको ज्ञेय इति धानुष्कप्रसिद्धिः । कामस्य त्वां विना नलवक्षीकरणं किमपि न विद्यत इति भावः । आजिण्णुम्, 'भुवश्च' इति चकारादिण्युच् ॥

त्वद्दृच्छावलिमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-

वैध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।

यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमन्याभुज्यमानं लस-

जामीमध्यविला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते ॥ १२७ ॥

त्वदिति ॥ हे भूमि, त्वं विभोः मनोभुवः कामस्य त्वद्दृच्छावलेः तव हारविशेषपट्टे मौक्तिकान्येव गुलिकाः सूक्ष्मान्मृद्गोलकान्विद्धि जानीहि । तथा—तं राजहंसं नृपक्षेष्टं नलं वैध्यम्, अथ च तं नलमेव राजहंसाख्यं पक्षिविशेषं कामस्य वैध्यं लक्ष्यं विद्धि । तथा—स्वमात्मानमपि तां वक्ष्यमाणगुणयुक्तां मञ्जुं मनोशां धनुर्मञ्जरीं धनुर्लतां जानीहि । तव रोमाली रोमराजिर्यस्या धनुर्लताया नित्यं सर्वदाङ्कनिवासो मध्यवसतिस्तथा ललिततमातिशयेन नर्तितया शोभमाना ज्या मौर्वी तया भुज्यमानं सेव्यमानमनुभूयमानं वाखिलं विलासं चापमध्यवर्ति-शोभमानमौर्व्याः संपूर्णं लीलामालम्बतेऽप्रीकरोति । रोमराजिरेव मौर्व्याः स्थाने जातेत्यर्थः ।

१ 'अनोत्प्रेक्षांलंकारः' । अत्र वसन्तरत्निकावृत्तम् । यदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—'जंका वसन्तरत्निका तमजा जगौगः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकोपमालंकारः' । अत्र वक्ष्यमाणे च शोचन्नेव शादूलविक्रीडितं वृत्तम् यदुक्तम्—'सुखोन्मैसजस्तथाः सगुरवः शादूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अनोत्प्रेक्षांलंकारः' इति जीवाहुः ।

किंभूता रोमालिः—लसन्ती नाम्नेव मध्ये बिलं यस्याः सा । गुलिकाधारणच्छिद्रस्थाने
नाभिरेव जातेत्यर्थः । गुलिकाधनुरिति नाम(क)त्वद्वयेण शब्देन नलः कामस्य जन्मो
नाम्नेनेति भावः । धनुर्माँवी मध्ये गुलिकारोपणस्थानबिलं भवति, तदत्र नाभिरेव, रोमा-
लिमाँवी, अत्रयद्विधेनुः, स राजहंसो वेष्म इत्यर्थः । विभुस्तु गुलिकाधनुःकीडां करोति ।
'दारुवेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः' इत्यमरः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहं-
सयोः' इति विश्वः ॥

पुण्येषुश्चिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनु

रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे ।

निर्विद्याश्रयदाश्रयं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना

पत्रालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

पुण्येषुरिति ॥ तेन नलेन सौन्दर्यादिना गुणेन जितोऽत एव निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य यः
पुण्येषुः कामस्ते तव चिकुरेषु केशपाशेषु पुण्येषुत्वात्त्वं शरचयं बाणसमूहं पुण्यं समूहं चिक्षिपे
त्यक्तवान् । तव भालमूले ललाटमूले भूस्थाने स्वं धनुस्त्यक्तवान् । रौद्रे रुद्रसंबन्धिनि दारुणे
चक्षुष्यनुभ्राष्ट्रे तृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्वीयां तनुं च चिक्षिपे क्षिप्तवान् । स कामोऽधुना
वितनुः शरीररहिताऽथ च विशेषेण कृशः सन् तज्जयाय तं नलं जेतुं त्वामेवाश्रयमाश्रयत ।
तथा—तव उरोर्जा स्तनावेव शैलौ तावेव निलयः स्थानं यस्याः सा तत्र विद्यमाना पत्रालिः
पत्रपल्लीपङ्क्तिः तस्य कामस्य पर्णशालेवाचरति भवति । भैमीकेशपाशपुष्पाणां कामजनक-
त्वात्कामप्राणत्वम् । धुनोरपि कामजनकत्वादनुधुम् । स्तनपर्वतनिलयपत्रपल्लीनामपि तज्ज-
नकत्वाद्भूत्वम् । त्वयैव शब्देन कामेन स जेतव्यो नान्यत्किञ्चित्तज्जयायेति त्वदाश्रयेण मद-
नस्तं पीडयतीत्यर्थः । अन्योऽपि जितोऽस्मादि त्यक्त्वाग्नौ देहं त्यक्त्वा शत्रुं जेतुं पर्वते पर्णशा-
लामधिष्ठाय तपस्यति । अनुभ्राष्ट्रम्, सप्तम्यर्थे सादृश्ये वाय्वयीमाघः । क्षिपेः स्मरितेच्चात्तर्ह्ये ॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं सख्यश्चिरात्तदनुसंघिपराः परीयुः ।
शर्मास्तु ते विभुज मामिति सोऽप्युदीर्य वेगाज्जगाम निपधाधिपराजधानीम्

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मौक्तिकादौ गुलिकापवयवरूपगादवय-
विभिः कामे वेदृत्वरूपणस्य गन्धमानत्वादेकदेशविविधे सावयवरूपकमलंकारः' इति जीवातुः । २
'अत्र दम्पन्तीषदकुसुमैर्भ्रंयुगेन च सह शरचयधनुषोरमेदप्रतिपादनाद्वेदमेदरूपातिशयोक्तिसमा-
सोक्तिकरूपकोपमालंकारसंसृष्टिः । ननु स्तनयोः शैलत्वनिरूपणमलंकारकृतां दूषणम् । वदुक्तं कान्य-
प्रकाशे—'उपमाया उपमातस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता वा सादृष्ट्यानुचितत्वेन दोषः ।
यथा—'धातात्मनि नाभिस्ते स्तनी क्षितिधरोपनौ' इति । सत्यमेतद् । किं तत्र निर्भिन्नरूपस्यापार-
वर्तने क्रियमाणमेतद्वचं गुणातिशयतामेवाश्रयति, न तु दोषताम् । तथा पर्णशालायते इत्युपमाया
शब्दरूपकमज्ञम् । यष्टि चैतन्न क्रियते तदा कवेरनौचित्यं स्वाधुना त्वलंकारातिशयप्रतिपादनादौचित्य-
मेव' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्वार्धे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिविधवनिरागणेन तदमेदोप-
वसावादेदमेदलक्षणातिशयोक्तिः । तत्पर्णशालायते इत्युपमा च । तथा चोत्तरार्धेन त्वामाश्रय-
मिति रूपकेन संकीर्णं व्यवसायप्रवोगाद्रन्या । कामस्याश्रयश्रयणोपेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्वत्त्रिणि हंसं इति पूर्वोक्तमालपति वदति सति तदनुसंधो भैरव-
न्वेषणे पराः सकृद्यधिरादुहकालेन भैमी परीयुः दशदिग्भ्यः समागतत्वात्परितो वेष्टया-
मासुः । अथानन्तरं स हंसोऽपि तुभ्यं धर्मं सुखमस्तु, मां विमुञ्च प्रेषयेत्युदीर्योक्त्वा वेगा-
ज्ज्वेन निषधाधिपराजधानीं नलनगरीं जगाम । नलपीडासरणाद्वेगमगमेम् ॥

चेतोऽजन्मशरप्रसूनमधुमिर्व्यामिश्रतामाधय-

त्प्रेयोदूतपतङ्गपुंगवगवीर्हयज्जवीनं रसात् ।

स्वादं स्वादमसीममिष्टसुरभिं प्राप्तापि तृप्तिं न सा

तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानच्छं मूर्च्छामपि ॥ १३० ॥

चेत इति ॥ सा भैमी प्रेयसो नलस्य दूतो यः पतङ्गपुंगवो हंसस्तस्य यौवाणी सैव हैय-
ज्जवीनं श्लोकोदोद्गच्छं घृतं तस्य रसात्प्रीतेः स्वादं स्वादमास्वायास्वाय । सादरमाकर्ण्योर्कर्ण्ये-
ल्लभैः । तृप्तिं प्राप्ता अन्तरन्तःकरणे नितान्तमतिशयितं तापं संतापमपि न प्राप । अनुसं-
तिःसीमां मूर्च्छामपि न आनच्छं प्राप । किंभूतं हैयज्जवीनम्—चेतोऽजन्मनः कामस्य शरभूताणि
प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुमी रसैः, अथ च माक्षिकैर्व्यामिश्रतां मेलनमाभयत्प्राप्नुवत् ।
तथा—असीमं निर्मर्यादम् । तथा—इष्टं सुखादु सुरभिं क्वातं सुगन्धि च । समत्वेन
मधुमिश्रितं घृतं नितान्तं पीतं सत्संतापमोहौ जनयतीति, तस्मास्तु नेत्याधर्यम् । यद्वा—
एवंभूतं हैयज्जवीनमास्वायापि तृप्तिं न प्राप, तापं प्राप, मूर्च्छामपि प्राप । हंसमुष्णाक्षलगुणा-
कर्णेनैनानुरागबाहुल्यात्तापमोहौ तस्या जाताविति भावः । स्वादं स्वादमपीति योजना । असी-
ममृष्टसुरभीत्येकं वा पदम् । 'तत्तु हैयज्जवीनं गज्जोगोदोद्गच्छं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयज्जवीनं
संज्ञायाम्' इति साधु । पुंगवगवीत्यत्र 'गोरतद्वित-' इति टचि टिडवान्णीप् । स्वादं स्वादम्,
आमीडण्ये णैमुल् ॥

तस्या इदो नृपतिबन्धुमनुजजन्त्यास्तं बाष्पवारि नचिरादवधीवभूव ।

पार्श्वेऽपि विप्रचक्रे यदनेन दृष्टेरादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तस्या इति ॥ बाष्पवारि बाष्पान्बु तं नृपतिबन्धुं नलमुद्धदं हंसमनुजजन्त्यास्तस्या इदो
भैमीदृष्टेर्नचिराच्छीघ्रमेव यत्समादवधीवभूव अग्रे गन्तुं न ददौ तत्तस्मादनेन हंसेन पार्श्वेऽपि
समीपे गच्छतापि भैमीदृष्टेः सकाशाद्विप्रचक्रे व्यवहितौभूतम् । समीपे वर्तमानोऽपि नलवि-
योगादंसगमनाद्वा जातेनाश्रुणा द्रष्टुं न दत्त इत्यर्थः । तु पुनः आरादपि दूरादपि वर्तमाने-

१ 'अर्जोऽनुजः । यदुक्तं वामनेन—'पदार्थे वाक्यवचने वाक्यार्थे च पदाविधा' । अथ वसन्त-
तिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्तिविमालंकारसंकरः । तथा-
तिशयोक्तिर्भेदाभेदकथा । समासोक्तिर्वैयर्थ्यादुक्त्यवधारणसमारोपात् । विप्रमलकरणं तु रुद्रतेनोक्तम्—
'यत् क्रियाविपत्तये नवेदेव क्रिया फलं तावत् । कर्तुरनपेक्ष भवेत्तदपरमभिधीयते विप्रमम् ॥' इति
साहित्यविद्याधरी । 'मधुमिश्रणस्य विषयत्वात्तद्वाने तापमात्रं' इति विरोधः । स च पूर्वोक्तपतङ्ग-
पुंगवगवीर्हयज्जवीन इति रूपकोत्थापित इति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'दृष्टाविधिति' इति पाठ-
माश्रित्य 'अभिपत्तिबन्धुं प्रियमिदं दृष्टा दृष्टया अनुजजन्त्या' इति साहित्यविद्याधर्या व्याख्यातम् ।
'दृष्टोऽपिपत्ति-' इति पाठमाश्रित्य 'अभिपत्तिबन्धुं नलमिदमनुजजन्त्याः तस्या इदो भैमीनेवस' इति
सुखावबोधार्था व्याख्यातम् । ४ 'विगति' इति पाठमाश्रित्य 'गमने' इति तिलके व्याख्यातम् ।

मानेन वित्तहतेन व्यवदधे व्यवहितीभूतम् । यद्यपि दूरं गतस्तथापि प्रियबन्धुतात्तस्या
मनस्ववर्तिष्टैवेत्यर्थः । बन्धुमनुव्रजतो वारि अवधिर्भवति । 'औदकान्तरिप्रयं पान्यमनुव्रजेत्'
इति वचनात् । दृष्टेः पार्श्वेऽपीति वा । 'तदनेन' इति पाठः । 'आराधूरसमीपयोः' इत्यमरः ।
विप्रचक्रे, 'अकर्मकत्वविवक्षया भावे लिट् ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पमेदै-

राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किं नु मुग्धे

मारोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥ १३२ ॥

अस्तित्वमिति ॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निपधनरपतौ नलसमीप एतत्सर्वं कृतं
निष्पन्नम् । वचसेति शेषः । आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे । किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पमेदै-
कम्पविशेषः कृत्वा भैमीप्राप्तिरूपायाः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन् । इति पूर्वोक्त-
मागेषोपहृतमुक्तं वचो यामित्वा वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं निन्युः । एहं प्रापयामासुरित्यर्थः ।
इति किम्—हे प्रियसखि, त्वं कान्तारे दुर्गमे वामेति विषये निर्गतासि प्रस्थितासि नु, अवि-
मुग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया, त्वं मारोदीः, एषागच्छ । वयं
सर्वा मिलित्वा याम एहं प्रति गच्छाम इति । पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः । अन्योऽपि
इत्यचालनादिना कार्यसिद्धिं कथयति । 'कान्तारं वर्तमे दुर्गमम्' इत्यमरः । अस्तीत्यव्ययाच्च
त्वप्रत्ययः । आख्यातेति वा पाठः ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः सरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लायिनं प्राप तं स ज्वलदसमशरेपुष्पार्धिपुष्पद्धिमौलेः ॥

सरसीति ॥ स हंसो यत्र सरसि नृपं पूर्वमपश्यत्तस्य सरसतीरं भजते तस्य अशोका-
नोकहस्याशोककृशस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप । किंभूतम्—सरतरलं भदनजनितपी-
डया चञ्चलम् । तथा—किसलयानामप्रपल्लवानां दलानि कोमलाङ्कुरास्तेषां तल्पं शय्या
तस्यापि म्लायिनं म्लानशीलम् । किंभूतस्यानोकहस्य—ज्वलन्तो देदीप्यमाना असमशरेपवः
कामबाणास्तैः सह स्पर्शन्ते एवंशीलानि पुष्पाणि तेषामुद्धिः समुद्धितपुष्पो मौलिरप्रभागो
यस्य । विरहव्यथया हंसं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव स्थितो यत्र पूर्वं हंसेन दृष्टः । अशोकपुष्पाणां
रक्तवाज्वलत्कामबाणतुल्यात्वम् ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि

हुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः

प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधात्कारः । यदुक्तं रुद्रटे—'वासन्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुदानाम् ।
एकत्रापस्थानं समकालं भवति स विरोधः' इति । 'वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
'समीपस्थस्य विप्रकृतत्वं दूरस्थस्य संनिगृह्यत्वं चेति विरोधाभासः' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा-
त्कारः सम्भवा इत्यम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

परवर्त्तयति ॥ नले उन्मादवशादिति वदति असौ हंस उपनमः समीपमागतः सन् तद्वै-
मीवृत्तान्तं सर्वं शशंस कथयति स्म । इतीति किम्—चित्ते प्रत्यक्षीकृतां भैमीं प्रत्याह । एवं
हंसमपि—हे परवर्त्तयति पित्रधीनत्वात्परतन्त्रे दमयन्ति, अहं त्वां प्रति अपापि नागच्छसी-
त्यादि किमपि न वदामि । स्वातन्त्र्याभावात् । हे हंस, त्वं द्रुतं वीघ्रमुपनम मत्समीपमा-
गच्छ । सा भैमी नामुद्दिष्ट किमाद्यावतीतच्छंस कथयेति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वचनानन्तर-
मेवायं गत्वा कथं कथितवानित्याशङ्क्याह—प्रियमिति । हि वस्मात्सुकृतां धार्मिकाणां प्रियं
स्नानीष्टमनु लक्ष्मीकृत्य स्मृष्टहायाः स्नेच्छाया एव विलम्बो, न त्वन्यस्य । यदैव तेषां वस्तु
प्राप्तुमिच्छा भवति तदैव पुण्यवशात्प्राप्नुवन्तीति भावः । 'क स्मृष्टहायाः' इति केष्विव ।
स्मृष्टहाया विलम्बः केति योजनीयम् । सुकृताम्, 'सुकर्मोपापमश्वपुण्येषु कृजः' इति किप् ।
आहेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं भूतार्थे ॥

**कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।**

अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः

स्वयमपि शतकृत्यस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥१३५॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हंसेन कथितमपि प्रियाया भैम्या भाषितं वचनं
किमिति किमिति कीदृकीदमित्येवमादरातिशयेन हंसं पृच्छन्शंसयामास वादयति स्म । अथा-
नन्तरं सान्द्रो निविष्ट आनन्द एव माध्वीकं मधु तेन मत्तो द्रष्टः सन् अधिगतं ज्ञातार्थं तद्वै-
मीभाषितं स्वयमपि शतकृत्योऽनेकवारं हंसेन यथोक्तं तथैव ईदृग्भैम्योक्तमीदृग्भैम्योक्तमिति
शिरःकम्पाद्यभिनयेनान्वाचचक्षेऽनुदितवान् । अत्राहतस्नेहं जातिः । मय(स)विशेषश्लोक-
मपि पुनर्वादयति स्वयमपि पुनर्वदति । 'मधु माध्वीकमश्वयोः' इत्यमरः । 'माध्वीक' इति
पाठे सृष्टीकाया द्राक्षाया विचारो माध्वीकम् । शंसः सम्बन्धकमेवादायौ कर्तुंर्ष्यन्ते कर्मसंज्ञा ।
शतवारं शतकृत्यः 'संख्यायाः कियाम्बावृत्तिनशने कृत्यस्रुत्' इति कृत्यस्रुत् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तार्तीयकतया सितोऽथमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो नितगौज्वलः ॥ १३६ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयक इति द्वैतीयकवत् ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारामणकृतौ नैपथीयप्रकाशे

तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।

श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनातन्तरमात्मभूर्मदनः श्रुतिपथे कर्णमार्गे उपगतं प्राप्तमाकर्णितं नलस्य गुणं सौन्दर्यादिरूपगुणं गुणं मौर्वी विधाय कृत्वा तथा—कर्णितं सुरभि इयात् सुगन्धि च तस्य यशोलक्षणं कुसुमं धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुतमाकर्णकृष्टं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनीषितया कुसुमत्वेन च इषुं बाणं विधाय आशु तां मैत्री जिगाय जितवान् । अन्यस्यान्यत्वकरणं देवत्वेन संभावात् हंसमुत्पातं श्रुत्वा अटिति कामपीडासहिता जातेति भावः । नले तदनुरागपोषार्थं विप्रलम्भशृङ्गारपोषार्थं यथावयमसूदनीयाः । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभि' इति विश्वः । जिगाय, 'सन्निहोर्जे' इति कुल्लम् ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमञ्जनम् ।

सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्कामजनितसंतापभाक्सा मैत्री प्रियकथा नलगोष्ठपस्तक-
क्षणा सरसी तस्या विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररूपे रसे मञ्जनं तस्यां रसेन प्रीत्या मञ्जनम् । साद-
रमाकर्णनमित्यर्थः । तनुते स्म चकार । तस्य मञ्जनस्य सपदि परिणतिः परिपाकः विषमा
दुःसह्य समपद्यत जाता । किंभूता—चिरं चिरकालमान्तरं मनस्तापयत्वेवंशीला । नलगुणा-
कर्णनजकामपीडासान्त्वयं तत्कथया विरहपीडनाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादरं तत्कथाया-
भाक्चर्चितायां प्रत्युत तस्या उद्दीपकत्वापूर्वापेक्षयातितमां सा कथा विरहद्वार्यजनिका जातेति
भावः । योऽपि ज्वरी सरोजलम्बनं करोति तस्य विषमाख्यो ज्वरो भवति । ज्वरिणस्तदा
ज्ञानमपि विषमत्वजनकं भवति, सरसीज्ञानं तु सुतरामिति सरसीपदैम् ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दधितदूतपतद्गतवेगतः ।

स्थितिविरोधकरीं व्यणुकोदरीं तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

१ 'सरेण सा जिता' इति पदेन विप्रलम्भस्योपशेष कृतः । तत्र रसस्वरूपं तन्मान्तरोक्तं संक्षेपतो
लिख्यते । तदुक्तं भरते—'विभाषानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' । तत्र 'विभाषा आलम्बनोद्दी-
पनभेदेन ललनोपादानादयः । अनुभावाः कटाक्षमुत्तापेपादयः । सहकारिणश्च निर्वेदाध्यात्मपक्षिणश्च ।
प्रत्येक्यकीकृतः स्वाभिभावो रसः' इत्यभिधीयते । तत्र स्वाभिभावाः 'रतिर्होसह्य शोकश्च—'इत्यादयोऽष्टौ ।
'साम्बन्धः स्वेवोऽथ रोमाञ्चः' इत्यादयोऽष्टौ सात्विकाः । तथा 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्चितः ।
भावः प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । तेन रसाः कस्यचिन्मते दश, कस्यचिन्मते नव, कस्यचिन्मतेऽष्टौ ॥
तदुक्तं रुद्रदे- 'शृङ्गारवीरकथना' इत्यादि तत्र सामान्यशृङ्गारलक्षणम् । यदुक्तं तत्रैव—'व्यवहारा-
स्तुनावो' इत्यादि । यत्र विप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं चतुर्विधो भवति । 'प्रथमानुरागमान—'इत्यादि ॥
सौमोगशृङ्गारलक्षणमष्टादशसर्गे प्रतिपादयिष्यामः । अत्र रूपकदीपकशेषसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२—'ज्वर रूपकम् । जर्णान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन न समाप्तोक्तिः इति साहित्यविद्याधरी ।
स्वरशान्त्यर्थाद्रसमञ्जनाच्छुद्धेरूपानर्पात्परोविषमालंकारभेदः ।' इति जीवातुः ।

ध्रुवमिति ॥ षण्णकोदर्यतिरुदरी इयं भैमी दयितस्य नलस्य दूतो हंसस्तस्य पतञ्ज्यां पक्षाभ्यां गतो यो वेगस्तस्माद्व्यतिदूतस्य पततोः पक्षयोर्गते गमने यो वेगस्तस्माद्वा, पक्षाभ्यां गतं गमनं यस्य स पक्षी दयितदूतश्चासी पतद्रूतयेति वा, तस्य वेगस्तस्मात्सकाशात्स्थितिः स्त्रीमर्मादा तस्या विरोधकरी विरोधिनीमधैर्यतां धैर्याभावं दौष्ट्यं चाधीतवती पठितवती स्त्रीचकार । ध्रुवमुत्प्रेक्षे । अध्ययने न्यायं प्रमाणयति—हि यस्माद्यो वस्मादनन्तर एवाध्यवहितः स तदुदितस्तस्मादेवोत्पद्यते । 'यदनन्तरमेव बहुवचने तत्तस्य कारणम्' इति गौतमः । तस्मिन्हंसे गतमात्रे एतस्या अधीरता जातेति तस्मादेवाधीता, इति सहोत्प्रेक्षा । वेगतः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । विरोधकरीम्, हेतौ टेः ॥

अतितमां समपादि जडाशयं सितलवसारणेऽपि तदाननम् ।

अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति ॥ तदाननं भैमीमुखं सितलवसा हास्यलेशस्य स्मरणविषयेऽप्यतितमां जडाशयं जडाभिप्रायं समपादि जातम् । विरहपीडया सितलेशमपि नास्मापीत् । स्मितं नाकरोदित्यत्र किं वाच्यम् । तदीक्षणखञ्जनः तस्या नयनरूपः खञ्जरीटोऽपाङ्गे नेत्रप्रान्तलक्षणे निजाङ्गणे भ्रमिकणेऽपि विलासगमनलेशेऽपि पङ्कुरः खञ्जोऽजनि जातः । अन्नोऽपि निजाङ्गणे मुखेन भ्रमति तथा पक्ष्यङ्गणे भ्रमति, अयं तु तत्राप्यसमर्थोऽभूत् । खञ्जयतीति अन्धान्बिलोकनमात्रेण पङ्कुरोति स स्त्रीयगमनेऽपि पङ्कुरजात इत्याश्चर्यम् । विरहपीडया कदाशान्लोकनमपि विसृष्टार । अतितमाम् । स्थायं तमम् । समपादि, कर्तरि 'चिण्वे पदः' इति चिण् । अङ्गनं, पौत्वमपाठः । 'अजिदं त्वङ्गनं तत्स्यात्कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वप्रकाशैः ॥

किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतः स विगाहितुम् ।

तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥

किम्विति ॥ स्मरनलौ तदन्तरुस्य अन्तर्हृदयं विगाहितुमालोडितुं विशतः स प्रविष्टौ । उत्प्रेक्षते—तदभिकेन तस्या भैम्याः कामुकेन मखभुजां देवानामधिपेनेन्द्रेण आशु शीघ्रं तां भैमीं चिकित्सितुं नीरोमां कर्तुं शरीरस्थिति विचारयितुं च नियोजितावाज्ञां दिवो भिषजौ स्वर्गयो आश्विनेयौ किमु । नलो नलविषयो मदनश्च भैम्यन्तःकरणमपि तिष्ठतः स्मेति भावः । 'अनुकामिका—' इत्यभिकशब्दः साधुः । नियोजितौ, चौरादिकाद्युजेः क्तः ॥

श्लोकपद्यकेन तापमाह—

कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

अहरहृदयैहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

१ 'अवोत्प्रेक्षा हेतुशालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'उत्प्रेक्षापान्तरुवासयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः' इति जीवातुः । २ 'अङ्गणे' इति पाठद्वयेऽपि न दोषः । हेमाचार्यस्योक्तवाच्य इति सुखाच्यबोधः । ३ 'अत्र विशेषोक्तिः, रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अभातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति तिलकः । ४ 'अवोत्प्रेक्षाशालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'तेनास्मदसाधिनसमानसौन्दर्यं व्यज्यते । अत्र चिन्ताख्यः संचारी भावः सूचितः । 'ध्यानं चिन्तेप्सितानातिः शून्यता' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

कुसुमेति ॥ तन्मुखं रविरुष्या मलपितस्य विप्रोऽबन्द्रस्य अहरहः प्रत्यहमभ्यधिकाधिकां पूर्वदिनापेक्षया परदिने महतीं विधामवस्थां बहदैक्यत इष्टम् । सर्वजनेनेत्यर्थः । किंभूतम्—कुसुमचापजः कामकस्तापो ज्वरत्वेन समाकुलं म्लानमित्यर्थः । यतः—कमलवत्कमलं सुकुमारम् । विरहव्ययया सूर्यकिरणम्लानचन्द्रसदृशं जातमिति भावः । अहरहः, वीष्यायां द्विवचनम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभ्यधिकाया अधिका महती, 'यस्मादधिकम्—' इति शापकात्पञ्चमी, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥

तरुणतातरणिद्युतिनिर्मितद्रुदिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।

अनलसंगतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भयुगं तदा तस्मिन्समये अनलसंगत्या मलप्राप्त्यभावेन वदिसंगत्या तापं तज्जनितज्वरम्, औष्ण्यं च नो उपैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्नोतु । किंभूतम्—कुसुमचापः कामः स एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा तथा जातं विरचितं । तथा—प्रशान्तत्वात्तरुणता तारुण्यं तल्लक्षणया तरणिद्युत्या सूर्यवीष्या निर्मितः कृतो द्रुदिमा शब्दो यस्य । कुलालोऽपि षट् कृत्वा आतपे शुष्कं कृत्वामौ प्रक्षिपति । विलासजमिति तापविशेषणं वा । द्रुदिमेत्यत्र 'वर्णैश्चोदिभ्यः ष्यञ्' इतीमनिचि 'र क्तोः—' इति रैः ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्ज्वलदृपरदूषितः ॥ ८ ॥

अधृतेति ॥ तदा तस्मिन्समये मनसिजेन कामेन विरहोष्मणि आधिजनिते दाहे मज्जितं यत्तदूरुयुगमधृत जीवशेषमतिष्ठत् । कदलीतरुस्तत्कदनं तस्योरुयुगस्य कदनं साम्यमवस्थां वा तर्हि स्पृशति प्राप्नोति तदूरुयुगसमानः स्यात्, यदि कदलीतरुर्मरौ धन्वदेशे ज्वलद्बहिर्दग्धमूर्परं क्षारसृत्तिकास्थलं तेन दूषितः स्यात् । अतिमृदोः कदलीतरोर्बहिर्दग्धे ऊपरे यदि स्थितिः स्यात्तर्हि तदूरुयुगदुःखं कदलीतरुणाप्यनुभूयेत् । तदूरुयुगमतितरां संतप्तमभूदिति भावः । मनसिजेति 'सप्तम्यां जनेर्बः', 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलक् । स्पृशति, कालसामीप्ये लट् । 'स्वादूषः क्षारसृत्तिका' इत्यमरः । अस्थर्थे 'अपशुषिमुष्क—' इति रः । अधृत, 'धृइ अवस्थाने' ॥

सरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स दमस्वसुः ।

अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरः सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

सरेति ॥ दमस्वसुर्मेत्याः करयुगं सरशरैराहतिर्हननं तथा निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो यस्य एवंभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण निपीतं सरस्वस्मिन्विद्यमानं सरोरुहं कमलं हसति स । तत्तुल्यं जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतिबन्धः पतत्तपनातपः सूर्यातपो यस्मिन् । ग्रीष्मसंबन्धकमलवदतितरां संतापोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

१ 'अत्र निदर्शनालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रानुप्रासकैपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ४ 'अत्रोपमालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'सहवीर्यंति अस्त्वति' इति दण्डिना सहस्रपदाने पठितत्वादुपमालंकारः इति जीवातुः ।

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमघात्प्रतिबध्नाती ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुर्हृदा हृदयेन मदनतापभरेण मदनजनितज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उदपात्युत्पतितम्, निविडं निरन्तरं पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन कृत्वा यन्त्रणा बन्धनं प्रतिबध्नाती सती तं विदीर्यानुत्पतनलक्षणमपराधमघाद्धार विरहसंतापभरा-
द्भ्रैमीहृदयं विदीर्यगन्तुकामं जातमपि स्तनद्वयेन तमपराधं सोढुमपि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयस्यायमपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमघात्पीतवती । उत्पतनशीलस्य वस्त्रादेः पाषाणादिना कृता यन्त्रणा प्रतिबन्धं करोति । पूर्वनिपातमिना पूर्वं पीनशब्दस्योत्तरेण समासं कृत्वा निविडपदेन समासः कर्तव्यः । अघात्, घावधेदोरपि लुकि 'धुमास्था-' इति सिचो लुकि हेपम् ॥

चिन्तामाह—

निविशते यदि शकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ 'शकुोऽस्त्री शङ्खतीक्ष्णाग्रे' इत्यमरः । शकशिखा धान्यकण्टकाप्रमात्रं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति सा शकशिखा कियतीमिव व्यथां न सृजति करोति, अपि तु महतीं पीडां करोति । अतः कारणान्मृदुतनोरतिसुकुमार्या भैरवा हृदि निविश्य प्रविश्य स्थितोऽवनिभृत्पदैतो नलब्ध, तु पुनस्तां व्यथां कथं न वितनोतु करोतु, करोत्येव । नलस्तु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थितः परं तथा न प्राप्तः । अतस्तं सर्वदा विचिन्तयन्त्यालस्य भूयसी व्यथा जातेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारः । निविशते, 'निर्विशः' इति तर्ह्ये ॥

चिन्तया विषयान्तराग्रहणमाह—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मनसीति ॥ इदमीययोरेतदीययोनयनयोः संमुखे अग्रे वास्तु स्थानं यस्त्वेवंभूते पुरोव-
र्तिन्यपि वस्तुनि घटादीं ग्रहणशक्तिः ज्ञानसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः—मनसि सन्तं स्थितं प्रियं नलमीक्षितुं स्पृहयेव बाण्डयेवान्तर्हृदयदेशमुपेतयोः । विरहव्यथया नेत्रयोर्निजदेष्टत्वेन निःसहत्वात्पुरःस्थितमपि ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रान्तरगतत्वे प्रियालोचनबाण्डयः कारणत्वेनोत्प्रेक्षा । इदमीययोः, लयदादित्वाद्वाच्यैः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रातिशयोक्त्यर्थः कृद्व-
स्वातुःशेषो निबन्धनम् । तस्य कुचयन्त्रणानिमित्तत्वमुल्लेखते । सा च व्यञ्जकप्रयोगादभ्या' इति
जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति तिलकाख्यव्याख्या । 'अत्रातिशयोक्तिर्द्व्यङ्गिकाविरोप-
बालंकारः' इति साहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्र 'पादे सहस्रकण्टकप्रवेशे दुस्तथा व्यथा किमुत सुव्रज्या
इति महत्प्रवेशेन' इति कैमुलन्यायेनार्थान्तरापत्तेरर्थापत्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अयो-
त्वेष्टा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

चिन्तानुभावं रोदनं मुखानति चाह—

इदि दमस्वसुरश्रुसरद्भुते प्रतिफलद्विरहात्तुमुखानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलागंमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता स्त्रीकृता मुखानतिमुखनम्रता यथा तस्या दमस्वसुरभैम्याः अश्रु-
सरद्भुते बाष्पप्रवाहपरिपूर्णे हृदि वक्षसि प्रतिफलप्रतिनिमित्तं तत्तादृगाननं मुखं कर्तुं हृदयभाजं
हृदयमध्यवर्तिनं नलं चुम्बितुमुपेत्य सर्गापं गत्वा आगमि किल आगमिष्यदिवाराजत शुशुभे ।
विरहवशान्मुखं नम्रं जातम्, अश्रु च निर्गतमित्यर्थः । विरहेणात्ता वा मुखानतिस्तस्या हेतोः
प्रतिफलदिति वा । तं नलमिति वा । आगमि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं निःश्वासमाह—

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं सरं मनसि गन्धवहेन मृगीदशः ।

अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिहुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदशो भैम्या निःश्वसितेन निःश्वासलक्षणेन गन्धवहेन मलयानिकेन
मनसि विद्यमानं सुहृदं सरं सरलक्षणमग्निमुदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन निःसरणेनानुमि-
तमनुमानज्ञानविषयीकृतं निहुतवेशनं गुप्तप्रवेशनं यस्य स चासौ मायी च तस्य भावस्तत्ता
सा अकलि अतीकृता । अभ्यस्तेत्यर्थः । विरहाग्निःश्वासबायुर्बहिर्निःसरति । बहिर्निःसरणं
चान्तःप्रवेशनं विनानुपपद्यमानं सत्तमनुमापयति । बायुना स्वमित्रस्य सरामेवैर्धनार्थमन्तः-
प्रवेशः कृत इति लोकोत्प्रेक्षा । बाह्येन बायुनान्तः प्रविश्य निःश्वासरूपेण बहिर्निर्गतमित्येवत्यर्थः ।
विरहवशाद्बुद्धानिःश्वासो जात इति भावः । अग्नौऽपि मायी दुर्गमध्ये स्थितस्य मित्रस्य
बहिर्निर्गमनार्थं गुप्तं प्रविशति, निर्गमानन्तरं तस्य गुप्तप्रवेशो दुर्गस्थैरनुमीयते । पद्मिनीत्वा-
ग्निःश्वासस्य गन्धवहत्वम् । ग्रीष्मादित्वान्मायी ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमपीक्षितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।

दश दिशः खलु तद्गुगलपयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति ॥ तद्वत् भैमीदृष्टिलक्षणा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जनितः पाण्डिमा
पाण्डुरत्वं, तथा रागोऽनुरागो लोहितिमा च, तमो मूर्च्छा तल्लक्षणा मयी तस्याः शितिमा
कुण्ठाता स प्रसिद्धो निजः स्वीयः पीतिमा गौरत्वं एतद्रूपैर्वर्णैः कृत्वा । खलु अप्यर्थः । दशापि
दिशः नलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकैः चित्रिताश्चित्रयुक्ता अकल्पयत् । पाण्डिमा तु मुख एव
प्रकटः, अन्यत्र तु पीतिमा । स चासौ निज इति विग्रहः । निजो दृक्संबन्धी, तस्या भैम्याः
सहजो यः पीतिमेति वा । विरहवशात्पाण्डिमादयो वर्णा जाताः । उन्मादवशाद्दृशस्वपि दिक्षु
नलमेवापश्यदिति भावः । खलुरिवार्थं वा लिपिकरीवेत्युत्प्रेक्षा । लिपिकरी, 'दिवाविमा-'
इति टे टित्वान्जीर्ण ॥

१ 'आगमितम्' इति पाठमाश्रित्य 'तारकादित्वादित्य' इत्युक्तवा 'संवातागमनम्' इति व्याख्यातं
जीवातौ । साहित्यविद्याधरौ अपीदं संमतम् । २ 'अलोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च' इति तिलकसा-
हित्यविद्याधरौ । ३ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति
जीवातुः । ४ 'अत्र रूपकं विशेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दृशां बहु वयन्निव निःश्वसितानिलः ।

व्यधित वाससि कम्पमदः धिते त्रसति कः सति नाध्यवाधने ॥१६॥

स्मरकृतमिति ॥ निःश्वसितानिलो निःश्वासवायुः भैम्या हृदयस्य स्मरकृतां दृशां पीडां मुहुः बहुविशयेन सखीजनस्य पुरस्ताद्दक्षिव कथयन्निव अदो हृदयं धिते आधिते नाद्यसि कम्पं व्यधित चकार । विरहवशाजिःश्वासानां बाहुल्यात्तस्या हृदयं चकम्पे, तत्कम्पवशाद्दृश-
मपि चकम्प इत्यर्थः । उचितमेतत् । आध्यस्य बाधने पीडायां सत्यामाधितः कोऽपि न त्रसति विभेति, अपि तु सर्वो विभेत्येव । कम्पितहृदयाधितस्य वक्षसापि कम्पो युक्तः । वदमिति, वदितुमिति हेतौ शता । सोऽविचारे बहु वदति सोऽप्यधरादिकम्पं करोति ॥

संततमन्तर्ज्वरमाह—

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमहो बहुपीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदस्यत्यत ॥ १७ ॥

करेति ॥ सुतनोर्भैम्या विरहज्वरे विभोगजनिते ज्वरे करपदाननलोचनानि नामानि संज्ञा येषां तत्संज्ञैः शतदलैः कमलैः दिने बहु अपरिमितं पीतचरं पूर्वं पीतं रविमहः सूर्यतेजः अनि-
शतापमिषासंततसंततापव्यावाचिराचिरकालमुदस्यत्यत उत्सृज्यते स्म । करकमलमिलादि ॥

अश्रुपातमाह—

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।

अनु मितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्यभिचचार न तापकरो नलः ॥१८॥

उदयतीति ॥ आलिभिः सखीभिस्तत्र तस्यां धरणिभृद् राजा भीमस्तस्माद्भूत्यतिर्वि-
स्मयस्तस्मा भैम्या विमृश्य विचार्य बाष्पनिरीक्षणादश्रुदर्शनादपि तापकरोऽनुमितो नलः यत्र व्यभिचचार तत्र अव्यभिचारलक्षणमद्भुतमुदयति स्म उदितम् । अपिचकारार्थो वा । अक-
थितेऽश्रुदर्शनमात्रादेव नलविरहजनितमेवेदमिति वत्तासां निश्चयज्ञानं तदाश्रयमित्यर्थः । पूर्वं पाण्डुत्वादिना नलस्य तापकारित्वमनुमितम्, अश्रुदर्शनादपीति । अपि चेति समुच्चयार्थो वा । पर्वते बाष्पदर्शनाद्ब्रह्मणुमितिराश्चर्यकारिणी भवति तद्ब्रह्मणुदर्शनानुमितवहेर्यतापकारित्वं तदाश्रयम् 'बाष्पमश्रुजलोष्मणोः' इति विधेः । उदयति 'है गतौ' मौषादिकस्य रूपम् ॥

इदि विदर्भभुवः प्रहरन्शरै रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।

कृततदन्तरगसहृद्व्यधैः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥ १९ ॥

इदीति ॥ रतिपतिः कामः निषधाधिपतेर्नलस्य कृते नलव्यधार्थं विदर्भभुवो भैम्या इदि शरैः प्रहरन्प्रहारं कुर्वन्नलनिमित्तं भैमी पीडयन्स्वयमेवात्ममलयैरमूर्च्छतं मूर्च्छां प्राप । यतः किंभूतः—कृतः तदन्तरगस्य भैमीहृदयमप्यवर्तिनः स्वस्यात्मनो दहो व्यधस्ताडनं येन सः

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षात्कारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रातिशयोक्तिसमा-
सोच्चपहललंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अप गतौ' इति पाठोरिति जीवातुरसु
'अनुदात्तोत्प्रेक्षाकृतमात्मनेपदमनिलम्' इति परिभाषानामिल । ४ 'अत्र लोपव्यतिरेकावलंकारी' इति
तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ५ 'कुजविद् व्यम' इति पाठः इति तिलकव्याख्या ।

खलु एवंविध इव । अत एव फलन्ती फलदा अनीतिर्यस्य । कामो नलस्य भैम्या हृदयव-
र्तिनी, कामश्च स्ववैरिणो नलस्य प्रहारे कुर्वन्भैमीहृदयं प्रहृतवान् । ततश्चात्मानमेव प्रहृतवान्
नलम् । योज्ञा ह्यात्मानं रक्षित्वा परं प्रहरति, अनेन तु नलार्थं भैमीहृदयं प्रहृतम्, तेन
फलदनीतिना स्वयमेव मूर्च्छितम् । अथ मदनो मूर्च्छया अधिक्रीभवंस्तामतितरां पीडयति
सोति भावः । नलव्यथलक्षणा नीतिः फलदेति वा । अन्यवधार्यमन्यस्य प्रहार इत्यनीतिः ।
'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । कृते तादर्थ्यं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥

शङ्कामाह—

विधुरमानि तथा यदि भानुमान्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटीकृतदृष्टत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

विधुरिति ॥ तथा भैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्योऽमानि दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्य-
त्वमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः वियोगभरेण विरहबाहुल्येनापि यदस्फुटनमविधीर्णत्वं
तेन स्फुटीकृतं दृष्टत्वं पाषाणत्वं यस्य येन वा एवंविधमतिकठिनमपि तस्या हृदयमंशुभिः
कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलद्दाह । नष्टारोपितेऽग्निर्त्वे अग्नितुल्योऽयमिति तस्य
दाहसामर्थ्यं, पाषाणदाहे त्वनिर्वाच्यम् । अत एव अहो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्यत्वे
विरहिणः सूर्यस्य च परस्परमिभ्रत्वात्कथं दाहकत्वम् । अत एवाश्चर्यम् । यदि चन्द्रः सूर्यो
मानितो न तु तात्त्विकस्तर्हि तापातिभरास्फुटनलक्षणेन साम्येन प्रकटीकृतं सूर्यकान्तत्वं
येनैवंविधं भैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथाऽजिज्वलत् । चन्द्रस्य कुत्रापि दाहकत्वमदृष्टचर-
मक्षुतचरं च । सूर्यस्य तु प्रसिद्धम् । अतोऽयं तात्त्विकः सूर्य एव । अन्यच्च सूर्यकान्तज्व-
लनं सूर्य एव करोति न त्वन्यः, अतस्तात्त्विकः सूर्य एव, न त्वारोपितः । आरोपितत्वा-
दाश्चर्यमित्यर्थः । विरहित्वाच्चन्द्रकिरणालया न सोढा इति भावः ॥

द्वाभ्यां मृति सूचयति—

हृदयदत्तसरोरुहया तथा क सहगस्तु वियोगनिमग्नया ।

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चितार्चिषि ॥ २१ ॥

हृदयेति ॥ विरहान्निपीडितत्वाग्निःसहया शैल्यार्थं हृदये दत्तं सरोरुहं कमलं यथा तथा
भैम्या सहक् तुल्या क कस्मिन्देसे अस्तु अपि तु तत्तुल्यान्या कापि कुत्रापि नास्ति । रति-
र्भवेदित्याशङ्क्य दूषयति—रतिः प्रियधनुः हृदा परिरम्भालिङ्ग्य अनुमर्तुं मदनस्य पश्चान्मर-
णार्थं चितार्चिषि चित्तमौ किमशेत निद्रिता अपि तु न । तस्मादतिः समाना न । क्षत्रियाणां
देशान्तरे मृतानां स्त्रियो धनुरालिङ्गवानुम्रियन्त इत्याचारः । विरहसंज्ञत्वाच्छीतलक्ष्मणोपचारः ।
विप्रयोगस्य बहित्वं व्यङ्ग्यं चितार्चिषीत्यनेन । 'तदा रतिः' इति पाठः समीचीनः । सहक्,
'समानान्वयोश्च' इति वक्तव्यात्किन् । 'दृष्टशक्तुषु' इति समाधौः ॥

१ 'अत्रोपेक्षाकेषालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्र भेदेन मूर्च्छालक्षणकार्यदर्शना-
द्वैतपतेः स्वस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते । सा च लेपमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः । व्यञ्जनाप्रयोगा-
द्वन्वा । परमहारोमतस्य स्वप्रहाररूपानर्धोत्पत्तेर्विषयभेदश्च व्यञ्ज्यते' इति जीवातुः । २ 'अत्र
विरोधालंकारः' तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अत्रोपेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

अनलभावसिंघं स्तनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुध्यत ।

प्रशमनाय विधाय तृणान्यस्त्वज्ज्वलति तत्र यदुज्जितुमैहत ॥ २२ ॥

अनलेति ॥ इयं भैमी स्तनिवासिनः स्त्रीयस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकमनलभावमस्मिन् नानुभवत नाजानात् । यद्यस्मात् तत्र विरहे ज्वलति वीध्यमाने सति अमृन्प्राणांस्तृणानीव कृत्वा प्रशमनाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्जितुं त्यक्तुमैहत ऐच्छत् । विरहस्य बह्नित्वं चेच्छान्तं स्यात्तच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्यात् । अतो विरहस्य बह्नित्वं नाजानादित्यर्थः । किंतु स्त्रीयविरहस्य अनलभावं नलस्य भावः प्राप्तिस्तदभावं नलप्राप्त्यभावलक्षणं रहस्यं मूलकारणं नाज्ञासीत्, अपि तु जानातिस्मैव । नलविरहे मरणमेव ज्यायो ननु पीयूषमिदमेच्छसिति भावः । अतः स्वविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञायते, तस्मात्स्त्रीयान्प्राणान्प्रशमनायोद्गताय वमाय तृणतुल्या-
नकृत्वा त्यक्तुमैच्छत् । एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते । विरहस्यास्मिन्बहुः सहाय्यं आतमिति भावः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं सृदु नाम यत् ।

तदिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता सुविशृतं विषुषेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रसिद्धौ । योषितां हृदयमन्तःकरणं सृदु कोमलमिति यत् प्रकृतिः स्त्रीणां स्वाभाविको गुणः, इमां योषितां भैमी कथं कुतो नैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्तः । इमां प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह—विषुषेन देवेन, विदुषा च मनोभुवा कामेन कुसुमैरपि पुष्परूपैरपीषुभिर्वागैर्हृदयं दुन्वता पीडयता सता तन्मृदुत्वलक्षणं प्रमेयं सुविशृतं सुतरां स्पर्शकृतम् । यदि स गुणो न स्यात्तर्हि पुष्पबाणैः पीडा न स्यात् । सा तु जाता । तस्मात्स गुणः समायात इति सुतरां भदनबाणैः पीडितेति भावः । दुर्बोधं प्रमेयं विदुषा विज्रियते ॥

निवेदानुभावं बहिरनिर्गममाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नुताम् ।

इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वरयितुं विशवेशधराविशत् ॥ २४ ॥

रिपुतरेति ॥ विधुरुचिश्चन्द्रकान्तिः भवनाद्गृहादविनिर्यतीं बहिरनिर्गच्छन्तीं तां भैमीं ज्वरयितुं संतापयितुं गृहजालबिलैर्गृहगवाक्षच्छिद्रैरविशत् । किंभूता—पतो रिपुतरा विरहितादतिवैरिणी तया—विशवेशधरा विशरूपधारिणी । विशरूपधारित्वे हेतुमाह—इतरथान्यथा आत्मनिवारणशङ्कया आत्मनिषेधमिया वैरिण्या चन्द्रकीर्त्या वैरिणी भैमी बध्मा, सा च तद्विया बहिर्न निर्गच्छति । अतः पद्मदण्डसमाना चन्द्रकीर्तितां हन्तुं संतापशान्त्यर्थं शरीरस्थापितानां विसानां रूपेण जालमार्गेणान्तरेव प्रविष्टा । वैरिणो मुख्यमार्गेण प्रवेशा-

१ 'अवानुमानातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवानुमानातिशयोक्तिरिषो-
लंकारसंस्कारः' इति तिलककव्याख्या । २ 'अवानुमानातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलककव्याख्या । 'अनुमानं
शेषार्थः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मुनय इव विसादना हंताः' इति दम्पतीशेषात् 'मृणाले तु
विस्तं विशम्' इति त्रिरूपकोपाद्वलसकारवदपि 'विसम्' ।

भावाद्वाकैरेव प्रविष्टा । न तु स्वरूपेण । अन्तर्गतवैरिमात्रार्थमिवमेव रीतिरन्येनाप्यनुशी-
यते । अविनिर्घटीमिति इणः शतरि रूपम् ॥

अतिरिक्तां नृशानतिमाह—

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।

मुखदगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

हृदीति ॥ मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि मुखनयनोष्ठोपमायोग्यानि कुसुमानि कम-
लनीलोत्पलबन्धूकानि अखिलाः शराः पूर्वोक्तकुसुमरूपाः पद्मापि बाणा अश्रुसृति अश्रुपूर्णं
विदर्भभुवो भैम्या हृदि दुःखवशाद्दिनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं
मुखदगोष्ठमेव अरोपि समारोपितं, स्फुटमुल्लेखते । प्रकटं प्रतिबिम्बितमिति वा । प्रति-
बिम्बितं भैमीमुखदगोष्ठमेव भैमीवचार्थं कामेन पद्मापि बाणाः प्रायेण समारोपिता इत्यर्थः ।
पीडावशादश्रु, नम्रमुखत्वं च तस्या जातमिति भावः । मुखदगोष्ठम् शरा इति व्यस्तरूपकम् ।
प्राग्भाष्यत्वादेकवद्भाषः ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः ।

अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्गमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ विधुधन्ः भीमभुवो भैम्या विरहेण पाण्डुनि कपोलतले प्रतिबिम्बितः सन्
भैमीमुखमङ्गमृगस्य कलङ्कमृगस्यार्पणादङ्गे मुखमध्ये वा मृगस्यारोपणात्सुखमनावासेन निजसखं
स्वायं मित्रं व्यधित चकार । कथा—अनुपलक्ष्याः विवेकेन शत्रुमनोग्याः सिता अंशवः
किरणा यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तया । चन्द्रकपोलयोः पाण्डुत्वात्प्रतिबिम्बितस्यापि
चन्द्रस्यानुपलब्धिः । कलङ्कस्य दयामत्वादुपलब्धिः । ततश्च मृगाङ्गलाभाद्ददनस्य निजमित्रत्वं
युक्तमित्यर्थः । सवर्णे स्थितं सवर्णं शङ्खदुग्धादिवन्न लक्ष्यते । विरहात्पूर्वं मुखस्य गौरत्वात्प्र-
तिबिम्बितचन्द्रः पृथग्लक्ष्यते स्म, विरहे तु पाण्डुनि मुखे सवर्णत्वाच्चन्द्रो न दृश्यते । अतो
भैमीमुखं चन्द्र एवेति सर्वस्यापि प्रतीतिरभूत् । पूर्वमतिचन्द्रं मुखमासीत्, अधुना तु
चन्द्रतुल्यं पाण्डुरं जातमिति भावः । अन्येन चतुरेण किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु दत्त्वा सख्यं
संवादनीयमित्युक्तिः । दुष्टो निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि स्वदोषं संक्रमय्य साम्नं करोति ।
निजसखम्, 'राजाहः—' इति द्रष्टुं ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभिर्वपुषि सार्पितपाणिडममण्डना ।

विषधराभविस्मभरणा दधे रतिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ सा भैमी रतिपतिं कामं प्रति शंभुसंवन्धिर्धनीं विभीषिकां भयानकतां दधेऽज्ञी-
कृतवती । किंभूता—विरहतापिनि विरहसंतप्ते वपुषि संतापेन शुष्कत्वाच्चन्दनपांशुभिश्च-

१ 'अथ सद्भावोपेक्षा समासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथाविशयोक्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ 'उपमा' इति साहित्यविद्याधरी । तदुपमायांलंकारः । उक्ते च रुद्रदे—
'वसिष्ठैकगुणानामर्थानां योगलक्ष्यरूपाणाम् । संसर्गे नामात्वं न लक्ष्यते तदुपमाः सं' इति तिलक-
व्याख्या । 'अथ चन्द्रस्य कपोलसामर्थ्येन तदेकवचनमात्रसामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन
एव वस्तुवन्तरिकता' इति लक्षणाद्' इति जीवातुः ।

नन्दनजोभिरपितं विरचितं पाण्डिमा पाण्डुरत्वमेव मण्डनमलंकारो यस्याः सा । तथा—
दैर्घ्याच्छुक्लत्वाच्च विषहराभाणि वामुक्थादिसर्पतुल्यानि विसामरणानि विसालंकरणानि यस्याः
सा । मस्यपाण्डुरं सा (सर्पा)लंकरणं मदीयं वपुर्दृष्ट्वा शंभुभ्रान्त्या भीतः कामो मां न
पीठयिष्यतीति बुद्ध्वा चन्दनविसानि धृतानीति भावः ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तथा धृतबुहुदमावभौ ।

उपनमन्सुहृदं हृदये शयं विधुरिवाङ्गगतोऽपि परिग्रहः ॥ २८ ॥

विनिहितमिति ॥ परितापिनि विरहसंततो हृदि तथा मैम्या विनिहितं निक्षिप्तं भूतं
बुहुदं पृतचन्द्रकं चन्दनं विधुरिव चन्द्र इवावभौ शुश्रूषे । किंभूतो विधुः—हृदये शयं हृदि
विद्यमानं सुहृदं काममुपनमन्नुपागच्छन् । तथा—अङ्गगतः सनीपमागतः उड्यो नक्षत्राण्येव
परिग्रहो यस्य । अथ च—क्रीत्वा दुत्सङ्गवर्तिनक्षत्रसमूहः । घनस्य चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं,
बुहुदानां च नक्षत्रतुल्यत्वम् । अन्योऽपि सपरिग्रहो मित्रमुपागच्छति । हृदये शयम्,
'शयवासवासिष्यकालात्' इति सप्तम्या अलङ्कारः ॥

सरहुताशनदीपितया तथा बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।

श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितममरमुज्झितम् ॥ २९ ॥

सरेति ॥ सर एव हुताशनोऽभिस्तेन दीपितया तथा मैम्या बहुनेकं सरसमाद्रं सर-
सीरुहं कमलं श्रयितुमाश्रयितुं सुहृद्वारं वारमर्धमार्गे कृतं श्वसितेन निःश्वासायुना निर्मितो
ममरः शुक्लपणैश्चनितं यस्त्वेवंभूतं निरुपयोगित्वादन्तरा मध्य एव निकटमनीत्वेवोज्झितं
त्यक्तम् । अनेन संतापाधिक्यं सूचितम् । 'अथ ममरः । खनिते वल्लपर्णानाम्' इत्यमरः ।
अर्धपथे, 'अर्धं नयुंसकम्' इति समासः । 'कृत्पूरु-' इति समासान्तः । 'अर्धपथम्' इति
पाठे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तच्च ताम्यति किं न्विति ।

जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे द्रवथुकुञ्जलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

प्रियेति ॥ हृदि निहिते स्थापिते नीरजे कर्तुणी द्रवधुना संतापेन कुञ्जलनं संकोचः,
तेन कृत्वा पृथुस्तनीं मैमीं प्रति इति जगदतुरिव । इति किम्—हे मैमि, तव स्तनयुगं एवम-
स्मन्मुकुलकृतप्रहणरीत्या एवमनेन प्रकारेण गमयथा संकोचो जातस्तथा तदकारेण वा
प्रियकरग्रहं नलपाणिसंबन्धे प्राप्स्यति, किंतु ताम्यति ग्लायति । नुः प्रश्ने । ग्लानिर्न
कार्यत्वर्यः । संतापवशात्कमलसंकोचः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः पतिरितीव नलं हृदये शयम् ।

सरहृदिर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति ॥ सा हृदये शयं नलं विरहेण वा पाण्डुता तथा सर एव हृदिर्भुजं तस्मिन्
हृदिर्भुजि बहो निजशुद्धतां स्वीयपातिव्रत्यमिति बोधयति सेव शाययति स्म । इति किम्—

१ 'अत्रोपमा लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'गन्धोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'हृदयमार्गसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिर्मेदोऽलंकारः' इति जीवातुः ।
४ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

हे प्रिय, मया त्वदितरस्त्वतोऽन्यः पतिः हृषापि मनसापि न भूतः, कः तु हस्तादिनेति ।
भैरव्यन्तः कामः पाण्डुता च विद्यत इति । अन्यपि सती बहौ स्वीयशुद्धतां पतिं बोधयति ।
मुशार्थत्वादपि कर्तुणीं कर्मत्वम् ॥

विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्वलमुष्टिमिः ।

किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्वचुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तस्मै तदङ्गे भैरव्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता कमलिनी निमिषन्ति
संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्तैः कृत्वा पृथुं महान्तं तद्वचुं भैमीसंतापमपनेतुं दूरीक-
र्तुमचेष्टत किं उद्योगं चके, वा पराभवितुं मोहयितुमैहत ऐच्छत किम् । अन्यदपि दुःखदं
मुष्टिभिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनी संकुचितेति भावः ॥

विवशतामाह—

इयमनङ्गशरावलिपञ्चगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।

शशिकलेव खरांशुकरादिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशोः सूर्यस्य करैरदिता पीडिता शशिकलेव करुणतमुद्रे कं
न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि । किंभूता—अनङ्गशरावलिलक्षणाः पञ्चगक्षैः क्षतं
दंशनं तेन विद्यारि प्रसरणशीलं वियोग एव संतापकारित्वाद्विषं, तेन अवशा विह्वला । एवं-
विधां दृष्ट्वा सर्वेऽपि शुश्रुवुः । अन्योऽपि सर्पदष्टो विषविह्वलः संशोकं करुणायां क्षिपति ।
अथ च सर्पदष्ट एव विषनिरासार्थं जलाशये क्षिप्यते, तथा त्वन्व एव निक्षिप्त इला-
क्षयम् । कलाशब्देन भैरव्या अतितनुवं सूचितम् । पञ्चगक्षता चासौ विसारिवियोगवि-
षावशा चेति वा ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललतापिप्ता ।

खजयिनोत्पया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भुशम् ॥ ३४ ॥

ज्वलतीति ॥ तथा मन्मथवेदनया मदनजनितपीडया ज्वलति संतप्ते निजे हृदि अपिप्ता
निहिता आर्द्रमृणाललता सरसा मृणालवल्ली खजयिनोः कान्त्या मृणालजैत्रयोः सविधस्थयोः
हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्त्रयया लज्जया भुजमलितमां मलिनतामभजत् । संताप-
ज्ञान्त्वर्थं सरसा मृणाललता हृदये स्थापिता तदङ्गसङ्गवशान्मृणाला जाता । मृणालजैत्रहृदय-
स्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्लज्जया दयामत्वं जनितमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यो-
ऽपि खजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्यां तन्मुखं पश्यन्मलिनो भवति । भुजयोः सविधस्थयो-
रिति सतिसप्तमी वा । अर्थात्ताभ्यामेव त्रयी ॥

पिकरुतिश्रुतिकम्पिनि शैबलं हृदि तया निहितं विचलद्भ्रमौ ।

सतततद्रतहृच्छयकेतुना हृतमिव स्वतनूधनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

१ 'अवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवेष्टत
किम्' इत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु न किञ्चित्कर्तुं शक्नाक, प्रत्युत स्वयमेव दग्धोत्प्रेक्षाः । अत एवानर्थोत्पत्ति-
रुत्प्रेक्षा निषेधात्कारणः । तदुत्पापिता चेयमुत्प्रेक्षेति संकरः इति जीवानुः । ३ 'अत्र रूपकोपमा-
रंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

पिकरुतीति ॥ पिकरुतिश्रुत्या विरहित्वात्कोकिलालापध्वनौ नोत्कम्पिनि हृदि तया संतापनिवृत्त्यर्थं निहितं निक्षिप्तं हृदयस्य सकम्पत्वाद् विचलद्दिशेषेण कम्पमानं शैबलं सतत-
तद्रूपो निरन्तरभैमीयतो, हृद्रूपो वा हृच्छयः कामस्य केतुना श्रजेन इतमिव वभौ प्रशुभे ।
किंभूतेन केतुना—स्वतन्त्रं खशरीरं धनं निविष्टं धर्पतीत्येवंशीलेन । मत्स्यो हि शैबले धर्पणं
करोतीति जातिः । धर्पणस्य घनत्वं कम्पबाहुल्यसूचनार्थम् । निक्षिप्तेऽपि शैबले कोकिला-
लापलां नुनोति स्मेति भावः । हृच्छय इत्यत्र 'शयवास-' इति विकल्पितत्वात्कृत् ॥

बाष्पातिरेकमाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।

इतरथा शशिनोभ्युदये ततः कथमसुखवदलुमयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्तःकरणं कर्तुं । तत् सुन्दरम् । अथवा यत्सर्वदोन्मादवशेन
पश्यति, तत्तदाननं भैमीमुखं कर्म । उन्मादवशाच्छिवत्कान्तं रमणीयं चन्द्रकान्तमगिर्विशो-
परूपं न खलु नैवाबोधि । अबुदेति काङ्क्षः । किंतु सम्यग्मेवाबोधीत्यर्थः । किंतु तत्पत एव
चन्द्रकान्तत्वं तस्य तेन ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्ववदधुनापि भ्रान्तमेव चेत्तस्य चन्द्रकान्तत्वं
तस्मादर्थं शशिनोभ्युदये सति ततो मुखादलुमयं बाष्परूपं पय उदकं कथमसुखवत्पश्यति स्म ।
चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं स्रवति नान्यस्मात् । चन्द्रोदये मुखाजलं स्रवति तर्हि तार्त्तिकमेव
चन्द्रकान्तत्वं ननु भ्रान्तमित्यर्थः । चन्द्रवत्कान्तमिति पक्षे वैरिणा चन्द्रेण सह स्पर्धमानत्वा-
त्तदुदये दुःखवशात्ततोऽसु (कथं) निःसृतं, वैरिण उदयेऽन्यस्यापि दुःखादसु निर्गच्छति न
त्वन्यस्य, तस्मात् चन्द्रस्पर्धाति तत्त्वं ज्ञातम् । चन्द्रवत्कान्तः, चन्द्रः कान्तो यस्मेति चोक्तौ
चन्द्रमित्रत्वप्रतीतिः, ततश्च मित्रोदये आनन्दाशु निर्गच्छति वा । चन्द्रोऽपि तां नृशमपीडय-
दित्यर्थः । असुखवत्, 'मित्रिदुःख्यः कर्तरि चर्त्त' ॥

रतिपतेर्विजयास्त्रमुपयथा जयति भीममुतापि तथैव सा ।

स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमेहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपतेः कामस्य इष्टुर्गथा विजयास्त्रं विजयसंबन्धि विजयसाधनमस्त्रं जयति
तथैव कामदेवबाणवदेव सा भीममुतापि विजयसाधनमस्त्रं सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कुतो ज्ञातमि-
त्यत आह—तत एव हेतोः स कामः पञ्चतया पञ्चत्वसंख्यया स्वविशिखानिव स्वबाणानिव
तां भैमी नियतं नियमेन पञ्चतया योजयितुमैहत । पञ्चतया योजनं युक्तमिति छलना । अत्र
सुमुहूर्तोक्ता । 'पञ्चता पञ्चमावः स्वात्म्यता मरणेऽपि च' इति विश्वः ॥

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।

झटिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिनी विरहव्यगिता अद्यौ भैमी मनसिजस्य कामस्य शशिमयं
चन्द्रक्षणं दहनास्त्रमाग्नेवास्त्रमुदित्वरमुद्गमनशीलं विमृश्य विचार्य झटिति वीर्यमश्रुमिषाद्वा-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अत्रानुमानात्कारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वपनोत्प्रेक्षयोः संकरः' इति जीवातुः ।

षव्याजात्तदुचितमाग्नेयाग्नविधातसमर्थं वारुणं वरुणदेवतं प्रतिशब्दं आग्नेयाग्नशत्रुभूतमग्नमुपा-
ददेऽग्नीचकार । चन्द्रोदयेऽसह्यत्वाद्भुक्षमरोपीदित्यर्थः । वारुणम्, 'सास्य देवता' इत्यर्थः ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरग्नमुदस्तमवेक्ष्य सा ।

उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छ्वसनशस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्विरहवशाच्च भैमी नवमम्बुदं मेघमेव आम्बुदं वारुणमग्नम्
(अतनुना स्मरेण) उदस्तं स्वं प्रति क्षिप्तमवेक्ष्य दृष्ट्वा आयतस्य दीर्घस्य निःश्वसितस्य छला-
ग्निषादुचितमम्बुदाग्ननिवारणसमर्थं श्वसनमग्नं वायव्याग्नममुं कामं प्रति उद्दिश्यामुञ्चत ।
सुतनुत्वारस्य, अतनुत्वाद्दैरिणः किमपि कर्तुमशक्यत्वात्प्राग्दृष्टकाले नवमेघदर्शनमात्रेण
दीर्घनिःश्वायं तस्याजेति भावः । योधानां जातिः वैर्यग्नघातार्थं प्रत्यक्षं क्षिपन्तीति ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयानिले ।

तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगाग्नमिवादित ॥ ४० ॥

रतीति ॥ सुदती शोभनदन्ता इयं भैमी मलयानिले दक्षिणपवने रतिपतिना कामेन
प्रहितानिलहेतितां प्रेषितवायव्याग्नतां प्रतियती प्रतिजानती अयं मलयानिलो न भवति, किंतु
मां प्रति कामेन क्षिप्तं वायव्याग्नमिति जानती तदुरुतापभयान्मदनजनितबहुसंतापभयेन
तापशान्त्यर्थमेवात्ताप्रीकृता या मृणालिका तन्मयं तद्वर्णं भुजगाग्नमिव पद्मगाग्नमिवाददे
स्त्रीचकार । वसन्ते मलयानिले वाति सति संतापबाहुल्यात्तच्छान्त्यर्थमग्रेण मृणालानि निहि-
तानीति भावः । पद्मगाकारत्वात्पद्मनाशनत्वाच्च मृणालिकानां पद्मगाग्नत्वम् ॥

न्यधित तद्बुद्धिं शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथापि च जीवितम् ।

किमथ तत्र निहत्य निखातवाप्रतिपतिः स्तनविल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिः कामलब्धुदि भैमीहृदये द्वयं शल्यमिव साङ्गद्वयमिव न्यधित
निक्षिप्तवान् । किं द्वयम्—विरहितां वियोगित्वं, तथापि वियोगित्वे सत्त्वे च जीवितम् ।
विरहितां च जीवितं चेति वा । चावन्त्योन्यसमुच्चये । अथ हृदयोपरि शल्यद्वयस्थापनानन्तरं
तच्छल्यद्वयं स्तनलक्षणेन विल्वयुगेन विल्वफलद्वयेन कृत्वा निहत्य निखरां इत्वा तद्बुद्धये
निखातवान् । शैथिल्यनिरासाच्च इदं रोपयामास किमिति वितर्कः । विरहवशात्स्वरूपकालमपि
जीवनं दुःखदं जातमिति भावः । अत्रोत्तरं च रत्नानेरनुभावः स्फुटो ज्ञेयः ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययता ।

स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मदनेन तदुरसि भैमीहृदये स्तनलक्षणतालफलयुगार्पणमकारि, स्फुटमुत्प्रेक्षे ।
किंभूतेन—तां भैमीमतिशरव्ययता अतिवेध्यं कुर्वता । तथा—पुनः वैष्यकरणादेव निखिलाः
पुष्पमयाः स्वशरस्त्रेषां व्ययाभासाः फलान्यपि तां प्रति मुञ्चता । वृक्षाणामन्येषां कुसुमाभावे

१ 'अत्रातिथोक्तिरपुष्टिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सापहवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्रा-
पुष्टिश्चोक्तिरपुष्टिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि सापहवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र
सापहवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलवत्त्वामापात्तालस्य तु सुसाभावेऽपि फलवत्त्वात्तालफलद्वयस्यैव साम्यादङ्गीकृतत्वेत्यर्थः ।
अन्योऽपि धानुष्को बाणव्याये धापाणादिना वैरिणं हन्ति । अतिशरव्यं करोतीत्यर्थे 'तात्करो-
ति-' इति ष्यन्ताच्छ्रुता । 'संनिपातलक्षणो-' इति न वक्ष्येपः ॥

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुंतुदया च तथा मुहुः ।

पतितया सरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथ तथा सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता । किंभूतया—सरतापमये काम-
जनितसंतापज्वरे पतितया निमग्नया । अत एव—मुहुर्बहुवारं नितरां वक्ष्यमाणप्रकारेण
निन्दितः काममित्रं चन्द्री यथा । तथा—मुहुः स्तुतो विधुंतुदो राहुर्बया । किंभूता सखी—
संतापविलोकनादेवाश्रुविमिश्रं बाणविमिश्रं मुखं यस्याः सा । अन्योऽपि रोगप्रसोऽस्तां
स्तीति सार्धं च निन्दति । विधुंतुद इति 'विध्वरूपोस्तुदः' इति खड्गि मुंम् ॥

त्रिभिः श्लोकैर्विरहस्य दुःसहत्वमाह—

नरसुराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।

विरहिणामपि तद्रतवद्युवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

नरेति ॥ तदिति संबन्धाद्यदिति लभ्यते । यावता परेमाणेन यदनेहसा येषां नरसुरा-
ब्जभुवामनेहा कालत्वेन । यद्वा येनानेहसा कालेन नरसुराब्जभुवां मनुष्याणां देवानामब्जभुवो
ब्रह्माण्डेषां मध्ये यस्य नरस्य देवस्य ब्रह्माणो वा यद्युगं भवति तन्नरसुराब्जभुवां युगमिव
विरहिणामपि वियोगिनीपुंससंबन्धि युगं गणितागमे ज्योतिःशास्त्रे रतवन्तः सुरतयुक्त
युवानः स्त्रीपुंसाः, तत्संबन्धिना निमेषचतुर्षांशलक्षणेन क्षणेन मितं गणितं सत् कथमिति न
भवति नास्ति, अपितु तदपि ज्योतिःशास्त्रे गणकं रतवद्युवक्षणेन संगमनीयम् । तच्च न
कृतम् । अनुचितमेतदित्याक्षेपः प्रश्नो वा । यद्वा यावता यदनेहसा यस्य युगं भवति तद्युगं
रतयुक्तयोर्युनोः क्षणेन मितं गणितयास्त्रे विरहिणामपि कथं न भवति । केषामिव—नरसुरा-
ब्जभुवामिव । यथा पृथ्वयिका दिनानां त्रिशती मनुष्याणां वर्षम्, तद्देवानामहोरात्रम्, एवं
देवानां द्वादशसाहस्री चतुर्युगम्, तावती रात्रिः, तदेवं चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मदिनम्, तावत्वेव
रात्रिः ब्रह्मणः, पञ्चशता वर्षैः परार्धम्, एवं परार्धद्वयं परमायुः । अनया रीत्या युगादिक-
ल्पना मनुष्यादीनां ज्योतिःशास्त्रे यथा गणिता तथा विरहिणां संयुक्तानां च गणितशास्त्रे
युगगणना कथं न कृता । संयुक्तानां क्षणोऽपि वियुक्तानामनतिक्रमणीयत्वाद्युगतुल्यो जायत
इत्यर्थः इति यथाहुदि गोजनीयः श्लोकः । युगगणनायां नरकालस्य मुख्यत्वादभ्यर्हितत्वेन

१ इदं च 'शरः कोपे दारे वने' इति हैमोकशरवाचकशस्त्रत्वात् 'उगवादिभ्यो ण्व' इति वति
निष्पन्नशरव्यशब्दाणिनि 'यस्य इत्' इति 'यलोपसंभावनायामुक्तम्' शरण् अवयति संज्ञकोत्थात्मनि
धारयति, 'भातः' इति कः । 'संघसारणे गारेणे च शरत्वम्' इति मुकुटोक्तशरव्यशब्दसिद्धावयने तु
न यलोपव्याकरणेऽः । २ 'अथोत्प्रेक्षाकम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नव श्लोकानुपासः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

नरसन्दस्य पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मण इत्यपेक्षया सुराणां कालस्य । विरहिणां, रतवसुव, इति 'पुमान्निश्रया' इत्येकशेषः ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादता ।

ज्वलति भालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

जनुरिति ॥ सती दाक्षायणी स्मरतापिता सती हिमवतः सकाशाज्जनुर्जन्म अपत्ताञ्जीचकार । तस्य हिमाचलस्य महिनि देवस्वरूपोऽयमिति महत्त्वे आदता आदरयुक्ता नतु नैव जन्म धत्ते । हिमाकरत्वात्कामतापशान्त्यर्थं जन्माञ्जीकृतवती न तु देवत्वात् । किंच हरस्य भालतले लल्यते ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, नतु लोचनं तृतीयं नेत्रम् । भविष्यद्विषया दैवी लिपिललाटे लिख्यते । ज्वलतीत्यसङ्गतत्वं सूचितम् । यौ जगतो मातापितरौ तयोरपि विरहेणेददयवस्था, मादृशी कथं जाता भविष्यतीति भावः । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः । हिमवतः, निलयोगे निन्दायां वा मनुर्पै ॥

दहनजा न पृथुर्वदथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।

दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुदुराः ॥ ४६ ॥

दहनजेति ॥ दहनजामिजाता इवपुव्यथा दाहपीडा न पृथुर्गुवां किंतु विरहजैव दाहव्यथा पृथुः । असह्येत्यर्थः । अत्रार्थेऽन्यथानुपपत्ति वा प्रमाणमस्ति—यदीदृशं न स्याद्विपरीतमेव चेत्स्यात्, तर्हि अपगता असवः प्राणा यस्य तं मृतं प्रियमुपासितुं सेवितुमुदुरा उत्सुकाः सोऽस्मासाः स्त्रिय आशु क्षतिरिति कालविलम्बमकृत्यैव दहनमग्निं कथं प्रविशन्ति । तस्माद्बहेरपि सकाशाद्विरहपीडैव पृथुरिति । 'तथा' इति युक्तः पाठः ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्तिरिहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।

कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः सखि विलोक्य दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

हृदीति ॥ हे सखि, एतादृशं विधोश्चन्द्रस्य दुर्विनयमविनीतत्वं विलोक्य । कीदृशं तदाह—नितरां विरहिणीवध एव पङ्कः पातकं तेन कलङ्किता मलिनिता अमूर्ह्यमानाः कला हृदि लुठन्ति कीडन्ति । तु पुनर्विशेषे वा । कुमुदसख्यकृतः कुमुदमैत्रीकारिण्यः कला बहिःकृता दूरत एव पूताः । याः कलाः कुमुदविकासकारिण्यः परोपकारशील्यस्ता बहिःकृताः । पातकिन्यः परोपकारपरास्ता एव हृदि कीडन्ति । यस्तु विनीतो भवति स सुपकारिणं हृदये धारयति, पापिनं बहिरेव स्थापयति । पापी तु विपरीतं करोति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।

ग्लपितशंभुगलाद्गुरलात्त्वया किमुद्धौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति ॥ अयि सखि, त्वं विधुं—इति स्फुटं स्पष्टं परिपृच्छ । इति किम्—हे चन्द्र, त्वया कुतः कस्माद्गुरोर्दाहवदान्यता दाहदातृत्वमशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड, अनुचिताभ्या-

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तित्व' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहुतिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अरोम्भापङ्कवाल्कारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'कार्येण कारणसमैक्यरूपोऽर्थांतरन्यासः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सकरिन्दुमंते, स्तूपितो दग्धः शीतलः शंभुगले येन तस्माद्भरत्वादिपातिकमधिक्यत । तन्म-
स्तके स्थित्वा इदमभ्यस्तम् । वायवा उदधौ स्थिताद्द्वानलद्द्वानमेवा । ईश्वरसंनिधानवशा-
त्समुद्रसंनिधानवशाच्च गरलद्द्वान्मभ्यामभ्यस्तमिति संभाव्यते । विषस्य समुद्रोत्पत्तत्वाच्चन्द्र-
स्यापि तत् एवोत्पत्तत्वाद्द्वानमेव तत्रैव स्थितत्वात्संभाव्यत इति वा । चन्द्रस्याभ्यामप्यधिकं
पीडयतीत्यर्थः । जडस्य संतापकारित्वमन्यसंयोगाद्भवद्विषममि वा कल्पयतीति युक्तिमूले
वितर्कः । शुरोः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।

शित्तिनिशादपदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ अयं चन्द्रः, अयोगिन्यो वियोगिन्यो बध्वः खिलस्त्रासं वधस्तज्जन्यैः
पातकैः कर्तृभिर्भ्रमि भ्रमणमवाप्य प्राप्य दिवः स्वर्गादकाशाच्च शित्तिनिशा कृष्णरात्रिस्तह-
क्षायां दृषदि शिलायां पात्यते, खलुप्रेक्षे । शिलापतनादेव स्फुटन्तो विषीर्यमाणा उत्पतन्त
उच्छलन्तः कणगणा लेशसमूहास्तैरधिकमतिशयेन तारकितं संजाततारकमम्बरं यस्मात् ।
शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहिण्यः पीड्यन्ते, तारकाच्च परिभूयन्ते, कृष्णपक्षे चन्द्रश्या-
द्विरहिणीनां तादृशी पीडा न भवति, तारकाच्च स्पष्टतरा भवन्ति । भ्रमणं तस्य स्वतःसि-
द्धम् । यद्यपि शिलायां पातितधूणांभूतोऽपि तथापि भावं न त्यजति । उत्प्रेक्षे । अन्योऽपि
पातकी पातकैर्भ्रमयित्वातिगौरिशिलायां स्वर्गाभिपात्यते, कणाद्योर्ध्वं गच्छन्ति । 'शित्ती धवल-
मेचकौ' इत्यमरः । अवाप्येति प्यन्तस्य । तारकितम्, तारकादित्वादितच् ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्विरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।

न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥ ५० ॥

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मद्विरा मैमां त्वां पृच्छतीति विधुमभिधेहि वद । हे चन्द्र,
विशिष्टकुलोत्पन्नेन त्वया विरहिणीवधलक्षणीदृग् निन्यं कर्म किमप्यधिक्रियतेऽङ्गीक्रियते ।
एवं कर्म कर्तुं युक्तं न भवतीत्यर्थः । परापकाराकरणे कारणमाह—लक्ष्मीन्द्रोर्जनकत्वादिति-
कुलीने पयोनिधौ रक्षाकरे जन्म यदि न गणितं न विचारितं तर्हि हरशिरःस्थितिलक्षणा
भूरपि उत्तमसंसर्ग इत्यर्थः । सापि विस्मृता । काकुः । यस्तु कुलीनो भवति तत्संनिधौ च
वर्तते स परापकारं न करोति । त्वया कुलीनत्वं तत्संनिधित्वं चोभयमपि विस्मृतम् । पापिना
सह साक्षान्मया नोच्यत इति मद्विरेलनेन सूचितम् ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।

अपि मुनेर्जटारविधि जीर्णतां वत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति ॥ शशलाञ्छन अतिनिन्दितकर्मध्वन्त्र, उदधौ निपतता मन्दरसंज्ञकेन
भूभृता पर्वतेनापि समुदे स्थितस्त्वं न चूर्णितः । तथा पीतपयोनिधेर्मुनेरगस्त्यस्य जटारवि-

१ 'अव ष्टेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव रूपकमनुमानं च' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अवोपमात्मनः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शुद्ररात्रापि जीर्णतां नाशं वातापिवन्न गतोऽस्ति । वत्त उभयत्रापि खेदः । जीर्णतामपीति वा अस्मदभागेन तद्वयमपि तत्र न जातम् । अतिदाहकत्वात्ताभ्यामपि परिलक्षस्त्वम् ॥

किमसुभिर्गल्पितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ ५२ ॥

किमसुभिरिति ॥ हे जड मूर्ख, त्वं किमिति मन्यसे । इति किम्—ग्लपितैः कृतैर्गतैरित्यर्थः । एवंविधैरसुभिः प्राणैः कृत्वा भीमसुतामनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति । ‘मनश्चन्द्रे निलीयते’ इति श्रुतेः । प्राणेषु गतेषु भैमीमनो मयि निलीनं भविष्यतीति चित्ते मा कार्षीरित्यर्थः । श्रुतिरप्रमाणमित्यपि न मन्तव्यमित्याह—किल यस्मान्मेधावी कामो मम संबन्धिनीं तदर्थिकां चन्द्रे मनोलेयप्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नैषधवदनचन्द्रपरामाह वदति । पण्डितेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टविषयीकृता । अतिपीडायां कृत्यामप्यर्थं त्वदधीना न भवामि, किं तु नलधीनैवेति तात्पर्यम् । मूर्खत्वापाततः श्रुतेरर्थं गृह्णाति । पृथ्वरसुखेन्द्रानात्पण्डितस्तु श्रुतेरर्थं ब्रूते ॥

मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।

अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छनं मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मुखरयेति ॥ त्वमधुनास्मिन्समये स्वयशःसंबन्धिं नवं नूतनं डिण्डिमनामकुं वाद्यं मुखरय वादय । मादद्यां प्राणनाशनेन महाकीर्तिर्भविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुलं वंशमुज्ज्वलं कुरु । वधूवधपौरुषमपि गृहाण । जडनिधेर्वंशजातस्यैवं युक्तं, न त्वन्यस्य । अथ च सुदुर्लभशःसंबन्धिं नवडिण्डिमं वादय, जलनिधेः कुलं दह । एतत्सर्वं कुरु पौरुषम् । हरिणलाञ्छनं शाशकलङ्क, कदर्थनां पीडां मुञ्च मा कार्षीः । पीडाया असह्यत्वाज्जटितिमारयेत्यर्थः ॥

निशि शशिन्भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप माम् ।

अहमहन्त्यचलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिहुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां भजामीकुरु । हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये असलाविषमने मां तापय ज्वालय । निशि, सूर्ये चाविषमने इत्युभयत्रापि योजनीयम् । एतत्सुखेन कुरु । अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्पतिना सूर्येण निराकृतो दर्पो गवीं यस्य तस्य भावस्तत्त्वमवलोकयितास्मि ददामि । सूर्यसमशं त्वयोभयमपि कर्तुं न शक्यते । तेन यद्यत्तव करिष्यते तन्मयैव द्रव्यत इति लौकिक्युक्तिः । तापय, चुरादौ ‘आण्पाद्वा’ इत्यत्र पठितस्य ‘तप दैन्ये’ इत्यस्य । अवलोकयितास्मि, लुट् । अहर्पतिः, ‘अहरापीनाम्—’ इति रेफः ।

१ ‘अत्र विभावनालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र रतुतिभिन्दा’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र वधूवधस्यानिष्टत्वेनाविषेयस्य विधानात् विषं मुहश्च इतिविशेषपठो विध्वाभासः इष्टनिषेधानासपराङ्मतेऽलंकारभेदः । तथा चालंकारयुक्तम्—‘अभिर्हं विध्वाभासाच्च’ इति । ५ ‘अत्रातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

शशकलङ्क भयंकर मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।
तदमृतस्य तवेदशभूतताद्भुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादृशां विरहिणीनां भयंकर पीडाकर, त्वं निशि भूतपतिं
पृथिव्यादिभूतानां पतिमाकाशं श्रित आश्रितवान्, श्रयितुं कुतप्रारम्भो वा सन् यज्ज्वलसि
दीप्यसे तत्तस्मादमृतस्यामृतमयस्य तव ईदृशभूतता ईदृशो भूतलस्य भावो ज्वलनवज्जातता
कान्तिमत्ता चाद्भुतकरी चमत्कारिणी । अत एव परेषां मूर्धविधूननी शिरःकम्पनकारिणी ।
अमृतस्य शीतलस्य दाहकत्वं न दृष्टमित्याश्चर्यम् । सकलङ्कस्य परपीडकस्यामृतरूपत्वादिकमा-
श्चर्यकारीति च । ईदृशं मादृशजनोद्भिजनलक्षणं प्रकारं भूतः प्राप्तसत्तेति वा । अथ च भूत-
पतिं शिवमाश्रितो यज्ज्वलसि अमृतस्य तवेदशभूतताश्चर्यकारिणी । भूतानामस्मदादीनां पतिः
पालकस्तदाश्रितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणशीलत्वं तदाश्चर्यकारि । युक्तं न
भवतीत्यर्थः । अथ च भैरवरूपं महादेवमाश्रित्य यज्ज्वलङ्कूपो रात्रौ भवसि तदमृतस्य जीवत
एवेदशपिशाचताश्चर्यकारिणी मृतस्त्वैवंभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि मृतः सन् स्त्रीबालादीनां
भयंकरो भवति, यत्र विशति तस्य मूर्धानमपि कम्पयति । अधवाऽमृतस्योदकस्य ज्वलन-
रूपताश्चर्यकारिणी । उदकस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'मेघर्तिभवेषु-'
इति खचि सुम् । श्रितः लुष्टश्रितः (!) इति वत् । श्रितो गलधैत्वात् 'गलधैर्कर्मक-' इति
कर्तरि क्तः । यद्वादिकर्मणि कर्तरि क्तः । अद्भुतकरी, 'कृनो हेतुताच्छील्य-' इति टैः ॥

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।

किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

श्रवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव मम च श्रवणपूरं चन्द्रमृगमुखे प्राप्तार्थं निक्षिपार्थम् ।
प्रयोजनमाह—तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो बृहत्कुक्षिः सन् स मृगो वधसुं चन्द्रं किमपि स्तल्पमपि
स्थगयत्वाच्छादयति तत्तर्हि क्षणं क्षणमात्रमुच्छ्वसिमि श्वासमोचनमपि कर्तुं समर्था स्याम् ।
अङ्कुरपुष्टेनानेन चन्द्रशेतिरोधार्थितः स्यात्तर्हि तद्दर्शनाभावात्क्षणं मम पीडाभावा इत्यर्थः ।
स्थगयति उच्छ्वसिमि । आशंसायां वर्तमानवत् । तुन्दशब्दादस्त्वर्थे तुन्दादित्वादिलचि 'तत्क-
रोति-' इति णिचि निष्ठैः ॥

असमये मतिरन्मिपति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुहूः ।

पुनरुपैति निरुध्य निवात्यते सखि मुखं न विधोः पुनरीदृत्यते ॥ ५७ ॥

असमये इति ॥ ध्रुवं निश्चितं बुद्धिरसमयेऽप्रत्यावे एवोन्मिपति स्फुरति । कुतः—
यद्यस्मादियं कुहूरमावासा करगतैव हस्तप्राप्तैवातिशयनिहितैव गता यदि तदैव निरुद्धा स्यात्,
यदा चन्द्रो दृष्टो न भवेत्तदैव बुद्धिर्न जाता । पुनर्बदति—कुहूरेदि पुनरुपैत्यागमिम्यति तर्हि
निरुध्य निर्वन्धं कृत्वा त्वयात्र स्वातन्त्र्यमिति संग्राह्यं निवात्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैष्यतीति

काकुर्वा । सद्रामावासास्थितौ चन्द्रशबलोर्कनं कदापि न स्यादित्यर्थः । करगता, गत्यर्थत्वात्कर्तृरि-
क्तः । 'द्वितीया त्रिता-' इति समासः । उपैति, वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययैः ॥

अयि ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

अक्षितुमग्धिमधीतवतोऽस्य च शशिकराः पिबतः कति शीकराः ५८

अयीति ॥ चन्द्रदर्शने हेत्वन्तरसूचनार्थं चशब्दः । अयि हे सखि, ममैष चकोरशिशुः
सिन्धुपिबस्य समुद्रपानकारिणो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति पृच्छ इति शेषः ।
बालत्वेऽभ्यासः सुकरः । तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यत आह—तच्छिष्यात्वेनाग्धिम-
षितुं पातुमधीतवतः समुद्रपानसमर्थस्य चकोरशिशोः पिबतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः
कति शीकरा निन्दवो भविष्यन्ति अपि तु स्वल्पा एव । यः समुद्रं पातुमिच्छति तस्य
चन्द्रकिरणपानमसि सुकरमित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः । कति
वेति संभावनायां वा वाशब्दः । वा यस्मादिति वा । सिन्धुपिबस्य, 'पात्रा-' इत्यनेन शः ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोधनं बहिरतो मुकुरं च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥५९॥

कुर्वन्ति ॥ हे सखि, गुरुं भारवन्तमेकमयोधनं लोहमुद्रं करे कुरु स्थापय । इतो
मद्ब्रह्माद्वहिर्मे मुकुरं च दर्पणं कुरुष्व स्थापय । किमर्थमित्यत आह—विधुस्तत्र मुकुरे यदैव
प्रतिबिम्बरूपेण विशति प्रविशति तदैव सुखादनायासेनैव तमहितं चन्द्रं वैरिणं द्रुतं शीघ्रं
जहि भारय । चूर्णकुर्वित्यर्थः । ततः पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः । उन्मादोक्तिः । 'दर्पणे
मुकुरादशौ' इत्यमरः । अयो हन्वतोऽनेनेत्ययोधनः 'करणेयोविद्वयु-' इत्यप्रत्यये घनादेशः ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो वडवानलवद्विधुः ।

विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

उदर इति ॥ उदन्वता विषमो दुःसहः । अथ च विषेण मीयते समीक्रियत इति
विषमः । विधुश्चन्द्रो वडवानलवदुदर एव प्रागेव किं न द्रुतो विक्षिप्तः । एवं कर्तुं युक्तम् ।
परोपतापी वडवानिल्लोकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथायमपि किमिति न द्रुत इति व्यतिरेके
दृष्टान्तः । अन्यच्च—अमुना समुद्रेण विषमिवोज्झितं विषादिनाशे विभुः समर्थः परोपकाराय
प्रसिद्धः स स्मरहरो महादेवोऽमुं चन्द्रं किं न बुभुजे भुक्त्वान् । विषं भुक्त्वान्, विषवत्त-
मपि किमिति न भुक्त्वान् । तस्माद्विषमो न, किंतु ततोऽपि विषम इति । 'उदन्वानुदधौ च'
इति साधुः । बुभुजे, 'भुजोऽनवने' इति तद्धं ॥

असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष विधुर्विशदं विषम् ।

अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

१ 'अथ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ वा' इति पाठस्तिलकजीवातु-
सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अथ विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ
समुद्रपायिनो दण्डापूपिकया शशिकरपानसिद्धेरर्थावतिरलंकारः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुप्रासः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ चन्द्रप्रहारादिप्रकाशा मेघसंदेशादिवन्मदनोन्मादविकार इत्यनुस-
मेयम्' इति जीवातुः । ५ 'अथ संदेशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

असितेति ॥ सामुद्रं विषं द्विविधम्—कृष्णं, श्वेतं च । असितं कृष्णं कालकूटाक्षं विषं आर्णवं सामुद्रमेकेन सुरेण महादेवेनाशितं भक्षितं पुनरपि नाभूशो बभूव । एष चन्द्रः पुनर्विशदं श्वेतं सामुद्रं विषं सुरैर्देवैर्वस्वादिभिः प्रतिपदादितिषिषु निषीय निःशेषं पीत्वा जनितक्षयमपि कृतनाशमपि पुनर्नवं नूतनं स्वयमुदेति समुत्पद्यते । शबयुक्तमपि बहुभिर्वहुषैव भक्षितमपि श्वेतं विषं पुनरुत्पद्यते । एकदैव एकेनैव भक्षितं कृष्णं विषं पुनर्नोत्पद्यम् । तस्मात्पूर्वविषात्कालकूटादप्यस्याधिक्यं दृढमित्यर्थः ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।

सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

विरहीति ॥ हे सखि, विरहिण्यथ विरहिण्यथ विरहिण्येषां वर्गस्य समूहस्य वध एव व्यवसनेन तस्मिन्नाकुलं केनोपानेनैव ते वध्या इति चिन्ताकुलमशेषकलं परिपूर्णं विधुं परापका-
रित्वात्पापं पापहर्षं कलय जानीहि । व्यवसनेन हेतुनाऽकुलं कुलरहितं पापं जानीहि । 'कुपु-
त्रेण कुलं नष्टम्' इति न्यायात् । तथा सुरैर्वेदपादिभिर्निपीता सुधामृतं यस्य एवंविधममा-
वासानन्दं विरहिणामतापकारित्वादपापकं पुण्यवन्तं जानीहि । ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं
कुतो विपरीता कथा भाषणं सिद्धान्तो येषां पूर्णेन्दुं शुभमग्रहं क्षीणं च पापमग्रहं 'क्षीणेन्द्रकर्म-
पुत्राः पापाः' इति न ज्ञावत इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ च चतुःषष्टिकल-
वान्स विधुः परापकारी पाप एव विचारहितः परोपकारी पुण्यवानित्युक्तिः । विरहीति,
'पुमान्निष्कया' इत्येकशेषः । निपीतसुधाकम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पाद्भ्रसत्वाभावेः ॥

विरहिभिर्वहु मानमवापि यः स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममीकृता ॥ ६३ ॥

विरहिमिरिति ॥ खलुपक्षे । विरहिभिर्वहु पक्षः बहु अत्यन्तं मानं समानमवापि
प्रापितः, तत्र चन्द्रक्षयात्स पक्ष इह लोके बहुलः कृष्णपक्षोऽजनि जातः । युक्तं चैतत्—यः
सपक्षो (या) लोके बहुपूजां बहुमानं प्रमाणं च लभते स प्रहृदो बहुल एव भवति बहु स्वति
आदत्ते इति । इह बहुलपक्षे यस्यां तिथौ सकलैः समस्तैरपि तैर्विरहिमिस्तस्य बहुमानस्य
अमितिपरिमितता व्यरचि रचिता सा च सैव तिथिः अमा कृता किम् । अमावास्या कृते-
त्यर्थः । अमावास्यायां सर्वेषां चन्द्राभावादपरिमितो मानः कृतः । तथा च मानपरिमाणराहि-
त्यादमा अन्वर्था जाता, ननु 'अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसौ' इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ।
विरहिणां कृष्णपक्षः सुखदः, तत्राप्यतितराममाकाशेत्येत्यर्थः । बहुलः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ।
'अमीकृता' इति पाठः क्षिप्रकल्पनबोधेर्द्वयः ॥

१ 'अथ व्यतिरेको विरोधश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ग्रहविदो विपरीतमसुं कथम्' इति पाठः
साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'किममा कृता' इति
पाठटीकासंमतः । ५ 'अमीकृता' इति पाठे तु अनमा अमा कृता अमीकृता । अमावास्या कृतेत्यर्थः ।
'अथ व्यतिरेकः' इति सुखाचयोधः । ६ अत्रोक्तेः इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वरिपुतीक्ष्णमुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं प्रसते स विधुंतुदः ।

निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्मनिभं निजमुज्जति ॥ ६४ ॥

स्वेति ॥ स प्रसिद्धो विधुंतुदो राहुः स्वस्य रिपुर्विष्णुस्तस्य तीक्ष्णस्य सुदर्शनचक्रस्य वर्तु-
लत्वेन विभ्रमाद्भ्रान्तेर्विधुं प्रसते किञ्चित् । उत्प्रेक्षा । अन्यथा चन्द्रबुधैव चेत्वादेत तदा
वदने निपतितं निजं स्वीयं स्ववशं वा बलपर्यं पूजार्थं शुभ्रत्वात्करम्मनिभं दधिभक्ततुल्यं चन्द्रं
कथमुज्जति त्यजेत् त्यजति तावत् । अतः सुदर्शनबुद्ध्या पूर्वं वदनानीतमानमपि च्छेदनि-
यैवेति ज्ञायते । राहोरुपहारः करम्भो भवति ॥

वदनमर्गगतं न निजेच्छया शशिनमुज्जति राहुरसंशयम् ।

अक्षित एव गलत्ययमत्ययं सखि विना गलनालविलाध्वना ॥ ६५ ॥

वदनेति ॥ हे सखि, राहुः वदनस्य गर्भे मध्ये गतं शशिनमसंशयं निःसंदेहं निजे-
च्छया स्वामिलापमात्रेण नोज्जति न त्यजति । किंतु राहुणा अक्षित एव भक्षित एवायं
चन्द्रोऽत्ययं विना नाशं विना गलनालविलाध्वना कण्ठकंदलविवरमाणं गलति निःसरति ।
उदरामेरनाकादमृतरूपत्वादिनाशामोघः ॥

ऋजुदशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं खलु राहुशिरदिच्छदम् ।

विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न क न शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

ऋजुदश इति ॥ ऋजुदशो यथादृष्टप्राहिणः पुराविद एतिहासिका मधुभिदं श्रीकृष्णं
राहुशिरदिच्छदं कथयन्ति । किलेति ध्रुवो । विरहिमूर्धभिदं वियोगिशिरदिच्छदं न निगदन्ति ।
एतद्वक्तुं युक्तम् । परं तीक्ष्णप्रज्ञत्वाभावादन्यथा वदन्ति । नु प्रक्षे, संबोधने वा । यदि तस्य
राहोर्जठरानलो जठरामिः स्यात्, तदा शशी चन्द्रः क, अपितु न कुतोऽपि । राहोः शिरच्छे-
देन भक्षितोऽपि चन्द्रो जठरामिं विना गच्छति । ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वादिर(हि)णामपका-
रित्वाद्विचार्यमाणो विष्णुरेव विरहिमूर्धभिदित्वाशयैः ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।

सपदि संदधतुर्मिपजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

स्मरेति ॥ हे सखि, रुचिभिः स्मरसखौ कामलक्ष्मी दिवो मिपजौ स्वर्णशौ दक्षौ स्मरवै-
रिणा शिवेन दलितं खण्डितं मखमृगस्य शिरो यथा सपदि तत्क्षणमेव संदधतुर्घटयामासतु-
स्तथा तमसोऽपि राहोरपि कः करोतु । एतादृशः कोऽपि नास्ति । मदनारिणा यत्कार्यं कृतं
तन्मदनमिद्रेण मदनेन वा मोधीकर्तव्यम् । ततः स्मरमित्रत्वाद्भिषक्त्वाच्च कामारिणा छिन्नं
मृगशिरस्ताभ्यां कबन्धेन मेलितम् । तथा विरहिवैरिणा विष्णुना च्छिन्नं राहुशिरः कः संघ-
टयतु । विरहिमित्रस्याभावादिति भावः । तात्कालिकसंधानं दृढं भवतीति सपदीत्युक्तम् ।
'तमस्तु राहुः स्वर्मानुः' इत्यर्मेरः ॥

१ 'अवातुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्र विरोधानासः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अनोत्प्रेक्षाधः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अनोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कवन्धगलेन वा ।

मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमोप्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति ॥ बाधवा रणे मृतेभिया मरणाद्वयेन दिवमाकाशमतितरामुत्पततः प्रसुद्रच्छत आकाश एव नलेन विमस्तकितस्य प्लिखगमूत्रो रिपोर्मिलशत्रोः कवन्धगलेन अपमूर्धकलेवर-
कण्ठेन सह तमोप्रहशिरः राहोः शिरस्तस्य कवन्धगलस्यासृग् रक्तं तेन दृढं बन्धनं यस्य एवंभूतं सत् किं न मिलति । मेलने हि वदनमध्यगते चन्द्रे राहुजटरामौ जीर्णेऽतितरा पीडा न भविष्यतीति भावः । आकाशे स्थितस्य राहुशिरसः कवन्धगलेन सह संबन्धार्थं भृशमु-
त्पतत इत्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषणं वा । 'मृतिभिया' इति पाठे नलधारणा-
भिवेलायः ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौ दधतापि कवन्धताम् ।

मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्किमिति न व्यतिसीव्यति केतुना ॥ ६९ ॥

सखीति ॥ हे सखि, त्वम् इति जरां राक्षसीं परिपृच्छ । असौ जरा कवन्धतामपमूर्ध-
कलेवरत्वं दधता केतुना समंसह तमःशिरोऽपि राहुशिरोऽपि मगधराजस्य जरासंधस्य वपुः
शरीरस्य दलयुग्मं साण्डयुग्मं तद्वत्किमिति कृतो हेतोर्न व्यतिसीव्यति संयोजयति । यथा
मगधराजः संक्षितस्तथा त्वया राहुरपि संधेय इति जरां प्रति त्वया वक्तव्यम् । एकसैव
दैत्यस्य शिरसो राहुत्वं कवन्धस्य केतुत्वम् ॥

वद विधुंतुदमालि मदीरितैस्त्वजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

वदेति ॥ हे आलि सखि, त्वं मदीरितैर्महचरैः विधुंतुदं राहुं वद—हे राहो, त्वं रिपुं
चन्द्रं द्विजराजधिया ब्राह्मणबुद्ध्या लजसि किम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति श्रुतेः । द्वित्य-
उचित्यादिबलसंज्ञामात्रेण द्विजराजो न तु ब्राह्मणत्वेनेत्यर्थः । ब्राह्मणत्वे(ऽन्यथा)नुपपत्ति प्रमाण-
यति—यदि ईदृशः श्रोत्रियो ब्राह्मणः स्यात्, तर्ह्येव वारुणीं मदीरं बहणदिशं च निषेव्य
पीत्वा प्राप्य च पतितो महापातकी अस्मि गतश्च सन् पुनर्दिवं स्वर्गमाकाशं किमु कथमेति
प्राप्नोति । पतितो ब्राह्मणः स्वर्गं नैति, अयं पुनरेति । तस्मात्संज्ञामात्रेण द्विजराजो न
स्वन्वर्धत्वेन । ततो हन्तव्य एवावम् । हीति स्पष्टम् ॥

द्विजमात्रोऽपि न हन्तव्य इत्यत आह—

वदति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद्विजवासनयोजितः ।

प्रकृतिरस्य विधुंतुद दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

वदतीति ॥ खलु प्रायेण अयं चन्द्रो भक्षितः सन् कण्ठं वदति मामिव तेन हेतुना
द्विजवासनया ब्राह्मणबुद्ध्या लज्ज उज्जितः । केनेव—गरुडवत् । यथा गरुडेन निषाद्वत्
गतो विप्रो ब्राह्मणबुद्ध्या लज्ज इति भारते, तथा त्वया किमिति लज्जते । हे विधुंतुद राहो,

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्य विभोः प्रकृतिः सन्भावो दाहिका नतु आक्षी शक्तिः । सा तु सापराधे प्रभवति न त्वन्वयः । एवं चेन्न, तर्हि निरागसि निरपराधायां मयि का कीदृक् विप्रता आक्षेप्यं वा । निरपराधां मां दहतीति आक्षेपो न, अत एव त्वयावश्यं हन्तव्य इत्यर्थः । दाहिकेति कर्तरि श्रुते ॥

अर्थान्तरेण तस्य द्विजराजश्रुति समर्थयते—

सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः ।

विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

सकलयेति ॥ ब्रह्मणा (इति विविधाभिः) विधुः सकलया कलया दंष्ट्रया । जातावेकत्वम् । सर्वाभिः कल्यमिरेव दंष्ट्राभिः कृत्वा सम्यगवधानं कृत्वा । संयोज्येत्यर्थः । यमाय यमार्थं किल यस्माद्विरहिणीगणस्य चर्वणं भक्षणं तद्विषये साधनं कारणं किं निर्मितः अतो द्विजानां दन्तानां मध्ये राजा श्रेष्ठत्वाद्विजराजोऽयं इति श्रुतिर्जनवादः, नतु द्विजानां ब्राह्मणानां राजेति । एककालमेव सर्वासां वधाय महत्साधनमयं निर्मित इति भावः । द्विजराजः, 'राजाहः' इति टच् ॥

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाज्ज्वलदिदं चकृपे विधिना विधुः ।

बहुविधेन वियोगिवधेनसा शशमिषादध कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥

स्मरेति ॥ विधिना ब्रह्मणा विधुरेव इदं पुरोवर्ति स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाद्वरनेत्राग्नेः सकाशाज्ज्वलद्दमानं प्रकाशमानं चकृपे समाकृष्टम् । अथ च बहुविधेनानेकप्रकारेण वियोगिनां विरहितांपुंसानां वधो मारणं तज्जन्मेनैनसा पातकेन कालिकया पातकरूपया द्यामिकया शशमिषान्मृगव्याजादङ्कितविहितः । नायं मृगः, किंतु पातकलक्षणस्यामिका । अन्योऽप्यपराधी केनापि चिह्नेन चिह्नयते, खत एव च तन्मुखे मालिन्वं भवति । 'आगसा' इति पाठे 'पापापराधयोरगः' इत्यमरः ॥

[अत्र तिलकुसुमावबोधोपाख्याख्योरधिकः श्लोको दृश्यतेऽतः सोऽपि तिलकव्याख्यायुतः संयुज्यते—

द्विजपतिप्रसनाहितपातकप्रभवकुष्ठसितीकृतविग्रहः ।

विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं न निशाकरः ॥ १ ॥

द्विजपतीति ॥ भो सखि, विरहिणीनां वियोगिनीनां वदनेन्दुजिघत्सया मुखचन्द्रभक्षणच्छया राहुरेव स्फुरति, न निशाकरः । कीदृशः—द्विजपतिश्चन्द्रो विप्रश्रेष्ठश्च तद्वत्सनात्तद्गुणादाहितं यत्पातकं तस्मात्प्रभवमुत्पन्नं यत्कुष्ठं तेन सितीकृतो धवलीकृतो विग्रहः शरीरं चस्य स तथा ॥ क्षेपकोऽयमिति तिलके विशेषः ॥ सुखावबोधनां क्षेपकत्वं नोकम्, 'अनेन ब्रह्माह्वयविभूतं फलमनुभवतोऽपि पुनः श्रीहृत्वाकरणोद्यतस्यास्य नास्ति त्रपेत्यभिप्रायः' इति चोकम् ॥]

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपमा च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकमपहवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । 'पापकालिना दाहकालिना वा शशमिषादृश्यते इति सापहवोत्प्रेक्षाद्वयम्' इति जीवातुः ।

इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।

अतितरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ सा इति विमृश्य विचार्य अतितरामत्यर्थं विरहज्वरं कामपीडां दधती हृदय-
भाजमस्तिर्वनिहितं स्मरमुपालभत निनिन्द । इति किम्-व्यवहितस्य दूरस्थस्य विधोः-इति
विविधाभिः पूर्वोक्ताभिरुक्तिभिर्विगर्हणं निन्दनं वृथा ॥

हृदयमाश्रयसे यदि मामकं ज्वलयसीत्यमनङ्ग तदैव किम् ।

स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क भवितासि हुताश हुताशवत् ॥ ७५ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग काम, मामकं मयीं हृदयं यथाश्रयसे आश्रित्य वर्तसे, तदा-
श्रयभूतं हृदयमेव इत्यमनिर्वाच्यं किमिति ज्वलयसि दहसि । किमिति न दहामीत्यत आह—
क्षणमात्रेण दग्धं निजेन्धनं हृदयलक्षणं येन स एवंविधः, अतएव आश्रयाशत्वात् हे हुताश
नष्टमिच्छ, हुताशवद्वह्निवत्स्वयमपि आत्मनापि क भवितासि कुत्र स्थास्यसि । आश्रयमपि
न रक्षति । अत्यन्तदुर्बिनीतस्त्वमित्यर्थः । आश्रयस इत्यात्मनेपदेन तवैव प्रयोजनं मदाश्रयेण
सिध्यतीति सूच्यते । मामकं, 'तवकममका-' इत्यणि ममकादेशः ॥

पुरमिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिभ्रुतिशङ्कया ।

स्मर निरैष्यत कस्यचनापि न त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

पुरेति ॥ पुरमिदा त्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिभ्रुतिरतिव्याप्तिः, तस्याः सकाशाच्छ-
ङ्कया सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनोऽभूदिति मयेन त्वमदृश्यतामप्रत्यक्षत्वं गमितः प्रापितः । मयि
प्रत्यक्षे त्रिनयनत्वस्यातिव्याप्तिः कथमित्याशङ्क्याह—हे स्मर, त्वयि अक्षिगते प्रत्यक्षे, अथ
च हेच्ये सति कस्यचनापि कस्यापि त्रिनिर्नयनैर्न निरैष्यत निर्गम्य न प्रादुर्भूतम् । लौकिकी
चोक्तिरियम्—कच्चिदुष्टं दृष्ट्वा वदति—एनं दृष्ट्वाहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र यथा त्रिनेत्रश्चन्द्रेण
क्षोपयुक्तत्वं लक्ष्यते, तथात्रापि सर्वेऽपि सकोपा भवेयुरित्यर्थः । छल्लु सर्वेऽपि त्रिनेत्रा
भवेयुरिति मम त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गमिष्यतीति भयात्त्वमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च त्वदुद-
याज्ज्ञानलक्षणे तृतीये नेत्रे गमिते सति अयमन्ध इति नेत्रत्रयस्यापि वैयर्थ्यमापद्येतेति लौकि-
कयुक्तिः । इति सर्वं बुद्ध्वा त्वमप्रत्यक्षतां गमितः ।—त्रिनयनत्वस्य परिभ्रुतिवैयर्थ्यं सच्छङ्कया
त्वयि कस्याप्यक्षिगते दृश्ये सति त्रिनिर्नयनैर्न व्यर्थोभूतम्, अपितु व्यर्थोभूतमेव । त्वद्वाहार्थमेव
स्मदित्यर्थः इति वा । भूतमेव । त्वद्वाहार्थमेव तस्य तृतीयनेत्रत्वं, त्वद्वाहे व्यर्थमेव स्मादित्यर्थः
इति वा । अप्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येऽपि नेत्रद्वयस्याप्यप्रयोजकत्वाद्वैयर्थ्यं ज्ञेयम् । व्याख्या-
नान्तरं सुधिया बोद्धव्यम् । त्रिनयन इति, क्षुब्धादित्वाण्त्वाभावः । निरैष्यत, 'इष सर्पणे'
इति भावे यगात्मनेपदम् ॥

सद्वचरोऽसि रतेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।

अथ न संगतिरिति संगतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

१ 'अथानुपासोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निरैष्यत' इति पाठमाश्रित्य 'भविष्यति'कौ-
बारीकृतेर्नोभे ककारः' इति जीवातावमिहितम् । ३ 'अथोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

सहचर इति ॥ रतेः स्वप्रियायाः सहचरोऽसि तथा विना एकाकी कुत्रापि न तिष्ठ-
सीति यदि विभुतिर्जनवादः । अथ च रतेः प्रीतेः । तर्हि त्वयि वसति विद्यमानेऽपि मे मन-
रतिः प्रीतिः किमिति न चीयते । मयि त्वं वर्तसे रतिश्च नास्ति । सहचरत्वादुभाभ्यामपि
भाव्यम् । 'तस्मात्प्रतिदिमिर्भ्यैवैलर्यः' । अथवा सांप्रतमनज्ञावस्थायां वा युवयोः संगतिर्नास्ति,
किं यस्मादियं रतिर्भूतं भवन्तमनुलक्ष्य न मृता अन्वारोहणं न कृतवती । यतः सांप्रतं
संगतिर्मैत्री, साहचर्यं च नास्तीति प्रतिदिः । त्वं रतिवियुक्तः । विरुद्धा धृतिर्विभुतिः प्रति-
द्विरलीकैव । 'रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि मुरतेऽपि च' इति विर्यः ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरञ्च किं स्वमिव मामपि तापितवानसि ।

कथमतापभृतस्तव संगमादितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे आत्मात्मपरञ्च, आत्मानं रक्ष्यं परं चारक्ष्यं न जानातीत्यनात्मपरञ्चत्वसं-
बुद्धिः । त्वं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान्
दग्धवान् अस्ति । आत्मनः प्रतिकूलं कोऽपि नाचरति, किंतु शत्रोरेव । त्वं तूभयोरित्यना-
त्मपरश्चो भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमित्यत आह—इतरथा त्वया आत्मन्वतापिते सति
अतापभृतत्वापरहितस्य तव संगमात्संबन्धान्मम हृदयं कथं कस्मात्कारणादह्यते संताप्यते ।
परापकारार्थमात्मानमपि संतापितवान् एवंविधः परापकारनिरतस्त्वमित्यर्थः । 'संसर्गजा
दोषगुणा भवन्ति' । संतप्तसंबन्धात्संतप्तत्वं युक्तम् । दह्यत इति, कर्मकर्तारि यक्तव्यौ ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।

इयदनाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभाषनायां संबोधने । हे मार काम, सा सती पतिव्रतात्वेनातिप्रथि-
तातिविख्यातापि रतिस्त्वव प्रिया मृतं त्वामनु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति
धर्मः । 'मृते म्रियेत या पत्न्यौ' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—तया दयितयापि इय-
तीनां बह्वीनामनाथानां रक्षितुरहितानां विवोगिनीनां वधेन पातकी त्वमुज्झितस्त्वत्कोऽसि
किम् । 'आद्युदेः संप्रतीक्ष्यो हि मर्यापातकदूषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न कृत-
मित्यर्थः । ममार, 'म्रियतेल्लुङ्गिषोव' इति नियमात्तदभावः ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुक्कीर्तितनुं यदनाशयत् ।

तव तनूमवशिष्टवर्ती ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वां पराभूय तव उरुर्महती कीर्तिरेव
तनुः शरीरमनाशयकाशितवान् । यद्यस्माज्जितेन्द्रियः । 'भग्नं मारबलं तेन' इत्यादिवच-
नात् । ततोऽनन्तरं जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवर्ती भूतमयीं पद्ममहाभूतनिर्मितां तव तनूं शरीरं
समित्यहरत् । ददाहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुगतवैजाशयिष्यत्तर्हि सर्वहर्ता हरोऽपि त्वां हर्तुं
नाशक्यत्, तस्मात्सर्वेषां वध्मा इत्यर्थः । अथ च भूतमयीं पैशाचीमिति निन्दाप्राकट्यम् ॥

१ 'अत्र विभावना हेतुबालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतोपमानुमानं चालकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवातिशयोक्त्युत्प्रेषालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपक-
नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग विगृह्यता ।

अहह नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, कुसुमैर्विषमनेत्रं त्रिलोचनं विगृह्यता विगृह्यता त्वया यत्फल-
मलभ्यत, ततः फलाद्रक्षितुरहितानामहह प्राप्तनीतिरिव नीतिः कुसुमैरपि विग्रहं नुदं
नेच्छति । 'पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निमित्तैः शरैः' इति नीतिः । अनङ्ग इति निन्दा ।
विरोधस्तु अङ्गसहितेन क्रियते त्वं पुनः स्वयमनङ्गः, विषमो नेत्रो नेता नायकः, तेन
तुःसहेन विरोधं कृतवतस्तव महन्मौर्क्यमित्यर्थः । 'नेत्रो नेतरि मेघज्ञे' इति विधेः ॥

अपि धयन्नितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ।

भण रतेरधरस्य रसादरादमृतमाप्तघृणः खलु नापिबः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवदिन्द्रादिदेवत्वसुधाममृतं धयन्नपि पिबन्नपि त्वं त्रिनयनात्सका-
शाद्रससाद्रावरूपां दशां कथं केन प्रकारेण आपिथ प्राप्तवानसि । अमृतपाने तु इन्द्रादिव-
त्त्वमप्यमरः कथं नाभिरुच्यते । रतेरधरस्याधरोष्ठस्य रसे स्वादे आदरादतितरामासकेहेतोः
अमृते स(ता)दृक्ताधुर्याभावादासा घृणा जुगुप्सा येनैवंभूतः सन् खलु प्रायेण अमृतं नापिबः न
पीतवानसीति भण मूढि । इति वाक्यार्थः कर्म । खलु संभावनायां वा । ओष्ठमाधुर्यकम्पटेन
त्वयामृतकार्यमृतं न पीतम् । तेनेदृशी दशानात्स्वरूपा प्राप्ता । आपिथेति यलि कादिनिबमादिदे ॥

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव बभूव परेत पिशाचता ।

यदधुना विरहाधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि स्मर मद्भिधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति ॥ हे परेत प्राप्तमरण, स्मर काम, भुवनमोहनाज्ञातेनैनसा पापेन तव पिशा-
चता बभूव किम् । बदैत्यर्थः । यद्यस्मादधुना विरहाधिना विवोगपीडया मलीनसां मलिनो
मद्भिधां श्रियमभिभवन्पीडयन्भ्रमसि । अन्योऽपि परेतः पातकवशात्पिशाचः सन् बालकापी-
न्योऽयन्भ्रान्त्यतीति । त्रिभुवनापकारी त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । 'भ्रमसि' इत्यन्विकल्पः ॥

यत ददासि न मृत्युमपि स्मर स्वलति तेऽरूपया न धनुः करात् ।

अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न खलु मुष्टिकुरीकृतबन्धनः ॥ ८४ ॥

यतेति ॥ हे स्मर, त्वं हितं न करोपि परं मृत्युमपि न ददासि यत कष्टम् । मरणे
मृतीयं पीडा नानुभूयेत्यर्थः । अरूपया हेतुना ते करादस्तादनुर्न स्वलति पतति । रूपया
पतितुं युक्तम् । यत कष्टम्, रूपया मृत्युं न ददासि चेदनुः किमिति न लावनीत्यर्थः ।
अथाजीवत एव करादरूपया धनुः पतति, त्वं तु मृतः, तस्मात्कथं पततु रूपया अमानान् ।
अरूपयेति वा । धनुःपतनाभावे कारणमाह—अथ वा मृतोऽसि । मृतेन खलु निश्चितमु-
रीकृतमहोक्तं स्वीकृतं बन्धनं येन एवंभूतो मुष्टिर्न मुच्यते । अतः करादनुर्न भ्रमसि ।
मुष्टिरभयलिङ्गः । 'बन्धनं बन्धुरं च स्यात्परीकृतमुरीकृतम्' इत्यनेकार्थध्वनिमधुरी ॥

१ 'अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षाकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथोत्प्रेक्षाकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

इगुपहृत्यपमृत्युविरूपताः शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।

अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥८५॥

हगिति ॥ हे स्मर, त्वदन्ये ये निर्जरा देवाः सूर्यादिवस्तेषां सेविता सेवको इगुपहृतिरान्ध्यम्, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता कुष्ठादिना वैरूप्यं च शमयते शान्तिं नयति । भवन्तं कामदेवमुपासितुः सेवितुरतिशयेनान्ध्यं प्रतिपत्तिराहित्यं नेत्रराहित्यं च वपुःक्षतिः शरीरकाश्यम्, अकालमृत्युश्च । वपुषः पाण्डुता, गिरहजनितपाण्डुरोगश्च एते भवन्ति । सूर्यादिभक्त्यान्वसर्वरोगोपशमने सामर्थ्यम् । स्मरोगोपशान्तौ तव सामर्थ्यं नास्ति, त्वद्भक्तस्य नास्त्वज किं वाच्यम् । एवंविधस्त्वं देव इगुपहासः । अपरनिर्जरान्तेवते तच्छीलत्वात् भावः, सा कर्त्ता । अन्यदेवसेवनमिति वा । अपमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वं द्वन्द्वः कार्यः, ततः पूर्वेषां । शमयते, 'गिन्ध' इति तद्, अमन्तत्वान्मिस्त्वे ह्रस्वः । सेविता तृच् । अपरनिर्जरसेविता, अवतरत्वबोधिका इतिवत्समासः । द्वितीयपक्षे ताच्छील्ये गिनिः, तस्माद्भावे प्रत्ययः । अतिशयपदस्य प्रत्येकं संबन्धः । शयश्च पाण्डुता च, वपुषः क्षयपाण्डुते इति षष्ठीसमासं कृत्वा पूर्वेषां समासः । अन्यथा पाण्डुताशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । उपासितुरिति तृचन्तयोगाद्भवन्तमिति द्वितीया ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान्भवदायुधम् ।

यदि धनुर्ददमाशुगमायसं तव सृजेभिजगत्प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, त्वं नृशंसतमोऽतिशयेन हिंसः, अतः कारणाद्विधिः सुमनसः पुष्पाणि भवदायुधं कृतवान् । ब्रह्मा यदि तव धनुर्ददं कठिनम्, आशुगं बाणमायसं लोहमयं च सृजेत्, तर्हि त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् । अथ च तव दुष्टमनस्तादृक्भवायुधस्य सुमनस्त्वं कृतं विधिना । 'नृशंसो घातुको हिंसः' इत्यमरः । हिंसार्थाच्छंसेः कर्मण्यण् । आयसं विकारे रजसादित्वाद्भू । त्रयाणां जगतां समाहार इति द्विगोरेकवचने नपुंसकत्वे च त्रिजगदिति सार्धैः ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां ददतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।

इति विधिस्त्वदिदं कुसुमानि किं मधुमिरन्तरसिञ्चदनिर्धृतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति ॥ हे काम, ते तवापि रोपशिखी बाणाभिर्जगतां त्रयं मा ददतु मा स्व चाक्षीदिति हेतोरनिर्धृतः सचिन्तः सन् शङ्कितो वा विधिः कुसुमानि त्वदिदं मधुमिरन्तरसिञ्चदं स्तनमथोऽसिञ्चयितुं शक्नोति । कः किमिव—स्मररिपोर्हरस्य रोपशिखी पुरां त्रयमिव । स यथा पुरां त्रयं ददाह तथा तवापीति । सिक्कं वस्तु दाहसमर्थं न भवतीति भावः । मा ददतु निषेधार्थमापि निरैतुवन्चकमाशब्दयोगे लोढे ॥

१ 'अत्र स्वतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानयोत्यसिक्कणो विषसकलंकारमेव' इति जीवातुः । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ किमर्थं ग्राहमाहोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते । आहो यतिकर्मप्रवक्ष्यतीत्यसंश्लेषार्थः । साहः प्रतिषेधसंश्लेषार्थः । यद्वा माभूत्—'आ ज्ञायामानयति, प्रमाचक्षन्द' इति 'आज्ञायालोश्च' इति सूत्रभाष्यपक्षोलोचने तु निरनुबन्धकमाशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् एव । तस्मात् 'तं ज्ञायायां ज्ञयसमासः' इत्यादिप्रतिषेधप्रयोग एव । ४ 'ननोपमोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधिरनंशममेधमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्षमकल्पयत् ।

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति ॥ विधिः—अणुपरिमाणत्वाच्चिरंशं निरवयवम् अतएवामेवं भेतुमशक्यं जनमनोऽवेक्ष्य खलु निश्चितं ते लक्षं वेध्यमकल्पयन्प्रवचयत् । अपि संभावनायाम् । स वज्रा वज्रमिन्द्रायुधं, हीरकं वा चेददास्यताकल्पयिष्यत्, तर्हि असावपि वज्रोऽपि त्वदिषुभिस्त्वद्गणैर्व्यदलिष्यद्विहीर्णोऽभविष्यदिति संभाव्यते । त्वाद्दशो हिरः कोऽपि नेत्यर्थः । कियान्तिपत्तौ लट् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पयौ' इत्यमरः ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।

अदित पञ्च हि ते स नियम्य तांस्तदपि तैर्वत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति ॥ हे स्मर, विधिः कुसुमानि तव आशुगान्निधायामि निर्वृतिं सुखं नाप्तवान्, अतः स वज्रा तान्कुसुमरूपान्वाणान्भियम्य गणयित्वा पञ्च हि पञ्चैव ते तुभ्यमदित न त्वधिकान्, तदपि तथापि तैः पञ्चसंख्याकैरपि बाणैर्जगत्त्रिलोकी जर्जरितं खण्डितम् । यत् कष्टम् । अतिह्रिन्नोऽसीति भावः ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।

तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिमियतापि न तेऽङ्ग विगर्हणा ॥ ९० ॥

उपहरन्तीति ॥ हे काम, पञ्चसंख्याकाः सुरद्रुमा मन्दारादयः कस्य सुपर्वणो देवमात्रस्य विशिष्टस्य सुतरां कति सुमनसः पुष्पाणि नोपहरन्ति उपायनीकुर्वन्ति । असंख्याताः सुमनसः प्रयच्छन्ति । देवस्यापि तव तु पुनर्हीनतयातिनिकृष्टत्वेनावज्ञया पृथक् । प्रत्येकं एकिकामेकमेकं पुष्पं प्रयच्छन्ति । अतएव पञ्चबाणस्त्वम् । अङ्ग सोपहासामन्त्रणे । इयतापि धिक्कारेण ते विगर्हणा न लक्षयया लज्जा न । अतएव धिक् त्वामित्यर्थः । निर्लेब्धो निर्गुणस्त्वमित्यर्थः । 'अङ्गविदारणम्' इति पाठे हृदयस्फोटो न भवतीत्यर्थः । सुमनैःशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तत्वेऽपि व्यक्तेरेकत्वादेकिकामिलेकवचनम् ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।

किमकृतैष तवैकतदास्पदे द्रयमभूदधुना हि नलमुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुमरूपं धनुः ते तुभ्यं वितीर्य दत्त्वा पुनरग्रहीतुं हीनतया न किमु । यतोऽतिदुर्णयकारि त्रिजगदपकारितादतिदुर्निनीति । किमिति प्रश्ने संभावनायाम् । स्वममेव पुनराह—इतेऽपि धनुषि एष विधिसाव किमकृत, अपितु किमप्यपकारं कर्तुं समर्थो नाम्निदित्यर्थः । हि यस्मादधुना धनुष्यपइतेऽपि एकतदास्पदे एकं च ततश्च एकतत् तस्य धनुषः स्थाने नलस्य ध्रुवो द्रयमभूत् । तव तु धनुर्द्रयलाभात्तन तवोपकार एव कृतो न त्वपकारः । विधिना परोपकारार्थं धनुर्हृतम्, परं लोकानाम्येन विपरीतं जातमिति भावः ।

१ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापि विरोधोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'सुमनः पुष्पमालल्लोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादिकोशात् 'वेदया अशानसुमना इव वर्तनीयाः' इति मुकुटशक्तिशुद्धकप्रयोगाच्च बहुवचनान्तत्वनियमाभावेनैवैकवचनं सिद्धम् । ४ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दुर्गेय इति, 'उपसर्गादसमासेऽपि गोपदेशस्य' इति णत्वम् । दुर्गेय इति च पाठः । तद्वोप-
सर्गप्रतिरूपकाव्ययत्वाण्त्वाभावेः ॥

पङ्क्तवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।

ददति यद्भवते कुरुते भवान्धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

पङ्क्तिः ॥ अक्रमं क्रममुल्लापैव नन्दितं वर्धितं नन्दनमिन्द्रोषानं येस्ते षट्पि ऋतवः
स्वकं स्वीयमेककमेककं कुसुमं पुष्पं कृपया न तु प्रीत्या यद् भवते तुभ्यं ददति । भवान् तैः
षट्पिः कुसुमैः कृत्वा एकं पुष्पं धनुरिव पञ्च पुष्पाणि इषूनिव कुरुते । मिथुणा त्वया ऋतवः
षट्पुष्पाणि याचिताः, तैस्त्वया विभज्य धनुर्बाणाश्च कृताः । अतिदरिद्रो मिथुना प्राप्तं
स्वल्पमपि वस्तु विभज्य, अनेनैतत्कर्तव्यमनेनैतत्कर्तव्यमिति मनोरयः कियत् इति लौकिकमु-
क्तिसूचनार्थमुभयत्रापीवशब्दप्रयोगैः ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क स मुनिस्तव यः सहते हृतीः ।

विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेद्विचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ हे सर, यत्त्वमतनुः शरीररहितोऽस्ति इदं जगते लोकाय हितम् ।
सशरीरत्वे तु त्वं विशिखं बाणमाश्रवणं परिपूर्णाकृष्य अविचलद्भुजं दृढभुजं यथा स्यादेवं
बाणमुज्झितुं त्वत्तुं चेरीशिषे समर्थः स्याः, तर्हि यत्त्वव इतीर्षातान्सहते स मुनिरपि क ।
त्वद्बाणपीडासहो मुनिरपि न विद्यते, अन्यो नास्तीति किं वाच्यम् । तस्मात्तवाशरीरत्वे
लोकभार्यं कारणम् । हितयोगे चतुर्थासमायविधानसामर्थ्याज्जगते इति तयोगे चतुर्थी ।
'ईशः से' इति इटि ईशिष इति रूपम् ॥

सह तया सर भस्म शटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।

ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

सहेति ॥ हे सर, त्वं पशुपतिं प्रति लक्ष्मीकृत्य तद्द्वयाय यामिषुमग्रहीः, तया इष्णा
सह त्वं शटिति भस्म अभूः । जीवपालकेन हरेणास्मदादिहिताय सबाणस्त्वं दग्ध इति भावः ।
वितनोः शरीररहितस्य तवाधुना पिकस्वर एव कोकिलस्वर एव पद्यानां पूरणः शरोऽभूत् ।
ध्रुवमुत्प्रेक्षे । असरीरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वं चावस्थितमेवेत्यर्थः । 'पञ्चमं प्राह कोकिलः' (इत्युक्तेः
पञ्चमनामकः पिकस्वर एव शरोऽभूत्) इति शब्दच्छलम्—हरेण दग्धे शरे तत्स्थाने
पञ्चमस्वर एव जातः । 'पत्रो रोप इषुर्हयोः' इत्यमरैः ॥

सर स मधुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनध्रमः ।

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ रे सर स भगवतो, हरस्यापि भवद्दहने भवद्दहे ध्रमः मधुरितैर्मैव पातकै-
रफलीकृतो निष्फलीकृतः । निष्फलत्वमेवाह—ननु यस्मात्सुराणां हिताय हुता त्वत्का आत्म-

१ इदं च 'सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विभित्तवपत्त्वन्तेषु' इति वार्तिकस्य 'णत्वं—दुर्गेयम्, दुर्गेत-
मिति । 'उपसर्गात्—' इति णत्वं ना भूदिति' इति भाष्यस्य च विस्मरणमूलकम् । तस्मात्तत्त्वत्वरहित
एव प्रयोगः साधुः । २ 'अत्रोपेक्षातिशयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रोपेक्षालंकारः' साहित्यविद्याधरी ।

तनुः स्वशरीरे येन एवंविधस्त्वं तत्प्रसादात्क्षणं तत्कालमेव दिशि पुनर्जन्म आपिध
प्राप्तवानसि । नहि पापिनः स्वर्गे जन्म, तव तु परोपकारित्वात्स्वर्गे जन्म । सुरहिताय,
'चतुर्थो तदार्थाय' इति समासः ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।

सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य दुःखितस्य विरहिणः स शमनस्य यमस्य
दिक्पवनो मलयानिलः दक्षिणः सुखकारी न, किन्तु वामो वक् एव । प्रथमं विरहादुःखम्,
ततश्चन्द्रोदयात्, ततो मलयानिलादिति भावः । पूर्णस्य चन्द्रस्य दुःखकारित्वादिसुखस्य पथि-
माभिसुखस्य विरहिणोऽपसव्यो न भवति, किन्तु वाम एव । पथिमदिक्षुखस्य दक्षिणदिग्भवो
वाम एवेत्यर्थः । ननु मलयानिलस्य प्रसिद्धं दक्षिणत्वं कथमपलभ्यत इत्याशङ्काह — यदि असी
मलयानिलो दक्षिण एवेत्यभिमानः, तु तर्हि सुमनसो धनुः पुष्पमये चापमटनौ अग्रे नमय-
न्मन्त्रीकुर्वन्तव्यं बाहुरेव । तुरेवाभौ वा । यथा तव बाहुविरहिणोऽनुकूलत्वात् मलयबाहुरपि ।
विरुद्धलक्षणया उभौ दुःसहावित्यर्थः । मलयानिलोऽप्यग्रे पुष्पाणि नमयति । सुमनसस्तवेति
वा । शमयते सर्वान्मारयति, तदिगमते वायुरपि तथैव । अथ च दक्षिणः प्रहरणकुशलो
धर्मयोद्धा न, पराङ्मुखस्यापि हननात् । अतो दक्षिणत्वे प्रसिद्धो विरहिणां शत्रुरेवेत्यर्थः ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेकं मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।

यदजयत्त एव न गीयते स भगवान्मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

किमिति ॥ उमापतिर्मदमुदा सर्वहर्षेणान्धमयोगिजनानां विशेषिजनानामन्तकं यमतु-
ल्यमेकं भवन्तं यदजयत्, तत एव हेतोः किमु स भगवान्मदनो मदनान्धकमृत्युजित् न
गीयते । अपितु तत एव कीर्त्यते । एकस्यैव तव जयान्मदनजित्, अन्धकजित्, मृत्युजित्,
इति नामत्रयं प्राप्तवान् । मदनत्वम्, अन्धकत्वम्, मृत्युत्वं धर्मत्रयं त्ववि विषते । अन्ध-
कासुर-मृत्यु-मदन-नामभिरपकारकस्त्वमित्यर्थः ॥

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।

स्वमदहो दहनाज्वलतात्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिवेति ॥ हे मन्मथ, परापकृतौ परापकारे विषये त्वमिह त्वत्सदृशः कोऽपि कृती
कुशलो न ददृशे दृष्टः, न च शुश्रुवे श्रुतः । कोऽप्यर्थः । कथमित्यत आह — यत्त्वं ज्वलता
आत्मना स्वरूपेण जगन्ति त्रिभुवनानि परिरम्बालिङ्ग्य ज्वलयितुं दहनाद् हरनयनामेतौः
स्वमात्मानमदहोऽपाक्षीः । ज्वलतस्तव संबन्धात्रिभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थमात्मापि
येन दग्धः, एवंविधस्त्वं कुशल इत्युपहोसः ॥

१ 'अपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अपातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'प्रत्यञ्जस्य वामोऽपि दक्षिणः' इति ध्वनिः । शमनदिक्पवनोऽपि न दक्षिण
इति स्फुरणादिरोधाभासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अव सापक्षोत्प्रेक्षाऽलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्र मदनानीनां मिथो मेदेऽज्वनेदेकिरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रो-
पमातिशयोक्तिरालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वमुचितं नयनार्चिपि शंभुना भुवनशान्तिकहोमद्वयः कृतः ।

तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ त्वं शंभुना नयनार्चिपि उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः । महामार्गादिपीडाशान्त्यर्थं बहौ होमार्थं हविर्भवति, त्वज्जनितपीडाशान्त्यर्थं तु नयनवहावुचितं हविस्त्वमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वं नयनबहौ द्वयः कृतः, एतदुचितं कृतमिति वा । शं भवत्वस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं मिवं मधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं दैत्यं हतवता किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य दैत्यं हतवता हरिणा किमपि नोपकृतमिति भावः । वत कष्टम् । किंकृतं कृतिसत्तं कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति उक्तं ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्वलन्मदनशोषणवाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलाषि तत्प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तेन कियद्वचसैवाल्पवचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्कमजनि जातम् । साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव शुष्ककण्ठं भवति । उत्प्रेक्षते—अप्रियवाचा सनिन्दवचनेन ज्वलन्कुक्षो यो मदनस्य शोषणवाणेन शोषणाख्येन शरेण वा इतिहृन्तं तस्मादिव । शोषणवाणाहतं सच्चक्षुर्गं जातमित्यर्थः । अधरपिपासु 'मधुपिपासुप्रसूतीनां गम्यादिपाठात्समासः' इति वामनाचार्य-वचनात्समासः । पांशुलशब्दः तिष्ठादि (लज्जन्तैः) ॥

वक्तोक्तिभङ्गोपेक्षां व्यञ्जयितुमुपक्रमते—

प्रियसखीनिवहेन सहाय सा व्यरचयद्भिरमर्धसमस्यया ।

हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अथानन्तरं सा भैमी प्रियसखीनिवहेन खरहस्यवेदिब्रिग्वसखीनिवहेन सह अर्धया सखीभाषितस्य समस्यया प्रत्युत्तररूपेणोत्तरार्धपरिपूरणेन गिरं व्यरचयत् । अर्धं सख्यः पूर्वमुच्यते, अनन्तरं भैम्युवाचेत्यर्थः । एवं किमित्युवाचेत्यत आह—किंभूता सा—हृदयमर्मणि हृदयलक्षणमर्मस्थाने मन्मथसायकैः क्षततमातितरां विद्धा । अत एव बहु भाषितुमक्षमाऽसमर्था । 'समस्या तु समासार्था' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विक्षितं समस्यते संक्षिप्यतेऽनयेति समस्या । बाहुलकात् 'संशयार्थाः' इति क्यप् ॥

अकरुणादव सूनशरादसून्सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

असव एव ममाद्य विरोधिनः कथमरीन्सखि रक्षितुमात्थ माम् १०२

अकरुणादिति ॥ हे भैमि, त्वम् अकरुणाजिर्दवात्सूनशरात्कामात्मकाशादापदि सहजया स्वाभाविकया धीरतया धैर्येण आत्मनोऽसून्व रक्ष । 'विपदि धैर्यम्' इति वचनात् ।

१ 'अव रूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयोपेक्षालंकारः' लेशोक्तिश्च इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथानुप्रासो हेतुः सहोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति सखीवचनम् । हे सखि, ममाद्य अस्य एव प्राणा एव विरोधिनी वैरिणः, त्वमरीलक्षितुं कथमाद्य ऋषे । वैरिणो रक्षणीया इत्युदासीनोऽपि नोपदिशति, किंपुनर्मित्रम् । इति भैरीवचः । प्राणेषु गतेषु मम सुखं स्यादित्यर्थः । सुनगरात्, 'मीत्रा—' इत्युपादानत्वम् ॥

हितमिरं न शृणोषि किमाश्रवे प्रसभमप्यवजीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् १०३ हितेति ॥ हे आश्रवे सर्वदास्मद्वचनकारिणि, हितानां मादृशीनां, हितां वा मिरं वाचं किं न शृणोषि, अपितु आकर्णय । यद्यप्यतिपीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपायेत्' इति श्रुतेः । प्रसभं बलात्कारेणापि धैर्यमवलम्ब्य आत्मनो जीवितमव इत्यन्यसखीवचः । (उत्तरम्)—हे सखि, या त्वं मदरिं मच्छन्नुभूतं मम जीवितमिच्छसि, ईदृशी यदि तर्हि हिता मे भवसि, काका हिता न भवस्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति भावः । मे, चतुर्षां हितशब्दयोगे इति वा ॥

अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः शशमृतः क तदा परितप्यते १०४ अमृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोवर्ती अमृतदीधितिः, न तु तीक्ष्णदीधितिः । त्वं अमुष्यांशुभिः सुधामयैः किरणैस्तापं दाहं किं भजसि—इति सखीवचः । छलेनोत्तरमाह— हे सखि, शशमृतः कलङ्गिनः चन्द्रिका यदि मृता भवन्ति कृष्णपक्षवत्तदा क कुतो हेतोः परितप्यते संतप्येत्, कारणान्तराभावात्संतापो न भवेदिति भैरीवचः ॥

व्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकामयमचण्डमरीचिखड्गति ।

ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५ ॥

व्रजेति ॥ हे भैमि, धृतिं व्रजाङ्गीकुरु । सूर्यबुद्ध्या निन्दामहेतुकामकारणिकां भीतिं त्यज । अयमचण्डमरीचिखण्ड उदग्रत्युदेति—इति सखीवचः । उत्तरम्—हे सखि, अयं आतपमुर्मुरैरुष्णरूपकरीषा (तुषा) मिषकैः स्फुटं वा ज्वलयति, त्वं वचसानुभवं लुम्पसि । वचनादनुभवो बलीयानित्यर्थः । 'मुर्मुरस्तुपवहौ स्यात्' इति विधेः ॥

अयि शपे हृदयाय तवैव तद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि दृश्यत एव तज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥ १०६ ॥

अयीति ॥ अयि भैमि, यदि त्वं विधोश्चन्द्रस्य रुचेर्यदि गोचरो विषयो नास्ति, तर्ह्यस्यैव हृदयाय शपे त्वद्दृश्यं स्पृशामि चन्द्र एवायं न तु सूर्य इति शपयः कियते । 'अयि' इति पाठे सत्यप्यर्थे तव विद्यासार्यं शपेऽपि शपयमपि करोमीत्यर्थः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, रुचेः फलं दृश्यत एव वरत्नं ज्वलयति असुल्ललयत्यनुल्भवति । त्वया सत्यमुक्तम् । रुचिफलं शरीरज्वलनं प्राणोन्मूलनं च उष्णस्पर्शत्वं तेजसः स्वभाव इति भावः । शपे 'शप उपालम्भे' इति वक्तव्यात्तद् । तद्योगे 'शपद्भृद्' इति (संप्रदानत्वात्) चतुर्थी ॥

१ 'इतःसकाशादहसु वाक्तेषु शेषवक्तोक्तिरलंकारः' । यदुक्तं रुद्रदे—'क्वा ददन्यशोक्तं व्याचष्टे मान्वाया तदुत्तरदः । वचने यत्पदमश्लेषेया सा शेषवक्तोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राचण्डकरो वण्डकरमान्वा भ्रान्तिमदलंकारः' जीवातुः ।

विधुविरोधितियेरमिधायिनीं ननु न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थमवेपणया गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १७७ ॥

विधित्ति ॥ विधुविरोधितियेचन्द्रशत्रुतिथेरमावास्याया अभिधायिनीमपि कुहूशब्दं
कुर्वतीमपि कोकिलां पुनः किमिति नेच्छसि । अपि तु स्वैशत्रुचन्द्रशत्रुत्वान्माननीयेयम् ।
अत्रोत्तरम्—हे सखि, कुहूशब्देनामावास्यामाह्वयतीयमित्यर्थमवेपणयार्थविचारणया किम्,
अलम् । 'यस्मात्तेयं कोकिला मयि मद्रिपयेऽनर्थमयीममावास्यालक्षणावर्थशून्या । अथ न दुःस-
हदुःखप्रचुरां गिरं किरति वदति । शब्दमात्रमेतत्, न तु तामाह्वयतीति वचकेयमिति भावः ॥

हृदय एव तथास्ति स बलमस्तदपि किं दमयन्ति विपीदसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत् एव विपद्यते ॥ १७८ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, यद्यपि स बलमो नलस्तत्र हृदय एवास्ति तदपि तथापि
किं विपीदसि खेदं कुरुषे, अपितु खेदो न करणीयः । इति सखीवचः । हे सखि, यतः स
हृदये परं वर्तते, बहिः खलु निश्चयेन न वर्तते, तत् एव तस्मादेव हेतोर्विपद्यते विषादः
कियत् इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।

सखि हतासि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः १७९

स्फुटतीति ॥ हे भैमि, मदनोष्मणा मदनजनितवियोगानलेन हारमणौ द्वारे विद्यमानो
नायकमणिः । तत्सहित इत्यर्थः । तस्मिन्स्फुटति विधिर्यमाणे सति अद्य ते हृदयमपि अनलं-
कृतं न भूषितमलंकाररहितं जातमिति सखीवचः । मुक्तादि तु प्रागेव भूषारहितं जातमित्य-
पिशब्दार्थः । हे सखि, यदि स मम प्रियतमो हृद्यपि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतास्मि,
अनलं नलरहितं हृदयं कृतमिति त्वदुक्तेर्हृदयादप्यपाकृतः प्रेयानिति छलेन भैमीवचः ।
दधातेनौ 'अर्ति-' इत्यादिना पुकि व्यवधापितः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिचो शेषः ॥

मूर्च्छामाह—

इवमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छं सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।

क सहतामवलम्ब्यलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति ॥ मनसि मूर्च्छितः प्रातश्चिदिर्मन्मथ एव पावको यस्याः सा भैमी इदं पूर्वोक्त-
मुदीर्योक्त्वा तदैव तत्कालमेव मुमूर्च्छं नवमीमवस्थां प्राप । अनलंकृतमित्यत्रालीकया नलराहि-
स्यप्रतीत्या कथं मूर्च्छां प्रापेत्याद्यर्थान्तरन्यासमाह—अतिदुःखिता सा अनुपपत्तिमतीमथ-
टमानामलीकामप्यवलम्ब्य नललक्षणस्य जीवनाधारस्य यो लवो लेखस्तस्य सा छिदा वृष्टिस्तौ
क कुतः सहतां सोढुं शक्ता स्यात् । न कुतोऽपि । दुःखितो दुःखहेतौ नालीकत्वं विचारयति ।
अलीकमेव नलराहिस्यमविचार्यैवमपि मूर्च्छां प्रापति युक्तमेव । 'तीमपि' इति पाठः ॥

१ 'चन्द्रमुखत्वान्माननीयेयम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

अधितं कापि मुखे सलिलं सखी प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ १११
अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोरतिकृपाया भैम्या मुखे सलिलमधित चिक्षेप । कापि
काचित्सखी सरोजदलैः स्तनौ प्यधित आच्छादितवती । काचिद्बुद्धि व्यजनानिलं व्यधित
चकार । काचिच्च हिमं चन्दनं तनीं शरीरे न्यधित निक्षिप्तवती । 'चन्दने न हिमं विदुः'
इति विश्वः । 'विसम्' इति पाठः ॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजनैर्मृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा कमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥११२॥
उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिवहो मृदुभिः कोमलैः शीतलैर्हिमैश्च जलजैः
कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं कमात्परिपाठ्या भैमीं तथा उपचचार यथा इयं
सखीमल्पा चेतनामवाप । लघु शीघ्रं वै ॥

अथ कले कलय भवसिति स्फुटं चलति पद्म चले परिभाषय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥
रचय चारुमति स्तनयोर्वृति कलय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृह्णाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलसराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥
अथेति ॥ रचयेति युगम् । इति सखीनां परस्परं गिरो वाचो बहिर्देशस्थैः शुश्रुविर
आकर्णिताः । इति किम्—कले इत्यादीनि भैमीसखीनामानि । अथानन्तरं कन्यान्तःपुरे हे
कले सखि, इयं भैमी स्फुटं प्रकटं भवसिति जीवति इति कलम विचारय । हे चले सखि,
पद्म अस्मिन्मन्त्रचलतीति परिभाषय विचारय । पद्मचलनमपि जीवनचिह्नम् । हे मेनके
सखि, अधरकम्पनमोष्ठस्फुरणमुखय तर्कय । कल्पलते सखि, इयं किमप्यस्पष्टं स्वयं च
जल्पति वदति शृणु । एवं जीवनज्ञानानन्तरं हे चारुमति सखि, स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय
कुरु । इयं स्तनयोरनादृति न जानाति । हे केशिनि सखि, असंयतमनिबद्धं कैश्यं केशसमूहं
कलय वधान । त्वं केशकर्म जानासि यतः । हे तरङ्गिणि सखि, नेत्रयोर्जलसरो माप्स्यप्रवाहौ
अवगृह्णाणापाकुरु । तरङ्गिण्या हि जलसरावग्रहः संभाव्यते । भवसिति, 'इदादिभ्यः' इतीदृ ।
कैश्यं केशसमूहः 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति यञ् ।

कलकलः स तदालिजनाननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालैर्यमीयिवान्धृतदरः स विदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकल इति ॥ त्वरितेरितैः कले इत्यादिशीघ्रचनैः विपुलो महान्तः कलकलः कोल-
हलः तस्मा भैम्या आलिजनस्य सखीजनस्य आननादुदलसदुदभवत् । कुमार्योः किं जातमिति

१ सुखावबोधसाहित्यविद्याधर्योऽयम् 'अधित' 'उपचचार' इत्यनयोऽपि युगमत्वमेवोक्तम् ।
२ 'जलजवाल' इति पाठमाश्लेष 'पद्मसमूहः' इति व्याख्यातं जीवाती । सुखावबोधार्थां तु—
'यद्यपि 'पद्मनालं तु मृणालं तन्मुलं विसम्' इति कोये नात्मृणालधोरैक्यमेवास्ति तथाप्याकृतिमेवाङ्गे-
दोऽवगन्तव्यः' इत्युक्तम् । ३ अनुभासनालंकारी साहित्यविद्याधरी । ४ 'अनुभासनालं-
कारी' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'मेतवान्' इति पाठसिलकजीवानुसंगः । ६ 'दुलतरः' इति
पाठमाश्लेष 'त्वरिततरः' इति व्याख्यातं जीवाती ।

भूतदरो जातभयः स विदर्भपुरंदरो भीमः यं कोलाहलमभिगम्य आकर्ण्य सुतालवनीयिवा-
नागतवान् । त्वरितानां भावकानामीरितैर्बचनैर्यमभिगम्येति वा ॥

कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकारात्त दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावूचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ ११६ ॥

कन्येति ॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात्ममानं च नृपमूचतुः । द्वौ कौ—मन्त्रि-
प्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च । तौ कौ—यदधीकारात्स्वाम्याजियोगात्पुरुषादिभ्यो वातादिरोगा-
दिभ्यश्च कन्यान्तःपुरस्य बाधनाय निन्दायै, अथ च कन्याया अन्तःपुरस्य शरीरस्य मध्ये
बाधनं पीडा तस्मै दोषा (न) व्यभिचारादयो, वातादयो रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः ।
किमूचतुस्तत्राह—हे देव राजन्, आकर्णय, त्वं शृणु । सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्यादिद्वारा, चर
एव चरकः तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने । किं रहस्यम्—नलदं विना
नलनामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यास्तापस्य संतापस्य दलने नाशे कोऽपि क्षमः शक्तो न स्यान्न
भवति । इति मन्त्रिप्रवरः दूतमुच्चात्तया श्रुतम् । अस्या नलेऽनुरागः, तदप्रातिजनितोऽय-
मस्याः संतापः, ताप्राप्ती क्षाम्येदित्युपायं रचयेत्यर्थः । अस्यास्तापस्य उच्चरस्य क्षमने
नलदमुशीरे विना कोऽपि कथादिस्तापं क्षमयितुं क्षमो नेति, सुश्रुताख्यवैद्यकप्रन्थेन तथा
चरकनाम्नायुर्वेदविदो वचनेन तत्प्रणीतेन प्रन्थेन अखिलं निदानं विक्रितं जाने इत्यगदंकार-
वचनम् । अथच कोऽपि जह्यापि न क्षमः । आकस्मिकशब्दभ्रवणादाकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे
मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो कुतो भवति न काप्यनौचित्ये । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ।
कन्या, प्रथमवयोनानित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीन च' इति निर्देशान्नोबभावः । अधीकारात्,
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं मेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चिद्भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ११७

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधीयमानं मेदस्य शब्दस्वरू-
पविशेषस्य व्यापाकृतिनिर्वाकरणं यत्र (तत्) अभिज्ञस्वरूपम् । एवंविधमपि वचनं मिथः
परस्परं प्रतिघातो यत्र एवंविधं परस्परं मिथमेवाभूत् । भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितया अनयैपर-
म्पराशङ्कितया आकुलस्य तस्य रूपतेः श्रोत्रे तु कर्णी पुनः किञ्चिदेकस्यापि वचनं न पपतुः
शुश्रुवतुः । राजा भैरववस्थया नितरामाकुलोऽभूदित्यर्थः ॥

द्वुतविगमितविप्रयोगविह्वलमपि तनयां नृपतिः पदप्रणमाम् ।

अकलयदसमाश्रुगाधिमग्नां श्रुतिरिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

द्वुतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्वुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोग-
विह्वं यया एवंभूतामपि पदप्रणम्यां चरणपतितां तनयां असमाश्रुगः कामस्तज्जनिता गाधिः

१ 'अत्रानुप्रासजालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शार्दूलविकीर्तितं वृत्तम्' । 'अत्र
तुल्यपोषितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतके-
पोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र जातिरलंकारः । वसन्तलिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

पीडा तत्र मन्त्रमकलयदजानात् । चिह्नमावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि यस्माद् विज्ञा-
तारो ज्ञातिरि क्षीप्रं परेषामाशयवेदिनोऽभिप्रायमिज्ञा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरदध पिताक्षिपं मुतायै नतशिरसे सहस्रोन्नमय्य मौलिम् ।

दधितममिमत्तं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासुरैः कियद्भिः ॥११९॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं पिता भीमो नतशिरसे नम्रमुखं मुतायै भैम्यै
आदरातिशयात्सहसा क्षीप्रं हस्ताभ्यां मौलिं मस्तकमुन्नमय्योन्नतैः कृत्य इति आक्षिपं व्यत-
रत् । इति किम्—हे स्वयंवरे स्वयं वृणुत इति स्वयंवरा, तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च
स्वयं त्रिवलेऽस्मिन्निति स्वयंवरो राजसमूहः तन्मध्ये वा, त्वं कियद्भिः स्वल्पैर्द्वित्रैः वासुरै-
र्दिवसैः गुणमयं बहुगुणममिमत्तं स्वेप्सितं दधितं बलममाप्नुहि लब्धेति । त्वदमीष्ट एष
गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीनुहिनक्तौ गत एव हीरवतीनाम् ।

कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदनु आशीर्षदानन्तरं च राजा तनुजासखीरिलवापीत् । इति किम्—हे
सख्यः, तुहिनक्तौ शिशिरतौ गत एव गतमात्र एव हि यस्मादीरवतीनां शोभलाङ्गीनां प्राप्त-
तारुण्यानां च शरीरे कुसुममपि लग्नं सत् शरायते शरवदाचरति पीडनं करोति, अथ च
कामबाणायते तत्तस्मादस्या भैम्याः तदुचितं वसन्तसमयचित्तमुपचारमाचरत कुरुतेति ।
तुहिनक्तौ । 'कलकः' इति प्रकृतिभावः । शरायते, 'कर्तुः क्यद्-' इति क्यैद् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।

कश्मिमशमनयानया तदाहुं रुचिरुचिताथ भवद्विधाविधाभिः ॥१२१॥

कतीति ॥ हे भैमीसख्यः, वो युष्माकं वयस्यया भैम्या अभिलष्य वरीयानतितरां श्रेष्ठः
वरः कतिपयदिवसैः द्वित्रैरेव दिनैः द्वित्रेषु मध्ये इति यावत्समं वरिष्यते, तत्तस्मादनया
भैम्या कश्मिमानं काश्यं शर्म शान्तिं नयति प्रापयतीति कश्मिमशमनया, अथ रुचिः समग्रा
शोभा विरहापूर्वकालीना भवद्विधानां भवाद्दृष्टीनां सखीनां विधाभिः प्रकारैरुपचारैराप्तु-
म्विता योग्या । 'अभिधाभिः' इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्वरुचिं प्राप्नोति तादृशमुपचरत ।
यद्वा—तादृगेनां शिक्षयतेत्यर्थः । 'कश्मिन्नः शमनया' इति भैमीविशेषणं वा । 'अथ संप्रत्ये
मत्रालारम्भयोरपि । अनन्तरे च काश्यं च' इति विध्ववचनादथशब्दः कात्कर्षभावी । अथ
वा अन्यत्वेत्यर्थः इति वा । अयमेतेभ्योऽतिमनोहरः श्रेष्ठो वरीयान् । 'दिवचन-' इत्यादिने-
यमुनि 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर इति वरसम्बद्धा इवमुत् ।
कश्मिमशमनया, पक्षे नवतेः पचाद्यन् । ततः पूर्वेण षष्ठीसमासः, ततोऽपि पूर्वेण स एव ।
पक्षे नन्यादित्वादर्शः ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽङ्कारः । अथ वक्ष्यमाणे च वाक्यत्रयं क्षेत्रच्छन्दसिकं वृत्त्युत् । यदुक्तम्—
'यदन्ते यौ तथैव क्षेत्रमीषच्छन्दसिकं सुवीमिकम्' इति साहित्यविद्याधरी । इत्येतादिकोक्तननुद्वयं
पुष्पिवाकावृत्त्युत्' इति जीवात् । २ 'अत्राशीरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अनोपमा-
ङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अव श्लेषात्प्राप्तोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं

यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना

तन्मत्वालिजनो मनोब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्ठे सति लज्जा

नवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जापदं न पृष्ठेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः

शरीरपाण्डिमक्रशिमसंपादिभिः स्मराद्भवतीति स्मरभूः स्मरजन्यो मोहो मूर्च्छा अकल्पि

(किं ततः), यच्चाशीः कपटानां (दा) शीवंचनव्याजानं (द) वादि आश्वासनसमर्थम्

'दक्षितमभिमतम्' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापादिविषये सदृशी समुचिता या सान्त्वना

उपचारः स्वात्स जावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं

आनन्दस्य मन्दाक्षं च लज्जा तयोराब्धिमतनोवकारः । शीघ्रं भैम्याः स्वयंवरप्राप्तेरानन्दा-

तिशयः, रागा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाधिक्यं चाभूदित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तुर्यः स्वैर्येविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलञ्जलस्य चरिते सगौ निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वांशं पूर्वेन । स्वैर्येविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरत्वस्य

विचारणसूचकं प्रकरणं ग्रन्थः, तस्य भ्रातरि एककर्तृकत्वात्तोदरे काव्ये तुर्यस्तुर्यः सर्गः

समाप्तः । स्वैर्येविचाराख्यो ग्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरङ्गयती चलोपच' इति यति

चलोपे च तुर्य इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते नैषधीयप्रकाशे

चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

अथ 'व्यतरन्-' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरपञ्चममुद्दिश्य तत्प्रसङ्गार्थं पञ्चमं सर्ग-
मारभते—

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्वासनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवर एव महा

उत्सवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान्नाह आगमयते प्रतीक्षते आनाययते वा स्वयंवरार्थमाहूतानां

राज्ञां प्रतीक्षां करोति तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिदृक्षुर्हमिच्छुर्नारदनामा ऋषिस्त्रिदश-

१ 'अथ रूपकसमुच्चयभावस्य लतालंकारसंकरः' 'शार्ङ्गकविकीर्तितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'चापनि नैषधीयचरिते' इति पुस्तकान्तरपाठः ।

वाम स्त्री जगाम यतवान् । कलहद्वारा नरसमूहं पतीति । कलहप्रवर्तक इत्यर्थः । आगम-
यते, 'आगमेः क्षमायामारम्भनेष्वम्' इति वक्तव्यात्तद् । एव ऋषिः, 'ऋषकः' । इन्द्रविदधुः,
शेषपटीसमासः । बहुलप्रहणाद्योगविभागाद्वा । अधर्मैर्जुगुप्सुरितित्रितीयासमाधौ वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।

नारदस्तु जगतो गुरुर्नृचैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतज्जामा ऋषिः तं नारदमनु पश्चाद्वत्प्रययौ अनुगतः । अत्र
अस्मिन्निवधये चित्रमाश्रयं न । कुतः—खलु यस्मात्तः पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षो मित्र-
भूतः । यद्यपि कार्याक्षमः तथापि मित्रत्वादनुगमनं युक्तम्, अतो नाश्रयम् । तर्हि कुत्रा-
श्रयमिल्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पुज्यत्वाच्च जगतो गुरुर्नारदस्तु पुनर्यद्गगनमाकाशं विललङ्घे
उद्धितवान् तद् उच्चैरुत्तिरां विस्मयाय आश्चर्याय । जातमिति शेषः । अर्थाद्यत्तदोः
संबन्धः । जगतो विस्मयावेति वा । चीनां पक्षिणामपि स्मयाय वेगातिशयेनाद्भुतावेति वा ।
अथ च पक्ष्यसहितस्य शैलस्य गमनमाश्रयकारि न । सकलस्यापि जगतो दुर्बलो जगतः
सकाशाद्वा भारवान्यदाकाशं लङ्घयति, तदतितरामाश्रयाय भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्,
ऊर्ध्वगमनमयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः', 'स्मयो गवेंऽद्भुते' इति पिबः । विस्म-
याय तादर्थ्यं नतुषीं । पक्षे, 'क्रियाधौ—' इति वा । लघिर्मतौ भौवादिकोऽनुदात्तोत्तरै ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पथि गच्छता तेन मुनिना व्योमाकाशं विजगाहे आलो-
कितम् । हि यस्मात् साधने उपकरणेऽश्वादी अन्यजनानां योगिव्यतिरिक्तानां जनानां
नियमः बाह्यं विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसेवाखिलसिद्धिः सम-
स्तकार्यसिद्धिः । शिलं प्रतिबन्धः, तद्रहिता सिद्धिरिति । तेषां गमनादिसाधनं तप एव,
नान्यदश्नादि । एव इत्यर्थः । विनैव पक्षिणैव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं
विगतं मानमियत्तापरिमाणं यस्मादिति वा ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानालङ्घते स मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पत्तिमिरद्विविनष्टैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एव मुनिर्नारदो विमानालङ्घते स अतिप्रकामः । किंभूतान्—खण्डित-
इन्द्रभवनादीनामभिमानो रमणीयताहंकारो यैस्तान् । 'इन्दुभवन' इति पाठे अत्युच्चत्वाद-
क्षिपीयत्वाच्च त्याजितचन्द्रवक्त्रादिस्थानदर्पान् । इन्दुनवनादीनां चन्द्रशालादीनां वा ।

१ 'अस्मिन्तर्गे स्वागता वृत्तम्' । 'स्वागतेति रजनाद्गुरुमन्त्र' इति लक्षणात् । अत्र 'वृत्तेष्वानुगतो-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गुणमिवाविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'गुरुदन्वस्योत्पन्नानाहंरूपोपपत्तेः विरुद्धमिति किञ्चित्वापितो विरोधालंकारः' इति जीवातुः ।
३ 'विशेषोक्तिः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विशेषप्रमर्शैरूपोऽर्थोत्तर-
न्यासः' इति जीवातुः ।

सत ऊर्ध्वं गत इत्यर्थः । अथवा नाहतवान् । अद्विविनमैश्वर्यनिपतितैः तत्पतिभिर्विमान-
स्वामिभिः आतिथ्यमश्रीक्रियतां विमानमारुह्यतामिह्यदि अर्थितोऽप्यतिथितां नैव अनुमे-
नेऽश्रीचकार । विलम्बमिवेति भावः । 'विमानोऽश्री' इत्यमरः ॥

तस्य तापनमिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्थिः ।

यावदेव दिवसेन शशीव द्रागत्प्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ तपनः सूर्यः तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्माद्विया भवेन स्वं स्वकीयम-
र्थितेजः तावदेव प्रथममेव, तावत्कालमेव तावत्परिमाणमेव वा समकोचयत्संकोचितवान् ।
सकलेन तेजसा यथा तस्यैव तर्हि मत्संनिधिमगतो मुनिः संतापो भवेदिति तन्माभूत्, इति
तेजः संकोचितम् । परं तावत्कालमेव यावदेव यावत्कालमेव तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा
स तपनः द्राक् शीघ्रं स्वयं न अतप्यत संतापो नाभूत् । केन क इव—दिवसेन दिनतेजसा
कृत्वा शशीव सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्थिः समकोचयत् यावदेव यावत्पर्यन्तमेव तन्महसैव
कृत्वा नारदो नातप्यतेति वा । शापनीत्या स्वस्य तत्कर्तृकतापनीत्या वा तावदेव तेजः
अकटीकृतवान्, यावता तस्य क्रोधो नोत्पद्यते संतापो वा न भवति । अल्पस्य संकोचे स्वतेजसा
तस्याभिभवः स्यात्, अधिकसंकोचे स्वसैव तन्महसाऽभिभवः स्यात् । तेन युक्तमेव संको-
चितवानित्यर्थः । सूर्येण समतेजा नारद इत्यर्थः । अर्धान्तरे तु सुषिवा बोद्धव्यम् ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।

पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

पर्यभूदिति ॥ खलुप्रेक्षे । यद्यस्मात्कारणादिनमणिः सूर्यः द्विजराजं चन्द्रं करैः किरणैः
कृत्वा पर्यभूत् । तेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो ब्राह्मणप्रेष्ठो नारदः करैः स्वतेजोभिः
कृत्वा तस्मिन् काले तं सूर्यं पर्यभूयजेष्ट । अहहोत्याध्वर्यं । युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन
कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुङ्क्ते, अपि तु सर्वोऽपि । 'अत्युत्कटैः पुष्पपापैरिहैव फल-
मश्नुते' इति न्यायेन । सूर्येण निरपराधे द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिव
स पराभूतः । सर्वतेजसोऽपि तत्तेजोऽधिकमिति भावः । सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं पर्यता-
पयत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्यतापयदिति वा ॥

विष्टरं तटकुशालिमिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।

पद्मवृन्दमधुमिमं धुपकं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽसौ ॥ ७ ॥

विष्टरमिति ॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुमन्दाकिनी अतिथयेऽभ्यागतायासौ नारदान्
तटकुशालिभिर्लज्जातदर्गपङ्क्तिभिः विष्टरं कुशासनमदित ददौ । तथा—अद्विरुदकैः पाद्यं
पादाब्जमुदकम् । तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पितलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यमर्घार्थवस्तु । तथा—
पद्मवृन्दस्य मकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं मधुमिश्रं दद्यादि । अदितेति सर्वत्र संबध्यते ।

१ 'अत्रोपमा विभावना च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिरुपमा च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षायां नान्तरन्वासम्भ' इति साहित्यविद्याधरी ।

अतिथये विष्टरादिकं दीयते । मन्दाकिनीं दृष्ट्वा तुतोपेलयैः । पादम्, अर्घ्यम्, 'पादापोभ्यां च' इति यत् । मधुना पृच्छते मिश्रीक्रियते । कर्मणि घञ् । 'वज्रोः-' इति कुत्वम् ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।

संप्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्मेघे अगार्धं विशालं वियदाकारं व्यतीत्यातिक्रम्य स्वर्गेऽपि क्वचित्प्रदेशे वर्तमानं नाकनायकस्येन्द्रस्य निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यती परित्राह ब्रह्मैव । किं कृत्वा—अनादि प्रवाहमित्यं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सम्यगतिशयेन प्रतीर्य तौत्वा । किंभूतं ब्रह्म—शर्मणः सुखस्य भरः समुहस्तेन सुन्दरम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । 'अनादी'ति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । 'यतयो यतिनश्च ते' इत्यमरः । यतं यमनमस्यास्तीति इनिः । 'नलोपः सुप्स्तर-' इति नियमात्सर्वण्यैर्घः ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।

यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचिताभ्यो योग्याभ्योऽपि सकाशादुच्चतराभिः श्रेष्ठाभिरर्चनाभिः पूजाभिः तं अतिथिं चारु विध्युक्तमार्गेण सदकृतं पूजितवान् । अधिकपूजाकरणे कारणमाह—साधोरतिथेर्वावदहं यथोचितं सत्करणमादरपूजादेः संपादनमतिथेर्वावती अहो उच्चास्ति, तावत्याः करणं यावदहंकरणं तद्वा प्रत्यवायधुतये अकरणजन्मप्रत्यवायपरिहारायैव, न गुणाय तदतिरिक्ताधिक्यं कस्मैचित्फलयेति नारदयोग्यपूजाभ्योऽप्यधिकाः पूजाः कृतवान् । 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्' इति न्यायादधिकफलप्राप्तय इति भावः । दानुप्रहीनो-योग्याश्च ता उच्चतराश्च ताभिः पूजाभिः पूजितवान् । यावदहम्, इति पक्षे 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । 'आदरानादरयोः सदसती' इति गतिसेवा ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिमिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।

पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः सविबुधप्रभुलम्भी ॥ १० ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजानन्तरमद्रिमिन्द्रः अद्रेः पर्वतस्य नामधेयेन पर्वत इति संज्ञया समता साम्यं तेन सखा मित्रं मुनि पर्वतनामानं द्राक्शीघ्रमाद्रियत पूजितवान् । अद्रि-भिदः पर्वतपूजानुचितेति च्छलेनाशङ्काह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्वतोऽपि विबुधप्रभुमिन्द्रं लम्भी प्राप्तः सन् अर्चां पूजां कथं न लभताम् । अपितु तेन पूजा प्राप्तुं युक्ता । सन्तो गृह्य-गतं शत्रुमपि पूजयन्तीति भावः, इति च्छलम् । नाममात्रेणापि पर्वतः, न तु तत्कार्यकारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्माद्युक्तमेव पूजनम् । अथ च पर्वतः पापाणुत्तमो मूर्खोऽपि ब्राह्मणो विप्रत्वादाभितत्वाच्च पण्डितश्रेष्ठं प्राप्तः पूजां कथं न लभताम् । ज्ञातिमात्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति 'नामरूपभागादिभ्यो धेयः' इति धेयः । समतासखम्, राजादिना टर्च् ॥

१ 'अत्र दीपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रास उपमा च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अव्ययैः गुणः । अत्र विरोधः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्यादपुद्गुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।

स्वःसहस्यितिसुशिक्षितया तान्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपारमं तद्विवेकं वस्यासौ दान-
पारमी तस्य भावो दानपारमिता अतिवदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वितीर्णा कृता
सपर्या पूजा येन एवंभूतात्तद्भुजादिन्द्रभुजात् गुरोः स्वः स्वर्गं वा इन्द्रेण तद्भुजेन वा सह
स्थितिस्तथा कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्तया एवंभूतया दानपारमितया वदान्यतया कृत्वा
तान्प्रसिद्धानपुद्गुमानपि कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशौष्ठ्यानेव विवेदामन्यत । कल्पवृक्षाणां
दानशूरत्वं सहजं न, किंतु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदान्या जाता इति भावः । व्याख्याना-
न्तरं तु श्लिष्टबाहुपेक्षम् । युवादेराकृतिगणत्वाजौकारेण भावेऽपि पारमः, तस्मादत इतो
'यस्येति न' इति तद्वितनिमित्तेऽलोपे पारमीति सिध्यति ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्नारदं बलरिपुः समवादीत् ।

आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेन, अन्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः
सन् बलस्य दैत्यस्य रिपुर्मुद्रितो नारदं समवादीत्सादरमबोधत्, तेन सह संवादमकरोत् ।
अन्यभाषणनिवारणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मित्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः प्रायशो
बाहुल्येन स्वसंबन्धिपरसंबन्धिन्यो भूरयो बह्वपः कथा गोष्ठ्यः, तासामाकरः सनिः, तस्मा-
दन्यकथां त्यक्तवान् । 'सनिः क्षिप्यामाकरः स्यात्' इत्यमरः ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भावस्तथा तस्यां दूरमल्यर्थे
कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसृतायां प्रवृद्धायां सत्यां तं नारदमवदुवाच । किंभूत
इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां स्वर्गं प्रति चिरं दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः ।
पुनरुक्तौ कारणम् । राजानो युद्धेऽपराध्नुत्वाः सन्तो युद्धं कृत्वा सांप्रतं किमिति स्वर्गं नाग-
च्छन्तीति ज्ञातुमिच्छन्नावददित्यर्थः ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति ॥ हे मुने, नृपा एव वंशा वेणवो वीरा एव करीरा वंशाकुराः, तान्प्रागिव
पूर्वमिव संप्रतीदानीं किं न प्रसुवते जनयन्ति । किंनिति प्रश्ने, वितर्के वा । करिण ईरय-
न्तीति करीरान्दल्लिपातनसमर्थान्वा, वीरयोधान्वा । प्रश्नेऽप्राणामगनं हेतुः । किं वितर्के न ।
यथा पूर्वं जनयन्ति स्म तथेदानीं नेति । ये वीरकरीराः परिणामे परिपूर्णं तारुण्यं वार्धके वा-
ऽन्तकाले वा शस्त्रविद्यापरिणतौ सत्तां वा परप्रहरणैः परेषां वैरिणामन्येषां न शस्त्रैः कुठारा-

१ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवार्थान्तरन्यासो जातिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अवानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिभिश्च विक्षता हताः खण्डिताश्च सन्तः क्षितितले निपतन्ति, न त्वतीसारादिना । करिण ईरयन्तीति ह्युपपत्त्यात्कः । 'द्वौ वंशौ कुलमस्फुरौ' । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽङ्गी' इति चामरैः ॥

वीरा एव किमिति पृच्छयन्त इत्यत आह—

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमृध्वंगमनस्य विरोधि ।

गौरवाद्गुरुरास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवकृद्धिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं षण्णकादिकमेण पृथिवीजन्यं च निजं स्वोयं वपुः आजिषु सङ्ग्रामेषु अपास्य त्यक्त्वा दिव्यं देहं प्राप्य मत्कृतां भद्रचित्तमतिथिगौरवकृद्धिमतिथिसत्कारसमृद्धिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति ततः पृच्छयन्त इत्यर्थः । किभूतं वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुह्यत्वाच्च दूरमस्तिरामृध्वंगमनस्य स्वर्गप्राप्तेः विरोधि प्रतिवन्धकम् । अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुरुतरं वस्तु त्यक्त्वा जिगमिषति । गौरवादादरातिशयादतिथि-गौरवकृद्धिमिति वान्वयः । शुकं वस्तु त्यक्त्वा गुरुतरं गृह्णाति तत्रापि स्वीयं त्यक्त्वान्यदीयं गृह्णातीति सुतरामाश्वयम् । गौरवकृद्धिम्, 'कृद्धकः' इति प्रकृतिभावः ॥

सामिश्रापमिव नातिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।

तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये खोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

सामिश्रापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिथयः सामिश्रापमिव सकलदुर्मिव मामद्य इदानीं यद्यस्माच्चोपयन्ति न प्राप्नुवन्ति तेन तदनागमनेन कारणेन इमां श्रियमिन्द्र-लक्ष्मीं बहु अतितरां न मन्ये न संमानयामि । अस्यास्तदातिथ्यायावदुपयोगो न तावदस्या निष्प्रयोजनत्वान्मम संतोषो न । किभूतां श्रियम्—खोदरस्यास्मोदरस्यैवैका केवला या नृतिर्भरणं सैव कार्यं प्रयोजनं यस्याः । अत एव—सा चासौ कदर्या न कुत्सिता । निन्था-मिदमर्थः । 'आत्मानं धर्मेकार्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाच्चः पितरौ भृत्यान्तः कदर्यं इति स्मृतः' । 'अथ मिथ्याभिर्ज्ञानम् । अभिशापः' इत्यमरः ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धोः श्रीभैरा विपद् एव विमुष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्वं पुराकृतं यत्पुण्यं कृच्छ्रचान्द्रायणादि तस्य विभवो माहात्म्यं तस्य व्ययेन विनियोगेन । नाशेनेति यावत् । लब्धोः प्राप्ताः श्रीभैरा लक्ष्मीविलसा विमुष्टा विचारिताः सख्यो विपद् एव बहुपुण्यक्षयकारित्वादुदार्कदुःसकारित्वाच्च विपद्रूपा एव । तासु संपद्रू-पासु विपत्सु सतीषु आसां संपदां पात्रस्य पाणिलक्षणे कमले अर्पणं दानं शान्तिकः शान्ति-प्रयोजनको विधिर्होमादिः विधिना वेदेन शास्त्रेण, ब्रह्मणा वा दृष्ट उक्तः । विपत्सु हि शान्तिकं कियते । कमलस्य दानजलस्य वा । पात्रेभ्यो यावच्च दीयन्ते तावत्संपदो विपद् एव । दाने

१ इदं पु 'भगवारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः—विहितः, विकृतः । कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः, भगवत्कारः । इदोमव पात्रोति—काष्ठमेतदः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन इति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तस्मात् 'कर्मोपपद' इति सूत्रेणानेयाच्च बोध्यः । २ 'अथो-प्यमरूपकक्षेपसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कद्राः' इति तिलकमुक्तावबोधोपासादित्यवि-द्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'संपदः' इति मुक्तावबोधोपासंमतः पाठः ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता । पात्रे दानं विना मम चेतो न तुभ्यतीत्यर्थः । 'न विद्याया केव-
लया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति याज्ञवल्क्यैः ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाधम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरघमर्षणक्रग्भिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्बोद्धेयैः श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्मि-
वैचनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्दुग्भिर्भूयताम् ।
'कृतं च सत्यं च—' इत्यघमर्षणकृच्चः पापं नाशयन्ति । अघमर्षणसंबन्धिन्य कृच्चः । अघं
मर्षयन्ति क्षालयन्ति । नन्वादित्वाद्भ्युः । किं कृत्वा—ते मम साभिधापत्वादन्यहेतोर्वात्र
नामच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं
च सहसा जटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारैः ॥

इत्युदीर्य मधवा विनयार्थं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मधवा इन्द्र इति पूर्वांशमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधि-
वदेन विनयार्थं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिक्तीकृत्यन्सन् अनिमेषां निमेषरहितां चक्षुषां दश-
शतीं नेत्रसदृशं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवास्तूष्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च
निर्निमेषत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्टया उक्त्या वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे ।
महानुभावाः स्मितपूर्वमापिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽधितिष्ठतोऽपि
तस्मिन्दस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं
दुर्लभम्, इन्द्रे तु पिथत इत्याश्चर्यम् । अविनीतं इष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिकयुक्तिः ।
'आकृष्य' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यर्हः ॥

भिक्षिता शतमन्त्री सुकृतं यत्तत्परिभ्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फले यदि परं तव हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितेति ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमन्त्री सुकृतं पुण्यं भिक्षिता याचयन्त्वादिकर्मकः ।
यागशतं कृत्वा यत्पुण्यमुपाजितं तस्या भिक्षायाः परिभ्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य
फले कार्यं स्वविभूतौ स्वाराज्यलक्षणायां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति
पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहु-
क्लेशार्जितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति । तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु स्वस्मिन्-

१ 'महानुभासरूपकातिशयोक्तिस्तरु' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिः शेषश्च'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मुनिवाक्यारोपणसाधनमर्षणस्य प्रकृतापरहरणोपयोगात्परिणामालंकारः'
इति जीवानुः । ३ 'अत्र वातिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्लेशानुभासः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

धिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञजन्ये कालान्तरभाविनि कले स्माराण्येऽवज्ञा,
अतिथिषु चादर इति त्वय्येव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमन्त्रानां समाहारः शतमन्त्री ।
'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः ॥

संपदस्त्व गिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

अदधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमातः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वक्तुमशक्यत्वाद्गिरामपि वाचामपि दूरा अगोचरा अपि तव
संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं नम्रत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्यन्ति । इहात्र विषये परमा-
तोऽतिमिन्नम्, अव्यभिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिष्वेयमिहाह न ज्ञूते तर्हि क इव
अदधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि । संपदस्त्वविनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तत्तु
त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्टत्वाद्वाचितमिति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नाहेति वा । नाम
संभावनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्प्रतीक्ष्यानुभवेनानुमानज्ञानेन, परमातवचनेन वा
विश्वासो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमातोऽनुभवोऽस्मादाह तर्हि को वा न विश्वसित्तीति
वा । स्तुतेः प्रायेणालीकृत्वात्सर्वेणापि सर्वस्य स्तुतिः कियते, तव तु न तथा । अनुभववेषेण
कथयति तदिहास्तु विशिष्टास्तु संपत्सु विषये क इव विश्वसित्तीति वा । 'विनयन्ति' इति
पाठः साधीयार्थः ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देश इव पश्यतो ज्ञान-
तोऽवलोकयतश्च तर्पणं वर्णयितुमशक्या अधिका भूयसी काव्यनिर्वचनीया दृष्टिसृष्टिर्ज्ञान-
सृष्टिश्च । इति किम्—अहं श्रीभरात्कभीसमूहानतिथिसादेयत्वेनातिप्यधीनान्तरवाणि कुर्वाम् ।
तथा स्वोपभोगपरता आत्मन एवोपभोगतात्पर्यं हिता न श्रेयस्कर्म न भवतीति । यथा
बहिर्बहुभिर्नेत्रैः सर्वमवलोकयति, तथान्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानदृष्ट्यावलोकयति,
एवंविधस्त्वमेव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इत्यमरः ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः सः ।

धां प्रशाधि गलितावधिकालं साधु साधु विजयस्व विद्वौजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे विद्वौज इन्द्र, वयं स्वभावमधुरैर्निर्गन्तुन्दरैः तावकैस्त्वदीयैरनुभावैः
समावसूचनैः प्रभावैर्वा अतितरामल्लयं आः तरलाः साधव्याः स्मो भवामः । ऋषीणामस्याकं
तरलत्वमनुचितमिति पीडायां आःशब्दः, इषं वा । त्वं गलितोऽवधिर्मर्यादा यस्यैवभूतः कालो
यस्यां क्रियायां यथा तथा निरवधिकं धां स्वर्गं साधु सम्पन्नप्रशाधि पालय । तथा साधु
सम्पन्निजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । 'अनुभावः प्रभावे स्वाभिषये भावसूचने' इति विश्वः ।
अनुगतो भाव इति समासः । प्रशाधि, शासः 'शा हो' इति शादेशः । साधु साधु इति

१ 'अयं काव्यलिङ्गम्' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवातिष्ठयोक्तिः' इति जीवातु
साहित्यविद्याधर्यौ । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यतिरेकसंदेशोपमासंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृषेद्विरुक्तिर्वा । विजयस्व, 'विपराभ्यां जेः' इति तद् । मेपेष्टि विद् व्यापकमोजो यस्य विजोजाः प्रयोदरादित्वादुद्धिः ॥

संख्यविक्षततनुस्त्वदस्तुक्षालिताखिलनिजाघलघूनाम् ।

यत्स्विहानुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्युवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

संख्येति ॥ हे इन्द्र, यत्तुनयेस्मादेतोर्वा इह खर्गे राज्ञामनुपगमोऽनागमनं तत् तं प्रति-
द्धमुदन्तं राज्ञामनागमनहेतुं वृत्तान्तं शृणु । किंभूतानां राज्ञाम्—संख्ये रणे विक्षततनुभ्यो
निहतशरीरेभ्यः स्वस्तिःसुतमखं रुधिरं तेन क्षालितं भीतमखिलं समग्रं निजं सहजमघं पापं
येषां ते अत एव लघवत्तेषाम् । एवंभूतेन पातकेन लघूनां खर्गगमनयोर्म्यलाघवयुक्तानां वा ।
किंभूतमुदन्तम्—जगद्यूनां त्रैलोक्यतटस्थानां मुत् संतोषो यस्मात् । 'यस्तु' इति कश्चित्पाठः ॥

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।

भीमभूपतनया दमयन्ती नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥

सेति ॥ सा भीमभूपतनया दमयन्ती नाम कुमारी तत्र भुवि प्रसिद्धा जयति सर्वांस्त्वेष
वर्तते । किंभूता—भुवः भूषणमलंकारभूतं किमपि लोकोत्तरमनर्घममूल्यं रत्नं रत्नभूता ।
भूमण्डलं तयेवालंकृतमित्यर्थः । सा का—या अमोघमप्रतिहतं मदनशस्त्रं कामाक्षम् ।
कुलनामसौन्दर्यसौभाग्यविविहयोर्म्यत्त्वानि कथितानि ॥

संप्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि यौवनजवेन भवन्ती ।

आशिखं सुकृतसारभृते सा कापि यूनि भजते किल भावम् ॥ २७ ॥

संप्रतीति ॥ सा मैत्री कापि यूनि लोकोत्तरे अथ च मयाप्यज्ञातनामनि तरुणे संप्रति
भावमनुरागं भजते । किलेति श्रूयते । किंभूता । यौवनजवेन तारुण्यभरवेनेन प्रतिमुहूर्तं
प्रतिक्षणं कापि वर्णयितुमशक्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जायमाना । किंभूते यूनि—आशिखं
नखादारभ्य चूडापर्यन्तं सुकृतसारेण पुण्योत्कर्षेण भृते पूर्णे । स्वत एव सुन्दरी स्वत एव
गस्मिन्नरुचा तत्पुण्यस्येयत्ता नास्तीत्यर्थः । कापीति निर्देश इन्द्रस्य ज्ञानाभिलाषजननाय ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्टः ।

अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेण न परिश्रमयेनाम् ॥ २८ ॥

कथ्यत इति ॥ हे इन्द्र, त्वं मां प्रति इति किमर्थं विवक्षुरसि तत्कुमिच्छसि । अपि तु
न वक्तव्यम् । किंभूतः—चलदोष्टोऽधरो यस्य सः । इति किम्—यस्मिन् सा भावं
भजते स कतमो युवा न कथ्यत इति । अपि तु श्रीमता कथनीयः । त्वं अर्धवर्त्मनि वदन-
मार्गमभ्ये पृच्छां प्रश्नं न निरुणत्सि, अपि तु रुणत्स्येवेति काकुः । रुधिरिकर्मा । युक्तेतत्,
त्वं एनां पृच्छां निर्गमेण सुखाशिःसरणेन न परिश्रमय खेदं मा मैधीः । 'स कः' इति त्वयाई
न प्रष्टव्य इत्यर्थः । पृच्छा, भिदादित्वादुद्धि कित्त्वाद् 'प्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥

१ 'अवाधीर्नामलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवानुप्रासातिशयोक्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अत्र क्षालितापदार्पणविशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वापदार्पणहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
जीवातुः । ३ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवानुप्रासोऽतिशयोक्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

तदकथने कारणमाह—

यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।

बालया निजमनःपरमाणौ द्वीदरीशयद्वरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

यत्पथेति ॥ परमोऽणुः परमाणुः यस्या योगिवुद्धेः पन्था मार्गस्तस्य यस्यावधिर्योदा-
रूपः, परमाणुपर्यन्तं योगिवुद्धेर्विषयो न तु तस्मात्परतः किंचित् । सा योगिनां माह्वामपि
बुद्धिरेवं युवानं यस्मात्कारणात् पश्यति । कारणमेवाह—किंभूतमेनम्—बालया निजमनः-
परमाणौ स्वीयमनोलक्षणे परमाणौ द्वीरेव दृजैव दरी कन्दरा तस्यां शेते शनो हरिः
बिहस्तस्वरूपं कृतम् । 'अनुपरिमाणं मनः' इति तार्किकाः । मन एव योगिवुद्ध्या गृह्यते,
न तु तस्या द्वीस्तस्यां विद्यमानो दूरत इति सा तु लज्जावशात्कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः ।
परमाणूनां निरवयवरूपायाश्रयत्वं यथातथा निरवयवद्विषयोऽपीत्यविद्वद्विमित्यर्थः । कन्दरायां
मुक्तः सिंहः केनापि न ज्ञायते । सिंहरूपात्तस्य श्रेष्ठत्वं सूचितम् । 'शववात्तवात्तिपु-' इति
विकल्पविधानाद् 'द्वीदरीशय-' इत्यत्र केलौ ॥

सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।

तातचित्तमपि धातुरधत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

सेति ॥ सा भैगी स्वस्वयंवरमहाय स्वीयस्वयंवरोत्सवाय तातचित्तमपि पितृचित्तमपि
धातुब्रह्मणः सहायमधत्त कृतवती । किंभूता—कृष्णिमपाण्डिमादिना विरहवाचिभिर्विरहपीडां
सूचयद्भिरङ्गैः स्वावयवैः कुसुमरूपस्य शरस्य । मदनबाणस्येत्यर्थः । शरव्यं येषां पितरं प्रति
सूचिता ज्ञापिता । ब्रह्मणा तस्याः स्वयंवरधिते वृतः वियोगपीडां दृष्ट्वा पित्राप्यारब्ध इत्यर्थः ।
श्रूयातीति शरद्विहस्तस्यै हिता शरव्या, 'उगवादिभ्यो यत्' । 'शरव्यम्' इत्येव पाठो दुर्लभः ॥

मन्मथाय यदथादित राज्ञां हृतिद्वयविधये विधिराज्ञाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः संगरं गरमिषाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

मन्मथायेति ॥ अपानन्तरं विभी राज्ञां हृतिद्वयविधये आकारणार्थं दत्तत्वविधये
दत्तत्वव्यापाराय मन्मथाय 'स्वं सर्वानाकारय' इत्याज्ञां यथातः अदित दत्तवान् तेन हेतुना
तत्परवशाः कामाज्ञापराधीनाः सन्तः पृथिवीशाः संगरं सङ्ग्रामं गरमिष विषतुल्यमाकलयन्ति
मन्वते । अपकारित्वाद्विषं यथा लज्जयते तथा संप्राममपि लक्ष्वा भैगीपरवशा जाता इति
भावः । अथच सन्धक् सुतरां गरो विषम् । गरो योऽति तमेव नाशयति संगरस्तु सर्वान् ।
ब्रूयेति, 'दत्तवणिग्भ्यां च' इति भावे यैः ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती भूपणेषु यदिवापि गुणेषु ।

तत्र तत्र कलयापि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति ॥ दमयन्ती येषु येषु भूपणेषु यदिवा अथवा येषु येषु गुणेषु औशानादियु
सरसा सादरा, तत्र तत्र भूपणेषु गुणेषु वा कलयापि देशेनापि परस्परपेक्षया वा यो विशेष

१ 'जगतिश्रुती की रूपकं न' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजातिश्रुतीः सलोकिश्च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज क्लेकानुमासोभमे' इति साहित्यविद्याधरी ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थं धर्मादिरूपः भूषणगुणाधिक्यमेव
पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रीतिहेतुत्वाच्च तु सङ्ग्रामवासनामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमेयोरुल्लास मृगयामिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेयोः कामस्य मृगयामिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे
राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः शैशव्ययदिनं वात्स्यापगमदिनमधिक्यस्यां क्रियायां
तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रलहमादरादतितरामुल्लासं प्रकटीकभूय । आदरादहरह
इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छाशीला राजान इति कारणास्त्वदतिथीभ-
वितुं तवातिथयो भवितुं सादराः साभिलाषा न । सङ्ग्रामाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः ।
भैम्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं । अभिलाषे विषये भीमभूसु-
रभुवोर्भैमीदेवालययोर्दूरमतितरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्या-
त्स्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्यत इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूदेवकन्या भोग्या, भैम्यास्तत्साध-
महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयो-
र्महान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्वाज्ञां
भूमावेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्गं इति तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छीत्ये
तन् । तत्प्राप्त्यर्थातुक्त्वेऽपि न पाक्षिकत्वाणिरुभावः । तथोगाद्वसुमतीमिति द्वितीया ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके
भूलोके मृधं संप्राप्तं यद् यस्माच्च विलोके न पश्यामि, तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अधृति-
रसंतोषो यस्यैवभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्वेष्टुं प्राप्तुं
दिवमागामागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा
यस्येति वा । लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीर्यः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छयसे तदपि येन विवेकप्रोज्झनाय विषये रसरेकः ॥ ३६ ॥

वेदेति ॥ कोऽपि कथनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृपं भवन्तं न विरुणद्धि
त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छयसे युद्धमस्ति न वेति ।

१ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गतः—विषये अभितवणीये वस्तुनि रसस्वानुरागस्य सेकं अधिक्यं येन कारणेन विवेकप्रो-
वृत्तनाय ज्ञानाभावाय भवति । अनुरागवशात्किमपि न ज्ञायते । हन्त आश्चर्यं । ज्ञाने
सत्यप्येवंप्रश्न आश्चर्यहेतुः । रससेक उदकसेकवित्रादेर्माज्जनाय भवतीत्युक्तिः ॥

एवमुक्तवति देवकपीन्द्रे द्रागमेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवकपीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मधवाननमुद्रा इन्द्रमुखमौने
प्राक् सति अभिदे स्वयं भिजा । इन्द्रो वमाये इत्यर्थः । पुनः किमियुवाचेत्यत आह—
यतो विभूनां प्रभूनां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् । उत्तरस्य
प्रत्युत्तरेण पुरस्तादपुरस्ताद्वा शुभः शुभगो भवति । अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः । अभिदे,
कर्मकर्तारि ॥

कानुजे मम निजे दनुजारौ जाप्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्गं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, स्वस्य मम शरणे गृहे रक्षितरि च स्व आत्मैव रक्षिता यस्य स्वधार-
णार्थं परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे कानुजे कनिष्ठभ्रातरि दनुजारौ दैत्यदानवशत्रौ तस्मि-
न्नुपेन्द्रे जाप्रति साधने जागरुके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा । मम रणचिन्ता
नास्तीत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशाच्चरित्वं वत्सलत्वात्सतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् ।
दनुजाराविलिखनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः । स्वस्य शरणे गृहविषये जाप्रतीति वा । परानपे-
क्षमात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणसार्थक्यम् । तस्मिन्कस्मिन्—जयविहङ्गं यस्य, जयस्य
विहङ्गभूतं वा यस्योपेन्द्रस्य भुजाङ्गं दक्षिणभुजोत्सङ्गमुपधायोच्छोर्षकीकृत्य वीतविशङ्को गतमयः
सन् शर्मणा मुनेन स्वपिमि निद्रामि पूर्वोक्तहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थां मदशानि च निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य मदनुजस्य विश्वरूपकलनात् 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति
विशेषां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वीकारात् । सर्वात्मकत्वाज्ञीकरणादित्यर्थः । उपपन्नं
षट्मानं जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्पन्नम् । जैमिनेर्विश्वान्तःपातित्वात्, विष्णोश्च विश्वरूपत्वाच्चै-
मिनिमुनिरूपत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । यत्तत्तस्य—जैमिनिमुनित्वम्, अतो जैमिनिरूपः सोऽनुजो
मखभुजा देवानां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वाऽग्रहिष्णुरसहमानो मदशानि मम वज्रं व्यर्प्यतां
वैयर्थ्यं निनाय प्रापयत् । शत्रुमारणेन वज्रकृत्यं स्वयमेव कृतवानित्यर्थः । वेदान्ताद्यभिमत-
देवतानां विग्रहेण कर्मसम्वायेऽज्ञीक्रियमाणे युगपदनेकयजमानैर्नागादेशेऽध्वनुष्ठीयमानेषु कर्म-

१ 'अध्यायान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अध्यायान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
३ 'अध्यायान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'उदीये इत्यत्र 'इह गौरी' इति 'सिद्धि-
होषिके । अतः उत्तमपुरुषैकवचनं तेन 'अपिमि' इति स्वाकथनं युक्तं प्रतिभाति । 'इयं गतौ कर्तारि
निर्द्' इति महिनाथस्तु. कृष्णां मशामद्योपाध्याय यव ।

सौक्यामगतस्येन्द्रस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदेशयागान्तरहविर्ग्रहणे सत्त्वभावाद्यागा-
न्तरलोपप्रसङ्गे वेदस्याप्रामाण्यापातः । न चैश्वर्यवशादनेकशरीराश्रीकारेणैकोऽपि युगपत्कृत्स्न-
त्सर्वत्र प्रयास्यतीति वाच्यम् । तस्यैवविधैश्वर्यवशे मानाभावात् । अपेक्षितानामपि देवतात्वा-
श्रीकारात्तैश्वर्यसंभावनाया अप्यभावाच्च । तथा चाहानुक्रमणिकारः—‘या कश्चितेन मन्त्रे-
णोच्यते सा देवता चेतनाऽचेतना वा भवतु कश्चिद्वाणाः, कश्चिदनुः, कश्चिन्मौर्वा’ इति ।
निरुक्तकारोऽपि—‘इमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋतुभाजय’—इत्याह । ‘या
यत्र भजते हविः सा देवता’ इति श्रुतिमात्रेण कर्मसमवायेऽश्रीकियमाणे इदमिन्द्रायेत्यादि
चतुर्थ्यन्तपदरूपेणैव युगपदनेकयागसंबन्धो घटत इति वेदप्रामाण्यसिद्धेः ‘वज्रहस्तः पुरंदरः’
इत्यादिस्वार्थवादत्वसमर्थनात् ‘बहुभिर्युगपद्यागे समारब्धे समन्ततः । पुरुकृतः समाहृतो नृभिः
क नु स गच्छतु ॥’ इत्यादि ग्रन्थसंदर्भेण देवताधिकरणे देवतानां जैमिनिमुनिना मन्त्ररूपेणैव
कर्मसमवायस्य समर्थनात् । स्वचक्रेणैव दानवनिवारणाबेल्लथः । अथ च कस्मिंश्चित्समये
सर्वजमिन्द्रबाहुं जैमिनिः स्तम्भितवान्, अतोऽपि वज्रस्य वैयर्थ्यम् । अत्र ‘जैमिनिश्च
सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च । पुलस्तिकः पुलहो बिष्णुः यज्ञेते वज्रवारणाः ॥’ इति वृद्धोक्तिः
प्रमाणम् । ‘मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वम्’ इति जैमिनिः । कर्मसमवायिनी
देवता’ इत्यन्ये । इति समाधिः ॥

ईदृशानि मुनये विनयाब्धिस्तस्थिवान्स वचनान्युपहृत्य ।

प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वान्नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

ईदृशानीति ॥ विनयस्य अक्षिः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्र ईदृशानि पूर्वोक्तानि वच-
नानि मुनय उपहृत्य उपहारीकृत्य तस्थिवान् । तूर्णोभावमापेल्लथः । युद्धाभावजन्यदुःखेन
प्रांशु दीर्घ निःश्वसितं तस्य पृष्ठचरी पश्चात्संचारिणी प्रथमं निःश्वस्योक्ता अतएव निरोजा
रीना नारदस्य वाक् निरियाय निर्गता ईप्सितरणालामेन निःश्वातो, वाचो निष्प्रभत्वं च ॥

स्वारसातलभवाहवशाङ्गी निर्वृणोमि न वसन्वसुमत्याम् ।

यां गतस्य इदि मे दुरुदर्कः क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

स्वरिति ॥ हे इन्द्र, वसुमत्यां भूलोके वसुधाम् स्वः स्वर्गश्च रसातलं च स्वर्गपाताले
तयोर्भवो ज्ञात आहवः सङ्ग्रामस्तच्छब्दाशीलः सन् न निर्वृणोमि सुखीभवामि । पृथिव्यां युद्धा-
भावात्स्वर्गं युद्धदर्शनेच्छया आगतोऽहमित्यर्थः । यां गतस्यापि मे इदि इमायाः पृथिव्यास्तले
स्वरूपाधोभागी तयोर्द्वयं भूपातालयुगं तत्रस्थानां भटानामाजिः संग्रामस्तस्य वितर्कः संभावना
दुरुदर्को दुष्टोत्तरकालः । निष्फल इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि युद्धाभावाच्च स्थितस्य मम भुवि पाताले
वा केनचिच्छूरेण युद्धं कृतं स्यादिति मनीषया न सुखमित्यर्थः । ‘अथःस्वरूपयोरत्रौ तलम्’
इत्यमरः । ‘उदर्कः फलमुत्तरम्’ इति च । स्वारसेति, ‘द्वयोपे पूर्वस्व-’ इति दीर्घः ॥

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्य ।

किं भुवः परिवृद्धा न विवोदुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ॥ ४२ ॥

१ ‘अजातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘प्रकृताप्रकृतकेषां’ इति जीवातुः । २ ‘अथ
रूपकं जातिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अथ कान्यकलिहम्’ इति साहित्यविद्याधरी ।

वीक्षित इति ॥ हे इन्द्र, मया त्वं वीक्षितो दृष्टोऽसि । अथ मग्नले आनन्तर्ये वा । युद्धाभावाद्भ्राज्यहं न मुञ्ची तत्तस्मान्मनुष्यजगते भूलोकाय गन्तुं त्वं अनुमनुष्यानुजानीहि । तत्र युद्धे किं प्रमाणमत आह—तत्र भूमी तां भैमीं विबोद्धं परिणेतुमुपगताः समागता भुवः परिबृढाः प्रभवो राजानः किं न विवदन्ते । अहमहमिकया परस्परं कलहं न करिष्यन्ति किमिल्यर्थः । ततो युद्धं ततो मम सुखं स्यादित्याशां देहीत्यर्थः । जगते, 'गत्वर्थकर्मणि—' इति चतुर्था । 'प्रभौ परिवृढः' इति साधुः । विवदन्ते, 'भासनोपसंभाषा—' इति विमतौ तद् 'वर्तमान—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययश्च ॥

इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वी स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य बलेन ।

वारितोऽप्यनुजगाम सयलं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ स मुनिरित्युदीर्य पूर्वोक्तमुक्त्वा उर्वी ययौ । किं कृत्वा—बलेन बलात्कारेण स्वर्पतिं नाकनायकं प्रतिनिवर्त्य परावर्त्य । वारितोऽपि शवषादिना तिष्ठ तिष्ठेति निषिद्धोऽपि स शक्रः सयलं यथा तथा कियन्त्यप्यपराणि द्वित्रादिपदानि तं नारदमनुजगाम पदादगमत् । 'यन्तम्' इति कचित्पाठः । तदा स इन्द्रः । स्वर्पतिम्, अहोरात्रित्वाद्ग्रेफः । पदानि, अप्समाना-र्षत्वादख्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'वारितोऽप्यनुगमाय सजन्तम्' इति पाठे वारितोऽपि निवारणे कृतेऽपि अनुगमाय कियन्त्यपि पदानि सजन्तं लगन्तं स्वर्पतिं बलाच्चिवर्त्य ययावित्यन्वयः ॥

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।

स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शिनं पक्षः ॥ ४४ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गभीरमर्थगभीरं स्थूलं च नारदीयं नारदसंबन्धि उदितं वचनं परिपीय सादरं श्रुत्वा प्रतिनेदे साधूकमिति तस्याभिनन्दनं चक्रे । पर्वतपक्षादिनत्वे-वंशीले इन्द्रे विषये, अथ च पर्वतस्य पक्षं मतं छिनत्त्येवंशीले इन्द्रे स्वस्य आत्मनः कश्चिदपि पक्षो भूमेव प्रतिमातीति किञ्चिदपि मतं स्वयं नार्दक्षि न प्रदर्शितम् । अथ च 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' इति वचनाचारमुदकं ददाति नारदो मेघः, तदीयं गर्जितं परिपीय अद्रिणा प्रतिनद्यते प्रतिध्वन्यते । गिरिगरुच्छेदिनि स्वपक्षः स्वगरुन्ति छेदनमवात्पर्वतेन न प्रदर्श्यन्त इत्युक्तिः ॥

पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।

मेघजं चिरचिताशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

पाणय इति ॥ अथ रतीशः कामधिरं चितानां संभूतानामशनिवासेन वज्रवासेन जम्बानां विच्छिदानामापदं रोगाणामर्हं योग्यं तदपनयनसमर्थं भैम्याः शीतकोमलस्य करस्य ग्रहं परिणयनलक्षणं मेघजमौषधं बलरिपोः पाणये उपदिदेश समादिष्टवान् । सरो भैमीवि-वाहोत्सुकमिन्द्रं चकारेत्यर्थः । भैमीप्राप्तौ वज्रस्यागात्कठिनवज्रजन्मः संतापः शाम्यतीत्यर्थः । दाहशान्त्यर्थमन्यत्रापि शीतकं मेघजमुपदिश्यते ॥

१. 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अवातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र मेघः' इति साहित्यविद्याधरी । 'पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्यामे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रका-शितः' इति ध्वनिः । ४. 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र काननिबन्धनस्य भैमीपाणिग्रहणस्याशनितापशमनोपप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूम्वा' इति जीवानुः ।

मदनसौषधोपदेशे कृतः सामर्थ्यमिष्यत आह—

नाकलोकमिषजोः सुपमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वेत्ति तादृगभिषज्यद्सौ तद्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य खल्लोकस्य मिषजोवैद्ययोर्था सुपमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने समागतेति वेद्यि । यतोऽसौ मदनस्याहङ् स्ववैद्यरूपः सन् अभिषज्यदचिक्रिसत् । किंभूतः—सैव सुपमैव द्वारे तेन कर्तृभूतेन संक्रमिता संक्रान्ति प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणेनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य मिषपत्वं संगतमिति भावः । अमन्तत्वात्कमो मिषत्वाद्भ्रूत्वे संक्रमितमिति साधुः । तारकापेराकृष्टमिषणात्वादित्या वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणन्तात्तस्य कर्मेति 'योपधाद्वृत्तपोत्तमात्' इति वुच् । अभिषज्यत्, 'मिषज रोगापनयने' कण्ठादित्याद्यैः ॥

इन्द्रे भैमीमनिलषति सतीन्द्राण्यावीनामिन्द्रपरित्यागजन्वामवस्थां पद्मिभिः श्लोकेराह—

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

मानुषीमिति ॥ अथ पत्याविन्द्रे खर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्याङ्गीकृत्य मानुषी भैमीमनुसरति जिगमिषति सति मघोनीन्द्राणी आननसरोरुहस्य चिन्तापवाञ्छया नम्रतया निजं स्त्रीमनुष्यमिहान्तं माननमहद्वारं पूजनं वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहनत्या कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च खर्वत्वं हस्तत्वम् । यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं मान्यस्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुषीम्, जातिवाचित्वान्गीप् । मघोनी, 'पुंसोपात्' इति लीपि 'श्वयुव' इति संप्रसारणम् ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्णं एव स खलुज्ज्वलमस्याः शान्तमान्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाज्ञनया मघोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे त्यक्त्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमलखर्षमलम्भि प्राप्तैः स मलिनिमरूपो वर्णं एव खलु निधयेनास्या रम्भया उज्ज्वलं हृष्येयुक्तमान्तरं हृष्यं भङ्ग्या आकारविक्षेपेण शान्तं निर्दिष्टं दुःखयुक्तमभाषतावोचत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं सदयीपत्त्या वीर्यतायाः शान्ततां ब्रूते । खलागदुःखवशाच्छपामत्वं ज्ञातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं गृह्यारसरसप्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं ब्रूते स्म । तस्या अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तथैयमन्तःकरणम् उदतिशयेन ज्वलतीत्युज्ज्वलं वीर्यं सकोपमभाषत । तस्यागास्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छपामता भवति । अत्रापि शान्तस्य वीर्यत्वं

१ 'अपोलोका' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जब निर्वेदन्वभिचारिभावोदयोऽप्युत्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ (स एव मलिनिमरूपो वर्णोऽस्या रम्भया आन्तरं हृष्यसंबन्धिनमुज्ज्वलं वर्णं भावयत्यं शान्तमभाषत । यथा (अथ च । स एव वर्णः उज्ज्वलं भावयत्यन् आन्तरं हृष्यं शान्तमभाषत इत्यन्वयः । यदिमालिन्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः यथा । (अथ च) स एव मलिनिमा वर्णो उज्ज्वलं भाविष्ठमन्तरं हृष्यं शान्तं वीर्यतमाह सा) इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

शान्तरसस्य च श्चरारसत्वमित्युभयमप्यावय्यकारि । श्यामवर्णस्य च श्चरारकपनं (त्व)-
युक्तं तस्य तद्दर्पणत्वात् । उच्चरमाणे, 'उदधरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम् ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।

इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वासितनिर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्या देवाङ्गनया दीर्घनिःश्वासितस्य निर्गमितेन निःश्वरणेन कृत्वा इति
अनक्षरं वर्णविनैवावाचि । अयं च अनक्षरमवाच्यमवाचि । इति किम्—अप्सरसां नोऽस्मा-
कमिह समये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य भैरवमुरागाजीवितं निष्फलं यतः, तत्तस्माच्चोऽ-
स्माकं प्राणमुक्तिः प्राणस्याम एव युक्तिमती युक्तेति । दुःखेन तादृशीयां निःश्वासो मुक्तो यथा
प्राणा अपि बहिर्निर्गच्छन्तीति भावः । प्राणा निःश्वासरूपाः, ततस्तन्निर्गमात्प्राणनिर्गमो
युक्तः । 'अनक्षरमवाच्यम्' इत्यमरः ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।

चामरस्य पतनेन कराब्जात्तद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

साध्विति ॥ तद्विलोलनेन चामरचालनेन चलन् चालो भुज एव नालो यस्य
एवंविधात् कर एवाब्जं कमलं तस्माच्चामरस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाङ्गनयापि
इत्यभण्यतावादि । इति किम्—इतोऽस्मात्सर्गाच्चोऽस्माकं चामरवत्पतनमेव युक्तं स्यादिति ।
दुःखवशादतिवैकल्यात्तत्करकमलाचामरं पतितमिति भावः । चक्षिणो वित्करणज्ज्ञापकादनु-
दात्तेतोऽपि चलतेः परस्मैपदं शतौ ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिच्छित्सुरकरोदबहिर्द्विधाम् ।

तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलितिमसृजद्विहरद्विधाम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनका देवाङ्गना मनसि उदीतं जातं तापं विरहज्वरं पिच्छित्तुः पिच्छा-
मिच्छुः अवहित्थामाकारगुप्तिमकरोदिति यत् तद् आकारगुप्तिकरणमेव कर्माभूतं निजहृदः
स्वहृदयस्य पुटमध्ये यः पाकस्तद्विषये बहिर्द्विधाम् बहिर्जातां पङ्कलिति पङ्कलेपमेवासृजद्विहरोत् ।
स्फुटमुप्रेक्षे । संतापाकारगुप्तिभ्यां तद्बुदयमतितरां पीडितम् । संतापस्याधः स्थितत्वाद्ब-
हित्थाया उपरि स्थितत्वाद्बुदयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटपाकत्वम् । पुटपाके विनाशाभावाद्बु-
दहत्वं सूचितम् । साक्षात्पाके झटिति विनाश एव भवेत्तथा चिरं दुःखं नानुभूयेतेत्यर्थः ।
अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति । स्फुटतो निजहृद इति वा । मेनकेति धृष्टोदरा-
दित्वात्साधुर्नोपायामेपि ॥

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभायनिमेन ।

शक्रसौहृदसमापनसीमस्तम्भकार्यमपुपद्मपुपैव ॥ ५२ ॥

१ 'अयं भावोदयानुभासोत्प्रेक्षासंस्मृतिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासापङ्कलिप्रेषा-
दिशबोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ चक्षुर्वेत्तादिभिरुपदिशमानुदात्तेषामानुदात्तत्वेनैव
स्वरूपेण चिन्त्यमिदम् । ४ 'अत्राप्रतीयमाननोत्प्रेक्षारूपकापङ्कलिसंस्मृतिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

उर्वशीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतं विश्वं यया सा उर्वशी देवाज्ञा तस्मिन्नेव क्षणे स्तिमितभावस्य निश्चलत्वस्य निमिने व्याजेन शक्रसौहृदस्य इन्द्रश्रेष्ठस्य समापनं समाप्तिस्त्वस्य सीमायां मर्यादायां स्वम्भस्य कार्यं मर्यादाज्ञापनलक्षणं वपुषैवापुष्पज्ज्ञापितवती । इत्येकालं शक्रसौहृदं नातः परमिष्यवविज्ञापनं निश्चलत्वात्स्वम्भतुल्येन शरीरेणैव कृतवतीत्यर्थः । अतिचिन्तित्वात्स्वच्छा जातेति भावः । सीमायामपि समाप्तिज्ञापकः स्वम्भो भवति । सौहृद इत्यत्र 'हृद्भग-' इत्युभयपदशृङ्गिर्न 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषया । अन्ये तु अव्यवत्परिभाषया 'बहुहुर्द्दौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य शृङ्गिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्तत्र मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक इति रक्षितोक्तेः । अपुषत्, 'पुषादिपुता-' इत्येह ॥

अनुरागवशाहोकापवादोऽपि तेनावज्ञात इति श्लोकद्वयेनाह—

कापि कामपि बभाण वुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरी किञ्चित् ।

एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतमन्युः ॥ ५३ ॥

कापीति ॥ कापि देवाज्ञा सर्वा अपि देवाज्ञाः किमित्येवं सचिन्ताः, किं जातमिति वुभुत्सुं ज्ञातुमिच्छुं कामपि किञ्च त्रिदशभर्तरीन्द्रे किञ्चित्शृण्वति सति सोपहासं बभाणोवाच । एष कश्यपसुतः शतमन्युः शतयज्ञ इन्द्रः कश्यपसुतां पृथ्वीमभिगन्ता लक्ष्मीकृत्य गमिष्यति पश्य इति वाक्यार्थः कर्म । पृथ्वीं गच्छतीन्द्रस्त्वतो हेतोरेताः सचिन्ताः । कश्यपसुतेः पुत्रोऽपि शतयज्ञोऽपि कश्यं मयं पिबतीति मद्यपकन्यां गच्छतीत्यप्याध्वर्यम् । पामरेणापि न किमते, विशिष्टकुलोत्पन्नानेकयज्ञकारिणाऽनेन तु मद्यपकन्यागमनं कियत इत्याश्वर्यम् । अथ च कश्यपपुत्रः कश्यपपुत्री भगिनीं गच्छतीत्याध्वर्यं पश्य । तत्राप्यनेकयज्ञकारी । अथ च मद्यपपुत्रो मद्यपस्यैव पुत्री भगिनीं गच्छतीति नात्र चित्रम् । यतः शतमन्युर्लक्षणयानेकापराधः । मद्यपस्य निषिद्धकारित्वं नाध्वर्यकारि । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । अभिगन्ता इति छेदः ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।

वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्यगुणेन ॥ ५४ ॥

आलिमिति ॥ आत्मनः सुभगत्वे सौन्दर्यविषये सगर्वा कापि देवाज्ञा मघोनि शृण्वति सति आलिं सखीं बभाषे—नृणां वीक्षणेऽपि किमिति सघृणासि जुगुप्सासहितसि त्वमपि सार्यगुणेन सद्धानुरोधेन न यासि । जुगुप्सां परित्यज्य मनुष्यावलोकनार्थं गच्छ । 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायान् । येषामवलोकनेऽपि त्वं जुगुप्सां करोषि तद्वरणार्थं विदुषेन्द्रः सन् गच्छसीति युक्तमित्युपहासः । इन्द्रादपि त्वमेव सचेता ईत्यर्थः ॥

अन्वयुर्धृतिपयःपितृनाथास्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।

वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्रतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥

१ 'अत्रापहुतिरलेकानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'शतयज्ञः' इति पाठमात्रिक व्याख्यातं तिलकजीवानुसाहित्यविद्याधरीषु । ३ 'अत्रानुप्रासविरोधाभासौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'बक्रोक्तिरनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्वयुरिति ॥ अथ द्युतिपयःपितृनाथा वहिबरणयमा दिक्षां कमितारः कामुका दिक्पालालामिन्द्रं मुदा भैमीदर्शनादिनिमित्तहर्षेणान्वयुरनुजग्मुः । तस्मिन्निर्गते किमिति निर्गता इत्यत आह—परं केवलमेकः पुरः प्रथमतो वत्सं कर्षतु करोतु प्रवर्तयतु । पुरोमार्गक-
र्षेण दुर्लभ इत्यर्थः । तस्य पुरो गच्छतो गतं गमनमनुलक्ष्य गतिर्यस्य एवंविधः पुरुषो महाघो न दुर्लभो न । किं त्वेकस्मिन्पुरो निर्गतेऽन्योऽपि तदनुयायी भवति । इन्द्रमनु-
सर्वेऽपि निर्गता इत्यर्थः । अनुगतिकः, 'शेषादिभाषा' इति कप् । कर्षतु, प्रार्थने लोट् ।
कमितारः, रुच् ॥

प्रेषिताः पृथग्गथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यः ।

तद्वहं प्रति च तैरुपहाराः संख्यसौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं तैरिन्द्रादिभिश्चित्तचौर्यैर्भैम्यन्तःकरणवशीकरणे चतुरा निगूढाः स्वापेक्षया दूत्यपेक्षया च परस्परस्मादप्रेषिताः पृथक् प्रत्येकं निजदूत्यः स्वीयस्वीय-
दूत्यो दमयन्त्यै भैम्यर्थं प्रेषिताः । निगूढा विद्यया कुण्डिनवासिनामइत्या इति वा । तद्वहं प्रति तत्पितरं प्रत्युद्दिश्य संख्यसौख्यकपटेन सङ्ग्रामजनितसंतोषव्याजेन पृथगुपहारा दिव्यर-
क्षापुपायानि च प्रेषिताः । त्वया वैरिणो निहतास्तेन वयं प्रसन्नास्तुभ्यं दिव्यरक्षादि प्रेषि-
तमङ्गीकरणीयमिति । शीतेन तेन स्वस्य भैमी देयेति तात्पर्यम् । संख्यसौख्येति विशेषणं
तु भैमीप्राप्तिं प्रत्युपाधिराहित्यद्योतनावयम् । निगूढाः, उपहारविशेषणं च ॥

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वर्विहाय वत भूरनुसन्ने ।

द्यौर्न काचिद्धवास्ति निरूढा सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् ॥ ५७ ॥

चित्रमिति ॥ तैः विबुधैर्देवैः, अथ च पण्डितैरपि स्वः स्वर्गं विहाय वत भूरनुसन्नेऽनु-
सृता वत खेदे । अत्र चित्रम् । स्वर्गप्राप्त्यर्थमग्नैरपि यज्ञः क्रियते, एतैर्विबुधैरपि स्वर्ग एव
लक्ष्य इत्याशयम् । अर्धान्तरन्यासमाह—अथवा युक्तमेतत्—निरूढा प्रसिद्धा काचित् द्यौः
स्वर्गो नास्ति, किंतु सैव सा सैव द्यौः यत्र चित्तमन्तःकरणं चलति चक्षुषम् । यत्रानुरागः
स एव स्वर्गः, ततश्च भूमावनुरागात्तेषां भूमिरेव स्वर्ग इति तदनुसरणं युक्तमित्यर्थः । 'चलति'
इति पाठे ऋगति रज्यतीति यावत् ॥

शीघ्रलङ्घितपथैरथ बाहैर्लम्बिता भुवममी सुरसाराः ।

यक्रितोन्नमितकंधरबन्धाः शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥

शीघ्रेति ॥ अथ अमी सुरसारा देवधेया अश्वनि मार्गे वरं दूरदेशोद्भवमतिशयितं वा
श्वनितं शब्दितं शुश्रुवुः । किंभूताः—शीघ्रं लङ्घितः पन्था वैबाहैरश्वैः कर्तृभिर्मुवं लम्बिताः
प्रापिताः । तथा—पूर्वं वक्रोक्ता पञ्चादुन्नमिता ऊर्ध्वोक्ता कंधरा ग्रीवा यस्मिन्नेवंविधो
बन्धः शरीरावस्थाविशेषो येषाम् । अश्वनि श्वनिरहितं यथा तथा कथान्तरं परिलज्ज
शुश्रुवुरिति वा । बाहैर्विमानैर्वा ॥

१ 'अर्धान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र खेदेकानुप्रासोऽपहृतिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अथोपदेशः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र खेदेकानुप्रासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य श्रुतितं, समुद्रस्य किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुमर्थात्समयं नैवालभन्त किंपुनर्निधेतुम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तथा सह तस्याः समये उपनतं प्राप्तमदूरं निकटवर्तिनं स्यन्दनं रथं परं केवलमपश्यन्ददृष्टुः । शब्दाकर्णन-समये एव रथोऽपि वेगादागत इत्यर्थः । नलस्याश्च हृदयवेदित्वं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनच-नितस्य स्मरणम्, द्वितीये जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मस्मरणलक्षणः प्रथमक्षणे संशयः । प्रथमक्षण एव रथे समागते कथं संशयः, कथं तरो च विचारः, कथं तमां च निर्णय इत्यर्थः । रथचनेर्गाम्भीर्यं सूचितम् ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधं बुबुधिरिव विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रा नेत्रजनुषो नयनजन्मनः फलं नैषधं नलं तत्र रथे बुबुधिरिव ज्ञातवन्तः । किभूतम्—सूतस्य सारथेर्विश्रमं ददातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कृतकालित्वं यस्य । तथा तुरगाणां भावबोधे हृदयाश्रयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य सुन्दरान्तर-स्याभावादेतस्यावलोकने नेत्रजन्मनः साफल्यमित्यर्थः । सूतश्रमापनोदनास्माकमप्यसीष्टं कृत्वा श्रममपनेष्यतीति सूचितम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्वमभिप्रायं कथं न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं धर्मं यति मुदतीति । एतैश्चिदैर्नलोऽय-मिति तैर्ज्ञातमिति भावः ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्भार निविडं जडभूयम् ।

नौचिती जलपतेः किमु सास्य प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यद् निविडं जडभूयं जडत्वं वभार प्राप्तवान् । एनं दृष्ट्वा भैमी मां कथं वरिष्यतीति चिन्तयतीति खिन्नोऽभूदित्यर्थः । अगच जडत्वं तस्यैव चिन्तया स्तब्धत्वमपि प्राप । सा नलसौन्दर्यां (तारुण्यां) वलोकने प्राज्यो बहुतरो विस्मयरस आश्चर्यरसः तेन क्षमितस्य निबलस्य अस्य जलपतेर्वरुणस्य किमु न नौचिती, अपितौचित्यमेव । जलपतेरुदककृतत्वम्, जडपतेर्मूर्खभ्रेष्टस्य च मन्दभू-यत्वं च युक्तमेव । श्रन्वास्यापि विशिष्टगर्वरसयुक्तस्य जडपतेर्जडत्वं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं तमालोक्यातितरां सचिन्तोऽभूदित्यर्थः ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथातिम्लानिमाप रविवंशवतंसः ।

कीर्त्यते यद्धुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशस्य वतंसो भूषणं यमोऽस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं विनिरूप्य विशेषेण सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेणातिम्लानिमधिकं कालिमानमाप । यद् येन कारणेन सक-

१ 'अज्ञातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुमासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुमासः शेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

लेनापि जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव, अथ च कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते ।
नलरूपावलोकनजनितकालिन्नोऽद्यापि वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमन्वर्थं न तु नाममात्रेणै-
त्यर्थः । यमोऽपि सचिन्तोऽभूदिति भावः । इविवंशवर्तंसस्य इयामत्वमाधर्यकारि । तथागिर्वै-
चनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य वसन्तयोऽपि कालिमानं प्राप तस्माज्जनैरेवं कीर्त्यत इति ॥

यं बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरं बाहुस्य विमृश्य विचार्य
दुःखाद्यं तापं बभार तत्र संतापेऽनलतामिता खलु निबधेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी मा
भूत् । स्नेन स्वस्य तापकरणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । तदपि तथापि तु
पुनर्निश्चितमनलतैव नलान्मत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं चेन्नलोऽभविष्यं तर्हि भैमी
ममैवाभविष्यत् । तत्तु नाभूदिति दुःखवशात्संततोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप-'
इत्यादिना स्वायं धेयः । जनिकर्त्रालवतरवचोभिकेतिवत्साधुः ॥

कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिमिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन्मन्यते स खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो विलोक्यन् खलु निश्चितं
कौशिकमेवोक्तमेव मन्यते स । किं कृत्वा—अधःकृतो न्यकृतः कामो येन तदीयं
नलसंबन्धि कामनीयकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममतितरामवेक्ष्य निरीय ।
'नलाग्रेऽहमुलकतुल्य एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रलम्बययं स्वस्य नेत्रसद्भावात् । विसंस्थुल-
त्वादित्यर्थः । अक्षिमिरिति बहुवचनं तद्रूपावलोकने सौन्दर्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशिकत्वं
शुक्रमेव । 'महेन्द्रगुणुल्लङ्घन्यालप्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । कामनीयकम्, पूर्ववद्भावे
'योपधात्-' इति वृत् ॥

रामणीयकगुणाद्वयबाधं मूर्तमुत्थितममुं परिभाष्य ।

विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रवभूयुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रादयोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमुदितं रामणीयकं सौन्दर्यं
तल्लक्षणो गुणः तस्माद्वैत(द्वय)बाधोऽद्वितीयबाधत्वं परिभाष्य विचार्य हृदयान्यन्तःकरणानि
विस्मयाबाधार्थाय यतो वितेरुदितवन्तः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेव इदं नान्यथेलाभर्य-
युक्ता यतो वातासेन कारणेन तेषु हृदयेषु विषये न प्रवभूयुः समर्था नाभूवन् । आधर्यव-
शात्किं करणीयमयुनेति किमपि न स्फुरितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वा-
पादनत्वाद्विस्मयाय दत्तेषु हृदयेषु स्वामित्वं नाभूदिति शुक्रमेव । रामणीयकं गुणो यस्य
तस्माद्वयबाध एतादृशोऽयमेव नान्य इति वा । रामणीयकं कामनीयकवैत् ॥

१ 'अत्र ऋजेकानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधाभासः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ऋजेकानुप्रासोपेक्षाकर्तारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्राति-
शयोक्तिः समासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रेयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वः ।

एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

प्रेयेति ॥ अमरा इति एवं इदमितरेतरं परस्परं मन्दमन्दमल्पस्वरं यथा तथा कचुः । एवमिदं कथम्—श्रुतपूर्वः पूर्वं लोकमुच्चाच्छ्रुतैः संवदद्भिर्यादृशा गुणाः पूर्वं श्रुतास्तादृशा एवाधुना दृष्टा इति संवादं भजमानैः प्रैयरूपकस्य प्रियरूपकत्वस्य यो विशेषोऽतिशयस्तस्य निवेशैरवस्थानैः सौन्दर्यविशेषविन्यासैः कृत्वा स नल एष एव किम् । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन नलं व्यतर्कयशित्वर्थः । प्रैयरूपकम्, मनोहादित्वाद्भावे तुम् । मन्दमन्दम्, प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

तेषु तद्विधवधूवरणार्हं भूषणं स समयः स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति ॥ एते पदार्था भूपतेर्नलस्य व्यवसितानि दशोगास्तेष्विन्द्रादिषु विषये शशंसुः । अथ भैमीवरणार्थं गच्छतीति तेष्वः कथयामासुः । एते के—तद्विधातिमुन्दरी वधूभैमी तस्या वरणार्हं योग्यं भूषणमेकः पदार्थः, स समयः स्वयंवरकालश्चैकः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्प्रतिगच्छन् स रथाध्वा रथमार्ग एकः । नलस्य भूषणादि विचार्य अयं भैमीवरणार्थं तत्र गच्छतीति तैर्निर्णीतमित्यर्थः ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।

प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैर्यमवहरणानलैश्चेतसा कृत्वा निभृतं गुप्तमेतद्ब्रह्म-
माणमचिन्ति विचारितम् । किंभूतैः—जगतः सम्पदकपालनाशोकस्य प्राणतां श्रितं जीवव-
त्प्रियम् । अथ च प्राणाख्यवायुभूतं वा अमुं प्राप्य यथासंख्यं हृष्टचलविस्तृततापैर्जगत्प्रिय-
त्वाद्धर्मराजत्वाद्यमो हृष्टः, वरुणोऽपि सलिलेशत्वाद्धर्मवशादेव चञ्चलः, बहिरपि हुताशत्वाद्ध-
र्मवशादेव विस्तृततापः परिपुष्टो जात इत्यर्थः । असूनां प्रातौ यमो हृष्यति लोकप्राणापह-
रित्वात् । वायूनां प्रातौ जलात्मकत्वान्मेघरूपत्वाच्च वरुणवज्रलो भवति । तथा वायूनां प्रातौ
बहिरुदधिर्भवति । वचनमग्न्या यमः कुड्रोऽभूत्, वरुणोऽपि चिन्तावशाच्चञ्चलोऽभूत्,
बहिरपि चिन्तावशादतिशंसितोऽभूदिति भावः ॥

यमचिन्तामाह—

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।

एकतो हि विगममगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥

नेति ॥ असौ भैमी यदि अमुं नलं न वृणुते, वाचवा वृणुते उभयथापि वरुणोऽवरणे च
नोऽस्माकं प्रियतमा प्राणेश्वरी पत्नी हितकारिणी च नैव भवेत् । कुतः—हि यस्मादेकतो-
ऽवरणपक्षे अमुं भैमीमगुणज्ञां धिक् । मतो नलगुणाधिक्यं न जानाति सा कथं वरणीया ।
अन्यतो वरणपक्षे नलगुणाधिक्यज्ञानेन वृते नले अदःप्रतिलम्भः अमुष्या लामो मम कथम् ।
उभयथापि न प्रियतमेति यमेन धर्मप्रधाना चिन्ता कृता । एकतः, अन्यतः, सप्तमर्थे तैसिः ॥

१ 'अत्र जातिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समुच्चयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्ष्यन्तितामाह—

मां वरिष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम् ।

ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्दिशेषमपराधूपपुत्री ॥ ७० ॥

मामिति ॥ इयं मैत्री मां तदा वरिष्यति यदि मत्तः सकाशादियदतिबहु अस्य महत्त्वं माहात्म्यं न वेद न जानाति न त्वन्वया । ईदृशी च मत्तो नलस्य विशेषमजानानैव चेद्राज-
पुत्री तर्हि अपरादन्यस्मात्सजातीयोद्भिजातीयोद्भा सकाशाद् मद्दिशेषं ममाधिक्यं कथमाकल-
यित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति । उभयथास्या अलान इति वक्ष्येन चक्षलं
चिन्तितम् । मत्तो नले विशेषापरिज्ञानवदन्यस्मान्ममापि विशेषपरिज्ञानाच्च मामपि वरिष्य-
तीति भाव इति वा ॥

वद्विचिन्तामाह—

नैषधे वत वृते दमयन्त्या ब्रीडितो नहि बहिर्भवितासि ।

स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं हीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

नैषध इति ॥ अहं दमयन्त्या नैषधे वृते सति ब्रीडितः सन् न बहिर्भवितासि निर्ग-
न्तासि । वत खेदे । गृहेऽपि स्वां वनितामास्यं सुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । हि
यस्माद् हीनिमीलि लज्जासंकुचितम् । गृहे स्वस्त्रीभयम्, बहिर्लोकदर्शनभयम्, उभयथा
कष्टमिति बहिना संतापेन चिन्तितम् । दर्शयिताहे, 'णिचक्ष' इत्यात्मनेपदे वृद्धार्थत्वाद्गौ
कर्तुर्णो कर्मत्वम् ॥

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं किंचन त्रिविबुधी बुबुधे न ।

नाकनायकमपास्य तमेकं सा स पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ सा त्रिविबुधी देवत्रयी मनसा इति पूर्वोक्तमवेत्याकलय्य किंचन आत्मविधेयं
किमपि स्वीयं कार्यं न बुबुधे ज्ञातवती । किन्तु तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य विहाय परस्पर-
मास्यं वदनं पश्यति स । किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । 'आत्मविशेषम्' इति पाठे नलापे-
क्षया आत्मनो न्यूनत्वरूपं विशेषं मनसा विचिन्त्या किंचन न बुबुध इत्यर्थः ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य क्रभुक्षाः ।

शंसति स कपटे पट्टरुचैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ क्रभुक्षा इन्द्रोऽधुना किं विधेयमित्यस्फुरणाद्विमुग्धं विशेषेण भ्रान्तं स्वानु-
गानां समाधीनामाननमवेक्ष्य विलोक्य उच्चैरतितरां कैतवे पट्टः कुशलः, अत एव नलस्य
वचनं प्रतारणं समभिलष्य शंसति स । वक्ष्यमाणं वदति स ॥

सर्वतः कुशलवानसि कबिस्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।

स्वासनाधेमुहदस्त्वपि रेखां वीरसेननृपतेरिव विप्रः ॥ ७४ ॥

१ 'अव हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इशेष' इत्यस्यारम्भसामर्थ्यात्पुत्रे पुत्रिरित्येव ज्ञान-
सामान्यस्यैव महत्त्वे सर्वसंभवाच्च तदभावात् 'इशेष' 'अभिवादिन्द्रोरात्मनेपदे वा' इति वातिकार्या
कर्मत्वं बोध्यम् । ३ 'अभापि हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अव क्लेशानुप्रासभाषोदय'
इति साहित्यविद्याधरी ।

सर्वत इति ॥ त्वं सर्वतः सप्ताश्राज्यादौ कुशलवानसि कथितकथय । कथितकामप्रवेदनं
स्वामिप्रागकथनम् । अपरिवित्तस्य कुशलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रतिदो नैषधस्त-
मिति नोऽस्माकं प्रतिभा आनुमानिकी बुद्धिः । कुत इत्यत आह—वयं स्वस्य मम आसनाधि-
विषये मुह्यदोऽतिमित्रस्य वीरसेननाभो नृपतेरिव त्वयि विद्यमानां रेखां शोभां विधो
जानीमः वीरसेनतुल्यशोभत्वात्तत्पुत्रस्त्वम् । प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवति । 'शोभाम्' इति
वा पाठः । 'उपमानोपमानं या भूषणस्यापि भूषणम् । आश्रयोः कथ्यते रेखा चक्षुःपीयूष-
वर्षिणी ॥' इत्यालंकारिकाः ॥

क प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयात्र शुभयाजनि यत्रः ।

तत्तथैव फलसत्वरया त्वं नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

केति ॥ हे नल, त्वं क प्रयास्यसि कं देशमुद्दिश्य गमिष्यसि इत्युक्त्वा अलं प्रश्नो नैष-
धुक्तः । यद्यस्मात् नोऽस्माकमत्र पृथिव्यां मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथ्वीमार्गं
वा उपदिश्य या यात्रा तथा शुभया अजनि जातम् । तत् तस्मात् फले सत्वरयोन्मुख्या
तथैव यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्धं न आगमितः प्रापितः किम् । अपि तु तथैव प्रापितोऽस्माका-
र्यार्थं न तु स्वकार्यार्थवशादत्र त्वमागतोऽसीत्यर्थः । अथ च गन्तारं प्रति क प्रयास्यसीति
वक्तुं लोकेऽनुचितम् ॥

एष नैषध स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमधिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैषध, एष पुरो द्रव्यमानः स प्रतिदो दण्डभृद्ययः । तथा—एष
ज्वालाजालेन जटिलः परीतः स हुताशोऽग्निः । एष स यादसां पतिर्वरुणः । शेषमवशिष्टं च
मां सुराणां शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि । दण्डभृदादिविशेषणमादराय भयाय
च । 'वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इति पुंलिङ्गो ज्वालशब्दः । पूर्ववाक्यत्रये अधिगच्छेति संबन्धे
वाक्यार्थः कर्म । जटिलः, मत्वर्थे पिच्छादित्वादिलच् ॥

अत्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयममी समुपेमस्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि ।

अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

अर्थिन इति ॥ हे नल, इति त्वं फलितार्थं तात्पर्यमवेहि जानीहि । इति किम्—अमी
वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेमो नाचकत्वेन प्राप्ताः स्मः (किल) इति । तर्हि याच्यतामिदं
आह—अध्वनो जातं खेदं क्षणमपास्य भवति भवत्समीपे कार्यनिवेदं प्रयोजनज्ञापनं च
इदानीमेव कुर्महे ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य विडौजा जोपमास न विशिष्य वभाये ।

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगुरुगुरस्य ॥ ७८ ॥

१ 'अत्र हेवृषणे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अवगच्छ' इति जीवानुसंभतः पाठः । ४ 'अत्र परिकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ईदृशीमिति ॥ बिलौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्वोक्तां गिरमुदीर्योक्त्वा जोषं तूष्णीमास बभूव, परं विशिष्य न बभाषे । भैरवीवरणार्थमागतानामस्माकं वृत्तं कुर्विति विविच्य प्रकटं नाशोचत् । निषेधमियेति भावः । एतदेव नलवचनं ज्ञेयम् । अत्र ईदृशोऽभिधाकृष्टालत्वे बचनकौशल-विषये चित्रमाध्वर्यं न । कुतः—यतो गुरुर्हृदस्पतिरस्येन्द्रस्य दौशवमवधिर्यथा भवति तथा दौश-वमारभ्य गुरुः शिक्षकः, स एवं वदतीति किमाध्वर्यमित्यर्थः । 'आस' इति 'अस गतिरी-त्यादानेषु' तेन न काप्यनुपपत्तिः । ईदृशीम्, 'त्यदादिषु—' इति कश्चि 'टिङ्गा—' इति शीर्षे ॥

कपटाभिप्रायमजानतो नलस्य धीरोदात्ततां पञ्चदशभिः श्लोकराह—

अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।

अर्चनार्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

अर्थीति ॥ दानशूरश्चात् अर्थी इति नाम्ना ध्रुतेन हृषितानि विकसितान्मखिलानि लोमानि यस्य स नृपो नलः प्रणामकरणाद्विक्रिधृदादिप्रकृष्टनमस्कारकरणादेतोः, तच्चरणा-नामर्चनार्थमर्चनायै स्वमात्मानमुपनिन्ये तच्चरणसमीप उपहृतवान् । कमिव—स्फुटकदम्ब-कदम्बमिव रोमाञ्चितत्वाद्विकसितनीपकुसुमसमूहमिवेति स्वपदविशेषणम् । तत्तुल्यमित्यर्थः । कदम्बपुष्पैरपि भक्तेन देवार्चना क्रियते । स्वमज्ञमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशं कृत्वाप्या-मासेत्यर्थः । हृषित इति 'हृषेल्लोमसु' इतीदं ॥

दुर्लभं दिग्धिपैः किममीमिस्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।

ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैपथेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति ॥ नैपथेन नलेन ईदृशं याज्यादानयोः परस्परविरोधं मनसिकृत्य विचार्य चिराय चिरकालं बध्यमाणप्रकारेण समशायि संशयितम् । ईदृशं कथम्—अमीमिर्दि-ग्धिपैर्दिवपालैः किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु न किमपि तादृशम् । बह्विपालैर्दुर्लभं वस्तु तन्मदधीनं कथम्, अहो आश्चर्यमिति संशयः । दिग्धिपैः । खलधर्मयोगे पक्षिनिषेधात्-तीया । मनसिकृत्य, 'अनत्याधान उरसिमनसी' इति वा गतिसंज्ञायां 'ते आग्धातोः' इति प्राक्प्रयोगे अनभि समौसे स्यप् । अत्याधान उपश्लेपे तु गतिसंज्ञाभावात् उरसि कृत्वा पाणि शेते इति ल्यपभावात् ॥

तमेव संशयमाह—

जीवितावधि वनीयकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।

अर्थिने परिवृढाय सुराणां किं वित्तीयं परितुष्यतु चेत् ॥ ८१ ॥

जीवितेति ॥ अखिलैः समलैरपि वनीयकमात्रैरिन्द्रसकाशाक्यूनाः पात्रलक्षणरहितैः केवलैर्याचकैर्जीवितमवधिर्यस्य एवंविधं प्राणपर्यन्तं याच्यमानं याचितं यद्वस्तु सुलभं सुप्राप्यं, यद्यस्याह्ना सुलभं तत् । अर्चान्मत्सकाशादर्थिने याचकाय सुराणां परिवृढाय प्रभवे इन्द्राया-

१ 'अत्र श्लोकानुपासः काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकोत्प्रेक्षापङ्क-तवत्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कुमतिप्रादयः' इति सूत्रेणेति भावः । ४ समासाभावेनेत्यादिः ।

न्यायचक्रेभ्योऽधिकाय किं वितीयं दत्त्वा ममास्य च चेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु संतुष्टं भवतु । जीवितपर्यन्तं यस्यैकस्यैन्निदीयते, देवेन्द्राय दातुं योग्यं वस्तु जीवितादधिकं नास्त्येव गदात-
व्यम् । 'अखिलम्' इति वा पाठः । 'वनीयको याचनको मार्गणो याचकारिणो' इत्यमरः ॥

जीविताधिका भैमी तस्मै दीयतामित्याशङ्क्याह—

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि शुर्वी ।

न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

भीमजेति ॥ अपिशब्दश्चशब्दो वा किंचेत्पर्यं । उर्वी यस्या भैम्याः षोडशीमपि कलां
षोडशभागं किल निश्चितं नार्हति । यत्संबन्धी षोडशोऽपि भागः समग्रपृथ्वीलक्षणमूल्यलभ्यो
न भवति सा भीमजा जीवितादपि धनादपि शुर्वी मूल्यरहिता मे हृदि मम हृदये परं
केवलमास्ते विद्यते । किल यतः सा भैमी मम स्वं नैव । केवलं तामभिलष्यामि परं सा
मदधीना न भवत्येव । यत्र स्वकीयत्वं तदेव दातुं शक्यते भैम्यां स्वकीयत्वाभावात्तद्विर-
णमशक्यमिति कथं चेतः संतुष्यतीति भावः । अथ च राजभिर्गणितं बन्धुवित्तादिध्ययः
क्रियते सा पृथ्वी राज्ञां परमं स्वं धनं तदपि यस्याः षोडशं भागं नार्हति सा राज्ञो मम स्वं
कथम् । अपि तु न कथंचिदित्यर्थः । अथ च यस्याः षोडशीं कलां मम स्वमेव स्वरूपमेव
नार्हति किं पुनः समग्रा उर्व्यपि । किल यस्मात्क्रमेण जीवितादपि शुर्वी पृथ्वीरूपादनादपि
परमतिशयेन शुर्वी सा मङ्गदये आस्तेऽतो दातुमयोग्या इन्द्रेण दुर्लभा वेति व्याख्येयम् ॥

मीयतां कथमभीप्सितमेवां दीयतां कथमयाचितमेव ।

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

मीयतामिति ॥ अर्थाशया तथेति संबध्यते । मयाऽयाचितमेवाप्रार्थितमेव ग्रीष्ममेतेभ्यो
यथा दीयतां तथा एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां ज्ञायताम् । अभीप्सितज्ञानेन विना
दातुं न शक्यतेऽतोऽकथितमप्यभीप्सितं ज्ञातं भवति चेत्तर्हि अप्रार्थितमेव दीयत इत्यर्थः ।
ननु ज्ञातेऽप्ययाचितं किमिति दातव्यमित्यत आह—'यत्वा यदीयते दानं तदनन्तफलं
स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम् ॥' इति वचनप्रामाण्याद्वाञ्छां याचकस्यानीष्टं
कलयन्नपि जानन्नपि यः एतयाचनानन्तरं दास्यामीति अर्थिवाचोऽवसरं सहते प्रतीक्षते तं
धिगस्तु सोऽधमः । वाञ्छां ज्ञात्वापि प्रार्थनानन्तरं दास्यामीति विचारयति सोऽधम इति
किं वाच्यम् । तस्मादयाचितमेव देयमिति भावः । एषाम्, 'कस्य च वर्तमाने' इति पठ्यते ।
अभीप्सितम्, 'मतिबुद्धि-' इति वर्तमाने कः । कलयन्निति हेतौ शतौ ॥

प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्बितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदधमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य द्दानः ॥ ८४ ॥

प्रापितेनेति ॥ दाता अर्थिना कृत्वा यदधं पातकमर्जति विलम्ब्य चिराद्दानो दाता
तत्पातकं न लुम्पति परिमार्ष्टुं न शक्नोति । अधिकस्य मुक्तस्य का कथेत्यर्थः । किंभूतेना-

विना—चट्ट प्रियवाक्यं, काकु दीनवाक्यं तान्यां विडम्बं परामर्शं प्रापितेन स्वस्य प्रियं
दैन्यं च यादितेन । तथा—बहु अनेकवारं याचनं, तेन कृत्वा या लज्जा तामपि लम्बितेन
प्रापितेन । प्रियवचनाद्यवादयित्वैव त्रटिलयिने देयं, अन्यथा पातकं स्यादिति भावः ।
अर्जति, 'अर्जं अर्जने' भ्वादि, 'अर्जक् अर्जने' चुरादिः ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दायते सलिलमर्थिजनाय ।

सार्थनोक्तिविफलत्वविशङ्काप्राप्तमूर्च्छदपमृत्युचिकित्सा ॥ ८५ ॥

यदिति ॥ वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं वस्तु उपनीय समीपे संस्थाप्य अर्थिजनाय
यासलिलं दीयते देवसंकल्पार्थमुदकमर्थिहस्ते प्रक्षिप्यते सा सलिलदानरूपा क्रिया अर्थ-
नोक्तिर्याचनवचनं तस्य विफलत्वविशङ्का वैफल्ये विशङ्का तया जातस्यासत्संकल्पन्यं भयं तेन
मूर्च्छतिशयेन वर्धमानोपमृत्युराकालमरणं तस्य चिकित्सा प्रतिक्रिया । सलिलदानेन
यात्रासाफल्यनिश्चयात् 'मरणे याति विद्वानि तानि विद्वानि याचके' इति वचनप्रमाणद्वे
नात्रावैफल्यशङ्काजन्योऽपमृत्युः शान्त्यतीत्यर्थः । मूर्च्छतोऽपमृत्युः सलिलप्रक्षेपेण शान्तमिति ।
अर्थिन्युपस्थिते दानविधिसिद्धये जलनयनविलम्बोऽपि न कर्तव्य इति भावः ॥

अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह कुशवज्जलदापी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

अर्थिने इति ॥ 'कुशवत्सलिलोपेतं दानं संकल्पपूर्वकम्' इति वचनादर्थसहितं जलं
दात्रार्थिने दापयतीति दर्भसहितजलदाने दातारं प्रयोजयतीति कुशवज्जलदापी उक्तिविदग्धः
केवोक्तिचतुरश्व द्रव्यदानविधिर्धनदानप्रकारस्य ज्ञापकं यच्छब्दं स एवमाह ब्रूते । एवं
किम्—दात्रा अर्थिने तृणवत्तृणमिव धनमात्रं केवलं धनं न प्रतिपाद्यमभिलष्यमानकृत्वा न
देयं, किं तु जीवनमपि प्राणा अपि तृणवद्देयाः । तृणदान इव प्राणदानेऽपि कोऽपि विचारो
न कार्यः । अथ च तृणं दर्भस्तदुक्तं केवलं धनं न देयम्, किं तु जीवनमपि उदकमपि
देयमिति ब्रूते । अतएवोक्तिविदग्धः । अर्थिने प्राणा अपि तृणवद्देयाः किमन्यदिति भावः ॥

पङ्कसंकरविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।

अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेदम विदधीत सुधीस्तत् ॥ ८७ ॥

पङ्केति ॥ पङ्कस्य संकरेण संबन्धेन विगर्हितं निन्दितं कमले श्रियो लक्ष्म्याः संपदश्च
आश्रयणायाह योग्यं न भवति । पङ्किलस्थानं केनापि नाधीयते, अथ चान्यदपि पातक-
संबन्धनिन्दितं स्थानमाश्रययोग्यं न भवति । तत्तस्मात्सुधीर्वद्वान्विमलं मलपङ्क (वर्जितम्)
पातकरहितं चार्थिपाणिकमलं तस्या लक्ष्म्याः संपदश्च वासवेदम वसतिग्रहं विदधीत कुर्यात् ।
विदुषा संपदश्रियो देयेत्यर्थः । अन्येनापि विदुषोऽवलं देवायतनं कियैते ॥

याचमानजनमानसबृत्तेः पूरणाय चत जन्म न यस्य ।

तेन भूमिरतिभारवतीयं न दुर्मनं गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीवमानोत्प्रेक्षा समासोक्तिर्यो' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरूपके च्छेकानुभासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
नै० च० १८

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य जगस्य मानसइतेर्मेनोरथस्य पूरणाव समर्था न भवति तेन पुंसा इयं भूमिरतिभारवती बत कष्टम् । न हुमैः, न गिरिभिः, न समुद्रैः भारवती । तेन पुंसा यावान्भूमेभारः, तावान्द्रुक्षादिभिर्न । एते तु कचित्पुष्पादिना औषधादिना रक्षादिना चोपकुर्वन्ति, न त्वदाता । तस्माद्याचकामिलवपूरणं करणीयमिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र चैष कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलुब्धो जीवन् तृष्णयातिलोभेन परस्मै अर्थिने जातु कदाचिदपि धनानि खलु निश्चितं नार्पयतु मास्म दातु । जीवित्वा लोभसद्भावात् ददातीत्यत्र नाश्वर्यम्, मृतोऽप्येष कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव वा विषये मम चित्रमाश्वर्यं कुरुते, मृतस्यापि लोभसद्भावात् । अथ च मृतः सज्जयं कृपणः धनानि रुपसंबन्धीनि राजायत्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राश्वर्यम् । यो जीवन्कसैचिज्ज ददाति स मृतोऽपि राज्ञे ददातीत्याश्वर्यम् । तस्माद्याचजीवति तावद्दातव्यं मृते राजा नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातुजातमधमत्य जगत्याम् ।

यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्कयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातुजातं वदान्वमात्रमवमत्वानादृत्य मां नाचितवद्भिर्नाचमानैरगौभिरिन्द्रादिभिः मयि यद्यशो निवेशितम् । इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्यसाधारण्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तिर्निष्कयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंबन्धी कतमस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु । इन्द्रादिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च तेभ्यः किञ्चिदेददास्यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिविनिमयं समभविष्यत्, न त्वेवमित्येतकीर्ति-तुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु नास्तीति भावः । यदेतद्यश इति वा । खलौकं वर्तमानं कल्पवृक्षादिदातुवर्गमिति वा । दानं तावत्तिष्ठतु, यशोवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एष परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीपत्यर्थिवन्धुरुदयइयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने नरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एवासहाय एव परलोक-मुपेता गमिष्यति हा कष्टम् । इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवभूतं चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिवन्धुर्याचकलक्षणः मुहदस्य दातुलोकस्य तद् धनममुं परलोकं परलोक-गतं जनं वा निनीपति नेतुमिच्छति । खलु उद्रेके वा । अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकमुप-तिष्ठत इत्यर्थः । अन्योऽपि बन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं ग्रस्तेकाकिन एव गच्छतः मुहदो धनादि तत्स्थानं प्रापयति । उपेता, 'इण् गतौ' लुट् तृज्वा । द्विकर्मकः ॥

१ 'अत्राप्यसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ शेषः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'विरोधानासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अथ च्छेकानुप्रासः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अथ च्छेकानुप्रासोद्येक्षारूपकसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकग्राहि एकत्वसंख्यायुक्तं देयं वस्तु गृह्णाति तच्छीलं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि ददाति दास्यति वा एवंशीलं दानपात्रं अधमर्णं याचकलक्षणं कृष्णप्रहीतारं सुकृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्गलोकभवं कुसीदं वृद्धिजीविकामसीददविनश्वरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं साधुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना विरक्तालं स्वर्गे स्वीयते । तस्मात् याचकमनोरथः पूर्णीय इति भावः । कुसीदमसीदत्कृतुं साधुर्नयेति तर्हि सुकृतैः कृत्वा, नान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणादधिकं न ददाति, दानपात्रमधमर्णस्तु वार्षपिक एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति ततश्चैतादृशमधमर्णं साधुरेव सुकृतैरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन योपायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यमरः । दायि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्थे णिनिः, 'आवश्यकाधमर्णयोः' इत्याधमर्ण्ये वा । तद्योगे 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठीनिषेधात्कोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अध्यात्मादिषु 'लोकोत्तरपदाच्च' इति वक्तव्यादृग्नि अनुशतिकादिपाठदुभयपदवृद्धिः ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निपधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्याच्यमानमुखमुल्लसितश्चि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निपधानां पतिर्नल एवमादि 'जीवितावधि-' इत्येवंप्रवृत्ति मुहूर्तं क्षणं विचिन्त्य विचार्य तानिन्प्रादीनवोचत । किंभूतान्—अर्थिनां दुर्लभं याच्यमानस्य यजमानस्य मुखमुल्लसितश्चि उदितशोभमवाप्य सहर्षान् । याचकैर्दाता प्रसन्नमुखो दुर्लभः, तं तु प्रसन्न-मुखमवाप्य कार्यविद्धिर्भविष्यतीति सहर्षैर्जातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमज्जनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादं दृक्मज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोऽतिशयितो भेदो नास्ति, तथा—जनस्य देहः अथत इत्यर्थं भक्ष्यं तेन जनितो जन्यः, इत्युभयमपि सत्यम् । उभयत्रापि सुवर्णजन्यो कुण्डलं दृष्टान्तः । खलु यस्मात् अमृतमपि भक्षयतीत्यमृतादं नो युष्माकं तन् वीक्ष्य मन इह सुधायाममृते निमज्जनमुपैति । अमृतमज्जनेन यथा सुखं भवति तथा भवदृग्भवेनेति । यतो भवन्तोऽमृतमस्मिन् । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यदा अन्नजन्यो जनदेहः, अ(ना)स्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नसौ नास्तिजन्यजनकभेदः । अन्नादमिन्न एवेति सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । यदा अन्नजन्यो जनदेहः, अस्ति जन्यजनकयोर्व्यतिभेदो यस्मिन्नसावन्ति-जन्यजनकव्यतिभेदः एवंविधो न भवति किं त्वन्नादमिन्न एव । एतत्सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । पूर्वव्याख्यानादेतद्व्याख्यानं उवाच । 'अमृतादाम्' इति पाठे अवित्यस्य हलन्तात्वा-

१ 'अन्नादिशयोक्तिव्यतिरेकच्छेकासुप्राससंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्न भावोदपा-लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दापि तन्मिलस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नास्ति—' इति अस्तित्वीरादि(वदस्ति)ना समामं विधाय पश्चाज्जब्देन समासः । अमृतादम्, अमृतादामिति 'अदोऽनन्ने' इति विद् ॥

मत्तपः क न तनु क फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजयेति ।

ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः पूर्वपुरुषतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनु अल्पत्वं मम तपः क तु । अहस्या अपि यूयमीक्षणपथं इष्टिगोचरं व्रजयेति फलं वा क । अपि त्वसंभावितमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलसालोपेनैव तपसा दुर्लभत्वात् । तर्हीदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवदर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपुरुषाणां पित्राधीनां तपांसि तदुपाजितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्यैर्भवदर्शनं जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा । 'ईदृशान्वपि ददन्तीति' कचित्पाठः । तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्वपि दुर्लभान्वपि फलाणि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपुरुषतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या । 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित् । तत्र ईदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतुर्लुम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पष्ठीचतुर्थीबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जमोत्पत्तिर्यस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु, उपेक्षायो वा । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसहत्वम् ततस्तेन सुकृतेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिव्याया अपि भूमिमस्मृशन्तोऽपि निजैः स्वीर्यैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृजथ कुरुथ । भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्विदेवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वापराधसहोऽपि देवत्वं लभते पूजां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यतिष्ठिपत्, णौ चकि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारैः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।

तेन वध्वरणमर्चतु सोऽयं व्रत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिमर्यादा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणैभ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्रवद्विर्मनीषितममिलपितम् । सोऽयं नृपालो वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । ईदृग्वस्तु किं पुनः अस्तु व्रत । वाक्यार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चतिर्भवादिः ॥

१ 'अधामान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विषयमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अतोव्येष्टा रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवमुक्तवति वीतविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुगिरिमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहस्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्त्रीयानन-
लादीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रत्वेन वक्रोक्त्या कुटिलमिप्रायेण च विषमां दुष्टां दुर्बलां च
गिरिमूचे । कस्मिन्सति—वीता गता विरुद्धा विविधा वा शङ्का यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं
याचक्षिष्यन्तीति लक्षभये वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दृत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशो चन्द्र नल, सर्वं वयं दमय-
न्त्याः पाणिपीडनं विवाहः तल्लक्षणं महामुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्या यथितया च नितरां
जितः स्मरो येन तत्संबुद्धिः । चिरस्य चिरकालं स्मराद्भीतिं वयं निरस्य विरहज्वलनं दुःखं विहाय
अत्र भैमीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं दूत्यं कुरु । सा यथास्मान्दृष्टीते तथा प्रयत्नं कुर्वितुं यः ।
जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिमुन्दरस्य तव देवदत्तत्वाद्भैमीं प्रति दूत्यं युक्तं नान्यं
प्रति । अथ च स्त्रीयानपि यजयति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किंभूतम्—मह
उत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति महि । नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषाम् । त्वं स्मरभीतिं
निरस्य त्यज्य यस्माच्चिर्जितस्मर । निरस्य, अस्यतेल्लोडन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति
भावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीति स्मर जानीहि दूत्याकरणे
विलम्बे वा मत्तः शापादिभीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया पञ्चभावः । 'नः'
पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां, न त्वहमिल्लासकाह—

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कृपाः ।

किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्करस्य कतमस्तुल्यस्ते ॥ १०० ॥

आसते इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते
तिष्ठन्ति । परं भूपत्वे तुल्येऽपि त्वमौदार्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽसि ।
ते भूपाः खलु निबित्तं कृपा अगाधताभावात् । समुद्रापेक्षया कृपा यथा हीनाः, तथा त्वदपे-
क्षयान्ये राजान इति । तस्माज् याचिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि खल्वे
तेऽनेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि तु प्रकाशन्ते एव ।
परं ग्रहत्वे सत्यपि भास्करस्य तुल्यता साम्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपितु सूर्यसदृशो ग्रह-
मध्ये कोऽपि नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्यो भूपो न विद्यते, अतस्त्वमेव याच्यस इत्यर्थः ।
'भास्करस्य कतमस्तु तुल्यस्ते' इति पाठो भास्करस्य तुल्य समानः कतम आस्ते, अपि तु न
कोऽपि । अधिक्षिति, सप्तम्यर्थेऽन्यथीभावः ॥

१ 'अस्य साहित्यविद्याधरी महामुद्राकं कुटिलास्ति । २ 'अथ क्लेशानुप्राप्तो रूपकं च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'आसतस्तु' इति पाठो जीवातुसंमतः । ४ 'अथ रूपकं इदानीं' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विश्वदध्नयना वयमेव त्वद्वृणाम्बुधिमगाधमेवमः ।

त्वामिहैवमनिवेद्य रहस्ये निर्वृतिं नहि लभेमहि सर्वं ॥ १०१ ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदधानि सर्वसाक्षिणि नयनानि येषामेवंभूता यतस्तस्माद्-
वयमेवागाधं गम्भीरं त्वद्वृणाम्बुधिं त्वद्वृणसमुद्रमेवमो जानीमः । त्वद्वृणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य
सामर्थ्यं विश्वदध्नयनत्वाभावादित्यर्थः । सर्वं वयमिह भैमीपाणिप्रहणलक्षणे रहस्ये गोप्येऽर्थं
एवं दूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेद्य दूतत्वमप्राप्य निर्वृतिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्नुमः ।
'इहैकम्' इति पाठे एकं त्वामनिवेद्यानियुज्येत्यर्थः । त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति, इत्यतो दूत्ये
नियो(यु)ज्यसे, न करिष्यसि चेच्छापां दास्याम इति भावः । अयमेव वक्रभावः । वयमपि
गुणसमुद्रमगाधमेव जानीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः । सर्वदर्शिमिरस्मानिस्त्व-
द्वृणसमुद्रो न दृष्ट इति वा । सर्वं इति, पूर्वश्लोके कृतामपि सहचरवचनं गोपायति । दृष्ट
इति द्रष्टोः कृतिर् ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शकः ।

क्षिप्रुरेनमृदुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

शुद्धेति ॥ शको धनुरिव वक्रोऽजनि कूरः कुटिलश्च जातः । किंभूतः शको धनुश्च—
शुद्धवंशजनितोऽपि विशिष्टकश्यपकुलोत्पन्नोऽपि दृढवेणुजनितोऽपि च, गुणस्य विवेकवीर्योदा-
सीदेः सौरीयाश्च स्थानतामाश्रयतामनुभवन्धनयन्नपि आश्रयो भवन्नपि । ऋतुं शुद्धाशयमवकं च
समर्थं लोकपालशसंभूतत्वात्, यद्वै हविर्दानाद्वा सपक्षं मित्रं भैमीप्राप्तिरूपसमानसाध्य-
त्वादपि मित्रं पक्षसहितं च सायकमिव एनं नलं क्षिप्रुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामः स्वकु-
क्षामश्च । उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्धमित्यपिशब्दौ विरोधयुक्तौ । 'अथास्त्रि-
याम् । धनुश्चापी' इत्यमरोक्त्यर्थः शब्दः पुंलिङ्गोऽपि । क्षिप्रुः 'अतिवृष्टि-' इति कृः तद्योगे
'न लोका-' इति न पैठी ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स वेद कपटं पटुरुच्चैः ।

आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति ॥ उच्चैरतितरां पटुः प्राज्ञः श्रेयवक्रोक्त्यादिचतुरः स नलो मघोन इन्द्रस्य तेन
तेन 'पाणिपीडनमहं-' त्वामिहैवमनिवेद्य' इत्यादिवचसैव कपटं वेद स ज्ञाताति स्म । अथ
तदुचितां कपटयोग्यां वाचमाचरद्वेत्ते । इन्द्रेण तथोक्तेऽपि नलः कथमुक्त्वानित्यत आह—हि
यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आर्जवमकापत्यं नीतिर्न भवति, किं तु कपटिषु कपटिनैव भवितव्य-
मिति न्यायः । 'अजन्ति ते मूढधियः परामर्शं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः' इति भार-
व्युक्तः नलेनापि कपटित्वमङ्गीकृतं युक्तमित्यर्थः ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

१ 'अथ छेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अथ प्रकृताप्रकृत्युत्प्रेषः । स चोपमया संकीर्त्यते' इति जीवातुः । ४ 'अवाधान्तर-
न्यासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सैयमिति ॥ हे देवाः, सैयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां 'न तु पूर्वैः' दुरितानामुच्चतरता अवतिरां श्रेष्ठता । सा का—या कथापथस्य कथनमार्गस्य पारं परतीरं कथापथं पारयति समाप्तिं नयति वागगोचरं युष्मदीयं यौष्माकीणमपि महिमानं माहात्म्यं जेतुमतिक्रामयितुमिच्छति । अभिलष्यति आक्षारुणं माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशवितुं वाञ्छति । भवदाज्ञाऽकरणीया दृष्टनीया चेति बुद्धिरुत्पत्तेत्यर्थः । भवदाज्ञा मुकृतेन विना कर्तुं न शक्यते, तत्तु मम न विद्यत इति भावः । अथ च मही उत्तचवान्यः स चासौ मानोऽहङ्कारश्च भैमी प्रात्पहङ्कारं परामवितुं वा वाञ्छति सैयं मयैवान्यजन्मनि कृतानां दुरितानामनुभक्तमंगासुच्चतरता सामर्थ्यातिशयः । भवदहङ्कारखण्डने शक्तोऽस्मि तस्माद्भैमीच्छन्नं कार्या इतीन्द्रकपटोचितो विवक्षितोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।

हीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परचागपरास्ता ॥ १०५ ॥

वित्थेति ॥ मयं यद्यपि विद्वत्साक्षित्वादखिलस्य सर्वस्य चित्तं वित्थं जानीमः मयैतन्न कियत इति, तथापि धुर्याणां श्रेष्ठानां कार्यपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं नैनीप्राप्तिलक्षणप्रधानकार्य-विरोधि वा मौनं तु पुनः न कुर्याम् ज्ञातेऽपि ममाभिप्राये मौनं युक्तं न । तदेवाह—न करोमीति निष्ठुरवचनभाषणरूपा हीर्लजा वरं मनागस्तु वरम् । मौनित्वादपरास्ताऽनिराकृता परस्य वाक् 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यावात् स्वीकृतैव पुनर्मा भूत् । तस्माद्भवद्भि-ज्ञातेऽपि मया स्पष्टः प्रतिषेधः कियत इति भावः । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्था-तरि' इति षष्ठ्यन्तस्यैव निपातितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्वाक्यायामपि साधुः । 'प्रत्यर्थिपरि-पन्थिनः' इत्यमरः । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः । यद्वा परितः पन्थनति आश्रणोति कार्यं तच्छीलः परिपन्थी इति गिनीं समर्थनीयम् । स्वरे विशेषाक्षिपातवैयर्थ्यं न दाह्यम् । 'वित्' इति पाठे लोटे ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।

तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

यदिति ॥ येषां युष्माकं मतौ बुद्धावेव विमलावां निर्मलयां दर्पणिकायां खलु निश्चित-मखिलं तत्त्वं यथार्थं करणीयाकरणीयं वस्तु संमुखस्थं प्रत्यक्षं स्फुरद्रूपम्, तेऽपि ईदृशा अपि भूयं ईदृशमेवंविधां तामाज्ञां तस्मै मह्यं किं वितरथ दत्तम् । तां काम्—याज्ञां यस्य यस्मै वितरीतुं दातुं सदृशी युक्ता न । यो भैम्याः कामुकोऽतिसुन्दरश्च तस्मै भैमीदृशं कुर्वित्वाज्ञां दातुं नैव युक्तेति भावः ॥

यामि यामिह वरीतुमहो तद्वृत्तां नु करवाणि कथं वः ।

ईदृशां न महतां वत जाता वञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥

यामीति ॥ इह अस्मिन्समये मायं वा यां वरीतुमहं यामि । अहो सोपहासमाश्रयं संबोधने वा । यो युष्मत्संबन्धि तद्विषयां वृत्तां पुनः कथं करवाणि, अपितु न कुर्याम् । ईदृशां विकपालानां महतामन्नभवतां तृणस्य तृणप्रायस्यातिहीनस्य नलस्य मम वञ्चने प्रतारणे निषये घृणा कृपा जुगुप्सा वा न जाता नोत्पन्ना । वत लोटे । महतां कृपया भवितव्यम् ।

महद्भिर्महानेव प्रतारयितुं युक्तो, न लघ्वीयान्, तस्यायोग्यत्वादित्यपि सन्दर्भः । कपटोक्तिश्च — महतामन्येषां सत्पुरुषाणां जातौ समाजे ईदृशां परप्रतारकाणां भवतामघने पूजने विषये तृणस्याल्पस्य ममापि घृणा न, अपि त्वस्त्येव । किमुत महतामिदं । अथ च ईदृशां यच्चकानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां तृणस्यापि जातौ पूजने तृणजातीयमन्येऽपि पूजने मम घृणा भवति, भवत्योऽपि तृणजातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः ॥

उद्धमामि विरहात्स्रलु यस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।

व्रत चः प्रभवितासि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

उद्धमामीति ॥ योऽहं यस्या भैम्या विरहान्मुहुः पुनरुद्धमान्मुग्धादनुक्तो भवामि, पुनः मुहूर्तं क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च एमि प्राप्नोमि । अन्याः सप्तावस्था मयानुभूताः अपुना मूर्च्छांन्मादलक्षणे अवस्थे अनुभूयेते इत्यर्थः । ईदृगवस्थाद्वययुक्तः सोऽहं वो युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं प्रभवितासि शक्नो भवितासि व्रतं कथयत, अपितु न कथंचिदित्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । भ्रान्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति, सर्वस्यापि कथयति । योऽपि मूर्च्छालो मूर्खश्च स मनसि रहस्यं धारयितुं न शक्नोति किं तु विस्मरत्येवेति दूययोग्यो न भवामीति भावः ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिष्यथ कथं स तदग्रे ।

भावगुतिमविलम्बितुमीदो दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भैमीं हृदि कृत्वा श्वसिमि ज्ञौवामि सोऽहं इत्याहोकारादधानन्तरं तदग्रे तस्याः पुरः भावानां श्वेदस्तम्भादिसात्त्विकानां गुप्तिं गोपनमवलम्बितुं कर्तुं कथं ईदृशे शक्नोऽस्मि, अपि तु न कथंचित् । हि यस्माद्विदुषापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः । अलीकाया अपि यस्याश्विन्तनेन जीवामि तस्य मम तस्याः सत्त्वायाः साक्षात्कारे सात्त्विकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मद्व्यचिन्ता, इत्यतोऽपीयमाज्ञा ममानुचिता इति भावः । 'त्वपिमि' इति पाठे निश्रं कैरोमि ॥

यामिकाननुपमृथ च मादहू तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।

रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यामिकानिति ॥ च अपरं मादहू कः पुरुषोऽतिसुन्दरो यामिकान्प्रहरजामरूकाननुपमृथानिर्णायिकाविनाश्य अन्तःपुरस्थां तां भैमीं निरीक्षितुमपि क्षमते शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । वक्तुं तु दूरत इत्यपि सन्दर्भः । सुन्दरस्य यामिकमर्दनेन विनाशान्तःप्रवेशो न घटत इत्यर्थः । तर्हि शूरेण त्वया तेऽपि मर्दनीया इत्यत आह—रक्षिणां लक्षं तस्य जयेन चण्डे दारुणं चरित्रं यस्यैवंभूते पुंसि पुरुषे कुमारी बाला मृद्वज्ञा कोमलहृदया च कुत्र कुतोऽपि विश्वसिति विश्वासे प्राप्नोति, अपितु न कुतोऽपि । एवंविधं चण्डमाकर्ष्य बाल्यं पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम दूयमव्युत्तमिति भावः । एवंविधे कुत्र पुंसीति वा । रक्षणार्थं यामोऽस्यास्तीति यामिकः । अस्त्यर्थे ठन्, कालवाचित्वाद्भूतार्थे ठम् ॥

१ 'अथ चलेकानुप्रासविरोधरूपकसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवापान्तन्व्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

आदधीचि किल दातृकृतार्थं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत् प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणसीमा मूल्यावधिर्यस्यैवंविधं यशः आदधीचि दधीचिनामकवदान्तरपर्यन्तं दातुमिवेदान्यैः कृतोऽपि मूल्यं यस्य किल श्रूयते यशः प्राणैभ्योऽप्यधिकं मूल्यं नार्हति । यशोर्थं दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न त्वधिकं किञ्चित् । अहं तद् यशः प्राणतः प्राणैभ्यः शतगुणेन अतितरामधिकेन प्रियया मैमिल्लगुणेन पणेन मूल्येन कथमाददेऽशीकुर्वाम्, अपि तु न कथंश्चित् । यदल्पेन मूल्येन लभ्यते तद्गुणैः केनापि न गृह्यते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवादधिकस्यादेयत्वाद्भवतां मैमीप्राप्त्यर्थं मया यशो न क्रियत एवेति भावः । अतिभीभूय त्वया ब्राह्मणस्य दधीचेरपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः शत्रिमस्य भवेति भार्गवः ॥

अर्थना मयि भवद्भिरियास्य कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।

भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थनेति ॥ मयापि भवत्सु अस्मै भैम्यर्थमर्थना याज्या कर्तुमर्हति उचिता । कैः कस्मिन्निव—भवद्भिर्मयीव । यथा भवद्भिर्मयि याज्या क्रियते तथा मयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । इन्द्रियस्य दातृत्वमेव युक्तम्, न तु याचकत्वमित्यत आह—भीमजारूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्परं याचनचाटुं प्रार्थनप्रियवचनं तस्मिन्यूयमेव गुरव उपदेष्टारः करणीयाः । दिक्पाला अपि याचन्ते चेत्तर्हि माहर्षा का कथा । भवतां चेद्रेतद्युक्तं तर्हि ममापि युक्तमेव । गुरुरपदिष्टमेव शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मयेत्यत्रानुक्ते कर्तरि तृतीया 'नै स्तोका—' इति पठनीनिषेधात् । एवं भवद्भिरित्यत्रापि कर्तुमित्यर्हतानुपपदे 'शकृष्टप—' इति तुमुन् । याचनचाटौ भाषितपुस्तकम् ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।

ह्रीर्न चेद्भ्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूजां विधाय प्रथमत आदावेव दमयन्तीम् अर्थिता वधाचिताः तद्भैमीयाचनं व्यतियतामतिकमतामपि मां प्रति याचने भैमीयाचनव्यत्ययं कुर्वतां वो युष्मार्कं ह्रीवेद् नास्ति तत्तर्हि सा लज्जा ममापि सुतरां नास्तु मा भूत् । अतो मयापि भवन्तो भैमी याचितुं योग्याः । 'वज्रोभयोः समी दोषः परिहारीऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोकव्यस्तादृशार्थविचारणे ॥' इति न्यायात् । 'अग्रधाने दुहायीनाम्—'

१ 'अत्र रूपकं विधेयं च' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र परिशृष्टिरलंकारः 'समन्वृताधिकानां च वधा विनिमयो भवेत् । साकं समाधिकेनूनैः परिशृष्टिरस्ती मता ॥' इति लक्षणात् इति जीवातुः ।

२ 'कर्तुमित्यन्वयेन योगादिति भावः' । अर्थेपातोः कृतार्थत्वेन 'कृतानां कर्तरि वा' इति पठनीविकल्पात् तृतीयेति जीवातो 'अर्थेना प्रार्थनां कर्तुमर्हति कर्तव्या' इति श्रव्येन ध्वनितमित्यपि कथितम् । अस्मै इत्यन्त इमां प्राप्तमित्यर्थं मया इमां प्राप्तमर्थेना इत्यन्वयविवक्षावाच् 'येषे विनापा' इति पठनीविकल्पात् तृतीयेति परे । ३ 'अशोपना' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति वचनादप्रधाने क्रमेणि 'अर्थिताः' इति विष्टा । व्यतियताम्, कर्मव्यतिहारे सत्यपि 'न गतिः' इति (आत्मनेपद) निषेधात्कर्तरीणः श्रुता ॥

किं च—

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।

व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥११४॥

कुण्डिनेन्द्रेति ॥ कुण्डिनेन्द्रसुतया भैरवा पूर्वं किल आदावेव मां वरीतुमुररीकृतमास्ती-
कृतमास्ते । किल श्रूयते वा । सा भैरवी दूतार्थं गते मयि दृष्टे सति परं केवलं सार्विकर्मा-
वचनार्थी लज्जामेष्यति प्राप्स्यति । युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीकरिष्यति । मन्थनुरागव-
शान्मम प्राप्तौ भवदूत्यकथाकर्णनमपि कुतस्त्यमिति भावः । कामनाचार्यवचनाद्ग्रीवशब्दः
पुंलिङ्गो घञन्तोऽपि 'व्रीडमावहति मे' इति रघौ, 'व्रीडादिवाभ्याशगतैः' इति मापे महाकवि-
प्रयोगदर्शनात् । उररीकृतम्, भावे कैः ॥

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम् ।

हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

तदिति ॥ हि यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण इदं दुःखं मम अत्यसदृशमतिरामनुचितम् । तत्त-
स्मात्प्रसीदत ममोपरि प्रसन्ना भवत, खेदमनेनास्मद्वचो न कृतमिति चित्ते दुःखं मा कुरुत ।
अनौपयिकेनानुपायेन तद्वत्त्वं विधित्सुभिर्विधातुमिच्छद्भिर्भवद्भिर्हास्यतैवोपहास्यत्वमेव सुलभा,
न तु भैरवीरूपं साध्यं सुलभम् । मदन्त्येन न साध्यं साधनीयमित्यर्थः ॥

ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलारिः ।

शंसति स्म किमपि सयमानः स्वानुगाननविलोकनलोः ॥ ११६ ॥

ईदृशानीति ॥ स बलारिरिन्द्रस्तदानीं तस्मिन्समये नलस्य इति पूर्वोक्तानि गदितानि
वचनान्याकलय्य विचार्य उपहासार्थं किमपीपदसन् शंसति स्म वभाषे । किंभूतः—अग्रीकृत-
मपि पुनरनेन त्यज्यते—इति पश्यतेति विज्ञापनार्थं स्वानुगानामभ्याधीनामाननविलोकने लोलः ॥

नाभ्यधासि नृपते भवतेदं रोहिणीरमणवंशभुवैव ।

लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥

नेति ॥ हे नृपते नल, रोहिणीरमणस्य चन्द्रस्य वंशे भव(ती)ति भूलेन पुरुषेणैव
भवता इदं 'सियमुत्तरता' (५।१०४) इत्यादि 'कुण्डिनेन्द्रसुतया' (५।११४) इतिपर्यन्तं
नाभ्यधासि उक्तम् । चन्द्रकुलोत्पन्नो ह्यग्रीकरोत्पन्नः, अग्रीकृतं च परिपालयत्येव, त्वया तु
सोमवंशोत्पन्नेनाप्यग्रीकृतमसोमवंश्येनेव न परिपाल्यत इत्यर्थः । अर्थिषु याचकेषु 'जीविता-
वधि किमप्यधिकं वा' (५।१७) इत्यादिना स्वयमात्मनैवोरीकृतमग्रीकृतं काम्यं याचकामिल-
षणीयं यया एवंविधा तव रसना जिह्वा वाम्याद्वक्त्रादग्रीकृतस्यापरिपालनादेतोर्न लज्जते
लज्जो न प्राप्नोति, अपि तु अग्रीकृतपरिलगाज्ज्वा प्राप्नुमुचिता । अनयाग्रीकृतं त्वया परिपा-

१ 'अथ काम्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काम्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अथ हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लनीयमेवेत्यर्थः । अथ च, इदं रोहिणी गौलाया रमणो बलीवर्दः, ताकुलोत्पन्नेन बलीवर्दे-
नेव त्वया नोकम् । वो ह्युक्तं न करोति स गोसदृशो मूर्खः पशुश्च, त्वमपि तादृश इत्यर्थः ।
बलीवर्दोऽपि जिह्वा भक्तितस्य तृणादेर्वेगनाशं लब्धते, एवं तव जिह्वा वाम्याश्च लज्जते
तस्मात्त्वमपि बलीवर्दोऽसीत्युपहासः । वामस्य भावो वाम्बु, पशुः । पक्षे वमनं वमिवमिरेव
वाम्बु, चातुर्वर्णादित्वात्पथम् ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम् ।

येन धर्मेयशसी परिहातुं धीरहो चलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर, त्वम् इमं जीवलोकं प्राणिसहं भङ्गुरं स्वयमेव नभरे कथं न
अवलोकयति बुध्यसे । वितथमलीकं वा कथं न बुध्यसे, अपि तु त्वया एवं ज्ञेयम् । अहं
जानामीत्यत आह—येनानवबोधलक्षणेन कारणेन धार्मिकस्यातिधीरस्यापि तव धीर्बुद्धिर-
भङ्गुरावितथे अपि धर्मेयशसी पुण्यकीर्ता परिहातुं चलति तरला भवति । त्वत्कुनीहृत इत्यर्थः ।
अहो इत्याक्षयं । नभरालीकप्राणिहेतोरनभरानलीके धर्मेयशसी त्वया न हातव्ये इत्यर्थः ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्गी कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥ ११९ ॥

क इति ॥ येन प्रार्थकेप्सितं याचकानिमिलपितं नापूरि न पूरितमेतादृक् कः पुरुषो जग-
न्मुकुटे लोकालंकरणभूतं वः कुलेऽजनि प्रसूतः, अपि तु न कोऽपि । अत्र कुले आदिर्वासा-
दिरिन्दुः कलङ्गी अजनिष्ट जातः । कष्टं स प्रसिद्धो भवानपि कलङ्गी मा भूत् । अज्ञीकृतत्वात्पारवं
कलङ्गी भविष्यति तत्तत्त्वोभाभ्यामपि कुलं मलिनीकृतं स्यादित्युपहासः । तस्माद्यथा कुलस्य
कलङ्गी न भवति तथा कार्यमिति भावः ॥

पूर्वं द्वाभ्यामपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तम्, इदानीं त्वयैवेत्याह—

यापदष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।

त्वाद्दशस्य सकलः स कलङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

यापेति ॥ याचमानं याचकमनु लङ्गीकृत्य वा अपदष्टिरनादरदर्शनम्, अदर्शनं वा, या
च मुखमुद्रा मौनं, या च न तुष्टिरस्तेतोषः स सकलः समस्तस्त्वाद्दशस्य वदान्यस्य, धीरस्य च
कलङ्कोऽपयशः । शीतभासि चन्द्रे परं केवलं शशकोऽङ्घ्रिहम् । चन्द्रे कलङ्को न, किं तु
विहं शशः । तस्मादपदष्ट्यादि त्वया न करणीयमिति भावः । शशकः, 'अप्ये' इति कर्त्तृ ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतैः किमथवा पठितोऽपि ।

इत्थमर्थिचर्यसंशयदोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

१ 'अत्रोपमा हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चलेवानुप्रासो हेतुश्च' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकमुपश्रवसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ तिल-
कस्यास्त्वयावामपि 'प्रस्मृतः' इत्येव पाठोऽङ्गीकृतोऽस्ति । जीवातुसुखावबोधसाहित्यविद्याध-
रीषु तु 'विस्मृतः' इति पाठः प्रवाङ्गीकृतः । ५ 'अर्थिजनः' इति पाठो जीवातुसंमतः ।

नाक्षराणीति ॥ हे नल, अक्षराणि बाल्ये मातृकां पठता त्वया नकारः 'न' इत्यर्थं शब्दो नापाठि किं नाधीतः किम् । अथवा पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः किम् । नकार इत्यमेवम् अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोष्य द्विकोव्यपलम्बना तस्यां खेत्तनं कोटनं चकार । खलुप्रेक्षायां, निश्चये वा । त्वया पूर्वं याचकमिलापे नेति कदापि नोक्तस्यापि न वक्तव्यमिति भावः ॥

अब्रवीत्तमनलः क नलेदं लब्धमुज्जसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्थं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अब्रवीदिति ॥ अनलोऽभित्सं नलमब्रवीत्—हे नल, त्वं शशिकल्पं चन्द्रप्रभमिदमेवं विधं लब्धं करस्वितं यशः क हेतोर्ज्जसि खजसि । इदं किम्—'इह भूलोके अन्यो नल-
दन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पति शतमन्युं शतक्रतुमित्थं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान् । सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्ग्रा(ग);, यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्तवानान्य इति यशो न व्याज्यम्' इति । कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।

तत्पदे त्वदभिषेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अमीष्टसाधनाः स्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयन्नयम् बोऽभिलाषः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यर्थाकृतः । तत्पदे अभिलाषस्थाने त्वदभिषेकं त्वामभिषेकं स्वामीष्टसाध-
नाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो माहृशः कामपूरणमर्थोऽन्यो न विद्यत इत्यसम-
तामदं असाम्यविषयगर्वम् अद्य खजतु । कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत,
कर्मणि तद् कर्मकर्तारि वा ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यत्किमप्यभिवुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो भैरवीप्राप्तिविग्रसंभावनयाऽहृष्टं दुःखितं तं नलमब्रवीत्—हे
वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भैरवप्राप्त(ति) संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वं किमपि
अल्पमनिर्वाच्यं वाभिवुभूषत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसते चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं
सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेव त्वयापि
तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीपरूपं त्वं यदन्धकारमभिवुभूषति तच्चन्द्र-
वंशवसतेत्ये किमुचितम्, अपि त्वयुचितम् । दीपस्य तमगान्निभो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवंश-

१ 'अथ संदर्शो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवाचिनामीदृक्संशयासंबन्धेऽपि संबन्धोक्त-
तिशयोक्तिः । सा चोक्तसंशयोत्थापिता इति संकरः' इति श्रीवातुः । २ 'अथ च्छेकानुप्रासोपमा-
काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पदे रक्षणे तस्य कल्पवृक्षस्य...अभिषेकम्' इति साहि-
त्यविद्याधरी । संगतस्तु 'तदभिषेककृताम्' इति पाठः प्रतिभाति । 'पूर्वमस्याकमभिलाष एवामीष्टपूर-
कोऽभूत्, अतुनां तस्य स्थाने त्वमारोपितोऽसीत्यर्थः' इति मुक्तावबोधः । ४ 'अथ व्यतिरेकः काव्य-
लिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वसतेः चन्द्रस्यान्धकारेणामिभवो न युक्तः, अतस्तद्रश्मोत्पन्नस्य तवापि तस्मात्परामवो न युक्त इत्युपहासः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।

नैनयोरपि वृथाभवदर्थ्या हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पाषाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विदूरोऽङ्घ्रिः मेहः, अथ च निष्कृपाणां कृपणाणां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विदूराचलः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव अज्ञैव च, एनयो रोहणकामधेनोरपि संबन्धी अर्थो याचको वृथा निष्फलो नामवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे वत्स, किमेतत् अर्थिप्रतिकूल्यं विधित्सुधिकीर्तुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पञ्चनधर्मैर्वावधिश्च कामधेनुः, ताभ्यामप्यर्थिनेऽभीष्टं वीर्यते । त्वं तु मृदुचित्तो युधोऽपि, अतो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशाद्युक्तत्वम् । एनयोः, अन्नादेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वै ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति दिनयनी दृढनिद्रां द्राक्किमेवमिषधूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः स न कुतः चिरयति कालविलम्बं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि मुहूर्तमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूर्लम्पकः, अपि तु न कोऽपि । अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विध्यधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरिति काकुर्वा । तत्कुतः—द्राक् क्षाटिति निमेषमिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन धूर्णनेन तन्व्या पूर्णा दिनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति । द्रान्दृढनिद्रामिति वा । याचता कालेन पुनरपि निमेषो भवति तावत्लेव काले मरणं भवतीति निमेषतुल्यं मरणम्, तस्माद्विदुषा त्वयाऽविचारितं शीघ्रमेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रप्राप्तिर्न वाद् । अतिनिद्रितोऽपि धूर्णते ॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं सार्धिना विमुखता यदभाजि ।

स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन म्लानिरुल्लसति तद्वनसङ्गे ॥ १२७ ॥

अभ्रेति ॥ स्तोककस्य चातकसार्धिना याचकेन चञ्चुपुटेन सा प्रसिद्धा विमुखता पराशु-
खत्वं यदभाजि आश्रिता तत्खलु तस्मादेव हेतोः, तस्मादिव हेतोरित्युत्प्रेक्षा वा । म्लानिः
चातकवैमुख्यमनिताऽक्षीतिः घनसङ्गे मेघसमूहे उल्लसति शोभते । किंभूते घनसङ्गे-शीतं शीत-
लमभ्रपुष्पं जले दित्सति दातुमिच्छति अपि । चातकेन याचिते जले कालविलम्बाग्नेषाणां
इयामत्खलक्षणमप्यसौ जातमिति भावः । अथ च—स्तोक एव स्तोककोऽस्तिनिकृष्टः तस्यार्धिना
मुखेन पराशुखत्वं यदाभितम्, तत्तस्मात् मेघतुल्ये पुरुषे म्लानिरुल्लसति । यतः शीतत्वं
दारिद्र्यद्वारि अभ्रपुष्पमपि सपुष्पतुल्यमपि वस्तु दातुमिच्छतः परं विलम्बकारिणो वदान्ध-

१ 'अथ च तमो राहुत्वां यदभिद्रुभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते किं युक्तं सदृशम् । किं प्रभे ।
राहुणा चन्द्रस्याग्निमवनं सदृशमेवेत्युपहासः' इति तिलकमुखावबोधे । २ 'अथ रूपम्' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ हेतुरप्युक्तं'
इति साहित्यविद्याधरी ।

स्यापि जीवितपर्यन्तमयशो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां पराङ्मुखत्वेन, तस्मात्त्वया शीघ्रमेव देयमिति भावः । पक्षिणोऽपि विमुक्ततया मेघेऽपि म्लानिदलसति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रादीनां सत्त्वतो विमुखत्वेऽयशो मालि इति किं वक्तव्यमिति भावः । 'मेघपुष्पं घनरसः' इत्यमरः ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरक्षरमौक्तिकद्वारा ॥ १२८ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य एनं नलमुचितमक्षरं वचनमित्युचिवान् । इति किम्—भवतां भवाद्दत्तां राज्ञां दाने क्रियमाणे यो नीरक्षरो जलप्रवाहः स एव मौक्तिकद्वारो यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रेयस्यः स्त्रियः, न तु राजकन्याः, ततः कीर्तिरेव स्वगोपार्जनीया नाकीर्तिः । पाणिमुदस्येति याचकैजातिः ॥

चर्मं वर्मं किल यस्य न भेद्यं यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।

स्थायिनाविह न कर्णदधीची तत्र धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

चर्मंति ॥ यस्य कर्णस्य चर्मं त्वक् न भेद्यमभेद्यं वर्मं कवचं किल श्रुतं । येन कवचनिर्माणार्थं त्वन्दत्ता, यस्य च अस्थि वज्रमयम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीचिना स्त्रीयमस्थि दत्तं तौ एवंविधौ वदान्मौ कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्थायिनौ न किन्तु मृतावेव । तत्तस्मात् द्वे धीर प्राज्ञ, त्वं धर्मं नावधीरय मावज्ञासीः । धर्म एव स्थिरतरो ननु क्वादिमुखं चेति भावः ॥

अद्ययावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिबिन्ध्यौ ।

आस्थितावितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अद्येति ॥ येन सत्यप्रतिज्ञात्वगुणलक्षणेन पाशेन निबद्धौ बलिबिन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्ययावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं प्रतिज्ञातमनिर्वोद्धं न प्रभू समर्थौ न जातौ, किं तु ताभ्यामग्रीकृतं यद्वशेन परिपालितम् । एकः पाताले स्थितः, अन्यश्च यद्वशेन न वर्धेत इत्यर्थः । स आस्थितस्याग्रीकृतस्यावितथता सत्यता तल्लक्षणो गुणः सूत्रं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुणः त्वादृशा त्वद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लभ्यः । अग्रीकृतं परिपालयेत्यर्थः । दैत्यापागान्यामप्यग्रीकृतं सत्यं कृतम्, अतस्त्वयाग्रीकृतं निर्वोद्धव्यमिति भावः ॥

प्रेयसी जितसुधांशुमुखधौर्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।

भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदग्धं कः कदर्धयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिता तिरस्कृता उज्ज्वलवास्तुधांशुमुखानां सुधांशुचन्द्रस्तत्प्रमुखानां तारकादीनां धीः शोभा धवलमा यया, जिता चन्द्रप्रारम्भशोभा यया एवंविधा वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुखधौर्यस्या एवंविधा या कीर्तिः दिगन्तगतापि दिक्प्रान्तगता न मुञ्चति त्यजति तामेवंविधामपि कीर्तिं भङ्गी विनष्टरः संगमो यस्याः सा

१ 'अजोपेक्षा लेपश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उल्लेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'आश्रुता' इति जीवानुसंगता पाठः । ५ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भजिसंगमा एवंभूता कुरङ्गदृक् मृगाक्षी तस्मा अर्थे निमित्तम्, अथ च—कुत्सितो राज्ञो रचना यस्या एवंविधा इम् यस्याः तच्छ्रुते कः कदर्थयति पीडयति, अपि तु नित्यां कीर्तिं विहाया- नित्यां प्रेयसां कोऽपि न बाञ्छति । तस्मात्कीर्तिरेव त्वयाप्युपार्जनीयेति भावः । अथ च— कलिस्रभावाद्भजिसंगमत्वं भेन्पाः सूचितम् । अन्योऽपि दुष्टसपत्न्याः कृते गुणमतीं पत्नीं न पीडयति । त्वियः कृते कीर्तिर्न ल्याज्येत्यर्थः । कुत्सितो दुःखरूपोऽर्थः कदर्थः, कोः कदादेशे अर्थआद्यच्चि मनुपि वा तद्वतीं करोतीति निचि 'णाविष्टवत्—' इति टिलोपे मनुष्यलोपे वा पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थनाल्यर्थतयेत्यादावपि हेयम् ॥

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।

नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा यानस्मान्प्रत्युद्दिश्य वरमभीष्टमर्थयितारो याचनशीलाः वरमुद्दिश्यास्मानर्थयितार इति वा, तेऽपि वयं यं त्वामर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै वरं दातुं समर्थास्ते वयं तव याचका जाताः । स एवंभूतस्त्वं पुनः शूर दानशूर नल, खलु निश्चितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलं मनोरथं पूरय परिपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि यस्यार्थिनो जाता इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अस्मान्मनोरथपूरणेन तव महती कीर्तिर्भविष्यतीति भावः । 'यान्वरम्' इति पाठे अन्ये यानस्मान्प्रति परं केवलमर्थ- यितारो न तु दातार इत्यर्थः । अर्थयितारः, ताच्छीज्ये नृनः ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोर्यशःश्रीः ।

अथ पाण्डु गगनं सुरशास्त्री केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशास्त्री कल्पतरुः सुरेषु त्वयि विषयेऽर्थिता याचकतां गतेषु सत्सु म्लाना विनष्टप्राया दानजा निजा स्त्रीया सहजा वा उर्वा महती यशःश्रीः यस्यैवंभूतः सन् अथ केवलेन कीर्तिरहितेन कुसुमेन पुष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डु श्वेतं विधत्तां करोतु । एतावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्वेतं कृतं, त्वया कीर्तेरपहतत्वात्केवलेन पुष्पेणेति भावः ॥

'हास्यतेव सुलभा, न तु साध्यम्' इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरतार्जुनवैन्यवत् भरतः साकुन्तलेयः, अर्जुनः कार्तवीर्यः, पृथुवैन्यः तद्वत्स्मृतिधृतः स्मृतिगोचरः, स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरग- मिने पुरुषावाभीष्टं ददातीत्यभीष्टदः स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैष्फल्यं यदि शङ्कसे संभाव- यसि तत्तर्हि निखिलं धमस्तं वैन्यादिस्मरणलक्षणं मङ्गलं शङ्कुनादि च त्वदृष्टान्तेन खलु निश्चित- मफलं निष्फलम् । 'वैन्यं पृथुम्—' इत्यादीनां सारणस्यापि वैन्यमर्थप्रसङ्गात्स्वगमननैष्फल्यं त्वया नाशङ्कनीयम्, अतो गच्छेत्त्यर्थः । भरतादेवत्वमीति वा भरतादेरन्यर्हितत्वात्पूर्वनिर्धारः ॥

१ 'अथ व्यतिरेकसमाप्तोक्त्युपमाविरोधतत्परः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ चलेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'म्लानदानजनिजोर्यशःश्रीः' इति पाठस्तिलकजीवनानुसाहित्यविद्याधरी- संमतः । ४ 'अथ चलेकानुप्रासः' इति विलम्बितं नाम कृतम् । 'दुतविलम्बितमाह नमो भरी' इति साहित्यविद्याधरी ।

इष्टं न प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्य स्वराहादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।

त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-

द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिद्रामान्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माकं इष्टमाकाङ्क्षितं प्रत्यादिश्य स्वराहादिनी अस्मदाहादनास्व-
र्मानन्ददायिनी स्वरेणाङ्गीकारसूचकमधुरस्वरेण वानन्दिनी, तथा—धर्मार्था धर्मप्रयोजनिका
वा तव प्रतिश्रुतिः 'जीवितावधि किमप्यधिकं वा—' (५।९७) इत्यादिकां प्रतिज्ञाऽभूजाता
तां प्रतिश्रुतिमयेदानीं सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदसदृशां कृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभटा
प्रतिश्रुतिरिति सार्धकमाख्यापदं संज्ञापदं यस्या एवंभूतां सृज कुरु । सत्यां कुर्विल्लभैः । श्रुति-
प्रतिभटत्वे हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्धको भवति । सत्यत्वेन स्वीयं वचनं श्रुत्यन्तरं कुर्विल्लभैः ।
अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पुनाना,
अथ च उज्ज्वलं कुर्वाणा त्वत्कीर्तिः शुभ्रस्य श्वेतस्य अद्वयमद्वैतं तस्यादेशनात्करणाद् द्रव्याणां
वस्तूनां शितिपीतलोहितहरितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम संज्ञा तस्य अन्वयः संबन्धः
तं लुम्पतु विनाशयतु । सर्वस्य त्रिलोकस्य श्वेतीकरणात्कृष्णादिवर्णाभावो भवत्वित्यर्थः ।
प्रतिज्ञातपरिपालनाल्लोकत्रयेऽपि तवातिनिर्मलं यशः प्रसरिष्यतीति भावः । कर्मप्रतिपादिका
श्रुतिरपि इष्टं यागमुद्दिश्य प्रवर्तते । स्वरूढात्तादिभिः, अः अकार आद्यो येषां ते आप्याः स्वरा
अचत्तैर्वा, कर्मफलभूत आद्यः प्रथममोक्षव्ययः स्वः स्वर्गः—तेन वानन्ददायिनी । तथा—
'चेदनाल्लक्षणेऽर्थो धर्मः' इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तधर्मोऽर्थोऽभिधेयं
वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी । तथा—श्रूयत इति श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थमा-
ख्यापदं नामपदं यस्या एवंभूता च । अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम् । 'अस्तु औपद्र'
इत्यादिवाक्यं सापि इष्टं यागं प्रति भवति, स्वरूढात्तादिभिराहादिनी च भवति । अथ च—
त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः, त्वया कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः
श्रवणमननादिद्वारा त्रैलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, सदा सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणेभ्यो भव-
तीति, त्रिभ्यो भूरुपस्थिरस्येति वा त्रिभु । सुख्याद्यवस्थात्रयसहितत्वमिति यावत् । तच्च तद्वनं
चातिगहनं संसारारण्यम् । पृथग्वा पदम् । निवृत्तिद्वारा पुनाना शुभ्रस्यातिनिर्मलस्य निर्दोषस्य
ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्द्रव्याणां इदमपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंबन्धं लुम्पति । 'वाचारम्भणं
विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिवचनाद्वयादेर्मिथ्यात्वसाधना-
ज्जामादिविकारं निराकरोतीति त्वनिः । धर्मार्थमिति कचित् । इष्टम्, 'इषु इच्छायाम्' अस्मा-
द्यजेध कर्मेणि भावे च क्तः । यजे संप्रसारणं पत्वहुत्वे च । इष्टिमित्यमरादयः सर्वेऽपि
व्याचक्षते 'इष्टियांगेच्छयोः' इत्यादिना, तत्तु शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । विशेषस्तु ग्रन्थविल्लर-
भयाच्च लिख्यते । 'इष्टम्' इत्येव पाठः साधीयानिल्लैम् ॥

१ तिलकजीवावोरसु 'इष्टम्' इत्येव संगतः पाठः । २ 'अथ केषातिशयोक्तिः' इति साहित्य-
विज्ञाधरी । 'अथ नीलादिवस्तूनां सगुणत्वात्वेन तत्कीर्तिगुणग्रहणाच्छुभालंकारः । 'तद्वनः सगुण-
लाभादन्मोक्तद्वयानुवादे' इति लक्षणात्' इति जीवानुः ।

यं प्राप्तुं सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं

स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति ।

एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने

साहचैरपि पङ्कुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्मानुमान् ॥ १३६ ॥

यमिति ॥ सहस्रपात्सहस्रचरणः अथ च सहस्रकिरणः सूर्यः यं प्राप्तुं प्रसूतवान् च छायाभास्याः सूर्यपत्न्याः तनयः पुत्रः शनैश्चरः पादेन चरणेन पङ्कः कथमुदभवज्जातः । सहस्रचरणस्य पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अस्य तु नैकोऽपीति । किल यस्मात्सुतः पितुः सादृश्यमन्विच्छति । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्, तत्तस्माच्छनैश्चरस्यैकोऽपि पादो नास्तीत्येतस्य नोऽस्मदीयप्रश्नस्यापि भानुमानुत्तरं समजनि जातः । किं कुर्वन्—त्वत्तेजसां लङ्घनेऽतिक्रमणविषये साहस्रैः सहस्रसंख्याकैरप्यङ्घ्रिभिश्चरणैः पङ्कः पादरहितोऽभिव्यक्तीभवन्प्रकटीभवन् । अतः पितुः पङ्कुरावपुत्रस्यापि पङ्कत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । त्वत्तेजः सूर्यतेजसोऽप्यधिकम्, तस्मात्त्वयास्मदिष्टं साधनीयमिति भावः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रि-तुर्यांशाः' इत्यमरः । सहस्रपात्, 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः । पादेन खञ्जः, अङ्घ्रिभिः पङ्कुरिति 'येनाङ्ग-' इति तृतीया । साहस्रैः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमान-विंशतिकसहस्र-' इत्येण् ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशखिदशपरिषदस्ता गिरिध्यादुगर्भा

वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं द्रव्यभारं वभार ।

अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृद्धः संभृतानन्दमूचे

भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितमवचित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

इत्याकर्ण्येति ॥ क्षितीशो राजा वैदर्भीकामुकोऽपि मैत्रीमभिलाषुकोऽपि सन् प्रसभ-विनिहितं बलादारोपितं द्रव्यलक्षणं भारं वभार । किं कृत्वा, इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासस्यापि करुणाद्वादुगर्भाः प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिषदो देवतभावाः ताः पूर्वोक्ता गिरो वाणी-राकर्ण्य । त्रिदशपरिषदः सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलाभिहितं भारं दुःखेन वहति । अस्मि-च्छलेऽङ्गीकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृद्धो देवप्रभुरिन्द्रः संभृतानन्दं सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति इत्युच्ये । इति किम्—अन्तर्धिसिद्धेः यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवचित्तं यथा तस्या भावोऽनुविहितमवचित्तता कार्य-सिद्धिः भूयात् । यत्रादृश्यो भवितुमिच्छति तत्रान्तर्धिसिद्धिर्भूयात्, यत्र नेच्छति तत्र माभूत् । 'यामिकाननुपमृथ-' (५।११०) इत्यादि परिहृतमनेन ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

भीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥ ५ ॥

१ 'अथाकस्यापङ्कोः पङ्क्त्योक्तिरतिशयोक्तिभेदः तदेतत्त्वं च शनैश्चरं पङ्क्त्यस्योत्प्रेक्ष्यत इति संकरः' इति जीवातुः । २ 'अथ स्वपरा इत्यम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्षं पूर्ववदेव । श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नो ग्रन्थस्य रचनया तातस्य जनकस्य । सापि तेन रचितेस्वयं । नव्ये नूतनप्रमेये चारुणि शोभने पद्यमः पञ्चानां पूरणः सर्गः समाप्तः । नव्ये सुखदं इति, सुधातोः 'अहं कृत्य-' इति व्याख्येयम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥

पष्ठः सर्गः ।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विपां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्ष्मीचकाराथ रथस्य तस्य ॥ १ ॥

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्याज्ञाकारादनन्तरं दैत्यारयो देवास्तेषां पतिरिन्द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्त उद्युक्तः द्विपां निषेद्धा परंतपः स निषधप्रधानं निषधदेशानामधिपः भीमनामको भूमिपती राजा तस्य राजधानीं कुण्डिनारुवां रथस्य स्यदो जघत्तस्य लक्ष्मीचकार । तां प्रति ययाविलस्यः । चतुर्णां दूत्यकरणे प्रवृत्तावपि प्राधान्यादिन्द्रोपादानम् । इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयं परंतपश्चेत्यनेन भीमस्य भयानकस्यापि राज्ञो नगरं प्रति गमने सामर्थ्यं सूचितम् । प्रधानशब्दः स्त्रीवे । निषेद्धेति वृत् ॥

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वेसिबौर्वेशेयः ॥ २ ॥

भैम्येति ॥ स्थिरधीरक्षोभ्यद्दयो दृढबुद्धिः सोऽधीशो नलः निर्विकारत्वलक्षणे दूतधर्मे विषये दुर्वारमपि दुर्लभमप्यन्तरायं विघ्नभूतं भैम्या समं सार्धं विद्योगं नाजगणन्मनसि धृतवान् । कः कमिव—और्वेशेयो मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वारमन्तरायरूपमौर्वेसिबवद्वानलमिव । विकारहेतौ सत्यपि गाम्भीर्यात्स्वीयं स्वयंवरनायकं (कत्वम्) दूरे स्पर्त्वा निष्कपटेनाशनेन तेषां दूत्यमज्ञाकृतवानिति भावः । बुद्धेर्वाचरि येन स दुर्वारः तम्, और्वेविशेषणम् । मित्रावरुणयोर्दक्षितयोरुर्वेसीपुत्रः । उरु बह्वध्यात्युर्वेसी तत्पुत्रस्य बहुभोजित्वमेव युक्तमिति च हेयम् ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादीयूपपिपासवस्ते ।

तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेपा देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति ॥ ते देवा यत्र नलदेवानां संवादोऽभूत्तस्य देशस्याभरणीवभूवुः । तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । किंभूताः—नलरूपया प्रणाल्या मिलत आगच्छतः अम्बुजाक्ष्या भैम्याः संवादीयूपस्य रहस्यकथालक्षणस्यास्युतस्य पाने सामिलायास्तदाकर्णनैकपराः । तथा—तदध्ववीक्षार्थं

१ 'अथ च्छेकानुपातोऽलंकारः, अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्ष्णमिश्रितत्वादुपवातिच्छन्दो भवति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेकानुपातोपमाहेत्वलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलमार्गावलोकनार्थमिवास्मिन्नेषा निमेषरहिताः । देवत्वासहजमप्यनिमेषत्वं, नलोऽनेन मार्गेण भैमीकवाक्यनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम् । नलप्रतीक्षार्थं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः ॥

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुतामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।

मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

तामिति ॥ स तदीयो नलसंबन्धी रथो भूमेरिन्द्रस्य भीमस्य कुण्डिनमित्याख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुतां गोपिताममरावतीं तां पुरं क्षणेन शीघ्रमाससाद प्राप । स्वरूपतः साक्षादमरावती परं कुण्डिननामधेयेति विशेषः । कः कमिव—तपःप्रभाववतां मनोरथः सिद्धिमिव । मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिज्वनत्वं सूचितम् ॥

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथया सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।

रूपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशब्दास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

भैमीति ॥ भैमीपदस्पर्शेन कृतार्था रथया मार्गो यस्याः यत्र भैमी विचरति सेयं नगरी इति उत्कलिकाकुल उत्कण्ठाबाहुत्वेन विमानः स रूपो नलस्तां नगरीमीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादरं प्रेक्ष्य भृशं बहु निशब्दास निश्चितवान् । यतो दूत्यादेशनासुरैः क्षताशः खण्डिताशः । भैम्या सार्धमत्राहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कण्ठितोऽभूत् । पश्चाद्दूत्यस्मरणाहुःखितोऽभूदिति भावः ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं रोमाश्चभृत्पद्मभिरस्य चक्षुः ।

अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वात्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति ॥ भैमीनगरी मया दृष्टेति प्रमोदेन संसर्गप्रीतिजनिजानन्देन जातो योऽश्रुलवो बाष्पलेशस्तेन स्विद्यत्स्वेदयुक्तम् । बाष्प एव स्वेदस्थाने जातो यस्यैवंभूतम्, पद्मभिर्नेत्रोमनी रोमाश्चक्षुरोमायुक्तम् । तान्येव रोमाश्चस्थाने जातानि यस्यैवंभूतम्, अस्य नलस्य वामं सर्वं चक्षुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षणं नवोपभोगं नूतनकामकेलि च प्राप । अन्यदक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरत् तद्भावेन कम्प्रमपि कम्पनशीलमपि । भैमीप्रातिसूचकं स्फुरणं प्राप्येति यावत् । एवंभूतं दक्षिणमपि तस्याः पुरो नवोपभोगं प्राप । चलत्वं नयनस्य यद्यपि स्वभावतो विद्यते तथापि प्रियाप्रातिसूचकत्वादित्यस्य सार्धक्यम् । अन्यस्यापि स्वामिनी नवोपभोगे स्वेदादयः सार्विका भावाः प्रभवन्ति । दक्षिणनयनस्फुरणं भैमीलामसूचकं जाकुर्न कथितम् ॥

रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजावतीयांश्च पुरं विवेश ।

निर्गत्वा बिम्बादिव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

रथादिति ॥ अथासौ राजा नलः सारथिना सनाथादधिष्ठिताद्रथादवतीर्य पुरं विवेश । कः कमिव—अंशुसङ्घः भानवीयात्सूर्यसंयन्त्रिनो बिम्बान्मण्डलाभिर्गत्वा निर्गम्य सौधाकरं

१ 'अथ रूपकोत्प्रेक्षाङ्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ व्यतिरेकरूपकारङ्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ च्छेदानुप्रासकाव्यलिङ्गभावशङ्कलताङ्कारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ समालोकिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चन्द्रसंज्ञं गण्डलमिव । अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गम्य चन्द्रं प्रविशति । सूर्यं रये संस्थाप्यैकाकी नगरे प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्व्यूते न दृश्या ।

यभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्मये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिमुन्दरी मूर्तिः कावः दृश्या न व्यूते दृग्गोचरः, अथ च सुन्दरी न व्यूते नाभूदित्याश्वर्यम् । एतावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, सुन्दरस्य चेदानीमसुन्दरत्वादाश्वर्यम् । 'भूयादन्तर्पिंसिद्धेः' इति वचनादिच्छावशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नाभूतस्याप्यस्य मूर्तिर्विद्यस्य सर्वस्य लोकस्यैका मुख्याऽऽज्ञाया वा इदमेव दृग्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाश्वर्यम् । अन्तर्हितस्याप्यनन्तर्हितत्वे विरोधादाश्वर्यम् । अथ च सर्वस्मिन्नगति एका रमणीयाभूतदतिचित्रम् । एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात् । नदृश्येति नलमासौ वा ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसूदनातिथित्वं ययौ राजमन्दिरं ददर्शत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे राजमिशेषणम् । राजकुलाभिमुख्यमिति क्वचित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनेः, मुग्धैः सुन्दरैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्ली कल्पलताम् । कल्पवृक्षसंज्ञं विधनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्वर्यकारिणीम् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विधेः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसजे लीनश्चरामीति हृदा ललजे ।

द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसजे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हृदा हेलामवसां दधौ । एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्चौरवदहयो राजा तत् चरामीति विचार्य मनसा ललजे । तथा—अहमव भैमी द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोष । तथा—अनन्तरं स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति । हृदेत्यनेनावज्ञादिमुचका करादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणभ्यां पुरुषानुरागावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थार्थ्यां तौ प्रशान्तीकृतौ । दूतस्य मम तस्या अभिलाषोऽनुचित इत्यात्मानं निनिन्देति वा भावः । हेलाम्, 'हेल अनादरे' इत्यस्मात् 'विद्विदादिभ्योऽहं' ॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्षासु रक्षाधिरुतैरदृष्टः ।

भैमीं दिदृशुर्बहुदिशु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

१ 'अथोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधानासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरपादरे' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ४ 'अथ रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूतम्' इति जीवातुसंमतः पाठः । ६ 'अथ भावशुक्लतालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथेति ॥ अथ असौ तामुपकारां पूर्वदृष्टामुपकारिकामविशत् । किंभूतः—अमराध्वान्ये
त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य वा कार्यादेतोः कार्याद्वरदानाद्वा हेतोः कक्षासु पृष्ट-
प्रकोष्ठेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशङ्को गतभयः । तथा—बहु
वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिशन्ददानः । यतो भैमी दिदृक्षुर्बहुकामः । 'कक्षा प्रकोष्ठे इन्मीये'
इत्यमरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।

दृशं ददौ विस्मयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशस्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामप्युपका-
र्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहमेभिर्दृष्टः किमिति विस्मयेनाखर्बेण निस्तरङ्गां निधलां दृशं ददौ दत्तवान् ।
किं कृत्वा—कोऽयमिहान्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकाणां गिरा कृत्वा मामेव
किमेते निषेधन्तीति श्रिया कण्ठं विभुज्य बक्तीकृत्य । सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं
सूच्यते । सिंहोऽप्यवज्ञया प्रीतां बक्तीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददाति । राजसिंहः, 'प्रशंसा-
वचनेष्व' इति, 'उपमितम्—' इति वा सैमासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां कांचित्समालम्ब्युमसंवृतोरुम् ।

निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या संघट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालम्ब्युमुद्वर्तयितुमसंभृतेऽनाच्छादिते ऊरु
जले यस्यास्तां कांचित्स्त्रियं विलोक्य 'न नम्रां स्त्रियमीक्षेत' इति स्मृतेः उत्तमपुरुषत्वाच्च
निमीलिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदच्छया भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कयाचिस्त्रिया
सह निमीलितमयनत्वादेव संघट्टं संपर्कमासाद्य प्राप्य चमच्चकार । सचकितो बभूवेत्यर्थः ।
'एकं संश्लिप्ततोऽपरं ग्रन्थयते' इति न्यायात् सज्जगुप्तो जातैः ॥

अनादिसर्गञ्चजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।

जातेव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिखमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिदिशमलक्षि दृश्यते स्म । ननु चक्षुषाऽर्थनिकृष्टा
कथं दृष्टा । न च क्षुक्तौ रजतमिव तत्रासत्यपि सारोपाद्भासत इति वाच्यम् । अनुभूतपूर्वस्य
वस्तुन आरोपासंभवादित्याशङ्क्य भ्रमान्ययानुपपत्त्या पूर्वानुभवमुत्प्रेक्षते—अनादयो ये सर्गाः
सृष्टयस्तेषां स्रक् परम्परा तस्यामनुभूता वा । ननु जन्मान्तरेऽपि भैम्याः परिग्रहे तत्स्मरणे
वा प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वालेख्येषु वा अनुभूता । ननु चित्रेष्विव निष्कियवानु-
भूता । यथानुभवं आरोपो भवति । तत्कथमियमालिङ्गतीव्र, सानुरागमालोकयन्तीव, सप्रण-
यमनुगयन्तीव, सकेलिकोपमाक्षिपन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यद्वा जितः शम्बरो येन स
जितशम्बरो मदनः, तस्य वा शाम्बरी शम्बरो दैत्यस्तस्यैव शाम्बरी माया तस्याः क्लृप्तं
निर्माणं जातेव । कामेन शम्बरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तथा माययैवं निर्मितेत्यर्थः ।

१ 'अत्र चलेकानुप्रासोत्प्रेक्षारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जातिकेपालकारसंसारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'सम्भावोक्तिः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र जातिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

यद्वा—शम्बरारैः संबन्धिमाया निर्माणकौशलं सा जातेव । मदनस्यैवेदं शिल्पं तच्च माया-
मात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धबाह्यकारणरचितमिति । मायानिर्मितं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणा-
नुरोधाभावात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शम्बररूपं शिल्पं कौशलं जातेवालक्षि । शम्बरस्य
जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेत्यर्थः । अथवा जातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि
तदानीं कामस्य शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च बाध्यते
आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः । यद्वा शम्बरस्तुत्प्रेक्षान्तमेव व्याख्ये-
यम् । विरहवशात्तद्वैत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्यारोपात्प्रतीयते दुष्की-
रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्वैवोत्पादिता यथाविषकं रजतम् ।
गन्धर्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमसख्येवाननुभूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनात् तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न ताखलम्भि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी तथा सह तासामपि
दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्सरस्तुल्या भैमीव्यतिरिक्ता अवलोक्य नलस्य
रसाय प्रीतये नामूयत् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवादलीकदृष्टया अपि भैम्याः
सकाशादन्या अतिहीना इति ताखलुरक्तो नाभूत् । किंत्वलीकदृष्टयामपि तस्यामेवेत्यर्थः ।
तास्वैव भैमीबुद्धिः कथं नेत्यत आह—ततः पृष्ठपथे तसिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रा-
न्तेरेव प्रसादात्सामर्थ्यात्तेन नलेन ताखल्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नाखलम्भि न प्रातः ।
अलीकदृष्टानास्तस्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नो-
त्पन्नेत्यर्थः ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहद्विहस्तः ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्व्यपद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूत्याङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि विद्यमानान्मन्मथेन दत्तः
स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै एवभूताद्विरहद्विगोहाद्विहस्तो विवृल्लः । हृदि भैमीनिराशे
चलीति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकार्योयामलीकां तामखल-
रूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्तिरहितः तामपश्यन्नवलोक्यन्व्यपद-
द्विषादं प्राप । दूत्याङ्गीकाराद्भैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा
पुनरुदीपितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान्त्यपगमे च नावलोकितेत्य-
नवैक्षणहेतुमैम बोधो वृथा जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कष्टं
जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तराहितं त्युक्तम् । अत्र विपरीत-
मित्याश्चर्यम् । व्यषदत् लदित्वादह 'प्राक्सितादह्यवावेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति
पत्वम् । 'विहस्यन्वाकुली समौ' इत्यमरैः ॥

१ 'अत्र च्छेकानुपामरूपविशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'हेतूपेक्षा' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नाबोदबालंकारः इति साहित्य-
विद्याधरी ।

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवाग्मीषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतामुपनीतां प्रियां भैमीं प्रति दिगी-
शानां संदेशसत्यमपि यावदजल्पदबोचत्, तावदेव तस्मिन्नेव क्षणेऽदृश्यस्य तस्यैव वाचां
मीषिता भयं प्राप्ता भूरयो बहुषो भीरवो भयशीला या बालास्ताभ्यो भव उत्पन्नो रवः
शब्दस्तं नलमचेतयत्सावधानं चकार । भ्रान्तिवीक्षितां भैमीं प्रति इन्द्रादिभिरेवमुक्तमिति
यावद्वक्तुं आरब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृशो भूतादिः कोऽप्यायात इति भीतानां बालानां
कलकलेन पुनरन्तान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूवेति भावः । अल्पं संदेशमिति वा । मीषित इति
'मियो हेतुभये पुक्' । 'चिती संज्ञाने' भौवादिकादेतुमणिषि अचेतयत् ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुतापि तन्व्याः स्तनौ परिस्पृष्टुमिवास्तवस्त्रौ ।

अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्गमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तस्मिन्नन्तःपुरे अचेतनेन मरुता वायुनापि, अथ च देवेनापि परिस्पृष्टु-
मिव मर्दयितुमिव अस्तवस्त्रौ क्षितवस्त्रौ कस्याचित् तन्व्याः स्तनौ पश्यन्नबुद्धिपूर्वकमकसादिलो-
क्यन्परस्त्रीकुचदर्शनाद्विलक्षो विभित्तः सखलो मृगाङ्गवादेव न क्षान्तः सोढः पक्षान्तमृगाङ्गः
पूर्णमाचन्द्रो येन एवंभूतमास्यं वदनं तिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः ।
नलान्यः कोऽप्युत्तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुकसंभोगे चन्द्रस्य तिरोधानं
युक्तमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणैर्धैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षिद्रयं प्रभुर्वद्भुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभूः कामः कालः कृष्णः कनीनिकालक्षणः सारः श्रेष्ठभागो यस्य
तत् । तथा—हरिणममिताः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्रयं वहुं सौन्दर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः
समर्थो नाभूत् । अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं मृगं धर्तुम् । अरण्ये मृगयुना मृगो धर्तुं युष्माकः ।
कामो मृगयुस्तु अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शशाकेत्याश्चर्यम् । किंभूतः—बालाव-
लीनामवरोधतरुणीपङ्क्तिनां वलितैः सविलासैः, पुनःपुनः प्रवृत्तैर्वा गुणैर्धैर्यवर्गीतसौन्दर्यादि-
गुणसमूहैर्वलितैरङ्गमोटनैर्गुणैर्धैश्च वा कृत्वा अन्तःपुरे विस्तृता वागुरा लक्षणवा वशीकरण-
द्रव्यं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यस्य जाता इत्यर्थः । अथ च केशपङ्क्तिनां वलितैर्भ्रिगु-
णितैर्दोरकसङ्घैर्नगरमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः सामिलार्थं नापश्यदित्यर्थः ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं दहस्तोस्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।

नामीमथैव श्रद्धावाससोऽनु मिमील दिक्षु कमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केशपाशं दहस्तोर्बहुमिच्छोः कस्याचित्केशसंयमनादेव
दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्तस्माद्देशात्किञ्चिदधो नमितदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या

१ 'अथ च्छेकानुप्रासकान्तिभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षोपमा-
भावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विज्ञेयोक्तिरूपकलेशाङ्कारसंस्थाः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

विलेपयन्त्यास्तस्या एव तावतिमुन्दरौ कुचौ स्तनाबालोक्य ततोऽपि किञ्चिन्नमितदृष्टिः, अथ कुचलेखनानन्तरं नामीविलेपनार्थं श्लथवाससः श्लथीकृतवसनयास्तस्या एव नामीमालोक्य ततोऽप्यधोनमितदृष्टिः । एवं दिक्षुर्ध्वदेशादधोदेशे क्रमेण कृष्टं समाकृष्टं चक्षुर्येन एवंभूतः सन् अनु पश्चादनवलोकनीयस्य कस्याप्यज्ञस्यावलोकनप्रसङ्गान्मिमील नेत्रनिमीलनमेव चकार । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् ॥

मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।

स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलन्निति ॥ मीलनं चोचितनयनः स नलोऽभिमुखं संमुखमागताभ्यां स्त्रीभ्यां मध्ये विद्यमानो निपीड्य नितरां पीडनं कृत्वा धर्तुं न शेके न शक्तः । यतः—स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तरे व्यवधानसहिते ताभ्याम् । उभयोरुभयैः स्तनावेव परस्परमिलितौ, न तु तयोः परस्परसंस्थेयो जातः, स्तनसान्तरत्वात्, तान्यामपेतो निर्गतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्वीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगौ विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति । ते स्त्रियां पुनः पुंसोऽङ्गसङ्गेनोत्पुलके सात्त्विकमाबोद्धोषादोमाश्रिते जाते । स्त्रीणां पापप्रधानत्वात्परपुरुषसंसर्गेन तयो रोमाश्रितत्वं जातम् । नलेन तूत्तमपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः । धर्तुम्, शक्तियोगे तुम् ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः ।

स रागदर्शिव भृशं ललजे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च विषयस्त्रीदर्शनाम् निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पीडितः अतस्तास्तृणीरुमयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन् स नलो रागेणानुरागेण दर्शिव पश्यन्निव भृशं ललजे लजितः । लज्जा तु अन्यतो भवति, तत्कथं लजित इत्यत आह—सतां साधूनां परतः सकाशात्स्वतो ह्रीर्लज्जातिगुर्वतिमहती भवति । स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न । तस्माददृश्यत्वेन कटाक्षावलोकनेन स्वयमेव ललजेत्यर्थः ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः ।

मोघः शरीघः कुसुमानि नाभूत्तद्वैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलाज्ञसङ्गोमाश्रिताङ्गीं क्रियमनु लक्ष्मीकृत्य तस्य नलस्य कटाक्षैः एतावपि परस्परमनुरक्ताविति भ्रान्तेन रतेः कान्तेन कामेन परस्परसंभोगार्थं निदिष्टः क्षिप्तः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शरीघः मोघो निष्फलो नाभूत् । यतः—तस्य नलस्य धैर्यपूजां प्रत्युद्दिश्य पर्यवस्यन्संजाततात्पर्यः । मुख्यप्रयोजनाभावेऽपि नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्वैर्यपूजायामुपयोगात्पुष्पसाफल्यम् ॥

१ 'अत्र दीपकमाबोधालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुभावोदवालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ काव्यलिङ्गोपमाभोन्तरन्यासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ नलधैर्यभङ्गाव प्रयुक्तकुसुमशरनालस्य न केवलं तद्भङ्गवत्, प्रत्युत तत्पूजकत्वमापन्नमित्यनर्थोक्तिरूपो विषमालंकारः' इति जीवातुः ।

हित्वैव वर्त्मकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य ।

चतुष्पथस्याभरणं बभूव लोकावलोक्य सतां स दीपः ॥ २४ ॥

हि त्वेति ॥ एकं वरम् एकपदीं हित्वा ह्यक्तैव इहैकपद्यामन्तःपुरे वा त्रमन्या विच-
रन्त्याः स्त्रियाः स्वर्षः सुखजः सुखेन ह्यक्तुं शक्यते नान्यथा इत्येवैव विचार्य सती साधुनां
प्रकाशरूपत्वादीप इव दीपः स नलः लोकानां कर्माभूतानां पुरलोकानामवलोक्य चतुष्पथस्य
चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गाणामेकत्र समाहारः यस्मिन्निश्चयेन लोकेन
चतुर्दिग्भ्यः समागतो जनो दृश्यते तस्मान्नरणं बभूव । दीपोऽपि लोके लोककर्तृकायावलोक-
नाय चतुष्पथस्याभरणं भवति । चतुष्पथम्, समाहारे 'पथः संख्याव्याप्यधेः' इति नपुंसकत्वम् ॥

उद्धर्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृतद्रुतैव ।

वियोगिवैरात्कुचयोर्नखाङ्गैरधेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥

उद्धर्तति ॥ नृपस्य दृष्टिद्वयं गन्वाः समालम्भनं कुर्वन्वाः कस्याञ्चिद्द्वये उरसि निपत्य
द्वयं वेगसहितं न्यहृतत्परावृत्ता । परस्त्रीकुचदर्शनमभिलषन्तः । उद्योक्षते—कुचयोर्विषममनैः
अपेक्षुलीलैरर्धचन्द्राकारैः नखाङ्गैर्नखधृतैः वियोगिनो नलस्य वैरादूलहस्तिवेषः । गले हस्तो
गलहस्तः संजातो यस्याः । तारकादित्वादितच् । नखाङ्गदर्शनं चन्द्रदर्शनं च विरहिणोऽस-
तामिति शङ्कत्वम् । गलहस्तितो हि शटिति परावर्तते । न्यहृतदिति 'शुभ्रो लुङि' इति
परस्मैपदे घृतादित्वादहं ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।

द्वयं द्रवीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

तन्वीति ॥ तन्वा मुखं चन्द्रमधिरस्य ज्ञात्वा अथ च वदनलक्षणं चन्द्रं प्राप्य द्वाक्
 षडिति निमीलिताभ्यां संकुचिताभ्यां विद्योमिनस्तस्यैक्षणभ्यां नेत्राभ्यां इयं द्रव्योऽस्तितरां
 दृष्टं कृतं सत्यं कृतम् । इयं किम्—तदिन्दुता तन्मुखचन्द्रत्वम्, स्वस्य सरोजता कमलता च ।
 चन्द्रप्राप्तौ कमलस्यैव संकोचो नत्वन्यस्य, चन्द्रप्राप्तयेव कमलस्य संकोचो नत्वन्यप्राप्तावित्य-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां तदिन्दुत्वं स्वसरोजत्वं च । तन्वीमुखं चन्द्रवद्रमणीयम्, नलनेत्रे च नीलो-
 त्पलवद्रमणीये इत्यर्थः । परश्रीमुक्तावलोकनमयुक्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्युक्तमत्वं सूचितम् ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन् ।

संघट्टय तस्मिन्भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेदवास्यान् ॥ २७ ॥

चतुष्पथ इति ॥ परब्रह्मसुखाय लोकनभिया निमीलितार्धं नले चतुर्दिगताः चतुर्दिग्भ्यः
समागतास्तस्यः श्रियः चतुष्पथेऽपि तर्हि सुखमनायासमग्रहीष्यन्धर्तुमशक्यम् । चेद्यदि
तस्मिन् दृश्ये नले संघट्टय संघट्टं प्राप्य अहमसंघट्टादेव सुखमिया जातमहागीत्या निवृत्ताः
पुनः पुनर्निवृत्तास्त एव पूर्वोक्ताः तद्वत् तस्य निर्गन्तुं मार्गं नादास्यन्न भवति ॥
परावृत्तत्वान्मार्गस्त्वसौ दत्तः ततो धर्तुं नाशङ्क्य भवति कियतिर्पतिः ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकहेतुननुमानाविशयोत्पल्लवंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमात्रोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूपाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा करणभूतया परिधाप्य । दिग्-
म्वरे कृतत्वैत्यर्थः । तेन परस्त्रीविषसनकरणेन जवितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप
प्राप । किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूतः—परस्त्रीसंस्पर्शमिवा
तरसा जदिति निहत्तत्वादात्मनो भूपा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोटयः तत्र प्रोतं
स्यूतं दुकूलं हरति एवंगीलः । स्यूतत्वात्सुत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अशुद्धिकारि-
त्वेऽप्यतितरां मयैतदनुचितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

इतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संघट्टय मित्रः करजैः कयापि ।

कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव तामिः ॥ २९ ॥

इत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयानित्सुन्दर्या कन्दुकेन इतः अन्यस्यै प्रहितः
कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वं करजैर्मित्रोऽङ्कितः ।
कयाचन तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाको अङ्कितः । एवं तामिरन्तःपुरसु-
न्दरीभिः संभुक्तकल्प ईषदूनः संभुक्तो बभूव । ग्राम्यधर्माभावादीषदुत्तवं संभोगस्य । तामि-
रिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निश्चायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकित्वादहृदयस्यैव मम प्रतिबिम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या
सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अधान-
न्तरं गच्छन् ततः स्थानात्स्थानान्तरे गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न इक्ष्यमाणः अशुनैव
कथित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः केदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः
स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मेनसि चारु सम्प्रतिनिश्चायि निर्धा-
रितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वात्सामोप्यातत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः ।
प्रतिबिम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमू रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूपु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्येण निपीतमपहृतं
धैर्यं यासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रसा एवा-
लिङ्गनं युक्तम्, न त्वन्यस्या इत्यत आह—नूनमुप्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमास्वति-
तरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतिद्वल्यास्वगुण मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशील्यदिना न
निर्णीता रतिर्येन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

१ 'अथ चलेकानुप्रासकान्मलिङ्गभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपमा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सीति बुध्येत्यर्थः । नलप्रतिविम्बदर्शनमात्रेण सर्वं अपि कामपरवशा जाता इति भावः । तस्य छाया, 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु, 'तसिलादिषु-' इति पुंनपुं ॥

तस्माददृश्यादपि नातिविभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।

मन्यन्त एवाहतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान्मुदशस्तृणानि ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ ताः मुदशः तरुण्यः अदृश्यादपि तस्माच्चातिविभ्युरतिसयं भयं न प्रापुः ।

यतः—हारादौ तच्छायस्य तत्प्रतिविम्बस्य यद्रूपं सौन्दर्यं सेनाहितो जनिता मोहो मदन-
विकारविलासः तेन लोलाश्चललाः, मदनविकारविलासे आसक्त्य वा । तद्विप्रतिविम्बदर्शनेन
मदनपरवशाददृश्यादपि तस्माद्भयं न प्राप्तमित्यर्थः । एतदपि कुत इत्यत आह—आहत-
मन्मथाज्ञाः संमानितकामाज्ञाः मुदशः स्वान्प्राणानपि तृणान्येव तृणतुल्यानेव मन्यन्ते यतः,
अतो मदनपरवशाद्भयं न प्राप्तमिति युक्तम् । यस्य प्राणवाञ्छापि न विद्यते तस्य भयं
दूरापाप्तमिति भावः । 'लोलचलस्तृणयोः' इत्यमरः ॥

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः ।

द्वुते द्वुतं तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥

जागर्तीति ॥ तच्छायदृशां नलप्रतिविम्बावलोकनीनां चारुदृशां सार्वत्रिकप्रादुर्भावपरवशात्

कम्पः पुरा जागर्ति-अजागः । प्रतिविम्बदर्शनमात्रेण यः कम्पः समुदभूत् । तस्मिन्ने स्पृष्टे
च सति यः कम्पो विससर्प । दर्शनपेक्षया स्पर्शनस्याधिकसार्वत्रिकजननसामर्थ्याद्दर्शनजन्यक-
म्पापेक्षया योऽधिको जातः स कम्पः स्पर्शनमयात् द्वुतं द्वीप्रं द्वुते पलायिते तस्मिन् अह-
दस्य तस्य पदशब्दभीत्या चरणशब्दमिया कर्त्या पूर्वपेक्षया परम् अतिशयेन स्वहस्तितो
इत्तावलम्बनः । छुदि प्रापित इत्यर्थः । अथ च परं केवलं स्वहस्तं प्रापितो दत्तावलम्बः
कृतः । नदीयोऽयं कम्पो न सार्वत्रिकभावजनित इत्येवं तथा कथित इत्यर्थः । उभयथा तासां
दर्शनस्पर्शनजन्यः कम्पः शृङ्गारस्यानुभावः पाशालो भवानकसेति परिपाठ्या प्रवृद्धोऽभूदिति
भावार्थः । स्वहस्तितः, तारकादिः । जागर्ति, 'पुरि लुब् चास्मे' इति भूते लट् ॥

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिपायि दृष्टिः ।

अदमैव रत्यास्तदनर्तिं पत्या छेदेऽप्ययोधं यदहर्षि रोम ॥ ३४ ॥

उल्लास्यतामिति ॥ रत्याः पत्या कामेन तासामन्तःपुरसुन्दरीणां स्पृष्टं नलाङ्गं येन
एवंभूतमङ्गमुल्लास्यतां हर्षवशात्परिपुष्टीक्रियतां नाम । न केवलं तदेव किंतु नलच्छायपिपा
नलप्रतिविम्बपिपा तासां दृष्टिरप्युल्लास्यतां हर्षवशात् प्रसार्यतां नाम । अत्र विषये विभं न
किं तर्हि छेदे कर्तने कृतेऽपि सति अबोधमचेतनं लोभं यदहर्षि हर्षं प्रापितं तत् अदमैव
पाषाण एषानर्तिं नर्तितः । अचेतनस्य लोभो हर्षणं पाषाणनर्तनतुल्यमित्यर्थः । सत्त्ववशाद्भो-
माधोऽभूदिति भावः । उल्लास्यतां, कर्मणि लोट् । उपसर्गानुवृत्तेरनावश्यकत्वात्तिचेति
'पाशा-' इत्यादिना र्त्तिः ॥

१ 'अत्र भाषाशान्त्युपेक्षाालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गनलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
काव्यलिङ्गविषादिरोधभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनालंकारः' इति जीवातुः ।

यस्मिन्नलसृष्टकमेव दृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।

निपत्य तत्रास्य धरारजःस्ये पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ नलसंमुखमागच्छन्ती मृगाक्षी हरिणनेत्रा यस्मिन्देसे अन्यापदेशाद्गच्छतो नलस्य गात्रेण सह स्वगात्रसंघट्टलक्षणं सृष्टकाख्यमालिङ्गनमेव प्राप्य दृष्टा रोमाबादियुक्ता जाता तं देशं भूयोऽपि पुनरप्यगाजगाम । तत्र देशे धरारजःस्ये पृथ्वीरजःसु स्थितेऽस्य नलस्य पादे चरणप्रतिबिम्बे निपत्य नमस्कारं कृत्वा प्रसीदेति अनुग्रहं मम कुर्विति आकर्षणमीत्या शनैरवादीदवोचत् । नितरां नलाक्षीना आतेति भावः । 'यथोपितः संमुखमागताया अन्याप-
देशाद्गजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते मदेतदालिङ्गनं सृष्टकमाहुरायाः ॥' इति कामशास्त्रम् ॥

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायस्य भैमीविरहात्कशीयान् ।

असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत्त विश्रान्तिमधिलकासु ॥ ३६ ॥

भ्रमन्निति ॥ असौ नलः सौधपरम्पराणां सप्तभूमिकप्रसादपरम्पराणामधिलकासु सर्वभू-
मिषु मुहुः पुनःपुनः विश्रान्तिं व्यधत्त कृतवान् । किं कृत्वा—भैमीविरहात्कशीयान्नितरां
कृशो बतः, तस्मादमुष्यामुपकारिकायां भ्रमन् आयस्य बहुभ्रमं प्राप्य । भ्रमापनोदार्थं क्षण-
मात्रं तत्र तत्र स्थित्वा ऊर्ध्वदृष्टान् विवक्षति स्नेहार्थः । 'उपलकासु' इति पाठः सापीयान् ।
उपलकानां विश्रान्तियोग्यत्वात् । 'उपाधिभ्यां स्वकृतास्तत्कारुण्योः' इत्युभयत्रापि त्यक्तम् ॥

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी ।

तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विसयाय ॥ ३७ ॥

उल्लिख्येति ॥ हंसेन नलिन्या दले पत्रे भैमीमुल्लिख्य लिखित्वा तस्मै नलाय यथा
भैम्यदर्शि दर्शिता तथैव तत्र विश्रान्तेन नलेनाप्यभिलिख्य लिखित्वा उपहृतः कण्ठेऽर्पितः
स्वहारः स्वीयमुक्ताहारो वस्या एवभूता चित्ररूपा भैमी दृष्टा सती कस्याः शुद्धान्तसुन्दर्या
विसयायावर्थाय न जाता । तथाभूतां तां दृष्ट्वा, केनेयमत्रातिशुन्दरी लिखिता कण्ठापित-
हारा चेति सर्वा अपि विस्मिता जाता इत्यर्थः । विश्रान्त्यर्थं भैमी लिखित्वा साक्षाद्भैमीप्रा-
प्तिबुद्ध्याऽनन्तरकरणीयसंकल्पवशात्तेन मुक्ताहारार्पणा कृतेति भावः ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिचेत्रचिह्ना ।

सालिख्य तेनैक्यत यौवनीयद्वाःस्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

कौमारेति ॥ तेन मडेन सा भैमी आलिख्य ऐक्यत दृश्यते सा । किंभूता—कौमारे
शैशवं तस्य गन्धो लेशोऽपि विद्यते येषु तानि वृत्तानि खेलादीनि निवारयन्ती, निषेधयन्ती,
यतः रोमावलिरेव चेत्रगण्डिचिह्नं यस्याः सा । तथा—यौवनीयायां यौवनसंबन्धिभ्यां द्वादि
तिष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था तामवस्थामाकारविशेषं परिचेतुकामाऽतीकर्तुकामा । वयःसंधि
प्राप्तां लिखित्वा पश्यति स्नेहार्थः । अन्यापि चेत्रधारिणी कांक्षिजिषेधति, द्वाःस्था च
भवति । गन्वीनीति, 'अल्पाख्यायाम्' इति गन्धस्वेदादेशः ॥

१ 'अत्र हर्षभावोदयार्त्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ अस्य साहित्यविद्याधरी वृत्तितास्ति । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

पद्याः पुरंधीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।

चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्गिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥

पद्या इति ॥ सान्द्रं घनं चन्द्ररजः कर्पूरपरागलेन कृता क्रीडा खेलो येनैवंभूतं कुमारचक्रं बालसहो यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि मार्गे तदङ्गिप्रतिमासु नलचरणकमलप्रतिबिम्बेषु वर्तमानं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणं रेखाकूपं चक्रं पद्याः विलोकवन्तीः पुरंधीत्युक्ता रणीः प्रति लक्ष्मीकृत्य चित्राण्यतितरामाश्चर्याणि चकार । केन सार्वभौमेनात्र विचरितमिति- तासामाश्चर्यमभूदित्यर्थः । 'चान्द्र' इत्यपि पाठः । 'वस्याः' इति पाठे मैत्र्याः संबन्धिनीः पुरन्ध्रीरिति योजना । स्वाम्येन चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभित्याम् ।

मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकसिकाच्छादनविसयाय ॥ ४० ॥

तारुण्येति ॥ स नलः तारुण्येन पुण्यां चार्वात्मन्योन्यं परस्परसंबन्धिनीमभित्यां शोभामवलोकयन्त्योः पश्यन्त्योः कसोधिदेणेक्षणयोर्मणीदृशोर्मध्ये मुहूर्तं क्षणमात्रं गच्छन्सन् आकसिकेन निहंतुकेन आच्छादनेन तिरोधानेन कृत्वा यो विस्मय आश्चर्यं तस्मै बभूव । 'भूयादन्तर्द्विषिदेः' (५-१३७) इत्यादिवरदानाददृश्यस्य मन एषेन भवितव्यम्, शरीरेणान्यस्याच्छादनं कर्तव्यम्, अदृश्येषु मयीवभूपारक्षेपु प्रतिबिम्बेन भवितव्यमित्यादी- दृष्टावशादाच्छादनात्तयोराश्चर्यं जनयति स्मेति भावः । 'पुण्यं तु चार्वापि' इत्यमरः ॥

पुरःस्थितस्य कचिदस्य भूपारक्षेपु नार्यः प्रतिबिम्बितानि ।

व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन्बिसित्य विसित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

पुर इति ॥ कचित्प्रदेशे स्त्रीणां पुरोऽग्रे स्थितस्यास्य नलस्यादृश्येषु भूपारक्षेपु भूपारक्ष- नेषु निजानि स्त्रीयानि प्रतिबिम्बानि विसित्य विसित्य पुनःपुनः विस्मयं प्राप्य नार्यः सहस्र- कृत्वः सहस्रवारं व्योमनि गगने अपश्यन्नवलोकयन्ति स्म । केचले गगने केनापि प्रतिबिम्बं नावलोकयते अस्मान्निरवलोकयते । स्वकीयं परकीयमपि किमेतदिति साश्चर्यं पुनः पुनः दृष्टुरित्यर्थः । एतदपि नलस्येच्छावशादेवेति पूर्वमुक्तम् । प्रतिबिम्बितानीति भावे कः । रूपाणीति वा संबन्धनीयम् ॥

तस्मिन्विषय्यार्थपथात्तपातं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।

विस्मरतामापुरविसारन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुच्यः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यध्वन्यवदनाः कन्दुकं निरीक्ष्य मिथः परस्परं क्षिप्तं तमेवावि- स्मरन्त्योऽपि विस्मरतां साधवतामापुः । किंभूतं कन्दुकम्—तस्मिन्नले विपण्य संघट्य सस्यै क्षिप्तः तामप्राप्य अर्धपथेऽर्धमार्ग एव आतोऽग्रीकृतः पातः पतनं येन तम् । तथा—तदङ्ग- रागेण नलाङ्गरागेण च्युरितं भूषितं रुषितं वा । सस्यै क्षिप्तस्त्रामप्राप्य मध्ये संघट्योगमस्य वस्तुनोऽभावात्, अकस्मात्कथं पतित इति, कस्याङ्गरागोऽस्मिन्नस्मिन्न इति साधर्या जाता इति भावः । पथोऽर्धमिति 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, 'शक्'— इत्यादिना समासान्तः ॥

१ 'अथ च्छेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेकानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ हेत्वलं- कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतित्यः ।

छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजपक्ष्यः मणिबद्धायां भुवि तत्प्रतिबिम्बेषु केवलायां वा भूमौ वातपाभावस्थासु छायासु तस्य नलस्य रूपं स्वरूपं सौन्दर्यं वा वीक्ष्य दृशोर्नेत्रयोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः । किं कृत्वा—स्वभर्ता भीमः, तस्माद्यतिरिक्तभूते व्यतिरिक्तरूपे पुंशि विषये अनीक्षानवलोकनं तस्यां यो नियमोऽवश्यंभावः तल्लक्षणं गच्छतं तद्विषये यासामेवंभूता भूत्वापि सुन्दरवस्त्ववलोकनात्तासां नेत्रसाफल्यं जातम् । प्रतिबिम्बस्य वातपाभावस्य वा पुरुषत्वाभावात्तदवलोकनेऽपि व्रतव्रतिर्नाभूदिति भावः ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि घत्ते ।

यथा वयं किं मदनं तथैनं जिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति ॥ ताभिर्महिषीभिः भुवि तच्छायं नलस्य छायां विलोक्य इत्यतर्कि ताप्रेक्षितम् । इति किम्—यथा वयं स्वं नीमलक्षणं पतिं प्रत्युद्दिश्य मदनं धारयामः तथा वसुधापि जिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनामेः कीलेन ज्वालेन नीलं द्यामलंभूतमेनं मदनं नीमलक्षणं स्वं पतिं प्रति घत्ते धारयति किम् । छायायाः द्यामत्वाग्निनेत्रेत्यादि विशेषणं युक्तम् । यथा वयं भीमं प्रति मदनं पिदम्महे लज्जावशादन्तर्गूढतया धारयामः, तथा स्वं पतिं प्रति वसुधा मदनं पिधत्ते अन्तर्गूढतया धारयति किमिति वा । नलोऽतिमुन्दर इति भावः । 'वहेर्दयोर्ज्वालीली' इत्यमरः ॥

रूपं प्रतिच्छायािकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।

तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वित्तीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति ॥ ताभिर्महिषीभिः प्रतिच्छायािकया प्रतिबिम्बेनोपनीतं रूपं नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदि नाम यद्यपि काममालोकि दृष्टम्, तथापि तदतिप्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय सुवर्णच्छेदाय वातिगौरत्वाद्वित्तीर्णो दत्तो भङ्गः पराजयो येन तत् । छायायां गौरत्वादिवर्णानालोकनादिति भावः । अतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेधु ।

पुरं परस्य प्रविशन्वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

भवन्निति ॥ विद्योगी स राजा नलः योगीव नियोगरहित इव, अथ च मुनिरिव विरराज । एतच्चित्रं विरहिणो विरहित्वाभावाद्दार्ढ्यम् । वतोऽदृश्यो भवन्मणिकुट्टिमेधु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं प्रतिबिम्बरूपकायसमूहं वितन्वन्वित्सारयन् । तथा—परस्य पुरं नगरं दृष्टोपरिदृष्टं वा प्रविशन् मुनिरप्यदृश्यो भवति, काव्यूहं च करोति, परस्य जीवान्तरस्य शरीरं च प्रविशति, विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्वियोगी च भवति । 'पुरं पादलिपुत्रे स्याद्दृष्टोपरिदृष्टे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ॥

१ 'अत्र क्रियाविरोधातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुपासोप-
मोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधाभासोपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

पुमानिवास्पर्शि मया व्रजन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।

दुवन्निवातर्कि मयापि कश्चिदिति स स खैर्णगिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति ॥ स नल इति खैर्णगिरः स्त्रीसमूहवाणीः शृणोति स । इति किम्—
व्रजन्त्या विचरन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः, विचरन्त्या मया पुंस इव पुरुषत्वेन छाया
व्यलोकि दृष्टा, मया कश्चिदुवन्निव वदन्निवातर्कि । सर्वप्रमाभिः सर्वाभिः परस्परं भैमी
प्रलेव वा एवमुक्तमित्यर्थः । खैर्णं, समूहे 'स्त्रीपुंसाभ्यां सञ्ज्ञायै भवनात्' इति नञ् । खैणीः
स्त्रीसंबन्धिनीर्गिर इति वा ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।

स भ्रान्तिभैमीषु न तां व्यविक्र सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी सुन्दराङ्गी सा भैमी अम्बां मातरं प्रणत्य प्रणम्य उपनता
आगता सती नलेन सह पथि योगं संबन्धमाप । स नलः भ्रान्तिभैमीषु भ्रान्त्या दृष्टासु
भैमीषु मध्ये तां सत्वरूपां न व्यविक्र विवेकेन न ज्ञातवान् । सा नादृश्यतया तं न ददर्श ।
'सा तं च नादर्शदृश्यमेव' इति पाठे नाद्राक्षीदेत्येवमर्थः । अदर्शत्, 'अदृशोऽङि-' इति
गुणः । प्रणत्य, 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक् ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्योद्धमवीक्षितस्य ।

क्षितापि कण्ठाय तयोपकण्ठं स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्विति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादप्राप्ता प्रसूनमाला कुसुममाला उद्धमेण भ्रान्त्या
वीक्षितस्यापि नलस्य कण्ठाय तया भैम्या क्षिता उपकण्ठे समीपे स्थितं सत्वरूपमेव तं नलं
तत्कण्ठं चालिङ्गते ॥

स्वम्बासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।

क्षितामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥ ५० ॥

स्वगिति ॥ भूपो नल इत्यद्भुतमाश्वर्यमाप । इति किम्—वासनादृष्टस्य चिन्तासंतानोप-
नोत्तस्य भैमीलक्षणस्य जनस्य प्रसादरूपेयं स्वम्बामाला सत्या सत्वरूपेति । अलीकदृष्टेन दत्तस्य
कुत्रापि सत्त्वत्वं न दृष्टम्, अत्र त्वपूर्वं दृष्टम् । सा बाला च अलीकनलकण्ठाय क्षितां तां
मालामदृश्यत्वमितां प्राप्तामालोक्य विचार्य विस्मयते स्म साक्षर्या बभूव । अलीकदृष्टनलकण्ठे
क्षिता माला भूमौ नास्ति केन नीता किं जातमस्या इत्याश्वर्यम् ॥

अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमाणौ परस्पररेणाध्युषितेऽपि देशे ।

आलिङ्गितालीकपरस्परान्तस्तथ्यं मिथस्तौ परिपस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमिति ॥ सत्वरूपेण परस्पररेणाध्युषितेऽभिहितेऽपि देशे अन्योन्यं परस्परम-
न्यत्रवदन्मोन्यानध्युषितदेशवद्भ्रान्तिदृष्टमिव ईक्षमाणौ बिलोकनन्तौ तौ आलिङ्गितं वदलीकं
परस्परं तस्मान्तमेव्यं तथ्यं सत्यमपि मिथः परस्परं परिपस्वजाते आलिङ्गितुः । अलीक-
दृष्टस्य परस्परस्य मध्ये सत्वरूपस्याप्यालिङ्गनं जातमिति भावः । आलिङ्गितमलीकं परस्परं

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ असदुपलब्धसाहित्य-
विद्याधरीपुस्तकेऽस्य कोकस्य व्याख्या वृद्धितास्ति ।

येन एवंभूतमन्तः अन्तःकरणं गयोरिति वा । सत्यमप्यलीकबुद्धौवाल्लिङ्गतुरिति भावः ।
परिपक्वजाते, 'सद्विखणोः परस्य लिटि' इति परस्य घट्टनिषेधः ॥

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।

नृपः स पश्यन्नपि तामुदीतः स्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी सत्यरूपं तं अस्य स्पर्शमधिगता प्राप्तापि तस्यादर्शनेन पुनर्भ्रान्तिं
मेने । सत्यस्य दर्शनेन भाष्यम्, नच दृश्यते सः तस्मादलीकः स्पर्श इत्यमन्वत । स नृपः
सत्यरूपां तां पश्यन्नपि क्षादित्युदीतो जातः सात्त्विकविकाररूपः स्तम्भो बल्य एवंभूतः सन्
तां धर्तुं न शशाक ॥

स्पर्शातिहर्षादितसत्यमत्या प्रचृत्य मिथ्याप्रतिलब्धबाधौ ।

पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्धाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

स्पर्शेति ॥ सत्यरूपपरस्परस्पर्शजनितेन हर्षेणादितयाङ्गीकृतया सत्यमत्या सत्यबुद्ध्या
पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रचृत्य पुनरप्यलीकपरस्परस्पर्शाभावाग्निमध्यात्वेन प्रतिलब्धः सत्यमतेर्बाधो
बाध्यामेवंभूतौ सन्तौ तृतीयस्थाने पथि मार्गे तथ्यं सत्यरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पृशन्ता-
वपि विमुग्धौ भ्रान्तौ न श्रद्धाते सत्यात्वेन स्पर्शं न जानीतः स्म । प्रथमस्थले तार्विकोपा-
(प)लम्भात्, द्वितीयस्थले बाधोपा(प)लम्भात्, तदुद्घातावष्टम्भेन तृतीयस्थले किं प्रथम-
स्थल इव संस्रम्, उत द्वितीयस्थल इवासत्यमिति निर्णयमाभावाद्नादरसहितौ जाताविति
भावः । पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिङ्गने जातेऽपि विश्वासो नाभूदित्येवं ॥

सर्वत्र संवाद्यमवाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।

न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

सर्वत्रेति ॥ रूपश्रिया परस्परसौन्दर्यशोभया परं अतितरौ परस्परस्य आतिथ्यकरं
सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संवाद्यं स्पर्शादिना संवादयोग्यं सत्यरूपं परस्परं कर्मभूतमा-
धमानौ सत्यात्वेन मन्यमानौ कचिदलीकं तु असत्त्वं पुनः, असत्यमपि वा परस्परमालोक्य
तौ केलिरसात्क्रीडाप्रीतेः विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुः समर्थौ नाभूताम् । कचिदलीक-
त्वेऽपि बहुषु स्थलेषु सत्यत्वादालिङ्गनादिक्रीडां चकतुरेवेति भावः । 'तथ्यकरम्' इति पाठे
कीदृक्परस्परम्—केवलं तथ्यकरं सत्यबुद्धिजनकमिति वा ॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः ।

ज्जेहातिदानादिव दीपिकाविनिमिष्य किञ्चिद्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

परेति ॥ परस्परस्पर्शरसः अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागलास्य ऊर्मिच्छेदः तज्जनितात्सेका-
त्तेचनात्तयोर्चेतसि विप्रलम्भो वियोगः क्षणमात्रं किञ्चिन्निमिष्य पूर्वापेक्षया द्विगुणं ह्याभ्यां
गुणनं यथा तथा दिदीपे प्रदीप्तः । कस्मात्किमिव—ज्जेहातिदानात् तैलस्य बहुप्रक्षेपादीपिका-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्लकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमावोदयालंकारी'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सत्यरूपं अद्यायाः कारणे सत्यप्यलीकत्वेन निमित्तप्रतिपा-
दस्यापुनर्निमित्तविशेषोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्लकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

चिरिव दीपशिलेव । सा यथा किञ्चिन्मन्वीभूय द्विगुणं प्रकाशते । अप्राप्तौ सत्यां विप्रलम्भ-
स्तादृक् दुःसहो न यथा संयोगपूर्वको वियोग इति भावः ॥

वेदमाप सा धैर्यवियोगयोगाद्बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।

पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन्वभ्राम तां सुध्रुवमुद्धमेण ॥ ५६ ॥

वेदमेति ॥ सा मैत्री वेदम स्वगृहम् आप । किभूता—धैर्यवियोगयोगात्संबन्धात्क-
मेण अत्र नलसंभावना कुतस्तेति बोधं सम्यग्ज्ञानम्, नल एवामिति मोहं मिथ्याज्ञानं
च मुहुर्दधाना । स नल उद्धमेण भ्रान्तिवशेन तां सुध्रुवं सुन्दरीं पुनःपुनः पुरोऽग्रे पश्यन्
तत्रैव वज्रान् । अलोकतदालिङ्गनादिवाञ्छया तत्रैव विचचारेति भावः ॥

पङ्क्त्यां नृपः संचरमाण एष चिरं परिभ्रम्य कथंकथंचित् ।

विदर्भराजप्रभवामिरामं प्रासादमभ्रंकपमाससाद् ॥ ५७ ॥

पङ्क्त्यामिति ॥ पङ्क्त्यां संचरमाणो विचरन् एष नृपः कथंकथंचिचरणचारित्वेन परिचया-
भावादिति महता क्लेशेन चिरं परिभ्रम्य परितो भ्रमिता अभ्रंकपमस्तुक्त्वाद्भगनलग्नश्चिरं
विदर्भराजप्रभवया मैत्र्या अमिरामं सुशोभमधिष्ठितमिलयैः । प्रासादमाससाद् प्राप । विप्र-
लम्भजनितपरिभ्रमणवशादेव प्रासादं प्राप्तवान्, न तु बुद्धिपूर्वकमिति भावः । संचरमाणः,
'समस्तृतीयायुक्तात्' इति तद् । कथंकथंचित् इति समुदायनिपातोऽतिक्वञ्छार्थो द्रष्टव्यः ।
अभ्रंकपम्, 'सर्वकूलाभ्रं' इति खच् ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः सरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।

विलोकयामास समां स मैत्र्यास्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

सखीति ॥ स नलः तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां पुरोगागं मणिवेदिकायां मणिवद्धभूमौ
मैत्र्याः समां विलोकयामास । किभूताम्—सखीशतानां सरसैः सशृङ्गारैः विलासैर्विभ्रमैः
सरावरोधभ्रममन्तःपुरभ्रान्तिमावहन्तीं कुर्वतीम् । सखीनां रतितुल्यत्वात् । प्रतोलीमणि-
वद्धवेदिकोपरि रचितां समां ददर्शत्वर्यैः । 'रम्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरैः ॥

कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिष्ठो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

कण्ठ इति ॥ यत्र सभायां नलेन कलं मधुरास्फुटमालपन्ती रागालापं कुर्वती कापि
काचिद्बाला अन्तर्मेनसि इत्यस्तूयत स्तुता ननु व्यक्तवाचा । इति किम्—अस्याः सुन्दर्याः
त्रिरेखः लक्षणभूतास्तिष्ठो रेखा यस्मिन्स कण्ठः तिष्ठोऽपि पिकवेणु-वीणाः खराद्युतेन जिताः
पराभूताः सूचयति ज्ञापयति किम् । मधुरस्वराकर्षणेन रेखाग्रयदर्शनेन च कोकिला-वेणु-
वीणाणां त्रयस्य जयसूचनायैमिदं रेखाग्रयं कण्ठेन पूतम्, ननु लक्षणत्वेनेत्युपनीयत इत्यर्थः ।
'रेखाग्रयाहिता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति सामुद्रिकलक्षणोक्तिः ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र यथासंक्षेपमावश्यालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र क्लेशानुभासो-
त्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणमाला निबन्धिकादित्रयवि-
जयसूचकत्वोत्प्रेक्षाहेतुत्वात्काम्यलिङ्गसंकीर्णवसुप्रेक्षा' इति जीवातुः ।

एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।

श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारीमुखात्समाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति ॥ यत्र समायां स नलः नारी सुन्दरी तत्करवर्तिनी सारी सारिका तस्या मुखादित्येवं आलिकुलेन सखीसमूहेन पाठितान्प्रबोधान् श्रुत्वा स्वात्मानं ताभिर्दृष्टमाशङ्कत । इति किम्—हे मैमि दमयन्ति, त्वं तं मनसि स्थितमेतं पुरोवर्तिनमागतं वा नलं पश्य, आर्तिं तद्वियोगजनितां पीडां त्यजेति । अहमेताभिः प्रायोऽत्र दृष्टः अन्यथा सारिकाभेदभेताः कुतः पाठयन्तीति ॥

यत्रैकयालीकनलीकृतालीकण्ठे मृषामीममवीभवन्त्या ।

तद्वृक्षपथे दौहदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र समायां मृषा मिथ्या भीममवीमवन्त्या भैमीयेषं धारयन्त्या एकया अलीकनलीकृतालीकण्ठे असत्यनलाकारीकृतसखीकण्ठे दौहदिकोपनीता मालाकारेणानीता मधूकमाला तस्यादृश्यस्य नलस्य दृक्पथे दृग्गोचरे शालीनं सलज्जमाधायि निक्षिप्ता । भैमी-विनोदार्थं तादृशीमेव कीडां सर्वाः कुर्वन्तीति भावः । दौहदिका धात्री वा । वृक्षादिदोहदे नियुक्ता दौहदिकः, 'तत्र निवृत्तः' इति लङ् । 'शालीनकोपीने अपृष्टाकार्ययोः' इति निपात-नाच्छालीनशब्दः शार्ध्वः ॥

चन्द्राममाभ्रं तिलकं दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकृतमनुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्जं चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र न दद ॥

चन्द्रेति ॥ यत्र समायां कापि काचित्सुन्दरी चन्द्राणामनवस्थामियत्तानवधारणाभिर्गया-भाषम्, अन्योन्यस्मिन्प्रतिबिम्बादनवस्थितिं वा ससर्जं इव । किंभूता—चन्द्रसमे चन्द्रतुल्ये निजसखीमुखेऽतिसच्छन्नाचन्द्रान्नं चन्द्रतुल्यम्, आभ्रमभ्रमतिसच्छद्रव्यविशेषः तत्संबन्धि आभ्रं तद्वत् तिलकं ललाटामरणं दधाना कुर्वाणा । किंभूतमाभ्रं तिलकं—तद्वच्चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तं निजं स्वीयमास्यं तादृशण इन्दुः तेन कृतमनुविम्बं यत्र । चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्त-स्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुविम्बं येनेति वा । यन्मुखे चन्द्राकारे चन्द्राकारोऽभ्रतिलकः कियते, तस्याब्धन्दाकारोऽभ्रतिलको, मुखं च द्वौ चन्द्रौ अलंकारकारिण्याब्धन्दाकारोऽभ्रतिलके प्रतिविम्बितौ । यथा चालंकारः कियते तस्या मुखं, तत्र विद्यमानोऽभ्रतिलकश्च द्वौ चन्द्रौ यस्याः कियतेऽलंकारस्तन्मुखचन्द्राभ्रतिलके प्रतिविम्बितौ एवं प्रतिविम्बितयोरपि परस्परामिमुख-मुखचन्द्राभ्रतिलकयोः प्रतिविम्बरूपौ परस्परमुखचन्द्राभ्रतिलकौ प्रतिविम्बितौ । एवं प्रतिविम्बितप्रतिबिम्बादवित्येवं चन्द्रानवस्था द्रष्टव्या । तद्विद्यतेऽत्र—तद्वदित्यत्र मनुषो मकारस्य 'शयः' इति वैः ॥

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।

तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख मैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

१ 'अत्र शङ्काभावोदवालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सारीवाक्ये नारीवाक्यप्रमाद्वान्तिमदलं-कारो न्यज्यते इति वस्तुनालंकाररूपनिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र चलेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकोपमोत्प्रेक्षालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दलोदरेति ॥ यत्र सभायां तस्यैव काचनकेतकस्य सुवर्णकेतकीकुसुमस्य दलोदरे पद्मपत्रे क्षणाच्छेन्नानन्तरं क्षणमेव नवीमातुका मसीभवनशीला वर्णलेखा यस्मिन् तस्यैव नलसंबन्धिनमेव मम नखक्षतादिवान्छा विद्यत इत्येवमादिरूपं खं स्वीयमनङ्गलेखं मद्वनोपदिष्टं लेखनं भैमी नखलेखिनीमिलिलेख । विरहिणीभिः स्वीयभावसूचनार्थं प्राणेशाय पत्रिका प्रेष्यते, मस्या वर्षाश्च लिख्यन्ते । केतकीपुष्पेषु नखलेखानां श्यामीभवनं स्वभावः । मातुङ्गइति, 'लघपत-' इति शीले वैकम् ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽतिविष्यातिभृतापि यत्र ।

अशाकि लीलाकमलं न पाणिरपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु अतिविश्रुतातिभृतातिकुशलया अपि भैमीसख्या भीमभुवो भैम्या लीलाकमलं भित्तौ चित्रपटे वा विलेखितुमक्षाकि शक्तम् । पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः । तथा—कर्णोत्पलं कर्णाभरणभूतं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् । अक्षि तु लेखितुं नैवापारि । लीलाकमलावतंसोत्पलपेक्षया पाणिनयनमतिमुन्दरत्वालेखितुं न शक्तमिति भावः । विलेखितुम्, 'शकधृव-' इति, 'पर्याप्तिवचन-' इति वा तुमुन्, लघूपधत्वाङ्गुणः । लिपीषु, 'कृदिकारात्-' इति ङीप् ॥

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्वचध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

भैमीमिति ॥ यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्वबधूलक्षणः प्रियः शिष्यवर्गः एलागल्य भैमीमुपावीणयद्वीणया उपागायत् । किभूतः—स्वरमधुना स्वराभूतेनारीणं पूर्णं तस्या भैम्याः कण्ठनालं तेन एकधुरां वहति एकधुरीणा तुल्या वीणा यस्य । प्रथमं गन्धर्व-चध्वः, अनन्तरं नारदेन वीणावादनमाध्यापिताः, अतिकुशलतत्त्वातिप्रियाः । एवंविधा अपि वीणावादने ततोऽप्यधिकं कौशलमभ्यसितुं तन्नागल्य भैमी वीणयोपगायन्ति स्मेति भावः । वीणागन्धर्वपेक्षया भैमीकण्ठस्यातिमाधुर्यं सूचितम् । नालपदेन मुखस्य कमलत्वं च । 'स्क(स्)वं' रीणं क्षुतं क्षुतम्' इत्यमरः । रीणम्, 'ओरीङ् शरणे' अस्मादोदित्वाभिधान-त्वम् । उपावीणयत्, 'सत्यापपाश-' इति णिच् । कलिः प्रियो वस्येति, 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातभावः । एकधुरीणेत्यत्र 'एकधुराङ्गुवच' इति क्तः ॥

नाद्या स्वरः किं हरभीतिगुप्ते पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।

इत्यर्थचन्द्राभनखाङ्कुचुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरुचे ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां सखीभिः सखी इति पूर्वोक्तगूचे । किभूता—अर्थचन्द्रामोर्ध्व-चन्द्राकारो नखाङ्को नखक्षतं तेन चुम्बिनावाङ्गिष्ठौ स्पर्शौ यस्याः सा । इति किम्—हे सखि, स्वरस्ते तव पयोधरे स्नानलक्षणे कुम्भ एव, अथ च पयोधरे जलाधारे कुम्भ एव, इत्यु-भीतिसस्याः सक्षाशादात्मानं गोपायतीति हरभीतिगुप् एवभूतः सन् नावा नौकया खेलति । किं वितर्कं । अर्थचन्द्राकारत्वात्नखाङ्गे नौकालं युक्तम् । 'अभिमीतो हि शैल्यप्रधानं स्थान-

१ 'अथानुप्रासरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ प्रवीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भाधयति' इति त्रिनेत्रानलाद्गोला पलायितो निर्भयं शीतस्तनद्वयलक्षणं स्थानमागच्छ सुखेन जलकीर्णां करोतीत्यर्थः । एवमन्योऽपि वैरिणः सकाशात्पलाय्य निर्भयं स्थानं गत्वा कीदृति । हरेण पार्वत्याः सकाशाद्गीतित्वा गुप्ते अमर्दिते सौन्दर्यात्तत्कुचमर्दनवाञ्छया समुत्पन्नायामप्यर्थात्पलायतीकोपमिना हरेणास्पृष्टेत्यर्थं कुचविशेषणं वा । पार्वतीमिया हरापमनसंभावनाया अप्यभावाभिर्भयत्वेन सरस्व कीडा युज्यत इत्यर्थः । नन्वाहुचुम्बिर्पावरत्वात्कुचदर्शनात्सर्वस्यापि कामोद्रेको भवतीति भावः । हरेण पार्वतीमीत्या गुप्तेऽस्पृष्टे सुन्दरि सखि, संबोधनं वा । हरभीलक्षणा इति परचक्रं तस्मादात्मानं गोपायतीति मदनविशेषणं वा । हरोऽप्येतद्दर्शनविमोहितो मम वशं गतः शान्तकोपो भविष्यतीति बुद्ध्या निर्भय इति ॥

सराशुगीभूय विदर्भसुभूयक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।

स्रजं सृजन्त्या तदशोचि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निस्त्राय ॥ ६७ ॥

सरेति ॥ प्रसूनैः पुष्पैः सराशुगीभूय कामचाणीभूय विदर्भसुभूयक्षो भैमीवक्षो वदक्षोमि पीडितं तद् भैमीवक्षःक्षोभलक्षणं वैरे तेषु पुष्पेषु गुणे घटनार्थं सूचिशिखां सूच्यग्रं निस्त्रायारोप्य स्रजं माला सृजन्त्या रचयन्त्या एकया वशोचि शोषितं, खल्वप्रेक्षते । तेषां शस्त्रप्रहारकरणादैनरनिर्यातनं तथा कृतमित्यर्थः । यत्र काचिन्माला जग्रन्धेति भावः । मालाकारिण्याश्च पुष्पेषु सूचिशिखानिस्त्रयनं जैतिः ॥

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी त्यज त्यजेदं सखि साहसिक्यम् ।

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान्प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥ ६८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां भैमी अतिभीय अतिवरो भयं प्राप्य तां मालाकारिणीमित्यवदत् । इति किम्—हे सखि, इदं मालाप्रथनलक्षणं साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज त्यज सुखं सुवेति । साहसिकत्वमेवाह—यतः प्रसूनानि पुष्परूपान्बाणान्गुणेन दौरकेण, अथ च मौर्व्या, सज्जान् सैन्यान्कृत्वा मदनाय त्वमेव दत्से ददासि । मां पीडयतः कामस्य मौर्वीसंबद्धबाणदानेन या त्वं साहायकमाचरसि सा त्वं समीचीना सहचरी भवसीति सोढुष्येतां तामवददित्यर्थः । मालायां बाणसंनद्धमौर्वीबुद्ध्या भैम्या भयं जातमिति भावः । त्यज त्यजेति भयाद्रिक्रिः । सहसा वर्तते साहसिकी, 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । तस्या भावे 'गुणवचनं' इत्यादिना ध्यञ् ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गीमध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।

यत्रालपत्तामिदमालि यानं मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां काचित्सुमध्या सुन्दरी सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीमध्ये पत्रवल्लीरचनामध्ये करेण मकरीमालिख्य तां सखीमित्यालपदवदत् । इति किम्—हे आलि सखि, त्वदेकावलित्वं एकवष्टिकमुक्ताहारविशेषः, तल्लक्षणाया नाकनद्याः स्वर्गजाया इदं मकरीलक्षणं यानं वाहनं मन्ये तर्कयामि । खच्छत्वान्मुक्ताहारस्य नाकनदीत्वम्, हारसमीपे मकर्या विद्यमानत्वान्मकरीवाहनत्वं नाकनद्यामुपेक्षितम् । 'एकावत्येकवष्टिका' इत्यमरः । गङ्गा मकरवाहिनीति प्रसिद्धिः ॥

१ 'अथोत्प्रेषोपमारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुगातोत्प्रेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुगातरूपकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तामेव सा यत्र जगाद् भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।

सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्गप्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ यत्र सा सुमध्या तामेव सखीं भूयः पुनरपि इति जगाद् । इति किम्—

हे सखि, पयोधियादः समुद्रजलवन्तुः तावकस्त्वरीयहृदयस्थितो हृच्छयः कामलस्य अङ्ग-
विहं मीनस्तस्य प्रिया प्राणेश्वरी ते कुचकुम्भयोः स्थिता सती सेयं मकरी अर्थात्कुचयोः
विस्तारस्य पीवरत्वस्य यशःप्रशस्तिर्यशःशासनमस्तु भवत्विति । या समुद्रे सदा वसति सा
तं विहाय चेत्कुचयोः स्थिता, तर्हि तदपेक्षयाऽनयोस्त्वत्कुचयोः पीवरत्वं दुरवगाहत्वं च
स्पष्टतरम्, नान्यस्येति यशःशासनमस्तु । प्राणेशस्य हृच्छयत्वेन प्रियाया अपि तत्रैव
स्वानुमुचितमिति भावः ॥

शारीं चरन्तीं सखि मारयैतामित्यक्षदाये कथिते कयापि ।

यत्र स्वधातभ्रमभीरुशारीकाकृत्यसाकृतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥

शारीमिति ॥ चरन्तीं गृहाद्गृहान्तरं गच्छन्तीमथ च भ्रमन्तीमैतां शारीमक्षोपकरणं,
शकुनिविशेषं च हे सखि, एहाण मारय जहि चेति कयापि कयाचित्सखीं प्रति अक्षदाये
पाशकदाने कथिते सति यत्र स नलो द्वितीयार्धप्रतीत्या स्वधातस्य भ्रमो भ्रान्तिस्तेन भीरुभ-
गशीला शारी पक्षिविशेषस्तस्याः काकुर्मेयविकृतस्वरत्वात् उर्य उर्यानं तेन साकृतः साभि-
प्रायो हसो हास्यं यस्य एवंविधो जज्ञे जातः । मां मारयिष्यसीति भिया सविकृतस्वरमुद्गीर्णा
शारीं दृष्ट्वा पयोरप्येवं ज्ञानं कथमिति भ्रान्तिवशाच्च साधर्यत्वात्सहास्यो जात इत्यर्थः ।
'शारी चाक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे', 'दायो दाने शीतकादिधने' इति विश्वः । हसः,
'खनहसोर्वा' इत्यप् ॥

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।

कृतप्रियादृत्यमहोपकारमरालमोहद्रदिमानमूहे ॥ ७२ ॥

भैमीति ॥ यत्र स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलधारणार्थं जाम्बूनदहंसलक्ष्मीं सुवर्णपटित-
हंसपुतलिकाक्षोभां निरीक्ष्य कृतः प्रियादृत्यलक्ष्णो महानुपकारो येन एवंभूतो मरालो हंस-
स्तस्मिन् मोहो भ्रान्तित्वात्तस्य द्रदिमा इवत्वमूहे । प्रापेत्यर्थः । भम द्रुतो हंस एवासं किमिति
तस्य भ्रमो जात इत्यर्थः । ऊहे, बहेर्लिटि 'बन्निस्त्रिप्—' इति संप्रसारणम् ॥

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य संदेहमथ व्युदस्यन् ।

अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥ ७३ ॥

तस्मिन्निति ॥ अथ स प्रसिद्धः कोऽपि लोकोत्तरो रूपातिशयः सौन्दर्यातिशयोऽपृष्ट एव
सायमारमनैव तां भैमीं स्फुटं प्रकटमाचचक्षे कथयति स्म । किं कुर्वन्—तस्मिन्सखीसमाजे
सखीसमुद्गमये सा प्रसिद्धा भैमीयं भविष्यतीति प्रतिसखि जातं नलस्य संदेहं व्युदस्यन्निरा-
कुर्वन् । सहचर्यपेक्षया सौन्दर्यातिशयदर्शनादिभ्यं भैमीति नलेन खत एव ज्ञातमित्यर्थः ।
पूर्वेण संदेहस्वरूपेण नो देयमिति बुद्ध्या अपृष्ट एव भविष्यसंदेहनिराकरणार्थमाचष्ट इति

१ 'अथ रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ भावोदयालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अथ भ्रान्तिमानलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हेतोः शता । प्रथमं सखीसमूहदर्शने जाते आसु मध्ये का भैमीति संदेहे सख्यनन्तरं भैमी-
दर्शने जाते रूपातिशयः संदेहं निराकुर्वन्नष्ट एव भैमीमाचष्टेति वा व्याख्या । 'व्युदस्य'
इति स्वयन्तो वा पाठः ॥

भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।

नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुचिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

भैमीति ॥ सखीभिर्भैम्या विनोदाय मनोरञ्जनाय मुदा हर्षेण भुवि कल्पितानां
लेखितानां तदाकृतीनां नलप्रतिलरूपाणां मध्ये मणिवेदिकायामुदीतं स्फुटं जातमपि तस्य
सख्यस्य नलस्यानुचिम्बं प्रतिचिम्बं ताभिर्नातर्कि न लक्षितम् । रचितनलप्रतिच्छन्दमध्ये
सख्यमपि प्रतिचिम्बं प्रतिच्छन्दबुद्ध्या सख्यत्वेन न ज्ञातमित्यर्थः ॥

हुताशकीनाशजलेशद्वतीनिराकरिणोः कृतकाकुरात्राः ।

भैम्या वचोमिः स निजां तदाशां न्यवर्तयद्भूमिं प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

हुताशेति ॥ स नलो भैम्या वचोभिर्दूरमल्यर्थम्, अथ च दूरदेशं प्रयातामपि प्राप्ता-
मपि निजां स्वीयां तदाशां भैमीसंबन्धिनीमात्रां न्यवर्तयत् । किंभूताया भैम्याः—हुताशो-
ऽग्निः, धीनाशो यमः, जलेशो वरुणः, तेषां द्वतीः, निराकरिणोर्निराकरणशीलावाः । किंभूता
द्वतीः—कृता काकुरात्रा दैन्यस्वरयुक्ता वाचना यामिह्याः । बह्मपादित्रयद्वतीनिराकरणेन
पुनरपि भैमीप्राप्तानाशासहितो बभूवेत्यर्थः । बह्मपादेरप्रधानत्वाद्वतीवचनप्रकारो विस्तरेण
नोक्तः । अन्यदपि दूरं प्रयातं वचनैः परावर्त्यते । द्वतीः, 'नलोका' इति पृथीतिष्वैव ॥

विज्ञप्तिमन्तःसमयः स भैम्या मध्येसमं वासवसम्मलीयाम् ।

संभालयामास भृशं कृशाशस्तदालिचन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स नलो मध्येसमं समामध्ये तस्या भैम्या आलिचन्दैः सखीचन्दैरिन्द्र-
द्वती सन्त्यग्बदतीति अभिनन्द्यमानामभिनन्दितां वासवस्य सम्भली द्वती तत्संबन्धिनीं भैम्या
विज्ञप्तिं सावधानः संभालयामास समाकर्णयामास । (किंभूतः सः—) भैमी वासवं प्रायेण
वरिष्यतीति अन्तःसमयो मनसि भवसहितः । तथा—अस्या वचनं स्वीकरिष्यतीति तथा
स्वसखीवचनं भैमी करिष्यत्येवेति बुद्ध्या भैम्या कृशाशः खण्डिताशः । 'संभली कुटनी समे'
इत्यमरः । उपेर्ण्यन्तायुचि विज्ञापनेति यद्यपि भवितव्यं तथापि 'चिज्ञावादिभ्यश्च' इति वच-
नादाह्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इति वचनाज्ज्ञप्तिरित्यत्र किन् । पदमञ्जरीकारोऽप्येवमेव सम-
र्थितवान् । मध्येसमम्, 'पारेमप्ये' इत्यप्ययीभावे नपुंसकत्वे हलः, एदन्तत्वं निपातनात् ॥

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेरितवाचिकस्य ।

इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानैः ॥ ७७ ॥

१ 'अप्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र गीलितमङ्कारः । यदुक्तम्—
'समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यस्मिन्मुखे । निजेनागन्तुना वापि तस्मीतिवमिति स्मृतम् ॥' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र च सामान्याङ्कारः । तेन च ज्ञान्तिमान्त्वम्यत इत्यङ्कारेणार्थ-
कारण्यनिः' इति जीवातुः । ३ 'अवानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र ष्टोका-
नुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लिपिरिति ॥ हे भैमि, त्वं विज्ञापयन्त्यामिन्द्रस्य हस्तां मयि अवधानदानैरेकाप्रचित्तत्वेन प्रसादं रचय कुरु । एकामचित्तत्वमेव प्रसादः । किंभूतस्य—इति तुभ्यं त्वदर्थं प्रेषितं वाचिकं संदेशवचनं येन । इति किम्—भुवि विद्यमानेन लोकेन दैवी देवसंबन्धिनी लिपिर्न मुपठा मुखेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिका न दत्ता । सावधाना सतीन्द्रविज्ञापनामाकर्षणैर्यत्नैः । वाचिकम्, 'वाचो व्याहृताभांयाम्' इति स्वार्थे ठक् । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते वा' इति नपुंसकत्वम् । तथा—सेनैव सैन्यम्, मालैव माल्यम् । विज्ञापयन्त्याम्, घटादिपाठात् (ठेऽपि) 'मितां हस्तः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेल्लनुज्ञोत्प्रेष्यस्थितविभाषया 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च हस्ताभावात्साधुत्वं शैत्यम् ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।

शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिद्रैस्तद्रोममिः संदिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति ॥ वासवः सलीलं सखित्यसमालिङ्गनया आश्लेषेणोपपीडमुपपीडनमाह-मालिङ्ग्य त्वामनामयमारोग्यं पृच्छति—हे भैमि, तव आरोग्यं विद्यते कश्चिदिति । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्पुत्रं पृच्छेदनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति मनुष्यचर्यात् । तवाश्लेषकथया तवाल्लिङ्गनकथावशात् अपनिद्रैर्विकसितैस्तस्य इन्द्रस्य रोममिः कर्तुमिः शेषोऽवशिष्टोऽर्थो भवत्यै तुभ्यं संदिदिशे संदिष्टः । इन्द्रस्त्वप्येव सानुरागः, तस्मात्त्वयानुपग्रीतव्य इत्यर्थः । सार्वकभावोदयेन गृहदकष्टत्वादन्वत्किञ्चित् संदिदेशोऽर्थः । 'लिपि विप्रीकरणे' चुरादिराहपूर्वः श्लेषेण, तस्माण्यन्तत्वाद्युच् । उपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीड—' इति णमुक् ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।

स्वयंवरस्थानजुषस्त्वमस्य वधान कण्ठं वरणस्रजाशु ॥ ७९ ॥

य इति ॥ हे भैमि, त्वयाहमनुप्राप्त इत्यादि त्वदर्थनायां त्वदीययाभायां विषये मघोन इन्द्रस्य मनसा प्रेर्यमाणोऽपि यः कण्ठे द्विषं स्रजालक्षणमागोऽपराधमापदाग्र । लज्जया किमप्यन्यन्नोक्तवानित्यर्थः । त्वं स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरस्थानस्थितस्यासेन्द्रस्य तं सापराधं कण्ठं वरणस्य स्रजा मालया आशु शीघ्रं वधान । सापराधो हि प्रमुणा दोरकेण बध्यते । त्वमप्यस्य प्रमुतुल्यैर्यः । एवं सानुरागमिन्द्रं वृणीष्वेति भावः ॥

नैनं त्यज क्षीरधिमन्धनाद्यैरस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।

अस्मै विमथ्येश्वरसोदमन्यां धाम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥ ८० ॥

नैनमिति ॥ हे भैमि, त्वमेनं इन्द्रं मा त्यज । वैरमरैः क्षीरधिमन्धनादसेन्द्रस्यानुजा-योपेन्द्राय धीरुद्गमिता निर्गमिता, ते देवा इक्षुरसोदमिक्षुरससमुद्रं विमथ्य मथित्वा अस्मै इन्द्रार्थमन्यां श्रिममुत्थापयितुं निर्गमयितुं न धाम्यन्तु । वैदेवैः क्षीरसमुद्रं निर्मथ्य लक्ष्मीं निर्गमय्य सा इन्द्रानुजाय दत्ता, ज्येष्ठत्वात्तस्यापि पूज्यायेन्द्राय तैस्ततोऽप्यधिका दातव्या, सा इक्षुरससमुद्रमथनं विना न प्राप्यत इति तदर्थं तन्मथने तेषां प्रवासः स्यात्, त्वत्प्राप्त्या स

१ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रयासो मा भूत् । त्वं लक्ष्म्याः सकाशादतिमुन्दरी, एनं वृणीष्वेति भावः । अतिसौन्दर्येण त्वमेवेकुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मीरित्यर्थः । इक्षुरस एवोदकं यस्य, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति उदभावेः ॥

लोकस्त्रजि दौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः ।

किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्षा किमतः परापि ॥ ८१ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, लोकस्त्रजि चतुर्दशभुवनमालायां शौर्महती स्वर्गोऽधिकः । दिवि च आदितेया युद्धसंमुखमरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्यपत्यानि ये देवास्तो महान्तः । आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान् । सोऽपि एवंविध इन्द्रोऽपि रागादसुरागात् यदि तत्र किंकर्तुं किंकरी-
मवितुमर्थां प्राथेयत इत्यर्थः । ननु केनापि बलात्कारेण प्रवर्तितः । अतः परा अग्रा कक्षा उत्कर्षः किं जागर्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । इन्द्रोऽपि तत्र किंकरीमवितुमिच्छति अत एव तत्र तुल्या अपि सौभाग्यवती मुन्दरी च न विद्यत इति भावः । अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, 'कृदिकारादक्तिनः' इति णीप्तात् 'दित्यादित्या-' इति ष्यं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो डक्' इति डक् ॥

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व स्वीकारकृच्छूनटनश्रमेण ॥ ८२ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मखैर्यज्ञशतेन यत्पदं प्राप स इन्द्रस्तस्मै पदाय ते तव याचने प्रार्थनाविषये चाद्रिनि प्रियवचनानि करोतीति कारः । त्वं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृद्दण्डाकारसूचकं शूनटनं भूचालनं तदेव धमस्तेन प्रयासमात्रेणालंकुरुष्व । धूम्रो-
नाम्नीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणे स्वर्गाधिपत्यं तवैव भविष्यतीति भावः । प्रभोर्भूविज्ञेय एवास्वीकारसूचकः । चाटुकारः, 'कुम्भो हेतुताच्छील्य-' इति प्राप्तस्य टस्य 'न शब्दलोक-' इति निषेधादण् ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे ध्रुवे देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलक्रीडादौ यच्छ्रेयो गजलं भवेत् । तथा—देव इन्द्रे ध्रुवे भर्तारि च यच्छ्रेयः । तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनी-
यसि भ्रातरि च यच्छ्रेयः । तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां च यच्छ्रेयः । हे भाविनि विचारयतुरे भैमि, त्वं तत्सर्वं चेतसा भावयस्व विचारय । इन्द्रवरणे यत्केनापि दुर्लभं तत्सर्वं त्वया सुलभमितीन्द्रं वृणुष्वेति भावः । देवे माधवे च । अग्न्यादीनां वरणे मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः । तथा—अग्न्यादिदेवो वरो, न तु माधवो देवरः । तथा—श्रीः संपदया सखी, न तु लक्ष्मीरूपयातृरुपा सखी । इन्द्रवरणे त्वे-
तद्व्यप्राप्तिर्भविष्यति तस्माद्विचारय(यं) अग्न्यादीन्परित्यज्येन्द्रमेव वृणीष्वेति भावः । भावाः शृङ्गारादयो वा । 'श्याल्यः स्युर्भातरः पठ्याः स्वामिनो देवदेवरी', 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य

१ 'अग्न्यामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

२ 'अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोः सरोसरस्योत्कर्षोक्तिः, अतः सारालंकारः' इति जीवातुः ।

३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । 'दिव फन' इत्यादिनादि कृन्त्ये देवा तस्मिन्नेवरे । 'वतेर्द्विद्व' इति याता तस्यां यातेरि ॥

रज्यस्य राज्ये जगतामितीन्द्राद्याज्जाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।

लघूकृतसं बलियाचनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रज्यस्वेति ॥ त्रयाणामपि जगतां तस्मिन् राज्ये त्वं रज्यस्य प्रीतिमती भवेति इन्द्रात्स-
वाशाद्याज्जाप्रतिष्ठां याज्जाजन्यं माहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्नोषि नान्या । यस्य त्रैलोक्यराजस्य
प्राप्तये बलियाचनेन लघूकृतः स्व आत्मा येन तं पुरुषं वामनं खर्वं महानुभावा आमनन्ति
ब्रुवन्ति । याचनजन्यलघुत्वादेव तस्य वामनत्वं, न त्वन्यतः, लघुत्वमाधित्य वामनेन यज्ञ-
ज्यमिन्द्रार्थमर्थितं तद्राज्ये त्वं रज्यस्वेतीन्द्रेण स्वयं प्रार्थितायास्तव प्रतिष्ठा कथं न भवति,
अपि तु भवत्येव । रज्यस्य, 'रज्य रागे' दिवादिः । स्वरितेच्चादात्मनेपदम् ॥

यानेव देवाग्रमसि त्रिकालं न तत्कृतघ्नीकृतिरौचित्यं ते ।

प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसंध्यम् ॥ ८५ ॥

यानिति ॥ त्वं यानेव देवाग्रिकालं त्रिसंध्यं नमसि नमस्करोषि तेषां कृतघ्नीकृतिः कृत-
घ्नीकरणं ते तव न औचित्यं । तेषामकृतज्ञताकरणं नोचितम् । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत
आह—त्रिसंध्यं तव पादयोः पतिष्यतः तान्देवानप्यनृणान्विधातुं कर्तुं प्रसीद
प्रसन्ना भव । इन्द्रवरण इन्द्रसेवार्थमागच्छद्विद्वैरिन्द्रं प्रणम्येन्द्राणीं विहाय तवापि प्रणतिः
करिष्यते । त्वया पूर्वं नमस्कृतात्रिकालं त्वां नमस्यन्ति (पुरा), तेन तेषामनृणत्वं नवि-
ष्यति । इन्द्रं वृणीष्वेति भावः । त्रिकालम्, त्रिसंध्यं च, पात्रादित्वान्नीबभावः । उभयत्रा-
प्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैम्या गृहीता मघवत्प्रसादः ।

स्रक्पारिजातस्य क्रते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ पारिजातस्य पुष्पसक्तं माला नलसाशामृते नलामिलापं विना वासैः
परिमलैः कृत्वा अशेषामाशां सकला अपि दिशोऽपुपूरत्पूर्णां चकार । किंभूता स्रक्—
इति पूर्वोक्तमुक्तवत्या इन्द्रवत्या निहिता दत्ता । तथा—आदरेण भैम्या गृहीता च । तथा—
मघवत् इन्द्रस्य प्रसादरूपा । सर्वा अपि दिशः परिमलबहला जाता इत्यर्थः । आदरेण
मालाया गृहीतत्वादिन्द्रे भैम्यनुरागसंभावनया नलः विचिलाशो जातः, इन्द्रवत्यासीनामपि
तत एवामिलापपूर्णं जातमिति भावः । 'न मां तथा जातमृते तवलि', 'फलति पुरुषाराध-
नमृते' इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्येयोगे नलाशामिति द्वितीयापि भवति । 'शी नलपुपधाया ह्रस्वः'
इत्युपधाह्रस्वविधानात् 'पूरी आप्यावने' दैवादिकस्य पूर्वतेः पूरयतेवा अपुपूरदिति प्राप्ते अपु-
पूरदिति चिन्त्यम् । न च 'नाम्लोपि—' इत्यादिना निषेधप्रसङ्गः । अम्लोपित्वाभावाद्ब्रह्मन्तरे

१ 'अत्र च्छेकानुपासकरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मन्दाकिनीमन्दमहिहारकि-
मायां माघवदेष्टकत्वश्रीवाचकत्वगुणयोश्च सामन्ते योग्यत्वात्समुच्चयालंकारः । 'गुणकियायोगपदं
समुच्चयः' इति लक्षणात्' इति जीवातुः । २ 'अत्र कान्यलिहसमासोपलंकारी' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'न्यातिरेकेण दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र च्छेकानुपासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

सुखम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्युपधाहस्तत्वाभाव इति वा । 'पूरी आप्यायने' इत्यस्य पूरणं पूरः । यत् तं करोतीति, 'तत्करोति-' इति णिचि अग्लोपित्वे सति 'नाग्लोपि-' इत्युपधाहस्तनिषेधात् अपुपूरदिति वा ॥

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनायि ।

ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्ये इति ॥ हे आर्ये श्रेष्ठे, इह इन्द्रवरणविषये विचार्यालं विचारो न कर्तव्यः किंतु इन्द्रो वरणीय इति काप्यवोचत् । काचन अयि सखि भैमि, इदमिन्द्रवरणं बोध्यमुचितं स्यादित्यवोचत् । कापि च इत्यवोचत् । इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये [उत्तरं] ओंकार-सूचक ओंकार एव वस्तु तात्त्विकं मङ्गल्यमस्तु भवतु इति सखीनां संमतिः, मङ्गल्य-मिल्यहोयं येत् ॥

अनाश्रवा यः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।

इतीरिते भीमजया न दूतीमालिङ्गदालीञ्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अनेति ॥ भीमजया इति पूर्वोक्तमभिहिते सति मुदां दर्शनाभियत्ता परिमितता दूती-मालीः सुखीय न आलिङ्गत् । अनवासमहचनेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमित-दर्शो जाता इत्यर्थः । इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि वो मुष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्वचनकारिण्येव भवदुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा, परं किंतु वक्तुं शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति । नालिङ्गत्, अपि त्वालिङ्गदेव । शेषपद-श्रवणादस्य एव संतोषोऽभूदित्यर्थ इति वा । विशेषः शेषोऽस्ति किम्, अपितु नास्तीत्युभय-त्रापि किमः संबन्धाद्भ्रान्तिवशादपरिमितदर्शो जाता इति वा । परं कित्वर्थे ॥

भैमी च दूत्यं च न किञ्चिदापमिति स्वयं भावयतो नलस्य ।

आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभूच्च मिश्रं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति ॥ (अहं) भैमी च दूत्यं च किञ्चिदपि द्वयोर्मध्ये किमप्यहं नापं न प्राप्त-वानिति स्वयं भावयतव्यन्तयतो नलस्य हृदयारविन्दं यदि यद् मिश्रं विदीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्राद्दर्शनादेव नान्यतो हेतोः । पूर्वोक्तचिन्तावशात्तस्य हृदयस्फोटनं यथापि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखालोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटपर्यन्तं तस्य दुःखं जातमिति भावः । इन्द्रानादरसूचकभैमीमुखवलोकनाच्च स्फुटि-तमिति भाव इति वा । अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्विज्ञं विकसितं न भवति किंतु संकुचले-वेति युक्तम् । दूत्यप्राप्तौ कीर्तिर्भवति, दूत्यप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दूत्यम् ॥

ईपत्सितक्षालितसूक्ष्मभागा इवसंज्ञया वारिततत्तदालिः ।

अजा नमस्कृत्य तथैव शकं तां भीमभूरुत्तरयाचंकार ॥ ९० ॥

१ 'इवोरप्याश्वोरमेदाध्यवसायाद्विनोक्तिनिर्वाहः' इति जीवातुः । २ 'अत्र दीपकोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षारूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इन्दुप्रकाशा-रूपकमरविन्दविकास इति विरोधो ध्वन्यते' इति जीवातुः । 'वभूव' इति पाठस्तिलकजीवातुसुखा-वबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी तथैव राजा शकं सह वा नमस्कृत्य मालामेव महान्प्रसाद इति कृत्वा तामिन्द्रवृत्तीमुत्तरयाचकार उत्तरवर्ती चकार । इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं इदं वि-
ल्यर्थः । तां उत्तरमाचष्टेति वा । किंभूता—इन्द्रस्य इत्यादीनामिन्द्रे स्त्रीयानुरागप्रतीतिमुच्य-
हर्षप्रदर्शनात् । ईषत्स्मितेनाल्यल्पस्मितेन शालितो धीतः सूक्ष्ममाग ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः
सा । तथा—इवसंज्ञया किञ्चित्कटाक्षविक्षेपलक्षणेन संकेतेन वारिता निषिद्धा 'आयें, विचा-
याँलम्' इति शुबल्यस्तास्या आलयः सख्यो यया । लोकरीत्या नमस्कारोऽनङ्गीकारसूचकः ।
स्मितशब्देनैवैषत्प्रतीतिरीषत्पदमल्यल्पसूचनार्थम् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी' इत्यमरः ।
उत्तरवर्ती करोति, 'तलकरोति-' इति णिप्ति मनुजलोपः । तदाचष्टे इति वा णिच् ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिष्यं वक्तुं क्रियत्तं यदि वेद वेदः ।

मृषोत्तरं साक्षिणि हस्तु नृणामज्ञातविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे इति, 'लोकसज्जि योः-' (६१८१) इत्यादि मघोनः स्तुतौ साह-
सिकमभिचार्यकारित्वं लज्ज मुच्यते । वर्णमितुमशक्यस्य तस्य वर्णनं त्वं मा कार्षीः । कुतः
साहसिकत्वमित्यत आह—तं शकं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानाति, तर्हि वेदः कियत्किञ्चि-
द्वेद नान्यः । मानुषस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं त्वं करोषीति महत्साहसं तथेत्यर्थः ।
तस्य वर्णनं न कार्यम् । नृणां हस्तु साक्षिणि मनुष्यहृदयमिदं तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातविज्ञापि
अज्ञातारमजानानं विज्ञापयति बोधयत्येवंशीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं मृषा अर्थाधार्यमेव ।
एवंविधमुत्तरमज्ञातारमेव प्रति सार्यकम्, ननु सकलहृदयवेदिनं प्रतीत्यर्थः । त्वत्कृतवर्णनं
मृषा, मया मनसि धृतं नलमिन्द्रोऽपि जानातीति प्रत्युत्तरं इत्येत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैतु जिहा ।

प्रज्ञा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिहा तदीयामेन्द्रोभाज्ञामनु लज्जीकृत्य न करोमीत्येतद्रूपं
पारुष्यं काटिन्वमुपैतु प्राप्नोतु, अपितु न कस्यापि । सर्वैरपि तदाज्ञा कियत एवेत्यर्थः । तु
पुनः प्रज्ञा नन्वा सती बालाऽहं तामाज्ञां मालामाज्ञारूपां मालां मूर्ध्नि विधाय शिरसा सौकृत्य
अथ न नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्विशेषवचनैरपराध्यामि । 'अदेवदेहमिन्द्रं पूणे' (६१९४)-
इत्यादिवचनैः देवदेहं न पूण इति निश्चितत्वादपराध इत्यर्थः । 'अज्ञत्वादाज्ञया अकरणे-
ऽप्यपराधो न मन्तव्यः' इति बालापदेन सूचितम् । भूमिन्द्रवरणाक्रियत्याज्ञाङ्गीकृत्येत्यर्थः ।
मालापि मूर्ध्नि विधीयते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव जनं नियुक्ते ।

भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तावुपेयमाधुर्यमधैर्यसज्जि ॥ ९३ ॥

तप इति ॥ इवनीदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन महत्तपसः फलं परिपाकः, तत्त्वेन
इमं माहर्षणं जनं स्वकारणे तपस्येव नियुक्ते प्रेरयति । येन तपसेवं कृपा लब्धा तप्त एव
त्वया कर्तव्यमिति मामाज्ञापयतीत्यर्थः । तपस्रः फले जाते पुनरपि तपस्येव किमिति प्रवर्त-

१ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविधाधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविधाधरी ।

यतीत्याशङ्गाह—हि यस्मादुपेयस्य फलस्य माधुर्यं श्रेष्ठत्वमुपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिग्य प्रवृत्तौ
अचैर्यकारि भवति । येनेदं फलं लब्धम्, तदेव पुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधने लम्पटं
करोति । अत इयं कृपा तपसेव प्रेरयतीत्यर्थः । 'स्वादुप्रियो तु मधुरौ' इत्यमरः । यथा तप-
सोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता, तथैव तपसा नलप्राप्तिर्भविष्यतीति निश्चयात्तपसि मां
पुनः प्रवर्तयतीति भावः । निबुद्धे, 'स्वराद्यन्तोपसृष्टात्' इति वक्तव्यात्तद् ॥

किं तत्तप इत्यत आह—

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसंपदेऽपि ।

विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥

शुश्रूषिताहे इति ॥ यस्मादियमैन्द्री कृपा तपसेव मां निबुद्धे, तत्तस्मादहं मुदेऽपि
हर्षार्थं व्रतसंपदेऽपि नियमसमूहसिद्ध्यर्थं च तमिन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां
कर्तुमिच्छामि । तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह—अयं तु अयं पुनः विशेषलेशः
स्वस्यो विशेषः इह भुवि क्षितिगुत्तया राजत्वेनांशेनागतं राज्ञो लोकपालांशत्वस्मरणादेर्विधम-
देवदेहं मनुष्यशरीरम् । इन्द्रांशं भूमीन्द्रं नलमेव वृणे, नतु देवदेहमिन्द्रमिति भावः । शुश्रू-
षिताहे, 'झाश्रुमुद्देशां सनः' इति तद् । उत्तमैकवचने देहेत्ये 'ह एति' इति तासेः सस्य हः ॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।

स्वं प्रागहं प्रादिषि नामराय किं नाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५ ॥

अश्रौषमिति ॥ हे इति, अहं ते तव गिरोऽश्रौषम् । किंभूता गिरः—इन्द्रे आद-
रोऽस्त्वासां ताः । तथा—सतीव्रतस्य पतिव्रताव्रतस्य अतिप्रतिलोमा अतिप्रतिकूलाः अत
एव तीव्रा दुःसह्याः । अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः । अनूढायाः सतीत्वाभावाद्भूतलोपः
कृतस्तरामित्यत आह—अहं स्वं आत्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक्पूर्वं अमराय देवेन्द्राय
न प्रादिषि न दत्तवती, किं नाम किं तर्हि—नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय इन्द्रांशत्वा-
द्भूमीन्द्राय मनसा आत्मानं दत्तवती, अथ च रलयोरभेदात्तस्मै प्रतिदाय नलाय । 'मनः
पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेः कायिकवाचिकयोर्मनःपूर्वकत्वान्मानसस्यैव विवाहस्य
मुख्यत्वादन्तःकरणेन पूर्वमेव नलस्य कृतत्वान्सम सतीत्वम् । खला च परपुरुषकथापि
नाकर्णेनीया, सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृतमिति भावः । प्रादिषि, दाघो लङ्मुत्तमपुरु-
षैकवचने 'स्माश्चोरिष' इतीरवकित्वे ॥

तस्मिन्विमृश्यैव वृते हृदैषा मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।

निर्वातुकामं भवसंभवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नेव विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा दया माम-
नुतापिका पश्चात्तापमिष्यन्ती मा भूत् । यदि मया नलः पूर्वं न वृत्तः स्यात् तर्ह्यदानीमिन्द्रो
मिष्येत । पूर्वमविचार्यैवाहं नलं वृत्तवती, अनुचितमेतत्कृतमिति पश्चात्तापो न विद्यत
इत्यर्थः । का कमिव—मये संसारे संभव उत्पत्तिर्येषां सुखानामापात्तरमणीयानामवधी-
रणा अवज्ञा निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरमिव यथा न संतापयति । कस्मिन्सति—कस्मिन्स-

१ 'अथ अर्थान्तरन्यासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेतुरङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

च्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि हृदा विद्युदयैवाङ्गीकृते सति । विषया मया पृथा खया इति यथा धीरो न तप्यते तथाहमपि न तप्ये इत्यर्थः । मोक्षमुखस्य संसारमुखस्य च यावदन्तरं तावच्छलेन्द्रोरिति भावः । मामनुतापिका, भविष्यदकेन योगे 'अकैनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति पक्षीनिषेधाद्वितीया ॥

'मुदोऽपि अतसंपदेऽपि' (६।९४) इत्युक्तं विवृणोति—

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाध्रमेधु ।

तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्येह शर्मोर्मिकिर्मोरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

वर्षेष्विति ॥ आर्येषु साधुषु मध्ये धुर्याः श्रेष्ठा मन्वादवः, वर्षेषु इलाहृतादिखण्डेषु मध्ये यत् जम्बूद्वीपनवमांशं भारतं खण्डं अतिपुण्यभूमित्वास्तुवन्ति । केपु किमिव— आध्रमेधु ब्रह्मचर्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाधममिव । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'यथारण्यं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्ददाश्रित्येतर आध्रमाः ॥' इति । तत्र तस्मिन्निह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया सेवया बर्हं शर्मणः सुखस्योर्मयः परम्परास्मिः किर्मोरितो मिथितो धर्मः, तं लिप्सुरभिलाषुकास्मि । नलसेवयोभयमपि भविष्यतीति स एव हृत इति भावः । भरतस्य क्षत्रियस्वेवं भारतम् । 'वरिवस्यया तु शुश्रूषा' इत्यमरः ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रवयति—

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥

स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां स्थितिमतां जनानां परं केवलं शर्म अस्ति, न धर्माः पुण्यानि । तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह भारतभूमौ पुनस्तच्च सुखं न ते धर्माश्च सन्ति । धर्मभोगभूमित्वाद्भारतसेख्यः । इन्द्रे कृते तत्सुखोत्पादनाद्धर्मोऽपि विषय इत्याशङ्क्याह—अमराणां मुदो मखेनापि शक्याः । यज्ञकरणादिन्द्रप्रीतिरपि कर्तुं शक्या इति स्वर्गे केवलं सुखम्, अत्र तु सुखम्, धर्मो, देवमुदय इत्येतन्नयं विहाय केवलमेकं सुखं कथमीहे इच्छामि । तस्माच्छले कृते सुखादित्रयप्राप्तिर्नलवरणमेव ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति । इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते—

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।

इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोर्दृढः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकस्यापि स्वः स्वर्गात्सकाशात्प्रयाणे खलु निश्चितमभोगामिता अधःपातिता । 'क्षीणे पुण्ये मत्तल्लोकं विशन्ति' इति भगवद्भवनान् । इतो भारतवर्षान्तु प्रयाणे मरणरूपे सति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवत्त्वात् । इति द्वयोः स्वर्गमर्त्ययोः द्वे आवर्ती उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोस्त्वयोर्दृढं उत्तरं फलं उभे द्विविधे

१ 'अज्ञोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'द्वयम्' इति बावो जीवातुसंमतः । ३ 'अज्ञ समुच्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शर्करे न किमु कर्परलेशखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्परांशतुल्यम्, मत्स्यलोकफलं खण्डविकृतिस्तुल्यम्, अधोगामित्वात्, स्वर्गगामित्वाच्च । तस्मादत्र नलपरिचर्यैव जयायसीति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलशर्करांशयोः' इति विश्वः । गामिता, गनी इति 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनी कृते 'अकेनोर्भविष्यदावमर्णयोः' इति षष्ठीनिषेधात्स्वर्गमिति द्वितीया ॥

स्वर्गवाञ्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नरात्र तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।

बुभुक्षते नाकमपध्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

प्रक्षीण इति ॥ यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्माजिते आयुषि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणे सत्वेव नराणुपतिष्ठते तैः संगतो भवति । तिष्ठति आयुषि नोपतिष्ठते प्राप्नोति । न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा । क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वात् 'क्षीणे पुण्ये—' इति भगवद्भच-
नात् । 'कर्मकृष्टेः' इति पाठे पुण्यश्रयादित्यर्थः । धीरः कः आपातसुखोन्मुखमविचारितर-
मणीयसुखकारिणम् । प्रथमान्तपाठे अविचारितरमणीयसुखोद्युक्तः, अपध्यकल्पमप्यनुल्यं
तं कः नाकं बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि । तस्मादत्र एव वरणीयो न त्विन्द्र
इति भावः । उपतिष्ठते, 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना संगतिकरणे तद् पथोऽनपेतं पथ्यम्,
'धर्मपथ्यर्थ—' इति यत् । ततो नृसमासे ईषदसमासौ कल्पः ॥

इतीन्द्रदुःखाः प्रतिवाचमर्थे प्रत्युष्टा सैषामिदधे वयस्याः ।

किंचिद्विवक्षोहसदोष्टलक्ष्मीजितापनिद्रहलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ इन्द्रदुःखा इति एवंप्रकारे प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्थे मध्ये एव प्रत्युष्टा समाप्य
सैषा भैमी वयस्याः सखीरमिदधे उवाच । किंभूताः—किंचिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किंचि-
द्वक्तुमिच्छया ब्रह्मसन्तो स्फुरन्तो यौ ओष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रहलं विकसत्पत्रं
पङ्कजं येन एवंविधमास्यं यासां ताः । तस्याः प्रत्युत्तरं लक्ष्म्या मध्ये सखीनिषेचायैमवददि-
त्यर्थः । ओष्ठौ पद्मदलाधिकौ, मुखं पद्माधिकमित्यर्थः । प्रत्युष्टा, 'उपसर्गाद्वल ऊहतेः' इति
ह्रस्वः, अपगता निद्रा येभ्यस्तान्मपनिद्राणीवाचरन्तीति 'सर्वैर्प्रातिपदिकेभ्यः—' इति किर ।
तदन्ताच्छतौ ॥

अनादिधाविलपरम्पराया हेतुस्त्रजः स्रोतसि वैश्वरे वा ।

अयात्तधीरेष जनस्तदायाः किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ १०२ ॥

आनदीति ॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा धाविन्या भ्रमन्त्याः पुनःपुनरावर्तमानायाः
स्वस्य जीवात्मनः परम्परायाः पङ्केहेतूनां कारणानामदृष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां स्रजो
मालायाः स्रोतसि प्रवाहे ईश्वरे वा एव सकलो लोको मल्लक्षणो वा यस्मादायत्ता प्रवाहाधीना
ईश्वराधीना वा बुद्धिर्यस्य एवंभूतोऽस्ति । तस्माद्गो आर्या बुद्धिमल्यः सख्यः, ईदृशः परा-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'पर्यनुयुज्य कार्यः' इति पाठमही-
कृतः 'पर्यनुयुज्य उपातम्य परिपूज्य वा कार्यः कारयितुं शक्यः' इति व्याख्यातं तिलकजीवातुसा-
हित्यविद्याधरीतु ।

धीनः सकलो महत्तमो वा जनः त्वमेवं चिकीर्षसीति पर्यनुयोग आक्षेपः प्रभो वा तपोमयः तदर्थः किम्, अपितु न भवति । अदृष्टमीश्वरो वा यथा यथा प्राणिनं प्रवर्तयति तादृशी बुद्धिरुदेति । तथाच त्वमेवं किं चिकीर्षसीत्याक्षेपं प्रश्नं वा स प्राणी नाहति तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । ततश्च अदृष्टवशादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्षादपि त्वं नले किमित्यनुरक्षा, इन्द्रे किमिति नेत्युभयथा पर्यनुयोग्या न भवानीति प्रकृते भवतीति किमपि न वक्तव्यमिति भावः । अनादिधाविनां स्वधामेषामात्मनां नलभैनीलक्षणानां परम्पराया हेतुस्त्रजः । प्रतियुगं हि नलभैनीसंबन्धः श्रूयते, न त्विन्द्रभैनीसंबन्ध इति वा व्याख्या । 'किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मभिः' इति, 'किं करोति सुधीरस्मिन्नीधराज्ञानसंश्रयः' इति च दृष्टवचनम् । प्रवाहपतितं हि किमपि कर्तुमसमर्थमिति श्रोतःपदेन सूचितम् ॥

पूर्वांशमेवाह—

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमहद्वक्ता तु वक्रधर्मकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अक्षेपे समस्तं जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति अदृष्टाधीने सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोगयोग्यः, अपितु न कोऽपि । दैवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । कुमार्गप्रवृत्त्युत्पादिका नियतिरेव प्रष्टव्येत्यत आह—सा च नियतिरपि यतोऽचेतना, अतो वाचं नाहति । पूर्वांशनियोगकारी पुरुषः पुनर्वैकल्यमहेतुकं कर्म भुङ्क्तेऽनुभवति, लोकस्य दैवाधीनत्वाच्चित्तयत्वेनाचेतनत्वात् प्रतिवचनस्य वैयर्थ्याद्वक्तुः केवलं कण्ठशोषो भवति, तस्माद्भवतीभिर्मां प्रति किमपि प्रकृते न वक्तव्यमिति भावः । संविदानः, 'समो गन्मुच्छिन्नप्रच्छिन्नः' इत्यादिना तर्ह्ये ॥

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्ठकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

क्रमेलकमिति ॥ कोमलेच्छुर्गुणवस्त्वभिलाषी पुरुषः क्रमेलकमुष्टं कठिनवस्तुमज्जकत्वाच्चिन्दति । क्रमेलकः कण्ठकलम्पटः कण्ठकाक्षी सन् तं कोमलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोः स्वेष्टेन मक्षणशीलयोस्तयोः समायां तुल्यायां प्रीतौ न एकतरोपहासः, किं तु मध्यस्थता । यद्यपि तौ ज्ञापि परस्परनिन्दाकारित्वादनुचितकारिणौ तथाप्युदासीनेन पक्षपातो न कार्यः । तस्मान्मम नले पक्षपातः, दुष्टास्त्विन्द्रे इत्यावयोस्तुल्यायां प्रीतौ सत्यां भवतीभिर्मां पश्यमेव कार्यम्, न त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न कार्यमिति भावः । समायामिति तुल्यायां स्वात्सर्वनामत्वान्नाशः ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहापयन्ति ।

न लोकमालोक्यथापवर्गात्रिवर्गमर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति ॥ हरन्तो मनोरमा अपि हरेरिन्द्रस्य इत्युक्ता गुणा मे मया रोचमानं मम प्रीतिविषयं नरम्, अथ च सत्त्वं न परिहापयन्ति न त्याजयन्ति । अथ च रमणीया अन्ये

१ 'अथ काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हरैरक्षस्व गुणा रोचमानास्त्वमावर्तं न परिह्रापयन्ति । अन्व्यगुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वादि-
त्यर्थः । ननु हरणशीलत्वेऽपि किमिति तं न स्वाजयन्तीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—हे
सख्यः, धूम्रपतवर्गान्मोक्षादर्थां हीनमपि त्रिवर्गं धर्माधिक्यमरूपममुच्यमानमव्यजन्तं लोकं
नालोकयथ । लोको यथा परममुच्चरूपं भोक्षं परित्यज्य त्रिवर्गं तेवते तथेन्द्रं परित्यज्य नलं
तेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । मे, 'रुच्यर्थानाम्—' इति चतुर्थी ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।

मिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्ट्वमिष्ट्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सख्यः, आकीटं हीनेषु कुमिमभिव्याप्य उत्तमेषु आकैटभवेति
 पुण्योत्तममभिव्याप्य स्वामीष्टलाभात्तत्त्वेषां स्वीयस्वीयेषिततप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं
 दुर्लभो विष्णोर्यथा स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम् ।
 अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—च यस्माद्विज्ञप्त्युद्वाणां स्वीयं स्वीयभीषिततममिलाधुकाणां सर्वेषां
 मयंमयं प्रति विषयं विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिच्छाविषयत्वमपव्यवस्थं
 अपगता व्यवस्था नियमो यस्य (तादृगस्ति) । एकस्य यद्विष्टं तत्सर्वस्यापीति निगमो
 नास्ति । तस्माद्यस्यै रोचते तत्तस्योष्टम्, यत्र रोचते तत्तस्य द्विष्टमिति । तस्मात् मम नल
 एवाजुरागाद्भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । चकारो यस्मादर्थे समुच्चयार्थे वा द्विष्ट-
 त्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आकैटभवेरीति, 'आह् मयांशमिविष्णोः' इति समासेः ॥

अध्याप्रजाप्रत्तिमृतापदन्धुर्बन्धुर्यदि स्यात्प्रतिबन्धुमहः ।

जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु प्रच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥१०७॥

अच्चेति ॥ हे सख्यः, बन्धुः सुहृदः अच्चापे पुरोमार्गे जाग्रदतमानो निवृत आच्छा-
दित आपद्रूपोऽन्युः कूपो वस्य एषंभूतो यदि स्नातार्हि सुहृत्प्रतिबन्धुं निषेद्धमर्हं उचित-
स्यात् । तेन पथा मां गच्छ, यदि गमिष्यसि तर्थापद्रूपे गम्भीरे कूपे पतिष्यसि इति सुहृदा
सुहृन्निषेद्धमुचितः । प्रकृते तु नैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यविद्विपत्कृपाभावं जानानो भवद्गुणो
जनो जोषं तृष्णीमस्तु भवतु । गुणिनो नलस्य वरणे ममानिष्टं किञ्चिदपि न भविष्यतीति
भवतीभिरर्हं न निषेद्व्येति मया नलो विचार्यैव कृतोऽस्ति तस्मात्तृष्णीं स्थितव्यमित्यर्थः ।
भवतीभिर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वस्तु मार्गहर्षं वस्तु प्रच्छाया प्रहृष्ट्या भवती-
नामपि यस्मिन्पुरुषादी हर्षैः, तत्रैव किमिति हर्ष इत्यनुयोगे भवतीभिरप्यनुराग एव कारण-
वक्ष्यम्, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु अजानानस्तु
यत्किञ्चिद्ददतिवत्यर्थः । 'पुंस्येवान्युः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । प्रच्छिद्विक्रमा ॥

इत्थं प्रतीपोकिमर्ति सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसुक्तिं दूर्तिं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्षां प्रतिकूलवचनविषयिणीं मतिं बुद्धिं
पाण्डित्यस्य बलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विदुष्य प्रमाज्यं इन्द्रदूती वभापे । किंभूता

१ 'भञ्ज विनायना, उभयन्यासशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भञ्ज काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'भञ्ज पद्येकानुप्रासरूपकालिङ्गशालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृतीम्—श्रुता स्वर्पतिमन्त्रिणो बृहस्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिर्यथा एवंभूतामपि । तथा—
भैम्युक्तिं श्रुत्वा जातेनाद्भुतेनाद्यर्थेण खोलो मौलिर्महाको यस्याः सा । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं
पुनरुवाचेल्लेखः ॥

किमुवाचेल्लत आह—

परेतभर्तुर्मनसेव दृतीं नभस्वतेवानिलसख्यभाजः ।

त्रिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रपुत्रः, यस्यान्मनसा मया नलो वृतः ततस्मात्स्थिरा आस्था वशीक-
रणशक्तिर्यसिन्कर्मणि अहं भैमी वशीकरिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमायातवतीमायातां
परेतभर्तुर्मनस्य दृतीं मनसैव निरास्थं निराकृतवत्यस्मि । तत्रानभिलाषादेतोः । त्रिधाप्ययमेव
हेतुः । तथा—अनिलस्य सख्यभाजोऽग्निः स्थिरास्थं शीघ्रमायातवतीं दृतीं नभस्वतेव वायुनेव
निरास्थम् । तथा—स्थिरास्थमाशु आयातवतीमम्बुपतेर्वरुणस्य दृतीं त्रिस्रोतसेव मन्दाकिन्येव
निरास्थम् । यमस्य परेतभर्तृत्वापरैतप्राणानां तदधीनत्वान्मनसश्च प्राणाधीनत्वान्मनसेव कृत्वा
शीघ्रमायातां यमदृतीम्, बहेरनिलमित्रत्वादनिलेनेव कृत्वा शीघ्रमायातां वज्रिदृतीम्, वरुणस्य
जलपतित्वान्मन्दाकिन्येव शीघ्रमायातां वरुणदृतीम्, निरास्थमिति वा । तस्मादहमेव
निराकृतेति दुःखं मा कार्षीरिति भावः । मनोनभस्वत्रिस्रोतःशब्देनोत्साहगमनवेगो बोध्यते ।
मनआदिभिः सहायातवतीमिवेति वा । निरास्थम्, 'अस्यतिवक्ति-' इत्यहं 'अस्यतेस्तुर्क' ॥

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालमसे मघोनः ।

सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तुमन्तवरं वज्रिणि मार्जितासि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे इति, त्वमेनं इन्द्रवरणरूपमर्थं मां भूयः पुनर्यदि आत्थ व्रवीमि तदा
तर्हि मघोनः पदो आलमसे स्पृक्षसि । एवं शपथदानात्तया भूयो न वक्ष्यमित्यर्थः ।
तर्हीन्द्रस्त्वयि कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैर्वज्रिणि इन्द्रे
विषयेऽन्तरन्तःकरणे तीव्रं दुःसहमिमं मन्तुमपराधं तु पुनर्वरं मार्जितासि प्रोञ्छितासि ।
वरं मनागिष्टे, वरं सम्यक् अन्तः हृदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा । अन्तर्वरं वरस्य नलस्य
अन्तर्मध्ये वज्रिणि राक्षो लोकपालांशत्वेन नले स्थित इन्द्र इति वा । नले तुष्टे इन्द्रोऽपि
परितोषयत्येवेति भावः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । मार्जितेति 'सृजेर्दृदिः' इति
वृद्धिः । कदिरिषाविद् ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रद्वृत्यामपयातवत्याम् ।

विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीवमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावसरस्य नाशान्महेन्द्रद्वृत्याम-
पयातवत्यां मतायां सत्यां नलस्य जीवः प्राणः 'भैमी न दुःखं च-' (६।८९) इत्यादि-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेत्वनुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

चिन्तावशात् लोलं चञ्चलं हृदयं पुनः विवेकः । कः कस्मिन्—प्रबोधः क्षीयं मत्तमिव । तस्यां तस्यां चिन्तावशात्तस्य प्राणा गतप्राया एवाभूवन् । गतायां तु स्वस्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन दुःखप्राप्तिसंभावनाया वा तस्य प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः । मत्तोऽपि चञ्चलो भवति । 'मत्ते शौण्डोक्तक्षीवाः' इत्यमरः । 'अनुपसर्गात्कुलशौव-' इति साधुः ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः संविधानात् ।

अलभत मधु बाला रागवागुत्थमित्थं
निपद्यजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम् ॥ ११२ ॥

श्रवणेति ॥ निपद्यजनपदानां इन्द्रो नलो बाला भैमी तस्या रागवागदुरागवचनं तस्मादुत्थमुत्पन्नं इत्थं पूर्वोक्तं मध्वमृतं पातुं सादरमाकर्णयितुमानन्दसान्द्रं यथा भवति तथा लब्धवान् । किंभूतं मधु—दिगधिप इन्द्रः, तस्य कृपया प्राप्तात् ईदृशो दुःखार्त्ताकारप्राप्ता-त्संविधानाददृष्टीकरणलक्षणादुपायादेतोः स्वेन स्वीयेन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगेन स्त्रासु सम्यक्प्रकारेण उपनीतमानीतम् । स्वयमाकर्णितमित्यर्थः । 'आनन्दसान्द्रः' इति पाठे नलविशेषणम् । पूर्वोक्तं भैम्यनुरागवचनमानन्दसहितः सादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । प्रगुणा केनचित्स्वकीयेन पात्राभ्यामानीतं मधु पीयते । इन्द्रादयो मह्यं दूयं चेन्नादास्यंस्तर्हि भैम्यनु-रागवचनमहं स्वयं नापास्यम् । अतस्तत्प्रसादान्मया भैमीवचनं स्वयमाकर्णितमित्यानन्देन सान्द्र इत्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

पष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्येऽयं व्यगलञ्चलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सहजात्सोदराखण्डनलक्षणात्खण्डत इक्षुविकाराच्छर्कराविशेषादपि क्षोदक्षमे उदरपेणसहे परीक्षाक्षमे यथा यथा घृण्यते, तथा तथा सरसेत्यर्थः । पष्ठः पण्णां पूरणः व्यगलसमाप्त इत्यर्थः । 'स्यात्खण्डः क्षकले चेक्षुविकारे मणिदोषयोः' इति विश्वः । पष्ठः, पूरणे ङटि 'षदकति-' इत्यादिना युक् । अस्मिन्सर्गे दूतगुणा धर्मशास्त्रद्वारेणोक्ताः ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैपथीयप्रकाशे पष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्थमिन्द्रदूतीनिराकरणेन मैम्याः स्वस्मिन्नुपरागं हृदं परीक्ष्य तुष्टो नलो भैमीमेकावर्णय-
दिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितः पुरा यः ।
विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रदूतीनिराकरणानन्तरं यो मनोरथः प्रियाया मैम्या आसादने प्राप्तिवि-
षये शीलनादौ च तेन तेन विशेषेण रूपादिपरिकल्पने विषये आदिपदेनालिङ्गनादिसंभोग-
विषये पूर्वं पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः भैमी कथं प्राप्नोमि, कथं वा तस्या विशिष्टं भावादिकं
जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् । स मनोरथो भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोक-
नेनैव पूर्णवत्परिपूर्ण इव फलित इवाभ्यमानि संमानितः । प्राप्तिं विनैव दर्शनमात्रेण प्राप्त्या-
दिजन्यमानन्दं प्रापेति भावः । पल्लवितश्चन्द्रेण मनोरथस्य इष्टत्वं सूचितम् । अन्योऽप्यारोपितं
पल्लवितं फलितं च दृष्ट्वात्यन्तं संतुष्यति । आसादनं च शीलनादि चेति समास एकवद्भावः ।
अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापातीत् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।
ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षयवं प्रियायां मैम्या मम-
ज्जतुर्निमग्नः । अथ पश्चादन्तरन्तःकरणे आन्तरो वा यः प्रत्यक्षयवदर्शनजन्य आनन्दस्तद्रूपा
सुधासुतं तस्य समुदे ममज्जतुः । ततः पश्चात्प्रमोदाश्रुपरम्परायामानन्दजनितवाष्पप्रवाहे
ममज्जतुः । अनया रीत्या सर्वेषामप्यवयवानामतितीन्द्र्यं सूचितम् । प्रत्यक्षयवसौन्दर्यदर्श-
नादानन्दः, तस्मात्वाश्रुपरम्परा जाता, तया नलनयनाभ्यां किमपि न दृष्टमित्यर्थः । समुदे
जलप्रवाहे च निमज्जनसूचितम् ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।
यथौचित्तीत्यं तदशेषदृष्टावथ सराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ असौ नलोऽस्या मैम्या रोम्णोऽप्यग्र एव अग्रं प्रथमं निरीक्षिते सति न विषये इत्य-
यस्य तदद्वयं, ब्रह्म च तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य । ब्रह्मैक्यस्येत्यर्थः । प्रमोदमानन्दं अन्वभवदनु-
बभूव । अधानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तस्यां मैम्या अशेषा सकला या इष्टिर्दर्शनं तस्यां सत्यां
अशेषभैमीदर्शने सति यथा यादृशी औचित्ती भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं

१ 'तद्विरं यः' इति पाठो जीवातुसंमतः । २ 'दर्शनमात्रेणैव नलस्य इष्टत्वाद् अथ मनोरथकार्यस्य
महत्त्वे दमयन्तीविलोकनस्य कारणस्मारकत्वे विरोधे सति हर्षोपपन्नेन समाधीयते । तेन विषमोपमालं-
कारः । अथ सर्गे उपेन्द्रवत्ता केमुच्चिच्छोकेषु, केमुच्चिदिन्द्रवत्ता वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र दृष्टृमयैकस्यापेक्षया प्रियावयववाचनेकाधारवृत्तिवर्मेककमनात्पयोवाङ्कारभेदः' इति जीवातुः ।

तत्र विधत्ते यस्यासावद्वैतः स्मरथासावद्वैतश्च, स्मरस्य द्वैतरहितत्वं वा तस्य मुदं हर्षमन्वभवत् । मदनैक्यजनितमानन्दमनुभववेत्यर्थः । यस्या निकटस्य रोमाप्रसैव निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्माद्वैतानन्दादधिको मदनानन्दोऽयं एव भवितुं समुचित इत्यर्थः । सर्वावयवदर्शने मदनानन्दोऽमज्जदिति भावः । तेषां रोम्णामशेषदृष्टौ सत्यामिति वा । द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात्स्वायंऽम् ॥

बेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दोरोलोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृजे तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स दृष्टी ॥ ४ ॥

बेलामिति ॥ नलस्य दृष्टी दृष्टौ तस्या मुखेन्दोः आलोको विलोकनं तल्लक्षणेन पीयूष-
सेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यदमृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या प्रीत्या कृत्वा पृथुं महतीं
बेलाम् दूष्यसमयस्वामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधावनुरागसमुद्रे विवृजे वृद्धिं गते सति तुङ्गा-
वुधौ कुचौ आश्रयतः स्म । दूष्यसमयमविचार्य मुखचन्द्रावलोकनविवृजेनानुरागेण तुङ्गौ कुचौ
नलोऽवलोकयति स्मेति भावः । चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महतीं मर्यादामतिक्रम्य
समुद्रे वृद्धिं गते सत्यालवनमयादन्योऽपि तुङ्गं स्थानमाश्रयति । 'दृष्टिः' इति कचित्पाठः ॥

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लज्जा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुश्रुतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनाद्रिया नु ॥ ५ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिः कशीयः अतिशयेन कृतं तस्या भैम्या मध्यं चिरेण चिर-
कालेन अमुदतालयजत् । मध्यं विलम्बेन तलाजेत्यर्थः । अत्रानुप्रेक्षते—स्खलनापतनात्
मिया भगेन नु किम् । अतिकृशमेतच्छीघ्रं चैत्यक्ष्यामि तर्हि पतिष्यामीति बुद्ध्या किं
विलम्बेनात्यजत् । किंभूता दृष्टिः—तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता ।
तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभावकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना संवद्धा सती निर्गन्दुमश-
कत्वास्त्यता विलम्बिता । पूर्वं यदज्ञं विलोकितां तदज्ञं सुन्दरत्वात्परित्यक्तुं न शक्य, किन्तु
पुनःपुनस्तदेवावलोकयति स्मेति भावः । कशीयसः सक्काशात्स्खलनं कशीयःस्खलनमिति वै ॥

प्रियाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य निवृत्त्य लोला नलदग्ध्रमन्ती ।

बभौतमां तन्मृगनाभिलेपतमः समासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

प्रियेति ॥ नलदग्ध्र एवभूता सती बभौतमामतितरां शुशुभे । किंभूता—प्रियाया भैम्या
अत्रस्य प्रत्यज्ञं पान्था निलयपथिकी । अतएव लोला चञ्चला । अथ च सस्पृहा सती निवृत्त्य
निवृत्त्य व्यापुष्य व्यापुष्य कुचयोः भ्रमन्ती । उपप्रेक्षते, किंभूतेव—तयोः कुचयोर्मृगना-
भिलेपः कस्तूरिकालेपस्तल्लक्षणं तमोऽन्धकारस्तेन कृत्वा समासादितः प्राप्तो दिग्भ्रमो दिव्योहो

१ 'विषमोऽलंकारः । उपमाणि' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र ब्रह्मानन्दभरानन्दद्विरेकसिद्धये
क्रमेण इति कथनात् 'एकसिद्धयवधानेकम्' शत्रुजलक्षणे द्वितीयः पर्यायालंकारमेव' इति जीवानुः ।
२ 'अत्र लेपरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दृष्टिविशेषलक्षणात्तन्मृगनाभिलेप-
समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनमयादुसेधाश्रयिजनप्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः । तेन चान्धिमज्जनमयादिवेद-
व्येष्टा व्यत्यय इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'व्येष्टाश्रयस्य सजातीयसंदृष्टिः' इति जीवानुः ।

यथा एवंभूतेषु । अन्योऽपि पान्थस्तनसा प्रातदिद्योहो भ्रमश्चित्तस्य निवृत्त्य पूर्वमेव स्थानं प्राप्नोति । सर्वाविवेकालोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति स्म । कुची खलु न शयाकेति भावः । 'खोलक्षलसतृष्णयोः' इत्यमरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः, 'पन्थो ण निलम्' इति षः । ततश्चाप् । बभौतमाम्, 'किमेतिञ्चय'- इत्यादिनाम्नः ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे द्रुतस्य द्रुतस्य खलु स्खलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूररम्भास्तम्भाभुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याश्चरणि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे विभ्रम्य परिभ्रम्य स्खलन्ती खलु पतन्ती च तस्य द्रुतस्य नलस्य दृग्दृष्टिः तदूरलक्षणौ रम्भास्तम्भौ कदलीस्तम्भौ करेण रदिमना कृत्वा गाढं निविडमुपाश्लिष्याल्लिष्य चिराद्विरकालं स्थिरा निधन आस्त बभूव । अन्वापि चक्रभ्रमणं प्राप्य पतन्ती सती हस्तेन स्तम्भं गाढमाल्लिष्य चिरं स्थिरा भवति । तितम्बं विलोकनादरेण तदूरु पश्यति स्मेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमाल्लिङ्ग्य तन्मयापि ।

उरोनितम्बोऽहं कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नलदृक् इतीव कारणात्तत्पदयोर्भेमीचरणयोः पपात प्रणामं चकार । इति किम्—हे भैमि, वाघो वसनमुत्तमपट्टकुलविशेषः परं केवलं नेत्रम्, अथ न नेत्र-शब्दवाच्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं यद्भवामि तत्तस्मा-दुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वलक्षणाद्वेतोः (हे भैमि,) त्वं नेत्रेण वसनेनेव मयापि प्रयोज्येन उरो वक्षः, नितम्बो जघनपश्चाद्भागः, ऊरु च एतेषां समाहार उरोनितम्बोऽहं आल्लिङ्ग्य वेष्टय, अथन दर्शयस्व प्रसादं च कुरु तदाल्लिङ्गनार्थं च ममोपरि प्रसजा भव इति । अन्योऽपि स्वसमानस्य कस्यचिद्विजादेः सकाशादुत्तमपदप्राप्तिं दृष्ट्वा स्वस्यापि तज्जगामर्थं राग-ध्वरणयोः पतति मातृमप्येतदेवमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोऽहं विलोक्य तच्चरणावपि विलोकयति स्मेति भावः । प्राणवृत्तादेकवद्भावे नपुंसकत्वं च ॥

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।

इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दृशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नलः प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः, सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यं च ताभ्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादन्विन्तवत् । मनसैव तामवर्णयदित्यर्थः । किं कृत्वा—प्रेयसी भैमी तस्या आल्लिकुलं सखीसमूहं च दृशोर्नयनयोर्यथाकाममल्लिष्यमनतिक्रम्य नयनाभ्यामेव उपहृत्योपायनीकृत्य ॥

तदेवाह—

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममासिपिच्येत मनोरथो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपश्लिष्यम् ॥ १० ॥

१ 'अथ रूपकोपेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपेक्षाकारः' इति करेनेति श्लिष्यम् इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ इतिविशेषणसाम्याज्जमणकीशकारिवाक्यप्रतीतिः समासोक्तिः तस्याः 'वास (नितम्बचक्रे, ऊरु) रम्भास्तम्भौ' इति रूपकसंस्कारः' इति जीवातुः । ४ 'अथोपेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पद इति ॥ यदि जगन्निर्माणशीलस्य विधातुर्विधाणः पदेऽधिकारे मन्मथो वामिषिच्येत, मम मनोरथो वामिषिच्येत, तदापि तद्यपि तदनिर्वचनीयम्, एतद्व्ययमानं एतस्मा वा प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अतिमुन्दरत्वादद्भुतमाश्चर्यकारि रूपं त्यवयवं तस्य शिल्पं निर्माणं घटेत न वा घटेत । ब्रह्मणाप्येतत्प्रत्यवयवं सौन्दर्यं कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ईदृक् सौन्दर्यं कदापि कुत्रापि न दृष्टमिति भावः ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभृता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैःस्तनता घनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निबिडेन यौवनेन यस्यां भैमील्लक्षणायां तरङ्गिण्यां लावण्य-पूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनौ यस्यां तस्या भाव उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गार-लक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती अथ च नदी एवंभूता भीमनाभो भूमिभृतो भूपतेः सक्ताशास्त्रभृता उत्पन्नेति जानामि । वाक्यार्थः कर्म । प्रथमं सहजसौन्दर्याच्छृङ्गाररूपा जाता, अनन्तरं निबिडयौवनेन सौन्दर्याधिक्यजननादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वपेशया शृङ्गार-रसस्याधिक्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथच रसस्रोदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्मादुच्चैःस्तनता शब्दावमानेनातितरां गर्जता घनेन मैपेन पूर्वं जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि जन्यते तथानिर्वचनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तथा कृत्वा घनेन निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहे स्यात्' इति विधेः । भूमिभृतः, 'भुवः प्रभवः' इत्युपादानत्वम् । प्रभृता, अकर्मकात्कर्तारैः कैः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवां स कामः ।

प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपाले ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रलङ्गं प्रत्यवयवं वाः स्वस्यैव लावण्यस्य सङ्गः संबन्ध-स्तेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्राचुर्यं यया एवंभूता लावण्यसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा गयस्मादिमां भैमीमुपाले सेवते तस्मात्कारणाद्वाल्यापेक्षया नवां नूतनां स कामस्तदैवापूर्वा-मभ्यस्तां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तस्य विद्यां शास्त्रं काव्यव्यूहरचनाकौशलं अस्यां भैम्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास । न त्वन्यस्यामित्यर्थात् । किं वितर्कं । व्याख्यापेक्षया तरुणिमन्यधिकं सौन्दर्यं भवति । सकलावयवेषु साकल्येन सौन्दर्यसीमा भैम्या-मेव विद्यते, नान्यस्यामिति भावः । प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसंधि अवयवसंधिं प्रतीति वा । अस्या-मित्यनेन भैम्या वैदुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्समीपे भवति । स मदनोऽस्यां नवामपूर्ता काव्यव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्, यस्मात्सौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कामः

१ 'अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धमहासंबन्धोऽप्यसंबन्धोक्तः', तथा मन्मथापसंबन्धोऽपि संभावनया तत्संबन्धोक्तश्च तद्वक्तातिशयोक्तिभेदौ' इति जीवातुः । २ 'अपातिशयोक्तिरूपकलेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'यौवनेन घनेनेति स्वस्वरूपकम्', उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दशेषः' तदुत्पापिता च भैम्याः शृङ्गारतरङ्गिण्युत्पत्तेरिति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'नवामवाप्ताम्' इति पाठो जीवातुः सुखावधोपासाहित्यविद्याधरीसमतः । तत्र 'सामर्थ्याप्रशङ्गा कर्तुरप्याहारः' इति जीवातुः । 'लावण्यसीमा कवी' इति सुखावधोपासाहित्यविद्याधरी ।

प्रत्यक्षविद्यमानत्वेन प्राप्ते भूमा बाहुल्यं यैर्नैवंविधः सन्निर्मा भैमीं सेवते । प्रत्यक्षयत्वं साकल्येन मदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्वीयं बहुरूपत्वं प्रकटीकृतमित्यर्थः । मुखावलोकनेन गृह्यते मदनप्रादुर्भाषो भवति तादृश एव नयनावलोकनेनेति तथैवैकैकाग्रव्यवदर्शनेन सकलस्य साकल्येन मदनप्रादुर्भाषो भवतीत्यर्थः । लब्धभूमेलादौ पक्षे 'मनः' इति निषेधान्कीचभावः ॥

जम्बालजालात्मिककर्पिं जम्बूनद्या न हारिद्रनिमग्नमेयम् ।

अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गच्छिदमुपनीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालेति ॥ इयं भैमी जम्बूनद्या जम्बूफलरसजातनद्या जम्बालजालात्पट्टसमूहात्मिका कर्पिं नाकृष्टा, अपितु तत एवाकृष्टा । यद्यस्माद् हारिद्रनिमग्नमा हारिद्राक्तवलतुल्यकान्तिः । जम्बूनद्या जम्बालजालं नाम जाम्बूनदं तच्चान्यसुवर्णापेक्षयात्युत्तमम्, तत् आकृष्टा तदैव हारिद्रातुल्यवर्णत्वं षट्ते नान्यथेत्यर्थः । हारिद्रं सुवर्णं वा । अपिशब्दे हेत्वन्तरं विवक्षितं— यद्यपि अत्रास्या भैम्यामङ्गयुग्मस्य इत्याद्यवयवयुगलस्य सङ्गच्छिदं परस्परसंश्लिष्टत्वं दन्तुरता लक्षणया विसंस्तुता निगोष्ठतया बोध्यते न तर्क्यते । यदि जम्बालजालादाकृष्यते तस्योपावचप्रदेशेषु पङ्कलमात्राद्विसंस्तुता न लक्ष्यते । भैम्यामपि तथा यतः ततोऽपीयं जाम्बूनदपट्टादाकृष्टेऽनुमीयते । अवयवसंघिसूचकं कूर्परादि भैम्या न लक्ष्यते, सुवर्णगौरी चेत्येति भावः । कूर्परादेरलक्ष्यत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं सूच्यते । मदित्युभयत्रापि संबध्यते, पूर्वापेक्षं हारिद्रपदेन योजना, उत्तरापेक्षं तथास्थितम् । मग्नस्य स्तनयोश्चाङ्गयुग्मसङ्गाभावो ज्ञातव्यः, नो चेन्मग्नस्य परमाणुरूपत्वास्तनयोश्च उचैस्त्वाजाम्बूनदजम्बालपूर्णत्वेनैते मुद्रिताः स्फुरिन्नादि ज्ञातव्यम् ॥

सत्येव साम्ये सदृशादशेषाहुणान्तरेणोच्चकूपे यदङ्गैः ।

अस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम वस्तु त्वमीषामुपमापमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति ॥ यत् अङ्गैर्भैम्या अङ्गैर्मुखाद्यवयवैरर्थाहुणान्तरेण कृत्वादिना गुणेन चन्द्रादिना, समं साम्ये सत्येव सदृशात्कविसमये मुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनात्मित्वाचन्द्रादेरशेषात्सकलद्रस्तुनः सकाशादुणान्तरेण केनचिदन्येन गुणेन कृत्वा यद्यस्माद्, उच्चकूपे उत्कृष्टैर्जातम् तत्तत्समादर्थात् । अस्या अङ्गैः कृत्वा सदृशस्य चन्द्रादेर्वस्तुतुलनापि समीकरणमपि तैः सह साम्यं वा स्यान्नाम कविसमये सर्वत्रोपमानस्याधिक्यम्, उपमेयस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र रमणीयमुखाद्यपेक्षया चन्द्रादेराधिक्यादुपमानत्वम्, मुखादेव न्यूनत्वादुपमेयत्वं षट्ते । अस्यास्तु मुखं यद्यपि वस्तुत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रापेक्षायाधिकास्तुत्युक्तत्वेनाधिकगौरत्वेन कलहामात्रेण च चन्द्रादधिकम् । नेत्रे अप्याकारेण नीलिम्बा च यद्यपि नीलोत्पलदलेन समाने तथापि नीलोत्पलदलस्य कटाक्षविक्षेपादिराहित्येन स्वस्य तत्ताहित्येन नीलोत्पलदलपेक्षयाधिके । एषमोहा-

१ 'अत्रोत्पेक्षाप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवाप्तुमानोपमानमलंकारी' (१) अनुप्रासोऽपि इति साहित्यविद्याधरी ।

देरपि केनचिद्वृणेन साम्ये सत्त्वेव गुणान्तरेण चन्द्रकाशपेक्षयाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तथाच चन्द्राशपेक्षयाधिक्येनैतदीयवदनायज्ञानामुपमानत्वम् । चन्द्रादेवैतदीयवदनायपेक्षया न्यूनत्वेनोपमेयत्वमिति चन्द्रो भैमीमुखसदृशो, नीलोत्पलं च भैमीनयनसदृशमिति । एवं सदृशस्य चन्द्रादेर्भैमीवदनादिना समीकरणं साम्यं वा भवेदपि, भैमीवदनादेरुपमानत्वं चन्द्रादेर्वोपमेयत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अमीपामेतदीयानामज्ञानां तु पुनर्वस्तु चन्द्रादिलक्षण-मुपमा उपमानं अपमानो विह्वार एव, अर्थादमीपामेव । हीनस्योपमानत्वाभावात्, अधिक-स्योपमेयत्वाभावादिति भावः । यत् उच्यते ततो हेतोरस्या भैम्यास्तुलनापि स्याशाम । साम्यं विनोक्त्यर्थं न सिध्यतीति साम्यमप्यस्तु नाम, वस्तुतस्तु परमार्थतस्तु अमीपामज्ञाना-मुपमानं तिरस्कार इति वा । उपनीयतेऽनेनेत्युपमानं वा, 'उपमा' इति करणे भावे वा 'धातव्योपसर्गे' इत्यहं ॥

पुराकृतिः क्लृणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

येयं भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टिः सास्यं यशस्तज्जयजं प्रदानुम् ॥ १५ ॥

पुरेति ॥ पुरा प्रथमं कृतिनिर्माणं यस्यैवंभूतं प्रथमनिर्मितं क्लृणं रम्भोर्वङ्गादि इमां भैमीं विधातुं खलु विधातुः खलु निश्चितं हस्तलेखः प्रथमोऽभ्यासोऽभूत् । अन्योऽपि शिल्पी प्रथमं हस्तलेखाः कृत्वा पश्चात्सुन्दरं वस्तु निर्माति । उत्तरशिल्पापेक्षया हस्तलेखस्यातिहीन-त्वाद्भैमीजन्मनः पूर्वं यः क्लीसमूहो हस्तलेखोऽभूत्स भैम्यपेक्षयातिहीनः भैमी चातिसुन्दरीति भावः । ननु यच्चिमांणार्थमभ्यासः कृतः सा निर्मिता, अग्रिमसृष्टिः किमिति कृता इत्या-वाह्याह—या इयं भवन्ती वर्तमाना भाविनी भविष्यन्ती च पुरंघ्रिसृष्टिः क्लीनिर्मितिः सा अस्य भैम्यै तज्जयजं तस्या भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टेः भैमीकर्तुको यो जयस्तस्माज्जातं यशः प्रदातुं, न त्वन्यत्किमपि प्रयोजनमस्ति, तस्या भैम्यपेक्षयातिहीनत्वात्, मयापीदृशी निबन्धुं न शक्यत इति सर्वाज्ञापयितुं श्रद्धाया भैमीजन्मानन्तरमपि क्लीनिर्मितिः कृता । अकरणे तु भैम्यनन्तरं चेदन्त्यां स्त्रियं धाता निरमास्यत, तर्ह्येतदपेक्षयापि सा रमणीयाभविष्यदिति लोकस्य संभावना भवेत् तज्जिवारणार्थं श्रद्धायां कृतमित्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्तमानेषु भैमीसदृशी कापि नास्तीति भावः । खलु उत्प्रेक्षायां वा । पुरंघ्रीति, 'क्लापोः संज्ञा—' इति बाहुलकाद्भवः । हस्तान्त एव वा । भवद्भावीति प्रागेव क्लीत्वविवक्षया इदं कृत्वा पुरंघ्रिपद्वेन यथाकथंचित्कर्मधारनः । अन्वया भवन्तीभावीति स्यात् । 'हुतमप्यविलम्बितायु' इति भाष्यकारप्रयोगस्य सामान्यापे-क्षज्ञापकतया वा समर्थनीयम् ॥

भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गाद्यथा यथानर्तिं तथा तथा तैः ।

अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि शोभमानानि चन्द्रादीनि वस्तूनि एतस्या वदनायज्ञात् सकाशात् यथा यथा येन येन प्रकारेण यावद् यावद् हानीरपकर्षान् अगुः प्रापुः । तैश्चन्द्रादिभिस्तथा तथा तावत्तावत् अनर्तिं नृत्तम् । अपकर्षप्राप्तावपि कथं नृत्तमत आह—खलु यस्मादधिकस्यो-

१ 'अथ प्रतीकमङ्गलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इत्तिपु' इति विश्वेयम् । ३ 'अमोलेषाङ्ग-कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृष्टस्य (अस्य) एतदीयाञ्चस्य उपमया साम्येन उपमाता कविर्नूनेभ्योऽपि तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां माहात्म्यं दाता दास्यति । भैमीमुखसदृशश्चन्द्रादिरिति वर्ण्यमानास्तु उपमेयताप्रतिष्ठा-
प्राप्त्या अधिकाणि भैम्यज्ञान्यस्माकमुपमानानि वर्णं धन्या इति उक्तमोऽस्माकं प्रतियोगीत्यान-
न्देन वृत्त्यन्तीति भावः । भैमीमुखं किंवदिति पृष्ठे चन्द्रस्य न्यूनत्वेऽप्यन्वस्योपमानस्याभावा-
च्चन्द्रवदित्येव वक्तव्यं स्यात् । एवं नयनादावपि द्रष्टव्यम् । 'ग्लाम्ब्याज्याहम्भो निः' । अगुः,
'इणो गा लुकि' इति गादेशे 'गातिस्वा-' इति सिचो लुक् । दाता इति छेदि ॥

नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभिमेति मन्ये ।

अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापक्ष्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

नेति ॥ दृष्टापीयं भैमी द्रष्टुर्विमोहिका मदनविकारकारिणी अथ च मूर्च्छाकारिणीति
कृत्वा लस्यात्मनो भिया अशेषैः सफलैरपि दोषैरियं नास्पर्शि न स्पृष्टेति मन्ये अहं सहे ।
या दर्शनमात्रेण मूर्च्छां जनयति, सा दर्शनापेक्षयातिनिकटेन स्पर्शेन किं करिष्यतीति भयेन
दोषैर्न स्पृष्टेत्सहं मन्ये इति भावः । अशेषैरिति शब्दादपि शब्दोऽध्याहार्यं योज्यः । अन्यथा
कियद्भिः स्पृष्टा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । यस्मादियं दोषैर्न स्पृष्टा तत्तस्मादन्येषु भैमीव्यति-
रिक्तस्थानेषु तैर्दोषैराकुलितो गुणौघः शीलसौन्दर्यादिर्न विद्यते तपन्नः शत्रुर्यस्य तस्य भावोऽसा-
पक्ष्यं तेन सुखी सन् अस्यां भैम्यां वसति । अन्यत्र वैरिभिः सह वसती महत्कष्टम्, अस्यां तु
तदभावात्सुखेन वसतीत्यर्थः । अन्येषु गुणा दोषसंवलितः सन्ति अस्यां तु दोषा न सम्मलेषेति
गुणानां निःसापक्ष्येन स्थितिः । अन्योऽपि सबाधं स्थानं त्यक्त्वा निर्बाधे स्थाने वैसति ॥

औजिह प्रियाङ्गैर्धृणयैव रुक्षा न वारिदुर्गांस्तु वराटकस्य ।

न कण्टकैरावरणाच्च कान्तिर्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

औजिहिति ॥ प्रियाङ्गैर्भैम्यवयवैर्वराटकस्य बीजकोशस्य कान्तिः शोभा पूणमेव लुप्त-
यैव औजिह अलयाजि । यतो रुक्षा श्लिधत्वरहिता । न वारिदुर्गाञ्जलदुर्गादेतोः । असाध्यं ज-
लदुर्गमाश्रितेति ग्रहीतुमशक्येति बुद्ध्या लोकेति न मन्तव्यम् । किंतु रुक्षत्वात् । अथवा
अराणि दत्तानि सन्त्यस्य तदारि कमलं तल्लक्षणादुर्गात् तन्मध्यवर्तित्वादेतोर्न ना नैव । अथ
च न कण्टकैरिति नममुभयत्र संबध्य नया प्रत्यक्षा कान्तिरिति व्याख्येयम् । अथ च कृपयैव
लक्षणा । तथा—काञ्चनकेतकस्यापि सुवर्णकेतकीकुसुमस्यापि कान्तिः प्रियाङ्गैर्धृणयैर्वाजिह ।
यतो धूलीभिर्वृता पूरिता । चोऽप्यर्थः । कण्टकैः कृत्वा यदावरणं परिवेष्टनं तस्मादेतोर्न । किं तु
कृपयैवेति व्याख्येयम् । वराटकसुवर्णकेतकाभ्यामपि सकाशादतिश्लिधत्वरवर्णैरिति भावः ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजालमस्ति ।

वज्रं च भूपामणिमूर्तिधारि नियोजितं तद्व्युत्तिकामुर्कं च ॥ १९ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अभिकेन भैम्याः कामुकेन मघोनेन्द्रेण प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं दोषादेः सका-
शादक्षां कर्तुं भूपामणिमूर्तिधारि नेपथ्यरजवेषधारि निजालं स्वायुषं वज्रं च तथा तस्य वज्रस्य

१ 'अज हानिगमनचैनक्रियाविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोत्प्रेक्षाालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवोत्प्रेक्षादीपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रुतिसाधनं कामुकं च अस्यां मैत्र्यां विषये नियोजितमिव नियुक्तमिवास्ति । जी परस्पर-
समुच्चये । प्रत्यययमलंकारेषु हीरकाः सन्ति तेषां श्रुतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रसन्द-
च्छलेन सहेतुकोत्प्रेक्षा । इन्द्रधनुषश्च वज्रश्रुतिरूपत्वं प्रतिदम् । अन्योऽपि स्वामीष्टं वस्तु
रक्षितुं किमपि निर्वन् नियुजे । अस्मानभिकेनेति वा ॥

अधुना मानुषीत्वाकेशानारभ्यापादं वर्णनमारभते—

अस्याः सपक्षैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।

पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ सदृशत्वात्तपक्षो मित्रं सहायश्च एकः कैमलो विधुचन्द्रो यस्य अस्या मुख-
स्योपरि शिरसि कचौघः केशसमूहो वासं वसतिमाप तत् स्थाने युक्तम् । कथमित्यत आह—
येन कचौघेन पक्षस्थाः पक्षेषु स्थितास्त्यवन्तो बहवश्चन्द्रका यस्यैवविधः कलापिनां मयूराणां
कलापः पिच्छभारो जितः पराजितः । उत्तमोऽपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तस्यास्युत्तम-
त्वाच्छिरसि वसतिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥

श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति—

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।

स्फुटस्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मैत्र्या आस्येन वदनलक्षणेन शीतरुचा चन्द्रेण पुरोऽग्रतः तिर-
स्तिर्यक्च वर्तमानं यदन्धकारं तिरस्कृतमपसारितं पराजितं च तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरन्तो
विलसन्तो भङ्गिनो निम्नोन्नताः कचालोषो छलेन व्याजेन पश्चान्मुखस्य पश्चाद्भागे बद्धमस्ति ।
पुरस्तिरश्च यत्तिमिरं स्थितं ततोपसारितत्वात्पश्चाद्भागादपसारणे चन्द्रस्यात्तामर्थ्यादागल्य सञ्जी-
भूय पश्चाद्भागे स्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्यो निबद्धकेशतमूहोऽयं न भवति, किं
तु चन्द्रेण तिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयनिहं पश्चाद्बद्धमन्धकारमेव । अन्योऽपि जातपराजयो
धृतपराजयनिहः पश्चाद्भाहुर्बध्यत इति अतिनीलोऽतिकुटिलश्च मैमीकचरत्न इति भावः ।
'अन्धकारोऽस्त्रिवाम्' इत्यमरः । 'भङ्ग' इत्यपि पाठः ॥

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।

तेनायमेभिः किमपूजि पुणैरभस्ति दत्त्वा स किमर्थचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः कचानां केशानां शिखिनो मयूरस्य च कलापौ सज्जपिच्छभारो
विमतेरहमुत्कृष्टोऽहमुत्कृष्ट इति विवादाद्वैतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणमगातां जन्मतुः । किंनु
इति समुदायो वितर्कः । तेन ब्रह्मणा अयं पुरोदयमानः केशपाशः पुरोदयमानैरेभिः पुणैर-
पूजि किं पूजितः किम् । स मयूरकलापश्चार्धचन्द्रं गलहस्तं दत्त्वा अभस्ति भस्तिताः किम् ।
मध्यस्थेन ब्रह्मणा विषदमानयोस्त्रयोर्मध्ये केशकलापोत्युत्कृष्ट इति शापयितुं तस्य पुष्पपूजा
कृता, मयूरकलापस्त्वतितरां हीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सह स्पर्धमानोऽनुचितकारि-
त्वाद्गलहस्तिता इत्यर्थः । अर्धचन्द्राकाराधन्द्रका मयूरकलापे विद्यन्ते ततः शब्दच्छलेनेयमु-

१ 'अत्र सापहोत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रुक्मावहुलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

प्रेक्षा । अन्योऽप्यधिको मध्यस्थेन पुनैः पूज्यते, यश्च हीन उत्तमेन सह स्पर्धते स भर्त्स्यते मलहत्स्यते चेति । अगाताम्, 'इणो गा छडि' इति गादेशः ॥

भालं वर्णयति—

केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।

एनां यद्वासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

केशेति ॥ केशलक्षणादन्धकारात् अथानन्तरमधोदेशे दृश्यो दर्शनविषयो रमणीयश्च भालस्थललक्षणो ललाटपटलक्षणोऽर्धचन्द्रो यस्याः, अथ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारस्तिलकविशेषो यस्याः सा इयं भैमी स्फुटं प्रकटमष्टमी । कृष्णाष्टमीरूपेणमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यपि प्रथमयामद्वयान्धकारानन्तरं दृश्यार्धचन्द्रा भवति । अत एव एनामासाद्य प्राप्य स्वयंवरे जगतो जयाय मनोभुवा कामेन सिद्धिर्जगद्वशीकरणलक्षणा यदसाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव । अतिसुन्दर्या भैम्या कृत्वा मदनेन जगद्वशीकृतमित्यर्थः । कृष्णाष्टमां जगद्वशीकर्तुं मुटिकादिसिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारभालस्थलेयमित्यर्थः । एतेन ललाटसौन्दर्यं सामुद्रिकलक्षणवत्त्वं च सूचितम् ॥

श्लोकत्रयेण भुवौ वर्णयति—

पौष्पं धनुः किं मदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।

व्यधाद्विधेस्तदपि कुधा किं भैमीभुवौ येन विधिव्यधत् ॥ २४ ॥

पौष्पमिति ॥ मदनस्य दाहसमये पौष्पं पुष्परूपं धनुस्तस्यैव चापं श्यामीभवन्तः श्यामायमानाः केसरा एव शेषा यस्मैविविधं स्वरूपेण दग्धमपि श्यामीभवत्केसरशेषमासीत्किम् । मदनदाहानन्तरं ईशो महादेवः श्यामीभूतं धनुराकारं तत्केसरमपि कुधा क्रोधेन द्विधा व्यधाच्चकार मध्ये वनञ्च किम् । द्विधाभूतेन येन कृत्वा विधिर्वद्वा भैमीभुवौ व्यधत् चकार । अन्यथा तत्सादृश्यं भुवोर्न षटत इत्यर्थः । असंख्ये धनुराकारे श्यामे च भैमीभुवौ कविति भावः । अन्योऽपि वैरिणं हत्वा क्रोधेन तदायुधमपि भनक्ति ॥

भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।

निजां यदग्नौपदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताजि ॥ २५ ॥

भ्रूभ्यामिति ॥ प्रियाया भैम्या भ्रूभ्यां कृत्वा भवता उत्पद्यमानेन भूत्वं गच्छता मनोभूचापेन घनो दृढः सारो मज्जा यस्य तद्भावोऽतिदृढत्वं च आपे प्रापे । नदैव भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभूभवनदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजां स्त्रीयामग्नौपदशामदाहावस्थामपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभूभवनसमये अनेन धनुषा अधिकवीर्यताऽतिशयितपराक्रमत्वं आजि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणेऽधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयत इति भावः ।

१ 'अग्नौपेक्षाप्रवीरमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अग्नौपेक्षाप्रवीरः प्रथमोपेक्षासापेक्षत्वात्संकरः' इति जीवातुः । २ 'पुष्पम्' इति पाठो जीवातुमुक्तावबोधार्थमतः । ३ 'अग्नौपेक्षातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथच घनसारभावः कर्पूरत्वं च यतः—
कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितसौगन्ध्यं शीतलत्वं
चाजयति । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारः' इत्यमरः ॥

सारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा ।

एतद्भुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोचितबालभावम् ॥ २६ ॥

सारमिति ॥ यत् सारं मदनसंबन्धिं धनुस्तदेकम्, अस्या आस्येन भूतेन वदनत्वं
गतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता त्यक्ता या च लक्ष्मलेखा कलहरेखा भैरवा मुखस्य निष्कलह-
त्वात्तन्मुखीभवनौचित्याय चन्द्रेण त्यक्ता या लक्ष्मलेखेति द्वितीयं त्यक्तम्, तत् मदनचाप-
चन्द्रलक्ष्मलेखालक्षणं युग्मं इत्थं कर्तुं एतद्भुवौ भैमीध्रुवौ भैमीध्रुवत्वं जन्म आप । भैमीध्रुव-
रूपेण तद्वयं परिणतमित्यर्थः । किंभूतं जन्म—लीलया विलस्येन चञ्चलत्वं यत्र तदुन्वितो
बालभावः केशसत्ता यस्मिन् । लीलात्वेन विलसत्त्वेन चपलत्वेन चेष्टया च उचितस्तदुभय-
योर्मयो बालभावः केशसत्ता यस्मिन्नन्तर्नि तत्तेन युग्मेन लब्धमित्यर्थ इति वा । जन्मप्राप्ती
स्त्रीधावञ्चलत्वोन्वितो बालभावः शेषत्वं भवति । लेखापदं साम्यापम् । भैमीध्रुवौ कामचाप-
चन्द्रलक्ष्मलेखाकारे सविलसे कामजनिके चेति भावः । 'भावः सत्तास्वभावयोः' इत्यमरः ॥

नवमिर्दशौ वर्णयति—

इषुत्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुनेन ।

शेषा द्विवाणी सफलीकृतेयं प्रियादृग्गम्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ २७ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुनेन पुष्परूपबाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेणैव पुष्परूपेण बाण-
त्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयादृशीकरणादेकैकेन बाणेन एकैकस्य जगतो जयादेतोर्बाणत्रयस्य
सार्थक्यात्संभावितवैयर्थ्या पञ्चबाणत्वाच्छेषावशिष्टा इयं पुरो दृश्यमाना द्विवाणी प्रियाया
भैरवा दृग्गम्भोजपदे नयनद्वयरूपकमलस्थानेऽभिषिच्यारोप्य सफलीकृता सार्थकीकृता । उत्त-
मस्थानप्रापणेन तस्याः साफल्यं जातमित्यर्थः । पुष्पमयबाणत्वादृग्गम्भोजयोरपि बाणत्वमुचि-
तम् । अयमभिप्रायः—बाणत्रयेण जगद्वयीजयात्रयाणां साफल्यम्, अवशिष्टं बाणद्वयं
भैमीनेत्रागम्भोजयोरभिषिच्य कामेन सार्थकीकृतम् । तत्र त्रयेण जगद्वयं पराजितमित्याश्वयं न,
किं तु वैद्यार्थसंभावनापि । द्वयेन जगद्वयं जितमित्याश्वयम् । तस्मादेतद्बाणद्वयमेव सार्थकं
यथा, तथा बाणत्रयं नेत्यभिप्रायः । विनिर्जयात् विनिर्जयं पर्यालोच्येति व्यञ्जोपो वा ॥

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः सरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥

सेयमिति ॥ मुष्टिग्रहणार्हं मध्यो यस्याः सेयं भैमी सरस्य कौसुमी चापयष्टिर्धनुर्लेख ।
अतएव मृदुः कोमल । चापयष्टिरपि मध्ये मुष्टिना ग्रियते । सा का—या भैमी नोऽस्माकं

मोहाय मदनजन्यविकाराय धीमता सलङ्गीकेणापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्तां दृष्टिलक्षणां
नेत्रकमललक्षणां शराणामोषस्य समूहस्य दृष्टिम्, ओषेन परम्परया वा दृष्टिं तनोति
विस्तारयति । मदनोऽप्यस्मादशां मोहाय पूर्वोक्तमेव शरीरदृष्टिं तनोति तथेयमपि कटाक्ष-
विक्षेपमात्रेण जगन्नयमपि मोहयतीति भावः । 'ओषः परम्परयां च' इति विधेः ॥

आधूर्णितं पद्मलमक्षिपद्यं प्रान्तद्युतिश्चैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याञ्चलदिन्द्रनीलगोलामलदयामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आधूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षिपद्यं नयनकमलं अस्या भैम्या इव । न तन्व-
नयनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किंभूतमक्षिपद्यम्—आधूर्णितं घूर्णयमानम् । मन्दसुन्मीलदि-
त्यर्थः । अथ च विकसदवस्थम् । तथा—पद्मलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—
प्रान्तद्युतेरपाङ्गकान्तेः शैलेन श्वेतित्रा कृत्वा जितोऽमृतांशुश्चन्द्रो येन । प्रान्तं तस्मादधिक-
शुज्वलम् । चन्द्रः सुधया यथाहादकारी, तथापाङ्गद्युत्या तदप्याहादकारीत्यर्थः । कमलमपि
प्रकृष्टा या अन्तर्द्युतिर्गर्भकान्तिस्तस्याः शैलेन जितचन्द्रम् । 'प्रांशुद्युति' इति पाठे
महाकान्ति, शैलेन जितचन्द्रम्, इति निबन्धं पदम् । तथा—चलंश्चल्लो य इन्द्रनीलगोलः
तद्दमला तस्य वाऽमला क्षिप्ततरा इयामलता कृष्णता तां आरात्यादत्तेऽङ्गीकरोतीति इयाम-
लतारा एवविधा तारा कनीनिका यस्यैवंविधम् । आङ्पूर्वं रातिरादाने वर्तते । कमलमपि
चलदिन्द्रनीलगोलवदमला या इयामलता इयामलत्वं तां रात्यङ्गीकरोति इयामलतारो भ्रमर-
स्तेन तारं तारस्वरयुक्तम् । भ्रमरस्य तारोऽत्युच्चः खरो यस्मिन्निति वा । पर्येन साम्ये वक्ष्ये
तत्कमलं स्वरूपेणैतदेवेति भेदाभावात्कमलेन साम्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि
साम्यमस्ति, तथापि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्याभावः । कमलनेत्रत्वे सति कमलत्वस्या-
भावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमेव । तथा च दक्षिणनेत्रपद्मं
वामनेत्रपद्मतुल्यम्, वामनयनकमलं दक्षिणनयनकमलतुल्यम्, न तन्वन्दस्योपमानमस्तीति
भावः । अत्र विषये 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इतिवत्तदेवोपमेयमुपमानं च संग-
च्छते । पद्मलम्, सिध्मादित्वान्मत्वर्थे लैच् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।

यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी मृगी भैमीनेत्रकान्त्या निर्जितेन एतदीयेन भैमीसंबन्धिना
कर्णोत्पलेन कर्णोत्तरोत्पलेनापि सनाथं युक्तं स्वमुखं यदि लभेत, ततस्सर्हि कृतार्था कृत-
कृत्या सती स्वचक्षुषी किं किमर्थं कुरुते । अपितु अतिहीनत्वाक्षिप्रयोजनत्वाच्च नेत्रे स्वजे-
देवेति भावः । भैमीनेत्रशोभाप्राप्तौ का कथंलपेरर्थः । तन्नेत्रशीत्या जितेनापि कर्णोत्प-
लेन तन्मुखस्य सनाथत्वं चेत्सार्त्तर्हि सा स्वनयने स्वजेदेवेत्यर्थः । मृगीनेत्रापेक्षया
भैमीकर्णोत्पलमधिकम्, ततोऽपि भैमीनेत्रे अधिकं इति भावः । ततः कर्णोत्पलयोगात्साम-
देतोः कृतार्था सतीति वा ॥

१ 'अथ रूपकार्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवानुप्रासकूपकोपमानवान्वाल्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'जत्रातिशयोक्तिः । काव्यक्षिप्तमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वचः समुत्तार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चपपाटनायाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुपलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिलपी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचात्वचः कदलीगर्भत्वचः संबन्धिनीर्वाद्यास्त्वचो वल्कलानि रीत्या प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पृथक्कृत्य, तथा कमलवृन्दसंबन्धीनि बाष्पानि दलानि पत्राणि क्रमेण पृथक्कृत्य पञ्चपपाटनायां पत्र पत्र वा परिमाणं येषां कदलीत्वकमलवृन्ददलानां तेषां पाटनायां सत्यां बाष्पाः पञ्चपास्त्वचो बाष्पानि पत्राणि दलानि चोत्पाद्य मोचात्वचः कदलीवल्कलात्, उत्पलौघाच्च गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा अस्यां भैम्यां विषये विधिर्ब्रह्मा ईक्षणे नेत्रे तयो रूपं रामणीयकं तस्य शिलपी काशकोऽभूत् । कदलीगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम्, यद्वा कमलगर्भपत्रगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रसौन्दर्यं निर्मितमित्यर्थः । उत्पलशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तत्सारैर्ग नेत्रयोर्नालिमा कृत इत्यर्थः । पञ्चप इति 'संख्ययाव्ययासज्ञा-' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् ॥

चकोरनेत्रैणद्वगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।

सारः सुधोद्धारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुर्ब्रह्मणः प्रयत्नैः समुद्योगैः चकोरनेत्राणामेणदशां हरिणीनेत्राणाम् उत्पलानां च संबन्धी सुधोद्धारमयः पीयूषनिर्झररूप एष प्रत्यक्षदृश्यः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यन्त्रेण कृष्ट आकृष्टः किमित्यूहः । निमेषः पद्मसंकोचो दलसंकोचश्च । त्रयाणामपि निमेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागैर्नैतन्नेत्रे निर्मिते । सारस्य सुधोद्धाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकाचकोरनयनसारारूपेणात्, एणस्य च चन्द्रोत्सन्नस्वत्वात्, तद्गुह्योत्पन्नमृतसंबन्धात्तत्सारारूपकपेणात्, उत्पलानां च सोमवन्द्यत्वाद्वात्रौ चन्द्रामृतसंबन्धात्तत्सारारूपकपेणादिति अन्योऽपीद्वयादिसारो रसरूपः काष्ठयन्त्रेणाकृष्यते । निमेषरूपं ब्रह्मणा सारप्रद्वहार्थं यन्त्रमेव निर्मितम् । एणद्वगुत्पलयोः पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणद्वशो-रूपलापेक्षया द्वगुपमानेऽन्तरात्त्वादभ्यर्हितत्वादेणद्वकपदस्य पूर्वनिपातः, अज्ञायन्तस्याप्यु-त्पलशब्दस्य न । एणेति जातिमात्रविषयस्यैव ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशात्नयनद्वयश्रीः ।

भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीनिरस्याः सकाशात्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता कृष्या गृहीता आसीत्किम् । कुतः । यद्यस्मादनया भैम्या विभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा कलया विलसन् संहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः बलात्कारेणालभ्यत लब्धा । अथ च सकला धनवृद्धिसंहिता भूयोगुणा त्रिगुणा चतुर्गुणा वा विभ्यतीभ्यो बलात्कारेण लब्धा । उत्तमार्थेन हि त्रयस्योऽधमर्णेभ्यो वृद्धिसंहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संपत् बलात्कारेण लभ्यते । भूयोगुणत्वं वाञ्छवत्क्योक्तं व्यवहाराध्याये द्रष्टव्यम् 'अधीतिभागो वृद्धिः स्यात्'

१ 'अथ यथासंख्यातिशयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेकानुभासरूप-कोमेकातिशयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्यादिना । अनयापि तादृशी लब्धा तस्मात्पूर्वमृणप्रस्वरूपेण गृहीतेति सत्यम् । प्रसन्ती-
भ्योऽतएव चञ्चलनयनाभ्योऽपि हरिणीभ्यः सकाशादेतन्नेत्रे मुन्दरे, अतिचञ्चले चेति भावः ॥

दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।

न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्वःकूपनिपातभीत्या ॥ ३४ ॥

दृशाविति ॥ चपलस्वभावे अतिचञ्चलस्वभावे अस्मा दृशौ दूरमाक्रम्य दूरं गत्वा शिरः
परिभ्रम्य मिथोऽन्योन्यं किं न मिलेताम्, अपि तु मिलिते भवेतामेव । परं चेद्यदि अनयोः
प्रयाणे दूरगमने विषये श्वःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोर्निपातः पतनं तस्माद्भोला भवेन विघ्नः
कृतो न स्यात् । भगरूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते । नेत्रे आकर्णपूर्णं चञ्चलतरे चेति
भावः । अन्योऽपि कूपादिपतननीत्या परावर्तते । किञ्चातिपत्तिर्न विवक्षणीया ॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।

जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यातश्च तत्कोरकदृक्चकोरः ॥ ३५ ॥

केदारेति ॥ केदारभाजा मीहिक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा, अथ च केदाराख्यदेव-
सेविन्या उत्पलिन्या कमलिन्या शिशिरतोः प्रवेशादथ च शिशिरे हिमे प्रवेशादिमचूर्णना-
द्धेतोः पुण्याय मृतं पुष्पं प्राप्तुं मृतम् । तज्जन्यसुकृतविशेषजन्योत्तमफलप्राप्तय इत्यर्थः ।
इत्थं मन्ये जानामि । यतो यस्मादियं तस्याः कमलिन्याः कुसुमे इव ईक्षणे नेत्रे यस्या
एवंविधा जाता । यतश्च यस्माच्च चकोरस्तत्कोरकदृक् तस्या एव कोरकी कलिके दृशौ यस्मैव-
विधौ जातः तस्मादेतदनुमीयते । नहि सुकृतातिशयेन पिना भैमीनयनत्वं चकोरनयनत्वं
च तदुत्पन्नकुसुमकोरकाभ्यां लभ्यते । अन्योऽपि केदारदेवसंनिधौ हिमचूर्णनादुत्तमे वंसे
जायते । शिशिरतोः प्रवेशे कमलिनी नश्यति । भैमीनेत्रे च कमलतुल्ये । कलिकापेक्षया
कुसुमस्याधिक्याच्चकोरनेत्रापेक्षया भैमीनेत्रे अतिसुन्दरे इति सूचितम् । 'केदारः पर्वते शंभोः
क्षेत्रमेदालवालयोः', 'शिशिरः स्वादतोर्भेदे तुषारे' इति च विश्वः ॥

नासां वर्णयति—

नासादसीया तिलपुष्पतृणं जगन्नयव्यस्तशरत्रयस्य ।

श्वासानिलामोदभरानुमेयां दधद्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥ ३६ ॥

नासेति ॥ अदसीया अमुष्याः संबन्धिनी नासा नासिका जगन्नये विजयाय व्यस्तं
क्षितं शरत्रयं येन तस्य कुसुमायुधस्य शरत्रयस्य क्षितत्वादवशिष्टां द्विबाणीं बाणद्वयीं दधत् ।
तिलपुष्परचितं तृणं भस्मा । पुष्पबाणस्येषुधिरपि पुष्पमयो युक्तः । तिलपुष्पं च तृणीरा-
कारम् । किंभूतां द्विबाणीम्—श्वासानिलस्य निश्वासपवनसामोदभरेण परिमलबाहुल्येनानु-
मेयामनुमानार्हाम् । बाणत्रयेण जगन्नयं जितम्, अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनाद्यालक्षणतिलपुष्प-
तृणीररन्ध्रद्वये स्थापितमित्यर्थः ॥

१ 'अत्र श्लेकानुप्रासोत्प्रेक्षासमासोच्चलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्योत्प्रेक्षा-
समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मनातिशयोक्तिः कान्त्यलङ्कारश्च' इति
साहित्यविद्याधरी ।

श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति—

बन्धूकबन्धुभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोजिहाना ।

रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह संध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

बन्धूकेति ॥ अनेन प्रसन्नरस्येन मुखेन्दुना सहैवोजिहाना उत्पद्यमाना अस्या अध-
रोष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ एतत्प्रसन्नरस्यं स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यसं-
न्धिनीं संध्यां व्रूते अहमेव संध्येति । बाल्यतारुण्ययोः संधौ भवनात्संध्यात्वम् । शैशवान्ते
यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयान्नकिमा भवतीति भावः । किंभूतं स्वम्—रागश्रिया लोहितिमशो-
भया कृत्वा बन्धूकस्य मध्याह्निकसितपुष्पस्य बन्धुभवत्समानं भवत् अतिरक्तमित्यर्थः । अथ
च रात्रिदिनसंधौ संध्या भवति । संध्यापि चन्द्रेण सहैवोदेति रक्षा च भवति ॥

अस्या मुखेन्दावधरः सुधाभूविम्बस्य युक्तः प्रतिविम्ब एव ।

तस्याथवा श्रीर्दुमभाजि देशे संभाव्यमानास्य तु विदुमे सा ॥ ३८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेन्दौ वदन एव चन्द्रे विद्यमान एवोऽधरोष्ठः सुधाभूविम्ब-
भूमौ जातस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य प्रतिविम्बः युक्तः सदृशः । विम्बीफलस्य भैम्यधरसाम्यं
नास्त्वैव रक्तत्वे सत्यमृतवत्त्वामावात् । यदि स्नात्तर्ह्यमृतभूमावुत्पन्नस्यैव नान्यस्य । अथ च
निर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिविम्बोऽन्वस्य युक्त इत्यर्थः । अतएव मुखेन्दौ इति निर्देशः । अथ च
चन्द्रविम्बस्य प्रतिविम्बो भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथवेत्यपरितोषेणैतदुपयति—तस्य
श्रीः शोभा दुमभाजि देशे दुमसहिते देशे । अस्य तु एतदधरस्य सा श्रीर्विदुमे प्रकाले संभा-
व्यमाना । संभाव्यत इत्यर्थः । सुधाभूसमुत्पन्नस्यापि विम्बफलस्य रसवत्त्वेन साम्यं स्यात् ।
तथापि तस्य वृक्षाधयलाङ्गकशोभाया अतिरुक्षत्वात्, भैम्यधरस्य निगद्यत्वात् । तर्ह्यधरस्यैव
क्लिग्धरक्तशोभा कुत्रास्तीति विचारे विदुमेऽस्ति । रक्तिला कृत्वा विदुमस्याधरस्य च साम्यं
विद्यते यद्यपि तथापि विदुमस्य सुधाभूमावमुत्पन्नत्वादधरतुल्यरसत्वाभावाद्विदुमेणापि साम्यं
न विद्यत इत्यर्थः । विम्बीफलस्यैवंविधरकिमाभावाद्विदुमस्यामृतवत्त्वामावात्, एतदधरस्य
चैतदुभययुक्तत्वादेतदधरो न ताभ्यां तुल्य इति भावः । दुमसहिते देशे वर्तमानस्य परस्पर-
विरुद्धत्वात्साम्याभाव इत्यर्थः । अन्यरमणीरदनच्छदस्य विम्बीफलस्य च यद्यपि साम्यमस्ति,
तथाप्येतस्या नास्तीति अस्या इति पदेन सूचितम् । मुखेन्दाविति सुधासंभवमूचनं भैम्यध-
रस्यैव । यद्वा—अथवा अन्यस्मादपि हेतोरेति यावत् । तस्य विम्बीफलस्य शोभा
वृक्षसहिते देशे बहुवृक्षे वने वर्तते । विम्बीफललताया वृक्षायाऽश्रयत्वात् । अस्य तु पुनः
संभाव्यमाना विचार्यमाणा सा विगतवृक्षे नगरे संभाव्यते । नगर एव भैम्याः सत्त्वात् ।
दुमभाजि साधारणकण्टकवृक्षसहिते देशेऽरण्ये तस्य श्रीः, अस्य तु विशिष्टाभ्रादिवृक्षे नगरे
सा संभाव्यत इति वा । आरण्यकस्य नागरिकस्य च बहुन्तरमित्यर्थः । इति विस्तरेणालम् ।
प्रतिविम्बशब्दोऽर्धेर्चादिषु द्रष्टव्यः ॥

१ 'पदकोन्या' इति सुखावबोधः । २ 'अवातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'मुखेन्दो' इति पाठः । ४ 'अत्र रूपकालिशयोक्तिरूपकालंकारसंस्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

जानेऽतिरागादिदमेव विम्बं विम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नास्ति भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

जान इति ॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रसिद्धं यद्विम्बं विम्बीफलं तत् इदमेव भैम्योष्ठलक्ष-
णमेव नान्यदिति जाने । कुतः—अतिरागादतिलौहिल्यादल्यनुरागात् । लोकप्रसिद्धस्य विम्बस्य
तादृशलौहिल्याभावात्सर्वत्रोपमानस्याधिक्याभावर उपमानमभूत् । यद्विम्बफलं तद्वैमीरदनच्छ-
दरूपमेव नान्यदित्यर्थः । भैमीरदनच्छदोपमानत्वं युक्तमिति भावः । लौकिकस्य विम्बस्य च
इतः सत्स्वरूपाद्वैमीरदनच्छदात्सकाशादधरत्वं हीनत्वं व्यक्तं स्पष्टम् । तादृशलौहिल्याभावाभ्यून-
त्वादनुपमेयत्वमित्यर्थः । अथ च इदं पुरोदश्यमानमेव विम्बमितः पुरोदश्यमानादस्मालौहिल्या-
देतोर्विम्बस्य च प्रसिद्धविम्बीफलस्याधरत्वमोष्ठत्वम् । नन्वेवं सति लोकप्रतिष्ठपलापप्रसङ्ग
इत्यत आह—द्वयोर्विम्बफलाधरयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणांमसमर्थानां पामराणां
जनानां द्वयोरनयोर्विम्बाधरयोर्नास्ति भ्रमोऽभूत् । तारतम्यास्फुरणात्पामरैर्विम्बत्वेन परीक्षका-
भिमतस्याधरसंज्ञा कृता, अधरत्वेन च परीक्षकाभिमतस्य विम्बसंज्ञा कृता । अतः पामरप्रति-
ष्ठपलापः, न तु परीक्षकप्रतिष्ठपलाप इत्यर्थः । विम्बापेक्षया भैम्योष्ठोऽधिक एवेति भावः ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छृत्सितौ यदस्याः ।

तत्स्वप्रसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥

मध्योपेति ॥ अस्या भैम्या अधरोष्ठस्य मध्योपकण्ठौ मध्यसमीपवर्तिनौ अधरोष्ठभागा-
वधरोष्ठप्रदेशौ किमपि किञ्चित् उच्छृत्सितानुच्छृत्नौ यद्यस्मात् भातः शोभेते, तत्तस्मादेतोः
स्वप्ने यो भैमीसंभोगस्तत्र वितीर्णो दत्तो दन्तदंशो दन्तक्षतं येन एवंविधेन मया वा मयैव किं
नापराद्धम् । किन्तु तादृगपराधो मयैव कृतः । वासञ्जदः संभावनायां वा । स्वप्रसंभोगे विती-
र्णेन दन्तक्षतेन कृत्वेति वा । अधरोष्ठस्य मध्यसमीपवर्तिनोः पार्श्वदेशयोः किञ्चिदुच्छृत्नता
सामुद्रिको गुणः, दन्तक्षतेनाप्युच्छृत्नता भवति । स्वप्ने प्रसङ्गं मयेयं संभुज्यते ॥

विद्या विदमैन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरमेदमाजः ।

इतीव रेखाभिरपथ्रमस्ताः संख्यातवान्कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

विद्या इति ॥ अन्तरमेदमाजः अवान्तरमेदसहिताः कति विद्याः कियत्सो विद्या विद-
मैन्द्रसुताधरोष्ठे भैम्यधरोष्ठे नृत्यन्ति स्फुरन्ति जाग्रद्रूपेण वर्तन्ते इतीव इति स्वयमेव संदि-
द्धानः, इवेति लोकसंदेहनिवृत्त्यर्थं वा, कौतुकवान् अपथ्रमः थ्रमरहितो विधाता ब्रह्मा अध-
रोष्ठवर्तिनीभी रेखाभिः कृत्वा इत्यस्यो विद्या विद्यन्ते इति ता विद्याः संख्यातवान्गणितवान् ।
रामणीयकहेतुभूता रेखा विद्यागणनार्थत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्तरे ओष्ठमध्य इति र्वा ॥

संभुज्यमानाथ मया निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।

असीमलावण्यरदच्छदेत्यं कथं मयैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

संभुज्येति ॥ निशान्ते गृहमध्ये रात्र्यवसानसमये वा अथ स्वप्ने मया संभुज्यमाना

१ 'अथोत्प्रेक्षा रूपकान्यलिङ्गमलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अन्तरलानमजः' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंगतः । ४ 'अथोत्प्रेक्षा-
हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृतोपभोगा इयं मैत्री नुम्बनवदान्मधुराधरा अमृतोष्ठी सुन्दराधरा वानुभूता । इत्थमनिर्वचनीयप्रकारेण असीमलावण्यो निर्मयादसौन्दर्यो रदच्छदोऽधरोष्ठो यस्याः सेयं मयैव कथं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । स्वप्ने यादृशी सुन्दराधरत्वेनानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपीलावर्त्यम् । अत्र हेतुनिश्चिन्तान्तपदम् । 'गोविन्दजननेलायां दृष्ट्वा सद्यः फलं भवेत्' इति । अथ च या मया मधुरसंयुक्ताधरानुभूता सा निर्मयादो लवणरसभावो यस्यैवविधोऽधरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यम् । मधुररसलवणरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः ॥

स्मितं वर्णयति—

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।

तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमिच्छय देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

यदीति ॥ एषा स्मितस्य सहस्रांशं सहस्रपरिपूरकं लेशमपि सुधांशोर्यदि चेत्प्रसादीकुरुते चन्द्रस्य प्रसन्ना भूत्वा प्रसादत्वेन स्मितलेशत्वमपि ददाति तर्हि स चन्द्रो देवस्तमेव स्मितसहस्रांशमेव निमिच्छय अर्थात्कौमुदीभिरेव पूजयित्वा नीराजनं कृत्वा कौमुदीनां जन्म सफलं कृतकृत्यं कुरुते । अत्युत्तमस्य तस्य नीराजनस्थाने तासां भवणयोग्यत्वात् । अन्यदप्युत्तमं वस्तुतमेन वस्त्रादिना नीराज्यते । कौमुद्यस्तस्मिन्सहस्रांशस्यापि सदृश्यो नेति भावः । सहस्रं चासावंशधेति व्युत्पत्तिः । सहस्रपूरणोऽयं इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं शतादि—' इत्यादिना ङटसमवायमे सहस्रतम इति स्यात् । निपुणं मिच्छतिनीराजनौघः ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणादनानाम् ।

पुरःसरस्त्वस्तपृषद्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जालमिप्रायेणैकवचनम् । किरणेभ्यः सकाशादनानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टवादनानामतिनिविडानां चन्द्राधिकं चन्द्रोत्कृष्टम् एतन्मुखं मैत्रीमुखचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीषदीर्घम्, अथ च चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकावर्णाणामेव धनानां मेधानां तेष्व्यो मेघेभ्यः क्षरणादेतोः ईषदायतम् । पुरःसराण्यम्रे-सराणि सस्तानि निःसृतानि पृषन्ति बिन्दवः तान्येव द्वितीयानि यस्य तत् बिन्दुवृन्दम् रदावलिद्वन्द्वति दन्तपङ्क्तिद्वयमिवाचरति । अग्रनिःसृतबिन्दूनां सूक्ष्मत्वादयोदन्तत्वम्, पश्चादव्यवधानेन निःसरतां बिन्दूनामीषदायतत्वाद्वृद्धदन्तत्वमित्यर्थः । पञ्चनवशात्पटलान्तरप्रथममेका बिन्दुपङ्क्तिः पतति, तदनु द्वितीया, तथैव संलम्पेदायता पतति । तद्वदिदं दन्तपङ्क्तिद्वयमिति दन्तानामीषदायतत्वं घनत्वं सूक्ष्मत्वं सामुद्रिको गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवाचारे' इति क्तिर् ॥

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति संध्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निमित्त' इति पठित्वा 'प्रक्षिप्य' इति व्याख्यातं जीवाती । ३ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातिशयोक्त्युपमास्तुत्यालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयमिति ॥ सेयं भैमी मम एतया सह विरहो वियोगः, तज्जन्या यार्तिः पीडा तज्जन्या या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्या विभातस्य प्रातःकालसमयस्य संबन्धिनी संध्या विभाति प्रकाशते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठामुत्कर्षं गतः प्राप्तः काष्ठं मया दामागतः प्राप्तो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा—अमीभिः प्रत्यक्षदृश्यैर्द्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना सेव्यमाना । विभातस्य संधेयमित्यनेन भैमीदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातःसंध्यापि प्राचीप्रातलौहित्यजनिका ब्राह्मणैः सेव्यते । 'रजनी वामिनी तमी' इत्यमरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्देगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ पङ्क्तौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तश्रेष्ठा यथस्मात् श्रोत्रियाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वलत्वलक्षणं धारयन्ति तत् तस्मात् मुक्ताः, एतावन्नाजदन्तान्मौक्तिकानि अवैमि । किंभूताः—उद्देगरागः कमुकजन्यो खोहितिमा स आदिर्यस्य सादिरादेर्वृजया शोषणेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । कमुकत्वया भस्मीभूतेन वा कमुकेण कृतमार्जना दन्ता अत्युज्ज्वला भवन्तीति चतुर्णामेव मार्जनं कियते तेषामेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युज्ज्वलत्वान्मुक्तासाम्यं युज्यते । अथ च राजन् अन्तः स्वरूपं येषां ते राजदन्ताः । एवंभूता ब्राह्मणानां पङ्क्तौ श्रोत्रियविभ्रमं पङ्क्तिपावनत्वं विभ्रति । उद्देगस्योद्देजनस्य चित्तवैकल्यस्य रागस्याभिलाषस्य आदिशब्देन द्वेषादेश्च यन्मार्जनं लागः, तेन निष्कल्मषाश्च भवन्ति । उत उक्तं वेगो येषां रागादीनाम् इति वा । एवंविधा ब्राह्मणा मुक्ता भवन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । 'घोष्ठा तु पूगः कमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्देगम्' इत्यमरः । दन्तानां राजानो राजदन्ताः, राजदन्तादित्वात्परनिपातेः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वाणीं वर्णयति—

शिरीषकोषादपि कोमलाया व्रेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।

प्रातःप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ व्रेधाः शिरीषस्य कोषात्कुसुमादपि कोमलाया अस्या भैम्या अशेषं सकल-मङ्गं सुकुमारतरं विधाय निर्माय सुकुमारसर्गे मृदुतरवस्तुसृष्टौ प्रातःप्रकर्षः सन् वाचि अस्या एव वाण्यां मृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां समापयत् । ब्रह्मा सुकुमारतरारण्येतदङ्गानि कृत्वा सौकु-मार्यमयोदां भैमीवाण्यामेव समाप्तिं नीतवान् । अतिमधुरस्वरेयमिति भावः । अन्योऽपि कापि शिल्पे श्लोत्कर्षं समाप्तिं नयति ॥

प्रसूनवाणाद्वयवादिनी सा काचिद्विजेनोपनिषत्पिकेन ।

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनेति ॥ तद्वन्म आम्नादिवृक्षेभ्यो भैक्षभुजा फलपुष्पादिरूपमिहासमूहभोजिना पिकेन कोकिलेन द्विजेन पक्षिणा प्रसूनवाणः कामः, तस्य अद्वैतवादिनी सा भैमीवाभूपा काचिदपूर्वा उपनिषत् रहस्यप्रन्थः, अस्या भैम्या आस्यद्विजराजतो मुञ्चन्नात् नाधीयते

१ 'मम रूपककेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र क्लेशानुप्रासस्तमासोच्चलंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिपरिसंख्यालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न पठ्यते किम्, अपि तु पठ्यत एव । कृपावरसाभ्रादिमञ्जरीभङ्गेन पिकस्य मधुरस्वरत्वं सूचितम् । पिकः पक्ष्मं खरं पठति स भैमीस्वर एवेदानीमपि तेनाभ्यस्यते परं तु नायातीत्यर्थः । कोकिलस्वराधिकभैमीस्वराकर्णनमात्रेण मदनाद्वैतमेव भवतीति भावः । अन्येनापि भिक्षामुञ्जा ब्राह्मणेनाद्वैतप्रतिपादिका 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिकोपनिषत् ब्राह्मणश्रेष्ठादधीयते । न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं प्रयुक्तवाणलक्षणं यदद्वयमिति समासः । द्विजराजतः, 'आकृष्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । भिक्षाणां समूहः 'भिक्षादिन्योऽर्ण' ॥

पद्माङ्कसञ्चानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ४९ ॥

पद्येति ॥ सरस्वती अस्या भैम्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीषया जेतुमिच्छया, सपत्नी-गृहादुत्तमं गृहं मम कथंकारं स्यादिति मनीषया सौन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममासेन्दुं सुखचन्द्रं भजते सेवते । किं वितर्कं । किं कृत्वा—एकस्य विष्णोर्हमाभ्यां श्रयणादात्मनः सपत्नीं लक्ष्मीं पद्मस्याङ्कः कोटः स एव सद्यः स्थानं यस्यास्तामवेक्ष्य । चन्द्रोदये कमलसंकोचाच्चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति । यद्वा जितोऽब्जश्चन्द्रो येन चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित इति तदाभ्रवणादक्ष्मीर्वाष्पात्तितरां जितेत्यर्थः । वक्रोत्थादिचातुर्यमस्यामेवास्ति नान्यस्यामिति भावः । अन्यापि सपत्नीगृहादुत्तमं विलोकयेत्पत्न्या स्वगृहादि तस्मादप्युत्तमं करोति । 'अब्जो जैवातुकः सोमः' इत्यमरैः ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपत्नीम् ।

तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधार... ॥ ५० ॥

कण्ठ इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादाने चतुरा सरस्वती यत् विपत्नी वीणां वादनत्वे तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कर्णे सुधारसत्वं याति । वीणावन्मधुरस्वरेयमिति भावः । वाग्भूयेत्यत्र कथ्यन्तत्वाद्वितर्कस्यायं समासः ॥

विबुधं वर्णयति—

विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।

धृत्युद्धवा यच्चिबुके चकास्ति निम्ने मनागहुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विधिना इयं भैमी सुपमासमाप्तौ मुखनिर्माणशोभासमाप्तौ सत्यां मुखमुन्नमय्य कियद्दर्शनीयं विलोकितमास्यं यस्या एवंभूता किम् । अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणी मुखमुन्नमय्यालंकारशोभां विलोकयति, विधिनापि तथैव कृतमिति वितर्कः, अस्या मुखमुन्नमयेति वा योजना । कथं ज्ञातमित्यत आह—यद्यस्मात् मनाक् ईषन्निम्ने गम्भीरे विबुधे हन्वप्रसंभौ धृत्युद्धवाहुलिधारणजन्याहुत्या कृत्वा वा यन्त्रणा नियमना सैव चकास्ति शोभते । अतिमार्दवादहुलिधारणादपि हन्वप्रसंभौ निम्नत्वं ज्ञातमित्यर्थः । उत्तमव्रीणां स्वभावादेव विबुधं निम्नं भवतीति ॥

१ 'अत्र समाप्तोक्तिरूपकव्यतिरेकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमाप्तौ कृत्युद्धवालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवानुमानोपेक्षानुप्रासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि श्लोकनवकेन सावयवं मुचं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।

इमां दधाराधरविम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियामुखीभूय भैमीमुखत्वं प्राप्य मुक्ताकारेण परिणम्य राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी निश्चिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुबाधा नास्तीति सुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य बालं उदयसमय-भावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रत्यक्षाधरविम्बलीलामधरोष्ठविम्बविलासं दधार । चन्द्रतुल्यं सुखम्, उदितमात्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठश्चेति भावः । अन्योऽपि वैरिणः सकाशाद्भीतस्तृतीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तदनवबोधार्थमन्यमाकारं कृत्वा धारयन्मुखी भवति । बालश्च लीलां धारयति ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।

शूलश्च खण्डं दधदधर्मिन्दुर्भालस्तृतीयः सलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्ववयवपरिपूर्णस्य, अथ च वर्तुलस्य अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽधिकपरिमाणत्वं नास्तु अपि त्वस्त्वित्यर्थः । किंभूतस्य-पूर्णमा आस्यं प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णमालि, पूर्णिमाया आस्यमिव वा तथाभूतं हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिकत्वमत आह—खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोऽंशो भालो ललाटमर्धखण्डं इन्दुः समस्तकलरूपश्चन्द्रः । किंभूत इन्दुः—ध्रुवादेव लक्ष्म कलङ्कं दधत् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भागो भालो यस्य चन्द्रार्धम्, एकनाशेन सुखम् । भालोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्राधिकमुखी चन्द्रार्धतुल्यभाला चेयमिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितस्येव्याहार्यम् । अन्यथा मित्र-कर्तृकत्वानुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता वदनाक्षमस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।

सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्रामिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अखिलेऽपि अम्भोजकुलेऽस्या मुखपर्यं सम्राजं द्वादशराजमण्डलाधीशं व्यधत्त अकृत । अथ च तदपेक्षया सम्यगतिशयितं राजत इति सम्राजम् । अत एव नेत्रामिधेयौ नेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भैमीनयनीभूते कमले श्रेष्ठे तद्रूपौ सरोजराजौ अदसीयाममुन्यैतन्मुखकमलस्य संबन्धिनीं सेवां सृजतः कुरुतः । अस्य यदि सम्राट्त्वं न स्यात्तर्हि किमिति नेत्रामिधेयाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवा क्रियेत, कियते तापत् अतोऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यमस्य सम्राट्त्वमित्यर्थः । भैमीमुखनेत्रं विजिताञ्जमिति भावः । अन्योऽपि सम्राट् राजभिः सेव्यते । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलसेधरश्च यः । शास्ति यथा-ज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरैः ॥

१ 'अत्र षष्ठेकानुप्रासातिशयोक्तिसम्बन्धितरेकपञ्चालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ अथ च 'पूर्णमासी तु पूर्णिमा । पूर्णिमा षोडशी' इति केचन । ३ 'अत्र प्रतीपातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्तिसम्बन्धितषष्ठेकानुप्रासाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।

आस्ये यदास्या न तदा तयोः धीरेकश्रियेवं तु कदा न कान्तम् ॥५५॥

दिवेति ॥ दिवारजन्योः कमेण दिनराज्यो रविसोमाभ्यां सकाशाद्भीते भयं प्राप्ते रीते-
भवाद्वा चन्द्राम्बुजे खलक्ष्मीं खशोभां अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयतः तदा
तयोश्चन्द्रपद्मयोः श्रीर्न । सूर्याद्भीतेन चन्द्रेण दिने, चन्द्राद्भीतेन कमलेन रात्रौ यदा खल-
शोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्वयमपि निःशोभं जातम् । अथ च निक्षिपतो न्यासीकृतः,
तदा चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य अम्बुजस्य
वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ
च चन्द्रशोभया कमलशोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रौवैव, न दिने । कमलस्य
सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च सशोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मी-
रूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने रीतत्वात्तस्य, एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं दिने
प्रयच्छति रात्रौ रीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना यदा याच्यते तदैव दातव्यो भवति
न स्थापनीयश्च भवति । यावत्तास्ति तावत्तेनैव स्वस्यालंकारः कियते । दिवा चन्द्रशील्या
रात्रौ कमलशील्या आत्मानमलंकरोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।

अन्यथ्ये धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलप्रेक्षते । पद्मं चन्द्रयोर्भौ तातात् पितृजलान्मित्रान्मुकुरादादशांवा-
भ्यर्थ्य, अर्थात्प्रतिबिम्बमेव याचित्वा अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव सशोभमुखप्रति-
बिम्बलक्षणमेव याचितकं याज्या प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः ।
जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । कृतत्वोत्पन्नत्वादिगुणयुक्तत्वाद्वर्पणस्य चन्द्रसखत्वम् ।
पितृमित्राभ्यां याचितं दीयते । याचितकालंकारः कदाचिद्विद्यते न सर्वदा । उदके यदा
प्रतिबिम्बितं भैमीमुखं तदैव पितरं जलं याचित्वा दिने कमलं शोभते, दर्पणे यदा प्रति-
बिम्बितं भैमीमुखं तदैव दर्पणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चन्द्रः शोभते नान्यथेतयोः शोभेत्यर्थः ।
भैमीमुखप्रतिबिम्बेनापि सदृशौ यदि पद्मचन्द्रौ न भवतः तदा भैमीमुखसदृशौ कुतस्तरां
भवेताम्, अपि तु न कुतोऽपीति भावः । नौ परस्परसमुच्चये । याचितकं, याचितेन प्राप्त-
मित्यर्थे 'अपमित्ययाचिताभ्यां कृन्नौ' इति कर्त्तॆ ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।

भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः खप्रकाशनेन सूर्यं स्वीयं भावं
ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडासमये मृत्तलपैरक्षिमिनैर्त्रैः कृत्वा मितां
ज्ञातां भैम्या एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता यामिस्ता एवभूताः सत्यो भैमी
याचन्ति । खलप्रेक्षते । अस्मत्पतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि रुचिरा
भवाम इति भैमीमुखं शोभां भैमी याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः संबंधा साम्यं

१ 'अत्र यथातुल्यमविशयोक्तिसमासोक्तिव्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
विशयोक्तिव्यतिरेकसमासोक्त्युत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्वामिनि हर्षं प्रसार्य इवसंज्ञया याचते । अन्याप्यन्वयीयमलंकारं खालंकरणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते । कीडासमये याचितमवश्यं प्रभुणा दीयते । अर्काय 'आचहुद्-' इति संप्रदानत्वम् । तिष्ठमाना, 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा शानच् । याचिद्विकेर्मा ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धां मिलत्कुङ्कुमरोपमासा ।

प्रसह्य चन्द्रः खलु नष्टमानः स्यादेव तिष्ठत्परिवेषपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धां सदा स्पर्धमानचन्द्रो विजित्य पराभूय खलु निश्चितं प्रसह्य इहात् नष्टमानो बन्धमान एवाधुनापि तिष्ठन् परिवेष एव पाशो बन्धनरजुर्यस्त्रै-
बन्धिषः स्याद्भवेत् । नान्यथैतद्वदत् इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन-उद्धर्तनार्थं मिलत्संलग्नं कुङ्कुमं तदेव रोपमाः कोभलौहित्यं यस्मिन्, मिलन्ती कुङ्कुमरूपा रोपमा यस्मिन्निति वा । मैमी-
मुखस्पर्धया सापराधचन्द्रो मुखेनैव जित्वा परिवेषमिवेण बद्ध इत्यर्थः । चन्द्रोऽपि मैमीमुख-
समानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्धमानं रोषारुणः सन् इहाद्विजित्य निवप्राति । सोऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति । खलुत्प्रेक्षायां वा । नष्टमान इव इति ॥

विधोर्विधिर्विम्बशतानि लोपंलोपं कुहुरात्रिषु मासिमासि ।

अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकरोपम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति ॥ विधिः मासिमासि प्रतिमासं कुहुरात्रिषु नष्टेन्दुकलामावास्यारात्रिषु
विधोबन्धस्य विम्बशतानि बहूनि मण्डलानि लोपंलोपं विलुप्य विलुप्य अभङ्गुरश्रीकमविनष्ट-
रसोभमिमं प्रत्यक्षदृश्यमस्या मुखेन्दुं मुखचन्द्रं एकशेषं एकधारी शेषश्च तथाभूतमस्थापय-
त्स्थापितवान् किम् । अमावास्यायां सर्वथा चन्द्रादर्शनादियमुप्रेक्षा । क्षयित्वाचन्द्रविम्बानां
स्थानेऽपिनक्षत्रसोभत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्चास्या मुखलक्षणमिन्दुं स्थापितवानित्यर्थः । क्षयित्वा-
दपि चन्द्रो मुखतुल्यो न भवतीति भावः । अन्योऽपि कारः स्वयमेव कृतं वस्तु अनुत्तमं
ज्ञात्वा विनाश्य सुन्दरतरं स्थापयति । अथ च सूत्रेणापि सख्याणां मध्ये कानिचित्सख्याणि
विलुप्यैकशेषः क्रियते । यत्कैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति । लोपंलोपम्, 'आनीदृष्ये
णमुल्ल' इति णैमुल्ल ॥

कपोलपञ्चान्मकरात्सकेतुर्भूम्यां जिगीपुर्धनुषा जगन्ति ।

इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कामो रतिं प्रीतिम्, अथ च स्वप्रियामवलम्ब्याहीकृत्य तया
सह इह मैमीमुखेऽस्ति । किंभूतः—कपोललिखितात्पद्मावलीरूपान्मकरात् सकेतुः सचिह्नः ।
तथा—भुवैव धनुषा जगन्ति जिगीषुः । तथा—अधरेणीष्टलक्षणेन मधुना वसन्तेन कृत्वा
रज्यन् साधुरागो वयस्यो वसन्तलक्षणं मित्रं यस्य । आधरेण अधरसंबन्धिना मधुना रसेन
कृत्वा रज्यन् शोणो वयस्यो मदनवृद्धिकरत्वादधर एव यस्य । मैमीमुखे सकलकामविह-

१ 'अथ रूपकोपेक्षासमासोक्तलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ पूर्ववदलंकाराः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथातिशयोक्तिरूपतिरेकोत्प्रेक्षालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनादत्र मदनो वसतीत्यनुगीवत इत्यर्थः । मैत्रीमुखावलोकनात्सबलस्य कामस्योत्पत्तिर्भवतीति भावः । रजवदिति, 'कुपिरजोः' इति इत्यम्परस्मैपदे ॥

श्लोकपथकेन कर्णौ वर्णयति—

वियोगयाप्पाश्रितनेत्रपद्मच्छद्वापितोत्सर्गपथः प्रसूनौ ।

कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपी विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

वियोगेति ॥ अस्याः कर्णौ रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्यसोपहारस्य संबन्धिभनौ पूपी मण्डकौ ईदृक् किं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणम् इति संभावना एतदर्थं ब्रह्मणा क्रियेता निर्मितामित्यर्थः । किंभूतौ—वियोगजनिता ये बाष्पा अश्रूणि तैरहितस्य पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छत्रना व्याजेनापिते वितीर्णे उत्सर्गार्थं दानार्थं पथः प्रसूने जलपुष्पे ययोस्तौ । अथ दानजलम्, नेत्रे च दानपुष्पे ययोः समीपे तिष्ठतः । नैवेद्यसमीपे जलपुष्पे भवतः । आकर्णनेत्रत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपि मदनोत्पत्तिरिति भावः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः । निवेद्यम्, अर्हार्थं ण्यत् ॥

इहाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।

सोऽस्याः श्रवः पत्रयुगे प्रणालीरेखैव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति ॥ अतिवक्रो वैषम्यादतिकुटिलो व्यञ्जयगूढार्थयुक्तो दुर्बोधोऽस्त्युक्तं शास्त्रौघस्य शास्त्रसमूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव सुधाप्रवाहो जैन पथा इह अस्या कण्ठकूपेऽविशत्स पन्था अस्या भैम्याः श्रवः पत्रयुगे कर्णताटद्वये प्रणालिकाया रेखेवामिकर्णकूपं कर्णरन्ध्रे लक्ष्मीकुल कर्णकूपसंमुखं वा धावति । बाह्यी प्रणालिका तादृश एव प्रवाहो भवति । अत्र च ताटद्वयप्रणालिके कुण्डलाकारत्वाद्वाक्ये, अतस्तत्र गच्छन्प्रवाहोऽपि वक्रो युक्तः । बद्धा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणालीरूपो मार्गो वक्र एव भवति, कूपं चानुधावति । अतो वक्र-कर्णरेखाकूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्यां वा प्रविष्ट इत्यर्थः । वक्रोक्तिः सुधारूपा भवति, सकलकलाप्रवीण्यमिति भावः । निष्यन्दत इति निष्यन्दः । पक्षे पचायच् । 'अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेः' इति पत्वम् । अभिकर्णकूपमिति 'लक्षण-नाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समार्षः ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्नतुर्धर्मधम् ।

कर्णान्तर्लकीर्णगभीररेखाः किं तस्य संख्यैव नवानवाहः ॥ ६३ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः संविभज्य द्विधाकृत्य यदर्थमर्थं प्रत्येकं धारयामासतुस्तस्यार्थस्य कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णो उद्धृता गभीरा निम्ना रेखा यस्य एवंभूतो नवसंख्याद्योतकोऽङ्को नवा अपूर्वावयवरूपा संख्या किं न, अपि तु भवत्येव । नवसंख्याका विद्या एका श्रुतिधारयति, अपरापि नवसंख्याका इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखा-रूपोऽष्टादशार्थगणनानुरूपो नवाङ्को निर्मित इत्यर्थः । तस्यैवार्थसंख्या नवा किं नवाह इत्यर्थे इति वा । नवेति निवेद्यार्थः । अस्याः कर्णरेखा नवाहुत्वा सलक्षणेति भावः ॥

१ अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारौ इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकापहृत्युभिः कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापहृत्युपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृतायास्ततती रतीशः ॥ ६४ ॥

मन्य इति ॥ रतीशः कामोऽमुना एतरीयेन कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण दृढतरेण पाश-
द्वयेन पाशरूपशस्त्रद्वयेन कृत्वा एक एव एकाकी पाशो यस्यैवंविधं वरुणं मुखेन विजिग्ये
जितवान्मन्ये । किभूतः—न अङ्गीकृता आयासततिः श्रमसाहित्यं येन । पाशद्वयेनैकस्य
पाशस्य जयः सुकर इत्यायासराहित्यम् । कर्णयुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्वेऽपि कामपरवशा
भवन्तीति भावः । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः । विजिग्ये, 'विपरान्यां जेः' इति तङ् ।

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोऽङ्घ्रितः सरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भुवोर्ज्यं वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ सरोऽपि तस्माच्चतुर्दोः—चत्वारो दोषो बाहवो यस्य एतादृश उचितो युक्तः ।
यतः—चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरात्मैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रमासी' इति
श्रुतेः पित्रुः सहस्रः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजत्वे अस्मा भुवोस्तच्चापयोर्भुजयोर्दोषोः
स्मरधनुषोः चिपिटे विस्तृते कर्णलते एव वंशत्वगंशौ वैष्णुत्वभागी जये किम् । मेम्या भुवो
कामधनुषी । कर्णी मीर्ध्वौ । द्वयोर्धनुषोर्मौर्ध्वं युक्तम् । निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारिता मौर्ध्वं
कोणे तिष्ठति, कर्णलते अपि धनुषोः कोणे वर्तते इत्यर्थः । 'चिपिटी' इत्यपि पाठः ॥

ग्रीवां वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्गतामप्यवलम्बमाना सुरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यमूतैव अर्थाद्गम्याः । अद्भुतत्वमेव विशेषणैराह—

किभूता—अथ द्वा कृकाटिकाग्रीवापुरोभागेनालङ्कृता । अपिः समुच्चये । माणवकेनार्धहाररूपेन
हारविशेषेण वा प्रसाधिताऽलङ्कृता । तथा—आलिङ्गतामपि आलिङ्गनयोग्यमवतिसौन्दर्यमव-
लम्बमाना आधरयन्ती । अत एव सुरूपतां शोभनरूपत्वं भजन्त्याभवति एवंविधोऽखिल
ऊर्ध्वकायः शरीरोर्ध्वदेशो यथा । कण्ठसौन्दर्यात्सकलः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । ईदृशी ग्रीवा
मानवस्या इत्यर्थः । असुरूपताभागतिप्रियत्वात्प्राणरूपताभागखिलोर्ध्वकायो यथा कृत्वेति
वा । याऽवदुशोभिता न सा माणवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यम् । अथ च याऽलि-
ङ्गतां मर्दलविशेषत्वं तद्रूपत्वमवलम्बते सा सुरूपताभाजोऽखिला ऊर्ध्वका मृदङ्गविशेषा
सस्या यथा वा । 'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यमप्यस्तधोर्ध्वकः । आलिङ्गयथैव गोपुच्छाकारः' ।
'मृदङ्गा मुरजा मेदास्त्वङ्गालिङ्गयोर्ध्वकाजयः' इत्यमरः । 'सुरूपता' इति पाठो वा । ग्रीवया
कृत्वाद्भुतेत्येकपदे भेदीविशेषणानि । 'अवदुर्घाटा कृकाटिका । अर्धहारो माणवकः'
इत्यमरः । 'भवेन्माणवको बाले हारमेदे कुपूरणे' इत्यजयपालः ॥

कण्ठं वर्णयति—

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।

रेखात्रयन्यासमिपादमीपां चासाय सोऽयं विवभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

१ 'अथ ञ्जेकानुप्राभापुस्तुल्येक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यविश्लेषोपेक्षा-
लंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विरोधाभाजोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कवित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठं कण्ठे कवित्वं गानं प्रियवादः प्रियवचनं सत्यं वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवान् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोऽयं विधाता कण्ठे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिषाचतुष्पमिनीषां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्यर्थं सीमाश्वतस्तो विषभाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि स्थानानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बु-कण्ठी चेयमिति भावः । 'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्येते' ॥

श्लोकत्रयेण बाहु वर्णयति—

बाहु प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्ष्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहु इति ॥ प्रियाया बाहु मृणालं जयताम् । अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन् मुञ्जलतणे द्वन्द्वे जयो नाम यत् स न विस्मयः । अतिमौखत्वादतिश्रुत्वाच बाहुभ्यां मृणालं जितम् । किमाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजीयते । अथ च द्वन्द्वे युद्धे भवत्यत्र नाश्चर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव । तत्तु तत्पुनरुचैरतिशयितं चित्रमाश्चर्यम् । यत् भग्नस्य जितस्यामुष्यान्तःकरणं निर्व्यथनं व्यापारहितमालोक्यते । पराजितस्यान्तःकरणे सञ्चार्यं भवति, अस्यां तु नेत्याश्चर्यम् । द्विधाकृतमृणालमप्ये छिद्राणि दृश्यन्ते । भैमीभुजौ मृणालादपि गौरतरौ । कोमलतराविति भावः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः', 'छिद्रं निर्व्यथनम्' इत्यमरः । पक्षे निर्गतं व्यथनाश्विर्व्यथनम्, 'निरादयः—' इति तत्पुरुषः ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोभ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।

निःसूत्रमास्ते घनपङ्कसृस्तु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्नमन्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तनं दक्षिणावर्तनं शुभंयुः शुभान्विता रमणीया नाभिर्यस्यास्तया भैम्या कोमलाभ्यां दोभ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किम् संभावनायाम् । अत एव निःसूत्रं निर्व्यथस्यं स्फूर्तिरहितं निरुपायं सत् । अथ च तन्तुरहितं तन्मृणालं घन-पङ्कसृस्तु निविडकर्ममृत्तिकारूपासु मूर्तासु शरीरधारिणीषु अकीर्तिष्ववशःसु निमग्नं किमु नाले, अपि तु ताभ्यां जितत्वादेवैवंविधमास्ते । अयशस्तः इयामरूपत्वान्मृद्वत्त्वम् । अति-कोमलं मृणालं तन्तुरहितं भवति । अन्योऽपि केनचिज्जितो निरुपायः सन्नकीर्तिषु निमग्न्य तिष्ठति । कोमलमपि मृणालं भैमीभुजसदृशं नेति भावः । 'सूत्रं तु सूत्रनामन्त्ये सूत्रं तन्तु-व्यवस्थयोः' इति विश्वः । शुभंयुः, मत्वर्थे 'अहंशुभमोयुर्वत्' ॥

श्लोकत्रयेण पाणिं वर्णयति—

रज्यन्नस्यस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हेङ्गुलपञ्चतूणे ।

हेमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

रज्यदिति ॥ असौ प्रत्यक्षदृश्या स्मरस्य पञ्चशरी रज्यन्तः स्वयमेव रक्षा भवन्ती नन्ता यस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य मिषाद्याजात् प्रियाया भैम्याः करे अस्ति । किंभूते—रक्त-त्वात् हेङ्गुलं हिङ्गुलेन रक्तं पथं तज्जितो यस्तूण इषुभिस्तद्वृषे । किंभूता पञ्चशरी । हेमाः सुवर्णमया एके अष्टाः पुङ्खा मुखानि यस्याः सा । तथा—विशुद्धानि कज्जनि पर्वाणि ग्रन्थयो

१ 'अथ श्लेकानुप्रासाङ्गुल्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ समासोक्तिलेखालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ श्लेकानुप्राससमासोक्तिरूपकलेखालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

वस्याः सा । मदनस्य पुष्पायुजत्वादियुधिरपि पुष्पमयः । तच्च पुष्पं साम्याद्रक्तपद्ममेव ।
इयुधिष्व हिङ्गुलेन रज्यते । करस्येयुधित्वं, पञ्चाङ्गुलीनां पञ्चवाणीत्वं, रक्तनखानां च सुवर्ण-
पुङ्खत्वम्, उभयोरपि विशुद्धपद्मवत्त्वम् । अत्युत्तमं च सुवर्णं रक्तं भवति । भैमीकराङ्गुली-
दर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति प्रतिपादिवर्णने पञ्चशरत्वम् । हिङ्गुलम्, 'तेन रक्तम्-' इत्यण् ।
पञ्चशरी, समाहारे 'द्विगोः' इति जीप् ॥

अस्याः करस्पर्धनगर्धनर्द्धिर्बालत्वमापत्स्वलु पल्लवो यः ।

भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति ॥ यः पल्लवोऽस्याः करस्पर्धनस्य पाणिस्पर्धायां गर्धनमभिलाषस्तेन कदिरा-
धिक्यं यस्य, यद्वा स्पर्धने गर्धनर्द्धिरभिलाषसमुद्दिष्यस्य, भैमीपाणिभ्यां तुल्योऽहमिति चित्ते
घोते, एवंविधः सन् बालत्वं नवीनत्वमापत्स्वलु । यस्माच्चवीनस्यैव तस्य रक्तत्वात्पाणिसाम्या-
ह्वत्त्वम् । अथ च बालत्वमज्ञत्वं प्रापत् । स्वापेक्षयाधिकेन भैमीपाणिना सह स्पर्धमानत्वात् । अथ
च स्वयं पदो लवः पल्लवशरणावभवः पाणिना सह यदा स्पर्धते तदा स मूर्ख एव, पाणेरु-
त्कृष्टत्वात्तस्य चातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः । स पल्लवो भूयः पुनरप्यधरसाम्यगर्वं ओष्ठतुल्योऽहमिति
गर्वं कुर्वन् प्रकृष्टो बालोऽतिनूतनः कथं वा नास्तु, अपितु तादृश एव भवतु । अथ च
मूर्खः कथं नास्तु । यः पाणिभ्यां साम्यं न लेभे स पाण्यपेक्षयातिरक्तस्याधरस्य साम्यमिच्छन्
प्रवालः प्रकृष्टो मूर्खः कथं न, अपितु मूर्खतर इत्यर्थः । नामेत्युपहासे । नवपल्लवादप्यतिरक्तो
भैमीकराविति भावः । अधरवर्णनं प्रासङ्गिकम् । 'मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेषणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

अस्यैवेति ॥ धाता अस्यां हरिणेषणायां भैम्यां हस्ते लेखीकृतया लिखितया, अथ च
अभ्यस्तया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा इत्याह किं पूर्वोक्तं कृते किम् । इति किम्—हे भैमि,
अस्य भवत्करस्य त्वत्पाणेरेव सर्गाय निर्माणाय सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखोऽभ्यासोऽभूदिति ।
हस्तयोः कमलादप्यतिरमणीयत्वं, लक्षणभूतरेखाजन्तुकमलवत्त्वं च सूचितम् । अन्योऽपि
पूर्वं हस्तलेखं करोति पश्चात्सुन्दरतरं वस्तु निर्माति ॥

गह्वनिः सालंकारी कुचौ वर्णयति—

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याभितो बाहुलतामृणाली ।

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे सरोष्मशुष्यत्तरवाल्यवारः ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ अभितः पार्श्वद्वये दृश्या दर्शनयोग्या रमणीया मम नर्मदाया दर्शनमात्रेण
सुखदाया अस्या भैम्याः सेयं बाहुलताकृता मृणाली किमिति संभावना । नर्मदाया नद्यास्त्र-
द्वयेऽपि मृणाली दृश्या भवति तथेयमपि नर्मदा, ततश्चैतदीया बाहुवत्त्वमपि मृणालीति संभा-
व्यते । अस्याः कुचौ अन्तरीपे द्वीपे किमुत्तस्थतुरन्तमज्जतुः । किंभूतायाः—सरोष्मणा

१ 'अथापहृतिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्पर्धनगर्धकः' इति पाठो जीवानु-
सृतः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा समास्तोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयो-
क्त्यङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तारुण्यतेजसा कृत्वा शुष्पतरमतितरो विनश्यदवस्थं बाल्यमेव बाजलं यस्याः । बाल्यनाशा-
त्तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावस्तुचौ कुचावस्या इति भावः । जलशोषाभ्रमैदायां द्वीपयोरुन्मज्जनं
युक्तम् । बाहुलता इति प्रथम्बा । 'आपः स्त्री भूति बाबांति' इत्यमरः । अन्तरीपे, 'द्यन्तर-
पसर्गभ्योऽप ईत्', 'कृत्पूर्-^१' इति समासान्तः ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।

परं च नाश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

तालमिति ॥ तालफलं द्विविधम्, पतितमपतितं च । तालं कर्तुं एतौ कृशाङ्ग्या भैम्याः
कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात् । यतः—पतितं भैम्या कुचावनुकर्तुं न तावत्प्रभु समर्थम् ।
यत उत्थानेन परस्परसंश्लेषोद्गमनेन सुस्थौ । निरन्तरत्वेन सुन्दराविलम्बः । तस्य पतितत्वा-
त्तयोद्भूतत्वात्साम्यं न युज्यत इत्यर्थः । अन्योऽपि पातिलदोषयुक्तोऽन्यं सुकृतिर्न समीकर्तुं
न शक्नोत्येवेत्यर्थः । द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह—परम् अतिशयेन महान्तमुचम्,
अथ च परमन्यं उचं तालवृक्षमाश्रित्य तुङ्गमपि कुचौ समीकर्तुं न समर्थम् । यतः कुचौ
स्वत एव परानपेक्षमेव तुङ्गौ उच्चतरो । स्वतस्तुङ्गस्य पराश्रयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् ।
तालफलादप्यतिवृत्तावुच्चतरो च भैमीकुचाविति भावः ॥

एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य व्यातस्य शाखेषु निदर्शनत्वम् ।

तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पर्धितया स्तनस्पर्धया स्वातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य
न्यायशास्त्रादिषु 'यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः' इति, 'यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा
घटः' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि दृष्टान्त-
त्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्धया स्वातो भवति । मणिकादिकारी अलंजरादिकारी
च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्पर्धिवर्धननिर्माणदेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भका-
रोऽजनि जातः । मणिकादिकारित्वात्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न किंतु भैमीकुचस्पर्धया
स्वातस्य कुम्भस्य निर्माणत्वात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यत्किञ्चित्कारणम् । 'वरं विरोधोऽपि
समं महात्मभिः' इति भारविचचनात् । कुम्भपरिमाणावेतत्कुचाविति भावः । 'अलंजरः
स्यान्मणिकः' इत्यमरः ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।

माणिक्यहारस्य विदर्भसुभूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहिता कान्तिः विदर्भसुभूपयोधरे
भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किंभूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि
स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उदविन्दुवृन्दवज्जलविन्दुसमूहवदामा येषां तानि मुक्ताफलानि
तैः फेनिलः फेनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽङ्गो मण्यो यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहाराभ्यां भैमीकुचौ

१ 'अन च्छेकानुप्रासोत्प्रेषालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गविरोधाभास-
समासोत्प्रेषालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रासंभवे संवन्ध इति रूपकातिशयोक्तिप्राप्त्य-
लिङ्गादुत्प्रेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभेते इति भावः । अथ च पयोधरे मेघे रोहितश्रीः कजुशकधनुःशोभां प्रादुर्भवतीत्युक्तिः ।
'हारमेदा यष्टिमेदाहुच्छगुच्छार्पणोत्तनाः', 'इन्द्रायुधं शकधनुस्तदेव कजु रोहितम्', 'रोहितो
रोहितो रक्तः' इत्यमरः । फेनिलः, मत्वर्थे 'फेनादिलक्ष' इतीलच् ॥

निःशङ्कसंकोचितपङ्कजोऽयमस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः ।

चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति ॥ यदेतन्मुखं अस्यां भैरव्यामयं इन्दुविम्ब एवोदीतः । किंभूतः—निःशङ्कं
यथातथा बलात्कारेण संकोचितानि निमीलितानि, अथ च जितानि कमलानि येन । इदं
मुखं न, किंतु चन्द्रोऽयमिलयैः । चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते । मुखनैकज्वालसंकुचिते
कमले एवैते, नतु कुचाविलयैः । तथाप्युदितेऽपि चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चक्रवाक-
युग्मं कर्तुं स्तोकमप्यल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नावति न प्राप्नोति । मिलितमेव यतिष्ठति
तच्चित्रमाश्रयम् । चक्रवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कुचलक्षणं नेत्याश्रयम् । चक्र-
वाककमलकलिकाकारावति संश्लिष्टौ चैतत्कुचाविति भावः ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम् ।

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां प्रत्यक्षदृश्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीः शोभा, संपन्न
बलादीदीयते गृह्यते । इभकुम्भत्रियोऽत्र दर्शनादिलयैः । ताभ्यामिभकुम्भाभ्यां अनयोः
कुचयोः अस्तौ नादीयते । कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यद्यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन
अर्थात्स्तनसकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ, इमौ कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणौ प्रकट-
मुक्तालंकरणौ । मुक्ताप्रहणभिवेभकुम्भाभ्यां स्वमुक्ता गोपिताः । इभकुम्भाभ्यामप्यधिकं
भैमीकुचौ रमणीयाविति भावः । अन्योऽपि भीतः स्तरलानि गोपायति, निर्मयश्च प्रकटयति ॥

कराप्रजाप्रच्छतकोटिर्यो ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९ ॥

करेति ॥ कराग्रं जाग्रद्विद्यमानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः ययोः कुचयोरर्थौ
याचकः कुचमर्दनाभिलाषी । उन्मदिष्णुलक्षणया पङ्कं सर्वं श्रीफलं विल्वफलं कर्तुं चेद्यदि
तौ इमौ कुचौ तुलयेत्सगीकुचात् साम्याभिलाषि यदि भवेत् तदा तर्हि तद्विल्वफलमधुना
वटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेशमपि लब्धुं न जातं नोत्पन्नम् । रम्भाद्यप्सरसो विहा-
येन्द्रोऽप्येतयोरभिलाषी ताभ्यामिति सुन्दराभ्यां कुचाभ्यां पङ्कमपि विल्वफलं तुल्यं कथं
भवेदित्यर्थः । यथोत्तमस्पर्धया नीचस्तेनावज्ञातत्वात्कर्पटकमूल्यमपि न लभेत तथातितुच्छं
जातमित्यर्थः । बहुसंख्याकमपि द्वाभ्यां समं नाभूदिति सर्वपदेन सूचितम् । अथ च—
कराग्रं जाग्रत्तः शतं कोटयो द्रव्यसंख्या यस्य सोऽपि ययोरर्थौ प्रहणाभिलाषी ताभ्यामी
कुचौ सर्वं लवणीफलं तुलयेचेत्, तदा उन्मदिष्णुत्वाद्दृष्टौ वराटिकामपि लब्धुं न जातम् ।

१ 'अथ छेकानुमासोद्वेगालेपालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । अस्य जीवानुनोपलब्धा ।
२ 'अत्र विशेषोक्तिरूपके अलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकोत्थापितो विरोधाभासः' इति
संकरः इति जीवानुः । ३ 'अथ काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

न सोम्यमित्यर्थः । 'वटः कपदे न्यग्रोधे' इति विश्वः । 'स्त्री स्यात्कान्तिन्मृणाल्यादिविवक्षा-
पचये यदि' इत्यमरसिंहवचनादप्यो वटो वटी । उन्मदिक्षिष्यत्र 'अलङ्कृन्-' इतीप्पुनः ॥

स्तनावटे चन्दनपङ्क्तिरेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्क्तिरे आर्चचन्दनयुक्तेऽस्याः स्तनावटे गम्भीरे स्तनमध्ये जातस्य
निष्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सर्वतरुणान्तःकरणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्यां रत्नानि
तेषां मयूखधाराः किरणपरम्परा आकारः स्वरूपं याद्यां ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते ।
किरणपरम्परेयं न भवति, किंतु पतनरेखा एवेति । एवंभूतं स्तनमात्रं दृष्ट्वा सर्वेऽपि मुग्ध-
न्तीति, तत्र स्खलनस्योक्तत्वात्त्रालन्धावकाशा इति भावः । पङ्क्तिरे गतं लोकस्य पतनं
तद्रेखाधोत्पद्यन्ते । 'अषटः स्मात्पङ्क्तिरे गतं कूपे कुहकजीविनि' इति विश्वः । पङ्क्तिः
पिच्छादिः । यावन्तो युवानस्तावतामिति यावद्युवं, साकल्येऽप्ययीमार्वैः ॥

बलीसहितमुदरं वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत्प्राप्यते नाक्रमणं बलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्यविजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽवलम्बेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कृशतरेषोदरेण यत् बलिभ्य-
स्त्रिवलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गाणां शुद्धिः यस्या
एवंभूतायामिहास्यां भीमभुवि भैम्यां चित्रमाश्वर्यरूपं अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं
विलसितम् । अद्भुततारुण्यवशात्सुखमाणां बलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकृशमुदरं नाक्रान्त-
मित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बललोभयोः सीमायां विद्यमानेनापि स्वाम्यमाखासीनां
सप्ताङ्गाणां शुद्धौ सत्यामपि बलिष्ठेभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् सप्ताङ्ग-
रहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाश्वर्यरूपम् । बलिनां सर्वाङ्गशुद्धौर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्ग-
राहित्यासीमनि वर्तमानत्वादिपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदाश्वर्यमित्यर्थः ।
तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽनङ्गस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवात् । अथ
च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याश्वर्यम् । परैर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतिविषमायां
भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति काङ्क्षे ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यातिकृशं कृत्वा मध्यसंबन्धिने
कमनीयमंशं भागं यदि न दध्यात्कापि न स्थापयेत् तर्हि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽन-
न्यतुल्यवाङ्मयप्रतिमाङ्गान्तिर्यस्या एवंभूताया अस्याः स्तनौ केनांशेन प्रकारेण वा सृजेत् ।

१ 'जत्र स्नेहसमाप्तोक्तलङ्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्तनावटे' इति जीवातुसंज्ञः
वाटः । ३ 'अत्र समाप्तोक्तपङ्क्त्यलङ्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।
४ 'अत्र समाप्तोक्तिविरोधाभासालङ्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

एतदीयस्यासिमुन्दरस्य मन्थाशस्य संप्रहं कृत्वा तेनैवांशेन यौवने कुचौ कृतान्विलस्यः ।
मन्थोऽतिकृशः स्वर्गौ चासिमुन्दराविति भावः ॥

रोमावलीं वर्णयति—

गौरीच पत्या सुभगा कदाचित्कर्तैयमप्यर्धतनूतसमस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीति ॥ विधाता अस्या मध्ये रोमावलीलक्षणं मेचकसूत्रं नीलसूत्रं इतीव विदधे
कृतबान्धकम् । इति किम्—सुभगा सौभाग्यवतीयमपि पत्या प्रियेण कृत्वा कदाचिदर्थत-
नूसमस्यां शरीरार्धपूरणं कर्ता करिष्यति । केव—गौरीच । पार्वती ईश्वरेणार्धतनुसमस्यां
यथा कृतवती तथेयमपि । इयं रोमावली न, किंत्वर्धशरीरघटनार्थं नीलसूत्रं निहितम् ।
'कर्ता' इति लुट् ॥

पुनरपि सनाभि रोमावलीं वर्णयति—

रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाय च नामिकूपम् ।

मदृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्यान्नैषां वतैषां सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ मदृष्टितृष्णा मम दर्शनवाञ्छा रोमावलीलक्षणं रज्जुम्, शरीरलक्षणौ
कुम्भौ, गम्भीरं नामिलक्षणं कूपं चासाय तर्हि विरमेच्छाम्येत, यदि एषा रोमावल्यादीनां
सिचयेन वक्षेण एषां गुप्तिर्वेष्टनं न स्यात् । वत खेदे 'एवं तु न जातम्' इति खेदः । अवै-
ष्टितानां मुखेन द्रष्टुं शक्यत्वाद्दर्शनवाञ्छा शाम्येत, वस्त्राद्वृतत्वात् नैत्यर्थः । अथच—अना-
द्वृतदर्शनादिरागः, आद्वृतदर्शनात्स्वरागवशात्पुनः पुनर्दिदृक्षैव वर्धेत इत्यर्थः । रोमावल्या-
देर्वक्षेण गोपनादौचित्यं सूचितम् । अथच—गोरकं, कुम्भौ, गम्भीरं कूपं च प्राप्य
तृष्णा पिपासा तदा शाम्येत, वक्षेयामसिचयेन लक्षणया स्रज्जधारिपुरुषसमूहेन रक्षणं न
स्यात्, राजैकभोग्यः कूपः स्रज्जपाणिनी रक्ष्यते, अतो जलहरणसामग्रीसद्भावेऽपि पिपासा न
शाम्यतीति । अतिगम्भीरनामिरियमिति भावः । 'तृष्णे शृङ्गापिपासे द्वे' इत्यमरः । विरमेत्,
'व्याहृपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

उन्मूलितालानविलाभनाभिश्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमराजिः ।

मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं मैत्री मत्तस्य उद्भटस्य अथच गलन्मदजलस्य, मदनरूपस्य
द्विपस्य वास्तु वसतिगृहमस्तु । किंभूता—उन्मूलितमुत्पादितं यदालानं गजबन्धनस्रग्मः
तत्संबन्धि यद्विलं मर्तस्तदाभा तत्तुल्यातिनिम्ना नामिर्यस्याः सा । तथा—छिन्नं वृद्धितं
स्खलत्पतितं शृङ्खलं तत्तुल्या रोमराजिर्यस्याः । तथा—प्रस्वापाय गजस्य शयनार्थं वप्रवर्तिमि-
तवरणवदुचकुचा । इमामेवावलम्ब्य कामोऽतिमत्तो जात इति भावः । रोमावल्यादिछिन्नं
वलीमध्यगतत्वात् । मत्तस्य गजस्य वसतिगृहमप्येतादृशं भवति । 'शृङ्खलं त्रिषु' इत्यमरः ॥

१ 'अथानुमानमङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षास्वरूपकञ्जेकानुप्रासाङ्गकाराः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ छेकानुप्रासरूपकछेकाङ्गकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'रोमदामा' इति पाठो जीवानुसुखावबोधोऽसाहित्यविद्याधरीतमतः । ५ 'अथ छेकानुप्रासो-
परूपककाङ्काराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलिभूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेपुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्थासुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

रोमेति ॥ स रतिजानिवीरः रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः सरः स चासौ वीरः शरश्च एतदीयैः क्रमेण रोमबलिश्च भुवौ च कुसुमानि च तद्रूपैः स्वमौर्वीचापेपुभिः कृत्वा जैत्रः जेता । लोकत्रयमपि जयतीत्यर्थः । एतच्चित्रम् । किमूर्तैः रोमावलिभूकुसुमैः । मध्यललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः परस्परासंबद्धैः स्थासुभिरपि स्थितैरपि । रोमावलीरूपा ज्या मध्ये, भूरूपं चापं ललाटे, मूर्ध्नि कुसुमरूपा बाणाश्च विद्यन्ते । एवं पृथक्स्थितैरपि लोकत्रयजयादाध्वयम् । अन्यो हि धातुष्को मौर्वीधनुषाणैः संमिलितैरेव जयति न पृथक्स्थितैः, नैकेकेन, अत्र तु विपरीतदर्शनादाध्वयम् । प्रलेकं भैमीरोमावलीभूकुसुमदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः । मूर्ध्नि, प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावः । स्थासुभिः, 'ग्लजिस्वश्च स्तुः' । रतिजानिः, 'जायाया निह' ॥

पुष्पाणि बाणाः कुचमण्डनानि भुवौ धनुर्भालमलंकरिण्यु ।

रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥ ८७ ॥

इति श्लोकान्तरमपि व्याख्यातप्रायम् ॥

पृष्ठस्थलीं वर्णयति—

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेपात् ।

सरप्रशस्ती रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या ग्रन्थ्या निबद्धाः केशाः केशपाशाः तत्र मल्लीकदम्बानि विकसित-मल्लीकदम्बपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिविम्बस्य वेपात् ज्ञातात्पृष्ठस्थलीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णपटितपट्टिकायां इयं दृश्यमाना रजताक्षरा रूप्यमयाक्षरा सरप्रशस्तिः कामयशःप्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लेख्यते । भैमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपम्, तत्र केशग्रन्थिषु निबद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिविम्बितत्वादजताक्षरत्वम् । वेणीनिबद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठे प्रतिविम्बासंभवाद्ग्रन्थिनिबद्ध इत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिकातुल्या मदनजनिका च भैमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निर्धये ॥

श्लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति—

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीपत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८९ ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य ब्रह्माच्छादितत्वादुर्लभदर्शनेनामुना नितम्बमयेन नितम्बरूपेण चक्रेण कृत्वा जगज्जिगी-पति किम् । किमिष्यार्थः । सुलभदर्शनेन पितुश्चक्रेण युधि जगज्जितम् । मया तु दुर्लभदर्शनेन सुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेतव्यम् । पुत्रेण पित्रप्रेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषया कामेन कृतमित्यर्थः । कामजनको भैमीनितम्ब इति भावः । जिगीपति, 'सल्लिटोर्जैः' इति कुलम् ॥

१ 'पाठान्तरमिदम्, पूर्वश्लोकेनैव गृह्यते' इति सुखाचर्योपा । २ 'अत्र श्लोकानुशासनेनैवापह्नुतिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाव्यतिरेकाकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणं च लावण्यजलं च बाला ।

तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्विभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ९० ॥

रोमेति ॥ बाला भैमी तारुण्यमूर्तेस्तारुण्यस्वरूपस्य (तारुण्यकुलालस्य) कुचकुम्भकर्तुः कुचकुम्भकारस्य एतावत् सहकारिचक्रं सहकारिकारणवृन्दं विभर्ति, अहं शङ्के । एतत्किम्—रोमावलेव चक्रग्रामकं दण्डम्, नितम्बरूपं चक्रम्, गुणं च स्त्रीलादिलक्षणमेव गुणं दोरकं च, लावण्यरूपं जलं च । कुम्भकारस्यापि दण्डचक्रजलदोरकलक्षणं सहकारिकारणं भवति । तारुण्ये सत्येतानि प्रादुर्भूतानीति भावः ॥

वराजं वर्णयति—

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपञ्चपत्रम् ।

न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९१ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः केनाप्यतिसौन्दर्यादनिर्वचनीयेन, अथ च आम्पत्वात्प्रकटं बहुम-
बोग्येन अङ्गेनापययेन योग्याख्येन चलपञ्चस्याध्वत्स्य पत्रं विशेषेण जेतुं गवेष्यते किमित्यु-
त्प्रेक्षे । कुतो ज्ञातमिष्यत आह—न चेदेवं तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यद्वदलेभ्यः सकाशात्
विशेषादाधिक्यात्तस्य चलदलस्य कम्पः कुतः कस्मात्तु भयेन अस्तु भवतु । अन्यतददला-
पेक्षयाऽध्वत्तदले भूयान्कम्पो दृश्यते तदनेन जेतुं गवेष्यते । आकारेणाध्वत्तदलतुल्यमस्या
वराजमित्यर्थः ॥

पद्मभिः शोकैरुरु वर्णयति—

भृश्वित्रलेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरसृष्टिः ।

दृष्टा ततः पूरयतीयमेकानेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९२ ॥

भूरिति ॥ अस्या भैम्याः भूः चित्रा आश्चर्यरूपा लेखा विन्यासो यस्याः सा, अथ च
वित्रलेखाऽप्सरविशेषः । तथा—अस्या नासा तिलातिलगुणदन्तुत्तमातिरम्भा, अथ च
नासैव तिलोत्तमाऽप्सरविशेषः । तथा—अस्या ऊरुसृष्टिश्च रम्भा खयं कदली, अथ च
ऊरुसृष्टिः रम्भाप्सरविशेषः । यद्यस्मात् । ततः तस्मादियमेकैव दृष्टा सती अनेकाप्सरसां
प्रेक्षणजनितानि कौतुकानि पूरयति जनयति । ताभ्योऽप्यस्या अतिसौन्दर्यं ब्रह्मः कौतुहलं
जनयतीत्यर्थः । एतदूरु कदलीतुल्याविति भावः । तिलादुत्तमेति 'पद्मिनी' इति योगविभा-
गात्समासैः ॥

रम्भापि किं चिद्वयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदूरु ।

स्वस्यैव येनोपरि सा ददाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९३ ॥

रम्भेति ॥ रम्भापि कदम्बपि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्वम् स्वेनात्मना न च नैव
चिद्वयति स्वीयत्वेन न जानाति किम् । एतदूरु च न चिद्वयति एतदीयत्वेन न जानाति
किम् । लोको न जानाति, रम्भापि न जानातीत्यपिशब्दार्थः । स्वस्वम् भैम्यूरुत्वेन भैम्यूरु
च स्वस्वम्भत्वेन नाज्ञासीत् किमित्युत्प्रेक्षा । कुतो ज्ञातमिष्यत आह—येन कारणेन अनयो-

१ अथ 'रूपकोत्प्रेक्षाकेषाकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञानुमानमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकलेषातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैक-
स्थानेकात्मकतविरोधानासनादिरोषामासोऽलंकारः, स च ऐक्यमूल इति संकरः' इति जीवातुः ।

मैम्युर्वांशमेण मैम्युरु एताविति बुद्ध्या सा रम्भा स्वस्य आत्मन एवोपरि खेनेव पत्राणि पत्रालम्बनानि ददती सती जागती । अन्योऽपि बावी प्रतिवादिनि पत्रालम्बनं कुरुते । एवं स्वपरविवेकाभावात्परस्मिन्कर्तव्यमात्मन्येव करोतीत्यर्थः । कदलीस्तम्भोपरि दलानि भवन्ति । कदलीगर्भस्तम्भतुल्यावेतदुरु इति भावः । चिह्नवन्तं करोति, 'तत्करोति' इति भिन्नि मतुल्लोपः ॥

विधाय मूर्धानमदधरं चेन्मुञ्चेत्तपोमिः स्वमसारभावम् ।

जाड्यं च नाञ्चेत्कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥ ९४ ॥

विधायेति ॥ कदली इदमूरुचारुः अस्या ऊरुवचारुः तन्तुल्यकान्तिः तदा स्यात्तदा भवेत्, यदि मूर्धानमधरमधोगतं विधाय कृत्वा तपोमिधान्त्रावणादिभिः कृत्वा स्वं स्वीय-मसारभावं निःसारत्वं चेन्मुञ्चेत्यजेत् । तथा—बलीयः सार्वकालिकं जाड्यं शीतलत्वं चेन्ना-वेत्प्राप्नुयात् तदैवेतदुरुतुल्या भवेत् । कदली मैम्युरुतुल्यकान्तिर्गदि भवेत्तर्हि तदा भवेत् । एवं यदि कदली कुर्यात्, तदैदमूरुचारुः स्यान्नान्ययेत्यर्थः । ऊर्वोरुहर्षदेशस्य स्थूलत्वात्, अधोदेशस्य च सूक्ष्मत्वात्सारत्वाच्च, कदल्यावेतद्विपरीतत्वादिदमूरुचारुत्वं न युज्यते । तस्मात्कदल्या तपसा इदमूरुचारुत्वं साध्यम् । अनुपमावेतदुरु इति भावः । अन्योऽपि मूर्धा-नमधो विधाय तपसा स्वीयमसारत्वं भूयिष्ठं मूर्खत्वं च स्वत्वोत्तमेन समानो भवति । 'सुधीमः क्षिप्रिरो जडः' इत्यमरः ॥

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तन्व्याः करः पराजीयत वारणीयः ।

युक्तं हिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ९५ ॥

ऊर्विति ॥ तन्व्या ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन ऊरुस्तम्भद्वयेन वारणीयो हस्तिर्सेवन्धी करः कुण्डादण्डः, पराजीयत पराभूतः अतः स करी कुण्डलनच्छलेन मण्डलीकरणव्याजेन हिया लज्जया कृत्वा स्वं स्वीयं मुखभूतं पुष्करं गोपायति न दर्शयति तदुक्तम् ॥

अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली ।

नानारदाहादि मुखं श्रितोरुह्यसो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९६ ॥

अस्यामिति ॥ अहं अस्यां व्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रान्तिं ऊहे तर्कयामि । मुनयोऽ-प्येतामाश्रित्य तिष्ठन्तीति, अथ च जितेन्द्रियाणामप्यस्यां विषये मोहं मदनविकारं तर्कयामि । तेऽप्यनया मोहिता इत्यर्थः । वस्मात् महानृतितापसो भृगुः कुचशैलशीली कुचपर्वतसेवी । मुनीनां पर्वताश्रयत्वात्पर्वतबुद्ध्या स्तनावाश्रयति । अथ च कामपीडितत्वाद्युपावेतत्कुचौ मर्दयितुमिच्छति । अथ च भृगुरतर्कः पर्वताश्रयेण वर्तते । कुचयोः पार्श्वभागोऽतटतुल्य इत्यर्थः । शीलमेव शैलं कुचयोः शैलं स्वभावं शीलयत्यभ्यस्यति, परमद्यापि कुचस्वभावो नापातीत्यर्थः । मुखं नारदमाहादयतीति नारदाहादि न नारदाहादि अनारदाहादि एवंविधं न भवति, किन्तु नारदाहादेव । गानकलाभ्यासार्थं नारदो मुखसेवां करोतीत्यर्थः । मदन-पीडितत्वाद्मुखं चुम्बनाभिलाषिणं नारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखं नानाविधैर्द्राव्रिशरसेवमाकै-

१ 'अशक्तिशयोक्तिभ्रान्तिमतुल्येच्छालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्पादोपमा-लं-कारः ।' अन्येषां मते त्वतिशयोक्तिरियम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापह्नुतिसमासोक्त्यलं-कारो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'प्रपातस्त्वतदो भृगुः' इत्यमरः ।

रदैर्दन्तैरानन्दयति । अतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्य सर्गे निर्माणे योग्यः समर्थो व्यासः
श्रितो ऊरु येनैवंविधः कदलीसम्भच्छायाबुद्ध्या एतदूरु आश्रित्य तिष्ठति । अथ च
कामपीडितत्वादितदूरु समालिङ्ग्य वर्तत इत्यर्थः । महती भा वीप्सिर्यस्य । रतं सुरतं तस्य
सर्गो निर्माणं तत्र योग्यः ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो विस्तारः श्रितादूरु
येन । अतिविशालादूरु इति भावः । 'समुः शक्रे प्रपाते च जम्दग्नौ पिनाकिनि', 'व्यासो
मुनोः स्याद्विस्तारे' इति विश्वः ॥

जहौ वर्णयति—

कमोदता पीवरताधिजहं वृक्षाधिरुढं विदुषी किमस्याः ।

अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताहं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९७ ॥

कमेति ॥ अस्या अधिजहं जह्योः विद्यमाना कमोदता पीवरता अवरोहकमनिर्मिता
पीनता वृक्षाधिरुढं वृद्धिप्रकारं विदुषी किं जानाति किम् । वृक्षो यथा मूलभागे सूक्ष्मः
अग्रभागे च स्थूलः तथेयं जह्योः कमेणोदता पीनता । ऊर्ध्वभागे वृक्षो यथा भारवान्म-
वति तथेयं पीनतापील्यर्थः । अथ च वृक्षाधिरुढास्त्वमालिङ्गनविशेषं जानाति किम् ।
तथा—भ्रमीभङ्गिभिर्भ्रमणाकारवेष्टनविच्छिन्निभिः कृत्वा आवृतमहं येन एवंविधमस्या वासो
दुकूलमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम् । यथा लता भ्रमिभङ्गिभिः वृक्षं वेष्टयति
तथैव दुकूलमप्यहं वेष्टयतीति भावः । 'बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उच्यते ।
अङ्गुलीरुहते यस्य वृक्षारुढः स उच्यते ॥', 'उपविष्टं प्रियं कान्ता मुक्ता वेष्टयते यदि ।
तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामानुभववेदिभिः ॥' अधिजहम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावैः ॥

गुल्फौ वर्णयति—

अरुन्धतीकामपुरंघ्रिलक्ष्मीजम्भद्विषहारनवाम्बिकानाम् ।

चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयात्ता यदृदश्यसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अरुन्धतीति ॥ अरुन्धती वलिष्ठपत्नी, कामपुरंग्री रतिः, लक्ष्मीः, जम्भद्विषहारा
इन्द्राणी, नवसंख्याका अम्बिकाश्च प्रादुषायाः सप्त, गौरी सरस्वती चेति द्वे, एतासां
त्रयोदशानां पूरणी चतुर्दशी इयं यद्यस्मात् तत्तस्मादिहास्यामदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धिरदृश्यता
सा उचितैव युक्तं गुल्फद्वयेन आप्ता प्राप्ता । अरुन्धत्यादिवदियमतिसुन्दरी पतिप्रता च,
तस्मादस्यां निमग्नगुल्फत्वं नाम सामुग्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यस्मादस्यामदृश्यसिद्धि-
लक्ष्णा, तस्मादियमरुन्धत्यादीनां चतुर्दशी समुचितेति वा संबन्धः । (अथ च चतुर्दशां
तिथावदृश्यताया अदृश्यीकरणविधायाः सिद्धिः साधकानां प्राप्तिरुचितैव—इति सुखाच-
योधा) । आगमे 'चतुर्दश्यामदृश्यत्वसिद्धिर्भवति' इत्युक्तमित्यर्थः । चतुर्दशानां पूरणी,
'तस्य पूरणे ङद' । संख्यादित्वात्त मद्र । टित्वान्णोपै ॥

पङ्क्तिः पादौ वर्णयति—

अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्याल्लवभावभाजः ।

जाता प्रचालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलङ्घिः ॥ ९९ ॥

१ 'अजोत्प्रेक्षा लेपशालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजोत्प्रेक्षा लेपशालंकारी' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ रूपशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्या इति ॥ चास्तमा सौन्दर्येण कृत्वा महान्ती उत्तमौ अस्याः पादावपेक्ष्य यत्सौ-
हृम्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदापेक्षया स्वस्य यदल्पत्वम् । तादृक्सौन्दर्याभावादिलयः ।
तस्मात् लवभावभाजः पदशोभालेशरूपत्वं भजतः महीरुहाणां प्रवालस्य बालकिसलयस्य
“पल्लव” इति शब्दस्य लब्धिलोभो जात इति वयं जानीमहे । पदो लवः भैम्याधरण-
संबन्धी लवो लेशो यस्य, पदो लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्द-
प्राप्तिरतो जातेत्यर्थः । प्रवालादप्यधिकरमणीयौ चरणाविति भावः । लब्धिरिति, ‘किञ्चा-
वादिभ्यः’ इति किञ् ॥

जगद्धूमूर्धसु रूपदर्पाद्यदेतयादायि पदारविन्दम् ।

तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरानैर्द्वयं प्रवालप्रबलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (सु)रूपदर्पात्सौन्दर्यगर्वाज्जगद्धूमूर्धसु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदा-
रविन्दं यथास्माददायि दत्तम् । तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य परागलोपो
रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवासात्पल्लवात्, विट्माद्वा प्रबलमधिकं अरुणमारक्तं जातं ध्रुवमुत्प्रेक्षे ।
भैमीचरणाबलरुणाविति भावः ॥

रुषारुणा सर्वशुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स विधेर्वृणीते ।

ध्रुवं स तामच्छलययतः सा भृशारुणेतत्पदमाश्विमाति ॥ १०१ ॥

रुपेति ॥ श्रीलक्ष्मीः शोभा च विधेर्व्रक्षणः सकाशाद्भैम्याः पदं स्थानं स्वरूपत्वं अधि-
कारं वा वृणीते स । यतः—सर्वैः श्रीशुणैः कृत्वा ध्रुवं जयन्त्याः । अत एव किंभूता—
रुषा कोचेन अरुणा स व्रज्या ध्रुवं निश्चितं तां श्रियमच्छलयप्रतारितवान् । यतो यस्माद्-
शारुणातिरुषा सा श्रीः एतत्पदमाम्भैमीचरणसेविनी विमाति शोभते । यद्वा भृशारुण इति
पदविशेषणत्वेनैकं पदम् । पदशब्दच्छलेन भैमीचरणं दत्तवान्, न स्वरूपादि । शत्रुणा
जितोऽन्योऽपि देवतां प्रसज्जीकृत्य तरादं याचते । भैमीचरणशोभा लोकोत्तरेति भावः ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथो पादाकाराजौ परिशुद्धपार्ष्णी ।

जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छ न तेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाकाराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य
प्रणयकलहे नमस्कारार्थं न तेन नम्रेण मूर्ध्ना प्रयोज्येन स्वमात्मानं शुश्रूषयितुमासत्सेवां
कारयितुं इच्छ अभिजातुकाविति न जाने । किंभूता—यानेन गमनेन कृत्वा जितो
दन्तिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्याम् । तथा—परिशुद्धो रमणीयः पार्ष्णिचरणपश्चाद्गानो
ययोस्तौ । एतादृक् महत्तपः केन राज्ञा कृतमिति न जाने इत्यर्थः । गजगमनेयमिति भावः ।
भैमीचरणावेव राजानौ यानेन विजययात्रया जितः गजपतिः गौडेन्द्रो याभ्यां तौ । तथा—
परिशुद्धः पार्ष्णिः पार्ष्णिग्राहो ययोरेवंभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः भीतत्वाजमस्कारार्थं नम्रेण
शिरसा स्वसेवां कारयितुमिच्छ न जाने । अन्योऽप्येवंविधो राजा गूढमन्त्रत्वात्स्वसेवां केन
कारयिष्यतीति न ज्ञायते । तेन प्रसिद्धेनोजितेन मूर्ध्ना न जाने इति न, अन्यत्पूर्ववदिति वा ॥

१ ‘अत्रोत्प्रेक्षाश्रयोक्तिश्चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र लेखनमासः, असंबन्धे सं-
स्वरूपाश्रयोक्तिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र
रूपकलेशालंकारः’ । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव, तेन न समासोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।

उद्वेगमागद्व्यतामिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समग्रं यन्तुल्यं पादनीलोत्पलादि तस्य जेतुः जैत्रस्य कर्णादेः कर्णः, अक्षि नेत्रम्, दन्तच्छद ओष्ठः, बाहुः, पाणिः, पादधरणः, एतेषां समाहारः, तत् आदिर्यस्य । आदिशब्दादङ्गुल्यादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयतामिमानात् मत्सदृशं सुन्दरमन्यत्रास्तीति अहमेवैकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्वाद्द्वेगमाक् कोधयुक्तः वेधाः इहैवास्यां भैरव्यामेव द्वितीयं द्वयोः पूर्णं कर्णादि कृतवान् । हे कर्णादयः, एवं सर्वं चैकुरुष तर्हि भवद्वैतज्ञानार्थं भवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयं कर्णादि कृतवानित्यर्थः । अतिक्रुद्धो हि तद्वर्षान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्विनं रचयति । भैमीकर्णो भैमीकर्ण इव, तान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि ज्ञातव्यम् । 'कर्णाक्षि-' इत्यादौ प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावः । 'स्वा-खिल-' इति भाषितपुंस्त्वम् ॥

तुपारनिःशेषितमञ्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्विहास्याङ्गिकरेष्वभिख्यामिक्षाधुना माधुकरीसदृशा ॥ १०४ ॥

तुपारेति ॥ विधातुः इह एष पञ्चसु आसम्, अङ्गी, करौ च एतेषु भैमीवदन-चरणद्वन्द्वपाणिद्वन्द्वेषु विषये अभिख्यामिक्षा शोभायाञ्च माधुकरीसदृशा यतिमिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किंभूतस्य विधातुः—तुपारेण हिमेन निःशेषितमात्यन्तिकं विनाशित-मञ्जसर्गं कमलसृष्टिमधुना इदानीं पुनः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । मिक्षा हि एह-पञ्चक एव भवति । मधुकरो ह्यनेकानि पुष्पाणि मधु याचित्वा खोदरभरणं करोति, तत्संबन्धितान्माधुकरी । कमलान्येतद्ददनादितुल्यानि नेति भावः । आसादीनां प्राण्यज्ञ-न्देऽपि पञ्चस्वित्वेन संख्यापरिगणनात् 'अधिकरणैतावत्त्वे च' इत्येकवद्भावभावः ॥

अङ्गुलीर्वर्णयति—

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्तावृषाः सराताः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत्य एवाङ्गुलयोऽत्र लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ सरातां वृषा इमे पदाब्जे भैमीचरणकमले कर्मभूते शरणे रक्षके प्रवेष्टुं कामादस्मान्शतं युवामिति वन्दतो यावद्गणनायावत्संख्याकादिगन्तासकायादेष्यन्ति समागमिष्यन्ति, विधिनापि तावत्यः तावत्संख्याका अङ्गुलयोऽङ्गुलिरूपा रेखा एवात्र चरणद्वन्द्वे सृष्टा निर्मिताः । एता अङ्गुलयो दश । दिगन्तानामपि दशसंख्यात्वाद्दशदिग्भ्यः कामार्ता वृषाः समागमिष्यन्तीति सूचनार्थं ब्राह्मणा दश रेखाकृता अङ्गुलय एव निर्मिताः । 'न रेखाः' इति पाठे अङ्गुलयो न भवन्ति, किंतु रेखा एवेत्यन्वयः । यावद्गणनादित्यव्ययी-भावे 'अपञ्चम्याः' इति वचनादम्भावाभावे ॥

नखान्वर्णयति—

प्रियानखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।

एतत्पदच्छन्नसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०६ ॥

१ 'प्रियानखीभूतवतो' इति साहित्यविधाधरी । २ 'अपञ्चम्याः' इति साहित्य-विधाधरी ।

प्रियेति ॥ विधिः मुदा स्नेच्छया प्रियाया नखीभूतवती नखत्वं प्राप्तवत इन्दोः इदं दशात्वं दशसंख्यात्वं साधु उचितं व्यवधाकृतवान् । अथ च साध्वी शोभना दशावस्था यस्य एवंविधत्वं कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्दोः एतस्याः पदच्छ-
दना चरणव्याजेन सरागपद्मसौभाग्यं रत्नोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्—
दशसंख्यात्वेन भैमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावद्व्या-
जसमादस्य साधुदशात्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य
संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रत्नोत्पलसंबन्धश्चन्द्रस्य न युज्यते, स तु ज्ञातः, तस्य
च रत्नात्वं लब्धम् तस्मादेतदनुमीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशात्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति ।
दशापि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥

अङ्गुष्ठनखौ च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पद्माङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।

कलाचतुःपष्टिरूपैतु चासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

यश इति ॥ या भैमी यशः कीर्तिः पद्माङ्गुष्ठनखौ मुखं च एतद्वयं पूर्णेन्दुचतुष्टयं षोड-
शकलचन्द्रचतुष्टयं विभर्ति, तस्यां अस्यां सुभ्रुवि भैमी चतुरभिका पष्टिः कला कथं नाम
चासं नोपैतु, अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । षोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणात्षोडशकलाव-
तुर्गुणिताश्चतुःपष्टिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादिकलाप्रवीणेष्वमित्यर्थः । कलेति
जात्येकवचनम् । कलानां चतुःपष्टिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःपष्टिरिति ॥
अथ वर्णयितुमशक्येयमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विधिर्नैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

चैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता चाक्षपथपारमेव ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विधिर्नैव इयं तावत् आदौ अतिविश्वा जितत्रैलोक्या सृष्टा । अतिमुन्दरी
कृतेत्यर्थः । अनन्तरं यौवनेन तस्याप्यतिविश्वसर्गस्यापि विधेर्वा उपरि नीता यैशवसौन्दर्यापे-
क्षयाधिकं सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येऽतिसौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं मनोभुवा कामेन
चैदग्ध्यं सर्वव्यापारचातुर्यमध्याप्य शिक्षित्वा चाक्षपथस्य पारं परतीरमवापिता । वर्णयितुम-
शक्यत्वाद्दामनोत्तर इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्रापितेत्यर्थः । मदनवशादतिचतुरेवमित्यर्थः ।
अन्योऽपि प्राज्ञोऽध्यापितः सन्वाक्यपारं प्राप्नोति ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-

न्हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।

हृदयभरणोद्धेलानन्दः सखीवृतभीमजा-

नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः सखीभिर्हृता भीमजा तस्या नयनविषयीभावे नयनगो-

१ 'अत्र चैकानुपासकेष्वनुमानापह्नवकंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'कराङ्गुष्ठ' इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिकेपालंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नरत्वे भाषनमिलापं दधार । इदानीमात्मानं सखीसहितमैम्यै दर्शयिष्यामीति तस्य बुद्धि-
रूपशेखर्यः । प्रकटो जात इति भावः । इन्द्रवरदानात्सखीसहितयैव मैम्या प्रष्टव्यो नान्येन
केनचिदित्यभिप्रायः सूचितः । किं कुर्वन्—इति पूर्वोक्तप्रकारेण चिकुरादारभ्य केशपाशमा-
रम्भ नखावधि नखपर्यन्तं हरिणरमणीयश्रेष्ठे यस्यास्तामेनां मैमीं वर्णयन् । तथा—चित्रा-
म्बुधौ अद्भुतसौन्दर्यदर्शनादेवाश्चर्यसमुद्रे तरङ्गवमानमन्तरं मानसं यस्य सः साध्वर्यः ।
मैमीदर्शनाविव हृदयस्य भरणेन परिपूरणेन उद्वेलः वेलां मर्यादां तीरे चातिक्रान्तोऽतिबहल
आनन्दो यस्य सः । उद्वेलत्वेनानन्दस्य समुद्रत्वं सूचितम् । अन्यदप्युदकं गम्भीरं स्थानं
परिपूर्णं बहिर्निर्गच्छति । 'आरभ्यार्थयोगेऽपीति केचित्' इति चिकुरादिति पैममी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गोऽगमत्सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वीशकुलस्य गौडदेशभूपालवंशस्य प्रशस्तिर्वर्णना तस्या भणितौ
रचना तस्या भ्रातरि एककर्तृकत्वात् । साणि येन रचितेत्यर्थः । वैरसेनिचरिते चारुणि महा-
काव्येऽयं सप्तमः सर्गः अगमत् समाप्तिं प्रातः । भ्रातरीति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितामजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालद्वयं कृतवानिति षष्ठमष्टमं सर्गमारभते—

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्रमुञ्चिद्रलोमानममुं युवानम् ।

दृशा पपुस्ताः सुदृशाः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ मैमीनयनविषयीभाषामिलाषानन्तरं ताः समस्ताः सुदृशाः सख्यो
महीमघोनो गीमस्य सुता मैमी च अमुं युवानं दृशा दृष्ट्वा पपुः सामिलापं ददृशुः । कीद-
ृशम्—अद्भुतेन मैमीसौन्दर्यजनितेनाश्चर्येण कृत्वा अस्या खज्जा निमेषमुद्रा नेत्रसंकोच-
रीतिर्येन । अत एव सात्त्विकभाववशाद्बुद्धिद्रलोमानमुद्रतरौमाचम् । दृष्टोलोकवचनेन कटाक्षा-
वलोकनं सूचितम् । अचिन्तितसुन्दरदर्शनादाश्चर्येण अलानिमेषमुद्रं वषा वषा पपुरिति
वा । युवपदेन दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । मैमीमुखाः सर्वा अपि तत्परा जाता इति भावः ॥

कियच्चिरं दैवतभाषितानि निद्रोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीधुडिम्भः ॥ २ ॥

कियदिति ॥ देवतासंबन्धीनि दैवतानां वा अन्तर्धिसिद्धिरूपाणि भाषितानि कियच्चिरं

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिच्छेकानुप्रासात्काराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नैषधीयचरिते' इति
जीवानुसंगतः पाठः । ३ 'अत्र छेकानुप्रासमात्रोदपात्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रियन्तं कालं एनं नलं निहोतुं गोपायितुं प्रभवन्तु नाम समर्थानि भवन्तु । अपि तु क्षण-
मात्रं गोपायितुं सनर्थानि जातानि, न बहुकालमिदं । नामेति शिरस्वालने । अर्थान्तरन्या-
समाह—हि प्रसिद्धं यस्मात् वा पलालजालैः नीरसतृणसमूहैः पिहित इक्षोर्डिम्मोऽङ्कुरः
स्वयमात्मनैव प्रकाशं प्राकट्य दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति । 'कुन्दारका देवतानि' इत्यमरः ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रदिमर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

सराश्रुगः सुश्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोर्नत्रयोः रदिमर्दासिः भैमीमभिलष्य अपाङ्गमप्यतिनैकव्या-
दविलम्बप्राप्यमपि नेत्रप्रान्तं यावन्नाप न आप तावदादावेव सराश्रुगः सुश्रुवि सुन्दर्यामस्यां
प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं पुङ्खस्य शिखा अग्रं तत् वा मर्यादीकृत्य, अभिव्याप्य (वा) ममज्ज ।
नलकर्तृकसामिलापदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यां भैमी अतितरां कामाचीनां आवेति भावः ।
अभिलाषं प्रति रश्मेरुपचारात्कर्तृत्वे समानकर्तृकत्वात् क्वतो ह्यप् । आपुङ्खशिखम्, 'आहं
मर्यादाभिविध्वोः' इत्यव्ययीभावः ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्वावपि पञ्चबाणः ।

कथं न वैमल्यममुष्य चक्रे शरैरनर्धार्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चबाणः क्रानो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटीरहितं युगपद्विक्रमरू-
पायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो मनउत्साहः शक्तिः शारीरं बलं तयोः साम्यात्तु-
ल्यत्वाद्वा ययस्मादुपाचरदात्मवशीचकार, तत्तस्मात्पञ्चबाणत्वेऽप्यमुष्य कामस्य अर्धेनार्धेन
अर्धाधिकार्ध्यां द्वार्ध्यां द्वार्ध्यां विभागः तद्भाजो न भवन्ति तैरनर्धार्धविभागभागिभिः एवं-
भूतैरपि यार्णवैर्मलं वैषम्यं न कृतम् । पञ्चमिरपि प्रथमं नलस्य व्यधं कृतानन्तरं तावद्वि-
रेव भैम्या व्यधं चेदकरिष्यत्तुभ्योऽनुरागोऽप्युत्थितः । तत्तु तेन न कृतम्, तुल्य-
कालमेवोभयोरनुरागदर्शनात् । यदेकसमयावच्छेदेन व्यधं कुर्यात्तर्हि बाणानां दशत्वात्पञ्चत्वं
भज्येत । तस्मादर्धाधिकौ द्वौ द्वौ बाणौ चेत्संभवतस्त्वंप्यनुरागसाम्यं संभाव्येतापि । न त्वेवं
युज्यते । अग्रस्य बाणस्य व्यधेऽसामर्थ्यात् । द्वार्ध्यां नलस्य त्रिभिर्नैम्या व्यधे वैपरीलेन
वा, अनुरागे वैषम्येण भवितव्यम् । तच्च वीगपथे बाणवैषम्ये च सत्यपि न जातम् । तत्र
पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येककालमेव तुल्य एवानुरागो जात इति भावः ।
नद्वा वैमल्यं कलहः विषमसंख्यत्वाद्वाणानां विभागो न घटते । एकस्य द्वैवीकरणे तत्सर्वेषा-
मपि प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमल्यमाचरतीत्यर्थः । बाणानां वैमल्यमिवा स्ववि-
क्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा । यथा राजा स्वसेवकानां वैमल्यमियान्यप्रकारेण कार्यं
साधयति तथैवेत्यर्थः । तस्मादेव तैर्वैमल्यं न कृतमिति भावः । अथ च—वेः पक्षिणः कम
आक्रमणं प्रहर्णं तत्र या शक्तिः सामर्थ्यं तेन साम्यात्तुल्यत्वात् । 'खलेकपोतन्यायेन' इति
यावत् । यथा कपोतः खले पतितान्कनान्युगपञ्चत्वा गृह्णाति तथा पञ्चबाणोऽपि युगपद्वावपि
तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य बाणैरपि विषमसंख्यत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि ।

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलेषु दिग्भ्यो विम्बप्रतिबिम्बभावेन समा-
नपदैर्निर्देशाद्व्यन्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ च कामेनायं न्यायोऽङ्गीकृतः अत एव वैमतिरिव मतिर्यस्या तद्भाषो वैमत्यं खल्वेकपो-
तन्याय एव । स कामवाणैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काष्ठा व्याख्येयम् । तैरपि
पञ्चभिरेकदेव मिलित्वा युगपदेव तौ वशीकृता । कालस्य सूक्ष्मत्वात् । विक्रमनुलो नलः,
शक्तिनुल्पा भैमी, ततो विक्रमशक्तिनुल्पो तौ सकृदेव स्वबाणैः कुसुमैरपूजयदित्यर्थ इति वा ॥

अनुरागसाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोऽसाविति सान्वरज्यत्क्षणं क्षणं केह स इत्युदास्त ।

पुनः स तस्यां बलतेऽस्य चित्तं दृष्ट्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन्पुरुषे असौ नल इति हेतोः सान्वरज्यतानुरक्तं बभूव ।
अनन्तरं सोऽतिमुन्दरो नलोऽतिमुक्षिते इहास्मिन्नन्तःपुरे क कृत इति क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं
विचार्य उदास्तोदासीनासीत् । क्षणमन्वरज्यत क्षणमुदास्तेति वा । अस्य चित्तमस्या पुनर्मु-
हुर्बलते स चञ्चलमभूत् । अथानन्तरमनेन नलेनास्य चित्तेन वा दृष्ट्याहेतोः पुनर्न्यवर्ति
परावृत्तम् । दृष्ट्याङ्गीकारे भैम्यमिलाषो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । तमयोरपि भूयाननु-
रागोऽभूदित्यर्थः । 'पुरः स' इति पाठे प्रथमम् ॥

कयाचिदालोक्य नलं ललजे कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।

तं कापि मेने स्मरमेव कन्या मेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कयेति ॥ कयाचिदालोक्य नलमालोक्य ललजे अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभवया भूतम् ।
कयाचित्प्रीत्या तद्भासि नलकान्तौ हृदान्तःकरणेन ममजे निमग्नम् । सौन्दर्यदर्शनमात्रेणा-
श्चर्यपरया सामिलाषया स्मरपरवशया जातम् । कापि कन्या कुमारी तं स्मरमेव मेने ।
अतिसौन्दर्योऽस्मरजनकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्या मनोभूवशभूयं कामवशत्वमेव मेजेऽशिक्षितम् ।
अननुभूतसंभोगरसापि नले सानुरागा जातेति भावः । 'तं वीक्ष्य काचित्कुलजा ललजे'
इत्यपि पाठः ॥

कस्त्वं कुतो वेति नं जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।

उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव निजासनाच्चेकरसा कृशाङ्गाः ॥ ७ ॥

क इति ॥ कृशाङ्गः अप्रतिभाया अप्रागल्भ्यस्यातिभारादतिबाहुल्याहेतोः इति तं प्रष्टुमपि
जातु कदाचित्तत्र कंचित्कालं स्थिता अपि न शेकुः । इति किम्-कस्त्वं किंसंशकः, कुतो
वा देशादागत इति । तर्हि किं चकुरत आह—नैकरसा लज्जाभयानुरागादितुक्ताः सत्तः अन्यु-
त्थितिवाञ्छयेवाम्बुत्पानकाङ्क्षयेव निजासनात्स्वीयस्वीयासनादुत्तस्थुरभ्युत्थिताः । अन्योऽप्यप्रति-
भोऽतिभारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । ईहासद्भावेऽप्यूर्ध्वकर्मत्वादुत्तस्थुरित्यत्र तद्भावं ॥

१ 'अथ क्लेशकानुप्रासादिशयोक्त्यलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ विषमैर्युगपदुनवध समर-
प्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानादिरोधामासोऽलंकारः' इति जीवानुः । २ 'स्मरे तमाशङ्कत
कापि कन्या' इति सुखाबोधोपसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अथ भावोदयजात्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'न शक्नुवन्' इति पाठः । सुखाबोधोपसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।
५ 'अवोदेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

महारयं निश्चरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमा-
धिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलषे च' इत्यभिधानात्स्व आत्मीयच्छन्दोऽभिलषो यस्य सः
स्वाच्छन्दो निरवग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्द्यम् । का कमिव—निश्चरिणी नदी धाराधरो मेघः
तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासमयमासाद्य प्राप्य वारं जलानां महारयं महावेगमा-
धिक्यमिव लभते स्म । दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्यादृगस्थाङ्गमयास्यदन्यत् ।

नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेष ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या दमयन्त्या इह यदस्य नलस्याङ्गमये प्रथममपश्यत्, तत्रैव तस्मिन्ने-
वाऽनुरागवशात्तिममा सती प्रथमदृष्टमज्ञं विहाय अन्यदज्ञं तर्हि नापास्यत्, न प्राप्यत्, यदि
चिराच्चिरकालात्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टाद्विच्छेदं कृत्वा कृत्वा
अस्यै भैम्यै बुद्धिधारामन्वामन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छासंतति नादास्यत् । तेन तु बुद्धान्तरे दसं
तद्वशादेवान्यदज्ञं प्रापदित्यर्थः । अतिमुन्दराद्वर्धनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते सत्यनन्तरं
तस्मैवाङ्गस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यज्ञान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाद्वर्धनविरक्त्येत्यर्थः । सर्वेऽप्य-
वयवा अतिमुन्दरा इति भावः । किपातिपत्तौ लट् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गहर्षैः ।

अङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टमागमांसीत् ॥

दृशेति ॥ सा दृशा सालिङ्गितं दृष्टमप्यस्य नलस्य प्रथमदृष्टादन्यदज्ञं अथ प्रथमतोऽव-
गतामि दृष्टान्यज्ञानि तज्जनितैर्हर्षैरानन्दैर्हर्षतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यज्ञं हर्षभराय ददर्शेत्यर्थः ।
हर्षानुभवोदयान्तरे निमेषादिवशादज्ञान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य परादृष्ट्य पूर्वदृष्टं प्रथम-
दृष्टमज्ञं न सस्मार । प्रथमदृष्टादपानन्तरदृष्टस्याज्ञातिरमणीयत्वात्, इदमनाद्य प्रथमदृष्ट-
स्यातिरम्यत्वात्, सुखपरवशत्वाद्वाप्युक्त्य प्रथमदृष्टमज्ञं न स्मृतवती । नालोक्येति भावः ।
अन्यत्र हि पूर्वदृष्टं स्मर्यते, अत्र तु नेत्याख्यम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्वैकमस्यापघने विशन्ती तद्वृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिरीमाम् ।

चिरं चकारोभयलाभलोभात्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या दृष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः प्रथमदृष्टान्तरदृष्टयोरङ्गयो-
र्लाभः तत्र लोभालोलुपत्वादेतोः चिरं गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यङ्ग-
योरतिसौन्दर्याद्गतागताभ्यां विवेकं कर्तुमशक्ता द्वयमपि कर्तुं नाशकदिति भावः । किमृता
दृष्टिः—अस्य एकमपघनं अज्ञं हित्वाज्ञान्तरस्य भुक्तिरालोकनं तस्याः सीमां मर्यादां विशन्ती
अज्ञान्तरमवलोकयन्ती । स्वभावलोला च गमनागमने करोति । अन्योऽपि वगिन्देशान्तरस्यै-
वस्तु प्रहीतुं स्वदेशस्यं विवेकं गमनागमने करोति । 'अपघनोऽङ्गम्' इति निपातः ॥

१ 'अथ लेकानुपासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राङ्गस्य दुर्गालिङ्गने वारणे सत्यं तद्वद्वचनार्थं भोक्तम् । तत्र च प्रथम-
मवगोकितावयवो हेतुरुक्तः, तेनोक्तिनिमित्तविशेषोक्तिरतिशयोक्तिव्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च दृशा पिबन्ती रमसेन तस्य ।

समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभूः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भसुभूः भैमी तस्य नलस्य प्रथमं नितरां सादरनीक्षितमेकमङ्गम्, अवीक्षितं विशेषाकारेणानवलोकितं चान्यदङ्गम्, दृशा रमसेनौत्सुक्येन हृष्यं पिबन्ती सादरं विलोकयन्ती सती किञ्चिद्दृष्टाङ्गदर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाङ्गजनितामन्देन समानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं चेवदृष्टम्, यद्वा किं सादरदृष्टम्, किं च सर्व-
यैवादृष्टमित्युभयोर्भेदं तारतम्यं न विवेद । तुल्यसौन्दर्यत्वाद्योरपि दर्शने तुल्यानुरागाभू-
दिति भावः । लोकस्य दृष्टेऽनादरः, अदृष्टे चोत्साहो भवति, तथात्र तु न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिति भावः । अन्यापि योगिनी दृष्टं पटादि, अदृष्टं मागगोचरं श्रुतिगम्यं त्रक-
स्वरूपं च दृशा ज्ञानेन किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती पटादिनिरसनेन शुद्धादि-
ग्रमाणगम्यमानन्दस्वरूपं ब्रह्माक्षाकारदधानामाहो करोतीत्युक्तिः ॥

सूक्ष्मे घने नैषधकेशपाशे निपत्य निस्पन्दतरीभवज्ञाम् ।

तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखजनाभ्याम् ॥ १३ ॥

सूक्ष्म इति ॥ तल्लोचनलक्षणाभ्यां खजनाभ्यां तस्य केशपाशस्य सादरावलोकनलक्षण-
मनुबन्धं संबन्धम्, अथ च तच्चिन्तितं बन्धनं विमोच्य खक्त्वा नापारि नाशक्ति ।
किंभूताभ्याम्—सूक्ष्मे घने निविष्टे च नैषधकेशपाशे सादरावलोकनार्थं निपत्य नितरां
पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीभवज्ञां नेत्रसंकोचरहितताभ्याम् । खजनोऽपि पाशे
पतितो बन्धनं विमोच्य पदमपि चलितुं न शक्नोति । भैमीदृष्टिश्चिरकालं केशपाशमेवालोकतेति
भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदशनाहुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् ।
'पाशः कचान्ते सहायैः कर्णान्ते शोभनार्थकः । क्षत्रायन्ते च निन्दार्थः पाशः पक्ष्यादिब-
न्धने ॥' इति विद्वैः ॥

भूलोकमर्तुर्मुखपाणिपादपदैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।

दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तस्याज सवन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुः भैम्याः दृष्टिसरोजराजिनैत्रकमलपङ्क्तिः तस्य भूलोकमर्तुर्गलस्य
मुखपाणिपादलक्षणैः पदैः परीरम्भं संछेदमवाप्य सवन्धुबन्धं सगोत्रसंबन्धं सजातीयस्नेह-
श्चिरं न तस्याज । मुखपाणिनां कमलत्वासगोत्रत्वम् । अन्योऽपि पिराटुन्धुभिरालिङ्गनं प्राप्य
वदिति न मुच्यति । भैमीदृष्टिर्नलमुखायतिरमणीयत्वाच्चिरमालोकतेति भावः । सवन्धुः,
'ज्योतिर्वेनपद-' इति सः । 'सगन्ध-' इति पाठे 'सगन्धो बन्धुर्भवति' ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती भवत्तरानिवर्चनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदृशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त सिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैमी पूर्वोक्तमेव मुक्तसंसारिणोः ये दक्षे अवस्थे तयो रसाभ्यां
श्रीतिभ्यां कृत्वा द्वौ स्वादौ रसौ यत्र एवंविधं सिष्टमतिस्वादप्रतिबहुलमुल्लासं हर्षमभुङ्क्तानुभवम् ।

१ 'अथाविशयोक्तिः काव्यसिद्धिं जालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेपरूपकालकारी'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासकूपकसमासोच्चयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कममाह—किंभूता । तत्कालं तस्मिन्नलदर्शनकाले नलोऽयमिति बुद्ध्या आनन्दमयी आनन्द-
रूपा भवन्ती । तथा—सुरक्षितेऽन्तःपुरे नलागमनं कलमिति हेतोः अतिशयेन भवन्
भवत्तरोऽतितरामनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहो आन्तिर्यस्याः । तद्दर्शनेनैवोत्पद्यमानमूर्च्छा वा ।
आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अनिर्वचनीयमोहवत्त्वं
संसारिदशा । तुल्यकालमेव मुक्तसेसारिदशे तथानुभूते इत्याद्यर्थं च । अभुक्त इति लङ् ।
'अभुक्त' इति पाठे लङ् ॥

नलखनिधयं विना तत्रानुरक्ताया भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गलक्षणामनौचित्यमाशङ्क्य कविः
परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनिमेति नूनम् ।

न संव्यधानैपधकायमायं विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

दूत इति ॥ विधिः इमां भैमी प्रत्युद्दिप्य नैषधस्य कामो नलदेह एव माया यस्य
एवंविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव स्वयं दूतं न संव्यधानाकरोत् । अपि तु (इति हेतोः)
सत्यमेव नलं दूतमकरोत्, नूनमुपेक्षे । इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिधारिणि दूते
भाविभावा नलबुद्धौव भविष्यदनुरागेयं भैमी नलव्यतिरिक्तेऽनुरागात्कलङ्किनी पातकिनी,
अकीर्तिमती च सा जनि मा भूत् । कपटनलरूपधारणसामर्थ्ये सत्यपि इन्द्रो नलरूपं धृत्वा
स्वायद्दत्त्वाय न गतवान् । तत्रेदमाकूतम्—ब्रह्मा भैम्याः पातिव्रत्यभङ्गो सा भूदितीन्द्राय
बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः । नलनिधयाभावेऽपि सत्य एव नलेऽनुरागाच्च पातिव्रत्यक्षतिरिति भावः ।
'जनिता' इति पाठे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति हठा व्याख्येयम् ॥

नन्वतिसुन्दरस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशासंभवनिवशाजलसदृशेऽन्यस्मिन्भैमीमनोवृत्तेः कथं
पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते यदधेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

पुण्य इति ॥ आत्मा भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य मनः पुण्ये विषये प्रमाणं
निश्चितं स्यात्, अपि तु न स्यात् । कुतः—यद्यस्मात् अधेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि
विषये धावत् शीघ्रं गच्छन् आस्ते । मुनेर्मनः पुण्ये एव नियतं प्रवर्तते इति न, किंतु पात-
केऽपि । तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रमस्मिन्नर्थे प्रवर्तते । एतच्च धावत्पदेन सूचितम् । शीघ्रग-
तावेव धावादेशविधानात् । अत्र तु नलस्य सत्यत्वाद्भैम्याः पातिव्रत्यरक्षणार्थं ब्रह्मैव कृतवा-
निति । तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः स्युरित्याशङ्क्य परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः हृष्यत्क-
रुण उग्ररूपः सन् तच्चिन्ति तदर्थं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंशीलं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि
पातकात्परिवर्तयति । येषामुपरि रघुनाथकृपा ते पातके सर्वेऽपि न प्रवर्तन्त इति न सर्वेषां
पातकित्वप्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः । तच्चिन्ति परमेश्वरचिन्ति वा ॥

१ 'अत्र भावोदयातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षांलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रमाणमेतस्यपि दृढवृत्ति' इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी-
संगतः । ४ 'अत्रार्थान्तरन्यसोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सालीकदष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।

तथैव तथ्येऽपि नले न लेमे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥

सेति ॥ स्वभावतः शालीनतमातिसलज्जापि मदनेनोन्मदिष्णुरन्मादवती सती सा मैत्री
अलीकदष्टे मिथ्यादष्टे नले विषये यथा मौनं नाप यथा पूर्वं किमप्यवाचीत् तथैव तथ्ये सत्येऽपि
नले मौनं न लेमे । अलीकमुद्यैव सत्येऽपि नलेऽवोचदित्यर्थः । तत्कथमित्याशङ्क्याह—
मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य मृषा असत्यस्य विवेको विचारः कः, अपि तु न । अतो न पृष्टतया
वचनं दोषायेति भावः । 'शालीनतया' इति वा पाठः । अपशालीनतयापगतशालीनतया
यथा मौनं न लेमे तथैव तथ्येऽपीति व्याख्येयम् ॥

व्यर्थीभवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साथ श्लघगद्भवेन ।

सखीचये साध्वसबद्धवाचि स्वयं तमूचे नमदानेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थीभवदिति ॥ अथ सा मैत्री स्वयमात्मना तं नलमूचे । क सति—सखीनां चये
समूहे साध्वसेनान्तःपुरे परपुरुषप्रवेशाज्जातेन साध्वसेन कृत्वा बद्धा वाक् येन कृतमौने सति ।
किंभूता सा—छयो विरलः, गदूदश्च छिन्नस्तेन स्वरेण शब्देन कृत्वा व्यर्थीभवन् भावपिधान-
यत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रवासो यस्याः । तथा—अत एव नमज्जनीभूत आननेन्दुर्मुञ्चचन्द्रो
यस्याः सा । 'अथ स्वरेणैव विभावयन्ती भावं निजं सा मृदुगद्भवेन' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

स्वार्थं परिहरति—

नत्या शिरोरत्नरुचापि पाथं संपाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।

प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृतिः ॥ २० ॥

नत्वेति ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ, आचारविदा सदनुष्ठानज्ञेन, धर्मशास्त्रविदा
वा पुंसा नत्या शिरोरत्नरुचा चूडामणिदीप्त्याप्यतिथिभ्यः पाथं पादार्थं चारि संपाद्य देवम् ।
जलाभावे नत्यापि तावत्परणशालनसंभावना कर्तव्या । तस्या रत्नरुचौ जलतुल्यत्वादित्यर्थः ।
आद्यौ नमस्कारः कर्तव्य इति भावः । 'आचारविदातिथिभ्यः' इति प्रतिवाक्यं श्लोकत्रयेऽपि
ज्ञेयम् । वैधी विधिसंबन्धिनी नोदनावाक्यादागता मधुपर्कजन्या तृतिः प्रियाक्षराली प्रिय-
वचनपङ्क्तिस्त्वा रसधारया माधुर्यधारयापि विधेया करणीया । मधुपर्कसामेय्यभावे प्रिय-
वचन(मेव)मपि वक्तव्यमित्यर्थः । पाथं पूर्ववत् ॥

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।

आनन्द्याप्यैरपि कल्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुमिवंचोमिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति ॥ आचारविदा शीलेन विनीतत्वादिना स्वभावेन लघुसेन वा कृत्वा स्वात्मापि
क्षशरीरमपि तृणं विधेयम् । तृणं यथा नम्रीकियते, तथातिथीनामग्रे सेवार्थं स्वात्मापि नम्री-

१ 'अथ भावोदयो रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'उक्त्यापि युक्ता मधुपर्कतृतिर्नि-
लक्षितत्वाद्वा इति पृष्टता मे' इति पठित्वा त्वादृशि भवत्सदृशे मापुर्णके मे मम वाचो पृष्टता भाष्यं दूषणं
न भवति' इति व्याख्यातं सुखाच्योभासाद्विद्याधरीः । चतुर्थतृतीयपादव्यत्यासेनापि कुत्र-
चित्पाठः । ३ 'अत्र केषानुप्रासकाल्यलिङ्गाङ्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्तव्य इत्यर्थः । अथ च तृणाभावे स्वात्मेव तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः । विहराद्यभावे निजापि स्त्रीयाप्यासनलक्षणा या भूः स्थानं सिंहासनादि तदप्यादराज्यदिति त्यक्त्वा विहान देया । भूस्थाने आसनेनैव कल्पमिल्यर्थः । चरणक्षालनार्थं यदि जलं न संभवति तर्था- नन्दवाप्यैरपि हर्षाशुभिरप्यम्भः कल्प्यम् । अतिविदर्शनमात्रेण हृष्टेन भवितव्यमित्यर्थः । अथ च जलस्थाने आनन्दवाप्या एव कल्प्या इत्यर्थः । मधुभिरसिप्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोऽपि विधेया । प्रियं वक्तव्यमित्यर्थः । मधुपर्कस्थाने मधुरं वचनमेव कर्तव्यमि- त्यर्थः । आचारवशान्मयापि प्रियवचनादि कियत इति भावः । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति विश्वः । 'अप्रणोद्योऽस्तिथिः सायमपि वामभूतृणोदकैः' इति स्मृतैः । पृच्छा पूर्ववत् ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि संभाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिः प्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविषये त्वरया ददिति अपामनुपनम्रता जलानामनान- यनमपि अपराधः संभाव्यते यतो लोकेनेत्यर्थात् । विलम्बादानयनेऽपि ददित्वानानयनाद्य- तोऽपराधः संभाव्यते तत्तस्मादाचारविदा अञ्जलिसञ्जनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृ- तिरूपा स्वकरणीयातिथ्यसामग्री यावत्संपाद्यते, तावदञ्जलिसंयोजनेन स्त्रीया प्राञ्जलता ऋजुता कर्तुमर्हा । प्रकटीकर्तुमुचितेत्यर्थः । तावतापि पूर्वापराधशान्तिर्भवतीति भावः । यावत्स्वसंभृतिः स्वकरणीयातिथ्यसामग्री संपाद्यते तावदञ्जलिसञ्जनेन प्राञ्जलतापि कर्तुमर्हति वान्वयः । यद्वा अपां त्वरया जलाननयनार्थं संभ्रमेणानुपनम्रता नमस्काराभावोऽपराधः संभा- व्यते । जलानयनापूर्वं कृतेन नमस्कारेण सर्वोऽप्यातिथ्यसंभारः कृतो भवतीत्यर्थः । तथा एतत्सर्वं कृतमिति तात्पर्यम् । प्राञ्जल इति, 'अच् प्रत्यन्वव-' इत्यत्र अच् इति योगविभा- गात्पञ्चनान्त इति वत्समासान्त इति हेयम् ॥

पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जिं स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न ।

अनर्हमप्येतदलंक्रियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ अर्थात्पूर्वोच्चाचारदर्शनादाराध्य पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य अत्यसर्जिं भवते दीयते स तथैतदनर्हमपि शोषिदासनत्वाद्वाज्ञानर्हत्वादयोऽगमप्यासनं क्षणं क्षणमात्रं किमिति कुतो हेतोः नालंक्रियेत । किंत्वलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि अन्य- तोऽपि प्रयातुमन्यदेशमपि गन्तुं ईहा वाञ्छा विद्यते तथाप्येतदलंक्रियतामित्यर्थः । त्वामेवोद्दिश्यागतमिति चेत्, न, ममैतादृग्भागधेयानावात् । अन्यत्र गमनेच्छायामपि क्षण- मात्रमलंक्रियतामित्यर्थः । क्रियेत, प्रार्थनायां क्तिर् ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोपम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियदूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, तुच्छदयं कृपाशून्यं ते मनः कियदूरं किंपरिमाणं दूरगमनलक्षणे प्रयासे इमौ पादौ निधित्सते हन्त इत्यनुकम्पया निवेद्यतां मद्ग्रे कम्प-

१ 'अजातिशयोक्तिरूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काम्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ताम् । किंभूतो—शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां कोषः समूहस्तस्य अदिनि मार्दवविषये योऽभि-
मानः सतोऽधिकं कोमलं वस्तु नास्तीति यो गर्वेस्तद्विषये लोकस्य वा गर्वः तं समाप-
यन्तो नाक्षयन्तो । अन्योऽपि निष्कृपः पुरुषः सुकुमारं जनं प्रवासे प्रेरयति । अत्रागमनेनैव
धान्योऽस्ति, इदानीमितः क्व गन्तासीति भावः । 'क्षन्त्यं तु वधिकं तुच्छरिक्तं' इत्यमरः ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अनायीति ॥ त्वया अथ कतमः किंसंज्ञको देशो वसन्तेन मुक्तस्य लक्षस्य वनस्य
दशमवस्थामनायि प्रापितः । वसन्तेन विना यथा वनं निःशोभं, तथा त्वया विना स
देशोऽपीत्यर्थः । कस्माद्देशादागतोऽसीति कथयेति भावः । तथा—अनेन मत्तुष्टेन जनेन
त्वयि आप्तः विप्रसं प्राप्तः संकेतः समयः संबन्धो यथा तस्या नावेन हेतुना कृतार्था चरि-
तार्था संज्ञापि मामापि न श्रव्या, अपितु श्रोतुमर्हा । स्वनामापि कथयेत्यर्थः । श्रव्या,
आवश्यकानावात् 'अत्रो यत्' इति पर्य ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैव सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

तीर्ण इति ॥ हे नरेश्च, सुरक्षिते इह अन्तःपुरे तव प्रवेशोऽभूदिति यत्, एष
अर्णोनिधिः समुद्र एव किं न तीर्णः, किं तु बाहुभ्यामग्नवतरणतुल्य इति एतस्यान्तःपुर-
प्रवेशरूपस्य साहसस्याधिकार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमित्यथापीदानीमपि न
विनिश्चिनोमि । किमर्थमत्रागतमित्यपि कथयेत्यर्थः ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुर्मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितो रक्षिमदैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुण्यधन्वा ॥ २७ ॥

तवेति ॥ तव अत्र प्रवेशे मदक्ष्णोर्मपीपनेत्रयोः सुकृतानि पुण्यानपि तावदादौ हेतुः
कारणमित्यहं मन्ये । कारणान्तरे संभवत्यपि मत्त्रपुण्यमाधिकारणमित्यर्थः । कथमित्यत
आह—यद्यस्मात् रक्षिमदैरितिसुन्दरस्त्वं न लक्षितः । तथा—तन्वा वपुषा जितः पुण्यधन्वा
कामो येन एवंभूतो यत् आभ्यां नेत्राभ्यां पीतोऽसि । स्नेहव्यापलोकितोऽसीत्यर्थः । रक्षणार्थ-
मेव निवृत्तैः शूरैर्न दृष्टः, आभ्यां न दृष्टः, तत्र मत्त्रपुण्यमेवात्र प्रवेशे हेतुरिति भावः ॥

यथा कृतिः काचन ते यथावा दौवारिकान्धंकरणी च शक्तिः ।

रुच्यो रुचीभिर्जितकाञ्चनीभिस्तयासि पीयूषमुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा येन कारणेन ते आकृतिराकारः काचन लोकोत्तरातिरमणीया ।
यथावा ते काचन अपूर्वा शक्तिश्च दौवारिकाणां रक्षकाणामन्यंकरणव्यवहारिणी । स्त्री-
गौरत्वेन जिता काचनी हरिद्रा नाभिस्तामी रुचीभिः कान्तिभिः कृत्वा रुच्योऽमित्याप-

१ 'अथ डेकानुपासोत्प्रेक्षोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ निदर्शनाकाङ्क्षलिङ्ग-
मलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ निदर्शनाकाङ्क्षलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ 'लक्ष्यः' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः । ५ 'अत्रातिशयोक्तिकाम्पलिङ्गोपमालं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

योग्योऽस्ति । तथा तेन कारणेन पीयूषभुजां देवानां सनाभिः समोत्रोऽस्ति । देवत्वेन विनैतन्न
षट्तेऽतः प्रायस्त्वं कश्चन देवोऽसीति मन्ये । चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः । रुच्यश्चास्ति
यथा इति संबन्ध इति वा । 'निशाक्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः ।
'काञ्चनी' इति पाठे सुवर्णम् । दौवारिक इत्यत्र 'द्वारे नियुक्तः' इत्यर्थे 'तत्र नियुक्तः' इति
ठकि 'द्वारादीनां च' इत्येति, अभूततद्भावे 'आव्यमुमग-' इति ह्युनि चित्वात्पूर्वपदस्य
सुमि 'दिष्टा-' इति ङीप् । रुचिमर्हति रुच्यः । 'तदर्हति' इति यत् । 'राजसूय-' इति
निपातो वा । 'जितकाञ्चनीभिः' इति पाठे समासान्तविभेदनिमित्तत्वात् 'नष्टतश्च' इति न
कप् । सनाभिः, 'ज्योतिर्जनपद-' इति समानस्य समौचः ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।

चिह्नैः किमन्यैरथवा तैवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विदोषः ॥ २९ ॥

नेति ॥ त्वं मन्मथो न । हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरशरीरी । त्वं आश्विनेयोऽश्वि-
नीकुमारश्च न । चोऽप्यर्थः । हि यतः स अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव । त्वं
सशरीर एककथ । अथवेति पूर्वापरितोषे । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । किं
तर्हि—ताभ्यां कामाभिनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रीः शोभैव विशेषः । तयोरीदृक्-
शोभाभावादिद्यमेव तदन्यत्वं सापिकेत्यर्थः । नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुव्रीहौ
पञ्चाक्षकारेण समार्षः ॥

आलोकतृतीकृतलोक यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृतीकृतः कृताधीकृतो लोको येन तत्संबोधनम् ।
यः त्वाम् एवं त्वद्वत् पीयूषमयूखं चन्द्रमसूत स कः । अवयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं
स्पर्धितुं स्पर्धो कर्तुं साधु युक्तं धावति । समुद्रसाम्गार्थं शटिति बुद्धुपाख्यो भवतीत्यर्थः ।
समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृतीकृतभुवनं सुधाकरं सृते । कस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽसीत्यपि
कथयेति भावः । 'आलोकौ दर्शनोदयोतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्त्वामरं रक्षिजनान्निवन्धात् ।

आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोऽपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षिबन्धाभेजबन्धनात् अट-
ष्टीकरणाजलवत्सुन्दरं नलसदृशममरं देवं मत्वा निधिल आतिथ्यसंबन्धीनि चाटूनि प्रिय-
वचनान्यपदिश्य व्याजीकृत्य तव्याजेन तत्स्थो तस्मिन्नमरे विद्यमानां प्रियस नलस्य श्रियं
शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः असूत पुनरपि वर्णयति स्म । प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभा-
वर्णनतत्परं च भूवेति भावः ॥

१ इदं च काशिकासुसारेण । भाष्यमेष तु सखे ह्युनोऽपाठात् 'नमूखनीकवक्तुंस्तत्त्वतस्तुनानाम्'
इति वातिकेन बोध्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तवैवन्' इति
साहित्यविद्याधरीसमतः पाठः । ४ 'अत्र निक्षेपगमनसंदेहो व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ५ 'अत्र लेखरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'इतीवन्ती' इति पाठः सुखा-
यथोपासाहित्यविद्याधरीसमतः । ७ 'अत्र लेखरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि किमिच्छन्तुतेत्याशङ्क्य कनिराह—

वाग्जन्मवैकल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि मौनिता मूकीभावश्चेत् गुणाद्भुतं वस्तु न वर्ण्यते चेत्, तर्हि वाग्जन्मनो वैकल्यमसह्यशल्यमतिदुःखदायि दुःसहसन्त्यतुल्यं भवतीत्यर्थः । मूकस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः । तर्ह्यल्यमेव वक्तव्यमित्यत आह—अल्पीयसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वमायाति लोकसं दुर्जन इति वदति । तस्माद्द्वन्द्विनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठकोऽयमिति आन्तिल्लस्या भूमितैव स्थानतैवास्तु भवतु । गुणाद्भुतं वस्तु बह्वेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः । तस्मात्तया युक्ता स्तुतिरारब्धेति भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकआन्तिल्लोकस्य भवत्विति भैमीचो चेति भावः ॥

कंदर्पं पवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरस्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव सहता पुण्येन त्वामेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुनरस्यजन्म-जन्माविन्दत लेभ इत्यहं मन्ये जाने । कुतः—यद्यस्मात् सदनः चण्डीशः शिवः, तस्य चण्डे दुःसहमक्षि तृतीयं नेत्रं सल्लक्षणं यदुताशकुण्डं तस्मिन्मिन्द्रियाणां मन्दिरं पूर्णं शरीरं जुहाव । पूर्वापेक्षयाधिकसौन्दर्यप्राप्त्याद्या बुद्धिपूर्वं कामेनाग्निकुण्डे खशरीरं क्षिप्तं, तेनैव पुण्येन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव कियते । स एव त्वमिति भावः ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोपि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।

दक्षौ हठधीहरणादुदक्षौ कंदर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोमेति ॥ त्वं शोभायशोभिः कान्तिकीर्तिभिः कृत्वा जितः शैवो हरसंबन्धी शैलः कैलासो येन एवंविधमैलं पुरुषसं हठेन बलात्कारेण धीहरणाच्छोभाग्रहणात्तज्ज्वा गुरुमौलो मौलिः शिरो यस्य एवंविधं करोषि । तथा—कान्तिकीर्तिभिः जितकैलासौ दक्षावाधिनेयावपि हठधीहरणादुदक्षौ गलद्वाष्पी करोषि । तथा—तस्मादेव हेतोः कंदर्पमप्युज्जितरूपको रूपदर्पः सौन्दर्यगर्वा येन एतादृशं करोषि । चतुर्भ्योऽपि त्वमधिकं सुन्दरतर इति भावः । अन्योऽपि बलाद्गृहीतघनः सलज्जो गलद्वाष्पस्त्वकंदर्पश्च भवति ॥

अवैमि हंसावल्लयो बलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्तीवेदन्तपूरं परितः प्रवन्ते ॥ ३५ ॥

अवैमीति ॥ बलक्षा धवल्लो हंसावल्लयो हंसपङ्क्तयः त्वत्कान्तेस्त्वसौन्दर्यस्य या कीर्तिर्य-ज्ञास्तस्य चपलाश्चपलाः प्रसरणशीलाः पुलाकास्तुच्छधान्वांशा इत्यहं जाने । 'बलाकाः' इति पाठे साधेति व्याख्येयम् । पुलाकत्वं समर्थवते—अत एव ता उड्डीयोत्पला स्रवन्तीनां नदीनां वेदन्तानां पक्ववनां च पूरं प्रवाहं परितः उभयतः पतिताः सलः युक्तं प्रवन्ते । बलवन्ते

१ 'अत्र कान्तिकीर्तिलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चलेकानुभासातिशयोक्त्युत्पेक्षा-कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथानुभासदीपकांशकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
न० च० २६

तदुचितमित्यर्थः । पुलाका अप्यतिलयुत्वाद्भुत्पल नद्यादौ पतिताः सन्तो गौरवाभावात्तरन्ति । तस्मादंसादीनां पुलाकत्वं पठत इत्यर्थः । शुभ्रा ईसाबलयो न, किंतु त्वत्कान्तिकीर्तः पुलाकाः सर्वत्रोद्गीय पतिताः सख्यो नदीरूपसरांसि च पूरयित्वा गच्छन्ते । ईदृक् सुन्दरतरः कोऽपि न दृष्ट इति भावः । 'बलक्षो धवलोऽर्जुनः', 'स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये', 'वैशन्तः पल्लवं चात्पसरः' इत्यमरः । पूरं परितः, 'अमितःपरितः' इति द्वितीया ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि धिता श्रीधुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।

रतीशजेतुः खलु चिह्नमस्मिन्नधेन्दुरास्ते नखवेषधारी ॥ ३६ ॥

भवदिति ॥ मकरध्वजेन भवत्पदस्य भवभरणस्याप्यवयवभूतोऽङ्गुष्ठः, तमपि धिता श्रीः शोभा तस्मात्कारणात् ध्रुवं प्रायेण न लब्धा । अन्वावयववशोभाप्राप्तेः का वार्ता । तस्मात् कुतः—खलु तस्मात् अस्मिन्नङ्गुष्ठे नखवेषं नखव्याजं धारयतीति धारी दधत् अर्धेन्दुरधे-चन्द्रलक्षणं रतीशजेतुर्महादेवस्य चिह्नमास्ते विद्यते । खलुचिह्नं नखरूपमधेन्दुं विलोक्य तद्वर्ता धियं गृहीतुं विमेतीत्यर्थः । अन्योऽपि खलुचिह्नं दृष्ट्वा तच्छिष्यं गृहीतुं न शक्नोति । कामस्तनूपादाङ्गुष्ठमखरदृशोऽपि न भवतीति भावः । कामजविननीशमपि जित्वा तच्चिह्नं येनापहतं तस्याङ्गुष्ठस्य धियं कामः कथं लभेतेति भावः । त्वदङ्गुष्ठः कामस्य जेता, अर्ध-चन्द्राद्वित्वाद्यथा शिष्यः' इत्यनुमानमत्र प्रमाणमित्यर्थः । त्वज्जलाधन्वाकारा इति । रतीश-जेतुः, शेषपट्टीसमासैः ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णां तनूकृत्य तनूं तपोभिः ।

कुहूपु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

राजेति ॥ अनुमासं प्रतिमासं भिन्नः पुनरुत्पद्यमानत्वादग्न्य एव द्विजानां राजा चन्द्रः पूर्णिमायां पूर्णां तनूं शरीरे चान्द्रायणादितपोभिरिव तनूकृत्य क्षयं नीत्वा कुहूपु प्रतिमासा-भावास्यामु दृश्येतरतामदृश्यात्मैव प्राप्य भवन्मुखस्य सायुज्यमैक्यं आप्नोति गच्छति किम् । तपःशामभ्येन त्वन्मुखैक्यं गत इत्यर्थः । चन्द्रादप्यधिकं भवन्मुखमिति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणभेषः पूर्वसंस्कारवशात्तपोभिः शरीरं कुशीकृत्य ब्रह्मैक्यं गच्छति । 'दृश्येतरतामियेन' इति कश्चिर्माठः ॥

कृत्वा दृशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।

अदूरजामद्विदरप्रणालीरेखामयच्छद्विधिरध्वचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

कृत्वेति ॥ विधिः ते दृशौ बहुभिर्बर्णैः कृष्णशृङ्गरकरूपैश्चित्रे नानावर्णं, आश्चर्यरूपे च

कृत्वा कृष्णवर्णं एव सारः धेष्ठोऽशो विद्यते यस्मिन्नेतादृशस्य मृगस्य तयोर्दशोरदूरे निकटे जाम्रती स्फुरन्ती विदररूपा नेत्राधोगतैरूपा प्रणाली रेखा तामेवार्धचन्द्रमयच्छद्वत्त्वान्किम् ।

१ 'अजोलेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नखवेषधारी' इति पाठः सुखावबोधासा-हित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अथ सापहवोलेखालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयो-क्त्यपहविलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'विषाध चित्रे तत्र पीर नेत्रे' इति 'प्रणालीच्छद्वत्' इति च सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।

त्वक्षेत्रसादृशमिलाषिण्योरमृगदृशोरधोवर्तमानमर्तमिषेण धिक्कारसूचनार्थं परीक्षको मृगा
मलदृष्टं दत्तवान् । 'विदरः स्फुटनं मिश्र' इत्यमरः ॥

मुग्धः स मोहात्सुभगाञ्च देहाद्वदद्भवद्भ्रूचनय चापम् ।

भ्रूमङ्गजेयस्त्वय यन्मनोभूरनेन रूपेण यदातदाभूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति ॥ यद्यस्माद् यो मनोभूः कामः भवद्भ्रूवो रचनाय निर्माणाया मृगाणे स्वं चापं
ददत्प्रयच्छन् यदातदा सर्वदा अनेन प्रत्यक्षदृश्येन रूपेण सौन्दर्येण हेतुना तत्र भ्रुवोर्मङ्गः
कौटिल्यं तन्मात्रेण जेयो जेतुं योरयो जेतव्यमात्रकोऽभूत्, तस्मात्कारणात्स कामो मोहाद-
ज्ञानान्मुग्धो मूर्खो न तु सुभगात्सुन्दरादेहादेतोर्मुग्धः सुन्दरः यः स्त्रीयमानुषं स्ववैरिणे प्रय-
च्छति स निरायुधत्वादेलया वैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कामो मुग्धो मूर्खो न तु सुन्दरः ।
तन्मादकृत्वास्तदाकारत्वाच्च त्वद्भ्रुवौ कामचापे इति भावः । यदातदेति समुदासस्य सर्वदेत्य-
मेवार्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।

तस्यैव चञ्चत्कचपाशेषः पुच्छः स्फुरन्चामरगुच्छ एषः ॥ ४० ॥

मृगस्येति ॥ तवास्ये विधौ मुखरूपे चन्द्रे 'विमतो मृगवान्, चन्द्रत्वात्, संमतवत्' इति
विधुत्वेन हेतुनानुमितस्यानुमानगम्यस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं नेत्रद्वयं दृश्यम् । दृश्यत इत्यर्थः ।
तस्यैव मृगस्य चञ्चलसन्कचपाशः केशपाशः तस्य वेष आकारो व्याजो यस्यैवविष एष
पुच्छः स्फुरन् चामरगुच्छो यस्य स्फुरन्चामरस्तवकगुणो दृश्यः, न तु केशपाश इत्यर्थः ।
चन्द्रतुल्यं मुखम्, मृगनेत्रतुल्ये नेत्रे, स्फुरन्चामरगुच्छपुच्छमदृश्याश्च केशपाशः । अलंकारार्थं
चामरगुच्छः पुच्छे बध्यते । अत्र हरिणविशेषो ज्ञातव्यः ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः सरो नेति पुराणवाणी ।

तवैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभातिवादः ॥ ४१ ॥

आस्तामिति ॥ इति पुराणवाणी पुराणानां पुरातनानाम्, पुराणी च जीर्णा बान् आस्तां
तिष्ठतु । इति किम्—सरो भवेन शिवेनानङ्गीकरणादशरीरकरणादेतोः दृश्यो न नयनगोचरो
नेति । तु पुनः तव देहं श्रितया श्रिया शोभयैव कथं अनङ्गीकरणात्कामस्याश्रयत्वेनासीकारा-
देतोर्न दृश्यः नयनागोचरः, अथ तेनैव हेतुना दृश्यो रमणीयो न भूत इति नयो नूत-
नोऽपूर्वश्च वादो वचनं वस्तु सत्यभूतः वस्तु तत्त्वं वा प्रतिभाति स्फुरति । कामस्तच्छोभया
वितत्वाददृश्यो जातो न तु दग्धत्वादिति तत्त्ववादः । कामादपि सुन्दरोऽस्तीति भावः । नवः
प्रतिभाया अतिवादोऽतिशय इति वा, वाणी श्री जीर्णा, वादस्तु पुनश्च वच, अनयोर्महदन्तर-
मित्यर्थः । त्वदेहाश्रितया शोभया हेतुना शोभादर्शनमात्रेणादृश्यो जात इति वा ॥

त्वया जगत्युच्चितकान्तिसारे यद्दिन्दुनाशीलि शिलोन्मृष्टवृत्तिः ।

आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

१ 'अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षांकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकापह्नव्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अजातिशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयेति ॥ त्वया उचितो गृहीतः कान्तिसारः शोभाश्रेष्ठभागो यस्य यस्माद्वा एवंविधे जगति भुवने मध्ये इन्दुना शिलं चोच्छ्रय क्षेत्रादिपतितकणादानधान्यादानलक्षणी शिलोच्छ्रो तावेव वृत्तिजीविका यद्यस्मादशीलि अभ्यस्ता कृता तत्तस्मात्कारणान्महेश्वरेण माणवकोऽपि बालः कलारूपोऽपि स चन्द्रो मौलौ शिरस्यारोपि धृतः, यज्वनां याजकानां राज्ञेऽपि त्रिभिः पिबः । द्विजराजोऽपि तत एव कृत इत्यर्थः । त्वद्गृहीतात्कान्तिसारादवशिष्टं कान्तिभागं त्र्यम्ब- चिन्मेलयित्वा चन्द्रेण स्वस्य सौन्दर्यं यस्मादजितं तस्मात्कलामात्रस्यापि सुन्दरत्वादीश्वरेण बालोऽपि शिरसि भूषणत्वेन धृतो यज्वनां मध्ये श्रेष्ठश्च कृतः, अत्युज्ज्वलत्वाच्छिलोच्छ्रोवृत्त्युपा- दानाच्चेत्यर्थः । बालोऽप्यन्यस्तपस्वी महता राज्ञा नमस्कियते द्विजराज्ये स्थाप्यते च । महाधनि- केन माणवको द्वारविशेषो मौलावारोप्यत इत्याश्चर्यम् । स तु कण्ठे धार्यते न तु शिरसि । चन्द्रे त्वच्छोभालेश एव विद्यते, त्वादृशः सुन्दरः कोऽपि नास्तीति भावः । 'जीवेद्वापि शिलो- ज्ज्वेन' इति स्मृत्या शिलोच्छ्रोवृत्तिजीविनोऽतिप्रशस्तत्वोक्तः ॥

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम् ।

त्वदङ्गशिल्पात्पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

आदेहदाहमिति ॥ कुसुमायुधस्य कामस्य आदेहदाहं देहदाहमारभ्य सकलं जगत्सौ- न्दर्यकथया दरिद्रं विहीनं विधाय इदानीं त्वदङ्गस्य शिल्पाक्षिमाणादेतोः ईश्वरेण पुनरपि चिरेण चिरकालजगत् अन्वकम्पि कृपया दृष्टमिति जाने अवशुत्प्रेक्षे । कामा (मदाहा)- दनन्तरमियन्तं कालं सौन्दर्यवार्तापि नाभूत्, इदानीं तत्स्थाने तत्रानियेककरणादीश्वरेण जगतः कृपा कृतेत्यर्थः । अन्योऽपि राज्ञा दुःसहदारिद्र्यपीडितानां दयते । मदनादप्यधिको- ऽसीति भावः ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।

कुलं त्वयालंकृतमौरगं चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

महीति ॥ त्वं यदि कोऽपि मानवो मनुष्योऽसि, तर्हि मही कृतार्था कृतकृत्या । त्वयालं- कृतत्वादित्यर्थः । अथच कृतः पर्याप्तोऽर्थोऽभिधेयं यस्याः सा मङ्गते पूज्यते महीयत इति महीशब्दार्थः । यदि अमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोऽपि देवस्तर्हि दिवा स्वर्गं जितं सर्वोत्कृष्टं जातम् । पूर्वस्मादेव हेतोः । वीर्ययति विजिगीषत इति यौरसि पूर्व दिवो विजयेच्छेवाभूत्, इदानीं तया जितमित्यर्थः । त्वया औरगं सर्पसंबन्धि कुलमलंकृतं चेतकधन नागस्त्वम्, तर्हि अधोऽप्यधोदेशस्थितोऽपि त्वमाधिष्ठितो नागलोकः पातालं कस्योपरि न ऊर्ध्वदेशे न, अपितु सर्वस्यापि । पूर्वं एव हेतुः । न गच्छन्तीत्यागाः न अगा नागास्तेषां लोकः । इदानीमप्रति- हतप्रसरत्वात्सर्वस्याप्युपरि गन्तुं योग्य इत्यर्थः । पूर्वोक्तेषु मध्ये कस्त्वमिति कथयेति भावः । संभावनया स्वाभिलषितत्वाच्च प्रथमं मानवोक्तिः ॥

१ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'सर्गाध' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अशोत्येक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुच्चैर्मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।

ममौ स भद्रं चुलुके समुद्रस्त्वयात्तगाम्भीर्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सेति ॥ अगस्त्यप्रसूतो समुद्रः कथं ममाविति महतीमनुपपत्तिं पूर्वं यां प्राप सेयं मच्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सति तामतिमहतीमनुपपत्तिमघटमानतामिदानीं न धत्ते धारयति । कुतः—यतः त्वया आत्ति गृहीते गाम्भीर्यमहत्त्वे गम्भीरताविशालते एव मुद्रा चिह्नं यस्य स समुद्रः भद्रं सुखेन अगस्त्यस्य चुलुके ममौ । गाम्भीर्यस्य महत्त्वस्य च त्वया गृहीतत्वाच्च काप्यनुपपत्तिः । समुद्रादप्यतिगम्भीरोऽतिमहोऽयं त्वमिति भावः । आत्ति-
स्याहपूर्वस्य ददातेः 'अत्र उपसर्गात्' इति तैः ॥

संसारसिन्धावनुविम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेतिः ।

विम्बानुविम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

संसारेति ॥ अत्रासिन्धसंसाररूपे जगत्प्रवरूपे सिन्धौ समुद्रे वैरसेतिः नलः तव अनुविम्बं प्रतिविम्बं जागर्ति स्फुरतीति जाने । नल एव त्वत्सदृशो नान्य इत्यर्थः । सिन्धुपदं प्रतिविम्बसंभावनायम् । हि यस्मादातुर्ग्राणोऽति सरूपयोरतिसमानसौन्दर्ययोर्व-
स्तुनोः सृष्टिर्नर्माणं विम्बानुविम्बौ विम्बप्रतिविम्बौ विहाय ल्यक्त्वा जातु कदाचिदपि न दृष्टा । विम्बसदृशं प्रतिविम्बमेव, नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुविम्बस्त्वमि-
त्यर्थः । नलसदृशोऽसीति भावः ॥

इत्युक्तं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।

पादौ यमुद्दिश्य तवापि पथारजःसु पद्मस्रजमारमेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदनिर्वचनीयं महीयोऽतितरां महत्सुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तवापि समाजोऽतिबुद्धिमानस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पथार-
जःसु मार्गरजःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालामारमेते आरचयतः । भूलोके कः पुण्यवानेवं-
विधो यमुद्दिश्य कार्त्तार्थं त्वमपि चरणचारी गच्छसि, तं कथयेति भावः । स्वर्गे सुकृती संभा-
व्यते, भूलोके तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीमहेन्द्रवज्रलवणमहत्सेजो
यसेति संबुद्धिः । 'सरणिः पदतिः पथा' इत्यमरः । पथा, 'पद्मसिन्धुश्च' इति यैत् ॥

ब्रवीति ते किं किसियं न जाने संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।

कस्यापि धन्यस्य गृहातिविस्मयमलीकसंभावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवलम्ब्याधिरुक्ता किं किं ब्रवी-
तीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो वा । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वैलम्बनेकप्रकारः
संशयो भवति । सर्वं किमिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वपरितोषे । अलीकसंभावनया
मामुद्दिश्यागतोऽसि, नलोऽसीति च गृहार्थभावनयात्वं, या न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव

१ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मानहेतोरालोचन्यादिभिधेय-
नस्या निर्देशापदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः तत्संकीर्णमुपेक्षा मद्रमिति व्यञ्जनकर्मयोगादाख्या'
इति जीवानुः । २ 'अशार्पण्वरन्यासोपमोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र-
तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कस्यापि धन्यस्य लोकोत्तरभागधेयस्य गृहेऽतिविर्मलविष्पसि प्रायेण नतु मन । एतादृशमाग-
वेयामावादिति भावः । 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरसि वदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तत्र रूपसृष्टिं निपीय दृष्टिर्जनुषः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरुषे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टिस्तत्र रूपदृष्टिं रामणीयकालिशयं निपीय सादरं प्रिलोक्य तावत्प्रथमतः
जनुषो जन्मनः फलं साफल्यं प्राप्तेव । परं श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि
तु ते अप्यमृतपानं कुरुताम् । चेद्यदि स्त्रीयां गिरं तयोः श्रुत्योः प्रसादीकुरुषे । प्रसन्नो
भूत्वा किमपि नदिष्यति तर्ह्यमृतपानजन्यं सुखमनयोर्मविष्यतीत्यर्थः । सर्वस्यापि प्रश्नस्योत्तरं
प्रयच्छेति भावः ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोद्वबन्धूकधनुर्विसृष्टा ।

कर्णात्प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीमिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः तस्य पञ्चबाणी वाणीमिषेण कर्णात्कर्णं प्रविशपास्य
नलस्य मनो विवेश । किंभूता—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं माक्षिकोद्भवममृतो-
द्भवं वा रसमुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षरन्ती । तथा—तस्या ओष्ठलक्षणं बन्धूकं
तत्तक्षणं कामधनुस्तेन विसृष्टा युगपन्मुक्तानां कामबाणानां युगपदन्तःप्रवेष्टे यथा कामव्यथा
भवति, तथा तद्वाणीसमाकर्णनमात्रेण तस्याभूदिति भावः । कर्णात्, रूपश्लोके पञ्चमी ॥

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

द्विपन्मुखेऽपि खदते स्तुतिर्यां तन्मि(न्मु)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं साधुरागं च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं
निपीय सादरमाकर्ष्य आकण्ठं कण्ठवधि, 'आमज्जम्' इति पाठे मज्जापर्यन्तं, सुधासुष्टुतेष्व-
माजत् । सर्वाङ्गोपानन्दमयोऽभूदित्यर्थः । खस्तुतिश्रुत्या कथमानन्दो युक्त इत्यत आह—या
स्तुतिः द्विपन्मुखेऽपि विद्यमाना सती खदते रोचते तस्याः स्तुतेः मि(ष्ट)ष्टता मधुरता
इष्टमुखे तु पुनरमेया (न) अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव । वैरिसमाश्रयेणान्यद-
रूपं भवति, स्तुतिस्तु रुच्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुच्यतरा कथं न भवतीत्याशयः ।
आमज्जं, 'अनय' इति टर्ज ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन्त्यहः पतिरर्घ्यपूजाम् ।

तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्प्रियार्पितामासनमाससाद् ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ अहः पतिः सूर्यः जनतया जनसमूहेनोपनीतामर्पितामर्षलक्षणां
पूजां गृह्णन्तीकुर्वन् यथा पुरोभवं पौरस्त्यं शैलमुदयाचलमासादयति, तथा प्रियार्पितां भैम्या
वितीर्णामातिथेयीमतिथिषु सार्धं पूजां संप्रतीच्छन्स्त्रीकुर्वन् स नलः अस्या भैम्या
(आसनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैम्या) वयस्यासनं सस्यासनमाससाद्

१ 'अथाश्लेषोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदानुप्रासरूपकपङ्क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अधार्थान्त-
रन्यातोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'कैमुल्लेन स्वादुत्वोरुत्कर्षमतिपादनार्थोपपत्त्यलंकारः तस्य
वाक्यभूतस्य आमज्जं श्रुतामज्जननेतुरवादाशङ्कयापेहेतुकं कान्तिलिङ्गमिति संकरः' इति जीघातुः ।

मेजे । स्वस्य दूतत्वाद्भैरवात्तनं स्वकृत्वा सत्त्वाननं मेजे इत्यर्थः । पीरस्त्वम्, भवायै
'दक्षिणापथात्-' इति स्वह् । आतिथेयीम्, साध्वयै 'पथपतिभिः-' इति इति ङीप् ॥

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।

आह स यत्र सरचापमन्तश्छिन्नं भुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव
भूमिं स्थानमवलम्ब्याश्रित्य भैमीमेव विषयं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमी-
विषयं धैर्यं कर्तुं भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्यर्थः । यत्र
भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्गमे छिन्नं भूतत्वं कामचापं कर्तुं तयोर्धैर्यकामयोर्धैर्यकर्म जयस्य
भङ्गस्य पराजयस्य च वार्ता कथामाह स ब्रवीति स । भैमीरूपायां सङ्ग्रामभूमौ पतितं
भैमीभूतत्वं कामचापं छिन्नं धैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजयं कथयति स्मेति भावः । यस्य
धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च जय इति लोकप्रतिदिः । भैरवामुत्पन्नमपि कामं धैर्येण
साजीगणयति भावः । भुवोरसंलग्नत्वं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सराज्ञामवधीर्यं धैर्यादूचे स तद्वागुपधीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैरवा वाभूयसा वीणया उपवीणितोऽप्युपगीतोऽपि स नलो
धैर्यात्साराज्ञामवधीर्यं ऊचे । धीणयोपगायने हि कामाधीनत्वं युक्तम् । धैर्यात्तत्र ज्ञातमि-
त्यर्थः । धैर्याधिक्यात्कामो व्यवहितो नतु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा रसभङ्गः
स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—कामो विवेकधारया विचारप्रवाहेण शतवारं पीतमुज्ज्वलीकृतं
सतामन्तः मानसं न कलुषीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

हरिस्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, त्वं मां हरितां दिशां यतः तेषां दिक्पालानां सदसः सनात
आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि जानीहि । किमुतं माम्—स्वःप्रभवो दिक्पालालोचामिन्द्रा-
दीनां वाचिकानि संदेशवचनानि गुरुणा आदरेण प्राणानिव अन्तः हृदये वहन्तं धारयन्तम् ।
अहं त्वदर्शं देवैर्दत्तः प्रेषित इत्यर्थः । कुत आगतः, कस्यातिथिरिति प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ।
गुरुणादरेणेत्यनेन दूतधर्मो दर्शितः ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्जितं किम् ।

यो दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्रवित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया स्वीयताम् । यतः—
सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामुपविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमिच्छुज्जितं

१ 'अथ ऋतेकानुमासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकसमासोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विशेषोक्तत्वांतरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ पूर्वार्थे सरपैर्ययोर्वाचितचित्तस्य धैर्यनियमनात्परिसंस्पर्शलंकारः । तस्योत्तरार्थे सामान्येन समर्थ-
नात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽन्तरन्यास इति संकरः' इति जीवातुः । ४ 'अथोपमालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'द्वयं हि यतः फलितं विधेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षम्, अतिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमिच्छायाद्वाह—या नोऽस्माकं एतत्ता फलिना फलवती विधेया करणीया सेव पृथुर्नहती अतिथिपूर्वा उत उच्चैस्तरा भविष्यती भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्मि तत्तत्फलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हाम्यामिनन्' अस्त्यर्थः ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि कश्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयार्कणतटायताक्षि ॥ ५३ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्वज्जानि कल्याणि सम-
र्थाणि नीरोगाणि कश्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं
कालभ्यारहितं कश्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्प्रहृम-
युक्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि,
त्वं मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्यः' इत्यमरः । कश्चित्तमाम्, 'किमे-
त्तिवक्ष्यय—' इत्याहुः ॥

श्लोकद्वयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दूत्यं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते^१ दिक्षु धृताधिपत्यान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः सौन्दर्य-
शीलत्वादयो दिक्षु धृताधिपत्यं बाल्यान्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्,
सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्यम्णः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यमं च । त्वदुणाकर्ण-
नाथत्वारोऽपि त्वत्पुत्ररक्षा ईक्ष्यते ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संबन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या
यमःसंधौ वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चक्षलमासकं सत् तेषां चित्तं खेदं
दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेपुणा कामेन लुण्ठितं धैर्यमेव वित्तं यस्य । किंभूतेन
कामेन—अतिपीडितत्वाद्भुजः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्याङ्गकान्तिर्हीना भवति ।
त्वम्यासक्तत्वाद्वैर्यापगमात्चद्विरहपीडाया असहात्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां
चरति, स धनुर्धरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति टचि भावे प्यर्त्त ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यज्जलम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

१ 'अत्र कान्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र पञ्चेकानुप्रासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'ते भैमि दिक्षामपीशान्' इति सुखावयोधा-साहित्यविद्याधरीसंमतः
पाठः । ४ 'अत्र पञ्चेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'त्वयि क्षिण्तेज' इति
सुखावयोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ६ 'अन्योक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र पञ्चेपुषीरेण तेषां धैर्यवित्तं कृतम्' इति रूपकम् । 'तदेतत्वाखेदस्य वाक्याभेदेतुके कान्यलिङ्गम-
लंकार संकारः' इति जीवातुः ।

तेषामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्कारण्यदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितुष्णा तेषां हृदि केवलं निश्चितं अजस्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः मुन्दरीष तनूः शरीराण्यासाद्य कृत्वा आत्मदाराः स्त्रियाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववज्र स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवासक्तत्वात्मुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परिलक्षा इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां वस्यान्विदुः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं स्वजेति ॥

शानान्यतः सर्वेषां दूष्यं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्तौति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीमो निर्मेयादो वासवस्य प्रेमातुरागोऽप्यनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठाभ्यरोहत्प्राप । यथा तव यौवनमत्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रसूति तव यौवनप्रादुर्भाव-स्तदाप्रसूति त्वयीन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमिन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कामस्याच्छिदुरो गुणोऽपि मौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमटनीमारुढा । त्वयौवनमारभ्येन्द्रं पराम-वितुं कामेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाप्रसूति कामेनेन्द्रः पीव्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निदधाति भानौ रुपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रुपा कोपेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहा-द्वेतोः तापात्तपापजनकत्वात्, रुपाच्च रक्तवर्तुलशरूपत्वाच्च हेतोः भानावेन शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाच्चन्द्रकार्यकारित्वाच्च ममापकारकश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रा-पराधस्मरणात्स्वदिशि वर्तमानं सूर्यं कोभरकैरीक्षणैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यस्मिन्नेव इत्याख्यं च । चन्द्रस्त्वद्विरहात् पीडयतीति भावः । 'विरहं दधते' इति च पाठः । ते विरहं दधद्वितीन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रुष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमार्त्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरिणैव रुषा कोपेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामसादेव अत्यन्तं दुःखमप्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निश्चितं निस्तरति, स कामोऽद्य ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रुष्टे कुप्ये सति कतमां कामवस्थां दद्यां गन्ता गमिष्यस्वहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयस-हितेन हरेण भस्मसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अवासवन्ने संवन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सप्तोक्ति-पञ्चतन्वयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कविसंमतसादृश्येन भानौ शशाङ्कभ्रमा-च्छान्तिमानलंकारः' इति जीवाद्युः ।

इत्यर्थः । कामस्त्वमतितरां पीडयतीति भावः । 'मात्रं कात्स्न्येऽन्यचारणे' इत्यमरः । वेद,
'विद्ये लटो वा' इति गृहे ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्—

पिकस्य बाह्यात्रकृताह्यलीकाश्च स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्माराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वागेव बाह्यात्रं तेन कृताद्-
वितावलीकाप्रियाद्वाभूपादप्रियादेतोः नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दे न प्राप्नोति ।
नन्दयतीति नन्दनं तस्मिन्वदनन्दनं तदाक्षर्यमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्बाह्यात्रकृतादिप्रियाभि-
धुरभाषणादेतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा बालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्या-
पराधात्कृतापीडनादेतोः शूलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्याप्याराधनं सेवां न शीलति न
करोति । पूर्वं प्रत्यहमीश्वरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्विरहाच्चन्द्रपीडाभवात्तत्सेवा परित्य-
जेत्यर्थः । अन्योऽपि तेजस्वी स्ववैरिपुरस्कारिणः शत्रुपाणेरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहा-
च्चन्द्रकलाकोकिलात्प्राप्तवितरं तस्यासौ जाताविति भावः । शीलति, 'शील समाधौ' इति
भ्वादिः । दुःखदेव्यादयो व्यभिचारिभावाः स्वयन्मूर्ख्योः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेष्वः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूनिरध्वजुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ स्मरेष्वः पुण्यरूपत्वात्परागैः कृत्वा दिशस्तमोमयीकृजान्धकारबहुलाः कृत्वा
शक्रस्य दृशां नेत्राणां कुहूरिति स्वभावत एव गौर्यस्य कुहूनिरो-द्विजस्य कोकिलस्य चक्षुपुटं
राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सखां वाक्यस्यैतादृशं दिशन्ति कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां
पूर्णमामपि नष्टचन्द्रा कुहूमावासेवमिति कथयति कवचुपुटमिन्द्रं प्रति सत्यवचनं जातमि-
त्यर्थः । त्वद्विरहादिन्द्रो मदनान्धो जात इति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणः कमप्यन्धं प्रति
पूर्णमाममावासां वदति, सोऽपि मूर्खत्वात्तद्वाचमन्धं प्रति सखां कथयति । 'पूर्णं राका
निशाकरे' इत्यमरः । 'कुहूः सात्कोकिलात्पनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः
पुलिङ्गोऽपि । वानाशब्दश्चाचन्तोऽपि वा ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अमेघमस्याहह वर्म न स्यादनङ्गता चेद्विरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुण्यरूपैः शरैस्तुदतः पीडयतः स्मरस्य स्मर्तुं कामं स्मृतिविषयं
कर्तुं अशनिना वज्रेण किं न करोति, अपितु मारयेदेव । अहह खेदे । यदि अस्य कामस्य
मिरिश्चस्य हरस्य प्रसादोऽनङ्गतारूपममेघं वर्म अच्छेद्यं कवचं न स्यात् । हरेणानङ्गतास्यो
निग्रहोऽप्यनुग्रह एव कृतो यत्तत्तस्माद्बहुमशक्यत्वाद्वाज्रेण मारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । काम-
स्तयापराध्यति, यथा मारणाहो भवतीति भावः । स्मरस्य, 'अवीमर्थे-' इति कमेणि पठे ॥

१ 'अशोभेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुसमाप्तोक्तलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अशानन्दशिवाराधनसंबन्धोक्तेशयोक्तिमेघः' इति जीवातुः । ३ अत्र विरोधा-
लेशयोक्तलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'काव्यलिङ्गेष्वतिशयोक्तिविरोधान्तिममलंकारतः'
करः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र चक्रेकानुप्रासातिशयोक्तिकान्त्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगादन्यान्यशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दारिद्र्यास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारिद्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दृष्टा जाताः । किंभूतैः प्रवालैः—भवद्वियोगात्तद्विरहादेतोः धृता अपृतिरधैर्ये येन तत्सेन्द्रसातितमस्य अन्यान्त्याः प्रतिक्षणं नूतनाः शय्यास्तासां रचनाय निर्माणाय लूनै-
रवर्चितैः पल्लवद्विता जाता इत्यर्थः । अन्येषां मन्दनपुष्पाणां का कथा, येऽकल्पितस्यापि दाने समर्थास्तैस्त्वस्वामिनः शय्यार्थं पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः । अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यमाश्रयकारिण्यर्थः । त्वद्विरहेणात्यन्तं पीडित इति भावः । अन्यान्य इति वीप्सायां हित्वे पूर्वपदस्य न प्रथमैकवचनान्तत्वम् ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः सरस्य स्वर्णाथकणौ बधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु सरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाथकणौमिन्द्रकणौ सरस्य गुणास्फालमवर्गौवीष्कालनसंभूतै रवैर्धनुं-
कारैः कृत्वा बधिरावभूताम् । एवंसति स इन्द्रो गुरोर्वृंहसतेः सरमोहनिद्रा कामजन्यमूर्च्छा-
लक्षणा, अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशायाः प्रबोधो जागरणं तत्र दक्षाणि समर्थानि काममोहहराण्यक्षराण्युरदेशवचनानि बधिरत्वात्, मदनपीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं उपायप्रेक्षे, आक्षेपे वा । स्वर्णाथ इति, 'पूर्वपदासंज्ञायामगः' इति धात्वर्थः ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।

मधौमधौ नाकनदीनलिन्यो चरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्णैरीकमलिन्यः स्वशत्रुभूतेऽपि शिशिरे कृतावमृणालं
प्रीतिं वहन्तां धारयन्ताम् । एतद्वरम्, ननु वसन्ते । किंभूता नलिन्यः—यत्तत्सेन्द्रस्य
अनङ्गतापप्रशमाय कामजनितसंतापशान्तये मधौमधौ वसन्तेवसन्ते पुष्पादारम्य विश्रममि-
व्याप्य सुहृद्वारिवारं कदर्थ्यमानाः पीडयमानाः । शिशिरती हिमेन पुष्पनात्रं नश्यति मूलभूतं
मृणालं त्ववशिष्यते । वसन्ते तस्य कामज्वरसान्त्वार्थं मृणालानामधुन्मूलनान् । कालान्तरे-
ऽप्युपत्यसंभवादात्यन्तिकविनाशप्रसङ्गादिति भावः । वसन्ते कामपीडा भूयसीति भावः ।
वहन्तां खरितेत्वात् ॥

दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा हरेरेजगत्यग्निमलेक्ष्यलक्ष्मीम् ।

इशां यद्विध्वस्तव नाम दष्टिन्निभागलोभार्तिमसौ विभर्ति ॥ ७० ॥

दमस्वस इति ॥ हे दमस्वसः, सेयमितिप्रतिज्ञा हरेरिन्द्रस्य तृष्णा जगति लोकेत्रयमग्ने
अग्निमलेक्ष्यस्वादिमगणनीयवस्तुनो लक्ष्मीं शोभामुपैति प्राप्नोति । लोके कस्य तृष्णा महतीति
प्रश्ने इन्द्रतृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । कुतः—यद्यस्मात् इशामग्निर्नाम महत्तनेत्रावाज्जवन-
समुद्रोऽप्यसाविन्द्रस्त्व दष्टेऽस्तीत्यो भागस्वस्य लोभोऽभिलाषस्तज्जन्यामिति पीडां विभर्ति ।

१ 'दनाईश्या' इति जीघातुसंमतः पाठः । २ 'अवातिशयोक्तिविरोधात्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अवातुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अवातिशयोक्ति-
काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'लिप्थो' इति पाठो जीघातुमुक्तावयोधासा-
हित्यविद्याधरीसंमतः ।

सहस्रनेत्रोऽप्यन्यवीयनेत्रस्य तृतीयमपि भागं प्राप्तुं चेद्वाञ्छति ततोऽतादयो लोभवानन्यो नास्तीति तस्य तृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । त्वक्कटाक्षविक्षेपं वाञ्छतीति भावः । नाम अप्यर्थे, अहो इत्यर्थे वा । अग्रिम इति 'अग्रविपश्चादग्रिमम्' । त्रिषु भागः, 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासे तृतीयो भाग इत्यर्थान् ॥

अग्राहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तः ।

आशापतिस्ते दयमन्ति सोऽपि स्वरेण दासीभनितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अग्रीति ॥ हे दयमन्ति, स्वरेण सोऽप्यशापतिरमिस्ते दासीभनितुं न्यदेशि त्वं भग्या दासो भवेत्यादिष्ट आह्वयः । स कः—अग्राहिता वीक्षिता देदीप्यमानां वाममूर्तेरीश्वरस्य तनुं मूर्तिममिहानां निर्वं सर्वदा उपासते सेवन्ते । स्वरहरमूर्तित्वात्स्वयमेव स्वरस्य दम्भत्वाच्च स्वरवैरिस्त्वेऽपि स्वराज्ञाकारित्वमाश्चर्यरूपमित्यपिशब्दो द्योतयति । कामो वदिमपि पीडयतीति भावः । अग्राहिताः, 'वाहिताइत्यादिषु' इति परनिपातः ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति संताप्य तथा विनीतम् ।

स्वयं यथा स्वादिततप्तभूयः परं न संतापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

त्वद्गोचर इति ॥ खलु वत्सेसे, निश्चये वा । त्वद्गोचरस्तद्विषयः पञ्चबाणस्तं वदि संताप्यादितरां तापयित्वा पीडयित्वा तथा विनीतं भयात्पक्षोपशब्दं करोति । स्वयं स्वेन स्वादितमनुभूतं तप्तभूयं तप्तभावो येनैवंविधः सन् वदिः परमन्यं पुनर्यथा न संतापयिता स्वस्य पीडानुनवादप्रवृत्ति मया कस्यापि संतापो न कार्य इति बुद्ध्या विनीतो जात इत्यर्थः । अन्यदपि लोहादि संताप्य विनीतं क्रियते । अन्योऽपि साधुः स्वेनानुभूतपीडः परं न पीडयति । मदनस्वामिततरां पीडयतीति भावः ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेनेयनालयेन ।

न निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धैरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

अदाहीति ॥ पुरारेहेरस्य नयनमेवालयो यस्य एवंभूतेन तेन वहिना पुरा पूर्वं यो दशार्धबाणः पञ्चबाणोऽदाहि दग्धः स पञ्चबाणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वाद्भवत्वा अक्षिवासी नेत्रवासी सन् तं वहिमधुना इदानीं निर्दहति तारां पीडयन् वैरशुद्धैर्वैरनिर्यातनस्याधमर्णो लक्षणो न भवति । अन्यनयनालयस्थस्यात्मदाहकस्यान्यनयनालयेनैवात्मनैव दाहाद्वैरलक्षणमूर्णं तेनापाकृतमित्यर्थः । पुरुषं धितस्य बहेः खतोऽकिञ्चित्करत्वम्, अज्ञानानामप्रापेण कामो वसतीति कृत्वा अत्र धितस्य कामस्य महत्प्रभुत्वं सूचितम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।

नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायेति ॥ विप्रैर्बुक्ते वियोगी च स वदिः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव हूयमानं वीयमानं सोमाख्यं लताविशेषरसमाचामति पिबति । ननु चन्द्रापराधे सोमलतां किमिति नक्षितवा-

१ 'अत्र विपमालंकारोऽनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ भगवतोऽग्रवत्त्वां वदीयति' इति जीवातुः । ३ 'अवीर्यशलेकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र न्यायातोऽलंकारः । बहुके काव्यप्रकाशे—'यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्वया । तदेव तद्विपीदेव स न्यायात् इति स्मृतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनापमुदति—हि यस्माद्यत्र जने शत्रोर्नाम अपि जगति, कतमे के तेजस्विनस्तं जनं सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति, अपि तु न कोऽपि । सर्वैरिचन्द्रस्य सोमनाम्ना लतायां नामसङ्क्रापात्तेजस्विनाऽभिना सा भक्षितेति युक्तमेव । चन्द्रस्तं पीडयतीति भावः । सोमाय, 'कुषद्वहेर्ध्यास्यार्थां नं प्रति कोपः' इति संप्रदानत्वे 'चतुर्थां संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तरुणि त्वदर्थे ।

अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्भिमेति ॥ ७५ ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि, त्वदर्थे त्वत्कृते कुसुमायुधस्य शरैरजस्रं निरन्तरं कदर्थ्यमानः पीज्यमानः सन् स एष वहिरभ्यर्चयद्भिः पूजकैः पूजार्थमेव विनिवेद्यमानादेकस्मादपि कुसुमाद्भिमेति मदनशरयुज्ज्वा त्रस्पर्तीत्यहं मन्ये । 'एष देवः' इत्यपि पाठः । मदनेन वलिः पीज्यत इति भावः ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवह्निचित्रा ।

रराज चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ तेन वलिना स्मरस्मेन्धने (नभूते) मदनानलस्य दह्यमानत्वात्काष्ठतुल्ये स्ववक्षसि दत्ता निहिता शैवलवह्निः कृत्वा चित्रवर्णा, आभ्यर्थरूपा च संवर्तिका नवदलं (पद्मं) चेतोभवः कामसाक्षरशणस्य पावकस्याग्नेर्धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालासमुदाय इव चक्षसि शोभते । मदनज्वरशान्त्यर्थं शैवालं नवदलं कमलं च वक्षसि निक्षिप्तम् । पित्रस्य कमलस्य हृदयोपरि विद्यमानत्वात्कामपावककीलत्वम् । शैवलस्य च दशमत्वादूमत्वम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः । 'वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरवचनात्कीलशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि ॥

पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिका दिक् ।

धैर्यं विभुः सोऽपि तथैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति ॥ विकासकारित्वात्सरोरुहाणां सुहृत् सूर्यो येन कृत्वा पुत्री पुत्रवान्, चन्दनेन वासिता परिमलाज्या दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा, सोऽपि समलक्षणो विभुस्तथैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने कामजन्यसंतापरूपेऽजले धैर्यं जुहाव । कामज्वरवशादैव लक्ष्म्या-निलयः । पितृमित्रत्वाच्छीतलानि कमलानि, प्रियायाश्चन्दना वशवर्तिनो यद्यपि, तथापि त्वद्विषयं यमस्य विरहदाहं शमयितुं न शक्नुवन्तीत्याश्चर्यम् । कुलं स्थानं च कथितम् । यमोऽपि त्वद्वशो जात इत्यर्थः । तथैव हेतोः, 'पुत्री हेतुप्रयोगे' इति पक्षो ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैर्धं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।

कुच्छेऽप्यसौ नोज्जति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्बते यः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ मलयः पर्वतः जाज्वल्यमानत्वान्मदनस्य एधमिन्धनं तं यमं कामेन्धनत्वादे-

१ 'अभान्तरन्यासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'लाव कारणात्' इति सायणे जीवातुसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र क्लेशानुभासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ यमस्य विरहावस्था वर्णयति—' इति जीवातुः । ६ 'अत्रापि 'यम' इति पदे वक्तव्ये 'पुत्री—' इत्यादिवाक्यम् । तेन नाभौजोगुणः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पातिकायेन दद्यामानैर्जोष्यमानैरपि यदर्थमवचितैः प्रवालैः पल्लवरूपैर्हस्तैः कृत्वा उपास्ते
सेवते । युक्तमेतत्—यः सदा यदासां यत्संबन्धिनीं तृष्णामवलम्बते धारयति । यो यदधी-
नजीविक इत्यर्थः । असौ स तस्य सेवया स्वस्य कृच्छ्रे कष्टे जायमानेऽपि तस्य सेवां नोज्जति
न त्यजति । 'अदः परस्मिन्नपि' इति वचनादसाधित्यस्य स इत्यर्थः । अयमपि सदा यम-
दिशमवलम्बते ततो हस्तसंतापे सत्यपि चक्रे इत्युचितमित्यर्थः । अन्योऽप्यनुजीवी स्वामिनो
दारिद्र्येऽपि सेवां करोति । एषशब्दोऽकारार्तोऽपि ॥

स्मरस्य कीर्त्यैव सितीकृतानि तद्दोःप्रतापैरिव तापितानि ।

अङ्गानि धत्ते स भवद्विद्योगात्पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ७९ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवत्या विद्योगाद्देतोरङ्गानि पाण्डूनि चण्डस्तीव्रो ज्वरत्वेन जर्ज-
राणि विशीर्णानि च धत्ते । तत्र हेतुत्रये यथाक्रमम्—किंभूतान्यङ्गानि—स्मरस्य कीर्त्या
यदासां श्वेतीकृतानीव । तथा—तस्य कामस्य दोःप्रतापैः बाहुश्रवतेजोभिः तापितानीव ।
संतापितं हि जर्जरितं भवति । कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥

यस्तन्वि भर्ता धुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।

तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ८० ॥

य इति ॥ हे तन्वि कृत्वाहि, यः सायं धुसृणेन कुङ्कुमेन समालम्भनेऽङ्गरागविषये कौतु-
किन्याः सायंसंध्यानुरागमुक्ताया दिशः प्रतीच्या भर्ता वरुणः (समये) तदा निघ्राव्यतीपा-
तादौ समये तुभ्यं त्वदर्धं चेतः प्रजिघाय प्राहिणोत् । यदा समये गतः पान्थो निवृत्य परा-
वृत्त्य नैति नागच्छति । यदाप्रवृत्ति तस्य मनस्त्वमि लभं, तदाप्रवृत्ति व्यापुष्य तं प्रति न गतम् ।
सोऽपि त्वदधीनो जातोऽस्तीति भावः । प्रजिघाय, 'हिनोतेलिटि 'हेरचडि' इति कुत्वम् ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुस्रोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।

निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥ ८१ ॥

तथेति ॥ यतः स्मरदाहेन कामज्वरेण दुःस्थः पीडितः, अतो वारि पाति रक्षतीत्येवं-
विषोऽपि हृदिस्थः स्मरणगोचरः, अथ च मध्ये विद्यमानो निजः स्वीयः पतिर्वरुणः संप्रति
त्वद्विषयविरहदशयां यथा येन प्रकारेण पयोनिधीनां संतापाय भवति तथा तेन प्रकारेण
क्षुधितो बुभुक्षितो मध्ये विद्यमानः संनिहितो वारि पिबतीति वारिपः एवंभूतोऽपि अश्वामु-
स्रोत्थो वडवामुस्रोत्थः शिखावानभिः पयोनिधीनां तापाय नाभूत् । वारिपत्वे हृदिस्थत्वे
तुत्येऽपि कामदाहदुःस्थत्वाभावात्तथा न तापकारित्वमित्यर्थः । कामज्वरपीडितजलप्रविष्टवरुण-
संस्पृशार्त्तपयोनिधयोऽपि संतापा बभूवुरित्यतो हेतोर्वरुणोऽतितरां कामेन पीडित इति भावः ।
वडवानलावपि विरहानलोऽधिक इति भावः । अन्योऽपि साधुर्दासः पीडितं स्वामिनं स्मर-
न्संतप्यते । क्षुधितः, 'वसतिधुधोरिदं' ॥

१ 'अथ रूपकलेषानुविष्टोऽर्थान्तरन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवोत्प्रेक्षालं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—' इति जीवातुः । ४ 'अथापि
नक्षत्रपदे नक्षत्रे वाच्यम् । तेनाजीवो गुणः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयोक्तिर्मेदः'
इति जीवातुः ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरि श्रिता निक्षिप्ता मृणाली
वपस्माच्चन्मृदुबाहुवल्ली तस्याः स्मृतिस्रजं स्मरणपरम्परां गुम्फति करोति सादृश्यात् ।
ततस्तस्माद्वैपरीत्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता दुष्टा ।
संतापशान्त्यर्थं श्रितास्य शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव वैपरीत्यम् । सादृश्याच्चानुवाक्याः
स्मारकत्वान्मृणाली तमस्वितरां तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो नदप्यमाभीयते
तद्विरुद्धमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं वभासे हृदि तापभाजि ।

तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली नतस्तापं करोति ततः सकलमृणालीत्यामानन्तरं ताप-
भाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य बाणैः क्षणेन
शतच्छिद्रं बहुरन्ध्रं कृतमिव वभासे शुश्रुभे । भग्नं मृणालं स्वत एव शतच्छिद्रं भवति तस्य
शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामबाणैस्तदुदयं जर्जरीकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः ।

अमोघमखं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये भवतीं त्वामेवामोघवाखं
सफलमखमवाप्य मदान्धतया मग्नान्धत्वेन अनर्गलमुच्छृङ्खलं चापलं यस्य मनोभुवः कामस्य
इति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्नेच्छाचारः । वर्तत इति शेषः । कामेन त्वमिच्छित-
मिन्द्रादयोऽस्वितरां पीब्यन्ते । मदान्धत्वेत्यनेन कामस्य द्विरदत्तं सूचितम् । अवाप्य स्थित-
स्थेति योजनीयम् ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।

संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां श्रुतिः श्रुती नाकज्जुपामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारेति ॥ हे दमयन्ति, तव स्वयंवरः श्वो भाविनि दिवसे भविष्येति श्रुतिर्वातां तेषां
नाकज्जुपां देवानां श्रुती कर्णवयासीत्प्रापत् । किंभूता—सुधारसस्यामृतसरस्य सारोत्थधारेव
श्रेष्ठभागोत्थितप्रवाह इव संतर्पयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवरं श्रुत्वातीव इष्टा इति भावः ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापधिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्वैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरं हरितां दिशां मरुद्भिः स्वामिमिरिन्द्रादिभिः
स्वेषां दाराः श्रियस्वेषां नासापयिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिः निःश्वसितानिलैः समं सह प्रतस्थे
प्रस्थितम् । किंभूतेर्नासापयुभिः—सपत्नीभवेन सपत्नीहेतुकेन दुःखेन तीक्ष्णैरनुष्णैः ।
किंभूतेर्देवैः—अनङ्गशौर्यमेवानलोऽग्निस्तज्ज्वलितस्तापस्तेन दुःस्वैर्जर्जरीभूतैः । स्वदूरणार्थं

१ 'अथ लेकानुप्रासस्मरणविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षांकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ लेकानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रस्थितान्स्वपतीन्हृत्वा तत्पत्नोर्मिर्दुःखाप्रासादावधो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पान्थः पान्थैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डवानुमिः सार्धमिलनेनाशकुनं सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वञ्जुम्विनैव स्वमनोरथेन ।

श्रुधं च निर्वापयता तृपं च स्वादीयसाध्या गमितः सुखं तैः ॥८७॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिभिस्त्वञ्जुम्विना त्वत्संबन्धिना स्वमनोरथेन भैमी प्राप्साम इति स्त्रीयेनाभिलाषेणैव कृत्वा अप्वा मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽस्तिवाहितः । किभूतेन—स्वादीयसातिस्त्रादुना । अत एव—श्रुधं तृपं च निर्वापयता शमयता । अत एव अपास्तस्त्वकः पाथेयो मार्गशम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमृतोपयोगो यैस्तैः । त्वयि निविष्टचित्तत्वात्श्रुधा तृपा च नाभूत, अत एव मार्गशम्बलममृतमपि लयं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्त्याशैत्यर्थः । भुवं प्रख्यागमने मनोलक्षणेन रथेन भुवमागताः । 'सुधोपभोगैः' इति पाठे उपयोगः साफल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वर्थं 'पथ्यतिथि—' इति डब् ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः कियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूः भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं कियते । किभूतैः—प्रियाः स्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुखा देवी-स्त्वदर्थेन त्वत्कारणेन मनोभूशराः कामबाणास्त एव दास्ये वनवह्निस्तज्जनितदाहे निमज्ज-यद्भिः । कामपीडिताः कुर्वद्भिरित्यर्थः । इदानीं भूमौ वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामन्नागमना-देवीनां विरहसंतापैः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं मल्लक्षणो जनः संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्पत्रिकाशोभामवापितः प्रापितः । किभूतैः—अलंकृत आसन्नो मही-विभागो यैः । समीपस्थितैस्तैस्त्वां प्रापयितुमर्हं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै' इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।

त्वं मूर्च्छतां नः स्मरमिहृशत्यैमुंदे विशल्यौपधिवह्निरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भैमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीनस्तनोरुपपीज्य संश्लिष्य तद्यथा (भवति) तथा, त्वत्पीनस्तनाभ्यामात्मानमुपपीज्य वा [परिरभ्य गाढमालिङ्गनं] त्वयि इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भैमि, त्वं स्मरमिहृशत्यैः कामलक्षणपार्थिकना-

१ 'अन्नानुप्राप्तसद्योक्त्वलंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ पवनानामप्रस्थानयोः कार्यकारण-भावात्तद्वल्लक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सद्योक्त्वलंकारः' इति जीवानुः । २ 'त्वञ्जुम्विनैव स्वमनोरथेन स्वादीयसाध्यागमितश्रुधेन । अपास्तपाथेयसुधोपयोगैरप्या सुबलैरपमत्ववाहि' इति पाठः साहित्य-विद्याधरीसंमतः । ३ 'अन्नातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'देवी' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अन्नातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ रूपपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'प्रत्येकम्' इति पाठः । ८ 'त्वं नः प्रमुनाशुगवत्तयो-व्यनुपान्' इति च पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

राचैः कृत्वा मूर्च्छतां नोऽस्माकं मुदे प्रीतये शल्योद्धरणान्मूर्च्छापहाराय विशल्यानाग्नी
ओपधिवह्निः एधि भव । त्वां विनास्माकं काममूर्च्छा न शाम्यतीत्यस्मान्दृणीष्वेति भावः ।
एकैकम्, बीभसायां द्विः । स्वनोपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीडरूपकपेः' इति णमुक्ति
'तृतीयाप्रभृतीन्मन्यतरस्याम्' इति समासः । एधि, 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येतन्मै ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन्मनोरथाश्वासनयैकयैव ।

निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्गण वासराणि ॥ ९१ ॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्सौन्दर्यं पिपासन्पातुमिच्छन् अयं निजः स्त्रीयः कटाक्ष
एकया मुख्यया भेगीकान्तिमवदयं वयं पावयामह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोराज्य-
जन्ययाश्वासनयैव सान्त्वनेनैव कृत्वा कियन्ति वासराणि यावत्कियद्दिनपर्यन्तं विप्रलभ्योऽ-
स्माभिः प्रतारणीयः खलु निश्चितं भण कथय । पयि गच्छन्बालकादिरिदमुदकमिति प्रता-
रणं सहते, न तु द्वित्राणि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्दृणीष्वेति भावः । अवधौ
यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ९२ ॥

निज इति ॥ हे भैमि, त्वं निजे स्त्रीये भुजे अदित्यवर्गे अदित्यपत्न्यसमूहेऽस्मासु
परिवेषस्य वेष्टनस्य वेपमाकारं भजन्त्यौ सृज कुरु । अङ्गुलीं देहीति भावः । आदित्ये च
परिवेषः परिधिर्युक्तः । तथा—अनङ्गलीलैव लहुर्यस्ताभिस्तुषारैः शीतलेरङ्गैः कृत्वास्माकं
तापं कामज्वरं निर्वापय शमय । प्रसीद प्रसन्ना भव । सकामत्वदङ्गसंपर्कादस्माकं कामज्वरः
शान्तिं प्रयास्यतीति भावः । शीतलेन तापशान्तिर्युक्ता । 'चार्यङ्गि निर्वापय' इति वा पाठः ।
'अनुमहोऽस्मासु यदि त्वरीयस्तदेहि देहि दुतमङ्गुपाजम्' इति (पूर्वार्धे) पाठः कचित् । स
स्पष्टार्थः । भुजाशब्द आभ्यन्तोऽपि । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजयपालैः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्माननङ्गचण्डालशरैरदृश्यैः ।

भिन्ना धरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति ॥ हे भैमि, दयस्व त्वं दयां कुरु । अदृश्यैराकस्मिकलम्पैः अनङ्ग एव चण्डा-
लस्तस्य शरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका त्वं अस्मान्किं किमिति घातयसि, अपित्वेवं त्वया न
कार्यम् । अन्तोऽपि स्ववैरिणं चण्डालेनादृश्यैर्बाणैर्मारयति । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—
वयं प्रेमरसात्पवित्रैरुपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णैः पूतैश्च तव तीक्ष्णकटाक्षलक्षणबाणैर्भिन्ना विधीनाः सन्तो
यत् प्रेमः भियामहे प्राणास्त्वस्यामः तत् मनाम्बरमिष्टम् । चण्डालबाण(प्रयोज्य)कर्तृकमर-
णापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्षणैर्बाणैर्मैरिणं श्रेष्ठमित्यर्थः । कटाक्षैरस्मान्नाशय । दृणीष्वेति
भावः । रसादुदकात्पवित्रत्वं युक्तम् । प्रेमः, प्रपूर्वादिभ्यो मरणवाचिनो लुडुत्तमबहुवचनम् ॥

१ 'भिन्ना इति सकारलोपः' इति जीवानुसु सर्वकपावदसापुरेव' अत्रानुपासरूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'पिपासु' इति सुखावबोधालम्बः पाठः । ३ 'अव समासोपलक्षणं' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'निजे भुजे रवं परिवेषभावावदित्यपत्न्यप्रकरे विभेहि' इति कचित्पूर्वार्धपाठः
इति सुखावबोधः । ५ 'अत्र लेखानुपासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'दयस्व नो घातय
मैवमस्मान्' इति जीवानुपाठः । ७ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदर्थिनः सन्तु परस्सहस्राः प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशङ्कसे कैतवर्नर्तितं चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

त्वदर्थिन इति ॥ परस्सहस्रा बहुवस्त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वचरणयोः प्रसादः । त्वचरणौ चेतप्रसङ्गौ भवतस्तत्रैव नः प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतवर्नर्तितमलीकभाषितमिति चेद् विशङ्कसे मन्यसे तर्ह्यन्तश्चरोऽन्तर्वर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वधिमित्तमस्माकं कियती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छ्यताम् । वयं चेन्मिभ्यानापिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तित्वात्सर्वं वेति । कूटसाक्ष्यं करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुप्राह्या नान्य इति भावः । परस्सहस्राः परश्शता इतिवत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

बहिस्त्वयालंक्रियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्बृहदयमन्तः आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशेऽप्यलंक्रियताम् । आलिङ्ग्यतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं विद्विषतो विष्णो-रिव । 'द्विषः कर्तुर्बा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलंकुरु यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदयश्चेदभूदभूत् तर्हि त्वं यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः । न कर्तव्य इति भावः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्नोषि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः । सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'इमामेव देवालयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पाठः ॥

धिनोति नास्माञ्जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्धि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्धि, त्वया अन्वहं प्रलहं जलजेन वितन्यमाना कियमाणा पूजा अस्माञ् धिनोति न प्रीणयति । किंतु तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरण-वशादुपनते नमो नोऽस्माकं मौलौ शिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणाघातवशात्त्वचरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वचरणकमलयोरुत्कृष्टत्वात्साऽस्माकं सुखायालं, न कमल-पूजा । त्वचरणाघातेन वयं यथा सुखिनो भवामः तथा कुर्विति भावः ॥

१ 'नादितुम्' इति सुखावबोधोपासाहित्यविधाचरीत्यपाठः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविधाचरी ।

३—'अस्माकमस्मान्मदनापसृत्योन्नायाय पीयूषरसायनानि ।

मुधारसादप्यधिकं प्रयच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधरं नः ॥'

इति (१०४) श्लोकोपि कचिन्मूलेऽस्मादप्यक् पठित उपलभ्यते । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविधाचरी । ५ 'अत्रानुप्रासकान्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविधाचरी । ६ 'तव प्रसा-दाय नते तु' इति जीवामुत्पपाठः । ७ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविधाचरी ।

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीतदर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपासनासु पूजासु वितीर्णैरपिः स्वर्णपुष्पैः किं करवाम । तानि बहून्समाकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे अङ्ग प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्णादीनां पद्म-
भानां दर्पां गर्वां यैस्मानि त्वदङ्गानि याचते । यैः सुवर्णादि जितं तदमिलाधिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं स्यादित्यर्थः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्पर्धिं दहेम हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवमु बभू ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह एकस्मिन् वंशे वेणी, कुले च प्रभवो ययोः ईदृशे भूवौ यस्याः तत्संयुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुत्यो भवति । वयं कलादा इव स्वर्णकारा इव तव गौरिण्या सह स्पर्धिं त्वद्गौरित्वसाम्याभिलाषि सतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं बभू पित्रलं हेम सुवर्णं देहमग्नौ प्रक्षिपामः । बभूत्वादन्ववर्णत्वं सुवर्णस्य सूचितम् । वयं त्वदीयास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्य बहिप्रक्षेप-
रूपं दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायः । 'कलादो रुक्मकारके', 'बभू स्यात्पित्रले त्रिषु' इत्यमरः । 'नेयहुवद्-' इति नवीसंज्ञानियेधात् 'अम्बायै-' इति ह्रस्वामावात् 'प्रभवभू' इत्यत्र संयुद्धिह्रस्वो 'विमानता मुभु कुतः' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्श-
नाज्ज्ञातव्यः, समाधानान्तरं च प्रत्यान्तराज्ज्ञातव्यम् ॥

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

निर्वाति तु त्वैन्ममताक्षरेण सूनाशुगेपोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामज्वरः सुधासरःस्वमृतसरसीध्वमि निमज्जनेन न शान्तः । किं पुनः अपां सरःसुदकसरसीषु, अथ च रम्भादिदेवाङ्गनासु च न शान्तः । तदपेक्षया त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शाम्यतीत्याशङ्क्याह—सूनाशुगः काम-
स्तस्य इषुः पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममत्तरूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मयीया इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृतरसापेक्षया ममताक्षर-
रूपस्य मधुसीकरस्याधिक्यादित्यर्थः । यो बहुभिर्न शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् । अस्मान्पृणीष्वेति भावः ॥

खण्डः किमु त्वद्गिर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि तद्गङ्गिरसोत्थकच्छत्वं न दिक्षु प्रधितं तदिधुः ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्गिरस्त्वद्गङ्गायाः खण्ड एव लेश एव खण्डः शर्करास-
विशेषः किमु । त्वद्गङ्गाणीशकलवाच्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम मायुर्यं च जातमित्युत्प्रेक्षा ।

१ 'अथ चलेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोपमाच्छेकानुप्रासा-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'त्वं ममताक्षरेण, इति पठित्वा त्वं मम' इत्याकारकेणाक्षरेणेति
व्याख्यातुं युक्तम् । ४ 'अथ कार्यकारणविरोधादिषमोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तस्या वाण्याः पन्था गमनमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्परांशरूपैव शर्करास्य इधुविकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करेति नाम जातं भाषुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भक्तिर्वक्रोक्तादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तस्मात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थ-
मुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इक्षिविति प्रपितं तु । कच्छतृणस्य च
द्रक्षुरिति संज्ञा । तद्रससंबन्धान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । लण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी
मधुरतरेति भावः । 'शर्करा लण्डविकृतानुपलाकर्परांशयोः' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदानं तन्मखभागमोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भूमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम, अपितु त्वदानयोग्यं वस्तु किमपि न
विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्ववशभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्क्याह—अधरेण सुधया
ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव
स्वीयते यत इति वा । यतश्च त्वदानं चन्द्रं विजित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभा-
गमोजि यज्ञभागप्राप्तिं भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतवशभागदानद्वारो-
पकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां सकाशात्त्वदोष्ठसुखमधिकमिति भावः ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस्मादिति त्रेपाकृद्वचनं न किं नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रेपाकृद्वचनं किं न, अपितु लज्जावहमेव ।
इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्मत्सकाशादमरभावमविनाशत्वं वृणीष्वेति । येन करणेन वयं
त्वत्पादपद्मे (द्वितीयाद्विवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितारं प्राप्य स्वयं आत्मनैव
जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं तीर्णो हि परांस्त्वारयति न त्वतीर्णः । त्वत्परणसेवया
जीवतामस्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावहमेवेत्यर्थः ।
अत एव तवोपकर्तुमसमर्थान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषपरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसायनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तज्जनिताह्य अपमृत्योः
सकाशादस्माकं प्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकम-
मृत्युरसायनेभ्योऽप्यतितरां स्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वीयं रदनच्छदमोष्ठं तु पुनः
पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमौ-
षधं यत्रापमृत्युशान्त्यर्थं न प्रभवति तत्र तदपेक्षयाऽधिकमौषधं कीयते तेनापमृत्युः शान्त्यति

१ 'अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यतः' इति जीवातुल्यः पाठः । ३ 'विषुम्'
इति जीवातुल्यः पाठः । ४ 'अत्र लेखानुप्रासरूपकालिशोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'यवोदजि वचो' इति जीवातुल्यः पाठः । ६ 'अत्र काम्यलेशातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

तद्वदस्माकम् । 'रसोऽपि नासौ' इति पाठे तस्माद्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदौ । अपमृत्योः, 'भीत्रा-' इत्यपादानत्वम् ॥

मुष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
ज्ज्ञां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रमल्लः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वज्जैत्रचञ्चलरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

मुष्ट इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणमकरेण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि
सह मुष्टो दग्धोऽभूत् स कामः, अधानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं
मानसो मनःसंघन्धी नन्दनो हर्षकः, अथ च मानसः पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसि-
जस्तद्भावं ज्ञातां धारयतु । 'तव संगमवशादानन्दकः कामोऽस्मान्मनसि पुनरुत्पद्यताम् । अत
एव मनसिजत्वमपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्या-
मिति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव सितैः श्वेतैस्तोक्षैश्च स्मितैः कृत्वा जेतार
एव जेत्रा एवंभूता भ्राता बाणशल्यानि यस्य एवंविधः स्ताद्वतु । अत्रापि पूर्वापेक्षयाऽधिकं
तीक्ष्णत्वं जैत्रत्वं अनिवार्यसंख्यत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चलरं अतिशयेन शोभमानं
चपलतरं वा चञ्चलरयुगं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्षणोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽस्तु ।
पूर्वमेक एक ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाविति शफरयुगपदेन सूचितम् । त्वयाऽस्म-
द्वरणे कृते सति पूर्वापेक्षयाऽधिकसामर्थ्यः साक्षो मदनः पुनरुत्पत्स्यते तस्मादस्मान्गृणीष्वेति
भावः । अन्योऽपि विनष्टो देवताप्रसादात्पुनरुत्पद्यतेऽधिकशक्तिश्च भवति । 'नन्दनो हर्षके
मुते' इति विश्वः । धन्वी मीनोदितः ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव धीषु मग्नः कटाक्षः
श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमज्जरीसौकुमार्ये ।

नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं
तन्नस्तन्वद्भि कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि ॥ १०६ ॥

स्वप्नेनेति ॥ ननु यस्मात्संयुद्धौ वा, नः अस्माकं कटाक्षः प्रतिरजनि रजन्यां रजन्यां
स्वप्नेन प्रापिताया विषयीकृतायास्तव धीषु शोभासु यस्मान्मग्नः । तथा यस्मात् नः श्रोत्रे कर्णौ
गीतामृताब्धौ गानरूपमुधासमुद्रे मग्ने । यस्माच्च नस्त्वगपि मुकुमारत्वात् तनूमज्जरी शरीर-
रूपा मज्जरी तस्याः सौकुमार्ये मग्ना । यस्माच्च नः नासा तव श्वासाधिवासे निःश्वासरूपे गन्ध-
माल्यादिपरिमले मग्ना । यस्माच्च नः रसज्ञा जिह्वा अधररूपेऽधरसंघन्धिनि बाऽगृते निमग्ना ।
यस्माच्च नः चित्तं तव चरित्रेषु विज्ञासादिसर्वव्यापारेषु मग्ने । तत्तस्मात् हे तन्वद्भि कुशाग्रि,
नोऽस्माकं कैचिदपि करणहरिणैरिन्द्रिवरूपैर्मृगैर्वागुरा मृगबन्धनरूपा न लङ्घितासि नातिष्ठा-
न्तासि । वागुरात्पुण्या त्वया बद्धानि चक्षुरादीनि पङ्क्तिन्द्रियाणि त्वद्रूपं स्वं स्वं विषयं प्राप्य
त्वामतीत्य गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । स्वप्नेऽप्यस्माभिरन्या न स्पृष्टेत्येवमनुरागिणोऽस्मान्नादिति

१ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्राससहोक्तवतिशयोक्त्य-
रङ्काराः लम्परा वृत्तयः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'लम्बिता' इति पाठः 'न लम्बिता न
प्राप्ताऽसि सर्वैरपि प्राणिना' इति जीवानुसंहतः ।

वृणीष्वेति भावः । देवानामस्तप्रत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धत्वेनैव दूतेनैवमुक्तम् । प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापिताया इत्यनौचित्यं नाशङ्कनीया । यद्वा विरहवशात्प्रतिकूला रजनी रात्रिर्यस्यास्तादृशी भैमी तत्र इव स्वप्ने विपर्ययज्ञानम् । उन्मादावस्थेति यावत् । तथा प्रापितायाः सर्वत्र दृश्यमानायास्तवेति व्याख्येयम् । रजन्या हरिद्रावाः प्रतिकूला । यद्वा प्रतिकूला रजनी यस्याः गौरत्वातिशयेन जितहरिद्रे भैमीति वा । बाणुरापि सर्गलङ्घितुं न शक्यते । प्रतिरजनि, वीप्सायामव्ययीभावः । पक्षे समासान्तविधेरनिलत्वात्कवभावः । कैश्चिच्छब्दादपिशब्दो द्रष्टव्यः । तन्वाङ्गि, 'अज्ञात्र—' इति बीप् ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्गिजरसनातलपञ्चहारकस्य ।

सफल्य मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेव ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ हे भैमि, त्वं मम दूततां सफल्य कृतार्थोक्तम् । एषु इन्द्रादिषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमवधार्य विचार्य न तु सखीभिः सार्धमित्यर्थः । यस्मिन्नुरागतं वृणीष्व । कस्यचिदेकस्य वरणान्मम दूत्यसाफल्यं कुर्वित्यर्थः । किंभूतस्य मम—इति पूर्वोक्तप्रकारेण धृता सुरसार्थानामिन्द्रादिदेवसङ्घानां वाचिकस्रङ्गं संदेशवचनपरम्परा येनैवंविधं निजं स्वीयं रसनातलं जिह्वास्पर्शं तद्वत् यत् पञ्च तस्य हारक आनायकतस्य । अन्योऽपि लेखपञ्चानायकस्य दूतस्य दूत्यं सफल्यति ॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्रमग्निं केलीभिरुद्धर तनूदरि नूतनाभिः ।

आसादयोदितदयं शमने मनो वा नो वा यदीत्थमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि भैमि, त्वं वरणेनेन्द्रमानन्दय । अथवा नूतनाभिर्मनवनवाभिः केलीभिः सुरतप्रीडाभिः मन्मथमग्रं मदनजनितपीडाग्रमग्निं कामपीडायाः सकाशादुद्धर पृथङ्गुह । प्रवाहादिमग्नमन्यदपि नूतनकलस्यादिभिरुद्धियते । वा अथवा शमने यमै मन उदिता दया यस्यैवंविधं स्वरूपमासादय कुह । वा अथवा यदि इत्थम् एवं नो इन्द्रादिवरणं न कियते अथ तर्हि वरुणं वृणीथाः वृणीष्व । चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वरणान्मम दूत्यं सफल्येति भावः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्यागाद्यमष्टमः कविकुलाहृष्टाश्वपान्थे महा-

काध्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ किंभूते महाकाव्ये—कविकुलेन कालिदासादिमहाकविसमूहेन अष्ट-
शेऽष्ट्वा प्रमेयमार्गस्तस्य पान्थे नित्यं पथिके । अपूर्वप्रमेयपरिपुष्टे काव्येऽयमष्टमः सर्गः
अगात्समाप्तिं प्राप्तिः ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमज्जरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशेऽष्टमः सर्गः ॥

१ 'अत्र लोकानुप्रासरूपकदीपकालंकारः । सम्भरादुत्तम' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र 'चतुर्षोपा-
दापेक्षया पूर्वपदवाक्यापेक्षेतुक्त्वाद्वाक्यापेक्षेतुक् काव्यलिङ्गम्' तत्र 'करणहरिणैः' इत्यादिरुपकेण संकी-
र्तते' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकमलंकारः । पुष्पिताया उत्तम' इति साहित्यविद्याधरी ।

नवमः सर्गः ।

इतवचनश्रवणानन्तरं किमभूदिति वर्णयितुं नवमं सर्गमारभते—

इतीयमक्षिमुचयिभ्रमेक्षितस्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।

तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाशृणोद्दिगीशसंदेशमिरं न गौरवात् ॥ १ ॥

इतीति ॥ इयं भैमी (इति पूर्वांशाम्) दिगीशसंदेशमिरं दिक्पालानां वाचिकं तस्य नलतुल्यदूतस्योक्तिमात्रस्य केवलोक्तस्य श्रवणेच्छयाकर्णनेच्छया शृणोत्, न गौरवात् । इन्द्रादीनामाज्ञा श्रोतव्येत्यादराच्च श्रुतवती । किंभूता—अक्षिभ्रुवस्य विभ्रमः परिस्पन्दवित्पलः तद्विशेषेनेक्षितेन स्वाभिप्रायसूचकचेष्टितेन स्फुटामनिच्छां दिक्पालानामनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमुत्सुकोरकण्ठिता । अक्षिणी च भ्रुवौ च, 'अचतुर-' इति साधुः ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।

इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैमी तवीतले भूतले आहादकत्वाच्छीतलद्युतिं चन्द्रं तं नलं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं कृत्वा—तेन दूतेनार्पितामुक्तां तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पालवाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रत्युत्तराभावात् अश्रुतवदश्रुतेन तुल्यं वर्तते । अनाकर्णितामिव विधाय । प्रत्युत्तरमदत्त्वा स्वमनीषितमुक्तवतीत्यर्थः ॥

मयाङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।

न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अत्र दूतः, मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन् अमू कुलनामनी विमुच्यान्वयेन दिगीशसंदेशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्तवान् । अयुक्तेतदित्यर्थः । अत्र कुलनामप्रश्रविषये मह्यमुत्तरधारयस्य प्रत्युत्तरलभकस्य भवतोऽपि सेयं प्रस्तुताधमर्णता ह्रिये न किम् । प्रत्रोत्तरमददतः परमन्यस्यापि हीर्भवति उत्तमस्य तत्र कथं नेति । तस्मात्कुलनामनी कथयेति भावः । ऋणापाकरणे समर्थोऽन्योऽपि तदनपाकरणाद्व्यापदं भवति । निषेधमात्रवाचिनो नकारस्य प्रथमान्तत्वमेव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा' इति वैकल्पिकत्वान्न्यादेशाभावात् । धारयतीति धारयः, 'अनुपसर्गाद्विम्पविन्द-' इति शः । 'उत्तरस्य धारयः' इति समीपः ॥

अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।

कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती वाणी सरस्वती नाम्ना सरस्वतीं नदीं जेतुमनाः । तत्तुल्या भवतीत्यर्थः । किंभूतां सरस्वतीम्—कचिद्देशविशेषे प्रकाशां प्रकटजलाम्, कचिच्चास्फुटमप्रकटं अणं उदकं यस्यास्ताम् । किंभूता तत्र सरस्वती—कचित्कुलनामविषये ममा-

१ 'विभ्रमेक्षितः' इति जीवास्तुसंमतः पाठः । २ 'अत्रातिशयोक्तिमयोदयकाव्यलिङ्गात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवोपमानरूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

नुयोगे प्रश्ने उत्तरादानाददृश्यमाना गुप्ता, क्वचित् कुत आगतोऽसीति मम प्रश्ने ईक्षिता उत्तरदानात्प्रकटा । कुलनामप्रशस्याप्युत्तरं प्रयच्छेति भावः । 'सरस्वती नदीनेदे गोवान्दे-
वतगोरपि' इति विधेः ॥

गिरः श्रुता एव तव भवः सुधाः श्लुथा भवन्नास्ति तु न श्रुतिरूपहा ।

पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥५॥

गिर इति ॥ अतिमधुरत्वात् अथसोः कर्णयोः सुधा अमृतरुपास्तव गिरः श्रुता एव यद्यपि श्रुतास्तथापि तु पुनस्तव नास्ति विषये श्रुतिरूपहा अवगच्छा न श्रुता शान्ता नाभूत् । अतस्तदपि कथयेति भावः । अतिमधुरवाणीसमाकर्णने कथं न शान्तेत्याशङ्कायां हेतुमाह—
वारिजा उदकसंबन्धिनी पिपासुता पानेच्छा अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुरादुग्धान्मधुनोऽपि जातु कदाचिदपि शान्तिं नोपैतीत्याभाणकः । तस्माद्युक्तेतदित्यर्थः । अधिकादपि जला-
पेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनो वेति वा दुग्धापेक्षयाऽधिकान्मधुनोऽपीति वा । दुग्धान्न शाम्यति, नापि मधुनः, अधिकादप्यमृतादपि न शाम्यतीति वा । दुग्धमधुभ्यामधिकादमृ-
तादपि न शाम्यति । अतिबहु किं वर्ज्यम् ॥

विभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।

तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति ॥ सूर्यादिवंशमध्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं हस्तावभिनयनमात्रेण वर्ण-
वित्तुं शक्यं न त्वयववन्त, तम ईध्वरगुणस्तदपहन्ति तिरस्करोति क्रोधरहितमज्ञानविना-
शिनं, शोकापनुदं वा, नायकरत्नं विभर्ति । बस्मिन्स्वमुत्पन्नः स कतमो वंश इति प्रश्नः ।
अन्यसामान्यधियान्यवंशतुल्यत्वबुद्ध्यावमानितं तिरस्कृतमेवंगुणविशिष्टेन त्वया कृत्वा महान्त-
मन्तुत्तमं तं वंशं बहु अतितरां मन्तुं संमानयितुमुत्सहे उत्साहवत्यस्मि । अनन्यतुल्यत्वेन
पूजयितुमिच्छामि वंशं कथयेति भावः । अथ च—स्वतेजसा तमःस्तोमनिराकरणसमर्थं
लोकोत्तरं हारमध्ययोग्यं रत्न (यो) वंशो धारयति तं वंशमन्यतुल्यत्वबुद्ध्या प्रथमं तिरस्क-
रोति, पश्चात्तद्वत् दृष्ट्वा तस्य वेणोर्भूयान्मानः कियते तद्वत् । वेणोरपि रत्नोत्पत्तिर्विद्वरुक्षा ।
'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे', 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति
विश्वः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । तमोपहम्, 'अपे क्लेशतमसोः' इति केंः ॥

इतीरयित्वा विरतां स तां पुगर्गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।

विरुत्य विश्रान्तवर्ती तपात्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

इतीति ॥ स नराधिपो नल इति पूर्वोक्तमीरयित्वा विरतां विश्रान्तां तां भैमी गिरा
वाक्चा पुनरनुजग्राहतरामतितरामनुगृहीतवान् । उवाचेत्यर्थः । तां प्रति तस्य वंशकथनवच-
नमेवानुग्रहः । कः कामिव—तपात्यये प्रीष्मान्ते प्रादृषि घनाघनो वर्पुको मेघः चातकमण्ड-

१ 'अथ नलवाचसरस्वतीनदीधर्मैस्तं वन्धाजिगीषोलेष्वाभ्यजकाप्रयोगाद्गन्धा, तथा चोपमा व्यज्ज्वले
दलालंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'भवतो नास्ति भवशास्तीति केषांचिद्व्यासयानं 'तव'
इति प्रकृतत्वात्किवाप्याहारप्रसङ्गादपि नातिरमणीयम्' इति सुखावबोधोपासंमतस्तु 'अनवय' इति
चोदः । ३ 'अथ रूपकार्पाणान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'इष्टान्तालंकारः' इति
जीवातुः । ४ 'अथ केषांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लीमिव । किं कृत्वा—पिपासावशादिरुह्य शब्दिदत्ता विश्रान्तवर्ती विश्रान्ताम् । 'शकषादु-
कमलेमवर्षुकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । 'चरिचलि-' इत्यादितां द्वित्वे आगागमे च अनु-
वर्तमाने 'हुन्तेर्धत्वं च' इति साधुः ॥

अये ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।

गरौ गिरः पल्लवनार्थलाघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

अये इति ॥ अये भैमि, मम जिह्वया तस्मिन्कुलनामलक्षणे द्वयेऽपि उदासितमेवोपा-
सीनतयैव जातम् । यतः—अनतिप्रयोजनेऽतिशयितप्रयोजनशून्ये । निरर्थकत्वान्मया इत्वं न
कथितमिति भावः । निष्प्रयोजनेऽपि पृष्ठे प्रत्युत्तरं दातव्यमित्याशङ्काह—पल्लवनं अत्यल्पे-
ऽपि प्रमेये बहुशब्दरचनं अर्थलाघवमर्थसंकोचश्च द्वे अपि गिरौ वाण्या गरौ विषतुल्यौ
दोषौ । अविचार्यैव विषं यथा स्पर्ज्यते तथैते अपि स्पर्ज्ये इत्यर्थः । तस्माच्चिरार्थकं न प्रष्टव्यं
पृष्ठमपि प्रत्युत्तरार्हं न भवतीति मन्त्रिहोदासितमिति भावः । दोषत्वमेव समर्थयति—हि
यस्मात् मितं च शब्दतः, सारं चार्थतः, यद्वचः सैव वाग्मिता पण्डितता । तद्विपरीतस्य
दोषवत्त्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । नौ सामर्थ्यं सूचयतः । उदासितम्, भावे साः । पल्लवशब्दो
लक्षणया विस्तारवाची तस्मात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्प्रयुद्ध । 'ण्यासथन्वः-' इति युजै वा ॥

नामोऽतिप्रयोजनत्वाभावं समर्थयते—

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्या समकेति केति च ।

क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

वृथेति ॥ हे भैमि, मयि का वर्णपद्धतिः वर्णपद्धिः समकेति संकेतिता । कया च
आनुपूर्व्या परिपाठ्या संकेतिता । चकारः प्रश्नसमुच्चयार्थः । नकाराकारलकाराकारविसर्जनी-
याशिका संज्ञा संकेतिता । किं तत्रापि तद्विपरीता लकारादिरूपा वा इत्वं कया गोष्ठौ निष्प्र-
योजना । नामसंज्ञानभिधाने व्यवहारसिद्धिः कथमिलत आह—खलु यस्मात् आवश्यकं
मम च समक्षं प्रत्यक्षं व्यवहारं विधातुं कर्तुं साधयितुं युष्मदस्मदी पदे सुवन्ते क्षमे समर्थे ।
परोक्षव्यवहार एव हि संज्ञा सप्रयोजना, प्रत्यक्षव्यवहारे च स्वमेवं कुरु, अहमेवं करिष्या-
मीति युष्मदस्मज्जामेव कार्यसिद्धेः पूर्वोक्ता कथा निष्प्रयोजनैव । यदा चकारात्कुलप्रश्नो-
ऽपि वृथैवेत्यर्थः । यथा नामप्रश्नः । उत्तरश्लोकेन कुलस्य दत्तोत्तरत्वात् । व्याख्यानान्तरं
तथा ज्यावो नेत्युपेत्यम् । समकेतीति, 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
आवयोरिति परत्वादस्मदः शेषः । युष्मदस्मदी शब्दपरत्वादादेशाभावेः ॥

नामाकथने हेतुमुक्त्वा कुलाकथने हेतुमाह—

यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्गावनमौचिती कुतः ।

अथावदातं तदहो विडम्बना तथा कथा प्रेष्यतयोपसेदुषः ॥ १० ॥

१ 'कीदृशीम्' इति सुखावबोधः । २ 'अत्र लेकानुमातोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

यदीति ॥ मम कुलं स्वभावापदि उज्ज्वलं निर्मलं न ततस्तर्हि सदोपस्य तस्य कुलस्यो-
द्गापनं कथनं मम कुतः कथमौचित्यं, अपितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अवदातं
तत्कुलं तत्तर्हि प्रेष्यतया परदूतत्वेनोपसेदुष आगतस्य मम तथा तादृशी कथा तादृक्प्रसिद्ध-
निर्दोषवंशकथा सा विदम्बना, अहो आश्चर्यम् । महानुपहास इत्यर्थः । उपहासमिया तत्क-
थनं प्रेष्यस्य ममानुचितमित्यर्थः । अवदातम्, 'दैप शोधने' । उपसेदुषः, 'भाषायां सद-'
इति कैसुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तथापि निर्बन्धरसो न शोभते ।

हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण वैयर्थ्येनानौचित्येन च हेतुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मयाव-
धीरिते कुलनामप्रश्नरूपेऽर्थे तथापि निर्बन्ध आग्रहे रसः प्रीतिः न शोभते । न युक्त्यर्थः ।
तर्हि किम्—हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरित्पतीनामिन्द्रावीनां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं प्रत्युद्दिष्य
ते तत्र गिरां श्रमः प्रयासो घटते । युक्त इत्यर्थः । निरर्थककुलनामप्रश्न आग्रहं लक्षत्वा
शोभं दिक्पालानां प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥

तथापि निर्बन्धप्रति तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।

हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

तथेति ॥ अथवा तथापि कुलनामाकथनकारणे कथितेऽपि एतत्कथनविषये निर्बन्धप्रति
आग्रहशीले हे भूमि, अहं इह कुलनामप्रश्ने तव स्पृहामिच्छां मितया गिरा स्वल्पेन वचनेन
किं नानुरुन्धे नाशुणोमि, अपि तु पूरयामि । इयोर्मध्य एकेनाग्रहः परित्याज्यः, त्वया तु न
परित्यज्यते, ततो मयैव त्यज्यते इति अभवेत्यनेन सूचितम् । मितमाह—त्वं हिमांशुवंशस्य
चन्द्रवंशस्य करीरं बालमेव मां निशम्याकर्ण्य फलं पृक्षतीति फलेग्रहिः फलितः ग्रहो निर्बन्धो
यस्याः सा एवभूता किं नासि न भवसि, अपितु फलितनिर्बन्धा भव निशम्यैवेति ता
योजना । चन्द्रवंशे बहवो विख्यातास्तन्मध्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन स्वं
गोपायति । 'फलेग्रहिरात्मंभरिष्व' इति साधुः । 'स्यादवन्धः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥

नामस्त्वल्पन्तमकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धी । यत् साधवः स्वनाम न आददते न कथयन्ति ईदृशी महा-
जनामाचारपरम्परा यतः, अतः कारणात्स्वनामाभिधातुं वक्तुं नोत्साहे नेच्छामि । कुलं
कथितं, नाम न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किल यस्मात् जन आचारमुचं पुरुषं पुनः
विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिक्रपणस्य च ।

१ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तानुप्रासरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

आयुष्कामो न पृथ्वाज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो मूलम् । आददते, 'आगे दोऽनास्यविहरणे' इति तेह् ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो यभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्यरागस्य दधा पदेपदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अयं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं यभूव । किंभूतः—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—अहिताः शत्रवस्तोषामपकारकः । क इव—शारदः शारत्संबन्धी शिखीव मयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो मयूरः प्रादृषि कृतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अथानन्तरं च आस्यरागस्य मुक्कलौहिलस्य पदेपदे प्रतिचरणं दधा धारयित्री हंसीव विदर्भजा वचांस्याददे । उवाचेलर्यः । किंभूता इयम्—अस्य नलस्य पदेपदे मुक्तिवन्तरूपे रागस्य मधुरत्वादनुरागस्य दधा धारयित्री । आस्यस्यैव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रादृषि मयूरो मधुरस्वरः, शरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ये चञ्चोवरणयोश्च लोहिता भवति । दधेति, 'ददातिदधाल्लोर्विभाषा' इति शः । रागस्य, कर्मणि पैष्ठी ॥

सुधांशुवंशभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।

कियत्सु मौनं वितता कियत्सु चाग्महत्यहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

सुधेति ॥ भवान् हिमांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो वान्यो वा कथनेति विशेष-विषयः संशयो नापैति न गच्छति । तस्मात्तामापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु मौनं प्रत्युत्तरादानं, कियत्सु किमर्थमागतोऽसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता अप्रस्तुतबहुदेव-संदेशकथनरूपा, अहो आश्चर्यकारिणी महती तव वञ्चनचातुरी । ईदृशः प्रतारको न इष्टचर इति भावः । वंशे च मुक्कलरूपनाभरणं भवेति ॥

त्वया नाक्यकथिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधारूपमकुर्वते स्वनाम न कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचितम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपु-रुषेण सह ममापि संकथा सम्मग्नोऽस्मी कुलाबल्य कुलक्री तस्या आचारेण सहासनमेकस्मि-न्नासन उपवेशनं तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपुरुषकथनोः सहानवस्थानलक्षणो विरोध इत्यर्थः । यथा त्वया सदाचारभङ्गमीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि श्रीकुलचारभङ्ग-मीत्या स्वामिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिबन्दीत्यर्थः ॥

हृदामिनन्ध प्रतिबन्धनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स ताम् ।

वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लोपोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र लोका-नु-मासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्वावोचत् । किं कृत्वा—प्रिया-
गिरः भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा गिरः साधूकमिति हृदा मनसामिनन्या स्तुत्वा । किंभूतः—
कुलस्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादमहमपि न करोमीति प्रतिबन्धी तथा तस्याः सफा-
शाब्दा अनुत्तर उत्तरहीनः । ईदृश्वकोक्तिप्रतिबन्धाद्विच्युतं कस्या अपि नास्तीत्याभयवशा-
त्स्मितपूर्वाभिभाषित्वम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कटाक्षविक्षेपाद्वक्रनेत्रे वा अहं वदा-
म्युपदिशामि—त्वं माक्षिकं मधु आक्षिपत्तिरस्कुर्वत् अतिमधुरमीदृशं प्रतिबन्धादिरूपं वचनं
परैष्विन्द्रादिव्यतिरिक्तेषु माह्वेषु मा क्षिप । तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां प्रतीति
प्रतिबन्दी मुक्त्वा ऋजुमागैरेव प्रत्युत्तरे देहीति भावः । सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षि-
भूत वचनमाह स्नेह्यत्वः । ईदृशं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनात्मीयं पुरुषं परपुरुषेषु मध्ये मा
क्षिप । येन सह संकथया पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्गात्तादृशोऽहं न भवामि । किं त्विन्द्रादिदूतत्वा-
त्त्वदीय एवेति महामुत्तरे दत्तेऽपि न पातिव्रत्यक्षतिरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वचः
परेषु मा क्षिप । किं तु मयि क्षिपेति वा । मयि परबुद्धि मा कुर्वति नल एवाहमिति
अर्थाभावा कथितमिति वा । वदामि नाम कथयामि परेष्वन्येषु अयं नत्यदन्य इति मा
क्षिपेति वा । सर्वथाऽहं नल एवेत्यर्थः । व्याख्यानान्तरं क्षिप्तत्वादुपेक्ष्यम् । वामाक्षि, बहुमीहो
पनि पितृव्यान्वीषि नवीत्वाद्भूलः । मा क्षिप पूर्वैष्वेदं ॥

करोपि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रमुम् ।

त्वमित्थमर्हसि सुरानुपासितुं रसामृतज्ञानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

करोपीति ॥ त्वम् इमं (त्वं स्वीयं) मम श्रमं फलिनं सफलं न करोषि प्रधकाकुः ।
अपितु कुर्विति । तथा—दिशः कंचन प्रमुं नानुगृह्णासि, अपि तु स्वयंवरेणानुगृह्णान् । चतुर्षु
मध्येऽन्यतमस्यापि वरणेन मम श्रमं सफलयेत्यर्थः । इत्थं प्रतिबन्दीरूपेण प्रकारेण रसो माधुर्यं
तादृक्षणममृतं तेन यत्ज्ञानं तेन पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हो योग्यासि । एवंविधां
वाणीं तान् प्रति संदेशयेति भावः । यथा गिरा मां संतोषयसि तथा देवानपि संतोषयेत्यर्थः ॥

सुरेषु संदेशयसीदृशी बह्वं रसस्त्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मद्वर्षिता दर्पकतापितेषु या प्रयाति दावार्द्रितदावबुद्धिताम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे भैमि, त्वं बह्वं विपुलार्द्रा रसस्त्रवेण माधुर्यद्रवेण स्तिमितामाद्रीम् अतिस-
रसात्मतुरागबाहुल्येन चार्द्रा वक्रोक्तिप्रतिबन्धादिरूपां भारतीं वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयसि,
अपि तु तान्प्रत्येतं संदेशं कुह । या वाणी मध्यर्षिता संदेशरूपेण, मया चार्पिता कथिता
सती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु दावेन वनवह्निनादितो दावो वनं तस्य बुद्धितो
प्रयाति । दक्षमानस्य वनस्य बह्वी वृष्टिर्यथा सुखाय भवति, तथा कामपीडितानां तेषां तव
वाणी सुखाय भविष्यति । तस्मादेवं कुर्विति भावः । प्रयाति, वर्तमानसामोप्ये लैट् ॥

१ 'अत्र छेकानुपासकरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुपासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'निदर्शनलं-
कारः' इति जीवातुः ।

तेषां कामपीडां स्वमिन्दां चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।

रुषा शरन्वीकरणे दिवौकसां तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष मलक्षणो जनोऽनया प्रयुत्तरदानरूपया त्वदुपेक्षया त्वत्कृतयावन्नया निमेषपरिमितं कालमपि यथायथा यावद्यावत् इह तव संनिधौ विलम्बते कालक्षेपं करोति तथातथा तावत्तावत् रतेः पतिः रुषा दिवौकसां शरन्वीकरणे लक्ष्मीकरणे अपास्मिन्तमेव त्वरते सत्वरं भवति तस्मात्सत्वरं प्रयुत्तरं वेहीति भावः । इहोत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वां ॥

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥

इयदिति ॥ अशनिर्वैज इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं मापयेद्वदधन्ति निर्निमेषं सावधानानि एवंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं न निर्ममौ, अपि तु तेनैव निर्मितानि । अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्यं कथम् । तस्माद्भजनिर्मितानीति सत्यम् । सत्वरं स्वरया कर्तुमर्हं कार्यं मन्थरं मन्दं मां धिगस्तु । अहमपि निन्द्य इति यावत् । यतः—यत्र मयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूतत्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उत्कृष्टो यो दूतगुण इति वा । सत्वरकार्यकारित्वं दासधर्मः, प्रेषितेन दासेन शीघ्रं कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभावेऽपि शीघ्रमागत्य कार्यं न भवतीति श्रुतिरिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रतीक्षन्ते, तस्माज्जटिति प्रयुत्तरं दत्त्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदधन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति सुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तारि स्थिते तयाभ्यधाद्यि स्वगतं विदग्धया ।

अधिखि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति । क्षितिभर्तारि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा स्थिते तूष्णीमात्रं प्राप्ते मतिरित्या भूम्या स्वगतमप्रकाशमभ्यधाद्यि अवादि । किंभूतया—भुवो भूलोकस्य स्मरं कामरूपमिति सुन्दरं तम् अधिखि स्त्रीविषये दूतयतां दूतं कुर्वतामिन्द्रादीनां नये नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे स्वमनो दधत्या धारयन्त्या । स्त्रीष्वभ्यः सामान्यो दूतः प्रेक्षणीय इति नीतिः । अयं चातिसुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रं न जानन्तीति मनसि निश्चितवत्या । अतो—विदग्धया नीतिशास्त्रादौ चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशल्यभावे दधत्या । तेषां मनसि नयकौशलं नास्तीति निश्चितवत्येति योज्यम् । 'नोऽन्वयं रूपवन्तं च नातवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूती वा नरः कुर्मात्कदाचन ॥' इति नीतिः । अधिखि इति, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । नैपुणम्, भावे सुवादित्वादर्शः ॥

स्वगतं तं प्रति किमादेल्लाह—

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।

मरुत्वतैव प्रह्रितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

१ 'त्वदपेक्षया' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'अप्रातिशयोक्त्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्मरः' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अप्रातिशयोक्त्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र व्यतिरेकात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जलेति ॥ जलाधिपो वरुणो मयि विप्रमे त्वां ध्रुवं निश्चितमदिशदादिष्टवान् । परेत राजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रजिघाव प्रेषितवान् । मरुत्वता इन्द्रेणैव निश्चितं ग्रहितोऽसि । ऊर्ध्व-
मुखेन तेजसा बहिना नियोजितश्च । चतुर्ध्वन्मन्वयेष्वापाततः काकुवत्कथयेत्यस्य योजना ।
अथ चातिसुन्दर्या मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तगीतिलङ्घनाभिधितं
जहानां स्वामी । अतिमूर्ख इत्यर्थः । यच्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान्
स परेतानां सूतानां राजैव । न चैतन इत्यर्थः । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः
स मरुत्वान्वातुलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः
प्रतिभारहितश्च । पिशाचधोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुखत्वेन त्वन्मुख-
सौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञारूपत्वान्मनसैव नलं संबोध्यैयमुक्तिः ॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।

पुनस्तदाभापणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसंभवा दधौ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ असी सती निभृतस्मिता गुप्तस्मितेषस्मिता सतीकुलस्य पतिव्रतास-
नूहस्य किमपि लोकोत्तरमाभरणं एवंभूता विदर्भाधिपसंभवा भैमी स्वमुखं पुनस्तेन सह गत्वा
आभापणं तत्र यो विभ्रमो विलासस्तद्विभ्रमो वा तत्रोन्मुखं संमुखनेवंभूतं दधौ प्रकाशं
स्फुटम् । सखीभिरपि यथाकर्ण्यते तथावदित्यर्थः । प्रकाशमत्युच्चलं प्रसन्नं चेति मुखवि-
शेषणं वा । अयोग्या अपीन्द्रादयो मां बाञ्छन्तीति गूढस्मिता । सतीपदेन यो मनसा
पूर्वं वृतः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदाभापणं' इत्यादिना तेन सह नलबुद्ध्या आभा-
पणं मुख्यं, उत्तरदानं प्राप्तिकमिति सूचितम् ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।

भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्तुः प्रतिवाचमसि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदूत, इति इयं प्रगल्भता शृष्टवम् । इति किम्—वृथा निष्प्रयोजनः
परीहास उपहासः । इयम् अपरिचितेन सहोपहासं करोति । अत्यन्तं पृष्टयमिति सखीजनो
वदिष्यति । त्वादृशि प्रतिवन्द्यादिरूपः किञ्चावाद इति कारणाद्वृथा । इति किम्—प्रगल्भतेति
वा । तथा—यत्त्वयोपदिश्यते तन्मया न कियत इति न नेति त्वादृशि निषेधवाक् त्वत्स-
हस्यस्य विगर्हणा विशेषेण निन्दैव भवति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकमेव वक्ष्यम्, निरुपप-
त्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि तूष्णीं स्वातन्त्र्यमिति चेदत आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुत्तरा-
दानात् तव देवानां चावज्ञा भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदित्तुः प्रदातुमिच्छुरसि ।
न नेति देवानां पृथङ्निषेधसूचनार्थम् । तादृशि—भवतीतिपदभ्यां तवैव माहात्म्यादुत्तरं
वीर्यते, न त्विन्द्रादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्दूते नेत्यर्थः । परीहासः, 'उपसर्गस्य
गञि-' इति वीर्यः ॥

कथंनु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।

स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्रिरन्ति वा ॥ २६ ॥

१ 'जगदीशेष्वालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुभासरूपकालंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लब्धं यस्य एवंविधे मल्लक्षणे जने कृपयापि हेतुना असौ अस्मान्मृणीष्वेति देवानां वाक् कथं नु केन वा प्रकारेणासावि प्रसूता । मानव्या देवतामहं-
त्वात्तां तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंनिति निपातसमुदायः । पृथग्वा नुः शिरबालने
प्रश्ने वा । तेषां कृपया कथ्यां वाक् कथमसावीति वा । मानुष्यफलवञ्चन इति खनिन्दया
देववरणनिषेधे तात्पर्यम् । वाशब्दः पूर्वोक्तानौचित्यपरीहासार्यः । अथवेति वा ईश्वराः प्रभवः
स्वभावेन भक्त्या प्रवर्णनं नर्घं जनमुद्दिश्य कथा वाचा मुदं हर्षं नोद्दिशन्ति प्रकटयन्ति, अपितु
यथा कयापि । भक्त्या मां प्रति स्वहर्षप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु महारण इति सोलुषं
वचनमिति भावः । ते केवलं नमस्कारार्हाः, न तु वरणाह्वी इत्यपि सूचितम् । प्रथमपक्षेऽ-
सावीति कर्मकर्तरि 'अचः कर्मकर्तरि' इति निष् । पक्षे 'भावकर्मणोः' इति निष् । मानुष्यक
इति, 'योपधात्' इति वुल् ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासंगमशोभितामृतः ।

इदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकस्येव प्रबला विडम्बना ॥ २३ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनानामुर्वशीप्रसूतीनां संगमेन शोभितामृतः शोभाशीलत्वं विभ्राणस्य
महेन्द्रस्य मानुष्या मया कृत्वा विडम्बना कथमौचिती । अपितु न कथंचित् । अहो आश्चर्यं,
संबोधने वा । अत्यन्तमनौचित्यील्यर्थः । उचितैवौचिती । कथा कस्येव—बलाकया कृत्वा
हंसावल्या मांसल बहल्य शीः शोभा यस्य इदस्येव । प्रबला विडम्बना जुगुप्सिताकारता ।
हंसापेक्षया यथा बलाका हीना, तथा रम्भापेक्षयाऽहमितीन्द्रवरणनिषेधे तात्पर्यम् ॥

पूर्वोक्तमेव द्रवयति—

पुरः सुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु शोभिकापि सा ।

अकाञ्चनेऽकिंचननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥ २४ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां देवाङ्गनानां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथय । अपितु न कापि ।
अतितुच्छेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'केन' इति पाठे मानवी सुरीणां पुरः केन
गुणेन शोभिका शोभते भण । एतादृशः कोऽपि गुणो मानुष्या न विद्यत इत्यर्थः । तर्हि
कुत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न विद्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सा अपि
मानव्यपि शोभिका शोभते । मानुष्यपेक्षयाहं सुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र इत्यन्तः—
यथा अकाञ्चने सुवर्णालंकाररहितेऽकिंचनस्य दरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या अङ्गकेऽल्पेऽवयवे
एकस्मिन्नप्यवयवे आरकूटस्य कूटेनलंकारेण श्रियः शोभाः किं न भवन्ति । अपि तु भव-
न्त्येव । तथा देवीरहितायां भुवि अन्वरमण्यपेक्षया ममापि शोभा युक्तैवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
तात्पर्यम् । 'रीतिः क्रियामारकूटम्' इत्यमरः । लोके पितृत्वमिति वदन्ति । सुरीणाम्,
पुंयोगे ङीप् । मानवी, अण्यन्तत्वात् शोभिका, कर्तरि शुमेर्णुल् । किंचन किमपि धनार्हि

१ 'अथ केकमुमासोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुप्रासोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'सुराणाम्' इति पाठः साहित्यविद्याधरीव्याख्यातः ।

यस्य नास्ति सोऽकिञ्चनः, मयूरभ्यंसकादित्वात्समासः । अङ्गक इत्यल्पत्वे कन् । अल्पत्वं संख्याकृतम् । यद्वा स्वार्थिकः कैन् ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।

पृषत्किशोरी कुरुतामसंगतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येन तेन प्रकारेणामिच्छापेन कृपया वा वरणविषये गिरो वाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन ब्रुवन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णौ पुनस्तस्मात् गिरामक्षरे एकस्मिन्नपि वर्णे विषये बधिरे । एकमप्यक्षरं नाकर्णयतः किमु बहुनि, कितरां चार्थमित्यर्थः । श्रुतमप्यननुष्ठेयत्वादश्रुतमेवेत्यर्थः । इष्टान्तेन हेतुमाह—पृषतो हरिणस्य किशोरी हरिणी द्विपाधिपे ऐरावते हस्तिश्रेष्ठे वा विषये असंगतामयोग्यां मनोवृत्तिमपीच्छामात्रमपि कथं कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । पशुरपि बालमपि सती वा सृगी गोभ्यायोग्यविभागं जानाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । तावत् पुणे इति भावः ॥

अदो निगद्यैव नतास्यया तथा श्रुतौ लगित्वामिहितालिरालपत्
प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह तद्विनिर्गदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद इति ॥ आलिः कचित्सखी आलपदपोचत् । किंभूता । अदो निगद्यैव एवमुक्त्वैव नतास्यया लज्जावशात्प्रमुखा तथा भैम्या श्रुतौ लगित्वामिहिता एवं वद इति उक्ता । हे वृत्, इयं हिवा मे हृदयं प्रविश्य यदाह ब्रवीति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना विनिर्गद्विनिर्गच्छद् आकर्णय । इयं लज्जया किमपि स्वयं वक्तुं न शक्नोति, मन्मनसि रहस्यं निवेदनं यदाह, तन्मयानुवृत्ते, न तु स्वस्फूर्त्या किमप्युच्यते तदाकर्णयेत्यर्थः ॥

विमेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तापितनैषधेश्वरा ।

सृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि वृत्त्यति चापलातिकल ३१

विमेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चित्तेऽर्पितो हूतो नैषधेश्वरो यया अत एव ईदृशी इन्द्रादीन्पुणे, न पुणे इति चिन्तामपि विचारमपि कर्तुं विमेमि भयं प्राप्नोमि, निश्चयं कर्तुं किमुत । मनोव्यापारेऽपि भयम्, किं पुनः कायव्यापारे इत्यपिशब्दार्थः । विचारो हि मानसो व्यापारः । मनसश्च नलेनाधिष्ठितत्वादन्वविषयविचारस्यावकाशोऽपि नास्ति । ईदृशो विचारे क्रियमाणे तत्स्रो जलः समाकर्णयेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारयितुमपि विमेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृत्तत्वाच्चान्यवरणकथामपि कर्तुं शक्नोमीति भावः । मनसैव हूतो न तु साक्षात् । तस्मादन्ववरणविषयविचारे क्रियमाणे किमिति भयमित्याशङ्क्याह—किं यस्मात् सृणालतन्तुच्छिदुरा स्वयमेव निदुरा सतीस्थितिः पतिमतामर्यादा लवादप्यल्पादपि चापलात्ब्रुवति । विसतन्तुर्वया हस्तस्पर्शमात्राच्छिद्यते तथा । साक्षाद्वरणादपि मनसा यद्वरणं तस्यैव ज्यायस्त्वादन्वविषयकथयापि सतीस्थितिर्भज्यते । तस्माद्भवं युक्तमेवेति भावः ॥

१ 'अत्र इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतूपमांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥३२॥

ममेति ॥ वाशब्दो यदीत्यनन्तरं संभावनाधो द्रष्टव्यः । ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्न-
दशायाः स्वप्नावस्थाया आज्ञयापि वशेनेत्यर्थः । अज्ञा इव अज्ञा, तत्कृतो मोहस्तेनापीति वा
नलं विलङ्घयेतरं यदि वास्पृशत्, तर्हि विबुधैरिन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र तस्मिन्विषये सम-
स्तसाक्षिणी समस्तलोकवृत्तसाक्षात्कारिणी निजैव बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छयते । स्वप्नदशा-
यामपि नल्यदन्यं न चिन्तयामीति सर्वज्ञत्वाद्देवा अपि जानन्तीति भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवाह—

अपि स्वमस्वप्नमसुषुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।

स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हेदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अमी देवा मां परस्य नलस्य दारान्निजैव अनवैतुमनवज्ञातुमेव अत्यप्रमपि
निद्रारहितमपि स्वमात्मानमसुषुपन्निद्रापयन्ति स्म । देवास्यस्वप्नाः, अपि संभावनायाम् ।
एतदर्थमेवास्वप्नं स्वमसुषुपन्नित्यहं संभावयामीत्यर्थः । अस्मिन्मार्गे गृहोपहासामन्ययानुप-
पत्ति प्रमाणयति—स्वयमात्मनैव दुष्टोऽन्वा दुरध्वः परदारवाञ्छाद्यमार्गः स एवाणवस्तमुत्ता-
रयितुं नाविकाः कर्णधारं दुराचारप्रवृत्तजननिवारका एते तादृशीं परस्त्रियं विज्ञाय विशेषेण
ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथमिच्छन्त्वपि । सदाचारार्थो ज्ञात्वैतत्कर्तुं
मनुन्तिमित्यर्थः । 'स्वप्नावसादेवाहं तैर्मनस्यबुद्धिपूर्वं वृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्वा-
नुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवंविधा अपि परदारानमिलम्ब-
न्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारस्त्वेन ते स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । असुषु-
पन्, प्यन्तास्तापेधाणि 'स्त्रैपेधाणि' इति संप्रसारणम् । दुरध्वः, 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् ।
'व्यञ्जो दुरध्वो विपक्षः' इत्यमरः । नाविकाः, 'तरति' इत्यर्थे 'नौ बाधयन्' इति ऊँ ॥

अनुग्रहः केवलमेव मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।

स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (मादृशे) मनुष्यजन्मन्यपि मादृशे मादृशे जने यत् तेषां मनः
अनुरक्तमित्यर्थात् । एष केवलं तेषामनुग्रहः कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्ताः । ममायोग्यत्वात् ।
सोऽनुग्रहः चेत् यदि विधेयः कर्तव्यः, तर्हि अमी देवाः प्रसद्य प्रसन्नीभूय मे मर्षं तमेव
नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु । अहं तानेव नलं याचे, तैः प्रसन्नीभूय नल
एव दातव्यो, न त्वन्वोऽभित्यागः । मनुष्याजन्म यस्येति बहुव्रीहिः । अन्वादेशत्वाच्चतुर्थ्या
मयादेशः । वितरीतुम्, 'वृत्तो वा' इतीदो 'रीर्षः' ॥

१ 'अथ लेकानुप्रासहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तथापि' इति पठित्वा 'समेति'
इति व्याख्यातं साहित्यविद्याधर्याम् । ३ 'वृत्तिसाम्योः' इति महिमाधस्तु आन्तः । अन्वा-
सोत्तरखण्डे संप्रसारणाश्रयणमसंज्ञात् । ४ 'अथ विरोधरूपकहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'किंवल एव' इति, ६ 'तन्मनः' इति च पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ७ 'अथ हेतुलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

नम्रावरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रवीयः शुणु मत्प्रतिश्रुतं स पीडयेत्पाणिमिमं न चेद्वपः ।

हुताशनोद्वन्धनवारिकारितां निजायुषस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपिः अन्येष्वेतेषां । त्वं द्रवीयः दृढतरं केनाप्यनिराकार्यं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु । तदेवाह—स नलः वपः इमं पाणिं चेत् न पीडयेन्मरीचपाणिग्रहणं न कुर्यात्, तत्तर्हि हुताशनेनोद्वन्धनेन शाखादौ रज्जा कण्ठोर्ध्वबन्धनेन वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापितां निजायुषः स्वजीवितस्य स्वनेवात्मनैव वैरितां शत्रुतां करवै । ममादृष्टवशाद्देवानुरोधाद्वा चेन्मां नलो नाह्नीकुर्यात्तर्हि बहुपादिष्वन्यतमेनोपायेन स्वजीवितं त्यज्यामि, अन्यं कंचन न वृणे इति । पूर्वनिपातानित्यत्वं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम् । 'वारिताम्' इति पाठे निषिद्धाम् । अग्न्यादिभिर्मरणं निषिद्धम् ॥

आत्मघातोऽनुचित इत्यत आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।

घनाम्बुना राजपथे हि' पिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यामापदि सती श्रुत्याद्यविरोधिनी क्रिया यत्रथा केनापि प्रकाशेणात्मानं नावति न रक्षति, तस्यामापदि सत्यां निषिद्धमपि कर्माचरणीयम् । अविहितस्य व्याख्यादौ सुगुप्तनादिभिर्मरणमापदमैरुपपन्नप्रस्तावेऽभिहितम् । नलं हि कामोज्वररीडायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भावः । तदेवार्थान्तरं न स्वेनाह—हि यस्मात् घनाम्बुना सान्द्रजलेन मेषजलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छिले पङ्क्तिं सति बुधैरपि पङ्क्तिरपि क्वचित् किञ्चिद्बुद्धिं अपथेन कापथेन गम्यते । राजमार्गस्य पङ्क्तिर्वाद्रत्यन्तरामानादमार्गगामित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः । पिच्छिले, पिच्छादित्वादिलच् । अपथेन, 'पथो विभाषा' इति समासान्तः ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दूतं प्रार्थयते—

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्वितरीतुमुत्तरम् ।

तद्वत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धतास्तु प्रतिबन्धता न ते ॥ ३७ ॥

स्त्रियेति ॥ स्त्रिया मया वाग्मिषु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक् संतोषकारि उत्तरं जातु कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात् तत्तस्मात् अत्रास्यो मम भाषितमेव सूत्रं तस्य पद्धतौ रचना तस्यां विषये ते तव प्रबन्धतां प्रबन्धकारित्वं भाष्यकारित्वं वार्तिककारित्वं वास्तु । प्रतिबन्धता दूषकत्वं तु नास्तु । सूत्रप्रायं मद्बचनं स्वकल्पितैर्विवरणपदैः सोपस्कारैः कृत्वा देवास्त्वया बोधनीयाः, न तु मद्बचने दूषणं कर्तव्यम् । यथा भाष्यकर्त्रा सूत्रं समर्थ्यते नतु दूष्यते । उभयत्रापि तुजन्ताद्वन्धेत्तल्ल । उपसर्गवशादर्थमेदैः ॥

निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।

कुतूहलेनेव मुहुः कुहुरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

१ 'अतिपिच्छिले' इति जीवानुसाहित्यविद्याधरीसंमत पाठः । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽन्वकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकान्वयः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तिं प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियोक्तिरपि मधुरवचनोऽपि विवर्जितः प्रेषितः दूतः कटुषां संतापकरमङ्गरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाह वदति स्म । क इव—
हिम्मेन बालकेन सुदुः पुनः पुनः कुतूहलेन कौतुकेन कुतूहिरितरवं शब्दं विडम्ब्यानुकूल्य
प्रकर्षेण कोपितो मधुरवचनोऽपि पिक इव । तथा तेन प्रकारेण प्रस्थापितो, यथा प्रियवच-
नोऽपि परुषवचनं ब्रूते स्म । अवज्ञया प्रस्थापित इत्यर्थे इति वा योजना । 'तया' इति वा
पाठः । बालेन विडम्बितः पिकः कुपितः सन् परुषं रटतीति ज्ञातिः । 'सर्वे अर्जने' इत्यतः
क्तः । स चोपसर्गवशात्प्रेषणार्थः ॥

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम् ।

क वा निधिनिर्धनमेति किञ्च तं स वाक्कषाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३९ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, अत्युत्तमाः तेऽपि देवा अपि त्वामनु मनः तन्वते । मानुषी
त्वामभिलषन्ति । अहो आश्चर्यम् । मानुष्यतिहीना त्वमपि उत्तमेभ्योऽप्यमीभ्यो देवैभ्यो
विमुषी पराङ्मुखीति आश्चर्यम् । अहो कौतुकम्, महाआश्चर्यमिति बोधयत्र योजनीयम् ।
उत्तमो हीनां नाभिलष्यतीति हीना तत्र नानुरज्यत इति युक्तम् । 'उत्तमे कामयमानेऽपि
हीना तं न कामयते' इति कुत्रचिच्च दृष्टचरमिति महाआश्चर्यम् । उत्तमाय हि सर्वोऽपि स्पृह-
यतीति भावः । एतदेव परुषं वचनम् । दृष्टान्तमाह—निधिः महापद्मादिः निर्धनं दरिद्रं क
वा कुतोऽपि दैवादायाति । किञ्च अन्यच्च स दरिद्रः प्रतिषेधकत्वाद्वाप्युप कषाटं घटयन् मत्स-
मीपे त्वया नागन्तव्यमिति विशेषवचनं श्रुत्वा तं निधिं निराकरोति तादृगेतदित्यर्थः ।
निधिनिर्धनमेति स च वाक्कषाटं घटयन्तं निरस्यतीति क वा कुत्र वा । दृष्टमित्यन्तात् । अपितु
कुत्रचिधेति वा । 'स वा कषाटम्' इति वा पाठः । निर्धनस्य निधिनिराकरणं यथाऽनुचि-
तम्, तथा दिगीशानां त्वय्यनुराग एवानुचितः, कृतेऽप्यनुरागे त्वं तत्र नानुरज्यस इति
महदनुचितमिति भाव इति वा ॥

सहाखिलस्त्रीषु वहेऽवहेलया महेन्द्राणाङ्गुमादरं त्वयि ।

त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि, महेन्द्रस्य त्वय्यनुरागादितोः अखिलस्त्रीष्विन्द्राणीप्रवृत्तिषु अव-
हेलयावज्ञया सह त्वयि यं गुरुमादरं संमानं वहे धारये । इन्द्रस्य त्वय्यनुरागात्, त्वदन्वासा-
नानुरागात्त्वदन्या कापि धन्या नास्तीति त्वामेव बहु मन्ये इति भावः । ईदृशि इन्द्रस्या-
राज्यप्राप्तिलक्षणे संमुखे त्वामनु स्वयमामच्छत्यपि श्रेयसि कल्याणे विषये पराङ्मुखी तदन-
ग्रीकुर्वाणा त्वं तं ममादरं न्यवीवृतः, न्यनाशय इत्यर्थः । त्वत्सदृशी कापि दुर्मतिर्नास्तीत्यर्थः ।
न्यवीवृतः, व्यन्ताङ्गुलिं चर्ह ॥

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमध्रावि तवाननादिदम् ।

कथं न वा दुर्ग्रहदोष एव ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शम्यते ॥ ४१ ॥

१ 'अथ ठेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेतुरलंकारः' इति जीधानुः ।
३ 'अथ कान्यलिङ्गसहोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिवौकसमिति ॥ मानवी दिवौकसं न कामयते इतीदं नवीनमपूर्वं तथानानादभाषि-
भुतम् । उत्तमस्य वस्तुनोऽनमिलपाचित्रमित्यर्थः । एष ते दुग्धदोषः दुग्धप्रहलक्षणो दोषः
सम्बन्धितरां हितेनातेन गुरुणा पित्रापि कथं वा न क्षम्यते नापनीयते । अपि स्वपनेतु-
मर्हः । अपत्यहितमभिलष्यता पित्रा ह्यपत्यदुग्धग्रहः केनाभ्युपायेन निराक्रियते । तव तु
नेत्रापि चित्रमित्यर्थः । अथ च—दुग्धग्रहाः शनैश्चरादयः तज्जनितो दोषः पीडा सम्यक्
हितेन केन्द्रस्थानस्थितत्वादनुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिनापनीयते, नापनीयते चेच्चित्रम् ।
'किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यदि केन्द्रे बृहस्पतिः' इति ज्योतिर्विदः । सर्वमा आग्रहं परित्यज्ये-
न्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । अथ च त्वद्गणसंबन्धी देवानामाग्रहो मन्त्रिणा बृहस्प-
तिना कथं न क्षम्यते इति चित्रम् । दिवौकसमिति पृथोदरादिः । आह्रष्टेरे वृद्धिर्वा ।
नवीनम्, 'नवस्य नूतनतनपुत्रार्थ' इति खो नूरादेशः ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।

अयोधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥४२॥

अन्विति ॥ नरः दिवौकसामनुग्रहादेव अनुग्रहमात्रेण मानुष्यकं मनुष्यत्वं निरस्य परि-
त्यज्य दिव्यतां देवत्वमेति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः—सिद्धरसस्पृशामपि औषधसाधितपारद-
स्पृशां सुवर्णभूतानामप्ययसां लोहानामयोधिकारे लोहविकारभूते पदार्थे मध्ये स्वरितत्वमा-
क्षितत्वं कुतो हेतोरिष्यते, अपि तु न कुतोऽपि । सिद्धरसस्पृशानि सुवर्णभूतानि लोहानि
अयोविकृतेषु मध्ये केन क्षिप्यन्ते, एतानि लोहजन्यानीति लोह(जन्य)पातीनि केन कियन्ते ।
किंतु सुवर्णमप्य एवेत्यर्थः । 'अयोधिकारे स्वरितत्वम्' इति पाठे अधिकारे प्रत्यये । 'स्व-
रितेनाधिकारः' इति पाणिनिवचनात्स्वरितत्वाभावे कुतस्वोऽधिकार इत्यर्थः । यथा सिद्धरस-
स्पृष्टं लोहं सुवर्णत्वेन वर्ण्यते, न तु लोहत्वेन । तथा देवानुग्रहात्त्वमपि देव्येव, न तु
मानुषीति देवान्वृणीष्वेति भावः । स्वरित इति 'स्वर आक्षेपे' इति चौरादिकाददन्ताजिह्वा ।
रसशब्दो विश्वप्रकाशे पारदवाच्युक्तः । स्पृशाम्, 'स्पृशोऽनुदके—' इति क्तिन् । अनेन
'मानुष्यकलाञ्छने जने' इत्यादेरुत्तरं दत्तम् ॥

हरिं परित्यज्य नलामिलापुका न लज्जसे वा विदुषिवृत्ता कथम् ।

उपेक्षितेशोः करमाच्छमीरतादुरं वदे त्वां करभोरु भोरिति ॥ ४३ ॥

हरिमिति ॥ हे भैमि, त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलनामकं राजानं नलास्यतृणविलेपं
च अभिलषुकामिलाषिणी तथा विदुषिवृत्ता आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा सती कथं वा
न लज्जसे । अपि तु त्वया लज्जितव्यम् । महेन्द्रं त्यक्त्वा तृणतुल्यं नरं प्रियं बान्धुञ्छि अहं
ज्ञात्रीति च ब्रूये एतन्महाचित्रम् । त्वादशी दुर्बुद्धिर्मिलेजा च क्वापि नास्तीत्यर्थः । भोः
करभोरु, करस्य कनिष्ठमणिबन्धमभ्यदेशवदनुवृत्तो कोमलौ ऊरु यस्या एवंविधे भैमि, इति
पूर्वाधोक्तकारणात् अहं त्वां उपेक्षितेशोः स्पर्शकत्वादुरतेशोः शमीरतात्कटुरसशमीकण्टकल-

१ 'अत्र केकानुपासहेतुकलेशाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभिधायाः प्रकृताभेनिबन्ध-
मादप्रकृताभेप्रतीतिष्वभिनेदेव न केच' इति जीवातुः । २ 'अत्राचान्तरन्यासोऽङ्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'दृष्टान्ताङ्कारः स्पष्टः' इति जीवातुः ।

स्पटात् करभादुद्गादपि उरुमुक्कृष्टां वदे ज्ञानपूर्वं कवयामि । उग्रस्यापि कदाचित्तरतम्यज्ञानं
भविष्यतीत्यपि संभाव्यतेऽपि तच्च तु न कदाचित् । तस्मादपि त्वं मूर्खतरैत्यर्थः । इच्छन्-
भ्योर्थावदन्तरं, तावदिन्द्रनलयोरिति जानीहीति भावः । अयमेवानामिप्रायो ज्ञातव्यः । न
तु करभादुः—करभोरिति । अस्मिन्नर्थे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणप्राप्तेः करभोरो इति स्यात् ।
इतिशब्दस्यानन्वयापत्तेः । तस्मात्पूर्वाधोर्ध्वपरामर्श इतिशब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । 'संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः' इति ह्रस्व(गुण)संज्ञामाश्रित्य पाक्षिकगुणाभावसमाधानं कृत्वा करभोर इति
संबुद्ध्या ज्ञानपूर्वं कवयामीति वा । 'मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे' इति वामनाचार्यवचनात्
करभादुः करभोरिति मनुष्यजातिविवक्षया 'ऊतुः' इत्युक् । तस्य नदीत्वात् 'अम्भार्य'—
इति ह्रस्वे ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्गुणाभावे च साधुकृतस्य करभोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजना
कार्येति वा । कं मुखं राति ददातीति करा । करा भा वयोस्तौ करभौ दर्शनमात्रेण युनोमेद-
नाद्वैतानन्दोद्बोधो निमज्जयन्तौ ऊरु यस्या इति व्युत्पत्त्या त्वन्येतावन्तं कालं करभोर इति
प्रातिपदिकम्, त्वां ददानीं करभादुद्गादुर्ध्वं वदे इति वा । नलाभिलापुका, 'लपयत—' इत्युक्तमि
'गम्वासीनामुपसंख्यानम्' इति समासः । विदुषी इति वीपः पचायजन्ते ध्रुवशब्दे परे
'धरुप—' इति ह्रस्वः । पचादिषु ध्रुव इति पाठसामर्थ्यादेव च यविगुणौ न भवतः । करभा-
दुः इति योगविभागात्समासः । वदे, 'भासनोपसंभाषा—' इति ज्ञाने तद् ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वया धृतः किंनरसाधिमभ्रमः ।

मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनभ्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति ॥ हे भैमि, त्वया सर्वे सुपर्वाणो देवाः तेषां नायकं स्वामिनमिन्द्रं विहाय
नरो मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वविषयः साधुत्वलक्षणो वा भ्रमः । अथ च नले साधिम-
भ्रमः किं धृतः हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । उक्तमर्थं लोकोक्त्याह—धृतस्य आसानित्यस्य
धारया परम्परया मुखं विमुच्य मुखमार्गं विहाय मुखरूपानायासगमनोपायभूतं मुखं पिचाय
नासापथेन नासिकामार्गेण यद् धावनं धीध्रं ममर्षं तज्जनितः भ्रमः क्लेशो वृथैव यथा धृतः
तथा स्वयैत्यर्थः । अथ च इन्द्रं विहाय तदपेक्षया हीनस्य किंनरस्य देवमोनिविक्षेपस्य
इन्द्रापेक्षया साधिमभ्रमो वृथा । अथ च रलयोरमेदात् कुत्सितो नरो मनुष्यो मलव
तस्मिन् इति । 'वृथा धृतः' इत्यपि पाठः । तस्मादेवं भ्रमं परित्यज्य महेन्द्रो वरणीय इति
भावः । साधुः पुण्यादिः ॥

तपोनले जुहति सूर्यस्तनूर्विधे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।

करे पुनः कर्षति सैव विह्वला बलादिव त्वां बलसे न बालिशे ॥ ४५ ॥

तप इति ॥ सूर्यो जुधाः अन्यत् नञ्सुः जन्म तत्र भविष्णवे भाविने दिवे स्वर्गलक्ष-
णात् फलात् तपोनले चान्द्रायणादितपोरूपेऽसौ तनूः शरीराणि जुहति प्रक्षिपन्ति । यदर्थं
शरीरपीडामपि कृत्वा तपोऽर्जयन्ति सैव इन्द्रादिसंरुपा यौरेव पुनस्त्वदनुग्रामवशाद्विह्वला
सती वासिधेव जन्मनि त्वां बलादिव बलात्कारेण करे धृत्वा आकर्षति । हे बालिशोऽहे,

१ 'त्वयादुतः' इति जीवातुसंभूतः पाठः । २ 'अत्र लोकानुप्रासोऽर्जकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

त्वं पुनः न वलसे नाभिमुखीभवसि । चित्रमिल्लवः । कर्षतीवेति वा । जन्मान्तरभाविफ-
लार्थं बुधाः शरीरमपि लज्जन्ति, तच्च फलं प्रत्युत त्वत्प्राप्त्यर्थं स्वयमेव सामिलायं सदस्मि-
न्नेव जन्मनि एतच्छरीरसहितामेव त्वां स्वसमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु तत्संमुखी न भवसीति
सूक्ष्मेतरा घालिशेल्मेनेन सूचितम् । आप्रदं स्वत्वा इन्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः ।
'अङ्गे च बालिशः' इत्यमरः । जुहति, 'अदभ्यस्तात्' इति शेरत् 'हुधुवोः-' इति यणादेशः ।
'भुवश्च' इतीप्पुचः छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकारादिवचनाद्राधायां 'भविष्यवे' इति
चिन्त्यम् । यद्वा 'भूणुर्भविष्युर्भविता', 'जगत्प्रभोरप्रभविष्यु वैष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिक-
प्रयोगदर्शनाच्च 'भुवश्च' इति चकार 'भुवश्छन्दसि च' इति संख्य चकारात् 'भाषायामपि
कचिद्व्रजति' इति व्याख्यानात्समर्थमीयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम् ॥

'हुताशनोद्धन्धन-' इत्यादि यदुक्तं तच्छ्लोकत्रयेण दूषयति—

यदि स्वमुद्धन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।

दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥४६॥

यदीति ॥ त्वं नलं विना यदि स्वम् आत्मानं उद्धन्धुमना भवेः, ततः तर्हि अन्तरि-
क्षगामन्तरालस्थां त्वां ततोऽन्तरिक्षात् हरिरिन्द्रो हरिष्यति नेष्यति । यस्मादिविस्थिताना-
मन्तरिक्षस्थानां पतिः स्वामी प्रथितः स्यात् । युक्तमेतत्-कः न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वीयं
मागमुपेक्षते नाज्ञीकरोति । अपितु सर्वोऽप्यज्ञीकरोति । तत इति तर्कभेदं वा । न्याय्यं,
'धर्मपथ्यर्थ' इति यत् ॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्जिता सुरे तदस्मिन्महती दया कृता ।

चिरादनेनैवार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यसे इति ॥ नलनोज्जिताऽपरिणीता त्वं यदि अनलेऽग्नौ निवेक्ष्यसे आत्मानं
क्षेप्यसि । तत्तर्हि अस्मिन्सुरे यद्वा त्वया महती दया कृता । यद्यस्मात् हे अज्ञ भैमि,
अनेनाग्निना चिराद्दुःकालमर्बनया प्रार्थनयापि कृत्वा दुर्लभमङ्गं त्वयैव स्वयमर्प्यते वीर्यते ।
यश्चिरकालं वाचितमपि दुष्प्रापं, तद्वात्रा स्वयमेव यदि वीर्यते तत्र दयैव निमित्तमिति
ज्ञायते । स्वयमेव स्वाहादानात्तवया गुर्वी दया कृता । तथा च बहिर्प्रवेशोऽपि त्वया कर्तुं न
शक्यत इति भावः । कस्मिन्कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः अज्ञेति संयुज्जा
सूचितः ॥

जितंजितं तत्त्वलु पाशपाणिना विनानलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।

तदा त्वदाख्यान्बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वैक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्तरिक्षमा भवन्ती अन्तरालस्थां
जायमानाम्' इति सुखाबबोधा । 'प्रतिपादिते उद्धन्धनप्रतिपाद द्वितीया, तथापि, अन्तरिक्षस्थेन्द्रस्या-
मिकत्वादिन्द्रस्य च प्राधान्यात्प्रथमं दूषिता' इति सुखाबबोधा । ३ 'अत्र छेकानुप्रासकाव्यलिङ्गार्थ-
न्याय्यालोचनः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'दयापूत' इति जीवातौ, 'दया पूता' इति
साहित्यविद्याधर्यां पाठः । ५ 'अर्पितया' इति पाठः साहित्यविद्याधर्याम् । ६ 'अत्र छेकानु-
प्रासकाव्यलिङ्गत्वात्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलालम् जीवतविहासोरनकमहजनुक्तिमह-
मरुपानर्भोऽपिपममेदः' इति जीवातुः ।

जितमिति ॥ हे भैमि, यदि त्वं नलं विना पूर्वोक्तदोषादनलमपि विना वारि प्रवेक्ष्यसि वारिप्रवेशलक्षणमन्यं मरणोपायं चेत्करिष्यसि, तत्तर्हि खलु निश्चितं पाशपाणिना बल्लेन जितंजितम् । अतितरां जितमित्यर्थः । संग्रमे द्विरुक्तिः । अतिदुर्लभस्य चिरेभित्तस्य स्वत एवागमनात्सर्वोत्कर्षेण जितमित्यर्थः । यतः—असौ पयःपतिः तदा त्वयि प्रविष्टायां सखां त्वदाख्यांस्त्वन्नामकान्स्थीयानसूत्राणान् बहिरपि वक्षसि । इदयोपशेषीत्यर्थः । वक्ष्यतेतरां भारविष्यतितराम् । इदानीमन्तःकरणे तावच्चिरकालं बहस्तेव, तदानीमालिङ्गनवशाद्बहिरपि वक्ष्यतेतराम् । अतस्तेन जितमित्यर्थः । अत्र पयःपतित्वमेव हेतुः । अयमप्युपायः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः । वक्षसि वक्ष्यतेतरमित्यन्वयः । ततो बहिर्वैगामावाप्त पद्मी । अर्धोक्त वक्षोपेक्षमेव बहिष्टुम् । वक्ष्यते, बहूः स्त्रितेस्वात्तु सि 'हो ठः' इति ह्रस्व उच्चे 'पयोः कः सि' इति कच्चे 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

मरणोपायान्तरं च वक्ष्यति—

करिष्यसे यद्यत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।

प्रियातिथिः स्वेन गृहागता कथं न धर्मेराजं चरितार्थयिष्यसि ॥४२॥

करिष्यस इति ॥ हे भैमि, त्वम्, अत एव दूषणात् उद्बन्धनादिमरणे इन्द्रावधीना भविष्यामीत्यस्माद्दूषणाद्विदुषी अन्योपायस्फुरणे प्रतिभाषती सती स्वमृत्यवे अन्यमुपायं कर्तुंभक्षणादिलक्षणे यदि चेत्करिष्यसे तर्हि स्वेन स्वयमेव गृहान्प्रत्यागता प्रिया प्राणेश्वरी अतिथिरूपा त्वं धर्मेराजं यमं कथं न चरितार्थयिष्यसि । कृतार्थं करिष्यसीत्यर्थः । यमगृहे सर्वेषांपि गन्तव्यमेव । स्वयं गृहागतायाश्च वरणे न दोषः । तस्मान्मरणे उपायान्तरमपि कर्तुं न शक्यत इति भावः । विदुषः पूर्वोक्तदूषणे उपायान्तरं स्फुरति । 'गृहाः पुंलि च भूरुमेव' इत्यमरः ॥

तवामिप्रायमज्ञानानेनैव मया 'इन्द्रादीन्वृणीष्व' इत्युक्तम्, त्वया तु 'न' इति वचन-
भङ्गोक्तम् । इदानीं तवामिप्रायो ज्ञात इत्याह—

निपेधवेधो विधिरेष तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्ता ।

विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥ ५० ॥

निपेधेति ॥ अथवा इन्द्रादीन् वृणे इति एष ते तव निपेधो वेधो रूपं यस्यैतादृशो विधिरेव । न वृणे इति यथाश्रुतार्थग्राहिणा मया पूर्वं न ज्ञातः, इदानीं वृणे इति विधिरेव ज्ञातः । लौकिकवचनरीतिरप्येषम् । निपेधे विधिप्रतीतिः कथमित्यत आह । खलु यस्मात् तवैव वाचि वक्ता युक्ता । वक्तोक्तिस्त्वद्वचनविषयैव युक्तैत्यर्थः । एतदपि कुत इत्याशङ्क्याह—
खलु यस्मात् यस्य ध्वनेः ध्वनिसंज्ञकस्योत्तमकाव्यस्य इदं निपेधविधिरूपं किल प्रतिदं विजृ-
म्भितं विलसितम्, तस्य आकरः खनिः उत्पत्तिस्थानं विदग्धनारीवदनं चतुरवनितामुक्तम् ।
वक्तोक्त्यादिध्वनिविलसितं वक्तुं विदग्धा नारीव जानाति, न त्वन्या । त्वादृशी वक्तोक्त्यादि

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाकेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'करिष्यते' इति पाठः । ३ विदु-
षीति मूलवे' इति च साहित्यविद्याधरीसमतः पाठः । ४ 'अथ काव्यलिङ्गनलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

बहुं चतुरा ना(अ)स्तीत्यर्थः । 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्बुनिर्बुधैः कथितः' इति काव्यप्रकाशः । 'विस्पष्टं कियमाणादङ्गिष्टा स्वरविशेषतो भवति । अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काङ्क्षकोक्तिः ॥' इति, 'वापीं ज्ञातुमिती गताति न पुनस्तस्य प्रियस्यान्तिकम्' इत्यत्र ज्ञाननिषेधे ज्ञानविधिः, प्रियोपसरणविधौ तन्निषेध इति । तथा—'प्राणेश विश्रुतिरियं नदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः । संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कला बदिन्दोरपि तापयन्ति ॥' इति । तत्रैव दिवसा नेयाः नाप्रागन्तव्यमिति निषेधो व्यज्यते, स निषेधोऽपि भङ्गाव्यागमविधिरेव । यतस्तथा आत्मनो भर्तृविरहासदृशं भङ्गाव्यागममिति निषेधवैरो विधिर्ज्ञातव्यः । अन्यदपि ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यं मुच्यते ॥

भ्रमामि ते भैमि सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कल्पदः ।

त्रपामपाकृत्य मनाकुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥ ५१ ॥

भ्रमामीति ॥ हे भैमि, अहं ते तव सरस्वत्या रसो मायुर्यं तत्संबन्धिषु वक्तव्यादिरूपप्रवाहचक्रेषु समूहेषु । आवर्तैष्विलयैः । निपत्य कति कियन्तं कालं कति वारान् वा भ्रमामि भ्रान्तो भवामि । निषेधरूपेणोच्यते विधिरूपेण वेति निश्चयाभावात्कियत्कालं मया भ्रमितव्यमित्यर्थः । अन्योऽपि नदीजलप्रवाहावर्तेषु बहुवारं बहुकालं वा भ्राम्यति । कुलालचक्रनिपतितो पदादिर्वा । त्रयां लज्जां मनाक् ईषदपाकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमः स्वयंवरेण त्वया कृतार्थनीयः । इन्द्रः, अग्निः, यमः, वरुणो वेति अद एतस्फुटं कुरु । नामप्राप्तेर्मेकं पृथ इति कथयेत्यर्थः । मनाक् प्रकटं कुर्विति वा । कति, 'कासाचक्रोः' इति कालवाचित्वेऽत्यन्तसंबन्धे द्वितीयावबुधचनान्तम् । सुरोत्तमः पुरुषोत्तमवत् । दिक्पतित्वाचतुर्णामपि सुरोत्तमत्वम् । भैमीवरणानिप्रागं वै ॥

कतम इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति—

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्राक्ष पृथग्मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

मत इति ॥ ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भावेव प्रगल्भो कठिनो पीनो मांसलो स्तनो यस्या दिशाः प्राच्या ध्रुवः पतिः इन्द्रः तव मत ईप्सितः किम् । प्रायेणैवमेव त्वया विचारितं साहित्यार्थः । युक्तं चैतत्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरयोभामवगाहितुं सामस्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रादृषक् अन्यो द्विनेत्रः मम मते क्षमो न । नेत्रद्वयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्यते इति सहस्रनेत्रादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति ममाप्ययमेवाशय इति भावः । तव मतो, मम मत इति 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्विना—' इति पेशमी ॥

१ काव्यप्रकाशे सुखावबोधार्थां साहित्यविद्याधर्यां च 'वापीं ज्ञातुमिती गताति न पुनस्तस्यापमस्यान्तिकम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ 'अथ हेत्वाद्येपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अपानुप्रासश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापदुतिसमासोच्चलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अचोचरावकाशार्थेन पूर्ववाक्यायैसमर्थनाद्वाक्यायैहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । तस्यापहवेन संसृष्टिः' इति जीवानुः ।

प्रसीद् तस्मै दमयन्ति संततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

१ प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति, तस्मै इन्द्राय प्रसीद् त्वं प्रसन्ना भव । तं शुण्वित्यर्थः । अन्तरं स जगत्प्रभुरिन्द्रः त्वदङ्गसङ्गात्प्रभवो येषां तैः कण्टकै रोमाभैः कृत्वा तनुं शरीरं संततं सर्वदा घनां निविडं परिपूर्णामातनुताम् । किंभूतः—पुलोमजाया इन्द्राण्या लोचनयोरति-तरां सोढुमशक्यत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरसङ्गकण्टकरूपैः सूच्यप्रतुल्यैः क्षुद्रशत्रुरूपैर्वा । त्वया कृते सतीन्द्राणीपरित्यागेन त्वय्येवानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीसुतान्भर्तुरङ्गवतान्कीडतो दृष्ट्वाऽन्यस्या नेत्रयोः कण्टकविद्वेदना भवतीत्युक्तिः । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । तस्मै, 'क्रियया यमनिप्रैति' इति संप्रदानम् ॥

वह्निवरणे कारणमाह—

अबोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।

विना तमोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते बलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधीति ॥ त्वं स्वयमप्रवर्तितैव दहनेऽग्नौ अनुरज्यसेऽनुरक्षाधीति मया तत्त्वं पर-माथोऽबोधि अज्ञायि । हे विलासिनि, खलु यस्मात्क्षत्रियाणां गोत्रे वंशे जन्म यस्यास्तस्याः ते तव मनोरथः तं ओजस्विनं तेजस्विनं वह्निं विना परिहृज्य अन्यतोऽन्यस्मिन्पुरुषे कथं बलते । अपित्वयोग्यत्वान्न यालेव । तेजो हि तेजस्येवानुरज्यते । त्वं तेजस्विनी, वह्निरपि तेजस्वीति नहावनुरक्षाधीति युक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मन इव क्षीप्रगामी रथः तेजस्विनमन्यं क्षत्रियं विहाय ब्राह्मणादिषु न बलते । अनुरज्यसे, इयनो छित्त्वात् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । अन्यतः, सप्तमर्थे तैत्तिः ॥

त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः कथंचन ।

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति ॥ त्वादग्न्यपतिव्रताभावात् एका चासौ सती च तया मुख्यपतिव्रतया त्वया तनोः शरीरस्य तापाद्वाहात् वेहदाहमयं करिष्यतीति शङ्कया भ्रिया संतापभिया च तस्मादग्नेः सहायात् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निवर्त्य परावर्तनीयम् । यस्मात् परीक्षणक्षणे साधुत्वात्साधुत्वपरीक्षार्थं दिव्यसमये, स्त्रीणां सहगमनादिसमये, सीतादिपतिव्रतापरीक्षा-समये, तस्य अग्नेः वृत्तिः स्थितिः शतशः रामायणादौ हिमोपमा तुषारसदृशी निरूपिता दृष्टा च । त्वं चापि सती । शतशः सतीष्विति वा ॥

१ 'अत्रानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुसमासोत्पलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'वाक्यार्थहेतुकं कान्वल्लिङ्गं न्यक्तमेव' इति जीवातुः । ३ 'सतीषु साध्वीषु साधिकास्तु विभवे तस्य' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र कान्वल्लिङ्गमलंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । 'अत्र पूर्ववाक्यसंक्षेपनीपदार्थहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकमेकं कान्वल्लिङ्गम् । तस्याप्युत्तरवा-क्यार्थहेतुकार्थहेतुकं चेलनयोः संकरः' इति जीवातुः ।

यमवरणे कारणमाह—

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।

ममापि साधुः प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः ॥५६॥

स धर्मेति ॥ खलु निश्चये संभावनायां वा । स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः त्वया चित्त-
स्यातिथितां गोचरत्वमवापितः प्रापितोऽस्ति । यतः—धर्मप्रधानं शीलं यस्याः, धर्म शील-
यत्नभ्यस्सति वा एवंभूतया । धर्मशीलो हि धर्मशील एवानुरज्यत इति । अयं कम इयं
परिपाटी ममापि साधुः धर्मीचीना प्रतिभाति । एतन्ममापि संगतम् । हि यस्मात् कुलक्षी-
लादिनिर्योग्येन उत्तमेन सह योगस्यैव संगमश्चकास्ति, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्माद्
धर्मराजेन धर्मशीलायाः संबन्धो युक्त इति भावः ॥

अजातविच्छेदलवैः सरोद्धवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्वपि ।

धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति ॥ हे भूमि, त्वम् अगस्त्यभासाऽगस्त्यनक्षत्रवीक्ष्या निर्मलत्वपि उज्ज्वलकान्तौ
संयोगयोग्यायां दक्षिणस्यां दिशि तेन यमेन सह न जातो विच्छेदलवो वियोगलेशो येषु तैः
सरोद्धवैः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतित्वात् अभृत्युशङ्किता मृत्युमयरहिता सती निमेष-
वत् । धुतावधिं निर्मयोदम् आचन्द्रार्कं कालं नयस्वतिवाहय । अन्यवरणे विच्छेदः संभाव्यते,
एतद्वरणे तु मरणाभावादाचन्द्रार्कं काममुखमनुभवेति भावः । 'सरोद्धवैः' इति पाठे स्मरस्य
वत्सवरूपैः कामसंबन्धिभिरुत्सवैश्चुम्बनादिभिः कृत्वा अजातविच्छेदलवैश्चुम्बनादिभिर्निरन्तरै-
रित्यर्थः । नयस्वेति, चित्त्वात्कर्तृनिप्राये कियाफले तद् । 'नय' इति वा ॥

वरुणवरणे कारणमाह—

शिरीषमृद्धी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या सुदुवर्गवासवम् ।

विहाय सर्वान्वृणुते स्म किं न सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥५८॥

शिरीषेति ॥ शिरीषमृद्धी शिरीषपुष्पवत्कोमलाङ्गी त्वं वरुणमीहसे इच्छति किम् ।

प्रायेणैवं संभावयामि । यतः—किंभूतम्—पयःप्रकृत्या उदकस्वभावेन, पयोलक्षणाया प्रकृत्या
उपादानकारणेन वा सुदुवर्गस्य सुदुवस्तुसहस्य वासवम् । किंचित्पार्थिववायवसहितस्याप्यश-
रीरस्य वरुणलोके विद्यमानत्वान्मुदुतमलितार्थः । त्वमपि मृद्धी, सोऽपि मृदुरिति उभयोर्योग्य-
त्वम् । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति—सा अतिशीतातिमृद्धी निशा अप्यनेन सुदुतरत्वेनैव हेतुना
सर्वान्देवान् विहाय शीतांशुं चन्द्रे किं न वृणुते स्म अपि तु वज्रे । योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुना,
'सर्वानास्त्वृत्तीया च' इति तृतीयौ ॥

असेवि यस्त्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।

सहामुना तत्र पयः पयोनिधौ कृशोदरि क्रीड यथामनोरथम् ॥ ५९ ॥

१ 'अत्र लोकानुप्रासायान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोभयन्यासोऽलंकारः' यदुक्तं वद्रे—'सहस्रामान्यावर्गो स्फुटमुपमाया
सकृत्तोषेती । निर्दिश्येते वसिष्ठमयन्यासः स विधेयः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्त-
लंकारः' इति जीवानुः ।

असेवीति ॥ खणा यौः स्वर्गो येन धियः त्रियेण मारायणेन अनशु महद् रामणीयकं यस्यैवंभूतो यः क्षीरोदो दिवानिशं रात्रिदिग्भसेवि । हे कृशोदरि, त्वं तत्र पयसो दुग्धस्य पयोनिधौ तत्पतित्वादमुना सह सार्धं यथामनोरथं स्वेच्छया क्रीड । श्रीसहितो विष्णुर्यथा तत्र क्रीडति तथा स्वमध्यमेन सहेत्यर्थः । दिवानिशम्, 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । यथा-मनोरथम्, 'यथासादृश्ये' इति त्रिमासः ॥

इति स्फुटं तद्वचसस्तथादरात्सुरस्यूहारोपविडम्बनादपि ।

कराङ्कमुत्तैककपोलकर्णया श्रुतं च तद्भाषितमश्रुतं च तत् ॥ ६० ॥

इतीति ॥ कराङ्के हस्तकोष्ठे सुप्तं स्थितमेकं कपोलकर्णं यस्या एवंविधया तथा तत्तस्य दूतस्य इति पूर्वोक्तं भाषितं श्रुतं चाश्रुतं च । इन्द्रियपादवाञ्छुतम्, अनशीकारात् श्रुतमिति भाषः । स्फुटमुल्लेखायाम् । ध्वने हेतुः—तस्य नलाकारस्य दूतस्य आदराञ्छुतम् । अध्वने हेतुः—सुरेषु इन्द्रादिषु स्यूहारोपोऽभिलाषारोपः, तद्रूपाद्विडम्बनादृषणादश्रुतम् । पतिम-ताया मम अन्याभिलाषारोपवचनं दुष्टमिति नाकर्णितमित्यर्थः ॥

चिरादनध्यायमवाञ्छुखी मुखे ततः स सा वासयते दमस्वसा ।

कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्भाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सन्नितात्वादवाञ्छुखी विचक्षणा चतुरा सा दमस्वसा मैत्री मुखे चिरकालमनध्यायं वचनाभावं वासयते स । मुहूर्तं पूर्णं बभूवेत्यर्थः । अथ पञ्चाङ्ग-तमायतं दीर्घं श्वासविमोक्षणं यया एवंभूता सती क्षणान्मुहूर्तादनन्तरं करुणं करुणरसप्रधानं वचनं, करुणं यथा तथा वा वभाषे । अकरुणमिति वा । निष्ठुरमुवाचेत्यर्थः । अन्तकदूततो-चितम् इत्यादेर्वैक्ष्यमाणत्वात् । अनादरसूचकमौनावाञ्छुत्वात्दीर्घनिःश्वासरुणत्वात् विचक्षणेति सामिप्रायम् । प्रचण्डवाणी वाति सति तात्कालिकोऽनध्यायः क्रियते, क्षणानन्तरं पुनः पत्यते तद्वदुवाचेत्यर्थः । सन्नितास्य जातिः स्वभावो वा । 'अध्यायन्याय-' इत्यादिना अध्यायशब्दः साधुः । वासयते, 'गिचध' इति तद् । 'अणावकर्मकात्-' इति न परस्मैपदम्, अणौ चित्तवत्कर्तृकत्वाभात् अनध्यायस्य कर्तृत्वात् । विचक्षणा, 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युञ्च् ॥

विमिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसंचयैः ।

प्रयातजीवामिच मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विमिन्दतेति ॥ त्वयापि अतिदुन्दरेण नलतुल्याकारेणापि सता मां प्रति स्फुटमन्तक-दूततोचितं यमदूतत्वोचितं कर्म कृतम् । किंभूतेन—आरोपितदिक्पालाभिलाषवाणीसमाकर्ण-

१ 'अथ लेकानुप्रासावसरावलंकारौ' । बहुक्तम्—'अर्धान्तरमुल्लेखं सरसं यदि योपलक्षणं क्रियते । अर्धस्य तदभिधानप्रसङ्गतो यत्र सोऽवसरः ॥' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'दूतस्य वचनो वचनस्य आदरात्' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरी । ३ 'अनादरविडम्बनयोः कृताकृतान्यां हेतुहेतुमद्भावेन वधासंययसंन्यायधासंस्कारात्' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी

मादुष्कृतिनीं दुष्कर्मकारिणीं मम श्रुतिं दिग्गन्धा इन्द्रादिदिक्पालास्तेषां दुर्वाचिकानि दुष्टसंदेशवचनानि तद्रूपैः सूचिसंचयैः सूचिसङ्घैः कृत्वा विभिन्दता पीडयता । अत एव—प्रगतजीवामिव गतप्राणामिव सूतं पापिनं कर्णं सर्वत्र चाङ्गे सूचिसङ्घैर्यमदूतो यथा निधुरं पीडयति । चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमदूतोचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः । अतिसुन्दरस्य विशेषतो नलतुल्याकारस्य सौम्याकारस्य मां प्रत्यतिपीडाकारित्वमयुक्तमिति त्वयापीत्यपिना सूचितम् । अन्योऽपि बौद्धादिरदुष्कृतिनीं दोषलेशरहितां श्रेयोरूपां श्रुतिं वेदं दुष्टवचनैर्दूषयति । प्रयातो यातुमारब्धः, प्रशब्द आदिकर्मणि, तत्रैव निष्ठा ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्करमाह—

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमयीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।

श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥ ६३ ॥

त्वदास्येति ॥ अदः भवदुरक्षरं त्वयोक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुतिमाविश्य कीटवदुत्कटा रुजः सहा रुजः पीडाः सृजति । किंभूतम्—तव आस्वाभिर्यभिर्गच्छत इन्द्रायनुरागरूपं मदलीकदुर्यशोक्तं मयीमिच्छापनशोक्तं मयीमयं मयीप्रचुरं सत् भवत् । अत एव लिपिरूपभागिव लेखनस्वरूपं भवदिव । सती चासौ लिपिश्च तद्रूपभागा वा । कीटो यथा कर्णं प्रविश्य दुःसहं पीडो करोति । अन्यदप्यक्षरं मयीमाजननिर्यन्मधीलिखितं लिपिरूपं भवति ॥

तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।

त्रयां समाराध्यतीयमन्यया भवन्तमाह स्वरसङ्गया मया ॥ ६४ ॥

तमिति ॥ अथ विदर्भजेरिता भैमीप्रेरिता आलिः सखी तं ऊचे । हे दूत, इयं सखी भैमी प्रगाढमौनव्रतया दृढतरमौनलक्षणव्रतया एकया स्वस्य रसङ्गया जिह्वया त्रयां समाराध्यति भजते, अन्यया मया मद्रूपया स्वस्य रसङ्गया जिह्वया, अथ च स्वरसंभैम्यमिलापविषयं जानत्या मया, कृत्वा भवन्तमाह । इयं लज्जावशात्स्वामिप्रायं त्वां साक्षात् बोधयति तस्मादेतत्प्रेरिता अहमेतदभिप्रायमेव ब्रवीमि तमाकर्णयेति भावः । मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः तत्संबुद्धिः सम । आवन्तं भैमीविशेषणं वा । अन्योऽपि मौनी काचिद्व्रतमाराधयति ॥

किमाहेत्याह—

तमर्चितुं मद्भरणस्त्रजा नृपं स्वयंवरः संभविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेव वासरः ॥ ६५ ॥

तद्यच्च विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीयामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ६६

१ 'अथ रूपकोपमासमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकोपेपोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकोपेक्षासंकीर्णमुपमा' इति जीवातुः । ३ 'अथ समासोक्तिहेयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तमिति ॥ तद्वेति । महरणस्रजा मवीयवरणमधूकमालया कृत्वा तं नलनामानं रूपम-
र्चितुं परेद्यवि श्वः स्वयंवरः सम्पन्नमविता । एष वासरः पुनः तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्न-
रूपः । एतावानेव विलम्बोऽस्ति । किंभूतः—पुरःसरैः एतदिवसात्पूर्वमेव गन्तुकामैः मम
अमुभिः प्राणैः सह गन्तुमना जिगमिषुः । तस्मान्मया इन्द्रादयो न वरीतव्या इति भावः ।
अयं दिवसः कथं निर्विशो यास्यतीति चिन्तया मम प्राणा अतिव्याकुलाः । यस्मात् तत्तस्मा-
द्य विभ्रम्य मे मम त्वं दयालुरेहि भव । त्वय्यत्र स्थिते सति मम प्राणा अपि स्थास्यन्ती-
त्यर्थः । नो चेन्न । तदेवाह—भवद्विलोकिनी भवन्तमवलोकयन्ती सती वर्तमानं दिनं दिनी-
षाम्यतिवाहमितुमिच्छामि । त्वदवलोकनवशात्प्राणधारणात्त्वया मम कृपा कृता भविष्यतीति
भावः । परपुरुषविलोकनेन कथं पातिप्रलं तवेत्यत आह । किल यस्मात्पतत्रिणा राजहंसेन
नलिनीदले नञोर्विलिख्य स मम प्रियो नलस्तवैव रूपेण समस्तुल्यः तादृशः सुन्दर आख्यायि
कथितः । तस्मात्तव नलाकारत्वात्प्रलुब्धैव त्वदवलोकनान्मम प्राणधारणं, त्वदर्शनेन पातिम-
त्यक्षतिर्मम नात्तीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्चितुम्, मौषादिकस्वाचंते रूपम् । 'सद्यः-
पक्ष्मरारिः' इति परेद्यवीति साधुः । पुरःसरैः, 'पुरोप्रतोभेषु' इति टैः ॥

अथ स्थितौ तवापि कार्यं स्यादित्याह—

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखस्य लक्ष्मीं तव यत्र वीक्षते ।

असावपि भ्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥६७॥

दृशोरिति ॥ विधिना व्रजणा दैवेन वा तव दृशोः द्वयी नेत्रद्वयी वञ्चितास्ति । कथम्—
यद्यस्मात् तवैवातिसुन्दरस्य मुखस्य लक्ष्मीं शोभां न वीक्षते आत्मना साक्षादित्यर्थः ।
आदर्शादौ तु प्रतिबिम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तस्मादसावपि नेत्रद्वयी श्वो नलानने इमां त्वन्मु-
खशोभां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतार्थत्वमुपैतु । सुन्दरवस्तुदर्शनेन नेत्रयोः साफल्यं
भवति तस्मादद्यात्र स्थित्वा श्वो नलमुखलक्ष्मीविलोकनाच्चैवसाफल्यं भविष्यति । त्वन्मुखं
नलमुखसदृशमिति भावः । अथ च अहमेव इमां नलानने दृष्ट्वा जन्मसाफल्यं लप्स्ये इति न,
किं त्वसावपि लप्स्यते इत्यपिशब्दार्थः ॥

कारणान्तरमप्याह—

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसंपादितमङ्ग संगतम् ।

न हा सहाधीतिभृतः स्पृहा कथं तवार्थपुत्रीयमजयमर्जितुम् ॥ ६८ ॥

ममेति ॥ अत्र वृत्त, मम पाणौकरण एव विवाहसमय एव अग्निः साक्षी बलिज-
ग्निसाक्षिकमग्निमङ्गं संगतं मैत्रम्, अर्षाञ्जलेन सह त्वनां प्रसङ्गसंपादितमनायासमर्जितं
स्यादिति शेषः । अन्यायमागतेनापि त्वयाद्यात्र स्थितेन प्रासङ्गिकी अग्निसाक्षिकत्वादृष्टा
नलेन सह मैत्र्यपि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्थातव्यमित्यर्थः । तवीयमैत्र्या मम
हि प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदे । सहाधीतिभृतो लक्षणया कुलशीलरूपादिना सहसस्य
तव आर्थपुत्रीयं विशिष्टकुलोत्पन्नवीरसेनसुतसंबन्धि अजयं मैत्रमर्जितुं संपादयितुं स्पृहा-

१ 'अत्र पूर्वश्लोके सहोक्तविशयोक्तिरलंकारः, उत्तरश्लोके उपमाकाव्यविश्रमलंकारः' इति साहि-
त्यविधाधरी । २ 'अथ हेत्वातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविधाधरी ।

मितापः कथं न । अभिलाषः कर्तुं युक्तः । सदृशयोर्मंत्री भवति, श्रेष्ठेन सह मैत्री प्रयत्नपूर्वकं संपादनीया, इयं त्वनायासेन लब्धा परित्यक्तुं न युक्तेति भावः । इति मित्रवाक्यतयाऽन्वयः । एकवाक्यत्वे तु संगतं मैत्रम् । अजर्यमविनश्वरमिति अजर्यं विशेषणं संगतशब्दस्येति वा । व्याख्यानान्तरे दुर्बोजत्वादुपेक्षम् । पाणौकरण इति, 'निरां हस्ते पाणालुपयमने' इति पाणा-
विलेखरूपस्य निपातस्य गतिसंज्ञत्वात्समासः । आर्यपुत्रीयम्, 'हृदाच्छः' । अजर्यम्, नञ्पूर्-
वेण जीर्यतेः संगते कर्तरि 'अजर्यं संगतम्' इति निपातनात्साङ्ख्यमे ॥

पुनर्वागनवसरायाह—

दिगीश्वरार्थं न कथंचन त्वया कदर्थनीयासि कृतोऽयमञ्जलिः ।

प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दृशौ दधे वाप्परयास्पदे भृशम् ॥ ६९ ॥

दिगिति ॥ त्वया अस्मीत्यहं दिगीश्वरार्थं कथंचन केनापि प्रकारेण तद्वर्णनादिना तेषु मदनुरागाध्यारोपणादिना च न कदर्थनीया न पीडनीया । अयमञ्जलिः कृतः । प्रसद्यतां नमोपरि त्वया प्रसज्जेन भूयताम् । अद्य ईदृशं दिक्पालविषयं किञ्चित् न निगार्थं वाच्यम् । इदमेव तव प्रसज्जत्वम् । पूर्वोक्तैव वाक्येन अहं दृशौ दधे वाप्परयास्याधुवेगस्यास्पदे आधारभूते । अधुवेगपरिपूर्णं इत्यर्थः । दधे धारयामि । विवाहोत्सवे विशेषतोऽमञ्जलस्या-
श्रुपातस्य निषिद्धत्वान्नया चाधःपतनभीत्या नेत्रयोरेव स्थापितत्वात् । अतः परमपि त्वया किमपि न वक्ष्यमितीत्यर्थः । निगाद्यम्, सोपसर्गात्वात् 'गदमद-' इति वैदभाषाण्यत् ॥

पातित्रल्यप्रौढिप्रकाशनेन दूल्यानचसरे व्यनक्ति—

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेक्षे नलभामपीह या ।

सतीव्रतेऽज्ञौ तृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ७०

वृण इति ॥ अहं दिगीशान्वृणे इति का कथा वार्ता । त्वया प्रवर्तिता स्वतःप्रवृत्ता वा (दिगीशान्) वृणे इति मनस्यपि न धार्यमित्यर्थः । याहं नलभां नलकान्तिमपि इहास्मि-
न्पुरोवर्तिनि त्वयि परपुरुषे वर्तमानामिति कारणात् तथा नले इव न ईक्षे न पश्यामि ।
बद्धा—त्वयि परपुरुषे नलकान्तिमपि तथा नल इव ईहया कटाक्षमिक्षेपादिचेष्टया नेक्षे ।
तथा अनिर्वाच्यवेहया महत्तानुरागेण । तथा तादृशी हंसलिखितदृष्ट्या नलभामपि नावलोकय
इति वा । सा दिगीशान्वृणे इति का कथा । एवंविधायाः मम पुरस्तात्प्रलसदशस्यान्यस्य
पुरुषस्य कथा कर्तुमयुक्ता, किं पुनर्नैलासदृशस्य । देवविषयं किमपि त्वया न वाच्यमि-
त्यर्थः । कुमारिकया कामिन्या त्वया नलप्राप्त्यभावेऽन्योऽपि धरणीय इत्यत आह—सतीव्रते
पतिव्रतावतरूपेऽज्ञौ, अथ च तीव्रतया सह वर्तमानेऽतिदादृणे बहौ जीवितम् । प्राणानित्यर्थः ।
तृणयामि तृणवत्करोमि । नलप्राप्त्यभावेऽपि पातित्रल्यद्यावदायुष्यं जीवितं नेष्यामि, न
त्वन्नं वृणे इति दिगीशान्वृणे इति का वार्ता । बहौ पतितं तृणं क्षणादेव नश्यति वया,
तथा नललामे पातित्रल्यवशाजीवितमपीति तृणपदेन सूचितम् । मदनप्राक्कलात्कथमन्यं न
वर्षिष्यमीत्याशङ्क्याह—स स्मरः तु पुनः किं तु वस्तु अस्तु कीदृग्वस्तु भवतु । किमिति—यः

१ 'अथ लेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र दैन्यमात्रोदयार्थकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

कामो हरनेत्राभिजनिर्तं तत्प्रसिद्धं भस्म । अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति ।
कामस्वरूपत्वादन्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रताया भवेति भावः ।
यः पुनः स्मरो भस्म, तर्हि वस्तुस्तु इति बान्धवः ॥

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिश्चञ्जितो यथा ।

कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तुतं तथा ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धर्मरूपचिन्तामणिः सम्भगदर्शन—
सम्भगदर्शन—सम्भकारित्रलक्षणे रत्नत्रितये न्यवेशि चारित्रशब्दवाच्यो यः प्रक्षिप्तः सः
सकलामिलापपूरकत्वात्पातित्रलक्षणधर्मरूपचिन्तामणिः यथा श्रिया कपाली हरस्तस्य
कोपलक्षणोऽनलोऽभिः तस्य भस्मनः कामस्य कृते कामनिमित्तं उज्जितः परिलक्षः, तथा
स्वकुले तद्वत् एव स्तुतं विस्तारितम् । धर्मत्यागो नाम स्वकुले भस्मप्रक्षेपतुल्य इत्यर्थः ।
धर्मद्रोहिणा बाह्येनापि यो धर्मोऽङ्गीकृतः स मदनपीडितत्वेन यथा परिलज्ज्यते, तथा
स्वकुलं सकलद्वयेव कियत इति मदनमीला पातित्रलं परिलक्ष्यामीति दुराशा मा कृया
इति भावः । उन्मत्तेनापि भस्मार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यथा लक्षः तथा स्ववंशे
भस्मैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेधरा जगुः' इति बौद्धसिद्धान्ते
रत्नत्रयमुक्तम् ॥

निपीय पीयूषरसौरसीरसौ गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।

कृतान्तदृतं न तथा यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरससौरसः पुष्पोऽमृतसोत्पन्नाः तद्वदतिमधुराः,
अत एव स्वस्य नलस्य कंदर्प एव हुताशनोऽभिस्वस्य आहुतीरुदीपिका मित्रो निपीय सादर-
माकर्ष्य स्वात्मानं तथा भैम्या यथा येन प्रकारेणोदितमुक्तम् कृतान्तवत् यमदृतं नामन्यत
किंतु अदयं निष्कृपं स्वं कृतान्तं यममेवामन्यत । अनयोर्कं यमवृत्तत्वं त्वया प्रकटीकृतमिति,
तत्स्वल्पमुक्तम् । किंतु निर्दयत्वाद्यम एवाहमित्यमन्यत । मादृशः कोऽपि निर्दयो नास्तीति
स्वात्मानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूले कृतेऽपि इन्द्रादिध्वननुरागास्त्वस्मिन् तत्स्वत्वात्का-
मोदीपनत्वं युक्तम् । औरसीः, उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' इत्यणन्तान्धीर् ॥

स मिधमर्मापि तदतिंकाकुभिः स्वदूतधर्माच्च विरन्नुमैहत ।

शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चसन्विचित्रवाकित्रशिखाण्डिनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदतिः तस्या व्यवसाया यथा व्यवसाया काकुमिर्दीनवाक्यैः मिधमर्माप्युत्पन्नका-
मोऽपि स नलः स्वदूतधर्माच्च विरन्नुमैहत ऐच्छत् । श्रीरोदात्तत्वात्स्वयमेव वरीतुं नैच्छ-
दित्यर्थः । किं तर्हि चकारेत्याह—निभृतं तथा न ज्ञातव्यमिति गुप्तं यथा तथा कामपीडित-
त्वाद्विनिश्चसन् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमर्शंसदवोचत् । वतः—निचित्रवाक्चि नानाविधस्क-

१ 'अत्र रूपकच्छेदानुप्रासरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तिर्युक्तवाग्विषये विप्रशिखिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव । 'वाचस्पतिविप्रशिखिखण्डिनः' इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्बां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्वा, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्त्वाम्'-(१।३९) इत्यादिभिः सातभिः श्लोकैर्देवानुग्रहापनेन दानमुक्त्वा, 'यदि स्वमुद्वुधुम्'-(१।४६) इत्यादिश्लोकचतुष्टकेन भेदं प्रदर्श्य भेददण्डौ प्रतिपादयितुं रुपायचतुष्टयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा न मोघयात्रः स हि भीरु भूरुहः ॥७४॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते । हे भैमि, दिवो धव इन्द्रः निजाङ्गणमेव आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भैमी मया दातव्येति याचेत तदा हे भीरु भवशीले, अत्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । धर्मीष्टदः स्वामिना च याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यतेवेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्प-
वृक्षः मोघा निष्कला यात्रा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजाजिरा-
लयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरीति समाप्तो दिनेश्वरवज्ज्ञेयः । भीरुः, 'भियः कुक्कुर्कनी'
'ऊहुतः' इत्युच्चे ॥

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयंहुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।

कतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥

शिखीति ॥ शिखी बहिः त्वदवाप्तिकामनां त्वत्प्राप्त्यभिलाषं विधानं स्वमूर्तिषु स्वायमे-
ष्वाहवर्गीनादिषु स्वयमात्मनैव हुतम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्देतं स्वस्यांश-
भूतं हविर्येन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकामदातारमित्यर्थः ।
कतुं यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो
यज्ञस्तस्मै सर्वान्कामान्ददाति, किं पुनर्वहिनानुष्ठितः । तेन बहेस्त्वप्राप्तिर्भविष्यतीति भावः ।
सार्वकामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठेल् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं चलिताद्वलादपि ।

मुनेरगस्त्याहुणुते स धर्मेराड्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः ॥७६॥

सदेति ॥ स धर्मेराद्र यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्वैमो मया देहीति त्वदाप्तिं यदि
ग्रणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद । अपितु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां
यमदिशमधितिष्ठतः । तथा अत एव—वरमभीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजमात्रभागं यमाय
प्रदातुं बलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात् । यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति
स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनिस्त्वादात्किंचिदातुं समर्थ-
नागस्त्येन त्वमवश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । त्वदाप्तिमपि बलाद्यदि
ग्रणुते इति वा । बलादपि ग्रणुते इति वा । तदाशाम्, 'अधिशीद्' इति कर्मत्वम् ॥

१ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूप-
काङ्क्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेदमनि कामधेनवः ।
त्वदर्धमेकामपि याचते स चेत्प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७ ॥

कतोरिति ॥ हे भैमी, अपां प्रभोर्वरुणस्य वेदमनि कतोः कृते यागहविरर्थं कति कतिचरुषां कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को वेत्ति । अपि त्वियत्तया ताः कोऽपि न जाना-
तीत्यर्थः । ततः किमत आह—न वरुणः भैमी मर्षं दातव्येति त्वदर्धं तामु मध्ये एकामपि
चेन्नाचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव वर्तते । सर्वेषां चतुर्षु मध्ये एको
वरणीयः, मान्यः प्रकारोऽस्तीति भावः ॥

दण्डनाह—

न संनिधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
स एव राजव्रजवैशसात्कुतः परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणीं भर्तुरन्यासकत्वेऽपि पतिव्रता पत्युरनिच्छया तत्कृतेन्द्रनादरेण ।
इन्द्राणां पतिरेकेत्यर्थः । विघ्नसिद्धये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भैमीस्वयंवरे
समानागमाद्विप्रो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजव्रजस्य त्वदर्धमन्योन्यस्पर्धां युक्त्य
राजसमूहस्य वैशसात्कलहान्मरणाद्वेतोः कुतः कः । वतः—परस्परमन्योन्यं स्पर्धिनः परा
परवितारो राजानो वत । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्राप्तिस्तु दूरतो निस्स्वैत्यर्थः ।
विवाहे गौर्याः संनिध्यम्, स्वयंवरे शच्या इतीतिहायैः ॥

तमेवार्थं सप्रपञ्चमाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोपात्परुपाणि जल्पतः ।

मृधं किमच्छन्नकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ त्वं क्षोणिभुजां रासां भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहस्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति भुजा-
भुजि भगानां छत्राणां अच्छन्नका ये दण्डास्तेषां ताण्डवं वस्त्रं किंवा नया तथा युद्धं किं
दिदृक्षसे द्रष्टुमिच्छसि । किंभूतानां रासाम्—रोपात् मिथोऽन्योन्यं परुपाणि जल्पत आक्षेपं
कुर्वतो निजस्य स्त्रीस्य मुखस्य वृत्तान्तं व्यापारमजानतां कं प्रति किमहं प्रवीणीत्यविदुषाम् ।
प्रायेण राजयुद्धदर्शनार्थिन्येव त्वं, न तु स्वयंवराधिनीत्यर्थः । शचीसंनिधानाभावाच्छन्नम-
त्राद्य राजव्रजवैशसमेव भवेत्, न तु स्वयंवर इत्यर्थः । भुजाभुजि, 'तत्र तेनेदमिति' इति
समासे 'इह कर्मव्यतिहारे' इतीति 'अन्येषामपि' इति शीर्षः । इतश्च तिष्ठद्गन्नादिषु
पाठादव्यत्यस्यम् । दिदृक्षसे, 'ज्ञातुस्सुदृष्ट्यां सतः' इति तैत् ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिश्रमं ज्वलेद्रुपा चेद्वपुषापि नानलः ।

अलं नलः कर्तुमनग्निसाक्षिकं विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ८०

अपति ॥ अनलोऽग्निः याजकानां पुरोधसां वहिसंपुष्पणार्थं फूत्कृतिश्रममपार्थयन्वर्था-
कुर्वन्त्यन् रुपा कोधेनैव ज्वलन्त्येव न तु वपुषा ज्वात्यरूपेण शीतो भवेत् । फूत्कृतेऽपि

१ 'महाभुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेदनाभ्यासहेतुलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदनाभ्यासोऽलंकारः' साहित्यविद्याधरी ।

स्वयानादृतत्वात्कोधवशात्तधूम एव भवेत्, न तु ज्वालाधीतः । तर्हि हे सारसाक्षि कमल-
नवने, तत्र विवाहे नरः अनमिसाक्षिकं बहिलक्षणसाक्षिरहितं कं विधि लाजहोमादिकं कर्तुं
जलं समर्थो भवेत् । एवं सति कं वरिष्यसीति भावः । वैवाहिको विधिरमिसाक्षिकः, न तु
धूमसाक्षिक इत्यर्थः । 'सारसाक्षि किम्' इति पाठे विधिं कर्तुं किमलम् । अपि तु नेत्यर्थः ।
अपिरेवार्थः ॥

पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।

कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥८१॥

पतिमिति ॥ यमः पतिवरायाः तव कमपि कुलजं वंशजं वन्धुं, वरस्य नलस्य वा
कुलजं यदि चेदतिथिमाचरिता कर्ता । मारयेदित्यर्थः । हे साध्वि पतिवते, तर्हि समृद्धि-
मानपि स्वयंवरः विफलीभविष्णुतां निष्कलीभवनशीलत्वं कथं न गन्ता कथं न प्राप्स्यति ।
अपि तु प्राप्स्यत्येव । सूतकाशौचनिमित्तात्प्रतिकूलत्वाच्च न भवेदेव । ततः कं वरिष्यसीति
भावः । पतिं वृणीते पतिवर, 'संज्ञायाम् भृशृजि-' इति खवि 'अर्द्धवद्-' इति सुम् ।
भविष्णु, पूर्ववत् ॥

अपः प्रति स्वामितयाऽपरः सुरः स ता निपेधेद्यदि नैपथकुधा ।

नलाय लोभात्ततपाणयेऽपि ते पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ॥८२॥

अप इति ॥ स अपरोऽन्यः सुरो वरुणः अपः प्रति लक्ष्मीकृत्य स्वामितया प्रभुत्वेन जल-
पतित्वेन स्वया स्वयानादृतत्वात्, नलस्य चादृतत्वात्, स्वभिमित्तमेव नलरोषेण कृत्वा नलस्य
त्वया न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवतोभित्तत्र न गन्तव्यमिति ता अपः यदि निपेधेत्, निवा-
रयेत्, तर्हि ते पिता भीमः त्वदभित्ययेण त्वत्प्रतिग्रहाय लोभात् ततपाणये प्रसारितहस्ताय
नलस्य त्वां केन प्रकारेण संप्रदास्यते वद कथय । नलस्तु लोभेन जलं विनापि प्रतिप्रतीप्यति,
स कथं दास्यतीत्यपिशब्दार्थः । केनापि प्रकारेण तव नित्यारो नेति भावः । 'अपो पतिः'
इत्यपि पाठः । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वे स्मृत्या निषिद्धे सत्यपि भैमीप्रता-
रणार्थमेवमुक्तमिति हेयम् ॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय ।

सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः करस्वमप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इदमिति ॥ हे दमयन्ति, मया इदं ते तव महत् हितमभिहितमुक्तम् । त्वं मोहं
विहाय चिन्तय अनेन हितमुक्तमहितं वैत्यादि विचारय । प्रतीकाराभावं विप्रणोति—कः
नरः सुरेषु विघ्नैकपरेषु सासु करस्थे हस्तस्थितमप्यर्थं वस्तु अवाप्तुं ईश्वरः समर्थो भवेत् ।
मनुष्येऽपि विघ्नपरेऽन्येन प्रतिकर्तुं न शक्यते, किं पुनर्देवेष्विति त्वं विचारयेत्युत्तरार्थेन वा
शोभना । एकशब्दः केवलपर्यायः ॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा तथेति संप्रत्ययमाससाद् सा ।

निवारितावग्रहनीरनिर्झरे नमोनमस्यत्वमलम्भयद्दृशौ ॥ ८४ ॥

१ 'अवच्छेदानुप्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेत्वलंकारः' इति सा
हित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुपासकान्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ च्छेदानु-
प्राप्तोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इमा इति ॥ सा भैमी तस्य नलस्य इमाः पूर्वोक्ता गिरः चेतसा विचिन्त्या तथेति 'सुरेषु वित्रैकपरेषु' इत्यादि सत्यमेव इति संप्रत्ययं विश्वासनाससाद प्राप । पश्चात् इक्षी नेत्रे नमोन-
भस्यत्वं बहुलजलत्वाच्छ्रावणमात्रपदत्वमलम्भयत्प्रापयामास । किंभूते—निवारितो निषि-
द्धोऽवग्रहो वर्षप्रतिबन्धो यस्यैवंविधोऽप्रतिहतप्रसरो नीरनिर्जरो जलप्रवाहो ययोः । बहु
हरोदेत्यर्थः । श्रावणमात्रपदयोर्वर्षप्रतिबन्धे जलवृष्टिर्न भवति, तदभावे भवतीत्यनेन बहु-
रोदनं सूचितम् ॥

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुञ्जलाशया ।

निपत्य बिन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विरेजंतुः ॥८५॥

स्फुटेति ॥ कज्जलाविलौ कज्जलकलुषितावधुविन्दू कुचकुञ्जलाशया कुचरूपकलिका-
मिलयेणालिदंपती इव भ्रमरस्त्रीपुंसाविव स्फुटोत्पलाभ्यां विकसितकमलरूपान्मां तस्या
भैम्या विलोचनाभ्यां सक्ताशाकृदि निपत्य तरलौ स्फुरन्तौ हारमभ्यवर्तितवोम्बौ नीलौ मणी
इव इन्द्रनीलमणी इव विरेजंतुः । कज्जलकलुषितत्वाद्भर्तुल्लभात् स्फुटोत्पलनेत्रनिर्गमनात्कुच-
कोरको प्रत्यागमनाच्च पूर्व बिन्दोरल्लिखीपुंसतुल्यत्वम्, हृदिस्थत्वाच्च हारसोनिध्यात्पञ्चाक्षी-
लमणितुल्यत्वं युक्तम् । नेत्रयोर्विकसितोत्पलतुल्यत्वं, कुचयोश्च कुञ्जलतुल्यत्वं स्वभावसिद्धम् ।
अल्लिखीपुंसौ विकसितं कमलमुपभुज्य विकसिष्मत्कलिकामिलगिणौ भवतः । अल्लितुल्याविन्द्र-
नीलतुल्या चाधुविन्दू हृदि निपतिताविति भावः । 'इन्द्रेत्-' इति प्रशङ्गात्वस्य 'मणीवादेन'
इति निषेधात्संधिः ॥

धुतापतपुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत्सरसी रसस्य सा ।

रयाय बद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

धुतेति ॥ सा भैमी आपतन्तः आगच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य कामस्याशुगा बाणासौ-
र्धुता कम्पिता पीडितेति यावत् । एवंभूता सती तथा शुचेः रसस्य विप्रलम्भश्चात्सरसस्य
सरसी आसीत् । किंभूता—रयाय निरन्तरप्रवृत्तये बद्धादरया कृताभिनिवेशयाश्रुधारया
कृत्वा सनालं यत् नीलोत्पलं तद्वत् लीला ययोरेवंभूते लोचने यस्याः सा । अथ च शुचेः
श्रीभ्रमसंबन्धिनी रसस्योदकस्य सरसी जाता । शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य सरसी जातेति
वा । यद्वा पतद्भिः पक्षिभिः हंसादिभिः पुष्पसंबन्धिभिः पुष्पेषु स्थितैर्वा शिलीमुखैर्भ्रमरै-
राश्रुगेन वायुना च धुता । तथा श्रीभ्रमर्तावुदकस्याल्पताद्दृश्यमाननालनीलोत्पलं भवति ।
अथ च शुचेर्निर्मलस्य रसस्य जलस्य श्रीभ्रमकालीना सरसी बभूव । अथ च कामबाणपीडि-
तत्वाच्छुचेः शोकस्य रसस्य नदी बभूव । बहु हरोदेति भावः । नेत्रयोः स्वभावेन नीलो-
त्पलतुल्यत्वम् । अल्लिखीशुधाधाराया नालद्वयतुल्यत्वम् । श्रीभ्रमर्तावल्जलत्वाद्वायुवशाच्चोद्-
ष्टनीलोत्पला सरसी भवति । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते श्चाराणाद्ययोः स्मृतः । श्रीभ्मे हुतवहे

१ 'अध्यातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विलेसतुः' इति जीवानुसंगतः पाठः ।
३ 'मणी इवोद्भिन्नमनोहरत्वमी' इति महाकविप्रयोगे प्रकृतिमाश्रय्यतेनात् 'पादमन्त्राण्डितदलानिव
पङ्क्त्यामि' इत्यादिप्रयोगेषु इवार्पककारदर्शनात् 'मणीव' इत्यादौ तेन वकारेणैव निषादे अस्य
माभ्यानुक्तवाक्यस्योपस्थासो गुणैव । ४ 'अवोपेक्षारूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वापि' इति विधुः । शुचेः शोकस्य इति पक्षे इह धातुनिर्देशे । स्यात् रणेन निर्गन्तुम्,
'तुमर्थात्' इति चतुर्थी । रणेन आयो निर्गमनं तत्र बद्धादरयेति वा ॥

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।

व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा मैत्री मृदूनि श्रोतुः करुणोत्पादकानि परिदेवितानि विलापपचनानि
व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भविष्यतीति
निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्भ्रमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गता
क्षमा सहनवाक्यैरस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—ससं-
भ्रमा अशुभा मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुप्तरतिः
गतमुखा । तथा—स्खलन्ती किंकर्तव्यतामूढा मतिर्बुद्धिर्वस्याः सा । विप्रलम्भास्त्वयश्चरारसस्य
पीपकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्व पञ्चपुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्भ्रसमयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलभक्षणव्रती पताद्य तृप्यन्नसुमिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्वेति ॥ हे अतिसंतापकत्वात्पञ्चपुहुताशनं कामाभे, त्वं त्वरस्व सवेगो भव ।
मां दग्ध्वा मद्भ्रसमयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय शीघ्रं मारय । सा
स पिपीड इति भावः । स्त्रीवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे धातः,
परस्य ईहा इच्छा तद्विषये गत फलमसीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरावकरणादनिष्पादनं तदेव
व्रतमस्यास्तीति परामिलापहनने प्रयत्नशीलस्त्वं अयं नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्यर्थैः ममामुभिः
तृप्यन्त्यस्व पत (अधो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षण-
व्रतम् एतद्गतलोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्साकोशः ।
एतच्चानर्थकत्वात्प्रलौपुरुषम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमानं किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

सरेपुमिर्मेघं न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्तं कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुतरां वियोगानलतप्यमानं स्वान्तं हृदयं, त्वं यदि अयोमयं
लोहकृतं, तर्हि किं न विज्जीयसे ब्रवीष्यसि । बहिना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते त्वं
चैतत् तर्हि किमिति न विज्जीयसे, न च विज्जीयसे, तस्माद्वोहादपि त्वमतिकठिनमिलयः ।
हे सरेपुमिर्मेघं, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुण्यबाणैर्मेघत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि,
अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटसि तस्माद्वज्रमेघ
त्वमिति वा । दीर्यसे, कर्मकर्तरि तर्हि ॥

विलम्बसे जीवितं किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।

जहासि नाद्यापि सृष्टा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तवेदशम् ॥ ९० ॥

१ 'अथ मैत्र्याः शृङ्गारसरसीत्वेन शोभामुत्तरसीत्वेन च रूपणादुपकारलंकारः । तस्य लेशोपमाभ्या-
नहाभ्यां संकरः स्पष्टः' इति जीवातुः । २ 'अजानुप्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अनातिक्रयोक्तिसमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र निश्चयनसंज्ञेदालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

विलम्बस इति ॥ हे जीवित जीव, किं विलम्बसे कालक्षेपं करोषि । अपि तु मा
कापीः । इतं शीघ्रं ब्रव गच्छ । अदः ते तव निकेतनं निवासस्थानं हृदयं ज्वलति मग्ना-
मिता दहते । अद्यापि एहे दहमानेऽपि मृषा सुखासिकां सुखासनं निश्चिन्तत्वेनावस्थानं
न जहाति त्यजति । अपितु एहज्वलनेऽपि सुखासनरूपमपूर्वं लोकोत्तरं तव इदमालसम् ।
अलसोऽप्यन्यो एहे दहमाने सुखासनं हित्वा पल्लव्य गच्छति, त्वं तु ज्वलत्यपि एहे
बहिर्न निर्गच्छसि, अन्तरेव तिष्ठसि, एतत्तव लोकोत्तरमाख्यकार्यालसमित्यर्थः । त्वयि
निर्गते मम पीडा न भवेत्, तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेति भावः । अतिक्राम्, 'धात्वर्थनिर्देशे
ष्वुल् मकान्यः' इति ष्वुल् ॥

दृशौ मृषा पातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेमिरे ।

प्रियश्रियः प्रेक्षणघाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥ ९१ ॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ, पातकिनो लोकानां सर्वदा प्रतारकत्वात्पातकयुक्ताः मनोरथाः
पृथू अपि वां मृषालीकेन कथं विप्रलेमिरे बधितवन्तः । युवयोर्नलोऽस्माभिः प्रदर्श्यत
इत्यसलरूपपातकोपेता वामपीति वा । मृषा स्वर्था वां मनोरथा वा । अतिविशालयोरपि
युवयोर्नैः प्रतारणां कृतेत्यनुचितं कृतमित्यर्थः । विप्रलम्भकारणादपि तेषां पातकित्वम् ।
पातकी अवश्यं परं प्रतारयति । अल्पोऽपि प्रतारयितुमर्हः किंपुनर्महानिति, नलदर्शनयो-
ग्यत्वं च पृथू इत्यनेन सूचितम् । अणुत्वान्मनसो मनोरथैः प्रतारणा युक्ता, युवां तु पृथू,
अतः प्रतारणाऽनुचितेति वा । इदानीं युवां प्रियश्रियः नलशोभायाः प्रेक्षणघालयलोकनविप्र-
कारि स्वं स्वीयं सहजं पातकं मनोरथसंसर्गजनितं च शतं समाः । यावज्जीवमित्यर्थः ।
अश्रुभिः क्षालयतम् । यावत्पातकं तावन्नलदर्शनं नेति पातकं सर्वथा निराश्रुतमित्यर्थः ।
अन्यदपि मलिनमुदकेन क्षालयते, नलदर्शनं विना यावज्जीवं रोदनमेव युवयोः प्राप्तमिति
भावः । मृषा निष्कारणं कीदादिना विना कथं विप्रलेमिरे, कीदावां विप्रलम्भो युक्त इति वा
योजनीयम् । शतं समाः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीयौ ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।

वियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्वसौ मम ॥ ९२ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः, अहं त्वदीप्सितं प्रियं नलं न लभे, तदभावे त्वदीप्सितं मृत्युं
च न लभे । किमिति त्वं यन्ममेप्सितमिच्छसि तदेवेप्सितं मम न स्यात् । नैव भवेदिति वा ।
तस्मात् त्वं प्रियेण नलेन सह मे वियोगमेव इच्छ । एवं सति तव प्रसादान्ममासौ वियोगो न
भवतु । त्वं ममाभिलषितं यद्यहाच्छति तत्तच्च भवति । एवं सति वियोगमेवेच्छ यथा स न
भवेदिति त्वां प्रार्थये । असौ मम, 'सपूर्वायाः प्रथमायाः-' इति विकल्पान्मयादेशो नै ॥

न काकुचाक्षरैरतिवाममङ्गजं द्विपत्सु याचे पवनं तु दक्षिणम् ।

दिशापि मङ्गस्य किरत्वयं तथा प्रियो यदा वैरविधिविधावधिः ॥ ९३ ॥

१ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्राससमासोक्तलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संयोगार्थं वियो-
गप्रायेणादिविचालंकारः 'विचित्रं सविस्तरं कल्पमास्वर्भमुपमः' इति लक्षणात् इति जीवानुः ।

नेति ॥ त्रिपत्सु विरहिर्वैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवाक्यैः दीनवचनैः कृत्वा अज्ञं
 कामं न याचे नार्थये । यतोऽतिवाममतिमुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिकान्ता वामाः स्त्रियो
 येन—स्त्रीवचनाकारिणं च । वैरिणामनेकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्भावेतौ याचनयोग्यत्वेन संभाषितौ
 कामो दक्षिणवायुश्च । तत्र याचने दक्षिणत्वमेवोपयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्,
 न च स्त्रीकृतयाज्यायां स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्यमिषा कामो याचितुमयोग्यः । अथ
 च रतिर्वासा स्त्री यस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रम् । विरहित्वात्प्रीतिविरोधिनमिलयर्थः ।
 तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुवर्तिनमुदारं च
 सरलमनुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानशीलोत्पन्नत्वात्परवचनकारित्वात्त्वयं-
 दावृत्वाद्दुर्गमार्गगामित्वात्प्रवित्रत्वाच्च मलयानिल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अथ च
 अज्ञः पुत्रोऽपि अतिवक्रो न याचितुमर्हः । द्विपञ्चमेतैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुमर्हः । दक्षिण-
 हस्तस्य दानार्हत्वायाचनयोग्यत्वं वामहस्तस्य दानानर्हत्वाच्च याचनयोग्यत्वं यथा, तथा प्रकु-
 तोऽपि । याज्जामाह—अयं मलयानिलो यया दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वर्तते,
 तथा दिशा उपलक्षितः तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु त्रिपतु । दक्षिणानिलः कुण्डिनपुरा-
 नुत्तरस्यां वर्तमानो नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयत्वित्यर्थः । मरणानन्तरं मद्भस्मनो नल-
 संबन्धं कुर्वति मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुमशक्यम् । वैरी त्वद्वचनं कथं
 स करिष्यतीत्याशङ्काह—यतो वैरिविधिर्वैरकरणं वधावधिर्मरणावधिः । वैरं मरणपर्यवसायि
 एतच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वं त्वसाधारणमिति ज्ञेयम् । मद्भस्मनो नलदिवसं-
 बन्धे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति यथास्थितैव वा योजना । 'अज्ञं
 शपिरेऽनज्ञकेशपुत्रमदेऽज्ञजः' इति विधेः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।

न मां तु कान्त स्फुटमन्तरुज्जिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥९४॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षणः कालः ।
 अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो
 बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सोऽपि न गतो, वर्तत एवेति लब्धा सन्निवृत्तम् । कथं युगरूप-
 त्वमित्याशङ्काह—किंयत् किंपरिमाणं दुःखमहं सहिष्ये । अपितु तस्मावधिर्नास्तीत्यर्थः ।
 जीवितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्ने मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षण-
 स्मापि युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं यस्माच्चिन्तितं वा कान्तो नलः
 तु पुनरन्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्दवाच्यं मां नोज्जिता न लज्जति । मनः तं नलं न
 लज्जति । प्राणाश्रयाः कायवायवः तच्च मनो न लज्जन्ति । एतावत्याः परम्पराया अविच्छेदे
 कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उज्जिता उज्जिष्यतीति वा 'मुद्धीन्द्रियाणि खलु पथ तथाऽ-
 पराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिबहुतृणं च । प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च
 तमः पुनरष्टमी पूः' इति वचनाद्विज्ञशरीरस्योपलक्षकं मनः । तथावद्विज्ञशरीरम्, ताव-
 दस्थूलशरीरं न लज्जति । जीवे ह्युज्जमतीन्द्रियाण्युत्कामन्ति, लिङ्गे चोत्काममति स्थूलशरीरं

वाद्कौशिकं विच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—‘तमुत्कामन्तं प्राणोऽनुत्कामति, प्राणमुत्कामन्तं सर्वे प्राणा उत्कामन्ति’ इति । ततश्च क्षेत्रज्ञसोत्कामणाभावे सर्वेषामुत्कामणाभावान्मरणभावा इत्यर्थः । अन्तरन्तःकरणे विद्यमानः कान्तो मां न त्यजति, अन्तःकरणं च तं न त्यजतीति वा । यावज्जीवं न लेच्छानपगमाक्षलप्राप्त्यभावाच्च क्षणोऽपि मया दुरतिक्रम इति भावः । उज्जिता, तुच् लडा ॥

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः सुराः स चः केन पपे कृपार्णवः ।

उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु संकल्पकणध्रमेण चः ॥ ९५ ॥

मदिति ॥ हे सुराः, स प्रसिद्धो यो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः । किंभूतः—मम

उग्रतापः नलविरहजन्यः तस्य व्यये नाशे शक्तः शीकरो बिन्दुमात्रं यस्य सः । एकोऽर्णवोऽ-
नस्त्येन पीतः, अयं केन पीतः, एतावन्निष्कपत्वं किमिति कुक्ष्येति कथयतेति भावः । यो
युष्माकं संकल्पकणध्रमेणेच्छालेशरूपेण आशु मदुत्तमा मत्सकाशाद्रूपादिभिरुत्तमा सुन्दरी
अर्धात्स्नीर्णा कोटिः मुदे युष्माकं प्रीतये किं नोदेति जायते । उद्रेच्यतीत्यर्थः । भवतां संक-
ल्पमात्रेण मत्सहस्रो मदुत्तमाश्च परशताः क्षियः सुलभा इति कारणान्मदमिल्यपनिर्वन्धो
न काशो भवद्भिः । इयमेव च महती कृपा । श्रीलोभान्मां किं संतापयधेत्यर्थः ॥

ममैव बाहर्दिनमश्रुदुर्दिनैः प्रसह्य वर्षासु कृतौ प्रसजिते ।

कथं नु शृण्वन्तु सुपुण्य देवता भवत्वरण्येरुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

ममेति ॥ वा अथवा अहर्निशं प्रवहं ममैवाश्रुदुर्दिनैः (वा) अविच्छिन्नाश्रुधाररूपमे-
षच्छर्त्तैर्दिवसैः प्रसह्य बलाद्वर्षासु कृतौ वर्षतीं प्रसजिते प्रवर्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः
खनिशकालत्वात् सुपुण्य मुद्रा मे गिरः कथं नु शृण्वन्तु । अत एव—अरण्येरुदितं न भवतु
महात्म्यमिति शेषः । अपि तु भवत्विति काकुः । तेषां निदितत्त्वान्मच्छोकादिवाक्यभरण्य-
रुदिततुल्यत्वाद्यर्थमेवैत्यर्थः । यत्तुर्दुर्द्वरजनीति ज्योतिःशास्त्रम् । तस्यां च निद्रा युक्ता । यदि
मया रोदनं न कृतं स्यात्सर्हि दुर्दिनत्वाभावात्पेतुर्न स्यात् । तस्मान्ममैवापराध इत्येवकारेण
सूचितम् । वर्षासु कृतौ, ‘कृलकः’ इति प्रकृतिनामः । सुपुण्य, ‘सुविनिर्दुर्म्यः—’ इति
पदम् । अरण्येरुदितमिव ‘क्षेपे’ इति समासः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यलुक् ॥

श्लोकचतुष्टयेन नलं प्रति प्रलपति—

इयं न ते नैषध दृक्पथातिधिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।

हृदे हृदे हा न कियद्गवेपितः स वेधसाऽगोपि खगोऽपि वक्ति यः ९७

इयमिति ॥ हे नैषध नल, त्वदेकनिष्ठस्य । त्वदेकजीवगोपायस्येत्यर्थः । मलक्षणस्य

जनस्य इयं यातना तीव्रवेदना ते दृक्पथातिधिर्न दग्धोचरो न इति प्रश्नकाकुः । हा कष्टं य
इमां मरीयां वेदनां त्वां प्रति वक्ति स खगोऽपि वेधसा ब्रह्मणाऽगोपि आच्छादितः । गोपने
हेतुमाह—यतः हृदे हृदे कियत्कतिवारं न गवेपितम्, अपितु बहुवारमन्विक्षोऽपि न दृश्यते ।
कुत्रचित्त्वया न गन्तव्यमिति ब्रह्मणा निषिद्धः । कदाचिन्मरीयामवस्थां तुभ्यं चेत्कथयेत्,

१ ‘अत्रापहुतिहेतुवीपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रानुपासरूपहेतुकंकारः’
इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रातिशयोक्तिनिदर्शनलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

तदा तव दयोदयो भवेत् स मारित्वति वेचसो वैधर्म्यमिति भावः । 'एकानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाघन त्वदङ्गिममं यदि वेत्थ मे मनः ।

निमज्जयन्संतमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तवागसः कथा ॥९८॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्गिममं त्वचरणशरणं यदि वेत्थ जानासि तर्हि ममापि किं नो दयसे ममायुपरि कृपां किं न करोषि । दयाघनत्वात्कुर्वित्यर्थः । कृपाऽकरणे तवापराधो नास्तीत्याह—तु पुनः परस्मादायमन्तःकरणं संतमसेऽज्ञाने निमज्जयन्मुडयन् विधिः दैवं वाच्यं उपालब्धव्यः । तव आगसोऽपराधस्य कथा क । तवापराधो नास्ति ममैवावष्टं तथाविधमित्यर्थः । तवान्तःकरणं हंसनिषेधद्वारा मम दुःखबोधमकुर्वन्वद्भोपालब्धव्यो, न तु त्वमित्यर्थ इति वा । मम, 'अधीगर्थ-' इति पठ्यो कर्मणि । संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्येच् ॥

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा मैत्री तव कृते कथावशेषं गता त्वप्यनुरक्ता सती त्वप्राप्त्यभावाज्जन्मान्तरेऽपि त्वप्राप्त्यर्थं मृतेति ते श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति । जन्मुन्नास्त्वमपि श्रोष्यसेव । सदा श्रुतेऽपि किमित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णासि तथापि तदापि तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सा मदर्थं मृतेति तदा यद्वदिष्यति तेनैव कृपालेशेनाहं धन्या भविष्यामीति भावः । अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमननुगृह्णन्तपि तदर्थं कष्टां दशां प्राप्तमनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे, स्मरितेत्वात्तद्, 'प्रहोऽलिटि-' इति दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम किञ्चिदर्थये ।

मिदां हृदि द्वारमवाप्य मां स मे हतासुभिः प्राप्तसमः समं गमः १००

ममेति ॥ मम इदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फटितुं यस्माद्द्वारे सादरम्, तत्तत्सात् हे अर्थिनो कल्पद्रुम, अहं किञ्चिदर्थये याचे । कल्पद्रुमत्वात्तया तद्गतव्यमित्यर्थः । किं तदित्याह—इदि मिदां विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हतैः विनष्टैः अथ च निष्फलैरसुभिः प्रापैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं मा गमः । प्राणा मज्जुदवाद्रूच्छन्तु, त्वं मा गमः । जन्मान्तरेऽपि मम त्वय्येवासक्ता भवितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः । विदरीतुम्, 'वृत्तो वा' इति दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिरग्निपन्भुशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।

नृपं स योगोऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुज्जान्तमजीजनत्पुनः ॥१०१॥

इतीति ॥ दिगीशानां दूत्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालपर्यन्तं स्थिरीकृतः स दर्शन-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवातिशयोक्तिसमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'नैव मे' इति जीवातुमुन्नायवोपासमतः पाठः । ५ 'अत्र हेतुरूपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षणे योगे सत्यपि भैमीविषयो नलस्य वियोगमन्मथः इति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुमिदौन-
वचनैः कृत्वा वृथमुन्मिषन्नतितरामुदुहः सन् क्षणं तं दृष्ट्वा पुनरुद्भ्रान्तमतिशयेन भ्रान्तमजीव-
नचकार । पूर्वमनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनःशब्दार्थः । उन्मादवशात्तोऽपि प्रलपति
स्मेति भावः । संनिहितामपि भैमीं नाजानादित्येपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रदृष्ट्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।

क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता वितर्कयन्निन्धमलीकमालपत् १०२

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आत्मनः समस्तं महेन्द्रदृष्ट्यादि स्वकर्तृकमिन्द्रदृष्टं
आदिशब्दाद्वहपादिदृष्टं विस्मृत्य पूर्वं विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्थितमनोरथकल्पितैः ललितै-
र्विलासैः करम्बिता मिश्रिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्कयन्नानाप्रकारेण सत्कव-
न्संभावयन् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालीकमबुद्धिपूर्वं आलपदवोचत् । उन्मादवशात्प्रणयकल-
हादि संभावयन्भैमीं प्रति प्रलपति स्मेति भावः ॥

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमधुविन्दुभिः ।

पुरस्त्वयालोकि नमन्नयं न किं तिरश्चललोचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, कस्य कृते किमर्थं त्वया विलप्यते । अधुविन्दुभिः कर्तुंभिः
करणैर्वा मुखं विलिप्यते व्याप्यते । हा कष्टम् । अमङ्गलमेतन्मा कार्षीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती
सदा कटाक्षवलोकनान्ध्यासेन वक्रगामिनी लोचनलीलया यस्या एवंभूतया त्वया पुरोऽपि नम-
स्त्वचरणशरणीभवन् अयं नलो नालोकि किमिति प्रश्नः । लोचनयौलीलया विलासेन कटा-
क्षेणेति वा । रोदनवशात्प्रणयेन त्वयाहं न ज्ञातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परिलज्जया चरण-
पतितं मामवलोकनेनानुग्रहाय । रोदनं ना कार्षीरिति भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं
नेत्रयोर्वक्रगामित्वं च ॥

चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरी घनाधुबिन्दुश्रुतिकैतवाच्च ।

मसारताराक्षि ससारमात्मना तनोपि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ घना येऽसुबिन्दवः तेषां क्षुतिव्यवने तस्य कैतवाध्यानात्तत्र बिन्दुच्युत-
काख्यस्य शब्दालंकारविशेषस्य विषयाऽतिचातुरी महती चातुरी चकास्ति । बिन्दुच्युतकाख्य-
मलंकारं सम्भवजानाति । अथ च बिन्दुनां च्युतमेव च्युतकम्, तद्विषयातिचातुरी घनाधु-
बिन्दुक्षुतिकैतवाच्छोभते । त्वादृशी कापि सम्यगालीकं रोदितुं न जानातीत्यर्थः । तदेवाह—
हे मसारयदिन्द्रनीलवल्लीले जिम्मे तारे कनीनिके यवोरेवभूते अक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सुबुद्धिः,
यतः कारणार्थं असंशयं निश्चितं संसारं सकलं जगद्व्याप्तं ससारं तनोपि । बिन्दोरनुत्ता-
रस्य व्यवचनचातुर्यादिना सातुत्तारस्य संसारस्य ससारत्वमनुत्तारादित्वं कथं कर्तुं शक्य-

१ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विकल्पयन्' इति जीवातुसाहित्य-
विद्याधरीसंमतः पाठः । ३ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
क्लेकानुप्रासहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मिल्यर्थः । अथ च—आत्मना सत्कारं श्रेष्ठवस्तुसहितं करोषि । अस्मिन्संचारे त्वाद्दृशी कापि कुदात्ता नास्तीत्यलीकरोदनं कर्तुं त्वमेव जानासि नान्येतर्यः । अलीकरोदनेऽप्यतितरां शोभस इत्यर्थः । अनुस्वारस्याधनाद्यन्तर्गतप्रतीतिः तद्विन्दुच्युतकम् । 'कान्तो नयनानन्दी बाले दुःखेन भवति तदा' इति तदुदाहरणम् । च्युतम्, 'नपुंसके भावे कः' स्वार्यं कर्त्तुं ॥

अपास्तपाथोऽरुहि शायितं करे करोषि लीलाकमलं किमाननम् ।

तनोपि हारं कियदस्युणः स्वैरदोषनिर्वासितभूषणे हृदि ॥ १०५ ॥

अपास्तेति ॥ अपास्तं विरहवशात्सकं पाथोऽरुद् लीलाकमलं वेन एवंविधे करे शायितं चिन्तावशात्पापितमाननं लीलाकमलं किमिति करोषि । मुखमेव लीलाकमलस्थाने जात-
मिल्यर्थः । तन्मा कुरु, लीलाकमलं गृहाण, चिन्तां मा कार्षीरिति भावः । तथा—अदो-
षाणि त्रास्तादिदोषरहितानि, अथ च अपराधेन विनैव विरहवशाच्चिन्तितानि भूषणानि
मुक्ताहारवीणि येन तादृशे हृदि अस्युणः स्वैरस्युचिन्दुभिः कियत्किपरिमाणं कियन्तं कालं च
हारं मुक्ताहारं तनोपि । अपि तु मा स्म तानीः । अस्युचिन्दवो हारस्थाने भवन्तीत्यर्थः ।
तन्मा कुरु, भूषणान्वद्भीकुरु । रोदनं मा कार्षीरिति भावः । अन्यत्र सापराधो निर्वास्यत
इति दृष्टम् । कियत्, कियद्विदोषणम् ॥

दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत्परिमार्जयामि ते ।

अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥

दृशोरिति ॥ हे भैमि, अहं तावत्प्रथमतः करेण कृत्वा ते तव दृशोर्नैत्रयोः मिल्यसंबद्धं
निरन्तरं मलम् इदममङ्गल्यमशुभरूपं जलं वाष्पं परिमार्जयामि । प्रोच्छामीत्यर्थः । अथ
पश्चादङ्घ्र्या अङ्घ्रिपङ्कजद्वयाः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना स्वमस्तकेन लीयमपराधमपि
प्रोच्छामि । मङ्कतापराधाद्यदि रोदिवि, तर्ह्यमङ्गल्यं रोदनमादावपनेष्यामि पश्चान्मस्तके तव
चरणरजो बाधलगति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्यापराधमपनेष्यामि । प्रसजा भवेति
भावः । मङ्गल्यम्, अर्हायै यत् । परिमार्जयामि, वर्तमानसामीप्ये लैट् ॥

मम त्वदङ्घ्राङ्घ्रिनास्मृत्युतेः किरीटमणिक्वमयूखमञ्जरी ।

उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्यजाकारणरोपणे रुपम् ॥ १०७ ॥

ममेति ॥ हे भैमि, मम रोहिणी रक्तवर्णा किरीटमणिक्वमयूखानां मञ्जरीतुल्या
वीर्याकारा वीरिरस्य पुरोवर्तिनः तवाङ्घ्रिनास्मृत्युतेः चन्द्रस्योपासनां सेवां करोतु । हे
निष्कारणं रुक्मतीत्यकारणरोपणे भैमि, रोपं त्यज त्यज । सदाहं त्वचरणसेवकोऽस्मि । कोपं
सुखं मुयेति भावः । सौम्यस्य सेवां कर्तुं शक्या, न तु रोपणस्य । चन्द्रप्रिया रोहिणी
तारका चन्द्रं सेवते, समीपवर्तिनी च भवतीत्युचितमेव । रोहिणी, 'वर्णादनुदात्ताच्' इति

१ 'अथानुप्रासापहृत्यतिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ कैतवशब्देनास्युच्यु-
तेस्तादृश्यापहनेन वर्णरसमकिन्दुच्युतकवारोपादपङ्कजभेदः । तदुपगोचनेन सत्कारमिति क्लृप्तरोपाध-
प्रासापाधेद्वयभेदाध्यवसायेन विन्दुच्युतकारुण्यकारणोत्प्रेक्षणाच्छेषमूला सापह्नोत्प्रेक्षा सा च
'अश्लेषम्' इति च्चकारप्रयोगाद्वाच्या' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति सा-
हित्यविद्याधरी । ३ 'अथ सशोक्तिरुपकृत्यवोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जीनकरौ । लव त्यजेति संभ्रमे, 'मिलवीप्सयोः' इति द्विरुक्तिः । रोपणे 'कुभमण्डाधेभ्यश्च' इति युच् ।

तनोपि मानं मयि चेन्मनागपि त्ययि ध्रये तद्वहुमानमानतः ।

विनम्य वक्तुं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि तदा पदावधि ॥ १०८ ॥

तनोपीति ॥ त्वं मयि मनागपि अल्पमपि मानं चेत्तनोपि तत्तर्हि आनतो नमः सन् अहं त्वयि बहुमानं गृह्णीं पूजां मानापनयनार्थं ध्रये कुर्वे । 'श्रीणामीश्वरकृतः कोपो मानोऽन्यासजिनि प्रिये' इति । हे चण्डि कोपने, रोपवशात्कृतं कियत्स्वरूपमेव विनम्य नम्रीकृत्य यदि चेद्वर्तसे, तदा तर्हि ते तव पदावधि चरणपर्यन्तं नमामि दण्डवत्प्रसादरेण रोपशेष-भापनेष्यामि । बहुना मानेनाल्पमानं, बहुना नमनेन चालं नमनमपनेष्यामीति भावः । विनम्य विनमयेत्यन्तर्भावितव्यर्थे द्रष्टव्यम् ॥

प्रभुत्वभूतानुगृहाण वा न वा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः ध्रमः ।

क याचतां कल्पलतासि मां प्रति क इष्टिदाने तव वद्धमुष्टिता ॥ १०९ ॥

प्रभुत्वेति ॥ मज्जीवितस्य त्वदवीनत्वान्मां प्रति तव प्रभुत्वसद्भावात्प्रभुत्वस्य प्रभुत्व-शक्तेः भूत्वा बहुत्वेनानुगृहाण ममानुग्रहं कुरु, अथवा नानुगृहाण । परं प्रणाममात्राधिग-मेऽपि मरीचकेवलप्रणामाग्रीकारेऽपि तव कः ध्रमः प्रयासः । प्रभुः स्वेच्छया सेवकं कदा-चिदनुगृहाति, कदाचिन्नेति यद्यप्यस्ति तथापि प्रणाममग्रीकरोति, त्वं तु नेति मया किम-पराङ्मति कथयेति भावः । त्वं याचतां निजुक्ताणामभिलाषपूरणयमर्थत्वात्कल्पलतासीति क, मां प्रति इष्टिदानेऽप्यवलोकनमात्रेऽपि तव वद्धमुष्टिता कृपणत्वं क, अपितुभयमेतन्मिथो विरुद्धम् । कटाक्षवलोकनमात्रेण मामनुगृहाणेति भावः ॥

स्मरेपुमार्यं सहसे मृदुः कथं हृदि द्रवीयः कुचसंवृते तव ।

निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा व्रजन्ति बाणा विमुक्तोत्पत्तिष्णुताम् ॥ ११० ॥

स्मरेष्विति ॥ हे भैमि, मृदुरतिमृद्वी त्वं स्मरेपुमार्यं कामबाणव्यर्थं कर्षयस्व । कामपीडा सख्येतिमानं त्यजेति भावः । वा पूर्वपक्षपरितोषे । अथवा वैसारिणकेतनस्य मकरध्वजस्य कामस्य बाणास्तव द्रवीयांसौ कुर्वीताभ्यां संवृते हृदि निपत्य लगित्वा तत्रा-निमज्ज्यैव विमुक्ताश्च ते उत्पत्तिष्णवश्च तेषां भावस्तत्ता तां पराङ्मुखोत्पत्तनशीलत्वं व्रजन्ति । पापाणादीं बाणो निपत्य तत्रानिमज्ज्यैव पराङ्मुखस्तस्मादुच्छलति, तद्वत्तव कामबाणपीडा न भवतीति युक्तमिति भावः । कृतसंज्ञाहस्य बाणपीडा न भवति । 'नानो वैसारिणोऽब्जः' इत्यमरः । 'विसारिणो मत्स्ये' इत्यण् ॥

सितस्य संभावय सूक्ष्णा कणान्विधेहि लीलावलचञ्चलं भ्रुवः ।

अपाङ्गरथ्यापचिकीं च हेलया प्रैसद्य संधेहि दशं ममोपरि ॥ १११ ॥

१ 'अवातुमासकूपकल्लालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव लोकांनुपासविरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अव विपन्नरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अव विरो-धालोपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'प्रसङ्ग' इति चट्टिका 'वक्ताकारेण' इति व्याख्यातं जीवातुसाहित्यविद्याधरीः ।

स्मितस्येति ॥ हे भैमि, त्वं सूत्रणा ओष्ठप्रान्तेन स्मितसौषदायस्य कणान्तेनान्तर्वा-
वय धन्यान्कुरु । तथा—ध्रुवोऽबलं प्रान्तं लीलया विलासेन चलं विधेहि । तथा—अप-
हरन्वायाः नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकी निलयचारिणी इष्टं च प्रसद्य प्रसजोभूय हेलया विलासेन
ममोपरि संधेहि । स्मितभ्रुवल्लरूपः प्रसद्य मां सविकासं कृपाकटाक्षैर्विलोकयेति भावः ।
पथिकीम्, 'पथः कन्' पित्तान्धीप् । 'उपर्युपरिष्टात्' इत्यतसर्थत्वादुपरियोगे 'पञ्चतसर्थे-'
इति ममेति पैठी ॥

समापय प्रावृषमस्तुविभुषां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकासि पङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥ ११२ ॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नस्वाधित्वादस्तुविभुषामस्तुविन्दतां प्रावृषं समापय । तथा
अत्युज्ज्वलत्वादस्याहादकत्वाच्च स्मितेन कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंवन्धिभो हर्षान्विश्राणय मय्यं
वितर । तथा—अतिचञ्चलत्वात्खञ्जनाकारत्वाच्च दशावैव खञ्जनद्वयी इतो मल्लसणेऽस्मिन्ने
खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लक्ष्मीस्थानत्वादर्तुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकसरे पङ्केरुहं
कमलमस्तु भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रसन्ना भूत्वा स्मितपूर्वकटाक्षविलोकनपूर्वं किञ्चिद्गृहीति
भावः । प्रावृषि गतायां शरीरे कौमुदीमुदः खञ्जनकोडा कमलविकासव भवति ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्त्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दशौ मदीये मदिराक्षि कारय स्मितधिया पायसपारणाविधिम् ॥ ११३ ॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरस्त्रजा वर्णमालया वाक्वरचनया
कृत्वा सुधारसस्यामृतरससोद्वेलना निमेषादा या केलिः क्रीडा तां सृज रचय अतिमधुर-
वागमृतपूर्णं मम कर्णौ विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र जलशान्तिप्रणयः ।
ततश्च वाण्यादौ स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते तथा कृत्वा कियत इति चोक्तिः । मद्यत
इति मदरे उन्मादजनके अक्षिणी यस्यात्यसंयुद्धिर्द्वे मदिराक्षि, मदीये दशौ स्वांयवा स्मित-
धिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पारणा उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधि
कारय । स्मितस्य शुभ्रत्वात्पायसत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणया यथा वृत्तिः, तथा स्वयीय-
स्मितशोभावलोकेन मन्त्रेणयोरिति स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहि । मामस्तुगृहाणेति भावः । उद्गतो
वैल्लमुद्गेलः, 'अल्पादयः—' इति समासः । तस्य करणमुद्गेलनम् । मदिर इत्यत्र 'इषिमदि—'
इत्यादिनौणादिकः किरच्छप्रत्ययः । समायणे—'वायौ मदिरलोचनाः' इति । दशौ, 'हृकोरन्य-
तरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणी कर्मत्वम् । 'परमाञ्चं तु पायसम्' इत्यमरः । संस्कृताथेऽण् ॥

ममासनार्थं भव मण्डनं न न प्रिये मनुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं भ्रमादालपमङ्ग सृष्यतां विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनार्थं सिंहासनार्थं मण्डनमलंकरणं भव । आसनसंस्व-
यात् । एवं न न । अविचार्य मयैतदुक्तम् । किन्तु त्वं मनुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाह मण्ड-

१ 'अवाप्तुप्रासरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवाप्तिशयोक्तिरूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवाप्तिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

येत्यर्थः । अङ्गापेक्षया धासनस्य निकृष्टत्वात्, तत्र चातिप्रियत्वान्ममाह एवोपवेशनयोग्य भावः । अहं भो ! अहं इत्येतद्भमादुन्मादवशादालम्बम् । त्वया सृष्यतां क्षम्यताम् । यतः सरो विना कृतमहं अहं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्गापेक्षया वक्षस उल्कृष्टत्वात्तत्रैवोपमिद्वतामिति भावः । भ्रमात्कृतोऽपराधः क्षन्तुमर्हः । अङ्गेति को कामवज्रणे । 'भ्रमाद्भ्रमात्' इति च पाठः । न न, भ्रमाद्भ्रमाद्, इति च संभ्रमे द्विरर्थाः ॥

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने स्थिता मदन्तर्वहिरेपि चेदुरः ।

स्मराशुगेभ्यो हृदयं विमेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीताभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य कामस्य वाणवञ्चना यसा तत्संपुटिः, मदन्तः मन्मनसि स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरध्वेऽपि प्राप्नोषि, तत् तर्हि कृतमदनवाणवञ्चनायास्तत्रोभयत्र वर्तमानत्वात्त्वन्मयसंपुटे त्वद्वपे संपुटे मम हृदयं प्रविश्य स्मराशुगेभ्यो न विमेतु । चिरकालं मनसि स्थितापि हृदयं बहिर्वेदालिङ्गसि तर्हि त्वदालिङ्गनवशान्नम कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्यतीति भावः ॥

परिष्वजस्वानवकाशबाणता स्मरस्य लम्बे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।

दृढा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुस्तटीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे भैमि, त्वं मां परिष्वजस्वाल्लिङ्ग । किमिति—नौ आवयोः गाढालिङ्गनव-
शाच्चिरन्तरं मिथो लम्बे मिलिते हृदयद्वये वेष्ट्ये स्मरस्य अनवकाशबाणता निरवकाशबाणत्व-
मस्तु । निविडसंलम्बे वस्तुद्वये ह्यवकाशलेशोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । मम दृढातिकठोरा
विशाला चेषमुरस्तटी वक्षस्तटी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका सेवाकर्त्री समुचिता ।
तुल्ययोरेव सेव्यसेवकभावो घटत इत्यर्थः । आलिङ्गनयोग्यत्वमेव सूचितम् । द्वयोरपि
यथा कामपीडा न भवति तथा विषेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजस्वेति,
'परिनिविभ्यः—' इति पठ्यम् ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुसूतैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।

अधित्यकासु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भूतं नखः ॥ ११७ ॥

तवेति ॥ हे भैमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि त्वदीयमधरमभिलषामि । तव
गिरः यन्मधुसूतैर्वयसाधरस्य मधुनिर्गैः कृत्वा श्रवसी कर्णौ साक्षिणी मस्य तत् श्रवःसाक्षिकं
सादृशं साक्षिकं मधु यासु एवंभूताः सन्ति । ओष्ठस्यामृतरूपत्वात्तदुत्पन्ना वाण्यः कर्णयोरमृ-
तरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा—मम नखः ते स्तनयोरधित्यकासूष्णदेशेषु इन्दुलेखाया अभ्यु-
दय उदयस्तेन यदद्भुतमाश्चर्यं तत् तनोतु करोतु । नखसतस्यार्धत्वाच्चन्द्रकलाकारत्वाच्च
द्रवमत्र चन्द्रकलोदितेति सख्यादेर्बुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । ओष्ठपाननखसत्तेच्छुरसीति भावः ।
अधित्यकेति स्तनयोस्सदृशैरलत्वाच्चन्द्रकलायास्तत्रोदयात्कलोदयसमये रक्षा भवति । अधराय,
'स्पृहेरीषितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

१ 'अभातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अभातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र केकानुभासातिशयोक्त्युपमांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
नं च० ११

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलिस्त्रधारिणी ।

तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखाभ्रमणिश्च द्विजराद्विदूषकः ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे भैमि, प्रकरणेन कथायते दोमते प्रकाशा द्यौर्भमाना रोमावलिरेव सूत्रं धार-
त्येवंशीला त्वं मन्मथनाटिका कामसोन्मादवित्री कथं न वर्तसे । अपि तु कामं सहर्षं
रोपि । अङ्ग संवोधने, तव हारे मुक्ताहारे नायको मध्यमणिः रुचिमेति देखीयते । न
परं उज्ज्वलतरत्वाद्गुणतरत्वादाहादकतरत्वाच्च द्विजराद्विदूषकः चन्द्रतिरस्करणशीलः शिखा-
भ्रमिर्मुकुटमणिः शिखायां निपद्यो वा मणिरपि रुचिमेति । द्विजराद्विदूषकत्वमुभयोरपि वा ।
तप विलोकनान्मदीयः कामः सहर्षो भवति । वषटेतरमिति भावः । नाटिकापक्षे—प्रका-
शरोमावलिरेव सूत्रधारो नान्दीश्लोकान्तरसंचारी कथाप्रस्तावकः पात्रविशेषः सोऽस्मा
अस्तीति । तथा—तवाङ्गहारेऽङ्गविक्षेपे नृत्ने नायकः सभापती रुचिं प्रीतिमेति । तथा—
द्विजराद आह्वय एव विदूषकश्च परिहासकं मित्रं रुचिमेति । शिखायां मणिरस्य विदूषकस्य,
नायकस्य वा सः । ‘अङ्गहारेऽङ्गविक्षेपः’ इत्यमरः । ‘पीठमर्षो विटश्चैव विदूषक इति
त्रिधा’ । ‘हासकश्च विदूषकः’ इत्यालंकारिकाः ॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।

मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु बिम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुमेति ॥ हे भैमि, तव अनङ्गस्य कामस्य जन्मन उत्पत्तेः शुभसूचकोऽष्टवर्गः ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धः स लेखया यत्र तवाधरेऽलिख्यत । ज्योतिर्विदा ब्रह्मणैवेत्यर्थः । बिम्बफलव-
त्पाटलवर्णः सोऽधरः मदीया दन्तक्षतराजिः, तथा कृत्वा रजनानि, तैः कृत्वा भूर्जतामर्जतु ।
न अङ्गजन्माऽनङ्गजन्मा मानसः पुत्रः । तस्योत्तमत्वात्तज्जन्मपत्रिका ज्योतिर्विदा भूर्जपत्र
एव लिख्यते । पुत्रे जाते ज्योतिर्विदा तस्य जन्मकालीनः शुभाष्टवर्गो लिख्यते । त्वदोष्ठो-
दरेखावान् दन्तक्षतमुन्दरो भूर्जपत्रेणोपगीयते । अष्टवर्गस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तो ज्ञातव्यः ।
लेखया । लेखानि रिल्लेखः ॥

गिरानुकम्पस्व दयस्व चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।

निशेव चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्मम त्वमेकासि नलस्य जीवितम् १२०

गिरेति ॥ त्वं गिरानुकम्पस्वानुगृहाण । चुम्बनैर्दयस्वानुकम्पस्व । मया प्रयोज्येन कुचौ
शुश्रूषयितुं प्रसीद । यद्यस्मात्त्वं एका केपला नलस्य मम जीवितमसि । कस्य केव—चान्द्रस्य
करोत्करस्य किरणसमूहस्य निशेव रात्रिरिव । तस्य जीवनं नान्यां तथेति पूर्ववत् । त्वदधी-
नजीवित एवाहम्, चुम्बनादिना नामानुगृहाण, अन्यथा जीवनमेव न भविष्यतीति भावः ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।

अपि प्रपञ्चां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयाऽज्जट्रिः ॥ १२१ ॥

मुनिरिति ॥ अथ प्रबोधवान्, गतघ्नान्तिरसौ नल इति ‘नलोऽहं’ नलत्वेन प्रकाशयन्तं
कथयन्तं स्वमात्मानमबुध्यत जानाति स्म । आत्मानं कथयता मया दूतधर्मैः परित्यक्तः

१ ‘अवातिशयोक्तिरूपकलेखालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ अस्मिन् लोकस्य जीवानां साहि-
त्यविद्याधरी नोपलभ्यते । ३ ‘अत्रोपमातिशयोक्तिहेत्वलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

अनुचितं कृतमिलयजानादित्यर्थः । नलत्वकथनमात्रेण तां न भैमीं प्रकृतिं रोदनात्पूर्वावस्थां प्रपञ्चां प्राप्तां विलोक्य जातबोधत्वाद्दूतोऽहमिलयवातसंस्कारतया प्राप्तबुद्धितया वक्ष्यमाणं निरोऽपि असृजत् । नलत्वनिश्चयेन स्वकरोदनां तां दृष्ट्वा स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतधर्मोचितमाह सेख्यर्थः । नलत्वनिश्चयेन गतमोहत्वम्, तेन प्राप्तबोधतया प्रकृतिं प्रपञ्चामिति वान्वयः । उद्बुद्धत्वं संस्कारत्वेन प्रपञ्चां प्राप्तमागतं तां दूतधर्मबुद्ध्यां स्वामेव प्रकृतिं विलोक्य दूतधर्मोचितमेवाबोधदिति वा । मुनिर्नृणां यतिरिव । वैदान्ताभ्यासेन शमपदमादिद्वारा प्रबोधवान्संसारविनाशसमर्थप्रकृष्टज्ञानबुद्धो यतिः स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दैकरसमात्मानं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति बुध्यते, बुद्ध्या न उद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तब्रह्मज्ञानतया वा तां प्रसिद्धां संसारजनितां सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थारूपां प्रकृतिमनादिमयिषां प्रकर्षेण पञ्चां पृथग्भूतां ज्ञात्वा 'अहं मनुरभवं सूर्यं बाहं कक्षीं वांशधिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समाजुनेयं नृजोऽहं कविरुक्षना पश्यतामा' इत्यादि वामदेवकृपिवदित्यर्थः । मुनिरप्यात्मानं प्रकृतिं च विवेकेन ज्ञात्वा मुक्तः सन् वागादिष्वपहारान्सृजति मुञ्चतीति केचित् ॥

अये मयात्मा किमनिहुतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।

पुरः स्वभक्त्याथ नमन्हियाविलो विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि १२२

अये इति ॥ मया नलोऽहमिति आत्मा किमिलनिहुतीकृतः प्रकटीकृतः । अये खेदे । महदनुचितं कृतमित्यर्थः । अत्रात्मप्रकटनविषये स शतक्रतुस्तु पुनर्मां किं किंप्रकारं मन्ता ज्ञास्यति । मामसाधुमेव ब्रूयादित्यर्थः । शापदानसामर्थ्यशोतनाय शतक्रतुरिति पदम् । पुरः पूर्वं स्वभक्त्या नमन्सन् अथ पश्चाद् द्विया अकृतकार्यत्वाद्भज्या आविलः कलुषितः सन् । सुतरां नमश्चित्यर्थः । तदिङ्गितान्यपि कोपाविष्टस्तेन्द्रस्य भ्रमज्ञादीन्यपि न विलोकिताहे विलोकयिष्यामि । प्रसादलभस्तु दूरतः । अन्योऽप्यपराधी स्वामिनः कोपविहं भुक्नुव्यादि न विलोकयति ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिपां हसैर्दुत्यपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति ॥ नाम प्राकारये खेदे वा । अहं यत् स्वनाम मुपा जयमेवाभ्यधां एतत् महत् महेन्द्रकार्यमुज्जितं लक्षम् । विनाशितमित्यर्थः । अहो महदनुचितमेतत् । अनुचितत्वमेवाह—हनूमदाद्यैः श्रीरामादिद्वलकारिभिर्दुत्यपथो यशसा कीर्त्या सितीकृतः । कार्यस्य शाशितत्वात् । मया पुनः दिपां हसैर्होतैः सितीकृतः । तैस्तु यशो लब्धम् । मया इन्द्रदस्यार्थं गतो नलः स्वीयमेव दूत्यं कृतवानित्यादि वैरिहास्यरूपमयशो लब्धम् । 'सितीकृतः' इति पाठे येतीकृतः, इयामीकृतमेति व्याख्येयम् ॥

धियात्मनस्तावद्व्याह नाचरं परस्तु तद्वेद स यद्वदिष्यति ।

जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिबं शिवं वदन् ॥ १२४ ॥

धियेति ॥ अहमात्मनो धिया बुद्ध्या तावद्व्याह इन्द्रादिप्रतिकुलं नाचरं न कृतवान् । किंतु उन्मादादेव स्वनाम कथितमित्यर्थः । स प्रसिद्धः परोऽन्यो बुज्जने वा तु पुनः यद्वदिष्यति

१ 'अवोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ लेखानुभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अवानुभासव्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदहं वेद । हुर्जनो हि यथावृत्तं न वदति किंतु विपरीतमेव वदति, इति जाने इत्यर्थः । तदेव विशेषणेनाह—किंभूतः परः—जनानामवनाय पालनायोद्यमिनं हतोद्यमं जनानर्दयति पीडयतीत्येवंशीलं वदन् । तथा—अये प्रलये जगज्जीवपिबं जगत्प्राणहरं महादेवं शिवं मन्त्रलं वदन् । अनर्गलो लोक इत्यर्थः । लोकोक्तेर्निवारणे कश्चन प्रतीकारो नास्तीति भावः । नन्वादित्वाज्जनार्दनः । जीवपिबम्, 'पाप्रा-' इत्यादिना कः ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभराद्यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यते ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं जनानने कः करमर्पयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति ॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यत्त्रपाभरो लज्जाबाहुष्यं तस्मात् अदो हृदयं किमयं स्फुटति । यद्यस्मात् विबुधैर्देवैरस्य हृदयस्य शुद्धिः विबुध्यतां ज्ञायताम् । तु पुनस्ते विबुधा इदं दन्तुरं विषमं तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, अबुद्धिपूर्वकं वेति विदन्तु जानन्तु । लोका जानन्तु वा मां जानन्तु । 'अत्र लौकिकमाभाणकमाह—जनानने कः करं इत्यमर्पयिष्यति त्वयैवं न वक्तव्यमिति मुखहस्तदानेन लोकं प्रतिपेक्षुं कः शक्नोति । अपितु न कोऽपि । लोको यत्किञ्चिद्दत्तु नामेति भावः । हृदयस्फोटनाभावेऽपि ते देवास्तरुणं यथार्थं जानन्तु । अन्नादपि संहरिष्यं ग्रमेयं पण्डितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णायते, न तु सामान्यैर्लोकैः ॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसालोपि च सैव वेधसा ।

न यस्तु दैवस्वरसाद्भिनश्चरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

ममेति ॥ अनया चेतनया इतोऽहमिति प्रतिपत्त्या कृत्वा मम श्रम इत्यलक्षणः फली सफलो जातः स्यात् । बलीयसा वेधसा च दैवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता । दैववशाद्भ्राम्यात्मकवनाच्छ्रमो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेतनारक्षणे त्वया यज्ञः किमिति न कृत इत्यत आह—स्वध्यासौ रसश्च स्वरसः स्वेच्छा दैवस्य स्वरसात्स्वेच्छया विनश्चरं विनाशितं वस्तु प्रतिकर्तुं चिकित्सितुं सुरेश्वरोऽपि शक्नोऽपि ईश्वरो न समर्थो न किं पुनरन्यः । मयाऽबुद्धिपूर्वमेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः । तस्मान्ममापराधो नास्त्यौल्यैः ॥

इति स्वयं मोहमहोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।

तथाव्यथामग्नतदुद्दिधीर्पया दयालुरागाह्वयु हेमहंसराट् ॥ १२७ ॥

इतीति ॥ नैषधे नले स्वयमात्मनैव मोहमहोर्मिनिर्मितं भ्रान्तिबाहुल्यवशात्कृतं निजं स्वीयं प्रकाशनं प्रकटमिति पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्तापं कुर्वेति सति दयालुः हेमहंसराट् राट् राजा तथानिर्वचनीया व्यथा पीडा तस्या मग्नधासौ स च तत्सोद्दिधीर्पयोदरनेच्छया लघु शीघ्रमागार्त्तम् ॥

नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।

नयादयैनामतिमानिराशतामसृग्विहातेयमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

१ 'अत्र लेकानुप्रासो हेतुर्ध' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलमिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः शब्दत्वेन किनेतदायातीति
बुद्ध्या ऊर्ध्ववीक्षिणमुपरिविलोकितम्, अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधादवदत् । इति
किम्—कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अद्य निष्कृप नल, एनां भैमी निरा-
शतामाशारहिततां अतितरां मा नय मा स्म नैपीः । स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दया मय्यस्थानु-
रागो न विद्यत इति प्रतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा मा कार्षीरिति भावः । अस्या
निराशत्वे जाते मम किमनिष्टमित्याशङ्क्याह—या त्वया निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं
चेत्करिष्यसि तर्ह्ययं भैमी परं केवलमसुन्प्राणान्विहाता त्यक्ष्यति । श्रोत्रघञ्जन्वं पातकं तव
भविष्यति, तस्मादेवं मा कार्षीरिति भावः । अतरेष्वसर्गत्वात् 'ते प्राग्भातोः' इति नियमा-
त्पूर्वमेव प्रयोगस्योचित्येऽपि महाकविप्रयोगाव्यवहितानामपि प्रयोगः साधुः । 'आविद्यध्रुवोऽ-
भवदसाविव रागः', 'विलोलजिह्वायुगलीढोभयसूक्तभागमाविः' इत्यादयः प्रयोगाः । अति-
शयिता मा शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा अतिमा इयमित्यस्य विशेषणम् । एनामनिरा-
शतां नयेत्यन्वयः । हे अतिम अतिशयिता मा शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्येति । 'अतिसुन्दर-
त्वाद्बहुधनत्वाच्च त्वमेकास्या योग्यो नान्यः' इति सूचितम्, इति वा । अतिकान्ता माम्
अतिसुन्दरी केवलमतः परं प्राणास्त्वक्ष्यति त्वद्भिना । एवंविधं सुन्दरं वस्तु इथैव नास्वतीति
सूचितमिति वा । विहाता, लुट् ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामित्यत्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान्सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका १२९

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामर्थसिद्धये प्रयोजनसिद्धये इयदेतावत्प्रव-
त्स्यापि बहुतरं प्रयासं कृत्वैत्यर्थः । सुरेषु देवविषये अनुचितमेतन्मया कृतमिति निजसाप-
राधतां स्वीयमनुचितकारित्वं पश्यजानन् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽसत्यत्वात्
साक्षात् सत्येति परकीयेऽर्थेऽलोकं भाषते स कूटसाक्षी अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो बद्धवन्
तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो न भवतीत्यर्थः । हि यस्माद् सतां चेतःशुचिता आत्मैव
साक्षी यस्यानेवंविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं दृश्यं कृतमिति त्वं तावज्जानासि,
सन्तत्वालोकं भावितुमपि स्वचेतस एव लज्जन्ते । तव च सत्यत्वं लोकत्रयप्रतिदम् । देवा
अपि सर्वसाक्षित्वात्स्वयमेव त्वचीयं शुद्धत्वं ज्ञास्यन्ति, किमनेन लोकेनेति भावः । आत्म-
साक्षिका, 'शेषाद्विभाषा' इति कर्पे ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।

सुदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीश्वरः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स वृषः चित्तेन हरित्पतीन्प्रणम्य अतः परं मम करणीयमपि नावशिष्टम्,
क्षम्यतामिति मनसैव देवाद्यमस्फुल्लं सूदुः सदयः सन् दमस्य भगिनीं वभाषे । किंभूतः—
इति पूर्वोक्तमीरिणा वृषाणेन नलं विदर्भजामपि आपृच्छय प्रयातेन यावुमारब्धेन खगेन
हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन, 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तः ॥

१ 'अवानुभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भवान्तरन्धासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

वदेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदम्भदूलेन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसाम् १३१

वदेऽपीति ॥ हे मैमि, अहं तुभ्यमपि अतिनिर्दयदूतकरणजनिताः कियतीः कति-
संख्याकाः कदर्थनाः पीडा अहं ददे ददामि, अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामी-
त्यर्थः । यतः—सुरेषु रागोऽनुरागः, तलक्षणः, तस्य वा प्रसवोऽङ्कुर उत्पत्तिर्वा तस्यावकेशि-
नीर्निष्फलाः । अनुरागातुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यमः कार्यजनकश्चेद्ववति तर्हि दुःखमपि
दातुमुचितम् । प्रकृते तावति दूले कृतेऽपि तत्र तेष्वनुरागाङ्कुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तत्र
पीडाकरमतः परं किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्राङ्कुरोत्पत्तिरपि नोदेति तत्र फलाभा
कृतस्त्वा । तत्र पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपिशब्दार्थः । गह्वर्या वाऽपि । अनुचि-
तमेतदित्यर्थः । एवं सति अमी देवा अदम्भदूलेन निष्कपटदूलेन कृत्वा दयां मम कृपां
वा भवन्तु कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणममा अस्मदीयं कार्यं विनाम्य स्वीयं कृतमित्यपरा-
धेन दण्डं शासनं वा दिशन्तु कुर्वन्तु । तत्कृतं दण्डमपि सहिष्ये, परं तुभ्यं दुःखं दातुं
नोत्सहे इति भावः ॥

अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।

उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति ॥ इयं उन्मदिष्णुता मे महां हितायाभूत् । यतः—अहं अयोगजां
विरहजां वेदनां नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरह-
पीडा विस्मृता तस्मादियमुन्मदिष्णुता मम गुणायैव जातेति भावः । अयं च न योगः
अयोगः, तज्ज्ञां संसारसंघन्धिनी पीडा नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवमित्यर्थः ।
तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमानमाह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्मादेतोः दोषभूतस्याप्यन्वस्य
लाघवं अल्पत्वलक्षणो गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—अज्ञानवशादज्ञानलक्षणदोष-
जादोषभूतस्याप्येनसः पातकस्य कृशत्वमल्पत्वमिव अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्वं
जगद्गत्यादौ 'कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति बहुप्रायश्चित्ताज्ञानात्पातकगौरवमवगम्यते, अज्ञा-
नकृते लघुप्रायश्चित्ताज्ञानात्पातकलाघवमिति । अज्ञानलक्षणादोषादोषभूतस्य पातकस्य लाघ-
वलक्षणो गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणादोषाद्विरहवेदनादोषस्य लाघवलक्षणो गुणो
मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां कियतोऽपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् ।
मे । हितयोगे चतुर्थी । भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य 'पूर्णगुण-' इति समास-
निषेधादोषलाघवमित्यत्र समासाप्राप्तेः 'तद्विशिष्टं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति शापकादुद्दिमान्धं,
करणपाठवमित्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एवमेवमा-
दिषु प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥

तैवेत्ययोगस्तरपायकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयाऽगमइयाम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यद्य कारयन्मयात्मनस्त्यामनुकम्पते सः सः ॥ १३३ ॥

१ 'अज्ञातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञोपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'न वा' इति साहित्यविद्याधरीसंततः पाठः । ४ 'नपातमनो मामनु-' इति
साहित्यविद्याधरीपाठः ।

तवेति ॥ तव त्वत्संबन्धी त्वद्विषयो मञ्जिष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं कृतपीडः अयोगो वियो-
गस्तज्जनितः स्मरपावको ममैव कदर्थनाल्लयतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण मे मम दयामगमत् । चकारेत्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद् अथ त्वद्विष्य-
पक्षमये मामुन्माद्योन्मादं प्राप्य मया प्रयोज्येनात्मनो ममैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकृत्यं
कारयन् त्वामनुकम्पते स्म सेवते स्म । तेन ममैव कृपा कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियोगामि-
र्यदि ममातिपीडा नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावात्मनः प्रकाशमपि नाकरिष्यत्, ततश्च
मत्प्राप्तिविधातनिश्चयात्त्वन्मरणमेव स्यात्, त्वद्वियोगान्ममापि मरणं स्यात् । तस्मात्पीडयो-
न्मादाधिक्यान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते मत्प्राप्तिनिश्चयात्त्वया प्राणा रक्षिताः, तस्माच्च
मत्प्राणा अपि तेन रक्षिता इति स स्मरामिमम दयामेव चकारेति भावः । कामाग्निः
कदर्थनाल्लयतयापि मे दयां चकार । कृतः तवेति, 'त्वरीयोऽहमिति त्वां पीडयत्येव,
त्वत्संबन्धान्मामपि पीडयति । इयं तस्य कृपैव, भैमी मामेव वरिष्यति, नान्यमिति
निश्चयात् । योजनान्तरमुपेक्षणीयम् ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वर्किकरं मामपि कर्तुमीक्षिषे ।

विचार्य कार्यं सृज मा विधान्मुधा कृतानुतापस्त्ययि पार्णिविग्रहम् १३४

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहैकपरास्तवदमिलापकेवलनिष्ठाः त्वामेवाभिलष्य-
न्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । त्वं मामपि स्वर्किकरं कर्तुं ईक्षिषे, मां स्वीयं दानं कर्तुं
त्वमेवेच्छतीत्यर्थः । भवानुरागोऽप्रयोजकः किंतु तव मय्यनुरागः प्रयोजक इति भावः ।
एवंसति त्वं कार्यं करणीयं विचार्य सृज । विचारे कारणमाह—कृतो यः पश्चात्तापः स
त्वमि पार्णः पाश्चात्त्यस्य वैरिणो विग्रहं तद्वत्कलहम् । दुःखमिति यावत् । मुधा वृथा मा
विधान्ना कर्षीत् । अविचार्य देवे कृते नलमहं किमिति नापरिपम्, नयि वा कृते कंचन
देवं किमिति नापरिपमिति पश्चात्तापस्तत्र नविष्यति तस्माद्विचार्यैव विभेनं कुर्विति भावः ।
संधिमकृत्वा बहिर्निर्गते विजिगीषी पार्णिप्राप्तो वैरायते । ईक्षिषे, 'ईशः ते' इतीदं । मा
विधात्, नविष्यति 'माणि लुह', 'न माद्योगे' इत्यङ्गभावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवात्र वा ।

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥१३५॥

उदासितेनेति ॥ हे भैमि, उदासितेनैवोदासीनेनैव मया 'अमी समीहैकपराः—'
(१।१३४) इत्यादिना विचार्य सृज इत्येवमिदं मतमुद्यसे, तेभ्यो देवेभ्यो भिया देवान्पृ-
णीष्वेति मोक्षसे । तथा—स्मरेण कृतं स्वस्य तानवं कार्यं, तस्माद्वा 'स्वर्किकरम्' (१।१३४)
इत्यादिना मां वृणीष्वेति न बोधसे । भियेत्युभयत्र वा बोध्यम् । त्वद्विचार्यमेव विचार्य
कुर्विति मयोक्तम् । नत्वन्वेनाद्येनेति भावः । मया देवे कृते सति मद्वियोगात्त्वन्मृतिरेव
स्यादित्वावाक्यामाह—मदमुद्ययेन मदीयप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तर्हि मध्ये-
तावन्तं कालं यस्तव प्रेमाऽनुरागः तस्मिन्विषये एतदेव प्राणत्यजनमेव तव हितमेव वा

१ 'अवातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ ऋद्धानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

शुद्धिलब्धय आनुष्यप्राप्तये स्यात् । ममेत्यर्थात् ।—तव हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः ।
मत्प्राणव्ययेन तव हिते जातेऽनुणित्वेन ममैव हितमित्यर्थः । उच्यते, वदेयं किं यथादित्वा-
त्संप्रसारणम् । 'उच्यते' इति च पाठः ॥

इतीरितैर्नैषधसन्तुतामृतैर्विदर्भजन्मा भृशमुल्लास सा ।

ऋतोरधिष्ठीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ सा विदर्भजन्मा 'वदेपि तुभ्यम्-' (१।१३१) इति ईरितैः पूर्वोक्तैर्नैषधस्य
सन्तुतामृतैः सत्यवचनामृतैः कृत्वा भृशमुल्लास इयं प्राप । नलत्वनिधवात्, तेनात्मन्यनु-
रागस्य प्रकाशितत्वात्, तेभ्यो न विभेमीत्युक्तत्वाच्च । 'इदृशः' इति पाठे पूर्वोक्तैः इति वक्ष्य-
माणप्रकारेणोल्लासेति योज्यम् । शिशिरं ऋतुमनु लक्ष्मीकृत्य जन्म यस्य ऋतोर्वेसन्तस्याधिका
श्रीः दूरविकस्वरैरतिविकासिभिः पिकस्वरैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा इवार्थः उल्लासति ।
पिकस्वरसाम्येन नलवचसां मदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्यदपि पीयूषैर्जलेवां सोल्लासं भवति ॥

तमेवोल्लासमाह—

नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानं च मुमोच भीमजा ।

जुगुप्समाना हि मनो भृतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १३७ ॥

नलमिति ॥ सा भीमजा तदा तं दूतं निजे आशये मनसि नलं नलनामकं राजानम-
वेत्य निश्चिन्त्य घृणां जुगुप्सां विगानं निन्दां च मुमोच अर्धान्मनस एव । निजाशये विषये
घृणां विगानं च मुमोचेति वा योज्यम् । एतन्मनः स्वभावतोऽप्रशस्तमिति जुगुप्सा, अनुवि-
तकारि चेतदिति निन्दा, यद्वा—नलप्राप्त्यनाशनां शरीरे घृणा, परपुरुषसंबादशङ्कया निन्दा ।
कीदृशी—तदा नलज्ञानावसरे सतीधिया पातिव्रत्यबुद्ध्या दूतं नियमितं, बलात्कारेण तस्मात्प-
रावर्तितमित्यर्थः । दैवतदूतं प्रति धावि मनो हि निश्चयेन जुगुप्समाना निन्दन्ती । पतिव्रतया
नियन्त्रितं मनो दूते धावतीति जुगुप्समाना निन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा—हि यस्मात् सा तदा
सतीधिया दूतं मनो दैवतदूतधावि जुगुप्समानाऽभूदिति योजना । नलान्यदेवदूतगामित्वाद-
प्रशस्तमेतन्मयीयमन्तःकरणमनुचितकारि चेति पूर्वं यतो जुगुप्सितवती निन्दितवती च,
नलनिश्चयानन्तरमत्रानुरक्तं यन्मयीयं मनस्तत्साध्वेव जातमिति जहर्षेवेति भावः ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तन्न लज्जसे ।

अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥ १३८ ॥

मनोभुव इति ॥ भविनां प्राणिनां मनः, मनोभुवः ते तव पिता । यतः—त्वं मन एव
भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य, तस्मान्मनस्तव पिता । हे काम, त्वं स्वपितृभूतं तव मनः एनसि
परपुरुषानिलापजनिते पातके निमज्जयन् न लज्जसे । काकुः । त्वया सत्पुत्रकथा सद्भिः पुत्रैः
पितरः पुण्याल्लोकान्गन्ताति कथा अमुद्रि समापिता । नलत्वनिधवात्पूर्वं धिया मनसा इति
पूर्वोक्तप्रकारेण मन्मथनिन्दिनी सती पतिव्रता वा सा भैरी स्थिता नलत्वनिश्चयानन्तरं
कामनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥

१ 'अथ छेकानुमासतिशयोक्त्युपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ छेकानुमासो-
पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अथ हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात्कतमत्तदित्यभूत् ।

तदा कदम्बं तद्वर्णि लोमभिर्मुदल्लुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १३९ ॥

प्रसूनमिति ॥ पूर्वं सौकुमार्याद्वैभवीशरीरं पुष्पमिति तदङ्गवर्णना सामान्याकारेणाभूत्, परं तु तत्पुष्पं कतमत्, किञ्चातीयमिति सा वर्णना विशेषात् विशेषाकारेण भैमीशरीरमेत-
ज्जातीयमिति नाभूत् । तदा तद्वीचनलत्वनिश्चयसमये मुदल्लुणा प्रावृषि हर्षाद्युन्नतवर्णाकाले
हर्षमुन्नित्वमागतैः प्रातैः लोमभिः भैमीरोमभिः कर्तुभिः तत् भैमीशरीरं पुष्पं वा कदम्बपु-
ष्पमवर्णि कथितम् । कदम्बानि हि प्रावृदकाले विकसन्ति । भैम्यङ्गमुच्चैर् रोमभिः कदम्ब-
तुल्यमभूदित्यर्थः । हर्षवशादलुरोमावादि तस्यां जातमिति भावः ॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत्स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।

असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥ १४० ॥

मयेति ॥ स्वेन आत्मना भाषितः स्वोद्धमस्य स्वभ्रान्तेः विभ्रमाणां विलासानां क्रमो येन
स्वोद्धमविभ्रमयोः क्रमः 'अये मयात्मा किमनिबुद्धीकृतः—' (१।१३२) इत्यादिश्लोकपञ्चकोशो
येन वा सोऽसौ नलः दमस्वसुः इति एतादृशी भ्रान्तिमसास्त्वण्डितवान् इति । किम्—
मयैव नलं संबोध्य 'इयं न ते—' (१।९७) इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन नलसंबोधनान्युक्त्वा
यच्चलापि विलपितम् । असौ नलः तदिदं विलपितं विमृश्य विचार्य मद्बुद्धं मया ज्ञातं
स्वमात्मानम् 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते—' (१।१०३) इत्यादिसप्तदशभिः श्लोकेराह-
वहननया ज्ञातः तत्किमित्यहं न कथयामीत्यात्मानं कथितवान्, न तु स्वारस्येनेति ।
भ्रान्तेन मया स्वनाम कथितं न तु त्वया ज्ञातमिति स्वभ्रान्तिवर्णनव्याजेन प्रापयति सेल्यर्थः ।
मदभिलाषजनितवेगमरभ्रान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा सा भैमी तुतोपेति भावः ।
असाविति 'षोऽन्तर्कर्मणि', 'विभाषा प्राधेद—' इति सिचो लृक् । असाविति पाठे—तनूच-
कारेल्यर्थः । 'शो तनूकरणे' तेनैव सिचो लृक् ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे ह्रियः ॥ १४१ ॥

विदर्भेति ॥ ततः परं नलनिश्चयानन्तरं सा विदर्भराजप्रभवा भैमी त्रपासखी लज्जावती
सती नलं वक्तुमलं समर्था नाभूत् । लज्जानुनाववशात्तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । यतः—पुरः आदौ
नलत्वनिश्चयपूर्वम् अत्रपा निर्लज्जा सती अभिमुखं समक्षं यत् तमूचे, तेनैव समक्षवचनेन
हेतुना नलत्वनिश्चयानन्तरं ह्रियो महाहृदे समुदे ममज्ज निमग्ना । लज्जालरत्ने किञ्चिद्बलं
शक्यते, इयं तु लज्जासमुदे ममा वक्तुं समर्था नाभूदिति युक्तमेवेति भावः । सखीपदेन
लज्जां क्षणमपि न खनतीति सूचितम् ॥

यदापचार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः श्वसि प्रियस्य सा ।

विहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा ह्रियाऽधुना मौनघना भवत्प्रिया ॥ १४२ ॥

१ 'दुग्धानुना' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिर्भावोदवाल्मेकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'सुभाषित—' इति पाठः साहित्यविद्याधरीलंसतः । ४ 'अत्र लेशकामुप्रासोऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदेति ॥ सा भैमी यदा अपवार्गापि ज्वनिकादिना व्यवधायापि रहस्यपि तिर्यग्बलितं कृत्वा सख्याः श्रवति कर्णे प्रियस्य नलस्योत्तरं दातुं न शशाक । समक्षं वक्तुमशक्यं परं व्यवधायापि एनं प्रलेवं वदेति सखीकणेऽपि लगित्वा बसिन्काले वक्तुमशक्ताभूत्, तदा तस्मिन्काले सख्येव विहस्य इति तं नलमब्रवीत् । इति किम्—भवत्प्रिया अधुना हि वा मौनमेव धनं यस्याः सा मौनिनी वर्तते । चित्रलिखितं पुरःस्थितं च प्रति पूर्वं बहूक्तत्वादि-दानौ मौनं व्यर्थमिति अधुनेत्यनेन परिहासः सूचितः । हास्यमप्यत एव कृतम् । अपवार्गापि सखीद्वारेणैव व्यवधायापि परम्परवापीत्यर्थं इति वा ॥

पदातिथेयांलिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।

जगाद् यां सैव मुखांमम त्वया प्रसूनबाणोपनिशञ्चिपम्यताम् ॥ १४३ ॥

पदेति ॥ हे नल, इदं भैमी लोचननिर्झरानधुप्रवाहान् स्वयं स्वहस्तेन चित्रमिच्छा पदे वा लिखितस्य ते तव पदातिथेयान् चरणप्राप्तुमिच्छान्वितन्वती कुर्वती चरणपतनादिना वियो-गजवाप्यनिर्झरेण क्षालनं कुर्वती यां प्रसूनबाणस्य कामस्योपनिषदं कामाद्वैतप्रकाशिकां जगाद् लिखित्वा प्रत्युवाच सैव प्रसूनबाणोपनिषत् मम मुक्तास्त्वया निशम्यताम् । अनया कामपी-वापशात्पूर्वमुक्तं मनोच्यते, न तु स्वसूत्रा । सख्यं मत्वा समाकर्णयेत्यर्थः । रहस्यप्रतिपादको प्रत्यविशेष उपनिषत् । निर्झरपदेनाधुबाहुत्वं सूचितम् ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहात्संशयाम् ।

क चन्द्रवंशस्य वतंस मद्बधाद्युशंसता संभविनी भवादृशे ॥ १४४ ॥

असंशयमिति ॥ स हंस एव मां त्वद्विरहेणातः प्राप्तः संशयो जीवसंदेहो यया एवं-भूतां त्वयि त्वद्विषये तवाप्रेऽसंशयं निश्चितं न शशंस प्रायशो न कथितवान् । यतः—हे चन्द्रवंशस्य वतंसालंकार नल, भवादृशे सौन्दर्यादिगुणयुक्तेऽतिशूरे महाकुलीने च मद्बधाद्यु-शंसता निर्दयता पातुकता क कुतः संभविनी युक्ता । पूर्वोक्तगुणयुक्तो हि निर्दोषं पुरुषमपि न हन्ति, किं पुनः श्रियमित्यर्थः । तस्मात् स एव प्राणपर्यवसायिनी त्वद्विरहजन्या मरीया-मवस्थां तव पुरस्ताद् न कथितवानित्येव निश्चयः, अन्यथा त्वं मामन्वग्रहीष्ठा एव, तव न कोऽप्यपराध इति भावः । असंशयम्, अर्थाभावेऽन्वयीभावः । वतंस इति, 'वष्टि भागुरि-' इत्यालोपः । भवादृशे, 'लवादिषु दसः' इति कनि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

जितस्तवात्सेन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।

तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥ १४५ ॥

जित इति ॥ हे नल, त्वया आत्सेन विधुर्जितः । श्रियाऽज्ञान्त्या स्मरो जितः । तौ चन्द्र-स्मरौ मम वधे कुतो हेतोः कृतप्रतिज्ञौ वदेत्यर्थः । त्वरीयमुखकान्तिभ्यामेव त्वयैव वा तयो-पराद्धम् । तौ त्वां लब्ध्वा निरपराधां मां किमिति पीडयतः, इति कथयेति भावः । जयमेव हेतुमाशङ्क्य वदति—तयोस्तव वा किमपि कर्तुमसमर्थौ अहं तव प्रियेति कृत्वा युष्मा नदि चेन्मां पीडयतः, तर्हि मया जितम् । शकुनप्रन्थिरेव निषद इति भावः । किल मस्मात्

१ 'मवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अमानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ मुखनिधोः ।

अमरा मोघसंकल्पधरा निष्कलमानसकर्मधारिणी न भवन्ति । यन्मनसि धारयन्ति तत्सख्य-
मेव भवति । तवाहमिति ताभ्यां यत्संकल्पितं, तत्सफलं भविष्यति इति मया जितमित्यर्थः ।
अतिस्मरतिचन्द्रमुख, त्वद्विहाराबन्धकामी मां पीडयत इति भावः । अन्योऽपि साक्षाद्देहि-
णोऽपकर्तुमशक्तत्वं बन्धनमन्यमपकरोति । यौ त्वदवयवाभ्यां जितौ तौ त्वदर्पाङ्गभूतवा
मया जितावेवेत्यर्थः इति वा ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गमसमिमुंघा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मुजाम् ।

त्वदास्यता यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥१४६॥

निजांशुनिर्दग्धेति ॥ विधुश्चन्द्रो निजांशुभिः स्वकिरणैः निर्दग्धं मनाङ्गं तस्य भस्मभिः
कृत्या लाञ्छनोन्मुजां स्वीयकलङ्कप्रोञ्जनं मुधा वृथा वाञ्छति । वैयर्थ्यमेवाह—तावतापि
मदङ्गमसमिर्लाञ्छनप्रोञ्जने कृतेऽपि त्वदास्यतां त्वन्मुखत्वं यास्यति किम् । अपि तु न ।
किंतु गतेऽपि लाञ्छने वधूवधेन स्त्रीवधवनितापातकेन पुनः कलङ्कित एव । त्वन्मुखसादृश्यं
कलङ्कित्वाह प्राप्नोत्येतेत्यर्थः । चन्द्रोऽतितमां मां पीडयतीति भावः । अन्यस्माध्यादर्शादेर्म-
लिनस्य भस्मना लाञ्छनप्रोञ्जनं कियते । कलङ्कवान्कृतः, 'तत्करोति—' इति निचि
मनुच्योपे निष्ठा । वधूवधेन, कर्तरि तृतीया, करणे तु तारकैदिः ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान्मनोभुवे स हन्तु मां तैर्भुतकौसुमाशुगः ।

त्वदेकचित्ताहमसून्विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्रयामि तम् ॥१४७॥

प्रसीदेति ॥ हे नल, त्वं मनोपरि प्रसीद । स्वशरान्मनोभुवे यच्छ देहि । स कामो
धुतास्त्रयाः कौसुमा आशुगा बाणा येनैवंभूतः सन् तैर्भवदीयैः शरैः मां हन्तु । कामबाणाः
पीडयन्ति, नतु इदिति प्राणवियोगं कुर्वन्ति, त्वदीया बाणा लौहत्वादतितीक्ष्णत्वाच्च इदिति
प्राणवियोगं कुर्वन्ति, न तु पीडाम्, तस्मात्तान्मदनाय देहि एतावदेव तव प्रयत्नत्वम्
तैर्बाणैर्मां मारयिष्यति । मारणे को लाभ इत्याशङ्क्याह—त्वदेकचित्ता असून्विमुञ्चती अहं
त्वमेव त्वद्रूपेण भूत्वा तं कामं तृणवत् तृणमिवाप्रयासेन जगामि । त्वया सौन्दर्येण कामस्य
जितत्वात्तद्रूपलानात्स मया जेतुं शक्यत इत्यर्थः । 'मरणे यादृशी जन्तोर्भावना यस्य
जायते । तादृशं लभते जन्म स भूयो हि स्वकर्मभिः ॥' इति वचनात् । 'यं यं वापि
स्मरन्भावम्—' इत्यादिमगवहचनप्रामाण्याच्च मम त्वद्रूपप्राप्तिरित्यर्थः । सुवती, मुचेत्सौदा-
दिकत्वात् 'आच्छीनघोर्नुम्' इति शुम्भिकत्वाद्युपमावैः ॥

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्गिमग्रस्य जनस्य किं ततः ।

स्तवे रवेरप्सु कृताप्लवैः कृते न मुह्यती जातु भवेत्कुमुदती ॥१४८॥

श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्वेदो यदि सुराणां देवानां गुणगायनी गुणवर्णनपरा, ततः तर्हि
त्वदङ्गिमग्रस्य त्वचरणानुरागिणो महाकणस्य जनस्य ततो वेदकृतादेवगुणवर्णनादपि किम् ।

१ 'अवातिशयोक्तिप्रत्यनीककाव्यलिङ्गालंकारः' तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकृ-
तिरतिशया । वा तदीयस्य उत्सृज्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवच्छेदानु-
प्रासातिशयोक्त्यालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अव विधोर्नकारसामान्याव मैत्रहमसामि-
त्यकलङ्कनार्थमात्रादप्यवच्छेदप्राप्तिकथनादर्थोत्पत्तिरूपो विग्रहालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अवाति-
शयोक्त्युपमालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्मत्रानुरक्तस्तोतमेनान्यवर्णने कृतेऽपि तत्रानुरागो नोत्पद्यत इत्यर्थः । यतः—अप्सु कृताप्लवः कृतस्नानैः पुरुषै रवेः सूर्यस्य स्वप्ने कृतेऽपि कुमुद्वती कुमुदिनी जातु कदानिदपि मुद्वती सूर्यविषये इषंवलनुरागिणी न भवेत् । तस्याथन्द्र एवानुरागात्, तद्वन्ममेत्यर्थः ॥

कथासु शिष्यै वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

त्वदर्थमुक्तासुतया सुनाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिकं त्वदेकिकाम् ॥१४९॥

कथास्त्विति ॥ हे नल, अद्य एतावत्यामपि षोडशां कथासु शिष्यै गोष्ठ्योशोभयानि भ्रियै । वरमेतन्मनागिष्टम् । न ध्रिये न तिष्ठमि । न जीवाभीत्यर्थः । अन्यथा मरणेन विना त्वं मम भावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि । अत एव सुनाथ सुखाभिन्, अत एव जीवाभ्यधिकं प्राणेभ्योऽप्यतिप्रियं त्वदर्थमुक्तासुतया त्वदर्थं त्यक्तप्राणतया कृत्वा मां त्वदेकिकां त्वं एकः केवलो यस्मा एवंविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि । यस्यानेभ्योऽधिकं तदर्थमेव प्राणास्त्यज्यन्ते । त्वं च मम प्राणाधिकः शोभनस्वामी च । शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्थं त्यक्तप्राणं ज्ञात्वानुकम्पत इत्यर्थः । त्वदर्थं भैम्या प्राणास्त्यक्त्वा इति लोकेमुखादाकर्ष्य स्वस्मिन्ममानुरागं ज्ञास्यसि नान्वयेति मरणमेव युक्तमिति भावः । असूनां नाथ 'अत एव जीवाभ्यधिक' इति वा । न सुनाथोऽसुनाथः । सुनाथः केनचिद्यापारेण सेवकं खानुरागिणं जानाति । त्वं तु असुनाथत्वात्प्राणव्ययेन विना न जानासीत्युपात्मोऽपि सूचितः । आशु नाथ इति कचित् । शिष्यै, देवादिकस्य क्षिप्रेल्लोडुत्तमैकवचनम् । ध्रिये, लडुत्तमैकवचनम् । त्वदेकिकाम्, 'क्षेपाद्विभाषा' इति कर्प ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमखभृद्व्रतम् ।

प्रसूनवाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेरिन्द्रायुधादपि यद्वयं तस्याद्यरक्षणम्, यद्वा भयहेतोर्वज्रादरक्षणम्, तत् अखभृतां शूराणां व्रतं अर्थिषु शरणागतेषु साधारणम् । पुरुषो रक्षणीयो, न तु स्त्रीति, स्त्री रक्षणीया, न तु पुमानिति पक्षपातरहितं क्षत्रियाणां व्रतं नियमः । तत् अवकीर्णिनो भगवतस्य तव व्रतमुच्चैरतितरां क्षतं विनष्टम् । यतः—प्रसूनवाणात्कामात्, प्रसूनरूपाद्वाणाद्वा मामरक्षतो रक्षणमकुर्वाणस्य । यः पुण्यादपि रक्षितुं न शक्नोतीति, स वज्रात्क्षयं रक्षितुं शक्नोतीति संभावनापि कुतस्त्वैत्यपिशब्दार्थः ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हाऽमरगौरवात्सरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः ॥१५१॥

तवेति ॥ अहं तवास्मि । त्वं तु मां घातुकं हन्तारं मृषामरं मिथ्यादेवं सरसमरगौरवात् देवत्वबुद्ध्या उपेक्षसे । हा कष्टम् । अनुचितमेतद् । देवत्वबुद्धिं त्यक्त्वा एवं मारयेति भावः । अन्योऽपि स्त्रीयं मारयन्तं नोपेक्षते, किं तु तं हन्ति । कामस्य मृषामरत्वं माह—अङ्ग प्रियतम, तं अनङ्गं चण्डालमेवावेहि जानीहि । चण्डाले दया नोचिता ।

१ 'अथ इष्टान्तोऽलंकारः' इति जीवातुसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'न सूनवाणादपि' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरीचमत्तः पाठः । ४ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हि यस्मात् स कामः स्वकाण्डकारस्य स्वस्य काण्डाः पुष्पलक्षणा वाणासोपा निष्पादकस्य
मधोर्वसन्तस्य संस्था । वसन्ते पुष्पबाहुल्यात् एव कामकाण्डकारः । चण्डाल एव काण्ड-
कारो भवति । 'तत्संसर्गा च पञ्चमः' इति वचनात्कामस्यापि चण्डालत्वम्, तस्यान्मृष्टा-
गरत्वं कामस्य । अङ्गुल्याद्यङ्गकर्तृनाचण्डालोऽप्यनङ्गो भवति । तस्यान्मारयैनमिति भावः ।
चण्डालोऽपि मारणार्थं विश्वासजनकं वेपं गृह्णाति । मां, 'न लोका-' इति वष्टीनिषेधः ।
काण्डकारः, 'कर्मण्यर्ण' ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधैर्विधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।

तृणे तृणेदि ज्वलनः खलु ज्वलन्कमात्कारीपद्मकाण्डमण्डलम् १५२

लघाविति ॥ बुधैः पण्डितैः लघौ लघौ अल्पतरे परे शस्त्री पुरः प्रथममात्मतेजस
उत्तेजनं संप्रवृत्तं विधेयं करणीयम् । अल्पवैरिजयाभ्यासेन महान्वैरी जेतव्यः । अल्पतरः
शत्रुः सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यस्याज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारेऽधिकरणे एव खलु
कमात्वरिपाद्या करीषं शुष्कगोमयचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं वृक्षस्कन्धसमूहं च तृणेदि हिनस्ति
ज्वलवति । यथा तेजस्विनामवधिरग्निरप्यादावर्षं शत्रुं नाशयति, पश्चान्महान्तमिति तथा
ज्यापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः । तृणेदि, 'तृणह इम्' इत्यादि । हीनत-
यापि कामस्यावगणना न कर्तव्येत्यर्थः ॥

सुरापराधस्तत्र वा कियानर्यं स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥ १५३ ॥

सुरेति ॥ वा संभावनायाम् । स्वयं स्त्रानुरागेणैव वा वृणुते, न तु केनचित्प्रेरिता
तादृश्यां स्वयंवरायां मयि मदङ्गीकारलक्षणा यानुकम्प्रता दयालुत्वं अयं तव सुरेषु विषयेऽ-
पराधः कियान्वा । अपि त्वल्पतरः । मयि धर्मपञ्चां मखेषु त्वत्कृतात्तर्पणाद्युपेक्षितोः
मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवा इदं जया इति स्तुतिः स्तुत्याकामपराधमितीदं गिराऽपि न
वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न भारयिष्यन्तीति किं वाच्यम् । मयैव स्वेच्छावरणात्स्वल्पोऽपि
तवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्वथा जयाइममुप्राप्नोति भावः । ते तव मुखलज्जयेति वा ।
अन्नोऽपि बहुपकारिणाल्पतरेऽपराधे कृतेऽपि तन्मुखदाक्षिण्यात्किमपि न वक्ति । स्वयं-
वरा, पैवाद्यच् ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥ १५४ ॥

व्रजन्त्विति ॥ ते देवा अपि लक्ष्यबन्धनं वरं श्रेष्ठं स्वयंवरदेशं वरं कामं वा
मज्जन्तु । तानेवेन्द्रादीन्प्रसाद्य प्रसन्नान्कृत्वा मया त्वं वरिष्यसे । तद्वरणार्थमागतस्त्वया
प्रसुक्ताः कथं प्रसन्नाः स्फुरिष्यत आह—मेति । दया तानिन्द्रादीनपि सर्वथा लेखतोऽपि न
स्पृशेदिति न, अपितु स्पृशेदेव । ते मय्यल्पमपि दयां करिष्यन्त्येवैत्यर्थः । यतः—तेऽपि

१ 'अथातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेखानुपासार्थान्तरन्यासाङ्कारो'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कान्पल्लिङ्गनङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

देष्टाः तावत् मदनो न भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति । जगति द्वावेव युवां निष्कृपौ युवां विना सकलं जगत् सदयमेव । ते सकृपाः स्वयं परे कौतुकावलोकनार्थं सुखेनागच्छन्तिवति भावः । त्वं वा नैवेति वान्वयैः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरघोडसमस्यानया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५ ॥

इतीति ॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयो-दिता सरघामिर्मधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यातिमधुरस्य सारणी नदी प्रवर्तिता । किंभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकारित्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौन-रूपद्वीपवती । किंभूतयाऽनया—आलेख्यगते पद्यादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि वीक्षिते त्वयि विषये स्मरघोडयोः कामलजयोः समस्या संक्षेपो मिश्रीभावो यस्यां सा तथा । कामलजावलेख्यैः । कामवशाद्वक्ति, लज्जावशाच्च तूष्णीमास्त इति भावः । नयपि स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति । अनयापि विषयया समस्याया पदे पदे मौनं भवति । चित्ररूपेऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवशाद्यैवमुक्तं, तस्याः सचेतनस्य तव साक्षा-त्कारे जाते सख्यन्ववारेण दद्यापि कथंकारं कर्तुमर्हो । अपि तु न कथंचित् । तस्मादिन्द्रा-दिवरणविषयमतः परं त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्य-मरः । सरघाभिः कृतमित्यर्थे 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति प्रकृते 'तद्विशेषेभ्यश्च' इति वार्ति-कादीगविभागाद्वाण् । सारयति पातयति तीरमिति सारणी । बहुलवचनात्कर्तरि ल्युट् ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किंनु कृत्ताङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वद्यशस्तल्लुपन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति ॥ विषमविशिखः कामः ते तव त्वत्संबन्धी चण्डालः किंनु चण्डान्कूरान् शरान् वा समन्ताल्लुपति आदत्ते । चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः । अथ च विषेण मीयन्ते इति विषमा विशिखा यस्य । विषल्लुप्तबाण इत्यर्थः । न स्पृश्यते न दृश्यते । यतः—त्वयि जयति सर्वोत्कर्षेण विद्यमाने । अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि । सोऽनङ्ग इति ख्यातः । चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न दृश्यते । अनङ्गत्वमाह—यतः—कृत्ता ङिष्ठा कनिष्ठाङ्गुली यस्य छिन्नाङ्गुलीकः । चण्डालो हि छिन्नाङ्गुलीको भवतीति चण्डाल-जातिः । तस्य चण्डालकर्माह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वसन्तं मित्रं कृत्वा वस-न्तेनोद्दीपितः अन्तः दृश्यं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वनेषु मधुप्रधानं मद्यपि मित्रं कृत्वा स्वयं पीत्वा गृहमध्ये प्रविश्य, सख्या भैम्याः प्राणान्हरति । सख्या अन्तश्चरित्वेति वा । प्राणममनपर्यवसाविनीं पीडां करोति, अथ च प्राणानेव मुञ्चाति । तत्तस्माद् हरितो दिखः

१ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ छेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारो' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वय्यो जुपन्तां सेवन्ताम् । त्वहासेन तेनैवं कृते सर्वदिग्व्यापिनी तव कीर्तिर्भवत्विति
सोऽहुष्टनं वचनम् । त्वय्यनुरागबाहुल्यात्त्वप्राप्त्यभावात्त्वद्विषयो मदनः सखी पीडयति-
राम् । ततश्च तवाकीर्तिर्भवति, तस्मादथाऽस्याः पीडा शाम्यति, तव चाकीर्तिर्न भवति,
तथैव त्वया विधेयम्, न त्वन्ययेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः ख्यातः ।
तु पुनः अवि नल, इति पदेम् ॥

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।

अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ स जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—देवैः सह त्वया आगन्तव्यमिति
सीमभुवैव भैम्यैवाभिहितां रह एकान्ते उष्णां निजां स्वीयामरैः सह राजसमाजं स्वयंवर-
देशं प्रति गतिमभ्युपगत्वाहीकृत्य । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादिकार्यकरणाह्वयया नतमौ-
लिरधोमुखः ॥

श्वस्तस्याः प्रियमातुमुदुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-

चम्रोन्नप्रकपोलपालिपुलकैर्वेतस्वतीरस्युणः ।

चत्वारः प्रहराः स्मरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया

तत्तस्यां कृपयाखिलैव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता ॥ १५८ ॥

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकपि क्षपा चतुःप्रहरस्या रात्रिः
वियोगस्य दुःसहत्वात्स्मरार्तिभिः कामपीडाभिः कृत्वा यस्मात् दुःक्षयतिबाह्वितुमशक्न्याभूत्,
तत्तस्मादेतोः विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपयेवाखिला चतुःप्रहरापि रात्रिः, अथ च प्रति-
दिनभाविनी सर्वापि रात्रिः, त्रियामा त्रिप्रहरा कृता । रात्रेरैकः प्रहरो ह्येत इत्यर्थः । आद्य-
न्तयोश्चतसृषु घटीषु दिनव्यवहारावियामेति क्षीरस्वामी । सा सा रात्रिस्तस्या महता कटेना-
तिक्रान्तेति भावः । किंभूतायास्तस्याः—श्वः परेष्वपि प्रियं नलमार्तुं प्राप्तुमुदुरोत्कण्ठिता धीर्यसा
उत्सुकायाः । तथा—अस्युणो धाराः (सृजन्त्याः) वियोगवशाद्वाष्पधाराप्रवाहान् रयाद्वेगेन
(सृजन्त्याः) वित्तारयन्त्याः । किंभूता धाराः—नम्रोन्नप्रैरुद्यतानतैः कपोलपात्वाः पुलकैः
रोमाभैः कृत्वा वेतस्वतीर्बहुवेतसयुक्ताः । रयाद्वा नम्रोन्नप्रत्वम् । नवीष्वपि नम्रोन्नप्रा वेतसा
भवन्ति । वेतस्वतीः, 'कुमुदनवेतसेभ्यो व्यतुप्' इति व्यतुप् ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः पतिरभिलपति स स्वात्मदूतत्वतत्त्वम् ।

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्कृतकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक्

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिर्नलः इह भैमीविषये (से) भूतं जातमखिलं तत्स्वात्म-
दूतत्वतत्त्वं स्वीयं दूतं तस्य तत्त्वं याधार्यं भूतस्य परमार्थस्वरूपभूतस्य दूतस्य गत्या प्रका-
रेण प्रथमं मया निष्कपटं दूतं कृतम्, अनन्तरमुन्मदिष्णुना मयातमप्रकाशनं कृतमित्यादिस-
रूपेण भूतस्य सत्यस्य प्रकारेण वा इन्द्रादिषु द्राक् क्षीमे निरस्तानन्दमकृतकार्यत्वाह्वयवशात्

१ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' मन्दाक्रान्तावृत्तम् इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सरोज्यलं-
कारः, श्लोठकं वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ श्लोकानुमासातिशयोक्त्युद्देशालंकारः,
शार्ङ्गविकीर्णितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वकहर्षं यथा तथाभिलषति स्म कथयति स्म । यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः । किंभूतेष्विन्द्रा-
दिषु—त्रिभुवने जनानां यावान्वृत्तो निष्पन्नो वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे
कृतिषु कुशलेषु । त्रिभुवन—इत्यादिना निष्कपटं दृश्यं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सूचितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुते

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामह्यदेवी च यम् ।

संहृद्धारणववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थ पूर्ववत् । संहृद्बो गुम्फितः अर्णववर्णनाख्यो ग्रन्थो येन । अर्ण-
ववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः । व्यरंसीत्, 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।
'यमरमनमातां सक् च' इतीदृशगागमौ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्वैरङ्गवर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंवरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततदणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमा-
युराजग्मुः । किंभूताः—(पूर्वमाकारिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुरादिषु, शास्त्रेषु
वेदादिशास्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपर्वन्ताः समग्रकशस्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशास्त्रविदश्च ।
तथा शंवरवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंवरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्वच्छ्रीः
शोभा येषाम् । कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो
यक्षराट् कुबेरो यैस्ते । कुबेरादभ्यधिकसंपद इति यावत् । स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः ।
अन्यबाहनादिसद्भावेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रशंसासूचनार्थं च रथपदम् ।
एतैर्विशेषणैर्वैरोचिता गुणाः कथिताः । यतुक्तम्—'कन्या वरयते रूपं माता विसं पिता
श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥' प्रथमतः शस्त्रग्रहणं क्षत्रिवाणाम्
शास्त्रापेक्षयाऽभ्यर्हिततरत्वसूचनार्थम् । आयुः, आहर्पूर्वस्य यैतेर्लङ् ।

नाभूदभूमिः सरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्यादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राक्षां युगपद्भ्रजत्सु ॥ २ ॥

नाभूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोऽपि कुमारः सरसायकानामभूमिरगोचरो नाभूत् ।
किन्तु स्वयंवरप्रवर्णेन कामबाणपीडित एवाभूत् । तथा अगन्ता नासीत् । सर्वोऽपि स्वयं-

१ 'अत्र लोकानुप्राप्तोऽलंकारः, मालिनी वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासपरिक-
रोपमातिशयालंकारः, इन्द्रवज्रोन्द्रवज्जालक्षणस्य मिश्रितत्वादुपजातिवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरे गत एवेत्यर्थः । राज्ञां व्रजेषु युगपद्भवत्तु सत्सु भरणेः पृथिव्याः कणोऽप्यणुरूपोऽपि देशः
अपन्था नास्थान स्थितः कितु बहुभागोऽभूदित्यर्थः । अस्यादिति, 'गातिस्वा-' इति
सिचो लृक् ॥

योग्यैर्व्रजद्विर्नृपजां वरीतुं वीरैरनहैः प्रसमेन हर्तुम् ।

द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कुलादिना योग्यैर्नृपजां भैमी वरीतुं व्रजद्विर्नृपैः, तथा—अनहैः कुला-
दिना अयोग्यैः प्रसमेन हर्तेन हर्तुं व्रजद्विः वीरैः शूरैः, तथा—स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजद्विः
परैरुदासीनैः, तथा—तान्सर्वानपि परिकर्तुं सेवितुं व्रजद्विरन्यैः वेतनग्राहिभिः दासीभूतै-
र्जनैः कृत्वा तैर्निर्गमितैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेऽपि जनाः
स्वयंवरे गता इति भावः । 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे च ऐनार्थः ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह—

लोकैरशेषैरवनिधियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तिततत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यैर्दिग्भवैर्लोकैरवनेः पृथिव्याः धियं लक्ष्मो तां भैमी-
मुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां दिशां विभागाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानाः ते ते जना
अनेकजातीया बहुसंख्याका ये जनास्तैः कृत्वा या यन्त्रणा संकटजा तथा आर्तिः पीडा ततो
विश्रान्ति सुखावस्थानमायुः । भारराहित्यात्सोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः, दिगादित्वाद्यत् ॥

तलं यथेयुर्न तिला विक्रीणाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैमी स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विक्रीणां अतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा तलं भूतलं न ईयुरधो न
पेतुः तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथा राजमार्गा बभूवुः । सैन्यबाहुल्यादतिसंकीर्णा जाता इति
भावः । तत्रातिसंकटेषु राजपथेषु यो भूयस्व राजा पुरस्तादग्रे भवितुं गन्तुं प्राप शशाक स
भैमी लब्धामिव लब्धप्रायामिव मेने । एते यावदागच्छन्ति तावत्पुरोगतं मानेव भैमी वरी-
ष्यत इति मेने इत्यर्थः । सर्वोऽप्यहमहमिकयाऽग्रे गन्तुमेच्छदिति भावः । 'तथा पथाऽभावि
महीमहेन्द्रैः' इति पाठे राजभिः पथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयम् ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिबद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कञ्चन नुद्यमानः ।

यन्त्रस्थसिद्धार्थपदामिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैरग्रे स्थितैः मनुष्यादिभिः प्रतिबद्धवर्त्मा तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः
नुद्यमानः पुरःप्रेषमाणः कञ्चन नृपः यन्त्रस्थाः तैलाकर्षणयन्त्रस्थाः सिद्धार्थाः सर्वपदार्थेषां
पदे स्थानेऽभिषेकं लब्ध्वाप्यूर्ध्वाधःस्थितपाषाणनिष्पीडितसर्वपावसां लब्ध्वापि समात्मान-
मसिद्धार्थमकृतकार्यममन्यत । सर्वपदार्थामिषिकोऽपि सर्वपो न भवतीति विरोधयोतकोऽपि—

१ 'अत्र ककुभां स्वमात्रशेषासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तैरतिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्र
सीपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपप्रेक्षा गम्या' इति जीवातुः ।
४ 'अत्र लेकानुप्रासोपमालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

शब्दः । कथंविदपि पुरो गन्तुमशक्तत्वाद्भूमिप्राप्तिर्मेम न भविष्यतीति मृतप्रायत्वाच्चातिदुः-
खितोऽभूदिति भावः । 'दक्षिणापथात्पुरसस्यह' इति विशेषविहितेन ल्यका व्युत्प्लोबा-
घस्य युक्तत्वात्पाथालैरिति भाव्यम् । पश्चात्तनैरिति क्षिप्रयोगदर्शनान्महाविभाषानुवृत्तेर्वा
समर्थनीयम् ॥

राज्ञां पथि स्थानतयानुपूर्व्यां विलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।

आह्वानसंज्ञानमिवाप्रकम्पैर्दुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति ॥ विदभेन्द्रपुरीपताका अप्रकम्पैः कृत्वा राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाह्वानसंकेतं
ददुर्वि । शटिलायात, विलम्बं मा काष्ठैर्यादिष्टवला इवेत्यर्थः । किमूतानां राज्ञाम्—पथि
स्थानतयातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वा अनुपूर्व्यां कृत्वा या विलङ्घना गतिः, तत्राशक्त्या-
ऽसामर्थ्येन विलम्बभाजाम् । अन्योऽपि विलम्बेन पश्चादगमान्तं हस्तादिनाह्वयति । इराज्ज-
ण्डिननगरीपताकास्तेर्दृष्टा इति भावः । स्थानम्, 'स्यै शब्दसंघातयोः' इत्यस्य 'संयोगादेरातो
घातोः—' इति निष्ठानत्वम् । पूर्वं पूर्वमनुगतोऽनुपूर्वं तस्य भावः अनुपूर्वा औचित्यवत् ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनगामि राज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति ॥ कर्कोः श्वेतोऽश्वः, अटतीत्यटकः इत्यगतिः सन्प्राग्भूय पुरो भूत्वा उच्चैरस्ति-
शयेन भुवस्तले भूष्टे कुण्डिनगामि सकम्बलं नानावर्णकुथसहितं सप्रावरणं च यद् राज्ञां
नागबलं हस्तिसैन्यमाचकर्ष, तन्नागबलमश्वतरो वेसरोऽन्वगच्छत् । करिसैन्यस्य पुरस्ता-
त्पश्चात्पश्चात् गच्छन्तीति सेनारीतिः । अथ च—कर्कोटकः सर्पविशेषः प्राग्भूय पुरस्तात्
भूत्वा उच्चैः सकम्बलं कम्बलाख्येन सर्पेण सहितं भुवः तले पाताले स्थितं कुण्डिनगामि
वासुकेः यन्नागबलं सर्पबलमाचकर्ष पातालतः कुण्डिनपुरमानीतवान् । अश्वतरनामा सर्पः
तन्नागबलमन्वगच्छत् । सर्वं सर्पबलं वृद्धानुकमेण कुण्डिनमायातम् । सर्वेऽपि राजानो
वासुकिप्रमुखाः सर्पाश्च स्वयंवराय ससैन्याः कुण्डिनमागता इति भावः । 'कम्बलो नागमेदे
स्यात्कुप्यप्रावारयोरपि' इति विश्वः । प्राग्भूय, कम्बन्त(गति)समासत्वात्तस्य । अश्वतरः,
पक्षे 'वत्सोशाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे' इति तरप् । 'अथःलक्ष्मणयोरस्त्री तले स्यात्' ईश्वरः ॥

आगच्छदुर्वान्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखध्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट हरिद्वधूनां रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति ॥ हरिद्वधूनां दिग्बधूनां मुखध्रीः प्रारम्भशोभा मुखशोभा च पतिभिः
कृतस्यागस्तेन या दशा तस्या अनुरूपं योग्यं रूपं विस्पष्टमाचष्ट । किमूता—आगच्छन्नुर्वी-
न्द्रचमूलया समुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता । स्वप्रियत्यागेनैतादृश्यवस्थां क्षीणां भवतीति ।
दिग्बधूनामिन्द्रादयो राजानश्च पतयः । सर्वा अपि दिशो राजशून्याः सैन्यबाहुल्याद्रजोभू-
सराश्च जाता इति भावः ॥

१ 'पश्चात्तन्वन्ति अर्घोद्गमनादीनि पश्चात्तनाः' इति 'अच्चा समर्थनीयम्' इति सुखाचषोधा ।
२ 'अथ विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अभोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र केषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दिशां जनेषु' इति पाठो
जीवातुव्याख्यातः । ६ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पतिव्यागमेव विवृणोति—

आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

भैम्येष बद्धा खगुणेन कृष्टैः स्वयंवरे तत्र गतं न शेषैः ॥ १० ॥

आखण्डल इति ॥ ककुभां चतुर्भिरिति एतत्संज्ञकैः नाथैः तत्र स्वयंवरे गतम्, शेषै-
रन्यैर्देवैः न । इति किम्—आखण्डल इन्द्रः, दण्डधरः यमः, कृशानुः अग्निः, पाशी वरुण
इति । किंभूतैरिवेन्द्रादिभिः—भैम्या सौन्दर्यादिना खगुणेन बद्धा कृष्टैरिव । 'येये तदुद्वा-
हरसाक्ष शेषैः' इति कैचित् ॥

शेषानागमने हेतुमाह—

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्वद्धरक्षं विशति क रक्षः ।

तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

मन्त्रैरिति ॥ रक्षो राक्षसो भीमपुरोहितस्य मन्त्रैः वेदोक्तैः बद्धरक्षं कृतरक्षणं तत्पुरं
कुण्डिनं कः कथं विशति । अपितु कथंचिदपि न । ततः तस्माद्यातुधानो नैर्ऋतो दिक्पतिः
जातु कदाचित्कथंचिदपि तत्र यातुमुद्यमं नाततान ॥

कर्तुं शशाकामिमुखं न भैम्या मृगं दगम्भोरुहतजितं यत् ।

अस्या विवाहाय ययौ विदर्भास्तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुस्तेन कारणेनास्या भैम्या विवाहाय परिणेतुं विदर्भाञ्च
ययौ । यतः—स मृगो वाहनं यस्य । यत् यतः कारणात् मृगं भैम्या अभिमुखं कर्तुं न
शशाक । यतः—किंभूतं मृगम् । भैम्या दगम्भोरुहाभ्यां नेत्रकमलाभ्यां तर्जितं भस्मितम् ।
दगम्भोरुहतजितत्वाद्गीतस्य मृगस्य गन्तुमसामर्थ्यादन्यस्य वाहनस्याभावात्तेन तत्र न गत-
मिति भावः । अन्योऽपि तर्जितस्तर्जकसंमुखं गन्तुं न शक्नोति ॥

जातौ न विस्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।

स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सधेरस्तां प्रत्यगात्र खितमां कुबेरः ॥ १३ ॥

जाताविति ॥ कामो मदनो जातौ प्रवणो न आसक्तो न । तथा—विस्ते इत्ये प्रवणो
न । तथा—गुणे प्रवणो न, किंतु स कामः सौन्दर्य एव प्रवणः । यतो वामो वक्रगति-
मनोहरश्चेति विचार्य स्वच्छे निर्मले स्वशैले कैलासे ईक्षितं कुत्सं कुरिसतं वेरं वपुः नेत्रं वा
येन एवंभूतः कुबेरः तां खितमां नारीश्रेष्ठां प्रसुहिर्य नागात् । 'कन्या वरयते रूपम्'
इति कन्याया रूप एव तात्पर्यात्, स्वस्य रूपाभावात्, कामप्राधान्यात् कन्याया जाला-
दावतात्पर्यात्कुबेरः स्वयंवरे नागत इति भावः ॥

भैमीविवाहं सहते स कस्मादर्धं तनुर्या गिरिजात्मभर्तुः ।

तेनान्नजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

१ 'मने, यतिनाथे सिद्ध' इति जीवानुक्तिस्तु 'माने चाकर्मकेभ्यः' इति घञविभक्त्या । 'तत् कुण्डिन-
पुरम्' इति व्याख्यानं तु युक्तम् । २ 'अथ शिष्टरूपकोत्प्रेक्षाकालकारः' इति जीवानुक्तिः । ३ 'अथ छेकानु-
प्राप्तः, काव्यलिङ्गमलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ रूपकातिशयोक्तिकाम्यलिङ्गाकालकारसंकरः'
इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ काव्यलिङ्गदीपकालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'गिरिशस्य
गौरी' इति साहित्यविद्याधरीत्यः पाठः । ७ 'ध्रुवं न यान्ता' इति साहित्यविद्याधरीत्यः पाठः ।

भैमीति ॥ सा भिरिजा पावती आत्मभर्तुर्हरस्वार्थं सनुः सती (सा) हरकर्तुं भैमी-
विवाहं कस्मात्सहते स्म । अपि तु न सहते स्म विदमोन् अत्रजन्त्या तया पार्वत्या ईशा-
नयानाय हरगमनाय तेन कारणेनान्तरागो विप्रो विदधे कृतः । शरीरार्थत्वात्पावत्याः कथं
स गच्छतु । 'पुंसर्षोऽर्थं समेऽशके' इत्यमरः ॥

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेद्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिर्यः ॥ १५ ॥

स्वयंवरमिति ॥ अथरदिशः पतिः शेषः भीमनरेन्द्रजायाः स्वयंवरं न प्रविवेश ।
कृतः—स शेषः कस्मिन्स्वसदृशे पृथ्वीभारं निवेद्य प्रयातु । सोऽहिः सर्पो महीगौरवं सर्पं
सहते इति महीगौरवसासहिः । सासह्निवावदिवाचलिपापतिप्रभृतय इकारान्ता निपातिताः ॥

यैयौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः क पितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं येनैवंविध ऊर्ध्वदिशः पतिर्वद्वा विमृश्य
धर्मतत्त्वं विचार्य स्वयंवरं न ययौ । विचारमेवाह—पितामहेन, अथ च पितृपित्रा समं
विवाहः क लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा व्यलोकि । लोकस्मृतिश्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः । 'असमानपि-
त्रोत्रजाम्' इति स्मृतिनिषेधात्पितृपित्रा सह विवाहस्याननुज्ञातत्वात्पितामहेन तत्र न गत-
मिति भावः । गन्वादिद्वारा स्वयमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति भावः ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दृतीमुखात्किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।

स्यदे मुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति ॥ ते इन्द्रप्रमुखा दिगीशा इन्द्रादयो दिक्पालाः दृतीमुखात्स्वमात्मानं भैम्या
निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेनावेत्य ज्ञात्वा स्यदे गमने किमर्थमस्माभिस्तत्र गन्तव्यमित्यु-
त्साहमज्ञानमुखेन्दौ च चित्तस्य मान्यमालस्यं वितत्य विस्तीर्य राजसमाजमीयुर्जन्मुः ।
'निरस्त' इति पाठे शनैः शनैः । स्यदे मान्यं शनैस्त्वम्, मुखेन्दौ मान्यं मलिनता । एत-
न्मान्यद्वयेन चित्तस्यापि मान्यं प्रकाशितमिति भावः । 'स्यदो जवे' इति सौधुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।

अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

नलेति ॥ सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीवालीकरूपा मिथ्यास्वरूपा चतुर्नल्य-
भूत् । किंभूता—दृतीमुखात्स्मिन् भैमीविरागमाकर्ण्यपि इति शेषिताशावशिष्टाशा । इति

१ 'अथोत्प्रेक्षाहेत्वनुप्रासात्काराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्वयं विमृश्यैव सपर्मशास्त्रं
स्वयंवरं प्राप्तं न स्वयंभूः । व्यलोकि लोके मुनिभिः स्मृतौ वा' इति पाठः सुखावबोधसा-
हित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्र हेतुहेतुलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सानान्येन विधेः
वसमार्थनरूपोऽप्यान्तरन्यासः' इति जीवातुः । ४ 'भूत्वा निजं भीमकया निरासं दृतीमुखादिन्द्र-
मुखाः' इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अत्र लोकानुमासोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

किम्—भैमी नलघ्नमेणाप्यस्मान्कदाचिद्भजेतेति संभावनयैत्यर्थः । नलानुरक्ता भैमी नलघ्नान्ख्याऽस्मानपि वृणुयादिति मिथ्याचतुर्नलीरुपा भूत्वा चत्वारोऽपीन्द्रादयस्तत्रागता इति भावः ॥

प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्पररेण ।

नैवानुमेने नलसाम्यसिद्धिः स्वाभाविकात्कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ न सः असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं प्रयस्यतां प्रयत्नं कुर्वतां सुराणां मध्ये अयं नलतुल्यो जातो न वा इति दृष्टेनावलोकितेन । तथा अहं नलतुल्यो जातो न वा, इति कथय इति पृष्टेन परस्पररेणान्योन्येन नलसाम्यसिद्धिः परस्परनलतुल्यत्वसिद्धिः नैवानुमेने नानुमता । त्वं नलसदृशो नाभूः, त्वमपि नलसदृशो नाभूरिति परस्परमनुरित्यर्थः । यतः—स्वाभाविकात्सहजात् कृत्रिममन्यदेव । सहजस्य कृत्रिमस्य च महदन्तरं यस्मात्, तस्मात्ते नलसदृशा न जाता इति भावः । सुराणां नलसाम्यसिद्धिरिति वाऽन्वयः । 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति पाठे—द्वितैव द्वैतम्, प्रकादित्वास्त्वार्येऽण् । तस्य नलस्य द्वैतं तद्वैतं तस्य सिद्धिर्लोभो नानुमेने । वर्तते श्लेधे ॥

पूर्णन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमञ्जम् ।

स्ववक्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

पूर्णन्दुमिति ॥ ते देवाः पूर्णन्दुं पूर्णिमाचन्द्रं पुनः पुनः आस्यं मुखं विदधुः चक्रुः । तथा—अनिद्रं विकसितमञ्जं पुनःपुनः मुखीचक्रुः पूर्वं पूर्णं चन्द्रं मुखीचक्रुः । तमयोग्यमिति ज्ञात्वा पश्चाद्विकसितं कमलम्, तदप्ययोग्यं ज्ञात्वा पुनरपि चन्द्रम्, तदनन्तरं पुनरपि कमलं मुखीचक्रुरिति पुनःशब्दयोरर्थः । अथ एवं कृतेऽपि आदर्शतले दर्पणमण्डले स्ववक्रं दर्शं दर्शमादरात्परीक्षकदृष्ट्या दृष्ट्वा बभञ्जुः भग्नोचक्रुः । यतः तथा नलमुखवदतिमञ्जु अति-सुन्दरं नाभूत् । पूर्णचन्द्रविकसितकमलाभ्यामपि नलमुखमति-सुन्दरमिति भावः । दर्शं दर्शम्, 'आनीदृष्ये णमुत्च' इति णमुत्, ('नित्यवीप्सयोः' इति) द्वित्वं च ॥

तेषां तदा लब्धुमनीश्वराणां ध्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं बहिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

तेषामिति ॥ तदा नलरूपनिर्माणावसरे निजास्येन नलाननस्य ध्रियं नलाननशोभां लब्धुमनीश्वराणामसमर्थानां तेषां बहिर्मुखानां देवानामनलाननत्वमपिमुखत्वं कर्तुं, अथ च नलाननतुल्याननत्वरहितं पुनरुक्तिदोषं तरीतुं परिहर्तुम् बालं समर्थं नाभूत् । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति पूर्वं श्रुतिसिद्धम् । एषमेषां बहिर्मुखत्वे पुनर्बहिर्मुखत्वं पुनरुक्तम्, अथ च पूर्वमपि नलाननतुल्याननत्वरहिते सिद्धेऽलीकनलीमवनानन्तरं पुनरपि नलाननत्वरहितस्यापुनरुक्तमेव जातम् । शब्दच्छलात्पौनरुक्त्यमित्यर्थः । त्वन्मुखं नलमुखसदृशं कर्पयिदपि

१ 'अवानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रपञ्चतान्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति जीवानुः । ४ 'अद्यावन्तरन्वासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ बालविशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ विशेषोक्तिरलंकारः' इति जीवानुः ।

नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभस्याननं पुनश्चकिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।
'बर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वेः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैलाञ्छन्द्राच्च राहुग्रहपीडिताच्चे ।

ध्माताद्भवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥२२॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहेण कथितादिव ऐलात्पुरुषस्यः, तथा—
राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—ध्मातादिव (ईश्वरेणैस्पर्शात्) दग्धादिव स्मरतोऽपि
युहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म ।
प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्यस्यापि सारः कथनपीडितामिदाहा-
दिभिः समाकृष्यते । प्रियावियोगकथनरहितैल—ग्रहपीडनरहितचन्द्र—ईश्वरकृतदाहरहित-
कामतुल्यस्य नलस्य त्रिम्योऽप्यधिकतवादिति भावः । 'मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु
ततोऽधमः' इत्यमरः । 'किलैलात्' इति पाठे किल उत्प्रेक्षायाम् ॥

ननु भैम्या नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो राजानश्च कथं तत्रागता
इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान्विधिराहतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥२३॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा अस्य भूपान् इति मनसि धृत्वा आहूत आनीतवान् । इति
किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इत्यतः अन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिवचनीयं विशेषतः
पश्यतु । तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव
प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत् । भैमी प्रतीत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यं ज्ञायते,
ननु परोक्षमिति कारणाद्वाजानः समाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति । यतो दिगीश-
नलत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणाजलाधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः ।
उभयेभ्योऽपि नल एवाधिक इति भावः । नलरूपे धृतेऽपि तत्तुल्या न जाताः । 'इदमन्त-
रम्' इत्यपि पाठः । दिगीशान्, 'ह्रकोः—' इति कर्मत्वम् ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूद्वृत्तदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राधुनिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

समेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलप्रियो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना
द्यौरिव अभूत् । किंभूता द्यौः—पारिजाते भामाद्याः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राधुनिकेऽतिथौ
सति चतुर्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवद्रुमैरुपलक्षिता । किंभूतैरुभयैः
—वृत्तदिव्यरत्नैर्वृत्तदिव्यरत्नाभरणैः मूलादारभ्याप्रपञ्चन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैश्च । पारि-
जातं विना मन्दारादिषु सत्स्वपि यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सत्स्वपि
मुख्यं नलं विना सभा न शुशुभे । इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः ॥

१ 'अत्र क्षेपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षावीर्यकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रासोपमा-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्योपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकिश्च स्वयंवरसभायामगमत् । किभूतः—ईशस्य भूषार्थं भस्मैव उप-
देहोऽज्जरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकदि-
सर्पधेष्टसमूहैः प्रणिगद्यमान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईदृशोऽनुजीविनां
सेवकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्राग्भूय'-इत्यनेन वासुकेः पातालावलनमात्रमेवोक्तं,
इदानीं तु सभागमनमिति न पौनरुक्त्यम् । 'ईशवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे योगपट्टादि-
भवननिमित्तवसतेर्हेतोः^१ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।

तत्कालमालम्ब्य न केन यूना सरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणास्तु ये भूषा राजानस्तेद्वीपान्तरेभ्यः
पक्षादिभ्यः सकाशात्तत् पुटभेदनं नगरे कुण्डिनारुखं क्षणाज्जटिति अवापे प्राप्तम् । क्षणमा-
त्रागमने हेतुमाह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भैमीस्वयंवरसमये सरेषुपक्षानिलतूललीला
कामबाणपक्षवातसंबन्धात्कार्पासविलासो नालम्ब्य नाङ्गीकृतः, अपितु सर्वेणापि तूललीलाङ्गी-
कृता । वातेरितस्तुलो यथा दूराज्जटिल्यायाति तथा तेऽपि कामपीडिताः सन्तः सर्वेऽपि
जटिल्यनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येष्विति ॥ स कुण्डिनमेव नाकस्तस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन
स्थापनेन, तथा—सपर्ययातिध्येन, तथा—प्रियोक्त्या प्रियवचनेन, दानेनोपस्कारादिदानेन
आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदर्थः कृत्वा चारु सम्यग्यथा तथा
राजचक्रमुपाचरदत्तुं च ॥

सार्वभौमेन तेन ते कथं पूजिता इत्याद्यज्ञाह—

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।

दानं दया सन्नृतमातिथेयी चतुष्टयी रक्षणसौविदल्ला ॥ २८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुःसमुद्री सा परिखा यस्य एवंविधे वासिता
वसति कारिताः कीर्तय एव दारा यत्र एवंभूते नृपाणामन्तःपुरे भूलक्षणे विषये दानं, दया,
सन्नृतं प्रियसल्लवचनम्, आतिथेयी अर्थादिपूजा, एवंरूपा चतुष्टयी रक्षणार्थं सौविदल्लाः कञ्चु-
किनः । दानादिचतुष्टयेन राज्ञां कीर्तिः परिपाल्यते, नान्यथेति हेतोः प्रमुखापि तेन कीर्तिर-
क्षणाय सपर्याधिभिः परितोषिता इति भावः । 'औदार्यदाक्षिण्यदयादमानाम्' इति च पाठः ।
अन्यत्राप्यन्तःपुरे परिखा भवति, दाराश्च तिष्ठन्ति, रक्षाकाश्च भवन्ति ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासकाम्यलिङ्गनि-
दर्शनातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्त्वसितलामलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरतिथिभूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य भीमस्य तेषु तेषु परोक्षेष्वप्रत्यक्षेष्वनिर्वचनायेषु परस्परैणाज्ञातेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्यायाचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु, वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादौ तारतम्यं नालम्बि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैमीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिह्नम् । अनेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैमीमेतस्मै दास्यतीति विशेषतः कस्यनेन महानादरः कियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तैर्न बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वपि शब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैमी ममैव भविष्यतीति सर्वेऽप्यमसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' इति सविसर्गांऽपि पाठः कैचित् ॥

अङ्गे विदभेन्द्रपुरस्य शङ्के न संममौ नैष तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्धा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्ग इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा ममौ, यथा वा मुरारेर्जठरे जगज्जैलोक्यं, तथा विदभेन्द्रपुरस्याङ्गे मध्ये एष समाजो राजसङ्घो न संममाविति न किंतु तथैव संममामित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्थातिविस्तृतत्वमुक्तम् ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सवधान्छेयैव ।

नमोऽपि किर्मांरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरोभागे रक्षितानि द्वाराणि राजमार्गमुभवतो गृहाणि, यद्वा पन्थानो राजमार्गा द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा पथिषु द्वाराणि तेषां तानि गृहाण्युत्सवधान्छेया विवाहोत्सवानिलापेण छेद्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवा-
श्वरूपानि कृतान्येव । तत्राश्वर्यं न किंतु—तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिस्तत्रत्यं नमोऽप्या-
काशमपि किर्मांरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षविशेषादिशृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्त्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाण्डलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राशं परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुबालिशस्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुर्बुध्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां हृष्टा अयं राजविशेष एवेति सेवके कथादीनां भ्रान्तिरभूदिति भावः । 'शिशवङ्गे च बालिशः' इत्यमरः ॥

न स्वेदिनश्चामरमारुतैर्न निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

म्लानस्रजो नातपचारणेन देवा नृदेवा विभिदुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

१ 'अज्ञासिषुः किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज्ञां लोकांनुप्रासोपभोलेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अज्ञासिषुः किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अज्ञा-
सिषुः किरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ तत्र राजसमाजे देवा नृदेवा राजानो न विभिदुः भेदं न प्रापुः । कथम्-स्वभावत एव न खेदिनश्चलचामरमारुतैरुपलक्षिताः । तथा—स्वभावतो न निमेषनेत्राः । निर्निमेषा इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुन्यायवैरुपलक्षिताः । तथा—न म्लानम्लजः, अतपवारेण छत्रेण उपलक्षिता एवभूता इन्द्रादयः । राजानश्च—चलचामरौघैः कृत्वा अस्त्रेदगात्राः प्रतिवस्तुचित्रैरनिमीलनेत्राः, विपृतातपत्रैरम्लानमालाः । सर्वेषां राजानो देव-तुल्या बभूवुरिति भावः । 'अस्त्रेदगात्रा (चलचामरौघैः)', 'अमीलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः)', 'अम्लानमाला (विपृतातपत्रैः)' इत्यपि पाठाः । 'मिदां न मेजुः' इति च पाठः ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिव्यवहारवत्सु ।

दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिद्धि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति ॥ जनैः कृण्डनस्थैर्लोकैः दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु राजसु मध्ये सौवर्गवर्गो देवसमूहो नाचिद्धि नातकिं । देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किंभूतेषु नरेषु-अन्योन्यभाषानवबोधोधात्परस्परभाषाबोधाभावात् वा नीतिसत्त्वा हेतोः संस्कृत्रिमाभिः प्रकृतिप्रलयनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निर्दृष्टाभिः सर्वसाधारणीभिर्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वन्तु । परस्परं (देश) भाषानवबोधभयात्संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देव-मनुष्यसाधारणत्वात् एते देवाः, एते मनुष्या इति तत्रत्येन ज्ञाता इति भावः । 'संस्कृत्रि-माभिः', 'संपर्युपेभ्यः-' इति सुट् । गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थत्वमत्र । स्वर्गे भवाः सौवर्गाः, भवार्थे 'तत्र भवः' इत्यण् । 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । 'स्वर्गाय-' इति पाठे भवार्थे 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' इति वृद्धसंज्ञत्वात् 'वृद्धाच्छेः' ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।

निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च तत्स्यप्रसंगो गकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुर्यां पौरैर्लोकैर्लिपिकरैः कृत्वा चित्रे लेखितानि चित्राणि नानाविधान्यायवैरुपाणि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या भैम्याः स्वप्ने यः संभोगो रतं तत्संबन्धिभिः कलाविलासैर्भुम्बनादिकलाकौशलैश्च निशां निन्युरतिवाह्यां बभूवुः । स तैरहोरात्रः कथंचिदतिक्रान्त इति भावः । अस्त्रप्रानामपि देवानां कामभ्रान्तिरेव स्वप्नस्थाने द्रष्टव्याः ॥

सा विभ्रमं स्वप्नगतापि तस्यां निशि स्वलाभस्य द्दे यदेभ्यः ।

तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स कामम् ॥ ३६ ॥

सेति ॥ तस्यां निशि स्वर्गवरात्पूर्वदिनरात्रौ स्वप्नगता स्वप्नदृष्टापि सा सती साध्वी भैमी एभ्यो देवेभ्यो राजन्मश्च स्वलाभस्य स्वप्नोर्विभ्रमं विलासम् । अथ च विशिष्टं भ्रमं

१ 'पाठद्वयस्यापि ग्रामाणिकत्वचननाय देवपक्षे यथामूलं स्वास्वाय राजपक्षे मूलपाठान्तरेण व्याख्यातम्' । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रास्त्रेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणमाला देवानेद्रहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र चोक्तानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

भ्रान्तिम् । यत् दद्रे दत्तवती । तत् स्वयमेवार्थिनामर्थयमानानां भूमिभुजां देवानां राज्ञां च
बदान्या दानशूरा सती कामं मदनमभिलाषं च पूरयति स्म । स्वलामविभ्रमदानमेव काम-
पूरणमभिलाषः । 'यत् यस्मात्, तत् तस्मात्' इति केचित् । पतिव्रतायाः सर्वकामपूरकत्वं
मिहदम् । भ्रान्तिदृष्ट्या अलीकत्वात्सर्वकामपूरणेऽपि दोषाभावात्परिहारः ॥

वैदर्भदृतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीरनुभावयद्भिः ।

स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्विदने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥

वैदर्भेति ॥ तैर्वीरैः शूरै राजपुत्रैः परत्र परस्मिन्दिने स्वयंवरस्य स्थानं देशस्तस्य जना-
श्रयो मण्डपः अलमकारि अलंकृतः । सर्वेऽपि वीरास्तत्रागता इति भावः । किंभूतैः-वैदर्भस्य
सीमस्य दृतैः कर्तृभिरनुनयेन विनयेन कृत्वोपहृतैराकारितैः । तथा—शृङ्गारभङ्गीः शृङ्गार-
प्रकारविशेषानुभावयद्भिः प्रकाशयद्भिः । 'भङ्गीरानुभावयद्भिः' इति पाठे शृङ्गारविच्छित्तिषु
निपुणैरित्यर्थः । 'अनुभावः प्रभावे स्थापित्वये भावसूचने' इति विश्वः । 'मण्डपोऽस्त्री
जनाश्रयः' इत्यमरः ॥

भूषामिरुचैरपि संस्कृते यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।

प्रसूनवाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साऽशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

भूषामिरिति ॥ अथ तेन नलेन सा सभाऽशोभि । स कः—विबुधाधिनाथ इन्द्रो यं
नलं वीक्ष्य, भूषाभिरलंकारैः उचैरतितरां संस्कृतेऽपि मण्डितेऽपि प्रसूनवाणे कामे विषये
प्राकृतबुद्धिमेव नीचबुद्धिमेवाकृत । उचैः प्राकृतबुद्धिमिति वा । सालंकृतो मदनोऽप्येतत्स-
दृशो नास्ति, किमन्य इति । नलोऽपि तत्रागत इति भावः । पण्डितोऽपि संस्कृते प्राकृत-
बुद्धिमकृतेति विरोधाभासः । 'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन्सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

गता यताक्ष्णोर्विषयं विहाय क क्षत्रजनक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

धृतेति ॥ धृताङ्गरागे कुङ्कुमचन्दनकृताङ्गानुलेपने तस्मिन् राजचन्द्रे नले कलिताङ्गता
द्युशोभा स्वर्गशोभा यथा एवंविधां सभां चुम्बति प्राप्ते सति क्षत्राण्येव नक्षत्राणि तेषां
कुलस्य समूहस्य कान्तिः अक्ष्णोर्विषयं गोचरं विहाय विलक्षणं क कुत्र गता । यत् खेदे ।
तत्र ज्ञायत इत्यर्थः । नक्षत्राणीति नक्षत्रेण समासः । क्षत्राणि च नक्षत्राणि च । ये क्षत्रियाः,
ये च नक्षत्रिया क्षत्रियव्यतिरिक्ताश्च तेषां कुलमिति वा । उदयसमये आरक्तवर्णे चन्द्रे
समीपस्थानि नक्षत्राणि यथा निःधीकाणि भवन्ति, तथा नलसमीपे तेऽपीत्यर्थः । अति-
सुन्दरं नलं दृष्ट्वा भैमी एनमेव परिष्यतीति निश्चिद्य सर्वेऽपि निःश्रीका जाता इति भावः ।
कलिता व्याप्ता यौर्यया एवंविधा शोभा रत्नादिरीतिर्वसा इति वा ॥

द्राग्दृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मिन्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।

अनन्तरं दन्तुरितक्षुधां तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा द्रगन्ताः ॥ ४० ॥

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' लेकानुप्रासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चलेकानुमा-
सोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्रागिति ॥ अतिसुन्दरत्वादायर्थेण पर्युत्सुकिता उत्कण्ठिताः क्षोणिभुजां रात्रां दृश्यः
अमुष्मिन्नेते द्वाग्द्वयमिति निपेतुः । प्रथमं दर्शनमात्रेणोत्कण्ठिताः सखः तस्मिन्नेव लम्बाः
स्थिता इत्यर्थः । अनन्तरं तु कोधवशादन्तुरितभुजां कुटिलभुजां तेषां दृग्गता नेत्रप्रान्ता
नितान्तमीर्ष्या कलुषाः कषायिता निपेतुः । अतिसौन्दर्यमीर्ष्याराहित्येन प्रथमं तं दृष्ट्वा-
नन्तरं भैरवस्यान्विहार्येन वरिष्यतीतीर्ष्या तं ददृशुरिति भावः । कुक्षो हि पूर्णया दृष्टा न
पश्यति । अथवा—अनन्तरं राजभिरवलोकिते सति दन्तुरितभुजां नारीणामहमहमिकया
परस्परेर्ष्यावशात्कलुषाः कटाक्षा निपेतुः । सर्वाभिः स्त्रीभिरप्यनुरागवशात्कटाक्षैर्दृष्ट इति
भावः । 'प्राग्दृष्टव्यः' इत्यपि पाठः ॥

सुधांशुरेव प्रथमो भुवीति सरो द्वितीयः किमस्माचितीमम् ।

दक्षस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ४१

सुधांशुरिति ॥ प्रथमस्य काकर्ष्यस्य किमः प्रत्येकं संकल्पः । भुवि एव प्रथमो नूतनो-
ऽवतीर्णः द्वितीयः सुधांशुः किमिति, तथा—भुवि असौ द्वितीयः सरोः किमिति, तथा—भुवि
अयं तृतीयो दक्षो नासखः किमिति, स्तुतिच्छलान्मत्सरिण ईर्ष्यासहिताः क्षितीशा राजानः
(केचन स्तुतिव्याजात्) इमं नलं निनिन्दुः । किमः प्रथमत्वात्तुदुवुरित्यर्थः । अपरे मत्स-
रित्वात्किमः काकर्ष्यत्वादयं सुधांशुः किम् । अपितु न भवतीति निनिन्दुः । एवं सर्वत्र एकेन
भुव्ययं द्वितीयश्चन्द्र इति स्तुतौ कृतायामपरेणोर्ष्यावशाद्भुवि द्वितीयचन्द्रस्यासंभवाच्चायं चन्द्र
इति प्रतिषेधतो निन्द्यते स्मेति भावः । 'मत्सरोऽन्वयश्चन्द्रे' इत्यमरः । प्रथमो हि निनि-
न्दुरिति वा योजनौ ॥

आद्यं विद्योर्जन्म स एव भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवह्नभस्य ।

नासत्ययोर्मूर्तिवृत्तीयतायमिति स्तुतस्तैः कृतमत्सरैः सः ॥ ४१ ॥

आद्यं विद्योरिति ॥ द्वयोर्भाजो द्विता, द्वितैव द्वैतम् । अयं श्लोको गतार्थत्वापुनरुक्तैः ॥

मायानलोदाहरणान्मिथस्तैरुचे समाः सन्त्यमुना कियन्तः ।

आत्मापकर्षं सति मत्सरानां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥ ४२ ॥

मायेति ॥ तं नलमसहमानैस्तौ राजभिर्मिथः परस्परमित्यूचे । इति किम्—मायानलोदा-
हरणादिन्द्रावलीकनलदृष्टान्तेनामुना नलेन समास्तुत्याः कियन्तो बहवः सन्ति । एतेन तुल्या
अन्येऽपि बहुषोऽत्र विद्यन्ते, एतमेव पुनः पुनः किमिति वर्णययेति । अन्येषां तत्तुल्यत्वे
स्वस्योत्कर्षः कथमित्याशङ्क्यामाह—मत्सरान्मीर्ष्यावतां द्विषः सङ्घाशादात्मापकर्षं सति
आत्मनो न्यूनत्वे सति शत्रोः परेण कृता वा स्पर्धना तुल्यता तया समाधिः समाधानं परि-
हारी भवति । मत्सरिणासात्मापकर्षमविचार्य शत्रोः परेण तुल्यत्वप्रतिपादनात्स्वीयापकर्षपरि-
हारी भवति । अतिसुन्दरतया तस्यैव भैरवीप्राप्तिसंभावना सर्वेऽपि तं न सहन्ते स्मेति भावः ।
'परस्पर्धितया' इति पाठे परः स्पर्धो यस्य तस्य भावस्त्येति व्याख्येयम् । 'इहेदृशाः सन्ति

१ 'अत्र जातिभावोदयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्राप्युक्तिर्निर्देशार्थकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ अत एव साहित्यविद्याधरीमुक्तावधोषधौने व्याख्यातः ।

कवीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालोक्नलावलो तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । मत्सरशब्दोऽशंभादिद्रष्टव्यः ।
स्पर्धेनं स्पर्धेति घनन्तात् 'तत्करोति' इति प्यन्तात्तिङ्यां भावे युच्ये ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरात्किं सखु तत्सखलत्वम् ।

रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि, तथा संसदा समया वा अदूषितस्या-
निन्दितस्यातिमुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः मुन्दरोऽपि मनुष्योऽयं ननु देव इति नरत्वं यददूषि
निन्दितं तत् सखलत्वं सखु । तत्तर्दार्जन्यमेव कृतमित्यर्थः । सखलत्वस्वरूपमेवाह—केनापि
लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यमुशीलत्वादिना कृत्वा अनवद्ये पूज्ये पुंस्ति दोषान्तरात्किं दोषा-
न्तरारोपणम् । यद्वा सुरैस्त्वसंसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण स्वरूपेण
नलत्वमदूषि तत्सखलत्वम् । तेषां देवानां दार्जन्यं सखित्वेति योजना । तत्सखलत्वमेकं पदम् ।
अतिमुन्दरं तं दृष्ट्वा देवा अपि सेर्ष्या जाता इति भावः ॥

नलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान्सविधे सुवेपान् ।

नोभाविताभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ स सखो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृतस्मितीन्सुवेपान्छोभनाका-
रात् असत्यानलानिन्द्रादीनिलवदत् । इति किमु—भवन्तश्चत्वार एते न भवन्ति किमु । एते
के, इलाभः पुरुरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु । किमूताबुभौ—नासत्ययुतौ आधिनेय-
सहितौ । पुरुरवाः कामः अधिनीकुमारौ च यूयमिति नलप्रश्नः । यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां
विस्मयस्तथा नलस्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृजगुरत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः साः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी तमिति ॥ अमी मिथ्यानलास्तं सखं नलमीहरोतादृशं जगुः—आहुः स वदन्ति
स्म । यथास्मादत्रास्मासु मध्ये इत्याद्यां पृथिव्याम्, अथ च—इत्याद्यां पुरुरवसो मातरि कस्या-
प्युत्पत्तिर्नाभूत् । तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयमदर्पकाः दर्पकाकामात् अन्ये ।
अथ च—अतिरमणीयत्वकान्तिदर्शनादप्ये गर्वलद्रहितास्तित्थमः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये
कश्चित् नासत्यतामाधिनेयत्वम्, अथ च सखत्वं न विभर्ति । अथवा—अस्मासु कश्चित्
ना नरः सत्यतां न विभर्ति । वयं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति छलेन पूर्वोक्तं नलप्रश्नमुत्तरयन्ति
स्मैत्यर्थः । नात्र पुरुरवाः, कामः, दक्षौ वास्मासु सन्तीति । नासत्य इति, 'नब्राण्-
इति प्रकृतौ ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासजालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मिथ्यानलास्तित्थमलो द्विपार्थोऽकृतोपवेशानवदत्सुवेपान्' इति पाठः
सुखावबोधालिखितः । 'नलानसत्यानवदत्तद्विपार्थोऽकृतोपवेशान्' इति पाठः साहित्यविद्याधरी-
समतः । ४ 'उभौ किमैलश्च न दर्पकश्च' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसमतः पाठः ।
५ 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अमी तमाहुः स यदव मध्ये' इति
जीवानुसमतः पाठः । ७ 'अत्र वक्तव्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तर्हि के युयमित्याशङ्क्याह—

तेभ्यः पराजः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो यैस्तातोऽस्मान्परिकल्प-
यस्व जानीहि । स्वशोभया वा । अत्रागमने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु
विषये भ्रमन्ती असौ भैमी । किल संभावनायाम् । (अस्मासु) घटिष्यते संयोगं यास्यति ।
अथच—सदृशेषु पञ्चसु भ्रमन्ती सुखन्ती भैमी अस्मासु मध्ये कस्मिंश्चिद्वटिष्यते संयोगं
यास्यतीति दुराशयासानिरागतमिति भावः । किल हेतौ वा ॥

असाम यन्नाम तथेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतिताक्षरेन्द्र धिक्केदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन आत्मनैव तव रूपं सौन्द-
र्यमधिगत्वा ज्ञात्वा द्रष्टुं वा भैमीप्राप्तिदुराशावशाच्छ्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतमौख्याः सन्तो
ययस्मादिह संभावयामसाम तिष्ठाम । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं स्वरूपमधिगत्वा
प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं भूत्वा श्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतसौन्दर्यास्वदाकारधारणादेव श्रितसौ-
न्दर्याः सन्तो यस्मादसाम तिष्ठामहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आपतिताक्षः
अस्मान्धिक् । निन्द्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माकमाशापतितां दिक्पतित्वं धिक् निन्दयम् ।
अस्माकमाशामात्रेण पतितां भैमीपतित्वं धिगिति वा । तथा—अस्मद्विबुधत्वमस्माकं पण्डि-
तत्वम्, अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि खौरूपे पूर्वं तव रूपं नाधिगत्वा
न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तमौख्यां प्रान्तचित्ताः सन्तो मत्क्षरेण इह स्वयंवरे नल
एवंको वरणयोग्य इति प्रसिद्धं तव नाम संज्ञां कुर्याति वा वयमसाम नाशितवन्तः । स्वरूप-
धारणाच्चतुर्णामस्माकमपि नलत्वादित्यर्थः । तस्माच्चलन्नाम्नामस्मान्परिष्वृत्तीत्याशया आपति-
तानागतानस्मान्धिक् अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अनिश्चितव्यापारकरणादित्यर्थः ।
अथ च स्वानां ज्ञातीनां मध्ये इत श्रेष्ठ । यद्वा—धनानां स्वामिन्नरेन्द्र । असाम, 'अस-
मतिवीर्यादानेषु' 'अस् मुनि' इत्यस्य लोडुत्तमबहुवचनम् । पक्षे 'षोऽन्तकर्मणि' लुङि ॥

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितचाक्छलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमश्रमेनं हि न स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमननुसंहितं देवानां वाक्छलं येन तेन नलेन सा पूर्वोक्ता तेषां देवानां
वाक् अवाज्ञायितमामतिशयेनावगणिता । कथं नाज्ञायीत्यत आह—स्त्रीरत्नं भैमी तस्या लाभ
इच्छितो यज्ञ उपायस्तत्र ममं तत्परमेनं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्य हि यस्माच्च किञ्चित्प्रतिभाति स्म
स्फुरति स्म । भैमीप्राप्त्युपायपरत्वात्तः कश्चित्तमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः ॥

देववाक्यावशायां हेत्वन्तरमाह—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुच्चतत्त्वम् ।

कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥ ४९ ॥

१ 'अप्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अज शेषालंकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ३ 'अथ कान्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह स्पर्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्नु-
मिच्छुः, स एव पुरुषः तस्योन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं यस्मादाह ब्रूते तस्मात्स्वेनात्मनामिहिता
उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवंविधस्य स्पर्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवज्ञां को न
कुर्यात् । अपि तु सर्वोऽपि करोत्येव । योऽभ्यस्पर्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां
तस्य आधिकतां स्वयमेव वदति । अतोऽधिकेन हीनस्यापह्ना कर्तुं युक्तैवेत्यर्थः । प्रकृते भैरव्यर्थ
नल्लक्षणं दधद्भिर्देवैर्नलसैवाधिकता स्वस्य च न्यूनतोक्तैव । तस्मात्तेन नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव
कृतेति भावः । स्थानेऽभ्यगत्वादुचितमित्यर्थ इति वा । अवहेल इति शीरस्वामी । प्रतिष्ठा-
मिति, 'न लोका-' इति पृथीनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तद्विचल्ललितामिनेता ।

मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा तस्मिन्समये तं स्वयंवरसाडम्बरं संभ्रमं मुदा हर्षेणावैक्षत ।
किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तिर्यशोगौरवं यस्य । तथा—
श्रिया लक्ष्म्या देहशोभया च कृत्वा तद्विचल्लितं विद्युत्सहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्या-
मिनेताभिमुखकारी । तादृशमेघात्स्य इत्यर्थः । तथा—अम्बरस्थो व्योमस्थः । स्वयंवरदर्शनार्थं
विष्णुरपि तत्रागत इति भावः ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदो दिदृशुर्निदिदेश देवः ।

लैर्त्रीमदृष्टापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयंवरसभां दिदृशुर्दृष्टमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिदृ-
शुः । दृष्टीर्नेत्राणि निदिदेशादिष्टवान् । किंभूतः—लैर्त्री शिवसंबन्धिनी शिरःश्रियं मस्तकशो-
भामदृष्ट्वा अविलोक्यवापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषावादितानुत्तमापणं कारिता केतकी
येन । लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चावलोकनार्थमहमधिकोऽहमधिक इति विवदमानौ
विष्णुब्रह्माणौ पातालं सल्लोकं च गतौ । विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत् । ब्रह्मापि
शिरो नापश्यत् । अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्रक्षमिति सल्लोकम् । ब्रह्मणा तु शिरो
दृष्टमित्यलोकमुक्तम् । तत्र साक्षित्वेन शिवशिरःस्थाहमानीतेति कूटसाक्षिणी केतकी कृतेति
पौराणिकी कथा ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुनारैरभवत्परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादश आत्मानो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वपुषाद्रि मेरुं
पर्यक्षिपत्प्रदक्षिणीचकार । परेणात्मना देहेन मुरारेखक्षुर्दक्षिणेनैत्रमभवत् । शेषैस्तु दशभि-
र्देहैः कृत्वा लोकैः पूर्णा दशापि दिश आलोकत । 'विधातुमिज्जार्थमणो बहून्नेन्द्रमगांशवः ।
पूषा विवस्वान्पर्वत्वस्त्वष्टा विष्णुर्दिनेधराः ॥' इति ॥

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लोकांशुमासोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र लोकांशुमासो यथा-
संस्थमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव दैवतानां हर्म्यं वसतिस्थानं अद्रिं मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शर्वरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य मुरारेर्दृष्टिमूर्त्या वामनयनरूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वर्गवरस्य दर्शने यो विघ्नत्वेन तापं दुःखं न प्राप ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनाम्बुधौ यत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दर्शनरसोत्कण्ठितास्तात्कालिकी स्वर्गवरसमयजाता वरलोकलक्ष्मीं राजसङ्घशोभामालोकमाना विलोकयन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ निजाननान्यम्भोरुहकाननानि कमलवनानि वितेनुश्चक्रुः । अप्सरसोऽपि तं समार्जं सादरं पश्यन्ति स्मेति भावः । जलाशनेऽपि कमलानि भवन्ति ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा सिद्धैः किमध्यासि समाप्तशोभा ।

सा किनरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

मेति ॥ आप्तशोभातिमुन्दरा सा सभा यक्षलक्षैः रसात् श्रीला किं न अलक्षि दृष्टा । तथा—सिद्धैर्वा रसात्किं नोऽध्यासि । तथा—किनरै रसात् न असेवि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण न अदर्शि । रसादिति सिद्धे हर्षेणेति पदमनुप्रासार्थम् ॥

वाल्मीकिरश्लाघत तामनेकशस्त्रत्रयीभूरुहराजिभाजा ।

क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्राक् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ॥ स वाल्मीकिरुपितां सभामश्लाघतास्तौत् । स कः—दैवी वाक् पद्ममयी यस्य वाल्मीकेः कण्ठपथेन क्लेशं विना दिवः सक्षादात् प्राक् 'भानिपादः' इत्यादिरूपेण भुवमागमदागता । प्रथमं भूमौ यः संस्कृतप्रवर्तकः । किंभूतेन कण्ठपथेन—अनेकाः शाखा आश्लयायनादयो यस्याः सा वेदत्रयी तद्वक्षणा भूरुहालेषां राज्ञिः पङ्क्तिं भजते एवंभूतेन । सशास्त्रवेदत्रयीपाठकेनैषर्षः । अन्येनापि बहुस्कन्धवृक्षयुक्तेन भार्गेण दूरदेशादप्यनायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसहुरुणापि चार्वा चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।

आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामभिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा मुन्दरा संसत् सभा गुरुणा बृहस्पतिनापि प्राशंसि । किंभूतेन—'चार्वाकतया नास्तिकतया सर्वस्य वेदादेर्विदूषकेण खण्डकेन । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचामभिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टं सिंहासनं जानामि मन्ये तस्य जिह्वामे सरस्वतीं जायते । नास्तिकप्रतारणार्थं बृहस्पतिना चार्वाकशास्त्रं प्रणीतं वेदादि दूषितम् ॥

१ 'अथ होत्वर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकार्त्तलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र लेकानुप्रासोऽर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूपकलेपार्त्तलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।

दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुकः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामभा-
णीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतधारम-
स्मिन्नेवंभूतेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचनचा-
तुर्योपदेशः तं वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्थवाहः
मार्गप्रदर्शकः दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्,
शोषधातुम् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्-' इति लीपन्तात् 'क्षीम्भो ङक्' समवर्नीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षेदेतान्दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतानृपान्मैमीस्वयंवरायै नामेलयत् । तथा—
दमनस्वसैव एतांकेवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत् । किंतु विधातापि इदं स्वयंवराप्रस्तावा-
दिकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारभूतानेतान् यूनस्तरुणानेकत्र स्थाने
पुञ्जोक्त्य नोऽस्माकमदर्शयत् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कानं पञ्चतां
निनाय नारवामास । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अमी युवान-
स्तरुणाः तस्माद्वरान् भिभो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्के । असहायत्वात्पूर्वं कामस्य
हराद्भयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुत्वाद्भयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा इति भावः ॥

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्यापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णेति ॥ विधिब्रह्मा अनुमासभिन्नान्प्रतिमासं भिन्नान् पूर्णेन्दुबिम्बान्पूर्णेचन्द्रबिम्बा-
न्कापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्यापयत् । तैरेव पूर्णेचन्द्रबिम्बैः कृत्वा अमीषां
लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमाग्रिममे इत्यहं मन्ये । चन्द्रतुल्वान्वेतेषां वद-
नानीति भावः । अन्वोऽपि शिल्पी सुन्दरयस्तुनिर्माणार्थमपूर्वं वस्तु कुत्रचिद्भूतं स्थापयति ॥

मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिरेवैः मूर्धसु रत्नं हीरकादि मुधा वृथा अर्पितं स्थापितम् । यद्यस्मात् एते
एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसिद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नापणं वृथैवेत्यर्थः । अर्थान्तर-

१ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्युत्प्रेक्षाऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षाऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षाऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न्यासमाह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं ज्ञानान्तरं न अर्थं न याचनीयम् । स्वप्रकाशत्वात्तत्त्वैतत्पर्यः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा वृषा तथा रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिसुन्दरा एत इति भावः । परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेभ्योऽप्रसेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दत्तौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्कृष्टं सहस्रमित्यर्थः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तत्तर्हि अनेन राजवृन्देन विशेषेण मिश्रं मिश्रित-मितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं विहितुं न शक्यतः समर्थो न भविष्यतः । अयं मे भ्रातेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भविष्यतः । सर्वेषां दस्युल्यत्वादिति भावः ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुरैर्दोहरहितैर्षा इयद्भिर्बहुसंख्याकैः स्थितैः विद्यमानैरेतैर्युवभि-स्वरूपैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । कामसहशाना-मेतेषां बहूनां स्थितत्वात् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्णस्याम्बुराशेरेवाम्बु-विन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अपितु एकस्मिन्नलक्षणे व्ययिते समुद्रः शुष्को जात इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुंकृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।

ओंकारभूषा पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स शुकः गानतैव गानं कुर्वतैव गन्धर्वगणैः वर्गेण रागवृन्देन हुंकृतिवर्गणाभिर्हुंकारसमूहैः कृत्वा अन्वमान्यनुमतः । तथा—वेदान्महर्षि-वृन्देन ओंकारस्य भूषा बाहुल्येनान्वमानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेण महर्षिवर्गेण चोभाभ्याम-नुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गणा राशीकरणम् ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।

शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजः तान् राजसिंहान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशप्रियेश-यामास । यत्र सिंहासनेषूपविष्टैरेवौ राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य सर्गाचलस्य मेरोः शृङ्गेषूप-विष्टैस्त्रिदशैर्वैभिराशोभि अशीपि । अत्युत्थत्वं हेममयत्वं सिंहासनानां, देवतुल्यत्वं च तेषां सूचितम् ॥

१ 'अथातिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुप्रासोतिशयो-क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथानुप्रासोतिशयोक्तिरूपकार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथानुप्रासोपमातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ लोकाप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।

कथ्याः कथंकारममी सुतायामिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्यपादि विषण्णम् । किं कृत्वा—नानाभुवनेभ्यः स्वर्गमर्त्यपातालैश्च आगतान् अमर्त्यदेवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगोत्राणि शीलकुलानि तेषां तान्निविन्त्य विचार्य । इति किम्—अमी पूर्वोक्ता राज-सिंहाः सुतायां विषये कथंकारं केन प्रकारेण कथ्याः वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुल-शीलादि मैत्री कथं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥

अञ्जालुसंकल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।

तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

अद्वेति ॥ अथ तदा तस्मिन्समये आकुलः सञ्चिन्तोऽसौ भीमः कुलदैवतस्य स्वीयवंश-परम्परापूज्यस्य रथाङ्गपाणेः श्रीविष्णोः स्मृतिं क्षणं मुहूर्तमात्रम् एकतानोऽनन्यवृत्तिः सत् ततान् । किंभूतस्य विष्णोः—अद्वालोभंक्तस्य संकल्पितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्प-द्रुमस्य । सकलामिलाषपूर्वकुलदैवतस्मरणं विनान्यः को वानिलाषपूरणं करोतीति विष्णुं सस्मारेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।

स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवकीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ स देवो विष्णुः तेन भीमेन कृतस्य सचिन्तनस्यानन्तरमेव सस्मितं सरस्वतीमिति आह स उवाच । इति किम्—हे पाणि सरस्वति, अहं त्वामिह स्वयंवरे राजकं राजवृन्दं तस्य गोत्रवृत्तवकीं कुलनामशीलादिवर्णयित्रीं करवाणि । राजवर्णनार्थं त्वया गन्तव्यमिति मम मनीषितम् । राजकम्, 'गोत्र-' इति कुञ् ।

कुलं च शीलं च बलं च यूनां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।

एषामतस्त्वं भव वावदृका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे सरस्वति, त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानामेषां यूनां कुलं च शीलं च बलं च यतो जानासि अतस्त्वमेव तेषां वावदृका अतितरां वर्णनशीला भव । तव मूकायितु-मयं कः समयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः । वाः परस्परसमु-च्चयार्थाः । 'वेदेद्य' इति वार्तिकेन वदेर्यङ्लुगन्तादृकः, 'वावदृकस्तु वक्तिर' इति शीरस्योनी ॥

जगत्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता च न भाविनी च ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन संख्यावतः आचय वाङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यस्माज्जगत्रयीसंबन्धिभिः पण्डितैर्मण्डिता एषा सभा पूर्वं न च भूता, पश्चात् न च भाविनी अनिष्यते तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं बोधनं तस्य कैतवेन

१ 'अत्र लोकानुपासहेतुलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लोकानुपासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुपासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इदं वार्तिकं न कुत्राप्युपलभ्यते । अतएव कुर्वादिगणे वावदृकशब्दपाठाप्यन्ताद्देवकः' इति माधवेनोक्तम् । ५ 'अत्र लोकानुपासकान्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याजेन संख्यावतः पण्डितान्वाङ्मुखानि उपन्यासाश्रावय । 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्' इत्य-
मरः । 'संख्यावान्पण्डितः कविः' इति च । शब्दकर्मत्वात्संख्यावत इति कर्मत्वम् ॥

इतीरिता तच्चरणात्परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।

तस्य प्रसादेन सहाज्यासावादाय मूर्धादरिणी चमार ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरितोक्त्य असां सरस्वती गीर्वाणानां देवानां
चूडामणयो मुकुटरत्नानि तैर्मृष्टः प्रोच्छिद्यत्वासां शेषोऽवशिष्टश्च तम्, तच्चरणाद्विष्णुचरणात्प-
रागं रेणुं तस्य विष्णोराज्ञारूपेण प्रसादेन (सह) मूर्धा आदाय आदरिण्यादरयुक्तं सती
चमार । नमस्कारपूर्वं महान्प्रसाद इत्याज्ञामज्ञीचकारेति भावः । परागपदेन स्त्रिया चरणस्य
पद्मावं सूचितम् ॥

मध्येसमं सावततार वाला गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।

त्रयीमयीभूतवलीविहङ्गा साहित्यनिर्वर्तितटकरङ्गा ॥ ७३ ॥

मध्येसममिति ॥ सा सरस्वती वाला सती मध्येसमं समामध्ये अवततार । बालस्यो-
रूपं धृत्वा तत्रागतैत्यर्थः । किंभूता-गन्धर्वविद्याया मीतविद्याया धरः कण्ठनालो यस्याः सा ।
ज्ञानप्रवीणकण्ठनालेत्यर्थः । तथा-त्रयीमयीभूतवलीविमता ऋक्तामयजुस्त्रिसंख्यामय-
स्त्रयीमयः अत्रयीमयः त्रयीमयीभूतो वलीविमता वलीरचना यस्याः । तथा-साहित्येन महा-
काव्यनाटकचम्पूप्रवृत्तिना, शुक्लीनरकवर्णसाहित्येन मेलनेन वा निर्वर्तिता निर्मिता अतिस-
लक्षणा इत्तरज्ञाः कटाक्षविक्षेपा यस्याः सा । कण्ठस्य नालत्वेन मुखस्य पद्मावं व्यञ्जयम् ।
गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च तदप्यं कण्ठनाले यस्या इति वा ॥

वैदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूपं वर्णयति—

आसीदथर्वा त्रिचलित्रिवेदी मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।

नानामिचारोचितमेचकध्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७४ ॥

आसीदिति ॥ अथर्वा श्रुतिः यदीया सरस्वतीसंबन्धिनी उदररोमरेखा उदररोमावली
वासीत् । किंभूता-तिसृणां वलीनां समाहारत्रिचलिः त्रिचलिकृपा या त्रिवेदी तत्तद्व्या-
न्मूलाद्विनिर्गत्य ब्रह्मणा विनिर्गमय्य वितायमाना विस्तार्यमाणा । तथा-नानामिचारैः
अनेकमारणोपादानामिचारैः कृत्वा उचिता पापबाहुल्यात् योग्या मेचका ध्रीः शोभा यस्याः
सा । अथ च-अनामिचारोचितमेचकध्रीर्न भवति, किं तु नामिसंचरणोचितमेचकध्रीः ।
अथर्वणः इयामत्वं पुराणप्रसिद्धम् । अमिचारकर्तृत्वं च । विनिर्गतेत्यज्ञान्तर्भावितव्यर्थो
हेयः । वितायमाना, 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रियाकल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपेन्निरुक्तिविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ यदीयं चरितमाचरणं वर्णानां स्थानोच्चारणबोधकं नारदादिप्रणीतं शिक्षैव
पर्यणंसीत्परिणतम् । यदीयं चरितम् (इत्यर्थः । अथ) शिक्षैव । साक्षालोकस्य हितोपदेश

'अथ हेत्वपहुल्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुप्राससहोपल्लंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ रूपकलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

एवेत्यर्थः । कल्प इतिकर्तव्यताबोधको ग्रन्थस्तस्य त्रिधा कृत्वा यदीय आकल्पविधिरलंका-
रविधिः पर्येणसीत्परिणतः । यदीयान्यलंकरणानि कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः । तथा—यस्याः
समस्तार्थानां सकलाभिधेयानां निरुक्तिरूपैः निर्वचनस्वरूपैः कृत्वा वेदभ्रोत्रस्थानीया निरुक्ति-
विधा पर्येणसीत्परिणता । खलु निश्चयार्थः सर्वत्र योजनीयैः ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दो भुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७६ ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रादृतेन वृत्तेन वर्णवृत्तेन च भिद्यमानं द्विधाभूतं वेदचरणस्थानीयं
छन्दः यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् । किंभूतं छन्दः—श्लोकार्धं विश्रान्ति अवसानं तद्रूपो भविष्णुः
श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णुः पर्वद्वयीसन्धिः पूर्वोत्तरपर्वद्वयसन्धिः स एव सुचिह्नं मध्ये यस्य ।
यस्या भुजपर्वद्वयीसन्धिरैखाद्वयं श्लोकार्धयोर्विच्छेदद्योतकेन रेखाद्वयेनैव रचितमित्यर्थः ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृता दधाना विततिं यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किं वारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥ ७७ ॥

असंशयमिति ॥ किं अन्यथा सातिप्रतिष्ठा यदीया काञ्ची मेखलासंशयं निश्चितं
वेदमुखभूतेन व्याकरणेनारचि रचिता । किंभूता—गुणस्य पदसूत्रस्य दीर्घभावेन दैर्घ्येण
कृता विततिं विस्तारं दधाना—शिक्षितरूपाणां शब्दपरम्पराणां विधायिका । व्याकरणमपि—
गुणाश्च दीर्घाश्च भावाश्च कृतश्च एतेषां विततिं दधानम् । भावा भावप्रत्ययाः, कृतः कृतसं-
ज्ञकाः प्रत्ययाश्च । तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां भवत्वादिशब्दपरम्पराणां च विधायकं
साधकम् । अयं वशाद्विमलिवचनविपरिणामैः ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्गजनाय विद्या मध्येऽहमङ्गेन भूता विशङ्के ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योतीरूपा ग्रहनक्षत्रादिचारसहिता विद्या यद्गजनाय यस्या
देव्याः सेवनाय कण्ठे स्थितैव परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य हारलता बभूवेत्यहं विशङ्के । किंभू-
ता—उदितमुक्तं तारं तारासंबन्धि वृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्याम् । तथा—मध्येऽहम-
ज्ञानां शिक्षादीनां मध्येऽङ्गेन गणनया भूता भूता । यद्गजमध्ये गणितेत्यर्थः । हारलतापि—
उदितः प्रकाशीभूतः तारो मध्यमगिर्येष्ठां, मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा एवंभूता चासौ वृत्ता
च । वर्तुलमौक्तिकेत्यर्थः । तथा—मध्येऽहं क्षीरमध्ये अङ्गेन कोठेन वक्षसा भूता भूता ।
ताराणामिदं तारं संबन्धेऽण् । यद्वा द्वाविंशे सगे तारशब्दस्यापि नक्षत्रवाचित्वमुक्तम् । उदितं
ताराणां वृत्तं यस्यां, यया वा ॥

अबैमि यादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।

ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ७९ ॥

१ 'अथ लोकानुप्रासतिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षाश्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अतएव 'मन्त्रे
नेत्रमध्ये च तारा साचार इत्यपि' इति व्याप्तिः' इति मुकुन्दनोक्तम् । ५ 'अत्रोपेक्षाश्लंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

अवैमीति ॥ नदीवौ रदच्छदावोष्टौ ते उने प्रसिद्धे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे भूतपतीत्यह-
मवैमि । किंभूते-वादिप्रतिवादिनोर्गोडो इडः स्वपक्षरागः स्वस्वसिद्धान्तानुरागत्वेन विराज-
माने । अथरागपि-वदत इति वादिनौ । प्रतिवदत इति प्रतिवादिनौ उक्तिप्रत्युक्तिचतुरौ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदमेवा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूहयुग्मम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मोवाचैः, कर्मैवाचैः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं ययोर्वेदशोखयोर्भेदाद्विध्याद्ब्रह्मका-
ण्डकर्मकाण्डसंज्ञकवेदविभागादेतोरारम्भदेहं द्विधा विधाय निर्माय स्थितया मीमांसया यस्या
देव्या ऊहयुग्मं चक्रे कृतम् । किंभूतमात्मदेहम्-परेषां वैशेषिकबौद्धादीनामाच्छादनेन निरा-
करणेन चारु, तत्र वा चतुरम् । तथा-मांसलं विचारपरिपुष्टम् । अथ च उत्तमवक्षेण
रमणीयं, परिपुष्टं च । उत्तरमीमांसया पूर्वमीमांसया चोहयुग्मं रचितमित्यर्थः ॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ ययं यस्या दशनद्विमालीं दन्तपङ्क्तिद्वयीं तां प्रसिद्धामान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां
प्रतीमो जानीमहे । अनु पुनःपुनरीक्षणं प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी । कीदृशीम्-
नामतः कथनमुद्देशः तस्य पर्वण्यवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि,
द्विधा उद्देशतया लक्षणतया चोदितैर्निर्दिष्टैः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादिभिर्निर्माहस्यानान्तै-
रुपलक्षिताम् । तथा मुक्तिकामैः 'एतेषां तत्त्वज्ञानाजिःश्रेयसाधिगमः' इत्युक्तवान्मुमुक्षुभि-
राकलितामभ्यस्त्याम् । दन्तपङ्क्तिद्वयी च पर्वण्युदितोत्तेजिता भवति । तथा-लक्षणेऽपि
सामुद्रिकसांख्येऽप्युदितोक्ता । द्विधोदितत्वेन द्वाविंशत्संख्याका भवति । दशनद्विमालीमाक-
लितां मुमुक्षतां मुक्तिकां प्रतीमः भौक्तिकान्येव जानीम इति वा । द्विरुक्तषोडशपदार्थैर्यस्या
द्वाविंशदन्ता रणिता इति भावः । द्विमालीमिति अचान्तस्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति लीपे ॥

तर्का रदा यद्ददनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथाऽन्यथा तैः ।

पत्रं क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८२ ॥

तर्का इति ॥ 'यद्ययं निर्वहः स्यात्तर्हि निर्धनोऽपि स्यात्' इत्यादयस्तर्का यद्ददनस्य
रदा दन्तास्तर्क्या उक्ताः । तैर्दन्तैः अन्यथा विना चेत्तर्का दन्ता नाभविष्यन्तर्हि अस्य
मुखस्य वादे कथाविशेषे, अथ च भाषणे तथा शक्तिः क । दन्तैर्विना वादः कर्तुं न शक्यते ।
तस्मात्तर्का एव रदान्तर्क्याः । 'कथमन्यथा' इति पाठो वा । अथ च वा च दक्ष वादम्
'सर्वो द्वन्द्वः-' इत्येकपदवाचः । वाकारदकारयोर्विचारणे विषये दन्तैर्विना शक्तिः कथं स्यात्
वकारस्य दन्त्यौष्ठतयात् । दकारस्य दन्त्युदित्यर्थः । अन्यथा-वादतो वादनिमित्ताप्रति-
वादिने पत्रं प्रतिपत्रं दातुं तस्योपरि पत्रालम्बनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापत्रं दातुं खण्डयि-
तुम् । अथ च-अदतो भक्षयतोऽस्य कटुरसत्वादिगुणशालिपत्रं नागवह्नीदलं खण्डयितुं

१ 'अथ छेकानुमासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोद्वेगोऽलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

तैर्विना क शक्तिः प्रभुत्वं सामर्थ्यम् । अपि तु न । तर्कबलेन विना पत्रादिखण्डनं कर्तुमश-
क्यमित्यर्थः । गुणैः कषायादिभिः शालते इति ईदृशं पूर्वं खण्डयितुं वा क शक्तिः । नहि
दन्तहीनेन पर्णानि पूगानि च भक्षयितुं शक्यन्ते । अथ च वादतो वादेन गुणशालिनां
विदुषा पूर्वं इदं खण्डयितुं क सामर्थ्यम् । 'पदादयः पृथक्शब्दाः' इति मतेन न विद्यन्ते
यतो दन्ता यस्य दन्तरहितस्य । नञा बहुमीहिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयम् । दन्तानां कर्कश-
त्वात्कर्कशैस्तर्कैर्निर्माणस्य युक्तत्वम् । 'पूगः कमुकवृन्दयोः' इत्यमरः ॥

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।

तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं बधृते पुराणम् ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ॥ पुराणं तत्प्रसिद्धं यस्याः पाणियुग्मं बधृते जातम् । किंभूतम्—सपल्लवं
कषायादिभिरादियुक्तम् । अथ च सन्तृप्तिरम् । अलक्षकरागतुल्यमित्यर्थः । किसलयसदृशं
वा । तथा—व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावाज्जिर्मितत्वादुभयीभविष्णु पुराणोपपुराणतां
प्राप्तं मत्स्यकूर्मपद्मवाराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानम् । अथ च रेखारूपमत्स्यपद्मचका-
दिसामुद्रिकलक्ष्मणैर्लक्ष्यमाणम् । पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः । तत्पुराणमिति
वा । सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽप्ययीभावः ॥

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।

पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ य आकल्पं विच्छेदविवर्जितः प्रलयपर्यन्तमुच्छेदरहितः । अथ च आक-
ल्पोऽलंकारः तत्सहितः सर्वदा सालंकारः स धर्मशास्त्रस्य मजः समूह एव यस्याः सरस्वत्या
मूर्धा कस्य मुदे प्रीत्यै न वृत्तः । अथ च—वृत्तो वृत्तुलः कस्य मुदे न । अपि तु सर्वस्यापि मुदे
स्यादेवेत्यलं पश्यामि जाने । किंभूतः—श्रुतिः वेद एव मूलं तेन शालते । अथ च—कर्णयो-
र्मूले शोभते एवंशीलः । श्रुतिः शब्दः तस्य ग्रहणे मूलं कारणं कर्णौ ताभ्यां शालत इति वा ।
तथा—कण्ठस्योपरि स्थितः । अथ च—कण्ठे पाठतो न्यस्तः । धर्मशास्त्रमेव वधीयमूर्धाकारेण
परिणतमिति भावः ॥

भुवो दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

तदर्थचन्द्रेण विधिविपञ्चीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८५ ॥

भुवाविति ॥ विधिः प्रणवस्योङ्कारस्य दलाभ्यां खण्डाभ्यां यस्याभुवो प्रणिन्ये निर्ममे । तद्वि-
न्दुना प्रणवानुस्वारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकम् । तदर्थचन्द्रेण यस्या विपची वीणा तस्यां
निकाणनायै वादनार्थं कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशे-
षकम्' इत्यमरः । अत्र नागरलिप्या ओङ्कारो ज्ञातव्यः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोणशब्दे-
नैव गतार्थत्वात्पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वात्पुनरुक्तम् । पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात्कोणपदं धनुःप्रशंसार्थम् ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालोङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रेखाङ्कारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र रेपोत्प्रेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ लेकानुमासति-
योक्तव्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्या कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।

कैश्यं मपीणां सितभा कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥८६॥

द्विकुण्डलीति ॥ विधिना यदीये काये वृत्ता वर्तुला या समाप्तिज्ञापिका लिपिर्विसर्ग-
लिपिः, मातृकाग्रन्थस्य समाप्तिलिपिर्वा तस्याः सारैः श्रेष्ठमागैः कृत्वा द्विकुण्डली निरमायि
निर्मिता । तथा—काञ्चनलेखनीनां सुवर्णमयलेखनीनां सारैः कराङ्गुली निर्मिता । मपीणां
सारैः केशानां समूहः कैश्यं निर्मितम् । तथा—कठिन्याः खटिकायाः सारैः सितस्य भा-
शोभा निर्मिता । सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयेरेव सारैर्निर्मितानीत्यर्थः । कराङ्गुलीति जातावेक-
वचनम् । यदुक्तम्—‘शृङ्गवद्वालवत्सस्य बालिकाकुचयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग-
इति स्मृतः’ इति । ‘खटिकायां तु कठिनी’ इति विधुः । कैश्यं, समूहार्थे ‘केशाश्चाभ्यां
यञ्जवन्वतरस्याम्’ इति यञ् ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेच शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८७ ॥

येति ॥ या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपम् । अथ च चन्द्रस्य
यायाभ्यां पूर्वपक्षभूतस्य पूर्णिमाजातस्य वा चन्द्रस्य सिद्धान्तरूपं दृष्यकल्पमाननं यस्या एवं-
भूतेव । तथा शून्यात्मतावादो भाष्यमिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपमुदरं यस्याः सेव । आत्मानो न
सन्तीति शून्यात्मतावादो बौद्धसिद्धान्तः । तथा—विज्ञानस्य विधिज्ञानस्य सामस्यं संपूर्णत्वं
तन्मयं तदप्रचुरमान्तरं चित्तं यस्या एवंभूतेव । तथा—साकारविज्ञानवादी श्रौत्रान्तिकः । विज्ञा-
नस्य साकारतासिद्धिरदर्शनम् । अथ च—सौन्दर्यलाभप्रचुरम् । अखिलं समस्तं रूपं यस्या
एवंभूतेव । सोमसिद्धान्तादिदर्शनैर्यदीया मुखाद्यवयवा निर्मिताः । चन्द्रानना, अतिकृशोदरी,
सर्वविज्ञानमयी, अतिमुन्दरी चेति भावः । इवशब्द उल्लेखायाम्, वाक्यालंकारे वा । एवं-
भूता मध्येगमनवततारेत्यादि क्लृप्तम् । शून्यात्मतेत्यादिषु ‘नास्तिकोदर-’ इति वा जीर्णम् ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषय ।

मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च विचित्रमेषाम् ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ तथा देव्या भीम इत्यगद्यत उक्तः । इति किम् । इयं वेलायं समयस्ते
मोदितुं हर्षं प्राप्नुमुचितः किल यस्मात्, तत्तस्माद् विषय विषादं कृत्वा लं दुःखं न कार्यम् ।
मया एषां जगतीपतीनां राज्ञां विचित्रं गोत्रं चरित्रं च निगाद्यं गदितुमर्हम् । मोदितुम्,
‘कालसमयवेलासु तुमुन्’ इति तुमुन् । अलं विषय, ‘अलंस्त्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा’
इति क्त्वा । ततः क्त्वो ल्यप् ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।

अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशागास्मि कापि ॥ ८९ ॥

अविन्दतेति ॥ अशौ मन्दाकिनी यस्य श्रीविष्णोः चरणारविन्दे मकरन्दलीलां पुष्परस-
शोभामविन्दत प्राप । कमले हि मकरन्दो युक्तः । तस्य श्रीविष्णोराज्ञावशागा मिदेशकारिणी

१ ‘अत्रातिशयोक्तिरीपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अशौल्लेखालंकारः’ इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

कापि राज्ञो गुणवर्णनायात्र स्वयंवरेऽवतीर्णा । तेन प्रेषिता तदाज्ञया च मन सामर्थ्यमपि
मुक्तमित्यर्थः । कापीत्यनेन मदधिकारविदेशकारिण्यो बह्वपः सन्तीति खनाग्नोऽकथनीयत्वं
च सूचितम् । 'विन्दत्यस्यै' इति पाठे-अस्यै दक्षिणपादे विन्दति लभते ॥

तत्कालवेधैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एष तस्य सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकधुरं बहतीति लोकपालमुच्य एष नृपतिस्तस्यै देव्यै उचितां
योग्यां सपर्यामर्पादिपूजां दिदेशाकृत । किं कृत्वा-तत्कालवेधैः तदागमहेतुः शकुनस्वराद्यैः
काकस्वरादिशकुननासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दार्थैः कृत्वा तां देवीमाप्ताममीष्टां अवाप्तां प्राप्तां
प्रतीत्य ज्ञात्वा । एकधुरीणः, 'एकधुराहुक् च' इति खः । आप्तागमनसमये भुजस्पन्दादयो
भवन्ति ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविधाम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवीसपर्यामन्तरं स क्षितीशः निजां स्वीयां तनूजां भैमीं मध्येमहारा-
जकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति सः । किंभूतां तनूजाम् । दिगन्तरेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्यः
सकाशात्पृथिवीपतीनामाकर्षकं आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविधां जपादिपुरश्चरणे-
नात्मवशीकृतमन्त्ररूपां स्वसौन्दर्येण सर्वोत्कर्षणकारिणीम् । राजनृशब्दाहुनि 'महत् तद्राजकं
च' इति कर्मधारय एव । आजुहाव, 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताश्चिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९२ ॥

दासीष्विति ॥ नासीरचरीष्वप्रेसरीषु दासीषु चेटीषु विषये जातं पूर्वं समुत्पन्नम्,
क्रमेणानन्तरं वीक्षितास्वालीषु सलीषु विषये स्फीतमभिवृद्धिं गतम्, अथ पश्चात्स्वाङ्गेषु भैम्य-
नयनेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्थितं चलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणामद्भुताश्चिमु-
द्वेलयन्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम् । दास्यादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमत्वदर्शनेन
राजानोऽतिसाध्वर्या जाता इति भावः । 'भैमी पपावपाङ्गैरथ राजराजिः' (१०।१०७)
इतः षोडशेनान्वर्थः ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपस्यत्तरत्नांशुमृजांशुकाभाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धेति ॥ किंभूताम्—स्निग्धत्वं तैलाभ्यक्तमासत्त्वम्, मायाजलं कृत्रिमोदकम्, लेपः
अधोभागी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां द्रोषाणां लोपे अभवात् सत्यज्ञानि
कृतप्रयोजनानि । अपनीतद्रोषाणीत्यर्थः । तेषां राजानामंशुमृजा किरणशुद्धिः सैर्वांशुकाभा वस्त्र-

१ 'अत्र निदर्शनरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र षोडशभिः कुलकेन दमयन्ती वर्णयति' । ४ 'अवातिशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्रैकस्निग्धद्रव्याभ्यो क्रमेणानेकेषां जातत्वस्तीत्योद्वेलत्वा-
दीनां इतिकथनान्तर्यालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

वीतिर्यस्यास्ताम् । निम्नत्वाय नैर्मल्याय मायाजलस्य कृत्रिमोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लोपेना-
पाकरणेन सयज्ञानां कृतगुणावातानां निर्मलानां नैर्मल्यार्थपाणिपादसंज्ञकमायाजलप्रक्षेपेण
विनैव निर्मलानामिति यावत् । एवंभूतानां रत्नानामशयः तद्वन्मृजां शुद्धिर्यस्या एवंविधा रत्न-
किरणशुद्धियुक्ता वा अंशुकाभा वल्लवीतिर्यस्याः । एवंविधेनांशुकेनाभाति, एवंविधा वा ।
तथा—नेपथ्येष्वलंकारेषु हीराः पदकोणमणयस्तेषां सुतिरेव वारि तत्र वर्तत इति वर्ति
स्वच्छायं भैम्या एव प्रतिबिम्बं तस्य स्वच्छायं समानच्छायं सदृशं तत्तुल्यं निजं स्वीयमा-
लिजालं सखीवृन्दं यस्यास्ताम् । प्रतिबिम्बतुल्यत्वाद्भ्रमपेक्षया हीनाः, अन्यपेक्षया चाधिकाः
सदृशो यस्या एवंभूतामित्यर्थः । स्वच्छायं, 'विभाषा सेना-' इति नपुंसकत्वम् । व्याख्या-
नान्तरं कष्टकल्पनया ग्रन्थगौरवमिषा चोपेक्ष्यम् ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशब्देन मधुव्रतेन कर्णे रहः किंचिद्विद्योच्यमानात् ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकर्णरचन्दनाद्यङ्गरागस्यामोदेन परिमलेन वा मुक्त हर्षस्तेन
हेतुना आगतेन । तथा—तस्या भैम्याः कर्णपूरोत्पले सर्पति एवंशीलेन समीपगतेन च ।
तथा—रतीशब्देन कामसंदेशहारेण मधुव्रतेन भ्रमरेण रह एकान्ते नल एव रमणीयो वर-
णीयश्चेति कर्णे किंचिदुच्यमानामिव । अन्योऽपि वृत्तो रहसि कर्णे कथयति ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्बलिते वहन्तीम् ॥ ९५ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनाऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलादयो वर्णा येषामाभरणाश्मना-
मलङ्काररत्नानां वा भासो दीप्तयत्नासां मल्लजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । पर-
स्परोपमर्दं कुर्वन्ती रत्नवीतीर्बिलोकयन्तीमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुमल्लयुद्धकौतुकमीक्षते ।
तथा—विलासात्कटाक्षविक्षेपवशाद्बलिते बलिते भ्रुवौ वहन्तीं धारयन्तीम् । किंभूते भ्रुवौ—
स्मरेण सादृश्यात्स्वचापभ्रमाचालिते नु वितर्के ॥

सामोदपुष्पाद्युगवासिताङ्गीं किशोरशाखाप्रशयालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीमिव राजमिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ तथा—अतिसुन्दरतल्लमेन सामोदः सहर्षः पुष्पाद्युगः कामस्तेन वासि-
तमधिष्ठितमङ्गं यस्यास्ताम् । अथ च—सामोदानि सुगन्धीनि पुष्पाणि, आद्युगो मलयानि-
लल्लैर्वासिताङ्गीं सुरभीकृतस्वरूपाम् । तथा—किशोरणि सूक्ष्माणि शाखाप्राग्जल्लयो येषा-
मेवंविधाः शया इत्या यस्या एवंविधा आलिमाला सखीसमूहो यस्याः । यद्वा—नूतनशाखा-
प्रवृद्धालवल्लवदतिरक्ताः फरा यस्या एवंभूता आलिमाला यस्यास्ताम् । अथ च—बालशा-

१ 'अवानुभासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ भूपामणिप्रभाकरमते
सखीवने स्वप्रतिबिम्बत्वोपेक्षया तासामपि तत्समानसीन्दर्यं वस्तु व्यज्यते' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रोपेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

स्वाकिसलवशवालिमालां भ्रमरपङ्क्तिर्वशां सा ताम् । तथा—तै राजभिरनिलष्यमाणाम् ।
कामिव स्थिताम्—कल्पद्रुमैरप्यनिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव स्थिताम् । वासित इति
मनुबन्तात् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताद्वा संशब्दाभिष्टौ ॥

पीताचदातारुणनीलभासां देहोपदेहात्किरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैणनाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ तथा—पीता अवदाता श्वेता अरुणा नीला भा येषां मणीनां किरणैः कृत्वा
देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनादेतोः यथाकर्म गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनामी कस्तूरी एतैः
कृतान्विलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् । निरवकाङ्कुर्वतीमित्यर्थः । 'बहुष्वनिबन्धः' इति नीलशब्दस्य
पूर्वनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः पूर्वं समासः कार्यः ॥

सरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमध्रहृधतीं नलस्य ।

तस्मै स्वभूषादृषदंशुशिल्पं बलद्रिपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९८ ॥

सरमिति ॥ तथा—सरं प्रसूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन शरासनेन धनुषा नलस्य
जितारं जैत्रमध्रहृधतीमसंभावयन्तीम् । अतः कारणात्तस्मै कामायातिहृदं बलद्रिप इन्द्रस्य
कार्मुकमर्पयन्ती ददतीम् । किंभूतं कार्मुकम्—स्वभूषासु स्वीयकर्णावलंकारेषु इषदो रत्नानि
तेषामंशवस्तेषां शिल्पं निर्माणरूपम् । मैत्रीभूषारजकिरणैरेव साधनैः सारेण नलो जय्यो
नान्यैरित्यर्थः । नानावर्णेन्द्रधनुर्वैद्यरीया रत्नशोभेति भावः ॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक्पुनः कापि न राजकस्य पातुं दशा धातृधृतावकाशाम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमर्वाभागे वर्तमानेष्वंशुकेषु राजकस्य
राजसमूहस्य दशा पातुं न धात्रा धृतः कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्यां सा । अनेनैव भूषणे-
ष्वपि न धृतावकाशमित्यप्युक्तम् । तथा—ततः अंशुकैर्भ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु राजकस्य
दशा पातुं न धातृधृतावकाशाम् । एवं कापि कस्मिन्नप्यवयवप्रदेशे पुनः राजकस्य दशा
सम्यक्सामरत्येन यथावस्थितरूपेण च द्रष्टुं धातृधृतावकाशाम् । विभूषणांशुकमणिप्रभाच्छा-
दितत्वात्किमप्यत्र राजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः । शवषावद्वस्तु शोभते तावत्तावदवलोक-
नार्थमुत्कण्ठा भवतीति सर्वेऽपि तदवलोकनार्थं सोत्कण्ठा जाता इति भावः ॥

प्रकारान्तरेणाप्यनुमर्थमाह—

प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ न द्विरेकैः ।

तद्गीतिभुगेन ततो मुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥ १०० ॥

१ 'अथोपमातिशयोकिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ यथासंख्यमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ गोरोचनाधनुलेखनुद्वयस्य यथासंख्यसंयन्नेन पीतादिमणिकिरणकै-
रुक्तवनायथासंख्यसंकीर्णसामान्यालंकारः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ विभूषणानामुत्तरो-
त्कर्षद्वारेण राजकद्वयमप्येव विभूषणावनेकाधारसंयन्तोक्तः सारालंकारः' इति जीवातुः ।

प्राप्ति ॥ तथा—विद्यतो मगनात्पतद्भिरतिस्तौन्दर्यदर्शनेन संतुष्टदेवैः मैत्रीभिरसि सुतैः पुत्रवर्षैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिभिर्हिरेकैर्द्रष्टुं न दत्ताम् । ततोऽपि पश्चात्तेभ्यो भ्रमरेभ्यो भीत्वा भयेन भुमं वशीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्ताम् । विशेषाच्छित्तस्य विज्ञे यज्ञः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपो वा । प्रवाणा येन केनचित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्यते । असाधुर्विचिन्वापर इत्यर्थः ॥

एतद्धरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कपूर्कस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा—सखीमुखाय अपाङ्गाञ्चैत्रप्रान्तात्कपूर्कस्तूरिकयोः श्वेतश्यामकान्तिपूर-मुत्सृजन्तीम् । कटाक्षैरवलोकयन्तीमित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अहमेतत्सखीमुखां वरं मनागिष्टं स्या भूवासमिति प्रलेखं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिलाषविषयमवापिताय प्रापिताय । सखीमुखत्वेन विना मैत्रीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया मैत्रीसखीमुख-त्वमेवास्माकं वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य सितसितरूपत्वं कपूर्कस्तूरिकापदेनोक्तम् ॥

सितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।

आनन्दितोर्वान्द्रमुखारविन्दैर्मन्दं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

सितेति ॥ स्वस्मिन्प्रादुर्बुद्धानन्दितानि उर्वान्द्राणां राज्ञां मुखारविन्दानि यैरेवंभूतैः, सितेच्छु ईषदास्यं कर्तुंकामौ दन्तच्छदावोष्ठौ तयोः कम्पेन किञ्चिच्चलेन किञ्चिद्दिगम्बरी-भूता ईषत्प्रकटीभूता रदा दन्तालोपामंशुवृन्दैः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां हृदि स्थितं मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—‘अंशुल्लेखे रवौ रश्मौ’ इत्यभिधानाद्वा एवांशुवृन्दानि सूर्य-सङ्घातैः मन्दितारविन्दत्वात्कौमुदीमदहरणं युक्तम् । ततोऽप्यधिककान्तिलाभ । सूर्येण हि कमलानामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः क्रियते ॥

प्रत्यङ्गभूपाच्छमणिच्छलेन बहुव्रतशिखललोकनेत्राम् ।

हाराप्रजाप्रहरुडाश्मरश्मिपीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ प्रत्यङ्गं प्रत्यक्षयवं भूषाणां भूषणानामच्छा निर्मला मणयो रत्नानि तेषां छलेन व्याजेन शस्मिन्वयवे लग्नानि तत्रैव निश्चलानि लोकनेत्राणि यस्याम् । यस्य यस्या-वलोकस्य नेत्रे यत्र यत्र तरीयेऽवयवे लभे तत्रैव विलोकनविच्छेदमिषा निगेषं परित्यज्य निश्चलीभूते यस्यामेवंभूतामित्यर्थः । दर्शनोत्सुकनेत्राण्येवैतानि, न तु रत्नानीत्यर्थः । अति-सुन्दरीं प्रत्यङ्गं रज्जैरलङ्कृतामिति भावः । तथा—हाराम् मुक्ताहारमन्ध्वे जाम्प्रस्तुरन् गह-डाश्मा गहडोद्धारमभिस्रस्य रश्मिभिः पीना वर्धिता आभा यस्य स नाभीकुहरान्धकारो नाभीदरीतिमिरं यस्या एवम्भूताम् ॥

१ ‘अथ पर्यायार्थान्तरन्यातोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र दृष्टीनां सितसितत्वेन निर्देशादेव विषयनिगरेण विषयिमात्रोपनिबन्धाद्भेदेभेदरूपादिशयोक्तिरलंकारः’ इति जीवातुः । ३ ‘अत्र रूपातिशयोक्त्यलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अथामुपमातिशयोक्त्यपह्नुतिवद् अलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अथ मरकत्च्छादसान्धकरैः साम्योक्तेः सामान्यालंकारः’ इति जीवातुः ।

तद्गौरसारसितविसितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकुतलास्यलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तुसारभूतमतिगौरं स्मितं तेन विसिता साध्वयीभूता इन्दुप्रभां तस्याः शिरःकम्परुचोऽभिनेतुं तत्सितदर्शनजनितविसयवशाच्चन्द्रदीप्तिरेवं शिरः-
कम्पं करोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताश्चामराल्यश्चामरपङ्क्तिरूपा नानामराल्योऽ-
नेका ईदृशस्तामिः कृता लासलीला यस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालनुल्यस्मितां चामरैर्वी-
ज्यमानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं ह्रवो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्त इति भोगाश्चन्दनादवस्त्यति-
पादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतौ निरुक्तिक्रमे निर्व-
चनपरिपाकां विषये कुण्ठितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्तुत्यंभा-
वादतशकीनां तूर्णीभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन धृतां ह्रदः क्रीडयस्य मण्डनं
भूषणीभूतां ह्रियं कञ्चां प्रसादं कञ्चासुं प्रसादमर्पयन्तीं ददतीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिकर-
णाशेरप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । 'मध्ये उदरे विषये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानां तदङ्ग-
वितुमशक्यानाम्' इति वा । अन्यापि भोगावली पाठकानां स्वयं धृतमुत्तमद्वारादि ह्रदयमण्ड-
नमर्पयति । प्रसादमण्डनशब्दावाच्छ्लिष्टौ ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नमो जयन्तीम् ।

आकण्ठमध्णोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा चन्द्रम्, कचानां रुचा नमः,
जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य महीभुजः अक्ष्णोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादति-
तरां मधूनि न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वेऽपि पाययमानाम् । अतिमुन्दरतद्दर्शनेन
राजनेत्राणाममृतेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलार्क्षीं स्तवाधिकाप्यक्षनिवेचलक्ष्मीम् ।

इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादप्यङ्गादव्यवहृतमाश्वर्यक्यं केवलं अनलंकृतमङ्गं
यस्यास्ताम् । तथा—स्तवास्तुतेरधिका अभ्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तुत्य-
मानाया लक्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः । अथ विमानेन नरवाह्यचतुरस्र-
यानेन स्वयंचरसभां विशन्तीमिमां भैमीं राजराजो राजपङ्क्तिरपाङ्गैः कटाक्षैः पपौ सादरं
पश्यति स्म । कुलकम् ॥

१ 'अथ उक्तानुप्रासरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ रूपकप्रती-
यमानोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ दीपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरवाक्यावैस्य पूर्ववाक्यापेक्षेतुल्यवाक्यान्वलिङ्गम् । तच्च संसृष्टमिलनाराधन-
माभिः संकीर्यते । तस्य 'नमो जयन्तीम्' इति यमकेन संसृष्टिः' इति जीवातुः । ४ 'अथ उक्तानु-
प्रासातिशयोक्त्यालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।

उल्लेखुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्रोरोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०८ ॥

आसीदिति ॥ तस्या मूर्तिर्देहः तस्या रूपं सौन्दर्यं तद्विलोकनेनोद्भवज्जातमद्भुतमाश्चर्यं यस्य एवमूलस्य यस्याङ्गानि नोलेसुः हर्षं न प्रापुः असौ ईदृशः कोऽपि भूपः तत्र समायां नासीत् । किंभूतान्यङ्गानि—मुदा अनुरागेण कृत्वा विनिद्रैः रोमाङ्कुरैः दन्तुराणि मतोन्नतानि । सर्वेऽपि तत्सौन्दर्यदर्शनात्साध्वर्याः सानुरागा जाता इति भावः ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनिपीडिताया मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।

आस्फोटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र केन नाम केन पुनः जनेन भैमीमवलोक्य तर्जनी दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्फोटि अपि तु सर्वेणास्फाल्यते स्म । किंभूता—अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण मध्यमाया अङ्गु-
लेर्मध्येन भागेन च विनिपीडितं तन्मोक्तमग्रं यस्याः साः । लोकरीतिरियमनुभवैक्येयौ ॥

अस्मिन्समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।

पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्समाजे पुनः पुनः लोलितमौलिना कम्पितशिरसा केन वा केन पुनः मनुजेश्वरेण राज्ञा तां खञ्जनाक्षीं खञ्जरीटनुल्यनेत्रामवलोक्य भुवोर्द्वयी नोदक्षेपितराम् । अतिशयेनोत्थितैवेत्यर्थः । आश्चर्यवशाच्छिरःकम्पो भुवोरुदक्षेपश्च कृत इति भावः ॥

स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः ।

इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्वजिह्वम् ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति ॥ अथ भूमिनाथैः राजभिः स्वयंवरस्याजिरमाजिहानामागता भैमी विभाव्य इष्टानुरागवशाद्विह्वलचित्तभावाद्विकलचित्तत्वात्खण्डाक्षरजिह्वोक्तिरुपैर्हेतुभिः जिह्वा कुटिला जिह्वा यस्यां क्रियायां यथा तथा मुदा हर्षेण इदं वक्ष्यमाणमवादि उदितम् । भैमी-
दर्शनमात्रेण कामपरवशत्वाद्विकुमशक्नुवन्तोऽपि हर्षवशाद्गणैर्गंधभुवुरित्यर्थः । आजिह्वानाम्,
'नृणामित्' ॥

रम्भादिलोभात्कृतकर्मभिर्मा शून्यैव भूर्भुतसुरभूमिपान्थैः ।

इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥ ११२ ॥

रम्भेति ॥ अत्यप्सरसा सौन्दर्येणातिक्रान्ता अप्सरसो यया एवंभूतया तया भैम्बा इति विचार्य दिवः स्वर्गस्य पुंसामिन्द्रादीनां रसायां वैमत्यमसंमतिः अतिच्छा । अत्रास्त्वमिति यावत् । अलोपि लुप्तम् । इति किम्—रम्भादिष्वप्सरःसु लोभादनुरागात्कृतं कर्म उद्योतिष्ठोमचङ्कामादि यैः सुरभूमिपान्थैः स्वर्गजिगमिषुभिः नरैः भूः शून्यैव ना भूदिति । स्वर्गेऽप्येतादृश्याः सुन्दर्या

१ 'अत्र भावोदबालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र बाललंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र बाललंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र चलेकानुप्रासहेतुलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

अभावादिन्द्रादयोऽपि स्वर्गं परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गाधिकां मत्वाऽत्र समागताः । राजानस्तु
ज्योतिष्टोमादि परित्यज्य स्वर्गं न गता इति किं वाच्यमिति भावः ॥

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्वयमागमाम ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहु नाकनीयः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं अस्या बद्रूपं जनाननेभ्य आकर्ण्य तस्मात्तस्मादतिदूरादिगन्तात्प्राच्या-
दिदिक्प्रान्तात्सकाशादागमाम आगतवन्तः, तत् अस्याः सौन्दर्यमनुभूयमानात्प्रत्यक्षदस्याद-
स्मात्सौन्दर्यसारात् लावण्योत्कर्षाद्बहु अतिशयेनाकनीयो न कनीय एव । अन्यदीयं स्वल्पमपि
लोकमुत्साद्बहु श्रूयते, ऐतदीयं वाधात्म्येन वर्णनाशक्तेर्बहुपि सत्, अल्पमेव श्रुतमिलाध्वर्य-
मिति भावः । आगमाम इति लुटित्वादह । कनीयः, 'युवाल्पयोः—' इति कनादेशः ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीलावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ नवरसमध्ये शृङ्गार इति श्रुतस्य रुपात्तस्य रसस्य महानुदन्वान्समुद्रः क
जागर्ति कस्मिन्देशे विद्यते । नाम प्रश्ने अप्यर्थे वा—क नाम कस्मिन्नपि प्रदेशे संभावनायां
वा अस्ति इति । कथमवगतमिच्छत आह—अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे लावण्यस्य
सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य निधिः इयं मैत्री श्रीलक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्थादुत्पत्ता । श्रीः समुद्र-
इत्युच्यते पुराणादौ प्रसिद्धम् । इयं तु त्रियोऽप्यधिका यस्माच्छृङ्गाररससमुद्रादुत्पत्ता, स
कापि देशे विद्यत एव इति कार्यात्कारणानुमानमिति भावः ॥

साक्षात्सुधांशुमुखमेव मैत्र्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्बुधौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्वृणमात्रवृत्त्या ॥ ११५ ॥

साक्षादिति ॥ मैत्र्या मुखमेव साक्षान्मुख्य उपमानभूतः सुधांशुरमृतांशुः कविसंकेते
उपमानत्वेन प्रसिद्धचन्द्रो मैत्रीमुखलक्षण एव । अतिवृत्तत्वाकलङ्कत्वाद्वादत्वादपरलक्षणत्वा-
दुत्तमसुधावत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वादित्यर्थः । अथ च—साक्षात् प्रत्यक्षः संनिहिततर इति
यावत् । अथ च—मैत्रीमुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः । ओष्ठलक्षणमुख्यसुधासं-
वन्धात्सुधांशुपदेन मैत्रीमुखमेव मुखवृत्त्यानिधेयमिति भावः । दिवः गगनसंवन्दी शशाङ्कः
स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलङ्केन संसृष्टः । अन्तः साक्षान्मुख्य उपमानभूतो
न भवति, किंतु न्यूनगुणत्वादुपमेयमेवेत्यर्थः । अथ च—साक्षादस्मादादिरसनप्रत्यक्षग्रहण-
योग्यसुधावत्त्वात् । दिवि स्थितस्तु चन्द्रो लाक्षणिक आनुमानिकः । तदीयसुधाया
देवैकभोग्यत्वादस्मादप्यप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव महत्त्वत्वादित्यर्थः ।
अथ च—लाक्षणिको लक्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनानिधेयो, न त्वभिधावृत्त्या । एत-

१ 'अथ काव्यलिङ्गातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रा-
सोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ
अनुमानमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ 'इयं मैत्री' इति निधयनिर्गणेन विधयिमात्रनिर्गण-
नाङ्गदेष्टव्यमेवासातिशयोक्तिः । एतन्मूला च पूर्वोक्त 'शृङ्गाररससद्भावोत्प्रेक्षा' इत्यनयोस्तद्विभावेन
संकरः' इति जीवातुः ।

भुवः सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिधेयम् । चन्द्रस्तु सशाङ्गपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्महदन्तर-
मिति भावः । एतत्स्रोतनार्थं सुधांशुशङ्खापदे । तथा—एतद्भुवो मुख्यमनङ्गस्य कामस्य
चापमभिधावृत्त्या । अथ च—मुखे भवं मुख्यम् । भूरूपं कामचापं मुखे भवत्यान्मुखम् ।
नतः पुनः पुष्पमनङ्गचापत्वेन व्यवहियते तत्तयोभुवोर्वैकल्येनमादकत्वलक्षणो यो गुणः तन्मा-
नङ्गस्य तदेकदेशभूतस्य उन्मादकत्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्तव्यं वर्तते ।
ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणाद्रीणीनिमित्ताद्रीण्यैव वृत्त्यानङ्गचापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च
तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे यद्वर्तनं तेन कामचापमित्युत्प्रेक्षते । मालारूपस्य कामचा-
पस्य कविभिरुक्तत्वात् । अतस्त्वस्यानङ्गचापत्वं सापेक्षम् । भ्रुवोस्तु निरपेक्षम् । भ्रुवौ
इति द्विवचनेनासंलग्नत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च
सूचितम् । अथ च—गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मानङ्गस्य वा वृत्तित्वाया पुष्पस्य
गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणवत्त्वात्पुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधावृत्तेर्लक्षणापे-
क्षयाभ्यार्हितत्वाद्ग्रीण्यपेक्षया चाभ्यार्हिततरत्त्वान्मुखत्वम् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-
संप्रत्ययः' इति 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायाद्रीणीमुख्यत्रयुगमेव मुख्यं चन्द्रा-
नङ्गचापत्वाभिलाषयोरयम्, अतिमुन्दरं मदजनकं चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्या-
भिधोर्च्यते । 'अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते । लक्ष्यमाणगुणयोर्योगादुत्तरिष्ठं तु गौणता ॥'
इति अभिधानादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थभावे तद्योगे वृद्धितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ॥' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संसृष्टे इत्यर्थे 'संसृष्टे' इति
उक्तं । मुख्यम्, मुख्यमिव भवतीतीत्यर्थे 'शाखादिभ्यो यत्', पक्षे 'शरीरावयवाच्च' इति भैवार्थे ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।

सव्यापसव्यं विशिखा विस्त्रास्तेनानयोर्यान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदत्या भैम्या कर्णभूषणीभूतं ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने कामधानुष्काय
कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यं विस्त्रा मुक्ता
विशिखा अनयोः कुण्डलिकयोरन्तरेव मध्य एव यान्ति किं वितर्के । भूचापयोजिताः कटाक्ष-
माणाः कर्णताटङ्ककुण्डलाभ्यन्तरेण निर्योन्तीति भावः । प्रवीणस्य धानुष्कस्य बाणा लक्ष्यम-
न्तरेव यान्ति । ताटङ्कयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्रेकादेवं संभाव्यत इति भावः । अन्तः, एष
इति पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथाकथंचित्क्रियाविशेषणम् ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमाङ्गस्य सैषा यतेन्दीवरकर्णपूरौ ।

यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा भैमी कुसुमाङ्गस्य कामस्येन्दीवरयोर्नीलोत्पलयोः कर्णपूरौ
इयामत्वादकीर्तिं तनोति । यत आद्यर्थे । खलो दुर्जनः पुरुष आभ्यां नीलोत्पलकर्णपूराभ्यां कृत्वा

१ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्रव्योक्त्येकयोर्निरपेक्षत्वासंसृष्टिः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्यम्' इति प्रथमान्तः पाठः साहित्यविद्याधरीस्यः । ३ 'अथ रूप-
कोत्प्रेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिकारुणालक्ष्यद्वयात् अपराद्धौ च्युतौ शरो नीलोत्पले एव बाणौ यस्य तं कामं व्यापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयं कर्णपूरीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये । कामस्य च पुष्पाशुगत्वादिन्वीवरयोस्तद्वाणत्वं युक्तम् । शानुष्कस्य बाणाभ्यां लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम् । इन्वीवरलक्ष्णौ बाणौ कर्णयोरुपरि वर्तन्ते इति कामो लक्ष्याच्युतसायक इति खलो वदिष्यतीत्यपक्रीतिरूपौ जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्रेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं पटपदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आरम्भः कामो भैम्याः भूयुग्ममेव अन्तः मध्ये आधेयत्वेन धृतो मुष्टिर्वेन । मुष्टिमा मध्ये धृतत्वाददृश्यमभ्यम् । एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नूतनं धनुः करोतु । किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा । यतः—रजःपदं पराग-स्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च । तथा—पटपदा एव कीटास्तैः सेवितं पुणादिकीटसेवितं च । पुष्पाचापापेक्षया चास्याधिकसामर्थ्यानूतनत्वम् ॥

पद्मान्निहमे प्रावृषि खञ्जरीटान्निमुयमादाय विधिः कचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः व्रद्धा पदोभ्यः, खञ्जरीटेभ्यः यं सारमादाय तान्प्रसिद्धाक्षीलोत्प-लाक्षीनिहमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले कचिदतिरूपितस्थाने क्षिप्तुः क्षेपणशीलः धनुः प्रतिवर्षं प्रतिवर्षसत्सरं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो रुद्धीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वयमुच्चैरतितरां पुष्पाति वर्धयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभावाभेन्नद्वये च कोभाधिकयात्तपीयेनैव सारेण शोभावृद्धि-रिति भावः । पद्मानित्यादौ 'न लोका-' इति षष्ठोनिषेधः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः ॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धाताकृत तारकालिखीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतादृशोरिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अमुमर्थं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन वा, इहास्मिन्नेत्रयुगे तारके एवालिखीपुंसौ भ्रमरदंपती तयोः माध्यस्थ्यं मध्यभागवर्तित्वम् । अथ च—साक्षित्वं अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोभैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पदैः सह विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गौ च भृङ्गश्च तौ कम-लानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कमलानि परिलज्जालिजायापत्नोरत्रायमाभेन्नयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् । भैमीदृशौ कमला-दधिके अतिनीलकनीनिके चेति भावः । भृङ्गाविति, 'पुमान्निब्या' । पृच्छिद्विकर्मा । लोपुंस इति, 'अचतुर-' इति सार्धुः ॥

१ 'अथ रूपद्वैतलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भ्रमरतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अद्यातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेषारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या इदि वासभाजोः ।

तद्वज्राग्रतृपृथुशातकुम्भकुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिकामयोः भक्तं वयः यौवनं कर्तुं तस्या इदि वासभाजो रतिकामयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कमे व्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह—यस्मात् कः पुरुषो भैम्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे उपरि जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथु पीवरी शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ न संभावयति न तर्कयति । अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः । सौधयोरुपरि सुवर्णकलशाभ्यां भाव्यम् । तत्स्थाने कुची जाताविति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशाभूयितौ प्रासादौ रचयति । सर्वदा रतिकामयुक्ता सुवर्णकुम्भतुल्यकुचा चेयमिति भावः ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसार्त्तिकं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।

इहेष्यते तन्न गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजाभ्यां पृथक्प्रत्येकं विजितादभिभूताद्विसात्तत्प्रसूनं विसप्रसूनं कमलमेव करो बलिरगृह्यत किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ च—कमलमेव हस्तत्वेनाङ्गीकृतमिति वितर्कः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—इह लोके भुजयोः तत्करभूतं कमलं कैः लोकैः श्रियो गृहाः वसतिस्थानत्वेन शोभालयत्वेन च न इष्यते । कैर्वा लोकैः कर एव करशब्देनैव न गीयते कीर्त्यते । अपि तु सर्वैरपि । भैमीहस्तयोः श्रीगृहत्वं करशब्दवाच्यत्वं च विद्यते, कमलस्य श्रीगृहत्वं लोकप्रसिद्धम् । करत्वं च विजिताद्विसाद्विषयत्वेन गृहीतं तद्युक्तमित्यर्थः । विसकमलाभ्यामपि एतदीयं बाहुकरमतिमुन्दरतरमिति भावः । 'गृहाः पुंसि च भूमेव' इत्यमरः ॥

छद्यैव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्य ।

उत्कण्टकादुद्रमनेन नालादुत्कण्टकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२३ ॥

छद्येति ॥ तत् प्रसिद्धं शम्बरात् जलाज्जातं विसिन्याः कमलिन्याः छद्यैवालीकमेव । अथ च—शम्बराद्वैत्याज्जातं छद्य मायारूपमेव । असत्यमित्यर्थः । तर्हि तत् किं सत्यं तत्राह—अस्यास्तु पुनः भुजाग्रं सद्य यस्य तत्पद्मं मुख्यम् । सत्यमित्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—यद्यस्मादुत्कण्टकादुद्रतरोमाभात् । अथ च—उत्कण्टकरूपकण्टकात् । नालादुज्जदण्डादुद्रमनेन जातत्वेन शातशिखैस्तीक्ष्णपद्मैर्नखैः कृत्वा उत्कण्टकम् । पद्मं उत्कण्टकनालादुद्रतमपि नोत्कण्टकम् । पद्मे कण्टकाभावात् । अतो न तत्पद्मम् । किं तु भैमीपाणिरेव । कार्यं हि कारणगता गुणा दृश्यन्ते । कमलाधिक्ये तीक्ष्णनखौ चैतदीयहस्ताविति भावः । 'शम्बरो द्रैत्यमेवेत्याह', 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्धमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथ बाधस्तदा न कीतस्कुतलोकबाधः ॥ १२४ ॥

१ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मवतिरेकोक्त्वा स्थितिरालंकारः' इति जीवातुः ।

जागर्तीति ॥ अस्माः दुर्लभं सादृश्याय योयथा समुचिता मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु जागर्तीत्यर्थं नोऽस्माकं राक्षं योम्यायाः सत्त्वा अनुपलम्भनमनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । यदि योम्या विधेयं तर्ह्युपलभ्येत, नोपलभ्यते तस्मान्मर्त्यलोके नास्तीति वाच्यमिति भावः । तर्हि स्वयं पाताले वा भवेदित्यत आह—यदि नाके, अथवा अधोभुवनं पाताले एतत्सदृशी अस्ति, तदा कुतः कुत आगतः कौतुकतः तस्य सर्वतः समागतस्य लोकस्य सर्गपाताललोकाभ्यामपि समागतस्य देवनागलोकस्य बाधोऽतिसंभवं न स्यात् । जातश्च संमर्दः तस्माज्जोकत्रयेऽप्येतादृशी नास्ति । अन्यथा देवा नागाश्च नात्रागच्छेयुरिति भावः । कुतः कुत आगत इत्यर्थे 'तत आगतः' इत्यणि कस्कादित्वासः । 'तातस्ततः' इति पाठे ततस्तत आगत इत्यर्थे तेनैकार्णम् ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।

स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः करेभ्यो नमः अस्तु, वा अथवा न अस्तु । कुतः—अस्य विधेः धिया पुज्या अपि ईदृशं शिल्पं न स्पृष्टं तैः हस्तैः न स्पृष्टमिति किं पुनर्वाच्यम् । श्रोत्रियत्वादीदृशशिल्पनिर्माणे स्फूर्तिरेव नाभूत् किमिति हस्तैः स्पृश्येत् । अथ च—निरवयवया बुद्ध्या यत्र स्पृष्टं तत् साध्ययवैर्हस्तैः कथं स्पृश्येतेत्यर्थः । तैर्न स्पृष्टमित्यत्र हेतुः—हि यस्मादिदमतिमृदु शिल्पं हस्तस्पर्शाद्धुलितमतिमृदुं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्यत्राह—इदं शिल्पमनङ्गतया निरवयवतया मनोभुवः कामस्यानुरूपम् । काम एवास्य कर्ता न विधिः तस्मात्कामावैव नमोऽस्तित्यर्थः ॥

इमां न मृद्धीमसृजत्कराभ्यां वेद्या कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।

शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२६ ॥

इमामिति ॥ वेद्या मृद्धीमिमां करभ्यां नासृजत् । यतः—कुशाध्यासनेन दर्भधारणेन कर्कशाभ्याम् । तर्ह्ययं मानसी स्यात्तत्राह—शृङ्गारधारां शृङ्गारनरीरूपामिमां मनसापि नासृजत् । यतः—शान्तिरसस्य विश्रान्त्यै धन्वाध्वा मरुदेशमार्गः तत्र महीरुहेण वृक्षरूपेण । अतिनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः । अतिकठिनेनातिमृद्धी शृङ्गारसरूपा च निर्मातुमशक्येत्यर्थः ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणौ किमेपा स्तनयोर्गुरुवा ।

तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२७ ॥

उल्लासेति ॥ एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वा गुरुरिति गुरुत्वतारतम्यज्ञानार्थं धातुः करेण उल्लासोत्थित्य तुलिता किमिति तर्कः । श्रोणौ किं गुरुः स्तनयोर्वा किं गुरुरिति वा । तेनैव हेतुना चतसृषामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरवकाशैः कृत्वा उदितो मध्यदेशे त्रिवलीविलासो यस्याः सा । उदीतमध्यत्रिवलीविलासा किमिति वा किंशब्दो योज्यः । गुरुश्रोणी गुरुस्तनी चेयमिति भावः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमानलोपाहुषोपमाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र संबन्धेऽप्यसंबन्धरूपातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अतिशयोक्तिसापेक्षा चेपमनङ्गुष्टितोत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरूपकाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभूच्चिद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्द्रः एतां कृत्वा नवनीतेन एनां निर्माय आत्मना स्नेनैव रूपेणास्या मुखमभूत् । किंभूतामेनाम्—निजामृतास्त्रीयामृतात् उद्यत्समुत्पन्ने तद्रूपारभूतं नवनीतं तस्माज्जातं अङ्गं यस्यास्ताम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीकृतः पीतिमा गौरत्वं यस्यां ताम् । नवनीते हि क्रमेण पीतिमा भवति । तन्निर्मितत्वाच्चापि पीतत्वं जातम् । यावद्यावत्तारुण्यं तावदस्यामधिकं गौरत्वं इत्यत इत्यर्थः । यतः—चन्द्रकिरणसंबन्धाच्चिद्रालुना संकोचशीलेनाम्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्माणे सर्वावयवानां चन्द्रकिरणैरेव निर्मितत्वात्संबन्धात्कमलं संकुचेदेव । अथ च—रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्स्नेनैव वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिसुकुमारः, अतिगौरी, चन्द्रवदना चेवमिति भावः ॥

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।

अमूनि स्रैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रसिद्धो मधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुयौग्यो गान्धः । यतः—सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन वितेने निर्ममे । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदृश्यान्वयतिमृदुः न्यङ्गकानि हस्तान्यङ्गानि चम्पकादिपुष्पैः विदधे निर्ममे । वाचं पिकस्य पञ्चमस्वरेण चकार । एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेवं निर्मिता । सुगन्धिश्चासा, पुष्पवन्मृद्वङ्गी, कोकिलालापा चेति भावः । 'पद्मं मयूरो वदति स चेन्मत्तस्तु पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् ॥

कृतिः सरस्यैव न धातुरेया नास्या हि शिल्पीतरकारुजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा निजीयते स सरकिङ्गरेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा सरस्यैव कृतिर्निर्माणं, न धातुः । हि यस्मादस्याः शिल्पी इतरकारु-निर्जयो न । यतः—वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये सरस्य किङ्गरेण वयसाका मोदीपकेन तारुण्येन नितरां जीयते । बाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकस्याधिकयान्मदनेन जीयत इति किं वाच्यमित्यपेक्षः । तस्मान्मदनस्यैव कृतिः, तारुण्येन समदनातिरमणीया च कृतेयमिति भावः ॥

गुरोर्पीमां भणदोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्वेच्छिदया विनेतुम् ।

श्रमः सरस्यैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां भैमीं भणदोष्टकण्ठं गुरुर्वृहस्पतेरपि ओष्टकण्ठं अतिसौन्दर्याद्वर्णयितुमशक्तत्वाद्गुणनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुशलं न त्वन्यदिति निरुक्तौ निर्वचनविषये गर्वस्य चिद्वदना निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अद्यप्रभृति तया निर्वचनं न कार्यमिति शिक्षयितुं भैमीनिर्माणरूपः सरस्यैव श्रमो न विष्णादेः । तथा—भवं विहाय संसारं त्यक्त्वा मुक्तिं गतानां पुण्याणामनुतापनाय सरस्यैव श्रमः भैमीसद्भावात्संसार एव मोक्षः, एवं संसारं

१ 'अजातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'चाम्यैः', 'पुष्पैः' इति च पाठः । ३ 'अजातसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अजातसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्यक्त्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पथास्तापः । अतिसौन्दर्याद्वाचस्पतेरपि वागमीचरः ।
अन्वेनापि समर्थेन सगर्वस्य गर्वशातनं कियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भावेः ॥

आख्यातुमक्षिप्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टु ।

गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलंकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रस्तस्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता दृक् दृष्टि-
र्येतेषु राजसु मध्ये अक्षिप्रजैः सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टसर्वावयवां भैमीमाख्यातुं
वर्णयितुं गाथां श्लोक एव मुधा तस्या आश्लेषारूपाः कला अलंकारविद्यास्तासां विलासैः श्लेषा-
लंकारयुक्तश्लोकतिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सामस्येन यः श्लेषः
संबन्धस्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कल्पनां च विलासैर्वा आननचन्द्रमलंकार ।
वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

सितेन गौरी हरिणी दृश्यं वीणावती सुखरकण्ठभासा ।

हेमेव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मतिं कामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

सितेनेति ॥ इयं भैमी सितेन कृत्वा गौरी अप्सरोविशेषः पार्वती वा, तथा—दद्या

हरिणीं कुरङ्गी देवाङ्गना च, तथा—सुखरकण्ठभासातिमधुरस्वरकण्ठश्रिया वीणावती देवा-
ङ्गना वीणायुक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्ता हेमा देवाङ्गना सुवर्ण च, तथा—अज्ञानाम-
वयवानां शेषैर्भागेः । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तैः कृत्वा मेनकापि तन्वी सुन्दरी मतिं कामति ।
बुद्धिस्तथा भवतीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मतिं न कामति । बुद्धिस्तथा न भवतीत्यर्थः । केनचि-
दंशेन कासांचित्ताम्यम्, न तु सर्वमेति सर्वाभ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयतरा,
निरुपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मल्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गौर्याद्यप्सरस्त्वेन भैमीं स्तुवानो
वर्णयन् नूनमयं भैमीमप्सरस्त्वेन वर्णयति चेन्मधीयं रूपं पृथीत्वा भैमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोऽव-
मिति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोऽवमितीमां शङ्कां नुनोद स्फोट-
यामास । किं कृत्वा—उक्तैर्गौर्याद्यप्सरःप्रतिपादिकाया अर्थ मल्योचितं मनुष्यभोसं 'सितेन
भवता' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याकृत्याय । ममेवान्वयाबुद्धिर्जाता, न त्वयमिन्द्रः किन्तु
कथन राजा इति तस्येन्द्रत्वशङ्कां दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैपधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानियद्वायमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आश्चर्यं विषादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्तिलक्षणस्य कार्यस्य हेतोः स्वमा-
त्मानं नैपधादेशं नैपधरूप आदेशो यस्य एवंविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि
तु नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवदिन्द्रवद् दुष्टं भावमाशयं

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शेषातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोत्तेजनादुत्तेज्यालंकारः स च शेषप्रतिनोत्पा-
दित इति संकरः' इति जीवानुः ।

किं किमर्थमथत इतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पञ्चाक्षरशब्दानन्तरं तादृक् मल्योचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा तस्य प्रतारकत्वभावत्वात् । नलस्वरूपे भूतेऽपि यत्स्वीयं दुष्टाशयत्वमथत तदनुवितम् । नलस्यादुष्टाशयत्वात्तत्स्वरूपे भूतेऽदुष्टाशयत्वस्यैवाङ्गीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलरूपधारणेनान्यथा व्याख्यानं च नलं इथैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एष तादृक्कृतव्याकरणशास्त्रोऽपि स शकः स्वं निजकर्तृकं भादेशं 'नहो धः' इत्येवमादिभादेशं विधाय न अल्ल अनल, न विद्यतेऽनलं यस्मिन्कार्ये तज्ज्ञानलं यस्य । अल्लसंबन्धिन इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं स्थानिवद्भावं किं नाधत्त । अपितु चकार । 'स्थानिवद्भादेशोऽनल्विधौ' इत्यल्लश्रितकार्ये स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पथिमध्यमुत्तमाद' इत्यात्वे कृते आकारगतस्थानिवद्भावगतं हलत्वमाश्रित्य 'हल्ल्यान्भ्यः—' इति सुलोपो न भवति । विद्वानिन्द्रस्तु तत्रापि स्थानिवद्भावं व्यधत्तेत्याशयम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावमादेशित्वं किमथत देवत्वं विहाय मनुष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतं विशिष्टमाकरणमाकारो येन सः । इन्द्रगूतिरेव नलरूपेण परिणतेत्यर्थः । किं कृत्वा—स्वमात्मानं नैपभादेशं कृत्वा । दमयन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने सत्यप्ययुक्तं न कर्तव्यमिति भावः । कीदृशः सन्—नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारादाश्रयम् । सर्वं देवत्वाय यतन्त इत्यादि यथाज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमब्रुर्विशतिविशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनिनैः सानन्दनादैर्विजग्ने नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनासिः १३६

इयमिति ॥ जनजनिनैः लोककृतैरिति सानन्दनैर्नादैः कर्तृभिः नलहृदि नलान्तःकरणे वर्तमाना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैमीवर्णना तस्या आकर्णनेन ध्वनेन वा आसिः प्राप्तिः सा विजग्ने विप्रिता । इति किम्—नेपथ्यमब्रुः अलंकाररुचिरा इयमियमधिरथ्यं रथ्यायां याति गच्छति । सेयमतिप्रसिद्धा उर्व्याः उर्वशी देवाङ्गनेवातिसुन्दरी वेदीं स्वयंवरभूमिं विशतिविशति । आनन्दबुधैर्नादैः सा परभैमीवर्णनाकर्णनासिरिति वा । भैमीदर्शनविषये ससंभ्रमं लोकं दृष्ट्वा स्वयमपि ससंभ्रमो भूत्वा भैमीस्तुतिं नाश्र्णोदिति भावः । नलहृदीत्यनेनाकर्णितमपि हृदयस्यान्यत्र गतत्वाद्नाकर्णितप्रायमेवेति सूचितम् । इयमियमित्यादौ संभ्रमाद्विरुक्तिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तर्कष्यसममथमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ न केवलं काव्यनिर्माण एव कुशलः, किं तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः केनाप्यनुल्लोऽभ्यासो यस्य ॥

इति श्रीबेदकरोपनामकधर्मसंहृष्टहृदितामजनारायणकृते

नैपथीयप्रकाशे दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः ।

इदानीं राजवर्णनार्थमेकादशं सर्गमारभते—

तां देवतामिव मुखेन्दुवसत्प्रसादामक्षणा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीमभूमीन्द्रजा तदनु राजसभां वभाज ॥ १ ॥

तामिति ॥ तदनु अनन्तरं भीमभूमीन्द्रजा भैमी चेतसि धृतस्य नलस्य लाभाय तां राज-
सभां देवतामिव इष्टदेवतामिव वभाज विवेश तिषेवे च । किंभूताम्—मुखेन्दुषु वसन्वर्तमानः
प्रसादः प्रसन्नता यस्याः । भैम्यागमनात्सहर्षाम् । अथ च—मुखचन्द्रे वसन्त्वरदानलक्षणः
प्रसादो यस्याः । तां वरं दातुमुद्यताम् । तथा—रसादनुरागादनिमेषेणाक्षणा भैमी निभालय-
न्तीम् । जय च देवतात्वात्स्वभावादेव निमेषरहितेन नेत्रेण रसात्क्षेहेन भक्तं विलोकयन्तीम् ॥

तच्चिर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूपारक्षेपु च प्रतिफलञ्जितदेहदम्भात् ।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममजे ॥ २ ॥

तदिति ॥ तैरुवभिः सुतनौ भैम्यां परं केवलं दृष्ट्या भमजे निमग्नमिति न । तथा—केवलं
हृदयेन निमग्नमिति न । किन्तु तस्याः निर्मलवयवभित्तिषु निर्मलज्जुञ्जेषु तद्विभूपारक्षेपु च
अतिफलन् प्रतिबिम्बितो निजप्रेहः तस्य दम्भाद्याजात् सर्वात्मनैव सर्वेणापि शरीरेण निमग्नम् ।
तेषां नयनमानसे एव तदायत्ते जाते इति न । किन्तु सर्वमपि शरीरं तदायत्तं जातम् । तदी-
यावयवभूपारक्षेपु सर्वेषामपि शरीराणि प्रतिफलितांगीति भावः । सर्वेऽपि सर्वथा तत्परवशा
जाता इत्यर्थः । निर्मलत्वादवयवेष्वपि प्रतिबिम्बो युक्तः । भित्तिशब्दः प्रशंसाधो यो ॥

धामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
चारुः स यादृगभविष्यद्भूदिमानैस्तादृक्तादृशमवलोकितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

धामिति ॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रो यो वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योर्मध्ये यदि
अन्यमेव नाकलोकं निरमास्यताकरिष्यत तर्हि स स्वर्गलोको यादृक् तादृशः चारुः सुन्दरोऽभ-
विष्यत्, तर्हि स्वर्गवरमवलोकितुमागतानां देवादीनां विमानैः कृत्वा तत् स्वर्गवरदेशात् उपरि
वर्तमानं अन्नं गगनं तादृक्तादृशमभूत् । गाधिजो यदि स्वर्गमर्त्यमध्येऽन्यं स्वर्गमकरिष्यत्तर्हि
शुवि उत्कृष्टानि विमानानि भैमीचरणार्थं भूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि न भवन्ति
अगूनि विमानानि अन्तरिक्षगानि । तैर्विमानैः कृत्वा तादृगन्नं यादृक् चारुः, तादृगभविष्यदिति
ना । अन्तरिक्षनिर्मितस्वर्गस्तुल्यं तदाकाशमभूदिति भावः । पूर्वव्याख्याने विश्वामित्रोऽभूदि-
त्यत्र क्रियातिपत्तौ लङ् न, तावन्मात्रक्रियातिपत्तेः पर्यवसानात् ॥

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसंप्रदानं भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणां तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

१ 'अथ एकानुप्रासोपमार्त्तकारः । अथ 'सर्गे वसन्ततिष्ठा कृतम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अथ सावद्वयोपेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अवातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अमृतोपमेति केचित्' इति जीवातुः ।

कुर्वद्भिरिति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे आलोकनाय द्विवि संचरतां सुराणामधिवासार्थं सौग-
न्ध्यार्थं ज्वालितैः कामशरादिरूपैः कृत्वा अर्चनाविधिः पूजाविधानमभूत् । किंभूतैः—भूषा-
लनां चक्रे तस्य चलानि चामराणि तेषां मारुतौघं वायुसङ्घं आत्मभवसौरभ्यसंप्रदानं दान-
पात्रं कुर्वद्भिः । चलचामरवायुवशाद्गगनचारिभिर्धूपैर्देवाः परितुष्टा बभूवुरिखौघैः ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेपनेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।

आलीभिरापतद्नङ्गशरानुसारी संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरदेशे भृङ्गवर्गः भ्रमरसङ्घः सौरभं सौगन्ध्यमगाहत बुभुजे । किं
कृत्वा—अवनीन्द्रचयस्य राजसमुद्भूतस्य चन्दनचन्द्रः चन्दनयुक्तः कर्पूरः । बहुकर्पूरं चन्द-
नमिति यावत् । तेन कृतं लेपनेपथ्यमङ्गरागभूषणं तस्य गन्धवहः सौगन्ध्यवाही गन्धवहो
वायुलस्य प्रवाहं सङ्घं आलीभिः स्वपङ्क्तिभिः संरुध्य कुवचिद्रन्तुमदत्ता । किंभूतैः—आप-
तन्त आगच्छन्तो येऽनङ्गशरस्थाननुसरत्यनुकरोति एवंप्रसीलः । आपतन्तः स्वर्गात्पतन्तः
कामशराः पुष्पाणि तदनुगामी वा । सौगन्ध्यवाहुल्यास्तवैत्रं भ्रमरा विचरन्ति स्मेति भावः ।
अन्योऽपि वस्त्रादिना वायुं संरुध्य सौरभं गाहते । वद्धपङ्क्तौनां भ्रमराणां दीर्घात्कामोद्दीपक-
त्वाच्च कामवाणतुल्यत्वेम् ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गीसर्वालुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।

सौधस्रजः ध्रुतपताकतयाभिनिन्युर्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ सौधस्रजः ध्रुतपताकतया च लपताकतया जनेषु । जनानां
समीप इत्यर्थः । निजताण्डवपण्डितत्वं स्वीयवृत्त्यन्तुर्यमभिनिन्युरभिनयेन दर्शयामासुरित्यर्थं
मन्ये । किंभूताः—उत्तुङ्गोऽतितारः मङ्गलमृदङ्गनिनादो विवाहमर्दलध्वनितस्य भङ्गवः प्रकार-
विशेषास्तासां सर्वैः सकलोऽनुवादविधिरनुचारणविधिः । सकलस्य मृदङ्गशब्दस्य यः प्रतिश-
ब्दविधिरिति यावत् । तेन बोधिता आपिता साध्वी मेधा लक्षणया सम्मीरता यामिः ।
अन्या अपि नर्तक्यो मङ्गलमृदङ्गनिनादनामनीनामनुवादेन स्वीये मृतकौशलं हस्ताभिनयेन
लोकेषु प्रदर्शयन्ति । अन्यो मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्त्वार्यस्यानुवादेन बोधितसाधुमेधः सन्
जनेषु स्वीये पाण्डित्यं प्रकाशयति । एतच्छ्लोकाभ्यांऽनुभवैकगम्यः । नन्दुःसुभ्य एव परात्
मेधाशब्दादसिन् नान्येभ्यः परादिति नास्ति ॥

संभाषणं भगवती सदृशं विधाय वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।

ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति ॥ भगवती पद्मगुणैश्वर्यसंपन्ना । तथा—चतुर्दशसु जगत्सु जनतया न-
मस्या पूजया वाग्देवता तत्र सदसि अस्या भैम्या दक्षिणं पक्षं पार्श्वम् । अथ च—अनुकूलप-
क्षम् । आश्रिता सती ऊचे । किं कृत्वा—सदृशं देवादिवर्णनविधयं भैम्या सह सदृशमनुगुणं
संभाषणं विधाय । किंभूताया अस्याः—विनयेन बन्धुरा तस्मा कन्धरा शिरोधरा यस्याः । भग-
वती इत्यादिविशेषणैर्देवादिवर्णनसामर्थ्यं दक्षिणं पक्षमित्यनेन भैमीपक्षपातित्वं च सूचितम् ॥

१ 'अत्राधिवासपूपस्य सुरासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तैरतिशयोक्तिमेदः' इति जीवातुः । २ 'अत्रा-
नुपासोपमाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ साहित्यविद्याधरी अस्मात्सन्निधे इतः परं नास्ति ।
'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

किमुवाचेत्याह—

अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाष्य कंचिद्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥८॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह खयंवरे मखभुजां देवानामेषा कोटिः अभ्याग-
मदाययौ । कोटिसंख्याका देवाः समागता इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थक्येन वर्णनं
अब्दशतं वर्षशतमतिपतत्यतिक्रामति एवंशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।
तस्मात् त्वं मनसा परिभाष्य विचार्य अस्यां देवकोटौ मध्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिरनु-
धावत्यमिलयति तं वृणीष्व । मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिर्मनसा
विचार्य इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मादस्मादोरन्यतरस्यां खय' इति
खन्, 'तपकममकावेकवचने' इति तपकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणास्मादनिमेषतैषा स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्धधरोपभोगैर्मुग्धे त्रिधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ ननु मुग्धे सुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसात्प्रीतेर्हंतोः एषा प्रत्यक्ष-
इत्या अनिमेषता निर्निमेषता स्वाभाविकी सहजानिमिषता तथा मिलिता संयुक्ता सती यथा
द्विधा द्विप्रकाराभूत् तथैवामृतपानमपि तत्रास्ये विधौ मुखचन्द्रेऽधरोपभोगैरधरचुम्बनैः कृत्वा
द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । यथा देवा देवत्वादनिमिषा अपि त्वद्वलोकनप्रसादात्पुनरप्यनि-
मिषा जाताः । तथा देवत्वात् चन्द्रामृतादा अपि त्वदधराभृतास्त्रादाहमृतादाः पुनरुक्ता भवन्ति-
त्यर्थः । एतेनास्याश्चन्द्रासंयोगोस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुग्धे त्वोष्ठोपभोगैः चन्द्रे तु पराप्पतिरि-
क्षोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स प्राग्दुग्धभूमिसुरमेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वज्राभाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोधेः १०

एषां गिरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि फलति इति वा । सकल-
रत्नफलः स प्रसिद्धः तरुः कल्पवृक्ष एषां देवानां गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः खलु हस्त
इव आभाति शोभते । किंभूतस्य मेरोः—प्राक् पूर्वं दुग्धा भूमिरेव सुरनिर्धेनुः येन ।
वृत्तगोहृपा भूमिरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्तरुः—पयोधेः क्षीरसमुद्रस्य
बिन्दुभिः तत उत्पन्नत्वाच्छुरितः । 'पयोभिः' इति पाठे दुग्धरूपैर्बिन्दुभिरिति व्याख्येयम् ।
उत्प्रेक्षते—मुक्ताफलं फलनेन सान्वयं सार्धकमेतदेव नाम यस्यैवंविधं तन्वजिव । कस्यचि-
त्फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्यते, तथा मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पवृक्षत्वादिति भावः ।
प्रारब्धभोदोहनस्य पाणिना विना दोग्धुमशक्तः कल्पवृक्षो मेरोः कर आसीत् । दोहने दुग्ध-
संपर्कस्यापि संभवात्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्नसहितत्वात्प्रायेण मेरोः पाणिदे-
वायमित्यर्थः । क्षीरोदात्तस्योत्पन्नत्वान्मुक्तादीनि रत्नानि दुग्धबिन्दुतुल्यानि शोभन्त इत्यर्थः ।
अथ च—पञ्च शाखाः स्कन्धा यस्य स कल्पवृक्षः किल पञ्च (शाखाः) करोपि अङ्गुलीभिः
पञ्चशाखः । पृथूपदिष्टा पृथ्वी मेरुणा रत्नानि महोपधीष्व दुग्धा इत्यागमः । फलनेन दृष्टसंपा-

द्वनेन सान्वयं संबोधिं नाम यस्य एवंविधं मुक्ताफलं संपादयन्निवेति वा । गोपालसहचारित्वाद-
ब्राह्मणादरः सूचितः ॥

वक्त्रेन्दुसंनिधिनिमीलदलारविन्दद्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ ।

कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा सान्वयत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

वक्त्रेति ॥ अथ सरस्वतीवचनानन्तरममरैः सा भैमी अन्वयत्र सर्पराजादिसमीपे गन्तुं
कृपया अन्वमान्यनुज्ञाता । किंभूता—आत्ममौलावञ्जलिं कृत्वा देवाक्षमस्तुल्य अवरणजन्योऽ-
पराधस्तम्भनितं भयं ज्ञापादि तेन चञ्चलं यथा तथा देवानीक्षमाणा । किंभूतमञ्जलिम्—वक्त्रे-
न्दोर्मुखचन्द्रस्य संनिधिः तस्माभिमीक्षानि संकुचन्ति दलानि पर्णानि यस्य तदरविन्दद्वन्द्वं
तस्य भ्रमे क्षमं समवैम् । संकुचइत्युगतुल्यम् । स्वेष्टननुरागिणीं तां ज्ञात्वा यत्र तथानुरा-
गलं वृणु, मा भैमीरिति देवैरनुज्ञातेति भावः । अन्योऽप्येवमीक्षमाणाः सकृपैरनुकम्प्यते ।
निमीलन्तीति निमीलानि । पचायच् । 'निमीलिदल-' इति पाठे निमीलनशीलनीलार्थः ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्थाः साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।

आसन्ननायकविषण्णमुखानुमेयभैमीविरक्तचरितानुमया तुं जङ्घुः ॥ १२ ॥

तदिति ॥ यानधुर्याः शिविकावाहिन उदितं समुत्पन्नं तेषु तेषु विरागम् । अर्थाद्वैभ्याः
साक्षात्प्रत्यक्षेण यद्यपि मनागपि लेशतोऽपि न विदुः स्म न जानते स्म । यतः शिविकाया
अधरेऽधोदेशे तिष्ठन्ति शिविकाधरस्थाः । तथापि आसन्नाः संनिहिता नायका देवादयस्तेषां
विषण्णानि म्लानानि मुखानि तैः कृत्वानुमेयानि भैम्या विरक्तचरितानि नमस्कारादीनि तेषा-
मनुमयानुमानेन तर्केण तु पुनः जङ्घुर्जानते स्म । तुरवधारणे वा जङ्घुरेव । यत एते
विवर्णमुखाल्पस्मादेतेषु विरक्तिं ज्ञात्वा अनु पश्चाद्-यातेति वचनं विनैवान्वयत्र जग्मुरिति तेषां
पण्डितत्वं सूचितम् ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।

गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानवर्गः ॥ १३ ॥

रक्षःस्विति ॥ यानवर्गः बाहकसार्थो रक्षःसु निजमरक्षणमवेक्ष्य राक्षसा अस्मान्
खादिष्यन्तीति भिया तेभ्यो निवृत्तः परावृत्तः । तथा—अश्वमुखनराश्रेषु नरमुखाधारेषु
विद्याधरेषु भैम्या वपुषैव कृत्वा अधरतां न्यूनतामवेक्ष्य विचार्य निवृत्तः । एते भैमीव-
रणयोग्या न भवन्तीति । तथा—गन्धर्वसंसदि गन्धर्ववर्गे तस्या भैम्याः स्वरस्य कण्ठमा-
धुर्यस्य गन्धमपि न विमृश्य नावेक्ष्य विमुखोऽजनि जातः । अधरतामवेक्ष्येत्यर्थः । राक्ष-
सार्थीनामशोभयत्वात्तान्प्रति न गच्छति स्मेति भावः ॥

दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षैर्यक्षैरदर्शि न मुखं प्रपयैव भैम्याम् ।

ते जानते स्म सुरशास्त्रिपतिव्रतां किं तां कल्पवीरुधमचिक्षिति नाधतीर्णाम् ॥ १४ ॥

दीनेष्विति ॥ यक्षैः प्रपयैव भैम्यां विषये मुखं न अदर्शि न दर्शितम् । यतः—
किंभूतैः—दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु सत्स्वपि कृता अफला वित्तरक्षा धनपालनं नैः । दीनेभ्यो

१ 'अनाञ्जलौ वक्त्रेन्दुसंनिधिर्संकुचितारविन्दद्वन्द्वभ्रमक्षममथाञ्जलिनात्ममौलौ' इति जीवातुः । २ 'अनुवग्मुः' इति जीवातुमुखावबोधार्थमतः पाठः ।

न वितीर्णधनैः । अतिकृपणैरित्यर्थः । 'भैम्याः' इति पाठे तस्याः सकाशात्त्वयेति योज्यम् । यज्ञेषु धनाधिपत्वं प्रतिष्ठं लज्जा किमिति जातेत्याशङ्काह—ते यज्ञाः तां भैमीमधिक्षितिं पृथिव्यामवतीर्णा सुरशास्त्रिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्युरिव दानशूरत्वलक्षणं व्रतं यस्यास्तां कल्पवृक्षं स्त्रियं कल्पवाहीमतिबहुदात्रीम् । अथ च सुरशास्त्री मल एव तस्य पतिमतां कल्पवह्नीम् । किं न जानते स्म । अतिवदान्यां तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनोऽयोम्यत्वा-सैमुत्तं नादर्शाति भावः । अन्योऽपि कृपणो यदान्यमुखनिरीक्षणेऽपि लज्जते ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपः सुरौघान्माञ्जिष्ठमजिमवंगहिपदोष्ठलक्ष्मीम् । तां मानसं निखिलचारिचयान्नवीना हंसावलीमिव घना गमयांवभूतुः १५

जन्यास्तत इति ॥ ततः जनी बहन्तीति जन्या ग्राहकाः तां भैमीं सुरौघादेवसम्-हात्सकाशात्कृपणभृतामधिपं सर्पराजं कामुकिं गमयांवभूतुः प्रापयामासुः । किंभूताम्—मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रं माञ्जिष्ठं तस्य मञ्जिमानं रम्यतामवगाहते एवंशीला पदोष्ठलक्ष्मीः चरणाधरशोभा यस्याः सा । के कस्मात्कां किमिव—नवीना नूतना घना मेघा निखिलवा-रिचयात्कुलजलौघात्सकाशादंसावलीं राजहंसपङ्क्तिं मानसं सर इव । 'यान्याः' इति पाठे याने यानवाहने साधुरिति । माञ्जिष्ठम्, 'तेन रक्तम्' इत्यण् ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्त्रोऽयमाख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा । उद्गत्वरामृतकरार्थपरार्थभालां बालामभापत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

यस्या इति ॥ सा पुनः बालां भैमीमभापत । किंभूता—सन्नायां सततं प्रगल्भा । सा का—बाल्मीकिप्रमुखैर्मुनिमिरयं वेदादिरखिलवाङ्मयविस्तरः विभोः सर्वव्यापिन्वाः यस्या देव्याः परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते । तद्रूपेणैव वा व्यवस्थिता । किंभूताम्—उद्गत्वर उदयाचलस्थोऽसूतकरअन्तः तस्यार्थं तद्गत्परार्थं तत्सदृशं भालं यस्यास्ताम् । भया वीर्या सह वर्तमानेति भिन्नं वा । बाह्वयम्, 'एकानो नित्यम्' इति मयद् । 'गत्वरश्च' इति निपातनादुद्गत्वरः साधुः ॥

आखेपलमगिरिजाकुचकुङ्कुमेन यः पटसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शंभोः सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितध्रीः १७

आखेपेति ॥ सोऽयं वासुकिः । किंभूतः—शंभोः सेवासु प्रसित आसक्तः । तथा—सितध्रीः धेतशोभश्च । स कः—यः शंभोर्यज्ञोपवीतपदवीं भजते । किंभूतः—य आखेपे-णालिङ्गनेन क्लृप्तं यद्विरिजाकुचकुङ्कुमं तेन कृत्वा पटसूत्रस्य परिरम्भणेनेव संबन्धेनेव शोणशोभो रक्तशोभः । यज्ञोपवीतमपि श्वेतं ग्रन्थिस्थाने पटसूत्रेण शोणशोभं भवति । सर्वदा शंभुसेवया संभोगाभावादेनं मा वृणीष्वेति भावः । पुराणे देवानां चातुर्वर्ण्याधिकारै- 'ब्रह्मा विप्रः, रुद्रः क्षत्रियः, विष्णुर्वैश्यः, दक्षौ शूद्रौ', 'माञ्जिष्ठं क्षत्रियः' इति वचनापशो-पवीतस्यारकत्वं कथितमिति वा । 'प्रथितः' इति पाठे सेवासु ख्यातः ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमुच्चैः । कोटीरचन्धनचतुर्गुणयोगपट्टव्यापारपारगमसुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

पाणाविति ॥ हे भैमि, सोऽयं फणीन्द्रो वासुकिः ऐशे शाम्भवे पाणौ कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भजति । यातीत्यर्थः । किंभूतं (यं) कङ्कणत्वम्—उच्चैः मनोहररमणीभिः रमणीयम् । कङ्कणमपि रत्नैः रमणीयं भवति । त्वनसुं भज । किंभूतम्—भूतभट्टः शिवस्य कोटीरबन्धनं जटाजूटबन्धनं धनुर्गुणः धनुर्ज्या योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारसं तत्र कुशलम् । कोटीरबन्धनं धनुर्गुणयोगपट्टीभूतम् । मनोहरमणिः सुन्दरफणरत्नमिति वा । हरस्य कोटीरादिविशेषणेन वरणाभावः सूचितः ॥

धृतैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दोरप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन्युगपदेय परं विशेषं निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥१९॥

धृतैवेति ॥ जटाजूटसंबन्धादेकया रसनया जिह्वया ईश्वरसेन्दोर्बन्धनस्यार्तं भूत्वा अन्यया द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि धृत्वा चन्द्रामृतमोक्षामृतं च युगपदेककालमास्वादयन्निपद्यन् एतदुभयस्य चन्द्रामृतौष्ठरसलक्षणस्य द्वयस्य परं विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं निवेतुं यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वासुकिरेव । नान्य इत्यर्थः । यतो द्विजिह्वः द्वे जिह्वे यस्य । युगपदास्वादाने हेतुः । परं सूक्ष्मं विशेषं वा, तर्हि परं केवलं वा इत्यन्यथः । राज्ञां वरणयोग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धस्यासंभवादौवानां तत्पानसंभवे द्विजिह्वत्वासंभवात्तत्कालं पानासंभवात्, सर्पाणां द्विजिह्वत्वं संभवेऽपि चन्द्रामृतसंबन्धाभावात्, एतस्य तुभयसंभवाद्भयोर्विशेषनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः ॥

आशीविवेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः २०

आशीति ॥ 'आशी ताड्यता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' इति वृद्धाः । आद्यां विषं यस्यैवंभूतेन एतेन वासुकिना कृतं रदनच्छददंशदानं त्वदधरलक्षणं ते त्वयानर्थतयापमृत्युहेतुतया पुनर्न गण्यं न संभावनीयम् । एतस्य वरणे जुम्बने विषसंचारादपमृत्युभयैर्नैनं न ह्मे इति न दाहनीयम् । हि यस्मात् पीयूषसारघटितेऽमृतसारस्ये त्वरीयेऽपरे बाधां विधातुं अस्य दन्तच्छदस्य वासुकेर्वा शक्तिः सामर्थ्यं न घटते न युज्यते । अमृते हि विषं न प्रभवतीत्यर्थः । आशिपि दंष्ट्रायां विषं नस्येति सकारान्तस्य पृथोदरादित्वात्सलोपो वा । से, 'कृत्यानाम्-' इति षष्ठी । गण्यं गणयतेत्येत् ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः कम्पं च वीक्ष्य पुलकं च ततोऽनु तस्याः ।

संजातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यामृत्याद्यपेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः २१

तदिति ॥ उरगाधिपतिः विलक्षः सलज्जः सन् स्वभृत्यान्स्वसेवकाष्टृत्यार्तिभृत्यैर्द्विस्तकादिपद्माद्यौत्सकाशास्त्रवारयन् । किंभूतान्स्वभृत्यान्—तस्य वासुकेः विस्फुरतः फणस्य विलोकनाद्भूता संजाता या भीतिः तस्याः सकाशात्तस्याः कम्पं समीक्ष्य, ततोऽनु अनन्तरम् । अविलम्बितमित्यर्थः । पुलकं च समीक्ष्य, संजाता सात्त्विकविकारसंबन्धिनी भीर्बुद्धिः तेषां तान् । भैम्माः कम्पं पुलकं च दृष्ट्वा अस्मत्सामिन्यनुरक्तैवमिति विचार्य रुलं ऊर्ध्वं

१ 'अनेकस्य वासुकेरनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्यायनेदः । अवाप्तुमावनिशेषाधीनपदासंभवे तु समुच्चयः' इति जीवातुः ।

इत्यर्थः । 'तद्विरुद्धम्' इति तस्या विशेषणं वा । भूता भीतिर्यस्या इति विग्रहः । स्वान्म-
मिल्लये पूर्णं सत्या सत्यन्ति । 'भवेनास्याः कम्पादि प्रवृत्तं न त्वनुरागादिति नृत्वं मैवं
कृद्वमिति न्यपेक्षदित्यर्थः । नृत्त्यमौक्यात्, भैम्ना चावृत्तत्वात्सलजत्वम् । 'कणा द्वयोः' इति
कणशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । ततोऽयं, निपातसमुदायः । नृत्वात्, कदुपधात्वयपे ॥

तद्वर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैर्निःश्वस्य तत्किमपि स्पृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान्प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा हा हा प्रतीपपवनाशकुनाञ्ज जग्मुः २२

तद्वर्शिभिरिति ॥ तद्वर्शिभिरवृत्तस्वामिविलोककैर्बोमुक्तेर्विलोक्यदर्शिभिर्वा अत एव
स्ववरणे निराशैः फणिसिः कञ्चोटकादिभिः निःश्वस्य फूत्कृत्य तत् किमप्यपूर्वमनात्मनीनं
स्वीयमहितं स्पृष्टं कृतम् । यत् तान्सर्पान्प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमानवाहाः
प्रतीपपवनः प्रतिकूलत्वात् तद्रूपं यदश्चकुनं तस्मादेतोः हा हा कष्टं अशुभमेतदिति कृत्वा
न जग्मुः । प्रतिकूलस्य बायोश्चकुनत्वात्सर्पसंमुखं न जग्मुः । अयोग्यत्वाच्च गता इति
भावः । आत्मने हितमात्मनीनम्, 'आत्मन्विधजन-' इति खः ॥

हीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधानात्तां राजसङ्गमनयन्त विमानवाहाः ।

संध्याममहलकुलात्कमलादिनीय कङ्गारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् २३

हीति ॥ विमानवाहाः हिया संकुचत्फणवृन्दं यस्य तस्मादुरगप्रधानात्सर्पराजाहामुकेः
विनीयापनीय तां राजसङ्गमनयन्त प्रापयामासुः । के कस्मात्कां कमिव—इन्दुकिरणाः
संध्यायां नमन्ति संकुचन्ति दलकुलानि पद्मसमूहा यस्य तस्मात्कमलादिनीय हासभासं
विकसन्तीं कीप्ति कङ्गारं सौमन्धिकमिव ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु धृतावधाना भूमीभुजो भजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।

आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैनामिच्छा विगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वा

देव्येति ॥ सा भैमी देव्या अभ्यधायि वक्ष्यमाणमुक्ता । हे भीरु, चत्वरणदर्शना-
द्भयशीले, त्वं धृतावधाना सावधाना भव । भयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः । हे भूमी-
भुजो राजानः दूयं भीमभुवो भैम्न्याः निरीक्षां दर्शनं भजत भैमी पश्यत । दृष्टायाः पुनर्द-
र्शनेन किमित्यत आह—आलोकितामप्येनां पुनर्दृशा पिबतां सादरे पश्यतां वो युष्माक-
मेतद्दर्शनेच्छा वत्सराणां वर्षाणां कोटिभिरपि न गच्छति न क्षाम्यति । अतः पुनर्यथेच्छं
विलोकयतेत्यर्थः । 'लजत' इति पाठे भैमीविलोकनं सा कृद्वम् । युष्मासु पश्यसु लज्जा-
वशादियं युष्माकं पश्येत् । तस्माज्ज्वां विहाय यथा पश्यति तथा कुरुतेत्यर्थः । वरणे संदे-
हादर्शनमपि कथं लाज्यमित्यत आलोकितामिति वा ॥

लोकेशकेशवशिवातपि यश्चकार शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन संशोभयन्वितनुतां वितनुर्मदं वः ॥ २४ ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा, केशवः, शिवश्च एतानपि त्रीन् शक्त्या-
रेण रसेन सान्तरो व्यपहितः भृशोऽतिशयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तत्वं येषां
तान्विरक्तानप्यनुरक्तान्धकार स कामो वो युष्माकं मुदं वितनुतां वित्तारयतु । किं कुर्वन्-

इपुपत्रकेन जगतां चक्षुरासीनि पयोन्द्रियानि क्षोभयन्तिकारं प्रापयन् । सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो देवेशानपि यः स्ववशांस्वकार तस्य भवद्वशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः पुनः पुनर्यथेच्छमेनां विलोकयतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । पत्रकेन पत्र परिमाणमस्य सङ्ख्येत्यर्थे 'संख्यायाः संज्ञासङ्घः' इति कन् ॥

पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिपुवर्षजसिहुंकारमन्त्रबलभस्मितशान्तशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गसिकङ्कणकुदरि त्वं द्वीपाधिपात्रयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

पुष्पेति ॥ शृङ्गारस्य सर्गे निर्माणे रक्तिकं प्रीतिमत् पुनः पुनः तस्मिन्निर्माणशीलं धनुकं तद्वदतिकृष्टं तदेव वा उदरं यस्मात्तत्संबुद्धिः हे कुदोदरि, त्वं अमून्द्वीपाधिपान्पुष्करादिसप्तद्वीपेश्वरान्राज्ञो नयनयोगांचरत्वं नय प्रापय । अनुग्रहबुद्ध्या विलोकयेत्यर्थः । किंभूतादपुष्पेषुणा ध्रुवं निश्चितम् । इषुवर्षं वाणमोचने जप्यत इति जसिः जपितो हुंकाररूपो मन्त्रः तस्य बलेन शक्त्या कृत्वा भस्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रभावो येषां तान् । जसिरित्येव युक्तः पाठः । अन्योऽपि हुंफडादिमन्त्रबलेन कस्यचिच्छक्तिं दूरीकृत्य वशीकरोति ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ॥ २७ ॥

स्वादिति ॥ हे निस्तन्द्रस्य विकसितस्य पुष्करस्य कमलस्य तिरस्करणे जये क्षमे अक्षिणी लोचने यस्मात्तत्संबुद्धिः हे भैमि, स्वादूदके मधुरसलिले जलनिधौ समुद्रे सवनेन नात्राऽनेन राज्ञा सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भव्या रम्याः भवन्तु । तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य प्रति तं प्रसिद्धं सवनेनामानममुं राजानं भज वृणीष्व । 'तन्द्रा निद्राप्रमौलयोः' इत्यमरः ॥

सावर्तभाषभभवद्भुतनाभिकूपे स्वभौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।
स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीयामेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

सावर्तेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन सह वर्तमानः सावर्तस्त्वयं भावत्वेन भवद्भुतनाभिकूपे मानमद्भुतमाश्चर्यं यस्मादेवंभूतो नाभिकूपो यस्मात्तत्संबुद्धिः सलक्षणगम्भीरनाभिकूपे भैमि, एतस्य सवनेत्युपवर्तनं देशः आत्मनैव भौमं भूमौ भवं स्वः स्वर्गोऽस्ति । स्वनेतदीयामेतद्देशसंबन्धिनी एतद्राजसंबन्धिनी वा श्रियमेव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं नार्जयसि । अपि लज्जय । त्वम् एतद्गृहे शचीविलासं परिगृहाण । इन्द्रतुल्यमेतं शचीवत् त्वं वृणीष्येति भावः । कूपस्य च सावर्तत्वमाश्चर्यकारि । 'नीरुवनपदौ देशविषयो तूपवर्तनम्' इत्यमरः ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयंभूर्न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं सर्वेषु कारुण्यं करोतु करेण दर्पम् २९

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतलच्छाने न्यग्रोधमण्डलतले मण्डलाकारवद्वृक्षाधःप्रदेशे यः स्वयंभूर्गङ्गा देवः स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रसिद्धं वसति, स गङ्गा त्वां

१ 'जप्त' इति जीवातुर्लभतः पाठः । २ 'एतद्गृहे' स्वर्गः, एतद्गृहमेव स्वाराज्यम्, अयमेवेन्द्रः, त्वमेवेन्द्राणी भव, इति रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

त्वाक्षुण्णमनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु विषये करेण दर्पं गर्वं करोतु । एवं सुन्दरतरशिल्पनिर्माणकुशलो भद्रन्यस्य हस्तो न विद्यत इति त्वां वीक्ष्य तस्य बुद्धिरुदेष्यतीति भावः । अन्येन कल्प्यते निर्मायत इत्यन्यकल्पं तन्न भवति । अन्येन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्मादीषद्नमेवं न भवति । कल्पवन्तं वा ॥
न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेन्यग्रोधमात्मभरधारमिवाचरोहैः ।

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां द्वीपस्य पश्य शिल्पिपञ्चजमातपत्रम् ३०
न्यग्रोधेति ॥ हे भैमि, त्वं तं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्यातपत्रमिवातपत्रं छत्रतुल्यं पश्य । किभूतं न्यग्रोधम्—दिव आकाशात्पतत आतपादेक्षणवृक्षादेः न्यक् अचोदेशे रोष-
नाक्षिराकरणादिव न्यग्रोधं 'न्यक् रुणद्धि' इति न्यग्रोध इति सान्वयम् । अतिशीतल-
च्छायमित्यर्थः । तथा—अचरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा आत्मभरं धारयति एवंभूतमिव
स्थितम् । किभूतमातपत्रम्—पाकीनि फलानि गोलानि दलानि पर्णानि च तेषां द्युतिभ्यां
रक्तनीलशोभाभ्यां कृत्वा शिल्पिपञ्चजं रक्तनीलमयूरपत्रविरचितम् । समस्तमपि द्वीपं तच्छाये
वर्तत इति शेषः । अन्योऽपि बहुतरं भारं हस्तादिना धारयति । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य'
इति निपाताभ्यग्रोधशब्दः साधुः ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राजहंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
चित्रं तु यद्विशदिमाद्वयमाविशन्ती क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ३१

नेति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु श्रेष्ठस्य प्रियतमाख्यन्तमभिमतता कीर्तिः श्वेततां शुभ्रतां
कथं न चरतु गच्छतु । अपितु गच्छत्वेव । तथा—भुवनेषु लोकत्रयेऽपि कथं न गच्छतु ।
लोकत्रयमपि व्याप्नोत्वेव । वट्टा—कथं न श्वेततां श्वेता भवतु । अपितु श्वेता भवत्वेव ।
त्रैलोक्ये चरत्वेव । हंसस्यापि प्रियतमा योषिदपि श्वेता भवति । तथा—भुवनेष्वदकेषु वा
कीडति विषादि भक्षयति वा अत्र नाश्वर्यम् । विशदिग्रो धवलताया अद्वैतं ऐक्यमादिशन्ती
त्रैलोक्यं श्वेतीकुर्वती क्षीरं दुरधं चाम्बु च मिथः परस्परस्मात्पृथक् नातनोति मित्रं न करोति
इदं तु चित्रम् । हंसी हि मित्रं क्षीरनीरं विविक्तं करोति इयं तु तयोरभेदं करोतीत्याश्वर्यम् ।
अतिशुभ्रा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्तिः, वदान्यधायमिति भावः । अद्वैते चामेद एव
युक्तः । 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः । पक्षे 'धिता वने' इत्यस्माद्वैतस्तद् ॥
शूरेऽपि सूरिपरिपत्प्रथमार्चितेऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥

शूर इति ॥ इयं भैमी तस्मिन्नाशि तदेवावयवं दूषणं । नामेति प्रसिद्धौ । आप । तत्किम्—

१ 'प्रसिद्धमातपत्रं तद्विरचितम्' इति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्वन्त्या । अस्याश्च
प्रथमोत्प्रेक्षया अज्ञातिभावेन सजातीयसंकरः । द्वितीयया सजातीयसंसृष्टिः इति जीवानुः । २ 'स
चाविशेको धावत्त्वगुणतो, न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः । तथा—'विशदिमा-
द्वयमादिशन्ती' इत्यनेन सामान्यालंकारः । तस्य विशेषणत्वा क्षीरनीरमिवैकहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं
कान्धलिङ्गम् । पूर्वार्थे च शैलभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वात्कथं विष्टी किष्टप्रस्तुतकीर्तिविशेषणसा-
म्बादप्रस्तुतराजहंसप्रतीतेः केवसंकीर्णार्थसमासोक्तिरित्येतेष्वभिः साक्षाद्भिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधा-
भासस्य संकरः' इति जीवानुः ।

यत्तस्य सवनस्य किलेति प्रसिद्धं नल इत्यामन्त्रणयोगं संकुञ्चन्तं कोमलं मधुराक्षरं नाम नास्तीत्यतदेव दूषणम् । किंभूते-शूरेऽपि । तथा-सुरिपरिषदि विद्वत्सभायां प्रथमाचितेऽपि प्रथमगण्येऽपि । तथा शृङ्गारमञ्जरा शृङ्गाररचनया मधुरे मनोज्ञेऽपि । तथा-कलानां गीता-दिचतुःषष्टिकलानामाकरेऽपि । शौर्यपाण्डित्यशृङ्गारित्वकलाकांशलादिगुणयुक्तेऽपि । वरगुणेषु सत्सपि नन्देऽनुरागात् नावरीष्टेति भावः ॥

भ्रूवल्लिवेह्यितमयाकृतिमङ्गिमेषा लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवद्विध्विहीवभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥३३॥

भ्रूवल्लीति ॥ अथ विज्ञा ज्ञात्री एषा भैमी तदनादरणस्य सवनानादरणस्य लिङ्गं चिह्नं भ्रूवल्लिवेहितं भ्रूलताचेष्टितमेवाकृतिमङ्गिमाकारविच्छित्तिम् । यद्वा पूर्वं भ्रूवल्लिवेष्टितं अद्यान-न्तरे आकृतिमङ्गिमण्डनं च चकार । भ्रूवल्लिनेनाण्डनेन च तं निराचकारेत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मलिनच्छवेमलिनकान्तेः यो भूमा बाहुत्यमेव धूमस्तस्या अलाभाज्जातस्यापस्त्र-क्षणां वद्विस्त्रस्य विहीवभूव लिङ्गमावीत् । इयामशोभां दृष्ट्वा जनेन तस्य विरहज्वरोऽनुमित इत्यर्थः । धूमोऽर्धोल्लिङ्गम् ॥

राजान्तरामिमुखमिन्दुमुखीमथनां जन्या जनीं हृदयवेदितयैव निन्युः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधानवाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥३४॥

राजेति ॥ अथ जन्या यानवाहाः इन्दुमुखीमेनां जनीं वधूं हृदयवेदितयैव भैम्याशयज्ञातृ-यैव 'पुरो गच्छत' इत्यादिभैमीवचनमन्तरेणैव राजान्तरस्यामिमुखं निन्युः । यतोऽभिप्रायज्ञाः । खलु यस्मादन्येन स्वामिवचनादिना स्वीयप्रवर्तनाविषयत्वेनानपेक्षितो विधिर्व्यापारो यस्यैवंविधे स्वामिवचनानपेक्षकारिणि भव्ये कुशलतरे भृत्ये सेवके सति प्रधानवाचां स्वामिवचसामवसरः प्रत्याव एव न भवति । तस्मात्तदभिप्रायं ज्ञात्वान्यत्र निन्युरिति युक्तम् । अनपेक्षितमन्यत्वा-मिवचनादि येन एवंविधो विधिर्नस्येति वा । अन्यशब्दस्याहिताम्बादित्वात्पूर्वनिपातैः ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्य निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये कुलशीलशाली शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ३५

ऊच इति ॥ भगवती देवी दृश्यतमतया सुन्दरत्वेनावमतां जितावाश्विनेयावश्विनौकुमारौ येन एवंभूतमन्यं नृपमस्य निर्दिश्य दर्शयित्वा पुनरुचे । किमूचे इत्यत आह—अये भैमि, शालीनतया लज्जया आनतं नम्रं निजास्यबिम्बमुदस्योन्नम्य कुलशीलाभ्यां शालत एवं-भूतोऽयं राजा आलोक्यताम् ॥

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्दवाग्दम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽसिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदानामर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ३६

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य पुरः पठत् अपश्रमं गतश्रमं यद्वन्दिवृन्दं तस्या वाग्दम्बरै-र्वैननविलासैः कुत्सा अनवकाशतरेऽतितरां निरवकाशेऽसिन्ध्वर आकाशे मत्पदानां मम एतद्वर्णनसंबन्धिनां सुवन्ततिष्ठन्तानां पदानामुत्पत्तुमुपेतुं पदमेवावकाश एव नास्ति । आका-शाश्रिता हि शब्दास्तैस्तस्य च निरवकाशत्वान्मद्वचनानवकाशः । तथा—अर्थपुनरुक्तिषु पातु-

१ 'अश्रानुमानाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'जनाः' इति जीवातुमुखावबोधार्थमतः पाठः ।
३ 'अर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

कानां मत्पदानामर्थोऽपि नास्ति । मयामिषेयाः शब्दास्तेषामर्थोऽथैतदीयैर्मागधैरेवोच्यन्ते । ततश्च शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं च दोषो मम आपस्त्यत इत्यर्थः । एतद्वर्णनं ममपि संमतमित्येनं कृणीष्वेति भावः । बहुभिर्वाग्येऽन्यस्मिन्नपि स्थाने चरणावकाशो न भवति । उत्पत्तुम्, अनिटः पद्यतेऽनुमुन् ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाकद्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या । एतद्गुजाविहृदबन्दिजयानयापि किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ३७

नन्विति ॥ ननु भैमि, ते आन्तरं मानसमेतस्य राज्ञो भुजयोर्विरुदं प्रतापः तस्य स्तुति-
पाठका ये बन्दिनस्तेभ्यो जाता एवंभूतयाप्यनया गिरा हव्य इति विश्रुतनाम्नि अत्रास्मिन्ना-
जनि रागि अनुरामयुक्तं किं नाजनि । प्रश्नकाकुः । कुतो नाजनीति वा । किंभूते—शाकद्वीप-
प्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा । सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या असतीभवन्त्या ।
आकर्ण्यतां विदुषाममृतरूपया । विदुषामेवामृतरूपया न त्वन्यजनानामिति विरागसूचनम् ॥

शाकः शुक्लच्छदसमच्छविपञ्चमालभारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् । यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन ह्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति । किंभूतः—शुक्लच्छदः
कीरपक्षैः सप्ता छविषेषामेवंभूतानि पञ्चापि तेषां मालां विभर्ताति । स कः—यस्य शाकस्य
पल्लवौघानां परिरम्भः संवन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलसितेन हरितो नीलवर्णाः सत्यो जगत्सु
हरित इति ह्याताः स्फुरन्ति । एतत्पल्लववन्धेन दिशां हरित इति साम्बयं नाम जातमि-
त्यर्थः । मालभारी, 'इष्टकेषांका—' इति हेत्वं ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपञ्चजन्मा यन्मारुतः कमपि संमदमादधाति । कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च तत्तरुः शाकः तस्य पत्रेभ्यो जन्म यस्य
एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं संमदं हर्षमादधाति करोतीति यत् किल भूयते त्वं
तत् कौतूहलमनुभूय भूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽप्याख्यानान्तरेऽपि
श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिं विधेहि कुरु । 'यत्पञ्चवातसंस्पर्शादाहादो जायते परः' इति विष्णुपुराण-
वचनम् । अस्य श्रवणात्सत्यत्वं विद्यते । अनुमवापि सत्यत्वं जानाहीत्यपि भूयःशब्दार्थः ।
भूयसी चासौ श्रद्धा चेति वा ॥

क्षीराणं वस्तवकटाक्षरुचिच्छटानामन्वेतु तत्र विकटायितमायताक्षि । बेलारवनीवनततिप्रतिविम्बचुम्बिकिर्मारितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ४०

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि विशालनयने, क्षीराणं बेलारवनी वेलारवनी वनततिर्वनपङ्क्तिः
तस्याः प्रतिविम्बचुम्बी प्रतिविम्बधारी, अत एव किर्मारितः नानावर्णो जातः विचित्रित
ऊर्मिचयस्तरङ्गसङ्घातस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां कृत्वा तव कटाक्षस्य
रुचीनां कान्तीनां छटाः परम्परास्तासां विकटायितं विलसितमन्वेत्वनुकरोतु । क्षीरमयत्वा-

१ 'विष्णु हरिच्छन्दप्रवृत्तेर्हरितवर्णेनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाङ्कुराणि निमित्तत्वात्संन्येऽपि संन-
म्भेकेस्तदुपातिशयोक्तिः तथा च तस्य तरो (वि)स्तारो व्यञ्जयत इत्यङ्गकारेण वस्तुष्वनिः' इति
जीवानुः । २ 'अन्वेतु' इति जीवानुसृष्टपाठः ।

रखतः शुभ्राः वीर्यवृद्धप्रतिबिम्बसंवनधाव नीलाः क्षीरोदतरङ्गास्त्ववीयश्चेतनीलविशालकटाक्ष-
कान्तितुल्या भवन्विलस्यैः । मिकटावितम्, लोहितादेराकृतियणत्वात्कथयन्ताद्भावे निष्ठे ॥

कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्तिरध्यास्यते मधुमिदा भुजगाधिराजः ४१

कल्लोलेति ॥ अस्मिन्क्षीरोदे मधुमिदा श्रीविष्णुना भुजगाधिराजः शेषोऽध्यास्यतेऽधि-
ष्टीयते । किंभूतः शेषः—अनवरतेन भूयसा पयोरसेन दुग्धरसेन कृत्वा पीवा परिपुष्टः ।

किंभूतेन—कल्लोलजालस्य तरङ्गसहस्रस्य चलनेन कृत्वा उपनतेनान्तिकागतेन । तथा—जीवा-
तुना प्राणधारणहेतुत्वाजीवनीपधभूतेन । किंभूतः—अखण्डं सर्वदा परिमण्डलिता उर्वा मूर्तिः
शरीरं यस्य । श्रीविष्णुस्तत्र पूज्यो देव इत्यर्थः । पीवा, कनिपि 'धुमास्था-' इतीकारः ॥

त्वद्रूपसंपदवलोकनजातशङ्का पादाब्जयोरिदं कराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥४२॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, इह क्षीरोदे कमला श्रीः पादाब्जयोश्चरणकमलयोः कराङ्गुलिभि-
र्लालनेन संवाहनेन धवस्य श्रीविष्णोर्निद्रानुबन्धं निद्रानैरन्तर्यं चिरायानुरोधयितुं वर्धयितुं
कलितावधानाङ्गीकृतावधाना सावधाना भूयाद्भवतु । किंभूता—त्वद्रूपस्य वा संपत्तस्या अव-
लोकनेन जाता शङ्का भयं यस्याः । अयं श्रीविष्णुरिमां चेद्वक्ष्यति, तर्हि मां विहायास्यामनु-
रक्तो भविष्यति, तन्मा भूदिति भिया सुतरां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणसंवाहनपरिव
भवत्वित्यर्थः । भैम्या लक्ष्मीतोऽप्यतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृतां द्विस्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।

त्वद्विभ्रमभ्रमणजभ्रमवारिधारिपादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

बालेति ॥ तत्र बालकद्वीपे उदयाचलाक्ष्यस्य पर्वतस्य शिलाः बालातपैरुदयाचलस्थसूर्य-
किरणैः, तथा नखलाक्षयापि कृतां कृतकगैरिकतां कृत्रिमगैरिकतां द्विः परिशीलयन्त्वनुभ-
वन्तु । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां गैरिकतुल्या भवन्विलस्यैः । किंभूतया नखलाक्षया—तत्र विभ्र-
मेण विलासेन भ्रमणं वनविहारस्तस्माज्जातं भ्रमवारि खेदजलं तद्वारयन्त्येवंशीलाभ्याः पादा-
ङ्गुलीभ्यां गलितया निःसृतया । एतस्मिन्वृत्ते उदयाचले क्रीडिष्यसीति भावः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्कशङ्कां सृजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तच्च दृश्यमास्यं कश्मीरसंभवसमारचनाभिरामम् ॥४४॥

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घि, तत्र द्वीपे प्रसिद्धे वा उदयाद्रिशिखरे परि-
भ्रमन्त्यास्त्वच्च दृश्यं दर्शनयोग्यमास्यं मुञ्जं करम्बितमुदां संजातानन्दानां नृणामुदयन्मृगाङ्क-
शङ्कां उदयावस्थान्द्रस्यस्य शङ्कां भ्रमं सृजतु करोतु । किंभूतं सुखम्—कश्मीरसंभवं कुङ्कुमं तस्य
समारचनया उद्दत्तेननाभिरामं रमणीयम् । उदयाचले आरकाववीयमुखदर्शनात् चन्द्र एवा-
यमुदितः किमिति बुद्ध्या सर्वेषां हर्षो भविष्यति । तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अनघजङ्घि,
'नासिकोदरीष्ठ-' इति वीर्यं ॥

१ 'अत्र किमोरितोमिचवस्य सितासितत्वसाहृद्व्याच्छिद्रासस्य कटाक्षपिलासमारकत्वात्तया सारणा-
लंकारः' इति जीवातुः । २ अयमुत्तरार्धं लोको जीवातु-मुखावबोधयोगीति । ३ 'संदेहभ्रा-
न्तिमत्तोरन्वयतोऽलंकारोऽस्तु' इति जीवातुः ।

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तत्र नन्दनाद्यैर्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥४५॥

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य प्राप्य कामं निश्चितं तावत्प्र-
थमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वयमनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयत । हव्येनाग्निं प्राप्य यथानुभू-
यते तद्ददनेनानुभूतमित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अधुना त्वमेनमङ्गीकरोषि
वृणुषे तत्तर्हि अयं तव नन्दनायैः पुत्रपौत्राद्यैः कृत्वा स्वमात्मानमपि लब्धान्वयं ननु निश्चितं
प्राप्तवंशमातनोतु । ननु संबोधने वा । अन्वयः संबन्धो वंशश्च । यदीत्यनेन स्वीकारस्य
पाक्षिच्छर्वं द्योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्ब्य भुजहुमेऽपि वान्देवतायतनमभुमुच्चाभुजेऽपि ।
सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव नार्यी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा भैमी अमुत्र हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत्, यत्—मघवा देवोऽमुष्य
अर्था याचको न बभूव । किंभूते—लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब्य आधारभूतो भुजलक्षणो
हुमो यस्य तस्मिन्समृद्धराज्येऽपि । तथा—वान्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं स्थानं मञ्जु-
सुन्दरं मुष्णाम्बुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःपष्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जातो
न त्वस्य । नलस्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यादस्माद्विरुध्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमानवाहाः पुनः सुरमितामिव गन्धवाहाः ४७

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मात् राज्ञो विकृष्णापनीय तदनु तदनन्तरं पुनः स्थाना-
न्तरं इमां भैमी निन्युरन्तं राजानं प्रापयामासुः । के कस्मात्कामिव—गन्धवाहा वायवः
सुमनःसु पुष्पेषु मुख्यात्पद्माद्विरुध्य गुणन्वितामिव । स्थानान्तरं नयन्ति तथेत्यर्थः ।
किंभूतादस्मात्—लक्ष्मीविलासस्य वसतेर्गृहात् । पद्ममपि तथा । तथा—सुमनःसु पण्डितेषु
मुख्यात् । किंभूतामिमाम्—भुवि लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्नया ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा हेमोपमेयतनुभा समभाषतैनाम् ।
एतं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ॥४८॥

भूय इति ॥ ततः सा निखिलवाङ्मयदेवता हेमा नाम देवाग्रजा तदुपमेया तासदृशी
तनुभाः कायकान्तिर्यस्यास्तामेनां मुषर्णसदृशकायकान्ति वा भैमी भूयोऽभाषत ऊचे । हे कुरु-
विन्दैः भागिक्यमणिभिः सकान्तयः सदृशा दन्ता यस्यास्तत्संशुद्धिः, त्वं स्वबाहुभ्यां बहुवारं
निवारिता अरयो येन तमेनं पुरोवर्तिनं रूपं चित्ते कुरुष्व । वृणीष्वेत्यर्थः । 'स्वबाहु-' इत्य-
नेन परानपेक्षं शौर्यं सूचितम् । 'कुरुविन्द-' इत्यनेन बहुताम्बूलमक्षणादन्तानामारक्षणं
सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दपर्यायेण सहपदेनास्त्रपदविग्रहः समासः कार्यः । तत्र
'वोपसर्जनस्य' इति समासः । दन्ती इत्यत्र संयोगोपपत्त्येऽपि 'नासिकोदर' इति धीप् ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेनं कौञ्जस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ४९

द्वीपस्येति ॥ हे भैमि, त्वं कौञ्जस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्नामानम् । अथ च तेज-

स्निग्धं राजानं चखलो नो ह्यगबलः ह्यग्रान्तस्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटाक्षेण पश्य । अनु-
रागेण पश्येत्खर्चः । यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये कौबद्धीपं परितो मण्डलो वर्तुलः संनिवेशोऽव-
स्थानं यस्य स प्रतिद्वयः पाण्डुः क्षुब्धो दधिमण्डसंज्ञकः पयोधिः तस्य पूरः प्रवाहश्चकस्ति ।
क्लिष्ट इति पुराणेषु श्रूयते—‘कौबद्धीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः कौब-
द्धीपतुल्येन मानतः’ इति विष्णुपुराणम् । मरीचशर्करादिमिश्रं मस्तु इत्यपरपर्यायं किञ्चिद्-
बीभूतदधि मण्डमित्युच्यते । ‘मण्डं दधिमवं मस्तु’ इत्यमरः ॥

तत्रादिरस्ति भवदद्विविहारयाची कौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः स्कन्देपुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

तत्रेति ॥ तत्र द्वीपे स कौबोऽद्रिः भवत्यास्तवाङ्गिविहारश्चरणविलासगतिस्तं याचते
एवंशीलोऽस्ति । स कः—यः त्वदीयान्गुणान्तोन्दर्यापीन् हंसावल्याः कलकलानां विहृतानां
प्रतिनादः प्रतिशब्दः स एव वाग्येषामेवंभूतैर्मुखतुल्यैः स्कन्दस्य इषवो वाणास्तेषां वृन्दानि
तैः कृतानि विवराणि छिद्राणि तैः कृत्वा विवरीतुकाम इव वर्णयितुकाम इव स्फुरिष्यति ।
स्कन्देन वाणैः पर्वते छिद्राणि कृतानि, तेन कौबदारण इति तस्य नाम जातमिति पुराणम् ॥

वैदर्भिर्दमदलपूजनयापि यस्य गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तस्यार्चनां रचय तत्र सृगाङ्गमौलेस्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि भूमि, जनो यस्य दमदलेन या पूजना तयापि मातुर्गर्भे जातु
कदाचिदपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तन्मात्रेणैव मुक्तजात्युतः संसारं न यातीत्यर्थः । पुष्पा-
दिपूजया पुनर्नोदेतीति किं वाच्यमित्यपेक्षयः । त्वं तत्र देवे तस्य हरस्यार्चनां पूजां रचय ।
नतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव दैवतं येषां ते जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिस्था-
नम् । तस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्यर्थः । ‘कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावध्यय हायनाः’ इत्यमरः ॥

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशीलस्तेनाः स्तनंधयसुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन्सुवर्णरसभूषणरम्यहर्म्यभूषद्धटा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

चूडाग्रेति ॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनंधयो बालः सुधाकरध्वन्द्रः शेखरे मौली यस्य शिवस्य
सुवर्णरस एव भूषणमेवंभूतानि अतएव रम्याणि यानि हर्म्याणि तान्येव भूषतः पर्वतास्तेषां
घटाः परम्पराः घटय रचय । किंभूताः—हेमघटावतंसाः उपरि सुवर्णकलशभूषिताः अत
एव चूडाग्रचुम्बी श्रृङ्गामे स्थितः सूर्यो यस्य एवंभूत उदयशैलस्तस्य शीलं सम्राट् स्वस्य तस्य
स्तेनाधीराः । शिवप्रीत्यर्थमुदयाचलतुल्यान्प्रासादान् रचयेति भावः । घटयेति मित्चाद्रुतः ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव सरकेलिजन्मघमोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।

जालेर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोलकल्लोलचामरमरुत्तरुणि छिनत्तु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति ॥ भो तरुणि, प्रादुर्भूतयोवने, तस्मिन्देखे जालैर्गवाक्षैः मिलित्तामरच्छन् दध्नी
महोदधित्तस्य पूरः तस्य लोलाः कल्लोलस्त एव क्षुब्धत्वाद्दध्यां च चामराणि तेषां मरुत् मलि-
म्लुचक्षीर इव सरकेलेर्जन्म येषां ते घमोदविन्दवः तन्मयानि मौक्तिकानि तद्रूपं मण्डनं

छिनत्त्वपनयतु अपहरतु । क्षीतलवायुसंस्पर्शात्सुरतश्रमजातं घर्मोदकं शाम्यत्वित्यर्थः । चोरो-
ऽप्यपरहारेण प्रविश्य मुक्ताधारणं हरति । उद्विन्दित्वत्र 'मन्योदन-' इत्युदादेशः ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेषं वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति संतरितुं समुद्रान्गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तान् ॥

एतदिति ॥ हंसस्य वेष आकारो यस्य नवनवं प्रतिदिनमपूर्वं भवत् एतस्य यथा वेश-
न्तस्य पल्लवस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण परिपाठ्या, पल्लवस्य संतरणे विषये दूरगमकमेण
पूर्वं सुरस्रोऽर्धं पश्चात्किञ्चदधिकं ततोऽपि परतीरं अनया परिपाठ्या वा समुद्रान्घंतेरीतुमुत्त-
रीतुं इतः समुद्रेभ्य एतद्देशाद्वा निःश्रमं श्रमरहितं यथातथा सकलान्दिगन्तान्दिगप्रान्तांश्च
गन्तुं प्राप्नुमन्वासमर्जयति । खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । श्वेतत्वादंसानां तद्रूपं यथासा-
धृतम् । हंसा न भवन्ति किं त्वेतदेषा एव । अन्योऽपि महानद्यादितरणार्थं बाध्यादौ तरणे-
नाभ्यासं करोति । नवं चाभ्यासयोर्मयं भवति । बालाभ्यासो हि दृढतर इत्यर्थः । नवनवमिति
प्रकारे द्विरुक्तिः । अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यथासोऽल्पत्वसूचनादस्मिन्ननादरः सूचितः ॥

तस्मिन्गुणैरपि भृते गणनादरिद्रैस्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥५५॥

तस्मिन्निति ॥ सा तन्वी भैमी गणनादरिद्रैरसंख्यैर्गुणैः भृते पूर्णैऽपि तस्मिन्भूपे द्युति-
मति हृदयबन्धं मनोऽभिलाषं नावाप । गुणवति तस्मिन्कथं न प्रापेत्तत्वाद्—दैवे निरु-
न्धति कार्यप्रतिबन्धकं सति प्रयासेन बुद्धादियजेन परुषाणि दुःसहान्यपि पौरुषाणि पुरुष-
काराः कार्यं प्रति निबन्धनतां कारणतां न वहन्ति न धारयन्ति । हन्त खेदे । दैवनिरो-
धाद्गुणवत्ताप्यनुरागहेतुर्नाभूदित्यर्थः । वायुरादिगुणेषु हरिणादिबन्धनं प्राप्नोति । अस्यास्तु
हृदयं गुणेषु पतितमपि बन्धनं न प्रापेत्तात्पर्यमिल्यर्थः ॥

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मादंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥५६॥

त इति ॥ असंयोः स्कन्धयोरवतंसा भूषणीभूताः शिविकांशास्तान्विप्रति ते पुमांसो
यानवाहाः इमां भैमीममुष्माद्राङ्गः सकाशादन्यं नृपतिं निन्यिरे । तत्र दृष्टान्तः—लेखा देवा
एवानुजीविपुरुषाः सेवकपुरुषा रत्नाकरान्तुषारमयूखलेखां चन्द्रकलां गिरिशोत्तमां शंकर-
मूर्धानमिव । 'लेखा अदिति नन्दनाः' इत्यमरः ॥

एकैकमेद्भुतगुणं ध्रुतदूषणं च हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

एनां जगाद् जगद्विजितपादपद्मा पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ५७

एकैकमिति ॥ जगद्विजितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एनां भैमी
जगाद् । किंभूताम्—अद्भुता गुणा यस्य तम्, तथा—ध्रुतदूषणं गतदूषणमेकैकं लुपं हित्वा
अन्यमन्यं तादृशमेव नृपमुपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीम् । तथा—अच्युतभुजान्तराद्रिणुव-
ञ्जःस्थलाद्विच्युतां समागतां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थिताम् । लक्ष्मीरपि चाबल्यदेकैकं स्वकृता-

न्यमन्यं प्राप्य तमपि लज्जति । यथा लक्ष्मीर्विष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा भैमी नरं
विनान्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये कुशेन द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वनीधनासु तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५८॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयं कमलं तस्य सनामी तत्तुल्यौ शयौ इत्यौ यस्याः तत्संबुद्धिः,
कुशेन कुशस्तम्बेन लाञ्छिततनोः विहितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामी यदि ते तत्र वाञ्छितो-
ऽभीष्टस्तर्हि त्वं ज्योतिष्मतानेन राज्ञा समं सह वनीभिर्वनैर्धनासु निबिडासु घृतोदो घृतस-
मुद्रस्तस्य तटीषु चेतो विनोदय इत्येव । निबिडच्छायेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सार्धं विहर ।
एनं वृणीष्वेति भावः । घृतोद इति 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । कुशेशय इति,
'शयवास-' इत्यलङ्कारः ॥

वातोर्मिंदोलनचलदलमण्डलाग्रभिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।

स्तम्बः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूडश्चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥५९॥

वातेति ॥ हे भैमि, तत्र द्वीपे नेत्रनिपीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोक्यमानः कुश-
स्तम्बः तव चित्रावाध्यायं भविता । किंभूतः—अम्बरचुम्बिचूडो गगनलप्रशिखः । तथा-
अत एव वातोर्मिणां वातपरम्पराणां यद्वोलनं तेन चलन्ति चञ्चलानि दलानि पद्मानि
तान्येव मण्डलाग्राः खडास्तैर्मिश्रं विदारितं यदभ्रमण्डलं तस्माद्गलता स्रवता जलेन जातः
सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डलस्य दलसमूहस्य अप्रैरिति वा ॥

पाथोधिमाथसमयोत्थितसिन्धुपुत्रीपत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

पत्या सहावह विहारमयैर्विलासैरानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि, तत्र कुशद्वीपे त्वं मन्दरकन्दरासु पत्या सह विहारमयैः
कीडावहुलैः कटाक्षमिक्षेपादिनिर्विलासैरानन्दमावह पारय । किंभूतासु—पाथोधिः समुद्रस्य
माथसमये मन्थनकाले उत्थिता वा सिन्धुपुत्री लक्ष्मीस्तस्याः पत्पङ्कजार्पणेन पवित्राणि
शिलातलानि वासु । लक्ष्मीवत्त्वमपि शिलासोपानान्यलङ्कर्वित्थयैः । 'विहारमयैः' इति पाठे
सुरतादिकीडासमुत्पन्नैरित्यर्थः ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र सोपानशोभिचपुरश्मवलच्छिद्यमिभिः ।

भोगीन्द्रवैष्टतघृष्टिकृताभिरब्धिभ्रुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ॥ ६१ ॥

आरोहणायेति ॥ हे कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गोत्रं सदृशं गात्रं नस्यास्तत्संबुद्धिः
अतिगौरि, तत्र द्वीपे अग्रेः भ्रुब्धाचलो मन्थानलो मन्दरः तव आरोहणाय सज्जः संनद्ध इवा-
स्ति । किंभूतः—भोगीन्द्रो वासुकिस्तेन कृतं वैष्टतं तेन कृता वा घृष्टयः धर्पणानि तत्कृता-
भिरश्मवलच्छिद्यमिभिः शिलाभग्नपरम्पराभिः कृत्वा सोपानैरिव शोभि वपुः स्वरूपं यस्य । आ-
रोहणाय इवेति वा । 'भ्रुब्धस्वान्त-' इति भ्रुब्धः साधुः । गात्रोति, 'अत्रगात्र-' इति वीप् ॥

मन्थानगः स भुजगप्रभुवैष्टघृष्टिलेखावलज्जलनिर्झरवारिधारः ।

त्वन्नेत्रयोः स्वमरयन्वितशीर्षशेषोपाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

मन्था इति ॥ हे भैमि, स मन्थानगो मन्दरः त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्य भरेण

नखितान्वाकान्तानि क्षीपाणि मस्तका यस्य स शेषो नागराजस्तस्य शेषेणावशिष्टेनाग्नेन वेष्टिता तनुस्तस्य भ्रममातनोतु । किभूतः—भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन पृष्टिर्घर्षणं तथा कृतासु वल्ग्याकारासु लेखासु वल्ग्याकारेण वलन्त्यो धवलनिर्झरवारिधारा यस्मिन् । शेषस्य शुभ्रत्वाद्धारिधाराणां च रेखासु वलितत्वान्नान्तिः । शिरसि गाढं येनाक्रान्तः संपोऽवशिष्टेन तस्यैव जङ्घादि वेष्टयतीति सर्पजातिः । मन्वदोरकः शेष इति केचित् ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ पाणिद्वयेन दिविषट्पुमपल्लवानि ।

आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ६३

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि, स मन्दराद्रिः ते एतेन स्तनयुगेन कृत्वा सुरेभ ऐरावतस्तस्य कुम्भौ, तथा—ते पाणिद्वयेन दिविषट्पुमः कल्पवृक्षस्तस्य पल्लवानि, तथा—ते आस्येनेन्दुमपि स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरत्विति सर्वत्र संबन्धः । किभूतमेतत्सर्वम्—नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थनादुत्थितम् । समुद्रमथनसमये एतत्सर्वं दृष्टमासीत् । इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु । ऐरावतकुम्भदृष्टौ ते स्तनां, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति भावः । अतः सुन्दरीति संबोधनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः । 'छन्दः पयोऽभिलाषे च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकवद्भावो नपुंसकत्वं च ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने हेतुं विनैव धृतनित्यपराययत्ने ।

मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न मेजे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति ॥ तथा मैम्या तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न मेजे । कया कस्मिन्निव—पूर्वमीमांसया भगवत्यमृतांशुमौलौ शिव इव । किभूते—अखिलैर्लोकैर्वदतुल्यैः सत्यैर्वचोभिः कृत्वा कृता कीर्तिः स्तुतिर्यस्य स कृतकीर्तिर्यासौ रत्नं चेति । कृतं कीर्तिरत्नं यस्येति वा । तथा—हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं परार्थे परकार्ये नञो येन । स्वोपकारानपेक्षं कृतोपकारे । किभूते शिवे । अखिलैश्चतुर्भिर्वेदैः वचोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं यस्येति । तथा—हेतुं कारणमन्तरेण धृतनित्यपराययत्ने । परमकारणिक इत्यर्थः । मीमांसापि वेदं प्रति कर्तृत्वमात्रेणैश्वरमज्ञीकृतवती न तु सर्वथा नास्तीति । 'विशुद्धज्ञानदेहमा प्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्थधारिणे ॥' इति नमस्कारश्रवणादेः ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।

स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य याज्जामर्थी निवर्त्य विघनादिव वित्तवित्तम् ६५

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजनो बाहकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीत्वेन धावितपदां चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन संज्ञापयन्तीमिमां तन्वीं कृशाङ्गीं मैमीं तस्मात्तरपतेरपनीयाकृत्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थो याचकः अविमृश्य दातुं निर्धनत्वमविचार्य याज्जां विघनाद्विघ्नाच्चिबल्यं वित्तं धनेन वित्तं प्रसिद्धं धनिनम् । वित्तं प्रसिद्धं वित्तं यस्य इति वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किभूतां याज्जाम्—'यजवाचयतविच्छ-

१ 'अथ कविसंमतसाहचर्यमूलाञ्जान्तिवर्णनाञ्जान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः । २ 'अथ कविसंग-
तसाहचर्यस्युक्तिमिवन्वनात्सार्णालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'पूर्वोपमा' इति जीवातुः । ४ 'स्त्रीभावः'
इति यटित्वा 'संपत्सभावेन' इति न्यास्यात् सुखावबोधायाम् ।

प्रच्छरदो नष्ट इत्यस्मिन्नेव सर्वेषु पुंलिङ्गेषु पदेषु बाष्पाशब्दो नङ्ङन्तो व्युत्पादितः ।
वाक्यस्याभावात्किञ्चिद् पतते इति क्रीस्वभावेन क्रीलिङ्गतया धावितं पदं रूपं वक्ष्यामः ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्वारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥६६

देवीति ॥ पवित्रितः शोभितः चतुर्भुजवामभागो यथा एवंभूता वाग्रूपा देवी पुनरिमां
भैमीमालपदुवाच । किंभूताम्—गरिम्णा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागमनाद्वा
गौरवेण अभिरामां मनोज्ञाम् । हे भैमि, अरिषु निष्कृपः कृपाणैः खड्गेन सनाथो युक्तः
पाणिर्यस्य एवंभूतस्यास्य पाणिग्रहात्परिणयात्स्वीयं गुणानां सौन्दर्यादीनां गणम् । अस्य
गुणसङ्गं वानुगृहाण । तुल्यगुणस्यास्य लाभात् ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः पाथोधिना बलयितस्य सुराम्बुनायम् ।

अस्मिन्वपुष्पमिति न विस्रयसे गुणाब्धौ रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा ॥

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव मदिरैवान्बु यस्य एवंभूतेन पाथोधिनाब्धिना बलयितस्य वेष्टि-
तस्य शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयम्, हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्प्रमाननासिकि,
त्वं गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्पञ्चामसि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मिन् राजनि न विस्रयसेऽद्वैतं
किमिति न प्राप्नोषि । अपि त्वाद्ययं प्राप्तमुचितम् । एवंविधेऽस्मिन् रक्ता वा किं नासि । अपि
तु रक्ता भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । सुरासमुद्रपतित्वं दोषः । शरीरधारिणि गुणसमुद्रे
विस्रयो युक्तः । वपुष्पमिति, अतिशायने मतुप् । नासिकीति, 'नासिकोदर-' इति द्वीपः ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु यस्तेषु पञ्चसु विभाय न सीधुस्मिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ६८

विप्र इति ॥ यः सीधुस्मिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं क्षारजलधिं धयति पिबति
मति तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु अस्मानयं पास्यतीति त्रसत्सु सत्सु न विभाय तत्रसे ।
शाङ्गाणस्य सुरापाननिषेधात् मां न पास्यतीति यो नयं तत्त्रात्र । त्वं तस्मिन्ननेन सीधुसमुद्रे-
ऽनेन च राज्ञा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं मधुरा रस्या मधुपानकेलीः मधुपानक्रीडाः विधेहि
कुरु । एतद्वरणे मधुपानं मूलभम् ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्यसौभाग्यकामैर्गमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरौषधीनां चूडामिलजलदकजलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे स प्रसिद्धः लक्ष्मणविशाल्यीकरणाद्यं हनूमता नीतो द्रोणनामा
गिरिः आग्नेयं मुहूर्तविशेषेण लभ्यं सौभाग्यसंबन्धि कामैर्गमयीमुपदां गिरिस्ते ।
पामुपदामुपायनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्बोधपुञ्जे तथा वशीकरणमौषधिरूपमुपहारं ते
तुभ्यं वितरिष्यति । एवंविधमौषधं महता पुण्येन विना न लभ्यते तव तु तत्पतित्वादप्रयत्नेन
तज्ज्ञाभो भविष्यति । धन्या त्वमित्यर्थः । किंभूतः—औषधीनां मृतसंजीवन्त्यादीनां दीप्तिभिः
तस्य द्वीपस्य द्वीप इव स्थितः । यतश्चूडामु शिखरेषु मिलन्तः संलग्ना जलदा एव कज्जलं तेन
दर्शनीयः सुन्दरः । 'मूलकर्म तु कामैर्गम' इत्यमरः । वशीकरणे कज्जलादि भवेति ॥

१ अथ 'कामैर्गमयीमुपदाम्' इति परिणामालंकारः । आरोप्यमाणो वशीयस्तद्विषयकामैर्गमयाकारप्रति-
भागेन प्रकृतप्रभुविज्ञावर्जोपयोमित्याद । अत्र 'दीप इव' इत्युल्लेखना संसृष्टिः, तस्मात् 'जलदक-
जल' इति 'रूपकेण संकरः' इति जीवातुः ।

तद्दीपलक्ष्मपृथुशास्त्रमलितूलजालैः क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्धि ॥७०॥

तदिति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्धि मुकुमा-
राणि, मारुतेन चारु संनिवेशविशेषेण निविडं वा कीर्णैः प्रसारितस्तस्य द्वीपस्य लक्ष्म चिह्न-
भूतः पृथुमहाशास्त्रमलिवृक्षस्तस्य तूलजालैः फार्पांसमूहैः कृत्वा मृदुनि क्षोणीतले लीलावि-
हारसमये विलासगमनकाले ते तव चरणार्पणानि योग्यानि । भवन्त्विति शेषः । अतिमृद्ध्या
हि अतिमृदुनि स्थले गतिर्युक्ता ॥

एतद्वृणश्चवणकालविजृम्भमाणतल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।

भावस्य चक्रुरचितं शिबिकाभृतस्ते तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥७१॥

एतदिति ॥ ते शिबिकाभृतः भावस्य भैम्यभिप्रायस्योचितं योग्यं व्यापारं चक्रुः ।
किंभूतस्य—एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्चलनिकोचनेन
नेत्रप्रान्तसंकोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरक्षेपु दृष्टेन भैमीनेत्रसंकोचेन ज्ञापितस्य । किंभू-
तास्ते—एकतः क्षितिपतेरेकस्माच्चपात् । अस्माद्वपुष्मत इत्यर्थः । तां भैमीमपरं राजानं
नयन्तः । प्रापयन्तः । नयतिर्हि कर्मा ॥

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्काश्मीरपद्मनिभलग्नजनानुरागे ।

धीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजिराजद्रुजे भज महीभुजि भैमि भावम् ७२

तामिति ॥ भारती तां पुनरभाषत । ननु भैमि, त्वं अमुष्मिन्महीभुजि भावमनुरागं
भज कुतः । किंभूते—काश्मीरपद्मनिभेन कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लग्नः जनानामनुरागो यस्मिन्
तथा—धीखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः कीर्तिपरम्परा
तथा राजन्ता भुजौ यस्य । रागस्य लौहिल्याकीर्तयः शुभ्रत्वात्कुङ्कुमात्वं चन्दनत्वं च युक्तम् ।
जनानुरागेणातिसमृद्धित्वं सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे प्रशस्तिं प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।

मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर मृष्टसौख्या साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ७३

द्वीपमिति ॥ हे द्वीपाधिपत्यन्तमातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलसगमने भैमि, क्षितिपः प्लक्षा-
ख्येन प्लक्षोपलक्षितं द्वीपं प्रशस्तिं पाठयति त्वराम् । ततस्मात् त्वं अस्य मेधातिथिनाम्नो
राज्ञ उरसि आलिङ्गनेन मृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्य । यथा यमलार्जुनारेर्विष्णोरसि
साक्षात्कमला मृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा धारणावती बुद्धिरतिरिच्येयस्य । अस्यैव त्वं
योग्येत्येवकारो योग्यः । मृष्टसौख्येवेति वा ॥

प्लक्षे महीयसि महीबलयातपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।

खेलां विधातुमधिशालविलम्बिदोलालोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ७४

प्लक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीबलवत्यातपत्ररूपे छत्ररूपे महीयस्यतिमहति प्लक्षे ईक्षिते
सति खलु निधितं तवापि खेलां दोलारूपां फीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति ।
किंभूते—अधिशालं शास्त्रानु विलम्बिन्यो लोलास्ताभिलोलं अखिलमङ्गं यस्याः तथा जन-

तया जनतया जनितोऽनुरागो यस्मिन् । तस्यां समुदितोऽनुरागो येन वा । लोकं दोलाह्वं
दृष्ट्वा दोलाह्वोऽग्रां तवापीच्छा समुदेव्यतीत्यर्थः ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुर्न श्रद्धधातु रसमिश्रुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषवेपं सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥ ७५ ॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतो भीतचकोरः तद्वचलाचले चढले अक्षिणी यस्मात्तत्संबुद्धिः ।
सोऽयं वसुधायां सुधांशुर्भूचन्द्रो राजा तवाधरसुधामोघामृतं पीत्वा इधुरसोदवारामिधुराग-
मुदोदकानां रसं स्वादं न श्रद्धधातु नामिलषतु । किंभूतानां वाराम्-तस्य द्वीपस्य परिवेषवेपं
परिवेषाकारं दधतां शिब्रताम् । अन्यत्र चकोराध्वन्द्रस्य सुधां पिबन्ति, अत्र चन्द्र एव
चकोराध्वान्नाधरसुधां पिबतीति चमत्कृतत्वनेन सूचितम् ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्नाश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्ष्यैव दर्शोऽश्रतोऽपि न भवत्यवकीर्णिभावः ७६

सूरमिति ॥ तस्मिन्दोषे यध्वन्द्रमणो जन इन्दुमदृष्ट्वा नाश्नाति । यतः तस्मादितरोऽन्यो
मस्तिदयो देवस्तस्यानभिज्ञध्वन्द्रातिरिक्तदेवतानभिज्ञः । कः कमिव—सौरः सूर्यमणो जनः
सूर्यव्यतिरिक्तदेवतानभिज्ञः सूरं सूर्यमदृष्ट्वा नैव नाश्नाति । तस्य ऐन्दवस्य इन्दुमणस्य चन्द्र-
लेखारहितेऽपि दर्शोऽश्रतोऽपि भुञ्जानस्यापि भवदास्यनिरीक्ष्यैव भवन्मुखचन्द्रदर्शनेनैवावकी-
र्णिभावो न भवति ह्रतमतत्वं न भवति । चन्द्राधिकं भवन्मुखं दृष्ट्वैव भोजनादित्यर्थः । एतदेव
चन्द्रस्थाने भविष्यतीति भावः । सौरः, ऐन्दवः, इत्यत्र 'भक्तिः' इत्यण् ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या त्यजेन्नयोरहह तत्र विपाशि जाता ।

नीराजनाय नवनीरजराजिरास्तामन्नाञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपादनाम्नी नदी प्रावृदकालेऽप्युत्सर्पिणी
कूलकषा नेति अहह आश्चर्यं किलेति । अन्यद्वीपे प्रसरन्ती दृश्यते, अत्र तु नेति पुराणप्र-
सिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशि नद्यां जाता नवा तत्कालं विपक्षिता नीरजराजिः कमलपद्मस्त्व-
जेत्रयोर्नीराजनायास्तां भवतु । त्वं राजमाने शोभमानेऽत्रास्मिन् राजनि अञ्जसा स्वत एवानुरज
अनुरागं प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पूरनावात्सदा कमलानां सत्त्वात्नीराजनमप्यविच्छिन्नं भविष्य-
तीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । अत एवैनं भजेत्यर्थः । नीराजनायेति नेत्रापेक्षया कम-
लानां हीनत्वं सूचितम् । अनुरज इति, 'रज्ज्व' इति नलोपः ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा दुग्धीकृते तबुभयव्यतिमेदमुग्धाः ।

क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं नानार्थकोपविषयोऽद्य सूयोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

एतदिति ॥ हंसाः अखिलेऽम्बुनि एतद्यशोभिर्दुग्धीकृते सति तयोदमयोः क्षीरनीरयोर्व्य-
तिमेदः परस्परविषेकस्तद्विषये मुग्धा मूर्खाः सन्तु । सर्वपयसि दुग्धरूपे जाते सति प्रतियो-
गिनोऽभावात्सर्वं दुग्धत्वेन जानन्मिथ्यार्थः । तथा—नानार्थकोपविषयः नानार्थकोपसंग्रहिनि-
घण्टोरमरकोपदिर्विषयः प्रतिपाद्यं क्षीरे पदे पयस्यपि पदे विषये द्वयवाचिभूयमुभयार्थवाचि-
त्वम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इति । अद्य त्वया एतस्मिन्नङ्गीकृते सति सूयोद्यं मिथ्या वाच्य-

१ अत्र 'प्रतमद्वयोपामावेनैव तन्मुखेन्दुमदृष्ट्वा नान्तिमदलंकारो व्यपवते इति वस्तुनाऽलंकार-
व्यतिः' इति जीवानुः ।

अस्तु भवतु । अस्य वशसा क्षीरनीरशोरेकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावाद्द्वितीयस्य अभि-
धेयस्याभावाद्भयवैवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः । एवंविधं वशोऽन्वस्य कस्यापि न विद्यत इति भावः ॥

भ्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूयोः कीर्तिं स चैष च समादिशतः स कर्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपारवेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

भ्रूम इति ॥ हे भैमि, वयं सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमल्यर्थमाजुहूयोः स्पर्धमानस्यास्य
संबन्धि किं भ्रूमः । अस्य चरितं वागगोचरमित्यर्थः । स्पर्धामेवाह—स च नलः, एष च
मेधातिथिबोभौ कीर्तीः स्वयंशास्त्रकमेण युगपत्स्वद्वीपबोर्जम्बुद्वीपयोः सीमायां मर्यादारूपो
वा यः सरिदीश्वरः समुद्रस्य पूरः प्रवाहस्य पारवेलायां परतीरमर्यादायां बोऽचलः पर्वत-
स्यास्याक्रमणविक्रममारोहणलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स संदिष्टवन्तौ । त्वदीया कीर्ति-
र्वैरगाग्निनी मरीया चेति निर्णेतुं युगपत्कीर्तिं प्रेषितवन्तावित्यर्थः । नलस्पर्धयतस्य न्यूनत्वं
सूचितम् । आह्वातुमिच्छति, न त्वाह्वयते इति वा । 'वेलाचल' इति पाठे वेलाया बलेना-
क्रमणमित्यर्थः । नलम्, 'न लोका' इति पठ्यनिषेधः ॥

अम्मोजगर्भरुचिराय विदर्भमुभूस्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।

वैराग्यरुद्धमवलोकयति स भूपं दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

अम्मोजेति ॥ अथ अम्मोजस्य गर्भो मध्यस्तद्वद्विरा सातिगौरी विदर्भमुभूः रूपेण
सौन्दर्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं वयःसंपौ वर्तमानं युवानमपि तं भूपं वैराग्येणाननुरागेण रुद्धं
यथा तचावलोकयति स । अनुरागा नासीदित्यर्थः । का कमिव—पुरत्रयरिपोर्हरस्य दृष्टिः
पुष्पचापं काममिव । स्वप्नितलस्पर्धितना सकोपत्वात्पक्षेक्षणं हेयम् । 'द्विगोः' इति जीविवधेः
संज्ञापूवैकत्वेनानित्यत्वाद्गुह्यमीहिणा वा जितत्रिलोकमिति समर्थनीयम् ॥

ते तां ततोऽपि चक्रुर्गुर्जगदेकद्वीपादंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।

चण्डयुतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

त इति ॥ ते अंसस्थले स्थिताः समानास्तुल्या विमानदण्डा येषां ते क्षितिक्कामृतः तां
भैमीं तेजस्विताच्चगदेकद्वीपाद्व्येकद्वीपरुपात्ततोऽपि तस्यादपि राज्ञः सकाशाच्चक्रुः ।
अन्यं प्रापयामासुरित्यर्थः । के कस्मात्कामिव—सोत्कण्ठा उत्सुका कैरववनी कुमुदवनी तस्याः
सुकृतप्ररोहाः पुष्पाङ्गराः चण्डयुतेः सूर्यादौ सूर्यं प्रविष्टामुदयिनीमुदयोन्मुखां शुक्रपक्षे
प्रतिपदादिकमेण चन्द्रलेखामिव समाकर्षन्ति ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता विस्मेरया वचनदेवतया तथाथ ।

वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणानिकाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तथा वचनदेवतया सरस्वत्या मृगेक्षणा पुनरभाणि उक्ता ।
किंभूता—तेषु भूपेषु मनागपि न दत्तचित्ता । अत एव किंभूतया—विस्मेरया विस्मितया ।
तथा—वाण्याः गुणोदयेन माधुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तृणीकृतो जितः पाणौ स्थिताया
वीणाया निकाणः स्वनो यथा ॥

१ अत्र 'अखिलेऽन्तुनि दुर्गभीकृते' इति सामान्यालंकारः । तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेकसं-
वन्धेऽपि क्षीरवशः पदयोरप्यर्थद्वयसंबन्धे तदसंबन्धरूपातिशयोक्तिश्चोत्पापनात्संकरः इति जीवातुः ।

यन्मौलिरजमुदितासि स एष जम्बूद्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवमिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः कंदर्पलोक इव स्वात्पतितमुदित्वा ॥८३॥

यन्मौलीति ॥ हे मैमि, यस्य मौलिरत्नं क्षिरोरत्नं त्वं उदितास्युत्पन्नासि, स एष जम्बू-
द्वीपः त्वदर्थमिलितैस्त्वदर्थमागतैर्युवभिः कृत्वा भवाद्वराद्वीला कम्प्रः कम्पनशीलः बहुना
दोलायितेन दोलनेन कृत्वा बुदित्वा विच्छिद्य स्वात्पतितः कंदर्पलोक इव विभाति । सर्वेऽपि
युवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपे रजमुत्पद्यते । अन्वदप्यान्तराष्ट्रिकं वस्तु बहुना दोलनेन
गगनाबुदित्वा पतति ॥

विष्वम्बृतः परिजनैरयमन्तरीपैस्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि, अयं जम्बूद्वीपः तेषां शाकद्वीपाधीनामधीश इव राजेव
राजति । राजचिह्नेवाह—किभूतः—अन्तरीपैः सिंहलादिद्वीपैरेव परिजनैः सेवकैर्विष्णुक-
सर्वतो वृतः । तथा—हेमाद्रिणा मेरुणा कृत्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं महच्छत्रं यस्य ।
तथा कैलासस्य रश्मिचयः किरणसमूहरूपं चामरचक्रं चामरसङ्घातिहं यस्य । अग्न्योऽपि
राजा परिजनैः सेव्यते । कनकदण्डातपत्राचामरचिह्नितश्च भवति ॥

एतत्तरुस्तरुणि राजति राजजम्बूः स्थूलोपलानि च फलानि विमृश्य यस्याः ।
सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ हे तरुणि, एतस्य जम्बूद्वीपस्य चिह्नं तरु राजजम्बू राजति । एष कः ।
सिद्धस्त्रियो यस्या जम्बूवाः फलानि स्थूलोपलानि च स्थूलपाषाणतुल्यानि विमृश्य इदं प्रियं
मर्तारं प्रति इदं इतीदृशं निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम्—हे प्रिय, दन्ति यूथानि हस्ति-
समूहाः केन पथा तर्हि जम्बूवृक्षमारुरुहुरारुढाः । जम्बूसंबन्धादेवास्य जम्बूद्वीप इति नाम ।
राजजम्बूः, राजदन्तादित्वात्परिर्पातः ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्च यस्याः
तज्जाम्बवद्रवमवाप्त्य सुधाविधाम्बुर्जम्बूसरिद्रहति सीमनि कम्बुकण्ठि ॥ ८६ ॥

जाम्बूनदमिति ॥ भोः कम्बुकण्ठि शङ्खवद्रेचाग्रयुतकण्ठि, 'रेखात्रयाद्विता ग्रीवा
कम्बुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः । सा जम्बूसरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य सीमनि मर्यादायां
बहति । किभूता—तस्या जम्बूवाः जाम्बवानि फलानि तेषां द्रवो रसः तस्माद् नया जाता ।
तथा—सुधाया विधा प्रकारो यस्य तादृशमम्बु यस्याः पीयूषतुल्यजला । सा का—यस्या जम्बू-
नयाः कृत्स्ना सकलापि मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तिका जगति तव रुचा कान्त्या विजितश्च जितशोभं
जम्बूनया इदं जाम्बूनदं सुवर्णमिति विश्रुतिमेति । यन्मृत्तिका उत्तमं सुवर्णं तदपि त्वदङ्गकान्त्या
जितम् । 'प्रशस्ता तु मृत्तिका मृत्स्ना च मृत्तिका' इत्यमरः । 'मृदस्तिकन्द', 'सन्नौ प्रशंसागाम्'
इति शप्रत्ययः । जाम्बवम्, 'जम्बूवा वा' इत्यण् । कम्बुकण्ठि, 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः—' इति ङीप् ॥

१ 'अत्र जम्बूफलेषु दन्तिप्रमोक्त्या आन्तिमपरलेकारः' इति जीवानुः ।

अस्मिञ्जयन्ति जगतीपतयः सहस्रमन्त्रास्तुसाद्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

रम्भोरु चारु कतिचित्तव चित्तवन्धिरूपाभिरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥८७॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्दीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो राजानो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हे रम्भोरु, अस्त्रालुभ्यां रक्तेधाम्बुभ्यां यथाक्रमं सार्द्रा रिपवस्तेषां वनिताश्च येषां तेष्वतिशूरेषु राजसु मध्येऽहं कतिचिद्राज्ञ उदाहरामि चाह वदामि । त्वं चारु वा तान् मुदा निरूपय पश्य । किंभूतान्-तव चित्तवन्धिरूपान्ननोद्धारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालोन्मीलत्तमः प्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ते ८८

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति, गुणसंततीनां सौन्दर्यादिगुणसङ्घानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनः किं वर्तत इति शेषः । किंभूते-प्रत्यर्थिनां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य वर्तंसभूतास्त्रमालमाल एवोन्मीलन्ति प्रकटीभूतानि तमांसि तेषां प्रकरः समूहस्वस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्यो यस्य । वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति प्रायेणास्मिन्नुरक्षासीति मम प्रतिभातीति युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरचनवासितपस्त्रिप्रिा शिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ॥८९॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्त्यां शिप्रा नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । (किंभूता-अनुतीरं तीरसमीपे वनेषु वासिनस्तपस्त्रिप्रिा शिप्रा यस्याः । तथा-जलकेलिकाले जलक्रीडासमये ऊर्मिभुजया तरङ्गबाहुना तवालिङ्गनानि ददती । तथा-हास्यस्य विकारस्यानुबन्धो वैरन्तर्यं तेन रमणीयं सरोरुहं कमलमेवास्यं यस्याः । तीरमनु समया तीरवदायतानि वेति 'अनुयंसमया', 'वयस्य चायामः' इति वाच्यवीभावः ॥

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्याऽर्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि

अस्येति ॥ हे मृगाक्षि, या भवानी पार्वती अस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिप्राय जागर्ति स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता-सुभगं सुन्दरं यौवतं स्त्रीहृन्दं तस्य मौलिमाला शिरोमाला । त्वं तस्या भवान्या वरिवस्यया शुभ्रपया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शिष्यापि भविष्यसि । एतद्वरणेन प्राणेशार्धशरीरत्वं सुलभमित्यर्थः । रूपेण शिष्या जातैव सेवयापि शिष्या भविष्यसीति चापेक्ष्यः । स्त्रीयं प्राणेशार्धत्वं तथापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम्, 'अधिशीष्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । भवानी, 'इन्द्रवरुण-' इति पुंवोर्गे जीषानुक्त ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्गुभस्य देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेवनेन ।

तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रस्तद्देहदाहफलमाह स किं न विद्मः ॥९१॥

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्जयिनीयां स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरणामृतसेवनेन सुदृशां हृदयेषु रतिवल्गुभस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयमङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य फलं प्रयोजनं किमाह किं ब्रूते वयं तत् न विद्मः । तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सकामा इष्टा मया कृतः कामदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रघोषतोः ॥

आगच्छतं विदधतोऽपि समिद्धकामा नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेकाऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥९२॥

आग इति ॥ वामाः स्त्रियः आगच्छतं सपत्नीसंभोगादिनापराधसहस्रं विदधतोऽपि
कुर्वतोऽप्यस्य राज्ञः परुषं निष्ठुरमक्षरं नाधीयते न श्रुवते । यतः समिद्धकामाः । सकामत्वा-
दस्यापराधं न गणयन्तीति भावः । वामा इत्यनेन वक्षस्वभावत्वात्परुषभाषणयोग्यत्वेऽपि
सकामत्वाच्चोचुरित्यर्थः । अनध्याये हेतुमाह—तत्रोज्ज्वलिन्या हरमौली शयालुः स्थिता अन-
ध्यायहेतुस्थितिः प्रतिपत् तस्याः केतुश्चिह्नं चान्द्री एका लेखा कला नापैति न गच्छति ।
सदा तत्र शंभोः सत्त्वाचन्द्रकलाया अपि सत्त्वाचन्द्रकलादर्शनात्समुत्पन्नकामाः सत्यः परुषं
न भाषन्त इति भावः । अथ च 'प्रतिपत्पाठशीलस्य' इति वक्षनात्सर्वानध्यायापेक्षया प्रति-
पदो मुख्यत्वम् । सर्वाक्षपि तिथिषु शुक्लप्रतिपदुद्देशरामपि न पठन्तीति युक्तमित्यर्थः ।
आगच्छतकारित्वमैवास्य दोषः ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं सा कुण्डिनावनिपुरंदरनन्दिनी तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ९३

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावनिपुरंदरस्य भीमस्य नन्दिनी पुत्री दूरतरं सुतरामनुरक्तम्
(अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलोकयत् । वा यस्यादन्यस्मिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते
विरसेन विगतैन रसेन अनुरागेण विलोकनात् विलोकनापेक्षयाऽविलोकनं सर्वधानवेक्षणमेव
रम्यं श्रेष्ठं जानामि मन्ये । यत्रानुरागो नास्ति तद्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीहितानि शिविकामधरे वहन्तः साक्षात् यद्यपि कथंचन जानते स्म ।
जहुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीनभूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अधरेऽधोभागे शिविका वहन्तो दधाना भैमीहितानि जम्भणादीनि अनु-
रागचिह्नानि यद्यपि साक्षात् कथंचन केनापि प्रकारेण न जानते स्म, तथापि समिधे सनीपे
स्थिताः संमुखीना भूपालालेषां भूषणमणिषु रत्नादियु प्रतिविम्बितेन हेतुना जहुः । अननु-
रागचिह्नानि प्रतिविम्बवशाज्जानते स्मेत्यर्थः । संमुखं दृश्यतेऽस्मिन्नित्यत्र प्रतिविम्बाधिकरणे
रत्नादौ 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खः । भूषणमणीनां विशेषणं वा ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगां च हारचूडासमागमवशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः बाहकसहः भैमी तस्मादन्यं नृपमवापयत । कः कः किमिव—
रघुवंशदीपो भगीरथः गङ्गा क्षितितलमिव । किंभूतां भैमीं गङ्गां च—गाङ्गेयं सुवर्णं तद्वत्पीतं
गौरं कुचकुम्भयुगं यस्याः । गाङ्गेयाभ्यां स्कन्दभीष्माभ्यां पीतं कुचकुम्भयुगं यस्याः उभयोः
पुत्रत्वात् । तथा—हारो मुक्ताभूषणं कण्ठस्थितम्, चूडा बाहुभूषणं शिरःस्थितं वा भूषणं तयोः
समागमवशेन विभूषितां शोभमानाम् । हरस्येयं हारी चूडा शिरोभागस्तस्याः समागमवशेन
विभूषितामलंकृताम् । विशेषेण भुवि उपितां च । गाङ्गेयः, 'क्षीभ्यो ङङ्' । हारी चासौ
चूडा च । पुंवद्भावः ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराञ्छितचापभासा नीराजितभुवमभापत भाषितेशा ।
व्रीडाजडे किमपि सूचय चेतसा चेत्कीडारसं वहसि गौडविडौजसीह ९६

तामिति ॥ भाषितस्य वाच ईशा वाणी तां भैमीमभापत । किंभूताम्—मत्स्यलाञ्छनेन
कामेन दरे ईषदाञ्छितस्याकुट्टस्य चापस्य भासा कान्त्वा नीराजिते भुवी यस्यास्ताम् । किमु-
वाचेत्यत आह—हे व्रीडाजडे लज्जयाऽप्रगल्भे, इहास्मिन्गौडविडौजसि गौडदेशाधीशे गौडेन्द्रे
चेतसा चेत् कीडारसमुपभोगेच्छां वहसि लज्जया साक्षाच्च कथयसि तथापि किमपि कटा-
क्षादिना मां सूचय बोधय । ततोऽहमेनं वर्णयिष्यामीति ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ रङ्गुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलापात् ९७

एतदिति ॥ हे भैमि, एतस्य यशोभिस्तुषारकिरणस्य इन्दोः भासां किरणानाममलानि
झुझानि कुलानि तृणीकृतानीति तथ्यं सत्यम् । ततस्तस्मादेव हेतो रङ्गुः विहहरिणः सुधा-
लक्षणमम्बु तस्य सिन्धौ समुद्रे तत्र तस्मिन्वन्दे तेषां कान्तितृणानामङ्कुरालोपां बनी वृन्दं
तस्याः कवलाभिलाषाद्वसति इदं स्थाने उचितम् । नृगो हि खादुजलतृणाङ्कुरवहके
देशे वसति, चन्द्रकोपे स्थाने इति वा । अतितरामयं यशस्वीति भावः ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।
कंदर्पमूर्धेरुहमण्डनचम्पकस्रग्दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ९८ ॥

आलिङ्गित इति ॥ हे भैमि, त्वया आलिङ्गितोऽयं नृपः नवः पयोदो मेघ इव चकास्तु
भासताम् । किंभूतः—भाग्यचिह्नं कमलं स्रग्दामकरो यस्य । तथा—स्वभावाच्छ्यामः ।
तथा—कंदर्पस्य मूर्धेरुहः केशालोपां मण्डनं चम्पकपुष्पस्रग्दामं तद्वत् वा त्वदङ्गरुचिः
स्रग्दामरूपा मदनोदयकारिणी, अतिगौरी त्वयीयात्रकान्तिर्वा तथा कञ्चुकितः संबलितः ।
मेघोऽपि—कमलं जलं तद्वत्तः करका वर्षोपलभ्यते । तथा—सजलत्वाच्चोलः । तथा—
सुमेरुशिखया आलिङ्गितः संबद्धः । विद्युता संबलितश्च । गौरप्रयामयोः संबन्धः सुतरां
शोभते । स्रग्दामेति समुदितो मालावाचकः शब्दः ॥

एतेन संमुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः कौक्षेयकामिहतिमिर्विवभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशानिःसहया विकीर्णाः प्रस्लेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ९९

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा कौक्षेयकामिहतिनिः स्रग्दामहारेः कृत्वा विमुक्ताः कुम्भ-
स्थलेभ्यो भूमौ पातिताः संप्रामार्थं संमुखं मिलतामागच्छतां करिणां कुम्भस्थलस्या मुक्ता
मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञः भुजोष्मणो बाहुप्रतापस्य वृशं अतिशयेन निःसहया सोढुमसमर्थया
वरिनरेन्द्रा एतस्य वैरिणो राजानस्तेषां लक्ष्म्या विकीर्णा विमुक्ताः प्रस्लेदविन्दवः प्रकृष्टपर्मो-
दविन्दव इव विबभुः । इस्तियोधित्वापतिशरोऽयमिति भावः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः' इत्य-
मरः । कुशौ भवः, 'कुलकुक्षि—' इति शब्दोऽभिषेये ङकम् ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवापदाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।
व्यापत्सदाशयविसारितसप्ततन्तुजन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥१००॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य आजानुगाब्जानुपर्यन्तगामिनो वीर्याद्भुजयुगात् उदितः प्रतापः

ककुभां दिशामवधीन्प्रान्तानवापत्ताप एतदाश्वर्यम् । तथा—संवासावाशयश्च तेन शुचिना चित्तेन विसरिताः कृताः सप्ततन्त्रवो महास्तेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो वशःपटः चतुर्दश जगन्ति व्यापत् एतदप्याश्वर्यम् । अस्य राज्ञो दिक्प्रान्तगामि—चतुर्दशजगद्वापिनोः प्रताप-वशःपटयोर्दर्शनादेवाश्वर्यम् । अथवा—कारणगुणानां कार्ये समवायस्यावश्यकत्वाजानुपपन्न-गामिनो भुजयुगादुत्पन्नस्य प्रतापस्यातिदूरदिक्प्रान्तगामित्वादाश्वर्यम् । तथा—सदा सर्वदा प्रायेण हस्तेन प्रसारिताः सप्तसंख्यास्तन्त्रवलेभ्योऽल्पपरिमाणेभ्यः कारणेभ्यः समुत्पन्नस्य पटस्य चतुर्दशजगद्वापित्वान्महदाश्वर्यमिलयति । एवंविधः प्रतापवान्यशस्त्री चान्यः कोऽपि नास्तीति भावः । 'सप्ततन्त्रमैवः कतुः' इत्यमरः ॥

औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रामस्मिन्दशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।

स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां सुखं प्रतीकृतविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

औदास्येति ॥ जन्यजनता जन्यजनसमूहः स्वेनैव वचनं विना आत्मनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत्प्रापयामास । किं कृत्वा—अस्मिन्नुपे निपतितां भैम्या दशोरीदास्यस्य संवित् सुदिः इयति वर्णने कृतेऽप्यनवलोकनेनौदास्यज्ञानं तयावलम्बिता शून्यमुद्रा तां प्रेमराहित्यविह्व-ताम् अवगम्य ज्ञात्वा । आज्ञां विना कथं नीतवान् । अत्रार्थेऽर्थान्तरन्यासमाह—सुखं पण्डितं प्रति इक्षितविभावनं चेष्टितज्ञापनमेव वाच उपदेशः । उदास इत्युदासः पचाद्यञन्तः प्राक्प्रादित्वात्पञ्च ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाषीद्वाणी सरोजमुखि निर्भरमारभस्व ।

अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षानिष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि १०२

एतामिति ॥ वाणी सरस्वती कुमारी वासौ निपुणा च नलान्यतारतम्यज्ञा तामेतां पुन-रपि इत्यभाषीत् । हे सरोजमुखि, अस्मिन्नुपे असंकुचितस्य विकसितस्य पङ्कजस्य सख्यशि-क्षयां सादृश्याभ्यासे निष्णाता निपुणा दृष्टिः । विकसितकमलतुल्येत्यर्थः । तया तस्मा वा परि-रम्भविजृम्भितान्यालिङ्गनविलासाभिर्भरं सुतरामारभस्व । एनं सादरगबलोकयेति भावः ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिविमाथमन्धपृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः श्यामाङ्ककर्तुरवपुर्वदनाक्षमस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे भैमि, अयं पृथुनामा मथुराया अधिनाथो राजा । किंभूतः—प्रत्यर्थि-पार्थिवाः शत्रुनृपास्त एव पयोनिधयस्तेषां माये मथने मन्धपृथ्वीधरः मन्धशैलो मन्दरः । तथा—शर्वरीशश्चन्द्रः अस्याश्मश्रुजातमनुत्पन्नश्मश्रु कचरहितं वदनाञ्जं नानुयाति नानुक-रोति । वतः—श्यामेनाद्देन कलङ्गेन कर्तुरं विचित्रं वपुर्यस्य । सकलहृद्यन्द्रः श्मश्रुरहितैत-न्मुजचन्द्रतुल्यो न भवतीत्यर्थः । वयःसंघौ वर्तत इति भावः । न जातं श्मश्रु यस्मिन्, 'बाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः । पार्थिव इति, 'तत्र विहितः' इत्यण् ॥

बालेऽधराधरितनैकविधप्रवाले पाणौ जगद्विजयकामणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतुतारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०४ ॥

बाल इति ॥ हे अधरेणोष्ठेनाधरितानि जितान्यनैकविधानि नानाजातीयानि प्रवालानि पात्राणि विदुमा वा यया । तथा—बाले, त्वं अस्य राज्ञः पाणौ जगद्विजयस्य कामणं वशी-

१ 'विजृम्भितानि' इति जीवातुमुखावबोधसंमतः पाठः ।

करणं मणिं कङ्कणरत्नं पश्य । किभूतं मणिम्—उद्याघातजेन किणेनोपरज्य इयामीभूयं रिपुरा-
जकस्य रिपुत्ववृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाणं धूमकेतुनक्षत्रवदाचरितम् । धूमकेतुनक्षत्र-
मुदितं सद्यथा राजक्षयं करोति तथेति । नैकविधं विविधं प्रवालं यथेति वा । रिपवश्च
साम्राजकं च । अन्यथा आदिशुद्धिः स्यात् । संज्ञापूवकविषेरनित्यत्वाद्बहुवचनमात्रः ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्निचिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।

जातं ययारिपरिषन्मशकार्थयाश्रुविश्राणनाय रिपुदारद्वगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति ॥ धनुर्गुणकिणः ज्याघातजः किणः एतस्य भुज एवारणिवन्धुत्वसिक्ताष्टं तस्मा-
त्समुद्भवविक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापवह्निस्तस्य चिह्नं निम्नभूता धूमलेखा खलु निश्चये । यथा
धूमोऽग्नौलिङ्गम् । यथा धूमलेखया रिपूणां दारालेखां दगम्बुजेभ्योऽश्रुविश्राणनाय रोदनवित-
रणाय जातम् । पतिवधादित्यर्थः । किभूतया—अग्निपरिषद्वैरिसङ्घस्तद्वधना मशकारत्नचिह्नसिक्ता-
पोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा । अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः । धूमलेखा हि दृशां काञ्चूणि
अनयति । अतिशयोऽयमिति भावः । 'अर्घ्योऽग्निभेदवैरैस्तुप्रयोजननिवृत्तिपु' इत्यमरः ॥

इयामीकृता मृगमदैरिव माथुरीणां धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।

तत्राप्तकालियमहाहृदनाभिशोभा रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०६ ॥

इयामीति ॥ तत्र मथुरायां अधिमध्यदेशं मध्यदेशे कलिन्दतनयां यमुनां भूमे रोमावली-
मिव त्वं विलोकयितासि । किभूताम्—माथुरीणां मथुरास्त्रीणां धौतैर्जलक्रीडाकालितैर्मृगमदैः
कस्तूरीमिरिव इयामीकृतां न तु स्वतः इयाममित्यर्थः । तथा—जाता प्राप्ता कालियस्य
सर्पराजस्य महाहृदेन कृत्वा नाभिशोभा यथा ताम् । रोमराजिः स्वतः इयामापि मृगमदैः
इयामतरा, कालियमहाहृदवद्वनीरया नाभ्यां प्राप्तशोभा च, मध्यप्रदेशे च भवति । अनेन
सह कालिन्द्यां जलक्रीडां कुर्विति भावः ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचारनिर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूनैः ।

तस्मिन्नेन सह निर्विशं निर्विशङ्कं वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति ॥ हे भैमि, तस्मिन् श्रीकृष्णकीजयातिप्रसिद्धे श्रीसरूपं वृन्दमवतीति
वृन्दावने मथुरासमीपवने तस्मिन् । वृन्दस्य गोपालसङ्घस्य घने वा । त्वं अनेन राज्ञा सह
निर्विशङ्कं सर्पादिमगरहितं यथा तथा पुष्पावचयादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौतु-
कानि निर्विशोभमुद्भव । किभूते—गोवर्धननामाचलो गिरिस्त्रय वर्तमानाः कलापिचया मयू-
रपक्षास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता अहयः सर्पा यस्मात् । तथा—घने
निविडच्छाये । तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मिन् । वृन्दावने, 'वन-
मिर्बोः संज्ञायाम्' इति कोटरादित्वादीर्घः ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।

अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुपारमानुशोकानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०८ ॥

भावीति ॥ हे भैमि, तस्य वृन्दावनेस्य वल्लिपल्लवचये लताकिसलयवृन्दमध्ये कररुहा
एव नखा एवाङ्कुरास्ते एव कोरका यस्य एवंभूतत्वात् करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो हेयः
भावी भविष्यति । रक्तत्वादितिसुदुत्वात्कोरकाकारनखरूपकोरकयुक्तत्वाच्च किमयं कोरकयुक्तः

पल्लवः, अथवा नखबुधो भैमीकर इति संदेहविषयत्वयोभ्योऽपीलपिशन्दार्थः । यतः—
अन्तः मध्ये त्वदाख्येन इतसारस्वरीयमुखनिर्माणार्थं इतः मध्यदेशसंबन्धिप्रेष्ठभागो यस्य
एवंभूतो वा दुधारभानुशन्दस्वस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं करिदन्तजकङ्कणं तदेवाङ्कितं
यस्य । इतिदन्तवलययुजो भैमीकरः, तद्रहितश्च पल्लव इति पल्लवमस्य करः मुखेन शास्वत
इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायशो दन्तवलयानि विभ्रति ॥

तज्जः धमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्तमुत्कण्ठके स्तनतटे तव संचरिष्णुः ।
खञ्जन्प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः पाता कुरङ्गमदपक्विलमप्यशङ्कम् ॥१०९॥

तज्ज इति ॥ हे भैमि, तज्जः इन्द्रावने जातः प्रभञ्जनजनो वायुसङ्घः, वायुलक्षणो वा
जनः कुरङ्गमदेन कस्तुरिकया पक्विलं कल्यमपि धमाम्बु सुरतधमञ्जितं पमोदकं अशङ्कं
निःशङ्कं पाता पास्यति । अपनैष्यतीत्यर्थः । किंभूतः—सुरतान्तमुदा सुरतावसानदूर्ध्वेण
नितान्तमुत्कण्ठके रोमाञ्जिते तव स्तनतटे संचरिष्णुः संचरणशीलः । तथा—खञ्जन्वृक्षादि-
बाहुल्येन मन्वीमवन् । पथिको निर्लं मार्गस्थः । अत एव पिपासुस्तृपार्तः । अन्योऽपि
पान्थः कण्ठकिते देशे संचरिष्णुः । अत एव भग्नकण्ठकत्वात्पङ्कभ्रवज्जुदकपानेच्छुर्निर्मलोदक-
प्राप्त्यभावात्कर्दमयुक्तमपि जलं निर्विचारं पिबति ॥

पूजाविधौ मन्त्रभुजामुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णस्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥११०॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः मन्त्रभुजां देवानां पूजाविधावुपयोगिनः
तत्कराः । तथा—कमलेन दानसंबन्धिना जलेन निर्मलकान्तयः । अथ च पद्ममुल्याः ।
ते विद्वत्करा अनेन राजानुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्देतैर्हाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं दधते धार-
यन्ति । किंभूताः—सुवर्णधारणादेव स्फुटः प्रकटः बीजकोशस्तद्गौरगर्भा गौरमध्याः ।
पद्मा अपि देवपूजाविधावुपयोगिनः, स्फुटेन बीजकोशेन गौरमध्याः । अतितरां दातारमिति
भावः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । कमलमप्यस्थिता पीतवर्णा कर्णिकेलयः ॥

वैरिभिर्यं प्रतिनियुद्धमनामुचन्यः किञ्चिन्न तृप्यति धरावलयेकवीरः ।

स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुबुन्दस्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिवन्निवायम् १११

वैरीति ॥ यः राजा वैरिभिर्यं वैरिराजलक्ष्मीं प्रति लक्ष्मीकृत्य वैरिभिः सह नियुद्धं
नितरां युद्धमनामुचन्यं प्राप्नुवन् किञ्चित्किमपि न तृप्यति न तुष्यति । यतः—धरावलये
एको वीरः सहः । युद्धमकृत्वैव वैरिभिर्दत्ताः श्रियो लब्ध्वापि युद्धेच्छामप्राप्त्यातृताः । सोऽयं
अथ त्वामवाप्य त्वद्विषये एनमुद्दिश्य नितरां पतन्तो मदनेषुवः पुष्पानि तेषां बुन्दानि तेभ्यः
स्यन्दीनि मधूनि पुष्परसान्पिबन्निव तृप्यतु । स्वतुल्यमदनयुद्धलाभादित्यर्थः । एवं वृणी-
ष्वेति भावः । 'अवाप्नुवन्' इति पाठे (प्रति) नियुद्धं युद्धं युद्धं प्रति युद्धमात्रे वैरिभिर्यः
प्राप्नुवन् तृप्यति स त्वां प्राप्य तृप्यतु । श्रोभ्योऽपि स्वमधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि मन्थपानेन
पूर्वमसतोपहेतुं विस्मरन्सेतुष्यति ॥

१ 'अथ मदनेषुमधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवैषूणां स्वस्तमागमाद्वापानन्दकारित्वमतीतेरलंकारेण धरतु-
ष्यन्ति' इति जीवातुः ।

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमानमध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।

तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव व्याचक्षते स शिबिकानयने नियुक्ताः ११२

तस्मादिति ॥ तस्मादृपादवतारिताक्षी इयं भैमी क्षितिपतिमी राजभिः क्रमेण परि-
पाठ्या गम्यमानं राजसंबन्धिनं क्रमेण गम्यमानं वा अध्वानमैक्षत । शिबिकानयने नियुक्ता
जन्माः निजचेष्टयैवान्मत्रप्रापणरूपेण स्वव्यापारेणैव नृपरमेषु प्रतिबिम्बवशेन तस्या भैम्याः
भावोऽभिप्रायस्तस्य बोधो ज्ञानं तेन बुधतां पण्डिततां व्याचक्षते स ज्ञापितवन्तः ।
तामन्यं नृपं प्रापयामासुरित्यर्थः । अन्योऽपि भावबोधेन निजं पाण्डित्यं प्रकटयति ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां त्रस्यच्चमूरुचलचक्षुपमाचक्षते ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वनवेक्ष्य लक्ष्मीमक्ष्णोः सुखं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ११३

भूय इति ॥ भारती त्रसन् यक्षमूरुर्गुणः तद्वचलचक्षुषं चक्षुलनेत्रां तां भैमीं प्रत्यपरं
भूयोऽप्याचक्षते । हे खञ्जननेत्रवन्मञ्जुनेत्रे सुन्दरनेत्रे, त्वं एतस्य काशिनृपतेर्लक्ष्मीं काय-
कान्तिमवेक्ष्य अक्ष्णोः सुखं जनय । एतदीयाक्षिलक्ष्मीमवेक्ष्येति वा काशिका इत्यादि-
प्रयोगदर्शनाकृतोऽपि काशिशब्दः ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी काशी भयोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

एतस्येति ॥ हे भैमि, या काशी स्मरारेर्हरस्य भयोत्तरणेऽस्य संसारसमुद्रस्य तरणे
मृग्यानपेक्षतादमनौका, सा एतस्यावनिभुजो राज्ञः कुलराजधानी वंशपरम्परानिवाहस्था-
नम् । संसारोत्तारणत्वमेवाह—यां काशीमागताः प्राप्ताः दुरितपूरितचेतसोऽप्यतिपापिनोऽपि
चिरजं चिरकालवर्जितं पापं निरस्य विरजीभवन्ति विगतजरस्का भवन्ति विगतजोगुणाः
सत्त्वप्रधाना भवन्ति । मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । धर्मतरीत्यनेन सर्वस्याप्यनिवारणं सूचितम् ।
अविरजसोऽपि विरजसो भवन्ति । 'अरुमनः—' इति च्चिः सलोपश्च ॥

आलोक्ष्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टिकष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां संसारतारणतरीमसृजत्पुरीं सः ॥ ११५ ॥

आलोक्ष्येति ॥ रुद्रः भावीनि भविष्यन्ति विधिकर्तृकाया ब्राह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः
कष्टानि दुःखान्यालोक्य विचार्य पुरा कृपयैव रोदिति अरोषीत् । ब्राह्मललाटादुत्पन्नो रुद्रः
ब्रह्मणा किमिति रोदिषीति पृष्ठः सन् नामेच्छया रोदिमीत्युक्तेन ब्रह्मणा कृतं नामेति ।
नामेच्छया मिषमात्रमधत्त । वस्तुतस्तु लोकानां दुःखं दृष्ट्वा रुद्रत्, नतु रुद्रनामेच्छयेत्यर्थः ।
यत् यतः स रुद्रः तां पुरीं संसारसागरतरीं संसारसमुद्रतारणनौकां मोक्षदायिनीमसृजत् ।
काशीमागतस्य संसारदुःखानि परामर्शं कर्तुं न शक्नुवन्ति । मोक्ष एव भवतीति भावः ।
पुरा रोदिति, 'पुरि छह चासे' इति रुद्रः ॥

१ दीर्घस्यापि 'केयः' इति ह्रस्वादेशे 'काशिका' इति रूपसिद्धौ तत्प्रयोगस्य ह्रस्वान्तकाशिशब्दप्रमाण-
त्वकल्पनं प्रतारणमात्रम् । काशधातोः 'सर्वं वातुभ्य इन्' इति (उणादि) स्येण सिद्धात् काशिशब्दात्
'कृदिकारात्' इति वीचिकत्वे रूपद्वयसिद्धिर्निर्वाहा । तथा च केशवः—'पुरी अष्टा तीर्थराजी नित्यरी-
च तपस्वती । काशी वाराणसी काशिवरणासी वराणसी' इति ॥

वाराणसी निविशते न वसुंधरायां तत्र स्थितिर्मन्त्रभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥११६॥

वाराणसीति ॥ हे भैमि, वाराणसी वसुंधरायां न निविशते न विद्यते । तत्र मन्त्र-
भुजां देवानां वा स्थितिः सा भुवने स्वर्गलक्षणे निवासः । तत्र वा स्थितिः लोकानां सा
देवानां भुवने स्वर्गे निवास इति वा । स्वर्ग एव काशी न तु भूमिरित्यर्थः । अत एव काश्याः
स्वर्गरूपत्वादेव हेतोस्तस्मिन्काशीलक्षणे तीर्थं तत्संबन्धिनि मणिकर्णिकादौ तीर्थं मुक्तवपुषां
लक्षकलेवराणां नृणां मुक्तिः मोक्षो भवति । यदि काशी तीर्थमात्रमेव स्यात् न स्वर्गः तर्हि
तत्र लक्षशरीराणां नृणां स्वर्गलक्षणमेव फलं भवेत्तु मुक्तिः । मुक्तिलावद्भवतीति पुराण-
प्रामाण्यादवसीयते । अन्यथा स्वर्गात्परमधिकं मुदे मुक्तिव्यतिरिक्तहर्षार्थं कीदृक् तु पुनः पदं
स्थानं, कीदृक् हेतुः उदेतु उत्पद्यताम् । अपि तु मुक्तिव्यतिरिक्तमन्यथास्वीत्यर्थः । भूलोके
तीर्थदौ सत्तानां सुखाय स्वर्गातिः फलम् । इयमपि अन्नभूतीर्षतुल्या चेद्भवेत् तर्हि अत्रापि
मृतानां स्वर्ग एव न तु मुक्तिः । मुक्तिलावद्भवति । तस्मात्स्वर्गरूपैवेयम् । स्वर्गेऽपि
लक्षकदेहानां तदधिकं मुक्तिलक्षणं फलं युक्तमिति भावः । एतन्महिमा काशीलक्षणद्वौ
पुराणे ज्ञातव्यः ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धिवाद्गतां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य भीमोद्भवे भवतिभावमिवास्तिधातुः ॥११७॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे भैमि, भवाब्धिः संसारसमुद्रस्तस्य यादो जन्तुः नग-
राजपुत्र्याः पार्वत्याः पत्युः भवस्य सायुज्यं ऐक्यमिच्छति प्राप्नोति । किं कृत्वा—तां नगरी-
मेव प्राप्य । सह युनत्तीति सयुक् तस्य भावः सायुज्यम् । किंभूताम्—भूतस्य सत्यस्य
तारकब्रह्मण्यभिधाने उपदेशे समर्थम् । कः कसिच—अस्तिधातुः 'असु मुनि' इति धातुः
भूताभिधानपटुमतीतकालार्थाभिधानसमर्थमद्यतनीं छद्दिमिति प्राप्य भवतिभावमिव ।
'अस्तेभूः' इत्यनुशासनाद्भूतातुलं यथा प्राप्नोति । अद्यतनीति छद्दिमिनेः कौमाराणां संज्ञा ।
देहान्ते देवः परं तारकं ब्रह्मोपदिशतीति भवाब्धिवादस्य भवसायुज्यं युक्तम् ॥

निर्विन्द्य निर्विरति काशिनिवासि भोगात्रिर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम्
गौरीगिरीशद्यटनाधिकमेकभावं शर्मोर्मिकञ्जुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥११८॥

निर्विन्द्येति ॥ काश्यां निश्चयेन वसतीत्येवंशीलं काशिनिवासि मिथुनं त्रीपुंसयुग्मं कर्तुं
मिथो रहसि परस्परं निर्विरति वैराग्यरहितं सानुरागं यथा तथा यथेच्छं यावदभिलाषं
भोगान्स्वयन्दनादीभिर्विश्रानुभूय । तथा—मिथः यथेच्छं नर्मं वचनविहारादिक्रीडां च
यावज्जीवं निर्माय विधाय पञ्चतायां देहान्तसमये अर्धकायसंयोजनरूपादौरीगिरिशयोर्पटना-
दप्यधिकं शर्मोर्मिकञ्जुकितं सुखपरम्परासंबलितमेकभावं तादात्म्यमवाप्तिं प्राप्नोति । शिवयोर्हि
संयोगे शरीरद्वैतं स्फुरति, काशीवासिमिथुनस्य शिवतादात्म्यात्तदपि नास्तौलाधिक्यम् ।
स्वर्गादिमुक्तपरित्यागं ध्यानादियोगं च विना काशीनिवासमात्रेण परमानन्दरूपवत्सायुज्यं
नयति । तस्मात् सर्वाभिलाषसिद्धयर्थमेतं वृणीष्येति भावः ॥

न श्रद्धासि यदि तन्मम मौनमस्तु कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः
नेति ॥ हे भूमि, यदि काश्याः स्वर्गापेक्षयाधिकवर्णनेन मद्गन्तुं न श्रद्धासि न विश्व-

तिषि तर्हि मम मौनमस्तु । तर्हि तव मौनित्वे काशीमहिमानं का कथयिष्यतीत्यत आह—
मुदिराणां मेघानां मण्डनं धन्व यस्य तेनेन्द्रेण राजन्वती सौराज्यवती भूः अमरावती
काश्याः सकाशाद्वि नाम चेतकनीयसितरा अल्पीयसितरा हीनतरा न स्यात्त भवेत्तर्हि तव
निजया आग्नीयया आप्ततमयातितरां हितया अनुभूत्यानुभवेनैव कथ्या कथनीया ।
काशीतः स्वर्गभूमिरतिहीनेत्यस्मिन्नर्थे तवानुभव एव प्रमाणमित्यर्थः । एतद्वरणेन काशीम-
नुभूय काश्यमरावत्योर्विशेषं ज्ञास्यसि । तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अतिशयेन अस्या कनी-
यसी इति दैवमुनि 'युवाल्पयोः कन्' इति कक्षादेशेऽतितरां कनीयसी कनीयसितरा इति
'घरूप-' इत्यादिना ह्रस्वः । काश्याः, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकाशि कुर्याः कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः
एकं जनाय सतताभयदानमन्यद्वन्ये बह्व्यमृतसञ्जमवारितार्थि ॥ १२० ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये, त्वं ज्ञानेनाधिका उत्कृष्टासि इदंशी काचिद्विदुषी नास्ति तस्मात्त्वं
अधिकाशि काश्यां सुकृतानि पतिपरिचर्यादीनि पुण्यानि कुर्याः । अन्यकथनैरपि 'एवंविधा
एवंविधा काशी' इति प्रत्येकं काशीमाहात्म्यकथनेन किं कार्यं किं प्रयोजनम् । काशीमाहात्म्य-
कथनेऽन्यमाहात्म्यकारणकथनैः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । अन्यस्य वस्तुनः कथनैरिति
वा । यत्र काम्या मृत्योः सकाशाज्जनाय सततं सर्वदा अभयदानं एकममृतसञ्जं मोक्षरूपं सर्वं
बहति वर्तते । न वारितां अर्थिनो जलयाचका यत्र एवंभूतमन्यद्वितीयममृतसञ्जमुदकसञ्जं
भागीरथीरूपं बहति वर्तते । यत्र स्थित्वा यत्रत्यं मत्तोदकं पीत्वा च मृत्योरपि भयं जनस्य
नास्तीति । अन्यत्र मृत्योर्भयं भवति, अत्र तु मरणानन्तरं शिवसाम्यप्राप्तिनिश्चयात्
'कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्' इति वचनान्मृत्योरपेक्षितत्वाद्भयाभावः ।
बहतिरत्राकर्मा ॥

भूभर्तुरस्य रतिरेषि मृगाक्षि मूर्ता सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।
भातं च ताविव पुरा गिरिशं विराड्माराद्बुमाशु पुरि तत्र कृतावतारी ॥ १२१ ॥

भूभर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि, अस्य भूभर्तुः मूर्ता साक्षाद्व्रतिः कामप्रिया एषि भव ।
सोऽयं नृपस्त्व मूर्तः शरीरधारी कुसुमायुध एवास्तु भवतु । त्वत्प्यस्य रतिबुद्धिर्भवतु अस्मिन्
तव कामबुद्धिर्भवत्वित्यर्थः । अथ च शरीरधारिणी प्रीतिरेव भव । अयं च तव मदनोदन-
कारित्वान्मूर्तोऽनुराग एव भवतु । परस्परस्निह्यतितरामनुरक्तौ भवेतामित्यर्थः । युवां
ताविव रतिकामाविव भातं शोभेताम् । किमूतौ युवाम्—पूर्वं विराडं प्रकोपितं गिरिशमाशु
आराधुं तवीयं क्रोधं परिचर्यया शीघ्रमपनेतुं तत्र तस्यां पुरि काश्यां कृतावतारी कृत-
निवासी । अतिमुन्दरी युवां दृष्ट्वा काशीस्यो लोक एवमेव संभावयत्वित्यर्थः । अवतार्यतेऽने-
नेष्यवतारो देहः । कृतो भूतो देहो बाभ्यामिति वा । 'अवेत्क्रोः-' इति करणे घञ् । एवम-
न्यत्रापि क्षेयम् ॥

कामानुशासनशते सुतरामधीती सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।

रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कुरागसंकीर्णशंकरशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

कामेति ॥ हे मैमि, कामानुशासनस्य वास्त्यायनादिशास्त्रस्य शते सुतरां अधीतमध्य-
यनमस्वास्तीत्यधीती सोऽयं राजा रहः नखपदैस्ते स्तनौ महतु पूजयतु । कीदृशैः—रुष्टायाः
कुदाया अद्रिजावाचरणयोः कुङ्कुमपङ्कुरागः कुङ्कुमलौहितिमा तेन संकीर्णया मिथिताया-
चरणपतितस्य शंकरस्य चरणाघातवशेन कुङ्कुमसंबन्धात्तेहितायाः शशाङ्ककलावाचन्द्रकलाया
अङ्ककारैः प्रतिमल्लैः । अहं द्वन्द्वयुद्धं कुर्वन्तीत्यङ्ककाराः । वक्रत्वादारक्तत्वान्न तत्सदृशैः ।
एनं वृणीष्वेति भावः । 'कलाङ्कुरामैः' इति वा पाठः । अधीतमनेनेत्यधीती, 'इष्टादिभ्यश्च'
इतीनिः । तद्योगे शासनशते इत्यत्र 'कस्येन्विषयस्य कर्मण्यपि' इति सप्तमी ॥

पृथ्वीश एव नुदतु त्वदनङ्गतापमालिङ्ग्य कीर्तिचयचामरचापः ।

सङ्ग्रामसंगतविरोधिशिरोधिदण्डखण्डिधुरप्रशरसंप्रसरन्प्रतापः ॥ १२३ ॥

पृथ्वीश इति ॥ एव पृथ्वीशस्त्वामालिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं त्वदीयं मदनज्वरं, त्वद्विषयं
स्वीयं वा, त्वदिति पृथक्कुल्य त्वद्धेतुकमिति वा, नुदतु हरतु । किंभूतः—कीर्तेश्चापसमु-
त्पन्नत्वात्कीर्तिचयचामरेण कीर्तिसमूहस्वरूपचामरेण चाह चापं यस्य सः । तथा—सङ्ग्रामे
संगता मिलिता विरोधिनो वैरिणस्तेषां शिरोधिदण्डाः कंधरादण्डास्तान् खण्डयन्त्येवंशीलाः
धुरप्राख्याः शरास्तैः तेभ्यो वा सम्यक्प्रसरणतितरां विवृद्धः प्रतापो यस्य । 'वीरानुरागिण्यो
हि सोपितः' इति न्यायात् । अतियशस्विनः प्रतापवत्त्वात् लभेन तव मदनज्वरः
शान्त्यत्वित्यर्थः । अथ च विरुद्धप्रतापालिङ्गनेन तापशान्तिराश्चर्यकारिणी । अतिधनुर्धरस्य
चापे चामरं भवति । 'शिरोधिः कंधरेत्यपि' इत्यमरः ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्घं वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो वह्निर्ममत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

वक्ष इति ॥ तव दमो दुःसहो विरहो विरोगानलस्तस्मादपि न दीर्घं अस्य वक्षः
वज्रायते वज्रवशाचरति अविशीर्णत्वाद्वज्रवदतिकठिनं भवति । यतः—पतनेन कुण्ठितानि
मग्नानि शत्रुशस्त्राणि यस्मिन् । कुलिशमपि वह्निसंबन्धाद्विशीर्णं न भवति । पतनकुण्ठित-
शत्रुशस्त्रं च भवति । तस्मादेतद्वक्षो वज्रतुल्यम् । अथ च हीरकवशाचरति । हीरकोऽपि
वह्निसंबन्धाच्च स्फुटतीति प्रसिद्धिः । शस्त्राणि च कुण्ठयति । 'पृथिव्यां यानि रत्नानि ये
नान्ये लोहजातयः । तानि वज्रेण लिख्यन्ते वज्रं नान्येन लिख्यते ॥' इत्यादि ज्ञातव्यम् ।
सामुद्रिकलक्षणमुक्तमेतद्वक्ष इत्यर्थः । अत एव एतस्य भुजयोस्त्वद्वक्षोत्पन्नो यः कन्दो मूलं
तस्य कन्दलो नवाङ्कुरौ तयोर्भावस्तथा तया वज्रीभूतवक्षःस्थलगूलप्रकाण्डतया हेतुना
भुजसमुत्पन्नस्तोत्रोवदिः प्रतापरूपोऽग्निः अरिवधूनां नयनाम्बुना नेत्रचाप्येणापि न नमति
न शाम्यति । विद्युद्वह्नेरम्बुना शान्त्यभावात्कारणगुणानां च कार्यं समवायात् विद्युद्रूप-
वक्षःस्थलक्षणस्य भुजकारणस्य गुणोऽग्निः शान्त्यभावलक्षणः तत्कार्यभूते प्रतापामावपि
यतेते । यतः स वैरिवनिताधुनापि न शाम्यतीति युक्तं वक्षसो वज्रत्वम् । अतिकठिन-
वक्षःप्रभववाहुसमुत्पन्नोऽप्युद्भटो यस्य प्रतापो वैरिणो हत्वापि न शाम्यति । वैरिविषये

निष्कृपोऽयमिति भावः । त्वदप्रविरहविदारिद्र्यदयावस्थमेतमनुगृह्णाणेति भावः । 'कन्दलं तु कपाले स्वादुपराने नवाङ्कुरे' इति विभक्तः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्यास्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुल्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं कुर्वन्स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् १२५

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोकिलानां काकानां च फलैः कृत्वा उपभोगो जीवनवृत्तिर्वैरवधिषा आत्मादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये किं न जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्त एव, परं वर्णनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अमृतैकवृत्तीन्मुषैकजीविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष कल्प-विटपी स्तुल्यः स्तोतुमर्हः । अतिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यभिनयनिर्दिष्टः । उत्तमजातीयानामुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानां कदर्यवृत्तीनां काकानां च तुल्यदानात्साम्यापादनातिमूर्खत्वादात्मादयो न स्तुत्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिकामृतजीव-नेभ्यो देवेभ्य एव स्वफलानि ददानो विशेषज्ञत्वात्स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । अथ च—पण्डितेषु मूर्खेषु च तुल्यदानास्तारतम्याज्ञानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो राजानः कति न सन्ति परं यज्ञै-कवृत्तीन्वाचितवृत्तीन्वा मोक्षैकवृत्तीन्मुमुक्षुत्वादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृ-क्षस्तुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्गणमिहितम् । सर्वेष्टपाधिकः सर्वेभ्यो दाता पण्डितश्चार्थं तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । 'द्वे वाचितायान्वितयोर्धनसंख्यं सृतामृते । अमृतं यज्ञशेषे स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मादस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलिं कस्मात्कथं न प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु । अथ च—दासभूतत्वात्स्वामिनेऽस्मै हस्तं कथं न वितरन्तु । दासेन हि स्वामिने हस्तो दीयते । यद्यस्मात् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खड्गः अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते राजानो दैवाद्विनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं प्रवितरन्ति ददति तदा निजस्य कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदं कृपा अस्य कृपा नैव भवति तदा कुदः सन् खड्गतोलेन ताश्चिह्न्य बलाकरं गृह्णात्येव । तदैवेत्याविलम्बार्थं एषकारो वा । हस्ते गृहीतखड्गमेनं दृष्ट्वा भीताः सन्तस्तो बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—दासा भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति । उभयविधकरदाने तत्र खड्गस्य प्रतिभूत्वात् चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि तत्त एवोभयविधं करं गृह्णातीत्युक्त्वा बलाकरं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति तदा बलात्कारेण स्वमक एव गृह्णाते । अस्य कृपा इति षष्ठीसमासः ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्रस्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।
दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैर्वाहैरलुप्यत सहस्रद्वगवैर्गवैः ॥ १२७ ॥
एतदिति ॥ एतद्वलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरश्वैः सहस्रद्वगैः तस्य अर्वाश्च उच्चैः श्रवास्तस्य

१ 'अथ मुजतेतसोऽनमुह्यार्यत्वेन वजापितवस्तुः कार्यताद्वारादन्धतेजस्वलोऽपेक्षणादुपेक्षा नवजका' मयोमाद्रम्या' इति जीवानुः । २ 'अत्रामस्तुतकालवृक्षकषणात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा' कंकार' इति जीवानुः ।

गवैः सुराग्रैर्भूमिं न स्पृशामि, गगने चरामि, वेगवांश्च मादृशोऽन्धो न विद्यत इत्येवंरूपः
अलुप्तत लुप्तो विनाशितः । किंभूतैर्वाहैः—भुवः सुराग्रे कृत्वा यः स्पर्शस्तद्गुणानि बान्धा-
युंषि स्थितयस्तेषां अणिकतामपि क्षणमात्रं वा स्थापिता तामपि रयरसाद्वेगाभिनिवेशादस-
मापयद्भिः । क्षणमात्रमपि सुराग्रैर्भूमिमस्पृशद्विरित्यर्थः । तथा—द्विभनेत्रैः पेयाः सादरम-
वलोकनीयाः केवलं नमःक्रमणप्रवाहाः गगनगमनपरम्परा येषाम् । वेगवशादलक्ष्यभूगमनैः ।
केवलं नमसि क्रमणं येषां तेषां वायूनां प्रवाहाः सत्ताः । इक्ष्मेया इदृशाश्च ते वायुसङ्घाश्च
तद्गुणैरिति वा । वायोः सवेगत्वेऽप्यचाक्षुषत्वादेतेषां तत्तुल्यवेगत्वेऽपि चाक्षुषत्वाचाक्षुषवायु-
रूपैः वायोरप्यधिकैरेवंविधैर्वा । 'सहस्ररुगवैर्गवैः' इति पाठे सर्वाधानामित्यर्थः ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोकशोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।

मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ तद्भृतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ १२८

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीधरस्य वर्णनासमय एव समेताः समागता लोका नूतनराजलो-
कास्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा असौ मैत्रीं तं काशीधरे निरासे निराकार । अन्याव-
लोकनेनैव निराकरणं जातमित्यर्थः । तथा गुणविदातिविदुष्या भृतां सदसि राजसभायां यथ-
स्मान्मानी अभिमानवान् असावनादृतोऽवज्ञातः, तत्तस्मात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मम्लौ । तज्जा-
वशात्कालिमानं प्राप्त इत्यर्थः । गुणिना हि राजसमक्षं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशसे भवति,
न तु मूर्खेण कृता । निरासे, 'उपसर्गादस्यत्युहोः' इति तत् । 'परासे' इति कचित्पाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाजः

चित्तेनाशाजुपस्तान्सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

पारेषान्त्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२९ ॥

सेति ॥ सा मैत्री एवंभूतं नललक्षणं पुरुषमनु लक्ष्यीकृत्य भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं
तत्परीभूय नल एष तात्पर्यं यस्या एवंविधा भूत्वा उपनिषदो रहस्यभूताः श्रुतेरुपमा
यस्या एवंविधा उपनिषत्तुल्या आसीत् । किंभूता सा—तेजसः सन्नामस्तेजःसखाः तेज-
स्त्रिनो निखिलाः सकला मरुतश्च देवाः पार्थिवाश्च राजानस्तानाप्य प्राप्य तत्समीपं गत्वा
समं युगपत्त्यजन्ती । यतो—गूढभावा गूढाशया नलविषयमनुरागं गोपायन्ती । किंभूतास्तान्
अनन्ताननवधीन्गणमितुमशक्यान् । तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले समागतान्देवभाजो
बहुसंपदो वा । तथा—चित्तेन चेतसा आशाजुषो मैत्रीप्राप्त्यभिलाषिणः स्त्रिष्वभिलाषिणः ।
तथा—असमगुणाननुस्यसौन्दर्यादिगुणान्परस्माद्वृणौरधिकान् । पुनः किंभूता सा—शुभाङ्गी
सुन्दरी । किंभूतं पुरुषम्—पारेषान्त्वर्तिरूपम् । वाचःपारे परतीरे वर्तमानशीलं वागगोचरं
वर्णमितुमशक्यं सौन्दर्यं यस्य । अतिसुन्दरम् । तथा—चिदम्भोधि ज्ञानसमुद्रं सकलशास्त्र-
सारम् । तथा—निःसीमानन्दमपरिमितानन्दं, सदोत्साहशक्तियुक्तं, मैत्रीप्राप्तिनिश्चयाद्वा
निःसीमानन्दम् । एकं मुख्यम् । निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयेति वा । समं
प्राप्येति वा । समसाशाजुष इति वा । मया राज्यलक्ष्म्या सह वर्तमानमिति पुरुष-
विशेषणं वा । उपनिषदपि—अनन्तेनाकाशेन सहितान्सानन्तान् । तथा—दिष्टभाजः

कालसहितान्, चित्तेन मनसा समं सार्धमाशाशुषो दिग्भाजो दिग्जनोयुक्तान्, असमगुणान-
तुल्यसंख्यरूपरसगन्धादिगुणयुक्तान् । तथा—वैशेषिकादिप्रक्रियासिद्धा आप्या उदकजन्माः
पदार्थाः, तेजः तैजसाः पदार्थाश्च, आप्यतेजसां सञ्जाय आप्यतेजःसञ्जाः आप्यतैजसपदा-
र्थसहिता निखिलाः सकला ये महतो वायवः पृथिवीसंबन्धिनः पार्थिवाश्च पदार्था-
स्तान् । यद्वा अनन्तान्विनाशरहितान् आप्यतेजांसि च खेनाकाशेन सहिताश्च ते
निखिलमरुत्पार्थिवाश्च तान् । पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशकालदिग्जनोलक्षणानद्यै पदार्था-
न्युगपद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्वन्ती । अविद्यमानोऽन्तो विनाशो येषां तेऽनन्ता नित्याः
सामान्यविशेषसमवायालौः सहितानाप्यादीनद्यै पदार्थान् । तथा—न समसमं पय-
संख्यायोगित्वाद्विषमसंख्यं कर्म च गुणाश्च रूपादयस्तांश्च षडपि पदार्थान् हेयत्वेन प्रति-
पादयन्ती वा । तथा—गूढमात्रा अतिगहनत्वाद्गुह्येयाभिप्राया । गूढस्तिरस्कृतो भावः सत्ता
यथा, कस्यापि वस्तुनः सत्त्वमनशीकुर्वन्तीति वा । गूढो रक्षितः ब्रह्मणः सत्तालक्ष्यो
भावो ययेति वा । तथा—शुभाज्ञौ व्याकरणादिषडङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिषड्वि-
धतात्पर्यलिङ्गयुक्ता वा । यमनियमाद्यज्ञोपेता वा । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इत्यादि-
श्रुतिप्रामाण्याद्वागगोचरस्वरूपम् । तथा—चितो ज्ञानस्य समुद्रम् । विचासावम्भोधि-
येति वा । निःसीमव्यासावानन्दश्च एवंभूतं परमानन्दरूपमात्मलक्षणनवमद्रव्यपदार्थरूपम् ।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रामाण्याद्वितीयं एकं ब्रह्मरूपं परमपुरुषमुद्दिश्य अत्यर्थं
तत्रैव परब्रह्मस्वरूपपरमपुरुषे तात्पर्यं यस्या एवंभूता भवति । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम्'
इत्यमरः । आप एव आप्यमिति चातुर्वर्ण्यादित्वात्पम् । शुभाज्ञौ, 'अज्ञगात्र—' इति ङीप् ।
उपनिषत्पक्षे शुभाज्ञौ शुभाज्ञौ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामह्वयेद्वी च यम् ।

शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ ११ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शृङ्गारलक्षणस्वामृतस्य शीतगौ चन्द्ररूपे । शीतगौ भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमद्भुविहङ्गिण्डितात्मजनायणकृते

नैषधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते—

प्रियाह्वियालम्ब्य विलम्बमाविला विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजगमुरथो रथोत्तमास्तमा समुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अपरे अन्ये अन्ये नृपाः आसमुद्रात्समुद्रमवधीकृत्य ।

दिगन्तेभ्यः सकाशादित्यर्थः । कुण्डिनस्य मण्डनायितं भूषणवदाचरितं अलंकारकं समाजं

स्वयंवरसभामाजगमुः । किंभूताः—प्रियाम्बः स्वनायिकाभ्यः सकाशात् । इीः तया तासाम-
नुरागजनितमुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलम्बं स्वैर्यसालम्ब्य भाविला व्याकुलान्तःकरणाः ।
प्रियामुखदाक्षिण्यानुरोधेनास्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयंवरो जातो मा भूदिति बुद्ध्या
नातिसोरसाहाः । तथा—विलासिनः शृङ्गारभङ्गीसहिताः । तथा—रधोत्तमाः श्रेष्ठरथाः ।
इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं सूचितम् । विलासिनः, 'वौ कपलस-' इति शिनुष ।
रथैरुत्तमा इति समासः । अपरे अपरे, वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहाण्वैर्नवैः ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सदसि समाजे स भैम्याः स्वयंवरो ववृते । किंभूते सदसि—भैम्याः
स्वस्मिन्वैराग्येण विनिःश्वसद्भिर्विलेपेण मुक्तधासैः चिरागतैः पूर्वमायातैरूपैः वृते । तथा—
तर्किता ऊहिता तेषु पूर्वागतेषु राजसु विरानिता यैस्तैः । अर्थाद्भैम्याः । स्फुरद्भिः शृङ्गार-
भङ्गा प्रकाशमानैः । तथा—एते न वृताः स्वयंवरस्यैः प्राप्तानस्मानिभं प्रायेण वरिष्यतीति
बुद्ध्या आनन्दस्य महाण्वैरगाधसमुद्रैः प्रमुदिततरैर्नवैस्तत्कालागतैरूपैः वृते ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रेणैकितस्फुटाशयामासयति स राजके ।

श्रमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीं जनः ॥ ३ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति पदानि यस्य पुरस्ताद्गच्छन् धुरं वहतीति धुर्यः शिबिकादण्डवाही
जनः जनीं भैमीं राजके राजसङ्गमये आसयति स आस्थापयत् । किं कृत्वा—यानगती
अपि शिबिकारोहणेनापि गमने सत्यपि इयं भैमी श्रमं गता निःसहा जातेति कपटायाज्ज-
नुदीर्य उक्त्वा । किंभूताम्—शिबिकापटान्तरितेन तत्पदेन भैमीचरणेन यत् यन्त्रणं यन्त्रणा
वा पीडनं धुर्यजनस्य तदेव यद् इति तमवस्थापनमुचिका चेष्टा तेन स्फुट आशयो नवदृष-
विदक्षामात्रविषयोऽभिप्रायो मस्मालात् । जनी, जायतेऽस्यां गर्भ इति 'जनपतिभ्यां च'
इतीश्रलये 'जनित्वयोः-' इति वृद्धितिर्यगे 'कृदिकारात्-' इति वीष् ॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान्सनातनी सा सुषुषे सरस्वती ।

विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्द्रतनूरनृत्यिताः ॥ ४ ॥

नृपानिति ॥ सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषितं स्त्रीयसौन्दर्येणालंकृतमासनं
वैस्ताम्रपानुपक्रम्य उद्दिश्य सरस्वतीः वाचः सुषुषे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता वाचः—सुधासरःसु
अनृतसमुद्रेषु विहारं जलकीडामारभ्य कृत्वा अतीवातितरामार्द्रतनूः । तथा—अनु पक्षाद्वि-
लम्ब्यैवोत्थिताः तस्मात्तिग्माः । अतिमधुरा इत्यर्थः । सनातनी, अन्यत्वाद्युक्तुद च ॥

वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनैर्वर्णाहतुपणमाहतम् ।

निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

वृणीष्वेति ॥ गौरत्वलक्षणेन वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य गौरत्वलक्षणाद्दर्पोदाहतं प्रेमास्व-
पीकृतं तस्मादधिकं वा अतिगौरं सुकुमारशरीरस्तुपणनामानं सुषं त्वं वृणीष्व । अयं अव-
नीपतिः भवन्मयस्त्वदेकचित्तः सन् निजामात्मीयां परम्परयातां पावनीं पवित्रीकरणशीला-

१ 'अत्र 'विजाविजा' इत्यादौ निममेनासकृद्वचनानुसारां छेकानुप्रासः । अन्यत्रानिपमादृष्यनुप्रासः
वत्युपयोः संसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'मखनपणोद' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

मयोध्यां मुक्तिपुरीमपि न श्वायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मुक्तः सकाशादपि तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्स्यर्थः । अन्योऽपि विलासी मुणवतीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नन्नामेव श्वायतीत्युक्तिः । त्वय्यस्तिरामनुरक्तोऽयमेनं वृणीष्वेति भावः । वर्षात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । भवन्मयः, 'सर्वेनाग्नौ वृत्तिमात्रे-' इति पुंनद्भावः ॥

न पीयतां नाम चकोरजिहया कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

नेति ॥ हे भैमि, चकोरजिहया एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेव चन्द्रस्य चन्द्रिका प्रसजता-
रूपा ज्योत्स्ना कथंचित्केनापि प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिहया सत्यचन्द्रचन्द्रिका
पीयते, इयं त्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमौदासीन्यमित्यर्थः । परंतु
चिरं भवन्मुखस्पृशी त्वदीयमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमामेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां
किमिति नाचामयसे पाययसे । अपि तु पाययस्व । अलीकत्वासादप्रसामावाचकोरजिहया
पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वादर्पणनायामस्मदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौन्दर्यस्य
च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ च चकोरजि-
हया भवन्मुखसेवाना अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तम् । तदीय-
चक्षुष्यां तु विरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनासयोरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तम् । उत्तम-
सेवना हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः । विरकालमेतन्मुखकान्ति सादरं किं न
पश्यति । अपितु पश्य । एनं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वाया अप्य एव स्थाये सामर्थ्यादेत-
न्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिबहुत्वाच्चकोरजिह्वेयं कथंचिन्न पीयतां नाम । तन्मुखस्पृशोश्चको-
रनेत्रयोस्तु पानं युक्तम् । अल्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्यसद्भावात् । किं
पुनर्विचालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयो रमणी-
यत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकनचातुर्यं च सूचितम् । अत्रान्येः प्रत्यवसानार्थत्वात् 'गति-
युद्धि-' इत्यादिना चक्षुषोः कर्मत्वम् । 'जिवश्च' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविवक्षायामात्म-
नेपदे प्राप्तेऽपि 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदप्राप्तेः आचामयसे इति चिन्त्यम् । एवं
सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्पृशी वर्तते । यतस्त्वन्मुखसेवां बहुकालं कुर्वत (वर्तते)
इत्यर्थः । अत एव इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं न आचामयसे । सामर्थ्यात् चक्षुष्यामिति शेषः ।
इति समाधानम् । आचमनमाचामः सोऽस्या अस्तीत्याचामवती करोति इत्यर्थे 'तत्करोति-'
इति ण्यन्तस्य लक्षणप्रतिपक्षोपरिभाषया प्रतिपक्षोक्तप्रत्यवसानार्थत्वाभावात्परस्मैपदाभावः ।
निगरणादिसूत्रेणानुवृत्तपरस्मैपदसंज्ञया परस्मैपदस्य विधानात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति,
परिभाषयात्र परस्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति, 'न कर्म्यभिचमाम्' इति मित्रनिषे-
धाद्भ्रष्टत्वाभावात् ॥

१ 'नियोपयताम्' इति जीवातुसुखावबोधार्थमतः पाठः । २ 'आचामय' इति पूषवदम् । 'ई
लक्ष्मीस्तया सहिता सेः । तस्याः संवोधने से 'पद्महस्तात्' इति लोपः' इति भट्टोजिदीक्षिताशयः ।
'केचिच्च सा त्वम् इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय-इति व्याचक्षते' इति तत्त्वबोधिनी ।
'अथ लक्ष्मीश्च सा मा रमा बलपित्रेन्द्रिरा' इति त्रिकाण्डशेषानुसारेण साशब्दस्यैव 'से' इति
संवोधनम्-इति सारम् । ३ 'अत्र 'भवन्मुखस्पृशोश्चकोरचक्षुषोः' इति विषयनिगरणे भैमीचकोर-
चक्षुषोरनेदप्रतीतेः भेदेऽनेदलक्षणातिशयोक्तिरलंकारः' जीवातुः ।

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।

कटोरपीनोच्चकुचद्वयीतट्टुथ्यत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

अपामिति ॥ हे मैमि, आरवेण सहिताः सारवाः, सरस्वा इमे सारवाः एवंभूता ऊर्ध्व-
यस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुसमूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सखां तव हार-
विभ्रमं तरसंबन्धिहारविलासं करोतु । किन्तुतः—नीरे तरन्लवमानः । तथा—कटोरातिकठिना
पीना उच्चा स्वर्चीया कुचद्वयी तस्यास्तटे परिसरे बुध्यत्तरोऽतिशयेन बुध्यन्निबद्धीयमाणतरः ।
जलक्रीडावशाद्विच्छिन्नस्त्वयीयो मुक्ताहार इव शोभताम् । अथ च—पश्यतो लोकस्य मैमीहारः
किमयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हारविलास इति विरोधश्च । अथ च
—पृषदुत्करः हरिणसङ्घः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोतु युष्मत् । सरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थमेतं वृणीष्वेति
भावः । 'देविकायां सरस्वा च भवे दाविकसारवौ' इत्यमरः । दाण्डिनाथनादिमूत्रेण सौधुः ॥

अस्वानि सिन्धुः समपूरि गङ्गाया कुले किलास्य प्रसभं स भन्स्यते ।

विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्संमुखधावि पौरुषम् ॥ ८ ॥

अस्वानीति ॥ अस्य कुले वंशे पूर्वजैः सगरपुत्रैरिन्द्रनीताध्वहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पाता-
लपर्यन्तमस्वानि खातः । कपिलशापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतत्वा गङ्गाया सम-
पूरि पूर्णः कृतः । तथा—श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हटेन स सिन्धुः भन्स्यते बन्धनं
नेष्यते । किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एव इदानीमस्य यशःशतैर्विलङ्घ्यते च । सर्वे समु-
द्रमेव प्रतिपौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह—अहो युक्तेतरसतां महतां पौरुषं महतामेव
संमुखं धावति प्रसरतीत्येवंशीलम् । क्षुद्रान्कुरयोपेक्षत एवेत्यर्थः । एवंविधा अस्य पूर्वजाः,
श्रीरघुनाथश्च यस्मिन्वंशे समुत्पत्स्यते तस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽयम् । अस्य यशांसि समुद्रपार-
गाणीत्वेन वृणीष्वेति भावः । भन्स्यते, बन्धेः कर्मणि लटि भग्नत्वात् चर्त्तं च रूपम् ॥

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्गपातः प्रत्यर्थिकीर्तिः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

एतदिति ॥ पतस्य यशस एव क्षीरधेर्यः पूरस्तं गाहते एवंशीलं एतदीयशोवर्णकं
कवीनां अगाधेऽतलस्पर्शे स्थाने पतति निमज्जति । श्रोतुमश्यामण्यांद्वागगोचरमस्य यश इत्यर्थः ।
अन्योऽपि समुद्रप्रवाहावगाही अगाधे वुडति । तथा—एतस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनापेक्ष-
ङ्गपातोऽङ्गविन्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्तिरेव खटिकाः क्षिणोति हिनस्ति । बहुङ्गविन्यासे
हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्यतिभूयस्त्वाद्गुणयितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुरस्का-
द्विकीर्तिर्न प्रतिभासत इत्यर्थः । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । क्षिणोति, लघूपक्षत्वाद्गुणप्रसङ्गावपि
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्नुष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति यन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥ १० ॥

भास्वदिति ॥ हे भैमि, भास्वतः वंशः तस्य करीरतां तदङ्कुरत्वं दधद्धानः सूर्यवंशो-
त्पन्नः वनःसंभौ वर्तमानः । अथ च मुक्तायुक्तवाद्भास्वान् यो वंशो वेणुत्वदङ्कुरत्वं दधत्
अतितेजस्वी अयं ऋतुपर्णनामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यताम् । अपितु वर्ण-
यितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मात् समरे वर्तमानस्याप्युद्यमि सार्धत्रयीति प्रसिद्धापि कोटिः
सार्धत्रयकोटीनि मानुषशरीरे स्थितानि रोमानि सत्त्वस्यान्तरवीररसोत्सेकस्याङ्कुर इवाङ्कुराः ।
वीररसोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमावयुक्तोऽयं भवतीत्यर्थः । तथा यस्य नामवर्णावलीमन्त्रः ऋतु-
पर्ण इति नामाक्षरपङ्क्तिरूपी मन्त्रः संयति चन्दिमिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः सन्
प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव स्वम्भास्व एव कौबोर्द्विर्वाच ये कुम्भीनस्राः सर्पास्वा-
न्स्वम्भयति । एतन्नाममात्राकर्णनाद्धीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः । सिद्ध-
वैदिकमन्त्रश्रवणात् फणिनां स्वम्भो भवति । अभ्युद्येति सार्धकोटित्रयस्य संज्ञा । अङ्कुरो
निलपुंलिङ्गः । 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः ॥

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे बाडवः ।
व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं निरां गाहते ॥ ११ ॥

तादृगिति ॥ हे भैमि, अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः कासां निरां पारं परतीरं
न गाहते । कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । स कः । अहं तादृक् दीर्घं चतुर्दशमन्वन्तर-
परिमितत्वान्महापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे यस्य वरीयक्षात्तेजोरूपस्य
सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृतां जानामि । सूर्यस्य दिनकर्तृत्वाद्ब्रह्ममपि दिनं दिनत्वात्सूर्येण
कर्तव्यम् । तच्चतुर्दशमन्वन्तरपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण निर्मातुमशक्यमिति तद्विलक्षणेन
चिरकालवस्त्वामिनातिदीप्रेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यहमुपेक्षे
इत्यर्थः । तथा—अहं अम्बुधिपयःपूरे प्रवाहमध्ये बाडवो वडवानलो यस्य एतदीयप्रता-
पतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के । जलानलयोः सहावस्थानविरोधाद्बाडवोऽभिर्न भवति ।
किन्तु प्रतापप्रतिविम्बं सूर्यस्य सलिले प्रतिविम्बं भवति । किंभूतः सः—व्योमव्यापिन्यो
विपक्षराजकस्य रिपुराजकालपत्वापशस्येव तारा नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभावुकस्तिर-
स्कृता । सूर्येणापि व्योमव्यापिविरिचन्द्रस्य चन्द्रिकाकृतं यशो नक्षत्राणि च पराभूयन्ते ।
एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्द्विरिवशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थः । पराभावुकः, 'लघपत-' इत्युक्त् ।
तद्योगे, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधात्तारा इति द्वितीया ॥

द्वेष्ट्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी
कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्रङ्गा रणप्राङ्गणे ।
तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडाद्राडम्बरः ॥ १२ ॥

द्वेष्ट्येति ॥ अस्य राज्ञः दोर्द्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्तिश्रेणिः कीर्तिपरम्परा तन्मयी
तद्रूपा श्वेतवद्रङ्गा द्वेष्ट्याणां रिपूणां पलायनाज्जनिता अकीर्तिः सैव कलिन्दशैलसुता
समुना तथा नद्या सह यद्यस्माद्रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ समागममगात्संगोमं प्राप तत्तस्मात्कार-
णात् तस्मिन्प्रयागसंज्ञके गङ्गायमुनासंगमे बाहुजभटैः क्षत्रियबोधैः विशेषेण निमज्ज्य

लक्षणया देहं त्यक्त्वा रम्भापरीरम्भानन्दस्य निकृते नन्दनवने देवोद्याने कीदृश्यां य आदर
आसक्तित्वस्य आङ्गवरो बाहुल्यमारम्भ आरब्धम् । योऽपि प्रयागे निमज्जति सोऽपि 'सिता-
सिते सरिते' इत्यादिबुद्ध्या नन्दनवने रम्भाद्यन्तरोभिः सह कीदृशेति । 'बाहुजः क्षत्रियो विराट्'
इत्यमरः । आरम्भ, 'रमेरश्विलोटः' इति जुम् । परीरम्भ इति, 'उपसर्गस्य घञि' इति शीघ्रः ॥

इति श्रुतित्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

इतीति ॥ भीमजा शिरसः शिरःकम्पनयैव वक्त्रचालनयैव तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रमनुवंश-
समुत्पन्नं ऋतुपर्णं नान्वमन्यत नाङ्गीचकार । किंभूता— इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां
स्वादिता धादरमाकर्णिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किंभूतया (कम्पनया—) सरस्वत्या वाङ्मयेन
जनितो विस्मय आश्चर्यं तस्मादुत्थयोत्पन्नया । शिरःकम्पस्योभयसूचकत्वादाश्चर्याभिनवकृतः
कम्पस्तन्निराकरणार्थो ज्ञात इत्यर्थः । अस्य मनुवंशत्वात्स्वस्य सोमवंशे सामिल्यात्वात्कम्पा-
भिलषितसौन्दर्याद्यवर्णनाद्दानमुरागः ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशापतिशक्तिमुखीभिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति ॥ सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य शक्तिसदृशं मुखं यस्यास्तां चन्द्रान-
नामिमां प्रति युवान्तरमन्यं वरं शशंस वर्णयामास । किंभूता—स्वरामृतेन न्यकृतस्तिरस्कृतो
मत्तो वसन्तदृष्टः कोकिलो यया । तथा—तद्दिशा यस्यां दिशि वर्णनीयो युवा तिष्ठति तद्दिशा
तथीयया दिशामिसुख्येन संसक्तकरैव संबद्धहस्ता । हस्तेन तं निर्दिश्येति यावत् । सरस्वती-
वार्णी माधुर्येणैवाश्लेषोन्नतु राजन्वनुरागेणेति स्वरामृतपदेन सूचितम् । ईश्वरेति, 'स्थेय-'
इति वरञ्च । अथ प्राणेश्वरीत्यादेः कथं साधुत्वम् । 'अन्येभ्योऽपि इत्यन्ते' इतीश्वरेतिपि
कीदृशोः सतीत्यवेहि ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।

शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयापाङ्गदिशा दृशोस्त्विषः ॥ १५ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने मृमाक्षि, त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्यदेशस्य चूडामणिं सुकुटरजमूर्तं
नृपं विलोचनेन पिपासस्यपि न न पश्यसि तावत् । परं पातुमिच्छस्यपि नेत्यपेरयैः । अनु-
चितमेतदित्यर्थः । अधरेण तावन्न पिपाससि, परं विलोचनेनापि न पिपाससीति । द्वाभ्यां
नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति वा । तस्मात्त्वं शशिवत्प्रकाशं प्रसन्नमाननं
यस्य तं एनं नृपमीक्षितुं दृशोस्त्वियो नेत्ररदमीनपाङ्गदिशा नेत्रप्रान्तदेशेन तरङ्गय । अतिसु-
न्दरमेनं कटाक्षविलोकयेति भावः ॥

भुवि भ्रमित्वानवलम्ब्यमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।

अहो महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥ १६ ॥

भुवीति ॥ हे भैमि, महावंशं महाकुलीनममुं समाश्रिता । एतदीवेति भावत् । एवंविधा
कीर्तिरूपा नर्तकी सकौतुकं यथा तथा भवाभिलाषराहित्येन नृत्यति । अहो आश्चर्यम् ।

१ 'सितासिते सरिते यत्र सज्जते तत्राहुतासो दिवमुत्स्रान्ति । ये वै तन्वं विसृजन्ति पीरास्ते
जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥' इति ।

(आश्वयं) लोकगतं कौतुकं नर्तकीगतमिति न पौनरुक्त्यम् । किंभूता—पूर्वं भ्रमित्वा । सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादनवलम्बं यथा तथा अम्बरे गगने विहर्तुं चरणायाभ्यासपरम्परायां परा आसृष्टा । अभ्यासपरम्परायां वा परा उत्कृष्टा । एतदीया कीर्तिर्भूलोकं पूर्वमभिव्याप्य लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनाशनवलम्बेन सदोत्साहवन्तममुमिति वा । नर्तक्यपि पूर्वं भूमौ भ्रमित्वा निराश्रयं गमने नर्तितुमभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्लिष्य वेणोरुपरि सकौतुकं गृह्यति । अथ च महान्तं पृष्ठवंशमाश्रिता नर्तकीति वा । या हि अटिति भूमावपि गन्तुमपि न शक्नोति सा निरालम्बं महान्तं वेणुमाश्लिष्य नृलतीत्यतिविश्रमितादि ज्ञातव्यम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्मे पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वेः ॥

इतो मिया भूपतिभिर्वनं घनादटद्गिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।

निजापि सावापि चिरात्पुनः पुरी पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥
इत इति ॥ इतः अस्माद्वाङ्मया सकाशाद्भिषा भयेन वनाद्गनान्तरमटद्गिरुच्छद्भिर्भूपतिभिः उच्चैरतिशयेन अटवीत्वमरण्यानीत्वमीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्त्रीयापि पुरी चिराद्गनान्तरभ्रमात्पुनर (वापि) ध्यासि प्राप्ता । तथा—तत्र पुर्यां स्त्रीयं विलासमन्दिरं रतिगृहं पुनरध्यासिष्ठितम् । वनदुर्गवेत्यर्थः । राज्यभ्रंशदशापेक्षयानेकवारं तत्रागच्छ पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्रागच्छन्तीत्यर्थः । अनेन वैरिगराण्युदात्तितानीति भावः । 'उपेयिवान्—' इत्यत्र सूत्रे उपसर्गस्वातन्त्र्याधीशुषीत्यत्र कर्तुः ॥

आसीदासीमभूमीवल्लयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

चूडारक्षोडुपक्षीकरपरिचरणामन्दनन्दचखेन्दुः ॥ १८ ॥

आसीदिति ॥ हे भैमि, अस्माद्दीरात्पर उत्कृष्टः अन्यो वा क आसीद्वा । अपि तु एवंविधोऽयमेव, न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः । किंभूतः—सीमां समुद्रलक्षणां वा अभिव्याप्य सीमासहितं भूवल्लयं तस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनाङ्गरागरूपं नेपथ्यं भूषणं तदिव कीर्तिर्यस्य । यदीयकीर्तिचन्दनचवलितसमुद्रमण्डितभूमण्डलम् । तथा—सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहारः सप्ताकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपरतीरावासी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीतं उच्चैर्गीयमानश्चापप्रतापो यस्य, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः । तथा—पदयुगे चरणयुगले युगपत्समकालमेव पातिनः पतनशीला नमस्कारकारिणो भूपात्तेषां अतिभूयांस्यतिवहूनि यानि चूडारक्षानि तान्येव वर्तुलत्वादुडुपक्ष्यो नक्षत्ररूपाश्चन्द्रक्रियस्तासां कराणां किरणानां परिचरणं सर्वतः संचरणं तेन । अथ च तासां हस्तैर्यत्परिचरणं चरणसेवा तथा कृत्वा अमन्दं नन्दन्तोऽतितरां समृद्धकान्तयो नञ्चा एवेन्दवश्चन्द्रा यस्य । चरणपतितसकलराजशिरोमणिकिरणसंबन्धितनखकान्तिः । यदस्त्री प्रतापवानत एव सर्वैरुपतिषन्च चरण एतादृशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि पक्षीकरकृतचरणसंवाहनेन मन्दति ॥

१ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्फारिवर्गस्य क्रमादनेकास्वटवी' इति भूतपुरीषु च वृत्तेन, तथा पुरीषापि पुरीषत्वादधीत्वयोः क्रमसंबन्धोक्त्वा च, एकमनेकसिन्धु, अनेकमेकसिन्धु क्रमेण पर्वत इत्युक्तलक्षणं पर्यायनेदद्वयं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः ।

भङ्गाकीर्तिर्मयीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाक्षिभानुद्भुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

भङ्गेति ॥ अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिता अकीर्तिः सैव श्यामत्वान्मयी तस्या मलीमसतमा अतितरां मलिनीभूताः प्रत्यर्थिसेनामयाः शत्रुसैनिकशस्त्रालेषां श्रेणी समूहः सैव श्यामत्वान्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण कीभ्यते । तस्मादेतदीयाप्रतापानल्यदुत्पत्तिता उरिधता भालाललाटादुद्भूतं भवाक्षि हरतृतीयनेत्रं, भानुः सूर्यः, हुतभुग्गच्छिः, जम्भारे-रिन्द्रस्य दम्भोलिवेज्रः, एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अग्निकणा इव जगदुत्सङ्गे जगतां भूम्पादीनां मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते । तिन्दुककानानि हि श्यामानि भवन्ति । तत्र पतितो वद्विषटचटा-वाचं कुर्वन्स्फुलिङ्गान्मुञ्चति । महत्स्वपि हरनेत्रादिषु स्फुलिङ्गत्वारेपेण प्रतापानलसावितरां माहात्म्यं सूचितम्—यस्य कणा एवभूताः स कर्षंभूतो भवतीति ॥

एतद्वन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं

सङ्ग्रामाङ्गणसीन्नि जङ्गमगिरिस्तोमध्रमाधायिभिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनघ्रामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

एतदिति ॥ हे भूमि, एतस्य पाण्ड्यस्योग्रसमरस्य प्रेक्षायै उपनघ्रा समागता अमरश्रेणी देवसङ्घः तन्मध्यचरो मध्ये वर्तमानः । देवत्वं प्राप्त इति यावत् । एवंभूतः पृथुर्वैभ्यः पृथ्वीन्द्रः पुनः क्षितिधराणां पर्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते । किं कृत्वा—सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीम्नि मर्गाद्यायां जङ्गमानां स्थानास्थानान्तरे गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य अमाधायिभिर्भ्रान्ति कुर्वाणैश्चतुर्भुजतरगिरितुल्यैरेतस्य दन्तिबलैर्निखिलां भुवमालिङ्गिताङ्गीं व्यामप्रदेशां विलोक्य । पूर्वं पृथुना स्वधनुष्कोष्पा जङ्गमपर्वतानुत्सार्य क्षेत्रादिविभागः कृतः, एतज्जानन्दह्वा सङ्ग्रामदर्श-नार्थमागतेन एते पर्वता इति बुज्येतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । एतानोत्तरगज-बाहुव्यं शरधरणरसिकत्वं च सूचितम् ॥

शशंस दासीङ्गितविद्विदर्मजामितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकम् ।

यदेव सौधाम्ननटे पटाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

शशंसेति ॥ इङ्गितयिद्वैम्बभिप्रायज्ञा कान्दिहामी विदर्मजां शशंस वभाषे । ननु हे स्वामिनि, इतः अस्यां शिशि त्वं कौतुकं पश्य । किं तत्—सौधः सुधाध्वपतितवर्द्धं तस्याग्र-ध्वंदेशस्तत्र वर्तमाने नटे चलत्वाध्वतकतुल्ये बाधुवशाचलेऽपि पटाचले पटाकावसनाचले यत् एष काकस्य पदार्पणे चरणस्थापने ग्रहस्तत्रोपवेशनार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिनिर्बन्धः । तत् कौतुकं पश्येति संबन्धः । अननुरक्तायां भैम्यां शृङ्गारचेष्टां भावयतः पाण्ड्यस्यायं यथा पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचितः, तथैतस्य पाण्ड्यस्यायं भैम्यां दुरभिनिवेश इति सूचनार्थं सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं वेद्यमुक्तिः । इत एतद्वर्णनकौतुकात्मकाशदिति वा ॥

१ 'उपेक्षा रूपसंकीर्णा' इति जीवातुः । 'अथ गन्धोपेक्षा भ्रान्तिमदर्शकारोत्थापितेति संकरः' इति जीवातुः ।

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।

स्फुटाजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेः सुलक्ष्यता ॥२२॥

तत इति ॥ ततस्त्वस्या दास्याः पूर्वोक्तप्रस्तुतं भाषितं वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदां सम्भवां हसैर्हसितैस्तत् सदः सा समा अश्वेति श्वेतीकृतम् । तद्वचनं श्रुत्वा सम्भवा हसन्ति स्मैत्यर्थः । अतः सदःश्वेतीकरणादेतोरस्य भूपतेर्मूर्त्तिः लज्जा वैवर्ण्यं स्फुटाजनि । अत्रार्था-
न्तरन्यासमाह—हि यस्मात् सिते शुभ्रवस्तुनि शितेः कृष्णवर्णस्य सुलक्ष्यता प्रकटता जायते । सम्भवास्त्ववशात्सोऽधिकं विवर्णो जात इत्यर्थः । स स्वत एव इयामः सम्भवास्त्ववशादधिकः इयामो जात इति वार्थः । अश्वेति, 'द्वितीद् शौक्ये' इत्यस्मात्पण्यन्तात्कर्मणि लुङ्गात्मनेपदम् ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरंदरं सा जगदेकचन्द्रया ।

तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

तत इति ॥ ततः कयाचिल्लोकोत्तरयाऽनिरूपितरूपया देव्या वाण्या महेन्द्रभुवो महेन्द्रना-
मकपर्वतसंबन्धिनो देवस्य पुरंदरं स्वामिनं अनु लक्ष्यित्वा सा जनी स्वयंवरा जगदे उक्ता ।
किभूतया—जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन बन्धा तया । यतः परा श्रेष्ठा चित् ज्ञानलक्षणं
स्वरूपं न स्यात्तया । तथा तस्या अभ्या यदार्जवं कृजुत्वं तेनावर्जिता वर्णनार्थमूर्ध्वोक्ता तर्जनी
यमा । तस्मिन्वर्णनीये नै विषये या । देव्या एव वा यदार्जवं कृपा तया । जगदे कर्मणि
तद् । 'वाचंयमपुरंदरां च' इति निपातनात्पुरंदरः बाधुः । तर्जनीक इति, 'नवृत्तय' इति
कम् । अनोल्लक्षणे कर्मप्रवचनीयात्वात्पुरंदरमिति द्वितीया ॥

स्वयंचरोद्वाहमहे वृणीष्व हे महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।

कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥२४॥

स्वयमिति ॥ हे भूमि, स्वयंवरेण य उद्वाहस्तल्लक्षणे महे उत्साहे आगतं महेन्द्रशैलस्य
महेन्द्रं स्वामिनं वृणीष्व । एवं तत्र पर्वतोपलक्षिते देशे कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः
स्वकुचद्वयश्रिया सह कलिं समानशोभाक्षयद्रव्याभिलाषनिमित्तं कलहं शृणु । हस्तिकुम्भास्त्व-
त्कुचसाम्बन्धमभिलषिष्यन्ति परं न प्राप्स्यन्तीति भावः । स्वयंचरोद्वाह एव मह उत्सवो यस्या-
स्तत्तदुद्दिशति वा ॥

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।

श्रुतास्तदुत्थापगिरस्तदक्षराः पठद्गिरासि शुक्दैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

अयमिति ॥ अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः किल श्रूयते इति ईरयन्तीति ईरिणः
पौरास्तेषां वाक् तस्याः सकाशाद्भयं तस्मादेतोः अस्य रिपुः यत् वनं भयात्पलाप्य गतवान्
तद्वृथा । रिपुरिति जालेकवचनम् । वैयर्थ्यं हेतुमाह—तान्येव । अयं समायात इत्येवंरूपाण्य-
क्षराणि यासु ताः श्रुताः शुक्दैरेवाकर्णितास्तस्य एतदीयरिपोः उत्थापगिरोऽतिशयितनिद्रा-
प्रलापवाचः एकस्याप्यक्षरस्य व्युत्थासं विना पठद्भिः शुक्दैर्वनेऽपि स रिपुरासि गीपितः ।
पलाप्य वने गतानामपि रिपूणामुत्स्वप्रलपितास्ता गिरो बहुशः पठद्भिः शुक्दैर्वनेऽपि वासिता
वैरिणः स्थातुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

इतस्त्वसद्विदुतभूभृदुज्जिता प्रियाथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेशजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

इत इति ॥ इतः अस्माद्राजः सकाशात्तन्तो भीताः अत एव विदुताः पलायिताः भूयतो राजानस्तैः परित्यक्ता प्रिया स्वस्वप्राणेश्वरी वनमानवीजनैर्मिहीजनैर्दृष्टा । अथ पश्चादात्मदेशजं अद्भुतं पृष्टा सती भवत्या देशे किमपूर्वमिति, शशित्विषचन्द्रस्य शीतलशीलतां किल प्रसिद्धं हिमस्वभावत्वमेव स्वदेशजातमाश्चर्यं शशंसाकथयत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रकराणां शीतलत्वं, वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जालेकवचनम् । भर्तृत्वचरं वियोगज्वरभराकान्ता सती वने चन्द्रकान्तिमुष्णामनुभवतीत्यर्थः ॥

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपान्धनुर्वाणगुणैर्वेशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥ २७ ॥

इत इति ॥ हे भैमि, त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति न वीरयसे शूरा न भवन्ति । अपितु तस्मादपि शूरा भव । किं वीरा न भवन्ति अपि तु वीरा भवत्येवेति वा । किंभूतादितः । नृपाञ्चान् धनुश्च बाणाश्च गुणाश्च चापशरमौर्वारूपैर्बहुभिरुपकरणैः कृत्वा वेशंवदान्दृष्ट्यान्कुर्वतः । किंभूता त्वम् । उर्वीचलये उर्वशीरूपादितिमुन्दरी । किं कृत्वा-तमेनं बहुभिर्धनुरादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादिलेशसंस्पर्शरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन मौर्व्यां च कृत्वा निर्भरमतिरामायसरहितं वा यथा तथा वशं विधाय । बहुसाधनैः पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादित्यर्थः । मौर्वीमात्रेण जयादाश्चर्यं च । अयं सर्वेभ्योऽपि वीरः अस्मादपि त्वमित्यपेरर्थः । वीरयसे, 'शूर वीर विक्रान्तौ' इति नुरादिः ॥

एतद्भीतारिनारी निरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती

स्वक्रीडाहंसमोहप्रहिलक्षिशुभ्रशप्रार्थितोभिद्रचन्द्रा ।

आकन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुविम्ब-

प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्यश्वसीच्च ॥ २८ ॥

एतदिति ॥ एतस्माद्भीतानामरीणां नारी, एतस्माद्भीता अरिनारी वा निरिबिले पवंतकंदरायां विगलद्वासरतिवाहितदिवसा । तथा—रात्रौ निःसरन्ती बिलाद्वहिर्निर्गच्छन्ती । तथा—तदनन्तरं स्वः स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमिति मोहो भ्रान्तिस्तत्रा प्रहिलो मरीचमेनं हंसं देहीत्याग्रहवान् शिशुस्तेन मुशं प्रार्थितो याचित उभिद्रचन्द्रो यां एवभूता सती चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात्तदाग्रहशान्त्यभावाद्दुःस्वप्नशाचयस्माद्भूरि बहु आकन्दद्भुरोद । तस्मादेतोः बहुतरे नयनजले मिलनप्रतिविम्बरूपेण संप्रहमानो यश्चन्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनुविम्बः, मिलनचन्द्रहंसस्यानुविम्बो वा, तस्य प्रत्यासत्त्या सामोप्येन मरीचः क्रीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या प्रहृष्यतो मोदमानस्य तनयस्य पुत्रस्य विहसितैर्हांसैः कृत्वा तदग्रहशान्तैः आश्वसी-दाश्वासं प्राप । परित्यक्तस्त्रीयसंपत्सरणात्क तत्र हंसः पृथैव भ्रान्तोऽसीति न्यश्वसी(स)च शोकनिश्वासं चामुषत् । आश्वसीत्, लठि 'रुदथ पश्वभ्यः' इत्यष्टकसार्वाभावात्कस्येडागमः ।

लुङि वा 'इयन्तल्लण-' इति रुद्रिनिषेधे रूपम् । न्यक्षसी(स)त्, लङि 'अज्ञार्ग्यगालवयोः'
इत्यपृक्तसार्वधातुकस्याङोगमः ॥

अस्मिन्दिविजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।
अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरुर्ध्वं निजः

पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे भैमि, अस्मिन्नास्ति दिग्विजयोद्यते सति रिपवश्च ते क्षोणीन्द्रा
राजानस्तेषां दाराः प्रिया वक्ष्यतिनी धरा पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्वादूषादिति
ध्यायिनी विन्तयन्ती सती सार्विकेषु मध्ये कम्पलक्षणं सार्विकभावमञ्चति गच्छति ।
अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्वाप्येवं ध्यायन्ती सती
सात्त्विकं भावं प्राप्नोति । तथा—समरेत्यैवाभिमुखं शस्त्राघातैर्निपत्य ऊर्ध्वमूर्ध्वदेशम् । अथ
च—उत्तमं स्वर्गलोकं, यास्यद्भिरुर्ध्वदिभिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डलमध्ये
निजः स्वीयो बिलमयः पन्था दृश्यते । 'द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिव्राट्
योगबुधश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इति वचनात् । अथ च—सूर्यं बिलरूपोऽप्युत्पातश्च
त्रियमाणैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

विद्राणे रणचत्वरारदरिगणे व्रस्ते समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्धटः ।

आगच्छन्नपि संमुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

विद्राण इति ॥ व्रस्ते मीते अत एव रणचत्वरारदराणां विद्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे
मध्ये कोऽपि भटः शूरः कोपाद्यदि पुनः निवर्तते । यतो जगति कीर्त्या वक्षसा उद्धटः
ख्यातः । असौ भटः अस्य संमुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विगतमुखत्वमधिगच्छति
प्राप्नोति । अथ च—संमुखमागच्छन्नपि पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः । यतः—द्राष्ट
शीघ्रमेतस्य छुरिकाया रयेण 'ठण्' इति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधःपतच्छिरो वस्य सः ।
'ठण्' इति खेदकण्ठस्थिसंघट्टजशब्दानुकरणम् । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपथेऽहुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेक्षितैव ताम् ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततः सा भैमी तां बाणीं प्रति वचनमन्तरेणैव इति जगाद । इति किम्—
आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति । किंभूता—तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाकर्णनसमुत्पन्नात् अहु-
तादाश्रयादिव स्ववक्त्रपथे अहुलिरूपं नालं तस्य दायिनी । अत एव वैदग्ध्यमयं एतन्नातुर्य-
महुलमित्रितं चेष्टितं यस्याः सा । वचननिषेधार्थं, आश्रयाभिनयार्थं च मुने अहुलिर्दायते ।
वर्णननिषेधार्थं दत्ताहुलितद्विगुणाद्भुतादिवेति लोकैस्तप्रेक्षितमित्यर्थः । पथे च नालं भवति ॥

१ 'अथ नारीशिवोद्धन्विने तत्प्रतिविम्बे च विसंमतसापृश्याङ्गसम्भान्तिनिवन्धनाङ्गान्तिमर-
त्कारः' इति जीवानुः । २ 'अज्ञात्सीयोर्ध्वगमनमार्गत्पोत्प्रेक्षा स्वजकाप्रयोगाद्भ्या' इति जीवानुः ।

अनन्तरं ताम्रवद्वृणान्तरं तदध्वदृक्कारतरङ्गरङ्गणा ।

तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं तद्वर्णननिषेधानन्तरं सरस्वती वृणान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत् । किंभूता—तस्य वर्णनीयवृणान्तरस्याध्वनि तद्विधि इधः ताराणामतिविशालानां तरङ्गाणां दृग्द्वयापाराणां रक्षणं गतिर्यस्याः । दृग्द्वयापारदक्षितवर्णनीयवृणान्तरा । किंभूतं वृणान्तरम्—तृणीभवन्दीनो भवत्पुष्पशरः कामो यस्मात् । तथा—स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं भूमण्डलं येन । 'रिज्जणा' इति च पाठः ॥

तदेव किं नु क्रियते न का क्षतिर्यदेव तद्वृत्तमुखेन काङ्क्षति ।

प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिननु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरंदरः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ नु भैमि, एव काञ्चीपुरस्य संबन्धिन्या भुवः पुरंदरस्त्वां प्रति प्रहितस्य द्रुतस्य मुखेन संदेशवचनेन कृत्वा यत्प्रवीयवरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते । अपि तु तदेव क्रियताम् । एतदुक्तं कुर्वेज्जात्यव का क्षतिर्हानिः । अपि तु न कापि । अस्मिन्प्रसीद । अयं नवरते लज्जया अभिन्यमानाया अपि ते काञ्ची मेखलवन्धं प्रसह्य दृढादाच्छिननु शिथिलयतु । अधोरतया ग्रन्थेरुन्मोचनमसहमानलोडयतु वा । एनं वृणीष्वेति भावः ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ३४ ॥

मयीति ॥ चापं दधत्, आशुगं वैरिषु क्षिपन् अयं राजा इति पूर्वोक्तं द्विषो नवं नीतिं सम्यगुपादिशदिव । इति किम्—हे द्विषः, मयि मांसमीपे नम्रतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासः । अथ च—स्वराज्ये स्थितिः लभ्यते । स्तब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्ममि नम्रा (अ)भविष्यत् (त) तर्हि चापवतिस्थिति प्राप्स्यत् (त) । अन्यथा बाणवदिगन्तं (अ)यास्यत् (त) इति वचनं विनैवोक्तवानित्यर्थः । नम्रस्तब्धशब्दयोर्वैक्यवक्रविनीताविनीतार्थपरतयोत्प्रेक्षा ॥

अदःसमित्संमुखवीरयौवतश्रुतद्वृजाकम्बुसृणालहारिणी ।

द्विषद्रणस्त्रैणहगम्बुनिर्क्षरे यशोमरालावलिरेव खेलति ॥ ३५ ॥

अद इति ॥ अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालवलिर्हंसपङ्क्तिः द्विषतां भटानां गणाः सङ्घास्तेषां क्षेत्रं लोच्युन्दं तस्य दृग्द्वयनिर्क्षरे नेत्रबाष्पप्रवाहे खेलति । किंभूता—अदःसमिति अमुष्य रणे संमुखागता ये वीरास्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहस्तस्य वैधव्यवशाश्रुतन्तो ये भुजाकम्बवः शङ्खवलयानि त एव सृणालानि हरत्पनयति भक्षयति नेत्रेणंशीला । हंसावली हि सृणालहारो निर्झरोदके कीडति । रणे संमुखागतानां शत्रूणां वधात्तत्क्षयः शङ्खवलयानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य कीर्तिर्भवेति ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिदयामिके

व्योमान्तरुषि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोदुरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिधसंध्याधिये-

वास्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरेति ॥ नु भैमि, समरस्य आरम्भे उद्धुर उद्युक्ते अस्य सिन्दुरे गजे धावति सति समस्ता बाहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजातेजांस्तैव सहस्रांशवः सूर्या यदि यत् अस्तं विनाशं अस्तानलं च यान्ति गच्छन्ति । तत् प्रदोषतिमिरेण रजनीमुखसंघन्धिना तमसा व्यामिश्रा मिलिता या संध्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं जानीमः । वाक्यार्थः कर्म । दिवारजन्योः संघौ भवः सांध्यो रागः तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । किंभूते सिन्दुरे—सिन्दूर-युत्या मुग्धो मनोशो मूर्खा यस्य । तथा—पृता स्कन्धावध्वनीकृत्य श्यामिका स्वाभाविकी कज्जललेपमण्डनजा वा कालता येन । तथा—उच्चतया व्योमान्तःस्पृशि गगनमप्यस्पर्शनि । तथा—समरारम्भाद्रणतुर्यध्रवणात्कोपदुःसहे वा । यदि अस्तं यान्ति तर्हि सायंकालतिमिर-संपृक्तसंध्याधियेति वा । संध्यापि किञ्चित्कज्जलतुल्यतिमिरयुक्ता सिन्दूरवच्च स्वतो रक्ता वरुणदिगन्तस्पर्शिनी चेति पूर्वोक्तविशिष्टदृष्टिदर्शने सति इयं सायंसंध्येति बुद्धौव तेजः-सर्गाणामस्तगमनं युक्तम् । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त एवेत्यर्थः । 'जानीमोऽथ तदा' इति पाठे अधशब्दो यदित्यर्थः, तदा तदित्यर्थे ज्ञेयः । श्यामैव श्यामिकेति स्वार्थे कप्रत्यये 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वम् ॥

हित्वा दैत्यरिपोद्धरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-

सौदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छद्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्जित्वा निजसद्यः पद्ममपि तद्याक्तावनद्धीकृतं

लूतातन्तुमिरन्तरद्यः भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

हित्वेति ॥ श्रीः लक्ष्मीः अद्यास्य भुजयोरन्तः मध्ये विश्राम्यति शोभते । किं कृत्वा—दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः हित्वा । तथा—तत् निजसद्यः पद्ममप्युज्जित्वा । किंभूतमुरः—लक्ष्म्या ल्यक्तात्वाच्छून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटमासीदन्तः स्विरीभवन्तो मर्कट-कीटा ऊर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्मृत्तं तै रचितं कृत्रिमं सितच्छद्रीमिव सितच्छद्रीं मण्डल-कारं श्वेतं गर्भाण्ड(न्तः)स्थापनस्थानं तद् भवंसाद्रूपीभवत्कौस्तुभाख्यो मणिर्यत्र । किंभूतं पद्मम्—लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैः । मर्कटसूत्रसदृशैः कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनद्धी-कृतं वद्धम् । विसृतन्तुनामेव लूतातन्तुत्वेनोक्तिः परस्परमतिदूरे द्वे अपि भवने प्रति गताग-ताभ्यां भ्रान्ता सती गृहद्वयं परित्यज्य अतिसमीपवर्तिनोरस्य भुजयोरेव भवनयोः सुत्वेन निर्वाहयति । अत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । कौस्तुभस्य धवलत्वाद्लूताच्छद्रीत्वेन, कमलसूत्राणां च सादृश्याद्लूतातन्तुत्वेनोत्प्रेक्षा । 'लूता श्री तन्तुवाये स्यात्' इत्यमरः ॥

सिन्धोजैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं

यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलं चाविश्य दृश्येतरो

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं सिन्धोजैत्रं समुद्रस्य जेतुं पवित्रमुन्मूलं पावनं च तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं

१ 'उत्प्रेक्षाङ्कारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारवृत्त्युत्पत्त्या पर्यायालं-कारमेव । तेनैव तद्भुजयोः श्रीरजने विष्णुरप्याभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते' इति जीवातुः ।

यशोरूपतडागार्थमसृजधिममे । यत्र कीर्तितडागे जगन्ति श्रान्ति उज्ज्वलीभवन्ति श्रानं च
 कुर्वन्ति । यद्वर्णनविषये के वा कवयः स्फुञ्ज (?) रतनार्थसार्था अपि वाच्यमा मौनिनो न
 सन्ति । अपि तु सर्वेऽपि मौनिन एव भवन्तीत्यर्थः । अथ च—के वयो जलपक्षिणः के वा
 तापसा न सन्ति । अपि तु तडागे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुः यस्य कीर्तितडा-
 गस्य बिन्दुधियमवति प्राप्नोति । यदपेक्षया चन्द्रोऽन्वीयानित्यर्थः । अथ च—महतस्रडागस्य
 जलबिन्दुशोभामिन्दुरवति । यदीयो बिन्दुरेवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलमाविश्य प्रविश्येव
 दृश्येतरः अस्मदादिनेत्रयोरविषयभूतः असौ जगति विद्यमानः स्फटिक एव भूः यस्य स
 कैलास एव जा(या)गेश्वरः स्फटिकश्रीशिवलिङ्गरूपी जलदेवता जागर्ति स्फुरति । समच्छाय-
 त्वाज्जले क्षिप्तः स्फटिको न दृश्यते । इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्कीर्तिकालोलप्रवित
 इव कैलासो न दृश्यते । इन्दुर्जले चाविश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुधियमवतीति वा ।
 असौ इन्दुरेव यस्य जलमाविद्यादृश्यः स्फटिकनिर्मितो यागेश्वरः सन् जलदेवता जागर्ति ।
 कीर्तिमन्त्रपातौ चन्द्रोऽपि समच्छायत्वाज्ज दृश्यत इत्यर्थ इति वा । 'यागेश्वरः स्फटिकः' इति
 प्रतिदिः । समुद्राधिक्यं तु 'सागरं पर्वणि स्पृशेत्' इति वचनात्पर्वतिरिक्ते काले समुद्रस्या-
 स्पृश्यत्वादस्य तु सर्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य भूलोकस्थस्यैव कतिपयस्यैव जनस्य शाना-
 र्हत्वादस्य तु लोकत्रयस्य शानार्हत्वात् । तस्य वर्णयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्यत्वात् । तस्य च
 चन्द्रैकसर्वस्वत्वादस्य च बिन्दुरूपबन्धत्वात् । समुद्रे च श्रीविष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुतत्वा-
 दत्र च यागेश्वरस्य जाग्रत्वात् । एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति ।
 असौ जलदेवता जागर्ति । असौ का—या स्फटिकभूरगेश्वरः कैलासो जागर्तीति वा ।
 'यानि यमो व्रते' इति खचि 'वाचंयमपुरंदरी च' इति साधुः ॥

अन्तःसंतोषवाणैः स्थगयति न दशस्ताभिराकर्णयिष्य-

अङ्गे नानस्तिरोमा रचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीमङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तत्र विप्रः

शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥ ३९ ॥

अन्तरिति ॥ यस्मात् उरगपतिः शेषः अन्तःसंतोषवाणैरानन्दाशुभिः कृत्वा दृशो
 नेत्राणि न स्थगयत्याच्छादयति । यतः—तामिर्दृग्भिः एतद्गुणानाकर्णयिष्यन्तन् । चक्षुःश्रव-
 त्वादशुभिर्नेत्राच्छादनेन गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाशुभिर्दृशौ नाच्छादयति । तथा—आनन्द
 एव कन्दो मूलं गस्यात्सां पुलकश्रेणि रोमाञ्चपङ्क्तिमपि अङ्गे न रचयति करोति । यतः—
 अनस्तिरोमाऽविद्यमानरोमा । यथा—संतोषाच्छिरःकम्पनं न करोति । यतः—क्षोणीमङ्ग-
 भीरुः यथाहं मूर्धानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः पतिष्यतीति मिया । तस्मात्क्षरणादेतस्य
 कीर्तीः शृण्वन् शेषोऽन्तःकरणे समुत्पन्ना प्रीति कथं केनान्येन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति
 वयं तत् न विप्रः । आश्चर्यरूपकीर्तिरयमिति भावः । सहस्रमुखत्वादृश इति बहुत्वम् ॥

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यदण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदति तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धार्गाधिषु तेषु तान्धृतवते दण्डान्प्रदण्डानपि ॥ ४० ॥

आचूडेति ॥ संरम्भे युद्धसंभ्रमे सति जये पटुरयं राजा रिपवश्च ते राजानश्च तेषां
कुजरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिष्ठाततया स्थिरान् शतयस्य अग्रलोहस्य संबन्धिनो दण्डान्धरा-
न्प्रासान्वा आचूडाग्रं पुङ्खाग्रं मर्यादीकृत्य मदमज्जयन्निचस्वान सा अस्य एतत्कर्तृका त्वदीया
पृथुर्महती सेवा तया सेवया त्वं अस्मै कुतो न प्रसीदसि । यतः—किंभूताय—तव कुचस्प-
र्धागर्षेषु कुचसाम्यामिलाषिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्मूर्खोक्तान्प्रचण्डान्दण्डान्भूतवतेऽपि कृत-
वतेऽपि । येन हि महती सेवा कियते तस्मै प्रसन्नीभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद्गुणीष्वेत्यर्थः ॥

स्मितश्रिया सूक्ष्णि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत्कीर्त्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

स्मितेति ॥ सा भैमी स्मितश्रिया तं राजानमुपाहसदुपहसितवती । यतः—कीर्त्यं
वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवंभूतमेव । हि यस्मात्—निषधेन्द्रवैभवं नलसामर्थ्यं गिरां पारे
वागगोचरः । वर्णयितुमपि न शक्य इत्यर्थः । नलदेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः । किंभू-
तया स्मितश्रिया—तद्गुणशर्मणा तदीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव कृतयेव ।
तथा—सूक्ष्णि ओष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमिलासद्गुणारोपणार्थं सूचकं पदैम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशाचकामसावभाणीदपरं परंतपम् ।

पुरैव तद्दिग्बलनश्रियां भुवा भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥ ४२ ॥

निजेति ॥ अस्मी याणी अपरमन्यं परंतपं राजानं भुवा पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दर्श-
यित्वा तां भैमीमभाणीदुवाच । किंभूता—निजाक्षिलक्ष्म्या नेत्रकान्ध्या हसित एणशाचको
सृगक्षिशुर्यया । किंभूतया भुवा—तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्संमुखं बलनेन दृक्पातेन
कृत्वा याः श्रियस्तासां भुवा स्थानभूतया । किंभूतमेवम्—समया सभास्यैः मनोज्ञतया समा-
जितं दृष्टं पूजितं वा, रिपुतापकरत्वादन्वर्थनामानं वा ॥

कृपा नृपाणामुपरि कचिन्न ते नतेन हा हा शिरसा रसादशाम् ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निषेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि, ते तव नृपाणां मध्ये कचिदप्युपरि कस्याप्युपरि कृपा नास्ति । हा
हा कष्टं कष्टम् । कमज्जबलोकयस्यपि नेति न युक्तमित्यर्थः । किंभूतानाम्—जलकृतवशात्-
शाङ्क्यया नतेन शिरसा रसायां भूमी दृश्येयाम् । रसां पश्यन्तीति वा । अन्यत्र कृपा मा
भूषाम तावत् । किंतु तव लोचनाच्चला अपाङ्गदृग्गंशाः निषेयः सादरावलोकनाहो यो नेपा-
लानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अलवो अमरभूता भवन्तु ।
एवं तावत्कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेतत्परमेव हिंसितुम् ।

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥

ऋजुत्वेति ॥ ऋजुत्वमवकता नम्रत्वप्रियवादित्वादिरूपा विनीतता च । तथा—
मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मनियमश्च । श्रुतिपारगामिता आकर्णपूर्णता वेदपारगामिता च । एवंरूपं
अतीवातितरं विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि हितप्रत्यकारकं च अलीकपवनाभ्यास-

वशाद्वा श्वासाभावकारि ययीयमेतच्चेष्टितं परं शत्रुं स्वप्नवतिरिक्तं च सर्वं जनं हिंसितुमेव हन्तु-
मेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु लक्ष्यव्याधनमात्रप्रयोजनं, न चार्जनादिगुणार्जनं प्रयो-
जनम् । सः अस्य बहुरसंख्यः महानक्षयोऽतिरीर्यथ शरः दाम्भिकः । 'दम्भेन चरति'
इति रूपकम् । अतिशरोऽयमिति भावः । दाम्भिके यावद्दत्तं तत्सर्वमेतस्य शरे विद्यत
इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छरेण क्रियत इत्यर्थः इति वा । दम्भो हिंसा भावा
च प्रयोजनमस्य, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन 'चरति' इति ठक् ॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरजनव्रती ।

शृशं विरक्तानपि रक्तवत्तराजिहृत्य यत्तानसृजासृजयुधि ॥ ४५ ॥

रिपूनिति ॥ यावन्तो जनास्तावतां रक्षन् तदेव व्रतं तदस्यास्तीति एवंभूतोऽयं राजा
रिपूनवाप्याप्य रिपून्प्राप्यापि वा । अवकीर्णितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यन् यस्मा-
त्स्वशरीरादिप्रियमे शृशं विरक्तानननुरागिणोऽपि । अथ च—एनं इष्ट्वा विगतशुधिरानपि
तान्निरपून् युधि निहृत्य बाणैश्छिन्त्वा असृजा रुधिराण कृत्वा रक्तवत्तरान्तरावन्तोऽनुरागिणः ।
अथ च रक्तं विद्यते येषु ते रक्तवन्तः, अतिशयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तराः एवंभूतान्नानसृज-
नकार । वैरिणामपि रज्ज्नाक्षतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्तवत्तरान्, रक्तवत्तुर्मतु ५ च ॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथंचित्क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव हुतभुगमित्वास्मिन् यदि कदाचित्कस्मिन्नपि
समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततमः शृशमङ्गीकृतः पतङ्गानां शलभानां देहदाहलक्षणाया
आपद उदयो येन एवंभूत एव स्यात् । एतत्तेजसात्तिरं संतापबशात्पीडितः स्यात् । एत-
त्तेजोपेक्षया सुखं हीनः बहुपेक्षया शलभतुल्य इत्यर्थः । तथा—अमुष्म यशः कथंचित्क्ते-
नापि प्रकारेणोपार्जयितुमसमर्थेनेव विधिना ब्रह्मणा अतिमहान्क्षीराम्भोनिधिरपि तस्य एत-
त्तेजयशसः प्रतिनिधिरनुकल्पः कृतः । कथंचित्कृत इति वा । यश एव यशःसदृशमिति वा ।
मुह्यभावे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते । क्षीरादप्युज्ज्वलमस्य यश इत्यर्थः । एवंविधः प्रताप-
वान्यशस्वी च कोऽपि नास्तीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेर्न्यूनत्वादेकद्वीपव्यापिनः
क्षीरोदादशेषद्वीपव्यापिन्याः कीर्तेराधिक्याच्च ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तुभवदुभयहरिहोमलेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-

बद्धी संख्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥

यावदिति ॥ हे भूमि, सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः प्रालेयशैल्य हिमालयः

तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य विष्टतः यावत्कालं तौ वर्तते वा । एतस्य नरपतेः कीर्ति-

१ 'अथ शरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्भवति' इति जीवातुः ।

स्तावत्पर्यन्तं चरति भ्रमति । किंभूतौ शैलौ—पुलस्त्यगोत्रापत्ययो रावणकुबेरयोः अवास्तु
अग्रहभूमिभूते अपि वास्तुसम्बन्धौ गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे
दिशौ तयोः क्रमेण दयामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च लोमलेखा रोमावली उत्तरीयं पूर्वकायचरणवस्त्रं तद्रूपौ ।
समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिणदिशो रोमस्थानीया । हिमाचलव्योत्तरदिग्बलस्थानीयः ।
तथा—प्राक्च प्रत्यक्च आशे प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ तयोः परिवृद्धौ स्वामिनौ इन्द्रवरुणौ तयोः
ये नगरे तयोर्गदारम्भणमारम्भस्तस्मिन् स्तम्भयोरिव सुन्दरी मुद्रा आकारो ययोस्तौ उभावद्री
उदयास्ताचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः । पूर्ववत् । किंभूतावद्री—प्रातः—सायंसंध्ये
एव रक्तात्पताकावृत्तौ ताभ्यां रचिता निर्मिता शिखायां शिखरे शोणा रक्षा शोभा ययोस्तौ ।
पौलस्त्य इति, गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद्यञ् । वास्तुभवदिति, 'च्यौ च' इति दीर्घः । उभौ
अवययौ ययोस्ते उभय्यौ ते च ते हरितौ चेति समासे पुनश्चाव इति वा ॥

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा

युद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

छिन्नं वावनतीभवन्नजमियः खिन्नं भरेणाथ वा

राज्ञानेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥

युजेति ॥ अनेन राज्ञा अरीणां शिरः भूमौ इत्यद्वलाकारेण विलोठितं जटिति छेदा-
त्स्फुरन्नमणमभूत् । किंभूतानामरीणाम्—अदसीयस्यामुष्माणं अदसीयस्य रणसामिमुखं
संमुखम् । प्रारम्भमभि लक्ष्यीकृत्य वा । बाणावलीः शरपङ्क्तिरुन्मुच्य मुक्त्वा युद्धा वा निप-
तताम् । बाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पततामिति यावत् । अथ च—अन्तःकरणे
स्वपरान्तरं स्वस्य आत्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं युद्धा वा अदसीयस्य चरण-
स्यैवाभिमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपतताम् । एतच्चरणयोर्दण्डवज्रमस्कारं कुर्व-
ताम् । किंभूतं शिरः—(रणसंमुखपक्षे) छिन्नं वा बाणैः खण्डितं सत् वा अवनतीभवत् नत-
ग्रीवं भूमौ पतितं सत् । तथा—(चरणपक्षे)—अथवा निजमियो भरेण स्वायभयबाहु-
स्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । (द्वितीयपक्षे—) बलाद्विलोठितं वामदक्षिणभागस्पर्श-
कारीकृतम् । वैरिणो यदि युध्यन्ते तर्हि म्रियन्ते एव । ये तु विचारका भीरवश्च, ते शस्त्राणि
परित्यज्य वनमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः शरण्यो न विद्यत इति
सूचितम् । अन्यदपि भाराकान्तं नष्टं भवति । वाद्यब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं

समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।

नृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखान्किं तु पतित-

द्विपद्भक्षः श्वघ्नैरनुमितिरमून्गोचरयति ॥ ४९ ॥

नेति ॥ युद्धकौतुकदर्शिनां नृणां मनुष्याणां दृष्टिः अस्य विशिखान् कचन कस्मिन्नपि
तूणादुद्धारे निष्कासने उपादानकाले न पश्यतीति सर्वत्र संबन्धः । तथा—कस्मिन्नपि गुण-
घटने मौर्व्या संधानकाले न । आश्रुतिशिखं कर्णाग्रं मयादीकृत्य समाकृष्टौ कस्मिन्नपि सम्य-
गाकर्षणकाले न । तथा—मोचनानन्तरं विमति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा—शत्रूणि-

मिथ ततो निर्गम्य भुवि कस्मिन्नपि भूप्रदेशे पतितान् पश्यति । तर्हि किं तु पतितानां बाणा-
घातकृतमर्मवेधवशाद्भूतप्राणानां भूयिष्ठानां द्विषतां वक्षसः श्वश्रैर्ददं प्रहृत्य बहिर्निर्गतशरकृत-
च्छिद्रैः कृत्वा ना अनुमितिर्नुमानज्ञानं असन्बाणान्गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न
मुक्तास्तर्ह्येतेषां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । 'चक्षुःश्वश्रैः' इति पाठे चक्षुष्येव
विष्यतीति भावः ॥

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।

भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते संकटवासयातना ॥ ५० ॥

दमेति ॥ हासयतीति हासिका अतिनीचा चेटी दमस्वसुः चित्तं तद्वर्णनबाहुल्यनिरपेक्षं
तस्मिन्ननुरक्तं चावेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद् । हे देवि, अस्य कियत् एतरीयं किय-
त्वरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि । अपि तु बहुत्वात्प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः
सौन्दर्यादिभिः प्रभूते महति जगति स्थितेऽपि इह रुपे संकटवाधरूपा संमर्दवसरूपा
यातना संकटवासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्नुते प्राप्यत इति भण कथय । सर्वे गुणाः
सर्वे जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव संमर्देन निवसन्तीत्येकेनैवाकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनासामर्थ्यादि-
त्यर्थः । वाक्कार्यः कर्म । अथ च भूयसि वर्तमाने जगति मध्ये गुणैरिहैव कष्टरूपा वसति-
पीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतन्निवासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति
भणेत्युपहासः । अस्य कियद्वक्ष्यसि कथय । अतः परं मा स्म वादीः । तस्माच्चिर्गुणमेनं गुणित्वेन
कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा । 'स्थितैः' इति पाठे गुणविशेषणम् । प्रभूतैरिति च ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसंगतं ततोऽपि नीचेयमति प्रगल्भते ।

अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगाजनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति ॥ जनः प्रेक्षकः क्रुधा स्वस्वामिवर्णनविधातसमुत्पन्नेन कोपेन इतीरिणो भाष-
माणान् एतस्य क्षितिपस्यानुगानुचरान् न्यपेधजिवारयामास । इति किम्—इह सभायां
मैत्र्या दासी किमपि असंगतमुच्यं ब्रवीति 'चलेऽपि का कस्य' इत्यादि भाषते । ततोऽपि
दास्या अपि सकाशाज्जीवा इयं चेटी अतिप्रगल्भते नितरां घृष्टतया भाषते । नियामकः
कोऽपि नास्ति । अहो अयुक्तादाश्चर्यं साधुः सभा । विरुद्धलक्षणया काका अकारप्रत्ययेण
वाऽस्ताधुरेतादृशी सभा न कुत्रापि । ब्रवीति, वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । 'शशंस' इति
वा पाठः समीचीनः । गल्भद् घृष्टत्वे ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तदिच्छुस्वसंमुखेन सा ।

दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्चियम् ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ कृपामयी बहुलकृपा सा गिरां देवता मुखेन अन्यं नृपमुद्दिश्य निर्दिश्य
दमस्वसारं वदति स्म । किंभूतेन—तस्योद्देश्यस्य नृपस्य दिङ्मुखं दिग्भिन्नागस्तस्य संमुखेन ।
किंभूतं नृपम्—इल्लभूवत्पुरुषवत्समिव अतिक्रान्तस्मरं शीर्यस्य तम् ॥

१ 'वेगातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्र तेन तुल्यं किपाचेदतिः' । किपा चात्र सराति-
क्रमः इति जीवातुः । एतदजानानैवाहस्तु स्वकल्पनयैव 'किंभूतान्-अतिसरातिक्रान्तस्मरं शीर्यसा-
स्याम्' इति मुद्रितम् ।

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

त्रपामपाकृत्य निभाञ्चिभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥

विलोचनेति ॥ हे भैमि, त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपमार्गगामिन्याध्वन्द्रिकाया नेत्रमध्यगनीलगोलकस्य अञ्चलैरिवाञ्चलैरतिदीर्घविलोकनव्यापारैः । कटाक्षैरिति यावत् । तैः कृत्वा निभाद्वस्त्वन्तरविलोकनव्याजात्रपामपाकृत्य मालयं मलयत्रिस्वामिनं मायाः संपद्रूपाया लक्ष्म्या आलयं वा क्षितिक्षितं निभालय विलोक्य । किंभूतैरञ्चलैः—विलोचने एव इन्दीवरे नीलोत्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये पासः स्थितित्तया वासितैर्भावितैः । नयननीलिमा नीलीकृतैरिष्यधैः । तथा—सितैः शुभ्रैर्नीलधेतकान्तिभिः । कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः । अथ च—विलोचनतुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धीकृतैः सितैस्त्रिगणयतः शीलत्वादपाङ्गतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्चलैः करैरुपलक्षितम् । तथा—कान्तेः स्थानम् । तथा—मः शिव आलयो यस्य । शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमेवैनं राजानं त्रपामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । 'मः शिवे मा च पद्मायाम्' इति विधुः । निभालय, चुरादावात्मनेपदिनः पाठपरस्मैपदं चिन्त्यम् । निभालनं निभालस्तद्वाञ्चिभालवान् तादृशं कुर्वति 'तत्करोति' इति णिचि मत्तुच्छोपे साधनीयम् ॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।

न वेत्ति यत्रातुमितः कृतसयो न दुर्गया शैलभुवापि शक्यते ॥ ५४ ॥

इममिति ॥ हे भैमि, रणाद्भग्नः पलायितः कृतसयः कृतगवोऽरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतम् । अथ च महान्तम् । इमं परित्यज्य स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा वृथा अविशत् । त्वदीयोऽहं मां रक्षेयुक्त्वा एनमेव शरणं रक्षितारं कृतगर्वत्वादप्राप्य स्वगृहं कृथैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मात् दुर्गया विषमया शैलस्य भूतया । गिरिदुर्गंगेत्यर्थः । तथापि इतोऽस्मादुपात्रातुं न शक्यत इति न वेत्ति । गिरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि बलततोऽपकृष्य हन्यते । स्वगृहं प्रविष्टो हन्यत इति किं वाच्यम् । अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पूर्वतः पुण्या दुर्गयापि त्रातुं न शक्यते भूतदर्पं हन्त्येव शरणागतं रक्षयेवायमिति भावः । 'शरणं गृहरक्षितोः' इत्यमरः ॥

अनेन राज्ञार्थिषु दुर्मगीकृतो भवन्धनध्वानजरत्नमेदुरः ।

तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥ ५५ ॥

अनेनेति ॥ एतद्वरगेन सः अतिप्रसिद्धो विशेषेण दूराद्वरिः । अथ च विदूरनामा रोहणाचलः । तथा तेन प्रकारेणादूरतां सामीप्यं गमी गन्ता । यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडापर्वतत्वं गमी गमिष्यति । किंभूतः—अतिवदान्येनानेन राज्ञार्थिषु याचकेषु विषये दुर्मगीकृत उपेक्षाविषयतामयाचनीयतां प्रापितः । अत एव व्ययाभावाज्जवापना मेधास्तेषां ध्वानः शब्दस्तस्माज्जातै रत्नैर्मेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूरादौ हि नभमेव शब्दाद्रलशलाका उत्पद्यन्ते तांश्च याचकैर्नीयन्ते । अस्मिन्स्तु बहुप्रदे सति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्ययाभावाज्जलैः कृत्वा त्वदुपवनं यावन्नेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात्तत्र क्रीडापर्वतस्थाने भविष्यति । अतिवदान्योऽयमिति भावः । 'भवद्भग्नध्वानः' इति पाठे भवत्वं उत्पन्नेभ्यो धनध्वानेभ्य इति व्याख्येयम् । गमी गामी इति पूर्ववत् ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-

च्छायावन्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरेणयेनेत्रे ।

दृष्टारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥ ५६ ॥

नम्रेति ॥ हे ऐणेयो हरिणपोतस्तपेन्नपेने यस्यास्तत्संजुद्धिः एण्यवयवभूते नेत्रे वा यस्याः, भूलोकस्य भर्ता एष राजा संयुगे साधु सांयुगीनं रणरसिकं भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं विभर्ति । किंभूतः—नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः शत्रुनृपालोपां सुखान्येव कमलम्लानि तेषां लज्जया म्लानता तद्रूपा भूत्रेभ्यो जाता छाया भ्रमरसंघनिधनी वा शोभा कृष्णता तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता चन्द्रवदचरिता चरणनखश्रेणियंसा । किंभूतम्—दृष्टानां सदर्पणामरीणां प्राणाख्या वाता एवातिप्रियत्वादमृतरसस्तस्य लहरीणां तरङ्गाणां भूरि अवतितरा पानेन पीनं पीवरं सगर्वदृष्टप्राणवियोगकरणेनोर्जस्वि । समानाकारत्वादतिदूरकर्मत्वाच्च भुजयोः सर्पत्वम् सर्पाणां च पवनान्धनत्वात्प्राणारूप्यैः पवनैः पीनत्वं युक्तम् । दर्परहिताक्षरणपातिनो वैरिणो रक्षति, सदर्पाननभ्रान्मारयत्ययमिति भावः । ऐणेयं एष्या अपत्यम्, 'स्त्रीभ्यो ङ्क्' । एष्या अवयवा इत्यर्थे 'एष्या ङ्क्' । सांयुगीनम्, साध्वर्थे प्रतिजनादित्वात्त्वञ् ।

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याहेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्मोघेर्मुनिचुलकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदःकीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति ॥ अमुष्य कीर्तिपूरः क कस्मिन्नगति लोके न जागर्ति प्रकाशते । अपि तु स्वर्गपातालमर्त्यलोके स्फुरति । लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह—किंभूतः—स्मरहर-शिरसि यश्चन्द्रस्तस्य यः शेष एककला तस्या अध्याहारो लक्षणस्य पञ्चदशकलाभिः पूरकः । स्वर्गं गत्वा शिवशिरःस्थितश्चन्द्रो येन षोडशकलः कियत इत्यर्थः । अन्यत्राप्यपूर्णवाक्ये किमपि योग्यं पदान्तरमभ्याहृत्य वाक्यपूर्णं कियते । तथा शेषस्याहेः सर्परजस्य भूयांसः सहस्रसंख्याकाः फणास्तोषां समुचितो योग्योऽतिदीर्घः काययष्टीनिकायः शरीरदण्डिकासमूहः । फणसहस्रस्य शरीरसहस्रेण भवितव्यम् । पातालं गत्वा तदीयशिष्टशरीरपूरणं कियते इत्यर्थः । तथा—मुनेरगस्तस्य चुलकनं संकुचितहृत्पानं तस्याधस्त्रासो भवं तस्य नाशो निरासो अभि सामहलेनोपायः साधनम् । दुग्धाम्मोघेः कायव्यूहः शरीरसहः । पूर्वमेकाकित्वेन पानाद्वय-मभूत्, इदानीमेतच्छरीरूपानेकशरीरधारणात् । एकस्यानेकपाने सामर्थ्याभावाज्जलमात्रस्य च क्षीरतापादनादुग्धयशसोश्च स्वरूपत्वादुग्धे यशोभ्रमः यद्यपि दुग्धभ्रम इति दुग्धयशसोर्निर्ण-यमशक्यत्वात्पानाभावाद्वयभावात्साधनभूतः क्षीरोदधेः कायव्यूह इत्यर्थः ॥

१ 'भुजभुजगयुगं विभर्ति रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्र कीर्तिपूरस्य जैलोक्ता-संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेस्तदुपातिशयोक्तिः । सा चास्यचन्द्रे शेषाध्याहारत्वादिरूपकोत्पापितेति संकरः' इति जीवातुः ।

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतघ्नीं कृतं
लक्षैर्लक्षमिदो दशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

कर्तुं सर्वपरिच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा

तत्संख्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषाम् ॥ ५८ ॥

राज्ञामिति ॥ नाम्ना शतघ्नीं चतुःशतील्लोककण्टकसंघितां हेति शब्दं कलयतो धारयतोऽस्य
राज्ञा शतेन किम् । तेन शब्देण मारणात्तरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ
च यः शतमारणसमर्थं शब्दं गृह्णाति तस्य शतसंख्यामितै राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते ।
तथा—राज्ञां लक्षैः पूर्यताम् । यतः—लक्षं वैष्णवं मिनत्तीति लक्षमितस्य लक्षमिदः । यो
हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतसायकस्तस्य लक्षसंख्यैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—
राज्ञां पद्मैः पद्मसंख्यै राजभिरपि किम् । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते । यतः—इशैश्च
पद्मानि कमलानि पद्मसंख्याकान्वैरिणश्च जयतः । यो हि कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः परा-
भवो न । अथ च भूक्षेपमात्रेण पद्मसंख्यापरिमितान् राशौ जयति तस्य पद्मसंख्यै राजभिः
किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा—वा समुचये । राज्ञां परार्धेनापि परार्धसंख्यै राजभिरप्यस्य
किमपि कर्तुं नो शक्यम् । यतः—सर्वे च ते परे शत्रवश्च ताञ्छिनस्ति तस्य । यो हि वैरि-
मात्रहनने समर्थस्तस्य परार्धसंख्याः शत्रवः किं कुर्वन्तु । तत्तस्मात् एतस्य द्विषां संख्याद्विषा-
दपगमं पलायनम् । अथ च—परार्धरूपायाः संख्याया अप्यपगमं परित्यागं असंख्यत्वं
विना काचिद्वैतिः प्रकारो नास्ति । बत खेदे । असंख्येयाखेदमविष्यन्तर्लङ्गीविष्यन् । असंख्येयं
नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवितोपायः । पलायिताश्च हन्तीत्यर्थः । 'लक्षं शरव्ये संख्यायाम्' ।
शतघ्नीम्, 'अमनुष्यकर्तुंके च' इति टर्के ॥

वयस्ययाकृतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥ ५९ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुः आकृतविदाभिप्रायज्ञया वयस्यया सख्या स्मितं वितत्य
इस्मितं कृत्वा भारती इत्यभिदधे उक्ता । इति किम्—हे भारति, त्वं भवन्मुखेन त्वन्मुखेन
स्ववर्णनं याचतां प्रार्थयमानानां इतोऽस्मादुपात्तपरेषामन्येषां स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वरां
कालविलम्बासहन्तत्वं पश्य । एतद्वर्णनाद्विरमेति भावः । अन्यानपि वर्णयेत्यर्थः ॥

कृतात्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ददासि कासती ।

इतीरिणस्तद्वृत्तपारिपाथिकान्स्वभर्तुरेव भुक्नुतिर्यवर्तयत् ॥ ६० ॥

कृतेति ॥ स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भुक्नुतिः कोपवशाद्भुज इति पूर्वोक्तं ईरिणो भाष-
माणान् तादृशपारिपाथिकालिजसेवकान् न्यवर्तयन्त्यपेक्षयत् । भूक्षेपमात्रेण तेनैव ते निवा-
रिता इत्यर्थः । इति किम्—हे दासि, अत्र राजवर्णने वचनाधिकारिणी भाषणाधिकारिणी
देवी कृता, त्वं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता सती । अथ च—असती कुलटा का
त्वमुत्तरं ददासि अत्र बहुमयोग्येति । पारिपाथिकान्, परिपाथे वर्तन्ते पारिपाथिकाः
'परिमितं च' इति चकारादृक् ॥

१ 'अथैव द्विषद्विषमत्त्वस्य संख्यापगमतदपगमयोरुभयोः प्राप्तस्य पूर्ववर्तिन्येवलोत्तरव नियमना-
त्परिसंख्या । तथा च यत्रम्—'प्रकल्पानेकत्र नियमनं परिसंख्या' इति जीवानुः ।

धराधिराजं निजगाद् भारती तदुन्मुखेपद्मलिताङ्गसूचितम् ।

दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१ ॥

धरेति ॥ भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं रूपं निजगाद् । कथयति सेवार्थः ।

किंभूतम्—तस्य वर्णनीयनृपस्योन्मुखं संमुखं ईषदलितेन किञ्चित्परिवर्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापितम् । तथा—सारवत्तरमतिबलिष्ठम् । तथा—कुलेन शीलेन स्वभावैनाचरणेन वा राजसु मध्ये उचितं योग्यं श्रेष्ठम् । कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥

कुतः कृतैवं वरलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय ते ।

अपीयमेनं मिथिलापुरंदरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥ ६२ ॥

कुत इति ॥ हे भूमि, ते त्वया स्वयंवरावमागतं वरलोकं परिणेतृवृन्दं प्रति लक्ष्मीकुल एवममुना दृश्यमानप्रकारेण अनवलोकनायादर्शनाय प्रतिज्ञा कुतः कस्मात्कारणात्कुता । अपि त्वयुगमेवैतत् । 'वा' इतिपाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनायैवेत्यवधारणार्थो वा । न केवलमवधारणायैव, किन्तु—अनवलोकनामापीक्ष्यो वा । किं तर्हि कर्तव्यमित्यत आह— हे भूमि, ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलाप्रगर्वाः पुरंदरं स्वामिनं निपीयैव शिथिलास्तु । एतद्वरम् । सर्वधानवलोकनादिलोकनं धरमिति राजान्तरवदननुरागेणाप्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये यद्यपि नावलोकितास्तथाप्येनं विलोकय । विलोकनेनाप्येनं संभावयेत्यर्थः । पूर्वलोके सामान्यत उक्तत्वाद्भवादेशे एनमिति समर्थनीयम् ॥

न पाहि पाहीति यद्व्रवीरमुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति कुधा ।

रणक्षितावस्य विरोधिर्मूर्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

न पाहीति ॥ अस्य विरोधिर्मूर्धभिर्विदश्योभिः इति कुधा रणक्षितौ निजमोष्ठं दन्तैर्विदश्य विशेषेण दृष्ट्वा आस्यते स्वीयते । इति किम्—हे ओष्ठ, त्वं अमुं वृषं प्रति पाहि पाहीति यत् नात्रवीः तेन कारणेन ममैवं भूमौ विलुण्ठनपूर्वं मरणमभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तवैव सामर्थ्यम् । प्रकारसौष्ठवत्वात् । त्वया च सदर्पत्वात्तदनुच्चारणान्मामयं मारितवानिति त्वमेवापराधीत्यर्थः । शक्नुमिदृश्यायेनाभरोष्ठो दृष्ट एव तिष्ठति न तु मुञ्च इति आस्यते इत्यनेन सूचितम् ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणादाय पुरःप्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भमिवावस्य संमदान्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महति रणसंमर्दे दक्षिणेऽपसर्प्ये । अथ च—सरलेऽनुकूलेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मौर्वीमप्यादाय गृहीत्वा अपसर्पति कर्णपथादेशं गच्छति सति पुरःप्रसर्पिणे रिपुसंमुखं गायिने दृढतरमुष्टयेऽस्य वामबाहवे स्वयभुजाव धनुः संमदादिव दृढतरत्वजाताह्वयविर परिरम्भमालिङ्गनं दित्सति दातुमिच्छति । दित्सतीवेति वा । अस्मिन्नपि गुणिनि विश्वासपात्रे सद्भामास्वजनमादाय पलायिते सति सद्भामं कर्तुं संमुखाय वामाव दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्वा सुवंशजेन केनचिन्मध्यस्थेनालिङ्गनं दीयते । दृढमुष्टिरति-

१ 'अवधारणाय' इत्यत्र धकारो लेशकप्रमादपतितः । २ 'अथ शत्रुशिरसां प्रत्यभिषिष्यकोपदेष्टु-
कस्योद्वेगस्तोषमिषयकोपदेष्टुकालोत्प्रेक्षणाद्विज्ञेया व्यञ्जकाप्रयोगाद्भम्बा' इति जीवातुः ।

शरोऽयमित्यर्थः । सङ्ग्रामे कर्णान्तर्पर्वन्तमाकर्षणमुत्सर्ज्य कृत्वा शरान्मुञ्चयेवास्त इति भावः ।
नामबाहवे, ददातियोगाच्चतुर्थी ॥

अस्योर्वारमणस्य पार्वणविभुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोद्भवलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिधियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥

अस्येति ॥ अस्य उर्वारमणस्य राज्ञो गत् यश एतादृशम् । कीदृशं यशः—पर्वणि भवः
पार्वणः पूर्णो विभुबन्धस्तस्य द्वैराज्ये इत्यो राज्ञोः कर्म तत्र सज्जं तत्परम् । पार्वणचन्द्रसदृश-
मित्यर्थः । तथा—सर्वेभ्योपूज्यलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य इरनिवासभूतकैलासस्य स्थितश्रीः
श्वेतकान्तिसद्विषये यो गर्वस्तस्य निर्वासि निराकारकम् । कैलासादपि भवजतरम् । एवंभूतं
यशः । तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं समुद्रशङ्खप्रतिबिम्बः किमु । तथा—शरदि पर्जन्यराजिर्मेघ-
पङ्क्तिस्तस्याः श्रीः धवलिसयोभा तस्याः पर्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः ।
तथा—दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य पयसा दुग्धानां सर्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरभिधानं किमु ।
चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽप्यधिष्ठितद्वैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्येति ॥

निर्लिङ्गशत्रुदितारिवारणघटाकुम्भास्तिकूटावट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायं करः ।

उशीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचुरंगधुरा-

क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षोणीजबीजव्रजम् ॥ ६६ ॥

निर्लिङ्गशेति ॥ अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कैः एवंभूत इव नोशीतस्तर्कितः । अपि
तु सर्वैरप्येवमेव तर्कितः । कीदृशः करः । निर्लिङ्गेन खड्गेन कृत्वा नुदितारिवाः खण्डनं प्राप्तावा
भरिवारणघटाया वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलानामस्त्रिकूटा अस्थिसमूहास्तेषामव-
टस्थाने गर्तलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तासङ्गस्तस्य किरः विक्षिपः ।
तथा—चत्वारि करिनरश्चतुरगलक्षणाव्यञ्जानि येषामेवंभूतानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्ग्रामा-
स्तेषु तज्जन्तश्चित्रं गच्छन्तः चुरंगस्तेषां चुरैः चरणाग्रतस्तत्तद्वर्णभागैः क्षुण्णासु विदलि-
तासु कूटासु क्षितिषु रणक्षेत्रभूमिषु यशोलक्षणस्य क्षोणीजस्य वृक्षस्य तदुत्पादकं बीजव्रजं
बीजसङ्घं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वात्तत्कारणेन बीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यम् ।
अरिकरि कुम्भस्यमुक्ताफलानि बीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजसङ्घं करेण-
कृष्य हलकृष्टासु भूमिषु वपति वैरिकरिणां हननादेतस्य बहु यशो जातमिति तैस्स्यात्सुरा
इव धुराः सुरा इति लक्षणाशब्दः । निर्गतश्चिन्ततोऽङ्गलिभ्यो निर्लिङ्गः खड्गः इति, 'उच्-
प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निर्लिङ्गावयवम्' इति उच् । स्थायुकम्, 'लपपत'-
इत्युक्म् । किरतीति किरः, 'इगुपध-' इति कैः ॥

अर्थिभ्रंशवद्भवत्फलभरव्याजेन कुक्ष्यायितः

सत्यसिद्धतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

आस्ते निर्व्ययरत्नसंपदुदयोदग्रः कथं याचक-

श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितवीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

अर्थाति ॥ स कल्पद्रुमः प्रसिद्धः केवलं कल्पितप्रदः, अस्मिन् राजनि अस्ति दानमतिशयितं दानं भजति सत्यकल्पितमपि ददति सति अर्थिभ्रंशाद्याचकैर्वर्जनात्पूर्वं अल्पान्यपि ज्वामावाद्बहुभवन्ति बहूनि जायमानानि यानि फलानि तेषां भरव्याजेन भारगौरवमिषेण कुब्जायितः सर्ववदाचरितोऽतिनम्रः सन् कथमप्यास्तां महता ह्येतेन । अथ च—लज्जागोपनप्रकारेणापि तिष्ठतु । कालं वातिवाहयतु । नमस्त्वेन लज्जागोपनं युक्तमिति भावः । तु पुनः रत्नाचलो याचकश्रेण्यावर्जनात्परित्यागाज्जातेन दुर्यशसापकीर्त्या निविडिता यनीहता वीडा लज्जा यस्य एवंभूतोऽपि याचकाभावात् निर्व्ययमाक्षयया रत्नसंपदा कृत्वा य उदयोऽनुस्यूता वृद्धित्वेन उदग्र उवाचिस्वरः । अथ च—अनम्र एव कथमास्ते । अपितु—लज्जितस्यानम्रत्वमुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पद्रुमस्य स्वर्गस्थितत्वाद्बुध्रापतया फलभरव्याजेन नम्रतया वा लज्जापरिहारः संगमवी । रोहणाद्रेस्तु एतल्लोकनिवासाद्बुध्रापत्वानामेऽपि याचकैर्वर्जनाल्लज्जातिशयाच्चमत्वं युक्तं, तच्च तस्य नास्तीत्याश्वयम् । कल्पद्रुममेवमप्यधिको दानशूर इति भावः । कुब्जायितः, लोहितादेराकृतिगणत्वादाचारे कथम् ॥

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुतावितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।

स्मिताय वक्रं यदवक्रयद्वधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तक्षुपे ॥ ६८ ॥

सृजामीति ॥ वधूः भैमी सखीजने इक्षितं भूभङ्गादिचेष्टितैः कृत्वा तां भैमीमिति पृच्छति सति स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं स्मिताय वक्रं यत् अवक्रवक्रं चक्रे, तत् वदनवक्रणमेव तक्षुपे तस्मिन्नास्ति वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमलक्षि लक्षितम् । अन्यतो विलोकनादेवात्रानादरोऽस्या इति सखिभिः लोकेन, तेन राज्ञा वा तर्कितमित्यर्थः । इति किम्—हे भैमी, अहं अयं चासौ नृपय इदं नृपः तस्य स्तुतौ विघ्नं सृजामि किम् । 'वैलक्ष्यम्' इति (पाठे) 'असावधानतया यस्मान्मुखमवक्रयत् । तस्मादेव नृपगतमेव वैलक्ष्यं मालिन्यं लोकेलक्षितमित्यर्थः । स्मिताय स्मितं कर्तुम्, 'क्रियाधोपपद-' इति चतुर्थी ॥

दृशास्य निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुसूत्रा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।

अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधामिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

दृशेति ॥ अथ मधुसूत्रा मधुरसूत्रा गिरामधीश्वरा वक्तुं वर्णयितुं दृशा नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं दृशान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भजाश्रुती भैमीकणौ निजास्य स्वीयं वदनमेव चन्द्रस्य सुधामिरुक्तरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णं चकार । उवाचेत्यर्थः । अनुगता आपो यत्र अनूपो देशः, 'वृक्षपूर-' आदिना समाधान्ते 'उदयोददेशे' इत्युकारः । अनूपे जलद्रुते चकार । 'तत्करोति-' इति णिच् । लक्षणया मधुरसूत्राकर्णनस्तिमिते चकारेत्यर्थः । 'अपूपुरद्भीमभुवः श्रुती पुनः' इति पाठे 'णौ चक्षुषधामाः-' इत्युपधाह्रस्वः ॥

स कामरूपाधिप एव हा त्वया न कामरूपाधिक ईदृयतेऽपि यः ।

त्वमस्य सा योग्यतमासि बल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥

स इति ॥ स एव कामरूपस्य देशविशेषस्य अधिपः । अथ च मदनरूपस्यापि स्वामी । तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कः—यः त्वया ईक्ष्यतेऽपि न । न अभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः । हा कष्टम् अनुचितमेतत् । यतः—कामाद्रूपेणाधिकोऽतिसुन्दरः । अथवा कामाद्रूपेणाधिको नेति काकुत् । यतः—अयं कामादधिकस्तस्मादस्य सा त्वं योग्यतमा वल्लभासि नितरामुचिता प्रेयसी भवसि । सा का—परा उत्कृष्टा गस्यास्तव प्रतिमता तुल्या मा कान्तिः सुतरां दुर्लभा । यस्याः सदृशी कान्तिः कस्यांचिदपि न दृष्टवरी । अस्यापि- (ति) सुन्दरत्वादित्यर्थः । अथ च—परान्या स्त्री गस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा, सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः । त्वमतिसुन्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा । व्याख्यानान्तरं क्लृप्तत्वादुपेक्ष्यम् । सुदुर्लभा, 'न सुदुर्भा केवलाभ्याम्' इति मुनिपेषः ॥

अकर्णधाराशुगसंभृताङ्गतां गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेभिंदामहो निमज्ज्य तीर्थः समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

अकर्णेति ॥ अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य यावान्सकलस्तरणिः सूर्यस्तस्य । तन्मण्डलस्येत्यर्थः । भिदां मेदं विधाय कृत्वा भवः संसार एव तुल्यत्वादणवः तीर्थः । मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्तेरित्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । शरतरोऽयमित्यर्थः । किंभूतैः—अरिभ्यस्त्रायत इत्यरित्रं कवचं तेन विना । अथवा—अरेः अस्मात्सकाशाद्रक्षकेणान्येन शरतरेण विना । न विद्यन्ते कर्णाः कर्णाकारा लोहकण्टका यासां एवंविधा धारा येषामेवंभूताः । कर्णान्ध- रन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा एवंभूता वा । ये आशुगा बाणा अशुगाः शरास्तैः संभृतानि प्रोतान्यज्ञानवयवा येषां तेषां भावस्तत्तां गतैः प्राप्तैः । प्रलययवं निक्षैरित्यर्थः । यावत्-साकल्ये । अथ च—कर्णधारो नाविकः, आशुगो वायुः ताभ्यां कृत्वा संभृतानि परिपुष्टान्यज्ञानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभूतानि च येषाम् । कर्णधारानुकूलवायुना वा संभृतान्यज्ञानि येषामेवंभूता ये न भवन्ति तद्वत् गतैः । अरित्रेण जलक्षेपणकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे यावत्तरणेः सकलाया नौकाया मेदं विधाय सकलां नौकां स्फोटयित्वा निमज्ज्य ब्रुडित्वार्णवतीर्थः । हे भव शिव, अहो अलाध्यर्थम् । कर्णधारायभावे नौकायाश्च मेदे ब्रुडित्वा तरणं तत्रापि समुद्रसेल्ललाध्यर्थम् । अपदमानघटनेन चाक्षर्यसूचकं शिवनामो- च्चारणं किमस्ते । 'कर्णधारस्तु नाविकः', 'नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रम्', 'श्रियां नौस्तरणि- स्तरिः', 'सुमणिसरणिभिर्जः' इत्यमरः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोभ्रमिस्तपतुरेव क्रियतेऽरिवेदमनि ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ भूलोकभुजो भूपालस्यास्य भुजोभ्रमिर्बाहुप्रतापैः अरिवेदमनि अतिसंतापका- रित्वात्तपतुरेव ग्रीष्मर्तुरेव यथसात्क्रियते तस्मात्तत्र ग्रीष्मर्तौ तपस्विनी यैना अरिवधूः नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैरुक्षुभिः । अथ च—नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न ददातु । अपितु ददात्तेव । तपस्विनी ग्रीष्मर्तौ सुगन्धिभिर्ददकैः प्रपां करोति । अनेन पतिभारणाच्छोकव्याप्ता सर्वाऽप्यरिनारी दरोदैवेति भावः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः ॥

एतद्वत्तासिघातस्त्रयदसृगसुहृद्वंशसार्द्धेन्धनैत-

होहहामप्रतापज्वलदनलमिलङ्गमधूमभ्रमाय ।

एतद्दिग्जैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिब्रजखुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु संग्रामभूमिषु एतन्नासीरस्य एतत्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिब्रजा अधसंघातोषां खुरेभ्यश्चरणाभेभ्यो जाता तैरुद्धलिता रजोराजी रैशुपद्भिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा दिग्जयकारिण्यो या यात्रा वैरिसंसुजगतयस्यासु असनमतुल्यं समरस्य भरं संमर्दं पश्यतः कस्य जनस्य । एतेन राज्ञा दत्तेभ्योऽसिघातेभ्यः स्रवत् असृप्रकं येषाम् । एतेन दत्तोऽसिघातो येभ्यः अत एव स्वदत्तजो वा असुहृद्वंशा अरिसङ्गाः । अथ च— तद्रूपा वेणवः त एव सार्द्धाणीन्धनानि दायाकाष्ठानि यस्य एवंभूत एव दोष्णोर्बाहोहहामप्रतापस्तीक्ष्णप्रतापः स एव ज्वलन् द्रिदीप्यमानोऽनलः तस्य मिलन्संभवत् भूमा बाहुल्यं यस्य एवंभूतो बहुतरो धूमस्तस्य भ्रमाय सादृश्याद्भूमेऽपि रजसि 'धूमः' इति बुद्ध्ये नासीत् । अपि तु सर्वस्यापि । आर्द्रवेणुरूपेन्धनं दहतो वक्षोर्भूयान्धूमो भवति । सर्वेऽप्येव एतत्प्रताप-बहिना दग्धाः । अधपतिधायमिति भावः । आर्द्रं सार्द्रं पर्यायः । 'मिलङ्गमधूम-' इति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तैज्रान्तये ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

स्वाकम्प्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-

स्रोतःप्रोतपिपासुकर्षकलसीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरेति ॥ केषां जगतां भुवनानां संबन्धनां जनेनास्य राज्ञो यशसोऽभिषेक एवोत्सवो नाजनि नाकारि । अपि तु स्वर्गादिस्थितेन सर्वेणापि लोकेन एतदीययशोभिषेकः कृतः । विशेषेणनाधिष्ठानमाह— किंभूतस्य यशसः— क्षीरोदन्वदपाः क्षीरोदन्वान्क्षीरसमुद्रस्वस्य अपो जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्दराचलेन कृत्वा प्रकर्षणं विलोच्य अमरैर्देवैः मथनक्रियायोगात् मथितमिति आदेशे निर्मिते संशयां कृतायाम् । अथ च निर्जलं मन्थमथितं दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रियायोगादस्तेर्भूवन्मथितरूपे आदेशे निर्मिते सति । जले स्थितसंभवात्क्षीरोदन्वदुदके दुग्धरूपेऽतिघने कृते सतीत्यर्थः । क्षीरोदरूपं सिंहासनं शुभवस्तुभात्रापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वाद्यद्भुतपीठं तत् स्वेनात्मना । अथ च— सुखे-नायासरहितं यथा तथा । आकम्प्यमुपवेशनयोग्यं सृजतः कुर्वतः । क्षीरोदपदमथितिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन— एतद्वन्धितं कवित्वम्, एतत्संबन्धि कविनिर्मितं कीर्तिवर्णनरूपं वा कवित्वं तदेव स्वादुतरत्वादगृतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतो स्यूतो धृतो सादरमाकर्ष-नेच्छ । अथ च— जलभरणेच्छ । कर्णादेव कलशौ महान्तौ भजतीति भाजा भजता । लोके हि कस्मिन्निद्राजनि केनचिन्मथिते तदीयं सिंहासनमथितिष्ठतोऽन्यस्य केनचिद्धारि-पूर्णं कलशेनाभिषेकः कियते । धनीरूपतयोपवेशनयोग्यतां सूचयितुं मथितादेशे कृते

२ 'अथ रजोराजौ कविसंमतसादृश्याद्भूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदर्शकारः' इति जीवातुः ।

सतीत्युक्तम् । जलोपयुपवेशनासंभवात् । क्षीरोदादपि विमलतरं महीयन्ततश्चो वैदेशिकै-
लोकत्रयसंचारि कृतमिति भावः । 'तत्कं शुद्धशिल्पमिति पादाम्बुधाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः ।
क्षीरोदन्वदपाः, 'उदन्वानुदधा च' इति साधुः । 'श्वकपूर' इत्यप्रलयः । स्वाकम्पम्, 'पोर-
दुपधात्' इति यत् । अजनि, कर्मणि चिण् ।

समित्तिपतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्घप्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षचक्षःशिलासु ।
रचितलिपिरिचोरस्ताडनव्यस्तद्वस्तप्रखरनखरदङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तिप्रशस्तिर्वर्णनपङ्क्तिः समिति सङ्ग्रामे पत्नीनां स्वामिनां
निपातो मरणं तस्य आकर्षणेन प्राक् शीघ्रं अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगाक्षीणां लक्षस्य वशाति
तान्येव तत्क्षणमेवाविदीर्घत्वाच्छिलासु शोकवशादुरस्ताडने व्यस्तबोर्दृढनिवेशितबोर्दृष्टयोः
प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव दृढाः पापाणदारणलोहविकारास्तै रचितलिपिरिच रचित-
लेखनेव अस्तीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्तिप्रशस्तिः शिलासु दृढिकाभिरुकीर्य लिख्यते ।
सर्वेऽप्यरयोऽनेन हताः तक्षार्थं शोकवशादुरस्ताडनं कुर्वन्ति । अतिशूरत्वादस्य कीर्तिर्भव-
तीत्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्घत्वाच्छिलात्वम् । शोकातुरस्योरस्ताडनं आतिः । 'दृढः पापाण-
दारणः' इत्यमरः 'समिल्याजिसमिधुषः' इति (च) ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां वभाण ताम्बूलकरैरङ्कवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयानया चक्रपरिध्रमं शमम् ॥ ७६ ॥

विधयेति ॥ ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णरचितहंसाद्याकारं ताम्बूलधारणपात्रम् 'पेटी'
इति लोके, तस्य वाहिनी धारिणी काचित्स्त्री दमस्वसुर्भावं तद्वर्णननिषेधरूपमवेत्य
ज्ञात्वा इति वभाण । किं कृत्वा—ताम्बूलपुटी पूर्णफलचूर्णखदिरपर्णानि यत्रकत्र क्रियन्ते
तां यां मध्यदेशे भाषया 'गुलवडा' इति व्यवहरन्ति तां देव्यै दातुं कराङ्कगां स्वीयकरतल-
मध्यगतां, देवीकरतलमध्यगतां वा कृत्वा । कराङ्के गृहीत्वैत्यर्थः । इति किम्—हे देवि, त्वं
अनया वीटिकया एतदीयबहुवर्णनजनितं वक्तव्यं सकलं परिध्रमं शमं नय बहुवर्णनजनितं
शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतत्स्तुतेर्विरमेत्यर्थः । अन्योऽपि शुष्कमुखो वीटिकया ध्रमं शमयति ॥

समुन्मुखीकृत्य वभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।

ततस्त्रसद्बालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरजनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

समिति ॥ भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं बाहुं सम्पगुन्मुखीकृत्य वभार
भैरव्यं तं दर्शयितुं तदभिमुखं चकार । ततोऽनन्तरं त्रसद्बालपृषद्विलोचनां भीतबालद्विरिणेत्रां
संसज्जनानां सभ्यानां रजनीमनुरागजनिकां जनीं वराधिनीं तां भैरवीं शशंसाभाषीत् ।
'रतीशतुल्ये' इति वा पाठः । रजनीं, सुगरमणाभाषाज्ञलोपाभावः ॥

अयं गुणैश्चैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।

स्पृशन्तु रूपासृतवापि नन्वमुं तवापि दृकारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

१ 'अथ क्षीरोदसिद्धासनाख्यासीन, एतद्वश-क्षीरोदस्त्राखिलाः कवय एवाभिप्रेतारः, कवित्वमेव
जज्ञम्, ओदजनक्या एव कलशः, तत्संभवस्याप्यसरितः प्रसर्पणात्स्तुतिरेवाभिप्रेतः' इति रूपकार-
कारः इति जीवानुः । २ 'करं' इति पाठः ।

अयमिति ॥ हे भूमि, गुणैः सौन्दर्यादिगुणैः अनुरज्यन्तोऽनुरजा भवन्तः उत्कला लक्षणया तद्देशनिवासिनो लोका यत्र । अथ च गुणैः सौन्दर्यादिगुणैरनुरज्यन्त उत्क-
लाश्चतुःपष्टिकला यत्र तैरुपलक्षितो वा अयं नृपः यस्माद्भवन्मुखालोके रसेनानुरागेणोत्क-
लोचनउत्कण्ठितनेत्रः । अस्तीति शेषः । तस्मात् ननु हे रूपाभूतवापि सौन्दर्याभूतशीर्षिके
सुन्दरि, तवापि इशोस्तारा उज्ज्वला विशालाः चञ्चला वा तरङ्गाः पुनःपुनर्भाषारूपाः कल्लो-
त्कास्तेषां भङ्गयः प्रकारविशेषाः अमुं स्पृशन्तु । अयं त्वां पश्यति, त्वमप्येनं कदाचैः पश्य
योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरजनात्संप्रदाधिक्यं सूचितम् । अन्व-
स्यामपि जलनाम्नां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्यदिति इत्यनो जित्वाङ्गलोपः ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताहृतार्थिनौ कामगवीसुरदुमौ ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

अनेनेति ॥ कामगवीसुरदुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योन्यं कमेण पयःसेचन-
पल्लवाशने दुग्धसेचनपल्लवभोजने प्रदाय प्रकर्षेण पृथा दानस्य व्यसनमतिथये प्रत्यहमव-
श्यकरणीयतया प्राप्तस्याग्रहं समाप्नुतः समाप्तिं नयतः । कस्यादित्यत आह—किंभूतौ—
सर्वार्थिनां सर्वेशाचकानामसीददानात् या कृतार्थता जन्मसाफल्यं कृतार्थत्वं तां करोत्येवं-
भूतः कृत् त्वेन । अनेनातिदानात्सं प्रति आहृता आनीता अर्थिनो याचका यथोक्तौ ।
अर्थान्तराभावात्कामगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्धसेकः कृतः, तेन च स्वपल्लवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता
इत्यर्थः । दानशूरोऽयमिति भावः ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयज्जिजे नृपानयं यान्पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरज्जना ॥ ८० ॥

नृप इति ॥ अयं नृपः जिजे पदद्वये प्रणामवशात्तत्ततो नम्रान्वाचुपान्कराभ्यां कृपया
शिरसि धृत्वा उदतोलयदुत्थापयामास । तदीया राजकीया याः चूडा मुकुटास्त्रासां कुरुवि-
न्दरश्मिभिर्माणिक्यवोणशोभाभिः कृत्वा इयमेतस्य करपादयोः रज्जना रश्मिमा स्फुट्य
दृश्यत इति शेषः ॥

यत्कस्यामपि भानुमास ककुभि स्वेमानमालम्बते

जातं यद्धनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

एपैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचित्यी

घिक्तं वाडवमम्भसि द्विषि मिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभि दिशि स्वेमानं स्थिरत्वं सन् नालम्बते
नाग्नीकरोति किंतु सर्वदा परिभ्रमत्येव । दावाग्निना वनवह्निना च घनं अतिमहत्त्वं काननं
तादृश्रणं एकं केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाग्रवेण सन् जातम् । एतस्य भुजतेजसा
विक्षेपेण जितयोस्तयोः सूर्यदावानलयोः तावन्निरुद्धं एषा औचित्यी युक्ततरता । भीतस्य
व्याकुलता वनाश्रयणं च युक्तमित्यर्थः । माग्नी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्पुनर्दर्शने

१ 'स्वानाविककरपादरागे राजकिरीटमाणिक्यमयसूत्रजनास्वमुत्तोलनेनास्त्राग्नेकराजविषयायं व्यच्यत
इत्यल्लकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः ।

भवेनैकस्मिन्देष्टो वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति । सर्वधान्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं घनं वा
विशति । ताभ्यां युक्तमेव कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनः धिक् । येन अस्माद्विद्या
द्विषि सहजवात्रौ अम्मसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नम् । मानी पराजितोऽपि वैरिणं शरणं
नैति, अयं तु गत इत्यभिमानित्वाभावाच्चिन्त्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । तत्तथ
ब्राह्मणत्वाच्छत्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्मात् रक्षणं युक्तमिति सूचितम् ।
सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिकमिति भावः । सेवमा इति, स्थिरशब्दाद्भावे पृथ्वादित्वादिमनिषि
'प्रियस्थिर-' इति स्यादेशः । शरणं प्राप्तेन, 'द्वितीया भिता-' इति संमासः ॥

अमुष्योर्वाभर्तुः प्रसुमरचमूसिन्धुरभवे-
रवैमि प्रारब्धे वमधुमिरवदयायसमये ।

न कम्पन्तामन्तःप्रतिनृपमटा म्लायतु न त-

द्वधूचक्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य उर्वाभर्तु रणसंनवात् । प्रसुमराः प्रसरणशीलाश्चमूसिन्धुराः
सेनागजालेभ्यो भवेः समुत्पन्नैवमधुभिः करिकराप्रजातैर्मदजलविन्दुभिः, जलविन्दुभिः वा
अवदयायसमये नीहारकाले वा हिमतीं प्रारब्धे निर्मिते सति प्रतिनृपमटा वीरा अपि रिपु-
सुपा अन्तः तन्मध्ये स्वीये मगति वा न कम्पन्ताम् । अपि तु अस्माद्भावेन युक्त एव
कम्पत्येयम् । तथा—तेषां वधो रमण्यस्तासां वक्राम्भोजं न म्लायतु । अपि तु भाविनः
प्राणेशवधस्य निश्चितत्वात्तासां मुखस्य म्लानिरुचितैव । तथा—स प्रसिद्धो रणवासरसेषां
वैरिणां तत्क्षीणां च कुत्सितो दिवसोऽशुभरूपो वासरो न भवतु । अपि तु भवत्येव । वध-
निश्चयाद्वैरिणां तत्क्षीणां च शोकवशादिलहमवैमि । हिमतीं शरीरकम्पः कमलम्लानिर्दुर्दिनं
च भवति । शरतरोऽयं गजपतिरिति भावः । 'सिन्धुरभरैः-' इति पाठे गजसङ्घः कर्तुर्भवे-
मधुभिः कृतेति व्याख्येयम् । 'वमधुः करशीकरः', 'अवदयायसु नीहारः' इत्यमरः ।
प्रसुमर इति, 'सुधसदः' इति कमरन् । अवदयाय इति, 'श्यावधा-' इति णः । तेषां
'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः ॥

आत्मन्यस्य समुच्छिन्नीकृतगुणस्याहोतरामौचित्यी

यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्वा जानिरेप द्विषाम् ।

भूयोऽहं क्रियते स येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानम-

त्तन्मर्माणि दलंदलं समिदलंकर्माणवाणव्रजः ॥ ८३ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्छिन्नीकृतगुणस्य भेल्लितसौन्दर्यादिसर्वगुण-
स्यास्य अहोतरामतिशयेनापितीयम् । यद् एष भूजानिर्भूतपतिः द्विषां मात्रान्तराणां हृत्स्क-
न्धेतराणां वर्जनादवयवान्तरं परिलज्ज्येत्यर्थः । येन च हृदा भूयः पुनःपुनः अतितरो अहं
अहंकारः क्रियते स । अहंकारिणा जातमित्यर्थः । यश्च स्कन्धः नानमत् नमो न भूतः

१ 'भीत्रार्थानाम्-' इत्युपादानतो पञ्चमी । 'अस्य' इति मुद्रयतां वाहानां प्रमादः । २ 'अथ
स्वामापिकस्य सुगोदियप्येवनापिरेतद्गोहेतुकलोप्येक्षा व्यलकाप्रयोगाद्भव्या' इति जीवातुः । ३ 'जव
करशीकरादौ नीहारादिरुपणादपकालंकारः' इति जीवातुः । ४ 'समुच्छिन्नीकृत-' इति जीवातुः
सुखावधोपासमतः पाठः ।

तस्यैव हृत्स्कन्धस्यैव समीपमतिमुदूनि जीवस्थानानि खण्डं खण्डमजनयश्चकार नान्येषाम् ।
 किंभूतः—समिति सङ्ग्रामे अलं कर्मणे अलंकर्माणः अरिमारणसमर्थः बाणप्रजो यस्य ।
 अपराधी हि राज्ञा दण्ड्यः । हृत्स्कन्धस्यैवापराधो नान्येषां तस्यैव दण्डं कृतवान् नान्येषां-
 मित्यतितरामस्यौचित्यत्वर्थः । अयं च सगुणः सदर्पाननन्तंश्च मारयति, शरणागतांस्तु रक्ष-
 तीति भावः । 'कर्मक्षमोऽलंकर्माणः' इत्यमरः । अलं कर्मणे, 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्भ्यो'
 इति समासेऽलंकर्मस्य चान्त् 'अपठक्षान्तित्वलंकर्म-' इति वाः ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभूतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतद्दोषशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।

धम्मिल्ले तंव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते

पीयूषस्रवकैतवाद्भूतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

दूरमिति ॥ गौरगुणैर्धन्यवर्णैः कृत्वा दूरं भृशं अहंकृतिभूतामहंकारवतां वस्तूनां जैत्रे
 च तदङ्गकारि च तस्मिन्नङ्गकारिणि वामचरणे तृणकाष्ठादिनिर्मितशत्रुप्रतिमाभारिणि सकल-
 धवलवस्तुषु विरुदावलीभारिणि एतद्दोषशसि एतस्य बाहुयशसि सकलेषु जगत्सु चरति
 प्रसरति सति । अथ च—स्वप्रतिमल्लगवेषणाय भुवनं परिभ्रमति सति विभ्यत् भीतं
 कुमुदं निशि निद्राम् । अथ च—संकोचं न प्रयाति । तथा—मल्लिकासुमनसां माल्यं
 माला अस्माद्भिया ते तव धम्मिल्ले केशपाशमन्त्रिविशेषे लीयते आत्मानं गोपायते । अथ
 च—अदृश्यं तिष्ठति । तथा—शीतद्युतिश्चन्द्रो भूतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्रवकैतवाद-
 मृतस्रवणव्याजात्स्विद्यति स्वेदं मुच्यति । अथ च—हिमकणान्मुच्यति । 'एकयोद्धा अङ्गकारः'
 इति वा । कुमुदादिभ्योऽभ्यधिकं धवलमेतदीयं यश इति भावः । 'वह्निर्न धारयेन्माल्यम्'
 इति केशान्तर्गतमाल्यधारणाद्रन्याः सदान्धारत्वं सूचितम् ॥

एतद्गन्धगजस्तृपाम्भसि भृशं कण्ठान्तमञ्जत्तनुः

फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्करिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।

दन्तद्वन्द्वजलानुषिम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-

व्याजादभ्रमुवल्लमेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ एतस्य गन्धगजः यः सप्तसु स्थानेषु स्रवति स गन्धगजः । स्वदानमल-
 मृजादिगन्धेन जितान्यकरी विरोधकारिगन्धमसहमान इति वा गन्धगजः । कराम्भोव-
 मिव्याजाच्छुण्डादण्डाग्रेण मुखतृणगण्डपलवमनमिषादम्बुधेः समुद्रस्य अग्रमुनाम्बुधेः करि-
 ण्याः बल्लभस्य ऐरावणस्य विरहं पुत्रवियोगजनितं शोकं निर्वापयति शमयति । किंभूतः—
 भृशं नितरां तृषा पिपासया सफेनत्वात्सीरस्युष्या पुरःपुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्तं ग्रीवां मर्या-
 दीकृत्य मज्जन्ती जले क्रीडन्ती जलप्रवेशाद्दृश्यमाना तनुर्देहो यस्य एवम्भूतः । तथा—
 स्वकीया दिक् प्राची तस्याः करी ऐरावणः, अन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयक्रीडा तया
 उपाजितैः यशोभिः सह स्पर्धिभिः तद्दुज्ज्वलैः फेनैः जलावगाहनोद्गतैर्निमग्नदेहोऽप्येदं

१ 'नवमल्लिका-' इति पाठोऽपि सुखावबोधोक्तः । २ 'अथ दोषशस्रभूतानामहंकारावसंन्येऽपि
 तत्संन्योक्तिरतिशयोक्तिमेव' इति जीवायुः ।

पाण्डुरितो धवलितः । तथा—दन्तद्वन्द्वस्य दन्ताद्वयस्य जलेऽनुविम्बं प्रतिविम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो दन्ता यस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्वलत्वाच्चतुर्दन्तत्वाच्च ऐरावण एवायमिति आन्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आसमुद्रं दिग्विजयीत्यर्थः ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।

मधुसूता नैषधनामजापिनी स्फुटीभवत्पानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ अथ सा मैत्री न्यमीलदक्षिपक्षमसंकोचं चकार । किंभूता—अतिमीला मधुसूता वरणमधूढमालया नैषधस्य नाम जपति तच्छीला । अत एव स्फुटीभवन्प्रत्यक्षायमाणः ध्यानेन चिन्तनातिशयेन पुरःस्फुरन्नप्रयिततयावभासमानो मलो यस्याः सा । तत्रोत्प्रेक्षते—एतस्योर्वीपतेवर्णनया समुत्पन्नमद्भुतमाश्चर्यं हृदि विद्यमानं आस्वादयितुमनुभवितुमिव । आश्चर्यस्य चेतसि वर्तमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रेऽप्यन्तःप्रविष्टे इवेत्यर्थः । नले एवासुररक्षा सती नेत्रनिमीलनेनैव तं रूपं निराचकारेति भावः । अन्योऽपि जपमालयागीष्टदेवतामन्त्रजपं कुर्वन्त्या साक्षात्कर्तुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरजिनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता सरस्वती पुरावदेव पूर्ववदेव ताः अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार उवाच । किं कर्तुम्—संसदः समाया उपान्ताधुमयपार्श्व रजयस्तेष्वशीलं श्रिया शरीरशोभना कृत्वातिमुन्दरं जिनं बुद्धदेवं जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुम् । श्रिया संसदुपान्तरजिनं जयन्तं जगति शौर्यादिना इन्द्रपुत्रतुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाजिनं बौद्धं राजानमिति वा । जयन्तनामानं वा । 'अगरीश्वरम्' इति पाठे जिनविशेषणम् ॥

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः संप्रति संप्रतीच्छति ।

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे सुन्दरि, त्वं तथा तेन प्रकारेण अधिकुर्या अधिकारं कुर्याः । तथा कथम्—यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी त्वत्कटाक्षेपूत्सुकः सन् चिरेप्सिताः तव कटाक्षधाराः तिर्यग्वलोकनपरम्पराः संप्रति इदानीं संप्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः—अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तत्कटाक्षं रङ्गस्थलं नाट्यशाला तत्र लास्ये सखिलासमन्वगती लम्पटाः । चिरेप्सिता त्वमिति वा । विर इत्यकारान्तमप्यव्ययं तेन समासः । एवमेवंजातीयोऽन्वत्रापि श्रुतव्याम् ॥

इदं यथांशं द्विपतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विपतः किमाननम् ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविमिर्विभीषिता धावति तामसी मैसी ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ अखिलेषु लोकेषु धाविमिः प्रसरणशीलैः लोकत्रयमुज्ज्वलं कुवाणैरस्य यशोनिर्विशेषेण भीषिता लोकत्रयाभिर्वासिता सती तामसी कृष्णपक्षरात्रिः एव मैसी इदं य-

१ 'सापङ्गवोत्प्रेक्षा व्यज्रजाप्रयोगाद्भूम्या' इति जीवातुः । २, ३ 'मयी' इत्यत्र मूर्धन्यान्तमेव बहुवचनं । तथापि वर्णसाम्यादन्वपाठः स्थापितः । सुखावबोधो जीवात्स्योऽपि दन्तान्तमेव इदमर्थः ।

शांतिं अस्य कीर्तिर्द्विषतः असहमानस्य सुधाकचेध्वन्द्रस्य अहं कलहम्, अथ च—संनिधिं
भावति शीघ्रं सच्छति प्रविशति किम् । किं वा एतद्विषतः एतच्छत्रोः आननं प्राप्नोतीति
संशयः । एतद्वशोमिध्वन्द्राक्षनुमुखातिरिक्तस्य सकलस्यापि अगतः श्वेतीकरणमाश्रयतीत्यर्थः ।
अयमतितरां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि नीषितः स्वगोत्रं याति, इयामस्य च इयामं वस्तु
सगोत्रमिति । तामसी तमःसंबन्धिनी रात्रिः, मयी(सी) इयामवस्तुमात्रगता इयामिका च
यथाक्रमं चन्द्रमुखं शत्रुमुखं धावति किमिति वा । निरन्तरोद्घोतकरणादेतत्कीर्त्या निष्का-
सितेव तामसी क्षीयमावनीकर्मर्तुध्वन्द्रस्योत्सङ्गं गता अत एव रात्रिकालिमा चन्द्राद्वे दृश्यते ।
सर्वस्यापि श्वेतीकरणाच्छ्रामिकापि निर्वासितान्वत्र स्वातुमशक्तयेव रिपुमुखं गता । अत एव
विवर्णाभूतेषु वैरिमुखेषु कालिमा दृश्यते । एतद्विषतः, 'द्विषः शत्रुर्वा' इति पठ्या समासः ॥

इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽयिंभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।

किमिदं निरन्तरमाविरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुन्ध भूधरम् ॥ ९० ॥

इदमिति ॥ अतिवदान्यस्य अस्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरर्थिभिः साचकैः अनेनैव सकलका-
मानां पूरितत्वादुज्झितः परिख्यकः । अत एव रजन्वत्याभावात् मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरो-
त्पत्त्या विशेषेण वृद्धिं प्राप्य रोहणे गेहः किमिदं कतिपयैरल्पैरेव दिनेरन्तरमाकाशं आवरि-
ष्यते आच्छादयिष्यति यतः, तस्मात् मुनिरगतिः विन्ध्यनामानं भूधरं सुधैवाकन्ध मदागम-
नपर्यन्तं त्वया न वर्धितव्यमिति नियमेन वृथैव वाग्बह्मकरोत् । तद्वृज्याभावेऽपि रोहणेनैव
सूर्यगतेः प्रतिबन्धस्य करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रयांसस्य वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः । अगस्त्येन
विन्ध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः । आवरिष्यते, विकल्पत्वादितो वीर्यो न । अरुन्ध, लघात्मनेपदे ॥

भूशकस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि कमा-

वेतस्य स्तुमहे महेभरदनस्पर्धोनि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥

भूशकस्येति ॥ वयं विक्रमस्य भरेण बाहुल्येन क्रमात्परिपाद्या उपार्जितानि एतस्य
भूशकस्य पृथ्वीन्द्रस्य यशांसि कैरक्षरैर्वर्णैः स्तुमहे वर्णयामः । यशसां भूयस्त्वाद्वर्णानां पञ्चा-
शच्चास्तोतुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथंचिद्वर्णन्त इत्यर्थः । किंभूतानि—महेभाः
यश्चिद्विद्यया राज्ञाः, ऐरावतो वा तेषां दर्शनैः सह स्पर्धन्ते एवंशीलानि तद्दर्शयामि । स्वर्ण-
गिरिर्महः अन्येषां राज्ञां मेरुमेव लिम्पद्भिः यक्षोलक्षणैः पारदै रतैः कृतकमसलै रजतं स्वर्णं
कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपाण्डुवृत्तितं नीतोऽपि सन् अस्य प्रतापरूपैर्दहनैः अग्निभिः पुनः
स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य नीतत्वात्स्वर्णरूपतां प्रापितः । पारदलेपेन सुवर्णं श्वेतीभवति,
वह्नितापने चोद्गीते पारदै पुनः काशनमेव भवतीत्यर्थः । एतत्प्रतापानि परेषां यशांसि न
प्रसरन्ति । यशस्वी प्रतापवान्मन्यः कोऽपि मास्तीत्यर्थः ॥

१ 'अत्र रोहणाद्रेरुग्विन्ध्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तैरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अत्राप्युक्त-
रूपासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तैरतिशयोक्तिः' इति जीवातुः ।

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा भुवं
दैग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता वृष्टैर्धृतोद्भूतना ।

संभोर्मा वत सांधिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति

क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्बृष्टिसंख्याधिया ॥ ९२ ॥

यदिति ॥ अयं भुवः शक्रो भृगीन्द्रः यस्या भूमेर्भर्तुः अभिषेणनं सेनयाभिगमनं कुरुते
सा क्षोणी भूमिः इति मनसि कृत्वा लोहितवेनोत्पातिषी असृग्बृष्टी रुधिरवृष्टिस्त्रद्रूपा या
सायंसंध्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति गान्तमिक्षेपं करोति । कम्पते इत्यर्थः ।
वत खेदे । भुवमुत्प्रेक्षे । किंभूता सा भूः—दाहात् इन्धनज्वलनाद्भस्मसंभवाद्दैग्दाहैरिव
दिग्दाहादिशामोत्पातिकैर्निर्हेतुकलोहितपीठैः प्रभवैरिव मघवता इन्द्रेण वृष्टैर्मूर्तिर्भस्मभिः
कृत्वा व्रतं कृतमुद्भूतनमज्जलेषो यया सा । इति किम्—संभोः दिनरात्रिसंधिरूपायां वेलायां
काले भवं सांधिवेलं सायंसंध्याकालसमुचितं नटनं नृत्तरूपं व्रतं नियमो मा भाजि भगो मा
भूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः । यतः—अष्टमूर्तेर्जलावष्टमूर्तेः संभोरेका मूर्तिः पृथिवी । शिवो
हि संध्यासमये नृत्यं करोति तन्मूर्तित्वात्तयापि नृत्यमारब्धमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं प्रयाणं
करोति तस्मिन्देशे दिग्दाहभस्मवृष्टिभूकम्परक्तवृष्टिलक्षणास्तत्पराजयसूचका उत्पाता भवन्ति ।
अयमेव विजयत इत्यर्थः । ‘जलाकैन्द्रात्मसंभविवायवः शिवमूर्तयः’ । ‘यत्सेनयाऽभिगमन-
मरौ तदभिषेणनम्’ इत्यमरः । यद्भर्तुः भर्तृशब्दस्य पदालम्बत्वापाजकारित्वात्समासः । सेन-
याभिगमनमभिषेणनम्, ‘सत्यापपाश-’ इति निषि ल्युट् । ‘उपसर्गात्सुनोति-’ इति पत्वम् ।
दैग्दाहैरित्यत्र ‘तस्मैदम्’ इत्यण् । संधिवेलायां भवं सांधिवेलम्, ‘संधिवेला-’ इत्यण् । इन्द्रः
शिवस्य भस्माहरणेऽधिकारी । अत एव दिशो दाहं कृत्वा भस्मार्पितवानिति केचित् ॥

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु रुजतः स्रष्टुः समस्तस्त्विषां

कोशः शोषमगादगाधजगतीशिलेऽप्यनल्पायितः ।

निःशेषवृत्तिमण्डलव्ययवशादीपल्लभैरेप वा

शोषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ९३ ॥

प्रागिति ॥ प्राक् सर्गादी अगाधे जगतीशिलेऽप्यमर्गादत्रैलोक्यनिर्माणविषयेऽपि
यत्स्विषां समस्तः सकलः कोशो भाण्डागारसंचयः नाल्पायितोऽल्पवशाचरितः, किं तु ताषा-
नेवाक्षयः स्थितः आमुखेन्दु मुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य वपुः रुजतः स्रष्टुर्द्वयः संबन्धी
स त्विषां समस्तः कोशः शोषं समाप्तिमगात्प्राप क्षणितः । यतः—चरणप्रवृत्तिमुखापर्यन्तानव-
यवनिर्माणार्थमेव पूर्णां, न तु केशनिर्माणार्थं ततस्तस्मात्कान्तिकयादेतोः केशमयः केशप्रचुरः
केशरूपोऽस्य एष शोषो भागः निःशेषं वृत्तिमण्डलं समस्तः तेजोराशिः तस्य व्ययवशाद्भास-
वशात् ‘भाभावस्तमः’ इति ग्यायात् । ईषलभैः सुप्रापैः सुलभैरन्धतमसस्तोमैर्गाढान्धकार-
सङ्घैः कृत्वा किं वा निर्मित इत्युत्प्रेक्षा । सुन्दरतरोऽयं केशावासातिनीला घनायेति भावः ।

ईषलमैः, अकुरुद्वायै खल । 'उपसर्गादेयं खलभोः, नान्यत्र' इति नियमादुभयभावः ।
अन्धतमसुम्, 'अवसमन्वेभ्यस्तमसाः' इत्यच् ॥

तत्तद्विजैत्रयाप्रोद्धुरतुरगखुराप्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।
भूगोलच्छायमायामयगणितविदुज्जयकायोऽभियाभू-
देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराह्वयमानः ॥ ९४ ॥

तदिति ॥ एष राजा तासां तासां प्राच्यादीनां सर्वांसां दिशां जैत्रा अयकारिण्यो यात्रा-
स्थासुद्धरा उत्साहवन्तोऽतिबलिनसुरगालेषां खुराप्रैरुद्धतै रजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति ।
कथंभूतमिव—निर्वाणः शान्तोऽरिप्रतापानलस्तस्मादनन्तरं जातमिव । अन्धकारं सूर्यप्रका-
शस्याच्छादितत्वात्तमः सृजति । अनले शान्ते मामावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्ज-
ययात्रायां प्रारब्धायां सर्वेषामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः । तुरंगवाहुल्यं च ।
तथा—एतस्य कीर्तिप्रतानैर्विशोभितारैरेव विधुभिर्विधुमिचन्द्रैः युधे युद्धार्थमाह्वयमानः सर्वा-
पूर्वमाभारित एव राहुः मियैव भवेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य छायायां मायामयेन माया-
रूपेण व्याजेन गणितविद्विज्योतिषिकैर्गणितशास्त्रप्रामाण्येनोभेयस्तत्कथं कायः शरीरं यस्य
एवंभूतोऽभूत् । एतत्कीर्तिसमूहचन्द्रान्दृष्ट्वा एकस्य चन्द्रस्य जेतुं शक्यत्वादेषां तु बहूनां जेतु-
मशक्यत्वाद्वाहुणा स्वं गोपायितुं भूगोलच्छायरूपं मायामयं शरीरं धृतमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे
च भूगोलच्छायाैव राहुर्वेनोक्तः । अन्योऽपि शत्रोर्मातः स्वं गोपायितुं रूपान्तरं धारयति ।
एतादृशो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाण इति, 'निर्वाणोऽवाते' इति निपातः ।
च्छायमाया इति, 'विभाषा सेना—' इति षष्ठत्वेम् ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याचलम्य त्रिलोकी
संमातुं शक्नुवन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।
तामेनां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-

च्छद्वापन्नानि तानि द्विपदशानसनाभीनि नामीपयेन ॥ ९५ ॥

आस्ते इति ॥ यैः त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीयामुदरदरीं श्रीविष्णोर्जठरकंदरामव-
लम्ब्याधित्य आस्ते । अत्रास्यां दामोदरोदरस्थितायां त्रिलोक्यां प्रथिमभरवशान्नमद्वत्वाहु-
त्वादिर्घमर्दाद् संमातुं सुखेन स्यातुं न शक्नुवन्त्यसमर्थानि सन्ति, तान्यतिप्रसिद्धानि द्विप-
दशनैः सनाभीनि सदृशान्यतिगौराणि एतस्य यशसि तामेतां विष्णुदरदरीस्थितां तत्सहितानि
त्रिलोकीं पूरयित्वावच्छिद्यन्ति तामुदरदरीं तस्यां त्रिलोकीं च परिपूर्य अवच्छिद्यन्ति वा पाण्डुपद्म-
च्छद्वापन्नानि नामिसमुत्पन्नचक्रमलमलम्बाजमापन्नानि तदाकाराणि सन्ति मधुध्वंसिनो
विष्णोर्नाभिरूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्जग्गुरिव । संकटवासयातनाभिया बह्विर्निगता-

१ 'अत्रोल्लेखालंकारेण लोकातिव्यवतेजो व्यज्यते' इति जीवातुः । २ 'ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं
यत्रादोर्भूच्छायास्तत्कथं तदेतत्कीर्तिचन्द्रमिवा' इत्युल्लेखः । तथा च राहुभीषकत्वेन कीर्तिचन्द्राणां
प्रसिद्धचन्द्रावतिरेको व्यज्यते' इति जीवातुः । ३ 'शक्तिमन्ति' इति जीवातुमुखावबोधार्थं
नतपाठः ।

नीव । श्रीविष्णोर्नामौ धवल कमलमन्यवोत्प्रेक्षितम् । पाण्डुरं पद्मं नो किरित्वेतद्व्यासेव ।
किरिदन्तधवलकमलतुल्यान्यतिभूयांसि चास्य यथांसीति भावः । दामोदरीयाम्, 'वृद्धाच्छः' ।
पृथ्वादित्वात्प्रथिमा । नामीपथेन, 'कृगादिना समासान्तः' ॥

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिरारुष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।

सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः

पर्वास्ये विनिवेद्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ९६ ॥

अस्येति ॥ अस्य अतिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये भवतीति शेषः ।
किंभूतः—स्वकोश एव चर्ममयं पिधानं तदेव सुषिरं बल्मीकविबरं तस्मादाङ्गुष्ठो बहिःकृतः
सयो घृतश्च । तथा स्फुरत्प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात्कृष्णिमा इयामर्त्वं यस्य ।
सर्पांसि सथोघृतत्वात्स्फुरत्कालिमा । तथा—कम्पेन तलहस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलनस्यः
प्रकटीभूता धरात्ता वक्रा लला येषु तादृशानि बलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पांसि वक्र-
गतिर्भवति । तेषां केषाम्—यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः स्त्रीबाङ्गुलीरूपाया महासिद्धौषध्या
वीरुधो वाह्याः स्पर्शमात्रेण विषय्याः पूर्वप्रन्थिमहृष्टाप्रपूर्वप्रन्थिद्वयं चास्य मुखे विनिवेद्य
जाङ्गुलिकता निषवैयता गारुडिकता नालम्बिता नाङ्गीकृता । नाम प्रसिद्धौ । सर्पांसि येन
स्वमुखे सिद्धौषधीपर्वं न निक्षिप्यते तमेव यथा मारयति, तथा एतदीयः खड्गोऽपि ये
शस्त्राणि न लज्जन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तानेव हन्ति नान्यान्मीताऽशर-
णागतान्च । 'विषवैद्यो जाङ्गुलिकः' इत्यमरः ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मसिञ्चेव विभर्ति यश्च किरति कूरध्वनिं निष्ठुरः ।

दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं

विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ॥ ९७ ॥

य इति ॥ अरिभटश्रेणीषु शूरतरवैरिषष्ठेषु विषये यः पृष्ठं दर्शयति पराङ्मुखः पला-
यते । अथ च—यं प्रत्याकृष्णते तस्य स्वभावात्पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन्स्वस्वामिन्वेव नृपे
वक्रतामनृजुत्वं स्वाश्रय एव कृतमत्वं विभर्ति । अथ च—अन्यस्यैतादृग्वज्राभावादासिञ्चेव
वक्रतां विभर्ति । नान्येन नञीकृतं शक्यत इत्यर्थः । तथा—यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यर-
हितः सन् कूरध्वनिमनेन सहाप्रियमापणं किरति । अथ च—परिणतहृद्वंशजन्मा कूर
वैरिणां भयावहं शब्दं कैंकारं क्षिपति । दोषं दूषणम् । अथ च—बाहुं भजतस्तथाविधस्य
तस्य चापस्य तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतशीर्षारिकं गृह्णन्गणयन् । अथ च—
मौर्वीमाकर्षेन् एव एको नृपतिः स्फुटं निश्चितं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिवृत्तानां दोषेऽपि
गुणारोपणं कुर्वतां सज्जनानाम् । अथ च—मौर्वीग्राहिणां अनुर्धराणां सीमा पर्यन्तावधिः

१ 'अथ पञ्चच्छब्दानां निरगुरिवेति सायणवोत्प्रेक्षा सा च त्रिकोटीमशसोराधारापेयवोरानुरूपविक-
क्षणालंकारोत्पादितेति संकरः' इति जीवातुः । २ 'रूपकालंकारो व्यज्यत एव' इति जीवातुः ।

स्पृष्टं विख्यातः प्रसिद्धः । एवंविधो धनुर्धरः सम्बन्ध कोऽपि नास्तीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शने-
नैतस्य पलायनाभावः सूचितः ॥

अस्थारिप्रकरः शरश्च नृपतेः संख्ये पतन्ताबुधौ

सीत्कारं च न संमुखौ रचयतः कम्पं च न प्राप्नुतः ।

तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागतिं यन्मुक्तयो-

रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेः उभौ संख्ये सङ्ग्रामे क्रमेण संमुखौ एतत्संमुखं वैरिसंमुखं च
पतन्तौ सन्तौ सीत्कारं दुःस्वामिव्यञ्जकं दन्तमध्यनिर्गतं पक्ष्वातजनितं च ध्वनिविशेषं यत्र
रचयतः न कुरुतः । यच्च मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितं च कम्पं न प्राप्नुतः । उभौ कौ-
अरिप्रकरो वैरिसङ्घः, शरश्च एतौ द्वौ । तथा—मुक्तयोः प्राप्तमोक्षधनुश्च्युतयोः यत् पुनर्नि-
वृत्तिः जन्म प्रत्यागमनं च न जागतिं न भवति तत्सर्वं युक्तं उचितमेव । द्वयोरपि तुल्यधर्मे-
त्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्क्यामाह—तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सृष्टवम् ।
अथ च—सूर्यं भिनत्ति । अपरश्च शरोऽमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तम् । अथ च—वैरिणं भिनत्ति
द्विधाकरोतीत्यद्भुतमाश्चर्यम् । तुल्यकर्मेणोरतुल्यकर्मात्मकत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । चावन्नो-
न्यसमुच्चये । दुःखभयराहित्येन रणे संमुखः पतितः शत्रुसङ्घः 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' इति
वचनात्सूर्यमण्डलं भित्त्वा मुक्तिं प्राप्तः । अदृढमुष्टितया मुक्तौ बाणः कम्पसीत्कारौ रचयति ।
तदकरणाच्च दृढमुष्टितास्य सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तौ वैरिमध्ये न पुनरायाति । वैरिणं
हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति भावः । बाणपक्षे—सम्पक् मुखं पुङ्गवमं
वा स्येति ॥

धूलीमिर्दिवमन्धयन्धधिरयश्चाशाः सुराणां रवै-

र्वातं संयति खञ्जयैश्चवज्रैः स्तोतृन्गुणैर्मूकयन् ।

धर्मारधनसंनियुक्तजगता राज्ञामुनाधिष्ठितः

सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्प्रष्टुं तुरंगोऽपि माम् ॥ ९९ ॥

धूलीमिरिति ॥ धर्मारधनसंनियुक्तं प्रेरितं जगत् येन एवंभूतेनामुना राज्ञाधि-
ष्ठित आकृष्टस्तुरंगोऽपि पशुरपि धूलीभिः सुरजरजोमिर्दिवं स्वर्गलोकमन्धयन्नन्धं कुर्वन् ।
चक्षुःप्रविष्टादज्ञस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा—सुराणां रवैः समुच्छलनशब्दः
कुत्वा आशा दिक्प्रान्तनिवासिनो जनान्धधिरयन्धधिरयतया सन्धान्तरग्रहणाद्यन्तर्द्वेषः
तथा—संयति संग्रामे जवस्य वातवेगस्य जवैर्वायोः सकाशादतिवेगतया वातं सञ्चल्यपह्नुं
कुर्वन् । तथा—गुणैर्हेतुभिः स्तोतृन्ध्वजवरूपलक्षणादिवर्णनकारिणो जनान्मूकयन् गुणाधि-

१ इतः परम् 'दोषशब्दो नपुंसकोऽपि दोषणी' इति भाष्यप्रयोगात् । 'मुजबाह् प्रयेद्यो दोः' इति
साहचर्यात्संख्ये । खिद्यामपि 'दोदोषा च मुजा बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा' इति धर्मेजयः' इत्यपि
क्रमेकस्मिन्पुस्तके 'अत्र गुणप्राप्तिरीमात्वस्य पूर्ववाक्याभेदेतत्कर्त्तव्याद्वक्त्राभेदेतत्कं कान्यतिज्ञमलंकारः'
इति जीवातुः । २ अत्र 'अमित्रं भिनत्ति' इत्युक्तम् 'मित्रं न भिनत्ति' इति च प्रतीयते । इदं द्वेऽभि-
मुखपतिते तस्य विरोधाद्भूतम् । मित्रमण्डलेनैतस्य गीरपुष्पावलम्बेनात्र 'शत्रुभिनत्ति' इत्यविरोधा-
द्विरोधामासौलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'जवजयैः' इति जीवातुसुक्तावयोबासंमत्तपाठः ।

कत्वेन सामस्येन स्तोतुमसमर्थान्भूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिर्धरणैरुत्पतनानां सिधात्पदा एकेनापि चरणेन गां भुवम् । अथ च—
वेनुं स्पृष्टुं तस्याः स्पर्शनं कर्तुं विनायति विशेषेण ध्रुगुप्सते । धार्मिको राजा निषिद्धमाचरतः स्वाधीनान्पापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः पदा गोः स्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन्दण्ड्यः स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीत्येवमर्थः । धार्मिको जवनाश्रयायमेवेत्यर्थः । अन्ययन्नित्यादौ 'तत्करोति—' इति निजन्ताच्छता ॥

एतेनोक्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टव्यं नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

अश्वैरसैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्गुविधुयमान-

कृमापृष्ठोत्तिष्ठदन्धंकरणरणधुरारेणुधाराब्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिनो ये लोकास्तेषामास्पदे स्थानभूतायामपि भुवि संग्रामभूमौ समरसमालोकिलोकानां देवानामास्पदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उक्तकण्ठस्थितप्रतीवाः कबन्धरूपाः प्रतिसुभटा रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तेरारब्धानां नाट्याद्भुतानां वृत्ताश्चर्याणां द्रष्टा नाभूदेव । कष्टमतिदुःखमेतत् । तत्र हेतुः—अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरधैः कृता खुरैः कृता खुरली अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तया मङ्गु मनोसं शीघ्रं वा विशेषेण धुयमानं चूर्णीभवत्कृमापृष्ठं भूतलं तस्यादुत्तिष्ठन्नुत्पतन् अनन्धमन्धंकरण एवंभूतो रणधुरारेणु रण-प्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकनार्थमागतैरपि मानवैर्देवैरप्यश्वानुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कबन्धवृत्तं नालोकीत्यर्थः । 'मन्दस्वच्छन्दयोः सैरम्' । 'एतत्कृतोत्तमाज्ञा—' इति पाठः साधीयान् । द्रष्टा, वृत् । रणधुरा, ऋगादिना अः । धुरा भर इति वा ॥

उन्मीलल्लीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-

कोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनास्त्रानि शास्त्रानिवहनबहरित्पणैर्पूर्णदुमाली-

व्यालीढोपान्तशान्तन्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागोऽस्त्रानि निष्पादितः । किंभूतः—उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पद्मानि तेषां दलनं विकसनं तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्त्री पुष्टे बहुलपरिमलः पूरः प्रवाहस्तस्य कोड उत्सङ्गे क्रीडन्ती द्विजालिहंसादिपद्मिलस्या गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुस्तस्य स्फालः सवेगगमनं संघट्टो वा तेन वाचालाः शब्दायमाना वीचयस्तरङ्गा यस्य । तथा—शास्त्रानिवहनं बहरित्पणैर्नूतनश्यामपणैश्च पूर्णा दुमाल्यो वृक्षपङ्क्त्यानिर्ब्यालीढो व्याप्त उपान्तस्त्रीरप्रदेशस्तेन शान्ता व्यथा प्रीप्सोष्मपीडा यासां तासां पथिकदृशां,—प्रीप्सोष्मपीडा येषां पथिकानां वा दृष्टत्वासां, दत्तो रागः संतोषो येन । तडागस्यातिरमणीयत्वं सुखजनकत्वमस्य च भागिकत्वं सूचितम् ॥

वृद्धो वार्धिरसौ तरङ्गवलिमं विभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंतालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोर्बहिमा ।
विभ्रच्चन्द्रिकया च कं विचकया योग्यस्फुरत्संगतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनल्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

वृद्ध इति ॥ असौ अनेन निर्मितस्तदागः वृद्धो महान्वार्धिः समुद्रः । समुद्रापेक्षयापि
महानित्यर्थः । अथ च—असौ (वारु) वारि धीयतेऽस्मिन्वार्धिः वारिस्थाने तदाग एव
वृद्धोऽतिप्रवयाः । किंभूतः—तरङ्गैः कृत्वा वलिमं वलियुक्तम् । तरङ्गा एव वार्धकसंकुचत्स्थूल-
शरीरावयवविशेषस्थाने जाता यस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्गरूपानिवेलिनिर्भातीति वा । हंतालीप-
लितेन हंसपङ्क्तिरूपेण जराशोकृयेन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुर्विभ्रत् । तथा—यष्ट्या मध्य-
निक्षिप्तपीठैस्तन्मरूपया कलितो ज्ञातपरिमाणः । अलंकृत इत्यर्थः । अथ च—स्खलच्छरी-
रधारणार्थं दण्डेन युक्तः । पुतशरीर इत्यर्थः । तथा—तावतामतिबहुनां नानाजातीयानां
वयसो पक्षिणां बहिमा बाहुल्यं यत्र । अथच—तावतः शतसमीपवर्तिनो वयसो वार्धकस्य
बहिमा यस्य । तथा—विकचयातिप्रकाशमानया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत्प्रकाशमानं
संगतं मैत्रं यस्य ज्योत्स्नावर्जितमम् । अथ च—समुद्रत्वादेतज्जलं ज्योत्स्नामैत्र्यामुचितं कं
जलं विभ्रत् । अथच—विगतकेशया चन्द्रिकया खालितेन 'वादी' इति कान्यकुब्जभाषा-
याम् । तथा उचितं स्फुरन्मैत्रं कं शिरो विभ्रत् । यद्वा—केशरहितेन खालितेनोपलक्षि-
तम् । तथा—वार्धकोचितं प्रकटं सम्यग्गतं कम्पनं यस्य शिरसः तत् । तथा—स्नानविधा-
यिनिर्धार्मिकैः शिरोनल्यापि यत् नित्यादृतः तत् स्थाने उचितम् । धार्मिकेषु ज्ञानादौ तीर्थं
नमस्कृत्यते । वृद्धोऽपि समुद्रस्य पर्वण्येव स्पर्शयोग्यत्वादेतस्य सर्वदेव्याधिक्यं समुद्रात् ।
वलिममिति मत्वर्थे 'मुन्दिवलि-' इति भः । द्वितीयव्याख्याने पचापञ् । बहुलस्य भावः,
पृष्ठादित्वादिमनिषि 'प्रियस्विर-' इति बहिरादेशः । धार्मिकः, 'धर्मं चरति' इति ठेङ् ।

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनमिदा तत्र नीलोत्पलानाम् ।
तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्कुलाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥ १०३ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले, तस्मिन् तदग्रे त्वं एतेन यूना सह विहर कीदृश । तथा—तत्र
तदग्रे पयःकेलिवेलासु जलक्रीडावसरेषु श्रीमती वा तत्रैव नालस्य इत्यत्वात् । प्रतिमोष्मा-
भिप्रायं बहुवचनम् । नीलोत्पलानां तव अक्षिप्रतिफलनाक्षेत्रमतिविम्बात्सकाशाद्विदा भेदः
नालेन कमलदण्डेनास्तु । अतिसादृशत्वात् । इदं त्वमेवं वा नीलोत्पलम्, इदं वा इति संदेहे
'शनालं यत्तन्नीलोत्पलम्, अनालं च त्वमेव' इति नालमेव निर्णायकं भवतीत्यर्थः । तथा—
तस्य पाथो जलं तस्य देवतानामधिकारे व्यापारे आधिपत्ये वा तव तनुच्छायं तव शरीर-
प्रतिबिम्बमेव विशतु । तज्जलदेवतास्थाने त्वच्छरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा—

तस्य फुल्लानां विकसितानामम्भोजानां राज्ये खण्डे । अथ च—आधिपत्ये । भवदीयाननस्य
 त्वदीयमुखकमलस्य च जलकीडावशादभिपेक्षः । अथ च—पद्मभिपेक्षो भवतु । नीलोत्पल-
 जलदेवताफुल्लकमलपेक्षया भीमोनेत्रक्षरीराननमधिकमिति सूचितम् । तनुच्छायम्,
 'विभाषा सेना-' इति षण्डत्वम् ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समग्रैरपि ।

जज्ञे कीर्तिमयादहो भयमरैरस्मादकीर्तिः पुनः

सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया वचन्ध स्थितिम् ॥ १०४ ॥

एतदिति ॥ जगतां स्थावरजङ्गमात्मकानां भुवनानां संबन्धभिः समग्रैरपि श्यामैः कृष्णैः
 कज्जलादिपदार्थैर्गुणैर्वा कथासु वार्तासु एव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किंमृतैः—
 श्यामैः—एतस्य कीर्तैर्यशसः विवर्तेन परिणामेन विशेषेण वर्तेन विवर्तैः स्थितिर्वा तेन धौता-
 द्रवलीकृताभिखिलात् त्रैलोक्यात्कंदरादिसहितात् । निर्वासितैर्निष्कासितैः कीर्त्त्यां लोकत्रयस्य
 क्षेत्रीकरणसत्तच्छामगुणानां सांप्रतमदर्शनात् 'पूर्वं श्यामानि वस्तून्वभूवन्' इति वार्तामात्र-
 शेषाणि श्यामानि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा—कीर्तिमयाकीर्तिप्रचुरादस्माद्राजः
 अकीर्तैः पुनः भयमरैर्भातिबाहुल्यजर्जे जातम् । अहो आश्चर्यम् । कीर्तैरकीर्तौ विरोधात्की-
 र्तिरूपादस्मादकीर्तैर्भवं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—वचस्मात् मलिनच्छायाऽतिकृष्णा सा अप-
 कीर्तिरूपादस्मादकीर्तैर्भवं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—वचस्मात् मलिनच्छायाऽतिकृष्णा सा अप-
 कीर्तिः अस्या कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न वचन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भेऽङ्गीर्तिलेश-
 स्याप्यभावात्कीर्तिरेव वर्ण्यत इत्यर्थः । यद्य यस्माद्भिमेति स तदीयकथाप्रारम्भ एव मलिनो
 भूत्वान्वनैव गच्छति । अविश्रमानमपि शशविषाणादि वचनादिगोचरो भवति, अकीर्तिस्तु
 वचनगोचरोऽपि नाभूदित्याश्चर्यम् । अचेतनाया अप्यकीर्तैर्भयोत्पादनादपि चित्रम् ।
 'जरताम्' इति पाठे वृद्धानां कथास्विति व्याख्येयम् । जज्ञे, भावे लकारः ॥

अथावदङ्गीमसुतेज्जितात्सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत्खलु नेष्यते परं सभाश्रवः पूरतमालवलिताम् ॥ १०५ ॥

अथेति ॥ अथ सखी भीमसुताया इज्जितादननुरागसूचकात् भूवेक्षणदिचेष्टितात्सरसखी-
 मित्यवदत् । इति किम्—हे वानि, जनैः अस्याकीर्तिर्यदि नेष्यते वा नामिलभ्यत एव तत्तर्हि
 मयापि सा अस्या अकीर्तिः खलु निश्चितं नेष्यते नामिलभ्यते । यद्यपि तुल्यं तथापि परं
 कश्चिद्विशेषोऽस्ति सभायाः समालोकस्य श्रवः पूरतमालवलितां कर्णाभरणतमालवलितां नेष्यते
 प्रापयिष्यते जनानामसंमतां शशविषाणादिवदसतीमप्यस्याकीर्तिमेव सर्वा सभां श्रावयित्वा-
 नीत्यर्थः । बाण्यास्तुहृणननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्तैर्गालत्वात्समालवलित्वम् । इष्यते,
 इषेः कर्मणि । नेष्यते, णीजः प्रधानकर्मणि लृट् ॥

अकीर्तिमेव वर्णयति—

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रस्थाः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मेरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥ १०६ ॥

अस्येति ॥ हे वाणि, मूकानां प्रकरेणस्य क्षोणिपतेरकीर्तयः किल प्रतिदं निश्चितं वा कूर्मेरमणी कच्छपिका तस्या दुग्धादुत्पन्नस्योदधे रोधसि तीरे गीयन्ते । किंभूताः—परार्था-
द्वणितावधेः सकाशात्परयाधिकया संख्याया लक्ष्यकृता गणिता परार्थादप्यधिकाः, तथा—
प्रज्ञाचक्षुभिः जाल्यन्धैरवेद्यमाणं दृश्यमाणं तिमिरं तत्प्रख्यास्तत्तुल्या अतिश्यामाः । किंभूतेन
प्रकरेण—अष्टमं स्वरं निषादादिसप्तस्वरतिरिक्तं कलयताङ्गीकुर्वता । तथा—बन्ध्योदराब्जातेन
एवमस्याकीर्तयः सन्तीत्येतदकीर्तीः सभा ध्राविता । परार्थाधिका संख्या, बन्धस्य दर्शन-
वाक्तिः, तिमिरस्य चाक्षुषरूपत्वं, स्वरस्याष्टमत्वं, बन्ध्योदराब्जन्म, कच्छपिकादुग्धं, एतानि
सर्वथा यथा न सन्ति तथैतद्विशेषणयुक्ता अस्याकीर्तयोऽपि न सन्तीति विपर्ययसानवृत्त्या
वर्णनैव कृता । उपहासायै त्वसंगतोक्तिः । आ सामस्येन कीर्तय आकीर्तयः पूर्वोक्तविशेषण-
विशिष्टा अस्य समस्ताः कीर्तयो गीयन्ते किल । पर्ययसानवृत्त्या अस्य कीर्तयो न सन्त्येवेति
निन्दैव कृतेति वा । कच्छपी च दर्शनेनैवापस्थानि पालयति न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञा-
चक्षुषो योमिनो ज्योतिर्विलोकननिष्ठास्तिमिरं न पश्यन्तीति वा । तिमिरवत्प्रख्यायन्ते ।
मूलविभुजादित्वात्कैः ॥

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।

इहास्य हास्यं किमभूच्च वेति तं विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

तदक्षरैरिति ॥ विदर्भजा इहासां सभायां एतरीयवचनविषये वा अस्य वर्णितस्य
रूपस्य हास्यं किमभूत्कै वा नाभूदिति कारणात्सभावसमपि भूपं न्यभालयद्दीदासीन्नेन
संमुच्यदृष्ट्वा ददर्श नत्वनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभावेऽपि हासरसकृतानिरी-
क्षणभङ्गिनिरवलोकनप्रकारविशेषैस्तं सभां निपीय सादरमवलोकय । किंभूतां सभाम्—
विष्णुपकर्मनिषेधे पर्यवसितैः पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा सस्मितानि सविस्मितानि साध्याणि वा
आननानि यस्यास्याम् । इह रूपे आस्यहास्यं जातं न वेति वा । स्मितसहितानां विगतस्मि-
त्त्वं विरुद्धम् । विरोधाभासः ॥

नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः सलु नीलिमालयः ।

चकार सेवां शुचिरक्तोचितां मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैपधे ॥ १०८ ॥

नलेति ॥ पतिव्रताया भैम्या नलान्यावलोकनमनुचितमिल्लाशङ्कां परिहरन्नुत्तरसर्गे वर्ण-
यिष्यमाणस्य नलस्य प्रत्यावर्तनां करोति—दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलदन्त्यस्य रूपस्य
वीक्षामवलोकनरूपं आगः अपराधं विदधे चक्रे । किंभूता—सलु यस्मात् नीलिमः कालिम
आलयः स्थानम् । मलिनो हि निषिद्धमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीय-
पक्षी त्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविधे नैपधे सत्यनले मिलन्संबद्धः सन् शुचिरक्तोचितां घवल-

रक्तत्वयोग्यां सेवां चकार । धवलरक्तवलक्षणसामुद्रिकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संलभो-
ऽभूदित्यर्थः । अथ च—शुचेः पापमीरोरनुरक्तस्य च भावेन स्वामिभक्तयोचितमिति वा ।
स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः कञ्चु-
दृष्ट्या त्वन्यविलोकने दोषो नेति न पातिप्रत्यक्षतिः कापि । नलमेव कटाक्षैर्विलोकयति सेति
भावः । इन्द्रादिषु चतुर्ध्वलीकनलेषु सरस्वपि सत्यनलत्वेऽज्ञातेऽपि तत्रैव सत्यनल एवानुरा-
गबाहुल्याददृष्टवशात्कटाक्षनिरीक्षणं युक्तम् ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति—

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा करेऽपि चकच्छलनप्रकारमुक्तः ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०९ ॥

दृशेति ॥ ततो मैमीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः । अत एव नलस्य दृशा
नेत्रध्वापारेणैव श्रुतिचुम्बिनापाङ्गसंचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णपूर्णेनेपुणा कृत्वा स्मरः परस्य
नलस्यैव दृगादिभिरङ्गैरवयवैः धन्वितां धनुर्धरत्वमनुकल्प्य जनीं मैमीमार्दयदपीदृश्यत् ।
किंभूतः स्मरः—करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराज्यलक्षणरूपचक्रच्छलेन नभं चक्राकारं कर्मुकं
यस्य सः । नलेक्षितां सतीं कामातुरा जातेति भावः । मुख्याज्ञाभावे नानुकल्पोऽप्यङ्गीक्रिय-
ते । आर्दयत्, 'अर्दं हिंसायाम्' ण्यन्ताद्ध । 'आर्दिदत्' इति पाठे ल्ह ॥

उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिरामोद्भागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रकुधस्तदिरकामधिया नले सा वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकी वा ११०

उत्कण्ठकेति ॥ सा मैमी रुद्रकुधः रुद्रकृतशापपरित्यागसमुद्भवात्कोपादेतोः तस्य रुद्रसा-
रिः कामः तस्य बुद्ध्या अयं काम एवेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयंवरेण स्थितेरर्षिताम-
भिलाषुकत्वमधृत दधार । नले सामिलापा जातेति भावः । स्वशत्रुसमाश्रयणं च युक्तम् । केव-
—काञ्चनकेतकी च । किंभूता सा केतकी च—उत्कण्ठका उदितरोमाया ऊर्ध्वाभूतसूचीतु-
ल्यशृङ्गाया च । तथा—विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्वर्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना, उज्ज्व-
लेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमानो विलोकनानां शृङ्गारो यथा एवंभूता वा, कस्तूर्यादिरचिता कपो-
लवज्जोऽदौ पत्रराजिः पत्रवल्ली पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमानोऽज्ज्वलवर्णपङ्क्तिर्यस्याः । तथा—
आमोर्दं विलेपनञं सुरभिगन्धं हर्षं वा, स्वाभाविकं परिमलं च भजतीति भावः । तथा—अप-
गतोऽनुरागो यस्याः एवंभूता न भवति अतितरामनपरागतरा नलेऽतितरामनुरागिणी ।
न विद्यते परागः पुष्परजो यस्याम् एवंविधा न भवति । नितरामनपरागा अनपरागतरा ।
अतितरां परागदृष्टिता । तथा—अतितरां गौरी गौरवर्णा उभयपि । गौरीं पार्वतीमति-
कान्तां वा मैमी । भुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वसत्यभिलाषुकत्वं दधार तस्य स्थानं बभूवे-
त्यर्थः । तथा मैम्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलशत्रुः काम एव नलसंचन्वित्वेन सां
पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो वासस्तदर्थितां दधार रुद्रकोपस्य स्थानं जाता । नितरां
सकोपा जातेत्यर्थः । कामधाम्यं नलस्योक्तम् । नलेन कटाक्षवीक्षणै कृते चाऽतितरां काम-
पीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिकान्तेति, तत्पुरुषे 'भोक्षिभोरुपसर्जनस्य' इति हस्व-

प्राप्तेरतिगौरिरिति स्यात् । तथापि 'कृदिकारादफिन' इति न्यायेन हस्तान्तादपि पक्षे जीपि
अतिगौरितीति संगच्छते ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनानप्यभू-

दप्यग्रे चतुरः स्थिताश्च चतुरा पातुं दशा नैषधान् ।

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-

लंकारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥ १११ ॥

तदिति ॥ न अलीको नालीकः स चासौ नलश्च नालीकनलः सखनलः तस्मिन् दृष्टव्य-
षट्तिदुर्षट्दर्शने सखनले चलेतरत् निश्चलं मनो यस्याः सा तत्रैवानुरक्षा सती सा भैमी
अग्रे स्थितानपि चतुरधनुःसंरूपाकानलीकाजैषधानलान् साम्यात्सखनलसाम्येन दशा नयन-
व्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं मनागल्पमपि चतुरा कुशला नाभूत् । किंभूता—आन-
न्दाम्बुनिधवानन्दरूपे समुद्रे निमज्ज्य बुद्धित्वा । नलावलोकनाच्चिञ्चला भूत्वेति यावत् ।
नितरां दूरं गता इषैस्य परमकाष्ठां प्राप्ता, तलं गता च । तथा—तस्य आनन्दसमुद्रस्य तलं
तस्यालंकारीभवनाज्जनाय पातालकन्याभ्रमं अतिचौन्दर्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुद्रे
निमज्ज्य तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रमं बुद्धिं ददती जनयन्ती । 'अलंकारीभवते'
इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेशनेन अलंकारभूतायेन्द्रादिलोकाय नललक्षणाया जनाय
वा । पातालतलस्यालंकारीभवते बासुक्यादिनागलोकाय वा । पुरस्थिताञ्चलाकारानपीन्द्रादी-
नन्धराजवत् कज्जुदृष्ट्यैव विलोकयति स्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सखनलं कटाक्षैर्वि-
लोकयति स्मेति भावः । 'तन्त्रल-' इति पाठे तेषामलीकनलानां स्वीयेन रूपेणालंकारभूताया
जनाय । सखनलायैत्यर्थः ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दशे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।

आनन्दान्ध्येन वन्ध्यानकृत तदपराकृतपातान्स रत्याः

पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीडः ॥ ११२ ॥

सर्वस्वमिति ॥ स नृपतिः नलोऽपि चेतसः सर्वस्वं प्राणवत्प्रियां तां भैमीं दशे खने-
त्राय प्रीतिदायं संतोषजनितं दानं प्रदाय प्रकर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण तां सादरं दृष्ट्वा अमरदुरा-
पामिन्द्रादिभिर्दुर्लभां शोकोत्तरस्वरूपाम् । अथ च—तेषां कटाक्षेणानवलोकनात्तैर्दुरापाम् ।
अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तराङ्गं चञ्चललोत्थमतिचञ्चलां कटाक्षरूपां तदुष्टिं भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथि-
प्रियसम्भ्यागतं प्रापहेमे । भैम्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकितः, अनन्तरं तेन सावलोकिता, अनन्तरं
पुनरपि तया विलोकित इत्यर्थः । अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनि-
र्वापकत्वादमृतरूपं यद्वलनं भैमीकृतं वलितग्रीवमवलोकनं तेन दत्त्वा विरचितेनाशुगेन भैमी-
कटाक्षरूपेण वागेन आशु शीघ्रं लीडो विद्धः स मलः तस्यां भैमीदृष्टेरपरेऽन्धे तृतीयादयो ये
आकृतपाता अनेकभावामिष्यञ्चका व्यापारविशेषास्तान् आनन्दान्ध्येन हर्षाद्युपरिपूर्णनेत्रतया

यदान्धमदर्शनं तेन वन्ध्याभिष्फलानकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैव अतितुप्तः काम-
विवक्षः सन् तस्याः तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न दर्शयति भावः । अन्योऽपि तुष्टः कस्मै-
चित्सर्वस्वं ददाति प्रियं चातिप्रियं प्राप्यानन्दबाष्पान्मुपूणो भवति ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुबे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्य द्वादश एव मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-

काव्येऽयं व्यगलत्रलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी च तस्याधरणौ एवाम्भोजे तयोरलिरूपो
भ्रमररूपो मौलिर्वस्य । यद्वा—मातृचरणसंबन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपदौकित्वा अम्भोजालिः
कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्वस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण धृतनिर्मात्यकमलसे-
ल्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः व्यगलत्समाप्तः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैषधीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

इदानीमिन्द्रादिपञ्चनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभते—

कल्पद्रुमान्परिमला इव भृङ्गमालामात्माश्रयामखिलनिन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्चवीरान् ॥ १ ॥

कल्पद्रुमेति ॥ अथ विमानधुर्याः शिबिकावाहिनः तां भैमी राजकाप्राजसमूहादपग-
मय्य निवर्त्य नलाकृतिधराञ्चलवेषधारिणः पञ्च वीराञ्चलसहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः ।
शिबिकावाहिनां तेषु पञ्चसु नलोऽस्ति न वेल्लपरिज्ञानाञ्चलस्यापि नलरूपधारकत्वं घटते ।
नस्य चद्रपं तदारित्वं तस्यापि युक्तमेवेति कव्यपेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन सौर्यं नायक-
गुणः । के कस्मात्कां कानिच—परिमला मनोहरगन्धा अखिलाः समस्ता नन्दनशाखिनो देवो-
द्यानतरवः तेषां वृन्दादात्माश्रयां परिमलाश्रितां भृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिशयात्क-
ल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितपृष्ठापेक्षयाधिकाः, तथान्यराजापेक्षया तेऽपीत्यर्थः ।
सर्वाभिलाषपूरकत्वात्साम्यान्मन्दारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैम्यप्यात्माश्रया
विमाने स्थितत्वाद् । नयतिर्द्विकर्मा ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया २

साक्षादिति ॥ सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्याश्रित्वेन क्रमाच्च दिवोऽधिनायमिन्द्र-
मधिकृत्योद्दिश्य तस्या तेन प्रकारेणोच्ये अचकथत् यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्रश्चा-
भ्युपायि उच्यो भवति । तस्य नैषधकायस्य माया छद्मं न च प्राकाशि प्रकटितं भवति ।
किंभूता—साक्षात्कृतं अखिलजगतां जनताचरित्रं जनसमुद्भूतान्तो यया सा । यथा इन्द्रा-
दीनां प्राकट्यं न, विष्णोराज्ञया वर्णनं च, मौनित्वे प्रतिमाक्षयो न, तथाबोचदिति भावः ।
साक्षादिति विशेषणेन नलरूपं कृत्वागतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥

ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेनोद्भूतिं द्विषद्बलविजित्वरपौरुषस्य ।
सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनितासुरभीरणधीः ॥ ३ ॥

ब्रूम इति ॥ हे वरवर्णिनि उत्तमे भैमि, वयं अमुज्येन्द्रस्य वीरयुक्तायाः वीराणां वा
सेनायाः सैन्यस्योद्भूतिमुक्तुं शक्यं सामर्थ्यं बाहुल्यं वा किं ब्रूमो वर्णयामः । वर्णनाशकसत्त्वा-
द्वाग्योचर इत्यर्थः । किंभूतस्य—द्विषन् अमित्रो यो बलनामा दैत्यः तस्य विजित्वरे जयन-
शीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणधीः सेनाचरीभवन्तौ सैनिकौ भवन्तौ याविभाननदा-
नवारी गणेशनारायणी तयोर्वासेनाधिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभीर्दैत्यभयं यया ।
असुरेभ्यो देवानां वा ग्रीः तस्या ईरणं क्षेपणं तेन वा श्रीः सा यस्य जनितेति वा । वाग्यो-
चरमस्य चरितमित्यर्थः ॥

नलपक्षे तु—अस्य वीरसेनास्यवृषादुत्पत्तिं किं कथयामः । अपि तु न । अकथनेऽपि
श्लोकत्रये प्रतिदत्तास्वगुणैरेवास्य कथातत्त्वाद्वा । यो हि स्वयं न प्रतिदः, तस्य पित्रादिप्रतिज्ञा
वर्णनं कियते । अयं तु न तथेति भावः । किंभूतस्य—द्विषतां बलस्य सैन्यस्य आक्षिप्तस्य
सत्त्वस्य वा जित्वरे पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणधीः सेनाचरीभवन्तः सैनिका इमान्ते-
पामाननदानवारि मुखदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन सुरभिर्जनिता । रलयोः सावर्ण्यात् सेना-
यामचलीभवतां पर्वतावमानानामिमानामिति वा । मत्तगजबाहुल्यमनेन सूच्यते । एवमिन्द्र-
नलयोरभेदबुद्धिर्यथा तस्या भवति तथा देव्योक्तम् । रणक्षब्धो लक्षणया रणभूमौ वर्तते ।
इतः श्लोकादारभ्य ‘अल्याजि-’ (१३।२८) इति यावत्प्रथममिन्द्रादिवर्णनं पञ्चाक्षरवर्ण-
नम् । ‘अल्याजि-’ इत्यादां नलवर्णनं प्राथम्येन, दिक्पालवर्णनं पश्चादिति ज्ञेयम् । ‘श्लोकादिह
अप्यमतः-’ (१३।३२) इति श्लोकेन नलस्य प्राधान्येन निर्देशात् । ‘हरिणा’ (१३।३२
श्लोके) इत्यादितृतीयया दिक्पालनामप्राधान्येन निर्देशात् । ‘यौवनोष्मवती शीते शीतस्पर्शा
च यातपे । मर्तुमक्षा च या नारी सोच्यते वरवर्णिनी’ इति वृद्धाः । ‘उत्तमा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । वरो वर्णो यस्या इत्यतिशान्ते ‘धर्मशीलवर्णान्ताच्च’ इतीति ॥

शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्गुम्बीन्द्रचापखचितधुमणिप्रभाभिः ।
अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभिर्यात्रासु वैष बहुलाभरणार्चिताभिः ४

शुभ्रेति ॥ एष इन्द्रः समिति च यात्रासु विलासगतिषु च इण्डयात्रासु वा अमरवाहि-
नीभिः सुरसेनाभिरन्वास्यतेऽनुगम्यते । किंविधाभिः—शुभ्रांशुखन्त्रः, हरसंबन्धिनो हारा

एकादश रुद्रास्तेषां गणः समूहः हरसंबन्धिनो वा ये गणा नन्दिप्रवृत्तयः तान्सर्वानपि हरन्ति आत्मना सह नयन्ति । तत्सहिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्यापत्यं हारिः स्कन्दो, गणपतिः, मेघश्वेति वा । तेषामङ्गुष्ठी स्वामित्वात्मन्धवती यः इन्द्रः । शुभ्राङ्गहारगणान्हरति आत्मना सह नयति एवंशीलः, पयोधराङ्गुष्ठी च एवंविधो वा न इन्द्रस्तस्य चापं तेन खविता संबद्धा घुमणिप्रभा सूर्यशोभा वासुतामिः । शुभ्राङ्गादिभिः शक्रपुत्रव्यासेन सूर्येण च भान्ति तानिर्वा । तथा—बहुः प्रचुरो लग्नो धनादिप्राप्तिषु तेषु रणेध्वर्चिताभिः पूजिताभिः । दैत्यजयाद्बहुला आभा वीर्यार्थां ताश्च ता रणार्चिताश्चेति वा । मेघानामपि कामरूपत्वासैनिकत्वं युज्यते । चन्द्रादिभिः विशिष्टेन्द्रचापेन च खे आकाशे विता रुद्धि प्रापिता सूर्यशोभा यास्त्विति वा । तैः कृत्वा रुद्धि प्राप्ता वा चन्द्रादयस्तेजस्विनः तत्तेजःसंबन्धेन सूर्यतेजः प्रचुरं यत्र जातमित्यर्थः ॥

नलपक्षे—एष नलः सभायां दण्डयात्रासु च वामरचारिणीमिरन्वात्यते सेव्यते । किंभूताभिः । शुभ्राः सिता अंशवो यस्य तेन हारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारि सुन्दरः पयोधराङ्गः स्तनमध्यः तच्चुम्बिनी तत्संबद्धा इन्द्रचापसंबद्धसूर्यप्रमेव प्रभा या ताभिः । चोऽप्यर्थः । यात्रास्वपीति योजना । हारमध्यमणीनामनेकवर्णत्वादिन्द्रचापसंबद्धसूर्यप्रभासाम्यम् । तथा—अतएव बहुलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलंकृताभिः । प्राधान्याद्वाराणां ग्रहणं, आभरणग्रहणं तद्यतिरिक्तालंकाराणां, अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा सभायां निर्गम्य आस्ते तथा संग्रामयात्रास्वपीति व्यज्यते । 'शुभ्र उदीतशुक्रयोः', 'घुमणित्तरणिभिर्भ्रः', 'समिधुषः' इत्यमरः । हरशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यण् । हारि, ताच्छीत्ये णिनिः । अपत्ये वा 'अत इप्' । यद्वा—शुभ्राङ्गहारगणेन हारिणः पयोधराः स्तना मेघालेपामङ्गः पार्श्वप्रदेशस्तच्चुम्बी इन्द्रचापो नक्षपदविशेषः तेन संबद्धा दिव्यरत्नप्रभा यासां ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यासां ताभिरिति वा । चित्रमणिप्रभासंबलिताः शक्रपुत्रः सदृशा भवन्तीति बहुलैराभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । 'खच वीर्यसिंहरणयोः' ॥

क्षोणीभूतामतुलककंशविग्रहाणामुद्दामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजाम् ।

पक्षच्छिदामयमुदग्रबलो विधाय मग्नं विपज्जलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

क्षोणीति ॥ अयं क्षोणीभूतो पर्वतानां पक्षच्छिदां विधाय कृत्वा विपज्जलनिधावापत्यमुदे मैत्रं जगदुज्जहार उच्चकर्षेत्त्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदनाद्विपद्रहितं कृतवानिति भावः । किंभूतानाम्—अतुला अत्युष्माः कर्कशाश्च विग्रहा देहा येषाम् । तथा—उद्दामदर्पाणामत्युद्गटानां हरिकुञ्जराणां सिंहहस्तिनां कोटिं भजताम् । एकस्मिन्प्रदेशेऽनेकसिंहानां अन्यस्मिन्वात्युद्गटाने-ककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूतोऽयम्—बलाहैस्त्रादुदग्र उदग्रबलः । यद्वा—उदग्रं पौरुषं यस्य सः ॥

नलपक्षे—अतुलानत्युष्मान्सलक्षणांश्च कर्काञ्छेताश्चान्दृश्यन्ति स्मरयन्ति एवंविधा विग्रहाः शरीराणि वैरं वा येषाम् । तथा—उद्दामदर्पा हरयोऽश्वा गजश्च तेषां कोटिं भजताम् ।

१ इति पयं कच्चित्पुस्तके दृष्टम् । तस्यायमर्थः । २ इति परं 'पक्षच्छिदैः पर्वतैः शङ्खीकरणात्' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

वैरिण्याणां पक्षच्छिद्रं सहामच्छेदं कुक्षिच्छेदं वा कृत्वा उदग्रं बलं पौष्ट्यं सैन्यं वा यस्य
अयं नलो वैरिहतापसमुदे ममं जगदुजहार । वैरिणो हत्वा विप्रद्रुहितमकरोदित्यर्थः ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं जानीहि न त्वमध्वन्तममुं कथंचित् ।
गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि बाहुनेत्रं नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥

भूमीभृत इति ॥ हे घटस्य प्रतिभटौ स्पर्धिनी स्तनी यस्याः तसंबुद्धिः भैमि, त्वं
समिति संग्रामे भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं जेतारम् । तथा—न विद्यते पर्वैर्वज्रसापावो
नाशो यस्य तममुं अध्वन्तमनिन्द्रं न तु नैव जानीहि । अपि तु इन्द्र एवायम् । इन्द्रस्य
सहस्रेनेत्रत्वाभावं तथेत्यत आह—त्वं एतदीयं कथं पाणिमतिक्रान्तं प्रसूतादपि दीर्घमत
एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कथंचिद्वृत्तं नलरूपधारणादाच्छादितं बहुनेत्रस्य भावो बाहुनेत्रं न आलो-
कसे न पश्यसि । गुप्तत्वाद्, न त्वविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयादतिक्रान्तम् । हस्ततलयोर्नेत्राणि
न सन्तीत्यर्थः इति वा । बहुनेत्रश्चमूर्तः वा । बहुनेत्रसंबन्धिनमेतदीयमद्भुतमतिशयमुत्कर्ष
वा आश्चर्यमिति वा ॥

नलपक्षे—त्वं अमुं अध्वन्तं सपापं न जानीहि पुण्यञ्चोक्तत्वाद् । रणे राशो जेतारम् ।
तथा—अपगतो विशिष्टोऽपावो यस्मात्तं, अपगतो व्यपायः पलायनं यस्य । अपलायमान-
मित्यर्थः । एतदीयमतिशयमपरिमितहस्तपरिमाणमाश्चर्यरूपं प्रावरणवशाद्बाहौ हस्ते स्थितं नेत्रं
चीनांशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरविलोकनव्याजेन न आलोक्यते । अपि तु आलोक्येत्यर्थः ।
बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रं शयमतिक्रान्तम् । बाहू हस्तपरिमाणाधिकपरिमाणौ, नेत्रे च प्रसू-
तादप्यधिके इत्यर्थः । तद्गुप्तं यथा तथा नालोक्यते । अपि त्वालोक्येति वा । अतिशयं बाहु-
नेत्रम् । बाहू अतिशयितौ वदान्यौ शयौ ययोस्तावतिशयौ । नेत्रे च शयमतिक्रान्ते । अति-
शयौ च अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्येयम् । एतदीयं गुप्तमनेन पालितम् ।
बह्वश्च ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारलोपां समूहम् । अतिशयितः शयो हस्तो यस्य ।
लक्षणमा वदान्यमुक्तमालोक्य । शरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यस्योक्तृष्टत्वं व्यज्यते ।
'कुक्षिं मिहुरं पविः' इत्यमरः । 'नेत्रं मयिगुणे वज्रे' इति । जिष्णु, 'ग्लानिस्थश्च म्बुः'
इति ताच्छील्ये म्बुः । तथोगे भूमीभृत इति, 'न लोका-' इति पठ्यनिषेधाद्वितीया । बहु-
नेत्रशब्दाद्भावसमूहसंबन्धेष्वण् । पक्षे प्राण्यज्ञत्वादिकवद्भावः ॥

लेखा नितम्बिनि बलादिससृद्धराज्यप्राज्योपभोगपिष्टुना दधते सरागम् ।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या सार्धं शचीव हरिणा मुवमुदहस्य ॥ ७ ॥

लेखा इति ॥ हे नितम्बिनि अतिष्टुनिविद्यनितम्बे भैमि, बलवृत्तनमुचिप्रभृतीनां
समूहं संपूर्णं राज्यं राजभावस्तस्य प्राज्यो बहुरूपभोगस्तस्य पिष्टुनात्वादसहमाना लेखा देवा
एतस्येन्द्रस्य पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सानुरागं यथा तथा दधते धारयन्ति ।
हस्तदानापाणिम् ननस्कृत्कार्यं च चरणानित्यर्थः । तत्तस्मात् अनेन हरिणा इन्द्रेण पत्या सार्धं
शचीव मुदमुदहस्य धारयस्य ॥

नलपक्षे—सरागमक्षणं एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यस्तान्प्रमात्यादिभिः यद्विधेन वा बलेन
समूहस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य पिष्टुनाः स्विक्ताः सामुद्रिकोक्तलक्षणभूताः चक्रवर्जादि-
नै० न० ४२

लेखाः कर्मभूताः दधते धारयति । 'दध धारणे' एकवचनान्तमस्मिन्बो स्थाम् । तस्माद-
नेन पत्न्या नलेन सह इव धारयस्व । केन केव-हरिणा इन्द्रेण शची इव । 'लेखा अदिति-
नन्दनाः' 'पिशुनी कालसूचकौ' इत्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्थादितिः । पाणिचरणम्,
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे षण्डत्वम् ॥

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्तीमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम्
रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

आकर्ण्येति ॥ अत्रौ सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तामखिलां वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि
च तुल्यं लगन्तीं समानसंबन्धामाकर्ण्य उभयत्र नले इन्द्रे च समानं रूपमैक्यरूपं च विगा-
हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलभमाना यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियाद्
नेत्राच्छ्रुतिन्द्रियाच्च निर्णयं नावापन्न प्राप । अन्येन्द्रः स्तुतः किं वा नलः, तयोः स्वरूपत्वा-
दयमिन्द्रो नलो वेति नाशासीदित्यर्थः । अपि चेति निपातसमुदायौ परस्परसमुदायवाचकौ ।
अवापत्, लुदित्वादद् ॥

शक्रः किमेव निषधाधिपतिः स वेति दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां भूयोऽस्तृजद्भगवती वचसः स्त्रजं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति ॥ सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः स्त्रजं वाष्पालामस्तृजत् । किं
कृत्वा—तत्र तेषु मध्येऽस्यां भैमीसमीपे पवनस्य सखायमस्मि निर्दिश्योद्दिश्य । पुनः किं
कृत्वा—भैमीमिति दोलायमानं मनो यस्यास्यां परिभाव्य संनिव्या । इति किम्—एष किं
शक्रः, स दृष्टदृष्टः निषधाधिपतिः नलो वेति । दोला इवाचरति, 'कर्तुः क्वप् सलोपश्च'
इति क्वञि शानच्ि दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक आधारः ॥

एष प्रतापनिधिरुद्रतिमान्सदाऽयं किं नाम नार्जितमनेन धनंजयेन ।
हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मानास्येव कस्यचन भास्वरूपसंपत् ॥ १० ॥

एष इति ॥ हे भैमि, एष प्रतापस्य निधिः प्रकटोष्णस्पर्शस्थानम् । तथा—अयं सदा
उद्रतिमानूर्ध्वगमनयुक्तः । ऊर्ध्वग्वलनोऽयमित्यर्थः । धनंजयेन वहिनानेन किं नाम का संज्ञा
नार्जितं न प्राप्ता । 'अग्निर्वैश्वानरो वहिः—' इत्यादिकं नाम निर्वैचनयोगात् प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषां
नासां निर्वैचनमस्त्येव । नाम संभावनायाम् । अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तम् । तैज-
सानां परमाणूनां सर्वत्राधिरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनंजयशब्देन कृत्वा सार्वकं
नाम किं न अर्जितमिति वा । धनंजयत्वादेव शुचेरपि तादमुष्मादग्नेः प्रभूतं हेम स्वर्णमधि-
गच्छ प्रामुहि, 'धनमिच्छेद्धुताशनात्' इत्युक्तेः । 'अग्नेः प्रजातं परि नदिरण्यं' इति शुचेर-
स्मात्सुवर्णमुत्पन्नम् । अस्वेवाग्नेरिव कस्यचन कस्यापि भास्वरा वैदीप्यमाना रूपसंपन्नास्ति ।
तेजोमात्रविशेषा । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्यचन शुक्लं भास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः ।

नलपक्षे—एष नलः क्षात्रतेजःस्थानम् । तथा—सदा उदयवान् । तथा अनेन जयेन
कृत्वा किं नाम धनं नार्जितम् । वैरिणो विजित्य धनमर्जितम् । सदा अयः शुभावहो विधि-
र्यस्मादिति वा । शुचेः स्वधर्मोपार्जितद्रव्यादमुष्मात्प्रचुरं सुवर्णं प्रामुहि । शुचेः शृङ्गाररूपा-
दिति वा । अस्य नलस्यैव भास्वरा कायकान्तिसमृद्धिः कस्यापि अन्यस्य नास्ति । सा सीतिः,

स्वरः कण्ठशब्दः, रूपं सौन्दर्यं तेषां संपत् अस्वेव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी मधुर-
स्वरः सुन्दरवेल्युक्तम् । 'वीतिहोत्रो धनंजयः', 'रुचिरपित्तम्' इत्यमरः । धनंजयः, 'संज्ञायां
भृतृवृत्तिः' इति खच् । 'अरुद्रिव-' इति सुम् । मास्वरः, 'स्वेषमास-' इति वरच् ॥

अस्यर्थहेतिपट्टताकवलीभवत्तत्तत्पार्थिवधिकरणप्रभवाऽस्य भूतिः ।
अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य संजायते रुचिरकर्णं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति ॥ हे रुचिरकर्णं शोभनध्रुवनेन्द्रिये भैमि, अस्माभिः अस्वर्थातिशयिता हेति-
पट्टता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति प्रासीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्याणि
तृणकाष्ठकरीपादीनि तान्येवाधिकरणं भस्म एवाधारः ततः प्रभव उत्पत्तिरस्या एवंविधा
भूतिर्भस्म तपस्विनोऽपि पाण्डुपदादिमृत्तनिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननायोद्बलनेनाज्ञानां
विशिष्टवर्णोत्पत्तये संजायते संपद्यते । एतत्संबन्धि भस्मापीधरस्य तपस्विनोऽप्युपकृत्यै
प्रभवति । अन्यस्य भवतीति किं वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्णाति छेपोक्षितानुरीविषये
सावधाना भव इति व्यज्यते । एतद्वरणे भस्मैव केवलम्, नान्यदिति विचार्य वृणी-
ष्वेति व्यज्यते ॥

नलपक्षे—अत्र रुचिरकर्णं, अस्य नलस्य भूतिः संपत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि
स्वर्कसर्वसङ्गस्य मुनेरपि च अमिलापसमुद्भूतये संपद्यते । ममेदम् संपद्भूयादिति धनिको
सुमुल्लुब्धाप्यस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः । धनिकस्य तपस्विनोऽपि ईर्ष्याजननाय संपद्यत इति
वा । किंभूता संपत्—अतिशयेनास्त्रपट्टतया मोक्षोपसंहारादिमन्त्रप्रयोगसामर्थ्येन प्रासीभव-
न्तस्ते च ते पृथ्वीधराश्च तेषामधिको रणस्तस्मादुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या इति वा ।
क्षत्रतेजसोपार्जितैत्यर्थः । 'रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये' । हेतिर्ज्वाला आयुधं च । पार्थिवेति, 'ईधरः'
इत्यधिकारे 'सर्वभूमि-' इत्यण् । पक्षे संबन्धेऽण् । रुचिरकर्णाति, 'नासिकोदर-' इति ङीष् ॥
एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेंद्रतोऽपि ।
एनं महस्विनमुपेहि सदारुणोच्चैर्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करध्रीः ॥ १२ ॥

एतदिति ॥ हे पितृमुखि, अशेषा सर्वा असी विबुधसंसदेवसमा एष मुखं यस्याः
सा । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । अस्यामेर्यमतोऽपि महेंद्रतोऽपि माध्यस्थ्यमासनापे-
क्षया दिगपेक्षया च मध्ये विद्यमानत्वमस्ति । त्वं महस्विनं तेजोयुक्तं महत्सु तेजस्तु विषये
इदं स्वामिनं वा एनमुपेहि । येन सदारुणा काष्ठसहितेनामुना करध्रीः किरणशोभा सचैरुर्ध्वा
रक्ता च ध्रियते । पितृमुखीति संबुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । 'धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो
मातृमुखः सुतः' इति सामुद्रिकोक्तः ॥

नलपक्षे ॥ असौ जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिल विद्वत्समा एतन्मुखा एत-
त्प्रधाना । यथा सर्वेष्वङ्गेषु मुखं प्रधानं तथा विद्वत्समायामसौ । 'के विबुधाः' इति पृष्ठे प्रथम-

१ 'महत्सु इदं इति पक्षे सकारप्रवक्ष्यवर्णार्थं पञ्चान्तरेऽपि दित्वं कर्तव्यम् ।' यद्वा—'न व्यवजनपरस्माने-
करवैकस्य वा हलः अर्धणं प्रति विशेषोऽस्ति' इति 'दीको युद्-' इति घञे माध्वोच्चा दित्वमन्तराऽपि
न दोष इति बोध्यम् ।

मसौ गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकवादेन मुखे यस्यास्तादृशी इति वा अस्य यमतः सम-
वर्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपातरहितत्वम् । शत्रुमित्रयोस्तुल्यो दण्ड इत्यर्थः ।
तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् । लोकपाज्ज्वात्वादिन्द्रयमगोरेतन्मध्यवर्तित्वमिति केचित् । तेजस्वि-
नमेनं प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्वदा इत्यशोभा अतिशयेनादृशा रक्षा धार्यते । स्त्रिणं
शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा—एगमुपेहि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्त्रिणमुत्सववन्तं
वा । विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । 'मुखं मुखे च वषो स्यात्' इत्यजब-
पालः । पिता मुखं यस्या इति समासः । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यात्पितृमुखमिव मुखं यस्या
इत्यत्र पर्यवस्यति ॥

नैवाल्पमेधसि पटो रुचिमत्त्वमस्य मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥१३॥

नैवेति ॥ एधसि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्याग्नेः रुचिसत्त्वं दीप्तियुक्तत्वमल्पं नैव । किंतु
बह्वित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इन्धने दीप्तिमत्त्वमल्पं नैव । तत्संबन्धादधिकं दीप्तिमानयं
भवतीत्यर्थ इति वा । तथा—मध्येसमित् समिधा काष्ठानां मध्ये निवसतो विद्यमानस्यास्य
तृणानि शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते, तथा समुदेननेन क्षणमात्रेण तृणानि
दहन्ति इत्यर्थः । प्रादेशमात्राणां पलाशशम्बादिकाष्ठानां मध्ये इति वा । इह लोके समि-
न्मध्ये वोत्थानवानूर्ध्वज्वलनवान् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केनोदकेन पुनः पराभवितुं
शक्यो भवति । तेनैव शान्तिर्नान्येनेत्यर्थः । जप्यो भवति । अपि तु न । वेगेनोत्थितस्यास्य
वारिणापि शान्तिः कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥

नलपक्षे—पटोः ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य अल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे रुचिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं
नैव । अयोम्यत्वात्तत्वेत्यर्थः । तथा—समिन्मध्ये सङ्ग्राममध्ये निवसतोऽस्य वैरिणस्तृणानि ।
अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान्वेगवान्बलवान्वा अयं केन
पुनरिपुणा जेतुं शक्यः । अपि तु न केनापि । कस्याप्यजप्योऽयमित्यर्थः । उत्थानमु-
दयः । एतत्सदृशोऽप्युदयी बलवांश्च नास्तीत्यर्थः । भवतीति संबोधनं वा । 'तरो बले च वेगे
च', 'इधमेधः समित्' इत्यमरः । अल्पमेधसि 'नित्यमसिच्-' इत्यत्र नित्यग्रहणादन्यस्मा-
दपि भवतीति वृत्तिकारोकेः प्रयोगानुसारेणासिच् । मध्येसमित्, 'पारेमध्ये षष्ठा वा' इत्य-
व्यायीभावे निपातनादेत्वम् । 'क्षयः' इति वैकल्पिकत्वादजभावः । पराभवितुं, 'शक्यप-'
इत्यक्रियार्थत्वेऽपि शक्योने तुमुन् ॥

साधारणीं गिरमुपबुधनैषधाभ्यामेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्या ।

ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूते स चान्यदनलोऽयमितिदमीयम् ॥

साधारणीमिति ॥ उपबुधनैषधाभ्यामभिनलाभ्यां साधारणीं समामेतां गिरं निपी-
याकर्ण्य इदमीयमनयोः संबन्धिनं विशेषं तारतम्यं नावाप्तवत्या अज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्तिनं
तं प्रति एकं चित्तं मनः अयं नल इत्युच्यते । अन्यदपरं चित्तं अयमनल इति ब्रूते स नलः
तिरिक्तो बहिरित्यकथयत् । युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गान्नमनसः प्रतिशरीरमेकत्वस्य साधितत्वा-
देकसिद्धमपि मनसि क्रियामेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद इवोपचर्यते । यद्वा—एकमेव तं पुरोवर्तिनं

क नल इति प्रत्युच्ये । अकारप्रत्ययेनानलोऽयमिति ज्ञेयमिति स्म मनः । तथा—अयमन्यन्यनैरिणो
यति अवखण्डनतीत्यन्यदः स चासौ नलश्च अन्यदनल इति ज्ञूते स्म । अत्र व्याख्याने प्रथम-
कमभग्नोऽपि न भवति । एकस्य द्वैरूप्यादिरोधाभासश्च । 'शोचिष्केषा उपर्वुषः' इत्यमरः ।
उषसि बुध्यते इति उपर्वुषः । 'इगुपथ—' इति कः । 'अहराधीनाम्—' इति रेफः । 'तुल्यार्थः—' इति
तृतीया । 'अन्यद—' इति पक्षे कः । समानं धारणनस्य साधारणम् । अनेकं प्रत्यविशिष्टवन्धम् ।
पृषोदरादिः । ततः श्रिया 'पादार्चाभ्यां च' इत्यत्र 'आमोघ्रसाधारणाद्व' इति वक्ष्यादपि
जीप् । वाप्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्याद्यपि षट्ते । इदानीयम्, त्वदादित्वात् 'इदानीम्' ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां संदेहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
देवस्य सूनुमरविन्दविकासिरदमेरुद्विद्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १५ ॥

एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कमलविलासकरा रमयाः किरणा
यस्य देवस्य रवेः सुनुं दिक्पतिं दक्षिणदिशः पतिं, अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाद्यममुद्दिश्य
बहीरयितुं वक्तुं प्रचक्रे आरेमे । किं कृता—एतादृशीमुक्तसंशयास्परीभूताम् । तथा—नल-
निश्चयाभावासंदेहः, तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिवैचित्र्याद्वा चित्रम्, नलनिश्चयाभावाच्चलप्राप्ति-
विज्ञानासः तैः संशयावर्धयत्तैः चित्रिता नानाविधा कृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा एवंविधा तां
भैमीं विलोक्य । 'चित्तभित्तिम्' इति पाठे चित्तमेव भित्तिर्यस्याः । भित्तौ हि चित्रं युक्मि-
त्यर्थः । एषेव दृश्यत इति, 'त्वदादिषु दृश्य' इति कञि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'दिशु—'
इति जीपि एतादृशी ॥

दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।
स्ववैद्ययोरपि मद्व्ययदायिनीभिरेतस्य रुग्भिरमरः किमु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

दण्डमिति ॥ अहो संबोधने, अयं यमो दण्डं स्वायुषं विभर्ति । ततस्तस्मादेतोः पुरा-
णादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापनीरोः सकलस्य जगतो भुवनस्य पङ्कपातात्पातो भुवनं न
स्याद्भवेत् । पण्ड महारौरवादी नरके वा । एतद्रूपस्याप्यं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अहो आश्च-
र्यम् । अग्नौ यद्वि धारयति अन्नास्य च कम्पमानस्य कर्दमपातो न भवतीत्यसंगतेः । तथा
—चिकित्सासमर्थयोः स्ववैद्ययोर्दृश्ययोरपि मद्व्ययदायिनीभिः सर्वश्रयं कुर्वाणभिः एतस्य
रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरिताभिः पीडाभिः न श्रियत इत्यमरः । कश्चित्कमस्ति ।
अपितु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरोणाणां ताभ्यामप्यचिकित्स्यत्वादित्यर्थः । स्ववैद्ययोरिति नाम
रुजापनघनशामर्ध्यसंभावनासूचनार्थम् ॥

नलपक्षे—अयं नलो दण्डं शासनं यतो विभर्ति तस्मात्कम्पाकुलस्य सकलस्यापि लोकास्य
एनःपातो न भवेत्पूर्वदेतस्माद्भवात् । अयं दण्डं चतुरङ्गसैन्यं विभर्ति ततः शत्रुमयात्कम्पा-
कुलस्य लोकास्य दुःखपातो न भवेत् । सैन्येनैव वैरिणां निहतत्वालोकास्य दुःखनाश इति वा ।
सौन्दर्येण प्रसिद्धयोर्नासत्ययोरपि सर्वश्रयकारिणीभिरेतस्य रुग्भिः प्रायकान्तिभिरुपलक्षितो
देवोऽपि कश्चिदस्ति किमु । अपितु नास्ति । देवेषु माये दत्तावेव मुन्दरतमौ ताभ्यामप्यनेन
जितो यतः । ये त्वेतत्सर्पस्था रमणीयाः त एतद्रूपधारणादेव, न तु स्वभावैरेत्यर्थः ।
'पण्डोऽग्नी शार्दकर्दमौ', 'अग्नी पण्डं पुमान्पाप्मा', 'अग्नी रुग्भिरा', 'सुः प्रभाकृ' इति चामरः ।
दायिनीभिरिति ताच्छीत्ये निनिः ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ।
छायेद्वगस्य च न कुत्रचिदध्यगायि तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥१७॥
मित्रेति ॥ अस्य यमस्योपजननमुत्पत्तिं प्रति संज्ञानाञ्जी मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुनिमित्तं
श्रुता आकर्णिता । छायाणाञ्जी तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईद्वगस्योत्पत्तिं प्रति हेतुः
नाध्यगामि(यि) नाभावि । किंतु शनैश्चरस्त्रैवेत्यर्थः । 'यमो यमी भ्रातृदेवः संज्ञायास्त्रनया-
स्त्रनः' इति पुराणम् । अयं यमः कस्य जनस्यासुहृत्प्राणहर्ता न । अपितु सर्वस्यापि प्राणहर्ता ।
अमुना यमेनैव नियमेन नक्षोपवासादिव्रतेन तपः तप्तं धर्मैः कृतः । अत एवास्य सूर्यपुत्रत्वं
धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुतासती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं प्रत्युत्पा-
दनं प्रति हेतुः । अस्य संज्ञा सुहृदिष्टजननं प्रति हेतुः श्रुता स्यातेति वा । पुण्यं लोकत्वात् ।
अयं कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सम्यक्परिपालनादुपकारित्वं सूर्यस्यापि
सुहृदेव । ईद्वक्प्रत्यक्षदृश्या अस्य छाया कायकान्तिः कुत्रापि नरसुरोरगेषु ॥ १७ ॥ अध्येयं जग-
नं दृष्ट्वा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । छाया रीतिः लोकपरिपालनमित्यर्थः इति च । अत्येव जग-
त्पालनं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन ब्रह्मचर्यादिना, निय-
मं तपः तप्तम् । त्वदयमिति शेषः । 'छाया स्यादातपामावे प्रतिबिम्बाकं यद्विद्यते' । 'तप-
श्चान्द्रायणादौ स्यादधर्मः' इति विश्वः । अध्येगामि(यी)ति इहो गाणदेशे कर्मणि विष्णु-
यमेनेति पक्षे हेतौ तृतीया ॥

किंच प्रभावयनमिताखिलराजतेजा देवः पिताम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।
उत्क्रान्तिदा कमनु न प्रतिभाति शक्तिः कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान्नियोक्तुः
किंचेति ॥ केवलं संज्ञास्य जननीत्येव न । किंच अन्यच्च प्रमया वीर्यायनमितं तिर-
स्कृतमखिलं राज्ञश्चन्द्रस्य तेजो येन सः, तथा रमणीयमूर्तिरम्बरमणिः सूर्यो देवः अस्य
पिता । अस्य यमस्योत्क्रान्तिनामिका । अथ च मरणदा शक्तिरायुधविशेषः कमनुलक्षीकृत्य
न प्रतिभाति समर्थो न भवति । अपितु सर्वमनु समर्थैव । परेष्वन्येषु जनेषु गदान्नोपाधि-
योक्तुः प्रेरयितुः अस्य कृष्णत्वं श्यामत्वं च । परपीडाजननेनापयश इत्यर्थः । अस्य कृष्णत्वं
लोहवत्कटिनान्तःकरणत्वमित्यर्थः इति वा ॥

नलपक्षे—प्रभावेण पराकमेण नमितसफलभूपप्रतापः, अम्बरमणिः सूर्यः, इः कामः
तद्वद्रमणीयमूर्तिः, देवो राजा वीरसेनोऽस्य पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । अम्बरमणी-
भिर्वस्त्ररजैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा । मणीशब्द ईद्वन्तोऽपि । अन्वेति संबोधनम् ।
रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्तिर्यस्येति वा । अस्य शक्तिरायुधविशेषः कं वैरिणमनूक्ता-
न्तिदा मरणप्रदा न प्रतिभाति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनूत्क्रान्तिदा मरणप्रदा न
प्रतिभाति । अपितु संभाव्यत एव । यमादन्येषां अयं तस्याप्यस्माद्भयम् । शरत्वातिसयो
षोऽत्यत इति वा । तथा शत्रुषु गदां शस्त्रविशेषं प्रयोजुरस्य कृष्णत्वं देवहीनन्दनत्वम् । गदा-
युद्धप्रावीण्याच्छ्रीकृष्णसमानत्वमित्यर्थः । परा उत्कृष्टा इषुसंबन्धिनो गदा रोगाः दुःसहबाण-

जनिताः पीडा इति नाभवत् । तानर्थद्विरियुः प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वम् । बाणयुद्धप्रवीणानुन-
तुल्योऽयमित्यर्थः इति वा । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशकयोः', 'को ब्रह्मात्मानिला-
केंपु क्षमने सर्वनाशिव', 'शक्तिर्वले प्रभावादी शक्तिप्रहरणान्तरे' इत्यादि विश्वः ॥

एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ तज्जीवितेशधियमत्र निधत्स्व मुग्धे ।

भूतेषु यस्य खलु भूरियमस्य वश्यभावं समाश्रयति दन्तसहोदरस्य ॥१९॥

एक इति ॥ अयं एकः परेताः प्रेतास्तेषां राजौ पट्टौ विषये प्रभावं सामर्थ्यं एति
तत्तस्मात् अत्रास्मिन्जीवितेशधियमन्तकबुद्धिं कुरु । हे मुग्धे, उभयोर्भेदमजानाने संज्ञागर्भ-
जातत्वाद्दन्तसहोदरस्माद्विभ्रातुः यस्य यमस्य भूतेषु भूरि प्रचुरे भूतं वश्यभावमधीनत्वं
समाश्रयति प्राप्नोति । प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशि वशवर्ति सत् अभावं विना-
शमेवावयतीति वा । सुसुखः कतिपये, तदपेक्षया भूतानां प्राचुर्यम् । खलु निधये । सर्व-
प्राणिनाम् एतदधीन इति निधयेनायमन्तक इति किं न जानासीत्यर्थः ॥

नलपदे—पराय इतरे आत्मीयाश्च तेषामाजिः । पराश्चेष्टांस्तेजस्विनोऽपि इतरयन्ति
क्षोरीयसः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । परा उत्कृष्टा वा इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा ।
तस्यां अयं नल एक एव प्रभावमेति । तथा—भूतेषु पृथिव्येष्टेजोवाय्वाकाशेषु मध्ये ह्यग्नि-
ह्यमिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दन्तसहोदरस्याधितुल्यस्य यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति ।
तत्तस्मान्मुग्धे सुन्दरि, अस्मिन्प्राणेशबुद्धिं निधेहि । तथा—समा सधीका त्वं यस्य एतद्वरणे
प्रयत्नं कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः । सुन्दरश्च कोऽपि नास्तीत्येवमेव वृणीष्वेति
भावः । इतरश्चादत्तवले 'तत्करोति—' इति निधिं पनायन्ति णिलोपः ॥

गुम्फो गिरां शमननैपथयोः समानः शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुताया यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेप पिष्टम् ॥२०॥

गुम्फ इति ॥ शमननैपथयोर्भेदमनललोविषये समानस्तुल्यः पूर्वांशो गिरां गुम्फो देव्या
वाणीसंदर्भः विदर्भवसुधाधिपतेः सुताया भैम्बाधिते यच्छङ्का संशयं निर्मेमे तत्खलु निश्चितं
एव पिष्टं पिपेप । चूर्णमेव चूर्णितकानिति दृष्टान्त इत्यर्थः । चूर्णचूर्णनं यथा ह्या तथेदम-
पीत्यर्थः । किंभूते चित्ते—अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के उद्भूतसंशये । 'गुम्फः
स्नाहुम्फले' इति विश्वः ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालोरालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।

पाथःपतिं प्रति धृताभिमुत्ताङ्गुलीकपाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् २१

तत्रेति ॥ तत्रभवती पूज्या सा भगवती सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं, परिपाटीयोर्य
नया तथा वा, अभिधातुं बहुमुपाक्रमत । किं कृत्वा—तत्र यमेऽपि स्वयमत्यर्थं संशयालोः
संदिहानाया अस्या भैम्बा विधिनिषेधाभ्यां सकाशाच्चरति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावमालोक्य ।
किंभूता—पाथसां पनसां पतिं प्रभुं वरुणं प्रति धृतोऽवस्थापितोऽभिमुत्ताङ्गुलीकः संमुखकर-
शालः पानिर्यया । तत्रभवच्छब्दः पूजार्थः । अङ्गुलीक इति, 'नष्टतच्च' इति कप् । उपाक्रमत,
प्रोपाभ्याम्—' इति तद् । अभिधातुं, क्रमयोगे 'शकृष्प—' इति तुमुर् ॥

१ 'अत्र साशङ्कशङ्कोरपादे विष्टोपशवावधार्यमोरेकप्राप्तमपेन सादृश्यात्पेपारसंभवद्वस्तुसंशयो
भावयार्थवृत्तिनिर्देशनालङ्कारः' इति जीवातुः ।

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः २२

येति ॥ एतस्य वरुणस्य भूरितरा वारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमूर्जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । सा का—यस्याः परतो रोधः परं तीरं प्रतीतिविषयो दम्भोचरो न । सेनायां समुद्रा-
णामपि मिलितत्वात्परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का—या सर्वतोमुखस्य जलस्य भावेन
व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता । जलमयीत्यर्थः । या यादोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तत्सङ्गामैर्वा उपल-
क्षिता । तथा—या नैकविदारका अनेककूपका । नैकान्विदारयति नैकविदारः कस्य उदकस्य
आय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थः इति वा । या नैकवि-
दारं कं यस्यामेवंभूता वा । यस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्माद्वा रोध आवरणं न ज्ञानगोचरः ।
निजानिमुखस्य पवसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वादिति वा । यस्याः परतः परप्रदेशात्प्रति-
संमुखमितिर्गमनं तस्य विषयो गोचरो नरो मनुष्य अधोऽभस्तादेव । प्रवाहवेगेनाथ एव
गच्छतीति भाव इति वा ॥

नलपक्षे—एतस्य भूरीणां तरवारीणामेकधारयवनखङ्गानां निधिः स्थानं सा चमूर्जिज-
यते । या सर्वस्मादपि लोकात्सर्वसेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुखशब्दो
लक्षणया श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन व्यवतिष्ठत इति वा । अनेकाने-
कदिग्ग्यापित्वासेनायाः प्रागुर्वं सूच्यते । यादोरणैर्षाहुषुदैर्भुजास्फालनशब्दैर्वापलक्षिता दोर-
णैर्जयतीति वा । या यादोरणैरमुष्य सङ्ग्रामैः सिंहनादैर्वा जयति । सेनाजयेनास्य व्यपदेशो
न । किंतु स्वयमेवासी युद्धं कुरुते । तेनोभयथा नलवर्णने तात्पर्यम् । तथा—नैके विदारका
शोदारो यस्यां सा, दोरणैः कृत्वा नैकविदारकः कायो यस्याः सेति वा । यस्याः परस्माच्छत्रोः
सकाशाशोध आवरणं न ज्ञानगोचरः । केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । परस्मात्प्रतीतिविषयः
संमुखमागच्छन्नरो मनुष्यः अधो हीन एवेति वा । 'पुष्करं सर्वतोमुखम्', 'कूपकास्तु
विदारकाः', 'कायो देहः', 'कूलं रोधश्च' इत्यमरः । व्यवतिष्ठमानेति, 'समवप्रविभ्यः स्थः'
इति तद् । अत्र ग्रन्थभूयस्त्वभयाद्याकरणं न लिख्यते ॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्कुम्भीरवान्समकरः सहदानवारिः ।

उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति रत्नैरलंकरणभावमितैर्नदीनः ॥ २३ ॥

नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रो नासीरसीमनि जलमयसेनामुखविभागे स्थितः
सन् करणभावं साधकतमत्वमितैर्गते रत्नैर्मुक्तादिभिः अलमतिशयेनास्य वरुणस्य सुखमातनो-
त्पत्त्यादयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽसौ रत्नानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयती-
त्यर्थः । करणे देहे भावं सत्त्वमितैः प्राप्तेः । स्वदेहोत्पन्नैरित्यर्थः इति वा । अलंकरणभूतत्वाद्-
दणदेहद्विधैरिति वा । एवंविधे रत्नैरुपलक्षितो वा । अलंकरणभावमलंकरणत्वं गतैरत एव
तैः सुखमातनोतीति वा । किंभूतो नदीनः—घनध्वनिनिर्विजडशब्दः । तथा—भूयान्प्रचुरतरः
शीर्षपरिमाणत्वात्, सप्तसंख्यत्वाद्वा । तथा—कुम्भीरा नक्रास्तद्वा । (तथा—)मकरा
मत्स्यविशेषास्तपुः । तथा—सहदानवारिः पुण्डरीकाक्षयुक्तः । (तथा—) उच्छब्द उद-
गार्थः । उद्गतानि विकसितानि पद्मानि येषु तानि काननानि तेषां सखा । तपुक्त इत्यर्थः ।

उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीर्वैषामेवविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः स्वकन्या यस्मिन्स चासौ वनसख्येति वा । श्रीविष्णोस्तत्र विद्यमानत्वाद्दक्षीनयुक्तत्वम् । नासीरधीम- पदेन तीरं लक्ष्यते, तत्र निविष्टव्यनिरिति वा । जलस्य तीरे प्रतिधातात् ॥

नलपक्षे—भूयान्वहुतरः कुम्भी गजो नासीरमुखे सेनामुखविभागे सुखमनायासेन रवा- व्शब्दान्वितारयति । किंभूतः कुम्भी—घनवज्रनिर्यस्य । तथा—समः आनुपूर्व्या इतः सलक्ष्मीको वा करः शुण्डादण्डो यस्य । तथा—दानवारिणा मदजलेन सहितः । तथा— उदूतानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मविन्दुजालकानि यस्मिन्नेवविधं नदाननं मुखं तद्युक्तः । तथा—अलंकारत्वं प्राप्ते रजैः रीनो न । किंतु संयुतः, 'सेनामुखं तु नासीरम्', 'नकल कुम्भीरः', 'पद्मकं विन्दुजालकम्' इत्यमरः ॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

तस्या विलासवति कर्कशताश्रिता या ब्रूमः कथं बहुतयासिकता वयं ताः २५

सेति ॥ हे विलासवति भैमि, नाम शिरश्चालने । अस्य वरुणस्य का नाम वाहिनी नवी सस्यन्दनैः सवेगैर्निर्झरोदकसहितैर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रत्यनुपातं गमनं न तनुते । अपितु सर्वापि तनोति । वयं तस्यास्ताः सिकता बालुका बहुतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण ब्रूमः कथयामः । अतिबहुत्वेनेयस्या वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः— याः कर्कशतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को जलजन्तुविशेषः तच्छतैराश्रिता इति वा ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य का नाम वाहिनी सेना सस्यन्दनैः सरथैः प्रकृष्टैर्बाहूनाश्वा- दिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान्प्रति पातं गमनं न करोति । अपितु चतुर्विधापि सेना करोत्येव । प्रतिकूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेना अस्य नाम क्वाति प्रतिकूला- व्शब्दवृत्त्यातयित्वा शत्रुमात्रं इत्वा न तनुते । सेनास्य क्वाति करोतीत्यर्थं इति वा । सवेगैः क्रोडारथैः कृत्वा वैरिणां प्रतिगमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं रणेऽपि क्रोडा- रथादोहणात् । कर्को श्वेताश्वत्थेषां शतैराश्रितायास्तस्या बहुतया बाहुल्येन ताः भूयस्त्वेन प्रसिद्धा बालुका वयं किं ब्रूमः । तान्भ्योऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः । तस्याः सकाशात्ता बालुका बहुतया किं ब्रूमः । बालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते, सा तु न कथंचिदित्यर्थं इति वा । अतिः प्रहरणमेषां ते आसिकास्तेषां भाव आसिकता । याः श्वेताश्वशताधिरुद्धास्तान् आसिकताः अस्तिप्रहरणान्पुरुषानिति यावत् । तान्बहुतया किं वर्णयामः । अतिबहुत्वेन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः । बहून् तनन्ते वच्छन्ति ता रक्षन्ति वा ये ते बहुतयाः ते च ते आसिकाश्च तेषां भावानिति वा । 'कर्णारथः प्रवहणम्', 'सांयात्रिकः पोतवगिक्' इत्यमरः । 'पोतः प्रवहणं स्मृतम्' इति हल्युचः । प्रवहणैः, 'कूलचः' इति णत्वम् । प्रतिकूलपातम्, पक्षे द्रव्यवीप्तायां 'विधिपति-' इत्यादिना णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि-' इति पाक्षिकः प्रमासः । अतिः प्रहरणमेषाम्, 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'असिनिर्जयन्तीत्यासिकाः', 'तेन रीन्यति-' इति वा ठक् ॥

शोणं पद्मप्रणयिनं गुणमस्य पश्य किंचास्य सेवनपरैश्च सरस्वती सा ।

एनं भजस्व सुभगो भुवनाधिनाथं किं वा भजन्ति तन्मिमं कमलाशया न २६

शोणमिति ॥ हे सुमने सौभाग्यवति भैमि, त्वं एनं भुवनस्य जलस्याधिनायमधिपति
वरुणं भजस्व वृणीष्व । जलपतित्वमेवाह—त्वं गुणमप्रधानं सेवकं शोणं नाम नदम् अस्य
पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं पश्य । किंचेत्यधिकोक्तौ । शोणोऽस्य चरणप्रणयी इति किं वक्त-
व्यम् । सा प्रसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणसेवाहनादिपरैव । पूर्वोक्ता-
परितोषे वाशब्दः । के कमलस्य जलस्य आशया आधाराः समुद्रादिपल्लवान्ताः पद्माकरा
वा तमिमं न भजन्ति सेवन्ते । अपि तु क्षीरोदादयः यस्मानुचराः, तस्य शोणाद्यनुचरत्वे का
कथा । तस्मात्सलिलपतिरयमित्यर्थः । कमलाशया जलमिल्लापेण के वा लोका इमं न सेवन्ते
स्तुवन्तीत्यर्थो वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिन्यो देवता लक्ष्यन्ते, अतस्तेषां सेवकत्वं युज्यते ॥

नलपक्षे—त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्वीकुरु । स्वीकारयोग्यत्वमेव दृश्यति—त्वं
शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रणयिनं पश्य । किंच अन्यच्च—सा सरस्वती वाग्देवता सकल-
शास्त्राध्ययनाध्यापनरूपा अस्य राशो नलस्य सेवनपरैव चित्तमध्यस्थितैव । तमिमं कमलायाः
संपद आशयाभिलापेण के वा लोका न सेवन्ते । अपि तु—धनप्राप्त्यभिलाषेण सर्वेऽपि
सेवन्त इत्यर्थः । वा अप्यर्थे । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकास्तमिमं न
भजन्ति, अपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः क्रमेण सौन्दर्यकला-
कौशलौदार्याणि शोष्यन्ते । 'शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्', 'शोणः कोकनदच्छविः', 'जीवनं
भुवनं वनम्', 'विष्टपं भुवनं जगत्', 'सलिलं कमलं जलम्', 'कमला श्रीः' इत्यमरः ।
आशयाः, 'अधिकरणे शेते' इत्यञ् ॥

शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बां वाणी नवर्धयतु तावदभेदिकेयम् ।

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च तुल्यं तथापि यदवर्धयदत्र चित्रम् २६

शङ्केति ॥ इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लक्ष्मीकृत्य । भैम्या इति नावत् । अनेक-
नलावलम्बां नानानैपथविषयां शङ्कालतातति संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु तावच्च पूरयतु
तावत् । अपितु पूरयत्येव । नवा ऋद्धिर्यस्याः सा नवार्धि । नवार्धिकरोतु नवर्धयतु । भैमी
प्रति संदेहपरंपरां नूतनसमृद्धिमतिवद्धा करोष्वित्यर्थ इति वा । तावच्छब्दोऽनुमतौ, अव-
धारणे वा । यतः—अमेरिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वती । समानधर्मदर्शनादि संशय उप-
र्णीयते, विशिष्टधर्मदर्शनात्तु व्यावर्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र विषये चित्रं नास्ति, तथापि नले
जलेश्वरे च तुल्यमेककालं यत् संशयवल्लीपरम्परामवर्धयत्पूरयति स्म । अत्र विषये चित्रमा-
श्रयम् । नहि विषयस्यैव संदिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूरस्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्थाणुत्वं
वाऽनुपलभ्य, कर्त्तव्यत्वमात्रं स्थाणुसाधर्म्यमुपलभ्य तदस्यः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदिग्धे ।
नतु पुरुष एवात्मानमूर्ध्वमवलोक्य अहं वा स्थाणुर्वेति । तस्माज्जलजलेश्वरविषयो भैम्याः
संशयो युक्तः । विषयभूतयोरेव तु संशयो महदाश्चर्यमिति भावः । विरोधपरिहारस्तु—तुल्य-
कालं यथाक्रमं नले शं सुखम्, जलेश्वरे कालतातति कालमातिशयं पूरयति स्म । तथाहि
—यदि देवी एनं नल एवायमित्यकथमिष्यत्तदा मय्यनुरक्ता भैमी मामकक्रमेणैवमेवावरी-
ष्यत् तत्तु देव्या न कृतं वरुणलेपेण वर्णितत्वादिति नले सुखं जनितम् । यदि वाणी सा

नल एवायमित्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरीष्यत्, तत्तु तथा न कृतं मच्छेपेणैव वर्णितत्वादिति विषादाद्वरुणे कालिमातिशयो जनितः, कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिनी चतुर्णामप्यवरणात् । अथ च—मत्संदेहाद्वरणं भजेत्, नलसंदेहान्मां भजेदिति क्रमेण नलवरुणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बां भैम्या संशयवल्लीपरम्परां न वर्षयतु न छिनत्तु । 'वर्षेष्क पूर्तिच्छिदोः' । यतो—विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि छेदा-समर्था छुरिकादिः साऽनेकतृणविशेषावलम्बनां लतातति न छिनति इति नाश्वर्यम् । तथापि भैमी प्रति नले च जलेश्वरे च संशयवल्लीपरम्परामेककालमेव यदच्छिनत्तच्चित्रम् । या हि न छिनति सा छिनतीति चित्रमिति भावः । मत्संदेहादेनं भैमी भजेदिति नलभ्रान्तिः । नलसंदेहान्मां भजेदिति वरुणभ्रान्तिः । वरुणवाचिशब्दसद्वावाच्छेषवकोक्त्यादिज्ञानचतुरा भैमी वरुणं न वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्प्रतिपादकशब्दसद्वावान्मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रमनाश इति वा । विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी सरस्वती वा । देव्या नामग्राहमहं वर्णितः, अतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य संदेहो गतः । इदानीमव-शिष्टोऽहमेव मध्येवानुरक्तेति मां वरिष्यति न वेति नलसंदेहो गत इति भाव इति वा । इत्यादि व्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तैरच्छिन्नामियमलीकनलीकृतस्यैः ।
आह स तां भगवती निषधाधिनाथं निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् २७

बालामिति ॥ इयं भगवती सरस्वती निषधाधिराजमुद्दिश्य तां बालां भैमीमाह सोवाच । किं कृत्वा—तां भैमी अलीकनलीकृतस्यैरसत्यनैषवीकृतात्मभिर्मायिनिश्छलपरैरपि तैर्विबुधैर्देवैरच्छिन्नामप्रतारितां विलोक्य । किंभूतं नलम् । राज्ञां परिषत्सभा तस्याः परि-समीपे वर्षं शृङ्गारं भजति तम् । 'परिवेष-' इति पाठे परिवेष उच्यते । बालामपि, विबुधैरपीत्यपिहमयत्र संबध्यते । बाला हि प्रतार्यते, एवं बालापि न प्रतारिता तेष्वेकस्या-प्यवरणात् । ये च विबुधा ज्ञातारस्ते मायिनः सत्ताः । कथं मायिनिरपि बालापि न प्रता-रितेत्यन्वाश्वर्यम् । राजपरिषदः परिवेषरूपणाजलस्य चन्द्रत्वं धनितम् । परिषत्, 'सदि-रप्रतेः' इति पत्वम् ॥

अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।
प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

अत्याजीति ॥ त्वया महता महेन्द्रो नलः किं न ज्ञायते, अपि तु विशेषेण इत्यादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । किंभूतः । अतिशयेन आजौ सङ्ग्रामे, अतिसमिते वा आजौ बन्धः प्राप्तो विजयस्वारिपराभवस्य प्रसरो बाहुल्यं येन । तथा—हरेरनुरागस्य कान्तेर्वा पदं स्थानम् । तथा—असौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि या दानवशता दानपरता तथा, दूषेणार्थिनं प्रत्येव वा वशतया जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता या चेश याचकानुकूल-व्यापारः तेन परदारदर्शनादिनिवृत्तव्यापारेण च जीमूतवाहनस्य अर्थिहेतोः प्राणानपि तृणव-हत्तो राजविशेषस्य धियं बुद्धिं दानातिशयेनाधिपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च किमयं जीमूतवाहन इति धियं कस्य न करोति दानशूरत्वादिव्रयमस्य सूचितम् । प्रत्यर्थिनो वैरिणो

यन्ति प्रत्यर्था अनाः प्राणा येषां ते अतिशूराः ते यथा अधीना यस्य तस्य भावस्तथा तथा कृत्वा कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धि कस्य न करोति । अपितु सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रुवशीकरोति तथायमपीति वा ॥

इन्द्रपक्षे—अयं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते । अपितु—इन्द्रत्वेन निश्चयः । किंभूतः—अतिशयित आजिः सङ्ग्रामो यस्य । तथा—लब्धो विजयेनार्जुनेन कृत्वा प्रसरो वंश-विस्तारो येन । ततः कर्मधारयः । 'प्रसवः' इति पाठे नलपक्षे—जबलाभः । इन्द्रपक्षे—लब्धो विजयोऽर्जुनो, विजयत इति विजयो जयन्तो वा, प्रसवः पुत्रो येन । तथा—रुचि-पदं तेजःस्थानम् । तथा—मही उत्सववान् । तथा—अयं प्रत्यर्थिनां दानवानां शतेष्वहिता प्रतिकूला चेष्टा, अहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुत्वकृतः तज्ज्ञाशकरो व्यापारस्तेन इन्द्रबुद्धि कस्य न करोति । अथवा—अयं महेन्द्रस्त्वया किमिल्लयाजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते विश्व इवाचरति विज्ञायते एवंभूतो न भवति । अपितु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा—रुचिपदं कान्तिस्थानं न तथा—मही नेति नवावृत्त्या काका व्याख्येयम् । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे किञ्चिदपि कारणं न पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विश्वाय किमिल्लयाजि उचितमेव कृतमित्यर्थः । किम् प्रक्षे संभावनायां वा । त्यागे कारणमाह—लब्धो विना पक्षिणा गच्छे-नाभूताद्वरणसमये जयस्य प्रसरो विस्तारो यस्य । गच्छेन पराजित इत्यर्थः । तथा—अरुचि-पदमननुरागस्थानम् । तथा—नमही उत्सवरहितः सदा दैत्यभयात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते अपि तु ज्ञात एव । यतः—अस्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन्पक्षे नमहीत्यत्र नञ् आह्वतिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो गच्छेति वा । 'विजयस्तु जये पार्थे' इत्यमरः । विज्ञायते, 'उपमानादाचारे', 'कर्तुः कथम्' ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे ।
आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥

येनेति ॥ येनामुना नलेन बहुतिशयेन विगाढः सेवितः सुरेश्वरस्याप्या मार्गः त्रिलोकी प्रतिपालनलक्षणो येन । तथा—राज्ये योऽभिषेको मङ्गलज्ञानं तेन कृत्वा विकसन्महो यस्य । एवंविधेन बभूवे जातम् । पूर्वेण कर्मधारयः । बहुवारं सेवितो देवेन्द्रेण मार्गो लोकपालन-प्रकारो गच्छेति वा । पञ्चात्कर्मधारयः । इन्द्रेण लोकपरिपालनमस्माच्छिक्षितमित्यर्थः । ननु भैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये स्वयंवरे वा नामग्राहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण मयोदीरितमुक्तं तं नलमनुलक्षीकृत्य ते तव आवर्जनं पतित्वेनाज्ञीकरणं साधु शुभम् । सल-नलमेनं सर्वथा णीप्सेति भावः ।

वह्निपक्षे—येनानेन वह्निनाऽनेकवारमनुभूतो यः सुरेश्वराध्वरेषु देवेन्द्रयज्ञेष्वज्याभिषेको घृताहुवस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातम् । बहु बारंवारं विगाढ आवर्तितः 'इन्द्र आयाहि' इत्यादिना आहुतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यानेष्वज्याभिषेकस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जात-मिति वा । ननु भैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तं अनलमग्निं प्रति ते वर्जनं साधु । अपि तु न साधु । आ इति खेदे । आवर्जनं पतित्वेनाज्ञीकरणं साध्विति वा । नु भैमि, तमनु ते वर्जनं न साध्विति वा । पूर्वोक्तेन सर्वदा पराजभोजनेनैव परिपुष्टोऽ-

वमिति ह्यागः सूचितः । तथा—ननु भैमि, मया नाम गृहीत्वा कथितमनलं नलान्यं, अथ च—वह्निमनु ते वर्जनं साधु भद्रम् । आ ह्येवं । नु भैमि, तमनु ते आवर्जनं सामस्येन वर्जनं न साधु, अपितु साध्वेवेति वा आ आवर्जनं सामस्येनाङ्गीकरणं तप न साधु, किंतु वर्जन-
नेव साध्विति वा । वामग्राहम्, 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तौ 'नारुपादिशिप्रदोः' इति णमुत् ॥
यच्चण्डमारणविधिव्यसनं च तत्त्वं बुद्ध्याशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।
सैपानले सहजरागभरादमुष्मिन्नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

यदिति ॥ बोधवधारणे । यस्य चण्डिमा कूरत्वं रणविधौ सङ्गानविधाने । व्यसनमेव
वैरिणो विगतासुकरणमेवेत्यर्थः । सर्वानपि वैरिणो मारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव
व्यसनम् । यच्चण्डिमा कौर्यम्, यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सा एषा त्वं अमुष्मासवम-
सिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत् सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा, (शर्वं) पाणिं
आश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा, धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन्नेव सहजराग-
भरादकुत्रिमासुखबाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुमर्हसि न । अपि तु योग्या भवत्येवेति
वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वेति भावः । एतेन शूरत्वदानुत्वधार्मिकत्वान्वस्योक्तानि ॥

यमपक्षे ॥ हे चण्डि कोपने, यत् न अमुष्य वमसा मारणविधिव्यसनं प्राणिप्राणहरण-
शीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले
नलान्यस्मिन् नलसदृशे आस्मिन्धर्मराजे वमे अकुत्रिमप्रेमरसबाहुल्यात्संयोजयितुमर्हसि ।
सर्वप्राणा एतदधीनाः, दक्षिणदिक्पतिश्चार्थं तस्मादादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्वना-
मधेयध्रुवमात्रात्कोपने । सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य दिशा दक्षिणत्वं
छलेन सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः । तत् सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्या सैषा त्वं नलादन्य-
स्मिन् अस्मिन्नात्मानं योजयितुं योग्या न भवति । अमुष्य यत् मारणविधिव्यसनं तत्
तत्त्वं सत्त्वं, दक्षिणत्वं तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वात् । दक्षिण इति देशनिमित्ताख्य
समाख्या, तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वं आत्मानमर्पयितुं न अर्हसीति वा योजना । एवंविधो न वर-
णीय इति भावः । अन्यच्च कारणम्—असहजरागभरात् असहजानुरागबाहुल्यात्वेत्यर्थः ।
यत्रानुरागो नास्ति स न वरणीय इति भावः ॥

किं ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्स्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।
कान्मानवानवति नो भुवनं चरिणून्नासावमुत्र नरता भवतीति युक्तम् ३१

किमिति ॥ अमुष्य नलस्य आशयोऽभिप्रायः तच्च पाणिपीडनस्य पाणिमहत्स्य विनि-
र्मितये निष्पत्तये अनपाशः अपगता वाशा यस्मादपाशः एवंविधो न भवतीत्यनपाशः तत्परो
यथा स्यात्तथा किं ते मतिर्बुद्धिः । किञ्चन्दः संभावनायाम् । यथायं त्वहरणायामिलापसहि-
तन्तःकरणो भवेत्तथा त्वं प्रायेण करिष्यसीति गम्यत इत्यर्थः । असौ नलो भुवनं जगत्
चरिणून्सर्वरणीयान्कान्मानवान्मुष्मान् नोऽवति रक्षति, अपितु सर्वानप्ययमेव रक्षति ।
मानवानभिमानो नलः काष्ठ रक्षतीति वा । तस्मादमुत्र नले भवती रता नेति न युक्तम् ।
किञ्चस्मिन्ना भवेत्यर्थः । असौ ना पुष्टपक्षेष्टः अतो नरता पुष्टपक्षेष्टत्वमुत्र भवतीति युक्तं
न त्वेतेष्विच्छर्थ इति वा । असौ ना, अमुत्र भवती रता नेति युक्तं, अपि तु नेति वा ।

असौ ना पुरुषश्रेष्ठः, अतोऽमुत्र भवती रतानुरकेति किं न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति संयुद्धिर्वा ॥

वरुणपक्षे—अमुष्य वरुणस्य शत्रुः पाणिनेन प्रकारेण त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशः न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः पाशरहितो यथा भवेत्तथा ते बुद्धिः किम् । किं प्रश्ने । पाशं त्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽस्य शत्रुः करः स्यात् पाशो न । त्वत्पाणिग्रहणं शत्रवेन करिष्यति पाशं त्यक्ष्यतीति भयं मा वासीरित्यर्थ इति वा । असौ भुवनमुदकं तत्संचरणशीलान्मनुष्यान्काक्षोऽवति । अपितु जलप्रविष्टान् शुद्धनादिप्रमादाद्वरुण एव रक्षति । उदकसंचरणशीलान्मनुष्यान्काक्षो भवति । अपितु रक्षतीति वा । नोऽस्माकं भुवनं पृथ्वी-
लोकः तत्र संचरणशीलान्मनुष्यान् कावुदकादेतुभूताद्रक्षति । सर्वेषां मुदकं जीवनमिति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरकेति न युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तम् । देवोऽवमित्यर्थ इति वा । अमुत्र नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा । असौ ना न पुरुषो न भवति, अतोऽमुत्र भवती रतेति युक्तं अपि तु नेति वा, अमुत्र भवती न रता नानुरकेति न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा ॥

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीयाद्भूमध्यजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
तुर्याथ तस्य वरुणेन समानभावं सा जानती पुनरचादि तया विमुग्धा ३२

श्लोकादिति ॥ इह चतुर्षु 'अलाजि-' इत्यादिश्लोकेषु मध्ये 'अलाजि-' (१३।२८) इति प्रथमतः श्लोकाद्वरिणा इन्द्रेण समं सह, 'येनामुना—' (१३।२९) इति द्वितीयाच्छ्लोकाद्भूमध्यजेनाग्निना सह, 'यच्चण्डिमा—' (१३।३०) इति तृतीयाच्छ्लोकाच्छमनेन यमेन सह, 'किं ते—' (१३।३१) इति तुरीयाच्छ्लोकाद्वरुणेन सह, तस्य नलस्य समानभावं तुल्यरूपत्वं जानती अत एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता भैमी तया देव्या वक्ष्यमाणं पुनरवादि ॥

त्वं याऽर्थिनी किल नले न शुभाय तस्याः क स्यान्निजार्पणममुष्य चतुष्टये ते ।
इन्द्रानलार्थमतनूजपयःपतीनां प्राप्यैकरूप्यमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

त्वमिति ॥ या त्वं किल नले विषयेऽर्थिनी सामिलाया तस्मात्ते तव अमुत्र नले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्याणाय चतुष्टये च संतोषाय च क न स्यात्कुतो न भवेत्, अपितु स्यादेव । किंविधेऽमुत्र—इन्द्रानलार्थमतनूजो यमस्य पयःपतिर्वरुणवैतेषामैकरूप्यं सारूप्यं दिक्पालांशत्वात्सारूप्यत्वं प्राप्य इहास्यां संसदि सभायां दीप्यमाने । तस्मादयं वरुणीय इत्यर्थः । अथवा—या त्वं नले न सामिलाया, तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय कुतः स्यात्, अपि तु न कुतोऽपि । किमिलत आह—इन्द्राग्निमवरुणानां चतुष्टये ऐकरूप्यं नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां ज्वलति सति । एतान्प्रसन्नानकृत्वा यक्षलवरणं तच्छुभाय न भवेदेव, क्षापं दास्यन्तीत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषयेऽर्थिनी एवं वर्ण्यमानमन्येनं नलं न वृणोषि । यतः—तस्मात्ते नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टयमध्ये क कस्मिन् इन्द्रेऽग्नौ यमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय स्यात्कथय । मया बहुलं प्रोच्यमानाऽपि यजलं न वृणुषे तर्ह्येतेषु सुन्दरतमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुष इति कथय इत्यर्थ इति वा । अनेनात्रेन्द्रादयो वर्तन्ते न वेति संदेशो निरस्तः । परं तु के ते कथं नल इति

विशेषो नोक्तः । अत्रेन्द्रादीनां चतुर्णां त्यागोऽपि प्रतीयते । या त्वं नलेऽर्धिनी, तस्याः ते नलस्वरूपतां प्राप्य इह समायां वीर्यमान इन्द्रादिचतुष्टये निजार्पणं शुभाव क स्यात् । अपितु न कुतोऽपि । या ह्यन्यत्रानुरक्ता, तस्या अन्यत्र निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यच्च नलरूपधारणादेते प्रकाशन्ते न त्वेषां सहजं सौन्दर्यमस्ति । अतोऽप्येते न वरणीया इति भावः ॥ देवः पतिर्विदुषि नैव धराजगत्या निर्णायते न किमु न त्रियते भवत्या । नायं नलः खलु तवातिमहानलामो यद्येनमुज्झसि वरः कतरः परस्ते ॥३॥

देव इति ॥ हे विदुषि श्रेयोकिनातुरीपरिज्ञानचतुरे भैमि, एष पुरोवर्ती देवः स्वर्गे क्रीडाकारी अमरश्च धराजगत्या भूलोकस्य पतिः पालयिता न किंतु अर्धास्वल्लोकस्य पतिरिन्द्र-स्वया किमु किमिति न निर्णायते इन्द्रत्वेन किमिति न निर्वायते । अपितु निवेग इत्यर्थः । किमिति वा न त्रियते । अपि तु वरणीयत्वैत्यर्थः । मया न निश्चित इति कुतोऽवसितं भवत्येति वाङ्मयां सत्यामाह—यतो न त्रियते इति हेतुपन्यासः सरस्वत्या कृतः, अयमिन्द्र इति चेत्तच्च निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापेक्षयाधिकत्वादयं वृत एव स्यात्तत्तु न कृतम् । अत इन्द्रत्वेन त्वयाऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनं आजः क्षेपणं तत्र गतिरुपाय-भूतो वज्रस्तेन कृत्वायं ना पुरुषः सामर्थ्यवान्वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता भर्तृत्वेन किं न निश्चीयते, निश्चितश्चेत्किं न त्रियत इति वा । धराजगत्या वज्रस्य पतिः एष देवः त्वया न निश्चीयत इति न, अपितु निश्चित एष ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा । उवाचः संवो-धने । धरान्पर्वतानजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स एव गतिः धरणं यस्याः प्राच्या दिसः पतिर्देव इन्द्रो न निर्णायते इति न, परं किं न त्रियत इति वा । इन्द्रवेत्र इव कथं दृश्यत इत्यत आह—अयं खलु निश्चयेन नलो न भवति, तव नलवदामातीति नलामः । अत्र हेतु-माह—यतः अतिशयितं महस्तेजो यस्य । मनुष्यापेक्षया बहुतेजा इत्यर्थः । अत एव वर-णीयः । अथवा—अयं नलस्तुणविशेषः तत्तुल्योऽसारभूतो न भवति । किं त्वतिशयः, अतोऽपि वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता ये महा नन्दनवनक्रीडादय उल्लासाः, जननं आननः प्राणनं च, तेषां लाभः प्राप्तित्वच भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे नन्दनवनक्रीडाः सुभाषानेनामरत्वं च त्वया प्राप्स्यते इत्यर्थः । अतिमहत्थिरकालस्य प्राण-वस्य लाभो भविष्यतीति वा । एवंशुणविशिष्टमेनं, अस्य मिष्णोर्वा इमं ज्येष्ठभ्रातृत्वेन स्वामि-नमिन्द्रं चैरुपजति तर्हि परोऽन्यः को वरः, अपि तु न कोऽपि । मद्भवनविधासादेनमेव णीष्वेति भावः । अथ च—यद्येनं क्षजसि, तर्हि तव कतरोऽमीष्टो भवेत्, न कोऽपि । किंतु परः शत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च—यद्येनं त्यजसि, तर्हि तव परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना तरसि श्रवते, केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्स्यते वा वः स कतरोऽग्निः परो भवितेत्यर्थः ॥ * ॥ अत्रेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि—एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा को नेति निर्णाय निश्चित्य तेन नलत्वाभावलक्षणेनैव कारणेन न त्रियते किमिति प्रश्नः । युक्तमेवैतत्कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवगोपायो यस्याः शच्याः पतिः देवो न निश्चीयत इति न, अपि तु निश्चित एव न त्रियते किमिति वा । संशयलेशस्यापि निरा-कार्यं देवी पुनस्तत्त्वमाह—अयं त्वत्संबन्धी त्वच्चित्तानुरजकोऽस्तिमहान् नितरां तेजसी नलो

न भवत्येष । यत् त्वया निश्चितं तत्तत्पथमेवेत्यर्थः । किं तु नलवदाभासत इत्येव । नलाकार-
धारणादेवास्यामा, न तु सहजेत्यर्थः । सद्वा—यतोऽयं नलाख्यतृणविशेषवन्निःसारो भाति
तस्माच्चित्तरो तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः । यदि चैनं त्यजति तर्हि ते श्रेष्ठाः के सुते तरतीति
कतरः सुखसमुद्ररूपो नलो वरो भवितेत्यर्थः । सद्वा—नैषधराजो नल एव गतिर्जीवोपायो
यस्या एवंविधया त्वया देव इन्द्रो न निधीयते किम् । अपि तु निश्चित एव, यतः—पतिर्न
म्रियते । नलानुरागिणी त्वम्, इन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नाजीकरोषीत्यर्थः । यस्मात्—
दैत्यैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं त्यजति तर्हि तव लाभो न । अपि तु
लाभ एवेति वा ॥

वह्निपक्षे—धरतीति धरो बाहनं स चासावजध मेघः, धर इव पर्वततुल्यो वा यो
मेघस्तेन कृत्वा या गतिः धरायां भूमौ अजेन कृत्वा वा गतिस्त्योपलक्षितः, पादादिकरण-
द्वारा त्रैलोक्यपरकाण्यतिः, देवो ह्युत्तिमानमरश्च वह्निः न निधीयत इति न । अपि तु निधीयत
एव । परं एवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न म्रियते । अपितु अमित्रत्वेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः ।
धरो बाहनमजो यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः धरणं यस्या आग्नेय्या दिशः पतिर्देवोऽग्निः
किं न निर्णीयते । निर्णीतवैत्किमु न म्रियत इति वा । अमित्रेक्षलत्वेन किमिति भार्तीयब्राह्म-
अयं निश्चितं नलो न, किं तु यतोऽप्यवितेजस्वी तव नलवदाभासीति वा । अयं त्वारंभवन्धी
नलो न भवति, किंत्वनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुणविशिष्टमेनं यदि त्यजति, तर्हि अग्नेः परो
अन्यः श्रेष्ठश्च ते को भर्ता भविता । अपित्वेतत्सहस्रोऽस्ति तेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथ
च—तव कोऽभीष्टः । अपितु न कोऽपि । किंतु परः शत्रुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रापि त्यागः
सूचितः । तथाहि—एष ना मनुष्यो न किंतु धराजगत्या आग्नेय्या दिशः पतिः देवो वह्नि-
रिति भवत्या निर्णीयते किम् । यतो न म्रियते । त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह—अयं त्वचि-
त्तानुराजकोऽस्ति तेजस्वी नलो न, किंतु तदाकारधारणादलाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
नलो तृणविषये आभा यस्य । यस्य तेजस्वित्वं तृणं प्रत्येव न तु दैत्यान्प्रतीत्यर्थ इति वा । नैषधराजो
गतिर्नस्यास्तया भवत्या एष क्षीयमानोऽग्निः किमु न निर्णीयते अपितु निर्णीयत एव । यतो
न म्रियते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किंतु दैत्यैराक्रान्ततेजास्तृणविशेषनलतुल्य इति वा ॥

यमपक्षे—एष धरान्पर्वताब्जशान्मां खुरैर्वा अजति क्षिपति धराजो महियस्तस्य गत्या
तेन वा या गतिस्त्योपलक्षितः धर्मरूपत्वात्पतिः पालयिता देवः क्रीडापरोऽमरश्च यमो न
निर्णीयत इति न । अपितु निश्चित एव, परं किमु न म्रियते । एष देवः धराजेन महिषेण
कृत्वा अर्धायमस्य गतिर्यस्यामेवंभूताया दक्षिणदिशः पतिर्न । अपितु भवत्येवेति किमु न
निर्णीयते किं वा न म्रियते, अपितु यमत्वेन निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थ इति वा । अस्ति तेजस्वयं
निश्चितं नलो गहनो न । अपितु धर्मरूपत्वाद्गहन एव । 'नल गहने' इत्यस्य पञ्चापचि रूपम् ।
यदि चैनं त्यजति तर्हि तव लाभो न किंतु हानिरेव । यतः—तव एतदन्यः श्रेष्ठश्च कतरो
वरः अपितु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किंतु त्वस्मिन्महतामनानां प्राणानां लाभो यस्य
त्तोऽस्ति महानलाभः । सर्वेषां प्राणा एतदधीना अतस्तवया त्वस्मिन्भूते तव चिरकालं प्राणं
अविष्यतीत्यर्थः । सद्वा—धर्मरूपत्वादतिशयितो महः पूजा यस्य स चासौ अनलमथ तेज-

स्मिताद्विदुष्य इत्यर्थः । यदि चैनं त्यजसि, तर्हि तव परः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरः । अपि तु एतस्मिन्परित्यजेऽयमेव महाशत्रुरित्यर्थ इति वा । अथ च—के जले तरति, कामि जलानि तरन्त्यस्मिंचिति वा कतरो वरुणो वरो भविता ॥ २ ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि—एष धराजगत्या दक्षिणदिशः पतिर्वैवो यमो न । अपि तु यम एव इति निश्चित्य तेन कारणेन न विद्यते किम् । धर्मराजपुत्रा देवो न निर्णयते इति न । किंतु निर्णयत एव । अतएव पतिर्न विद्यते किमिति वा । अयं दैत्यैः आक्रान्ततेजा नलः पितृदेवो यमो न । अपि तु यम एव । परं तव नलवदाभाति नलप्रकारधारणादित्यर्थ इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि श्रेष्ठः सुखसमुद्रो नलो वरो भविता ॥

वरुणपक्षे—एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न । कित्वात्पातालस्य अतएव देवः कान्तिमानमरव वरुणः किं न निर्णीयते किं वा न विद्यते । अयं नलो न किंतु अतिमहती नलप्रकान्तिर्यस्य सोऽतिमहाः तव नलामो भातीति शेषः । यदि चैनमुज्जसि, तर्ह्येतदन्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता, अपितु एतत्तद्वदोऽन्यो नास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावरजगमानि भूतानि तेषां गतिर्जीवनीपायो जलं तस्य पतिः न । अपितु अपांपतिर्वरुणो देवः किं न निर्णयते किं वा न विद्यते । अपि तु निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थः । अतिमहस्य अतिपूज्यस्थानलस्यामेरभा कान्त्यभावो यस्माद्धेतोवरुणो हि जलरूपत्वादभिखिरो-धीत्यर्थ इति वा । यदेनं त्यजसि, तदा तव परः श्रेष्ठः कः परः शत्रुः । अपितु अयमेव शत्रुरित्यर्थ इति वा । धरतीति धरो धर्ता जगतः पोषकः स चासावजस्र तस्य धराजस्य श्रीविष्णोर्गतिः प्रथममयनमाधारो जलं तस्य पतिर्न अपितु तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णयते । उदकम् 'आपो नाराः' इत्यादिना श्रीविष्णोराश्रयः । अथ च—यदि त्वमेनम् अः श्रीविष्णुः इनः स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुनकं त्यजसि, तर्हि तव लाभो न, किंतु हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति वा ॥ २ ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि एष धराजगत्याः पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीक्षा दिशो वा पतिर्वैरुणो देवो न । अपितु स एवेति निर्णयते किम् । अपितु निश्चित एव । यतो न विद्यते । नायं नल इत्यादि तुल्यम् । यदेनं त्यजसि तर्हि तत्रापि (ति) महतामनानां प्राणानां लाभः जीविताचीत्यर्थः । यस्मात्ते सुखसमुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तावेव तव प्राणनं, नान्यथेति भाव इत्यादिभ्याख्या सुधिया योजनीया । ग्रन्थवित्तरभयाच्चात्र लिखिता ॥

नलपक्षे—अयं नैषधराजस्य निषधदेशसंबन्धिनो राज्ञः, निषधदेशोद्भवानां लोकानां गो राजा तस्य वा, नत्या ज्ञानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः कीर्वादिपुत्रः, राजा वा, ना मनुष्यो नलः किं न निर्णीयते किं वा न विद्यते । अपितु निषधाधिपो सर्व एवायं पद्मो नल एवायमिति निश्चेतव्यो वरणीयश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात् तत्रातिमहानलाभो विष्णुलाभः । 'स विष्णुः पृथिवीपतिः' इति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि चोत्कृष्टवराकाङ्क्षया एनं त्यजसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकः । अपितु नास्तीति नलमेव पृणीष्वेति भावः । नलस्यावर-जोऽमर्तुकैव स्वास्यसीत्यर्थः । एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिः स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा न, अपि तु नल एवेति किं न निर्णीयते किं वा न विद्यते । अपि तु निश्चयो वरणी-

नख । यस्माच्चलवरणे तथातिमहतो जीवनस्य लाभः । नलप्राप्तावेव तव जीवनं भविष्यती-
त्यर्थः । यदि च अयं शुभायहर्द्वैवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः । अपि त्वन्यो
नास्तीत्यर्थः इति वा । नैपथराज एव गतिर्यस्यास्तथा भवत्या मनुष्योऽयं नलो राजा पतिः
किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अपितु भयमपि कर्तव्यम् । यथेनमुज्जति तर्हि तव
निश्चितमति महानलाभो महदभान्यम् । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरः, अपितु नास्त्येवे-
त्यर्थः इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न, किंतु भूलोकस्य पतिर्मनुष्यो नल इति किं न
निश्चीयते, किं वा न त्रियते । यदि च देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव लाभो न, किं तु
हानिरेव । धरायां जायन्ते धराया मनुष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण सनिमेषनेत्रत्वादिलिङ्गेन एष
देवो नेति किमु न निर्णीयते । तथा—पतिरिति किमिति न त्रियते । निश्चितं ना मनुष्यो नलो-
ऽयम् । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो लाभः । अपितु एतद्वरणा-
त्परः श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोकेऽतिसौन्दर्यादजः काम इति बुद्ध्या प्राप्यो
मनुष्यो नलो नतु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न त्रियते । निकटस्थानामेधां
चतुर्णामेतदाकारधारणात्कृत्रिमं सौन्दर्यम्, अस्य तु सहजमिति दर्शनमात्रेण तारतम्यं ज्ञात्वा
एष नलो निश्चयो वरणीयश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्तदाकारधारणेनातिमानामति(स)लक्ष्मीकाणा-
मिन्द्रादीनां हाने परित्यागे लाभः । तव कपटसौन्दर्यास्ते न वरणीया इत्यर्थः । इत्यादिव्याख्या
यथाबुद्धिं ज्ञातव्या । 'नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीधरे' इत्यादि मिथः ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां वाचं नले तरलिताथ समां प्रमाय ।
सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं लावण्यभूः कमपि भीमसुताप तापम् ३५

इन्द्रेति ॥ अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा भीमसुता नले विषये तां
पूर्वोक्तां 'देवः पतिः—' [१३।१४] इत्यादिवाचमिन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः समां सह
तुल्यां श्लेषेण तेषामपि वर्णयित्रां प्रमाय निश्चिन्ना तरलिता संदेहवशाज्जलनिश्चयाभावाद्दोल-
यमानमनाः सती कमप्यनिर्वाच्यमतिदुःसहं तापमाप । का कमिव—सिन्धुवेणिर्गङ्गासामर-
संगमो वाडववीतिहोत्रमिव बडवानलमिव यथा प्राप्नोति । नलनिश्चयाभावाद्बडवानलमिव
दुःसहं संतापं प्रापेति भावः । नले तरलिता सोत्कण्ठेति वा ॥

सामुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तल्लामशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
श्रद्धां दधे निपथराज्जिमितौ मतानामद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३६॥

सामुमिति ॥ सा भैमी निपथराजो नलस्य संबन्धिन्यां विविधायां मतां बुद्धौ
सखाम् । नलविषये संदेहे सतीति यावत् । पञ्चमी चासौ कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमको-
टिमात्रे पञ्चमभागरूपे । पञ्चमस्थानस्थित इति यावत् । एवंभूते पञ्चानां मध्ये सत्यतरे अन्ति-
तरां सत्येऽपि नले विषये श्रद्धामात्मिक्यं न दधे । सत्यनलेऽपि नलोऽयमेवेति तस्या बुद्धि-
नौदभुदित्यर्थः । क सति—तल्लामशंसिनि भैमीप्राप्तमिलापिणि पक्षचतुष्टये पक्षाणां समीप-
वर्तिनां सहायानां सहायानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां श्रद्धां सत्यनलविषयं निश्चयमाप्तुं प्राप्तुं न
प्रयच्छति सति । भैमीप्राप्तमिलापेणातिमुन्दररूपधारणात्कृत्रिमरत्नादिष्विव मायानलेषु बहु-
रुगतिघयदर्शनाच्चलनिश्चयं प्रतिषेधति सति । कः कस्मिन्निव—मतानां सांख्यादिपद्ध-
त्

तानां मध्ये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किं वन' इत्यादिधुतिभिः सत्यतरे परमा-
पंतो विद्यमानेऽप्यद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽपि द्वावान्युक्तानुक्तवि-
चारशून्यो जनो यथा भ्रदां न धत्ते । क सति—पञ्चचतुष्टये अनेकात्मवादिसंख्याविदर्शन-
चतुष्टके तामद्वैतभ्रदां प्राप्तुं न ददति सति । नानात्मत्वपात्रक्युक्तिसहस्रैरेकात्म्यनिषेधके
सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य लाभः तच्छंतिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणम् ॥ २ ॥
सांख्या हि प्रतिशरीरं पुरुषचतुस्त्वमग्रीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च 'नानात्मानो न्यवस्थिताः' इति
वचनादात्मनां नानात्वमग्रीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणात्मस्वीकारमग्रीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च
सिद्धान्तसिद्धानेक्युक्तिभिरनेकात्मनामेव चित्ततत्तिपाहुत्त्वमग्रीकुर्वन्ति ॥ २ ॥ सत्, असत्,
सदसत्, सदसहिलक्षणमिति पञ्चचतुष्टयम् ॥ २ ॥ सद्वादिनः सांख्याः । असद्वादिनो
बौद्धाः । सदसद्वादिनो नैयायिकाः । प्रपञ्चनित्यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत् वाधापनुपपत्तेः ।
नहि सद्रजतं गगनादिकं वा बाध्यते । नचासत् प्रतिमासानुपपत्तेः । नह्यल्यन्तासच्छशशब्दं
करादिदम्बवभासते । नच सदसदात्मकमुभयरूपं परस्परविरोधात् । नह्यसत्सद्वाऽसद्गमितु-
मर्हति । उभयरूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तमित्याद्यपि ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥ सांख्या हि
प्रतिशरीरं भिज्जाच्छुद्धानस्त्वभावान्बहूनात्मन इच्छन्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिजा-
न्यसर्वव्यापकाच्छानानादिनयविशेषणगुणवत् आत्मन इच्छन्ति । आर्हतास्तु प्रतिशरीरं भिज्जान्दे-
हपरिमाणान्वंकोषविकासशीलान्बहूनात्मनोऽग्रीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च प्रतिदेहं भिज्जान्शक्ति-
ज्ञानसंततिरूपान्बहूनेवात्मन इच्छन्ति ॥ २ ॥ भैमीप्राप्त्यमिलापिणि सत्यतरे नले नलसंब-
न्धिन्यां विमतौ सत्यामपि सा भ्रदां न दधे । अपितु द्वावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये पञ्च-
मकोटिसत्त्वे सत्ये नले । 'अविज्ञातेऽपि घन्धौ हि बलात्प्रहादते मनः' इति न्यायेतामनेव
प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्यां मनसि बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यत-
रेऽद्वैततत्त्वे लोक इव । लोकः परीक्षको जनो यथा भ्रदां धत्ते तथेति संबन्धः । 'प्राप्तुम्'
इति पाठे निषधराद नल इन्द्रादिचतुष्टये भैमीप्रतारणार्थं स्वीयस्वरूपचारणात्तां स्वस्मै प्राप्तुं
न यच्छति सति तज्ज्ञानशंतिनि भैमीप्राप्त्यमिलापिणि पञ्चमकोटिस्ये अर्थादात्मनि भ्रदां
निष्यवं न दधे । अर्थाद्वैमी प्राप्तुम् । एतस्मिन्चतुष्टये प्रतिबन्धके सति इयं मया कर्षकारं
प्राप्यते । अपि तु नेति तस्य बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपञ्च-
चतुष्टये तां सम्यक्प्रतीतिं निषेधति सति अनेदसिदिशंसिनि पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्कोटिनिनि-
सुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा लोकः भ्रदां न धत्त इति व्याख्येयम् । लोकः कौतुकदर्शो
समास्थो जन इत्यनेन वरिष्यतीति निष्यमयं पञ्चमः सत्यनल इति वा निषयं न दधे । पञ्च-
मकोटिमात्रे, 'पुंस्वरूपमधारय-' इति पुंस्वत् ॥

उक्तिविशेषेण पुनरपि संदेहजनितं संतापं वर्णयति—

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत्पुरस्तात् ।
भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ३७
कारिष्यत इति ॥ कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभवः कारिष्यते करिष्यते । द्वापरस्तु
अयं वा नलः, अयं वा नल इति संदेहः पुनः । अथ च शब्दच्छलेन तृतीयं युगं पुनः तां

सुतम् सुन्दरी पुरस्तात्कलेः पूर्वमेवाहुनोदपीडयत् । कलिर्वरणानन्तरं नलपराभवं करिष्यति,
 द्वापरस्तु भैम्यै नलं वरीतुमेव सादादित्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह—किल यस्मात्कार-
 माज्ञापरः कलिश्च द्वावपि युगे जगत्यां भूलोके भैमीनलयोरुपयमनं विवाहं न सहेते । जातं
 तयोर्विवाहं कलिर्यथा न सोढा, तथा भाविनं द्वापरोऽपि न सहे । यतः—पिशुनौ खलो ।
 निश्चिते नले विवाहो भवत्येव, संदेहस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मात्कलिवद्वापरस्यापि विरोधित्वा-
 त्तन सा पीडितेत्यर्थः । द्वापरे कलौ च भैमीनलयोरभावात्तयोर्विवाहं न सहेतां तावित्यर्थः ।
 नलनिश्चयाभावात्सातितमां संतापमापेति भावः । शब्दश्लेषबलेनैवमुक्तिः । कारिष्यते,
 'स्वसिचूदीयुदतासिधु-' इतीदृशविषयद्रावात् 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिः । परिभवः, 'परौ
 भुवोऽवज्ञाने' इति यथो विकल्पितत्वात् 'कूदोरप' ॥

उत्कण्ठयन्पृथगिमां युगपत्तलेषु प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाणः ।

जानीघहे निजशिलीमुखशीलिसंख्यासाफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ३८
 उत्कण्ठयन्निति ॥ परिमोहयमाणा मोहजनका बाणा यस्यैवंभूतः, अत एव इमां भैमीं
 प्रत्येकम्, एषिन्द्रादिनलपदेषु युगपदेकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कण्ठयन्मोक्तकण्ठां
 कुर्वन्, अथ वा नल इति सुखैवैकस्मिन्निपये तुल्यकालं पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठयन् । पृथक्प्र-
 काशसाम्यामन्यादृशीमुत्कण्ठानमसा जनयन्निति यावत् । एवंभूतः स पञ्चबाणो निजाः स्त्रीयाः
 शिलीमुखा बाणाः ताञ्शीलयत्यभ्यस्यति । स्त्रीयबाणाधितेति यावत् । एवंभूता पञ्चसंख्या
 तस्याः साफल्यं सप्रयोजनत्वं यद्यपि, तर्हि तदा तस्मिन्नेवावसरे, नत्वन्यदेति कथं जानीमह
 उपेक्षामहे । एकस्मिन्तलेऽनुरागस्य पर्यायेणैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव
 स्यात् । किमयं नलः, किमयं नल इति नलत्वेनोपलक्षितेषु पञ्चस्यपि प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः
 पृथक्प्रयत्नेन युगपदानुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां साफल्यं तदैव जातमित्यर्थः । पृथ-
 ग्विल्लस्योत्कण्ठाविशेषणत्वात्, प्रत्येकमित्यसेन्द्रादिविशेषणत्वात्संबन्धभेदात्पार्थक्यौनरुच्यम् ।
 नलेषु युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन्, तथा प्रत्येकमेषु नलेष्वेव युगपत्परिमोहयमाणा अर्थाङ्गैर्मां
 विषयेऽनुरागजनका बाणा यस्य स भटनः यदि निजबाणसंख्यासाफल्यमाप तर्हि तदैव
 नान्यदा । पञ्चस्यपि तस्या युगपत्पृथगनुरागजननात्, तस्यामपि पञ्चानामपि तेषां प्रत्येकं
 युगपदानुरागजननाच्च स्त्रीयबाणसंख्यायाः साफल्यमापेत्यर्थ इति वा । नलेषु तां पृथक्सो-
 त्कण्ठां कुर्वन् । तथा—एषु नलेष्वेव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन् अर्थाङ्गैर्मां प्रति । यतः—
 परिमोहयमाणबाण इत्युभयत्रापि हेतुगर्भं विशेषणम् । सा भैमी पञ्चस्यपि नलबुद्धौव सातु-
 रागाभूदिति भावः । तेऽपि तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्यनुरागात्प्रातिप्रत्यक्षप्रसङ्ग इति
 न पञ्चस्यपि परपुरुषतापरिहारेण नलबुद्धौवानुरागात्परिहारः । उत्कण्ठयत्—इयमुत्कण्ठते,
 कामयन्तामुत्कण्ठयति, हेतुमण्णिच् घटा । पञ्चान्तरे तु—उत्कण्ठां कुर्वन्निति, 'तत्करोति'
 इति णिच् ॥

देवानियं निपधराजरुचस्त्यजन्ती रूपादरज्यत नले न विदर्भसुधुः ।

जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मैवोन्मीलति कचन कस्यचनानुरागः ॥३९॥

देवानिति ॥ इयं विदर्भमुत्रः भैमी नले रूपास्तीन्द्राध्यानुरज्यत नानुरक्षा । नलेऽनु-
रक्षा, परं रूपादेतोर्नैल्यर्थः । यतो—निषधराजरूपो नलतुल्यकान्तीन्देवानिन्द्राधीन्यजन्ती ।
यदि नले रूपादेतोरनुवत्, तर्हि तुल्यरूपानिन्द्राधीन्यज्यत, ते तावत्तुल्यत्वात्सामान्य-
नुरागे रूपं हेतुर्न भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्तेत्याशङ्क्याह—जन्मान्तरेऽधिगतं पूर्वकृतं
कर्म तस्य यो विपाकः फलजननोन्मुखता तज्जन्मा तदुत्पन्न एव कस्यचन कस्यापि प्राणिनो-
ऽनुरागः क्वचन कस्मिंश्चित्प्राणिन्युन्मील्युत्पद्यते । पूर्वकृतकर्मवशादेव कोऽपि कस्मिंश्चित्प्राणि-
निर्माति । तथाच पूर्वजन्मकृतसुकृतविशेषादेवानुपेक्षितान्यकारणविशेषो नलेऽनुरागस्तस्याः
समभूतित्वार्थः । नलनिषधामावेऽपि रूपसाम्ये सत्यपि नल एवानुरक्ततया नलाद्विशिष्टरूपो-
ऽप्यन्यस्याधीनानुरागविषयो नाभूत्, किंतु नल एवेत्यर्थान्तरन्यासतात्पर्यम् । अनुरागजनने
उभयोरपि पूर्वकर्मविपाको हेतुर्लोकः । अरज्यत, इत्यन्विकरणोद्भूतत्वेनित्तत्वेकत्रभिप्राय-
किवाफलविषयानां तद् ॥

क प्राप्यते स पतगः परिपृच्छयते यः प्रत्येसि तस्य हि पुरेच नलं गिरेति ।
सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं तन्नामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

केति ॥ सस्मरा कामतरलाऽधीरा मतिर्यस्याः सा अरालकेशी कुटिलकेशी भैमी तत्र
सभायां संदेहावसरे वेति मनसि विचार्य नैषधीयं नलसंबन्धिनं नलवृत्त्यकारिणममरालयं
मरालं स्वर्गनिवासिनं देवाधर्यं वा हंसं प्रत्युद्दिश्य इति सस्मार । इति किम्—स पतगो हंसः
क कस्मिन्स्थाने प्राप्यते । स कः—यो हंसः सया परितः सामस्थेन एषु मध्ये खलं नलं
मलं कथमेति विश्वास्तया पृच्छयते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति चेदाह—हि यस्मात्तस्य
हंसस्य गिरा पुरेच संबधनाकाल इव नलं प्रत्येसि निधिनोमि । अदृष्टमज्ञातमपि च नलं
वृत्त्यावसरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती, तथापुनापि नलनिषधामावे परमाप्तस्य तस्य वच-
नाक्षलं निधिनोमीति । मदनपरवधात्वेनाधीरत्वाक्षलस्य निषधार्थमाप्ततमं हंसं सस्मारेत्यर्थः ।
प्राप्यत इत्यादि 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् । निषधसंबन्धि नैषधीयं नलवरणलक्षणं कार्य-
मुद्दिश्य हंसं सस्मारेति वा योजना । 'किल नैषधीयम्' इति पाठे नलं किल निश्चितं प्रत्ये-
सीति योजना । 'प्रियदूतभूतम्' इति पाठो वा ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्मेहतादरेण भेदं विवेद न च पञ्चसु कंचिदेपा ।

शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्तदुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥

एकैकमिति ॥ एषा भैमी महता आदरेण प्रयजेत मुहुरेकैकमिन्द्राधीनैकतालोक्त ।
विशेषवज्जिज्ञासया पुनःपुनः सामिप्रायं ददर्शेत्यर्थः । अथ च—महता दरेण भवेन पति-
व्रतेयं यथापि सादरे कथं पश्यतीत्यविदितसादराबलोकनकारणेभ्यो जनेभ्योऽपवादभवेने-
त्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कंचिदल्पीयांसमपि भेदं विशेषं न च नैव विवेद । अनन्तरं च
वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्काशतं वितरता तन्वता, वितीर्य च पुनः तच्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाण-
प्रकारानेकयुक्तिभिर्नाशयता, मनसेयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं यथापे । चेतसेयापि (य व्य)
चारयदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—उन्मादिना इव उन्मादवानपि भ्रूसया आदरेण भवेन वा प्रलेक-

मीक्षते, तारतम्यं न जानातीति शङ्काशतं च करोति, पुनस्त्यजति, ददाति च पुनरादत्ते च, इत्येवमव्यवस्थितचित्तो भवति तथेयमव्यवस्थितचित्ताभूदिति भावः । वेद स्येति पाठे भूते 'लद्र स्ये' इति लङ् ॥

तमेव विचारमाह—

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।
स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने मेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥४२॥

अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः प्रसिद्धास्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमितैकत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये बोधनेकत्वप्रत्ययलक्ष्मिनिषये दृगन्तयोर्नेत्रप्रान्त-
योर्वचिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणमङ्गुलप्रेण निपीडनं तदादिर्यस्य कान्ठकामला-
दिवोपस्य स दृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्रद्वयभ्रान्तौ चिपिटा-
दिहेतुर्युक्तः । तथा—प्रतिमाया आदर्शादौ दृश्यमानस्य मुखादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि
प्रतिबिम्बस्फुरणरूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छस्यादर्शादेरप्यसमीपे वरसर्पणं प्रापणं दर्पणसंनि-
धानं तच्चिन्तितमस्तीति शेषः । दर्पणादिस्वच्छवस्तुसंनिधानादलीकमपि प्रतिबिम्बं भासत
इत्यर्थः । मे मम पुनरमीषु दृश्यमानेषु मेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पञ्चत्वसंख्याविशिष्टो
बोधलक्ष्मिनिषये निमित्तं कारणं नास्ति । द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता, एको
नलः पञ्चभावभासत इति मयीना भ्रान्तिः कारणानावाप्य युक्ता । तस्मादन्य एवेति केचन
अविध्यन्तीति स्वयमेव संसर्गं चकार परिवहणं चेति भावः । 'अभिमानोऽर्थादिदपे ज्ञाने
प्रणयहिंसयोः' इति निषण्डः ॥

पक्षान्तरमाह—

किं वा तनोति मयि नैषध एव कायव्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।
विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥४३॥

किं वेति ॥ वा पक्षान्तरे । असौ प्रलक्षदस्यो नैषध एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय
निर्माय मयि परिहासं प्रतारणकीर्त्तं तनोति किम् । यतो—विलासी । एकोऽप्यसौ नल एव
मयि कीडावशात्कायव्यूहं तनोति, नत्वन्ये केचन सन्तीत्यर्थः । 'किं नो तनोति' इति पाठे
काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य शक्तिः कथमित्यत आह—निशिष्टस्य ज्ञानस्य, निशिष्टं ज्ञानं
वैरेवंविधा ये कलाग्रन्थाल्लेषां वा वैभवं बाहुल्यं तद्विभक्तस्य नलस्य तुरगाशयवेदितेवाध-
वृद्धयज्ञासृतेव सा कायव्यूहविधानरूपा विद्या किमु न विद्यते । अपि तु सापि विद्यत एवेति
संभाषणा । 'विज्ञानवैभवभुवः' इति पाठे भुवः स्थानभूतसेलार्थः । परिहासः, 'उपसर्गस्य
पथि—' इति सूत्रे बहुलग्रहणादीर्घाभावः ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयौ ।
किं रूपधेयभरसीमतया समेषु तेज्ज्वेव नेह नलमोहमहं बहे वा ॥४४॥

एक इति ॥ वा पक्षान्तरे । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको नलः किम्, अन्यतमो
द्वितीय ऐलः पुरुषाः किम्, अपरस्तृतीयः कामः किम्, शिष्टं द्वयमाश्विनेयावधिनीकुमारौ

किमु, एवमुक्तेषु तेषु पञ्चस्वेषां नलमोहं किं न वहे । अपितु तेष्वेव नलबुद्धिं धारयामि, न तु कायव्यूहरत्ननादैक एव नलः पञ्चधा जात इत्यर्थः । यतः—रूपप्रेमभरस्य सौन्दर्यबाहु-
त्वस्य सीमतया परमकाष्ठात्वेन समेषु सदृशेषु । सादृश्यादि मोहो युक्तः । अन्यतमः, 'स्वार्थे
तमः' । सीमशब्दो नान्तः खिलिन्नः ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
भूयः किमागतवती मम सा दशेयं पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ४५

पूर्वमिति ॥ विरहनिःसहया वियोगविह्वलया मया सोऽयं निषधाधिराजः प्रियः प्राणेश
इत्येतत्ततः सर्वान् दिव्धु पूर्वमपि स्वयंवरसमयाप्यागमि दृष्टः । न इदानीं दृश्यते स मोहवशा-
त्सर्वत्र पूर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह—मम इयं भूयः पुनरपि सर्वं विरहोन्ना-
न्ततारुणा दशा आगतवती किम् । यद्विलसितेन यस्याः सामर्थ्येनलीकानसत्वाच्चलान्पश्यामि ।
अपिः पूर्वमित्यनेन, भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥

मुग्धा दधानि कथमित्थमथापशङ्कां संकन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।
देव्यानयैव रचिता हि तथा तथैषां गाथा यथा दिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥

मुग्धेति ॥ अथ पश्चान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा सत्यमित्थं 'अस्ति द्विचन्द्र-'
(१३।४२) इत्याद्यनेकरूपामपशङ्कां दुःशङ्कां कथं दधामि । अपि त्वेतदयुक्तमित्यर्थः । यतः
—स्फुटं निश्चितमयमीदृशो नलबाहुल्यज्ञानरूपः संकन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कपटः ।
तेषां मायैवैषेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैव एषां पुरोवस्थितानां संबन्धिभ्यो
गाथाः 'ब्रूमः—' इत्यादिवर्णनश्लोकास्तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः । यथा येन येन प्रकारेण
ता गाथा दिगधिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति छिद्यशक्त्या अभिधातृत्या वदन्ति, न केवलं
नलमित्यपेरर्थः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव मत्प्रतारणार्थं मायया नलरूपं धृतमित्येव बुद्धिर्युक्ता,
न तु पूर्वसंशयरूपेत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरुपादानाद्यबाधोऽपि द्विर्ज्ञातव्यः । 'कपटो-
ऽग्नी—' इत्यमरः ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ।
लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त बहिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ४७

एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयाया बुदेवैषके भ्रामके पञ्चके इन्द्रादिचमूहे तन्मध्ये स्थिते
नाथे मम प्राणेशे मनुजस्य मनुष्यस्य चिह्नं खेदनिमेषरजःस्पर्शम्लानकुसुमत्वादिलिङ्गं कथं नु
कथमिव चकास्तु प्रकाशताम् । अपित्विन्द्रादिमायया नलस्यस्यापि चिह्नस्याच्छादितत्वात्तत्र
प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः । नलस्य स्वयमवयवकत्वेऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति न्यायाच्चतु-
र्णामेव वयवकत्वेऽपि तत्सिद्धिः । परिहासवशाद्वा नलस्यापि वयवकत्वं युक्तम् । एतद्राजसु हर-
मानं स्वेदादिचिह्नमिति भिन्नपदं वा । हन्त खेदे । अनी बहिर्मुखा देवाः धुतं स्वकं रजो
रेणुस्पर्शां यथा एवंभूता तनुयैषां तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुसंस्पर्शरहिततनुता मुञ्चं आदि-
र्यैषां तानि स्वेदराहित्याम्लानपुष्पत्वनिर्निमेषत्वादीनि देवत्वव्यञ्जकानि तानि प्रसिद्धानि चिह्नानि
किमिति न वहन्ति धारयन्ति । सन्नि कृपया तावद्गोहं युक्तानि परंतु नोत्पन्ते । कष्टमि-

त्यर्थः । बहिर्मुखपदं कृपाराहिल्यसूचकम् । नलचिह्नानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवचिह्नानि स्फुटान्नामविष्यन्त्यर्हि पारिशेष्यामलनिषण्णोऽप्यभविष्यत्, तान्यपि त्वस्फुटानीत्युभयथापि मया नलो निवेतुं न शक्यत इति भावः ॥

याचे नलं किममरानयथा तदर्थं नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलं तैः ।
कंदर्पशोषणशिथीमुखपातपीतकारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

याच इति ॥ अहं मह्यं गूयं नलं प्रयच्छतेत्यमराजलं याचे किम् । अथ वा पूर्वापरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां नित्यार्चनादपि ममाफलिनैः प्रार्थितमददद्भिस्तैर्देवैरलं पूर्यताम् । एतावन्ति दिनानि नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छन्तेऽपुना प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति पृथक् तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किमिदं तैः—कंदर्पस्य शोषणादयः शिथीमुखो बाणस्तेन पातात्पतनात्पीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः कृपासमुद्रो येषां तानि अत एव गह्वराणि वमीरविलसूपाणि घोराणि कठिनानि चित्तानि येषामेवंभूतैः । यस्मात्कृतेऽपि पूजने कामायत्ततया निष्कृपत्वादफलिनैरित्यर्थः । याचिर्दिकर्मा । 'न दत्तफलैः' इति वा पाठः । फलशब्दादित्यर्थं, फलबहांभ्यामिनन्' । ततो नञ्समासः ॥

देवानुपालभते—

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा वर्णधियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकानामस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतत्वम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति ॥ हे विश्वामीशाः दिक्पाला लेखा देवाः, नलो भूः स्थानं यस्यास्तां नलप्रमत्ता वा वर्णधियं रूपशोभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो युष्माकं परेषामुपकृतिरूपकार एव व्रतं तद्विद्यते येषां ते प्रतिनस्तेषां भावस्तर्हि कथं वा कुतो वा हेतोरत्नं गतं नष्टम् । स्वयमुपकारकत्वाभावेऽपि स्नातिलपितायामपि मयि भवदर्थं दूत्यकारिणो नलस्याप्याकारे धृते सौन्दर्यादिगुणागमनात्परोपकारित्वमप्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेतावती मन्त्रतारणा किमिति कियत इति भावः । केषामिव—मूर्खा अशुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धाः त एव कूरा अतिगमीरा मूर्खरूपाः कृपात्वेपु पतनात्तद्वर्धनीनत्वात्पुण्यविशेषलेखनीभूतनलप्रभवो रेखावर्णधियं लिप्यक्षरशोभां प्राप्य शुद्धत्वादियुगयुक्तानां दोरकुपुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वाचकपाठकानुपकारित्वमस्तं गच्छति । मूर्खस्य मूर्खत्वादेवोपकाराभावादन्वेषो चासमर्पणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि पुस्तकानामनुपकारित्वमेव । 'प्रतिपद्य स्थितानाम्' इति समानकर्तृकत्वम् ॥

यस्त्वैश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे तत्स्याद्योग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनास्तु विभ्रयामिह यां हृदाहं नाकीतपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ५०

यस्येति ॥ ईश्वरेण अस्य प्राणिनो ललाटपट्टे यद्योग्यमनुचितमप्यलेखि लिखितं तदयोग्यमपि तस्य योग्यमनुचितमर्थमपास्य प्रतिक्षिप्य स्वाङ्गवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्परिहारेण ज्ञयमेवायोग्यमपि भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकारणाभावे सति इह नलानेकत्वस्यैव निधमार्थं यां वासनां युक्तिमहं हृदा विभ्रयां धारयन् सा का वासना युक्तिरस्तु

भवतु । अपि तु एवंविधा युक्तिर्नास्ति । चित्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि ललाटपट्टलिखिता-
दन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमप्यपास्यायोग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलवम-
न्भोजं अर्कातपैरुष्णैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । ‘उष्णसर्प-
दाहकः, शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति’ लोके दृष्टं, तदिदं विपरीतं जातं विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विष-
मम् । नलस्य मम वा ललाटे यदीश्वरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
तस्य मम वायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्यामि । अपि तु न कमपीति
देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामिष्यत आह—

इत्थं यथेह मदभान्यमनेन मन्ये कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
संकोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्रपाणीभवन्भवति मां प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५१ ॥

इत्थमिति ॥ इह नलैकत्वेऽपि समये वा इत्यमनेन नलानेकत्वमवगमप्रकारेण यथा
बाह्वृ ममाभासं नलानिधयायथा दैवाभावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिव-
शान्तः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति बद्धमुष्टिरितिकार्षण्य-
संकुचत्करो भवतीत्यहं मन्ये । किंभूतः—संकोच एव संज्वरः संतापो येषामेवंविधानि
दलानि किसलयान्मेवाङ्गुल्यो येषामेवंभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो दस्ताग्राणि यस्य एवंभूतोऽने-
वंभूत एवंभूतो भवन् । अन्वस्यापि बद्धमुष्टिरङ्गुलयः संकुचिता भवन्ति । कल्पद्रुमः कल्पि-
तदानशीलोऽपि मदभान्यवशान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति भावः । अदातृत्वनिधयात् ‘भवति’
इति वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्यात्स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरक्षम्

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो वैरसेनिः सत्यनलः तं त्वं
सावज्ञानासि अतस्तत्र एतां मालां निवेशय निक्षिपेत्युक्त्वा देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं
वरणमधूकमालामर्पये ददामीति संभावना । स्वयमेवैतदूययति—एवं क्रियमाने सा
एषा देवी मया मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकट-
नादित्यर्थः । भवतु नाम सा तद्वैरिणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साप्तेत्यत आह—तु पुनः तृणतु-
ल्यावातिनिःसाराय स्वस्मै स्वरूपाय आत्किञ्चित्करात्मकार्यसिद्धये बन्धुरक्षं मुहुन्मध्योऽतिशेषं
देवी न विहन्मि । मम यत्किञ्चिद्भवतु, परं तु देवदेवस्त्वं मित्रविधातं न करोमीत्यर्थः ।
अन्योऽपि मुहस्तृणार्थं रजं न विनाशयति । द्विपती, ‘द्विपोऽमित्रे’ इति शतरि उगित्वा-
न्वीप् । मखभुजां, ‘द्विषः शत्रुर्वा’ इति षष्ठी ॥

यः स्यादमीषु परमार्थनलः स मालामङ्गीकरोतु वरणाय ममेतिचैनाम् ।

तं प्रापयामि यदि तत्तु विस्मृत्य लज्जां कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विडम्बः ५३

य इति ॥ अमीषु पञ्चसु भवस्तु मध्ये यः परमार्थनलः सत्यनलः स्यात् स मम वर-
णाय मालामङ्गीकरोत्वित्येवंप्रकारेण, इत्युक्त्वा चेति वा । यदि एतां च मालां तत्र तेषु मध्ये

तं सख्यनलं प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जां विसृज्य कथं कुर्वे । अपित्वेवं कर्तुमयुक्तम् । यतः—
जगति सर्वस्मिन्सभाजने शृण्वति सति ही कष्टं विदम्बः । लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्य-
तीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेवं वचने लज्जात्यागात्सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे ।
हिर्यस्मादर्थे, इः खेदे इति वा इति चेति समुदायः प्रकारे । यदि चेति वा ॥

इतरनलतुलाभागेऽपि शेषः सुधाभिः क्षपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।
प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णैरस्य विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ५४

इतरेति ॥ इतरैश्चतुर्भिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भाग्य, एष शेषः पद्यसु मध्ये अन्यः
पद्यमो नैषधः मम चेतः कस्य हेतोः केन कारणेन सुधामिरमृतैः क्षपयति आधुतमिव
करोति । रूपसाम्ये सख्येष्वेव एव मम मनसे यतो रोचते, तस्मादयमेव सख्यनलो भविष्य-
तीत्याशयः । सख्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिकपरमप्रेमसंबाधं दृष्टान्तेन प्रथयति—प्रथमेति ।
बाधवा युक्तमेतत् । प्रथमचरमयोरादिमान्दस्योः शब्दयोर्वर्णैरस्यैः सख्ये मैत्र्यां सख्यामपि
चरमे पाश्चात्ये शब्देऽनुप्रासभासां छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालंकारकान्तीनां
विलास उक्तसंक्षमकारो विलसति विशेषेण शोभते । वर्णसाम्ये सख्यपि प्रथमस्यानायासगत-
त्वात्, द्वितीयस्य तु सहस्रस्य पश्चाद्भरिप्रयत्नसाध्यत्वाच्चरमे यद्यनुप्रासत्वं स्फुरति, तथापि
द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमान-
तयैव प्रथमचेतसे रोचते, नतत्र सख्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रत्ययोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्णैरसाम्ये सख्यपि चरमे चरम-
शब्द एवानुप्रासातिशयोः न प्रथमशब्दे प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम
एवानुप्रासातिशयो इत्यते न तथा प्रथम इत्यर्थे इति वा । यद्वा—आद्यपादचतुर्थपादयोर्वर्णै-
रसाम्ये सख्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विलासो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सख्यपि
चतुर्थेऽनुप्रासभासां विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वम्, न तु प्रथमे । क्षपयति, इति मित्त्व-
पक्षे हस्तः । कस्य हेतोः, 'पथी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।
मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या मिहिरविरचित्तावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उत्पद्यमानान्विकल्पाननेकशब्दावलम्बनबोधानन्दो-
पोद्गावनेन संत्यजन्ती दमयन्ती कचिदपि निर्णयं निश्चयं नाससाद । पद्यसु मध्ये कस्मि-
न्नपि पुंसि नलनिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्चाच्चलनिश्चयमावात्परितापेनास्कन्दितोऽभभूत
आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा आस्कन्दितोऽप्राप्त आनन्दो येनैवंभूतं वास्या मुखं कर्तुं ।
मिहिरेण सर्वेण रचितोऽवस्कन्दः पराभवो यस्यैवंविधमिन्दुं निनिन्द । निष्प्रमचन्द्रसदृशमभू-
दित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः पराभवः । परितापेन य आस्कन्दः स संजातो यस्य एवंविध
आनन्दो यस्येति कारकादित्वाद्रूपसिद्धिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

स्वादूत्पादयति त्रयोदशतयादेइयस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यरमन्नलस्य चरिते सर्गो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्धं पूर्ववत् । स्वादूत्पादयति सहृदयहृदयाहाददायित्वात्स्वादुरसोत्प-
त्तिधारकेऽत्यन्तमधुरनवार्थसहिते त्रयोदशतया आदेशोऽभिधेयः सर्गो व्यरमत । समाप्त
इत्यर्थः । व्यरमत, 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारामणकृते
नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।

यतः सुराणां सुरभिर्नुणां तु सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विकल्पवृत्तानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं नलमधिगन्तुं निषधेतुं प्राप्तुं च
षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां परितोषणमाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां
कामधेनुरभिलाषप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रसूः सा देवप्रसादना
सृष्टा । तस्मान्नलनिषधार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।

अथेष्टतासौ महतीष्टसिद्धिराराधनादेव हि देवतानाम् ॥ १ ॥

अथेति । श्लेषकः ॥ अथेष्टत अकृत । शात्रव एव शात्रवाः । प्रसादित्वास्त्वर्थेऽण् ॥
पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।

इष्टं च मृष्टं च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ हि यस्मात् देवा नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः कल्पवृक्षा
एवेति कवेरुक्तिः । किंभूता देवाः—प्रदक्षिणं प्रक्रमणं बलयाकारं परिभ्रमणं तदेनालवालं
वृक्षमूले जलधारणार्थं बलयाकारः सेतुः स च विलेपखन्दनादिलेपश्च धूपो दशाङ्गादिस्तेषामा-
चरणानि करणानि तान्येवाम्बुसेकाः (तैः) प्रदक्षिणाद्याचरणं चोदकस्नपनानि च तैर्वा कृत्वा
इष्टमभिलषितं मृष्टं च स्वभावसुन्दरं सुखाद् च फलं मनोरथरूपमामादिकं च सुवाना उत्पाद-
यन्तः । वृक्षा अप्यालवालवृक्षाभुवेंदोक्ततदोपनाशक(नि)विट्वादिलेपदोहृदधूपाम्बुसेकैरिष्टं
मृष्टं च फलं सुवते । 'आवरण—' इति पाठे अन्नप्रत्यक्षदेवतापूजा कष्टकावृत्तिश्चेति व्याख्येयम् ॥

१ 'अन्नामरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपणादपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'पूर्वोक्त एवाप्यो
भजान्तरेण निबद्धः । अत एव पाठान्तरम् । केतुचिदादरैषु त्वयं श्रीको नारत्नेव' इति सुखावबोधो ।
अत एव जीवातो न व्याख्यायि । ३ 'अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालालाचववक्त्ररूपणात्, देवेषु कल्प-
द्रुमरूपाश्च समस्तवस्तुवर्तिरूपकम्' इति जीवातुः ।

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह—

श्रद्धामयीभूय सुपर्वेणस्ताम्रनाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

सुरेषु हि श्रद्धतां नमस्या सर्वार्थसिद्ध्यैः प्रमथः समस्या ॥ ३ ॥

अथेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय आस्तिक्यप्रचुरा भूत्वा ताम्रलवेषधारिणः सुपर्वेणो देवाणां मग्रहणाग्रकमिन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं ननाम वचन्दे । हि यस्मात्सुरेषु श्रद्धतां श्रद्धावतां नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेः यान्यज्ञानि साधकानि तेषां मिथः समस्या परस्परपूरणहेतुः श्रद्धापूर्वं देवनमस्कार एव कारणसामग्रीसंपादकः, तस्मादेवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्यापि पदानां परिपूरणं करोति । श्रद्धामयी, 'तत्प्रकृतवचने' इति मयद् । अग्रकम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कः (५) । नमःकरणं नमस्या, 'नमोवरिवः—' इति क्यञ् ॥

देवपूजाज्ञाप्यानं प्रथममाह—

यत्तान्निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।

अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या वरं हि दृष्ट्वा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अखिलस्थान्सर्वगतान्तानिन्द्रादीन्भावनाया ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे हृदि यत्साक्षादकृत प्रसखीचकार । सर्वगतानपि ध्यानबलेनैकजानीय ददर्शत्यर्थः । स साक्षात्कार एव तस्या भैम्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूर्दाननिश्चयकर्ता अभूत् । हि यस्माद्दृष्टो देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च ददते प्रयच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजामाह—

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

सभाजनमिति ॥ सा तत्र स्वयंवरस्थाने अकस्मादेव देवपूजारम्भादत्वादरेण पूजनाद्विस्मिते साध्यं सभाजने सभालोके पश्यति सति, तमनाहत्य वा । तेषां देवानां सभाजनं प्रीत्याराधनं ससर्ज चक्रे । यद्यस्मात्फलसानीष्टस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तैरेवंभूतैरेव सद्भिः सुमनोभिर्देवैरेवमत्वादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते हृष्टैर्भूयते । तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । एवमेव एवं सत्येवेत्येवकारयोजना वा । पुष्पैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकस्वरीभूयते । सभाजने, 'यस्य च भावेन' इति, 'षष्ठी चानादरे' इति वा सप्तमी ॥

वैशद्यहृद्यैर्भ्रदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

आनर्च गीत्यन्वितपट्टपदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ६ ॥

वैशद्येति ॥ अप सा नवीनैर्नवैः स्तवैः स्तुतिश्लोकैः प्रसूनस्तवकैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीन्मानर्चं । किञ्चित्—वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन हृद्यैः

१ 'निष्पन्न' इति जीवातुः । २ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

३ 'अशोभनेषामपि सुमनसामुभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरनेशध्ववसायेनायमर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

सहृदयप्रियैः । अथ च—शुभ्रत्वेन मनोः । तथा—प्रदिश्या निष्ठुरटवर्गादिवर्णरहितभुतिम-
धुरवर्णरचनजनितेन माधुर्येण । अथ च—सौकुमार्येण अभिरामैः । अत एव—आमोदि-
भिर्दृष्टेनकैः । अथ च—सौगन्ध्यसहितैः । तथा—जातेः पङ्क्तिशल्यक्षरजनितचरणान्तायाः,
अनुष्टुपादिजातेषां जातैः निष्पन्नैः । अथ च—मालतीसंभवैः । तथा—विशेषरूपया गीत्या
अनिवृता युक्ताः षट्पदाः षट्चरणाः श्लोका वयम् । अथ च—गुञ्जन्मधुरैः । वैशद्यं शब्दा-
र्थालंकारापञ्चदशभावदोषराहित्यं तेन मनोः । 'जातिदृष्टन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्र-
जन्मनोः', 'गीतिदृष्टन्दसि माने च' इति विश्वः । इत्येति, 'हृदयस्य प्रियः' इति वत् ।
'हृदयस्य हृत्स्वयदण्डसेषु' इति इत् । अभिरम्बते वैस्त्रैरभिरामैः, 'अकर्तरि च कारकैः' इति
चकारादसंज्ञायामपि करणे चम् । जाल्पादिलक्षणं छन्दोमन्येभ्यो ज्ञातव्यम् । 'न वाकैः' इति
पाठे कैः वा स्तवस्तवकैः न आनर्च, अपि तु नानाप्रकारैः स्तवप्रस्तुतस्तवकैरपुपूजदित्यर्थः ॥

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह—

हृत्पद्मसमन्यधिवास्य बुद्ध्या दध्यावधैतानियमेकताना ।

सुपर्वणां हि स्फुटभावना या सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ७ ॥

इदिति ॥ अथ पूजानन्तरमियमेकतानाऽनन्यवृत्तित्तरा सती हृदेव पद्मं तद्रूपे सद्यनि-
रुहे एतानिन्द्राणीनुज्याधिवास्याधिप्राप्य दध्या । सर्वगतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समा-
रोपितं रूपं ध्यानेन साक्षादकुरुतेति यावत् । हि यस्मात्सुपर्वणां देवानां या स्फुटा भावना
ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपम् । कारणस्य
कार्यपेक्षया नियतप्राम्भावितादेवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्कारणत्वामप्री-
रूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकुरुतेत्यर्थः । पूजामाः पूर्वमनन्तरं च ध्यानस्येष्टत्वात् 'यत्तान्'
(१४।४) इत्यस्यास्य (१४।७) च श्लोकस्य न पौनरेक्यम् । 'उपान्वध्याइवसः' इत्यत्राप्य-
न्तस्य वसेर्मेहणात् 'सहृत्स्वदत्ते मुनिमाश्रमे' इतिवर्ण्यन्तस्य वक्तेः प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्म-
समीक्षाधारस्य न कर्मत्वम् ॥

भक्त्या तयैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां धियासोः फूटकृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ८ ॥

भक्त्येति ॥ तस्याः पातित्रयादिगुणैरादावेव भक्तिनिरपेक्षं स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादि-
देवचतुष्टयं तस्यास्तयैवात्मीयस्यापि भक्त्या पुनः प्रससाद प्रसन्नमभूत् । अस्मीयस्या भक्त्या
प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह—खलु यस्मात्स्वेनात्मनैव स्फुटतां प्राक्कथं धियासोर्वातुमिच्छतो
लब्धवदुसंयुक्ततया आसन्नप्रज्वलनस्यानलस्य वहेः कियती संयुक्तार्थं फूटकर्तुमुक्तपवनस्या-

१ 'अथ स्वानां प्रवृत्तस्वकानां चोभयेषामन्वयेनसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मोऽप्ये (तीक्ष्णे)-
नोपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलमकृतविषया तुल्ययोगिता' इति जीवानुः । २ सुखावबोधार्थां तु
प्रसादम्—(१४।४) इति श्लोकोत्तरमेतमपि व्याख्याय 'पूर्वोक्ताय एवार्थोऽत्र निवृत्तः । अत एव पाठा-
'न्तरम्' इत्युपसंहृतम् । अत एव जीवास्तौ न व्याख्यायि । ३ 'ये तु स्फूक्तबुद्धयः' 'तत्र सामान्यप्रवृत्तम्'
इति मत्वा 'हृत्पद्मस्य' इति कर्मपदं पूर्वकृत्य 'न्यधिवास्य' इति योजयन्ति । 'उद्वहानविकसितमित्युपे-
क्षम्' इति सुखावबोधो ।

पेक्षा स्याद्भवेत् । अपित्वत्पैव । तादृशोऽभिर्द्धिर्त्रैरेव कृत्कारैः संशुक्षितो वीर्यतेतरामित्यर्थः । तस्मात्स्वतः प्रसन्नस्वात्पवापि भक्त्या पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । 'तस्याश्चरित्रादथ ते पवि-
त्रात्प्रागेव हृद्य इति प्रसेदुः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

प्रसादफलमाह—

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसृक्सिष्टेः ।

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किंतु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ ९ ॥

प्रसादमिति ॥ सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमासाद्य सारस्वत्या इमाः सारस्वत्यस्ताव ताः
सृक्षयथ शोभनोक्तयः श्लेषताक्यानि तासां सृष्टैर्निर्माणस्य रचनामित्यर्थः । सस्मार । श्लेषार्थं
संदेहं परित्यज्य गाथाक्रमेणेन्द्रादीन्तुरोऽपि ज्ञात्वा अयं पञ्चमो नल इत्यनानादित्यर्थः ।
देवीवचनस्मरणरूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह—हि नस्माद्देवा अन्यस्मिन्विषयं वितरन्ति
न ददति किंतु देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साध्वीं कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं
भारते—'न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति मुबुद्ध्या योज-
यन्ति तम् ॥' इति । तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः, 'अधीगर्भ-' इति क्रमेण
पट्टी । ददन्ते, 'दद दाने' इत्यस्य रूपम् ॥

स्मरणमेव विषयमिति—

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा या या समार्था खलु येन येन ।

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं तदा विशेषं प्रतिसंदधे सा ॥ १० ॥

शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं सत्यनलं प्रति कथ्यीकृत्य 'ब्रूमः किम्-' (१३ स. ३ श्लो.)
इत्यादिः 'आकर्ष्य-' (१३।८) इति यावत्, 'एष' (१३।१०) इत्यादिः 'साधारणीम्-' (१३
।१४) इति यावत्, 'दण्डम्-' (१३।१६), इत्यादिः 'गुम्फः-' (१३।२०) इति यावत्,
'या सर्वतः-' (१३।२२) इत्यादिः 'शब्दा-' (१३।२६) इति यावत्, या या गाथा प्रसा-
दात्पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यायां ['सारस्वत्योक्ता' इति शेषः] सा भैमी तां
तां 'ब्रूमः-' (१३।३) इत्यादिगार्थां तदा प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मात्तस्मादिन्द्रादिहृष्यानु-
सृयादर्थादन्येन श्लेषशक्या प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु निमित्तमलगन्तीमसंब-
द्धार्थां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणाद्विषयमिन्द्रादिदेवं प्रति संदधे योजयामास । इयमेतस्य
गाथा इयमेतस्य गाथेति संबन्धं चकारेत्यर्थः 'ब्रूमः-' (स. १३ श्लो. ३) इत्यादौ 'बालां
विलोक्य-' (१३।२७) इति यावत्तस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादिन्द्रादीनां तु चतसृषु चतसृष्वेव
स्वस्वगाथास्वनुस्यूतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तदन्येन बहुपादिना सह अलगन्तीं विशेषमजाना-
त् । वा इन्द्रेण नलेन च समानार्थां तामिन्द्रविषयमेव सस्मार । एवमितरदेवत्रितयेऽपि प्रत्येकं
गाथामेकविषयमेव सस्मार । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुस्यूतेरिन्द्रादीनां च व्यावृत्तेरा-
वापोद्गापाभ्यां एते देवाः, अयमेव नलः, इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा प्रतिश्लोकं गाथात्वेऽपि

१ 'अत्र बाक्यद्वये भक्तिपूजुः शोभनोक्तयः कथयानपेक्षितलक्षणसमानधर्मस्त्वेव कारको बह्व्युक्त्या विन्-
मतिविश्वतयोक्तृष्टान्तकारः' इति जीवानुः ।

चतुर्भिर्वचनैः श्लोकैरेकैकस्य प्रतिपादनादेकगाथात्वसमारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनम् ।
यद्वा—पञ्चमं नलं प्रति या या 'अल्लाजि' (१३।२८) 'येनामुना' (१३।२९) 'यच्छण्डिमा'
(१३।३०) 'किं ते तथा-' (१३।३१) इत्यादिका गाथा येन येन इन्द्रादिना सह संब-
न्धार्था तदन्येन वक्ष्यादिना सहालगन्ती तां गाथामेव विशेषं भेदं जानाति स्म । एकैकस्या
गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतस्रणामपि गाथानां नले पर्यवसानात्प्रतिशेषप्रमाणात् अत्र
पञ्चम एव नल इति विशेषमज्ञासीदित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे—अमुमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकट-
यितुमाह—एकैकेत्युत्तरश्लोकस्यावतारिका कर्तव्या ॥

एकैकवृत्ते प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगृहृर्दिशां याः ।

वेद स्म गाथा मिलितास्तदासायाशा इवैकस्य नलस्य वक्ष्याः ॥ ११ ॥

एकैकेति ॥ या गाथा एकैकवृत्तेरैकस्मिन्श्लोकस्मिन्निन्द्रे, अमौ, यमे, वरुणे च वर्तमान-
त्वात्प्रतिलोकपालमेकैकप्रतिपालं प्रति दिशामेन्द्रादीनां पतिव्रतात्वं जगृहृर्वाचकुः । प्राच्या-
दीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत्पातिव्रत्वं तत्पातिव्रत्वं, तेनैवाकारेण या 'अल्लाजि-'
(१३ सर्गे २८ श्लोक) इत्यादिगाथा अङ्गीचकुरित्यर्थः । ता गाथा मिलिताश्चतस्रोऽपि तदा
प्रसादानन्तरमसावेकस्य केवलस्य नलस्य वक्ष्या नलैकप्रवणा नलैकाभिधायिनीरेव वेद स्म
अज्ञासीत् । का इव—आशा इव । मिलिता दिशो यथा नलस्य वक्ष्याः ऐन्द्रादीनां दिशामि-
न्द्राद्येकैकप्रवणत्वेऽपि सर्वासां दिशां चकवर्तिनलैकवक्ष्यत्वं यथा, तथा गाथानामपीत्यर्थः ।
आशा अर्थिनां मनोरथाः वदान्यतया नलस्य यथा वक्ष्या इति वा । 'दासाः' इति वा पाठः ।
भ्रान्तिदशायामुभयार्थत्वम् । प्रसादानन्तरं तु नलैकार्थत्वं वेद स्मेति भावः । दिशां पातिव्रत्वं
गाथानिर्णहीतमित्यर्थः ॥

या पाशिनैवाशनिपाणिनैव गाथा यमेनैव समाश्रिनैव ।

तामेव मेने मिलितां नलस्य सैषा विशेषाय तदा नलस्य ॥ १२ ॥

येति ॥ 'किं ते-' (१३।३१) इत्यादिर्वा गाथा पाशिनैव वरुणेनैव समा तुल्यार्था
नत्वन्येनेन्द्रादिना, या च 'अल्लाजि-' (१३।२८) इत्यादिर्गाथा अशनिपाणिना इन्द्रेणैव
समा नत्वन्येन देवेन, या च 'यच्छण्डिमा-' (१३।२९) इत्यादिर्गाथा यमेनैव समा नत्व-
न्येन, या च 'येनामुना-' (१३।३०) इत्यादिरभिनेव तुल्य नत्वन्येन, नलस्य संबन्धिनीं
मिलितां समुदितां चतुष्टयरूपां तां गाथामेव तदा देवप्रसादादन्तरं सैषा भैमी नलस्य
विशेषायेन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथायां वर्तमानत्वात्,
नलस्य तु सर्वत्रानुगतत्वात्, 'अल्लाजि-' इत्यादिगाथाचतुष्टयप्रतिपाद्यो यः, स एव
नल इति तामेव गाथां मिलितां नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञासीदिति भावः । या नलस्य
गाथेति वा संबन्धः । या पाशिनैवेन्द्रेणैव, यमेनैवाश्रिनैव समा गाथा नलस्य संबन्धिनीं
मिलितां तामेवानलस्य नलव्यतिरिक्तस्य इन्द्रादेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नले निश्चिते
सति नान्तरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तथैव निश्चिता इति भाव इति वा । मिलितां तामेव
गाथां नलस्य विशेषाय तथा नलेतरस्येन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयम् । या पाशिनैवे-

इत्यादेरेवकारान्परस्परसमुच्चयार्थानप्यत्राकृत्य वा नलसंबन्धिनो गाथा पाणिनापि, इन्द्रेणापि, यमेनापि, अग्निनापि तुल्यार्थाभूत् तां 'देवः पतिः-' (१३।३४) इत्यादि मिलितां पद्यार्थां गाथां देवप्रसादादनन्तरं नलस्यैव विशेषाय मेने । 'देवैः प्रसन्नैः स्त्रीयस्त्रीयाकारेषु धृतेषु पूर्वं पद्यार्थत्वेन प्रतिभातामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादिकामशासीदिति भाव इति । 'देवः पतिः-' (१३।३४) इतीयमेव गाथा विषय इति हेयम् । अवधारणार्थेण्येका (व) कारेण्वियमेव गाथा विषय इति व्याख्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' 'एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायित्वादेकवचनम् ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्यचित्तेन चिन्तार्णवयादसेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ मैत्री शेषमवशिष्टं तं पद्यं पूर्वोक्तप्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकृष्टहर्षेण मेदस्वितरमत्यन्तपरिपुष्टं सोहासमान्तरं मानसं यस्या एवंभूताभूत् । नले निश्चिते सति नितरां हृष्टाभूदित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्याञ्जलध्वासावीशब्ध तमिति वा । अनन्तरं च देव्याः सरस्वत्याः गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यया विज्ञाता-
क्या गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चयात्पूर्वं चिन्तार्णवया-
दया चिन्तासमुद्भजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्भजलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारमाख्यद्वये । मनस्यैवैवमचिन्तयदिति भावः । 'चित्रार्णव-'
इति पाठे विचित्रदेवीवचनानुस्मरणजनिताध्वर्यसमुद्भजलचरेणातिसाध्वर्णेत्यर्थः ॥

किमाख्यदित्याह—

सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि कापि यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।

छिष्टं निगद्यादृत वासवादीन्विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्तिमती भारती सरस्वती देवी इयमेव 'इयं मूर्ति-
मती सा भारलेव' इति भारतीत्वं विधेयम् । यस्यादस्या वाचि कापि लोकोत्तरा भङ्गिः
रत्ननास्ति तस्मादित्यर्थः । यस्यादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा कापि
भङ्गिरस्तीति वा । तामेव भङ्गिमाह—यत् छिष्टमुभयसंबन्धं वक्तुं निगद्यास्पष्टमुक्त्वा वास-
वादीमादृत गौरवेणावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेभ्यो विशिष्य वा । यत् 'अल्याजि-'
(१३।२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मे मन मध्ये वा नैषधमप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य
नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति भावः ॥

जग्रन्थ सेयं मदनुग्रहेण वचःस्त्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मोहोऽयमहो महीयान् ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति ॥ सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण रूपया स्पष्टयितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं
वाः चतस्रः 'अल्याजि—' (१३।१८) इत्यादीर्वचःस्त्रजः वचनमाला जग्रन्थ ससर्ज, तां

१ 'केचिन्निगद्यन्ते' 'शेषं नलम्, एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति गाथाद्वयेन गतार्थत्वादित्यं गाथा
माख्येव' इति मुक्तावबोधः । अत एव जीवाती न व्याख्याता ।

मध्ये ते द्वे वचःस्रजौ 'ममप्राहं मया नलमुचीरितम्' (१३।२९) 'नले सहजरागभरात्' (१३।३०) इत्येवंरूपे, 'महीमहेन्द्रः' (१३।२८) 'नलमुचीरितम्' (१३।२९) इत्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षमेते समर्थे भवतः । अहो आश्चर्ये—मम एवायमेतावन्तं कालं महीयान्मोहः अबोधः । नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निश्चयो नाभूदित्याश्चर्य-मिलयैः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं स्पष्टीकर्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ 'त्वं याऽर्चिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः' (१३।३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जगन्मथ, ते द्वे वचः-स्रजौ नलं लक्षयितुं क्षमे समर्थे । 'त्वं याऽर्चिनी' (१३।३३) इत्यनेन प्रथमव्याख्याने स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्व्याख्यानान्तरे च देवान्परितोष्य संलज्य वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनात् 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यनेनापि लोकपालांशत्वाजल-स्यैव पञ्चरूपत्वसंभवादिन्द्रादेव्यासंभवाजलादन्यस्तत्र कतरो वरः, अपितु 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थ इति वा । अत्र पूर्वोक्तच्छब्दो विशेष्यवचःक्षकपरामर्शार्थः । उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयसंस्पर्शा । नतदोषं नित्यसंबन्धाच्छब्दः संबध्यते । 'श्रान्धिप्रनिधदम्भिस्त्रिणां चेति वक्तव्यम्' इति नित्यमपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जगन्मथ' इति रूपम् । 'संयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित्' इति अपितो लिटः कित्त्वविधा-नाद्वा नलोपाभावः समर्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा समाधातव्यम् ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुप्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिमेदिनोऽपि ॥१६॥

श्लिष्यन्तीति ॥ अमुप्या देव्या अमूः पूर्वोक्ता वाचः यदनेकार्थतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्यनिर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विजृम्भणानि । कवि-त्वशक्तिं विना श्लेषवचोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यस्माद्व्यतिमेदिनोऽपि परस्परापेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहस्रनेत्रत्वादिनाऽतितरां भिक्षा अप्यमी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासान्समाविशन्त्यनुभवन्ति नलाकारं विभ्रति । अथ च नलवर्णकेषु श्लोकेषु मूर्तीभूत प्रतिष्ठा एव दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवशान्मम प्रमोऽभूदिति भावः । 'श्लेषवशा-जललीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति वा । अन्योन्यं भिक्षा अपि लोकपाला नललीलाः सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किल एकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपाला-शतया तत्र प्रयुक्तानि देवीवचांसि श्लेषं वदन्तीति कवित्वशक्तिविलासा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत्क्रमसूचितस्य ।

किं प्रेरयामास नले च तन्मां सा सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १७ ॥

त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अख्याजि' (१३।२८) 'येन' (३।३९) इत्यादिना श्लोकचतु-ष्टयेन 'त्वं याऽर्चिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यादिगाथाद्वयेनापि क्रमेण सूचितस्य प्रत्यामितस्येन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण परित्यागं किं कथमभ्यन-न्दत् । युक्तमेतदिति स्मृति स्मेल्यर्थः । नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च किं, कथं प्रेरयामास । एकैवैव वाक्येन द्वयमपि कथं चकार, आश्चर्यमेतदित्यर्थः । किंशब्दावत्रा-श्चर्यं । नले च । नल एवेति चकारोऽवधारणार्थो वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्याः सा सूक्तिः

शोभनवचननिर्माणचातुरी । अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृष्टो मोहश्च कः, अपि तु सोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इवमुक्तिः क, मम मोहश्च केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते भगवन् मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किमर्थमभ्यनन्दत्, नले च मां किमर्थं प्रेरयामास, उभयमपि तावच्चकार तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागम्, 'चञोः-' इति कृतम् ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह—

परस्य दारान्खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानानामरैर्धरित्रीम् ।

भक्त्यैव भर्तृशरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेया ॥ १८ ॥

परस्येति ॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादसमये एवंभूता धरित्रीं पृथ्वीमपश्यत् । किंभूताम्—परस्य नलस्य दारान्पत्नीं मन्यमानैरिव परनारीबुद्ध्यां अमरैरिन्द्रादिभिरस्पृश्यमानाम् । खलुरित्यर्थः । तथा—भूपतित्वाद्भर्तुर्नलस्य भक्त्यैव सेवाबुद्ध्यां चरणौ दधानां धारयन्तीम् । अन्यापि भक्त्या भर्तृशरणौ धारयति देवत्वात्सहजो भूम्यस्पर्शो मनुष्यत्वात्सहजो भूमिस्पर्शोऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवमनुष्यविहे दर्शिते । 'दारानिव' इति वा पाठः ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णोर्निमेषमुर्वीभृति संमुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ सा भैमी संमुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती सती सुरेषु अक्ष्णोर्निमेषं नैषपक्षमसंकोचं नापश्यत्, उर्वीभृति नले त्ववैक्षत । देवानामनिमेषत्वान्मनुष्याणां च सनिमेषत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—किंभूतं निमेषम्—संज्ञानदानादाकारणसूचकाक्षिपक्षमचेष्टाकरणादिति भाषमाणमिव । इति किम्—हे भैमि, त्वं आगत्य इह मया चिहिते नले मिल संयुक्ता भवेति ॥

नावुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षोदं क्षितेरैक्षत नैषधे तु ।

पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २० ॥

नेति ॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं भूरेणं लग्नं नाबुद्ध न ददर्श, नैषधे त्वैक्षत ददर्श । देवानां रजःसंबन्धाभावाज्जराणां तत्संबन्धादित्यर्थः । तत्रासंशयमुत्प्रेक्षते—(किंभूतम्) पत्ये नलाय परिरम्भमालिङ्गनं सृजन्त्या ददत्या उर्व्याः सकाशात्संभूतसंभेदमिव संज्ञातसंबन्धमिव । आलिङ्गनवशाद्भूरेणुर्नले लग्न इवेत्यर्थः । पत्ये, 'क्रियया यमनिप्रैति-' इति संप्रदानत्वम् ॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संसिद्धोः ।

हीराङ्गरश्चारुणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥

स्वेद इति ॥ तथा नले स्वेद आलोकि, न दैवतेषु देवेषु । किं करिष्यन्निव—संसिद्धोः भैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छोः स्वदेहस्य नलशरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्वापयिष्यन् (इव) शमयिष्यन् (इव) भैम्यालिङ्गनोत्सुकनलदेहस्य तापनाशकरत्वादित्यर्थः ।

उदकं हि तापं क्षमयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य भैमीदेहस्य वा । देवेषु खेदस्याभावात्,
नरेषु च तत्सद्भावात् सात्त्विकस्वेदयुक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या विरहज्वरशान्तिः ।
उत्प्रेक्षते—वाक्यव्यत्युत्तमे हेमनि सुवर्णे खचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरवेद्गोमकूपस्यस्वेदज-
लकृष्णलङ्कारो हेमस्त्वङ्गाङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव दैवतानि । प्रहादित्वास्त्रार्थे षः
(५७) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति षण्त्वम् ॥

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मूर्ध्नीं श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २२ ॥

सुरेष्विति ॥ सा बाला सुरेषु मालाममलां निर्मलाममलानां चापश्यत्, नले तु मलि-
नीभवन्तीं पूर्वममलानां कालक्षेपेणोष्मणा च मलानां मलिनी च जायमानामपश्यत् । सुरा-
णाममलानकुमुमत्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीम् । इति किम्—
नलोऽद्य स्वयंवरदिनेऽतिमूर्ध्नीं मत्सकाशादप्यतिमूर्ध्नीमिमां भैमीमासाद्य प्राप्य मां मालां
श्रद्धास्यते किमादरेणाङ्गीकरिष्यति किम् । अपि तु नेति ॥

श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।

इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २३ ॥

श्रियमिति ॥ देवा अस्य नलस्य श्रियं कियद्भजन्तामाश्रयन्तु, अपि तु न किञ्चिदपि ।
यस्मादेषां देवानां नलस्य संबन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा छायापि कान्तिलेशोऽपि
नास्ति । येषां यथीयकान्तिलेशोऽपि नास्ति ते तथीयां शोभां कथमाश्रयन्ताम् । अपि तु न
कथंचिदित्यर्थः । अथ च—येषां नलसंबन्धिनी आदर्शादिस्थिता छाया प्रतिबिम्बमपि नास्ति ।
प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । यथीयप्रतिबिम्बेनापि न साम्यं ते तथीयविम्ब-
श्रियं कथं लभन्तामित्यर्थः । अथ च—अस्य श्रियं किञ्चिद्भजन्तां नटवज्जलरूपधारणात्किञ्चि-
च्छोभन्ताम् । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । अथ च—अस्य संपदं बहु
भजन्तां तथापि नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । संपदा तुल्यत्वेऽपि कान्त्या तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः ।
अथ च—अस्य श्रियं कियद्बहु भजन्ताम् । तथापि भूमौ तमःप्रकृतिश्छाया देहव्यवहितरवि-
प्रभोपलक्षितः इयमाकारो नलस्यास्ति एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां
विप्लवं इत्यर्थः । तया भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेण ईरयन्तीव कथयन्तीव, यत्रार्हं वर्ते स एव
नल इति प्रयाशयन्तीव सा छाया नैषधे निरैक्षि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । छायापि स्वाभाव-
भावाभ्यां देवत्वनरत्वव्यञ्जिका जातेत्यर्थः । कियदिति क्रियाविशेषणम् ॥

चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः संवादमाप प्रथमोपजाता ।

सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति ॥ अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता दूषकालोत्पन्ना, 'इतरनलदुलभाक्' (१३ ।
५४) इति पूर्वसर्गोक्तकोत्पन्ना वा, देवीश्लोकानुसंधानोत्पन्ना वा, अयमनस्य एव नल इति

संविद्विदिरमीभिः पूर्वैर्कर्मस्पर्शादिभिश्चिह्नैः संवादं स एवायं नल इत्यनुष्मवसायरूपमाप । पूर्व मम 'नलोऽयम्' इति प्रत्ययो युक्त एव जात इति एतैश्चिह्नैर्निश्चितवतीत्यर्थः । अनन्तरं च सा भैमी देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमेषत्वभूस्पर्शादिचिह्नानां व्यक्तिभिः प्रकटैरेवासादितं प्राप्तं देवप्रसादमप्यबोधे । एतावत्पर्यन्तं भूस्पर्शादिचिह्नानि न दृष्टानि, इदानीं तु दृश्यन्ते तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यप्यजानादित्यर्थः ॥

नले निधातुं वरणक्षजं तां स्मरः स्म रामां त्वरयत्ययैनाम् ।

अपत्रपा तां निषिषेध तेन ह्ययानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २५ ॥

नल इति ॥ अथ स्मरस्तां वरणक्षजं वरणमधूकमालां नले निधातुं निक्षेपुं एनां रामां भैमीं त्वरयति स्म शीघ्रं प्रेरयामास । अपत्रपा अन्यतो लज्जा च तां भैमीं निषिषेध निवारयामास । सर्वस्मिन्नेन पश्यति सति कथमहमेनं वृण इति लज्जावशात्तस्या बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । तेन कारणेन सा भैमी ह्ययानुरोधं स्मरलज्जयोरज्ञां प्रवृत्तिनिवृत्तिसंदेहं तुलितं समानमेव दधौ । भावसंधिवशादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां मालानिक्षेपानिक्षेपदोलायिताभूदित्यर्थः । अन्योऽपि तुल्याभ्यां द्वाभ्यां विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो हयोरमुरोधादौदासीन्यमेवावलम्बते । तामिति पुनरुपादानं वाक्यान्तरत्वात्समर्पणीयम् । निषिषेध, 'स्यादिष्वभ्यासेन-' इति पत्वम् ॥

स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।

स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २६ ॥

स्रजेति ॥ सा भैमी रसाद्वीर्या स्रजा मधूकमालया प्रियं नलं समालिङ्गयितुं बहुप्रयत्नं भूयांसमुद्योगमवधत्तैव चकारैव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे स्तम्भत्रपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दोऽप्यप्योऽपि स्पन्दश्चलनं नाभवत् ॥

तस्या हृदि म्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।

स्थितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २७ ॥

तस्या इति ॥ अधीश्वरी समया भूयसी अधीश्वरस्य कस्यचिद्राशे वा श्रीर्लक्ष्मीस्तस्या भैम्या हृदि स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं शृङ्गाररसमालिङ्गत् । किंभूते हृदि—म्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासमानन्दोलजनितां कीर्तिं समवाप्यमाने प्राप्यमाणे । कोटिद्वयसंस्पर्शप्रवृत्तिनिवृत्तिसंदेहं प्राप्त इत्यर्थः । तथा एणाङ्गकुलस्य कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एवातपत्रे, वृत्तमेणाङ्गकुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव सन्नाद भैमीहृदयमेव सिंहासनं नल एव छत्रं लज्जाकामौ दोलाया उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणी वा । तस्या भावसंधिसंबलितः शृङ्गारो राजवदुज्ज्वल इति भावः । दोलान्दोलने च भोगक्षियः प्रियमास्ति ज्ञान्ति । अधीश्वरस्य नलस्य श्रीरिति वा । अत्र पद्मे हीकामाभ्यां दोलायमानां भैमीं हृद्मलानो नलः पूर्वं विप्रलम्भशृङ्गारं प्राप्तः, ततः सापि तं तादृशं हृद्मा तथीयशोभाङ्गीकारात्स्वयमपि तादृशी बभूवेति भावः । आन्दोलिकाच्छत्रचामरैरयं प्रभुरिति विज्ञायत इत्यर्थः । 'धितम्' इति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥

१ 'एतेनास्मा मप्यमानाविकालमुक्तम् । 'तुल्यलज्जासरा मप्या' इति लक्षणाद्य' इति जीवानुः ।
२ 'धितम्' इति जीवानुसुखावबोधालः पाठः ।

करः अजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखः सन्विरराम भूयः ।

प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २८ ॥

कर इति ॥ अजा सज्जतरो नितरां सज्जः कण्ठे निक्षेप्तमुखः कृतमालः तदीयः करः प्रियो-
न्मुखो नलसंमुखं गन्तुं सोशोगः सन्भूयः पुनः लज्जावशाद्विरराम निवृत्तः । तदीयोऽतिचलः
कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ च । दिदृक्षावशादर्थमार्गं गतोऽपि लज्जावशान्म-
ध्येमार्गं नलकटाक्षसंयन्धाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्मोऽप्यतिबलो गतागते करोति ॥

तस्याः प्रियं चित्तमुपेतमेव प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।

सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाक्षि लज्जेति जनप्रवादः ॥ २९ ॥

तस्या इति ॥ तस्याक्षितं प्रियमुपेतमेव प्राप्तमेव । अक्षि तु पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं न
प्रभूवभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुपेक्षते—अक्षि नेत्रे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाषकः तथा
तदानीं नलवरणसमये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायाक्षितपमत्वे चित्तस्य नलप्राप्ति-
रयुक्ता, नेत्रस्य च नलप्राप्तिरुक्त्यर्थः । प्रीत्या चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात्कटा-
क्षेण विलोकयितुं नाशकदिति भावः । प्रभूवभूव, एवी दीर्घः ॥

कथं कथंचिन्निपधेश्वरस्य कृत्वास्यपथं द्रवीक्षितश्चि ।

वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं त्रपावती साकृत सामिदृष्टम् ॥ ३० ॥

कथमिति ॥ त्रपावती सा भैमी निपधेश्वरस्यास्यपथं मुखकमलं कथंचिन्महता कठेन
लज्जाविगमसाहसेन द्रवीक्षितश्चि ईषद्विलोकितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं लब्ध्वा
सामिदृष्टमर्थदृष्टमकृत । किञ्चिद्दृष्ट्वा पुनर्व्यावृत्तत्वाददृष्टसकलशोभं चकारेत्यर्थः । 'त्रपावती'
इत्युभयत्र हेतुः । एतां मालां नलकण्ठे स्थापयेत्याशयेन देवीमुखमर्थं वीक्षितं चकारेति भावः ॥

अजानतीवेदमवोचदेनामाकृतमस्यास्तद्वेत्य देवी ।

भावस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते न दीयते लक्षयितुं ममापि ॥ ३१ ॥

अजानतीति ॥ देवी अस्या भैम्याः तत्पूर्वश्लोकसूचितमाकृतमाशयमवेत्य ज्ञात्वा अप्य-
जानतीव एनां भैमी प्रति इदमवोचत् । इदं किम्—हे भैमि, त्रपोर्मिप्रतिसीरया लज्जाकलो-
लरूपया जवनिकया ते तव भाव आशयो ममापि (लक्षयितुं) सरस्वत्यां अथ च विश्वास्य
सखीभूताया अपि (लक्षयितुं) ज्ञातुं न शीयते । त्वल्लज्जावशादतिमूर्धं यत्सूचयसि तन्मयापि
न ज्ञायते । ततः किञ्चिद्दृष्ट्वा स्मरत्वा स्पष्टं कथयेति परिहासजुष्या तामेव साक्ष्यं वादयितुम-
वोचदित्यर्थः । अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञायते । 'वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति
पाठे मे मह्यम् । 'प्रतिसीरा जवनिका' इत्यमरः ॥

देव्याः श्रुतौ नेति नलार्धनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता ।

अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिर्मृशन्ती दूरं शिरः सा नमयांचकार ॥ ३२ ॥

१ 'तद्वेत्य' इति जीबानुसंमतः पाठः । २ 'मुदेतम्' इति जीबानुसंमतः पाठः । ३ 'न
जानतीवेद' इति जीबानुसंमतः पाठः । ४ 'वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति जीबानुसंमतः
बोधामुक्त्यपाठः ।

देव्या इति ॥ देव्याः श्रुतौ कर्णे 'न' इति नलस्याधे नान्नि गृहीत एव भैम्या उच्चारित एव श्रवणा निपीता व्याता सा भैमी 'ल' इति द्वितीयमक्षरमुच्चारयितुमशक्यं सती अधानन्तरं स्वस्या अङ्गुलीदेव्या बाहुली स्त्रीयाङ्गुलीभिरेव स्पृशन्ती स्पृशन्ती निविडं पीडयन्ती शिरो दूरमल्यर्थं नमयांनकारः । अमिलापप्रतिबन्धे दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं स्वभावोक्तिः ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्था पथीन्द्रस्य कृता विद्वस्य ।

चामेति नामैवं बभाज सार्धं पुरन्ध्रसाधारणसंविभागम् ॥ ३३ ॥

कर इति ॥ गिरानीश्वरया वामदेव्या विद्वत्साक्षाननाटनादास्यं कृत्वा तां करे विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्था पथिका कृता इन्द्रं प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्ध्रीणामन्यङ्गीणां साधारणः समानः संविभागोऽशो यस्य । पुरन्ध्रिषु वा । एवंभूतं सर्वश्रीवाचकं 'वामा' इत्येव नाम वक्तव्यत्वासार्थं बभाज भेजे । इन्द्रं प्रति देव्या नीयमाना वक्ताभूदिति भावः । सार्धं भेवेति वा । पान्थेति पूर्ववत् । 'पान्था' इति पाठे 'पथे गत्वाम्' इति धातोर्ज्वलादित्वाण्ये पथि गच्छां कृतेत्यर्थः । पुरन्ध्रीति पूर्ववत् ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह—

विद्वस्य हस्तेऽथ विद्वस्य देवी नेतुं प्रयाताऽभि महेन्द्रमेताम् ।

भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे ततश्चमत्कृत्य करं चकर्म ॥ ३४ ॥

विद्वस्येति ॥ वामानन्तरं देवी विद्वस्य किञ्चिद्वदित्वा एतां भैमीं स्वहस्तेन विद्वस्य महेन्द्रमभि लक्ष्मीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता तत इन्द्रादिगमनोद्योगानन्तरमियं भैमी चमत्कृत्य किमिन्द्रवरणे मां प्रवर्तयतीति बुद्ध्या नीत्वा करं स्वहस्तं चकर्म आचकर्म । किभूतमिव करम्—भ्रमाद्रजुभ्रान्तेरहिदेहे सर्पशरीरे दत्तमिव स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमादृत्तं इत्थं यथा कथित्कर्पति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादिति वा ॥

भैमीं निरीक्ष्यामिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।

दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडं विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३५ ॥

भैमीमिति ॥ स्वाराज्यलक्ष्मीर्विडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तमदुरक्षा स्वर्गाधिपत्यधर्माभैमीं मघोन इन्द्रस्यामिमुखीं निरीक्ष्य सपत्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यसूयामसहजत्वमदृतं दधार । ततोऽनन्तरं तां तत्परिहारिणीमिन्द्रस्वाग्निनीं दृष्ट्वा इन्द्रेऽदुरक्षा सती व्रीडं लज्जामभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नामिलपति इयैव मयेष्यां कृतेति ललज्जेत्यर्थः । इयं भैमी श्रीरजभृता सती निर्युजतयेनं परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति लज्जितेत्यर्थः । अभ्यपादि, कर्तेरि चिण् ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या ।

हीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमी भैमी दशा भाषितनैषधभूत् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति ॥ अथ देव्या इत्युदिता परिहासवशादुक्ता भैमी दशा हस्तेव भाषितनैषधभूत् । इति कम्—हे भैमी मया त्वत्तो मलविषये 'न' इति श्रुतं निषेधाद्यो नकारः श्रुतः । अतः

१ 'नामैव' इति पाठे इत्यस्य व्यवहितसंभवात् 'सार्धमिव' इत्युत्प्रेक्षयामः—इति सुखावबोधः ।
२ 'मन्वेऽङ्गुलिस्तस्य' (५११।७६) इत्यप्रत्यये पयः पन्थादेशे च जीव—इति महिनाद्यस्तु सारूप्यभाविष्यैव पराकृतः । ३ पूर्वोक्तार्थत्वादेवायं श्लोको जीवासी न न्याय्यतः ।

कारणात्परं नलाद्वन्दभीष्टं वदस्व कथम् । अथ च—नलविषये 'नलः' इति पदे 'न' इति नलनाम्नोऽर्थं श्रुतम् । अतो नकारात्परमनन्तरमक्षरं कथयेति । किंभूता—हीमन्मयबोलेज्जा-कामयोर्द्वैतस्य द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य राजभूमी रथस्थानं समबलहीकामवशीकृता । अस्मिन्नले मालां मया—क्षेपयेति दृष्ट्वैव नलं निर्दिष्टवती न त्वन्यं, न च साक्षाद्विचारमुच्चारयति स्मेत्यर्थः । उदिता, अथ पश्चादिति वा । वदस्व, 'भासने' इति भासने उत्साहे वा तद् । द्वैतं द्विरथसंबन्धीति संबन्धेऽण् ॥

हसत्सु भैमीं दिविषत्सु पाणौ पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसान्सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाकृत पान्थदुर्गां भूपालदिकपालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३७ ॥

हसत्स्विति ॥ सा देवी भैमीमालिङ्ग्याहपालिकया धृत्वा भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरःसरोऽध्वा मार्गसन्मध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्थदुर्गां पथिकसिन्दूरादि-पूजितशिलामयकलितमार्गदेवतामकृत चकार । इन्द्रादिपञ्चमध्ये नीत्वा मुनीन्नेत्यर्थः । लज्जामरनिश्चलत्वादितिसौन्दर्याच्च देवतात्वम् । केषु सत्सु—रसादुभयाद्यपरिज्ञानाद्भैम्याध्व-देव्याशयापरिज्ञानात्प्रीतेर्वाऽप्सरसासुर्वेक्षीप्रभृतीनां पाणौ पाणिं प्रणीय निर्माय तालिकादान-पूर्वं दिविषत्सु इन्द्रादिषु हसत्सु सत्सु । उत्सवादी मन्त्रके दुर्गामारोप्य राजवीथिषु भ्राम्यते, तथैनामपि चलदुर्गां चकारेत्यर्थं इति वा । दिविषत्सु, 'सत्सु द्विष' इति क्तिप्, 'हृष्टपुण्यां च' इति सप्तम्या अलृक्, 'हलदन्तात्-' इति वा, सुषामादित्वात्पत्वम् । पान्थानां दुर्गा, पान्था चासौ दुर्गा चेति वा ॥

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।

भूयः सुरानर्धपथादथासौ तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति ॥ अथासौ देवी भूयः पुनरर्धपथात्सकाशाग्रलं विहाय तानेव सुरा-निन्द्रादीन्नेतुमनाः प्रापयितुकामा सती तां भैमीं नुनोद । इत्यल्लेति प्रेरयति स्मेत्यर्थः । किं कृत्वा—इन्द्रादिषु मुखमागच्छेत्त्वादेशितामादिष्टामपि तथा मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा नलस्य-मुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं विलोक्य । आदेशः संज्ञातोऽस्याः । 'अदेशिताम्' इति पाठे नलं प्रति गच्छेत्त्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥

मुखाब्जमावर्तनलोलनालं कृत्वालिहंहरचलंक्ष्यलक्ष्यम् ।

भीमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्गपालीं देव्या नवोदेव ददां विवोदुः ॥ ३९ ॥

मुखेति ॥ भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्गपालीं नुनोदेऽमुचद । केव—विवोदुः परिणेतुर्दृष्टौ प्रथमसुरतारम्भनिर्गमरामङ्गपालीं नवोदा नववधूरिव । अङ्गपालीमोचनमात्रेण साम्यं विवक्षितं ननु लिङ्गम् । किं कृत्वा—परिहासवशात्तलसंमुखगमननिषेधिकानामालीनां सखीनां निवारण-व्यपक्षो 'हंहर' इति रवः शब्दस्तद्रूपैर्लक्ष्यैर्विलक्ष्यं हेयं, तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतम् । यद्वा—अर्थाभ्रलक्षणनिषेधिकास्त्रालिपु कोपवशाद्भैम्या एव हंहरास्त्रद्रूपैर्विलक्ष्यम् । अथ च—अलीनां भ्रमराणामिव ये हंहरवाः । यद्वा—पद्मिनीत्वाद्भ्रमराणां हंहरवैर्लक्ष्यम् । आवर्तने परावर्तने लोलं चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवम्भूतं मुखाब्जं कृत्वा । नवोदापि आलिङ्ग-

१ 'लक्ष' इति पाठः मुखावबोधायाम् । २ 'सुमुचे' इति मुखावबोधायाम् ।

नादि कुर्वित्युपदिशतीनां तामु वा हृंह्रवचिह्नलक्ष्यं मुखाब्जमावर्तयति । अब्जमपि लोकनालं
अमरहृंह्रवलक्ष्यं च भवति । 'रवलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्सलु तामदेवद्रीचीं भवन्तीं सितसितसृक्का ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥४०॥

देवीति ॥ देवी तां मैमीमित्याह स । किभूताम्—कथंचिन्महताङ्गपालीसोचनादिप्रका-
रेण कष्टेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं भवन्तीं न देवानवति देवान्प्रति गच्छति एवंविधां
भवन्तीं ताम् । किभूता—स्मितेन ईषदासेन सितसृक्का सितौष्ठप्रान्ता स्वामिप्रायापरिज्ञाना-
त्किञ्चित्कृतवासा । इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं सुन्दरमाहादकमास्यविम्बं यस्या एवंभूते
मैमि, सखीप्रायां मामपि प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नयतीति ते तव पुनः का
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा मैमीरिति । देवानवति देवद्रीची, 'विष्णवेदेवयोः—' इति
देरग्रादेशे उगित्त्वान्द्रीपि 'अवः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घः । पश्चाच्चञ्च-
मासः । 'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्तीं, च्विप्रत्ययः ।
ततो नञ्समासः । शशाङ्कात्, 'यस्यादधिकम्' इति ज्ञापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनःपुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति नयसीत्याशङ्कामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुज्ञामेनवाप्य सम्यक् ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनि वरीतुमीहा कथमौचित्तीयम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्यक् व्यथा
भवति तथानुज्ञां नल्वरणानुमतिमप्राप्य निजचिह्नप्रकटनमात्रानुमितप्रसादेन लब्धप्रायामपि
साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे सति
येवं तव वैरसेनि नलं वरीतुमीहा चेष्टामिलापो वा सा कथमिवौचित्ये । अपि तु न कथं-
चित् । स्वावज्ञानाद्विरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरणार्थमिति
भावः । इयमौचित्ये वा । 'कथमौचित्ये' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्यां वदति स सा तान् भक्त्यमर्हत्पुनानुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी पूर्वोक्तमीरिते सति विश्वसितां तां मैमीं पाणौ पुनरादाय पृत्वा
दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स । इति
किम्—भवद्भक्त्यं भैम्यधुना नल्वरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नल्वरणानुमतिर्दायतामिति कथमुच्यत इत्याशङ्का परिहरति—

सुष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं शेषावमानाश्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेतानृपमेनमंशान्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

सुष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं मैमी यस्मात्सती पतिप्रतैकभर्तृकैव तस्माद्बहून्सुष्मात्
वृणीते पतित्वेन नाजीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाश्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात्सर्वैक-

वरणपक्षयोर्दोषदर्शनाद्देतोरेकत्र नलस्वरूपे समेतान्मिलितानंशानंशभूतान्बो युष्मानेव एनं नृपं 'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति वचनाद्युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुमन्विष्यति विचारयति । नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषाभावाज्जलमेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वो युष्माकं समेतानंशानेनं नृपमिति वा ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नामिलषणीयेत्याह—

भैम्या स्रजः सज्जनया पथि प्राक्स्वयंवरं संजनयांबभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषं तु कं हन्तुमियद्यतध्वे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः मातृसेवानन्तरं स्वमन्दिरागमनवेलायां पथि स्रजो मालायाः सज्जनया सज्जेन पथे सर्गे 'प्रसुप्रसादाधिगता-' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण आन्तिदृष्टनलेषु मध्येऽस्य दृश्यगतस्य सज्जनलस्य कण्ठे मिक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयंवरं प्राक्पूर्वमेव संजनयांबभूवाकृत । तथा तत्रैव सर्गे 'तथ्यं मियस्ती-' (५३) इत्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलसालिङ्गनमालिङ्गनेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतमपि व्यक्त । अस्य संभोगमिति वा । अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं विनाशयितुमियत्तलाकारधारणादिप्रकारेण यतध्वे प्रयत्नं कुरुष्व । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽशः । तस्माद्वा प्रयासो न कार्यः । किं स्वाज्ञैव दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तन्नाप्यालिङ्गनस्याभ्यर्हिततरत्वात्तस्य च संवृत्तत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतध्वे इति वा । 'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं संभोगं पुनर्हन्तुमियत्किं यतध्व इति व्याख्येयम् । 'सज्जनमालिङ्गना-' इत्यत्र भ्यन्तत्वाद्युच् ॥

इदानीं युक्तयन्तरेण देवान्मान्तवयति—

वर्णाश्रमाचारपथात्प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्गा दिस्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्भः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वापरितोषे । पूर्वमसंभावितमेवोक्तं मया । किंतु नलाय कीर्तेर्दिस्सैव वो युष्मान्भुवमानयत् । भैमीस्वयंवरदर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दातुमेवात्रागमनं युष्माकं ननु भैमीवरणार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वाभिः प्रजाभिः सह वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्मृत्युपादाचारपथासकाशादस्वलतेऽच्युताय । किंभूतान् वः—इदशवृत्तभङ्गा प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटद्वलकरणाद्वा प्रसजान् । भैम्या इन्द्रादीन्विहाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वंचसैव हास्याकृत्या सलास्याधरमास्यविम्बम् ।

भूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुश्लेष्वेतेषु तां साथ नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं देवीवचने श्रुते सत्यस्या देव्या वचसैव जाताहास्यातिस्मिताद्देतोरास्यविम्बं मुखचन्द्रं सलास्याधरं चञ्चलीष्टं कृत्वा एतेषु देवेषु भूविभ्रमरूपेणाकृतेनाशयशा-

पकेनेक्षितेन कृताऽभ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्येतेषु सत्सु । अथानन्तरं सा देवी तां नलाव
नेलं प्रापयितुं नलार्थं वा निन्ये । पुनर्नेलसंमुखी चकारैत्यर्थः ॥

मन्दाक्षनिस्पन्दतनोर्मनोभृदुषेरमप्यानयति स तस्याः ।

मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति ॥ सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः करं वसुधासुधांशोः भूव-
न्दस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपमानयति स प्रापयति स । किंभूतायाः—मन्दाक्षेण
लज्जया निस्पन्दा निश्चला तनुर्यस्याः । सत्सुम्भाया इत्यर्थः । किंभूतं करम्—मनोभुवा नल-
विषयकामेन दुषेरमपि कामेनापि प्रेरयितुमशक्यम् । 'निस्पन्द—' इति पाठे पूर्ववत्त्वम् ।
'दुःप्रेरमपि प्रेरयति स' इति विरोधानासः ॥

अथामिलिख्येव समर्प्यमाणां राज्ञि निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।

दूर्वाङ्कुराख्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथ करस्य नलकण्ठसमीपनयनानन्तरं वधूर्भैमी दूर्वाङ्कुराख्यां मधूकरजं
नलकण्ठनाले उत्ससर्ज निक्षिप्तवती । उत्प्रेक्षते—अमिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजे-
नात्मना स्वीकरणं तत्संबन्धितामक्षराणाम् 'मया त्वं निक्षितं कृतोऽसि' इत्येवंरूपाणां वर्णानां
राजिमिव । निश्चयज्ञापनार्थं हि पदं दीयते तदिवेत्यर्थः । मालासज्जनानन्तरं बाजीकारे
निश्चयो जातः दूर्वाङ्कुराणां दमामत्वादक्षरसाम्यम् । मधूकानि लिखिताक्षरसंस्थानीयानि ।
कण्ठस्य नालान्मुखास्य कमलत्वम् ॥

तां दूर्वेया इयामलयातिवेलं शृङ्गारभासंनिभया सुशोभाम् ।

मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भूभृद्विभरांचभूव ॥ ४९ ॥

तामिति ॥ भूभृत्तलः तां मालां कण्ठेन विभरांचभूव दधौ । किंभूताम्—इयामलया
अतएव शृङ्गाररसस्य भया कान्त्वा संनिभया तुल्यया दूर्वेयातिवेलमतितरां सुशोभां शोभन-
वीप्सिम् । तथा—प्रसूनायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदशीम् । मालानिक्षेपानन्तरमेव
कामपरवशत्वान्मालयाः कामपाशत्वम् । 'इयामो भवति शृङ्गारः' इति भरतवचनाच्छृ-
ङ्गारस्य इयामत्वम् । भूभृत्पर्वतोऽपि । विभरांचभूव, 'भीष्मी—' इत्यादि 'हृत्वा—' इति
भुवोऽनुप्रयोगः ॥

दूर्वाप्रजाप्रतुलकांवलं तां नलाङ्गसङ्गाद्भूशमुल्लसन्तीम् ।

मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ५० ॥

दूर्वेति ॥ मानेन ईर्ष्याजनितकोपेन नमितानना सा भैमी सासूयं गुणवत्यामपि तस्यां
दोषारोपसहितं यथा तथा । सेर्षमिति यावत् । पुष्पमालामालोकतेत्यहं मन्ये सङ्गे । किंभू-
ताम्—दूर्वाप्रजायेव दूर्वाङ्कुरा इव वा जाम्बती स्फुरन्ती तुलकावलिर्यस्यात्ताम् । तथा—नला-
ङ्गसङ्गाद्भूशमुल्लसन्ती शोभमानां सद्दृशां च । लज्जानम्रमुखी सत्येव मालासहितं नलं चक्षुः—

(नलवक्षः) कटाक्षैर्विलोकितवती । अन्यापि नायिका एवंविधां सपत्नीं मानेन नम्रमुखी सती सैर्यमालोकते । 'स्त्रीणानीर्घ्याकृतः कोपो मानोऽन्यासज्जिनि प्रिये' ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिह्वानवर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।

सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चैरुल्लुध्वनिरुच्चचार ॥ ५१ ॥

कापीति ॥ प्रमोदादूर्ध्वशात्कण्ठस्य संग्रहत्वादस्फुटा अप्रकटा निर्जिह्वाना निर्गच्छन्तो वर्णा अक्षराणि यस्यामेवंविधैव ना विलोकयितुमागतानां पुरसुन्दरीणामाननेभ्यः कापि लोकोत्तरा मङ्गलरूपा ध्वलादिगीतिरासीत् । सैवोच्चैरुल्लुध्वनिरुच्चचार उदलसत् । विवाहा-
धुस्त्वै स्त्रीणां ध्वलादिमङ्गलगीतिविशेषा गीतदेशे 'उल्लुः' इत्युच्यते । सोऽप्यव्यक्तवर्णं उच्चार्यते । स्वदेशरीतिः कविनोक्ता ॥

सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च ।

कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥ ५२ ॥

सेति ॥ तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तः प्रतिविम्बिता च सा मधूकमाला कियती किञ्चिदमग्ना अब्रुडिता, कियती च मग्ना ब्रुडिता पुष्पेषुः कामस्तस्य बाणालिः शर-
पञ्जिरिव व्यलोकि वीक्षिता । लोकेरिति शेषः । मधूकप्रतिविम्बानां किञ्चिदन्तःप्रविष्टपुष्प-
रूपबाणांशसाम्यम्, उपरिस्थितानां नामप्रबाणांशसाम्यम् । मालास्पर्शाञ्जलोऽपि कामपरवशो जात इत्यर्थः ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्भरथियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।

तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुद्गीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५३ ॥

रोमाणीति ॥ तदा तस्मिन्समये कण्टकिता संजातरोमाया अङ्गयष्टिः शरीरं यस्या-
स्तस्या भैम्याः यवयोरनेदाद्बालभावात्केशत्वात् । अपच शिशुत्वात् । वरस्य नलस्य धियं शोभां वीक्षितुमुत्सुकानीव सर्वाण्यपि रोमाणि सत् उच्यते शोभा यस्यां क्रियायां सा उद्गीविका क्रिया तस्या आदानमङ्गीकरणमन्वभूवन्निव । सात्विको रोमाश्च तस्मिन् तस्या जात इत्यर्थः । बालाश्च वरधियं वीक्षितुमुत्कण्ठिताः खर्वत्वादुद्गीवा भवन्ति । कण्टकस्तारकादिः । उद्गीविका, बहुव्रीहौ कप् ॥

रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।

शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनध्रीः स्यारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५४ ॥

रोमेति ॥ रोमाङ्कुरैर्दन्तुरितमुज्ज्वलततीकृतमखिलाङ्गं यस्याः सा रोमाब्जदुका । तथा रम्याधरा निम्नोष्ठो ह्यभेनी स्यारी कामसंबन्धिनी शरोपासनवेदिकेव बाणाभ्यासशालेव सुतरां विरेजे । किंभूता वेदिका—शरव्यदण्डैर्वैष्ण्वभूतैर्दण्डैः श्रिता मण्डनध्रीरलंकारशोभा यया सा । रोमाङ्कुराः शरव्यदण्डस्थानीयाः । भैम्यपि श्रितमण्डनध्रीः रोमाक्षिता तां हृष्टा सर्वेऽपि कामपरवशा जाता इति भावः । 'शराभ्यास उपासनम्' इत्यमरः । दन्तुरं कृतं दन्तुरितम् ॥

१ 'कश्च इवाग्नेयादिप्रस्तुतमालाविशेषणसाम्येनाप्रस्तुतसपत्नीप्रतीयेः समासोक्तिः । तदुपजीवनेन लज्जाहेतुकनयनमालोकने मानकृतायुगाहेतुकत्वोत्प्रेक्षादानयोरङ्गाविभावेन संकरः' इति जीवातुः ॥

चेष्टा व्यनेशान्निखिलास्तदास्याः स्मरेषुवातेरिव ता विधृताः ।

अभ्यर्ध्य नीतः कलिना मुहूर्तं लाभाय तस्या बहु चेष्टितुं वा ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति ॥ तदा तस्मिन्कालेऽस्या निखिलाचेष्टा व्यनेशनिबन्धाः । उत्प्रेक्षते—स्मरेषु-
वातेः कामबाणपुङ्खवायुमिर्विधृता इव भ्रमणवशातीता इव । वाशब्द उत्प्रेक्षान्तरसमुच्चये
इवाथं वा । तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये बहुभिः प्रकारैश्चेष्टितुमभ्यर्ध्य भैमीमेव याचित्वा
मुहूर्तं घटिकाद्वयं क्षणमात्रं वा कलिना युगेन नीता इव । भैम्याः कामकेव कलिना स्वस्याल्प-
विलासितया भैमीमलभमानेन बहुविलाससंपत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्डनार्थं नीता
इवेति भावः । याचितकमपि क्षणमात्रमेव नीयते । सात्त्विकस्तम्भेन कटाक्षादिव्यापाररहिता
सा जातेति भावः । 'व्यनेशन' इत्यत्र पुषादित्वादणि 'नक्षिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम्' इत्ये-
त्वम् । भाष्यकारस्य कैयटस्य पदमजरीकारस्यापि मते छन्दस्येवैत्वं नक्षिमन्योः, न भाष्य-
याम् । 'अनेशस्त्येवः—' इत्युदाहरणात् 'नशेरप्येत्वं छन्दस्येव' इत्यवसीयते । वृत्तिकृता
तु नक्षिमन्योर्भाष्यविषयत्वमशीकृत्य, अमिपचोदछन्दोविषयत्वमशीकृत्यैत्वं समर्थितम् ॥

इदानीं नलस्य सात्त्विकभावान्वर्णयति—

तद्व्यस्तमाल्यस्पृक्षि यन्नलस्य खेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य हस्तोदकं तज्जनयाबभूव ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ पञ्चशरः कामस्तया भैम्या निक्षिप्तं माल्यं मातामनुरागवशात्पुनः पुनः
स्पृशतीति स्पृक्ष् तस्मिन्नलस्य करे मत्सात्त्विकं खेदं धर्मजलं चकार, तत्, भविष्यत उद्वा-
हरूपस्य महोत्सवस्य संकल्पि निबन्धनपरस्वत्वापादनहेतुभूतं हस्तोदकं कन्यादानजलमेव
जनयाबभूव । नलस्यापि सात्त्विकः खेदः प्रवृत्त इति भावः । इदं खेदजलं न भवति किंतु
हस्तोदकमिति ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत्कम्प्राऽस्तु सा मन्मथबाणवातेः ।

चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चैरभूत्स भूधृतृषुवेपथुस्तैः ॥ ५७ ॥

तूलेनेति ॥ मृदोरतिमुकुमारगतस्या भैम्यास्तूलेन कार्पासेन मृदुतया यस्मात्तुलना साम्य-
मस्तीति शेषः । तत्तस्मात्सा मन्मथबाणवातेः कामशरपुङ्खवायुभिः कम्प्रा सकम्पा अस्तु
भवतु । कार्पासो हि लघुत्वाद्वातेन सकम्पो भवति, सा च तत्तुल्या, अतस्तस्याः कामबाण-
वातेः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तत्तु पुनश्चित्रीयितमाश्चर्यं कृतं यदुच्चैर्मृन्महाराजो धीरोऽपि
स नलस्तैः कामबाणवातैः कृत्वा पृथुर्महान्वेपथुः कम्पो यस्यैवंविधोऽभूत् ततैः कामबाणै-
श्चित्रं कृतम् । आश्चर्यं कृतमित्यर्थः । तूलस्य तूलतुल्यस्य वा वातैः कम्पो युक्तः । अत्युच्चस्य

१ 'विनेशुः' इत्यपि पाठो जिवातौ । २ अतएव 'चेष्टा व्यनेशान्निखिलास्तदास्याः' इति श्रीहर्षस्य तु
प्रमादः, इति भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेशेनोक्तम् । ३ 'नक्षिमन्योरमिपचोदछन्दस्येत्वंमलित्यपि' इत्यानु-
पूर्वी त्वपत्त्या 'नक्षिमन्योरलित्येत्वं छन्दस्मिपचोरपि' इत्यानुपूर्वी रचयतो वातिककृतः 'नक्षिमन्योर-
लित्येत्वं छन्दसि', 'अमिपचोरपि' इति विभागेनाव्याख्याय 'नक्षिमन्योरलि' त्येत्त्वम् 'छन्दस्मिपचोरपि'
इति विभागेन व्याचक्षायस्य भाष्यकृतोऽपीदमेव संमतमिति प्रतिभाति । ४ 'तस्य कण्ठे' इति पाठो
जिवातुष्यास्यातः ।

पर्वतस्य तु वारैः कम्पोऽतितरामाश्रयकारीत्यर्थः । उभावपि तुल्यानुरागौ सात्त्विककम्पयुक्तौ जातविति भावः । विन्रियितम्, 'नमोवरिवधिप्रलः क्यच्च' इति क्यजन्ताद् कः 'क्यच्चि च' इतीत्वमकारस्य ॥

दशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागादृगम्बुप्रतिबिम्बिमात्यम् ।

रूपस्य तत्पीतवतोरिवाङ्गोः प्रालम्ब्यमालम्बनयुक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

दशोरिति ॥ दशोरम्बुनि कोपजनितेऽधुनि प्रतिबिम्बोऽस्यास्तीति एवंशीलं माल्यं वा मधुकमाला रागाञ्जलविषयात्कोपात् । अथच तज्जनितान्नेत्रलौहिल्यात् हेतोः सभासदां राज्ञां दशोरपि न्यस्तमिव येन केनचिन्निक्षिप्तमिवास्त अतिष्ठत । नेत्रलौहिल्यदर्शनादेवं ज्ञातमासीदिति यावत् । यथा कश्चित्कुदः सन्कस्यचिन्नेत्रे बलादह्नुल्यादिशल्यं निक्षिपति, तथीयनेत्रस्य च लौहित्यं भवति, अधु च निर्गच्छति । तथा कोपादर्शनमात्रेण तन्माल्यमेव तेषां द्वयोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं शल्यमिव भवत् । अत एव तयोर्लौहिल्यमधु च जातमित्यर्थः । अर्थादयुक्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे शल्यं निक्षिप्तं किन्तु दशोरपीत्यपिशब्दार्थः । अथ च—रागाञ्जलप्रीत्या भैम्या माल्यं यथा नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात्कोपाञ्जलस्पर्धिनां संमुखं पश्यतां राज्ञां नेत्रयोरपि शल्यमिव क्षिप्तमभूत् । यतो दृगम्बुप्रतिबिम्बितमसहमानाः सर्वेऽपि राजानो माल्यदर्शनमात्रेण कोपेर्ध्वावशाः संकुचितनेत्राः पराङ्मुखाः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्मेति भावः । रूपस्य नलस्याङ्गोरन्तर्मध्यः कर्तुंभूतः प्रालम्ब्यं प्रलम्ब्यत्वं हर्षविस्फारितत्वमालम्ब्यताञ्जीवकार । एतद्युक्तम् । हर्षवशादि नेत्रयोर्विस्फारित्वं भवति । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे प्रालम्बनं प्रालम्बः । स एवार्थः । उपप्रेक्षते—किन्तुतयोरङ्गोः—तत्पीतवतोरिव माल्यं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्षजनितं विस्फारत्वं विलोकनजत्वेनोत्प्रेक्षितम् । यद्वा—नलनेत्रमप्यस्तन्माल्यमेव प्रालम्ब्यमृजुलम्बनं हारविशेषमञ्जीवकार । सादरविलोकनाभेदयोरन्तःप्रतिबिम्बिताया मालाया कजुलम्बित्वं नेत्रयोर्विस्फारित्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति—नलस्तु तां मालां विलोकयन्हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति भावः । तन्माल्यं रागादृशोर्न्यस्तमिवास्त नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि तथिवाभूत् । युक्तमेतत् । कोपादि दृष्टमात्रं वस्तु शल्यमिव भवति, नेत्रयोश्च लौहिल्यमधु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्माल्यं पीतवतोरिव नलनेत्रयोरन्तः रागाप्रीतेर्दृष्टत्वं प्राप । एतदपि युक्तम् । श्रीतेर्हि हर्षो भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः इति वा । 'प्रालम्ब्यम्' गुणवचनादित्वात्पथ्यम् । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे 'प्रालम्बो हारमेदे स्यात्' इति विश्वः । 'राज्ञां' इति पाठे आनन्दाभूणि प्रतिबिम्बितं माल्यं राज्ञा नलेनानुरागादृशोरपि न्यस्तमिवास्य । न केवलं हृदि, किन्तु नेत्रयोरपि प्लुतमित्यर्थः । अत एव तन्माल्यं पिबतोर्नलनेत्रयोर्मध्यः प्रलम्ब्यत्वमालम्ब्यतेति युक्तम् । वीर्यावा मालाया अन्तर्धारणार्थं नेत्रमध्येऽपि वीर्यं जात इति भावः ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कन्दर्पलक्ष्यीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथापत् ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिक्षेपसमयजातो भैमीकरस्य स्पर्शस्तेन जाता मुदपैतस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सात्त्विकभावो नलेन तथाऽलम्बितमामतितरां प्राप्तः । तथा स नलः कन्दर्पस्य

सशीकरणार्थं शरव्याथैर्मर्षितस्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं वेध्याकाष्टसादृश्यं चिरमापत् ।
कामवेधस्तम्भवद्भैमीकरस्पर्शजातसात्त्विकस्तम्भवशाभितरां निर्व्यापारो जात इति भावः ।
नितरां कामपीडा सूचिता ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वरूपं धृतमित्याह—

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जराभिवाारात् ।

तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं निजां तनूमाददिरे दिगीशाः ॥ ६० ॥

उत्सृज्येति ॥ अथ नलवरणानन्तरमिन्द्रादयो दिगीशा दिङ्पालाः यान्तं गच्छन्तं चारु
सुन्दरं तमलीकनलाकारमुपेक्ष्योन्मुख्य निजां सहस्रनेत्रत्वादिलक्षणां स्त्रीयां तनूमाञ्जलसमीप
एवादिरेऽङ्गाचक्रुः । कः कामिव—कश्चिजरा साम्राज्यमुत्सृज्य क्षीणपुण्यतया चक्रवर्तिपदं
त्याक्त्वा भिक्षामिव । तथा—कालवशाद्गच्छसारुण्यमुल्लङ्घनातिक्रम्य कश्चिजराभिव । तेषामादये-
नेन्द्राद्याकाराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितम् । साम्राज्यादिपरित्यागेन भिक्षायाङ्गीकारे
सावहुः खं भवति तावज्जलाकारपरित्यागेन स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र
विजलमेव हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि स्वीयमङ्गीकरोति, ननु समीचीनमपि
परकीयम् । 'यातुम्' इति पाठे स्वर्गमिति शेषः । आददिरे, 'आजो दोऽनास'- इति तत् ॥

अथाकर्म तेषामाकारस्वीकारमाह—

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।

भीमोज्ज्वासात्त्विकभावशोभा दिदृक्ष्येवाविरभावि नैत्रैः ॥ ६१ ॥

मायेति ॥ मायानलत्वमलीकनलत्वं त्यजतो मघोनो निलीनैः पूर्वं निजशक्त्या गोपितैः
पूर्वैर्नैर्नलाञ्जसञ्जनिता भीमोज्ज्वायाः सात्त्विकभावशोभा रोमाशादिलक्ष्मीस्तस्या दिदृक्ष-
येव दर्शनेच्छयेव अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यथा भवति तथा । यद्वा—अहं पूर्वमहं पूर्व-
मिति यस्यां क्रियायां सर्वे जुवते साहंपूर्विका स्पर्शोत्पुक्वाभ्यामाविरभावि वेगेन प्रकटी-
भूतम् । इन्द्रेण स्तनेत्रसहस्रं प्रकटितमिति भावः । अन्योऽपि दर्शनोत्पुकोऽहंपूर्विकया
प्रकटो भवति । 'अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका जिगाम' इत्यमरः । अहंपूर्विकया, सार्धं
कः । सत्त्वर्थापहृन्वा ॥

गोत्रानुकूलत्वमवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन्सस्त्रायं ददृशे तथा सः ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रसन्तः प्रवरो ददृशे दृष्टः । स कः—गोत्रशत्रुस्त्रियो यं वरं श्रेष्ठं
प्रवरमेतन्नामानं सस्त्रायं पुरश्चकार पूजितवान् । अथ च अप्रेतरमकरोत् । किं कुर्वन्—वशिष्ठक-
श्यपायोर्वैशादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाहात्वेन वा भवे जायमाने । अथच—गोत्र-
योर्जन्मकालीननामोरानुकूल्येन तृतीयैकादशचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्राधिकृतसंभवेन
जायमाने विवाहे विषये । विवाहार्थमिति यावत् । आयन्सर्गात्स्वयंवराथैमायन्भुवमागच्छन् ।
एतावन्तं कालमदृष्टोऽभूदिदानीं प्रकटो जात इत्यर्थः । सस्त्रायमिन्द्रमायन्प्राप्नुवन्स प्रवरस्तथा

दृष्ट इति वा । प्रवरशब्दच्छलेन प्रवरपुरस्कार उत्प्रेक्षते—तस्य गोत्रानुकूलत्वविशिष्टस्य विवा-
हस्य प्रातिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोत्रशत्रुरिति च्छलम् । नलभैमीगोत्रयोरनुकूलत्वेन
जायमाने विवाहे स्वयमिन्द्रस्वप्रातिकूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रातिकूल्ये गोत्रयो-
रपि प्रातिकूल्यं जातम् । देवत्वान्नोत्रराहिष्याच्च स्वगोत्रभैमीगोत्रयोरप्यनुकूलत्वाभावात्प्रातिकू-
ल्यम् । ततश्च गोत्रयोः प्रातिकूल्येऽपि श्रेष्ठप्रवराज्ञीकरणेनापि यथाकथंविधिवाहो घटिष्यत
इति बुद्ध्या प्रवरमाण्यं पुरस्कारेत्तर्यः । यद्वा—गोत्रानुकूलत्वमने विवाहे तस्य प्रातिकूल्या-
दितोः प्रवरं पुरस्कार । समानप्रवरत्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नान्नोराधाक्षरयोः राशि-
कूटसूचकयोगणनायां प्रलङ्कायसद्राशिकूटादिव गोत्रशत्रुरित्यादि ज्योतिःशास्त्रादुक्तम् । प्रवर-
मिन्द्रमित्रम् ॥

स्वकामसंमोहेमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।

उद्रत्वरीभिश्छुरितं वितेने निजं वपुर्वायुसखः शिखामिः ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ वायुसखोऽभिः निजवपुर्उद्रत्वरीभिस्तत्त्वरीभिः शिखामिर्ज्वालाभिः छुरितं
वितेने व्याप्तं चकार । भैम्यमिलापं परित्यज्य पुनरपि ज्वालाभ्यां शरीरमग्नीचकारेत्यर्थः ।
किं कुर्वन्निव—दीपिकामिर्वैद्यमिज्ज्वलितशिखामिः स्वस्य कामेन संमोहोऽविवेकरूपस्तल्लक्षणी
महान्धकारस्तस्य निर्वापं शान्तिमिच्छन्निव । उद्रत्वरीभिः, 'गवत्रय' इति करबन्तात् 'टिड्ढा-'
इति णीप् ॥

पत्यौ वृते भीमजया न वहावहा स्वमहाय निजुहुवे यः ।

जनादपत्रप्य स हा सहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६४ ॥

पत्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं वहेरलीकनलत्वाज्ञीकारसमये स्वमात्मानमहाय श्रीं
निजुहुवे गोपितवान्च तस्य वहेः सहायः सखा प्रकाशो दीप्तिः सद्योऽज्ञा दिवसेन हेतुनाऽ-
प्रकाशोऽप्रकटोऽभवत् । प्रकटीभूतोऽपि सूर्यप्रभाच्छादितत्वाद्प्रकटो जात इत्यर्थः । हा
कष्टम् । पत्यौ स्वस्वामिनि वहौ भीमजया न इवे सति जनालोकादपत्रप्य लज्जित्वैव प्रकटो
नाभूदिति लोकोत्प्रेक्षा । अन्योऽपि स्वस्वामिनोपकर्षं लज्जया निर्लीयते । ज्वालास्त्राज्ञीकृतास्त्रपि
रात्रिवरप्रकाशाभावाद्दिग्निधम एवामूदिति भावः ॥

सदण्डमालककनेत्रदण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवोपनम्रः ॥ ६५ ॥

सदण्डमिति ॥ कालो यमः सदण्डं लोहयुक्ता सह वर्तमानमलककेन रक्ते वस्त्रमाल-
ककं तद्वदरक्ते नेत्रे ताभ्यां चण्डमतिभयंकरम्, तथा—तमःकिरमन्धकारमुद्गिरन्तं काल-
त्वात् । यद्वा स्त्रीयश्यामत्वातिशयेन तमसो विक्रोपकम् । एवंविधं कार्यं देहमधत्तं । प्रकटित-
वानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तत्कालं तस्मिन्नलवरणानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुं-
विष्टातुमुपनम्रं आसशीर्भूतः कालः इयामः कोप इव । मूर्तः कोप एव राशो प्रकटो जात इति
भावः । कुपितोऽप्येवंविधो भवति । आलकके, 'तेन रक्ते' रागात् इत्यन् । तमःकिरम्,
'इणुपच-' इति कः । अन्तःकरणम्, 'अधिशीद्-' इति कर्मत्वम् ॥

हृगोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

ऊर्ध्वं तु पत्रस्य मपीद एको मपेददब्धोपरि पत्रमग्न्यः ॥ ६६ ॥

हृगिति ॥ एतदीयो यमसंबन्धी उच्चैर्नितरामुन्नतो वा गुणः सेवकः उच्चैर्गुणा यस्यैवंविधो वा । कायस्यो राजसेवको गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा लेखको हृगोचरः प्रकटोऽभूत् । अथ च—काये देहे तिष्ठतीति कायस्य एतदीयो नितरां प्रसिद्धः चित्रेणाश्वयंभूतेन मल्लकारेण गुप्तः छादित एवंभूतो गुणः इयामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दशेषसामान्येन सूचित-
बोद्धव्योविशेषमाह—तत्र एको गणकस्तालपत्रस्योर्ध्वं चोपरि मर्षां द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कज्जलं ददाति एवंभूतः । प्राणिनां शुभाशुभकर्मगणनार्थं मध्या विलिखन्विलिख्यः । अन्यः कृष्णगुणस्तु मषेरुपरि पत्रं दत्त मषेः सकाशादहं काल इति पत्रालम्बनं कुर्वन्प्रकटोऽभूदित्यन्वयः । अतिदयाम् इत्यर्थः । श्री परस्परसमुच्चये त्वर्थे वा ॥

तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करबद्धवासं विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६७ ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन्काले मलवरणानन्तरं विभुः स्वामी प्रचेता बहूना अप्यं पार्श्व-
तैजसाद्यवयवोपपृच्छप्रचुरतरजलावयवनिर्मितमुपभोगयोरगम्यमग्न्यं देहमवाप्य बभौ । किं-
भूतः—तस्यां भैमीविषये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्यान्तःकरणबन्धोन्मोचनस्य [पूर्वं भैमी-
विषये ले (पा) शेन बद्धा निबलीकृत्य यत्किञ्च मनः, तत्तया नले बृते सति प्रकृतचेतस्त्वा-
त्पुनस्तत्क्षणमेयोन्मोचितम्] (तत्) तदीयमोचनस्यैव (तत्) संबन्धनमिव करे बद्धवासं
कृतवसति पाशं स्वायुषं दधानः । अन्यस्यापि तत्कालमेव कृतवत्सादिबन्धनविमोचनस्य हस्त्ये
पाशो बन्धनरज्जुर्भवति । आप्यं पूर्ववत् ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमुच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६८ ॥

सहति ॥ स जलाधिपो बहूनाः । अथ च—जडस्वामी मूर्खतमः । इति विचार्यासहाय
एवाभूत् । इति किम्—सहद्वितीयः ससहायः स्त्रियमभ्युपेयात्, किं पुनरन्यामित्येवंरूपं
नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य । 'मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा न विविक्षासमो
मयेत् । बलवानिन्द्रवप्राप्तो विद्वांसमपि कर्षति ॥' तथा—'कामिनी कामयेदेव निर्जने पितरं
सुतम् । सहद्वितीयोऽभ्युपेयात्तमतः परिणतामपि ॥' इत्यादिवाक्यरूपं श्रीपुरुषयोरैकान्ते मद-
नसंभवादेकेन स्त्रियं प्रति न गन्तव्यम्, किन्तु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपरं नीत्युपदेशं द्विती-
यया सहधर्मिण्या वर्तमानः स्त्रियमुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्या सभार्योऽन्यां कथमुच्छति
प्राप्नोति, अपितु न कथंचित् । नान्यस्यामनुरक्तमन्यानुसरति, न चान्यवानुसृतमन्या यृणो-
तीति नयस्य पूर्वमर्थं लक्ष्त्वा द्वितीयमस्त्रीकृत्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्योऽपि जडो
नयोपदेशं विपरीतमेव बुध्यते । 'द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । सहद्वितीयः विकल्पत्वा-
त्सत्त्वाभावः ॥

इदानीं देव्यापि स्वाकारो भूत इत्याह—

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशीकृता मुदश्चकभृतः सृजन्ती ।

अनिहुतैस्तामवधार्य चिह्नैस्तद्वाचि बाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ६९ ॥

देव्येति ॥ अन्विन्द्रादीनां स्वाकारधारणानन्तरं देव्या अपि सरस्वत्या अपि चक्रभृतः श्रीविष्णोः मुदो हर्षान्मुजन्ती प्रेयसितरा दिव्या तनुः सुन्दरा मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो भूत इत्यर्थः । अनन्तरं च बाला भैमी अनिहुतैः प्रकटितैर्वीणाहंसादिभिश्चिह्नैस्तां सरस्वतीमवधार्य ज्ञात्वा तद्वाचि श्रेयवकोत्तयादिरूपायां तस्या वाण्यां विषये शिथिल्यद्भुता परित्यक्ताश्चर्माभूत् । पूर्वं तु मानुषीयर्मादृशं कथं वदतीति साध्वर्याऽभूत् । संप्रति सरस्वतीं दृष्ट्वा अस्या एवमुक्तौ किमाश्चर्यमपि तु न किञ्चिदिति त्यक्ताश्चर्मा जातेत्यर्थः ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन्नूपान्यताकौतुकदर्शिभिस्तैः ।

बाधा बतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्यध्यायि ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके राजसङ्घे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकारं परित्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं श्रीलमेपागेवंभूतैर्देवीष्वितैरिन्द्रादिभिर्निर्जले जलदर्शनादिरूपामिन्द्रजालविद्यां ये विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधाज्जीवनेपावस्य स्वयमशीकरणेन नाशाद्बाधा व्यधायि पीडा विहिता । वताश्चर्यं कष्टं वा । स्वयंवरमध्य इन्द्रजालं प्रकटयतामैन्द्रजालिकानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्घे तैर्वृत्तिवधात्तेषां बाधा व्यधायि । ऐन्द्रजालिकान्परित्यज्येन्द्रादीनामेव विलोकनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धारयमाणानिन्द्रादीन्दृष्ट्वा सर्वेऽपि साध्वर्या जाता इति भावः । तैः, सा च ते च 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

विलोक्य तावातदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभापे जाम्बूनदोर्वाधरसार्वभौमः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्योर्वाधरः पर्वतो मेहस्तस्य सार्वभौमश्चक्रवर्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः सन् तौ भैमीनल्यवेतादृशौ विलोक्य वभापे । किंभूती—आप्तोऽन्योन्यप्राप्तिरूपो दुरापोऽन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽनिलयो याम्बुयाम् । अत एव—परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ सन्मस्तेदादिसात्त्विकभावबुक्तौ । 'प्रभुः, जाम्बूनदोर्वाधरः' इत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितम् । 'प्रीतमनाः' इत्यनेन च स्वेच्छयैव वरं दातुमारब्ध-पात्रतु याचितः सन्निति प्रतारणामात्रं सूचयति । सार्वभौमः, 'तत्त्वेश्वरः' इत्यण् । अनुश-त्तिदादित्वाबुभयपदद्वयदिः ॥

किमाह स, इत्यत आह—

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेव वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यं तु यत्त्वं कृतवानमायं नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि, मया तावत्प्रथममेव पृथिवीश एव नल एव त्वत्संबन्धी वरः ।

अथ च देवप्रसादः । अर्थात्तुभ्यं दत्तः । किंभूतः—भूयोभिरपि तपोभिर्दुरापः । दत्तस्तावदत्त

एवेति वा । इति भैमीमुखत्वा नलमाह—हे नल, त्वं तु भैमीविषयेऽस्मत्संबन्धि द्रुतं यय-
स्मादमायं व्याजरहितं मनःशुद्ध्या कृतवान्, तत्तस्मात्त्वयि विषये ममायं वक्ष्यमाणः प्रसादः ।
वरदानमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल, अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेत्रद्वयां मूर्तिं तनुमवलम्ब्य धृत्वा तव
यज्ञेषु हवींषि पुरोडाशादीन्मुपभोक्ष्ये । इदंशेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह—हि यस्मा-
द्विद्वांसो वज्रमानादयश्च मखं यज्ञसस्माभिः साक्षाद्रुक्तमवीक्ष्य मन्त्राधिकोऽतिरिक्तो देवतास्य
सद्भावे विषये संशेरते । भीमांसका मन्त्रातिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्त्येवेति चेदा-
न्तिभिः सह विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्तिं दातुं त्वदीययज्ञेषु
हुतं प्रत्यक्षेणैव दरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्मसाद्भावमानस्य
दर्शनान्मन्त्रप्रकाशयेन्प्राचीनां चादर्शनात्किमयं यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति संदेहे प्रत्यक्षदरीरेण
मखभोजने त्वयं संदेहो गमिष्यति । कस्मिन् सति—मन्त्रादधिके देवेषु भावे विश्राप्ते सति ।
'मन्त्रमयी देवता' इत्येतत्पक्षेपेक्षया प्रत्यक्षायां देवतायामधिकस्य मनोविश्वासस्य युक्तत्वादित्य-
र्थः । संशयनिवृत्तिरेव महोत्सव लाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये, 'भुजोऽनवने'
इति तद् । अस्माभिरिति बहुवचनं देवतान्तराभिप्रायम् ॥

भवानपि त्वद्व्यितापि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

प्रेत्यासि कीदृग्भवितेति चिन्ता संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल, भवानपि त्वद्व्यिता भैम्यापि युवां शेषे भूलोकभोगनिमित्तस्य
कर्मणः शेषेऽस्मामये सति शिवाभ्यामीश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सह ऐक्यमासादयतं प्राप्तुम् ।
भवाञ्जिघ्रसेन, भैमी च शिवया सहैक्यं गच्छत्वित्यर्थः । स्वकर्मप्राप्तमिदं स्वयमेव भविष्यति
किं वरदानेनेत्यत आह—हि यस्मात्प्रेत्य मरणं प्राप्याहं कीदृक्प्रेतो देवो मनुष्यो वा, स्वर्गस्थो
नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता जन्तोः प्राणिनोऽन्तःकरणे संतापं महान्तमाधि जनयति ।
वरदाने चिन्तानिवृत्तेर्मेनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभ्याम्, 'पुमान्निजया' इत्येकशेषः ।
'अस्मि' इत्यहमर्थेऽप्ययं वा ॥

तवोपचाराणसि नामचिह्नं वासाय पारेसि पुरं पुरास्ति ।

निर्वातुमिच्छोरपि तत्र भैमीसंभोगसंकोचभियाधिकाशि ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल, निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वासाय वसत्ययमुपचाराणसि
काशीसमीपे पारेसि अस्तिनयाः परतीरे नामचिह्नं त्वज्जमाङ्कितं तत्प्रसिद्धं पुरम् । नलपुरमिति
श्रावत् । पुरास्ति भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवासेऽप्यतः परं तत्पुरं राजधानी भविष्यति ।
मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधिकृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति न कृतमित्यत आह—भैम्या सह
संभोगः सुरतादिसुखं तस्य संकोचोऽल्पत्वं तस्माद्विया भवेन अधिकाशि पञ्चकोशपरिमितायां

१ कीदृग्भवित्वा अस्मि इति वा । 'धातुसंज्ञे प्रत्ययाः' इति भविता इति भविष्यत्कालप्रत्यय-
'अस्मि' इति वर्तमानकालप्रत्ययेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति—इति सुखावबोधः ।

वैवस्वतोऽपीति ॥ वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत एव स्वयमेव तुष्टः सन् वराधिराजं नलमित्याचष्टवोचत् । इति किम्—हे नल, तवावदानेर्द्वयादिर्कर्मभिर्यागीयप-
शोरङ्गभावैर्वा निमित्तरित्यं मयीवा रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं वरं दातुं त्विरमुदुरोत्सुका
कदा वरं दास्यामीति सोत्कण्ठा विद्यत इति । अहं वरं ददामीत्यर्थः ॥

सर्वाणि शस्त्राणि तवाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८० ॥

सर्वाणीति ॥ हे नल, सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यब्रह्मास्त्रादिसंहितान्मभ्याससाध्यानि कुन्तस-
ज्वादीनि शस्त्राण्यज्ञानां मोक्षोपसंहारादीनां मन्त्रदेवतादीनां चक्रैः समूहैः त्वप्याविर्भवन्तु प्रक-
ट्रीभवन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानाहीति भावः । यतः—शत्रुजैत्रे शत्रुणां जेतारि ।
किमित्येवं वरदानमित्याशङ्क्याह—संप्रामादपलायनलक्षणे वीराणां व्रते दीक्षितानां गृहीत-
नियमानां शराणामस्मात्सर्वशस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं किञ्चिदवाप्यं प्राप्यं न जागर्ति न स्फुरति
नास्ति । किंत्वेतदेव तेषां परमं प्राप्यम् । तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानाम्,
'कृत्यानां कर्तारि वा' इति पठौ ॥

कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्खलतु त्वदीयम् ।

अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८१ ॥

कृच्छ्रमिति ॥ हे नल, कृच्छ्रमतिकष्टं दशाविपाकमवस्थापरिवर्तं गतस्यापि प्राप्तस्या-
पदि पतितस्यापि तव चेतो धर्मान्न स्खलन्तु । किंभूतं चेतः—त्वदीयं त्वदायत्तम् । आपदि
सर्वैरन्यापमे एव क्रियते, तव तु चित्तमापचपि धर्मेपरमेव भूगादिति वरो मया दीयत
इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुर्गाह—यस्मात्पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानासक्तस्य केव-
लधर्मैकसेविनः पुरुषस्य धर्मार्यकामलक्षणत्रिवर्गः स्वहस्ते वसति एवंभूत इव भवति ।
अत्यक्ते धर्मे तदायत्तावर्थकामावपि प्राप्येते । कृच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलिप्रभावः सूचितः ।
'स्खलतास्तवेदम्' इति पाठः । अन्यस्य भक्तिर्भजनं तदभावोऽनन्यभक्तिर्धर्मातिरिक्तभजना-
भावादेतोमिति वा वसतीति वास्तव्यः, 'वसेत्ताव्यत्कर्तारि णिच' इति तन्वत् । वर्गः सङ्घः ।
'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरैः ॥

स्मिताञ्चितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।

प्रदाय भैमीमधुना वरौ तु ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८२ ॥

स्मितेति ॥ प्रसन्नचेताः संतुष्टः प्रचेता वरुण एनं नृपतिं प्रति स्मिताञ्चितां हासवि-
शदां वाचमवोचत्—हे नल, अहं भैमीं प्रदायाधुना तस्या भैम्या यौतकं युतकयोर्वंधूवरयोः
संबन्धि पारिवर्हं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन तु पुनः द्वौ वरौ ददामि । 'कन्यां प्रदाय
यत्किञ्चिद्वरायात्र प्रदीयते । वेदिकायां स्थितायैव तद्यौतकमिति स्मृतम् ॥' इति । युतं
युग्मं युतमेव युतकं युतकसंबन्धि देयं यौतकम् । दायजा इति कान्यकुब्जभाषायाम् ॥

१ 'सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । २ 'अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षण-
कथनेन धर्मात्म्यरूपकारणसमर्पणकारणैः कारणसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

यत्रामिलापस्तत्र देशे नन्वस्तु धन्वन्यपि तूष्णमर्णः ।

आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथाऽपराणि ॥ ८३ ॥

यथेति ॥ ननु हे नल, यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे तत्र जलमिलापः, तत्र देशे त्वदिच्छामात्रेण तूष्णं शीघ्रमर्णो जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुमाह—हि यस्यादिह लोके पशुसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि यथा लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्राप्नुवन्ति, तथाऽपराणि भूतेषोवाय्वाकाशलक्षणाणि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । 'पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम्' इति । उदकस्तेच्छानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । 'यात्रा तु जीवनोपाये' इति विश्वः ॥

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।

भवन्मनस्कारलवोद्गमेन कमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८४ ॥

प्रसारीति ॥ हे नल, मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽमिलापस्तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमेनोदयेन बहुदक्कात्समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु भवतु । किंभूतः—(पूर्वम्) शुचिभानुना प्राग्भ्रमसंयन्धिना सूर्येण प्रसारि विस्तृतत्वापः संतापो यस्य । (इदानीमपि) समुद्रत्वाच्छुभ्रकिरणेन चन्द्रेण प्रसारिता विस्तारिता आपो यस्य । शुचैर्बिम्बवाग्नेः किरणेन ज्वालायां विस्तारितः (री तापः) संतापो यस्येति वा । चन्द्रोदये समुद्रवृद्धिः, समुद्रे वडयामिर्युक्तः । तथा—(पूर्वम्) कमेलकानामुद्ग्राणां निलयः स्थानभूतः । बाहुल्येन तेषां तदुद्भवत्वात् । (इदानीम्) भवन्मनस्कारोऽमिलापस्तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमे सति नकाणां वादोविशेषाणां च मेलकाः सङ्घास्तेषां निलयः । कमेलकानां निलयो मरुर्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्तु, अपितु भवत्येवेति वा । प्रसारिता आपो यस्येति, 'कृकपूरु-' इत्यप्रलयः । मनस ऐकान्त्यकरणं मनस्कारः । चित्तस्यैकान्त्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यमरः । 'अतः कृकमि-' इति सत्वम् ॥

वरान्तरमाह—

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।

दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यन्न धर्मशर्मोभयकर्मठं यत् ॥ ८५ ॥

अम्लानिरिति ॥ हे नल, भवदङ्गसङ्गादेतोः पुष्पेष्वम्लानिरसंकुचवर्णावयवत्वम्, अनोदभरश्च दिव्यः स्वर्गोच्चः परिमलातिशयश्च भूयात् । यद्यस्मात्प्रसूनोपमया पुष्पसादृश्येन । पुष्पसद्वामित्वार्थः । धर्मस्य पुष्पस्य धर्मणः सुखस्य चोभयस्य पुष्पसुखलक्षणस्य द्वयस्य कर्मठं करणे समर्थमन्यत्पुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टम् । किंतु पुष्पमेव । देवादिपूजनेन प्रसं, शिरसि धारणेन परिमलेन वा सुखं च करोति । कर्मणि घटते, 'कर्मणि घटोऽठञ्' ॥

वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वीसुपर्वराजं रभसाद्भभाषे ।

त्वत्प्रेयसीसंमदमाचरन्त्या मर्त्तिं न किञ्चिद्ब्रह्मणोचितं ते ॥ ८६ ॥

वागिति ॥ वाग्देवता सरस्वत्यपि स्मितपूर्वम् । प्रसन्नत्वात्किञ्चिर्स्मितं कृत्वैत्यर्थः ।

उर्वीसः सुपर्वराजं भूमिान्द्रं रमसाद्भयादिति वाभाषे । (इति किम्—) 'हे नल, तव प्रेयसी

भैमी तस्यास्त्वप्राप्तिजनितं संमदं हर्षमाचरन्त्याः कुर्वन्त्या मन्मताः सकाशात्किंचित् तत्र ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं न । अपितु मत्सकाशादपि किंचिद्गृहीमुचितमेव । त्वत्प्रिया-
मित्रभूतया मया ग्रहीयते तदप्यग्रीकुर्विति । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति विश्वः । संमदम्,
'अमदसंमदौ द्वे' इति साधुः ॥

गर्वपरिहापूर्वं स्ववरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते—

अथो विनैवार्थनयोपसीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८७ ॥

अर्थ इति ॥ त्वया मत्समीपमागन्तव्यमिति या अर्थना तया विनैव उपसीदन्समीपमा-
गच्छन्स्वयमेव वा भवन्नल्पोऽप्यर्थः । अर्थ्यतेऽर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयो नाव-
ज्ञेयः किंवाग्रीकरणीय एव । यस्मान्मान्येन मानमर्हता पूज्येन विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा
वितीर्णो दत्तो याजामन्तरेण लब्धत्वात्स प्रीतिदायः प्रीत्या दानमल्पोऽपि बहु मन्तुं गौरवे-
णाग्रीकर्तुमर्ह उचित इत्यहं मन्ये । तस्मात्त्वयापि मया ओऽल्पोऽर्थो वीर्यते स ग्रहीतव्य
एवेति भावः । धीरैरल्पोऽप्यर्थो नावज्ञायते किं पुनर्महानित्यपेरर्थः । महतोऽपि वरस्याल्पत्वो-
क्तमर्थपरिहारः । प्रीत्या दायः, 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । वीर्यते दायः, कर्मणि घञ् ॥

तमेव वरमाह—

अवामावामार्थं सकलमुभयाकारघटना-

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८८ ॥

अवामेति ॥ शश्वज्जपो यस्य तत्संबोधनम् तादृश भो नरपते नल, मे मन्त्रं गोप्यं मयी-
चरहस्वभूतं सेन्दुमामिन्दोर्मा चन्द्रकान्तिस्तत्सहितम् । ईशभागे—चन्द्रकान्त्या युतं चन्द्रक-
लोपेतम् । पार्वतीभागे—भूषणीभूतार्थचन्द्रयुतम् । उच्चरीत्या निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य ।
यद्वा—ईहामात्रेण साकारम्, विचारे कियमाणे अविद्यमानाकारम् । तथा—स्मरमयं काम-
तत्त्वरूपम्, हरमयं शिवतत्त्वरूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिदायि एवंभूतं तद्रूपमन्तःकरणे सते
साधवे । अर्थास्तुभ्यम् । यद्वा—हे नरप, (स) ते साधवे ते तुभ्यम् । अलमलार्थं
सिध्यतु । समाधिदशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूपमिति वा । मे मम प्रसादादिति शेष
इति वा । स्त्रीणां कामप्रधानत्वात्स्मरपदेन स्त्रीभागो लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुणविशिष्टं स्मर-
हरमयं शक्तिशिवरूपं तन्मे रूपं तवान्तः सिध्यत्विति वा पूर्वोक्तं हरमयं मे स्वरूपमल-
मन्तः स्मर चिन्तय तद्रूपं सते ते सिध्यत्विति वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा शश्वज्जप
स्तुहि, तच्च सिध्यत्विति वा शश्वज्जपनं जपो यस्य तादृश हे नल, सेन्दुममलं कर्पूरगौरं हर-
मयं शुभावहविधिभूतं तन्मे विशिष्टं रूपं स्मर, रपते भाषमाणाय स्तुवते सते साधवे तुभ्यं
सिध्यतु वा । रपते ते स हरः सिध्यतु साक्षात्कर्मसाधको भवत्विति वा । स्तुवते ते तद्रूपं हरो
वा सते शोभमानायामीशायतु सिध्यतु । यद्वा—स्मरहरं शिवं शिवरूपं शश्वज्जप सदा स्तुहि,
सोऽयं स्मरहरस्तु सिध्यतु साक्षाद्भवत्विति वा । अन्तर्मन्त्रे मन्त्राः शैवाः शास्त्राश्च यस्य ताद-

समिति वा । तत्किं—यद्रूपं शब्दरूपत्वाद्भगवती च भगवांश्च भगवन्तौ पावैतीपरमेश्वराव-
भिधेयं यस्य । यद्वा—भगवच्छब्दवाच्यमर्थनारीश्वरम् । भवति इत्यर्थः । कथम्—यतः
द्विधा स्त्रीपुंसरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतम् । प्राप्तमिति वा । एतत्कुत इत्यत आह—यतोऽर्थे
दक्षिणभागे अं वामा न स्त्री । किंतु पुरुष इत्यर्थः । अर्थे वामभागे वामा स्त्री चेति साम-
र्थ्यादर्शवाद्वाक्यतया योज्यम् । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अचामं दक्षिणम्, आ सामस्थेन
वाममावाममदक्षिणं च अवागवामो च तेऽर्थे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सद्यद्विधा भवतीति
वा । परमुभयोरकारयोः स्वरूपयोर्धटान्मेलनात्सकलं संपूर्णैकरूपमित्यर्थः । यद्रूपमर्थे
वामभागेऽवामा अप्रतिकूल प्रसादावदातकान्तमुखी वामा स्त्री भवति । पावैती रूपं भव-
तीत्यर्थः । तद्वरमयं रूपमित्युक्ते सामर्थ्याद्विधिपूर्वकं महेशः पुरुषरूपं भवति । एतेन
शक्त्युद्देकः सूच्यते । कीदृशं हरं, स्मरहरं वा—सेन्दुम् । तथा—अमलम् । सेन्दुत्वेऽपि
कलङ्करहितम् । यतः—सकलं कलमात्रचन्द्रभुतम्—कलमात्रं निष्कलं भवतीत्यर्थं इति
वा । कलमिरणिमार्थैर्ध्वैः, चतुःपष्टिकलमिषोपेतमिति वा । यद्रूपमर्थे अथासौ वामा
चावामा शक्त्यात्मको विष्णुः । अर्थे मा वा लक्ष्मीश्च । वा चार्थे । यद्वा—अवती-
त्यवा रक्षिका मा लक्ष्मीः । लक्ष्मीनारायणात्मकं भवति । तद्वामनेत्रसेन्दुरूपतया सेन्दुमम् ।
ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्सेन्दुमम् । लक्ष्मीभागे च भूषणीभूतार्थचन्द्रयोगात्सेन्दुमम् ।
शिवादभिज्ञत्वाद्हरमयं लक्ष्मीनारायणात्मकं तन्मे रूपं स्मर जप स्तुति । यद्रूपमरूपा विष्णु-
रूपधारिणी वामा शक्तिर्वामार्थे सव्यभागे भवति तद्वरमयं सामर्थ्याद्विधिपूर्वकं शिवरूपने-
र्वभूतं हरिहरात्मकं मे रूपं स्मर । अन्वत्पूर्ववदिति वा । अर्थे पूर्वभागे अवा ओकारेण
तथा—अमा अनुस्वारेण, मा पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा । प्रणवेनेत्यर्थः । तथा—उत्तरभागे
अवा ओकारेण, तथा—अमा अनुस्वारेण व्यञ्जनमकारेण वा प्रणवेनोपलक्षितम् । प्रणवद्व-
यसंपुटितमित्यर्थः । हरमयं हर इति नामरूपं मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय
जप । शिष्टं पूर्ववत् । हरस्य पक्षे तु—तन्मे रूपं मन्त्रमन्तर्मनसि स्मर वाञ्छजप च । स
च ते सिध्यतु । कीदृशं मन्त्रम्—हरमयं हकाररेफरूपम् । तथा—निराकारं अथ अथ औ
तयोः आकारः स्वरूपम्, स्वरूपे च आकारौ, निर्गतावाकारौ यस्मात्तज्जिराकाम् । हकाररेफ-
योस्त्वारणार्थं यदकारद्वयं तद्वहितं 'ह' इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफमयमित्यर्थः । तथा—सेन्दुं
इ च इन्दुश्च तान्मां सह वर्तमानम् । ईकारेण, अर्थेचन्द्रेण च युक्तम् । तथा—सकलं कल
अनुस्वारस्तासहितम् । हींकाररूपमित्यर्थः । सकलं चन्द्रकलोपेतम् । सेन्दुं ईंकारविन्दुयुत-
मिति वा । अमलं शाकादिदोषरहितम् । तत्किम् । यद्रूपमर्थे पूर्ववद्विधिपूर्वकं वामभागायोः अवा
मा, अवा मा च, उपलक्षितं प्रणवद्वयसंपुटितम् । तथा—यत्पूर्वमुभयोर्हकाररेफयोर्धटान्मे-
लनाद्विधाभूतं पृथग्भूतमसंयुक्तं (अज्यवहितं) सद्भगवान्द्रोऽभिधेयो वाच्यो यस्य ताद-
म्भवति । प्रत्येकमकारयोगात् हर इति शिवनाम यद्वचति । यद्वा—पूर्वं 'हर' इति द्विधा-
भूतम्, अनन्तरमकारद्वयव्यतिरेकेण व्यञ्जनरूपतया संयोगात्सकलम् । एकीभूतमित्यर्थः ।

१ निषेधार्थोऽयमकारः । अत एवान्वयकाण्डे हेमकोषे—'अ सत्त्वावेऽप्यभावेऽपि' इति मेदि-
न्याम्, 'अद्यध्' सादभावेऽपि स्वर्णार्थप्रतिषेधोः । अनुकम्पयां च तथा वासुदेवे त्वनन्वयः ॥' इति
रघुमुपलभ्यते ।

तथा—भगवती भुवनेश्वरी अन्निधेया तस्य तादृशमिति वा । 'शिवान्त्यो बहिःसुप्तो ब्रह्म-
द्वितयमन्तरा । तुरीयस्वरशीतांशुरेखातारासमन्वितः ॥ एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वाध-
साधकः । जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतम् ॥' इत्यागमात्प्रणवद्वयसंपुटितभुवनेश्वरी-
रूपं चिन्तामण्याख्यं मे सरस्वत्याः स्वरूपं मन्त्रं स्मर जप । स न मन्त्रस्ते सिध्यतु । शैवादि-
चिन्तामणिमन्त्रसंभवान्मन्त्र इति विशेषणम् । ह्रस्व रव मध्व ईश्व तादृशं हकाररेफमकारे-
कारसमाहाररूपम्, ययपीकारः पश्चाद्भिर्दिष्टस्तथापि मकारापूर्वमेव ज्ञातव्यः । तस्य पश्चा-
द्भिर्देशो मन्त्रगोपनार्थः । तथा—सेन्दुं सचन्द्रं निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं तादृशं मे
मन्त्रं स्मर । इतरत्पूर्ववदिति वा । अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्रः सकलं कथं लक्ष कलौ
ताभ्यां सहितम् । अत्रापि निराकारं सेन्दुमिति संप्रप्यते । उभयाकारषट्नादित्यादि पूर्ववत् ।
तथा न 'क्लीम्' इति कामराजबीजं सिध्यति । अस्मिच्छोके टीकान्तरकृतो बहूनां शैववैष्ण-
वादिमन्त्राणामुद्धारो विज्ञेयः । अत्र ग्रन्थविस्तरमिमा कष्टकल्पनया न नोकः ॥

मन्त्रफलमाह—

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशमपि वशीकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८९ ॥

सर्वेति ॥ अयं पूर्वश्लोकोपदिष्टो मन्मन्त्रश्चासौ चिन्तामणिश्च । चिन्तामणिसंज्ञको मन्मन्त्र
इत्यर्थः । सर्वकामदत्वान्मन्मन्त्र एव चिन्तामणिः । चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र इत्यर्थः । स
पुरधरणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साधकेन अपादिना हृदये चित्ते कृतः, स साधकः
सर्वाङ्गानि व्याप्नुवन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः शृङ्गारादिरसैरेवातिस्वादुत्वादमृतैः स्तिमितया आर्द्रया
काव्यादिरूपया वाचा वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा—स साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां
दिव्यानां मृगाक्षीणां रम्भादीनामपि वशीकाराय मारायते कंदर्पायते । तं दृष्ट्वा उर्वशीप्रसूतयो
देवाङ्गनाः कामपरवशा भवन्तीत्यर्थः । किं च—यः पुरुषः कृतपुरधरणोऽपि यस्मै फलमव
स्पृहयति फलमनिलभ्यति, सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मन्त्रेण हेतुना तत्प्राप्नोत्येव । किं
भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण वा । मात्र संदेहः । तस्मात्स्वयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति
भावः । 'सर्वाङ्गीण' इत्यत्र 'तत्सर्वादेः' इति खः । वाचस्पतिः, 'पञ्चाः पतिपुत्र-' इत्या-
दिना सत्वम् । 'स्वर्गीय' इति नामधेयत्वात् 'वृद्धाच्छः' । मारायते, 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् ।
यस्मै, 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । 'भूयसा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-

न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति मयि मर्ति न्यस्य मय्येव भक्तः ।

तत्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि घृते

सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं हृदयमस्याः ९०

पुष्पैरिति ॥ यः साधकश्चारुणा हंसेन निर्यान्तीं गच्छन्तीमुत्तमानाम् । हंसवाहनाभि-
त्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं यन्मन्त्रस्थितमन्त्रवर्णरूपेण परिणमदाकारं मन्त्रस्थान्तरशरीरं वा मां

देवीं मुभयैरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः गन्धधूपदिभिः षोडशोपचारैरप्यभ्यर्च्य, तथा—ममि मति न्मस्य विषयान्तरादाकृष्य ध्यानबलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तरपरिहारेण मय्येव भक्तः सर्वात्मकतया मामेव सेवमानः सन् चेद्यदि जपति, तत्तत्संस्तौ जपको वत्सरान्ते वत्सरावसाने प्राप्ते जाते सति यस्य कस्यापि स्त्रीपालमूकादेरपि शिरसि करं धत्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीपालादिरप्यकाण्डेऽसमयेऽकस्माद्वा रुचिरान्तरसभावगुणालंकारयुतानदोषाञ्छोकान् रचयति । यस्तु सिद्धमन्त्रः, स विविधाञ्छोकान् रचयतीति किं वाच्यमित्यपेक्षः । एतदस्याः कौतुकं दृश्यम् । अनुभवेनायमस्याश्चमत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं संपूज्य हंसवाहनादिध्यानपूर्वमेकाग्रेण मनसा चेज्जपति, तर्हि वत्सरमात्रेण सिद्धमन्त्रः सन्नेवंविधं सामर्थ्यं लभत इति भावः ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलकनारीति विदितां

रसस्फीतामन्तस्तथ च तव वृत्ते च कवितुः ।

भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं

परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९१ ॥

गुणानामिति ॥ हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल, अहं वैदर्भी भैमीम् । अथ च—वैदर्भी-संज्ञां रीतिमल्पपदसमासमनसां वा रचनाविशेषं क्रमेण तव च नलस्य तव च वृत्ते तत्संबन्धिनि चरित्रे विषये कवितुः काव्यकरणोद्युक्तस्य श्रीहर्षादेश्वाधिकण्ठं कण्ठेऽन्वहं सदा परीरम्भस्यालिङ्गनस्य चुम्बनादिविलसस्य यदाचरणं करणं तदेव शरणं जीवनोपायो यस्या एवंभूताम् । परीरम्भक्रीडाया वा हेतुभूतया त्वच्चरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनार्थं त्वच्चरणयोः पतन्तीम् । अथ च—परीरम्भस्य श्लेषालंकारस्य क्रीडाया वक्रोक्तिविलसस्य आ सामस्थेन यच्चरणं ज्ञानं तदेव शरणं यस्यामेवंविधाम् । अधिकं यथा तथा नितरां रचयितुं कर्तुं भवित्री भविष्यामि । किंभूताम्—गुणानां सौन्दर्यपातिमत्याधीनाम् । अथ च—श्लेषप्रत्यादाधीनाम् । आस्थानीं सनाल्पामवस्थितिभूताम् । तथा—नारी इति स्त्री इति विदितां नारी चेत्, तर्हि भैम्येव नान्येति प्रसिद्धम् । अथ च—रीतिषु पात्राल्यादिषु विदिता, तथा न इत्यरीतिविदिता तथाविधापि न इति नारीतिविदिता तादृशीम् । पात्राल्यादिरीतिषु मध्येऽतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा—तवान्तः हृदये रसेन स्वीयसौभाग्येन नलविषयानुरागेण स्वास्मिन्नलनुरागेण वा स्फीतामतिपुष्टाम् । अथ च—अन्तः श्लोकमध्ये रसैः शृङ्गारादिभिः परिपुष्टाम् । एवंभूतां भैमीं त्वत्कण्ठालिङ्गनपरां त्वच्चरणशरणां त्वदेकवद्वा प्रत्यहमहं करिष्यामि । त्वच्चरितवर्णयितुश्च कण्ठे एवंभूतां वैदर्भी रीतिमधिकं च रचयिष्यामि । वैदर्भीमेव रमणीयां रीतिमवलम्ब्य त्वच्चरितवर्णको यथा भवति तथाहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानम् । 'नर' इति संकुञ्जन्तं पृथक्कृत्य राजश्रेष्ठ नः पुरुष इति संबोध्य पातिमत्यादिरीत्या विदितां पात्राल्यादिरीतिषु च विदितामिति वा । 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदात्तत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ।' इत्यालंकारिकाः । 'आस्थानीं ह्रीवमास्थानम्' इत्यनरः । आतिष्ठन्त्यस्याम्, अधिकरणे ल्युट् । टित्वान्गीप् । 'ना रीति-' इत्यत्र पक्षे

‘दलोपे-’ इति दीर्घः । कवितुः, ‘कष्ट वर्णने’ ‘कष्टं स्तुतौ’ इत्यस्य वा । अधिकण्टं, सप्तम्य-
यैऽन्ययीभावः ॥

वरान्तरमाह—

भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-

मुखात्पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।

ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता

भवानाख्यातः सन्कलिकलुपहारी हरिरिव ॥ ९२ ॥

भवदिति ॥ मदुपहितकण्ठस्य मयाधिष्ठितस्य कण्ठस्य भवतो वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः
कवितुः कवेः मुखात्सकाशात्त्वयि विषये पुण्यैश्चारुमिरमलैश्च श्लोकैः पर्यवशोमिथं घनं
निविडं यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उद्देशमुदेतव्यम् । ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान्
क्षितिभुवनलोकस्य भूविष्टपजनस्य कलियुगसंबन्धिकलुपहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः
श्रीविष्णुरिव पुण्यश्लोकः पुण्यश्लोक इति ख्यातो भविता भविष्यति । यद्वा—पुण्यश्लोकः सन्
क्षितिभुवनलोकस्य कलिकलुपहारी हरिरिव भविता । पुण्यौ चारु निर्मलौ श्लोकौ पद्य-
यशसौ यस्येति विग्रहः । ‘पुण्यश्लोको नलो राजा’ इति पुण्यश्लोक्तवम् । ‘ककोटकस्य
नागस्य-’ इत्यादिना कलिनाशकत्वमुक्तम् । ‘पद्ये यशसि च श्लोकः’ इत्यमरः । उद्देशम्,
‘अनो यत्’ इति यत् ॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-

रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।

किञ्चित्त्वया नहि पतिव्रतया दुरापं

भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ९३ ॥

देवीति ॥ देवी च ते चेन्द्रादयो भैमी जगदुरिति ऊचुः । इति किम्—हे भैमि, त्वं
जगतत्रैलोक्यस्योत्तमाङ्गं शिरस्तस्य रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिमुन्दर्यै ते तुभ्यं कं कामं
वितराम ददाम् । अपितु किमप्यस्माद्दानयोग्यं नास्तीत्यर्थः । हि यस्माद्यद्यपि पतिव्रतया
त्वया किञ्चिदपि वस्तु दुरापं न, किंतु पातिव्रत्यात्स्वयमपि त्वया सुप्रापमेव, तथापि यस्तव
पातिव्रत्यलोपं पातिव्रत्यनङ्गमिच्छुरनिलभ्यति त्वया सह रन्तुमिच्छेत्स भस्मैवास्तु । यतः
कष्टम् । अनुचितकर्मां स इत्यर्थः । कामम्, ‘अकर्तारं च कारकं’ इति कर्मणि णञ् । त्वया,
सुलभयोगे षष्ठीनिषेधान्तृतीया । व्रतलोपम्, ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधाश्रितृतीया ॥

वरान्तरमाह—

कूटकायमपहाय नो वपुर्विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।

आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ९४ ॥

कूटेति ॥ हे भैमि, त्वं गोऽस्मान्वीक्ष्य यतो विस्मितासि, अतो मनीषितामाकृतिमाकारं
स्नेच्छाशरीरं प्राप्तुं तवापि हृदि मनसि विद्यया नानादेहस्वीकारहेतुभूतना मन्त्रादिशक्त्या
उदीयतामुत्पद्यताम् । अस्माकं हृदि यथोदितं तथा तवापीत्यपि शब्दार्थः । अपिशब्दाच्चल-
स्वापीति केष्वित् । किंभूतान्नः—कूटकायं स्नेच्छामात्रेण घृतं मायानलशरीरमपहाय लक्ष्म्या

पुनर्दिव्यं तिजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अन्योऽपि प्रभुर्वद्वस्तुदर्शनात्सेवकादिः साधवो भवति
तद्वस्तु तस्मै प्रयच्छति । उदीयतामिति भावे लः ॥

इत्थं वित्तीयं वरमम्बरमाश्रयत्सु तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां स्वर्वासिबृन्दहृतदुन्दुभिनादसान्द्रः ९५

इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलय भैरव्यै च वरं वित्तीयं दत्त्वा देवीतहितेषु
तेष्विन्द्रादिध्वम्बरं स्वर्गं प्रति गन्तुमुद्यतेषु आरब्धगगनगमनोद्योगेषु सत्सु क्षणाक्षणमात्रेणो-
त्तिष्ठतां स्वं स्वं शिविरं प्रति गन्तुमुत्थितानां नृपाणां परिजनालपनैः सेवकसंभाषणैर्जवजी-
वादिशब्दैः । राज्ञामेव वाऽधाद्यानयनार्थं परिजनान्प्रतिभाषणैः कृत्वा विपुले दशदिग्भ्यापी
प्रणाद उदलसत् । उदित इत्यर्थः । कीदृशः—भैरवनलविवाहोत्सवदर्शनात्, आगच्छन्नायक-
नायक(काबलोकन)हर्षाद्वा, स्वर्वासिबृन्दैर्देवसङ्घैर्हृतानां दुन्दुमीनां नादैः सान्द्रो निविचीभूतः ।
देवेषु निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थिताः, तेषां तत्सेवकानां च महान्कलकलश्च संजातः, देवैश्च
दिव्यवाद्यान्याहृतानीत्यर्थः । वरम्, आत्मनिप्रायेणैकजननम् । सा च ते च तेषु, 'पुमा-
निक्रया' इत्येकशेषः । उत्तिष्ठतामूर्ध्वकर्मत्वात्तद् न ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।

जगुः पुण्यश्लोकं प्रतिनृपतयः किंतु विदधुः

स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ९६ ॥

नेति ॥ प्रतिकूल नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्वैमीप्राप्तिजनितविशिष्टमत्तरादपि हेतोर-
सुन्दरदुःशीलनादिकं दोषं न जगुर्न जगदुः । यतो—मले निरवकाशमसन्तम् । यतः—
गुणमये सौन्दर्यशीलादिगुणबहुले पुण्यश्लोके च । वैरिणापि सशेव दोषः प्रकाश्यते न
त्वसन् । सुहृदा तु सप्तपि दोषो गोप्यते । तथा च—विद्वेषे सत्यपि गुणमन्तादोषलोपसं-
भाषनाना अप्यभावाद्दोषं नोचुरित्यर्थः । तथा—बलद्वैमीहरणार्थं समरसमारम्भः, तस्य
सदृशं तथोत्समधिकेपपरुषभाषणादिकमपि नोचुः । यतः—यमवरेण प्राप्तास्ते लब्धदिव्या-
न्नेयाद्यन्ने खतःशूरे वरेण च नितरां दुर्धर्षं । तस्मादसामर्थ्यादिक्विन्नोचुरित्यर्थः । किंतु—
सत्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यकृपास्पदत्वसूचकैः स्वनिश्वासैः कवोष्णैर्निजमुखनासिका-
निभस्मितैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्ती निर्भरा बहुला दया यस्यैवंभूतमतिशयपूर्णं विदधुश्चक्रुः ।
अविचीनांस्त्रान्दद्वा भैमी नितरां सकृपाऽभूदिति भावः । भैम्या हृदयभूतं प्राणभूतं नलं
स्वनिश्वासैः सकृपं चक्रुरिति वा ॥

भूभृद्भिलम्बिताऽसौ करुणरसनदीमूर्तिमद्देवतात्वं

तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखी दापयामास तेभ्यः ।

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात्कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजग्मुः

सख्यः संक्षिप्य विद्याः सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥ ९७ ॥

भूभृद्भिरिति ॥ भूभृद्वो राजभिः शोकस्याविभावस्य करुणाख्यस्य रसस्य । अथ च—
जलस्य । नदी तस्या मूर्तिमला देवताया भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता

तच्चिन्मासैः कण्ठरसाप्राकृतचित्ता सती असौ भैमी सपदि ममाद्याप्राप्तेः एते नितरां दुःखिताः । तस्मादतिमुन्दरीर्मत्सखीरेतेभ्यो देहीलज्जलियोजनेन । अर्थात्तातमेव । अभ्यर्च्य संप्राप्त्य निजसखीः स्वसहचरीयोर्या रूपकुलशीलादिना तेषां भार्वात्वे समुचितत्वेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं प्रावर्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदर्भ्या अलभानाकृतं गमने देहत्यागविषये मनो यैस्तेषां प्राणानां वान्छामामिः सखीभिर्विजगृह्युः । भैमीसखीत्याभात्प्रारब्धगमनान्प्राणान्पुनः न्यवर्तयदित्यर्थः । यतः—किंभूतामिः—भैम्याः सकाशादिन्द्रादिदेवेभ्यो वरप्राप्तां यादृच्छिकशरीरनिर्माणादिरूपां विद्यां संक्षिप्य सम्यगभ्यस्य सततं प्रत्यहं धृतो वयस्यावा भैम्या अनुकारो यामिः । तुल्यशरीरकलकौशलाभिरित्यर्थः । ततश्च भैमीप्राप्तियुज्यैव स्वप्राणान्प्रक्षितवन्त इति भावः । लम्भिर्दिकर्मा । सख्याः, 'आख्या-तोषयोने' इत्यपदानत्वम् ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने

निलयमभि नलेऽथ खं प्रतिष्ठासमाने ।

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिबद्धेव कीर्ति-

गलदलमधुवाप्सा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ९८ ॥

अहहेति ॥ अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्री संपत्प्रतिष्ठा माहात्म्यं ताभ्यां समाने खं निजं निलयं स्थानमभिलषीकृत्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नले नभस्तो गगनात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति हयं । भैम्या नले कृते वृष्टैर्देवैर्नलस्योपरि पुष्पवृष्टिः कृतेत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—पद्मा धृता मूर्तिर्यया सा मूर्तिपद्मा । यद्वा—मूर्त्यो वद्वा युता साकारा । गलन्तः पतन्तोऽल्यो अमरा यत्र एवंविधं मधु एव वाप्सा (वस्याः) अथःपतनजनितदुःखमुक्तसनिश्वासजलधुविन्दवो यस्याः एवंभूता । अमरभर्तुर्-न्द्रस्य कीर्तिरिव । पुष्पाणां शुभ्रत्वात्कीर्तित्वम् । भैम्या चावृतत्वादिन्द्रस्य कीर्तिर्गलितेति युक्तम् । स्वर्गादधःपाते दुःखादधु च युक्तम् । श्रीणां चाधु सकज्जलं भवति । मकरन्दो वाष्पस्थाने, तदनुगता अमराः कज्जलस्थाने । समानशब्दस्य समासान्तर्गतत्वात्साक्षात्तुल्या-भैयोगाभावात् 'मघोना' इति तृतीयाधमनुप्रासार्यं च साक्षात्सहस्रब्दप्रयोगः । प्रतिष्ठासमाने इति, 'समवप्र-' इति तयो विधानात् 'पूर्ववत्सनः' इति तद् ॥

स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-

रंश्छिदाकदनमेव तदाध्यगामि ।

उत्का स पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती

वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ ९९ ॥

स्वस्येति ॥ तदा स्वर्गगमनसमये अमुं नृपतिं नलं त्यजद्भिरमरैरंशस्य स्वावयवस्य छिदा कर्तनं तथा यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि प्रापि । यतः—स्वस्य इन्द्रादेरंशम् । लोकपालांश-त्वाद्वाहः । सहस्रादिकर्तने यादृदुःखं भवति, तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे जातमिति भावः । यान्ती स्वर्गं प्रति गच्छन्ती वाग्देवतापि भैमी निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः व्यावृत्त्य बलितप्रीवं यथा तथा पश्यति स्म । किंभूताम्—निजविभ्रमाणां स्वीयवचनचातुर्यादिविस्त-

सानां धाम स्थानभूताम् । किंभूता—उक्तं किंवत्सहवासमात्रानुभूतगुणगणप्रेमभरतया
सौत्कण्ठा । परिलकुमशकेत्यर्थः । अन्योऽप्यन्यत्र गच्छन्नित्थं विलासगृहमुक्तः सन्निवृत्त
पश्यति । पुरुषाणां पुरुषेषु, स्त्रीणां च स्त्रीषु सांस्कारमिति नलपरिलाने तेषाम्, भैमीपरि-
लाने च देव्याः सौत्कण्ठता युक्ता । निजं सारस्वतं विलासगृहं यान्ती इति वा । छिदा
इति, 'विद्विदादिभ्योऽङ्' ॥

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिपथेश्वरौ नृपजनानिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-

देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः सातेनिरे मङ्गलम् ॥ १०० ॥

सानन्दमिति ॥ स भीम एको भूमीपती राजा तनुजाया भैम्या विवाहनं पाणिग्रहणं
तद्वरणे महे महोत्सवे विषये मातृलिकतूर्यवादनादिकं मङ्गलं सानन्दं सहर्षं यथातथा
चकार । वैदर्भीनिपथेश्वरौ च द्वौ क्षणमात्रं तत्र स्थितानेवास्यका नृपजना राजसंघाः ।
नृपाणां वा ये जनाः सेवकास्तेषामनिष्टोक्तयः कर्णकठोराणि यानि नृपादोषारोपणवचनानि
तासां नितरां सृष्टये परिमाणनायाशुभवचनानाकर्षणाय नृसङ्गीतवाद्यबहुलं प्रेक्षणीयकादि-
दर्शनश्रवणदिरूपं मङ्गलं सृजतः स्म चक्राते । 'अमङ्गलं नाकर्णनीयम्' इति वैदर्भीनिपथे-
श्वरौ गीतवाद्याकाकर्षणनय्याजेनामङ्गलपरिहारं चक्रतुः । बहवः सर्वे धराधिपाश्च राजानोऽपि
स्वानि स्वानि शिविराणि सेनानिवेशानुद्दिश्य लक्ष्मीकृत्य यान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभैमी-
सदसदभिताः पटहनिखनादिरूपं मङ्गलमातेनिरे चक्रुः । वाद्यानि वादयामासुरित्यर्थः । एतच्च
सर्वं क्रमात् । पूर्वं भीमश्चकार, अनन्तरं भैमीनलौ चक्राते, ततो राजानचक्रुरिति क्रमः ।
किंच—एकः, द्वौ, बहवः, इति क्रमः । तथा—चकार, सृजतः स्म, सातेनिरे, इति च
क्रमः । सानन्दमिति सर्वत्र वा संबन्धनीयम् । श्रेष्ठजामातृत्वमाश्रीमस्य हर्षः, परस्परं
स्वामाश्रीमनलयोः, सुन्दरभैमीसखीत्वमादाह्वामिति ह्येयम् । विवाहनं, अन्तर्गणसंके भावे
'त्युद् च' इति त्युद् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुप्ते जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूकेर्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १४ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शरदिवा शरत्कालीना ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदच्छा निमैला निर्दोषा

प्रसन्ना आहादजनिका च शोभना उक्तिर्वस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतौ महाकाव्ये चतु-
र्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । चतुर्दशानां पूरणः इत्यर्थे 'तस्य पूरणे षट्' इति षट् । शर-
दिवा इति, 'सप्तम्यां जनेर्ढः' इति ढप्रत्यये 'प्राष्टशरत्कालदिषां जे' इति सप्तम्या अल्लङ् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमधरसिंहपण्डितात्मजानारायणहृते

नैपथीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निषधावनीपतिनिजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।

वसूनि वर्षस्तुवहूनि वन्दिनां विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अयं भैम्या स्वयंवरे वरणस्रजा मधुकमालयाञ्चितः पूजितः स निषधावनी-
पतिः नलोऽपि (एवं देवान्प्रसाद्य भैम्या नले वृते ताभ्यां वरान्दत्त्वा देवेषु प्रारब्धस्वर्गगमनेषु
सत्सु, अनन्तरं) भीमेन स्वनिवासाय रचितां निजां स्त्रीयां नलेनैव वा कारितां पटमयद्रव्या-
दिरूपां उपकार्यामयासीत् यया । किं कुर्वन्-अन्वेषां वन्दिनां साधारण्येन सुवहूनि वसूनि
वर्षन् । भैमीगुणानां कीर्तनम् आ सामस्त्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु वन्दिनां, विशिष्य
विशेषं कृत्वा वर्षस्तन्यापेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां, संबन्धसामान्ये पठ्यते ॥

घनदानस्य सुबहुत्वमेव विवृणोति—

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान्यथातिभाराधिगमेन मागधैः ।

तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुच्छ्रमुत्सुकः ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कीर्त्य साधारण्येन शीयमानं घनं यथा तेन प्रका-
रेण वितीर्णवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्वन्दिजातिविशेषैरतिभाराधिगमेनातिशयगुरुत्व-
प्राप्त्या बहुतरलधनस्य योद्धुमशयोः परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात्तृणीकृतं तृणवत्त्यक्तं रत्ननि-
कायं रत्नसमूहमुच्चकैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिकया ग्रहीतुं प्रवृत्तो लोकः उच्छ्रं भूपतितमणु-
कणगणं चिरं बहुकालं चिकाय उचित्य आदेह । रत्ननिकायमेव उच्छ्रमिति रूपकम् । उच्च-
कैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशरत्त्वमुक्तम् । उच्छ्रो धान्यस्य कणश
आदानम् । रत्नादाने त्वोपचारिकः प्रयोगः । त्यज्यते त्यागः । येन (ऽ) कर्मणि घञ् ।
'वितेनिवान्' इति पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निष्ठावमिति, 'निवास-
चिति-' इति घञ्, आदेय कः । चिकायेति, 'विभाषा चेः' इति कुत्वम् ॥

त्रपास्य न स्यात्सदसि स्त्रियान्वयात्कुतोऽतिरूपः सुखमाजनं जनः ।

अमूहशी तत्कविवन्दिवर्णनैर्वाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति ॥ असावित्र इत्यत इति अमूहशी एतत्सदशी अन्वापि भैम्यावृत्तानि राजकानि
नृपसङ्घास्तानि रज्यतीत्येवंशीलास्तदनुजीविनो लोकास्तेषां सृषावाक् दोषारोपणरूपा तस्य
मलस्य तथोवा भैमीनलयोः कवयः प्रबन्धकर्तारः, वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णनचतुराः,
तेषां वर्णनैः कर्तृभिर्वाकृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतारस्वरवर्णनतिरोद्धितत्वात्सा वाक् ता-
भ्यां नाकर्णितैवेत्यर्थः । वाक् अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता ध्वनिमात्रं श्रुतम्, न त्रयैव्यञ्जकः

१ 'गुणवर्णनाकृतम्' इति व्याप्तिः पाठः इति सुखावबोधः । २ 'अव' इत्युत्तरम् एवं देवान्
इत्यारम्भ 'अनन्तरम्' इत्यन्तः पाठ उचितः । अयं मूत्रवाक् । ३ 'उच्छ्रकः' इति पाठे 'उच्छ्रति उचि-
नोति उच्छ्रकः' इति सुखावबोधः । ४ 'मपाकृता' इति जीवातुलंभः पाठः ।

शब्दः श्रुत इति वा । असौ का—सदसि नानादेशमिलितजनसमाजे तत्समर्शं श्रिया अन्व-
यात्संबन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् । अपितु लज्जाया भवितुं युक्तम् । न च तथा ज्ञातम्
इति निर्लज्जोऽयमित्येका वाक् । तथा—अतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजानकीवत्कुतः
सुखभाजनं सुखस्थानम् । अपितु—रूपवाञ्छनो दुःख्येवेति दृष्टत्वात्सुखयोरनयोरपि दुःखं
भवितुं वेत्यन्या । वाक् अवाक् कृतेति विरोधाभासः । सदसि श्रिया अन्वयादेतोल्लङ्घ्याय न
स्यात्, अन्यस्य तु स्यादेवेत्ययं निर्लज्जः । अतिसुरूपश्च भवाद्दृष्टो जनो भैमीप्राप्तिजनितसुखभा-
जनं कुतः, अपि तु न । रूपवान्दि रम्यां प्रियां न लभते, अतो रुरवन्तो नवन्तोऽपि रम्यां
प्रियां नालभन्त इति खं खं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अतिरूपो भैमीलक्षणो जनः
कुतः सुखभाजनम् । अपितु न । एवंभूतानां राज्ञामप्राप्तेरिति वा । अमूहशी, अदृष्टाच्चदे
उपपदे 'लदादिषु दृष्टः' इति बाजि दृष्टशब्दतुषु 'आ सर्वनाम्नः' इत्याच्चे 'अदृष्टोऽसेर्दादु-
दोमः' इत्युत्त्वे मत्वे च 'टिड्ढाणन्' इति ङीप् । अवाक् कृता इति पदद्वयम् ॥

राजकीयैर्निन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।

न ज्ञातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवचमुद्यमः ॥ ४ ॥

अदोषतामिति ॥ द्विषां मृषा अवियमानस्य दोषकणस्य दोषलेशस्य अधिरोपणा
आरोपाः सतामदोषतामेव निर्दोषत्वमेव विवृण्वते प्राकट्येन कथयन्ति । कथम्—यतः सत्येन
दूषणे सति विद्यमाने अलीकमसत्यमवयवं आधातुमारोपयितुं स्वानां ज्ञातु कदाचिदपि
उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमानत्वदेव आरोपः । अयं तावदारोप्यते,
ततश्चासति दोषे तदारोपणं निर्दोषतामेव ज्ञानचीत्युभयथापि परदोषोद्घाटनमनुचितमित्यर्थः ।
सर्वथा तौ निर्दोषावेव इति भावः । सत्ये दूषणे सति स्वानामसलीकं दोषमाधत्तुमुद्यमः
कदाचित् न भवेत् । अपितु सत्यदोषामात्रे अलीकमपि दोषं वदन्ति । ततश्च निर्दोषत्वमेवावगत-
मित्यर्थ इति वा । अथ च—सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे विषये असत्यसाधो दूषणारूपे
राक्षसे अवयवमलीकं दुष्टमप्रियं कर्तुमुद्यमः किं कदाचित् न भवेत् । अपितु—श्रीरामचन्द्रे
विषयेऽपि दूषणारूपेण राक्षसेनाप्रियं कर्तुमुद्यमः कृत एव । तथापि यथा स निर्दोषः, तथा
तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषावेव तावित्यर्थः । यद्वा—बहौ सीतायाः पातिव्रत्यपरीक्षणाद-
परीक्ष्यपरिग्रहादिदोषेऽसत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे कदाचित्तमेकं दोषमाधातुं प्रयत्नः
किं न स्यात् । अपि तु लोकः प्रयतत एव । तथापि यथा तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा
तावपीति भावः । वैरिभिः सत्यमप्युक्तमलीकं भवति मृषां तु किमुतेति सूचितम् ।
द्विषां, कर्तरि षष्ठी ॥

विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।

शशंस देवीमनुजातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृष्यन्सन् तनूजया समं सह आत्म-
नोऽजरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भैमी नलं वरिष्यति, अन्वं वेति अनुजातः पुनःपुनर्जातः

संशयो यस्यास्तां देवीं भैमीमातरं शशंस इत्यवोचत् । इति किम्—हे उत्सुकं, जामातरि नले उत्कण्ठिते, त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि ॥

नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति—

तनुविषा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पवितासदन्वयम् ।

जगत्रयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेकुमीदृशम् ॥ ६ ॥

तन्विति ॥ यस्य तनुविषा कायकान्त्या हेतुना स सौन्दर्येण प्रसिद्धो मन्मथः सृणु-
मिवाकिंचित्करः । तथा—यः कुलश्रिया वंशपरिशुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात्प्रसिद्धतराणामस्मा-
कमप्यन्वयं पविता पावनं कर्ता । अस्मलोऽपि महाकुलीन इत्यर्थः । जगज्ज्येष्ठा नायकमे-
लके वरसमूहमध्ये ईदृशमीदृशगुणं नायकरत्नं वरं परिणेतारं विवेक्तुं निर्णेतुं परं केवलं तव
सुता वेद जानाति, मान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं वा ।
पविता छद् ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता सृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः ।

श्रुतिस्मृतीनां तु वयं विदध्महे विधीनिति स्माह च निर्ययौ च सः ७

सृजन्तिवति ॥ स भीम इत्याह स च, निर्ययौ चान्तःपुराभिरगाव । चकारो विवा-
हस्वरं शोतयति । इति किम्—हे सृगीदृशो हरिणेश्वरः सुवासिन्यः, भवत्यः पाणिग्रहो
विवाहसदृशे मङ्गल उचिताः । तथा—स्त्रीणां समय आचारः तं स्पृशन्ति ता योषिदाचार-
प्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजातैलववारम्मादिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयं तु पुनः श्रुतिस्मृ-
तीनां विधीन शृण्वेण सुदोतीत्यापीन, मधुपर्कादिकांध, वैदिकान्, स्मार्तांध विधीनिदध्महे
कुर्महे इति । एवमादिश्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः । पाणिग्रहमङ्गलोचितयोषिदाचारसा-
ध्याः, सुवासिनीविशेषणं वा । समयस्पृशः, 'स्पृशोऽनुदके-' इति किन् । वयं, 'अस्मदो
दयोध' इति बहुवचनम् ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुयं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति ॥ भूपेन भीमेन निरीय अन्तःपुराभिर्गत्या निरीक्षितानना मौहूर्तिकायां
ज्योतिषिकाणां संशसम्भा अंशकं वैवाहिकं कर्म शशंस । स च भीमसादा तस्मिन्अंशके
तनयां नलाय दातुं प्रचक्रमे मुहूर्तविलम्बानुरोधेन प्राकालिकाश्रयातान्स्मार्तान् विधीनचौकर-
दित्यर्थः । किंभूतमंशकम्—अरीणैः संपूर्णैः जामित्रगुणैरुपलक्षितम् । तथा—शुकगुर्वाधु-
दयास्तमयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुयं रहितम् । प्रहारां गुणदोषादिकं ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ।
निरीय, 'ईह गती' । मौहूर्तिकाः, 'मुहूर्त वेद' इत्यर्थे 'कतृक्यादि-' इत्युक्त्वादिवाट्टक ।
अंशमेव अंशकम्, स्वार्थे कन् । अरीणैः, साधित्वात् 'ओदितव्य' इति निष्ठानत्वम् । निर्गतं
तुपात् । तुयो दोषलेखः ॥

अथावदहृतमुखः स नैषधं कुलं च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।

स पल्लवत्वय मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अथ लग्नांशके संनिहिते दूत एव मुख्यं यस्य स भीमः नैषधमित्यवदत् ।
इति किम्—भवता मम कुलं च बाला च कृपया अनुकम्प्यतामर्ज्ञाकियताम् । बालायाम-
नुगृहीतायां सर्वोऽपि मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा—चिरेण चिरंतनो नोऽस्माकं
सर्वेषां स प्रतिद्वः त्वत्संबन्धविषयो मनोरथरूपोऽङ्कुरोऽथास्मिन्दिने त्वत्वरणोदकैस्तक्षीयच-
रणशालनोदकैः पल्लवतु पल्लव इवाचरतु । पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भवत्येकं
वा पदम् । कंचन संदेशहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिर-
संचितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो भवति । स पल्लवतु, आचारे किम् ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्रगह्वरात् ।

व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ह्रस्वप्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति ॥ स नलो दूतस्य वक्रादेव गह्वरात्कंदरात्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण यथा भीमेनोक्तं
तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ण्येति ह्रस्वसंज्ञे दूताय बहु
प्रचुरं वक्रालंकारादि प्रदाय तं प्रजिघाय प्राहिणोत् । इति किम्—हे दूत, अहं व्रजामि
इदानीमेव गच्छामि गत्वा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नमस्करोमीति । प्रतिशब्दत्वस्वर-
णेन राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिकशङ्का परिहृता । व्रजामि वन्दे च, 'वर्तमानसामीप्ये-'
इति भविष्यति लट् ॥

निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदममर्तागमयांबभूव सः ।

निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निपीतेति ॥ ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं श्रुतं दूतालपितं दूतवचनं येन
स विदममर्ता भीमो धृतादरः सादरः सन् नलमागमयांबभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि
दूतरानाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने श्राद्धे मुहूर्ते श्रुता प्राभातिची ताम्रचूडस्य कुङ्कु-
टस्य वाक् येन स रथाङ्गवक्रवाको धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेष्यतीति ।
'कुङ्कुवाकुस्ताम्रचूडः' इत्यमरः ॥

कचित्तदालेपनदानपण्डिता कमप्यहंकारमगात्पुरस्कृता ।

अलम्भि तुङ्गासनसंनिवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

कचिदिति ॥ तदा नलागमनसमये कचित्स्थाने लेपनदाने सुधालेपित्रादिकर्मणि
पण्डिता कुशला कचिद्रमणी पुरस्कृता तन्निर्माणार्थमेव संभाविता सती स्वप्राचीनावशत्कमप्य-
हंकारमभिमानमगात्प्राप । अनिर्वचनीयं गौरवं पूत्वा सुधालेपादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनि-
र्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुशला । कचिद्विजने रमणीये
वा प्रदेशे तस्या भैरव्या आलेपनदाने अङ्गोद्वर्तने कुशलेति वा । तयोर्मैमीनलयोर्वा । तथा—
कचित्प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गासन उच्चचतुर्गङ्गाया-
सने संनिवेशनादुपवेशनाद्धेतोरादरो गौरवमलम्भि प्राप्तम् । उच्चसनसंनिवेशनाददरो बहि-
तापमयाभावः प्राप्त इति वा । जातावेकवचनम् । काचिच्चित्रादिकर्म काचिच्चापूपादिनिर्माणं
चकुरिति भावः ॥

मुखानि मुक्तामणितोरणोद्भूतैर्मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।
पुरस्य तस्याखिलवेदमनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

मुखानीति ॥ तस्य पुरस्य, तथा तत्संबन्धिनानाखिलवेदमनामपि मुखानि द्वारोपान्त-
रुपाण्यानानानि मुक्तायुक्तानां मणीनां रत्नानाम्, मुखानां च मणीनां च वा, तोरणास्तेभ्य
उद्भूतैर्निर्मतरत एव पान्थविलासमुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलानां पान्थानां विलासमाश्रितैर्मरी-
चिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनसमये प्रमोदहासेन हर्षवहासेन छुरितानि मिथितानीव
रेजिरे । सर्वाण्यपि पुरद्वाराणि गृहद्वाराणि च मुक्तामणितोरणैरलंकृतानि । सर्वं च पुरं
सानन्दमभूदिति भावः । हास्यं मुखे भवति । तस्य पुरस्य संबन्धिनो वेदमनामिति व्याख्याने
च केवलं पुरलोकानां मुखानि प्रमोदहासच्छुरितानि, किंतु गृहणामपीत्येवम् । 'तोर-
णात्तदा-' इति पाठे तोरणात्पान्थविलासमाश्रितैरुत्थाय दूरं प्रसर्पणशीलैरिति व्याख्येयम् ॥

पथामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुवतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिकपुष्पजाः स्रजः ॥ १४ ॥

पथामिति ॥ पटच्छिदासिर्बलच्छेदैर्निर्मितान्याकालिकान्यसमयजानि यस्मिन्काले यानि
न भवन्ति तादृशानि पुष्पाणि तेभ्यो जातास्तथिर्मिताः स्रजो मालास्तदा वरागमनसमये
पथां पुरमागणां वितानतामुल्लोचतामनीयन्त प्रापिताः । किंभूताः ।—यथा मालाद्यादि-
पुष्पाणां वासः, तथाऽधिवासनात्सुगन्धिद्रव्यैः परिमल्लारोपणान्मधुवतानामपि दत्तो विशिष्टो
भ्रमो यामिः । सर्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि अकृत्रिमाण्येवैतानि पुष्पाणीति
दत्तान्तः । किमुतान्येषामिति मधुवतपदेन सूचितम् । तथा—वक्ष्यमयत्वादातपनिर्भया
कामजम्लानिरहिताः । 'अर्द्धा वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । 'छिदा' आकालिकेति च पूर्ववत् ॥

विभूषणैः कञ्चुकिता बभूव प्रजा विचित्रचित्रैः स्रपितत्विषो गृहाः ।

बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुच्यौ परिवर्तितोपमम् ॥ १५ ॥

विभूषणैरिति ॥ तस्मिन्पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभूषणैरलंकारैः कञ्चुकिता नाना-
रत्नकान्तितच्छादितसर्वावयवाः सन्तो बभूवः क्षुशुभिरे । तथा—वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जि-
वपि रूपकेषु जीवद्रुमापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रचित्रैराश्चर्यकारिभिः कुण्डलितवितान-
नावर्णरूपकैः स्रपितत्विष उज्ज्वलीकृतपीतगो गृहा बभूवः । एवं जंगमस्यावरूपान्यतया तथा
मणिकुट्टिमैश्च मणिवद्बभूमिभिः कृत्वा उच्यौ स्वं सहजं मृन्मयं वपुः केनापि ब्रह्मादिना
परिवर्तिता उपमा यस्य तद्रूपान्तरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यतरत्वात्पातालमुप-
जातमिवैत्यर्थं इत्युपेक्षा । परिवर्तिता विनिमयिता उपमा उपमानं स्वर्गादि येन । उपमा-
नत्वेन प्रतिदृश्य स्वर्गस्योपमेयत्वं कृतम् । स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थं इति वा ।
'स्वदृश्याः' इति पाठे स्वर्गात्सकाशात्परिवर्तितोपममिव बभूवेत्यर्थः । मणिकुट्टिमैरुपलक्षिते पुरे
वा । सर्वमपि तदा तालंकारं जातमिति भावः । कञ्चुकत्तरकादिः ॥

तदा निसखानतमां धनं धनं ननाद तस्मिन्नितरां तत् ततम् ।

अत्रापुद्वैः सुधिराणि राणिताममानमानद्वमियचयाध्वनीत् ॥ १६ ॥

तदेति ॥ तदा नलगमनसमये तस्मिन्पुरे धनं कांस्यतालादिवाद्यं धनं निविष्टं यथा तथा निसंखान शब्दं चकार । तथा—ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद शब्दं चकार । तथा—सुषिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चैर्नितरां रागितां शब्दं(कृ)त्वं अवापुः । तथा—आनन्दं सुरजादि वाद्यमित्यस्या इदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथाऽप्यनीत् । धनं दृढावयवं बहुसंख्यं वेति धनविशेषणं वा । तथा—ततं स्वरूपेण विस्तृतं बहुसंख्याकं वेति ततविशेषणं वा । तथा—इत्यस्या अमानं बहुसंख्यमित्या-नन्दविशेषणं वा । चतुर्विधमपि वाद्यं तत्र वादितमित्यर्थः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानन्दं सुर-जादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं धनम्' इत्यमरः । रागिताम्—अवश्यं रण-न्तीति 'आवश्यकाप्रमर्षायोगिनिः' इति णिगौ राणीनि तेषां भावस्तत्ता ताम् । अप्यनीत्, 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः ॥

विपञ्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि शर्शरैः ।

न ते हुडुकेन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया १७

विपञ्चिरिति ॥ वेणुभिर्वंशेष्वनिमिर्विपञ्चिर्वीणाष्वनिर्न आच्छादि । ते च वेणुष्वनयः प्रणीतं प्रारब्धं गीतं वेदुष्वमस्यादिमूच्छनापूर्वमुन्मार्गवद्विर्गावकैर्मायकगीतैर्न आच्छादिषतेति सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । शर्शरशर्शराख्यैः कांस्यमयैर्वाद्यविशेषैर्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकष्वनयोऽपि न च नैवाच्छादिषत । हुडुकेन लघीयसा कांस्यमयवाद्यविशेषेण ते शर्शरश्च-वयो नाच्छादिताः । ढक्कया वादिप्रविशेषेण सोऽपि हुडुक्चविर्नाच्छादि । मर्दलैर्मृत्तज्ज्व-निभिः सा ढक्कापि नाच्छादि । ढक्कया तेऽपि मर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौर-वलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितम् । समभ्युत्थितालमाना अपि विपञ्चवादिष्वनयो वादककौशला-नप्रव्यक्तं भेदेनोपलब्धा इति भावः । विपञ्चयते स्वरोऽस्यां विपञ्चिः, औष्णादिक इन्द्रजयः ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः ।

ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां निनादैर्मूर्च्छितो वर्धितः । तथा—सुतरां दूरचारी दूरसंचरणशीलो जनता जनसङ्घस्तस्य मुखारवो मुखशब्दः पयोधि-पूरे समुद्रप्रवाहे प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दत्वेन वा । मेदुरः परि-पुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिक्पालहस्तिनां कर्णेषु न ममौ । तत्कर्णानपि परि-पूर्वं बहिर्निर्गतं इत्यर्थः । नानाजातीयभिन्नवाद्येकीभूतो जनशब्दो दिगन्तपर्यन्तं समुद्रसागरेति भावः । 'स दूर—' इति पाठे सः । अतिमहानित्यर्थः ॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्करुत्विषि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्तपयांचभूव ताम् ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्ववाद्यवादानन्तरं पुरन्ध्रवर्गः श्रोतमग्नङ्कल्लङ्कलमुवाचिनीमन्-हृत्तुष्कसेनेन नानावर्णककल्पितस्त्रस्तिकसर्वतोभद्रादिमण्डनेन चावीं रमणीया त्विद् कान्ति-र्यस्य एवंभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रोच्छ्रितत्वादियुक्तविते वेदिकाया उदरे मध्ये शातकु-

ममजाः सुवर्णघटिताः कुम्भीरुदस्य उरिस्थाय यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैर्याश्च कुलाचारानति-
क्रमेणैव मङ्गलं मङ्गलगीतपूर्वं यथा तथा तामवनीन्द्रजां भैमीं अर्पयांबभूव । 'मङ्गलानन्तरा-
रम्भप्रश्रद्धात्प्रेष्ययो अयं' इति वचनात् एकोऽयश्चन्द्र आनन्तर्ये, द्वितीयस्तु मङ्गल इति
ज्ञेयम् । 'यथाविधानं नरनाथनन्दिनीम्' इति च पाठः । अर्पयांबभूव, मित्वाहुपधाहस्यः ॥

विजित्य दास्यादिव चारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।

शिखामवाधुः सहकारशास्त्रिनस्त्रपामरम्लानिमिधानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

विजित्येति ॥ ताः कुम्भस्तस्या भैर्याः कुचयोर्द्वयेन गौर(व)त्वकाटिन्वादिगुणाति-
श्रयेन विजित्य दास्यादिव चारिहारितां जलवाहितमवापिताः प्रापिताः । प्रापिता इव वा
सस्य आनतैर्मुखैः सहकारशास्त्रिन आम्नवृत्तस्य शिखां त्रपामरेण जनितां म्लानि वैवर्ण्य-
कालिमानमिवावाधुर्वहन्ति स्म । पराजिताऽपि ह्रीमरेण नम्रमुखो चारिहारितां प्रापितः सन्
म्लानि धने । कलशीमुखे माङ्गलिकाश्चूतपाङ्गवा निक्षिप्यन्त इत्याचारः । अवाधुः, 'वह
प्रापणे लुङि ॥

असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमादुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।

द्वयस्य वर्षाशरदां तदातनीं सनामितां साधु वचन्ध संध्यया ॥ २१ ॥

असाधिति ॥ मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्या असौ भैमी क्रमात्सितांशुना सिततन्तुना
दुकूलेन क्षौमाभ्वरेणोज्ज्वलिता भूषिता सती वर्षाश्च शरदश्च तासां द्वयस्य संध्यया संधिना
तदातनीं तदामवां तात्कालिकीं सनामितां तुल्यतां साधु सम्बद्ध वचन्ध दधौ । वर्षाश्च कृत-
जलाभिषेकाः, शरदश्च सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला द्वयोः संधिरुमवधुणां पेतः । वस्त्रपरिधानात्पूर्वं
प्रावृत्सदृशी, अनन्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥

पुरा प्रमिश्राम्बुददुर्दानीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवम् ।

शिरोरुहौघेण घनेन वर्षता कचिदुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥

इच्छित् पुरा—इति श्लोकः पठ्यते । सा दिवं निनिन्द । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । किंभूताम्—
पुरा वर्षासु प्रमिश्रैरतिघनैः अरद्भिर्वा । अम्बुर्दुर्दुर्दानीकृतां जलप्लाविताम् । अनन्तरं शरदा-
रम्भे चन्द्रद्युतिसुन्दरीम् । किंभूता—इच्छित्वपैता शिरोरुहौघेण केशपाशरूपेण घनेन मेघे-
नोपलक्षिता । तथा—दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रेणोज्ज्वला । जलाभिषेकस्थानेऽम्बुदक्षरणम् ।
चन्द्रचन्द्रिकास्थाने दुकूलम् ॥

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षणं गलनिर्मलवारिविषुषाम् ।

तमःसुहृद्यामरनिर्जयार्जिताः सिता वमन्तः खलु कीर्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

विरेजिर इति ॥ तस्याच्चिकुरोत्कराः केशसङ्घा विरेजिरे । किंभूताः—गलतां निर्मलानां
वारिविषुषामुदविन्दनां क्षणं किरन्तीति किरा विक्षेपकाः । उदविन्दन्मुच्यन्त इत्यर्थः । किंभूता

१ अथ 'दास्यादिव' इति हेतुप्रेक्षा । 'म्लानिमिव' इति गुणस्वरूपोपप्रेक्षा । 'तयोक्तज्ञानावेन
सजातीयसंकरः' इति जीवातुः । २ सुखावबोधायाम्—अस्य स्थाने 'पुरा प्रमिश्राम्बुद' इत्यर्थं
व्याख्यातम् । इदं तु श्लोकान्तरे 'शिरोरुहौघेण' इति पूर्वार्धेत्तरमुत्तरार्धतया व्याख्यातम् ।
३ 'असौ' इति जीवातो व्याख्यातम् ।

इव—तमसः सुहृन्दि सदृशान्यतिदयामानि चामराणि तेषां मिर्जयेनार्जिताः स्त्रीकृत्य संपृहीताः
सिताः शुभ्राः कीर्तिरूपा मुक्तिका वनन्तः खलु । इवार्थे खलुशब्दः । कृष्णचामरादप्यति-
सुन्दरस्तत्केशपाश इति भावः । विभुषाम्, कर्मणि षष्ठी ॥

अदीयसा ज्ञानजलस्य वाससा प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृताः ।

अदभ्रमभ्राजत साश्मशाननात्प्रकाशरोचिःप्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥

अदीयसेति ॥ सा भैमी अदभ्रमधिकमभ्राजताशोभत । किंभूता सा—ज्ञानजलस्य प्रमा-
र्जनेन प्रोञ्जितकारिणा अदीयसा कोमलतरेण वाससा कर्तृणा । ज्ञानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन
वा । पूर्वापेक्षयाऽधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव—अदमशाननात् शिलोत्तेजनान्नदितोः
प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिवीर्यं रोचिर्दासिर्यस्याः सा हेमजा सौवर्णी देवादीनां प्रतिमेव । शिलाघ-
र्षणात् 'ओषिता' इति सुवर्णकारपरिभाषा । प्रमार्जनेन, प्रथमपक्षे नन्वादित्वात्कर्तरि स्फुः ।
द्वितीयपक्षे भावे स्फुट । 'शाण तेजने' भौवादिकत्वात्साश्नुद ॥

तदा तदङ्गस्य विभर्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्बुचः ।

दरस्फुरत्काञ्चनकेतकीदलात्सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥

तदेति ॥ सुवर्णं दरनीषत्स्फुटद्विकस्तकाञ्चनकेतकीदलं तस्यासौरभं सौगन्ध्यं यदि अभ्य-
स्यति क्षिप्तं, तदा तर्हि तदङ्गस्य भैमीक्षरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा विभर्ति ।
किंभूतस्य—विलेपनस्य यक्षकर्मदादेरङ्गरागेणामोदं मुचति तस्य । तथा—स्फुरन्ती हृद्दीप्ति-
र्यस्य । स्वाभाविकगौरवान्तिनः । अभ्यज्ञानन्तरमङ्गरागः कृत इति भावः । 'यदि तर्हि' इति
संबन्धात् 'अभ्यस्यति विभर्ति' इति लिङ्गं लट् । कियामिष्यतिस्तु न विवक्षणीया ॥

अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।

क्षणेन सख्यधिरक्षिणैः स्फुटं प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥

अवापिताया इति ॥ सख्यसु गीतालङ्करणादिषु कलासु विद्यासु पण्डिताः कुशलाः
सख्यः शुचि गोमयाद्यनुलिप्तं सर्वतोभद्रादिभूषितं वेदिकाया अन्तरे मध्यं शृङ्गारस्थानमवा-
पितायाः प्रापितायास्तस्या भैम्याः प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षं चिरक्षिणैः अहंकाराभ्यासात्स्फुटं
निरतिशयमतएव क्षणेन प्रतिकर्मालङ्करणं निर्ममुः ॥

विनापि भूषामवधिः धियामियं व्यभूषि विशाभिरदर्शि चाधिका ।

न भूषयैषाधिचकास्ति किं तु सानयेति कस्यास्तु विचारचानुरी ॥ २७ ॥

विनेति ॥ भूषां सण्डनं विनापि धियां कान्तीनामवधिः परमसीमा इयं भैमी विशाभि-
रलङ्कारचतुष्टयः सखीभिर्व्यभूषि विशेषेणामण्डि । अधिका अनलङ्कृताश्चान्तितोऽधिकका-
न्तिरदर्शितः च । परमिति विचारचानुरी एकतरनिश्चयरूपे विचारे प्रावीण्यं कस्य अस्तु, न क-
स्यापि । इति किम्—एषा भूषया पूर्वापेक्षयाऽधिकं न चकास्ति । किंतु सा भूषाऽनया भैम्या
कृत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानां च परस्परसंपर्काच्छोभातिशयो दृश्यते । तत्र भूषणै-
र्भैम्याः शोभातिशयो न जातः, किं तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः ।
पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते स्मेति भावः । भूषां विनापि धियामवधिरियं विशाभिरिशेषेण
बहुना प्रयासेनाभूषि । पूर्वापेक्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनःपुनः विलोकिता च

परमियं भूषया नाधिचकास्ति, किं तु सानयेति तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या
जाता इत्यर्थादपि तु न कस्याधित् । प्रयासेनालंकृत्य पुनःपुनः विलोक्यापि विशामिरपि अनया
मण्डनं मण्डितम्, मण्डनैर्वा इयं मण्डितेति तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यम्,
साधारणत्वं वा, अधिकशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितम् । किं तु भ्रान्ता एव जाता
इत्यर्थे इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति भावः । पूर्वोक्ता विचारचातुरी कस्यास्तु
कस्याधिदेव धिदुग्धाः न तु सर्वस्या इति वा । अलंकृतं तद्वपुषैव मण्डनमिति विचारचातुरी
कस्यचिन्मल्लक्षणस्य महाप्राज्ञस्य, कस्य ब्रह्मणो वास्तु । मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वैषा निर्णेतुं
शक्यते नान्येनेत्यर्थे इति वा । कस्य पुनर्न जाता, अपि तु सर्वस्यापीति वा ॥

तिलकप्रसाधनं वर्णयति—

विधाय बन्धूकपयोजपूजने कृतां विधोर्गन्धफलीवल्लिथियम् ।

निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

विधायेति ॥ लब्धं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां चार्चनं पूजनं वेन । ओष्ठनेत्रेण रम-
णीयमिति वापत् । एवंविधं तन्मुखं भङ्गीमुखं कर्तुं मातुलिकं मनःशिलाकृष्णगौराक्षानुविशेष-
निर्मितं चित्रकं तिलकमेव प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्यां च पूजने पूजाद्वयं
कृत्वाऽनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रसंघन्धिनीं गन्धफला चम्पककलिका बलिः पूजा तज्जितौ
शिवं कान्तिं निनिन्द । यदि कोऽपि बन्धूकोत्पलैश्चन्द्रस्य पूजां कृत्वा चम्पककलिकां चन्द्र-
स्य शिरसि न्यस्यति, तदा तां चन्द्रलक्ष्मीं न्याकरोतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । बन्धूकलाघरस्य,
नीलोत्पलयोर्लोचनयोः, चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य, चन्द्रस्य वदनस्य चोपमो-
पमेयभावः । 'चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली' इत्यमरः ॥

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति—

महीमघोनां मदनान्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसंततिः ।

अबन्धि तन्मूर्धजपाशमञ्जरी कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥

महीति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्याः मूर्धजपाशः केशपाश-
स्तद्रूपा सौगन्धार्हृष्याश्च मञ्जरी प्रथमोद्भिज्जकलिकाङ्कुरदण्डोऽबन्धि संयता । किंभूता मञ्ज-
री । महीमघोनां भूमीन्द्राणां मदनेन कामविकारेणान्धता विवेकशून्यता सैव तमी तामसी
रात्रिस्तस्मात्तमोरूपस्य पटस्य आवरकत्वादविवेकरूपस्य आरम्भणे निर्माणे विषये तन्तुसं-
ततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा । तथा—धूपग्रहस्य धूपग्रहणसाधनस्य सच्छिद्रस्य चातुमयस्य
करण्डकादेः संघन्धिना दक्षामानकर्पूरागरुचन्दनादिपरिमलबहुलेन धूमेन कोमला ईषच्छुष्का
तद्वदतिमुन्दरी नितरां श्यामा । राजानो रात्रौ नीलं पटवस्त्रादिकं परिधानं विचरन्तीति
वा । नलपराया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां विवेकशून्यता भवतीति भावः ॥

पुनःपुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।

सखी स्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥

पुनःपुनरिति ॥ काचन सखी तस्या भैम्याः मूर्धजः केशपाशस्तादृशं सुस्मयनप्रलम्ब-
कुण्ठत्वसाम्याचामरं चिराद्बहुना कालेन बबन्ध । चिरकाले हेतुमाह—किंभूता—कचच्छ-

दाधिया भैमीकेशपाशघ्नान्सा सादृश्यादुपजस्य धूमस्य सुदुः संयमं वन्द्यमं कुर्वती ।
तथा—तद्भान्तिदर्शिनीनां सखीनां स्मितैरन्योन्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीपदास्यैः कृता
तर्कितः स केशपाशघ्नमेण धूपजधूमसंयमनरूपो निजः स्वीयो भ्रमो यया ॥

बलस्य कृष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनमहमङ्कुरा ।

तदार्पितैस्तां करुणस्य कुङ्कुलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥३१॥

बलस्येति ॥ कुटिलातिवक्ता तस्या या कचच्छटा कुन्तलश्रेणिर्वलस्य बलमद्रस्य हलेन
आकृष्टा सती घनैर्निविडंभैर्जहास तर्जभङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या वसुनेव
भाति । सा कचच्छटा तां वसुनां तदा तस्मिन्समयेऽर्पितैः शिरसि न्यस्तैः करुणास्त्वपृष्ठस्य
कुङ्कुलैः कलिकामिर्जहास । वसुना पराकर्षणकृतेन महीयसा भोजन पराभवेन भग्ना पुष्पर-
हिता च । इयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरधिता चेति हासो युक्त इत्यर्थः । श्यामाऽ-
तिवक्ता पुष्पालंकृता च तस्याः कुन्तलश्रेणिर्नितरां शोभते स्मेति भावः । पूर्वं तु तत्पुण्या-
मृत, इदानीं स्वधिका जातेति भावः । गहासेवेति वा । वसुनाकर्षणं हरिवंशार्दी हेयम् ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति—

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके बभूव केशाम्बुदविशुदेव सा ।

मुखेन्दुसंबन्धवशात्सुधाजुषः स्थिरत्वमूढे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥

धृतैति ॥ एतयालिके ललाटे या हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदानां
कुन्तलरूपजलदानां । तेषु वा । विशुदेव बभूव । क्षणप्रमाणात्तस्याः कर्णं स्थिरत्वमित्यत
आह—मुखेन्दोः संबन्धवशाद्धेतोः सुधाजुषोऽमृतं सेवमानस्य तदायुषो विशुद्वस्थानस्य
स्थिरत्वं नियतं निश्चितमहमूढे तर्कयामि । अमृतपानादमरत्वं तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्ण-
पट्टिकया ललाटमलंकृतमिति भावः । 'वदायुषः' इति वा पाठः । ऊहे, 'ऊह वितर्क' ॥

कुन्तलान्वर्णयति—

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला वभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

मनःशिलाचित्रकदीपसंभवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः ॥३३॥

ललाटिकेति ॥ ललाटे रचिताया रेखाकाराया ललाटिकायाः पत्रपाद्याया अलंकार-
विशेषस्य सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजन्मनो भैम्वाधूर्णकुन्तला वक्रकुण्डलीभृताः केशाः
कज्जलरूपस्य धूमस्य वल्लयः श्रेण्यः स्फुटमिव वभुः । किंभृता वल्लयः—मनःशिलायाचित्रकं
तिलकस्तद्रूपो दीपस्तस्मात् संभवो चासां ताः । तथा—भ्रमीः संकुच्य वक्रोभावात्त्रिभ्रति ता
विभ्रत्यो धारयन्त्यः । मलस्य मनःशिलातिलकेनैव कामोदीपनात्तस्य दीपत्वम् । दीपधूमसंभवा
कज्जलश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । 'पत्रपाद्या ललाटिका' इति हलायुधः । 'कर्णललाटा-
त्कनलंकारे' इति कर् ॥

लोकोक्तपुष्टयेन कज्जलालंकारं वर्णयति—

अपाङ्गमालिङ्गा तदीयमुखकैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥३४॥

अपाङ्गमिति ॥ अङ्गनेन जनिता वा रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्चकैर्नितरा-
मदीपि शुशुभे । द्वितीयया तारुण्यवयःश्रिया कर्त्र्या विलोचने भेमीनेत्रं वर्धयितुं शैशवापे-
क्षया विद्याले कर्तुं तद्रेखादीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो विलोचने नेत्रप्रान्त-
निर्गतया कर्णोपान्तस्तार्क्षिन्याशनरेखाया भूषयन्ति । शिलिरनथ किमपि लेखितुं वर्धयितुं
वा लिङ्ग्यमानस्य वर्धमानस्य वाकारवकिमपरिहाराय मणीखटिकाशुपदिग्धस्य सूत्रामिषातेन
रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्द्विदिनास्ति तथापि शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविक्षेपा-
दिविलासवशाद्द्व्यप्रतीतेर्द्व्यकरणाद्यं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कञ्जलाबिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिस्त्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अनङ्गेति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविक्षेपरूपैः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविनो
नेत्रोपान्तस्पर्शिनः कनीनिकानीलमणेर्नेत्रतारकारूपस्येन्द्रनीलरञ्जस्य तमिस्त्रवंशप्रभवेनायः-
श्यामान्वयजेन (?) अतिकृष्णेन रश्मिना सकञ्जलरेखारूपा सा स्वपद्धतिर्निजपमनसरणिः
किमरञ्जि अङ्गनैर्न । सदा तन्मार्गगमनेन स्वसंबन्धात्तारकाचोलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो
नीलीकृतो, न कजलैरित्युत्प्रेक्षा । कामोद्धतितनिरतिशयकटाक्षधीतुल्याञ्जनकोमलंकारतां
जगामेति भावः ॥

असेविपातां सुपमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविपातामिति ॥ विदर्भजादृशाञ्जनरेखयाऽन्वयं संबन्धमवाप्य स्मरेण बाणीकृत-
योर्बाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभामसेविपातामलभेताम् । किंभूतयोः—
सव्यापसम्बवाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिज्यामिषातववर्धयरूपकिणमार्गत्वां
स्पृशत इति स्पृशो तयोः । नलमुद्दिश्याकर्षवाणाकर्षणात्कर्णान्तविधान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलबाण-
योर्भुजकिणसंबन्धसंभावना युक्ता । अङ्गनरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकरत्वारस्मरनीलो-
त्पलबाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिप्रद्वया तदक्षणेर्मृगनेत्राधिकृत्योर्मैमीनेत्रयोस्तत्काले तस्मिन्प्राणिप्रद्वेनि-
ताञ्जनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तद्रूपेणाऽऽगसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य
मृगस्य कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेप, तयोः कृष्णसारनेत्रयोरदूरवर्ति
समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तत्ता सा तत्तलनिखननकर्म शंसति स्म । 'क्षतमाक्षयत स्फुटम्'
इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उत्प्रेक्षायां वा । अदूरवर्ति क्षतं ययोस्ते अदूरवर्तिक्षते तयोर्मात्रं
इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते वतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं जलु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरोपयांवभूवतुर्भाममुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यामिति ॥ खलु यतो भीमसुतायाः श्रुती कर्णौ विलोचनाभ्यामाकर्णपूर्ण-
त्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते, ततस्तस्मादात्मपराभवकारिणोक्तयोर्नेत्रयोः प्रतिद्वि-
न्द्वनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले इति धिया बुद्धेव स्वशिरसि वर्तसरूपनीलाम्बुरुहद्वयीमधि-
रोपयामभूवतुः आरोपितवन्तौ । दध्नुरित्यर्थः । सुप्तोत्प्रेषा खलु बोधेष्टशायाम् । अन्योऽप्य-
धिकेन पराभूतस्तत्समानं तद्विरोधिनं संनिधापयति । नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेव कृतम्,
नतु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित्कृतम् । नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥

धृतं वर्तंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दशाविच ।

मनोभुवान्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ३९

धृतमिति ॥ एतया कर्णयोश्परि धृतं वर्तंसोत्पलयुग्मं भैमीमेतत्कर्णौ वा पश्यतः कस्य-
चिद्विद्वत्स्य विलासिनो दशाविच व्यराजत् । किभूतस्य—मनोभुवा कामेनाविवेकित्वमेवाऽऽ-
न्यमुद्धतनेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किभूते दशौ—अस्यां भैम्यां पतिते निषण्णे । ततो
रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा संबध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रेषा । कश्चिद्विलासी भैम्याः कर्णौ
प्रथममेव दृष्टवान् । ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरेव लभे स्थिते, नोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादे-
वास्यान्यम् । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा तिष्ठति ॥

रजावतंसं वर्णयति—

विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिकामणीमहःकिंशुककामुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलचाणसंभृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

विदर्भेति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत । आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानि-
त्यर्थः । किभूतः—विदर्भपुत्रीश्रवणयोरुपर्यवर्तसिकाया मण्यो भूषणभूता माणिक्यादिरत्नस-
ञ्चितसुवर्णकम्पिकास्तसंबन्धीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजस्तदेव किंशुककामुकं
पलाशकुसुमपनुस्तस्योदरे विषम उदीता समुत्पन्ना नेत्रगौरवतंसोत्पलयोश्च तद्भाषां चतुर्णां
बाणानां संभृतिः सामग्री । नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाभ्यां बाणसामग्री यस्य एवंविधः ।
चापे समारोपितबाण इत्यर्थः । खलंकृतकर्णकज्जलावितनेत्रसौन्दर्यविलोकनमात्रेण नलः काम-
परो भविष्यतीति भावः । अवतंसिकापदेन श्रवणलब्धावप्यतिसंनिधिसूचनार्थं श्रवणपद-
प्रयोगः । युक्तलक्ष्यस्य स्मरणात्स्मरः ॥

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह—

अनाचरत्तथ्यसृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।

वचन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावस्यकौ ॥ ४१ ॥

अनाचरदिति ॥ सादृश्यात्स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्राविति भ्रान्तिज्ञानेन एतौ
द्वौ चन्द्रौ तयोर्त्कर्षं न सहते इति भैम्यास्तदाननस्य वा पुरस्तादस्यकौ स्पर्शाकारिणौ कथितौ
प्रतिपादितौ । मणिकुण्डले रत्नसञ्चिते सुवर्णताटके एव विधू द्वौ चन्द्रौ जित्वा तदाननं कर्तुं
कर्णलतायुगेन कृत्वा वचन्ध किम् । नतु द्विचन्द्रबुद्धेरेव स्वरूपेणासत्त्वत्वात्सौत्वाच्च तदुत्प्रेष्य
कथं तस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्काह—किभूतम्—तथ्यसृषाविचारणामनया कथितं सत्यम्, असत्यं

१ 'महद्वापपलाशकिंशुके' इति 'महद्वापपलाशकिंशुकः' इति वा पाठः सुखावबोधायाम् ।

वेति विमर्शनम् अनाचरदकुर्वाणम् । शोभासंपन्नमदेन भक्तत्वादित्यैः । किं किमिति वचनम्,
अपित्वमुचितमेतत्कृतम् । यतः सत्यासत्यविचारणान्नादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः
सत्यासत्यविचारमकुर्वन्कस्यचिदस्यकस्य वचनादनपराधिनमपि कंचित्पाशादिना यथाति ।
चन्द्राकारे भणिताटके तथा धृते इति भावः ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्याममितः समन्वयः ।

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयस्ययं दूरधरीं धुरं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अवादीति ॥ कयाचिद्वयस्यया सख्या कुण्डले परिधाप्य कर्णयोर्निक्षिप्य भैमी अवादि
इत्युक्ता । इति किम्—भैमि, त्वदाननेन्दोराभ्यां कुण्डलाभ्याममित उभयपार्श्वयोरयं सम-
न्वयः खनीचीनः संबन्धः प्रियस्य नलस्य कामो रत्नमिलापस्तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दूर-
धरीं पूर्वापरराशिस्थगुरुशुक्रयोर्मध्यराशिस्थचन्द्रस्य दुरुधराख्यस्य महायोगस्य संबन्धिनीं धुरं
भारं ध्रुवं निबितमाश्रयतीति । ध्रुवमुप्रेक्षायां वा । दुरुधराख्ये महायोगे जातः पुत्रादियथा
वृद्धिं प्राप्नोति, तथा कुण्डलालंकृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलापो वृद्धिं प्राप्स्य-
तीति भावः । 'गुरुभार्गवयोगयोगश्चन्द्रेणैव यदा भवेत् । तदा दुरुधरायोगः—' इति ज्योतिः-
शास्त्रादवगन्तव्यम् ॥

अधरप्रसाधनमाह—

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीन्नि सिक्थकम् ।

राज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मणि ॥ ४३ ॥

निवेशितमिति ॥ तवीनोऽधरोष्ठस्य सीमनि ऊर्ध्वदेशे यावत्सालककस्य रागो
लोहितिमा तस्या रीतये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यन्नेन लगत्संलग्नं सिक्थकं मधूच्छिष्टं
खस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य माधुर्यातिशयात्सुधाया अमृतस्य सधर्मणि
मुल्यायां तत्रैवाधरसीन्नि निवस्तुं नित्यं स्थातुमुत्सुकमुत्कण्ठितमिव राज । सुधया सिक्थकस्य
कदाचिदप्यसंबन्धात्तदधरलतां परित्यक्तुमशक्तमिव तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका अलक-
कस्य स्तित्वधर्मधरे सिक्थकं निवेशयन्ति । अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितम् । अन्यदपि
हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । लतोत्प्रेक्षा । सधर्मा, 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच्
'समानस्य छन्दसि—' इत्यत्र योगविभागात्समानस्य चादेशः । सुधापतमानो धर्मो यस्याः
सा सधर्मा तस्याम्, 'ननः' इति न ङीप् ॥

कण्ठप्रसाधनमाह—

खरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।

अवाप्य तन्त्रीरथ सप्त मुक्तिकासरानराजत्परिवादिनी स्फुटम् ॥ ४४ ॥

खरेणेति ॥ तवीया कण्ठ एव कन्दली अतिसौकुमार्यादिगुणत्वाद्बुद्धोद्गतप्रथमाङ्कुरदण्डोऽ-
तिमधुरेण खरेण पुरा पूर्वमविशेषणं विशेषणरहितं यथातथा सामान्येन वीणेत्येव खलु निबि-
तमस्फुरदभासत, नतु रुद्रवीणादिबहुवीणामेदेषु विशिष्टतया इयमिदं संज्ञेस्वर्यः । अवालेकार-
समये सप्त मुक्तिकासरान्सूत्रप्रोतमौक्तिकहाराण्येव तर्जनीमध्यमध्यमाभिघातोत्पद्यमानान्यनिव्य-
जितपञ्चमादिरागाः पञ्चवादिरचितसप्ततन्त्रीरप्य 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवा-

दिनी' इत्यमरवचनात्स्फुटं प्रकटं परिवर्दिनी इति विशिष्टसंज्ञा सती अराजदशोभत । स्फुट-
मुत्प्रेक्षायां वा । वीणाभ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली सप्तसरमुक्ताहारालंकृता चेति भावः ॥
भुजप्रसाधनमाह—

उपास्यमानाविव शिक्षितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

रराजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ भुजौ सुदत्या बलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ मङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः सङ्गस्य बलयेन कङ्कणेन संगतौ
युक्तौ सुदत्या भैम्या भुजौ रराजतुः शुश्रुभाते । उत्प्रेक्षते—अप्रौढा बाला मृणालनाला तथा
विसदृशेन ततो भुजाभ्यां सकाशान्मृदुत्वं शिक्षितमुपास्यमानाविव सेव्यमानाविव । मृणाला-
दपि कोमलतरौ भुजाविलम्बः । गौडदेशे विवाहकाले सङ्गबलयधारणमाचारः । बालेन
चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदम् । 'नाला नालमथास्त्रियाम्' इत्यपि क्वचित्पाठान्महाकविप्रयो-
गाच्चालङ्कारोऽप्याबन्तः । ततः, 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । माङ्गलिकेन, 'प्रयो-
जनम्' इति ठक् । रराजतुः, 'कणां च सप्तानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ वैकल्पिकत्वाच्च भवतः ।
क्वचित्तु 'विरेजतुः' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेऽस्या नवयावरज्जना जनैस्तदानीमुदनीयतापिता ।

चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विच्छिद्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽपिता रचिता नवा आर्द्रा याव-
रज्जना अलङ्कारज्जना जनैर्नवोदयसमये जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरियोदनीयतातर्क्यत । किंभूता
रविद्युतिः—निशि रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात्पद्माभ्यां सह विच्छिद्य दिने पुनः पद्मौ चिराय
परिरभ्य जाग्रती तिष्ठन्ती रविद्युतिर्यथा पद्मेषु श्रियमधिकां करोति तथा यावद्वरज्जना तत्प-
दयोरिति भैमीचरणौ पद्मस्तुत्याविति भावः । चिराय विच्छिद्येति वा चिररविद्युत्तावन्त्योन्मं
श्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इत्युक्तिः ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

स्फुटं सिपेवे कुसुमेषुपावकः स रागचिह्नध्वरणी न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारित्वात्सुतनोर्भैम्याः कृतोऽपराधो येन स कुसु-
मेषुः काम एव पावकोऽग्निरनन्तरमधुना कान्तेन नलेन समं सह भैम्या समागमं विचिन्त्य
स्फुटं निश्चितं चरणी सिपेवे । अपराधमार्जनायैत्यर्थः । कामस्वामित्वे हेतुमाह—यतः सोऽग्नौ
रागचिह्नौ रागो लोहितमिव चिह्नं यस्य । रक्तिन्ना बहिरयमिति श्रूयते । अध्वनाऽनुराग एव
चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुमापयति । तस्मात्कामाग्निरैवायं, नत्वयं यावकोऽल-
ङ्कारः । स यावको नेति वा । अभ्योऽपि प्रेषितमर्तृकामाः कस्याधिकृतापराधः संस्तवित्वा-
गमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । सालङ्कारतत्पददर्शनादेव नलस्य कामो-
द्रेको भवितेति भावः ॥

सहजशोभामाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परेणैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽलङ्करणानि तानि तद्वर्धय तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं विनैव परस्परानपेक्षं च तस्या भेन्ना ओष्ठे सुखाद्यवयवेषु प्रत्येकं स्त्रीयस्त्रीयसौष्ठववशात्तद्विमारोहवशाच्च चाकृतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु परस्परैकान्वयोन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्ये सत्यप्यन्योन्यसादृश्यवशात्कारानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ कराविलोकस्याज्ञसापरेण तस्य च तेनैव सर्वाङ्गयोग्याज्ञसामग्रीसंघटनात्सुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनःशिलादितिलकादीन्यलंकरणानि किमूचिरे, अपि तु—स्वकरणप्रयोजनं न किञ्चिदुचुः । यद्यस्मात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वोक्तप्रकारं करणं निर्माणं इयैव बभूव । दुःखवशाच्च किञ्चिदुचुः, किमप्यधिकं न चकुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति भावः । यत्तेषां करणं तद्वयैवाभूत् । अत एव करणमलमिहान्वयेन नाम सान्वयं जातमिति भावः । अलं वृथा करणं येषामिति बहुव्रीहिणापि सान्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलंशब्दस्य भूषणार्थत्वम्, पश्चादप्रयोजकत्वादिपिद्वयमिति चेत्यर्थः । 'किमूचिरे' इति पाठे किमर्थं वृत्तानि न जाने इति शेष इति वा ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति—

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुपोप यां भूषणचुम्बनैरियम् ।

पुरःपुरस्तस्थुषि रामणीयके तथा बवाधेऽवधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

क्रमेति ॥ इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैर्भूषणसंबन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा स्यात्तथा अग्रेऽग्रे क्रमेण पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिशयितां यां श्रियं पुपोप तयालंकारशोभया रामणीयकं सौन्दर्यं पुरःपुरस्तस्थुषि स्थिरतरे सति अवधिवुद्धेरिवत्तावुद्धेधोरणिः परम्परा बवाधे बाधिता । इतोऽन्यद्रामणीयकं नास्तीति यदि बुद्धिर्भवेत्, तदावधिर्भवेत् । पूर्वपूर्वरामणीयकेयत्ताबाधेन रामणीयकान्तरे पुरःपुरः स्फुरत्स्ववधिर्बाधित इत्यर्थः । तस्या भूषणशोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देशशब्दः ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी ।

विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥

मणीति ॥ मणीसनाभौ मौक्तिकादिरत्नतुल्येऽतिसूक्ष्मे मुकुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दर्पणसंकान्तप्रतिबिम्बं पश्यतीत्येवंशीला दर्शिनी सा भौमौ स्वमुखं विधोर्दर्पणरूपस्य, प्रतिबिम्बरूपस्य वा, चन्द्रसादूरं निकटवर्ति विधाय कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विचारयन्तीव बभौ । संनिधौ हि विशेषः स्फुरति । बिम्बापेक्षया प्रतिबिम्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति भावः । भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति जातिः । प्रतिबिम्बदर्शिनी, 'बहुलमानीक्ष्ये' इति गितिः ॥

जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।

तथापि जिग्ये युगपत्सखीयुगप्रदर्शितादर्शबहूभविष्णुना ॥ ५१ ॥

जित इति ॥ तस्या आस्येन जितः कलानिधिचन्द्रो नेत्रचिपिटीकरणादिनिमित्तादस्वस्थितादर्शनमित्ताद्वा द्वौ चन्द्राविति धीर्यस्य पुरुषस्य स एव साक्षी साक्षाद्गृष्टा यस्याः सा माया यस्यैवभूतः कायो यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधे बभार । एकत्वादहं भौमोमुखेन जित इति मायामयानेककालत्वं चन्द्रेण धृतमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन साक्षिणौ द्वौ चन्द्रा-

विति बुद्धिरेव प्रमाणम् । कलानिधिपदेनानेकशिष्यजत्वान्मायिकायभ्यूहनिर्माणकलामपि
वेत्तीति सूचितम् । द्वाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यद्यप्यत्रीकृतम्,
तथापि युगपत्समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्वा अवहुना एके-
नापि बहुभविष्णुना बहुभवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिग्ये जित एव । हस्तस्यदर्पणस-
हितसखीदर्पणद्वयप्रतिकलितमुखप्रतिबिम्बः सह विम्बभूतस्य मुखस्यानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पण-
द्वयेन सह विम्बभूतस्य मुखस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिबिम्बैश्च सह वाऽनेकत्वात्पदार्थद्वयोर्वि-
जयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभया जितोऽपि संख्याधिक्येन मुखं जेतुमारब्धवान्,
तथापि मुखस्याधिकतरसंख्यत्वात् सताकेति भावः । 'बहुभविष्णुना' इति त्विः ॥

किमालियुग्मार्पितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदीयसालोक्त्यमितं व्यलोक्यत ५२

किमिति ॥ आलियुग्मेनार्पिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुषु विम्बप्रतिबिम्बेषु मध्ये एकमेक-
संख्यायोग्यम्, अथ च मुख्यम् । तदास्यं भैमीमुखम्, अन्यच्च हिमेषु क्षिशिरर्तुषु । अथ च
काम्येषु केशरादिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाण(पं) विनाशम् । अथ च मोक्षम् । कृत्वा प्राप्येति
वाचत् । निशासमाधिमी रात्रिसंबन्धिभिः संकोचैः । अथच परमात्मदर्शनोपायैः । कृत्वा
तदीयं भैमीमुखसंबन्धि सालोक्यं सादृश्यम् । अथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिम् । इतं प्राप्तं बहु
अनेकमम्बुजं किं लोकैर्बलोक्यत । किमुत्प्रेक्षायाम् । भैमीमुखप्रतिबिम्बाग्निहीनत्वात्पद्मैः
केशरादिहिमचूर्णनादितपस्तत्वा तन्मुखप्रतिबिम्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मैर्भ्यो
मुखमधिकमिति भावः । अम्बुजमिति जालेकवचनम् । निर्वेपणं निर्वापत्वात्करोतीति व्यन्तात्पि
निर्वाप्येति । हिमेष्व्वात्मानं विनाशयेत्यर्थः । सालोक्यं, 'समानस्य-' इति योगविभागात्तः ॥

पलाशदामेतिमिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिकामुर्कैः ।

अलक्षि लक्षैर्धनुषामसां तदा रतीशसर्वस्वतयाऽभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति ॥ असौ भैमी पलाशानां किंशुकानां दाम माला इयमिति भ्रान्त्या मिलन्त
आगच्छन्तः शिलीमुखा भ्रमरा यत्रैवंभूतैः । अथ च किंशुकानां धनुषाकारत्वान्मिलच्छिलीः ।
विभूषामणीनां विशिष्टालंकारसंबन्धिमणिकयादिरत्नानां रश्मिरूपैः कामुर्कैरिन्द्रधनुर्भिर्दृता
वेष्टिता सती तदा भूषणानन्तरकाले रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुषां
लक्षैर्लक्षसंख्यैर्धनुर्भिरनि सामर्थ्येन रक्षितेव लोकैरलक्षि तर्कितः । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवत्
धनुषां धनुर्धराणामित्यर्थः । कान्तिसाम्यान्मित्रतया नलसर्वस्वं भैमी कामो रक्षतीत्यर्थः ॥

विशेषतीर्थैरिव जन्मनन्दिनी गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।

जगाम भाग्यैरिव नीतिरुद्धवलेर्बिभूषणैस्तत्सुषमा महार्घताम् ॥ ५४ ॥

विशेषेति ॥ तस्या भैम्याः सुषमा स्वाभाविकी परमा शोभा विभूषणैर्विशिष्टैर्भूषणैः कृत्वा
महार्घतामतिश्रेष्ठं जगाम । का कैरिव—जन्मनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठाऽपि सदा विशेषतीर्थैः
द्रव्यानादिमिरिव । तथा—आजानिकरागभूमिता (जननं जनः न जनोऽजनः अजनेन निर्हृतः
स्वभावेन संभूतः आजानिकः 'तेन निर्हृतम्' इति टक् । जनेर्जन्मन आ आजनि, आजनि
भवः, अध्यात्मादित्वाद्भृम् । इकादेशः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपददृष्टिः ।) आजानिकः सहजो

रागः, तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिः, तस्य भावस्वत्ता सहजा केहपात्रता गुणैः शीललावण्यादि-
भिरिव । तथा—नीतिः उज्ज्वलैर्नीतिसाधितफलप्रतिबन्धनाशनात्प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतशुभक-
र्मभिरेव भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठैव, परं प्रयागादौ माहात्म्यातिशयः । यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठम्,
परं शीलदिनाऽनुरागस्य निरतिशयत्वम् । तथा—नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव, परं उज्ज्व-
लैर्नीतियुग्मानोपमेयैः संवन्धनीयम् । अशुभकर्मणोऽपि भाग्यस्याभिधानकत्वात्तच्चिरवर्षं
भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पावित्र्यं, गुणवत्त्वं, भाग्यवत्त्वं च सूचितम् ।
विशिष्यन्ते विशेषाः पञ्चाद्यच् (?) ॥

नलात्स्ववैश्वस्यमनामुमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तदङ्गिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुगे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलात्सकाशात्स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैश्वस्यमनामुमानता भैमीचरणप्र-
णामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयंवररूपे महोत्सवे आकारिताः सद्य आगता नृपस्त्रियोऽन्यराज-
महिष्यः प्रियायुगे स्वप्राणेशचिद्विजीवनाय मङ्गलरूपं सिन्दूरमिव स्वशिरःसु तस्या भैम्या
अङ्गुथोदरणयोर्लक्ष्मामलककमदधन्त आधारयन् । पत्न्युर्गुह्ये अन्याः स्त्रियस्ता एव वा
यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति, तथा प्रणामप्रसन्नया भैम्या एतदीनाः प्राणेशा रक्षणीया
इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशाक्षिप्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिरजीवनाय भैमीचरणयोः प्रणामं
कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव चार्द्रा लक्ष्मा लम्बा । 'विश्वस्यामिचवे समे' इत्यमरः । लक्ष्मा-
णादित्वाद्वैश्वस्यम् । अदधन्त, 'दध धारणे' लघि । 'हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायु-
ष्यमिच्छन्ती दूरयेत् पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥

अमोघभावेन सनामितां गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरलज्जाम् ।

ततः प्रणम्राधिजगाम सा द्विया गुरुगुरुब्रह्मपतिव्रताक्षिपः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्विचरणप्रणामा सती द्विया गुरुः ।
अधिकलब्धेत्यर्थः । सा भैमी गुर्वोः पूज्यतमयोः पित्रोः ब्रह्मणां ब्राह्मणानां, वाङ्मनःकायक-
र्मभिः पतिमव्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनमुवासिनीनां च अविचया सुमगा अ(न)ष्ट-
पुत्रा भवेति वाशिषोऽधिजगामालभत । किंभूता आक्षिपः—अमोघभावेन सफलत्वेन प्रस-
न्नानां गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्संबन्धिन्योऽक्षरलज्जो वर्णमालास्तासां सनामितां
बन्धुत्वं गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन तनुभ्याः ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासज्जनशिल्पपारगैः ।

निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विमोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भैम्या चेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादि कृतम्, तेनैव प्रकारेण च
तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मङ्गलस्नानानन्तरं प्रसाधनासज्जनं भूषणकरणं तत्संबन्धि शिल्पं
विज्ञानकौशलं तस्य पारगैः (अ)क्षेपविशेषज्ञैः श्रृङ्गारिभिरनुजीविभिः सेवकैर्निजस्य स्वस्य
विमोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकालयोभ्या विवाहकालोत्सवयोग्या

वा विभूषणा कृता रचिता । निवस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता । विभोरित्यविलम्बः सूचितः ।
भूषणवित्तुरादिः तस्माद्युक्त्वा ॥

श्लोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह—

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनर्विचार्य तान्वन्धमवापिपन्कवान् ।

कलापलीलोपनिधिर्गरुत्यजः स यैरपालापि कलापिसंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केशप्रसाधने अधिकृता नापितादयः पुनः पुनर्विचार्य भूषणधूमसंशो-
षणपुरःसरं कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृत्वा । अथ च भूषणधूमस्यापि विद्यमानत्वात्पुनः पुनस्त-
द्भ्रान्तिवशात् एते केशा एव न धूम इति चिराद्विस्मृत्य । कानि पुष्पाणि कुत्र स्थाप्यानीति
योगयायोग्यभावं विचार्य वा नृपस्य तान्कवान्धमिमांसादिरचनाविशेषप्रस्थित्यर्थं बन्धमवापिप-
न्प्राप्तयामासुः । तान्कान् । यैः कवैः शरदि गरुतः पशान्त्वज्रदि गरुतयश्च तस्य कलापिसङ्घस्य
संबन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः साम्बसपालापि आच्छादितः । तद-
पेक्षयाऽधिकैर्ज्ञातमित्यर्थः । कलापलीलारूपो च उपनिधिः कविसमवसिद्धः प्रतिनिधिः स
यैराच्छादि । जित इवेत्यर्थः इति वा । नलकेशैर्विलासस्य गृहीतत्वाभिर्विलासतया निरर्थकं
बर्हभारं लज्जतीति सूचनाद् गरुतयश्च इति पदं सामिप्रायम् । यैः केशैः पशूनाग्निना मयूर-
संहतेः कलापशोभानिक्षेप अपालापि गृहीत्वा नास्तीत्यपलापितः । यः परस्य निक्षेपं गृहीत्वा
न दत्ते परं प्रतारयति स राशोऽधिकृतैः पुरुषैः पश्चाद्भ्रान्ता शिक्षणीयो भवति । मयूरः शरदि
पशान्मुबन्ति । 'पुमानुपनिधिर्न्यासः' इत्यमरः । अवापिपन्, आप्नोतेर्ण्यन्ताङ्गुलि द्वितीय-
स्यैकाचो द्वित्वम् । गत्यर्थत्वाद्गो कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । 'अलम्भयन्' इति च पाठः ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनुर्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।

कचेन तस्यार्जितमार्जनधिया समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुडालैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति ॥ अर्जिता लब्धा मार्जनधीरभ्यङ्गजनिता स्त्रियशोभा येन । तथा—
द्राघिप्रातिदीर्घत्वेन शालते एवंशीलेन तस्य नलस्य कचेन केशपाशेन सह समेत्य संबन्धं
प्राप्य कुडालैर्मल्लिकादिकोरकैः कर्तुमिः द्राघिमशालिना तथार्जितमार्जनधिया पुनः पुनरङ्गुल्या-
दिना धर्पणाह्वयमार्जनसंबन्धिन्यङ्गपशोमेन अमरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां
मनोभुवः कामस्य पतत्रिणां बाणानां सौभाग्यं सादृश्यमलम्भि । केशपाशस्य अमरमालारूपेण
कानधनुर्गुणेन साम्यम्, कोरकाणां च पुष्परूपैर्बाणैः नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशाल-
नीलतरुल्लिकालंकृतनलकेशपाशदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भवितेति भावः । कचेन,
जालेकवचनम् ॥

मूर्धप्रसाधनमाह—

अनर्घ्यरजौघमयेन मण्डितो रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।

वनीपकानां स हि कल्पभूरुहस्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥

अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरजौघमयेनामूल्यदिव्यभाषिकादिरत्नवटितेन मुकुटेन मूर्ध्नि
मण्डितो राजा स नलो हि यस्माद्दनीपकानां वाचकानामतिधनदानात्कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः,

१ 'अवापयन्' इति पाठः सुखावधोपायः ।

ततो हेतोर्मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षलोचितां रम्यां रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुक्तमुद्रिरञ्जिव रराज । एषो हि बालपङ्कवपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीमुद्रिरति । कल्पवृक्षस्य च मञ्जरी रत्नफलत्वादन्नमयी । मञ्जरीस्थाने मुकुटः, तत्किरणा वा । मञ्जरीकारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अपरमहतीत्यर्थे दण्डादिस्वाद्यत् । 'मञ्जरीः' इति च पाठः ॥

भालप्रसाधनमाह—

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिकानिभेन लङ्गः परिधिर्विधोर्वभौ ।

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते तदानने मातुमशक्तुवञ्जिव ॥ ६१ ॥

नलस्येति ॥ रत्नचित्रिताया वीरसंज्ञान्धन्या वीरपुरुषधाराया वीरपट्टिकानां चारुया-
तायाः सुवर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपथाद्वागमात्रव्यापिन्या निभेन व्याजेन नलस्य भाले ललाटे
लङ्गः सन् विधोश्चन्द्रस्य परिधिः परिवेषो बभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेतपरिवेषः, संपूर्णमण्डलः
किमिति न इदं इत्यत आह—किं कुर्वन्निव । तदा प्रियासंगमकाले भूषणकाले च हर्षव-
शाद्रूपणवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां चन्द्रापेक्षयाधिकसौन्दर्यम् । अथच—अधिकपरिमाणत्वं
गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्तुवञ्जिव । अल्पपरिमाणस्य सदलंकरणं
तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति ननु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति । तस्मान्मुखैकदेशो भाल
एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टिकायाः परि-
वेषाकारत्वं युक्तम् । 'अशक्तिमुद्रहन्' इति च पाठः ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति—

बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

उपभू तद्वर्तुलचित्ररूपिणी धनुःसमीपे गुलिकेव संभृता ॥ ६२ ॥

बभूवेति ॥ मनोभुवो धनुःसमीपे संभृता सजीकृता उपभू भुवोः समीपे तस्य नलस्य
वर्तुलं चित्रं तिलकत्वरूपिणी गुलिकेव गुण्यगो गोलक इव बभूव । किंभूतस्य—भैम्या मान-
सौकसं मनसि धैर्यभरं धैर्यबाहुल्यं अथच धैर्यभरमेव मानससरोनिवासिनं हंसम् । पक्षि-
त्वाच्च विद्यते धैर्यमरो यस्यैवंविधं वा । हंसं जिघांसतो हन्तुमिच्छतः । भुवोः कामधनुर्द्वयं,
तिलकस्य च गुलिकात्वम् । भूसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भविष्यतीति
भावः । अन्योऽपि हंसं हन्तुमिच्छन्ञ्जियो धनुषि गुलिकां संधत्ते । 'राज्ञश्च तिलको वृत्तो
वर्तुलो वृषवैश्ययोः' इति वचनात् । मानसौकस्त्वोप्रेक्षायां खलु । 'चित्रं स्याद्वृत्तालेक्ष्यतिल-
कपे' इति विश्वः । चित्रं च तद्रूपं चेति कर्मधारयादिनिर्वा । 'चित्ररूपता' इति पाठः ।
तिलकस्वरूपेत्यर्थः ॥

अनुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

ध्रियं धिता काचन तारकासखी कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अनुम्बीति ॥ कृत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण तदधिकेन । अथ च कमल-
तर्जनावशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन वक्त्रेण वा चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्दनतिलकोऽ-
नुम्बि कृता तया चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्दनस्यैव सखी ध्रियं धिता सलदनीका काचन
रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कस्याङ्कवर्तिनी मण्यवर्तिनी कृता । तया चन्द्रमण्यवर्तिनी काचन

सभीका तारका स्वस्य सखी सदचरी कृता । सा तत्तुल्या जातेत्यर्थे इति वा । का च कापि तारका असखी न कृता, किन्तु या काचन चन्द्रावर्तिनी भवेत्, सा सर्वापि सख्येव कृतेति वा । सरोजतर्जिनश्चन्द्रस्य मध्यवर्तिनी रोहिण्यादिवर्धि भवेत्, तर्हि चन्दनवृत्ततिलकयुक्तः सरोजतर्जो नलमुखचन्द्रस्तुल्यो भवेत्, नत्वेवमित्यर्थः । तदा तन्मुखं पद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । 'काचन' इति पाठेऽतिशयितभ्रियं ध्रिता ॥

न यावदग्निभ्रममेत्युद्धृतां नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।

स बिन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ६४

नेति ॥ हरेरिन्द्रस्य इति एवंप्रकारा दुराशयास्तुल्यमानासंभावितचिन्तया 'अस्य नलस्य भाले ललाटे सा भैमी किमस्ति न वा' इति संदेहरूपां ब्राह्मीं लिपीमक्षरपङ्क्तिं संदेहनिरासाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनतिलकविन्दुरेव इन्दुश्चन्द्रः प्रहितः प्रेषित इवेत्युत्प्रेक्षा । इति किम्—भैमी यावदग्निभ्रममग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नलस्योद्धृतां परिणीततां भार्यात्वं न एति न गच्छतीति । यद्यपि स्वयंवरो जातः, तथापि यावत्सप्तपदी नास्ति तावद्भैमी नलस्य भार्या न भवतीति दुराशया स बिन्दुश्चन्द्र एव प्रहितः किम् । 'पतित्वं सप्तमे पदे' इति स्मृतिश्रामाण्यायावदग्निभ्रमणं नास्ति तावद्भैमी नलस्यतां नेति । ब्रह्मलिपेर्निश्चयं चन्द्रद्वारा बुद्धा तत्प्राप्त्यर्थं वयं प्रयतामह इति दुराशया लिपिवाचनार्थं प्रेषितश्चन्द्रो ललाटे स्थितः । चन्द्र इव तिलको रज इति भावः । यावदग्निभ्रमम्, अव्ययीभावः । लिपि, 'इदिकारात्' इतीकारः ॥

कर्णभूषणं वर्णयति—

कपोलपालीजनिजानुविम्बयोः समागमात्कुण्डलमण्डलद्वयी ।

नलस्य तत्कालमवाप चित्तभूरथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥

कपोलेति ॥ तत्कालं तस्मिन्मण्डनसमये नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोलपाल्यां प्रशस्तातिस्वच्छनलकपोलयुगे जातौ निजौ स्त्रीयावनुविम्बौ तयोः समागमात्संबन्धादेतोश्चित्तभूरथे कामरथे स्फुरत्तत्तच्चक्रचतुष्कं तस्य चारुतां सौन्दर्यमवाप । रथश्चतुश्चक्रो भवति । पाली फलकम् । चतुष्कं, परिमाणोपाधिके सहाय्ये 'संख्यायाः संज्ञासङ्ग' इति कर् । तत्र प्राणिसङ्गे यद्यपि प्रलयः, तथाप्यत्रौपचारिकः प्रयोगः ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दनाद्विनम्रमौलेश्चिबुकाप्रचुम्बिनी ।

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमःस्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

श्रितेति ॥ अस्य कण्ठे श्रिता मुक्तावलिर्माँकिकहारलता आस्यमेव चन्द्रमास्तस्मात्प्रयन्ती मुधा तस्मात्सुन्दिलं स्मूलं बिन्दुवृन्दं तस्य भावस्तत्ता तामवाप । किंभूतस्य—गुरुणां पित्रादीनां विप्रार्णां च वन्दनया विनम्रो मौलिर्यस्य । अत एव । किंभूता हारलता—चुबुकाप्रचुम्बिनी हन्वप्रसर्शिनी मुक्तावली स्थूलत्वं वर्तुलत्वं च सूचितम् । पूर्णचन्द्रदर्शनवत्तलदर्शनाद्गुर्वीदीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति—

यतोऽजनि श्रीर्बलवान्बलं द्विपन्वभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान्कमलार्थिनो घनान्समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

यत इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावम् । अथ च दण्डदण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यम् । बभार मेजे । जर्मिका दधारेति भावः । स कः—यतो यस्माद्भुजादेतोः श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा । भजन्युत्पन्ना । तथा—आजिषु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेण शत्रुविमर्देनेन कृत्वा बलं शत्रुसैन्यं द्विपन्पराभावुकः सन् स नलो बलवानुत्साहयुकः शण्डियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान्सन् शत्रुसैन्यं पराभावुकोऽभूदिति वा । वाशब्दश्चार्थः । ततश्च—आजिषु बलं द्विपन्स नलो यस्य च यत्कर्तृकेण रणेन सङ्ग्रामेण बलवानभूदिति वा । शत्रुसैन्यं द्विपन्स प्रसिद्धोऽतिबलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे निराकरणे बलवान् बभूवेति वा । आजिषु बलं द्विपन्स प्रसिद्धः शत्रुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवान्नाभूदिति वा । वारणानामिनः स्वामी वारणेनश्चासौ स चातिप्रसिद्ध एरावतः स वारणेनसो यस्य नलभुजस्य बलं द्विपन्सद्वेलेन सह स्पर्धमानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽयुत्तमैतद्भुजबलस्पर्धया बलवत्त्वप्रतिष्ठां लेभे । 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति न्यायादिति भावः । सङ्ग्रामेषु बलं दैवं पराभावुकः स इन्द्रोऽपि यस्याजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवान्नाभूत् । इन्द्रादप्ययं बलीतिभाव इति वा । वयशोरमेदाद्वलनं बलः पलायनं तद्वान् । सङ्ग्रामे यत्कृतेन निवारणेन स बलरातिरपि बलवान्पलायनपरोऽभूत्, न तु स्वातुं शक्त इति वा । यः करस्तानतिप्रसिद्धान्धनान्वद्भूकमलं लक्ष्मीमर्थयन्त एवशीलान्याचकान्पूरुषपूर्णचकार । अतिवदान्ध इत्यर्थः । बहुन्सुन्दरवभूकाङ्गिणो वरान्यः पपार । बहवो ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थे इति वा । अथ च—सामरत्वं मेजे । यस्मात्सामराज्यलक्ष्मीर्जाता । बहुत्पन्नेन वारणेनैरावताख्येन स बलरातिराजिषु बलवानभूत् । यथ वृद्धयर्थं जलमिलापिणो मेघान्पूरयति । रामनामाहिता मुद्रोच्चा । 'बहुद्रता', 'पपार यस्तान्' इति वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला धीवरधिभोः' इति विश्वः । बलवं बलः । धनर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूरयतेर्लुङि 'णौ चङि-' इति ह्रस्वे 'दीर्घो लघोः' इत्यन्यासस्य दीर्घः । पपार, पृथातोः पूरणार्थाद्दि । इत्वं (उत्वं) बाधित्वा परत्वाद्विद्विः ॥

कृतार्थयन्त्रार्थिजनाननारतं बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयवद्भुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कृतेति ॥ तस्य करोऽमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतो बभूव । किं कुर्वन्—अर्थिजनान्पान्चकलोकान्वदुधनदानादनारतं सदा कृतार्थयन्त्रात्प्रयोजनान्कुर्वन् । तस्मान्मणिबन्धरूपे तदीयकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सुव्यसमयेन मातृलिकेन कङ्कणेन युक्तं सौवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालस्थाने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयवद्भोर्मिलितशोषटनाद्वितीयवदिति वा । ध्रुवमुत्प्रेषायाम् । 'विनिवेशितं तदा' इति पाठः शाबुः ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः स यजमानिक्यसितारुणत्वयोः ।

मिषेण वर्षन्दशदिङ्मुखोन्मुखौ यशःप्रतापाववनीजयाजितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति ॥ स नलो रराज । किं कुर्वन्निव—दोर्मण्डनं बाहुभूषणं तस्य मण्डली श्रेणी तां जुषेति इति जुषीं तस्योद्गदादिवर्तुलबाहुभूषणाश्रययोर्वज्रमाणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्वयोः

वैतरकरीन्द्रोर्मिषेण ऊर्ध्वाधोदिवसहितप्राच्यादिदशदिक्षु खानामुन्मुञ्चैः तत्र प्रसरन्तावनीज-
येनावर्तिता कमेण यशःप्रतापौ वर्षन्प्रसारयन्निव । हीरकमाणिक्यमार्गा मण्डनाश्रितत्वात्तद्दीप्तोरपि
मण्डनाश्रितत्वं युक्तम् । यशःप्रतापौ तितरकसोभाविति कविसंकेतः । ईवाध्याहारः ॥

धने समस्तापघनावलम्बिनां विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फलीचकार सेवावणदर्पणार्पणाम् ॥ ७० ॥

धन इति ॥ नलः समस्ता येऽपघना इत्यमस्तकायज्ञानि तानवलम्बत एवंशीलानि तत्र
स्थितानि तेषां विभूषणानां धने सान्दे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां परमां
शोभां खलावण्यपरमां मर्यादां बाबलोक्य सेवया विताः प्रसिद्धाः सेवावणा सेवाचतुरा नापि-
तादवस्तेषां दर्पणार्पणां प्रतिबिम्बदर्शनार्थं मुकुरार्पणां निष्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रत्नैरेव
कृतत्वादिति भावः । मञ्जलमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः तेन च विलोकित इति तेषां
सेवाचतुर्थम् । सेवाचणेत्येति, 'तेन वित्तः—' इति त्रैषम् ॥

व्यलोक्य लोकेन न केवलं चलन्मुदा तदीयामरणार्पणायुतिः ।

अवर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः परस्पररेणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघुव्योत्पाद्यमाना मुखस्य तेन निरन्तरदृष्टेण लोकेन तदीयानां
नलीयानामामरणामनार्पणायुतिः संस्थानविशेषे स्थापनवनिता शोभा केवलं न व्यलोक्य किंतु
विस्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः विस्फारितैः रत्नलोचनैः
कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पररेणान्योन्यस्य शुतिरदर्शोऽपि विलोकितेव । अन्योन्य-
शोभाविलोकनार्थमचेतनैरपि तैर्नैत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्वैर्विलोकिता ।
मण्डनमात्रं च क्वचित्तरत्नमिल्लेखैः ॥

ततोऽनु बाष्णेयनियन्तुकं रथं युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथ्वास्तुरिवाधिबुद्धवान्स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पृथ्वात्स नलो नृपो बाष्णेयनामा नियन्ता सारथिर्वस्य ।
अथच—कृष्णः सारथिर्वस्य । तं रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथ्वास्तुरर्जुन
इवाबुद्धवान् । किंभूतो नलोऽर्जुनश्च—युधि क्षितां भद्रं प्रापिता अरिक्षितिभृतां वैरिदृषाणां
जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन । क्षितवैरिदृषाणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिदृषाणां
जयन्तो रथा लक्षणवा अर्धआदित्वाद्वा महारथातिरथार्धरथमुखा बोधा येनेति वा । अर्जुन-
पक्षे—युद्धे इतोऽभिमन्युवधार्दिः सन्नुभूतः क्षितिसृष्टाया जयद्रथो वेन । क्षितोऽरीणां क्षीर-
वाणां संबन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमर्हति अन्यो वरस्तत्संबन्धिर्मर्या

१ भाज 'स्वियोर्मिषेण इति कृत्यदिपदैरसत्त्वप्रतिरूपोऽपह्वात्कारभेदः तस्य यथासंभवद्रव्यभेदेन
संकरः । 'वर्षन्निव' इत्युपेक्षावगम्यते । साच सापह्वायेति संकरः इति जीवातुः । २ 'अथ समाश्व-
त्कारः' इति जीवातुः । ३ 'परस्पररेणैव' इति पाठे लुप्तोपेक्षा इति सुखावबोधः । ४ 'अर्थापत्तिर-
त्कारः' । सा 'रत्नलोचन' इति रूपलोचनेति संकरः । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्यं पदवन्ती-
मादृश्यन्त' इत्युपेक्षा अवगम्यते इति जीवातुः । ५ वीकायुक्तके 'क्षिताः' इत्येव पाठः । तथापि
माभीनमूलयुक्तस्य 'क्षिता' इति पाठानुरोधादित्यं कृतम् ।

वात्रायां मुदितो हृष्टः । अन्त्या वरपक्षीयास्तैः सह वात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंबन्धिन्यां विजयवात्रायां हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ण्यैः, वृष्णैरपत्यम्, 'इतथानिधः' इति ढक् । नियन्तृकम्, 'नयुतश्च' इति कप् ॥

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसेधममाह—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना व्यराजयन्नाजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम्नस्त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः सुन्दरनार्य एव स्वर्गदया उज्ज्वलं प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं रसोदयादर्शना-
(२)दुरागामिशृद्धिहेतोर्वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना धृतालंकाराः सत्यो गृहाद्गृहादेत्यागम्य निसर्गैरम्बान्नाजपथानधिकं नितरां व्यराजयन् । तद्योगात्तस्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः । तासा-
मतितीन्द्र्यशुक्लम् । सर्वा अपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः ॥

अजानती कापि विलोकनोत्सुका समीरधूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥ ७४ ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका अत एव समीरणेन धूतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनांशुकं नीलकाश्यं कुचावरणवस्त्रमजानत्यनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते वरयात्रोन्मुखाय तस्मै नलाय पुरोऽप्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशकुनरूपपूर्णं कुम्भस्य संभृतिं संभारमुपदामकरोत् । समीरधृत इत्यनेनाचेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्याति-
सौन्दर्यमिति च व्यज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै, 'कियया यममिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गतो जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विषज्य हारैरुदितैरतर्कितैः कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनार्थमेवाहुत उत्सवात्सकाशाज्जवाद्देगादुदस्तस्योत्तिसस्य करस्य सुवर्णहीरकधा-
रातीक्ष्णाप्रभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वेगाभिघातवशादङ्गित्वा उदितैरिष्टैर्हारैर्नलविलो-
कनरसादुतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनैर्हारैस्त्वरीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षण उत्स-
वस्तत्संबन्धि वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्वरमणीनिरन्तरकियमाणलाजमोक्षणमप्ये-
मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्भमकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानया, 'मिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये-
कियाफले शान्वि 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अभिधादिदशोरात्मनेपदे-' इति वक्ष्य्यादि-
कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखीः' इति च पाठः ॥

लसन्नस्वादशंमुखाम्बुजसितप्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

लसदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरयात्रोन्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे । किंभूतम्—नखा एवादर्शाः, मुखान्वेबाम्बु-
जानि, स्मितान्वेव प्रसूनानि पुष्पाणि, वाष्प एव मधूनि, पाणय एव पल्लवानि, इतरेतरयोगः
समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखादर्शादयो यस्य तत् । एवंविधरनारीदर्शनाद्देवी-

पाणिग्रहो नितरां मम शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितम् । 'दध्याज्यादक्षादिदर्शनं शुभावहम्' इति वसन्तराजप्रश्ने शातव्यम् । आरोप्यसा-
णस्य प्राधान्याजज्ञिरे इति बहुवचनम् ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजतारुपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

करेति ॥ एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्थं ताम्बूलं जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः
सती करस्थं लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप । यतो नलविलोकने विषये एकाग्रे तत्परे विलोचनो-
त्पले यस्याः सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथं—मुखलक्षणे राजनि-
षिद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तया जाता या रुद कोषस्तयेव । उत्तमेन मन्मुखेन
सहैतत्सर्पत इति कोषादिव मुखे कमलं निक्षिप्तमित्यर्थः । नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन
विमनस्कतोक्ता । जिघत्सुः, 'लुङ्सनोर्षस्त्व' इत्यर्देर्षस्त्वार्थे, 'षस्त्व' अदने' इत्येतस्मात्
संघन्ताडुः । 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधात्ताम्बूलं जिघत्सुरिति द्वितीयायाम्, 'द्वितीया'
इति योगविभागात्समासः ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने समाज एवोपपतेः समीयुषः ।

धनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैस्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

कथेति ॥ कयापि स्त्रीरज्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के स्वकविषयान्तरे लोचने यस्या-
स्त्वस्मिन्समाजे जनसङ्घ एव समीयुषः समागतस्योपपतेर्जोरस्य परिरम्भ आलिङ्गनविषये साह-
सैर्निर्विचारनिर्भयप्रवर्तनैः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये तदालोकनं नलदर्शनेन धनं नितरां
सविघ्नं यथा तथान्वभूयतानुभूतम् । जारकर्तृकैर्जार्कर्मकैर्वा आलिङ्गनेष्ववधानात्तया नलः
सम्पद्नादशील्यर्थः । तदा तदा कदाचित्कदाचित् (प्रकृतत्वाच्चलस्य) आलोकनं कृतम्, न
तु निरन्तरमिति वा । देवयात्रावरयात्रादिको जारादीनां कामशास्त्रे समय उक्तः ॥

दिदृशुरन्या विनिमेषवीक्षणां नृणामयोग्यां दधती तनुधियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदृशुरिति ॥ नलं दिदृशुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन विगतपद्मसंकोचे वीक्षणे
विशिष्टे नेत्रे यस्याः सा । तथा—नृणां भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुधियं दधती अन्धा
काचिचारी इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासाम्पापि दर्शनौत्सुक्यात्पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्यान्महीमस्पृशतावता
केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सरसोऽप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्तर्ही देवैकभोग्यां काच-
कान्ति विभ्राणाः केवलं पदैकदंष्ट्रेणापि भूमिं न स्पृशन्ति । इयं तु निनिमेषदर्शनोत्सुक-
तयाङ्गुष्ठदिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूत् । अन्वत्सर्वं साहस्यमेवेत्यर्थः ।
अप्सरोऽभवदिति चिः । अप्सरःशब्दस्य बहुत्वोऽपि अग्न्या इत्यपेक्षयाऽभवदित्येकवचनमपि
युक्तम् । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एताः क्षिणा बहुत्वे स्फुरेकत्वेऽप्युत्तरं
त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःशब्दाच्चिः । बहुजनपृष्ठवर्तिनो भित्तिविषयवहिता
वा पादाङ्गुष्ठमात्रेण भुवं स्पृशन्तः प्रोक्षमिताज्ञाः पश्यन्तीति दिदृशूणां समावः ॥

१ 'अथ 'महीमस्पृशत्' इत्युपमेयस्योपमानादीषदस्वतन्त्रकथनेन मेदप्रधानसाहस्योक्तिव्यतिरेकात्-
कारमेद' इति जीवातुः ।

ने० च० ४९

विभूषणसंसनशंसनार्पितैः करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुराऽपरा सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्तःकरणे शरीरमध्येऽमान्तं संमदं शरीरमानादधिकमानं बहिरवस्थितं नलदर्शनजं प्रमोदं विभूषणानां संसनस्य शंसने तत्र मण्डनं गलितम्, तत्र मण्डनं गलितमिति प्रत्येकं कथने विषयेऽर्पितैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वसखीषु पुरा संमापयतीव प्राविशदिव । विचित्तत्वेन शब्दमश्वन् करेण ताव्यते, पतितविस्मृतभूषणादिसेवेदनाय कम्प्यते चेति, तथा—अन्यदपि कुसुलादायमाद्रोधूमादि बहिरेव संस्थितं सद्गुलात्कारेण करताडनैः करकृतैर्धूननैश्चान्तर्भाव्यत इति च लौकिकी रीतिः । नलदर्शनादुरागादतिविमनस्कासा जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति, 'पुरि लुङ् चास्मे' इति लट् ॥

विभूषणग्रंशः शब्देन किमिति न ज्ञापित इत्यत आह—

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीबभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्दृग्गीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वतंसेति ॥ नलदर्शने सक्तं चेतो यासां दृग्गीदृशां श्रुती कर्णावपि वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्णभूषणनीलोत्पलेनैव दृशा नेत्रेण नलं विलोकमाने सखी यस्माद्विमनीबभूवतुर्व्याकुले जाते तेन ते श्रुती किं भूषणसंसनं न शुश्रुवतुः । चक्षुषी किल भवणानर्हत्वाश्चाश्रयताम्, कर्णी तु श्रोतुं योग्यावेवेत्यपरैरर्थैः । ताः मुदस्यो यथा नलविलोकने विमनस्का जातास्तथा कर्णावपि विमनस्कौ जातमिति वापरैरर्थैः । विमनीबभूवतुः, 'अरुमनश्चक्षुः' इति चिबः सलोपश्च ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतितुलुकितं तावदङ्गन्त कान्ता

मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निबुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।

साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दग्भिरालङ्कितः किं

ज्योतिष्टोमादियश्श्रुतिफलजगतीसावैभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काश्चिदिति ॥ पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः काश्चित्पुराणयोः भूषणानां ये मणवस्तथा भूषणभूतानां वा मणीनां रत्नानामोघैः समुहैराचूडं शिखामभिव्याप्य निबुलित-माच्छादितमिति तत्र द्रुक्षितमिव तं नलं चक्षुःपाभ्यां प्रसृतित्वाभर्षसंकुचितकरकुञ्जालभ्यां तुलुकितं पीतं निर्माय कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुर्भ्यां सादरदृष्टं कृत्वा इति मौग्ध्यादनेपुण्यादङ्गन्त तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं किम्—निमेषे पद्मसंकोचेऽङ्ग-मतिभिरनिमेषाभिः साहस्रीभिः सहस्रसंख्याभिर्दग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजसूत्रादियज्ञानां वेदाच्युतं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती भुवनं स्वर्गस्तस्याः सावैभौमश्चक्रवर्तीन्द्रस्तस्य भ्रमेणायं सत्त आलिङ्गितः स्पृष्टः किम् । अन्तेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्बभूववशादिन्द्रोऽयमिति आन्त्येन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वाद्नेनास्माभिः संबन्धं युक्तमिति बुद्ध्या समालिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । एतदेव मौर्ख्यम् । सौन्दर्यं रत्नबाहुष्यं चोक्तम् । सहस्रशब्दः पक्षेऽपरिमितसंख्यावाची । सहस्रं परिमाणमासां ताः साहस्र्यः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवश-नादण्' इत्यण् ॥

भवन्सुबुद्धः श्री नरपतिरभूद्यस्य जननी

तमुर्वेश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुवृत्ता ।

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-

वलंकर्माणिश्रीरुदभवदलंकर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति ॥ सूर्यनत्ता मनोः पुत्रः सुबुद्धाख्यो नरपती राजा पावैतीषनप्रवेद्यनिमित्तेन शिवशासनेन हेतुना इत्याख्यः श्री भवन्श्रीत्वं प्राप्तः सन् बुद्धाद्भर्माधारणेन यस्य जनन्यभूत् । उर्वेश्याः प्राणान्कृपातिशयास्त्वर्वेश्यायाः प्राणभूतं प्राणवत्प्रियमसि सुन्दरं तं पुरुषवसमपि तनुवृत्ता कायकान्त्या विजयमानः पराभावकोऽसौ नल्लोऽधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोध-स्तस्येन्धनं दाहो मदनस्तस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कामेन शून्यमलंकर्तुं योग्यतया भूषयितुमलं-कर्मणा कर्मक्षमातिशयार्था स्त्रानाविकी भूषणजनिता च श्रीः शोभा यस्यासौ एवंभूत उद्भव-वज्रात् इति 'पौरुषिय आलेपुः' (१३) इत्यन्तिमश्लोकेन संबन्धः । जीर्णः कामो दग्धः । पुरुषास्त्वनेनैव जितः । तस्माच्छून्यं कामसिंहासनं भूषयितुमर्थं काम एवोत्पन्नः । अति-सुन्दरोऽयमिति भावः । कृतयुगादौ त्विलो नाम राजा युगमाप्रसङ्गाद्भरनिवारितमुमावर्गमेकाकी प्रविष्टः श्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा चन्द्रपुत्रो बुभुवः कामातुरः सन्साधर्मं नीत्वा तस्यां पुरुषोनामानं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरादिपुराणकथा । विजयमानः, 'विपराब्धौ जैः' इत्यात्मनेपदे शानच् । 'कर्मक्षमोऽलंकर्माणिः' इत्यमरः ॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनाः कृते

पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

असिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा

जाता दुर्मनसो न सोऽमुमुचिता तेषां तु साऽनौचिती ॥ ८४ ॥

अर्थीति ॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुष्या विदर्भराजसुतया अर्थी सां वृणी-त्वेत्यर्थयमानः सानुरागोऽप्यसौ सर्वसुपर्वणां सर्वदेवानां पतिरिन्द्रोऽप्येतस्य प्रलक्षलक्षणाति-सौन्दर्यस्य यूनाः पूर्णतारुण्यस्य नलस्य कृते निमित्तं पर्यत्याजि सानुरागत्वेन प्रसुप्तेऽपि सौन्द-र्यादिगुणानां न्यूनत्वाद्यपरित्यक्तशुक्लमुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राकाश्ये । तु पुनः निर्जराः इन्द्रादयश्चत्वारोऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रसिद्धाः सुमनसः शोभनान्तःकरणा अपि । सुमनसः प्रसिद्धाः सन्तोऽपि वा । सुमनस इति संज्ञया ख्याताः सन्तोऽपि । तथा भैम्या-स्मिन्नेले वृते सति बहुमनसः सविषादमनसो जाताः सा तेषामनौचित्यमुचितकारिता सोढुं क्षन्तुं नोमिता न युक्ता । नहि साधुभिः कार्यवशादपि साधर्मः परित्यज्यते, एतैस्तु परित्यक्ताः, तदर्थं न सहामह इत्यर्थः । कृतेऽव्ययम् ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्त्रकसाक्षिभिर्दिग्भटैः

स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्त्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं

भैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५ ॥

अस्येति ॥ अस्य नलस्य चिरकालं वरणमाकाशेषार्थमुत्कण्ठिते कण्ठे लोठिन्याधलन्त्या हृदयावलम्बिन्या वरणसजः साक्षिभिः प्रलक्षदक्षिभिर्दिग्भटैश्चतुर्भिर्निन्द्रादिभिर्दिक्पालैश्चपामा-

वात्स्वयमस्फुटदिविधीयमाणमपि स्वं वक्षोऽमुष्य नलस्य शस्त्रादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितम् । नलेन सार्धं भैम्यैर्बुद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भवति न लज्जापरित्याग इति भावः । घुरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अग्न्यादयस्त्यवतिष्ठन्तु । हा सोपहासं कष्टम् । अथ भैम्यां विषये व्यर्थमनोरथेन सता व्यावृत्त्य परावृत्त्य शतमन्त्रेण उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशाज्ज्वेण शतमन्त्रेण शतयज्ञकरणलब्धस्वर्गाधिपत्येन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राण्यपि कथं प्रसाधाऽनुनेतुं शक्या । यतः—कोपवशादज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वकीकृतमास्यमेवाम्बुजं यथा—संमुखानवलोकनात्प्रसादनार्थमनेन कृतमपि प्रणामाञ्जल्यादिकं न द्रव्यति, ततः कथं प्रसाधा । भैमी न लब्धा, शची च दृष्टा, अग्न्योऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जातमिति भावः । विद्धु भट्टैः शूरैरुपैः स्वं वक्षः किमिति न स्फोटितम् । वृषा मनुष्पास्तिष्ठन्तु, देवेन्द्रसापीदृशी दशा जातेति वा । 'उपगततेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेनेति भावः ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथ्यता-

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ मो सख्यः, यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात्सकाशात्कीर्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठ-
रामविदुषीमजानतीं मा जानीत । किंतु हर्षापेक्षया कीर्तिः प्रशस्यतरेति भैमी चैत्थेवेति जानीत । यद्यस्मात्तेयं भैमी मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं भद्रं साधु नाची-
करत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्याच्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेच्च त्वसौ वृत्तस्यास्माद्वितीयां शचीं माभवदिति युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—
शच्याश्चरिते कः कविः सर्गवन्धादिरूपेण वर्णनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयांचकार स शची-
वर्णनकारी नोऽस्माकमग्रे, अस्मभ्यं वा कथ्यतां यद्यस्ति, अपितु—अनिरूपणाच्चास्तेन ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनरसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां जलानां धुनीं नदीं तस्याः पानि-
स्थानभूते । अथच—रसनदीप्रवाहरूपे शुण्ठीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः
काव्यं न करिष्यते, अपितु तैरपि भारतादौ तद्दर्शनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्षादिक-
विभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गमुखप्रातिस्तथापि तत्पत्नीत्याच्छचीत्वेऽपि तस्याः
कुत्रचित् केनाप्यवर्णितत्वात्, इन्द्रापेक्षयाधिककीर्तेर्नलस्य वरणे पुण्यलोकत्वात्सर्वैरपि वर्ण-
नीयत्वात्तत्प्रसङ्गात्स्वस्यापि वर्णनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्गमुदः सका-
शाच्छ्रेयसी इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गमुखमपि परित्यज्य भैम्या नलो वृत् इति
युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गमुखादित्यर्थः ।
करिष्यते, कदन्तत्वादिद् ॥

वैदर्भाबहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया

योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वैदर्भीति ॥ हे समस्तः, अवस्थां वासः स्थितिर्वस्य सः प्रसूनायुध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणो देहधिया कायकान्त्या कृत्वा पश्यन्तीनामस्माकं नेत्राभ्यां खदते रोचते । किंभूतया—वैदर्भ्यां बहुजन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यस्य तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिसुन्दरममुं प्रीत्यात्मलोके पश्यत इत्यर्थः । विशिष्टया देहधियोपलक्षितो वा । अशरीरोऽपि भेगीपुण्यबाहुत्ववशात्सशरीरः काम इवेति भाव इति वा । सोऽयं नलः अद्य भीमजया सह योगं दाम्पत्यसंबन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यत्राल्लान्तासत्त्वेनादितं सामत्स्यं भजतामाश्रयतु । उभयोरैकत्र मेलनादयमेव कान्तीनामाश्रयः कान्तित्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किंभूतया—गीर्वाणालये स्वर्लोके सार्वभौम इन्द्रस्तस्य सुकृतप्रारम्भारः पुण्यराक्षितेनापि दुष्प्रापयाऽलभ्यया । शतमखीजन्मेन पुण्येन स्वर्गचक्रवर्तिव्यं येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाद्देव्याः सीमाभ्यातिशयो नलस्य चेन्द्रापेक्षया सीमाभ्यातिशयः पुण्यातिशयश्च 'गीर्वाणालय-' इत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय बहुपुण्यदुष्प्रापयापि भीमादराजातया ईश्वरप्रसादलब्धया विद्ययादितं परमात्मस्वरूपं भजति । नेत्राभ्याम्, 'रुच्यर्थानाम्-' इति संप्रदानत्वम् । प्रारम्भारदुष्प्रापयेति, 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः ॥

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसंपत्तये ।

आसंसारपुरन्धिपूरुषमिधःप्रेमार्पणक्रीडया-

प्येतज्जम्पतिगाढरागरचनात्प्राकर्षिं चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

स्त्रीपुंसेति ॥ स्त्रीपुंसयोः सर्वयोग्यव्यतिषञ्जनं विशेषेणातितरां संमेलनं जनयतः कुर्वतः प्रजानां पत्युर्गणः पुनःपुनः संयोजनशिक्षणलक्षणेऽभ्यासोऽनयोर्नलभैम्योर्दाम्पत्यसंपत्तये जायापतिमावस्थोत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निर्धूतः स्वारस्येन परिणतपाकोऽभूत्किम् । सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासोऽत्युत्तमानुरूपैतदुभयसंप्रपन्ने फलितः किमित्यर्थः । तथा—चेतोभुवः कामस्यापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं पुरन्धिपूरुषयोः स्त्रीपुंसयोर्मिधःप्रेमान्योन्यमनुरागस्तस्यार्पणमासज्जनं तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा स्त्रीला तथापि एतज्जम्पत्योरनयोर्नलभैमीरूपयोर्दाम्पत्योर्गाढस्येन्द्रेणाप्यनपनेयस्य मिथोऽनुरागस्य रचनाज्जननादेतोः प्राकर्षिं प्रकृष्टकाष्ठापक्षया जातम् । अनुरागजननक्रीडायाः प्रकर्षोऽत्रैव मिश्रान्तः । उत्तरवाप्येवमनुरागस्याभावादित्यर्थः । एतादृशीं सकृपौ चान्यौ स्त्रीपुंसौ कालत्रये न स्त इति भावः । व्यतिषञ्जनम्, 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वम् । परिपाकिमः, 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' इति वक्तव्यादिमप् । जम्पती, जायाया जम्भावः ॥

तामिर्हृदयत पप यान्यथि महाज्यैष्टीमहे मन्महे

यदृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मज्जमञ्जकृतः ।

सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः

सस्त्रे माघमघातिघातियमुनागङ्गायुगे यया ॥ ८९ ॥

ताभिरिति ॥ महत्या अतिप्रसिद्धाया ज्येष्ठानक्षत्रबुक्ताया ज्येष्ठपूर्णिमायाः संबन्धिनि

मह उत्सवे । महत्त्वप्रसिद्धे वा ज्यैष्ठीमहे । बहुभिर्गोपां नेत्रैः प्राग्जन्मान्तरे । अथच—
 अन्यापेक्षया प्रथमं मध्वं पर्यङ्कमद्यन्प्राप्तो मन्त्रस्थो मार्गे गच्छन् श्रीपुरुषोत्तमः परिचितो बहु-
 वारं दृष्टः कृतत्वाभिरेव स्त्रीभिः पथि वरयात्रायां यान्त्रयस्थ आगच्छन्नेव नलो ददयते । एताद-
 वगुण्यं यामिरस्मादस्त्रीभिरजितं तामिरेषायां द्रष्टुं शक्यो न त्वन्यामिरित्यर्थः । अथच—यानिः
 पुरुषोत्तमो दृष्टत्वाभिरेव तत्तुल्योऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते, न त्वन्यामिरित्यर्थः । तामिरेव
 सामिलायां काटाक्षैर्दृश्यते, यानिरेवं सुकृतं कृतम् । अन्यामिस्तु कौतुकेनापि वीक्षितुं न
 शक्यः, किं पुनः सातुरागं कटाक्षैरिति । 'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापले रविस्तथा । पूर्णिमा
 ज्येष्ठमासस्य महाज्यैष्ठीति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमतुल्योऽयमिति मन्महे । जानीमह इति
 भावः । वाक्यार्थः कर्म । उत्कलदेशे ज्येष्ठपूर्णिमायामिन्द्रनीलगिरिनिवासिनः श्रीपुरुषोत्तमस्य
 महोत्सवः क्रियते । तत्र श्रीकृष्णबलमद्भुतप्रतिमाविष्ठिता विरचितसप्तभूमिका मनाः दृष्टुं
 निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे भवसे भवतीति पौराणिकाः । यदाहुः—'दीलारुहं तु गोविन्दं
 मन्त्रस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥' इति । तथा—यया श्रिया
 अघातिघातिनि पातकविनाशिनि यमुनागङ्गाधयोर्गङ्गे संगमे प्रवागाख्ये माधवं सजे मकरस्थे
 रघौ माधे मास्यविच्छेदेन ज्ञानं कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभिरतिचञ्चलैः श्रितिसितैः कृष्ण-
 धवलैर्दक्षामरैर्नैत्रैरेव चामरैर्नैत्रव्यापाररूपैश्चामरैः श्रीराट् श्रीराजैव स्याद्भवेदिति मन्महे ।
 राणा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वाज्यते । प्रयागे माध्वान्नजन्मसुकृतात्स्नी राजत्वं प्राप्नोति तत्र
 ज्ञानेन—'सितासिते तु यैः ज्ञातं माधमासे बुधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
 इति वचनात् । श्रीपु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्वा पश्यति सा तु सर्वभ्योऽप्य-
 धिका । साच भैम्येव तान्वा । भैम्या च प्रयागे सकलमाध्वज्ञानफलं लब्धम् । भैमीसदृशी
 कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्यैष्ठीति, ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पूर्णमासीति 'नक्षत्रेण युक्तः
 कालः' इत्यादि बुद्धिः । तद्युक्तमासामिधायित्वेऽपि 'सासिन्यौर्णमासी' इत्यादिना ज्येष्ठ
 इत्येव भवति । 'ज्येष्ठी' इति पाठे वृज्यभावविन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्व्युत्पन्नः
 कर्णचित्तामर्षनीयः । 'श्रीराट्' इति संबन्धप्रज्ञा निर्धारणसप्तम्या वा समासः । दृष्ट्वा पदम्—
 राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावाश्चमन्तव्याः कर्मसंज्ञा हाकर्मणाम्' इति 'दिशश्चाकर्मकाणां
 कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनाम्माधस्य कालभावित्वात्कर्मत्वे धातोः कर्मणि
 विहितेन तच्चा तस्याभिहितत्वान्माधः सजे इति प्राप्ते माधमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे
 हरदत्तमिशैः—'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाश्चदेशव्यतिरिक्तकर्म-
 रहितानाम्' इत्यर्थो प्राप्यः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्मणि च—' इत्यादावपि चत्राकर्म-
 कप्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र माधस्य कर्मत्वे 'सजे' इति छिद् सिद्धो भवति । यद्वा—मा
 अधं यस्यां क्रियायां यथातथा ज्ञाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धिर्भवति संक-
 म्येत्यर्थः । 'कृत्यं वृजितेनोधम्' इत्यमरः । यमुनागङ्गाति पूर्वनिपातानियमः पूर्ववत्परिहणीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-

क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वत्तद्वत्तकर्मैः ।

किंचास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविधाणिताशीर्वचः ॥ १० ॥

वैदभीति ॥ हे सख्यः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां कर्मैर्नलविषये कविभिः कृतैरस्सदादिभिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैम्या वृत्तैरतीतैः सकल-
द्वीपाधिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य कर्मैः परिपाटीभिर्वा । कृत्वा वैदभ्यां
भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाज्ज्ञानादखिललोणीचक्रे शतकताविन्देऽस्मिन्कले
स्त्रीसंबन्धिसकलवरप्रेमास्वदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चितमस्मा-
भिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्राधीम्परित्यज्य यस्मादेनमहत, तस्मादयमेव सुभगतमो
नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृताञ्जलविषयविपुलानुरागस्याङ्गीकरणादेतोस्तस्या एव
वृत्तस्य भूतस्य चक्षुःप्रीत्यादिकामदशास्फुटविरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य कर्मैः । तेऽति-
प्रसिद्धा ये वृत्तकमास्तैर्वा निगदितम् । भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागजनितपूर्वकविरहव्य-
थामिरेव अयं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति मुख्योऽर्थः ।
वैदभ्यां विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति वा । किं चान्यत्र—अस्माकमयमास्माकः
स चासौ नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्भवतीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभूतय
उत्तत्तये महासमृद्धयै वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापङ्ग्याभावेन प्रसादितया सेतोषितया
शङ्क्या विधाणितं दत्तं 'सुभगा पुत्रवत्यविधवा भव' इत्यादिकमाशीर्वचो लग्नकं प्रतिभूर-
भूत् । शचीदत्ताशीःसहस्रबलाद्भैम्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः । 'आशीःश्रुतिः' इति
पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा—आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः
साधीयान् । अनयोरन्योन्यमनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्,
'निरन्तरं वृत्तम्' इति साधुः । 'आस्माक' इति संबन्धेऽपि 'तस्मिन्वणि च-' इत्यस्मा-
कादेशः । लग्नकशब्दो नपुंसकेऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेषणादि-
चरितानां कमाः परिपाद्यास्तैर्निजगद इति वा ॥

आसुत्राममपासनान्मन्त्रभुजां भैम्यैव राजव्रजे

तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

हीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ११ ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसुत्राममिन्द्रमभिव्याप्य मन्त्रभुजां देवानामपासनाख्या-
गदितो राजव्रजे विषये लज्जायां मृजा परिमार्जनं युक्ता आर्जि कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
यतः—तस्यै इदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन राज्ञामागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो
दाक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदर्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वन्त्यां माधीत्युचितमेवे-
त्यर्थः । यदर्थमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत्, लज्जा च आतेत्युक्तमेतदिति राजसु सकृपत्यै-
नेन्द्रादीनपि भैमी नावृणोत् । ततश्च यत्रेन्द्रादयोऽपि लज्जास्तत्र सातुपाणामस्माकं का कथेति
तेषां लज्जामार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नल्योऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भाषस्ता-

१ 'नाशीस्ततिः' इति पाठः सुखावबोधायः ।

दर्भ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं तत्र यः पक्षपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्त्या ।
 अत एवेन्द्रादीनां ज्ञाया इति वा । तर्हीन्द्रादीनां लज्जा रोषोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभाशङ्कां
 परिहरति—अनया भैम्या पले नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य देवप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं
 विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि ह्रीरोषापयशसां कथायाः कथामात्रस्याप्यनवसरोऽवकाशाभावः
 स्पष्टः कृतः । अस्मात्पावृणोदिति सजातीयान्प्रति स्वस्त्रियश्च प्रति लज्जा । अस्माकं पश्यतां नल-
 मवृणोदिति रोषः । नलं स्त्रीकृत्य देवानपमानितवतीत्यपयशः । देवैः प्रसन्नीभूय वरत्वेन नल्यस्य
 भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूम्यामागताः, न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्रतीतिः । भैम्या देवानामपि
 लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयोः शुभपरम्परैव भविता नत्वशुभशङ्कालेशोऽपीति
 भावः । 'पले नयन्त्या' इति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां नयन्त्या प्रापयन्त्यै-
 त्वर्थः । आमुत्रामम्, अत्राभिविधावव्ययीभावे 'अतश्च' इति टच् । सृजा, भिदादित्वादच् ॥

इत्यालेपुननुप्रतीकनिलयालंकारसारधिया-

हंकुर्वेत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।

सानन्दाः कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ९२ ॥

इतीति ॥ अमूः पौराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्कृतिं यथाभिप्रायमन्योन्यमा-
 लेपुः संवादं चक्रुः । किंभूताः—कुरुविन्दवत्पद्मरागवत्सुन्दरी रक्तौ करौ यस्या आनन्दनं
 नेगवत्त्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य नलस्यानुप्रतीकं
 प्रत्यक्षयं निलयः स्थानं येषां तेषामलंकाराणां सारधिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करसौन्दर्योद्दृ-
 मधिकमिति हस्तसौन्दर्यं वदति, हस्तसौन्दर्योद्दृमधिकमिति करसौन्दर्यमिलेवं प्रत्येकमहं-
 कुर्वेदहंकारं कुर्वेत्तनुरामणीयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्येव—पद्मरा-
 गवद्रक्तकिरणस्य नन्दनवनमभिग्याप्य मर्यादीकृत्य वा स्थितं नन्दनवनसमीपे स्थितं शतक्र-
 तोर्हरिदिकं प्राचीदिकं तस्याः क्रीडाद्रिमुदयावलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव तत्का-
 यकान्ति विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रोदये स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनम्,
 'अचिशीद्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् । यतः, इणः शतरि रूपम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहायं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नैलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ९३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतरेणातिभयसा रसेन स्वादावमृतरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकानां
 दशानां पूरणः पञ्चदशः । 'स्वादौ' इति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीनैदकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधी-

यप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इति वदन्निभिः वृतः । तथा—रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो नलो विदर्भाधिपतेर्गृहान् इति प्रतस्थे ययौ । किभूतः—आत्मवित्तमं ब्रह्मज्ञानिमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमगोत्रमेतज्ज्ञानं वा पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्यामे कृत्वा संपूज्य च विवाहकार्यभारं तस्मिन् आरोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकलशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्तमानैः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे, 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति तद् ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं भृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।

सृगेक्षणानां समुपासि चामरैर्विधूयमानैः स विभुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ सृगेक्षणानां चामरधारिणीनां विभुप्रभैश्चन्द्रधवलैः । तथा—विभूषमानैवात्यमानैश्चामरैः स प्रमुनलः समुपासि वीज्यते स्म । स्फुटमुत्प्रेक्षते—विभूषणानां रत्न-संचितनिजमण्डनानामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः । तथा—भृशावदातैरत्युज्ज्वलैः स्वस्मि-शिवसन्तुल्यवशीलैः क्षुतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैरिव प्रलक्ष्मीभूतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितम् । ईदृशैश्चामरैरेव गुणैरिति वा ॥

परार्ध्यवेपाभरणैः पुरःसरैः समं जिहाने निषधावनीभुजि ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां स रुढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

परार्ध्येति ॥ निषधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि वेपाभरणानि रुपालंकारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जिहाने चलति सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः सुनासीर इति पदसामि-धेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रुढिमात्रादधार, नतु शोभनं नासीरं सेनामुखं मस्सेति यौगिकतया, मुख्यवृत्त्या मुख्यया वृत्त्या नल एव दृश्यते, नत्विन्द्रे त्रिविधाः शब्दाः—केवलयौगिकाः, केवलरौढिकाः, योगरूढाश्च । तत्र—पाचकादयो यौगिकाः, तैलपायिका-दयो रौढिकाः, आतपत्रादयो योगरूढाः । तदेवमेतादृशाभेसराभावादिन्द्रस्य सुनासीरपद-वाच्यत्वं यथस्ति तर्हि रूढैव । व्युत्पत्त्या तु नल एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नलः, तत्पुरःसराभेन्द्रपुरःसरदेवेभ्योऽप्यधिका इति भावः । परार्थे भवानि, 'अर्धाद्यत्' 'परा-वराधमौत्तमपूर्वाश्च' इति यत् । शत्रुरेव शात्रवः । प्रज्ञादित्वात्साधेऽप्यु । 'वृद्धश्रवाः सुनासीरः' इत्यमरः ॥

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां किरीटरत्नैः पुनरुददीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा चमूरजोमिश्रतमिस्रसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तथा वरस्य भैमीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा यात्रा तथा । रात्राव-पीपि शुशुमे । किभूतया—नलस्य नासीरसृजां सेनायामभेसरीभूतानां महीभुजां राज्ञं

किरीटरत्नैः खेनैवान्धकारनिराकरणात्पुनरुक्ता व्यर्थाकृता वीपा यस्यां तथा । तथा—चमू-
रजोभिर्मिश्रा बहुकृता तमिषसंपत्तिस्त्रिमिरसंधो यया । महान्धकारेऽपि रजवीपप्रकाशैर्भू-
विष्ठप्रकाशात्वादवीपीत्यर्थः । महान्धकार एव हि वीपाः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामु-
खाग्रवर्तिवैन नलस्य चक्रवर्तिवत् सूचितम् । अवीपि, भावे लः ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो यान्क्षितिपानेव दूताननुक्षणं बारंवारं नलाकारणार्थं दिदेश
प्राहिणोत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चान्यः, एवमुत्तरोत्तर-
मनतिक्रम्य पथ्यगुप्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमकृत । किभूतः—शुभस्य क्षणस्य
लग्नसमयस्यासन्नतरत्वेन नैकत्वेन सत्वरं वेगवान् । भूयांसो नृपा दूताः प्रेषिता इत्यने-
नादरातिशयः सूचितः ॥

हरिद्विपट्टीपिभिरांशुकैर्नभोनभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरस्वदश्वध्वजिनीध्वजैर्वैनं विचित्रचीनाम्बरवल्लिवेष्टितम् ॥ ६ ॥

हरिति ॥ तरस्वतां वेगवतामश्वानां ध्वजिनी सेना । तरस्वन्तोऽश्वा यस्यां सा वा ।
तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्व्यभिर्मितैः । तथा—नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन
पीनितैः पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिमिव्याघ्रैः कृत्वा
तत्सेनायामुपरितनं नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यमभूदजनि । किभूतं वनम्—विचित्राणि
नानावर्णानि चीनदेशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंघनधीनि चाम्बराणि वस्त्राणि तान्येव वल्लयो
क्तास्तानिर्वेष्टितं वेष्टितम् । वनेऽपि सिंहादयो वृक्षा कृताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि
लक्ष्यन्ते । तरस्वन्तोऽश्वा यस्य नलस्य । तरस्वदश्वा वा वा ध्वजिनी । प्रकृतत्वात्तस्यैव ।
सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरांशुकैर्ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत् ।
किभूता ध्वजिनी—हरिभिरश्वैः, द्विपैर्हस्तिभिः, द्वीपिमिवीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतै राज-
भिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितम् । विचित्रेति पूर्ववदिति वा । वनपक्षे—
चीनो गुगविशेषः । ऊर्ध्वविस्तृतत्वादम्बरगामिन्यो वल्लयः ॥

भुवाह्वयन्तीं निजतोरणस्त्रजा गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥

भुवेति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्य भीमस्य प्रतीहारमयीं द्वारभूमिं
भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श । किभूताम्—द्वारे निबद्धा गजास्तेषामालिः पट्टिस्तस्याः
कर्णानिलेन कृत्वा खेलति चलतीति खेला तमा निजया स्त्रीयया पुष्पाग्नदलरन्ध्रितया तोरण-
स्त्रजा तल्लक्षणया भुवानुरागातिशयोक्ततया आह्वयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भूसंज्ञयाकारयन्तीम् ।
दूत्यपि वलन्त्या भुवाह्वयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसत्वरं भूदिति भावः । 'खो द्वाद्द्वारं
प्रतीहारः' इत्यमरः । (खेलया) पवाद्यच् । प्रतीहारः, 'उपसर्गस्य धनि-' इति वीर्यः ॥

१ लघातिक्रमभूतो राजस्वरतिशयोक्तिः—इति जीवातुः । २ 'वल्लिवेष्टितम्' इति काचित्क-
माहः इति सुखावयोधा ।

स्वयैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयोश्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।

प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्सुखागतप्रक्षिततूर्यनिःस्वना ॥ ८ ॥

स्वयैरिति ॥ सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदल्योर्द्वारमण्डनाथं शकुनार्थं च रोपितस्तम्भ-
युगस्य च्छेदवशाद्वायुवशाद्वा स्वयैर्दलैः पत्रैः कृत्वा नीललम्बमानचण्डातकसंज्ञकेन वक्षेण
मण्डिता भूषितास्य नलस्य प्रियाया भैरव्याः सखीव चकास्ति स । किंभूता सा—अनुराग-
वशान्मनस्यन्तःकरणे या नलस्य स्थितित्वया स्फुरन्सदा चित्तनिवासेनोद्धतन्यः सुखागतस्य
सुखेनागतस्यागमनस्य संबन्धी प्रथः सुखेनागत इत्येवंकारः स कृतः प्रक्षितः सुखागतप्रथतां
प्रापितस्तूर्यनिःस्वनो यथा । निरप्रोपिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयसां वपया तूर्णीं
स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रथं करोतीति स्थितिः । अत्र दलानि चण्डा-
तकस्थाने, तूर्यनिःस्वनाश्च सुखानतप्रथस्थाने, कदलीस्तम्भावृक्षस्थानीयौ । 'अथौकं वर-
त्रीणां स्वाचण्डातकमंशुकम्' इत्यमरः । तृतोपयुक्तं पुरः पश्चाच्च प्रलम्बिचतुर्लनागद्वयं कद-
लीसदृशं वक्षं नर्तकीभिरन्तः परिधीयमानं चण्डातकम् । प्रक्षितेति, 'तत्करोति-' इति
प्यन्ताभिष्टा, न तारकादिः ॥

विनेतुर्भर्तृद्वयभीतिदान्तयोः परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।

अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः समागमः स्फारमुत्तारवोद्वहः ॥ ९ ॥

विनेत्रिति ॥ नरेन्द्रौ भीमनली तयोः सेने तयोः समागमो राजगृहद्वारि एवंभूतोऽजा-
यत जातः । किंभूतयोः—विनेतु शासकं नलमीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्वीतिस्तथा दान्तयोः
शान्तयोः । ताभ्यां नियमितत्वात्कृतकलहादिसंबन्धयोः । अत एव परस्परस्मादन्योन्यस्मा-
दनवाप्तमलब्धं वैशसं मरणं येन । सैम्यद्वयमेकत्वे हि कलहो भवति, परं सौहार्दाश्रित्यमित-
त्वात्तयोर्नोभूदित्यर्थः । तथा—स्फारोऽतिमहान्मुत्तारवस्यास्फुटवर्णविशेषस्य मुखचनेकद्वय
उदयो यत्र ॥

निर्दिश्य बन्धूनि त इत्युदीरितं दमेन गत्वार्धपथे कृतार्हणम् ।

विनीतमा द्वारत एव पद्मतां गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

निर्दिश्येति ॥ विदर्भराट् भीमो मुदा उचितो जामातेति हर्षेण तमैक्षिष्ट नलमदा-
सीत् । किंभूतम्—भीमेनैवं संमुखं गत्वा बन्धून्मुद्वहो भ्रातृन्वा स्वमातापितृसंबन्धिनो
निर्दिष्टाज्ञाप्य प्रस्थाप्य इतोऽनेन पथा आगम्यतामिषादिप्रकारैरुदीरितमुक्तम् । बन्धुमुखेन
ज्ञापितमार्गम् । तथा—दमाख्येन भीमीभ्रात्रार्धपथे कृतार्हणा अर्धादिपूजा यस्मै तम् ।
तथा—अमुदतवैषत्वाद्धिनीतम् । अत एव—द्वारत आ द्वारसीमानेवावधीकृत्य रक्षापुसीर्य
पद्मतां पादचारित्वं गतं प्राप्तम् । दमेनैव बन्धून्पुरः प्रस्थाप्य इत इत्युदीरितमिति वा । आ
द्वारतः । पदद्वयम् । पद्म इति, 'पादस्य पदाज्यातिगोषहतेषु' इति पादस्य पत् ॥

अथायमुत्थाय विसार्य दोर्युगं मुदा प्रतीयेथ तमात्मजन्मनः ।

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं भृताभितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ नलदर्शनानन्तरमयं भीम उत्थाय प्रत्युत्थानं कृत्वा आत्मजन्मनो
भैरवाः पात्रं योग्यमागतं तं नलं दोर्युगं विसार्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेथाऽऽलिलिङ्ग । कः

कमिव—सरित्पतिः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव । नौकादिकं वा ।
किभूतः—मृते धृतेऽमितः पार्श्वद्वये वीचिगती तरङ्गपरम्परे येन । 'वीचिततिः'
इत्यपि पाठः ॥

यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः ।

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दनां ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥१२॥

यथावदिति ॥ अथालिङ्गनानन्तरं महीभृतां राज्ञां पतिर्बहुवाहिन्या ईश्वरः स्वामी स
भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शिवाय शुभभक्षणकीर्तनाय अत एव पुरुषोत्तमाय पुरुष-
श्रेष्ठायस्मै नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिम्, अत एव शिवां शुभरूपां तां भैमी
स्वस्य नन्दनां कन्यां यथावद्वेदोक्तविधिना ददे । 'मधुपर्कपूर्वकन्यादानम्' इत्याचारः ।
मधुपर्कादिविधिपूर्वं ददे दातुमारब्धवानिति वा । अथ च—बहुनदीश्वरः समुद्रः पुरुषोत्त-
माय तां स्वकन्यां लक्ष्मीं यथावद्वेदोक्तविधिना ददाति । तथा—पर्वतराजो हिमालयः सर्वज्ञाय श्रीम-
द्वादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे तदपि साधु । यद्वा—मैनाकादिपर्वतानां पालयिता समुद्रः
शिवस्वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तरसाधु । अथ च—बहुनदीयुक्तो हिमालयः
पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय श्रीपार्वतीं ददे । पार्वतीरूपां लक्ष्मीम्, लक्ष्मीरूपां पार्वतीमिति
वा । नलाय पुरुषोत्तमायेव शिवायेव भैमी लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव हिमवा-
निर्वैद्युपमालंकारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समासान्तविधेरनिलत्वात्कवभोवः ॥

इदानीं विवाहविधिमाह—

असिखदधन्मधुपर्कमर्पितं स तद्याधात्तर्कमुदकदर्शने ।

यदेव पास्यन्मधु भीमजाधरं मिषेण पुण्याहविधिं तदाकृत ॥ १३ ॥

असिखददिति ॥ स नलः अर्पितं भीमेन दत्तं सहमिश्रितकांस्यपात्रस्यदधिमधुपुत-
रूपं मधुपर्कं यदसिखददास्वादितवान् तदुदकदर्शने विवाहोत्तरफलपरिपाकभूताभरतुम्बनादि-
विचारिणे लोकायेति तर्कगृहं व्याधाचके । इति किम्—ययस्यादेव नलो भीमजाधररूपं मधु
पास्यन्नासति तस्मात्तदा मधुपर्कदानावसरे मधुपर्कास्वादनमिषेण पुण्याहविधिं शुभनक्षत्रा-
द्विदुक्तपुण्यदिनकृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृत । अन्योऽपि शुभकार्यं करिष्यञ्छुभविवाहदि-
नादौ तथैवमारम्भं करोति । तथा—अनेनापि भैम्यधरपाने मुहूर्तवक्र इति जनेन तर्कित-
मित्यर्थः । अधरस्यासिखादुत्वमुक्तम् । 'असिखदत्' इति चौरादिकात्स्वदेशश्च । ये तमपि
योपदेशं मन्यन्ते तैः पत्न्यामावधिन्त्यः । 'असिष्वदत्' इति पाठमावादा (गिज) यस्य दुयौ-
जत्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन्, 'लुटः सदा' इति शता । पुण्यं च तदहम्, 'राजाहः—'
इति ढन्ति 'पुण्यामुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्ठा' पुण्याहं तत्र विधिरिति विग्रहः ॥

वरस्य पाणिः परघातकौतुकी बधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले ततो निवर्जौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥१४॥

१ 'अर्थात्तरं प्रति विशेषणविशेषयोरपि क्लृप्त्वादिभिधायाः प्रकृतार्थोपश्लेषात्, आभ्यासांनुप-
सर्गमात्रलक्षणं पञ्चनिरेधीपम्यपर्यवसायी' इति जीवातुः । २ 'उदकदर्शनामागामिकत्वज्ञानम्' इति
जीवातुः । 'फलस्य दर्शने ज्ञाने' इति सुभाषयोधा । ३ 'सापहवोदेष्ठा' इति जीवातुः ।

वरस्येति ॥ वरस्य पाणिः परमातकौतुकी शत्रुमारणकुतुहली बधूकरः पञ्चजकान्ति-
तस्करः कमलश्रीचोरो मस्तास्कारणात्मिमु सुराशि भीमेन राजन्वति तत्र तस्मिन्निदर्भ-
मण्डले विदर्भराष्ट्रे तौ वरबधूकरी कर्कशैः कुशैर्नितरां वद्धा । उभयहस्तयोः कुशबन्धनपूर्व
पाणिप्रहणसमूहः । तत्र कुशबन्धने कारणोत्प्रेक्षा क्रियते । एको हिंस्रः, अपरञ्चौर इति साप-
राधत्वात्मिमु वद्धाविलम्बः । अन्यत्रापि सौराज्ये अन्यघातकतस्करौ कठिनदोरकैर्वधेते ।
पाणिप्रहणं जातमिति भावः । कुशैः पाणिबन्धनं देवाचारः । सधाक्रमं करयोः क्षौर्यं मार्दवं
च सूचितम् । सुराशि, 'राजाहः—' इत्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वात्, अत्र बहुव्रीहिविषय-
त्वाच्छ्राव्यभावः ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन यत्नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।

विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तद्भविष्यतोऽस्मादि तदा तदालिभिः ॥१५॥

विदर्भेति ॥ विदर्भजायाः करवारिजेन यत्तदा पाणिप्रहणसमये नलस्य पाणेरुपरि
स्थितम् । तदुपरिस्थानं किल निश्चितं विपरीतरते भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदान्ति-
तस्य । विपरीतरतस्येति यावत् । सूत्रं सूचनाकारि विशङ्क्य विशेषेण संभाव्य कौतुकविलो-
कनाथं निकटस्थितामिस्तदालिभिर्मैत्रीसखीभिरस्मादि ईषद्वसितम् । विपरीतरते हि स्त्रीपा-
णिरुपरि भवति । विवाहे बधूकरो वरकरस्योपरि भवति । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे' इति विध्यः ॥

इदानीमित आरभ्य 'न तेन वाहेयु-' (१६।३४) इति यापद्विवाहोचितं यौतकं
प्रतिपादयति—

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया स यक्षसख्याधिगतं ददौ भवः ।

ददौ तदेव श्वशुरः सुरोचितं नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥१६॥

सखेति ॥ भीमसंज्ञया 'भीम' इति नाममात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् । किलो-
त्प्रेक्षायाम् । भवो महेश्वरोऽस्मै भीमान् यक्षेण कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री तेनाधिगतं प्राप्तं
यच्चिन्तामणीनां दाम मालां ददौ, एव श्वशुरो भीमस्तत्कामदं सकलामिलक्षितदायि सुराणा-
मुचितं देवधार्यं चिन्तामणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेव तात्पर्यम् । 'सुरोचितम्' इति
पाठे भैम्युचितम् ॥

तदेव वर्णयति—

बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुनश्चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।

बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

बहोरिति ॥ यच्चिन्तामणिदाम बभौतराम् । किंभूतम्—बहोरपरिमितस्य, तथा—
दुरापस्य दुर्लभस्य दिव्यस्य वराय जामात्रे दातुं चितस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य राजहेमवसनहस्त-
धादेवेस्तुनः पदार्थसमूहस्य स्वस्मिन्प्रतिविम्बस्य कैतवाभाजान्तरवस्थितं स्वस्य मध्ये
स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं सत्तदानीमेव दातुमर्हमर्थं वस्तुजातं दधद्धारयदिव । 'तद्दा-
यति' पूर्वशान्वयः । 'नदा यथो याचिष्यते तदेव तद्वस्तु तस्मै दातव्य'मिति बुद्ध्या खनाम
साधकैकतुं वस्तुजातमन्तः स्थापितमिवेलम् । बहोरिति माषितपुंस्कम् ॥

असि भवान्याः क्षतकासरासुरं वराय भीमः स ददाति भासुरम् ।

ददे हि तस्मै धवनामधारिणे स शंभुसंभोगनिमग्नयानया ॥ १८ ॥

असिमिति ॥ भीमः क्षतो हतः कासराख्यो महिषाख्योऽसुरो येन तं भासुरं देवीप्यमानं भवान्या दुर्गाया अस्मि खड्गं वराय ददाति स्म । तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह—
हि यस्मात्सुदृढं वा शंभुना सह संभोगस्तत्र निमग्नया सुरतरसासक्त्यानया दुर्गेया आत्मधै-
रिदलनानन्तरं स्वस्य प्रयोजनाभावात्सुरतासक्त्यै खड्गधारणस्य रसभङ्गजनकत्वाच्च भवनाम-
धारिणे 'भीम' इति शिवनामधारकाय शंभुसेवकाय तस्मै भीमाय ददे । शंभौ सम्यगवि-
च्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षिणाधेन प्रविष्टया वा । तत्त्वतस्तु तथा प्रसाद्य दत्तः ।
'लुलायो महियो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । भासुरम्, 'भञ्जभास-' इति धुरच् ॥

अधारि यः प्राञ्जहिषासुरद्विषा कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।

अहायि तस्या हि धवार्धमजिना स दक्षिणाधेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति ॥ महिषासुरद्विषा दुर्गेया प्राग्भ्यः खड्गोऽधारि । कूकुदः कन्यादाता भीमत्वं कृपाणं खड्गं सत्कारपूर्वं सालंकारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्गाह—हि यस्माद-
र्धनारीश्वरत्वादवस्य भर्तुः शिवस्याधर्मजिनाधर्मप्रविष्टेन तस्याः पार्वत्या दक्षिणाधेन शरीरद-
क्षिणाभागेन पराङ्गदारणो वैयङ्ग्यदारणः स खड्गोऽहायि लयकः । सखड्गेन धववामार्धं विशता मयीयदक्षिणाधेन तद्विवारिष्यत इति भिया लयकः । 'अहायि' इति पाठेऽनर्थो न । तस्मा दक्षिणाधेन तस्मै यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । 'सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः' इत्यमरः ॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्झरः शाननधौतधारया समूढसंध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति ॥ यः खड्गः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शौर्यं प्रतापरूपो यः सूर्यस्तस्योदय-
स्तसंबन्धी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणमुवाहाहृत ।
किंभूतः—सान्द्रतराङ्गलपानि सूक्ष्माप्यङ्गान्यङ्गकानि सुदृढपद्मीवङ्गीरूपाणि तेषामननं जीवनं यत्र । तदाधार इति यावत् । सान्द्रतराणां पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो यत्र । उदया-
चलपक्षे—सान्द्रतराङ्गोपपूर्वाधोभागेषु काननानि वनानि यस्य । तथा—शाननेन लोहकार-
कक्षपणेन धौतयोज्ज्वलीकरणेन दत्तपाणीकया धारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः । धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति । तथा—क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो जातेनासृजा रणेन कृत्वा सम्यक् रुद्धा प्राप्ता संध्यः येन । प्रातःसंध्यास्थाने रक्तेनेव येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्भूता संध्या त्सरुफलकसंधिर्येन । अतिदृढसंधिरित्यर्थः इति वा । यद्वा—क्षतशत्रुजासृजा समूढः प्रातः संधिर्यस्य । त्सरुफलकसंधिपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलोऽप्युदप्रातःसंध्यः । उदयाचलतुल्योऽभूदित्यर्थः । तमदत्त इति पूर्वेषु संबन्धः । 'अङ्गक-' इति पक्षे 'अल्पे' इति केन ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।

स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं करप्रहार्यामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

१ 'परार्थे' इति काचित्के पाठे 'परार्थसंख्यानान्' इति, 'परस्य धवस्य वदर्थे शरीरवामलक्षणम्' इति वा—इति सुखावबोधः । २ 'शाननिधौतधारया' इति पाठः । 'शानन' इति पाठधिम्लः इति सुखावबोधः । ३ 'रूपकालंकारः' इति जीवानुः ।

यमेनेति ॥ स भीमस्यामलिपुत्रिकां क्षुरिकामप्यसौ ददे । न केवलं खड्गमिष्यपेरथः ।
न केवलं पुत्रीमपि तु क्षुरिकामपि । तां काम्—भृशमर्थिना भैम्यामनुरागिणा यमेन तं भीमं
भैमी मया देहीत्यात्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव ।
नियतं प्राणहारित्वाद्यमजिह्वातुल्यातितीक्ष्णा । शौर्येण तुष्टो यमो यां भीमाय दत्तवान् ।
किंभूताम्—परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानाम् । अयच्च—सखीलक्षणपरिजनशोभि-
नीम् । करप्रहारो हस्तप्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता, तथापि
परिवारसाहित्येनेदानीं दत्तेत्यर्थः । क्षुरिकां सखीव यौतकत्वेन ददामिति भावः । 'क्षुरिका
चापिपुत्रिका' इत्यमरः । याचिर्द्विकर्मा ॥

यदङ्गभूमी वभतुः स्वयोषितामुरोजपद्मावलिनेत्रकज्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शक्या अङ्गभूमी पट्टिकाया कर्णाधोदेशी स्वयोषितां स्वसखीणा-
मुरोजपद्मावलिः कस्तुरिकालिखितस्तनपत्रवल्ली नेत्रकज्जलं च एते इव वभतुः शृङ्गभावे ।
किंभूते—रणस्थले या स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यौ वैदिकायां शैते स स्थण्डिलशायी तद्भावे
एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्वीकृतनियमविक्षेपेण भूपतितैः शत्रुभिर्दक्षिणीकृते व्रता-
ङ्गदक्षिणात्वेन शक्यै दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणामलंकारादि दक्षिणात्वेन दीयते । क्षुरिक-
यैव स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यै ते दक्षि-
णात्वेन दत्ते पत्रवल्लीकज्जले इव । लोहसुदूरस्यामवर्णी स्तनपत्रवल्लीनेत्रकज्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ ।
इयं क्षुरिका निश्चितपरिविदारणा । वैरिनार्यश्च वैधव्यान्त्यककज्जलपद्मावल्या इत्यर्थः । स्थण्डिल
एव व्रतवशाच्छेत् इति । 'मुप्यजातौ णिनिस्त्राच्छील्ये' इत्यनुवृत्तौ 'व्रते' इति णिनिः ॥

पुरैव तस्मिन्समदेशि तत्सुताभिकेन यः सौहृदनादिनाग्निना ।

नलाय विधाणयति स्म तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापयम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य भीमस्य सुतायामभिकेनामुरागिणा । तथा—'भैमी दातव्येति बुद्ध्या
न प्रेषितः किंतु शत्रुभराकान्तभूभारनिराकरणद्वारा स्वमस्माकं सुहृदिति प्रेषित' इति
सौहार्दं ब्रह्म नाटयति एवञ्चीलेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेषणावसर एव यो रथस्तस्मिन्मीने सम-
देशि प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विधाणयति स्म । किंभूतम्—सुलङ्घ्या वनायासेना-
तिक्रमणीया अवप्रोऽयुचपर्वताः, समुद्राः, कापथा विषमा निरगर्तस्था मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र
संचरणसमर्थम् । 'कदच्चा कापथः समौ' इत्यमरः । कापथ इति, 'का पथ्यक्षयोः' इति
कादेशः । 'कक्' आदिना समासान्तः ॥

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलकूबरान्वयप्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुचेरुष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

१ 'शलीपुत्रिकयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वेः' इति प्रौढातुः । २ 'अस्तेषां साधनप्रक्रिया—
सुहृदवस्था भावः । युवादितादयः, ततो हृदयस्य हृत्तेजस्यवदण्णात्तु' इति हृदादेशः । तथाच हृदुत्तर-
पदात्पल्लवाविभागेन 'हृत्तेजसिन्धवन्ते' इत्युभयपदवृद्धिर्न । अत एव 'सौहृददीर्घदशब्दावपि हृदावाप' इति वामनः । ३ 'सुलङ्घ्या—' इति पाठोऽपि सुखावबोधायाम् ।

प्रसूतेति ॥ अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा
सूतवत्ता सूतो विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारथिमत्ता प्रकृष्टधातौ सूतश्च
तद्गता वा । यथासाक्षलस्य कूबरेण युगंधरेण सह योऽन्वयः संबन्धः । नलेन सह वा यः
कूबरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च । तत्तत्तत्साक्षेत्तोरेतस्य महारथस्य
पुष्पकवत्कामगामिधनदविमानवत्प्रकृष्टतोऽकृष्टगुणयुक्ता । पुष्पकात्सकाशाद्वा जवादिगुणैरधि-
कृता । कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य बलेन सामर्थ्येनानुनीयतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विषयी-
क्रियते । न केवलं कुबेरस्य महारथस्य, कित्वस्यापीति समुच्चयेन व्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरमुपन-
यनिगमने सूचयत्यपिशब्दः । कुबेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्ययोधस(ह)पुष्पवतः (त्वं) पुष्प-
कविमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृष्टता, तेनोत्तमानता वा भवति एवं
कुबेरदृष्टान्तवलेनाप्र एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुनीयते । यतोऽस्यापि कुबेरस्य नल-
कूबराख्येनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयितृता इति
साधर्म्यदृष्टान्तः शेषवलेन । अनुमानं त्वेवम्—विमतो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति
नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्त्वात् । यो यो नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्ताधानस्य स
पुष्पकप्रकृष्टः यथा कुबेर इत्यनुमानवशादेतत्सर्वमुच्यते इति यथाकथंविच्छेदो व्याख्येयः ।
प्रकृष्टः सूतः पुत्र इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति इति तेन तुल्यता नास्ति । किंतु
तत्त्वतिना कुबेरेणेति । अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो रमणीय इति भावः । 'कूबरस्तु
युगंधरः' इत्यमरः ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य यन्निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।

स तद्देऽस्मै हयरत्नमर्पितं पुराऽनुबन्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रमिति ॥ सिन्धुः समुद्रः नाम्ना उच्चैःश्रवसा । अथ च—उन्नतकर्णेन सलक्षणेन ।
अथ च—वीर्यकर्णेन दुर्लक्षणेन । अथेन महेन्द्रं प्रतार्य यद्दयस्त्रयं निजेन पत्या स्वस्वामिना
वरुणेनान्वितं युक्तमकृत । वरुणायादत्तैत्यर्थः । स भीमस्तदध्वरजमस्मै नलाय ददे । अनेन
कथं लब्धमिष्यत आह—किंभूतम्—वरुणेन बन्धुतामलीकर्मभीमनुबन्धुं वर्धयितुं पुरा दूती-
प्रेषणावसरेऽर्पितं भीमाय दत्तम् । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिकमर्थं तस्मै ददाविति भावः ॥

जवाद्वारीकृतदूरदृक्पथस्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।

ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा तथैव तत्पांसुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति ॥ योऽधो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रद्वयाय दिदृक्षायाः स्वीयरूपदर्शनेच्छाया
आदरस्तस्य दासतां वक्षत्वं ददद्दानः पारवश्यं कुर्वन्वादेतोऽरवारीकृतोऽर्वाचीरीकृतो दूरो
बहुयोजनो दृक्पथो नेत्रपथो येन । दूरं गतत्वाश्वेत्त्रयोरविषय इति यावत् । एवंविधः सन् यथा
नेत्रयुग्माय मुदं प्रीतिं न ददे । दर्शनाभावात्प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः । तथा पुनरगमनस-
मयेऽपि तथैव दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांसुलं रेणुयुक्तं कण्ठनालं तस्य भावस्तथा
तां लक्षणया उत्कण्ठितत्वं ददत् मुदं न ददे । तमर्थं दद इति पूर्वेण संबन्धः । यथातथा-
शब्दौ व्यत्यस्तौ योज्यौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिः भावदंशो द्रष्टुमारब्धः, तावद्वेगवशाद्दूरं

१ 'अवानुमानालंकारः ।हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं । रूपकं च प्रसूतवत्तादप्रकाशितेः
तत्प्रकाशितेति किष्टरूपकं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः । २ 'तथैव' इति प्राचीनलिखितमुल्लेख्यः ।

गतत्वाच्च दृष्टः । इदानीं यद्यपि न दृष्टः, तथापि व्याघ्रव्यागमनेऽवश्यं द्रक्ष्याम इति बुद्ध्या व्यापारान्तरत्वात्प्रसङ्गः सर्वं तद्व्याघ्रविशेषदर्शनादरात्रे प्रसार्य तत्रैव यावत्स्थिताः, तावत्पुनरागमनसमयेऽपि खुरपुटक्षुण्णशोणीरेणुसंबन्धाच्च दृष्टः, तथापि दर्शनाभावात्तुल्यत्वात् अपरिपूर्णत्वाच्चेत्युगमस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । जवादप्रतिषिद्धो दूरो दृक्पथो येन । अतिदूरं नेत्राभ्यामनुगतमार्ग इति यावत् । एवंभूतो योऽक्षियुगाय दर्शनहर्षे तथा नादत्त यथा दिदृक्षादरदासता ददानः सन् तथैव तस्य नेत्रयुगस्य द्रष्टृत्वा । शुष्ककण्ठत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादसी प्रीतिर्न जाता, किन्तु—पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टृत्वा भूरेणुसंबन्धाच्छुष्ककण्ठत्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्शनाद्धि दृष्ट्वागस्य प्रतिषेधो भवति । अत्र तु वेगातिशयादर्शनाभावादप्रतिषेधस्तस्येति वा । अथच—जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासोर्नेत्रयुगाय हर्षं न ददाति । किन्तु जलाबल्लोकेन पारवश्यम् । तथापि पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं चेत्पुनरिति वा । ‘दाशताम्’ इति पाठे दिदृक्षादरस्य दानपानत्वं ददावित्यर्थः । ‘दास्य दाने’ ‘दाशगोम्रां संप्रदाने’ इति निपातनाद्दास्यत्वेऽस्य दानो दानपानम् । ‘पारावारे परावांची तीरे’ इत्यमरः । पक्षे—नास्ति वारि यस्मिन्नसाववारिः । पक्षे—वारणं वारः ण्यन्ताद्वच् स नास्त्यस्यासाववारः । अवारशब्दाद्, अवारिशब्दाच्च चि्वैः ॥

दिवस्पतेरादरदर्शनादरादौकिं यस्तं प्रति विश्वकर्मणा ।

तमेकमाणिक्यमयं महोज्ञतं पतद्ब्रह्म प्राहितवाञ्छलेन सः ॥ २७ ॥

दिवस्पतेरिति ॥ दिवस्पतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाद्भौम आदरदर्शना विश्वकर्मणा यत्नं भीमं प्रयुद्धिनाऽदरादौकि उपदारूपेण प्रेषितः स भीमस्त्वमेकं महापरिमाणं माणिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा महोज्ञतमस्तु यं पतद्ब्रह्म पतद्ब्रह्मजलताम्बूलोद्वारादि शृङ्गातीति तं नलेन प्रयोज्येन प्राहितवानासीकारितवान् । नलाय ददे इत्यर्थः । प्रमोयस्मिन्नादरः, तं तदनुजीविनः स्वस्वशिल्पेन सेवन्त इति लोकरीतिः । ‘पतद्ब्रह्मः पतद्ब्रह्मः’ इत्यमरः । दिवस्पतेः, ‘तत्पुरुषे कृति’ इति बाहुलकात्पञ्चा अलुकि कस्कादित्यादिसर्जनीयस्य सः । ‘पञ्चाः पत्तिपुत्र’ इति छन्दोविषयत्वात् दौर्गेग्यर्थत्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि चिप् । शृङ्गातीति पञ्चायनि पततो ब्रह्म इति समासः ॥

नलेन ताम्बूलविलासिनोऽज्ञितैर्मुखस्य यः पूगकर्णैर्भूतो न वा ।

इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डलादुदञ्चतुच्चारुणच्चारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

नलेनेति ॥ उदञ्चतुच्चारुणच्चारुण उदित्वरोजतगरुडाप्रजवत्, उदित्वरोजतसूक्ष्मेका सुन्दरादतिरक्तात् । ऊर्ध्वं प्रसरत्किरणोऽतिशयितो यः स्त्रीयो रक्तरूपगुणत्वेन चारोर्वा रक्तरास्वमयूखस्य मण्डलात्संचादेतोऽस्त्वात्तम्बूलविलासिना ताम्बूलसमात्रप्राहिणा पूगनागवतीदलखण्डलसिनिना नलेन गृहीतरसत्वाद्गुञ्जितैस्त्वक्तैर्माणिक्यशकलसदृशैर्मुखोद्वाररूपैः पूगकर्णैः कमुक्तालशकलैरयं यतः पूरितो न वा पूरित इति यः पतद्ब्रह्मश्चिराद्भूयसा कालेन सूक्ष्मेक्षिकया क्रमेण मुक्तसंशयैर्लोकैर्भवेति निश्चितः । तं प्राहितवानिति पूर्वेण संबन्धः । समीपं गत्वा सूक्ष्मेक्षिकया अयमिदानीं पूगकर्णैर्भूत इति निश्चितः, कदाचिच्च इदानीं न यत इत्यपि निश्चित

१ ‘अवारीकरणाचसंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तरतिशयोक्तिभेदः’ इति व्रीधातुः ।

इत्यर्थः । भृतां भृत्यसंघे हे रक्तमयूखमण्डलं हेतुः । माणिक्यमयत्वादतिरक्त इत्यर्थः । तदानीं ताम्बूलस्थानवसराद्वा विन्मपि भूतवदुपचारः । यद्वा—तस्मैवातिरक्तराज्यनस्योद्धारत्वाग-
मः । अमी पूगकणाः किं वा किरणसमूह इति संदेहविराजिता इति वा ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्ति या कृता ।

अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

मयेनेति ॥ भगवन्तं बहुणैर्ध्वजसंपन्नं भीमं शिवमर्धादिमिरुपचारैरर्चता पूजयता सैवेन भगवान्नाऽसुरेण प्रभुनास्ति शिवनामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि पूजा कृताऽकारि, स भीमोऽपि तां पूजां पूजार्थं हरिन्मणेर्गृहमणिसंबन्धि विषापहारसमर्थमतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधा-
यादत्त । मयेन तस्मै दत्तम्, सोऽपि गलायादत्तेत्यपिशब्दः समुच्चयार्थः । अर्चतिर्भीमादिकः ॥

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां न केकिनां सर्पविषं विसर्पति ।

न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत् स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छदे इति ॥ अस्य भोजनपात्रस्य छवि नीलां पुति सदैव छदे पिच्छे विभ्रतां केकिनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति तच्छरीरं नाकामतीत्यर्थः । स भगवान्छिवोऽत्र पात्र एतदा-
धारत्वेन कालकूटं चेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे विषमक्षणे कृते सति तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । क्रियातिपत्तां लब्ध् । 'भुञ्जोऽनवने' इति तच्च ॥

विराध्य दुर्वाससमस्त्रलहिचः खजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमस्तस्मै मलाय मदच्छलाहानजलव्याजात्सदा वर्षुकं वर्षणशीलं यं हस्तिनमदत्त स दुर्वाससं विराध्य रोषयित्वा तच्छलापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो दिवः सकाशाद-
स्त्रलपतितः किम् । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विराधे हेतुः—अस्य दुर्वाससः खजं मालां त्यजन्भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी कथा—कदाचिदैरावतमास्त्रं गच्छत इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन मन्दारपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण करीन्द्रकुम्भे स्थापिता, स तां क्षुब्धा-
दण्डेनाधिक्षेपे, ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि मालावदधः पतेति शप्तः । तन्मुलेयमुत्प्रेक्षा । वर्षुकत्वेन पुनरुत्प्रेक्षते—अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनेव । ऐरावतो हि सदा मदजलं वर्षति अयमपि तावत्स्वर्गाद्भ्रष्टः स एव इति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः । अभ्रवन्मातङ्गलतया वा । इयामत्वात्सजलधन्तुल्य इत्यर्थः । अस्य भीमस्य संबन्धित्वेन अस्त्रलत्वं किमिति वा । वर्षुकम्, 'लपपत-' इत्युक्त्वा ॥

मदान्मदये भवताथवा भिया परं दिग्गतादपि यात जीवत ।

इति स यो दिक्करिणः स्वकर्णयोर्विनैव वर्णस्त्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो गजः स्वकर्णयोरामतैर्गतरागमनैर्गमनैश्च कृत्वा वर्णस्त्रजं वर्णमालां विनैव दिक्करिणो दिग्गजान्प्रति इत्याह स्त्रेव । इति किम्—भो दिग्गजाः, भवतां बलाभिमा-
नयेदस्ति तर्हि मदाद्युद्धं कर्तुं वृथं मदये भवत मम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा चेन्मदो नास्ति, तर्हि भिया दिग्गजस्था वृथं दिग्गतादपि परं दूरं यात गच्छत, पलायिताश्च सन्तस्तत्रैव सुषेन जीवत स्वप्राणान्क्षतेति । इयं लोकोत्प्रेक्षा ॥

बभार बीजं निजकीर्तये रदौ द्विषामकीर्त्यै खलु दानविभूषः ।

अथःधर्मैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

बभारेति ॥ यो गजो निजकीर्तये रदौ दन्तौ बीजं कारणं बभार । द्विषामकीर्त्यै दान-
विभूषो दानोद्विन्द्वन्नेव कारणं बभार । खलुत्प्रेक्षायाम् । दन्ताभ्यां परविदारणात्स्वयःसमु-
त्पत्तेस्तयोः कीर्तिकारित्वम् । अथ च—कीर्तिलक्षणस्य कार्यस्य शुभ्रत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव
भवितुं युक्तमिति कीर्तिबीजभूतकन्दाविव । मदजलगन्धाघ्राणमात्रेण परमजानां भ्रात्राहानवि-
न्द्वन्तां तदकीर्तिकारणत्वम् । कार्यस्य इयामत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति इयाम-
दानविन्दव एवाकीर्तिबीजमिवेत्युत्प्रेक्षा । तथा—मुहुर्मुहुर्गतागताः धवःधर्मैः कर्णप्रयासैरेव
व्यजनचालनैः कृत्वा कुम्भावेन कुञ्चौ यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मोदकयुक्तां शिरःश्रियं
वर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षायोगात्तां शिपेने । एवंभूतं शिरो दधानः प्रीतिमुदपा-
दयदित्यर्थः । कामकेलित्विषां कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन्कामी तालवृन्तचालनेन
बीजवतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्त्रीत्वरूपणम् । अभतेति, 'मुदा' इत्यपि पाठः ॥

न तेन बाहेषु विवाहदक्षिणीकृतेषु संख्यानुभवेऽभवत्क्षमः ।

न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु प्रयत्नवान्कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

नेति ॥ तेन गीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणात्वेन दत्तेन बाहेषु
रधादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि क्षम इत्यन्तो बाह्य
दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत् । तथा—शातकुम्भेष्वनेकमूषणभूतघटिताघटि-
तकायनेषु न । तथा—मत्तकुम्भिषु गलन्मदमातङ्गेषु च न । तथा—रत्नराशिषु न । त्रयोऽ-
मयदिति सर्वत्र, विवाहदक्षिणीकृतेष्विति च । बहुतरं गीतकं दत्तमिति भावः ॥

करग्रहे वाम्यमधश्च यस्तयोः प्रसाद्य भैम्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आशुशुक्षणिरमित्तयोः करग्रहे विवाहे विधये वाम्यं वक्तव्यमधश्च मेजे ।

भैम्यभिलाषाजलाकारधारणादिद्वारा पूर्वं विरुद्धोऽभूत्, अनु पश्चात्तलवराणावसरे भैम्या स्तुति-
ध्यानादिना प्रसाद्य संतोष्य दक्षिणीकृत आनुकूल्यं नीतः सोऽमित्ततः पाणिप्रहणानन्तरं नलेन
पुरस्कृत्योल्लेखनादिसंस्कारपूर्वमग्रे प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणं तस्मिन्विवाहसमये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणाप-
सम्बन्धः कृतो दक्षिणभागेन बलयाकारेण वेष्टितः । अथ च—यः पूर्वं गीतकदावकाळे वामभा-
गेऽभूत्, पश्चाद्भैम्या फूत्कारादिना प्रबोध्यमानुकूलः कृतः । अथ च—दक्षिणभागे कृतः सोऽर्च-
नादिभिः संपूज्य नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च—प्रदक्षिणे प्रकर्षेण दक्षिणभागे कृतः ।
अन्योऽपि यो महानूर्वं विरोध्यते स विवाहादौ प्रसाद्यानुकूलः क्रियत इत्युक्तिः । अत्र कचि-
त्कविद्विधिकमभज्ञो देशाचाराच्छास्त्राभेदात्कुलचारविशेषाद्वा बोद्धव्यः । न पुनः श्रीदयैकवे-
रज्ञानलेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति प्रायुक्तं । आशोष्टुमिच्छति, 'आशि शुभेः सनस्त-
न्दसि' इत्यनिः । शिष्टप्रयुक्तवाद्यापायामपि साधुत्वं ज्ञेयम् ॥

१ 'अग्नेशायनसंस्तुतिः' इति जीवातुः । २ 'विवाहादिषु संख्यासंज्ञकेष्वसंज्ञानोक्तिरतिशयोक्ति-
मेवः' इति जीवातुः ।

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवागनेशदाशास्य किमाशु तां हिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ३६

स्थिरेति ॥ हे भैमी, 'इममश्मानमारोह' इत्युच्चार्य 'अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति नलेनो-

चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमांसास्य शिलावन्निशला भवेति तस्य आशिषं दत्त्वा आश्चनेश-
जनाय । वर्षा उपचारिताः प्रप्लव्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते—हिया किम् । किमिति तस्या लजे-
त्यत आह—शिला अल्पतेजसां नृणामपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्यत्र
गच्छेत् । सा तु भैमी पुनरतिप्रभाविणा विडौजसेन्द्रेणापि स्थितेर्मनोव्यापारमात्रस्वीकृतनल-
पतित्वरूपाया मर्यादायाः सकाशात्ताचालि पतिप्रतापीमां न स्याजितेति । स्थिरतरत्वेनाधिकाया
भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति भावः ।
'नश अदर्शने' अस्मात्कुलि पुषादित्वादलि 'नश्चिमन्योरलिज्येत्वम्' (वार्ति०) इत्येते रूपम् ॥

प्रियांशुकप्रन्थिनवज्ज्वाससं तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ३७

प्रियेति ॥ तदा वह्निर्निधिकाळे पुरोधा गौतमो विदर्भजा भैमी प्रियस्य नलस्यांशुकेन
सह प्रन्विता निबद्धं वासो यस्मात्तामेवंविधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते—पटं विच्छिद्य कर्ति-
त्वाऽऽरभ्ये भैमी विहाय प्रयास्यतो गमिष्यतो नलात्सकाशादेव पुरोधा अविश्वासं विश्वासाभावं
जगादेव । वक्षं छित्त्वा त्वां हित्वायं गमिष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्य इत्यस्य वज्रेण सह
स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दत्तवानेन सह विचरणीयमित्युवाचैवेत्यर्थः । कथमेतज्ज्ञातमत आह—यतो
विधं सर्वं वेत्तीति । कालत्रयज्ञ इत्यर्थः । तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना परा-
भूतो नलो द्यूतहारितसर्वस्य स्वीयैस्त्वको द्वापरेण कलिना पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं क्षित्तस्य
वज्रस्यापहाराद्विद्वान्तराभावाद्भैमीवज्राधेवारी सजिद्राणायास्तस्या वज्राधे विच्छिद्य तां महारभ्ये
तत्वाजेति महाभारते कथा । वैधमुभयवस्त्रप्रन्थिबन्धनं तेन कृतमिति भावः । 'विदधत' इति
पाठे कुर्वन्सञ्चिति योजना ॥

ध्रुवावलोकय तदुन्मुखध्रुवा निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिकस्तथापि तद्यो महिमागमोदितः ३८

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी भूयस्य तेन पत्न्या नलेन विदर्भजा निर्दिश्याज्ञाप्य
ध्रुवस्यावलोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य
स्वयंदर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुव-
स्याणिमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि
स्वयंदर्शनयोग्यत्वेऽप्यागमोदितो महिमा वेदोक्तं शौरवं सत्यः । अस्तित्वति शेषः । श्रुत्युक्तं हि
प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो बभूव 'ध्रुवमुदीक्षस्व' इति ध्रुवे दर्शिते 'ध्रुवं पश्यामि प्रजां
विन्देय' इति सा ब्रूयात् । तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेऽपि नल एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः ।
वैधं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कविवचः । अथ च—यद्यप्यनुत्वं स्वयं प्रत्य-
क्षदृश्यं तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥

१ अथ 'पूर्वावाक्याभेदोत्तरवाक्याभेदे तु कत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः ।

धवेन सादृशि वधूरुन्धतीं सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

धवेनेति ॥ सा वधूरुन्धती नलेनाणुतामति सूक्ष्मत्वं गतामिमां सतीं पतिव्रतामरुन्धतीं त्वं पश्येत्युक्तसादृशिं दर्शिता । तत्राणुत्वे उत्प्रेक्षते—वरणापूर्वेमेव हृदि कृतस्य मनोरथमात्रेण हृदये कृतस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवशाधवेन व्यक्त इन्द्रो येन एवंभूताब्जनादिव । अजयेति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्रायमकरवम्, मैत्री तु हृदि धारणमात्रादेवेति सतोऽपीयमेवाधिका सतीति भैम्याः सकाशाद्व्ययेव कृशमित्यर्थः । स्वतः कृशत्वमेवमुपेक्षितम् । भूपतेः, जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैमीलक्षणे विशेषेण पर्यवस्यति । वैधमरुन्धतीविलोकनं कारितमिति भावः । अदर्शि, व्यन्ताधिष्णु । ‘अभिवादित्तोः—’ इति अणो कर्तुणो कर्मत्वम् । तस्य चानिहितत्वाद्वितीयाभावः ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छविर्व्यामविहारिभिः पथि ।

मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्झितैर्युतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तमानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वमभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा—अनया भैम्योज्झितैः करान्मुकैर्व्योम्नि विहरणशीलैः सद्भिः पथि कराग्र्यन्तरालरूपे मार्गे उडुच्छविर्नक्षत्रशोभा भेजे । व्योम्नि नक्षत्राणि युक्तानि । तथा—अमराणां मुखेऽनलेऽप्राप्तवया हुतै रदावलेर्दन्तपङ्केयुतिः शोभा भेजे । मुखे च दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधो लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धतिर्गता कपोले मृगनामिशोभिताम् ।

ययौ दशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तथा भैम्या प्रतीष्टा करकुण्डलाभ्यां स्वीकृता आहुतिधूमपद्धतिर्द्वयमानलाजविद्रव्यसंबन्धिनी धूमपरम्परा कपोले मृगनामिशोभिता कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती दशोर्बलुपोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती श्रुतौ कण्ठयोस्तमाललीलां वर्तमानतमालदलसादृश्यं श्रिता । ततोऽप्यूर्ध्वतरं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलकायिता चूर्णकुन्तलवदान्विता । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरञ्जनम्, श्रुतौ तमालम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैधं धूमप्रहणं कृतमिति भावः । मृगनामिशोभिनीति, ‘कर्तयुपमाने’ इति णिनौ मृगनामिशोभिनी तस्या भावस्वत्ता, ‘त्वत्तलोः—’ इति पुंवद् ॥

अपहृतः स्वेदभरः करे तयोत्तरपाजुपोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दशोरपि प्रचुतमस्रु सात्त्विकं धनैः समार्थीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहृत इति ॥ त्रपाजुपोर्लज्जावतोत्तरयोः करे वर्तमानः स्वेदभरः सात्त्विकधर्मजलसहो दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादानार्थमुत्सृष्टैः संकल्पजलैर्मुहुर्बारवारं मिलन्संबन्धं प्राप्नुवन्मुहं अपहृतोऽपलपितः । दानजलयोगात्सात्त्विकः स्वेदोऽयमिति श्लोकेन न ज्ञात इत्यर्थः ।

१ ‘इतः’ इति सुखावबोधसपाठः । २ अनेकस्य लाजद्वन्द्वक क्रमेण करपल्लवापनेकाधारइति कथनात्पर्यायभेदस्तावत्, तदुपमेन (१) लाजानां प्रचुतमस्रुशोभासादृशत्वाज्जिदशोभानेदं इत्यनयो रज्जाविभागेन संकरः इति जीयानुः । ३ ‘अत्राप्येकस्यैव धूमस्य कामदनेकाधारसंबन्धपर्यायापदुपजीविनामुत्तरेण यथायोगमुपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत्संकरः’ इति जीयानुः ।

करे मुहुर्मिलन्पुनः पुनरुद्भवन्दानजलैरपहुत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात्स्वेदं लोको ज्ञास्यतीति भिया वा । इधोरपि प्रसृतं गलितं सात्त्विकं कामविकारजगधु धनैः साम्नाैर्धूम-
लङ्घनैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समाधीयत परिहृतं तान्ध्यामित्यर्थात् । तैरेव कर्तुभिरपलपितं वा ।
परस्परसंस्पर्शात्तयोः स्वेदादयः सात्त्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।

जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां ययुस्तयोः कण्टककुड्मालश्रियः ॥४३॥

बहुनीति ॥ बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणात्वेन दत्तो भीमस्य सत्त्वं दान-
शौण्डव्यमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे आश्चर्यातिशयाद्रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
र्मौनलभ्योः कण्टककुड्मालश्रियः कण्टककलिकाशोभा मिश्रतामैक्यं ययुः प्रापुः । सात्त्विकोऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्यपलपित इति भावः ॥

बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्तरा ।

न कम्पसंपत्तिमलुम्पदप्रतः स्थितोऽपि बह्विः समिधा समेधितः ४४

बभूवेति ॥ श्रुतिक्रियाया वेदविहितलाजहोमामिपरिभ्रमणादिकाया आरम्भस्य परम्परा
एकस्मादनन्तरमन्यसारम्भः, तस्मादनन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उच्चोत्तरभावस्त-
द्विषया त्वरा वेगिता तयोः सात्त्विकभावजनितस्माञ्चलनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी
जयनशीला न बभूव । तं नापलपेत्त्यर्थः । अवस्थापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विक-
स्तम्भवशात्तौ किमपि कर्म शीघ्रं कर्तुं समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा—समिधा काष्ठैः
समेधितः संवर्धितद्युतिरप्यप्रतः स्थितोऽपि बह्विः तयोः कम्पसंपत्तिं सात्त्विकं कम्पबाहुल्यं
नालुम्पन्न शमयति स्म । क्षीतजं हि कम्पं विशिष्टोऽग्निः शमयति, न तु सात्त्विकम् । तस्य
तत्रासमर्थत्वादित्यर्थः । तयोरन्यसात्त्विकापलापेऽपि स्तम्भकम्पौ लोकैर्ज्ञातावेवेति भावः ।
'अवर्ततास्तम्भ—' इति पाठे नस्तम्भविजित्वरीति नञ्समासः । अलुम्पत्, 'शे मुचादी-
नाम्' इति वृत् ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।

महर्षिणेवाग्निरसेन साङ्गता पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्वसुः पाणिं गृह्णतोऽमुष्य नलस्य संबन्धिनो वैवाहिकस्य औतस्य विधेः
साङ्गता अङ्गसाहित्यं पुरोधसा संविदधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलेन
कृतम्, अज्ञानि तु पुरोधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव—पुलोमजामुद्वहतः परिणयतः
शतक्रतोः संबन्धिनो विधेः साङ्गता आग्निरसेन महर्षिणा गृहस्पतिनेव ॥

सकौतुकागारमगात्पुरन्ध्रिभिः सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।

अधात्सहस्राक्षतनुत्रमिश्रतामधिष्ठितं यत्खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

१ 'अत्र स्वेदाङ्गणोः सवज्योरागन्तुकद्रानोदकधूनाभिजवाभ्यां विटोषानाम्नीलजमेरुः' इति जी-
वातुः । २ 'अथ कर्मत्वरसमिद्धवहिरूपकारणसङ्गाधेऽपि स्तम्भकम्पविभूतिरूपकार्यानुत्पत्त्येविविधेषो-
क्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'विधिः' इति पाठे 'विधिः संविदधेतरान्' इत्यन्वयः, इति सुखा-
वबोधः । ४ 'संगताम्' इति पाठे कीदृशीं शचीन्—'संगतां सं सम्यक् गतं शानं यस्मात्सां-
विधकाम्' इति सुखावबोधः ।

स इति ॥ ततो वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरं प्रिमिरन्तःपुराङ्गनाभिरिक्षितुं बधू-
रचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्मोहृतं तृणकाष्ठादिरचितबहुच्छिद्रगवाक्षं बधूवरसंवेशार्थं रचित-
शृङ्गारवेदिकं कौतुकागारं कुतूहलाबहं दूर्वागवाङ्कुरादिनवमङ्गलद्रव्यसहितं गृहमगाशयौ ।
गद्गद् जिष्णुना जयश्रीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं सहिलोफितुं नेत्रसहस्रावकाशरन्ध्रधारिणा
सहस्राक्षस्य तनुत्रेण कवचेन सह मित्रतां साम्यमधाद्भार । तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाभिधायते ।
सख्यप्रेक्षायां निधये वा ॥

तथाशनाया निरशेषि नो हिया न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

विमुक्तसंभोगमशायि सस्पृहं वरेण बध्वा च यथाविधि त्र्यहम् ॥ ४७ ॥

तथेति ॥ वरेण बध्वा चाशनाया वुमुसा हिवा कृत्वा तथा पूर्ववचो निरशेषि न
निःशेषिता । आतृप्ति न भुक्मित्यर्थः । तथा—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिव्यापारोऽपि
हिबैव सम्भवसंमुखदर्शनेन नालोकि न विलोकितः । किंतु हगन्तमात्रेणैत्यर्थः । तथा—
त्र्यहं दिनत्रयं यथाविधि विमुक्तसंभोगं त्यक्तपुरतं यथा तथा परं सस्पृहं सुरतेच्छासहितं
यथा तथाशायि शयितम् । अहमिति सर्वत्र योज्यम् । विध्यतिक्रमभयादिनत्रयं ताभ्यां
सह भुक्त्वा, अन्योन्यं विलोकितम्, सह निद्रितं च । परं लज्जया न यावत्तृप्ति भुक्त्वा,
नाशेषात्तं दृष्टम्, न च चुम्बनालिङ्गनादिपूर्वं शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शवनं त्रिरात्रं त्रयत्रयं
च' इति विधिः । अशनाया, 'अशनायोदन्यधनायाधुमुक्षापिपासागर्भेषु' इति साधुः । त्र्यहं,
समाहारे द्विगौ 'राजाहः—' इत्यादिना टच् । 'न संख्यादेः समाहारे' इत्यादिदेशाभावः ।
'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंसत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्र्यहं विमुक्तसंभोगमिति योजना ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः कचित्परीहासमचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वरयात्रयागतानभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भीमपूर्वजनोज्ज्वलपक्षत्रिवंशस्याङ्कुर इवाङ्कुरो बालो दमः
कचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनैर्वारयात्रिकैर्नलपक्षीयैः सह निजाः प्रजाः
परिहासवात्रभूतपौरवारक्रीमुख्यास्ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाज्जेत्रसंज्ञया परीहासं
श्लेषवक्तव्यदिनार्थान्तरोपदर्शनरूपमुपहासमचीकरत्तरामतितरां कारयामास । तथा—
कचित्च वरयात्रया निमित्तेनागतान्नलपक्षीयानन्यान् राजलोकान्धराप्सरोभिर्दासीस्त्रैरिणीस्त्रि-
न्ध्रीप्रवृत्तिभिः पुरमुन्दरीभिर्वा राजानाभिरभोजयद्भोजनमकारयत् । परिवेषणार्थं काचित्सह-
भोजनार्थं काचिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीयसामेवोपहासकारणमन्यत्वादङ्कुरप्रदप्रयोगो
युक्तः । कटाक्षशब्दात् 'तत्करोति—' इति व्यन्ताङ्गबुद्धः । निजप्रजाः, 'हकोः—' इति कर्मत्वम् ।
आगतान्, भुजेः प्रत्यक्सामान्यत्वात् 'गतिबुद्धि—' इति कर्मत्वम् । अभोजयत्, 'निगरणच-
रितार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदम् ॥

तमेव प्रकारमाह—

स कंचिदूचे रचयन्तु तेमनोपहारमत्राङ्कुरचैर्यथोचितम् ।

पिपासतः काञ्चन सर्वतोमुखं तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचित् नलपक्षीयमेवमुचे । स्वजनमुखेनेति शेषः । अत्र हे वार-
यात्रिक, अत्र पात्रे । आसु परिवेषिकासु मध्ये वा । काश्चन क्षियस्त्व रुचेरभिलाषस्य
यथोचितमुचितानतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्योपहारमानयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभि-
लाषं तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकालः(कः), एता एवं कुर्वन्तु, त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोप-
देशो वा । एवमुत्तरत्रापि । तथा—पिपासतस्तृषालोत्पन्नं पानार्थं सर्वतोमुखं जलमभ्यर्प-
यन्तां ददतु । तथा—ओदनमपि कामं यथेच्छमर्पयन्ताम् ॥

परिहासस्तु ॥ अत्र आसु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा । अङ्गद्वयेः स्तनजघनाद्यङ्गानां
दृष्टेर्दर्शनाद्यभिलाषस्योचितं यथा भवति तथा तव मनसोऽपहारमपहरणं रचयन्तु । स्तनादि-
दर्शनादिवान्तःकरणहरणं कुर्वन्त्वित्यर्थः । कायकान्तेर्हंतोः सौन्दर्यातिशयान्मनोहरणं कुर्व-
न्त्विति वा । तथा—पिपासतस्तृषालोत्पन्नं सर्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमात्रेण
कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्ताम् । बहूनां चुम्बनस्थानानामेकत्र मुखे वर्तमानत्वान्मुखमेव
तव ददत्वित्यर्थः । अथ च—कामस्य हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्ताम् । अथ च—
मुखं पिपासतस्तृषा सर्वदा वराङ्गमेव ददतु । 'स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वव्या-
ख्याने तवेत्युभयत्र योज्यम् । मुखं सर्वत इति, 'उभसर्वतसोः' इति द्वितीया । तव, ते
इति च संबन्धसामान्ये पृष्ठो ॥

मुखेन तेनोपविशत्यसाविति प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥५०॥

मुखेनेति ॥ काचित्खला वक्रोक्त्यादिभाषिणी हे वारयात्रिक, असौ मत्सखी पुरुषो
वात्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षितत्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन वा । त्वदाङ्गयेति
यावत् । त्वया सह भोजनार्थं तव पुरस्ताद्वा । भोजनार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य संप्रार्थ्य मुखे-
नोपविशत्विति सृष्टा दत्तानुमतिरनुज्ञा येन तं वारयात्रिकं पश्चादहसत् । हासे कारणमाह—
हि यस्माद्येन साधनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो मुखदेशः । अमुना जनेन स्वस्वा-
त्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं मतः । मुखेन करणेनोपविशत्वित्येवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेना-
नुज्ञायां दत्तायां कटिदेशाद्यः प्रवेशेन किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन मतं
ब्रह्मात्, तस्मादात्मं कुकमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं जहासेति वा । अथच—ते मुखे
नोपविशतु, अपितु पुरीषोत्सर्गार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थमपृष्टीत्वा सृष्टा-
नुमतिं तमहसत् । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः ॥

युवामिमे मे खितमे इतीरिणौ गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।

न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृषत् ॥५१॥

युवामिति ॥ इमे पुरोवर्तिन्यौ युवां मे मम (तेन) खितमे उत्तमे क्षियौ भवादयो क्षी-
रज्ञे न दृष्टे इतीरिणो वदतः स्तुतः । अथच—मत्संबन्धिन्यौ प्रियतमे भवेतामिति वा परि-
हासाद्भदतः । कदाचिज्जनस्य वरपक्षीयस्य गले तथा यथा त्वयोच्यते तवेत्युक्त्वा तयोर्द्वयो-
र्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रक्षुस्थाने हारविशेषमेवेत्युक्त्वा न्यधत्त । इतीति किम्—

१ अत्रोपयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्फेबकप्रकृतकेषां' इति जीवातुः ।

हे जन्म, त्वं अदः पूर्वोक्तं इमे मे इति शब्दं वदन्कुर्वन्, तु पुनश्छगलच्छागो न भासि । अपितु एवं शब्दं कुर्वन्छाग एव स्फुरति । अथच—तुच्छः स्तनशून्यो गालः कण्ठो यस्य एवं-भूतो न भासि । अजस्य गले स्तनौ तिष्ठतः, त्वं तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणात् शोभते । अथच रत्नुरहितकण्ठो न भासीति रत्नस्थाने हारं धत्ते स्मेत्युभयतो लम्बमानो हार एव गालस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं परा द्वितीया रत्नवद्धारमेव भूत्वाजमिव तमा-कृपकण्ठे बद्धा दूरं निनाय । अजो हि मिमेमेशब्दो रज्ज्वा कण्ठे बद्धा कृष्यते इति परिहासः । अथच—रिक्तकण्ठो आसरहितो न भासीति निजगुच्छं सहस्रस्थितं पल्लवस्तवर्धं गले मुलान्तः न्यपस्य नितरां बलविक्षेप, द्वितीया च दत्तपादवधासं छागमिव चकपेति परिहासः । अथच—एवमस्मात्स्तुतिं कुर्वन् तुच्छगलो हाररहितकण्ठो न भासीति वदन्ति । गले हारं परितोषवशाद्विक्षेपेति वा । बद्धा अस्मत्प्रेम्णा भवत्यौ मे प्रियतमे इति वदन् त्वं शून्य-कण्ठो न भासि । मयापि त्वं वरणीय इति मालस्थाने हारमेव विक्षेप । परा च य(त)त्रैव भूत्वा परिहासमिषेण संभोगार्थमेव चकपेति भावः । मिमेमे इति परिहासपक्षे युवामिति विन्दुच्युतकेन एवं वदन्मुखा तरणश्छगल इति वा योज्यम् । अकृपत् लह् ॥

नलाय चालव्यजनं विधुन्वती दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात् ।

अहासि लोकैः सरटात्पटो जिह्मनी भयेन जह्वायतिलङ्घिरहसः ॥ ५२ ॥

नलायेति ॥ नलाय नलार्थं चालव्यजनं मयूरपिच्छतालवृन्तं नामरं वा विधुन्वती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचित्सुन्दरी दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागल पदे चर-पसमीपेऽर्पितान्मुखात्सरटात्कलासाद्भयेन पटमुज्ज्वलेवंशील लक्षवत्ता दिगम्बरीभूता सती लोकैरहासि हसिता । जनहासे हेतुरभूदित्यर्थः । किंभूतात्सरटात् । जह्वाया आयतिर्दैर्घ्यं तल्ल-ह्यलेवंशीलं रहो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव भयहेतोः सरटस्योर्ध्वारोहणं जातिवन्भावः ॥

पुरःस्थलाङ्गलमदात्तला वृत्तीमुपाविशत्तत्र क्रजुर्वरद्विजः ।

पुनस्तदुत्थाप्य निजामतेर्वदाऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

पुर इति ॥ काचित्खला भूतां समागताय कस्मैचिद्विजाय पुरःस्थमग्रे स्थितं लाङ्गलं पुच्छं यस्यां कियायां तद्यथा तथा कूर्माकारं वृत्तीमृषीणामासनमदाहसवती । वरः श्रेष्ठः । वरस्य नलस्य वा । द्विजस्तत्र तस्यां पुरःस्थलाङ्गलायामेव वृत्तीमुपाविशदुपविष्टः । यतः—क्रजुस्तस्याः कौटिल्यमजानातः । सा च खल निजामतेः स्वीयाज्ञानस्य आसनं मया आन्त्याऽन्यथा स्थापितम् इति वदा । स्वाज्ञानं नादयन्तीत्यर्थः । तं पुनरुत्थाप्य पश्चात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवंभूता चासौ सा च वृत्ती तां प्रददाति प्रददत्येवंभूता सत्यहसत् । उपविष्टस्योद्भवमूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिथमिव भविष्यति इति बुद्ध्या मया पुरोलाङ्गलमासनं क्षितम्, अयं तु सदमिप्रायमजानानोऽचतुरः पञ्चतुल्यः । पशोश्च पश्चादेव पुच्छेन भवितव्यमिति आपयितुं परिहासबुद्धौ च तां पश्चात्पुच्छं ददानाऽहसदिति भावः । अहसा मयोपहासानहसोपहासाव प्रवृत्तमिति केचित् । आसनस्थापनानमिज्ञाना निजायाः स्वसंज्ञा अगतेर्वदेति वा । 'वृषी-गामासनं वृत्ती' इत्यमरः ॥

स्वयं कथामिर्वरपक्षसुभुवः स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।
परेण पञ्चाभिभृतं न्यधापयद्दर्शं चादर्शतलं हसन्खलु ॥ ५४ ॥

स्वयमिति ॥ कश्चित्खलः परिहासचतुरः स्वयं स्तेनैव कथामिर्हंसद्वयादिवार्ताभिः स्थिरी-
कृतायाः कथाध्वणप्रवणीकृताया वरपक्षसुभुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्याः । वरस्य पक्षे पार्श्वे
स्थिताया वा । पदयुग्ममन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वस्येन प्रयोज्येन निभृतं गुप्तं यथा तथा
पञ्चाङ्गाग्नेनादर्शतलं दर्पणं न्यधापयदस्थापयत् । हसन्सन् प्रतिविम्बितोरुजघनकामसदनं तं
दर्पणं ददर्श च । भगादिदर्शनादेव हासः पथादनन्तरं ददर्शेति वा । पदयुग्मम्, 'अन्तरा-
न्तरेण' इति द्वितीया ॥

अथोपचारोद्धुरचारलोचना विलासनिर्वासितधैर्यसंपदः ।
स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां नलपक्षीयराजसङ्घानां विक्रिया
मनोविकारो याम्बुक्ताः । बासां दर्शनेन नलपक्षीयाणां कामविकारो भवति ता वराङ्गना विलो-
ककं द्रष्टारं लोकं मुहुरहासयन् । तद्गुणादिदर्शनसमुत्पन्नकामविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहस-
दिति भावः । कीदृशः—उपचारे कटाक्षक्षेपादिना स्नानुरागज्ञापके प्रीतिविलोकेन विषये उद्धु-
राण्युत्सुकानि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि लोचनानि बासां ताः । तथा—विलासः कटाक्ष-
विक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वाचितास्त्याजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसंपदो याम्बुक्ताः । तथा—
स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिमुन्दर्यः । उपचारे परिवेषणादायुद्धुराद्यं साधारणज्ञायेति वा । उपचा-
रोद्धुरचारलोचनानां विलासैस्त्याजिता धैर्यसंपद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्ग-
विकारदर्शिनं लोकं मुहुरहासयदिति वा । स्वाशयज्ञापनोत्सुकानि चारुणि नेत्राणि यामु तथा—
विलासैः पूर्वोक्तैरेव त्याजिता धैर्यसंपद्याभिः, यामु वा । तथा—कामजनिता वरवर्गस्य विक्रिया
विकाराः कस्यां विलोककं लोकं मुहुरहासयदिति वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं परिहासः
प्रवृत्त इति भावः ॥

तदेनाह—

तिरोवलङ्कसरोजनालया स्मिते स्मितं यस्मिन्लु यूनि बालया ।
तया तदीये हृदये निखाय तद्व्यधीयतासंमुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तिर इति ॥ कस्मिंश्चिद्यूनि तरुणे स्मिते सानुरागं हसिते सति कयाचिद्बालया तिरो बलं
यथा तथा वलङ्कसरोजनालया बलितः बलन् मुखकमलस्य दण्डो धीवा यथा (स्याः) एवंभूतया
सत्या बलिस्तनीषदहासि । तया बालया तदीये हृदये हसितुर्वैकसि तस्मिन्तमेव निखाय
लनिता आरोप्यासंमुखस्य लक्ष्यस्य वेधस्य वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता । खलप्रेसे । परा-
ङ्मुखलक्ष्यवेधकत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्यैव भवति । यः पराङ्मुखः सैलक्ष्यं विधायति । पराङ्मु-
ख्यापि तस्मिन्नामानुरागो निवेशित इत्यर्थः । स्मितं लज्जा चानुरागयुक्चिह्नं । मया स्नानुरा-
गपोतनार्थं हासे कृतेऽनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्हीयं मय्यनुरजेति निश्चितवन्तं तस्मिन्तमेव

कामवाणीभूय न्यपीडयदिति भावः । बालत्वादपि बलितग्रीवत्वम् । प्रौढा तु संमुखमेव हसति ।
स्मिते, स्मितमिति कर्तरि भावे च क्तः । वेधिता, विधेस्तादादिकात्ताच्छीन्त्ये गितिः ॥

कृतं यदन्यत्करणोचिततत्पज्ञा दिदृशु चक्षुर्यदवारि बालया ।

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके जगाद वार्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥

कृतमिति ॥ करणस्य कर्तव्यस्योचितं परिवेषणादि लज्जति तया बालया यदन्यदप्रस्तुतं
व्यापारान्तरे कृतम् । तथा—पुनःपुनः दिदृशु दर्शनेच्छु किञ्चिदुपगन्तमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चक्षुर्यदवारि अर्धात्परावर्तितम् । तदेवान्यकरणचक्षुर्वारणरूपं द्वयमेव कामुके विषये तदीयस्य
हृदो बालासंबन्धिनो मनसोऽखिलं वार्तामाशयं जगाद । यतः । खलं सूचकम् । खलत्वेनै
निश्चितं वा । दुर्जने हान्यदीयमनोगतमन्यस्मै निवेदयति । लज्जानुभाववशादियं मध्यमुरचेति
सोऽज्ञासीदिति भावः । 'खले' इति पाठे स्वाशयद्योतनपरेऽज्ञितज्ञानचतुरे इति कामुकविशेषणम् ॥

जलं ददत्याः कलितानतेमुखं व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितम् ।

पदे पतद्धारिणि मन्दपाणिना प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

जलमिति ॥ कंचित्पिपासुं जलं पाययमानायाः पादप्रक्षालनार्थं वा कस्मैचिजलं ददत्याः ।
अत एव कलितानतेनग्रीभूतायाः कस्याश्चित्सुन्दर्याः समीपवर्ति मुखं जनमप्ये चुम्बितुं व्यव-
स्यता कृतोद्यमेन । अत एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामुकेन पतद्धारिणि पदे मन्द-
पाणिना विलम्बार्थं विरल्लङ्घितः (५) जगलजलपाणिना सता । पादप्रक्षालनालसपाणिना वा
सता । अन्यस्यां चुम्बनसामर्थ्यां सलामेकपङ्क्तिनिविष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा । ईक्षणस्य
दर्शनस्य ईक्षणानां नेत्राणां वा वचनार्थं प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रतीक्षितो विल-
म्बेन गवेधितः । पानपक्षे—पदे चरणे विरल्लङ्घितः पतद्धारि यस्मिन्नेवंभूते । पादप्रक्षालन-
पक्षे—पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यम् । अन्यानिरीक्षणवसरं प्रतीक्ष्य तन्मुखं
चुम्बतेति भावः ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।

श्लथोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ दधावहो तं प्रति गाढबन्धताम् ५९

युवानमिति ॥ विदग्धशीलया चतुरया कयाचित्सुन्दर्यां युवानं कंचित्तरुणमालोक्य
कलानां सकलविद्याचातुर्याणां निधौ स्थानभूतायां स्वाशयज्ञायां प्रियतरुणाम्, अथ च—सखी-
रूपे चन्द्रे स्वपाणिन्यामेव पाथोरुहनालभ्यां कमलनालभ्यां निर्मितो रचितः कण्ठाश्लेषरूपः
परिधिः श्लथोऽपि शिथिलबन्धोऽपि तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्मीकृत्य गाढबन्धतां दृढव-
न्धनत्वं दर्शयति । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषो युक्तः । श्वस्य गाढत्वविरोधा-
त्सख्यां चन्द्रे वा कृतस्यालिङ्गनस्य परिधेः बन्धनस्वरूपत्वादाश्रयम् । मदालिङ्गनेच्छुरियं
स्वाशयज्ञापनाय सखीमालिङ्गितवती मामेकालिङ्गिते तदाशयमज्ञासीदिति भावः ॥

नतध्रुवः स्वच्छनखानुविम्बनच्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।

पयो ददत्याश्चरणे भृशं क्षतः सारस्य बाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥

नतेति ॥ सारस्य बाणैर्भृशं क्षतो नितरां पीडितः । अत एव स्फुटः प्रकटः सारिवकः
कम्पः कण्टका रोमाशाश्च यस्य स कोऽपि कामी स्वच्छनगेषु तदीयनिर्मलनखेष्वनुविम्बनच्छ-
लेन प्रतिविम्बव्याजेन पयो दुग्धं जलं वा ददत्याः परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः कस्याश्चि-

सतध्रुवश्च रणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविशत प्राविशत् । कामपीडाशान्तर्यं चिरं चरणाव-
लोकनव्याजेन प्रार्थनप्रणतिसंज्ञामकाशं दिति भावः । भीतः सकम्पो बाणैः सञ्चल्यः सन्
कञ्चिच्छरणं विधाति, क्षत इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा वा । 'चरणोऽक्रियाम्' इत्यमरोक्तेश्चरणे द्विती-
यादिवचनान्तम् । 'चरणौ' इति च पाठः । 'शरणम्' इति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति
व्याख्येयम् । न्यविशत, 'नेर्विशः' इति तैङ् ॥

मुखं यदस्मायि विभुज्य सुभुवा ह्रियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा तदेव जग्राह तदासिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

मुखमिति ॥ तयैवान्वया वा सुभुवा विभुज्य मुखं वकीकृत्य यदस्मायोपदहति ।
तथा—ह्रियमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतास्यं नम्रमुखं यथातथा यदासितं स्थितम् । मृदु
मङ्गलं गद्गदमस्पष्टवर्णं यथा तथा यदवादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसितस्य लग्नकम् ।
प्राप्तिनिश्चायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं मया लब्ध्वेति
निश्चिकायेति भावः । वा सनुष्ये ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वतीमवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनादिना विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वती चालयन्ती सुन्दरीमकस्माद्विलोक्य तदर्थनादे-
वाप्तसत्त्वेन प्राप्तसारिवकभावेन सता भृशं प्रसिष्विदे । सारिवकः स्वेदः प्राप्त इत्यर्थः । आन-
न्दोद्विजो मनोविकारः सत्त्वम् । तमेव प्रस्वेदं निक्षोभं मृषा अलीकमृष्माणं प्रस्वेदनिमित्तं
संतापं नाटयति एवंशीलेमानिनयता स्वेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्ध्वोक्तमुखेन सता
लज्जां विजित्य परिलज्ज्य तदाननं तस्या मुखं ददृशे । स्वकामपीडाज्ञापनाय तथापश्यदिति
भावः । प्रसिष्विदे, पोषदेशत्वात्पत्वम् । 'प्रसिष्विदे' इति पाठश्चिन्त्यः ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिर्दोर्लताचलहलाभव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलज्जालशृङ्खलानिवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वोक्तायाः स्त्रियाः कुचयोः स्पृष्ट-
कास्पर्शमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवंशीला दोर्लता बाहुबली तस्याः संबन्धि चलहलानं चपलप-
ञ्चतुल्यं व्यजनं तालयन्तं तस्यानिलेन कम्पनसंजातवायुना आकुलो विवक्षीकृतः स्तनस्पर्शभु-
ज्ज्वालितव्यजनविलोकनमात्रसंजातवायुरागततरलः सन् नानानलनामनेकधारकाण्डानां आलस्य
सहस्रं (नैलनालानां मलदण्डानां वा) या शृङ्खला निर्बन्धनहेतुत्वात्तथा परस्परप्रयननि-
मित्तः पञ्जरस्यवा नितरां बद्धः संकुचितप्रचारीकृतो यो नीडोद्भवः पक्षी तस्मैव विभ्रमः
पञ्जरमध्य एव यद्विशिष्टं भ्रमणम् । अथ च—तस्य विलासताम्यमवाप । जनसंमर्देऽप्यनुरा-

१ 'चरणे इति द्वितीयादिवचनान्तम्, सप्तम्यन्तमित्येति' इति सुखावबोधः । २ 'सापहवोत्प्रेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगाद्वन्धा' इति जीवातुः । ३ 'अवापन्तुकेन घर्मेलेदेन सहजसात्विकस्नेहेन गूहनाम्नीक-
नालंकारः' इति जीवातुः । ४ 'चेष्ट' इति पाठो जीवातुसुखावबोधार्थमतः । ५ 'नानानल-
नाल' इति पाठे 'नलनालानां धारकाण्डदण्डानाम्' इति व्याख्येयम्' इति सुखावबोधः ।
जीवात्तावति 'नलनाल' इत्येव पाठो लभ्यते ।

गातिशयायजनचालनचलङ्घनान्तर्गतितत्कुचयोः परम्परयापि संस्पृशे सांसारिकप्रीत्या साक्षा-
दिव तत्कुचस्पृष्टकालिजनमनुभवजनशङ्कया यथेष्टं चेष्टितुमशक्तः कामातुरः पञ्जरबद्धपक्षिनि-
र्वन्धमिवानुबभूवेति भावः । कतायाश्चलदलवत् सुफम् । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुज-
स्यापि स्तनसंस्पृशे स्पृष्टकालिजनत्वं युक्तम् । 'नलजाल-' इति पाठः । 'गलजाल-' इति
पाठे नानाविधाः कण्ठनालसंयन्धिभ्यः कण्ठयन्धनकारिभ्यः गृह्यन्ते इत्यर्थः ॥

अवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यया युवभ्यामनुनाथने मिथः कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ६४

अवेति ॥ सा कापि पर्णयितुमशक्या भाषोऽसन्नचतुरा कटाक्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्ष-
णस्यावच्छटा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्रोक्तादिरूपा वच-
नस्य भङ्गी रचनाप्रभृदिति शेषः । सा का—यया कटाक्षावच्छटया वचनभङ्ग्या च कथ्यो
युवाभ्यां मिथः परस्परमनुनाथनेऽन्योन्यप्रार्थने विषये कृशोऽप्यल्पोऽपि दूतस्य श्रमः प्रयासो
न शेषितोऽवशिष्टीकृतः । यया कृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेष-
रचनाद्वारा त्वं किमेष्टसि, अहं वैभ्यामीत्यादिप्रश्रयवाद्दूतस्यानवसर इति भावः । युनो
वैदग्ध्यं सूचितम् । 'युवतिश्च युवा च' इत्यत्र 'पुमान् क्रिया' इत्येकशेषः । कर्तरि तृतीया
चतुर्थी वा । शेषितः, 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताजिह्वा ॥

पपौ न कोऽपि क्षणमास्यमेलितं जलस्य गण्डपमुदीतसंसदः ।

चुचुम्ब तत्र प्रतिबिम्बितं मुखं पुरः स्फुरत्याः स्मरकार्मुकभुवः ॥६५॥

पपाविति ॥ कश्चित्कोऽपि युवा आस्येन मुखेन मेलितं योजितं करपुटे पानार्थं धृतं
जलस्य गण्डह्रं पेयं जलं क्षणमात्रं न पपौ । यतः—उदीतसंसद उत्पन्नानुरागः । तथापि
किमिति न पपाविलय आह—तत्राधरसंपृक्ते करपुटे धृते प्रतिबिम्बितं पुरः स्फुरत्या विल-
सन्त्याः स्मरकार्मुकबहुवै यस्यास्तस्यां मुखं चुचुम्ब उदीतसंसदः सन्त्वा चुम्बितवान् । जले
पीते प्रतिबिम्बासंभवात्पानार्थं दृष्टीते जले तस्या मुखप्रतिबिम्बे प्रतिबिम्बितनिजमुखमुम्बन-
दर्शनकौतुहलवशात्तस्या यावदवस्थानं तावच्च पपौ । गतायां तु प्रतिबिम्बाभावात्पपाविति
भावः । पङ्क्तिस्थान्वे(न्ये)क्षणवचनं यावच्च पपौ, तैरीक्षिते तु जलं पपौ । पुरः स्फुरत्या
जलं ददत्या एव मुखमिति वा ॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति वस्त्वियेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्नीलमणेर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरःस्थापिते सति पत्रावली-
भ्रान्त्या शाकपूर्णत्वभ्रान्त्या वा किल स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वारयात्रिका वरपक्षीया
राजानो भीमसंयन्धिनिर्लेकैरिति बोधिताः । इति किम्—इदं वो सुप्यभ्यं प्रवितीर्णं पात्रं
शाकैः पल्लादादिदृक्पल्लादैर्वास्तुकादिदयामव्यजनैरेव वा न सतं तत्रचितं पूर्णं वा । किन्तोद-
सादियुक्तमपि हरिता नीलया त्विषा भृतम्, न पत्रावली, नापि शाकैरेवं स्थापिताः ।
तत्स्तुष्ट इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरयात्रा प्रयोजनमेवाम्, 'प्रयोजनम्' इति ठेक् ॥

१ 'अत्र कश्चित्तस्यादृक्पल्लवमरकतभाजने पत्रभाजनभ्रान्तिनिबन्धनाद्भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवातुः ।

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववान्पुत्रा किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।

स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूं तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्बद्धम् ॥ ६३ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाङ्मुखं न विलोकयन्नपश्यन् पुत्रा तस्या अङ्घ्रियुग्मावनिमध्ये भूमिभागे बद्धदृश्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फाटिकनिबद्धभूमौ स्थितां वधूं किमप्यपृच्छत् । अये स्फाटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्गगदर्शनसंज्ञातस्मितः पुनरपि भगदर्शनार्थमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः । अधोदर्शनार्थमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः कश्चित् ॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवम् ।

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसात्खादविशेषानुरागादोदनमभुञ्जत । किंभूतम्—लसद्वाष्पं विद्यमानोष्माणमीषदुष्णम् । तथा—अखण्डितधासावखिलः संपूर्णश्च तम् । पाकेऽप्यविच्छिन्नतण्डुलमिति यावत् । अभ्रमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा—पाकसमये नवनीतक्षेपाद्वियुक्तमसंलग्नसिक्वचम् । तथा—अमुक्तमखलं मार्दवं येन मुजातिशालिबीजत्वादतिक्षोभकम् । तथा—रसोत्तरं खादुबहुलम् । तथा—गौरं चन्द्रधवलम् । तथा—अपीवरं जीरकादिमुजातिशालिबीजत्वात्सूक्ष्ममरीषतण्डुलम् । अत एव—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलबाहुल्याद्वा आनोदनम् । अणुत्वे चागलद्वाष्पत्वम्, मार्दवत्वागेऽन्योन्यं वियुक्तत्वम्, अन्तःकरणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दशा ।

स्वयं किल नस्तमुरःस्वमम्बरं गुरुस्तनीं ह्रीणतरा पराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छच्छैशवतारुण्यपारतप्येण स्तोकमीषद्विकस्वरयुद्धसितमण्डलौ स्तनौ यस्यास्तां वयःसंधौ वर्तमानां मुक्तां (ग्धां) तिरस्तिरो वक्तुं यथा तथा (दशा) चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणापि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तनीं तारुण्यमरपीवरहृदतरकुचा अपरान्या स्त्री तदनुरागाद्भ्रीणतरातिसलज्जा सती यथास्थानस्थितमपि स्वयमात्मनैव क्षतं स्थानच्युतं जातमिषोरःस्वमम्बरं हृदयावरणवत्त्वं यलाद्विनलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छादनायाददेऽङ्गीचकार । मुग्धां प्रलयनक्षरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार । विदग्धस्त्रीरीतिरीदृशी । अथ च—त्वमिमामलस्तनीं मुग्धां त्वत्संभोगासहर्षो किं पश्यति । किंतु पीनघनस्तनीं त्वत्संभोगक्षमां मां पश्येति स्वाशयशोपनायादृष्टमपि पीनघनस्तनसुखमदर्शयदिति भावः । ह्रीणतरा, 'तसिलादिषु-' इति पुंवद्भावः ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्रवे भवेद्यदाभ्यं सुरभिर्ध्रुवं ततः ।

वधूमिरेभ्यः प्रवित्तीयं पायसं तदोषकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुर्गौवा । अथ च—सौरभ्ययुक्तः पदार्थः । समुद्रव उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुर्दुग्धादिवारा परम्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यगर्भयुक्त-

१ 'अथ नूनः स्त्रीसंभाषणे पादावलीकनेन मुखावलीकनादितिरस्करणधर्मयोगाद्विनीतत्वोत्प्रेक्षा इति जीवानुः ।

कारणादिव यदाज्यं सुरभि भवैस्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति' इति सुरभि भवितुमर्हति । तदाज्यमेभ्यो जन्वजनेभ्यो वधूभिः प्रतिवीर्यं परिवेष्य पायसं क्षीरपक्वतण्डुलमन्त्रं तदोषकुल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां कृत्रिमालपसरितां तटयोः सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवेष्य तत्सोपरि धारप्रवाहरूपे घृते क्षितो द्विधामूय घृतममितः स्थितं पायसं शुभ्रत्वादुतकुल्या-सैकतमिव शोभते स्वेति भावः । आज्यसौरभ्यबाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमित्येव पाठः ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

अपि कतुर्बुधदग्धगन्धिने स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यद्यपि वसुधालयैर्मानुषैः सुधामृतं न पीता तदपि तथापि सुधार-साज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि सकाशात्स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यद्यस्मात्सुधान्ध-सोऽमृताद्या देवा अपि कतावुर्बुधेनाभिना दग्धगन्धिने विनाशितसौरभावाप्यस्मै घृताय स्पृहामिच्छां दधते । यागे हि हृतं घृतं देवा भुञ्जते । यद्यमृतादधिकरसं नामविष्यत्, तर्था-मृतादा अपि देवा यागानलविकृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमभ्यवाहरिष्यन् । अभ्यवाहरन्ति तावत् । तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि घृतमधिकरसम्, किमुत स्पष्टसौरभमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा यस्मात् पीता, अमृतान्धसोऽपि विशिष्टा (ध्व) अस्मै यस्मात्स्पृहयन्ति, तस्मादपि हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकैऽपरसत्त्वाद्बुद्धिपूर्वममृतं नास्माद-यन्त्येव, अन्ये च नित्यप्राप्तामृता अपि यस्मादृताय स्पृहयन्ति, तस्मादेतद्वशादमृतादप्य-धिकमेतदप्यनुमीयत इति वा कतुर्बुधेन दग्धधासौ मन्धध सोऽस्त्यस्येति कर्मधारयादिभिः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिक्षितं प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

लुनाति यूनः स धियं कियद्रता निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

अबोधीति ॥ असौ बाला ह्रीनिभृतं बालत्वाद्भ्रातृवशादविस्पष्टमितीव हेतोर्भावबोधकं भ्रूविज्ञेयादि मम चेष्टितं नो अबोध्यासीत्किम् । बाधवा प्रतीत्य ज्ञात्वाप्यनुरागात्तादृतवती-त्येवंरूपां पुनःपुनर्जायमानां यूनो धियं संशयबुद्धिं कियन्तं मार्गं गता अपि बाला निवृत्य परावृत्त्यादरदर्शनं सादरकटाक्षविलोकनं तद्रूपेणेषुणा लुनाति स निच्छेद । तद्विज्ञितज्ञान-पुरःसरं स्वानुरागं प्रकटीचकारेत्यर्थः । तादृग्विलोकनान्मदिक्षितं ज्ञात्वा इयं मध्यमुरकेति युवा निबिडकथेति भावः । कियद्रतेति, 'क्षितीयाधिता-' इति समासः । कियत्तथा तथा गतेति कियान्विशेषणं वा ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कैर्मुखेन सीत्कारकृता दधदधि ।

धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवादकाण्डकण्डूयितमूर्धतालुभिः ॥ ७३ ॥

नेति ॥ युग्मम् । तत्र भीमरुहे भोजनावसरे वा राजिकानी रात्रं साधितं दधि-दधदधिमिश्रितं व्यञ्जनं तैश्च्यतिशयात्सीत्कारकृता मुखेन कैर्जन्वजनैर्नाभोजि अपि तु सर्व-रपि तु युक्तम् । किंभूतैः कैः—कटुभावपाटवात्कटुत्वादिशयाद्भुतोत्तमाङ्गैः कम्पितशिरोभिः । तथा—भोजनकाले शिरःकण्डूवनस्य स्मार्तचचनैर्निषिद्धत्वादकाण्डेऽकाले कण्डूयिते मूर्धतालुनी-

शैलैः । मुखसैव भोजनसाधनत्वे सिद्धेऽपि चीत्कारादिविशिष्टत्वद्योतनार्थं मुखेनेत्युक्तम् । राजिकाराद्धभोजिनामियं जातिः ॥

वियोगिदाहाय कटूभवत्स्विदस्तुपारमानोरिव खण्डमाहृतम् ।

सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति ॥ वियोगिनां स्त्रीपुंसानां पौडार्थं कटूभवत्स्विदस्तुपारमानोरिव खण्डमाहृतम् । तथा प्राक्प्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शसमये कोमलमथ पश्चान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेस्तैश्चयादाहदायि दाहकारि आनीतम् । तत्राजिकाराद्धभोजीति पूर्वेणान्वयः । तुपारमानोः सकाशादाहृतमिति वा । क इव—खल इव । किंभूतः—पूर्वं सुहृदापात (आघात) रमणीयः, ततोऽनन्तरमहितो वैरी । 'राजी' इति कान्यकुब्ज(वज)भाषायाम् ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनावभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमः ।

इशोर्विधत्तः स यदृच्छया किल त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति ॥ वयःसंधौ वर्तमानौ नवावप्रगल्भावत एव निजभावगोपिनौ स्त्रानुरागापह्वपरौ कौन्तिपुवानावभूमिषु लोकव्यवहारायोग्येषु स्वायोग्येषु वानुद्देश्येषु वा वस्तुषु प्राक्पूर्वं विहितः कुनो भ्रमेनिरयंकप्रमणस्य क्रमः परम्परा यत्र येन वा एवंभूतं इशोर्नैत्रयोस्त्रिभागं तृतीयांशरूपं कटाक्षमन्योन्यमुखे पुनः पुनर्विधत्तः स चक्रतुः । यदृच्छया किल । अन्यवि-
लोकनवत्स्वेच्छामात्रेण कमप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं कुरुतः, नत्वनुरागेणेति लोकप्रतीत्यर्था
स्वादेन वस्तुनन्तरविलोकनव्याजेनान्योन्यमुखं पुनः पुनः कटाक्षैर्वाक्तांचकाते इति भावः ।
त्रिभागमिति पूर्ववत्समर्थनीयम् ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः पलैः सपीयूषजलैः किमथपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति ॥ ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं रादं संस्कृतं मृदु तेमनाद्यं व्यञ्जनवि-
शेषं रसादप्रीत्या मुक्त्वेति मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किम्—अदस्तेमनं निशा-
धवध्वन्तलास्योत्सङ्गे वर्तमानः कुरङ्गो हरिणलास्माज्जातैः पीयूषजलैरमृतैर्जलैः सह वर्तमानैः
पलैर्मांसैरथपि किमपाचि किम् । रसातिशयान्मनसैवं तर्कितवन्त इत्यर्थः । तेमनस्यातितरं
स्वादुत्वमुक्तम् । अथपि, 'आ पाके' इत्यस्मात्कर्मणि चिणि घटादित्वान्मिन्त्वाद्भस्वः ॥

परस्परकृतजदूतकृत्ययोरनङ्गमाराद्धमपि क्षणं प्रति ।

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परेति ॥ परस्परस्माकृताञ्छेष्टविशेषादेव जातं दूतकृतं संभोगसंमतिर्बन्धोः कयोश्चि-
द्यूनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराद्धं मुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रत्युद्दिश्य सदा कियमाणनिमे-
षापेक्षया कियच्चिरायुषा किञ्चिदधिककालमायुर्वर्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्यायिना
निमेषणेनैवाक्षिपद्मसंकोचनेनैव कर्तृणा करणेन वा जनेषु मध्ये बहुषु जनेषु वर्तमानेषु
सत्स्वपि निर्णयो निश्चय उदपादि हृतः जातो वा । कदा संभोग इतीजितेन पृष्टे सति नेत्रे
निर्मास्य कंचित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे सत्यागन्तव्यमिति रात्रिसंकेतसमय इति निरणायीति
भावः । उदपादि, 'चिण् ते पदः' इति कर्तरि कर्मणि वा चिण् ॥

अहर्निशा वेति रताय पृच्छति क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणाद्विटे ।

हिया विदग्धा किल तन्निपेधिनी न्यधत्त संध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ॥ ७८ ॥

अहरिति ॥ विटे कामुके रताय आवयोः संभोगं कर्तुमहः, निशा वेति उष्णकरधर्मो-
पलक्षितं दिनं वा, शीतांशुकरशैलोपलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमेण उष्णशीतयोरन्नयो-
रुपरि करार्पणदेव चेष्टितात्कामपि पृच्छति सति विदग्धा चतुरा तत्प्रश्नाशयं ज्ञात्वा हिया
उपलक्षिता अन्नहरमिहितेनैव तन्निपेधिनी तयोर्दिननिशयोर्निषेधं कुर्वाणा संध्यापन्मधुरे
रमणीयेऽधरे स्वीयांष्टे अङ्गुलिं न्यधत्तास्थापयत् । अन्नमिममर्थं निषेधन्त्यः स्त्रियो मातः
किमिलेवं जातमिल्याद्यभिधायाधरेऽङ्गुलिं स्थापयन्तीति जातिः । किल प्रसिद्धम् । लोके
चैवमेव प्रतीतिर्जाता, सा तु तन्निपेधव्याजेन दिने रात्रौ चानवसरः, संध्यैव रतसमय इत्य-
कथयदिति भावः । यद्वा—दिने सूर्यालोकात्, रात्रौ चन्द्रालोकात्, तद्वयमनुचितम्, किंतु
सदान्धकारमलिना संध्यैव रन्तुं योग्येति भावः ॥

क्रमेण कूरं स्पृशतोष्मणः पदं सितां च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।

दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुलीमनौचितीचिन्तनविस्मिता किल ॥ ७९ ॥

क्रमेणेति ॥ अयं श्लोकः श्लेषकः । कूरं भक्तम् । सितां शर्कराम् । किमिदमनेनानुचितं
क्रियत इत्यनौचितीचिन्तनेन विस्मिता किल विस्मितेव । अरुणिते । यावत्केनेत्यर्थः ।
भावः स एव ॥

क्रियत्यजघ्नोदनमानयन्क्रियत्करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।

अहं किमेप्यामि किमेप्यसीति सा व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननम् ॥ ८० ॥

क्रियदिति ॥ कृतमुरतकालनिर्णयः स एव युवा क्रियदल्पमोदनं पुरःस्थां तां वीक्ष्य
लज्जन्, पात्रे स्थापयन्, क्रियदोदनं स्वं प्रति पुनरानयन्तन्, करस्य भक्तपुरस्त्रागवशात्पु-
रोगमनेन स्वं प्रति भक्तानयनवशादागमनेन च, क्रमेण त्वां प्रत्यहं किमेप्यामि, त्वं वा मां
प्रति किमेप्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं नम्रं व्यधत्त लज्जया किल । किलेत्यल्लोके ।
लोकप्रतीती अनया लज्जया मुखं नम्रीकृतमिति । तत्त्वतस्तु मुखनभीकरणेनाहमागमिष्यामीति
स्वं दार्ढ्यतवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृत्य स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागस्य मचरणयोः
पतेति वा भावः । भोजनसमये भोक्ता क्रियन्तमोदनमग्रे विभज्य स्थापयति, क्रियन्तं दध्या-
दिना सह भोक्तुं गृह्णातीति जातिः । क्रियन्तं त्यजन्बहुत्वापुनर्दानः, क्रियन्तं च पुनः
पात्रं प्रत्यानयमिति वा ॥

यथामिपे जम्बुरनामिपभ्रमं निरामिपे चामिपमोहमृद्धिरे ।

तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥

यथेति ॥ वारणाशिका यथा येन प्रकारेणाऽऽमिपे मांसेऽयमांसस्य मायावजस्य भ्रमं
जम्बुः, यथा येन प्रकारेण निरामिपे मांसलेशवर्जितेऽपि तेमनादौ रूपस्वादादिभिः आमिप-
मोहं मांसभ्रममृद्धिरे तैर्कितवन्तः, तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः नितरां कुशलैः सुपकारैः

१ 'इदं तु 'कह पितरै' इत्यस्य 'कथाचक्रिरे' इति प्रयोगादुपेक्ष्यम्' इति सुखाचबोधोवा । तथा च
'बहन्तिस' इति जीवातुः । 'प्रापुः' इति सुखाचबोधोवा न्यास्यात् ।

कर्तुमिरेते वारयात्रिकाः परिकर्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितं विचित्रमङ्गं परिहस्य विहस्य पूर्वोक्त-
अमनिमित्तपरिहासं भोजिताः ॥

नखेन कृत्वाधरसर्जिमां निभाशुवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं विहस्य पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कश्चिद्युवा मृद्वौ व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं नखेन कृत्वा निभायावाद्-
धरसंनिगमोष्ठाकारां द्विधा कृत्वा, पूर्वमधरसदृशीमपि (नखेन द्विधा कृत्वा) मध्ये नखेन
रेखाकरणाजितरां मध्यस्थितरंखाधरसदृशीं वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परिवेषिकाधरं मांसव्य-
ञ्जनदायिन्या अधरं पश्यन्विहस्य एतादृशीं स्वादुतरां मांसफालिकां कदापि नोपमुक्तेत्यादि-
प्रकारैस्तस्याः फालिकायां रसं स्वादुतां प्रशशंसात्सावीय । स्वादुतरं त्वदीयाधरमेव दशामीति
हसंस्तस्मिन्मांसखण्डे तदधरतामारोपयन्स्वाद्ययं तामशापयदिति भावः ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृतेर्निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु मूलकन्दपुष्पपत्रफलदिरूपं शाकादि व्यञ्जन-
मभ्यवाहरन्नुभुजिरे । किंभूतम्—अनेकेषां नानाविधमरीचादिद्रव्याणां संयोजनया संबन्धेन
तथाकृतेर्वस्त्वस्यैव (स्वैव) गन्धरसादिकरणात्तादृगप्रसादिनिर्माणास्तद्यथातथा निकृत्व नितरां
कर्तित्वा निष्पिष्य पूर्णकृत्य च आकारसाम्यादिना तादृगर्जनात्तद्वस्त्वन्तरसाद्व्यसंपादनद्रूप-
न्तरगन्धान्तरादिकरणाद्वेतोः कृत अकालिके असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्ये देन ।
कियाविशेषणं वा । तथा आकृतेरुकारादिति वा । फलानि कर्तित्वा राजिकादभ्यादिसंयोगा-
द्रसान्तरापत्तिः, तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसान्तरापत्तिरित्यादि-
वैदग्ध्याद्भोक्षुणां विस्मयः । अधिवासनाविशेषाच्चाकालिकत्वत्रमो युक्तः ॥

पिपासुरस्तीति विबोधिता मुखं निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां हसात्सखीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्भुजा सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं निरीक्ष्य अहं पिपासुः
पातुमिच्छुरस्तीति बोधिता पिपापिता बालबुद्धकोत्तयाद्यभिप्रायविशेषाऽप्रोक्ता पुनरपि करे
गलन्तिकां सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः धर्तुमनाः सती तदापापज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हसा-
त्साक्षादेतोः सहसा झटिति सुप्तप्रबुद्धवज्रलपायनारम्भसंभ्रमाभ्यवर्तत पराकृता । सहसा
सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्तीति वदन् अयमेतदी-
याधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशयमियं नाजानादिति कृताद्यास्यादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गल-
न्तिकां पुनरुत्थापयदिति भावः । 'पूरणगुण-' इत्यादिना सुहितार्थयोगे पट्टीसमासनिषेधा-
देन वारिण इति पठ्यते ॥

युवा समादित्सुरमत्रगं धृतं विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनम् ।

चकार तन्नीविनिवेशिनं करं वभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

१ 'वारिणस्' इति पाठे 'हसं कारयित्वा इत्यनेन' इति सुखावबोधोपा । २-३-इदं च सुखा-
वबोधोपासंगतं 'संनिभां युवा द्विधा मृदु-' इति मूलपाठे दृष्ट्वा कैचित्प्राचीनैः प्रक्षिप्तमिति प्रतिपाति ।

युवेति ॥ अमत्रयं पात्रस्यं पृतं समादितुमर्हीतुकामः कश्चिद्युवा तत्र पृते एणहसः पुरः-
स्थया मृगाद्याः परिनेषिकाया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्तहत्तं तस्य विम्बस्य
नीविषु मग्नीमिचदगामिनुम्बितविषस्यविच्छित्तिषु निवेशनशीलं चकार । तत्रास्यापयदित्यर्थः ।
तथा तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कण्टकोकरा यस्मिन् । सरोमासमभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्ब-
नीवीप्रन्थिविमोचनार्थं नाभिनीवितविषे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वसंभोगवा-
सनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाश्रोगाभिताभूत्, तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बमपि
रोमाभितमभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥

प्रलेहजलेहधृतानुविम्बनां चुचुम्ब कोऽपि धितभोजनच्छलः ।

मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैस्ततो नु रक्तैः स्वमवापितैर्मुञ्चम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोऽपि विद्यो लिखत इति लेहः, प्रकृष्टो लेहः प्रलेहः सूरणादिप्रव्यायुक्त आर्द्र-
कादिसंस्कृततत्कादिनिर्मितो द्रवद्रव्यविशेषस्तस्माच्चाते केहे तैलादी धृतमनुविम्बनं यथा । पृतं
स्थितमनुविम्बनं यस्या वा । एवंविधां पुरस्यां सुन्दरीं धितं भोजनच्छलं येन एवंविधः सन्
प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुलीनां मुखैरप्रेर्मुहुः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशैः—समुच्चं
समवापितैः प्रापितैः । तथा—रक्तैः अरुणैः स्वभावात्, उष्णस्य तस्य स्पर्शाद्वा । ततो नु
तस्मादनुरागात्किम्, अहुत्यप्रे रक्तादनुरागाद्युम्बिता किमित्युपेक्षा । 'रिक्तैः' इति पाठे
मुहुः परिस्पृश्य ततो नु तदनन्तरमेव रिक्तैः प्रलेहशून्यैः स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चुचुम्बे-
त्यर्थः । प्रलेहे वटकादिनिक्षेपास्तैल्यदिबिन्दवस्तस्मिन् तत्र जातं प्रतिविम्बसहस्रस्या स्पृशति
प्रलेहचकलात्प्रतिविम्बमहम्भावाद्हुत्यप्रेर्लेहचच्छलात्परम्परया नुम्बितवानिति भावः । तां
प्रति स्वानुरागमदर्शयदिति च भावः ॥

अराधि यस्मीनमृगाजपञ्चिजैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।

अशाकि लोकैः कुत एव जेमिनुं न तनु संख्यातुमपि स शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ मीनेभ्यो मत्स्येभ्यः, चित्रकादिमृगेभ्यः, अजेभ्यश्छागेभ्यः, पक्षिभ्यस्तृ-
प्तिरिष्वक्कादिभक्ष्यपक्षिभ्यश्च जातैः पलैर्मृदुर्यदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषबुद्धं च
यत्तेमनाख्यं व्यञ्जनं सुपकारैरराधि साधितम् । तद्वाहुल्याल्लोकैः संख्यातुमपि न शक्यते स्म ।
जेमिनुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमिनुम्, 'जिमु वदने' ॥

कृतार्थनश्चादुभिरिद्विजैः पुरा परासि यः किञ्चनकुञ्चितभुवा ।

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः पुनः प्रसन्नाननयान्वकम्पि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति ॥ किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वक्त्राङ्गुलीरिद्विजैः भुवी यथा कनाधिदिग्विधैरजलिबन्धा-
दिचेष्टितैश्चादुभिः प्रियवचनैश्च कृता अर्थना संभोगप्रार्थना येन तथाविधो वो विटः पुरा पूर्वं
परासि निरस्तः, प्रसन्नाननया सरसादृष्ट्यञ्जितप्रसादमुद्बुद्धा तथा भोजनलीलया प्राप्तमिषेण
मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन्नङ्गुलीसंस्पर्शेन तां प्रति वीनत्वं सूचयन्स पुनरन्वकम्प्यनुगृहीतः । तैर्दन्त्यं
दृष्ट्वा संभोगसायानुमत इति भावः ॥

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जनादधूपि यच्चागुरुसारदारुभिः ।

निपीय भृङ्गारकसङ्घि तत्र तैरवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

अकारीति ॥ यद्वादि प्रभञ्जनाद्यजनादिवायुसंयोगाद्देतोर्नीहारनिर्गमं तुषारतुल्यमकारि, यथागुरुसारस्य कृष्णागुरोर्दोषमिरधूपि धूपितम्, भृङ्गारके सुवर्णपानपात्रे सङ्गः स्थितिर्यस्या-
स्तीति, तद्वादि तत्र भोजनावसरे । भीमशृङ्गे वा । निपीय नितरां पीत्वा तैर्जनैः प्रतिहारं
पुनःपुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणावर्ण्यस्यावि । प्रतिहारे निपीयेति वा । 'अमुकः' इत्येव पाठः ।
'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । अल्पाय कन् ॥

जलवर्णनमेवाह—

त्वया विधातय्यदकारि चासृतं कृतं च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।

वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखस्तथोचितः कर्तुमिदं पिबस्तव ॥ ९० ॥

त्वयेति ॥ हे विधातः, त्वया चाम्बूदकं यदसृतसंज्ञं, यच्च जीवनसंज्ञमकारि कृतं तद्व्य-
मपि साधूचितमेव कृतम् । अमृततुल्यरसत्वात्, प्राणधारणहेतुत्वाच्चान्वर्धत्वाद्युक्तमेवैतत्सस्य
संज्ञाद्वयमित्यर्थः । तु पुनरिदं सर्वतोमुखसंज्ञं वृथा आरम्भि कृतम् । अन्वर्थत्वाभावात्तिर्यक-
मेतत्कृतम् । यस्मादिदं जलं पिबतीतीदं पिबोऽस्मदादिः पुरुषस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि
यस्य एवंविधस्तत्र कर्तुमुचितः । अस्मादादेर्वहूनि मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु त्वं चेदकरिष्यः,
तद्यस्यादादिरिदमावृत्तिं पातुमशक्यत् नन्वेकेन मुखेनेति । नितरां शैल्यमाधुर्यादिगुणयुक्तमेत-
दिति भावः । नौ तुल्ययोगत्वव्योतकौ । 'पयः कील्यलममृतं जीवनम्', 'पुष्करं सर्वतोमुखम्'
इत्यमरः । इदंपिबः, 'पाप्राप्मा—' इत्यादिना शः ॥

सरोजकोशामिनयेन पाणिना स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युमे मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति ॥ उमे सख्यौ इति मिथो वादाद्वैमत्यात्किलौदनं न ददतुः । किलेति व्याजे ।
इति किम्—हे सखि, त्वं पात्रमध्ये कूरे ओदने स्थितेऽपि मुहुरेव वारंवारम् सरोजकोशव-
दमिनय आकारो यस्य स्तनवराङ्गप्रार्थनामूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं
वितर देहि । द्वितीया वद—त्वं वितर इति विवदमाने । तत्प्रार्थितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं
प्रवर्तयन्त्योर्मेध्वेऽन्योन्यलब्धावशादेकतरा रिरंसुरपि नाङ्गीचकारेति भावः । 'अनुवादात्' इति
पाठे उक्तरूपानुवादादुमे अपि स्वरूपमोदनं किल ददतुरित्यर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्रार्थि-
तदानमङ्गीचकुरिति भावः ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं मियेण भृङ्गारधृते करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृतं वक्ष्याच्छमपि हृदयमिति विचार्य पश्यते दृच्छते
कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ च—पराशयज्ञेव । तस्याः करद्वयी भृङ्गारस्य धृतेर्धर-
णस्य मियेण यद् यस्मादुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्ददी । इति किम्—इयं कौ
किञ्चन्ती किंप्रमाणौ चारु सुन्दरौ च कुञ्चौ यस्याः सेति । स्वर्णकलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णी चेतस्याः
कुचाविति तं प्रत्यसूचयदित्यर्थः । उभावपि मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपरावेव तस्थतुरिति
भावः । अन्योऽप्यभिप्रायज्ञः केनचिन्मियेण प्रश्नस्योत्तरं ददाति ॥

१ 'अत्रैवकारस्य प्रयोक्तव्यं नावगतम् । अकारमध्यस्यापि नास्ति श्रवमाणत्वात् । अत एव—'अगुरु-
सार—' इत्यपि पाठः साधीवान् 'अनुवैगकराजाहम्' इत्युक्तेः—' इति सुखावबोधो ।

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे तुषारधारासृदितेव शर्करा ।

हृयद्विषद्वक्त्रयणीपयःसुतं सुधाहृदात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्ठमतिबहु यथातथा शर्कराभोजि मुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन सृदितेव मिथितेव । तथा—हृयं द्विषला अध्वैरिष्या महिष्या वक्त्रयणीधिरप्रसृतायाः पयो दुग्धं तस्मात्सुतं जातं दुग्धपरिणामभूतं दध्यप्यभोजि । सुधाहृदादभृतस्मागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्कमिवेत्युत्प्रेक्षा । शर्करातिथिता शुभ्रा च, दध्यप्यसु-
तवत्सादु शुभ्रं धनं चेति भावः । तद्गृहेऽमीभिर्विशिष्टं दध्यभोजि । तुषारधारया सृदिताऽ-
ल्पकण्ठत्वं प्रापिता शर्करेव, सुधाहृदादुद्धृतं पङ्कमिव इति दधिविषयमेवोत्प्रेक्षाह्वयं वा । दध्नः
शैत्यं शीघ्रयं स्वादुत्वं च सूचितमेवेन । 'पयः श्यतम्' इति पाठे शर्कराऽभोजि । श्यतं पक्वं
तप्तं महिषीपयश्चाभोजि । दधि चाभोजीति संबन्धः । 'चिरसृता वक्त्रयणी' इत्यमरः ।
महिष्या दधि स्वादुतरं भवति । 'द्विषः शतुर्वा' इति वचनात् 'हृयं द्विषति' इति द्वितीयया
'द्वितीया धिता—' इति योगविभागात्समासः । द्विषद्वक्त्रयणीति 'पुंवत्कर्मधारय—' इति
पुंवद्भावः । श्यतम् इति, 'श्यतं पाके' इति साधु ॥

तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि माथिना निरीक्ष्य नृष्णाचलजिह्वाभृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तदधि निरीक्ष्य रसातिशयात्तृष्णया प्राप्तवासनया चला चबलाधरप्रान्त-
लेहिनी गलज्जला जिह्वा यस्य तस्य भावस्तत्ता तां विभ्रता । तथा—अन्तरन्तर्मध्ये मध्ये
सुषिरस्य छिद्रस्य विन्दुभिः करम्बितं मिथितं व्याप्तं तदधि कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इत-
स्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः तदधि स्पष्टमचोरि प्रकटमपहृतम् । स्पष्टं संभावनायाम् । अपहृतमिवे-
त्यर्थः । अपहरन्कर्त्तुं न इष्ट इत्यत आह—यतो माथिना । अहदयतयापहृतमित्यर्थः । सफे-
नशीरस्य दध्वाकारेण परिणामे दधनि छिद्राणि दृश्यन्ते । जगद्गणादयतया दधनि वर्तमानः
सारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः । अन्यथा छिद्राणि कथं दृश्यन्ते । अन्येन प्रहीतुं न शक्यते ।
तत्रोत्प्रेक्षा—येन निर्मितं तस्य जगद्गणोऽपि जिह्वाचाबल्यनिर्माणस्वादुतमं दधीति श्रव्यते ॥

ददासि मे तन्न रुचैर्यदास्पदं न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

इतीरिणे विम्बफलं पलच्छलाददासि विम्बाधरयारुचच्च तत् ॥ ९५ ॥

ददासीति ॥ विम्बफलतुल्योऽधरो यस्यास्तया मुन्दर्या पलच्छलान्मांसवन्माजाद्विम्बसंज्ञं
फलं परिनेषितं मांसजण्डमेव विम्बाकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवासनया भाषमाणाय
विटयादायि दत्तम् । तद्विम्बाकारं फलं तस्मै अरुचच्च । आदितमित्यर्थः । मदभिलाषं ज्ञात्वा
स्वीकारपुरःसरं पलरूपविम्बस्याजाजिजाधरदानमेवानया प्रतिज्ञातमिति संतुष्टोऽभूदिति भावः ।
इति किम्—हे विम्बोष्ठि, यद्वचेः प्रीतेरास्पदं यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः, तन्मे मया न ददासि ।
यद्वा—यद्वचेः प्रीतेरास्पदं न भवति, तन्मया ददासि । तथा—मम यस्यां रागः प्रीतिर्नास्ति
तथा सितयापि शर्करयापि किम् । अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनम् । माधुर्यमर्यादया शर्कर-
मापि प्रयोजनं नास्ति, अभिलाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते ।

अथ च—यत्र लौहित्यं नास्ति तथा श्वेतया प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनु-
रागो रक्मिकान्तिश्च, तन्मध्यं देहीति । 'कृतं तथा' इति पाठे तथा पूर्यताम् । 'फलच्छ-
लात्' इति पाठे फलदानप्रसन्नव्याजात् । विम्बाकारोऽधरो यस्या इति 'सप्तम्युपमान-'
इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः । अरुचत्, पुष्पादित्वादह् 'शुजो लुब्धे' इति परस्मैपदम् ॥
समं ययोरिङ्गितवान्वयस्ययोस्तयोर्विहायोपहतप्रतीक्षिताम् ।

अकारि नाकृतमचारि सा यया विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ९६ ॥

सममिति ॥ यो ययोर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं समं युगपदिङ्गितवान्-
भ्रूक्षेपादि चेष्टितवानभूत्, स तयोर्मध्य उपहतं कृतं प्रतीक्षितं तदभिलाषस्वीकारसूचक-
प्रतिचेष्टितं यया तामेकां विहाय स्थितः सन् तयैवारञ्जि द्वितीययैव प्रकृतुरञ्जितः । तथा
कथा—यया विदग्धया चतुरया आकृतं प्रतीक्षितं नाकारि । प्रतीक्षितं कुर्वाणा सैव सखी
जनसमक्षमिङ्गितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भावविद्वैदग्यस्य येषा । द्वितीया
तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्ननुरागात्तत्त्वात् प्रतीक्षितं नाकरोत् । जनसमक्षमेतदनुचितमिति
व्याजेन मत्प्रियं प्रतीयमिङ्गितं किमिति करोतीति सापक्ष्येर्ष्या च तां वारितवती इति तस्या
वैदग्ध्यम् । स च तथैवगुप्तनावज्ञानाद्भाववित् । सहचरीसमक्षमिङ्गितं कुर्वाणैयमचतुरा,
द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्, तां च न्यवारयद्वितीयमेव चतुरा मध्यनुरक्ता चेति चतुरो द्विती-
यस्यामेवानुरक्तोऽभूदिति भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
पुण्यः कर्ता, रजनस्य स्त्री, इति भिन्नकर्तृकत्वात्कत्वा न स्यादिति । अरञ्जि, ष्यन्ताणिन् ॥

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षिणी क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।

विलोम तद्यजनमप्येते त्वया वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति ॥ यून इङ्गितं चेष्टागीकृते एवंशीला काचित्सखीं प्रत्याह स इत्ययो-
चत् । हे सखि, यस्मादयं क्रमेण परिपाठ्या ते दित्सुतां त्वत्कर्तृकां स्वजनस्य दातुमिच्छुतां
न क्षमते । तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचमानायास्मै युने वरं श्रेष्ठमस्मीष्टं
तत्तेमनादिव्यजनं विलोम विपरीतं कमरहितं यथा तथा किं नार्प्यते दीयते । अपितु लल-
ज्जिह्वायास्मै युगपत्प्रियतामिति छल्लोकिः । अयमालिङ्गनचुम्बनादिबाह्यरतपरिपाठ्या त्व-
वराज्ञानेच्छुतां न सद्गते । तस्मादवितरलतयार्थिने संनोपविलम्बमसहमानायास्मै वरं
केवलं । श्रेष्ठं वा । न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात्तद्वरमतिश्रेष्ठं वा । अवरमपेक्षे वर्तमानं
वा । रोमरहितं तद्गलगलक्षणं व्यजनमवयवः किमिति त्वया नार्प्यते । अपि त्वर्पयेत्पुनहासः ।
अतिसंभोगाक्षितरां तान्तं ग्लानमिति व्यजनविशेषणं वा । 'व्यजनं लाञ्छनम्भुनिष्ठानावय-
वेष्वपि' इत्यमरः । नितरां तान्तमिति पक्षे 'अनुनासिकस्य कि-' इति शेषः ॥

समाप्तिरित्येव भुजिक्रियाविधेर्दलोदरं वर्तुलयालयीकृतम् ।

अलंकृतं क्षीरवटैस्तदश्रतां रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

समाप्तीति ॥ क्षीरवटैः दुग्धमप्यक्षिप्तैर्माषसाधितैर्वटकारुवैः पक्काक्षविशेषैः स्वसं-
न्वादलंकृतं तत्पूर्वोक्तं वटकव्यतिरिक्तं व्यजनं वर्तुलया पूताकारया पाकेन तप्तश्रेष्ठद्वारकामि-

संयोगेनार्पितया निर्मितया गैरिकधिया क्षैरकधातोरिव धिया वटकानामेव शोभय-
रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाव्यजनान्तरं रेजे इत्यर्थः । विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः क्षीरवटै-
रलंकृतं सदेजे इति वा । क्षीरवटैः कर्तुभिः श्रिया कृत्वा अलंकृतं सदेजे इति वा । किमिव
—अश्रतां भुजानानां तेषां भुजिक्रियाविधेर्भोजनविधेः समाप्तेः वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र कृत्य-
भावाव्यजनान्तरविरतेः संबन्धिन्या लिप्या समाप्तिसूचिकया छकाररूपपुष्पिकारूपया आल-
यीकृतं आस्पृश्यकृतं दलोदरं श्रीतालादिपञ्चमध्वमिव इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । वृत्तया समाप्ति-
लिप्या श्रितं पाकेन बालकेनार्पितया गैरिकधियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् । 'पोतः
पाकोऽर्भकः' इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसमाप्तिपत्रे समाप्तिसूचकं छकारादिवर्तुलमक्षरं क्रियते,
गैरिकविहितं च क्रियते । एवं भोजनसमाप्तिसूचकं क्षीरवटकादि ॥

बुबुभ्य नोर्ध्वलयोर्वशीं परं पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवाचकार तच्चुम्बनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

बुबुभ्येति ॥ कश्चिद्विदुः पुरोऽध्रेऽधिपारि पानकरसपूर्णं सुवर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बि-
तामुर्ध्वलये उर्वशीमिवातिमुन्दरीं काचित्परं केवलं बुबुभ्येति न किंतु पुनःपुनः पानकस्य
द्राक्षादिसाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कैतवात्प्रतिविम्बितायास्तस्याच्चुम्ब-
नस्य संबन्धीनि चुंकृतानि बुम् इति पानकानुकरणसम्बन्धस्य करणान्युच्चारणानि तान्यपि
चकार । चुम्बनादिना तस्यां स्वानुरागं प्रकटीयकारेति भावः । 'झलरी बर्वरी पारी पानपा-
त्रम्' इति क्षीरस्वामी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चुंकृतानि, 'नपुंसके भावे कः' ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनैरवर्षिं वर्षोपलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा धृतमिन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति ॥ घनैर्बहुभिः परिवेषकरनेकव्यजनदायिभिर्जनैः । तैरेव घनैर्मैषैरमीषां
भुजानानां राशां कृते वर्षोपलाः करकास्तत्तुल्यानामेतत्कर्पूरशर्कराजवज्रतण्डुलपिष्टरचितानां
गोलकानामतिवृत्तानां लघुकविशेषाणाम् । अथ च—करकारूपाणां गोलकानाम् । आवली
पात्रैरवर्षिं त्रितीयां वृष्टा च । कीदृशैः—परिवेषणकर्मवशात्तल्लो या भुजास्तासां भूषणेषु
रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्या धृतमिन्द्रचापं नैः । नानाप्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च—
तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यया । अथ च—
चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्भां चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यया सां ।
श्रीतत्पदीत्यन्वां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोजोयमानत्वाद्वा कमेज तत्कान्तिस-
दृशी । चन्द्रसंबन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्रकान्ताः, एवं सौराः सूर्यकान्ताः, तेषां भां श्रिता यया
या । चन्द्रसंबन्धि मनोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं स्येति वा । विश्वप्रकाशे सुरमिशब्दो मनोज्ञवाची ॥

क्रियद्बहु व्यञ्जनमेतदप्यते ममेति वृत्तेर्बदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संख्यातुमसावदौकि तैश्छलेन तेषां कठिनीच भूयसी ॥ १०१ ॥

क्रियदिति ॥ एतत्तेमनादिव्यञ्जनं मम क्रियद्विक्रियमाणं बहुप्यते । अपितु वृत्ता बव-
मिति नापंणीयमिति वृत्तेर्हेतोः पुनःपुनः बदतां तेषां जन्यानां 'क्रियत्संख्यं बहु एतद्व्यञ्जनम-
प्यते' इति 'एतद्बहुत्वसंख्येयता भवद्भिः पृच्छयते किम्' इति छलेनामूनि व्यञ्जनानि

संख्यातुं गणयितुमसौ गोलकावली भूयसी बहुतरा कठिनी सटिका इव तैः परिवेषकैरलौकि-
अर्पिता । भवद्भिर्व्यजनसंख्या पृष्टा, तर्जनया कठिन्या एतानि गणयेति कठिनीवर्पितेत्यु-
त्प्रेक्षिता । इति वदतामनूनि संख्यातुमिव व्याजेनासौ बहुतरा कठिन्यर्पितेति वा योग्यम् ।
कठिन्या च संख्यायते । एतद्व्यजनम्, अमूनीति, ममेति, अनीयामिति नैकवचनबहुवचनानि
जातिव्यक्तिविषयेति ज्ञातव्यानि ॥

विदग्धवालेङ्कितगुतिचातुरीप्रवहिकोत्पादनपाटवे हृदः ।

निजस्य टीकां प्रवचन्ध कामुकः स्पृशद्भिराकूतशतैस्तदौचित्यम् ॥१०२॥

विदग्धेति ॥ कथितकामुकः विदग्धायाश्चातुराया बालाया मुग्धाया इजितगुती चेष्टित-

गोपनविषये चातुरी बलकौशलं सैव दुर्ज्ञेयत्वात्प्रवहिका गुताभिप्रायः प्रवन्धविशेषस्तस्या
उत्पादने भेदने ज्ञानविषये यथाष्टवं सामर्थ्यं प्रावीर्यं तत्र विषये तदौचित्यं विदग्धवालेङ्कि-
तानामानुगुण्यं स्पृशद्भिः गतैस्तदनुकूपैराकूतशतैर्बहुभिरिजितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीया-
भिप्रायस्य टीकां विवरणं प्रवचन्ध प्रकरणेन कृतवान् । गुतान्यपि मद्विज्ञितानि ज्ञातवान्,
अतिचतुरोऽयं मध्यमुरक्षणेति तदनुगुणैः स्वीयचेष्टितैः स्तब्धं बोधितवानिति भावः ।
बालानां अपि विदग्धसखीशिक्षया वैदग्ध्यविज्ञितकरणम्, सहजमौग्यात्सलज्जया तद्गोपनं
च युक्तम् । विदग्धः कथनं युवां, बाला च काचन, तयोरेजितगुतिर्वा । यद्वा—विदग्ध-
स्येजितं बालायाश्च गुतिः अर्थाद्विज्ञितस्यैव । तयोर्विषये वा चातुरी तत्र, प्रवहिकोत्पादनपा-
टवे विषये, तयोरोचित्यं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोराक्षयो मया ज्ञात इतीजितैस्त-
ज्ज्ञापनद्वारातिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति बालां प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः ।
अन्योऽपि विदग्धोऽतिगहनायाः प्रवहिकाया भेदने विषयेऽनेकैराक्षयैर्व्याख्यां करोति ॥

घृतद्वते भोजनभाजने पुरः स्फुरत्पुरंध्रप्रतिविम्बिताकृतेः ।

युवा निघायोरसि लङ्ककद्वयं नखैर्लिंलेखाथ ममदं निर्दयम् ॥ १०३ ॥

घृतेति ॥ कथिद्युवा घृतद्वत आज्यपूर्णं प्रसृतद्वते वा भोजनभाजने पुरः स्फुरन्त्या

विलसन्त्याः पुरंध्याः प्रतिविम्बिता वा आकृतिलस्या डरसि लङ्ककद्वयं मोदकयुगं निघाय
नखैर्लिंलेख । अथ पथाभिर्दं ममदं । यदावचोः संबोगो भावी, तदैवं तव कुचावुपचरि-
ष्यामीति, त्वङ्कचनस्यतविमर्दंलुरस्मीति वा, स्वाशयं बोधितवानिति भावः । घृतेन
द्वतम् । घृतं घृतं यस्मिन्निति वा । 'वाहिताम्नादिषु' इति परनिपातः ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं हियाथ वैमुख्यमिते सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥१०४॥

विलोकित इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखीरूपे जने सस्मितं विलोकिते सति

अथ विलोकनानन्तरं हिया वैमुख्यं पराञ्छुस्तवमिते गते सति तस्य सखीजनस्यालिः सखी
कुतोऽपि कस्मादपि स्थानाच्छार्करीं शर्कराबन्धनिर्मितां पुत्रिकामानीय विहस्य वैमुख्यात्संदि-
हानस्य तस्य करे ददौ । अधरादिदुष्प्रभावज्ञेयु शर्करातुत्परचानेनामप्यहमेव दास्यामि ।
सहस्यसिंतामेनां जानीहीति संज्ञां चकारेति भावः । सखीभूम्ने वैमुख्यमिते सति तासां
सखीनां कचित्सखी तदन्तर्वातिनी, अन्या वा, शार्करीं पुत्रिकां ददौ । शर्करापुत्रिकापरि-

वेधमिषेण अहं त्वा भजामीति स्वदानसंज्ञानमकरोदिति भावः । इति वा । शार्करिमिति
विहारप्रत्ययः । पुत्रिका, 'पुत्रात्कृत्रिमे' इति क्व ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं न भुक्तमेवैभिरवाप्तवृत्तिभिः ।

अशक्तुवद्भिर्बहुभुक्तवत्तया यदुज्जिता व्यञ्जनपुञ्जराशयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति ॥ बहुभुक्तवत्तयात्याहारेणाशक्तुवद्भिर्भोक्तुमसमर्थैरेभिर्वात्यात्रिकैर्यथास्वा-
ज्जनपुञ्जनाराशयः परम्परा उज्जितास्त्यक्ताः, तस्याग्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभि-
र्भोक्तुमुक्षैरेतैर्भुक्तमेव नेति ध्रुवमहं मम्ये । यावद्विषयं तावत्सम्यक् दर्शनादियमुपेक्षा । एता
निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरेतैर्ध्रुवं निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । यथा लोको मन्यत इति शेषः ।
यथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः, यथैभिर्भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थे इति वा ॥

पृथक्प्रकारेज्जितशंसिताशयो युवा ययोदासि तयापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन्परामये तयातोपि सरोषयैव सः ॥ १०६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्प्रकारैर्नानाविधैरिजितैश्चेष्टितैः कृत्वा शंसितः कथित आशयोऽभि-
प्रायो येन स युवा यथा स्त्रिया उदास्युदासीनः प्रतीक्षितेन न संभावितः, तया तापितो
व्यथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति । अनयापि तु तादृश्यापि दुःखं जनितमिति
विरोधाद्योऽपि शब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः, तस्याः सकाशाच्चिराशो निर्गतामिक्षाः
सन् परां तदन्यां परिभावयन्निजितेनानुकूल्यन्सानुरागं पश्यन्स युवा सरोषया तयैव पूर्वमु-
दासीनयैवातोपि परितोषितः, न तु द्वितीययेत्यर्थः । अग्रे आश्चर्यं । सरोपो हि दुःखं जन-
यति न सुखम् । तयापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति विरोधादाश्चर्यम् । जनसमक्षमिति-
करणमयुक्तमिति तथेष्टितं पूर्वं न कृतम् । स तु तदाद्यजमजानानोऽनुरागेणेयं प्रतीक्षितं
नाकरोदिति तुल्यन्यामपश्यत् । ततश्च सा सपञ्जीवुज्जा सेभ्यां जातेति मध्यमुरक्तैवेत्यम् ।
पूर्वं तु गाम्भीर्यादिजितं नाकरोत् । सानुरागैव च सरोषा भवतीति रोषादनुरागमनुमान
संशुभ्र इति भावः । 'उपेतया' इति पाठे रोषात्तदपसारणार्थं समीपमागतयेत्यर्थः ॥

पयःसिता मण्डकमण्डनाम्बरा बटाननेन्दुः पृथुलङ्गुक्तस्ती ।

पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया प्रिया बभूवोऽज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

पय इति ॥ भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भुजानानां तेषां प्रिया तृप्ति-
जननी । अथ च स्त्री बभूव । किभूता—पयो द्रव्यमेव सितं हासो यस्याः । तथा—कवि-
मृदुसुखमाः, कचिदत्यन्तामिसंयोगेन शोणविन्दवो मण्डका अपूया एव पद्मत्रादिरचितरूप-
करूपमण्डनयुक्तान्यलंकारभूतानि वाऽम्बराणि वस्त्राणि यस्याः । तथा—अतिवृत्तमाषसाधित-
वटकरूपः कुङ्कुमोद्वर्तनरक्तमाषेनाहादक आननेन्दुर्मुञ्जचन्द्रो यस्याः । तथा—पृथुलङ्गुक्तस्ती
स्थूलातिकठिनमोदकरूपो स्तनौ यस्याः सा । तथा—उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूप-
मौक्तिकमालावती । अथ च—उज्ज्वलकूरेण मनोहारिणी । यतः रुचेर्मासामिलापस्य । अथ
च—कान्तेः, अनुरागस्य च । पदं स्थानम् । प्रियापि पूर्वोक्तगुणसहिता रुचेः पदं बभूव ।
यतः प्रिया इति वा । 'भोज्यं भक्ष्ये' इति साधुः ॥

चिरं युधाकृतशतैः कृतार्थनश्चिरं सरोपेक्षितया च निर्धुतः ।

सृजन्करक्षालनलीलयाञ्जलीनसेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥

चिरमिति ॥ कयाचिद्यथा कश्चियुवा किञ्चिद्विधुतया वक्रचालितयाम्बुधारया कृत्वा-
ऽसेचि सिक्तः । किंभूतः—आकृतशतैरिञ्जितसहस्रैश्चिरं कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोपं
कोपव्यञ्जि इञ्जितं यस्यास्तयैव वारंवारं निर्धुतो निराकृतः सन्नपि । तथा—करक्षालनस्य लीलया
व्याजेन प्रसादप्रार्थनासूचकानञ्जलीनकरयुगसेपुटान्सृजन्करचयन् । अञ्जलीनिति वचनेन वारं-
वारमञ्जलेः करणं सूचितम् । वारिधाराकम्पनेन त्वत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता, करयुगयोजनादिर-
मेति सूचितम् । इयं स्वीकारचेष्टा । करक्षालनं भुजिक्रियासमाप्तिं शोतवति ॥

न पद्मिधः पिङ्गजनस्य भोजने तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्मृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ पद्मिधो मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायास्वादरूपः षट्प्रकारो रसः पिङ्गजनस्य
रसिककामुकसङ्गस्य भोजने विषये तथा तोषं नाशतोदपादयत् । तथा—यौवतं स्त्रीसङ्गस्य
विभ्रमो विलासस्तस्मादुद्भवो यस्य स मृशं समुन्मिषन्मृशमानोऽपारशृङ्गारमयो निर्मयीदने-
कविधिविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो रसः तोषमधत्त । सप्तमत्वं
मधुराशपेक्षया ह्येवं, न तु नाशरसापेक्षया । पद्मिधो रसेभ्योऽन्यस्याभावाद्भोजने सप्तमरसस्य
सद्भावादाश्चर्यम् ॥

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगैरयौज्जि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।

दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं भयाविलैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥

मुखे इति ॥ अथ हस्तक्षालनानन्तरं नलानुगैस्तैः राजभिः क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय
वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता पर्णालिर्नागवल्लीदलपट्टिरौज्जि स्पर्शा । किंभूतं वृश्चिकम्—
अन्तर्मुखवासेन कर्पूरकस्तूरीसदिरसारदिरूपेण मुखसौगन्ध्यकारिणा निर्मितम् । किंभूतैः—
भयेन दशनभिया आविलैर्व्याप्तैः । अतएव स्वभ्रमेणाऽवृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता
अखिला द्रष्टारो यैः । दमेनार्पितः पर्णमन्थ्ये वर्तमानो योऽन्तर्मुखवासस्तेन निर्मितमिति वा ॥

अमीषु तथ्यानुत्तरनजातयोर्धराटराट्चारुनितान्तचारुणोः ।

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥

अमीष्विति ॥ वराटराट् राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं नितान्तचार्वत्तिमुन्दरं च
तयोरिहैतयोस्त्वयानुत्तरयोः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव
गृहाणेति अमीषु वारयान्तिकेषु विषये उदीर्य कृत्रिमत्वादतिरमणीयकान्तिविशेषमलीकरत्न-
जातं जिघृक्षवे ग्रहीतुमिच्छवे वारयान्तिकाय हसन्तदज्ञानहेतोः किञ्चिदास्यं कुर्वन्तयोः सत्या-
सत्ययो रत्नजातयोर्द्वयं युगं तद्रूपं वा द्वयं ददौ । अमीषु मन्थ्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह
द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । शेषजिघृक्षवे, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः ॥

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टभोजनां दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीपरीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विकृत्यो द्विवारं दिवा रात्रौ च शुचि अदोषं गृहं स्वादु च भोजिनां भुक्तानानां तेषां वारयान्निकाणां कतिचित्पत्राणि दिनानि मुदा वयुः । पत्रपाणि दिनानि सहर्षास्तत्रोपुरिल्लवः । किंभूतानाम्—निशि द्विः द्वौ वारावष्टौ द्विरष्टौ पोडश संवत्सरा यासां ताः वारस्य सहस्रस्य सुन्दर्यो वेदवादास्यादयस्तासां परीष्टिभिश्चुम्बनाविसेवामि-
स्तुष्टि संतोषमुपेयुषां प्राप्तवताम् । 'द्विरष्ट' इति वस्तुतः कृत्यसुचो वाचकत्वात् 'द्विः' इति प्रागे 'द्विकृत्य' इत्यत्र 'अपवादविषये कचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः' इति परिभाषया वचना-
कथंचित्परिहर्तव्यम् ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निषधान्सहानया रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥

उवासेति ॥ नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च वा षड् वा प्रमाणमासां तां निशा उवास । पत्रपाणि दिनानि तत्र स्थितवानिल्लवः । अथ सप्तमे दिनेऽनया भैर्या सह रथेन निषधान्प्रतस्थे । किंभूतेन—वार्ष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता रश्मयो यस्य । पत्रपाः, 'संख्ययाऽव्यया—' इति समासे 'बहुमीहौ संख्येये—' इति कञ्, टिलोपः । निशाः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

परस्य न स्पष्टमिमामधिक्रिया प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैर्या स्वयमध्यरुरुहञ्च तत्किलाच्छिन्नदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥

परस्येति ॥ इति ब्रुवन्स नलो भैर्या स्वयमात्मनैव रथेऽध्यरुरुहद्व्यारोपयामास । इति किम्—इमां पतिव्रतां भैर्यां स्पष्टं स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्त्यस्य नाधिक्रियाधि-
कारः, प्रिया भैर्या शिशुरलाप्रमाणा, असौ रथश्च प्रांशुः उच्चतर इति स्वयमारोहमसमर्थेति । तत्तस्मादेतोजनेक्षितो लोकैर्विलोक्षितः सन्निमां भैर्यां नाल्लिङ्ग । किलेति व्याजे । तत्त्वतस्तु जनसमक्षमाल्लिङ्गैव । किंचेवं ब्रुवन्वाच्यं परिजहारेति भावः । कर्मत्वस्याविवक्षितत्वाद्ध्ये इत्यधिकरणे सप्तमी । अथरुरुहत्, 'शी चङि—' इत्युपधादस्तत्वे 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यास-
दीर्घत्वम् । अच्छिन्नत्, 'च्छिन्न आलिङ्गने' इति कसः । 'अच्छिप्यत्' इति पाठे लङ् ॥

इति स्मरः शीघ्रमतिश्चकार तं वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।

स्सालिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं भ्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

इतीति ॥ इति हेतोः शीघ्रमतिस्त्वरितबुद्धिः शीघ्रमुचितोपायस्फुरणशीलत्वयोरन्योन्य-
विषयः स्मरत्वं नलं वधूं भैर्यां कोमौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुल्येन कर्कशत्वयौ चकार । अन्योन्यसंस्पर्शोदुत्पन्नसात्त्विकरोमाञ्चौ तौ आताविति भावः । इति किम्—भ्रदीयसी स्निग्ध-
तनुर्नितरां कोमला सन्नेहाश्रीं चैवं भैर्या । अतः प्रियास्तत्साक्षात्सात्सल्लिष्यति निःसरि-
ष्यति । वतः पीडने निबिडकारणे मीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्मान्निष्ठधिलचारिणः इति ॥
'इतीव तं शीघ्रमतिः स्मरोऽकरोद्वधूं' इति पाठः ॥

तथा किमाजन्म निजाङ्गवर्धितां प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विपेदतुः ।

विस्मज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा विनीततालक्षगुणीभवहणम् ॥ ११६ ॥

तथेति ॥ तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं विद्युज्य संप्रेष्य यथा विवेदतुः विषण्णौ बभूवतुः, तथा आजन्म जन्मप्रभृति निजाद्वयोः स्त्रीयोत्पन्नयोर्विधितां वृद्धिं प्रापितौ प्रह्व्य प्रस्थाप्य विवेदतुः किम् । अपितु नेति वैधर्म्योपमा । यतः—किंभूतम्—मिनीततया स्वविनयत्वेन लक्ष्मणीभवन्तः शौर्मादयो गुणा यस्य तम् । सुतावियोगादपि सगुणजामातृ-वियोगो मितरां तयोर्दुःसहो जात इत्यर्थः । प्रह्व्य, 'हि गतौ' कथो रूपि तुक् । विवेदतुः, सदेरेत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधेर्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इवानिलं तटादृतानतिर्व्यावृत्ते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य निजान्मण्डलावधेः सक्तायाः शिवतौ परावृत्तिसमये चटु प्रियवचनं लपति भाषत इति चटुलापस्ताद्वारं गतः प्राप्तः प्रियं भाषमाणो वृताशीकृता नलकृता आनतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन् व्यावृत्ते निजगृहान्प्रति परावृत्तः । क इव तडागकल्लोल इव । यथानिलं वायुमनुव्रज्य तटाशिवृत्तौ चटुला आपो यस्य तद्वारं गतः सन् तीरात्सकाशात्तडागतरजो व्यावर्तत इत्युपमा । चटुलाप इत्यत्र 'कर्मण्यप्' । पक्षे 'कृद्-' आदिना समासान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति कश्चित्तदुपेक्ष्यम् ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमित्युदन्तुरेय व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११८ ॥

पितेति ॥ इत्युक्त्वा उद्धृतान्ममूणि यस्य स एव भीमो निजामौरसीं स्त्रीयक्षेत्रचीजा-भ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजन्माहिणोत् । इति किम्—हे पुत्रि, आत्मनस्तव पुण्यं धर्म एव पिता हितकारित्वान्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा—तव क्षमाः सहनशक्तयोऽनापदो न विद्यन्त आपदो बान्धवताः । आपन्नाशिका इत्यर्थः । तव मनस्तुष्टिः संतोषोऽलम्ब्यत्वमेव धनम् । अधानन्तरमखिलमपि तवेष्टं नल एव । किं बहुना—एतदतिरिक्तसकलाभीष्टदत्तात्सर्वं नल एवेत्यर्थः । अतः परमथतनदिनप्रमुखं भीमले कोऽपि संबन्धी बान्धवो न भवामीति ॥

प्रियः प्रियैकाक्षरणाच्चिरेण तां पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणाति हर्षं जनयतीति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं तां भैमीं प्रियस्य मनीषितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणान्मनीषितस्य यदेकं सुखं केवलं वा करणं तस्मादाधिषु पितृवियोगजमानसपीडासु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सदुपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणात्मात्रयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति वा । स सर्वजनप्रसिद्धस्तस्या मातृवियोग एवासन्नतरत्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः केहस्तद्रूपे महाम्बुधौ सत्यपि तथाऽप्रच्युतप्राच्यरूप एवास्त स्थितवान् । तस्मिन्प्रियं कुर्वेत्सपि स शोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्मातृवि-योगस्य गौरवं सूचितम् । विशेषतश्च कन्यानाम् । अपिरौचित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाड-

वस्याम्बुधावेव स्थितिर्युक्तेत्यर्थः । शशाम (तृतीयचरणे), 'न तु प्रिय-' इत्यपि च पाठो
स्वार्था । पितुः, 'अधीगर्भ-' इति षष्ठी । अन्वितित्तत्, 'कित निवासे रोगापनयने च'
इत्यस्मात् 'गुप्तिग्निक्रमः-' इति रुक्प्रतीकारे स्थाये सन् । कितेश्वोदात्तेस्तु पाठाद् सञ्जन्तादपि
परस्मैपदमेव, न त्वात्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥

असौ महीभृद्बहुधातुमण्डितस्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयोर्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाविति ॥ असौ भूभृच्चलस्तु पुनर्बहुधानेकप्रकारे मण्डितो नानारङ्गादिभिरलंकृतस्तया
मैम्या कामप्यतिशयितां शोभां वभार । किंभूतया—कुरङ्गवदरिणवधीक्षणं विलोकनम्,
दन्तिवदस्तिगचारो गतिः तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाक्षया गजगत्या च । तथा—कृता
मर्तुः पादसेवा यया । कया क इव—निजोपत्यकया पर्वतासन्नभूम्या महीभृत्यवैत इव ।
बहुभिर्गैरिकादिधातुभिर्मण्डितः । किंभूतयोपत्यकया—हरिणानामीक्षणस्य, दक्षिणां भक्षणस्य
गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा—कृता प्रख्यन्तपर्वतानां सेवा आश्रयणं यया । कृता प्रख-
न्तपर्वतैः सेवा यस्या इति वा ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं चिरोदया भावमिवात्मनि श्रिया ।

विहाय सापह्यमरञ्चि भीमजा समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ चिरोदया चिरकालं प्रियमाणया । अथ च—चिरपरिणीतया श्रिया राज्य-
लक्ष्म्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भोगीतृपरस्य नृपस्यात्मनि स्वविषये भावमनुरागं रक्षितुं
स्थिरीकर्तुमिव सापह्यमेकभर्तृकस्त्रीद्वयान्योन्येभ्यो विहाय समग्राणां तस्या भैम्या वाञ्छितानां
पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्वैतैरुपायैः कृत्वा भीमजारञ्चि प्रीणिता । संपद्वैभवेन
दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छितानि नलेन पूरितानि, ततश्च सा परितुष्टेति भावः । अन्यापि चिरप-
रिणीता विदुषी नवोडाग्रामनुरक्षस्वामिन आत्मन्यनुरागरक्षणार्थं सापह्यं त्यक्त्वात्मनो
ज्यैष्ठ्यं रक्षयन्ती सती नवोडाया हितकरेण प्रीतिं जनयति ॥

मसारमालावलितोरणां पुरं निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पद्यामिव नैषधः प्रियामथाश्रितोद्गीविकमुन्नतैर्युहैः ॥ १२२ ॥

मसारेति ॥ अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैषधः पुरं प्रियामिव ददर्श । किंभूतां पुरम्—
मसारमालावलिरिन्द्रनीलमालापरम्परा एवाग्रदलादिरन्तितमालारूपाणि तोरणानि यस्याम् ।
इन्द्रनीलमालावलियुक्तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यास्ताम् । तथा—अत एव—निजाद्वियो-
गालम्बितालकामिव प्रसाधितचूर्णकुन्तलामिव । तथा—उन्नतैरत्युन्नतैर्युहैः कृत्वा आश्रिताद्गी-
कृता उद्गीविकामूर्त्वीकृतकण्ठतया विलोकनं यथा स्यादेवं पद्यामिव विलोकिकामिव । उन्नत-
त्वाद्गूढ एव दृष्टवानित्यर्थः । 'पथाम्' इति पाठे मार्गाणां पद्यामिव । अन्यापि नाविका

१ 'तथाच' 'अन्योन्याभावसंसर्गाभावनेदस्यवस्तिता । सत्या स्वात्तम्यमेति साधनं कश्चित्तत्तु'
इति श्रीहर्षमिश्रीयशब्दनस्यपद्यन्याशब्दानावसरे शृण्वनप्रकाशे—'चिदित्तत्तम्' इति तुक्तः पाठः ।
कितिभातोः केवलस्याश्रयोगाद् 'अवयवे कृतं लिङं समुदायल विशेषकं भवति' इति न्यायादनुदात्तेत्या-
दात्मनेपदप्राप्तिः—इति यदर्थमानमिहैकं तद्विन्ध्यमेव—इति सुखावबोधः । २ 'प्रियाम्' इति पाठः
कुत्रापि नोपलब्धः । तथापि 'प्रियामिति पाठे' इति 'प्रियामिव' इति च टीकावस्तत्वात्स्वातिष्ठः ।

प्रेषिते नायकेऽप्रघाषितालका सती उद्गोषिकया प्रियागमनमार्गान्पश्यति । मसाराणां नीलत्वादलकत्वम् । पयामिति, 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी ॥

पुरीनिरीक्षान्यमना मनागिति प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः ।

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्तिना तदीक्षणेनार्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीति ॥ अयं मत्प्रियो मनाक् ईषत्युरीनिरीक्षणया अन्यमना दुषित इति हेतोरस्मिन्न-
वसरेऽयं सम्बन्धिरिति शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं चीक्षितुं निभृतं गुप्तं यथा
तथा विसर्जितः प्रेषितः निजः कटाक्षः सकलां पुरीमविलोकयैव किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनुराग-
बाहुल्यात्सहसा असमय एव पुरीनिरीक्षणाचिवर्तिना शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन नलकटाक्षेण
सहार्धपथ एव समागमं संबन्धं ययौ । उभावपि परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकयन्ति-
रयं न सहते स्मेति भावः । नितरामनुरागः सूचितः । 'पुरी निरीक्ष्य' इति पाठे पुरी
निरीक्ष्य ईषदन्यमनाः किमिति बुद्ध्या प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं दूतोऽपि गुप्तं प्रेष्यते । प्रियाय,
'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी ॥

अथ नगरधृतैरमात्यरजैः पथि समियाय स जाययाभिरामः ।

मधुरिव कुसुमधिया सनाथः क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलोटकैः ॥ १२४ ॥

अथति ॥ अथ पुरसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामो मनोहरः स नलो नगरे धृतैः
स्थापितैरमात्यरजैः सह पथि समियाय मेलनं प्राप । किंभूतैः—कुतूहलैः भैमीसहितनलदर्शन-
कौतुके विषय उत्कैरुत्कण्ठितैः । तेन सा उदृष्ट्वं कं शिरो येयाम् । ऊर्ध्वाकृतशिरोभिः । कः
कैरिव—कुसुमधिया चम्पकादिपुष्पशोभया सनाथो रमणीयो मधुर्यसन्तः क्रमेण वयन्तागम-
परिपाठ्या मिलितमैवास्वादकौतुकैरुत्कण्ठितैरलिभिर्भ्रमरैरिव यथा संयुज्यते तथेत्थुपमा ॥

क्रियदपि कथयन्स्ववृत्तजातं श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।

क्रियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः श्रवणपथं स नयन्पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥

क्रियदिति ॥ स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन्—स्वयंवरवृत्तान्तश्रवणकुतूहलचञ्चलेषु
तेषु मन्त्रिप्रवरैः क्रियदपि स्वसंबन्धि वृत्तजातं स्वदलेन्द्रादिमायाप्रभृतिरूपं मुख्यं वृत्तान्तं
संक्षेपेण कथयन् । तथा—क्रियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रे जातमेभ्योऽमालेभ्यः सकाशाच्छ्र-
वणपथं नयन्नाकर्णयन् । प्राप्तगतजातिः । 'अमुत्र' इति पाठे 'अदः परस्मिन्नत्रापि' इति
वचनादमुत्रैत्यनेन व्यवहितोऽपि स्वयंवरः परावृत्तयते ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवर्लीमुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।
क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनानाममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥

अथेति ॥ अथ पुरप्रवेशनानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः कन्यास्तं क्षितिपतिमुप-
नेमुः समीपमागत्य नमस्कृत्यः । किंभूताः—पथि पथि प्रतिमार्गमात्मनो बाहुवर्लीनां भुज-
रत्नानां मुकुलकुलेन कलिषुद्रन्देन सकुल्यैस्तत्तुल्यैर्लाजैर्मण्डद्वयतया शकुनदर्शनेन जयं सर्वो-
त्कर्षेण वर्ततेति शब्दपूर्वं पूजयन्त्याः । तथा—अमृतजलैः जाताया मृणाल्या विसर्पेव सौकु-
मार्यं मार्दवं दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्य इत्युक्तम् । सकुल्यैः, दिनादित्वापत् ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालाचलोकप्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।

निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः क्षणमिव निजसंज्ञासान्वयामन्वभूवन्

अमीति ॥ निखिलानां नगरसंबन्धिनो सौधानां सुधाधवलितपृष्ठाणामग्नवत् उपरितन-

गृहविशेषपङ्क्तयस्तासामप्युपरि चन्द्रशालास्तृतीयशिरोपृष्ठाः । अष्टवलीनां गवाक्षविवराणि वा ।

ता अभिनवा नवोद्गा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालस्यादृष्टपूर्वस्वावलोक्य प्रवणानामुत्सुकानां पुर-

पुरन्ध्रीणां वक्त्रचन्द्रस्यान्वयेन संबन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंबन्धस्यावत्पर्यन्तं

निजसंज्ञां स्वीयं नाम मुञ्चन्द्रसंबन्धतया सान्वयां चन्द्रयुक्ताः शालाः पृष्ठाणि चन्द्रशालाः,

चन्द्राणां वा संबन्धिन्यः शालाः इति योगसहितामन्वभूवन् । सान्वयामिवेति बोधेष्टा । सर्वा

अपि पुरानां गवाक्षविवरैर्भेमीमपश्यन् । तानि च तन्मुखचन्द्रसंबन्धेन यौगिकत्वेन कथि-

नोत्प्रेक्षितानि ॥

निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवातायनविवरगरदिमध्रेणिनालोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांसुलत्वोत्परागाण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि १२८

निषधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नगरस्त्रीणां नेत्राण्येव नीलोत्पलानि

निषधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तल्लक्षणां सुधामयूतं पपुः सादरमालोकन्त । किंभूतां सुधाम्—सौध-

वातायनानां विवरैर्भग्निच्छिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो बहिर्निर्गच्छन्त्यो रदिमध्रेण्यो नवनकिरणपङ्क्तयस्त-

द्रूपा ये नाला विसयुक्तादल्पजलपानसाधनभूतनालाः कमलनालदण्डास्त्वरूपनीतां नेत्रसमीपं

प्रापिताम् । किंभूतानि नीलोत्पलानि—असमयातुल्ययातिभूयस्या पिपासया पानेच्छया पांसु-

लत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठतरत्वं च तेनैवोत्कृष्टा उत्पतन्तो वा परागाः कौमुदमसि येषु तानि ।

गवाक्षविवरैः कृत्वा नलमुखशोभां सर्वा अपि सादरं ददृशुरेत्यर्थः । कुमारीणां समीपगत्वा,

पौरस्त्रीणां च गवाक्षान्तर्गत्या, कान्तुकमात्रेण दृष्टेराजैवेन कनीनिकानीलरदमीनां नालरूपाणा-

मुचिततरन्वमुक्त्वा । अन्योऽपि पिपासालयन्तशुष्ककण्ठे द्रव्यं कृत्वापुनर्कं सच्छिद्रकमलनाल-

दिना पिबति । नत्वेकवारमेव बहु पिबत्यन्तर्हृदयपीडाभिया ॥

अवनिपतिपथादृष्टैषणाणिप्रवालस्खलितसुरभिलाजं व्याजभाजः प्रतीच्छन् ।

उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकानामभिनवकृतभेमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२९ ॥

अवनीति ॥ एष नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिर्मितस्य भेमीसंबन्धिनः सौधस्य शान्ति-

होमाफलकृतां भूमिमुपरितनीं वा भूमिं विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकविश्लोकनार्थं गगने

स्थितानां वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीरुपरि शिरसादरेण प्रतीच्छन्त्यो कुर्वन् । किंभूता

वृष्टीः—अवनिपतिपथे राजसाम्येऽद्रेषु विपणितेष्वेष्टालकेषु वर्तमानानां क्षेत्रानां श्रीवृन्दानां

पाणिप्रवालेभ्यः स्खलिताः सुरमयः पङ्क्तयपरिमलविशेषयुक्ता लाजास्तेषां व्याजं मिषं

भजन्ति । शकुनार्थं विकीर्यमाणानां लाजानां शुभ्रत्वाद्वर्षदेशसंज्ञनाय पुनरुद्दिष्टम् । ता

अपि पङ्क्तयेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः, चरत्यर्थे ठक् ॥

१ 'अवनिपतिपथोर्ध्वक्षेत्रे' इति पाठो जीवानुसंगतः । २ 'अवकाश' इति 'लाजभाज' इति,
'लाजभाज' इति च पाठः सुखाधवोधासंगतः ।

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने द्रव्यकितकटाक्षप्रेक्षणं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य प्रणिदधुरियगन्तुनाकमानन्दसान्द्राः

इतीति ॥ दिविपदां देवानामभीशा इन्द्रादयश्चत्वारो देवा नाकं स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रणि-
दधुरिव गन्तुमन्वितयन्निव । तत्त्वतस्तद्विहाय वाञ्छा नास्त्येवेतीवशब्दः सूचयति ।
किंभूताः—अनयोर्भौमीनलयोरिति पूर्वोक्तप्रकारं परिणयं विवाहमित्यमुकरीत्या च एकप्रक-
स्मिन्माने रथे यानं स्थित्वा गमनम्, तथा—द्रव्यकितमीषत्समर्थं सत्त्वजं चरकटाक्षैरन्यो-
न्यविलोकनं, तच्च एतत्सर्वं दिव्याकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोकयामन्देन परमहर्षेण सान्द्राः
पूर्णाः । ‘प्रणिदधुरयः’ इति पाठे तयोर्गृहप्रवेशानन्तरमिलयः । स्वर्गवरानन्तरमेव देवा
निर्गता इति चतुर्दशे संगे नवप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलमैमीकौतुक-
विलोकनार्थं गमने स्थिता इति दिविपदेन सूचितम् । इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्यु-
क्तेर्न कोऽपि विरोधः । किञ्चानन्तरसर्गसंगलौ कलिनलक्ष्मणारम्भस्याप्रस्तुततां परिहर्तुं नलः
पुरं प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छतां च तेषां मध्येमार्गं कलेत्तरप्रस्तुतरदानादिप्रस-
क्तानुप्रसक्तव्यवतरणाय युक्तमुक्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपधीयचरिते सगोऽगमत्योडशः ॥ १३१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धेः पूर्ववत् । किंभूते काव्ये—चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्जनद्विः
सुरस्वतीजाप्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवैरपि विद्वद्भिः परीक्षापूर्वं महिते पूजिते दोषलेशे-
नापि रहिते सर्वशुण्णैः । तथा—तद्भुवि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भु । तस्माद्भूत्वसि-
र्यस्वैवविधे वा । ‘नैपवेशः’ इति पाठे नैपधवासावीशब्देति व्याख्येयम् । काश्मीरैरिति
पूजार्थकयोगे ‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठीविधानानुतीया चिन्त्या । ‘पूजितो यः सुरैरपि’
इत्यादिविशिष्टप्रयोगदर्शनाद् ‘वर्तमानेऽर्थे विहितस्य कस्य योगे षष्ठी भवति चकारात्प्रयोजना-
नुसारेणान्यापि’ इति सूत्रार्थे निर्वर्ण्य, ‘चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि’ इत्यतो बहुलग्रहणं वासु-
वर्त्य, काश्मीरैः करणभूतैः महः पूजा संजातास्येति महित इति तारकादेराकृतिसंगत्वात्
चान्तत्वाभावं वा संपाद्य, चान्तत्वेऽपि ‘कलहंसरागमहित’ इत्यादि भट्टिप्रयोगे समास-
दर्शनात् ‘मतिबुद्धिपूजार्थंभ्यश्च’ इति चकाराद्भूतेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण चाप्रत्ययमहोह्य,
‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठीप्राप्त्यभावात्कर्तरि तृतीयैवेति वा यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् ।
चतुर्दशतयीमिति, ‘संख्याया अवयवे—’ इति तद्यपि ‘टिबुणज्—’ इति खीप् । विद्यां विदद्भिः,
‘न लोका—’ इति षष्ठीनिषेधः । तद्भुवि, भाषितपुस्तकत्वानुमभावः । पोडशः पूर्ववत् ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्मन्त्रसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैपधीयप्रकाशे

पोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।

सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जगितं प्रयासं दृष्ट्वैव वृथाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधायागाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया । अथ च—तदभूमिं प्रति निष्प्रयोजनभावगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सरस्वतः समुद्रस्योल्लास-
रज्ञास्वदुल्लोला येषां तत्तुल्याः सुरा आगतमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्तीव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलाभाच्छ्रमस्य वैयर्थ्यम् । नलभैमीपरदानद्वारांमगौरवरक्षणात्प्रायशब्दः प्रायोजि, न तु दृष्टैवेत्युक्तम् । वृथा वृथात्वं प्रायटे प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागतम्, अव्ययीभावः । यथा आगतं तथा जग्मुरिति वा ॥

तदेवाह—

भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विप्रेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीमिति ॥ ते देवाधिरं चित्ते धृतामपि भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विप्रेदुः । पश्चात्तर्पणं न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव—विनीताय शिष्याय चिरं चित्ते धृतामभ्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताद्यथा नोपरमति, तथा तस्मै दत्तापि सा समु-
णतया तेषां चित्ताद्योपरतेति ॥

कान्तिमन्ति विमानानि मेजिरे भासुराः सुराः ।

स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिबिम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

कान्तीति ॥ भासुरास्तेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रजैर्दीप्राणि विमानानि सदृच्छ्या-
गामिनो रथान्मेजिर आरुह्युः । के कानीव—विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिबिम्बाः स्फटि-
काद्रेः कैलासस्य तटानीव । प्रतिगतं प्रतिफलितत्वात्प्रतिबिम्बानां बहुत्वम् । भासुराः,
'भलभासुः' इति घुरच् ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात्स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेयामिवाकथि ॥ ४ ॥

जवादिति ॥ जवाजिह्ववेगाज्जातेन वातेन कृत्वा बलादाकृष्टाः सहचरीकृता मेघा-
वैरेषां देवानां रथैः श्वसनाद्वायोः सकाशात्स्वस्यात्मनः शीघ्रगामित्वं द्रष्टृगामप्रेक्षकैषीव कथि-
तमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गामित्वात्पुरश्चलितानां रथानां शीघ्रत्वमिच्छार्थः ।
शीघ्रशब्दोऽयं भविष्यन्नः । वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । वाषातोर्भावे क्तः । श्वसनात्,
'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥

१ 'मित्राज्जसत्त्वम्' इति जीवाभ्युत्थ निर्मूला । अदन्तवादेव वृद्धेरप्राप्तेः ।

क्रमाद्वीयसां तेषां तदानीं समददयत् ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति ॥ क्रमाद्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीमणिमाणुत्वं स्पष्टं प्रकटं समददयत् । किंभूत इव—अष्टानां गुणानामणिमादीनामैश्वर्यादाधिपत्यात्पर्यवस्यन्निव पृथग्भूत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथग्भूतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात्सूक्ष्मं ददयते, येषामष्टौ गुणा विद्यन्ते तन्मध्येऽणिमैव तस्मिन्समये स्पष्टो दृष्टः, नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन्काले पर्यवस्यन्फुटीभवन्निति वा । स्पष्टमुत्प्रेक्षते । तेषां रधानामिति वा, देवानामष्टगुणैश्वर्यात्संबन्धादपेक्ष्यणिमा समागत इति श्वास्त्येयम् । दवीयसामिति-तरां दूराणाम्, ईयसुनि 'स्यूलदूर-' इति परयणादिलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा पृथ्वादिः ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

ततानेति ॥ क्वचित्कस्मिन्निवाकाशप्रदेशे लब्धः केतुशिखया ध्वजाप्रेणोल्लेखो योगो वना । तत्संबन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् । एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पक्षिलेपां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भारं ततान । ध्वजाप्रसंबन्धात्प्रकटिता विद्युद्ध्वजाप्रे पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥

पुनःपुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।

नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ इतस्ततो गमनवशात्पथि पुनः पुनः मिलन्तीषु संबध्यमानासु पाथोदा मेघाल्लेपां पङ्क्तिषु वर्तमानं धनुरिन्द्रधनुर्मागंसंबन्धवशात्नाकनाथरथालम्बते एवंशीलं संबद्धं सदिन्द्रध्वसेवाभरणं भूषणं बभूव । इन्द्ररथे वर्तमानं धनुरागच्छन्तीषु मेघपङ्क्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्रवापाः शोभन्ते ॥

जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताशनिसनाथता ॥ ८ ॥

जल इति ॥ जलदजालानां जले तस्मिन्काले इन्द्रादिगमनसमये जातेर्वज्रिणो वज्रल-सानुविम्बनैः प्रतिविम्बनैः कृत्वा तेषां मेघजालानामशनिना वज्रेण सनाथता सखामिकता जातेति जाने । तदाप्रवृत्ति प्रायेण मेघानां सबलत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥

स्फुटं सावर्णिवंदयानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतक्षुम्बन्दण्डक्षण्डैश्च क्वचित् ॥ ९ ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशदेशे चण्डकृचि सूर्य शुम्बन्स्पृशन्सर्वं सूर्यमेव सावर्णेर्मनोर्वशे जातानां महीभुजां कुलच्छत्रं कुलश्रेष्ठम् । अथ च—कुलक्रमायातं राजनिबं स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वात्, अथो दण्डसंबन्धात् छत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । ते

१ 'तादृशासंबन्धे संबन्धोकेरतिशयोक्तिरलंकारः'—इति जीवानुः । २ 'चण्डकृचम्' इति मुखा-
वबोधार्थमतः पाठः ।

सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति भावः । उदये अस्तमये च समानो वर्णोऽस्य स सवर्णः सूर्यस्तस्यापत्वं सावर्णिः, 'अत इम्' । बंदयः, दिगादिः ॥

नलमीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्तभूपश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥

नलेति ॥ पाशिपाशो वरुणपाशो नलमीमभुनोरनन्यतुल्ये प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन स्रस्ता भूषा भूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवतः कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं दधौ । तस्मात्तादृशरहितः कर्ण इव शुश्रुम इत्यर्थः । अनेन दिवो नायिकत्वं व्यज्यते ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमं चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

पवनेति ॥ पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेष्वावहादिषु सप्तसु स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा वरुच्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्यां स शिखी बहिरनेनाग्निना भैमी प्रापिति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमीप्राप्तिदृष्टादयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलाग्रे कस्यचिन्मित्रस्य स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरो भवति ॥

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहाद्रीमजागिराम् ।

अध्वनि ध्वनिभिर्वैर्णैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥

तत्कर्णाविति ॥ भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां विरहादूनौ संतप्तौ तेषां देवानां कर्णावध्वनि मार्गेऽनुकल्पैर्भैमीवाण्याः सक्ताश्चाव्युनेर्वैर्णैर्वाणासंबन्धिभिर्वैर्णिभिर्व्यनोदयत्सुखिनौ चकार । मुख्याभावेऽनुकल्पोऽपि कार्यायैव मन्त्रीक्रियते । 'स्तनारीनां द्वित्वमिशिष्टां जातिः प्रायेण' इति वचनात्कर्णाविति प्रतिनियतापेक्षं द्विवचनम् ॥

अथायान्तमवैक्षन्त ते जनौधमसित्विषम् ।

तेषां प्रत्युद्रमप्रीत्या मिलद्धोमेव मूर्तिमत् ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथ वाणीवीणाकणितश्रवणानन्तरं ते देवौदेवा असित्विषं खड्गमुल्यकान्ति-मायान्तं संमुखमागच्छन्तं जनौधमवैक्षन्तापश्यन् । उत्प्रेक्षते—तेषां देवानां प्रत्युद्रमस्य प्रीत्या बाब्ध्या मिलपुज्यमानं मूर्तिमत्सशरीरं व्योमाकाशमिव । यतः—सशरीरस्य किय-वत्त्वं युक्तम् । 'जनौधं मपीत्विषम्' इत्यपि पाठः ॥

अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमप्रेसरं सुराः ।

अक्षविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्राक्षुरिति ॥ ते सुरा अप्रेक्षरे पुरःस्मरमाजिहानमागच्छन्तं स्मरमद्राक्षुः । उत्प्रेक्षते—सज्जनौषसाग्निना कलिनाक्षानामिन्द्रियाणाम्, अथ च—भूतपाशकानाम्, संबन्धिनोऽविन-यस्याविनीतत्वस्य शिक्षार्थं पुरस्कृतमिवाप्रेक्षतमिव, अथ च—पूजितमिव । स्मरो हीन्द्रिय-वैकृतं कर्तुं जानातीतीन्द्रियार्थाक्षयवच्छलेन भूते पाशकेषु विषये नलमविनयं शिक्षयितुं पाशकाज्ञानद्वारा नलं निग्रहीतुं कलिना पूजितः पुरःप्रेषितश्च । प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा ॥

१ 'अथ श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याद्येवाभिदर्थानामेदः' इति जीबातुः ।

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीद्विषः ।

शम्भलीभुक्तसर्वेसा जना यत्पारिपाश्विकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ एवंभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वेऽश्वरन्तीति पारिपाश्विकाः । वयस्या इत्यर्थः । सेवका वा । किंभूताः—गन्तुमशक्यानामनर्हणां राश्यादीनां मात्रादीनां च संभोगार्थं तृणमिवानावासलाज्याः प्राणा येषां ते । अत एव—पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीद्विषो वैस्ते । वधमयं पापमयं लोकलज्जा च, तत्सर्वं यैस्त्वयं ते तादृशाः । निर्भया निर्लज्जाद्येत्यर्थः । तथा—अप्राप्यामेवश्रीमेवदत्तप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टनीभिर्भुक्तं सर्वैस्तं येषां ते सन्तीति शेषः । पारिपाश्विकः पूर्ववत् ॥

विभर्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्तीति ॥ यः सरो लोकाजयतीति लोकजित्तस्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्ति । उपेक्षते—बुद्धस्य स्पर्धयेव । जिने हि मारजिदिति स्वशत्रुस्पर्धयेव 'मारजिन्नोऽकजिज्जिनः' इत्यभिधानाद्धोऽकजित्पदवाच्यत्वं विभर्तीत्यर्थः । तथा—यस्याशरीरिणः शरीररहितस्य दम्भदेहलादनश्रस्यत्र लोके कामिनां मनोविकारं प्रति मेधुनद्वारा सर्वजनान्प्रति वा कर्तृत्वं संप्रवृत्तम् । अत्राप्युपेक्षते—विश्वकर्तुरीशस्य तुलयेव स्पर्धयेव । ईश्वरो हि स्मरहरत्वात्सरस्य शत्रुः, तस्मात्तत्स्पर्धयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथा—अशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः, तथा—अयमप्यनज्ञ एव सन्कार्यकारीत्यर्थः । जिनमद्वेषाम्ना जितोऽपि लोकजित्वेनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्तान्भ्यां समः । एवंविधोऽतिबलवानिति भावः ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरं सरञ्चिव ॥ १७ ॥

ईश्वरस्येति ॥ अस्त्रीकृताः शस्त्रीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो यः काम ईश्वरस्य इमां सृष्टिमीश्वरेण निर्मितं कुलं जगदाकुलयन्नववृत्तिं चेतः स्ववशं कुर्वन् । अथ च—पीडयन् । अस्ति । उपेक्षते—तस्येश्वरस्य देहदाइजनितां वैरं सरञ्चिन्तयञ्चिव । देहदाहो ममानेन कृतः तस्मादेतेन रञ्चितमेतदीयं जगत्पीडयिष्यामीति बुद्धेश्वरस्य किमिदपकर्तुमसमर्थः, तदा जगत्स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयंस्तेन सह स्पर्धते इत्यर्थः । प्रलयनीकाग्रे आयुषनिष्कृता स्त्री येनेति स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अथवा—या ईश्वरेण स्त्री कृता सानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलाचरणेनेश्वरेण सह स्पर्धते । अथवा—ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री शस्त्रीकृतानेनापि स्त्री शस्त्रीकृतेत्येकविषयतया स्पर्धा । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः । 'अनुस्मरन्' इति पाठे ह्रस्वोऽपेक्षा । सृष्टिशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शश्च इमामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानश्रमश्च कृताऽस्त्रीकृतेति 'प्यौ' इतीकारः । पक्षे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति समासः । 'नद्युतश्च' इति कप् । कुलकम् ॥

१ 'अगम्यापेतृणप्राणाः' इति वा पाठः सुखावबोधोपसंभवात् । २ इत्यर्थोऽप्रत्यनीकम् । आयुषीकृता स्त्री येनेति स्त्रिया 'अस्त्रीत्व' इति पाठः प्रतिभाति ॥

चक्रे शक्तादिनेत्राणां स्मरः पीतनलधियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ स्मरः कामः पीतनलधियां सादरदृष्टनलशोभानां शक्तादिनेत्राणामिन्द्राद्या-
दिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां नासत्याभ्यामपि न चिकित्सं प्रतिकर्तुमशक्यमरोचकं कथ्यभावं
चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्, तदीनरूपे स्मरे दृष्टे तन्नेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं
स्मरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते, किंतु दद्यावपि । तयोरपि नलादीनत्वादित्यर्थः । स्मरदस्तेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति ध्वन्यते । स्मरमनादल्य पुरश्चलिता इति भावः । अथवा—अरोचकं सर्वथा-
द्यादिरुच्यभावो रोगविशेषः । सकर्मजत्वाद्देववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्देववै-
रिति समासोक्तिः । भङ्गान्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशे तात्पर्यमुक्तम् । उपमानतिरस्कारात्प्रतीत्यं
न । पीतनलधियामिति, 'तृतीयादिषु—' इति पुंवद्भावात्पुंसकहस्ताभावाच्चुडमात्रः । अचि-
कित्स्यमिति शक्यभावं 'अचो यत्' इति यत् । 'दुश्चिकित्सम्' इति पाठे कर्मणि खल । दुर्न-
मर्थः । खलर्थयोगात् 'न लोका—' इति पट्टीनिषेधात् 'वैद्याभ्याम्' इति तृतीया । अरोचक-
मिति 'रोगाख्यायां—' इति बाहुलकादत्रियामपि ष्वल् ॥

यत्तत्क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्बुधुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणम् ॥ १९ ॥

यत्तदिति ॥ अथ स्मरदर्शनानन्तरं यत्तत्किञ्चिल्लोष्टकाष्टपाषाणादि परप्रहारार्थं मुबन्तम्,
नितरां सर्वाङ्गकम्पनम्, जनैर्वार्यमाणमद्या(प्या)वेशातिशयात्केशाकेशि योद्धुं पौनःपुन्येनो-
त्तिष्ठन्तम्, लोहितीभूतसर्वाङ्गम्, कोशं मर्यादीकृत्यामिव्याप्य वा परनिन्दावाक्यस्य उर्ध्वधुष्टं
यस्य । अतिदूरभ्रूयमाणपरुषभाषिणमिति यावत् । एवंभूतं सशरीरं क्रोधे तत्र जनौघे ते देवा
बुबुधिरे । एतैश्चिह्नैः क्रोधोऽयमिति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । क्रोधाकान्तस्य जातिरियम् । 'आक्रोशा-
क्रोशभूषणम्' इति पाठे आक्रोशं य आक्रोशः स भूषणं यस्येत्यर्थः । उर्ध्वधुकमिति पूर्ववत् ॥

यमुपास्तन्त दन्तौष्ठशतासृक्शिष्यचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिमनिःश्वासफूत्कृतः ॥ २० ॥

यमिति ॥ दन्तौष्ठशरीरौ व्रणस्तत्रं यद्वत् तस्य शिष्यभूते तस्मादिव संक्रान्तलौहिखे
लक्षणया सत्तुल्ये नेत्रे येषां ते । तथा—भ्रुकुटी भ्रुवोराक्षेपः संकोचः सैन भुजगी तस्या नादः
फूत्कारस्तत्तुल्याः संरम्भनिर्गच्छन्नासापवनानां फूत्कारा येषामेवंभूता जना यं सेवन्ते तं
बुबुधिरे इति पूर्वेण संबन्धः । क्रोधवशाद्दन्तौष्ठौ दृश्येते । नेत्रे रक्ते जायेते । तेन श्वासफू-
त्काराश्च निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः । रुक्कम् । इतशोणितस्य चक्षुःशि-
वेल्लङ्घनाः ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोद्वदयं लोकान्सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो मदनबाणेनापि लङ्घयितुमशक्यमत एव दुर्गम् । अथ च—
निर्बादिधिषमदुर्गरूपम् । एवंभूतं शस्त्ररूपस्य दुर्वासो मुनेर्मानसमाश्रित्य शक्यदिसहितान्सत्तापि
लोकांश्चापाग्निना दग्धुमिच्छति । दुर्वासो हि सर्वदा क्रोधाविष्टः सर्वमपि शापाग्निना दग्ध-

मिच्छति । अन्योऽपि भूयो बाणेनाप्राप्यमतिविषमं निर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति ।
रूपकं, समासोक्तिश्च ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चै रञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

वैराग्यमिति ॥ यः क्रोधो नितरां मुखादिलौहित्यं कुर्वन्मावस्वकार्यं करोति तावदुद्वेग-
मपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽभिदृष्टोऽभिभवेष्वभ्युदासीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रिया-
ग्याच्छादयत्येवंशीलग्नानमप्युत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकाभावाच्चक्षुरिन्द्रियमेवाच्छादयति
रूपाग्रहणात्, ननु रसादीनि । तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षिकत्वात् । इदं तु
क्रोधवशात्तन्मनसोऽनवस्थानात्सहकारिसंनिधानाभावाच्चक्षुरादीनां रूपादिस्वविषयग्रहणासामर्थ्य-
जननात्सर्वेन्द्रियाच्छादि । एवमाश्वर्षजनकं तमश्च यः सूत इत्यर्थः । अपी परस्परसमुच्चारा-
वय च—यो हिंसादौ प्रीतिं जनयन्महानिष्टोत्पादनानुशानात्प्रायश्चित्ताहृत्यनिदानभूतं वैराग्यं
जनयति । अथ च पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यं फलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति । प्रज्वलितुं च
तमः सूत इति वा यथाकथंचिद्वेत्ती शत्रा व्याख्येयम् । अथवा—अपी विरोधार्थी । यो
लौहित्यं च जनयति, यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एवाप्रीतिमिति कथम् । यश्च प्रकर्षेण हीनस्ते-
जोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनं च कथं सूते, तथापि सर्वेन्द्रियाच्छादिनिमित्तमिति विरोधाभासी ।
वैराग्यशब्दस्य लौहित्याभावाप्रतीत्याभावापेक्षेयात्, तमःशब्दस्य चान्धकारार्थेष्वात्, तत्प-
रिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥

पञ्चेपुविजयाशक्तौ भवस्य कुप्यतो जयात् ।

येनान्यविग्रहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

पञ्चेप्विति ॥ पञ्चेपुविजयाशक्तौ कामजयविषये अग्निनिवेशाभावादशक्तौ सत्त्वां कुप्यतो
महेश्वरस्य जयात्स्ववशीकरणद्वेतोयेन कोपेन परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्वजयस्य समयः तत्प-
रामवारम्भसमयः स इत्येवंरूपो नीत्युपदेशोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो जेतुमशक्यः सोऽप्येन
विग्रहीतो यदा भवति तदा जय्यो भवतीति नीत्युपदेशः । अन्यदा जेतुमशक्यस्य भवस्य
स्मरेण सह विग्रहसमये जितत्वाच्छ्रुत इवेत्युपदेशः । महोदधरोऽपि येन स्ववशीकृतः, तस्य
क्रोधस्य माहात्म्यमशक्यवर्णनमिति भावः । विग्रहीतारिजय इति सप्तमीसमासः । अरेजय-
काल इति षष्ठीसमासो वा । पञ्चभिः कुलकम् ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन्काकुमाकृतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥

हस्ताविति ॥ इभ्ये धनिनि विषये द्वावपि पाणी लोभात्प्रसारयन्, दास्यति न वेति
हेतोर्भयं प्राप्नुवन् अत एवार्धपथस्थवाक् हृदयार्जिगल कण्ठमागल मुखादनिःसरन्ती वाणी
यस्यैवंभूतः, तथा—आकृतैर्निजदैव्यज्ञापकैर्वेष्टितैः काकुं शोकमयादिजन्यं च्चनिषिकारं सूच-
यन्ज्ञापयन् । शण्डोक्तिं वदन्ति यावत् । तथा—अङ्गुलीमुखनिक्षेपादिचेष्टितैर्देहि देहीत्यादि-
भगदैव्यादिवक्तृतां वाणीं वदन्, एवंभूतो मूर्तो लोभस्तत्र जनीचे तदैवैर्दृष्टः । यत्तु—धनिनि
विभ्यदिति । तदव्याख्यानम् । 'मीत्रार्थानां भगहेतुः' इति पञ्चमीप्रसङ्गात् । 'इभ्य आङ्गो धनी
स्वामी', 'काकुः क्षियां क्षिकारो यः शोकमीत्यादिनिष्पन्ने' इति चामरः । लुब्धस्येयं जातिः ॥

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुजानजनसाकृतपदया यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैन्येति ॥ नित्यं दैन्यस्तैन्यमयाः सदा दीनत्वचौरत्वे प्रचुरे येषु तादृशा दैन्यचौर्यरूपा वा तथा—जाठरवह्मनमुखाहारगौरवाद्भीर्णरसत्वाश्लिषं वीर्यरोणिः; तथा—अयमेव सकलं मोक्षयेते मद्यां भोक्तुं न दास्यति, कीदृशं तं दधि च मद्यं किं वितीर्यम्, अस्मै च किमित्यादि-
दुष्टदृष्ट्यायादिनाम्भवहरतो लोकस्य साभिप्रायं विलोकका एवभूता यस्य लोभस्य सेवकाः स
व्यलोकीति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (स्तैनेति 'स्तेनापन्नलोपञ्च' इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात्पञ्च) । आमसावीति, 'सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम्' इति वीर्यध्व ॥

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दासानिव हा निःस्वाद्धिक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

धनीति ॥ संप्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये समृद्धधनानां नराणां संकल्पसंबन्धिषजलवर्ष-
पास्य यो लोभः प्रतिबन्धकः, वृष्टेष्टावग्रहः संभाव्यते । महाधनिकोऽपि यद्वशात्पात्रपाणी जलं न वितरतीत्यर्थः । तथा—निःस्वाद्धिर्येनात् (हेतोः) स्वानात्मनः स्वीयान्पुत्रदारादीन्वा । धनिकेषु विषये निर्गतभेदाभिमानः कश्चन विनिमये स्ववशवर्तिनो दासीपुत्रानिव यो विक्री-
णीते वितरति । हा खेदे । निःस्वेन च लोभवशादात्मनो दासा यथा स्वेच्छया धनार्थं विक्री-
यन्ते, तथेत्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

एकेति ॥ ब्रह्मवधारेपवमहापातकसङ्गमथ्ये एकस्य महापातकस्य द्वयोश्च करणे क्रमेण
कारणभूतो यस्माद्, अत एव तथोरत्नकार्यकारित्वाद्भौ कोपकामौ यो लोभस्तृणतुल्यापि न
मन्यते, यतः—स्वयं पश्चापि महापातकानि नरादिना कारयन् । कोपाच्च गोऽपि ब्राह्मणो हन्यते,
तस्मात्कं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वम्, कामात्—शुक्लत्वगमनम्, क्रीकामाच्च तद्वर्तुर्ब्राह्मणस्य वध-
येति महापातकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वम् । धनादिलोमातु—ब्रह्मवधः, सुवर्णस्तेयं च । रसलोभा-
त्सुरापानम् । कामलोभात्स्त्रीजातिप्रदर्शितधनलोभाद्वा शुक्लत्वगमनम्, इष्टसंप्रहलोभादेतैश्चतु-
र्भिरपि सह संसर्ग इत्येवं लोभस्य पश्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादधिकत्वात्कोपकामावप्य-
किंचित्करी मन्यते । तान्यामन्यधिको लोभ इति भावः । 'एकद्वि-' इति द्वन्द्वत्वाद्ब्रह्मवधः ।
'संख्याया अल्पीयस्याः' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । यदा तु एकं वा द्वौ वा प्रमाणं वेधामिति
समाप्ते 'बहुमीदौ संख्येये दजबहुगणात्' इति उन्प्रसङ्गत्वाद् 'एकद्वि-' इति पाठो युक्तः ।
तृणे इति, 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु' इति चतुर्थ्या वैकल्पिकत्वात्पक्षे द्वितीया ॥

यः सर्वेन्द्रियसन्नापि जिह्वां बद्धवलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं पात्रावटवे पाटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

१ सर्वं पाठः सर्वत्र भोपकल्पते । २ 'निःस्वात् धनहीनान्' इति जीवातुः । ३ 'वाक्याचाटवे पाटवे' इति सुखाचमोचार्थमतः पाठः ।

यः सर्वेति ॥ यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि षडिन्द्रियाणि सन्धानि यस्य एवंविधः प्राणं गन्धलुब्धम्, चक्षुः रूपलुब्धमिलादिप्रकारेणेत्यर्थः । अपि बहु गथा भवति तथा । जिह्वा-म-बलम्बते । किं कर्तुम्—तस्या जिह्वायां याज्ञावटवे याज्ञावटुर्जज्ञाचारी शिष्यस्तस्मै पाठवे पटुत्वविषये याज्ञाचाटुकिंशाले आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुम् । लुब्धस्यैषा रीतिः । अयमत्र तात्पर्यार्थः—यो लोभो दुर्वाचे विप्रियवाक्यवचनाय यासामर्थ्यं नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधा-तुमिवास्याः सकाशात्प्रियवचनसंभाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतः तामतितरां सेवत इत्यर्थः । लोभवशात्सर्वोऽपि याज्ञाप्रियवाक्यानि ज्ञूत इति भावः । 'याज्ञाव(च)टवे पटवे' इति पाठे पटुने इदंय याज्ञाव(च)टव इत्यर्थः । याज्ञा चाटुपाठवे विषये स्वसागुरुतां विधातुमिवो-त्प्रेक्षा । 'शेषधातु-' इति लुक् 'आचार्यकम्' इति साधु । 'व(च)टवे पटवे' इति भाषितै-पुंस्कम् । पञ्चभिः कुलकम् ॥

पथ्यां तथ्यामगृह्यन्तमन्यं बन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमान्निष्य नोज्झन्तं मोहमैक्षन्तं हन्तं ते ॥ २९ ॥

पथ्यामिति ॥ हितां सखां बन्धुना मातापित्रादिना कृतां प्रबोधनां सत्कर्म कुरु, अस-न्माकर्षादित्यादिरूपां प्रवर्तनानामज्ञीकुर्वाणम् । यतः—अन्धमज्ञानबहुलम् । तथा—(शून्यम्) अदीकसंप्रामाणिकमपि रजतत्वेन, अनात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीन्यविद्या-विलासवशादात्मत्वेन, आच्छिद्य प्रतिपद्य सद्दृष्टशो बोध्यमानमपि न त्यजन्तं एवंभूतं मोहं ते देवास्तत्र जनौघे ददृशुः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात्, आलिष्टशून्यापरित्यागाच्च । 'हन्त' इत्याश्चर्यं खेदे वा । मूढस्यैवं जातिः ॥

श्वःश्वः प्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषः ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले बालिशा यदुपासिनः ॥ ३० ॥

श्वःश्व इति ॥ यस्य मोहस्य सेवका बालिशा मूर्खाः । अथवा स्वयंप्र(स्वप्र)ज्ञत्वाभिमा-नात्, परोपदेशानङ्गीकाराच्च शिशुभूताः । एवंभूता जनाः पुत्रकलत्रादिरूपकुटुम्बरूपे कर्दमे-श्रुजिता अपि सृतोऽहम्, अयं पुत्रः किं करिष्यति, इदं कलत्रं वा किं करिष्यति, अस्य क्षेत्रादेः किं भविष्यतीत्यादिप्रकारेण पुत्रादियोगक्षेमविचारणामात्रपराः शिशोदरपरायणाः सन्तः परे-यसि । अतिसेनिहित इति यावत् । 'जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः' इत्यादिवचनप्रामाण्यादनातुरत्वे-ऽपि सेनिहिते प्राणगमने ज्ञाते, सेनिपातादिनातुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते सख्यपि संसारसमुद्रतारकं स्मरहरं न ध्यायन्ति । किंतूक्तप्रकारेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि मूढलक्षणम् । जम्बाले निमग्नोऽन्योऽपि किमपि न स्मरति । 'श्वःश्वः' इति वीप्सायां द्विः । 'श्वः स्वप्राण-' इति स्वस्य प्राणानामित्यर्थः । स्मरद्विषः इति, 'अपी-गर्भ-' इति कर्मणि षष्ठी । 'द्विषम्' इति पाठे कर्मत्वविवक्षया द्वितीया ॥

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्मूर्त्तपयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

१ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वमातीषकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वाच्छब्दापेक्षेतुक्ताव्यसिद्धमलंकारः संकीर्णतै इत्यलंकारप्रत्ययस्य परस्परसंबन्धेनाज्ञातिभावः' इति जीवातुः । २ 'शब्दव' इति पाठोऽपि ।

पुंसांमिति ॥ यो मोहो न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तन्ममस्वरूप-
चुर आत्मा मनो येषां वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां पुंसामुज्ज्वलमप्यन्तो निर्मलमप्यन्तःकरणं व्यक्तं
प्रकटं म्भापयति मलसहितं करोति । मोहमोहिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विधा-
मित्रादयः स्वमनो मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवर्णं चक्रुः पूर्वेमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं
कृतम्, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि-' इत्यादि मार्कण्डेयवचः प्रमाणम् । न लब्धः साक्षात्कृतो
निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानरूपरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषामद्वैतज्ञानरहि-
तानामिति वा । किमिव—कज्जलवत् यथा मध्ये स्थापितस्य दीपस्य कज्जलं युष्माधवलितानां
घटादीनां मध्यं मलिनयति ॥

ब्रह्मचारिवनस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मचारी, वनस्थायी वानप्रस्थः, यतिः संन्यासी, एते त्रयोऽपि आश्रमिणो
गृहिणं गृहस्थं यथाशानाच्छादनार्थमुपजीवन्ति सेवन्ते । 'यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाभेन
चान्वहम् । गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥' इति स्मार्तवचनात् । तं लक्ष्मीकृत्य
वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा—क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते, यं लक्ष्मीकृत्य वा स्वरूपं
लभन्ते । मूढ एव कुदो दुग्धः कामी च भवति ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

जाग्रतामिति ॥ यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्राऽविवेकरूपं निवैतन्वम् ।
तथा—यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामप्यन्धता चक्षुराच्छादनादृष्यदर्शनाभावरूपं सदृष्ट-
स्त्वग्रहणम् । संसारसातिलवतुःस्वरूपतां ज्ञानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वादज्ञानरूप इत्यर्थः ।
तथा—यः श्रुते शास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञेयानुरूपं जाड्यम् । विधिविधेयायनिर्णयरूप
इत्यर्थः । तथा—यश्च प्रकाशे सौरभेयचाक्षुषायालोके सत्यपि दृष्टव्यपदपदाद्याच्छादनरूप-
तयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीतिप्रतिबन्धक इत्यर्थः ॥

कुरुसैन्यं हरेणेव प्रागलज्जतं नार्जुनः ।

हतं येन जयन्कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ तमोगुणजुषाऽज्ञानरूपतमोगुणसेविना येन मोहेन हतं जगज्जयन्कामो नाल-
ज्जत । क इव—तमोगुणजुषा आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया
प्राक् हतं प्रसृतं कुरुसैन्यं पश्चाद्विनाशवच्चर्जुन इव मया हतमित्यभिमानेन लज्जा नाप ।
अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने हि लज्जा युक्ता । सा तु कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव
कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राकुरुसैन्यं शूलेन हन्ति पश्चाच्छरेणार्जुन इति द्रोणपर्य-
कथा । कुलकम् ॥

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

१ इदं पद्यं जीवाती न व्याख्यातम् । कस्मिंश्चिन्मूलपुस्तकेऽपि नोपलभ्यते ।

चिह्निता इति ॥ अमी कामादयः कतिचित्कतिपयैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातात्परि-
चयात्पदुतरात्सर्गाचिह्निताः चिह्नैर्निर्दिताः देवानामपि कामाद्यास्तत्प्राचीनः परिचयः ।
अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन विशेषेण न ज्ञाताः । यतः—आचूडं शिवामभिव्याप्त्य
मर्यादीकृत्य वा एनसा पापरूपेण कशुकेन मेचकाः इयामवर्णाः । यो हि नौलवन्नादिनामृतदेहः,
स विशेषतो न लक्ष्यते । इयामत्वाप्त बुद्धा इत्यर्थः ॥

तत्रोद्गूर्णं इवाणोद्यौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान्कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ उद्गूर्णं लघुकर्मर्यादेऽणोद्यौ समुद्र इवातिगभीरे तत्र तस्मिन्कलिसैन्येऽभ्यर्णमु-
पेयुषि सामीप्यं गते सति ते देवाः कस्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान्वर्णा-
नाकर्णयामासुः । अभ्यर्णम्, 'अनेथाविदूयै' इति नेद्र । 'गुरी उद्यमे' । मर्यादाधारणे
उद्यमस्याग्निनीत्यर्थः ॥

तानेव वर्णानाह—

प्रावोन्मज्जनचक्षुषफलेति धृतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत्खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

प्रावेति ॥ प्रावोन्मज्जनवत् 'प्रावाणः प्लवन्ते' इति प्रतिपादितपाषाणतरणवज्योतिष्टोमा-
दियज्ञानां साध्ये स्वर्गादौ फलेऽपि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतीनां सत्यता
सधार्यता । प्रावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्, यागानन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वाच्च्योति-
ष्टोमादियागप्रतिपादिका धृतिरपि प्रत्यक्षबाधिता । तथाच 'यागधृतिरप्रमाणम् प्रत्यक्षविरुद्ध-
त्वाद्प्रावोन्मज्जनधृतिवत्' इति प्रयोगायागधृतेरपि स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयम् । अत्र
विरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यस्याऽसत्यतेत्यर्थः । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां धृतिरपि विशेषाद्-
प्रमाणत्वे हे धीवृद्धाः बुद्धिमन्तो देवाः, तत्र फले श्रुतौ वा सुष्माकं का श्रद्धा कथमास्ति-
क्यम् । अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धा न कार्या । यथेन कारणेन यद्वत्तादेदोक्तविधातिक्रम-
निया कामाध्वा यदृच्छाचारमार्गः खिलीकृतो बद्धः । लक्ष इत्यर्थः । धृतिमात्रस्याप्रमाणत्वा-
द्यज्ञे यजमानविजां कतिचिदहानि यद्वाप्यचर्यं तदप्यप्रामाणिकत्वात्प्रजतेति भावः । 'धीवृद्धाः'
इत्युपहासे । अतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्ममेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति ॥ केनाप्यज्ञातनाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिनभट्टारकेण वेदस्य मर्ममेदाय
रहस्यमज्ञाय जातमुत्पन्नम् । वेदमर्ममेदः कर्तुमारब्ध इति यावत् । कथमत आह—यद्य-
स्मात्सत्त्वेन हेतुना सत्त्वरूपेण लिङ्गेन यत्सत्त्वलक्षणिकम्, यथा घट इत्यादिरूपेण जगदस्थिरं
क्षणिकं जगदे प्रत्यपादि । सत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य क्षणिकत्वसिद्धावुभयलोकगतं स्थिरमेकं कर्तार-
मधिकारिणमाश्रित्य वेदैर्बह्नितां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्याप्रामाण्यापादनाद्वेदमर्म-
मेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु ग्रन्थान्तराद्बोद्धव्यः । विश्वरमगादत्र गोक्ताः । अयं वक्ता
पूर्वस्ताद्विज्ञः । चार्वाक एव वा स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसत्त्वादेन दृश्यति—केनेति । सत्त्वेन

हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे । तस्मात्केनापि लोकोत्तरप्रहेन तेनैव चार्थाकेण वेदमर्मभेदाय
बोद्धेन जातम् । तदीयमताज्ञीकरणात्तदूपेणैव जातमित्यर्थः । 'जगाद' इति पाठे यद्वोपि सत्त्वं
जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पार्यं कृतं स नष्ट एवेति किमिति
पापाद्भयमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ नित्यं काम्यं च सायंप्रातर्होमरूपमग्निहोत्राख्यं कर्म, त्रयीतन्त्रं च नीमांसा,
वेदत्रयसंबन्धि वा यत्तन्त्रं वेदविहितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा—त्रयो दण्डा यत्र तत्पा-
शुपतत्रतम्, तथा—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं शैवादित्रयं एतत्तन्त्रं प्रज्ञाया बुद्धेः
पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निःस्वानां हीनानां प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां बल-
नेन चौर्येण च बलाद्वा ग्रहीतुमसमर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः । तद्वेषधारणाधर्मेण
द्रव्यमर्जयितुमेव । न तु तत्त्रिबको धर्मः परलोकसाधनम् । एवं वेदप्रामाण्यवादिनां भवति ।
जीवो नृहस्पतिर्जल्पति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तद्वक्तुं तेनैव—'अग्निहोत्रं त्रयो वेदाग्नि-
दण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति नृहस्पतिः ॥' इति, तस्मादग्निहोत्राद्यप्र-
माणमेवेति भावः । 'जीविका' इति धात्वर्थनिर्देशे ष्युद्ध ॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिधर्मानसहमानो जातिं दूषयति—

शुद्धिर्विशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदानन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

शुद्धिरिति ॥ विशुद्धमातापितृवन्बलं ब्राह्मण्यादेर्लक्षणम् । सा शुद्धिर्दुर्निरुपा । यथ-
स्मात्पित्रोर्मातापित्रोर्गौ पितरौ मातामहपितामहौ, मातामहीपितामहौ च, तयोर्यदेकशः
प्रत्येकं वंशद्वयीशुद्धौ सत्याम्, एवं तयोरपि पितृपितामहीमातृपितामहादिमातामहानातुः,
पितामहादिमातामहीमातुः, पितामहादिशुद्धौ सत्याम् । एवं ब्रह्माणं नावत्प्रत्येकं शुद्धौ सत्यां
शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुल एवमपरिमितवंशभेदा अत एव दोषादुर्विज्ञेयशुद्धि-
संतानश्रीपुंसपारम्पर्यतया शुद्धेः संदेहात्, इन्द्रचन्द्रादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारद-
र्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च, जातिसंकररूपादोषात्का जातिर्निर्दोषास्ति । अपि तु न कापि । यदाहुः—
'अप्येकपङ्क्त्या नाग्नीयात्संयतैः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं
भवेत् ॥' इति । तथा—'अनादाविह संसारे दुर्बारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीगूले च
जातिपरिकल्पना ॥' इति । तस्मात्संकीर्णयोनितात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जातिधर्मा-
न्विहानं स्लेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यद्वा—तस्मादा ब्रह्माणमनन्तानां कुलानामदोषादोषा-
भावाव्यभिचारादिदोषरहिता जातिः स्यात्, सा काव्यस्ति, अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रा-
दिव्यभिचारादिदोषात्सर्वापि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । 'यदा तदा' इति पाठः सम्भवः । तयोः
पित्रोरनन्तकुलानां दोषानाघेन कृत्वाऽदोषा जातिरस्ति । अपि तु महति कुले कस्यचिदोष-
संभवात्सर्वापि जातिर्दुष्टेतित्यर्थः इति व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाव्याहारः । एकशः,
'संख्यैकवचनात्' इति शर्त् ॥

अन्मदप्याह—

कामिनीचर्गसंसर्गैर्न कः संक्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति हा मोहात्कामक्षामेव्रतं जगत् ॥ ४१ ॥

कामिनीति ॥ यस्मात् 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । पटुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षयाष्टगुणकामानां कामिनीनां नानाजातीयानां वर्गः सङ्गृह्य संसर्गैर्वर्गैः संवन्धैः कृत्वा कः पुरुषः संक्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न । अपितु—'संवत्सराणु पतति पतितेन सहाचरन्' इति शास्त्राकृतपातक-स्त्रीसंसर्गात्सर्वोऽपि प्राणी संक्रान्तपातक एव । तस्मात्काम्यते कामः फलम् तेन क्षामं रहि-तमेकादशपुष्पासादिप्रतं नियमो यस्य, मदनेन कृत्वा क्षीणं निष्फलं व्रतं यस्य वा । तज्जगत्सर्वोऽपि लोकः मोहाद्विचाराभावात् । वृथा इति यावत् । न अश्नाति न भुङ्क्ते एकादशादौ, वृथैव च स्नाति तीर्थादौ, हा कष्टम् । स्नवं द्युचित्वेऽपि स्त्रीव्यभिचारादिदोषसंसर्गात्, स्त्रीणां द्युचित्वेऽपि दुष्टसंसर्गात्, सर्वेषां पातकित्वादुपवासादि वृथैव करोति, केवलं प्रयास एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः । चार्वाकमते विधिनिषेधानावाप्तौ दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वाच्चातिरपि सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादशां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते अभिलाषे सत्येवा (त्यस्य) मावास्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, वृथैव कामोपहतत्वादित्यर्थः । बहिः शोधयन्तु, अन्तरङ्ग-जम् । क्षामेति, 'क्षामो मः' ॥

ईर्ष्याया रक्षतो नारीर्विकुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

ईर्ष्येति ॥ ईर्ष्यायाऽसहनत्वमात्रेण नारी रक्षतस्यासां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुमप्रयच्छतः कुलस्थितिः ब्राह्मण्यादिजातेरसां कर्षेणावस्थानं तद्वृत्तेण दम्भेन चरन्ति ये तान्पुरुषान्स्त्रीरक्षण एव कुलस्थितिं मन्यमानान्धक् ते निन्वाः । निन्द्यत्वे दाम्भिकत्वमेव हेतुः । किमूतान्—स्त्रियः पुरुषाश्च विवेकशून्या यतः, अतः—स्मरान्धत्वस्याविशेषे साधारण्ये संसर्गपि तथा नारीवर्जिर्दम्भेन नरमरक्षतः परदारसङ्गादनिवारयतः । नहि जातिसंकरो नारी-शामेव व्यभिचारेण, यतः सा एव रक्षणीयाः किं तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । नहि रक्षणीयम्, तर्हि इयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिसंकरस्य तादव-स्थ्यात्कुलस्थित्यभावाच्चासीमात्ररक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्ष्यां त्यक्त्वा नरस्य चेद्विद्वन्तरादाविच, स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मा क्लृप्तिमिति भावः । ईर्ष्याया इत्यनेन ईर्ष्यैवात्र हेतुर्न तु धर्म इति सूचितम् । अथ च स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि नारी रक्षतोऽनेकप-तिभ्यः, किंवेकमेकस्याः कुर्वतः नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिः तथा नरस्यैव स्त्रीति न, किं तु बह्वीः कुर्वन्ति तस्मान्निन्द्यात्ते । अत्रापिर्ष्यैव हेतुः ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनाहतः ।

अहस्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

१ 'कामक्षामनिर्गं जगत्' इति पाठो जीवानुसंगतः ।

परेति ॥ परदारम्भो या निश्चितः, 'ताः सादरं न दृष्टव्याः, किं पुनः स्वपृथ्वाः' इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्, सोऽयं परवचनरूपो दम्भः अहल्याया गौतमस्त्रिया सह केलिः कामक्रीडा तत्र लोकेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमारम्भनैवानाहत उपेक्षितः, परदारगमनप्रायवित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः अन्यं प्रति तत्र कार्यमित्युपदिशन्ति, स्वयं तु तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । अहल्यासंभोगलम्पट इन्द्र एवादात्मिकः । अन्ये परदारपराञ्चलाः सर्वेऽपि दात्मिका एवेति भावः । वज्रहस्तत्वात्परदारमर्शनं कृतवान् । तस्मादयं शास्त्रीयनिषेधो न भवति । किं त्वशकत्वादम्भ एवेत्यपि ॥

अन्यथाह—

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारप्रहे प्रहः ॥ ४४ ॥

गुर्विति ॥ भो द्विजाः, यूनं गुरुतल्पगतौ पित्रादिभार्यासंभोगे विषये पापकल्पनाम् 'ब्रह्महा मघपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनः—' इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसंभावनां त्यजत । यस्मादेषां भो युष्माकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य द्वेषानां गुरोः वेदादिपाठयितुः बृहस्पतेः दाराः तारा तेषां प्रहे संभोगे अत्युच्चैरतितरां प्रहोऽभिनिवेशः । श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनाद्बृहस्पतेर्देवगुरुत्वम् । तस्मात्तद्वार्यागमने देवस्य चन्द्रस्य दोषलेशोऽपि न । तत्सेवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कामे कुरुतेति भावः । वधोक्तम्—'राक्षि भर्मिणि भर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥' इति । अयमप्युपहासः । गुरुशब्दच्छलेनैवमुक्तम् । 'महः' इति पाठे उत्सवः । अथ च—तेजःसमूहः गुरुतल्पगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव, न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिनिकटे वात्मीकिप्रमुखा द्विजास्त्रिष्ठन्ति तेषां संशोधनम् । बृहस्पतिभार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्त्रीकारार्थं सोममानिन्द्रादीन्प्रति चन्द्रेण महारजारम्भसंरम्भेण तेजः प्रकटितम् । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां स्वाजितोऽपि गर्भजं पुत्रं दृष्टीतवानिति पुराणकथा । 'तत्त्वं च शशनीवे स्यात्तल्पमद्रुकलत्रयोः' इति विधुः ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन' इत्यादिश्रुतिं दूषयति—

पापात्तापा मुदः पुण्यात्परासोः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४५ ॥

पापादिति ॥ परमता असवः प्राणा यस्य । मृतस्येत्यर्थः । तस्मा प्राणिनः इह कृता-
विपिदाचरणजात्पापात्तापाः दुःखानि, पुण्यादिह कृताद्विहिताचरणजादमोन्मुदः सुखानि
स्युः भवन्तीति श्रुतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यम् । द्रव्यत इति शेषः । प्रया-
गादौ प्रातर्माधकानं कुर्वतो भवदनिमतसुकृतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति ।
भवदननिमतपरदारसंगमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ
च—एवं श्रुतिः भ्रवणमात्रम्, न तु तत्र किञ्चित्प्रमाणम् । किं च मृतस्य किं वा भविष्य-
तीति को वेद । जीवता तावद्वैपरीत्यमनुभूयते । तत्तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये सूत्रं बलाबले
स्वयमेव काव्यात् कथयत । भवन्त एव विचारयन्तिस्त्वर्थः । प्रमाणयोः परस्परविरोधे

सफलत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था कियते । ततश्च यथा—प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, तथा—श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापासुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रफलदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥

‘संश्लेषेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यादि प्रतिबन्धा इष्यति—

संदेहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

संदेह इति ॥ तत्र तत्र व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात्, ‘पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखमयात्’ इत्येके वदन्ति, अन्ये न—येन कृतं स तु पुनः अन्यदेहप्राप्तिस्तस्य सादित्यत्र का प्रत्याशा, इति बादिप्रतिपत्तेश्च, अन्यदेहाप्तेः देहान्तरप्राप्तेः संदेहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरे स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाच्छन्दोध्यायिनो वसिष्ठादयः, यूयं सत्रमनेककर्तृकं यागं मैव कृदुम् । कुतः—पशुहिंसायाः संबन्धिनो दोषस्य संशयात्संदेहात् । ‘न हिंसास्त्वा भूतानि’ इति ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशाद्यानेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिब्रह्मादशङ्कितपापोत्पत्तिः सा कार्यवैखल्येन । इति संदेहे बागीयपशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्, तदा नेष्टप्राप्तिः कित्वनिष्ठमेव स्यादिति ‘पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः’ इत्यनेनैव न्यायेन यागमपि त्यजत । न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । ‘संश्रयात्’ इति पाठे संबन्धादित्यर्थः । ‘कल्पं वृजिनं—’ इत्यमरः ॥

‘त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यपि सव्यभिचारमाह—

यस्त्रिवेदीविदां बन्धः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

य इति ॥ यः त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां यो युष्माकं बन्धो नमस्कृणीयः स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्प उक्तवान् । इति किम्—जातकामायाः कामार्ताया रिरसो रामाया अज्ञातकुलश्रीलाया अपि रमण्या हस्तधारणा पाणिग्रहणमङ्गीकरणं च प्रशस्ता युक्तैव । न केवलं वाल्मीकिः, किं तु व्यासोऽपीत्यपिशब्दार्थः । तद्वचनं पूज्यत्वाद्भवद्भिरङ्गीकर्तव्यमित्यपि सूच्यते । ‘स्वार्तां विहातां वीनां यो न कामयते श्रियम् । महाद्वा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥’ इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्रायां नागाज्ञानासंघन्धावसरे उर्वेदपादिप्रसङ्गे स्वर्गगमनावसरे च भारतादौ, रामायणे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धम् । ततश्च पापं वर्ज्यम्, कार्यमित्यप्युच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति, ‘कृत्यानाम्—’ इति षष्ठी ॥

युक्तयन्तरेण पूर्वोक्तमाह—

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

सुकृत इति ॥ सुकृते चान्द्रायणादौ यो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आस्तिकता । अपि त्वनुचितमेतत् । साच श्रद्धा सुरते कामिनीरतिविषये कथं न किमिति न । अपि तु

तया तत्र भवितुं युक्तम् । यस्मात्पुरुषः तत्कर्म व्यापारं कुर्यात् येन कर्मणा कृत्वा अन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते । अनुभूयते पुरुषेणेत्यर्थः । जन्मान्तरे व्रतादिजन्यं सुखं संदिग्धम्, सुरतजन्यं च सर्वस्य स्वानुभवसाक्षिकम् । तस्माच्चान्द्रायणादि मुकृतं स्वत्वा सुरतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः । एतेन 'मासैरष्टभिरहा च पूर्वेण वयसायुषा । प्राज्ञस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते सुखमेधते ॥' इत्यादि विदम्बितम् । 'दुरिते च' इति पाठे परदारगमनादावित्यर्थः । परदारगमनायनन्तरमेव सुखं दृश्यते यतः ॥

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान्वलकृतान्दोषानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ ४९ ॥

बलादिति ॥ भो द्विजाः, यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि बलादनुमतौ असंख्यमपि कुरुत । तानि पापानि वः संबन्धीनि कृतान्यप्यकृतानि सन्तु । फलदासीनि मा भूषित्यर्थः । यतः—मनुः बलेन कृतान्सर्वानर्थान्यापारानकृतानेवाग्रवीत् । 'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलात्सूचीकृतं च यत्' इत्यन्यार्थमपि मनुवचनं छलेनार्थान्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शय-प्रतिबन्धा विदम्बयति ॥

स्वागमायैऽपि मा स्थासिस्तीर्थिका विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ५० ॥

स्वागमेति ॥ भोस्तीर्थिकाः संप्रदायागतविद्याः, यूयमस्मिन्पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्त्रीयाम-मप्रतिपाद्यैऽयं प्रमेये 'आत्मारामः सात्' इति श्रुत्यर्थे वा विषये विचिकित्सवः संशयालवः मा स्थ भवथ । इदं कार्यं नवेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना श्रुत्वा वा ईदृक् कथं प्रतिपादितमित्युभयत्राप्यनादरपरा वा मा भवत । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—यूयं यं यमानन्दं परदारगमनादीच्छथ, तं तं स्वच्छन्दं स्वेच्छया निःसंशयमादरेण चाचरत । आत्मारामः स्वामिति श्रुतिप्रामाण्यात्पूर्वोक्तस्मृतिप्रामाण्याच्च संशयं परित्यज्यादरेण नदृच्छया सुखमुपभुङ्क्ष्वमिति भावः । असदागमे निन्दापराः, तथापि स्वागमे निन्दा न युक्तैत्यपिना सूचितम् । मा निरनुवचकः, ततो न लुब्धः । तीर्थेन आगमेन चरति ठक् । सद्युपाध्यायो वा तीर्थम्, तस्मादस्त्यर्थे ठक् ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतीनामर्थमज्ञात्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्रमाणमित्याशङ्क्याह—

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमल्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्षा सुखोन्मुखी ॥ ५१ ॥

श्रुतीति ॥ श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधियामर्थ्यकमल्यमविस्वादाः कालि, अपितु—सर्वत्रापि विस्वादा एव बुद्धिबलेन परस्परमिजयात् । एवं सति व्याख्या पदार्थवाक्यार्थनिरूपणं बुद्धिबलं प्रजाबलमपेक्षते एवंभूता । यस्य यथा स्फुरति, स तथा व्याख्याति । अत एवाद्वैतवादिनः श्रुतीरभेदपरत्वेन, द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते सा व्याख्या सुखोन्मुखयना-

१ आधुनिकपुस्तके तु 'बलावचापि लेखितम्' (८।१५८) इत्येव पाठो दृश्यते । २ 'सा' इति पाठः सुखावबोधोपपन्नः । ३ ठकि कृते 'तीर्थिका' इति रूपेण भाग्यम् । ४ 'नोपेक्ष' इत्यपि पाठः सुखावबोधोपपन्नः ।

ससाध्या । अथच—सुखपर्यवसायिनी नोपेक्ष्या नानादरणीया । सैवाशीकार्यैल्यर्थः । स्वेच्छा-
चारमेव कुरुतेति भावः । एका समाना अविसेवायिनी मतिः, चानुवैर्ष्यादित्वात्सार्धं व्यम् ॥

त्वन्मताशीकारे निरवादिप्राप्तिः स्यादित्याशङ्काह—

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा ।

कापि तर्त्तिकं फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्देहे अहमसि इति धीः, गौरः कृष्ण इत्याद्याकारः प्रलयस्तस्य
शरीरस्य दाहे सति वो युष्माकमेव एनसा पापेन किम् । अपि तु पापेन निरवपातादि किञ्चिदपि
न कार्यते । अयमाशयः—अयं देह एवात्मा, देहातिरिक्तो वा । प्रथमः कल्पस्तर्हि
येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन किं कर्तुं शक्यते । अपि तु न
किञ्चिदित्यर्थः । अथ देहातिरिक्त एव देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च पुण्य-
पापफलानां भोक्तास्ति । तत्राप्येवं वक्तव्यम् । स किं स्वसाक्षिकः परसाक्षिको वा । नाथः—
अहंप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धेः, तदतिरिक्तालम्बनकल्पनानवकाशात् । ततश्च 'तद्वाहे
वः किमेनसा' इति पुनरावातम् । द्वितीयं वृषयति—परो वेदादिः साक्षी यस्य तस्मिन्देहा-
न्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभोक्तरि देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादित आत्मनि तस्य पापस्य
निरयादि फलं चेत् । स चेत्फलस्य भोक्ता, तर्हि आत्मेति हेतोः । आत्मत्वाविशेषादिति
यावत् । तस्मात्काप्यात्मान्तरेऽपि तर्त्तिकं न स्यात् । अपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके
कृते तदतिरिक्तेनात्मना चेत्फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृत आत्मत्वाविशेषाद्यदत्ते-
नापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्यप्यापद्यते । किं च पापफलदुःखानुभवे तस्य देहस्य नाशे तत्पा-
तकफलं देहव्यतिरिक्ते परप्रलयवेद्य आत्मनि चेद्भवेत्, तथापि न दोषः । दुःखं ह्युपभुज्य-
मानं प्रतिफूलं भवति, उपभोक्ता चाहंकारास्पदं देहो विनष्टः, आत्मा तु नोपभोकेति फल
संबन्धेऽपि न दोषः । ततश्च पापकारिणो देहस्य विनष्टत्वान्मृत्योरेव चापवर्गत्वाच्च कश्चिदफ-
लभोकेति । स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति भावः । यद्वा—परश्चासौ साक्षी च परसाक्षी स एव
परसाक्षिक आत्मेत्यात्मलक्षणे परे देहातिरिक्ते साक्षिणि तटस्थे चेत्तत्फलम्, तर्हि कापि
पापाणादीं वा तत्फलं किं न स्यात्, अपि तु सादेवात्मत्वाविशेषात् । तस्माद्देहातिरिक्त
आत्मा नास्त्वैव, देहश्च नष्टः, कस्य पापफलं स्यादिति भावः । यद्वा—कापि जन्मान्तरीय-
देहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत्स्यात्, तर्हि परो देवदत्ताद्यात्मा साक्षी यस्य तस्मिन्नात्मा-
न्तराधिष्ठिते देवदत्तादिदेहेऽपि । परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिण्यात्मनि किं न स्यात् ।
अपित्वविशेषात्सादेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति—

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्मृते वृत्तिरित्यलं धूर्तचार्तया ॥ ५३ ॥

मृत इति ॥ मत्प्राणो नष्टशरीरत्वाच्चिरन्वयध्वस्तपूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधोऽपि पूर्वजन्मा-
न्यनेकजन्मतत्कर्मजालादीनि पूर्वमहं ब्राह्मणोऽभूवमित्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणां मुह-
तदुपभुक्तकर्मणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामूर्मयः परम्परा भोगा वा भवन्ति । तदधिक-
रणा भवन्तीत्यर्थः । तथा—अन्येषां ब्राह्मणानां भुक्तैर्भोजनैः कृत्वा मृते ध्वस्तदेहे प्रेते वृत्ति-

एकस्येति ॥ विशेषां सर्वेषां परदारगमनजनितेन पापेन हेतुनान्तेऽक्षये तापे निरयादितुः ये निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रुतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नामास्ति किंचन' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे भीरो पापाङ्गवशील, ते तव एकस्य दुरितेन को भारो गौरवं स्यात्, अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शर्पणेन न कश्चिद्भारो भवेत् । एकान्तादिमते प्रामाणिकस्यैवात्मनो यदि सकलक्षरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा तत्फलमनन्याजिरयादिदुःखानुभवावसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाक्षयराक्षितस्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किं च तैर्व्युत्पन्नं कृतम्, तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेऽपि तव दोषो नेति मयेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः । अपि चार्थैक्यात्स्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाभावात्परदारगमनादौ पापलेशस्याप्यभावात्वेच्छाचारमेव कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील, इत्युपहासः । तस्मादेकात्मश्रुतिरुपासनपरा ह्येवा, न तु तात्त्विकीति भावः ॥

देवपूजादिवुद्धिं निराकरोति—

किं ते वृन्तहृतात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलस्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्ध्नेनन्यस्य न्यास्यमेवाश्मनो यदि ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक, वृन्तप्रसवबन्धनात्काशाकृतमवचितं चन्द्रकाशिपुष्पं तस्मादेतोलो तव किं प्रयोजनम् । प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे वक्षःप्रवृन्त एव वर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, ननु तेन विना । पुष्पेऽवचिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति नत्वन्यत्फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात्साफल्यमिति चेत् । तदप्यसत् । अश्मनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पापाण्यस्य मूर्ध्नि न्यासं यदि चेत्तत्र न्यस्तो सत्फलमयं भविष्यतीत्याशयाः, तर्ह्यनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पापाण्यसदृशस्य सस्य मूर्ध्नि तद्युष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्येवेति वा । न्यासमेवेति वा । किं च भवन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकत्वात्परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वाच्छालग्रामादेस्तत्त्वच्छिरस्यैक्यादेवपूजापि पृथग्युधेति स्वच्छिरस्येव पुष्पाणि क्षिपेत्युपहास इति भावः । न्यासं, हलन्तत्वाण्यत् ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय वधूरु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष, 'मुखं श्रेष्ठागारं, सनौ संस्रप्रन्धी' इत्यादीनि वधूरु श्रीरुद्रिभ्य घृणावादाङ्गुष्मावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज । यतः—तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति चिरं जनवञ्चना लोकप्रतारणा का । अपि तु न कार्येति भावः । स्त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावाक्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥

कुरुध्वं कामदेवाङ्गां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाङ्गा तत्राङ्गाः काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अङ्गा मुखी ज्ञातृणाः, यूयम् 'अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतन्मयां प्रजानापोऽयासीत्' इत्यादिस्मरणाद्ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितां काम एव देवः,

तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणमाज्ञां कुरुष्वम् । यस्माद्देवोऽपि 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति श्रीभगव-
द्भक्तनादेवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिका अहंता पूजा
मान्यता का । अपि तु—देवत्वविशेषाद्देवाज्ञेव कामाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि
समानम्, तस्मात्कामाज्ञामपि कुरुष्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य इति भावः । यद्वा—तत्र
द्वयोराज्ञयोर्मध्येऽधिकमहर्णं यस्याः सा का आज्ञा । अपि तु पूर्ववदविशेषाद्देव अपि समे एवे-
त्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिकाहर्णं का इति यूयमेव कथयतेति ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टव-
रिगृहीतत्वलक्षणप्रामाण्यात्, प्रत्यक्षमुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकाहर्णं । वेदो हि ब्रह्माप्ती-
नामेवाज्ञा, ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः, ततश्च यदीयाज्ञा भवन्निरनुष्टीयते, तैरपि यानुष्टी-
यते सा भवतां सुतरामनुष्ठेयेति भाव इति वा । पक्षपातात्तारतम्याज्ञानाच्च गृह्यत्वम् ।
'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुष्वम्, यस्माद्देवोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदे
अधिका पूजा । अपि तु—कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा । 'का विग-
र्हणा' इति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया गहादिषु 'जन-
परयोः कुक्कन' इत्यत्र 'देवस्येति न वक्तव्यम्' इति वक्तव्याच्छब्दः कुक्कन ॥

श्लोकत्रयेण मीमांसकान्परिहृति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखात् विधीनपि तथेच्छत्य ॥ ६० ॥

प्रलापमिति ॥ महता प्रयासेन यस्य प्रह्लाण्यमुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव कंचन भाग-
मंशं 'सोऽरोषीत्, यदरोषीत्' इत्याद्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थक्यचोरूपं चेन्न-
न्यध्वे कुरुष्वे 'आज्ञावस्य क्रियार्यत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपा-
दितस्यानर्थक्यस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना सिद्धान्तसूत्रेण स्तुत्यर्थत्वादिनाऽर्थ-
वादादेशपरयोगेऽभिहितेऽपि सार्वक्याभावादनिराकृतत्वादर्षवादादिवेदभागमनर्थक्यवचनप्रार्थ-
न्यमन्यध्वे, तर्हि बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, दुःखजनकान् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो भवेत्'
इत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपाश्च इच्छन् नाङ्गीकुरुष्व । अपि
तु तानपि प्रलापरूपानेव स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वा अस्तु ।
ननु धर्जरतीयन्यायः समाधायितुं युक्त इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यत्र भाग्यमेव वैषम्यहेतुरि-
त्यर्थः । दुःखशब्दस्य ननु सकलवेऽपि दुःखं करोतीति व्यन्तात्पचापि दुःखानिति ज्ञेयम् ॥

प्रकारान्तरेणापि मीमांसकानुपहृति—

श्रुतिं श्रद्धत्य विक्षिताः प्रक्षितां ब्रूय च स्वयम् ।

मीमांसामांसलप्रज्ञास्तां यूपद्विपेदापिनीम् ॥ ६१ ॥

श्रुतिमिति ॥ हे मीमांसार्या वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्गोपां ते यूयं श्रुतिं
वेदं प्रत्यक्षं श्रद्धत्य आदरेण स्वीकुरुष्व अक्षरमात्रमपि सार्वकं मन्यध्वे । तथा—विक्षिता
वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचित्ताः पूर्वापरानुसंधानविकल्पाः सन्तः तामेव श्रुतिं यूपसंबन्धिनं

१ 'दापिनीम्' इति पाठे 'यूपद्विपानां दायो दानं विधत्ते यस्याम्' इति व्याख्येयम्—इति
मुञ्चावबोधा ।

हिंसं दापिनीं दापयन्तीं स्ववामासनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्तां केनचिद्वज्रकेन खिलरूपां
निक्षिप्तां च ब्रूथ । चकारः पूर्वापरविरोधयोतनार्थः । पूर्वापरानुसंधानधिकलत्वाद्देवविचारव-
तुरा साध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहासाय 'भीमांसा-' इत्यादि संबोधनम् । मांसला—इत्यनेन
च स्थूलदृश्य आपातप्राहिणो यूयम्, न तु कुशाग्रबुद्धय इति सूचितम् । कृत्विजो वज्रमप्ये-
वजमानं वज्रसमापनाप्रदशीलं समान्युत्तरकालभानि स्वाच्छन्धं विदित्वा कार्यवत्तावेलायानेव
स्वयं 'यूपे यूपे हस्तिनो बद्धा' कृत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यज-
मानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेवान्तरनिर्देशनस्यामोहितस्य स-
वज्रमानः श्रद्धावानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादि-
त्याशङ्क्य 'नैष वेदमूला' इति 'लोभपूर्वकमेभिरुक्तम्' इति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमङ्गीक-
रोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्थेजरतीयन्यापस्तद्वत्त्व-
एवेत्यर्थः । 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कल्पितश्रुति-
मूलत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतिरनेनोच्यते । यूपवद् अत्युच्चा द्विपा यूपद्विपाः तान् दापयतीति ।
वाजपेयादौ हि सप्तदश हस्तिनो रथा दास्यथ दक्षिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तद्वेद ययमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति 'दिव्यतीकाशान्करोति'
इत्यादिषां श्रुतिः, अमुष्मिन्लोके परलोके विषये सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि
निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह प्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं
परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतुं विश्वासेन निश्चिनोतु । अपि तु
न कोऽपि । यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवादृश एव
परलोकं मन्यते, न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुजैरूपप्रशक्त्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थौ श्रद्धयायि मुद्या बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्ययायाससाध्व्यत्वात्, शीतभयात्तीर्थक्षान्तायशक्तत्वात्, अमी चरणसं-
पनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, कमेणाशक्तमर्जनं
करणं, वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्वहुधा प्रतिपादयन्मन्वन्तराधिपतिरादिराजो
मनुर्मूल्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजादमौधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिनि-
षेधादिकमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्वापराधं निमित्तीकृत्य दण्डार्थं
द्रव्यमभिलापको वतः—तस्माद्बुधैः पण्डितंमन्यैर्मुद्या बुधैव श्रद्धयायि आहता । अधर्माचरणं
सुकरमिलधर्ममेव सर्वैः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थग्रहणोपाय एव दण्डो मनुनाभि-
हितः, न तु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

१ 'प्रत्येतु' इति पाठो जीबातु-सुखावबोधाय्याख्यातः । २ 'अरूपे वा' इति पाठः सुखावबो-
धाय्याख्यातः ।

पुराणप्रामाण्यं दूषयति—

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन्प्रदेत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेद्यान्वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

व्यासस्येति ॥ दाशदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादिन इत्यादिशीलस्य व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तस्मिन्धर्मे । परलोके वा । व्यास एव वा । श्रद्धा भावना आस्तिक्यबुद्धिरिति इत्येतस्मादेतोरद्वा निश्चितं यूयं तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्य भवथ । विरुद्धलक्षणवा—एवं विगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा येषामास्तिक्यबुद्धिः, ते यूयं मुख्यतमा इति भावः । अथ च—तान्त्रिकाः कुविन्दतुल्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेन, एवकारेण विगीतत्वं सूचितम् । मूलापरिशुद्ध्या भारता-दीनां पुराणानां चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा श्रीविष्णुना मनुष्ये श्रोत्र-मिति तत्पृथगुपहसति—मत्स्यस्य उपदेद्यान्वः युष्मान्मनुप्रवृत्तीन्को भाषतां युष्माभिः सह संवादं कः करोतु । यतः—मत्स्यानपि को भाषताम् । मत्स्या अपि संवादाहो न भवन्ति । तदुपणीविनस्तच्छिष्या भवन्तस्तु दूरे इति को भाषताम् । युष्मान्मन्वादीन्मत्स्यान्को वदतु । अपि तु न कोऽपि । नतो मत्स्यस्योपदेद्यान् । कुलस्थलजान्भ्यो यो हीनो मत्स्यः, तस्यापि शिष्यास्तन्निवेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेशकस्य हीनत्वात्तन्मत्स्यशब्देनापि नामधेया इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ तु मनुसंबन्धित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्द-वाच्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धितो मत्स्यशब्दोऽपि मानवमेव युक्तम्, नतु मत्स्यशब्दाभिधे-यत्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयम् । तान्त्रिका इति, 'तन्त्रमधीते वेद वा' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगणनादृक् । मत्स्यस्येति 'कृत्यानाम्' इति कर्तरि षष्ठी ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रामाण्यं शोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविरौत्येक्षिकसार्धस्य वर्णकः, तथा—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चाटुनि प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्विराप्ततमत्वेनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु पाण्डवेषु दुर्बोधनादीन्निन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् । तथा—तेषु श्रीकृष्णादी-न्स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टावेति पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वादानात्तत्राद्य तत्प्रणीतं भारताद्यप्रमाण-मेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रमुक्तानुगुणमेव व्यवहरति, तद्वदयमपीत्यर्थः ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात्समासजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति ॥ स मन्वीयो व्यासो भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य देव्यां महिष्यां कामात्सरपरवशत्वाद्-पुराणाच्च समासजप्यवहरति स । किलेत्युपहासे कुतो वा । असद्बुद्ध्या तावत्कामादेव संगतः । पुराणिकास्तु—देवरास्तुतोत्तैर्धम्मोत्पात्तस्यां सुतोत्पादनार्थं माप्राप्तसत्तायां सक्त इति

वदन्ति । तस्मात्तद्यथा तथास्त्वित्यर्थः । तदा पुत्रोत्पादनोपलक्षिते काले दास्यां रत आसी-
दिति यदप्रतिष्ठम् । तत्र द्वाचीरतेऽपि मात्रा सत्यवशा अदेशि आदिष्टः किम् । कथयतेति
प्रश्नकारुण्यहासार्थो, अपि तु तत्र तावचादिष्टः, तस्मादुभयत्रापि स्मरपरयशस्वादेव प्रवृत्तः ।
एवंविधस्यानासत्वात्तद्वचनप्रमाणमेवेति भावः । समासजत्, 'दंशसज्-' इति नलोपः ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥ ६३ ॥

देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः, द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि स्मृतयश्च
त एव येषां भवादृशां वैशिकानां तदादृतौ तेषां देवानां द्विजानां चादृतावादरे विषये पन्थाः ।
देवा ब्राह्मणाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजार्थमेव तैर्ग्रन्था
निर्मिताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीनाद्रियन्ते एवंभूता मूर्खा ये, तैर्युष्माभिस्तद्वचनप्रामाण्यादेव
गां पशुरूपां सुरभिं नतैः सार्द्धस्ततः पशोगोरपि सकाशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः
किम् । नम्रः अथच-हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव नमस्कार्यपेक्षया नमस्क-
तुर्हीनत्वात्पशोरपि सकाशाद्भवन्तो मुखतःमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा । स्वार्थ-
परपरवचनस्याप्रमाणत्वाद्देवब्राह्मणसुरभिभजनं निर्मूलत्वात्स्याज्यमिति भावः । देवैर्द्विजैः कृता
ग्रन्था येषां यः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्विस्तस्य पक्षलोपां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा,
आदरणनिमित्तं गां नतैः । ततोऽप्यात्मेति ॥ ६३ ॥

इदानीं परलोकमर्जीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहरति—

साधुकामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मन्त्रोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६४ ॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपराङ्मुखं स्वान्तं चित्तं येषां तैर्मन्त्रोन्मुखैर्गतिदीप्तैरपि
यज्ञेषु सोत्साहं प्रवृत्तैर्वाहिकैः कामुकता संभोगलोमिता यदमुक्ता न लक्षा तस्मात्तु मुक्तम्
यद्वा—साध्वी सुखकारिणी सा चासी कामुकता च सा न मुक्ता । शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः
कामुकता साधु मुक्ता लक्षा । साध्विति काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता, किं तु संभोग-
कनिष्ठा एव त इति व्याख्येयम् । सर्वत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोच-
नाभिः सुन्दरीभिः सारां श्रेष्ठम् । ता एव सारः श्रेष्ठः पदार्थो यस्यां तादृशीं वा दिवं
प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः । रम्भादिकामाद्यैव बहुधनव्यवासाससाध्यान्वज्ञान्यै कुर्वन्ति तैः
कामुकता नैव लक्षा । अन्येषां तु यावज्जीवमेवाकामुकत्वम् । यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति
प्रेत्यापीत्यनेन सूचितम् । तस्मादीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वञ्चनीय इति
भावः । दिवं, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाज्जितीया ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः कियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६५ ॥

पश्चाद्गमनशील उरग्नो मेघस्तस्य विभ्रमं सादृश्यं विभ्रति धारयन्ति । मञ्जनादूर्ध्वं गमनं विरु-
द्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेघवन्मुखो एवेति । गङ्गाज्ञानेन स्वर्गो भवतीति भ्रान्तिरेवेति
भावः । 'विमहस्य' इति पाठे उपरियानाय कृतगङ्गाज्ञाना जना मार्गे गच्छतो मेघस्य भ्रान्ति
सादृश्यं वा धारयन्ति । क्षीतबाधया नीचग्रीवतया गमनाच्छरीरस्वाप्रतः क्षिरोदेशे पश्चात्क-
टिदेशे च हस्तयोर्धारणात्कृतगङ्गाज्ञानानां गङ्गाज्ञानसमयेऽपि मेघतुल्यात्वम् । तथा जलमध्वे-
ऽधमर्षणवशादक्षिणकरेण प्राणानायच्छतः पृष्ठस्थितवामहस्तस्य नीचग्रीवतया पुरः सादृश्यम्,
पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छसादृश्यमिति मेघतुल्यात्वे जना उच्चैर्जिगमिषोर्गोचर्भावस्य विरुद्धस्य
कारणादुपहास इति व्याख्येयम् । यानां विप्रहायेति च 'तुमर्थाच्च-' इति चेतुर्थो ॥

परलोकसद्भावेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्टमित्याह—

एनसानेन तिर्यक्स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

एनसेति ॥ अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येनसा पातकेन तिर्यक्किमिषद्यादिः
स्याद्भवेदित्यादिरेवंप्रकारिका विभीषिणे भूयोपनिर्दिष्टं किम् । अपि त्वनिष्टहेतुत्वाभावाच्च
किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः । स्वर्गदेशो जलमध्वलोऽपि स्वैः स्वर्गैः
सुखहेतुभिर्भक्षमक्षणजलाहारसागरीभिः सुखी सुखहेतुभिः । भूतकारणं राजेव सुखी । स्वर्गात्-
सुगुणाहारविहारसंभोगादीनि विना भूतैः सुखी सुखहेतुभिः । न च नियतानि कानिचित् ।
ततश्च पापफलभूते तिर्यग्योनित्वे काऽपि भूतकारणं न भवति । इति त्वमित्यर्थः । 'समी
राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः' इत्यमरः । विभीषिका, 'यत्किञ्चिदनिष्टमिति
पुक्' इति पुक् । 'प्रलयस्यात्-' इतीत्वम् ॥

युद्धे इतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतादिवचनं दृश्यते ।

हताश्चेद्विवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

हता इति ॥ सङ्ग्रामे हताः संमुखं पतिता दिवि दीव्यन्ति क्रीडन्ति ।
दैत्यारिणा भीविष्णुना रणे हता हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गप्राप्तिं
युध्यन्तां युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या भवद्दीव्यमते तथैव
तनात्स्वर्गं जीवन्त एव । ततश्च 'यं यं वापि स्मरन्भावं-' इत्यादिवचनप्रान-
मयेऽपि दैत्यदैत्यारिणा सह विरोधस्य स्थिते भूतत्वात्स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य
त्वास्तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युध्यन्त एवेति कुत्रचित्पुराणादे-
तस्मादने पतितानां मरणादधिकं किञ्चिदपि नास्तीति 'रणादपलायनात्स्वर्गः'
धर्मप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रमाणमेवेति भावः । हता अपील्लत्र 'हती अपि
हती हिंसायां कृतायामपि मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत्पूर्ववत् । 'हतावपि' इति वा

१ 'उरग्नानां मेघानां विभ्रममिव विभ्रमं नेष्टा विभ्रति' इति निदर्शनालंकारः । संयो-
गच्छन्त इति विविचालकरोत्थापित इति संकरः । तेन तेषामविशुद्धकारित्वं व्यङ्ग्यत-
वरतुच्छमिति' इति जीवातुः ।

इदानीं मायावेदान्तसिद्धान्तं दूषयति—

स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।

इति खोच्छित्तिमुक्तयुक्तिवैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

स्वमिति ॥ संसारे संसरणावसरे स्वं जीवात्मस्वरूपः प्रपञ्चश्च, तथा—अनाद्यविद्याविलसत्कालनाविद्यमानमेदं ब्रह्म च, इति ह्यमप्यस्ति । यौ समप्राधान्यद्योतनार्थौ । मुक्तौ तु मोक्षे संजाते पुनराविद्यकजीवव्यवहारनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं ब्रह्मैव वर्तते । षटोपाधिनिरुद्धतेर्षट्काशनिवृत्ताकाशमात्रस्यावस्थानवत्संसारोपाधिनिवृत्तेः स्वनिवृत्तौ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' ब्रह्मात्मना संपत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य झुक्तिरजतवन्निभ्यादृत्यत्वादित्येवं स्वस्योच्छित्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचनं तत्र वैदग्धी नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुसारिणाम् । आत्मार्षं सर्वम्, तस्योच्छेदः प्रतिपादित इति महत्कौशलम्, इति मायावेदान्तमतोपहासः । वेदवादिनामिति छान्दसालो किंचिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च संसारे ह्यम्, मुक्तौ त्वेकम्, ततश्च ह्यं परित्याज्यात्मोच्छेदपुरःसरमेकं मूर्खादन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्मूर्खा एव त इति भावः । 'वेदवेदिनाम्' इति च पाठः । पूर्वं एव भावः । 'वेदवेदिता' इति पाठः खोच्छित्तिमुक्तयुक्तिवैदग्धीरूपा वेदार्थज्ञातृता आत्मविनाशोक्तिर्वैदार्थपरिज्ञानं नामेत्युपहासः ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्तानिभूता मुक्ति दूषयति—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवैश्वैव यथा वित्थ तथैव सः ॥ ७५ ॥

मुक्तय इति ॥ यः सचेतसां चैतन्मवतां मुक्तदुःखानुभवाभावाच्छिलात्वात् पापाणादस्याकारण्यै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे न्यायदर्शनं निर्ममे 'तद्वद्वन्तविमोक्षोऽप-
वर्गः' इत्यनेन सकलविशेषगुणोच्छेदो मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलत्वतुल्यत्वं प्रत्यपादयत् । अयं तं स्वयमेवाप्यस्य विचार्यैव गोतममेतज्ज्ञानं मुनि यथा वित्थ जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः । यः वैश्वैव स गोतम इति यथा युष्माकं संमतः, तथा ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तथैवमतानुसारी इति भावः । अथवा—नायं परं नात्रा गोतमः । किं तु प्रकृत्यो गौर्गोतमः पशुरेव सचेतसः शिलारूपमुक्तिप्रतिपादनादित्यर्थतोऽपि गोतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्वा इति, सुखमपि दुःखानुपपत्तिवादेयमेवेति वदताम् 'अक्षरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न श्रुयतः' इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां वैशेषिकाणामपीयमेव मुक्तिः संमतेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तोपहासोऽनेन कृत इति ॥

हरिहरादिभ्यान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति—

द्वारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ताः कुतः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

द्वारा इति ॥ हरिहरादीनां मग्नमनादयो दाराः स्त्रियः भृशं निरन्तरं तोषिव मग्नं ध्यान-
निधनं मग्नौ आसामेवंविधा अपि किं कस्मादेतौः न मुक्ताः । प्रायुत कस्मादेतौः मनोभुवः
कारागारे सन्ति । सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्माच्च मुक्ता इति भावः । एतेन
नै० च० ५५

‘सकृदुचरितं येन शिव इत्यक्षरद्वयम्’, तथा—‘मण्यार्पितमनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव’ इत्यादिवचनैर्ह्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्त्यभावेन सत्त्वमिचारत्वादप्रामाण्यम् ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकान्दृष्टयति—

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणामागवन्ध्यवाक् ।

तर्किकं वाग्व्ययमात्राच्चः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

देव इति ॥ ‘भूम्नादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदवत्’ इत्यादिना विचित्रस्य कार्यजातस्यास्माददिविलक्षणमेव कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकादणिकस्य सत्यवचनः सर्वकर्तुः प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वासर्वज्ञः कालत्रयवर्तिवस्तुविज्ञानवान्, तथा—करुणामाकृपावान्, तथा—अवन्ध्या सत्या देवरूपा वाग् यस्य । नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादासवचनत्वाद्देवानां प्रामाण्यात्स्वतःप्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थः । अथच—सफल यथोक्तार्थसाधिका वाग् यस्य स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देवश्चेदस्ति, तर्क्षार्थिनो भुक्तिमुक्त्यापभिलषिणो नोऽस्मान् भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्त्विति वाग्व्ययमात्राद्वाङ्निर्गममात्रेण व्ययेन किं कस्माच्च कृतार्थयति पूर्णमनोरथान्करोति । कथयतेत्यर्थः । सर्वज्ञादिविशेषणत्रयेण युक्तोऽपि चेन्न ददाति, तस्माच्चास्त्येव । यद्यभविष्यत्तत्कृतार्थयिष्यत्, न च कृतार्थयति तस्माच्चास्त्येति भावः । अनेनायुपहासः सूचितः ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपलम्भनमाह—

भविनां भावयन्तुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरी नैः कारणादपरे परे ॥ ७८ ॥

भविनामिति ॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफलभूतं दुःखं भावयन्तुः । न्वयं भवदपि भवने पुनः स्वयं प्रवर्तयन्तीश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादित्यादिहेतुं विनैव शत्रुः स्यात् । अपरेऽन्ये पुनः कारणादारक्षेत्राद्यपहारवन्धुवधादेर्वैरहेति । (परे) वैरिणो भवन्ति । भविनां न इति वा संबन्धः । ‘ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा भविष्येव वा ।’ कर्मफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्हीश्वरेण कर्तव्यं न किञ्चित् । तद्वशात्कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं सति स चेदनुभावयति तर्हीसमाधीनां द्वेषः । तेन कृतः स्यात् । यस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः तस्मात्कर्मण एव प्राधान्यादीनां नास्त्येवेति भावः । ‘पश्यन्ती’ इति योगविभागात् ‘कारणाद्वैरी’ इति समासं कृत्वा पञ्चाक्षरात्तमासः ॥

अन्यदप्याह—

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

तर्केति ॥ प्रमाणानुग्राहकयुक्तिसंघट्टपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठयानन्तरतयाऽपर्यवसानेन कृत्वा यत्साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वादेतोः सुन्दोपसुन्दन्यायेन विनिमयेनान्योन्यस्य परस्परं व्यति-

१ ‘कारणवैरी नै’ इति पाठे काका व्याख्येयम्’ इति सुखाचमोचा । २ ‘अन्योन्यत्वेति’ कर्मा-
विषयमा हेमे पठी’ इति सुखाचमोचा ।

भूतां दृश्यतां केषां मतानां प्रमाणत्वेन समानानामनुमानापीनाम् । अथ च—सत्त्वासत्त्वे-
कात्म्यनानात्म्यसंश्लेषादानींश्वरत्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं न स्यात् । अपितु—
तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किं च—सन् प्रतिपक्षो विरुद्धताभ्यसा-
धको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तत्त्वेवाप्रामाण्यं स्यादिति संबन्धः । वैशेषिकादयो
यथा कृतकत्वाद्वदन्ति शब्दं वदन्ति । मीमांसका निरवयवत्वादात्मवन्नित्यं शब्दं
वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषविशेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तथैतत्पर्यः । सत्प्रतिपक्षा-
नुमाने यथाऽप्रामाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः । साम्बन्धेयमिति । तत्पर्यं निधीयतेऽर्थो वैस्ते तर्का
अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयसद्भावेनानिश्चितस्वरूपतयेत्यर्थ इति वा व्याख्ये-
यम् । गगनं नित्यममूर्तत्वादात्मवत् ; गगनमनित्यमस्मादादिबाधोन्निवृत्त्यग्राह्यगुणाधारभूतत्वाद्वद-
न्ति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरिवैत्यर्थः ॥

अन्यथाह—

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनार्यैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनाः तपःसर्वस्वा दुर्वासःप्रभृतयस्ते
'क्रोधो बह्वनर्थकारित्वात्सर्वथा त्याज्यः' इत्यक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः शिक्षयन्ति ।
अन्ये क्रोधाभावं शिक्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्त्युपदिशन्तीति यावत् । स्वयं
तु क्रुद्धा यत्किञ्चिदाचरन्ति अन्यांस्वेतदुपदिशन्तीत्युपहासः । तथा—येऽस्तिनिर्धनास्ते धनार्यैव
स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां संबन्धिनं वादं स्पष्टं वचनमन्योन्यरिपुमित्रभावज्ञानेन
धातूनां संयोगात्स्वर्णरूप्यादि मया कर्तुं शक्यते, मनुपदेशात्त्वमपि कुर्वित्येवंरूपं धातुवादमु-
पदिशन्ति एवंशील भवन्ति । परं तु स्वस्मै किञ्चित्तेन दातव्यमित्येवं परप्रतारणपुण्यैव नतु
तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धनाः । इति हेतुः । तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तेषामधनत्वं न युज्यते ।
ततश्च 'यः स्वयमतीर्णः स कथं परांस्तारयति' इत्यनेन धातुवादिनामभ्युपहासः । अन्यैः
प्रयोज्यकर्तुरनभिहितत्वात्कर्तारि तृतीया । क्रोधनाः, 'क्रोधमण्डार्येभ्यश्च' इति बुच् ॥

इदानीं दानधर्मं वृषयति—

किं वित्तं दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान्वलिः ॥ ८१ ॥

किमिति ॥ भो जनाः, यूयं वित्तं स्वर्णादि वशादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः किमिति दत्त ।
अपि तु—कस्यैषिदपि न देयम् । यस्माद् इयं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी संपद्रूपा लक्ष्मीर-
दातरि अकृतदानोपभोगे कृपणे तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति । तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने बाधकमाह—
यस्मात् मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः, तथोदकविचारश्च्युतः स्मृतिपुराणादौ भ्रष्टावांश्च बलिः
सर्वं धनं धीवामनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान् । वाक्पाशेन बद्धः सन्पातालप्रवेशरूपं बन्धनं
प्राप्तवानिति पुराणकथा । दानं कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिकमेव प्रमाणम् । दानममुमोदकं
जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणम् । तथा च—कर्तुंश्रव्यपात्रश्रव्यावियुक्तेऽपि दानविधौ सति
विरुद्धफलदर्शनात् अदातरि च लक्ष्म्याः स्वयंदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानधर्मः सर्वथा

स्वाज्य एकेयुक्तमिति भावः । हरिप्रियेयनेन श्रीहरिणापि वाचकत्वाग्रीकाराद्वर्गीकृत्यैवम-
दातृत्वमेवाग्रीकृतमिति च सूचितम् ॥

पात्राभावादानं न कर्तव्यमिलाह—

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विस्मज्य लोभसंक्षोभमेकदा यदुदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आख्यायनदोग्धा दोहन्-
शीलः । स्वामिभक्तदानादिविष्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः ।
तथा—द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च । कथमेनं हन्याम्, एतस्य धनादि च कथं
गृहीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः । ननु सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत
इत्यत आह—लोभसंक्षोभं द्रव्याद्यमिलापजनितं मनसो नितरां क्षोभं कार्पण्यपारवश्यलक्षणं
विकारममिलापातिरेकं वा विस्मज्य यदुदासत उदासीना भवन्ति परस्वापकर्षणादेरुपरता
भवन्ति तर्हि एकदा एको द्वौ वा, न तु तृतीयः । तादृशस्वल्पीयान् तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।
तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनक एव दानधर्माद्युपदेश इति भावः । परप्रतारकत्वात्पात्रत्वाभावा-
दानं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'विषया' इति पाठे लोभातिरेकं बलाभिरुच्येत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा,
ताच्छील्ये तृन् । तद्योगे च 'न लोका' इति षष्ठीनिषेधादनिन इति द्वितीया । एको द्वौ वा
एकदाः, 'संख्ययाव्यया' इत्यादिना बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति उच् समासान्तः ॥

इदानीं विधিনিषेधजातं दूषयद्युपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षियञ्चना ।

स्वाच्छन्द्यमुच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तैन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्यम् । वर्षकमित्यर्थः । चौर्यं
यावन्न कियते तावदैन्यं नापयाति । तस्मात्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा—अभक्ष्यं लक्ष्मण-
जनप्राम्यसूकरादि । तद्वर्जनमिति यावत् । तत्कुक्षिवचना खोदरविप्रलम्भनमेव स्वादुतमभ-
क्ष्यपरिहारे जठरवशेनैव भवति, न तु स धर्मः । तस्मात्किं बहुना—आनन्दस्य सकलमुखस्य
कन्दलीकन्दं प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वमुच्छत आधायत ।
श्रौतस्मार्तसकलनिषेधान्परित्यज्य सर्वमुच्छहेतुत्वात्स्वेच्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशान्तरमाक-
र्षयतेति भावः । आयुष्यं, 'तस्मै हितम्' इति यत् । अस्तैन्यं, स्तेनशब्दात् 'स्तेनाद्यस्त्येपथ'
इत्यत्र 'स्तेनाद्' इति योगविभागात्पथवि अर्थाभावेऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्यमित्यत्रापि ।
'विन्दत' इति वा पाठः । 'विदूळ लभे' लोद ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति ॥ शक्र इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य
सक्रोधतां दधे । सक्रोपोऽभूदित्यर्थः । अनन्तरमुर्वेनितरां तारस्वरमित्यवोचत् । इति किम्—
एतेषु मध्ये अग्निधितरूपोऽयं कस्कः भुलादिगुणानि धर्मरहस्यभूतानि मर्माणि वेददूषणाकृ-
न्तति छिनत्ति । कोऽयं कोऽयमेवं भाषत इति बहुविशेषनिश्चयाय कोपामिब्यशक्रसंभ्रमोच्ची ।
कस्कशब्दः कस्कादिवात्साधुः ॥

कोद्यमेव द्योतयन्वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते—

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशास्त्रे मयि शासति ॥ ८५ ॥

लोकेति ॥ पाकशास्त्रे पाकाशुर्मर्दने मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचक्षुर्द्वयागोचरार्थगोचरीकरणसमर्थवेदत्रयग्रहणेनां वेदविहितानरणवेदनिषिद्धवर्जनकारिणीं लोकत्रयीं धर्मस्थापनपूर्वमावृणोति परिपालयति सति क इत्थमेवं सकलधर्मदूषणप्रकारेण भाषते । किंभूते—वज्रवीर्येण स्फुरन्प्रकाशमानः करो यस्य तस्मिन् । वज्रस्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कण्ठच्छेदसामर्थ्यं स्वस्य सूचितम् । मयीति करेण इदमस्पर्शनपूर्वं क्रोधाहंकारविष्काराभिनयः । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि प्रलक्षदृश्ये सति श्रुतिप्रामाण्यं को वाग्वधाकर्तुं समर्थ इति 'वज्रवीर्ये' इत्यनेन विग्रहवत्त्वं सूचितम् । 'प्राबोन्मज्जनवत्' 'अग्निहोत्रं त्रयी' इत्यादिवेदाप्रामाण्यप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दूषितमिति ज्ञेयम् । शासति मयि शासन्तं मामनादलेखनादरससमी वा ॥

श्लोकद्वयेन 'शुद्धिर्वाच्यी' इत्यादि यज्जातिदूषणं कृतं तत्परिहरति—

वर्णासंकीर्णतायां वा जात्यलोपोऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग प्रमाणाय ॥ ८६ ॥

वर्णंति ॥ अत्र रे चार्वाक, ब्राह्मणादिवर्णानामसंकीर्णतायां सत्यामन्योन्ययोनिसेकराभावे सति यो जात्यलोपो ब्राह्मणादिजातेर्लोपाभावः सद्यवहारविषयत्वं तस्मिन्वा विषयेऽन्यथापि वर्णसेकराज्वालाभावे वा विषये परीक्षासु शुद्धत्वादिक्षापकेषु सृष्ट्याद्युक्तेषु जलनलादिदिव्येषु विषये ब्रह्महादेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिवधकारिणोऽभियोज्यस्य भङ्गं पराजये प्रमाणाय संदिग्धस्यार्थस्य कोऽप्यन्तरनिरासननिश्चायकं कुरु । यदि ब्राह्मणत्वादिशुद्धिर्न स्यात्, तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्रह्महा नास्मोति प्रतिज्ञाते च लिङ्गभूतो भङ्गो न स्यात् । भवति च तावत्, तस्माद्ब्रह्मेनैव हन्यमानस्य तत्पिशादिपरम्परायाश्चासंकीर्णत्वाद्ब्राह्मणादिजातेरस्तित्वं कथितम् । यत्र च सेकराज्जातिशुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेऽपि ब्रह्महत्यादिप्रतिज्ञाकृतो भङ्गो नास्त्येवेति वर्णसेकराज्जातिलोपे व्यतिरेकमुखेन भङ्ग एव प्रमाणं धूम इव वज्रप्रभावेऽपीत्यर्थः । अत्रेति प्राति-
कृत्यद्योति संबोधनम् । मिथ्यातत्त्वपरीक्षायामभियोजुर्भङ्गोऽभियोज्य(स्य) जातिशुद्धिः प्राति-
त्याभावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जातिशुद्धौ सत्यामन्योन्यभियोज्यस्यैव संकीर्णजातित्वं प्रातिलं चेति निवयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणत्वेत्यर्थ इति व्याख्येयम् । यथामति व्याख्या ज्ञातव्या ॥

पूर्वांशमेव द्रष्टव्यमिति—

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८७ ॥

ब्राह्मण्येति ॥ ब्राह्मण्यमादिर्यस्य क्षत्रियत्वादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धा । यद्वा—ब्राह्मणी आदिर्यस्याः क्षत्रियादिक्षत्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चार्वा प्रसिद्धा च तस्याः इत्यमुत्तमा

१ 'नेक्षते जयन्' इति पाठे ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता जयन् विजयमानो नेक्षते पदिति व्याख्येयम् इति सुखाचमोवा ।

ब्राह्मणी इत्यादिप्रकारेण रुढायाः श्रियाः गन्ता कामुकत्वां भुञ्जानो नरो दिव्ये जयं न
 ईक्षते पश्यतीति यत् । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जयानीक्षणमेव कर्त्रशेषस्य वर्णवशस्य
 ब्राह्मणादिवर्णसङ्घस्य मातापित्रादिपरम्परया विशुद्धिं नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति ।
 ब्राह्मणीव्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा दिव्यं करोति तदा स
 पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षम्, तथान्न गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषवृषितत्वेऽपि तन्मा-
 तापित्रादिपरम्परया ब्राह्मण्यादिविशुद्धिस्तत्परराजयेनैव स्पष्टं कथिता । यदि जातेः शुद्धिर्नाम-
 विषयत्, तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भ्रजो नामविषयत् । स तु इत्यत
 इति भङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिव्यभिचारिष्वपि पराज-
 यत एवेति तस्या अप्येतदुपलक्षणं ज्ञेयम् । प्रसिद्धाया इत्यनेन जातेरनपलपनीयत्वं सूचितम् ।
 ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषो यदक्षयं भङ्गनीयते तद्भङ्गेक्षणमिति वा व्याख्या ।
 गन्तेति तृच् । अन्यथा 'न लोका-' इति पञ्चमभावः स्यात् । 'प्रसिद्धायाम्' इति पाठे विषय-
 साप्तमी । अन्या व्याख्या क्लृप्तत्वादुपेक्ष्या ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य ग्रामाण्यमित्याह—

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिग्धिष्यं कुरुतेऽनते ॥ ८८ ॥

जलेति ॥ हे चार्वाक, वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूले जलानलयोः, तान्वां वा, वा
 परीक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिभ्यादेस्तादृशेऽर्थे संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते
 तव धियं बुद्धिं गलहस्तितं बलाभिर्वासितं नास्तिक्यं यस्मात्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः
 कर्म । असुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्णपूर्णपुरुषमुक्तशरप्रत्यानय-
 नमपेक्षमाणो यद्यनानीते शरे उन्मज्जति, तर्ह्येवाशुद्धः । आनीते तु शुद्ध इति वेदोक्तजलदि-
 व्यम् । तच्च तथैव दृश्यत इति संवादः । वह्निदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादाहान्यामशुद्धिशुद्धौ
 इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्ग्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहासी-
 त्याश्वर्यम् । मूलतरोऽसीति भावः । तव धिग्धिष्यं निन्यां बुद्धिं निराकृतनास्तिक्यां न कुरुते
 इति वा तव धियं धिक् निन्यां न कुरुते अपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धियं न
 धिक्करोति, अपि तु धिक्करोत्येवेति वा । यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भम् ।
 संवादेन नास्तिक्यापनयात्स्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादौ ते तत्रापि
 यतः संवादः संप्रतिपत्तिरस्ति । तेन कारणेन संजातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां
 तां स्वीकृतनास्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुर्वित्यर्थः इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः परिरम्भपरः ।
 यतस्तत्रापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्धिष्यं नास्तिक्यवादादुष्टां बुद्धिं निर्वासितनास्तिक्यां
 कुर्विति वा । कृतिसिता रुतिः शब्दो यस्य तासंबोधनं कष्टम् । तथा—अविद्यमाननतेऽविनीत
 चार्वाक वेदिके जलानलपरीक्षादौ यस्मात्संवादोऽस्ति तस्मादाच्छिद्यनास्तिक्यां नास्तिक्यमिति
 धिक् । सा निन्येत्यर्थः इति सप्तदोः संबन्धेन वा व्याह्वयेयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थः 'अस्ति
 नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठक् नास्तिकः । मतिः परलोकविषया । तद्वा/वो नास्तिक्यम् ।
 ब्राह्मण्यादित्वात्प्यम् ॥

इदानीं 'मृते कर्मफलोभयः' इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति—

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयान् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति चः ॥ ८९ ॥

सतीति ॥ पतियोग इतो ब्रिया भवसंबन्धः शुक्रशोणितसंनिपातलक्षणः, अबुग्मासु गमनं निषिद्धतिर्यादिवर्जनमेतदादिर्यस्यैतादृशे बीजक्षेपादौ कर्मण्यल्लोकादी च वर्तमान एव दृष्टकारणसामर्थ्या सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवोदयादनि श्रिताहुद्गवात्कस्मिंश्चित्कालेऽनु-
त्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तमलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावे दृष्टकारणसामग्रीत एव सदा स्यात्, न चैवमस्ति, तस्मादसामर्थ्यरूपमदृष्टं कारणान्तरमाश्रित्यार्थोपत्तिप्रमाणकं कर्म बुभाशुभफल-
कमदृष्टं भो नास्तिका अवैदिकत्वाद्दृष्टमनर्हाः, वो युष्माकं मर्म इदं किं न भिनत्ति, अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनत्तीति वा । एतच्चिदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदरीतुं युक्तम् । तत्र जातमित्याश्वयम् । मूर्खतया भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो मर्म दर्शनरहस्यत्वं न किं दूषयति, किं तु दूषयत्येवेति वा । सर्वोद्देशेन नास्तिका इति बहुवचनम् । गृहस्थाश्विच-
तुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्राद्यसंभवे एवं वदन्ति—अस्माभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म प्राहु
कृतम् । अजातसम्यक्प्रेतकृत्येनास्माद्भूयेन केनचित्प्रेतेन प्रतिबन्धः कृतः तस्मादपत्यं न
भवतीत्यादि वा कथयन्ति । तस्माद्लोकप्रवादपारम्पर्यादर्थापत्तिरदृष्टं कारणान्तरमस्तीकरणी-
यम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्यस्वामिसेवादिजन्यसायास्तत्फलवाप्तयश्च व्याख्याताः ॥

'मृतः स्मरति—' 'अन्यमुपैरुते तृतिः—' 'संदेहेऽप्यन्यदेहातेः—' इत्यादेरुत्तरमाह—

याचतः स्वगयाध्वाद् प्रेतस्याविद्य कंचन ।

नानादेशजनोपशः प्रत्येपि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

याचत इति ॥ पापकृतादप्राप्तसद्गतेः पिशाचत्वादियोनिं प्राप्तस्य स्वसंबन्धिनम्, उदा-
सीनं वा, यं कंचनाविभ्रं सूक्ष्मरूपेण तच्छरीरमधिष्ठाय स्वसंबन्धि गमाध्वाद् निजदुर्गतिपरि-
जिहीर्षया गयायां ध्वाद् प्रगमे मापन्नानादिजन्मं पुण्यविशेषं याचतो मम सद्गतिप्राप्त्यर्थमिदं
करणीयमिति प्रार्थयमानस्य एवं कृते एनं मोक्षयामीति वदतः प्रेतस्य संबन्धिनीर्नानादेशेभ्य
आमता जनास्तेभ्य उपशः श्रुताः, तैर्वा ज्ञाताः सत्यत्वेन सर्वेषां संमताः कथाः कथं न
प्रलेपि तासु कथं न विश्वसिषि, अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनसंवादसिद्धत्वात्पूर्वजन्मकथ-
नात्पूर्वं भयावैतावत्सुवर्णादि निक्षिप्तं तरपद्यतेति निष्पादिदर्शनसंवादाद्देशान्तरकालान्तरप्रवृ-
त्तिकथनाद्वयाध्वादी कृते तस्य सद्गतेरनुमानाय ताः सर्वथा विश्वसितुं योग्या इत्यर्थः ।
एतेन तीर्थादिप्रभावविशेषपरलोकदेहान्तरप्राप्तिवर्माधर्ममूलत्वमनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं
समर्थितम् । नानादेशजन उपशोऽनुभविता यासां ताः । सर्वसाक्षिका इत्यर्थः ॥

'को हि वेद—' इत्यादेरुत्तरमाह—

नीतानां यमदृतेन नामध्रान्तेरुपागतौ ।

ध्रज्जत्से संवदन्ती न परलोककथां कथम् ॥ ९१ ॥

१ 'श्रुताभ्यां चतुरोऽच्' इति वार्तिकेन ज्ञानो राभितत्वाच्च । २ 'भूतस्येति' सुखायमोधा-
संमतः पाठः ।

नीतानामिति ॥ प्राणापकर्षणार्थं यमेनैव प्रेरितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिष्टे समाननामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीरावैज्ञिकं शरीरमाकृष्य यो देवेनानायितः सोऽयमानोत इति यमसामीप्यं नीतानां मारणीयादन्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो यः सोऽयं न भवति पुनरयं मर्त्यलोकं नेय इति एतत्सदृशमन्यमानयेति यमचित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये लैङ्गिकशरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्गान्धर्वैरेतावत्पर्यन्तं किं जातम्, त्वं कुत्र गतः, किं वा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतैर्यमं प्रापितः तेन च पुनरायुःशेषादत्र पातितोऽहम्, स्वर्गो नरकश्चैवंविध इति प्रकाशकलुप्तिस्मृतिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिकस्य क्षुत्तम्, सादृश्यस्यैव तस्य कथनात्संबन्धीं संवादं कुर्वती परलोकसंबन्धिनीमस्ति त्वकथां कथं कृतो हेतोस्त्वं न श्रद्धत्से परलोकास्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किञ्चिद्विधातो कारणमस्ति । तस्मात्परलोकोऽस्त्येवेति भावः ॥

जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचक्ष्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।

किमात्थ रे किमात्थेदमसदग्रे निरर्गलम् ॥ ९२ ॥

जज्वालेति ॥ अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल । अमुं चार्वाकमाक्षिपन्नरूपमापणैरभिज्ञिपन्नित्यावक्ष्यादुचे च । इति किम्—रे चार्वाक नीच, त्वमस्माकं वैदिकानामग्रे निरर्गलं निर्भयं यथा तथा इदं पूर्वोक्तप्रकारं किमात्थ किमात्थ किं ब्रूषे किं ब्रूष इति । (अतः परं चेद्वक्ष्यसि, तर्हि तव कण्ठोष्ठमेव कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः ।) क्रोधाविष्टस्य जातिरियम् । क्रोधावेशशोतनार्थमेव वीप्सया पुनरुक्तिः ॥

इदानीं 'नाश्रति काति—' इत्यादेरुत्तरमाह—

महापराकिणः श्रौतधर्मैकबलजीविनः ।

क्षणाभक्षणमूर्च्छालं स्मरन्विस्मयसे न किम् ॥ ९३ ॥

महेति ॥ हे क्षणं क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्च्छालंतिविह्वलं रे नास्तिक, द्वादशादिवहुदिवसोपवाससाध्यमहापराकारुषमस्तत्तद्गतचारिणः श्रौतधर्मरूपेणैवेकेन बलेन जीविनः प्राणधारणशीलानेवंभूतान्मनुष्यान्स्मरन्विन्तियन्किं न विस्मयसे । एतावन्ति दिनान्येतेऽभोजनाः कथमासत इत्याख्यं न प्राप्नोषि एतन्महच्चित्रम् । क्षणमात्रमप्यभोजने पीडायाः स्त्रेनैवानुभवे, मासोपवासादिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शने च सत्यपि भवादृश एव मूर्खो न विस्मयत इत्यर्थः । तस्माधिरमभोजनेऽपि जीवितधारणसामर्थ्यादमोऽस्त्येवेति । एकादशुपवासादिकं धर्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानीहीति भावः । पराकिणः शेषत्वाविवक्षायां द्वितीयावहुवचनम् । शेषत्वविवक्षायाम् 'अधीगर्थ' इति षष्ठ्येकवचनं वा । मूर्च्छालोऽस्त्येवं सिष्मादिषु 'क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां चेष्यते' इति वचनादुपतापकारित्वाद्बहू । 'विस्मयसेऽपि न' इति च पाठः ॥

इदानीं 'प्राबोन्मज्जनवत्—' 'एकं संदिग्धसोत्तावत्—' इत्यादेरुत्तरमाह—

पुत्रेष्टिद्वयेनकारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्मसंदेहमन्देहजयभानवः ॥ ९४ ॥

१ अयं पाठः सर्वशेषलभ्यमानोपि 'तिष्ठ भोस्तिष्ठ—' (९६) श्लोकव्याख्यायोग्योऽत्र प्रमादात्ततित इति भाति ।

पुत्रेति ॥ भो नास्तिकाः, पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको यागः पुत्रेष्टिः, 'इयेनेनाभि-
चरन्त्यजेत' इति वेदवाक्यविहितः इयेनसाधनकोऽभिचारफलको यागः इयेनः, तथा—
'कारीरीं निर्वपेदुष्टिकामः' इति वंशाङ्कुरसाधनको पृष्टिफलको यागः कारीरीत्युच्यते, एते
यागा मुख्यमादिवेषां ते, तथा दृष्टं प्रलक्षानुभूयमानसुतसंभूतिवैरिभारणजलवपैणादिरूपं फलं
प्रयोजनं येषां ते मन्त्राः यो नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति नास्ति वेति धर्मसंबन्धी संदेहो
वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मस्तःसंबन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवा-
क्यान्त्येव वा धर्महेतुत्वादर्थस्तःसंबन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह एव मन्वेहाः संध्या-
ह्वये सूर्यप्रासापंमुत्पथमानाः षष्टिसहस्रं (धिका) : सार्धास्त्रिंशः कोटयो राक्षसास्तेषां जये
विनाशे भानवः सूर्यरूपा विनाशकाः किं न भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यसे चित्रमि-
त्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा । 'त्रिंशः कोट्योऽर्धकोटी च मन्वेहा नाम राक्षसाः ।
उदयन्तं सहस्रांशुमभियुच्यन्ति ते सदा । गायत्र्या चाभिमन्योर्ध्वं जलं त्रिः संध्ययोः
क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा' इत्यादिवचनप्रामाण्याद्गायत्र्याभिमन्त्रित-
जलप्रक्षेपेण तन्नाशपुरःसरमेव सूर्योदयात्सूर्य एव तान्निनाशयतीत्युच्यते । तत्रात्र सूर्यो यथा
ताज्जाशयति, तथा मन्त्रैरपि भववीर्यः संदेहो विनाश्य एवेति प्रामाणिकमेव सर्वं जानीहि ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन्स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्माभिन्नममैव धर्मराट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति ॥ अगाधिवचनानन्तरं धर्मराट् यमः स्वायुधस्य दण्डस्य ताण्डवनैरितस्तत्काल-
नैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितमग्निफणाकीर्णं कुर्वन्रचयन् चावांकाक्वशीरभिन्नममैव विदारितजीव-
स्थान इवासहमानो गिरामूर्माविक्रमपरम्परा निर्ममे । ऊच इत्यर्थः । ऊर्मिपदेन वाचामप्रतिह-
तप्रसरत्वं सूचितम् । 'ऊर्मिवां विज्याम्' इति श्रीलिङ्गोऽपि ॥

तदेवाह—

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।

अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्टि शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तिष्ठेति ॥ भो नास्तिक, तिष्ठ तिष्ठ क्षणं सहस्र सहस्र । धर्मवृषणाद्विरम विरमेति वा,
अयमहमधिगोष्टि गोष्ठ्यामिन्द्रादिसमायामपष्टु प्रतिकूलं पाठ्यं पठनाहं वचनं पठतो भावमा-
णस्य शठस्य वाक्छलमात्रमिष्टस्य नास्तिकाधमस्य ते तव कण्ठोष्ठं कण्ठनालमोष्ठौ च हठाद्वल-
त्कारेणेदानीमेव कुण्ठयामि वर्णोच्चारणासक्तं करोमि । दण्डेन चूर्णयामीत्यर्थः । सर्वाणि विशेष-
णानि दण्डत्वज्ञापने हेतवः । अथच—एवंविधस्य तेऽधिगोष्टि कथामधिहृत्य पाचोयुक्तौ
कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि बुक्त्या प्रतिहतत्वादकुमसमर्थं करोमि । सर्वमपि भवच्छास्त्रं वृषवि-
ष्यामीत्यर्थः । वाग्व्यापारं प्रति कण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्तः । अयमिति कोधाहंकारावि-
ष्कारः । तिष्ठतिष्ठेति कोधातिशयद्योतनार्थो पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं, प्राणवृत्त्वादेकवत् । कुण्ठ-
यामि, वर्तमानसामीप्ये भविष्यति उद्व ।

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन् 'को हि वेद-' 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्या-
देकतरमाह—

वेदैस्तद्वेपिभिस्तद्वस्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ९७ ॥

वेदैरिति ॥ चतुर्भिर्ऋग्वेदादिवेदैर्यथा स्थिरीकृतम्, तद्वत्तस्य वेदस्य वेपथ्याया तद्युक्तै-
स्तदशोपजीविमिवेदानुसारिभिर्मतानां शतैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभेदैर्मांसाशा-
स्त्रैश्च तथा स्थिरं कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठम्, अन्यं च स्वर्गादिलक्षणं लोकं हे-
लोकायत नास्तिकाधम । परं केवलं ते वाचा निर्युक्तिकेन वचनमात्रेण को विद्वांस्यजेत् ।
अपि तु—न कोऽपि । किं तु सर्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्तित्व-
संवेद्यापादिनी 'को हि वेद-' इत्यादिश्रुतिस्त्वन्यपरैति भावः ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति ॥ एकस्मिन्मार्गादावर्धे समज्ञानास्तुल्यमतयोऽप्येऽल्पसंख्या भूयिष्ठा बहुतर-
संख्याश्च पान्थास्तेषां वैमत्यं मार्गान्वयविरोधमेव प्राप्य ज्ञात्वा वा, इहलोके यं पन्थानं
त्वमेव प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छसीति प्रश्नः ।
अपि तु तमेव गच्छेत्पुपदेशो वा । यथा केनचित् 'यामो दक्षिणो वा काशीमार्गः' इति
मध्येमार्गं पथिकेषु केषुचित्पृष्ठेषु पञ्चधर्ममार्गं कथिते सति, पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गं कथिते
द्वेधे 'बहुनां वचनं ब्रह्मम्' इत्यादिन्यायात्कुशलेन पञ्चाशदुक्तमार्गेणैव गम्यते । एवं परलो-
केऽप्यल्पमिति निरस्य बहुगुणत एव मार्गः किमिति नाश्रीयत इत्यर्थः । परलोकमार्गश्च
लक्षणाया धर्मः, तं कथं न मन्यसे । अपितु तमेवाश्रीकुरु । परलोकसत्तानिश्चयमपि सन्तत्य-
ग्रामवत्कुर्विति भावः । 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्यस्यायेतदुत्तरं हेयम् ॥

बहुसंमतिमेव दर्शयति—

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्बुद्धं मनः ॥ ९९ ॥

स्वकन्यामिति ॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यसौ वरागाधीनां देवां कर्तुं
विधेयां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकानां चानुमतिं दृष्टवतोऽनुभवतः, तथा कुर्वतश्च
कस्य लोकस्य जनस्य परत्र लोके स्वर्गादौ मनो हर्षं निःसंदेहं निबलं न स्यात् । अपितु
सर्वस्यापि स्यादेव । न केवलमन्यस्यैव, किंतु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः । सर्वेऽपि परलोकवा-
धमिया स्वकन्यामन्यसौ ददति । यदि परलोको नाभविष्यत्, तर्हि स्वपुत्रीमन्यन्यसौ कथ-
मदास्यत् । अयमाचारः सर्वेषां संमतः । स च त्वयाप्यन्यसौ पुत्रीदानादशीकृत एव ।
अन्यथा स्वपुत्र्याः स्नेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषामनुमतिं स्वीतैव यथा कन्याऽन्यसौ
धीयते, तथा बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यशीकुर्विति भावः । अन्यथा, 'देवे जा च' इति
सातिः । इथेति पूर्ववत् ॥

श्लोकद्वयेन 'श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु—' 'तर्कप्रतिष्ठया—' इत्यादेरुत्तरमाह—

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तद्वृत्त्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कस्मिन्निति ॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां मध्ये कस्मिन्नैकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्वमतत्यजः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात्सर्वमतासत्यत्ववादिनो नास्तिका यूयं हता भारिताः । तत्रायमभिप्रेक्ष्यः—मतानामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा । चेदङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्यान्यमतस्य स्वीयमतस्यैव वासत्यत्वाङ्गीकारात् 'सर्वमप्रमाणम्' इति सर्वासत्यत्ववादिनो व्यापातापसिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्तो निर्दोष इत्यायातं न चेति । पक्षे—नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाच्चिदोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षानङ्गीकारे स्वपक्षोऽपि तैर्नाङ्गीकार्य इति हेयम् । एवं न तस्यैकस्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनोभयवाधिसिद्धतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजनमादिफलसिद्धौ सत्यां यत्र कचित्फलव्यभिचारः, तत्र कर्मणो वैकल्याण्यर्थतामात्रं वैयर्थ्यमात्रं फलसाधनत्वग्रहित्यमात्रम् । तु पुनः अधर्मः प्राचीनपुत्रविशोगादिरनर्थो दुःखराशिर्धर्मजो न पुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यो न भवति । विपरीतं तु धर्मेण न जन्यते, किंतु प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य पुत्रेष्ट्याद्यनन्तरभावित्वम् । नच तावदेव तत्कार्यत्वमतिव्याप्तिरित्यर्थ इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्वकन्यादानादौ च विषये वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्नंशे सत्यत्वेऽङ्गीकृते सति सर्वमतमसंगतमिति वदन्तो नास्तिका हताः । मातृगमननिषेधादेरंशस्य भवद्विरपि परिपालनादित्यर्थः । तथाच तद्वृत्त्या कन्यादानमातृगमननिषेधरूपाणां सत्यानां विधिनिषेधांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं वचनमात्रेण व्यर्थमित्युच्यते । नतु धर्मजो नास्त्योऽनर्थः प्रयोजनाभावः । तद्वृत्त्यान्तेन व्यर्थतामात्रम्, अन्यत्राव्यर्थतैवेत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥

उपसंहरति—

कापि सर्वैरवैमत्यात्पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मे शेषेऽपि तत्कृतेः ॥ १०१ ॥

कापीति ॥ सर्वैर्नास्तिकैरपि कापि कस्मिन्नप्यर्हि साकन्यादानादौ श्रौते वेदोक्त एव धर्मं स्यातव्यं वार्तितव्यम् । कुतः—अवैमत्यात् । सर्वेषामिति शेषः । औतानां बौद्धगान्धमिकादीनामपि संप्रतिपत्तेः । अर्हि सादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्ववैयर्थ्यः । स्यातव्यमेवेति वा । तथा—क्वचिद्वर्णाश्रमाधिकारविहितेऽन्यथाकरणे निषिद्धाचरणे च पातित्यदोषादिहिताकरणादिषिद्धाचरणप्रलबाधभयादपि श्रौत एव धर्मं स्यातव्यम् । अन्यथा वैमत्येऽपि श्रौत एव क्वचित्कस्मिन्नद्धर्मे स्यातव्यम् । कुतः—पातित्यात् । यत्र तु श्रौते धर्मे तेषां विप्रतिपत्तिरादनङ्गीकारेऽपि प्रलबाधः स्यादित्यर्थाकार्य एवेत्यर्थ इति वा । एवं शेषेऽपि नित्यनैमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते काम्ये ज्योतिष्योमादावपि स्यातव्यम् । कुतः—तत्कृतेत्यस्य वेदस्य कृतेः करणात् । वेदविहितत्वाविशेषादित्यर्थः । यद्वा—तत्कृतेवेदमूलत्वाच्छेषे स्मार्तेऽपि धर्मं स्यात-

व्यम् । सदाचारानुमितस्मृत्या श्रुतेरनुमानात्सार्तधर्मा अपि वैदमूल्य इति तेऽप्यज्ञाकर्तव्या इत्यर्थः । एतेन 'जनेन जानता-' इति, 'एकस्य विश्वपापेन-', 'त्वं च ब्रह्म च—' इत्यादेः सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । श्रुतवादादिकं प्रामाणिकमेव, असिद्धिस्तु साधनवैगुण्यादिति समर्थितमिति हेयम् । 'तत्कृते' इति पाठे हेतुगर्भविशेषणम् । तस्माच्च मतानामप्रामाण्यम् । श्रुतिस्मृत्योर्बैकमल्यमप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अहिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वेताधारणा धर्माः, तेषु कापि श्रौते च धर्मे स्थातव्यम् । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वेषामनुमते विहिते चेन्न स्वीयते तर्हि 'विहितस्यानुष्ठानात्' इति स्मृतेः पातित्वम् । सर्वेषां विमते निषिद्धे चेत्स्वीयते तथापि 'निन्दितस्य च सेवनात्' इति स्मृतेः पातित्वमित्यर्थः । तथा च सिद्धितानां केषांचिद्भवद्विरूप्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांचिद्भवद्विरूपि बर्जनात्तद्वृद्धान्तेनाभ्येव्यपि विधिनिषेधांशेषु तत्कृतेः श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्थातव्यम् । तेऽपि प्रामाणिकत्वेन स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

यमाण धरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।

किं न प्रचण्डात्पाण्डपाश पाशाद्विभेति नः ॥ १०२ ॥

यभाणेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिवैरुणः करुणयोज्झितं क्वचो नितरां परस्वयं तथा यमाणः । हे पाण्डपाश नास्तिकाधम, त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाहुःसहात्पाशाच्च विभेति किम् । कुत्सायां 'याप्ये पाशप्' इति पाशप्प्रत्ययः ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्कविला शिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०३ ॥

मानवेति ॥ मानवैर्मानुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः, तथा—कूर्मैवराहनरसिंहादयोऽङ्गाध्वानि येषामेवविधं विलं विवरं यस्याः सा शिला गण्डकाख्यतीर्थविशेषसंभवा शालग्रामशिल्व भो मुग्धा मूर्खाः, तीर्थिकाध्वनि सेश्वरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो युष्मान्कथं न श्रद्धापयते अस्तित्वं न प्रापयति । चित्रमेतत् । भवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यैरचनं सावयवत्वेन कार्यं शिलादि स्वनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेण कर्तारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरमाक्षिपति । 'विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदवत्' इत्यनुमानात्पक्षधर्मेतावसाद्विलक्षणे कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमनाश्वास इत्याशयः । एतेन 'देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः-' इत्यावेत्तरं दत्तमिति हेयम् ॥

शतक्रतुरुजाद्याख्याविक्रयातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैनं यश्चमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

शतेति ॥ भो नास्तिकाः, शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुहन्त्यां जायत इत्यूहजो वैश्यः स आदिसाधो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च तेषामाख्या शतक्रतुः, मुखजो बाहुज ऊरुज इत्यादीनि नामानि तेषां सर्वत्र विशेषेण ख्यातिः कर्त्रा श्रुतिवृत्तान्तसंवादवैदोकेतिहासैः करणैर्वा युष्मान्कथं न चमदचीकरच्चमत्कारं नाकारयत् । अपि स्वाध्वयं भवतां तयोत्पाद्यम् । चमदित्यव्ययमाध्वयार्थः । 'शताश्रमेभक्तुकारीन्द्रो भवति' इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोकेनापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवहियते ननु बाह्यादिरिति । तथा—ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्- इत्यादिश्रुत्या 'ब्राह्मणशक्तियासीनां मुखजत्वबाहुजत्वाद्युक्तम् । लोकेनापि नमस्तत्रादय

एष मुखजत्वबाहुजत्वादिविषयवहियन्ते, नतु विपर्ययेणेति वेदोक्तेन सह लोकस्यानुभूयमानात्संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको व्यवहरत्याश्चर्यमेतदित्याश्चर्यपूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न विश्वसियेति, अपितु विश्वसनीयं तत्रेत्याशयः । ऊहजपदं हृतानुरोधात्प्रयोजि । तथा च सर्वेऽपि वर्णाः संगृहीताः । विख्यातिः प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैवो दुष्प्राकं च मदाश्चर्यं कथं न कारयामासेति वा । यतस्तु य ऊहजोर्वशी च तदादिवैद्विमेनकेत्यादिराख्या येषां यासां च बहुराशीनां मेनकादीनां च तेषां प्रसिद्धिवेदवृत्तान्तसंवादहेतुभिर्दुष्प्राकं कथमाश्चर्यं नाचीकारत् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्वेश्याश्चरसर्वैतान्सर्वान्प्रत्यक्षेणात्रैव पश्यतेत्यर्थः । ततश्च वेदः, तन्मूलं परलोकादि च प्रामाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमम्याख्याने च इति 'दृष्टोः-' इत्यणौ कर्तुणो कर्मत्वम्, चमदिति च कर्मान्तरम्, संवादैरिति करणे तृतीया । पश्चान्तरे तु तेनैव सूत्रेणाणौ कर्तुः कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्तरि संवादैरिति तृतीया, वा इति पठ्यो ॥

तत्तज्जनकृतावेशान्गयाश्राद्धादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धत्थ न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा—गयाश्राद्धादियाचिनो गया-पिण्डदानादिपुण्ये याचतः प्राप्तप्रेतभावान्भूतान्प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि यूयं श्रुतीः कथं न श्रद्धत्थ सत्यत्वेन न मन्यन्थ इति । पौमहृत्यं न शङ्कनीयम्, भिन्नवक्तृत्वात् । एवमुत्तरत्रापि हेयम् ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामभ्रमाद्यमद्वैतैर्यमं नीतान्प्रापितानथ मुक्तत्वात्प्रत्याहृत्य स्वतनुमागतान्प्रा-प्तान्संवादं 'चन्द्रः क्षयी-' इत्यादिवेदसंवादं बदन्लेश्वशीलाजीवान्वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान्मा त्यज-ताप्रामाणिकान्मा ब्रूत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहारात्समुत्पादेरपि वेदमूलत्वात्तदुक्तसर्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ॥

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेस्तभ्यमानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्ध्वबद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदुचिवान् ॥ १०७ ॥

संरम्भैरिति ॥ अथ देववचनानन्तरं जम्भजैत्रः शक्र आदिर्यस्य इन्द्रानलादीनां संरम्भैर्भूतज्ञायाकारविकारैर्भूतेन कलिना पुरश्चलितुं स्वभ्यमानाभिषिष्यमानानिन्द्रादिसंरम्भान्द्वद्वा भयात्तत्संमुखं पदमपि चलितुमशक्त्वाद्वलात्कलिसैन्याद्वलन्पृथग्भवन्किञ्चिदाह्वयमवलम्ब्य द्वित्राणि पदानि संमुखमागच्छन्वीनत्वशोतनपुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं मूर्ध्नि वदन्नाजलिः कश्चिदज्ञातनामा पापरूपवेनाज्ञातनामा वा चार्वाको देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः, अयं माहवणो जनोऽपराधी न । यतः पराधीनः । तत्रेवाह—कलेः कलिनामः कालस्याहं वन्द्यी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चाटुनि प्रियवचनविषये चाटुलं प्रियवादि वाक्कृत् वाननं यस्यैवंभूतः । अथ च—कालस्य कृतान्तरूपस्य । वन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तत्प्रियं वदन्ति, न च दण्डार्हाः तस्मादेतत्प्रियं वेदादिभूषणं मया कृतम् । यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डविषयतीति परप्रयुक्तत्वाज्ज्ञाहं दण्डः श्रीमद्भिरिति ॥

इति तस्मिन्वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयांचकुर्द्वापरं चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ देवास्तस्मिन्वाचांके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति भाषमाणे सखेव स्यन्दनमन्दिरं रथसं कलिम्, अपरं द्वितीयं ह्यपरं च पुरोऽग्र आकलयांचकुर्ददद्युः ॥

संददर्शोन्नमङ्गीवः श्रीबहुत्वकृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तैस्तैः प्रसिद्धैर्ब्रह्महत्यादिभिर्मृतैः पापैः, तत्कारिभिः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताभ्यातः, तथा—उन्नमन्ती दर्शनायमुवा श्रीवा यस्यैवंभूतः स कलिः श्रीबहुत्वेन कायकान्तिबाहुत्वेन संपद्बाहुत्वेन वा कृताकृतान्कृताश्चर्माणाकीयान्स्वर्गहितान्स्वर्गभवान्वा तानिन्द्रादीन्सेददर्श । क इव—नारकीव । यथा ब्रह्माहत्यादिकारी आकण्ठं नरके मग्न ऊर्ध्वशीवो नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवंरूपः, पुण्यकृत्वाच्चेति वीप्रस्वरूपा इति ज्ञातवांश्च । नरकस्थोऽपि देवकायकान्तिदर्शनाज्ज्ञायमानमुक्तोऽनुष्ठितपापकृतपञ्चात्तापः सुरानातंतथा पश्यतीत्युपमा । 'उन्नतश्रीवः' इत्यपि पाठः । नाकीयानिति हितार्थे 'तस्मै हितम्' इति, वृद्धत्वाज्ज्ञवायें 'वृद्धाच्छः' इति वा छः । नारकी, नारकश्चन्दात् 'अत इतिः' ॥

गुरुरीडावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाकान्तस्तेजसेव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्राग्दर्शनात्पूर्वं इन्द्रादयः के नाम पराका इत्यादिरूपया गुर्व्या महत्या रीड-चावज्ञयावलीढो व्याप्तस्तेषु कृतावज्ञोऽपि दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आकान्तः पराभूतस्तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिरनमन्नपि पलायसेनैव शक्ततेजसेव वा नमितो नम्रोक्तो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्नमश्चकारेत्यर्थः । क इव—त्रिशङ्कुनामा सूर्यवंश्यो नृप इव । स हि स्वराज्ये प्रार्थितेन पुरोधसा वसिष्ठेन निरस्तो गुरोर्वैसिष्ठस्यावज्ञया व्याप्तस्तस्मिन्कृतावज्ञः सन्नभिमानाद्विध्वामिन्नेष सार्वकामिकं कर्तुं याजितस्तत्प्रभावात्सशरीर एव स्वयं गच्छन्निन्देऽपि कृतावज्ञः संस्तुतेजसा पराभूतः स्वर्गाद्भूषित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदिति पुराणेतिहासः । 'रीडावमानावज्ञा-' इत्यमरः ॥

विमुक्तान्द्रष्टुमप्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

विमुक्तानिति ॥ मत्तः सगवोऽयं कलिः सहेलं सखिलसमुपेत्य समीपमागत्य एवं तान्देवान्समभाषत । किंभूतान्—एनं कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितुं स्पष्टं किंतु वीक्षितु-

मपि विमुखाननहान्सावज्ञान । कः कानिव—मत्तो निरर्गलो मदिरामत्तो वा जतंगमध्वण्डालो द्विजानिव । किंभूतान्—एनं चण्डालं द्रष्टुमप्यनहान् । ‘चण्डालप्रवमातत्रदिवाकीर्तिजनंगमाः’ इत्यमरः । ‘गमध्व’ इति शब्द, खिरवान्मुम् ॥

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥

स्वस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र, ते तुभ्यं स्वस्ति क्षेममस्ति कश्चित् । तथा—हे शिखि-
जने, तव खिन्नता चित्तहेषो नास्ति कश्चित् । हे सखे काल यम, सुखेनासि किम् । हे पाश-
हस्त वरुण, तव मुदः सन्ति कश्चित् । सुहृन्मात्रस्याधिपत्यादसामर्थ्यं, हृष्येव ज्वालाजटिल-
त्वम्, कुत्सितरूपत्वम्, आयुधधारणवैयर्थ्यं च संशुद्धिभिः सूचितम् । उत्तमानां कुशलप्रशस्तैः
सह साम्यं, तेभ्योऽधिकत्वं सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्वामिभावं, प्राणार्थं वा कळे-
द्योतयति । वर्णसाम्येन यमे सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव च सर्वोऽवज्ञा चेति ज्ञेयम् ।
‘स्वस्त्वाग्नीःक्षेमपुण्यादौ’ इत्यमरः । ‘वास्तोष्पतिग्रहमेधाच्छ च’ इति लिङ्गादास्तोष्पतिशब्दः
साधुः । तुभ्यमिति, ‘नमःस्वस्ति—’ इति चतुर्थी । इतरत्र तवेति संबन्धनीयम् ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवाः, वयं स्वयंवररूपे मह् दत्तत्रे भैमीवरणाय यस्मात्त्वरामहे सखेयाः
सः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं प्रति ऋतुगामिनेऽध्वनेऽस्माननुमन्यध्वमाज्ञापयत ।
त्वरारवशादन्या गोष्ठी न कियते, आज्ञैव वीर्यतामिसर्थः । अध्वने, तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहंकारमकारणम् ।

ऊचिरेऽतिचिरेणैनं सित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवाः पूर्वात्मकारणं निर्हेतुकमुच्चैरतिशयितमस्य कलेरहंकारं दर्पनवज्ञाय
मियोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः सन्तः सुखोऽयं स्वयंवरवार्तां करोतीति सित्वा हास्यं कृत्वातिचिरेण
पापीयसानेन सह कथं वा वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयान् कालं विलम्ब्य एनं कलिं प्रत्युच्चिरे
वक्ष्यमाणं वभाषिरे ॥

पुनर्वक्ष्यसि मा मैवं कथमुद्वक्ष्यसे तु सः ।

सृष्टवान्परमेष्ठी यं नैष्टिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति ॥ हे कले, त्वं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येकवारमज्ञानायुक्तम्, तद्विदमतः परं
पुनर्मा मा एवं वक्ष्यसि मा मा बोचः । यस्मात्परमेष्ठी यं त्वामानरणं गुरुकुलनिवासिनं नैष्टिक-
ब्रह्मचारिणं सृष्टवान् । स तु पुनस्त्वं कथमुद्वक्ष्यसे परिणेत्यसि । कृतगुणदयो निष्कलत्रा एव
सृष्टाः । तस्मात्तव स्वयंवरवार्तामुचिता, अवकीर्णित्वापातात् । तस्मादेवं पुनर्मा स बोच इत्यर्थः ।
पापरूपं प्रत्युपहासवचनमेतत् । माशब्दस्य निरनुबन्धकत्वाद्वक्ष्यसीति वचनेर्लट् । मामेति
निषेधातिशयार्थं बोध्यायां द्विक्रिकः । परमे स्थाने तिष्ठतीति ‘परमे स्थः कित्’ इतीनिः, स
च कित्, तत् आलोपः । ‘अम्बाम्ब—’ इति सूत्रेण पत्वम् । तत्रैव ‘परमे बर्हिर्—’ इति

निपातनादेदन्तत्वम् । 'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैधानरेऽपि वा ॥' इति स्मृतेः ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यावकीर्णितम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणमिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णितं कृतप्रतमाकर्ण्य निजाज्ञाभङ्गाद्रोहिणं गुरु-
द्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते ब्रह्मा एवं शास्यतीति यावत् । बाधया तेन ज्ञातेऽपि तत्र
किं भयमिति सोपहासमाह—त्वज्जनैस्त्वदुपजीविभिः कामक्रोधादिभिरपि धातुः सेतुर्ब्रह्मकृता
धर्ममर्यादा लङ्घयः । त्वया (पुनः) किं न लङ्घयः । त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति,
त्वं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यद्वा—त्वज्जनैरपि सेतुर्न लङ्घयः, त्वया न लङ्घय इति
किं वाच्यम्, तदाहलङ्घनमनौचित्याच्च कार्यमित्यर्थ इति काका । 'धाताऽत्रयोनिर्द्रुहिणः—'
इत्यमरः । द्रुह्यत्यमुरेभ्यः औणादिकः किर ॥

स्वयंवरं प्रत्यगमने हेत्वन्तरमपि ध्रुवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तलिजगद्युधगर्वेनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अतीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागलिजगत्सु वर्तमानानां तरुणानां सौन्दर्यादिविषयं
गर्वं नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो मैत्रीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः । संज्ञात इत्यर्थः ।
भवद्भिः कथं ज्ञातमित्यत आहुः—स स्वयंवर एवागच्छतां नोऽस्माकमपादानं निश्चलोऽवधि-
भूतोऽयं इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तत्र एवागच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत
इत्यतोऽपि त्वया न तत्र गन्तव्यमिति भावः । विच्छेपे चञ्चलं स्थिरं वा यदुदासीनं तदपा-
दानमिति वैयाकरणाः ॥

कथं यूनां गर्वेनोदः, को वा तया कृत इत्याशङ्कयामाहुः—

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविपत्सु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साऽववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेष्विति ॥ नागेषु वासुकिप्रभृतिषु सानुरागेष्वस्मदादिषु दिविपत्सु देवेषु च पश्यत्सु
सानुरागां भैमी स्त्रीयार्तिथोत्तनपूर्वं विलोक्यत्सु सत्सु । अथवा—अस्मदन्येषु देवेषु सानुरागे-
ष्वस्मादादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु तान्स्वर्वात्मनाहस्य सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणा-
श्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूमिपालं सर्वभौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारमववरद्वरयामास । सर्वानादरेण
नलवरणात्सर्वेषां सौन्दर्यादिदोषां गत इत्यर्थः । पश्यत्सु दिविपत्स्वित्यनेनास्माभिः कौतुकार्थं
वरदानार्थमेव च गतम्, न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यान्तरेण सूचितमिति हेयम् । नागे-
ष्वित्यादौ 'पष्टी चानादरे' इति सप्तमी । अववरत्, 'वर ईप्सयाम्' इति नुरादावदन्तपा-
ठात्स्वार्थेणजन्ताद्वरगतेश्चङ्गलोपित्वात्सन्वद्भावाभावादित्वदीर्घत्वाभावः ॥

१ 'त्वया तु किम्' इति पाठे 'त्वया पुनर्लङ्घय इति किं वाच्यम्' इति सुखायबोधः । २ 'अपामे
यदुदासीनं चले वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवातदावेष्टत्तदपादानमुच्यते ॥' इति हर्षोत्तमः ।

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्क्यां कारणमाहुः—

भुजगेशानसद्वेशान्वानरानितरान्नरान् ।

अमरान्पामरान्भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

भुजगेशानिति ॥ भैमी भुजगेशान्वासुकिप्रमुखान्फणागणजिह्वालालनादिवैरूप्यादसद्वेशानमनोहराकारान्वेद जानाति । तथा—इतराजलादन्यान्नरान्मनुजाधीशांश्चापत्यनिर्गुणत्वाभ्यां वानरान्वेद । तथा—अमरानचतुरत्वात्पामराभीषान्वेद । केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं श्रुतवीर्यादायैतौन्दर्यादिभिः प्रकाशमानं वेद । सर्वगुणाकरत्वाज्जल एव तथा इतोऽन्वे तु परित्यक्ता इत्यर्थः । 'विवर्णः पामरो नीचः' इत्यमरः । वेदेतीदानीमपि तथैव प्रसीतेः सत्त्वावर्तमानता, विभक्तिप्रतिरूपको निपातो वा । तथा चाज्ञासीदित्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमध्वरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरममन्त्रं युगे स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा परमोऽप्युत्कृष्टो रोषान्धो रोषाक्षितरां निर्विचारतया पुरःस्वमपि वस्त्वजानन्, अत एव—जगन्नाशसंबन्धिनी निशा । यस्यां निशि जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संबन्धी प्रलयकाले सकलभूतप्रासलालसासंपन्नो रुद्रस्तद्वन्मुद्रा आकारो यस्य । क्रोधवशाक्षितरां विकृताकार इति यावत् । एवंभूतः संस्थान्मुरानदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥

'पुनर्वैदयसि मा भैवम्' इत्यादेरुत्तरमाह—

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रेतु वालिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

कयेति ॥ हे देवाः, ब्रह्मा कयाप्यतिसुन्दर्या गायत्र्यादिपद्माच्यया । अज्ञातनामजातिगोत्रया वा । अथ च—अगम्यत्वाद्यस्या नामकथनेऽप्यस्माकं लज्जा भवति तथा सुतया । सह सुखेन क्रीडतु । तथा—यूयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गभवा रम्भादीः । अहत्वा-सुखा वा । रमणीर्दीव्यत स्वेच्छया ताभिः सह सुरतक्रीडां कुरुत । 'प्रजापतिः सां दुहितरमभ्यधावत्' इति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वाच्छन्दाद्भूषतां सुतरो स्वाच्छन्त्यमिति स्वयमित्यनेनोक्तम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मवर्षाख्यं व्रतं यावज्जीवं चरतु । वा अथवा जीवन्कलिरस्मानुपहृषिष्यतीत्यनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नितरां तुल्ये प्रेतु चियताम् । स्वयं सर्वैः स्वेच्छाचारः कियते, मया तु स्वेच्छाचारो न कर्तव्यः, मर्त्यमेवेति क्रीडसीयं भवतां परप्रोपरीतिरिति लोकरीत्योपहासः । अथ च यूयं ब्रह्मादयः सर्वेऽपि स्वेच्छाचारिणः स्वाच्छन्वं कुरुत नाम कलिस्तु न तादमिति प्रकीर्तय चरतु, युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमीलक्षणाव वस्तुने श्रियताम् । भवद्भस्वेच्छाचारं न करोमि किं तु भैमीप्राप्तये प्रवृत्तस्य मम मरणं चेत्स्यात्, तदप्यस्तिवति भावः । अत्राप्युपहास एव तात्पर्यम् । क्रीडार्थत्वेति(पि) 'दिवः कर्म च' इति करणस्यापि कर्मत्वात्प्रोभिरित्यर्थे द्वितीया ॥

१ 'परमम्' इति तु युक्तं पाठः । तत्र परमं रोषान्ध इति योज्यम् । इति सुखाद्यबोधा ।

उपहासमेव प्रकटयति—

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत्कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

चर्येति ॥ हे देवाः, परस्मा अन्यस्मै जनाय 'स्वमुतादिगमनं न कार्यम्' इति धर्मदेशिनां धर्ममुपदिशतां स्वयं तद्ब्रह्महत्यास्वमुतादिगमनं सर्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां वो युष्माकमियं कतमेव कैव चर्या आचारीतिः अपि तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने अपि श्रुती कर्णो यद्भवसी-यमहत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विभितः त्रस्यतः स्वेच्छाचारिणां भवतां परपीडायामेव तात्पर्यमिति भावः । चर्या, भावे 'गदसद-' इति यत् ॥

तत्र स्वयंवरेऽलम्बि भुवः श्रीनैषधेन सा ।

जगतो हीस्तु युष्माभिर्लाभस्तुल्याम एव चः ॥ १२४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वयंवरे नैषधेन भुवः श्रीः सौन्दर्यातिशयाद्भूलक्ष्मीः सा भैमी जलम्बि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो हीस्त्रैलोक्ये यावती वर्तते सा लज्जा, जगतः सकाशाद्वा भैम्यनाहतत्वाद्या लज्जा सा लज्जा । इति वो नलस्य युष्माकं च लाभोऽपूर्ववस्तुप्राप्तितुल्य एवाभासत्वे तुल्याम एव । अकारहकारमात्रवैल्यमितरत्तुल्यमेवेति । भवद्भिर्लज्जैव लज्जा, न तु भैमीति रूपदणो वृथेवेति भावः । अयं च सूर्यं च सूर्यं तेषां वः । एकशेषः ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्त्रवक्त्राणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दूरान्निति ॥ आगच्छतो गोऽस्मान्ब्राह्मृत एव प्रेक्ष्य यौष्माकीयं वक्त्रवक्त्राणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तेव । किमूतानां युष्माकम्—[गुणीभूतस्य विग्रहान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणम्] यतो भैम्यवृत्तत्वात्संजातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुखमीक्षितुमसमर्थानाम् । लज्जाशीलो हान्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न दर्शयति तस्मात्सलज्जा भवन्त इति । युक्तमेवेतदिति भावः । अयमप्युपहासः । 'लज्जयैव' इति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्ष्येति वक्त्राणेष्वेवा समानकर्तृकत्वम् । यौष्माकीति 'तस्मिन्नपि च-' इति युष्माकादेशः । 'युष्माकम्' इति पाठः साधुः । एवमेवास्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वक्त्रेति नामधातोर्बुच् ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः, तत्रलवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थितम् । औशसीन्येनेति शेषः । असांप्रतम् । अनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विदग्धा भवदवज्ञानादचतुराचारा सा भैमी ज्वलन्ती देखीप्यमाना कुत्कोषो यस्यां तथा दशा कृत्वा किमर्थं न निर्दग्धा सुतरां न भस्मात्कृता । अपि तु तादृक्सामर्थ्यसद्भावे तस्याथ सापराधत्वे दग्धमुचितम्, तदपि न कृतमिलेतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं संबुद्धिः ॥

१ 'जलम्बि लज्जा । लभेर्ण्यन्तात्क्रमेणि बुद्धि 'विनाया विष्णुमुलोः' इति विकल्पाद्युमागमः' इति महिषाथस्तु ज्ञातः ।

महावंशाननादित्य महान्तमभिलाषुका ।

स्वीचकार कथंकारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमायुःकुट्टं नलं (वरं) अभिलाषुका सा भैमी कश्यपसुन-
त्वात्महावशान्दिव्यवत्सादिभूषितानुष्मान्परिलय्य तरलं चलत्स्वभावमनिश्चितबुद्धिं नलं कथं-
कारं कथमिव स्वीचकार अहो आश्चर्यम् । महान्तं कामव्यमानया देवपरिलयागेन मनुष्यवर-
णान्महाचित्रमित्यर्थः । अथ च—या महापरिमाणं वाञ्छति साति विशालान्दृढान्वेषणपरिलय्य
तरलस्पर्शमात्रेणापि चञ्चलं हृत्वं मलाख्यं तृणमङ्गो करोतीति चित्रमेव । अत एव सा किं न
भवद्भिर्दर्शयति भावः । अभिलाषुका, 'लघुपत-' इत्युक्त्वा । महान्तमिति, 'न लोका-' इति
पष्ठोनिषेधाद्वितीया । कथंकारं पूर्ववत् ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह—

भवादृशैर्दिशामीशैर्गुण्यमाणां सुगोक्षणाम् ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीडस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

भवादृशैरिति ॥ भो देवाः, दिशामीशैर्महासमुद्रिभिर्भवादृशैर्गुण्यमाणां वाम्यमाणां
सुगोक्षणां भैमी स्वीकुर्वाणः समुद्रहन्, अत एव भवस्तु कृतरीडः कृतावहः, तृणतुल्योऽस्तिनिः-
सारः, अथ च—नलशब्दवाच्यत्वात्तृणभूतः, स नलो भवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः
क्षान्तः । सा भवद्भिरभिलाषिता तथा भवन्तोऽनादृता इत्युपहासः । सुगोक्षणां, 'न लोका-'
इति षष्ठोनिषेधः । सोढः, 'तीषसह-' इतीडिकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठया नेद ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्त्किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिकियामयम् ॥ १२९ ॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी बहिर्दारुणः कूटं काष्ठराशिमाश्रित्यभिषाक्षिके विवाहे साक्षी-
भवन्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनलयोः तस्य, तस्या वा, उद्वाहे विवाहे विषये कूटसा-
क्षिणोऽलीकसाक्षिणः कियं सत्यापलापलक्षणां किं नावहत् । अपितु—एतदप्यनुचितं कृतम् ।
कूटसाक्षी तु परकीयं वस्तुन्यस्मै दापयति । तदनेन प्रायश्चस्तत्र न स्थितमित्यभिषाक्षिको
विवाह एव न भवतीति । भैमी मलेन नोषेति भैमी नलादन्यस्मै भवत्सेव मध्ये कस्मैचित्कि-
मिति न दापितेत्यर्थः । अथ च—दारुणः पापकारित्वादतिकूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य व्यवहारे
साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते एतस्य कार्यस्योद्वाहे निर्वाहे कूटसाक्षित्वं धत्ते । अत्र तु नेत्याश्चर्यम् ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्येवामृतघुतेः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवाः, महःसहायानां तेजस्विनां दिव्यमूर्तिनां भवतामपि क्षमैवास्मै
कलङ्काय इन्द्रादियु सत्सुपि भैमी नलं वृत्तवतीत्ययक्षते । अथ च—नलकृतानादररूपाय ।
अथ च—लज्जावशादन्यवदनवीक्षणशक्तिमुखमास्तिन्यरूपाय कलङ्काय संभूता । अहो महदा-
श्चर्यम् । गुणभूता क्षमा दोषाय जातेत्यर्थः । महःसहायस्य तेजस्विनोऽमृतपतेर्देवस्य शीघ्रमा-
नस्य चन्द्रस्येव । यथा चन्द्रस्य क्षमा भूमिः कलङ्काय जाता । भवतामपीत्यपिशब्देन यत्र
कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् । 'भूचन्द्रकलङ्कः' इति ज्योतिर्विदः । महःसहायानामपीति

वा । चन्द्रस्य यथा तथा भवतानपीति समुच्चयार्थो वा । क्षमां परित्यज्य भवद्विरन्यतरस्य चेद्दण्डोऽकरिष्यत तर्ह्ययशो नामविष्यदिति भावः ॥

सा वद्रे यं तमुत्सृज्य महामीर्ष्याञ्जुषः स्य किम् ।

वृतागःसन्नस्तस्माच्छन्ननाद्याच्छिनन्ति ताम् ॥ १३१ ॥

सेति ॥ हे देवाः, सा भैमी यं वद्रे तं नलमुत्सृज्य यूयं मह्यं कलये किमितीर्ष्याञ्जुषोऽ-
क्षान्तिपराः स्य भवथ । अपराधिनस्तस्यापकर्तुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय मह्यं किमितीर्ष्या-
ञ्जुषाः स्वेत्युपहासः, तस्माद्युयं व्रूत कथयत—अहं तस्मान्नलात्सकाशाच्छन्ना कपटेन कथ-
मपि वञ्चित्वा तामाच्छिनन्ति आहरामि । यतः—आगतो भवदनादररूपापराधस्य सद्भाधव-
भूतः, तस्मादविलम्बेनैव तामाहरामि । गच्छेति मामनुमन्यन्वमिलयैः । अन्येनापराधे कृते-
ऽन्यस्मै दृढव्रत इति युक्तमिति लोकरीत्युपहासः । व्रूत नो युष्माकमस्माकं चागःसन्नादर-
णादपराधिनीं तां नलादानयामीति वा । मह्यं, 'कुषदृह-' इति चतुर्थी । आच्छिनन्ति,
वर्तमानसामीप्ये लट् ॥

यतश्चं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

यतश्चमिति ॥ यूयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतश्चं यज्ञं कुरुत । भैमीमानेतुमहं
गच्छामि, यूयं मम सहाचार्यमागच्छतेत्यर्थः । तत्र साहाय्यकेऽस्माकं किं फलमित्यत
आह—अस्माभिरिन्द्राग्निमवरुणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैम्यपि संविभज्य संभोगकार्यं
समानभागमेव कृत्वैवोपभुज्यताम् । तथाच भवतामपि फलमस्तीति भावः । कैः कैव
पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रौपदीव । पाञ्चालीदृष्टान्तेनैकस्याः पतिवताया बहुभिरुपभोगो
न दृष्टचर इत्यलौकिकत्वं परिहृतम् । पाण्डवानामप्रभावितात्तदानीं दृष्टान्तत्वेन कलेर्बो-
गिकत्वाद्भविष्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्वचनं युक्तम् । जगत्प्रवाहानादितया पाण्डवपाञ्चालीदृष्टान्ता-
नामतीतत्वासदुदाहरणीकृत्यैतदुक्तमिति वा । पाञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियामिषामिनः
पञ्चालशब्दात् 'जनपदशब्दात्-' इत्यपत्येऽञ् ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुञ्चरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारस्तीत्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तखिवचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्रकारां मुञ्चरस्यानुचितभाषणशी-
लस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षन्तुमपरिवृढाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात्सारवा श्रेष्ठया,
परुषत्वाच्च तीमया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं बाणव्यधमिव चक्रे । बाणवत्पीडाकरं परुषं
वचनमूच इत्यर्थः । 'भारतीत्रया' इति पाठे—अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥

कीर्तिं भैमीं वरं चासौ दातुमेवागमन्नमी ।

न लीडे धीरवैदर्घ्यां धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

१ 'शेषेषु पदेषु सार्येषु व्यधिकेषु च भूतले । कलेर्मतेषु बर्षेषु प्रामवन् कुक्वाण्डवाः ॥' इति राजव-
रक्षिणीतः पाण्डवानां कथ्यन्तर्गतत्वेनेति बोधम् । २ 'नालीड' इत्यपि पाठः— इति मुञ्चावबोधा ।
३ 'गाहिनीम्' इति पाठे 'विरुद्धलक्षणया धीरे संबोध्य गम्भीरापेक्षया गाहिनीं धीरवैदर्घ्यां न लीडे इति
'वात्येवम्' इति मुञ्चावबोधा ।

कीर्तिमिति ॥ हे कळे, अगी देवा असै नलाय मैमीं दातुमेव, तथा—मैमीं कामय-
मानोऽपीन्द्रार्थं भैम्या एव पूर्णं कृतवान्, एवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्तिं यशः,
तथा—मैमीं च प्रत्यक्षलभ्याम्, तथा—उक्तप्रकारान्वरांश्च असै नलाय दातुमेवागमन्स्वयंवरं
गतवन्तः । नतु मैमीं वरीतुमिति त्वं नो वेत्सीति शेषः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य
परितुष्टाः सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेद्मीत्यत आह—यस्यादगम्मीरस्योत्तानस्यार्थं स्य
गाहिनी स्पर्शिनी गम्मीरार्थं गाहिणी न भवतीत्यर्थः । एवंभूता मूढानां बुद्धिधोराणां महाश-
यानां वैदग्ध्यं चातुरीं न लीढे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषामभिप्रायमज्ञात्वोपहसितका-
निति भावः । अधीरेलकारप्रच्छेपेण संशोष्य, अगम्मीरगाहिनी ते धीः वैदग्ध्यम् । अर्थादे-
तेषां न लीढ इति वा । हे अर्थाबुद्धिरहित मन्दबुद्धे कळे, अगम्मीरगाहिनी ते धीरवैदग्ध्य-
मचातुर्यं नासादयति अपि तु प्राप्नोष्येवेति काका वा व्याख्येयम् । लीढे, लिङ्हेः स्वरिते-
त्वात्तद् । क्वचित् 'लेडि' इति पाठः ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां प्रतिबक्षुमशक्तिमान् ।

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत्कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति ॥ कलिर्वाग्मिनीं वाचोयुक्तिपरम्पराचतुरां तां देवीं प्रतिबक्षुं प्रयुत्तरं
दातुमशक्तिमानसमर्थो यतः—प्रयुत्तरात्फुरणाजडजिह्वः कुण्ठितवदनशक्तिः, अत एव तां
लीलाया विलासव्याजेनावहेलितामवज्ञातां कृत्वा स्त्रियं त्वां प्रतिबक्षुमयुक्तमित्येवंप्रकारं परिहस्य
देवानेवावदत् ॥

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति संप्रति ।

तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥

प्रौञ्छीति ॥ हे देवाः, संप्रत्यस्मानिरपि तां मैमीं प्रति वाञ्छितमभिलाषः प्रौञ्छि परि-
मार्जितः । त्यक्तमित्यर्थः । नोऽस्माकं पुनः कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्नले नास्ति । नलमप-
कर्तुं प्रवर्तमह इत्यर्थः । प्रौञ्छि, उञ्छेर्वर्जनार्थात्कर्मणि चिण् ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं पुनः ॥ १३७ ॥

वृत्त इति ॥ हे देवाः, स्वयंवरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते सति किं कार्यं कुर्मः, अपि तु
किंचिदिदानीं कर्तुं न शक्यम् । पश्चात्तापमात्रं भवति, न तु तादृशमः परदारत्वात्, गतशोको
न कर्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यतो यस्मात्तदा स्वयंवरसमये
वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं चेत्तत्राभविष्याम, तर्हि तथैवाकरिष्याम, तत्राभूदित्यर्थः ।
हे देवाः, युग्मिदानीं पुनर्मैम्या नले वृत्ते सत्यपि कालोचितं, नोऽस्माकमालोचितं विचारं
शृणुताकर्णयत । नले कृपालेशोऽपि नास्तीति मयोक्तम्, तत्प्रकारमाकर्णयतेत्यर्थः । नः,
'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुत्वम् । आलोचितं, भावे क्तः ॥

तदेवाह—

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन मैमीं च भूमिं च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

प्रतिशेति ॥ हे विज्ञाः, कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायताम् । भवद्भिरिति शेषः । इयमिति किम्—अहं तेन नलेन प्रयोज्येन भूमौ च भूमिं च लाजयामि शीघ्रं मोचयामि । अत एव तं जगामीति प्रतिज्ञा मम चेतस्येवं वर्तते इति भवद्भिर्ज्ञायत एव तथापि स्पष्टं मया कथ्यते तदाकर्ण्यतामित्यर्थः । कलेर्ममेखहंकारः सूचितः । तेन, अनुक्ते कर्तरि तृतीया, लाजयामि, जगामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैषधेनेति ॥ चण्डतया भूनेमीपरिलाजनद्वारातिपीडाकारित्वाग्निर्देवत्वेन मण्डितौजसोऽलंकृततेजसो मे मम नैषधेन सह विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कस्य किमिव—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः सह वैरवद्विरोधमिव । हन्त खेदे । अगोम्येन हीनतेजसा नलेन सह विरोधारम्मात्रलोके यद्यप्ययशो भविष्यति, तथापि किं कुर्म इति खेदः । अयशःसमुदयेऽपि सूर्येण कैरववैरवन्मयापि नलवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः सूचितः ॥

द्रापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्रापर इति ॥ द्रापरस्तृतीययुगवृषः सहचरत्सस्य कलेर्विकारं नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दोच्चारणेनारीदिपत्साधु, उचितमेतत्त्वया विचारितमित्युद्दिपयामास । तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेर्द्वयस्य रिपुरिन्द्रो गुप्ताभिः साहाय्यं कर्तव्यमिति कलिभोक्तस्य वचस उत्तरावेनैतन्नापारमव्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभिनयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत्त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमवोचत् । अरीदिपत्, वीर्येभ्यन्ताच्चलि 'प्राजभासभाषरीप—' इत्यादिनोपधा-ह्रस्वविकल्पः ॥

विसेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यदृत्तेऽल्पमनल्पाय तदृत्ते ह्रियमात्मनः ॥ १४१ ॥

विसेयेति ॥ हे कले, त्वं विसेयाद्यर्थहेतुर्मतिर्वैलक्ष्यं विधोऽसि । यस्मात्त्वमस्मासु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जावं साधु सम्मक्षप्रकारेणैक्षसे जानासि । पराशयवेदित्वा तव तीक्ष्णमुद्धित्वा द्वयं विस्मिताः स्मेत्तुपहासः । साधुचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस इति वा । कथं भवसु वैलक्ष्य-स्मौचित्यमित्याशङ्क्य समर्थयते—यः पुरुषोऽनल्पाय महते पुरुषायाल्पमतिरुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्मात्मने स्वसौ ह्रियमेव दत्ते । महते यदल्पं दीयते तदल्प-दानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थ इति वा । तथा च महते नलायास्माभिरल्पमेव दत्तमिति लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचि-तम् । एतेन 'दूरात्तः प्रेक्ष्य—' इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तत्तद्वांति वा योज्यम् । यद्वा—अन-

१ 'हन्त हर्षे । आत्मनः सकाशादपिकेन नैषधेन विरोधाद्भोक्ते मम यशो भावीति हर्षः' इति सुधावबोधा ।

ल्पाय न विद्यतेऽल्पो यस्माद् । अतिहीनत्वेत्यर्थः । यदस्मदादिरत्नं 'कस्कोऽयं धर्ममर्माणि
कृन्तति' इत्याद्युपालम्भयन्नेन दत्ते करोतीति तत्त्वस्य हियमेव दत्ते । अधमस्य महोपालम्भ-
योगस्य तत्वात् एवोपालम्भः कृत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् ।
अधमापालम्भोपालम्भादि यद्दत्ते तत्त्वस्यै हियं दत्ते । अधमेन सह संभाषणनिषेधात्तस्यो-
पालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वस्माभिः कृतः । तथा च पापकूपेण भवता सह संभाषणमस्मा-
भिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मानु वैलक्ष्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥

दानात्पत्न्यनलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यसौचित्यं समर्थयते—

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपपन्ना सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

फलेति ॥ यस्या नलमक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य सीमां मर्षादाभूतं निर-
तिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति, सास्मदुपपन्नाऽस्मा-
दाश्रयाऽस्मद्विषया नलस्य भक्तिवकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्याः शततमांशेन
वशीकृतैरस्माभिः संतुष्ट्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते, तस्या निरतिश-
यायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसामर्थ्यात्सा निष्फलैव
जातेत्यर्थः । निरतिशयमर्केयुक्तत्वान्महते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वादातुमयुक्तः ।
साहचर्यमभौलक्षणात्पतमफलदाने कृतेऽस्माकं लज्जा युक्तमेवेति भावः । यच्छततमांशवशी-
कृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्यो नलोऽप्यन्यस्मै जनाय फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति वाच्यं, सा
भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । 'सोऽपि' इति पाठे चतुर्वर्गं दत्तामस्माकं स
नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्षादां ब्रह्मार्पणरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात्तस्यास्माकं च
साम्भवेव । किंतु नलस्यास्मद्विषया सा निरतिशया कर्ममात्रस्यापि ब्रह्मार्पणात्फलाभिसं-
धानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता, तादृग्भक्तिफलदानेऽस्माकमसामर्थ्याद् । तथा च वैलक्ष्यं
युक्तमेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम्, संयन्ने पृष्ठी । शतं चासावशयेति विपृष्टा लक्ष्यया
शततमोऽंश इति, 'उपपन्न आश्रये' इति साधुः ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह—

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽयं निपधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले, रागद्वेषादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन् नले
विषये ते व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किं च निपधदेशानामाहादकरा-
त्सुधाकरचन्द्रोऽयं नलो लोकपालादिकपालस्तद्विशेषेण शालते योमते स्वाभाविकेन
शौचादिना । तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं तत्र शुभोदकं न भवतीति
न तत्कार्यमित्यर्थः । 'मते' इति पाठे असाध्वी मतिर्यस्येति कलिविशेषणम् । 'मतः कले'
इति पाठे—असाधोर्वापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेषणम् ॥

१ 'अलो' इति पाठः सुखावबोधायः ।

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निश्चिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

नेति ॥ वयं तस्मिन्क्षमाभृति रात्रि नले कलेस्तुर्वयुगस्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः संभावयामः । तथा—भवन्मित्रस्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवसामर्थ्यं न संभावयामः । यतः—नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन । औतस्मार्तधर्मानुष्ठातरीत्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्मेमगत्वात्, युवयोः पापरूपत्वात्तत्रावकाशलेशोऽपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति, तथाप्युत्साहमज्ञातारा कलिनिपेध एव तात्पर्यादवकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा—पश्याम इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति कल्-प्रयोगात्प्रस्तुतमवकाशो नास्ति, विलम्बेन भविष्यतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । अथ च—यथासंख्येन तितिक्षाशीले कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्मरहस्ये च संदेहस्योदयो न भवतीति युक्तम् ॥

भैम्यपि न बाधयेत्याह—

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाच्या प्रसितिर्विभ्रमेरिव ॥ १४५ ॥

सेति ॥ पातिगत्यादिधर्मनिष्ठत्वाद्विनीततमा सा भैमी व्यर्थो निर्हेतुको वैरावरणलक्ष-णोऽनर्थस्तत्र ग्रहोऽभिनिवेशो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपितु अनुचि-तमेतत् । अहो कष्टं, संबुद्धिर्वा, आश्चर्यं वा । कैः केव—विशिष्टैर्भगवत्पर्ययज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाकुर्वं तमोऽज्ञानं यदैवंभूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रसितिः सम्मगनुभूतिस्तात्त्विकी रजतादिधोरिव कथं बाधयेत्यर्थः । किंभूतैर्विभ्रमैः—व्यर्थो निर्णलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादे-र्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । 'अविनीततम आः' इति पदच्छेदः । आः कोपे । नितरामविनीत अधम कले इति वा ॥

उक्तिविशेषेण पङ्क्तिः श्लोकैः पुनरपि तां न बाध्यावित्याह—

तं नासत्ययुगं तां वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किंतु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् । कृतयुगमिति यावत् । तं नलं तां भैमीं वा स्पर्धितुं तुल्ययितुमर्हति । तथा—त्रेतायुगमपि स्पर्धितुमर्हति न तु जेतु-मिच्छत्यर्थः । यथासंख्येन वा योज्यम् । ब्रह्मादेको मुख्यः स चासौ प्रकाशधर्मा च तम् तां वा, प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मो यस्य यस्याव । पञ्चादेकशब्देन कर्मधारयः । लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये तावेव धर्मेप्रधानौ । यतः, तस्मात्सत्ययुगस्यापि चतुर्वरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्मत्वात्सत्ययुगं स्पर्धितुमर्हति । त्रेतायास्तु त्रिवरणधर्मत्वेऽपि कलिद्वापरापेक्षया धर्मबाहुल्यात्कृतयुगसाध-र्म्यादेकप्रकाशधर्मत्वसंभवात्सापि स्पर्धितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरौ युगे युवां पुनस्त्री स्पर्धितुं नार्हथ इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः । तयोर्धर्मैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहु-

रूपायुतां तौ तुल्यितुमप्यसमर्थौ, किं पुनर्जंतुमित्यर्थः । आ सामर्थ्येन सर्वं यत्र तदास-
ह्यम् । तच्च तद्युगं च, चतुश्चरणधर्मयुगे कृतयुगं, तथा—त्रेतायुगं, तौ स्पर्धितुं नार्हतः
अपित्वर्हत एवेति काकुः । उक्तादेव हेतोर्नासलयुगं, कृतयुगं तौ स्पर्धितुमर्हति तत्रैव तयोः
सत्त्वाद्धर्मप्रधानत्वाच्च । त्रेतायुगं च नार्हति; त्रयाणामप्यधर्मसंस्पर्धात्; तत्र तयोरसत्त्वावेति
वा । कलिद्वीपरयोः पुरुषत्वाच्चलेन सह, त्रेतायाच्च ज्ञात्वाद्देव्या सह, स्पर्धासंभावनायां
पार्षदक्येन निषेधो युक्त इति वा । कृतयुगं तं स्पर्धितुं नार्हति । युवामपि नार्हतः । सत्ययु-
गेऽधर्मलेशसंस्पर्शसंभावनापि संभवेत्, ननु नले तथा—त्रेतायामपि, ननु भैरवाम् । तथा
चार्यं युगद्वयं ताभ्यां स्पर्धितुमपि न शक्नुमः, युवां पुनर्न शक्नुमिति किं वाच्यमित्यर्थः इति
वा । अथ च—दस्योर्युगं नले स्पर्धितुमर्हति । गार्हपत्याहुवनीयदक्षिणामित्रवरुणा च भैरवी
स्पर्धितुमर्हति । यतः—एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा धर्मः स्वभावः सौन्दर्या-
दिगुणो वा ययोर्भेदीनलयोः प्रकाशः शोभालक्षणो धर्मो ययोरिति वा । अमित्रवरपक्षेऽप्येकः
केवलः प्रकाशस्तेज एव धर्मः स्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीसत्त्वात्प्राविश्याच्च दस्युगममि-
त्रं च ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वीपरी युवां पुनर्न, असुन्दरत्वात्प्रापप्रधान-
त्वाच्चेत्यर्थः । अथ च—एको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र तं च तां च
कलहसंदेहौ स्पर्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहसंभवो विशेषधर्माप्रकाशे च संदेहसं-
भवः । अत्र त्वेकधर्मत्वात्प्रकाशमानधर्मत्वाच्च कलहसंदेहौ न संभवत इति युक्तमिति भावः ।
'त्रेताऽमित्रितये युगे', 'प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्', 'संदेहद्वीपरी चाप' इत्यमरः । प्रकाशधर्म-
शब्दयोः पूर्वं बहुव्रीहौ 'धर्मादनिच्-' इति समासान्तः । पश्चात्पूर्वेण समासः ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्तिः करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्याया हेतवस्तत्त्व ॥ १५७ ॥

करिष्य इति ॥ हे कले, अवश्यं निश्चितं करिष्ये । अर्थाञ्जलपराभवमित्युक्तिः प्रतिज्ञा-
वचो यस्यैवंभूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुंकामोऽपि दुष्यसि दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्य-
त्वादिदानीं साक्षात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्वपकारकरणवासनाया धृतत्वाद्वचनेन चानुवादा-
द्विविधपातकसद्भावात् । ब्रह्महत्याया अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्यामीत्यादावित्येत्त्यर्थः ।
कुर्वाणो दुष्टो भविष्यसीति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ च—अकर्ता दुष्यत्येव प्रतिज्ञा-
भङ्गादिति किं वाच्यम् । किंतु यद्यपि नलस्य परामर्शं करिष्यसि, तथापि दुष्यसि, प्रतिज्ञा-
तार्थसंपादनेऽप्येवंप्रतिज्ञाकरणस्यायुक्तत्वात् । हि यस्मात्कार्यायाः कार्यसाधनसमर्था इष्टावक-
चौवरादयः, अदृष्टा देशकालधरेच्छादयो हेतवः कारणानि तवायत्तास्तत्त्वधीना (न)
भवन्ति । कार्यसाधिका इष्टादृष्टसामग्री तावत्तया संपादयितुमशक्या । किंतु सा तस्य तस्य
सत्तत्त्वमैवशास्त्रयमेव संपद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथाचैवं त्वया चित्ते धृतेऽनूयिते च
द्विविधं पातकमेव भवति । न तु तं परामर्शितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं परामर्शितुं शक्यसे,
तथापि नलीयदृष्टादृष्टसामग्र्येव तत्र प्रयोजिका, न तु त्वमिति । मयैवं करिष्यसे, मयैवं कृत-
मित्यादिरूपां प्रतिज्ञां प्रति स्वमात्रस्य करणत्वाभावादृष्टादृष्टकारणैरगुण्येन प्रतिज्ञाभङ्गायापि
वाङ्मिसत्त्वादिन्द्रोऽपि कर्तुमशक्यः, त्वं तु को नाम वराक इति च भावः । यद्वा इष्टादृष्टरूपा

हेतवः, (तत्र) दृष्टसामग्री यथाकर्तव्यविषयपि संपादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री स्वयां न शक्यते । तथा च नलेन यदि परमो धर्मः कृतः, तर्हि स स्वयां पराभवितुमशक्यः । अपाधधर्मः कृतः तर्थाधर्मवशादेव तादृशी दशा भविष्यति त्वया किं कियत् इत्युभयथापि दोषात् 'मयैवं करिष्यते, कृतम्' इत्यादि वृत्तानां न कार्येति भावः । 'इत्युक्त्वा' इति पाठे अवश्यं वक्ष्यं वा करिष्ये इत्युक्त्वाऽकारप्रत्ययेणाकरिष्यन्नपि दुष्यसि वाङ्मात्रेणापि पापसिद्धेः । किं पुनः करिष्यन्ति । अन्यत्पूर्ववत् । कार्यायाः, 'तस्मैदम्' इत्यर्थे 'इद्वच्छः' । हितायै 'तस्मै हितम्' इति वा ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नावरेदचिरेण सः ।

तत्पापसंभवं तापमामुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन्पुण्यलोकेऽनपकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत्, स पुरुषः ततस्तस्मादनयादन्यायादेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकारेण जातात्पापात्संभवो यस्य तं पापं दुःखमामुयात् । बुद्धिपूर्वकारी लभत इति किं वाच्यमित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्माच्च वा सर्वथा स्वाज्य इति भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्थादपिशब्दो योज्यः । हे मोहस्येन स्वामिषज्ञानाश्रयं मूर्खतमेति वा संबोधनम् ॥

युगशेष तव द्वेषस्तस्मिन्नेव न सांप्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति ॥ हे युगानां सख्यासीनां शेष कळे, तस्मिन्कळे तवैव द्वेषो न सांप्रतमयुक्तः । यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शुभोदकं न भविष्यति । युगेषु शेष इति निर्धारणसप्तमीसमासः । सांप्रतमव्ययम् । 'हितयोगे च' इति चतुर्थी ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सद्विहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गा राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥

तत्रेति ॥ हे कळे, तत्र नलसमीपे परामर्शं यामि गच्छामीत्येवंरूपं राजसं रजोगुणजनितं विचाराग्रहम् । अत एवासद्विशोभनं सद्वर्तमानमिहास्मिन्कळे देशे वाऽस्यतां त्यज्यतामिति । सद्भ्रममिति वा । इति विचार्येति यावत् । इति किम्—तत्र राजसंसदि तस्यां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहास्यतां त्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सभ्यैरुपहास्य एव भविष्यसि नतु नलं पराभवितुं शक्यसीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य एवेत्यर्थः । अस्त्यदिति च विरोधान्मासः । तत्र यामीति ज्ञानमसदयुक्तम्—यतो राजसम् । तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—इहास्मिन्नेव देशे आस्यतां स्वीयताम् । इत एव परावर्तनीयमित्यर्थः । इत्यस्मदीयं ज्ञानं सद्भ्रममितीति शब्दमावर्त्य व्याख्येयम् । निपक्षे बाधकमाहोत्तरार्थेन—तत्र स्वयंवरे गतो राजसभायां स्वयंवरे कृते किमर्थमागत इति हास्यतामेव नमिष्यसि ॥

१ 'सांप्रतः' इति पाठे—संप्रतिशब्दात् 'तस्मैदम्' इत्यणि सांप्रतो नापुनिक इत्यर्थः—इति सुभाषकोपा ।

गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकसात्वं प्रवेक्ष्यति ।

षण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं डकारवत् ॥ १५१ ॥

गतवेति ॥ हे कले, निषधदेशान्गत्वा प्राप्य नलं भैमीमन्तरा नलभैम्योर्मध्येऽकसाच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न प्रवेक्ष्यति । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्, भैम्याश्च पातिमत्यादिधर्मयुक्तत्वात्, तौ पराभवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क इव—असंयुक्तं पूर्वं विसेधितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागं पश्चात्पठ्यमानं संहितया प्रयोगार्हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवंभूतं षण्णां चक्रं षण्णामिति शब्दरूपस्थवर्णचन्द्रमन्तरा मध्ये डकारवत् । डकारो वर्णो यथाऽकसाद्विधिमन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्योपमा । षषूश्चात्पञ्चीबहुवचने 'षद्वचतुर्भ्यश्च' इति जुटि तत्सहित आमि 'स्वादिष्वसर्वेनामस्थाने' इति पूर्वपदस्य पदत्वात् 'शलां जशोऽन्ते' इति जत्वेन णकारस्य डकारे 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्य 'अनाज्ञवति—' इति निषेधात् 'हुना ष्टुः' इति ष्टुत्वेन नाज्ञकारस्य णकारादेशे 'यरोऽनुनासिके—' इति डकारस्याप्यनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वादनुनासिकस्यात्र नित्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि न स्तेन रूपेण 'षण्णाम्' इति पदमध्ये डकारो यथा प्रवेशं लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याशयः । अन्यथा विकल्पत्वात्पक्षे षष्णामिति स्यात् तन्मा भूदित्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽज्ञीकरणीया । षण्णां चेति चकारो भैमीं चेति शोध्यः । तथा च—कमेण परिपाठ्या संयुक्तं षण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूपमन्तरा डकारो यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि स्तेन रूपेणावस्थानं वर्तते, तथापि संयुक्तावस्थायां नास्तीत्यर्थे इति वा । षण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायामकस्मादागन्तुकादेशरूपतया डकारो यथा प्रविशति, तथा त्वं न प्रविशतीति वैधर्म्योपमया वा व्याख्येयम् । 'टकारवत्' इति पाठे—'वासनाने' इत्यवसान इव चत्वेविकल्पात्, स्वरथाभावात् पठ्, पदत्वित्यादिवत् । षण्णामित्यत्र स्वरवसानयोरभावाद्डकारो यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमैव । दोषकोऽयम् । नलं भैमीं, 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५२ ॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा बहुधादयः शचीपतेरेनां पूर्वोक्तां वाचमन्वमन्यन्त । 'इन्द्रो युक्तमाज्ञापयति' इत्येवमभ्यनन्दन् । किन्तु पुनर्मूर्खं युगयोः कलिद्व्यपरयोर्युगमेनामिन्द्रमिरं नादत्त नाज्ञीचके । दिगीशानामपि संमतायां वाचि तयोरसंमतेः किन्तु शब्देन मूर्खतरत्वमाप्रहित्वं चोक्तम् । एनाम्, अन्वादेशे एनादेशः । आदत्त, अनासविहरणत्वात् ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैवैर्णैरित्थं व्यररचन्मिथः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवाः कलिं युगं प्रति लक्ष्मीकुल, कलिर्देवान्प्रत्येकश एकैकमुद्दिश्य मिथोऽन्योन्यं समैवैर्णैस्तुत्यैरशरैः छिष्टैः शब्दैः सोपहासमुपहासवाक्यसहितं कलिं कलहं वाग्बुद्ध-

१ 'प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्' इति वातिकेन नित्यत्वेन सिद्धेऽस्य प्रवासस्य गतिश्चिन्त्या । छन्दोविषयत्वं वा कल्प्यम् ।

मित्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचन् कृतवन्तः कृतवांश्चेत्यर्थः । व्यररचत्, रचय-
तेत्यौरादिकस्यादन्तत्वादुक्तोपित्वाच्च सन्वद्भावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तया वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कले, तया वैरसेनौ नले वृते सति तवागमनं गमनाभावोऽहं युक्तम् । उद्वेगे-
नोत्कृष्टज्वेन, अत एव—धावता क्षीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगामिना रथेन
किम्, अपि तु—न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अन्यस्य वृत्तत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा संव-
न्धनीयम् । अनया नलेऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं
न कार्यमित्यर्थं इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र, भैम्या नले वृते सति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तम् । निर्लज्जत्वमशीकृत्येन्द्राण्याचीनामग्रे कथं
मुखं दर्शयिष्यसि । अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थं
इति वा । विमानेनाहंकररहितेनापि धा तिरोधानं तद्युक्तेन नितरां गोपितेनानेन मुखदर्शना-
नुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम्, अपि तु—तद्गोपनं व्यर्थम् । धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया
गोप्यते, तथापि मया ज्ञात एव । अथ च—मैमीनलाभ्यां वरदानार्थमेव मया गतमित्यादि-
व्याजेन निर्वेदगोपनं कियते, तथापि च निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानशून्यत्वाच्च किञ्चिदनेन
निर्वेदेन साधयितुं शक्यते, तस्मात्सर्वथा दुःखं मा कार्षीरित्युपदृष्टितवानित्यर्थः । विमानेना-
न्यवरणादपमानेन हेतुना च उद्वेगस्तेन प्रकटेन किम्, अपि तु—तं गोपायेति वा । शिगत-
मानानामिन खामिन्नितरामभिमानशून्य इन्द्र, गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन
किम्, अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपि धा, 'आतद्योपसर्गे' इत्यङ् प्रत्ययः ॥

वहिः कलिमाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।

अन्यस्मिन्भवतो हास्यं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥ १५५ ॥

पुरेति ॥ हे कले, त्वं यां वरीतुं पुरा यासि गमिष्यसि तयाऽग्र एव त्वदागम-
नात्पूर्वमेवान्यस्मिन्वृत्त एतदिदानीं गमनं भवत्तन्नपाकरं हास्यं हास्यकरणं वृत्तं जातम् । वर्ति-
ष्यमाणमपि वृत्तप्रायत्वादुक्तमित्युक्तम् । सर्वोऽपि लोकेस्त्वामुपदृश्यिष्यतीत्यर्थः । एतत्तव वृत्तं
गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः क्रियमाणं
हास्यं तव त्रपयाऽङ्कं दुःखं राति एवंविधं वृत्तं जातप्रायमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥

इदानीं कलिरिन्द्रमाह—हे शक्र, त्वं यां वरीतुं पुरा यास्यसीः, तया तव समक्षमेव
त्वामनादित्याऽन्यस्मिन्नले वृते तवैतत्प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं त्रपामा सामस्येन करोति
नितरां लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टम् । त्रपयाऽङ्कं दुःखं रात्यादत्ते लज्जास्पदं वृत्तं

१ 'अवाप्नोः—इल्लोपे नभूतमासे अपिधावता प्रकटेन' इति सुखावधोधा । २ 'अत्र द्रवोरत्न-
यैवोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतकृतेः' इति जीवानुः ।

जातमिति वा । हे नळे, पुराऽस्माद्रमनात्पूर्वं यां वरीतुमयासि त्वया प्रयज्ञोऽकारि स्वयंवरं प्रति गतम्, नलस्यं वृतमिति यावत् । यद्वा—स्वस्य गमनात्पूर्वं दूतीहस्तेनोपदाप्रदानादि-द्वारा यां वरीतुं प्रयज्ञोऽकारि, तथा तव समक्षमेव नले वृते एतत्स्वर्गं प्रत्यागमनलक्षण-माचरणं तव जपं न करोतीति त्रपाऽकरं लज्जां नापहति । एवं वृतेऽपि निर्लज्जः सन् स्वगृहं गच्छन् स्त्रां यमितां मुखं कथं दर्शयितास इति भाव इति । तथा विनैतत्स्वर्गगमना-चरणं लज्जावहं सदहास्यं हासयोग्यं न, अपितु—सर्वैर्होसमेवेति काकुर्षा । मुखं लज्जाकरम्, वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा) यासीति 'वाचस्परा-' इति भविष्यति लट् । पक्षे 'पुरि लुह् चा-' इति भूते लट् । पक्षे 'यसु प्रयज्ञे' भावे चिण् ॥

यमः कलिमाह—

पत्यौ तथा वृतेऽन्यस्मिन्यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कले, त्वं यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवान्गमनयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा पूर्वमेवान्यस्मिन्पत्यौ वृते स्वमर्तृत्वेनाज्ञोक्तृते सति भवतः कोपस्य रोधो निवारणं स्ताद्वचतु । यतोऽक्षमस्यासमर्थस्य अत एव—वृथा इदं कोपो यस्य । तस्मादिदानीं कोपो रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नलदेवे कारणाभावाद्वा निष्कारणरोधस्य । यस्मादसहनस्यासम-र्थस्य वा रघो वृथा कोपो निष्फलः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

कलिरेतदेव यममाह—हे यम, यां वरीतुं गतवानसि तथा नले पत्यौ वृते भवतः सका-शादन्योऽधस्तादधरो हीनः कः, अपि तु त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कः स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो भवमुत्पत्ति तस्यत्युपपक्षं प्रापयतीति भवतो निरर्थकजन्मा, अत एव—अधो हीनः कः स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । संवृज्यन्तं वा निरर्थकजन्ममित्यर्थः । अक्षमस्य भूत्पराहितस्य देवस्य रघो वृथा । अस्माद-शानामेव रोधाः सफलाः, न तु भवाद्दशानामित्यर्थ इति वा । अक्षमासहनाक्षमस्य यम वृथा निष्कारणमस्मान्प्रति रुषः कोपान् स्य मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्यै यदर्थं 'चतुर्था तदर्थो-' इति समासः । गतवान्मतुः । पक्षे भूते कचतुः । भवतः यष्टी पथमी च दिग्गणे । पक्षे प्रथमा 'अधातोः' इति प्रतिषेधात् 'अत्वसन्तस्य-' इति न वीर्यः । अधस्तादिति दिक्शब्द-त्वादधरशब्दादस्तातिः, 'अस्ताति च' इत्यधरस्याधापेशः । अध इति । तस्मादेव 'पूर्वाधरा-' इत्यतिरधरस्यादेशश्च । स्वेति 'योऽन्तर्कर्मणि' ॥

वरुणः कलिमाह—

यासि स्मरज्जयन्कान्त्या योजनौघं महावैता ।

समूहस्तं वृतेऽन्यस्मिन्किं न ह्रीस्तेऽत्र पामर ॥ १५७ ॥

यासीति ॥ हे कले, कायकान्त्वा स्मरे जयन्विरुद्धलक्षणयाऽतिक्रूरपस्त्वं महान्तोऽर्व-न्तोऽश्वा यस्यस्मरये तेन रघेन कृत्वा योजनौघं चतुःकोशरूपयोजनसमूहमतिदूरमिदानीमपि यासि स त्वं मूढो मूर्खः । यस्मात्—हे पामर नौच, भैम्याऽन्यस्मिन्नले वृते सति अत्रास्मि-

ज्ञेयं वर्तमानस्य ते तव ह्रीः किं न, अपि तु भविष्यत्येव । भाविनीं वर्तमानां वा लज्जामव-
गच्छन्त्यापि गच्छसि, तस्मान्मुखं एवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं कामं कञ्जलमुत्पया स्वकाय-
कान्त्या पराभावुकः । तथा—जनौघं स्वसेनासमूहमपि पराभावुकः । प्रसरन्त्या दयामकाय-
कान्त्या सर्वसेनामग्रेसरं स्मरं च इगामीकुर्वन्नतिकुरूपः एवंभूतो रथेन समुद्रः सम्भ्रमभूतो
यस्त्वं तयाऽन्यस्मिन्नुते सत्यपि यासि । अर्थात्स्वयंवरम् । तस्य तेऽत्रार्थं स्वयंवरे वा ह्रीः किं
न भवेत् । अपि तु—भवेदेवेति वा ॥

एतदेव कलियंरुणमाह—हे अमर देव वरुण, कान्त्या दिव्यदेहवीण्या योजनीयं दूरं देशं
रजयन्वीप्रं कुर्वन् । जनौघं स्वयंवरस्थलोकसमूहं वा रजयन्त्याश्चर्यदिव्यरूपदर्शनाच्चलाकार-
धारणाद्वात्मनि सानुरागं कुर्वन्नतिजवनद्वययुतेन विमानेन महता दयावकर्णादिनाऽवेता हरेन
वा समुद्रस्तमाहूयो यस्त्वं यासि स्य स्वयंवरमयासीः, तस्य तवान्यस्मिन्त्यया त्वत्समक्षं इते
ह्रीः किमिति न भवति । अत्रापि निर्लज्जेति धिक्कारः । अहं तु तदा नासं त्वं तु गतोऽपि न
इत इत्यपमानालज्जया भवितुं युक्तम् । परं सा न जायत इति चित्रम् । अत एव चात्रपत्व-
मित्यर्थः । अत्रपः (सन्) न भ्रियसे इत्यमरः । अन्योऽप्येवमनादरे कृते लज्जया भ्रियते,
त्वं तु निर्लज्जो न भ्रियस इति चित्रमित्यर्थं इति वा । अत्रपया लज्जामावेनामरेत्येकं पदं
वा । त्रपायां सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपया लज्जामावेनामं रोगं पीडामस्मादशां रासि ददा-
सीत्यत्रपामर । तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थं इति वा । एते चत्वारोऽपि
लोका यथाकममिन्द्रादिदेववचनत्वेन ज्ञेयाः । कलिकल्हस्तु सर्वत्रानुस्यूतः । तत्रापि पूर्वं देव-
वचः, पश्चात्कलिवचः । महावैता, 'अवेणससौ—' इति व्रन्तादेशः, 'आन्महतः—' इत्याकारः ।
नासि स्मेति पक्षे 'सद् स्मे' इति भूते सद् ॥

नलं प्रत्यनपेतातिं तार्तीयिकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तार्तीयिकतुरीययोस्तृतीयचतुर्थयोर्युगयोर्द्वापरस्य कलेष्व
युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिश्यानपेतार्जनगगतथ्ययं 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति नलेऽनिवृत्ताप-
कारवाञ्छं बुद्ध्वा दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्मद्वचनं न शृणोति इतःपरं यत्किञ्चिद्भवतु,
किमस्माकम्' इति विचार्य स्वयं गन्तुमीधुरित्यर्थः । तार्तीयिकः पूर्ववत् । तुरीयः, 'चतुर-
श्लयतावाचक्षरलोपय' इति छब्ब लोपयेति ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरैकेति ॥ कामादिस्नैयं परावर्त्य द्वापर एवैकः सहायो यस्य । तथा—मत्सरेण
नलशुभद्वेषेण मूर्च्छितो विनष्ट इव, अतिमत्सरेण प्रवृद्धो वा । तथा—ग्रहिलो निवारणस्या-
नाकर्णनादाग्रहवान्कलिरवश्यं नलं निग्राहीष्यामीत्येवंरूपां नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह, निषचा-
न्प्रतस्य इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मात्प्रतस्ये । उपहासे वा । एकः परिवारो
यस्येति विग्रह द्वापरैकपरीवार इति समासः । परीवारः, 'उपसर्गस्य पञ्चि—' इति वीर्ष-
त्वम् । निग्राहिणीम्, आवश्यकं शिनिः ॥

नलेष्टापूर्वसंपूर्तेदूरं दुर्गानमुं प्रति ।

निषेधत्रिषधान्गान्तुं विघ्नः संजघटे घनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य इष्टापूर्तानां यागतडागादिधर्माणं संपूर्तः संपूर्णत्वाद्धेतोर्नितरां धर्मेषा-
हुत्वापापरूपं प्रक्षितममुं प्रत्यनु दूरं दुर्गान्दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्यात्रिषधान्गान्तुं गमना-
यामुं निषेधन्वारयन्घनो महाभिरन्तरख विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण संजघटे संजघे । धर्मेषाहुत्वं
इष्टा सदृशा तान्प्रवेष्टुं शङ्कित इत्यर्थः । अथ च—घनो मेघो जलपूर्तेदुर्गमं देशं गन्तुं विघ्न-
रूपो भवन्निषेधति । इष्टं च पूर्तं चेति द्वन्द्वे 'अन्वेषामपि इदमेते रीषः' ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्यैवामलं कलिः ।

प्राप म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहमध्ये गणितत्वात्पापः स्वर्भानुरिवामलं निष्पापं
निषधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रम्, अमलं परिपूर्णप्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं बिम्बसिध सम्मग्नग्राह-
दाग्रहणयोगवशाच्च म्लापयितुं विनाशयितुं प्रक्षितुं च प्राप ॥

क्रियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुर्हमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

क्रियतेति ॥ कालो युगलक्षणः समयरूपः । अथ च—पापरूपत्वाच्छपासवर्णः । अथ
च—दारुणत्वात्कृतान्ततुल्यः । तथा—अहमानी नलपीडनेऽहंकारवान्कलिः क्रियतापि भूय-
सा कालेन भैमीभर्तुर्महीभुजो नलस्य राजधानीं चोपेयिवान्प्राप्तवान् । पूर्व देशं प्राविशत्,
इदानीं तु राजधानीमिति वार्थः । भूमीभैमीत्याजने कलेरभितिवेशामिप्रायो विशेषगृह्येन
सूच्यते । क्रियताऽऽसीयसेति वा । अहमिति मन्ववमहमानः, सोऽस्यास्तीति, सर्वकार्येष्वह-
मेवेति मन्वते तच्छील इति वा ॥

इदानीं पुरप्रवेशविघ्नानाह—

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन्पदम् ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

वेदानिति ॥ तत्र पुरे वेदानुगारीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां धोत्रियाणां मुखात्पदं
पदकारकल्पितं संहिताविभागरूपं पदसंज्ञमाकर्णयन्पदमपारयत्कालः समयरूपः, अथ च—पाप-
रूपः कलिः पदमेकमपि चरणन्यासं प्रसारयितुं नापारयत् । पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन
नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, शतयोगे 'न लोकाः' इति पद्योनिषेधः ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति ॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाभ्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात्क्रमं पूर्वपदप-
रित्वागेनोत्तरपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रन्थमाकर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमवर्तमानो गतिर्वा

१ 'स अवात्' इति पठित्वा 'स प्रसिद्धः कलिग्रंहाद् दृढाग्रहणवशाच्च' इति मुखावबोधाय
व्याख्यातम् । जीवास्तौ तु वरत एव नैव लोकाः ।

पूरं नितरां संकुचितोऽवर्तत । क्रमाकर्णनाद्भयेन पापः पदमपि पुरबलितुमशक्नोतीति देशान्तं
न्यवृत्तवित्यर्थः ॥

तावद्वर्तिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदध्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो यावत्संहिता पदक्रमरूपा-
वस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा नाधावि नाकर्णिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धरा-
हित्याहुताटोपा धृतसंरम्भा सत्वरं पादयोगतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं नावति च
देशे संहिता नाकर्णिता, तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिंश्च देशे सा धृता तदैव तस्य गतिमज्ञोऽभूदित्यर्थः । यावत्संहिताऽध्रावि, तावत्प-
दनोः सत्वरं गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्वरगतिः
नोऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थ इति वा ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।

तथातत्र दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसंबन्धि घृतं तस्य गन्धेन परिमलेन
हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवागमदन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा
तेनैव प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते इसौ नेत्रे अपि नास्त न प्रसारितवान्,
किंचिन्न ददर्शेत्यर्थः । आज्यगन्धक्रतुधूमसंबन्धमात्रेण विषयश्च इत्यर्थः । अतस्तेति तनोते-
रुचिं सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति पाक्षिके सिजलोपे तकारस्य ललादिजित्वाद् 'अनुदा-
सोपदेशवन्ति-' इत्यनुनासिकलोपः ॥

अतिथीनां पदाम्भोमिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥

अतिथीनामिति ॥ तत्र पुरेऽनेन खलेन कलिना गृहिणामङ्गणे चस्खले । यस्माद-
तिथीनां पदाम्भोमिश्रणक्षालनोदकैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्यातिपिच्छिलेऽतितरां कर्दम-
युक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अन्योऽपि पिच्छिले देशे पतति ॥

पुटपाकमसौ प्राप क्रतुशुष्ममहोष्ममिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकतिं पूर्तामिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति ॥ असौ कलिः क्रतुशुष्मा यागसंबन्धी वहिस्तस्य महोष्ममिः प्रकृततापैः कृत्वा
पुटान्यां पुटयोर्वा पाकमुमयपार्श्वयोः पात्रादिसान्तरमभिसेयोगमिव प्रापत् । प्रतिगृहं याग-
बाहुल्याद्गामदक्षिणपार्श्वयोर्वहितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा-पूर्तानां धार्मिकनिर्मि-
तवापीकूपतडागादीनामूर्मयस्तरशास्त्ररूपाणि व्यजनानि तेषामनिलैर्वायुनिलास्य प्रत्यङ्गं सर्वा-
ङ्गमकर्तव्यं छिन्नमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्तनेन च पीडातिशयाद्वाद्यादितरज्ञवायुस्पर्-
शमात्रेण नितरां व्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः ॥

पितृणां तर्पणे वर्णः कीर्णाद्वेष्मनि वेष्मनि ।

कालादिव तिलात्कालाद्दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेदमणि प्रतिगृहं ब्राह्मणादिचतुर्वर्णैः पितॄणां तर्पणे जलस-
मर्पणे विषये कीर्णास्तिष्ठात्पितृश्रियात्कालात्कृष्णवर्णात्तिलात्सकाशात्स कलिः कालात्कृतान्ता-
दिव इरं नितरामप्रसङ्गवमाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्णविशेष-
णम् । तिलादिति जातावेकवचनम् ॥

ऋतूणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दार्पणमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

ऋतूणामिति ॥ स कलिः ऋतूणां ज्ञानं कुर्वतां वैदिकानां तैल्लादौगोपीचन्दनादि-
रचितैर्ललाटादिस्थानस्यैर्द्वादशभिस्तिलकैः कृपाणीभूय सङ्गतामश्रीकृष्ण तस्य कलेर्हृदयं विदार्य
प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमन्तः शरीरमध्वं शीर्णमेव शकलीभूतमेव मेने । कृपाणैर्हि विदारणं
भवतीति युक्तम् । सङ्गाकारास्तिलकान्दद्या विव्यथ इत्यर्थः ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १७१ ॥

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं सृष्टाभाषिणं विदजानन्स्वमित्रला-
भान्मुमुदे । अथ पश्चात् नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकभाषिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशा-
दिव दुःखवशान्म्लानवान्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति कीडायामसत्यदोषाभावाद्यथितोऽभूद्वि-
स्वस्यैः । 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुंसयोः—' इति भारतादौ । विदन्, 'विदेः शतृवंसुः'
इत्यत्र विकल्पाशुभतेर्वसोरभावः । एवं 'चतुर्दशतर्फी विषां विदद्भिः—' इत्यत्रापि हेयम् ।
वदावदं, 'चरिचलि—' इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्यावच । म्लानवान्, क्वतोत्सकारस्य 'संयो-
गादेरातः—' इति नः ॥

यज्ञयूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसंकुलाम् ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णा व्यालकोडीकृतां च ताम् ॥ १७२ ॥

यज्ञेति ॥ स यज्ञयूपैः खादिरोदुम्बरपशुवन्धस्तम्भेर्धनां नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुभि-
स्तीक्ष्णाप्रकीलेः संकुलां व्याप्तामिव जज्ञौ मेने । तथा—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः
सर्पैर्दुष्टधापदैर्बा दुष्टगजैर्बा कोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्यालाः कोडे मध्ये यस्यास्तामेतादृशां
कृतामिव मेने । कीलसर्पादिभिर्व्याप्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुमशक्यम्, तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टु-
मशक्या जातेत्यर्थः । 'व्यालो भुजंगमे क्रूरे धापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । रेफान्तः
पूःशब्दः लीलिज्ञः । चः समुच्चयार्थे इषायो वा ॥

स पार्श्वमशकद्रन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने धनमस्खलत् ॥ १७३ ॥

स इति ॥ वराकः क्वचिदपि स्थानात्माहाहीनः स कलिः पराकिणां द्वादशरात्रोपवास-
रूपपराकास्वकृच्छ्रविशेषमतचारिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा—मासोपवासिनां कायप्रति-
च्छायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं धनं नितरामस्खलद्भ्रमत्पदोऽभूत् ।
तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराकः, 'जल्पमिश्र—' इति पाकत् ॥

१ 'विन्दन्' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'व्याल' इत्यपि पाठः सुखावबोधायाम् ।

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संनिदधती पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्विया ॥ १७४ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्वर्णिकैः 'आगच्छ वरदे-' इत्यादिमन्त्रैरावा-
हितां अनन्तरमर्कमण्डलादुत्तरादिशयसामर्थ्यात्सूर्यविम्बाभिर्गन्धर्व दिव्यरूपेण संनिदधती
तत्समीपमागच्छन्तीं प्रातःसंध्याभिदेवतां गायत्रीं पश्यन्माययाः सकाशाद्भवेन गायत्र्यैवादी-
दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । संध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्रीं मां विना-
वाभिष्यतीति ततः स्थानात्पलाय्य गत इत्यर्थः । 'गायत्री सूर्यविम्बस्था-' इति ध्यानम् ।
अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः, 'पूर्वकाल-' इति समासः ॥

स गृहे गृहिभिः पूणे वने वैखानसैर्धने ।

यस्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूणे गृहे, तथा—वैखानसैर्वानप्रसैर्धने व्यासे वने
तथा—यतीनां परमहंसानां संन्यासिनामाधार आश्रयभूतैर्न्यासेऽमरागारे । कापि कस्मिन्-
पीति सर्वत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनशे आश्रयं न प्राप । गृहिभिर्गृहे पूणे सतीति
सति सत्तमी वा सर्वत्र ॥

कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसा मात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्रं तत्र न प्राप्नोदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७६ ॥

कापीति ॥ असौ कलितत्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निषिद्धां हिंसाम् । अथ च—
स्त्रियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कस्मिन्नपि देशे नापश्यत् । तथा—कलहप्रियत्वाच्चात्मसाम्यात्
स्वस्य मित्रं कलिं कलहं मूर्खानामपि मुखे संभाविते स्थले नाप्नोत् । मूर्खा अपि तत्र न
कलहायान्ते हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ इत्यर्थः । अन्वोऽपि यत्र स्वलोमिप्राव-
भावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ॥

हिंसागर्वा मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति सः सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूराक्षिरास तम् ॥ १७७ ॥

हिंसेति ॥ मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागर्वा हिंसासंबन्धिनी गर्वा वीक्ष्य रिरंसुर्दृष्टचित्तः
सः 'निषिद्धगोहिंसा मत्प्रिया' इति धावति सः । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेव-
ताकद्रव्यसाध्ये रूपे धर्मे आसक्ता तत्संबन्धिनी तत्साधिका सती । अभिचारादिदृष्टकर्मराहि-
त्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्मस्तत्साधिका वा । खरं पापरूपत्वाद्दुःसहम् । रत्नयोर-
भेदात्खलं वा । पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तेः
पश्चाद्दर्मेसाधनमग्रीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त
इत्यन्वयः । 'मुखे' इति पाठे—हिंसाप्रतिपादिकां गौं वाणीं यज्वनां मुखे वीक्ष्य । श्रुत्वेति
सावत् । रिरंसुरधावत् । सा तु वाणी सौम्यप्रतिपादिका सती तमखरम् 'अमीषोमियं पशुम्-'
इत्यादिवाक्याकर्णनमात्रेण दुःखवशाज्जिज्ञेःकर्म दूराक्षिरासेति वा । अथ च—कामादुरः
सुरतेच्छुः खरो गर्दभो गौं वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्षा
सती मिजातीवत्पादुर्दभं दूराक्षिराचकारेति । मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च—गौर्व्या

चौन्यं वृषभमनुसरन्ती कूरं वृषभं त्यजति । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । हिंसागवीति 'गोरतश्चित्' इति टच् ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

बन्धवन्दारुभिर्जडौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७८ ॥

मौनेनेति ॥ स कलिर्व्रतनिष्ठानां वाग्यमवतिनां संप्यादिजपमौनिनां वा मौनेन वाक्त्रिय-
मेन कृत्वा स्वस्यात्मन आक्रोशं गाडीप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा—बन्धेषु नमस्कारार्हेषु
गुर्वादिषु बन्दारुभिर्नमस्कुर्वन्निर्नरैः स्वशिरश्च पदाहतं चरणताडितमिव जज्ञावज्ञासीत् । च
इवार्थो वा । बन्दारुः, 'शृबन्धोरारुः' इत्यारुः । 'बन्धान्' इति पाठे—तद्योगे 'न लोका-'
इति पठानिषेधाद्वितीया ॥

ऋषीणां स वृषीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने धनैरमी हन्तुं शतुं मामद्रिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणामिति ॥ स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृषीः कुशासनानि पश्यन् 'अमी
ऋषयो धनैर्लौहमुद्गरैर्मौ हन्तुमुद्यताः' इति मेने । तथा—आचामतां तेषामेव हस्ते आचम-
नार्थं रूढीता अपः पश्यन् अमी मामद्रिश्च 'त्वं भस्मसाद्भव' इति शतुमुद्यता इति मेने ।
ततोऽप्यतिभयेनापासरदिस्यर्थः । केषांचिदस्ते वृषीः, केषांचिदस्तेऽपः पश्यन्ति वा ।
हन्तुमिष, शतुमिषेति प्रतीयमानोद्वेक्षा । 'स कुशान्' इति पाठे—कुशानपश्च पश्यन्ति-
त्यर्थः । अत्र दैर्घ्यात्कुशा एव धनतुल्याः । आचामतां, छिबुरुमु—' इति कीर्षः ॥

मौजीधृतो धृतापाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बन्धुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

मौजीति ॥ स कलिर्मौजीधृतो मुञ्जवृणमेखलाधारिणः । तथा—धृत आषाढः पालाश-
दण्डो यैलान्गर्णिनो ब्रह्मचारिणः एवंभूतानासशङ्के मेने । अमी पुरुषा रज्ज्वा मां बन्धुं ततो
बन्धानन्तरं च दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौजीधृतो धृतापाढा एते ब्रह्मचारिणो न
भवन्ति, किंतु मां रज्ज्वा बन्धुम्, दण्डेन हन्तुंमायान्तीत्याशशङ्क इति वा । 'धृतापाढापा-'
इति पाठे—एवंभूता ब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के, कित्वित्युत्तरार्थम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः',
'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । मौजी विकारेऽच् । वर्णोस्त्वेषाम्, 'वर्णाब्रह्मचारिणि'
इतीति ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्रासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाशु च नृचः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्वेति ॥ स तत्र पुरी पुरोऽग्रेऽधश्चक्रमात्रं पुरोडाशमष्टादशकरालादिसंस्कृतं पञ्चशरीरा-
वयवं दृष्ट्वा उत्रासेनोत्कृष्टभयेन दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा—शुचः सर्पफणाकारपुरो-
भागा वैकट्याकीर्णः फणिनीः सर्पिणीमन्वानोऽशु मुमोच । दर्शनमिषा करोदित्यर्थः । पुरो-
डाशोऽक्षरान्तः । 'पुरोडाशमुजामिष्टम्' इति मापे ॥

मुमुदे मदिरादानं विदक्षेप द्विजन्मतः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टि तं कुर्वन्तमद्वयत ॥ १८२ ॥

सुमुद इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिरास्तीकारं विद्वज्ज्ञानम्पश्यन्
‘अयं महापातकी’ इति बुद्ध्वा सुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिभिन्द्रदेवताकं वायं
कुर्वन्तं तं द्विजं दृष्ट्वाऽद्वयत । ‘सौत्रामण्यां सोमग्रहान्मुराग्रहांश्च गृह्णन्ति’ इति श्रुतेर्मदिरादा-
नस्य वैधत्वाद्बन्धाश्रयविनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः । सौत्रामणी, देवतार्थं संबन्धमात्रे वाण,
‘अन्’ इति प्रकृतिभावः ॥

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ असी वेदविदां यावतो यावत्संख्याकान्बहुन्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मयज्ञसमये
क्रियमाणान्, हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान्करपुटान्वा, सूर्योपस्थाविनां गायत्रीमन्त्रजपाज-
लीन् ‘व्रतारम्भेऽवसाने च पादौ प्राश्नी गुरोः सदा । संदृश्य हस्तावप्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः
स्मृतः’ इति मनुकलक्षणान्करसंपुटानपश्यत् । तावन्तस्तस्य कलेहृदः सकाशादस्त्राञ्जलयो
रकापूर्णौ अञ्जलय उदडीयन्त उत्पतिता निर्गताः । तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदीर्षंहृदयोऽभू-
दित्यर्थः । ‘तदस्त्र-’ इति पाठ उपेक्ष्यः ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्वेव यमस्येव विभाय सः ॥ १८४ ॥

स्नातकमिति ॥ स विद्यास्नातकम्, व्रतस्नातकम्, उभयस्नातकं च स्वस्य घातकं
निधास्यपतिनं जज्ञे मेने । तथा—दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवद्यमस्य
भयहेतुं जज्ञौ स्नातवान् । तथा—वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्वेव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृकस्व-
कर्मक—स्वकर्तृकमौनिककर्मकदर्शनेनैव वा विभावाजसत् । कस्येव—यमस्येव । यमकर्तृक-
स्वकर्मक—स्वकर्तृकयमकर्मकदर्शनेनैव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा भयं, तथा मौनिव
इत्यर्थः । ‘स्नातकस्त्राप्तो व्रती’, ‘तपःक्लेशसहो दान्तः’ इत्यमरः । ‘श्रुते तु वरं दत्त्वा
स्नायाच्च तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा’ इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति
स्नातकः याज्ञकादित्वात्सामुर्ध्वलुन्तः । घातकं, हन्तेर्ध्वलि ‘हनस्तः’ । जज्ञौ जज्ञ इति जानातेः
कर्त्तृमिप्रायकिपाकलविषक्षया ‘क्षेपास्कर्तृरि-’ इति परस्मैपदम् । तद्विवक्षया तु ‘अनुपस-
र्गाज्ज्ञः’ इति तच् । दृष्ट्वेति भयहेतुत्वाविषक्षयानपादानत्वम् ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्राभुवन्वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान्वेदपूजाग्नित्वाचारवन्धनं वेदेषु पण्डिता-
न्ध्रौतस्मार्तकर्मठान्प्राभुवन्पश्यन्सापादतिदुःखादेतोरपासरत्पलायितः । यतः—पावरूपः । क
इव—अनलं प्राप्य जलार्थीव । तृपितो जलं विचिन्वन्निति प्राप्नोष्यादूरं पलायते ॥

तत्र ब्रह्महर्षं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वरति सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ स तत्र ब्रह्महर्षं नरं पश्यन्महापातकित्वादात्माश्रयादतितरां संतोषमानशे
प्राप । अनन्तरं सर्वमेधाह्वयस्य यज्ञस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्मणा निर्वर्ण्य
निर्धाय ज्वरति स्य नितरां संतप्तोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जातीयैकैकप्राणिर्हि साधिकात्
ब्राह्मणो 'ब्राह्मणमालमेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्वाच्चिराधवत्वात्संतप्त इत्यर्थः । ब्रह्महृणम्,
'ब्रह्महृण-' इति कृप् । ज्वरतिभ्यादिः ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य राम्भैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनिं क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संन्यासिनां हस्तस्थितै राम्भैर्वेणुदण्डैस्तस्य कलेस्तर्जना भर्तृना आर-
म्भकारि । तथा—गृहिणां गृहस्थानां वेदैरेव यष्टिनिर्दण्डैर्वेदानां कमजटाकूपभिर्वा यष्टि-
भिर्यस्य दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । राम्भयष्टीर्दण्डा भीत इत्यर्थः । 'राम्भस्तु वैणवः'
इत्यमरः । राम्भो वैणुः, 'तस्येदम्' इत्यण् । क्लिष्टिः, 'तितुन्न-' इतीप्तिषेधः ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाक्षयनव्रतचारिणो नरान्वीक्ष्य मण्डलस्य तद्वा-
ग्नस्य स्वागमेवैच्छत् । तथा—पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणायीनामालोकनात्पवेवैजायन्नास्यसम-
विन्दत प्राप । ततोऽपि महद्गुणमापेत्यर्थः । 'वगमौ चामौ दमौ पवित्रम्' इति काल्यायनः ।
स्थण्डिल एव शेते व्रतवशात्स स्थण्डिलशायी । 'व्रते' इतीतिः ॥

अपश्यजिनमन्विप्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणा ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं बोद्धविशेषं स्वमित्रमन्विप्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणामजिनं कृष्णसूत्रचर्मो-
त्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिग्गम्भरेण वेदवाद्येनार्थी(तु) प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयन्वज्ञ-
वीक्षासहितस्य यज्वनोऽक्षपणं वीक्षाधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यद्वा—अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां
पणं क्रीडां पाशकसंबन्धजयपराजयदेवं राशीकृतं घनं ददर्श । 'राजसूये यजमानोऽक्षेर्दा-
व्यति' इति श्रुतेर्विहितत्वात्पूतं युक्तम् । वैधं सर्वं दुःखदं स्वस्वामित्रमेव ज्ञातवान्, नतु
मित्रमित्यर्थः । पणं, 'नित्यं पणः-' इत्यप् ॥

जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १९० ॥

जपतामिति ॥ स जपतां नराणामक्षमालासु पद्माक्षरुद्राद्यादिमणिनिर्मितजपमालिकासु
चर्तमानानां पद्माक्षारिषीजानां जपमण्यार्थमाकर्षणं तस्य दर्शनादेतोर्जीवानां प्राणानामाकृष्टि-
राकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखान्मन्वभूत् । यस्माद्विपरीतदृक् विरुद्धदर्शो सर्वहितं धर्म-
महितत्वेन जानातस्तद्दर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदित्यर्थः । वष च—विपरीतदर्शन-
शीलत्वाद्दीजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन, वषयोः सावर्ण्येन च जीवेति भवतीति जीवाकृष्टि-
कष्टानुसर्जनं युक्तम् ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्पणम् ।

वरमैच्छद्दृशोरेव निजयोरपकर्पणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिसंध्यं प्रातर्मध्याह्नायाह्नरूपं संध्यात्रयमभिधाय विप्रा-
णामघमर्पणम् 'शतं च' इति ऋग्भिर्नासास्पर्शानिमिश्रितं तुल्यकोदकं तत्प्रक्षेपोदकं वा
पश्यन्निजयोर्दशोरपकर्पणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्येच्छत् । मदीयनेत्रे यदि कोऽप्युदमूलवि-
ध्यत् तर्ह्येतद्दुःखमूलं नाद्रक्ष्यत् । तस्मात्त्रेणोन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा
दुःखितोऽभूदिति भावः । अघमर्पणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्पणव्यथातुल्या । त्रिसंध्यं, अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चित् कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः प्रष्टुं चाञ्छन् ।
अत एव तत्र पुरे कथं कस्मिन्नमवेपणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन्स कलिः क्वचिदपि स्थाने
क्वचिदपि स्वस्य परिचितं जिनक्षपणादिमिश्रं नाद्राक्षीत् । नलेन भैम्या वा तत्रलेन जनेन
वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकोपपातकादिषु मध्ये क्वचिदपि परिचितपातकं
नाद्राक्षीत् । 'त्वया भैमी नलोऽत्रललोको वा स्पृष्टः किम्' इति कलिर्यत्स्पृच्छति, तदेकमपि
पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥

तपःस्वाध्याययज्ञानात्मकाण्डद्विहतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पञ्चाग्नितापनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः, देवतोद्देशेन द्रव्यस्वागो
यज्ञो यागः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्विद्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन्-
काण्डं निष्कारणमेव द्विष्टास्तापसा येन स कलिरुपततापातिदाहमाप । अतिदुःखितोऽभू-
दित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते । यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वा-
त्पूर्वनिपातः ॥

कर्म तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मम्मलौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

कर्ममिति ॥ स तत्र पुरे उपनम्राया उपासकस्य सनीपमानस्य स्थितायाः स्वजाती-
याया विजातीयाया गम्याया अगम्याया वा विश्वस्याः सर्वस्याः क्रियाः कर्म कामुकं तां संभु-
ज्ज्ञानं कंचन नरं वीक्ष्य अयं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् । अथ पश्चा-
द्विचारणायां क्रियमाणायां तं कर्म वामदेवेन मुनिना दृष्टं ब्रह्मसाम 'कवानविश्व' इत्यादि
वामदेव्यं नाम साम तस्य ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मम्मलौ दुःखितोऽभूत् ।
'वामदेव्योपासने सर्वाः क्रिया उपसीदन्ति' इति श्रुतिः । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे 'वामदेवाद्-
व्यव्यौ' इति व्यः ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्यरे बिततार वा ॥ १९५ ॥

वैरिणीति ॥ शुचिता लोकाणां बाह्याभ्यन्तरशुचिता मनःशुद्धिर्गोमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न ददौ । यस्मादशुचेस्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां भूमेऽथ शुचित्वास्थातुं नाशकदिल्लयः । तथा—वेदध्वनिरम्बरं शब्दाश्रये नगरसंबन्धुपरितनाकाशदेशे आलम्बमाश्रयं न विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात्तत्रापि स्थातुं नाशकदिल्लयः । वा समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति ॥

दर्शस्य दर्शनात्कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सोमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १९६ ॥

दर्शस्येति ॥ स दर्शस्याग्निष्टोमस्यामावास्यायागस्य दर्शनात्कष्टं महदुत्तमानशे प्राप । तथा—पौर्णमासं यागनीक्षते एवंशीलः सन् जुघूर्णे वज्राम् । तद्दर्शनेन मुग्धच्छेत्त्यर्थः । सोमयागं त्वन्तकमेवामन्यत । तद्दर्शनान्मरणमेवान्वभूदित्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा, पथ्यान्मूर्च्छा, अनन्तरं च मरणं भवति ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जनाः ।

नापश्यत्सोऽभिनिर्मुक्ताजीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १९७ ॥

तेनेति ॥ तेन कलिना वीरावशूराग्रन्तीति क्षात्रधर्मेजीविनो धार्मिका अदृश्यन्त । वीरा-
वश्रेष्ठानाचारवतो ग्रन्तीति वीरहृणो जना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्यन्ते, न तु सदाचाराः ।
तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा—वीर्यते शूरो भवति वीरोऽतितेजस्वी
वह्निस्तं ग्रन्थुपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृणो नष्टाग्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्वोऽपि शूरस्यः साम्रिक
एव तत्रेत्यर्थः । तथा—सोऽभिनिर्मुक्तान् येषु सुतेषु सुर्गोऽस्तमेति तादृशान्सुर्यास्तमयसमये
निद्रिताननाचारान्त्वत्र नापश्यत् । किन्तु—जीवन्तश्च ते मुक्ताश्च तान्विषयपरित्यागिनोऽग्रहा-
ज्ञानिनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहननयोग्या दृष्टा न तु ये वीरानहतवन्तस्ते दृष्टाः । वीरमारण-
मपि तत्र राष्ट्रे न कथित इत्यर्थ इति वा । 'सुते यस्मिन्नस्तमेति सुते यस्मिन्नुदेति च । अंश-
मानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाकमम्' इत्यमरः । वीरघ्नाः, मूलविभुजादित्वात्कः ॥

स तुतोपाश्रतो विप्रान्दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान्वीक्ष्य दूनवान् ॥ १९८ ॥

स इति ॥ स विप्रान्स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्वोन्वस्पर्शिनोऽश्रतो मुञ्जानान्दृष्ट्वा तुतोप ।
उच्छिष्टानां मिथः स्पर्शनिषेधात्तदतिक्रमकारिणः स्वाश्रयत्वेन संभाव्य दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं
होमशेषीभवत्सोमभुजः सोमन्तं भुजते सोमलताचूर्णं मुञ्जानांस्तान्वीक्ष्य मिथश्च दूनवान्व-
यितोऽभूत् । 'न सोमेनोच्छिष्टो भवति' इति श्रुतेः । 'इन्द्रदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं मनुरप्र-
वीत्' इति स्मृतेऽथ सोममशनेऽनुच्छिष्टत्वादन्योन्यस्पर्शोऽपि पापमावाहुः खितोऽभूदित्यर्थः ॥

श्रुत्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोऽहटित्यसौ ।

तं पश्यन्पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १९९ ॥

श्रुत्वेति ॥ अतौ कंचन जनं रजोजुष्टं धूमिमलिनं श्रुत्वा निषिद्धवीरजःस्पर्शबुज्या खरा-
दिनिषिद्धरजःस्पर्शबुज्या दृष्ट्वा स्वाश्रयाश्रया हटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् । ततोऽनन्तरं विचा-
रावधरे पवनसंबन्धि पवित्रं च यद्गौरजःस्नानं तत्र तेन वाऽवस्था स्थितिर्भस्य तत्र वाऽवति-

घृते तं पश्यन्दुःस्थो दूनोऽभवत् । 'वारुणं तु जलज्ञानमापोहिष्ठेति मान्त्रिकम् । वायव्यं गोरजःस्नानमातोयं भस्मनोदितम् । वस्तु सातपथ्येण दिव्यं तदिति पञ्चधा' इति मनुः । पावनज्ञानस्य धर्मत्वादूनोऽभूदित्यर्थः । प्राप्नोत्, लृच् । 'प्राप्तः' इति च पाठः ॥

अधावत्कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तथा बुद्ध्वा मन्दोऽमन्दं न्यवर्तत ॥ २०० ॥

अधावदिति ॥ अयं कापि वृक्षशालायां गृहे वा हन्यमानो गां वीक्ष्य स्वाश्रयाशया मुदाऽधावत् । अनन्तरं तु पुनस्तां गामतिथिभ्योऽभ्यागतार्थं हन्यमानो बुद्ध्वा मन्दो मुखोऽसौ दुःखवशान्मन्दं शनैन्यवर्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र स्थातुमशकः सन्नमन्दं शीघ्रं परावृत्त इति वा । 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति स्मृतेः ॥

दृष्टवान्स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकलजम् ।

यजमानं निरूप्येन दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ २०१ ॥

दृष्टवानिति ॥ स द्विजे नित्यानि संध्यास्नानादीनि, नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि त्यजति तमकुर्वाणं दृष्ट्वा दृष्टवान्स्वाश्रयाशया जहर्षे । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतवीक्षं निरूप्य निधित्य निराशत्वादीनमुखः सन् अद्रवत्स्मात्प्रदेशादूरं पलायान्चक्रे । 'वीक्षितो न ददाति न जुहोति' इत्यारिभुतेनित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य वैधत्वाद्दोषाभावात्ततोऽपि पलायित इत्यर्थः । नैमित्तिकः, आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा विव्यधे ॥ २०२ ॥

आननन्देति ॥ अयं तत्र पुर आत्मघातिनं कंचन निरीक्ष्याननन्द । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति विध्यतिक्रमात्पापकार्यं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां सत्यामेनमात्मघातिनं नाम्ना सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यजमानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यधे । आसन्नभरणो ह्यविचिकित्सरोगादिस्तत्राधिकारी । 'सोऽन्लोष्ठौ सर्वस्वाराख्ये बहौ आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वाद्वात्मघातदोषाभावाप्ययित इत्यर्थः । आत्मघातिनं, ताच्छील्ये णिनिः ॥

कृतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०३ ॥

कृताविति ॥ स महाव्रताख्ये कृतौ ब्रह्मचारी चेतवरी च तयो रतं मैथुनं पश्यन्ब्रह्मक्रियां भण्डानामसत्यभाषणादिष्व्यापारस्त्रीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतवृत्तमिव जज्ञे मेने । यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा बहुजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाशयन्ति, तथा—दिवेव बहुजनसमक्षमन्धोलव्यापारकरणायागकर्म भण्डव्यापारवृत्तमिति यज्वानः सर्वेऽप्यसम्भवा इति मेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छीलेतवरी स्त्रीणि, 'इण्श-^१' इति करपि तुकि च 'टिङ्गणम्-' इति ङीप् ॥

१ 'भाण्डा-' इति पाठे—'भण्डानामिदं भाण्डं तच्च तदकाण्डं ताण्डवं वा' इति स्वास्वेवम्—इति मुक्तावबोधो वा ।

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

इष्टाचष्ट स कर्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गलेवंशीलं वराङ्गं शुभं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तां इष्ट्वा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं भण्डमाचष्टाऽकथयन् । द्वापरस्याग्र इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽपण्डितः शास्त्रानुसारिवुद्धिरहितः । 'पुराणं मानवो धर्मः साज्ञो वेदविद्विस्तिष्ठतम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हातव्यानि हेतुभिः' इति राजाज्ञावर्चिर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य शिभं महिष्या उपस्ये निषत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वामिधानान्मूर्खः ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरिभ्रमकमवशात्सकलनगरे धर्मात्मनामेव दर्शनेन वित्तलेदा-
दनन्तरं कलिर्भीमजया भैम्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकत । कमिव—प्रभया संज्ञा-
देव्या, अथच—असद्यतेजसा जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किभूतमुभयम्—दुष्टा मत्सरादि-
दोषोपहृता इव बुद्धियेषां तैः पापरूपैर्दुरालोकं पुण्यलोकात्पतित्रतया तथा च युक्तत्वात्क-
लिप्रवृत्तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा कायका-
न्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणं च । प्रकृष्टया कायकान्ध्या पापिमिर्दुरालोकं नलमिति वा ।
दुरालोकं खलु, तयोगे च 'न लोका-' इति पृष्ठीनिषेधादुष्टदृग्भिरेति तृतीया ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यञ्छल्यमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छे स तन्नर्मोर्मिमिमिथः ॥ २०६ ॥

तयोरिति ॥ स तयोर्मैनीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योन्यानुरागोत्कर्षं पश्यञ्छल्यमिव
हृदि नाराचम्बधमिवानशे प्राप । तत्तुल्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा—मिथोऽन्योन्यं तयोर्नर्मोर्मिमि-
थः क्रीडाकल्लोलः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्मच्छेदमिव प्राणहरणसरीरावयवकर्त-
नमिवानच्छे प्राप । सौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनर्मेष कार्यत्वाच्च पौनरुक्त्या-
शङ्का । सौहार्दम्, युवादित्वाद्भावेऽपि 'हृद्भृग-' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्प्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत्कलिः ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति ॥ कलिरमर्षाद्वैमीनीनलप्रीतिनर्मसहनशीलत्वरूपाद्रोधात्, तथा—आत्मनो
महापातकादिरूपाद्रोषादार्मिकाप्रयणाशङ्के, तथा—तयोर्मैनीनलयोस्तेजस्वितागुणात्कायका-
न्तिरूपाद्गुणात्सौन्दर्यादिशब्दात्क्षेत्रतेजसश्चाधर्षणीयत्वरूपाद्गुणादित्येवंहेतुत्रयात्तौ भैमीनलो न
परं मनसा किं तु दृष्ट्वापि नयनरश्मिनापि स्प्रष्टुमनीशोऽसमर्थः । किं पुनर्हस्तादिना, एवंभूतो
यतोऽतस्तस्माच्चलावासात्प्राप्तादादपि सकाशात्स कलिरचलचिर्गतः । एवंविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि
प्रवेष्टुमशकस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्योऽपि मलिनलो जस्विनं दृशा वीक्षितु-
मप्यशकस्ततः पलायते ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेषी नलद्वेषपरः, अतएव तत्परामर्शमाश्रयान्वेषी निवासं गृह-
यसाणः कुत्रचिदपि तदलाभाहुः स्वात्मर्षेण च निःश्वसन्स कलिः रामेण श्रीरामेण समा तुल्या
श्रीः शोभासंपदस्य तस्य नलस्याभिरामं वृक्षादिसमुद्भिदमत्वाद्दमणीयं गृहारामं प्रासादसमीप-
वर्ति कीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायां नलद्वेषविचारः सुशक्त इति गृहारामं
प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्येन नलस्य पाविष्यं सौन्दर्यं संपदाधिक्यं भाविराज्यपरित्याग-
येति सूचितम् । तदानीं रामस्य भावित्वे कल्पपेक्षयाभूतत्वात्प्राहस्यानादितया वा भूत-
त्वादुपमा मुक्तेवेति हेयम् ॥

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक्तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०९ ॥

रक्षीति ॥ कलिलत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्षं संघत्वेन यद्वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं तेन
हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न बाधनं बाधयतीति बाधनमेवंविधं न भवति
तापसानां तत्र प्रवेशाभावात्तापसनिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मनाक् ईषत्स्वानुकूलं
स्वस्य हितम्, एवंविधं मेने । विशेषणबलद्विशेष्याज्ञेपात्तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः ।
यतो—मानी अभिमानवान् । नलपरामर्शं तत्रैव निवासवाञ्छां दधारेत्यर्थः । किल
प्रसिद्धौ । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्त्वपोधनैर्बाधकम् । अतस्त्वत्र पुरे तमाराममेव
मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्षकबाधने सत्यप्यदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्चतु
तपोधनबाधन इति मनागित्युक्तम् । एवं संकटे किमिलवात्सीदित्यत आह—यतो मानी ।
अभिमानसाधनाय संकटमपि मानिनः सहन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं
बाधनं मनागपि तत्रारामे नास्तीति तं स्वानुकूलं मेन इति वा ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसंधिना ।

स नलेनार्जितान्प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

दलेति ॥ स कलितत्रोद्यानवने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां द्विजानामति-
थीनां च पूजातद्विषयेणाभिसंधिनासथेन कृत्वा देवद्विजपूजैर्वाभिसंधिराशयो यस्यैवंविधेन
वा दलविभिर्देवपूजां कर्तुं कामेन नलेनार्जितानारोपितानाम्नाद्विद्रुमानाक्रमितुमारोद्रुमाश्रयितुं
च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्, स्वस्य च पापरूपत्वात्तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददर्शेकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ स कलिर्धर्मे धर्मकार्ये विषयेऽकर्मठमकर्मशूरमपि पत्रादीनां देवाय-
नुपयोगाद्धर्मकार्यान्हमपि सर्वेषामुद्भिदां वृक्षाणामासतेः सान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षलता-
गुल्मादिजातमत्रास्तीति कीर्तिपूर्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्ववृक्षासत्तिपूर-
णस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं विभीतकं कुटं पृष्ठं ददर्श । 'अनोकहः कुटः शालः'
इत्यमरः । कर्मणि घटत इति, 'कर्मणि घटोऽठच्' । 'कर्मशूरस्तु कर्मठः', 'उद्भिदस्व-
रगुल्माद्याः' इत्यमरः ॥

स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

यद्गु मेने निजं तस्मिन्कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैषधसौधस्य निकटं समीपवर्तिनं निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं लाल्छन्नभूतम्, अथच—उद्योच्चतरत्वाद्वजमिव तदप्रस्थित्या नलदर्शनवशात्तदीयदो-
षविचारोपायभूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं बहु मेने । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः'
इत्यमरः ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रयरहितस्य कलेः स्थानदानात्स्वेनैव
तदाधारभूतत्वात् विभीतकः केवलनिवासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलिसंबन्धी द्रुमः परं केवल-
मासीदिति न । किंतु कलि प्रत्यभिलाषपूरणात्कल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्योऽपि निराश्रयस्या-
श्रयदानात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः कलिद्रुमः' इत्यमरः ॥

पापिनापि कलिना विभीतकः स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुपेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

ददाविति ॥ नवसादेतोः कलिः प्रवाहनादितयाऽतीते कलियुगसमये धर्मस्वैकेन
पदेन चतुर्थांशेन स्थानं ददौ । ततस्तस्मात्तदा नलराज्यसमये कृतयुगे स विभीतकोऽप्येक
एव तस्य कलेः पदं चरणः, अथच—स्थानम्, अमिलसंजात इत्यहं मन्ये । 'कृतं कर्तुं
कुम्भते' इति न्यायेन कालान्तरे यावद्दत्तं तावदेव तदानीं तेन लब्धमित्यहं मन्ये इत्युपेक्षा ।
धर्मस्य संबन्धमात्रविवक्षया यष्टी ॥

उद्भिद्भिरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः सामेर्द्धिजादस्मात्सन्तापं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

उद्भिदिति ॥ तत्रोद्यान उद्भिदि वृक्षे विनीतके विरचित आवासः स्थितिर्येन सः
कलिः सामेरमिहोत्रगतो द्विजात्क्षत्रियात्, तथा—दीक्षितात्स्वीकृतामिहोत्रदीक्षादस्मादा-
ज्ञोऽभिषेकादिगुणयुक्ताल्लासकाशात्सम्पत्कं प्राप्तं महाशापनिग्रहं प्राप । 'राज्ञो द्विजात्'
इत्येताभ्यां स्वामाधिकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितम् । 'सामिर्द्धिजात्' इत्येताभ्यां च तपोजनितं
ज्ञापे सामर्थ्यं सूचितम् । एवंविधोऽयं समीपस्थितं मां निखयेन ज्ञास्यति, शर्पं च दास्य-
तीत्यन्तर्महद्भयं प्रापेल्यर्थः । अभिमोत्रिणो नलस्य संबन्धिनः कृतयुगवृक्षीश्वरिप्राप्तस्मादधि-
क्षाद्विजाद्राक्षणाद्रीतमात्पुरोधसः सकाशाद्भयं प्राप । नलमिहोत्रपरिचर्यार्थं तत्र वर्तमाना-
त्स्वयमप्यमिहोत्रादिवीक्षायुक्ता च गौतमात्पुरोधसः सकाशाद्भूत इत्यर्थे इति वा । कस्मादिव
—कपोतादिव । यथा—अभिधृतितादृशरभक्षिणः, तथा—दीक्षितात्कपोतनाम्नो द्विजात्स्थिणः
सकाशाद्भूते विरचितावासः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षाकूटो वृक्षाशःस्थायी वा भयं

१ 'मिःरपन्दस्य' इति पाठे—'पदमाधममि गन्तुमसमर्थस्वेति व्याख्येयम्' इति सुखाचबोधः ।

२ 'स्थानमिति पाठेऽपि स पदार्थः—' इति सुखाचबोधः ।

प्राप्तपूर्वं कदाचित्, तथेत्युपमा स यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्तःप्रवि-
ष्टोऽत एव तद्भक्षिता पाषाणकणिकापि जीर्यत इत्येतिह्यम् । सामेरजारभक्षिणः कपोतविशेषो
तज्ज्वारान्मक्षयति । उद्भिदा तृणकाष्ठादिना निर्मितगृहः पुरुषोऽभ्युद्धारिनेत्रात्स्वोपवेशनमात्रेण
गृहदाहानिष्टसूचकाद्गृहोपरि विलोकितात्कपोताद्भूकात्प्रक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति
तथासावपि ।.....कपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिष्टसूचकः । एवमद्भुतकर्मणोऽतिस्थूलाश्च
वृक्षादिरोहिणो दृष्टात्कपोतात्तद्दृशवासी पक्षी नरो वा स्वस्यापि भक्षणशक्त्या शास्त्रापतनशक्त्या
वा यथा विमेति तथेत्यर्थः । एवं यथामति व्याख्यातव्यम् ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधार्षि न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठायान्निष्ठं तथाभूतेन तिष्ठता तस्या धर्मोपयोगाभा-
वाद्भयराहित्येन स्थितवत्ता, अथ च—तादृशनलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्वता सता स्थितेन
कलिना भीमभुवोऽभीकः भैम्याः कामुकः स राजा चासावपिश्च राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वात्सु-
नितुल्यो नलः नार्धर्षि न पराभूतः । अपरामये राजर्षित्वमेव हेतुः । अथच—विभीतक-
मुत्थं तस्माद्विभ्र तिष्ठता, तथा अतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केनचित्प्रेतेन पिशाचेन
भीमाया भयानकाया भूमे रणभूमेः, रुद्रभूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजर्षिधार्मिको न
पराभूयत इत्युचितम् । भीमां भूमिमनाद्वय निर्भव इत्यनादरे पठ्यौ ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विष्यप्रवात्सीद्वत्सरान्वहन् ॥ २१७ ॥

तमिति ॥ कलिः तं विभीतकमालम्बनमाध्रयमासाद्य प्राप्य वैदर्भीनिषधेशयोः कलुषं
पापाचरणमन्विष्यन्, गवेषयितुमित्यर्थः । बहून्वत्सरानवात्सीत् । दोषसंस्पर्शनेन विना
तयोः परामवेऽशक्तत्वाद्दोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः । अन्विष्यन्, हेतौ
शता । अवात्सीत्, वसेर्लुङि तिप्ति 'वद्वज्र-' इति वृद्धौ 'सः सार्धचातुके' इति तत्त्वम् ।
वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासकिविनिद्रकलिकलता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुपाने यथा येन प्रकारेण विनिद्रकलिका विकसितफोरका
लता वल्ली आसीत्, तथा तेन प्रकारेण नलस्य छले आसक्तिरभिनियेशत्तद्वशाद्विगतनिद्रो
जागरुकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावस्तथा सापि वने आसीत् ।
विकसितफोरकवल्लीसंबन्धस्तस्योपानस्य यथाऽभूत्, तथा सदा (जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्य-
भूदित्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण बोधम्यम् । नलच्छलनार्थं, नलदोषान्वेषणार्थं च जागरुकः स
कलिस्त्रावात्सीदित्यर्थः ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्बभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपमभिप्राशिरूपं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्ज्ञापर इत्यष्टमानया दुराशया क्षितौ ब्रह्मम् । इति किम्—लोकस्य मुखे जनवार्तायामदोषो दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति, सर्वो जनो यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि कंचिदोषं कोऽपि वदिष्यतीति । ‘न दोषः’ इति पाठे—लोकोच्चावल्पोऽपि दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भविष्यतीति दुराशयेति काका संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं, ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधः ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ वज्रालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनसृगः ॥ २२० ॥

अमुष्मिन्निति ॥ असौ कलिः इयामपञ्चहंसजातीयाः कादम्बविहगाः कलहंसाख्याः पक्षिविशेषास्तेषां छदाः पक्षास्तेषां छायायाः कान्तेरन्यत्र उचिता योग्या तैलाम्बजेनेव स्वसंस्पर्शमात्रेण स्नेह्यातिशयकारिणी इयामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया कृष्णवर्णतया च चन्द्रलाञ्छनसृगः कलसृगोऽभूत् । किभूतः—सततं सदा निपतन्निक्षिप्नमाणो धूपादिर्दोहदो यत्र तस्य भावस्तत्ता तयानिर्घां सदा उन्निद्रैर्विकसितैः प्रसूनैर्मालादि-सितपुष्पैः कृत्योज्ज्वलत्वादानन्ददायित्वाच्चामृतांशोबन्द्रस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्धिनि चन्द्रतुल्येऽमुष्मिन्पूर्वोक्त वारामे नलोद्याने बद्धः कृत आलम्बो वासो येन सः । चन्द्रे हि कलङ्गेन भवितव्यम् । तत्स्थाने कलिरेवाभूदिति । एतेन निर्दोषे नलोद्याने कलिरेव रूपकोऽभूदित्युक्तम् । तत्र न्यवासीदित्यर्थः । पुष्पफलानामाकालिकसमृद्धये वृक्षेषु वृक्षानुर्वेदोक्तो धूपादिर्दोहदः किनते । यथा—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, बकुले सुन्दरीगण्डूषजलमदिरासेकः, रक्षाशोके च तरुणीचरणप्रताडनमिल्लादिः ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां धने

विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन्किलाभूत्कलेः ।

एतस्मिन्पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-

वाराक्षुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण धर्मबहुले स्फारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्य नगरे प्रजानां पुण्यहेतुमिषं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निराश्रयस्य कलेस्तस्मिन्लोद्याने चिराद्बहुकालं नलदोषगयेपणार्थमुपनतिरवस्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ भूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भे विशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्योन्ययोग्यमेकनादन्तर्मेनस्मिन्मितानन्दः प्राप्तनिःसीमहर्षेः स प्रसिद्धप्रभावः स्मरो भैमीनलवाराक्षुं सेवितुं सुतरां पीडयितुं वा धनुः श्रुतिशिखा कर्णोर्ध्वरेखायां वन्दारुः स्पर्शनी चूडा अग्रभागे यस्यैवंविधमाकर्णपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलस्य नगरे प्राप्ता सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च वनालम्बनि सतीतरेतरानुरागातिशयेन विरविरहिणाविव ससृष्टौ स्मराराधनं चकतुरिति भावः । अनेनोत्तरसर्गे संभोगारम्भवर्णनरूपा संगतिः सूचिता । कलिकर्तृकपराभवस्य भविष्यत्वाच्चायकापकर्षवर्णनीयत्वाच्च स नोक्तः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छिन्दप्रशस्तेर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्स्वसुर्भगिन्याश्छिन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्णनाप्रन्थस्य
 सुसदृशि तत्तुल्ये तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणः स्वभावसुन्दरः सर्गः समाप्तः ।
 छिन्दप्रशस्तिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदयोश्च तुल्या भवन्ति । 'छन्दःप्र-
 शस्तेः' इति पाठे—छन्दोबन्धकमस्वरूपनिरूपणपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य
 पूरणे—' इति ङङ् । तद्भुवि भाषितपुस्तकम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते
 नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनेन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषधः ।
 तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुणप्रभावो नल इत्यमुक्तप्रकारेण
 त्रैलोक्यनायकसमश्रं दारसारं क्षीरक्षभृतां तामिन्द्रादिभिरप्यमिलध्वमाणां भीमनेन्दिनीमधि-
 गम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः संबन्धिनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्राप-
 णनौकारूपां तां भैमीनरीरमद्रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं कामशास्त्रोक्ताना-
 रतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति ।
 'तारणतरीम्' इत्यपि पाठः । अरीरमत्, रमेर्ण्यन्ताद्भुवि चक्षि सन्वद्भावादित्यैव ॥

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्संभोगे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

आत्मवित्सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।

आहता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

आत्मविदिति ॥ स नलस्तया सह दिवानिशं भोगभाक् सद्यपि दिवानैपुननिषेधात्कि-
 मजनितं पापं नाप । यतः—आत्मविज्जीवब्रह्मभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्तयन्तरेण दृढयति
 —हि यस्मादाहता कृत्रिमा विषयैकतानता स्वचन्दनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन
 धौतं कालितं कामक्रोधादिमलिनं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न करोति ।
 स्वाभाविकी हि विषयपरता पापासजिनी, परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति किंतु भोगात्पूर्व-

१ द्वित्रपुस्तकानुरोधेनेत्यर्थं लिखितम् । पञ्चपुस्तकेषु तु—

'इति श्रीशेषरामचन्द्रविरचितायां नैषधचरितभावप्रोतनिकायां सर्वानवधकारिण्यां सप्तदशः सर्गः'
 इति लिखितं दृश्यते । पुस्तकानि तुमयविधान्यपि प्राचीनानि दृश्यन्ते । २ 'मन्दनाम्' इति पाठो
 जीवानुसृष्टावबोधार्थमतः । ३ अस्मिन्सर्गे 'रथोद्धतावृत्तम्' इति जीवानुः ।

कर्मक्षयार्थमेव सा (स) विषयपरतामङ्गीकरोति । आहार्या विषयपरता वृद्धानि न पापिनं न करोतीत्यात्मवित्त्वात् पापं नापेति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया आहार्यत्वे दोषामावादिष्वेरात्रं तथा सह चिन्मिद्वैल्यः । दिवानिशम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीयौ ॥

दिवानिशं भोगे राज्यरक्षणं कथं जातमित्यत आह—

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।

नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

न्यस्येति ॥ स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकुट्टिमे नानावर्णैरजसमूहवद्भूमिके, तथा—हेमभूमिभृति सुवर्णभूमिधारिणि सौधभूधरे प्रासादरूपात्युक्ते पर्वते प्रियासखाः सन् मदनमादरादास्तत्त्वा आरराध सिषेवे । प्रियासख इत्यालम्बनविभावः, कामस्य धर्मविषयत्वं च प्रतीति । नैकवर्णैत्यादिविशेषणसामर्थ्याद्भूधरो हेमाद्रिः सौधभूधरे भवति । नलप्रासादाकारेण परिणतेऽनैकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः सुवर्णस्य भूमिभृति पर्वते हेमाद्रौ प्रासादसौन्दर्यमुच्यत्वं च सूचितम् । इत आरम्भ 'तत्र सौध—' इति यावन्महाकुलकम् ॥

वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।

कामनोपनमदर्थतागुणायस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति ॥ यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूता दिव्या मणयस्तेषां पङ्क्तिर्वातकलन्धोत्तमचिन्तामणिमाला तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाऽभिधायमात्रेणोपनमन्तः संगिहितीमवन्तो नलेनान्येन वा लभ्यमाना इष्टा अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावस्तथा सैव गुणस्तसादेतोस्तृणीकृतः सुपर्वणो देवानां पर्वतो मेरुर्ध्वजः सः । सर्वावैदाविचिन्तामणिरजस्य मेरावत्र च विद्यमानत्वाद्यो मेरुत्व इत्युपमा । अत्र बहूनां चिन्तामणीनां चन्द्रावास्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥

धूपितं यदुदरान्तरं चिरं मेचकैरगरुसारवाहभिः ।

जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमीरशीलतम् ॥ ५ ॥

धूपितमिति ॥ मेचकैः इवामलैरगरुसंज्ञकैः सारैः श्रेष्ठैर्वाहभिः काष्ठैश्चिरं यदुदरान्तरं यद्यीयो गर्भभागः धूपितं वासितम् । यदुदरान्तरधूपार्थं दह्यमानैस्तैरपितपरिमलमित्यर्थः । तथा—धूपजसंतापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु गवाक्षेषु जालानां वा जालेषु गवाक्षसङ्घेषु इतः स्थापितः चन्द्रचन्दनक्षोदः कपूरचन्दनचूर्णं तेन मेदुरः पुष्टस्तत्पर्ववशाच्छिश्निरतरः परिमलबहुलश्च यः समीरो वायुत्वेन शीतलं शीततरम् । तत्रेऽन्येत उद्योपनविभावाः, जालजालेति प्रकारे द्विशक्तिः, पृष्ठीसमाधौ वा ॥

कापि कामशरवृत्तवर्तयो यं महासुरमितैलदीपिकाः ।

तेनिरे वितिमिरं सरस्कुन्दोःप्रतापनिकराहुरश्रियः ॥ ६ ॥

१ यद्यपि बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु 'दिवाराधनम्' इति पाठ उपलभ्यते परं च 'अचतुर' (५।३।७७) इति पाणिनिमुत्रैव रात्रिदिवेति निपातनाद् 'रात्रिदिवन्' इति टीकाकर्तृभिः प्रयोजकम् । २ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । ३ 'यदुदरान्तरम्' इति जीवातुमुत्तमवचोधातमन्तः पाठः ।

केति ॥ महासुरभि चम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं यासु एवंविधा वीपिकाः वं सौघभूषरं
 ज्ञापि भैमीनललंकृते देशे वितिमिरं विगतान्धकारं तेनिरं प्रकाशमानगर्भं चक्रुः । किंभूताः
 —कामशरवृत्ताः कामबाणवर्तुलाः कामशरेण कर्पूरेण धूपविशेषेण वा वृत्ता निर्हृता धूपकर्पू-
 रगर्भा वर्तयन्त्यन्तुसहस्रचिता वीपाधारभूता दक्षा यासां ताः । तथा—स्मरस्य भैमीनलव्य-
 धार्थं स्फुरन्दोः प्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रयमोद्भेदानामिव श्रीः शोभा यासां ताः । एताद-
 नवीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुल्यरूपत्वाच्च वीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपनोत्प्रेक्षा ।
 राजनिकटस्था वीपाः कर्पूरादिवृत्तवर्तयः कियन्ते । 'पुरसर्जामयालाक्षानच्चाञ्जादिजटागदैः ।
 समैः समधुनिर्धूपो मतः कामशरान्निधः' इति । कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजन्मजो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु ता भुवो रेजुः । किंभू-
 ताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः पद्मेन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपा-
 इवीभूतहिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नलागमनमार्गे
 तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालस्यादिमाला यासु । अतिश्लेष्मसौगन्धार्थं पूर्वं
 कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः, अनन्तरं च तत्पङ्कस्यार्थमिषा कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन पद्मे
 गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरणयोर्मृदुतरत्वात्मनिवद्धभूकाठिन्य-
 परिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः
 पश्चाद्भोग्यस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपद्मेन कृताज्ञोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृतशैलेयमाला धृतसुन्दर-
 मणिलवितमणिभूषणाः सस्यः शुशुभिर इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति
 पाठे—शुभ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरजमालिका इत्यर्थः । अत्र शाब्दोऽपि क्रमो
 घटते । लेपिताः, ष्यन्ताभिष्टा ॥

नैषध्याङ्गपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशय्याभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्याया पुष्परचितास्मरणेन यस्य सौघभूष-
 रस्य संबन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य ललाटस्य तिलकस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि वृत्ता ।
 पुष्पशय्या यद्भुमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परिमर्देन संस्पर्शेन
 वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिक्कीभूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञः सदैवाम्बा-
 नत्वात्सुन्दरो वर्णश्च यस्यास्तया । तिलकोऽपि कस्तूर्यादिमिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति ।
 अथच—यद्भुसंबन्धिनि कचनदेशे नलाङ्गसंबन्धेनामोदादियुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽति-
 मृद्या भैम्या भालतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभोगवशा-
 त्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थं इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजेद्य चिजि' इति नैलोपः ॥

१ 'समुद्दिमादस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः' इति जीवानुः । २ 'यान्ति भालतिलकप्रगल्भताम्' इति
 पाठे—'यस्य भूगवः सूनशय्याया कृत्वा भालतिलकप्रगल्भतां यान्तीत्यर्थः' इति सुखाचषोभा ।
 ३ 'निदर्शनालंकारः' इति जीवानुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्कुटकोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दनानासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कश्चित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे गृहारामे स्कुटन्तो विक-
सन्तः कोरकप्रकरा मलिकादिकलिकासगृहालोपां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परानिर्भीमनन्द-
नाया नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पशृङ्गं तत्र कुटुम्बिता पुत्रकल्पादिसहावस्थायिता
सान्द्रं नितरमाद्रियताजीकृता । अल्पशृङ्गे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा भैमीनास्ति-
कायां तैरुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रलहसन्वभूदिति
भावः । अथ च—भैमीनासापुटकुट्या कुटुम्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीय-
भवन्ति । भैमीनासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्भूतेत्यर्थः ॥

ऋद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुषः स कुलमुख्यमाशुगः प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपत्रादिसमृद्धिमन्तः सर्वैऋतुवृक्षा वसन्तादिसक-
लसुसंवन्धिन आम्नादयो वृक्षा यस्यां सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्यां
वाटिकायां कीरैः शुक्लैश्चपुटैः कृत्वा कृतानि ऋण्डितानि यानि सहकाराणामाद्यवृक्षाणां
पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभिर्मिर्यासविन्दुभिर्वोपदामिस्त्रद्रूपैरुपहारैः कृत्वा
यज्जुषो यत्सौधसेविनो नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवातं नासाश्वासरूपं प्राणाख्यं
वायुं, यज्जुषो यत्संवन्धी वा वायुरर्थाद्वैमीनलयोरन्यतरस्य वावति स्माऽप्युज्ज्व । उपहा-
रैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यस्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृद्धम् ।
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आम्नाशीकरानानयन्वायुर्यत्सेविनं जनं सुखयति सेत्यर्थः । सह-
कारशीकरैरित्यनेन वायोः शैत्यसौगन्ध्यं, जम्बतीत्यनेन मान्यं च सूचितानि । सर्वैऋतव्यत्र
'कृतकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारैर्यत्र पुन्ये फले वा प्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु' इति लप् ।
'फले लृक्' इति वा लृक् । यज्जुष इति क्विबन्तात्पठो, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कश्चित्प्रदेशे कनकेन निर्मितमखिलं मूर्धाधोभागादि यस्यै-
वंविधः । कापि विमलै रत्नैर्वातो रचितः । तथा—कुत्रचिद्रचिताचित्रशाला उपरितनोत्तमगृह-
विशेषाः पुत्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छौलो वा । कापि चास्थिराभिरण्व-
स्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्रकारैः कृत्वा ऐन्द्रजालिकोऽनेकचमत्कारकारी ।
शालिकेति शालशब्दात्स्वाधै संज्ञार्थं वा कनि 'प्रलयस्वात्काद-' इतीत्यम् । पक्षे—
ताच्छीत्स्मिन्बन्तात्स्वाधै कन् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्' इति उक्त्वा । 'विधा विधौ प्रकारे
च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमाध्यास्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु भुवश्शरो जरावातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ यं सौधं वीक्ष्याध्वर्यातिसमाद्भुतं वारंवारं शिरः धुक्कम्पयच्छिलिपनामति-
चमत्कारिनानावस्तुनिर्माणनिपुणानां राट्ट राजा श्रेष्ठो विचित्रं विभक्तं वा, जरया एव-
त्वेन वातकी वातरोम्यकल्पि तर्कितो देवादिभिरिति शेषः । किंभूतम्—चित्र आलेख्ये
चित्राण्याध्वर्यरूपाणि वा तेषां तेषामनुकार्याणामभिनेयानां देवर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं विलासं
विशिष्टां तत्तद्गान्ति वाधायीन्युत्पादयन्त्येवंभूतानि शुक्लीलपीतादिवर्णवशात्काष्ठपाषाणरत्न-
स्पर्णादिघटितत्वाद्वानेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाध्वर्य
तन्वन्ति विलासयन्ति चित्रयन्ति तादृशानीति पूर्ववत् । अचेतनास्वलीकास्तपि प्रतिमासु
चेतनत्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माणनैपुण्याद्भूतभरकम्पितशिराः शिलिपरादपि ब्रह्मा विभक्तं किमयं
जरया निमित्तोद्भूतवाताधिप्रचलितप्राय इत्युत्प्रेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः ।
'वातकी वातरोमी स्यात्' इत्यमरः । वातकी, मत्वर्थे 'वातातीसारान्यां कुक्' इतीनिः कुक् ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाध्वर्यसज्जिवहुशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

भित्तीति ॥ यः सौधो भित्तिगर्भं ये गृहा भित्तिभिराच्छादितान्यदृश्यमानविवराणि
गर्भगाराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतमद्भुतकथादिकौतुकमाध्वर्य-
जनकरमणीयगोष्ठीगीतनृत्तवादित्रादिसंबन्धिकौतुहलं येन सः । गर्भगृहस्थानामदृश्यमानत्वा-
द्विज्ञेय एव गोष्ठादि कुर्वन्ति चित्रमेतदिति बहिर्वर्तमानानां जनानां कौतुहलं यः करोती-
त्यर्थः । तथा—सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिसंचारिततन्तूनां यन्त्राजियमनादनुपलक्षितस्थानरचना-
विशेषास्तृत्ररूपाद्वा यन्त्राज्जातया विशिष्टयाऽद्भुतया चेष्टयाऽन्योन्यनुम्बनालिङ्गनतालवृन्तवा-
लम्बजनादिचालनकियसाकृत्वाध्वर्यसज्जिन्योऽतिचमत्कारकारिण्यो बहुपः शालभञ्जिकाः सुवर्ण-
गजदन्तादिनिर्मिताः पुत्रिका यत्र सः । गोपितैः, प्यन्ताभिष्टा ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगै रत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।

यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति ॥ यः सौधस्यामसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकृष्णपक्षरात्रिषु भित्तिगै
रत्नरश्मिभिः कुञ्जवाचितरजकिरणैः सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिबद्धभूमिकिरणैर्वाऽमन्द-
भूयसी चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोल्लेखस्याप्यभावात् । तथा—तपेऽप्युष्णबहुले प्रीष्मता-
वपि जलधारासंचारिमण्डपस्तम्भादिरचितजलयन्त्रेभ्यः पातुकैर्निर्गमनशीलैरासारैर्धारासंपातै-
र्दूरं नितरां धुता निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा निःसंज्ञता येन सः । शीतत्वास्तुख-
कर इत्यर्थः । तामसी, मत्वर्थोयप्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यण् । तन्द्रिका,
तन्त्राशब्दात्स्वार्थे कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिकासारिकाधुपितनागदन्तिका ।

भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधेऽधुपितोऽधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने गृहावयवभूतगजदन्त-
निर्मितः पञ्चरो यया सा । तथा—पुष्पशरस्य कामस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारि-

काऽभ्यासबाहुल्यात्कामशास्त्रनिर्माणसमर्थं शब्दं करोति एवंभूता सारिका पक्षिणी भीमजा-
निषधसाधैर्भीमयोर्भीमीनलयो रते विषये चुम्बनालिङ्गनादीनां कृताकृते विहिताविहिते कर्म-
भूते प्रत्यक्षतानुकारेणानुसंदधे । आलिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामशास्त्रे निरूपिताः ।
तत्र किञ्चिदालिङ्गनं कृतम्, किञ्चिन् कृतमित्याद्यपदयदित्यर्थः । अनुवदति स च । अनुव-
कार चेत्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपाः कारिका भवन्ति । यशादौ त्रयापि कृताकृतवैशेष्यो भवति ।
नागदन्तिका, 'शेषाष्टिभाषा' इति कपि 'प्रलयस्थात्-' इतीत्वम् ॥

यत्र मत्तकलविकृशीलिताम्बूलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः ।

कापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसमिथुनसरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे मत्तैः कलविकृशीलिताम्बूलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः शीलितानां मुहुः क्रियमाणानां चुम्बना-
दिरहित्याजनसमर्थं करणाच्छाब्जालानां ग्राम्याणां केलीनां सुरतकीडानां पुनरुक्तं वर्तते यत्र,
तैर्वा कृत्वा पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा कापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे वापिक्रिया उत्तंसभूतानि भूषणी-
भूतानि तत्र वर्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां सरोत्सवः सुरतकीडा तयोर्भीमीनलयोर्दृष्टिभि-
स्तद्यापारैर्वा अवाप्यलम्भि । अदृशीत्यर्थः । आदौ कलविकृशीलिदृष्टा, अनन्तरं च हंसके-
लिरिति पुनः पुनः सुरतदर्शनात्पुनरुक्तिः । 'रतान्ते श्वरीभूतगात्राणां कामिनां तिर्यगादिस्-
भोगदर्शनं पुनः कामोदीपकं भवति' इति कामशास्त्रातिर्यक्संभोगं पश्यतः स्मेति भावः ॥

यत्र वैणरववैणवस्वरैर्दुर्कृतैरुपवनीपिकालिनाम् ।

कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां कुञ्जितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगं कुर्वतोत्तयोः भीमीनलयोः सुरतकूजितं कण्ठमात्रस्याव्यक्त-
मधुरस्वरूपं वैणरवैर्विणाशब्दैः, तथा—वैणवस्वरैर्वेणुसंवन्धिभिर्गातैः, तथा—उपवनीपि-
कालिनामारामवर्तिनां कोकिल्यदपदानां हुङ्कृतैः कूजितैः संभुज्जानान्यां तान्यां नृत्यन्तो यत्र
हृदयन्ते तैश्च तौ न हृदयेते तादृशे देशे नृत्यतां श्रीपुरुषाणां कङ्कणादीनां केचूरनपुरादिभूष-
णगणानां कलहैरन्योन्योपमर्दोदितशिथिलैश्च कुञ्जितं मन्द्रीकृतम् । आच्छादितमित्यर्थः ।
नृत्यन्त्यथ नृत्यन्तथ 'पुमान्निषा' इत्येकशेषः । कुञ्जितं, 'तत्करोति-' इति व्यन्ताजिष्टा ॥

सीकृतान्यशृणुतां विशङ्कयोर्यत्प्रतिष्ठितरतिसराञ्चयोः ।

जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ त्याजितैः कपटकुब्जतां निशि ॥ १८ ॥

सीकृतानीति ॥ अपवरान्तरे गर्भगृहमध्ये रतिसरप्रतिमागृहपेक्षयाऽन्यस्मिन्वा गृहे
स्थितावपि तौ भीमीनली दिवा गवाक्षेष्वपि मित्तिभ्रमादच्छिद्रगृहनिवासवशादन्मानाकर्णन-
दुष्या विशङ्कयोः शङ्कारहितयोः सचञ्चलं कूजनादि कुर्वतोर्हस्मिन्सौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधसा
मन्त्रसामर्थ्याच्चैतन्यमवलम्ब्य प्रतिमायां कृताधिष्ठानयोः रतिसरयोर्ये अवे सुवर्णादिरचित-
प्रतिमे तयोः सीकृतानि नखदन्तजयीडासुभावसूचकानि सीच्छब्दाभिनेयानि शब्दितानि
निशि रात्रौ कपटकुब्जतामलीकमित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्वा अशृणुताम् । दिने
रजतादिभिर्त्तानां मणीनां वा भासा छादितानि जालानि मित्तिरुत्थानि भवन्ति, रात्रौ तु

१ 'पुनरुक्तिमत् पुनरुक्तिरुक्तम् । पुनरुक्तिरिति पाठे—उपमानार्थं वत्प्रत्ययः' इति मुञ्जाव-
बोधः । २ अवे कोको जीवागुसुखावबोधोर्नास्ति ।

रजतादिमितीनां तादृशप्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुण्डलं त्याजितानि जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यात्सचेतनौ सुरतलोड्यौ रतिसरावपि गवाक्षेषु दिवा जातमित्रमावुभावपि कुण्डलभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः, जालमार्गेण शब्दसंचाराच्च तत्कृतानि तौ शुभ्रवतुरिति भावः । पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलिसं चित्रमयं वर्त्त कपटकुण्डलम् । दिवोष्मप्रवेशमिया गवाक्षेषु चित्रपटा प्रियन्ते, रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते, तथा च दिनवद्रात्रावपि कुण्डलपुण्या विशङ्कं मणितानि चक्रतुरिति वा । अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः, पचायच् । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि-' इत्याद्यमरः ॥

कृष्णसारसृगशृङ्गमङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारिणी ।

नानिशं व्रुटति यन्मुखे पुरा किन्नरीविकटगीतिशंकृतिः ॥ १९ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य सृगस्य शृङ्गचङ्गुराऽतिवक्त्रा बहुभञ्जि-
युक्ता, तथा—स्वादुः श्रुतिमधुरा, अत एव उज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसालेषामु-
ज्ज्वलस्य शृङ्गाररूपस्यैव वा रसस्य एकाऽद्वितीया मुख्या वा सारिणी कृत्रिमनवी शृङ्गाररस-
परिपूर्णत्वर्थः । एवंभूता गाननिपुणानां किन्नरीणां विकटा यज्ञादिसास्त्रराणानारोहावरोहरीत्या
विषमा गीतिर्गाने तस्या शंकृतिर्बेनिविशेषः यस्य सौधस्य मुखे पुरोदेशेऽनिशं सर्वदा न
व्रुटति कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत्, भैम्याः सकाशाद्गानकलाविशालहेतोरेकचतरस्य तस्य
सुन्दरे द्वारि आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्त्रे च ज्ञा (गा)-
नसद्भावायः सर्वदा गायतीत्युपेक्षा च (मुखशब्देन) सूच्यते । अथ च—सृगशृङ्गचङ्ग-
कगामिनी, तथा—स्वादुका, तथा—किन्नर्य इव किन्नर्यो भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्तासां
श्रेष्ठा गुञ्जनहुंकृतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका कुल्या
यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्गीष्मतावपि नाव्रुटत् । बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे
सर्गे (१४४ श्लो०) 'तुष्टप्रासादवासात्' इत्यनेन कुल्याया अपि वर्णयिष्यमाणत्वात्प्रकृते सौध-
वर्णनोपभोगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशाल-
विकरालयोः' इति विश्वः । व्रुटति, भूते 'पुरि कुङ्क चास्मे' इति लैट् ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्युरितिहाससंकथाः ।

पद्मनन्दनसुतारिरसुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ २० ॥

भित्तीति ॥ यत्र सौधे पद्मनन्दनस्य ब्रह्मणः सुतायां सरस्वत्यां रिरसुता संभोगाभिला-
षत्तद्रूपममन्दं महत्साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन्स्वतामर्ध्वदर्पेण सोळासो मनोभूर्वास्तु-
ताः, ब्रह्मणः सुतारिरसुतायां भोगोत्पादने विषये तद्रूपे वा महत्साहसं कामस्यैव, तेन पौर-
धर्पेण सोळासस्य कामस्य संबन्धिभ्यो वा इतिहाससंकथाः पुरातत्ताख्यायिकाः सिद्धिपु-
त्रचित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासामेवंभूताः सत्यः तस्युः । ब्रह्म-
परामवादि कामप्रभावाच्चित्ररूपेण यद्विस्तिषु लिखिता वर्तन्ते सोल्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरसु-
तादिकं मत्स्यपुराणादवगन्तव्यम् ॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमयितं यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं देवभर्तुरुदट्टङ्गि भित्तिषु ॥ २१ ॥

पुष्पेति ॥ यत्र सौधे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते स कामी तस्य संभुजानस्य देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये डिण्डिमयितं बाधविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य पराङ्गीगामिनो विलाससाहसं सुवर्णादिभित्तिषु रचितासु उदट्टङ्गि उड्डैरुत्कीर्य लिखितम् । येनेन्द्रोऽपि परभूतः तादृशस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि निमतं कर्मेति सुवर्णैश्चकषितमितिपु कामोद्दीपनार्थमिन्द्रपारदारिकविलासा यत्र उड्डैरुत्कीरिता इत्यर्थः । डिण्डिमयितम्, उपमानात्कर्तुः क्यङ्गन्ताभिष्टा । परदारान्गच्छति पारदारिकः, 'गच्छतौ परदारदिभ्यश्चम्वक्तव्यः' इति ठक् । उदट्टङ्गि, 'उत्किं वन्धे' इत्यस्मात्कर्मेणि चिण् ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवाड्रैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स्म सा कार्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चावसौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन साऽर्जिता लब्धा सा कार्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्वस्थाः स्वसा तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्तिः कान्तिरुच्चलतामुद्गृह्यमानानां कलरवार्णा पारावतानामालिः प्रकृतिस्वस्थाः कैतवाद्याजजगदवदायति स्म शोधयति स्म । उच्चलं चकारेत्यर्थः । एते कलरवा न भवन्ति, किंतु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्तिरेवैतस्येत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः', 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः । दायति, 'दैप् शोधने' इति श्वादिप्रपूर्वः सकर्मकः, 'छद्र स्मे' इति छद्र । कार्तिकी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि ङीप् । अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः कार्तिक इति भाषितपुंस्कत्वसंभवेऽपि 'तिथयो द्वयोः' इत्यभिधानात्पुलिङ्गेन तिथिशब्देन समासो स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्तिकी चासौ तिथिश्चेति समासः ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीसरोदुत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीसुधा ॥ २३ ॥

गौरेति ॥ गौरभानोध्वन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां बृहस्पतिभार्यायां तारायां विषये स्मरजनिता य उद्भूतभावो गुरुतत्त्वगामित्वादाचारव्यागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योद्भूतभावः कामजनितामभ्यातिशयस्तल्लक्षणं वा, इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्याः, तथा—भरतेन सुनिता प्रणीता भारती भरताख्यो नाट्यवेदस्तस्मिन्सुधा अमृतरूपाः । भरतोक्तनाट्यरीत्याऽभिनीयमानाः सत्याः, सुधाप्राणा इति यावत् । एवंभूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य सौधस्याजिरेऽङ्गणेऽभिनीतिभिः सार्विकाश्लिकापाशिकाहार्यमेदमिजैश्चतुर्विधैर्नाट्यभिनीयमानैरभिनीयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः सरोदुत्तभावस्य मितिः सम्यक्परिच्छिष्टिः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥

शंभुदाख्यनसंभुजिक्रियामाधवप्रजवधूविलासयोः ।

गुम्फितैरुशनसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य द्वादशविटङ्गं सुवर्णघटितकपोतपालिका शंभोर्दासवने मन्दर-
कन्दरायां श्रेष्ठदासवने गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या मुरतकीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य
व्रजवधुभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासकीडादिः, तयोर्विषय उशनसा शुकाचार्येण शुम्भितैः
श्लोकरूपेण प्रथितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिनीनार्यशब्दविशेषैः करणैः कर्तुर्निर्वाह्यं
विहितम् । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्यश्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयद्वादशवि-
टङ्गे दृष्टव्यं इत्यर्थः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्गं पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । विशेषेण
दृष्टव्यते चप्यत इति विटङ्गं पक्षिभिर्मार्गं कुञ्जाद्वहिर्निर्गतं शरम् ॥

अङ्घ्रि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयासहात्सरावुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २५ ॥

अङ्घ्रितीति ॥ यस्मिन्सौधे चरतीति यच्चरः शुक्रः पक्षी शुक्रपितामहं पराशरमुज्जगौ तार-
स्वरं गायति स्म । किंभूतम्—अङ्घ्रि धिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दाशदारिकां
कैवर्तकुमारीं योजनगन्धो परिचरन्तं संभुज्जानम् । अतएव—यथाकर्म कालस्य रात्र्यादेरनि-
पिदस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिपिदस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदा-
रादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्य, असहात्कालाधीनसहमानादर्थ्यजनकात्सरादेतोरुत्सुकं
कामातिरेकं सोढुमसमर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणमात्रेण प्राज्ञः शिक्षा-
तिशयादतिमुत्तरो यद्विहारी कीरस्तादृशी भारताद्युक्तां कथामुच्चैरनुदितवानिति भावः । अङ्घ्रि-
स्यादिना कामातुरस्य कालादासहनत्वं समर्थितम् । अन्योऽपि साधुरेवंभूतं स्वपितामहमपि
निन्दति । 'कैवर्तं दाशधीवरौ' इत्यमरः । यच्चरः, अधिकरणे चरेष्टः ॥

नीतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्य मुनयस्तपोर्यवम् ।

अपसरःकुचघटावलम्बनात्स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो यत्र सौधे कचन कस्मिंश्चि मिति-
भागे चित्रगाधिपत्रे लिखिता वर्तन्ते । किंभूताः—करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्त्वात्
नीतमेव लक्षणया संनिहितभाविफलत्वात्समाप्तिं प्रापितप्रायमेव । अथ च—संनिहितपरतीर-
मपि तपोरूपं दुस्तरमणवं समुद्रमप्रतीर्योपरिसमाप्यानुत्तीर्य च तपोविप्रायैर्मिन्द्रेण प्रेषिताना-
मप्यारसां रम्भादीनामसुखकठिनकुचलक्षणानां घटानामवलम्बनाद्वारणादाशारादेतोः स्थायि-
नः स्वातुं शक्ताः । कुचमर्दनादिसंभोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं नद्यादि वा
तीरे संनिहितेऽपि, भ्रान्तिवशादुत्तरीनुमशक्तः स जलमभ्य एव घटादिकमवलम्बनमानाद्य
चित्रलिखित इव निबललिप्यति । कुटेति पाठे—'कुटः कोटे घटे गेहे' इति विश्वः ॥

स्वामिना च वहता च तं मया स स्मरः सुरतवर्जनाजितः ।

योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्केकिना मुरजनिस्वनैर्धनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सौधस्य संवन्धिना केकिना कीडामयूरेणेति हेतोर्धनैर्निविष्टैर्मुरज-
निस्वनैर्दृग्गन्धनिभिः, अथ च—तैरेव मेधैर्नृत्यते स्म । इति किम्—योऽयमीदृग्गन्धादिवशी-
कारकारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा च तदीययानावनेन तं वहता पृष्ठेन

धारयता ममा मयूरेण च सुरतवर्जनाश्रित इति । चावन्मोन्वसमुचये । कुमारस्य नैष्ठिकव्र-
त्तचारित्वान्मयूराणां च वर्तुकामभाजां नेत्रोपान्तरन्ध्रमायेण निर्घञ्छतामशुमनशुक्लबिन्दूनां
मयूरीमुखग्रहणमात्रेण गर्भसंभूतेर्लिङ्गसंघर्षणरूपरतपरित्यागो जगद्हेतुः । मयूराश्च मेघशब्द-
श्रान्त्या सुदृढशब्दैर्यलन्ति ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोर्जयाय ते कामकामरमणीबभूवतुः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यत्र सौम्ये संभोगपरे नलभीमसंभवे नलभैर्म्यौ वीक्ष्य मुग्धतोः सुरतामित्रविभोः, अथ च—ध्रान्ति प्राप्नुवतोः, तथा—जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्तमानयोः, अथ च—नलभैर्म्यौ स्ववशे कुर्वतोः, रतिरतीशयो रतिकामयोः स्पर्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तौ पराभवितुं ते नलभैर्म्यौ कामकामरमणीयभूवतुः स्मररती अभूताम् । संभोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसावुद्गीतस्मरौ भवत इति तादृशौ भैरवीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावाप्तौ चेतनौ रतिकामौ संजातसुरवेच्छौ जातौ, तथा—सौन्दर्यातिशयाद्वेगं ले काम इति, कामस्य च भैर्म्यौ रतिरिति संजातभ्रमौ च जातौ । एवंभूतावतिशयितान्योन्यरागजननाद्वीक्ष्यकृतभैरवीनलौ चत्र मूर्तौ रतिकामावेवाभूतामिति रतिकामयोर्द्वन्द्वयं जातमित्यर्थः । अयमेव च तयोर्जयः । अथ च—स्वसंभोगदर्शनात्तयोरपि संभोगवाञ्छोत्पादनाच्चयः तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापाराभावात्स्पर्धयेवेत्युपदेशः । स्पर्धाकारणं तुल्यम् । अथ च—रतिकामसंनिधाने यथा स्त्रीपुंसयोः संभोगवाञ्छासमुदयः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यसंनिधानमात्रेणैव कामसंमोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्म्यौ दृष्ट्वा मोहं भजतोः अतएव नलभैर्म्यौ व्यापाराजितावित्यपि ते जेतव्ये इति स्पर्धयेव जयतीरिति यथाश्रुत एव वा संबन्धः । अत्र सर्वत्राल्पान्तरत्वाच्चायप्रसोऽपि पूर्वनिपातो रतेर्नले कामभ्रमोदयाच्चलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य भैर्म्यां रतिभ्रमोदनाद्वीक्ष्यसंभवारतीशकामरमणीयदानां पश्चात्प्रयोगस्य, औचित्यं सूचयतीति ज्ञेयम् । रतिरतीशयोर्विषये स्पर्धयेति केचित् । ते प्रथमाद्विवचनान्तम् । कामकामरमणीयभूवतुरिति चिवः । कुलङ्कम् ॥

तत्र सौधसुरभूधरे ययोराविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविमिरण्यवीक्षिताः पांसुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥२९॥

तत्रेति ॥ अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे मुरभूधरे मेरौ ययोस्तौ कामकेलय आविरामुः स्पष्टं दिव्यपिरे । ते के कामकेलयः—महाकविमिथ्यासकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिमिरप्यवीक्षिता न बुद्धिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति बाधत् । तथा—अनेकनरसमोगन-नुरागिः पांमुखाभिः खेलेणीमिरपि ये न शिक्षिता अभ्यस्ता नामाचारशिरोपदेशादपि न ज्ञाताः । एतेनालौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्त इति सूचितम् । 'इषकेलिपरीहासाः' इति केलिशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥

पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

युनि शैशवमतीर्णया क्रियत्प्रापि भीमसुतया न साख्यसम् ॥ ३० ॥

पौरुषमिति ॥ एवंभूतया भीमसूतया एवंभूते नळे विषये कियत्किपरिमाणं साच्चरं भवं न प्रापि, अपि तु बहुभवं प्राप्तम् । अभाष्यं प्रापेत्स्थः । किंभूते नळे—पौरुषं दधति

बलिनि । किंभूतया—स्वयं तु—योषिताऽबलया । तथा—स्वामिनि आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु—धितोऽङ्गीकृतस्तदीयभावस्तदीयत्वं यया नलदासीभूतया । तथा—यूनि तरुणे । स्वयं तु—शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसंधौ वर्तमानया । बलिनः स्वामिनो राजस्तृणाबाबलया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र च प्रथमसंभोगे किं वा भावीति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वाण्यपि विशेषणानि हेतुगर्भाणि । अथ च—धितो नलविषयो भावो रमणामित्यथो ययैतादृश्यापि स्वामिनि भर्तरि नले महद्भयं प्रापि । यतः—पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया चेति । एवंभूतेऽपि नले एवंभूतया तया साञ्चसं कियदल्पमेव प्राप्तम् । बहु साञ्चसं वर्तत एव, तथापि किञ्चित्साञ्चसं परिलक्षम् । यस्मात्—धितो नलविषयो रमणामित्यथो ययेति वा । अथ च—धितः परिशीलितो ज्ञातो नलशयो यया बाल(ला)या मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति निश्चितनलमिप्राया भयं न प्रापेति भाव इति वा । धितोऽनुष्ठितो नलशयो यया नलभावा-
नुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता चानुत्तीर्णशे-
षा किमत्र भावीति सभया किञ्चिदध्यजानानाऽल्पभयं विहाय प्रियभावानुकूलमाश्रय-
तीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामधात्रानुरोधेन प्रथमसंभोगकममाह—

दृत्यसंगतिगतं यदात्मनः प्रागशिश्नवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स वेद करवाणि कीदृशम् ॥३१॥

दृत्येति ॥ इयं प्राक् विनाहारपूर्वं हृत्येन देवदूतव्यापारेण संगतिं गतं संबन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो विरहप्रकाशिनीर्निकमत्तगोचरा गिरो वाणीरशिश्नवदाश्रावयामासेति यत्, तं प्रियस्य स्ववचनधावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धातुं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्या ह्रिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद स नाशसीत् । तदानीं मया यदुक्तं तन्महदनुचितं कृतं, तत्प्रतिक्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया ह्रिया किं कृतं व्यतामूढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितम् । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणाज्जन्ते । अती-
तस्मरणेनापि सलज्जाऽभूत्, प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः ।
अशिश्नवत्, श्शोतेषीं चलि शिंचने उपधाहस्तत्वे 'सन्वाह्युनि-' इति सन्धद्वाये 'लव-
तिशृणोति-' इत्यभ्यासस्य वेत्त्वम् । प्रियं, शृणोतेः शब्दकर्मत्वाण्यौ कर्मत्वम् ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।

तच्चिजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३२॥

यदिति ॥ तया सदसि मिलितलोकत्रयसमज्ञं वीतलज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परप्रवर्तनायभावेऽप्यात्मनैव वरणमालया कृत्वा प्राक् नैषधो वृत इति यत्, सा तत्तथा नल-
वरणलक्षणं निजं चापलं धातुं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां त्यक्त्वा मया महत्ता-
ल्लभमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्या लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न
शशाक । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणेता प्राप्ता चासी लज्जा च
तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकविति वा । मनसिकृत्य पूर्ववत् ॥

आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामस्यितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसन इति ॥ अनुरागतिशयादेकासने वर्तमानयोस्तयोर्मध्ये स नलो मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणमांसले व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां दिशं परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान्, इयं मैत्री तां दिशं मनागपि न व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते—अस्यितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्रीत्वादिभ्यं मङ्गर्वालिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्याऽसूयां कृतवतीव तां नापदयदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभवाभ्यां नापदयत्, तत्रैवमुत्प्रेक्षा । अस्यितवती, कण्ठादियगन्तात् कबतुः, उगित्वान्शीप् ॥

ह्रीसरभिजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिभिया तथा भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३४ ॥

ह्रीति ॥ निरन्तरप्रवाहरूपत्वाद्भीरुपायां सरिति मिजस्यात्मनो निमज्जनं तस्योचितं योग्यं मौलेः शिरसो दूरं नितरां नमनमानामेनर्त्तनीभावं दधानया, तथा—द्वारि गृहद्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तया लज्जामयाभ्यामन्तःप्रवेष्टुमशक्ततयाऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया मैत्र्यापि मैत्र्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाह्वानानां शतमश्रुतीकृतं श्रुतमश्रुतं कृतम् । श्रुतं लज्जाभयाभ्यामनुत्तरदानादगमनाच्चाश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोदाजातिरियम् ॥

वेदम पत्युरविशन्न साध्वसाद्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न सास्वपत्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ३५

वेदमेति ॥ सा किमप्रे भविष्यतीति साध्वसाद्भयात्पत्युर्वेदम न स्वयमविशत् । अनन्तरं सरूपा नलेन वा वेदेषितापि गृहमर्थं प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सरूपा नलेन वा शयनं भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथा तथा नास्वपत्, किंतु दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सरूपा नलेनैव बाष्पापल्वादिना सविधं स्वापितापि न च संमुखाऽभवत्, किंतु शय्यापार्श्वपटिकावलम्बिनी पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः । प्रथमसंभोगे मुग्धाया जातिरियम् । साध्वसादिति सर्वत्र । अस्वपत्, 'अद्वार्य' इति लङ्यद् । संमुखा, 'स्वाज्ञाचोपसर्जनात्' इति विकल्पात् षीप् ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी दूरमजपत नैपथं प्रति ।

भीमजाहृदि जितः क्षिया हिया मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ३६

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नैपथं प्रत्युद्दिश्य दूरं नितरामत्रपत लज्जां प्रापेति न, किंतु भीमजाहृदि वर्तमानया हिया लज्जारूपया क्षिया जितः खलु जित एव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः इत्येव वर्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अपच—मनो मग्नाति पीडयतीति मन्मथः पृषोदरादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः संकुचितश्चेति चित्रम् । ह्रीवशास्त्रलक्षिपयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो बहुकालं तामभिभवति स्मेति भावः । अन्योऽपि क्षिया जितो लज्जते ॥

आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत्किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।

स्वामिना यदि तदर्धमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारचन्द्रादीवत्सुन्दरी सा आत्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत्किंचिच्चेष्टितुं तदवसरोचितं कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृन्तचालनाद्यभिललाप कर्तुमैच्छत् । तदर्धं तस्मै प्रयोजनाय तद्वस्तुदानाय इजितशेन स्वामिना नलेन ताम्बूलं देहीति यदि अर्पिता याचिता तर्ह्यनया भैरवा तस्य नलस्योद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलवीर्यनामदानाद्यर्थो-
कृतः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः । अपिरेवायं । स्वामिनेत्यनेनावश्यकर्तव्यतायां सत्यामपीति सूचितम् । गौर्यपि प्रथमसंभोगे हरेणार्पिता सत्येवमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥

हीभराद्विमुखया तया मियं सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।

स स्वचेतसि लुलोप संसारन्दृत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

हीभरादिति ॥ द्रव्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं भैरवमिप्रायं सम्बन्धवत्संस्कारतया स्मरणपथात्सं संसारनिवृत्तारयन्ता नलो हीभराद्विमुखया तया विमुखत्वादेवाननुरागशङ्किनि किमस्ति मय्यनुरागो नास्तीति शङ्काशीले स्वचेतसि सञ्जितां जनितामनुरागाभावसंभावनां भीतिं लुलोप निरस्यति स । द्रव्यावसरे मय्यनुरागातिशयादिन्द्रादीनपि परित्यज्य मदलभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्यज्यतीतिनिश्चित्य ज्ञातां शङ्कां तत्प्राज । मुरधा सज्जामरादेव विमुखीय नलननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाशयं, शेषत्वाविवक्षयां प्रथमभावः ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।

कापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भयवशादेकाकिनी नलस्य सविधमनागच्छन्ती सा आलि-
निर्गुयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि प्रापिता । भवतीभिरपि किञ्चित्कालमनया पार्श्वमाग-
न्तव्यमित्यादिश्रुतिभिरुत्पन्नं स्वसंनिधिं प्रापितवानित्यर्थः । अद्यानन्तरं क्रियतापि कालेन
किञ्चिद्विधासप्राप्त्यनन्तरमेकैकादिन्यैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण संनिधिं
प्रापिता । अद्यानन्तरं क्रियतापि कालेन तामपि सर्वां कापि गन्धमात्यताम्बुलाद्याहरणे
विषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति व्याजात्प्रेष्य यतो मादिना कामशास्त्रोक्तकन्याविक्षम्भ-
णकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो नल एव सचिवः सत्ता यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी
अवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता । विजनोचितं स्वीयमिजितमदर्शयत्, तदीयं चापश्यदिति
भावः । कन्याविक्षम्भप्रकारोऽयम् । 'आगमि,' अन्तात्कर्मणि णिष् 'विभाषा' णिष्णुमुलोः-
इति दीर्घविकल्पात्पक्षे ह्रस्वः ॥

संनिधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।

आनयद्व्यधिमानीव प्रियामङ्गपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

१ 'बहुश्रोतृलभ्यमानमपि विभाषापदमत्र प्रक्षिप्तम् । 'विभाषा णिष्णुमुलोः' इति सूत्रस्य सुविधा-
यकत्वेन दीर्घविभाषकत्वाभावात् । तस्मात् 'णिष्णुमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रं बोध्यम् ।

संनिधाविति ॥ स नल आलिभिः स्वयमेव निजे संनिधौ निवेशितां तेनैव प्रयो-
जकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः स्थापितामपि प्रियामङ्गपालेर्मौष्ट्रभागस्पर्शिनः
स्वयैकमुवालिङ्गनविशेषस्य बलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा संनिधिमानयत् । यतः—कुसुम-
शब्दः कामस्तस्य चात्स्यायनाविप्रणीतं शास्त्रं वेत्तीति चित् । उत्प्रेक्षते—व्यवधिमानिव पूर-
स्थो यथा प्रियां संनिधिमानयति । कामशास्त्रे—‘आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि
वालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । ‘तथा सामीप्ययां भीरुं नबोधां संनिधापयेत् । विश्वासच्छदाना
गावालिङ्गनात्प्राजयेद्भयम्’ इत्यादि । संनिधिस्थापनव्याजेन गाढमालिङ्गय भयं व्याजित-
वानिति भावः ॥

प्रागुचुम्बदलिके द्वियानतां तां क्रमाहरनतां कपोलयोः ।

तेन विश्वसितमानसां शदित्यानने स परिचुम्ब्य सिन्धिमये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ च द्विया आनतामतिनन्नां तां प्रागलिके लल्लट एवाचुम्बत् । अतिनन्ता-
त्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । ततः—किंचिद्गतचुम्बनमवत्वात्पूर्वापेक्षया
दरमीपजतां किंचिदुज्जतमुखीं क्रमात्परिपाल्या तदानीमेवायनया वा कियता इवोरपि कपो-
लयोचुम्ब । तेन कपोलचुम्बनेन ततोऽपि विश्वसितं मानसं यस्यास्तां ततोऽप्युज्जतमुखीमा-
नने तदिति मुखवक्त्राभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य दुर्लभाधरचुम्बनलभजनितानन्दवशात्सिन्धिमय
द्वेषदम्बकमहसत् । स्फुटहासे पुनर्लज्जा स्यादिति भयाधीपजहासेत्यर्थः । अथ च यदेताव-
त्पर्यन्तं त्वया वक्षितं तदपीदानीं मया लब्धमिति ह्यसः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि
चुम्बनस्थानानि । इयमपि विलम्भणरीतिः ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुंकृतः साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

किंचिदुच्छसित एव तज्जुदि न्यग्बभूव पुनरर्मकः सरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ लल्लाटादिचुम्बनकामानुभवजातमुच्चविशेषोच्छसितकामोदवायास्तस्या इति
मानसे किंचिदुच्छसित एव विकसित एवार्मको मुग्धावादप्रौढः सरः प्रथमं चुम्बनजनितया
लज्जया एवागल्य हुंकृतः हुंकारेण निषिद्धः । अथ पश्चाद्वलिना प्रबलेन चुम्बनजन्येन
साध्वसेन सात्त्विकभयेन तर्जितो भस्मितोऽस्मदीयं भैमीहृदयलक्षणं स्थानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठे-
त्याक्षेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भस्मित इत्यर्थः । एवकारो विलम्बयौतनार्यः । अर्मकोऽपि किंचि-
चेष्टितमुद्युक्तो मात्रा पूर्वमागल्य हुंकृत्य पश्चात्प्रभुणापि वाचा तर्जितः सन्संकुचितो भवति ।
हुंकृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥

बल्लभस्य भुजयोः सरोत्सवे दिस्ततोः प्रसभमङ्गपालिकाम् ।

एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

बल्लभस्येति ॥ सरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्गपालिकां कृतपृष्ठवेष्टनयाहुवलवालिङ्गनं
प्रथमं दृष्टाद्विस्ततोः कर्तुमिच्छतोर्बल्लभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एकौ भुजः बालया सुरता-
प्रौढया तथा चिरमरोधि प्रतिबद्धः । कीदृश—तल्पस्य सङ्गवाया यन्त्रणेन सप्तपृष्ठद्वयीदनेन
निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा इदं
शब्दासंज्ञीययन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोपनावालिङ्गनमिदं समाचरदित्यर्थः । अचलत्वादेक-

दैव ह्योर्भुजयोः प्रतिरोद्धमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति हेयम् । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तम् । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधेऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभुजसाध्यमङ्गपाल्मालि-
जनमित्येकक इत्युक्तमिति वा अन्योन्यामिमुख्येन सुप्तयोस्तयोरधस्तनबाहु शय्यासंलमत्वाच्छ-
यस्यैव नियन्त्रिता । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलम्बो नलबाहुन्तत्पयश्चणनिरवकाशत्वात्पृष्ठदेशे
प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरोद्धः । उपरितनस्तुपरितनेन भैमीबाहुना चिरं प्रतिकृद् इत्याशयः ॥

हारचारिमविलोकने सृपाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौदर्यं तस्य विलोकने विषयेऽति-
वृत्तस्थूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं त्वरीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरे सृपा-
कौतुकं नाटयन्नमित्ययं धवो भर्ता नलः स्पर्शलोभवसादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन
पाणिनाऽदसीयं भैम्याः संबन्धि कण्ठमूलं कण्ठयोभागमस्पृशत् । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य
वस्तुजातस्य दृष्टत्वात्कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च तात्त्विककौतुकामावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसह-
मानवासात्तस्या हारसौन्दर्यदर्शने सृपाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचावेव स्पृशति ।
सुग्भाविलम्भजनजातिः ॥

पुनः स्तनस्पर्श उपायान्तरमाह—

यस्त्वयासि सदसि श्रजाञ्जितस्तनमयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत्स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण तस्या
उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किम्—हे भैमि, सदसि सभामध्ये
स्वयाऽहं श्रजा मधुकमालया कृत्वा यद्यस्मादभितः सर्वेषां समक्षं पूजितोऽसि । तत्तस्मान्म-
यापि भक्तवर्तका भवत्या अर्हणं पूजा अर्हति । उपकारस्य प्रत्युपकर्तव्यमिति न्याययुक्तं ।
अर्हणा कृतेत्यपि पाठः ॥

नीविसीन्नि निहितं स निद्रया सुध्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

कम्पितं शयमपास यन्नयं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थायां करो निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि निद्रया निषिद्धा वारिता
संविज्ज्ञानं यस्यास्तस्याः सुध्रुवो भैम्या नीविसीन्नि रसनाकल्पमोचनार्थं वसनपटिकापरितरे
निहिते स्थापित एव नीविस्पर्शमात्रेण कम्पितं सात्विककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलो दोलनैः
समुद्भूतखगतसात्विककम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया भैम्या करण-
भूतयापास निराकृतवान् । कीदृशः—अयं शुभावहविधिम् । संनोगानन्दमिति यावत् । तं
यन् प्राप्नुवन् । 'अपासयजिजम्' इति पाठे—भैम्या प्रयोज्यया स प्रयोजको नलो निजं कर-
मपासयदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तवीनः करो निराकृत
इत्यर्थः । अनयेति करणे तृतीया । पादान्तरे तु प्रयोज्यकर्तरी ॥

स प्रियोरुयुगकञ्जुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिम्भिये नृपः ।

आवचार तदधाम्बराञ्चलैः सा निरावृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्जुकांशुके आवरणभूते वक्षे दृष्टिं न्यस्य अथा-
नन्तरमेव सिम्भिये ईषदहसत् । सूक्ष्मवस्त्रावृतत्वात्सर्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
तस्या पूर्वेकालत्वेऽभिहिते स्मितस्यानन्तर्येऽप्यव्यवहितेतरत्वद्योतनार्थमहसब्दः । नौविस्वापि-
तकरापासनानन्तरमिति वा । अथ नलस्मितानन्तरं निरावृत्तिरिव वक्षरहितेव त्रपावृता सती
सा तदूरुयुगवक्षं वक्षस्य तस्यैवावलैरप्रभागेराववाराच्छादयामास । वक्षस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वाच-
भावितनिगमोप्याह दर्शना सती घनावयवत्वसंपादनार्थं तद्वक्षं तदवलैरेव प्रापृणोदिति भावः ।
कामिनोरियं जातिः । अवलैरिति बहुलं पुनः पुनरावरणक्रियामेवेत् ॥

बुद्धिमान्व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्थमपनीतसाध्वसाम् ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना हीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविश्वम्भणप्रकारचतुरोऽयमित्थं पूर्वेक-
रीत्या क्रमात्परिपाठ्या तामपनीतसाध्वसां व्याजिताकस्मिक्संभोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चे-
त्यधिकोक्तौ । न परमेतावदेव, किन्त्वन्वयः—तस्या मनसि वर्तमाना हीस्त्रैव स्थितेन चित्त-
जन्मना स्वधनुषा समं सह मनाक् अनामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोप्यमाने
लज्जाप्यत्वा जातेत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जाभ्यां व्याजितः । इदानीं तु भैमीभयं नलेन
निराकृतम्, एका स्त्रीव हीरवशिष्टा, सा कामेन मुखेनालियतेति भयलज्जयोः किञ्चिदपा-
सनेन पूर्वं मन्वीभूतोऽपि कामः स्त्रोक्तं पुनरुल्लासेति भावः । अनामि, 'ज्वलद्बल' इति
वार्तिकान्मिदस्य पाक्षिकत्वान्मिदत्वाभावे हस्ताभावः । मिद्वेऽपि वा 'निष्णुमुलोः' इति
पाक्षिको दीर्घः ॥

सिम्भिये हसति न स तेन सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण कानर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिम्भिय इति ॥ तेन परिहासभाषणैः परिहासप्रधानैः सप्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्री-
तिरपि सा तस्मिन्हसत्यपि विकसत्फोलनयनमलक्षितदन्तं सिम्भिये स्मितं चकार । दर्शित-
दन्तं प्रसरद्दास्यं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति, इयं तु नेति चित्रमि-
त्यपिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धे अनर्घ्या निर्गुल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वा-
त्कुरुविन्दानि भाषिक्यानि तेषां मालिके अल्पे हस्ते वा माळे । स्वे आत्मीये सर्वस्वरूपे का
कुलोना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवलीं करोति । अपि
तु हास्यं स्त्रीणां दोषायेत्युत्तमस्त्रीत्वात्प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तम् । नान्यनर्घ्यव-
स्त्वन्वयसौ प्रदर्शयते । तेन च हसति स्मेति वा । स्मितहसितविहसितोपहासाहदासप्रकारहंस्त्र-
रसो भरतेन पञ्चधा निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । 'अणौ वः कर्ता' इति कर्तृसंज्ञानु-

१ 'आवृतमप्यनावृतमितीवावृणोदिति वषातिशयोक्तिः' इति जीवातुः । २ 'अथ हि समनपनु-
नंमनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्येण सहोच्यलंकारः' इति जीवातुः ।

वादेन कर्मत्वविधानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परिणेत्यत्र दशोर्बुज्यर्थत्वाद् 'गतिबुद्धिः' इति प्राप्तेकर्मत्वाभावः ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता सान्त्वमायि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति ॥ सखीजनैः सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भाणामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडनं यथा एवंभूताऽन्वमाय्यनुमिता । किं कृत्वा—भीमतनयायाः स्तनद्वयं स्तनद्वये मग्नानां हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्गम्भीररञ्जीभूतस्थानश्रियाऽङ्कितं चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयो-
र्मग्नहारमणिविदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमु-
खीलनेनालिङ्गनसंज्ञातद्वयौऽपि सूचितः ॥

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यदा ।

अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥ ५१ ॥

याचत इति ॥ सा यदा गमिन्समये परिधापयन्तीति परिधापिकाः सखीः स्वनीव्या
आत्मीयवस्त्रनेत्रलावन्तस्य निविडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सहपो-
ऽन्वोन्यविलोकनपूर्वं विहस्यत्र नीविबन्धश्रुतीकरणार्थं वृत्तं जातं पश्युः पाणिचापलं बलादु-
न्मोचनव्यापारमन्वमिन्वत अनुमितिस्त्रियमान्यथानुपपत्त्येवं प्रार्थनं युज्यत इति पूर्ववृत्ते निवि-
तयत्वा इत्यर्थः । गार्हिर्दिकमां । अन्वमिन्वत, मिनोतिः, स चानुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥

कुर्वती निचुलितं ह्रिया क्रियत्सौहृदाद्विचृतसौरभं क्रियत् ।

कुडालोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स पद्मिनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति ॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा मैत्री पद्मिनीं कमलिनीं जयति सा ।
किंभूता—क्रियत्किञ्चिच्चुम्बनादि संभोगकर्मं ह्रिया निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्वती (तथा—)
क्रियदालिङ्गनादिकं सौहृदाश्रितसौहृदाद्विचृतं प्रकटितं सौरभं कामशास्त्रोक्तकौशलं यत्र एवंभूतं
कुर्वाणा । किंभूता पद्मिनीम्—कुडालोन्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूनानि पुष्पाणि
सेवते भञ्जलेवंशीलम् । अर्धविकसितपुष्पवतीम् । निचुलितं कलिकास्थानीयम्, विचृतसौरभं
विकसितपुष्पस्थानीयम् । क्रियत्कलिकाकृता क्रियद्विकसितकमला कमलिनीव साऽभूदित्यर्थः ।
विचृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यं वा वक्ष्येति वा ॥

नाविलोक्य नलमासितुं सरो ह्रीर्न वीक्षितुमदत्त सुसुखः ।

तदृशः पतिदिशाचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति ॥ सरः सुसुखो भैरवा नलमविलोक्याऽऽसितुं स्थातुं नादत्त । होय तनोसितुं
नादत्त । यस्मात्, तस्मात्तस्या दशः कटाक्षविकोपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठि-
तदेशमुद्दिश्य पलितग्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चादभिमुखं नलनेत्रसंमीलने सखनन्तरं
व्रीडिताः सख्यो नलमप्राप्य पथो मार्गदेव मुहुः पुनः समकुचन्परवृत्ताः कामप्रेरितत्वादीक्षि-

१ 'स्थितस्य सख्यनेत्रमिदम् । वस्तुतस्तु—'स्वे शरणागत' इति पाठसत्त्वेन 'अभिधाष्टिष्ठो-
रात्मनेपदे वा' इति विकल्पेन कर्मेत्वाभावः । किञ्च संज्ञायां अनुपमानतावामेव 'संज्ञापूर्वको विभिर-
निष्ठाः' इत्यङ्गीकारे 'ओर्गुणः' इति धर्मिधाहकमानविरोधः । २ 'वीक्षितुमदत्तमुगीदृशः' इति
जीवास्तुसंगतः पाठः ।

सुमारेमे, लज्जया निमिद्धत्वाच्च तदीक्षणाभिहितेति भावः । लज्जाकामयोः समबलत्वाद्भाव-
संधिः । इदं व्यापारपक्षया बहुत्वम् ॥

नाऽनया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥

नेति ॥ अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानायि, परोक्षतामगोचरत्व-
मपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेत्, न त्वमयथा,
विरोधादित्याशङ्क्योपपादयति—खलु यस्मादेतौर्बस्य हारमुकुरजरत्नम्भादेर्विलोकने सति स
मलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरयन्त्या । मुकुरादेर्विलोकने
तत्र तत्र प्रतिनिमित्ततो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मामियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात्,
उद्देश्यतया चिन्मरूपस्तु न दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात्संज्ञातदर्शनस्य
नलस्योभयरूपताकारेण वैविध्यादिकस्यापि विरुद्धोभयरूपसंभवे संस्कारेन्द्रियाभ्यां सहोत्पा-
दनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञावत्, लोके च स्वरतुरगोमयोद्भूतत्वाद्देसरवश्च दुर्लभश्च । लज्जावशा-
त्साक्षाद्यपि नापश्यत्, तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादिद्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति
पाठः सुयोज्यः । यद्यस्माद्विलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे ददत्या स वीक्ष्यते सैव,
तस्माद्विश्वतां परोक्षतां च नानायीति वा ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तसङ्गसमयं समैहत ।

सा हिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासर इति ॥ सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा संभोगविच्छेदं सोढुमशक्ता, तस्मा-
त्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां निशां समैहत रात्रिः कदा वा समेष्यतीति । निशि
प्राप्तायां पत्युः केलिभिर्नवनवकामक्रीडामिल्लज्जिता, अत एव—हिया कृत्वा पुनर्दिनोदयं
वाञ्छति स, प्रभातं कदा वा समेष्यतीति हेतुहेतुमद्भावात् पौनरुक्त्यम् । सहनया हिया
युक्ता ततोऽपि पतिकेलिनिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽपौनरुक्त्यम् ॥

तत्करोमि परमभ्युपैषि यन्मा हियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिखर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवाग्रलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽयं भैमी शश्वजिरन्तरमिल्याश्वसनं विद्यासहेतुं वच ऊचियान् । इति
किम्—हे भैमि, बहुविधेष्वालिङ्गनचुम्बनाविषु मध्ये चत्त्वमभ्युपैषि मन्दसे तत्परं केवलं
करोमि, मान्यत् । तस्माद्वियं सा व्रज पुनःसङ्गमेन किं वा भावीति चित्ते घृतां भियं परित्यज ।
यतोऽहं त आलिखर्ग इव सखीसमूहतुल्यः । तस्मात्तस्मिन्मया विश्वसिति तया मय्यपि विश्व-
सिद्धिः । भयं मा यासीमिति । इह त इति पाठे—इह चुम्बनादौ विषयेऽहं तवालिखर्ग इव ।
सखीकृत्यं चुम्बनादौ यथा कापि न नीतित्वाभावापीत्यर्थः ॥

येन तन्मदनयद्दिना स्थितं ह्रीमहौपधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोभिर्मन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या मदनरूपेण यद्दिना ह्रीरेव महौपधिर्द्व्यौपधित्वया निरुद्धा शक्तिः
सामर्थ्यं मया तेन लज्जया निलीनेन स्थितं स कामाभिः पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनस-

मर्षस्तैरुक्तैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाण्यनुमन्त्रणानि रहस्यमन्त्रत्रपास्तैरुदतेजि अवीपि,
प्रकाशीकृतसामर्थ्योऽकारीत्यर्थः । पूर्वोक्ताश्वासनवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः ।
अन्योऽपि बहिरौषधप्रतिबद्धवाक्तिः द्युतिर्द्वैरभिप्रकाशकैर्मन्त्रैः पुनरुदतेजि उद्दीप्यते स्म ।
'तिज निशाने' निशानमुद्दीप्तकरणम् । अत्र क्षमार्थाभावाच्च सन् ॥

यद्विधूय दयितार्पितं करं दोह्येन पिदधे कुचौ दृढम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा हिया तं हृदिस्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥

यदिति ॥ सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं कराम्नां विधूय निराकृत्य खेदो-
द्भयेन कररूपेण दृढं कुचौ यत्पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः समीपे स्थितं
प्रियं हिवाऽपास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । वीणां याचने यन्निवारणं तदेव कामस्य
परमायुधम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रवीतो भवति, तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुचपिधा-
नेनापि नलः प्रवीतकामो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियम् ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता धारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखददुपांशुकाकुवाक्सोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवंप्रकार उपोऽंशुर्मन्दा मीत्या प्रार्थनादन्यवशात्, काकुब्धेनिवि-
कारमुक्त्वा वाक् यस्य स नलो रीनप्रार्थनवशात्किंचिदनुमतौ सत्यामुपमर्दे दन्तदशनौष्ठपीडन-
गाढालिङ्गनादौ यो हठस्तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य, सोपमर्दो करधूननादिना
सविप्राऽधरपानहठवृत्तिर्यस्य वा एवंभूत एव सन् तमधरमसिखददपात् । एवमालिङ्गनाद्यपि ।
इति किम्—हे भैमि, अहं भवतीं त्वामन्यदपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचितास्मि
याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । आशया रीनवचनम्, पाने
तु बलात्कारः । एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्देन भजेन सहिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयाधरपान-
नव्यापारो यस्येति वा एकवाराधरपानमात्रानुमतौ लब्धानामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाधरपान-
मप्यकरोत्, अपराधमार्जनं त्वनन्तरं करिष्यामीति कुञ्ज्येति भावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोत्
अनन्तरं नखशताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे—क्षणान्तरे पुनरधरपानमपि न याचिष्य
इत्यर्थः । सोऽयमर्थेति पाठे—सोऽयमर्थः किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य ।
पूर्वपाठे स इति ज्ञेयम् । याचिता, वृत् । वारं, काले द्वितीया ॥

पीतैतावकमुखसवोऽधुना भृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

तत्करोमि भवदूरमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥ ६० ॥

पीतेति ॥ असौ नल इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाणिपल्लवं सदुसुखस्पर्शतया पल्लवतुल्यं
पाणिं संन्यधित स्पर्ष्टुं संनिवेशितवान् । इति किम्—हे भैमि, एष सत्यो महत्क्षणो दासः ।
पीतस्वावकमुखमेवासवो मयं येन, अथच—पीतस्त्वयीयमुखस्य सुरामण्डपो येन एवंभूतः
सज्जधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं सत्यसंचन्धिकार्यं कर्तुमर्हत्युचितो भवति । तत्तस्मा-
द्द्वारामपुष्पावचयादिना खिन्नं भवदूरं त्वयीयमूरं करोमि संवाहयामि । अथ च—तामम्ना-

१ 'सस्ति(क)स्वरूपेण करद्वयेन' इति कलिकातामुद्रितपाठः । २ 'अपाने' इति कलिकातामुद्रित-
पाठः । ३ अयं शोको व्रीधातौ न व्याख्यातः ।

दूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनार्थः । अन्योऽपि मृत्यो मुक्तमुखोच्छिद्यश्चर-
णसंवाहनं करोति ॥

सुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्वृथा भियमिहापि मा कथाः ।

इत्युदीर्य रसनावलिव्ययं निर्ममे मृगदशोऽयमादिमम् ॥ ६१ ॥

सुम्बनेति ॥ इत्युदीर्य अयं मृगदशस्तदानीमतितमां चण्डलदशो भैम्या आदिमं कदा-
चिदप्यकृतपूर्वत्वात्प्रथमं रसनावलिव्ययं मेखलाकलापनोचनं निर्ममे वक्ते । ऊरुस्पर्शादी
वाम्यं भयं च भजन्त्या भैम्या एनं विस्मभणपूर्वकं वसनमाचकष्येति भावः । इति किम्—
हे भैमि, नामेल्यनुभूतविषयप्रभामिनये । हे भैमि, सुम्बनादिज्ञानादिषु किं नाम विरुद्धं
बभूव, अपि तु न किञ्चित् । तत्तस्मादिहाप्यस्मिन्किममाणे सुरतारम्भेऽपि ऊरुपीडने वा,
मेखलामोचने वा वृथा अकारणं भियं मा कथाः ॥

अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं सास्तिघर्मजलमस्तिवेषधु ।

अस्तिभीति रतमस्तिवान्छितं प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ६२ ॥

अस्तीति ॥ सा एवभूतं रतं प्रापत् । किंभूतम्—आरम्भसमयेऽस्ति वर्तमानो वाम्य-
भरो रतिप्राप्तिकृत्याचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरं चास्ति कौतुकमननुभूतचरत्वादस्या-
भर्यं यत्र । ततोऽपि—सास्तिकोत्पत्तेः श्रान्तेखास्ति घर्मजलं यत्र । तथा—अस्ति वेषधु-
र्यत्र । ततः—संभोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावील्लस्ति भीतिर्यत्र । तथा—
मुखहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभिलाषो यत्र । तथा—लिङ्गकमसंमर्दादस्ति मुखं यत्र । समरस-
सुरतावसानसंज्ञातमुखमिति यावत् । ततोऽप्यस्ति पीडनं संभोगावसाने सर्वाङ्गाढालिङ्गनं
यत्र । एवंभूतं प्रथमसंभोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अस्ति-
क्षीरादयश्च' इति समासः ॥

हीस्तवेयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तु निरूपमजस्रसंगमाद्भीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत संभुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्रमुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥

हीति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । चतुरः कामकलाकुशलः स मलः संभुजिक्रियायाः सुरत-
सारम्भे निघ्नभूतैर्धनेर्विघ्नैर्लज्जितैर्लज्जानिर्मितैरज्ञसंकोचादिभिर्जितामतिलज्जितां तामिति
पूर्वाक्षप्रकारेणोपालभत सोकुण्ठमूचे । सा भैमी यथा येन प्रकारेणाधोपालम्भगानन्तरं तमनु-
लक्षीकृत्य त्रमुमेव लज्जितमेव त्रपामयाज्ञां प्राप । लज्जाशुतिविषयेऽपि लज्जा यथा जायते
तथेयमुपालभ्येत्यर्थः । मम लज्जावशादन्वबास्य चेतसि स्फुरितमिति मिथा लज्जां विहाय
विस्मभ्भेण तेन सह चिकीर्षेति भावः । इति किम्—हे भैमि, तवेयं वर्तमाना हीर्युष्म
उचितैव । यथस्मान्मत्समागमस्तावके मनसि नवो नूतनो जातः । नवसंभोगे हि स्त्रिया लज्जा
शुक्तैवेत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं विवाहात्पूर्वमप्यजस्रसंगमात्सदाज्ञातसंभोगवशाद्विघ्नपं निर्ल-
ज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः प्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्, सेयमनौचित्यं सामर्थ्या-

लज्जोऽर्थः । निर्लज्जस्य लज्जाविरोधादयुक्ता । बहुवासरसंजातसंगमस्याप्यतिपरिवयाज्जान युकेत्यर्थः । यथा—लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह—तुरप्यर्थः । अजन्तसंगमाशिक्षणं मामकमपि मनो लज्जितां त्वां दृष्ट्वा यस्माज्जते किमु वक्तव्यं प्रथमसंभोगे ते मनो लज्जत इति व्याख्या ॥

वाहुयक्रजघनस्तनाङ्घ्रितद्वन्द्वगन्धरतसंगतानतीः ।

इच्छुस्तमुकजने दिनेऽस्मिते वीक्षितेतिसमकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

प्राप्तिरिति ॥ तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण समकेति संकेतिता । इति किम्—हे भैमी, उक्तुकाः स्वस्वकार्यसाधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिदृष्टाकर्पणार्थमुत्सुकः सखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने दिवसेऽपि ते संवन्धिनीः बाहु च वक्रं च जघनं च स्तनौ चाङ्गौ च तस्य बाह्यादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये वन्धा नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो श्लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं तेन संगता मिलिताश्च ता आनतयश्च नितरां नम्रत्वानि कौशलातिशयनिर्मितानवयवनमघीभावान् । संगता इति पृथक्त्वा । नतीरिच्छुरभिलाषुकोऽस्मीति । स्मित इति भैमीसंबोधनं वा । रात्रिदृष्टवन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा भवति वीक्षणमात्रेणैव जितं कृत्वाऽनुरागातिशयादिनेऽपि स्त्रीषां तादृशताभिलाषं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यद्वा—बाह्यादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण वन्धश्च, गन्धश्च, रतं च, संगतं च, आनतश्च, ताः । बाहोर्नागपाशादिवन्धः, वक्रस्य गन्धः पद्मिनीत्वासौरभम्, जघनस्य रतम्, स्तनयोः संगतं श्लेशः, वरणयोः पतनमानतिशेत्त्यर्थः । त्वत्संवन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनिरता बुद्धिता जना यत्रैवंभूते दिनेऽपि इच्छुरस्मीति वीक्षिता साऽनेन स्वाक्षयं ज्ञापितेति भावः । यद्वा—त्वां पश्यामि तदैव ममैवं चाप्नोयेति, त्वद्दर्शनमेव संगोगसमय इति च ज्ञापितेति भावः । उक्तुकसखीजनेऽस्मिते वीक्षितेति पाठे—रात्रिदृष्टप्रक्षयाप्लागोपनार्थं तस्माज्जन्मा मा भूदित्यस्मिते स्मितरहित एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन समकेति संकेतिता शब्दिता । यद्वाप्रावाचरितं बाहुवन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिदृष्टज्ञापनार्थं सखीसंनिपादेवमुवाचेत्यर्थः । अत एव सा वीक्षिता । उक्तुकं सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति वीक्षितेति वा । हे भैमी, ते बाह्यादिवन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवंभूतोऽभिलाषुकोऽस्मि । रात्रौ यद्यपि कृताः, तथापि न दृष्टाः तस्मादिने तद्दर्शनेच्छुरस्मीत्येवं सा तेन शब्दिता । न परमहमेव, किंतु त्वत्सखीजनोऽपीत्युक्तपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं प्रन्वगौरवमयाशोकात् । नतीरित्यत्र इच्छुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे 'न लोका-' इति षष्ठोनिषेधः ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं संनिरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो जम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजिद्वनीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्यतीं शीघ्रं वह्निर्निर्गन्तुकामां संनिरुध्य चेलाबलादौ सम्बन्धुत्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सीमाशयवतीं चान्वदान्वसिन्काळे रात्रौ प्रागेव हीमयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिभ्यस्य तत्सुखं सुरतमचीकरत् । रात्रिप्रातस्तमये त्वं मनुकं चेत्करिष्यसि तर्हि दुष्करमप्राप्यं

तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संख्यालिङ्गनादि कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं न दास्यति, सखीनां चायमत्रागमनसमय इति विचार्यं पुम्बनादि दत्त्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पथिनी रन्तव्या' इति कामशास्त्रम् । क्षितिशचीमिति, 'ह्रकोः-' इति कर्मत्वम् ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभुवाम् ।

आत्मना निजनवत्सरोत्सवस्मारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥ ६३ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाभिर्गता इयं भैमी सुभुवां शौडानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेष्वामुरतज्जगितां मुदमानन्दमुदीक्ष्यात्मनैव निजः स्वयः नयः सरोत्सवः संभोगलास्य स्मारिणी स्मरणशीला सती स्वयमेवाहणीयत लजिता । अनतिप्रोद्योत्तमस्त्रीजातिः शयनाभिर्गता सखीनामोष्ठयावककपोलपञ्चवलीमार्जनादि दृष्ट्वा स्वसंभोगविहेन स्वस्वकपेण कृत्वा निजनवत्सरोत्सवं सखीः स्मरणत्वेवशीला सती स्वयं ललले । निजवत्स्वेलपि पाठः । हणीद् कण्ठादिः ॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरधरात्पिथां दधद्दृश्यतां श्रुतकथो हसन्नातः ॥ ६४ ॥

तामिति ॥ स नलस्तां भैमीं हसन् सन् दृश्यतां गतः स्वेच्छयैव नयनगोचरत्वं प्रातः । किंभूताम्—प्रियस्य नलस्यात्मनः स्वस्य च सखसीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं संभोगादिरात्रिद्वैतान्तमभिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूतः—सुराणां वरात्पिथामदृश्यत्वं दधत् । अत एव—पार्श्वगो निकटस्थः । अत एव—श्रुता भैम्याऽभिधीयमाना रात्रिद्वैतान्तकथां येन । अदृश्येन मयाऽत्रैव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रलक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथयदित्यर्थः । हसद्गत इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां गतस्यामहसदित्यर्थः । पिथेति, 'आतद्योगसर्गे' इत्यम् ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

कापि वस्तुनि बदल्यानागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६५ ॥

चक्रेति ॥ सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दूरिधकवाकीभिः सह विरहस्त्येक्षणक्षणे दर्शनकाले संध्यायां मगपि प्रियेण सहैतद्वियोगो मा भूदिति क्षणमात्रमपि विद्योगाद्विभ्यती धवस्य नलस्य हसाय हास्याभिमगवत् । संध्यावन्दनमात्रजन्येन वियोगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेधीत्येवं सा प्रियेण हसितेत्यर्थः । तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीतेत्याशङ्क्याह—कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषय उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं कर्तुं अनागतं भाविनमर्थं द्युभयद्युगं वा वदति । तस्माद्भाविवियोगसूचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तैत्यर्थः । भावी विरहः सूचितः । इयं ज्ञातास्वादा मध्यमुरचा चेति संतोषवशात्सा तेन हसितेति भावः । विभ्यती स परिरभ्य नामुचदिति पाठे—भयमोचनार्थं गाढमालिङ्ग्यैव तस्यावित्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं, प्रहादित्वादण् ॥

चुम्बितं न मुखमाचकर्षे यत्पत्युरन्तरसृतं ववर्षे तत् ।

सा नूनोद न भुजं तदर्पितं तेन तस्य किमभूच्च तर्पितम् ॥ ७० ॥

चुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतभीर्गतलब्धा च सती चुम्बितं प्रियेण चुम्बितुसारब्धं मुखं यथाचकर्षे वकीचके, तच्चुम्ब्यमानमुत्तानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तर्धेतस्मसृतं ववर्षे । तवीर्य मनः सुधावृष्टेन परितुष्टं चक इत्यर्थः । तथा—तेन स्वनादावर्पितं भुजं यच्च नूनोद निराचकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमत्र तर्पितं नाभूदपि तु सर्वाङ्गं तेन प्रीणितमभूत् ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति ॥ स नलस्तया भर्तृकृतपाणिपीडनमिया स्तनपिधानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं केवलं करं दातुं स्थापयितुं पूर्वमाप । यत्तोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं वीतबाहुन्यपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवत्ते करं दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात्केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापत्रयकामोप-
नयौ कर्मणोचौ ॥

याचनाञ्च ददती नलक्षतं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।

वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

याचनादिति ॥ त्वमपि नलोक्षेत् कुर्विति प्रेममारेण याचनादपि नलक्षतं न ददती कयापि कथयाऽन्यस्मिन्नोक्षीरथ एव चेतो यस्यास्तां विविक्तां विधाय गोद्वीसेवाप्रमुखाभिन-
यव्याजेन स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुमात्तः स्वहस्तेन गृहीतस्तस्याः करो येनैवंभूतः सन् तस्याः स्वहस्तभूतहस्तनखैः स्वं स्वहारीरं विमिशोऽल्लिख्य मुमुदे ॥

स प्रसह्य हृदयापचारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः ।

हीमयं तु न तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत्प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या बहिर्हृदयापचारकं वक्षःस्थलादिवसनं प्रसह्य हृदाहर्तुमक्षमत । तु पुनर्हीमयमान्तरमन्तःस्थं भैमीसंबन्धितत्कामक्रीडानिवारकं कुलस्त्रीहृद-
यभूषणीभूतमपचारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् । एवं विस्रम्भणक्रमेण यद्यपि लज्जां स्त्राजिता तथापि हृदयाच्छादिवस्त्रापाकरणपूर्वकुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति भावः ॥

सा स्मरेण बलिनाऽप्यहापिता हीक्षमे भृशमशोभतावला ।

भाति चापि वसनं विना ननु व्रीडधैर्यपरिवर्जनेर्जनः ॥ ७४ ॥

सेति ॥ बलिना प्रभाववता, अथच—उदीतेनापि स्मरेण हीक्षमे लज्जाधैर्यं अहापिताऽस्त्रा-
जिता साऽवला स्त्री, अथच—स्त्रीत्वादुर्वला सृशमशोभत । युक्तोऽयमर्थः—यतो जनो वसनं विनापि भाति च शोभत एव । तु पुनर्व्रीडधैर्ययोः परिवर्जने परित्यागे नैव शोभते । तस्माद्युक्तमर्थान्तरन्यासः । उदीतेति कामे लज्जाधैर्यापरित्यागाजितरां नलस्य स्मृहणीयत्वा-
च्छुशुभ इति भावः ॥

१ 'नखैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु मुगांशुकुचेषु दृष्टिकथनात् 'क्रमेणैकमनेकसिन्' इत्याद्युक्तल-
क्षणः पर्यायाङ्कारभेदः' इति व्रीबातुः ।

आत्थ नेति रतयाचिनं न यन्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥

आत्थेति ॥ सा इत्येवं भग्न्या स्वनिषेधार्थमपि तस्या अभिलापने मञ्जुलवाणीश्रवण उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कम्पितेन शिरसा कृत्वा निरास निषिधेयः । इति किम्—हे मैमि, त्वं मयां सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचिनं मां यद्यस्यामेति न आत्थ अतो हेतोः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन सुरतं कुर्वति मामनुमतवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमसीति । इयं सुरतं नानुमन्यते परं मया सह न वदत्यपीत्येवं परिहासभाषणे कियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिद्विध्यतीत्याशया नलेन तद्वाचनार्थमेवं यथे कृतेऽपि कुशला लज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव तं न्यपेधत्, ननु साक्षादक्षरमप्युवाचेति भावः ॥

या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ।

तन्निषेधस्तमसंख्यता विधिं व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७६ ॥

येति ॥ हे मैमि, ते या शिरोविधुतिः शिरःकम्पः नेत्याह निषेधार्थं ब्रूते, मया सेवं किं न समाकलि न सम्यग्ज्ञाता, अपि तु सम्यग्ज्ञातैव । कथमित्याह—तयोः शिरोविधुतिर्युगरूपयोर्निषेधयोर्मां समसंख्यता तुल्यता सा तव वाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्तमेव वक्ति वदति । सुरतं तत्रेष्टमित्याहेत्यर्थः । द्वयोरेव निषेधयोः सुन्दोषसुन्दन्यायेनान्योन्यघातात् 'द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति मां प्रति विधावेव तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः । इति पुनरपि मैमीवादनार्थं वक्तोक्तिः । विधिरिति पाठे—तस्य मत्प्रार्थितस्य शिरोधूनति (न) द्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसंख्यतैव विधिले तवाभिलाषं स्पष्टमेव वक्षीति व्याख्येयम् ॥

नात्थ नात्थ शृणवानि ते न किं तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सा स द्रव्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ स नलः तामिति पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा सा इत्थं गतं इत्येन हेतुना वा मैमीसविधे गतं तं नलं 'तद्य विधम्य वृणे-' इति यथा आह सा ब्रूते सा तदेव मृदुभिरिति मञ्जुलभिस्तस्या मैम्या वक्तिभिस्तद्वापणानुकारिणीभिः जगाद । तादृगेवानुरितवानित्यर्थः । इति किम्—हे मैमि, अहं ते वाचं न शृणवानि, तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या त्वं नात्थ नात्थ न ब्रूये न ब्रूये किम् । त्वद्वाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्णितानि, इदानीं तव भाषणं मया न श्रोतव्यमिति दृष्टीवेवं मुखमुद्रेणेति त्वया वक्तव्यमित्यवदरिति भावः । त्वं नात्थेति स्वरभग्न्या मा वादीरित्यर्थः । किमित्याक्षेपे वा युग्मम् ॥

नीविसीसि निविडं पुराऽरुणत्पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।

सा क्रमेण नननेति वादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीवीति ॥ सा पुरा प्रथमसंभोगारम्भे नीविसीसि वर्तमानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमितिमाह यथा तथाऽरुणत् । अथानन्तरं क्रमेण मयभग्नानन्तरं दिनान्तरे नितम्बजघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना हरोष । ततोऽपि लज्जाविजयानन्तरं न न नेति वादिनी सती अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । नननेत्युक्ते यदि न निव-

तेत, तर्हि मा निहतत्, वदामि तावदेवमिति त्वचोमात्रेण विग्रमाचरत्, न तु कर्मेणेति भावः । मुग्धाजातिः । भयलज्जाझागः सूचितः ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमां नित्यमेत्य तमगात्रवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेषु देववरदानात्कायधारणानिमित्तेषु सौन्दर्यविशेषेषु, वेषेषु महाराष्ट्र-
छादगुजरादिस्त्रीभूतवस्त्रालंकारादिशृङ्गारभङ्गांशु, वसनेषु मौलपीतदुःकूलदिवस्त्रेषु, अङ्गवास-
नासु चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुरुचन्दनादिभूषण कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु सौवर्ण्येषु
मुष्णामाणिक्काहीरकादिखचितेष्वलंकारेषु, तदादिषु च भाषान्तरेषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रति-
दिनमन्यस्या दिव्ययुवते रम्भादिस्वर्गजिवा भ्रमे क्षमां समर्था रम्भादिरिवमेवेति भ्रान्तिका-
रिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात एव नवा नवा नूतना नूतना सती नित्यं तमगात्र ।
संबुभुज इत्यर्थः । अन्यद्वन्वैषेवमिति तस्य चेत्तत् स्फुरितेत्यर्थः । वा इवार्थः । नित्यं नवेव
भोगात्, अपि तु नवीमेव जगामेति काकुर्वा । अन्यद्वै नूतनत्वादनुरागातिशयादन्वापरोधा-
ङ्गनासंभोगविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे—मैत्रीविशेषणम् ॥

इक्षितेन निजरागनीरधि संविभाव्य चटुभिर्गुणवताम् ।

भक्ततां च परिचर्ययाऽनिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ८० ॥

इक्षितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैश्चकृष्टा चतुरा च तमधिकमतितरां वक्षमात्मन्यनु-
रागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चिद्रीडानुदित्यर्थः । किं कृत्वा—इक्षितेन 'सकृदादिषु भर्तृगु-
णवर्णनपूर्वं भाषणम्, तद्दोषापलापः, पश्चादाभिमुख्येन शयनम्, पूर्वमुत्थानम्, आगमने
तुष्टिः, प्रवासे वैमनस्यम्, सदा सममुखदुःखता' इत्याद्यनुरागयोक्तकेन चेष्टितेन निजम्
अगाधत्वादनुरागमेव नीरधि नलं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा, तथा—चटुभिः 'भवाद्दशोऽ-
तिमुन्दरोऽसितेजस्वी वदान्यः सर्वकलाकुशलः कः, अपितु—न कोपि' इत्यादि प्रियभाषणैर्गु-
णवृत्तां च स्त्रीगुणप्राहित्वं वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा, तथा—अनिशं सर्वदा परिचर्यया चर-
णादिसंवाहनतालवृत्तचालनादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तिवृत्तां च ज्ञापयित्वा ।
अनिशं निद्यामभिव्याप्य मर्सादीकृत्य । अहोरात्रमिलयै इति वा ॥

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।

आतदीयदृष्टसंबुभुक्तां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ८१ ॥

स्वाङ्गमिति ॥ सा संभोगार्थिने मलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं निजमङ्गमर्पयितुं दातुं किञ्चि-
द्रामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चिदङ्गमदत्त्वा, अधानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितमुत्पादितरोष-
मौदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनचरणपतमादिनाऽनुनीय प्रसादानन्तरमियं मां

१ 'अनैकस्मिन्निदिदेशे कमादनेकव्यापारसंयन्मोक्षेः पञ्चांशालंकारभेदः' इति जीवातुः ।

२ इतः प्राक्

'यत्क्रियां प्रति यदङ्गजस्तया (?) स्वस्वरस्य लघुतां प्रधानया ।

पथ्युरबन्वद्वमहीयत स्फुटं तत्किञ्चाद्वियत तस्य मानसम् ॥'

इत्यधिकः श्लोकः कापि दृश्यते ॥

प्रसादयति चेत्तर्हि मदीयधितं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तद्वत् वाचमानं तं तथीयां नलीयां
हठाह्लात्कारेण संवृमुहतां संभोगेच्छुताम् आ मयादीकृत्य नान्वमन्यत तावन्नानुमेने ।
पूर्वं गात्रापूर्वं संभोगे प्रवृत्तः, अनन्तरं तथीयवामत्वद्रोषवशादौदासीन्यं गतः कथन्तरं प्रति
गमिष्यतीति बुद्ध्या तथाऽनन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमानोऽपि बाधहृत्वासंभोगं करोति
तावन्नानुमतः, अनन्तरं त्वमुमत इत्यर्थः । यात्रानन्तरमेवानुमतने तादृशोऽनुरागो न वर्धते ।
तथीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हठसंभोगमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं
संभोगे कृतेऽप्यनुरागतिशयापुनः सुरताम्रिळाधिर्षं नानुमेन इति पुनःशब्दार्थो वा । रोषितं,
ष्यन्तादिष्टा । आतथीयेति, मर्गोदायामन्वसीमानो ननुसकत्वाद्भस्वत्वम् ॥

आद्यसंगमसमादराण्यधाह्लभाय ददती कथंचन ।

अङ्गकानि धनमानवामतावीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि हृत्कानि सौकुमार्यातिशयादनुकम्पानि निजान्वद्धान्याद्यसंग-
मेन प्रथमसंभोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्नुयात्तावत्किंचिदु प्रथमसंभोगे भयलज्जालागपूर्वं
विद्यासार्थं वावान् प्रतारणायुपायः कृतः, तावानेव पाश्चात्येष्वपि संभोगेषु वरप्राप्तये नले-
नोपायः कृतः, तादृशी नीतिं यावदद्याद्धार । यतः—वहभावातिशयस्य नलाय कथंचन
भूयसा प्रयासेन तान्मेव ददती । तत्रापि हेतुः—यतः—यनेर्दंडोर्मानवामतामीडेः मानः प्रीति-
कलहबोदासीनता, वामता स्वाज्ञसनर्पणप्राप्तिकुल्यम्, बौद्धो लज्जा, तैः पक्षे घनेन मानेन वा
वामता तथा लज्जया च, लम्भिता प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि । आदौ विवाहा-
त्पूर्वं यः संगमस्तत्कालीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदज्ञानां दुष्प्रापत्वादि-
च्छाविषदेर्नलीयोऽनुरागः प्रसिद्धं परां कोटिमभ्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि, 'हृत्के'
'अनुकम्पयाम्' इति वा कन् । वामतायुषो व्रीड इति समासः ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता कीडति स तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्युरिति ॥ सा पतिव्रता धर्मेण कामे कारणोपचारात्तपसा तपःफलेनेन्द्रादिवरदानेन
वा पत्युर्नलस्य वपुरागिरितं हरमारभ्य आतरु पृष्ठपर्यन्तं, तरुमारभ्य गिरिशपर्यन्तं वा तं,
तथा—स्वस्य चात्मनः शरीरमागिरिजं गिरिजां पार्वतीमारभ्य आलतं लतापर्यन्तम्, लता-
मारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वारोद्धारोद्दकमेण प्रथमं प्रियस्व, पश्चादात्मन इत्येवंरूपेण, गिरि-
शरूपे गिरिशारूपं, तरुरूपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्यावलम्बि-
तशरीरान्तरस्य संबन्धमखिलं यद्गुणादि कीडादि चार्द्धं योग्यं तदपि विधाय कीडति स ।
यतः—पतिव्रता । नहि पतिव्रतानां किंचिदसाध्यमस्ति । जोऽवधारणे । अखिलं भाषावे-
षादि तस्यैवार्द्धं यथा तथा रेमे इति वा ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।

कीडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न कीडिता संभोगं नाकृत सा स्थली अकृत्रिमा भूरेव नास्ति ।
तथा—जलधिः कूपमारभ्य समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा—काननं तद्गुर्गमे वनं

नास्ति । साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिरूपो देशविशेष एव मुख्यहेतुः स्ववचन-
दिर्वा नास्ति । तद्विघ्नं भूर्भुवःस्वराद्येव नास्ति । यस्यां यस्मिन्वा तेन सह चिकीडेति प्रत्येकं
योज्यम् । वा समुच्चये । तथा—सा विधेयः पुरुषाशितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव
नास्ति । यया यया येन येन प्रकारेण सा न कीडिता । जलान्तःसंभोगनिषेधे पूर्वश्लोके
नानारूपधारणोक्तैर्मत्स्यादिरूपावाधिपेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति हेयम् । कीडिता,
'गल्लर्थाकर्मक-' इति कर्तरि निष्ठा ॥

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये वक्रचातहतदीप्तदीपया ।

भर्तुमौलिमणिदीपितास्तया विस्रयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ श्रियेऽशुकविकर्षिणि सति लज्जावशाद्गुहावयवानवलोकनार्थं नम्रया, अत
एव वक्रचातेन हतो निर्वापितो वीरः प्रकाशमानो वीरो यया तया भर्तुमौली मणयो मुकु-
टरत्नानि तैर्दीपिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशः विस्रयेन निर्वापितेऽपि वीरे कथमयं प्रकाश
इत्याख्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानाद्विस्रयः, रत्नप्रभातिशयाद्वा ॥

कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपुरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः सा स्ववह्नभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु पीतस्य मुकुटमणेः पिधित्सया आच्छादितुमिच्छया
श्रवणपुरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववह्नभस्वेव
तनुः शरीरं यस्य नलदेहव्याजं धारयन्ती मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भेऽर्चनमिवाचरत्पूजा-
मिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा
युक्ता । प्रकाशनाभावात् कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपातङ्कसंकटनिवेशितस्मरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मुदिता सती अथ
पश्चात्स्वयोर्निजयोर्दमयत्र द्वयोर्बामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थाग्नौ वीरौ दृष्ट्वा स्वचित्त-
मघटमानघटनात्कुतुं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं, लज्जा त्रपा,
आकस्मिकद्वीपदर्शनादातङ्गो भयं गोप्यान्वयपि मदीयाज्ञानि प्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशये
वातङ्गः, तेषां संकटे संमर्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूतमाप । विशेषणविधौ तात्प-
र्यम् । वीरौ दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातचह्विरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्य एककस्य वीरस्य मुखचेलालत्यदिना शमने निर्वाणे
क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं वीरं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्ररीतमवेक्ष्य
जाता वह्निरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमी-
लितवती । लज्जानिनयः कौतुकवशात्तरीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वार्थं पुनः
पुनः शमितानपि वीपानिच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य शमने कृतेऽपरवीर्यं
जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति व्याख्येयम् । एककः पूर्ववत् ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे यन्निमीलितवती दशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेनेति परिहस्य सोपहासमुक्त्वा त्वीयलज्जापाकरणार्थं वीषाभावेच्छामा-
त्रेण तमः संविधायान्वकारं निर्माय सा समभोजि संभुजा । ततो लज्जिता । इति किम्—
हे भीरु लज्जामयकातरे, यद्यस्मात्त्वं दृशी निमीलितवत्यसि तस्मात्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य
नेत्रनिमीलनात्त्वया यथा स्वीयमज्ञं न निरीक्ष्यते, तथा मयापि त्वदज्ञमित्यर्थः । अथ च—
त्वया नेत्रे निमीलिते, मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् । यस्मान्मया न द्रष्टव्यमिति हेतो-
रत्वया नेत्रे निमीलिते, तावत्तैव मया न दृश्यसे, अपि तु दृश्यस एव । अन्या हि गोप्यमज्ञं
वस्त्रादिनाच्छादयति, त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च मया त्वरीयगोप्यमज्ञं कामं
दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन पश्येति । 'अमुना नलेन लज्जिता सा तमः सम्बन्धविधायानन्तरं
नैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भीरु, ऊचन्तत्वाजरीत्वाद्भूतः । तस्मान्मभ्यांश्च गुणः ॥

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्गुलसे नखैः स्निग्ध्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज द्वावसि किंकरा ॥ ९० ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलम्ब्य सुरते ह्वयं च सा ।

चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ९१ ॥ युग्मम्

चुम्ब्यसे इति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । हे प्रिय, मयाऽयं त्वं चुम्ब्यसे, अयं त्वं नखैर-
ङ्गुलसे चिह्नपसे, अयं त्वं स्निग्ध्यसे आलिङ्ग्यसे, अयं त्वं हृदि अर्प्यसे हृदयोपरि धार्यसे । ते
तव पुनरहं गिरं नो करवाणीति न, अपि तु करोम्येव । यत्त्वया चुम्बनादि मायितं तत्सर्वं
करोम्येव । यत इत्यर्थः । हुमिति सुरतसंमर्दाद्यहत्वेन पूर्वतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडा-
नटने । मुख मुख मामित्यर्थः । अहं तव किंकरास्मीति दैन्यनटने । इत्येवंप्रकारेणालीकरते
मिथ्यैव सुरते कातरा भीरुः । सुरते विषये बलात्कारभीता सती आत्मानं यथाकथंचिन्मोच-
क्षितुमेवेयं वदति, न तु हेल्थेति । तथा—अद्यापीयमप्रौढेति प्रियं विप्रलम्ब्य प्रतार्य एता-
दृशी वृथाबुद्धिं तस्मोत्पाद्य तथा ह्वयमपि प्रतार्य मामियमयापि न भवति । बलात्कारमवाचु-
म्बनादि करोति, न तु स्नेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि पूर्वोक्तं सकलमपि
सुरतसंभारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय वदौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कप-
टेनाच्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्मात्—विदग्धं व्यवहारचतुरं मनो येषां
मानवानां किं वस्तु अगोचरो विषयो न भवति, अपि तु—सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि
असाध्यमपि साध्यवन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे—अलीकतरं कातरेति समासः । त्यज
त्यज, वीप्सायां द्विरुक्तिः । किंकरेति, 'दिवाविभा—' इति उच्यतेतावपि 'कियत्तद्दुष्ट-
कृत्योऽजिवधानम्' इत्यच् । ततश्चाप् ॥

स्नेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।

निर्विशङ्करतज्जन्मतन्मुखाकृतदर्शनमुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ९२ ॥

स्नेति ॥ स तमसा घुने तस्मिन्सौधे, अथ च, तमस्तुल्ये घने मेघे तमोरूपे मेघे
स्नेप्सितेन स्नेच्छामात्रेणोद्गमितमात्रा प्रकाशिता चासीत् तदानीमेव लुप्ता क्षमिता च, तथा—

नै० च० ६१

दीपिकयैव चपलया विद्युता दृष्टमष्टया निर्विशङ्कं यद्वत् तस्माज्जन्म येषां तानि च तानि तस्या मुखाकृतानि वदनेक्षितानि तेषां दर्शनानि तज्जन्यानि सुखान्यभुङ्क्षान्वभूत् । अन्यकारणसा-
क्षेभ्यो स्वेच्छाविरचितमुखाकृतदर्शनमुखानुभवार्थं वक्षिणरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां प्रका-
शितवान्, तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युद-
प्येवंभूता भवति । लोलेत्यन्तर्गावितप्यर्थे हेयः ॥

यन्नुचौ कुटिलिते तया रते मन्मथेन तदनामि कामुकम् ।

यत्तु हुंहुमिति सा तदा व्यधात्तत्सरस्य शरमुक्तिहुंकृतम् ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ तया रते भुवौ कुटिलिते वक्षिते इति यत्, तन्मन्मथेन कामुकमेवानामि ।
यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये सुरतसंमर्दनिःसहतावारणव्याजेन हुंहुमिति रतिरूपशब्द-
व्याधात्, तत्सरस्य शरमुक्तिहुंकृतं बाणमोचनकालीनं हुंकारमेवाकृतं हुंकार एवाभूत् । तस्या
हुंकरणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वाद्ब्रूवकादिना कामः पुनरुन्मिमत
एवाभूदिति भावः ॥

ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९४ ॥

ईक्षितेति ॥ चुम्बनरसात्कान्तदन्तेः परिपीडिताधरा दृष्टाधरा, अत एव—पाणिधूननं
वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये उदितमुदं संजातहर्षं मनोभुवं नर्तितुमुपदिशतीव तृल्यं
शिक्षयन्तीव प्रियेणक्षिता । यापि उल्लंघयति सापि हस्तकामिनयवशात्करकम्पनं
करोति । उपदिशती, 'आच्छादनयोः' इति पाक्षिकत्वाच्चुम्भावः ॥

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।

चक्षमे च स न भङ्गुरभुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९५ ॥

सेति ॥ परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं सामस्थेन स्प्रष्टुं न शशाक ।
यतो बृहदतिविशालम् । सा च कृशाङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भुवौ यस्यास्तस्या वक्षः
सर्वमपि स्प्रष्टुं न चक्षमे । यतः—तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां व्यवहिततां सर्वं
प्राप्तम् । कुचमात्रमेवाल्लिखितम्, नतु सर्वं वक्ष इत्यर्थः । उभावपि संपूर्णालिङ्गनाप्राप्तेर्नितरां
सस्पृष्टत्वादुन्मिमतकामौ जाताविति भावः ॥

बाहुवह्निपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत्तयोः ।

आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९६ ॥

बाह्विति ॥ तयोर्बाहव एव दैर्घ्यकाट्याभ्यां वल्लयो लतातुल्यास्तासां परिरम्भ आलिङ्गन-
विषये या मण्डली वृत्ताकाराङ्गपाली परस्परमपीडयद्वाडमालिङ्गत् । स हृदयेशयस्य कामस्य
हेमनलिनीमृणालजस्तस्तेन निर्मितः पाश एव आस्त चमूव । अतिगौरवत्वात्मादवत्वाच्च
बाहुनां सौवर्णमृणालतुल्यत्वम् । पाशवद्धो यथा वक्षो भवति, तथाऽङ्गपालीपासेन हृदं वद्धौ
कामवशं जाताविति भावः ॥

बल्लमेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९७ ॥

बल्लमेनेति ॥ प्रेयसीदृदि बल्लमेन परिरम्भपीडितौ गाढालिङ्गनेन वामनीभूतौ कुचौ
कैलतीमदनयो रतिकामयोरुपाश्रये विभ्रान्तिस्थाने तत्र वससि वृत्तमिलितोपधानतां वर्तुल-
संगतोच्छीपेकभावमवापयुः । प्रभोर्हि विभ्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्यकं
भवति, रतिकामौ च प्रभू तत्र वर्तन्ते, अतस्तत्रैव वर्तमानौ वृत्तौ वामनीभूतौ कुचौ द्वयोश्च-
च्छीपेके इव बभूवतुरित्यर्थः । इत्युत्प्रेक्षा । कैलती रतिपर्यायः ॥

भीमजोरुयुगलं नलापितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।

तत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ९८ ॥

भीमजेति ॥ भीमजोरुयुगलं नलापितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखस्य पदैः स्तोकव्यञ्जानो-
द्दिष्टभिर्नखक्षतैः कृत्वा रतिकामयोः शातकुम्भजं सुवर्णं तयोर्मयःप्रशस्तिर्लिपिक्त्वा यत्र,
सैव नखस्वरूपैव यशःप्रशस्तिर्यत्रैवंभूतं वा, निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्ममिव बभौ । रति-
कामयोरियमेव यशःप्रशस्तिर्नखक्षतादिकरणं नाम । सुवर्णेतुल्यत्वाद्गोः सुवर्णस्तम्भत्वम् ।
अन्वयापि प्रभोर्यशःप्रशस्तिर्जयस्तम्भे लिख्यते ॥

बह्ममानि विधिनापि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ९९ ॥

बहिति ॥ स तां पुरेहाह अबोचत् । इति किम्—हे भैमि, नाभिमूरुयुगमन्तरा नाभ्यु-
रुह्यमग्न्येऽङ्गकं कोमलतातिशयान्मर्दनासहतयात्वं इत्वं वा मदनसदनाख्यं तावकमङ्गं न
केवलं मया, किंतु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बहु नितरामभान्वाहतम् । यद्यस्मात्कार-
णात्स ब्रह्माधिको वर्णो येषां तैरतिगौरवैरनुत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधादकृतं । निरन्त-
रावृत्तत्वादुष्णशीतवातादिसंबन्धभावाद्दोमत्वाच्चाजान्तरापेक्षयाऽधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रवीप्त-
कामः सन्नेत्रमुवाचेल्लयैः । अङ्गीकृतमप्येतन्मैयुनादन्यत्र निषेधाद्वराङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयम् ।
नाभिमिलादौ, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया । अङ्गकम्, 'अङ्गे' 'इत्से' इति वा क्व ।
पुराहेति, भूते 'पुरे लृक् चास्मे' इति लट् ॥

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०० ॥

पीडेति ॥ कलशवत्पीनौ पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तावतिप्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तु-
भूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशस्तेन विहते आच्छादिते
वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि नलकरी हारसीत्या पिहित्वाविलयैः । अथवा हार एव हास-
स्तेन पराभूते वृत्तोपहासे चक्रतुः । यतो—विगाह्य तावैवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्दनान्न
स्पृहावती साभिलापे धृतेच्छे । यतो—मृदुनी मर्दयितुमसमर्था । स्वयं मृदुर्हि महतः कठि-
नस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुभ्यां युवाभ्यां विशाली कठिनौ चात्रां मर्दयितुमशक्या-
वितौयं बाष्ठा वृथा धार्यते स्वरपरतरतम्यं न ज्ञायते भवज्जामिति तल्लुचाभ्यां नलकरी हार-
हास्येन विहम्बिताविलयैः । सर्वतः स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । 'अकर्मकठिनौ
हस्तौ-' इति लक्षणात्काठिन्यमेव राजकरस्य गुणः, तथापि नलिनरूपणार्कठिनत्वेऽपि कुचा-
पेक्षया मार्दवान्मृदुनी इत्युक्तम् । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हासविहते
चक्रतुरिति वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥

यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयंभुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ १०१ ॥

याविति ॥ यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्तुर्यां कुङ्कुमेन चाञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनावत एव क्रमेण नीला लोहिता रुक्मान्तिर्ययोः, अथ च—नीललोहितो हरत्त्वत्कान्तौ एवंभूतौ स नलस्तयोर्बावनारम्भे प्रियोरसि भैमीवक्षसि स्वयमेव भवतोः प्रादुर्भवतो रक्ततीक्ष्णाप्रवाचस्वरेष किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पूजामाचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखपदानि रनितचानिल्लयैः । अल्पनखोल्लेखस्य व्यापारहितेन शोभामात्रहेतुत्वापादनमिवेत्युत्प्रेक्षा । कस्तुर्या अभ्यर्हितत्वापूर्वनिपातः ॥

अम्बुधेः क्रियदनुत्थितं विधुं स्नानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ १०२ ॥

अम्बुधेरिति ॥ सुरतावसरेऽम्बुजमुखा भैम्या मुखं चुम्बदयज्ञेयस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमयेऽम्बुधेः समुद्रात्क्रियत्सोऽकमनुत्थितम्, तथा—समुद्रजले जातेन स्नानुविम्बेनास्मीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरसंबद्धं विधुं चन्द्रं व्यडम्बयदनुचकार । भैमीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्बदिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितम् । विम्बप्रतिविम्बभावनिरूपणेनाख्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितम् । कामसुहृच्चन्द्रोदयरूपणावकाशमोज्ज्वलं व्यज्यते ॥

पूगभागवदुताकपायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधरासृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ १०३ ॥

पूगेति ॥ पूगफलफालिकानां भागोऽक्षत्त्वस्य बहुतया कपायितस्तुवररसं प्रापितैः, 'कपायः सुरभावपि—' इत्यभिधानात्सुरमितैर्वा । तथा पक्षोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमण्ये गृहीतेन कर्पूरेण वासितैः, सुरमितैरन्योन्याधरासृतैर्वा, अधररसैरेवासृतैः कृत्वा तौ दमयन्तीनलौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मधुपानरूपं विलासं साधु सम्भवद्यथा तथा अथ च—मधुपानजन्यं विभ्रमं चक्रतुः । मधुपानस्थानेऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तैरेव च नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्योऽपि कपायरसं कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साध्वनिषिद्धं मध्विति वा । सुरते मधुपानविभ्रममधरासृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः । उपदेशस्थानेऽधरासृतानि जातानीत्यर्थः । भोगेति पाठे—अनुभवः । रागेति पाठे—बहुताम्बूलचर्वणकमविवर्धमानरक्तिमबाहुल्येनेत्यर्थः । कपायितैः, 'तत्करोति—' इति ष्यन्ताजिष्टा ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बतः सा स शीतकरतामनक्षरम् ।

सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०४ ॥

आहेति ॥ तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्वती, तथा कामानुस्थानिकारविशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुवेपथुः कम्पो यस्यास्तादृशी सती चुम्बने(तो) नाथवदनस्यानक्षरं वर्णविना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स । चन्द्ररूपसाधया सुखं भवति,

तथा नलमुक्तस्पर्शात्तस्या अभूदित्यर्थः । शीतेऽपि शीत्कारः कम्पश्च भवति, मुखादक्षरं च न निर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीलमस्य शीतकरः, 'कुत्रो हेतुताच्छील्य' इति टः ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।

प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥ १०५ ॥

चुम्बनायेति ॥ चुम्बनाय कलितः सृष्टः प्रियाकुचो येन तद्दीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं प्राप । किंभूतेन चन्द्रेण—स्वैरेवासुतैरात्मानं भर्तुं पूरयितुं सक्तः संगतो हाटकघटः सुवर्णकलशो येन । सुचं चन्द्रसमममृतमरणार्थं चन्द्रसंबद्ध-खर्णघटसमो भैमीकुचः । मुखेन्दुना स्वीयममृतं कुचकलशे निक्षिप्तम्, नतु तत्रत्वं दृशीतमिति अनौचित्यं नाशङ्कनीया । मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्ततापो जातमुखश्चाभूदिति भावः । 'मुखनेत्रस्तनवाहुमूलकपोलौष्ठद्वयवराज्ञान्यष्टौ चुम्बनस्थानानि, रागतः सर्वाण्यपि च' इति शास्त्राचनः । नयनगङ्गकपोलदन्तवासोमुखान्तस्त्रनयुगललटं वा चुम्बनस्थानम् । तन्ने चतुर्षु परिहृयेति विशेषः । मित्रशब्दस्य तुल्यार्थत्वात्सुधांशुनेति 'तुल्यार्थः—' इति तृतीयो ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सा मुदा पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।

चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृतिरापि न कथंचनापि च ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति ॥ अमुना सा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि । तथा—असकृद्वारंवारं परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरालिङ्गि । तथा—आदराद्वारंवारं चुम्बितापि पुनरचुम्बि च । तथापि कथंचनापि केनापि प्रकारेणानेन तृत्तिकारणसद्भावेऽपि तृत्तिर्नापि न प्राप्ता ॥

छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।

न व्यतिक्रिमुदशा चिरादपि स्वेदविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०७ ॥

छिन्नमिति ॥ मुदशा निरीक्षणे नितरां चतुरवापि मुग्धया मुन्दर्षा, अथ च—बालया भैम्बा सुरतलास्यकेलिभिः सुरतसंचन्धिभिर्गुणतविलासैः करधूननाद्यविशेषविलासविशेषैः कृत्वा हृदि छिन्नं वृद्धितगुणमप्यतनु आनामिलमिन्त्राद्विशालं हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न व्यतिक्रि । यतः—स्वेदविन्दुकितं संजातस्वेदविन्दुकं बभौ यस्यास्तया । सुरतायाससंजातस्वेदविन्दुमण्डलस्य हारसादस्यान्मौग्ध्याच्च वृद्धितोऽपि द्वारो नाबोधीत्यर्थः । स्वाधिककप्रत्ययान्तास्वेदविन्दुकसंज्ञात्तारकादित्वादितैर्च ॥

यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।

अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥

यदिति ॥ हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्षसि, अथ च—चित्ते, वदसि स्थितं लग्नम्, तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेव कारणं हेतुः । अन्यथा नचेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैः सूत्रग्रस्तैर्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्तितुं स्यातुं कथं कस्माच्चाशाकि समर्थं जातम् । अथ च—तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीयहृदये न स्वीयते किंतु तमेव । तस्मादुभयविधे-

१ 'अमुतांशुरित्युत्प्रेक्षयाऽमुक्तकरत्वं व्यवहृत इत्यलंकारेण वस्तुषुभिः' इति जीवानुः ।
२ 'भ्रान्तिमदलंकारः' इति जीवानुः ।

ऽपि भैमीहृदये स्थातुं भौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् ।
सुरतसंभर्दान्मुखाहारकुटित इति भगवन्तरेणोक्तम् । अन्यस्यापि विदग्धहृदयगामित्वे गुण
एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्थातुं न शक्यते इति भगव्या सूचितम् । गुणच्युतैः, 'पद्मनी'
इति योगविभागात्समासः ॥

एकवृत्तिरपि भौक्तिकावलिद्विद्वज्जहारविततो तदा तयोः ।

छाययाऽन्यहृदये विभूषणं श्रान्तिवारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोर्द्वयोर्मन्य एकस्मिन्नल एव वृत्तिर्वत्सा एवंभूतापि
भौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छायाया विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—छिन्ना
हारस्य विततिर्वित्तारो यस्य । यतः—श्रान्तिवारीणि स्नेहविन्दवस्त्रेषां भरः पूरस्त्रेण भाविते
व्याप्ते । द्वयोः समीपे संमुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे कुटितेऽपि स्नेहजलपूरिते हृदये
प्रतिबिम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात्पुंवद्भावेः ॥

वामपादतल्लुप्तमन्मथधीमदेन मुखवीक्षणानिशम् ।

भुज्यमाननययौवनमुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

यामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथधीमदः कामसौन्दर्यगतो येनातिसुन्दरेणाप्यनिर्ध
भैमीमुखवीक्षणा केवलभैम्यधीनेनामुना नलेन भुज्यमानं नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्याः
सा भैमी मुदा संतोषाणां पारसीमनि परतीरमयांदायां परमोत्कर्षं चचाराकर्तत । भावावसा-
नसमयं प्रापेत्यर्थः । वामपादतल—, मुखवीक्षि—, इति पदद्वये लौकिकोक्तिः । एवंभूतेन
च भुज्यमानत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तम् । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि वरदानप्रका-
शितधीपवशाज्ज्ञेयम् ॥

आन्तरानपि तदङ्गसंगमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १११ ॥

आन्तरानिति ॥ नलः स्त्रीयानान्तराशरीरमप्यवर्तिनः स्पृश्यमानानप्यवयवान् तद-
ङ्गसंगमैः मुकुमारभैम्यवयवस्पर्शैरतिवैधकृतया तर्पितान्मुखितानमन्यत । तथा—तद्विलोकनं
च स्त्रीयनेत्रयोरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्रूपं तृप्तीकरणमचिन्तयद्बुधे । पुनःपुन-
र्भैमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्बहिः प्रीणितोऽभूदित्यर्थः । अन्तरशब्दाद्वा भवायंऽण् । तर्पि-
तान्, प्यन्तात्कर्मणि कः ॥

भूषणैरनुपदाश्रितैः प्रियां प्रागथ व्यपददेष भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति ॥ एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्विस्ताटद्वादिभिर्भूषणैर्दृष्टैः प्राग-
तुपत्पूर्वं संतोषमगात् । अथ तोषानन्तरं भावयन्विचारयन्व्यपदद्विषण्णोऽभूत् । यद्यस्मा-
त्तैर्भूषणैरस्याः कियतोऽलंकृतस्यात्यस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमयानामाच्छादनरूपाणां दर्श-
नान्तरायाणां कारिभिराङ्गैस्तु तैरभावि जातम् । अनलंकृतं चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत्,

१ 'अनैकस्त्रैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेस्तद्व्यातिशयोक्तिरलंकारः' इति
जीवातुः ।

नत्वेवम्, तस्मात्पददिलक्षः । भैमीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च सूचितः । रतसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाववर्णनं यद्यप्यनुचितम्, तथापि यावद्भूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्बासहिष्णुतया दृढसुरतसूचनाद्भूषणवर्णनौचित्यं न दोषायेति, तदाप्यत्यन्त-परिहार्यभूषणानिप्रायेण चेति ज्ञेयम् । 'बहुमन्यत दृशा न चेतसां भूषणानि स विदर्भेष्टुभूवः' इति वा पाठः सुगमः । अनुपपत्, पुषादित्वादह् ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमाध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षेण सात्विकभावोत्थरोमावाजातमलम्पमप्यन्तरं परिर-म्भण आलिङ्गने विषये बहूनि योजनानि बोधतः स अजान(नी)ताम् । तथापि मिथो वीक्षणे प्रारब्धेऽन्योन्यविलोकनेऽलम्पं निमेषमक्षिपद्मसंकोचसमयमपि वत्सरेण वर्षेण व्यवधि व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालमाध्यगच्छतामज्ञापिष्टाम् । अल्पीयसाऽपि देश-कालव्यवधानेन प्रेमभरादन्योन्यविच्छेदत्वाभ्यामगानीत्यर्थः । बोधतः, 'बुध अवगमने' भौवादिकः । समये लब्धः ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसंभ्रमीकृतां खानुविम्बमदर्शयताम् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलो मृदु बालत्वात्सुरतनरासहं लघुद्रवां पचिनीम्, अत एव—स्वस्मात्पूर्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भावमधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिविधेनोत्सुकां सत्त्वां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमपूर्वः पुरुष इति प्रश्नेन पूर्वमसंजातभयामपि नलरूपधारिणान्वेनाहं भुकेति बुद्ध्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनात्ता उदितसंभ्रमीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्कतया प्रतिबद्धभावोदयाम्, अनन्तरं का कुज तिष्ठतीति कृतप्रथां तां भैमीमच्छमणिकुट्टिमे निमेषे मणिवद्भूमितिभागे खानुविम्बं स्वप्रतिविम्बमदर्शयत दर्श-यामास । नायमपूर्वः कश्चित्, किन्तु मयीयमेवेदं प्रतिविम्बम् तत्र समान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विषमरतत्वाद्दूरस्थं स्यादिति विन्दुस्तम्भनार्थम् 'अन्वचिततया संभ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यात्' इति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति नायः । अदर्शय, 'णिबध' इति लङ् । ('कृदशोऽङि गुणः') । ताम्, बुद्ध्यापत्वात्कर्मत्वम् ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगमज्ञोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगमज्ञमप्रीमाह—

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

त्वां प्रियामभिमतक्षणेनोदयां भावलामलक्षुतां नूनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाया अभिमते क्षणे स्नेहसमये भैमीभावलाभोत्सुकत्वात्पूर्वमेवोदय-उत्पत्तिः समयो यस्यास्तां भावलाभे स्वां निजां विन्दुच्युतौ लघुतां क्षीप्रतां नूनोद । अन्य-

१ लेखकप्रमादपतितोऽयं पाठः । निमित्तसकयुणेन सकलेष्टसिद्धेः । अवोऽभावेनोत्सुकाप्रवृत्तेः । अक्षयजोरमेदाङ्गीकरणे तु अनीयवदित्यर्थः, अनीयवदित्यत्र पुनोऽप्यापत्तेः । २ 'दृष्टेय' इति शार्तिकेनेति सुवचम् । सूत्रे ज्ञानविशेषार्थानामग्रहणात् ।

चित्तीकरणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किंभूतः—तस्मिन्नेव क्षणे निजभावौस्तुल्यसमयेऽ-
वहितभावेनैतस्या इव ममापि भावलाभश्चेत्स्यात्, तर्हि विषमरतत्वाद्वैरस्यमेव स्यात्, अत-
स्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते
भाविता ध्यानवासनादिभिधित्तिता द्वादशात्मनः सूर्यस्य, स्थितस्थितेश्चन्द्रस्य, स्थितिर्मर्त्यादा
गगनगमनादिप्रकारो येन सः । तज्ज्ञानेन निजजीवस्तम्भनार्थं स्वस्यैव संपादितवैचित्र्यः
सञ्चिति यावत् । अथ च—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपर्यायेवापि ज्ञातव्यदक्षिणवामनादी-
स्थयोर्महतीः स्थितिः स्वैर्यं येन । कुम्भिनतपवन इत्यर्थः । अन्वचित्ततासंपादनेन नासावायु-
स्तम्भनेन चोपादेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन
भङ्गाया मलस्य योगान्मासोऽपि सूचितः, अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । 'दक्षिणनासासुदण्डे
पुरुषस्य, वामनासिकासुदण्डे योषितो बिन्दुस्तम्भो भवति' इति कामशास्त्रास्वीयं तदीयं च
भावं स्थिरीचकारेति वा । विश्वरेणालम् ॥

इदानीं समरतमाह—

स्वेन भावजनने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनामिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११६ ॥

स्वेनेति ॥ स तु मलः पुनः स्वेन स्वयमेव भावजननेन उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्वेन सह
वा सेनात्मनैव कर्त्रा यद्भावजननं तस्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति यावत् । तत्र
बाहुमूले कक्षौ, कुचौ, नाभिश्च एतेषां चुम्बनैः कृता रतस्य रहसि समापना तज्जमितं परम-
काष्ठापर्यं शर्मं सुखं, समापनाकूपो वा शर्मसारस्वस्य समस्तुल्यो यः संविभागोऽशस्तद्वर्ती
समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्वेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनं
जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्तुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये
तामपि भावमलम्भवदिति भावः । 'भावभजनेन तु—' इति पाठे—स्वीयेन भावभजनेन
निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनैरिति व्याख्या ॥

पुनरपि भङ्गवन्तरेण तदेवाह—

विश्वयैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिव्रताम् ।

सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विश्वयैरिति ॥ तौ भावलाभधमवशात्स्वोद्बुद्धेऽपि विश्वयैः क्षिणिलीभूतरवयवैर्यैः,
तथा—निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसंकोचत(न)या, तथा—तस्मिन्क्षणे द्रुतं
शीघ्रं विनिव्रतामुल्लासमितैर्गतैर्लोमभी रोमाभैः, तथा—श्वसितैः श्रमजमुखनासिकाश्वासेः
सीत्कृतैश्च तैः सवैः सूचितमक्रमकं युगपत्संजातं बिन्दुच्युतिजन्यमुखरूपं भावमध्यगच्छ-
ताम् । समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः संभोगान्ते श्वावयवत्वादि जातिः । कमर्कं,
'कमादिभ्यो वुन्' इति वुन् ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः संमदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तपुखमनुभवतोस्तयोः करजक्षतानां नखक्ष-
तानामर्पणा दानं संमदेषु परमानन्देषु मध्ये आस्ताभूत् । आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । ननु

क्षतस्य मुखदायित्वं कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मात्फाणितेषु दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा स्रग्वाक्प्रसिद्धा मरिचावचूर्णेना कटुरसापि सृष्टावहा मधुररसजन्याश्चिपरिहारेण दृढामिच्छामावदति, तथा—कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा मुखकारिष्येवामृदित्यर्थः । संभवेषु नानाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्त्योस्तस्मिन्नेव समये सा कामशास्त्रप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा सृष्टावहाऽभूत् । स्फुटशब्द इवार्थः । केषु केव—फाणितेषु कटुरसा मरिचावचूर्णेनेव । सुरतान्ते कृताऽपि पुनः सुरतेच्छामेवोदसीपदिति भाव इति वा । भावमभिगच्छतोस्त्योः कटुरपि सुरतेषु सृष्टावहा वा नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्णेनाऽभूत् तद्वपैव तद्वपेव वाऽभूदित्यर्थः इति वा । 'मत्स्येष्ठी फाणितं खण्डविकारः शर्करा चित्ता' इत्यमरः । चूर्णेना, 'सत्यापपाश—' इति निजन्ताद्युच् ॥

अर्धमीलितविलोलतारके सा दशौ निधुवनकूमालसा ।

यन्मुहूर्तमयद्वयं तत्पुनस्तुतिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्धेति ॥ निधुवनकमेन सुरतधमेणालसा । सुरतायासनिःसङ्गात्तार्क्यः । सा दशौ मुहूर्तं क्षणमात्रमर्धमीलिते ईषत्संकुचिते विलोके तारके ययोस्तादृशे(शौ) यदयद्वयं तत्तादृशमैर्निनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तुतिर्नास्ति नाभूत् । पुनः पुनः पश्यत इति वा (भावः) । पानः पुन्यदर्शनामिलापस्यानिवृत्तत्वात्पश्यन्नेव स्थित इत्यर्थः । तादृशी तस्य सुरतां सुखायामृदिति भावः ॥

तत्कमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तदिति ॥ इदानींतनस्तस्याः क्लमः सुरतजः धमः नायकं सैन्यस्वामिनं राजानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिदीक्षतोपदिदेश । सुरतभ्रान्तां तां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमापन्नयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो—भवस्य संसारस्य काममुखसर्वस्वस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीसदृशी अतिमुन्दरी प्रियसौभाग्यवती प्रिया वेधसो ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुरागततरुतां विदधाति करोति, किं पुनर्मनुष्यस्य नलस्येत्यर्थः । पुनरपि सानुरागो जात इति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । अदिदीक्षत, नियमार्थाद्दीक्षेर्हेतुमण्णिच् चद् ॥

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं मुखयति स नैपधम् ।

प्रोषिताधरश्यालुयावकं सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति ॥ तस्या मुखं नैपधं मुखयति स । किंभूतम्—स्वेदबिन्दुकाः संजाता यस्मात्तादृशी नासिकाशिखा नासाग्रं यस्य । तथा—प्रोषितो गतोऽधरश्यालुरोष्ठस्थितो नाक्को यस्य । तथा—परिनुम्बनवशात्कपोलयोः साम्यर्थं कृताः पुलका रोमाश्च यस्य एवंभूतं दृष्ट्वा स सुखी जातः, संजातकामश्च जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्धे व्यत्यस्ते पठनीये, अन्यथा समाप्तपुनरास्तदोपापातः । मुखयति, मनुबन्तात् 'तत्करोति—' इति निचि 'नाविष्ठवत्—' इति मनुज्योपः ॥

हीणमेव पृथु सस्मरं कियत्कान्तमेव बहुनिर्वृतं मनाक् ।

कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तदतिमुन्दरं तदीयमाननं तदा मुरतान्तसमये कान्तचेतसि विषय आद-
रातिशयाल्लक्षं लक्षसंख्यं द्रव्यमलभत । मूलरहितेऽयुक्ते वस्तुनि 'एतल्लक्षं लभते' इति
लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्याभिव्यजनात्परमयुत्कर्षं प्रापेत्त्वर्थः । किंभूतम्—मुरतसुखानुभववेग-
संजातस्वीयस्मरपापलस्मरणात्पुरुषावितस्मरणाद्वा बहुतरं हीणं लजितमेव । तथा—पुनः
मुरताभिलाषधारणात्किञ्चिदतिस्मरमुदीप्तकामम् । तथा—सौकुमार्यातिशयायासबाहुल्याद्बहु-
मुतरां कान्तं म्लानमेव । तथा—प्रलयाख्याया कामावस्थया साध्यसाधनभेदावगमराहित्यादे-
कीभावात्परजगन्नान्दानुभवादिषु महासुखानुभवविषयसुखापलपान्मनाद्विभूतमस्य सुखितम् ।
विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत् । 'रतान्तसमये योषिन्मुखमत्यादरकारि भवति' इति कामशा-
स्त्रम् । तदा तादृकदाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः । अथ च—लक्षं विषयताम-
लभतेत्यर्थः ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथायथा ।

नैषधस्य दृगपात्तथातथा चित्रमापदपदृष्णतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैषधस्य दृक्स्वेदवारिणा मुरतश्रमजलेन परिपूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा-
यथा यावदपात्सादरं व्यलोकयत्, सा नलहक् तथातथा तावतावदपदृष्णतां तृप्तिं नापदिति
चित्रम् । पुनःपुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवति अत्र तु न जातेलाभ्यर्थमिल्यर्थः । अथ च—पिपा-
सोरल्लिजलेनापि पिपासा शान्भवति, अस्मात्स्वाकण्डवारिपरितकूपसदृश पुनः पुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमिल्यर्थः । एवंभूतमैमौरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामोऽभू-
दिति भावः ॥

वीतमाल्यकचहस्तसंयमव्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स मुरतसंमर्दाद्वीतमाल्याभ्युतडुसुमाः कचहस्तालेषां संयमाय ग्रन्थिवन्ध-
नाय व्यसंगूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यथा तथा भैम्बा स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिसा-
जमुज्ज्वलमितिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज । निरवधि सुखमन्यभूदित्यर्थः । वान्तेति
वा पाठः । कचहस्त इति हस्ताशब्दः प्रशंसावाची । मुखमेव सौख्यं, चतुर्वर्णादित्यात्वर्थः ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कुशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।

मज्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत्सितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कुशोदरी नेत्रचुम्बनवशात्सलज्जलैर्निजैर्नयनकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मज्जुलं
शोभमानं पत्युरधरं भृङ्गेण धमरेण संगतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य
समुत्पन्नमानं स्मितनीपकास्यं संवरीतुं गोपायितुमुत्पद्यमानमेव निरोद्धुं वा नाशकत्तमर्थो
नाभूत् । उत्तमक्रीत्वात्सलज्जत्वात्प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुमयुक्तं यद्यपि, तथापि स्वीयसं-
भोगसौभाग्यवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमक्यत्वात्सपञ्चोदशने च सलज्जत्वेऽपि प्राग-
लभ्यागमनशङ्कया सिम्भिय इति ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसार्जितमुरोजयोरियम् ।

कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्कोपंकुञ्चितविलोचनाञ्चला ॥ १३० ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नलेन उरोजगोरुपरि बुद्धिपूर्वमर्जितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसंभ्रमवशाद्दीक्ष्य वीक्ष्य वारं वारं विलोक्य, अनन्तरमेव कियत्किञ्चित्कोपेन कुञ्चिताशुन्नीत्य मुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाञ्चलौ नेत्रपाल्वा यथा एवंभूता सती स्वयंकृत-त्वात्संभोगसमये तथा ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं अतिमित्रं कान्तमैक्षत । कोपेन वकनपस्पदि-त्यर्थः । कोपस्याल्पत्वेनोत्तमत्वं धीरत्वं च भैरव्या व्यज्यते । वीक्ष्य वीक्ष्य, संभ्रमे द्विरुक्तिः । हसस्पृशं, 'स्पृशोऽनुदके-' इति किम् ॥

रोपरुपितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षराम् ।

तां जगाद स न वेदि तन्वि तं कश्चकार तव कोपरोपणाम् ॥ १३१ ॥

रोपेति ॥ स रोपरुपितं कोपयुक्तं मुखं यस्यात्तामिव दन्तदंशादेः मुखकार्त्तिकेन सत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमकोपेन भ्रुकुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरगीपकम्पि-तानि सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां कियार्तां तद्यथा तामिति जगाद । इति किम्—हे तन्वि, अहं तं न वेदि, कदाच कोपरोपणां चकार । 'ब्रूहि शास्ति तव कोपरोपणम्' इति पाठे—कोपस्य रोपिणसाधायकम् । 'न वेदि' इत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोपायति ॥

रोपकुङ्कुमविलेपनान्मनाङ्गन्धवाचि कृततन्धवाचि ते ।

भृदयुक्तसमयैव रजनामानने विधुविधेयमानने ॥ १३२ ॥

रोपेति ॥ पुनरपि, इति किम्—ननु कृततनु अवाचि कोपवशादभाष्यभाषणे, तथा अवाचि नम्रोभूते, तथा—विधुनापि विधेया शुणाधिक्यवशात्कार्या मानना पूजा यस्मैवभूते चन्द्राधिके तवानने रोपरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनादेतोर्मनागत्पीयसी इयं रजना रक्तिनसंपा-दना मा भूत् न कार्या । यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव । किमपि मया नापरादमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरजना लज्यतामित्यर्थः । अथ च—अयं संभोगसमयो रात्रिरियं, ननु कोपरजनासमयः, तस्मादन्यदा कोपः कार्यः, अधुना तु लज्यतामित्यर्थः । अथ च—चन्द्रा-धिकं तव मुखम्, इदानीं रोपरुपितं सञ्चलं भविष्यतीत्ययुक्तसमया रजना न कार्या कोप-स्त्वलज्यतामित्यर्थः । अथ च—कोपकुङ्कुमविलेपनरजनाऽयुक्तसमया । यतः, तस्मादेव कार्या । शीतकाले ह्युष्णवीर्यतया वदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तम्, इदानीं वसन्तजेन श्रमजेनो-ष्मणा श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायालम्, न कुङ्कुमरजनेत्यर्थः ॥

क्षिप्रमस्य तु रुजा नखादिजास्तावकीरमृतसीकरं किरत् ।

एतदर्थमिदमर्थितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि, कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं, तथा—कामदमिच्छादायि, अत एव एतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपीडापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरजानां दाम मालाभूतशीकरं सुधाविन्दुं किरत्स्वत्सत् तावकीस्त्वदीया नखादिजा नखक्षतादिसमुद्भवा रुजाः पीडाः क्षिप्रमस्यतु । समयत्वित्यर्थः ।

तस्मात्कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्पितमिति पाठे—पीडाशान्स्वयं मया त्वदीयकण्ठे क्षिप्तं सत्त्वदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयम् । राजा, मित्रादित्वादह् ॥

स्वापराधमलुपत्पयोधरे मत्करः सुरधनुष्करस्तव ।

सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि, मत्करस्तव पयोधरे त्वने सुरधनुष्कर इन्द्रबापाख्यनख-
क्षतविशेषकारी सन् नखक्षतपीडाकरणजं स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्माः सक्काशाद्भव-
तीति भूखया व्यजनवीजनसमुद्भूतया सेवयाऽलुपत् । वाऽथवा एतावत्यापि सेवया यदि न
तुष्यति तर्हि भूय एव पुनरप्ययं करस्तव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने अपराध-
मार्जनं भवति, तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च—चरणौ संयोगार्थमूर्ध्वाकरोत्वित्यर्थोऽव-
सेयः । अथ च—मानावर्णमुद्रिकायुक्तत्वात्वरंकुचे सुरधनुष्करः । तथा चापराधो नास्त्येव ।
अथ च—मेघे सुरधनुर्गुणमेवेति पयोधरे तात्कारिणां न कोऽप्यपराधः । यद्यपि भवेत्,
तथापि व्यजनसेवयाऽवलोपितः । चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः । 'भूय एव' इति पाठे—
एव मत्करः । अलुपत्, लुदित्वादह् । धनुष्करः, 'दिवाविभा—' इति टः, 'इमुतोः सामर्थ्ये'
इति पक्षे विसर्जनीयस्य सः । करोतीति करः पचायच् । सुरधनुषः कर इति षष्ठीसमासः ।
चालना, ध्वन्ताद्युच् । मित्वस्य पाक्षिकत्वादृद्धिः ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः ।

शोध्यते सुदति वैरमस्य तर्त्तिकं त्वया वद विदद्व्य नाधरम् ॥ १३५ ॥

आननस्येति ॥ हे सुदति, ममाननस्य चेद्यथनौचिती । यतो—निर्दयं यथा तथा दशन-
नदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य । तस्मात्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य
मन्मुखस्याधरं विदद्व्यतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्वन्तदशनरूपं वैरं न शोध्यते त्वं
वद कथय, अपि त्वपराधिनोऽस्वाययमोषं दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्घातनं कुरु । तथा च
समः समाधिरित्यर्थः ॥

दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्त्वत्पटाहतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३६ ॥

दीपेति ॥ हे भैमि, यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटाहतिषु त्वदीययसनकर्षणेषु सतीषु लज्जा-
वशान्मुखवाद्यादिना त्वया कृतं दीपलोपं खकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं व्यर्थं व्यधत्त ।
तस्य मणेरामग्न्यपराधे परं केवलं करादिवत्समर्थना परिहारो नो अस्ति, तस्मादुपायान्तरा-
भावात्सोऽयं मौलिमणिस्तव पदयोः पातुको बन्दाहरस्तु । उपायान्तराभावे हि नमस्कारेण-
प्यपराधमार्जनं कियते, तस्मादयमपि नमस्कारं करोत्वित्यर्थः ॥

इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तत्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदाकणसरोजसङ्गिनीम् ॥ १३७ ॥

इत्थमिति ॥ स इत्थमुक्तिप्रकारेण कोमलां सामयुक्तामुक्तिं पाचमुपहृत्योपहारीकृत्य
प्रणामकरणवशात्तत्पचुम्बिनः शय्यास्थाननिषिङ्गराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्ति-
निजशिखामणियुतिसद्गुणा भङ्गिनी नष्टी तां तत्पदे भैमीचरणौ तद्रूपे अकणसरोजे तत्सङ्गिनीं
॥ १३७ ॥

सेषदां चकार । प्रणनामेत्यर्थः । नद्याश्च रक्षोत्पलसंबन्धो युक्त एव । तत्पञ्चुन्मीलनेन शय्यायामेव प्रणामः सूचितः । भग्नस्तरङ्गाः सन्त्यस्ताः सेति विग्रहः ॥

तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः सैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्तितामृता ॥ १३८ ॥

तदिति ॥ कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पदयोरन्त्रिष्वेपु दशस्वपि नखेषु जाते-
रनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मिलित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्वर्धावशा-
द्विजिगीषया जेतुमिच्छयोपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां साम्यमिमांश-
मवीयः शत्रुर्यथेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एका-
दशत्वं यदि कामो धारयेत्, तर्हि भैमीदशनखसंज्ञातस्वप्रतिविम्बसंबन्धादेकादशमूर्तिधारी
नलस्तेनोपनीयेतेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे—एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेर्विजिगीषया
तदपाकरणाद्वेतोर्बयेकादशमूर्तितां मदनो धारयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्तिस्तेनोप-
नीयेतेत्यर्थः । प्रणामवशात्तन्त्रेषु प्रतिविम्बित इति भावः । दशानां समीपे उपदशाः,
'संख्यायाऽन्यथा—' इति समासः । 'बहुमीहो संख्येये' इति डच् । उपदशा मूर्तयो यस्येति
समासः ॥

आख्यतेऽप कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे चरं रोपशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामिलारूपताबोचत् । इति किम्—हे भैमी, त्वं कोपलोपनं
कुरु । मधोर्वसन्तस्य कृशा दिनापेक्षया सूत्रभाषत एवालपरिमाणा, अथ च—प्रतिक्षणमप-
चीयमाना, निशा नश्यतीति पश्य । कोपापरिमाणे एवं प्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमिष्यति,
तस्मात्कोपं मुख । तु पुनस्त्वमेतमेव रोपशेषं निशान्तर आगामिरात्र्यन्तरे दिनापेक्षयाऽ-
धिकपरिमाणायां शिशिरर्तुरात्रां क्षणमात्रमनुरोत्स्यसि कामशिष्यसे वरमेतन्मनागिष्टम् ।
शिष्टं कोपं तदा कुरु, इदानीं संभोगार्थं प्रसन्ना भव । सर्वं कोपमिदानीमेव चेत्करिष्यसि, तर्हि
तदा किं करिष्यसि, तस्मादल्पं रोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं
खजेति भैमी प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत्, 'नक्षिणः ख्याय' 'अस्यतिवक्ति—' इत्यह,
चित्पातह् ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं सैरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं भा कार्पांरित्यादिवचनपूर्वं पाणिभ्यां गोपिते
निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य प्रणामेन धुतो निरस्तो मानः कोपजमोदासीन्मं यस्यैवंभूत-
माननं प्रसादात्सैरे सस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा सती सा सुदती नाथं कृतार्थतां कृतकृत्य-
तामनयत्प्रापयामास । तावन्मात्रेण प्रसन्नाऽभूदिति भावः ॥

तौ मिथो रतिरसायनात्पुनः संवुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

चक्षमे ननु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ मिथोऽन्योन्यं रतिरसस्यायनात्प्राप्तेः परस्परानुरागविशदेहतोः, अथ च—

रतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरतेच्छायाः पुनरुज्जीवनीषधं तस्मादेतोः, पुनः संवृमुक्षुमनसी
सुरताभिलाषिचितौ च बभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः । तु पुनः रजनितयोर्मै-
नोरधं द्वितीयसुरतवाच्यां न वक्ष्ये न विपेहे । यतः—दुष्टा जनिर्जन्म यस्याः । तथा—अल्पं
जीवितं सत्त्वं यस्मात्तादृशी संज्ञातप्रभातसमया । अथ च—अल्पायुषो जन्म दुष्टमेवेति ।
वद्व—प्रभातस्यासत्त्वाद्द्विरद्वसंभावनावशाद्वा दुष्टा व्याकुला जन्मो नवोवा यस्यां सा
दुर्जनी । संभोगेच्छा तु न निवृत्ता, परं प्रभातसमयस्य ज्ञातत्वासंभोगं न चक्रुरिति भावः ।
अन्योऽपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृद्धार्थमौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति ।
अल्पचित्ताऽन्यापि दुष्टा वधूः सपत्न्यादिक्रीपुरुषयोः संभोगं न क्षमते । जननं जनिः, 'जनि-
प्रसिन्नामिष् (ण),' 'जनिवध्योष' इति वृद्धिर्न । 'दूलोपे-' इति दीर्घः । पक्षे—समासा-
न्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥

खमुमाप्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपद्मन्तरान्तरा ॥ १४२ ॥

खतुमिति ॥ खमुमाप्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः प्रियां प्रति स्वैरं रहसि
स्थितत्वास्वच्छन्दं यथा वचः तथा आख्यतावोयत् । किन्तु वचः—परस्परमधरस्य दानं
खण्डनं पानं च ताभ्यां जातैरुत्सवैः परमानन्दकारणैर्निमित्तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्त-
रायाणि सविज्ञानि कियन्तं कालमनुचारितानि सुतिष्ठन्तानि पदानि यत्र तत् ॥

किमुवाचेत्याह—

देवदूत्यमुपगम्य निर्दयं धर्मेभीतिकृततादृशागसः ।

अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वक्ष्यता ॥ १४३ ॥

देवदूत्यमिति ॥ देवदूत्यमुपगम्याद्भोक्तव्यं निर्दयं यथा तथा धर्माद्भोक्ता चित्तशुद्ध्या
दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरिपालनादगो लुप्येतेति लुप्यमानादमाद्भोक्ता धर्मस्वैव वा भीतिर्लोप-
लक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्वाच्यं भवत्पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन
तस्यापराधिनो नलस्य मम जीवितावधि यावज्जीवं या वक्ष्यता भवदधीनता सेयमपराधस्य
मार्जना शोधयिष्यस्तु । अद्यप्रवृत्ति यावदहं जीवामि तावत्तत्र वक्ष्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां
तथ्यां मत्वा तमपराधं क्षमस्वेत्यवोचदिति भावः । मार्जना, ष्यन्ताद्भावे युञ् ।

स क्षणः सुमुखि यत्स्वदीक्षणं तच्च राज्यमुह येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयामिपेचनं यत्स्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४४ ॥

स इति ॥ हे सुमुखि, यत्स्वदीक्षणं स एव नलस्य क्षणो महानुत्सवः, शोभनवदनत्वा-
देवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्यपि काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वाक्षय-
मुल्यः । सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा—येन त्वद्विषये मयीयेन मद्विषये त्वदीयेन
ज्ञापारेण त्वं रज्यसि प्रीता भवसि तच्च तदेव मम तत्र महद्वाज्यं त्वदनुरागहेतुव्यापार एक-
सासाज्यम्, नतु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा—यत्स्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम-
आलिङ्गनविलासस्त्वच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परिरम्भविभ्रमस्तदेव नलस्य मम सुधयाऽशु-
क्तेनामिपेचनममितः स्नानम् । सुधयामिपेकादपि भवदङ्गपरिरम्भः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा
त्वमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभृतासीत्यर्थः ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवार्धघटनं शिवस्य वा ।

कामये तव महेषु तन्वि तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४५ ॥

शर्मैति ॥ हरेः श्रीविष्णोर्हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्म सुखम् । तथा
—वाऽथवा शिवस्य शिवाद्याः पार्वत्या अर्धेन घटनं किं शर्म, तदप्यल्पीयः । तर्हि किं नाम
परमं सुखमिलाशङ्काह—ननु तन्वि भैमि, महेषु सुरतोत्सवेषु तव तमतिप्रसिद्धं सरिदुद-
न्वतोर्नवीसमुद्रयोरिवान्वयमभिजजलोपलम्बेन तादात्म्यलक्षणमयमहमयं शुभावहविधिक्यं
वा संबन्धं कामये वाञ्छामि । इष्टदेवताभ्य इति शेषः । महेषूत्सवेषु मया तव सरिदुदन्व-
दन्वयमेकं कामये नत्वन्यमिति वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे, शिवस्य च शिवार्धघटनं आलिङ्गना-
दीनां पृथक्स्थितमिष्टदेहसाध्यत्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं तावन्नास्त्येव किंत्वेकदेशस्पर्शमात्र-
जन्यमेवास्ति, तस्मादावयोर्यदि पृथक्त्वम्, तर्हि तदा सुरतसमये क्षीरवदेकीमावोऽस्तु ।
यद्यपृथक्त्वमिष्टम्, तर्हि नवीसमुद्रजलवत्तादात्म्यमेव भवतु, ननु हरिलक्ष्म्यादिवद्वेदोत्प्रेष-
इति भावः । नन्वहमिलपि पाठः । 'तव मयेह—' इति पाठे—अयमहमिह भूलोके मया
सह तव तं तादृशं सरिदुदन्वदन्वयं कामय इत्यर्थः ॥

धीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वैकुण्ठमेवमवकाश एव कः ।

यद्विधूय तृणवहिवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४६ ॥

धीयतामिति ॥ हे भैमि, मयि त्वं दृढा ममेति धीर्निश्चिता बुद्धिर्धीयतां न्यस्यताम् ।
मयि खल्वबुद्धिरासंसारं त्वया कियतामिति वक्तुमेवाभिधानुमप्यवकाशोऽवसर एव कः, अपि
तु—तात्त्विकेऽप्ये एवं वक्तुमवकाशलेखोऽपि नास्ति, यद्यस्मादेतोर्विवस्पतिमिन्द्रं तृणवतृणेन
तुल्यं वर्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य दयापणेन पणेन मूल्येन मां क्रीतव-
त्यसि । उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्येल्यारोपः प्राप्यते । त्रिकोप मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु
स्वत्वं न्याय्यमस्त्येवेति तदारोपो न प्राप्यत इत्यर्थः । यदि मयि खल्वं नामविषयत्तर्हि इन्द्रं
परित्यज्य मां नावरिष्यः । वृतवत्यसि तावत्, तस्मादेवमपि मया याचितुमनुकमेवेति तव
किंकरोऽस्मीति भावः । दिवस्पति, दयापणेनेत्येतान्यामिन्द्रापेक्षया त्वदपेक्षया चाहमतितरां
शृण्वानिति वृत्त इति न, किंतु मद्भरणे तव रूपैव हेतुः, सा यावज्जीवं कार्येल्यर्थः ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्मवद्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।

मोघराघवविवर्ज्यजानकीश्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित्समये आलिभिः सह असकृद्भवत्वा वाग्विलासे कथासंबार्दं
निभृतं पश्चादागम्याज्ञातं यथातथा वरदानादहश्यत्वेन वा गुप्तं यथातथा शृण्वता, निभृतं
रहसि स्थितत्वान्मच्छ्रावणशङ्काभावात्स्पष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संबार्दं किल शनैः
पश्चादागमनादहष्टिकरणादिना कपटेन शृण्वता सतां वा, मया त्वं वीक्षिता एवंभूता दृष्टा-
ऽसि । किंभूता—मोघं बहौ परीक्ष्याप्यकारणं श्रीराघवेण विवर्ज्या त्यक्त्वा स्वस्मिन्नेवानुरक्ता-
मपि जानकी शृणोतीति तच्छीला, सीतेव भयेन स्वस्यागम्यामीत्या चला म्याकुला । (तस्मा-
त्किंकरभूते मप्यन्यथा धीर्न कार्येति भावः ।) बहौ यस्माद्ग्रीता दृष्टासि, तस्मादवश्यं मयि

सबालुरागोऽस्तीति निश्चित्य 'धीयतां मयि—' इति बहुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रा-
पत्ये विदादेराकृतिगणत्वादम् । बहुत्वे तु 'यच्चोश्च' इत्यञ्चो लृक् । तेन 'रघूनामन्वयं
वक्ष्ये' इति साधुः ॥

सुप्तपत्रविनिमीलितात्क्षुपात्कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।

त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं मियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥१४८॥

त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिभीरितवती रहःश्रुता ।

नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १४९ ॥

सुप्तेति ॥ त्वमिति ॥ युग्मम् । अयं नलस्तां प्रतीति वरमभीष्टं व्याहरतुवाच । अभ-
यदानं प्रादात् । इति किम्—हे भैमि, कदाचित्सखीसमूहेन सह गोत्रां प्रसृतायां प्रसजात्का
कस्माद्विभेति, वा कस्मादिति तथ्यं कथ्यतामिहान्योन्यं भयहेतुप्रक्षे कृते क्षुप्तानि स्पृष्टानि
पत्राणि यस्यैवंभूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः सन्विशेषेण निमीलितः संकुचितः तस्मात्क्षुपात्-
ज्वालसंज्ञकादोपविधिशेषात्सकाशादहं सुतरां विभेतीति कयाचिदुक्तम्, धृतं चापलं येन
स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलान्मांसादहमित्यन्वया कथितम्, अनिशं शिरोधुतो
मूर्धानं कम्पयतः प्रतिक्षणमन्यवर्णात्सरटात्कृकलासात्सकाशादहमित्यपरया, इत्येवं त्वत्सखीषु
स्वं निजं मियो भवस्य वैभवं हेतुमभिदधतीषु भाषमाणामु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभय-
हेतुरुक्तस्त्वयापि कथ्यतामिति त्वां प्रत्युक्ते सति नलवियोगादेतोरहं विभेमि क्षणमात्रमपि
तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि नत्वन्यस्मादिति मदीयविरहाभिजां भीतिं रहसि ईरितवती
त्वं मया श्रुतासि यस्मात् तस्मान्मा भैषीरहं भवतीं कदाचिदपि नोज्झितास्मीति । यतः—
असत्ये नारीप्रलोभनवचनविषये कातरो भीहः । भाविनस्त्वागस्य दैवाधीनत्वाच्चासत्यवादित्व-
मिति भावः । यद्वा—असतीष्वकातरः, सतीषु विषये भीरुरेष । तद्व्यवनिराकरणार्थमेवमवद-
दित्यर्थः । सुप्तेति, 'सुप्त स्वप्ने' इति तौदादिकादन्तिष्ठो निष्ठा । शिरोधुत इति क्लिबन्तम् ॥

संगमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।

हन्त दत्थ इति रुष्टयावयोर्निद्रयाऽथ किमु नोपसद्यते ॥ १५० ॥

संगेति ॥ हे भैमि, इत्यतो हेतो रुष्टया कुपितयेव निद्रयाऽद्यास्वां राजावाक्येनोपसद्यते
आसन्नया न भूयते । किमिति वितर्कं । इति किम्—हे भैमीनलौ, यैवाहं निद्राविरहे विषा-
हात्पूर्वविशोगसमये वा युवां स्मरदर्शनादिवशात्संगमय्य संगेयं प्रापय्य सुखबोर्जीविकास्मि
प्राणधारणहेतुरभूवमित्यर्थः । तत्क्षणं तस्या मम संबन्धिनं क्षणं रात्रिलक्षणे समयमवसरं वा
अथ विवाहानन्तरं स्वकार्थं रताय युवां दत्तः । रात्रिलक्षणे मदीयसमय एव मुरतस्य
क्रियमाणत्वात् । हन्त कष्टमनुचितम् । कृतमुपकारं न स्मरय इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
तदीयेऽवसरेऽन्वयस्ते दत्ते सति कोपात्स्वामिसमीपं नागच्छन्तीत्यापदि कृतोपकाराया मम रात्रि-
रूपोऽवसरः मुरताय दत्तो युवाभ्याम्, मार्गं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः, प्रभात-
पर्यन्तं मुरतस्यैव करणादिति कोपवशादिवापयोर्निद्रा नायातीति नलस्यामवोचदित्यर्थः । आप्र-
भार्तं ताभ्यां कामकेलयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे—यैव जीविका तस्या मम

रताय प्रीतये क्षणमल्पमपि समयं न दत्त इति रुद्येति व्याख्येयम् । संगमस्य, 'न्यपि लघु-
पूर्वात्' इति णेरयादेशः । जीविका, कर्तरि ण्युल् । वां, षष्ठीद्वितीयाद्विचक्षणे वामादेशः ॥

ईदृशं निगदति प्रिये दृशं संमदात्क्रियदियं न्यमीलयत् ।

प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति ॥ इयं प्रिये ईदृशमेवंप्रकारमन्यदपि निगदति सत्येव संमदादपूर्वात् । सुर-
तानन्दजन्मादिति यावत् । तस्मादेतौर्दृशं नेत्रे क्रियत्किञ्चिन्न्यमीलयन्निमीलितवती । अमसं-
जातया निद्रया प्रयोजिकेति शेषः । निद्राविलम्बः । आन्तो हि निद्राति । संमदादेवं गदति
सतीति वा । दृशं न्यमीलयत् । संमदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवणसंजातहृषिकशादिविलम्बः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रतीयमानोपेक्षा वा । किमदिल्लनेन
दृशोऽर्धनिमीलनस्य सूचितत्वादन्वयतमत्वमस्याः सूचितम् । केव—प्रातः कोकिले कलं
मधुरास्फुटच्चर्नि श्रोत्रमुखमालपति सति कुमुद्वतीव । कुमुदिनी यथा निमीलितोत्पला भवति
तथेयमपि । कस्मादिव—निशो रात्रिसंबन्धिनो जागरादिव । रात्रावनिशो हि प्रातर्दृशं
धूर्णेन निमीलयति । कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि ।
प्रतीयमानोपेक्षा । न्यमीलदिति पाठे—णी चति 'आजभास-' इति पाक्षिक उपधादस्वः ।
जागराद्भावे घञि 'आप्रोऽविचिण्णल्लिरसु' इति वृद्धपवादो गुणः ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।

तौ ततोऽनु परिरम्भसंपुटे पीडनां विदधतौ निदद्रतुः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति ॥ ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमन्य एव भैमीसंभोगरसानन्तरं परिरम्भरूपे
संपुटे । संपुटेपेटिकायामिति यावत् । तत्र पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनां विदधतौ कुर्वाणौ
तौ मिश्रिते परस्परान्तरालघटिते ऊरु यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, मिथः पानवशादन्योन्य-
मिलितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, स्वप्ने वीक्षिता परस्परक्रियाऽन्योन्यचुम्बनादिव्या-
पारौ यस्यां क्रियायां तद्यथातथा निदद्रतुः । क्षीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रिताविलम्बः । पीडनां,
ष्वन्तत्वाद्युच् ॥

तद्यातायातरंहच्छलकलितरतश्रान्तिनिश्वासधारा-

जलज्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम् ।

बालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वान्द्रवक्ष-

श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्बन्धमानन्दनिद्राम् ॥ १५३ ॥

तदिति ॥ तद्वन्द्ं स्त्रीपुंसमिधुनमानन्देन संभोगसुखभरेण निद्रामयात्प्राप । किंभूतम्—
निद्रासंबन्धिआसानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः संबन्धिनो रूढतो वेगस्य छलेन व्याजेन
कलिताऽशीकृता वा रतश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतधर्मसंजातनिश्वासपरम्परास्तासामन्योन्यम-
जलप्रपन्नवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशभैमीनासानिर्गतश्वासपरम्परास्तु निद्रावशनल-
नासानिर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टाः, एवं वैपरीत्येनापि ज्ञातव्यम् । भैमीनिश्वासधारा निर्गम्य
नलनिश्वासधाराया सह मिलित्वा नलनासिकां प्रविशति, अत्रापि वैपरीत्यं ज्ञातव्यम् । इति
स्त्रिभौनाचारमिव यातायाते । तथा च—जले जलप्रवेशवदन्योन्यस्य निश्वासपरम्पराणामति-

तराममेदोपलम्भ इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितः सिधोऽन्योन्यस्य प्राणानां भेदव्युदासो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य । तथा—बालाया बक्षोजौ स्तनौ तत्र पद्माङ्कुराः पद्मनाभौ-भूताः, तत्पद्मबालीषु वर्तमानाः करिमकर्यः कस्तूर्यादिरचिता इति मकर्यस्याभिर्मुद्रितं चिह्नितं निद्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशात्संलभप्रतिरूपकं कृतमुर्वान्द्रवक्षस्तद्रूपं चिह्नं तेनारूपातोऽतितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वसमेदो यस्यैवंभूतमुभयोर्भेदीनलयोर्द्वयं बक्षस्वलम्, अथ च चित्तं यत्र । यातेत्यादि, बालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा योज्यम् । आत्मैक्यं बक्षरै-क्यं च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयम् । उभयोरपि मिथितन्नासलावेकप्राणशब्दोपादुत्प्रेक्षितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातोऽस्मिन्निशवशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १८ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शकेष्व सिद्धिर्धनं (शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं) स शिवशक्ति-सिद्धिनामा ग्रन्थः । शिवभक्तौतिपादे—शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्धनं शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थ-विशेषः । तस्य (सैव) भगिनी एककर्तृकत्वात्, तस्यां सौभ्रात्रेण दोभनभ्रातृभावेन भव्ये प्रशस्ते तन्मुख्यसरसशब्दार्थन्यासे नलीयचरितेऽष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितम् । सौभ्रात्रमिति भावे युवादिवाद् । अष्टादशः, 'तस्य पूरणे षट्' ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारादनविरचिते

नैषधीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-

निपधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।

श्रुतिमधुपदस्त्रग्वैदग्धीविभावितभाविक्-

स्फुटरसभृशभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्बन्दिभिर्गिरे जगिरे । किभूतैः—निशि रात्रौ । 'बाल्यं इदिवपुःपुष्टिः प्रशोत्साहौ बलं महः । दशकेन निवर्तन्ते मनः पथेन्द्रियाणि च' इति वचनाद्दशदशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकोऽवस्थाविशेषो दशमः स विद्यते येषां दशमिनो वृद्धालेषां भावो दशमिता तामालिङ्गन्त्यामवसानं प्राप्तवान् संजातप्रावप्रभातानां खल्यां प्रियाङ्गं भैमीसमीपमुपेयुषः प्राप्तवत्तया सह निद्रितस्य निषधवेशवसुधायां गीमाङ्गस्य कामस्य नलस्य विबोधे जागरौ विधित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । कीदृशो गिरः—धोतूणां शुखोः प्रवणयोर्मेघे अमृतस्याऽतिमधुरा पदसङ्घातिसिक्तपदमाला तस्या वैदग्ध्या वकोक्त्यादिरच-

नाचातुर्येण विभाविता चनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिस्त्राविब्यभि-
चारिसहचारिरूपैर्भावैर्युक्ता । ज्ञापिता इति भावत् । तादृशाः स्फुटाः प्रसन्नतरत्वेन बालिशैरपि
प्रतीता ये रसाः शृङ्गारादयस्त्रैलोक्यं नितरामभ्युक्ताः सर्वतः शिक्काः । एकमपि पदं नीरसे वासु
नास्त्वतिरसिकाः । नलप्रबोधार्थं मागधैर्मेधुरं प्रातर्दर्पेनमारब्धमित्यर्थः । रत्यादयः स्थासि-
भावाः, निर्वेदादयश्चयस्त्रिंशद्भावाः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । दशमोऽवस्थानिशेषो
विषये यस्यासी दशमी वृद्धः । अत इति । योगकण्डोऽयं शब्दः । दशमिन्वा वृद्धाया भावो
दशमितेति वा । विशिष्टस्थालो वितालः स क्षिप्तं येषां वैतालिकाः 'क्षिप्तम्' इति ठक् ।
सौख्यशामिका इत्यर्थः । तदुक्तम्—'वैतालिकास्तु कथ्यन्ते कविभिः सौख्यशामिकाः । राज्ञः
प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घण्टिकाः ।' जनिरे 'गै शब्दे', कर्मणि तद्ध । अस्मिन्संगे 'जूमः—'
(१९-१६) इति याचद्वरिणीछन्दः ॥

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुपमामिमां
सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्ष्मणोः ।

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखाम्भोजाचुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलम् ॥ २ ॥

जयेति ॥ भो महाराज, एवं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । त्वमिमां प्रत्यक्षदृष्ट्या प्राभा-
तिकीं प्रातःकालसंभ्यादिजनितां सुपमां परमां शोभां दशमीपदलसे तरकालमेव निश्रत्यागारीष-
दूर्णनयुते अर्धोन्मिषिते पक्ष्मणी यद्योक्षणोर्नैत्रयोर्दानादिपर्याकरणाद्देतोः सफलयतमामतितरां
सफलां कुरु । त्वत्कृतदर्शनेनेवं धन्या भविष्यति तस्माच्छ्रीप्रमुदुष्यत्येति भावः । विदर्भजा
शय्योत्थायं शय्यायाः सकाशादुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं न शकुनं शुभसूचकं
वस्त्वस्तु । तत्स्थाने भैरव्येव भूयादुत्थितः सन् प्रथमोत्थितभैरवीमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः ।
यद्यस्मात्—हे अङ्ग स्वामिन्, प्रियजनस्य मुक्ताम्भोजादन्यच्चुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखं द्रष्टव्यमिति लौकिकी स्थितिः । त्वत्तः पूर्वं भैरव्युत्ति-
ष्ठत्विति भावः । दरालसपक्ष्मत्वं तरकालमुदुदस्य जातिः । 'पश्चाच्छवनं पूर्वमुत्थानम्' इति
स्मृतिः, उत्तमकुलज्जातिश्च । जय जयेति वीप्सायां द्विरुक्तिः । प्रभाते भवेति 'कालाद्वह्' ।
सफलयतमाम् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताहोष्टि तमपि 'किमेत्तिद्' इत्यामुः । शय्योत्थायम्,
'अपादाने परीप्सायाम्' इति णमुल् । परीप्सा खरा । 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इति संभासः ॥

वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रुची-

निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ

निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन्, हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अतो प्राची हरिदिक् इतः प्रारम्भानेऽहः
प्रारम्भभाग एव निजमुखं तिमिरखागे प्रसादमिषाज्जैर्मन्यव्याजात्स्मेरं सहासं धत्ते विभर्ति ।
उत्प्रेक्षते—कर्षभूतेव—वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्तमभिगच्छन्तम् । अत

एव—इतिनिचयस्य कान्तिसमूहस्वरूपस्य सिचयस्य वक्षस्यांशा भागालोपामर्शे लेशेन अंश-
स्तस्य क्रमेणैकैकभागापगमकमेण निर्गता अंशवो यस्य तं निरंशकम्, अथ च—विषयमनु-
नुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्तस्तन्युदयभागभूत्, इदानीमन्यस्यामनुरक्त इमां दशमा-
पन्नोऽयमितीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नान्यनुरागातिविह्वलं गलद्वलं परस्त्रीं सेवमानं विदं द्रष्टुं
मुखं खेरं करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत्, प्रतीच्यां त्वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रो निष्प्रभो-
ऽस्तं जिगमिपुरस्ति, तस्माच्छीघ्रं बुध्यतेति । अंशेन अंशः, 'तृतीया-' इति भोगविभागा-
त्वमाद्यः, ततः पूर्वेण वष्टीसमाद्यः । इतः सप्तम्यर्थे तत्तिः । एवंभूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतोऽस्मा-
देतोरिवेति । इतो दृश्यमानादस्मात्प्रसादमिषादिति वा संबन्धे पश्यन्त्येव ॥

अमहतितरास्तादृकारा न लोचनगोरा-

स्तरणिकिरणा धामञ्चन्ति कमादपरस्तराः ।

कथयति परिभ्रान्ति रात्रीतमस्सहयुध्वना-

मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्तिष्ठयाम् ॥ ४ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन्, अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्मतरा धुनारुणत्वादयस्ता-
इदानीं तादृक् पूर्ववल्लोचनगोचरा न भवन्ति । स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात्पूर्वमपि चक्षुष्मतामपि
महता यजेन वा दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एवेत्यर्थः । तादृशो बहुसंख्याः पूर्व
प्रकाशमानाश्च वात्सारकाः स्वात्सार्द्रादयस्ताः संप्रति सुतरामल्पाः सूक्ष्माश्च सख्यो नेत्रगोचरा
न भवन्तीति वा । यस्मात्तरणेः सूर्यस्य किरणा अपरस्तरा अहमहमिकया सततमविच्छेदेन
प्रवृत्ताः सन्तः कमादृषा गगनमगन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शाभिष्प्रभत्वात्तारा न दृश्यन्त
इत्यर्थः । तथा—दरिद्राणाः क्षीणाः प्राणा असवो यस्यैवंभूतोऽस्तं जिगमिपुरं तमीदयितो
निशानाथचन्द्रोऽपि रात्रीतमसा सहयुध्वनां संमार्गं कुर्वतीनां निजलिषां परिभ्रान्ति साम-
त्येन म्भामि रणपातं च कथयति । न केवलं त्विष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपीत्यपि स-
न्दर्भः । अतिशयेन महत्सो महतितराः 'षरूप-' इति ह्रस्वः, ततो नञ्समाद्यः । गोचरः
पुमान् । अपरे च परे च 'अपरस्तराः किरासातलो' इति सुद । यां सततमविच्छेदेनाद्य-
न्तीत्यर्थः । सहयुध्वनां, 'सहै च' इति युधेः कृमिपि 'वनो र च' इति प्राप्तां लोपो 'वनो न
हृषः' इति निषेधाच्च भवतः । दरिद्राणेति, 'दरिद्रातेरार्धेचातुके-' इत्यादिना प्राप्तोऽप्या-
लोपो 'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते' इत्यादिनिषेधाच्च भवति ॥

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः

पुरुसितगरुचञ्चञ्चपुटस्फुटचुम्बितः ।

अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-

च्छविरिव रवेलांश्चालक्ष्मीं कैररतिपातुकैः ॥ ५ ॥

स्फुरतीति ॥ हे राजन्, तिमिरस्तोमः समूहः काष्ठाक्षणीमतिपातुकैरतिकामद्वि-
स्तोऽप्यधिकं रक्ततरै रवेः धरैः कृत्वा पुरुषां बहूनां सितगरुतां रवेतपशाणां चबद्धिबपलैः,

१ 'अथ मिषशब्देन प्रसादरूपापह्वनेन पराङ्मनासंगतपुरुषदर्शमन्यभितलोत्प्रेक्षणास्तापह्वनोत्प्रेक्षा'
इति जीवातुः । २ 'समुच्चयोऽलंकारः' इति जीवातुः ।

वर्णमित्रा विलसद्भिर्वा चक्षुपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः पङ्क्तस्य प्रपन्नः समूह इवो-
त्कर्षिततरां स्फुरति शोभते । तिमिरस्तोमोऽन्तराप्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शाद्विसखननार्थं पङ्क्तप्रवि-
ष्टहंसारुणचपलचक्षुपुटशबलपङ्क्तच्छोभतेतरामिल्यर्थः । तथा—आत्मानं कालीं मन्यते कालि-
मन्या अतिकृष्णा अमर्यप्यरुणतरैः सूर्यकिरणैर्धूमलच्छविरिव च कृष्णारुणकान्तिरिव शोभ-
तेतराम् । सूर्यकराः प्रसृताः, तिमिरं चाल्पीभूतमिति भावः । 'धूमलौ कृष्णलोहितौ' इत्यमरः ।
उज्ज्वलैः, अव्ययत्वादकच् । मधुकरी, जातिवाचिज्वाञ्जीप् । कालिमन्या, 'आत्ममाने खंभ'
इति खञ्, दिवादिताच्छयन्, 'खिलनव्ययस्य' इति ह्रस्वः 'अरुर्दिपद्' इति सुप् । लज्जा-
लक्ष्मी, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

रजनिवमधुप्रालेयाम्भःकणक्रमसंभृतैः

कुशकिसलयस्याच्छैरप्रेशयैरुदविन्दुभिः ।

सुपिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसंकरं

किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥

रजनीति ॥ रजन्याः वमधुवत्करिणीवदननिर्गतजलवत्प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य कणा
लेशालेपां गलनक्रमेण संभृतैः संचितैः कुशकिसलयस्याप्रेशयैरप्रस्थितैः सूचीतीक्ष्णाप्रभागे
स्थितैरच्छैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तुमिमुक्ताफलान्यवमेनिरेऽवगणितानि । मोक्षि-
कतुल्यैर्जोतमिल्यर्थः । किंभूतानि मुक्ताफलानि—सुपिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण
मध्ये किमपि लोकोत्तरं, तोफं वा, अयःसूच्या लोहसूच्या वैधनशलाकायाः शिखैव सूक्ष्म-
लादङ्कुरस्तेन संकरं संयोगं गमितानि प्रापिताम्यर्थविधानि । 'वमधुः करिणीकरः' इत्यमरः ।
'द्वितोऽयुच्' । अप्रेशयैः, 'अधिकरणे श्लेतेः' इत्यजन्ते शयशब्दे 'शयवास-' इति
साम्या अलुक् । सूची, 'कृदिकारात्-' जीप् । संकरं, 'कृदोरैप्' ॥

रविरुचिक्रचामोकारेषु स्फुटामलविन्दुतां

गमयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततया हताः

शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रवेः पूर्वोद्धिक्चो वचय एव ऋचस्तासां [प्रातःकाले रविकिरणानामृधूप-
लात् । 'ऋग्भिः पूर्वोद्धे दिवि देव इत्येते मजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः' इत्यादिश्रुतेः] ऋग्वेद-
वाक्यानामोकारेषु प्रारम्भप्रणवेषु, अथ च—लक्षणया प्रारम्भोपूदयसमयेषु स्फुटां प्रकटाम-
मलां स्वरोच्चारणादिदोषरहितां विन्दुतामनुस्वाररूपां गमयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि तारकाः
केनाप्युच्चीयन्तेऽवचयेन संश्रान्त एव । वृत्तामलत्वाद्योन्यत्वाच्च ऋक्प्रणवविन्दुनिर्माणार्थ-
मेतां श्रान्त इव ततो न दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रत्युचमोकारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्तारविन्दुनामपि
बहुत्वम् । अथ च—उद् ऊर्जं चीयन्ते, नीयन्त इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव तारका
नश्यन्तीति भावः । तथा—अस्तमयोन्मुक्तादस्माच्छिशिरमहसंशयमंशवः विम्बात्सकाशार्दस-

२ 'पत्र कात्वा घृष्ट्वा रविकरैर्लौहिल्याजीविकाराच्छ्रुतेन बहुत्याप्तिता धूमलत्वोत्प्रेक्षेति संकरः' इति
जीवातुः । ३ 'अत्र दर्भाप्रविन्दूनां सूक्ष्मशल्यमुक्ताफलैरुपमा, प्रालेयाम्भःकणेषु वमधुत्वरूपणादने-
कारिणीत्वरूपणकद्विरेकदेशावर्तक इत्यनयोर्ज्ञाप्तिमावाप्तसंश्लिः' इति जीवातुः ।

योऽप्यसाधनचामुचैर्निरामूर्ध्वमास्ततया गृहीततया, अथ च—लक्षणवशाद्विशाकृतयोपरि-
स्थिततया वा, अथ च—‘उज्जैरुदात्तः’ इत्युदात्तलक्षणयोगादुज्जैरुदात्तत्वेन योरवत्त्वादुदात्तस्व-
रस्य विरचनाय निर्माणाय अर्धसंघं निश्चितं केनापि कृता इव । उदात्तस्य किरस्त्युपलभ्यमा-
नलव्यञ्जिकोर्णा रेखा लिख्यते । यजुर्वेदे चरकशाखायामुपनिषदि ‘उज्जैरुदात्तः’, ‘नीनैर-
नुदात्तः’, ‘समाहारः स्वरितः’ इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणानामप्यस्तमये उपरिगामि-
त्वात्सुमोपरितनरेकानुत्पत्त्यादेवमुत्प्रेक्षितम् । सूर्यप्रभोद्गमकर्मण चन्द्रकिरणा अपि कृष्णी-
भूता इति भावः । कृता इति पाठे—स्वीकृताः । अर्धसंघसमुभयत्रापि योज्यम् । कश्चिदुचाम्,
‘वृत्त्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गमस्तिराद् ॥ ८ ॥

व्रजतीति ॥ गमस्तिराद् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः केशास्त्रेषु गृहीत्वेति
ग्राहं रात्रिं हिनस्ति लघु शीघ्रं विनाशयति । कः कामिव—रावणिरिन्द्रजिन्मायामयीं माया-
निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मलात्तदीयं रात्रिर्हिसनरूपं
कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं व्रजति सति । अथ च—सीताहिसनरूपं कर्म दृष्ट्वा
कुमुदाख्ये वानरे मूर्च्छां गच्छति । तथा—नले च भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमये ज्ञात्वा
दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा—नले त्वयि नेत्रयोरारच्छादके भवति सति ।
अथ च—नले गानरसेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा
तारापतौ च सुग्रीवे दृशोरपिधायके हतौजसि च निस्तेजस्के ग्लानवदने च सति । रात्रिर्गता,
रविर्गदितः, कुमुदं च निमीलितम्, कमलं चोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निष्प्रभो जात इत्यर्थः ।
मायामय्याः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामयीं, प्राचुर्ये मयटि जीव ।
रावणिः, अपत्यार्थे बाह्यादित्यादिभू । चिकुरग्राहं, सप्तम्यन्त उपपदे ‘समासत्तौ’ इति ग्रहेण-
मुल् । गमस्तिग्री राजते गमस्तिराद्, ‘सरसूद्रिप-’ इति किर ।

त्रिदशमिधुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते

निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासमूहः त्रिदशा देवास्तेषां मिधुनं तस्य क्रीडा-
संबन्धिनि तल्पे मय्यरूपे विहायसि गगने निधुवनं सुरतसंगमलेन धुता विकीर्णाः स्रजः
पुष्पमालास्त्रायां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिष्यं गाहते । तथा—विधुरखण्डः पूर्णो
वृत्तश्चन्द्रो गण्डोपधानविधां कपोलतलापः स्थाप्यमानवृत्तं ध्रुवतरोच्छीपेकप्रकारं न परिहरति
न खजति, अज्ञाकरोलेव, तद्दृच्छोभत इत्यर्थः । किंभूतो विधुः—मृदुतरकराकारैरतिमृदुर-
दिमरूपैस्तूलोत्करैः कार्पाससमूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरकार्पासपूरित-

मर्थं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्थूलतरासारास्त्रपविकीर्यमाणकुसुमतुल्या इत्युक्तो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन संकुचिताभिः स्वकान्तिभिर्मध्यमेव पूरयन्मर्दितगण्डोपधान-
वक्षिःशोभोऽस्त्वमयोन्मुखो जात इति भावः । संग्रहः, 'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' इत्यप् । उत्तरः,
'श्वदोरप्' । उदरंभरिः, 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वादिन्
नुमागमर्थे ॥

दशशतचतुर्वेदीशास्त्राविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि वाचां ता एकसहस्रसंख्यावतुणांसुवेदादिवेदानां समाहारश्चतु-
र्वेदी तस्याः शास्त्रानामाध्यायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्वेदभागानां विवर्तनरूपा अतास्त्विका
अन्यथामावरूपाः शास्त्रारूपतां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तादृशा रविरश्मयो ध्रुवं यस्मा-
दधुना प्रातःसमये सविधमस्मदादिसमीपदेशं भूषयन्ति सर्वेऽपि समीपदेशमागच्छन्ति ।
तत्तस्मादयमध्येतृणां वेदं पठतां वदनलक्षणेपु कुहरेषु दरीषु विषय आकर्ष्यमानवर्णानुरूप-
लोपां वेदशास्त्रीभवंन्मूर्तानां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽ-
ध्वनि गगन उदङ्गात्पूर्वं प्रसरति । दरीषु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं
यथा तथेति । अध्वेतारो हि प्रातर्मन्द्रध्वनिना वेदानधीयते । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । सूर्योदयो
जातः, अध्वेतारश्च वेदानधीयत इत्यर्थः । दशशतेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी, समाहार-
विगोर्वाप् । पदमया, ताद्रूप्ये मन्त्रम् ॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः

किमपि मधवप्रासादस्य प्रधानमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलद्वान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अम्भोजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनबान्धवोऽकारणमित्रं तदानन्दकारी भग-
वान् पशुपत्यर्चसंपन्नः श्रीसूर्यो मधवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रधानमलिन्दं
किमपि स्तोकं यथातथोपपन्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्याश्रयति । तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत
इत्यर्थः । अथ च—तं श्लिष्यति । पराङ्मुखशत्रोः शरस्य परस्परालेखो युक्तः । किंभूतः—
अपसरत्पुरः पलायमानमरिक्पं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाश्वायाः संबन्धिनि वियत्पथे
गगनमार्गे मण्डलया संधिभावेन यत्नगनं संश्लेषः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वम्, लगनमिति पाठे—
संधिभावेन यत्तिरोधानं सामस्त्येनादर्शनं तेन फलन्त्यफलो भवच्चान्तो निरन्तरः स्वर्णा-
चलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सद्रस्तुपरिपालनाय राज्ञौ
भ्रमतो गामिकस्य चौरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमण-

१ 'अथ' 'अथमिव अथम्', 'विधामिव विधाय' इति सादृश्याखेपादुभयत्र निदर्शनोत्पानात्समावी-
यसंसृष्टिः' इति जीवातुः ।

विलाससाफल्यं सुकमिलवर्णः । अत एव स्वर्णाचलपदं प्राप्नोति । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धविपर्ययो
ज्ञातव्यः । 'प्रघाणप्रघणादिन्दाः' इत्यमरः । वान्धवः, प्रज्ञादित्वात्साधेऽण । मैघवप्रसादस्य
प्रातिपदिकान्तत्वाल्लोपः । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (इति) 'उपग्न आध्रये' इति च
प्रघाणोपप्रघाण्दौ साधु । प्रत्यक्, 'दिक्शब्देभ्यः-' इत्यल्पातेः 'अवेर्लुक्' इति लृक् । 'तसि-
ल्लादित्वादितः' (?) इत्यव्ययत्वम् ॥

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-

मिह विहरणैः श्येनपातां रवेरवधारयन् ।

शशविशसनत्रासादाशमयाच्चरमां शशी

तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नभसीति ॥ शशी निद्रावृत्तितशशाख्यपशुविशेषस्य विशसनं मारणं तस्माच्चन्द्रासो भयं
तस्माच्चरमामाशां पक्षिमां दिशमयापयौ । तथा—तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैस्तस्य चन्द्र-
पलायनवृत्तान्तस्य सूर्यस्य सृगयारम्भवृत्तान्तस्य चाधिगमनात्परिज्ञानादुदडीयत पलायितम् ।
किंविधः शशी—नभसि गगने ध्वान्तमन्थकारसाङ्गपाणां ध्वाङ्गाणां काकानां प्रमापणे मारणे
विषये पत्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणां महसां सूर्यतेजसामिह प्रारम्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः
श्रीसूर्यस्य श्येनपातां सृगयामवधारयविधारयन् । अन्वस्थिष्वपि राशि सृगयाश्येनपातेन
काकादीन् हिंसति सति शशयुक्तः पुरुषो मदीयं शशमपि मांसावमेतदीयाः श्येना हनिष्य-
न्तीति निया पलाय्य गच्छति । पारावता अप्युड्डीय वान्ति । सूर्यकिरणा गगने खेलन्ति,
चन्द्रः प्रतीचीं गतः, ताराश्च न दृश्यन्त इति भावः । इह नभसीति वा । वशेन निव्ययुक्तः
शशी । त्रासादिव, तदधिगमनादिवेति च प्रतीयमानोद्येश । 'अथ शशादनः । पक्षी
श्येनः', 'श्येनपाता च सृगया', 'पारावतः कलरवः' इत्यमरः । पतनं पातः । नावे धन्,
श्येनानां पातः श्येनपातः सोऽस्यां क्रियायां वर्तते श्येनपाता सृगवेति 'पञ्चः सास्यां क्रियायां-'
इति चः, 'श्येनतिलस्य-' इति मुमुं ॥

भृशमविभरुस्तारा हाराव्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजकीडालूनाह्युसद्वियदङ्गणम् ।

यहुकरकृतात्प्रातःसंमार्जनादधुना पुन-

निरुपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

भृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिधुनरतं तस्माज्जाता कीडा निक्काशसंमर्दः, अथ च—
सुरसुरताराजादिरतकीडासंमर्दः, तेन लूनावुदितान्दाराव्युता मुक्ता इव वृत्तरास्तरा पुस-
द्वियदङ्गणं सुराणामखिरभूतं यद्गगनं सूर्यो नितरामविभरुपुत्रम् । तद्गगनमधुना पुनः बहवः
सहस्रं करा यस्य स सूर्यसेन, अथ च—रजःशोधकेन खलषा कृतप्रातःसंमार्जनात्प्रा-
भातिकात्सम्यक्जातमिदमिरनिराकरणद्वारा शोधनात्, अथ च—शोधन्या रजोपनयनेन
शोधनाभिरुपधिरुपाधिरहिता स्वाभाविकी निजावस्था सहजदशा तस्या लक्ष्म्या धिया कृत्वा
तमीक्ष्यन्निशोमात्यागात्, अथ च रजः पुण्यमात्ममुक्तापुपाचित्वाजनात्, सहजधिया

१ 'मयवत्प्रासादो'ति पाठो बहुपुस्तकस्य । २ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः ।

विलक्षणमन्यादवामीक्ष्यते विलोक्यते । सूर्यकरैरंगनं भूषितम्, ताराश्च सर्वेधा न दृश्यन्त
इत्यर्थः । इयदिति पाठे—हस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । 'खलपूः स्याद्बहुकरः' इत्यमरः ।
अविमरः, 'सिजभ्यस्त-' इति शिञ्जस् । दिवि सीदन्तीति सुमदः, 'सत्सूद्विष-' इति क्तिप्
'हृष्यभ्यां षेरुपसंख्यानम्' इत्यल्लभ्यप्राप्तावपि 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बाहुलकान्तेर्लुक्,
'दिव उत', 'सात्पदायोः' इति पत्वनिषेधः । बहुकरः, खलपूपक्षे 'दिवादिभा-' इति टः ।
उपधिः, 'उपसर्गे षोः क्तिः' ॥

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-

स्तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीशबलीकृतैः ।

अथ रविरुचां प्रासातिभ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

प्रथममिति ॥ नभः कर्तुं रविरुचां तिमिरपरिषत्तमः समूहस्वरूपा दूर्वापर्वावलीयो वृक्षा-
प्रन्धिपरंपरास्तानिः शबलीकृतैः कर्तुं रीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैश्चाखण्डिततण्डुलैरभ-
प्रनिस्तुपशाखिषीकैः कृत्वाऽपि पूर्वां प्रथममुपहृत्य दत्त्वा, अद्यान्तरमेव स्वविहारिभिः
स्वस्मिन्वर्तमानैः स्वसत्ताकैश्च शिशिरस्य हिमस्य क्षोदधूर्णविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-
रूपैरुदसक्तुभिर्जलमिधयवचूर्णैर्प्रासातिभ्यं भोज्यान्नदानलक्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति ।
अन्योऽपि तण्डुलदूर्वादिलयुतेन जलेन पूर्वमर्थं दत्त्वा सक्तत्वादिना खण्डप्रासायातिथये भोज्यं
ददाति । सूर्यवीर्यः पूर्वं तारास्तिमिरं च हिमजलकणान्ध्यपनयन्ति स्मेति भावः । 'मूत्थे
पूजाविधायर्धः', 'शुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः । अत्र तारशब्दः पुंलिङ्गः । तारयति
सांवाप्रिकानिति प्यन्तात्तरतेः पञ्चाद्यच् । रविरुचां, संबन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । उदक-
युक्ताः सक्ताः मध्यमपदलोपी, उदकानि च सक्तवधेति वा समाप्तः । 'मन्यौदन-'
इत्युदादेशः ॥

असुरहितमभ्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं

दितिमुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं

यदि न बहते संध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

अस्त्विति ॥ दितिमुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्र आदित्येभ्यो देवैभ्यो हेतुभ्य उत्थां
जाताम्, अथ च—सूर्यात्संजातां विपत्तिं मरणं नाशं च कचवद्बृहस्पतिपुत्रवदुपागतं प्राप्तम-
सुरेभ्यो हितमाप तेषां रात्रिचरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयोजयितुं कण्ठे लुठतीं
प्राग्भूतां मृतानां जीवनीमिलनुगतार्थां विद्यां किं न पठति, अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं
चेदयं शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसंध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणो नियमस्तस्य व्ययो भङ्गस्तस्मा-
द्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न बहते न धारयेत्, तर्हीति संबन्धः । पठति बहते, कालसा-
मान्ये लट् । लुठतीम्, वैकल्पिकत्वाद्भुमभावः ॥

उद्यशिश्वरिप्रस्थान्यद्वा रणेऽत्र निशः क्षणे

वधति विहरत्पूपाण्युष्मद्भुताश्मजतुन्नवान् ।

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्कया नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

उदयेति ॥ अत्रा दिनेन सह निशो रात्रे रणे सङ्ग्रामरूपेऽत्रास्मिन्नरणे । प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्रोदयशिखरी उदयाचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृभ्युष्मभिः प्रातःकालीनात-
पसंतापैः इतानामस्मज्जतूनां शिलाजतूनां खवान्प्रवाहान्दर्शयति । यद्वा—अण उत्सवतुल्ये
रात्रिविनाशकारित्वात्सङ्ग्राम इव सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्मुदकौतुकदर्शनेन परिकीडमानः पूषा
सुगो महराजो यत्रैवंभूतान्युदयाचलघानूनि बाळतपसंतापविलीनशिलाजतुल्यवत्प्रवाहानेव
किनत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयन्ति । रणभूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला
रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत एव—उदयभुदयं प्राप्नुवन्नरणोऽप्रजस्तत्संघनिधिं प्रह्वीभावे
नमस्कारे विषये य आदरो भक्त्यतिशयस्तस्मादेतोररुणानुजे मिलति संगमं प्राप्नुवति सति
तयोररुणगरुडयोः सङ्गान्मेलनादेतोः रक्षप्रवीप्त्या नवास्तत्कालमापाकादाकृष्टा इष्टका यत्र
सादृशी नूतनेष्टकानिर्मिता वेष्टना, नवा इष्टका यत्र शिल्पे तत्रवेष्टकं तेन वा वेष्टना
प्राकारः किमु न सङ्ग्राम न तर्क्या, अपि तु सैव तत्कर्त्तव्यार्थः । परिवारभूते दिनप्रकाशे पुष्प-
माणे तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो महराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितनवेष्टका-
निर्मितप्राकारोर्ध्वस्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः सङ्ग्राम उदया-
चलघानूनि तद्भट्टतुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भटाः प्रहारवशाद्रक्षसिष्ठा भवन्ति । तत्र च
दिगपक्षीयप्रस्थानां जयित्वात्सुवर्णमयगरुडसंपर्कादेष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टिकाया धारणा न
तर्क्या किमु, अपि तु जयिनां तथा भवितव्यमेवेति । गरुडस्तेषां सुवर्णमयवीर(विरुद)-
पट्टिकास्थाने जात इत्युचितमित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति, 'क्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् ।
वेष्टकः, कर्तरि ण्युद्ध ॥

रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीप्य समीपगान् ।

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमी

सरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति संप्रति ॥ १७ ॥

रथीति ॥ भो राजन्, संप्रति प्रातःकाले बलस्य दैत्यस्य प्रतिबलः शत्रुः प्राचीवर्तान्द्र-
क्षस्य बलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मन्थवर्तिन्यो बडवालुरक्ष्यो गाढप्रेमाः सूर्याशेषेण इवानु-
रागाः सत्यो रविरथहयान्समीपगान्समीप्य मैथुनार्थमात्मनोऽश्नानिच्छन्ति, भुवमुप्रेक्षावाम्,
निश्चितं वा इच्छन्तीत्येवमर्थः । यतः—सरशरपराधीनं स्वान्तं चित्तं वासाम् । तथा—रथा-
ङ्गविहंगमी चक्रवाक्यपि निजं स्वीयं परिवृढं चक्रवाकमिदानीं प्रातः, समीपमागतं दृष्ट्वा
काशबाणवशाच्चित्ता, अत एव—रात्रिवियोगेन इवानुरागा सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति । वृष-
बहूलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयत इत्यर्थः । सूर्याश्वाः पूर्वस्यामागताः, चक्रवाकयोश्च संगमो
जात इति भावः । अथस्यति वृषस्यति आत्मनोऽश्नानिच्छति वृषमिच्छति च, क्वचि 'गन्ध-
धयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति मैथुनेच्छायामनुगागमः । श्रुत्यतिमात्रं चैतत् । कञ्चा तु मैथुनार्थ-
मिच्छन्तीत्येवार्थः । तथाच—'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'इति रामो वृषस्यन्तीम्'

इति च कालिदासः । 'प्रभौ परिवृढः' इति निपातः । गाढप्रेमेति, 'डाबुभाभ्याम्-' इति पक्षद्वयेऽपि डाप् । डापो वैकल्पिकत्वादेकत्र नान्ततापि । विहंगमी, जातित्वान्गीप् । रषाज्ञं चासीं विहंगमी चेति समासः ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वक्षिशोरका

मधुरमधुरं हेपन्ते ते विलोलितबालधि ।

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणिमन्थभू-

धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति ॥ भो राजन्, निशि रात्रौ निरशना निराहाराः, अत एव—क्षुधा क्षीरस्यन्त आत्मनोत्तर्यं क्षीरे दुग्धमिच्छन्तः ते अश्वक्षिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्वबालकाः मधुरमधुरं यथातथाऽतिकलशब्दं, तथा—विलोलिताः पुनःपुनश्चालिता बालधयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तथया तथा हेपन्ते हेपारवं कुर्वन्ति । तथा—तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कणन् हेपमाणः मणिमन्थनामके भूपरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां लेहायास्वादनाय ईदृया इच्छया पुनःपुनर्मुखादिबालन-
नैष्टया वा चणः क्वातः सन् लवणस्यलात्मनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वक्षिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं हेपन्ते, अध्वास्तु प्रातः सैन्धवास्वादनाय हेपन्त इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो, लवणस्यन्तीत्यत्र चात्नेच्छायां कचि 'अश्वक्षीर-' इत्यादिना 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वचनाद्भालसायाममुक् । क्षिशोरकाः, 'अल्पे' इति कन् । मधुरमधुरं, प्रकारे द्विः । 'हेपद् खने' । समजः पशुविषयत्वात् 'समुदोरजः पशु' इत्यप् । स्थानोत्थायम्, 'अपादाने परीप्सायाम्' इति णमुल् । लेहः, भावे घञ् ॥

उडुपरिपदः किं नार्हत्वं निशः किमु नौचिती

पतिरिह न यदुष्टस्ताभ्यां गणेरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-

इच्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

उड्विति ॥ हे राजन्, उडुपरिपदो नक्षत्रपरम्पराया अर्हत्वं किं न, अपि त्वौचित्यमे-
वैतत् । तथा—निशो रात्रेरौचिती न किमु, अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्ति-
विभावरीभ्यां गणयोऽल्पो रुचीगणो रीतिसमूहो यस्य सः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्र-
इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । 'धन्यास्तात न पश्यन्ति पतिभक्तं
कुलक्षयम्' इति वचनात्पतिविपदमदृष्ट्वैव द्वयोरपि प्वस्तत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्तीं
प्रकाशमाना कलहव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणसंबन्धिनी छविः कान्तियैस्सर्व-
भूतमुडुपतेर्वक्षो साम्यम्, अथ च—इदयम्, स्फुटं निश्चितमाश्मं पाषाणविकाररूपं । पाषाण-
घटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराराभ्योर्विच्छेदे वियोगे, अथ च—
विनाशे सत्यपि द्रुतं शीघ्रं न द्रुतं स्फुटितम् । पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् ।
वक्षोविशेषणं वा । खस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्योः प्रेम न दर्शित-
मिति तस्मान्नौचितीत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो

जात इत्यर्थः । आहन्तीति पाठे—‘अहः प्रशंसायाम्’ इति शतरि, अहतो भाव इति ब्राह्मणादित्वाभ्यामि भित्वाञ्छेपि ‘अहतो नुम् च’ इति नुम् । आहम्, विकारेऽपि ‘अहमनो विकारे टिलोपः’ इति टिलोपः । आहमनेति संबन्धेऽपि विकाराभावाटिलोपान्नावे आहमनी चासौ छविधेति समासे ‘पुंवत्कर्मधारयः’ इति पुंवत् ॥

अरुणकिरणे बहौ लाजानुद्गनि जुहोति या
परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥

अरुणेति ॥ भो राजन्, या संध्या अरुणस्य किरणरूपे बहौ उद्गनि नक्षत्राण्येव लाजा-
जुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्यां परितो नयति प्रापयति विवाहयतीत्यहमवैमि मन्ये ।
नत इयमिव संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं बह्विपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यकरोत् । यदा-
यथैव करोति, तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वादुष्णकरत्वाच्च बह्विबुद्धिं पुरा करोत्सुदितमात्र
एव करिष्यति । अथ चेयं संध्या पुरा प्रथमे बहिप्रदक्षिणपरिभ्रमणं यथा करोति, तथैवास्या
अनन्तरमेव सूर्योऽपि बहिप्रदक्षिणपरिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च
सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो नोत्कः नोत्तिष्ठजलः,
अपितु मन्देहराक्षसनिराकरणद्वाराऽस्य किरणमीक्षितुं सर्वोऽप्यर्घ्यदानं करोतीत्यर्थः । अथच
—सकौतुकं भागलिकसूत्रकङ्कणेन सह तस्य विवोदुः सूर्यस्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो
नोन्मनाः, अपि तु—सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च बधूः परिणीयते,
सा प्रवीते बहौ लाजाजुहोति । सा च बहि पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति; वरोऽपि तथा सह पथा-
त्प्रदक्षिणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्वधूवरजमुक्तम् । अरुणेदयो जातः तत्प्रभया च तारा न
दृश्यन्ते, संध्यासमयश्च जातः, अगुना रविरुदेतीति भावः । ‘कौतुकं कुतुके क्लृप्तां हस्त-
सूत्रेऽपि कथ्यते’ इति विश्वः । किरण इति पक्षे जातावेकवचनम् । परिणयति, णोपदेश-
त्वाण्णत्वम् । इयमिव पुरा करोतीति पक्षे ‘पुरि लङ् चासे’ इति लट् । पश्चान्तरे तु ‘याव-
त्पुराणिपातयोर्लट्’ इति भविष्यति लट् ॥

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ भुरं विभुमस्तारं

प्रियवचसि यज्ञशाचार्या वदामतमां ततः ।

अपि विरचितो विद्मः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परुषमरुपे नैकस्यै वामुदेति मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्नौ रतिकामयोर्द्वैतैव द्वैतम् । रतिद्वैतं कामद्वैतं चेति यावत् ।
तस्यैव धीर्ययोस्तत्संबोधनं हे भैनीनलौ, नम्रानां बन्दिनामाचार्या नैतात्मिका वयं प्रियेऽनु-
कूले वचसि यथस्मादुरं भारं विचमस्तारां चाट्टवचनेषु वचमेव प्रगल्भतरास्तत्समाद्वयम-
सामातितमां ब्रुवाम । सूर्योदयो जातः, तस्मात्कीर्णं लक्षत्वा क्षीप्रं शय्याया उतिष्ठतमिति
वचनेऽस्माकं प्रातः काल इति धार्ष्ट्येन नृम इत्यर्थः । यद्युर्यं प्रियवचनचतुरास्तर्षेवं पर्यं

किमिति वदयेत्याशङ्क्याह—तदसदुक्तं परुषं वच एव पुण्यद्वयः प्रातःकालीनज्ञानसंख्यादि-
धर्मविरोधिनः नमनः प्रातःकालीनाल्लिङ्गनचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनादिर-
चितः परुषरूपो विघ्नोऽपि वा युवमोरैकस्य अरुपे केवलाय क्रोधाभावाय उदेत्विति न, किंतु
खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायाप्युदेतु । यथप्येतत्परुषमुक्तम्, तथापि रोषो न कार्यः परुष-
स्यापि पुण्यहेतुत्वादयोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्व एव तात्पर्यातिप्रियवचन-
चातुर्यमभ्याहतमेवेत्यर्थः । कीडां विहाय शीघ्रमुत्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन
द्रव्योरोचिती सूचिता । वां युवमोरमध्येऽरुपे रोपहीनार्थे एकस्य भैम्यै मुदे नोदेतु । भैम्याः
संभोगप्रियत्वात्तन्मित्रे यद्यपि संतोषो न भवेत्, तथापि तत्र प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत
इत्यर्थ इति वा । भैम्यै क्रोधाभावाद्यापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु । भैम्या रोषो वास्तु हर्षोऽपि
वा माभूत्, तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरोचितमाश्रित्वापुण्यद्वयो
नमनः परुषं यथा तथा विरचितो विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलमुदेत्विति न, किंतु मुदे-
ऽप्युदेतु । सदा खोपजीविनामिहितेऽपि परुषे रोषो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थ
इति वा । किंच प्रियवचःप्रवीणा अपि वयं यतो नमाचार्या जितलज्जाः, अतः खच्छन्दं
यदाम इति भावः । 'नमो बन्दिक्षपणयोर्विबले न' इति विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'शेषादि-
भाषा' इति कप् । वदामतमां, 'प्रेषातिसर्ग-' इति प्राप्तकाले लोट् । 'तिष्ठ' इत्यतिशये
तमप् । पुण्यद्वयः, 'सत्सद्भिष-' इति क्तिप् । उदेतीति पाठे—'वर्तमानसानीप्ये-' इति लट् ।
एकस्यै, तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी ॥

भव लघु युताकान्तः संध्यामुपास्व तपोमल

त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

श्रुतिपतिरथावश्यंकारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरितपूर्णभूणाधिता कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥

भवेति ॥ हे राजन्, त्वं तस्मात्तु शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता यस्मादेवंभूतो भव ।
इदानीं भैम्या सह कीडां खल, ततः संध्यां निलहृल्लोपायनामुपास्व कुरु । हे तपसा निल-
कर्मायनुष्ठानरूपेणामलोज्ज्वल निर्दोष, निशानुजा राध्यानन्तरजाता प्रामातृकीयं संध्या त्वां
कथं नाम न त्वरयति, अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुहूर्तानन्तरक्षणे श्रुतिपतिः संध्यां दिनो-
दयं दिवसप्रारम्भमवश्यंकारी अवश्यं करिष्यति । उदेत्यतीत्यर्थः । यतः—हरिरिन्द्रः पतिर्व-
स्यान्तस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णेत्रुणो दशमासगर्भे इवाचरितो रक्ततरः कियतश्चिचतुरा-
नेव क्षणानासिता स्याता । प्रातःसंध्यायाः सूर्योदयात्प्रागेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्या-
मुपास्त्वेत्यर्थः । युतेति, 'यु मिथ्रणामिथ्रणयोः' कः । त्यक्तादिपदल्यागेनामलप्रतीतिपरिहारार्थं
युतेति ऋष्टपदं प्रायोजि । संध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं
पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिथ्रणमपि विवक्षितम्, एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा ।
कान्ताशब्दस्य प्रिणादित्वाद्युतेत्यस्य न पुनर्वत् । त्वरयति । हेतुमणिञ् । कारीति भविष्य-
त्वावश्यके णिनिः । तथोगे च 'अकेनोः-' इति निषेधादिनोदयमिति पञ्चभावः । आसिता,
लट् । भूणाधितः, आचारस्वकृतात् कः । क्षणान्, कालवाचित्वाद्वितीया ॥

मुषितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाच कलागृहे-

निषधवसुधानाथस्यापि स्तुथस्तुथता विधौ ।

अजगणद्वयं संध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥

मुषितेति ॥ हे भैमि, चतुःषष्टिकलानां गृहेर्निवासभूतयाच मुषितं चोरितं मनो यस्य

तस्यापहतचित्तस्य त्याजितस्वभावस्य वा निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितसं-
ध्यादिनित्यकर्मणि विषये स्तुथस्तुथता स्तुथप्रकारता आलस्यातिसगोऽनादरातिशयो वा वर्तत
इति चित्रम् । परमधार्मिकोऽप्यनेककलाभिज्ञत्वात्तया स्ववशीकारेण धर्मविमुखः कृत इत्या-
शयम् । अनुनितमेतदित्यर्थः । अथ च—कलानिधिमूतया त्वया मुषितमनस्कारात्कला-
निधौ विधावप्यनादर इति चित्रम् । कथं शैथिल्यमित्यत आह—यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं
संध्यां संध्योपलक्षितं प्रातःकालं वन्ध्यां नित्यज्ञानादिप्रातःकालरहितं विधाय कृत्वा विहिता-
करणजन्यं दूषणं नाजगणत् । यच्च संप्रति पूषणं सूर्यं नमसितुमना नमस्कृतुकामोऽपि न
स्याद्भवति । नामाप्यर्थः । परित्यक्तमित्यकर्मां सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपालम्भः ।
वन्द्योऽपि कानी कस्यांविदासक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुजानो वन्ध्यां विधत्ते, दोषं न गण-
यति, संभोगविग्रभूतत्वाद्गिनकरमपि नाद्रियते तच्चायमपि । संध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षण-
मिमं मुञ्चेति भावः । गृहस्य पुंस्त्वाद्दुवचनान्तत्वेऽपि त्वयैवनेन सामानाधिकरण्यं युक्तम् ।
स्यात्, संभावने लिङ् ॥

न विदुषितरा कापि त्वच्चस्ततो नियतक्रिया-

पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स भूः ।

अनिशमवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-

सुभगमभिधास्यत्युद्दामा पराङ्मुखदावदः ॥ २४ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्यशुके सावधाने वा, त्वत्सकाशाद्विदुषितरात्तितरां पण्डिता

सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी काव्यन्या यद्यस्मात्कास्त्रि ततस्तस्याद्भर्तुर्मनस्य नियतक्रियापतना-
खिलसंध्यादिकर्मलोपायदुरितं तत्र त्वं हेतुर्मां स भूः । संध्याचतुष्टानार्थं क्षीप्रमेनं मुञ्चेत्यर्थः ।
किञ्च—खलु यस्माद्दुद्दामा निरकुशोऽत एव पराङ्मुखदावदोऽन्यदीयकलङ्गनापणशीलो जनोऽ-
निशं भवत्या अत्यागात्, भवत्या कर्तुंभूतया वा मोचनादेतरेण न ललं कामुक्यामतितरां
मैधुमेच्छावत्तां सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा सौभाग्यवती भयादशी क्रो यस्य
एवंभूतं वा अभिधास्यति परिष्पति । क्षीपरवशत्वादयं नित्यकर्मापि त्यज्यतीति निन्दां करि-
ष्यति तस्माद्विहिताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थमेनं मुञ्चेति भावः । विदुषितरा, उमि-
त्त्वान्दीपि तरपि 'उमिति' इति पक्षे हस्तः । भवदत्यागात्सर्वनामत्वात्पुंवत् । पूर्वेषु सह
मथूरव्यंसकादित्वात्समासः । सुभगाशब्दस्य त्रिधादित्वात्पूर्वस्य न पुंवत् । पदतीति वदावदः
पचापच् 'चरिचलि-' इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्यागममर्थः ॥

रह सहचरीमेतां राज्ञापि स्त्रितमां क्षणं

तरणिकिरणैः स्तोकांमुक्तैः समालभते नभः ।

उदधिनिरयद्गास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदधुतां

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

रहेति ॥ हे राजन्, त्वं सहचरीं सदा सहचरणशीलाम्, तथा—क्षितमां स्त्रीषु धेष्टा-
मेवंमूतामप्येतां क्षणमात्रं रह मुञ्च । यतः—नभः स्लोकान्मुक्तैरल्पनिर्गतेर्बालैस्तरणेः सूर्यस्य
किरणैः समालभत आत्मनः कुङ्कुमानुलेपनं करोति । तथा—संकुचतः कुमुदात्सकाशादि-
कासोन्मुखं नलिनं कमलवनं प्रति मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छ्रीलाः श्रिय उदधेः
सकाशाक्षिरयश्चिर्गच्छन्भास्वान्स एव स्वर्णस्योदकुम्भो जलपूर्णः कलशस्तं दिदधुतां दर्शने-
च्छ्रुतां दधति धारयन्ति । कुमुदाभिर्गताः सत्यः कमलवनं प्रति गन्तुं सूर्योदयं प्रतीक्षन्त
इत्यर्थः । जिगमिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं दिदधन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः । तस्मान्नित्यकर्मा-
नुष्ठानार्थममोचनीयामप्येतां क्षणमात्रं मुञ्चेति भावः । रहेति 'रह ल्यागे' । क्षितमां पूर्ववत् ।
स्लोकान्मुक्तैः 'स्लोकान्तिक-' इति पञ्चमीसमासः । अत एव पञ्चमी । 'पञ्चम्याः स्लोका-
दिभ्यः' इत्यल्लृक् । निरयत्, 'इ गतौ' इत्यस्माच्छ्रुता । उदकुम्भाः, 'एकहलादौ प्ररपितल्ये-'
इत्युदकस्योदादेशः । दिदधुरित्युपलयान्तत्वात् 'न स्लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया,
'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः ॥

प्रथमककुम्भः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-

ण्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महंति महस्पतेः ।

पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता-

महह युवयोस्तावत्क्षमीविवेचनचातुरीम् ॥ २६ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन्, महस्पतेः सूर्यस्य महंति तेजांसि प्रथमककुम्भः प्राच्याः पान्थ-
त्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेण गमनवशात्स्फुटं सविशेषमीक्षितो वृत्रहा यैस्तादृशानि सन्त्य-
नुपदमनन्तरं सविधमागम्य इह प्रासादे वर्तमानं त्वां द्रक्ष्यन्ति विलोकयिष्यन्ति । अनन्तरं
पटिमोऽसितैश्च स्य, अथ च—प्रज्ञातिशयस्य वहनाद्वारणादसतः प्रकाशादेः प्रकटीकरण-
मुहा, सतश्च तिमिरादेरपोहो निराकरणं, तयोः क्षमाणि समर्थानि सामान्यविशेषभावादिनि-
र्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रनलनोस्तावतीनामनेकप्रकाराणां शोभासंपद्रूपाणां
लक्ष्मीणां विवेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्तारयतु । अहह चित्रम् ।
अन्यत्रैवविधस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यम् । इन्द्रोऽतिशयशोभासंपत्तिमाश्रितो वेति संशये
प्रथममिन्द्रदर्शनादिन्द्रे शोभासंपत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः, अनन्तरं च नलदर्शनाश्रिते शोभासं-
पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलवत्तरत्वादुभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरि-
न्द्रापेक्षया शोभासंपत्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णायकतामिति भावः । अन्योऽपि प्राज्ञ ऊहा-
पोहक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति । 'अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं जीवमव्ययम्'
इत्यमरः । पटिमा, पृष्ठादिः । ऊहा, श्रौत्वविवक्षायां 'गुरोश्च इलः' इत्यप्रत्ययः ॥

अनतिशिथिले पुंभावेन प्रगल्भबलाः सन्तु

प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविदय निरित्वराः ।

किमपि मुखतःकृत्यानीतं वितीयं सरोजिनी-

मधुरसमुपयोगे जायां नवाक्षमचीकरन् ॥ २७ ॥

अनतीति ॥ हे राजन्, खलु यस्मात्पुंभावेन पौरुषेण प्रगल्भबला उत्कटशक्तयोऽति-
पृष्टाः, अत एव—अनतिशिथिले विकासोन्मुखेऽल्लक्षकलिकाबन्धकाठिनेऽपि पाषोबास्य
कमलमुखे मकरन्दग्रहणार्थं प्रसभं हठाक्षिविश्य प्रविश्य निरतिवरा निर्गमनशीला एवंभूता
अलयो भ्रमराः किमपि कियदर्थं मुखतो मुखे कृत्वाऽऽनीतं किमप्यपूर्वरसं स्वादुतरं
सरोजिनीमधुरसं कमलिनीमकरन्दरूपं रसमास्वाद्यं बभूव उपयोगे प्रभातकाले वितीयं दत्त्वा
नवाक्षं नूतनमपूर्वम्, अथ च—प्रेमभरात्स्वयममुक्तमनुच्छिद्यम्, अथ जायां मधुकर्मा अची-
करन्कारयामासुः । अविकसिते कठिने कमलेऽबलत्वात्प्रवेष्टुमशक्ता एता इति कृत्वा पौरुषेण
स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे कृत्वा समानीय मधुकरीभ्यो दत्त्वा तामिहोद्यमानासुरि-
त्यर्थः । किञ्चिदासन्नचौरप्रकाशत्वात्कमलानि विकासोन्मुखानि जातानीति भावः । अन्येनापि
प्रातः शुभयोगे वाद्यप्राशनं कार्यते । उद्यायोगेति पाठे—‘विभावरी नक्षमुषा च शर्वरी-’
इति इलामुषः । उद्याया आर्थाद्दिनेन संगोगे । प्रातरित्यर्थः । निरतिवराः, ‘इप्सुषा-’ इति
करपि तुक् । मुखतःकृत्वेति ‘स्वाज्ञे तत्प्रत्यये’ इति कृष्णः कृत्वा । जायाम्, ‘ह्रकोः-’ इति
कर्मत्वम् । जाया इत्यपि पाठः ॥

मिहिरकिरणामोगं भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः

कलितचुलुकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी

जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥

मिहिरेति ॥ सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्रागन्वदलापेक्षया पूर्वविकसिते-
नैकेन दलेन पञ्चोपलक्षिता साक्षात्कर्तुं रात्मानं पश्यतो जनसेति मतिं जनयति । इति किम्—
इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानामामोगं परिपूर्णतां भोक्तुमनुभवितुम्, अथ च—मक्षयितुं
प्रवृत्ततया कृतप्रारम्भतया हेतुभूतया पुरः भोजनादावन्ना(ल)प्रासृतकरणार्थस्यापोशानस्यासृ-
तोपस्तरणमश्वोदकस्य ग्रहार्थं कलितो बद्धचुलुकः प्रसूतिविकेधो यया एवंभूता किमु । ‘भोजने
प्रवृत्तेनापोशानक्रियापूर्वमादावन्ते च भोक्तव्यम्’ इति स्मृतेः । अपोशानग्रहीता करकमले
एकां कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति, अन्याथ संकोचयतीति संप्रदायः । कमलविकाससमयो
जातः, तस्मादुद्बुध्यसेति भावः ॥

तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव सांप्रतं

सरसि विगलन्निद्रामुद्राजनिष्ट सरोजिनी ।

अधरसुधया मध्ये मध्ये बधूमुखलब्धया

धयति मधुपः स्वादुंकारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥

तटेति ॥ सांप्रतं सरसि सरोजिनी सरसलटे तरुषु वर्तमानानां खगश्रेणीनां साराविणै-
र्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विगलन्ती अग्रयन्ती निद्रेव मुद्रा कोरकबन्धो यस्याः, यदा—विग-
लन्ती निद्रायाः संकोचस्य मुद्रा भवति यस्याः सा लक्षनिद्रा, उन्मीलितकमललोचनेनाजनिष्ट
जाता । कलकलेन च निद्रितस्य निद्रापयति । तथा—मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कमल-

मकरन्दान् वध्वा भ्रमर्यां सुखाद्व्यवधारसुधया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुंकारं
स्वादुनि माधुर्यातिशययुक्तानि कृत्वा ध्वयति पिबति । कमलानि विकसितानि, भ्रमराश्च
तन्मधुनि भ्रमरमण्डरं च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति सामिप्रायम् । मधुपा अन्येतादृशा
भवन्ति । समन्ताद्वावाः साराणिानि, 'अनिविधो भाव इमुण्' इतीनुणन्तास्त्वर्थे 'अणिनुणः'
इत्यण् । स्वादुंकारं, 'स्वादुमि णमुल्' मान्तत्वं च पूर्वस्य 'स्वादुमि' इति निर्देशात् ॥

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसंकुच-

त्कमलमुकुलकोडाजीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।

इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां

सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतानन्तरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसानकाले सायंसमये दयाया उद-
यादिव संकुचतां म्लानानां कमलानां मुकुलानि कलिकालेषां कोटान्मध्यादेतोर्नाडेषु प्रवेश-
मुपेयुषां प्राप्तानाम् । मकरन्दास्वादलाम्पव्यात्सायंसंध्यासमयेऽपि कमलेषु स्थितानाम्,
अनन्तरं च तेषु संकुचितेषु बहिर्निर्गन्तुमशक्यत्वात्संकुचत्कमलगर्भरूपेषु नीडेषु स्थिताना-
मिति यावत् । 'कोडम्' इति पाठे विशिष्टकमलकोडमेव नीडप्रवेशं गतानाम्, अनन्तरं च
रात्रावतीतायामिह प्रातःसंध्यासमये भिन्नेषु द्वैयद्विकसितेष्वम्भोरुहेषु समायतां स्थितानाम् ।
यद्वा—इह पूर्वदिनान्तसंकुचितेष्वीषदुग्मपितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्यत्वात्तन्मयः सकाशा-
दर्थाश्वीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छताम् । मधुलिहामधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसंको-
चात्पूर्वमेव कमलकोडाभिर्गतैः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन
कृत्वा पारणा उपोषितसंघन्धीनि भोजनान्यालोक्यन्ते । लोकैरिति शेषः । ये रात्रौ कमल-
वद्धास्ते तत्र मकरन्दाभावाभिर्यन्धवशाच्च कुतोपवासाः, अनिवद्धाः सहचरास्तु रात्रौ निद्रा-
वशात्तद्वियोगाद्वा कुतोपवासाः, अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमलमधुना पारणां
कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते संकुचितानि कमलानि प्रातः पुनः किंचिद्विकसितानीति प्रति-
दम् । भ्रमराश्च मधु पिबन्ति, भूयान्समयो जातः, तस्मादुद्दुष्वत्वेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मि-
न्निन्महीनसि मृते बन्धादौ वा निवन्दे रूपया संकुचितद्वयो भवन्ति । केचिच्च महागुरुनिपात
उपवासं कुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य दिनान्तरे श्रातिभिः सह भुञ्जते । 'श्रातिभिः सह भोक्त-
व्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम्' इति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडयज्ञोऽपि कारगृहेषु
भिन्नेष्वम्भोचितः समागच्छन्सन्त्यस्य बन्धनवशाच्चिराहारैश्श्रातिभिः सह मधुरैरक्षैः पारणां
करोति । कोडादिति यथायथं हेतौ ल्यब्लोपे च पञ्चमी । समायताम्, इणः शता । सहचरैः,
'पुमान्निवा' इत्येकशेषः ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कुशतारकाः

कमलहसितैः श्येनीबोर्नीयते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-

द्रगनक्षिसरं नीललेकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशस्तिमिरस्य विरहाच्चाशात्पाण्डूयन्ते शुभ्रा इवाचरन्ति ।

अत एव—कृशा अग्रकाशाः किञ्चिद्दृश्यास्त्वारकाः कतिपयनक्षत्राणि यामु । अन्थापि प्रिय-
वियोगात्पाण्डुरा निमग्नातिरुद्धनेत्रकनीनिका च भवति । तथा—का सरसी कमलानां हृदि-
तैर्निकातैः कृशा श्येनीव श्वेतवर्णेन नोद्योयते न तत्कर्षते, अपितु—सर्वा अपि सरस्वतैः
शुभ्रावन्ते । अन्थापि प्रियप्रातेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्वेता भवति । एकं गगनशिखरं गग-
नमध्यभागः शरणार्थं स्वपरिश्रानार्थं गगनं प्रति मिलितस्य प्रज्ञागतस्य भ्रान्तस्य भ्रंतिनी
विनाशिनी वा सूर्यप्रभा तस्या आदरभारणादेतोर्निजैरवशोभरैः स्त्रीवैरस्तीर्तिसमूहेनोळति
इयाम इवाचरति, अन्वोऽपि शरणागतं परित्यज्य तद्वैरिणमादरेणात्रीकुर्वन्तुर्वचसा इयामो
भवति । दिशः सरांसि च प्रसेदुः, गगनं च नक्षत्राहार्यशोभापगमाभिर्जं नीलिमानं प्रातमिति
भावः । पाण्डूगन्ते, उपमानादाचार्यैर् 'कतुः कवक्' इति कवक् 'अकृष्णार्वाधातुकवोः—'
इति दीर्घः । श्येनी, श्वेतशब्दाद्वर्णवचिनो 'वर्णादनुदात्ताद्-' इति लोप् तस्य नथ ।
नीलति, 'नील वर्णे' इति धातुः । आचारकिपन्ताभीलशब्दात्तिष्ठा ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्यमाणि हसन्तु न
क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिद्विपद्यायादधि प्रतीतमदः स्मितं

कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु—विकसन्तेव । यवस्याहुयजुदि-
त्वरः पक्षः सहायभूतः अयमा सूर्यो वेधाम् । विकसराणीत्यर्थः । अथ च—यदि मित्रस्यो-
दनो भवति, तदा सर्वोपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा कैरव कुमुदं तन्द्रां संकोचं नोपैतु,
अपि तु—प्राप्तोत्वेव । नतः—क्षतरुचिर्गतलक्ष्मीकः सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयवि-
कासिनः कुमुदस्य चन्द्रशये संकोचोयुक्त एवेत्यर्थः । अन्वोऽपि सुहृत्स्येन मूर्च्छावशात्तिनी-
लति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिसंघन्बिन्या निद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः
प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतम् । किंभूतं स्मितम्—हिमगिरिरेहिमाच-
लस्य द्रपदां शिलानां दायादांशमानिनी सदृशी शोः शोभा यस्य । शुभ्रतरमित्यर्थः । कम-
लानां राज्ञी निद्राभूत्, कुमुदानां विकासः । प्रातस्तु कमलानां विकासः, कुमुदानां च
संकोचो दृश्यते, ततः स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्वा कमलैस्तद्विकासः परिवर्त्य गृहीत इति
संभाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः, कमलानि विकसितानि, कुमुदानि च संकुचितानीति भावः ।
प्रतीतम्, प्रतिपूर्वादिभ्यो निद्रा । 'प्रतीतम्' इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाभिनवागतः

कुमुदमकरन्दैर्धैः कुक्षिभरिर्भ्रमरोत्करः ।

इह तु लिहते रात्रीतर्प रधाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवकाम्भोजेऽधुनाधरनामकम् ॥ ३३ ॥

धयत्विति ॥ अभिनवो नूतनः प्रभात आगतो भ्रमरोत्करो नलिने वर्तमानं माध्वीकं
मकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा । नतः—रात्री कुमुदमकरन्दैर्धैः कुक्षिभरिः परिपूर्णंदर
आकण्ठतः । रात्रौ कुमुदमकरन्ददृन्दैः पूरितोदरत्वात्प्रातर्गणु पिबतु वा मा पिबतु वा । न

तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्यकण्टकृतोऽतिभिर्भुङ्गे न वा, न तत्रादरः । रथाश्वविहंग-
मास्तु रात्रीतर्प सकलां रात्रिं तर्पित्वा विबुधत्वात्कुमुदमकरन्दं परिलज्ज्य पिपासयैव स्थित्वा
इह प्रत्यक्षदरिं निजवधूवकलक्षणेऽस्मोजे वर्तमानमधरनामकमोष्ठसंज्ञं मधु अधुना प्रातः-
समये लिहत् आत्मादयन्ति । एतद्युक्तम्, तावदेव चाम्भोजस्यापि कृतार्थत्वं ज्ञातमित्यर्थः ।
अन्यत्रापि तृतापेक्षयोपोषितभोजनं युक्ततरं भवति । अमरा मकरन्दमास्त्रादयन्ति, चकवा-
काश्च प्रातर्वियोगापगमात्कमलमकरन्दमनादल्य निद्रासहचरीषुम्बन्तीति भावः । 'फलेप्रहिरा-
त्ममरिष' इति चात्कुक्षिभरिः । रात्रीतर्पम्, 'अस्त्रतितृषोः-' इति णमुल्, 'तृतीयाप्रच-
सीनि-' इति समासः ॥

जगति मिथुने चक्रावेव सरागमपारगौ

नवमिव मिथः संभुजाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतभुजां भर्ता शंभुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने श्रीपुंसौ सरागमपारगौ कामशास्त्र-
पारगमिनौ तद्रहस्यवेदिनौ नान्यौ । यद्वा—सरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने ।
नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह—यौ चक्रवाकश्रीपुंसौ
वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिवातिपरि-
चयजन्यावशाश्चर्यं सातिरष्टहमिव संभुजाते सुरतशुचमनुभवतः । अत्रकामसेयनाद्विरागो
भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यक्षसंभोगवदसातिशयचमत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं
ज्ञात्वैव तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतभुजां केवलपीषूपाहाराणां सुराणां
भर्ता स्वामी । सुलभतरामृत इति यावत् । विभुर्व्यापकः समर्थः । विषमक्षणेऽप्यसंभावितो-
पद्रव इति यावत् । स शंभुरीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोगोऽपीश्वरः
सततममृतलक्षणादेवाहाराद्भक्ष्यादरोचकममृतात्यन्तान्तमिलाषरूपं रोगमापत्प्राप । तत्तस्मा-
त्सपरिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्त्रादज्जन्वावधिपरिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षि-
तवान् अनन्तरं च पुनरमृतमक्षणे प्रत्यग्रैव रुचिस्त(र्ष)था जायते तथा वियोगपूर्वः संभोगो
नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकान्धां कियत् इति तावेव कामशास्त्ररहस्याज्ञाविति
भावः । पारगौ, 'अन्तात्पन्था-' इति डः । 'संभुजाते', 'भुजोऽनवने' इति तप् । अनेन
संभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं

दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजाय यियासति ।

विरहतरलज्जिह्वा यद्वाहयन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाश्वविहंगमाः ॥ ३५ ॥

विशतीति ॥ युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठे श्रीवियोगे मिहिकारुचं शीतांशुं विशति सति,
यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाप्रियात्यागिनम्, तथा—वियोगजन्ये तापे परितापे वीष्ण्ये च
निजगणित्वाचक्रवाकदृग्वात्सकाशादिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति जिगमिषति सति विरहेण

तरलन्ती तरलेशचरन्ती विह्वलीभवन्ती स्खलन्ती जिह्वा येषां ते रथावविहंगमाः विरहेणाति-
विह्वलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसंकेतेन नाम गृहीतवैह प्रभाते कौटाक्षरसि वा बहु
वारंवारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलो वारंवारमाकारयते । अस्ति न चेति
संदेहात् । प्रातश्चक्रवाकानां संयोगः परितापल्यागः परस्परग्राहणम्, चन्द्रे भूतरत्नम्, सूर्य-
क्रान्ते तापय । 'प्रात्येयं मिहिका' इत्यमरः । रात्रीमुचम्, 'किप्च' इति किप् । इगिति
संपदादिवात् । मिहिका इग्यस्येति समासः । तरलजिह्वा, तरलेशचरतीत्याचारक्रियन्ता-
च्छतरि (क्रीप्यपि) पुंवत् । आह्वयन्ति, स्पर्धाभावात्तदभावः ॥

स्वमुकुलमयैर्नैरन्ध्रं भविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये

शृणुत शृणुतासूर्यपद्या न सा किल भाविनी ॥ ३६ ॥

स्वेति ॥ जनो लोकः स्वमुकुलमयैरात्मैककलिकारुपेनैः कुलान्ध्रं भविष्णुतया अन-
न्धाया अप्यन्धत्वाङ्गीकारादतोः रवेरनवेक्षिकामनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्या-
चष्टे दुष्टां कथयति । अवश्यदर्शनीयपवित्रसूर्यादर्शननियमादियं मिश्रोदयं न सहत इति लोकः
किमिति निन्दति, अपित्वयुक्तेयं निन्देत्याक्षेपः । नु अहो किं निन्दतीति वा । अन्धं भवि-
ष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजाननेन किमिति निन्दतीति जनविशेषणं वा । कथममुकमि-
त्यत आह—हे ओतारः, सूर्यं शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो नृपस्य
दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याकरणादिग्रन्थेषु विषये लिखितान्तच्छिष्यैः
पठिताश्च, अतोऽवश्यदर्शनीयं सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यपद्या राजदारा इत्येव लिखिताः,
तच्छिष्यैश्च तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमिच्छाशङ्काह—सा कुमुदिनी किल प्रसिद्धं न
भाविनी भविष्यति, अर्थाद्राज्ञो दाराः, अपि तु राज्ञश्चन्द्रस्य, अथ च—रूपस्य दारा भव-
त्येव । राजमहिष्यो ह्यतिशूरक्षितत्वादसूर्यपद्याः, इयमपि तथा । तस्मादेतस्या अप्यसूर्यप-
द्यां युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जनो ह्रस्वैता निन्दतीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अत्र य
इति कुमुदिनीपरामर्शोऽपि दारैः सामानाधिकरण्याद्बहुवचनम् । येति पाठः समीचीनः ।
पठिता, एकवचनं बहुवचनं वा । सूर्यादयवशात्कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्धं भवि-
ष्णुतया, 'कर्तरि भुवः खिष्णुन्' इति च्ययर्थेऽन्धशब्द उपपदे भुवः खिष्णुन् खित्वान्मुम् ।
अवेक्षिका, ण्वुलि 'प्रलयस्थान्' इति कात्पूर्वस्येत्त्वम् । लिखितपठिताः, कर्मधारयो द्वन्द्वो
वा । असूर्यपद्याः, 'असूर्यललाटयोः' इति खश्, खित्वान्मुम् । अत एव ज्ञापकारिकमा-
नोगिनोऽपि नमः समासः ॥

सुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते

नमसि विसिनीबन्धो रन्ध्रच्युतेरुदविन्दुभिः ।

शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-

दनुपदमदः पङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

सुलुकितेति ॥ गगने गच्छद्भिर्सुद्विन्दुभिरिव नमसि शुभ्यते शीप्यते । किंभूतैरुद-

विन्दुभिः—जुलुकः कृतजुलुके भूत्वा पीतस्तमःसिन्धुस्तिमिरसमुद्रो येन तस्य त्रिसिनीबन्धोः
पद्मिनीमिन्नस्य सूर्यस्य करात्किरणादेव हस्ताद्रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्यन्तरालविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः ।
जुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिवर्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽघो गलिताः कृता जल-
विन्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । जुलुकितेति करविशेषणं वा । अनुपदं गगनात्स-
काशात्कमलानि प्रति पातानन्तरं शतपदलस्यान्वतिस्फूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतसो
मकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तद्वयं तस्याः परिरम्भणात्संछेपादुभयत-
स्तत्र लगनादेतोरमी भृङ्गा भवः—पद्माशङ्काममुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टक-
र्दमसंभावनां मम वैतालिकस्य तन्वते विस्तारयन्ति । सकलेऽपि तमोजले पीतेऽवशिष्ट-
तदीयपद्म इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पद्म इति वा ।
प्रवाहतद्वये पद्मो युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्योपरि नोपविशन्ति; किंतु अभित इति तेषां
जातिः । प्रातःकालो जातः, अन्धकारः साकल्येन विनष्टः, भ्रमरास्तरुनीडेभ्यो निर्गल्य गग-
नमुद्गीय मधुपानार्थं कमलान्युद्दिश्यामन्तीति भावः । जुलुकित इति, 'तत्करोति-' इति
अन्तारकः । शुभ्यते, 'शुभद् वीप्सौ' भावे यक् ॥

घुसृणसुमनःश्रेणीश्रीणामनादरिभिः सरः-

परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुवता-

वलिशबलनाहुञ्जापुञ्जश्रियं गृहयालुभिः ॥ ३८ ॥

घुसृणेति ॥ घुसृणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तासां श्रेणिलस्याः श्रेणी कान्तीनामनाद-
रिभिरनादरणशीलैस्ताभ्योऽपि रक्ततरैः सरसःपरिसरचरैस्तीरसंचरणशीलैः कुमारतरैरतिवा-
लेर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैर्जलजामोदो गगनावगाहिकमलपरिमलस्तद्विषय आनन्दस्तनो-
त्पत्तिष्णुरुत्पत्तनशीला मधुवतावलिस्तया शबलनान्मिश्रणादेतोर्गुञ्जापुञ्जश्रियमर्चरक्षार्थकृष्ण-
गुञ्जारणिशोभां गृहयालुभिर्मिष्टहणशीलैरजनि । तत्सदृशीर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां
घोरिणामप्यनादरिणो भवन्ति, बाला अपि रक्तकरा भवन्तीति केचित् । अजनि, भावे
विष् । उत्पत्तिष्णुः, 'अलंकृष्-' इतीष्णुच् । शबलनं, 'तत्करोति-' इति अन्तार्कपुंसके
भावे लुट् ॥

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-

यंदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।

अजनि सरसी कल्माषी तद्भुवं धवलस्फुट-

त्कमलकलिकापण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

रचयतीति ॥ यद्यस्माद्रवेः कुमारितरातिबाला रुचिरेतां सरसीं शोणीं रक्तवर्णां रच-
यति । यस्याश्च कमलमकरन्दास्त्रादार्थं पातुका अलिपटली भृङ्गाश्रेणी स्वसंबन्धादेतां नीली-
कर्तुं व्यवस्यति । यत्तथेयं धवलानां स्फुटन्तीनां विकसन्तीनां कमलकलिकानां पण्डैः समूहैः
पाण्डूकृतमुदरमण्डलं मध्यदेशो यस्याः सैतादृशी । तस्माद्भुवं निश्चितमित्यं सरसीं कल्माषी

कुर्बुरेवाजनि जाता । रक्तकृष्णश्वेतवर्णमिश्रणात्कुर्बुरत्वोपेक्षा । ध्रुवमुत्प्रेक्षाचाम् । बाला-
तपो जातः, भ्रमराः परितो भ्रमन्ति, कमलानि विकसितानीति भावः । 'विषं किमीरक-
त्माप-' इत्यमरः । शोणी, 'शोणात्प्राचाम्' इति कौप् । कुमारितरा, 'परुप-' इति इत्यः ।
पटलकल्माषी गौरादी ॥

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।

कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

कमलेति ॥ कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे भानोरहो अत्यध्वर्युरूपं पुरुष-
संबन्धि व्रतं नियमः । अङ्गीकृतपरिपालनशीलत्वमिति यावत् । नं दृष्ट्वा अहो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्तात्त्विकानि कमलानि विकासय-
तीति किं वाच्यम् । किंतु धियोः कान्तिलक्ष्म्योर्गृहत्वं स्थानतां विवक्षुभिर्वैकुम्भिचक्षुभिर्बर्वा-
सबाल्मीकिकालिदासादिभिः कविभिरुपमानात्किञ्चिच्छ्रीगृहत्वादिगुणसादृश्यादप्यम्भोजतां कम-
लत्वं गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ
रविरुपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि सूर्ये लोकनेत्राण्युन्मीलन्ति । अथ च—घटाद्यध्व-
हनसमर्थानि करोति । यत आलोकसहकृतमेव चक्षुः पदार्थग्रहणसमर्थम् । यदप्यतथाभावा-
च्छ्रीगृहत्वाभावात्कविभिः कमलत्वेनानुक्तत्वादुलूकविलोचने नोन्मीलयति, न च पदार्थान्मा-
ह्वयति । वज्रोलूकस्य दृष्टिलज्जालक्ष्मीरिति लोकप्रतिदेष्टुल्लेखत्रयोः श्रीगृहत्वं वरं निरस्तम् ।
सूर्येण कमलानि कमलतुल्यानि लोकनेत्राणि विकास्योन्मीलनेत्राणि कमलगुणयोगाभावादवि-
कास्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता । एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि लोकः प्रबुद्धः, कौशिकनेत्रे च निमीलिते । प्रातःकालो जात
इति भावः । श्रीगृहत्वविवक्षुभिः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । उपमिति श्वमानम् ।
नपुंसके भावे त्युद् । उपनीयतेऽनेनेत्युपमानं सादृश्यमिति वा ॥

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं
त्वरितमुपतिष्ठत्साध्वन्य त्वमध्वरपद्भतेः ।

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदयव्रता-
मभि रविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥

यदिति ॥ यद्यदि त्वं भानावतिमहती भक्तिर्यस्यैवंभूतो वर्तसे तत्तर्हि हे अध्वरपद्भतेर्यज्ञ-
मार्गसाध्वन्य महायाशिक नल, उदित्वरमुदयशीलमेवं सूर्ये त्वरितमुपतिष्ठस्व पूज्य । श्रीव-
रमुपस्थाने हेतुमाह—हि यस्मादिह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभिलक्ष्मीकृत्योपस्थानम-
न्वेषोर्ध्वं क्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहाख्येषु राक्षसेषुदयव्रतां जलरूपाशनिभावं व्रजन्ति वज्रीभूय
तान्मस्मीकुर्वन्तीति श्रुतावुकमित्यर्थः । 'तिस्रः कोट्योऽध्वकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः'
इति पुराणं च । तस्मादुदयात्पूर्वं श्रीव्रमुपतिष्ठस्वत्यर्थः । 'अध्वन्यम्' इति पाठे—अध्वरप-

द्वेतरध्वानमलंगामिनम् । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्पुंवद्भावाभावः । अथन्यम्, अलंगाम्यर्थे 'आचनो गत्वा' इति यत् । उद्वज्जेति, 'मन्यौदन-' इत्युदकस्योदादेशः । 'अभिरभागे' इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वादिति या ॥

उदयशिशिरप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

रजनिरुपदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिपायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

उदयेति ॥ इयमहर्मणिः सूर्यस्तस्य मण्डली उदयशिशिरं उदयावच्छेदस्य प्रस्थे सानुन्य-
वस्थायिनी वर्तमानाऽक्षया भूयसी शिशुतराणि महांसि तेजांसि तान्येव माणिक्यानि तेषां
खनिरुत्पत्तिभूमिष्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवक्त्रं श्यामां पिपायिकामाकरद्वाराच्छादिकां रज-
निरुपां द्रुपदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रितोद्घाटितेति न खलु नैव जाने ।
रात्रिविगमे गतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । न जाने । अर्थात् जनमित्यर्थे इति वा ।
अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थायिनी कृष्णतरशिलापिहिता केनापि भाग्यवतो-
द्घाव्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्मा तेन विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपित्वेवमेव जानामि ।
बालपरिवर्तकारिणा ब्रह्मणोद्घाटितेत्यर्थे इति काकुर्वा । खनिः खलु खनिरैवेत्युपेक्षा वा ।
कतमः, उतमच्, अतिशये स्वार्थे वा तैमच्वा ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रह-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।

विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेषं धृत्वा प्रतिग्रह-
रूपेणाग्रहीत् । किलेति पुराणादौ । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं
प्राच्यै दिशे प्रादात् । हि यस्मात्तस्य शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धनो रक्षिता च । प्रेमान्प्रियायै
प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां
तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सायमुदयभागुदितर आरक्तरिणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टम् । प्रात-
रहर्मणिर्नवतरास्तत्कालनिर्गताः करा रक्तरकरिणास्तद्रूपस्वर्णस्त्रावि भूषणैस्तवणशीले तादृश-
मेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्तस्यै तद्वयं तेन प्रप्तमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य
कुण्डलसमर्थत्वमवश्यं वक्तव्यम्, प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तम् । बालतरकिरणः सूर्य उत-
मसुवर्णस्त्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णेनेन्द्रांश्च कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके
पर्वणि कथा ॥

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तं गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणि ।

अधरभुवनात्सोद्बुल्येषा दृढात्तरणेः कृता-

मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४४ ॥

दहनमिति ॥ या वीर्यो रागिष्ण्वारका सती विपस्वति सूर्यलक्षणे पत्न्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने सार्यकाले प्रशमसमयमस्तमयकालं प्राप्ते, अत एव—अस्त्वं विनाशमस्तावत् वा गते प्राप्ते सति । ‘अग्निज्योतिः—’ इत्याद्यग्निहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्याद्दहनमविशत् । सैषा वीरिधरभुवनात्पातालात्सकाशाद्ब्रह्मलोककारेणार्थात्तरणमेवोद्बुल्योदयं प्राप्य तरणेरग्रे कृतामरपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्ब्रह्मा एवंभूता तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्तमाना मूर्तिर्यस्यास्त्यां धत्ते । सूर्यं ऊर्ध्वदेहं प्राप्ते वीरिः खरतरा जातेति भावः । वा नारी मर्तरे विनाशसमयं प्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्नुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेष्टां कुरुते सा दुष्टतैः पातालप्राप्तमपि निरवपतितं ‘ब्यालप्राही यथा ब्यालम्—’ इत्यादिबचनप्रा-
माण्याभिरवाह्लादुद्बुल्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः सती सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी तस्या व्रतयुक्ता मूर्तिर्यस्यास्तां धत्ते । गौरीवदियमपीत्यर्थः । समयप्राप्ते, ‘प्राप्तापत्ते च द्वितीयया’ इति समासः ॥

बुधजनकथा तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-

दपि यदमलच्छायात्कायाद्भूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा इयामत्वं किल प्रतिद्वं निश्चितं वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिद्वर्णादीनां कृष्णनीलवर्णपञ्चशाकरीनां य आहारो भक्षणम् । शिति हरिद्वर्णं यदायमदनीयं पञ्चशाकादि वा । तस्मात्वातः ‘स इयामो मित्रातनयत्वात्’ इत्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनामिव कथा गोष्ठी तथैव सत्यैव । यथास्मादेतोर्भास्वत इतः प्रलक्ष-
इयादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरपि तमसां पिबात्तमिर्लक्षणाद्व्याख्याच्छमनयमु-
नाक्रोडैर्यमयमुनाशनैश्चरैः कालैः इयामैरभूयतोत्पन्नम् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि इयामतम-
तमोत्तमिस्त्राहारपरिणतिवशाद्यमादिभिरपत्न्यैः इयामैर्यतो जातम् । तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाशितमिति भावः । आद्यम्, अदेः ‘कृदलोप्येत्’ । कालो च कालौ चेति ‘पुमान्निषा’ इत्येकशेषः । तमसां, कर्मणि षष्ठी । अभूयत, भावे तद् । ‘क्रोडः कालोऽसितः पङ्कमेन्दुच्छायासुतः शनिः’ इत्यमरशेषैः ॥

अमजत चिराम्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये

दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा

यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोच्छिनुम् ॥ ४६ ॥

- १ इदं तु चिन्त्यन्, प्रातश्चन्द्रस्य पूर्वनिपातापत्तेः । तस्मात् ‘द्वितीया शिता—’ इति समासः ।
२ ‘अत्र प्रस्तुतपौषिविशेषणसाम्यादप्रस्तुत(सती)प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः’ इति जीवातुः ।
३ ‘अत्र शमनादिकालिशक्तिपितृशिरभार(राहारा)परिणतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा’ इति जीवातुः ।

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्यये प्रत्यूषं प्रति । रात्र्यवसान इत्यर्थः । दिनस्य कालं वृत्त्यादिलक्षणसमयम्, अथ च—तद्रूपं श्यामं वस्तु भूयो बहुतरं यथा तथा पौनःपुन्येन वा प्रसूतोत्पाद्य चिरं बहुकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेणाभजताश्चि-
त्रियत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं कालः प्रसूतिर्यस्य, अथ च—काली श्यामा प्रसूतिर्य-
स्वैवंभूतोऽसौ सूर्यः । यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्मार्थं बीजक्षेपसमयेऽप्यनेन
चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्वभावमुज्जितं खलु निश्चितं न शकितं न समर्थं
भविता । कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात्तावपि कालावुदपादयदित्यर्थः ।
उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति ।
चिराभ्यासम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । यद्वा—अकारान्तस्य चिराच्च्दस्य 'अत्यन्तसे-
योगे च' इति समासः । प्रतिक्षणदात्यये, वीप्सायामव्ययीभावे 'नाव्ययीभावाच्च' इति सुपो
न लुक् । 'अत्ययम्' इति पाठे पक्षे 'तृतीयासप्तम्योः' इत्यम् । कालप्रसूतिः पुनैव ॥

रुचिरचरणः सूतोदश्रीस्वनाथरथः शनिं

शमनमपि स ज्ञातुं लोकानसूत सुताविति ।

रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भास्वाभ्रासान्दहसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्यथासादेवमुपहसितः, तस्माद-
स्ति तुच्छान्प्रवर्णनोपजीविनः को नाम खलो नोपहसति, अपि तु—सर्वोऽप्युपहसत्येव ।
यथा वदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्याईना कियते, तथा खलैर्न । एवं तुच्छा एते खोदरभर-
णार्थं यत्किञ्चिद्दन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां कृतायां भवादौ राजशिरोमणिभिरस्माकमर्हणा
क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह—स सूर्यः रुचिराचरणो
लक्षितलक्षणया किरणा यस्य, तथा—सूतस्यारुणस्योर्व्या महत्या श्रिया सूता सूर्येणैव प्रसूता
उर्वा धौस्तया सनाथोऽलंकृतो रथो यस्य सः । तथा—शनिं शमनमपि शनैश्चरदण्डपरी
सुतीं लोकांश्चातुमसूत । शनिर्हि शुल्बादिसिद्ध्या ग्रहेषु लोकपालतया लोकान्नक्षति, यमोऽपि
दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिनिवृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशौ परो-
पकारपरी पुत्रौ प्रासूत । तथा—रथपदानामनाधानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्ययासमुद्रः,
रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा—सकलपदार्थग्रहणसहकायीलो-
कसंपादनद्वारा दशां सर्वजननेत्राणां बन्धुर्मित्रम् । एवंभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वना-
थोऽपीति स्तुतिपक्षः ॥

रुचिस्तेजोरूपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा—अचरणधरणरहितः, यद्वा—विष-
रीतलक्षणया रुचिरो चरणौ यस्य, पुराणादौ चरणाहुल्यादिध्याने कुप्रादिदुष्टफलध्वनात् ।
ध्यानेऽप्यचरण एव सूर्यः, विश्वकर्मेणा कुन्द आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां दुःखदत्ताचरणा-

१ 'अत्र कालशब्दे बाष्पप्रतीपमानयोरभेदाप्यवसायेन भगवतो भानोः प्रसूतं कालप्रसूतत्वासा-
दपक्षेऽपि शमनवमुनाद्विषु कालप्रसविष्यत्वमुल्लेख्यते, तत्र कालयोः कृष्णानेहसोरभेदाप्यवसाय इति
तपोरेकत्वेनाथ संकरः' इति जीवानुः ।

कारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्रत्वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोत्तमोप-
हासः । तथा—सूतस्यानूरोः सारवेकशोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्धलक्षणा ।
तथा—शनेः क्रूरप्रहृत्वाभिरकालभोरयदुःखदत्तात्, यमस्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात्,
परपीडाहरणैकस्वभावौ शनिशमनौ पुत्रौ लोकांश्चातुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—
तिर्थन्मोमिषक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दयासिन्धुः नान्येषां तापकरत्वात् । तथा—इशामेव
बन्धुः, नान्येषाम् । यद्वा—तेजोभरेण दृष्टिं प्रति घातकारित्वादबन्धुरपि एषां बन्धुरि-
त्यपि विरुद्धलक्षणेऽप्युपहासपक्षः । एवंभूतः सर्वैः समुदेतीति भावः ॥

शिशिरजरुजां धर्मं शमोदयाय तनूभृता-

मथ खरकरश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं

परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

शिशिरेति ॥ सोऽयं भानुरुदञ्चत्युदेति । स कः—यः शिशिरतो शिशिरं हिमं तस्मा-
ज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां जनानां शर्मणः सुखसोदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसं-
बन्धिनं धर्ममुष्णं कमेण प्रयच्छति, अथानन्तरं च वसन्तनिदाघसंबन्धिनः सारस्त्रीक्ष्णतराः
कराः सूर्यकिरणस्तैः श्यानं शुष्कं म्लानमास्यं सुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयो वर्षासंब-
न्धुदकं दत्ते, ततो जलभयजुषां वर्षासंबन्धजलमीतानां तापं दत्ते, ततः—तापस्पृशां शार-
दतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते, एवंप्रकारेण परेभ्यो यद्विदं तस्मिन्विषये मिलन्ती
पौनःपुन्येन घटमाना कृतेः शीततापहिमदानरूपपुरुषव्यापारस्यावृत्तिरावर्तनं यस्य । यद्वा—
कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्माणामावृत्तिर्यस्यैवंभूतः । परोपकारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः ।
इयानेति द्रवमूर्तिस्पर्शवाचित्वाभावात्संप्रसारणाभावः । 'इयो इष्ये' इति निष्ठानत्वम् । परहि-
तेति, 'चतुर्थी तदर्थाय' इति समासः । 'कृनः श च' इति योगविभागात् किमि कृतिः,
चकारात्क्यपि तुकि च कृत्या । पक्षे—अर्हायै 'विभाषा कृत्रोः' इति क्यपि तुक् ॥

इह न कैतमश्चित्रं धत्ते तमिन्नततीर्दिशा-

मपि चतसृणामुत्सङ्केषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥

इहेति ॥ पूर्वार्थानां चतसृणामपि दिशामुत्सङ्केषु प्रान्तदेहेषु । श्रिता वर्तमानास्तमिन्नतती-
स्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्वयतां विनाशयतामप्यर्यम्भः सूर्यस्य रोचिषां तेजसां तरवः शरणं यस्य
तद्भावं वृक्षतलाविलमेव प्राप्य निवसद्बर्तमानं छायायमयं छायायमयं तमः शमयितुं विनाश-
यितुमानैश्वर्यमसामर्थ्यमभूदिति यत्, इहात्रासामर्थ्यविषये कृतमः को नाम जनधित्रीं विस्मयं
न धत्ते । अपि तु सर्वोऽप्याश्वर्यं प्राप्नोलेव । दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे

१ 'कैमुलेनार्थान्तरापादनादर्थोपचिरलंकारः' इति जीवातुः । २ 'किषासमुभवोऽलंकारः' इति
जीवातुः । ३ 'कतरेति पाठोऽपि सार्धवान्' इति सुखावबोधः । ४ 'श्रिता' इति पाठः सुखा-
वबोधार्थमतः ।

येषां शक्तितेषां रवितेजसां तल्लतामत्रस्थितं छायाकूपं समीपवत्स्यपि तमः स्यात् । न विदुमपि शक्तिर्नाभूदित्याद्यर्थमित्यर्थः । 'तनुः' इति पाठः—तनुरत्यन्तः शरीरं वा शरणं । तस्य तन्नाशं प्राप्य निवसत् । महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशविदुं शक्नोति सोऽप्याश्रयेण वर्तमानं शमयितुमपि न शक्नोतीत्याद्यर्थमेव । तस्यच्छायाभयं देहच्छायाभयं वा तमो विहाय वर्तमानमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यम्, अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे 'नव्यपूर्वात्-' इति भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठात्प्यपि 'नवः कुचीश्वर-' इति पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्जव्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजाहस्त्रावस्मादधीत्य भिषज्यतः ।

अपिच शमनस्यासौ तातस्ततः किमु नौचिती

यदयमदयः कल्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति ॥ द्रष्टुं नासत्सौ निजास्त्रीयादस्मात्पितुः सूर्यादधीत्येवायुर्वेदं पठित्वेव भिषज्यतः स्वर्लोकचिकित्सां कुरुतः । किमूतात्पितुः—जगति वर्तमानं तिमिरम्, अथ च—वस्तुदर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आयुर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथा—अञ्जव्रजे कमलक्ष(प)ण्डे वर्तमानो मूर्च्छां संकोचमपि नाशयतः, अथ च—'अप एव ससर्जादौ-' इति वचनादेषां मूलभूतत्वादञ्जव्रजे लोकसमूहे वर्तमानो मूर्च्छां वैचित्र्यव्यस्तवैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुरास्त्रकल्याणपाणेर्वैद्यादधीत्येव हि राजवैद्यो भवति, तस्माद्वैद्यास्त्रपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि च किञ्च सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्यो यस्मात्तातः पिताऽतस्तस्मात्कल्लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे संकोचाम्, अथ च—अकालमरणाद्योदेति । यतोऽयं सूर्योऽदयो निष्कृपः, साऽस्य सूर्यस्य नौचिती किमु, अपित्वेवाऽस्यौचित्येव । कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्यं गुणारम्भमाददयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात्त्रपितुरेव सकाशात्पठिते-त्यर्थः । उदयता सूर्येण तमो नाशितम्, कमलान्बुन्मीलितानि, कुमुदानि मुकुलितानीति भावः । पितुः, 'आकृष्यातोपयोगे' इत्यप्रादानत्वम् । भिषज्यतः कण्ठादिः । 'तपति' इति वा पाठः ॥

उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-

द्यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया

प्रसरति नवाकं कर्कन्धूफलारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥

उड्विति ॥ अयमिदानीमस्त्वं जिगमिषुकुडुपरिवृढश्चन्द्रः सायमुदितः सन् अस्त्वं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां विद्योगिनीं भानोर्भायां विसिनीं पद्मिनीं यद्यस्माद्रतरात्रावपीडयत्संकोचि-तवान् । अथ च—कैर्विषितवान् । यदपि यस्माच्चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति सति कुमुद्वती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास । अत एव हेतोस्तदुभयं चन्द्रकुमुदिनीरूपं द्वयमिदानीं कर्क-

नभूफलवत्पङ्कवदरक्तोपादिवाक्यरोचिषि रक्तकान्तौ नवाकं तरुणादिले प्रसरति प्रचयेणाग-
च्छत्युदयति सति निशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनेव प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं
प्रापितम् । निष्प्रमीकृतमित्यर्थः । इत्यहं शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः, पथिनी च विकसिता,
चन्द्रो निष्प्रभोऽस्तमेति, कुमुदिनी संकुचितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं बोद्धव्यम् ।
संकोचितमिति प्यन्तात्कमेणि निष्ठा । अन्यथा व्याख्याने संकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
निशङ्कया करणभूतया स्वयमेव संकुचितं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । केकंनभूकृतेति
पाठश्चिन्त्यः । ग्रन्थविल्लरभयात्साधनिकादि नोक्तम् । सुषुप्तिनिर्विचिष्य बोद्धव्यम् ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जनेऽवनेरधराध्वना

विहरणकृतः शाखा साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

निशि निशि सहस्राभ्यां दग्भिः शृणोति सहस्रराः

पृथगहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपतिः शेषो ज्योतिःशास्त्रामुत्तारेणावनेर्भूमेरधराध्वनाध्वनेन मायेण
पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतः परिभ्रमतः, तथा—श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्वेहो यस्य
तस्मात्स भानोस्त्विषां दश शतानि एकसहस्रमेव दश शतानि कठकणादिशाखाः निशि रात्रौ
सहस्रफलत्वात्प्रतिफलं च नेत्रद्वयसङ्गावाद्भाष्यां सहस्राभ्यां दग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दृष्टि-
भिरक्रमेण युगपत्पृथक्चक्षुःश्रवस्त्वात्साक्षाच्छृणोति पश्यति चेत्यहं जाने । किमाद्वये क्रमेण
हेतुद्वयम्—यतः सहस्रराः स्वरूपेणोदात्ततयोदात्तादिस्रैः सह वर्तमानाः । स्वराणां शब्दरू-
पत्वाच्छृणोति । तथा—भास्वराः शुक्लभास्वरूपाः । ततः साक्षात्पश्यति च रात्रौ पातालगा-
मिवात्तत्र च शेषस्य वर्तमानत्वाद्देवमयशरीरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्र-
द्वयस्य सत्त्वाद्युगपत्पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् अव-
गदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्धकथनमभूदित्यर्थः । 'श्रुतिमयतनोः' इति पाठे—
वेदवृक्षरूपस्य, वृक्षस्य शाखा युष्माः । अध्वनां बलिसन्नेति पाठे—'बलिसद्य रसातलम्'
इत्यभिधानात्स एवार्थः । दशशतानीति काकाक्षिवदुभयत्रापि संबध्यते । सहस्रराः, 'वोष-
सर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्समावाभावात् ॥

बहुनखरता येपामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रचालरुचः कराः ।

उचितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

किमद्वयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा ॥ ५३ ॥

बह्विति ॥ येषां कराणां खरता सीक्ष्यताग्रे पूर्वं पूर्वाङ्गमये बह्वितितरां न प्रतिभासते

१ 'कर्तव्यः पङ्कवदरीफलमित्यर्थः । उत्कणावदङ्करोचिषि' इति जीवानुः । २ 'जाने' इत्युल्लेखा ।
रूपकसंकीर्णं चैवमुल्लेखेति स्वकमेव । एकैकं इत्यसहस्रेण शृणोति, अपरेण इत्यसहस्रेण पश्यतीति
विशेषश्रमद्वारकव्याख्यानां चिन्त्यम् । इत्थं प्रत्येकमुभयशक्तिवृत्तानां शक्तप्रविभागयोगात् । तस्मा-
द्भाष्यकस्योभयशक्तिमत्त्वात्, शास्त्रस्य च वेदःशब्दोभयव्यापकत्वात्सर्वाभिरिव दग्भिः सर्वाश्च शाखा
युगपत्पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्' इति जीवानुः ।

स्फुरति । सर्वथा नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा—नयमातेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वाह्ने येषां मतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते । खलु निश्चितम् । अथ च—वेषामुपरिभागे बहवो नखरा नखा येषां ततोपलभ्यते । तेऽमी प्रत्यक्षदृश्या विकासहेतुत्वात्कमलानां सुहृदो बन्धोर्भानोः, कमलबन्धवो वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचो विद्रुमवद्रक्तकान्तयः, अथ च—प्रकृष्टबालकान्तयोऽतिबालाः, अथ च—बालपल्लववद्रक्तकान्तयः । दृश्यन्त इति शेषः । तथा—जालेष्वन्तःप्रवेक्षिभिर्गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अतएव—आयतैस्तद्वशादेव दण्डवद्भीर्भातैरेषामेव कियदवयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरणानां पाणिनां च य आलिङ्गितः संबद्धासावङ्गुलिलङ्गिमा च, अङ्गुलिवङ्गुलिमा मङ्गिमा, अथ च—अङ्गुलिभिर्लङ्गिमा आलिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनोचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणवयवैः किरणानामङ्गुलितुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिव्याख्या युक्तैव । पाणीनामपि दीर्घैः कतिपयैरङ्गुलिकृता चास्ता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेक्षिभिरायतैरेषां कियदवयवैः कर्तुर्भिरङ्गुलिलङ्गिता आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशानन्तरं समालिङ्गिष्यत इत्युचितम् । 'अङ्गुलिचास्ता' इति पाठः स्रष्टार्यः । 'नखोऽस्मी नखरः' इत्यमरः । उचितमुचितम्, बीप्सायां द्विरुक्तिः । प्रवेक्षिभिस्ताच्छीन्य आवश्यकै वा णिनिः । आलिङ्गिता, लिङ्गिधातोः पक्षे कर्मणि लुट् पक्षे निष्ठा । लङ्गति रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थाङ्गिधातोः पचाथचि पृथ्वादेराकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयैः ॥

नय नयनयोर्द्राक्पेयत्वं प्रविष्टवतीरम्-

भवनवलभीजालाञ्जला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः

पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वर्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति ॥ भो राजन्, त्वं भवनस्याधो गृहस्थोपरि वर्तमानानां वलभीनां गृहविशेषाणां जालाद्रवाक्षविवराद्देतोर्वलभीमेवाधोऽप्रविष्टवतीरमूर्ककररूपा अङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलितुल्यान्सूयंकरान्, अथ च—करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादर्कराणामङ्गुलीनांला इव कमलदण्डसदृशीर्नयनयोः पेयत्वं गोचरत्वं (द्राक् शीघ्रम्) नय प्रापय सादरं पश्य । त्वन्नेत्रयोः कमलत्वाज्जालमार्गप्रविष्टास्तस्या विलोक्यमाना एतास्तन्नेत्रकमलमाला इव अनेर्द्रक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां वा कमलतुल्यत्वात्तज्जाला इव त्वं पश्येति वा । अमूः काः—या भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमग्रे परिभ्रमतामणूनां त्रसरेण्वादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेनाक्रान्ता व्याप्ताः, अत एव दिवो वर्धकिना खलोकृतक्ष्णा श्वशुरेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे शाणचके धृता आरोपिताः सस्य आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न भान्ति अपि तु—तथैव शोभन्ते । यद्वा—भ्रमन्तः शाणघर्षणवशात्परितः पतन्तो येऽणवः शास्तिरतेजसः कणास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तम् । विश्वकर्मणा सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणम् । 'नयनयोराधेयत्वम्' इति पाठे—गुणेन वशेनेत्यर्थः । जालात्, जातावेकवचनम् ॥

१ अङ्गुलिष्वुत्प्रेषिपाठो जीवामुसंगतः । २ 'विशेषणसंकीर्णो निदर्शनानेदः' इति जीवातुः । ३ 'अर्कस्य करा इव करा इत्या इति छिद्ररूपकम् । भ्रमन्त्य इव भान्तीत्युत्प्रेषा' इति जीवातुः ।

दिनमिव दिवाकीर्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करैः
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभि-

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

दिनमिति ॥ दिवाकीर्तिरिव नापित इव दिनं दिवसस्तीक्ष्णैः सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां
स्तिमिरकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरमिधोरितवान् । मुण्डयित्वा
कापि कश्चित्केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेधितवानित्यर्थः । अथ च—वह्निर्निष्कासयामास ।
नापितोऽपि ज्वनिचारादिदुष्टां स्त्रीणां परकीयां वा शिर्यं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देवाद्वह्निर्निष्कास-
यति । ततोऽनन्तरं, तस्मान्मुण्डनाद्वा परितस्तत्र तत्र पतयालुभिरथःपतनशीलैः केशस्तोमैः
कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया प्रतिबिम्बं तस्य छलाव्याजेन ध्रुवं निश्चित-
मधवलं दशमं स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंभव-
कृतम्, ननु प्रतिबिम्बकृतमित्यर्थः । छायाध्यतिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरैर्नाशित-
मिति भावः । 'दिवाकीर्तिस्तु नापितः' इत्यमरः । कवरी, 'जानपद-' इति ङीप् । लूनाम्,
त्वादित्वाभिष्टानत्वम् । निरदीधरत्, धारेद्यधि 'णौ चधि-' इत्युपधाहस्तत्वेऽभ्यासस्य
सन्वद्भावादित्वम्, 'शीघ्रं लघोः' इति ङीष् । तत्तच्छायेति, 'विभाषा सेना-' इति
वा नपुंसकत्वम् ॥

इदानीं शाङ्गिकानां शङ्खशब्दं श्रुत्वा तव्याजेन नलयशोवर्णनं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे सृष्टशब्दं
यस्तोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।

अन्ना भ्रष्टाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य

म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

ब्रूम इति ॥ हे नल, वयं श्रेयसे भगवत्यस्य सृष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश
एव ब्रूमः त्वत्कीर्तिमेव शङ्खरूपतया वर्णयामः । शाङ्गिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्पश्य एव ।
तद्दृष्टुञ्ज्वलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि भग्नलदायकः । त्वय्यस्योऽपि लोकानां शुभाय
तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्चुप्रतरत्वाच्च सोदर्यः समा-
नोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रध्वन्द्वो दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति । निष्प्रभत्वाच्चित्रलिखित
इव निर्व्यापारः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्युपसमये वास्य चन्द्रसमादां निश्चितं
भ्रष्टाकरं शङ्खसहोदरत्वात्किमप्युद्विज्यमकं करच्छेदं किरणविनासमपि पश्य । शङ्खेऽपि
किरणा न सन्ति, अस्त्रापीदानीं न सन्ति । किंच—अस्य हरिणसंवन्यो हारिणो यः कलङ्क-

१ 'वीक्ष्णास्तुरात्सवितुः करात्' इति जीवातुलमतः पाठः । २ 'निशां शर्वरीं तिमिरकवरीं
ध्वान्तकवरीं वेणीं लूनां कृत्वा छिन्नमूलां विधाप । 'तिमिरकवरीलूनाम्' इति पाठस्तु छन्दशब्दस्य
चान्तत्वेन पूर्वनिपातभातेरपेक्षः' इति सुत्रावबोधोपा । 'नालिकाजमुखादिभ्यः परबचनम्' इति धृनेति
निष्ठायाः (नत्स) परनिपाठः । 'बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्' इति ङीप् इति जीवातुः । एवं च 'लूनीम्'
इति पाठो जीवातुलमतः प्रतिभाति ।

स्तद्रूपं नितरामतिशयितं म्लानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खस्याप्सुदरभागे नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि । तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं, तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यथोपस्थिति (तदपि) तथापि हरिणसंलग्नी यः कलहस्तदस्य सुतरां म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य भेदेयशङ्खमातृत्वेऽपि निष्कलहं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमो, नतु सकलहं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथ च—हे राजन्, तव यशःश्रेयसे यशोविषुदये सृष्टशब्दं विरचितस्मृतिवाक्यं शङ्खनामानं मुनि ब्रूमः । शङ्खस्तव यशोविषुदये स्मृति चकारेत्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदरां धाता स लिखितनामा द्विजेन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते धदाकरं सत्यविश्वासकारकमद्या साक्षात्निश्चितं वा करयोः पाण्योश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च—श्रेयसे लोकानां कल्याणाय सृष्टः पुण्य- (श्लोको) मल इति शब्दो यस्मिन्नेवंभूतं तव यशः शङ्खनामानमृषि ब्रूमः समानधर्मत्वात्, नतु तद्भातरं कलङ्कित्वात् । सोऽपि धर्मार्थस्मृतिवाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य चौर्यं हस्तच्छेदश्च भारते ज्ञातव्यः । शाङ्गिकास्तत्प्रबोधार्थं शङ्खं वादयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे 'सोदराणात्' इति वत् । अस्मादेव निर्देशायतत्प्रत्ययविवक्षायामेव 'विभाषोदरे' इति पाक्षिकः समानस्य सः । हारिणः, संबन्धेऽण्, पक्षे आवश्यकं णिनिः ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वोपो भिन्दतः

सारम्भं चलता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।

छेदायौपहताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-

च्छङ्खच्छिन्तकरपत्रतामिह बहुश्लङ्गतामिह विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति ॥ विशालानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्खाकारत्वाच्छङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया विनाशकस्तस्य, तथा—जलजं कमलानि भिन्दतो विक्रासयतः । अथ च—यतस्ताराशङ्खविलोपकस्य, अतएव जलजं शङ्खं खण्डयतः । तीक्ष्णत्वोपोः सूर्यस्यैव शाङ्गिकशिल्पिना सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता । अथ च—घर्षणवशात्सातोर्षं गमनागमने कुर्वता । करेण रश्मिना पाणिना च निविडं निष्पीडनां बाधां दृढां यन्त्रणां च लम्बितः प्रापितः । अस्तंगतमर्थं यस्य स विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थमुपहतमानीतं नदम्बु जलं तस्य कम्बु-जरजोजम्बालदिक्ष्यमानशङ्खसंजातरजश्चयकर्मदः । उदकसंबन्धाद्रजः कर्मभीभवति । तेन पाण्डूभवलोहमयत्वादधवलमपि धवलपङ्कजवशादवलं भवत्यच्छङ्खच्छेदकारि करपत्रं तद्भावमिह प्रातःसमये वहति । शाङ्गिकशिल्पिनो हि छेदसौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्खादिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरप्रस्थिच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्खादिच्छेदकरपत्रं चार्धचन्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुरं च भवति । अलम्बितार्थश्चन्द्रस्तादृकरपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातः, तारा लुप्ताः, कमलानि विकसितानि, चन्द्रवार्धेनालम्बित इति भावः । जलजं, करेणेति च पक्षे जालेकवचनम् । पाण्डूभवदिति च्चिः ॥

जलजमिदुरीभावं प्रेप्सुः करेण निपीडय-

त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकत् ।

रजनिरमणस्यास्तक्षोणीधरार्धपिधावशा-

इधतमधुना विभ्यं कम्बुच्छिदः करपत्रताम् ॥ ५८ ॥

जलजेति ॥ जलजं कमलं शङ्खश्च । करेणांशुना पाणिना च । अयं श्लोकः पूर्वेषु समा-
नार्पत्वाक्षेपकः ।

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमा-

न्दष्टीः पूर्णयति स्म यज्जलरुहामक्षणा सहस्रं हरिः ।

साजात्यं सरसीरुहामपि दशामप्यस्ति तद्वास्तवं

यन्मूलाद्रियतेतरां कविनृभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५९ ॥

यदिति ॥ अंशुमान्पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रकरणे उन्मीलनप्रस्ताव एव यद्यस्मा-
दुष्टीलोकनेत्राणि निर्निद्रयति विगतनिद्राणि करोत्युन्मीलयति । यस्माच्च हरिः श्रीविष्णुः शिव-
पूजासमये एककमलमन्यूनं जलरुहां कमलानां सहस्रं स्वीयेनाक्षणा पूर्णयति स्म तत्तस्मात्सर-
सीरुहां दशामपि वास्तवमथाश्रितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वमस्ति । यस्माज्जालं मूलमारोपकारणं
यस्यास्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन सह उपमा सादृश्यं कविनृभिः कालिदासादिभिः
कविभिराद्रियतेतरामत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजातीयानि नाभविष्यन्,
तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि नोदमीलविष्यत् । श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण
नापूरयिष्यत् । न ह्यन्यप्रस्तावेऽन्यस्य योम्यताऽस्ति । तस्मादृशां कमलानां च साजात्यं
वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः, कमलानि विकसितानि, सर्वोऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मा-
त्त्वमपि प्रबुध्यस्वेति भावः । विष्णुः स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ
द्रष्टव्यम् । विमुद्रणेति, विगतमुद्रं करोतीति ध्यन्ताद्भावे त्युद । निर्निद्रयति, 'तत्करोति-'
इति लिप् । पूर्णयतीत्यत्रापि समाना जातिः साजात्यमिति विग्रहे चातुर्वर्ण्यादित्वात्साथे
व्यञ् (नतु) 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य सः । वास्तवम्, आगतायै संबन्धे
वाण् । तत्त्वपर्यायाव्ययवस्तुशब्दात्प्रज्ञादित्वात्साथे वा । पद्मोपमा, पद्मोपमायः ॥

अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-

श्रियं श्रयति यत्पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-

द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ६० ॥

अवैमीति ॥ यत्कुमुदं कमलनामाकरे ख(प)ण्डे सरसि वा । अथ च—कमलव्याः
संपद्रुपाया लक्ष्म्या आकरे गृहे कोष्ठागारे, विततं विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन, वित-
तानि पत्राण्येव नेत्रमभ्यानि येन, तद्विकस्तरम् । अथ च—प्रसारितपत्रमनेत्रोदरम् उन्मी-
लितनेत्रम् । सत् (सा) निखिलयामिन्याः सकलरात्रिसंबन्धिनो यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहर-
प्राहरिकस्य सकलरात्रिजागरुकस्य श्रियं शोभां पुरा श्रमस्यशिश्रियत् । सायमारभ्य सूर्योद-
नावधि यद्विकसितमभूत् । अथ च—सकलं रात्रिं जजागार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिन-
मवाप्य गर्भे भ्रमन्तः सूर्यकिरणसंबन्धसंजातश्रीप्रसङ्गोचकवाभिर्गन्तुमशक्तिरन्तःसंकारिणो
द्विरेफालेषां निर्वन्धसंजातो रवस्तद्रूपा या घोरणा प्रसुतपर्यारवाडम्बरललासा घनं निविडं
नै० च० ६५

यथा तथा निद्रासुदं निद्रासंभन्धिसुखमुपैति । अन्तर्गतभ्रमरः सन् संकुचतीत्यर्थः । अथ च—यः कोशागारे सकलं रात्रिं जागर्ति स दिवसे घोरणापन्नं यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि । पुरा श्रयतीति, 'पुरि छद् चाम्से' इति भूते छद । भीमशब्दार्थाद्दुरोर्णिजन्तात् 'प्रासधन्व-' इति बुद्धे ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातङः स्थानिनौ का-

विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६१ ॥

इहेति ॥ इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किशब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रति-
नियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तरभाषणाद्यावर्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा वायसेन
काकेन फणिनः शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणशास्त्रम् । पाणिनीयमिति यावत् । तत्र तात-
ङ्लक्षणदेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः कृतप्रश्न एव कोकिलो विहिता
कृता या तुहीतिवाङ् सैवोत्तरं यस्यैवंभूतोऽभूत् किम् । काकः प्रातः स्वभावतः 'कौ कौ' इति
यदति । कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । काकः स्वभावात् 'कौ कौ' इति प्रथमादिवचनान्तं
प्रश्नशब्दं ब्रूते, कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । तत्रोत्प्रेक्षा । तुश्च हिश्च तुही, 'तुषोस्तातङ्काशि-
ध्वन्यतरस्याम्' इति पाणिनिसूत्रस्मरणशीलः सन् तुहिस्थाने तातङो विधानानुहीति तातङः
स्थानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किम् । प्रभातं जातं, काकादयः शब्दान्ते इति
भावः । सूत्रवार्तिकयोर्महाभाष्येणैवार्थसंपादनात्फणिभवेत्युक्तम् । स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्त्यनयो-
रिति स्थानिनौ, अत इति ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः

कण्ठे शब्दौघसिद्धिश्चतस्रहुकठिनीशेषभूपानुयातः ।

सर्वं विस्मृत्य दैवात्स्मृतिमुपसि गतां घोषयन्त्यो धुसंज्ञां

प्राक्संस्कारेण संप्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन ॥ ६२ ॥

दाक्षीति ॥ अयमाकर्ण्यमानशब्दः कोऽपि कथित्कपोतो घृकलक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य
दक्षगोत्रसंजातमातृकस्य पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणेऽधीतं पठनमस्यास्तीति पठितपाणिनी-
यव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् । ध्रुवमित्य-
हमुत्प्रेक्षे । किंभूतः—तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरणसाधनाय
क्षतां पृष्ट्वा बह्वी कठिनी खटिका तस्याः शेषोऽङ्गुलीलमोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयानुयातः
संबद्धः । खटिकाशेषरेखया कण्ठेऽलंकृत इत्यर्थः । बाला हि पट्टिकादौ खटिकया लिखितं
पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोञ्जनाद्वल्लिखितखटिकादिरजसा कण्ठे रचयन्तीति ।
कपोतस्य घूसरे कण्ठे स्वभावेनैव ध्वनल रेखा भवति । यः कपोतः सर्वमपि शार्ङ्गं विस्मृत्य
दैवात्स्मृतिं गतामुपसि प्रातः स्मृतां 'दा धा ध्वदाम्' इति पाणिनिकृतां धुसंज्ञां पुनर्विस्मरण-

१ 'अवैनीत्युत्प्रेक्षायाम् । एकस्मिन्कुमुदेऽनेकयोर्निद्राजामरयोः क्रमेण प्रत्यभिधातात् 'एकस्मिन्नपवा-
नेकम्' इत्युक्तलङ्घनपर्यायार्थकारेण पूर्वोक्तनिदर्शनासंकीर्णो' इति जीवातुः ।

भिया घोषयन्पुनः पुनः पठन्सन् भूयसि कालेऽतीतेऽपि संप्रत्यपि प्राक् काष्ठप्रदितपट्टिकादि-
लिखितसूत्रपाठविपाठनेन संस्कारेण पठुतराभ्यासाहितवासनया शिरो ध्रुवति । विस्मृतस्य
प्रातः स्मृतिर्भवति । कपोताश्च प्रातर्धुशब्दं कुर्वन्ति, शिरश्च कम्पयन्ति, तस्मादियमुत्प्रेक्षा ।
बालाश्च श्यामासु काष्ठप्रदितपट्टिकासु खटिकादिलिखितं धवलयक्षरं सूत्रपाठावावेशेन घोष-
यन्तः शिरः कम्पयन्ति । योऽपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोऽपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापत्यम्,
'अत इव' इतीभि 'इतो मनुष्यजातेः' इति वीप् । तन्त्रे 'कस्मैन्विषयस्य कर्मणि' इति
कर्मणि तप्तमी । अधीतमनेनेत्यपीती इष्टादेराकृतिगणत्वादितिः । घोषयन्, चौरादिकाजुषेः
शता । ध्रुवति, वीर्पात्तीदादिकात् 'ध्रु कम्पे' इत्यस्माच्छस्य शिराद्गुणनिषेधे उवह् ॥

पौरस्त्यायां धुसृणमसृणश्रीजुषो वैजयन्त्याः

स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवामिः ॥ ६३ ॥

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्बूनदतनुरुत्तमस्वर्णतुल्यस्वरूपोऽत एव शक्रसौधस्य वैजयन्ता-
ख्यस्योपरिवर्ती सुवर्णकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरिति प्राच्यां दिशि धुसृणेन कुङ्कुमेन
कुङ्कुमवद्वा मसृणा शिम्बरका वा श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः
संप्ररूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षणायातिबालैर्मयूखैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्तमाना
बालतराः सूर्यकिरणास्तवीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः ।
राजादिप्रासादेषु हि रक्षा भूयस्यः पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽयमिन्द्रसौधस्य
स्वर्णकुम्भरूपः, अत एव—एतस्माद्भवामिरुत्पन्नमिर्भाभिः कर्त्राभिः तिमिररूपोऽतिदयामो
जलधितस्तस्य पानं श्रासेन तिरोक्षपानं तत्स्थाने नितरामुचितम् । कुम्भोद्भूतो वायस्त्वः पूर्व-
समुद्रमपात् । अत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वात्समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य ऊर्ध्वमा-
गतः, तिमिरं च सर्वं निरस्तमिति भावः । 'धुसृणसुमनः—' इति पाठे—कुङ्कुमकेसरभीजुष
इत्यर्थः । 'तोकैः' इति पाठे—तोकमपत्यम्, पताकाया अपत्यरूपं स्तत्सदृशैरित्यर्थः । पुरोदेशे
भवा, 'दक्षिणापव्यापुरसस्त्वह्' 'किति च' इति वृद्धिः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि
प्राप्तापि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन व्यावर्तितत्वात्तिमिरजलधेरित्यत्रैव भवति,
भाभिरित्यत्र तु कर्तरि तृतीयैव ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्रासे दधीभाजुकै-

रुक्षैरस्य सहस्रपञ्चसदसि व्यध्राणि घ्नन्तोत्सवः ।

धर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत्पिष्टपिष्टीकृत-

क्ष्मादिग्न्योमतमोघमोघमधुना मोघं निदाघयुतिः ॥ ६४ ॥

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालानां तिमिररूपातिदयामलतरूणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव वनस्य
वा प्रासे विनाशे दधीभाजुकैर्वैनवद्वितां व्रजद्विद्वित्रैरल्पसंख्यैरेवास्य सूर्यस्योक्षैः किरणैः
सहस्रपञ्चाणां सदस्याकरे घ्नन्तोत्सवो दिनसंबन्धी हृषो विवासो यस्माद्यध्राणि वितर्तणः ।
तत्सत्सात्कारणाभिदाघयुतिः सूर्यः धर्माणामुष्णानां किरणानामोघं समूहमधुना द्वित्रैरेव करंस्त-

मोविनाशे पराविकासे च जाते रत्नचुम्बितं वेगवत्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति ।
 किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टीकृतमत्यन्तचूर्णीकृतं इमादि-
 रम्योद्गां भुदिगगनानां तम एवाधं मालिन्ध्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य
 च द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वादन्यकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेपणात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । 'दवदावो वना-
 रण्यवही', 'किरणोत्तमयूत-' इत्यादि, 'षष्ठो दिनाहनी-' इत्याद्यमरः । ह्री वा त्रयो वा
 द्वित्राः, 'संख्ययाऽव्यया-' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् । दवीभायुकैः,
 भुवो 'लघुपतपद-' इति ताच्छील्यादायुकवि अदवा दवा भायुका इत्यर्थे चिवः । व्यध्रानि,
 दानार्थाच्छृणतेः चौरादिकाच्छृणयतेर्वा कर्मणि विष् । चुम्बितम्, पिष्टीकृतमिति च
 कर्मणि भावे च निष्ठा ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-

भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं

धामद्यापि धुमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६५ ॥

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोषकत्वाद्वाडवो वडवानलः चित्रभानु-
 र्विभावसुः । तथा—ताम्यन्त्याः खिदन्त्या वनरुहवन्त्याः कमलवन्त्या एव कान्तायाः
 केत्या कीडया वैहासिकः परिहासकः कीडानमैकारी हेल्ममात्रेण विकासकश्च । तथा—दूरं
 गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयं तेजोरूपत्वात्सहजं भास्वरश्रे-
 तिमानं स्वपरप्रकाशशुद्धभास्वररूपत्वमाद्यापि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते धारयति ।
 तथा—धुमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि यां गगनं किमिति शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति
 प्रश्नद्वयम् । यद्वा—स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति—
 यद्यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो यां शोणयन्ति, तस्माद्भास्वरश्रेतिमा सूर्येण न धृत इति
 ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविधिष्टः सूर्यो दूरारूढः संजातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं शुद्ध-
 भास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च विकसितानि,
 तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठति भावः । 'चित्रभानुर्विभावसुः' इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादिदर्शनात्स-
 मासः । विहासे निबुक्तः स प्रयोजनम्, शिल्पं कायेति 'तत्र निबुक्तः' इति, 'शिल्पम्' इति
 वा ठक् । 'प्रयोजनम्' इति वा ठक् । स्वात्मीयं, 'वृद्धाच्छः', दधते 'दध धारणे' एतल्लेख-
 वचनान्तम्, धावश्च बहुवचनान्तम् । भेतिमा, पृथ्वादिः । शोणी कुर्वन्तीति, 'तत्करोति'
 इति ष्यन्तात् 'णाविष्टवत्' इति पुंवद्भाषष्टिलोपो वा ॥

प्रातर्बर्णेनयानया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-

हेवी वः परितोपितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्परोचिर्मय-

क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ सूता मागधा मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः तत्तद्वत्कर्णाद्यव-
 नेषु धारयामासुः । किंभूताम्—आन्तःपुरीमिरुपरोधसंचारिणीभिः सखीमिरित्युक्तम्

पुरो मागधानामप्रेनिहितां स्थापिताम् । इति किम्—हे मागधाः, अनया प्रातर्वर्ण-
नया प्रयोजिकया परितोषिता नितरा संतोषं प्रापिता देवी कृतान्निषेका राज्ञी भैमी निज-
पुर्मूषाः स्वीयशरीरालंकारभूता अनेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान्परितोषि-
काणि यो युष्मभ्यमदादिति । पुनः किंभूताम्—माणिक्यरोचिमैथ्या पद्मारागप्रभारूपया
कोपस्यावेग आडम्बरस्तेन सरागलोचनरुचाराणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलाय-
नकारिणीम् । मयि स्थितायामप्यत्र दारिद्र्यं, त्वं कथं नाम स्यादुमिच्छसीति कुड्या यया
माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितम् । एवं प्रभातवर्णने कियमाणे
भैम्या निजशरीरभूषणैस्ते खेमानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुणलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति ।
आन्तःपुरीभिरिति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना च भूषणानां बहुत्वममूल्यत्वं च सूचितम् ।
देवीं प्रादादित्यनेन च नलः क्षामार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातर्लक्षपद्मीकमव्ययम् ।
परितोषिता, श्रयन्ताक्षिष्ठा । आन्तःपुरीभिः, संबन्धेऽण् 'आन्तःपुरिकसा' इति पाठे—अन्तः-
पुरशब्दात् 'अन्तःपूर्वपदादृङ्' इति भवार्थे ङम् । रोचिमैथेति, 'किंयाः पुंवत्-' इति पुंवत् ॥

आगच्छन्भणतामुपः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे

स्वर्गहाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाहुतिर्भूपतिः ।

आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतके

प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६७ ॥

आगच्छन्निति ॥ अथ भूपतिर्नलो वन्दिनां दृशोरतिथ्यं प्रेक्षणविशेषयोजितप्रेमभक्ति-
बाहुल्यनेत्रगोचरत्वमानशे लेभे । किंभूतानाम्—क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं भणतां वर्णय-
ताम् । किंभूतः—स्वर्गहाम्बुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भाहुतिः कृतप्रातःक्षानः । तथा
—अवरागतैरलक्षद्विर्गमनानन्तरमागतैस्त्वैर्मागधैरविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहा-
द्वहिर्निर्गमो यस्य । तथा-प्रियायौतके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाज्ञतया वीर्य-
माने वस्तुनि मध्ये प्राप्तमतिपुष्पकमतिक्वन्तपुष्पकाख्यकुबेरविमानमतिरमणीयवैगवत्तरं सर्व-
त्राप्रतिहतगमनं च रथमधिष्ठायारुणानन्दात्तज्ज्वातिशयसंजातहर्षादागच्छन् । मागधागमना-
त्पूर्वम्, नतु वर्णनानन्तरं प्रवृद्धः प्रासादाभिर्गच्छन्नित्यर्थः । अत एव भैम्यैव ते संभाविता
इति पूर्वश्लोक उक्तम् । तस्य परमधार्मिकत्वं सूचितम् । कृतदिनारम्भाहुतिरागच्छन्नित्यनेन
वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनम्, उत्तरसर्गसंप्रतिष्व सूचिता । नलस्य पुष्पश्लोकत्वात्सर्वत्राप्रतिहतग-
तित्वात्तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'सुलङ्घनाद्रिसमुद्रकापधम्' इत्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्ते-
श्चातिपुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोक्तिरुक्तैव । आनशे, 'अश्रोतेष्व' इति नुद । अतिपुष्पकम्,
'अत्यादयः क्वान्ताद्यर्थे-' इति समासः । रथम्, 'अधिष्ठाद्-' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।
'यौतकप्राप्तम्' इति पाठे—'कर्तृकरणे-' इति समासः । अवरागतैः, 'कात्सः' इति द्वितीया-
समासः । प्रासादतो निर्गमः, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः, पश्चाद्बहुव्रीहिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

एकामत्यजतो नवार्धघटनामेकाध्रविंशो महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सगोऽयमसिधगात् ॥ १९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ मुक्यां नवार्धघटनापूर्वार्धनिर्मितमत्यजतोऽमुजतो नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकाध्रविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे षट् 'ति विंशतेर्द्वि' इति तिलोपे च विंशः । तत एकेन न विंश इति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासे 'एकाद्विंश' कस्य चाहुक्' इति नवः प्रकृतिभावः, एकशब्दस्याहुगागमः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायण-
कृते नैषधीयप्रकाश एकोनविंशः सर्गः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाचित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्मेघः दिवः स्वर्गाद्गगनाच्च सौधो राजसदनमेवाद्विस्तृत्य कुट्टिमो नानावर्णानेकमणिबद्धभूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरिका-
दिधातुयुक्ता अधिल्लकोर्ध्वभूमिस्तस्मात्पटं पर्यन्तप्रदेशे प्राप । किंभूतः—वातात्सकाशाद्
(अर्धादधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा—जातो जवो यस्य स जातजवः, वातो जातजवो
यस्माद्धेतोः, तेनापि यस्माद्रथात्सकाशाद्देगः सिद्धितः । अथवा—(वा) तेन जातः । मेघो-
प्युक्तविशेषणविशिष्टः पर्वतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति, 'सौधाद्रिभाषा' इति कप् ॥

ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोंकारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनोंकारे दिनप्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमायान्तं
सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव पश्चिमदिक्समुद्रलहरीव भैमी रथाद्वतीर्यान्तिकं गृहपरि-
नारप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्प्रत्युज्जगाम । एतेन भैम्या नल आद-
रातिशयः सूचितः । 'अन्तिके' इत्यपि पाठः । 'अधिकरणे च' इति चास्तसमी । वीची,
'कृदिकारात्—' इति जीप् । इति दिनोंकारे, 'ओमाणोक्ष' इति पररुम् ॥

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दधीरविन्दत ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्ट मन्दाकिन्या हेमारविन्दधीर्येन स नलस्तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलदधि
नितरामादरमविन्दत लेभे । अत एव मदने एका केवला मुक्या वा हस्यस्य सः । स्वर्णकम-
लदध्याधिकं तद्गृष्टा संभोगवासनयापदयदित्यर्थः । एका हस्यस्येति एकदृक्, मदने एकदृक् ।
'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । माद्यति सहर्षा भवतीति मदना, मन्द्यादित्वात्पुः, ततः
समानाधिकरणे वा बहुमीहिः ॥

तेन स्वदेशसंदेशमर्पितं सा करोदरे ।

बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवोच्चित्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

तेनेति ॥ सा पद्मेव धीरिव बभ्राजे । किंभूता—स्वदेशस्य स्वर्गदेशस्य गमनसमये मन्दाकिनीस्वर्णकमलं मम क्रीडार्थमानेयमिति संदेशरूपं तेन नलेनार्पितं दत्तं (पद्मं) करोदरे विभ्रती । तथा—हर्षादुच्चित्रपद्मदृक्कसितकमलतुल्यनेत्रा । लक्ष्मीरपि करे पद्मं पारयति, प्रसादाद्विकसितपद्मदृग्भवति । संदेशः, कर्मणि घञ् ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ दत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियेणेति ॥ असौ भैमी प्रियेण प्रेम्णा प्रत्तं दत्तमेककमलरूपत्वादल्पमपि बहु मेनेतरां नितरां बह्वनन्वत । सद्यस्माद्वैतरेको मुख्यः श्रेष्ठो वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्ममेकमेव लक्षं नयनविषयो यस्य यस्या वा तद्भावेनान्यवस्तुविलोकनपरित्यागेन तदैकपरतयात्मादरेण दध्यावन्तिन्यत् । शोभा पुनः पुनरप्यदित्यर्थः । अथ च—वयमल्पमपि दत्तं बहुतरं न मन्ये तदैकवासौ वराटकश्च तमेकं कपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन न ध्यायेदिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमलदानात् 'वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्स्वर्णकमलं लक्षकोटिपरार्धद्रव्यादपि नितरामधिकं मेन इति भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुंलिङ्गत्वात्तमिति पुंनिर्देशः ॥

प्रेयसावादि सा तन्वि त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

प्रेयसेति ॥ प्रेयसा नलेन सा भैमी इत्यवापुष्का । इति किम्—हे तन्वि कुशाग्रि, त्वा-लिङ्गनविघ्नं करोतीति कृद् शेषः ज्ञानसंन्यायान्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः क्षुतिस्मृत्युक्तोऽनतिक्रमणीयो नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिमया समाप्यतां परिपूर्णकिंवत्तं वदेति सामग्र्यः । परं यदि ते चेत्तस्याश्लेषविलम्बवशात्क्लेशः खेदश्चेन्न भवेत् । समागतेनाश्लेषलोलुपेन मया भवदाश्लेषः कर्तव्यः, परमन्तरायन्तःशेषो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचित्तत्वेन यद्यनुजानासि तर्हि स समाप्तिं नेष्यते नान्यथेत्यर्थः । भैमीकर्मकालिङ्गनविषयमेतत् । भैमीकर्तृकालिङ्गनविषये अनालिङ्गनविघ्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । 'विधेः शेषः' इत्यपि पाठः ॥

कैतावोन्नमर्ममर्माविद्धिद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषाद्वोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

केति ॥ सा भैमी इति रोषाद्वोचसा तं मनसैवापोचन्मनस्त्वैवमभिनित्यत्, न वचसा साक्षाच्च वाचा । इति किम्—हे प्रिय, नर्ममर्माविद्धादिनादिकेलिरहस्यमेवै एतावानतिक्रूरणापि ते तव विधिः क्व कृतः, कियति वा काले विद्यते, अपि तु नास्त्येव, सर्वोऽपि विधिस्त्वया कृत एव केवलं ममालिङ्गनार्थम् । ज्ञात्युत्तरमेतत् । यद्वा—अथैतावान्क विद्यते, अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इदमपि ज्ञात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोष-

वशाद्भावसाक्षात् साक्षात्तं यभाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करोमीति ह्यभूदिति भावः ।
नमममं विध्यतीति व्यपेक्षेः किपि संप्रसारणे च 'नहिष्ठति-' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ता न चिरं त्वेति हृदाह स तदा कलिः ॥ ८ ॥

क्षणेति ॥ तदा भैमीचिन्तावसरे गृह्यारामस्थमिमीतकनिवासी कलिः हृदा मनसा
इत्याह स्मावोचत् । इति किम्—हे मुग्धे गृहे भैमि, क्षणविच्छेदकाक्षणमात्रमेव वियोगका-
रिणो विधेर्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यस्युद्विग्ना भवसीति काकुप्रश्नः । एतावतैवोद्देशो न
कार्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वां चिरं न विच्छेत्ता विच्छेदनशीलो भवामि, अपि तु वियो-
जयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावी
वियोगः सूचितः । विच्छेत्ता, ताच्छील्ये तृत् । त्वेति, 'त्वामी' इति त्वादेशः ॥

सावक्षेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

सावक्षेति ॥ अथैवं नलवाक्यश्रवणोद्देशानन्तरं सा भैमी नलेनानालिङ्गनात्स्वयमारब्धा-
लिङ्गनानशीकाराद्वा सावक्षेव सापमानेव सती पद्ममुखी नलस्तकाशाद्वैभ्यागमनसंजातहर्ष-
त्वाद्विकसितकमलतुल्यवदनां सखीमगात्प्रतिजगाम । का कस्मात्कामिव—लक्ष्मीः कुमुदानां
केदाराक्षेत्रादाराजिकटे पद्मरूपवदनामम्भोजिनीं कमलिनीमिवेत्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च
कुमुदक्षेत्रस्य यथा मूलनत्वं, तथा भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं
यथा हर्षः, तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्याः, इति सूचितमुपमया ॥

ममासावपि मा संभूत्कलिद्वारवत्परः ।

इतीव नित्यसत्रे तां स त्रेतां पर्यतुपत् ॥ १० ॥

ममेति ॥ स नल इतीव हेतोर्नित्यसत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये तामाहवनीयगार्हपत्यदक्षि-
णामिरूपेण प्रसिद्धां त्रेताम् । अथ च-त्रेदारूपं द्वितीयं युगम् । आज्यादिना पर्यतुपत्परि-
तोषितवान्पूजितवांश्च । इति किम्—असौ त्रेतापि कलिद्वारवत्नम परः शत्रुर्मा संभू-
दिति । अग्नित्रयमप्यपूजनेऽद्वितकारित्वाच्छत्रुरेव भवति । एतेन चाकरणे प्रत्यवायनियैव
नित्याग्निहोत्रमकरोत्, तत्त्वतस्तु भैमीपर(वश) एवाभूदिति भावः । 'त्रेता त्वमित्रये युगे'
इत्यमरः । अतुपत्, 'णौ चवि-' इत्युपधाह्रस्वः ॥

क्रियां प्राहेतनीं कृत्वा निषेधन्याणिना सखीम् ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमिमीलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन्प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥

क्रियामिति ॥ दमयन्त्या इति ॥ युगम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां तस्या
दृशौ न्यमोमिलत्पिदृशौ । किं कृत्वा, प्राहेतनीं प्राभातिकीमग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा । किं कुर्वन्
—पाणिनाहमागत इति तस्या अग्रे न कथनीयमिति करसंशयै सखीं निषेधन् । तथा—अत

एव सहासामिर्नलस्य संमुखीभिर्दमयन्त्या वयस्यामिः समोक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव—
प्रसूतिभ्यां करद्वयबुलकाभ्यां प्रियसीहशोरियात्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ध्वमायामं मापयन्निव । कीडा-
कारिणामिव जैतिः । प्रसूतिप्रमाणे दृशाविति सूचितम् । प्राहेतनीं, 'सार्यन्चिरम्—' इति
व्युत्सुद च, टित्वान्धीप । गीलेरकमन्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनाऽणौ कर्तुणीं कमेत्वापू-
शाविति द्वितीया । मापयन्, 'मा माने' अस्मादेतुमणिचि शता ॥

तर्कितालि त्वमित्यर्धवाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

तर्कितेति ॥ हे आलि सखि, मया नेत्रपिचाशिनी त्वं तर्किता ज्ञातासीत्येवंरूपाऽर्धां
मां मुखेलाद्यवचनादपरिपूर्णपदा वाणी यस्याः सा, तथा—स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मोचना-
देतोः ज्ञातं स्पर्शान्तरं स्वीयस्पर्शाद्विलक्षणो नलस्पर्श इति यया, ज्ञातस्पर्शमान्तरं चेतो
यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप, यतो मानसेविनी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा माम-
वज्ञाय प्रेतायामनुरकोऽधुना द्वयैव किमित्यागत इत्यभिमानात्किमपि नावददित्यर्थः । वाणी-
केति, मद्यन्तत्वात्कपू ॥

सावादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचित्यी ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तद्भाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

सेति ॥ तेन नलेन सुतनुः शुभाशी सा इत्यवाधुका । (इति किम्—) अयि प्रिये
भैमि, ते तवायं मयि कोपो नौचित्यी । औचित्यीशब्दस्याविष्टलिङ्गत्वादुचित्योर्बन्धः । अहं
यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि, तत्तपोऽभिहोत्रादि नाद्रिय आदरेण न कुर्वा-
मित्याक्षेपकाकुप्रभः । एवंविधमहाफलस्य तपसोऽलादरो युक्त एवेत्यर्थः । त्वत्प्रापकत्वादेवा-
स्मादरः कियते, न त्वन्यथा, तस्मात्कोपं मा कार्षीरिति भावः ॥

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां ज्ञात्वा यद्भाभ्यवीचदम् ।

तं प्रवृत्तासि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥

निशीति ॥ हे भैमि, अहं निशि तव दास्यमालिङ्गनचुम्बनादि चरणपर्यन्तसेवाकारित्वं
गतोऽपि सन् प्रातः ज्ञात्वा त्वां नाभ्यवीचदं न नमस्कृतवानिति यत्, तं मन्तुमपराधं मन्तु-
मशीकर्तुं त्वं प्रवृत्तासि चेत्, तत्तर्हि वद तदपराधमार्जनायेदानीमेव वन्द्यसे नमस्कृत्यसे ।
रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिभूतमपि सूचितम् । अभ्यवीचदम्, अभिपूर्वाञ्ज-
मस्कारार्थाच्चौरादिकाद्वदेः सार्यणिचि चकि च 'णौ चकि—' इत्युपधाद्वत् ॥

इत्येतस्याः पदासत्यै पत्यैष प्रेरितौ करौ ।

रुद्धा सकोपं सातङ्गं तं कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति ॥ एष इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्या भैम्याः पदासत्यै चरणनिकटीभावाय प्रणा-
मार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारारम्भानीचिल्लाघ्रात्रिभूतस्य प्रकटनेन वा सरोपं पतित्वा-

१ 'इतः परं लिखितपुस्तकेषु 'युग्मम्' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके 'युग्मपाणिनि' इति प्रसूतिरित्यमरः
इत्यस्ति । २ 'अवाचि' इति जीवानुसंगतः पाठः । ३ प्रापेति पाठे 'परोक्षोत्तमैकवचनम्' इति
सुखावबोधः । ४ 'प्रेषितौ' इति पाठः सुखावबोधोदात्तमतः ।

रत्नीयचरणयोः पतिकरस्पर्शस्यानौचित्याद्वा आतडो भगं तेन च सह यथा तथा चरणस्पर्शात्पूर्वमेव स्वकराभ्यां रुद्धा निवार्य तं कटाक्षैरमृमुहत्कामावीनं चकार । एवं तथा विलोकित एव कामवशो जात इति भावः । पदासक्त्यै, तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी । सुहृदकर्मकावात् 'गतिबुद्धिः' इत्यादिनाऽणौ कर्तुणीं कर्मत्वात्तमिति द्वितीया । अमृमुहत्, हेतुनाग्निनिचल्युपपादुस्वादि ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारश्चलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निषधानामधीश्वरस्तन्वीं वक्ष्यमाणमवोचत । किंभूतः—तारशब्दस्य कनीनिकावाचित्ये नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्या अपाङ्गे चलत्तारस्य कनीनिकायाः किरणोल्लासलक्षणदर्शनचमत्काररूपो शलत्कारत्वेन वशीकृतः । यद्वा—चलन्ती तरल्य तारा यत्र तादृशधासौ शलत्कारश्च ततः पूर्वेण पट्टीसमासः । शलत्कार इति देवपदम् ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति ॥ हे प्रिये, कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्त्रविलोकनव्याजेनारब्धं कर्तुं व्यावर्तितं दूरलङ्घनेऽतिदूरदेशातिक्रमणे रंहो वेगो यया एतादृश्या ते दृशा कर्णरूपं कूपमग्रे निरूप्य विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युल्लेखः । दूरं गन्तुमुपकान्ता हि महान्तं कूपं पुरो वद्धा भयेन शीघ्रं परावर्तन्त एव । इषोखनेन स्त्रीत्वं युज्यते । खिगा हि भीतिर्युक्ता ॥

सरोपापि सरोजाक्षि त्वमुदेषि मुदे मम ।

तत्तापि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

सरोवेति ॥ हे सरोजाक्षि, सरोपापि त्वं मम मुदे हर्षावैवोदेषि भवति । अज्ञानामालिङ्गनायार्थं दुरापत्वेन स्पृहणीयतरत्वात्सौन्दर्यातिशयावेल्लभ्यः । यस्मात्ताप्याप्युष्णस्पर्शापि सूरः सूर्यस्तत्संबन्धिनी सौरी भा वीतिः शतपत्रस्य कमलस्य विकासपूर्वं सौरभायैव भवति न तु म्लान्यै । सौरमेत्यत्र 'पुंवत्कर्मभारयः' इति पुंवत् ॥

छेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रविम्बविभ्रमविभ्रमम् ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

छेत्तुमिति ॥ हे भैमि, विधिर्व्रत्ना पूर्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषयेऽतिसादृश्यात्प्रतिक्षणं भवन्नुत्पद्यमानो भवत्या वा वक्त्रविम्बस्य विभ्रमो विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रनं विलसं छेत्तुं शशाङ्कमानङ्के शशरूपेण कलङ्गेन चिह्नितवानित्यहं शङ्के । यतो भिन्नभिन्नो भिन्नप्रकारः किञ्चिद्वेदयुक्तो विधिर्षट्पटादिविधानं यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखमृगान्कुरोत्पद्यमानसादृश्यभ्रान्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्गेन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के, चौरादिकालक्षणायां द्वेर्लिङ्, भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

१ 'दृशान्वेलेति पाठे—ओषधूयमन्वेत्येव प्रत्यागत भूयो व्यावृत्तितं किमित्यर्थः । असित्वादे कर्णं दूषयित्वनेन सर्वं व्यङ्ग्यम्' इति सुखायवोधा । २ 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

बद्धस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णीति ॥ तत्र वर्णास्त्वद्भदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा—स्वादवो मधुराः सुधाव्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणतमुद्रगामिताम्रपर्णारूपनपास्तटे उत्पन्नः, तथा—अमृतमयस्येन्दोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह बद्धा पूता स्पर्धा सादृश्यदर्पो वैस्तेऽतिशयेन बद्धस्पर्धा बद्धस्पर्धतराः । 'इन्दुकुक्षिजैः' इति पाठे—इन्दुकुक्षेर्जातैर्मौक्तिकैः । ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्, न माधुर्यम् । इन्दुकुक्षौ यदि मौक्तिकानि जायेरन्, तदा माधुर्यातिशयात्तैः सह बद्धस्पर्धतरा इत्यभूतोपमा । इन्दुर्वशविशेषः, तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ दौर्लभं माधुर्यं पित्तोपशमकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥

त्वद्भिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अधयावदहो धावद्गन्धलेपलवसिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तत्र गिरः क्षीरपायोधेः क्षीरसमुद्रात्तत्काशात्सुधयैव सहोत्थिता उत्पन्नाः । यस्माद्—अधयावदयतनमवधीकृत्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्गन्धलेपलवरूपं स्मितं हास्यं वासु तादृशः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुराः, क्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वास्मित-व्याप्तेन तद्गन्धलेपलेष एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्गन्धलेपलवसिताश्चेति भावः । धावन्, 'धावु गतिशुभोः' इत्यस्माच्छता ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकच्चन्द्रमा इव ।

अलंबके स पर्यङ्कमङ्कसंक्रमिताप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्कमलंबके । किंभूतः—अङ्गे संक्रमिता समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥

प्रावृडारम्भणाम्भोदः क्षिग्धां यामिव स प्रियाम् ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्मानुष्ठानवशेन तावन्मात्रमिच्छदे-वावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो वा आयासः खेदस्तस्योभयोर्वा मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिरायास तस्यौ शुशुभे वा । कः कामिव—प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भेऽम्भोदो मेघो यामिव । (किंभूतो मेघः—) क्षिग्धः सजलत्वादरुक्षः इयामः । मेघो यथा बीजां खेपो योगः शर-दावौ सदा गगने क्रीडद्भिः पक्षिमिर्यः खेपः संबन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलमिया पक्षिणां नीडनिवेशत्वात्तद्योगे क्लेशमुक्तये दिवमाश्लिज्य चिरं तिष्ठति । किंभूतः । सः—क्षिग्धोऽतिप्रीतिमान् । आस, 'असगतिपीड्यादानेषु' ॥

चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमज्ञः श्रितसितम् ।

नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

चुचुम्बेति ॥ असौ रसमज्ञः प्रेममरपरवक्ताः सन् तस्या गतरोषत्वादालिङ्गनमुक्ताच्च

१ 'संकमिताप्रिय इत्यत्र प्रियादित्वात्पूर्वपदस्य न पुंवद्भावः' इति जीवातुमुक्तावबोधे ।

धितस्मितमासं चुचुम्ब । कः किमिव—मधुमध्वेऽनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
रसमग्नो नभोमणिः सूर्योऽम्भोजमिव । तदपि धितविकासम् । सूर्यपद्मयोर्वरदेशत्वाकथं
चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्वानुविम्बित इत्युत्तरम् ॥

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया कलां नाम प्रियायाः सखीमाह्वय
ऊचे । किभूताम्—नर्मण्यन्योन्यरहःकीडाहासे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापिताम् ।
वेशिताम्, प्यन्ताभिष्टा ॥

कस्मादस्माकमज्ञास्य वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले, अज्ञास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी कस्मात्कारणादस्माकं न
दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु भवा-
दृशीषु सखीषु मध्य आसक्ता सामरस्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मादृशं बहु यथा तथा
नितरां न मन्यत इत्यहं मन्ये । तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । राजावात्मानं मम हस्तेन
स्पर्ष्टुमपि नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासकेरस्माकमियं दशाऽनया कृतेति कलां प्रलयपि
सोऽप्युण्ठम् । अथ च—नवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, विरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं न दयते ।
कृतः—भवतीषु नासक्ता सती अन्यं माहर्षणं बहु मन्यते यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयम् ।
अस्माकम्, 'अधीगर्ध-' इति षष्ठी, 'अस्मदो द्वयोर्ब' इत्युक्तेऽपि बहुवचनम् ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वाग्यस्याः सेयं इत्युक्त्वातिविश्वासस्थानभूता भवादृशीरालीः
सखीस्तावच्च विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्था-
त्मधारीरस्योपनयादानादानुकूल्येन रमणान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीति (विप्रलभते प्रतार-
यति) । माह्वानपि वञ्चयति, तथापि भवादृशीः कथं वञ्चयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीक-
वाक् प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोऽप्युण्ठमावणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । आलीस्तावच्च विप्र-
लभते, अपि तु ता अपि वञ्चयत्येव, अस्मादृशां तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं
न दयत इत्येव तथ्यं जानीत, सर्वथा वास्या वचसि भवतीभिर्न विश्वसनीयमिति भावः ।
एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह—

आह सौया नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवादृशीनां पुर इति यदाह स्य । इति किम्—अहं नलादन्यं मन-
सापि न जुषे भज इति । तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवने प्रस्तुते सत्यनुमितेन प्रकटीभू-

तेन मन एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याभूत् । मदनस्य कामस्य मनसि भारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मन्येवानुरक्तैः स्तुतिरेवासाः कृता । व्याजस्तुतिः ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भापसे ।

तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि नः ॥ ३० ॥

आस्येति ॥ हे कले, त्वमेतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलनज्ञाताद्येषविशेषवाक्यदि भापसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे ह्युत्कृष्टगुणदर्शनवदसंगतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह—हिं यस्मात्तदेतदास्यसौन्दर्यमधुनापि विवाहमारम्भाद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमवलक्ष्यम् । नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः—लज्जया नमन्मौलेर्नमस्तत्कायाः । नममौलित्वादेतन्मुखं कदापि मया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकया तु दूरापात्ता । तस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वसनीयमिति भावः । अधुनेत्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भूतार्थत्वाद्द्वर्तमानस्य भूतत्वविरोधात्परोक्षाधुनाशब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहाद्विरोधाभासोऽपि ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोकते ।

द्राग्दृगन्ताणुना मां तु मन्तुमन्तमिवेशते ॥ ३१ ॥

पूर्णयेति ॥ सैषा आलीर्भवादृशीः पूर्णयैव द्विलोचन्या नेत्रद्वयेनावलोकते, मां तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्या अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशस्तस्याप्यणुलेशत्वेनापि द्राक् इति क्षणमात्रमेवेशते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथयेत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोपया दृशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेमान्द्राग्दृगेनैव विलोक्यते । सख्यादिबान्धवजनस्तु सरलैः सकलैर्नेत्रैः । द्विलोचन्या, समाहारद्विग्री 'द्विगोः' इति षोऽपि ॥

नै लोकेते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यसारिपीदृशा ॥ ३२ ॥

नेति ॥ हे सन्नि, यथा येन प्रकारेण । यत इति बाधत् । यस्मादिदानीमियं मां न लोकेते तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरेऽनया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्वथावलोकिन्याऽनयैव व्यसारिपि विस्मृत इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिज्ञासिताद्येषविशेषं मां द्रक्ष्यतीति तु कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोक्यत्वपीत्यर्थः । स एवानमिति प्रत्यभिज्ञानं यथमविष्कृतं, तर्हि तादृगेव व्यलोक्यमिष्यदपि, नत्वेवं तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति कल्पना युजेति सोऽनुष्ठम् । पूर्ववद्भूकोक्तिः । कल्पये, चिन्तार्थाच्चीरादिकात्कृपेः 'मिचक्ष' इति तद् । व्यसारिपि, स्मरतेः कर्मणि लुङ्लुप्तमैकवचन इति 'स्यसिच्चीयुद्-' इत्यादिना सिच इडागमे तस्य चिष्ण्वद्भावे 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिः ॥

रामं दर्शयते सैषा वयस्याः सन्नुतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मौनिनी मानिनी पुनः ॥ ३३ ॥

रागमिति ॥ हे कले, सैषा वयस्या भवाद्दक्षीः सूक्ष्मतानि प्रियघस्यानि वचनानि तद्-
पैरमृतैः कृत्वा रामं निजं प्रीतिं दर्शयते बोधयते । भवतीष्वतितमां नम प्रीतिरिति ज्ञाप-
यतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं मनेत्येतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी । तूष्णीं भवतीत्यर्थः । यतो
वृथैव मानिनी धृताभिमाना । नहि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मरीच इत्येतावतैव वच-
नेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदति, मरयस्याः कृपा नास्त्येवेति सोऽहुष्ठम् । लब्धावशाज्ज
वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते, 'निचय' इति तद् । वयस्याः, दर्शयुष्यर्थत्वात् 'गति-
बुद्धि-' इति अणौ कर्तुणो कर्मत्वम् ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखीम् ।

कले नलेति नास्माकीं स्पृशत्याह्वां न जिह्वया ॥ ३४ ॥

कामिति ॥ हे कले, इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम गृहीत्वा नामन्त्रयते संबोध-
नपूर्वं नाह्वयति । अपितु सर्वांमपि । नाम शिरश्चालने । आस्माकीमस्मत्संबन्धिनीं तु पुनर्न-
लेति संयुज्यन्तामाह्वां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयत्यपि । रहस्यभाषणं तु दूरापास्त-
मित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तृनामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्यारोपेणोपात्मभाषाजस्तुतिः । आह्वान-
माह्वा, 'आतथ्योपसर्गे' इत्यच् ॥

अस्याः पीनस्तनव्याते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विमर्तु नः ॥ ३५ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थापनलेशोऽपि नास्ति ।
तस्माद्योऽस्मान्कुत्र कस्मिन्स्थाने विमर्तुं शारयतु । अवकाशलेशमात्रे हेतुमाह—यस्मात्पी-
नाभ्यामाबाहुमूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसंकटे । संकटेऽपि दयया
समावेशो भवतीत्याशङ्क्य सापि नास्त्येताह—अस्मासु निर्दयेऽस्मद्विषये कृपारहिते । एतेन
नास्याः कश्चिदपराध इति सोऽहुष्ठम् । उच्यते कुचाभ्यामहमुपयैव प्रिये, नतु मम हृदयस्यः
कदापि पीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्भोक्तिर्व्याजस्तुतिर्वा ॥

अधिगत्येहगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति ॥ हे कले, वयमीहगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनमेतस्या हृदयमधिगत्य
प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचोः कठिनाश्रयवशात्काठिन्यं भजतोः । कदाप्यनालिङ्गनान्मवि-
विषये निर्दययोरिति यावत् । तथा—युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः । कदाचिदप्यालिङ्गना-
करणाद्विरुद्धक्षणयाऽनाचारशीलयोरिति यावत् । एवंभूतयोरस्याः स्तनयोः कदाचिदप्या-
लिङ्गनादानाद्वैमुख्यं पराश्रुतत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कुचौ संमुखौ भवतः, निर्द-
यहृदयत्वादेतस्याः पराश्रुतत्वादेवंभूतावेतत्कुचावपि सदा मम पराश्रुत्वादेव जातावित्यर्थः ।
अथ न—स्त्रीणां हृदयस्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमीहगतिमृदु ज्ञात्वापि सर्वस्य तस्यावरणा-
च्चिर्दयत्वं भजतोः । अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशीलयोः । मृदुं प्रति मृदु-
नैव भवितव्यम्, विशेषतस्तु स्त्रीं प्रति । तथा न विपरीताचरणादनाचारयोः । अत एव

वैमुख्यं पराङ्मुखत्वम् । अथ च विरुद्धमुखत्वं जानीम एव । अनाचारशीलो हि कस्मैनिदपि स्वमुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवति । एतयोरप्युक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चतुर्भुजयोः द्यामत्वात्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोल्लुण्ठम् । अथ च—एतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा 'आजर्ज्वं हि कुटिलेषु न मीतिः' इति न्यायेन निष्ठुरत्वमज्ञातुर्वतोः । यस्मादुचितं इत्तं स्थितिर्यस्योः । अथ च—युक्ताचारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्युष्येमुखेन वर्तमानत्वादुदयं प्रति कुचौ सदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात्पराङ्मुख एव भवति, तं न पश्यति । अथ च—ईदृक्सुन्दरतरं कथन्तर-परित्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं गुणं भजतोः, तथा—पीपरत्वादन्वोन्वसंछिद्यो-वैतुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचतुर्भुजत्वं गौरत्वविरुद्धस्याममुखत्वं च जानीम एव । अथ च—ईदृगतिकोमलमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढताममुखतोरालिङ्गनादिसा मयि विषये सकृपयोः, अत एव युक्ताचारयोर्विशिष्टमस्तुजतं मुखमग्रं ययोस्तादृक्त्वं प्रसन्नमुखं च जानीम एवेति । इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन्सोल्लुण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतसितयाऽसौ तथा जगे ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण सोल्लुण्ठं ब्रह्मेत्यादिषड्वितं यथा तथा तां भैमी कलां वाऽभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे मौनिनि सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं यथा नल्लवको-किमाकर्ण्य हसद्भैमीमुखं दृष्ट्वा संजातहासया, भैमीमुखेनाधीतं स्मितं यस्याः सकाशात् । नलीयद्योत्प्रासवचनात्स्वयं हसन्ती भैमीमपि हासयति स्मेत्यर्थः । तादृश्या वा तथा कलया असौ नल्लो जगेऽभाणि । 'सोल्लुण्ठं तु सोत्प्रासम्' इत्यमरः । उल्लुण्ठनमुल्लुण्ठः, भावे घञ् । तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । मुखाधीतेति, 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः । '(सितया)ऽस्मै तथा' इति पाठे—'किञ्चया यमन्तिप्रैति—' इति संप्रदानत्वम् ॥

'कस्मादस्माकम्—' (२०।२७) इत्यस्योत्तरमाह—

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरंतनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

भावितेति ॥ हे राजन्, त्वयेयं साधु सम्मग्नभाविता तर्किता । या त्वयि विषये खलु निश्चितं नवरागा नवप्रीतिवर्तते । नवोदत्वादघाष्टेन सलज्जा वर्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः सखीः प्रति चिरंतनो योऽनुरागस्तस्याहं योस्यं यथा तथा वर्तते । बहुकालीनसेहव-ज्ञाप्तिः साहं वर्तत इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरंतनानुरागाहंमतिदृष्टीति (यथा तथा) वर्तते, ननु त्वमीत्येकवाक्यता वा । तस्मात्तज्जावशादघाष्टान्मन्युदासीना, भवतीषु तु प्रीतिमतीति तव दुद्विरुपज्ञेयार्थः । अथ च—त्वयेयं साधु तर्किता । साधिति काका विपरीतलक्षणया वा साध्वेव विपरीतमेव तर्कितेत्यर्थः । यद्वाऽकारप्रक्षेपेणासाधु तर्किता । खलु यस्मात्त्वमीयं नूतनानुरागाऽतिदृष्टीतिवर्तते, अस्मासु तु जीर्णानुरागयोस्यं यथा तथाऽ-तिनिधिलप्रीतिवर्तते, ननु त्वयि । 'अतिपरिचयादवज्ञा' इति न्यायादित्यर्थः । यतो मया

दयते तुभ्यं न दयते इति वदता त्वया सत्यमुक्तमित्यर्थः । यद्वा—सम्पद्भाविता भावं प्रापिता । श्रवितेत्यर्थः । यस्मात्त्वमि नवरागत्वादुदप्रीतिः सती अस्मान्प्रति पुराणप्रीति-सदृशमतिशिथिलप्रीति (यथा तथा) वर्तते, नतु त्वमि । तथा सम्पद्भाविता यथा त्वय्येव इदमप्रीतिः सत्यस्मान्स्वर्वा न गणयत्यपीत्यर्थः । तस्मादस्मान्द्वयैवोपहससीति भावः । इति सोऽङ्गुष्ठम् ॥

‘अन्वग्राहि—’ (२०।२८) इत्यादेरुत्तरमाह—

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं संभुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥

स्मरेति ॥ ‘बालां बलाञ्ज भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया । भुञ्जीत चैत्रपामीतित्याजनकम-संगताम् ॥’ इत्यादिस्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यहेन त्वया नवोढा नवपरिणीता सेयं बाला नोऽस्माकं सखी कथं संभुज्यते । अपि तु विरागोत्पत्तिभिया बलादुपमर्षं न कथंचिद-म्यते, अत एव त्वया संभुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि तु—त्वत्कृतरतत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चेवं वक्तुमिच्छति । काम-शास्त्रहेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं किंवा संभुज्यते, अपितु सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किंतु स्मरशास्त्रविद्यास्वरूपमेव भुक्त्वा मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं भाषताम्, अपितु—अतिपीडनाभावाच्च किंचिदप्यस्मासु भाषते । या हि बाला मुरते नितरां पीजाते, सैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोऽङ्गु न शक्यते इत्यादि वदति, नतु सामि भुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च—कामशास्त्रहेन त्वया बालापीयमेतन्मनोनुकूलमेव भुञ्जा, अतः कथमस्मासु भाषताम्, अपितु न कथंचिद्विद्वायते । बाला हि कामशास्त्रकौशल-वशाद्यथानुरागं भुञ्जा यद्यपि भोगं सहते, तथाप्यतीव लज्जालुत्वात्संभोगरहस्यं कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वक्तव्यं युवामस्मान्ब्रवीष्य इति भावः । अथ च—धाम-ध्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रहेन त्वया नवोदेयं बाला केन प्रकारेण संभुज्यते स्मर चिन्तय । तं प्रकारमित्यर्थात् । राज्ञी कृतमेव संभोगमकृतमेव कथयति संभोगः प्रायेण विस्मृतः, अतः स्मरेति काकुक्तिः । कथं चेयमस्मासु भाषताम्, अपितु नास्मासु कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुञ्जा, जनया रहस्यमस्मासु कथितम्, किमिति नः प्रतारयसी-त्यर्थः । अथ च—त्वयेयं बाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि त्वनुचितमेतत् विदु-षापि त्वया कियते अस्मासु कथं नाभाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

‘आलीखितमलीकवाङ्—’ (२०।२८) इत्यंशस्य ‘आह स—’ (२०।२९) इत्यत्र ‘तन्म-वाभूत्—’ (२०।२९) इत्यंशस्य चोत्तरमाह—

नासत्यवदनं देव त्वां गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

नासत्येति ॥ हे देव राजन्, जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वामसत्यं वदनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति, किंतु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा—न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषणं

यस्य तम् । तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्मात्तादृशसत्यवादिनी सरूपा तुल्यस्वभावा योग्या न स्यात् । किंतु सत्यवादिन्येव प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मात् यदनया कथितं तत्सत्यमेवेति भावः । अथ च—वक्रोक्तिः । त्रयो लोका वं त्वामसत्यं भाषणं यस्य तं सदानृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्मानृतवादिनस्तत्त्वान्वयालपनाऽसत्यवादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किंतु सत्यवादिन्येवोचिता । कृतमपि संभोगमहं न कृतवानिति वदसि, तथैवमपि राज्ञौ कृतमपि संभोगं नेति वदति । ‘योग्यं योग्येन संबध्यते’ इति न्यायो युक्तः । इति द्वावपि प्रति सोलुष्टम् । भो राजन्, त्रयोऽपि लोका नासत्यवदधिनीकुमारवन्मुखं यस्य तमतिमुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रियाऽन्यथा कुरूपं लपनं मुखं यस्मात्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्, किंतु सुन्दरतरवदनैव योग्या स्यात् । तथा च त्वन्मुखवदेवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥

‘आह स्—’ (२०।२९) इत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह—

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किंतु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिर्भूर्यस्यान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

मनोभूरिति ॥ अस्याशित्ते मनोभूः कामोऽस्ति सत्यम् । हे देव, किंतु त्वमेव स मनोभूः । नतु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः—यस्मात्कारणात् सख्या भैम्या मनो दिवानिशं तवावस्थितेर्भूः स्थानम् । कामपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनो भूः स्थानं यस्य अस्याशित्सि सुन्दरतरो मनोभूस्त्वमेव वर्तसे नान्य इति ॥

यद्यहमेव कामस्तर्हि मद्दिष्येऽस्याः कामो नास्तीति नलीयावान्तरच्छलाशङ्कानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तस्मैबोत्तरमाह—

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥ ४२ ॥

सत इति ॥ अथावका स मन्मथो(यः)सख्या भैम्याशित्ते सतो वर्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिबिम्ब एव, नतु स्वतन्त्रो बिम्बरूपः । प्रतिबिम्बश्च स्वच्छ एव मुकुरादौ भवतीति सैनीमनसः स्वच्छतरत्वं द्योतितम् । कुत एतदित्याशङ्क्यान्वयानुपपत्तिः प्रमाणवति—अन्यथा यदि प्रतिच्छाया ना भवेत्, तर्ह्यतनोरशरीरस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यात्, अपितु न कथंचित् । एतेनासत्यादीनां सशरीरत्वात्त्वया सह सारूप्यं (न) युज्यते । अयं त्वतनुः तस्मादस्य प्रतिबिम्बत्व एव त्वत्सारूप्यं युज्यते प्रतिबिम्बमेव ह्यशरीरमपि तुल्यरूपं भवति तस्मात्प्रतिबिम्बस्य बिम्बं विना स्यादुभयशक्त्यान्मनसि तव धारणात्सारूप्यम् । त्वत्प्रतिबिम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः । बिम्बत्वेऽनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिबिम्ब एवावमित्यनुमानम् ॥

कः स्मरः कस्त्वमवेति संदेहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं घत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

क इति ॥ अथयोभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया कृत्वात्र द्वयोर्मध्ये स्मरः कः, त्वं नलश्च कः, इति सादृश्यात्संदेहे सति अत्रास्मिन्संदेहे सति वा त्वय्येव विषयेऽर्थितया सामि-

लाभतया सर्वं भेमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते धत्ते । सर्वौ ह्यतिप्रदशयोः काचमभ्यादिपदा-
र्थयोः संदेहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः स्यात्, तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्नि-
र्णयं काचमपि न मुञ्चति, तथा तुल्यशोभत्वेन निधेतुमशक्यत्वात्स्मरपरित्यागे भवानेव परि-
त्यक्तः स्यात् तन्मा भूदिति त्वय्येव सामिलापतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव कामं
धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे—त्वया हेतुना यार्थिता तयेत्यर्थः ॥

‘पूर्णया-’ (२०।३१) इत्यादेरुत्तरमाह—

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्दशेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तचित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्तमानत्वस्य दृग्-
नाद्वेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिमिया त्वां दृग्दशेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति,
नतु पूर्णया द्विलोचन्या । त्वयि न्यस्तस्येति अनुरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति च दृशोरतिसौन्दर्य-
सूचितम् । सुन्दरस्य वस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयमिति च सूचितम् । शङ्कयेवेति प्रतीय-
मानोद्वेगा ॥

‘नालोकते-’ (२०।३२) इत्यादेरुत्तरमाह—

विलोकनात्प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोकय शङ्का चेत्प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

विलोकनादिति ॥ विलोकनात्प्रभृति अनया त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वमस्याच-
क्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत्किंचिदपीत्यस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीति-
रित्यर्थः । एवं सति मद्बचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्काऽविश्वासश्चेत्, तर्हि एतदीयचक्षुषोमे-
त्येऽहं बतं नवेति निधेतुं स्वेनात्मनैवालोकय । एतदीयचक्षुषी पश्य, अहमत्र वर्त इत्यनुभ-
वेनैव निर्धारयिष्यसीत्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह—परवाचि को नाम प्रत्ययो विश्वासः,
अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । इत्यकनोक्तिकायां संमुखं द्रष्टुमर्हं प्रति-
विम्बो भवत्येवेति छलोक्तिः अथ च—नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकजलवपीक्षितुमसामर्थ्याच्चालोकत-
इति त्वया सख्यमेवोक्तमित्यर्थः । अथ चेत् शङ्का तर्हि स्वनेत्रगतमेव गोलकादि स्वयमालोकय
तदा ज्ञास्यसि परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात्, ‘आरम्भाद्ययोगेऽपि’ इति पश्यन्ती ॥

‘रामं दर्शयते-’ (२०।३३) इत्यादेरुत्तरमाह—

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकङ्कुमसंकमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

परीति ॥ अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकङ्कुमसं संकममार-
म्भोपक्रम्य तद्याजेन मे हृदयस्य मनसः । अथ च—वक्षसः । त्वय्येवमनेन प्रकारेण रागः ।
अथ च—रक्षिता । एतादृशी वागुदितैव । साहाय्यमपि नोक्तं तथाप्युक्तप्राप्तमेवेत्यर्थः ।
गाढालिङ्गनं वन्दुरागं विना न पठत इति गाढालिङ्गने कुचकङ्कुमाङ्गरागलेपनव्याजेन मम

स्वप्येवमनुरागो वर्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर एव प्रकटीकृत इति भावः । 'हृदयस्यैव' इति पाठे त्वप्येवेति योजना । त्वमि मे हृदयस्यैव रागो ननु वाचिकः, सख्यादौ तु वाक्यान्वयेन रागो ननु हृदयस्येति वा । 'उदितेव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये स्प्रमिदं परिदृश्यमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिदृष्टान्तमस्मान्बोधयतीति हृषीकेशोऽसीति सूचितम् ॥

‘कां नामञ्चयते—’ (२०।३४) इत्यादेरुत्तरमाह—

मनसायं भवन्नामकामसूक्तजपप्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठक्षुम्बस्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

मनसेति ॥ अयं सख्या भैम्याः कण्ठः मनसैव भवतो नलेति नाम तदेव कामसूक्तं स्मररहस्यप्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतमस्मालीति तादृशः सन् एकावलिच्छलादेक-
यष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजादक्षसूत्रं पद्माक्षादिरचितां जपमालां जुम्बति । भर्तुनामप्रद्वानिषे-
धात् 'साहस्रो मनसो जपः' इति मानसजपे फलविशेषश्रवणात् मुक्ताहारजपमालिकया त्वन्नामैव मनसा जपतीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकाज्जात्रः कामसूक्तत्वम् ॥

‘अस्याः पीनस्तन—’ (२०।३५) इत्यादेरुत्तरमाह—

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसंमान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे बहिः ॥ ४८ ॥

अध्यासित इति ॥ महता नितरां गौरवयुक्तेन । अथ च—महापरिमाणेन भवता त्वया वयस्याया भैम्या हृदि अध्यासिते समावृते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसंमान्तौ स्थातुम-
शक्नौ स्तनौ हृदयाद्बहिर्दंसे निष्क्रान्तौ इति वयं ब्रूमहे संभावयामः । यदाप्रवृत्तिं त्वं चिते
लम्बः, तदाप्रवृत्त्येवैतौ बहिर्दंश्येते, तस्मात्पूर्वमन्तरेव स्थितत्वाद्बहिर्न दंश्येते । त्वदधिष्ठाना-
मन्तरं तु बहिर्निर्गता इति तवैवावकाशोऽभूत् ननु कुचयोः, तस्मादस्मानेव प्रतारयसीति
भावः । अन्योऽपि महताधिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्नो बहिर्निर्गच्छत्येव । बहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गतावित्यर्थः । अध्यासिते हृद्यन्तरसंमान्ताविति वान्त्ववः ॥

‘अभिगल्य—’ (२०।३६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीडितौ त्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं बृहन्तावावृता हिया ॥ ४९ ॥

कुचाविति ॥ दोषेणोज्झिता निर्दोषी, अथ च—दोषाणां रात्र्यां (अर्थात्) कूर्पासकेन
स्पर्शो, तथा—बृहन्तावतिपीडनं, अत एव—त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ त्रणितौ
नस्त्वैव क्षतकुक्षी कृता अस्याः कुचौ दिने हिया हेतुना आवृता नक्षेत्राच्छादितौ आस्यं चुचु-
कामं कथं दर्शयताम्, अपि तु न कथंचित् । रात्रौ हि संभोगसमये निर्विघ्नं स्तनदर्शनं

१ 'यदि वा दोषा नाहुना उज्ज्वलास्तीनस्तादृजितौ' इत्यपि मुक्तावबोधायाम् ॥

भवेत्, दिवा तु नखलतादिसंभोगचिह्नदर्शनमिया वस्त्रावृतत्वात्कथं नाम चतुष्काप्रत्यापि दर्शनं स्यात्, न कथंचिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वादिनप्रकाशसंबन्धौ, अत एव द्विधा वस्त्रावृतत्वादिवा वैमुख्यमेव तयोर्भुक्तमित्यर्थ इति वा । बहिःस्थितं स्वं प्रति वैमुक्त्यासंभवाद्दृश्यस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति द्विधा भैम्याः पराङ्मुखात्वाद्वा कुचौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः । स्नाध्रयभूतस्य भैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । नहि कुचौ हृदयस्य संमुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो धनादिप्रह्वेन पीडितो नासादिकर्तनेन कृतप्रणो लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति । प्रणितौ, तारकादित्वादितच् ॥

इत्यसौ कलया सुकैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

इतीति ॥ कलया पीयूषवर्षिभिरसृतं क्षरद्विरतिमधुरः सुकैः शोभनवकोत्तयादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः संजातगाढप्रेममरोऽसौ नलः उन्नमितं पाणिना चिबुकं पृत्वोर्ध्वोऽकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीम्, हे भैमि, इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमितेति 'ज्वल-
इल-' इति मित्त्वपक्षे हस्तः ॥

वमौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन्करः ।

चिरेण लब्धसंधानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

वभाविति ॥ पत्युः करोऽरविन्दमिव वमौ च । किभूतः—प्रेयसीवक्त्रमुन्नमयन् । किभूतमरविन्दम्—चिरेण कालेन वैरं विसृज्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं संधानं येन । अभूतोऽयमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरम् ॥

हीणा च समयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।

दमयन्ती मुदे पत्युरुच्चैरप्यभवत्तदा ॥ ५२ ॥

हीणेति ॥ नलोकेः कलोकवक्त्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन हीणा च समयमाना च, अत एव लज्जावशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमिति बुद्ध्याऽप्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती सदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मुदेऽभूदिति वा तादृशी तां दृष्ट्वा हृष्टोऽभूदिति भावः

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स सस्मितम् ।

परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति ॥ सह प्रियया वर्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्त्रोक्त्यादिपरिहासविलासाय स्पृह-
यालुः परिहासविलासाय सखी कलां सस्मितं यथा तथा आह स । विलासाय, 'स्पृहे-
रीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । सहप्रियः, 'वोपसर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्सादेशाभावात् ॥

क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीथ निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

क्षन्तुमिति ॥ हे कले, इयं तव वयस्याऽस्य वर्तमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात्प्रथयतात् । कोऽपराधो दिनसेल्यत आह—वयसादियं भैमी निशीथ रात्रा-

नित्यं नोऽस्माकं 'निशि' चुम्बने' इति पठितस्य धातोरर्थमत्र दिने नाचरति । रात्रौ यथा निःशाङ्गं मां चुम्बति तथा भवतीभ्यो लज्जया दिने नेति दिनस्वैवापराधः, तस्मात्तस्यापराधे क्षमस्तेति प्रार्थ्यत इत्यर्थः । 'व्यवस्यताम्' इति पाठे आत्मनेपदं विन्यस्य ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृता शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति ॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभीकृत्य पराभूतः । एनमपराधं चेन्मन्येत तर्हि तस्य भैमीमुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो विकासलक्ष्म्यः, अथच—संपदोऽपि, कृताः । अनेकापकारकारिभ्यैकस्मिन्वराभूते यदि बहूनां क्षेमं भवति तदा महातुपकार एवेति । त्वन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकरत्वादिनेनोपकार एव कृतः, नापकारः । तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति मन्मुखतुम्बनं दिनेऽपि कुर्वति भावः । 'एकस्मिन्धर्मिते पापे बहूनामपकारिणि । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥' इत्यायुकेः । 'कृता' इति पाठे—दिनस्य मित्रभूतानां तत्संबन्धात्सलक्ष्मीकाणां कमलानाम्, अथच—शतसंख्याकानि बहूनि पत्राणि वादनानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृताशिक्षाः रात्रौ संकोचकरणात् । दिनेन तु त्वन्मुखमित्रं चन्द्रेण धर्मितः, चन्द्रेण तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्मितानीति चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्घातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्यर्थः । त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि शिक्षाः, अपि तु—न । किंत्वमिष्टदिमेव प्रापिताः । तस्मात्पूर्ववदेवापराधो नास्तीति काकुर्वा । त्वन्मुखमित्रं चन्द्रे यदि तिरस्कृतः, तर्हि दिनमित्राणां कमलानामपि श्रिवत्तेन त्वन्मुखेन शिक्षाः स्वकास्या तेषां निष्प्र(द्यो)भीकरणात् । वैरं निर्घातितमेवेति दिनस्यापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ संप्रति कं प्रति ॥ ५६ ॥

लज्जितानीति ॥ हे कले, अनया मयि विषये तावलज्जितानि लज्जाविलेपानि जितान्येव निरत्नान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया कृतसुरतकीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्यया तत् तस्मात्संप्रति तानि लज्जितानि वस्तुनः प्रत्यावृत्तानि तत्कं प्रत्युद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ । मवास्याः सुरतचातुर्यधाख्यं बहु बहुवारं दृष्टमेव त्वामेव प्रतीयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥

इदानीं लोकेतनुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति—

निशि दृष्टाधरायापि सैषा मह्यं न रप्यतु ।

क फलं ददाते बिम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

१ 'आभरणकारस्तु तालव्यान्तोऽवमिति वज्राम' इति सिद्धान्तकौमुदी । अतएव भाष्ये 'निसेः (पवनस्य) प्रतिपेधो वाच्यः । निसे निस्स' इत्युक्तम् । 'तालव्यान्तरस्याप्यश्रीकारे न बाधकमित्यये' इति शब्दरत्नम् । प्राचीनलिखितप्रकाशश्रीकापुस्तकयोस्तु 'निशि-' इत्येव पाठो दृश्यते । २—'इत्थं वयः स्वात्सल्यं दिनस्य मनुं क्षन्तुं त्वया व्यवस्यतां व्यवस्यतां प्राप्तेनामिति कर्मण्येवात्मनेपदमिति केचित् । तदपीत्यप्राप्ता व्यवसीयतामिति प्रातिरूपेण' इति सुखावबोधः ।

निशीति ॥ सैषा निशि दष्टोऽधरो येन तस्मा अपि मणं न रुष्यतु कुप्यतु । यस्मात् विम्बीलता फलं पङ्कं विम्बीफलं दष्टते आस्वादितवते कीराय क कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किंतु स्वसंयन्नेन शोभाहेतवे तस्मै शिष्टत्येवेत्यर्थः । दन्तक्षते कृतेऽपि व्रणसंयन्धवशाभितरामघरशोभाकारित्वेन मणं प्रसाद एव युक्तः, ननु कोप इति भावः । 'रुष्यति' इति पाठे—सिद्धवत्कारेणोक्तिः । मणं कीराय च, 'कुचद्वह' इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥

सृणीपदसुचिह्ना श्रीश्चोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तद्वृपस्तौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमङ्गुलाघातक्षतमेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथच—अङ्गुलाकारनखपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः सा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा संपन्न यस्माश्चोरिता । पश्य एतत्कुचयोरङ्गुलाकारं नखं नास्ति तर्हि स्वमेव विलोक्य । तत्सामान्यो दण्डदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्नेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयानि, अपि तु—पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपं नखक्षतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्व दण्डः क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । 'अङ्गुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः । सृणी, 'हृदिकारात्' इति ङीप् ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्ध्ना किमपराद्धं यः पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुच्यमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽपराध्यतु । अयं मुखस्यापराधोऽशीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुनः किमपराद्धम्, यो मत्सकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ चुम्बितुं स्प्रष्टुमपि नाप्नोति नमस्कृतुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः पृच्छेत्यर्थः ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा त्वद्वचनाकर्णेनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धम् को वापराधः कृत इति कळे, त्वं मैत्रीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा सांप्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुरं ब्रूते । तस्मादपराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्परुषं भाषते । अथच—वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चादागतं निष्ठुरं मयाऽसमक्षभाषमाणया भवत्या भारती श्रुता, नतन्त्येन केनाप्याद्येनेति सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलात्प्रापेक्षया मैत्रीवाणी मधुरतरा, रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्यं मया बहनुभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमास्ते इति । परुषं निष्ठुरं च, क्रियाविशेषणम् । परुषं निःश्रेहम्, निष्ठुरं सतिरस्कारम् । कलकण्ठी, 'अत्रगात्र' इति ङीप् ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मात् पुनः प्रसार्यते कुतः ॥ ६१ ॥

१ 'इष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २—पीडयामीति बहुव पाठः । ३ क्रियामित्येव पाठः सत्येऽपि द्वयोरेत्यर्थकत्वं तथा मुकुटेऽभिलषः ।

सेति ॥ हे कवे, सेयं स्वस्मालिजने त्वमि विषये विद्वस्य (विद्यासमधिगम्य) भाषतां कथयतु । अस्मासु विषयेऽनुमतप्रीकृता ममता स्वीयतामतिः पुनः कृतः प्रसर्यते विस्मर्यते इति त्वं पृच्छ, इयं च त्वमि विद्वस्य कथयत्वित्यर्थः । राशौ रतानुकूल्यमाचरितमनया, इदानीं तु तव समर्थं प्रातिकूल्यं किमिल्याचरतीति भावः । इत्युपालम्भनभङ्गिः । प्रस-
न्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता ॥

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

संनिधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अयैवं नलोत्पन्नन्तरं सा कला भैम्या उपवदने वदनसमीपे स्वकर्णस्य उप-
नयच्छलात्समीपनयनव्याजात् तस्या भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं संनिधाप्य संनिहितं कृत्वा
तां जगाद । अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव स्वकर्णं भैमीमुखसमीपे कृत्वाऽनन्तरं
न तद्वचःप्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमी जगादेत्यर्थः ।
कथकानुकथकजातिः । उपवदने, अव्ययीभावे सप्तम्या अम्मावाभावः । संनिधाप्य, हेतु-
मण्यन्ताख्यप् ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्तं किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सभ्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति ॥ हे धूर्तं वचनचतुरे, त्वं मयि विषये रहोवृत्तमेकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि
किमप्येकमप्यल्पमपि न नाभ्यधाः । अहो आश्चर्यम् । एतादृशी धूर्ता कापि न दृष्टेयर्थः ।
त्वम् आस्व तिष्ठ तिष्ठ । यद्यपि त्वं नाचकथः, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सभ्यं मण्यस्यं
सत्यवादिनमिमं भूपं नलमेवाभिधापये वादयामि । अहमपि त्वया यतो वसिता तथा
किञ्चिद्वचिष्यामि यथा नल एव स्वयं लक्ष्मीसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति मां वचनित्वा कथंकारं
स्थासति क्व यासति क्षणमात्रं स्थिरा भवेति सरोयोकिः । 'खलम्' इति पाठे-अभिधापये
सत्यं जानीहीत्यर्थः । 'आश्चर्यम्' इति पाठे-इमं भूपमेव तवेदमसभ्यम् सभायां जनसमक्षं
वक्षुमनर्हं तद्रहोवृत्तमाश्विदानीमेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपम्, 'अकथितं च' इति
कर्मत्वं ब्रू इत्यर्थप्रदणात् । अभिधापये, अभिपूर्वाङ्गापणार्थाद्भातेहेतुमण्यिचि, 'मिचय'
इति तद् ॥

सरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।

अगोऽपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

सरेति ॥ सरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतमधीयाना पठती (ठन्ती) त्वं तत्र प्रतिपा-
दितं न दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसंभोगं मयैव शिक्षितासि स दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया कृत्वापि
निष्पाद्यापि मम पुरस्तात्किं किमर्थमगोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य
मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वापि ममैव पुरस्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वचनचतुरा-
चीति भावः । सरशास्त्रं, 'न लोका-' इति पठ्यानिषेधः । दम्पत्योर्भावः संभोग इति यावत् ।
'मलान्तपुरोहितादिभ्यो यङ्' इति यङ् ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यन्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

मौनिन्यामिति ॥ सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्त्यामेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीव-
चनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी मां प्रति किमपि वदति अहं शृणोमीति तलं
प्रति प्रकटयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किंचिदुक्त्योक्त्वा अन्तरा-
न्तरा मध्येमध्ये हुंहुमिति शब्दं चक्रे । 'वदत्यनिधि-' (२०१६८) इत्यादेर्वैक्षमाजस्य
सत्यत्वबुद्धिजननार्थं पूर्वैरज्ञमलीकमेव श्रवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः । वादं
वादम्, आभीक्ष्ये णमुलि, आभीक्ष्य एव द्विवचनम् ॥

अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सस्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपक्षुपम् ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरमसौ कला नृपमभिसृत्य भैम्याः सकाशात्तलं
प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमवोचत् । किंभूता—अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यं शंसति वर्णयति
तच्छीला । विपरीतसुरतमपि करोषि सांप्रतं नितरां पृष्टा जातासीति भैमीकणं प्रेमभाषणं
कुर्वाणा । अत एव—किं कृत्वा—सस्या भैम्या लीलाम्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य । रतिप्राग-
ल्भ्यं नलेन शंसयति तच्छीलेति वा शंसिनी । केवलादेतुमण्यन्ताद्वा शंसेस्ताच्छील्ये णिनिः ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थोभ्यर्थनक्रुधा ।

यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भुवा ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति ॥ हे महाराज सर्वमौम, इयं नलाय संभोगं वितरेति त्वदर्थं तत्संभोगसं-
बन्धि मया कियमाणमभ्यर्थनं तस्माज्जातया कुषा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघात-
प्रकारेण यत्ताडयति, यद्वा यच्च भुवा कटाक्षेण तर्जयति मीपयते तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य
पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा तत्र मां कथं प्रवर्तयसीति मां ताडयति, भ्रूक्षेपेण
चेतः परं मा वादीरिति तर्जयति च, तत्त्वं पश्येति भावः । दृष्टं दृष्टं, संज्ञमे द्विरुक्तिः ॥

वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैव नैषधः ।

शङ्के शकः स्वयं कृत्वा मायामायातवानियम् ॥ ६८ ॥

वदतीति ॥ हे राजन्, इयमिति वदतीति । इति किं—हे कले, यदर्थमर्थनां त्वं करोषि
एव नैषधः त्वया केन चिह्नेनाचिह्नि निर्धारितः । तर्हि कः—अयं शकः स्वयं वरणकाल
इव मायां नलरूपां कृत्वा स्वयमायातवानित्यहं शङ्के । त्वदर्थमर्थनां कुर्वत्या मम कर्णे इति
वदति । चिह्नवान्कृत इति, णिचि मनुच्छल ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्व इदं प्रमाणमाह—

स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।

नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनं च ते ॥ ६९ ॥

स्वर्णदीति ॥ इयं स्वर्णद्या मन्दाकिन्या स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मने दानं, दिवः स्वर्गात्
भूमिं प्रति आगमनं च, त्वेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति । नहि मनुष्यस्य

स्वर्णवीस्वर्णपद्मिनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने च सामर्थ्यं दृष्टम् । तस्मात्तत्परं भूत्वा पूर्ववदिन्द्र एवायमागत इति एतदर्थं प्रत्यर्थना त्वया कर्तुमशक्तेतीयं मत्करणं कथयतीति भावः । स्वर्णवीति, 'पूर्वपदारसंज्ञायामगः' इति शत्वम् ॥

भाषते नैषधच्छायामायामायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

भाषते इति ॥ हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य छायायाः कान्तेर्माया कापल्यं मया स्वयंवरकालेऽमायि ज्ञातेतीयं मां भाषते । स्वयंवरकाले तव परस्त्रीत्वाभावाच्चलरूपं दृष्टम्, इदानीं तु परस्त्रीत्वमिवैवं न करिष्यतीति मया प्रयुक्ता सतीत्यं भैमी अहल्यायां गौतमपत्न्या तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यवहारलक्षणो दुष्टो नयो यया, एवंविधा इति च ब्रूते । परस्त्रीत्वमीतिरपि तस्य नास्ति, तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न कार्येति मां प्रति भाषत इति भावः । नैषधस्येव छाया मयामिति मायाविशेषणत्वेन पृथग्भावा ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमस्तिष्व ।

जम्मारित्वं कराम्भोजाद्भोऽलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाग्रामा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सावैर्गौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणस्तनुकात्कराम्भोजादेतोत्सव जम्मारित्वमिन्द्रत्वं संभावयति तर्कयति । नद्यनिन्द्रो वज्रहस्तः । रेखाकृपादपि वज्रादेवमनुमानात्कुशाप्रभुद्वित्वमस्याः ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माद्गो राजन्, त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि, नतु छयना तत्तर्हि न विशतेऽन्यो भैमीभवत्यतिरिक्तः साक्षी यामु । कुशाभ्यामेव या ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशी रहःक्रिया एकान्तक्रीडाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च—व्यङ्ग्यशक्तिं विना आख्याय प्रकटं कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमात्रासंशयानयं त्वं तुद निराकुरु । एतत्प्रत्ययिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वाऽस्माकमेतस्याश्च संदेहनपदुदैत्यर्थः । 'सत्यनैषधः' इति च पाठः ॥

इति तत्सुप्रयुक्तत्वनिहुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तथा कल्या सुप्रयुक्तत्वेन कैतवद्योतकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादीन्द्रत्वनिश्चायकोपपत्तिमत्तया च सम्महप्रयुक्तत्वेन निहुतीकृतमाच्छङ्कं कैतवं छद्य यस्यास्तां कलां वाचमाकर्ण्य तद्भावे भयान्द्रान्त्यैवैवं चुम्बनादि न करोति किमिति भैम्माशये संशयालुः संदिहानः स बलो भैमीग्रान्तिनिरासार्थं शशंस । रहो-वृत्तमित्यर्थः ॥

सरसि छद्यनिद्रालुर्मया नामौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसद्भोमा पद्मनाभीमविष्यसि ॥ ७४ ॥

सरसीति ॥ हे भैमि, छद्यना निद्रालुर्लीकमेवाङ्गीकृतनिद्रा त्वं मया नामौ शयस्य करकमलस्यार्पणद्वेतिरोपनन्देन सात्त्विकभावैर्नोत्पन्नं लोमानि यस्यास्तादृशी मत्करनाभि-
नै० च० ६७

स्पर्शेन जातरोमाश्वा सती पद्मयुक्ता नाभिर्यस्वास्तादृशी भविष्यसि संजातासीत्तत्सरसि ।
 पाणिरोमासंबन्धात्सकण्टककमलसंबन्धसंभावनया पद्मानाभीत्वं तव यज्जातं तत्सररेत्यर्थः ।
 नलपाणिः पद्मस्थानीयः, रोमाश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च—विकसितकमलदलतुल्य-
 रोमाबोद्धमापद्ममिव नाभिर्यस्वास्तादृशी जातासि तत्सर । शर्यार्पणं रोमाबोद्धमे हेतुः ।
 अथ च—नाभौ शर्यार्पणादपदानाभः पद्मानाभः श्रीविष्णुर्भविष्यति पद्मानाभीभविष्यसीति
 चिन्तितः । तत्सरसि, नाभौ करकमलधारणाच्छ्रीविष्णुरूपा जातासि । नहि विष्णुं विनाऽन्यस्य
 नाभौ कमलमस्तीत्यर्थः । निद्रितासीति बुद्ध्या वसनसंसनार्थं नाभिसनीपे मया करेऽपि ते
 तत्संस्पर्शाज्जातसात्त्विकरोमाश्वा जातासि तत्सररेति भावः । आनन्दोद्भासितोमेति निद्राया
 अलीकत्वं थोत्तितम् । नहि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाबोद्धमो भवति । भेगीपक्षे
 पद्मानाभीति चिन्तितः । सरतिभोगे त्व(नष्टतन)भूतेऽपि 'अभिशावचने लट्' इति लट् ।
 'तदानन्द-' इति पाठः सम्भः ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुकैव मुक्तासि मृद्वि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे भैमि, सुकुमाराजि, शीघ्रदाविणि च भैमि, मया नवे मन्मथोत्सवे
 ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता त्वं अतिमृदुत्वात्संपूर्णसंभोगोपमदर्शसहृदया तव खेदो
 भविष्यतीति मयात्सामि अर्धभुक्त्वाप्राप्तसुरतावसानैव यन्मुक्तासि तज्जानासि सरसि ।
 सामिभुक्ता, 'सामि' इति समासः ॥

सर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पद्माविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्टं जने घने ॥ ७६ ॥

सरेति ॥ हे भैमि, आजि सङ्ग्रामं जित्वा त्वामा सांसुख्येनेतः प्राप्तोऽहं नमस्कारार्थं
 आलनार्थं वा मत्पद्माविनि मञ्जरणस्पर्शनि तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मवीयचरणाङ्गुलीद्वय-
 संबन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदाश्लिष्टमालिङ्गितवान् तत्सर । जन-
 समंशं साक्षादालिङ्गनस्थानौनिल्यात्प्रवासोत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन त्वत्पाणिपीड-
 नवशात्त्वदालिङ्गनपाण्ड्यां त्वां प्रति थोत्तितवांस्रत्सररेत्यर्थः । आश्लिष्टं, 'श्लिष आलिङ्गने' इति
 लुट् सुमैकवचने छले क्तः । 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति वैकल्पिकत्वालुङ्गभावः ॥

वेत्थ मानेऽपि मत्स्यागदूनां स्वं मां च यन्मिथः ।

महृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यवाधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

वेत्थेति ॥ हे भैमि, माने प्रीतिकलहे सत्यपि रोषात्तया कृतेन मत्कर्मकलागेन दूना
 खिन्ना क्षणमात्रमपि मद्भिरहं सोढुमशका सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं स्वं, पुंरूपं मां चालेख्ये
 आलिख्य पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभवन्ती त्वं मया दृष्टा सती यन्निब्रल्लिखितयोगो-

१ यदानन्देति पाठे यथोगतत्वेन 'न यदि' इति निषेधेन लटोऽप्राप्तिमभिप्रेत्येवम् । तथा पाठोऽपि
 वदिति स्थाने वदेति पदच्छेदं कृत्वा व्याख्यानं वच्छब्दयोगेऽपि व्यावशयनेन कृत्वा पद्मानाभीभ-
 वनस्य लक्ष्यत्वाल्लक्षणसंबन्धे 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति परत्वाद्भूतो विधानेन च न दोषः इति
 मुक्तावबोधानवगतोऽर्थः ।

रागयोरन्तरा मध्ये तुलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्सति वेत्थ जानासि ।
तत्सररेखयैः । व्यवधाः, व्यवपूर्वाद्भागो बुद्धान्यमः ॥

प्रस्मृतं न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अतृप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबं तव ॥ ७८ ॥

प्रस्मृतमिति ॥ हे भैमि, मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः, अथ
च—मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरलक्ष्यिकोऽहं तवाधरपानेषु अतृप्तः संसाव
रसनां जिह्वामपि यदपिबं तत्तावत्साकल्येन त्वया न प्रस्मृतम् । जिह्वाप्रलेहनमपि कामया-
जोक्तम् । प्रशब्दः प्रगतार्थः । 'अधरपानानाम्' इति पाठे वृत्त्यर्थानां करणे यथी वा ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

सरेः खट्वदि यत्सरेसखीः शिल्पं तवाव्रवम् ॥ ७९ ॥

त्वदिति ॥ अहं खट्वदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादाईस्याशुष्करधिरस्य
मया कृतस्य नखाङ्कस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव सरेसखीः हास्यपरास्त्रव सखीः प्रति तव शिल्पं
भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वजिर्माणं यदव्रवं तत्सररेध्न्तिनयेः । 'सरेः' इति
पाठे—सरेः सखदमित्यर्थः । सखीः, मुख्यं कर्म । शिल्पमिति, 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठिं रुपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्त्रलम् ॥ ८० ॥

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठ्या मयशालाया मध्ये मयसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन्
त्वया रथा रोषरूपितया दशा ईक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः शमक्षमेव किल मयमत्तत्वा-
त्स्वलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्त्रलं स्त्रलित्वा यदपतं तदेत्सि जानासि । स्त्रलनव्याजेन
प्रणामेन त्वां प्रसादितवानस्मि तत्सररेति भावः । मध्येमधुगोष्ठिं, 'पारे मध्ये यथा वा'
इति समासः ॥

वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

वेत्थेति ॥ मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां
पश्यति सति आलिं स्वसखीमालिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा क्रीडाहर्षेण किल विलास-
प्रकटनव्याजेन यत्तामचुम्बीः तदेत्थ सरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सख्यालिङ्गनचु-
म्बनव्याजेन मां प्रखालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरं यत्सुचितवत्यसि तत्सररेति भावः । हे
हार्दिनीति भैमीसंबुद्धिर्वा । प्रोष्य, प्रपूर्वाद्द्वयः क्लोः क्यपि यजादित्वात्संस्कारणम् । हार्दिनि,
(युवादित्वादणि) 'हृदयस्य हृदये' इति हृद्भावे च 'अत इतिः' ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

विक्षिप्यायाचिपं यत्ता न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य चर्वितपूगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमु-
खात्सकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य निधाय 'यथीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा

दृश्यः' इति न्यायान्छात्रोक्तयुक्त्युक्त्याम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिषं) पुनर्महं देहीति याचितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भाषनाख्यः संस्कारो जागर्ति स्फुरद्रूपो वर्तते तत्स्मरसि किमित्यर्थ इति प्रश्नः ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं यत्कुधा क्षतम् ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

चित्त इति ॥ मयि प्राग् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सखां यो भावाधिगमः सुरतान्त-
सुखप्राप्तिलक्षणे आगस्त्यपराधे तिष्ठति एवंभूते सति मयि विषये वा समस्तस्यैव सुखहेतुत्वा-
द्विषमरतस्यासुखहेतुत्वात्कुधा मध्य एव सुखजन्याद्रोषादेतोर्नखजं क्षतं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं
फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा(शी)रावदारणवत्प्रथमकृतनखक्षतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नख-
क्षतं यदारोपितं तस्मै चित्तेऽस्ति कश्चित् । तत्स्मरेत्यर्थः । 'शम्बाकृतं द्वितीयं स्यात्' इति
निषेधः । शम्बाकृतं, 'कृष्णो द्वितीयः' इति वाच्यं । लक्षणया प्रयोगः ॥

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वप्रेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं सरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्त्रीयस्त्रीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्बामदक्षिणकृदि-
परिवर्तनशीलयोः ननु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवंभूतयोरारवयोस्तव मम च स्वप्रेष्वपि
निद्रास्वपि मध्ये अस्तं त्यक्तं वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे सौख्यं सुखं
सुखित्वं वा तत्स्मर संमुखयोर्द्वि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्-
राङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदैव पार्श्वपरिवर्तने वैमुख्याभावाभिप्रास-
मवेऽपि सांमुख्येन सदावयोर्मैत्रीसौख्यं तत्स्मरेत्यर्थः । स्वस्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिवर्तने
चान्योन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् । सौख्यम्, स्वाधे भावे वा ध्यम् ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमहंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्या-
न्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं नृत्ताद्युत्सवं वा प्राप्य मात्नम-
कुल्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो महंशो मत्कृतो दन्तप्रणो यवैवंभूता सती तर्जन्त्यादिना मां
यदतर्जयः, तज्याय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति-' इति णिचि 'णविभ्रवत्' इति टिलोपः ॥

तथावलोप्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारमवलोक्य लीलाब्जनालस-
कराभ्यां भ्रमणरूपाद्विभ्रमात्तथाजात्रणामप्रसादाजलिबन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ पुर्वता
मया कोपस्याजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मरेत्यर्थः । 'इह स्मरणे' ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वरीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्यस्तकरजमक्षितनखक्षतं प्रायो

बाहुल्येन न स्मरति । अहमपि मयीयपाणिपद्मे त्वत्कृतं तृषाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमक्षिप्त-
मखक्षतं बाहुल्येन नैव स्मरामि । किंतु—अन्योन्यवीटिकादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपद्मगर्भारो-
पितनखक्षतमेव सदा ताम्बूलदानमावयोः, तत्स्मरेति भावः ॥

तदध्ये(धी)हि मृपोद्यं मां हित्वा यत्त्वं गता सखीः ।

तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कमप्यपरार्थं कृत्वाप्यहमेतश्चाकार्षमित्यादिमृपोद्यमलीकभाषिणं मां कोपेन
हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीसमीपे भवकीयपृष्ठदेशानुवर्तित्वेन गतस्य मेऽग्रे
लीलयैव स्वभावेनैव यत्तृणमच्छिनश्चिच्छेद(दिष), तदध्ये(धी)हि इति पूर्ववत् । अथप्रभु-
खलीकभाषिणस्तबाहं न कापि, त्वं मम न कोऽपीति मैत्रीविच्छेदसूचकं तृणच्छेदं यथा
बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्त्वयापि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । मृषोद्यम्, 'राजसूय—' इति निपातः ॥

स्मरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासदा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मयापिकनादिनी ॥ ८९ ॥

स्मरसीति ॥ हे प्रेयसि, बालत्वात्सौकुमार्यविशेषाच्च द्वितीयरतामिलापिणो मम द्विती-
यस्य रतस्यासदा, तथा—पिकवक्षदति तच्छीला कोकिलमुल्लङ्घकृजना त्वं मया शुचिरात्री
प्रीप्सुर्तुसंबन्धिनी रात्रीत्युपालब्धा सोपालम्भमामन्त्रितासि तत्प्रायः स्मरसि कथयेत्यर्थः ।
शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारसुरतनिर्माणेनैव जातप्रभातत्वाद्वितीयसुरतनिर्माणासदा
वसन्तनैकव्याच्च पिकनादोऽस्यां वर्तत इति तत्रापि प्रभाते कोकिलालापे भवतीत्यर्थः ।
यद्वा—वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानामभावात्पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणोऽपिकाः, तच्चाद्युक्ता ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरुपः स्मरेः ॥ ९० ॥

भुञ्जानस्येति ॥ मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपत्रपुष्पादिकं निम्बं भुञ्जानस्य मे
सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं संभाव्यानुमाय कोपवशात् पुनःपुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परि-
वेविषती पात्रे परितः क्षिपन्ती त्वं स्वरुपः स्वीयान्कोपान् स्वकोपस्य वा स्मरेः । मधुरतर-
शर्करादिपरित्यागेनातिकटुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्तर्हि मयीवापेक्षयाऽतिहीनासु मत्सपत्नीष्व-
प्यस्य रुचिः स्यादिति संभाव्य बहुतरं निम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारं वारमतिकटुनिम्बातिदानेन
यत्कोपान्मां प्रति व्यञ्जितबलसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेवि-
षती, परिवेषणार्थात्परिपूर्वाद्धिषेः शता 'शौ' इति द्विवचनम् । स्वरुपः, 'अधीनगर्भ—' इति
पठौ, कर्मत्वविवक्षया द्वितीया वा ॥

स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राक्षमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दारोपरक्तासु यद्भैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

स्मरेति ॥ शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा किमपि भक्ष्यमास्वाद्य एतत्सर्वा-

१ 'यद्वा अपिशब्दः समुच्चये । वर्षाकालसन्निध्यात् कस्य जलस्य नादोऽस्यां सा कनादिनी' इत्यधिकं
सुखावबोधायाम् ।

विशायिरसमस्तस्त्राविहृतया त्वया साधितं किमिति स्वादातिशयानतिस्तुवन् वारं वारं तदेव
वर्णयन्नहं सर्वातिशायिरसमेतच्छार्करमिति स्तुतौ अथरस्यापि सर्वमधुरवर्गान्तःपातितया
निन्दापर्यवसानान्मदपेक्षयाप्येतदधिकरसमिलयं वर्णयति । ननु, तर्हि अद्यप्रवृत्ति अयमेत-
देव रसयन्तु मम तु कथाप्यनेन न कार्येति खनिन्दया रोषत्वेन रक्तात्तवाधरात्पुनर्यदभैषं
भीतवानस्मि तत्स्मर । कोपेन लौहिलं युक्तम् । त्वदधरकल्पशार्करवर्णनेनया कुपितया त्वया-
धरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभैषं तत्स्मरेति भावः । शार्करम्, विकारे संस्कृतार्थे
वाण् । अधरात्, 'सीत्रा-' इत्यपादानत्वम् ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बमवृत्तवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नामिपर्यन्तं त्वदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा
चुम्बित्वा अवृत्तवान् अद्यमातचुम्बनेच्छुः (च्छः) सन्नहं स्मरमन्दिरं यत्त्वदङ्गं पाण्यादिना
प्रतिबन्धाद्वातिशयाद्वा गोपितत्वाच्चुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिश्चुम्बतु ।
तत्स्मरमन्दिरं स्मृतिविषयीभवतु । अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तत्र
दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चकवर्तिनापि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तम्, अत
एव सा धन्येति भावः । मुखादिकक्षाकुचनभिर्मूलवराजभागाश्चुम्बनस्थानानि ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसंबुद्धिर्वीडिता स्मितवत्यसि ॥ ९३ ॥

कमिति ॥ त्वं कमपि तमनिर्वचनीयं लोकोत्तरपुरुषावितार्यं स्मरकेलिं स्मर ।
(तं कम्-) यत्र कामकेलौ पुंस्त्वारापेण भवन्नित्येवं पुल्लिङ्गोचितसंबुद्ध्या मया विहिता
संबुद्धिरेत्याः सा त्वं वीडिता स्मितवत्यसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलाद्यद्विपरीतसुरतमकार्षीः,
तत्स्मरेत्यर्थः । केलेः पुंस्त्वं पूर्वं दर्शितम् ॥

नीलदाक्षिण्यं यत्र मदक्तेन श्रमाम्बुना ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ९४ ॥

नीलदिति ॥ तत्रोक्तेन पुरुषाविते ललाटकपोललिखितपञ्चवलीसंबन्धना मदेन
कस्तूरीकेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमाम्बुना आक्षिप्तं हनुमागमभिज्ञाप्य
नीलनीलवर्णं भवदुपरिस्थितत्वादधोविलोक्यतो मुखस्य कस्तूरीमिलितेन गलता श्रमजलेन
चिबुकसंबन्धस्योच्चिस्त्राज्जालं भवत् एवंगतम्, अधोभागे वर्तमानस्य मम हृदि धर्तमाने
मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणे विपरीतरताचरणसमये तत्क्षण उत्सवे बोधितमुफरीत्या योग्यम्,
अथ च—पुरुषावितक्षणे तादृशस्य श्रमजलस्य कूर्चकान्तिदायित्वेनोचितम्, दृष्टं स्वमास्यं
स्मर । 'मदो रेतसि कस्तूरीयं गर्भं हर्षमदानयोः' इत्यभिधानान्मदशब्द एकदेशलक्षणया
मृगमदवाची । नीलदू, आचारकिबन्ताच्छता । 'नील वर्णे' घातुरिति केचित् ॥

स्मर तन्नखमत्रोरौ कस्तेधा(दा)दिति ते मृषा ।

हीदैवतमलुम्पं यद्भूतं रतपरोक्षणम् ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ अहं भ्रात्रासिन्धे तवोरी को नखमगा[दा]इत्तवानिति मृषा असलभाषी
तन् हीरेष दैवतं मस्य तत्, अत एव रतस्य परोक्षं परोक्षकरणं मद्यन्यरूपं सुरतप्रतिब-
न्धकं अतं नियमं यदलुभं निवर्तितवान् तस्मात् । परपुरुषसंबन्धशोत्पादनार्थं मृषाभाषणेन
रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृतं सुरतप्रतिबन्धकमनुष्यो गं निवर्तितवांस्तस्मरेत्यर्थः । अतं सदैवतं
भवतीति हीदैवतमित्युक्तम् ॥

वनकेलौ सराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि महामुदस्येति मद्विरा व्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

वनेति ॥ त्वम् इति मद्विरा व्रीडितासि तस्मात् । इति किम्—हे भैमी, त्वं वनकेलौ
आरामविहारसमये भुवि पतितमश्वत्थदलं प्रति उद्दिश्य इदम् उदस्य पाणिनोत्थिष्य मया
देहीति । ‘अश्वत्थपत्रसङ्घं विपुलं च गुह्यम्’ इति कामशास्त्रवचनाद्भूपतिताश्वत्थदलमाचनेन
वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाच्च्रीडितासि तस्मरेति भावः ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या रहस्यानि एकान्तरतद्वृत्तानि
शंसति सति ह्रीवशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्य एवाप्तमाप्त एव वचने पाणिभ्यां
सख्याः कलायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमप्य(ति)संग्रामपि रहस्य-
मस्य कथयिष्यति तदनया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या तस्याः कर्णौ पश्चत्तेत्यर्थः ॥

कर्णपिधान एवोत्प्रेक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे तु (तु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीकरादेव कोकनदे रक्षोत्पले अपि कर्तारौ (१) सख्याः कलाया नेत्रे
एवासितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यन्मयन्ती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्मभूतौ अपीड-
यतां तु कलानेत्रनीलोत्पलयोराकर्णपूर्णतया कर्णाक्रमणात्पीडाकरणमिव भैमी-कररक्षोत्पले
अपि साक्षात्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुद्धेयव स्पर्धयेव वा (भैमीकरकोकनदे अपि)
तत्कर्णौ पीडयामासतुः । किमिति भावः । स्वर्णयोः साहायकं स्पर्धा च युक्ता । पीडयती,
‘वा नपुंसकस्य’ इति शुभभावः ॥

पुनरप्यन्वयोत्प्रेक्षते—

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं द्विया ।

पिदधाविच वैदर्भी स्वरहस्यामिसंधिना ॥ ९९ ॥

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युरालपितं स्वरहस्यमेत-

१ ‘वनकेलौ आरामविहारसमये’ इति ‘व्रीडिता’ इत्यतः प्राग्बोजनं साधितम् । २ ‘अथ च—उद्दिष्ट-
प्य (उच्छेद्य) देहीति याचितेन भगोवमस्य तस्योष्णीमाचनेन पुरुषावितसुरतस्यापि सूचितत्वाच्चलज्जिता-
सीति’ इति सुखावबोधायामधिकम् ।

स्वर्णाभ्यां सकाशाद्दहिर्मा गादिलमिसंभिनानिप्रायेणेव हिया पिदधौ आच्छादितवती ।
अन्वदपि गोप्यं वस्तु भाण्डे निक्षिप्याम्यो मा स्म ज्ञासीदिति तज्जरं पिधीयते ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबुद्धापि सख्यः सिम्भियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आराहूरे स्थिता अप्यपराः सख्यतात्त्वं नलहासकारणमबुद्धापि सिम्भियिरे
जहसुः । कस्मिन्सति—नले तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चै-
स्त्वेन सह यथा तथा हसति सति । नलाह्लासश्रवणमात्रेण सिम्भियिर इत्यर्थः ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः सितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरायामुर्वेदयाचप्सरसस्तयोर्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमा-
तिशयेन सुरभीणि सितान्येव पुष्पाणि ववृषुः । सर्वा अपि सख्यस्तावुभी कीडावशाजहसु-
रित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितम् । तयोः, 'पञ्चतसर्थे' इति षष्ठी ॥

तदास्यहसिताज्जातं सितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतांशोरलोकात्प्रकाशा-
जातं कुमुदश्रेण्या जृम्भणं विकासनमिवाभासत । 'तदस्य' इति कचित्पाठः ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तासु स्वपक्षयाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०३ ॥

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहहासानन्तरं विज्ञाऽतिचतुरा कला तासु सखीषु मध्ये स्वप-
क्षाया निजमित्रभूतायाः कस्याश्चित्सख्याः स्वरं हासेन विकस्वरं सुव्यक्तम्, अत एव—
सोऽयं मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयांशामकज्ञानविषयं कृत्वा जातं
बलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणार्थं सप्तहायोस्तादृशचिकुचा वाऽजनि । मत्पक्षीयाऽत्र विद्य-
तेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोचयिष्यति, क्षिप्तं वाकर्णयिष्यतीति साक्षात्सामुद्रिति भावः ।
अन्योऽपि केनचित्प्रतिबद्धः स्वपक्षीयं दृष्ट्वा जातबलो भवति । सखीस्वरश्रवणं तु कर्णपिधाना-
त्पूर्वमेव ज्ञातव्यम् । अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया कर्णनिबिड-
पीडने सामर्थ्याभावेन वा श्रवणोपपत्तिः ॥

साहूयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

सेति ॥ अथ स्वपक्षीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्वसखीमुखैस्तारस्वरं यथात-
थाहूय इति ऊचे । इति किम्—दूरस्थत्वात् हे स्वर्गमुखेन वञ्चिते सुन्दरि, एहि समीपमा-
गच्छ, आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीरमृतप्रवाहरूपा वाणीः पिव सादर-

माकर्णयेति स्वर्गेऽपि चन्द्रामृतपानमेव विविष्टं नलपरिहासाकर्णनमुखं स्वर्गमुखमेव तदनु-
भवेत्यर्थः ॥

साशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कुशोदरी ॥ १०५ ॥

सेति ॥ कल्या आहूता अनत्यासत्तिमत्यपि अत्यन्तनैकव्यरहितापि यत्र स्थितौ किञ्चि-
च्छ्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता कुशोदरी सा कलासखी तस्य वाचो भागं शिष्टमंशमशृणोत् ।
कलाकर्णयोर्भैम्या पिहितत्वादाहूता सखी नलकथ्यमानरहस्यकथाशेषमशृणोदित्यर्थः । का
कमिव—कुशोदरी कुशमप्या । अत्यजनेति यावत् । एवंभूता बदरी कल्पग्रामनामो ग्राम-
स्याल्पनिर्घोषं लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिं वा तमिव । बदरिकाश्रमस्थो लोकः मुनिज-
नस्थानभूतकल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं शृणोतीति ती(तै)र्थिकप्रसिद्धिः ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या नैपधामिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत्कला ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ कलासख्या नलवाक्यशेषश्रवणानन्तरं कला स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः
कर्णपिधानपरतया कलापश्चाद्भागे स्थितायाः, तथा—कलासखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैपध-
स्यामिधा वचनानि शृण्वत्यास्तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपाधमिब्यञ्जकमुखचेष्टावि-
शेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरजे प्रतिबिम्बवशादाकलयद्दर्शयत् । ददर्शेत्यर्थः । नलेन कला-
सखीं प्रति रहस्ये उक्ते भैम्या हास्यकोपादिचेष्टा नलमौलिरजे प्रतिबिम्बितं सा कला ददर्श
नत्वशृणोदित्यर्थः ॥

प्रतिबिम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतैः कृतानुमा ।

तद्व्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वतीवान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

प्रतिबिम्बेति ॥ प्रतिबिम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः स्वपक्षसख्या मुखा-
कृतैर्मौडाहासादिसूचकमुखसंकोचविकासदिचेष्टितैः कृत्वा कृतानुमितिर्यया तादृशसति-
कारदर्शनात्प्रायेण नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवंकृता नलवाक्यार्थसंभावना यया सा, तथा—तस्या
भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानुक्तं व्रीडाद्यनुकुर्वती प्रतिबिम्बदर्शनादेवाङ्गसंकोचाद्य-
भिनयेनानुकुर्वाणा दर्शयन्ती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि तद्व्रीडाद्यनुकरणादेव भैमी-
वत्, सखीवद्वा नलवचनं शृण्वतीवान्वमानि(यि) भैमीनलाभ्यां संभाविता । तद्व्रीडादि, 'न
लोका—' इति निषेधाद्वितीया । अनुकुर्वाणा, 'अनुपराभ्यां कृत्वा' इति परस्मैपदविधानाच्छा-
नजभावे 'ताच्छील्यवशोवचनशक्तिषु चानश' इति ताच्छील्ये सप्तौ वा चानश ॥

कारं कारं तथाकारमूचे साऽशृण्वंतमाम् ।

मिथ्या वेत्थ गिरञ्चैतद्व्याः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति ॥ सा कला तथा पूर्वोक्तं भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलमौलिमणिदृष्टं मुखजो-
डाहर्षाद्याकारं कारं कारं कृत्वा कृत्वा अनया सर्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाभिनयं
कृत्वा इति ऊचे । इति किम्—अहं भवदीयं सर्वं वृत्तान्तमशृण्वंतमां नितरामाकर्णितव-

स्वस्मि । हे मैमि, त्वं भवद्भवनभ्रवणसूचिका मम गिरो मिथ्या चेद्वेत्य जानीषे । अनाकर्णितमप्याकर्णितमियं वदतीति मन्यसे चेत्तत्तर्हि अभीष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूज्यमाना मम गौर्यादी-
ष्टदेवता निष्कलाः स्युरिष्टदामिन्यो मा भूवन्निति मया शपथः कियत् इति नलं प्रत्यबोचद्वा ।
अशृण्वन्तमाम्, 'तिष्ठथ' इति तमपू ॥

मत्कर्णभूषणानां तु राजभिषिडपीडनात् ।

व्यधिष्यमाणपाणिस्ते निषेदुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

इति सा मोचयांचक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥

मदिति ॥ इतीति । नुमम् । सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रत्युक्त्वा सख्या मैम्याः कर-
ग्रहान् पाणिभ्यां पीडनात्सकाशात्कर्णौ मोचयांचक्रे । अर्थाद्वैम्यैव प्रयोज्यया । तृतीयान्त-
(पाठ)स्तु सार्धार्थः । किंभूतायाः—कर्णपिधानरूपान्मुधायासादुधाप्रयासाभिषेधिनो निवार-
यितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्याः । तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः । शपथरूपं
कलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निषिडपीडनात्तव पाणिपीडेव भविष्यतीति
तत्कर्णौ मुनेति नलवचनाद्वैम्यौ तत्कर्णावमुबदित्यर्थः । इति किम् । हे राजन्, मत्कर्णपि-
धानवशान्मात्कर्णभूषणानां निषिडपीडनादेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यधि-
ष्यमाणौ पीडां प्राप्स्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेदुमुचितेति । कर्णपिधान-
फलं नास्ति पिधानप्रयासो व्यर्थः प्रत्युतासाः पाणिपीडा भविष्यतीतीत्यं त्वया निषेधेत्यर्थः ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसंततिच्छेदतालताम् ।

जगाम श्रुतिं त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

श्रुतीति ॥ ततः कर्णमोचनानन्तरं ततो विस्तृतो वा तस्याः कलायाः कर्णयोः श्रुतिं
शीघ्रं त्यागस्तसाच्छीघ्रहस्तमोचनाज्वातो यष्टादिस्वनः स श्रुत्योः संरोधाधिविडपीडनाज्वातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य संततिरविच्छिन्नता निरन्तरसमुत्पन्नो गुमुगुमारव इति यावत्, तस्य
च्छेदे विरतो तालतां हस्ततालद्वयवाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम । श्रुति-
तिमुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानादिशब्दः, कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमुगुमारवविरामश-
पकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च स्वप्रत्यक्षसिद्धम् ॥

सापसृत्य कियद्दूरं मुमुदे सिम्भिषे ततः ।

इदं च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्वैम्युपवेशनस्थानाद्वा सकाशात्किञ्चित्किञ्चिद्दूरमप-
सृत्य गत्वा मुमुदे सिम्भिषे । प्रतारणकौशलवशाज्ज्ञास्य च । तां सखीं श्रुतनलवचनाने-
षेदं वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुपगानीचैर्ध्वनिविकारैः कृपणभाषणैर्ययाचे च । अत्रो-
चदिति यावत् ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदश्रावि मयानयोः ।

वर्णयाकर्णितं महामेह्यालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

१ 'यक्षेति' इति पाठे—'संज्ञमे द्विरुक्तिः' इति सुखावबोधा ।

अभिधास्य इति ॥ हे सखि, मयाऽनयोर्वद्रहस्यमधासि, अहं तद्रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये, मत्कर्णपिधानानन्तरमतयो रदस्यं त्वया आकर्णितं तत्त्वं मया वर्णय कथय एहि शीघ्रमागच्छ विनिमीयतां परितृप्तिः कियताम् । सद्यम्, 'कियया यममिप्रेति-' इति संप्रदानत्वम् । भिजवाक्यत्वाद्वादेशाभावात् मयादेशः ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकटश्रुतिनाटने ।

विसिती कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं क्षिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहूताया वयस्याया अभ्यर्थनेन स्नाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अशृण्वन्तमाम्' इत्यादि प्राकटश्रुतिः पूर्वं कृतं मिथ्याक्षिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विसिती अनया कथमावां प्रतारितौ स्वः दृष्टं दृष्टमिति मिथोवचन-पूर्वं साधयौ तौ दम्पती क्षिरः कम्पितं कुरुतः स्म । नाटने, चौरादिकाणादेतत्पुंसके भावे लुप्तः ॥

तथालिमालपन्तीं तामभ्यधाञ्जिपधाधिपः ।

आस्व तद्वञ्चितौ स्वश्चेन्मिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निपधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण स्वपक्षभूतामालि प्रत्याल-पन्तीं तां कलामभ्यधादवोचत् । हे कले, मिथ्याशपथरूपास्ताहसादिवारितकारित्यादेतोषे-यथावा कर्णमोचनार्थमेव तयालीकवचनोक्त्या वञ्चितौ प्रतारितौ स्वो भवावत्सर्हि आस्व तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां तर्जनोक्तिमूचे इत्यर्थः ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति उद्दिष्टालापीदवोचत् । हे राजन्, त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य वचनस्यैतावत्सु दिनेषु मध्येऽयैव मृषोद्यता मिथ्या-भाषणत्वरूपः कलङ्को दोषः कुतः कस्मादेतोः शङ्कितः संभावितः, तत्कारणं कथयेति । सत्यवादिन्या भैम्याः परिचारिकाया ममालीकभाषित्वं संभावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी राज्ञिपुत्रमपि सुरतमस्तद्वेषेऽपुत्रमिति कथयति । परिजनश्च प्रभुसदृशो युक्तः । तयालीकभा-षणं मम गुण इव ननु कलङ्क इत्यपि । 'परिजनस्योक्तौ' इति च पाठः ॥

सखचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति—

सत्यं खलु तदाधौपं परं गुमुगुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चाधोचं ननु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितमधौपमिति सत्यम्, परं केवलं गुमुगुमारवं ननु त्वद्वचनम् । तथाच—श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणसमये धातोः सकर्मकत्वेऽपि कर्मोविबल्लयाहं शृणोमीत्येव चाधोचम्, ननु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यवोचम् । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात्सत्य एवेति न कथंविदपि ममालीकभाषित्वं त्वया

शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वाच्च शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं ननु भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

‘व्यर्थाः स्युर्मम देवताः’ (२०।१०८) इत्यत्र देवतावाच्यसामान्यार्थत्वेन ‘शपथो मया न कृत एव’ इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्र्येति ॥ हे राजन्, अहं तेन ‘व्यर्थाः स्युः’ (२०।१०८) इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका अशृण्वन्तमामित्याद्यो मम गिरो व्यर्था ध्वनीकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्थ तादृश एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां त्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि । अथ च— या गुमुगुमारवरूपा अधौषम्, याश्च त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादवशः स्यत्वाग्निरवकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलपसीत्यत आह— ‘धत्तेनापि शपेथस्तु देवाभिगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्थं निरुन्तति ॥’ इत्यादिमन्त्रादिवचनप्रामाण्यादेवतासंबन्धी सत्योऽपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मात्कर्कशोदकः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती । दैवतः सत्योऽपि शपथः कर्कशोदक इति यन्मन्त्रादिभिरुक्तम्, तस्मात्सत्यं यस्माच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव त्वया मयि कलह आरोपित इत्यर्थं इति वा ॥

इदानीम् ‘आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः’ इति न्यायादलीकनायणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वैचित्र्येथे कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यच्च विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलौ, युवां ‘भैमी मयां स्प्रष्टुमपि न ददाति, नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापि’ इत्यसंभोगकथारम्भैरन्योन्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तारम्भैर्मिथोभूतसुरतभरनिर्हवैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वचयेथे प्रतारयथः । यत् तु पुनः अहं कर्माभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अबोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं चेति काकुः । भवज्जामहं वक्षनीया मया तु भवन्तौ न वक्षनीयो का वा रीतिरियम्, यथानुकरणसाम्यात्समदोषगुणौ, ‘युवामहं’ चेति भावः । अर्हन्तीति ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ इति शतरि उभित्त्वान्धोपि नुम् । युवां कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावृत्त्या योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सत्यौ श्रुतमाचक्ष्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्णे इति ॥ ततः स्ववचकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीसुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने

१ ‘अनाहन्तीतिपाठे’—यत्पुनर्युवामहं विप्रलभे सेयमनर्हन्ती अवोग्यता । अर्थांन्मनेत्यर्थः इति मुनावबोधः ।

आख्यं कुर्वाणे च बहु नितरां स्वयमाने हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो
भैम्या वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यमाचख्यतुः । चावन्योन्य-
चमुच्ये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीष्मया द्विवचनम् ।

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः सख्या कल्यैव सख्या ना
भैमी आख्यायि इति उक्ता । हे दमयन्ति, त्वं मे मर्षां मा कुप्य । अहं यदब्रवं तदस्याः
द्वितीयतोऽपि कर्णात्संगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन श्रुतं नतु द्वितीयेनेति लौकिकादा-
भाणकारपरिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रकारेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुचद्वह'-
इति संप्रदानत्वम् । मा निरनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सख्युत्तयनन्तरं प्रियः प्रियामाचष्ट इत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि,
त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः
किं तु मयि कदाचिद्विश्वसिहि । सखीषु मैव विश्वसीः, किंतु मय्येवेति वा । यद्वा—मा
विश्वसीरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति कचित् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्त्रभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाकृतया आलापि इत्युक्ता । इति किम्—हे
वयसे, असौ तव पतिः कचिदपि देसे जने वा तद्रहस्यं नात्रपति, किंतु गोपायत्वेव ।
तत्तस्मादीदृशि एतत्सहस्रोऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्त्रभ्यं विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेतस्मि-
न्निति विरुद्धलक्षणया—अयं सर्वस्याग्रे तद्रहस्यं प्रकटयत्वेव, असभ्यश्चायमिहस्मिन्नेतत्तुल्येऽ-
न्यस्मिन्नपि मैव विश्वसीरिति । नालपति, अपि त्वालपति । विस्त्रभ्यमपि तु नेति काकुर्वा ।
'अलापि' इत्यपि कचित्पाठः ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भण भैमि वहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इत्युक्तप्रकारेण प्रतिवन्धा व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधका-
रिण्यां सत्यां प्रियां प्रतीत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि, अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां विश्वास-
घातिन्यौ अग्रे सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निष्कासयामि भणान्नापय । एतेन नलस्य संभोगे-
च्छ्रुता व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लट् । 'व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च'
इत्यभिधानादुर्वचकर्मत्वाभावात्, 'उदोऽनूचकर्मणि' इति तद् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे
कृतोपमाया वा ॥

शिरःकम्पानुमत्याथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

बुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

मै० च० ६८

शिर इति ॥ अथोक्तविषयप्रधानान्तरं मुदत्या भैम्या शिरःकम्पेन या सखीनिष्कासन-
स्यानुमतिरनुज्ञा तया कृत्वा प्रीणितो जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्स-
र्प्योद्यम्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्टत्वाच्चिरःकम्पेन भैम्या
तद्वह्निःकरणमग्रीकृतम् । नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि संभोगेच्छयैवैता बहिः कर्तुमिच्छति
मत्संभोगोऽनुमतोऽस्या इति संतुष्टः, अत एव तद्विगमनार्थं जलं निक्षिप्तवानिति भावः ।
शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तया सुरत्येति वा ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिमिर्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तेन नलेन चित्रे आश्रयं दत्तं स्थापितं
चित्तं ययोस्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाहावयन्ति तच्छीलैः
परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वरुणस्य सेचनमाग्रीभावः अलम्भि प्रापि ॥

घरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भैरैः ।

एतयोः स्तिमितीचके हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥

घरेणेति ॥ अयं नलः वरुणस्य घरेण सुलभैरनायासलभ्यैरम्भसां भैरैः पूरैः, तथाक-
स्मिन्कृतदर्शनप्रभवंविस्मयैराश्रयैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयसुरःस्थलमान्तरं च
स्तिमितीचके पूर्वमनार्द्रमप्यार्द्रं चके, तथा—अनिश्चलमपि निश्चलीचके । नीरपूरसेकेनाति-
तरां साधयं जाते इत्यर्थः । 'स्तिमं श्चिम आर्द्राभावे' ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हृष्येणादर्शयत्पश्य नन्वि मे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

क्लिष्वीकृत्याम्भसा चक्षुं जैनप्रव्रजितीकृते ।

सख्यौ सक्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ क्लिष्वीकृत्येति । युगम् । ततो जलसेकानन्तरमयं नलस्तेन तावता जलसेके-
नापि गृहाद्दहिनापसर्पन्त्यौ निर्वच्छन्त्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाच्चातेन हृष्येण दमयन्तीमदर्श-
यत् । ननु तन्वि, त्वं मे पुरः इमे सख्यौ पश्य । किंभूते सख्यौ—अम्भसा कर्तृभूतेन,
करणभूतेन कर्तृभूतेन मया वा वसनं क्लिष्वीकृत्याग्रीकृत्य जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिव्राजि-
कात्वं प्रापिते । यतः—सक्षौमभावे दुकूलसाहिते सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं
ययोस्ते । सक्षमतरे वक्षे जलसिके निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति । नमप्राये एते सख्यौ ममाग्रे
विलोकयेति तयोर्लज्जालाजनद्वारा बहिर्निर्ममनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शय-
दित्यर्थः । दृष्टेर्बुद्धयर्थत्वाद्दमयन्तीमित्यणौ कर्तृणौ कर्मत्वम् । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता
प्रव्राजिका । अतादृश्यौ तादृश्यौ कृते इति चिः ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम् ।

यत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्बुन इति ॥ अशो जलं कर्तुं अनयोः सख्योः पटावृतमप्यङ्गं स्तनजघनादि कर्म यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञात्वेन, अथ च शम्बरारूपदैत्यभावेन मायैवाविरभूत् प्रकटा अजनि । शम्बरी हि मायाऽविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनादनग्रे नमीकरणाद्येयं शम्बरी मायैव प्रकटाभू-
दिति नलवचनः । कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि हेयम् ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह—

वाससो वाम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपागमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

वासस इति ॥ वाऽथवा स्तनाद्यङ्गानामियं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेना-
तिसूक्ष्मवस्त्रविशेषत्वेन, अथ चाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपागमत्प्रमाणा जाता ।
निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि चेद्दृश्यते तर्हि तत्राम्बर-
त्वमेव हेतुरित्यर्थः । किंभूता—चारवः स्थूलतरनिर्मलमनोहरा हारमणयः मौक्तिकानि तेषां
श्रेणयः पद्मय एव तारा नक्षत्राणि तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा ।
अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति । तदेव चास्य लक्षणं तद्दृष्ट्वापि वस्त्रावृतत्वेऽपि जलसेकद्वारा
मुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते । तस्मादम्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवा-
चित्वं बहुधा दर्शितम् ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां हीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वाक्षारसात्सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

ते इति ॥ ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्रोप्याङ्गदर्शनरूपां निजावस्थां निरीक्ष्य हांणे
लज्जिते सख्यौ ततस्त्वस्मादतिगृहान्निर्ययतुर्बहिर्निर्जन्मतुः । अन्या अपि सर्वाः सख्यस्तयोर्जला-
प्रीकृतसख्योः सख्योर्वाक्षारसादर्शनकौतुकातिशयात्तयोः पश्चात्कृमाभिश्चक्रमुः ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमृचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

ता इति ॥ ताः सख्यौ बहिर्भूय गृहाद्वहिः स्थित्वा वैदर्भीमृचुः । हे नीती नीतिशास्त्रे
अधीतिनि सुतरां कृताभ्यासे भूमि, ते त्वया मर्मज्ञे त्वद्ब्रह्मवेदिन्यावम् सख्यौ अधुनापि
पूर्वं यत्कृतं तत्कृतमेव, इतः परमपि यावद्दूरं न गमिष्यतः, तावत्पुनर्नोपेक्ष्ये । 'विरोधयेन्न
सर्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनाम् । प्रसादयेदशक्यं तु—' इत्याद्युक्तान्स्मरणान्मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया
नीतिशास्त्रप्रवीणयोपेक्षा नैव कार्या कित्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये चेत्त्यर्थः । 'मर्मज्ञो
ह्युपेक्षितो विकरोति' इति नीतिशास्त्रम् । तस्मादेते आकारय प्रसादय चेत्त्यर्थः । नीती,
'कस्मेन्निधनस्य—' इति कर्मणि सप्तमी । ते, 'कृतानाम्—' इति षष्ठी ॥

उच्चैरूचेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं तच्च मथानयोः ॥ १३४ ॥

उच्चैरिति ॥ अथ राजा ताः सखीकनैर्परादाकर्णनयोभयं तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोचे हे सख्यः, वो युष्माकमियं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह । एताभ्यां मम ममं रहस्यं श्रुत-
मित्येतावत्, मया तु पुनरुक्तयोः सख्योक्तान्ममं गुह्यमज्ञं दृष्टम् । 'श्रुतादृष्टं बलवत्' इति
न्यासादेताभ्यामहमेव बलवतीति न कापि मे भीतिरिति वक्ष्यमाणभेमीवचनानुवादरूपेण
नलोऽनोचदित्यर्थः । 'राज्ञा' इति पाठे—ताःप्रति राज्ञा ऊचे इत्यर्थः । व इत्यादृत्त्या पठो-
द्वितीयान्तम् ॥

मंद्निरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः, बहिर्निष्कासनाद्यनुमतिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः
सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्न कार्या । विरोधिनो हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः ।
किंच विधिग्रन्था इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्या असत्यानां च सिंहासने कपटासत्यः
सर्वाधिपत्येऽभ्यपिबन्त । योऽनयोर्जलसेको दृश्यते स प्रद्वक्तृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक
एवेति भेगी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः । श्रद्धा-
तव्यम्, अपितु न कथंचिदिति वार्थः ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विपः ।

मृषामपीलवैलक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूर्वधौते अत एव चारुणि मनोहे धवले एवंविधेऽपि
द्विपचरिते मृषामपीलवैरसत्यलक्षणमपीलैशः कृत्वा लक्ष्म कलहं लेखितुं के जनाः शिल्पिन-
वतुरा न भवन्ति । अपितु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मंद्निरोधितयोरेतयोर्वचसि न
विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते रमणीये कुज्यादीं मध्यादिषण्ण-
कैश्चित्रं लिखन्ति । के द्विपः शिल्पिनो नेति वा ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न किञ्चिद् ब्रूवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचचक्षाते ऊचतुः । इति किम्—आधामन्यत्किञ्चिद्ब्रू-
धिकं न ब्रूवहे । किन्तु यस्मै प्रयोजनाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्वहिर्निष्कासितास्तदेष परं
केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामग्रे 'मुरतार्थं वयं निष्कासिताः' इति कथयिष्यावो न
त्वन्यत्किञ्चिदिति ॥

स्थापत्यैर्न स वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथावाचि मुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विषये
स्थापत्यैः सौविदलैर्नपुंसकैः करकम्पेन कृतामपि वारणां निषेधं न वित्तः स न जानीतः स

१ 'विराधितयोरिति पाठेऽपि स एवार्थः । विपूर्वो रापिर्विरोधार्थ' इति । २ 'श्रद्धासम्पत्तिमिति
पाठस्तदनुज एव' इति च सुखावबोधः ।

यस्माद्वर्षागस्त्येनातिवार्धकेन चलन्तः करा येषां तैः । वार्धकातिशयजनितवातदोषवशेन
स्वाभाविककरकम्पनघ्नान्वा कृतमपि निषेधं न वित्तः सोऽर्थः । 'सौविदल्लाः कञ्जुकिनः
स्वापत्त्याः सौविदाश्च ते' इत्यमरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षावान् । इत्यमुनि 'प्रियस्विर-'
इति वर्षादेशः ॥

अपयातमितो धृष्टे धिग्वामशीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिर्लेजे, सख्यौ युवामितो गृहादपयातं निर्गच्छतम् । यस्मादां
युवयोरशीलशीलतां ग्राम्यभाषणस्वाभावत्वं धिक् निन्द्यमिति तैः स्वापत्त्यैरुक्ते गदिते ते
सख्यौ तेभ्यो मारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायांचकतुः एवमुक्तवन्तस्ते कञ्जुकिनश्च व्यति-
द्राते स्म पलायांचकुः । तयोः पलायमानयोः पश्चाद्गन्ति स्म । तयोः संभोगेच्छुतां ज्ञात्वा
सखीतर्जनव्याजेन तेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति, व्यतिद्राते इति च द्विवचनबहुवच-
नशेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेऽपि तुल्यं रूपम् । द्रातेः परस्मैपदित्वा-
दात्मनेपदं चिन्त्यम् । व्यतिद्रान्ति स्मेति पठनीयम् । इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यति-
द्रान्ति स्मेत्यर्थः ॥

आह सा तद्विरा हीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी कापि निरूपणा न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निर्वासिता इति सख्योर्गिरा हीणां लज्जिताम्, अत
एव—नतमुखीं प्रियामित्याह सा । इति किम्—ईदृशोऽशीलभाषणशीला भण्डा निर्लेजाः
सख्यो यस्यास्तादृशी कापि (इयपि का) मनागपि निरूपणा निर्लेजा न, अपितु सखीयुक्ता
त्वमेव । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति न्यायादानुरूपयोर्द्विं सख्यं युक्तमिति त्वमपि
लजां मुषेति सकागस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि ईदृक् कलासदृशी न । त्वं तु मना-
मपि निरूपणा नासीति वा भण्डस्य निर्लेजात्वं भवत्येव । सखीका, नयन्तत्वात्कप् । मनाग-
सीति पाठः तदाहृत्वाऽपिशब्दो योज्यः ॥

अहो नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं मुखम् ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति ॥ अहो भैमि, ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं यस्यैवंविधं सदपत्रपाकं गत-
लज्जं न भवति किंतु सलज्जमेव । स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति नस-
मासेनैकपर्यं वा । अथ च—पत्राणां नागवह्नीदलानां पाकः फलभूतः पूगादियोगसंजातो
रागः स नास्ति यस्य तदपत्रपाकं तादृशं न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत् । अत एव
—नितरां जातलज्जवणम् । अथ च—सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जम् । अहो चित्रम् ।
असुन्दरं हि सलज्जं भवति त्वं न दर्शयसि, इदं तु सुन्दरमपि त्वं न दर्शयसीत्यर्थम् ।

१ 'द्रा कुत्सायां गतौ' इति प्रादोर्लटि 'कतेरि कर्तव्यमितिद्वारे' इत्यात्मनेपदम् इति ज्ञायातुः । 'न
गतिद्विसार्थेभ्यः' इत्यात्मनेपदनिषेधाभिव्यक्तमेव । 'वह्निर्भावनाशविषयायां गतपैत्वाभावादात्मनेपद-
मिति यथाकर्षचिरसमर्पणीयम् । प्रकारान्तरं वा मयेपनीयम्' इति सुक्तावबोधः ।

अथ च—त्रयैवाकं दुःखम्, अपगतं त्रपाकं यस्मात्तदपत्रपाकं तादृग् न भवति लज्जास्व-
दुःखसहितम् । अत एव न जातं रूपं यस्य । सुरतार्थं सर्वनिर्वासने ताभ्यामुक्तं लज्जातिश-
यान्मुक्तं नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च—पत्रयोर्युटयोर्मध्ये यः पाकः स
नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति यत्तत्रापत्रपाकम् । कृतपुटपाकमिति यावत् । एवंभूतं
सुवर्णमेव तत्र सुखमहो चित्रम् । सुखस्य सुवर्णलभाध्वर्यकारीत्यर्थः । यतः सलज्जम्, अत
एवातितरां तापस्य कोधामेरर्जने संपादने सत्यपि समक्षमञ्जलिभाषणादिना सखीभिः कोपे
समुत्पादिते सत्यपीतो मुखासकाशादुर्वर्णानां परुषाक्षराणां निर्गमो न स्यात् । कोपे सत्यपि
लज्जाबाहुल्यास्तखीः प्रत्यक्षरमपि परुषं न भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—कृत-
पुटपाकसुवर्णं सुरुपं यतोऽत एव पुटरहितम् । नितरामभिदाहे सख्यप्यस्मात्सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् । पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्टस्य शुद्धतरस्य सुव-
र्णस्य पश्चात्सुरामभिदाहे कृतेऽपि दुष्टाशयस्य पूर्वमेव सत्तत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव ।
तथातितापार्जनेऽपि ते मुखादुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याध्वर्यमित्यर्थः । अत्युत्तमपोदशवर्णक-
सुवर्णवर्णाऽपरुषभाषिणी चासीति भावः । अपत्रपाकम्, पक्षे 'न कपि' इति हस्तनिवेधः ॥

तामथैष हृदि न्यस्य वदौ तल्पतले तनुम् ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमस्तिस्वदत् ॥ १४२ ॥

तामिति ॥ अथैष नलः तां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तजुं शरीरं वदौ । पृष्ठेन
शय्यां पस्पशैत्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव निमिष्य नेत्रे निनील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमस्ति-
स्वददनुवभूव च ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेद्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४३ ॥

न्यस्येति ॥ स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्वरं न्यस्य निक्षिप्य, तथा नीवीनां मध्ये च
नाभिमूले निवेद्य स्थापयित्वा पाणेः स्वरस्य तस्याः करग्रहणे (पाणि) विवाहने विषये
जातं श्रमं सफलं चक्रे । स्तनजघनादिस्पर्शमुक्तानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलम् ।
यस्त्वनादिस्पर्शमुक्तानुभवानम् । अथ च—तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः ग्रहणं तज्जनितं
स्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे । स्तनादिमर्दनं राजदण्ड इत्यर्थः । अथ च—स्वपाणैर्मैम्याः करेण
यद्ग्रहणं निरोधनं तज्जनितं श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीविस्पर्शमात्रेण निवृत्तो, न त्वज्ञातरे
करं निवेक्षितवान् न च संवुमुजे । एतच्चोत्तरत्र संभोगनिषेधाङ्गभ्यते ॥

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा बहन् ।

तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्थापितां वक्षसि निवेक्षितां तां
बहन् मुखातिशयाज्जगृह्य स्पष्टमुद्रेक्षे । आत्मनस्तस्या मैम्या उद्वहनं विवाहं प्रति, अथ च—
कर्णधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्टे चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

स्थिरादिति ॥ च प्रियालनौ स्निग्धस्त्रीभिः संजातसात्विकस्वेदाभिः कराङ्गुलीभिर्लम्बा
कस्तूरीलेपसंस्निग्धन्या मुद्रया पञ्चवह्नीरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये पूजार्थं महाकलक-
लकचनीयं पीडनं मर्दनं ययोर्वाभ्यां वा तौ तथा चक्रे । भैमीकुचयुगले स्वरचितां कस्तूरीप-
त्रवह्नीरचनां श्रोष्ठितां हृष्टा प्रियेण गाढमेतौ पीडिताविति अन्योन्यमुचैः कलकलं सङ्गो
यथा कुर्वन्ति वृत्तं कुचमर्दनं स्वयमेव जानन्ति तथा तत्कुचौ ममदंति भावः । स्त्रोकेऽपि
स्वकृतां मुद्रां लुपां हृष्टान्यथाभावशङ्कयोचैः पूजार्थं कुर्वन्तीति ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्त्येक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनयेष न ॥ १४६ ॥

तदिति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निश्चाय स्वयमेव चमत्कुर्वन्त्येक्षितोचामभिनयपूर्वं
साङ्गमानः नखशतपीडाविशेषादेव तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः स तामवादीत्—हे भैमि, एष
नखस्ते हृदिस्थं मां किं नाभिनयः, अपितु—मामपि व्यवहार्यदेव अन्यथा कथं त्वरीये हृदि
नखे क्षिते मनाज्ञचमत्कार इति ॥

अहो अनौचितीयं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताम्रैर्मम नखैः शुद्धे निष्कपटे हृदि
अशुद्धं रुधिरं वर्तते (कल्पते) यत्र तच्चया तथाऽहो मयूरपदादिचिह्नसकल्पि अक्षरीति
यत्, सेयं महती अनौचिती अहो चित्रम् । कैरिव—दोषारोपकृपकृपापणवसातीक्ष्णमु-
खैर्दुःसहृददनेः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशुद्धवत्सदोषपुरुष इवाङ्गो दोषा-
रोपः कल्प्यते, सा यथानौचिती । नखशतेन रुश्याः स्त्रैरेव नखानामनौचित्यप्रकटनव्या-
जेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसमर्पादितिः ॥

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यदिति ॥ हे भैमि, गुणमयं सूक्ष्मच्छदरतन्तुकं ते वासः नितम्बोरु अपनमूरु च
यद्यन्नाचुम्बति स्मृशति, तथा यस्माच्च ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणाच्छुभानां रमणीयानां
दशानां आन्ततन्तूनां यद्येयमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः । यत्तदौ वासोविशे-
षणे वा । अथ च—यो गुणमयः शौर्यौदार्यादिगुणपूर्णः निर्दोषश्च शुभावा दशायाः पूर्वा-
चरितपुण्यपाक्षेपनतश्चमप्रदयोगानुकूलसमयविशेषस्योचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतर-
रमणीनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनं च लभते मान्य इति । त्वञ्जितम्बादिचुम्बनकारिणो
मतोऽपि वसनमेव धन्यमिति । नितम्बोरु, प्राणपङ्क्त्यादेकवद्भावः ॥

लीनचीर्णांशुकं स्वेदि दरालोक्यं विलोकयन् ।

तञ्जितम्बं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सात्विकस्वेदवशादतिस्फुप्तत्वात्समच्छवीभूय लीनं संलप्य चीर्णं नेत्राख्यम-
शुकं यत्र, तथा—स्वेदि सात्विकस्वेददुष्कम्, अतएव—दरालोक्यमीषदृश्यं तस्या नितम्बं
विलोकयन् स कामोन्मत्तो भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधाभिराश्रयतया निश्वासमोचनेन दुःख-

ममिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमिष्यतीति निनिन्द । सुरतार्थे दिनावसान-
मभिलक्षापेक्षार्थः । कामपरवशत्वात्संभोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्ते
इति भावः ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपवर्तिनं देशं कपोलचि-
ज्जुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख
एवाधरपानस्यालीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्ठचालनचुंकारादितरां चकार । चापलस्या-
लीकत्वं च तादृगभिनयमात्रकरणत्वात्किंच चापलकरणेऽप्यधरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संवृ-
क्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधरश्चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः सन्नयमधर
एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि चकारेति भावः । अतिरिरेषोरियं जातिः ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यधाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां प्रसन्नामपि तामित्युक्त्वाऽको-
पयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि, अहं स्मरशरव्यधां सोढुं न क्षमे न शक्नोऽसि यतः,
तत्तस्मात्त्वं मम प्रसीद प्रसीद मयां सुरतं देहि देहि । दिने रन्तुमनुचितत्वात्कोपव्याजेनापि
दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोपं विना न संभवतीति कोपसंपादनम् ।
शरन्वतामिति च पाठः । चपलापाङ्गि, 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् ॥

नेत्रे निपथनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निपथनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजम्, ततोऽनन्तरं स्तनतटौ,
ततोऽनन्तरं च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशात् घनं पीवरं जघनमीयतुः प्रापतुः । सुरतौत्सु-
क्यात्सादरं वदनादिकमेणालोकयदिति भावः । अम्बुजतटघनपदैः सादरावलोकनार्हत्वं सूचि-
तम् । घनपदं सादरावलोकनद्योतनार्थं क्रियाविशेषणत्वेन सर्वत्र वा योज्यम् ॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसाधन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं वदनादिबिलोकनपूर्वं जघने चिरकालं सादरदृष्टिस्थापनद्वाराऽधीरतया
रतोरसुकतया हठवृत्तौ बलात्सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शाङ्गमाना संभावयन्ती असौ
झटिति मत्ताहुत्थाय चिरनिर्गतसखीगवेषणाय सोत्कण्ठं यथातथा कलायाः सखीरन्वसरत् ।
सख्यनुसरणोत्कण्ठव्याजेन प्रियसुरतारम्भे पर्यहृषीदिति भावः । अतितरां रसपरवशता
द्योषाय, रसत्यागश्च नायकस्य नीरसतामेवापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रसान्तरद्वारेण
संभोगश्चरारं परां काष्ठां प्रापयितुं श्रीहर्षेण मैत्रीमलयोर्मिभ्रदेशावस्थायित्वकथनोपक्रमः कृतः ॥

१ इदं च व्याख्यानं 'आत्मवित्सह तथा दिवाविशं भोगमागमि न पापमाप सः । आहता हि विषयै-
कज्ञानता ज्ञानधीतमनसं न लिम्पति' (१८ सर्गे २) इति प्रायुक्ताविरोधाभिव्यक्तम् । तस्मादस्य वीर्यमूर्त-
परतया व्याख्यानं कल्पयित्वा वधाकथंविशोभना कार्या ।

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसंभोगलोभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीति ॥ नलसंभोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं शनैः स्पन्दं गमनं वितन्वता स्त्रीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तुमददता सता भैमी, शक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूपनिजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहाद्बहिस्त्वया न निर्गन्तव्यमिति न्यवारीव न्यपेधीव । निर्गतापि स्तननितम्बभराकान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं न शशाकेति भावः । कुचनितम्बेन, प्राण्यज्ञत्वादेकवद्भाषः । लोभिना, अत इति ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशकच सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अपीति ॥ स श्रोणिभरेण नितम्बभराकान्तत्वेन स्त्रैरां मन्दगामिनीमपि सनीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्तम्भवदूक शीघ्रं पीवरौ च दोषौ बाहु गस्त्रैवंभूतोऽपि सङ्गज्जात्या धर्तुं नाशकत् । यतः—तस्या अङ्गसङ्गाज्जघनाद्यङ्गस्पर्शाज्जातो निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः । सात्त्विकस्तम्भवशात्तां धर्तुं नाशकदित्यर्थः । भरास्त्रैरामिति पाठे—श्रोणिभरनिमित्तमस्त्रैरा स्वाधीना न भवति तदधीनैव तादृशीमित्यर्थः ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्या तन्वङ्गि मामित्यर्धगिरं प्रियम् ।

सित्वा निवृत्त्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

आलिङ्ग्येति ॥ असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्धगिरं वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं सित्वाऽधीरतरत्वेन हसित्वा निवृत्त्य परावृत्त्य बलितप्रीवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं देहलीबहिःप्रदेशमगात् । इति किम्—हे तन्वङ्गि, प्रियं मामालिङ्ग्यालिङ्ग्या (ङ्गेल्यर्धोऽ)-परिपूर्णा वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादबाहुल्येन गद्गदभिसंस्तरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य मां सुख्य पश्चाद्वच्छेति वाक्यशेषः । सितादयः संभोगश्चद्वारपारमगात्प्रभूततयाऽलंकारः ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तमन्तर्द्वनयाऽनया ।

शेके शालीनयालिभ्यो न गन्तुं न निवर्तितुम् ॥ १५७ ॥

प्रियस्येति ॥ प्रियस्य तत्संभोगप्रातिकूलक्षणमप्रियमारभ्य कृत्वा तद्दशादेवान्तर्द्वये दूनयोपतप्तया । प्राप्तपश्चात्तापयेति यावत् । द्वारबहिर्देशं प्राप्तयाऽप्यनया प्रियस्नानभीप्सिताचरणानन्तरं तस्य प्रसादमकल्पैव सखीः प्रति गन्तुमनुक्तमिति विचार्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके न सनर्थोभूतम् । तत्रैव तस्यावित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशात्निवर्तितुं नलं प्रति परावर्तितुमपि न शेके । यतः—शालीनयाऽऽहृदयाऽतिसलज्जया अस्मदुद्देशेनागतापि सुरतार्थं प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिष्यन्ति, तथा च लज्जा स्यादिति भिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । नलविषयैव वा लज्जा क्षणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्तुर्णी स्थितेति भावः । आलिभ्यः, 'गल्यर्थकर्मणि' इति चतुर्थी, निवृत्तिं प्रत्यपादानत्वात्पञ्चमी च ॥

अचकथदथ वन्दिसुन्दरी द्वाःसविधमुपेत्य नलाय मध्यमद्वः ।

जय नृप दिनयौवनोष्मतप्ताप्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते १५८

अचक्रद्यदिति ॥ अथ परिहासपूर्वं भैमीबहिर्निर्गमनानन्तरं पुरुषस्यान्तः प्रवेष्टुमश-
क्तत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं श्रावणीयत्वाद्द्वन्द्वमुन्दरी विदग्धमागधवनिता द्वाःसन्निधं द्वार-
देशसमीपमुपेत्य इति अहो मध्यं मध्याह्नमचक्रपत् । व्यज्ञापयदित्यर्थः । इति किम्—हे
नृप, जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । दिनस्य यौवनं मध्याह्नस्तत्संबन्धिनोभ्रमणा तप्ता आतपसंतापेन
कृत्वा संतापवती क्षितिस्ते आह्वनजलानि माध्याह्निकजलानि पिपासति पातुमिच्छति ।
अचक्रपत्, प्यन्ताचष्ट् । अकपयदिति पाठे—सह । नलाव, 'क्रियया यममिप्रैति—' इति
संप्रदानत्वम् ॥

उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बुच्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गासमशमनस्त्वस्मिभ्रभावशोभाम् ॥ १५९ ॥

उपेति ॥ अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्तमानमुपहृतं भागीरथ्याः सकाशादानीतं कम्बु-
च्छवि शङ्खयवलमम्बु तव कृष्णतरकुटिलकेशपाशास्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह गङ्गासं-
न्धादनन्तरं संबन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमा अनुत्यरूपा विषमा वाऽतिकृष्णा शमनस्वरा
यममग्निनी यमुना तथा सह मिश्रभावेन मिलितत्वेन संगमे वा शोभा तां गङ्गायमुनासंभूत-
प्रयागकामनीयकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरजलस्य कृष्णतरकेशपाशास्यै सह प्रया-
गजलशोभा भविष्यतीति गङ्गाजलेच्छां पूरय । माध्याह्निकज्ञानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गम्,
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यैरधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

तपतीति ॥ हे राजन्, अद्भुतोऽस्यः प्रकृष्टस्तापः करौण्यं यस्य स रविरधुना मध्याह-
्नमग्रे जगत् एव विश्वस्यापि मूर्ध्नि भूत्वा तपति । क इव—त्वमिव । यथाद्भुतः प्रतापः शत्रुं
तेजो यस्य स त्वं विश्वस्य मूर्ध्नि चरणमारोप्य तपति राजलक्ष्म्या वीप्यसे तथेत्यर्थः । मध्याह्न-
मयो निधितो वर्तते इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हरमुपास्याराध्योपाजितैरिति शेषः । एवंभू-
तैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाच्चयितं तिर्यग्गगनभागे
वर्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि सूर्यो नमस्कृत्यत इत्याचारात्स्वमप्यपराजे
सूर्ये नमस्कृतिरिति भावः । अधुना तु तत्सदृशः हरपूजाजनितपुण्यैस्त्वया जितोऽधोगतो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनन्दं हृदमाहरन्निव हरध्यानार्चनादीक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदस्नेहालसः ।

पक्षद्वारदिशं प्रति प्रति मुहुर्द्वाङ्गिर्गतप्रेयसी-

प्रत्यासत्तिधिया दिशन्द्दशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६१ ॥

आनन्दमिति ॥ असौ भूपतिः स्नानाद्यर्थं बहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सकाशाद्भुतस्थिवान् ।
किंभूतः—द्राक् स्रष्टि बहिर्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया परावृत्त्यागमनस्य
शुद्धा पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया तद्विलोकनार्थं पक्षद्वारदिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति

लक्ष्मीकृत्य प्रति मुहुर्मुहुर्मुहुर्दशं दिशन् दद्यान्, तथा—प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तज्जन्येन
छेदेन दुःखेनालसोऽपि । तथा—हरध्यानाच्चैनादेः क्षणस्य मध्याह्नस्य सत्तावतिनैकत्रये सख्य-
मपि इत्थं यथा स्यादेवं बलात्कारेण गतमप्यानन्दमाहरन्निव परापतयन्निव । अर्चनादिरैव
क्षण उत्सवस्तदासत्तावपीति वा । विरहखेदायाते सत्यपि निर्यादिककाललोपभिया निव-
भक्त्या च खानन्दं बलाद्वह्निर्निर्गत इत्यर्थः । श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसंगतिः सूचितेति शेषम् ।
प्रतिमुहुर्, मुहुरित्यर्थे प्रतेमुहुःशब्देन 'सह सुपा' इति समासः । मुहुर्मुहुरित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

अन्याधुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यगलञ्चलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविमिरछुण्णा रसस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य
समासोच्छुत्प्रेक्षादेव भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशेऽपूर्वैरसादिमति महाकाव्ये विंशः सर्गो
विसृतेः पूरणः व्यगलत्समाप्तिमितः । भणितौ, भाषितपुंस्कम् । पूरणे ङटि 'ति विसृतेः—'
इति तिलोपः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारामणकृते
नैषधीयप्रकाशे विंशः सर्गः ॥

एकविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नानन्देवपूजाविघर्णनार्थमेकविंशं सर्गमारभते—

तं विदर्भरमणीमणिसौधाबुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवैः ।

अर्पणाभिजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरुच्ये ॥ १ ॥

तमिति ॥ विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौधान्मणिचन्द्रमुधाधवलितप्रासादाबुज्जिह्वानं बहि-
र्निर्गच्छन्तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना स्थापिता सेवा वैरचक्षरपर्यन्तं
बहिःस्थितैरन्तरङ्गनरेन्द्रनलहस्तावलम्बनार्थं निजकरस्थापणाद्वेतोरारभतः स्वस्य करदता पुन-
रुच्ये पुनरुच्य चक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानो बलिरूपकरसमर्पणात्करदा अभूवन्,
इदानीं तु शोषानमर्गेणाबरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिमर्पणात्करदा जाता इति
च्छलेनोत्प्रेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं शोभते ॥

तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पङ्कतिः पदयुगात्कटिनेति ।

तां पृथक्त शिरसां खलु भाव्यैराजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥

तस्येति ॥ खल्वितीव हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती राजराजिर्नृपपरम्परा तां
तिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसां माल्यैः शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः प्वधत् आच्छादयति
स्म । इति किम्—चीनसिचयैर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा सज्जिता छादितापि सती
पद्धतिसास्य नलस्य पदयुगासकाद्यात्कठिनेति । मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां भुवि
गमनं युक्तम् । शिरोधृतपुष्पसंतनं यावद्भवति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत्प्र-
णामं सर्वेऽपि चकुरित्यर्थः ॥

द्रागुपाह्वयत तस्य नृपैतदृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरीक्षणं तद्वक्ष्येन बहुमानेन
कृतार्थैः सफलधर्मैर्नृपैर्दिशि भवं दिश्यं स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशमभवं तत्रान्वयं वा पूर्वं दुर्लभम-
र्युत्तमम्, तथा—यत्नेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरापोषितैर्वृत्तत्वोज्ज्वलत्वातिरमणीय-
गत्या(कत्या)दिगुणविशेषैरधिकं नितरां चित्रमाश्चर्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतिरामाश्चर्यका-
रिमणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् स्त्रीध्रं प्रणामानन्तरमव्यवहितमेवोपाह्वयतोपवी-
कृतम् । तत्रोपवीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान इति वा । केनेदमानीतमित्यादिरप्र-
पूर्वं तेषु राजस्वपि दृष्टिदानमेवेति वा । स्वस्वेतिपाठे—स्वं स्वं च तद्दिश्यं चेत्त्यर्थः । यजेति
पाठे—यत्कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति, किंतु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेव, तद्रत्नमिति
संबन्धः । दिश्यम्, भवार्थे दिगादित्वाद्यत् । देश्यमिति पाठेऽपि । रत्नं जातावेकवचनम् ।
एवमुत्तरलोकेऽपि ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपदौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा नृपा अन्यनृपदौकितमुपवी-
कृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजातमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानमलभन्त ।
किंभूतम्—अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गाया प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण भूतराज्ञेन च एतस्मै
एतद्, एतस्मै एतद्देहीति सेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण, एतत्त्वं गृह्णाणेति राज्ञः प्रत्येवं वा
विशेषेण निवेदितं दानं गत्य । अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान्, न तु कोवागारे निवेशि-
तवानित्यनेनौदायांतिशयश्चातुर्व्यं च सूच्यते । चतुरो हि तथीयमेव तस्मै न ददाति । अङ्गु-
ल्यादिचालनेन दाननिवेदनमीश्वरजातिः ॥

तानसौ कुशलसूनुतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।

अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदानानन्तरं चिरागतराजभ्यो वितरणानन्तर-
मसौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो नलो नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूनुतसेकैः कुशलप्रशंसवन्धि-
सत्यप्रियवचनामृतसेवनेः 'भवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करिष्यामि' इत्येवंकृपैः
कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबहुमानं खशिबिरं प्रति विसृज्य शैष्यकेण शिष्यभावेन प्रयोज-
केनोपनमितान्समीपमागतान् आदिशिक्षार्थं समीपमागतान् आहूयान् आगत्यामेयादीनि, शस्त्राणि

बाणादीनि तेषां सुरलीषु हस्तचरणादिसंस्थानवातुरीविशेषेषु विनिन्ये । तद्विषयकौशलमशि-
क्षयदित्यर्थः । क इव—पितेव । शैष्यकेति भावे योपधाहुः । शिष्यतेति च पाठः ॥

मर्त्यदुष्प्रचरमस्त्रविचारं चारुशिष्यजनतामनुशिष्य ।

स्वेदबिन्दुकितगोधिरधीरं स श्वसन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति ॥ स नल आप्लवनेच्छुः जलवगाहनाय सामिल्यपोऽभवत् । किंभूतः—मर्त्येषु
दुष्प्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैर्दुःप्रचरं नलव्यतिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषभावे-
नाप्यस्त्राणां विचारं मोक्षोपसंहारोपायप्रकारविशेषं चारुः प्रौढप्रतिभः शिष्यजनस्तत्समूहं, चारु
सम्यग्वाऽनुशिष्य शिष्ययित्वा स्थितः, अनन्तरं श्रमवसानात्ता ये स्वेदबिन्दुकाक्षो संजाता
यस्य तादृशो गोविल्लटं यस्य, अत एव—धीरं वीर्यं न धीरमधीरमर्त्यं श्वसन् । बिन्दुके-
त्यल्पाधे कन् । तारकादित्वादितच् । 'लघटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ॥

यक्षकर्मसृष्टृमृदिताङ्गं प्राकुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

गन्धर्वार्भिरनुबन्धितभृङ्गैरङ्गना सिपिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यक्षेति ॥ उच्चकुचा अङ्गनासां बहलपरिमलेन अनुबन्धिता मिलन्तो यज्ञा येषु तैर्ग-
न्धर्वारिभिः कर्पूरवासितजलैः सिपिचुः । अभ्यङ्गस्नानमकारयमित्यर्थः । किंभूतम्—प्राक्
पूर्वं कर्पूरागरुक्स्तूरीचन्दनककोलचूर्णरूपेण यक्षकर्मणेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा सृष्टं यथा तथा
शनैर्मुदितमङ्गं यस्य पश्चात्कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया मीलितः संबन्धं प्रापितो मौलिर्यस्य ।
कस्तूरिकानिर्वासिततैलशिरसमिति यावत् । 'तथा कर्पूरमगुरुः कस्तूरी चन्दनं तथा । ककोलं
च भवेद्येभिः पञ्चमिर्यक्षकर्मणः ॥' इति गरुडपुराणम् ॥

भृष्टं पृथुतपोधनमाप्तस्तं शुचिः क्षपयति स पुरोधाः ।

संदधजलधरस्खलदोघस्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

भृष्टमिति ॥ अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साचारः आतो हितः परम्परायातः पुरोधाः
जलधराजलपूर्णात्खर्णकलद्यास्खलन् पतन् ओषः संततधारापरम्परा यासां ताः प्रसागादि-
तीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गानुपरिष्ठात्संदधत् प्रक्षिपन्मन् पृथुना तपसा चान्द्रायणादिजन्येन
पुण्येन घनं पूर्णं तं भृष्टं नलं क्षपयति स्म । पूर्वमुष्णोदकस्नानेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा
संकल्पपूर्वं शीतलोदकेन वैशेक्षमस्त्रस्नानमकारयदिति भावः । शुचिरापाडः पृथुना तपसा
माधमासेनाघनं माधमारभ्य वृक्षाणां गलितपत्रत्वाद्गहनम्, एवंभूतं पर्वतमभिषिञ्चतीति
वा । 'तपा माधे(Sy)' इत्यमरः । 'शुचिस्त्वयम् । आपाडे' इति च ॥

ज्ञानक्रममाह—

प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग्जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।

स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भभृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

प्रेयसीति ॥ स्नायिनो मन्त्रवतीर्षजलावगाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्त तस्य करस-
रोरुहयुग्मं गर्भयोस्तार्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्भूतौ दर्भौ येनैवंभूतमराजत् शुशुभे । किंभूतमिव—
उत्प्रेक्षते—प्रेयसाः कुचवियोग एव हविर्भुक् तस्माज्जन्म यासां ता भूमविततीर्षिभिरिव ।
दर्भाणां इयामत्वाद्भूमतत्तत्त्वं युक्तम् ॥

तै० च० ६९

कल्पमानममुनाचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बधामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

कल्पेति ॥ अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्तुं वा कल्पमानं स्वीकृत्यमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकमण्यवर्ति गाङ्गमम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितः स्वस्मिन्नातः प्रतिबिम्बो यस्यास्तां तां स्वर्गमुपनीय समीपां कृत्वा हस्तप्राप्त्यां कृत्वा करेऽवच्छेत् । 'दाणू दाने' । नु उत्प्रेक्षायाम् । ज्ञानप्रारम्भाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु हस्ते आनीय दीयते ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनुकं परिरेमे तं मृदो जलमृदृर्गृह्यालुम् ॥ ११ ॥

मुक्तमिति ॥ भूमिरात्मनो भूपतित्वाद्ययितं प्रियं भर्तारं नलं ज्ञानकाले दमनस्य भगिन्या भैभ्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा धृतो रागो लौहित्यं यथा, यथा च—सानुरागा सती उषरादिमृत्तिकानिषेधात्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण मृदुः शिथिलावयवाः मृदुतरस्पर्शाः ज्ञानार्थमानीता मृदो गङ्गादिमृत्तिका गृह्यालुं गृह्यन्तमनुकमात्मनः कामुकं तमङ्गमङ्गं परिरेमे आलिङ्गि । औत्तमार्गेण लब्ध्वाद्यत्रैषु रक्तमृत्तिकालगनव्याजेमान्बदा दुष्प्रापं स्ववङ्गमं भूमिरालिङ्गिज्ञेति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यापि सपञ्जीमुक्तं वङ्गमं चिरात्प्राप्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति । कं मुखं (अनु) लक्ष्मीकृत्य मुखोद्देशेनालिङ्गिज्ञेति वा । 'शृङ्गा विप्रस्य, रक्षा क्षयिष्य, मिथ्या विषा, कृष्णा झटस्य' इति स्मृतिः । अनुकम्, 'अनुकामिकागीकः कमिता' इति साधुः । 'अनु किम्' इति पाठे—सर्वाण्यज्ञानि लक्ष्मीकृत्य परिरेमे किमित्यर्थः ॥

मूलमध्यशिखरस्थितवेधःशौरिशंभुकरकाङ्गिशिरःस्थैः ।

तस्य मूर्ध्नि चक्रे शुचि दर्भैर्वारि घान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

मूलेति ॥ साग्रमूलैखिमिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं कुत्राप्यसंबन्धात्पवित्रतरं च मार्जनमन्त्रं तत्संबन्धि वारि चक्रे विक्षिप्तम् । 'कू विक्षेपे' । किमूर्तैः (किमूर्तमिव)—'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमण्ये जनादनः । कुशाग्रे संकरं विद्याजगो देवाः कुशस्थिताः ॥' इति वचनान्मूले मध्ये शिखरेऽप्ये च स्थितानां वेधःशौरिशंभूनां ब्रह्मविष्णुहराणां कमेण करके कमण्डलौ, अङ्गौ पादाम्बुजे, शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणप्रामाण्यात्स्थितैरेवंप्रकारेण दर्भेषु संभवद्विर्गङ्गासंबन्धिमिलितरङ्गैर्वान्तमिवोद्गीर्णमिव । कुशमूलस्थितमङ्गादिदेवत्रयकरकादिनिष्ठगङ्गातरङ्गत्रैरिव पवित्रैर्दर्भाग्रजलैः ज्ञानाङ्गभूतमार्जनमकरोदित्यर्थः । 'कमण्डलौ च करकः' इत्यमरः । घान्तम्, उदित्वात् क्त्वायां वेद इति 'यस्य विमापा' इति निष्ठाया इष्मिण्येधः ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।

आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुपितस्य सितांशोः ॥ १३ ॥

प्राणमिति ॥ सुगणपदितमहापात्रस्यतीर्थलोपकल्पितसमञ्जकरकृतावगाहनजलमध्ये

‘गायत्री शिरसा सार्धं जपेयादितिपूर्विकम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तं त्रिरचं प्राणसंयमः’ इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायाममायतवतः कृतवतः । जलमध्ये सुखं नम्रीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठनासासुखश्वासनिरोधपूर्वमचर्पणं कृतवत इति यावत् । एवंभूतस्य नलस्य जलान्तर्वर्तिमुक्तमापगानां परिदृष्टस्य स्वामिनः समुद्रस्योदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्थनात्पूर्वकालमुपितस्य कृतवातस्य सितांशोद्वन्द्यस्य मज्जिमानं सौन्दर्यमनजत् । सागरोदरस्थचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । ‘पुंसि भूभ्यसवः प्राणाः’ इत्यमरोक्तेः । प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्वनियमादेकवचनं चिन्तयम् । आयतवतः, यमेः कृतवतुः । पूर्वकालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं विश्वदध्रविशदद्युतितारम् ।

अम्बरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्धयेव दशदिग्बसनस्य ॥ १४ ॥

मर्त्येति ॥ मर्त्यलोके मदनो मलः दश दिश एव वसनं यस्य दिग्गम्बरस्य विधुमौलेश्चन्द्रशेखरस्य स्पर्धयेवाम्बरं वक्षम्, अथ च—गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिग्भूपविभागं गगनमुच्यते, तेन गगनवसनस्येत्यर्थः । किंभूतम्—सदृशत्वं दशामिदीर्घप्रान्ततन्तुभिः सह वर्तते तद्भावम्, अथ च—दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्वसंख्यायोगिदिग्बिभागोपाधिमिरेव दशत्वसंख्यायोगित्वं विभ्रत् । सदृशत्वमुदितभागत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा—अन्नपदौचित्याच्छरन्मेषस्येव, अन्नकापरपर्यायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेषस्येव वा विशदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य । अत एव—तारं सूक्ष्मतरम् । धवलद्युति च तत्तारं चेत्येकपथं वा । अन्नवद्विशदा द्युतिर्यस्य तद्भावस्तथा तामाराख्यादत्ते तद्भवत्तरं वा । शरन्मेषवदन्नकद्रव्यवद्वा निर्मला द्युतिर्वासां तादृश्यस्तारका यत्र तद्वा । अत्राणि मेषान्विशन्ति, अत एव मेषाच्छादितत्वाद् अशुतयः कान्तिरहितास्तारका यजेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदधे इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्ते । शिवकामयोर्विरोधात्तर्था युक्ता । अत्राणि विशन्तीति पक्षे ‘द्वितीया’ इति योगविभागात्समासः । आरातीत्यादन्तत्वात्कः ॥

भीमजामनु चलत्प्रतिबेलं संथियंसुरिव राजकपीन्द्रः ।

आवचार हृदयं न समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

भीमजामिति ॥ राजर्षीणां सदानारनृपाणां मध्ये इन्द्रो नल उत्तरीयस्योपरितनवत्तस्य परिवेषमिषेण वेशनव्याजेन हृदयं मनः, अथ च—वक्षःस्थलं, समन्तात् नावचार न वचनं पिदधे वा, अपितु वचनं पिदधे वा । किंभूतम्—यतः प्रतिबेलं वारंवारं भीमजामनु लक्ष्मीकृत्यानु-रागादिशयाच्चलदग्निमुखं भावत्, अत एव—किंभूत इव—तद्दृश्यं संथियंसुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छति । क्षणमात्रं त्वया न गन्तव्यमिति गार्हं संयतं कर्तुमिच्छति । स्मृत्यादावेकवाससः कर्मानधिकारोक्तेश्चरतीयवत्प्रधारणमुक्तम् । अन्योऽप्यन्यत्र गमनोत्सुको बलादे-जवादिना बन्धु स्याप्यते । स समन्तादिति च पाठः । राजकपिः, ‘कल्पकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

ज्ञानधारिघटराजदुरोजा गौरसूत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं यभाज सुभगाप्लवनध्रीः ॥ १६ ॥

१ (‘हृदि प्राणो युवेज्ञानः’ इत्यादिषु) कञ्चिदेषामेकत्वमपि दृश्यते इति वचनादेकत्वमपि न दोषाय इति सुखायवोधा ।

ज्ञानेति ॥ सुभगा मनोहरा, अथ च—सौभाग्यवती, आलम्बनश्रोः ज्ञानलक्ष्मीस्तं वभाजं सिपेवे । ज्ञानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः । किंभूता—ज्ञानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णपदास्त एव राजन्तावुरोजौ कुनौ यस्याः सा । तथा—‘ऊर्ध्ववृत्ततिर्यग्धर्चन्द्राकारा वर्णानां कमास्तिलकाः, इति दशवचनाङ्गलये ह्यतो गौरमृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरगोपीचन्दनादिरन्तितो वर्तुल-तिलकः स एव गौरवृत्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा । तथा—‘हस्तवर्चने मार्जयेत्’ इति व्यासवचनेन वैष्वानानन्तरं वल्गादिना केशपरिमार्जनस्य निषेधात्केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गल्यज्जलं जलविन्दवस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा—जलमौक्तिकानि मुक्ताव-स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ता यस्याः सा । एवंभूता रमणीयदक्षना तिलकं दधारेति भावः । अन्याप्येवंविधा तरुणी कंचिद्भजत इति ॥

श्वेत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्वाडुताप्रमुदितां चतुरक्षीम् ।

वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं प्राणमस्य सलिलप्रमिवासीत् ॥ १७ ॥

श्वेत्येति ॥ श्वेत्येन शैत्येन च जलं दैवतं येषां तैराप्यैः, जलदैवतं वरुणस्तत्संबन्धि-मिवा वारुणैः मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वाडुतया मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शाद्भद्रस-लक्षणस्त्रीयस्त्रीवविषयलभेन प्रमुदितामतितरां संतुष्टां चतुरक्षीं क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्रसन-समाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य अस्य प्राणेभिर्यत्र सहजगन्धस्य पृथिव्यसाधारणमुपत्या-ज्जले तदसंभवात्कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवकृपनादिधर्मकर्मसु प्रतिषेधादौषाधिकस्या-प्यसंभवान्मोघो निष्फल एव धृतः सौरमे शोभनगन्धे लोभो येन, लोभसज्जातीयस्पर्धाविग-लितविवेकं सत् ‘कृतं च-’ इत्यादिसंख्यापमर्षणचुलकोदग्रस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति सलिलप्रं जलप्राणं कुर्वदिवामूत् । लोभस्पर्धाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । संख्यापमर्षणं चकारेति भावः । शैत्यं, वर्णवानित्वात्पञ्च । चतुरक्षीं, समाहारद्विगौ ‘द्विगोः’ इति णीप् । सलिलप्रम्, आदन्तत्वात्कः ॥

राशि भानुमदुपस्थितयेऽस्मिन्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चकुस्त्वपृतकुचलदर्कवितर्कम् ॥ १८ ॥

राशेति ॥ अस्मिन् राशि भानुमतः सूर्यस्मोपस्थितये उपस्थानार्थमात्तं गृहीतमभ्यर्चदान-संबन्धि अर्घ्यदानानन्तरं वा । ‘असावादिलः-’ इत्यादिमन्त्रपूर्वं जलं शिरःपरितः स्थाप-यित्वा स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्विन्दुकमेण किरति सति भ्रान्तयः क्षितोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टृर्विश्वकर्मणः तर्कुः शाणचक्रं तत्र मर्षणव-शाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्यार्कस्य वितर्कं तद्विषयं विशिष्टमूहं चकुः । प्रकाशमानसौरप्रभाप्रदक्षिणप्रक्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्मणा सूर्यः पुनरपि शाण-चके धृतः किम्, अत एवेतदणवः कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपत्यस्मिन्नाशि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नलाङ्ग-प्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति निशाणचक्रपरिभ्रमत्सूर्यसंभावनां लोकस्य चकुरेति वा । राशौ यदम्बु गृहीतं तस्मिन्निक्षेपे जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-णानि त्वष्टृतर्कुचलदर्कवितर्कं चकुः । उरुक्षिता आपो वियति भ्रमन्त्यः पतन्ति, तत्प्रतिवि-

मिषते तेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते, तत्रोत्प्रेक्षेति वा । अर्घ्यदानं सूर्योपस्थानं च कृतवानिति भावः । स्फुरिततेजसीति पाठे नलविशेषणम् ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः संनिधानमभजन्त कराञ्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति ॥ श्रुतिमन्त्राः सम्यग्जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमाहृत्योपांशुभारयतोऽस्य कराञ्जे संनिधानमभजन्त । किंभूताः—शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्मलैर्बहिर्वाहणादिबीजैः कृत्वा विशदाः स्फुटा मात्रादिताकत्वोच्चारणेनासंश्लिष्टा वर्णा अक्षराणि येषु, अथ च—शुद्धेषु प्रासादिदोषरहितेषु बीजेषु स्फटिकशुटिकासु विशदो धवलः प्रकटो वर्णः क्षान्तिर्वेषाम् । यद्वा—निर्दोषस्फाटिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा वर्णा अक्षराणि येषु । तथा—स्फाटिकाक्षाणां वलयस्य मालायाश्छलं भजन्ति ते, तदाकारेण परिणताः । भक्त्यतिशयान्तीभूय तत्पाणिपद्मे व्रजन्ति स्नेहार्थः । उपस्थानानन्तरं सावित्रीजपं च कृतवानिति भावः ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यदेवतर्पणयच्चार्षणमस्य ।

न्युप्यमानजलयोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरकालंतिलोऽभूत् ॥ २० ॥

पाणीति ॥ अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां ग्रन्थौ काण्डे वर्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो यवो देवतर्पणजले यच्चार्षणं कर्माभूतं पुनरुक्तमाख्यत् । अकरोदित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते, ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव वर्तन्ते, एतावतैव पौनरुक्त्यम् । तथा न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन जलेन योगिभिः सह क्षिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स नलो द्विरुक्तः पुनरुक्तः, करकालतिलः करकमलमध्यवर्ती सामुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलकाग्रेऽङ्गो यस्य तादृशोऽभूत् । पितृतर्पणं हि तिलैः क्रियते । स च तिलो हस्तमध्ये वर्तते एवेति पौनरुक्त्यम् । जग्नयज्ञोऽपि तेनाकारीति भावः । आद्यन्तयोर्देवपितृतर्पणोक्तोर्ध्वे वर्तमानमुपितर्पणं कृतमिति ज्ञेयम् । न्युप्यमानं, यज्जदित्वास्त्रं प्रसारणम् ॥

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनानितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारि सुरार्चो वेदम राजऋषिरेष विवेश ॥ २१ ॥

पूतेति ॥ एष राजा नासौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशीलो नलो देवपूजागृहप्रवेशानित्यार्थं पूतं जलशालितं पाणिचरणं येनैवंभूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(इ)तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पर्शादुपितेनेत्यर्थः । उच्चैरुर्ध्वमध्वना सोपानवद्वर्गणैः, यद्वा—अनितरपादहतेन, अतएवोच्चैर्नितरां शुचिना, ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो देवसेवाकारिणो यज्ञैर्बभूवुः सुरार्चो वेदम सुवर्णादिनिर्मितमन्त्रसंस्कृतप्रतिमागृहं देवपूजासंबन्धि वा गृहं विवेश ॥

कापि यन्नमसि धूपजधूमैर्मैत्रकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स सुमनःसुमनःस्रग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

केति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नमसि अन्तरावकाशे कापि कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां

देवानां पूजार्थमानीताः सुमनसः पुष्पाणि तासां सन्ध्यामानि माल्यपरम्पराः, यद्वा—कजः कण्ठ-
मालः, दामानि क्षिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवैशुवर्णादिपा-
त्राणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्मेचकागुरुभवेः कृष्णागुरुसमुद्रवैधूपजैः सौम-
न्याचं रचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमरेव चमराणां पटलेन गणेन भूयते स्म जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाष्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालयाः पुष्पाणां
माल्य परम्पराः, तासां स्थानं । तद्वचितमिति यावत् । एवं(भूतं) पटलं वितानं यत्र तादृशे
वा । देवानामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाल्यपरम्पराणां स्थान-
भूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशे । यदन्तरप्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौर-
भरामणीयकार्थं पुष्पमाल्य बध्पन्ते, तासामुपरि धूमा एव यज्ञा जाता इत्यर्थे इति वा । बहु-
तरा धूमाः पुष्पमाल्यत्र यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । 'पटलं
छदिः—' (इति च) । 'नैकवर्णं—' इति यावदादिकुलकम् ॥

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यैर्यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरेति ॥ यत्र एहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो वितरितुं समर्पयितुं धृताः
स्थापिताः सन्ति । ते के—यैर्दीपै रूच्या रीत्या पीतं प्रसक्तं तमो यस्यास्तादृशी सती सा
भूता भविष्यन्ती वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिजप्रत्यप्रतेवोद्भिरसहितेव पुरास्ति अभूत्
भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा अतितरां पीतवर्णाऽत्यन्तगौरी रात्रिर-
द्भिजप्रत्यग्राङ्कुरा रजनीव हरिद्रेवामूद्भविष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरिद्रेव, प्रदीपक-
लिकाश्च तदङ्कुरा इवेत्युल्लेखोपमा वा । 'निशाख्या कावनी पीता' इत्यमरः । पीततमा पक्षे
सान्तम्, पक्षे तमवन्तम् । पुरास्तीति 'पुरि लब्ध्वास्मे' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति
भविष्यति वा लट् ॥

यत्र मौक्तिकमणिविरहेण प्रीतिकामधृतवद्विपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य स्त्रोदीपनहे-
तुतया प्रीतिलया कामं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वहेः पदं दाहकत्वादिल्लपोऽधिकारस्तद्वर्णं
निर्हं वा यस्य तेन कुङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः शुशु-
भिरे । विभोगिभ्यो हि विरहाम्रितं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो विभोगिनीरुप-
केण वर्णयन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणिविरहेणोपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोदीपनहेतुतया
वा प्रीतिलया युक्तेन कामेन । अन्वत्पूर्ववत् । प्रीतो हि किञ्चित्पदं ददाति शुक्तयो विभि-
ष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सख्यो मौक्तिकमणिविरहेण पूर्णं मध्यममनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति
प्रतीवमानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे—स्त्रोदीपकत्वेन प्रीतात्कामाङ्कुरे वरेण लब्धं वद्विपदं
येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्दहन्ति,
तथा कुङ्कुमरुपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशुभिर इति वा ॥

अङ्गचुम्बितचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्गचुम्बी मध्यवर्ती चन्दनपङ्को यस्य तस्य गारुडशिखज-
मतिनीलरुद्रगुरुद्वारमणिवदितममत्रं पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् प्राप्तीभवन्
मुखमध्यवर्त्यभाग इन्द्रियस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीताशमोजनसुखानि प्राप ।
तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्दनमृताणि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
जालोकवचनम् । भवदिन्दोः भाषितपुंस्कम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नमृतांशोरङ्कुरङ्कुलुपीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्मस्तेन सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्यं
भजन्ति विभ्राणानि रजतपटितानि भाजनानि अङ्कुरङ्कुः कलङ्कमृगस्तेन कलुपीकृतो मलिनी-
कृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णानि
यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भवलीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निषिडे, अथ च—पुण्यकाननरूपे यत्रोच्चतुलधवल्ल-
राणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां सखायः सदृशास्तेषां भूरिः शर्करा तेषु तेषां करम्भ-
वलीनां दधिसकूपहाराणां दध्योदनोपहाराणां वा आलिभिः पङ्क्तिभिर्वज्जिहान उद्गच्छन् सुकृ-
ताङ्कुरस्य शङ्का संभावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि आम्नादिवने आम्नायङ्कुर एवोद्गच्छन्ति,
तथा धर्मेकानने धर्माङ्कुरा एवेति । यत्र शर्करामिश्रदध्योदनवलिध्रेणव उपकल्पिताः सन्तीति
भावः । सखानां, 'राजाहः—' इति दच् ॥

खर्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्वतं कचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पायत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥ २८ ॥

खर्वमिति ॥ यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां संपदुच्चतरपुञ्जोऽमरौघानां
निवासभूतपर्वतं मेरुं खर्वं ह्रस्वमाख्यत् । सुवर्णमेरुवर्णचम्पकराशिमेरोरप्युच्चतरो यत्रास्ती-
त्यर्थः । तथा—मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं कैलासपर्वतमनुवं खर्वम-
कार्पात् । शुभ्रतरस्फटिकवर्णमल्लिकापुष्परशिः कैलासादप्युच्चतरो यत्रास्तीत्यर्थः । दृष्यगन्धवा-
त्सर्वाण्युच्चपदद्वयं निभमिति ज्ञेयम् ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं कुर्वेती कुलवधूमवज्रशौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशाद्यत्र भूमिरवकाशदरित्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृद्यानां वर्णरसादिना मनोहारिणी देवतासंबन्धनां निवेद्यानां
पञ्चखाद्याशुपहाराणां निवेशादवस्थापनाद्देतोस्तिलमात्रावकाशेनापि दरित्रा रहिता भूमिः
स्वात्मनः प्रियं प्रत्यपि लक्ष्मीकृत्य गुप्तिं सर्वाङ्गसंवरणरूपं गोपनं कुर्वेती शोभनस्य स्वस्य वा

देहस्य गोपनं कुर्वती वा तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवज्जो अवमेने ।
कुलस्त्रीतुल्याभूदित्यर्थः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलप्रावरदिमचिचुरासु विरेजुः ।

गातूर्ध्वविधुतेरनुविम्बत्कुट्टिमक्षितिषु कुट्टिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणिवद्धभूमिषु देवपूजापसरे
गातूणां गायकानां गानवसान्मूर्ध्वविधुतेः शिरःकम्पस्यानुविम्बप्रतिविम्बादेतोस्तद्याजेन कुट्टि-
मितानि दृष्टक्रियमाणानुविम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसितानीषु विरेजुः । किंभू-
तासु—भीमो भीमसेनवत् कान्ता सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः
पुरस्ताद्वन्तुं प्रतिबद्धाः । तत्रैव घनीभूता इति भावः । नीलप्रावरदमयो नीलमणिकिरणा एव
चिचुराः सुनीलाः केशा गानां तासु । कामिन्यो दृष्टपरिचुम्ब्यमानाः प्रियपाणिगृहीता नीलमणि-
रदिमत्वयाः सुनीलाः केशा गानां कृतकचक्रप्रहाः सत्यक्षुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान्
विलासान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूवन्द्रो नलस्तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभी रत्नैः सचितं
पीठमभ्यतिष्ठत् । किंभूते—नैकवर्णा मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैर्भूषणैः पूर्णं । तथा—
अनवधानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां गानावर्णानामाश्चर्यकारिणां वा
देवार्थमानीतानां सिचयानां वस्त्राणामुच्चयेन राशिना चारौ रमणीये पूर्णं । मणिपीठम्,
'अभिषीद्' इति कर्मेत्वम् । चार्विति पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्रथमं सूर्यपूजाभाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमूर्ध्नि भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

अर्धधानहृदयप्रति चातः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ नले सूर्यकान्तमणिर्हर्षं सुवर्णादिषट्पटितप्रतिमाहर्षं वाऽर्कं सम्यक् धीत-
स्सार्तमाग्रेण अर्धं त्वररहितं सावधानतया चिरकालमर्चति सति अमुना सूर्येण कर्णो
सुषेयो भक्तिगन्धिः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृशोऽकलि व्यञ्जयि । सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नल-
पेशयाऽतिहीन एवेति सूर्येणान्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा—नलेऽर्कं शनैरर्चति सति अम्बर-
मणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बमन्तःकरणे अर्धधानहृदयप्रति अर्धधानहृदयमात्रं निरचैषीन्नि-
श्चितवान् । साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पधृदावान्, नतु नलवदत्यन्तं भक्त इति
निश्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशात्तलस्य सूर्ये महती भक्तिरभूदिति भावः । अर्चयती-
त्यचौरादिकादचर्तेः शता । भक्तिगन्धिः, अल्पाख्यायां गन्धस्येत् । हृदयप्रतीति, 'सुप् प्रतिना
मात्रार्थे' इत्यव्ययीभावः ॥

१ 'अर्धधानहृदयं प्रतीति पाठे—अर्धधाहृदयममुं नलं प्रति कञ्चीकृत्य मानुषान् साम्बं निरचैषीद्
साम्बं यथासाविति चातवानित्यर्थः' । पूर्वं एव पाठः पठितवान् इति सुखावयोवा ।

तत्तद्व्यमरहस्यजपेषु स्रब्धयः शयममुष्य बभाज ।

रक्तिमानमिव शिक्षितुमिच्छे रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तेषां तेषामर्थमसंबन्धितां सूर्यसंबन्धितां रहस्यानां श्रौतस्मार्तमन्त्राणां जपेषु उपाध्यायिषु विषये स्रब्धयो जपमालिकारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां बीजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमभ्यवर्तिबीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शयं हस्तं बभाज तिष्ठेत् । उत्प्रेक्ष्यते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तावं रक्षितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दनबीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्सौरमन्त्र-रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्त्वर्थः । स्रब्धयः, एकाचत्वान्मयद् ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन त्र्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धतूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेनोप-कल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः शुशुभे । उत्प्रेक्ष्यते—रतीशं युधि विजित्य बल-दातया गृहीतया कुसुमरूपकाहलया धतूरपुष्पाकारवाणविशेषेणैव । कुसुमकाहलयोपलक्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादित्राणामपि कौसुमतया युक्तत्वात्कामकाहलयाः कौसुमत्व-मुचितमेव । पराभूतात्कामाहल्यगृहीतया कौसुमकाहलयेव धतूरपुष्पेण रक्षित इत्यर्थः । अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलगृहीतेन तच्छस्त्रवादित्रादिना शोभते । सौन्दर्येण स्वस्पर्धितया स्वस्य शिवभक्तत्वात्कामस्य च शिवविरोधित्वात्स्वविरोधिनां स्वस्वामिविरोधिनां च स्मरं रणे जित्वा तस्माद्बलशलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धतूरपुष्पेण कृत्वा नलेन कृतोपदः, अथच—कृतपूजः शुशुभे । सेवको हि स्वविरोधिनां स्वस्वामिविरोधिनां वा रणे जित्वा तच्छस्त्र-वादित्रादि बलगृहीत्वा स्वामिन उपदाकरोति । तेन च स्वामी शोभते इति वा । श्रियतरेण धतूरपुष्पेण स नलः शिवमपूपुजदिति भावः । 'धतूरः कनकाढ्यः' इत्यमरः । 'बाणमाण्ड-विशेषे तु काहल्य' इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोऽयमापयदतिर्यग्वाग्निदक्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ स्मितं विकसितं भजते स्मितभाक् तेन विकसितेन नागकेसरपद्मस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुवर्णादिषट्तिटदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिमर्चयन् पूजार्थं स्थूलतरं शुभ्रतरं केसरतरकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं नलस्तिरब्ध्या दिक्षः प्राच्या-दिदिगष्टकाद् अथाच्या अवो दिक्षः सकाशादन्वाऽतिर्यग्वाग्निदक् ऊर्ध्वा दिक् तस्याः पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य चिरकालवर्षणाद्गतकृतिः पाण्डुरं धवलतरं कपालं शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषामलंकृतिं कपालरूपां विभूषामापयदलम्भयत् । हरेण ब्रह्मणः पद्मं शिरशिञ्जं प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य मिश्रार्थं करे तिष्ठति । ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति केसरपुष्परूपेण त्र्यम्बकपालेन तत्करमलं चकारेत्यर्थः । 'नाम्पेयः केसरो नागकेसरः काबना-

हयः' इत्यमरः । हरकरम्, अर्चनापेक्षया कर्मत्वम् । पक्षे आप्नोतेर्गलार्थत्वाद्गौ कर्तुर्गौ कर्मत्वम् । तिर्यग्वागिति वाऽप्ययम्, अतिर्यग्वाक् चासौ दिक् चेति समासः ॥

नीलनीरुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्रतिमां नीलनीरुहणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः कण्ठस्तस्य विभूषा विभूषणं न्यस्य आबध्य नीलकण्ठवाचकं पदं तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहिल्याय नीलः कण्ठोऽस्येति संबन्धसार्धक्याय निरमासीन्निर्मितवान् । नीलोत्पलमाल्यं कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहिता-मकरोदितयैः । कण्ठ एव नीलोत्पलपूजां चकार, अन्यत्र तु चन्दनश्चेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेदकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोयमधाक्षीद्धूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा—मदनस्यारिः शिवो मम कृतेन ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्यापारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव इति दुष्येवायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्, अथ च—धूपवेव-धारिणं पुरं गुग्गुलमधाक्षीत् ददाह । अथ तदाहानन्तरं धूपविशेषरूपं कामशरं कामबाणं च ददाह । यस्मारिर्यदिपुधारथ यदग्रे येन दह्यते स तस्मिन् प्रीत एव । शिवमयेन वेवान्तर-धारिणं पुरं दैत्यं कामबाणं च मोहनाय ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरो-दिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्तेन भक्तियुक्तेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न यास्यति एतावतापि संतुष्टो न भविष्यति, अतः कारणादिव तदग्रे पुरं कामशरं च ददाह । एवं कृते शंकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्म-दनारिरिति च योगस्यैवात्र प्राधान्यात् पौनरुक्त्यम् । 'गुग्गुलौ कथितः पुरः' इति विश्वः । तत्पुरः शेषपक्षीसमासः । अन्यथा—अव्ययेन सह षष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्त-षष्ठीकं निभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पृथक्पदं वा ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततथाऽभूद्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तंथ तमपि तस्मिन्देवपूजाशुणेऽपीत्यर्थः । भीमतनूजाविप्रयोगं विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्तमानाच्छशिनो भीततयेव नेत्रयानेन यन्मूर्च्छनमे-काग्रतालक्षणः प्रलयस्तेन हेतुना निमीलिते संकोचितपद्मीकृते नेत्रे येनैवंभूतोऽभूत् । विरहित्वाहरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नितरां सेतापकारित्वमिवा ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमी-लितवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः । शूलधारिणापि नः शिरसि भूत्, तस्मादधिकं भवं युक्तमिति सूचयितुं शूलिपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विप्रयोगं, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥

दण्डवद्भुवि लुठन्त ननाम त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणाद्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दण्डवदिति ॥ स नलो दण्डेन तुल्यं साक्षात्पातेन भुवि लुठन् सन् त्र्यम्बकं ननाम । किं कृत्वा—तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पाजलिदानार्पणजलिदानाय धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्प्य । तत्रोत्प्रेक्षते—तान्येव कुसुमानि आत्मनः खड्गादि शस्त्रं विशिखासनं धनुः, वाणाश्च शस्त्रभूतानि पुष्पाणि हरपदयुगे समर्प्य 'अद्यप्रभृति शस्त्रं न धारयामि वासोऽस्मि मां रक्ष' इत्यादि वदन् शरणं रक्षितारं शिवमेव भजमानो रूपसाम्यात्काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाजलिदानपूर्वकं शक्त्यतिशयेन दण्डवत्प्रणाममप्यकरोदित्यर्थः । विशिखासनं तृणीर वा । अन्योऽपि शरणागते एवमेव करोति ॥

त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।

दण्डवद्भुवि लुठन्किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

त्र्यम्बकस्येति ॥ (क्षेपकः ।) सैष इत्यत्र 'सौमि लोपे चेत्—' इति सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजतौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।

भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्षश्रेणिरश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥

व्यापृतस्येति ॥ रुद्रशब्दात्परेषां पश्चादुच्चार्यमाणानामक्षाणां । रुद्राक्षाणामित्यर्थः । रुद्रः परः परं देवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्त्यास्तत्संयन्धिनाम् । तैर्धर्ममाणानामिति यावत् । तादृशानां वा मणीनां श्रेणिमाला भृङ्गभङ्गिर्भरपङ्क्तिरिवास्तु नलस्य नवपल्लवलीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करमश्रयत सिधेवे । किंभूतस्य—रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य, अत एव शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रसंयन्धिनः शतरुद्रियसंज्ञकस्य 'नमस्ते—' इत्यादि शिपस्कस्य जतौ जपे विषये व्यापृतस्य सव्यापारस्य रुद्राक्षाणां रुद्रपरत्वात् 'नमस्ते—' इत्यादिषडङ्गजपं रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थः । भृङ्गमाल्यपि नवपल्लवं सेवते । 'शतरुद्राद्वध' इति वक्तव्याद् । जतौ, 'तितुत्र—' इतीप्तिषेवः । 'पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैः—' इत्यादि हारीतोक्तो हरोक्तश्च जपमालाविधिर्दृष्टव्यः । अणिमादिसिद्धये पादौ रौद्राक्षश्चेति ज्ञातव्यः ॥

उत्तमं स महति स्म महीभृत्पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवभूर्त्तद्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

उत्तममिति ॥ स महीरुज्जल उत्तमं परमं पूरुषं पुरुषोत्तमं पुरुषसूक्तस्य 'सहस्रशीर्षो पुरुषः—' इत्यादिषोडशार्चस्य सूक्तस्य विधानैरनुष्ठानप्रकारविशेषैः । 'द्यात्पुरुषसूक्तं यः पुष्पाप्यप एव वा । अर्पितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुप्-न्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥' तथा—'अकारपूर्वकैश्चैव षोडशार्चैः पृथक्पृथक् । आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । ज्ञानं वस्त्रोपवीतं च गन्धमा-ल्यानि च कृमात् । धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् । षोडशोद्वासनं कुर्यादेव नारायणो विधिः ॥' इति स्मृतिवाक्यविहितं प्रत्युक्तक्रमनिर्दिष्टः षोडशोपचारैर्महति स्नापू-पुजत् । स नलः 'यवादेमुवा तेवगम मोन ओम्' इति व्युत्क्रमोक्तद्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं

वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्पनुचार्य द्वादशापि केशवसंबन्धिनीमूर्तीवैष्णवीद्वादशशालग्राम-
शिलासूतंविबन्दे तुष्टाव प्रणमान वा । ता अप्यगूजयदिति भावः । 'शिला द्वादश भो वैश्व
शालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि-ते ॥ कोटिद्वादशल्लिङ्गैस्तु
पूजितैः स्वर्णपद्मैः । यत्साद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥' इति पद्मपुराणमिति भावः ।
पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुचार्य द्वादशसंशल्याका अपि केशवसंबन्धिनीमूर्तीः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षर-
सूचिताः 'ॐ केशवाय धात्रे नमः' इति प्रकारेण 'द्वादशाक्षरसहिता मूर्तीद्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥ लल्लटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।
वर्धम्णा हृदि मित्रेण माधवः कण्ठदेशतः ॥ वरुणेन च भोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना
विष्णुमंसस्थं भगेन मधुसूदनम् ॥ गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरम् । वामपार्श्वस्थमि-
न्द्रेण वामनाख्यमथांसके ॥ पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् । हृषीकेशाह्वयं पृष्ठे
पद्मनाभं ततः परम् ॥ त्वष्ट्रा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् । द्वादशार्णं महामन्त्रं
ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ॥' इति द्वादशाक्षरगर्भितमिति ज्ञातव्यम् । प्रकारान्तरमागमोक्तं
दृष्टव्यम् । मूर्ध्नीयानिति पाठे—नितरमागमशास्त्रकोविदः परमभक्तखेत्तव्यः । 'पुरुषाः
पुरुषा नरः' इत्यमरः ॥

कथमपूपूजयित्वाह—

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम् ।

आसने निहितमक्षत साक्षात्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ४३ ॥

मल्लिकेति ॥ स नलः भ्रमीभिर्भ्रमणैर्वैद्यैर्बलयितेन बलयाकारीभूतेन मल्लिकाकुसुमसंब-
न्धिना दुण्डुभकेन निर्विधिविफणस्फूलराजिलतुल्येन घनस्थूलतरदासा कृत्वा नलेनैव कृते चिते
आसने निहितं स्थापितं तं पुरुषोत्तमं साक्षात्तत्त्वतः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवतामिन्द्रः शेषस्तस्य
तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितबलयाकारशरीरभागं तद्भजते इति कुण्डलाकारशेषशरीरे
वर्तमानमिव ऐशत । दुण्डुभस्य विफणतया साम्बात्स्फूलघनतरे पुष्पदासि दुण्डुभपदं लाक्ष-
यिकम् । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः 'इवे प्रतिकृतौ' इति कर् । 'दुडि निमज्जने' दुण्डतीति
दुण्डुभ इत्योणादिकः पृषोदरादिवो ॥

मेचकोत्पलमयी बलिवन्दुस्तद्वलिब्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तुश्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

मेचकेति ॥ मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तद्वल्लिखक् तेन नलेन समर्पिता
वल्लिखक् पूजामाला बलिवन्दुर्बलेर्बन्धनकारिणः श्रीविष्णोहरसि स्फुरति स्वाशोभत । उत्प्रे-
क्षते-कौस्तुभाख्यमणेः संबन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिबद्धा भूर्वैशोलक्षणा तद्वास्तु वसतिस्थानं
यस्यास्तस्याः श्रियः कटाक्षाणां विकटायितानि विस्ताराशीलतरनेत्रगोलकवक्त्रविस्फुरितकिरणा-
स्तेषां कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालाया वक्षस्येव वर्तमानत्वात्तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्तमा-
नत्वात्साम्बात्कटाक्षविकटायितं कोटिरिवाशोभतेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । बलिवन्दुः, तृनि
पूर्वेण 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । विकटायितम्, आचारव्यवहन्ताद्भावे निष्ठा ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेमः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयारुणमणेः करवीरं तस्य मूर्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

स्वर्णेति ॥ स नलस्य पुरोत्तमस्य मूर्ध्नि हेमः सुवर्णघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकीपुष्पाणां शतानि, तथा—रजतस्य रूपघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां घटनां समर्पणां तथा—अरुणमणेः समर्पितमाणिक्यपद्मरागादिरत्नवर्णमणीनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि, एतत्सर्वं पुनरुक्तमकार्षीत् । स्वर्णेनान्येनैव पूजयाः सिद्धत्वास्वर्णकेतकादि निरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटितपुष्पादिभिश्च श्रीपुरोत्तममपूजयितुं भावः । विष्णुपूजार्थं कमलकरवीरजपाबाणपुष्पव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निषेधः, गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेधः, इत्यविरोधः । पुनरुक्तं, 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेषैकवद्भावी ॥

नालपभक्तबलिरोदननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदन्तः शङ्खचक्रजलपूजनयाभूत् ॥ ४६ ॥

नालपेति ॥ स पुरोत्तमस्य नलस्यान्ननिवेद्यैस्तेन समर्पितैर्नानाविधौदनानामुपहारैः कृत्वा नालपोऽतिमहान् भक्तबलिरोदनोपहारो यस्य, अथ च—अतिमहान् भक्तः शङ्खापरो बलिर्वैरोचनिर्यस्य, एवंभूतोऽभूत् । तथा—नलसमर्पितेन हारिणमदेन कस्तूर्या कृष्णवर्णः अथ च—कृष्णनामा अभूत् । तथा—हेमरूप्यादिबद्धदक्षिणावर्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्य स्थितेन जलेन कृत्वा सा पूजा अभिषेकार्थदानादिरूपा तथा कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवती संपन्नार्चा पूजा यस्य, अथ च—शङ्खः पादजन्यः, चक्रं सुदर्शनः, जलाजातं पद्मं, तानि विद्यन्ते यस्यस्याइषी शङ्खचक्रपद्मयुक्ता अर्चा प्रतिमा यस्यैवंविधोऽभूत् । पुरोत्तमसंबन्धिनामेतेषां शब्दानामन्वयत्वमेव तत्कृतान्नैवेष्टादिसमर्पणेनेदानीमभूदित्यर्थः । एतद्विबन्धना एवास्यैताः संज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'प्रतिकृतिर्यं पुंति—' इत्यमरः । नालपेति नकारसमासः । हारिणेति संबन्धेऽण् ॥

राक्षि कृष्णलघुधूपनधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।

निर्ययुर्भवधृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥

राक्षीति ॥ कृष्णलघुः कृष्णागुरुत्वस्य धूपनधूमा धूपकरणसंबन्धिनो धूमा अस्मिन् राक्षि नले अहिरिपुर्गडो ध्वजे यस्य तं गरुडध्वजं पुरोत्तमं धूपोपचारेण पूजयति यति जालैर्गवाक्षैर्बहिर्निर्ययुः । उत्प्रेक्षते—भीरेव दुर्यशो गरुडासतिभयजन्येनायद्यथा स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृताः देवतागारस्थितेन भवेन हरेण स्वदेहे भूषणत्वेन पूता वास्तुकिप्रमुखा भुजगा इव । अयमस्माद्विपुकेतुं पूजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमशक्यमिति हराश्रिताः शबला अपि सर्पा भीदुर्यशोमलिनिता इव दण्डायमानकृष्णधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि भीतिमलिनो जालादिद्वारेण बहिर्निर्गच्छति । 'धूपज—' इत्यपि पाठः । अगुरुपर्यायो लघुशब्दः । तेन कृष्णागुरुत्वार्थः ॥

अर्धनिःस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्नेरजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे बहुरत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

नै० च० ७०

अर्धेति ॥ एष नलः अर्धेण मूलेन निःस्त्रा दरिद्रास्त्रेयानत्युत्तमानां मणीनां माल्यमो-
लाभिर्विमिश्रैः स्त्रेरजातिमयदामसहस्रैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैश्च पुष्पोत्तमं पिथा-
याच्छायेव बहुनि रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतो यः क्षीरनीरनिधिर्दुग्धसमुद्रस्तत्र मममिव विदधे
चकार । मध्ये मध्ये मणिमालाभिर्मध्ये मध्ये पुष्पमालाभिः संवेद्य बहुरत्नक्षीरसमुद्रशायिन-
मिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि दामानि, तैराश्लिष्यं पर्वपुञ्ज-
दिति भावः । समृद्धतिशयो भक्त्यतिशयश्च सूचितः । बहुनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्,
स चासी नीरनिधिश्चेति वा ॥

अक्षसूत्रगतपुष्करबीजश्रेणिरस्य करसंकरमेत्य ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्पद्मसद्मचिरवासविलासम् ॥ ४९ ॥

अक्षेति ॥ अक्षसूत्रं जपमालां गतानि प्राप्तानि तत्र वर्तमानानि पुष्करबीजानि कमल-
बीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरणिता जपमालिका शौरिसूक्तजपितुः 'विष्णोर्तुं कम्-' इत्यादि-
विष्णुसूक्तजपशीलस्यास्य नलस्य करसंकरं पाणिपद्मसंबन्धमेव प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे सद्मानि
स्वगृहे चिरं वासः स्थितित्वेन कृत्वा यो विलासः शोभा तमापत्प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्ष-
मालया जप्यन्ते, नलकरश्च पद्मसदृशः, तत्संबन्धात्पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद्मनिवासं
प्राप्ता चेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । जपितुः, ताच्छील्ये तुनि
'द्वितीया' इति योगविभागात्पूर्वेण समासः ॥

कैटभारिपदयोर्नतमूर्ध्ना सञ्जिता विचकिलन्नगनेन ।

जहृजेव भुवनप्रभुणाऽभात्सेवितानुनयतापतमाना ॥ ५० ॥

कैटमेति ॥ अनुनयता अधोऽन्तर्गतामेवं चरणसमीपं प्रापयता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन
नतमूर्ध्ना नम्रशिरसा प्रणामलक्षणं षोडशमुपचारं कुर्वताऽनेन नलेन कैटभारेः श्रीविष्णोः
पदयोः सञ्जिता पुष्पाञ्जलित्वेन समर्पिता आयतमानाऽतिदीर्घा विचकिललक्ष्मणिकाभामाला
जहृजा गतेवाभात् । चरणसंबन्धादतिदीर्घादवलतरत्वाच्च गङ्गेन क्षुब्ध इत्यर्थः । साऽप्येवं-
विधा । (अथच—) अन्वापि मानिनी नाविका एषंविधा प्रियेणैवमनुनीयते, अथच—
भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना सप्रयत्ना, अतएव—अनु पद्माज्ञयता परावर्त्य पुनरपि
ब्रह्मलोकं प्रापयता पुनरप्रागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्ध्ना लोकनाथेन ब्रह्मणा सेविता
जाह्नवीव । भुवनप्रभुणा श्रेणे वा । उक्तविशेषणविविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा
सेवितेति वा । प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । 'स्मृतो विचकिलो
मत्तीप्रमेदे मदनेऽपि च' इति विश्वः ॥

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यञ्जित वागधिदेव्याः श्रीगृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥

इत्यवेत्य वसुना बहुनापि प्रामुबद्ध मुदमर्चनया सः ।

सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्मक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति ॥ इतीति ॥ युग्मम् ॥ स नल इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोरभिप्रायमवेत्य श्लात्वा

१ 'प्राप्तानां निलिपि पाठे—नलविशेषणम्' इति सुखावबोधः । २ सूक्तेति पाठः सुखावबोधोपासमतः ।

बहुनापि वसुना स्वर्णमणिवसनादिना लक्ष्मीस्थानीयेन समर्पितेन कृत्याऽर्चनया मुदं न
प्राप्नुवन् इदमलभमानः सन्, अथ पश्चात्सूक्तयः सरस्वतीभजनपदवन्धास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि
तन्मयैर्हारेरेकावल्यादिहारैरेवोपहारैः पूजनैः कृत्वा हरेर्भक्तिमैहताकृतेत्यर्थः । तन्मयैर्वैदिकं
पूजनं कृत्वा धीपुरुषोत्तमदद्यात्तारादिस्तुतिं प्रारेभ इति भावः । इति किम्—न विशते
अथ दुःखं पापं दारिद्र्यं च यस्मादेतोः सोऽनघः पुण्यलोकः श्रीविष्णुः हृदि न्यसनेन स्थाप-
नेन कृत्वा कमलायां लक्ष्म्यां विषये स्वस्मानुरागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा सूचयन्नपि
श्रीगृहाभिजडदयादूर्ध्वं उपरिगागे वर्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्स्थापनादेतोर्वर्गाधिदेव्याः
सरस्वत्या गौरवं व्यधित बहु संमानमकृत । अन्योऽपि राजादिरैकां प्रियामघोभागे स्थाप-
यन्नालिङ्गनादिना संभावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदीयगृहस्योर्ध्वदेशे स्थापयन् कण्ठा-
ख्यं च कुर्वन्तस्या गौरवं करोति । तथा विष्णोर्वेक्षति लक्ष्मींस्तिष्ठति, तदुपरिभागे कण्ठे
सरस्वतीति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिं चक इत्यर्थः ।
मौक्तिकरूपेण सूक्तैर्नैर्मल्यं सूच्यते स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥

क्षमौद्वलं परिहरन्स्तुतिमाह—

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमसदभिधां तव निन्दा ।

तत्क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५३ ॥

दूरत इति ॥ अयं नल इति उक्तिपूर्वं यथा तथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतद्वद्व्यमाणमवोचत् ।
इति किम्—हे स्वामिन्, ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरामवाग्विषयो वाचामगोचरः । यतस्त्व
रूपं 'यतो वाचो निवर्तन्ते—' इत्यादिभ्युतेः । अर्थाद्गोचरो नेति त्वदीया स्तुतिः कथंकारं कर्तुं
शक्या । स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात्तव स्तुतिरप्यशक्यकरणेवेत्यर्थः । अतएव अस्माभिः कृता
अभिधा भवदुष्णवर्णनविषया वाणी तव निन्दैव । अत्यन्ताल्पकस्तावकत्वात् अवामगोचरस्यापि
वाग्गोचरकरणावेत्यर्थः । एवंसत्यपि मूलतया यदहं प्रलपामि स्वरूपाज्ञानाद्विषयकं वदामि
तत् क्षमस्वेति । प्रलपामीत्यनेन नितरामनौद्वलं सूचितम् ॥

स्वप्रकाश जड एव जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुम् ।

नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥ ५४ ॥

खेति ॥ हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष परमात्मन्, एव मल्लक्षणो जडोऽ-
विषयाच्छादितचैतन्यो जनस्ते वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य महत्तेजः प्रति
लक्ष्मीकृत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमसोऽन्धकारस्य प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न
स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य ममाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभि-
लाष इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयस्वरूपं न जानासि, तर्हि त्वदीये वाङ्मनसे कथं मत्परायणे
इत्याश्चङ्कं परिहरन् स्तुत्यवतरं दातुमाह—

मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात्तृप्तये घनमनायुवतोऽपि ॥ ५५ ॥

मेवेति ॥ हे भगवन्, त्वं 'यतो वाचो निवर्तन्ते अत्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिप्रा-
माण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मेव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि
ते वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशताम्, अपितु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्तेतामित्यर्थः ।
दृष्टान्तमाह—अतिदूरवर्तित्वात् परं मेघमनामुबतोऽलममानस्याप्युत्कृष्टकण्ठितस्य चातक-
क्रीपुंसयुगस्य पत्नो मेघो जलदानेन वृत्तये स्यादेवेति दृष्टान्तेनाविषयोऽपि भवान् स्तुतो
ध्यातव्य मोक्षहेतुः । स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाङ्मनसयोः,
'अचतुर—' इत्यादिना साधुः ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोत्रमाह—

छद्ममत्स्यवपुपस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धतमग्धेः ।

श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥

छद्मेति ॥ हे हरे, दृष्ट्वासुरापहतवेदोद्धरणरूपच्छद्मना मत्स्य एव वपुर्गस्य तस्य तव
पुच्छेनास्फालनादाधातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं सागरजलमिव गगनाङ्गणस्य सङ्गातसंभन्वा-
च्छ्वैत्यं भवतामेव प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति ।
तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया
तत्तच्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वैत्यमेत्येवेति वाङ्मनसः । 'यदा
यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव छद्मपदेन सूचितम् । साग-
रोदकस्याश्रयौपाधिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापां रूपं
प्रकटितमित्यनेनातिस्यूतरक्षरीरवत्त्वं सूचितम् । नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति, नत्वथः पत-
तीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तत्वा-
द्विष्णुस्तुल्यं शिवस्य प्रीतिसंभवादौकस्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहर्षस्य च परम-
वैष्णवत्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवोपसंहारेऽपि
'हरिहरं परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥

कुर्मं वर्णयति—

भूरिस्पृष्टधृतभूवलयाणां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।

चुम्बितावतु जगत्सितिरक्षाकर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

भूरिति ॥ हे भगवन्, तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूता—भूरिषु स्पृष्टिषु
प्रतिसर्गं धृतानां भूवलयाणां किणैरतिघर्षेणनिष्ठुरीभूतसंजातवैषम्यत्वग्रणैरिव चकैश्चक्राकारै-
स्त्राविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये
रक्षायां च कर्मठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा लोकानु-
ग्रहार्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्फणामण्डलेन कोषो भुव-
विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधः कटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)रूपे
जले कुर्मराजो वर्तत इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमत्वं
सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्चक्राणि भवन्ति ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्तुरोचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुपस्तव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वाऽस्तु जगत्याः ॥५८॥

दिदिष्यति ॥ अहं चतस्रु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसंजातभूगर्तमेवाभ्यवैमि जाने, तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्व्यानन्दायास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः पातालानुद्धरणाद्भूमेर्वास्तु वसतिगृहम् । धृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्री किरिः किरिः' इत्यमरः । पितृवप्रातस्य वीपोऽनिलत्वाद्दंष्ट्रा ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भाहोममिर्बहिरितैर्बहुदृष्टैः ।

ब्राह्ममण्डममघदलिनीपं केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप भगवन्, हिरण्याक्षं दैत्यं इत्या पातालात्सकाशाद्बहुताबुद्धरणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इत्याया भुवः परिरम्भात्समारम्भेण धारणादालिङ्गनाच्च हेतोर्बहु नितरां दृष्टेरुद्धृतीभूतैः, अतएव—ब्रह्माण्डं निर्मिथ बहिरितैर्निर्ग-
तैर्लोमभिः कृत्वा ब्राह्मण्डं तव बलेः पूजायाः संबन्धि नीपं तत्कालविकसितकदम्बकुसुम-
मिषामवत् । किंभूतस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वाच्च मातः संमातुमशक्य । एवंविध-
कुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव भवसीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदालिङ्गनादुदितरोमाच्चो भवति ।
'ब्राह्मोजातौ' इति साधुः । मातः, 'मा माने' इत्यस्माच्छता ॥

श्लोकद्वयेन श्रीगुप्तिदं वर्णयति—

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं सिंह मामघ रवैर्धनधोरैः ।

वैरिदारिदिविषत्सुकृतास्त्रग्रामसंभवभवन्मनुजार्धः ॥ ६० ॥

दानवेति ॥ हे सिंह, दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गहनं मरणरूपं संकटं
सदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकट्यं यस्य तन्मारणार्थं कृतावतारः, अथच—दानवो हिरण्यकशि-
पुस्तद्वपुषां पुरातनं यद्गहनं वर्तते तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने सिंहसंभवो युक्तः,
अथच—दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्तवान्मुख्यः प्रह्लादस्तस्य गहने पितृकारिततादनादिदुःख-
निमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्न तादृशस्त्वं घनवन्मे-
घबद्धोरगंभीरेर्निविष्टेर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मांभव । किंभूतः—वैरिणः शत्रून्दारयन्ति
तच्छीलयन्ति दिविषदां मुनीनां देवानां च सुकृतानि अस्त्राणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्मात्
संभव उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन् संपद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्थ एकदेशो यस्य । 'दान-
वाय' इति पाठे—दानवानां पापानि तेषां गहनं लक्षणया बाहुरूपं तेन प्रभवो यस्य ।
दानवदुरितोद्रेकातिर्गन्धोनिर्गहिरूपत्वं, दिविषत्सुखोद्रेकाच्चोत्तमयोनिमनुष्यरूपत्वमित्यर्थः ।
दानवानामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने समामहोधाने प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवा-
सिनां पुण्यैरस्त्रैश्च कृतमनुष्यार्थदेहः स्वतैजोनिर्मितसिंहार्धश्च नरहरिहिरण्यकशिपोर्महासमो-

पद्मे एवावततारैति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । स्तम्भादिति तु प्रवादमात्रमिति भागव-
तविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

दैत्यभर्तुर्दरान्धुनिविष्टां शक्रसंपदमिबोद्धरतस्ते ।

पातु पाणिशृणिपञ्चकमस्माञ्छिन्नरज्जुनिभलभ्रतदन्धम् ॥ ६१ ॥

दैत्येति ॥ हे भोऽनृसिंह, ते पाणिसंबन्धिनोऽशृणीनो सीङ्गतरनखरूपानामङ्गुष्ठानां
पञ्चकमस्मान्पातु । किंभूतस्येव तव—दैत्यभर्तुर्दिरण्यकशिपोरुदरलक्षणेऽन्धो कूपे निविष्टां
पतितां शक्रसंपदमुद्धरत इव तस्माद्दहिर्निर्गमयत इव । किंभूतं पञ्चकम्—छिन्नरज्जुनिभानि
मथ्यनुद्विष्टपूर्वपतितदोरकतुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोरुदरस्य चाश्राणि यत्र यस्य वा यथा
कूपपतितं यस्तु समुद्धर्तुं लोहनिर्मिताङ्गुष्ठपञ्चकं कूपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वनिमग्न-
रज्जुसंश्लेषसहितं तदादाव निर्गच्छति तथा तव रज्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजशृणिपञ्चकं
दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसंपदमुद्धरञ्छिन्नरज्जुनिभलभ्रतदन्धं सन्नामवत्स्वित्त्वर्थः । शृणाति
हिनस्ति, शृणिरोणादिकः । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुत्वम् ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति—

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा भो बले न मम किं भवतेति ।

त्वं बटुः कपटवाचि पटीयान्देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

स्वेनेति ॥ हे वामन, इति पूर्वार्थोक्ता कपटवाक् तस्यां विषये पटीयानतिनिपुणो बटु-
र्ब्रह्मचारिवेषधारी चपलस्त्वं नोऽस्मदासीनां मम वा मनसः प्रमदं हर्षं देहि सर्वाभिलाषपूर्णं
कुर्विषयैः । बटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्रस्थलयाचिनि वामने
'किमेतदल्पीयस्य वा याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण, अहं ददामि' इति दानशरत्वादुल्लिख-
कवर्तिनि भाषमाणे शेषवक्रोक्तिच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्—भो बले चक्रवर्तिनू, भवता
स्वेनात्मना हेमरजादिना द्रव्येण वा इयं महीया सकलाशा सर्वोऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपितु
परिपूर्णा करिष्यत एव परं मम (यतस्य) भिक्षोः निःस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः ।
त्वं समर्थ एव परं तावता मम प्रयोजनं नास्ति । कुटीनिर्माणार्थं पदत्रयमितं स्वलमेव देही-
त्यर्थः । स्वेनात्मीयेन बलेन च सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते त्रिपत
एव, तथापि मम किं तेन, यो यथाचते तस्य तद्दासीति प्रत्यक्षदर्शनादस्माभिनन्दशंकी-
येन सकलानां जनानां तृष्णा भो बले, त्वया परिपूर्णा क्रियते यतः, अतो मम कल्या-
णेशेन सहिता । अल्पीयसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता तृष्णा किं न पूर्यते, अपि तु
पूरयिष्यत एव । अथ च—भो बले, इयं सकलापि दिशा मम स्वेनात्मना न पूर्यते, अपि-
त्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं शक्यते, अपि तु न किंचिदित्यर्थ इति वा । मया सक-
लाप्याशा सकला दिगात्मना पूर्यते, भवता बलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति वा । अथ च
—भो बले, पादत्रयवाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न
पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत एव । महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पदद्वयेन मया व्याप्ते प्रतिश्रुतं
तृतीयं पादमदातुर्निरयो भविष्यतीति भिया शिष्टपदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते
इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपं लोकद्वयमेव बलेः स्वम् । नरक-

पतनभिया स्वशरीरमेव तृतीयपदत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते 'पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्' इति वचनात् । इत्यादिकपटवारहेया । 'ध्रमदसेमदौ हर्षे' इति साधुः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिहत्तरमाह—

दानवारिरसिकायविभूतेर्वेदिम तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।

इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६३ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य हस्तपुरुषस्य माया येन तत्राहमनेन ज्ञात इति ज्ञात्वा जाताश्चर्यवशादुदग्रपुलकं संजातरोमाचं बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण बलिचक्रवर्तिनोक्तं भाषितं त्वां नमामि । इति किम्—हे ब्रह्मन्, अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय कृताभिलषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं संकल्पेन दानं वदिम इच्छामि सर्वो संपदं तुभ्यं दातुमिच्छामि । अथ च—त्वं दानवानामरिः शत्रुरसि ते तव कायविभूतेः शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि । कीदृशं महच्छरीरं भारयिष्यसि तद्गृह्णिच्छामीत्यर्थः । यद्वा तव कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रुक्मान्तरप्राप्तिं वदिम । रुक्मान्तरं भारयिष्यामीति त्वया सूचितम् । तत्सुखेन भारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेष्यसि चिरं प्रियमाणः ।

पाणिरेप भुवनं वितरेति छगवाग्भिरव वामन विश्वम् ॥ ६४ ॥

भोगिभिरिति ॥ हे वामन, इति एवंरूपाभिच्छगवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वमव रक्ष । इति किम्—बले, चिरं चिरायुषेण बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा प्रियमाणोऽवस्थितिप्रमाणस्त्वं भोगिभिर्मित्रभ्रात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि यदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यासीः । एष प्रतिप्रहार्यं प्रसार्यमाणः प्रलम्बदशो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाणौ पदत्रयदानसंबन्धि भुवनं जलं वितरं देहीति । अथ च—क्षित्याल्ले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वात्स्वर्गे भोगिभिः सर्वाप्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखबहुलत्वात्सतिरूपं बन्धं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा—चिरं जीवन् पाताले सर्पः सह वासं बन्धनं चैष्यति । यद्वा—सर्पैः क्रियमाणं बन्धनं प्रियमाणो धारयन्सन् पाताले वासमेष्यति वा । इषार्थो वा दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् संबन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्पैः सह संबन्धमेष्यति । यद्वा—अदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात्सकाशात्त्वामस्वर्गरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एष चक्रविक्षेपतत्परो मम करोऽस्ति, इन्द्राद्ब्रह्मांतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति । भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्' 'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह—

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरसि हि भयचरणेभ्यः ।

विश्वमित्यभिहितो बलिनास्मान्वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन, प्रणतपावन, बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहित उक्त-

स्वप्नस्नानं पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन, त्वया शयस्य पाणेर्विद्वतिः प्रसारणं किं क्रियते, अपितु तन्न कर्तव्यम् । आशब्दोऽयोस्यतया शिरःकम्पपूर्ववारणाभिनये । अनुचित-
मेतन्न कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते, अपितु तन्न कर्त-
व्यमिति वा । बाष्पपूरेण वा । हि यस्माद्भवचरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यो विश्वं सकलं हेम-
रत्नादि वा दित्सुर्दातुमिच्छुरसि । चरणशब्दः पूज्यार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव दशमि
किमिति पाणिप्रसारणेनैतदर्थं प्रकटीक्रियत इत्यर्थः । अथ च—सहस्रपात्वाद्बहुभ्यो भव-
दीयपादेभ्यः सर्वं दित्सुरसि सर्वस्वदानेन भवच्चरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्करप्रसारणं
किं क्रियते ॥

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।

जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥ ६६ ॥

क्षत्रेति ॥ हे भगवन्, तव तौ भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । तौ कौ—प्राक्
सृष्ट्यादां भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव 'बाहू राजन्यः कृतः' इति श्रुतिप्राप्त्याभ्यामुजाभ्यां
प्रकाशाया क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदिनायोत्पन्नम् । तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं क्षयार्थं जामद-
ग्न्यवपुषस्तव तौ (यौ) भुजौ ठ्वितौ । कारणे कार्यलयस्यौचित्यात् । 'अग्न्योऽग्निर्ब्रह्मातः क्षत्र-
मश्मनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं तेजः स्नासु योनिषु शाम्यति ॥' इति भारतवच-
नाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् । जातेर्निवृत्त्यादुत्पत्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति, ते
आविर्भावतिरोभावयोर्विवक्षितत्वैरोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्निवृत्त्याभावाच्च इत्यपि ।
जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद्यनिति ज्ञेयम् । विजयेतां, 'विपरान्धां जेः' इति तद् ॥

पांसुला बहुपत्तिर्नियतं या वैद्यसारचि रुपा नवखण्डा ।

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिबहुला बहवो मन्वादयः पतयो यस्याः सा
मन्वादिभिः पालिता च या भूर्वैषसा रूपेव नवखण्डा भरतादिनवसंख्याविभागा अरचि
निर्मिता, तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्ताम् ।
अथ च—ब्राह्मणैर्गृहीतफलां कृतवतस्त्रिःसप्तश्रुतः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं
ब्राह्मणेभ्यो ददत्तस्त्वव युक्तकारितरता नितरामुचितकरणशीलता जीयात्, सर्वोत्कर्षेण वर्त-
ताम् । एवंविधमतिशूरं दानशूरं च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
रुपा नियतं रूपेवेल्यर्थ इति वा । अथ च—या खैरिणी अत एव बहुभिर्जारैर्भुक्ता सती
तद्भर्त्रा कोपेन करचरणादिसंधिषु पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्या-
स्तादृशी कृतानां खण्डानामभिसंस्कारनिवारणादितोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो
भर्तुर्युक्तकारिता सर्वैः कीर्त्यते । 'खैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥

कार्तवीर्यमिदुरेण दशास्ये रैणुकेय भवता सुखनाश्ये ।

कालभेदविरहादसमाधिं नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६८ ॥

कार्तवीर्येति ॥ हे रैण्केय रेणुकापुत्र, कार्तवीर्यमिदुरेण यथीयकारागारे निबद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत्, तं कार्तवीर्यं सहस्रार्जुनं इतवता भवता दशस्ये सुखेन क्लेशरहितमनायासेन नादये हन्तुं शक्ये सति कालभेदस्य विरहादुभयोरवतारयोरेककालावस्थानत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावादहं तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति बहुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावादहं ते रामपुनरुक्तिं दाशरथिरूपां वा जामदग्न्यरूपां वा नौमि स्तौमि । अन्यत्र तु पुनरुक्तिः कार्यभेदात्कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीप्सायामप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भवादरसंभ्रमादिना परिहारोऽस्त्येव । अत्र तु पूर्वेणोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्यभेदाभावात् परिहारो नास्त्येव । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुपयोगः कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि देवज्ञान- (भाव)स्य तथैव तद्भावात्, देवाच्चावध्यत्वस्य रावणेन हृतत्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य देवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव हन्तुं शक्यत्वात्कार्यभेदादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयम् । नर्मदायां जलकीर्वा कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः । रैण्केयेति क्षत्रियत्वसूचनम् । अपसार्थं 'स्त्रीभ्यो ङ्क्' ॥

अथ दैवमिः श्लोकैर्दाशरथि रामं स्तौति—

हस्तलेखमस्तुजस्तलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

हस्तेति ॥ सो राम दाशरथे, असौ विधाता भवदर्थं त्वादसोत्तमशिल्पनिर्माणार्थं जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षया आर्थं जामदग्न्यं सल्ल निश्चितं हस्तलेखमेवास्तुजत् चक्रे । त्वन्निर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्ताक्षराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । सत्स्विनाथो वा । हस्तलेखमिव चक्रे । किंभूतः—अधरीकृता एतादृशनिर्माणासमर्थत्वाजिहीनाः कृतास्ते ते प्रतिष्ठा लेखा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथवा—अनधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमाववतारितास्ते ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण निहीनत्वं नतु द्वितीयस्येत्यत्रोक्तम् । प्रथममेवायमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते । निहीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखका लिपिकरा येन स इति वा । अक्षराभ्यासेऽप्येवं क्रियते । जन्मस्थाने रेणुपृष्ठेष्टकादिचूर्णरूपः पांशुर्यस्यैतादृशं हस्तलेखम् । (अधरीकृततल्लेखकः) 'शेषाद्विभाषा' इति कर् ॥

उद्भवाजतनुजौदज कामं विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थ येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

१ सुखावबोधायो नु पूर्वलोकाभ्यास्वभावात् 'अपेक्षादशमिः श्लोकैर्दाशरथि स्तौति—' इत्यभिहितम् । २ 'अनकामम्' इति पाठमहोक्त्य 'सौ नभौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायेन यथेच्छमिति यथाख्यातम्, तत्पाठापरिज्ञानविकसितत्वादुपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधः ।

उद्भवेति ॥ हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र, अजस्य रघुपुत्रस्य तनुजादृशरथात्सका-
शात् कामं स्वेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । मो विश्वभूषण जगदलंकारभूत, अज दशरथादपि
जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहोऽप्यजो
नोत्पन्नः, तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः तत्पुत्रपुत्रः स्वयं कुतस्त्वामुत्पत्स्यते, तथा
स्वयमाप्यजः कथं जायते इत्याशङ्क्या स्वेच्छामात्रविलसितमित्राशङ्कापरिहारः । 'मयैव हि
स्वाविषया संसरति, मुच्यते च' इति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव दूषणरूपत्वाभावादपि
दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथच—अजतनुजादजस्रोत्पत्तिर्वैकैव । अजो हि छगल-
स्तस्य पुत्रोऽप्यज एव जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेत्वन्तरम-
प्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम, तव वैभवमेव प्रभाव एव दोषाणां प्रकर्षेण क्षमनाय
नाशाय समर्थ । सरस्वरणादिवैभवादान्येषामपि भक्षणां दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोषले-
शासंस्पर्शोऽपि कथंकारं स्यात्, अपितु न कथंचिदित्यर्थः । अथच—दूषणाख्यराक्षसविना-
शाय तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादज तवैवोत्पत्तौ सत्त्वां दूषणाभावो युक्त एवेति छलम् ।
अथच—परशुरामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात्सुखेनोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ
विषये दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादिरावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं, ननु
परशुरामस्येवत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यभेदाच्च पुनरुक्तिदोष
इत्यर्थः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं लक्ष्मीकृत्य यजे-
च्छमित्यर्थः ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।

येन रावणचमुर्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७१ ॥

नो ददासीति ॥ हे रघुवंशानां मध्ये वीर ईश्वरतम श्रीरघुनाथ, त्वं तत्त्वधियं
मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वसाक्षात्कारं यदि मे मया नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विविष्टां
भ्रान्तिमेव यच्छ देहि । तं कम—येन मोहेन भयेन संजातभ्रान्तिविलासेन बुद्धिमूढा
रावणचमुरशेषं सकलं जगत् सन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोहेन
जगद्भ्रामारमयं दृष्टमिति सर्वपुराणेषु ॥

आश्रया च पितुरक्षमिया च श्रीरहीयत महीप्रभया द्विः ।

लङ्घितश्च भवता किमु नद्विर्वारिराशिखकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

आश्रयेति ॥ हे श्रीरामचन्द्र, भवता महीप्रभया कृष्णाणुपायैर्मूलोकोत्पन्ना श्री राज्यल-
क्ष्मीः, अथच—भूमेरुपजा लक्ष्म्यवताररूपा जानकी, क्रमेण पितुराश्रया च अश्वेभ्यो भिषा
च मूर्त्तजनापवादभवेन च द्विर्वारिरामहीयत लङ्का । वनवासाङ्गीकाराद्राज्यलक्ष्मीः, जनापवा-
दभयाच्च वहौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्तेष्वेव द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः । एवं पितुराश्रया लोका-
पवादभीदश्च कोऽपि नास्तीति भावः । चावन्न्योन्यसमुच्चये । तथा—वारिराशिः, अरिराशिर्वा
द्विर्वारिरे द्विषा च न लङ्घितः किमु, सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव, तथा—रावणादिः
शत्रुसमूहोऽपि पराभूत एव । वा चार्थं द्वाभौ वा, अरिराशिर्वारिराशिरिव वा । सन्वना-

श्रीवार्ते किं पि वातीति वाः, स आसावरिराशिव सकलो वैरिषं हार्यः । किंभूतः—
उदकाद्वा जलमध्यगा लब्धा यस्य । यदीयजलमध्ये लब्धास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि—समुद्र-
जलमध्यवर्तिनी लब्धा यस्य । समुद्रपक्षे यत्सोऽस्योदकेन संवन्धः, अरिपक्षे तु लब्धायाः
एतावान्विशेषः । उत्कृष्टमकं दुःखं यस्यास्तादृशी अद्वा लब्धा यस्तेति वा । सागरस्यापि
बन्धनाद्रावणस्यापि वधाचैतादृशो महाप्रभावः शूरतरश्च स्वदम्यः कोऽपि नास्तीति भावः ॥

कामदेवविशिष्टैः खलु नेशं मार्पयज्जनकजामिति रक्षः ।

देवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदखैः ॥ ७३ ॥

कामेति ॥ रक्षो रावण इतीव हेतोर्देवतादमरणे मरणाभावविषये देवादितोर्न मरिष्य-
सीति ब्रह्मणो वरवाक्यं तथ्ययत् सखं कुर्वत् खनामानं भवदखैरपुनाद् भुतकल्मषं चकार ।
इति किम्—जनकजां सीतां रामाचार्यवद्ददद् रक्षः कामदेवस्य मोहनशोषणादिसिर्विशिष्टैः
खलु निहितं मा नेशं तद्विरहसंतापवशान्मुतो मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामस्य देवत्वा-
त्तद्वाप्यैर्मरणे वरवाक्यमसखं स्यादिति त्वं तामदद्वरवाक्यसत्यत्वात् मानुषावतारकामरूपभव-
द्वाप्यैरात्मानं नाशितवानित्यर्थः । कामबाणाच्छरीरविनाशमात्रं तद्वाणाच्च मरणे संसारहेतु नि-
शेषकल्मषस्य इति महान्विशेषः 'अपुनात्' इत्यनेन सूच्यते । नेशम्, माध्योगादव भावः ।
तथ्ययत्, तत्करोति— इति ष्यन्ताच्छ्रन्ता ॥

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

नामशेषितससैन्यदशास्यादस्ताप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ हे रघुनाथ, नामशेषितः कथाशेषीकृतो हतः सेनया सहितो दशास्यो येन
तस्मात्तव हस्तात् असौ शम्बुको यदस्वं विनाशमाप, तच्छम्बुकनाशः शूद्रस्य शम्बुधिचुम्बि
समुद्रमध्यवर्ति यथाः कम्बुकदम्बं लङ्घयन् धवलतया किं न हसति, अपितु—हसत्येव,
तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन त्वत्करेणातिशूरो रावणो हतस्तेनैवान्वयवर्णोऽधमो दुर्बलः शम्बु-
कोऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति, तेनैव हीने दुर्बले हते
दुर्बलस्य महद्यशो भवति । बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितं भूषणं कुर्वन्तं
शम्बुकशूद्रं धीररघुनाथो हतवानिति तिहासः । अपच—शम्बुकस्य जलशुकेः शैल्यरूपं यथाः
समुद्रमध्यस्थं लङ्घयन् हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति, 'तत्करोति—'
इति ष्यन्ताभिष्टा ॥

मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्रासदानवमुपार्ज्य यशस्तत् ।

हीणवानसि कथं न विहाय क्षुद्रदुर्जेनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

मृत्युभीतीति ॥ यस्मान्मृत्योर्वैमादन्वेषो भीतिः, मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्ष-
सेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरणपर्यन्तं त्रासदानाद्भयोत्पादनाद्वैतोर्जातं तदतिप्रसिद्धं लोकत्रये
गीतमानं यश उपाज्य क्षुद्रोऽत्यल्पको दुर्जेनस्तस्याग्निना भयेन पामरलोकात्पादभिया निज-
दारानात्मनः प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न हीणवान् लज्जितवानसि । लज्जितव्यं

१. 'मार्पयमिति पाठे जनकजामित्यर्थं मार्पयं नो ददाति । इतीति किम् कामदेवविशिष्टैर्मा नेशमिति ।
सदृश(मध्य)पातिनो मात्र उभयसंयन्नेन व्याख्येयम्' इति सुभाषबोधोपा ।

तावत्स्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवान्तास्य दुर्जनमीत्या निर्दुष्टजनप्रियापरित्यागे हि लज्जैव युक्ता । अतिमाननिजर्षादृता रावणो नाशितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यजेति । एतादृशः शत्रोऽभिमानो लोकापवादमीदृक् कोऽपि नास्तीति भावः । 'वातुधानः पुण्यजनः—' इत्यमरः । मीतिं करोतीति ताच्छील्ये टः ॥

इष्टदारविरहौर्ध्वपयोधिस्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ यः स्वजीविततृणानुतियज्या ॥ ७६ ॥

इष्टेति ॥ हे शरण्य शरणागतभक्तशरण रघुनाथ, स त्वं मम शरणं रक्षकः एधि भव । स कः—यस्त्वम् इष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहत्वादीर्घो बह्वानलस्तस्य पयोधिराश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहतरत्वात्कृशानुत्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव तृणानामानुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्या होता, यो हि लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढुमशक्तस्तृणवद्वेलाभावेण स्वप्राणांस्तत्याज, स यावज्जीवं सीताविरहानलं कर्म सोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यम् । यज्वना चाहुतिरग्नौ द्रव्यते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधुर्वैतमुक्तम् । इन्द्रजिता शक्त्या सूर्यच्छते लक्ष्मणे स्वमयपि मुमूर्च्छे, तथा मुनिरूपका-लकृतसमयभङ्गप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाहया सरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्वस्वक्षणेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियोगदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःसहमिति सूचितम् । परमकारुणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितम् ॥

कौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य श्रुत्वा यः श्लोकमेकममृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रवचन्ध ॥ ७७ ॥

कौञ्चेति ॥ दैवी वाक् येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आद्यः प्रथमः कविवर्णेको यो वाल्मीकिः कौशयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये रिरंसावेकस्मिन् व्याघ्रेण हतेऽन्यस्य दुःखं वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया श्रुत्वा शोकेन हेतुना 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम्—' इत्यादिकं श्लोकममृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करुणारसो यस्य सीताविरहसिंहलमहानुभावभवदर्शनोत्पन्नशोक इव श्लोकानां सिन्धुं सानरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितं रामायणाख्यं काव्यमुचितं योग्यं प्रवचन्ध । तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः कृतः, तस्य उत्तमपुरुष-विषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमेव । अथ च—त्वया सिन्धुर्बद्धः, अयमपि त्वदेकचितः सिन्धुं बधन्नेत्युचितम् । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः परमपुरुषोऽसीति खल्वित्यर्थः ॥

विश्रवःपितृकथासुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितद्वयः ।

किं चकर्तिथ न शूर्पणखाया लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ, इति हेतोश्चितं जानाति स उचितकारी त्वं चतुर्धावती-र्णत्वाल्लक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णी किं वा न चकर्तिथ कर्तितवान्, अपितु कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च—कर्ण-रहितः पिता बस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वे सकर्णत्वमासुमनर्हमयोममिति । श्रीवध-

स्नानौचित्यात्कर्णच्छेद एवोचितो यतः, अकर्णपितृकाया अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्तयामासिथेलेव विविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽसीति भावः । वा इवाथो वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवःपितृकया, 'नवृतक्ष' इति कप् । शृपणखा, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' इति णत्वम् । नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति जीयभावः । अन्वर्था चेयं संज्ञा ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतति मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्मिः ।

छद्मयादवतनोरुदपाटि स्पर्धमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

त इति ॥ कंसादिततर्ह्यमाराण्यरूपछद्मना यादवसंज्ञा तनुर्यस्य, अथ च—छद्म याति छद्मयाः एवंभूतधातौ दवतनुश्च भागवान् कंसादिवंशजन्वद्विरूपशरीरश्च, श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्मिभुक्तिमुक्तिप्रदंशतुर्मिहस्तैः सोऽतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—मादयः कल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन दपेण तैर्भुजैः सह स्पर्धमान इव ते बाहवो मे दुरितानां व्रतति कृतां दैन्यसंतति हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजातलक्षणमहावृक्षोन्मूलने समर्थास्तेषां लतोन्मूलने सुरतां सामर्थ्यम् । कपटदावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलतायुन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दानशूरो महाप्रभावश्च सादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । सत्यमामया वाचितः पारिजात इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यनामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्वृत्तिप्रततिमिति पाठे—'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्वृत्तिः' इत्यमरः ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीमिरभिहृत्य तरङ्गान् ।

भाविबाणभुजमेदनलीलासूत्रपात्र इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥

बालेति ॥ हे कृष्ण, त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु बालकेलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृतां नमुनाजलतरङ्गान् अभिहृत्य तेषामभिघातं कृत्वा तानेकप्रयत्नेनालावीरच्छैस्तीरिति यत्, तत्कर्परीभिस्तारङ्गलवनं कर्तुं उषाहरणावसरे भावि करिष्यमाणं बाणासुरभुजमेदनं तलक्षणा लीला विलासस्तत्संबन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेदनाभ्यासरूपमिवास्मान्नक्षतु । अक्षरपङ्केर्द्वेजुत्वार्यं प्रथमं खटिकादिभक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादिमिरपि काष्ठस्यार्जवच्छेदनार्थं गैरिखादिभक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तद्वद्बाणासुरमुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परीमिरभिहृत्य तरङ्गलवनं यदकारि तत्तत्र बालकीडनमस्मानवलित्वर्थः । कर्पयौघातेन तरङ्गच्छेदनं बालजातिः । अवतारप्रयोजनं चोक्तम् ॥

कर्णशक्तिमफलां सलु कर्तुं सजितार्जुनरथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हतशल्यम् ॥ ८१ ॥

कर्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण, ते नमोस्तु । किंभूताय ते—उरसि लम्बा इन्द्रजिन्मुखा शक्तिर्यस्य तं लक्ष्मणं द्रोणपर्वतानीतविशल्यापधिप्रक्षेपेण हृतं निष्कालितं शक्तिरक्षणं शल्यं यस्य तादृशं कृतवता केतनेन पञ्चास्त्रान्मपताकारूपेण कपिना हनूमता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमात्रिकं बले, अथच—इन्द्रदत्ता शक्तिम्, अफलां कर्तुमिव सञ्जीकृतो योजितोऽर्जुनरथो येन तस्मै । नरनारायणरूपाय । यो हि यत्र कर्मणि दृष्टशक्तिः स एव तत्र नियोज्यमुचितः । हनुमांश्च

शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात्कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सल्ययुधं नम इत्यर्थः । यो गर्भभूतामुरःस्थां शक्तिं विफलीकरोति स ध्वजस्यां सुरतां विफलीकरोत्येवेति च्छब्देनोक्तिः । खलु इवार्थः । उरसि शक्तिः 'अमूर्धमस्तकात्-' इत्यलङ् ॥

नापगेयमनयः सशरीरं यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मा स भृतसुरवधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपमियेति ॥ ८२ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण, त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं गीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचारं कारणाद्वा यां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति किम्—स गीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रयुति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद् भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भाधीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भण्डतमस्य वरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगः, तेन तच्छरीरस्थातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत् नतु तच्छरीरसङ्घितस्य प्रापणे तथाशक्तिरिति भावः । यद्वा मुख्यपक्षेणा स्वर्गमुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं सुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयम्, अपत्यार्थं 'ग्रीष्मो ढक्' ॥

घातिताकसुतकर्णदयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं सान्नुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

घातितेति ॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽर्कसुतः कर्णस्ताम्रनिषण्णे दयालुः सुकरुणः । तथा—सप्तमध्वेन जैत्रितो जेता कृतो दत्तत्रय इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः संपादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात्सहर्षः । अत एव क्रमेण पुत्रशोकवशात्सालुः सवाप्यो रुदन् यः भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुगर्भं कुर्वन् विपुलचन्द्रस्यावेव दक्षिणबाधे नेत्रे यस्यैतादृशस्त्वं यथाकमम् अर्धदुःखं अर्धसुखं च अभ्यनयः अभिनयेन युगपदर्थितवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमप्यविद्याविलासाद्बहिर्नादितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात्कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तन्नाशे शोकात्सूर्यस्य साधुत्वाद् अर्जुनस्य च सोमवंशस्थावाद्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, तान्भ्यामर्धदुःखसुखाभिनयादद्भुतरूपोऽसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति, 'तत्करोति-' इति ण्यन्तान्निष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात्, 'कृष्ण्यन्धक-' इत्यल् । अर्धं च तदुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥

प्राणवत्प्रणयिराध न राधापुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजस्रम् ॥ ८४ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी निरुपाधिपरप्रेमास्पदं राधाख्या गोपिका वत्संभूत श्रीकृष्ण, ते तव राधापुत्रः कर्णस्तस्य शत्रुरर्जुनस्तस्य सखिता मैत्री सदृशी योग्या न ।

१ 'मास' इति पाठो जीवातुसुखाद्यवधारसंगतः । २ 'सुरताज्ञः' इति पाठमात्रिल 'सुरतं संयोगस्तस्याशोऽनभिधो मा स भूदिति व्याख्याय 'सुरतदक्ष' इति पाठान्तु 'दुर्बोक्तत्वादुपेक्षः' इति सुखाद्यवधारयामुक्तम् ।

राधावल्लभस्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कथंकारमुचिता, अपित्वयुक्तं विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्तबधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य श्रीवै-
हमा यस्य तस्य तव श्रीवर्त्सं ब्राह्मणपदस्यासरूपं लाञ्छनम्, अथच श्रियो वत्सं पुत्रम्;
अजयमात्मद्विधं धर्तुं सदग्रेव उचितमेव । यस्य हि श्रीवैहमा, स तत्पुत्रं स्ववशसि सदा
विभर्ताति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदक्षो लोकविक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरश्च कोऽपि
नास्तीति भावः । प्रणमिराधेति 'श्रियाः पुंशतः' ॥

तावकापरतनोः सितकेशस्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसाववतरस्तव धत्ते तज्जरश्चिकुरनालविलासः ॥ ८५ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण, हली लाञ्छलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषा-
वताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव, नतु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः ।
त्वत्तो हली न भिद्यते, हलिनश्च शेषो न भिद्यते इति वा । यतः—कायस्य संबन्धाज्जरसा
सितकेशो धवलितकचः किलेत्यागमे । विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—'उज्ज्वलरात्मनः केशो
सितकृष्णौ ततः प्रभुः' इति । न विद्यते परस्परकृष्णान्मा यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्सं-
बन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्तित्वात्साः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तवावतारोऽंशावताररू-
पोऽसौ हली त्वं किल । त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हल्येव शेष इति वा । शेषरू-
पबलदेवलक्षणोऽसाववतरो मूर्तिः । अत एव तस्या भवदीयापरतनोर्जरतो जरसा धवलीकृ-
तस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बल-
देवस्त्वदीयापरतनुर्धवलकेश इव भावीत्यर्थः । शेषस्यापि धीर्धवलधवलत्वाभ्यां जराधवलधीर्ध-
केशसारूप्यधारणं युक्तमेव । 'कारणगुणा हि कार्ये गुणानारभन्ते' इति न्यायाच्च युक्तमेव ।
'अंशावतारो बलभद्रः' इति चोक्तम् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव, नतु जरायोगात् । इति
वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य ब्रह्मात्मस्वयेशो मुखरूपा-
विलयः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वात्, मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्द-
वाच्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयमात्मकावेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः
स्वसातप्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्यसितकृष्णपदस्यार्थः । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति भाग-
वतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविप्रहारी परब्रह्मैव । 'समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न
प्रियः' इति भगवद्ब्रह्मनात् । बलभद्रस्त्ववतारः 'रामो रामश्च रामश्च' इति वचनात् । अन्यथा
बलभद्रस्य सत्त्वमूर्तित्वम्, कृष्णस्य तमोगुणमूर्तित्वमापद्येत, नच तथास्तीति बलभद्रस्य तमो-
प्रधानत्वदर्शनादित्याशयः । 'शितिकेशः—' इति पाठे—'शितौ धवलमेवच' इत्यभिधानात्त-
दीयपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः इयामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च
हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । अस्त्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु ।
कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्वलिनश्चातिगौरत्वाच्चयाकर्म इयामसितकेशत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येय-

१. अयं शोको जीवार्ता नास्ति । २. 'तावकापरतनोः' इति पाठः पुंशतप्रतिप्रसक्त्यास्तुत-
विलसितत्वाद्दुपेक्षः' इति सुखायबोधः । ३. 'स्वजरात्' इति पाठे—'पुराणपुरुषस्य तव जरन् वधि-
कुरनालः' इति व्याख्येयमिति सुखायबोधः ।

मिलयलमतिविलारेण । 'तावकापर-' इति पाठः साधीयान् । यतः 'युष्मदस्मदोः' इत्यपि तवकादेशे वृद्धौ च 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति प्रतिप्रसवात्पुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥

हृद्यगन्धवहभोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुह्यसत्कुमुदबन्धुररुचिस्त्वम् ॥ ८६ ॥

इथेति ॥ हे इत्यो हृद्ययानन्दकारी गन्धध्वन्दनादिषौरमं तं बहसि धारयत्येवंविधा सौर-
भधारिन् श्रीकृष्ण, त्वं शेषरूपं बलमद्रूपम्, अथ च—नागाधीशरूपं विभ्रदारयणशेष
उभयविधोऽप्यशेषः शेषो न भवसीति विरोधः । अथ च—न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मा-
देषावशेषः सकलजगदात्मकस्त्वमिति परिहारः । अथ च—बलमद्रोऽप्यतिशयारित्वाद्दृष्टगन्ध-
वहः । अत एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनानीशः प्राणप्रियः, अथ च—भोगवत्या
अतितरां सुखिन्या रेवत्या ईशः पतिः । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यं गन्धं शारीरं स्वाभाविकं चन्दनादि-
जन्यं च गन्धं वहन्तीनां सुखिनीनां भोगवतीनां गोपिकादीनानीशः शेषोऽपि जलकोडासा-
लितचन्दनकर्पूरगन्धरागसंवेन्धिहृद्यसौरभधारिण्या भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः । कर्पूरादि-
बहुलसौरभयुक्ताया नागनगर्या वा । कुतिहेतुत्वाद्दुयो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्ण-
नद्या वा पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्द्वेतोर्मदिरारुचिर्मुखं राति जन-
नति तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः भोगः शेषफणः, तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या
ऊतिरवनं स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन मायति हृष्यतीति भोगभूतिमत् । तथा—इराणां भूमे-
रेव रुचिरा रमणीया कान्तिर्यस्यादिति वा । तथोरुमनोः सपत्न्योरपि प्रीति ददाना सम-
तिनी श्रीर्हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां कार्त्तिकणानां भूतिरर्ध्वजनितो दर्पस्त्वं मप्राति
तादृशो वा । पृथग्वा पदम् । गोपिकादिसंभोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिस्तद्वाश्वासात्पुत्रीत्या इराक-
चिरभीधेति वा । अथ च बलमद्रूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिकृत्पत्तिहेतुत्वादृशी मदिरा तथा
हृत्वा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामतः । अथ च—
शेषरूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिल्लहानतिधीर्षमहाकायः सहस्रफणो वा
तेन मायति वा । स चासौ रुचिरः सुधारणाद्भूमे रुचि ददाना कायकान्तिर्यस्य सः ।
तथा—कृष्णरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदबन्धोबन्धस्य संवेन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन् सर्वाङ्गाद-
कारित्वाचन्द्र इव सर्वप्रेमास्पदभूतमित्यर्थः । कुमुद् श्वेतं कैरवं तस्या बन्धुलत्वादिरोधिनी कृष्णा
रुचिः श्रीर्यस्य जलदश्याम इत्यर्थः इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानरूपे सुहृदि प्रीतिर्यस्य
रामावतारे इति वा । उल्लसन्ती पृष्ठे दंष्ट्रायां वा कुः पृथ्वी यस्मिन्, मोदत इति मुदः, स
चासौ स च । तथा—बन्धुषु बन्धो बलमद्रे वा प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्यो
व्यतिगौरं बन्धो बले प्रीतिर्यस्य वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एवोदीपकत्वाद्बन्धु-
र्यस्य, अथ च—प्रद्युम्नावतारः कामलात्र प्रीतिर्यस्मिन्पुत्रत्वादिति वा । अथ च—बलमद्रूप-
स्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदस्य बन्धुः कैरवसदृशी गौरतया, कुमुदबन्धोबन्धस्येव वा गौरतया
कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात्तस्मिन् मुदे सहर्षं बन्धावजुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्यस्य
वा । उल्लसत्कुमुदबन्धावुक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने प्रीतिर्यस्य वा । अथ च शेषरूपस्त्वम् उल्लसन्ती

कुमुदनानि स्रपे सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रसेव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सहस्री कान्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहस्रैः सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य वा । 'कुमुदेऽपि कुमुत्प्रोक्तम्' इति विश्वः । 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यमरः । 'भोगः सुखे वषे चाहेः शरीरफणयोर्मतः' इति विश्वः । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु' इति च । ऊतिः, अवतेः क्तिन् 'ज्वरत्वर-' इति वस्योपघयाञोद । मदिति माणतेर्मैत्रातेष्व क्तिप् । पसे मतुप् । मुदः, इगुपधात्कः ॥

रेवतीशमुपमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

रेवेति ॥ हे रेवतीनाम्नाः प्रियाया ईश, तथा हे कामपाल (कामपूरक, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः श्रीकृष्णस्य तनुभासा कायकान्त्या कृत्वा नीलस्याम्बरस्य । तत्तुल्यस्यैव । तव रुचिरा शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददामा वा । रेवतीशमुपमा चन्द्रसंबन्धिनीं परमां शोभां उचितैव किल । आकाशस्य चन्द्रसोभोचितैव । अथच—बलभद्रस्वरूपत्वाद्देवतीशमुपमा बलभद्रस्य परमां शोभोचितैव । किंभूतस्य—कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रकटनेन भाविनी(ता) त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्याविर्भावेन वा । अथच—रेवतीनाम्नी प्रियासहस्री । तथा—हे कामपाल) बलभद्र, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतस्तव तनुभासा कायकान्त्या नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य रुचिं शीतिं रातिं ददाति एवंविधा उपमा उत्कृष्टा शोभोचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसंपर्काञ्जलमतिशयेन शोभते । अथच—हे कामपाल कंदर्प-पोषक रेवतीश चन्द्र, कैरवविकासस्फुटितकान्तेस्तव विम्बतेजसा नीलस्य नभसः परमां शोभां युक्तैवेति ध्वनिः ॥

चतुर्भिः लोकैर्बुद्धं वर्णयति—

एकचित्तततिरद्वयवादिन्नत्रयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चबाणविजयी षडभिधः ॥ ८८ ॥

एकेति ॥ हे अद्वयवादिन् द्वैतबाणघटपटादिमेवानामसत्यताप्रतिपादनेनैकस्या ज्ञानाकार-ताया एव सत्यताज्ञीकारादद्वैतवादिन्, त्वं मां पाहि । किंभूतः—एकैव चित्तततिज्ञानसंततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैको यस्य मते, ननु तदतिरिक्तं किंचिदप्यस्ति, तादृशः, अत एव—अद्वयवादिन् इति बोधना । तथा—त्रय्या परिचितो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितः । नसमासो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः । अथच—वेदत्रय्यां परिणितः कृतपरिचयः वेदत्रयी परिणिताभ्यस्ता येन तादृशो वा न भवति । सर्वैसा क्षणिकताज्ञीकाराददर्माधर्मभोगव्यवस्थाया निरासादनज्ञीकृतवेदप्रमाण्य इत्यर्थः । अत एव बुधः पण्डितः । नहि पण्डितं विना वेदादिसर्ववृत्तसमर्थोऽन्यस्य बुद्धिः

१ कोष्ठकान्तगतः पाठो लिखितपुस्तकद्वये नोपलब्धः । २ इतः प्रकृति 'मां त्रिविक्रम-' इत्यन्ता दत्ता कोष्ठा जीवाद्यौ बुद्धिता उपलब्धाः ।

संभवति । अथच—अत्रयीपरिचितोऽपि बुध इति विरोधाभासः । नहि वेदत्रयमजानान-
स्यापि पण्डितत्वं संभवति । अथच—यः पण्डितः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति मन्वमानो
वेदान्तीय स वेदत्रयी न मन्वत इति विरोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्,
अथच—अद्वयवादाद्वित्वसंख्यामपि नाङ्गीकरोति । स त्रित्वसंख्या न मन्वत इति युक्तमेवे-
त्यर्थः । तथा—माध्यमिकानामपि कियन्मात्रमतमेवेन बौद्धसिद्धान्तान्तःपातित्वात् । 'न
सञ्जासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥'
इति अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादिताद्विधुतं निराकृतं सदसत्सदसद्वैलक्षण्यलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रका-
रचतुष्टयं येन, अथच—त्रित्वनिषेधाधिरस्तचतुष्टयः । तथा—विरक्तत्वादिमन्वरत्वात्पञ्चषाणः
कामस्त्राद्विजयी मारजित् । अथच—'वण शब्दे' इत्यस्माद्विजयाणः शब्दस्य पञ्चसंख्याया-
न्निर्णयं पञ्चशब्दं न सहत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति युक्तमे-
वेत्यर्थः । तथा—देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनम्, देशादिव्यवहितशब्दश्रवणम्, अतीतजन्मस्थि-
तिस्मरणम्, परचित्तज्ञानम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाद्व्यपवर्णेशक्यः, अणिमादिसि-
द्धिर्ब्रह्मविज्ञानप्रकारा यस्य । वेदानुसारिमिदं पराभूता देवा ब्रह्माणं क्षरणं गताः,
ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य देवबुद्धिं वेदाद्यैर्भ्यक्षयवित्वा बौद्धमतमुपदि-
देश, अतस्ते देवानां अद्याः संपन्ना इति । अतएव चैतरीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरुक्ता ।
'परिचिताय बुधस्तवम्-' इति पाठे—नेति पदं भित्त्वा त्वया वेदत्रयी न परिचिता न
स्वीकृतप्रामाण्या । अथ विरोधे । तथापि बुधस्तवमित्यर्थः । 'परिचितायबुधः-' इति पाठे—
त्रयीपरिचितानां वेदिकानां मार्गे पण्डितो न भवति । अवैदिकमार्गमेव जानान इत्यर्थः ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षात्कुर्वेति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुण्यवृष्टिरपतत्सुरहस्तात्पुण्यशस्त्रशरसंततिरेव ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याजितेन्द्रियत्वाच्च मारजयिनि कामस्य
जैत्रे त्वयि क्षणिकता सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, तथा—आत्मनिषेधश्च 'समनस्केन्द्रियजन्मनील-
पीताद्याकारसमिकल्पकनिर्विकल्पकवासनोपबृंहितचित्तसंततिरेवात्मा, भूतान्येव चेतयन्ते,
मनसा संयोगे ज्ञानमुपपद्यते, तस्मादेह एवात्मा, ननु नित्योऽन्यः कश्चित्' इत्यादिप्रकारेण
सर्वभावानां क्षणमात्रावस्थयिता नैरात्म्यं न स्वदर्शनोक्तं समाधिना साक्षात्कुर्वेति सति पुण्य-
शस्त्रस्य कामस्य शरसंततिर्षाणपरम्पराकृपा सुरहस्तात्पुण्यवृष्टिरेवापतत् । अतिपले हि क्षत्री
करादाबुधानि पतन्ति । कामोऽपि त्वत्तो भीतः पुण्यशरश्च । तथाच तस्य करात्त्वद्भयेन पतिता
पुण्यरूपषाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधां साक्षात्कुर्वेति त्वयि विषये सुरमुखा पुण्यवृष्टिर्निवाप-
तदित्युपेक्षा । कामेऽपि देवत्वमेव पुण्यवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रलम्भगो-
चरं करोति, यच्च कंचन विजयते, तयोरुपरि देवैः पुण्यवृष्टिः कियते इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

तावके हृदि निपात्य कृतेयं मन्मथेन हृदयैर्यतनुने ।

कुण्ठनादतितमां कुसुमानां छत्रमिन्नमुखतैव शराणाम् ॥ ९० ॥

तावक इति ॥ मन्मथेन हृदयमेवं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं यस्य तस्मिन्नावके हृदि
मनसि, अथच—बलति अर्थाच्छरास्त्रिपात्य नितरां दृढापातपूर्वं यथातथा पातयित्वा हृदय-

मुत्रत्वादेवातितमां कुण्ठनात्तैष्यत्वागादेतोः कुसुमरूपाणां स्त्रीवशराणां छत्रं मित्रं येषां तानि, छत्रस्य वा मित्राणि, मुखानि येषां तेषां भावस्वत्ता सूचीमुखतापरित्याजनेन छत्रतुल्य-
वृत्तमुखेनेयं प्रत्यक्षदृशा कृता । दृढतनुत्रे हि पातितो बाणः कुण्ठितत्वाद्भुत्तमुखो भवति ।
स्मरशराः शरत्वात्पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं तु भिर्यकशुकं त्वरीये इति निपत्य नितरां
कुण्ठनादिव तेषां पुष्परूपाणां छत्राकारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमे । विकसितानि पुष्पाणि
छत्रतुल्यानि भवन्ति । अथ च—छत्रं छायाकारित्वात्सुखदमेव यथा ननु दुःखदम्, तथा
कामशरा अपि त्वद्दुःखस्यानिर्वापका एव जाताः ननु त्वां जेतुमशकमित्यर्थः । एतादृशो
जितेन्द्रियः कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य, प्यन्तात्त्वत्वं स्यात् ॥

यत्तव स्तवविधौ विचिरास्ये चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाप्रति शर्वः सर्वविद्वत्तया क्षितिकण्ठः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ विमिक्ष्य स्तुतिविधौ बहुभिर्मुखैश्चातुरी वैदग्ध्यं यद्यदि चरति प्राप्नोति
मानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णनं करोति तत्तर्ह्येव चतुराणि वर्णननिपुणान्यास्यानि यस्येतादृशो भवेत्
नान्यथा । अथ च—त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चातुरी प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्यानि
यस्येति चतुरास्यो, ननु चत्वार्यास्यानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आस्यानां चतुर्हे
स्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात् अत्र तु गौरवसद्भावात्तथैवोच्यत इत्यर्थः । त्वरीयस्तुतिपरत्वा-
द्गण्यो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्तिरजनीति भावः । तथा—शर्वो हरस्त्वयि बुद्ध एवाशेषविदि
सर्वज्ञे जाप्रति सति सर्वविदं सर्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्वविद्वत्तत्त्वेव परगुणस्यात्मन्यारो-
पणेन हेतुना कलङ्गेन क्षितिकण्ठो नीलकण्ठः, ननु कालकूटभक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्सर्धि-
तना लोकत्रयेऽपि महेशस्यैवमयशो जातमित्यर्थः । ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् त्वमेव
परमपुरुषः सर्वज्ञ इति भावः । अन्यस्याप्यात्मस्तुत्या सर्वसंनिधौ लज्जया मालिन्यं भवति ।
सर्वविद्वत्वेति विदुषिब्रूवेतिवत् ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति—

धूमवत्कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिना करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं त्वं ध्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९२ ॥

धूमवदिति ॥ त्वं धूमवत् कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युद्धे कलयता धार-
यता, मृदुयुक्तं खड्गं धूममिव धारयता वा, अत एव—म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकला-
नलरूपेण, म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छप्राणाणां वा, एवंभूतेन कल्किर्लङ्गेन
दशमावतरेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवं कल्कं पापं ध्युदस्य निराकुरु । समूलमुन्मूलये-
त्यर्थः । अथ च—यः स्वयं कल्की, सोऽन्वयकल्कं विनाशयतीति विरोधः । कल्किशब्दस्य
विष्णुनामत्वात्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयोजनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं
ग्रहणम्, बागीचातिरिक्ता हिंसा, परस्त्रीगमनं च, त्रिविधं पापिकम् । पाशयम्, अनृतम्,
वैजुन्यं असंबद्धप्रलापश्चेति चतुर्विधं पापिकम् । परद्रव्यग्रहणेच्छा, परानिष्टचिन्ता, इत्येव
परेषु दोषाभिधानं, चेति त्रिविधं मानसम् । इति दशविधं पापम् । चक्षुस्त्वक्श्रोत्रप्राणजि-

ह्यापाणिपादपावूपस्यमनोजन्यं वा । दशसु मासेषु भवत्वाद्भ्रमवासलक्षणं दुःखमिति वा ।
'कलकः पापाशये पापे' इति विधेः ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोऽर्था पाण्डुरेण रणरेणुमिरुचैः ।

विष्णुना जनयितुमेवताभूषाम विष्णुयशसश्च सवर्धम् ॥ ९३ ॥

देहेनेति ॥ विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः पितुः विष्णुरिति नाम भवता च त्वयेव
कृत्वा सवर्धं सान्वयमभूत् । किंभूतेन भवता—रणरेणुमिरुचैः पाण्डुरेण धवलतरेण,
तथा—दुष्टगवेषणार्थमुर्व्या भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुसंज्ञकेन च पाण्डुरत्वाद्यापित्वाच
देहिना शरीरधारिणा यशसेव वक्षोरूपेण विष्णु व्यापकं यशो यस्य त्वया पुत्रेणेति यावत् ।
तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूत्, जातप्रायमेवेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलि-
नुगान्तावतारापेक्षयाऽभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु डिध्यादिवत्तन्नामभूत्, त्वन्युत्पन्ने तु
तत्सार्थकमभूदित्यर्थः ॥

दत्तात्रेयं स्तौति—

सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्तात्रेयमर्जुनयशोर्जनवीजम् ।

नौमि योगजयितानघसंज्ञं त्वामलर्कभवमोहतमोर्कम् ॥ ९४ ॥

सन्तमिति ॥ अहं दत्तात्रेयनामानं त्वां नौमि । किंभूतम्—अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैत-
मार्गे ऐकात्म्यवादे सन्तं वर्तमानं, तथा—अर्जुनस्य कर्तव्यार्जुनस्य यशसो यद्वर्जनं तस्य
बीजं मूलम् । कर्तव्यार्जेनाराधितो दत्तात्रेयस्तव यशो लोकव्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् ।
'अर्जुन-' इति पाठे—अर्जुनवश एवार्जुनो वृक्षः, तस्य बीजम् । वृक्षस्योत्पत्तिर्बीजादेव
शुभा । अथ च—अर्जुनं धवलं वक्षो यस्यैवविधोऽर्जुनः कर्तव्यार्थस्तस्य बीजम् । तथा—अज्ञा-
त्रयोगेन जनितोत्पादिता पापादिराहित्यादनघ इत्यपरा संज्ञा यस्य । तदा हि देवैर्योगमाहु-
त्त्यादनघेति संज्ञा कृता । तथा अलर्कनामः शत्रुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादि-
रूपः संसारमोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कस्तम् । योगमार्गोपदेशेन
तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥

एवं दशमवताराभिर्वर्ण्य मलयतिशयेन पुनरपि कियतस्तानेवावतारोक्तिविक्रमं हरिहरौ
बालमुकुन्दं च संक्षेपेण चतुर्विंशत्या श्लोकैर्वर्णयति—

भानुसुनुमनुगृह्य जय त्वं राममूर्तिहृतवृत्रहपुत्रः ।

इन्द्रनन्दनसपक्षमपि त्वां नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजम् ॥ ९५ ॥

भानुसुनुमिति ॥ हे विष्णो, भानुसुनुं सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य वालिहृतां तद्वधूं तारां
तस्मै दत्त्वा राज्याभिषेकद्वारा कृतावीर्यस्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो मारितो वृत्रहणः (मः)
इन्द्रस्य पुत्रो वालो येन स त्वं रामो जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । नमस्योऽस्तीत्यर्थः । तथा—
भोः कृष्णावतार, अहं इन्द्रनन्दनस्यार्जुनस्य सपक्षं मित्रभूतम्, अत एव—निहतो मारितो-
ऽर्कतनूजो येनेति वा । यो भानुसुनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः कथम् । तथा—यो इन्द्रे-
पुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । निग्राह्यानुग्राह्योस्तत्पुत्रयो रामकृष्णा-
वतारयोश्च भेदान्तु विरोधपरिहारः । एतादृशिवद्वचरितत्वाद्बुद्धिर्हेयः परमपुरुषोऽस्तीति भावः ॥

वामनादणुतमादनुजीयास्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिकः ।

वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्कल्किना हृतसमस्त नमस्ते ॥ ९६ ॥

वामनादिति ॥ हे विष्णो, अणुतमाद् हस्ततमशरीराद्दामनावतारादनु पश्चात्त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण त्रिविक्रमावताररूपया वा तन्वा भूता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीयाः सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । तथा—वीता निवृत्ता हिंसनकथा श्रमिवत्कार्तापि यस्मात् एवंभूताहुदावतारात्, अथ पश्चात् कालिका दशमावतारेण कृत्वा इतं मारितं कलिमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन तादृश विष्णो, ते तुभ्यं नमः । यो ह्यणुतमः स एव तनूभृतदिको व्यापकदेहः कथम् । तथा—यद्य वी+हिंसनकथः स एव हृतसमस्त इति विरोधः, अवतारमेवेन परिहारः । बुर्विज्ञेयचरितोऽसीति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते किं लगन्नजनि राहुरूपानत् ।

किं प्रदक्षिणनरुद्धमिपाशं जाम्बवानदित ते बलिबन्धे ॥ ९७ ॥

मामिति ॥ हे त्रिविक्रम, त्वं मां पुनीहि । तथा—गगनव्यापिन्यूचीकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्ती श्यामरूपो राहुरूपानद् अजनि किं पादरक्षिकैव जाता किम् । एतावदतिमदच्छरीरं दृष्टम्, यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहुरूपानदिव जात इत्यर्थः । सापि हि श्यामा, चरणे च लगति । तथा—प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान् ऋक्षराजो ब्रह्मावतारो बलिनिबन्धननिमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं परिभ्रमणरूपं बलयाकारवेष्टनमेव पाशं बन्धरज्जुमेवादित दत्तवान् किम् । यो हि कञ्चिद्वन्द्वमुपकमते तस्मै केनचित्पाशो दीयते । यद्यपि देवेन बलिर्वारबन्धमेव प्रापितः, नतु रज्ज्वादिवन्धम् । तथापि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवाद्बन्धश्चदच्छलेन कविः पाशशब्दं प्रायुक्त । जाम्बवान् किल तदा त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रिविक्रमो वर्णितः । 'बन्धे' इति पाठे तृचन्ताद्वन्धेकतुर्धा 'ते' इत्यस्य विशेषणम् । 'बन्धः' इति तस्मादेव संशुद्धिः ॥

अर्धचक्रवपुषार्जुनबाहुन्योऽलुनात्परशुनाय सहस्रम् ।

तेन किं सकलचक्रविलूने बाणबाहुनिचयेऽञ्चति चित्रम् ॥ ९८ ॥

अर्धेति ॥ यो जामदग्न्यो भवान् चक्रस्यार्धं समो भागस्तस्यैव वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रम् अर्जुनबाहुन् शीघ्रमेवालुनात् विच्छेद । तेनैव भवता सकलेन सुदर्शनचक्रेण विलूने बाणासुरस्य बाहुनिचये विषये लोकविज्रामाभ्यर्चयामास किम्, अपितु न प्राप्नोति, कितु पृथक् तत् । येन पूर्वमेकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैवान्यस्य बाहुसहस्रे छिन्ने न किञ्चिच्चित्रम्, तत्र ह्युपशक्तित्वादित्यर्थः । येन चार्धेन चक्रेण बाहुसहस्रे छिन्नम्, तेनैव समग्रेण चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्ने सुतरां न चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ वर्णितौ ॥

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिति वक्षि ।

चेतनाः स्वं किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९९ ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ हे विष्णो, त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं शङ्खमधिगत्य धृत्वा, तथा—अपा (जलानां) न जन्यमुत्पार्थ कमलं च दक्षिणकरेण धृत्वाऽसुरान्दैत्यानिति वशीव प्रतिवदसीव । इति किम्—हे दैत्याः, अचेतनोऽप्ययं शङ्खो मयि मुक्तविरोधः किं न,

अपितु लक्षविरोध एव । किंल वस्मात्पादजन्यत्वे सत्यपि अपादजन्यत्वमङ्गीकरोति । सूर्यं पश्यत, यतः सचेतनाः स्थ चैतन्ययुक्ता वर्तन्ते, कस्मान्मयि विषये विरोधं कुरुयेति अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत मरणभीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं भास्य कर्तुम् । शब्दत एव विरोधः । अर्षद्वयेन तत्परिहारः । अधवा—अचेतन एव मयि सुखविरोधः शङ्खवत् । सूर्यं तु सचेतनाः स्थ, तस्मान्मयि विरोधमाचरयेति शङ्खवद्वत्तोऽपि यावदचेतनाच्च कुर्वे, तावद्विरोधो न लज्यत इति, अधवा—अचेतनोऽपि शङ्खो मयाद्यापि न मोक्ष्यते, सचेतनास्तु शङ्खादयो भवन्तः कथं वा मया मोक्ष्येरन् । अपितु मारविष्याम्येवेति वक्षीत्यर्थः । अधिगल्य च अधिगल्यैवेति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि सुखविरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति कर्तरि 'कृत्वानाम्' इति षष्ठी ॥

तावकोरसि लसद्भनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेच ।

स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्त्यावकोरसि श्रीफलस्य विल्ववृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया इत्येकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभूतया भ्रिया—तवाजस्रमनचरतं स्पर्श आश्लेषत्वेन कण्टकितया संजातसाद्विकरोमाद्यया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरत्ननया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फलसहितया च विल्वशाखया स्थीयते, तथात्रापि लसद्भनमालाद्विशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका, अल्पत्वे हस्तत्वे वा कर्त्तु ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिक्षितुं सुभगभूयसिबोधिः ।

आननं च नयनायितबिम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

त्यज्यत इति ॥ जलजेन शङ्खेन, अधव—पद्मेन, ते करः कदाचिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात्तवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं त्वत्करकमलरकिमादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव । गुरुशुभ्रया हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा—कुमुदहासकराः कैरवविकासकारिणोऽंशवो यस्य स चन्द्रः नयनायितं नेत्रमिवाचरितं बिम्बं यस्य तथाभूतः सन् त्वदीयवामनयनीभवंश्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्वदाननं गुह्यं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लटा—अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरपि नागतमिति सूच्यते । 'पादजन्यम्—' इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचारक्षय(क)जन्ता-क्षिप्ता । 'हासकर—' इति ताच्छील्ये टः ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै रावणं च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवन्तस्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥

य इति ॥ हे विष्णो, ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः सिंहस्य च । तथा—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुप्रसिद्धस्य । तथा—नरस्य अर्जुनस्य, हरेः श्रीकृष्णस्य च । संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्, तथा कुरुवीराणां भीष्मादीनां चयं च हन्तुमभवन् । ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हन्ता-अर्थम् अवतारत्रयमपि नरहरियोगावलम्बनान् । योगः संश्लेषो मैत्री च ॥

केयमर्धभवता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०३ ॥

केति ॥ हे विष्णो, तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्धं भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्ध-
भवस्तथा हरिहरमूर्तिता काव्यपूर्वाध्वर्यकारिणी मायिना भवता ऊहे (ऊहा) मुक्तात्प्रसृति
चरणपर्यन्तं इयामत्वादितत्तदसाधारणविह उक्तार्थस्य अर्थस्य च घबलत्वाद्यसाधारणविह
उक्तता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाध्वर्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केयम्, अपित्वनुचितं ।
ननु अहो यस्मात्त्वं सकलः समग्रो भवो महेशः, अथ च—चन्द्रकलासहितो यो महेशः
स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च सकलभवरूपस्यार्धभवरूपता विरोधादनुका । आध्वर्य-
कारित्वेऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता चावतारान्तरमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः ।
भवतेयमर्धभवता का ऊहे ऊहेत्यर्थ इति वा । अथ च—तवैयमर्धसंसारता का, अपि
तु—विरुद्धा चित्ररुपा वा । यतः—समग्रः कलामिरववर्षैः सह वर्तमानस्य संसार उत्पत्ति-
धर्मा त्वमेवेति वा । हि यस्मादेवा एव नयनानि यस्य सकलवेदार्थनिधयदृढप्रत्ययो जनो
लोकस्त्वां शेषतामेकदेशभूततां धृष्यभूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरजगद्रूपं च वेद
जानाति । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिमित्यत्र चराचररूपत्वप्रतिपादनात्प्रवि
सकलभवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किंपुनर्हरिहरादिविचित्ररूपधारणम् । अथच शेषोऽपि विष्णो-
रेव मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः । व्याख्या-
न्तरेण तापरिहारः ॥

प्राग्भवैरुद्गुद्गभवगुम्फान्मुकियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्मभिर्हेतुभिरुद्गुद्गभवस्योत्तरो-
त्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फावपनादितोः 'आलम्बिकी दुःखनिवृत्तिः, अमियास्तमयो
(वा) मोक्षः' इत्येवंलक्षणाया मुक्त्युक्तिर्भोगः । प्रातिरिति यावत् । तस्या विहतावनेकज-
न्मसु तत्तत्सुकृतदुःकृतरूपकर्माजन्मान्मूलसद्भावात्संसारानिवृत्ता कथं नाम मुक्तिः संभवती-
त्यादिभिर्मुक्तिभिरनुपपद्यमानायां तावन्निधयेन सत्यामिहैवं पूर्वपक्षे विषये कस्यचनापि
वादिनस्त्वपि समाधिचित्तकाभ्यं ध्यानं संततानुचिन्तनमवधूय परिहृत्यापरोऽन्यः समाधिः
परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उच्यते यद्यपि मुक्तिविहतिस्तथापि तव
ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाक्षात्कारेणैव प्राचीनतत्तज्जन्मार्जितकर्मणां समुन्मूलनादिदानी-
मन्यकर्मरम्भे प्रारब्धकर्मणां भोगादेव कयाचैकम्यं संपन्ने मुक्त्युज्ज्वल एवेति सर्वेषामपि
वादिनां त्वत्समाधिरेव सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत्स्फुरतीति वा ॥

ऊर्ध्वदिकदलनां द्विरकायाः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यगभिन्नो नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो, त्वं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भवनाय हरिहरमूर्तीभविदु-
मूर्त्वा दिग्बसिन्दलने तदूर्ध्वदिकमेवंभूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशी तनुं द्विःप्रकारो
किमकायाः । हरिहरमूर्ती चरणादिकमूर्ध्वपर्यन्तं तत्तद्विषयदशवर्णादिधारणाद्योभागमारभ्यो-

र्ध्वभागपर्यन्तं किमकार्षीः । सहस्रत्वं इव तिर्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । चरणा-
देवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्तुं युक्तत्वादर्ध्वदिक्स्थेयुक्तम् । यदि च हरिहरत्वे तनुमुर्ध्वदिक्वि-
भागमकार्षीस्त्वर्हि सहस्रत्वे नरहरीभवनितुं तनुं तिर्यग्यथातथा किमिति अभिनः विभक्तवा-
नसि । कण्ठादग्नेभागे नरत्वेन, ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव तिर्यग्दिक्विभागं किमित्यकार्षीः ।
हरिहरत्वं इधोर्ध्वदिक्विभागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमाक्षेपद्वयं स्वयमेव परिह-
रति—ननु विष्णो, स्वतन्त्रं त्वामनु प्रति अनुयोजः प्रश्नः कः, अपितु—न युक्तोऽयं प्रश्न-
द्वारक आक्षेपः । समर्थो हि स्वेच्छया यत्किञ्चित्करोति, परं किमर्थमेवं करोषीत्याक्षेपाहः स
न भवतीत्यर्थः । 'न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः' इति न्यायेन स्वेच्छामात्रेण तथातया रूपं
करोषीति भावः । अत्र हरिहर-नरहरिवर्णनम् । ऊर्ध्वदिक्ते बहुव्रीहौ कप् ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत्किं भिनत्ति यदि निर्मितमेव ।

पाप्ति चेदमवतीर्थं मुहुः किं स्वात्मनापि यदवश्यविनाश्यम् ॥ १०६ ॥

आप्तेति ॥ हे आप्तकाम अवाप्तसकलानिलाय विष्णो, त्वं त्रिजगत् किं सृजसि । यदीदं
निर्मितमेव, तर्हि निश्चयोन्नयनमेव किं भिनत्ति । यदि चेदं स्वयमात्मनापि निश्चयेन संहरणी-
यमेव तर्हि मुहुर्वारंवारं तेन तेन प्रकारेणावतीर्थं जन्मादिकेष्वमनुभूयेदं जगत् किमर्थं पाप्ति
च । यदवश्यं विनाश्यम्, तत्कोऽपि नहि स्वात्मना स्वयमेव पालयति । प्रयोजनाभावात् सृष्टि-
पालनसंहारान्मिथैव करोषीत्यर्थः । अत्रापि 'कः स्वतन्त्रम्—' इत्यादिः पूर्वं एव परिहारः ।
ब्रह्मादिरूपस्त्वनेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्येति द्वयं प्रयोजनं सर्वस्य । ततश्च—इष्ट-
प्राप्तावनिष्टनिवृत्तिरन्तर्भावं मन्यमानः श्रीहर्षः 'आप्तकाम' इत्येव संयुज्जिमकृतेति ज्ञेयम् ॥

जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्पादपाणिद्वयेक्षणवृत्तीन् ।

उत्थिताब्धिसलिलात्त्वस्थि लोला किं स्थिता परिचितान्परिचिन्त्य १०७

जाह्नवीति ॥ अब्धिसलिलात् उत्थिता निर्गता लोला स्वभावतश्चपलापि लक्ष्मीः यथा-
कमं जाह्नवी च जलजं पाण्डुरज्यं कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ द्वये द्वेक्षणे वामनेत्रे
च वृत्तिरवस्थानं येषामेवंभूतान्परिचितान्मुद्रैकाग्रयतया स्रष्टासंज्ञातब्रह्मणः सहस्रदस्त्ववि-
विष्णो परिचिन्त्य विचार्य हृद्भव त्वमि स्थिता किम् । ज्ञानत्वं परित्यज्य त्वमि नित्यावस्थि-
तिरभूत् किम् । जाह्नवाद्यो लक्ष्मीश्च तत्र सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः परमपुरुषोऽसीति भावः ॥

वस्तु वास्तु घटते न मिदानी यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

वस्त्विति ॥ हे विष्णो, घटपटादिवस्तुजातं यौक्त्युक्तिसंबन्धिभिर्युक्तिकृतैर्न्यायोत्पन्नै-
कविधैर्बहुप्रकारैर्बाधैः साधारणदूषणैः, तथा—विरोधैर्ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषद्वाक्यवैप-
रीत्यरूपैरसाधारणदूषणैः, यद्वा—नैकविधान् भिन्नान् घटपटादीन् बाधन्ते इति नैकविधना-
घातात्ताभूतैर्विरोधैर्हेतुभिरिदमस्माद्विजृम्भितत्वेन विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां मिदानी वास्तु
आधारो (वस्तु पदार्थो) न घटते न प्रयुज्यते । किंत्वमिदं ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः ।
तर्हि मेदप्रतीतेः का गतिरित्यत आह—तदिति । तस्मादुक्तहेतुभिर्मेदस्ताद्विशिष्टं वस्तु वा न
घटते तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविवक्षारूपेण त्वदीहितेन, अनिर्वचनीयत्वादिनातिप्रतिदेन त्वदीहि-

तेन वा करणेन कर्तृणा वा विजृम्भितः प्रकटीभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्रत्या-
श्रितः स स घटादिरूपो भेदो यस्य तादृशमेतद्वस्तुजातमित्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकसार्थस्य
निश्चिन्निर्वचनं निश्चितोक्तिः । अभेददर्शनोक्त्युक्तिशतवाधात्तत्तद्वृत्तिविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विजन्त्रद्विवदप्रामाणिकत्वे सकलमिदं जगदभि-
द्यमिति श्रवणमननादिकमेण संजातभवत्साक्षात्कारस्य सन्निधानमन्वयनस्त्वमेकः, नतु त्वद-
तिरिक्तं किंचिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति भावः । एतेन 'तत्त्वमसि' इत्याद्यु-
पनिषदर्थोऽपि संगृहीत इति ज्ञेयम् । योकेति संबन्धेऽन्य । युक्त्यन्तरं ग्रन्थान्तरात्सुधिया
चोद्भव्यम् । विस्तरभयादत्र न लिखितम् ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यवत्किल मृकण्डुतनूजः ।

स्वं विमिश्रमुभयं न विविञ्चन्निर्ययौ स कतमस्त्वमवैषि ॥ १०९ ॥

वस्त्विति ॥ किलेत्यागमे । हे विष्णो, मृकण्डुतनूजो मार्कण्डेयः बाह्यवत् बाह्ये त्रिज-
गति यथा वर्तते तथैव तवोदरे वर्तमानं विश्वं त्रैलोक्यसंबन्धि षटपटादि सर्वं वस्तु दृष्ट्वा
विशेषेण मिश्रमेकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं बहिरन्तव्य वर्तमानत्वादि-
विश्वं स्वमात्मानं न विविजन् अनिविजन्न् 'बहिष्यरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यश्च पूर्व-
मेवोदरे वर्तते स कः' इति भवन्मायोपबृंहितत्वाद्विशेषेणाज्ञानं स कतमो द्वयोरन्तर्बहिष्य-
रयोर्मध्ये क इति विवेक्तुमशक्नुवन् निर्ययौ । मायाबालको भवन्निष्ठासेन सहोदरं प्रवेश्य
तत्र च लोकत्रयं प्रदर्श्य मार्कण्डेयस्तस्य वक्ताच्छनैर्विनिर्ग(मि)तः स कतम इति त्वमेवावैषि
जानीषे नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादवसेय इत्यलम् । बालमुकुन्दरूपोऽपि त्वमे-
वासीति भावः । यद्वा यस्य तवोदरे बातां सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्तेन स्तेनैव विमि-
श्रमुभयं स्वमज्ञानमन्वयन्निर्ययौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये स को वा विमिश्रस्त्ववाचतार इति
त्वमेव जानीषे, नान्यः कश्चित्वां जानाति स्वप्रकाशत्वादित्यर्थ इति श्र्यारूपेयम् । अत्र
बहुजातिपरिप्रश्नविषयत्वाद्भूतमञ्च ॥

ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।

बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथासि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

ब्रह्मण इति ॥ भो विष्णो, स्थावरजगन्मात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्मस्वरूपस्य तव
शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक् अस्तु वर्तताम् । 'सृष्टेः प्राग्भूते ब्रह्मणि
विश्वं लीयते' इति पुराणोक्तिः । तथाच त्वन्माबालतायां मिश्रं वर्तते अथ सृष्ट्यानन्तरं सृष्टं
विश्वं त्वदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्ध्नि वर्तताम् । प्रलये च संहारार्थं बालतां मायाशि-
शुत्वं कलयतोऽङ्गीकुर्वतस्त्ववैव जठरे चास्तु समस्तमात्मानमित्येव सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं जग-
तामवलम्बोऽसि । वा समुचयायः । एतेन सृष्टिस्थितिलयकर्ता त्वमेवेति सूचितम् ।
'अस्ति-' इत्यपि कचित्पाठः ॥

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गावयममूलमुरसि स्फुरति धीः ।

कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥

धर्मेति ॥ हे विष्णो, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोहकारणं सलिलं यस्याः सा
नै० य० ७२

सरिज्ज्ञा तवाङ्गौ चरणे स्फुरति शोभते । तथा—अयंस्व द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमाधिकारणं श्रीलक्ष्मणोरसि स्फुरति । तथा—कामरूपं देवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्ण-
रूपस्य तव प्रयुजस्वतया पुत्र एव सोऽपि पुत्रत्वाद्वाचन एवेत्यर्थः । तथा—सुखिदं चतुर्थ-
पुरुषार्थभूतमोक्षदानसमर्थं ब्रह्मा परमात्मरूपं स्वयमेव स्वरूपेणैव त्वं भाति । चतुर्विधपुरुषार्थ-
हेतुतया धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैकोनितेति भावः ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैर्भगवज्जामसंकीर्तनमाह्वयम् वर्णयति—

लीलयापि तव नाम जना ये गृह्यते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भीस्ते तु विभ्यतु कथं नरकैभ्यः ॥ ११२ ॥

लीलयेति ॥ हे विष्णो, ये जना नरकस्य भौमागुरस्य नाशकरस्तस्य, अथच—पुण्यश्लो-
कत्वाक्षिरयनाशकारिणस्तव नाम राम, विष्णो, इत्यादि संज्ञा सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तररू-
पया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वज्जामग्राहिभ्यो नरेभ्य एव
सकाशात् पातक्रियातनास्थानभूतैर्महारीखादिनरकैर्मास्वत्कर्तुंका तदधिकरणिका वा भीतिरु-
चिता योग्या । तेभ्य एव तैर्मयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभ्यज्जामग्राहिणः
क्षीणपापा नराः पुनः कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु, अपितु न कथंचित् । तदुक्तं
श्रीभागवते—‘छाष्टुलं पारिदासं वा स्त्राप्तं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामप्रद्वयमशेषाचहरं
विदुः ॥’ इति । लीलयापीलपिशब्देन ये तु बुद्धिपूर्वं भवज्जामजपमेव कुर्वन्ति तेभ्यो
नरका विभ्यतीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरकैर्भारिते ‘कर्तुं कर्मणोः कृति’ इति षष्ठी-
प्राप्तावपि संपदायित्वाकिपः कथंचिकारविहितत्वात्स्वीप्रत्ययत्वे ‘क्षेपे स्त्रीप्रत्यये वा’ इति वार्ति-
कात्पक्षे ‘कर्तुं करणयोः—’ इति सूतीया ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठाक्षिप्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो, त्वयि विषये भक्तो जनः अनेकेषु मृत्युहेतुषु मय्ये
वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाद्भीतिं नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्का-
रणात्तदा वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठाक्षिप्रयत्नं निरन्तरहरिस्मरणाभ्यासबलेन तस्मि-
न्काळे विशिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
निपातात्तन्मरणे संजातेऽपि तस्मिन्समये उच्यते त्वां नामोच्चारणघट्टावाप्तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः
पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मय्येऽन्यापेक्षया दारुणान्मृ-
त्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशादैष्णवो भयं नार्हति, अन्येभ्यो नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः ।
तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठाक्षिप्रयत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । यथाप्राचनेकमृत्युहेतुषु
हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नास्तीति शातव्यम् । उच्चरति, सकर्मकत्वाभावात् ‘उदधरः
सकर्मकात्’ इति न तच् ॥

१ भावपर्यालोचनया तु ‘उभयप्राप्ति’ इत्येतद्विधीयमानमित्यमस्यैव वैकल्पिकत्वमनेन सिद्धये इति
प्रतीयते । ‘नरकं गतिता भीः’ इति पाठे कर्तव्यधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी कल्पनीया । नरकैर्भारिता
भीः इति वा पाठः कल्पनीयः । यथाश्रुतेऽपि पाठे कर्तव्यं करणावविवक्षायां वा सूतीया ।

अथ सरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवाचकरा ये ।

उद्भवन्ति भविनां हृदि तेषां शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

सर्वथेति ॥ हे विष्णो, सर्वथा मनोवाक्यायनियमनाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे, ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संस्मरिणां हृदि मनसि येऽज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुस्मृतिध्यानं तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नान्यः कश्चित् । कस्मिन्निव—मन्दिरोदरे गृह-मध्य इव । यथा पुनःपुनर्मार्जनेन विरजस्त्वे क्रियमाणे गृहमध्ये ये गृहरजःपुत्रा नवा नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी संमार्जनी भवति तथैवार्थः । भवदनुस्मृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन मोक्षहेतुरिति भावः । 'भुवि' इति पाठे—चेतस्त्रेव भुवि स्थाने इत्यर्थः । 'संमार्जनी' शोधनी स्नातृसंकरोऽवकरस्तथा । क्षिते' इत्यमरः ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥

अस्मादिति ॥ अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषेऽस्मदादीनामज्ञानामविषये बुद्ध्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु मध्ये रामेतिनाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा—हे राम, तव नाम गुणानां स्थानम् । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एतन्निर्णयितुमिच्छांश्चकार्यार्थपत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा तु पुनर्यथेवं न स्यात्तर्हि ननु जनुस्त्रितयेऽपि जगद्व्य-दाशरथि-वल्लभ-रूपजन्मत्रयेऽपि भवतैव कस्मादेतोरामप्रेक्षेण पौनःपुन्येन वा रामेत्येव नाम अन्वबन्धि शशी-कृतम् । अनेकजन्मस्वेतस्य त्वयैव स्त्रीकारात्तवाप्येतत्प्रियतममिति ज्ञायते तस्माद्रामनाम गुण-गणस्थानमित्यर्थपत्तिः । तथाच शिवेनापि 'राम रामेति रामेति—' इत्यादि पार्वती प्रत्युक्तम् ॥

भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।

अर्पितेन मम नाथ न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ, त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणदशा त्वयि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातान्मम सकलामप्यविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते तथा मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण नामलोचनेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि, अपितु निराकुर्विति काकुः । चन्द्रेण च शीतत्वात्तापशान्तिः क्रियते । एवं स्तुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थं कुर्विति भावः ॥

लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञामस्मि हा विधिनिषेधमयीं यः ।

दुर्लभं स तपसापि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलजः ॥ ११७ ॥

लङ्घयन्निति ॥ हे स्वामिन्, योऽहं 'संन्यासवन्दनादि कुर्यात्' इति विधिः, 'अग्नहन-नादि न कुर्यात्' इति निषेधः, तन्मयीं तद्गुणं भवदाज्ञां 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति वचना-

श्रुतिस्मृतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् नतः कर्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तत्र करोमि, यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन्सन् अस्मि वर्ते । हा कष्टमनुचित-
कारी । सोऽहं महीयसापि तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसादमिच्छुः 'प्रसीद' इति गिरैव प्रार्थयमानः
सत्तलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदापि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथंचित्स्वामिप्रसादं
लभते । यस्तु कदापि स्वान्याज्ञां न करोति स दण्ड्योऽपि बाणात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज
एव । प्रसीदति भावः । त्वत्प्रसादमिति, 'न लोकाः' इति षष्ठीनिषेधः ॥

विश्वरूप कृतविश्व कियत्ते वैभवाद्भुतमणौ इदि कुर्वे ।

हेम नहति कियजिजचीरे काञ्चनाद्रिमधिगल्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥

विश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा—कृतविश्व स्थावरजङ्गमकारिन् विश्वो,
अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यातिशयजन्यं तद्रूपं वाच्यमणौ परमाणुरूपे इदि मनसि कियत्
किंपरिमाणं कुर्वे । अपितु—आधारस्वाल्पीवस्त्वात्, आपेयस्य च महीयस्त्वात्सर्वं वैभवाद्भुत-
मणौ इदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत्, तथापि कियदल्पमेव धार-
यामीति वा । युक्तमेतत् । यस्मादरिद्रोऽकिञ्चनो जनः काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगल्य प्राप्य स्फुर-
दुरुसुवर्णग्रहणाभिलाषोऽपि सन् सतथा शकलीभूतेऽत्यन्तजीर्णे निजचीरे स्वीये वस्त्रे कियत्किं-
परिमाणं हेम नहति बध्नाति, अपित्वल्पमेव ग्रन्थौ बध्नात्यसामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्णना-
भिलाषे सत्यपि सामर्थ्याभावात्किञ्चनाद्रिगुणवर्णना कृतेति भावः । इति स्तुत्युपसंहारः ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्रज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनाबलविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११९ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेणोदीर्य प्रसादं संप्रार्थ्य द्विविधसमाधिमध्ये
संप्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वासिततमः अतितरां संभावितमनासुदकतानः समपादि
जातः । अतएव भावनाबलेन संप्रज्ञातध्यानबलेन विलोकिते साक्षात्कृते विष्णौ विषये प्रीतेः
सहजप्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि कर्माणि आनन्दवाष्पगीतनृत्वादीनि चरितुं कर्तुं क्षील-
मस्य सः । तदुक्तं श्रीभागवते—'शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्त्रिलज्जो मिचरेदसज्जः ॥' इति । एवं संप्रार्थ्य प्रतिमादि-
साकारध्यानेन विष्णुं साक्षादकृतेति भावः । 'विष्णुः' इति पाठे—भावनाबलेन विलोकितो
विष्णुर्येन सः । अतएव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः । एकपदे—विष्णुप्रीत्यर्थं भक्तियो-
गान्युपहारादीनि । ध्यानसमाधिर्द्विविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्येयध्यातृभावयुक्त-
साकारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, संवित्संवेद्यविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपरमानन्दलक्षणात्सा-
क्षाज्यध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात इति योगशास्त्रम् ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षां पात्रसात्कृतपितृकतुकव्यः ।

ध्रैयसा हरिहरं परिपूज्य ब्रह्म एव शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥

विप्रेति ॥ एष नलः ब्रह्मः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविवेश । नम्रत्वं गृहप्रवेशिनो जातिः ।
किमृतः—विप्रपाणिषु भृशं नित्यदानसंबन्धि वसु गोभूदिरण्यादि वर्षलेखंशीलः । तथा पात्रसा-

कृतं विद्यातपोवृत्तयुक्तपात्रभूतवाष्पाधीनं देयं कृतं पितृकृतकर्म्यं नित्यश्राद्धपितृयज्ञसंबन्धि-
कर्म्यं येन । तथा—अथवा स्नानदेवपूजादिनित्यदाननित्यश्राद्धान्तर्कमानुष्ठानजन्येन पुण्येन
पुष्पादिना च हरिहरमभेदयुज्या विष्णुशिवरूपं नारायणं परिपूज्य तस्मिन्तर्पणेन तं परि-
तोष्य भक्तिमत्तः सत्तमस्कारं कृत्वा नित्यश्राद्धान्तं त्रिप्रापणं कृत्वा भोजनार्थं गृहं प्राविशदिति
भावः । 'हृष्यकल्यो दैवपित्र्ये' इत्यमरः । पात्रसात्, 'देये वा च' इति सातिः ॥

माध्यंदिनादनु विधेर्वैमुधासुधांशुरास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं वेदमाचलं निजरुचीभिरलं चकार ॥१२१॥

माध्यंदिनादिति ॥ स वसुधासुधांश्चर्भूवन्दो नलो माध्यंदिनान्मध्यंदिने विधेयाद्विधे-
रनु पश्चात्पञ्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तरमास्वादितोऽमृतमयः श्राकसूपादिव्यजनादिनामृतरूप
ओदनः, तेन शालितण्डुलप्रभवेणौदनेन कृत्वा मोदमानः आस्वादितोऽमृतमय ओदनो येन
अतएव मोदमानो हृष्यतमः । एवंभूतः सन् प्राञ्चं यत्र भैम्या सह परिहासयित्वा सत् कृतवाचं
पूर्वम् । अथच—वास्तुशास्त्रे 'द्ययनस्थानं प्राच्यां कर्तव्यम्' इत्युक्तत्वात्सुखराजप्रासादात्पूर्वदि-
क्स्थम्, चित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा अस्तुत्वाच्छोभासाम्याभाविदूरीकृतो
निकटीकृतो महेन्द्रप्रासादो येन वैजयन्ततुल्यं वेदमाचलं प्रासादरूपं पर्वतं निजरुचीभिः
स्त्रीकायकान्तिभिरलं चकार । भोजनं कृत्वा तं प्रासादमारुढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयजा-
स्वादितामृतरूपेणौदनेन मोदमानः सुधापूर्णोऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्तमानत्वादुच्यत्वाच्च संगीहित-
वैजयन्तं प्राच्यां वर्तमानमुदयाचलं निजकिरणैरलंकरोति । अथच—चित्रमिति विरोधाद्वा-
ख्यम् । चन्द्रो हि मध्यंदिने वर्तमानं मध्यंदिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलंकरोति,
नतु प्राच्यमचलम् । अयं तु चन्द्रोऽपि मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमलंकरोत्याख्यमि-
त्यर्थः । 'विष्वक्खान्-' इति पाठे—पूर्ववदन्वत् । आस्वादितं सर्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं
तद्रूपेणौदनेन मोदमानः । सूर्योऽप्येवंभूतमुदयाचलं निजवीतिभिरलंकरोति । अथच—सूर्यो-
ऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालंकरोति, नतु प्राच्यमचलम् । अयं तु सूर्यः प्राच्यमचलमलं-
कृतवानिति चित्रमित्यर्थः । प्राचम्, 'ऋत्विग्-' इत्यादिना क्तिनि 'उनिदचाम्-' इति
नुमि धुलम् ॥

भीमात्मजापि कृतदैवतमकिंपूजा पत्यौ च भुक्त्वति भुक्त्वती ततोऽनु ।

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्समध्यमध्यास्त भूषणभरातिभरालसाङ्गी ॥ १२२ ॥

भीमेति ॥ ततोऽनु नलप्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजापि तस्याङ्गमध्यास्त । कीदृशी-
कृता गौर्यादिदैवतानां भक्त्या षोडशोपचारपूजा यथा । तथा—पत्यौ च भुक्त्वति सति स्वय-
मपि भुक्त्वती । अनन्तरं च भूषणभरेण अलंकारबाहुल्येन योऽतिभरो गौरवं तेनालसमङ्गं
यस्याः सा । भूषणबाहुल्येनातिभरे यथा तथा वा भूषणभरमपि बोद्धुमसमर्थाऽतिसूक्ष्मा
सादृशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्गम्—अङ्कुरिता समुदिता तत्परिरिप्सा भैम्याल्लिङ्गनवाञ्छा यस्य
तादृशो मध्यदेशो यस्य । उक्तविशेषणयिषिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्गे समुपाविशदिति भावः ।

१ इदं त्वनुस्वारदृष्ट्या क्षुत्ब्रह्मासिद्धत्वविस्मरणमूलकम् । २—'वैदिकमध्याह्नयने शूद्राणामिव
श्रीणामध्यनधिकारः' इति वदन्तस्त्वार्यमूलग्रन्थानभिज्ञा एव ।

अपिर्नलदेवपूजापेक्षया समुच्चयार्थः । पक्षौ भुक्वतीति पतिव्रताजातिः । 'परिरिप्सुमच्यम्' इति पाठे भैमीर्यस्यैवजातसारिषकरोमाशं तदालिङ्गनेच्छु मर्षं यस्य । 'भरातिभरा' इत्येव पाठः साधीयान् । पौठान्तरं चिन्त्यम् । अङ्गम्, 'अधिशोइस्यासाम्' इति कर्मत्वम् ॥

तामन्वगादक्षितविम्बविपाकचञ्चोः स्पष्टं शलाटुरपरिणत्युचितच्छदस्य । कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥१२३॥

तामिति ॥ काप्यनिर्दिष्टनामातिमुन्दरी माली सखी तां भैमीमनु लक्ष्मीकृत्य पश्चाद्गता चगाम । कीरश्री-कीरस्य शुक्लसंकेतं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उत्प्रेक्षते-शुक्लस्य-अनो वा सुवर्णादिषट्तितात्पापञ्जरस्यैव वा मूर्तं सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति संबन्धः । किंभूतस्य कीरस्य-अक्षितस्य भक्षितस्य पक्षस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य । अतिप्रियमुक्तपक्षविम्बफलमेव यदीयचञ्चवाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटुरपक्षं यत्किंचिदफलं भुक्तं विम्बी-फलमेव वा, तस्य परिणतिरितिनीलता तस्या उचिततास्तथोग्या अतिनीलाश्छदाः पक्षा यस्य । अपक्षानि इयामानि भक्षितानि फलान्तराणि विम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिणतानीति यावत् । तादृशस्यातिहरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचञ्चुत्वं नीलपक्षत्वं जातिः । पाठितस्तु-कादिपञ्चरादिधारिण्याः सख्या अपि नाधिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक्लसारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृतादिवीक्षणेन च कौडनं राज्ञामपि जातिः । 'आमे फले शलाटुः स्यात्' इत्यमरः ॥

कूजायुजा बहुलपक्षक्षितिस्त्रि सीमा स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन । तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका तामन्ववर्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥

कूजेति ॥ एका सखी पिकेन कोकिलेन सहोपलक्षिता वा तां भैमीमन्ववर्तत लक्ष्मीकृत्य जगाम । किंभूतेन पिकेन-कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सहात्मानं युनक्ति युक्तं, तेन । कुह-शब्दं कुर्वता । तथा-बहुलो भूषान्वः पक्षाणां क्षितिमा कृष्णत्वं तस्मिन्सीमाऽवधिभूतेन । अतएव विशेषणक्रमेण (विशेषेण) 'कुहूः' इति पदस्य, शब्दस्य तथा पदार्थस्य तत्पदवाच्य-स्यामावासरूपस्य च मिथोऽन्वयोऽन्वोन्यसंबन्धो यत्र तादृशेन च स्पष्टमुल्लेखायाम् । कुह-पदयोगित्वात्कृष्णतमत्वाद्यामावासाः (वासि) विषये कुहूपदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्यापि कृष्णपक्षसंबन्धिनी मर्यादा भवति, अतएव कुहूशब्दवाच्या च । तथा-तिर्यक् तिर्यक् (यथा तथा) करे धृतः स्फटिकदण्डकस्तत्र वर्तिना स्थितेन । तथा-मदाधिकेन मदोन्मत्तेन । दण्डकेति, 'हस्ते' इति कन् । हस्ते दण्डे इत्यर्थः ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या वीणामृदुकणनकर्मणि याः प्रवीणाः । आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥१२५॥

शिष्या इति ॥ या भीमभुवो भैम्या वयस्याः सख्याः कलाविधिषु चतुःपञ्चिकलाकर्मसु विषये भैम्या एव शिष्याः । तथा-वीणायाः मृदुकणनकर्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवी-

शास्त्राः गन्धर्वराजो विश्वात्मस्तस्य तनुजाः कन्यास्तनुत्या वा प्रासादे आसीनं मनुजा-
धिराजनेनमुपवीणयितुं वीणवोपगातुं वयुः प्रापुः । उपवीणयितुं पूर्ववत् ॥

तासामभासत कुरङ्गदशां विपश्ची किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।
भैमी तथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

तासामिति ॥ तासां कुरङ्गदशां विद्यावमुकन्यानां विपश्ची वीणा अभासत शुश्रूमे ।
किंभूता—किञ्चित् पुरः ईष्टपूर्वं प्रारम्भसमये कलिताङ्गकृता निष्कला गम्भीरमन्द्रस्वाधुति-
वर्णविशेषाभिन्नकिरहिता काकली सूक्ष्ममधुराव्यकरागविशेषो यया । अतएव—उत्प्रेक्षते—
भैम्यास्त्वयानिर्वचनीयमधुरस्वरयुक्तायाः कण्ठलतायां उपकण्ठे निकटे शब्दायितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छन्दमपि कर्तुं प्रथमं प्रारम्भेऽप्रतिभावतीव प्रतिभारहितेवापृष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य
पुरस्ताद्वायितुं गातुं वाऽपृष्टः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति चेति संगीतविद्याविदामियं
जातिः । प्रथमं गायनाः गानप्रारम्भे काकलीमारचयन्ति । काकल्यादि संगीतशास्त्रादवगन्त-
व्यम् । काकलीकेति, 'नष्टतब' इति कर्प । शब्दायितुं, 'शब्दवैर' इति वयम् ॥

सा यद्वृताखिलकलागुणभूमभूमीभैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।
तं प्रागस्तावद्विनयं परिवादमेत्य लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिनीति १२७

सेति ॥ सा विपश्ची धृतानामखिलानां गीतवृत्तादिचतुःषष्टिकलानां सौन्दर्यादिगुणानां च
भूतो बाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वोक्त-
प्रकारेण तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः षड्जादिभिः संगता संपन्ना
आसीत् । अथच—भैम्या सार्धं साम्यप्राप्तये स्वरसं स्वाच्छन्द्याभिलाषं गताभूत् । असौ
विपश्ची तं भैमीसाम्यस्वाच्छन्द्याभिलाषलक्षणमभिनयमायुक्तमावमाननामेव परिवारं स्फुटं
दोषं प्राक् पूर्वमेव प्राप्य, अथच परिवारं वीणावादनसाधनं तद्रूपमभिनयं प्राप्य अधुनापि
अद्यावदपि लोके परिवादिनीति विदिता क्वाता । परिववादयोगात्परिवादिनीत्यपि गीयत
इत्यर्थः । अथ च—वीणावादनसाधनयुक्ता । वद्धा—सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवादिनी ।
'भीतो भयानि पश्यति' इति न्यायेन पूर्वमपि लोके दुष्टतां प्राप्ता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्ता-
त्प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्कमानेवाप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकावहेतुतया योज्यम् । 'परिवारः
कलहे स्याद्वीणावादनमस्तुनि' इति विधः ॥

नादं निपादमधुरं ततमुज्जगार साभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

स्तम्भेरमीव कृतसञ्श्रुतिमूर्धकम्पा वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥

नादमिति ॥ अवनिर्मुतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य नलस्याभ्यासमाक् समीप-
तिनी सा तन्त्री विणावायरूपा निपादस्वरेण मधुरं श्रव्यं ततमस्तुर्धं नादमुज्जगारोर्गोणवती ।
किंभूता—कृतः सञ्श्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां षड्जादीनां मूर्धनि नादप्रान्ते कम्पः कम्पि-
तस्वरो यया कृतः सद्यः श्रुतिर्मिथ्यातथा मूर्धनि वीणाया एवोपरितनमाने कम्पितस्वरो यया,
वीणोर्ध्वं समप्राङ्गुलीसंयोगादि निपादस्वरो जायते तादृशी वा । कृतः सञ्श्रुतीनां द्वाविंशति-
विधसंगीतशास्त्रविदां मूर्धकम्पो यया वा । तथा—विचित्रं करचापलं नानारूपमारोहाव-
रोहादिक्रमेणाङ्गुलीप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिचालत्यं तत्क्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणमा-

सामस्त्वेन भजन्ती निषादप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव—सम्बेरगी
इतिगीव । सापि अवनिभूत पर्वतः कुलं वंशः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशस्य पर्वतभवस्य
इतिश्रेष्ठस्य राजसंवन्धिनी वा इतिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा—जातिस्वभावात्कृतस-
कर्णेशिरःकम्पा हृतसशब्दमिरःकम्पा वा । तथा नानाप्रकारं गुण्डादण्डताण्डवं भजमाना
सती तत्तमयुक्तं 'निषादं च गजो ब्रूते' इति शास्त्रप्रामाण्याधिषादस्वरेण मङ्गलं नादमुद्दि-
रती । 'वापलमागभवन्ती' इत्यपि पाठः । सम्बेरगी, 'सम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यपि
'हृलदन्तात्' इत्यलुकि जातिवाचित्वान्गीप् ॥

आकृष्य सारमखिलं किमु बल्लकीनां तस्या मृदुस्वरमसर्जिं न कण्ठनालम् ।
तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा हीणा न कोणममुचत्किमु बालयेषु १२९

आकृष्येति ॥ ब्रह्मणा बल्लकीनां वीणानामखिलमान्तरं सारं श्रेष्ठं भागमाकृष्य तस्या
मैम्याः कण्ठनालं ग्रीवादण्डः किमु नासर्जिं सृष्टम् । अपितु तमेव सारमाहृत्य तदीयं कण्ठ-
नालं सृष्टम् । यतो मृदुस्वरसकलवीणासारनिर्मितत्वादेव भैमीकण्ठस्य मधुरतमत्वं जातमि-
त्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना हृतसारतयैवान्तरं वीणादण्डमप्यगतं तरलभावं लक्षणया
मन्दशब्दत्वमवाप्य हीणा किमु लज्जितेव वीणालयेषु स्वरविभ्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये
कोणं वा लीलाधनुःसदृशकारं वीणावादनसाधनं नामुचत् । गृहीतसारोऽन्योपि निःसारतयै-
वागम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य हीणः सञ्चालयेषु गृहेषु कोणं कुण्डलभागद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति ।
पुष्कलच्छिद्रस्य वीणादण्डस्य स्वरोऽतिगम्भीरः प्रशस्ततरो भवति । मधुरतरं वीणा कण्ठति
स्मेति भावः । वीणास्वरपेक्षया भैमीस्वरस्याधिक्यमेतेन सूचितम् । वीणादण्डस्य सच्छि-
द्रत्वेन निःसारवोद्रेक्षा । 'वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य च' इति विश्वः ॥

तद्वम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।
इत्थं यथा वसुमतीरतिगृहकस्ताः कीरः किरन्मुदमुदीरयति स विश्वाः १३०

तदिति ॥ अथ काकल्युद्गिरणामन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां वीणाः तयोर्दम्पत्योः श्रुतीनां
कर्णानां मधुनि अमृततुल्या भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणी चाटुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्रकारे-
णातिस्फुटो वर्णबन्धस्तन्नीनिबद्धाक्षरविन्यासो यस्मित्तयवातथा जगुः । यथा येन प्रकारेण
वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया भैम्या गृह्यकः पञ्जरेऽवबद्धः शुक्रः सुदं किरन् श्रोतॄणां हर्षमुत्पा-
दयन् विश्वाः सर्वास्तत्तद्गुणमात्रादिसहितास्त्रास्ता गाथा इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या ववीरयति स,
तिर्यग्गोनिः शुक्रोऽपि यथा ध्रुवमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा तन्त्रीषु
स्फुटतराक्षरबन्धान्भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्ध-
र्वराजकन्यानां वीणाप्रावीण्यम्, शुक्रस्यापि प्रज्ञातिशयश्च सूचितम् । 'गृहासकाः पक्षिगृहा-
श्लोकान्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः ॥

'इत्थम्' इति यदुक्तं तदेवाह—

अस्माकमुक्तिमिरवैष्यथ एव बुद्धेर्गांधं युचामतिमती स्तुमहे तथापि ।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्यामेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥१३१॥

१ 'वाक्यानां' इति पाठोऽपि सुखावबोधोपासमतः ।

अस्माकमिति ॥ यद्यपि अतिशयिता मतिर्ययोस्तौ युवामस्माकमुक्तिभिर्गाथाकाराभिरे-
वासद्वाग्रचनाभिरस्माकं बुद्धेर्गांधमुत्तानार्थत्वमवैष्यथ एव शास्यथ एव, तथापि ययं युवां
क्षुमहे क्षुम एव । हि यस्माद्भवत्तां सागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि अवचनादभा-
षणादेतोरेतावदत्युत्तानार्थमत्यल्पमप्यस्मदीयं ज्ञानमनवधारितमेव न स्यात्, अज्ञातमेव न
स्यात् तन्मास्तु इत्यर्थः । तस्मास्तुमह एव । वर्णनायां क्रियमाणायामयमल्पज्ञानो बहुज्ञान
इति वा ज्ञातुरपि प्रतिदो भवति । तस्माद्गणायाम इति भावः । इत्येवं वीणाविषद्वगन्धर्वपुत्री-
वचनं शुकोऽन्ववदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि हेयम् । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः समौद्धत्यं
परिहृतम् ॥

भूभृद्भवाङ्गभुवि राजशिखामणेः सा त्वं चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।
यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तुरत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥१३२॥

भूभृदिति ॥ सा भूभृद्भवा हिमाचलद्रुता पार्वती भोगैर्वासुक्कादिचर्पशरीरैः सुभगस्य
भूषितस्य राजा चन्द्रः शिखामणिर्यस्य चन्द्रमौलिरङ्गभुवि उत्पन्नदेशे । वर्तत इति शेषः ।
प्रियतमत्वात् । त्वं च त्वमपि भीमपुत्री चन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञां सुकृतमणेः श्रेष्ठतम-
स्यास्य नलस्रोतसद्देशे वर्तस इत्यर्थः क्रमः समः परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य
च, तव नलस्य च, राजकन्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्यसंबन्धः समुचित एवेत्यर्थः । अथ
च—समस्तुल्यः । यथा तयोः संबन्धस्तथा युवयोरपीत्यर्थः । अथच—अयं शब्दलेशरूपः
संबन्धस्तुल्यः । एवं यद्यपि क्रमः समः, तथापि स पुनर्भेदो विसदृशत्वम्, यत् नाकपाल-
स्येन्द्रस्य कलनाऽशत्वेनैकीभवनं तथा कलितस्य व्याख्यातस्य राजत्वादिन्द्राशत्वेन प्रतिद्वस्य
भर्तुर्नलस्य संबन्धिनी अत्राप्यस्मिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । अपिशब्दाच्च केव-
लमत्रैव किंतु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुपपत्तेः, पार्वती तु यन्नाकपा-
लस्य कलनया करेण धारणया कलितो विदितो न भवति अकपालकलनाकलितः तादृशोऽपि
न भवति कपालित्वेन व्यातस्य भर्तुर्महेशस्य संबन्धिनी, पूर्वजन्मनि दक्षापत्यत्व एव सती
नतु हिमवदपत्यत्वेऽपीति महद्वैषम्यम् । इरस्य नलस्य चोक्तसकललेशस्येऽपि पार्वत्यास्तव
च किमिदं शब्दलेशसाम्यं नतु सर्वमुक्तरीत्या तवाधिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे
पार्वत्या अवतीत्वोक्ते निन्दा नाशङ्कनीया, भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्वत्या नामपरत्व-
मात्रव्यावर्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्यवसानाभावात् ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः सूते रतिं ह्युतिरथ त्वयि वा तनोति ।
त्रैयक्ष्णीक्ष्णखिलीकृतनिर्जरत्वसिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥

एषेति ॥ एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति स्फुरति, अपितु—न
कस्यापि । यतः—यस्या एतस्या ह्युतिः कायकान्तिः रतिं कामप्रियां सूते । अथच—अनु-
रागं प्रसूते, अर्थात्त्वयि । अज्ञज्ञत्वात्कान्तिः पुत्री, रतिश्च तत्पुत्री, सा यस्या नपुत्री, सेयं
स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यात्, न कस्यापीत्यर्थः । अथवा—त्वय्यपि विषये
त्रैयक्ष्णेण हरसंबन्धिना वीक्षणेन तृतीयनेत्रेण खिलीकृतो न्यूनीकृतो निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धो-
ऽमरत्वरूप आयुषोऽन्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य संशयं कृपसादृश्यादि-

मयं काम इति संवेहं को वा तनोति, अपितु न कोपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात्संदे-
हनिवृत्तेरित्यर्थः । आ इत्याश्रयः । यस्य तवाज्ञायां कान्तिर्यतो रतिं सूते ततो रतिस्तवापि
नप्ती सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति
तद्वचनं शुक्रेनान्ववादि इति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामतितमां सुन्दराविति भावः ।
त्रैयज्ञेति संबन्धेऽपि 'न ध्याभ्याम्-' इति वृद्धिनिषेधे पूर्वमेवागमः ॥

एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारामुल्लासितस्त्वभिदमाननचन्द्रभासा ।
विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्तर्वेदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशाम् १३४

एतामिति ॥ हे नल, त्वं विभासि । किभूतः—एतां भैमी विभ्रत् अहे धारयन् ।
किभूताम्—सरितां नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्या-
स्ताम् । तथा—वेद्यामन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिकृषा श्रीः शोभा यस्याः । अन्तर्मेध्ये
वेदिवदतिकृषा श्रीर्यसा वा । तथा—जनमनसां प्रिय आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्य-
भागो यस्यास्ताम् । किभूतः—अस्या भैम्या आननमिदमाननं तल्लक्षणचन्द्रास्य भासा
कान्त्या उल्लासितो हर्षं प्रापितः । क इव—चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां राशिः समुद्र इव ।
कामिव—धरां भूमिव । यथा पृथ्वीमहे धारयन् समुद्रः शोभते । किभूतां धराम्—
सरितो नवा एव छव्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हारा यस्यास्ताम् । तथा अन्तर्वेद्यास्त्वया
गजायसुनामध्यभुवा श्रीर्यसास्ताम् । तथा—जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचल-
न्तरभूमाग्ररूप आर्यावर्तापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्ताम् । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं
येत्प्राक्नखलादपि । प्रखणेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥' इति मनुः । इदमाननम्,
पृथीतमाशः ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं साक्षीकृतेन्दुवदना भवनाय तन्वी ।
मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेतद्भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ॥ १३५ ॥

दत्त इति ॥ जनितानि सखीभिः कस्तूर्यादिविरचितानि पत्रनिवेशनानि मकराद्याकार-
पत्रवल्लीलेखनानि यस्याः सा, पत्रवल्लीभूषिता । तथा—अक्षिभ्यां सह वर्तमानः साक्षः
असाक्षः साक्षः कृतः सनेत्रतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुश्च स एव वदनं यस्याः
सा, चन्द्राधिकवदना । तन्वी कृषाज्ञी भैमी भवनाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो
नितरामुल्लासतीत्यर्थः । अथच—कामाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं कामेन
जीवस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तवात्र भैम्या
विषये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्बलतमत्वस्याति-
कार्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, संभावना वा । अतिसुन्दरस्य तवैवैतच्छरीरभोगेऽ-
तिकृषीतदुदररामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथच—मध्यदेशवर्तिनोऽतिकार्यस्य फल(त्व)-
मेतदेव, यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च
साक्षाद्भुत्वात् साक्षित्वं युक्तम् । अथच—कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता
इन्दुवदनाः स्त्रियस्त्यो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवशः कृत इति जानन्ति । एवं-

सद्यपि क्रूरोत्थादिना तर्जितः कामो येन तस्य तथान्यस्मिन्मैत्रीविषये वा विवादविषये यो भोगः । लब्धजयं कामं क्रूरोत्था संतर्ज्यं तथैवमपि विषयं बलादन्यायेनैव भुङ्क्ते इत्यर्थः । अथ च-मध्यस्थानां सम्मानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजय-निर्वहणावाकांक्षस्य वा फलं परिपाकः किमयमिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षि-वादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरमेकस्मै जयपत्रं दीयते, तत्र निर्णये कृते मध्यस्थाधेदुर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं विरस्कृत्य तथैव विवादपदं क्षेत्रादिकं बलाद्भुङ्क्ते । कथमन्यथा ससाक्षिकजयपत्रहस्तं निर्मातृसैन्योन्मथीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षिकृतेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ सक्त्यप्यङ्गोः-' इति पञ्चि च्विः । पक्षे 'साक्षाद्भरि-' इतीती च्विः ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपञ्चराजधानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः के तोरणं तदणि न द्रुवते भुवौ ते ॥१३६॥

चेत इति ॥ ननु भैमि, भवती चेतोभवस्य राजधानी नगरी । कीदृशी-कुचपत्रेण राजानः प्रेष्टाः पञ्चवह्नय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा-कुचपत्रमेव राजधा-नीयो राजधानीसंघन्वी केतुर्बैजबिहभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां सा । राज्ञो मुखप्रावस्थानन-गर्यां राजधान्यां साभिज्ञानविह्वलः पताकादिष्वङ्गो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य स्वत्कृत्योर्वैतमानत्वात्वं कामराजस्य राजधानी । साक्षान्मदनस्त्वप्येव वर्तते इत्यर्थः । अत एव हे तदणि आह्वयौघेन भैमि, के जना मीनकेतोर्मकरचक्रस्य संवन्धितं महो-दयरूपं महमुत्सवं महान्भुदयो यस्मिंस्तादृशं वोत्सवं स्मृत्यन्त्यां स्वस्वामिकामोदयोत्सववला-मस्यां भवद्भूपायां राजधान्यां ते तव भुवौ तोरणं न द्रुवते । अपितु-सर्वेपि जनास्त्वहूयुगं कामाभ्युदयोत्थितवक्तितशिवं वंशद्वयनिबद्धमात्रादिमात्रलिङ्गमुनीलपङ्कजं तोरणमेव वदन्ति । कामस्त्वदेकाग्र्यः सन्तर्ज्योत्सवं वर्तते इति भावः । 'पञ्चरात्री-' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । राजेति पाठो मुख्यः । 'राजा-' इत्यादिना समासान्तः ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां कामः ध्रुवं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।
छायैव वामथ गतागतमाचरिष्णोस्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥१३७॥

अस्या इति ॥ हे नल, अस्या भैम्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् । तथा-भवतः सकाशा-देनां भैमी गच्छन् प्राप्नुवन् कामः कथं नाम ध्रुवं न गच्छतु गच्छतु, अपितु सदा वाता-वाते कुर्वन् ध्रुवं गच्छत्येव । अथवा यस्यां भुवौ दृष्टायां कायकान्तरेकोकरीषा गतागत-माचरिष्णोस्तस्य मकरध्वजस्याप्यनि जातं ध्रुवं हरति एवंभूता भवतीति शेषः । दृश्यमानम-वच्छोमात्रोभादेव वातावातध्रुवं न चेत्येत्यर्थः । अथ च-वृक्षच्छत्रादिनिर्मिता छाया मार्गे गतागते कुर्वतः पुरुषस्य ध्रुवं हरत्येव । भैम्यास्त्वप्येव कामः तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः ॥

स्वेदाप्लवप्रणयिनी नवरोमराजी रल्यै यदाचरति जागरितवतानि ।
आभासितेन नरनाथ मधूर्यसान्द्रमग्नसमेधुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥१३८॥

स्वेदेति ॥ हे नरनाथ, स्वेदो धर्मजलं तस्मिन्नेन वा आहृत्यः ज्ञानं तत्र प्रणयिनी

प्रीतिमती सात्विकसेवातस्वेदपूरव्याप्ता तत्र रोमराजी रत्नैः सुरतार्थं जागरितस्योद्बुद्धस्य व्रतानि
उद्धृतरोमाग्रनियमाम्यदाचरति । उन्निद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाग्नेन वा एवं
सधुनः पुष्परसस्योत्थानेनोदयेन सान्द्राः पुष्परसपूरेण निरन्तरव्याप्ता मग्नाः त्वच्छरीरान्तः-
प्रविष्टा अस्मेषोः कामस्य पुष्परूपाः सरास्तेषां केसरैः पिच्छप्रायेर्दन्तुरमुवाचचीकृतमर्ज-
यस्य, स्वेदरोमाग्रो(भय)युक्तत्वात्प्रलज्जमन्तर्मेअसमधुकामबाणसंबन्धिरवस्थितपतत्रपत्र-
रागव्याप्ता इवाभासि । भैमीयोगात्सस्वेदरोमाग्रो रिरंसुः कामशास्त्र(योजितः) सुतरो शोभस्य
इत्यर्थः । अथ च—रोमराजिर्द्वितीयाानीया, तथा च—तत्र द्वितीय रोमराजिः कृततीर्थज्ञाना
रत्नैः कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टनिम-
ग्नकामबाणा पिच्छसंभृताज्जवच्छोभसे । अन्यापि तरुणी कृतज्ञाना रत्नार्थं कान्तेन सह
सहस्त्रेदा सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं घर्मान्मुशीकरकरस्वनमम्बुजाक्षी ।

ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षताक्षम् १३९

प्राप्तेति ॥ हे नृप, अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं भैम्यपि घर्मान्मुशीकर-
करस्वनं स्वेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता । इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात्सात्विकस्वेदयुक्तमूदि-
त्यर्थः । न केवलं त्वमेव स्निग्धः, अपि त्वियमपीत्यपेक्षार्थः । अथ च—देवतायाः स्वेदो
नास्ति, इयंतु देवतापि सस्वेदेति विवित्रमिष्यपि स्रब्धार्थः । अतश्च कुसुमान्येव यथा येन
प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणदिरूपेण प्रतिदूषणकामा मोहनद्योपणादिकामबाणास्तथैव तेनैव
प्रकारेणार्थं स्वेदस्तस्य कामस्य संबन्धि कामेन रचितं शरक्षताक्षं स्त्रीबाणप्रणरुधिरं किमु ।
एतस्याः कामबाणविद्वत्वात्स्वेदस्तज्जन्मप्रणरुधिरत्वेनैव संभावयितुं युक्तः । 'यादृशो यश्चत्वा-
दृशो बलिः' इति न्यायेन पुष्पबाणानां धवलत्वात्तज्जन्मं रुधिरमपि तादृगेव युक्तम् । स्वेदज-
लस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः । कुङ्कुमाज्जरागलगनाद्वा रक्तत्वात्स्वेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तम् ।
इयमपि कामविद्धा रिरंसुरस्तीति भावः ॥

रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।

तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरित्सरोजैः कामेषु तोचितमुख्यमधीयमानम् ॥

रागमिति ॥ प्रतीची दिक् भानुश्चैतद्वयं युवयोस्तं सारिक्कस्वेदरोमाग्रसूचितमिमं प्रल-
ज्जदृशमिवानुरागं प्रतीत्य किं ज्ञात्वेव रक्तमजायत लोहितवर्णमभूत् । भैमीनलविदानीं रिरंसु
अपि दिवा मैथुननिषेधमिया साशङ्की नर्तते । तस्माद्रात्रिं करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितु-
मिव प्रतीची रक्तवर्णाभूत् । इदानीं मयाप्यस्तं गन्तुं योग्यमितीव सूर्योऽपि रक्तवर्णोऽमूदि-
त्यर्थः । अथ च—युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैस्तद्गुणप्रतीचीरूपं रक्तं मिथुनं वीक्ष्य
वां भैमीनलौ च रक्तौ वीक्ष्य किं दृष्ट्वेवेह संव्यासमये कामस्य इषुतोचितं शरत्वयोगं युक्त-
मग्रं तेषां तद्भावस्तीक्ष्णाप्रत्वमधीयमानमभ्यस्यमानं 'विद्यते' इति शेषः । तद्वां च साधुरागौ
दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्पबाणतीक्ष्णाप्रत्वमनुभूयते किम् । कामो हि रिरंसु स्त्री-
पुंती दृष्ट्वा तीक्ष्णमुखः शरैर्विष्यतीत्यर्थः । अथ च—एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभास्करौ च रुधि-
ररागौ जातौ तद्वां दानीं रात्रिः संनिहिताऽस्तीत्यस्मिन्मुकुलीभावः प्राप्नुमुचित इति तैरपि

मुकुलीभूतम् । पद्मानां संकुचितमुल्लवं कामशरयोर्म्यतीक्ष्णमुक्तीभावेनोत्प्रेक्षितम् । संध्या-
कालो जातः, कमलानि मुकुलितानीति भावः ॥

अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलासस्वच्छन्दताच्छिदपयानु तदालिचर्गः ।
अत्याजयन्सिचयमाजिमकारयन्वा दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् १४१

अन्योन्येति ॥ आलिचर्गः अन्योन्यरागेण परस्परानुरागेण रमणाभिलाषेण वशयोर्व-
श्ययो रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विलासस्य कामविलासस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं
छिनत्ति कामकीडाविप्रकारी यस्माद्, तस्मादपयानु गृहाद्वहिर्निर्गच्छतु । यस्मान्मदनः कामः
सिचयं वसनमलाजयप्रतिहारयवर्थात्स्त्रीपुंसौ तथा—दन्तैर्नखैश्च करणभूतराजि संग्रामम्,
एतैरुपलक्षितां वा नानाबन्धसुरतमङ्गयुद्धं च स्त्रीपुंसावकारयन् सन् मादयतीति मदनः
मदकारी कथं वा स्याद्, अपित्वैवमेव कारयन्मदनो हर्षकारी भवेदेव । तस्मात्सखीवर्गो
गृहाद्वहिर्गच्छतिवत्यर्थः । मदनः, नन्द्यादित्वाद्भ्युः ॥

इति पठति शुके सृषा ययुस्ता बहु नृपकृत्यमवेत्य सांधिवेलम् ।
कुपितनिजसखीदृशार्धदृष्टाः कमलतयेव तदा निकोचवत्या ॥ १४२ ॥

इतीति ॥ ता गन्धर्वपुत्र्यः सख्यश्च शुके इति पठति व्यक्तं मापमाने सति गन्धर्वपुत्री-
वीणा निबद्धा गाथाः स्पष्टमनुवदति सति सांधिवेलं दिनरात्रिसंधिवेलाभवं बहुनृपकृत्यं
संध्यावन्दनसार्यहोमादिकं नलस्य नित्यं कर्मावेत्य ज्ञात्वा सृषालीकमेवात्रेदानीं भवतीभिर्न
स्थातव्यमिति शुकोऽस्माभिष्काशयति तर्हि वयं याम इति मिषमात्रेण ययुः गृहाद्वहिर्नि-
र्जग्मुः । रिरंसुरपि नलः संध्यासमये नित्यकर्मातिक्रम्य संभोगं न करोति, रिरंसुर्मैम्यपि स्वयं
ग्रहं न करोतीति यद्यपि ता जानन्ति तथापि मैमीपरिहासार्थं तादृशं शुक्रवचनमेव व्याप्तीकृत्य
बहिर्निर्गता इत्यर्थः । किंभूतालाः—कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा संध्यासमये निकोचवत्या
संकुचन्त्या । कमलानि संध्यायां संकुचन्ति तादृशा वृषागमनारम्भेण व्रीडाश्रौलासंजनना-
त्कुपितावा निजसख्या मैम्या दृशा अधेनैकदेशेन दृष्टा विलोकिताः सकोपलात्रेन्नृतीय-
भागतिर्बन्ध्यापारेणेषदृष्टाः । कुपिता हि मानिनी हगन्तेन पश्यति । निकोचः, भावे धम् ॥

अकृत परभृतः स्तुहिस्तुहीति श्रुतवचनलग्नूक्तिचुञ्चुचञ्चुः ।
पठितनलनुतिं प्रतीय कीरं तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १४३ ॥

अकृतेति ॥ सख्या पूर्वमानीतः परभृतः कोकिलोऽप्युन्मत्तत्वात्स्वभावाच्च जातो नेत्रयो
रागो लोहितं यस्यैवंविधः सन् स्तुहि स्तुहि इत्येवंरूपं शब्दमकृत । पिकः स्वभावादेव स्तुहि
स्तुहीत्येवंरूपं शब्दं चुञ्जेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—पठिता समाप्तिं प्रापिता नलस्य नुतिः
स्तुतिर्न तं स्तुतिं कृत्वा तूर्णीभूतं तं कीरं शुक्रं प्रतीयोद्दिश्येव स्तुहि स्तुहीत्यकृत । रे कीर,
किमिति तूर्णीभूतोऽसीतः परमपि नलस्य स्तुतिं कुर्वति नलस्तुतौ बुद्धिप्रकारं प्राप्तवदिवे-
त्यर्थः । एवंवचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमिलाशङ्काह—श्रुता वीणानिबद्धशुकानुदितवचनसकृ
तस्या अनूक्तिः सर्वानुवादः तथा चुञ्चुर्विष्ठा प्रवीणा चञ्चूर्यस्य । तादृशं शुकानुदितं सर्व-
मप्यनूयतः परमपि स्तुहि स्तुहीत्यादित्यर्थः । नेत्ररागेऽप्युत्प्रेक्षते—तं नृपं प्रतीय लक्ष्मीहृदोष

जातनेत्रप्रीतिः सुन्दरतरनयनानन्दकारिणं नलं दृष्ट्वा आतनेत्रप्रीतिः स्तुहीत्यकृतेत्यर्थः इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा । अनूक्तिचुष्टुरिति 'तेन विसः-' इति चुष्टृप् ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीदर्कबिम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।
वक्त्रं वक्त्रं व्रजन्तीं फणियुवतिमिति त्रलुभिव्यक्तमुक्ता-
न्योन्यं विदुल्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामर्तिरुत्या ॥ १४४ ॥

तुङ्गेति ॥ अथैव वीणावाणानुवादशुकालापानन्तरं भीमजा केलिकुल्यां कीडाहन्निमन-
सौमद्राक्षीत् । किंभूताम्—भैरवास्तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात्स्थिते हंतोर्भृशकृशतामायतीं प्राप्नु-
वतीम्, अधोदेशे स्थिता स्वयं महीवस्युच्चतरदेशे स्थितां भैरवीं प्रलणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना
ताम् । तथा—अस्त्वगामिनोऽर्कस्य बिम्बप्रतिकृत्या प्रतिबिम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमानां प्रतिबिम्बितास्तगामिसूर्यविम्बाम् । तथा—वक्त्रं वक्त्रं स्वभावकुटिलं व्रजन्तीं गच्छ-
न्तीम् । अतएव—फणियुवतिः कृष्णसर्पिणीयमिति त्रलुभित्वा सञ्चालै रथपदमिथुनैश्चकवाकम्भी-
पुंसतुगलैर्व्यक्तं स्पष्टं मुक्तं व्यक्तमन्योन्यं परस्परं यथा तथा तीरे विषये विदुल्य पलाय्य कर्मभूते
वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अर्तिरुत्या विरहपीडासंबन्धिना रुतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृताम् ।
सांध्यतमसावृतात्वाच्च स्पष्टतरमदरयमानामपि नदीयमिति चकवाकशब्देन शापितां फणियुव-
तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्यबिम्बतुल्येन शिरःस्थेन मणिना
शोभते । वक्त्रं वक्त्रं च व्रजति । तां च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः
परस्परं सहवासं मुच्यन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चकवाकमिथुनानि सांध्यविरहपीडया
रुतं कृत्वामन्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्यापारावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैरवी ददर्शेत्यर्थः ।
उच्यतेऽस्मिन्निति वासः । तुङ्गप्रासादवासादवासादवासादक्षीदिति त्यच्लोपे वा ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तावतिविरहासहताहताविवाहैः ।

अपि तमकृत पद्मसुतिकालं श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥

अथेति ॥ अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैरवी रक्तौ परस्पराभिरुक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ
च अतिविरहासहताया नितरां वियोगासहिष्णुतया इतौ कामसरविदौ स्वरसराघाते सति अलौ
हधिरैरित रक्तौ रथचरणौ चकवाकौ विलोक्य तं पद्मानां सुतिकालं संकोचसमयं सायंसंस्था-
समयमपि विरहपीडितकोकदर्शनाहुःखसंज्ञातः श्वसनो निःश्वासभरत्वाभिर्गमनेन कृत्वा विकीर्ण
सरोजसौरभं यस्मिन्तादृशमकृत । संस्थासमये पद्मसंकोचासौरभासंभवेऽपि निश्वासमोचनेन
पद्मिनीत्वात्पद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति स्मैत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा सृष्टं निश्वा-
सासेत्यर्थः । अन्योप्यस्त्रक्षतं रक्तव्यासं दृष्ट्वा सृष्टं निश्वासिति । 'विरहासहनौ हताविवाहैः'
इति पाठः सुगोजनः । अत्रैः कामस्य रथचरणौ, 'पुमान्निश्वा' इत्येकशेषः ॥

अभिलपति पतिं प्रति स्म भैरवी सद्य विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ॥ १४६ ॥

अभीति ॥ भैमी पतिं प्रति इति अभिलषति सा अवोचत् । इति किम्—हे सद्यः सकलण, त्वं कोकगोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोकय । हा कष्टमिमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देशावस्थितौ कुर्वतीम्, अतएव—मम भैम्या अपि हृदयं च एतच्छोकेन विदारयन्तीमिमां कोकगोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति, अपितु सर्वोऽपि परिदेवं करोत्येव । सद्यस्त्वात्तव दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय, रविरुदेष्यतीमुत्पत्समानां कुमुदानां मुवं विकासर्णं हृषमसोढे-वाशङ्कुवन्निवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं कामो यस्य तद्भावस्तत्तामतानीत् विलारितवान् । आस-न्नात्मनो वर्तत इत्यर्थः । तथा—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण रुतं कुर्वन्ति । आसन्नमेतन्निमीलना वासार्षिणो विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासभूतं प्रति गच्छन्ती-त्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकमिहृता विरावा एवातिपीडा-कारित्वात्कुन्ता भग्ना यैस्तादृशाः किम् । चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः कन्दन्तीत्यु-त्प्रेक्षा । अन्योऽपि वैरिणामुदेष्यतीमभिपृष्टिमसहमानः सत्वरं कुत्रचिद्रुच्छति । तथा—अपरः सकृपः कथिदुःखितं कंचिदृष्ट्वा कन्दति । सोढा, तूर । मुदम्, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः । उदेष्यतीम्, 'आच्छीनयोः-' इति वैकल्पिकत्वानुमभावः ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तावधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ विधिवशचेतनचेष्टनानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय, स्वस्थानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव कुर्वाणौ । तर्हि सदा स्थानिष्टाचरणस्वभावमेव भविष्यत् इत्यत आह—अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणा-त्प्राचीनाः सर्वावेष्टाः कर्तव्यता ययोस्तौ वा । अधिगमो लाभो हितमिति यावत् । तत्पूर्वि-कास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वावेष्टा ययोस्तादृशौ वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहिते न प्रवर्तते । कोकमोक्ष दिने भोजनादयः सकलावेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताश्च । एवं सत्यनेनैवं स्वभावप्येतौ संस्थायां कस्मादेवान्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरतस्तस्मात् विधिवशं देवाधीनं चेतनानां प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपेऽनुमाने कार्यात्कारणविशेषज्ञाने विषये नावैतौ विशिष्टौ विहंगौ कोकौ इदमेव निदर्शनमयमेव दृष्टान्तः । अहह अद्भुते जेदे वा । तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचिद्विदितं कदाचिच्चाहितमाचरतीति भावः । 'प्राणिनो देवाधीनचेष्टिताः प्रतिकूलतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रवाकवत्' इत्यनुमानम् ॥

अद्विस्वारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रश्मिग्राहिगरुत्तमदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥ १४९ ॥

अङ्गीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते—हे प्रिय, रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुं वियोकुम्, अथ च—विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विधिना ग्राहणा देवेन वाऽयं कालः सायंसंस्थासमय एव

स्फुटं खड्गगुणयोगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः भानुशाणवलये सूर्यरूपे शाणचके संसृज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः । किंभूते वलये—अत्यमयकालतानि-
ध्यादङ्घ्रिस्थः किरणस्रोऽङ्घ्रिमा स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे रक्तवर्णं । तथा—रदिमप्राहिणा गह्वरतोऽप्रजेनारूपेण समारब्धाऽविरामा निरन्तरा भ्रमि-
भ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरूपेण कृतभ्रमणे । अथ च—आकर्षणरज्जुप्राहिभिररुणसमैल-
द्वत्तेजस्विभिर्बलिभिः पुरुषैरारब्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्थकेन प्राजिनि
शोभमानश्रीले, अथ च—शाणचकाधारभूतेनाकर्षणरज्जुसंयुक्तेन दाहमयेन दण्डेन शोभ-
माने । सेनिहितास्त्रमयसूर्यसान्वसंभ्यासमयसानिध्याषाकृत्वाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव
विधिवशाद्वियुक्तं सप्रथत इति भावः । अन्तोऽपि किञ्चिच्छेत्तुं खड्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाण-
चके तीक्ष्णं करोति । 'किरणप्रग्रहौ रस्मी', 'माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः'
इत्यमरः । भ्रमाविति भाषितपुंस्कम् । निज्यते, 'णिजिद्र शोचे' इत्यस्मात्कर्मणि बह्व् ।
नकारे तकारान्तलैव तिज्यत इति पठन्ति तदसत् ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धालपितमुधासवमर्पितं निपीय ।

स्मितशबलवलन्मुखोऽवदत्तां स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ ॥ १५० ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किम्—हे प्रिये, त्वं यथात्थ,
तदिदं स्फुटं निश्चितमीदृशमीदृशं सत्यमेवेत्यर्थः । किंभूतः—इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुख्या
भैम्या मुखेनापितं दत्तं मुग्धं मनोहारि बालपितं मञ्जुभाषितमेव मुधासवं रसबाहुल्यादभूतं
तन्मादकत्वाद्यमयं निपीयात्वाद्य सादरमाकर्ष्य च स्मितेन शबलं मिश्रितम् वलत् भैमीसंमुखं
मुखं यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखापितमयं सानुरागं पिबन्ति, अनन्तरं बलितमुखाः
सहासं किञ्चिद्वदन्ति च ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-

नम्रां वेष्टि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भुवौ ।

त्वन्नासाच्छलनिहुतां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्यपिणो-

स्त्वग्निश्वासरते मधुश्वसनजं वायव्यमखं तयोः ॥ १५१ ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये, अहं वक्तरे त्वद्भुवौ रतिश्च प्रसूनशरः कामश्च तयोः नम्रां लीज-
वाय रसा पुंजयाय च कामेनाकर्णमाकृष्य वक्रितां चापद्वयीं वेष्टि, त्वद्भुवावेव द्वयोर्भुवौ
इत्यर्थः । किंभूतयोः—अखिलौ त्रिजगति वर्तमानौ तत्तज्जातीयौ स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभार्ण
कृत्वा पृथक्पृथक् जेतुमालोचितं विचारितमौचित्यं याभ्यां तयोः । स्त्रियाः रूपेव जेतुं योग्या
पुंसश्च पुमानेवेत्यालोचितौचित्यमोरित्यर्थः । तथा—नालीकानां वितस्तिमात्रनालीकास्त्वशर-
विशेषाणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतः एवंप्रीत्यो रतिकामयोः संबन्धिनौ द्विनलिकीं नालीकमो-
चनोपायभूतसरन्ध्रवक्षपवद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वक्षीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निहुतां
गोपितां जानामि । त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु नालीकद्वयमुक्त्युपायभूता द्विनलिकी-

खेवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा—त्वन्निष्ठासलते तव वामदक्षिणनासान्निधातधाराद्वयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुधसनजं वसन्तकालीनमलवानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकमलमेव
वेधि । सुन्दरत्वाङ्गनासाद्यवयवदर्शनमात्रेण कामवशत्वं भवतीति भावः । द्विनलिकी, समा-
हारद्विगौ क्षीप् । वायव्यम्, 'सास्य देवता' इत्यर्थे 'वायुदुपिबुधसो यत्' इति यत् ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा

यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।

का वर्णान्तरवर्णना धवललिमा राजैव रूपेषु य-

स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

पीत इति ॥ हे भैमि, वर्णेषु शुक्लादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशेषिकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन
निर्दिष्टः पीतो हरिद्रामो वर्णः स च स एवातिमधुरो रमणीयतरो, नतु वर्णान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेनायं पीतो वर्णस्तोऽपि काये देहे वर्तते । अत्युत्तमया त्वयापि
शरीरे धार्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च—रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वा-
दन्येषां चाप्रधानत्वाद्गुणेषु मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोऽपि यो हरिद्रामो वर्णः स एवातिमधुरः ।
प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृतत्वादि
प्राधान्यं भवति, तथा त्वयाङ्गीकृतत्वादप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च—
गुणः पीत एव, नान्ये गुणाः, पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव चाति-
मधुरः । उभयत्रापि हेतुः—यतोऽयं तव काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च—
ते तव काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो यथा मया पीतस्तत्तत्तुल्यमनस्थानचुम्ब-
नवशेनास्वादितः, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमपि पीतः सादरं निरी-
क्षितः । अथ च—हरिद्राम इत्यर्थः । चः अपिधान्योन्यवसमुच्चये । सोऽतिमधुरो रसो यथा
मया पीतः, तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा संबन्धः । अथ च तवातिमधुरो वर्णगुणो
वर्णात्मकश्चन्दलक्षणो गुणो यथा पीत आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी यथा पीतत्वादि
ज्ञातव्यम् । एवं छलेनोक्त्वा प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह—त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं
विभ्रत् कनकं चम्पकं शोभनो वर्णोऽस्य तत्सुवर्णमिति कैर्जनैरादृत्यादरेण नोत्कीर्त्यते नोद्बोध्यते,
अपितु—त्वदङ्गवृत्तवर्णतुल्यवर्णधारणादेव चम्पकं सुवर्णमित्युचैः कीर्त्यते । अथ च त्वच्छरी-
राश्रयं पीतवर्णं धारयचागीकरं शोभनो वर्णोऽस्येतिव्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्बो-
ध्यते, अपितु—त्वच्छरीराश्रितपीतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव सुवर्णमिति कीर्ति लेने इत्यर्थः ।
अथ च—शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य । त्वदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां सुखं, नतु स्वत इति । मुख्यया
वृत्त्या सुवर्णमिति त्वदीयमङ्गम्, कनकं तु त्वद्वृत्तिवर्णसाम्यधारणाद्गोप्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत
इत्यर्थः । अतएव पीतवर्णस्य पुरस्तादप्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्षादीनां वर्णानां वर्णना
का, अपितु—सा नैव कुप्राप्नुयुज्यते तत्कथा न कार्यैव । यावत् यतःकारणाद् यो धव-
लिमा शुक्रगुणः पद्मिनेषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम एव । निर्मलत्वाद्भ्रहितत्वाद्भ्रवि-
भागवेलायां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्संव-
न्वाद्भ्रजतं बुधोऽसनीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावस्तत्ता दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्भ्रं दुर्वर्णोऽस्ती-

तिमेति । नीलादिवर्णान्तरयुक्तं तु दुर्वर्णं तां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सकलं रजतमिति वा । अप्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणाज्ञीकृतवादेवोत्तमत्वम् । तथोगा-
स्काग्रने सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणानज्ञीकृतादेव चोत्तमस्यापि ध्वलितोऽनुत्तमता ।
ध्वलिमा, वर्णवान्तिवाद्गुणवचनत्वाद्भेदमिति ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डश्लोदमुदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-
त्कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेतुष्पुङ्कः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्विरा-
मुदेशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५३ ॥

खण्डेति ॥ हे भैमी, पुण्ड्रकः स्थूलेषु विशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामलन्तामिषाक-
षनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेदोहति साङ्गुरो भवति । किंभूते स्थले
—खण्डः शर्कराचूर्णेमेव मृन्मृत्तिका यस्मिन् । तथा—मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो
यस्यास्तया कादम्बिन्या मेषमालया तर्पणात्, पूर्णजलस्पर्शकरणादेतीर्दिगुणाकृष्टे । मेषमाल-
पृष्ठजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशे समीकृते उपं हि बीजमङ्कुरार्थं पुनः पयोऽप्येक्षते ।
तत्स्थानेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरातङ्गमभिबुद्धिः सूचिता । अनन्तरं च प्र-
दाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः
कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेषु फल-
दपि साक्षात्त्वद्विरा तत्र वाणीनामुदेशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारी मूलप्रकृतिर्यस्या
तादृशस्तमप्रप्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिषु फला-
दपि मधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्यते इत्यतिशयाने तमप् तदैव संगच्छत इत्यर्थः । एवं-
विशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं वस्तु विशते किमिति
पृष्टे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात्तमप्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाक्येवोत्तरत्वेन दातुं
शोन्या नतु विशिष्टमपीक्षुफलं, निःसीममाधुर्यानावात्तमप्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि
द्रव्यान्तराणीति भवद्वाणीवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चिदपि न दृष्टमिति भावः । एवंविधे क्षेत्रे
यदि पुण्ड्रको रोहति, स च पयसां पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन, यदि फलं
धत्त इति वा । 'कादम्बिनी मेषमाला' इत्यमरः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषोऽनुदेशोः—' इति
विश्वः । ततः स्वार्थे कन् ॥

उन्मीलहृडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जय-

न्दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः सेनामृतान्धाः सरः ।

नव्यामिश्रुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-

ज्जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥ १५४ ॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्सरो यदि इङ्कुरस
एवोदधिसंस्तारकाशाब्ज्यां नूतनां वैवामुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशी सुधामात्मनैवो-
त्थापयेन्निर्यमयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणामद्वितीयवृत्तिहेतुं भवत्या

जिह्वायाः कृतिं लक्ष्यमानिर्मितां वाणीमाह्वयेत् सर्धापूर्वमाकारयेत् । किंभूतः स्मरः—उन्मी-
लनतिप्रकाशमानोऽतिशयितो गुडलोचुरसविकारस्य पाकलाज्ज्वा ये तन्तव इव तन्तव
ऊर्ध्वोर्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकास्त एव दैर्घ्यालता तथैव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा
दानान्तस्तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यादिफलकः क्षुतः शर्कराचलः स एव मन्था मन्द-
रस्य क्षमीर्भ्रमणानि अर्जयन् कुर्वन् । तथा रज्ज्वा शर्कराचलरूपं मन्थानं चालयन् । अति-
मधुरसामग्रीसंपादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकत्वान्मधुरतमापि मुधा भव-
द्वाणीतुल्या भवेन्नवा, अन्था तु नैवेत्यर्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य
प्रदानादिष्वर्ककटास्तुभ्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानखण्डे । आह्वयेत्, 'सर्धायामाजः' इति तद् ॥

आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोलस-
द्भासे तत्कलवैनिकणमिलद्वाणीविलासामृते ।

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकमुधानिर्माणहर्म्याधरे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्त्रजो राजतः ॥ १५५ ॥

आस्येति ॥ अयि प्रिये, तवास्ये या भारती सरस्वती वसति । किंभूते आस्ये—तस्या
भारत्या एव हस्तस्थितस्य लीलारविन्दस्यैवोलसन् प्रसरन् वासो मन्थो यस्मिन् । पश्चिनी-
त्वात्पञ्चतुल्यपरिमले तथा—तस्या एव कलो वैणो निक्रगः मधुरास्फुटो वीणासंवन्यो
नादस्तद्रूपं मिलत्संबन्धमानं वाणीविलासरूपं वक्तोक्त्यादिनानाविधवाग्विलासरूपममृतं यस्मि-
न् । तथा—तस्या एव केलिभ्रमणार्ह लीलागमनयोग्यं गैरिकेण रक्तधातुविशेषेण रजितया
मुधया धवलनसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रादिनिर्माणं यत्र तादृशं यद्वर्त्य एहं तद्रूपस्तत्तुल्योऽ-
धरोष्ठो यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्त्रजो द्वे दन्तमाले राजतः सोभेते तद्रू-
पोऽयं पुरोदृश्यमानः तस्या भारत्या मुक्तामणिरचितो हार एव किम्, तद्वते रज्जाते इत्यर्थः ।
सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र प्राधान्येन वाणीवर्णनम्, अन्यत्रासक्ति-
कम् । पद्मगन्धादिभिर्मुक्ते भारतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां एहं गैरिकादिविचित्रं भवति ।
गैरिकमुक्ता मुधेति वा ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्वती कापि ते

खण्डः खण्ड इतीदमीर्येपुलिनस्यालप्यते बालुका ।

एतत्तीरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः

किं पीयूषमिदं पयांसि किमिदं तीरे तवैवाधरी ॥ १५६ ॥

वाणीति ॥ हे भैमि, ते वाणी कापि वर्णयितुमशक्यत्वाद्भोकोत्तरा, अथ च—अति-
दिष्टनामा, उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गाररससंबन्धिनी नदी, अथ च निर्मलजला निर्मलजल-

१ इतः प्रभृति सप्त श्लोका जीवास्तौ नोपलब्धाः । २ 'रन्था' इति मूलपुस्तकपाठः । ३ 'लोच-
स्विनी' इति सुखावबोधार्थाः पाठः । ४ 'खण्डश्चन्द्रस्य पुंल्लिङ्गितया 'खण्डं खण्डम्' इत्यपि पाठः'
इति सुखावबोधः । ५ 'इदमुत्पुलिनस्य' इति पाठोऽपि सुखावबोधसंमतः ।

संबन्धिनी वा नदी । अत एव—मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका । तथा—इदमंगस्य अस्या
नद्याः संबन्धिनः पुलिनस्य संबन्धिनी बालुकैव इध्रुविकाररूपः खण्डं खण्डमित्थालप्यते
गीयते । तथा—पूता निर्मलाः सिताः शुभ्राश्चक्रिकाः शार्कराकृतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृदेव
धवलमुत्तिकथैव विरचिताः किम् । तथा—पीयूषममृतमस्याः संबन्धीनि प्रयांसि इदंप्रयांसि
किम् । अस्या जलान्येवासुतरत्वेनाल्पमन्ते किमित्थैः । तथा—तवाधरावेव इदंतीरे अस्या
नद्यास्तीरे उभौ तटौ किम् । शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमेति भावः ॥

परमृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं

न तव तरुणि वाणी यं सुधासिन्धुवेणी ।

कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपिनाम्ने तामिराम्नेडितेन ॥ १५७ ॥

परेति ॥ हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने, सुधासिन्धुवेणी सुधानदीप्रवाहरूपा तवेयं वाणी
परमृतयुवतीनां सम्मम्याधात्म्येन गातुं भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलाभिरसौ
त्वद्वाणी भवत्वा उपविपिने स्थितो य आम्नश्चक्षस्तस्मिन्स्थित्वा रसालाङ्कुरास्वादेन रसिकेऽति-
मधुरे, अथच—ममाप्येवंवाणी भवत्त्वेवंसामिलाधे, कण्ठे कर्तुं कण्ठस्थां कर्तुमाप्नेडितेन पुनः
पुनर्धौषणेन कति वाराभ्यामभ्यस्यते, अपितु बहुवारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तासां भव-
द्वाणी सम्मम्यायातीति ज्ञायत इत्यर्थः । कोकिलालापदपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
मिक्षाटनेन विशाभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परमृतपदम् । पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतस्त-
रुणीनामिति सूचनार्थं युवतिपदम् ॥

ऊर्ध्वंस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धूकमालामयं

मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।

एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वन्दः प्रिये मान्मथः

सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरभ्यस्यते ॥ १५८ ॥

ऊर्ध्वं इति ॥ हे प्रिये, ते ऊर्ध्वो रदनच्छद ओष्ठ एव बन्धूकमालामयं स्मरधनुः ।
तवाधराधरतटस्याधस्तनौष्ठभागस्याधःसीमायां पर्यन्तमयोदायां वर्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यालता
तत्र कामचापे मौर्वी । एषा तावकी वागपि मान्मथः कामसंबन्धी कामाद्वैतप्रतिपादको
धनुर्वन्द एव । सोऽयं विशिष्टस्त्वद्वाणीरूपो मान्मथो धनुर्वन्द उचितं योरयं यथा तथा
कोणधनुष्मतीभिर्वीणावादनधनुर्युक्तभिर्वीणाभिरभ्यस्यते परमद्यापि नायातीत्यर्थः । त्वद्वाणी
वीणाकणितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वन्दश्च धनुर्वन्दैरेवाभ्यस्यते इत्यौचित्यम् । अभ्य-
स्यते, एतदुचितमिति वा । यस्त्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो ध्रुवित एवेत्यर्थः ॥

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्क्यतां

तं च स्पष्टमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः

कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥ १५९ ॥

स इति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, यः पुरुषः मधु किनामेति पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरमेवोत्तरं न दत्ते, स ग्राम्यः पामरोऽचतुरः, ननु नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः । तथा— हेम किप्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे यस्त्वहपुरेवोत्तरं न दत्ते, स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां सदाऽपाङ्ग्यतां पङ्क्तिवहिर्भूतत्वं पातित्वं गच्छति । तेषां पङ्क्तौ नोपवेद्यते सोऽप्यचतुर- इत्यर्थः । तथा—मुधा नाम कीदृक् इति च प्रश्नं कुर्वाणे ते गिरं चोत्तरं न दत्ते, स्मरस्य विशिष्टास्त्वं च पुरुषं स्पष्टमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै कृतोद्यमाः, 'नीरसोऽयम्' इति जुगुप्सया तं न स्पृशन्ति न भिन्दन्तीति किं वाच्यम्, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । त्वद्वाणी मुधाया अपि मधुरतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् । ग्राम्यः, 'ग्रामायखनी' इति भवार्थं यः । पाङ्ग्यः, मन्थादित्वाद्बुद्ध् ॥

मध्ये यद्वाणिमा यत्सगरिममहिमधोनिवधोजयुग्मा

जाग्रच्चेतोवक्षित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेपि ।

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया

भृतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम् ॥१६०॥

मध्ये इति ॥ हे प्रिये, त्वं यस्मादेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो धृतः अणिमा सौध्म्यातिशयो यया सा कृशोदरी, तथा—गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वभ्यां सह वर्तमानं धोणिर्निर्गन्धः, वधोजयुग्मं च यस्याः सा गुरुस्थूलनिर्गन्धा महोष्णकुचा च । तथा—जाग्रत् स्फुरद्गुणं चेतसि वक्षित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिव्रता । तथा—स्मिते ईषदासेऽपि धृतो लघिमात्पत्वं यया सा, अल्पहासा । तथा—मां प्रत्युद्दिश्य ईषित्वं स्वामितामेपि मम प्राणेश्वरा । तथा सूक्तौ वचनचतुर्थे विषये प्राकाम्येन प्रकारबाहुल्येन रम्या वक्रोत्तयादिनानाप्रकारां वाणीं वक्तुं यो यथा वाञ्छति तं प्रति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नान्या । तथा दिशि प्राच्यादी विदिशि आग्नेयादी च यथासः सौन्दर्यादिविषये कीर्तः क्रीडां वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छयाऽप्रतिहतप्रसरोऽवसायो गतिर्यया सा त्रैलोक्यप्रसरकीर्तिरेवविधा यस्मात्, तत्तत्सा- त्कारणान्मुदितो हृष्ट ईष ईश्वरस्त्वां निर्मात्रं सौन्दर्यादिना परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भृतीर्महातिर्दोस्तुभ्यं स्वस्य शिल्पाय त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय अदित प्रायच्छत् । संतुष्टो हि पित्रादिरपल्यादेः स्वयं धृतमलंकारादि ददाति । तचेधरेण संतुष्ट्य स्वयं धृतम् 'अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, ईषित्वम्, वक्षित्वम्, प्राकाम्यम्, कामावसायिता च' इत्येवमष्ट- विधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तम् । अन्यथैतत्त्वमि कथं स्यादित्यर्थः । एवं सूक्तिः कस्याधिदपि नास्तीति भावः । शब्दश्लेषशक्तिच्छलेनैतत्सर्वमुचमिति ज्ञेयम् । वाणीवर्णनं एव तात्पर्यम् । मन्थादि- वर्णनं प्रासङ्गिकम् । अणिमादी, गुणवचनत्वादिमनिचू । यथा इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वम्, तदस्या- स्तीति वशी, तद्वागो वक्षित्वं जितेन्द्रियत्वम् । ईश्वरमौष एष्वर्यं तदस्यास्तीति ईशी तद्भावः ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-

स्तस्यायं गढडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।

द्राक्षापानक्रमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावधया

यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥

त्वदिति ॥ हे प्रिये, वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पठ्यः, तस्मात्पीयूषममृतमेव स्तुमः । तस्मात्तुतुसार्थेऽमृतनिमित्तं स पुराणादिप्रतिदो गदहस्मामरेन्द्रस्य च समरः अत्रनि स्थाने दुर्कं तद्विषयं जाने मन्ये । माम यस्मादेतोरनया तव वाण्या नस्मिन्नमृते निजपदयोः प्रक्षालनैवानुप्रदो भूतः कृतः । किंभूतया—द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षासंबन्धिनः संस्कृतस- विशेषस्य मानोऽईकारः तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तया । तथा—क्षीरे दुग्धे विषये दृष्टा अन्येन स्वाजयितुमशक्यावशा यस्मात्तया । अथ च—यस्मिन्पीयूषे भवद्वाक्त्वभूतया वाण्या स्वीयसृष्टिचन्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनावनु पश्चाद्ग्रहणं प्रदः कृतोऽस्त्वैव । अमृतक्षालिततयैव निर्दोषं मधुरं च त्वं वदसीत्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतां, पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः । प्रगौर्यस्मिन्ननुप्रवृत्तिशयः स एव चरणक्षालनादि करोति ॥

शोकश्चेत्कोकयोस्त्वां सुदति तुदति तद्याहाराज्ञाकरस्ते

गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम् ।

वज्जे मय्यज्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं

दत्तैवाभ्यां तदम्भोजलिमिह भवतीं पश्य मामेप्यमाणम् ॥१६२॥

शोक इति ॥ हे सुदति, कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदस्तत्वात्त्वां चेत्सुदति तत्तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकरोऽहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थसुदकप्रतिबिम्बितं भानुं सूर्यमनस्तमस्ताभावं व्रजितुं प्राप्तुम् अलमगन्तुम्, यद्वा—अनस्तमस्ताचलप्रतियोगिभू- तसुदयाचलं गन्तुमनुनये प्रार्थये । इदानीं स्यात्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलो वा गन्तव्य इत्येषं सूत्रं करसंपुटयोजनपूर्वं संप्रार्थ्य पुनः प्राचीं नेष्यामीति यावत् । यदि मयाजलो वदेऽप्यत्र सूर्यो ममानुनये प्रार्थनायां विमुखः स्यात्, यतः—एकः केवलो ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य, अथच—मुख्यो ग्रहो ग्रहराजः, तत्तर्हि सूर्यार्प्यदानसंबन्धिनमम्भोजलिमाभ्यां कोका- भ्यामेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेप्यमाणमागमिष्यन्तं मां पश्य । एवं कोकयो- कापनोदनव्याजेन 'बहिः संष्यामुपासीत' इति वचनात्सायंसंष्योपासमानिमित्तं बहिर्निर्ग- मनार्थमनुज्ञां वाचितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोत्पन्नन्तरंगीपद्मशनकिरणप्रकाशेन मम महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यस इति सूच्यते । दत्तैवेति पाठे—उप्रेक्षा । एप्यमाणम्, गत्यर्थापीडो लुटः शानच् ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती

निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।

इति व्याजात्कृत्वालिषु चलितचिन्तां सहचरीं

स्वयं सोयं सायंतनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिति ॥ सोऽयं नलः स्वयं सायंतनं विधिं संष्यामिहोत्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुंकामः सन् प्रासादाद्बहिरभूत्, निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा—इतिव्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनयसखी- गवेषणमिषेण सहचरीं भैमीमालिषु सखीषु चलितं गवेषणोत्सुकं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किम्—हे प्रिये, अहं सूर्यानुनयार्थं नदीं प्रति गमिष्यामि, भवती न निजालीनां निजसखीनामिहात्रैव कस्मिंश्चित्प्रदेशे त्वया न द्रष्टव्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं त्वत्कर्तुं

त्वरकर्मकं वा परिहसितं परिहासक्रीडेव कन्दो मूलमुत्पत्तिहेतुर्मेस्य तादृशं यत्तज्जनिताय तासां
सखीनामानन्दाय सुहृते स्रग्वतां गवेषयत्विति । एवं तद्वचनाद्भैमी कविहीनाः सखीर्गवेष-
यितुं निर्गता, नलोऽपि सायंसंख्यां कर्तुं बहिर्निर्गादित्यर्थः । सायंतनेत्यादिनोत्तरसर्मसंगतिः
सूचिता । विधिविधितुः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समाप्तः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येऽतिनव्ये कृतौ
भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोऽबलः ॥ २१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्येऽपूर्वतरप्रमेयपरिपूर्णे भैमीभर्तृ-
चरित्रवर्णने प्राचुर्येण प्रकृतं यत्र तादृशे काव्ये एकविंशतेः पूर्णं एकविंशं गणनं संख्यायं
यस्य, यद्वा—एकविंशतेः पूर्णी एकविंशी गणना संख्या यस्य स सर्गोऽगात् समाप्तः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकधीमजरसिंहपण्डितात्मजनाययन-
कृते नैपथीयप्रकाश एकविंशः सर्गः ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन्कविद्वाविंशं सर्गमुपक्रमते—

उपास्य सांध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान्सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः ॥ १ ॥

उपास्येति ॥ असौ धरेन्द्रो नलः सायंसंख्याप्रान्तभवेनान्तिमाशारायाः प्रतीच्या आशाराया
दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः
संख्यारागसहस्रभैम्यधरस्मारि सन् तद्विरहाग्रहिष्णुतया बहिरवस्थातुमशक्तो यत्र सा विद्यते
तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरे परैतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुप-
कारिकामवाप्तवान् । किं कृत्वा—सांध्यं संख्यासंबन्धिनं संख्याजपादिविधिमुरास्य कृत्वा ॥

प्रत्युद्भजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्यङ्कमकुस्थितसज्जशन्यम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं संख्यामुपलोकयति स्म सायम् ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ सोऽयं नलः सायंकालसंबन्धिनो संख्यां रात्रिदिनसंबन्धिनं मुहूर्तं भैम्याः पुर
उपलोकयति स्म लोकैः स्तौति स्म । किं कृत्वा—प्रत्युद्भजन्त्या संमुखमागच्छन्त्या प्रियया
विमुक्तम् अङ्गे मध्ये स्थिता सज्जा आस्तृता शय्या वृत्तिका यत्र तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयम-
धिष्ठाय तां भैमीमप्यधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कम्, 'अधिशीट्' इति कर्मत्वम् । अधिवास्य,
अन्ताद्वसतेत्यर्थः । तस्य आत्नन्तरत्वात् 'उपान्वध्यास्वस' इति कर्मत्वात्प्रोक्तामधिवास्येत्यत्र
सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयम् । उपलोकयति, 'अलपपादा' इति णिच् । अयोगे भूते ऋद् ॥

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अकालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्क्तिरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे प्रिये, त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान् भार्या पथिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थाङ्कुर, तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण, वर्णनया तु पञ्चादिलक्ष्यैः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्संभारारेण कृतरामणीयकां पथिमां दिशं विलोकनेति वा तावच्छब्दार्थः । जटाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिनानुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पथिमा दिक् लाक्षापयसालक्तकरसेन कृत्वा केनाप्यक्षालीव क्षालितेव । तथा—कुङ्कुमस्य पङ्क्तिः कृत्वा केनाप्यपूरीव पूरितेव । एवंविधा रक्षा दृश्यते, यतस्तस्माद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेश्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य संध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये, रविरेव गैरिकाश्वघातुविशेषसंबन्धी गण्डशैलः उच्चतरादत्युच्चता-
दम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शिखरात्सकाशाच्युतः पतितः स्थूलपापाण एवाधः पतितः,
अधच—संनिहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचूर्णितस्य विशेषेण सूक्ष्म-
चूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संबन्धिनी संध्यैव रजोराजिः । संध्यासंबन्धी राग
इत्यर्थः । इह सायंकाले पथिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठात्प्रसरति । अत्यसमये सूर्यस्य
रक्षत्वाद्गगनगिरिशिखराच्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम् । उच्चतरात्प्रदेशात्पतितो गण्डशैलश्च-
र्णोभवति चूर्णीभूतस्य च रजोराजिरुच्चं प्रसरति तद्रजोराजिरेव संध्यारागः प्रायेणोच्चं
प्रसरतीत्यर्थः ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वणालिच्छेकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्भारुणी द्रागरुणीकृतेयम् ॥ ५ ॥

अस्तेति ॥ हे प्रिये, कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते वा कूजा चाब्धितं
तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदुच्चोभूतैरुत्कृष्टवपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्मम-
ण्डकेसराणामोघैर्द्वन्द्वैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता रक्षीकृता । उत्प्रेषा । किंभू-
तस्य—अस्ताद्रिचूडा शिखरं संचालयः स्थानं यस्य स पक्वणः शबरगृहं तस्यालिः समूहत्वाच्च
च्छेकस्यासक्तस्य शबरगृहेषु संगृहीतस्य । कुकुटानां कूजनेनोत्तमितशिखत्वं जातिः । ते च
यामान्ते कूजन्ति सायंसमये कूजनादुत्कृष्टशिखावृन्दसंबन्धादरुणीभवनसंभवार्थं यामान्ते-
त्याद्युक्तम् । 'पक्वणः शबरालयः', 'गृहासक्ताः पक्षिगृहाच्छेकास्ते गृहाकाश्च ते' इत्यमरः ।
'पेटकं पुष्पकापीनां मञ्जुषानां कदम्बके' इति विश्वः ॥

पश्य द्रुतास्तंगतसूर्यनिर्यत्करावलीहैङ्गुलवेद्ययात्र ।

निषिध्यमानाहनि संध्ययापि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ संध्याया अत्र सायं समये चन्द्रस्य नायिकाया राज्ञेः संबन्धिनः प्रतीहारस्य
दौवारिकस्य पदे अधिकारमारारदमपि पश्य विलोकय । किंभूतया—द्रुतं श्रीग्रमत्वं गतस्य

सूर्यस्य निर्वृत्ती बहिर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैहलं हिहलाक्येन रज्जकरकद्रव्य-
विशेषेण रज्जं वेत्रं दण्डविशेषो यस्यास्तथा । किंभूते पदे—निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेश-
मद्यो दिनं यस्मिन् । त्रिधा हि दौवारिकी क्येव युकेति संध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः ।
सूर्योऽस्तमितः, दिनं गतम्, रात्रिरागतेति सायंसंध्याया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि
हैहलवैत्रपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । 'तिर्यङ्करा-' इति (पाठे-) तिर्यङ्गस्तिरः-
प्रसारिणश्च ते करावेति । अहनीत्यत्र तत्पुरुषत्वाभावाद्भ्रमभावः ॥

इदानीं संध्यानक्षत्रसंयोगं वर्णयति—

महानटः किं नु सभानुरागे संध्याय संध्यां कुनदीमपीशाम् ।

तनोति तन्वा वियतापि तारध्रेणिस्त्रजा सांप्रतमङ्ग हारम् ॥ ७ ॥

महानट इति ॥ अङ्ग हे भैमि, महान् संध्योपासनादिविषयेऽतिप्रशस्तः, तथा—अटति
गच्छतीत्येवंभूतः कालः स प्रकृतः सायंतनः, यद्वा—महान्परमेश्वरो नटो नर्तको यस्मिन् ।
संध्याकाले ईश्वरो नृत्यति । स प्रकृतः सायंसंध्यासमयः भानोः सूर्यस्य रागे लोहितमनि
सति अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति संध्यां संध्याकान्तिं किंचित्पीतरक्तवर्ण-
त्वात्कुनदी 'नेपाली कुनदी मोल' इत्यादिभिधानात् मनःशिलारूपाम्, तथा—ईशमपि
स्वकालस्वामिनीं च, अथ च—पितृप्रसूरुपत्वाद्भक्ततनुत्वाद्देवतारूपाम्, अथ च—समुद्दि-
नतीं संध्याय सम्यग्विचिन्त्य सांप्रतमिदानीं तन्वा किंचिदुन्नततया संध्यारागतिरोहितक-
न्तितया वा कृशया किंचिदुद्यया । तथा—वियतापि गगनरूपया स्मृणया यावद्गगनं
विस्तीर्णया, यद्वा—आ सामस्येन व्याप्तं वियथया गगनव्यापिन्या च, तारध्रेणा नक्षत्रपर-
म्परारूपया स्त्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं नु । यद्वा—ताराणां शुद्धमौक्-
कानां ध्रेणिर्यत्र तादृश्या ग्रथितमौक्किकया मालया हारविरचनं युक्तमिति संध्याकालः संध्या-
मैवंविधां संचिन्त्य नक्षत्रपरम्परायेव हारं विरचयति किमित्यर्थः । संध्यारागः किमानवशि-
ष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किंचिदुद्ययानि जातानीति भावः । तन्वा तारध्रेणिस्त्रजो-
पलक्षितेन तदुक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा । संध्यामेवंविधां विज्ञाय तूर्णीभूत
इति न, किंत्वाचिल्लाद्विशिष्टया तारध्रेणिस्त्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थ इति वापिज्ञान्दार्ढ्यः ।
अथ च—स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डवनृतकर्ता शिवो भानोः सूर्यस्य रागे सति । अस्तमितार्थे
सूर्ये सतीति यावत् । तत्र संध्यासमये मनःशिलातुल्यवर्णामग्निरस्थानुत्वात्कुत्सितनर्तकीरूपा
वा ईशां देवीं संध्यां सम्यग्व्यस्ता सायंसंध्यावन्दनं कृत्वाष्टाम् मूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव
माला यस्यां तथा गगनरूपयापि अमूर्तयापि मूर्त्वा कृत्वा इदानीं संध्यावन्दनानन्तरमङ्गहारं
मुखकरपाद्मोद्यज्ञानां समतालमानं विक्षेपं करोति किन्विति वितर्कः । अमूर्तस्याङ्गहारकरणं
विप्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसर्पभोगादिभूपितयैव तन्वाङ्गहारं करोति
किंतु वियतापि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमये नृत्यति । भानुरागे मनःशि-
लातुल्यवर्णा संध्यामपीशां स्वराहचरीं पार्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियद्वृत्त्यापि तन्वाङ्गहारं
तनोति पार्वतीमपीश्वरीं च नृत्यति ॥ अथ च—महानतिप्रवीणो नटः कुत्सिता
नदीं नृत्तेऽनतिचतुरामपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां तरुणीं रसभावसंधौ वर्तमानां वा रस-

भावज्ञाम्, अत एव—सभाया अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समर्था संचिन्त्वा विद्युत्-
 त्वयातिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वाह्वारे तनोति तदसां-
 प्रतं किम्, अपितु—रसभावादि जनयन्त्या तया सभ्यानुरागे समुत्पादितेऽपि नृत्तकर्मका-
 शलेनापि सभ्यानुरागार्थं स्वयमह्वारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—महा-
 न्तर्को वयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि क्षियं कुत्सितां नदीं नृत्ता-
 नमिज्ञां ज्ञात्वा सभ्यानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमह्वारं तनोति तदसांप्रतं किं नृ-
 त्तम्, अपितु तस्या नृत्यकौशल्यभावाद्भूतेन सभ्यानुरागे सामर्थ्याभावात्सभ्यानुरागार्थं स्वयमेव तिष्ठ-
 नतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—अन्योऽपि महानतिसमृद्धोऽटति सर्वत्र गच्छति
 तादृकोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुनटीमपि नृत्तविषयायामचतुरामपि भगा कायकान्त्या
 कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तीम्, तथा—वैश्वता-
 ण्ययोः संधौ वर्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसंक्षिप्तत्वाद्रसभावज्ञां वा संचिन्त्वा कायका-
 न्त्यानुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेयां संपन्नां च विचिन्त्वा तथीयश-
 रीरस्यातिविस्तृतया शुद्धमौक्तिकमालया हारं विरचयति । तत्रानुरक्तः संस्तस्यै मुक्ताहारं
 वितरतीत्यर्थः । एवमन्या अपि योजनाः सुधिवोदनीयाः । 'सभ्यानुरागैः संधाव' इति पाठे
 बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः, पचाद्यच् । संध्याम्, दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य
 नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशमसर्गे एवोक्तम् ॥

भूपास्थिदाम्नुदितस्य नाट्यात्पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः ।

दिग्मण्डलं मण्डयतीह खण्डैः सायंनटस्तारकरादकिरीटः ॥ ८ ॥

भूवेति ॥ हे भैमि, तारकराट् चन्द्रः किरीटो यस्य स शंभुः सायं नटतीति सायंनटो
 नर्तक उदताद्याद्यानुत्तादेतोऽनुदितस्य भूपास्यां दाम्नो मालया उच्छलितैः खण्डैः शकलै-
 रेव उडुकोटीकपटं कोटिसंख्यनक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिः सद्भिरिह सायंघमये दिग्मण्डलं
 मण्डयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डवतुदितस्त्रिमालोच्छलच्छलकलान्वेव दिङ्
 शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नृत्त्यनुदितहारखण्डैः स्त्रीवृन्दं मण्डयति ।
 'मण्डयतीव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा ॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधे व्यघादस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव संध्या रुचिरास्त्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये, कालः संध्यासमय एव किरातः, अथ च—कृष्णवर्णो हिंसकत्वा-
 न्मृगुरुषो वा कालो गिरिमहारण्यसंचारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् ।
 यद्वा—विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च—प्रकटीभूतं शुण्डादण्डाग्रे प्रकाशमानं
 पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन्तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य वधे व्यघादकरोत् । तस्यैव इत्यस्य

१ 'अथ च—महानटोऽपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां कौ भुवि नदीं क्षितावदितीव्रनाटककर्मिम् ।
 अत एव सभ्यानुरागे ईशां संधाव ज्ञात्वापि विद्यतातिविशालया तारवेणिलजोपलक्षितया तन्वा स्वी-
 यवपुष्पा वदह्वारं तनोति शक्तिं संप्रतिम्, 'अपितु नदीं नृत्यावसरे तस्य नृत्यं तथाविधरसाजनकत्वेना'
 नुचितमेवेत्यर्थः' इति सुखावबोधो ।

करिणो रुचिरा रम्या संध्यासंधारा रुचिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततरीयकुम्भस्व-
लमौचित्कानि । संध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुष्ण इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपत्रक-
स्येति बहुमीदृशं कर् ।

संध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनायमेव ।

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रमुष्णा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या विवाहावसरे संध्या सरागो
रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशाया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्णं
तत्संबन्धिनि तथोगात् पुष्पसिन्दूरिकास्यै पर्वण्युत्सवे पर्यधायि परिहितः । यतो दिग्बल-
मेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वासस औचित्याद्रक्तदिग्भाग एव परिहित
इत्यवैमि शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य
पुष्पसिन्दूरिकास्यपर्वणि कौमुद्यादिरक्तवस्त्राणि बहुवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रे-
शस्य दिग्बलसन्त्वाद्रक्तपश्चिमभाग एकांशेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः,
सिन्दूरिकास्थाने संध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥

प्रातःसायंसंध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसंध्यारक्तपश्चिमदिश एव
पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह—

सतीमुमामुद्रहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे दिग्वाससोमे किमलम्बिपाताम् ॥ ११ ॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे, सतीं दाशायणीमुमां पार्वतीं चोद्ब्रह्मता परिणयता दिग्वाससा
हरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं अभि हे अपि प्रातःसायंसंध्ये लक्ष्मीकृत्य द्वे प्राचीप्र-
तीच्यौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा यथोक्तो, रक्तवर्णेन शोभेते इति वा, तादृशे रक्ते
वस्त्रे द्वे वसने अलम्बिपातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये संध्याद्वयरक्तद्वयमेव दिग्बलसन्त्वाद्र-
क्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमिलहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्ष्मीकृत्य
रागेण रक्तद्वयेण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् । विवाहे वस्त्रं रत्ननाय कस्य-
चित्करे समर्प्यते, तस्माच्छिवेन दिग्बलयरूपे मम द्वे वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापणीये
इति संध्याद्वयमाह्नं सहिगद्वयं रक्तशोभं चकारेत्यर्थं इति वा । सुनेत्रीति पाठे—‘असंयोगो-
पभात्’ इति निषेधान्धीपू चिन्त्यः । द्विसंधीम्, समाहारद्विगोरेकत्वे ‘आबन्तो वा’ इति
स्त्रीत्वे च ‘द्विगोः’ इति ङीप् संध्याशब्दस्य तद्वितयदन्तत्वात् ‘हलस्तद्वितस्य’ इति यलोपः ।
‘अभिरभागे’ इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । गत्यर्थत्वादपौ कर्तुर्णो कर्मत्वं पक्षे ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिधुः ।

अध्वौ निमज्जन्निव तापसोऽयं संध्याभ्रकापायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं भानुरेव मिधुः परित्राट् दण्डं पारिपार्थिकमेव वैजयन्तिमादाय
सकलासु दिक्षु परिभ्राम्यति, सोऽयं तापसः परित्राट् सायंकाले अध्वौ निमज्जन् पातालं
प्रविशन्, अथ च—बहुजले जलशये स्नानं कुर्वन् संध्यायामभ्रं गगनं तदेव कपायरक्तं

१. ‘यदि ‘द्विसंध्याम्’ इत्ययमेव पाठः कवेरभिमतस्तर्हि ‘साम्येकवचनम्’ इति सुखायचोधा ।

वस्त्रमधत्तेव उपरि स्वसोर्ध्वभागे, अथ च—उच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृतवानिव । एवं यतिरपि बहुकालवस्थानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परिभ्रमणे काषायं वस्त्रं धारयति । काषायमिव संध्या शोभत इत्यर्थः । 'माठरः पिङ्गलो दण्डः (वर्णांशोः पारिपार्श्विकाः)' 'मिष्ठुः परिमाद कर्मन्त्री' इत्यमरः । काषायम्, 'तेन रक्तम्—' इत्यण् ॥

अस्ताचलेऽस्तिन्निकपोपलामे संध्याकपोल्लेखपरीक्षितो यः ।

विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति ॥ यः सूर्यः अस्मिन्प्रतीच्यां वर्तमाने निकपोपलामे सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्ये-
ऽस्ताचले संध्याराम एव कपोल्लेखः धर्मेणोल्लेखत्वेन परीक्षितः । इमं यौस्तं हेलि सूर्यमेव
हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कसैचिद्दत्त्वा तारारूपान्वराटान् कपर्दकानादित जग्राह ।
उत्तमं सुवर्णं रक्षणीतं भवति । तस्यां रक्षणीतसुवर्णगोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्णरेखेव
संध्या दृश्यते, ताराश्च वराटा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योत-
नार्थं ब्रोलिङ्गनिर्देशः । स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान्गृह्णाति, धूर्तेन व्यवर्ते च ।
वराटकव्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटक एव गृह्यन्ते ॥

पचेलिमं दाडिममर्कविम्बमुत्तार्य संध्या त्वगिवोज्झितास्य ।

तारामयं बीजमुजादसीयं कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथम् ॥ १४ ॥

पचेलिमसिति ॥ दाडिमबीजमुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव पचेलिमं तरोरुपर्येव
स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गगनतरोरुखोटमिव बीजग्रहणार्थं मित्वा वा संध्याकृतिस्त्व-
गिव अस्य दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तकृतिरिवोज्झिता परित्यक्ता । तद्बीजमक्षणाग्रेमुपरितनबीज-
कोष्ठवत्संध्या पृथक्ता । तथा—बीजमक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपमवसीयममुष्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा, संबन्धि अस्यां बीजमध्यस्थेतकणानां यूपं वृन्दं निष्ठ्यूतमिवोद्गीर्णमिव
बीजानि भक्षयित्वा गृहीतरसं तदन्तर्गतश्चेतकणवृन्दं पुनरुत्कृतमिव । नहि कालदन्तः
सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्यासात्
गृहीतरसान्बीजकणांरुत्कृत्य त्यजति ॥

ताराततिर्बीजमिवादमादमियं निरष्ठेयि यदस्थियूथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेपा संध्योज्झिता पाकिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥

तारेति ॥ सामर्थ्यात्कालेन कर्त्रा रविमेव तम् पकिमं दाडिमं निष्कुलाकृत्य निर्गतबीज-
कुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तरीया त्वगेवैषा संध्या उज्झिता । वाक्चब्दः संभावना-
याम् । उज्झिता किमित्वापेक्षया—बीजानि आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा यस्य सूर्यरू-
पस्य पक्वदाडिमस्य संबन्धि अस्थियूथमिवेयं ताराततिर्निरष्ठेयि निष्ठ्यूता । जग्वा जग्वा
इत्यादमादम्, अदेरामीक्ष्ये णमुल् द्विवचनं च । निरष्ठेयि, कर्मणि णिष् । निष्कुलाकृत्य,
'निष्कुलमिच्छोपणे' इति डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥

१ 'तम्' इति मुखावबोधोपासंमतः पाठः । २ पूर्वेषु 'गतावत्वादित्यधिकं' इति मुखावबोधोपायाम् ।

संध्यावशेषे धृतताण्डवस्य चण्डीपतेः पत्पतनाभिघातात् ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥ १६ ॥

संध्येति ॥ हे प्रिये, संध्यावशेषे संध्यावन्दनान्ते धृतं ताण्डवनृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोच्चरणयोर्दंडं यत्पतनं तेनाभिघातादेतोत्पतयालुभिस्तपतनशीलैश्छलितैः कैलासशैलसंबन्धिसफटिकाश्मनां खण्डैः शकलैर्धारमण्डि अलंकृता पश्य । कैलासस्फटिक-
खण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः, 'स्पृहस्पृह' इत्यालुषु ॥

इत्थं हिया वर्णनजन्मनेव संध्यामपकान्तवर्ती प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं निरीक्षमाणः स पुनर्वभाये ॥ १७ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्मौं वभाये । किमूतः—इत्थमुक्तप्रकारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया हिवेवापकान्तवर्ती निर्गतं संध्यां प्रतीत्य निश्चिस्थान्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जयापकमिति ॥

रासेषुमर्मव्रणनार्तिवेगाद्रक्षाकरः प्रागयमुत्पपात ।

प्राहौघकिर्मिरितमीनकश्चु नभो न भोः कामशरासनभ्रु ॥ १८ ॥

रामेति ॥ हे कामशरासनमेव भुवौ यस्माः, भूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि, रामस्य जामदग्न्यस्य वा इषुणा मर्मणो व्रणनाद्वेदनादेतोत्पन्ना आर्तिः पीडा तस्या वेगादा-
धिक्यादेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्या रक्षाकर एवायं प्राक् तस्मिजवसरे उत्पपा-
तोर्ध्वमगात् । नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पतितः स इयामजलः स्फुटरजगमौ रक्षाकर एवायं न
त्वेतज्जग इत्यर्थः । कीदृशः—प्राहाणां जलचारिणां जन्तूनां बौधस्तेन किर्मिरिता मिथिता
मीनाः कन्ववः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु ग्रहसंबन्धी ओषः शुक्रबृहस्पत्यारुवतारामहसमूहः
ध्रुवमण्डलग्रहसंबन्धी सन्तहो वा तेन मिश्रितो मीनाख्यो राशिः कम्पुः शङ्खाकारविशालान-
श्रत्रं च यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो मेत्तुमारुब्ध इति तावन्मा-
त्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशुरामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः
सञ्चुत्पतितः । समुद्रजलस्यैवायं कालिमा, न तु गगनस्य । उत्पतितस्य समुद्रस्याधोदेशे
स्थितानि रक्षप्राहादीनि अधःस्थितेन जनेन सुषेन इष्टुं शक्यन्ते । भकरकर्कदादयः साक्षा-
न्मीनादय एव ननु राद्यादिभूताः, शिष्टाश्च ताराः सामुद्रिकमौक्तिकान्येव, ननु तारा इत्यादि
ज्ञातव्यम् । शरासनभूरिति उच्यस्थानत्वाद्यधीत्वाभावाद्भ्रुत्वभावः । इत्थपाठस्तु 'सहैकवंश-
प्रभवभ्रु' इतिपत्तमर्थनीयः । यद्वा शिष्टकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः ॥

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

पञ्चास्यवत्पञ्चशरस्य नास्ति प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥

मोहायेति ॥ हे भैमि, पुष्पशरेण कामेन देवानामप्सरसां च मोहायान्योन्यमनुराग-
संजननार्थं देवादीनामुपरि वर्तमानत्वाद्विमुक्ता ऊर्ध्वं क्षिताः शुभपुष्परूपाः शरा एव तारा
इत्येवं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात्ताराणां बहुतरत्वात्तथैव कामबाणत्व-
मिलाशङ्का समर्थयते—खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नास्ति पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः

१ 'अन्तरिक्षमित्यपि' पाठः 'अन्तरिक्षान्तरिक्षे च स्फटिकस्फटिकायपि' इति खरभेदकोशभाष्या-
नुभित एव' इति मुञ्चावबोधः ।

प्रपञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारस्तद्वाचकः, ननु संख्यावाचकः 'पञ्चि विस्तारवचने' इति स्वार्थविजन्ताद्वातोः पञ्चावचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्मेति विग्रहः, ननु पञ्चसंख्याकाः शरा यस्मेति । तस्मात्पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव—पञ्चास-
वत् 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चासः' इति सिंहाभिधायिनि पञ्चासशब्दे सिंहस्य पञ्चसंख्यमुक्तत्वा-
भावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यासौ पञ्चास इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो
यथा विस्तारवाची तथेति । 'व्यासः प्रपञ्चो विस्तारः' इति ह्यल्युपधः ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पतन्ति तत्संक्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति ॥ नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दकिन्त्याः कूलमेव कुलायः
स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दृशोनैत्रयोरपामधुजलानां पृषन्ति ये
विन्दवः सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा—तारां ताराणां संक्रमणानि
पुष्पशयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वाष्पजलानां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति विर-
स्थितिमन्ति यानि बाष्पपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्संक्रमणानि स्थितताराप्रतिबिम्ब-
भूतानि तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपातीनि यानि पृषन्ति तानि धारा अधुप्रवाहाः । तारां
ताराणां संक्रमणानि वीथयो मेधादिसंक्रान्तयो वा धारा अध्रूणां प्रवाहा इति वा । त्रिव्यो हि
विरहमसहमाना ददन्ति । सन्ति, पतन्तीति च तिङन्तम्, पृषद्विशेषणं वा ॥

अमूनि मन्येऽमरनिर्द्वेरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरस्वेतसुरभीतिदूरो मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति ॥ हे प्रिये, गोधाख्वास्तारा गोधा, मकरराशिखं बन्धिन्यस्तारा मकरः,
कुलीरः कर्कराशिखत्वं बन्धिन्यस्ताराः कुलीरः, अमूनि प्रलक्षदृशान्यमरनिर्द्वेरिण्या मन्द-
किन्त्या यादांसि जलजन्तव एव इत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटका अपि जले वर्तन्ते
उपरि च दृश्यन्ते । तस्मादेवमया यादांस्तेष्वैतानीत्यर्थः । तर्ह्युपरि वर्तमानेन द्रष्टुं योग्याः,
नत्वधःस्थितेनेत्यत आह—तस्या माकनथाः पूरे खेलन्तः कीडन्तः सुरास्तेभ्यः सक्काशा-
द्भीत्या दूरं तलपर्यन्तं मग्नानि अतएव जलतलगामित्वादधोभागे इतो भूदेसादपि स्पष्टं
सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलतलगामित्वाद्गोधादियादांसि व्याक्तं पश्याम इत्यर्थः ।
गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा उपेष्टा वा ॥

सरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनैर्वादित्रशक्तिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

सरस्येति ॥ त्रिलोकीजये वादनीयो वादनार्हः सरस्य संबन्धी अयं प्रलक्षदृश्यो विधा-
स्मानक्षररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् । उच्चतरप्रदेशे वादितं वाद्यं सर्वत्राकर्ष्यत
इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य
कस्य भटस्योडुमयैस्साररूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रशक्तिर्वाचनिर्माणं घटतेऽपि । सरस्यैव
धनुर्वाणानां पुष्परूपत्वदर्शनात्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसंभावनाया युक्तत्वात् ताराकुसुम-
रूपः कामशङ्ख एवायं गगने क्षोभते, न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥

किं योगिनीयं रजनी रतीशं याजीजिवत्पद्मममुमुह्व ।

योगद्धिमस्या महतीमलङ्गमिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

किमिति ॥ येयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च—शाकतमन्त्रसिद्धा मारणोक्ता-
दनाद्यभिज्ञा स्त्री किम् । या रतीशं दिवा निर्वाचमिव निजसंनिधेः अजीजिवत् सजीवं चोक्त ।
पद्मममुमुह्व पद्मानि च समकोचयत् । राज्ञी हि स्त्रीपुंसयोगे काम उद्दीप्तो भवति, पद्मानि
च संकुचयति । अलङ्गं निराधारमम्बरचुम्बि आकाशवर्ति तारामात्रात्मकत्वादलङ्गमराशिभूतं
वा इदं प्रत्यक्षदृश्यं कम्बु तारारूपः शङ्कोऽस्या रात्रियोगिन्या महती योगद्धि योगसमृद्धि
वदति । दिवाददर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः शङ्को रात्रिर्जातेति कथयति । योगप्राप्तिं विना
निराधारं वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि हि मृतमपि कंषिजीवयति । कंषिष मोहयति
नृच्छां आपयति भ्रान्तं करोति वा तस्माद्योगिनी किमिच्छुत्येष्टा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वम-
प्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्तव्यम् । अजीजिवत्, अमुमुह्वदिति, 'यौ चङि-' इत्युपधादस्यः ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

निशाह शून्याध्वनि योगिनीयं मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटामम् ॥ २४ ॥

प्रबोधेति ॥ हे प्रिये, प्रबोधकाले जागरणसमये, अथ च—सम्प्राज्ञानोत्पत्तिसमये,
अहनि दिने बाधितानि सूर्यशीतिष्वस्तकान्तीनि, अथ च—आन्तिकारणनाशाधिरूपपत्तानि,
तारा नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसंचन्त्रीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती, अथ च—दृष्टा-
न्तीकुर्वती, शून्याध्वनि बौद्धादिशून्यवादिदर्शने विषये योगिनी तद्दर्शनरहस्यं जानती काचि-
त्प्रजितैवेयं निशा स्फुटमाभाति तादृशं दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजगमात्मकं
सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह वृते । बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव बहिर्षेदाद्याकारत्वाज्ज्ञानातिरिक्तं
सर्वं मिथ्येति तज्ज्ञा योगिन्वपि प्रपद्ये मिथ्येति दर्शयति, तथेयमपि रात्रिरहन्वदृष्टान्यपि
पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगाद्गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोतीवेति प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा ॥

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपञ्चाकृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।

मुखे तवेन्दौ लसता स तारा पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयम् ॥ २५ ॥

एण इति ॥ हे भूमि, तव मुख एवेन्दावाह्यदत्त्वादिगुणयोगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमा-
नेन, तथा—भवद्भूयुगमेव धनुर्यस्य तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ 'विमतो मृगवांश्चन्द्रत्वात्संप्रति-
पक्षवत्' इत्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्गमयः कलङ्करूप एणो मृगः सपञ्चाकृतः । मुखे तच्चापदर्श-
नाच्चटरावस्थितपद्मस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः स एव मृगस्ता-
रापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपक्षितलक्षणेन बाणलोनानुगतः सन् सहित एव पलाय्य गतोऽयं
गगने इत्यते किम् । चन्द्रे मृगेण भाव्यम्, स चात्र नास्ति, सचापः कामव मुखे लसति,
गगने मृगशिरो नक्षत्रे मृगास्य बाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते । तर्हि कामेन विद्धोऽ-
न्तर्गतपक्षपार्श्वबहिर्निर्गतबाणसहितो व्यथितः पलाय्य गतः स एवायं मृगो इत्यते किमिति
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'सपञ्चनिष्पन्नावतिव्यथने' इति वाच्यं ॥

लोकाश्रयो मण्डपमादिस्फुष्टिब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

स्वकान्तिरेणूत्करवान्तिमन्ति घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, ब्रह्माण्डमादौ सर्वस्मादपि पूर्वं सृष्टिर्निर्माणं यस्य, अथच—चिरकालनिर्मितं पुराणम्, मण्डपमिति आभाति तदिव शोभत इत्यर्थः । यतो—लोकानां त्रयाणामपि आश्रयः ब्रह्माण्डाचारत्वात्प्रगताम् । मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः, तच्छायाभिवासित्वाहोक्ता नाम् । आश्रयनामत्वात् । अत एव—अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य अनुकाष्ठं दिशि दिशि एतस्मिन्निधनीषु सर्वासु दिक्षु, अथच—एतस्मैवन्धीनि काष्ठानि दारुणि लक्ष्मीकृत्य तेषु भागि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपस्योत्पातरेणुत्करस्य संबन्धिनी बान्तिरुद्गारस्तद्वदन्ति घुणाख्यकीटनिर्मितो प्रणदिष्ठं तस्य द्वारं मुखं तन्निभाणि तत्तुल्यानि घुणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानीव दृग्गन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजीर्णो यदा भवति तदा तथीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्तानि घुणश्रुतच्छिद्रमुत्तानि कृतानि क्षेतानि च दृग्गन्ते, तानीव भागि भान्तीति भावः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः । अनुकाष्ठम्, वीप्सायामध्ययीभावः, पशान्तरे विभक्त्यर्थः ॥

इदानीं सर्वदिग्भ्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिकमेणोपक्रमते—

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमी शकेभदानद्रवनिर्क्षरस्य ।

पोडूयते वासरसेतुनाशादुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

शचीति ॥ हे भैमि, अन्धकारः सपत्नी दिक् प्राची तस्या वासररूपस्य सेतोः सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्छृङ्खलो निरर्गलः शकेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्क्षरः प्रवाहस्तस्य इवामः पूर इव पोडूयते सूर्यप्रसरति । प्राच्यां व्याप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य । प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरोऽपि बन्धापगमादप्रतिहतप्रसरः सञ्चिततरां प्रसरति, 'इह सर्पणे' इत्यस्याङ्गुशार्थे यद् द्विवचनम् ॥

दक्षिणदिग्भ्यापि तमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्रीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः खानध्वान्गृहीत्वापस्ततो विवस्वान् ॥ २८ ॥

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुवन्ध एव इवामत्वादोमावलिर्वस्यालस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकम् अन्तकस्य दिक्पतित्वाहक्षिणदिवस्थं तद्वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कबलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्रीक्ष्य सहजाश्रमहिषवैरस्मरणाद्विभ्यतः समग्रान् खानध्वान् गृहीत्वापस्ततः पलायित इव दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छोभते इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितम्, अत एव ततोऽप्यध्वानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते, 'उपमानादाचारे' 'कर्तुः कथम्' इति कथ्यन्तात्तद् । 'सेतुराली त्रिधा पुमान्' इत्यमरः ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति—

पक्वं महाकालफलं किलासीत्प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुविम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृग्निपाताद्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

पक्वमिति ॥ भानुविम्बं प्रत्यग्गिरेः प्रतीच्यां वर्तमानस्यास्त्राचलस्य सानुनि कालवशात्पक्वं महाकालस्यैवदारुण्याः फलमासीत् किलाहं मम इत्यर्थः । तथा—अहमतिपक्त्वादु-

न्तःस्थित्वा दुश्चतरप्रदेशादधस्ताद् इषदि शिलायां निपातात्तदभिधातादेतोर्मिन्नस्य विधीर्णस्य तस्य भावविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि बीजान्येव तमांसीति जानामितमां नितरां मन्ये । पर्वतादिकठिनभूसमुद्भवं जम्बीरवर्तुलं पकं सदतिरिक्तं कृष्णबीजं महाकालफलं ग्रहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे गृहद्वैर्बन्धते । अस्तमयसमयसंबन्धात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भावविम्बं महाकालफलमिव, तमांसि च विधीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सार्यसमये सूर्यसंस्थासंबन्धितः प्रकाशस्यासत्त्वत्वादल्पान्बन्धकारसूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम् ॥

उदीचीन्यापि तमो वर्णयति—

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरुप्रदक्षिणाद्भास्वदनाहतस्य ।

दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनामपत्रच्छटाया मृगनाभिः ॥ ३० ॥

पत्युरिति ॥ चैत्ररथं कुबेरवनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्रराक्ष्यवनरूपपत्रवल्लीकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाधनभूता कस्तुरी तद्वच्छोभते एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव । यतः—सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाद्भास्वता सूर्येणानाहतस्यावशतस्तस्य । हिमाद्रिर्यथापि गिरीणां पतिः, तथापि सूर्यानाहतत्वादीन एव, मेरुरेव महान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः ॥

ऊर्ध्वदिग्ग्यापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वं धृतं व्योम सहस्ररश्मेर्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिन्नम् ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ तमालश्यामलं यद्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसंख्यैः करैः किरणैः, अथ च—हस्तैः ऊर्ध्वं दूरोचप्रदेशे पतमिवासीत् तन्नम एवेदं तमालश्यामलमंशुमता विना सार्यसमये सूर्यविनाशाद् धारकेण तेन विनाशः पतत्सन् नेदिष्ठतामतितामां नैकव्यमेति । तमिन्नं कुतः कसादागतम्, अपितु तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किंतु निकटीभवदूगनमेव तमिन्नमित्यर्थः । पतद्भ्योमेव तमिन्नं कुतो भूमौ निकटतामेति नद् तदतिरिक्तं तमोऽस्तीति वा, अन्वदपि प(त)त्कस्यचित्कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते, तदभावेऽथः पतत्वेव । नेदिष्ठताम्, अतिशयाने इष्टानि 'अन्तिकबाधयोः' इति नेदादेशः । कुतः पक्षे सावैविभक्तिकस्तुतिः ॥

अधोदिग्ग्यापि तमो वर्णयति—

ऊर्ध्वार्पितन्युज्जकटाहकल्पे यद्योन्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधाधि तद्भूमिमिलहृत्त्वं भूमौ तमः कज्जलमस्खलत्किम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्त्वयोपरि भागे अर्पितो न्युज्जः कज्जलधारणार्थमधोमुखो महान् कटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधिकरणे प्रकाशका- रिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत्कज्जलं न्यधाधि न्यस्तम्, तत्कज्जलमेव तमो भूमा क्रमसंजातबाहुल्येन कृत्वा मिलद् युक्तं पतनाख्यकर्मकारणं सुरुत्वं यस्य तादृशं

१ 'प्रदक्षिणं करोतीति प्यन्ताद्भावे यन्' इति सुखावबोधः । २ 'यदुष्णरश्मेः' इति सुखावबो- धार्थमतः पाठः ।

सङ्गमावस्थलत् किम् । अतिभारेण पतितं किम्, गुरुत्वादि पतनं दुष्कम् तत्कञ्जलमेव भूमौ पतितं किम्, अपितु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । कञ्जलमपि कर्परे धृतं कमेण बहु भवतु रत्नादयः पतति । 'कटाहः कर्परे तथा' इति निषण्डः । ईषदसमासौ कक्षपू ॥

ध्वान्तेणनाभ्या क्षितिनाम्बरेण दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ सेष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ३३

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तुर्या । तथा क्षितिना नीलेनाम्बरेण गगनेन, अथ च—पक्षेण, यद्वा—ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिताः । तथा—निक्षितत्वात्पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोज्ज्वलैः तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च—तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षिताः । तथा प्रकाशाभावात्मन्दाक्षैर्मन्दनयनैर्वैरैर्लक्ष्मीयाः, अथ च—मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयभूताः सलज्जाः । अत एवाभिसारिकाभाः स्वैरिणीतुल्या विशोऽनिन्दौ चन्द्ररहितायामनुदितचन्द्रत्वाच्छपामायां निशि मामायान्ति प्रत्यागच्छन्ति । तस्मात्सपत्नीभ्रातृया त्वं सेष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राभारणाः, कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्राभारणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रचलद्भूतपुष्पाः कामबाणपीडिताः सलज्जाः सलज्जः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनारिका च सेष्या भवति तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्भ्यापि तमो वर्णितमनेन । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति । 'मन्दाक्षमन्दाः' इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यास्तमोबाहुल्यात् । अथ च—तमोबाहुल्यान्मन्दाक्ष्यः, अतएव मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्ववत् । मन्दाक्षेति पुंस्त्वान्नः ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्षिथोमिलद्वाञ्चलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति ॥ हे तन्वि कृशान्नि, भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दशमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः संकोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तीं द्वावप्यलक्ष्म्यौर्ध्वाधःपुटे यस्य निर्मिलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाच्चिह्नरोमकम्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतमिन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसंबन्धूर्ध्वाधःपुटपक्षीभूतरोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, ननु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिरव्यातत्वात्किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति ज्ञात्यैकवचनम् ॥

विवस्वतानायिपतेव मिथ्याः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्वं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्रमित्यपरे नामधेयं यासां ताश्चक्षुरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिथ्या दिने मिलिताः सखोऽनायिपतेव नीता इव । यस्मात्तेन खलु तेनैवेदमान्ध्वं प्रकाशाभावाज्नेत्रापगमाच्च ह्याग्रहणं, नत्वन्धकारैः कृत्वेदमान्ध्वम् । तमोवशात्किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिथिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चाह मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

ध्वान्तसेति ॥ हे वामोर, अतिसुन्दरो, ध्वान्तस्य विचारणार्थं तमःस्वरूपनिरूपण-
विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणादं दर्शने चारु सवुपपत्तिकं,
नलन्यदिति मे मतं संमतम् । खलु यस्मात्कारणात् संप्रदायविदस्तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रं
औल्लङ्घमाहुर्वेदन्ति । अतएव तमस्तत्त्वनिरूपणायानारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थम् ।
उल्लङ्घस्य धूकस्य संबन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं नेत्रं हि तमस्यापि षट्पदादिस्वरूपाणां साधा-
त्म्यदर्शने समर्थं भवति । वैशेषिकमायुल्लङ्घपरनाम्ना कणादमुनिना प्रोक्तमिदं औल्लङ्घं दर्शनम् ।
तत्तथैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थं इति शब्दच्छलम् । वैशेषिकदर्शने
च किमिदं तमो भावरूपम् अभावरूपं वेति संदेहे 'भासामभाव एव तमः' इति सूत्राविरो-
धेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । धीधराचार्या-
स्त्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भासामभावे सत्येन तमःप्रतीतेर्भाभाव एव तम
इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहर्षुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव
तमस्त्वेन निरर्णयुः । यस्मात्तदौल्लङ्घं दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणार्थं क्षमं सम-
र्थमाहुरिति बान्धवः । महल्लङ्घकारे सत्यपि षट्पदार्थजातं को वा पश्यतीति ध्वान्तनि-
रूपणार्थं कियमाणायां धूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति नम मतं मतं पुनः पुनः संम-
तमित्यर्थः । उल्लङ्घनेत्रमेव महल्लङ्घकारे षट्पदादि विलोकयितुं समर्थम् । अन्वयीयनेत्राणां
त्वान्वयमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं षट्पदार्थान्वयैवेति तादृशम् । महल्लङ्घकारे
धूकनेत्रमेव षट्पदार्थान्वयेन जानाति, नलन्यवीर्यं नेत्रम्, तस्मात्तदेव चार्विति । तत्र प्रहसंम-
त्यर्थमुत्तरार्थम् । उल्लङ्घकृत्या कणानतीति कणादः, तस्य कणादस्यैवोल्लङ्घ इति नाम तेन
प्रोक्तत्वादौल्लङ्घम् । 'वामं सव्ये प्रतीपे च द्विणे चातिसुन्दरे' इति विधुः । वामोर, 'संहित-
शफ-' इत्यादिनोवि नवीत्वाद्ग्रन्थः । औल्लङ्घम्, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । पक्षे 'तस्यैवम्' इति ॥

म्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः सेयं त्रिशङ्कोरिव संपदस्य ।

न किञ्चिदन्यत्प्रति कौशिकीये दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

म्लानीति ॥ म्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः इवामस्य अथ च—चण्डालः कालिमस्पर्शिनः अथ च—चण्डालत्वा-
देवास्पृश्यस्यास्य तमसः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च संपत् बाहुल्येन
स्वरूपप्रधानः, अथ च—राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औल्लङ्घे, अथ च—वैभामित्रे दृशौ नेत्रे विहा-
यान्वयकिञ्चित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लक्ष्मीकृत्य प्रियं हितं नातनोति करोति किंतु तदीये एव
नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्यत्प्रति किञ्चिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति वा, अन्वयकारे
हुल्लङ्घनेत्रे एव पदार्थान्पश्यत इति तत्संपत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोरिव संपत्तिवैभामित्रस्यैव
नेत्रयोः प्रिया, नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम् । कौशिकीये, 'हुल्लङ्घः' ॥

मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां तद्भासमास्कन्दत ऋक्षशोभम् ।

दिवान्धकारं स्फुटलङ्घरूपमालोकतालोकमुल्लङ्घकलोकः ॥ ३८ ॥

१ 'ऋक्षलक्ष्मि' इत्यत्र (पाठे) दिवाविशेषणत्वपक्षे 'कियान्वयविशेषणानां द्वीवत्पक्षे कवचनान्तत्वं च
वाच्यम्' इति 'द्वीवत्पक्षे हस्यः' इति मुक्तावबोधः ।

सूचंति ॥ यो रविः नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्धाभिषिक्तो राजा । उल्लूकानां लोकः सत्त्वस्य रवेर्भया धीत्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता नक्षत्रकान्तिर्व्यभिस्तत् । तथा—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादिरूपाणि शस्त्रिणादृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवालोकतः । दिने तस्य दर्शनाशर्कैर्दिनमन्धकाररूपत्वेनैव भेदे इत्यर्थः । तथा—व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यदर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव भेदे । अर्धांशत्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमिच्छादृशं योज्यम् । तेन तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च—यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीको तद्भासं सूर्यधीतिमेवावमुखकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत् । रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत् । दिने सूर्यालोक एव तमः, रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशी तद्भासम्—कीदृशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि शस्यामन्यजनेन तादृशीम्, स्फुटं संजातस्वरूपलभं चैलन्धकारस्य नपुंसकत्वात्पुंसकैकदेशैकवद्भावेन वा व्याख्येयम् । सूर्यधीत्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तमन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यधीतेरभाषादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः । सूर्यधीतेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्तमसैव रात्रौ यस्तिरस्करणं तेन नक्षत्रशोभा शस्त्रिणिति वा इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । 'लक्ष्मीम्' इति पाठे—नधीत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्वः', 'अन्धकारोऽन्निगाम्' इत्यमरः ॥

दिने मम द्वेपिणि कीदृगेपां प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः प्रावेशयत्प्रभृमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

दिन इति ॥ अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रसंबन्धाः प्रतिच्छाया एव चारीर्गुणार्थवेदिकाधारनारीः विधाय चारपदं तान्मो दत्वा दिनं प्रति संप्रेष्य समागतास्तात्रत्यवृत्तान्तं प्रभृमिव पुनः प्रावेशयत् । निजनेकव्यमित्यर्थात् । इति किम्—ममन्धकारस्य द्वेपिणि मामसहमाने दिने विषये एषां वस्तुनां कीदृक् प्रचारो विहरणम् श्रेयादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंबन्धाच्छाया एव रात्रौ समागता मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तस्यैवन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं शत्रुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वाकारनारीः संप्रेष्य तत्रत्यं वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रभृमात्मगविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधावेति वा । चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास । अत एव ता दिने प्रतिवस्तुलगा इत्यन्त इति वा । चारीः, पुंयोगान्धीप् ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यक्षुपास्त्रोकि जपारुणधीर्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

१ 'वर्णनयेव' इत्यपि पाठः—इति मुखावबोधा ।

ध्वान्तस्येति ॥ तेन नराधिपेन नलेन इत्थं कियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध इव अपाकुमुमवदहणा धीर्यस्य स उद्युक्तदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा-
धानन्तरमनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैः स्तोतुमारम्भ । अन्योऽपि वैरिवर्ण-
नया रुष्टः सत्तहणो भवति तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तुयते । प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा । इवशब्दस्योभयत्र योजना वा । उपाश्लोकि, 'सत्ता—' इति जिज्ञन्तारकर्मणि चिप् ॥

पद्यावृतोऽप्येष निमेषमद्रेरधिल्यकाभूमितिरस्करिण्या ।

प्रवर्पति प्रेयसि चन्द्रिकाभिश्चकोरचञ्चुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

पश्येति ॥ हे प्रेयसि प्राणप्रिये, एष इन्द्रुश्चन्द्रिकाभिश्चकोरार्णा चन्द्रिकाखदभृतपा-
यिना पक्षिणां चक्ष एव तुलुकास्तान्तरमिस्ता प्रकपेण वर्पति सुधामित्यर्थान् । यावता चको-
रचञ्चुपूरणं भवति तावद्वर्माणं वर्पतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किमुतः—अद्रेरुदयाचलस्याधिल्य-
काभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या ज्वनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृतोऽपि सन् ।
संपूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति, किं पुनरुदितः सन्नित्ति
भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्येषामुपकरोति । तुलुकप्रम्, 'वर्पप्रमाणे—'
इत्यादिना पूरेणमुल् उकारलोपश्च ॥

ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं शङ्कस्व संकेतनिकेतमाप्ताः ।

छायाच्छलादुज्झितनीलचेला ज्योत्स्नानुकूलैश्चरिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥

ध्वान्त इति ॥ हे प्रिये, त्वं चन्द्रोदयात्पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमान्तान् तद्वनिकटदेशानेव
वृक्षाधोभागानेव संभोगार्थं कामुकदत्तं संकेतनिकेतमाप्ताः प्राप्ता अभिसारिकाः स्मैरिणीः
शङ्कस्व संभावय । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्तिच्छायाच्छलादुज्झितं पूर्वं
धृतं तमोनुकूलं नीलं चेलं वक्षं याभिस्तादृशीः सतीः सवर्णत्वाज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्ध-
वलतरैर्दुकूलैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः संभोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः परावृत्तास्त्वं संभावय ।
तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं वक्षं परिभाष्य संकेतस्थानमागताः, चन्द्रो-
दये पुनर्नीलवत्परिभाषे पूर्ववद्नीत्या तत्तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्णत्वात्परिभाष्य परावृत्ताः
केनापि न ज्ञाताः । 'नीलचोलाः—' इति पाठे चोलः कूर्पासः ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा पिबोदं रम्भातरुपीवरोदं ॥ ४३ ॥

तदिति ॥ हे रम्भातरुवदतिपीवरावूरु यस्यास्तसंबुद्धिः, त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं
तद्वचावी भा यस्यास्तया दृशा उग्र सादरमिन्दुबिम्बं विलोकय । किमुतम्—तवास्यलक्ष्म्या
मुल्लसोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव । तथा—चकोरैः प्रयोज्यैः कौमुदीमादयमानं
निजकौमुदी चकोरान् पाययमानम् । उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च
विकसितानीति भावः । एतेनेन्दोः परोपकारित्वं सूचितम् । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा
पिबेत्त्यनेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति, त्वं चैवभूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोकमिष्यसि,

१ 'उकः पुपुतरो यो रम्भातरुः' इति सुखावबोधः । २ 'पीवरोदः' इति कश्चित्कः पाठ
इति सुखावबोधः ।

तदा जनस्त्वहं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितम् । दिवा संकोचादसादृश्यमिन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदम् । चक्रोरेः, 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वप्राप्तावपि 'आदिस्वाद्योने' इति प्रतिषेधात्कर्तारि नृतीया । आदयमानं, निगरणार्थ-त्वात्परस्मैपदप्राप्तावपि 'अदेः' प्रतिषेधो वक्तव्यः इति निषेधात् 'मिचव' इति तच् ।

असंशयं सागरभागुदस्थात्पृथ्वीधरादेव मथः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि सिन्धौ स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

असंशयमिति ॥ पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः मथो दण्डभूतात्पृथ्वीध-
रात्पर्वतान्मन्दराद्रेरिव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इति असंशयं निश्चितम् । पुराणादौ यदेवं भूवते
तत्तत्समिल्यर्थः । पुरा उदस्थात्प्रथमसंभवावसरे तस्मादेव समुत्थित इति वा । तत्र हेतु-
माह—यस्मादेतोरधुनापि संभवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य
चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रलङ्घं सागरत्वस्याप्यस्वाजलो-
त्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात्समुद्रमथने प्रथमसंभवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम
इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः प्राचीपतेर्बाह्वनवारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि तेनारुणध्रीर्यमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजेति ॥ निजानुजेन एकस्मात्सिन्धोरुत्पन्नतयास्माच्चन्द्रात्पञ्चाङ्गातेन कनीयसा आत्रा
प्राचीपतेरिन्द्रस्य बाह्वनवारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः । प्राच्यामुदित-
त्वात्तत्सविधं प्राप्तः सजयं चन्द्रोऽप्रजन्तासिन्दूरेण सान्द्रे मूर्ध्नि अकारि कृतः किम् ।
गौरवाग्रमस्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना सा-
सिन्दूरवशादयमरुणध्रीरारक्तशोभः उज्जिहीते उदेति । उज्जिहीते किमिति वा । उदितश्चन्द्रः
सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यत्प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्यादनुम्बि नाकाधिपनाधिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयावयोगादुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात्प्रीतिमद्भिर्नाकाधिपत्येन्द्रस्य नायिकानां वदनै-
र्येषस्मात्स्वसविधमागत एष चन्द्रोऽनुम्बि चुम्बितः, तस्मादेतोल्लसाम्बुम्बनाद्वा तदीयानां
देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तो सावोऽलक्षकलस्य योगात्संघन्धादेतोर्विम्बवत्प्रकाशविम्बीप्रकाश-
दृष्ट्यां बिम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः सत्त्वा सविधमागतः सन् सत्त्वा
प्रीत्या चुम्बयते, सुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव चुम्बनाद्बहुलयावकयोगात्सकल-
स्यापि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥

विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुहदृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

विलोमितेति ॥ विधिर्विधत्ता विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन कृत्वा
वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किम् । यतः—किंभूतेन । विलोमितः पराबुद्धः कृतः स्वप्न-
मया पित्तः अङ्कः कलङ्को येन तादृशावुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणादेतोर्दुरुहो बुस्तकर्मो दृग्मा-

दिनेत्राद्यवयवो यस्य, अथच विपरीतीकृतानामङ्गानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निजोक्तशक्तिहस्ता-
नानामुत्किरणं संघटनं तस्मादेतौ साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्णनासिकाद्यवयवेन । आननं तु साक्षा-
दृश्या विलोचनादयो नासाकर्णाद्यवयवा यस्य तादृशम् । तस्माद्वाग्नी श्रीमुखं चन्द्ररूपेण महा-
राष्ट्रभाषया ठसाख्येन खर्णस्य सवकेन निर्ममे । सवके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निजोक्तत-
भागा विपरीता एवोत्कीर्यन्ते । तत्र च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति तन्निर्मिते मुखादौ च
दृश्या भवन्ति, तस्मादेवं तर्क्यत इत्यर्थः । उदितमात्रचन्द्रोऽनुत्तमसुवर्णसवाकचन्द्रको दृश्यत
इति भावः । उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति । आननमिति जालोकवचनम् ॥

अनेन वेधा विपरीतरूपविनिर्मिताहोत्किरणाङ्गेन ।

त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्यदृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अनेनेति ॥ वेधाः विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्तविधमहोत्किरणं यत्र तादृश-
मङ्गं यस्य तेन । तथा—अलक्ष्यदृगादिनानेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरतरम्, अथच—
प्रसङ्गदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेवाकृत न त्वन्याननमिति वा ।
अयमेवात्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः श्लेषकः ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीद्यदम्बरं पीतमिदं रज्जन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

अस्या इति ॥ हे मैमि, अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदिदमम्बरं गगनं वर्णं च
पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रज्जन्या राध्या हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्णं चासीत्,
तेनाम्बरेण गगनेन वक्षेण चाधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशुना चूर्णैः शङ्खसूक्ष्मतेजोलेशैः कर्तुमि-
र्व्यतिचुम्बितेनास्तिरां स्पृष्टेन सता चन्द्रांशुवच्छुभ्रतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण
स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि आरक्तीभूतम् । नूतमसा पूर्वं नीलमभूत्तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रलोहि-
तकरसंस्पर्शाद्रकं जातमित्यर्थः । हरिद्रया पीतवर्णं वर्णं चूर्णेन युक्तं सद्रकं भवति । देवेन्द्र-
श्रियाश्च वस्त्राणि नानावर्णानि युक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि, लोहि-
तादिकवपन्ताद्भावे निष्ण ॥

तानीच गत्वा पितृलोकमेतमरञ्जयन्त्यानि स जामदग्न्यः ।

छित्त्वा क्षिरोस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्त्राणि विभ्राणितवान्पितृभ्यः ॥ ५० ॥

तानीति ॥ सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रबाहोः क्षिरच्छित्त्वा विस्त्राण्यामगन्धीनि यान्य-
स्त्राणि रक्षानि पितृभ्यो जमदग्न्यादिभ्यो विभ्राणितवान्दत्तवान् यै रक्षैः प्रतिज्ञातं पितृतर्पणं
कृतवान् । तान्येव रक्षानि मन्त्रबलात्पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेतं चन्द्रमरञ्जयन्
रक्तं चकुरिष । 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति श्रुतेः चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशु-
रामः सहस्रार्जुनं हत्वा तथैव रक्तं पितृतर्पणं कृतवानिति वीरहासः । 'विहं स्यादामगन्धि-
यत्' इत्यमरः ॥

अकर्णेनासखपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोस्त्रवर्षा वत लक्ष्मणाभिभूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ॥ ५१ ॥

अकर्णेति ॥ हे त्रिये, शशी सितास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृतशोभं ते मुखं पश्य-

नसक्य त्रपते न लज्जते वत चित्रम् । किंभूतः—न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उरुः किरणस्तद्वर्णशीलः, शोणश्चासौ किरणवर्णं च तादृशो वा । तथा—लक्ष्मणा कलहेनाभिभूत आक्रान्तमध्याः, अतएव क्षर्णखाया रावणभगिन्या मुखव-
दाभा यस्य स तद्वदनतुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमिच्छयैः । त्वन्मुखं पश्यन्पुण्यदलेव, स्वं प्रकाशयति च, तस्मादेव न लज्जते इति ज्ञायते । अन्यो ह्यकर्णनासो लज्जते, अयं तु तादृशोऽपि न लज्जत इत्यपि चित्रमेव । क्षर्णखासुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं लिखकर्णनासबाहुधिरवर्धि सद्राममभिलक्ष्यीकृत्य वर्तमानम्, अत एवामि भवरहितं च, सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते, तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रकटमात्र अभिशब्द-
स्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मशब्दो नान्तः, पक्षे लक्ष्मणोऽकारान्तः ॥

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदसौ खलु सायधूर्तः ।

रज्यत्तुपारयुतिकूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

आदत्तेति ॥ हे भूमि, सायंकालरूपो धूर्तो यद् रज्यत्तुपारयकाले रक्षीभवंस्तुपारयुतिः, क्षण्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूटहेम कृत्रिमं सुवर्णमसौ गगनाव मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणि सूर्यमादत्त जग्राह । तद्वत्कीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु क्षुब्धं रजतं खलु रूप्यमिव जातम् । धूर्तो हि रूप्यं लेपादिभिरुपलितं सुवर्णीकृत्य ददाति, वक्षान्तरस्यमपि प्रसरद्दीप्तिकं रत्नं च शृङ्गति उदयानन्तरमतिक्रान्तकियत्कालत्वादप्रकिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवत्क्षवलो जात इति भावः । भवन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दसमानार्थः ॥

बालेन नक्तंसमयेन मुक्तं रौप्यं लसद्विम्बमिवेन्दुविम्बम् ।

भ्रमिकमादुज्जितपटसूत्रनेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

बालेनेति ॥ हे प्रिये, रौप्यं राजतं रजतमयं लसद्विलसमानं विम्बं बालकीडासाधनं भ्रमर-
कमिवेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिकमाद्भ्रमणपरिपाठ्या, अथ च—ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेणोज्जिता त्वक्ता वा पटसूत्रस्य नेत्रं दोरकस्तकृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपम्, अथ च—पटसूत्रजालिकावत् चन्द्राव-
रणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किंभूतमुभयम्—नक्तंसमयरूपेण बालेन, अथ च—
बालेन प्रदोषरूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ च—उद्गीर्णं
जनितोदयम् । शिशुकीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च विम्बं तस्मिन्नाति-
शयाद्वाजतं पटसूत्रवर्जितदोरकसंसनात्तसंबन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रविम्बमपी-
त्यर्थः । इदानीं चन्द्रो क्षवलो जात इति भावः । 'नेत्रावृत्तेः' इति पाठे—भ्रमिकमादेतो-
ज्जिता वा पटसूत्रनेत्रावृत्तित्वस्या हेतोः शोणिमानं मुञ्चति । उज्जिता विम्बेनैव पटसूत्रनेत्रा-
वृत्तिर्यत्र तादृशाद्भ्रमिकमादेतोरिति वा विम्बं ललविम्बमिति वा गौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य
संज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषायां च 'भक्ता' इति संज्ञा । रौप्यं, संबन्धे विहारे
वाण् । 'नेत्रं मन्धगुणे वक्षे' इत्यभिधानाच्चेत्रशब्दो यद्यपि मन्धवेष्टनगुणे मुख्यः तथाप्यत्र
गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या निशालिखद्योस्ति तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेऽपि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥

तारेति ॥ निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जलादिलितश्यामलपट्टिकायां कठिन्वाः शुभ्रधातुविशेषस्य संबन्धिभित्तिराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां तमःप्रशस्तिं तमोवर्णनश्लोकादिलिपिमलिखत् । ताराक्षरैरुपलक्षितां यां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्वाल्लिखदिति वा । तां लिपिं विलुप्य प्रोच्छयात्प्रयतः परिमेयतापराधं कुर्वतो हिमांशोरुणेऽपि करे किरणे, अथ च—पाणौ, पाण्डुरिमा जातः । प्रह्वकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता भवतीति खटिकास्त्रिताक्षराणि मार्जयतश्चारकोऽपि करः खटिकासप्तादवलो भवतीति तमसि नक्षत्राणि बहुन्युज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे तृदितेऽल्पानि निश्चभाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥

सितो यदात्रैष तदान्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्यमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्त्वम् ॥ ५५ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रे यदा यस्मिन्काले अत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति, तदा तस्मिन्नेव काले अन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिर्ज्जिहान उदयन् शोभते । एवमत्रोदयजकः, अन्यत्र च खेत इत्यपि सामर्थ्याल्लभ्यम्, एतद्देशस्य प्रतीदानीं सितो दृश्यते, द्वीपान्तरस्थं प्रति सुदयभिदानीमेव दृश्यते यस्मात्, तस्मात्कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वालोहितत्वयोस्तत्त्वं याथात्म्यमित्यममुना प्रकारेण को वा वेद, अपितु—कोऽपि निधेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमयोरतात्त्विकत्वात्प्रवृत्तित्वस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य प्रथमं रक्तत्वप्रत्ययः, कमसामीप्यात्तु धावत्प्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यस्यापि चतुःपट्टिकलाभिज्ञस्यानुरागानुरागयोर्वाधात्म्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न जानाति ॥

कश्मीरजै रदिग्भिरौपसंधैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाङ्गं क्रमात्समालम्भि दिग्गङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

कश्मीरजैरिति ॥ दिग्भिरौपसंधैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभिः संध्यायाः समीपमुपसंधं तत्र जातेरुणे रदिग्भिरैव कश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा मृष्टं पूर्वं कृतोद्धतं ततः संध्यायामपगतयां धृता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः क्रस्तुरी येन तादृशमङ्गं क्रमात्क्रस्तुरीलेपानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये नाहोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि अलेपि । अन्या अपि रात्र्याः कुङ्कुमादिभिः क्रमेणाङ्गमनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशो वितमस्काः कृता इति भावः । औपसंधैः समीप्येऽव्ययीभावाद्भवार्थेऽण् ॥

विधिस्तुपारतुंदिनानि कर्तकर्तं विनिर्माति तदन्तमिच्छैः ।

ज्योत्स्नीर्नचेत्तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

विधिरिति ॥ विधिस्तुपारतौः शिथिरतौर्दिनानि कर्तकर्तं छित्त्वा छित्त्वा तेषां दिनानामन्तमिच्छैर्मध्यसंबन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिर्माति । नचेदेवं यदि नाज्ञीकियते, तदेमा रात्रयश्चन्द्रिकायुक्तास्तत्प्रतिमास्तर्दिनैस्तुल्याः शीतलवप्रकाशवत्त्वान्यां तत्सदृशः कथम् । तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीतत्वादिशुष्यानि कथं वा । अपितु—दिनवामनता रात्रिर्वीर्यतान्यथातुपपत्तः शिथिरतुंदिनापेक्षया च

ज्योत्स्नीनामसितमां शीतलप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च शिशिरतुंदिनानि छित्वाछित्तैव तस्मात्भू-
तैश्च सकलैधन्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्णिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला
धवलतरा च कृतेति भावः । कर्तृकर्तृम् 'कृती छेदने' इत्यस्मादाभीष्ट्ये गमुल् द्विवचनं
च । ज्योत्स्नीः, ज्योतिरस्यामस्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नात्मिसा-' इति साधुकृतान्वयोऽस्माद्वद्
'अप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यख्येऽणि जीप् ॥

इत्युक्तिशेषे स वधूं वभापे सूक्तिश्रुतासक्तिनिवद्धमौनाम् ।

मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स नलः इत्युक्तिशेषे एवं चन्द्रवर्णनावसाने सूचीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां
शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये आसक्त्या रसातिशयात्तदेकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं
यथा तां तूर्णीभावमास्थितां वधूं भैमीं प्रतीदं वभापे । इति किम्—हे प्रेयसि, इन्द्री विषये
तवैवं मूकत्वेव मुद्रा वामिरोधरीतिः का किकारणिका । त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयसी-
त्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते—मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्यसूया स्वर्धा तज्जन्या-
न्मद्वतोऽनुशयान्मनोद्वेषादिव । स्वस्पर्धाकारिणो हि वर्णनेऽन्येन कियमाणेऽन्योऽपि कोपा-
तूर्णीं तिष्ठति, नानुमोदते, स्वयं च न तं वर्णयति । तथा—त्वन्मुखस्पर्धाकरणसंज्ञातक्षो-
पादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरक्तं मौनं कोपादि-
नेत्युत्प्रेक्षितम् ॥

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णलज्जानूपय कर्णकूपी ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरतृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये, त्वं शृङ्गाररससंबन्धी शृङ्गारः स्वर्णकलशस्तद्रूपेण सुधाकरेण
चन्द्रेण हेतुना वर्णलज्जा कृत्वा मम कर्णकूपी अनूपय जलपूर्णां कुरु । वर्णलज्जाः सरस्वता-
त्कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् । अथच—शृङ्गाररससंबन्धित्वस्वर्णकलशस्य भवन्मुखस्य
संबन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण लनिमृतया सरसया वर्णलज्जा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात्
कोषकार इष्टविशेषस्तत्र चारुवाण्या वक्तव्यादिरूपाया वाचः संबन्धिनः शृङ्गारादयो रसा-
स्त्रेणां वेणिः प्रवाहस्तस्यास्तीरे समुद्यद्यत्तुं तस्यानुकारस्तत्तद्वशः । अतिस्वादुःखोऽपीष्ट-
विशेषो वसीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति, मनु समो जातः । तां वाणीं श्रावय, चन्द्रं
वर्णयेति भावः । 'कोषकाराणां इष्टविशेषाः' इति शीरस्वामी । अनूपय, अनूपशब्दात्,
'तत्करोति-' इति णिच् लोट् ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तयाथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तया भैम्याधानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहारम्भं प्रस्तो-
तुमारम्भि प्रारब्धा । इति किम्—हे भैमि, अहमत्रैव चन्द्रवर्णेन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥

पूरं विधुर्वधयितुं पयोधेः शङ्कोऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय, अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्धयितुमेणाङ्गमणिं

चन्द्रकान्तं कियन्ति पर्याप्तिं शोभिषु तस्माद्ब्रूयति । तथा—प्रियस्य चक्राकस्य विप्रयोगेन सशोकायाः कोक्वा नयने अपि कियन्ति जलानि शोभिषु, ताभ्यामपि सकाशाजलं कियद्ब्रूयातीत्यहं शङ्के मन्ये । इति भैमी प्रियमवदत् । उदिते चन्द्रे सागरपूरे वृद्धिं प्राप्सः, चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति, चक्रवाकी शृङ्गं रोदितितीति भावः । दुर्हितिकर्मा ॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽप्यसृतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ हे प्राणेश, तमोवसरेऽतिशयान्ना रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना तस्मात् पूर आगन्तुकानि नीलजलप्रवाहस्तदनुकारे तत्सदृशे तद्गदितकुण्डलेऽन्धकारेऽप्यसृते गते सति परिस्फुरन्तीं निर्मला दीप्तिर्यस्य । प्रकाशमानाश्वासौ धवलद्युतिश्च तादृशो वा यद्यन्धः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपं सैकतं धवलतरवालुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थितमन्तरीपं द्वीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पुरावसरेऽस्फुटमपीदानीं स्फुटीभवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतमिति भावः । व्यक्तायते व्यक्तमिव भवति, 'कर्तुः क्यद्-' इति क्यद् । अभ्यर्कं व्यर्कं भवतीत्यर्थः । सैकतम्, 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यस्त्यर्थेऽण् ॥

हासतिचपैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।

यतो दिवायद्मुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥

हासेति ॥ अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासतिचपैव विकासवीथैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवत् सुग्धं धवलं शीतलं चाजनि जातम्, ननु चन्द्रेणेत्यहं विशङ्के विशेषेण मन्ये । यतो हेतोर्दिवा तेषु सकलकैरवेषु चन्द्रमुखेषु संकुचितेष्वविकसरेषु च सत्सु चन्द्रे स्थिते पियमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात्सकलं जगत्तथा रात्राविव शीतलधवलतया च चकास्ति । तस्मादिदं जगत्कुमुदहासतिचपैव शीतलं धवलं च कृतम्, ननु चन्द्रेणेत्यर्थः । कुमुदवदुग्धवत् शीतला धवला चन्द्रचन्द्रिकास्तीति भावः ॥

मृत्युंजयस्यैव वसज्जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

न वर्धते च स्वसुधासजीवन्नमुण्डराहद्भवभीरतीव ॥ ६४ ॥

मृत्युमिति ॥ मृत्युंजयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य जटायां वसत्येव चन्द्रः षोडशांशभूतो न क्षीयते नाल्पपरिमाणो भवति कलासात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वर्धन्ततोऽपि न्यूनपरिमाणो न भवतीत्यर्थः । अथच—न क्षीयते न क्षियते यस्मात्, तस्मान्मृत्युंजयात्सकाशाद्भवेन दूरे मृत्युर्मरणहेतुर्वैधता यस्य सः मृत्युंजयजटाजुटनिवासान्मृत्युना स्पर्शमपि न दापयते तस्माच्च क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन्वर्धते किमिति नेत्याशङ्क्याह—वर्धते च न । उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः—स्वस्य सुधया आप्तो जीवधैतन्मयैस्तानि सज्जो मुण्डानि शिरोमालायाः शिरःकपालानि तान्येव राहवत्सेभ्य उद्भवा समुत्पन्ना नीर्यस्य । कथम्—अतीव । नितरां भीत इत्यर्थः । सजीवमुण्डेषु बहयो राहव एवैते इति धिया मिया न वर्धते । भीतो हि सौख्याभावात्कृशतर एव भवति । अथच—पूर्णस्य राहोः सका-

साद्वयम् । अतः कारणद्वयाच्च क्षीयते, न च वर्धते इत्येककण्ड एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितम् । मृत्युञ्जयेति, 'संज्ञायां मृत्युञ्जि-' इति खड्ग, 'अर्द्धवद्-' इति मुम् ॥

त्विषं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय ।

ददज्यत्येष समस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरधालमेतत् ॥ ६५ ॥

त्विषमिति ॥ एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते । यतः किंभूतः—चकोराय स्वावयवं त्विषं निर्जाशभूतां चन्द्रिकां ददत् । तथा—सुराय अग्न्यादिदेवभ्यो निर्जाशभूतां सुधां ददत् । तथा—हराय निर्जाशभूतां कलां ददत् । अद्यापि अस्य चन्द्रस्यैतत्समस्तं परोपकारकरणमल्पमेव । अतिचमत्कारकारि न भवतीत्यर्थः । यतः—समुद्रोत्पन्नत्वात्कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अयं तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः । एवंविधः परोपकारी कोऽपि नास्तीति भावः । चकोरायेति सुरायेति च जाल्येकवचनम् ॥

अङ्गैरनामेर्विपकृष्णकण्ठः सुधाप्तशुद्धः कटभस्मपाण्डुः ।

अर्हत्क्षरीन्दोर्निजमौलिधानान्मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

अङ्गैरिति ॥ मृडः शिवो निजमौली धानास्थापनादेतोर्निन्दोः षोडशीं कलामर्हन्प्राप्नुवत्, अथच—पूजयन् अपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति न पूजयति च । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च संभविनी । यो वातितरां पूज्यते स शिरसि धार्यते । तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्पूजयन्नपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारः । यतः—किंभूतसेन्दोः किंभूतश्च मृडः—अङ्गभूतो य एणो हरिणस्तण्डुका नाभिर्मध्यभागो यस्य अथच—अङ्गुरा कलङ्गरूपा एणनाभिः कस्तूरी यत्र । मृडस्तु—विषेण कृष्णकण्ठः । तथा—सुधायामृतेनाप्ता शुद्धिर्भावस्य येन, मृडस्तु—कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः । तस्माच्चन्द्रस्याल्पमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किंच चन्द्रादधिकः शिवेधेदमविध्यत् तर्हि तस्मिन्कलां मौली नाधारयिष्यत्, सा मौली भूता, तेन तस्माच्चन्द्र एव तदधिक इत्यर्थः । शुभ-साशुभस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति किं वाच्यमित्यपि सूचितम् । हरस्यापकर्षे विषं, चिताभस्म च हेतुः, चन्द्रोत्कर्षे मृगमदोऽमृतं च ॥

पुण्यायुधस्यास्थिभिरर्धदग्धैः सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।

स्मरारिणा मूर्धेनि यद्भृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥

पुण्येति ॥ ब्रह्मणा द्विजेन्द्रचन्द्रः पुण्यायुधस्य कामस्यार्धदग्धैरस्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः । अतएव सितासितश्रीरूपान्तधवलमध्यश्यामलकान्तिः । स्मरस्थिभिरेव निर्मित इत्यत्र हेतुमाह—स्मरारिणा मूर्धेनि भृतोऽपि, अथच—कृतसंमानोऽपि तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारिणि, पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारिणि च यथस्मात्तनोति । कामारिणा पूजयमानोऽपि कामहितमेव यस्मात्करोति, तस्मात्तदस्थिभिरेव घटित इत्यर्थः । एतादृशानोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तटीयशत्रुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौकिकयुक्तिः । तौष्टिकपौष्टिकानि, 'प्रयोजनम्' इति ङङ् ॥

मृगस्य लोभात्खलु सिंहिकायाः सुनुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।

खस्यापि दानादमुमङ्कसुप्तं नोज्झन्मुदा तेन च मुच्यतेऽयम् ॥ ६८ ॥

मृगस्येति ॥ सिंहिकायाः सुतो राहुर्मृगाङ्गं चन्द्रं यत्कवलीकरोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु प्राप्ताभिलाषादिव । सिंहिकामृतः सिंहो मृगेरङ्कितं स्वलं मृगप्राप्ताभिलाषादेव स्वाधीनं करोति । तर्हि किमर्थं मुच्यतीत्यत आह—अङ्गमुप्तं मध्यवर्तिनम्, अथच—उत्सङ्गे विधासात्सुखेन निद्रितम्, अमुं मृगं खस्यापि दानाद्ग्राहुदन्तकृतखण्डनादपि नोज्झन् स्वजन्, अथच—स्वशरीरस्यापि वितरणादत्यजन्, अयं चन्द्रस्त्वेन राहुणा तेन पुण्येन च हेतुना मुदा शरणागतरक्षणनिमित्तहर्षेण कृत्वा मुच्यते त्यज्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहादक्षिणुमात्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहान्मुच्यत एव । 'नोज्झत्' इति पाठे—खस्यापि दानाद्भुतममुं यतो नामुच्यतेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्थाद्ग्राहुणेत्यर्थः ॥

सुधामुजो यत्परिपीय तुच्छमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।

पुरा निपीयास्य पितापि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

सुधेति ॥ सुधामुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छं रिक्तं वदित्वन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हमुचितमेव, यतोऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेनागस्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तः अकारि, तस्मात्कलकमागतं तुच्छत्वमित्यर्थः । एतस्य पूर्वंऽपि परोपकारनिरताः, तस्मादयमपि तर्धवेति भावः । कलशादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याश्चर्यम् ॥

चतुर्विगन्तीं परिपूरयन्ती ज्योत्स्नैव कृत्वा सुरसिन्धुबन्धुः ।

क्षीरोदपूरोदरवासहार्दवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्ताम् । चतुर्विगन्तानित्यर्थः । (तां) परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्यामुच्यती, तथा—धैर्यात्सुरसिन्धोर्मैन्द्राकिन्या बन्धुः सदृशी । तथा कृत्वा पूर्णा इयं ज्योत्स्नैवैका क्षीरोदपूरोदरे वासः स्थितित्यस्य दानाद्ग्राहकालपरित्यागाद्देशतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति । असौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुद्ध्या पितृविभोगदुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदिगन्तव्यापि धवलचन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शोभत इति भावः । गङ्गावहुगन्धर्वचैवं कौमुदीति । चतुर्विगन्तीम्, समाहारे द्विगोर्लृप् ॥

पुत्री विधोस्ताण्डविकास्तु सिन्धोरद्या चकोरस्य दशोर्वयस्या ।

तथापि सेयं कुमुदस्य कापि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

पुत्रीति ॥ इयं चन्द्रिका यस्यापि चन्द्राग्रसूतत्वाद्दिधोः पुत्री अस्तु । सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका वृत्तोपदेशिका नाटयित्री अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरुहास्यते; सा च तस्य नप्त्री भवति । यद्वा—इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु । तथा चकोरस्य अद्या पेया भवतु । तथा—सकललोकस्य दशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु । तथापि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य कापि अनिवैचनीया संवन्धिनी भवतु । पूर्वनिर्दिष्टवर्षापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात्केनाप्यनिवैचनीयेन संवन्धिनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात्कौमुदीति

नामैव कर्तुं शक्नोति । सर्वेषां तत्तत्संबन्धसंबन्धेऽपि कुमुदानामिदं कौमुदीति, 'तस्येदम्' इति संबन्धेऽपि । कुमुदानामेव ग्रीत्यतिशयेन संबन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं श्रवीतीति वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यनन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः । कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डविका, अर्शबाधजन्तान्मनुबन्ताद्वा ताण्डवशब्दान् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताण्युल् । अशनमणिः, 'इक्ष्वादिभ्यः' इतीकि अशिमर्हतीति दण्डादित्वात् । 'आस्या' इति च पाठः ॥

ज्योत्स्नापयःश्मातटवास्तुवस्तुच्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविंभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणास्ते धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिर्मिश्रा विभा कान्तियेषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति । यतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिस्तादृशं श्मातटं दुग्धधवल-चन्द्रिकाधवलीकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थोत्पेयां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्विलानि पदार्थप्रतिच्छायाकृपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधवलताः पदार्थोश्चन्द्ररश्मय एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनील-रश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा इत्याः कलङ्कवर्णीयस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमण्युक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु-' इति पाठेऽपि 'अंशुलेशे रवे रश्मौ' इत्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य श्मा भूमिसत्त्वाल्लटं तदेव वास्तु निवास-स्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया आजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥

कियान्यथानेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयम् ।

अद्विस्तथा लावणसैन्धवीभिरुल्लासिताभिः क्षितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥

कियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासादेतोः कियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं वियद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरुल्लासिताभिर्बुद्धिं प्रापिताभिर्लावण-सैन्धवीभिरद्विः कियानयं वियद्विभागः क्षितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रौढप्रमे चन्द्रे पूर्वाकाश-देशस्तिमिरनिरासाद्वलो भवति, ततो निरतस्य च तमसः प्रतीक्षां घनीभूतत्वात्पथिमाका-शदेशः श्यामलो भवतीति तत्रेयमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः लवणसिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' इत्यपि 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदबुद्धिः ॥

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रम् ॥ ७४ ॥

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथं नैतु आप्रोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं आप्रोतु इति तुल्यमेवेत्यत्र न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्काह—सोऽयं चन्द्रले हानिवृद्धी चचिरेण पश्चात्परिमितेन बहुना कालेन भजते, नतु अम्भोधिरिव नित्यं प्रलहं भजते, अत्र विषये चित्रमित्याशङ्कम् । समुद्रो यथा प्रलहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याशङ्कमित्यर्थः ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि धितोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स चित्रम् ॥ ७५ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्ववृत्तत्वादिना रमणीयत्वं धितो भवमानोऽप्यादर्शवद्दृश्यां रमणीयां मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो आदर्शवद्दृश्यो भवति स एवादर्शवद्दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्वद्दृश्यो न भवतीति विरोधाख्यमित्यर्थः । अथ च—दर्पणवद्दृश्यत्वं धितोऽप्यादर्शं दर्शयमभिष्ठाप्य दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेशेनापि न दृश्यते इत्यर्थे इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं धितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णवत्तुर्दर्शमभिष्ठाप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपितु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा—अयं चन्द्रस्त्रिनेत्राद्भवति तादृशत्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्मात्रिनेत्रव्यतिरिक्तास्तकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स प्रापेत्येतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याख्यमित्यर्थः । अथ च—त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धम् । अथ च—त्रिनेत्रो भूवेतसिस्थानं यस्य तादृशः, तथा—अत्रेमुनेनेत्राचित्रमाख्यरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्यमाश्रयमाहात्म्यं कुलस्य माहात्म्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भूतत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यकृद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाङ्गमेपा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७६ ॥

इज्येति ॥ देवानां व्रजः समूहैर्भोज्या पेया कृद्धिः समृद्धिर्यस्याः सा शुद्धा घबला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य चन्द्रस्य मण्डली इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्यापि देवव्रजभोज्यपुरोडासादिसमृद्धिः शुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रमण्डली कलङ्कारूपमेकं मण्यवर्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा विभर्ति, यथा सैव इज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोपकारशीलयाः सर्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या देवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसाभाजमेव मालिन्यम् । 'सुधाङ्गम्—' इति पाठे—कलङ्कारूपमेकमङ्गं मलिनं इत्येव विभर्ति । शुद्धाया मालिन्ययोग्यस्यानौचित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि औतथर्मस्य सारूप्यैर्दोषारोपणान्मालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इज्या, 'व्रजयजोः—' इति क्यप् ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिवन्नमुप्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

एक इति ॥ एष मृगाहे दृश्यमानः प्रसिद्धः एकः पिपासुस्तृषाकान्तः सप्तबाहुस्कन्धमध्यवर्तिनः प्रवहानिलस्य निलस्य मृगवाहनस्य गगनचारिणो रथाच्युतो वाहनभूतो रङ्गुर्भोगोऽनम्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पीनः पुन्येन वाक्सादनकारि मुञ्चं यस्य तादृशो भवन्नमुप्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिवन्नक्षसि । तृषाकान्तो रथं परिलज्ज्य पवितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतविन्दुवृन्दमास्वादयन्वायुवाहनमृग एवावम्, नतु कश्चित्कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः । अस्तीति वर्तमानप्रत्ययेनामृतास्वादानेन चन्द्रं परिलज्ज्य गन्तुमशक्योऽप्यापि वर्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृषाकान्तो निर्जले देशे प्रसन्नवादेः पतञ्जलविन्दुवृन्दं पिवन्न-

नुपशान्तपिपासो लेलिहासः संस्तत्रैव निरं तिष्ठति । सतवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः ।
लेलिहेति, नितरां पुनःपुनर्वा लेडील्यर्थं यत्किं पचायन्ति 'यजोऽपि न' इति यजो लुक् ॥

अस्मिन्निशौ न स्थित एव रङ्गयूनि प्रियाभिर्विहितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इवौषधीभिरङ्के स शङ्के विधुना न्यधायि ॥ ७८ ॥

अस्मिन्निति ॥ निशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिन्धन्दे रङ्गयूगो न स्थितो नासीदेव तस्यां
दशायामदर्शनात् । किंतु प्रियाभिरोषधीभिर्यूनि तरुणे पूर्णावयवेऽस्मिन्धन्देऽयं रङ्गस्यदेव
विहिता प्रेषिता । कीदृशी—अरण्ये भवः संदिश्यते प्रस्थाप्यते संदेशस्तद्रूपा । अरण्यभवानो
संदेशरूपा वा । वयं भवत्प्रिया निर्जने बने मृगः सद् वसामः, त्वं तु स्वर्गे विजयी मुखेन
वर्तते इति मृगार्थोप(पा)लम्भसूचिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसीसंदेशरूपः स रङ्गरे
मध्ये, अथव—उत्तरे, प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्नापि प्रिया तरुणे
प्रियं प्रति कंचित्संदेशमुपदारूपेण प्रेषयति स च तं हृदयादी धारयति । ओषध्यो हि वनवा-
सिन्वत्तदनु रूपमेव संदेशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्यसंदेश इवायमुपदा प्रहि-
तेति वा । 'यदा-' इति पाठे—यदाप्रवृत्तिः प्रेषितः, तदाप्रवृत्तिं तात्पर्यदशायां चन्द्रेणायमहे
न्यधायि, ननु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यः, भवार्थेऽण् ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन्पल्लवमोषधीनाम् ।

धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्कः ॥ ७९ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्गविरहपीडितत्वादसीव चन्द्रस्य सेवार्थमुपागतानामोषधीनां पल्लव-
मास्वादयन् । तथा—अमुष्यैव सुधारूपाणि जलानि वहन् पिबन् सुखमनामासलब्धावृत्तिरिव
वसति । आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि मृगो जलकिसलययुते देशे सुखेन
वसति कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवम्, जात्येकवचनम् ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारुत्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

रुद्रेति ॥ दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्येषुणा विद्रावितम् । अत एव—आर्तं ताराख्यं
मृगं व्योमनि आरात्समीपे दूरे वा वीक्ष्य बिभ्यत् त्रसन् अयमन्योऽपर एण इन्दुमीशस्य
चूडामणिं ज्ञात्वा शरणं विवेश । शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण रुद्रा-
न्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगधन्द् शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये । अन्योऽपि
सजातीयं कस्माच्चिद्वीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन्नकमपि शरणं याति । 'गत्वा' इत्यपि पाठः ।
तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यम् ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ रङ्गविधोरङ्क इवेति शङ्का ।

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एवं यद्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

पृष्ठ इति ॥ हे नाथ, विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योत्तरे कलङ्कमृगो वर्तते, तथा रङ्कः पृष्ठे-
ऽपि पश्चाद्भागो किं तिष्ठति अथ न तिष्ठति, इति तवाशङ्का चेद्वर्तते इति शेषः । तर्हि त्वं तत्त्वाय
वाचात्म्यज्ञानार्थं मे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व । निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यदव-
न्मुखं वैरथे समानशोभाभिलाषाद्विरथसंबन्धिनि इन्दुमुदेऽस्य त्वन्मुखाङ्गव्यमानरत्नात्पला-

वर्मानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् । तस्मात्तत्समुत्तमेव निर्णेतुत्वेन पृच्छेत्तर्षः । त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भ्रमणा नलमुखवर्णनं मे कृतम् । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं, 'कियार्थो-
पपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी, तादर्थ्यमात्रे वा । तिष्ठत्, स्वेयाह्वयायां तद् ।
ले, वैकल्पिकत्वात्सिद्धभावः ॥

उत्तानमेवास्य बलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां भ्रद्दालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८२ ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिरर्थापत्तिरुत्तानं वास्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्तिनमहं कलङ्कस्य
शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखमस्मादिदं दृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते । ततो बलक्षकुक्षिं धवलकोदरम् ।
यद्ययं शशकोऽस्मत्संमुखोदरोऽनुत्तानोऽभविष्यत्, तर्हि मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्र-
मध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, नन तथा दृश्यते, किंतु मलिनः । तस्मादुत्तान एव शश-
कचन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिधितोत्तानत्वेनैव हेतुनाहं देवगवेष्वपि
सुरभीप्रवृत्तिषु विषये वेदे श्रुतायाऽनुत्तानगतौ सुरलोकासंमुखचरणतया गमने विषये पूर्वापे-
क्षयाधिकमतितरां भ्रद्दालुरास्तिक्ययुक्ता स्याम् । 'उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति' इति श्रुतिन्या-
योपपत्तार्थतया सत्यैवेत्यहमिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु 'गौरतद्वितल्लक्षि' इति
टच् । 'देवगवीषु' इति पाठे टित्त्वान्बीप् ॥

उकिरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रक्षपृष्ठत्वाद्योक्तत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्दृष्ट्वा रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णं वस्तुनि केवलस्य रकारागभागो नीलि-
मैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत्तस्मात्कारणच्छशस्य पृष्ठवर्तिरोम्नां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्षिमांशः
नोऽस्माकमतदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किंतु नीलिमैव दृश्यत
इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः । दूरस्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्परि-
हारः । खलुप्रेक्षायां वा ॥

भङ्गुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाच्च नि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां वृत्तिवन्तानां प्रयोगाच्च नि विषये व्याकरणस्य प्रकृ-
तिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं
गर्वं, यद्वा—लक्षणया व्याकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गुं
ल्लाङ्गमितुं प्रभुः समर्थः । यद्यस्मादेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्ति ततो हेतोः शशी यथोक्तो
लोकेनेति शेषः । एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुवर्णे
'अत इनिठ्ठनौ' इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते, तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्रेनेः प्राप्ता
सत्यामपि मृगीति नोक्तः । तस्मादतिव्याख्यादिदोषायाकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो
न युक्तः किंतु कृतद्वितसमाप्तानामभिधानं नियामकम् । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, ननु
नै० च० ७६

लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति । तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणालोक एव प्रयोगे बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपद्यसूते प्रासावि तावानयमब्धिनापि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८५ ॥

यावन्तमिति ॥ शृङ्गप्रतिपद्यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रसूते, अब्धिनापि तावांस्त-
त्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि, नतु पूर्ण इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—तत्कालं
तस्मिन्काले समुद्रादुत्पतेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कार्श्यनेवेहै-
ककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुभाषको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमब्धिनिधाय, तर्हि शिवे-
नापि तदानीमेव शिरसि तानानेवाधास्यत, नतु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रसूतः, तावा-
न्समुद्रेणापीति प्रतिपदुत्पन्नोऽयममेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतकीपत्रस-
दृशः खलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्चतुर्भ्रुकलाकलापत्वा-
च्चन्द्रः केतकमेवेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री
आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्य-
नुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंभवन्निखसौरभ-
वासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे कलङ्गमृगनाभि-
रूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य
नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्ये-
वेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्योतिषमेघ गोलः शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

स्वर्मानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्णीयूपपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्योतिषं यर्गादिमुनिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण
गोलः कपित्थफलवद्गुलोपरितनभाग एव पूर्वमासीत् । तर्ह्यदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्या-
शङ्काह—ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्मानो राहोरुर्वाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पी-
डनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य, यस्माद्वा, स चासी पिण्याकश्च तस्य
दशा गृहीतरसनोरसतिलादिपिष्णीमात्ररूपतावशेष उद्धृतो भागो यस्यैवंभूतः स च चिपिटः
पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरभिहृत्य कृतो ग्रन्थो
ज्योतिषम्, 'अभिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यण् । ततो यथाधेऽध्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रादौ
त्रयोदशाङ्गुलचन्द्रः षोडशाङ्गुलस्य सूर्यस्याधोभागस्यो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितः,
सथैव पूर्वमासीदित्युक्तम् ॥

असावसान्याद्वितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।

दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वैरूपाद्यद्वीर्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति ॥ अद्य चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति । कुतः—असाम्यादसा-
दस्यात् । 'निवाहमेत्रीवैराणि भवन्ति समशीलयोः' इति शास्त्रादनयोः साज्ञानादयोः साह-
स्याभावात्मेत्री न संगच्छत इत्यर्थः । तर्ह्यनयोर्लोकप्रसिद्धा मैत्री कथमिह आह—अत्र
निश्चितं कर्पूरापरनमैवेन्दुलस्यानङ्गस्य मित्रम्, तावदेव लोकप्रसिद्धिरिति विरोधाभावा-
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यद्यस्मात्तौ द्वावपि कामकर्पूरो दग्धौ सन्तौ पूर्वरूपाददग्धदशायाः
सकाशादधिकां वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति, कामोऽपि
दाहानन्तरमधिकं वीर्यवाननुभूयते । तदुक्तम्—'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्नो जने
जने । नमोस्तववर्षावीर्याय तस्मै कुञ्जमधन्वने ॥' इति । तस्मात्कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता ।
'अथ कर्पूरमक्रियाम् । घनसारचन्द्रसंज्ञः' इत्यमरः । अक्रियामित्यमरवचनात्कर्पूरशब्दो
नपुंसकोऽपि ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं च शंभुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।

अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८९ ॥

स्थान इति ॥ बाधवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने । युक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—स
कामः ज्वलति देशीयमाने शंभुनेत्रे प्रलीनः प्रकण्ठेन लीन एकतां प्रलयं गतः । विनष्ट
इत्यर्थः । अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्वभावापारवुक्ते, अथच—अमावास्यां गते, भास्व-
न्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति । दर्शं हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति,
अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसंगम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणं चक्षुः । तथाच तुल्यबोर्हरिहर-
योर्मैत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं चन्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव
मैत्रीत्यर्थः । तथाच कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुक्त्यैव युजेति भावः ॥

नेत्रारविन्दत्वमगाम्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

अस्याङ्क एवायमगात्तदानीं कनीनिकेन्द्रिन्दिरसुन्दरत्वम् ॥ ९० ॥

नेत्रेति ॥ पुरा पूर्वं यदा यस्मिन्काळे एव मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं
नयनकमलत्वमगात् । तदा तस्मिन्काळे अस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः
कलङ्क एव कनीनिकाया इन्द्रिन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरत्वमगात्प्रापत् । 'अवात्' इति पाठे—
अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कनीनिकेन्द्रिन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेत्रे हि कनीनिकया
भाव्यम्, अरविन्दे च भ्रमरेण । तथाचास्य नेत्रारविन्दरूपत्वादङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृत-
वानित्यर्थः । अङ्क एव कनीनिका कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । 'इन्द्रिन्दिराङ्कि-
पद्मचरणचबरीकलिनो दिरेफाः स्तुः' इति हलायुधः ॥

देवेन तेनैव च काश्यपिश्च साम्भं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम् ॥ ९१ ॥

देवेनेति ॥ तेन देवेन श्रीविष्णुना एव चन्द्रः काश्यपिर्गण्डध्वैतौ द्वावपि साम्भं समान-
धर्मतां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च यच्चिदुक्तौ,

तद्युक्तमुचितमिलयः । चावन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह—उभयपक्षौ शूलपक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः, गरुडस्तु द्वौ छद्मौ भजति, तादृशौ द्वावपि । तथा—द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः । गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा—हरिणेन कलङ्कमुगेणाधितश्चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा विष्णुना बाहुनायेंनाधितः, तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात्सम एव व्यापारे वक्षिषुर्लोकौ तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः, बाह्वादितादिभू ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।

तदीयधूमौघतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ९२ ॥

यैरिति ॥ यैः पण्डितैः सरोजिन्याः दाहरूपाद्विकारादेतोस्तुषारे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि । तुषारः सामिर्भवितुमर्हति संबन्धे सति दाहकारित्वात्, सामिभूदेशवत्, ततोदकवदेति हिमे विषये बहिरनुमित इत्यर्थः । तैः पण्डितैर्हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे वर्तमानः कलङ्कोऽपि तदीय-धूमौघतया हिमामिसंबन्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यर्थं शङ्के । वक्षौ हि धूमेन भाव्यम्, चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुत्तरीला बहिमान्, तथा च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थित-मिल्यहं संभावयानीत्यर्थः ॥

खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्व्याप्ता जगद्गारपरिश्रमार्ता ।

छायापदेशादसुधा निमज्ज्य सुधाम्बुधाबुज्जति खेदमत्र ॥ ९३ ॥

खेदस्येति ॥ वसुधा छायापदेशात्स्वीयप्रतिबिम्बव्याजेन सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे निम-ज्ज्यान्तः प्रविश्य खेदं जगद्गारपरिश्रमपीडामुज्जतीव । किंभूता—जगद्गारबह्वनिमित्तः परि-श्रमस्तेनार्ता नितरां पीडिता । अत एव—खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्व्याप्ता समन्तात्पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च तत्तत्तरीरुपः खेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधा-समुद्र एवोचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायाप्रभृति मतमेदा वर्णिताः ॥

ममानुमैवं बहुकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमये प्रतीके पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ९४ ॥

ममेति ॥ हेमशैलो मेरुः खलु निधितं सर्गमारभ्याद्यथावदतिक्रान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः इयामिकालगनं तेन कृत्वा वा नीलः बहुकालेनत्वानीलमलसंबन्धाधीक-वर्णैः संजातोऽस्तीति, एवंप्रकारं ममानुमानुमानम्, एवमहं संभावयानीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालमयस्त्वेन न नीलीभूतः किंतु हेममयत्वात्पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्जग-च्छायमये जगत्प्रतिबिम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवगमे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात्पीतोऽशोऽपि दृश्येत, तस्मात्स्वर्णाचलो नील एव जातः । तथाच सकलाया अपि भूमे-नीलवर्णत्वात्तत्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छब्दे, 'विनाशा सेना—' इति षण्डत्वम् ॥

मावापदुन्निद्रसरोजपूजा श्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्वयेनैव निजाङ्कुरङ्कोरलंकृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९५ ॥

मेति ॥ शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्जनितां श्रियं मा अवापद-मास्तु लभत । यतः—पद्मनिमीलि कमलसंकोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कम-

लानां पूजार्थं चन्द्रसविधे कियमाणानां चन्द्रतेजसां संकोचसौख्यं संभवादुज्जिदसरोजपूजाधिर्यं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—निजाहभूतस्य रङ्गोर्म्यस्याक्षिद्वयेनैवालंकृतोऽयं चन्द्रस्यामुज्जिदसरोजपूजाधिर्यमेति प्राप्नोति तत्तदनयोर्दक्षिद्रकमलरूपत्वादित्यर्थं इत्यहं मन्ये । जहानृगनेत्राभ्यां कृत्वायं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एतेवेति वा ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्के बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशेरासीचुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

य इति ॥ य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्ति स्फुरति अत्र विषये क इव बुध-
चित्रमाधर्यं विधत्ते, अपितु न कोऽपि । किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्गते उच्चैःश्रव-
संशक्तस्तुरङ्गोऽप्यासीत् । ऐरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽध्वगजादिकं
भवति, तदीय (पुत्र) मध्ये शशमात्रसंभवे किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥

गौरि प्रिये भातितमां तमिस्रा ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।

शोभासिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९७ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तमोबहुलास्य दयिता रात्रिगौरि प्रिये चन्द्रे विषये भातितमाम् ।
तथा—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलास्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशेऽस्मिन्चन्द्रे नितरां
शोभते । निचवर्णे हि शोभते इत्यर्थः । तस्मादेतौस्तयोस्तमिस्राज्यौत्स्नयोर्महमयोरपि विषये
स्वस्य शोभाप्राप्तिलोभादभिलाषात्तयोरेव वा पत्नयोर्वा शोभाप्राप्तित्वदभिलाषाद्वलस्यामलव-
त्संबन्धात्तमिस्राज्यौत्स्नयोः शोभया भवितव्यमिति । अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलां
च मूर्तिं विभर्ति । वा इवार्थः । शोभासिलोभादिविलम्बयः । नीलमाने ज्यौत्स्नी प्रियां
धारयितुं धवले च तामसीमिति यथासंख्यम् ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकसरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥

वर्षेति ॥ अहं बालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेष्वविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृश्येषु तारासु नक्षत्रेष्वेव
कवकेषु छत्रकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वाद्विकसरीभूतं विकसितमेकं छत्राकमेव चन्द्रमवैमि
मन्ये । किंभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षास्यूता आतपे प्रोभर्ता च वर्षेषु जल-
वृष्टिषु आतपेभूषणेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं काष्ठार्थं दिक्समूहमेव दारुसमूहमालम्ब्य
समुत्थितेषूपस्थेषु । वर्षाकाले ह्यनावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादुज्ज्वलितेषु च काष्ठेषु सूक्ष्म-
स्थूलानि च्छत्राकाणि भवन्ति । तथाच तारा अल्पकवकानि, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवे-
त्युत्प्रेक्षा ॥

दिनावसाने तरणेरकसाग्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुद्भूतस्य नक्तं तमोविपद्भीषचर्ती तरन्ति ॥ ९९ ॥

दिनेति ॥ विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सूर्यस्याकस्मादसंभावितहेतो-
र्निर्मज्जनात्प्रतीचीसागरनीरप्रवेशादेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमितां स्थलनादिरूपां विपद्मेव द्वीप-

वर्ती महानदीमस्योद्भवस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात्प्रसादात्तरन्ति । चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्येऽपि रात्रौ तरणेनीकाया अकस्मान्मज्जनदितोर्मुदनरूपामापन्नवी-
मुद्भवस्याकस्मादागतसाल्पयानपात्रस्य प्रसादात्तरन्ति ॥

किं नाक्षिण नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासीन्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

किमिति ॥ नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण नेत्रविषये तेजोमयस्तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरक्षुत्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भान् शोभमानः किं नास्ति, अपित्वस्मादक्षिणेनेत्रेऽपीन्दुर्वर्तते एव, परम्—अणुकोऽल्पीयान्, तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी । यावन्निपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्चन्द्रात्स्य वैलक्षण्यं कथमत आह—अत्रैर्मुनेनेत्रे तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी प्रातर्विनाशश्चाभूदिति यत्, तद्वदते । एतद्युज्यत इत्यर्थः । यतः—कीदृशस्यात्रः—महतो महानुभावस्य । ‘सर्वं हि महतां महत्’ इति न्यायेन महतोऽत्रेस्तेजोमयविन्दुरप्ययमिन्दुर्महापरिमाणधिरकालस्थायी चैत्यसन्नेत्रवर्तितेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः । अणुकः, ‘अल्पे’ इति कन् । नाशीति अस्त्यर्थे इनिः ॥

त्रातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं सुधा प्रभावैर्न निजाध्वयं वा ॥ १०१ ॥

त्रातुमिति ॥ नृत्संजीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन निजरसवीर्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीशक्त्यात्वसिमेन चन्द्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलाखयन्तम्, अथवा—क्षय-
रोगिणं सन्तं त्रातुं न शेकुः । तथा—विप्रा द्विजराजत्वाभिजस्वामिनं क्षयिणं मन्त्रेण श्रुति-
सामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा—पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिरनेकप्रकारैर-
न्तःस्थैः रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शशाकेति वचनविपरिणामः । तथा—सुधापि स्वाचारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा त्रातुं न शशाक । वा समुच्चये । ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणवाधने सत्यपि पतित्वात्पुत्रत्वाभिजाधयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुं समर्थो न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । ‘अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव’ इत्योषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रतिदम् ॥

सुधा निशानाथमहः सुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

पीत्वा कथं नापरथा चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥

स्युषेति ॥ निशानाथस्य चन्द्रस्य महस्तेजः सुधा वा पीयूषमेवेति लोकवादो सुधा असत्य एव वा भवेत् । वा अधवा । यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लौकिकप्रवादः सत्य एव, तर्ह्यसौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेदित्यङ्गीकार्यम् । चन्द्रतेजः सुधा नैवेति वाङ्गीकार्यम् । अथ चैतद्रूपा सुधापि जरामरणे न नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरयान्वयां यदि चन्द्रतेजः स्युषेति प्रवादः सत्य, तद्रूपा सुधा जरामरणे विनाशयेत्, तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीनपीत्वापि कथं किमिति न अजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्रतेजसः सुधात्वे, एतस्याच्च सुधाया जरामरणविनाशो सामर्थ्येच्छद्वावे, तत्पाने

चकोरैरप्यजराभरैर्मौष्यम्, नच ते तथा, तस्मात्तत्तेजसः सुधात्वं वा गृहा भवेत्, सुधाभूत-
स्यापि वा जराभरणपहारे सामर्थ्यं नास्तीत्यन्वतरद्वौकार्यम् । तथा—‘सुधाप्रभाचैर्न निजा-
श्रयं वा’ इति पूर्वोक्तांशसमाधानमित्याशयः । ‘अजरामरी स्युः—’ इति पाठे—चिवः ॥

वाणीभिराभिः परिपक्विमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडं चकार ।

मुहूर्तमाश्चर्यरसेन भैमी हैमीव वृष्टिः स्तिमितं च तं सा ॥ १०३ ॥

वाणीभिरिति ॥ सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन निर्हृताभिः परिणतकवित्त-
शक्तितया प्रसादादिगुणयुताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशं चकार ।
तथा—मुहूर्तमद्भुतापरनाम्नाश्चर्येण रसेन, अथच—तद्रूपेण जडैः, हैमी तुषारसंबन्धिनी
वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिहेहात्प्राप्तलम्भं च, अथच—आर्द्रं चकार । हिमवृष्टिर्धैमान्यं
जडमार्द्रं च करोति, तथेवमप्यमानन्दजडं सातिहेहं च चकारेत्यर्थः । परिपक्विमाभिः, क्षित्वा-
निर्हृतेषु किं कैर्मपू ॥

इतो मुखाद्वागियमाविरासीत्पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

इत इति ॥ इत्येवं जल्पन् वदन् स ग्लोऽम्बुजानां संवावदूका मितरां संवादिनी श्रीः
शोभा यस्य तादृशं कमलतुल्यशोभमस्या मुखेन्दुबिम्बमचुम्बत् । चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं
श्रीव्यतिशयादचुम्बदित्यर्थः । इति किम्—हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पीयूषधारान्मधुरा वाक्
इतः प्रत्यक्षदृश्याङ्गवन्मुखादाविरासीत् निःसृतेति । इत इत्यनेन सानीप्याभिनयकारिणा
करेण भैमीमुखं चिबुकैः धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारसंबन्धोचितौ
सूच्यते । तथा च पीयूषधारया मधुरेणपि व्याख्येयम् । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः
पणिनीत्वं प्रतिज्ञम् । चन्द्रबिम्बस्य कमलैः सह विसंवासे विरोधित्वात्, एतन्मुखचन्द्रबि-
म्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यनात्कादिति प्रतिज्ञचन्द्रबिम्बादेतन्मुखबिम्बम-
धिकमिति सूच्यते । अस्यार्थं संवदति संवावदूका, संपूर्वोऽयं वदतिर्मैमां वर्तते ॥

प्रियेण साथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।

सितांशुजालं विततार तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् ‘इतो मुखात्—’ इत्यादिरूपं प्रियं वचनमुक्ता भाविता विद-
र्भभूमीपतेर्वशेन कुलेन मुक्ता जनिता । तथा—स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः सोहासा सा भैमी
अथ गल्यचनानन्तरं सितांशुजालं विततार । तदेव नव्यव प्रीतिदानमिव दृशवित्यर्थः ।
केव—दिवः सक्तावात् क्षीणपुष्पतया स्नेह्या वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव
स्फुरन्ती किरणजालं विततारेवेति उल्लेखोपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो येषुत्तत्र जाता देव-
भार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः ‘कूदोरपू’ तदन्तात्प्रज्ञादित्वात्कार्षेऽपि
पञ्चादवशान्देन सह ‘सह मुपा’ इति समासः ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखसिन्दुरूपम् ।

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ धरातुरासाहमिति सा साह ॥ १०६ ॥

१ ‘विततान’ इत्यपि कान्तिकः पाठः’ इति मुखावबोधः ।

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स्म । इति किम्—हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्याद्वाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेत्युदात्तोऽस्ति-
रागुदासीनं भवति । एतत्स्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—‘सतामेतदकर्तव्यं परमि-
न्दारमनः स्तुतिः’ इत्यादिवचनात्स्वगमात्प्रत्येकं स्वस्य वर्णनां स्तुतिर्नाहंति न युक्तेति । इत्यथ-
यन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः, तूष्णीमावो वा युक्त इत्याशयेन भैमी-
चन्द्रस्तुतौ तं सोऽप्यसं प्रावर्तयदिति भावः । तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे ‘धरातुरासाहि’
इत्येतच्छ्लोकस्या साक्षाद्ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्दुरूपं त्वन्मुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य
शशिनः प्रशस्तौ अत्युदात्तो साहं धरावदतुराऽनुत्तालाऽवेगा वा । पृथ्वीवद्भूमीरेत्यर्थः ।
अर्थात्तमाह स्वेति ज्ञातव्यम् ॥

तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।

भूलोकसारः स्मितवाक् तुपारभातुं भणिष्यन्सुभगां बभाण ॥ १०७ ॥

तयेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुपारभातुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्ण-
यिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं बभाण । किन्तु—तया सुमुख्या भैम्या परीहासर-
सस्योत्किरामुद्रावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा—प्राणसमोऽस्तिप्रेयान् । तया चन्द्रवर्णने
इरितः श्रेरितः सन्परिहासरसोत्किरां गिरं सुभगां यथा तथा बभाणेति वा । उत्किराम्,
‘इगुपध-’ इति कः । पूर्वेषु षष्ठीसमासः । भणिष्यन्, हेतौ लटः कृता ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

तवेति ॥ हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीं भूतपूर्वां गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय
सादरमाकर्णयेंदानीमपि तस्या भवद्भोतेराकर्णनलोलुपोऽस्तितरां लुब्धोऽस्तिसाहस्यत्स्वद्वदन-
भ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति
चन्द्रं त्वन्मुखान्त्या लतुं नेच्छतीत्यहं शङ्क इत्यर्थः । जातचरीं, ‘भूतपूर्वं चरद्’ । लोलुपः,
यजन्तात्पचापचि ‘यणेऽपि च’ इति यणे लुक् ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।

गीत्या मृगं कर्षंतु भन्त्यता किं पाशीवभूवे श्रवणद्वयेन ॥ १०९ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसाहस्यादिन्दुरेवेदमितीवेन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्नुमहं
तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वर्णस्वरमाधुर्यां कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विधौ
यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थाशिनमपि मृगं कर्षंतु । गीतेर्मेधुरतमत्वान्मृगस्य च श्रिय-
मानत्वात्स्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमुपेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृग-
स्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता श्रवणद्वयेन पाशीवभूवे किम् । तद्रूपया बन्धनरज्जा
समाकर्षयित्वित्यर्थः । अन्यापि शबरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन वप्राति । भवन्मुखं निष्क-
लङ्घनमृताधिकगीतियुक्तं च, चन्द्रस्तु सकलह इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये
भैमीमुखवर्णनानुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः श्लेषक इति केचित् ॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कचमशणोदित्याशङ्काम्—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।

यावन्निशायामथ घर्मदुःस्थस्तावद्भजत्यहि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायां यावद्भजति तावदथ पञ्चास्ताकलयेन वा अहि न गच्छति, यस्माद्दिने घर्मणातपेन दुःस्थः संतप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतरूपामी रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गान्धकारजाताच्छैल्याद्वा तेजसोऽभावे तमसः संभवादौष्ण्याभावाच्छैलम् । अतएव रात्रौ बहु गच्छति, दिने चोष्णेन आन्त इव बहु न गच्छति । शब्दो हि रात्रौ स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयते । दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ शैत्यादूरं गच्छति, दिने चाल्पम् । दूरभ्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवश्यैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥

दूरेऽपीति ॥ हे प्रिये, खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासश्चन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति अधो मुञ्चति । किंभूतः—दूरेऽप्यतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं माधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात्सादृश्रवणाद्देतोः स्वादुरसोपभोगे माधुर्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्थादः । उपेक्षते—अवश्यैव अनुभूतमवद्रोतमाधुर्यापेक्षयाल्पमाधुर्यतयावमाननवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव, ननु युग्मम् ॥

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्धूवैष यदादिपुंसः ।

तद्विनेत्रादुदितस्य तन्वि कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि, एष चन्द्रः आदिपुंसः श्रीक्षिणोर्वामं चक्षुर्धूवेति नत् । अस्मिन्नेत्रमवनविषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्माच्च विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यस्माद्देतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चक्षुर्भवन् कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपम् । नेत्ररूपात्कारणाज्जातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव । तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रमवने न किञ्चिदस्माकं विन्नमित्यर्थः । विस्मापयते, 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम्, 'भीस्मोर्हेतुभवे' इति तद् । अस्मान्, जनान्तरापेक्षया बहुलम् ॥

आभिमृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीली रुचिरम्बरस्था तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

आभिरिति ॥ हे मृगेन्द्रोदरपाकृशमुदरं यस्यास्तादृशि, रजन्येव रजकी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्था गगनस्था तमोमयीयं नीली कज्जलवत्काली रुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । यथा रजक्या वसनस्था काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोषे—'तैलं घृतेन तद्योष्यज्जलैर्दुग्धेन कज्जलम् । नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण सोमपणा ॥' इति । चन्द्रिक्काभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरि, 'नासिकोदर' इति ङीप् । ओषधिप्राणिवाचित्वाभावाधीवीव नीलीति ङीप् समर्थनीयः । रजकी, ध्रुवः पितृवन्गीप् ॥

पयोमुचां मेवकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या ।

अपारि वामोरु तथापि किञ्चिन्न प्रोज्झितुं लाञ्छनकालिमास्य ॥११४॥

पय इति ॥ हे वामोरु, या शरद्वतुः पयोमुचां मेधानां वर्षाकालीनमुच्चकैरतिशयितमपि मेवकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तथा कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्या शरदाप्यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोज्झितुं स्फोटयितुं नापारि । शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः । मेवकिमानं, वर्षावाचित्वादिमनिच् ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषास्तु भवन्ति पञ्चपञ्चेपुतूणीमिषयोऽर्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

एकेति ॥ अस्मिं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकादशानां रुद्राणां मौलीन् प्रति यान्ति किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्चकलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूणीमल्पमिषुधिं प्रविश्यार्धचन्द्राकारत्वादर्थचन्द्राख्या इषयो भवन्ति । विनाशसमयेऽप्ययं परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूणीम्, अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्याज्यैप्, अर्धचन्द्रशब्दो रुडः ॥

निरन्तरत्वेन निधाय तन्नि तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।

सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाधयेत ॥ ११६ ॥

निरन्तरेति ॥ हे तन्नि, ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तरत्वेनान्योन्यसंबन्धितया विधायकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत निर्मयेत तदा तर्हि स चन्द्रस्ताराणामकलङ्कत्वात्तन्मयत्वात्कलङ्केन मुक्तः संस्त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाधयेत । क्रियातिपत्तेरविश्वशितत्वात् लुब्धभावः ॥

यत्पद्ममादित्सु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीम् ।

एकार्धलिप्साकृत पप शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

यदिति ॥ हे मृगाक्षि, यत्पद्मं तवाननीयां मुखसंबन्धिनीं लक्ष्मीमादित्सु गृहीतुकामम्, कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां गृहीतुकामः, तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेव विरोधस्तन्मुखशोभालक्षण एकोऽर्थस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाच्यानिमित्त एवेत्यहं शङ्के । एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात्ते मुखमधिकमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपक्षे द्वित्रविपरिणामः । लक्ष्मीं, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः ॥

लब्धं न लेखप्रभुणापि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरासृतं ते ।

निपीय देवैर्विधसीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११८ ॥

लब्धमिति ॥ हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विधसीकृतायां निःशेषं पीत्वा मुक्तशोषीकृत्याम्, अस्य निषेधः सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा—लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात्तेन दुष्प्रापं केनाप्यनुच्छिद्यं ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात्त्वदधरासृतं स्वादुतरमिति भावः । अन्योऽनुच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयति ॥

एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोपधीशम् ।

अश्नाति घोरं विषमन्धिजन्म घत्ते भुजङ्गं च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

एनमिति ॥ स गिरिन्द्रपुत्रीपतिः शंभुरेनमोषधीशं विधुसुतमात्रे शिरसि चित्रदारयन्
समन्विषजन्म समुद्रोत्पन्नं धीरे दारुणमपि विषमश्राति, विमुक्तयज्ञो भुजं सर्पराजं वासुकिं
च यत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओषधिसिंहासिनोऽस्य शिरसि धारणा-
दिव निःशङ्कं विषं मलयति सर्पाश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजश्च, जालमिप्रायेणैकवचनं वा ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशाज्ज्ञान्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति ॥ हे प्रिये, द्विजेन्द्रस्य अस्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् भार्या यातवतो गच्छ-
तोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपि पातः स्वर्गोद्धृष्टः, अथवा—पातित्यम्, न बभूव पश्य । चित्रमेत-
द्विलोक्येत्यर्थः । अथवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकमार्गमा अपि आत्ममय आत्म-
स्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशरूपान्, अथवा—परमात्मैव प्रकाशो
येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञानस्वरूपात्मबाहिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं
तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथवा—अनन्तरभाविमोक्षत्वात्प्राचीनशरीरप्रवाहापेक्षया
शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्त्यान्पुरुषानिह यस्माच्च नश्यन्ति, शुभाशुभफलबन्धेन न संबध्न-
न्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रलयवायो न विद्यते' इति प्रामाणिकवचनात्तेजोरूपस्यास्य
चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्ति-
मदेहं संपूर्णतां प्रातथ ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः धृद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्कुरोचिःखचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

स्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः अथवा परलोकान्तिवपुष्या मितीर्णत्वात्पवित्रं कृष्णतिलैर्धित्रं
मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति ध्रुतेः पितृलो-
कतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्कृष्णतिलमिश्रं जलमेवाह्वय कलहस्य यदोचिः
ह्यन्तिवपुष्या खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषम् । कृष्णतिल एव कलहः, तत्संलयं जलमेव
पीयूषम्, नत्वन्वः कलहो न चान्यत्पीयूषमिल्यर्थः । श्रदेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भम् ।
उपतस्थे, संगतकरणे तत् ॥

पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वत्केलिकुल्याम्बुनि चिम्बमिन्दोः ।

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये, त्वमुच्चसौधे स्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्तरसमं लक्ष्यो दृश्ये त्वत्के-
लिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्बिम्बं पश्य । तत्किम्—राजहंसी इह कृत्याजले निमज्ज्य चिरं
सतोऽन्तर्वर्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रबिम्बं चुम्बति सौख्यम्, स्वाधं सुखिनो
भाव इति भावे वा 'यम्' । 'सौदम्य-' इतिपाठे—सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरप्रदेशस्थितं
प्रति तापोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रतिभाति ॥

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय कृतोऽङ्घ्रि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम् ।

पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात्प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥

सौवर्गेति ॥ स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गेर्नन्दैरमृतं निपीयाहि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाब्धनो निशि ते तवाग्र क्रीडानया प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः सन्पुनरमृतानां जलैः, अथच—पीयूषैः पूर्णः स्याद्भवेदित्यहं संभावयामीत्यर्थः । एतेन नदी-जलस्यामृतत्वं सूचितम् । अहि तुच्छः कृतोऽपि पुनः कमेणासृतैः पूर्णः सन्नात्रौ तव क्रीडा-नयां प्रतिमाव्याजेन मग्नः स्यात् पुनः पानमयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्के इत्यर्थं इति वा । पूर्णोऽमृतानाम् । तृणपर्यन्तात्करणे षष्ठी ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।

विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥

सममिति ॥ इह तत्र क्रीडानयां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः करेण रक्षिणा, अथच—पाणिना, समं सह समेते संगते सति मधु पुष्परस एव च्छलं यस्य स तथाजस्त्यागजलस्य कन्यादानसंकल्पोदकस्याभिषेकः कर्ता अनयोश्चन्द्रकुमुदिन्योर्विवाहली-लामाह्वेय सूचयतीति । चन्द्रकररश्मिमात्रेण कुमुदानि विकसितानि, मकरन्दपूर्णानि च जाता-मीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषेकोऽपि भवति ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठान्मृगं तवैपाननचन्द्रभाजम् ॥ १२५ ॥

विकासीति ॥ हे प्रिये, इह तव केलिनयां वनस्था जलनिवासिनी, अथच—कान-नस्था, तथा—विकासिनीलमायतं विस्तृतं च पुष्पमेव नेत्रं यस्मात्सुतुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यक्षदृश्या इन्दीवरिणी, यस्मान्मृगी वनस्त्वत्वादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च यतो हरिणी, तत्तत्सादि-न्दीवरिणीरूपा मृगी, आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात्त्वदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्सं-कान्तं सुन्दरम्, अथच—तुल्यजातीयं स्वप्रियं, मृगमुपरिष्ठाद्विलोकते । विकसितकुसुमनेत्राणि ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्थमुपरिवर्तमानं निजभर्तारं मृगं मृगी पश्यती-त्यर्थः । त्वदाननमेव यश्चन्द्रस्तत्रस्य चन्द्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्ठात्पश्यति । त्वं प्रासादोपरि वर्तसे, इयं चाधोदेशे वर्तते । 'न न' इति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठात् पश्यतीति न, किंतु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम् । वनस्था मृगी हि प्रसारितनीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयति । 'शशम्' इत्यपठः । मृगपर एव वा व्याख्येयः ॥

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अवैमि राज्ञेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारुचन्द्रम् ॥ १२६ ॥

तपस्यतामिति ॥ हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात्तत्र तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवा संकोचस्यैव ध्यानस्य भोगं त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरू-पाया राजेश्वन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्वे । किंभूतं मुखम्—अमृतमेवाधरोऽनुर्ध्वं ओष्ठो यस्य, अथच—अमृततुल्योऽधरोष्ठो यस्य, बद्धा—अमृतमधरं यस्मात्पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य । तथा—मयूखाः किरणा एव स्मितम्, अथच—तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं यस्मितं, तेन चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गनानामप्येवंनिधं मुखं रात्रौ जले

तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरतीत्यर्थे
'कर्मणो रोमन्वतपोन्वां वर्तिचरोः' इति क्यप्, 'तपसः परस्मैपदं च' इति यता ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।

पानात्सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनम् ॥ १२७ ॥

अल्पेति ॥ अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां, तथा—पीयूषमेव नीरं यस्यां सेवं विधुमण्डली
स्मरस्य सरसी विशालं सर एव । अत एव—स स्मरः अत्र भवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं
सुधानामेतदीयासुतानां पानादजले जलरहितेऽपि स्थले जलभावेऽपि वाऽमृत्युं नरणरहितं
मीनं चिह्नम्, अथच—सुधासरोजातत्वानुभापकं लिङ्गं विभर्ति । मीना हि जलद्रुहिर्भूता
मिवन्त एव, अयं तु न मिवते, तस्माच्चन्द्रासुतसरसीभवत्वात्सदासुतपानाजलभावेऽपि
मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥

तारास्थिभूया शशिजडुजाभृच्चन्द्रांशुपांशुच्युरितद्युतिर्द्यौः ।

छायापथच्छन्नफणीन्द्रहारा स्वं मूर्तिमाह स्फुटमष्टमूर्तेः ॥ १२८ ॥

तारेति ॥ द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिं शरीरं स्फुटं व्यक्तमाह । त्रीति । यतः—
किंभूता—तारा एवास्थीनि भूया यस्याः । तथा—शशिनमेव जडुजां, चन्द्रं गङ्गां च,
विभर्तीति सन् । तथा—चन्द्रांशव एव पांसवो भस्मानि तैश्छुरिता कृताङ्गरागा द्युतिर्यस्याः ।
तथा—छायापथो गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्था धवल रेखा छद्म यस्य छायापथच्छन्नरूपः
फणीन्द्रो वायुकिः स एव मुकाहरो यस्याः सा । हरमूर्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा । द्यौरप्ये-
तादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्तिं गगनं कथयतीत्यर्थः ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

ताताधिका संपदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्ताः ॥ १२९ ॥

एकेति ॥ एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रतिद्वयस्यामुनिलोचनस्य तारा कनीनिका
किलैकैव जाताभूत् किल पुराणादी । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना संपत् तातात्रि-
जपितुरत्रिनेत्रात्सकाशादधिका । यद्यस्मादस्य चन्द्रस्य ताताः कनीनिकाः, अथच—नक्ष-
त्राणि, सप्तान्विता विंशतिरभूदिति च्छलम् । पितुः सकाशादधिकसंपत्तित्वात्समाग्योऽय-
मिति भावः । 'सप्तविंशतिमिन्दवे' इति, दक्षः सप्तविंशतिकन्याः अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
ददाविति पुराणम् ॥

मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्द्रोः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स च्छन्नभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

मृगाक्षीति ॥ हे मृगाक्षि इरिणीनेत्रे, यदेतत्प्रलक्षदश्यमिन्द्रोर्मण्डलं तस्मिन् तस्य पाण्डुरं
श्वेतं साक्षाज्यसूचकमातपत्रमेव । श्वेतच्छब्ददर्शने सति सन्नाहो वक्ष्या भवन्ति । पूर्णपबल-
चन्द्रमण्डलस्य चोदीपकत्वात्तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वक्ष्या भवन्ति । तस्मादेतत्कामस्य श्वेता-
तपत्रमेवेति भावः । यद्य पूर्णिमानन्तरमस्य च्छन्नभूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कल्यप्तवध
स मन्मथस्य च्छन्नभङ्गः खलु । छन्नस्य मोटनं राजक्षयं सूचयति । कृष्णपक्षे चोदीपक-
नै० च० ७७

मित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव भवति, तस्मात्कृष्णपक्षे चोऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग एव स एव वेति भावः । खलत्वेक्षायां निश्चये वा ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुरापारि न जातु जेतुम् ।

म्लानिर्विधोर्मानिनि संगतेयं तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

वशेति ॥ दिग्बिजयोधतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि । हे मानिनि स्वमुखस्पर्धिनं चन्द्रमतहमाने भैमि, तस्य विधोरियं प्रलक्षदृश्या कलङ्करूपा म्लानिलज्जा संगता लम्बा, अधश्च युक्तैव । यतस्तवैकेनाननेन निवृत्तं जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिर्मुखैर्जेतुं नाशक्ति, तस्य त्रिधास्तवैकेन मुखेन निजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुचितमेवैत्यर्थः । त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति । रावणचन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तनुपारामिना दह्यमानः कम्पमानतनुस्तमजित्वैव परावृत्त इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि जयध्वयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्त्येतावन्ति अहानि शुक्रपक्षदिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलाहृद्याधिकीभवंस्त्वया दृष्टः । इयन्ति दिनानि जयंस्तावत् जयजेय दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः । अनर्थैव परिपाठ्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुलां साम्यम्, अधश्च—तोलकाष्ट्रं, प्राप्त आसृद्धश्चेत्, तद्यनन्तरं निकटं त्वमेव श्वःप्रमुखेवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यसि । उत्तमेन सह स्पर्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिज्ये हि हीनस्य पराजयः सर्वदेक्ष्यते । अहानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदास्येन, 'अतुलोपमान्याम्—' इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया । तथाच कालिदासः—'तुलं यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादि ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

तथैव पद्मानभिभूय सर्वोस्त्वद्वक्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाद्वाशरथेः सकाशाद्यथाभज्यत परामर्शं प्राप, तथा तेनैव प्रकारेणायमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्परभूयापि त्वद्वक्रपद्मात्सकाशात्परिभूतिं परामर्शमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मसेति भावः । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यमरः ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

इत्येष भैमीमददर्शदस्य कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि, हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमधीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सधोः क्रियते त्वं पश्य । अधश्च—चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेण कर्त्रा रूपेण स्त्रीयनीलवर्णेन कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते । सकलद्वं क्रियत इत्यर्थः । पश्य । एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य

चन्द्रस्यान्तं पर्यन्तभागं कदाचित्क्षणमात्रं भेमीमददर्शत् दर्शयामास, कदाचिच्चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्चेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वं छिष्टपदैस्तथा सह क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये कपेकश्लोकः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । अन्त इत्यकारान्तमेकत्र, अन्तरिक्षव्यवमपरत्र मध्यवाचि । लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविभेरनिलत्वात्कवभावे सलक्ष्मीशब्दाच्चिः । पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्चिः । पश्ये, 'पाप्मा' (इला)दिना कर्तव्येव शः । ईशेषुष्यमन्तात् 'गतिबुद्धि-' इत्यणौ कर्तुणी कमेत्वाङ्गनीमिति द्वितीया ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्वायादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति विभुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरात् मुनिविलोचनोदराद्यैतद्रूपाद्वायात्तत्कशाण्यस्मादजनि उत्पन्नः, तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्विजः किम् । एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विभुरभ्रेर्मुनेर्जातः किं कथं पर्यवस्यति । द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथच—एवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति किम् । द्वाभ्यां जातत्वाद्यथा द्विज उच्यते, तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किम् । द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथच द्वाभ्यां जातत्वाद्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यां जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते किम् । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । अन्योऽपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनामिवासम् ।
तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृपाहि, धाता ताराणां मन्त्राणां विहारभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्बं जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्मतेऽनुमतौ सत्यां तपादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं तत्संनिधनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमवाप । किंभूतां मण्डलीम्—हिमस्य उपारस्य भुवं स्थानभूतामतिशीतलाम् । तथा—मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्यां मध्ये मृगोऽस्तीति यावत्, तादृशीम् । अन्येषां सुराणामेतादृग्यापारकरणे सामर्थ्याभावाद्गर्भव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथच—ताराया बुद्धदेवस्य विहारस्थाने पूजास्थाने हिमभुवं शीतलं, शुभ्रत्वादिमाचलरूपां वा, तथा—मृगनाभोः कस्तूरी वासः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिथितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं मण्डलीं राशि यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनस्य मते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सुरश्रेष्ठत्वमधत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कर्पूरकस्तूरीराशिं करोति स सर्वलोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमहत् तस्मादेव सर्वेश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । 'तेनैव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । 'बुद्धदेव्यां मता तारा' ॥

इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यद्वृणन्ति नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृणयेव ।

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्बलक्ष्मीविडम्बिमुखि वित्तिपु पाशवीपु ॥

इन्दुमिति ॥ हे हिमांशुबिम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि स्वस्मान्मृगतृणात्परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्मात्सादृशि भूमि, पण्डिता इन्दुं तव मुखात्सकाशात्तन्मुक्तमपेक्ष्य वा बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं, तृणत्वमपि यस्य पूर्णं न संपन्नं, तृणादपि निःसारमिति यावत्, अथवा—बहुधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं यच्चस्माद्गृणन्ति, तत्तस्मादेतोर्युगं एवं चन्द्रं मृगसंबन्धिन्या तृणया कोमलतृणकवलनामिच्छापेक्षैव, अथवा चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृणशब्दस्य बहु च तत्तृणं च, बहूनि तृणानि यस्मिन्सादृशमिति धेत्वेर्वरुपायप्रहरणरूपया आनन्दैव न त्यजति । मृगोहि बहु यत्तृणं बहुतृणं देशं वा न मुञ्चति । नन्वनुगवे सत्यप्यासंसारं कथं आन्तरित्या-
शङ्कार्थान्तरन्यासमाह—पाशवीपु पञ्चसंबन्धिनीपु वित्तिपु ज्ञानेषु विषये मोहमहिमा आन्ति-
बाहुल्यं नालेति बहुकालतिक्रमेऽपि नापयाति । पशवो हि सर्वदा मृदा एवेत्यपि मृगस्य आन्तिर्नापयाति, तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । 'वित्तिपु' इति पाठे—व्यापारेषु । मुक्तात्, त्यज्योपे पशमी । बहुतृणं, पक्षे ईषदसमाप्तौ 'विभाषा सुपो बहुच्-' इति बहुच् ॥
स्वर्मानुना प्रसभपानविभीषिकाभिर्दुःखाकृतैनमवधूय सुधासुधांशुम् ।

स्वं निहुते शितिमच्छिह्नममुष्य रागैस्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठम् १३८

स्वर्मानुनेति ॥ हे प्रिये, सुधां एनं सुधांशुमवधूय स्वत्वा तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा शितस्य भावः शितिमा भावत्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं भव-
ल्लरूपमपि स्वमात्मानं निहुते पुनः पुनः स्वर्मानुपानमिया तिरो दधाति । यतः—स्वर्मानुना
वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्मन्योत्पादनेः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोभ्याचरणेनोत्पादित-
दुःखा । किंभूतमधरोष्ठम्—प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रो वर्णो यस्य, ताम्बूलेनैव वा ताम्रं
रक्तवर्णम् । पुनः राहुपानमिया त्वदधरनेव स्थानान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायती-
त्यर्थः । अन्योऽपि समर्थं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निहुते ।
सुधया चन्द्रस्य परित्यागात्स्वमुखाध्रयणात्स्वमुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमि-
त्युक्तरीलोपमोत्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता, 'दुःखात्प्रातिलोभ्ये' इति डाच् ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं

जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पट्या हरेः ।

भङ्गस्त्वद्ददनाम्बुजादजनि यत्पद्मात्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३९ ॥

हर्यक्षीति ॥ हे प्रिये, मतभेदेन कलङ्गरूपं कुरङ्गं, यद्वा—शशमुदरे मत्प्रे प्रक्षिप्य जाता
स्फीता पूर्णं तनुर्वस्य, हरेरिन्द्रस्य पट्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्य, अत-
एव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः, यद्वा—संजातपूर्णशरीरस्य मृगं, यद्वा—शशं, कलङ्कं मत्प्रे
निक्षिप्य मत्प्रेस्थितकलङ्कस्य कनीगिक्रातुल्यत्वाच्छ्रीविष्णोर्वामनेत्रांभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वा-
दनाम्बुजात्सकाशापद्मजः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्वदाऽसहायादेकस्मात्पद्मात्, मत्प्रे-

स्मात्कमत्वात्, नवान्धैः पद्मैरयं पराजीवते यत्पुनरयमेव पद्मान्परमवर्तीत्यर्थः । अथवा—
अम्बुजतुल्यत्वाद्दनादेव पद्माद्, अथच—पद्मसंख्याकात्त्वद्दनरूपादम्बुजायदस्य भजो
जातः, तदेकाकिनोऽसहायस्य स्याद्भवेत् । बहुमिरैकः पराजीवत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः
सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरैकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमाहः पराभावुको राहुरेव नवम्य
इति । 'संप्रति' इति पाठे—अथ पुनरैकः प्रतिभटः, यः सिंहिकायाः सुतः स्यात् । एका-
किनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति, अतुल्यत्वात् किं त्वेकाकी राहुरेवास्य प्रतिभटो
युक्त इत्यर्थः । किंच स्वशत्रुभूताद्राहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः ।
अथच—हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पद्मा सिंहिकया प्रसूतस्य, तथा—भृगं शशं वा यं कंचन
पशुं जटरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्य, अत एव संजातपुष्टशरीरस्य, अत एव हर्यक्षी-
भवतः सिंहात् प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखायः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवलपद्माद्वादेव
पराजयः सिंहस्य गजाद्भजो यथा तद्देतन्महच्चित्रमित्यर्थः । अथच—पद्मसंख्याकादेकस्य
पराजयः । सिंहोऽप्येको बहुसंख्यैः पराजीवत एवेत्यर्थः । अथच—पद्माच्छरभादक्षपदादेव
भजः सिंहस्य केवलमक्षपदादेव भजः । पद्मचन्द्रान्यां सत्ताशात्स्वन्मुखमधिकमिति भावः ।
'हर्यकः केसरी हरिः' इत्यमरः । 'गजाब्जशरभाः पद्माः' इत्यनेकार्थे भोजः । प्रथमपक्षे
हर्यक्षिशब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे हर्यक्षशब्दादेव ॥

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात्पद्मभू-

र्वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकम् ।

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाहस्वल्-

स्यान्मुखस्तदिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः ॥ १४० ॥

यदिति ॥ हे प्रिये, वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्वर्चितां यस्य पद्मस्य पूजां
व्यधात्परचयत् । यतः श्रीविष्णोर्नाभौ वर्तमानात्पद्माद्भवतीति पद्मभूः । स्वजनकस्य यस्य
पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पल्युगेन महतां पूजामकृत । वाक्पारीणा वाचः परतीरे
मवा वाचा वर्णयित्तमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मवैष्णवकं मुखं स एव भवन्मुखरूपो जातः,
अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृवृद्धा नेत्रनीलोत्पलयन्मां कृतपूजत्वादन तव मुखे नेत्रनीलोत्पले
दृश्येते इत्यर्थे इति चेत् । तदा तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपितु न कश्चित् । त्वन्मुखस्य
पुरस्तादयं कः । स्मरणार्होऽपि नेत्यर्थः । तर्ह्यसौ क इति चेत्तत्राह—अयं वकः । किभूतः—
दक्षमख एव मृगस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमां शिरस्तद्वज्रणे स्थलेस्थालुः स्थितिशीला खल-
दिनी गजा तस्यात्तावन्मां तीरभूम्यां या वनी महदल्पं वा-यत्काननं तत्र ये वानीरा वेत-
नास्तन्मण्यवासी । चन्द्रश्च हरजटावृट्वासीति प्रसिद्धम् । वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं
वा । अत्र यदमलस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्यं वागमोचरः, तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोऽपि
मोचरो न भवतीत्यर्थः । त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरम्, साम्बसंभावनापि नास्तीति
भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टम्, भववीमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि सृष्ट्वास्-
वाधिकमिति सूचितम् । मखमृगत्वादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितम्, त्वन्मुखसाम्बप्राप्तयै
तपश्चरणं च सूचितम् । अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तजटीतीरवानीरवासी तप-

स्यति । नदीतीरवानीरषासित्वं वक्तव्यमिति । वाक्परीणा, भवार्थे 'राष्ट्रावारपाराद्वत्तौ' इत्यत्र 'अवारपाराद्विपरीतादपि विगृहीतादपि' इति वचनात्सः ॥

जातं शातकृतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-

मस्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेनिर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवरामं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

द्वन्द्वापादानदानद्रवलयलगनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

जातमिति ॥ अहमिन्दोरेङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्तमानो च ऐरावतस्त्वस्य गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः चिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वन्द्वे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वं च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवल्या मदजललेशालेषां लभात्संपर्कात्काकतालीयमाकस्मिकं दैवारिसदृमिन्दीवरामं नीलोत्पलतुल्यं जातमङ्गं कलङ्गं विशङ्के मन्ये । किंभूतस्येन्दोः—अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदस्यायां शतकृतो-रियं शातकृतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत उद्वृच्छतः । तथा—अस्यामत्वै विषये ऐकमत्यं सर्वसंवादस्तेन तत्र वा स्थितानिर्वर्तमानाभिः सकलभिः पञ्चदशमिरपि कलाभिः कृत्वा निर्मितिर्यस्य । अस्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मितिर्यस्य तादृशस्य वा । अतएव—निर्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावल्पस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिर्मितत्वात्कारणधावल्पाद्वलस्य, अस्यामत्वैकमत्ये स्थिता याः सकलाः कलास्यामिर्या निर्मितिर्यस्या वा हेतोर्धवलस्य । पूर्वं कारणधावल्पात्सकलोऽप्ययं धवल एवामृत, यवान्तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्तत्रैव भ्रमत ऐरावतस्य कपोलकुम्भस्थलगलन्मदजलं देववशाद्भ्रमं तेनार्थं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतरुतले यदैव काकस्योपवेशनम्, तदैव दैवात्काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालमिव, 'समासाच्च तद्विषयात्' इति छः । निर्मितेः, पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-

न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्धिष्णवः ।

या शेषा पुनरुद्धता तिथिमृते सा किं हरालंकृति-

स्तस्याः स्थानविलं कलङ्गमिह किं पश्यामि सध्यामिकम् १४२

अंशमिति ॥ हे प्रिये, लोकाः रजनीभर्तुः षोडशमंशां कलामामनन्ति सत्यं कथयन्ति,

ताश्च षोडशांशरूपाः प्रतिपदादिर्वैभिन्नाः कलां पूर्णिमामभिध्याप्य वर्धिष्णवः प्रतितिथि एकैककलामिवृद्ध्या वर्षमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्तुलं कुर्वन्ति । तिथिसंख्यासाम्यात्पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशी तिथिमृते उद्धृता प्रयो-जनाभावाच्चन्द्रादृहिः कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती, यद्वा षो-डशी तिथिं विना प्रयोजनाभावात्तद्विधि सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्रादृहिर्निष्कामिता सती हरालंकृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किम् । चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्वरालंकृतिरिवाभूत्किमिदं । अहं तस्याव्योद्धृतायाः षोडश्याः कल्याणाः सध्यामिकं नमो नीलिम्बा सह वर्तमानं स्थानस्य पूर्वावस्थितेः संयन्धि विलं विवरं तत्कलामवस्थित्या कृत्वा क्षण्यं नीलं नमोभागमेवेह चन्द्र-मण्डलमध्ये कलङ्गं पश्यामि किम् । मध्यवर्तिनीले तत्स्थानं विलम्बेवाहं कलङ्कत्वेन दाक्षे इत्यर्थः ।

शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितम् । 'पूर्णे राफा निशाकरे' इत्यमरः । वृत्तयन्ति,
'तत्करोति-' इति णिच् । वर्धिष्णवः, 'अलंकृन्-' इतीप्पुन् । तिथिचूते, 'कृते नत्वाभाम्'
इतिचत् । इयामिका, मनोहादेराकृतिगणत्वाद्भावे बुव ॥

ज्योत्स्नामादयते चकोरशिथुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः संतर्पणात्मीकृतात् ।

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिरूपं तदेवाहत-

स्त्वङ्गं नयनधियाप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥

ज्योत्स्नामिति ॥ हे मुग्धे सुन्दरि, त्वङ्गं वृत्तत्वारिगुणैः समानमपि नयनधियापि
कृत्वा नधिकं समानमेव विधित्सुः, अत एव—स्वस्य द्राघीयसी अतिरीधे लोचने लिप्सुर्मूल-
मिच्छुर्विधुचकोरशिथुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रोपेक्षते—चन्द्रि-
काभूतपावनकृतसम्बन्धार्पणेनारमीकृतात्स्ववशीकृतादितचकोरपालकात्सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिका-
पावनहेतुभूतमेतरीयातिरीधेनेत्रद्वयमुपजीवितुमादातुमिव । यद्वा—यत्किंचित्स्यस्य चन्द्रिकां
पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकास्वपन्नं वर्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्गोऽ-
धमर्गस्य किंचित्त्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो वृद्धाति । तथा—अयं चन्द्र आहत
आदरबुक्कः सद्ये मध्ये, अथच—उत्सङ्गे, च रङ्गं च करोति । उत्सङ्गधारणेन व्यत्ययी-
त्यर्थः । किमर्थमिल्लाशङ्काह—तन्मूलभूतमतिविशालं तवीयनयनयुगलं परिरूपमिव स्वलभं
कर्तुमिव । त्वन्मुखसाम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयसंपादनायार्थं चन्द्रचकोरहरिणौ वयवतीत्यर्थः ।
चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः । 'परिरूपम्' इति पाठे एतच्चैत्ररामणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमि-
वेत्यर्थः । शिथुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं शिथुपदम् । आदयते, अदेर्निगरणार्थत्वेऽपि 'अदेः
प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वक्तव्यात् 'निगरण-' आदि (सूत्रेण) परस्मैपदभावे, 'विचय' इति
तद् । शिथुना, 'आदिवाधोर्णं' इत्यणो कर्तृणां कर्मत्वभावः । द्राघीयसी, अतिवायने ईयमुनि-
'प्रियस्थिर-' इति द्राघादेशः । लिप्सुः, विधित्सुरिति च, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

लावण्येन तवाप्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्चनलब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ

तल्लेशैरधुनापि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ॥ हे प्रिये, बहुना कचित्पात्रे संचितेनाचिह्नेन लावण्येन कृत्वा तवाप्य-
मेवारम्भि निर्मितम् । चन्द्रस्तु पुनस्तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक्ष् तेन लावण्य-
स्थापनपात्रमात्रलोपेन, अत एव प्रोञ्चनेन पात्रनिषर्पणेन कृत्वा या लब्धतोपार्जितत्वं तेनार्धं
क्रियत्वल्लब्धं मलिनं यस्य तेन किंचिन्मल्लिनेन शेषेण भवन्मुखनिर्माणवशिष्टेनांशेन कृत्वारम्भि
निर्मितः । अत एव शबलमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा । विधिना
एतत्तन्मुखनिर्माणव्युत्पत्त्यर्थं द्वयं निर्माणं स्पृष्ट्वा पाणी क्षालितौ खलु लावण्यलेपकृतवत्क्षाल-
नाविव । तस्मात्तस्य क्षालनरजोमलितलावण्यलेपस्य लेशैरुपैरुशैरेव कर्तृभिरधुनापि नीरनि-
लवैर्जलस्थायिभिः सञ्चिरम्भोजमारभ्यते निर्मायते । कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो

नेत्यर्थः । कमलचन्द्रोऽधिकः, तस्मादपि त्वन्मुखं लावण्यसाकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः । अम्मोजम्, जालेकत्वम् ॥

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्जललब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

तल्लेखापि शिखामणिः सुपमयाहंकृत्य शंभोरभू-

द्वजं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मं च सद्यः श्रियः ॥ १४५ ॥

लावण्येनेति ॥ अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि । ततो भवद्वदनकामनीयक-
वर्णनातिचिन्तापि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरणत्वादित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्ज-
नलब्धतार्धमलिनेन शेषेण तु यच्चन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखापि लावण्यपात्रमात्र-
स्थलावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य योऽंशांशरूपा कलापि कलमात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुपमया
परमया शोभया कृत्वा अहंकृत्य अस्यापेक्षयाहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शंभोः शिखा-
मणिः शिरोभूषणमभूच्छिवशिरोऽध्यरोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति । अञ्जं
कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात्तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिबिम्बस्थानं जलमस्पृशत् । अतः श्रियः सद्गाम्भूत् ।
चन्द्रकरस्पृशादेव हि कुमुदं सध्रीकं भवति । पद्मं च श्रियः सद्गाम्भूत् । जलस्य चन्द्रकिरण-
संस्पर्शात् पद्मस्य च तत्रोत्पन्नत्वाद्वर्तमानत्वात्कुमुदस्यैवाहंकार्या पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत् ।
यद्वा—पद्मं चातः कुमुददेतोः श्रियः सद्गाम्भूत् । अञ्जत्वजातियोगात्कुमुदाधारजलयोगाच्च
कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा—या तल्लेखा शंभोः शिखाम-
णिरभूत्, तस्य शिखामणेचन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकं पूजासमये यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृ-
शत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्गाम्भूत् । चन्द्रसंस्पर्शशिरोऽसंवेग्यादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः ।
यद्वा—तस्य शंभोः पदं चरणं पूजावशात्तस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्गाम्भूत्,
तस्य लावण्यस्य स्थानं विधिहस्तलेपशालनजलं यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् । यद्वा पद्ममेवा-
स्पृशत् । यतोऽञ्जं तस्मात्कुमुदम्, पद्मं च पद्ममेव वा श्रीसद्गाम्भूदिति वा । त्वन्मुखलाव-
ण्यलेखापरम्पर्यासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति त्वन्मुखलावण्यं माध्वनसगोचरो न भवतीति
भावः । अर्धान्तरस्य स्पष्टत्वात्, पूर्वार्थस्य त्वर्धान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादरूपत्वाच्चायं श्लोकः
पुनरुक्तः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमध्ययं, तस्य चान्वयेन 'सह सुधा' इति समासे
कत्वो त्वत् ॥

सपीतेः संप्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा

परीतस्ताराणां दिनमणिमणिप्रावमणिकः ।

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविसिरमिधानाय सुशकः

सुधामभ्युदत्तं घृतशशकनीलाश्मचपकः ॥ १४६ ॥

सपीतेरिति ॥ हे प्रिये, संप्रीतेस्ताराणामेवान्योन्यं सम्यग्या प्रीतिः सौहार्दं तस्मादे-
तोर्यां सपीतिः सह पानं, सुहृदो हि सह पानं कुर्वन्ति तस्मादेतोः, यद्वा सहपानादेतोर्यां
सम्यक् प्रीती रुच्यमिच्छति, तस्मादेतोस्ताराणां परिषदा सन्नेन परीतः समन्ताद्वातोऽयं
रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणित्वस्य प्राया शिवा तया घटितोऽतिष्वलः स्थूलः पेय-

द्रव्याधारभूतो मणिकोऽलिङ्गर एवाजनि संभूतः विभिना तारापरिपदा वा व्यरचीति पदम् ।
 कीदृशः—सादृश्येन वस्त्वन्तरसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसंभावनाचतुरैः
 श्रीहर्षादिभिर्महाकविमित्सारपरिषदैव सुधामभ्युद्धर्तुं श्रुतो यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स
 एव नीलमणी नीलमणिलेन घटितं चपकं पानपात्रं यस्मिन्नेवंभूत इवायमिति अभिधानाव
 वर्णनाय वर्णयितुं सुशकः सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्याहुतत्वाच्च पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तम-
 णिक इव कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चपकमिव दृश्यते पश्येत्सर्वः । यथा मणिकस्योदकापुद्-
 रणाय मणिकमुखे चपकः स्थाप्यते, तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्तुं परिवेष्टि-
 तस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोदरणाय शशनामा नीलमणिचपको
 निक्षिप्त इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । सपीते, 'वोप-
 सर्जनस्य' इति वा 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यत्र 'सहस्य सः' इति योगविभागाद्वा सहस्य सः ।
 कविभिः, खल्वर्थयोगाच्च पट्टी, सुशक इति खल ॥

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
 शङ्के सुन्दरि शर्वरीपरिवृढस्तेनैव दोषाकरः ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारं दृशौ

त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४७ ॥

आस्यमिति ॥ हे सुन्दरि, विभिना शीतमयूखस्य मण्डलं विम्बं तस्य वृत्तत्वाद्वादक-
 त्वादिगुणानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्वरीयाः परि-
 वृढः प्रभुचन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वादोषाकर इत्यर्थ
 इत्यहं शङ्के । तथा—इन्दोर्गुणात्सकाशात्सारं दृशानादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
 निहिते इत्यहं जाने । कुतो ज्ञातमिच्छत आह—सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरूके सति अनन्धबधु-
 प्मानुभवतारतम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिम्, अथच—सर्गोच्चीनाधा-
 रपरितोषं, कुतो वा दध्याद्धारयेत्, अपितु न कथंचित्, तस्मात्तत्रोदरणादन्धत्वेनैव त्वन्मु-
 खरामणीयकादर्शनादन्धत्र गन्तुमशक्यत्वं त्वन्मुखं लब्धत्वात्रैवायं स्थित इत्यर्थः । त्वन्मुखं
 चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । 'सारे' इति कश्चित्पाठः ॥

शुचिरुचिमुहुगणमगणनममुमतिकलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृतरविरयहयचयसुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

शुचीति ॥ हे कृशतनु, त्वं गगनतटं नमःस्थलमनु लङ्घीकृत्य शुचिरुचि चेतकान्ति,
 तथा—बहुत्वादगणनं संख्यायुमशक्यममुमहत्त्वा निर्देश्यं प्रत्यक्षगम्यमुहुगणं प्रतिनिधं
 रात्रौ रात्रौ शशितलचन्द्राधोभागादिगलता खलतामृतेन मृतं पूर्णं रविरयस्य हयचयस्य
 सुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं इन्दमिव नातिशयेन कलत्रसि, अपितु
 तदिवातितरां जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिधं चन्द्राद्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्चसुरगता
 इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटम्, कर्मप्रवचनीययोगाद्वितीया । प्रतिनिशम्,
 वीप्सायामभ्यसीभावः । सर्वलघुः ॥

उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं वितर निवेद्यमुपास्त्व पञ्चबाणम् ॥१४९॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये, 'रक्तो भौमः सनिः कृष्णो गुरुः पीतः सितः कविः' इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्याधानावर्णाङ्कतीन्दुहनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतमुपसंपन्नमास्ते अयं महाभूषणो जनः प्रारब्धकामदेवपूजावास्तव परिचारकबन्धनाद्युपचारोपनायकः, अथच—संभोगकारी भवतु । त्वं तिलैः संजाततिलकः, तिलैरेव तिलकवान्कृतो वा यः पर्पटः शालितण्डुलपिष्टरचितविषिटिस्तिलसंकुलीसंज्ञ उपदेशनिशेषस्तद्वदामी यस्य तत्तुल्यं सकलहृदय-त्वाद्विषिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्यं कामाय वितर एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्त्व पूजय । अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कवित्परिचारकोऽपि तस्य भवति । एवमत्रापि । सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकबन्धोऽप्युदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धः संध्यासमयोऽतिक्रान्तः, तस्मात्काममुपास्त्व, सुरतेच्छुरस्मीति भावः । पञ्चबाणमित्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इत्यभिधानाच्चातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति । तिलकितेति तारकादिः, मनुबन्तात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताभिध्ना वा ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाविपमाशाले—

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलहन्तौघयन्त्रोद्भव-

श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुपारद्युतिः ।

पुण्येष्वसनतत्रियापरिणयातन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्रातसहस्रधारकलशर्धोरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये, देवः प्रकाशमानस्तुपारद्युतिर्हिमकरः, अथच हिमकर एव देवः, वर्णनां पूजां च कुर्वता नोऽस्मदासीनाम्, आवयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु । किंभूतः । स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पानः पुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव मिलनं तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौषत्तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्वभ्राती दन्तदशनकृतविषरपरम्परं तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः पतनशील्य दीधितिसुधा किरणाभूतं तद्रूपः, दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य, दीधितिसुधाया आसारो धारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः । अत एव—पुण्यमेष्वेष्वसनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्रियाया रत्यान्धानयोर्यः परिणयो विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दः संतोषस्तत्संघनिधि 'समुद्रज्योष्ठ—' इत्यादि औत्तेऽभिषेकाख्य उत्सवे महाभिषेकार्थं सहस्रसंख्या धारा लोहशालकानिर्मितजलप्रवाहमार्गा यस्य स तादृशो यः कलशस्तस्य श्रीः प्रातः सहस्रच्छिद्रगलजलधारकलशस्यैव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते । तथाच राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परामलदन्तपारबन्धो गलजलधारसहस्रच्छिद्रमुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोर्योऽभिषेकस्तत्पूजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयोर्द्वीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचिततरितकामनिषादोत्सवमिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये' इत्यनेन च विलसिना मलेन सनिर्वर्त्तुतीयपुरुषार्थपयो-

विपीयूषरसास्त्रादनललसामिच्छ्यते । 'सुधाधारः' इत्यपि पाठे—रीषितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा । आनन्दपदेन 'तुष्टयेऽस्तु' इत्यादिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनलचरित्रस्य नीरसत्वाभावाकामुषणनेन रसमहासङ्गावाच्च काव्यस्य च सहृदयाह्लादनफलत्वाच्चोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यम् । न इति पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

द्वाविंशो नयसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सगौ निसर्गोद्भवः ॥ २२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ द्वाविंशतेः पूरणः सगौ यतः समाप्तिं प्राप । किंभूतस्य श्रीहर्षस्य—नवो यः साहसाङ्को नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयीं कथां करोतीति कृतं तस्य निर्मितवतः । सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । 'रूपसाहसाङ्कः' इति पाठे—रूप-धातौ साहसाङ्कश्च तस्य गौटेन्द्रस्य चरिते विषये चम्पूकृतः भोजराजस्य विक्रमाकंस्य चेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे इति 'ति विशतेर्द्विंशति' इति तिलोपः ॥

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुचियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १ ॥

यथेति ॥ यथा परमरमणीयापि रमणी यूनस्तरुणस्य कामिनोऽन्तःकरणहरणं कुरुते, तद्वत्तथा कुमाराणां बालिदानां क्षीरव्यभमाशेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामननुभूतकामसुखानां चित्तं खवसां कैव कुरुते, अपितु—न कापि । तथैवं काव्यरचनात्वात् परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात्सुधीभूषासुतत्वं प्राप्य सुचियः सकलदर्शनरहस्यवैदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेत्तथेयमिदं मदयति आनन्दयति, तार्क्यस्याः सुविधाऽप्यहताया मदुक्तेरसानां नीरसानां सर्ववैबासंस्पृष्टरसशब्दार्थानामपि चलतुपलप्रायाणामनुपादापुच्छपशूनामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्नातं, अपितु न किंचिदप्यस्यात्तरपकर्तुं शक्यते । सुधीमिरादते सति नीरसैरकृते कृते बाष्पादरे न किंचिदित्यर्थः । सुधीमिरादतत्वात्सकलगुणपूर्णातिसरसेयं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात्कोदानन्तरं च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात्सुधीभूयेति च्विः । सुचिय इति जालमिप्रायेण । एकेनापि सुविधादरे कृते महद्नीरवम्, बहुमिरप्यक्षैरनादरेषु कृतेष्वपि न किंचिन्नाशवमित्यभिप्रायेण वा । यून इति प्रतिगोपिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनम् । कवेः लप्रन्धमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥

कविरयान्तरोक्त्वा खोयामुक्तिं वर्णयति—

दिशि दिशि गिरिप्राधानः स्वां वमन्तु सरस्वतीं

तुल्यतु मिथस्तामापातस्फुरद्भिडम्बराम् ।

स परमपरः क्षीरोदन्वान्पदीयमुदीयते

मधितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥ २ ॥

दिशीति ॥ गिरिप्राकाशोऽग्निपापाणां दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीमन्तर्गतजल-
प्रस्रवणं वमन्तु मुच्यन्तु । आपातः सामस्त्वेन पतनं स्फुरन्प्रकाशमानो ध्वनिदम्बरः शब्दाद-
म्बरो यस्यां तां च नदीं मिथस्तुल्यतु मिथोऽन्यनया समीकरोतु । अविसर्गान्तपाठे—आपा-
तेन समन्तादूर्ध्वदिशादधःपतनेन प्रकाशमानः शब्दादम्बरो यस्यां तामन्यनया समं समी-
करोतु । जन इत्यर्थः । अथच—आपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरत्प्रपातपोषां तां जनो मिथ-
स्तुल्यतु । उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दादम्बरोऽधिरतन इत्यर्थः ।
स क्षीरोदन्वान् परं केवलं, अपरः न विद्यते पर उत्कृष्टो, यस्मादुत्कृष्टः । अथच—अग्न्य
एव । यतो यस्य क्षीरोदस्येदं यथीयममृतमेतादृशमुदीयते उत्पद्यते । कीदृशम्—मथितुर्व-
वादेः शब्दच्छेदि मथनजनितकेशापहम् । तथा—प्रमोदनं नितरामानन्ददायि । तथा—ओदनं
भक्षमास्त्रायं तिदात्ररूपम् । अथच—एवंभूतं परमुत्कृष्टममृतं यथीयमुदीयते स क्षीरोदन्वान-
परः परोऽन्यो नास्ति कित्तेक एव । अथच—प्रतिदिशं सर्वदेशेषु गिरि वाण्यां विषये पापा-
यतुल्या जडा अन्ये कवयः स्त्रीयां वाणीमुद्रिरन्तु । आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन्बन्यास्त्व-
काव्यविशेषस्यादम्बरो यस्यां, प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दादम्बरोऽनुप्राप्तो यत्र तां का,
वाणीमन्योन्यं जनः समीकरोतु यस्य कचैरुक्तिरस्येव, अस्य च तस्यैव ह्येवं तुल्यतु ।
'आपातः' इति विसर्जनीयान्तपाठे—आपातः प्रतिभासस्तां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं परं
काव्यामृतं यथीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरपरोऽन्यो नास्ति, किं त्वेक एव ।
अन्ये कवयः पर्वतप्रावतुल्याः अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो
नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान्धारणेन तर्पयति । त्वन्मीकोस्तुभासतादिभिः परमानन्ददायिभिः
कृतार्थयति, (तथा) मयीयकाव्यविचारकस्यैव शब्दच्छेदि प्रमोदनं वचनामृतमुत्पद्यते, मानव-
काव्यविचारकस्येति, अन्ये प्रावतुल्याः क्षीरोदतुल्यत्वाहमिति भावः ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोभत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति, तच्छब्दमपनुदन्
चलदर्पदलनार्थं गुरुसंप्रदायेन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं च बुद्धिपूर्वमेव मयेदं
काव्यं तत्र तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह—

ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्कचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया

प्राहंमन्यमना हटेन पठिती मास्मिन्बलः खेलतु ।

अद्वाराद्गुरुस्त्रीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-

त्वेतत्काव्यरसोर्मिमजनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ ३ ॥

ग्रन्थेति ॥ आत्मानं प्राहं मन्यन्ते प्राहंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन्काव्ये हटेन स्त्रीप-
प्रज्ञाचलेन पठितमस्यास्तीति पठिती इदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु 'किमत्रास्ति, अंधु-
तमेव व्याकर्तुं शक्यते' इत्यवज्ञापूर्वा दर्पाभिव्यक्तिं मा कार्षादिलेखमर्षमिह काव्ये कचित्क-
चिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद्बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रह्यमानशब्दायंकुटिलिका न्यासि वि-
न्यस्ता खलमुल्लभप्रार्थं बुद्धिपूर्वमेवेदं काव्यं मया दुर्बोधं व्यरचि नतु प्रसन्नकाव्यकरणात्-
तयेत्यर्थः । कचित्कचिदपीत्यनेन तत्र तत्र प्रसजताप्यस्येति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते ।
सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह—अद्वेति । अद्वया गुरौ देवतैकबुद्ध्या आराधेन पूजितेन

गुरुणा पूर्वमश्रुत्वा अपि श्रुत्वाः कृता व्याख्यया मुबोधाः कृता इडा स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रन्थयो-
गसौ स गुरुसंप्रदायावगतार्थः, अत एव दर्पराहिल्यात्सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्मिरमृत-
लहरी तस्या मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु । गुरुपरम्पराया विनैकस्यापि पणस्यार्थो
बोद्धुं न शक्यते, तस्माद्गुरुपरम्पराया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यथेदं गुरुपरम्पराया
अधीते स सततं सुखी भवत्विति महाकविस्तस्मा आशिषं ददाति । अस्मिन्पठिती, 'कस्ये-
न्विषयस्य-' इति कर्मेणि सप्तमी । आरादेति राघेरमुदात्तत्वाद्विडभावः ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशङ्के—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-

द्याः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तकैषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥ ४ ॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरात्सकाशात्सकलपण्डिताधिक्यभ्यक्तनं ताम्बूलद्वयं
विद्वद्योग्यमासनं च लभते । न केवलं राजपूज्य एव, किंतु—यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु
ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्कुरुते । न परं
पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव, किंतु—यदीयं काव्यं मधुवर्षि अतिसरसत्वादमृतवर्षि । न परं
पूर्वविशेषणविशिष्टोऽतिसरसो महाकविरेव, किंतु—तर्कशास्त्रेभ्यपि यस्योक्तयः धर्षिताः परा-
भूताः परे प्रतिवादिनो याभित्तादृश्यः । तस्य विद्वच्चक्षूषामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनास्या
कृतिः कृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सत्साकल्यमतिवृद्धि
प्राप्नुयादित्याक्षीः । सर्वत्र यच्छब्दनिर्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति, 'दि गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

स्वस्मिन्नेव पथि प्रवर्तनपराः सत्कीर्तयन्वापरे ।

अन्ये निस्तृहणाः धितश्रुतिपथा वीक्ष्यन्तु भव्याशया

काकन्तः कलहप्रियाः खलजना जायन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किंकरस्य जगत्पते ।

नो चेत्पूरय, कल्पेशकल्पस्य तव किंकरः ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैपथीयप्रकाशे द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्





नैपथीयचरितस्थश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अ		अतितामां समपारि	१४५	अभावदत्तमुखः	५५६
अंशं पौनश्चमाम	९१८	अतिधीनां पदा	६८०	अभावद्वीमस्तो	४८६
अकरुणादव सन	१७४	अतिवृत्तः स	६६४	अभावलम्ब्य	५१
अकर्षणाराधुग	४७२	अतिशूरज्यवता	१५६	अवासावभिसुला	७९२
अकर्षणासम्पणे	८८१	अत्यपेक्षेतिपट्ट	४९५	अवाहृव कला	७८०
अकाण्डमेवात्ममुवा	१२६	अत्याजि लम्ब	५०३	अथैतदुर्वीपति	४७८
अकारि तेन अव	२५	अवैव वाणीमपु	८९४	अथोज्ज्वली	३५२
अकारि गीहार	६११	अथ कानकपतत्र	९४	अथोपकार्या मित्र	५५४
अकृत परभूतः	८६५	अथ कले कलव	१७७	अथोपकार्या मम	२२४
अक्षौर्ध्वं शिक्षय	६५१	अथ नगरपुतै	६२२	अथोपचारोदुर	६०२
अक्षसुवगतपुष्कर	८३०	अथ नलस्य गुणं	१५४	अथोपवदने भम्बा	७३१
अखानि सिन्धुः	४५१	अथ पवि पवि	६२२	अदःसमित्समुख	४५९
अखिलं विदुषा	७८	अथ प्रकाशं नि	३३०	अदस्ताकार्णि	१८
अगच्छवाशवा	६६०	अथ प्रियासादन	२५५	अदाहि वस्तेव	३१५
अगम्यार्थं गुणप्रा०	६२८	अथ भीमववा	६८९	अदृश्यमाना	३२३
अक्षिहोत्रं ययीतत्रं	६३५	अथ भीमभुजेन	८३	अदोऽप्यमालम्ब	३२७
अध्याहिता नित्यं	६१२	अथ भीमभुवैव	३७५	अदो निगमैव	३३२
अङ्गुलिभित्तचन्दन	८२३	अथ भीमसुताव	८०	अदोऽप्यमालम्ब	५५५
अङ्गे विदमैन्द्रपुर	३८४	अथ मुहुर्बहु	१५७	अथ वाचदपि येन	२१८
अङ्गिणामेविष	८९६	अथ रथचरणौ	८६६	अद्राक्षीतव किञ्चिन्न	६८६
अङ्गुलीचलनलोचन	८१६	अथवा भवतः	७९	अद्राक्षुराजिह्वानं	६२७
अङ्गुलमूर्ध्नां विनि	४०५	अथ भिवा	२९	अधरे किल दिग्म	६७
अङ्गेन केनापि	२८५	अथ सर्वोद्भिदा	६९०	अधरावृत्तपानेन	७९०
अङ्गिस्त्राणिमेष्ट	८६७	अथ रम राशामव	३०७	अधारि पत्रपु	१५
अथकयदध	८१३	अथ स्वपृष्ठानि	८०१	अधारि यः प्राञ्चहि	५९०
अचिरादुपकृतं	६३	अथ स्वमादाय	४६	अथावत्कापि गां	६८८
अचीकरपार	३५	अथासवापि कला	८०५	अधिगम्य जगत्	५९
अनुन्वि वा चन्दन	५७५	अथाहृतेनास्त	२९१	अधिगलेऽमेतस्यां	७८२
अनस्रभूमीतट	३०	अथाधिगन्तुं	५१९	अधित वापि	१७७
अनस्रमभ्यास	१४	अथान्तरेणा	३०	अधीतपञ्चाशुग	३६२
अनस्रमारोहसि	१३३	अथान्वमुद्दिश्य	४६५	अधीतिबोधाचरण	४
अनातविच्छेदलवैः	३४२	अथापरिवृडा	६६४	अधुनीत खगः स	५९
अजानन्ती वापि	५७६	अथाभिलिल्लेव	५३४	अधृत यद्विरहोऽयम्	१४६
अजानन्ती वेदमबोध	५२९	अथापसुल्याय	५८७	अधोविधानात्कमल	१४
अजीयतवातीशुनं	२७८	अथायान्तमवैक्षन्त	६२७	अध्यासिते वपस्या	७८७
अतनुना नयमन्तु	१५६	अथारम्य कृथा	६२५		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अध्वाहारः सर	४६७	अन्योन्वरागवश	८६५	अमलदाकण्ठमसी	३०६
अध्वाग्रवाग्रशि	२५२	अन्योन्वसंगमवशा	१३८	अमन्यतासी	४०
अनङ्गचिह्नं स	२९	अन्यग्राहि मया	७८०	अमर्षादात्मनो	६८९
अनङ्गतापप्रशमाय	३२१	अन्यगुणैतिवपः	१९६	अमहतितरास्ता	७४१
अनङ्गलीलाभि	५६४	अपः प्रति स्वामि	३५०	अमितं मधु	७८
अनैतिशिले	७५२	अपयातमितो धृष्टे	८०९	अमी ततस्तस्य	२९
अनन्तरं तामवद	४५९	अपराद्धं भवद्वाणी	७९०	अमी तमीदृजगु	३८८
अनन्यसाक्षिकाः	७९३	अपरेऽपि दिशा	६७५	अमीभिराकण्ठ	६१३
अनया तप रूप	७४	अपदयन्नमन्विष्य	६८५	अमी लसद्वाप	६०६
अनया सुरका	७५	अपदयचावतो वेद	६८४	अमीषु तन्वानृत	६१८
अनन्यरसोपमये	५७१	अपहृतः स्वेदभरः	५९७	अमी समीहै	३६७
अमलमावर्णियं	२५१	अपहुवानस्य	२७	अमुष्मिधाराभे	६९३
अमलैः परिवेष	८८	अपां विहारे तव	४५१	अमुष्य दोम्पा	१६
अनल्पदग्धा	१०	अपाङ्गमप्याप	२९२	अमुष्य धीरस्य	२५
अनाचरसम्प	५६५	अपाङ्गमालिङ्ग	५५३	अमुष्य विद्या	५
अनादिधाविस्वप	२५०	अपार्थयन्माजक	३४९	अमुष्योर्बोर्भुः	४७६
अनादिसर्गस्रजि	२२५	अपास्तपापेव	३१६	अमूनि गच्छन्ति	३५४
अनादि देशः	२९९	अपास्तपाथोरुहि	३५८	अमूनि मन्ये	८८२
अनार्यमप्याचरितं	११४	अपि तद्वपुषि	७०	अमृतरीषिविरेष	१७९
अनाशवा वः	२४६	अपि द्रवीयः शृणु	३१४	अमृतहृत्तिलक्ष्म	९२
अनुग्रहः केवल	३३२	अपि द्विविहा	३१	अमेलधद्रोमनृपः	३९२
अनुग्रहावेव दिवी	३३६	अपि ध्वजित	१६९	अनोपभावेन	५७०
अनुभवति शुचीत्वं	९४	अपि लोकतुल्यं	६५	अन्वां प्रणलोपनता	२३५
अनु ममार न	१६९	अपि विधिः कुसुमा	१७१	अन्वेषेः कियदनु	७३४
अनुरूपमिमं	७४	अपि विरहमनिष्ट	८६७	अन्मनः शंवर	८०६
अनेकसंयोजनया	६१०	अपि ओणिभर	८१३	अन्मोवगर्भरुचि	४१४
अनेन भेमी	२५	अपि स्वमस्त्र	३३३	अम्भानिरामो	५४५
अनेन राधाधिपु	४६६	अवलस्वकुलाक्षिनो	६२	अयं क इत्यन्य	२२५
अनेन वेधा विप	८९१	अवोधि तत्त्वं	३४१	अयं किलावात	४५६
अनेन सर्वाधि	४७५	अवोधि नो ह्री	६७७	अयं शुण्ठीपेरनुरज्य	४७४
अनेन सार्धं तप	३०९	अश्ववीत्तमनलः	२१६	अयं दरिद्रो मयितेति	१३
अनैषवायैव	१२२	अश्ववीदध यम	२१६	अश्वमयोगिवधू	१५५
अन्तःपुरान्तः स वि	२२५	अभजत चिरा	७६१	अश्वमेकतमेन	५५
अन्तःपुरे विस्तृत	२२७	अभिधात्ये रह	८०२	अश्वमेत्य तवाग	६०
अन्तःसंलोपवाप्यैः	४६१	अभिनवदमवन्ती	६२२	अधि धिने कस्य	३५७
अन्तः सलक्ष्मी	९१४	अभिलपति पति	८६६	अधि ममैप	१६२
अन्यदस्मि भवती	७१२	अन्यधर्मायः स	१२७	अधि विभुं परि	१५८
अन्येन पत्न्या	११२	अन्यागतैः कुण्डिन	३८४	अधि शपे हृदयाव	१७५
अन्योन्वभाषानव	३८५	अन्यागमन्मल	४१६	अधि स्वयुष्यैरसति	५६
अन्योन्वमन्यव	२१५	अन्यपुत्रमपि	२१७	अये कियथाव	९५

को०	पृ०	को०	पृ०	को०	पृ०
अये ममोदासित	२२५	अवाप्यते वा	११६	अरिमय विस्माप	१०९
अये मयात्मा किम	२६३	अवामावाभार्थे	५४६	अस्मिन्समाये मनु	४८५
अयोगजामन्यमर्थ	२६५	अवारितद्वारतथा	१०९	अग्ने करं प्रवितरन्तु	४४६
अयोगमात्रो	४४	अविन्दतासी	३९९	अस्य क्षोणिपतेः	४८६
अयोधि तदैवे	३०७	अवेमि कमला	७६९	अस्यां मुनीनामपि	२८६
अराधि यन्मीन	६११	अवेमि वादिप्रतिवा	३९६	अस्यां वपुर्नृहवि०	२५८
अरुणकिरणे	७४९	अवेमि हंसावल्लो	३०१	अस्याः कचानां शि	२६२
अरुणधवीकामपुरे	२८७	अवोचत तत्तत्तन्वी	७७८	अस्याः करदर्पनम	२७९
अर्काय पले खलु	२७४	अशोकमर्मा	४४	अस्याः खलु शम्बि	२८४
अर्धेनि स्वमणि	८६९	अशान्तमुत्तिपाठ	९२	अस्याः पदो चासुत	२८७
अर्चनाभिरुचि	१८३	अशौचमिन्द्रादि	२४८	अस्याः वीनस्तनय्या	७८२
अर्चयन् हरकरे	८२५	अष्टौ तदाद्यासु	३९०	अस्याः स चास्मीधु	४११
अर्चना मपि	२१३	अस्तभोगकथा	८०४	अस्याः शपथैकवि	२६२
अर्चितां त्वमि	२१८	अस्तमये मति	१६१	अस्याः सुरापीष्ठ	८९१
अर्चिताः प्रथमतो	२१३	अस्तंशये सागर	८९०	अस्याधिष्ठय पुर	४३६
अर्थिनामहृषिता	२०३	अस्तंशये सा गुण	३९६	अस्या भावन्तमनिशं	८६३
अर्थिने न वृणव	२०५	अस्तंशये स त्वमि	३७०	अस्या मुजाम्भा वि०	४०९
अर्थिनो वयममी	२०२	असाम यन्नाम	३८९	अस्या मुखश्रीप्रति	२७६
अर्थिभंशयहू	४७०	असावसाभ्यादित	९०२	अस्या मुखभ्यास्तु	२७३
अर्थी सर्वस्तुपर्वणां	५७९	असि भवान्माः क्षत	५८९	अस्या मुखेनेव	२७५
अर्थी विनैवार्ये	५४६	असितमेकसुरा	१६२	अस्या मुनेन्द्रावधरः	२६८
अर्पककवपुषा	८४९	असिस्वदधन्मधु	५८८	अस्या यदष्टादश	२७६
अर्पमीलितविलोक	७२९	असुरदितमन्वादि	७४६	अस्या यदाख्येन	२६२
अलंकृताङ्गाङ्गा	४०४	असेवि यस्त्वत्तदि	३४२	अस्यारिचकरः	४८३
अलंकृतास्र	३१६	असेविषातां सुष	५६४	अस्यासिमुजगः	४८२
अलं नलं रोह	२८	असी महीधुब्रहुषा	६२१	अस्यैव सर्गाय	२७६
अलं विलम्ब	१२४	असी मुहुर्जात	५६०	अस्यैव सेवाये	९००
अलं विलम्ब	१२७	अस्तापलेऽसि	८८०	अस्मोत्कण्ठितकण्ठ	५७९
अलं सज्जधर्म	१०३	अस्ताद्रिचूडाकथ	८७६	अस्मोर्चरिमणय	४७०
अलितजा कुञ्जल	४१	अस्तिर्त्वं कार्यसिद्धेः	१८२	अहमिशा येति रता	६०९
अलीकभेमी	२२६	अस्ति द्विचन्द्रम	५१४	अहह सह मथोजा	५५२
अपाङ्गपङ्का विधु	९१३	अस्ति शम्भभर	७१३	अहो अमौक्षिती	८११
अपङ्कटा कापि	६०५	अस्तु त्वया साधित	५४३	अहो अहोमि	२४
अवधूत दिवो	७३	अस्तुतापविषये	८५५	अहो तपःकल्पतम	१३७
अवनिपतिपथा	३२३	अस्तिकल भोज	१०४	अहो नापचपाकं	८०९
अवलम्ब्य दिष्टवा	८१	असाकमभ्यासित	३१८	अहो मनस्तामनु	३३५
अवदधन्मयेवमव	५०	असाकमुक्तिमि	८६०	अहो मपि रदो	७९१
अवादि भेमी	५६६	असिजवन्ति	४१६	अहो महःसहायानां	६६७
अवाप सापचव	२८	असिगिश्वादी	९००	अहो महेन्द्रस्य कर्ण	६६६
अवापितायाः	५६३	अस्मिन्दिग्बिजयो	४५८	अहि भानुमुवि	७०३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
आ		आभिसृगेन्द्रोदरे	१०९	इतस्तद्विदुत	४५७
आः स्वभावमाधुरेः	१८७	आभ्यां कुचभ्यां	२८१	इति कियद्वचसै	२७४
आकर्ण्य तुल्यमन्त्रि	४९४	आमन्त्र्य तेन	८०४	इति तत्सुप्रयुक्तव	७९३
आकृष्यपिच्छेद	३९८	आरोप्यते चेदिह	१०२	इति तं स विस्मय	८०
आकरिमकः पक्ष	९६	आरोह्याव तत्र	४२९	इति तस्मिन्वदत्येव	६३२
आकीर्तमाकैटन	२५२	आर्ये विचार्याल	२४६	इति तस्मा रहस्यानि	७९९
आकुञ्जितान्या	९६	आकापि कलया	८०५	इति त्रिलोकीतिके	३१५
आकृष्य सारम	८६०	आलिख्य सख्याः	२४०	इति त्रिकुलः शु	६१८
आकृष्यलो दण्ड	३७९	आलिखितः कमल	४३८	इति भूतसुरसाध	३२२
आकृष्यैव मुकु कोप	७१४	आलिङ्गनालिङ्ग	८१३	इति पठति शुके	८३५
आकृष्यातुमक्षिजन	४१३	आलिङ्गनाममगत्व	१९६	इति परिणयमित्यं	३२३
आगः शतं विद	४३७	आलोकयतीकृत	३००	इति प्रवीत्यैव	३२६
आगच्छदुर्विद्वि	३७८	आलोकमाना	३९१	इति प्रियाकाकुभि	३५६
आगच्छन् भगवा	७७३	आलोक्य भावि	४४२	इति मनसि विक	५१८
आधुनितं पक्ष	२६५	आवाहितां द्विजे	३९२	इति मुद्रितकण्ठे	७८३
आचूष्यमममगत्व	४३१	आशयस्य विधृतिः	८३५	इति विधोर्विधो	१६७
आशया च पिबु	८३८	आशीविषेण रदन	४१९	इति न्युत्तिष्ठमाना	८०५
आशां तदीमान्नु	२४७	आश्वपेमस्य	४३८	इति सुतिस्मदित	४५३
आत्य नेति रवया	७१७	आश्वेचलप्रगिरिजा	४१८	इति सुतेऽस्या	५३३
आत्मनापि हरदार	७०६	आसते शतमधि	२०९	इति कृत्वा स रो	६६५
आत्मन्यस्य ससु	४७६	आसने मणिमरी	७०५	इति स चिकुरादा	२९०
आत्मनिस्तद्वतया	६९४	आसीदधर्मा विबली	३९५	इति स विधुमही	८६८
आत्मैव तातस	२७७	आसीदसी तत्र न	४०५	इति सा मोचर्थां चक्रे	८०२
आदत्त दीपं	८९२	आसीदासीम	४५४	इति स्तुक्नु हुंकुति	३९२
आदधीन्वि मित्र	२१३	आसीदधा ज्योतिष	९०२	इति स्तुवानः स	४१९
आदशतां स्वच्छ	११४	आसुग्राममपासना	५८३	इति स्फुटं तद्वचस	३४३
आदशैरुदयत्व	८९९	आस्त भावमधि	७२८	इति सरः शीघ्र	६१९
आदाव दण्डं	८७९	आस्तां तदप्रस्तुत	११३	इति स्वयं मोहमहो	३६४
आदेक्षितामप्यव	५३१	आस्तामनशीकरण	३०३	इतीहृष्टैर् विरचय्य	५५
आदेहदार्ढ्यं कुसुमा	३०४	आस्ते दामोदरीया	४८१	इतीन्द्रदुलाः प्रति	२५०
आद्यं विधोजन्म	३८७	आस्तं शीतमयुल	९२१	इतीयमक्षिभुव	३२३
आद्यसंगमसमाद	७१९	आस्तसौन्दर्यं	७८१	इतीयमालेख्यगते	३७४
आननन्द निरीक्ष्या	६८८	आस्ते वा तत्र भार	८७१	इतीरयित्वा विरतां	३२४
आनमस म	७३३	आह नाथ वनस्य	७२४	इतीरयित्वा विरराम	३२३
आनन्दं वठमाह	८१४	आह म तद्विरा	८०९	इतीरिनाहृच्छम	३६५
आनन्दजातुमिनु	५८	आह स्मैषा मला	७८०	इतीरिता तत्परणा	३९५
आनन्दयेन्द्रमथ	३२२	इ		इतीरिता पत्ररयेन	३१८
आनन्दरानपि तद्व	७२६	इतिनेन निजराग	७१८	इतीरिते विध	५३२
आनन्दकाम स्वसि	८५६	इत्येव देव जव	८९९	इतीरितेर्नैपथ	३६८
आनन्दयमगा कनि	९०९	इतमलकुलाभा	५१८	इतीष्टगन्धा	४५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
इतोऽपि किं वीर	४५७	इमा गिरस्तस्य	३५०	उत्सृज्य साम्राज्य	५३८
इतो भिषा भूप	४५४	इमं कियच्चारु	६१२	उदयति सा	१४९
इतो मुखाद्वाग्विष	९०७	इवं न ते नैषध	३५५	उदयशिरिप्रस्था	७६०
इत्वं पुनर्वाग्व	२५३	इयश्चिरस्यावद	३२९	उदयशिरिप्रस्थाय	७४६
इत्वं प्रतीपोत्तिमति	२५३	इत्युक्तं केन महौ	३०५	उदरं नतमण्य	७१
इत्वं मधुलं रस	३०६	इयमनन्तराव	३५४	उदरं परिमाति	७१
इत्वं वधैव मद	५१७	इयमित्यमभिरध्यं	४२३	उदर एव धृतः	१६२
इत्वं वितीर्य वर	५५१	इयय्येनैव जगत्	२६४	उदसा कुम्भीरथ	५५९
इत्थममुं विलङ्घत	५७	इष्टदारविरहोर्वपयो	८४०	उदासितेनैव	३६७
इत्थमाकर्णं दुर्वर्ण	६५२	इष्टं नः प्रति ते प्रति	२२०	उदेशपर्वण्यपि	३९७
इत्थमुक्तिमुपाह्व	७३३	इष्टेन पूर्वेन नलस्य	१०२	उद्गतिरखलशिक्षा	८३३
इत्थं हिवा वर्गेन	८८१	इष्टं किमुपसि	७७०	उद्ग्राजतनुजापव	८३७
इत्थवीरतया तस्य	८९२	इष्टं न कतमक्षिप्तं	७६३	उद्भिद्विरचितावासः	६९१
इत्थमी वस्तुमती	१९०	इष्टाविशेषेन पथा	२७६	उद्भामि विरहा	२१२
इत्थलीकरतका	७२१	इ		उद्गतयन्त्या हृदये	२२९
इत्थपैल मनसात्म	९०१	इक्षितोपदिशतीव	७२२	उन्मत्तमासाप	१२९
इत्थपैल वसुना	८०३	इष्टुं निगदति प्रिये	७३८	उन्मीलद्रुहपाक	८७०
इत्थती कलया	७८८	इष्टुयानि गदितानि	२१४	उन्मीलहीलनीलो	२८४
इत्थाकर्णं क्षितीश	२२१	इष्टुयानि मुनये	१९२	उन्मूलितालान	२८३
इत्थालपलव	१४०	इष्टुवी गिरमुदीर्य	२०२	उपचचार चिरं	१७७
इत्थालेपुरमुप्रती	५८४	इत्थंया रक्षितो	६३६	उपनतमुदुप्य	९२१
इत्थुक्तवला निक्षिप्त	२४५	इष्टाः कुशेशव	४२९	उपनमया	६२
इत्थुक्तवला वद	२३९	इष्टाणिमैषव	११७	उपहरन्ति न कस्य	१७१
इत्थुक्तिशेषे स	८९४	इष्टा दिशां नल	५१६	उपहतमभिगन्त	८१४
इत्थुदीर्यं मपवा	१८६	इष्टरस्य जगत्कुलं	६२८	उपासनमेव	२०
इत्थुदीर्यं स ययौ	१९२	इष्टरिस्तथास्तित	२४६	उपासमानाविषं	५६७
इत्थुदीर्यं स धरि	८५६	उ		उपास्य सार्धं	८७५
इत्थुपाकभत संमु	७१३	उच्चलत्कलरवा	७०१	उभवी प्रकृतिः	६४७
इत्थेतस्याः पदा	७७७	उच्चाटनीयः कर	९८	उरोमुवा कुम्भ	२६
इदं निगद्य क्षिति	३२९	उच्चैस्तरादन्तर	८७६	उर्वशी गुणवशी	१९५
इदं नृपमाभिनि	४७९	उच्चैरुत्तेऽय ता राजा	८०७	उल्लसतां स्पृष्ट	३३१
इदं महत्तेऽभि	३५०	उच्चिद्धानमृकता	८२१	उल्लास भाद्र	४१०
इदं यदि क्षमापति	१३०	उज्जुपरिवृढः पला	७६४	उल्लिख्य ईसेन	२३२
इदंयशासि द्विष	४७८	उज्जुपरिषदः किं	७४८	उवास वैदर्भगृ	६१९
इदमुदीर्यं तदैव	१७३	उत्कण्टका बिलस	४८८	उवाह वः साम्द्र	५९०
इन्दुं मुखाद्वाग्वर्ण	९१६	उत्कण्ठयन्पृथ	५१२	उ	
इन्दोर्भगैणोपगमा	९०८	उत्तमं स महति	८२७	कविबानुजित	२१८
इन्द्राग्निदक्षिण	५१०	उत्तानमेवास्य	९०१	कचे पुनर्भगवती	४२३
इमं परित्यज्य	४६६	उज्जुमज्जल	४१५	करुप्रकाण्ड	२८६
इमां न मृद्रीम	४१०	उत्सर्पिणी न किल	४३३	कर्ध्वं धृतं व्योम	८८५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कचोदिकदलना	८२२	पतङ्गजारणि	४४०	कण्ठः किमस्याः	२३७
कचोदो रदनच्छदः	८७२	पतङ्गशोभीर	४५१	कण्ठे वसन्ती	२७३
कचोपितम्बुज	८८५	पतङ्गशो नवननं	४२८	कतिपयदिवसे	२७२
क		पतङ्गशोभिरखिले	४३३	कथं कथंनिप्रिप	५२९
कजुत्वमीनमुति	४६२	पतङ्गशोभिरमल	४३८	कथं नु तेषां	३३०
कजुदृशः कथयति	१६४	पतङ्गरे स्वासिति	४०३	कथं विधातमपि	५६
कणीकृता कि हरि	२६५	पतङ्गमदीयमति	४२५	कथाप्रसङ्गे	२१
कदसर्वकतुष्ट	३९७	पतङ्गमुखा विवुष	४९५	कथावशेषं तप	३५७
कणीणां स हवीः	६८३	पतङ्ग सावनि	४४२	कथासु शिष्ये	३७२
क		पतां कुमारनिपु	४३९	कथितमपि नरेन्द्रः	१४३
ककः संदिग्धोलाव	६४१	पतां परामिब	८६२	कथ्यते न कतमः	३८८
ककः पिपासुः प्रव	८९९	पतादृशीमथ	४९७	कन्यान्तःपुर	१७८
ककः प्रभावमय	४९९	पतादृशीमभुष्टैः	४०८	कपोलपद्मान्मकर	२७५
ककः सुधांशुने	१३७	एतेन ते विरष्ट	४२६	कपोलपालीजनि	५७३
कककस्य क्षमने	७२०	एतेन ते स्तन	४३०	कमपि मरकेलि	७९८
ककविषयतिरङ्गव	८४५	एतेन संमुखमि	४३८	कमलकुशलाधाने	७५९
ककादिकरणे हेतु	६३१	एतेनोत्कृष्टकण्ठ	४८४	कम्पे तनोपनम्राया	६८६
ककशिरसि	७२६	एतस्मानेन तिर्ष	६४८	कयाचिदालोक्य	२५३
ककल विषयापेन	६४१	एनं स विम्वदिपु	९१०	कयापि क्रीडतु	६३५
ककाकिमानेन	३९२	एवं यद्वदता	१८१	कयापि वीधावि	५७७
ककादशैकादश	९१०	एवमादिस	२०५	करग्रहे वाग्यम	५९५
ककेन पक्षेक्षिप	३९०	एवमुक्तवति देव	१९१	करपदाननलोचन	१४९
ककेकमद्वतपुर्ण	४२८	एवमुक्तवति वीत	२०९	करस्थताम्बुल	५७७
ककेकमेते परि	३१६	एप नैषथ स	२०२	करः स्रजा सज्जतर	५२९
ककेकमेक्षत	५१३	एष प्रतापनिधि	४९४	कराग्रनायच्छत	२८१
ककेकवृत्तेः प्रति	५२६	एषां मिरेः सकल	४१६	करिष्यसे यद्यत	३३९
ककेन तारा मुनि	९१३	एषां त्वदीक्षुण	४१६	करिष्येऽवश्यमि	६७३
कको नलः किमय	५१४	एषामकृत्वा	५३२	करेण मीनं तिज	४६
कणः मारेणाद्	८८३	एषा रतिः स्फुरति	८६१	करेण बाण्डेव	११६
एते मले तं दस	३३८	एषान्ति बावङ्ग	२८९	करे विधूयेऽथराय	५३०
एतलीतिविवर्त	४८६	औ		करोमि नेमं फलिने	३२८
एतकुम्भस्यपितया	२८०	नीतिश्च प्रियाहि	२६१	कणेशक्तिमफला	८४१
एतस्यस्तारणि	४३५	नीशास्य संविद्य	४३९	कणोद्दिग्दन्तच्छद	२८९
एतरपुरःपठदप	४२३	क		कर्णे कर्णे ततः	८०४
एतद्रन्ध्रमजस	४७७	कर्णपं एवेदम	३०१	कर्णोत्पलेनापि	२६५
एतद्रूपश्रवण	४३२	कः कुलेऽजनि	२१५	कर्णो वीडवति	७९९
एतद्वत्तासिपात	४७३	कः क्षमः कियतां	६४६	कर्तुं शशाकानि	३७९
एतद्वन्तिबलैः	४५५	कः मरः कस्तवम	७८५	कलकलः स तदा	१७७
एतद्वलैः क्षणिक	४४६	कटाक्षकपटारम्भ	७७८	कलसे निवहेतु	७०
एतद्वीतारिनारी	४५७	कटाक्षयाजन्व	५९९	कलि प्रति कलि	६७५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
कल्पद्रुमान् परिमल	४९०	किमसुभिर्गर्भपितै	१६०	केदारभाजा	२६७
कल्प्यमानममुना	८१८	किमस्य लोसा	१५	केनापि बोधिस	६३४
कल्पाणि कल्पानि	३०८	किमालिखुग्मा	५६९	केयमर्धमवता भव	८५१
कलोल्लालव	४२५	किमु तदन्तरुभौ	१४६	केवलं न खलु भीम	७०५
कवित्वगानप्रिय	२७७	किमु भवन्त	१७३	कैशान्यकारादथ	२६३
कश्मीरजै रश्मि	८९३	किरश्चिरे देवत	२९१	कैटमारिपदचोर्नेत	८३०
कस्त्वं कुतो वेति	२९३	किपतापि च कालेन	६७९	को हि वैदास्त्वमुष्मि	६४४
कसादसाक	७८०	किषस्याजप्रोदन	६०९	कौमारगन्धीनि	२३२
करिष्येति मते सत्ये	६५९	किष्यदपि कभवन्	६२२	कौमारमारभ्य	३०९
कां नामप्रयते नाम	७८३	किष्यद्रुग्भजन	६१५	कतौः कृतो जायति	३४९
कांसीकृतालीव	१३८	किचान्यधानेन	८९८	कतौ महाप्रते पश्य.	६८८
कानुगे मन निजे	१९१	कीर्ति मेगी वर	६६८	कमाद्बीयसां तेषां	६२६
कान्तमूषि दधती	७२०	कुङ्कुमैगमदपङ्क	६९६	कमाधिकामुत्तर	५६८
कान्तिमन्ति विद्या.	६२५	कुचौ दोषोच्छ्रिता	७८७	कनेलकं निन्दति	२५१
कापि कामपि	३९२	कुण्डिनेन्द्रसुतया	२१४	कनेण कुरं स्पृष्टतो	३०९
कापि प्रमोदास्फुट	५३५	कुतः कृतैवं वर	४६९	कमोदता पीवर	२८७
काभिने तत्राभिभव	११०	कुवन्तिकनक	६९७	किपां प्राप्तेर्नी	७७६
कामः कौस्तुभचाप	१३९	कुमुदमुदमुदेष्यती	८६७	कियेत नेत्साधु	१०३
कामद्वैवकिशिलैः	८३९	कुल करे गुरुमेक	१६२	कीणीष्य मञ्जीवित	१२५
कामनीयकमपः	१९९	कुल्लं कामदेवाक्षां	६४२	कौञ्जदुःखमपि वी.	८४०
कामानुशासनशते	४४५	कुल्लेनानं हरेणैव	६३३	किञ्चीकृत्वात्मसा	८०६
कामिनीवर्गसंसर्गैः	६३३	कुर्वती निमुलितं हि.	७१०	कन्विचदालेपन	५५७
कारं कारं तथा	८०१	कुर्वन्निद्रात्मभव	४१४	क प्रयाससि	२०३
कारिष्यते परिभवः	५०५	कुलं च शीलं च बलं	६९४	क प्राप्यते स	५१३
कार्तवीर्यभिदुरेण	८३३	कुसुमचापमताप	१४९	कापि कामशूरवृत्त	६९५
कालः किरातः	८७८	कुसुममप्यति	१७१	कापि नापश्य	६८२
काक्षिजिर्माव चक्षुः	५७८	कुसुमानि यदि	७९	कापि यक्षमसि	८२२
किं वनस्य जल	१९८	कुजायुजा बहुल	८५८	कापि यत्रिकट	६९७
किंच प्रभावन	४६८	कृत्वायमपहाय	५५०	कापि सर्वैरैमला	६५९
किंचित्तिरक्षीन	११३	कृच्छं गतस्यापि	५४४	कैतावधमैममा	७७५
किं विजितं दत्त तुष्टे	६५१	कृतं यदन्यत्करणौ	६०३	क्षणं प्राप्य सद्य	७९६
किं ते तथा मति	५०५	कृताय देवी वचना	४६८	क्षणगीरवया	८४
किं ते इन्तद्धता	६४२	कृतामराधः सुतनो.	५३७	क्षणाविच्छेदका	७०६
किं न हुमा जगति	४४६	कृतावरोहस्य	५१	क्षणादयैव क्षणदा	३२
किं नमोदाया मम	२७९	कृतावर्षेनश्वाहुभि	६११	क्षत्रजातिरदिषाय	८३६
किं नाक्षिण नोऽपि	९०६	कृतावर्षप्रयिजना	५७४	क्षत्राणि रामः	९१४
किं योनिनीमं	८८३	कृतिः सारस्वैव	४११	क्षन्तुं मन्तुं दिन	७८८
किं वा तनोति	५१४	कृत्वा दृशौ वे	३०२	क्षिद्विगर्भधरा	८५
किं विषेयमनुनेति	२०१	कृषा नृपाणामुपरि	४६२	क्षिप्रमस्तु रुजा	७१२
किमन्यदप्यपि	२६	कृष्यसारस्य	७००	क्षीणेन मनेऽपि	३८३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
क्षीराणीवस्तव	२२४	च		छ	
क्षीरोदन्वदधाः	४७३	चकारित विन्दु	३५७	छदे सदैव छविमस्त	५९४
क्षोणीभूतामनु	४९२	चकोरनेत्रेण	२६६	छग्रमल्लयवपुष	८३२
ख		चक्रदारविहरे	७१५	छग्रैव तच्छम्बरजं	४०७
खण्डः किमु त्वद्विर	३१९	चक्रेण विश्वं बुधि	२८४	छायामवः प्रेक्षि	२३०
खण्डयोदसुदि स्तले	८७०	चक्रे शकादिने	६२९	छिन्नमन्वतनु हार	७२५
खण्डितेन्द्रभवना	१८१	चण्डालस्तो विषम	३७४	सुसप्तप्रविनिमोहि	७३७
खर्वमाख्यदमर	८२३	चतुस्तमुद्रीपरिखे	३८३	छेद्यमिन्द्री भवद्रक्त	७७८
ग		चतुर्विगन्ती परि	८९७	ज	
गच्छाया पवि	१८१	चतुष्पदे तं विनि	३२९	जगज्जयं तेन	१४
गतचरदिनस्यासु	७५४	चन्द्राधिकैतन्मुख	२७०	जगति तिगिरं मूर्च्छा	७६४
गता यदुत्सन्नं	४३	चन्द्राममात्रं तिलकं	२३८	जगति मिथुने चका	७५६
गत्वान्तरा मलं भै.	६७५	चमूचरास्तस्य	३४	जगद्वयीपण्डित	३९४
गमनैषमदकर्दम	८२३	चरधिरं शैशव	३०८	जगद्वपुर्मूर्धु	२८९
गलत्परारामं	४१	चने चनी किल	२१८	जगन्ध सेयं	५२४
गिरः श्रुता एव	३२४	चयैव कतमेवं वः	६३३	जघनस्तनभार	९३
गिरानुकम्पस्य	३६२	चक्रवदस्तत्	४४९	जज्वाल ज्वलनः	६५६
गोद्वेतागीतवधः	३९०	चलत्तल्लल	३२	जगुरधत्त सती	१५८
गुच्छालयस्वच्छ	२८०	चलाचलप्रोथ	३१	जनेन जानतास्मीति	६४३
गुणानामासानी	५४९	चलीकृता यथ	४८	जनीर्विदग्धैर्मनै	२२४
गुणा हरन्तोऽपि	२५१	चिकुरप्रकरा	६५	जन्वास्तः पण	४१८
गुणेन केनापि	३८८	क्षिपे तदस्त्रि	७९६	जपतामक्षमालासु	६८५
गुणी यथोपेनिज	८९८	क्षिपं तदा कुण्डिन	२२४	जम्बालवाला	२५३
गुम्फो गिरां शम	४९९	क्षिप्रतत्तदनुकार्य	६९७	जय जय महाराज	७४०
गुप्तत्वमती पाप	६३७	क्षिप्रमत्र विभुषे	१९७	जलं इदलां कलि	६०६
गुरूरीडावलीद	६३२	क्षिरं युवाकृतशतः	३१९	जलजभिदुरीमार्य	७६८
गुरोरपीमां भण दो	४११	क्षिरादनध्याय	३४३	जलजे रषिते	७३
गोषामुकुलव	५३८	क्षिप्रिताः कतिविप्र	६६३	जलापिपस्वाम	३२९
गोवर्षानाचल	४४०	क्षिप्रैरमीभिर्नल	५२७	जलाननपरीक्षादौ	३५४
गौरभानुगुणेहि	७०१	जुजुम्भ नोर्बीचलथो	६१५	जले जलद्वजालानां	६२६
गौरव पला	२८३	जुजुम्भासमसी	७७९	जवाचातेन वातेन	६२५
गौरे श्रिये भाति	९०५	जुम्बनादिषु बभूव	७१३	जवाचवारीकृत	५९२
ग्रन्थग्रन्थिरीह	९२४	जुम्बनाय कलित	७२५	जगर्गते तच्छावदुः	२३३
ग्रोष्मजसवचक्ष	६३४	जुम्बितं न मुख	७१६	जगर्गते तत्र संस्कार	७९५
ग्रीवाङ्गीवापडु	२७७	जुम्बसेयमय	७२१	जगर्गते मर्त्ये	४०५
घ		जुलुङ्गिततनः सिधो	५५७	जगतामपि निद्रा	६३३
घने समस्तप	५७५	जुहाग्रनुम्वि	४२७	जातं शातकतव्यां	९१८
घनैरभीषां परि	६१५	चेतोऽग्नमश्वरमसुन	१४१	जातो न विधेन	३७९
घातिताकंसुत	८४२	चेतोऽभवत्त भवति	८६३	जाला च वृष्टेन	३९६
घुस्रणसुयनःश्रेणी	७५८	चेष्टा व्यनेशति	५३६	जानासि जीमव	७९४
घृष्टघृष्टे मोहन	६१६				

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
तपस्यतामम्युनि	५१३	तस्य तापनमिया	१८२	तावद्भविर्धृतायोषा	६८०
तपोनेले जुहति	३३७	तस्य चीनसिन्नये	८१५	तासामभासत	८५९
तमचित्तं महरण	३४४	तस्य होमाग्न्यगन्धेन	६८०	तिमिरविरहा	७५४
तमालम्बनमासाय	६९२	तस्याः प्रियं चित्त	५२९	तिरोवलद्वक्तरो	६०३
तमालिरूपेऽथ	६४४	तस्या मनोबन्ध	५४०	तिष्ठ मोक्षिष्ठ	६५७
तमालोक्य प्रिया	८००	तस्या इशो मृपति	१४१	तीर्णः किमर्णो	२९९
तमेव लब्धवानसरे	२४	तस्या हृदि जीहमनो	५२८	तुङ्गमासादवासा	८९६
तमोमयीकृत्य	३१०	तस्यैव वा वास्यसि	१११	तुल्याचवोर्मति	१३०
तथा प्रतीक्षावृत्ति	५९२	तां कुण्डिनाख्यापद	२२३	तुषारनिःशेषित	२८९
तथैरितः प्राणसमः	९०८	तां देवतामिव	४१४	तूलेन तस्यास्तु	६३६
तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं	६८९	तां दूर्वाया इवामल	५३४	तृणानीव घृणा वा	६४२
तरणिणी भूमिभृतः	२५८	तां भारती पुन	४३२	ते तथ भैम्याभरि	३८५
तरणिणीरङ्गजुषः	४८	तां मत्स्यलाञ्छन	४३८	ते तां ततोऽपि	४३४
तरुणतातरणि	१४६	तां मिथोऽभिदधती	७१५	तेन जाग्रदधृति	१९०
तरुमृगजुगेन	७२	तां विलोक्य विमुखा	७३१	तेन तेन वचसेव	२१०
तर्कितालित्वमित्यर्थं	७७७	तादृग्दीर्घविरजि	४५२	तेन स्वर्देशसिद्धि	७७५
तर्काप्रतिष्ठयासाम्या	६५०	तानसौ कुशल	८१६	तेनादृश्यन्त वीरगा	६८७
तर्का रदा वददनस्य	३९७	तानीव गत्वा	८९१	तेनापि नापस	८०६
तर्कं ययैतुर्न तिला	३७७	ता वदिर्भूय वेद	८७७	ते निम्बरे नृपति	४२८
तत्र प्रवेष्टे मुकृता	२९९	तामिदृश्यत एव	५८१	ते निरीक्ष्य निजा	८७७
तत्र रूपमिदं	७४	ताम्यमभूद्यग	१७८	तेभ्यः पराजः	३८९
तत्र बरमेति वृत्ता	८०	तामथैव हृदि	८१०	तेऽवज्ञाय तम	६६३
तत्र संमतिमेव	७५	तामवीचपि तनीपु	६९८	तेषां तदा लब्धु	३८१
तत्रामनमनमेवाहं	६७६	तामन्वगादक्षित	८५८	तेषामिदानीं	३०८
तत्राचराय स्पृह	६६१	तामिद्विदित्यनु	९७	तेषु तद्विषयवृ	२००
तत्रानने जातचरी	९०७	तामेव सा यत्र	२४१	ते सख्या वाच	८७८
तत्रापि हाहा विरहाय	५७	ताम्बूलदानमन्व	७९६	ते हरन्तु दुरित	८४१
तत्रारिन् मां पातु	३७२	ताम्बूलद्वयमासनं	९२५	तौ मिथो रतिरसाय	७३४
तत्रैव योगसार	३६६	ताम्रपर्णीतटोत्पन्न	७७९	स्वल्पते न जलजेन	८४३
तत्रोपचारागसि	५४२	ताराक्षरैर्वांसि	८९२	स्वार्गं महेन्द्रादि	५२५
तन्नामदृश्यादपि	२३१	ताराततिर्वांसमिवा	८८०	कातुं पति नौषधः	९०६
तस्मादिमां नरपते	४३०	तारा रदानां वदन	४०४	वपास्य न स्वात्	५५४
तस्मादिषं क्षिति	४४२	ताराविहारभुवि	९१५	विद्वद्यमिधुन	७४७
तस्मिन् गुणैरपि	४२८	तारायज्ञविलोप	७६८	विनेत्रमात्रेण रषा	३०९
तस्मिन्नलोऽस्मापि	२९३	तारासिम्भा	९१३	विसंख्यं तथ विप्राणां	६८६
तस्मिज्जिघं सेति	२४१	तास्यपुण्या	२३३	व्यम्बकस्य पदयोः	८२७
तस्मिन्नेतेन वृना	४८५	तालं प्रनु स्वादनु	२८०	स्वं मदीयविरहा	७३७
तस्मिन्मस्मिन्नुच	४२७	तावकापरतनोः	८४३	स्वं वार्धिनी किल	५०६
तस्मिन्मिदमेव	४२८	तावके हृदि नपात्	८४६	स्वं दृढता मैमि	१३१
तस्मिन्निबन्धार्थं	२३३	तावकोरसि लस	८५०	स्वयः समुत्पाप	२६६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
त्वद्येतत्तः स्वीयं	११९	ददौ पदेन धनैश्च	६९१	दिवीकसं कामयते	३३५
त्वाकान्तिमस्माभि	३१७	दधदन्मुदनील	८६	दिशि दिशि गिरि	९२३
त्वत्कुचार्दनखा	७२५	दमनादमना	६४	दीनेषु सत्सवि	४१७
त्वत्तः क्षुतं नेति	५३०	दमयन्त्या वय	७७६	दीपलोपमफलं	७३३
त्वत्पापकात्रस्यति	१३४	दमस्वसः सेव	३१३	दुर्गं कामाशुभेनापि	६०९
त्वदग्रजत्वा	३७	दमस्तसुः पाणि	५९८	दुर्लभं दिगधिपिः	२०३
त्वदधिनः सन्तु	३४७	दमस्तमुक्षिप्त	४६५	दूते नलभीमृति	२५६
त्वदात्मनिर्वन्माद	३४४	दम्पत्योरुपरि	८००	दूत्यसंगतिगतं	७०४
त्वदात्मलक्ष्मी	८८९	दयस्व किं यात	३१७	दूत्वाप देवतारिपतेः	२२२
त्वदितरोऽपि	१५३	दयितं प्रति वय	८३	दूरं गौरगुणैरहं	५७७
त्वद्विरगक्षीरपाशोभेः	७७९	दयोदयक्षेतसि	३१८	दूरतः स्तुतिरवा	८३२
त्वद्वच्छावलिमौक्तिक	१३९	दर्शंश्च दर्शनाय	६८७	दूरस्थितैर्वस्तुनि	९०२
त्वद्रोचरस्तं क्षुतं	३१२	दलपुष्पफलेर्देव	६९०	दूरात्तः प्रेक्ष्य	६३६
त्वद्वद्वद्वदेर्हि	१३५	दलोदरे काञ्चन	२३८	दूरात्तुदस्तिमिर	७७२
त्वद्वद्वद्वद्वद्व	४२५	दशशतचतुर्वेदी	७४४	दूरेऽपि तत्पावक	९०९
त्वद्वद्वद्वद्वद्व	८७३	दशाननेनापि	९१४	दूषांशनामय	५३४
त्वमभिप्रेक्षि	१५९	दक्षति कण्ठमयं	१६५	दृग्पदव्यपमृत्यु	१७०
त्वमिव क्रीडपि	१७३	दहनजा न पृथु	१५८	दृग्गोचरोऽम्बुदय	५४०
त्वमुज्जितं नयता	१७४	दहनमविशदीप्ति	७६०	दृशा नलस्य	४८८
त्वया जगत्सुचित	३०३	दाक्षीपुत्रस्य तत्त्वं	७७०	दृशापि सालिहित	२९४
त्वया तिष्ठेवा न	१२८	दानपात्रमधमणी	२०७	दृशास्य निर्दिश्य	४७१
त्वयान्वाः कीदृशम्	७९५	दानवाच्यगहनप्रम	८३३	दृशोरपि न्यस्त	५३७
त्वयापि किं शक्ति	१२०	दानवारिरसिक्ता	८३५	दृशोरमहत्त्व	३५८
त्वया विधातव्यं	६३२	दारा इतिहरापीनां	६५९	दृशोर्देवी ते	३४९
त्वयि न्यस्तस्य	७८६	दारिद्र्यदारिद्र्य	१०४	दृशोर्देवाकाम	२५७
त्वयि वीरविरा	७४	दारुणः कृतमाश्रित्य	६६७	दृशी विमत्सा	२६७
त्वयि स्मरायेः	१३९	दासीषु नातीरजरीषु	४००	दृशी मृषा पातकि	३५३
त्वयैकसत्ता	३४१	दिक्षु यत्सुरचतुष्टय	८३३	दृष्टं दृष्टं महाराज	७९२
त्वस्व पञ्चयु	३५२	दिमन्तरेभ्यः	४००	दृष्टो निजां	९१४
त्वयं चकोराय	८९६	दिगौघवृन्दांश	७	दृष्टा पुरः पुरोडाश	६८६
दृ		दिगीधराय न	३४६	देवः पतिविदुषि	५०७
दृष्टं विमर्शये	४९७	दिदृक्षुर्न्या मिमि	५७७	देवः स्वयं वसति	४२३
दृष्टताण्डवनेः	३५७	दिनमिव दिवा	७६७	देवदूतमुपगम्य	७३५
दृष्टावद्वि लुप्तम्	८२७	दिनावसाने तरणे	९०५	देवदेवसि सर्वज्ञः	६५०
द्वयो कथं वनित	८६२	दिने दिने त्वं	४१	देवानिषं निषधराज	५१३
दृष्टावमजीवं त्वयि	१२५	दिनेनास्मा मुख	७८९	देवी कथंनित्यसु	५३२
दृष्टाव किं ते	३२०	दिने मम देवि	८८८	देवी च ते च जगद्	५५०
दृष्टासि मे तत्र	६१३	दिग्दशपदेरादर	५९३	देवी पवित्रित	४३३
दृष्टो न जनेन	८२	दिवारलम्बी	२७४	देवेन तेनैव च	९०३
दृष्टेऽपि तुम्हं	३६६	दिनो धवस्तवा	३४८	देवैर्विजैः कृता	३४६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
देव्याः करे वरण	५१७	धर्मोपनीं मनुर्जल्पन्	६४४	न तुवाद्दुःखारे	४६४
देव्याः मुक्ता नेति	५२९	धनेन साधसि	५९७	न तेन वाहेषु	५९५
देव्यापि दिव्याऽस्तु	५४१	धातुनियोगादिह	१०१	नत्वा शिरोरत्न	२९७
देव्याम्यथापि	४२०	धार्यः कर्षकार	१००	न दोषं विदेषा	५५१
देशमेव दर्शयसी	८१२	धिवन्नापले वसित	११३	नन्वत्र हृष्य इति	४२४
हेहिनेव यशसा	८४८	धिकं तं निषेः धामि	१०६	न यद्वामः कले	६७२
द्वैलभर्तुसदरान्धु	८३४	धिगस्तु तुष्णातरले	५२	न वाण्ड्यभूमण्डन	४५३
दैन्यस्तैन्यमवा	६३१	धिनोति मासात्	३१८	न धाहि धाहीति	४६९
दैन्यस्यायुष्म	६५२	धियाधनस्याव	३६३	न धौवतां नाम	४५०
दोग्धा दोग्धा च	६५२	धीयतां मयि दृष्टा	७३६	नमस्तः कलधे	८१
दोर्मूलनालोक्य	२२७	धुतापतपुष	३५१	नमसि महतां	७४५
दोषं नलस्य विधा	६९२	धूषितं यदुदरान्त	६९५	नभोनदीकृत्	८८२
धामन्तरा वसुमती	४१४	धूमनकलनया	८४७	न ज्ञातुः किल देव्यां	६४९
द्रक्षुषाहिमत तस्य	८१६	धूमावलिहमस्तु	५४३	नमः करेभ्योऽस्तु	४१०
द्रष्टृद्वयः क्षोणि	३८६	धूलीमिदिवमन्य	४८३	न मन्मथस्तं	३००
दुतविगमित	१७८	धूर्तं वतंसोरपल	५६५	नम्रप्रलधि	४६६
द्रोणः स तथ	४३१	धृतलाण्डमगो	६८	नम्रवांशुकविकर्षिणि	७२०
द्रोहं मोहेन वस्त	६७४	धृताहरागे कलित	३८६	न यष्टलक्ष्मीः	३९१
द्रोहिणं दुहिणो	६६४	धृताधृतेस्तस्य	३११	नयति भगवान्	७४४
द्राघरः साधुकारेण	६७०	धृताल्पकोपा	९८	नय नयनबोद्धो	७६६
द्राघरैकपरीवारः	६७८	धृततवा द्यौक	५६३	न यावदधिभ्रम	५७३
द्रिक्पण्डलीवृक्ष	३९९	धृतैकया रसनवा	४१९	नरसुराचमुवा	१५७
द्रिक्पण्डलीवृक्ष	१६६	धौतेऽपि कीर्ति	८०८	न राजिकाराक	६०७
द्रिक्पण्डलीवृक्ष	७७१	धुवं विनीतः स्मित	६०६	नले तदावेत्य	३६८
द्रिक्पण्डलीवृक्ष	४३१	धुवमधीतवदी	१४४	नले प्रलभनेताति	६७८
द्रिक्पण्डलीवृक्ष	३४	धुवानलोक्य	५९६	नले स तरपक्ष	३६४
द्रोषं द्रिपाधिपति	४३२	ध्वान्तस्य तेन	८८८	नलप्रणालीमि	२२२
द्रोषश्च पश्य	४२६	ध्वान्तस्य वामोक्त	८८६	नलवीममुवोः	६२७
द्रोषान्तरेभ्यः पुट	३८३	ध्वान्ते इमान्ता	८८९	नलभ्रमेणापि	३८०
द्रेव्या कीर्तिकलिन	४५२	ध्वान्तजनान्या	८८६	नलधिमस्तकित	१६५
ध		न		नलस्य मासीरसुतां	५८५
धनिदानान्मुष्टेवः	६३१	न काकुवाफवैरति	३५३	नलस्य धव्यतिनव	३८९
धनुर्नधुनित	३७	न का निशि स्वम	१९	नलस्य पूष्टा	२२
धनुषी रतिपञ्च	६८	न केवलं प्राणिनयो	५४	नलस्य भाते गणि	५७३
धन्यासि वैदमि	१३६	न क्षमे चपला	८१२	नलात्स्वैवधरत्न	५७०
धन्यतु नलिने माध्वीक	७५५	न खलु मोहबधेन	१५५	नलानसत्त्वाननद	३८८
धरातुरासाहि	१२८	नखेन कृत्वाधरसं	६१०	नलान्यवीक्षा	४८७
धराधिराजं	४६९	न जातरूपच्छ	५३	नलाय बालन्यजन	३०३
धर्मवीजसलिला	८५३	नतक्षुभः स्वच्छमच्छा	६०३	नलाधयेण विदिवो	११०
धर्मराजसलिले	२००	न तुलाविषये	७६	नलिने मलिन	३६

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
नलेन ताम्बूल	५१६	नासीरसीमनि	५००	निशि दाम्बं गतो	७७७
नलेन भाषाः	१३६	नास्ति जग्यजनक	२०५	निशि निरक्षणाः	७४८
नले निधातुं	५२८	नारपक्षि वृष्टावि	२६१	निशि शक्तिं भज	१६०
नलेष्टापूर्वसंपूर्त	६७९	नासाकमसा	३२०	निश्चिन्त्य शेषं तमसो	५२४
न लोकते यथेदानी	७८१	नाश्व द्विलेन्द्रश्च	९११	निषधनुपमुखेन्दु	६२३
न बन् पथि	८२	निःशङ्कमङ्कुरित	४३६	निषिद्धमन्वाचरणी	३३४
न वतसे मग्मथ	३६२	निःशङ्कसंकोचित	२८१	निषेधवेषो विधि	३३९
नवा क्ता मग्म	३९	निजस्य वृष्टान्त	३४९	निष्यदस्य कलेष्टाव	६९१
न वासयोग्या	५३	निजाशुनिर्दग्ध	३७१	निक्षिप्तशुद्धितारि	४७०
न विदुषितरा कापि	७५१	निजाशिलदगीहसितै	४६२	नीतमेव करलभ्य	७०२
नवी युवानो निबन्धा	६०८	निजादनुमन्य स	६२०	नीतयोः सानपिधा	७१६
न न्यहन्वत कदापि	२१६	निजानुजेनातिवि	८९९	नीतानां यमदूतेन	६५५
न अद्वाप्ति यदि	४४४	निजा मयुखा	३२	नीलदाक्षिण्यं	७९८
न श्वेततां चरतु	४२२	निजानुतोषधव	४११	नीलनीरसहमेष	८२६
न पञ्चिपः पित्र	३१८	निजे सृजास्मासु	३१७	नीविषीक्षि निविष्टं	७१७
न संनिधात्री	३४९	नित्यं निगत्या	२५१	नीविषीक्षि निविष्टं	७०८
न सुवर्णमयी	७७	निपततापि न	२४९	नृपः करान्वामुद	४७५
न स्वामी न जलधि	७१९	निपीतदूताकपित	५५७	नृपः पुरःसैः प्रति	३७७
न स्वेदिनश्चामर	३८४	निपीय पीयूषरसो	३४७	नृपनीलमणी	८३
नाकलोकभिषजोः	१९४	निपीय बस्य	१	नृपमानसमिष्ट	६१
नाकेऽपि दीव्य	३९१	निमीलनभंशनुषा	१८	नृपस्य तत्राधिकृता	५७१
नाक्षराणि पठता	२१५	निमीलनरपष्ट	२२८	नृपानुपक्रम्य	४४९
नागेषु सानुरागेषु	६६४	निमीलितारक्षि	२३	नृपाय तस्मै	४४
नात्र विभननु	१८१	निरन्तरत्वेन	९१०	नृपेण पालि	३१९
नाथ नाथ	७१७	निरस्य दूतः स	३३४	नृपेऽनुरूपे	२०
नादं निषाद	८५९	निरीक्षितं चाङ्ग	२९५	नृणां करमित	४२५
नानया पतिरना	७११	निरीक्ष्य रम्याः	६१७	नेत्राणि वैदमंस्तुता	९६
नापण्येवमनयः	८४२	निरीय भूपेन	५५६	नेत्रारविन्दत्व	९०३
नापराधीपराधीनो	६६१	निदिश्य बन्धूनि	५८७	नेत्रे निषधनाथ	८१२
नापुत्र बाळा	५२६	निदिश्य निर्विरति	४४१	नैकवर्णमणिभूष	८२४
नाभूदभूमिः स्मर	३७६	निरीयते हीविपुरः	१०७	नैनं त्वज क्षीरवि	२४३
नान्यथापि नृपते	२१४	निवारितास्तेन	११	नैव नः प्रियतमो	२००
नामपेयसमता	१८३	निविशते यदि	१४७	नैवास्पन्नेपक्षि	४९६
नामभ्रमाद्यर्थे नीता	३६१	निषेधस्ये वषनले	३३८	नैपधाहपरिन्द	६९६
नायकस्य शयना	७१५	निषेधतां हन्त	२९८	नैपधेन विरोधं मे	६७०
नायकस्य कलि	८२९	निषेक्षिं वायक	५६६	नैपधे बत वृते	२०१
नावा स्मरः किं	२३९	निशा शशाङ्क	१११	नो ददासि यदि	८३९
नाविलोक्य सक्रमा	७१०	निशि दशमितामा	७३९	न्यग्रोधनादिव	४२२
नासत्यवदनं देव	७८४	निशि दशपरावापि	७८९	न्यधारीव यथा	८१३
नासावसीया	२६७				

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
न्यापीविशत्तानभ	३९२	परवृत्तपुर्वतीनां	८७२	विषासुरसीति	६१७
न्यवेशि रत्नचितये	३४७	परवृत्ति इमवन्ति	१४२	पौडनाथ गृधुनी	७२३
न्यशां नतस्येन	३१५	परस्पररूपसंरसो	२३६	पीतवाचकमुखा	७१२
न्यसा तस्याः	८१०	परस्वरानुवृत्तज	६०८	पितामहातारुण	४०२
न्यसा मन्त्रिषु	६९५	परस्य दारान् ब्रह्म	५२६	पीतो नर्पणः	८३५
४		परस्य न रयहृमिमां	६१९	पीत्वा तथापर	४२३
पादं महाकायकलं	८८४	परार्थवैपामरगैः	५८५	पीपूषधारानव	१०९
पङ्कस्तंकरविगर्हित	२०५	परिखावलपच्छलेन	९०	पुंसामलम्बति	६३२
पञ्चलिमं दाक्षिम	८८०	परिचृम्ब मुखा	७६	पुंति स्वमृदुवति	२३४
पञ्चपुविजयाशक्ती	६३०	परिष्वस्त्वानव	३६१	पुटपाकमसी प्राप	६८७
पङ्क्तिः पाण्डवानां	६४५	परीरम्भेऽनवारम्ब	७८६	पुण्ये मनः कस	२९६
पतनश्चिरकाल	६१	परेतमपुनैर्नसेव	२५१	पुत्री विपोलाण्ड	८९७
पतगेन मया	६२	पर्यवृत्तापन्नतर	११८	पुत्री सुहृदेन	३१३
पतार्येतत्त्रेवो	४६३	पर्यभूधिनमणि	१८२	पुषेष्टिश्येनकारीरी	६५९
पतत्रिणा द्राघिम	५७१	पर्वतेन परिपीय	१९३	पुनः पुनः काचन	५६२
पतत्रिणा तदुच्चिरेण	५२	पलाशदामेति	५६९	पुनः पुनर्मिच्छन्वीपु	६२६
पतिवराचाः	३५०	पलनरकनमाकृष्ट	३२७	पुनर्वैद्यसि मामिव	६६६
पल्लुरागिरिशमा	७१९	पवित्रमवातनुते	४	पुनार्सं मुमुदे तव	६८१
पल्लुगिरीगामय	८८५	पद्मदु तार्संगत	८७६	पुमानिचारपादं	२३५
पल्लो तथा वृतेऽन्त	६७७	पद्मन् स तस्मिन्	२२७	पुरं सूर्या	३३१
पल्लो वृते भीमवपा	५२९	पद्म मीर न नयापि	७२१	पुरस्वलाङ्गल	६०१
पद्मामनीयन्त	५५८	पद्माः पुरीषीः	२३३	पुरस्वित्तस्य	२३३
पद्मां तन्मामय	६३२	पद्मावृत्तोऽप्येष	८८९	पुरभिदा गमित	१६७
पदे शतनाप	२४४	पद्मोद्यसौष	९११	पुराकृति क्षेत्र	२६०
पदद्वयेऽस्या नव	५६७	पांसुला वहुपति	८३६	पुरा परित्यज्य	२९८
पदातिमेषाङ्गिखि	३७०	पाणजन्ममधि	८४०	पुरा प्रमित्राम्नु	५६०
पदेपदे नाविनि	९९	पाण्ये वक्ररिपो	१९३	पुरायासि वरीतुं	६७६
पदेपदे सन्ति मय	५४	पाणिपर्वणि वयः	८२१	पुरा वडाक्षिप्त	४३
पदे विषातुर्वदि	२५७	पाणिपिडनमई	२०९	पुरीमिरीक्षान्व	६२२
पदेऽश्वगुनिः सु	८	पाणी कनी भवती	४१८	पुरे पवि झरगृहा	३८४
पदोपहारोऽनुप	२९८	पातुईशलेख	१३१	पुरेव तस्मिन् समदे	५९१
पद्मां नृपः संचर	२३७	पासोभिमापसं	४२९	पुष्पकाण्डजव	७०१
पद्मान्दिने प्राकृषि	४०८	पाषात्तापा मुदः	६३७	पुष्पाणि बाणाः	२८४
पद्माङ्गसप्तानमपे	२७२	पाथिवं हि निज	१८५	पुष्पावुषस्सखि	८५६
पपी न कोऽपि क्षम	६०५	पार्थमागमि निजं	७०६	पुष्पेषुणा हव	४०१
पद्मासिता मण्ड	६१७	पिकरुतिभुति	१५४	पुष्पेषुक्षिपुरेषु ते	१४०
पयोधिलक्ष्मीमुनि	४९	पिकन्व वाष्पाव	३२०	पुष्पैरन्नर्ध्वं गन्वा	५४८
पयोमिलीमान्न	४७	पिकाङ्गने मृण्वति	४०	पुष्पमागवदुता	७२४
पयोमुचां मेवकि	९१०	पितात्मनः पुण्य	६६०	पूजाविधौ मख	४४१
परदारमिदृच्छिवां	६३६	पितृभियोगेन	१२०	पूतपाणिचरणः	८३१
		पितृणां तपने वयैः	६८०		

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
पूरे विभुर्वैशितं	८९४	प्रवस्ततां तद्भवितुं	३८२	मियां विकल्पोपहृतां	२१७
पूणैव हिलोचन्या	७८१	प्रवातुमस्माक	३३	मिषाज्ञपान्या	२५६
पूणेतुनिम्बाननु	३९३	प्रकाशमपि वेदस्य	६४०	मिषानशीभूत	२८९
पूणेतुमास्यं विदधुः	३८२	प्रलेहजलोद्भृता	६२३	मिषामनोमूशर	३२६
पूर्वं मया विरहनिः	५०५	प्रवसतो भरताञ्जन	२२९	मिषामुत्तीमृष	२७३
पूर्वपर्वतमाकिष्ट	७७९	प्रवेक्ष्यतः सुन्दर	३९३	मिषावियोगकविता	३८२
पूर्वपुष्पविभव	२८५	प्रशंसितुं संसु	४७८	मिषांशुकप्रनिधि	५९६
पृथक् प्रकाशेति	६२७	प्रसादमासाध	५२२	मिषान्तु बालानु	४५
पुष्पवर्तुलतमि	७२	प्रसारितापः शुचि	५४५	मिषाहिषाळम्ब्य	४४८
पुष्पीय प्रप	४४५	प्रसीद तस्मै	३४३	मिषेय साध मिष	२७७
पुष्टेऽपि किं ति	९००	प्रसीद वच्छ	३७१	मिषेणालपमपि	७७५
पौरस्त्यशैलं जन	३०६	प्रसूतवचनलङ्क	५९३	मिषे शृङ्गीश्वामर	३२०
पौरस्त्यायां वृत्तग	७७२	प्रसूतता तत्कर	५९७	मीतिमेधति कुले	८२६
पौरुषं दधति योपि०	७०३	प्रसूतवाणा	२७२	प्रेमसावादि सा	७७५
पौरुषं वनुः किं	२६३	प्रसूनमित्येव	३४९	प्रेमसीकुचवियोग	८२७
प्रकाशमादित्य	४९	प्रसूप्रसादाधिगता	२३५	प्रेमसीमित्तुधां	२२८
प्रकृतिरेतु गुणः	१५३	प्रसूतं न त्वया	७९५	प्रेमिताः पृथग्यथो	१९७
प्रसीध पञ्चापुमि	२५०	प्रागुपपन्नैर्विवसः	३०२	प्रेमरूपकविशेष	२००
प्रसिद्धेयं नले विज्ञाः	३६९	प्रागनुवदलिके	८०७	मीच्छि बान्छितम	६६५
प्रसिप्रवीकं	२५५	प्रागिव प्रसूतै	१८४	ज्ञो महीवसि	४३३
प्रसिन्ध्वेक्षितः	८०१	प्रागेतदपुरा	४८०	हृष्टः स्वेवाप	३२३
प्रतिमासमसी	७९	प्राग्भवैरुदगुद	८५३	फ	
प्रतिहृदपथे	८७	प्राग्भूय कर्मादिक	३७८	फलमलम्ब्यत	१६९
प्रतीप्रभूपैरिव	१२	प्राचीं प्रवाते विरहा	३०९	फलसीमां चतुर्वर्ग	६७१
प्रत्यक्षकक्षामव	५४३	प्रागभाषतवतो	८१८	फलानि पुष्पाणि	३६
प्रत्यक्षभूषाच्छ	४०३	प्रागवत्प्रणयि	८४२	फलेन मूलेन च	५४
प्रत्यक्षमस्या	२६३	प्रातरात्मशयना	७१४	ब	
प्रत्यक्षिपदितां	२०८	प्रातर्वर्णेनयानया	७७२	बत ददासि	१६९
प्रत्यक्षिपाधिव	४३९	प्राथितेन चट्टकाकु	२०४	बन्धाक्षयनानारत	१३८
प्रत्यक्षिपवत	४३६	प्राप्ता तपापि नृप	८६४	बन्धाय दिव्ये न	१०२
प्रत्यक्षिहाय विज्ञा	८००	प्राप्तैव तावत्तथ	३०६	बन्धुवन्धुभव	२६८
प्रत्यक्षालापीरकल्	८०३	प्राक्कारम्बणा	७७५	बन्धाय वरुणः	६६०
प्रत्यक्षप्रन्त्या मिष	८७५	प्राशंसि संसुदु	३९३	बन्धाय शीर्षं मित्र	५९५
प्रथमं पवि लो	८२	प्रियं न शूलं न	३५३	बन्धु न स्तम्भ	५९८
प्रथमककुम्भः शान्ध	७५२	प्रियं मिषां च	२२	बन्धु मैम्बाः खड्ग	५७२
प्रथममुपहृत्यार्प	७४६	प्रियः मिषानभाष	८०५	बन्धो च प्रेयसी	७८८
प्रदक्षिणं देवत	३९३	प्रियः प्रियैकाचरण	६२०	बलस्य कुलेव	५६३
प्रदक्षिणप्रकन	५१५	प्रियकरप्रहमेव	१५३	बलानुसृत पापानि	६३३
प्रयोधकालेऽहनि	८८३	प्रियससीनिव	१७४	बलिसंघ दिवं	८६
प्रयुक्तभूषा	३५५	प्रियस्याप्रिय	८१३	बलुकम्बुमणि	८८

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
बहुनखरता वेपां	७६५	भवहृत्ततोद्गते	५५०	भूयोऽपि भूपमपरे	४४३
बहुरूपकशाल	८६	भवन्नद्वयः प्रति	२३४	भूयोऽप्येनेन	२५३
बहुनि भीमस्य	५९८	भवन्मुद्राः स्त्री	५७९	भूरिमुद्रिभूतम्	८३२
बहोर्दुरापस्य	५८९	भवत्तुमुद्राकान्तः	७५०	भूलोकमर्तुमुख	२९५
बह्वमानि विधिना	७२३	भवाहृत्तैर्दिशानीशैः	६३७	भूसकस्य वशांसि	४७९
बालकेलिषु तदा	८४१	भवानपि त्वहमि	५४२	भूषणैरुपदाभितै	७२६
बालातपैः कृत	४२५	भविता न विचार	६३	भूषाभिरुचैरपि	३८६
बालां बिलोक्य	५१३	भवितां भावयन्	६५०	भूषास्थिदास्युष्टि	८७८
बालेऽधराधरि	४३९	भन्यानि हानीर	२६०	भृशं विभोगा	३५२
बालेन नर्कं सम	८९२	भन्यो न न्यवसा०	६७१	भृशतापमुता	७७
बाहुवक्रनयन	७३४	भानुसन्तुमनुगृह्य	८४८	भृशमविमरुतारा	७४५
बाहुनक्षिपरिरम्भ	७२२	भावितेयं त्वया सा०	७८३	भैनीं च द्रुलं च	२४६
बाहू प्रियाया जयतां	२७८	भापी करः कर	४४०	भैनीं निरोक्ष्यामिमुखी	५२०
बिभर्ति वंशः कथमः	३२४	भापते नैपथ	७९३	भैनीं पले भुवस्ता	६२५
बिभर्ति लोकत्रि	६२८	भास्वदृशकरिस्तां	४५१	भैनीं हितानि	४३७
बिभीतकमधिष्ठाय	६९३	भास्वन्मयी मील	८८६	भैनीं निरस्तं	३८०
बिभेति रुक्मांसि	१३४	भिक्षिता शतमल्ली	१८६	भैनीं निराशे हृदि	२२६
बिभेति चिन्तामपि	३३२	भिक्षि गर्भगृह	६९८	भैनीं पदरपशे	२२३
विभ्रत्युपरिपानाय	६४७	भिक्षिभिरुक्षि	७००	भैनीं मवापवत	४३७
बुद्धिमान्व्यपित	७०९	भीमजा च हृदि मे	२०४	भैनीं मुपावीणय	३३९
बुधजनकया	७६३	भीमजामनु चक	८१९	भैनीं विनोदाय	२४२
ब्रवीति ते किं	३०५	भीमजोऽनुगर्ल	७२३	भैनीं विवाहं सङ्गते	३७९
ब्रवीति दासीह	४६५	भीमस्तथागणत	३९९	भैनीं समीपे स	२४१
ब्रह्मचारिवन	६३३	भीमात्मजापि	८५७	भैम्या समे नाजगण	२२२
ब्रह्मगोऽस्तु तव	८५३	भुवनेऽशसनदेशार्	६६५	भैम्या कृजन्सज०	५३३
ब्रह्माद्वयस्थान्य	२५५	भुजेऽपसर्पेत्पि	४६९	भोगिभिः क्षितितले	८३५
ब्रह्मापैकमात्रे	३९७	भुजानस्य नवं	७९७	भ्रमणरयविकीर्णं	९५
ब्राह्मणमादिप्रति	६५३	भुवनत्रयसुसुवा	६४	भ्रमणमुप्यासु	२३२
ब्रूमः किमस्य नल	४३४	भुवनमोहनजेन	१६९	भ्रमामि ते भैमि	३४०
ब्रूमः किमस्य वर	४९१	भुवि भ्रमित्वा	४५३	भ्रुवाह्वयन्ती	५८३
ब्रूमः शङ्कं तव नल	७६७	भृपं ज्वलोकत	४३७	भ्रुवौ दलाभ्यां	३९८
भ		भृपु तेषु न	४३४	भ्रम्यां प्रियाया	२६३
भक्तिभावमनुगृह्य	८५५	भूमतुरस्य रति	४४४	भ्रह्मिनेक्षित	४२३
भक्त्या तवैव	५२३	भृशतं प्रभुतपो	८१७	भ्रह्मिनेक्षित	३८५
भेदं प्रभुर्वाकरण०	९०१	भृशद्ववाहृमुवि	८६१	भ	
भेदाकीर्तिमयी	४५५	भृशद्विर्लम्बितासी	५५१	भया सुवायां	२५६
भङ्गुरं न वितर्भं	२१५	भृनीभूतः समिति	४९३	भयौ सनानी	५६८
भजते खड्ग	७०	भृशस्तो निखिल	४२६	भण्डलं निषेनेन्द्रस्य	६७९
भक्त्यपराहृष्टमपि	३०२	भृयोऽपि बाला	३००	भण्डलस्यागमेवैच्छ	६८५
भक्त्यपराहृष्टमपि	१३५	भृयोऽपि भूयति	७८८	मतः किमेषवत	३४०

को०	पृ०	को०	पृ०	को०	पृ०
मत्तर्कभूषण	८०२	मयाङ्ग पृष्टः कुल	३२३	मीलत्र शैके	२२८
मत्तपः क मु तनु	२०८	मयापि देवं प्रति	३२७	मुक्तमाप्य मदनस्य	८२८
मत्तप्रीतिमाधित्स	११५	मयि सितितेज	४५९	मुक्तये यः शिवा	३४९
मदनतापभरंश	१४७	मयेन भीमं भगवन्	५९४	मुले यदसायि	३०४
मध्वन्यदानं प्रति	१२१	मयैव संशोध्य	३६९	मुलपाणिप्राक्षिण	९०
मदपैतद्विशुण्णल	५६	महालक्ष्मणाय	४२	मुखरय मयशो	१६०
मदान्मदमे भवता	५९४	मर्यदुष्प्रचर	८१७	मुखादारम्य	७९८
मदुभतापव्यय	३५५	मर्यलोकमदनः	८१९	मुक्ताणि मुक्तामणि	५६८
मदेकपुत्रा जननी	५५	मल्लिकाजुमुमदुण्डुम	८२८	मुक्ताम्बुमावर्त	५३१
महिप्रलम्बं पुन	१२१	मसारमालाकलि	३२१	मुखेन तत्रोपविश	६००
महिरोपितयो	८०८	महाजनाचार	३२६	मुखे निपाय कमुकं	३१८
मध्यं तनूकुल	२८२	महानटः किं मु	८७७	मुक्ताः स मोहास्तु	३०३
मध्यो वज्राणिमा	८७३	महापराकिणः	३५३	मुक्ता दधामि	५१५
मध्यो हृतीनां	११७	महारथस्याध्व	३१	मुधापितं मूर्धेक्ष	३९२
मध्येसमं सावततार	३९५	महान्शाननाटुल	६६७	मुद्रितान्वज	१८४
मध्योपकण्ठावध	२६९	मही कृताधां	३०५	मुनिर्वधारमान	३६२
मनसायं भवन्नाम	७८७	महीभुवस्तस्य च	१७	मुनिदुमः को	४२
मनसि सन्तमिष	१४७	महीमघोनां	५६२	मुमुदे मदिरादानं	६८३
मनस्तु यं नोज्जलि	११५	महीमहेन्द्रः कृत	११९	मुपितमनसश्चितं	७५१
मनोनुवस्ते भविनां	३६८	महीमहेन्द्रस्तम	५०	मुहूर्तमार्गं भव	५५
मनोभूरपित चित्ते	७८५	महीवसः पञ्चज	४८	मूर्धाभिषिक्तः खलु	८८७
मनोरवेन स्व	२२	महेन्द्रदुल्हादि	३५७	मूलमध्यलिखर	८१८
मन्त्रैः पुरं भीमपरो	३७९	महेन्द्रमुखैःअवसा	५९२	मृगया न विगीयते	६१
मन्या नमः स	४२९	महेन्द्रहेतरेपि	३७२	मृगस्य नेत्रद्वितयं	३०३
मन्दाकिनीनन्दन	२४५	मां त्रिविक्रम	८४९	मृगस्य लोमास्तुल्य	८९७
मन्दाक्षनिरपन्द	५३४	मां वरिध्याति	२०१	मृताक्षि कन्मण्डल	९१३
मन्दाक्षमन्दाक्षर	११६	मा जानीत विदमै	५८०	मृतः सारति जन्मा	३४४
मन्मथाय वदभा	१८९	मा वनानि कृपणः	२०६	मृत्युजयस्त्रैष	८९५
मन्येऽमुना कर्ण	२७७	मार्धदिनादनु	८५७	मृत्युभीतिकरपुण्य	८३९
मम त्वदच्छाङ्गि	३५८	मानवाशक्यनिर्माण	६६०	मृत्युहेतुपु न वज	८५४
मम श्रमश्वेतनया	३६४	मानुषीमनुसरल	१९५	मृषा मिशानाथ	९०६
ममादरीदं विद	३५६	मामभीरिह	२०६	मृषाविषादा	२७
ममानुमैव	९०४	मायानकत्वं	५३८	मेघकोत्पलमयी	८३८
ममापि किं नो	३५६	मायानलोदाहर	३८७	मेनका मनसि	१९५
ममाशयः स्वप्न	३३३	मायापदुम्निद्र	९०४	मैव बाष्पनसयो	८३१
ममासुनार्थे भव	३६०	मिश्रिद्योपजनने	४५८	मोहाय देवाप्तर	८८१
ममासावपि मा	७७६	मिशितोरुमिलितापर	७३८	मोक्षीभूतो धृता	६८३
ममैव पाणीकरणे	३४५	मिष्टिरकिरणाभोगं	७५३	मौलिन्यामैव	७९२
ममैव बाधार्दिन	३५५	मीयतां कथमभी	२०४	मौनेन प्रवतिष्ठानां	६८३
ममैव शोकेन	५७			मदीयसा कान	५६१
				म्यानित्युगं स्व	८८७

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यं प्राच्यत सहस्र	२२१	यथाकृतिः काचन	२९९	वसिष्ठसीति	३४०
यं वभार दहनः	२९९	यथातथा नाम गिरः	३३२	वस्या विमोरहित	४१८
यः पृष्ठं युधि दश	४८२	यथाभिषे वग्मुरना	६०९	वस्येवरेण	५१६
यः प्रेयमाणोऽपि	२४२	यथावमैह स्वदु	३२९	यौ मनोरथमयी	२१३
यः सर्वेन्द्रवत्तथापि	६३१	यथा वृमस्तद	९२३	यानतः स्वगणानां	६५५
यः स्वर्धया येन	३८९	यथावदसौ पुरुषो	५८८	याचते स परिधा	७१०
यः सारथीयु	५१७	यथातीतकानने	६९२	याचनां ददती	७१६
य एष जागति	९०५	यथोद्यमानः	२०	याचनां जलमान	२०५
यश्चरदमसृद्नु	८१७	यत्कमे विक्रम	२९२	याचितश्चिरवति	२१७
यश्चण्डिमारण	५०५	यत्पारपटा	८८	याचे मल किममरा	५१६
यश्चुम्बति नित	८११	यद्वह्मणी वमतुः	५९१	या दाहपाकी	५४३
यश्चुपयनां यथी	६८१	यदनुत्तरमाक्	१४४	यानेन उग्या	२८८
यन्मवाभांयमेधा	६८९	यदनुत्तरमिदं	२७२	यानेन देवाज	२४५
यतन्व सप्तर्तु मां	६६८	यदतिमहती भक्ति	७५९	यान्वरं प्रति परेऽपि	२१९
यतिवस्तस्विते	६८६	यदतिविमलनील	९३	यापदुष्टिरपि	२१५
यतोऽजनि भीषल	५०३	यदप्यपीता वस्तुधा	६०६	या पाणिनेवाश	५२३
यत्कलामपि भानु	४०५	यदम्बुपुरप्रति	४९	यामिकागनुप	२१०
यत्कलामपि भानु	६२९	यदवादिष	६२	यामि यामिह	२१२
यत्कलामपि भानु	७२५	यदस्य भूलोकमुजो	४७२	याचपीकस्य	४६३
यत्कलामपि भानु	७२५	यदस्य याधामु	९	याचशमयतेऽपि	१८०
यत्कलामपि भानु	७२५	यदादिहेतुः	६०६	यान्तमिन्दुं	९०३
यत्कलामपि भानु	७२५	यदापवापापि	३३९	या सिरोविपुति	७१७
यत्कलामपि भानु	७२५	यदि तिलोकी	१०९	या सर्वतोमुखतया	५००
यत्कलामपि भानु	७२५	यदि प्रसादीकुसते	२७०	यासि स राक्षसन्	३७७
यत्कलामपि भानु	७२५	यदि स्वनाषामम	३२५	या सोमसिद्धान्त	३९९
यत्कलामपि भानु	७२५	यदि स्वमुद्रन्तु	३३८	युगशेष तव द्वेष	६७४
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्गुरुः कुरुते	४८०	युक्ता यामिमुले	४६४
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्गुर्वी कुटिलिते	७२२	युक्त्वोन्निष्ठ	४२
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्दिधूय दयितापि	७१२	युवाभमालोचन	६०३
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्गमतो विमल	२११	युवान्तरं सा वन	४५३
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्गमोलिरलमुदि	४६५	युवाभिमे मे	६००
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्गुभासन्त दन्तीष्ठ	६२५	युवा समादितु	६१०
यत्कलामपि भानु	७२५	यद्मेन जिह्वाप्रति	५९०	युष्मान् कृणीते न	५३३
यत्कलामपि भानु	७२५	यथी विस्वयोर्ध्वं	३८०	येन तन्मदनवह्निना	७११
यत्कलामपि भानु	७२५	यत्तः पदाहुष्ठ	२९८	येनामुना बहुविधा	५०४
यत्कलामपि भानु	७२५	यथो वदस्याजनि	१०८	येषु येषु सरसा	१८९
यत्कलामपि भानु	७२५	यत्तान्नि भर्ता	३१५	ये क्षिरपक्षिपुं	८५०
यत्कलामपि भानु	७२५	यत्ते नवः पल्लवितः	१३७	येरम्बमापि ज्वलन	९०४
यत्कलामपि भानु	७२५	यत्किवेदीविदां वन्द्य	६३८	योपैतैर्जङ्गितुं यनां	६७७
यत्कलामपि भानु	७२५	यत्किज्जलरुष्ट	२३२	योजनानि परि	७२७

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
यो मघोनि दिव	१९४	रामणीनकतुणा	१९९	लाङ्गणेन तवास्व	११९
यो कुरजमपकुङ्कु	७२४	रामासिरोमावलि	८८४	लिपि इशा भित्ति	१३१
र		रामेपुमर्जयण	८८१	लिपिने देवी सुपठा	२४२
रक्षःस्वरक्षणमपेक्ष	४१७	रिपुतरा भवना	१५१	लिखिते स्वरूपा	९२
रक्षिलक्षहतत्वेन	६९०	रिपुनवापाणि	४६३	लीमणीनाशुक्तं	८११
रचय चारुमते	१७७	रुचवोऽस्तामितस्व	८९	लीलायि तव नाम	८५४
रचयति रुचिः शोणी	७५८	रुचिरचरणः	७६२	लेला नितम्बिनि	४९३
रजःपर्व षट्पद	४०८	रुद्रेपुत्रिद्रावित	९००	लोक एव परलोक	२०६
रजनिवमशुप्राले	७४३	रुपा निषिद्धाति	९९	लोकपयी वयोनेत्रा	६५३
रज्यन्नसत्त्वा	२७८	रुपाकना सर्वगुणे	२८८	लोकमणि प्रीदिवि	२४४
रज्यस्व राज्ये	२४५	रुपं प्रतिच्छाविक	२३४	लीलाभवो मण्डप	८८६
रतिपतिप्रसिद्धा	१५६	रुपं पदाकर्ण	४०६	लोकेशकेशनक्षिवा	४९०
रतिपतेर्विजयाश	१५५	रुपमस्य विनिरु	१९८	लोकेशदेवैरवनि	३७७
रतिरतिपतिदेव	७४९	रुपपैवसनाम	७१८	व	
रतिविजुक्तममारम	१६८	रेखाभिरास्वे	१०७	वक्रेन्दुसंनिधि	४१७
रथाङ्गभावा	४८	रेवतीशसुपमा	८४५	वक्षस्तनुम	४४५
रभादसी सारथिना	२२३	रोमाङ्कुरेन्दु	५३५	वर्तसनीलाम्बुरुहेण	५७८
रभिराशुः कुलजा	३७६	रोमाजिताहीमनु	२२८	वदल्लिङ्गि चित्तेन	७२२
रम्भादिलोभात्कृत	४०५	रोमाणि सनापयति	५३५	वदनमगमयती	१६४
रम्भापि निविश	२८५	रोमावलीदण्ड	२८५	वद विपुलुद	१६५
रम्येषु हर्म्येषु	३८३	रोमावलीभू	२८४	वनकेली मरा	७९९
रराज होमैष्टम	५७४	रोमावलीरज	२८३	वनान्तपर्वत	३५
रसिकान्तमयेन	९०	रोमेपुमर्जयण	८८१	वर्ष कलादा इव	३१९
रसिरथ इवानथ	७४७	रोषजुक्तमविलेपना	७३२	वसन्ती सिद्धता	६९
रसिरुचिकृता	७४२	रोषरूपिबभूवी	७३२	वसन्त्याकृतविधा	४६८
रसैर्गुणात्कालमवैः	३११	रोषमः किमपि वः	२१७	वसन्त्यास्वर्भने	८०३
रसस्य श्रवण	४०६	रु		वसोमश्लोक	६०६
रसालसालः	४०	लक्ष्मीविलासवस	४२६	वरणः कनकस	८७
रसैः कथा वस	३	लक्ष्मीलतासम	४२६	वरस्य पाणिः परसा	५८८
रसतत्त्वचरमेता	७५१	लक्ष्म्ये धृतं कुण्डलिके	४०७	वराटिकोपक्रियया	१२५
रसो दशपते सैषा	७८१	लघी लघावेव	३७३	वरणगृहिणीमाशा	७४०
रानं प्रवीत्य जुष	८६४	लघुवन्नहरदमेव	८५४	वरम परहस्ताय	८०६
राजा द्विजानामनु	३०९	लक्ष्म्या प्रपन्नमेव	७०७	वर्माश्रमाचार	५३३
राया स यक्षा	१०४	लज्जितानि विता०	७८५	वर्मासंकीर्णतायां	३५३
राया द्विजानामिह	२७१	लयावलालास	४६	वर्मातपानावरणं	९०५
रायां पवि स्वान	३७८	लघे न लेख	९१०	वर्षेषु वज्रारथ	२४९
रायामस्य शते	४६८	लक्षाटिकासीमनि	५६३	वज्रमन्य भुजयोः	७०७
राधि कुण्डलपु	८२९	लसन्नलादश	५७६	वज्रमेन परिरम्भ	७२२
राधि भानुमधुप	८२०	लाङ्ग्यात्मचरणसं	७३१	वस्तु वास्तु पट्टे	८५२
राजान्तराभिमुख	४२३	लाङ्गणेन तवाग्नि	९२०	वस्तु विषमदरे	८५३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
वाहतो बहुशैव	६०	विधि बभूवुष्टि	११२	विरोधिषण्णामर	४०१
वागिमनी जहवि	६६९	विधिरनेशम	१७१	विलम्बसे जीवि	३५२
वाग्म्यवैफल्य	३०१	विधित्तुभारतुं	८९३	विल्लास जलाशयो	८५
वाग्देवतापि स्मित	५४५	विपुकरपरिरम्भा	९४	विलासवापीतट	४५
वाचं तदीयां	११५	विपुदीपितिवेन	९०	विलासवैदग्ध्य	३८४
वाणीमिराभिः	९०७	विपुनगानितवा	१५०	विलेखितुं भीमनुवो	२३९
वाणीं मन्मथवैधे	८७१	विपुविरोधितिवे	१७३	विलेपनामोदमुदा	४०१
वातोर्मिदोलन	४२९	विषेः कदाचिज्जम	१०२	विलोकके नाथ	५४१
वामनादणुतमा	८४९	विषोर्विधिविन्म	२७५	विलोकनात्यम्	७८६
वामपादललुप्त	७२६	विनमद्विरधःस्थिते	८२	विशोकनेनामु	८७३
वाराणसी निवि	४४३	विना पतत्रं विनता	१०८	विलोकयन्तीभि	१९
वार्तापि नासत्यपि	११०	विनापि भूषाम	५६१	विलोकितासा	२७२
वाल्मीकिरक्षापत	३९१	विनिद्रपशालि	३६	विलोकिते रागि	६१३
वासः परे नैव	२५७	विनिहितं परि	१५३	विलोक्य तच्छाय	२३४
वासरे विरहनिःसहा	७११	विनेतुमर्तुदय	५८७	विलोक्य तावाप्त	५४१
वाससो वाम्बरत्वे	८०७	विषजिराच्छादि	५५९	विलोक्य यूना व्यज	३०४
विकासिनीलापत	९१२	विप्रपाणिषु चूर्श	८५६	विलोचनाम्बा	५६४
विचित्रवादेव	५५९	विप्रे भयतुदधि	४३१	विलोकनेन्दीवर	४६६
विचिन्वतीः पान्थ	३९	विमन्य मेरुमे	१३	विलोनिताङ्गो	८९०
विचिन्त्य नाना	३९४	विमिदता दुष्कृति	३४१	विबलतानाविषये	८८६
विचिन्त्य बाला	११९	विभूषणसंसन	५७८	विवेश गत्वा स	३५
विक्रित दास्या	५६०	विभूषणांशु प्रखे	५८५	विशति सुवर्तित्यागे	७५६
विक्षतिमन्तः	२४२	विभूषणेभ्योऽवर	४०२	विशेषतीर्थैरेव	५६९
विद्वेन विद्याप्य	१२८	विभूषणैः कञ्जु	५५८	विश्रवःपितृकथा	८४०
विततं वणिजापणे	८९	विभ्रम्य सञ्चारु	२५७	विश्वैरवयवे	७२८
वित्तं वित्तमग्नि	२११	विमुक्तान्द्रहमप्येनं	३६२	विश्वदृश्यनवना	२१०
विदग्धबालेक्षित	६१६	विषोयवाप्याचित	२७६	विश्वरूपकलना	१९१
विदग्धनावाः कर	५८९	विषोयमाजा	३७	विश्वरूपकृतविश्व	८५६
विदग्धनाशक्तिदिव	५७६	विषोयिदाहाय	६०८	विषमो मल	७८
विदग्धपुत्रीशरणा	५६५	विषोयिनीमिक्षु	३८	विह्वलतकुशा	१८२
विदग्धराजः क्षिति	५८६	विरम्यतां भूतय	३०७	विश्वरूपतः परि	४३५
विदग्धराजप्रमवा	३६९	विरहतस्तदङ्ग	१५४	विश्वेवमतिरस्मात्	६७०
विदग्धराजोऽपि	५५५	विरहतापिनि	१५२	विह्वल इतोऽथ	५३०
विदग्धसुश्रुतन	३८	विरहपाणिहम	१४८	विहाय हा सर्व	३१७
विषा विदग्ध	२६९	विरहपाण्डुकपोल	१५२	वीक्षितस्त्वमसि	१९२
विद्रागे रणकल	४५८	विरहिणो विमुक्त	१७३	वीक्ष्य तस्य विनये	१८६
विषाय साम्बूक	४७४	विरहिभिर्वेदु	१६३	वीक्ष्य तस्य वक्त्र	१९८
विषाय बन्धुवयो	५६२	विरहिवर्गवध	१६३	वीक्ष्य भावमपि	७२७
विषाय मूर्ति	५२	विराध्य दुर्वास	५९४	वीक्ष्य भीमतनया	७१०
विषाय मूर्धान	२८६	विरेजिरे तधि	५६०	वीक्ष्य फलपुरधरे	७३०

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
वीक्ष्य वीक्ष्य कर	७३२	व्यापृतस्य शतवदि	८२७	शृण्वता निभृत	७३६
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	७२५	व्यासस्यैव गिरा	६४५	शृण्वन् सद्यार	१०५
वीतमाव्यकचहस्त	७३०	अवति कुमुदे दृष्टा	७४३	शेषं नलं प्रत्यमरेण	५२२
वीरसेनसुतकण्ठ	३९५	अवते दिवि यहहा	८५	शैशवन्मयदिना	१९०
वृणीष्व भर्गेन	४४९	अव धृतिं लज	१७५	शोकशोक	८७४
वृणे दिगीशानिति	३४६	अवन्तु ते तेऽपि	३७३	शोणं पदप्रणविनं	५०१
वृत्तः प्रतले स	५८५	वा		शोभापञ्चोभिर्जित	३०१
वृत्ते कर्मणि कुनैः	६६९	शंभुदास्वमसं	७०१	श्यामीकृता युग	४४०
वृथा कथैव मयि	३२५	शक्रः किमेष	४९४	मञ्जामयीभूष	५२०
वृथा परीहास	३३०	शकुलतातलिम	५०२	मञ्जुसंकल्पित	३५४
वृथार्पवन्तीमपये	१००	शचीतपश्चा	८८४	मन्त्रप्रविष्टा इव	१२०
वृथो वापिरहो	४८५	शतक्रतुनायास्मा	६३०	अवणपुटयुगेन	२५४
वैद्य मन्त्रागते	७९५	शतशः क्षुतिमात	७७	अवणपूरतमात	१३१
वैद्य मानेऽपि	७९४	शरैः प्रसन्नैस्तुदयः	३१०	अतिपुण्यसरः	७३
वेद यथापि	१९०	शरैरजलं कुम्भ	३१३	अतितास कण्ठं	५७३
वेदानुद्धरता	६७९	शमे किं हृदि हरेः	७३३	अयं भवन्ती	५२७
वेदेवचोमिरसिले	४३०	शंसं दासीहित	४५५	अयमेव परं	६४
वेदैस्तद्वेषिभिः	६५८	शशकलहृमयं	१६१	अयस्तदादिहिन	१०३
वेद्यातिमल्लेण	११२	शशाक निहोतु	२८	अयस्यास्य योग्या	१९
वेद्यामतिप्रम्य	२५६	शशिमयं दहनास	१५५	अयो मरेन्द्रस्य	१०७
वेदमपस्तुविशत	७०५	शस्या न हंसामि	९८	योमरानतिभि	१८७
वेदमाप सा धैव	२३७	शाकः शुक्रच्छद	४२४	भीहर्ष कनिराज	५८, ९५
वेदमद्वैतानुनयो	३८६	शारी चरन्ती सखि	२४१	१४३, १८०, २२१, २५४,	
वेदमि दत्तस्तव	५४१	शिखेय साक्षात्	३९५	२९१, ३२२, ३७६, ४१३,	
वेदमि दनैदल	४२७	शिखी विभाव	३४८	४४८, ४९०, ५१८, ५५३,	
वेदमोकेलिशैले	९२	शिरःकम्पानुम	८०५	५८४, ६२४, ६९४, ७३९,	
वेदमोपकुलम्	५८०	शिरीषकोपादपि	२७१	७७३, ८१५, ८७५, ९२३,	
वेदमोपिपुलानु	५८३	शिरीषमृष्टी	३४२	श्रुतः स दृष्टव्य	१२३
वैराग्यं यः करो	६३०	शिशिरजस्त्रां	७६३	श्रुति अक्राय विधि	६४३
वैरिणी शुचिता	६८६	शिथ्याः कला	८५८	श्रुतिः श्रुताणां	३७१
वैरिमियं प्रति	४४१	शीघ्रलक्षितपथे	१२७	श्रुतिपाठकतन्त्रेभ्यः	६७९
वैवस्वतोऽपि	५४३	शुचिस्त्विमुहु	९२१	श्रुतिमयतनोर्मानो	७३५
वैशद्यद्वैतं हि	५२०	शुद्धवंशनितो	२१०	श्रुतिस्तरोषजलान	८०२
व्यतरदभ	१७९	शुद्धान्तसंभोग	१२७	श्रुतिस्तुल्यभेदोपेपु	६३९
व्यपद्य भाता	२७३	शुद्धिर्विशदयीशुद्धी	६३५	श्रुत्वा जनं रजोमुष्टं	६८७
व्यपद्य सीधेरति	४०९	शुभाष्टवर्गस्त्वद	३५२	रुवेदलैः सत्यमुग	५८७
व्यपुस्तमां ते	६०८	शुभांशुहारण	४९१	क्षिप्रान्ति वाचो	५९५
व्यर्थाकृतं पञ्चर	९७	शुभनिताहे	२४९	कोकादिह प्रथम	५०६
व्यर्थाविवक्षाव	२९७	शुद्धेऽपि सूरिपति	४२२	मन्त्रः प्राचप्रधाने	६३२
व्यलोकि लोकेन	५७५	शुद्धारम्भार	८९४	मस्तस्याः प्रियमातु	३७५
				वैत्यशैत्यमज्जद्वत	८२०

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
पशुसवः कृपया	१७३	सर्वं खलु तदा	८०३	सर्वतः कुशल	२०३
स		सत्येव पतिवोगादौ	६५५	सर्वेव संवाच	२१८
संख्यमिच्छतन्	१८८	सत्येव साम्ने	३५९	सर्वेभाषि शुचिनि	८५५
संगमन्य विरहे	७३७	सत्यखलुस्वेदमभूत्	१३८	सर्वसं चेतसस्तां	४८९
संभाममूनीषु	१०८	सदण्डमालका	५३९	सर्वाङ्गीतरसा	५४८
संघट्टयन्त्यास्य	२३१	सदा तदाशामधि	३४८	सर्वाणि शस्त्राणि	५४४
संघीयतामाशु	१२३	सदुरमादरे तस्या	७७४	सलीलमास्त्रि	२४३
संज्ञाप्य नः स्वप्नव	१०७	सहृशी तव	६९	संख्यदीप्त्य विष	१८३
संददशोभमहीवः	६६३	स धर्मीराजः खलु	३४३	सन्धापसन्ध्याव	१३५
संदेहेऽप्यन्यदेहा	६३८	सनालमात्मानन	५१	ससंभ्रमोत्पातित	५३
संख्यावशेषे धृत	८८१	सन्तमद्वयमये	८४८	स सिन्धुने रीत	३१
संघासरागः कुकु	८७९	सपल्लवं ध्यासपरा	१९८	सस्यन्दनैः प्रवहणैः	५०१
संनिधावधि मित्रे	७०६	सपासण्डजनान्वेषी	६८४	सहचरोऽसि रते	१६७
संपदसाध गिरा	१८७	स पार्श्वमश्वद्वन्तु	६८१	सह तथा सर	१७२
संमति प्रसिमुहृतं	७८८	सपीपेः सपीपेः	९२०	सहद्वितीयक्षिप	५४०
संभावयति वेदनीं	७९३	स प्रसन्न हृदयाप	७३६	सहस्रपत्रासन	१०१
संभावने भगवती	४१५	स त्रियोर्युग	७०९	सहासिलक्षीषु	३३५
संमुख्यमानाग	२६५	समाजने तव	५२०	साक्षात्कुलासिल	४९०
संरम्भोऽन्मवैप्रादे	३६१	समा नलभी	३८२	साक्षात्पुष्पांशुम्	४०३
संसारसिन्धावनु	३०५	स निभ्रमगोपि	३४७	सागराम्बुनि	९१५
स संमिषुपे रचय	५९९	स भृगुदद्यावधि	१२६	साङ्गरेव कवि	८२२
सकलथा कलया	१६६	समं धनोरिद्विष	६१४	साध नाथमनय	७३४
स कामरूपाधिप	४७१	समं सपत्नीभव	३१५	साधारणी गिर	४९६
स कौतुकागार	५९८	समं समेते	९१२	साधुशमुकता	६४६
स क्षणः समुद्रि	७३५	समधानात्स्वभूयि	६५८	साधु त्वपातकिं	१२१
सखा बदस्मै किल	५८९	समभेगमदैर्घदा	८९	साधु नः पतन	१९५
सखि जरां परिपूज्य	१६५	समापय प्रापुष	३६०	साधोरपि स्वः	२४९
सखीं नलं दृष्ट्व	५७६	समासिलिष्येव	६१४	सानन्तानाप्तयेऽः	४७७
सखीं प्रति स्नाह	६१४	समिति पतिनिवाता	४७४	सानन्दं तनुवा	५५३
सखींशतानां सरसि	२३७	समुग्मुष्णीकृत्य	४७४	सा निर्मले तस्य	५३५
स गरजनदुरां	३०	सम्भगचंति नले	८२४	सापसल्य किं	८०२
स गृहे गृहिभिः	६८२	सम्भगस्य जपतः	८२१	सापीथरे शृण्वति	१०५
स शान्त्यः स विद्र	८७२	स ययौ भुतपक्षतिः	८१	साधुं प्रयच्छति	७१०
स जयलरि	६३	सरसिजवनान्नुष	७५५	सा भहिरस्याः	५२४
स तं नैषधसौधस्य	६९१	सरसि नृपमय	१४२	साभिशापमिव	१८५
स ताकुपत्यष्ट	६०४	सरोजकोशामि	७३	सा भुवः किमपि	१८८
सततोऽप्य सखी	७८५	सरोजकोशामि	६१२	सामोदपुष्पाशुग	४००
सतीमुमासुद्रता	८७५	सरोजिनीमानस	१२१	सा यदृताशिल	८५५
स दुवोपाश्रयो	३८७	सरोरुवं तस्य	१७	साधुजन्मृच्छती	४४३
		सरोपापि सरो	७७८	सरोत्थधारेव	३१५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
सालीकदृष्टे मरनो	२९७	सूक्ष्मे धने नैपथ	२९५	स्कारे तादृशि	३९३
सापेक्षबाध सा	७७३	सूत्रविधमर	३९८	सूत्रं सावधि	३९३
साधनैवावमव	४२३	सुतनायकनिदेश	७३१	सूत्रोति द्वारमाणी	३७३
सा वने वं तमुत्सृज्य	३३८	सुरं न सौर इव	४३३	सूत्रव्यवः किं	३६४
साधनवाधानि	३८५	सुत्रम्तु पाणिग्रह	५५३	सूत्रोत्पत्त्याम्वा	३५१
साधदि द्रव्य	७७७	सुत्राणि किं विज्ञ	४७१	सूत्रोति विमिरसो	७४१
सा विनीततमा मैत्री	३७२	सूत्रीपदसुविज्ञा	७९०	सूत्रकनुनिखन	९
सा विजयं स्वप्न	३८५	सूत्रातिविधा	२९०	सुरं प्रयुजेन	४०२
सा शरस्य कुसु	३८५	सेवं न धत्ते नृप	३०५	सरकुतां ह्रदव	३४५
सा शाशक परि	७२३	सेवं ममैतदि	२७१	सर जिराविमे	७९४
साश्रपोक्षस्य	८०३	सेवं नृपुः कौसुम	२६४	सर तथस्त	७९८
सा सारेण वलि	७१३	सेवमास्तिजने स्वस	७९०	सर नृपसतम	३७०
साहृषोवैरयो	८००	सेवमुच्चतरता	२१०	सरमुखं हरनेत्र	३६६
सितरिषध्यात	३३	सोमाद्य कुप्यक्षिप	३१२	सररिपोरिव	३७०
सितदीपमणि	८४	सोम्यभित्पमथ	६९४	सरशरावति	३४६
सितांशुवर्ण	३३	सौम्याद्रिकृतिमानेक	७७४	सरशाकैर	७९७
सितानुबानां	४७	सौम्यवर्गैरशुतं	९२३	सरशाखविदा	७९२
सितो यदावैष	८९३	सतनद्वये तन्नि	३३६	सरशाखविदा	७८४
सिद्धरुषिमुग्ध	४५५	सतनापटे चन्दन	२८२	सरशाखी कश्चिभिः	३६४
सितोर्जैत्रमयं	४६०	सतम्सतथाळ	५२७	सर स मङ्गरिते	३७२
सिन्धवे इत्यति न	७०५	स्तुतो मपोन	२४७	सरसि शशप्रनिज्ञा	७९३
सीकृतान्यश्रुतां	६९९	स्त्रिया मया वाग्मिषु	३२४	सरसि प्रेमसि	७७७
सुकृते वः कार्यं	६३८	स्त्रीमुसक्यतिपथमं	५८२	सरस्य कम्पुः	८८२
सुगत एव विजित्य	३६८	स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य	८६८	सरस्य कीलेव	३२४
सुताः कमाहूय	५७	स्वनि विपोषां	५०३	सरकुताशन	३५३
सुदतीजनमञ्जना	८४	स्वापितामुपरि	८१०	सरालवरासो	२३
सुधांशुरेव प्रथमो	३८७	स्वापत्येनं सः	८१३	साराधेचन्द्रेषु	३५
सुधांशुवर्णशमरणं	३२७	स्मितं भवद्भिः पश्य	६६६	साराशुगीभूय	५४७
सुधानुजो यपरि	८५७	स्मितस्य राकावधि	३३३	सारेण निस्तव्य	३३३
सुधारसोद्रेग	३६०	स्मितिशालितमस्त	९३	सारेन्वने वक्षसि	३३३
सुधारसम्तु त्वद	३१५	स्मितैरिवद्रियुंव	३१३	सारेणुमायं साधसे	३५५
सुरपरिदृष्टः कर्णा	७६०	स्मितव कण्ठे परि	३९६	सारेणतसोऽपि	२७
सुराधरावस्तव	३७३	स्मिरा त्वमश्मेव	५९६	सारे नवरं पोर	३३४
सुरेषु नापश्यद	५२६	स्नातकं घातकं	६८४	सारे धनुर्पद्विषु	२६४
सुरेषु पश्यन्निज	३६५	स्नायुणां तिलकै	६८१	स्मितमिया सूक्ष्मि	४६२
सुरेषु माला मम	५२७	स्नानवारियदराज	८१५	स्मितस्य सौम्यव	३५५
सुरेषु संदेशयसीं	३२८	स्निग्धत्वमायाजल	४००	स्मितानिडां वाच	५४४
सुवर्णशैलादवतीर्य	३०३	स्पर्शं तमसाधिय	२३६	स्मितेच्छुदन्तच्छद	४०३
सुवर्माविषये	३८	स्पर्शातिदृष्टां	२३६	स्मितेन गौरी हरिणी	४२२
सुहृदमभिमुदय	३८८	स्पर्शेन तत्र किल	४२४	स्नग्वाचनादृष्ट	२३५

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
स्रज्ज समालिङ्ग	५२८	स्ववर्जना न	५०७	हरेर्षदनामि	२३
स्वं च स्रज्ज च	४६९	स्वबालभारस्य	२७	हर्षशीभनतः	११६
स्वं नैषपादेश	४१२	स्वस्ति वास्तोष्पते	६६३	हस्तस्रु भेमी दिवि	५३१
स्वकन्यामन्यसाध	६५८	स्वस्वामिर्नृपति	५५२	हस्तकेसमसृजत्स	८३७
स्वकान्तिकीति	२४	स्वाम्यार्षेऽपि	६३५	हस्तौ विस्तारयन्	६३०
स्वकामसंमोह	५३९	स्वाश्रमपंथितुमेत्य	७१८	हारनारिमविलोकने	७०८
स्वकेलिलेशस्वित	१६	स्वाश्रमन्मान	२९४	हास्तविषैवाश्लि	८९५
स्ववीर्यमन्यायमुदे	३२४	स्वात्मनः प्रिय	८२३	हिसागवी मण्डे वी	६८२
स्वदिग्भित्तिसये	७९६	स्वात्मापि शीलेन	२८३	हितगिरं न	१७५
स्वदुष्टोर्वनयन्ति	६५	स्वादुदके जलनिधौ	४२०	हित्वा दैत्यरौप्येतरः	४६०
स्वभाकुलं यत्	९११	स्वानुरागमनयः	८३०	हित्वैकमस्वापपनं	२९४
स्वनामयज्ञाम	३६३	स्वापराधमनुपप	७३३	हित्वैव वरमैक	२२९
स्वमेन प्रापितावाः	३२१	स्वामिना च बहतां	७०२	हुताशकीनाश	२४२
स्वमुनाप्रसव	७३५	स्वास्त्यलभवा	१९२	हृतसारमिवेन्दु	६७
स्वप्रकाशवज्र	८३१	स्विप्रकराकुलि	८१०	हृतस्य यन्मज्जते	१३२
स्वप्रागेवधरनयै	९३	स्विप्रापमोदाश्र	२२३	हृतस्यस्यन्यपि	५२१
स्वमुकुलमर्षैर्वै	७५७	स्वेदः स्वदेहस्य	५२६	हृदय एव तवास्ति	१७६
स्वर्गं कर्माभिषे	६०२	स्वेदविनुक्ति	७२९	हृदयदक्करोमहवा	१५०
स्वर्गं तदद्भुतं गतेषु	५६७	स्वेदमाणि हृदये	७३१	हृदयमात्रपसे	१६७
स्वर्गं नरं भीमनरेन्द्र	३८०	स्वेदवारिपरिपठितं	७३०	हृदामिन्मया	३२७
स्वर्गं नरगङ्गे भेमी	६६३	स्वेदस्य वाराभि	९०४	हृदि दमस्वसु	१४८
स्वर्गं नरस्यारि	४०५	स्वेदाश्रयप्रणयिनी	८६३	हृदि तुठन्ति कला	१५८
स्वर्गं नरोद्वाहमह	४५६	स्वेन पूर्यत इयं	८३४	हृदि विदमंमुवः प्र०	१४९
स्वरिपुतीक्ष्ण	१६४	स्वेन नावबनने स	७२८	हृदि विदमंमुवोऽश्रु०	१५२
स्वरुपावयथा	९१	स्वैस्सिद्धोद्भूत	७२१	हृदयगन्धवहभोग	८४४
स्वरेण वीणैल	५६६	ह		हृदयान् स विजे	६८८
स्वर्गापमाहेम	१०१	हंसं तनीं सज्जितं	९६	हेमनामकतरु	८२५
स्वर्गे सतां शनै	२४९	हंसोऽप्यसौ हंसगते	९९	हेलां वधौ रसि	२२४
स्वर्गकेतकशतानि	८२९	हृतः कपाक्षिपयि	२३१	हीणमेव वृषु	७३०
स्वर्गदीप्स्वर्गपश्चि०	७९२	हृताक्षेदिवि दीप्ति	६४८	हीणा न सप	७८८
स्वर्गवितीर्थः कर	३१९	हरि परिलक्ष्य	३३६	हीनरादिमुख	७०६
स्वर्गानुना प्रसम	९१६	हरित्पतीनां सदसः	३०७	हींसकुचकण	४२०
स्वर्गानुमतिवार	९२२	हरिदिग्दीपिमि	५८६	हीसरिचिजनि	७०५
स्वर्गोक्तमस्माभि	१०५	हरिन्मणैर्नोजन	६०५	हीस्तवेवमुचितैव	७१३

इति नैषधीयचरितस्थश्लोकवर्णानुक्रमणी संपूर्णा ।









2

Kāvya
Sanskrit Lit — Kāvya
— Poetry

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
